THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR;
P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR;
P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J.
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Emperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

12683

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

Sa & Kam
B.O.R.I.

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

THIS BOOK IS FROM
INSHI RAM MANOHAR LAL

Fascicule 1 (pages 1–60) of this Volume appeared in 1927; fascicule 2 (pages 61–136) in 1928; fascicule 3 (pages 137–232) in 1929; fascicule 4 (pages 233–400) in 1930; fascicule 5 (pages 401–640) in 1931; fascicule 6 (pages 641–880) in 1932; and the concluding fascicule 7 in 1933

Acc. No. 12683
Date. 30-9-62
Call No. Sa 8 Km / B.O.R.I.

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Lane, Bombay

CONTENTS OF VOLUME ONE

	PAGES
PROLEGOMENA	I–CX
A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA.	CXI–CXIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS.	CXV–CXVII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS .	CXVIII
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE ĀDI .	1–881
APPENDIX I	883–970
APPENDIX II	971–982
ADDENDA ET CORRIGENDA	983–996
ERRATA	997

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS
IN
VOLUME ONE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 147 b. FRONTISPIECE

ILLUSTRATION TO 1. 1. 13 . . . . FACING PAGE 1

„ „ 1. 3. 159 . . . . „ „ 88

„ „ 1. 39. 33 . . . . „ „ 187

„ „ 1. 51. 16–17 . . . . „ „ 222

„ „ 1. 57. 56 . . . . „ „ 250

„ „ 1. 79. 30 . . . . „ „ 360

„ „ 1. 94. 31 . . . . „ „ 427

„ „ 1. 115. 25–26 . . . . „ „ 517

„ „ 1. 116. 8 . . . . „ „ 518

„ „ 1. 119. 39 . . . . „ „ 533

„ „ 1. 123. 71 . . . . „ „ 556

„ „ 1. 125. 16 . . . . „ „ 562

„ „ 1. 155. 41 . . . . „ „ 659

„ „ 1. 182. 4 . . . . „ „ 738

„ „ 1. 214. 28 . . . . „ „ 840

„ „ 1. 218. 40 . . . . „ „ 853

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 155 a. „ „ 880

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.[1] It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".[2] The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quâ non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,[3] "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of *one* critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

---

[1] See below.

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929). 58 ff.

[3] ibid. p. 58.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (*Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.[1] The Specimen, which was meant only for private circulation,[2] consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1–11) of the first 67 stanzas of the Ādiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12–17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Gaṇeśa interpolation (with *its* variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen *apparatus criticus*.[3] This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (*Druckprobe*) nothing has been printed".[4]

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.[5] The donor was warmly thanked for this princely

[1] It was printed by the firm of W. Drugulin.

[2] Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

[3] The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

[4] See also the remarks of Professor A. A. Macdonell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3–6, 1919" in *JRAS.* 1920. 149. Cf. also *ABI.* 4. 145 ff.

[5] Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, *ABI.* 3 (1921–22). 1 f. Also *A Prospectus of a New and*

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:[1]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.[2] The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,[3] or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

---

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

[1] For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

[2] The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*; cf. also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

[3] Representing the Nīlakaṇṭha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.[1] It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The *entire* Mahābhārata stands now collated from a *minimum* of ten manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

[1] The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratīka Index of the Mahābhārata, which will be an alphabetical index of every single pāda of the text of the epic.

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,[1] Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1.

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

---

[1] Of these three, our Śı is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nīlakaṇṭha's commentary, in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712–32, 3951–79. They represent probably the Nīlakaṇṭha version.

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show *inter se* little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: *quot codices, tot textus.* Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types.[1] Of the Nīlakaṇṭha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannaḍa, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.[2]

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript ($Ñ_3$) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K_3), 1528 (V_1), 1598 (D_2), 1620 (Da_2), 1638 (K_2), 1694 (K_4), 1701 (Dr_3), 1739 (Ko), 1740 (B_1), 1759 (B_3), 1786 (B_5), 1802 (D_5), 1808 (Dn_2), 1838 (M_3), and 1842 (M_8). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

[1] Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

[2] The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute. . . .

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.[1] The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā[2] versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,[3] Bengali,[4] Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg.* 1929. 1140.

[2] Like our K1 (India Office, No. 2137).

[3] There are two such MSS. in the Raghunatha Temple Library, Jammu, Nos. 3712–32, 3958–79.

[4] Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Ādi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

K₀ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. 1739).

K₁ = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. 1638).

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Saṁ. 1575 (ca. A.D. 1519).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).

K₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

K₆ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(*b*) *Central Group* (ϒ).

Nepālī Version (Ñ).

Ñ₁ = Nepal, in private possession.

Ñ₂ = Nepal, in private possession.

Ñ₃ = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Saṁ. 632 (ca. A.D. 1511).

Maithilī Version (V).

V₁ = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. 1528).

Bengali Version (B).

B₁ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Śaka 1662 (ca. A.D. 1740).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Śaka 1681 (ca. A.D. 1759).

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B₅ = Dacca, University Library, No. 485. Dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786).

B₆ = Dacca, University Library, No. 735.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), the "Vulgate".

Dn₁ = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn₂ = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Saṁ. 1864 (ca. A.D. 1808).

Dn_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.

Dr_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.

Dr_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701).

Dr_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.

D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 4. Dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802).

D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.

D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.

D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.

D_{13} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.

D_{14} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.

G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.

G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.

G_7 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.

M_2 = Cochin, State Library, No. 5.

M_3 = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.

M_5 = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.

M_6 = Malabar (Nareri Mana); in private possession.

M_7 = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession.

M_8 = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

Śi

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size $12'' \times 9\frac{1}{2}''$. Clear Śāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birch-bark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his *Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kas'mīr, Rajputana, and Central India*, a report printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a śloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. — The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the *lower* segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24–25, 36–37, 39, 47–48, 53–57 and 61–62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40–46, 49–52, 58–60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Ādi ends at fol. 154a. The colophon repeats the stanzas of the Parvasaṁgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "ślokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K1, in other words is an interpolation peculiar to Śi K1. Many of the *marginal* additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places—perhaps about half a dozen—corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyāyas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāṇic *raconteur* is here called, throughout, Sūta, *not* Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

(resp. ऊचुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp. ऊचुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14·7″ × 6·7″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Araṇya*. The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand*, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K₁

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16¼″ × 9″. Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kaśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūrjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kaśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e. g. मंकुले for संकुले); उ for त and ष for थ (e. g. उषा for तथा); द for ऋ (e. g. दध्या for ऋध्या); श for म (e. g. प्रकाशं for प्रकामं) or for च (e. g. पांशलीं for पांचालीं); medial उ for subscript व (e. g. सुर्ण for स्वर्ण); व्य for ट्; तु for र्त, त्त, त्र (e. g. आतुस्वरं, मतुमः, वैचितुवीर्य for आर्तस्वरं, सत्तमः and विचित्रवीर्य); श्य for च्य; श्च for च; medial उ for subscript त; भ for त (e. g. मभिः for मतिः); ष्ट for ष्य (e. g. शिष्ट for शिष्या). Margins are clean; very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy. 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS. was written in V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha; but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year; *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt. MSS.*

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Ādi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference लो ह णिह before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (म, र्ष, वाच), which are missing, in red ink.

K_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891–95. Folios 296 (of which 220, 226–30, 232–33, 239–40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size 10·8″ × 4·8″. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Saṁ. 1694 (ca. A.D. **1638**). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (ϒ). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parva-saṁgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संवत् १६९४ वर्षे माघशुदि १० रवौ लिखितमिदं.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1575 (ca. A.D. **1519**). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Saṁvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Saṁkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K_4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15–16 lines to a page; size 14·9″ × 6″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. **1694**), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with ळ for ल, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā-Gaṇeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधपत्रमेकं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaṇeśa, son of Trimbaka.

K₅

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1–7 and 9–29), with about 11–13 lines to a page; size 12″ × 6″. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1. 3. 152. It was *collated at the Visvabharati*, up to 1. 2. 40, and was then reported to be missing.

K₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887–91. Folios 386, with about 8–10 lines to a page; size 12·2″ × 5·8″. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

Ñ₁

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasiṁharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Saṁ. 516 (ca. A. D. 1395). In the praśasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by *local Pandits*. — The praśasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * * * * * * * * ।
[सत्त्वार्थं]चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥
मत्वा तत्क्षणभङ्गुरं जगदिदं विद्युल्लताचञ्चलं
आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणौ दानादिसत्कर्मसु ।
येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता
* * * * * * * * * * * [? श्री]भारतं लेखितम् ॥
कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।
सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥
प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च
क्रुद्धक्रूरयमास्यदर्शनप * * * * * * * ।
एतल्लेखयति स्म पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्
पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

कायवाङ्मानसैर्वित्तैर्विष्णौ भक्तिं करोति यः ।
स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपति[गुरुं] प्रज्ञया यो विजित्य
सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्रेपयन्नात्मदीप्त्या ।
दोर्दर्पेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः
स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — *Collated in Nepal.*

$\tilde{N}_2$

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by *local Pandits*. — Collations begin at adhy. 3.

$\tilde{N}_3$

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Saṁ. 632 (ca. A.D. **1511**). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

V_1

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Saṁ. 411 (ca. A.D. **1528**). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by *local Pandits*.

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28·2″ × 2″. Bengali characters; dated Śaka 1662 (ca. A.D. **1740**). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5–6 lines to a page; size $25\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Āstīka. — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size $19\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Bengali characters; dated Śaka 1681 (ca. A.D. **1759**). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelārāma Vipra. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7–9 lines to a page; size 20″ × 5·2″. Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Saṁbhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17″ × 3¾″. Bengali characters; dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786). Much-faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19″ × 4½″. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B_5; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. *Collated at the Visvabharati.*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879–80. Folios 416, with about 7–10 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे°) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Da_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15·7″ × 6·6″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamiśra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरमभृतकरं पारदं शारदं यः
श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
निर्देशात्तस्य नानाविधविबुधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
मित्रे भौमाङ्गलग्ने प्रतिपदि सहसः सुद्यहं सौधमोदः
पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
र्धुरीणः खे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
कृती शाम्बे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
र्वंशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Saṁvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da1, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da1. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn1

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8–10 lines to a page; size 18·2″ × 7·3″. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444–5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांबसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṁvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn2

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated V. Saṁvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha.

Dn3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895–1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15{\cdot}2'' \times 7{\cdot}2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn1, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11–13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11–22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A. 1879–80. Folios 30, with about 16–17 lines to a page; size 12″ × 7·15″. Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are *not* numbered. The MS. is generally correct; margins are clean. — *This is a complete MS. of Mbh.*, copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६७७ युवानामसंवत्सरे.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size 13″ × 5½″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Saṁ. 1654, at Benares by a Brāhmaṇa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — *Collated at Tanjore.*

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size 14″ × 6¼″. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode. — *Collated at Tanjore.*

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size 16″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — *Collated at Tanjore.*

D_5

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12–14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters; dated V. Saṁ. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{8}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16–18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 5\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1–2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11–18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore.*

D13

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14·25″ × 6·05″. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1–7 wanting; begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (1. 1. 205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सौतिरुवाच and सूत उ°, but then the scribe settles down to सूत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1. 1. 205 to the end of adhy. 2.

D14

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1–121 (fol. 122–189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a page; size 18″ × 6½″. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16·1″ × 2·3″. Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but *not* the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc

T2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21″ × 1⅜″. Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. T3. — *Collated at Tanjore.*

T3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size 29½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T2. *Collated at Tanjore.*

G1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16–21 lines to a page; size 18·7″ × 1·8″. Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15–17 lines to a page; size 14·5″ × 2·1″. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the first 4 parvans: Ādi, Sabhā, Araṇya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS. with clear and legible writing.

G3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — *Collated at Tanjore.*

G4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{7}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — *Collated at Tanjore.*

G6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G7

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12–14 lines to a page; size 19·2″ × 2″. Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्कृत्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "haṁsapāda", inserted immediately after its first maṅgala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

M_1

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — *Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.*

M_2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M_3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19·9″ × 1·6″. Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M_4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Āstīkaparvan.

M_5

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, now Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M_6

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18″ × 1·6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1–53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṁśāvataraṇa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_7

MS. from the private library of Avaṇapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20·5″ × 1·8″. Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M_8

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT[1]

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.	South. Rec. MSS.
1. 1–204	K0–6 V1 B1–4 Da Dn Dr D1–12. 14	T1. 2 G1–7 M1–4
1. 205–2. 39	K0–6 V1 B1–4 Da Dn Dr D1–14	T1. 2 G1–7 M1–4
2. 40–191	K0–4. 6 V1 B1–4 Da Dn Dr D1–14	T1. 2 G1–7 M1–4
2. 192–243	K0–4. 6 V1 B1–4 Da Dn Dr D1–14	T1. 2 G2–7 M1–4
3. 1–44	K0–4 Ñ1. 2 V1 B1–5 Da Dn D1–7	T1. 2 G2–6 M1–5
3. 45–13. 45	K0–4 Ñ1. 2 V1 B1–5 Da Dn D1–7	T1. 2 G1–6 M1–5
14. 1–26. 9	K0–4 Ñ1–3 V1 B1–5 Da Dn D1–7	T1. 2 G1–6 M1–5
26. 10–43. 13	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1–5 Da Dn D1–7	T1. 2 G1–6 M1–5
43. 14–47. 19	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–5 Da Dn D1–7	T1. 2 G1–6 M1–5
47. 20–53. 36	Ś1 K0. 2–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–5 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
54. 1–4	Ś1 K0. 2–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
54. 5–55. 3[a]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
55. 3[b]–60. 61[b]	K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
60. 61[c]–61. 84[a]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
61. 84[b]–62. 2	K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
62. 3–68. 19	K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
68. 20–74[a]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
68. 74[b]–69. 41[c]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
69. 41[d]–51	Ś1 K0–2. 4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
70. 1–71. 17[c]	Ś1 K0–2. 4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
71. 17[d]–72. 8[b]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
72. 8[c]–22	Ś1 K0–2. 4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
72. 23–74. 4	K0–2. 4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
74. 5–76. 35	K0–4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1–5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
77. 1–78. 20[b]	K0–4 Ñ1–3 B1. 3 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
78. 20[c]–90. 88	Ś1 K0–4 Ñ1–3 B1. 3–6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
90. 89–92. 13[d]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 B1. 3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
92. 13[e]–96. 37[b]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
96. 37[c]–127. 21[a]	Ś1 K0–4 Ñ1–3 B1. 3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
127. 21[b]–181. 40	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1–6 M3. 5–8
182. 1–225. 19	Ś1 K0–4 Ñ1–3 V1 B1. 3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4. 5	T1. 3 G1–6 M3. 5–8

[1] D13 added at 1. 205. — K5 discontinued from 2. 40. — G1 has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — K6 Dr D8–14 G7 discontinued, and Ñ1. 2 B5 M5 added, from 3. 1. — Ñ3 added at 14. 1. — Ś1 added at 26. 10. — B2 ends at 43. 13. — K1 has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — D6. 7 M1. 2. 4 discontinued, and B6 M6–8 added, from 54. 1. — Ś1 has lacuna from 55. 3[b] to 60. 61[b], and from 61. 84[b] to 68. 19. — D3 (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V1 has lacuna from 68. 74[b] to 92. 13. — K3 has lacuna from 69. 41[d] to 71. 17[c], and from 72. 8[c] to 74. 4. — Ś1 has lacuna from 72. 23 to 78. 20[b]. — D5 ends at 76. 35. — B4 ends at 90. 88. — V1 has lacuna from 96. 37[c] to 127. 21[a]. — T3 ends at 181. 40. — T3 begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars[1] who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Ās'ramavāsa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.[2] Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvasaṁgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

[1] Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", *JRAS.* 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, *Den old javanske Wirataparva* (Copenhagen 1917). On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. *JRAS.* 1876. 176 f., 179 ff.

[2] *Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Śakuntalā episode):

paripatyādayaḥ sunu, hāraṇireṇuguṇḍitaḥ /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharaṇīreṇu gunthitaḥ /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct *paripatya* (for *pratipadya* of the Vulgate), which is the reading of the Śāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the *pratipadya* of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness[1] independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Ādiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Śakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar[2] was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Āndhra Bhāratamu,[3] is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.[4] The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

[1] Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

[2] The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and *ABI.* 2. 167 f.

[3] V. Ramasvami & Sons, Madras 1924–29.

[4] Cf. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata* (Madras 1922), pp. 97–100.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasaṁgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of *his* Mahābhārata.[1] The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.[2]

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,[3] belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kaśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.[4] Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.[5] Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45–48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45–48 are a repetition (with variations) of adhy. 13–15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose;[6] finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of *these* adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler–Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1–19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikanīti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

[1] The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastrī in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

[2] Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

[3] Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

[4] Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

[5] op. cit. p. 30.

[6] As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam; cf. Labberton, *JRAS.* 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the *second*, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Mañjarī, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation[1] of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the *Annals* of this Institute.[2] Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The *Ā'īn-e-Akbarī* gives the following names: Naqīb Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji,[3] on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sulṭān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sulṭān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Śakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa;[4] of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa;[5] of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

---

[1] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 110; and A Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

[2] Cf. vol. 6 (1924–25), pp. 84 ff. [3] *ABI.* 6. 95.

[4] Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiana di Śakuntalā nell' edizione critica di Poona", *Giornale della Società Asiatica Italiana* (NS). 2 (1932). 135–140.

[5] Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa", *Proc. Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy. 14 ff.) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya.[1] Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṁkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,[2] while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)[3], the Manusmṛti[4] (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā[5] (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Maharṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

---

[1] Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparṇasage*, Uppsala 1920.

[2] Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

[3] Cf. Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol. 4 (1892), p. 521, stanzas 5–8.

[4] 2. 111.

[5] Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM.* 20 (1906). 1 ff.; especially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ĀDIPARVAN VERSIONS

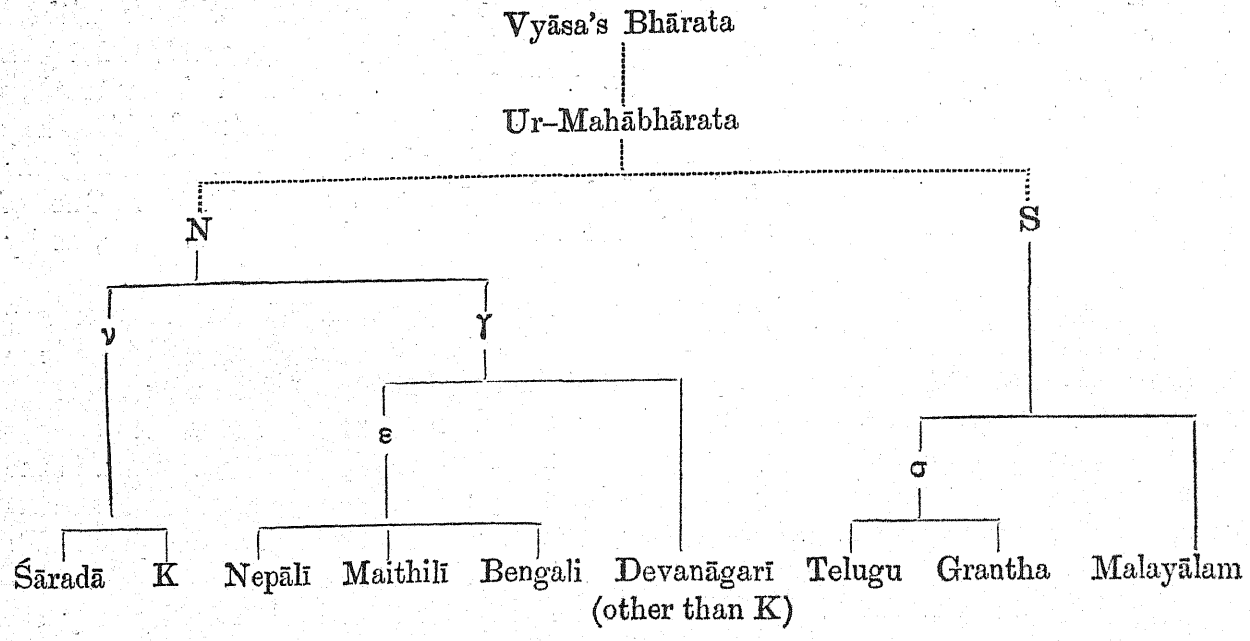

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

ν is the lost archetype of the North-Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (*textus simplicior*).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K_1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub-recension (γ), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

γ is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub-recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North-Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

ε is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (*textus ornatior*).

σ is the lost archetype of T G, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.[1] We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India. . . Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*.[2] To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is. except in a very few instances, simply impossible". With highly commendable

[1] Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh. (1887). See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 33.

[2] Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. "*I know of no method*", wrote Roy, nearly fifty years ago, "*except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South*"! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the *Royal Asiatic Society* of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . .Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single *sloka* as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . .Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . .I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to *my* edition will, I am confident, apply to *his*, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, *every* passage bearing on both the *Advaita* and the *Cākta* worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both *Aryāvarta* and *Dākshinātya*." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy *in extenso*, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four.[1] More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Saṁbhava), or at least into two (Ādi and Saṁbhava) separate *major* parvans.[2] Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antaḥparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.[3] We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasaṁgraha (Ādi 2) itself.[4]

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books.[5] But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasaṁgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasaṁgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasaṁgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,[6] would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasaṁgraha was first compiled.

[1] See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180; and Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 122.

[2] In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered*. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivaṁś'āvataraṇa-parvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the *first* adhyāya of the Saṁbhavaparvan.

[3] On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

[4] The Parvasaṁgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

[5] Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

[6] This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72–233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N व्रीडा: S व्रीला or व्रीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष: S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e. g. the Śakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyāyas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharaṇa) in adhy. 211–212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).[1] We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Vipṛthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably *longer* than the Northern. The constituted text of the Parvasaṁgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called *granthas*) as the extent of the Ādi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Ādi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasaṁgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources),[2] which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

---

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

[1] Even the Śakuntalā episode gets a somewhat different colouring in the Southern recension.

[2] For instance the Śvetaki episode (M. 1. 214. 29–98½), which, in the form printed there, is missing in *all* MSS. of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiḥśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya[1] in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugṛha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāñcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

[1] Cf. App. I, No. 67, lines 47–62.

The Southern recension impresses us thus by its *precision, schematization, and thoroughly practical outlook.* Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, *more like a story rather naïvely narrated,* as we find in actual experience.

The Southern recension of the Ādi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the *textus ornatior.*

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the elusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

(1) No. 9 (S except M_1): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.

(2) No. 45–48 and 51: Additions to the Śakuntalā episode (together 231 lines).

(3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).

(4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).

(5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).

(6) No. 67: Details of the early life of the Pāṇḍavas in the Himalayan retreat (46 lines).

(7) No. 68–69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).

(8) No. 78 (S, and by conflation K_4 Da_1 Dn $D_{2.4.5}$): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).

(9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭadyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).

(10) No. 87–89: Additions to the Hiḍimba episode (69 lines).

(11) No. 91–93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).

(12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purohita; decides, at the advice of the Purohita, to celebrate the Svayaṁvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).

(13) No. 100: Story of Nāḷayanī narrated by Vyāsa to the Pāñcāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).

(14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).

(15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāṇḍavas aided by Pāñcālas (219 lines).

(16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).

(17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).

(18) No. 113–115: Expansion of the Subhadrāharaṇa (562 lines!).

(19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1. *Variants of isolated words or phrases,* (a) *unimportant and* (b) *important.*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for speeific mention:

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), त्रसु (तंसु), etc., etc.

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °र्षेः पूजितस्येह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.

(iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]थ; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि–अभि–वि–अति, प्रति–परि, अनु–उप, etc., etc.

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष–क्रोध–कोप; ऋषि–मुनि; प्रभु–विभु–(अ)भिभू; द्विज–विप्र; राज्य–राष्ट्र; पन्नग–भुजग; नरेश्वर–नरोत्तम–नराधिप–नरर्षभ; ब्रह्मवित्तम–द्विजसत्तम–वेदवित्तम–विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर–पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अस्त्रविशारद–शस्त्रविशारद–शास्त्रविशारद–धर्मविशारद–वाक्यविशारद; यशस्विन्–तरस्विन्–तपस्विन्; समरदुर्मदौ–समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि–संप्रवक्ष्यामि–कीर्तयिष्यामि; अमिततेजसा–अभितबुद्धिना; महाबल–महाभुज–महारथ–महायशः; वराङ्गना–शुचिस्मिता; चारुदर्शना–चारुलोचना–चारुहासिनी–वरवर्णिनी–(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर–शस्त्र(शास्त्र)विदां वर; असंशयं–न संशयः; etc., etc.

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिणः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पन्नगं; etc., etc. For other examples, see

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the *Great Epic*, pp. 403 ff. (Appendix A).

(b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S प्रायोपवेशन: N मृगस्वप्नभय), of the numbers of adhyāyas and ślokas in the Parvasaṁgraha (the figures for ślokas differ, at times, by thousands). — An example of a different character from another part of the Ādi is the variant वर्ष: मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen *years*; according to the Southern, only thirteen *months*! Cf. 1. 204. 28. स नो द्वादश वर्षाणि (S वै मासान्, मासानि etc.) ब्रह्म(S व्रत)चारी वने वसेत्; 205. 30 वने द्वादश वर्षाणि (S मासानां, मासानि, मासान् हि).[1] — Then we have in 1. 3. 21 the variant बर्हु–बन्धं. How was the infinitive really made? — And so on.

2. *Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.*

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayaṁvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

3. *Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.*

(a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K_4 marg. Dn D_4 marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuḍa. In these lines, Garuḍa is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः।
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नक्षाणमनुत्तमम्।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्रामुयाद्भयम्।

In adhy. 64, S (with K_4 Dn $D_{1,5}$) gives an additional short list of sciences in which the Ṛṣis in Kaṇva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम्।

[1] Cf. Hopkins, *Ruling Caste in Ancient India*, p. 342 (footnote).

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D_3) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाप्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadrā's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);[1]

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

[1] In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite-piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

(iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and *repetition* (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.

(v) Sūrya's warning to Karṇa about the designs of Indra to supplicate Karṇa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Araṇya 300 (Bom. ed.).

(c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

In adhy. 92, at the birth of Śaṁtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

In adhy. 100, at the birth of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu:

1084* तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13–14, 20–27):

न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।

* * * * *

तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

(i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudra-manthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayaṁvara of his daughters;

(iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;

(iv) in passages No. 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.[1] Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;

(v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;

(vii) 1737* adds a hymn (in Triṣṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Saṁvaraṇa;

(viii) 1828*ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No. 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nāḷāyanī and Bhaumāśvī;

(x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

[1] This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else.

(xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāṅgadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.

(e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

* * * * *

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

782* क्वचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्म्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।

1423* अङ्गेऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3–4) with reference to Hiḍimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78–79), describing Śakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46–47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीरुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।

Cf. also lines 73–74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।[1]

4. *Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.*

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duḥṣanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

[1] These lines occur in three MSS. (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayānī!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene*, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G$_{1-5}$ of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. *Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).*

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).[1] Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6–9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (aṁśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

[1] App. I, Nos. 78 and 92–93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Υ, it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν, as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension.[1] An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितारं शुभाल्लोकाल्लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakaṇṭha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (*para*), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succesion of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Śāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

No glosses, translations, exegetical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1. 214. 6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

[1] For examples from another parvan, see Lüders, *Grantharecension*, pp. 52 ff.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype ν.

The Śāradā Version.

The archetype ν comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś₁, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,[1] of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.[2] Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṁgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, *in all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

---

[1] This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

[2] See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155 a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasaṁgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2–3 of the facsimile.

The "K" Version.

This version, as already explained, is a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

1. 2 Ko. 2–6 महर्षीन् : rest (mostly) ब्रह्मर्षीन्.
1. 8 K V_1 लोमहर्षणिरुवाच : others सूत उ°, सौतिरु°, सूतः.
1. 49 K V_1 B_1 m संक्षेपतोऽब्रवीत् : others संक्षेपमब्र°, संक्षिप्य चाब्र°.
1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
1. 192 Ko–5 धुतपाप्मानः : rest शुभकर्माणः.
2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
4. 10 K °पुरस्कृताः : rest °पुरःसराः.
8. 2 K D_2 शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
8. 16 K अदष्टोऽङ्गे : others भृशमङ्गे, etc.
10. 2 K $D_{2.5}$ (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
13. 1 K $D_{2.5}$ ब्रवीहि : rest वदस्व.
13. 25 K $D_{2.5}$ बान्धवैः : others बन्धुभिः, etc.
17. 9 K $D_{2\,5}$ ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भीमैः, etc.
19. 4 K $D_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि : others सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतं, etc.
24. 1 K D_2 त्विच्छामि : rest om. तु.
24. 14 K $D_{2.5}$ महाद्युतिः : rest महाबलः.
55. 8 K क्षुद्रः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
56. 14 K कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
57. 2 K चेदिपतिर्नृप : rest पौरवनन्दनः.
57. 8 K D_5 रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
57. 43 K D_5 गृहान् : rest गृहं.
58. 3 K D_5 कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
58. 40 K D_5 समक्षं : rest संनिधौ.
59. 29 K D_5 वीर्यवान् : others दानवः, etc.
60. 6 K $\tilde{N}_8$ D_5 अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
62. 6 K D_5 राज्यं प्रशासति : rest राजनि शासति.
64. 29 K D_5 ददर्श : rest जगाम.
67. 30 K D_5 निधाय कायकं त्वच्च : others विनिधाय ततो भारं, etc.

68. 69 K D_5 ध्वस्ता (*or* °स्तां) : rest याता.
71. 41 K D_5 वत्स : rest विप्र.
74. 7 K *alone* transp. कुमाराः and कुमार्यः.
76. 33 K D_5 शुचिस्मितां : rest सुमध्यमां.
150. 18 K वासस्य : rest विप्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K_1 (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with $Ś_1$, so much so that K_1 may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K_1 was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen[1] of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between $Ś_1$ and K_1 is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.[2]

27. 15 $Ś_1$ K_1 पुरंदरः : rest शतक्रतुः (synonym!).
28. 24 $Ś_1$ K_1 ततः : rest नदीः.
29. 4 $Ś_1$ K_1 अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.
30. 7 $Ś_1$ K_1 प्रदेह्येतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, आगृह्य, etc. (original hypermetric!).
31. 6 $Ś_1$ K_1 पंजवकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
37. 25 $Ś_1$ K_1 रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc.
42. 7 $Ś_1$ K_1 नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
44. 2 $Ś_1$ K_1 भयात् : others तदा, तथा, ततो, etc.
45. 5 $Ś_1$ K_1 अवदन् : rest अब्रुवन् (synonym).
45. 19 $Ś_1$ K_1 तथोदितं : others नराधिपं, etc.
131. 3 $Ś_1$ K_1 प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
131. 13 $Ś_1$ K_1 चरन् : rest शनैः.
154. 24 $Ś_1$ K_1 जाह्नव्यां : rest भागीरथ्या (original has double crasis!).
206. 3 $Ś_1$ K_1 एककाः (corrupt?) : rest कथकाः (G_1 श्रद्धकाः).
218. 48 $Ś_1$ K_1 मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) : rest गिरेः शृंगं सहस्रधा (*or* °शः).

The above are examples of concordant *readings* of $Ś_1$ and K_1. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42–44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46–48 and 50 of the Vulgate) are numbered in $Ś_1$ K_1 54–56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the *third* stanza of our adhy. 40, both manuscripts ($Ś_1$ K_1) interpolate the figure 51, $Ś_1$ marginally inserting, at that place, an additional colophon : इत्यादिपर्वण्येक-पञ्चाशत्तमोध्यायः. Likewise, after 1.165.34, $Ś_1$ K_1 insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to $Ś_1$ K_1 may be mentioned 1735*.

K_1 is, however, by no means, a direct copy of $Ś_1$. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K_1 in adhy. 47–48, where $Ś_1$ is intact.

[1] *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908.

[2] It should be noted that $Ś_1$ begins only at 1. 26. 10.

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: Ś$_1$, which generally omits the verbs उवाच (resp. ऊचुः) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K$_1$; 1. 208. 14 is an exception where both Ś$_1$ and K$_1$ have उवाच. Ś$_1$ K$_1$ exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, S$_1$ has a colophon which is missing in K$_1$.

These agreements and differences show that while Ś$_1$ and K$_1$ are closely akin, their text is not identical. Neither Ś$_1$ nor K$_1$ is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which Ś$_1$ shares with the K version, Ś$_1$ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

28. 18 Ś$_1$ K श्वसनेन : rest कथनेन.
29. 1 Ś$_1$ K ततो जाम्बूनदो भूत्वा : rest जाम्बूनदमयो भूत्वा.
32. 3 Ś$_1$ K दशार्णे : rest गोकर्णे.
32. 12 Ś$_1$ K वा : rest मे.
33. 20 Ś$_1$ K °रुच्यते (K$_3$ °रिष्यते) : rest °रुत्तमा.
36. 21 Ś$_1$ K D$_5$ गवि जातो : rest तिग्मतेजाः.
38. 2 Ś$_1$ K D$_5$ कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
38. 14 Ś$_1$ K गुणान्वितं : rest समाहितं.
42. 7 Ś$_1$ K हि : rest च.
94. 31 Ś$_1$ K D$_5$ गृहान्विभो : others गृहान्तिकं, गृहं विभो, etc.
94. 93 Ś$_1$ K सहिताश्च : rest समेताश्च.
118. 1 Ś$_1$ K यथा विधिः : rest विशेषतः.
124. 23 Ś$_1$ K D$_5$ मनुष्याः : rest मनुजाः.
128. 12 Ś$_1$ K D$_5$ जाह्नव्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याहं° (double crasis!).
128. 15 Ś$_1$ K D$_2$ कालिन्द्याः : others माकन्दीं, मागधीं, etc.
142. 23 Ś$_1$ K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
155. 13 Ś$_1$ K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
162. 6 Ś$_1$ K सोऽमात्यस्तं : rest om. सः.
163. 7 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ °कोभवत् : others °कं बभौ, etc.
168. 3 Ś$_1$ K D$_5$ पार्थिवं : rest भारत.
169. 18 Ś$_1$ K D$_5$ ते ततः कोपात् : others ते महेष्वासाः, etc.
170. 9 Ś$_1$ K D$_5$ सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
177. 5 Ś$_1$ K D$_5$ प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
181. 37 Ś$_1$ K D$_{2.5}$ ° ले च लंघिते : others °लेऽभिगच्छति, etc.
181. 40 Ś$_1$ K D$_5$ प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν, comprising the versions Śāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only Ko.$_1$ represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with ϒ or with S. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly $D_{2.5}$) have so many features in common with K, that they may as well be separated from D and classed under K.

The contamination of K_{3-6} with ϒ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and Ñ V_1 B D); No. 41 (in $K_{3.4}$ and $Ñ_{2.3}$ V_1 B D except D_5); No. 42–43 (in $K_{3.4}$ and Ñ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like Ñ B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with ϒ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. $K_{5.6}$ contain 22*, $K_{4.6}$ 25*, K_4 49*, K_4 (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K_{4-6}, moreover, contain the Brahmā episode[1] in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while $K_{4.6}$ have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish ν (really only $Ś_1$ Ko-$_{3}$) from all other manuscripts are these:

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duḥṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);

(iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,[2] and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);

(iv) the so-called polity of Kaṇi(ṅ)ka, Kaṇi(ṅ)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App. I, No. 81);

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except $Ś_1$ Ko-$_{3}$, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν, the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

[1] See notes on passage No. 1 of App. I. [2] Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kaṇikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.[1]

Of *important* additions in ν, I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Śi Ko.1.4 and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Śi K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That Śi and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in Śi (sometimes with Ki).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the Ādi. Let us examine, without bias, this feature of ν. Those passages that are lacking in ν, in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν, whether accidental or intentional.

They cannot be *intentional* omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.[2] For, this Śāradā (Kaśmīrī) version of the Ādi is *not* an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the *a priori* presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from *adding* something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentle and lowly service *ad majorem gloriam dei*. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

---

[1] The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

[2] Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaṇeśa episode (for literature see the next footnote).

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2.4}$), 451* (K D_2), 516* (K except K_3 Dn D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($Ś_1$ K D_5), 1735* ($Ś_1$ K_1 *only*), 1855* ($Ś_1$ K $Ñ_1$), 2077* ($Ś_1$ K except K_2 and $Ñ_{1.3}$ V_1 $D_{2.5}$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν, in relation to Υ or the Vulgate (i. e. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Saṁbhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.[1] As for the two passages, Nos. 42–43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),[2] such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karṇa are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nāḷāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N.

---

[1] Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particularly, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 77 ff.

[2] See adhy. 58 of Sastri's Ādiparvan in the Southern Recension.

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against γ, especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν. The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

1. 138 K V_1 S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदुःसहं.
1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
1. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V_1 B D एकतश्चतुरो वेदाः
20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
21. 10 K S °घन° : Ñ V_1 B D (mostly) °गण°.
26. 9 K S नदीजलविशोषणं : Ñ V_1 B D (mostly) समुद्रजलशोष(*or* °षि)णं.[1]
34. 13 $Ś_1$ K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ V_1 B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
37. 5 $Ś_1$ K S पत्रिणा : Ñ V_1 B D (mostly) शीघ्रगं.
39. 16 $Ś_1$ K S गृहायोरगसत्तम : $Ñ_{1.2}$ V_1 B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
41. 17 $Ś_1$ K S पुण्यं : $Ñ_{1.2}$ V_1 B D तीव्रं.
64. 10 K S रुवन्ति रावं (*or* रावैर्) विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु : Ñ V_1 B D (mostly) रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः.
68. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V_1 B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ज्ञेयः पुंसा.
77. 4 K S भृशं : Ñ B D (mostly) सुखी.
94. 12 $Ś_1$ K S सूर्यसंकाशो : Ñ V_1 B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
100. 6 $Ś_1$ K S रात्रौ : $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (mostly) सार्धं.
119. 8 $Ś_1$ K S मा द्रक्ष्यसि (irregular) : $Ñ_{1.2}$ B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
138. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : $Ñ_{2.3}$ V_1 B D तथैव चासज्जननीं.
141. 4 $Ś_1$ K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ V_1 B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
142. 18 $Ś_1$ K S प्रसुप्ताः : Ñ V_1 B D (mostly) रक्षसा.
143. 38 $Ś_1$ K S विनाशाय महात्मनः : Ñ V_1 B D प्रतियोद्धा महारथः.
159. 20 $Ś_1$ K S पृथिवीं नृपः : $Ñ_2$ V_1 B D भूतिमात्मनः.
176. 5 K S कुरुनन्दनाः : Ñ V_1 B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
182. 9 $Ś_1$ K S माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः : $Ñ_{2.3}$ V_1 B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
187. 20 K S ततस्तमब्रवीद्राजा : Ñ V_1 B D तमब्रवीत्ततो राजा.
189. 23 $Ś_1$ K S भगवन् : Ñ V_1 B D भुवनस्य.
193. 1 $Ś_1$ K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
196. 4 $Ś_1$ K $Ñ_1$ S बहु : $Ñ_{2.3}$ V_1 B D वसु.
199. 12 $Ś_1$ K $Ñ_1$ S चोपस्थितान् : $Ñ_{2.3}$ B D चाप्यागतान्.
199. 19 $Ś_1$ K $Ñ_1$ S भर्तारः : $Ñ_{2.3}$ V_1 B D नगरं.

Such extensive agreements in *petty verbal details* must necessarily be, in the main, *an original inheritance*, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

[1] Note that the fragmentary Śāradā codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones*. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there wonld be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e. g. अभिभोः 1. 2. 144; श्लोकाग्रं[1] 1. 2. 177, 189; कामया adv. "frankly" 1. 10. 6; कन्यस 1. 98. 13; समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, ν is often the only version that has preserved the correct reading; e. g. 1. 2. 102:

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूतास्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

[1] Devabodha paraphrases the word with श्लोकसंख्या.

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्लवेऽस्मसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K₂ Ñ₂ V₁ B D = Vulgate	ν = Text	Southern Recension
ततो राजा परिक्रम्य	अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः	अन्तःपुरं गतो राजा
यथाकामं यथासुखम् ।	तदा ब्राह्मणभाषितम् ।	श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ	सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
प्रविवेश महामनाः ॥	संविवेश नराधिपः ।	न सस्मार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was अन्तर्गतं of the constituted text, which is a *lect. diff.*; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν, Υ and S, both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Śāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version[1] of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension Υ.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish Υ from ν S, have been adduced above (p. LIV), to show the agreement between ν and S against Υ. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4–7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādrī. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that Śᵢ Ko–₃ and S should agree in having a short version of the episode for which K₄ Ñ B D substitute a considerably longer and more elaborate version, *both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation.* For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as Śᵢ Ko–₃ and S could arrive at the same short account *independently* of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (Śᵢ Ko–₃ or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als *die Kāśmīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet.*" (Italics mine!)

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension ϒ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 ($\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya;

(2) No. 14 (K_4 $\tilde{N}$ V_1 B D except D_5, D_2 on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 ($K_{3.4}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D except D_5), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 ($K_{3.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D except D_5), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 (K_4 $\tilde{N}$ V_1 B D except D_5), the open secret of the mysterious birth of Karṇa, which is an *anticipation* of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193–230 (K_4 $\tilde{N}$ V_1 B D T_1), meant to be a summary of the Jatugṛha episode, which is, however, *a garbled and incoherent* version of the original story.

The view that ν and ϒ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor ϒ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between ϒ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and ϒ, owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between ϒ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to ϒ and S, and are missing in $\acute{S}_1$ Ko–3 only; in other words, they are found in all manuscripts collated except $\acute{S}_1$ Ko–3; for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T_2 $G_{2.4.5}$) of two preceding adhyāyas (129–130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duḥṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (=Śı K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of γ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1=5517 behauptet wird, der blinde *Dhṛtarāshṭra* habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den *Yudhishṭhira* zum Kronprinzen (*yuvarāja*) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen — the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2. 4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

Archetype ε.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$.[1] The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn $D_{1.4.5}$.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension ϒ was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

---

[1] I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of Ñ has broken off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or Ñ.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

(1) The *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.[1]

(2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Paraśurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is *wholly unnecessary* here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Araṇya (B. 3. 83. 29 ff.).

(3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an *apparent* lacuna in the original.[2]

(4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.

(5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karṇa at Draupadī's svayaṁvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

[1] Cf. p. LIII, footnote 1, above.

[2] See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell' edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930).

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 $Ñ_2$ Dn $D_{2.4.5}$, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version*!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Aṅgas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayaṁvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to Ś$_1$ K (with or without D); e. g.:

1. 22 B S शुचिं : K (mostly) D (mostly) शिवं.
1. 42 B S आत्मवान् : Ko.$_{2-4}$ D (mostly) एव च.
7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
39. 10 B D (mostly) S ततः : Ś$_1$ K (with a few D) पुनः.
64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददर्श, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanāgarī Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Ādi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benares. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the *lemmata* in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (ν).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (ν). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanāgarī Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasaṁgrahadīpikā.[1] The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. The manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Saṁvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakaṇṭha once in his commentary on the Mahābhārata (*ad* B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyaṇa-Sarvajña or merely Nārāyaṇa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, *verbatim* long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruṣasūkta, to which he himself refers in the Dīpikā on B. 14. 25. 26. Telang[2] surmises that he is posterior to the Vedantist Śaṁkarācārya; and Holtzmann[3] assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivaṁśa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivaṁśa also.[4]

---

[1] See, for further details, Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal* (Calcutta 1928), Preface, pp. lxix ff.; Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", *Dr. Modi Memorial Volume*, p. 565 f.

[2] *The Bhagavadgītā* (S. B. E. vol. 8), p. 204.

[3] *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.

[4] Haraprasada Sastri, *op. cit.* p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivaṁśa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasaṁgraha, which calls Harivaṁśa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the *lemmata* in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts[1] (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāṭhāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakaṇṭha type, some errors in our readings have crept in.[2] Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the *lemmata* with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was *not* made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay *pothi*-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompained by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

[1] Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Śaka 1689).

[2] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 f.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha: the Vulgate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.[1] Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected *from different parts of India*, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम्।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. *Variants* cited by Nīlakaṇṭha will be found in the footnotes under: 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9–12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 34; 54. 3, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nīlp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 130. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gauḍapāṭha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

[1] See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, *KZ.* 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nāḷāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2.; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakaṇṭha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakaṇṭha's paṭhāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not *the* oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः।
कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ॥

इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात्।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is शकुनाः (= पक्षिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely *honoris causa*. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.[1] It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an *ancient* variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the *ancient* authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपर्किकाः मधुपर्कसमये पठन्त इति देवबोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणान् इत्यर्जुनमिश्रः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.[2]

The text used or prepared by Nīlakaṇṭha is a smooth and *eclectic* but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चाभिभोः (Vulg. वा विभोः; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्ठितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (°भिषिक्तस्त्वं); 62. 12 त्सरु° (सर्व°); 96. 16 शुभ्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रवृश्चति (हरत्युत); 122. 42 तदतं (तदेतत्); 139. 18 विलज्जमानेव लता (लज्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुके (वह्नौ); etc., etc.

---

[1] Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraṇa", *Ind. Ant.* 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakāś'a", *ZDMG.* 66 (1912). 541 f.

[2] Many of these facts were communicated by me in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in *Actes du XVIIIe Congres International des orientalistes* (Leiden 1932), p. 156.

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्त्वं); 181. 25 अहनत् (अवधीत्); 184. 1 ब्रवीहि (वदस्व); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakaṇṭha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaṇṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,[1] to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakaṇṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakaṇṭha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।[2]

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom. ed.), the Nāḷāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

अत्र यत्तदेवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।[3]

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते).

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।[4]

The (printed) editions of Nīlakaṇṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nīlakaṇṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakaṇṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

---

[1] Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

[2] Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f.; and Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

[3] Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

[4] Cf. our note on adhy. 19 (p. 132).

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101 f.
146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261
148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ B. 1. 2. 262
224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3
314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । B. 1. 28. 4
752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः । B. 1. 79. 13
1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च । B. 1. 105. 9
1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12
1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति । B. 1. 184. 19
1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् । B. 1. 200. 26
2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥ B. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakaṇṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakaṇṭha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e. g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनुः = मन्त्रः!), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = वृद्धतम!); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेतु and कारण); 43. 22 (गदैः); 47. 11 (श्वेतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं = आचार्यं!); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1-7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakaṇṭha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word कुलिङ्ग (v. l. कलिङ्ग), which Nīlakaṇṭha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कुलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्कस्य (often mis-written कनिङ्कस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇiṅka cited in the Arthaśāstra of Kauṭilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated;* it is a most clumsy blend of interpolations *from two entirely different sources* (Υ and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition,* like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanāgarī Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as Cd. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the *earliest commentator* of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the *best*. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jñānadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. e. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes *verbatim*, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (ϒ), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: श्वेतकिरेव श्वेतकेतुरिति नाम. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{8-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakaṇṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nīlakaṇṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to $Ś_1$ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Araṇyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6}, with which it might have been with advantage classed. Like K_{4-6}, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts D_{6-7} were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the e group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14}, as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and *discontinued* thereafter. — Of these, $D_{8-12, 14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13}, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for text-critical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are *eclectic on no recognizable principles*, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. T_1 is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. For the Northern element in the make-up of T_1, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with T_1, T_2 shows a *purer* Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — T_3 only replaces the fragmentary manuscript T_2, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayālam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Ādi, we get, temporarily, the sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}, but soon the configuration changes to $G_{1.2.4.5}$ versus $G_{3.6}$. The latter group ($G_{3.6}$) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably *contaminated* (*directly or indirectly*) *from Northern sources* in different degrees. G_6 shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G_6 is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, क, ख and ग (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G_4, G_5 and G_6 respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz[1] and compared with the text of the Bombay edition (Śaka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

[1] *Ind. Ant.* 1898. 69 ff., 92 ff., 124 ff.

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.[1]

The clearest proof[2] of the contamination of $G_{1.2.4.5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1. 20. 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in $G_{1.2.4.5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruṇa becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35–39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G_7, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc. is, like T_1, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35–39, and 73.

[1] The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

[2] Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269.

M_1 often stands in antagonism to M_{2-4}, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. $M_{1.2.4}$ are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Āstīkaparvan. M_{6-8} replace these manuscripts in the Saṁbhavaparvan, which is the name under which the *remaining portion* of the Ādi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Ādi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Ādi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that *the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.*

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M_{6-8} constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M_{6-8} *repeat* inconsequentially the words पूजयन्तीह लोके नासाधवः; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13^a and 13^d, transposing 13^b and 13^c, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless क्षत्तारं विदुरं दुरं (Text त्वाकारं विदुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4^a–5^b erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, $M_{6.8}$ omit the words च यशस्विनः of the text, for which M_7 shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M_{6-8} are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M_{6-8} समाजग्मुः : rest समापेतुः.

106. 2 M_{6-8} समतोषयत् : rest समतर्पयत्.

157. 9 M_{6-8} शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several *striking agreements with* $Ś_1$, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of $Ś_1$, a Northern version; for instance, Malayālam supports $Ś_1$ (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Saṁbhavaparvan.[1] The extracts contain the beginning of the Pūruvaṁśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27–34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93–96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the *anticipation* of 1. 89. 1–16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. $G_{4.5}$ (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

[1] Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 134 ff.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9–11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6}; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1.2.4.5}$: $G_{3.6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1.2.4.5}$ frequently agree with Ñ V_1 B D; M agrees with $Ś_1$; $Ś_1$ and Dn agree with S: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśaṁpāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1. 57. 74 f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśaṁpāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic:

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvamedhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, *the text was originally committed to memory and recited freely;* secondly, *different rhapsodists recited differently.* This has indeed been assumed by many writers on the subject.[1] All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this *process is not stopped even by scriptal fixation.*[2] The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the Ādi, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.[3] The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) *Heuristics,*

[1] For instance, Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 396.

[2] Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1143.

[3] See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahābhārata", *Acta Orientalia*, 8. 240–256; and Sukthankar, *ABI.* 11. 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree; (2) *Recensio*, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) *Emendatio*, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) *Higher Criticism*, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations.[1] Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

[1] Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 61; and Charpentier, *Orient. Literaturzeitung*, 1932, 276 f.

convincing proof can *in general* be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with.[1] The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, *independent copies of an orally transmitted text.* The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive *mechanically* one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all *corruptions*, in the ordinary sense of the word, of a *written* archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

[1] The conditions are analogous to that of the Rāmāyaṇa recensions, as revealed by the researches of Jacobi; see particularly, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 3 ff, and Lüders, "Ueber die Grantharecension" (1901).

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts aud extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakaṇṭha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakaṇṭha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nīlakaṇṭha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakaṇṭha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।

At one place, as was shown above, Nīlakaṇṭha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's *Das Mahābhārata,* has pointed out this incongruity[1]: "The story . . . which relates how Dīrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is *strangely out of place*[2] in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, *remains to the end without its predicate,* which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

---

[1] *JRAS.* 1897. 723 footnote. [2] Italics mine!

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nīlakaṇṭha. We can date Nīlakaṇṭha with fair accuracy. Again Nīlakaṇṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group $G_{1.2.4.5}$ of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, $G_{1.2.4.5}$ contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. $G_{1.2.4.5}$ from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?[1] There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of $G_{1.2.4.5}$ happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class ϒ) — a mere string of attributes of Garuḍa—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1.2.4.5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in $Ś_1$ and K (that is, in the group ν), for example, the Kaṇikanīti.[2] In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

[1] Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff. [2] App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating *a priori* a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as *absolutely* independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions *must* be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that *with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version*, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, *all versions are indiscriminately conflated.*

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a *stemma codicum*) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called śatasāhasrī saṁhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.[1] That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them ($G_{1.2.4.5}$), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two ($G_{3.6}$) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

[1] Cf. Lesny, *Archiv Orientální*, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona".[1] For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Bṛhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is *now* beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded saṁkara of pramāṇas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select *one* manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.[2] This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

---

[1] *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, p. 347. [2] C. V. Vaidya, *JBBRAS.* 1920. 367.

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders,*[1] to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".[2] How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript![3] Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actully printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.[4] The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text,* printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

---

[1] Italics mine!

[2] The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

[3] Sastri's ed. 1. 122. $2\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}$ (page 803 f.).

[4] e. g. 1. 22. 28^{ab}; 58. 1^{cd}; 82. 4^{ab}; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. $62\frac{1}{2}$ (no MS. has this line!); 203. 28^{ab}; 212. $66\frac{1}{2}$; 215. 54^{ab}; 216. 41, 43 (found only in Ñ₂ Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. *They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes.* Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE?

The Mahābhārata problem is a problem *sui generis*. It is useless to think of reconstructing a fluid text in a literally *original* shape, on the basis of an archetype and a *stemma codicum*. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct *the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.*[1] With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many *classes* of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the *variae lectiones*, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the earliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical *remaniement* of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make *Conservatism* our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.[2]

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated *originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent*

---

[1] Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143.

[2] Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (*Modern Review*, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahābhārata (लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः etc.), though found in *all* MSS. without exception, should be *deleted* from the Critical Edition, because it is *intrinsically inappropriate* in the context. He writes: "They [*scil.* those lines] are to be found in *all* the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, *but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine*"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.[1]

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1. 116. 31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1. 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1. 118. 20):

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins[1] has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

[1] *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote.

I give in a footnote[1] the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

1

Adhy. 1

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३

Adhy. 31

भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्धि भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८

Adhy. 40

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३

Adhy. 42

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
Adhy. 54
तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
Adhy. 55
शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४
Adhy. 56
कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यच्चच कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
Adhy. 58
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८
Adhy. 59
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविबाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
Adhy. 60
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुताखिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
Adhy. 61
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३

शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
Adhy. 64
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४
Adhy. 71
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
Adhy. 73
कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८
Adhy. 76
इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९
Adhy. 81
तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८
Adhy. 91
अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
Adhy. 93
स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
Adhy. 94
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
Adhy. 96
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
Adhy. 102
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
Adhy. 117
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२

Adhy. 125

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपक्षवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९

Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७

Adhy. 158

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

Adhy. 159

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११

Adhy. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३

Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८

ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९

Adhy. 198

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

Adhy. 200

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७

Adhy. 202

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

Adhy. 203

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६

Adhy. 205

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २

Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२

Adhy. 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०

Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२

Adhy. 212

ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०

Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७

Adhy. 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of* (*what* prima facie *appear to be*) *more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i) $N_1 = S = \text{Text.}$	(ii) $N = S_1 = \text{Text.}$	(iii) $N_1 = S_1 = \text{Text.}$
N_2	S_2	N_2 S_2
N_3	S_3	N_3 S_3
etc.	etc.	etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when $\acute{S}_1$ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. LIV, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $\acute{S}_1$ K = M, and simultaneously B = TG,
or (2) $\acute{S}_1$ K = TG, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit*. Owing to the much greater correctness and reliability of $\acute{S}_1$ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* (N : S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । .	1. 23
1. 51	ग्रन्थं धारयितुं परे	केचिद्ग्रन्थस्य धारणे	1. 51
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्च सर्वशः	54. 3
57. 30	पृथग्वंशाश्च शाश्वताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	57. 30
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।	अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः । .	60. 9
60. 10	वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।	महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । . .	60. 10

N		S	
65. 20	सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शक्रं महातपाः । .	65. 20
65. 35	एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहम् ।	65. 35
65. 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर	65. 35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोग्रेण कर्शितम्	66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै	66. 3
66. 9	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।	शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः । .	66. 9
73. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे	73. 4
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । .	106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥	107. 20
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।	आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः । .	200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find *a reading which best explains how the other readings may have arisen.* The true reading in this case has often proved to be a *lectio difficilior*, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the *lectio difficilior*:

57. 7 ऊधः "udder" (v. l. ऋद्धः, रूपं, ऊर्ध्वः, रम्यः Nīl., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊचुः, गूढः)
57. 29 मच्छिलः proper name (v. l. मावेल्लः, सशेलः, माचेल्लः, etc)
96. 16 शुभ्राणां from शुभ्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूहे, समृद्धे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
103. 13 नाऽश्नीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाभ्यसूयां, नान्यश्रियां, etc.).

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. *Interpretation has in general been given preference over emendation.* Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e. g. 1. 41. 5 गतेऽऽ*र्तांस्त्राणमिच्छतः, where the word (आ)र्तान् has been

added to the pāda, a word found only in D_2; the other readings are: गतैं तत्राणं, गतैं तांत्राणं, गतैं खत्राणं, गतैंषु त्राणं, गतैं खशरण° (hypermetric!), गतैंऽस्मिंस्त्राणं, गतैं संत्राण°, seven combinations, each having a different syllable between तैं and त्रा! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, ह्यगृहंश्च, व्यगृहंश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चैव, न गृहस्थश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, *even where it was permitted by rules of grammar.* Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासश्च। उलूप्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उलूकस्य; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यं; 9. 11 (between pādas) °भरणा। उत्तिष्ठतु; 15. 2 हृष्टरूपा अपूजयन्; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विघ्न एवं; 36. 7 स ऊर्ध्वं (v. l. स ह्यूर्ध्वं, स तूर्ध्वं°); 41. 8 गतैं अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गतैं दीना अधोमुखाः (v. l. ह्यधोमुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु। उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा°, सोत्तरा°, ह्युत्तरा°); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्त्विजो) हव्यवाहः; 60. 4 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः (v. l. °राश्चात्रिः, °रा ह्यत्रिः, °राश्चात्रिः); 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्षं। उग्रे (S °र्धर्षश्चोग्रे); 72. 22 N देवा इन्द्र° (S देवाश्चेन्द्र°); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. °श्चास्यृषिं, °श्चाप्यृषिं, °श्चावृषिं, °स्त्वमृषिं°); 83. 3 °श्लोका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त°, त्वन्त°, चान्त°); 84. 13 महतो अजयं वै; 85. 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v. l. तथाशीति च परि°); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा°, सोत्मा°, चात्मा°); 96. 42 (between pādas) कालेन। अत्यक्रामत् (v. l. त्वभ्यक्रा°, त्वत्यक्रा°, सोत्यक्रा°, त्यक्तकाम°, सोभ्यक्रा°); 98. 8 अन्तर्वत्नी अहं (v. l. त्वहं, ह्यहं, °त्यहं, °त्न्यस्मि ते); 99. 15 च अमितद्युते; 99. 39 (between pādas) °व्रतोपेता। उपेयात् (v. l. ह्युपेयात्); 100. 2 निशीथे आगमिष्यति; 101. 3 स आश्रम° (v. l. चाश्रम°, त्वाश्रम°); 103. 5 (between pādas) कन्या। अनुरूपा (v. l. सानु°, त्वनु°, खनु°, ह्यनु°, etc.); 107. 32 (between pādas) जनपदस्यार्थे। आत्मार्थे (S_1 K_1 स्वात्मार्थे); 109. 7 (between pādas) °तेजा। ऋषिं° (M_{8-8} ह्यृषिं°); 109. 21 (between pādas) च। अधर्मिष्ठं च; 110. 28 यदि आवां; 112. 31 वा ऋतुस्नाता; 114. 38 देवऋषीणां (v. l. °रथानां, °गणानां, °निकायानां, °महर्षिणां); 116. 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां; 148. 1 विदित्वा अपकर्षेयं; 152. 19 सर्वे आजग्मुः; 157. 13 त्वया उक्तः (6 readings); 183. 3 (between pādas) तांश्च। उपोपविष्टान् (N ins. अपि); 218. 11 (between pādas) वासुदेवश्च। अप्रतिष्ठो. — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रूः)
78. 23 त्वरितं सकाशं काव्यस्य (v. l. शीघ्रं and द्रुतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याहं, किं ते कल्याणि करवै)
94. 74 बलवत्सपत्नतामत्र (सापत्न्यमत्र बलवत्, तव सापत्न°, अहं सपत्न°).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मै); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोमस्तु, °म्नश्च, °म्नोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पन्नगाभवन् (फणिनोऽभ°, चारयोऽभ°); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृङ्गेर्वचनं (v. l. शृङ्गिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यस्मान् (v. l. त्रायस्वास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चैव (v. l. यथावद्दुहितॄश्चैव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. °करणग्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 नयिष्यामि (v. l. हि *or* तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वासस्यादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्नव्यामहमु°); 165. 24 बलाद्भियसि मे नन्दि (v. l. हियसे त्वं बलाद्भद्रे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्रे महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, म्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति!); etc., etc.

I add examples of *hypermetric* pādas (generally with the scheme ⏑⏑–⏑–⏑–⏑,–⏑⏑–), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानीं मे*; 1. 155. 35 *अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्.

And, finally, examples of *hiatus* as the result of emendation:

51. 8 अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम
57. 20 क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः
98. 8 अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा
99. 15 त्वया च *अमितद्युते
100. 2 निशीथे *आगमिष्यति
103. 5 श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः।
110. 20 नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते।
110. 28 यदि *आवां महाप्राज्ञ
116. 25 तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यतां
119. 11 तथेत्युक्ते *अम्बिकया
147. 2 रोरवीथो *अनाथवत्
148. 1 विदित्वा *अपकर्षेयं
157. 13 पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
207. 17 कुले *अस्मिन्बभूव ह
214. 9 धर्मराजे *अतिप्रीत्या
224. 5 संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of *unifying divergent and conflicting manuscript evidence*, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant readings converge.

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayinī,[1] Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

[1] Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K_4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as ϒ) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".[1] The shorter version *might* again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission *might* be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere *possibilities*. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage *in a whole version* might be due to a scribe's omission loses much of its force. *Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition.* And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.[2]

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāḷāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Gaṇeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

---

[1] P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

[2] Cf. Lüders, "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nāgarīrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, *a fortiori*, between N and S—"handelt, halte ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Ṛṣyasringasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.[1] They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.[2] The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaṁgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAṀGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasaṁgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasaṁgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,[3] has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasaṁgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasaṁgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

[1] Lüders, *op. cit.* p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?".

[2] Cf. Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, 1. 398f.

[3] Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasaṁgraha enumeration of ślokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasaṁgraha to represent the exact extent of the *whole* of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasaṁgraha. Most of the modern computers add the number of *stanzas* to the number of their respective prose *sections*, and arrive at the length of the Ādi in *ślokas*! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasaṁgraha down to the letter of his statement. The Parvasaṁgraha tells us, says Sastri, merely the number of *ślokas* which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasaṁgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasaṁgraha figure in the case of the Ādi is that this parvan contains a large number of Triṣṭubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triṣṭubh stanza counted as *one* śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1. 2. 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Ādi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasaṁgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anuṣṭubh metre, and for which finally the Parvasaṁgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasaṁgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, *these discrepancies will be without much cogency* in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasaṁgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasaṁgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasaṁgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasaṁgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *śloka* in the Parvasaṁgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.[1] The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṁgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṁgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

[1] Cf. Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 5, Preface, pp. xxxii, xxxv, xxxvii, xlii.

fluctuations. Even the reading of the Parvasaṁgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at *any required* figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Ādiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasaṁgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript (त = our G_6) divides the Ādi into two separate *major* parvans, Ādiparvan and Saṁbhavaparvan, with 40 and 200 *numbered* adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasaṁgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasaṁgraha as regards the number of the adhyāyas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasaṁgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in *one* manuscript only: App. I, No. 2 (in K_6 marg.: containing 4 lines); No. 4 (K_3: 14 lines); No. 5 (B_4: 23 lines); No. 7 (G_1: 4 lines); No. 16 (K_4: 9 lines); No. 25 (D_5: 4 lines); No. 26 (B_4: 6 lines); No. 31 (K_4: 27 lines); No. 34 (K_4: 6 lines); No. 44 (D_2: 24 lines); No. 49–50 (Da_1: 21 lines); No. 66 (D_4: 47 lines); No. 70 (G_1: 8 lines); No. 74 (B_1: 9 lines); No. 94 (D_4: 31 lines); No. 98 (D_4: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तर्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्रविद्धम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation[1] describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If* the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, *it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

[1] App. I, Nos. 35-36.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the *reciter* of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, *bona fide*, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on eclectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text—lines, phrases, significant words and even word-parts—that are less than certain, are indicated by a *wavy line* printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सूत उवाच, सौतिरुवाच, सूतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. I have retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *thème avec variations*, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. *Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.*

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the *entire* Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought-movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is *not*.[1] The editor is firmly convinced that the text

[1] Thus Professor Sastri (Southern Recension, Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this edition: "Whilst the Poona edition *lays claim* to constitute the text of the Mahābhārata *as closely as*

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśaṁpāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present *a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach* with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be *the most ancient one according to the direct line of transmission*, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

---

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA.* Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, *la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata"* comme il se plaît à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any *extant* manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The *editio princeps* (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the *editio princeps* only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known *pothī*-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Śaka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nīlakaṇṭha's scholium, are supposed to represent Nīlakaṇṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nīlakaṇṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition[1] of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*; as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

[1] The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A. Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons. Madras, 1931 ff.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Ādi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a *critical* edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at *reproducing the text of one manuscript*, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and *absolutely foreign* to the Southern,[1] throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His edition is a true *lineal descendant* of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Ādi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasaṁgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus—comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Ādi—it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

---

[1] See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us—material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, *for the first time in the history of Mahābhārata studies*, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. $\tilde{N}_3$, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahābhārata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakaṇṭha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartṛhari:

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Śāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, *Ueber die Grantharecension*, *Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga* and the *Druckprobe* have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

V. S. Sukthankar

August, 1933.

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921–22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śaṁtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

Bhawanrao Pandit Pratinidhi,
Ruler of Aundh

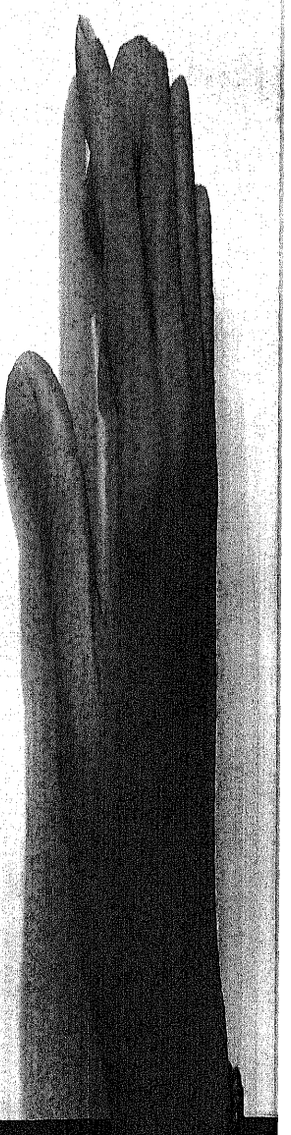

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	41	33
2	2	2	38	42	34
3	3	3	39	43	35
4	4	4	40	44	36
5	5		41	45	37
6	6	5	42	46	38
7	7	6	43	47	39
8	8	7	44	48	40
9	9		45	49	41
10	10	8	46	50	42
11	11		47	51–52	43
12	12		48	53	44
13	13–15	9–10	49	54	45
14	16	11	50	55	
15	17	12	51	56	46
16	18	13	52	57	47
17	19	14	53	58–59	48–49. 1–10
18	20	15	54	60	49. 11–34
19	21	16	55	61	50
—	22	—	56	62	51
20	23	17	57	63	53–54
—	24	—	58	64	55
21	25	18	59	65	56
22	26	19	60	66	57
23	27	20	61	67	58
24	28		62	68	79
25	29	21	63	69	80
26	30	22	64	70	81
27	31	23	65	71	82
28	32	24	66	72	83
29	33	25	67	73	84
30	34	26	68–69	74	85–88. 1–46
31	35	27			88. 103–105
32	36	28	70	75	59
33	37	29	71	76	60
34	38	30	72	77	61
35	39	31	73	78	62
36	40	32	74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64	111	120	107.52–72 108.21–36
76	81	65			
77	82	66	112	121	108.37–71
78	83	67	113	122	109–110.13
79	84	68	114	123	110.14–23 110.41–66 113
80	85	69			
81	86	70			
82	87	71	115	124	114
83	88	72	116	125	115
84	89	73	117	126	116
85	90	74	118	127	117
86	91	75	119	128–129	118–120
87	92	76	120 121	130	121 122
88	93	77			
89	94	78 88.47–94	122	131-132.12	123–124
			123	132.20cd–133	125–126
90	95	52	124	134	127
91	96	89	125	135	128
92	97 98	90 91	126	136	129
			127	137	130
93	99	92	128	138	131
94	100	93–94	—	—	132–133
95	101	95	—	139	134
96	102	96–98.9	—	140	137
97	103	98.10 – 99.4	129	141	135
98	104	99.5–50	130	142	136
99	105	100–101	131	143	138
100	106	102	132	144	139
101	107–108	103	133	145	140
102 103	109 110	104	134	146	141
			135	147	142
104	111	105	136	148	143
105	112–113	106.1–30	—	149	145.2–21
106	114	106.31–41 107.73–75	137	150	144 145.1 145.22–28
107	115	108.1–7 110.24–40 110.68–82	138	151	146
			139	152	147
—	116	111	140 141	153	148 149
108	117	112			
109	118	106.42–72	142	154	150
110	119	107.1–51	143	155	151–153.40

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153.41–58	187	195	188
145	157	154	188	196	
146	158	155	—	—	189
147	159	156	189	197	190–191.21
148	160	157	190	198	191.22–45
149	161	158	191	199	192
150	162–163.3	159.1–29	192.1–7	200.1–7	193.1–10
151	163.4–28	159.31–160	192.8–29	200.8–31	195.1–27
152	164	161	193	201	195.28–95
153	165	162	194	202	
154	166		195	203	
155	167		196	204	196
—	—	163	197	205	
156	168	164	198	206	197
157	169		199	207	
158–159	170	166–168	200	208	199
160	171	169	201	209	200
161	172	170	202	210	
162	173	171	203	211	
163		172	204	212	
164	174	173	205	213	201
165	175		206	214	202
166	176	174	207	215	203
167	177	175	208	216	204
168		176	209	217	
169	178	177	210	218	205
170	179	178	211	219	206
171	180		212	220	207–209
172	181		213	221	210–212
173	182	179	214	222	213–214.17
174	183	180	215–216	223–225	214.18–146
175	184	165	217	226	215
176	185	181	218	227	
177	186	182	219	228	216
178	187		220	229	
179	188	183	221	230	
180	189		222	231	217
181	190	184	223	232	
182–183	191	185	224	233	218
184	192	186	225	234	
185	193	187			
186	194				

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp or to the symbol denoting a commentary).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an emendation.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
~~~

अभिषेकके समयका (सोनेका) सिंहासन।

इसपर बैठकर राजा लोग किरीट धारण करते थे।

॥ आदिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

C. 1. 0
B. 1. 1. 1
K. 1. 1. 1

[*N. B.* The original first folio of K2 is missing; the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणिरुवाच (cf. 1. 1. 8). Of the second folio, only the orig. left-hand portion has been preserved; the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig. fragment to make it complete. Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig. half) and substituted (subst. half). The second folio begins with जनमेजयस्य (cf. 1. 1. 8) and ends with यक्ष्या साध्या (cf. 1. 1. 33^{a}). — The first seven folios of D18 are missing. The MS. begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (cf. 1. 1. 205^{e}) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it.]

Benedictory stanza.

This stanza is found only in Ko. 1. 2 (*sec. m.* on subst. fol.). 3-6 V1 B (B3. 4 missing) D (D2. 13 missing) T1 G7 (marg.).

— Dn (except Dn2) add ॐ before the st. Ko-2. 4 (चैव *sup. lin.*) D1. 3. 4 m. 6. 8. 12. 14 T1 G7 read व्यासं for चैव in the second line.

— Ko. 6 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः. *After* the st., Ko ins.: नमः कृष्णद्वैपायनाय.

— K1 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीर.

— K2 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीवासुदेवाय नम[ः]वेदव्यासाय नम[ः]॥ श्रीमन्नित्यकुंजविहारिणे नमः.

— K3 ins. *before* the st.: flourish ॐ नमः श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow:

1* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृतं पिबति लोकः ॥

2* धर्मद्दढबद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशाखाढ्यः ।
ऋतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णुः ॥

3* पितामहार्घं प्रवदन्ति पष्टं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥

— K4 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— K5 (om. भगवते and the whole of the third phrase) ins. *before* the st. the namaskāras as in Dn below; then follow 1* and 4* (cf. K3 above); and finally another st. (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य.

— For K6 see above.

— V1 (om. the first phrase) B1. 2 (both adding before the first phrase: ॐ नमः परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे; B2 partly damaged) D2 ins. *before* the st. the namask° as in Dn below.

— In B3. 4 the beginning is missing.

— D4 ins. ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (D41 °र्त्रे नमः) *before* the st., and the namask° as in Dn below *after* the st.

— Dn ins. *after* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः पितामहाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः.

— Dr ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः (Dr1 subst. श्रीमहागणपतये नमः for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last; Dr1 cont.: शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु); *after* the st. Dr ins. 1* (which in Dr3 is preceded by namask° as in Dn above; Dr1 ins. *after* the st. only these namask°).

— D_1 begins like Dr_1, but has श्रीगणेशाय नमः for the first phrase and adds हरिः ॐ after the last.

— For D_2 see above.

— D_3 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— D_4 ins. *before* the st. namask° as in $Dr_{2.r3}$ above, adding after the last phrase: श्रीसांबसदाशिवाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; *after* the st., it ins. 1*.

— D_5 ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D_6 ins. namask° as in $Dr_{2.r3}$ *before*, and 1* *after* the st.

— D_7 ins. *before* the st. namask° as in $Dr_{2.r3}$ above, adding शुभमस्तु after the last phrase.

— D_8 ins. वेदव्यासाय नमः and 1* *after* the st.

— In $D_{9.13}$ the beginning is missing.

— $D_{10.11}$ ins. श्रीगणेशाय नमः। श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D_{12} ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* and 4* *after* the st. (cf. K_5 above).

— For D_{13} see above.

— D_{14} ins. श्रीगणेशाय नमः। श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः *before* the st.; *after* the st. it ins. 1*, which is followed by:

5* यः श्वेतत्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्ततां
युग्मे यः कपिलः कलौ च भगवान्कृष्णत्वमायाग *।
* * * * * * * दन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि शिवो यः कोऽपि तस्मै नमः॥

Then follows 4*, and finally the namask° प्रजापति-ब्रह्मस्थाणुदक्षप्रभृतिभ्य एकविंशतिसंख्येभ्यो नमः.

— T_1 (damaged) ins. *before* the st.: श्रीगुरुभ्यो नमः, which is followed by:

6* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामु * * *।
* * त्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्॥

Then follow 13* and 12* (both fragmentary); then 191* (cf. v. l. 1. 2. 242); then 1. 2. 242 and finally:

7* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम्॥
8* अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुर * * * *।
अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्बादरायणः॥

— G_7 ins. *before* the st.: हरिः ॐ श्रीवेदव्यासाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः; then follows:

9* शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये॥

S (except T_1 G_7; for these see above), which om. the benedictory st., begin as shown below.

— T_2 begins with श्रीरामचंद्राय नमः, which is followed by 9*.

— G_1 begins with the second line of 7*.

— G_2 begins with 9*; then follows:

10* ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलं स्फटिकाकृतिम्।
आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपास्महे॥

Then 7*; then:

11* व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥

Then follow 1. 1. 22–23; then:

12* नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥

Then 1. 2. 242, and $1. 1. 191^{edef}$; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23); then 4* and finally:

13* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥

— G_3 begins with 9* (v. l. विष्णुं for देवं); then follow the namask° श्रीरामगुरवे नमः। सरस्वत्यै नमः। गणाधिपतये नमः। सांबसदाशिवाय नमः। व्यासः; then 1. 1. 20–23; then 12*; then 1. 2. 242 and $1. 1. 191^{edef}$; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23) and finally 4* and 13*.

— G_4 begins with हरिः ॐ संभवपर्व, which is followed by 12*.

— G_5 begins with:

14* अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम्।
स्मृतमात्रेण यः पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः॥

Then follows 9*.

— G_6 begins with हरिः ॐ शुभमस्तु; then follows 9*; then:

15* धर्मो विवर्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन
पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन।
शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्तनेन
माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः॥

Then $1. 1. 191^{edef}$; then:

16* सरस्वतीपदं वन्दे श्रियः पतिमुमापतिम्।
त्विषां पतिं गणपतिं बृहस्पतिमुखानृषीन्॥

Then follow 1. 1. 20–23; then 7*, 13*, 4* and 12*; then a repetition of $1. 1. 191^{edef}$; and finally 1. 2. 242, followed by श्री.

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

C. 1. 7
B. 1. 1. 7
K. 1. 1. 13

— For G1 see above.

— M1. 2. 4 do not contain any introd. portion.

— M3 begins with:

17* नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

---

1 K8 subst. for this passage the foll. line: लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिनः. — S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°). D10 °पाद (for °पुत्र). K0 सौति-; K1. 2. 5 D7 सूत-; K4. 6 V1 B (B4 as in K0) D (except D14; D13 missing) T1 सौतिः. D4 (by corr.). 12 S Nilp नैमिशा°. K2 °रण्य(वा)निवासिनः (for °रण्ये). D14 शौनककुल°. D14 ins. तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °र्षिके. D10–12 S (except G1) ins. वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins. तत्र after सत्रे.

2 a) K1 (with prefixed ॐ) V1 B D (D13 missing) सुखासीनान्. D6 अभ्यगमत्; D8 °नंदत. — b) K (except K1) महर्षीन्; D14 महर्षि. K0. 2. 5 D12. 14 शंसित°; K4 D2. 4 m शंशित°. D6–8 om. संशित°. — After 2, D4 (which om. 3ab) ins. marg. (*sec. m.*) 18* (cf. v. l. 3).

3 D4 om. 3ab. — a) K0 °श्रमपदं प्रा°. K1 °प्राप्त; K5. 6 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–8 Nilp °सः; D10–12 G4. 5 °प्य. G6 शौनकप्रमुखाः सर्वे. — b) D10. 12 S नैमिशा°. K1. 5. 6 V1 B Da Dn D1–3. 5–8 °सिनां. — D9–12 (see below) T1 G2. 4. 5 ins. after 3ab; D4 mar., after 2 (q. v.):

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकीः सर्वाः कथा धर्मार्थसंहिताः ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्त्वद्य तपोधनाः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।

D9–12 repeat 3ab after the last line. — c) M कथाः सूतं. G2 चित्रां श्रोतुं कथां तत्र. — d) D14 °तस्थुः समंततः; G1. 3. 6 M2. 4 °वव्रुः समंततः.

4 e) K6 अपृछ (m त). K4 G1. 5 °च्छतपसो वृ°. K3. 5 Dr1 °वृद्धं; K6 V1 B1 D3. 5–8 Nilp °द्धान्. D1 आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान्. — d) K B2. 4 D6–12 सद्भिस्तैश्च; D2 °स्तैस्तु; T G7 ऋषिभिश्च. B3 D (except D14; D13 missing) अभिपूजितः (Da1 m °नंदितः); B4 °वंदितः.

5 a) K6 आसनेषू°. — b) D14 च (for एव). — d) K6 V1 B (except B3) Da Dn D2. 4. 7. 9. 12 °ह्लौम°; Dr1 °हर्षणः; D11 °हर्षिणिः; D14 T1 G3–6 °द्रोम° (G4. 6 corr. *sec. m.* to °द्रौम°); T2 M °द्रौम° (M1 °द्रौमहर्षिणिः); G1. 7 °द्रोमहर्षिणिः; G2 °द्रोमहर्षिणः.

6 a) M4 ततस्तत्र. — c) G1 अन्वपृ°. G6 °दृषिश्रेष्ठः. K4 transp. तत्र and कश्चित् (in d). — d) Dn2 D6. 8 T2 G1. 3 काश्चित्; G6 सम्यक्. K5 (damaged) प्र**कां; K6 प्रास्ताविकीः; Da D1 Nilp Cd प्रास्तवयाः (Da1 m प्रस्तावयत्); Dr3. r4 D7 प्रस्तावयत्; T1 G7 M1 प्रस्तापयन्; G2 प्रस्थापयन्; G3 प्रस्तापयत्. K0. 2. 3. 5 कथां. ❀ Arj.: प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादतः । ❀

7 a) G2 सूत (for सौते). — b) K2 कुवासं; K5 कुत्रायं; Da B1 G5 क्व वा°; D14 कुतो°; G3 कुता°. G2 विदित°; G8 °सूतस्तु या; G7 °हित°. — a) B4 शंसैवं. — K4 (line 1 in marg.). 5. 6 V1 B D (except D14; D13 missing) ins. after 7:

10* एवं पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणिः ।
वाक्यं वचनसंपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।
तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L. 1) B (except B3) विनयाल्लौम° (for यथा°). — (L. 2) K5 सर्वार्थसंपन्नं; D6–8. 10 वाक्यविदां श्रेष्ठः (for वचन°).]

— K6 adds सूत उवाच (cf. 8) *before* 10*.

C. 1. 9
B. 1. 1. 9
K. 1. 1. 15

सूत उवाच ।
जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ८
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥ ९
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ १०
समन्तपञ्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ११
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ १२
अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः ।
भवन्त आसते स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १३
पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।
द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ १५
तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ १६
भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥ १७

---

8 K लोमहर्षणिरुवाच (K1 लो ह णिरु°; K6 लौमहर्षणिरु°); V1 लोमहर्षण उ°; B D (D13 missing) सौतिरु°; T G सूतः (G2.8 श्री°); M सूत उ. — a) Ko Da2 D5.11 B3.4 Nilp जन्मे°. K1 om. -स्य. — b) D14 °हामखे. — K6 ins. after 8ab lines 1-4 of 20* (cf. v. l. 14). — d) K3.5.6 D2.6-8.10.11 T2 G (except G1.4.6) M (except M4) पारी°. K2 (subst. half) T2 M2-4 ह; K3.4 हि; G3 वा (for च).

9 c) G2.3 चैव (for चापि). — d) Ko.5 D14 ह; K1.3 हि; S (except G6) च (for वै).

10 a) G2.3 श्रुत्वा हि. K6 तां विचित्रार्थां. — b) K2 (orig. half) °संहिता; K3.4 B1.3m G2.3 M (except M1) °हिताः (B1m °हृताः); K6 °हितां; D11 (before corr.) °श्रयात्. — c) K5 G1-3 च (for सं-).

11 a) K2 (by corr.) सामंत°; K4 D5.10 G (except G6) स्य°; K5 श°; D1 T1 इय°. — b) T2 G3.4 पुण्य-. K2 (subst. half) जन° (for द्विज°). — d) K2 (orig. half) यत्र युद्धमभूत्पुरा. — e) B3 Da Dn D2.6-12 M (except M1) कुरूणां पांडवानां च. — f) K6 B1m.2.3 m.4 अन्येषां च. K1 D14 महीभृतां; K2 (orig. half) °भुजां.

12 b) K5 समाजं; B1 समीपे. D14 T1 G1 °वतामहं. — c) G3 °तः प्रजावंतः.

13 a) Da2 तस्मिन्. — b) Ko °कतेजसः. — c) G6 कृतकृत्याश्च शु°. K6 °का मुनयः. — d) K5 कृतयज्ञ-. G3 °प्याहिताग्नयः. — e) Ko.2 (orig. half).3.5 V1 Da2 Dn Dr2 D3.9.10 आसने; Nilp °ते (as in text). B3m.4 °ते सुस्था. — f) K4 G5 किमिह द्वि°.

14 a) Ko.2 (subst. half).6 B3 Dn D6-12.14 T2 G1-3.6 M °संहिताः; K3 °माश्रिताः. K1 °ता धर्म्याः. — b) K1 वा पुण्यसं°; K3 भारतसं°; K4 (corr. to) B3 D6.8.12 धर्मार्थसंहिताः; K6 वा धर्मसंश्रयाः; V1 B1.2.4 Da Dn Dr D1-5.14 धर्मार्थसं°; D7.9-11 धर्मार्थसंयुताः; G2.3 वा धर्मसंहिताः; G3 वा संमतिं श्रुताः. — c) K6 यत्र वृत्तं. K5 महेंद्राणां; M1 महीं°. — d) K6 °णां ब्रह्मवर्चसां. D14 वा (for च). — D2.6.8.9 (incomplete).10-12 ins. after 14: K6 (om. last two lines), after 8ab:

20* श्रुतं मे भारताख्यानं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
जनमेजयेन पृष्टः सन्वैशंपायन उक्तवान् ।
ऋषीणामग्रतस्तत्र धर्मिष्ठानां महात्मनाम् ।
व्यासदेवाज्ञया तत्र यद्वैशंपायनस्तदा ।
श्रुतं वै भारताख्यानं वेदार्थैश्चोपबृंहितम् । [5]
तत्र मे विदितं सर्वं भारताख्यानमादितः ।

[(L. 4) D6.8-12 वासुदेवा°. K6 om. यद्. D2 वा वै°. K6 °यनतस्तदा; D11 °यनात्तदा.]

15 K1 श्रीऋष°. K6 ऋषिरुवाच. — a) D14 स्वया श्रुतं तु यत्प्रोक्तं; G2 वैशंपायना[य]त्प्रोक्तं. — b) Ko °णं ब्रह्मऋषिणा. — c) B3 °ब्रह्मादिभि° (m सर्वब्रह्म°).

16 a) D10 °ख्याने; D14 °श्रुत-. — c) G1 °र्थैस्तार्थयु°. — d) D14 °र्थैर्बृंहितस्य.

17 a) Dr °हासश्च (Dr1.r2m as in text). — b) Ko.2 (subst. half).5 Da (MSS. erroneously पुण्यां) D2.14 G6.7 M पुण्य-; Dr2m D6.8 पुरा. D4m.8-12 T2 G4.5 गूढार्थ°; D14 °युता:; G2 °संहितां; G3 गूढार्थ. संहितां. — c) K1 °रोपचितां; T1 G (except G1.6) M1.4 °हितां. D14 °गता ब्रह्मन्. — d) K1 °शोभितां; D14 °बृंहिताः.

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २५

C. 1. 27
B. 1. 1. 27
K. 1. 1. 38

18 [a]) Da D1 जन्मे°. Dr (except Dr1) °जयाय. K6 °स्य राजर्षेः. Da यां यज्ञे; Dr यां राज्ञे. Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां; D14 जन्मेजयाय राज्ञे च. — [c]) D5 यथा राज°; T1 G4 °वत्तान्; G5 °वक्ता (for यथावत्स). D14 स वै; S मुनिः (for ऋषिः). Ko Da2 G7 तुष्ट्वा; K2 (subst. half) तत्र; K5 सृष्टः; K6 D5 तुष्टः; T1 G3.5 श्रुत्वा; G1.2.6 पृष्टः (for तुष्ट्या). D6 °वत्सर्षिसंतुष्टया. — [d]) K2 (by corr.) B4 कृष्णद्वै°. The orig. त्रे in K2 has been changed into कृष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf; द्वै has moreover been corr. from द्वी.

19 [a]) K1 T G M2 Cd सहितां (G4 संहितां); K2 (orig. half) समतां; V1 B D (D13 missing) संयुक्तां; Nīlp समितां (as in text). K5 चतुर्भिर्वेदैः सं°. — [b]) G1-3 °स्यामिततेजसः (cf. 23[d]). — [c]) K2 (subst. half) D14 G7 °मिच्छामि; K4 °म. — [d]) K1.5 B D (D13 missing) पुण्यां पा°.

20 Ko.5.6 V1 B (B1m as in text) D (except D14; D13 missing) सौतिरुवाच; K1 S सूतः (T2 G2.3 श्री°).

21 G6 om. 21-22[ab]. — [a]) K1 सदै- -व; K2 (orig. half) सच्च यन्नित्यं; K3 सच्च यद्विश्वं; K4-6 V1 B D (D13 missing) T1 सदसच्चैव (D10.11 as in text; D14 सच्च यच्चैव); G3 स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्). G7 तत् (for यत्). Arjp असत्सत् (for असच्च); cf. 195. — [b]) Ko सर्वं; K2 नित्यं (for विश्वं). K1.4-6 V1 B D (except D10-12; D13 missing) यद्विश्वं सदसत्परं; Cd as in text. — [c]) Ko.1.6 (व over second प) B1 (m as in text).2 (by marg. corr.).3 (m as in text).4 D1.14 T1 Cd परापराणां. — [d]) K1 पुराण°.

22 [ab]) G6 om. 22[ab] (cf. v. l. 21). — K2 (subst. half) transp. मंगल्यं and वरेण्यं (latter ins. marg. *sec. m.*). D6.9-11 मांगल्यं (for मङ्गल्यं). K (except K2.4) B4 D (except Dn D3.4.8; D13 missing) Nīlp Cd शिवं (Da erroneously; cf. Arj.: अत एव शुचिम् । शिवमिति पाठे etc.).

23 G1 om. (hapl.) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25[a]. — [a5]) Ko.2 (orig. half).3.4 D6.8.9 °लोकैर्म°; V1 D1.7 °लोकम°. K5 °लोकेषु नित्यशः. S °र्वैः सर्वलोकेषु (T1 G4.5 °भूतेषु) पूजितस्य म°. — [c]) K1.2 (orig. half).5.6 Dn °तं पुण्यं. — [d]) K4.6 B2-4 D (D13 missing) °स्याद्भुतकर्मणः (cf. 19[b]); B1 °स्यामितकर्मणः (m as in K4 etc.). K5 °स्याद्भुतते°. — D4 (marg.) 9 (incomplete).10-12 T G (except G1.6.7) ins. after 23:

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा ।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । [5]
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L. 4) D4 G5 फलदा सूत. G4 सूत; T2 सौते.]

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 23). — [a]) K1.3-5 V1 (ख्युः *sup. lin.*) D7 आचक्षुः; D12 व्याच°. — [b]) G3 संप्रीत्या°. G2 संप्रति व्याकुते (sic) परे. — [c]) G7 अभ्यस्यंति. B (except B1.3) Da2 Dn (except Dn2) Dr (except Dr1) D1-5 G7 M °वान्य. — [d]) K3.4 °हासविदो जनाः; T1 °हासं पुरातनं.

25 [a]) G1 om. 25[a] (cf. v. l. 23). K (except K5.6) B (except B4) Da2 इदं तत्त्रिषु; T G4.5.7 M एतद्धि त्रिं°. G6 एतस्मिन्हि त्रिलो°. — [b]) K6 G2.3 महाज्ञानं. — [d]) K4.6 G2 °ते च द्वि°; D1 यद्धार्यते द्वि°.

C. 1. 28
B. 1. 1. 28
K. 1. 1. 37

अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २६
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ २७
युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्दिव्यं प्रचक्षते ।
यस्मिंस्तच्छ्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ २८
अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् ।
अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ २९
यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥ ३०
प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त ये ।
ततः प्रजानां पतयः प्रभवन्त्येकविंशतिः ॥ ३१
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ३२
यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा ।
ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३

---

26 [a]) V1 D6–8 T1 G5.6 °कृतैः. K3 शुभैर्वाक्यैः. — [b]) K2 (orig. half) G2.3 समासै°; K6 Dr D1.4–8 समस्तै°. — [c–c]) K1 D8 °धैरचितं; K5 D6 °धैरचि°. K2 (subst. half) पुरुषां प्रि°; K5 Da B3m विबुधप्रि° (Da1m as in text). Ko °धैर्ग्रथितं विबुधप्रियं. — After 26, D14 G1.2 ins. a passage given in App. I (No. 1) and repeat after it 23; in G1 the ins. passage is immediately preceded by 52. — K5.6 D8.6–12 S (except M1) ins. after 26 (G1.2 after the repetition of 23) stanza 52, which is followed by:

22* पुण्ये हिमवतः पादे मेध्ये गिरिगुहाश्रये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ।
शुचिः सनियमो व्यासः शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।
प्रविश्य योगं ज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।

[(L. 1) G1.2 M2–4 मेध्ये (as in text); the rest मध्ये. — (L. 2) K5 धर्मसंसार°; K6 D8.6–12 T G8–5.7 धर्मसंस्तर°. — (L. 5) D6.8 योग-. G1.2 ध्यानेन; M2–4 धर्मात्मा (for ज्ञानेन). K6 G7 सर्वगं तमः.]

27 [a]) K1 महदंड°; B1.4 (m as in text) बृहदंत°; D6 T2 G5 ब्रह्मदंड°; G2.3 ब्रह्मांड सम°; G6 ब्राह्मभंड°. M1 अंडं बृहदभू°. T2 अभूद्धैमं. — [d]) Ko.2 (orig. half).4–6 Dn D1.6–12 °मव्ययं; S (except T2 G6.7) °क्षरं.

28 [a]) D14 S (except T1 G3) युगस्यादि-. G4 (before corr.).5 °त्तं तं. — [b]) K5 महदादि; Dr1 महादिव्यं. — [c]) K1 तस्मिंश्च श्रू°; K2 (orig. half) तस्मिंस्तद्भू°; K5 V1 Dn °स्मिन्संश्रू°; B1m °स्तद् भू°; B2 °स्मिंस्तु श्रू°; B4 °स्त भू°; Dr1 °स्तच्छ्रु°; D5 °स्मिन्यच्छ्रु°. Ko.2 (orig. half).6 B3 T1 G4–6 नित्यं; D14 सर्वं; G1–3 सम्यक् (for सत्यं).

29 [a]) B1m चाप्यतीतं; D14 T2 G4–6 M °जातं; T1 G7 °भिन्नं; G1 चानुजातं. G2.3 असच्चाप्यनुजातं च. — [b]) G4–6 सर्वतः सम°. K2 (subst. half) सर्वत्र च सतां मतं. — [c]) D14 G1–3 °णं यत्तत्. — [d]) D14 S (except T1 G4–6) नित्यं (for यत्तत्).

30 [a]) K5.6 D14 S (except G1–3.7) यस्मिन्; B3 तस्मात्. K2 (orig. half).5 Da D5 यज्ञे. — [b]) B3 सुरासुर°. K2 (subst. half) °गुरुश्चैव (orig. णुः deleted); G2.3 °रुः स्थानं. — [d]) Ko.2 (orig. half).3 मनवः; K1 सनकः; K4 D1.2.6.7 मनुकः; K6 मनुष्य-; K6m D10–12.14 S मनुश्च. Ko.2 (orig. half).3.4 D14 परमेष्ठिनः; K5 °ष्ठ्यपि; V1 °ष्ट्यपि; B2 (m as in text) D6–8 Cd °श्वरः; D1 °ष्वरः; D10–12 S °ष्ठिजः. ❀ Arj.: परमेष्ठ्यथ इति प्रायशः पाठः ।

31 [a]) K4 B1 (m as in text) D1 G5.6 M4 Cd प्रचे°. Ko.2 (orig. half) तथा प्राचेतसो दक्षो. — [b]) Dr दत्तपु° (Dr1.2m as in text). K5 V1 B (except B4) D (D12 missing) वै (for ये). — [c]) G2 यतः. — [d]) Ko.3 Dr2 D3.8 प्रभ°; K4 प्रभवंत्ये°; Dr3.4 G5 प्रभाव°; G8 प्राभवादे°.

32 [b]) G8 स्वं स°. K1 V1 B D (D12 missing) G4–6 सर्वे ऋषयो (B3.4 सर्वं ऋ°; Da D14 as in text; Dr3 D10–12 सर्वे ऋ°). — [c]) T2 G1.7 M (except M1) रुद्रा° (for -देवा°). — [d]) K6 वसवश्चा°; D6–8.10.11 °वोप्य°. T2 मरुतो वसवोपि च; G7 M (except M1) वसवो मरुतोपि च.

33 [a]) V1 B3 रुद्राः सा°. K4 G1–3 यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च. — With साध्या (folio 2[b]) ends in K2 the damaged portion of the MS. — Dr3 om. 33[c-d]. — [e]) D6–12.14 S ससर्षयश्च वि°. — [d]) Ko.2–4.6m D6–8 सिद्धाः; K5 सृष्टा. K1 B D (except D14; Dr3 om.; D12 missing) ब्रह्मर्षिसत्तमाः (B2 °र्षिसत्तराः); K2 महर्षयो°; K3 सप्त°; K6m राज°; G1–6 °र्षयस्तथा.

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४

C. 1 46
B. 1. 1. 46
K. 1. 1. 50

---

34 [a]) M1 °श्च विद्वांसः. — [b]) Ko. 5. 6 V1 B3 D2. 6. 8. 10. 11. 14 G2. 3. 7 सर्वे. T1 G4–6 संभूता भूरितेजसः; M1 संभूता भूरितेजसा. — [c]) D14 S तथा द्यौः. — [d]) B (except B2) °रीक्षं.

35 [a]) G2 °त्सरा ऋतवो; G6 °त्सरस्ततो. K2 m °रस्ततो सामाः. — [b]) G3. 7 पक्षोहो°. Ko. 2–4 °रात्रसंधयः; D5 °त्रिसंधयः. K5 °त्रयस्तथा. G5 °यस्तथा क्र°. — Da Dn3 T1 ins. after 35[ab]:

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
[T1 निमिषा °र्ययः.]

— [c]) M (except M1) यच्चाप्यन्यदिदं सर्वं. — [d]) G4. 5 लोकसंज्ञितं.

36 [a]) T1 G4. 5 यदेतद्भू°. — [b]) D7 M4 भूत-. — [c]) B2 m संह्रियते. G4. 5 °ते चेदं; M1 °ते तस्मिन्.

37 [a]) Ko. 2. 4–6 Da Dn3 Dr1 D5. 11 Cd यथार्ता°; K1 यथांता°; D1 यथात्ता°; D9 S यथर्तुष्वृतु° (G2 यथर्त्वाकृ°); D10. 11 यधतुष्वितु°; D12 यथर्तुधनु°. — [d]) G2 युगे युगे.

38 [a]) D6. 8 °तद्यथाभूतं. — [b]) K5 B1 m. 2 m. 4 D10–12 T2 G M °संघात° (B2 M1 °संघातकारणं; G6 °संसार°). T1 भूतस्संहृतकारणं. — [c]) G7 लोकं. — [d]) M1 चक्रवत्परि°.

39 [d]) Ko. 4 सृष्टि-; G7 दृष्टे; M4 दृष्टिः. Ko °लक्षणं.

40 [a]) All MSS. (D12 missing) except K1 D10–12 G4–6 M4 दिवःपुत्रो. K5 जगद्भा°; G2. 3 दिवद्भा°. — [c]) Ko D14 T2 च रुची°; K3 मरीचिरर्को; K4. 6 V1 B Dn Dr D3. 4. 9–12 G1. 4. 5 M स ऋची° (B3 स रिचि°; B3 m ची); K5 च क्षवीको°; Da मरीचि°; D1 -सि ऋचीको वा; D2 मरीचिको अर्को (last akṣara uncertain); D6. 7 सरुचीकार्को; D8 सरुची°; G2 च ऋचिक्रोध; G3 च ऋचीकोथ; G7 मरीचिको°. — [d]) Ko. 2. 3 D14 M4 °रागावहो; K3 °रंगारको; D5 °रंशो भगो; D10–12 °राशोवहो; T2 G4–6 °रावाहको; G1 °को वाहको; G2. 3 रद्धावहो. D2. 3 रुचिः; D6. 8 हविः (for रविः).

41 [a]) Ko. 3. 6 (by corr.) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1. 2. 6–8. 14 Nilp Cd पुरा; D9–12 S (except G1–3) सुता (G4 corr. from पुर). — [b]) Ko B2 m Da Dn D1. 3. 4. 6. 8 G6 M1. 3 मह्य° (as in text); K3 D9–12. 14 T G मनु° (G6 as in text; G7 पूषा°); D5 मुनि°; M2. 4 मह°; the rest सह्य°. K1. 4–6 T1 G7 M1 °षां तथापरः; G2. 3 °षां सदा°; G4. 5 °षामथापरः; G6 °षामथा°. Cd सप्त (for मह्य-). — [c]) K3 V1 देवराट्; G2. 3 देवस्य; G6 देवरः. K1 तनयस्तस्मात्; S (except G6 M1) तस्य तनयः. — [d]) K4 तस्मात्पुत्रो निमि; Dn D9 सुभ्राडिति ततः; M (except M1) तस्य सुभ्राडिति. K6 m पुत्रो निमिः श्रुतः. K1 तत्सुभ्राडितिरस्मृतः (an i-kāra deleted after र).

42 [a]) D6–8 स्वभ्राज°. K2. 5. 6 Dr G3 M1 °जस्य; K4 V1 B2 (m as in text) °जसः. G2 च (for तु). — G3 om. 42[b]. — [c]) K3 -द्योतिः (for -ज्योतिः) both times. — [d]) Ko. 2–4 D (except D14; D18 missing) °ज्योतिरेव च (Da1 m आत्मवान्).

43 [cd]) K1 om. 43[cd]. K4 D1 G5 °तेर्महात्मनः.

44 [a]) T1 भूयस्ते या; G2 °यासुस्ते; G4 (before corr. *sec. m.*). 5 °स्तयो. — [b]) B3 (m as in text) Da T2 G1–3 °वः स्मृताः; G5 °वस्तथाः. — [c]) K5 ततोयं; G2 ते सोम-. Dr3. r4 कुलवं°. M1 तु (for च). — [d]) K5 पांडूनां भ°.

C. 1. 47
B. 1. 1. 47
K. 1. 1. 60

ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ४५
भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं विविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४६
धर्मकामार्थशास्त्राणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृषिः ॥ ४७
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ४८
विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षेपमब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ ४९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५०
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थं धारयितुं परे ॥ ५१
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५२
पराशरात्मजो विद्वान्ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ५३

---

45 [a]) K1 G3 M °वंशाश्च. — [b]) G6 तु (for च). — [c]) G4. 5 वंश्याः; M (except M1) लोके. — [d]) K1. 5 °सर्गः; K2 G4. 5 °संघाः. K1 सुविस्तरः; K6 B Dn D1. 3. 4 G6 M1 सुवि°; G4. 5 सुवर्चसः. G2 भूतः सर्गः सविस्तरः.

46 [a]) D14 तानि भूतानि स°. — [b]) K5 B3 (m as in text) विविधं; G7 त्रिदिवं. G2 जगत् (for च यत्). — [c]) K1 वेदा योगाश्च विज्ञार्षं; K2 वेदा योगं स°; K4 योगा वेदाः सविज्ञाना; K5. 6m B1–3 Da Dn Dr D4. 5 (corr. from). 6. 8–12. 14 वेदा योगः सविज्ञानो; K6 °वेदांगयोगश्च; V1 B4 °वेदांगवि°; D1 वेदा योगां सविज्ञाना; D2. 3 वेदा योगाश्च वि°; D5 (corr. to) G1. 4. 5 वेदं योगं स°; D7 देवयोगः सविज्ञानो; T2 G2. 7 M1 देवयोगं स°. — [d]) Ko. 2 T1 G2. 4. 6 M (except M1) धर्मार्थौ; K4 Da1 G3. 7 °र्मार्थः; D5 °र्मार्थं (corr. from °र्मोऽर्थं); G1. 5 °र्मौर्थौ. D3 (by corr.) G1 4–6 काममेव.

47 [a]) Ko. 2–5 D14 धर्मार्थकाममोक्षाणां; K1 धर्मार्थ-काममोक्षाणि; K6 V1 B D (D13 missing) °र्थयुक्तानि (D5m °मोक्षाणां; D6–12 धर्मार्थकामयुक्तानि); T1 G4–6 M (except M1) धर्मार्थकाम°. — [b]) K1 Dr3 D9. 11. 13 शास्त्राणि; G7 सूक्ष्माणि; M (except M1) मोक्षाणि. — [c]) K2 लोकत्रय°. — [d]) K5 तत्सर्वं इ°; K6 Dn G1–3. 7 M सर्वं तदृ°; T1 missing; T2 स सर्वं इ°. — Dr D2. 4. 6–12. 14 S ins. after 47:

24* नीतिर्भरतवंशस्य विस्तरश्चैव सर्वशः ।

[Dr D4. 14 बीजं भ°; D2. 6. 8. 9. 12 नीतिं भ°; T2 G7 नीतिं भा°; G1. 4–6 नीतिर्भा°. Dr1 D4. 6–12. 14 विस्तारं; Dr2–r4 D2 G3 विस्तरं; T G1. 2. 4–7 विस्तार°.]

48 [a]) K1 समस्ताश्च; K6 D5. 9. 12 S (except M1; G3 corrupt) सहव्याख्या; D10. 11 सहव्यासा. K5 इतिहासस्य चैवाख्या; D14 °सस्य वै व्या°. — [b]) Dr (except Dr1) °योरपि. D5 वा (for च). D14 °धाश्च श्रुतीरिव. — [c]) D14 इदं (for इह). — [d]) G2. 3 °स्य विस्तरं. — K4. 6 Dr (except Dr2) D10 T G1. 4–6 ins. after 48:

25* संक्षेपेणेतिहासस्य ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ।

[D10 T G4–6 वक्ष्यति.]

49 [a]) Ko D3–5. 9. 11. 12 G2. 3 विस्तार्य. K1–4. 6 Da Dn3 Dr D14 G1. 4 महाज्ञानं; K5 महाख्यातं; G2. 3 अहो ज्ञा°; G6 महात्मार्यं. — [b]) K V1 B1m संक्षेपतोब्र°; B D (D13 missing; D14 as in K etc.) S (except G1–3 M3) °क्षिप्य चाब्र°. — [c]) G2 युक्तं हि; G3 इदं हि. D10. 11 G4 (before corr.). 5 विदुषो; G2 विदुषा. — [d]) Ko. 2. 3 D14 M1 °ग्रंथधा°; K5 समासाङ्गंथ°.

50 [a]) K1 सर्गादि; K5 उत्तंकाद्; D5 मन्वादेर्. — [b]) Ko T1 G2. 3 आस्तिका°; Dr3 °स्तिकात. — [c]) B4 T G7 ततोप°. Ko. 2. 4. 5 V1 (before corr.) Dr1. r2 (m as in text). r3. r4 m D1. 5 °रादन्ये. D14 नानार्थवादाय परे; G3 ततोपरिचरादन्ये. — [d]) D1 विशः स°; G7 तथा स°. D14 ग्रंथान् (for सम्यग्). D9–12. 14 G1. 4. 5 M अधीयिरे; T1 °यरे.

51 [a]) B1 (m as in text). 2m M (except M1) द्विविधं. — [b]) K विचक्षणाः; V1 विशेषतः (for मनी°). — [c]) S व्याख्याने (G2. 3 °नं; G6 °न-) कुशलाः (G2. 3 M3 यतते) केचिद् (G2. 3 किं°). — [d]) Dn Dr2 ग्रंथान्. D1 ग्रंथान्धारयितुं तथापरे (sic); D14 S केचिद्ग्रंथस्य धारणे.

52 [b]) Da D11 G2 यस्य वे°. G1 देहं; G7 देवं (for वेदं). — [cd]) D14 °हासमसुं. M1 transp. चक्रे and पुण्यं. D6. 8 पुरा (for पुण्यं).

53 [a]) Ko. 2. 3 परासरा°. Ko D14 °जो धीमान्; G6 °जो श्रीमान्. — [b]) K3 महर्षिः; G3 ब्रह्मवित्. Ko. 2. 3 Dr (Dr2 before corr.) D1. 2. 4. 3 T1 शंसित°; K4 शंशि°; K5 अमितद्युतिः; D14 अमितद्युतिः. — After 53[ab], K4 (suppl.). 6 Dn Dr D2. 4. 5 ins. a passage given in

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६०
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

C. 1. 102
B. 1. 1. 104
K. 1. 1 121

App. I (No. 1); in K4 the ins. passage is written on a suppl. folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original. In K6 the ins. passage is preceded by a marg. addition, given in App. I (No. 2).

54 b) D5 °यनप्रजा. — c) K1 G2. 7 कौरव्यां; D5 °रव्य.

55 K6 om. 55ab. — a) K5 तु (for च). — b) D14 पांडुं च विदुरं तथा. — c) G6 °से श्रीमान्.

56 a) G4–6 तेष्वात्मजेषु वृ°. — b) T2 G1–3 °षु च परां गतिं. — Da ins. after 56ab:

26* एवं वै संग्रहाध्यायः पूर्वमेव महर्षिणा ।
क्रमणप्रस्तरैर्युक्तः कथंचिदप्यतीव हि ।
एतदर्थं च विहितः संग्रहोऽयं यथाश्रुतः ।
तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यातं लोके ज्ञास्यन्ति मानवाः ।

— cd) K4 -स्मिन्सनातनः; K5 तु महा°; G6 -स्मिन्महात्मनि. K1 अब्रवीन्मानुषे लोके भारतं वै म°.

57 a) Ko. 2 Dr1 D14 जन्मे°. K5 तु (for सन्). — b) K1 मानुष्यैश्च. K5 तु (for च).

58 a) D1 सदस्यैव; D6 सदस्यै स (for स स°). Ko. 3–6 B2 Da D2. 3 G4 °सीनं; K1 D4 °न; T2 G5. 6 समासीनं. K2 D14 G1–3 सदस्यैश्च सहासीनं; V1 स च तस्यौ समासेन; D5 स सदृशैः (m सदस्यैश्च) सहासीनः (corr. to °सीनं). — d) Ko. 2. 5 D2. 3 नोद्य°.

59 a) K1. 6 B1. 2 D5. 10. 11. 14 T G (except G2. 6) विस्तारं. — b) K1 कर्म°; G6 सर्व° (for धर्म°). — c) G2 क्षत्रप्र°; G3 क्षांतिं प्र°. Ko शांतिं (for प्रज्ञां).

60 c) Ko. 2–5 D14 T2 M2. 3 वृत्तं च धा°; G1 दुष्टतां धा°. — d) V1 सदैवमुक्तवानृषिः. — D3. 7. 9–12 ins. after 60 a passage given in App. I (No. 1). — K6 Dr (om. line 2) D4 (marg). 6. 8. 14 (om. line 2) S ins. after 60: D3. 7. 9–12, after the ins. passage (App. I, No. 1):

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।

[(L. 1) M1. 4 सहस्रं तु लोकानां. T G6 M2 °कर्मणः. — (L. 2) D3. 4. 7. 9–12 M1. 4 आद्यं (for श्राव्यं).]

In D3 these lines are *repeated* after the passage given in App. I (cf. v. l. 62).

61 a) D1 °साहस्रां; D2. 3. 6. 7 G4. 6 °स्रं; D8 °स्र्यं. G2. 3. 7 °विंशत्सहस्रं च; G5 °शत्सहस्राणि. — b) G2 संख्यं; G3 ज्ञेयं (for चक्रे). D7 G2. 3. 6 °संज्ञितं. — D5 om. 61cd and 62ab. — c) D6 °ख्यानं विनैता°. D7. 9–11 °ख्यानं विना. D4. 8 T G4. 7 M2 °र्विनैता°. K5 तच्च (for तावद्). — d) D1 °तं परिचक्षते.

62 D5 om. 62ab (cf. v. l. 61). — a) K2. 3 G7 ह्यर्धशतं; V1 ह्यर्ध°; B4 वृद्धि°; Dr (except Dr3) D10 G6 -प्यर्ध°; T2 -ध्यर्धशतैः. D1 ततोर्धशतभूपस्य (sic); G2 तदाद्यर्धशतं ब्रूयात्; G3 तदाद्यत्रिंशतं ब्रूयात्. — b) B4 °पाद्गवा°; D8 °पं भगवा°; M2 °पं प्रोक्तवा°. — After 62ab, T1 G7 ins. 29* (cf. v. l. 63); then follow 64 and 30* (cf. v. l. 64); then finally a passage given in App. I (No. 1). — c) T1 G1. 5–7 M °क्रामिण°; T2 °क्रामिक°; G2. 3 °क्रमण°. K V1 B3 D (except D5; D13 missing) G4 °णिकाध्यायं (K1 °क्रमाणिमा°). — d) D6. 8 वृत्तानां सर्वप°; D9–12 G6 वृत्तांतं सर्व°. G2. 3 सु- (for स). — After 62, D6. 8 T2 G3–6 M (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 1); in D8 the ins. passage is followed by a *repetition* of 27* (cf. v. l. 60) as also of st. 61 and 62.

C. 1. 103
B. 1. 1. 104
K. 1. 1. 121

इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ ६३
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥ ६४
दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ६५
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ६६
पाण्डुर्जित्वा बहून्देशान्युधा विक्रमणेन च ।
अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ६७
मृगव्यवायनिधने कृच्छ्रां प्राप स आपदम् ।
जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ६८

---

63 [a]) B2m इमं द्वै°; G1 यदा द्वै°. — [cd]) G4.5 अतोन्ये°. V1 Da S (except T1 G4.6) °भ्योभिरू°; B2m °भ्यो विरू°. Ko नृप; K1.6 T2 G2.3 मुनिः; B D (except Dr; D13 missing) T1 G7 M विभुः (for प्रभुः); in Ds मु is deleted before वि of विभुः. D14 ततोन्येभ्योपि शिष्येभ्यः प्रददौ भगवान्प्रभुः. — G7 ins. after 63: T1, after 31* (cf. v. l. 64):

28* संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ।

N (except D14; D13 missing) ins. after 63: T1 G7, after 62[ab]:

29* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।

[In K4 lines 1 and 2 are ins. in marg. — (L. 1) K2.3 षट्त्रिंशच्च सह°. D1 °सहस्रं तु च°. Ko चकारेमां. — (L. 2) K4 °सहस्राणि. — (L. 3) K5.6 T1 G7 पितृलोके पंच°. K1.6 (m as in text) Dn Dr D1.4 m.5 गंधर्वेषु. K5 मानवेषु; D2.3.4 (corr. from).8–12 रक्षोलोके.]

64 T1 (first time) G7 read 64 after 29* (cf. v. l. 63); in T1 the repetition of 64 follows regularly 63. — [a]) K2.3 D3.6.7 °दोश्रावयेद्दे°; Dr (except Dr1) °दः श्रावयेद्दे°; D12 °द श्रावयेद्दे°. — [b]) G2 अनिलो देव°. — [d]) B5 बोधयामास. — K1.4.5 (om. lines 1 and 2).6 (transp. lines 1 and 2) V1 (om. lines 1 and 2) B D (except D14; D13 missing) G7 ins. after 64: T1, after the first occurrence of 64:

30* अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ।
शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ।

[(L. 1) K4 मानुषेस्मिन्तथा लोके. — (L. 2) D1 मेधावी (for धर्मात्मा). K5 °त्मा वेदवेदांगपारगः. — (L. 3) B इदं शत°. D1 °क्तं पुरुषर्षभ.]

— After 30*, T1 G7 ins. a passage given in App. I (No. 1). — S (except G7) ins. after 64 (T1, after the *repetition* of 64):

31* वैशंपायनविप्रर्षिः श्रावयामास पार्थिवम् ।
पारिक्षितं महाबाहुं नाम्ना तु जनमेजयम् ।

After 31*, T1 ins. 28* (cf. v. l. 63).

65 D5 om. (hapl.) 65[b]–66[a]. — [b]) D14 T G7 कर्णस्कंधः श°. K4–6 V1 B (except B1) Da Dr D1.2.4 8–12.14 T2 G2.5–7 M3 शाखा. — [c]) Dn M2.3 फलपुष्पे. — [d]) K5 °ष्ट्रो बलीयान्; D11 °ष्ट्रो विधेयः; S °ष्ट्रोंबिकेयः (T1 as in text; G3 °ष्ट्रोंबिकेति; G7 °ष्ट्र मनीषी).

66 In D14, 66[ab] is ins. in marg. D5 om. 66[a] (cf. v. l. 65). — [b]) K3 °सेनस्तु; K5 °सेनश्च. K1–3 V1 Dn D2.5 T1 G1.3 M1.2 शाखाः (as in text); D1 शाषीः; the rest शाखा. K3 स्कंधो भीमस्त्वर्जुनस्तस्य शाखा. — [c]) K3 D1–4.6.8–12.14 T2 G3 माद्रीपुत्रौ. — [d]) D14 ब्रह्म सङ्घा°. — After 66, K3 ins. 15* (cf. v. l. benedictory st.).

67 [b]) K1.4 V1 (m as in text) Da Dn D1.3 बुध्वा; D9.12 G3 युध्वा; T1 G7 यथा; T2 G2.3 युधि; Cd as in text. K3 युद्धादिक्°. D14 यशसा विक्रमेण च; G1 यथाबद्विक्रमेण च. — [d]) K2.3.6 V1 Dn D1.3 °सन्मुनिभिः सह; D3 °सत्सजन°; D14 °सन्सजनैस्तथा; T2 °सद्विजन°; M1 °सत्सजनस्तथा. T1 G1.3 तथा (for तदा).

68 [a]) K3 B D (except D2.14; D13 missing) °निघनात्. — [b]) K3 G7 कृच्छ्रात्. K3 प्राप्य. B1m Cd यदापदं; K1.3 D3 आपदां; D1 °दा; G1 चापदं. D14 कृच्छ्रान्माप च सापदः. — [d]) D2.4 G3 तत्र चार°; M3.4 तत्राधार°.

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४
स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ७५
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६
पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ॥ ७८
तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९ C. 1. 122 B. 1. 1. 124 K. 1. 1. 145

---

69 [a]) K1 मात्रोश्चाभ्यप°; D9-12 T G मातुरभ्यु° (T1 G7 मात्रोरभ्यव°; G2. 3 मातुश्च परपत्नीत्वं); D14 M मातुरभ्यव°. Cd माद्रोः (evidently a clerical error for मात्रोः). — [b]) T1 G7 M (except M1) मंत्रोप°. — D10. 11 T G4-6 ins. after 69:

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुः प्रिया पृथा ।
धर्मानिलेन्द्रांस्ताभिः साजुहाव सुतवाञ्छया ।
तद्दत्तोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाताः पार्थास्ततः सर्वे कुन्त्या माद्र्याश्च मन्त्रतः ।

[(L. 1) D10. 11 T2 °निषदो धृत्वा; G6 °दं श्रुत्वा. — (L. 4) G6 °स्ततः कामी पांडुर्माद्र्या दिवं गतः.]
— In T2, 32* is followed by 33* (cf. v. l. 70).

70 [b]) B4 मात्रा संप°; S (except T1 G4-6 M1) मात्रा च प°. — [cd]) D6-12 °रण्येषु महतां पवित्रेष्वाश्र°. — D4 (marg.). 9-12 T1 G4. 5 ins. after 70: T2, after 32* (cf. v. l. 69):

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्र्या तु सह संगम्य ऋषिशापप्रभावतः ।
मृतः पाण्डुर्महापुण्ये शतशृङ्गे महागिरौ ।
[(L. 3) D4. 9-12 T2 °महारण्ये श°.]

71 [a]) K0. 1. 3. 4 D (D12 missing) यत् (D5 ये); K5 तैस्; K6 ते (for च). S मुनिभिश्च (G1-3 as in text; M1 ऋषिभिर्यत्) समानीताः (M1 as in text). — [b]) K5 धृतराष्ट्रं; D14 °राष्ट्रं. — [c]) K6 °श्चानुरूपा°.

72 [a]) B4 प्रजाश्च. G2 भ्रातरश्चैते; G3 °रः सर्वे. — [b]) G3 ये (for वः). — [c]) K2. 5 °वा एतदि°; S °वाश्चैत इ° (G2. 3 °वाश्चैवमि°; M1. 4 °वाश्चैव इ°). — [d]) G7 °तासदा.

73 [a]) D14 °दितांश्रुत्वा. S तैस्तान् (G1-3 M1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T2 G7 as in text; G1 M1 ज्ञात्वा). — [b]) K4 मुनिभि°; Dr (except Dr2) D2. 4. 11 T2 कौरवां°; D5. 7 कौरव°; M (except M1) कुरव° (for कौरवा°). K0. 2 तथा. — [c]) K2 वर्णा ये पौराः. K0. 4 शिष्टा वर्णाश्च ये पौ°. — [d]) K3 हर्षादुच्चु°; K6 T1 प्रहर्षाच्चु°; G2 संतोषाच्चु°.

74 [a]) K0. 2. 3 प्राहुः. M3 °श्च कस्यैते. — [b]) G2. 3 M3 कस्यैत. — D10 T1 G6 om. 74[cd]. — [c]) K5 G2. 3 तदाचिर-; D14 यदाचिरं; G7 यथाचिर-; M1 यथाचिरं; M2 यतश्चिरं; M3. 4 यतश्चिर-.

75 [a]) D14 आगतां स°. — [b]) K5 D14 T2 पश्यामि; T1 तस्यानु-. — [c]) K6 V1 गदतां स्वा°. — In G7, 75[cd] is ins. in marg. — [d]) K2. 5 G2. 5 सर्वतः; K4 संमताः; G7 corrupt.

76 K3 om. 76. — [a]) K3 तस्मिन्नंतर्हिते. — [b]) K1 सर्वाणिवाद°; K6 सर्वाणिनाद°. K2 T3 G2. 3. 7 व्यनादयन्; K3. 4 B (except B4) D (except D14; D18 missing) T1 G6 निना°. — [c]) D6. 8 स्वनस्तु; G2 स स्वर-; G3. 7 सुस्वर-. K2-4 B4 D1. 5 °स्तुमलो.

77 G3 om. 77. — [a]) K6 शुद्धगंधा. — [cd]) V1 पुरप्रवेशे; G7 °न्प्रदेशे. T3 G7 पांडूनां. G6 आसन्निवेशे पांडूनां निस्वनस्तुमुलोभवत् (cf. 76[d]).

78 [a]) B संप्रीत्या. — [b]) G2 पौराणमभवन्महान्; G3 सर्वेषामभवन्महः; G7 °णामभवन्महः. — [c]) T G2. 3. 5. 7 M1 दिविस्पृक्. K1 प्रीति° (for कीर्ति°).

79 [a]) K0 तेधीत्य वेदांश्चतुरः; K2 G4. 5 तेधीत्य सकलान्वे°; K3-5 V1 B Dr D14 तेधीत्य वेदानखिलान्; K6 अधीत्य वेदानखिलान्; Da Dn D1-7. 9-12 G6 तेधीत्य निखि°; D8 तेधीत्य विविधान्वे°; T G7 अधीत्य वेदान्सकलान्; G1-3 तेधीत्य वेदान्सकलान्; M अधीत्य निखि°. — [b]) K1 शस्त्राणि.

C. 1. 123
B. 1. 1. 125
K. 1. 1. 146

युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् ।
धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च ॥ ८०
गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च ।
तुतोष लोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च ॥ ८१
समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम् ।
प्राप्तवानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ८२
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्पूज्यः सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ ८३
स सर्वान्पार्थिवाञ्जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् ।
आजहारार्जुनो राज्ञे राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ८४
अन्नवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ।
युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः ॥ ८५
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातयित्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ८६
दुर्योधनमुपागच्छन्नर्हणानि ततस्ततः ।
मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ८७
समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् ।
ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ८८
विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् ।
पाण्डवानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ८९
यत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कन्दन्निव संभ्रमात् ।
प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ९०

— °) D2 निवसन्. — d) K1 हि कुतो°; K4 V1 B1.2 Da Dn D2.4–12 G7 ह्यकुतो°; K5 अमितौजसः; D1 -श्चकुतो°; D3 कुतो° (sic); D14 G2.3 -श्चाकुतो°.

80 a) K1 D1.5 Nilp °स्य शीलेन. — d) G2 °र्जुने-भवन्; G3 °नोभवत्.

81 a) Ko.3.5 V1 B Da Dr D2–4.6–8 G2.4 Cd क्षांत्या; K1 त्याक्षां (for कुंत्या). — c) D14 °कः सर्वेषां. K1 तुतोष सकलो लौके; G7 तोषमापाति सकलं. — d) K1 T1 वीर्यं°; Da शौच°; D14 शौर्यौर्जवेण. K3.4 °गुणादिभिः. K5 हि; V1 ह (for च).

82 a) V1 G (except G3) M तदा; D14 T तथा (for ततो). — b) K1 भर्तृस्वयंवरात्; K3 °वरे; D3 भर्तुः स्वयं°; D8 भर्तुः स्वयंवरः; D9–12.14 S तत्र स्वयंवरात् (M1 °वरे; M4 °वरां). — d) K2 कर्म कृत्वा; M3 कृत्वा चैव.

83 a) T1 तथा; G6 तदा. Ko लोकेभ्यः. — b) K4 श्रेष्ठः सर्व°. — c) G2 -रूप- (for इव). K1 T2 G1 M3 दुष्प्रेक्षः. — d) G2.3.7 °श्चार्जुनोभ°.

84 a) D14 संवास्तान्पा°. — b) V1 अन्यांश्च. Ko G6 गुणान्; G2.3 रणे; G7 रणान्. D14 निहत्य च तथा बहून्. — c) K1 V1m B1(m as in text).3 D (except D6–12; D13 missing) G1–3.6.7 राज्ञो.

85 K5 om. 85–86ab. — a) D6.8 अर्थवान्द°. Ko °क्षिणापूर्णः.

86 K5 om. 86ab (cf. v. l. 85). — a) K3 शासनाद्वा°. — b) G1–3.7 भीमस्यैवार्जुनस्य च. — c) K5 मागधं च; K6 पातयित्वा. — d) G2.3 शैब्यं च; M1 द्वैरथे. K (except K1.6) G4–6 बलदर्पितं; V1 रणदर्पितं.

87 a) Dn D1.5.6 °धनं समा°; T2 G4.5 °धनं विना°; G3 °धन उपा°. — d) K °रथानि च (K1 as in text; K3.4 °रथादिकं); B2m °बलानि च. D3 वा (for च). — After 87, K1.4.5(om. line 2).6 V1 B1(line 1 in marg.).2(in reverse order).3.4(om. line 2) D (except D14; Da in reverse order; D13 missing) ins.:

34* विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च ।
कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ।

[(L. 1) D6.8 °त्राजिनवा°. K1 प्रवरांबर°; B3 रौरवावर°; D1 प्रावारांबर°; D3 प्रावारांवर°; D6 (by corr.) रांकवास्तर°. — (L. 2) K1 °जिनचित्राणि; K4 B1(m as in text).2m D (except Da Dn D1.5; D13 missing; D14 om.) °वस्त्राणि; K5.6 °वासांसि. K1 भूषणानि सहस्रशः; K3 चंकवास्त°; K6 मृदून्यास्त°.]

88 a) K4 V1 G2.3.7 समृद्धिं तां; D3.7 °द्धानां. K1 च (for तां). K1.3 V1 D14 G2.3 तदा; B T1 G4.6 ततो. — b) K T2 G3 महा-; V1 परां; Da D3 G7 तथा; M1 ततः (for तदा). G1 तदाश्रयं; G2 महाश्र°. — c) K3.5 °त्थस्तु; K4 D7 °त्थसु°; D12.14 °त्था सु°; D1 °त्थाः सु°; T1 °त्थः स. — d) K6 तस्य क्रोधो ह्यजा°.

89 a) K1.5.6 चैव; K3 वापि; B D (except D14; D13 missing) तत्र. — b) K1 °न च कृतां; M1 °न विहितां. — c) K5 °वार्थे चोप°. B1(m as in text).4 Da °कृतां; G4 (before corr.) °भूतां. — d) D14 तां (for स). Ko समतप्यत.

90 a) K2 V1 B Da Dn Dr D1–3.5.7.12 G6 तत्रा°; K3 D14 T G1.5.7 M2–4 यत्रापह°; K4 °हसत°; K5 °तश्चासौ; D4.6.8–11 M1 तत्रापह°; G2 °पहसत°; G3 °पहस्यत°. — b) K1 प्रस्कंधनिव; K2.3.6 D6–12 °स्खल°; K4 °चल°; T1 °सन्न इव; G4.5 °स्कन्न इव. Ko विभ्रमात्. K3

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
शृणु संजय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

C. 1. 144
B. 1. 1. 146
K. 1. 1. 167

संभ्रमात्स्खवलयन्निव (sic); G1 सभायां संभ्रमान्नरैः; G2. 3. 7 सभायामतिसं°. — [d]) K3 Dr1 G6 °नभिजातवान्; D14 °व्यवशासितः. K1 D1. 5 भीमसेनादिभिस्तदा; K2 °सेनेन जानता; T2 G1. 3. 7 °सेनस्य पश्यतः; G2 °सेनेन पश्यतः.

91 [a]) K5 D10 G4 संभोगा°. G3 विषयान् (for विविधान्). Ko. 1 °धानक्षन्. — [b]) D14 अप्रीतिश्चाप्यजायत; M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च. — [c]) T1 प्रथितो; G4-6 व्य°. K6 G3 M (except M1) °राष्ट्राय; G2. 7 धार्तराष्ट्रेण. — [d]) T2 G1-3 विषण्णो. T2 G1 M3 मलिनः (for हरिणः). Dr (except Dr1) क्रमात्; G7 कृतः (for कृशः). T1 विवर्णो दश शंसतः; G4. 5 °र्णोथ शशंस सः; G6 °र्णोथ शशंस च.

92 [a]) K5 अनुजानं ततो. Ko. 2. 6 D4. 8. 14 °जानत्ततो; K3 °जानंस्त°; D7 °जानन्त°. D2. 3 °जाननुद्यूतं. G7 °तो भूतं (*sup. lin.* युद्धं). — [b]) K3. 5 B3 D2 °राष्ट्र-. K4 B2 D6. 14 G7 °राष्ट्रसुतः. — [d]) G2. 7 क्रोधः सम°.

93 [a]) K5 B1. 3 Dr3 D3. 12 °प्रीतिम°. — [b]) K6 V1 विवादं नान्व°; B4 °श्नाश्न मोदते; Dr1 °श्नान्वमोदते; D6 °श्नानुमोदत; T2 G3 दिष्टं मत्वा त्व°; G1. 2 M (except M1) दिष्टं मत्वान्व°. D14 पांडवानां हिते रतः; T1 विवादं चाप्युपेक्षते; G4-6 विषादं चाप्युपेक्षते. — [c]) D6. 3 विविधान् (for अनयान्). D2-4 °यान्सर्वान्. K5 द्यूताद्यनर्थान् घोरांश्च; G2 द्यूतादविनयात् घोरात्; G3 द्यूताद्यवनयात् घो°. — [d]) K1 D14 M1. 2. 4 विवादांश्च; B D (D13 missing) M3 विविधांश्च (D2-4 विवृद्धांश्च; D9 as in text; D14 as in K1 etc.). K2 V1 Da1 अप्युपैक्षतः; K5 D1 अप्युपैक्षतं; D2 अप्युदै°; D5-12 G5 अप्युपै°; D14 अनुपेक्षितः; T1 अभ्युपेक्षतं; T2 अप्युदै°; G6 अप्युपेक्षते. G2. 3 द्विपदश्चाभ्युपैति च; G7 विपदश्चाभ्युपै°.

94 [ab]) K6 B D (except D14; D13 missing) °रं भीष्मं द्रोणं शा°. D14 T2 G2. 3. 7 M °ष्मं शांतनवं. G7 नृपं (for कृपं). — [cd]) K0. 2. 3 B4 Da1 D1 तुमले; K4 °मले. K1 Da1 B2 °स्निन्दहत्; K2. 4 °स्निश्यहत्; K3 °स्निश्यहन्; K6 T G1-3. 4 (by corr.). 7 °स्निन्हतं; V1 B1. 4 Da2 Dn Dr D1 °स्निन्दहन् (B1 न in marg.); B3 missing; D2-4 °स्निन्दधं; M1. 2. 4 °स्निन्यघ्नन्. K5 तस्मिन्निहतास्ते प°; D14 तस्मिन्हतक्षत्रमनायके.

95 [a]) D14 विग्रहं पांडु°. — [c]) Cd दुर्योधनं. K2 धनमृत; D10. 11 °वशं; T G1-5 M °वधं; G7 °मिदं. T G1. 2. 7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — [d]) D3 T1 तदा.

96 Dr D1 ins. before 96: धृतराष्ट्र उवाच. — [a]) K1. 6 V1 B D (except D14; D13 missing) सर्वं मे (B3 वाक्यं मे); T2 G2. 7 M मे वाक्यं; G3 मद्वाक्यं. — [b]) K5. 6 T1 G1. 4. 5 नाभ्यसू°; B2 m Da Dn Dr (except Dr1. r3) D1. 5-12 M2. 3 न चासू°; B4 न त्वसू°; D2. 11 M1 न मासू°; D3 न मां सूदयि° (sic); G6 नद्यासू°. K2 न मां सूर्यति-महैति. — [d]) K5 °सत्तमं; T1 °सत्तम; G4-6 °सत्तमः.

97 [ab]) K1 मम प्रीतिः; G2. 3. 7 मम मतं. V1 नापि प्रीये; D6 न च प्रिय-; T2 G1-3. 7 न क्षमे च. K6 V1 Da Dn D1. 5 कुलक्षये; D14 T G1-3. 7 M °क्षयं (M4 °क्षयात्). G4-6 विग्रहे मम पुत्राणां पांडूनां च तथा सति. — [d]) K4 B Da2 Dn D1. 5 G5. 6 वा (for च).

98 [a]) K3 °द्धं समभ्य°; Dr1 °द्धं मामप्यसू°. T2 G1. 4-6 °सूयंते. — [d]) G2. 3. 7 °त्या समाहितः. — [e]) K1 मुह्यंतमनु°; B4 अत्यंतमनु°. — [f]) K0. 3. 4 G4-6 °चेतसं; D14 T G1-3 M °मर्षणं; G7 °मर्षिणं.

99 [a]) K0 Da T2 G2. 3 °सूय-. — [b]) K4 V1 D2-4 °स्य महात्मनः; M (except M1) °स्यामितौजसः. — [c]) K6 तथावह°; K6 ततोव°; B4 D3. 14 G1. 5. 6 M2-4 तच्चापह°; D5 तत्राव°; D7 तेषाव°; T1 G2. 3. 7 M1 तच्चापहसितं; T3 °वहसितं. D14 प्राप.

C. 1. 145
B. 1. 1. 147
K. 1. 1. 168

अमर्षितः स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तुं श्रियमक्षत्रियो यथा ।
गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतममन्त्रयत् ॥ १००
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ।
श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १०१
यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हृतां पश्यतां सर्वराज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०२
यदाश्रौषं द्वारकायां सुभद्रां
प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०३
यदाश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं
शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०४

---

100 [a]) K1 Dn D1 अमर्षणः. — [c]) G4. 5 °त्साहं च. K1. 5 संप्राप्य; T1 तां प्रा°. D14 जिहीर्षुः पांडवानां च; G6 °त्साह श्रियं प्राप्तुं. — [d]) K5 श्रियं क्षत्रि° (sic); T1 श्रियं त्वक्ष°; T2 G1. 4–7 M श्रियं तां क्ष°. K1. 6 (m as in text) D (except D14; D13 missing) सुश्रियं (Da Dr1. r3. r4 स्वश्रियं) क्षत्रियोपि सन्; B as in Da etc. above; Nilp as in text. — [e]) K1. 2 °सहितं. — [f]) D14 G7 °तमकल्पयत्.

101 [a]) K1 यद्यमया (sic). — [b]) K1 यथा सं°. K2 D14 मया तच्छृणु संजय. — [c]) K5. 6 V1 B Dn Dr3 D1–12. 14 S (except G1–3) तु; Da Dr1. r2. r4 च (for हि). — [d]) D (except Da Dr; D13 missing) S (except G4–6) बुद्धि°. V1 दृष्टानि; B3 निश्चित्य. Dr (except Dr3) °नि तद्वचः. — [e]) G2 तदा ज्ञा°; G3 तया ज्ञा°. G1–3. 7 मां सूत. — [f]) G2. 3. 7 °चक्षुस्त्वमि°. — After 101, D14 ins. 35* (cf. v. l. 104).

102 G2. 3. 7 M1 om. 102; in K6 it is ins. in marg. — [a]) K1. 2 °रुद्यम्य; K5 D1 °रानम्य. K3 °रादाय दिव्यं. — [b]) Ko विद्धा लक्ष्यं; B1 लक्ष्यं विद्धं; M (M1 om.) लक्षं विद्धं. K2 लक्षणं; K3 D2–4 G1 लक्षं. K1 °तं चैव भूमौ; K2 °तं चार्जुनेन. Ko वा; K6 यत्; V1 B Da च (for वै). — [c]) K3 V1 B1 Dn Dr D2–3. 12 प्रेक्ष°; B2 D10–12 प्रेक्ष्य°; Cd पश्यतां (as in text). V1 कौरवाणां; B Da2 D14 पार्थिवानां (for सर्व°). — After 102, Da ins. 36*; D3, 35* (cf. v. l. 104).

103 D5 om. 103; in G4. 5, 103 follows 106. — [a]) G7 (here and generally in the foll. st. up to 156) यथा (for यदा). — [b]) K2. 3 °धवीं चार्जु°. — G2 om. 103[cd]. — [c]) T2 G1. 3. 7 °प्रस्थे. Ko V1 D14 M प्रयातौ (M4 च यां°); K5 तथा तौ. — After 103, Da ins. 35* (cf. v. l. 104).

104 K5 T1 G7 om. 104; G2 om. 104[ab]. — [a]) Dr D5. 7. 10. 11 G4. 6 राज-. Da1 D14 प्रहृष्टं; B1 G3. 4 (before corr.). 5 M2 °विष्टं. — [b]) K6 S (T1 G2. 7 om.) °रितमर्जु° (G1 °तं ह्यर्जु°). — [c]) Dn D1. 5 G (G7 om.) तदा; T2 यदा (for तथा). K2. 3 Dn3 D8–12 खांडवेन; S (T1 G7 om.) °वे तु. D14 अग्निं तथा खांडवे तर्पयित्वा. — Exclusive of the omissions mentioned below and the reservations as to sequence detailed in the sequel, the foll. four stanzas (35*–38*) are ins. *seriatim* after 104 by N (except Ko. 2. 5; D13 missing) (K1 om. 35*; K3. 4 Dr1. r3. r4 D2–4. 7–12. 14 om. 36*, D6 ins. it in marg.; D11 om. 37*, K4 ins. it in marg.; D3. 4 om. 38*, K4 ins. it in marg.):

35* यदाश्रौषं जातुषाद्वेश्मनस्ता-
न्मुक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् ।
युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिद्ध्यै
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
36* यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये
लक्ष्यं भित्त्वा निर्जितामर्जुनेन ।
शूरान्पाञ्चालान्पाण्डवेयांश्च युक्तां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
37* यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं
जरासंधं क्षत्रमध्ये ज्वलन्तम् ।
दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
38* यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रै-
र्वशीकृतान्भूमिपालान्प्रसह्य ।
महाक्रतुं राजसूयं कृतं च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[35* [c]) B Dn Dr1. r3 D1. 5 °सिद्धौ. — 37* [b]) K4 Dr शत्रुमध्ये; Da क्षत्रधर्मे. — [c]) B1 युद्धे (for गत्वा). — 38* [a]) K3 B4. 5 D1. 2. 6. 7. 9–12 दिग्विजये.]

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६
यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1. 159
B. 1. 1. 161
K. 1. 1. 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st.

In V_1 the sequence of st. is: 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106. — In Da (Da_1 om. 105) the sequence is: 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105. — In Dr the sequence is: 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr_2 further ins. 36* between 105 and 107). — After 37*, $D_{2.4}$m ins. 40* (cf. v. l. 106). — D_8 ins. 35* after 102; D_{12}, 38* after 106; and D_{14}, 35* after 101. — D_5 further ins. between 37* and 38*:

39* यदाश्रौषं सर्वविश्वस्य सारां
प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन ।
गदां चोग्रां भीमसेनाय दत्तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, $B_{3.4}$ ins. 43* (cf. v. l. 110).

105 K_5 Da_1 G_7 om. 105. — All MSS. (D_{13} missing) except $K_{0.2-4}$ V_1 Dr D_{14} T_2 $G_{1.3-6}$ M transp. 105 and 106; for sequence cf. also v. l. 104. — [a]) T_1 (here and generally in foll. st. up to 156, like G_7) यथा (for यदा). M_3 हृतराष्ट्रं. D_{6-12} °ज्यं तु पार्थं. — [b]) V_1 °क्षवेद्यां; G_2 °क्षविद्यां. — [c]) K_1 °भिरप्रमत्तै. — After 105, V_1 ins. stanzas 37*–38* (cf. v. l. 104). For the sequence of Dr cf. v. l. 104.

106 Dr reads 106 after 109. In D_{10}, 106 is ins. in marg. For sequence cf. also v. l. 104 and 105. — [a]) $K_{5.6}$ B (B_1 illegible) Dr (except Dr_1) D_{6-8} °श्रुकंठां. — [b]) $G_{2.3}$ °मनाथां. — After 106, $G_{4.5}$ read 103: B_2 (in brackets) Dr ins. 43* (cf. v. l. 110): D_{12}, 38* (cf. v. l. 104). — $K_{0-3.6}$ $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{1.5-11.14}$ T_1 ins. after 106: K_4, after 41* (cf. v. l. 107): V_1 B_2, after 43* (cf. v. l. 110): $D_{2.4}$m, after 37*: D_{12}, after 38* (cf. v. l. 104):

40* यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुःशासनो गतवाञ्जैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a]) $K_{2.4.6}$ °सां राशिमध्यं; K_8 D_{14} °सां राशिमध्यां. — [b]) $K_{2.4}$ समाक्षेपं कृतवान्. K_0 पश्यतां; K_6 निक्षपो; K_5 Da वितथो (for कितवो). K_8 द्रौपद्यां वै तत्र कृतां दुरात्मना; D_{14} द्रौपद्या वै आक्षिपन्मंद°.]

— After 40*, K_3 reads 109.

107 For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — [a]) K_5 °धां तात चेष्टां; D_{14} °धां तत्र चेष्टां; $G_{1-3.7}$ °धां तां तु चेष्टां. K_6 V_1 B D (D_{13} missing) तत्र ($D_{6.7.9}$ तस्य) (for तात). D_7 °षं विजयास्तस्य चे°; D_{12} °षं विजयास्तत्र चे°; T $M_{2.4}$ °षं पुनरामंत्र्य द्यूतं; G_{4-6} °षं पुनरामंत्र्य द्यूते. — [b]) T_2 महात्मनां; $G_{2.4.5}$ धर्मात्मानं; G_6 महात्मानं. G_7 वनाय च. — K_4 ins. after 107: K_0, after 40* (cf. v. l. 106): K_3, after 109:

41* यदाश्रौषं द्रौपदीं तां ब्रुवाणां
प्रव्रज्यायामश्रुकण्ठीं रुदन्तीम् ।
पत्यौ युक्तां नात्र वस्तुं हि धर्म-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[c]) K_3 सत्यं भद्रे यत्र धर्मो ययेत.]

After 41*, K_4 ins. 40* (cf. v. l. 106). — In G_6 the sequence of st. from 107 to 147 is in utter confusion; it is here completely ignored.

108 K_3 om. 108. — [a]) D_5 श्रौतकानां; D_{10} स्नाव°. — [b]) $D_{7.8.12}$ वनं तं. — [c]) D_{12} T_2 G_7 वराणां; G_1 वनांते; G_2 पराणां; M (except M_1) वराणं (for महा°). — $D_{9-11.14}$ S ins. after 108 (G_{4-6}, after 109):

42* यदाश्रौषं वनवासेषु पार्था-
न्समागतानृषिमुख्यैः पुराणैः ।
उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a]) $D_{9-11.14}$ T_1 $G_{1.3}$ °वासेन; G_6 M_4 °वासे तु. G_3

C. 1. 160
B. 1. 1. 162
K. 1. 1. 183

यदाश्रौषमर्जुनो देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाशुपतं महास्त्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०९

यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शक्रात्साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११०

यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् ।
तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १११

यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां
बन्धुं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११२

°षु सर्वान्; M4 °षु चार्तान्. M1. 2 °षं पांडुसुतान्वनस्थान्. — b) D9–11. 14 T1 G4–6 °तान्महर्षिभिः पुं°. — c) G4–6 जातसंख्यान्; M1. 2 जातु पार्थान्.]

109 K0 om. 109. K3 reads 109 after 40* (cf. v. l. 106); for the sequence of Dr cf. v. l. 104. — a) K3 V1 B D (D13 missing) °षमर्जुनं (D2 as in text; D14 °षं पांडवो); S °षं चार्जुनो (G1 as in text; G5 °षं चार्जुनं). T1 देवराजं. — b) K3 किरातनाथं; G6 °वेषं. — c) K3 V1 B D (D13 missing; D14 as in G below) अवाप्तवंतं; G (except G1. 6) °प्तवान्; M1 अन्वाप तत् (for अवाप तत्). — After 109, Dr reads 106, and G4–6 ins. 42* (cf. v. l. 108).

110 G7 om. 110. For sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) M1 साक्षाच्छक्राद्धिं°. G6 °क्षाद्विदिवास्थं. — c) G2. 3 अधीयांसं. K1 सशितं; B2 m. 3. 4 Da Dr2 (by corr.) M Cd संशि°; G2 संहि°. K3 सत्यवंतं. — K1. 3. 4 m. 6 B1. 2 m Da Dn D1–3. 11. 12. 14 ins. after 110: V1, after 35* (cf. v. l. 104): B3. 4, after 38* (cf. v. l. 104): Dr, after 106: D9. 10, after 45*: T1, after 44*:

43* यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदत्ताश्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्जिता अर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) Dn D1. 5 वरदानाच्च. K3 तादृक्; D7 तृप्ताः; T1 धृष्टाः.]

— K1. 3. 6 V1 B (except B4) D (D13 missing) ins. after 43*: K0. 2. 4. 5 T1, after 110:

44* यदाश्रौषमसुराणां वधार्थं
किरीटिनं यातममित्रकर्षणम् ।
कृतार्थं चाप्यागतं शक्रलोका-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K4 V1 D (except Da D1; D13 missing) यांतम°; T1 जातम°. K0 °कर्शिनं; K2–5 Dn D5 T1 °कर्शनं; B (B4 om.) Da Dr D2–4. 6–12 °त्रसाहं. — c) K3 B4 कृतास्त्रं चा°. K3 D13 स्वर्गलो°. K2 तथा कृतास्त्रं चागमं स्वर्गलो°.] After 44*, Dr reads 112. — D9. 10 S ins. instead after 110 (T1, after 43*; G7, after 109): D14, after 44*:

45* यदाश्रौषं तीर्थयात्राप्रवृत्तं
पाण्डोः सुतं सहितं रोमशेन ।
तस्माच्छ्रुतं चार्जुनस्यास्खलाभं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) G3. 6 °त्रानिवृत्तं; M °त्रानु°. — b) M लोमशेन. — c) D9. 10 G6 तस्माच्छ्रौषीदर्जु°; D14 तस्मादश्रौषीदर्जु°; G1 तस्मादश्रौषं चार्जु°. G6 °स्यार्थलाभं. T1 G4 M बृहदश्वादक्षहृदयं च प्राप्तं.]

111 In B3, 111 is ins. in marg. For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) K3 समागतां; D10 G5 °गमं. — After 111, Dr reads 109.

112 In B3, 112 is ins. in marg. In Dr the sequence from 106 is: 106, 43* and 44* (cf. v. l. 110) and then 112. — b) K1. 4 om. बन्धुं; K3. 6 B2. 3 Da Dn3 D6. 7. 10–12. 14 T2 G (except G1. 4) M1 बद्धं; Dn1 D3 बधं. K4 गंधर्वेभ्यो. K0. 2. 3 B1 m. 2. 3 Da Dn3 Dr (except Dr1) G2. 3. 5. 7 °मोक्षितं; K5 °मोचितं; G5 °मोक्षं. M1 °णमर्जुनेन. K5 गंधर्वैर्बद्धं मोक्षितं चा°. — c) K3 D6–12 ज्येष्ठं सुता°. K1 T1 °द्धौ गतानां; G1 °द्धौ स्थि°. — D14 ins. after 112:

46* यदाश्रौषं द्रौपदीं सैन्धवेन
नानीतां (sic) मोक्षितां चार्जुनेन ।
जयद्रथं मोक्षितं जीवशेषं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्म
समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रौषं निर्जितस्साधनस्य
प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७

C. 1. 172
B. 1. 1. 174
K. 1. 1. 198

---

113 [a]) K5 पक्षि°; Dr1 वृक्ष° (for यक्ष°). — [b]) K6 V1 सार्धं; D5 सार्धं स्तुता (sic); D6–8. 12 पृष्टं; D9–11 पृष्टान्; G2. 3 संतः (for सूत). — [c]) K6 प्रश्नान्युक्त्वा; K3. 4 B Da D8 G (except G7; G4 before corr.) °नुक्त्वा; Dn Dr D1. 6–12 °न्कांश्चित्; D5 पश्नात्कांश्चित्; D14 °न्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्). K6 B D (except D14; D18 missing) विब्रुवाणं; V1 अब्रुवाणं; T G1. 4. 5 विब्रुवता; G6 विद्रवता; M1. 3 प्रब्रु°; M2. 4 प्रब्रुवता; Cd विब्रुवंतं (as in text). K5 °क्तान्विब्रुवंतेव सं°. M1 सूत (for सम्यक्). — K1–3. 4 (marg.) 6 V1 B D (except D14; D18 missing) T1 ins. after 113 (Dr, after 49*):

47* यदाश्रौषं न विदुर्मामकास्ता-
न्प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) D4 यदा चारा न वि°; B °षं चरा न वि°; D7. 12 °षं चारा न वि°. K4. 6 B Da Dr (except Dr3) T1 मामकास्ते. — [b]) K1 पांडुपुत्रान्.]

St. 49* (given below) is ins. in K4 (marg.) after, in Dr before, 47*. — D14 S (except G7; for G1 see below) ins. after 113: D9–11, after 47*:

48* यदाश्रौषं तानथाज्ञातवासे
स्वपश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरशिकल्पां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
49* यदाश्रौषं कीचकानां वरिष्ठं
निषूदितं भ्रातृशतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यर्थं भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[48* [a]) T2 °वासान्. D14 corrupt. G3 °षं वसतः पांडुपुत्रान्. — [b]) D14 T2 G3 अदृश्यमा°. M1 °मानान्मामकानां सकाशात्. D9–11 T1 G2. 4. 6 अज्ञायमानान्मामकानां सकाशे. — [c]) D9–11 T1 G2 °र्थानागतानग्नि°; D14 M1 °र्थान्वसतस्त्वग्नि°; G3 °र्थान्वसतः पांडुक°; G4 °र्थानागताश्चाग्नि°; G5 °र्थाञ्चागतानग्नि°; G6 °र्थान्यास्यतश्चाग्नि°. M2 °कल्पैः. — 49* [d]) G3. 5 संघे (for संख्ये).]

— G1 ins. after 113:

50* यदाश्रौषं वसतः पाण्डुपुत्रा-
नदृश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 D8 G1 om. 114. — [a]) D14 कीचकानां (for माम°). K1 G7 वरिष्ठ. — [b]) G7 °न भंगं. — [c]) K5 G3 विराटराज्ये; G7 विरराज्ये (sic). D14 G3 M1. 4 °तां महात्मनां. G2 विराटराज्ये महतां महात्मनां.

115 K1 transp. 115 and 116. — [a]) G4. 5 मात्स्य°. — [b]) K1–3. 5 °रां फाल्गुनाय. — [c]) G4–6 तु (for च). K4 °ह्णात्सुपार्थं.

116 K1 transp. 115 and 116. — [b]) K2. 3 °जितस्व. Dr om. स्व. K6 स्वधनात्प्र°; G7 °जनप्र°. — K5 om. 116[cd]. — [c]) D1. 6. 8–11. 14 G3 अक्षौहिण्यः; D7. 12 G2 °णयाः.

117 K1. 6 B D (D18 missing) transp. 117 and 118. — [b]) D6 G3 °नौ तौ वद°. V1 वदता नारदेन. Da गां गतौ (for वदतो). ❀ Arj: वदत इति प्रायशः पाठः । ❀ — [c]) K3. 5 G1. 3. 7 दृष्ट्वा. K1. 6 B D (except D14; D18 missing) °के च सम्यक्.

C. 1. 171
B. 1. 1. 173
K. 1. 1. 197

यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं
सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्येमां गां विक्रममेकमाहु-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११८
यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११९
यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ।
आर्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२०
यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं
तथा भीष्मं शांतनवं च तेषाम् ।
भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२१
यदाश्रौषं कर्ण उवाच भीष्मं
नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२२
यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युग्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२३
यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२४

---

118 K1.6 B D (D13 missing) transp. 117 and 118. — a) K6 °वो वासुदेवः; D12 मंत्रिणं वा°. — b) B3 Dr (except Dr2) °र्थे प्रविष्टं. D14 सर्वार्थे वै पांडवानां नि°. — c) K1 V1 B D (except Dn3 D9–11. 13; Dn1. n2 erroneously; D13 missing) Nilp यस्येंद्राद्या (for यस्येमां गां). K4 D6 °क्रमं चैकमा°; B1 Dr4 °ममेवमा°; D7. 12 °मवैषमा°; D8–11 °मं चैवमा°; D14 °मं त्वेकमा°. — N (K4 marg.; D13 missing) T1 ins. after 118:

51* यदाश्रौषं लोकहिताय कृष्णं
शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् ।
शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K5 सामार्थिनं. Ko. 2. 3 D12 °नं याचमानं कुरूंश्च; V1 °नं चागतं कौरवाणां. — c) K5 क्षेमं कु°.]

119 a) G2. 3. 7 °दुःशासनाभ्यां. — b) D12 बुद्धिः कृता; G (except G4) °द्धिं कृत्वा. — c) K1. 4 Dr (except Dr2) G1–3 M दर्शयंतं; G7 °नीय्यं.

120 K1 D14 transp. 120 and 121. For G7 see below. — a) G4. 5 °देवं प्रयांतं. — b) B4 रहस्येका°; T2 G1. 3 रहस्येका°; G2 रहस्येता°. — c) G1 आर्त्ता; G4–6 तसां. G2. 3 पुनः (for पृथां). — G7 subst. for 120: T2 G1–3 ins. after 120:

52* यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथाङ्गहस्ते फाल्गुनेनान्वितेऽपि ।
ग्रहीतुकामं मम पुत्रं द्विपेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[c) G1 पुत्रावजानन्. G7 °तुना मम पुत्रद्वि°.]

121 D3 om. 121. K1 D14 transp. 120 and 121. — b) K3 B4 D6–8. 12 T1 (by corr.) G2. 4. 5 तदा भी°. — c) G4. 5 त्वाशिषो. K5 °षो विब्रु°; V1 °षोथ ब्रु°.

122 G6 M1 om. 122. K5 (in which st. 122 is partly illegible) ends with * * * °र्यैमा; next folio (8) is missing. — a) G7 एवाह (for उवाच). K4 °च वाक्यं. K6 B1. 3. 4 Dn Dr D5–13 यदा कर्णो भीष्ममुवाच वाक्यं; B2 D4 D1, with this reading, ins. -श्रौषं after यदा. — b) K4. 6 V1 B D (except Da1 Dn D6; D13 missing) जीवमाने. D14 G7 त्वयेति. — c) M (M1 om.) सेनां परिच°. K6 V1 B D (D13 missing) चापि (D5 as in text; D6. 8. 9 वापि); S (G6 M1 om.) भूयः (for चैव). K8 तस्माद्देशादुपचक्रमेण चैव.

123 K8 G7 om. 123. — b) D12 G8 तदा (for तथा). Ko गांडिवं चाग्र°. — c) G8 समीहि°; M8 महाधना° (for समा°).

124 G7 om. 124. — a) Ko कश्मले चाभि°; G3. 8 केशवेना°. — b) Da1 सीदतामर्जुनेन. G8 °ने पि वै. D14 च (for वै). — c) K8 कृत्स्नं लोकं; T1 G3. 8 कृत्स्नाम्लो°.

यदाश्रौषं भीष्ममप्रमित्रकर्शनं
निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्ध्यते दृश्यरूप-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शांतनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1. 186
B. 1. 1. 188
K. 1. 1. 212

---

125 [a]) B4 D6 G2.3 भीमम°. Ko °कर्शिनं; K4.6 V1 Dr D14 °कर्षणं (Dr2 °र्षनं). — [b]) G2 °तं गदानां. — [c]) B4 V1 G4 (before corr.).6 न चैषां; G5 न तेषां. K1 °द्ध्यते ध्यात°; K2 °द्ध्यते दृश्यरूपं; K5 missing; K6 V1 B1-3 Da Dn D2.4-6.8 °द्ध्यते ख्यात°; B4 °द्ध्यते दृश्य°; Dr द्ध्यते ख्यात°; D1 °द्ध्यते ख्यात°; D3 °द्ध्यते ख्यात°; D7.12 °द्ध्यते ख्याति°; D9 °द्ध्यते ख्यात°; D10 °द्ध्यते ख्यातरूपे; D11 °द्ध्यते ख्यातिरूपे; D14 °दृश्यते पीड्यमानः; T G1 M3 °दृश्यते वध्य°; G2 °द्ध्यते दृश्यरूपं; G3 °दृविद्यते दृश्य°; G4.5 °द्ध्यते वध्य°; G6 दृश्यते ख्यात°; G7 दृश्यते दृश्य°; M2.4 °दृश्यते वध्यरूपं. Cd mentions दृश्यरूपः. — K2-4.6 V1 B D (D13 missing) T1 ins. after 125:

53* यदाश्रौषं चापगेयेन संख्ये
स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण ।
तच्चाकार्षुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) K2.3 °षं चापरोषेण; K4 Da D2.6.8-11 °षमापगेयेन. K4 सत्यं (for संख्ये). — [b]) K3.6 मृत्युर्विहितो; K4 मृत्युं कथितं. — [c]) K3 तं चिकीर्षुः. K4 न वै चिकीर्षुः पांडवेयः प्रहृष्टः.]

126 D14 om. 126. — [b]) G1-3 °ष्वप्रमत्तं.

127 K1 om. 127. — [b]) D2-4 युद्धे वीरं; S (except G1-3.7 M1) वृद्धं शूरं. K6 छादितं; Dn3 D14 साधि°; G4.6 सूदि°; G7 तरसा. — [c]) T2 दृष्ट्वा; G2 भित्त्वा; G3 हत्वा; G7 हित्वा (for कृत्वा). B3 °ल्पवीर्यान् (m as in text).

128 [a]) M (except M1) °षं शरतल्पे शयानं (M4 °ने). — [b]) K3 D7.12 S (except M1) °यार्थं; D6 पार्थीयार्थं. K2 D2-4 नोदिते°; K3 याचि°. K2.3 Dn1 D8.6-8.10-12 °ते चार्जुनेन; D14 नोदिते चार्जु°; G4-6 °ते शक्रसूनौ. — [c]) K1 चैव (for तत्र). G4-6 गां भित्वांभो वारुणेनाददाने.

129 [a]) Ko.2.3 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4.6.8 Nilp यदा वायुः शक्र°; K1 D7.9-12 °दा वायुः शुक्र°; K4 G4 M2-4 °दाश्रौषं शक्र°; K5 missing; K6 G2.3.7 °दाश्रौषं चंद्र°; Dn °दा वायुश्चंद्र°; D5 °दाश्रौषं वायु°. M1 °षं वायुशक्रौ च सूर्यः. Cd mentions शक्र. ❀ Arj.: शुक्रेत्यपपाठः । ❀ — In B1, 129[b-d] is rubbed off and illegible. — [b]) Ko.1 V1 B Dn Dr Da M3 °लोमा; Da D1.10 °लोमो; M1 °लोमान्. — [c-d]) G1.7 om. 129[c-d]. Ko.2 Da T1 व्याभषंत; K3 V1 भीषयतः; K6 B2.3 D (D13 missing) भीषयंति (for Da see above; D2 व्याभाषित); B4 भीषयंते; G4.5 व्याभषंति. ❀ Arj.: भीषयंतेति प्रायशः पाठः । ❀ B4 marg. gloss: व्याभवंतः विरुद्धं सूचितवंतः. T2 G6 नित्यं चास्मान्स्वापदमावहंतौ. K1 नित्यं चास्मा श्वपदो विभीषयंति तद्भवतस्तदा ना°; G2.3 नित्यं चास्माद्भृणिवीर्याधिकानां तदा ना°.

130 G2 om. 130-1. — [a]) Ko विविधान् चित्र°. D14 °नस्त्रपूगान्. — [b]) Ko.3.4 V1 D (D13 missing) G4-6 निदर्शयन् (D3 अदर्श°); K2 अदर्शयत्. D2-4 शस्त्रयो°. — [c]) S (G2 om.) तान् (for न). G1 पार्थिवान्. K6 V1 B D (except Da Dr2; D13 missing) श्रेष्ठतरान्. T1 न हंते; T2 G3.7 M न हंति. K2 subst. 131[c] for 130[c].

C. 1. 187
B. 1. 1. 189
K. 1. 1. 213

यदाश्रौषं चासदीयान्महारथा-
न्व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
संशप्तकान्निहतानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३१
यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ।
भित्त्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३२
यदाभिमन्युं परिवार्य बालं
सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ।
महारथाः पार्थमशक्नुवन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३३
यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य
हर्षान्मूढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।
क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३४
यदाश्रौषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां
प्रतिज्ञातां तद्वधायार्जुनेन ।
सत्यां निस्तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३५
यदाश्रौषं श्रान्तहये धनंजये
मुक्त्वा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् ।
पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३६
यदाश्रौषं वाहनेष्वाश्वसत्सु
रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन ।
सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३७
यदाश्रौषं नागबलैर्दुरुत्सहं
द्रोणानीकं युयुधानं प्रमथ्य ।
यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३८

---

131 G_2 om. 131 (cf. v. l. 130). M_4 transp. 131 and 132. — ^{a}) G_6 °षं त्रैगर्तान्म°. V_1 °यान्प्रवीरान्. — ^{b}) V_1 D_{14} M_4 अवस्थि°. $G_{1.6.7}$ °स्यांतराय; $G_{4.5}$ °रार्थं. — G_1 om. 131^{cd} and 132. — ^{c}) K_1 °काञ्श्रेष्ठतमान्निहंति (cf. 130°).

132 G_1 om. 132 (cf. v. l. 131). M_4 transp. 131 and 132. — ^{b}) D_4 °मस्त्रेण; $D_{7.8.12}$ °शरेण. — ^{c}) G_5 जित्वा सौ°. K_3 एकवीरं; $G_{2.3}$ वीरमेनं.

133 G_5 om. 133. — ^{a}) V_1 सर्वे; D_2 -माणैः; D_3 -माणं; D_{6-12} बाणैः (for बालम्). M_4 यदाश्रौषमभिमन्युं च बालं. — ^{b}) K_6 सर्वे हित्वा; V_1 हत्वा बालं; D_{11} °वें हता; D_3 °वें हत्वा; M (except M_4) हत्वा सर्वे. — ^{c}) D_{14} °रथं. S (G_5 om.) °रथा ($G_{1.2}$ °रथं) मन्युम् (G_2 चाभिमन्युम्) अशक्नु° (G_2 °क्नुवन्; G_3 °क्नुवंतं; $M_{1.2.4}$ °क्नवंतः).

134 ^{a}) K_2 T_1 G_{4-6} °षं चाभिम°. — ^{b}) G_2 हृष्टान्मू°. K_1 G_{4-7} $M_{2.4}$ मोहात् (for मूढान्). D_{14} हर्षान्मूढाश्रुशुर्धार्तराष्ट्राः; T_2 °न्मोहात्क्रोधतो धार्तराष्ट्राः. — ^{c}) V_1 B_4 D (D_{13} missing) M_4 क्रोधादुक्तं (D_2 as in text; $D_{7.12}$ क्रोधायु°); B_2 क्रोधमुक्तं (m °युक्तं). $K_{0.2-4}$ $B_{3.4}$ Dr सैंधवायार्जु°.

135 D_{14} om. 135. — ^{b}) V_1 प्रतिश्रुतां तद्वधार्थेर्जु°; S (except $G_{1.3.7}$ $M_{1.3}$) कृतां तदा ($M_{2.4}$ ततो) मन्युना चार्जु°. — ^{c}) V_1 B D (D_{13} missing; D_{14} om.) $M_{1.3}$ सत्यां तीर्णां; T_2 सत्यां चीर्णां. M_3 तु (for च). $G_{2.3.7}$ त्वनेन.

136 D_3 om. 136. — ^{a}) K_4 D_2 $G_{1.4}$ (before corr.) शांत°; D_{14} शांतवाहे (for श्रान्त°). — ^{b}) $D_{4.6-8.10-12.14}$ T_2 मुक्तान्ह°. G_7 °यान्वाययुयुत्वोप°. K_4 °यित्वापवृत्य; K_6 B_{1m} °त्वा तदंभः; D_{11} °त्वाप°; D_{14} पापयित्वापतृप्तान्; $G_{2.3}$ °त्वाथ तृप्तान्; $G_{4.5}$ °त्वापयातान्. T_1 मुक्त्वा पायंन्वाययत्वोप°. — ^{c}) K_6 D_7 (except D_{11}) $D_{4.9.10}$ युंक्त्वा; $D_{2.6.8.14}$ युक्ता; D_{11} युंक्ता. K_1 प्रवृत्तं; V_1 $D_{5.8.10}$ S °यांतं (T_2 as in text; G_7 °युक्तं).

137 K_4 om. 137. G_2 transp. 137 and 138. — ^{a}) K_1 °नेषु क्षमेषु; K_6 V_1 Dn $D_{1.5}$ °ष्वक्षमेषु. — ^{b}) D_{11} $D_{2.6.10}$ तिष्ठतां. K_0 D_{n2} D_{11} D_5 T M_1 पांडवेन; V_1 शांतवे°; D_{14} चार्जुने°; G M_{2-4} फल्गुने° ($G_{1.6}$ as in D_{14}; G_5 as in text). — ^{c}) D_3 सर्वानेतान्; $M_{1.4}$ °न्यौधान्. D_{14} G_{4-6} °तान्पांडवेन; G_{1-3} °तान्बाणपुंखैः; M (except M_1) °तान्बाणपूगैः. G_7 बाणपुंखैस्तथापि (for वारिता°).

138 D_8 om. 138. G_2 transp. 137 and 138. — ^{a}) K_0 नागकुले; $K_{1.4}$ °कुलैर्; V_1 °कुलं; D_{14} S (except T_1) °बलं. K_6 B D (D_8 om.; D_{13} missing) सुदुःसहं (D_{14} निरु°) (for दुरु°). — ^{b}) D_{14} M_{2-4} द्रोणं चाखैः; G_{2-6} M_1

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९
यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०
यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१
यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२
यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३
यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४
यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

C. 1. 201
B. 1. 1. 203
K. 1. 1. 227

°नीके. G2 युध्यमानान्; M (except M1.8) °ध्यमानं. — e) K6 Dr (except Dr8) D14 T2 G (except G7) कांतं. K2 कर्णं (for वार्ष्णेयं). Dr4 तत्र (for यत्र).

139 b) D2-4 भयाद्भी°; G7 तदा भी°. K (except K5.6) Da गर्हं° (for कुत्स°). — e) D5 °व्याकृष्य कर्णे नृवीरं.

140 D3 om. 140; G3.7 M1 om. 140-1. — a) S (G3.7 M1 om.) यदाश्रौषं कृ°. — b) M2.4 द्रोणो द्रौ°. D1 °राजोथ शू°. K2 वीरः; G2.4 संख्ये; G5.6 संघे (for शूरः). — e) G (except G1; G3.7 om.) नारक्षन्यत्सैंधवं. D10.11 मथ्यमानं.

141 G3.7 M1 om. 141 (cf. v. l. 140). S (except T G1, and G3.7 M1, which latter om. 141) transp. 141 and 142; G5 (hapl.) om. 141a, the prior half of 141b, the latter half of 142b and 142cd. — b) K1 D6.8.9 °क्तिं ध्वंसितां. G2.4.6 शक्तिं मुक्तां शंकितां मा°. — e) K6 रक्षसि. D6-12 °रूपां.

142 For the sequence of G and M cf. v. l. 141. — b) K6 द्वंद्वे; Dn D10.11 G2 युक्ते (for युद्धे). — e) K5 D3 T2 G6.7 यथा; G2.4 M4 यदा (for यथा).

143 a) K2 द्रोण आचार्यवर्यं. — b) B1.4 D12.13 °ञ्चेन व्यति°; B2 Da D6-9 °ञ्चेनाव्य°; B3 °ञ्चे स्वं व्य°; D3.4 °ञ्चेन स्वं व्य°; G6 °ञ्चेन ह्य°. — e) K1 विवशस्त्रं; K5 B1m D3 G6 विशस्त्रं.

144 D10 om. 144. K1.3.5 transp. 144 and 145. — a) Dn3 D5 G3 वै (for द्वै-). — b) K (except K1.4.5) V1 D (except Da Dr D5; D10 om.; D13 missing) माद्रीसुतं. T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध° (M1 यौध°). — e) K5 स्थितं युद्धे. K3.6 G2 युद्धं; G6 सम्यक् (for युद्धे). K6 B D (D10 om.; D13 missing) मंडलश्चरंतं (D1 मंडलेनश्चरंतं; D5 as in text; D6-9.11.12 मंडलं संचरंतं); V1 मंडलेभ्यश्चरंतं (for पाण्डवं यु°). D14 °वं श्लाघमानं. — After 144, K3 reads 147 and K1 ins. 54* (cf. v. l. 145).

145 K1.3.5 transp. 144 and 145. — a) D8 M1 यदाश्रौषं; G1.2.4.5 तदा (for यदा). — b) K3 °स्रमकुर्वन्; K5 D10 (वि over प्र) M4 °स्रं प्रकु°. — e) D14 G3 कृत° (for गत°). — K2.4.6 Dn Dr D1.2.6.8-11 ins. after 145: K1, after 144: K6.8 D3.4, after 147:

54* यदाश्रौषं भीमसेनेन पीतं
रक्तं भ्रातुर्युधि दुःशासनस्य ।
निवारितं नान्यतमेन भीमं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[e) K6.2-4 न तमन्येन; K6 रणमध्ये न; D3 रणभीमेन.]

K3 cont.:

55* यदाश्रौषं भीमकर्माणमुग्रं
रणे भीमं शोणितं पीतवन्तम् ।
भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

C. 1.203
B 1. 1. 205
K. 1. 1. 229

यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
तस्मिन्भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४६
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रं कृपं च
दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ।
युधिष्ठिरं शून्यमधर्षयन्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४७
यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं
रणे शूरं धर्मराजेन सूत ।
सदा संग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४८
यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं
मायाबलं सौबलं पाण्डवेन ।
हतं संग्रामे सहदेवेन पापं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४९
यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं
ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः ।
दुर्योधनं विरथं भग्नदर्पं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५०
यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमाना-
न्गङ्गाह्रदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५१
यदाश्रौषं विविधांस्तात मार्गा-
न्गदायुद्धे मण्डलं संचरन्तम् ।
मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५२
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-
र्हतान्पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५३

146 B_4 $D_{5.7.12}$ om. 146. K_5 Cd transp. 146 and 147. — ^{a}) V_1 कर्णमासाद्य शू°. — ^{b}) K_4 °वे दुःप्रधृष्यं. D_{14} °प्रसङ्गं; G (except G_6) °प्रमत्तं. — ^{c}) K_5 यस्मिन्. V_1 चैव युक्ते; $D_{6.8-11}$ °युक्ते; $G_{3.7}$ °तुल्ये; Cd °गुह्ये (as in text).

147 B_4 D_8 om. 147. K_8 reads 147 after 144; K_5 Cd transp. 146 and 147. — ^{a}) Dn °त्रं च शूरं. — After 147^a, folium partly damaged in K_5. — G_7 om. 147^{cd}. — ^{c}) D_{14} यौधिष्ठिरं. $K_{1.5}$ Dn D_1 धर्मराजं जयंतं; K_3 M_1 शूरम°; K_6 सैन्यममर्ष°; D_{14} सैन्यम°; T G_1 M_{2-4} स्वयमेवासहिष्ट (T_2 °वसहिष्ण); $G_{2.4-6}$ शूरममर्ष°; G_8 शूरमनाः प्रधृष्यं. Cd अमर्षयंतं. — After 147, G_7 reads 150 and $K_{0.2}$ $D_{8.4}$ ins. 54* (cf. v. l. 145).

148 G_7 read 150-1 between 147 and 148. — ^{a}) K_5 °षं मद्रराजं हतं वै. — ^{b}) K_1 युद्धां श्रेष्ठं धर्मं°. M_1 °न युद्धे. — ^{c}) K_0 स्म; K_6 $D_{5.14}$ च; V_1 Dn $D_{1.2}$ $G_{1.2.6}$ तु (for स). D_{14} कर्णं (for कृष्णं).

149 ^{a}) K_{1-4} B_4 Dr $D_{4.5.9-11}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) M_1 कलहं. — ^{b}) K_5 मायाविनं सौ°. D_{14} पांडवानां. — ^{c}) K_4 रणे (for संग्रामे).

150 In G_7, 150 follows 147 (cf. v. l. 148). — ^{a}) K_{1-5} V_1 Dr $D_{2-4.8}$ $G_{1.2.6}$ शांतमेकं; T_1 °मेनं; G_8 शोकमध्ये; G_7 शांतवेशं. — ^{bc}) K_1 transp. ह्रदं गत्वा (in ^{b}) and दुर्योधनं (in ^{c}). $K_{0.1.4}$ D_{11} भग्नपक्षं; K_5 V_1 $B_{1.2.3}$ m D (except D_5; D_{13} missing; for D_{14} see above) °शक्तिं; K_6 $B_{3.4}$ T_1 °सक्थि; $G_{3.7}$ °सैन्यं.

151 D_{14} om. 151. — ^{a}) $K_{2.3}$ D_{2-11} Cd °ष्टमानं. — ^{b}) K_1 V_1 B D (except $D_{2.4}$; D_{13} missing; D_{14} om.) गत्वा (for गङ्गा-). D_{6-12} ह्रदं (for ह्रदे). K_6 ह्रदं गत्वा वा°. — ^{c}) G_1 अमर्षिं°. $K_{0.2.4}$ Dn D_{12-14} $D_{1.2.6.8.9.11.12}$ $M_{2.3}$ धर्षयंतः; K_2 D_{11} D_7 धर्मयं°; K_5 मर्षयं°; K_6 (m कर्ष) यं°; D_{10} वर्षयं°; D_3 मर्ष°. K_4 सुहृत्सु; G_6 सुतान्मे. $G_{3.7}$ अमर्षिणा भीमसेनेन यांतं. — In G_7, 148 follows 151 (cf. v. l. 148).

152 ^{a}) K_0 °धान्सूत; K_1 °धां शख-; K_4 B D (except $D_{5.14}$; D_{13} missing) °धांश्चित्र-; M_1 °धान्साधु-. — ^{b}) K_1 गत्वा युक्तं; B_1 D_8 तदा युद्धे. K_1 मंडलैः सं°; K_3 D_{11} मंडलेशश्च°; $K_{4.6}$ मंडलान्सं°; K_5 मंडलान्शश्च°; V_1 D_5 मंडलांश्चैव कृत्वा; B D_{10} Dn D_{12-14} $D_{1-4.6.7.12}$ T M_1 मंडलशश्च°; M_{2-4} मंडलतश्च°. — ^{c}) V_1 हतं राजानं (for मिथ्या हतं).

153 ^{a}) D_{11} °त्राश्रितैस्तैः. — ^{b}) T_1 G_7 हत्वा; G_8 सुतान् (for हतान्). $K_{0.6}$ $D_{11.12}$ $D_{1.12}$ पंचालान्; $D_{3-5.14}$ $G_{3.7}$ बालान्. D_5 °देयान्सुसुप्तान्; D_{14} °देयान्प्रसुं°. — ^{c}) D_{11} कृतं वै बी°. G_2 बीभत्सुमथ शक्यं च; G_8 °त्सुमशक्यंस्यं च; G_7 °त्सुमथ°.

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
ऊना विंशतिराहताक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८
तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1. 216
B. 1. 1. 218
K. 1. 1. 243

---

154 [ab]) D14 °सेने तु याते अश्व°. Ko वरमस्त्रं; K4 दिव्यम°; D1 परम°. — [c]) K1 °कमावधी°; V1 D14 °केनाव°; G1. 2. 4. 5 °कं नाव°. K5 °धीदुत्तरायाश्च गर्भं. G3 °कं तं निपात्यैव ग°; G7 °कं तं निहत्यैव (om. गर्भं); M °कं नावधीत्तं तु ग°.

155 [a]) Da °षं भीमशिरो°. — [b]) V1 सूक्तं; B2 m. 3 m T M4 मुक्त्वा. G6 °त्युग्र° (for °त्यस्त्र°). K2 मुक्तं स्वस्ती-त्युक्त्वा ह्यस्त्र°; K4 स्वस्तीत्युक्त्वा त्वस्त्र°; K6 D (D13 missing; for D14 see below) स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr1. r4 °क्त्वा चास्त्रम्; D2 °क्त्वा शस्त्रम्; D3 °क्त्वामस्त्रम्; D4 °क्त्वा अस्त्रम्; D5 °क्त्वा ह्यस्त्रम्; D11 °क्त्वास्त्रयम्) अस्त्रेण (D7. 12 शस्त्रेण); M8 मुक्त्वा स्वस्तीत्युक्तमात्रेण. D14 मुक्तं ब्राह्ममस्त्रं प्रशांतं. — [c]) K1 मौलिरत्नं. V1 D14 च युक्तं; T1 G च मुक्तं.

156 [b]) K2. 3. 4 (before corr.) Dn8 वैराट्यां. B1. 4 Da पात्यमाने; D10. 11 M1 पाद्य°; G7 बाध्य (om. माने). K6 B (except B2) D (except D3. 4. 14; D13 missing) G6 महास्त्रैः. — D10. 11 T1 G1. 2. 4. 5 ins. after 156[ab]:

56* संजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।

— [c]) K0. 2. 5 D5. 14 M1 °यनं केशवं. — [d]) K0. 2. 4 (before corr.) शपानान्; K1 शशयं (sic); K3 प्रपन्नान्; D5 प्रपन्नं; D9-11 S शपेतां (G7 रपेतां; M1 शपंतः); D14 शपंतं (for शशाप). — D6. 8 T1 G2. 4. 5 ins. after 156:

57* बुद्ध्या चाहं बुद्धिहीनोऽद्य सूत
संतप्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीनः ।
संचिन्तयन्नद्य विहीनबुद्धिः
कर्तव्यतां नाभिजानामि सूत ॥

[D6. 8 read (in [b]) °तप्ये वै, (in [c]) °चिंतयानोद्य, (in [d]) °तां चाभि°.]

157 [b]) K1. 3 V1 B D (D13 missing) बंधुभिः पितृ° (D5 सर्वैर्बंधु°; D14 as in text); K2 -विधा पि°; K4 वधः पि°; K5 T2 G1. 2. 4-6 M2. 4 वध्वः पति°; K6 पितृभिर्बंधु°; G7 वध्वा सखि°; M1 वंश्यैः पि° (for वध्वः पितृ°). G8 तदावस्था सखिभिर्भ्रा°. T1 तदा नाशंसे etc. — [c]) V1 D5 G7 कर्म (for कार्यं). K6 दुस्त°; Dr (except Dr1) कौरवैः; D5. 6. 8 दुष्कृतं (for दुष्करं). — [d]) T1 °ज्यं चास°; G1. 2. 4. 5 °ज्यं निःस°; G6 °ज्यं नास°. K1 °पश्यैः (for °पत्नं).

158 [a]) Da युद्धं (for युद्धे). T युद्धं हतशेषाः. K5 D8 °षाः सुता; G2. 4. 5 °षाः श्रुतं. G3. 7 °षाश्च योधाः. — [b]) D5 पांडवेयाश्च. — [c]) V1 अष्टावि°. K3. 5 V1 M1 विंशति-र्निहता°; K4 (before corr.) °तिर्हता°; D10. 11 T1 G1. 2. 4. 5 M2. 4 °शत्सादिता°; D14 °शत्संहता°; M8 °शन्निहता°. D7. 12 हता विंशतिरोहता°; D9 G3. 7 न्यूना विंशत्सादिता°. K6 अष्टादशाक्षौहिणीनां हता वै. — [d]) K6 युद्धे; G2 ग्रामे (for संग्रामे). K4 तुमळे; K6 V1 B D (for D5 see below; D13 missing) M2. 3 भैरवे; T1 निग्रहो; T2 G4 (by corr.) निग्नतां (for विग्रहे). D5 तस्मिन्युद्धे कौरवैर्क्षत्रि°. — G2. 4. 5 ins. after 158:

58* कालाभिपन्ना समितिर्महात्मनां
निषूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159 [a]) K0. 2 त्वतिवि°; K3 त्वेतिविस्तीर्णं; K4 त्वद्य विस्तीर्णं; K5 G5 त्वभ्यवि°; T M संवृतस्तूर्णं (M1 as in G1 below); G1 स्त्वभ्यवस्तीर्णं; G2 स्त्वभ्य°; G3. 7 बहुविस्तीर्णं. K1 V1 B D (D13 missing) तमस्त्वतीव विस्तीर्णं (D8 यत्संस्मृत्य विस्तीर्णं; D14 तमसांधस्य वि°); K6 तमस्त्वतीव वि°. Cd तमसा (as in text). — [b]) D3. 8 मोहमा°; D5 तमश्चावि°. M (except M1) मा. — [c]) K1. 6 D1 संज्ञा; G (except G3. 5. 7) ज्ञानं. T1 नो लभते; T2 G6 नैव लं.

C. 1. 217
B. 1. 1. 219
K. 1. 1. 244

इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६०
संजयैवंगते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि माचिरम् ।
स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६२
श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।
जातान्दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४
धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणैः ।
अस्मिँल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५
वैन्यं महारथं वीरं सृञ्जयं जयतां वरम् ।
सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६
बाह्लीकं दमनं शैब्यं शर्यातिमजितं जितम् ।
विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७
मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च ।
रामं दाशरथिं चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥ १६८

K8 D8.7.10–12.14 °लभेत् (for °लभे). G (except G6) °भे वीर. — d) T2 विज्वल°.

160 Before 160, K1 B2 Dn Dr ins. सौतिरुवाच; D5 सूत उ°. — a) K5 वै; G3.7 M -पि (for स्थ). — b) D5 विकल्पैर्बहु. B3 T भृशदुः°; D14 G6 च सुदुः°. — c) G7 °राश्वस्य. — After 160, K6 D1.2.4.8–11 repeat 96ab (v. l. सर्वं त्वं for मे सर्वं).

161 Before 161, K6 B3 (marg.).4 Dr D1.5.6.14 T1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — b) G6 धनुर्मिच्छा°. — cd) K1 चापि; K6 तत्र; B4 ह्यत्र; D11 वापि; G2 ह्येत्र (for ह्यपि). M1 च (for न). K6 जीवस्य धा°. D5 स्तोकं कालं तु दुःखेन जीवितुं नोत्सहे ह्यहं.

162 Before 162, K4 (marg.).6 B D (except D5; D13 missing) ins. सौतिरुवाच. In D5, 162 is ins. in marg. — a) T1 G6 M2.3 तमेवं वा°. K (except K6) V1 D5 विह्वलं (for वादिनं). D14 दुःखात् (for दीनं). — b) B2m मुहुर्मुहुः (for महीं°). — N (except K6 D5; K4 marg. sec. m.; D13 missing) T1 ins. after 162ab:

59* निःश्वसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः ।
[K6 V1 विमुह्यंतं मुहुर्मुहुः; D (except Dn Dr D5; D13 missing) °मानं मुहुर्मुहुः.]

— c) K1 गवल्गनि°; K5 – – वानि°; B1 (m as in text) D2 °ल्गनि°; D4 °द्गणि°; D7.12 °लवानि°; G2.3.5.6 °वत्गणि°. D8 इदं श्रीमान्; G अदीनात्मा (G6 अयं धी°). — d) T2 संजयो वा°.

163 Before 163, K2.6 B D (except Da; D13 missing) ins. संजय उवाच; T2 G संजयः. — D5 om. 163–189cd, ins. marg. त्रुटितपत्र एकपत्र द्विव. — ab) D9 G2.3.7 °वानस्मि. V1 B D (except Da D2–4; D5.13 missing) G6 M3 वै राजन्; T राजेंद्र; G1–5 M2.4 मेधावी; G7 मेधाविन्; M1 राजंस्त्वं. G2.3.7 °त्साह महाबल; M1.3 °त्साहान्महात्मनः. K5 श्रुतवानस्मि वदतो * * * * महाबल (rest missing). — c) G6 °स्य वचनात्. — d) K1 महार्हस्य च.

164 D1 om. 164–165ab. — b) Dr (except Dr1) प्रमुदि°. G4.5 °तेन च. — c) K3 ज्ञानदि°; G (except G1) जाता दि°. K6 °स्रवपुषः; G7 °स्रकुशलाः.

165 D1 om. 165ab. — b) K5 Dr4 D6–10.12 °ष्ट्वा सदक्षिणैः; D14 °ष्ट्वा सुद°. — d) K1 गता; K5 °तः; B D (D5.13 missing) °तान्.

166 a) K6 वैन्यं; K1.5.6 V1 B D (except D9–11; D5.13 missing) T1 G4 शैब्यं; K4 चैत्यं (for वैन्यं). G1.4.5 वीर. T2 G2.3.7 युवनाश्वं महावीरं. — b) K6.1.5 Dr1 D1 G3.7 संजयं. D1 यजतां. — d) K6 काक्षीवंत तथोसिजं; K1 कौकवंतं तथौषिजं; K2 B3 D5 (before corr.).10 काक्षी° तथौ°; K4 काक्षिवं च तथौत्सीजं; K5 कांक्षीवंतमुतौशिजं; K6 D14 °तं महौजसं; V1 B1m.4m D8 D8.4 काक्षी° महौजसं; B1.2.4 काक्षी° तथौषिजं; Dn काक्षी° महाद्युतिं; Dr D2 काक्षी° तथोषिजं; D1 °तं महाद्युतिं; D3 काक्षी° ततोशिषं; D7 कांक्षी° ततोजिषं; D8 °तं ततोशियं; D12 काक्षी° ततोजिषं; T1 °वंतमथोशिवं; T2 °वंतमथौशिविं; G3 °वंतमथो शिविं; G3 कक्षवंतमथो शिविं; G6 कक्षवंतं त°; G6 M कक्षीवंतमथौ° (M1 °वंतमथो जितं); G7 °तं तथा शिविं.

167 a) K2 Da G2 बाह्लिकं. K5 वैद्यं; K6 B D (D5.13 missing) T1 G6 M4 चैत्यं (Dn चैव); V1 as in Dn; G1 वैन्यं (for शैब्यं). — b) D9–11 G2.4 (before corr.) शय्याति°; G1 शयाति°; M3 शंयाति°. K1.3.4.6 V1 B D (D5.13 missing) नलं (Dn8 नृपं) (for जितं). K6 सह्यं हिमजितं नलं; K5 तथा सायातिमूर्तिजं; G6 शर्यातिं च शिविं नलं; M1 महाजिमजितं धमं. — c) T °व्रहरिश्चंद्रं. — d) K1 महारथं (for °बलम्).

168 a) K3.4 Da मरुतं. K2 मरुं°; D3.4 मंदं° (for मनुं°). — b) G6 शयं (for गयं). — c) K1 M1 दशरथं.

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुकृतुर्नैषधो नलः ॥ १७५ C. 1. 223 B. 1. 1. 235 K. 1. 1. 260

M (except M1) वीरं (for चैव). — [d]) K2. 3. 5 (before corr.). 6 T2 G1–3. 7 शशिबिंदुं. — K1. 4 marg. 6 (text and m) D (except Da Dr. 14; D5. 13 missing) ins. after 168:

60* कृतवीर्यं महाभागं तथैव जनमेजयम् ।
[D2 °र्यं च नाभागं.]

169 [b]) K6 G2. 3. 7 याचितः. G1. 4. 5 शुभं; G2. 3. 7 M1. 3 पुरा (for स्वयम्). — [c]) K5 G1. 2. 4–6 M2. 4 चित्ययूं; T2 G3 चित्रयूं. Da °रूपांकिता. K1 चित्रयूपान्विता. — [d]) K5 सवनैः कृताः; D4 S (except G6 M1. 3) °नार्णवा.

170 [b]) K1 महात्मनः; K3 D6. 14 G1. 4. 5 महं°; G6 महात्मना (for सुर°). — [c]) K0. 2. 4 G6 M3 चैत्याय; K3 चैद्याय; V1 Dn3 M1. 2. 4 श्चैत्याय; D14 वैन्याय (for शैव्याय). B D (D5. 13 missing) T1 G3 कीर्तितं; V1 G2 °ता.

171 [a]) K1 D1 T G4–6 M1. 4 पूर्वे. — [c]) G (except G4. 6) °बला (for °रथा). — [d]) K0 M1 सर्वे.

172 [a]) K2 G4. 5 पूरुः पुरुं°; K5 B3 Dn2 D10 पुरुः कुं°; D14 कुरुः पूं°; G1 पुरूः पं°; G2 कुरूः पुं°; G3 कुरुं पूं°; G7 रुरुः पूं°. T2 M1 transp. कुरुः and यदुः. Dr (except Dr1) °र्यदा शूं°; D14 G (except G6) M1 °र्यदुर्वीरः. — [b]) K0 D2 विश्वक्सेनो; K2 B Dn Dr (except Dr1) D1. 3. 4. 14 विश्वं°; K3 °गर्भो; K4 °गस्त्यो; K5 विषगश्वो; G1. 4. 5 वृषभश्च; G2 वृषभव्यो; G3 विषगव्यो; G7 विषगश्च. K1 महायतिः; K6 °भूतिः; V1 Dn D1–1. 6 G5 °द्युतिः; Da1 °वृत्तिः; M2. 4 °रथः. — [c]) K1 अनीना; K3 °नश्च; K6 V1 B D (D5. 13 missing) °णुहो (D2 °नुहो; D3. 4 °न्वहो; D9–11 °नहो); G2. 3. 5. 7 °नेन; G6 °नैना. — [d]) G2 काकुं. D10 S (except M2. 3) °क्रमो. G (except G6. 7) वसुः (for रघुः).

173 [a]) K0. 6 Dr3 D1. 2 विजितो वीतिहोत्रोंगः; K1 Dr2. 11 D14 °तो °होत्रांगः; K2 विजयो °होत्रांकः; K3 T1 G6 M1 °तिर्वीतिहोत्रोंगः; K4 विधृतिवीतिहोत्रोंगः; K5 °तिर्वीतिहोत्रागः; V1 विजयो वी°; Da M2–4 °तो वीतिं°; Dn विजयो °होत्रोंगः; Dr1 जीवितो °होत्रांगः; D3. 4. 8 °ती °होत्रोंगः; D6 °ती °होत्रांगः; D7. 12 °ही वीतिहोत्रोंगः; D9. 11 °ती °होत्रोंशः; D10 °ती °होत्रांशः; T2 विचित्री वी°; G1 °तिर्वीतिं°; G2–5. 7 विदितिर्वीतिं°. — [b]) Dr1 D7. 8. 12 G4. 5 M1 भवश्वेतो; T1 यौवनाश्वो; T2 G2. 3 बृहच्छ्वेतो; G6 हय°; G7 बृहत्सेनो; M भृहद्भानुः (M1 भवश्वेतो). K5 T1 G1. 4. 5 बृहद्रथः; Dr1 भव°; M2 °द्बलः; M4 °त्फलः (for बृहद्गुरुः). — [c]) K1 श्वेत°; V1 °धनुः; D14 °रहः; T1 G7 शित°; T2 G2 °रुहः; G3 शीतरुहः; M1 °युग्मः (for शतरथः). — [d]) K3 काको; T1 कण्वो; T2 कंहो; G1. 4–6 कहो; G2 कुंभो; G3 कुंह्वो; for M see below. K1 द्रुर्विहो (sic); K2 दुहिं°; K3 दंडं°; K4 टलिं°; K5 दु(corr. to डु)डिद्रुहो; Dr लोनिं°; D2 दुलिवुहो; D3 लिभिं°; D14 द्रुहिद्रहो; T1 दुविरुहा; T2 हुलिहुलो; G1 हुलिहुळौ; for M see below. K1. 5 D14 G1. 4. 5 द्रुहः; K2. 3 दुहः; K4 द्रदः; G3 द्रमः; G6 ध्रुवः (for द्रुमः). G7 गुह्यो हरिहयोद्यमः; M कण्डो (M2 कह्वो; M3 कण्वो; M4 कुह्वो) हुलिहुलो द्रुमः.

174 [a]) Dr1 देवोद्भवः; G1. 2. 4 M डंभो°; G3 जंभो°; G5 डिंभो°; G6 सहो°. K3 T2 तथा; D2 परा; G2. 3 पटो; T1 पर; G4–6 M3 पुरो; M1 पुरा (for परो). K1 V1 B Da Dn Dr D1. 7. 12 वेणः (Dr1 वेणुः); K3 वैण्यः; K6 D14 वैन्यः; T1 स्वेतः; G7 वीरः; M1 वैनः (for वेनः). — [b]) Dr1 G2 सागरः; M4 सं°. V1 B4 Da T G1. 4–6 M सांकृति°; D3 शंकृति°; G2 सागरी°; G3 सागरिर्निमः; G7 सागरी नि°. K5 समरः सत्कृतिः निसिः. — [c]) Da Dr पुरुषः; D14 °मः (for परशुः). K1 पौंडुः; K2 पुंढ्रः; K3 पौंढ्रः; K5 D10 पांडुः; B4 पुत्रः. — [d]) K0. 4 शंकुर्; G7 शंखी (for शम्भुर्). K1 देवो वृधो; K2 देवो वृषो; B4 °बुधो; Dr (except Dr1) T2 °वृथो; D14 देवो नगो; T1 °पलो; G2 °ह्वधो; G3 °नयो; G4–6 °वृतो; G7 °ह्वयो; M1. 4 °पृथो (for देवावृधो). B3 D7. 12 नघ; D3 नवः (for ऽनघः).

175 [ab]) Dr °यश्चाप्रतिमः. D1. 3 G2. 3. 7 °यः सुप्रतीको बृहदश्वो वृ°. G2 महद्रथः (for बृह°). — [c]) D1 नमिताश्वः; D14 वीतिताळः (for विनी°). — [d]) K1 सुकृतो नेषधो; K4 सुप्रभुर्नि°; K5. 6 V1 °क्रतुर्नि°; D1 M4 सक्रं°; G1 सुकृति°.

C. 1. 229
B. 1. 1. 236
K. 1. 1. 261

सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुभव्रतः ॥ १७६
बलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः ।
धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥ १७७
अविक्षित्प्रबलो धूर्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्तेऽयुतशश्चान्ये संख्याताश्चापि पद्मशः ॥ १७९

हित्वा सुविपुलान्भोगान्बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रैर्महत्तमाः ॥ १८०
येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च ।
माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शौचमार्जवम् ॥ १८१
विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
सर्वैर्द्विगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२
तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ।
लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ १८३

---

176 [a]) K1 शांतबलः; V1 T2 G1-3. 7 M (except M1) °हयः; Dr (except Dr1) °नयः; G6 °भवः (for °भयः). — Ko om. 176[bcd] (omission begins with सुबलः) and 177[a]. — [b]) K6 D14 °लभः; G2. 3 °खलः (for सुबलः). M (except M1) सुदृढः सत्यविक्रमः. — [c]) K4 T G6 M °नरण्यश्च; B4 °ण्यरण्यो°. V1 जानुधण्टो नरोत्कर्कः. — [d]) D14 प्रियपुत्रः; G2. 3. 7 प्रियंगुश्च (for प्रिय°). M °बंधुर्दृढ° (M1 °भृत्यः शुचि°). K2 प्रिय°; K4 Dn D1 G6 शुचि°; B4 च सुश्रुतः (for शुभ°).

177 Ko om. 177[a] (cf. v. l. 176). — [a]) M1 जल°. K1. 3. 5 G4 निरामित्रः; V1 °मर्षः; Dr °नंदः; G2 °मर्शः; M (except M1) दुराधर्षः. K4 बाळो बंधुरिरामित्रः. — [b]) G2. 3 केतुश्रीको. M1 महाबलः. — [ca]) G1 सृष्ट° (for धृष्ट°). M1 transp. बृहत्केतुः and दीप्तकेतुः. K1 हस्ति°; K6 D3 दीप्ति°; T1 दिष्ट°; G2. 3. 7 दिव्य° (for दीप्तकेतुर्). K (except K5. 6) अनामयः.

178 [a]) K1 अविक्षिश्चबलो; K2. 3 °क्षित्°; K4 आविक्षित् चपळो; K5 °क्षर्ध°; V1 अरिक्षुर्चर्यवनो; B °क्षिद्रु° (B3. 4 °क्षिर्दुर्ब°); Da1 °क्षधव°; Da2 °क्षिद्धव°; Dn Dr D1-4. 7. 12 °क्षिचप°; D6. 9 आवीक्षिचप°; D8 अवीक्षिचप°; D10. 11 अदीक्षिचप°; D14 आमिक्षुः प्र°; T G1 °क्षि(T1 °क्ष)द्बलको; G2. 3. 7 अविक्षुः प्र°; G4-6 M1 अधिक्षुर्बल°; M2 अवीक्षिद्बल°; M3. 4 अवीक्षिचल°. K4 बंधु; G2. 3. 7 भद्रः (for धूर्तः). — [b]) K (except K1. 6) D2. 6. 14 °र्दृढेषुधीः; T1 G7 °र्धृतायुधः; T2 G1. 4-6 M1 °र्दृढायुधः. G2 कृतबुद्धिर्दृढव्रतः; G3 °बुद्धिर्दृढायुधः; M4 °बुद्धिर्दृढे°. — [c]) K (except K6) °णः संहार्यः; B Da Dn Dr1 D1. 6-12. 14 T G1. 2. 6 °णसंभा°; G4. 5 °णसंभाव्यः. — [d]) K6 G2 पत्यंगः; D14 सत्यंग°; G1 प्रत्यंगा°; M1 प्रत्यंग°. K1 S (except T1 G4. 5 M2. 4) पुरहा; Dn D1 परहः. K4 °वीरहा (for °हा श्रुतिः). V1 °न्तुचिः; B1 m. 2. 3 Da Dr D3. 14 शुचिः; G4. 5 दधिः; G7 कृतिः (for श्रुतिः).

179 [a]) K6 B (B1m as in text) D (except D14; D5. 13 missing) T1 G3 राजानः (for बहवः). — [c]) K4 V1 Dn3 D1. 12. 14 G शतशश्चा°; K6 बहवश्चा°. — [d]) M3 संघाता°. K5 चाति; K6 B D (except D14; D5. 13 missing) चैव (for चापि). T G सर्वशः. M च महाबलाः (M1 as in T G above).

180 [a]) D3-11. 14 T2 G4. 5 भुक्त्वा. Dr D6 स; T M तु (for सु°). G7 हित्वानुपूर्वान्भूभागान्. — [b]) Ko बंधुमंतो; B Da Dr D3. 4 G4. 6 ऋद्धि°; D2 वृद्धि°. D14 M4 महारथाः. — [d]) Ko त्वत्पुत्रैर्ये महत्तराः; K2 त्वत्पुत्रेभ्यो म°; K3 M °महत्तराः; K4 त्वत्सुतेभ्यो महत्तराः; K6 B D (D5. 13 missing) T1 तव पुत्रा इव प्रभो (D10 तव पुत्रैर्महात्मनोः; D11 as in K3 M); V1 तव पुत्रान्म°; T2 G1-3. 4 m. 7 तत्पुत्राश्च म°; G4 तव पुत्रा म°.

181 [a]) Dr तेषां; D6. 8. 10 T1 G (except G1. 3) द्य°. D6. 8 T2 transp. दिव्यानि and कर्माणि. — [b]) G2. 3. 7 °मश्चाऽथ द्य°. M1 °मादागतानि च. — [c]) K1-6 D1. 7 T1 महा°. V1 अति (for अपि). — [d]) K1 सोऽयता सत्यमार्जवं; K6 सत्यं शौचं क्षमा°; V1 B D (D5. 13 missing) T G6 सत्यं शौचं दया° (Dn2 शौर्यं दमा°; D11 as in text); G2. 3 सत्यं शौचमथा°; G3 °ता च दमा°; G7 M सत्यं शौचं दमा° (M1 सत्यं शौचं च मार्दवं).

182 In K2. 3. 5. 6 V1 B D (except D14; D5. 13 missing) 182[ab] is repeated after 191[ab]: in K1, before 191[ab] (q. v. for v. l.). — [a]) G2. 3 धर्मिष्ठैः; G7 धर्मिष्ठो (for विद्वद्भिः). G3 लोकैः. — [b]) Dn D1 M2. 3 पुराणे. G2 °णैरपि; M1 °णैर्ऋषि°. — [c]) Ko. 1. 4 D14 सर्वे हि; K2 सर्वेपि; K3 धर्मार्थ°; K6 सर्वे वै; D12 सर्वे द्वि°; G6 सुबुद्धि°; G7 सर्वोर्थै°. T1 बाहुद्रविण°; M सर्वे द्रविण° (M1 सर्वे च गुण°). — [d]) G (except G6) ते च कालवशं ग°.

183 [a]) D10 °त्रा महा°. — [b]) K6 प्रनष्टा°; V1 °दीप्ता°. T1 चापि (for चैव). G2. 3. 7 प्राप्ता वै निधनं नृप. — [c]) D6 °वृत्ति°. D2. 14 लुब्धान्दुर्वृत्तभूयिष्ठान्; G2. 3 दुर्वृत्ता-वृत्तभू°; G7 दुर्वृत्तान्वृत्तभूयिष्ठ. — [d]) Ko न त्वं शो°.

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
कालो विकुरुते भावान्सर्वाल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० C. 1. 244 B. 1. 1. 251 K. 1. 1. 276

---

184 ^{a}) G3 अपि (for असि). M (except M1) °सि राजेंद्र. — ^{b}) Ko Dr D14 G5 °सत्तमः; G2.3 वाग्मिसं°; G7 ज्ञानसत्तमः (for प्राज्ञ°). — ^{cd}) T1 G1.2.7 एषां. D14 S शास्त्रकृता (T1 °कृतिर्; G6 °गता; G7 M1 °कृतां). G7 बुद्धिं तत्ते. M (except M1) मानद (for भारत).

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि). G2.3.7 चैव न कृतौ D10.11 विहितौ. D14 नरर्षभ. — ^{c}) K5 °मेव लिह्यंति; V1 °रस्या वृत्तिश्च; Da °मेव निर्वृ° (Arjp as in text); G2.3 °वानुवृत्तं. Cd अत्यंतमेव निर्वृत्तिः. — ^{d}) Ko.2.4 Dn कार्या ते; V1 T1 M4 श्रूयंते; Nilp श्रूयते (as in text). K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G3 °लक्षणे; G2 °लक्षणः.

186 ^{a}) K1 ततः; K6 यथा; T1 G1 तदा (*for* तथा). Ko.2 तद्धि; K5 तत्र; V1 -र्तेन; G3 तद्वत् (for तच्च). — ^{b}) Ko.2-4 V1 B D (D5.13 missing) नानु- (D3.4 न तान्; D14 as in text); K6 M1.3 नात्र (for नातः). — After 186^{ab}, D6.8 ins. (first time) 63* (cf. v. l. 190). — D7.12 om. 186^{cd}. — ^{c}) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे°). — ^{d}) Ko D14 T1 कोति°; B5 कोभि°; D1 G7 कोनु°. D8 G1.2 °महंसि.

187 ^{a}) K3 विधान-; K4 °धात्रा; D14 °धातुर्. — ^{b}) B3 अभि° (for अति°). D14 कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^{d}). — ^{c}) D14 कालाधीनमिदं; G (except G6) कालः सृजति तत्. — ^{d}) G7 °भावे. K5 G1 M सुखासुखौ; G6 °वहौ. — After 187, K1 ins. 61* (cf. v. l. 189).

188 ^{a}) K6 करोति; Dn Dr D1.3.4 सृज°; D2 पिब°; M2.4 चल°. — ^{b}) Ko-2 V1 Dn D1 संहरते; M1 स ह°. — After 188^{ab} (cf. v. l. 187), K5 D14 ins. 61* (cf. v. l. 189). — ^{c}) K1 निर्दहंति प्रजाः काले; K2 संहरंतं प्रजा का°; K5 G7 °हन्वै प्रजाः काले; K6 D14 °हेत प्रजाः कालः; V1 T1 कालः प्रजा निर्दहति; B Da Nilp °हति प्रजाः कालः; Dn संहरंतं प्रजाः का°; Dr D2-4.6-9.12 °हंति प्रजाः कालः; D1 °हति प्रजाः का°; D5.13 missing; T2 G1 °हन्वा प्रजाः कालः; G2.3 °हन्वै प्रजाः कालः; G4.5 °हन्वाः प्रजाः कालः; M1 °हन्वै प्रजाजा°. — ^{d}) In D2, 188^{d} is ins. in marg. D6.8-11 सर्वाः (for कालः). Ko संशमते; K2.3 शमयिता; K5 Dr (except Dr1) सम°; T1 सेव°. K1 कालश्च समये पुनः. — After 188^{cd}, K5 repeats 61* (cf. v. l. 189).

189 M1 om. 189^{abcd}. D5 begins again with 189^{ef}. — ^{a}) K4 -धि-; K6 V1 B Da Dn D3.4.9 M (M1 om.) हि; T2 G (except G1.7) -पि (for वि-). — ^{b}) K2 Da D14 G2.3.7 सर्वलोके; V1 लोके सर्वान्; T1 °र्वान् लोक-; T2 °र्वान् लोकान्; G1 °र्वं लो°; G6 °र्वलोक-. — ^{c}) Ko G1 संक्षिप्यते; Dn3 °क्षियते; D3.6 G2.3 °क्षीय°; G7 °क्षिय्य°. K5 पूर्व (for सर्वाः). T1 M (M1 om.) संक्षिप्य सर्वास्तु; T2 G6 संक्षिप्य सर्वास्तु. — ^{d}) K1 विस्तरते (for विसृ°). — K1 (second time).4 (marg.).6 V1 B D (D13 missing; for D5.11 see below) T1 ins. after 189^{cd}: D14, after 188^{ab}: K5 ins. first after 188^{ab}, and *repeats* after 188^{cd}:

61* कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
[V1 सुप्ते प्र°; D1 सुप्तो प्र°.]

In D5 (in which 163–189^{cd} are missing), 61* is preceded by:

संजय उवाच ।
62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधाः ।
नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तकः ।

— ^{e}) M (except M1) जागर्ति (for भूतेषु). — ^{f}) Ko D14 T1 °विकृतः; T2 G1-3.7 °विवृ°; G4-6 °विर°. Ko स्वयं; K4.6 °मं (for समः). K2 चरत्यतिवृतः सुखं; K3 °विकृतः समं; D2 °विधृतश्रमः; M (except M1) °विरतं सुखं.

190 ^{a}) Ko.2 °तान्भावान्; K3 °तान्भावा; T1 °ताभावान्. For D5 cf. v. l. 189. — ^{b}) K1.4.6 वर्तते ये च सां°; K5 G6 ये वर्तते च सां°. — ^{cd}) K1.6 D1.12 तात्काल°; Dr1 G1 तत्काल°; G1.2.4.5 °निर्जिता°. K1 M (except M1) ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा). T1 G1 हंतुं° (for हातुं°). G3 तत्काल.

C. 1. 246
B. 1. 1. 253
K. 1. 1. 279

सूत उवाच ।
अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ १९१
देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२
भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ १९३
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ १९४
असत्सत्सदसच्चैव यस्मादेवात्प्रवर्तते ।
संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५
अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १९६

निर्जितान्पुत्रानसंज्ञान्हातुमर्हथ. — After 190, K4.6 D (except Da D7. 12. 14; D13 missing) T G6 M2–4 ins.:

63* इत्येवं पुत्रशोकार्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वास्य स्वस्थमकरोत्सूतो गावल्गणिस्तदा ।

After 190, G4.5 ins. the three lines given below: G1.3 M1, lines 1 and 2 only: G2 lines 2 and 3 only:

64* एवमुक्त्वा च राजानं संजयो विरराम ह ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा धृतिमेव समाश्रयत् ।
दिष्ट्येदमागतमिति मत्वा स प्राज्ञसत्तमः ।

In T M2–4, 63* is followed by the second and third lines of 64*. In K4m Dr D4m. 10. 11, 63* is followed by 64*; G7 (which likewise contains all the five lines) interposes 63* between the first and the second lines of 64*. D6.8 ins. 63* also after 186^{ab}.

[(63* L. 1) T नरेश्वरं. — (64* L. 2) D11 G1–5.7 M1 राजा च (for तच्छ्रुत्वा). K4 Dr समापयत्.]

191 At the end of the preceding dialogue between संजय and धृतराष्ट्र, Da D14 T2 ins. सूत उवाच (as in text); K6 B Dn Dr D1. 3–6. 8–12 T1 सौतिरुवाच; G1. 3. 6. 7 सूतः; the rest om. this ref. — Before 191, K4 Dr D4. 10. 11 T G4. 5 M (except M1) ins.:

65* लोकानां च हितार्थाय कारुण्यान्मुनिसत्तमः ।

— [a]) G3 अर्थोप°; G7 अधोप°. — [b]) K2 °द्वीपायनो. — In K2. 3. 5. 6 V1 B D (except D14; D13 missing) 182^{ab} is *repeated* after 191^{ab}: in K1 before 191^{ab} (K3 V1 D5 पुराणैः; Dr D10. 11 पुराणं; the rest पुराणे). — [c]) K1 °नं पुण्यात्; B D (except D14; D13 missing) °नं पुण्यं. — [d]) B3 °धीय च; B4 Da D1 °यत; G1 °यतां; M4 °यतं. — [e/f]) Da om. 191^{ef}. — After 191, T2 *repeats* lines 3–6 of 21* (cf. v. l. 23); then follow 13* and 4* and finally:

66* भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।

192 [a]) K0–4 V1 यत्र; G2 -त्र; M1 -त्यत्र. K5 B D (D13 missing) देवा देवर्षयो ह्यत्र (Da देवा देवर्षयश्चैव; for D14 see below); K6 दिव्या देवर्षयो ह्यत्र. — [b]) G (except G6) पुण्या (for ब्रह्म-). G6 तदा. M1. 2 transp. ब्रह्म- and राज-. K6 B D (D13 missing) तथा ब्रह्मर्षयोमलाः (Dr ब्रह्मराजर्षयोमलाः; D8 तथा देवर्षयोमलाः; for D14 see below); T पुण्या ब्रह्मर्षं°. — In D14, the D reading of 192^{ab} is ins. after the text reading (v. l. देवर्षयोत्र ये पुण्याः). — [c]) G1. 4. 5 कथ्यंते. K (except K6) धृतपाप्मानः (for शुभ°). — [d]) K2. 4. 6 Dn D1 G3 M (except M1) यक्षा; B3 सिद्ध-; G4 रक्ष-. V1 यक्षरक्षा म°.

193 [b]) G1. 2. 4. 5 M1 च (for त्र). K1 °ते मात्र संशयः. K0 °तनं. — K0 (hapl.) om. 193^{cd}–194^{ab}. — [c]) D6–9. 12 सत्यव्रतं; G3 °व्रतः. — [d]) T2 पवित्रः. K1 transp. पवित्रं and पुण्यं.

194 K0 om. 194^{ab} (cf. v. l. 193). — [a]) K5 परमं स्थानं; M परमं ब्रह्म (M1 हि परं ब्रह्म). — [b]) T M परं ज्योतिः; G जगद्योनिं (G3. 7 जगज्ज्योतिः; G6 as in T M). D1. 6 °तनः. — [c]) K5 शश्वा°; Dr (except Dr1) कार्या° (for कर्माणि). — [d]) K Da प्रवदंति (K1 प्रसंसंति; K6 as in text). M1 महर्षयः (for मनी°).

195 [a]) K3 V1 B D (D13 missing) असच्च सदसच्चैव (D14 °त्सदसतश्चैव); G1 °त्सदसदश्चैव; M1 °च्च सच्चैव च यत् (cf. 21). — [b]) K3. 4 यस्मादेतत्प्र°; K5 D14 G6 M1 °देव प्र°; B D (D13 missing; for D14 see above) °द्विश्वं प्र.; G3 °चैतत्प्र°. K6 तच्च विश्वं प्रसूयते. — G1 om. 195^{cd}–196. — [c]) K3 प्रवृद्धिश्च; T1 °त्तश्च. ❀ Arj.: निवृत्तिरिति प्रमादपाठः ! ❀ — [d]) K6 जरा (for जन्म). K0. 2 मृत्युः पुनः पुनः; K1 T G3. 7 °त्युपुन°; K3 °त्यु पुनः पुनः; K4. 6 V1 B D (D13 missing) °त्युपुनर्भवाः (Da °त्यू पुनर्भवाः; D5 °त्युभवाः पुनः; D11 °त्युपुनर्भगः); M °त्यू पुन°.

196 G1 om. 196 (cf. v. l. 195). — [a]) V1 D14 S

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिविम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्याद्ह्या रात्र्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
काष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५

C. 1. 251
B. 1. 1. 253
K. 1. 1. 235

(except G4. 5 M1; G1 om.) यत्र. — [a]) D14 G (G1 om.) °रं तच्च. — [d]) D14 सदैव; G2-5. 7 स देवः. G8 परिभूयते; G7 °हिष्यते.

197 [a]) T1 G6 यं तं यति°. V1 Dn Dr D1. 4-6 G6 मुक्ता; D3 वुक्ता; T1 मुख्या. Ko यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K4 यत्तन्मुक्तिः परा यु°; K5 सर्वद्वंद्वविनिर्मु°; D14 यन्नमंति नरा मु°; T2 ये ध्यायंति पुरा मुख्याः; G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°; G2. 4. 5 M यं ध्यायंति सदा मु° (M2. 4 मुख्या); G3 ये ध्यायंति सदा मु°; G7 यच्चायंति सदा मु°. — [b]) Ko °योगपराश्च ये; M (except M1) °गपरायणाः. — [d]) V1 Da Dr पश्यंत्यात्मानमात्मनि; D14 यं पश्यंत्यात्मनि स्थि°.

198 [a]) K6 Dn Dr D1. 3. 14 सदा युक्तः; D2. 6. 7. 12 सदोयु°. — [b]) Dn D5. 6 सदा ध°. — [c]) D6-12 आश्रृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्; M1 as in text). K5 नित्यमध्येयं; Dr1 नियमाध्या°. K6 आत्मवान्निर्ममोधीयन्; D5 °वेन्नित्यम°; D14 श्रूयते नित्य°. — [d]) Ko पापेन मु°; K4 D7. 12 पापाद्विमु°.

199 [a]) K (except K1. 5) V1 D (except Da D3. 5; D13 missing) °णिकाध्या°; S °क्रामिण° (G1 °क्रामणि°; G2. 7 M3 °क्रामण°; G3 °क्रमण°). — [b]) K3. 6 D14 G2 M3 °स्येव°; B2 °स्येय°; T G5. 6 M4 °स्यैव°. K2 °स्य समाहितः; G1 °स्येममाद्°; G7 °स्य महादि°; M1 °स्येतदादिकं. — [c]) K4 V1 Dn2 Dr2. r4 आस्तीकः; D6-12 °स्तिक्यः. D2 °तं यावत्; M1 °तं श्रुत्वा.

200 [a]) G6 सभामध्ये. K1 V1 B D (D13 missing) जपन्कृत्स्नं (B4 D1 पठन्कृत्स्नं; Dn D14 as in text; D5 corr. to जपेत्कृत्स्नं); K6 किं च जपन् (m जपंश्चैव); S जपन्कश्चित् (G2. 7 जपेत्कश्चित्; M1. 2 as in text). — [b]) K1 नरो मु°. M1 मुंचति. K2 पातकान्; K3 कल्मखात्. — [c]) K4 °क्रमणिकाध्यायः; D5 °णिकादध्येत्; T1 अपक्रमणमध्यायं; T2 G1 M1. 4 °क्रामिणमध्यायं; G2. 3 °मणमध्यायं; G4. 5 °क्रामिण्यां च (sic) तन्न स्या°; G6 °मिण्यां तन्न स्या°; G7 °मिणमध्यायं; M3 °क्रामणमध्यायं. — [d]) K4 दहेत्पापं च; D10 अह्ना रात्र्यां च; D14 अहोरात्राच्च; G1 अहोरात्र्या च; G2 अहोरात्रिषु; G3 अहोरात्र्यश्च; G6 दिवा रात्र्यां च; G7 अहोरात्रे च. K5 चिंतितं; Dr1 D6 संमि°; D1 संम°; T G1 M4 संचितात्.

201 [a]) K4 °तस्येव गुह्यं तत्; G3. 7 °तस्यैव पुण्येन. ❀ Arj.: भारतस्येव युज्येतेत्यपपाठः । ❀ — [b]) Ko B1m. 2 Da Dr1 D1. 3 (by corr.). 11 T1 G (except G1. 6) चानृत°; K5 D5 वामृत°. — K2. 3 ins. after 201[ab]:

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।

— [c]) K2. 3 दक्षा. — K6 Dn Dr D2. 14 S (except M1) ins. after 201: D4 (marg.) 9-11, after 202[ab]:

68* आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरण्यं चापि); D9-11 as in G6. D9-11 T G6 °भ्यो यथामृतं.]

202 G3. 7 M om. 202[ab]. — [b]) Ko B Da D12 °रिष्टश्च°. — After 202[ab], D4 (marg.) 9-11 ins. 68* (cf. v. l. 201). — M1. 4 om. 202[cd]. — [c]) K1. 5. 6 T2 G1. 6. 7 विशिष्टानि (for वरि°). V1 B D यथैतानी (D6-9. 12 तथैतदि-; D10 तथैवमि-; D11 तथैवदि-; D14 तदेतमि) तिहासानां; M2. 3 नवनीतवरिष्ठं हि. — [d]) D6-12. 14 M2. 3 महाभा°.

203 G7 (hapl.) om. 203-206; M1 om. 203[ab]. — [a]) K3. 4 °श्रैतच्छ्रा°; D14 G6 °श्रेदं श्रा°. G1 यश्च विश्रापये°; G2-5 यश्च विज्ञापये°. — [b]) K2 °मग्नतः; K3 °संग°; K4 °मात्र°; K6 °मश्न°; D10 °मंत्रि°. G3 °णान्वा समं°. Dr D14 ब्राह्मणस्य समीपतः; D1 °णा भोजयेत्ततः. — [c]) V1 G4. 5 M °मन्नं. K Da T1 M1 च (K2 as in text; K6 तान्); B (except B1) D (except Dr1. r2. r4; D13 missing; D14 च) वै (for तत्). — [d]) K5 B4 पितृभ्यश्च; D14 °श्रैव; G8 पित्र्यं तस्य. K5 उपतिष्ठितं; K6 B D (except D14; D13 missing) M2. 4 उपतिष्ठते.

204 G7 om. 204 (cf. v. l. 203). — [b]) G6 वेदार्थ-मुप°. — [d]) Ko प्रचरिष्यति; K2. 6 V1 B Da Dn Dr D1-7. 12 °हरि°; K3 चालयि°; K4 D8 M (except M3) °चलि°.

205 G7 om. 205 (cf. v. l. 203). D13 begins with 205[cd]. — [a]) K4 D6. 8 G2. 5 कात्स्न्यं; K5 कर्म°; Dr

C. 1. 262
B. 1. 1. 269
K. 1. 1. 295

य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥ २०६
यश्चेमं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥ २०७
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥ २०८
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९

तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्क-
स्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥

(except Dr1) D1. 5 G1. 4 °र्थं; D7. 9. 12 °र्त्स्नं; D10. 11 °मं; T2 G8. 6 कृत्स्नं. D10–12 T2 G8 °मिदं (for °मिमं). Ko. 2. 4. 5 श्रुत्वा; D14 विद्यात्. — [b]) M4 ज्ञापयित्वा°. K5 °त्वा समश्नुत; D14 °त्वा समं°. — [cd]) T2 °त्यानृतं. G5 पापं (for चापि). K6 दह्यादसंशयं; G6 दह्यान्न सं°. Ko. 2–4 °कृतं जह्यात्पापं चापि न; K1. 5* °कृतं पापं जह्याच्चापि न; G8 °कृतं पापं पापी जह्यान्न. B D °हत्यादिकं (Da D3. 4. 11 as in text) चापि पापं जह्यादसंशयं (D13 °कृतं पापं दह्यामि तदसंशयं).

206 G7 om. 206 (cf. v. l. 203). Ko om. from यं पठेत् in 206[ab] up to शृणु in 207[a]. — [a]) Ko. 2 इमं यः. D7 T2 G2 इदं (for इमं). T2 शुचिमं°; G1–5 संग्रहां°.

207 [a]) Ko om. up to णु (cf. v. l. 206). K1. 5 D14 T G6 M यश्चेदं; K2–4 V1 D (except Dr; for D14 see above) G8 °श्चैनं; K6 य इमं. — [b]) M1. 3 श्रद्धाभक्ति°. — [c]) G (except G6) दीर्घमायुश्च की°. — [d]) B1 D2–4. 6–12 सुगतिं (B1m सद्गतिं, स्वर्गतिं); Da Dr D13 सद्गं°. K4. 5 D1 T G (except G6) M °तिं प्राप्नुं (M1 स्वर्गं संप्राप्नु°). — After 207, D14 reads 209[cd].

208 M1 om. 208. — [a]) K6 V1 B D एकतश्चतुरो वेदा. — [b]) K1 B D (except D14) चैतदेकतः (B2 च तथैं°); K6 चैव एकं°. V1 एकतश्चापि भारतं. — [c]) K (except K4. 5) D14 सुरर्षिभिः समागम्य (K1 °मायातैः). M2. 3 °तैर्महर्षिभिः. V1 B D पुरा किल सुरैः सर्वैः. — [d]) B D (except D14) समस्य (Dn D1. 3–5. 9–11 समेत्य) तुलया धृतं; V1 as in Dn. — V1 B D (except D14) ins. after 208[cd]: K (Ko. 2. 3. 5. 6 om. line 1), after 209[ab]:

69* चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ।
तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ।

[(L. 1) D8 भारतं (for वेदे°). D (except Dn D1. 2. 5. 9; D12 om.) °भ्योभ्यधिं°. — (L. 2) Ko. 1. 4 B8 D2 ततः प्र°.]

— After 69*, V1 reads 209[cd]. — B D (except Dn D12) M1 om. 208[ef]. — [e]) V1 D14 न (for च) both times. G3. 7 भर° (for गुरु°). — [f]) Ko. 2. 8 ध्रियमाणेः K5 D14 ध्रिय°; T2 श्रिय°; G2 ह्रीय°; G5 श्रिय°. K (except Ko. 4) V1 Dn D14 T G4. 6 यतोधिं°.

209 D7. 11. 12 om. 209. — B8 D10. 13 om. 209[ab]; B4 ins. it in marg.; Da1 also om. 209[ab], but the line does occur in the comm., where it has probably been erroneously placed by the copyist. — [a]) Ko. 6 B (B8 om.) Da1 (in comm.). a2 Dr1 D3–6. 14 G2. 3. 7 °ञ्जारतत्वाच्च; this reading has been adopted in editions of Kumārila's Tantravārttika (1. 3. 9); cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 9 f. — [b]) Ko. 2. 8 °रतमित्युत. — After 209[ab], K1. 4 ins. 69* (cf. v. l. 208); Ko. 2. 3. 5. 6, only the second of those lines. — G8 om. 209[cd]. V1 reads 209[cd] after 69* (cf. v. l. 208); D14, after 207. — [c]) D5 (by corr.) स च पापैः; M1 न स पा°. — After 209[cd], V1 reads 208[ef].

210 [b]) K4 साधारणो वेद°. — [c]) K1 कल्काहरणं; K5 °रणे; D8 G3. 7 °भरणं; T2 G2 (भरणं *int. lin.*). 4 (before corr.). 5 चित्त°; G1 चित्ताभरणं. — [d]) G7 तस्यैव भा°. V1 °पहितानि.

Colophon of M not collated. B1–3 G1 om. श्री; D6. 8. 14 read श्रीमन्. — After °भारते, N (except K2. 4. 5 Dn1. n3 Dr1. r3. r4 D1. 2. 4. 5. 7. 9. 11. 12) T G4–6 ins. शतसाहस्र्यां (T1 महापुराणे शतसहस्रिकायां) संहितायां; K6 V1 B Da Dn3 Dr2 D6. 10. 13 T cont. वैयासिक्यां. — K3 श्री आदि°; D6. 8 श्रीमदादि°. — After °पर्वणि, Dr D14 T2 G1. 6 ins. पौलोमे; G4 पौष्ये. — For अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः, K (except K1) V1 D (*Dn2. n3 om.*) °क्रमणिकाध्यायः (D4. 6 10. 11 °णिका नाम etc.); G पदार्थानुक्रमणं (G8 °नुग्रहणं; G6 °नुक्रमो) नाम etc. — After °ध्यायः, K1. 2 B1. 2 Dn (except Dn1) Dr1. r2 D1. 5 have the figure 1 (as in text), for which K3 Dr3. r4 D8 subst. प्रथमः; D14 has both. — Ko cont. समाप्तः । समाप्तानुक्रमणी । कृष्णद्वैपायनप्रोक्तशतपर्वणां अंका दत्ता स्तिष्ठन्ति. — After the colophon G2. 3 ins. a passage given in App. I (No. 3).

२

ऋषय ऊचुः ।
समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सूत उवाच ।
शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ४
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

C. 1. 275
B. 1. 2. 13
K. 1. 2. 13

2

1 K5 D6 ऋषिरुवाच. — D3 om. 1 and 2. — a) Ko. 1. 4 °कमिदं; D2 °कं नाम. K5 समंतकभद्रमिति. — e) D6. 8 तत्सर्वं च. K1 T यथान्यायर्थं; V1 Dn D1. 2. 4–12 M3 °तत्वं; M2. 4 °र्थत्वं. K6 त्वत्तः सर्वं यथातथ्यं. — d) B1. 2 Da Dr2 D13 °च्छाम तत्वतः; B3. 4 Dr1. r3. r4 D7. 12 °मि तत्वतः; D4 °मि तद्वद.

2 N (except K1. 2. 5 D2) सौतिरुवाच; S सूतः. — D3 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K1 शुश्रूषध्वमथो; K2. 3 °षध्वं वचो; K4 Dr D4 शृणुध्वं मम वो; K5 °षो मामवो; K6 V1 Dn D1. 5. 6. 8–11 शृणुध्वं मम भो; B Da D13 °षा मम वो; D2 शृणुध्वं मम वै; D7. 12 °षाम वचो. Cd शुश्रूषा (as in text). — b) K1–3 M3 Cd ब्रुवतो मे; Da1 D6 °वंतश्च; M2. 4 °वंतो मे. K1 T G6 transp. कथाः and शुभाः. K4 कथां शुभां. D2 ब्रुवतः सत्कथां शुभां; G2. 3. 7 प्रवक्ष्ये निखिलाः कथाः. — c) K1 °काख्या च; K4 G1. 7 M °ख्यां च (M1 °ख्याश्च); V1 D2. 14 G2. 3. 6 °ख्यानं.

3 b) V1 D14 S प्रहरतां वरः. — c) G2. 3. 7 °र्थिवान्सर्वान्. — d) V1 °मर्षितस्तदा. Ko. 2. 4 D2. 14 °नोदितः. K1 जघान मदचोदितं; K6 जिगायामर्षदंशितः.

4 a) K1 Da D3. 13. 14 G1–3. 7 सर्वं. K6 G3 °मुत्सार्य; B2 G2 °च्छाद्य; D3. 10. 11 G4 °त्पाद्य. — b) Ko. 2. 4 °णातुलं; K1 G1. 4. 5 °णामितं. — c) K4. 6 D1. 2. 6. 7 T1 G2. 3 स्यमंतं. — d) K6 V1 B Da Dn Dr D5–7. 9. 12. 13 रौधिरान्; D1–3 रुधिरान्; D14 च महा-. — T2 ins. after 4:

70* योजयानामविस्तीर्णाक्षामदृश्यः प्रतापवान् ।

5 a) T1 स तेन; G1 सर्वेषु. — e) K6 स्वपितॄंस्तर्प°. — d) Ko °रेणैव नः.

6 a) K3 D1 M2. 4 अथार्ची°. G2 अथोदका°; G4. 5 अथ भृग्वा°. — b) K1–4. 6 D (except D3. 4) राममब्रुवन्; K5 V1 G2. 3. 7 °र्षभाः (for ब्राह्म°). — K (except K5) D (D14 om. lines 3–8) ins. after 6ab:

71* राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ।
राम उवाच ।
यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया । [5]
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वरः ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
एवं भविष्यतीत्याहुः पितरो ब्राह्मणर्षभाः ।

[(L. 1) Da D4. 13 महाबाहो (for °भाग). — (L. 2) K1 Dn D1. 3–5 तव (for च ते). K1. 2 Dn Dr3 D1. 12 ते प्रभो. D14 subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half of line 2; and om. lines 3–8. — (L. 3) D (except Da) यमि(Dr °दि)च्छसि. — (L. 5) Da D13 यत्र रो°. K2 D3. 4 °भितसेन. — (L. 6) K2. 3 °न्मुच्येयं. Dr1 D6–12 अतः पापाद्विमुच्येहं. — (L. 7) Da D13 भवंतु भुवि. — (L. 8) K1–3. 6 D (except Da D13) °व्यतीत्येवं. K1–3 D1. 2. 5–12 पितरस्तमथाब्रुवन्; K6 D3. 4 पितरो राममब्रुवन्; Dr प्रोचुस्ते ब्राह्मणर्षभं.]

— c) Ko. 2. 4. 6 B1 m Da1 Dr T1 निषिधुः; K3 D1. 3–14 G M सिषिचुः (G4 corr. to निषिधुः; G6 जगदुः); B2 षिषिधुः (m सि); T2 as in G6; Da2 (correct acc. to Arj.) Dn निषिषिधुः; Arjp Nilp सिषिधुः (as in text). Cd mentions as alternative readings निषिषिधुः, षिषिचुः and सिषिचुः. — d) K2 च (for ह). D5 has in text त्वं क्षमस्वेति निषिधुस्तं व; ins. marg. पितरो and धादपि (which makes त्वं क्षमस्वेति पितरो निषिधुस्तं वधादपि).

C. 1. 260
B. 1. 2. 11
K. 1. 2. 11

तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ७
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ८
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ९
तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १०
एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ११
तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२

ऋषय ऊचुः ।

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १३
अक्षौहिण्याः परीमाणं रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ १४

सूत उवाच ।

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १५
पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ १६
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ १७
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ १८

---

7 [a]) G2. 8. 7 तत्समीपे तु यो. — [c]) K6 D1. 6–8. 12 T1 G2. 8 स्यमंत°. — [d]) D14 S (except G4. 5) तत्पुण्यं. K1 परिमीयते; K3. 4 D2. 14 T2 G1. 4–6 M1 °कीर्त्यते; M2–4 °चक्षते. Ko. 2 पुण्यमेतत्प्रकीर्तितं.

8 [a]) K1 योगेन (for यो देशः). — [b]) K (except K4. 5) D2 समभिल°; G2. 8 स परिदृश्यते; G1 समुपदृश्यते. — [c]) K5 देशं तेनैव नाम्ना तं. — [d]) D14 °दुर्मदर्षयः.

9 [c]) K6 D1. 6–8. 12 T1 G2 स्यमंत°.

10 [a]) B4 यस्मि°; M1 अस्मि°. — [b]) K5 Dr D8. 6–8. 11 G1. 6 भूदोष°; G2. 8. 7 दोषविव°. — 10[cd] = 234[cd]. — [d]) K1 G8 युयुत्सवः; V1 सुदुर्जयाः. — K1. 4 m. 6 B (except B2) D (except D14; D2 marg.) ins. after 10 (cf. 25[ab]):

72* समेत्य तं द्विजास्ताश्च तत्रैव निधनं गताः ।
[D5 सपद्येता द्वि°. D2. 6–12 समेताः पार्थिवक्षत्रैः.]

11 [a]) K6 Dn D1. 8–12 M2. 8 एतन्नामा°. K8 °भिसंवृत्तं; K4 °निर्वृत्तिः. — [cd]) D1 °ण्यस्य °णीयस्य. G2. 8. 7 M2–4 देशः परिकी°; G6 M1 देशः संप्रकी°. K1 पुण्यश्चैव समासेन देशो वः समकी°.

12 [a]) K6 एतत्तु कथि°. — [b]) K8 वै (for वो). K2 V1 T2 G3. 6. 7 M (except M1) वो द्विज°; D8 Dn Dr1. r2. r4 D1–5. 18 ब्राह्मण°; D14 G2 वै द्विज° (for वो मुनि°). Dr8 D6–12 युष्माकं द्विजस°. — [c]) K6 V1 D14 T G1. 4. 5 समाख्या°; B4 स वै ख्या°; D1 सुवि°. — [d]) Ko. 2. 3 B D (except Dr1 D2. 10. 14) °केषु सुव्रताः.

13 G2. 8 मुनयः (for ऋ° ऊ°). — [ab]) B4 प्रोक्ता यास्त्वया (m as in text). — [c]) B4 D8 D6–14 T1 °च्छाम्यहं. — [d]) K3 सर्वमेतद्; S (except G6 M4) °र्वं एव. Ko. 2 यथातथा; Dr °श्रुतं; D2 °यथं.

14 [b]) K V1 B4 Dn D1. 2. 5 नराश्वरथ°; T1 G2. 8 तथाश्वनरहस्तिनां; T2 G1. 4–7 °हस्तिनां. — [d]) K6 च (for हि). G6 तत्सर्वं विदितं त्वया.

15 K3. 4. 6 V1 B D (except D2) सौतिरुवाच; K1 S सूतः (G2. 8 श्री°). — [a]) K3 Dr1. r4 D2 एको गजो रथ°. K2 तु (for च). V1 एव (for एको). — [c]) K2 D3. 4. 6–12 तु (for च). Ko G2. 8 °गाश्चैव.

16 [a]) K3 D3 D13 पत्तिस्तु. D2 च (for तु). T2 G4–6 M (except M1) पत्तिं त्रिगुणितां. K एकं; D2 M1. 2 °कां; G4. 5 °नां (for एताम्). — [b]) K1 D14 S विदुः (for आहुः). — [d]) B4 V1 G1 °भिसंज्ञितः.

17 [b]) K2 च (for तु). Dr (except Dr1) D5 (m as in text) D8 °नीस्तुरगा°; G4–6 °नी तु गणत्रयं. — G2 ins. after, G3 subst. for, 17[ab]: एका तु वाहिनी प्रोक्ता गुल्मानां च त्रयं स्मृतं. — [c]) K D2 G6 M1 °स्रोथ वा°.

18 [a]) K3 D11 च (for तु). — [b]) K3 T1 चमूस्तिस्र°; K6 T2 G4. 5 M1 चम्वस्तिस्र°; G2. 6. 7 ताश्च तिस्र°. K5 तिस्रस्तास्तु ह्यनी°. — [d]) K (except K6) Da2 D2 T G3. 6 आहु°.

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्ददायुद्धमतः परम् ॥ २७
तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

C. 1. 304
B. 1. 2. 34
K. 1. 2. 34

---

19 [a]) K4 G6 °हिण्यां; K6 V1 B1 D4. 7–9. 12 T2 G4. 5 °हिण्यः; M2 हिणी-. K6 च संख्याताः; V1 B3 समाख्याताः; B1. 2. 4 Da Dr D2–4. 6–13 G1. 7 °ख्याताः; T तु संख्याताः; M1 परीमाणे; M2. 4 °ख्याने; M3 तु संख्याने.

20 [a]) Ko. 6 V1 B4 D1 T1 G4. 5 M (except M1) चाष्टौ च; T2 चाष्टौ हि; G2. 3. 6. 7 चाप्यष्टौ. — [b]) G6 भूयश्च सहसप्त°. — [c]) G2. 3. 7 नागानां. K6 B (except B4) D (except D2. 14) T1 च (for तु). — [d]) Ko T2 G4–6 तदेवात्र निदर्शयेत्; K1 एतदेवानुनि°; K2 तदेवात्र विनि°; K6 Dn1. n2 D1. 3–12 एतदेव विनि°; B (except B4) Da Dr D13 एतदत्र विनि°; T1 G1 M (except M1) तावदेवात्र नि°; G2. 3 तावदेवात्र वाजिनां; G7 तावदेवं तु वाजिनां.

21 [a]) K (except K2. 3. 6) B (except B4) D1. 5 च (for तु). — [b]) K4 नवैव च; K6 V1 B D1. 3–13 नवैव तु (for तथा नव). — [c]) K2. 4. 5 अधि; G1. 4. 5 अथ (for अपि). — [d]) K (except K6) D2 चैव हि; V1 D6–12 G2. 3 चानघ; B4 भागशः.

22 [d]) Dr (except Dr1) यथाविदितसं°; D14 S °वदभिसं°. K (except K1. 6) V1(m as in text) D2. 6–12 subst. 23^b for 22^d (cf. v. l. 23).

23 D6–12 om. 23^{ab}. — [a]) K5 D14 एवम°; K6 B1m एकम°. K (except K1. 2. 6) V1 B3 D2. 14 G4. 5 आहुः (for प्राहुः). — For 23^b, K (except K1. 6) subst. 22^d (cf. v. l. 22). — [c]) K1. 5. 6 V1 B Da Dr D5. 13 T1 G2. 7 यावत्; D3. 4 यथा; D6–12 तथा (for यां वः). D2 एतद्वः कथितं सर्वं. — [d]) K (except K1. 3) V1 B D (except D2. 14) °ण तपोधनाः.

24 [d]) K4. 6 V1 B D (except D9–11. 14) पिंडिताष्टा°; G2. 3 तथैवाष्टा°. K2. 6 V1 B D (except D14) तु (for ताः).

25 [a]) K6 V1 T2 G1. 4. 5 समेता यत्र; G2. 3 °मंतात्त°. — [b]) Ko-3 युद्धेन नि°; K5 युद्धे ते नि°. — [c]) M1 कौरव्यान्का°.

26 [c]) K4 G6 च (for तु). — [d]) D3 तथैव कुरु°.

27 [a]) Ko. 2. 3 °नी द्वे तु युयुधे. V1 B4 D14 च (for तु). — [c]) K2 T1 G1. 2. 6 M1 °सं चासीत्; K5 °सस्त्वा°; B D (except D14) °सं चैव; T2 °सं चास्मिन्; G3 °सश्चा°; G7 °सश्चापि. V1 शल्येनार्धदिनं त्वा°. — B4 ins. after 27:

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभवत्तयोः ।

28 [a]) G2. 3. 7 तथैव. K3. 6 V1 B D (except D2. 14) °व दिवसस्यांते. — [b]) K6 B (except B4) D (except D2. 14) द्रौणिहार्दिक्यगौ°. — [c]) D3 सुश्रुतं नि°. M1 युधि (for निशि).

29 [a]) Ko. 3 तच्च; K5 B Da D13 यत्र; K6 D2 यच्च; G6 तत्तु; M2. 4 यस्तु; M3 यं तु (for यत्तु). K3. 5 D2. 14 सत्रेस्मिन्; G1 सत्रांते. V1 B Da D1. 3. 4. 6–12 T1 तु (for ते). — [b]) K (except K3. 4) B (except B4) Da Dn Dr D3–13 °मुत्तमं; G7 °मद्भुतं; M2 °विस्तरः. D1 महाभारतमुत्तमं. — K (except K5) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14; D7. 12 om. line 1) T1 (in reverse order) ins. after 29^{ab}:

74* जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ।
कथितं विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।

[K2. 3 subst. for the second line and B T1 ins. after the first line: D14 ins. after 29^{ab}:

75* आख्यानं कथितं कृत्स्नं महाभारतमुत्तमम् ।

C. 1. 30.5
B. 1. 2. 35
K. 1. 2. 35

विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः ॥ ३०
आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम् ॥ ३१
इतिहासोत्तमे ह्यस्मिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३२
अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ३३
पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयं पर्वसंग्रहः ।
पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ॥ ३४
ततः संभवपर्वोक्तमद्भुतं देवनिर्मितम् ।
दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं पर्व चोच्यते ॥ ३५
ततो बकवधः पर्व पर्व चैत्ररथं ततः ।
ततः स्वयंवरं देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व चोच्यते ॥ ३६
क्षत्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं पर्व राज्यलम्भस्तथैव च ॥ ३७
अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ।
सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ३८
ततः खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव मयदर्शनम् ।
सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ३९
जरासंधवधः पर्व पर्व दिग्विजयस्तथा ।
पर्व दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते ॥ ४०

K4 cont.: पौष्यं तत्रैव पौलोममास्तीकं चादितः स्मृतं (cf. v. l. 29^{cd}).]

— ^{c}) K6 Da Ds. 4. 13 आख्यानं (for आख्यास्ये). D2 °स्ये तव; G5 °स्यतेत्र. K4 पौष्यं तत्रैव पौ°; V1 B Dn Dr D5 पौष्यं तत्र च पौ°; D1. 6–12 पौष्यं च तत्र पौ°. — ^{d}) K3. 5. 6 B1–3 D T G1–4 M आस्तीकं; G5. 7 आस्तिक्यं (for आख्यानं). D14 S (except G3. 4) च ततः परं. K6 B Da Dn Dr D1. 4–13 G4 स्मृतं; D3 श्रुतं (for परं). V1 B4 आस्तीकादि ततः स्मृतं.

30 D3 om. 30. — ^{a}) K1 G6. 7 °त्राख्यप°; V1 B4 °त्रपदसं°; T2 G4. 5 चित्रार्थपदमा°. — ^{b}) D14 °नेकार्थसमन्वि°. — ^{c}) Dn Dr D1. 5. 14 T G प्रति°; Cd अभिपन्नं (as in text). — ^{d}) G7 °व मौनिभिः.

31 D3 om. 31^{ab}. — ^{a}) K (except Ko–2) Da1 Dn (except Dn2) Dr1. r2 D5. 6. 9 T1 G2. 5. 7 आत्मैव; Cd आत्मेव (as in text). — ^{b}) K (except K3–5) B D (except D14; D3 om.) हि (for च). — ^{c}) K5 °हास-प्रधानो यः. G1. 2. 4. 5 °नार्थं; G3. 7 °नाख्यं; M2. 4 °नार्थे. — ^{d}) K1 श्रेयान्सर्वा°. D14 श्रेष्ठश्च सार एव च; G (except G6) श्रेष्ठं सर्वागमेष्विदं. — After 31, N (except Ko D11) T1 ins. (for the first time) 240 and 241, reading 241^{ab} as: तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते.

32 ^{a}) K5 B Dn (except Dn3) D5 यस्मिन्; G2. 7 त°. — ^{b}) Ko. 2. 3 B1m Da1 Arjp तर्पिता; D14 अखिला; Devp अर्पिता (as in text). K1 मति° (for बुद्धि°). — ^{c}) K4 °योर्युक्ता; D14 °योगैश्च. — ^{d}) K5 V1 D2. 5–9. 12 M1 लोके. K2. 5 एव (for इव). D14 लोके वेदार्थसंमतः.

33 ^{a}) K4. 6 V1 Dn Dr D1. 3–7. 9–12 तस्य. K (except Ko. 2. 5) D1 T2 M प्राज्ञा°; D14 भारतकाव्यस्य. — After 33^{ab}, K5. 6 V1 B D (except Da D13) repeat 1. 1. 16^{cd}. — ^{d}) Ko D13 सर्व° (for पर्व°). — K4 Dr (except Dr2) ins. after 33:

76* आदिपर्व पुरा प्रोक्तं पाराशर्येण धीमता ।

34 Da Dr2 D13 G5 om. 34^{ab}. — ^{a}) D3 T2 G7 सर्वानु°; G1 °क्रमणं; G2. 3 सर्वानुक्रमणे; G6 सर्वानुक्रमणं. G4 °णी पर्व. — ^{b}) K (except K4. 6) B Dn Dr (except Dr2) D1. 3–7. 9–12. 14 द्वितीयः. G2. 3 सर्व°. — ^{c}) V1 D5. 14 T1 G6 °मास्तिक्यं. G2. 3 पौलोमं गोप्यमा°; G7 पौलोमं पौष्यमास्तिक्यं. — ^{d}) Da2 Dn (except Dn2) °दिरंशा°.

35 ^{a}) Dr °वपूर्वो°. — ^{b}) K1 चेह नि°; K4 पर्व नि° K6 B D (except D2. 14) लोमहर्षणं. — ^{c}) B4 °स्यापि; G4. 5 °स्यास्य.

36 Ko om. 36. — ^{a}) K5. 6 D2 °वधं. — ^{b}) K4. 5 T2 G (except G1. 4. 5) M3. 4 °थं तथा. — ^{c}) K1. 5. 6 V1 B D (except D14) T1 °वरः. — ^{d}) V1 B4 (m as in text) द्रौपद्याः. K3 चोत्तमं.

37 ^{a}) K1 V1 Dn Dr D1. 2 क्षात्र°. V1 B4 °ण जित्वा तां. — ^{c}) K3. 5 चैव (for पर्व). — ^{d}) K5. 6 Dr D1. 3. 4. 6–8. 10–12. 14 S °लाभः; D2 °लंभं; D5 °प्राप्तिः.

38 ^{b}) Ko. 3 D1 G2 तथा. — ^{d}) K (except K4. 6) D14 ज्ञेया. Ko. 2. 3 °हारिका; K1 हरिणहारिकां; K4. 5 D14 Cd हरिणहारिका; G2. 3. 7 हरिण°; M3 हरिणहारितं. ❀ Arj.: हरणहारिकं (sic) मित्यपपाठः ! ❀

39 ^{a}) D3 दाहांते. — ^{b}) V1 तथैव. — ^{c}) K1 ततो ज्ञेयं; D2 °तश्चोक्तं.

40 ^{b}) K1 Dn D1. 3. 14 G3. 6 °जयं. K4. 6 D (except Dn D1. 2) G1. 4 ततः; M1 स्मृतं (for तथा). [*N. B.* The collations from K5 end at 40^{ab}; MS. missing.]

ततश्चार्घाभिहरणं[25] शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व[26] ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम्[27] ॥ ४१
तत आरण्यकं[28] पर्व किर्मीरवधं[29] एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञितम्[30] ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगमनं[31] पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा[32] ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटासुरवधः[33] पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं[34] पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयसमस्या[35] च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च[36] ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रा[37] ततः पर्व मृगस्वप्नभयं[38] ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं[39] ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहरणं[40] पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं[41] पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

C. 1. 327
B. 1. 2. 57
K. 1. 2. 57

— [c]) S (except G1. 4–6) ततो दि°. — [d]) K1. 4 Dn3 D14 S °सूयक°.

41 [a]) D14 G4. 5 M1 तत अर्घ्याभि°. B3 D4m D12 G1–3. 6 M3. 4 °र्घ्याभि°; T1 °र्घोप°; T2 °र्घ्योप°; M2 °र्घ्यादि°. — [b]) G3. 6 °वधं. B4 D1. 2 T G5 तथा. — [c]) B4 M3 ततश्चोक्तं. — [d]) K0. 2. 3 B3 D2. 14 G1. 4. 5 ततः (for अतः).

42 K0 om. 42. — [a]) Da2 Dr D13 आरण्यकं ततः प°. — [b]) D5 °वधमेव. — K2–4. 6 V1 B D T1 ins. after 42[ab]:

77* अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
[D14 इंद्रकीलाभि°.]

G3–5 M1 transp. 42[cd] and 43[ab]. — [a]) K4. 6 B D (except Dn D1. 5) °संज्ञकं; V1 °कं ततः; G (except G1. 4. 5) M °मुच्यते (M1 °कं स्मृतं).

43 G3–5 M1 transp. 42[cd] and 43[ab]. — D11 reads 44[cd] after 43[ab]. — In K1–4. 6 V1 B Da Dn Dr D2–6. 9. 13 T1, 109[ab] is ins. (the first time) after 43[ab] (cf. v. l. 44). — After the first occurrence of 109[ab], K1. 6 D1. 2 ins. 83*, while B3 ins. 47[ab] together with 83* (cf. v. l. 47). — D7. 8. 12 om. 43[cd] and 44[ab]. — [d]) T2 G2. 3. 7 धर्मरा°.

44 D7. 8. 12 om. 44[ab] (cf. v. l. 43). D11 reads 44[cd] after 43[ab]. — K4 (marg.) Dr D14 ins. after 44[ab]:

78* अर्जुनस्यास्त्रसंप्राप्तिरर्जुनागमनं ततः ।

— D5 om. 44[cd] and 45. — [cd]) K1 तत्र चाज°. M1 °रं ब्रह्मन्. — K3. 6 V1 (m as in text) B Da Dn Dr D1. 3. 4. 6–13 subst. for 44[cd]: D2 (marg.) ins. after 44[ab]: K4 (marg.), after 78*:

79* निवातकवचैर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः ।

After 44, D1 ins. (first time) 109[ab] (cf. v. l. 43).

45 D5 om. 45 (cf. v. l. 44). — [a]) K3 D3. 8. 13 T2 G2. 7 °समाख्या; B2 (m as in text). 4 Da2 m Dn (except Dn3) Dr4 G4. 6 M3 °समास्या; T1 G3 °समाख्यं. — [b]) K3 °क्तं परमाद्भुतं. D (except D2. 14; D5 om.) पर्वानंतरमुच्यते.

46 [b]) K1 Da1 Dn1. n3 D1. 2 °स्वप्नोद्भवं; K3 m नृपस्वप्नोद्भवं; V1 °स्वप्नयुतं; B Da2 Dr °स्वप्नोभवत्; Dn2 D3. 4. 6–8. 12 °स्वप्नोद्भवः. D9–11 T ततः प्रायोपवेशनं; D14 G M पर्व (G2. 3. 7 M1 ततः) प्रायोपवेशनं. — D7. 9. 11 T2 G (except G4. 5) ins. after 46[ab]: D10, after 81*:

80* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।
[(Cf. v. l. 52.) D3–11 °यं चैव मृगस्वप्नोद्भवस्ततः.]

— After 46[ab], D10 ins. 81*. — [c]) K0 T2 G4–6 °द्रोणकमा°; G1–3 °द्रोणमुपा°. — [d]) G2. 3 M (except M4) तदनं°. K2. 3 V1 B D T1 ऐंद्रद्युम्नं तथैव च (D14 इंद्रद्युम्नकमुच्यते). — D9. 11 (om. line 1) G3 ins. after 46: D10, after 46[ab]:

81* नलाख्यानमतः पर्व मृगस्वप्नमतः परम् ।
ततो नहुषमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B3 reads 47[ab] after the first occurrence of 109[ab] (cf. v. l. 43). — [a]) K1 D13 °णं चैव. — [b]) K5 दुरात्मना; Da बलात्ततः; D13 बलाकृतः; T1 G2. 3 वनांतरे. V1 B Dn Dr D2–4. 6–12 जयद्रथविमोक्षणं. — K0. 3 D5. 14 ins. after 47[ab]:

82* रामाख्यानं ततः पर्व सावित्र्याख्यानमेव च ।

— K2. 4 (both om. line 2) V1 B Da Dn Dr D3. 4. 6–13 G1. 4. 5 (the latter three in reverse order) ins. after 47[ab]: K1. 6 D1. 2, after the first occurrence of 109[ab] (cf. v. l. 43):

83* पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमतः परम् ।

[(L. 1) D2 °त्म्यं धर्माशकमनुत्तमं. T1 °त्र्याख्यानमेव च. K2. 4 समाख्यातं ततः पर्व सावित्र्याख्यानमेव च. For line 1, G1 reads 126[ab] (cf. v. l. 51). — (L. 2) T1 °ख्यानमपि च पर्व. D2 °मत्रैव सावित्र्याख्यानमेव च. For line 2, G1 reads 126[cd].]

— G1 om. 47[cd]–52[ab]. — [d]) K5 तत ऊर्ध्वं महाद्भुतं.

C. 1. 327
B. 1. 2. 57
K. 1. 2. 57

आरण्येयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ॥ ४८
अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ।
उद्योगपर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम् ॥ ४९
ततः संजययानाख्यं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
प्रजागरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ५०
पर्व सानत्सुजातं च गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ।
यानसंधिस्ततः पर्व भगवद्यानमेव च ॥ ५१
ज्ञेयं विवादपर्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः ।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ५२
रथातिरथसंख्यां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
उलूकदूतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ५३
अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५

---

48 G7 om. 48 (cf. v. l. 47). — a) K2 अतः; K6 तथा. — b) D1 विराटं. — K1. 4 (marg.) 6 V1 B D (except D14) T1 ins. after 48ab:

84* पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ।
[K6 समयानां.]

— c) D3 G1. 6 ततः (for वधः). — d) K4 B (except B3) Da Dr D4. 6. 8. 10–13 गोहरणं. K1. 2 B3 D2 G2. 8 तथा.

49 G7 om. 49 (cf. v. l. 47). — ab) Ko. 3. 4. 6 V1 B D (except D14) T2 °मन्योश्च वै°; K2 G2 °मन्युना वै°. K1 अभिमन्योर्विवाहश्च वैराट्या पर्व वोच्यते. — c) G1. 6 M2 उद्योगं. — d) G4. 5 ततः. K1 महाद्भुतमतः परं.

50 G7 om. 50 (cf. v. l. 47). — b) K3. 6 B (except B4) Da Dr D4. 5. 13 T G1. 4. 5 M4 °मनंतरं; D2 °मनुत्तमं. G6 तदनंतरमुच्यते. — c) K1 Dn1. n3 D1 °रं तथा; B (except B4) Dr (except Dr1) D3. 7–12 G1. 4. 5 °रस्ततः; Dn2 D4 °रस्तथा. — After 50, G2. 3 read 54cd.

51 G7 om. 51 (cf. v. l. 47). — a) K1. 3 V1 सनत्सु°. K4 D2 °जातीयं; D14 °जाताख्यं; T1 सानत्कुमारं च. Dn1 M1. 3 वै (for च). — b) K2. 6 °दर्शकं; K4 T G2. 3 M2. 4 °वाचकं. — c) D2 प्रतिसंधि°. K1. 2 Da D3 T1 G2 °धि ततः. G4–6 व्यासाभिगमनं पर्व. — After 51, V1 ins. (the first time) line 1 of 137* (cf. v. l. 146). — K1–4. 6 B D (except D14; D5 om. line 5) T1 (om. lines 2 and 5) ins. after 51: V1 (om. lines 2 and 3), after the line mentioned above:

85* मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ।
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्व षोडशराजकम् ।
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च ।
[(L. 4) K2 D5 °पुत्रदर्शनं; K3. 4 °पुत्रशं°.]

52 G7 om. 52ab (cf. v. l. 47); T1 om. 52–64ab. — b) Ko °स्यात्र; K2 D14 G (except G2. 3; G7 om.) °स्य च. — K4 (marg.) 6 Dr D2 (om. line 3). 4 (marg.). 5. 9–11 (the latter four om. lines 1 and 2). 14 S (except T1) ins. after 52ab:

86* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यं समभिचिन्ततम् ।
कीर्त्यते चाप्युपाख्यानं सैनापत्येऽभिषेचनम् ।
श्वेतस्य वासुदेवेन चित्रं बहुकथाश्रयम् ।
[(L. 1) K6 कार्यस्य च विचिंतनं; D2. 5 °स्य च विचिंतितं; G1. 2. 7 °स्य समनंतरं; T2 G3–5 °स्य समचिंतनं. K4 Dr D12 G6 °चिंतयन्. — (L. 2) D4 कार्तिकेयस्य चाख्यानं. — (L. 3) K4 Dr स्थितस्य वासुदेवेन. K6 °त्रं बकवधाश्रयं.]

— After 86*, T2 G6 read 54cd. — cd) K3. 4 S (except G6; T1 om.) निर्यात्रा प°. K1. 6 B D (except D2. 5. 14) °णं च ततः पर्व. V1 निर्यात्रा च ततः पर्व कर्णस्यापि महात्मनः. — After 52, M2–4 read 54cd.

53 T1 om. 53. — a) G2. 3 तथाति°. Da D13. 14 T2 °संख्यानं. — b) K1 °क्तं च ततः परं. — After 53ab, D14 (om. 53cd and 54ab) reads 55cd and then 87* (cf. v. l. 54). — d) G2 पर्व हर्ष°; G6 पर्वारोष°. D3. 4 °निबंधनं.

54 T1 om. 54; D14 om. 54ab. — a) K2 B4 °नमिति च; K6 B (except B4) D (except D2; D14 om.) °नमत्रैव. — b) B3 °यमनंतरं. G4. 5 ततः (for अतः). — M1 reads 55 after 54ab. — K4. 6 D2. 5. 10. 11 T2 G2. 3. 7 M2–4 ins. after 54ab: Dr D4 (marg. sec. m.), after 54: D12 G1. 4–6 M1, after 55:

87* दिव्यं चक्षुर्ददौ यत्र संजयाय महानृषिः ।
[Dr महात्मने; D4. 10. 11 G1. 5 °मुनिः.]

G7 om. 54cd. G2. 3 read 54cd after 50; M2–4, after 52; T2 G6, after 86* (cf. v. l. 52); G4. 5 M1, after 87*. — d) K1 ततः पर्व च सांत्वनं; K2–4. 6 V1 B D T2 G1. 6 M1 ततश्चाद्भुतमुच्यते. — For an insertion after 54 see above.

55 T1 om. 55; D14 om. 55ab. — M1 reads 55 after 54ab. — c) K6 B (except B4) D (except D2. 5. 14) ततः प्रोक्तं. — d) Ko–4 D2 G4. 5 °विसर° (as in text);

पर्वोक्तं भगवद्गीतासु पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६
अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ५७
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ५९
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ६०

ऐषीकं पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५

C. 1. 353
B. 1. 2. 79
K. 1. 2. 78

---

the rest °विस्तार°. — After 55, D_{14} $G_{1.4-6}$ M_1 read 87* (cf. v. l. 54).

56 T_1 om. 56. — [a]) K_3 Dn_3 Dr_1 $D_{5.6.12}$ G_3 पूर्वोक्तं. — [b]) G_1 °वधं. B_4 Dr_2 $D_{2.4}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_2 तथा. — Dr_1 om. 56^{cd}; $D_{7.9.12}$ om. 56^{c}–57^{d}. — [c]) Ko. 1. 3 B_4 $D_{6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ °षेक; $D_{2.10.11.14}$ °षेकं. K_6 B_{1-3} Da Dn Dr (Dr1 om.) $D_{1.3-5.13}$ G_1 °भिषेचनं पर्व. — [d]) Ko. 2–4. 6 V_1 $B_{3.4}$ Da Dn $Dr_{3.12}$ $D_{1-6.13.14}$ T_2 G_2 spell the name as संसप्तक. K_4 °वधं स्मृतः; B_4 (before corr.) $D_{1.2.4.6.8}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_4 °धस्तथा; G_1 °धं तथा; G_6 °धस्तदा.

57 K_2 om. 57^{b}–58^{a}; K_3 om. 57^{bc}; $D_{7.9.12}$ T_1 om. 57 (cf. v. l. 56). — [b]) $K_{1.4.6}$ V_1 B_4 D_{14} $G_{2.3.7}$ $M_{2.4}$ चोत्तमं. — D_1 om. 57^{cd}. — [c]) D_2 G_5 °वधं. — [d]) K_6 D_2 T_2 $G_{2.3.7}$ M (except M_1) तथा.

58 D_1 T_1 om. 58; K_2 om. 58^{a} (cf. v. l. 57). — [b]) V_1 B_4 महदद्भुतं; $D_{3.14}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_4 रोमहं°; $G_{1.4-6}$ M_1 तदनंतरं.

59 T_1 om. 59. — [a]) K_6 ततः प्रोक्तं. — V_1 B_4 transp. 59^{cd} and 60^{ab}; B_3 transp. 59^{d} and 60^{b}. — [d]) $K_{1.4}$ गदापर्व ततः; B_2 °द्धं ततः.

60 T_1 om. 60. For sequence cf. v. l. 59. — [a]) D_{14} अतः (for ततः). — [b]) K_6 V_1 $B_{3.4}$ D (except D_{14}) °वंशानुकीर्तनं; T_2 G_3 °वासगुणा°. — [c]) K_1 अतः परं; G_2 तत ऊ°. $K_{1.6}$ V_1 B D (except $D_{5-8.10-12}$) M (except M_4) सु°; K_4 च (for तु).

61 T_1 om. 61. — [a]) K_6 पर्व उद्दिष्टं; B (except B_4) D पर्व चोद्दि° (D_2 as in K_6; D_{14} पर्वमुद्दि°). — D_8 om. 61^{d}–62^{c}. — [cd]) Ko. 3 T_2 तु (for च). K_6 स्त्रीपर्व तदनंतरं; Da_1 Dn_1 Dr $D_{1.4.6-12}$ स्त्रीविलापस्त°. K_1 ततः स्त्रीपर्व विज्ञेयं जलदानमतः परं.

62 T_1 om. 62; D_3 om. 62^{abc} (cf. v. l. 61). — [a]) K_2 Dn_3 श्राद्धं. $G_{2.3}$ तच्छ्राद्धकारिकं पर्व; G_7 श्राद्धकारिणिकं प°. — [b]) K_2 गुरूणाम्. Ko. 2 Dr_1 D_5 ऊर्ध्व°; K_3 $D_{4.6-9.13.13}$ °दैहिकं. $G_{2.3.7}$ तत ऊर्ध्वमिहोच्यते. — B D (except Da $D_{2.5.13.14}$) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — [d]) D_{14} G_3 $M_{2.4}$ कुरुराज°.

63 T_1 om. 63; K_1 D_3 om. 63^{ab}. B D (except Da $D_{2.5.13.14}$) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — [a]) Ko. 2 Dn (except Dn_3) °कस्य वधः प°. $G_{2.3}$ °हस्तत्र; G_5 °हं पर्व. — [b]) K_3 ब्रह्मचारि°.

64 T_1 om. 64^{ab}. — [a]) Ko. 2–4. 6 V_1 B_4 (m as in text) $D_{1.2.5}$ T_2 G_1 °तो ज्ञेयं. — [b]) $B_{1.2}$ D (except $D_{2.14}$) °नुशासनं; B_3 धर्मराजानुशासनं. — [c]) Ko. 2. 4 $D_{2.7.12}$ $G_{3.7}$ °द्धर्माश्च; G_5 $M_{1.3}$ °मैं च. V_1 तत्रोक्तं. — [d]) Ko °र्मास्ततः; K_6 V_1 $G_{2.3.7}$ °र्मेमतः; $D_{1.11}$ °मैं ततः. — Ko. 1. 4. 6 V_1 B Da $Dn_{1.n2}$ Dr (Dr1 om. line 1) $D_{1-4.6-14}$ T_1 ins. after 64: Dn_3, after 65^{ab}: $K_{2.3}$, after 71^{ab}:

88* शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चैव मायया ।

[(L. 1) D_{6-12} °नुगमनं. — (L. 2) K_3 $B_{1.2}$ D_{14} T_1 °श्च स्वमायया. Nilp भामया (for मायया).]

— For K_3 D_{14} cf. v. l. 69.

65 D_1 om. 65^{a}–66^{b}; D_{14} om. 65^{ab}. — [a]) D_3 T_1 G_2 पर्वमनुज्ञे°; $D_{7.12}$ °मविज्ञे°; G_3 परमनुज्ञे°. $G_{4.5}$ वरं; G_6 परं; G_7 ह्रनु- (for परि-). — [b]) K_4 D_2 °कं महत्. — After 65^{ab}, Dn_3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — [c]) K_3 Dn_1 (by corr.) $D_{4.6-8.12}$ T_1 G (except G_{1-3}) °हणकं. V_1 B_3 $Dn_{1.n2}$ D_5 G_4 चैव. — [d]) V_1 पर्व भी°.

C. 1. 354
B 1. 2. 80
K. 1. 2. 79

ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ६६
पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७
मौसलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ६८
हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ ६९

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ७०
कथितं नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ।
समासो भारतस्यायं तत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ ७१
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ७२
आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ ७३

---

66 D1 om. 66ab (cf. v. l. 65). — b) D1 पूर्वपाप°; D8–10. 12 पर्व पाप°. — c) K4 D2 तथा (for ततः). G6 °ता पर्व ततः. — d) K0. 2. 3 °दर्शनं; G2. 7 °वाचिकं.

67 b) G7 पुत्रवर्धन°. — c) K2 °नं चैव. — D4. 10. 11 G1 (om. line 1). 4. 5 ins. after 67:

89* वर्णधर्मस्ततो ज्ञेयमाश्रमाणां च कीर्तनम् ।
मृतानां दर्शनं चैव व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।

68 a) K0. 3 B (except B2) Da D1. 2. 5. 12–14 मौशलं. K6 B D चोद्दिष्टं (D2 as in text; D14 चैवात्र); G1 चात्रैव; G2. 3 -मेवात्र (for च ततो). — b) K6 B D (except D2. 14) ततो घोरं सुदारुणं. — c) K0. 2. 6 V1 B (except B4) Da Dn1 D8. 9. 13 G2. 5 °प्रास्था°. — d) K1–3 Dn1 Dr1 D4–6. 14 T1 G4–6 °हणकं. Dr1 G2 तथा. D2 reads ततः परमिहोच्यते, and cont.:

90* स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो ज्ञेयमतः परम् ।

69 a) K1. 3 G3 °वंशं ततः. — b) G7 पुराणा°. K3 D2. 6 °संज्ञकं; Dr (except Dr1) °हितं; T1 °ज्ञिकं. — K1. 2. 4 (marg.). 6 V1 B2. 3 Da Dn Dr D1. 2 (marg.). 3. 4. 6–13 ins. after 69ab: K3 D14, after 88* (cf. v. l. 64):

91* विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।

K2. 3. 4 (marg.) D14 cont.:

92* सौभस्य च वधः पर्व बाणस्य नरकस्य च ।
जनमेजयस्य यज्ञे तु नकुलाख्यानमेव च ।
[(L. 2) K2. 3 यज्ञस्य.]

— c) K4 Dn D1 M2. 3 °व्यपर्व; K6 V1 B Da Dr D8–13 °व्यं पर्व. V1 B4 G1 च प्रोक्तं. — d) Dn D1. 5 °ले चैवा°.

70 a) T1 एवं प°. K2. 4 पूर्व; K3 प्रोक्तं; V1 G2. 3. 6 पुण्यं (for पूर्णं). — b) K1 T2 G2. 3. 7 तथा च; K4 D14 G1. 4. 5 M2. 4 तथा तु; T1 तदा च; G6 यथा तु; M1. 3 अथापि (for यथावत्). — c) K2. 4. 6 V1 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 9. 10. 12 लौम°; D14 T1 G रोम° (G4 corr. to रौ°); T2 M रौम°. Dn D1. 6–12 ततः; G4. 5 पुरा (for पुनः).

71 a) B (except B4) D (except D2. 14) उक्तानि (for कथितं). D6. 8. 11 S नैमिशा°. — b) K4 G7 तत् (for तु). — After 71ab, K2. 3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — c) G4. 5 स महाभा°. K3 °स्यात्र. — d) K6 V1 B Da Dr D13 T यत्रो°; Dn D1. 3. 4. 6–12 अत्रो°; D2. 5 यथो°; M1. 2 यत्प्रोक्तं. K6 D14 S (except T1 G4. 5) °ग्रहे. — K (K0. 2–4 om. line 4; K5 missing) V1 (om. line 4) B D (except D8–11; D2. 5 om. line 4, and D14 om. lines 2–5) T1 (om. line 4) ins. after 71:

93* पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
संभवो जतुवेश्मारव्यं हिडिम्बबककयोर्वधः ।
तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः ।
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं चैव राज्यलम्भस्तथैव च । [5]
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
हरणाहरणं चैव दहनं खाण्डवस्य च ।
मयस्य दर्शनं चैव आदिपर्वणि कथ्यते ।

[(Cf. 34c–39b above.) K4 Dr add सौतिरुवाच before line 1. After line 1, D14 ins. lines 2 and 3 of 96* (cf. v. l. 77). — (L. 5) Da D8–13 पर्व (for चैव). K1. 3 D1. 4–8 T1 राज्यलाभ°; Dr (except Dr1) °ज्यारंभ°. — (L. 6) K1 अर्जुनस्य वने वासः. — (L. 7) K3 D8–8 अरणीहरणं. — (L. 8) K0–4 तस्मिन्प°; K3 अस्मिन्प°. K0 वर्तते; K1 गीयते; K2–4. 6 V1 Da Dr (except Dr2) D2. 5. 13 T1 कीर्त्यते (for कथ्यते). D11 °पर्वेति चोच्यते.]

72 a) K0 V1 G7 पौष्य-. — b) D6. 8–11 S उदंकस्यो°. Dr1 °स्यापि व°; D14 °स्यैव व°. D2 °वर्ण्यते. — c) K0. 2–4 B (except B3) M1 विस्तरः. D2. 5 °कीर्त्यते. — T2 om. line 2) G (G2. 3. 7 om. line 2) ins. after 72:

94* श्लोकानां च सहस्रं च पञ्चाशच्छतमेव च ।
अध्यायानां तथाष्टौ च पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।

[(L. 1) G2 °शत्परिपठ्यते; G3. 7 °शत्परिवर्ण्यते.]

73 b) D14 संभवो गरुडस्य च. — T1 om. 73b–75c. — d) K1 ततः; G6 तदा.

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८
तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ८३

C. 1.379
B. 1. 2 10:
K. 1 2 1.5

---

74 T1 om. 74 (cf. v. l. 73). — D6. 8 repeat 74^{ab}, reading first time पावकसंभवः (for पारिक्षितस्य च). — ^{a}) Da1 जप°; D10. 11 जय°; D18 जन्म° (for यजतः). B3 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु. — ^{b}) K4 D2. 5 हि; K6 B1 Dr T2 G1. 4–6 M8 ह (for च). Cf. l. 1. 8. — ^{d}) B D (except Dn3 D1. 2. 5. 8. 14) भरता°. — T2 G6 ins. after 74:

95* श्लोकाग्रं च सहस्रं च त्रिंशतं चोत्तरं तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिंस्तथैव च ।
अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L. 3) T2 °क्तं पर्वण्यस्मिन्मह°.]

75 T1 om. 75^{abc} (cf. v. l. 73). — ^{ab}) D2 °धः संभवो राज्ञामुक्तः. — ^{c}) V1 B4 D8. 4 अपि (for चैव). B Da D2. 18 वीरा°; Dn D1. 3. 4. 6–12 शूरा° (for विप्रा°). — ^{d}) D8 मुनेर्द्वै°. G1. 4. 5 ह (for च).

76 ^{a}) B2. 4 Dn (except Dn2) °तारणं. B4 चैव. — ^{b}) K1 च महात्मनां; V1 B4 संग्रकी°. — ^{c}) K1 देवानां दा°. — ^{d}) K (K5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D2 दैत्यानामथ रक्षसां.

77 ^{c}) D2–4 G3 °षां चापि; T G7 °षामपि. M1 °व देवानां. — ^{d}) Da D8. 4. 18 G2. 3 °नां च संभवः. — K2. 3 (both om. line 1). 4. 6 V1 B D T1 G7 ins. after 77 (D14 om. line 1 and ins. lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ।
शकुन्तलायां दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ।
[(L. 1) B3. 4 Da D6. 8. 18 T1 G7 च महात्मनः. — (L. 3) K4. 6 वीरस्य; D14 लोकेत्र.]

78 ^{a}) K1 °नां चैवमुत्प°. — ^{c}) V1 B Da Dn Dr1 D1. 3. 7. 13 शांत°. — ^{d}) K6 D2 T G2. 3 °पामारो°. G7 °रोपणं भुवि.

79 ^{a}) K1 T1 G7 ततोंशानां; D6–12. 14 तैजसा°. K6 संघाते; V1 B D °पातो (D14 as in text; Dr °घातो; D5 °पातात्); G4–6 °योगात्. — D10. 11 om. 79^{cd}–80. — ^{c}) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1–4. 6–9. 12. 13 तस्य (for चैव). — ^{d}) K0. 2 V1 Dn3 G6. 7 °व्रत-.

80 D10. 11 om. 80 (cf. v. l. 79). — ^{b}) K6 S (except G4–6 M1) वधश्रि°. K1 तु; K6 T1 G7 ह (for च). — ^{c}) M1 चित्रांगदे हते चैव. — ^{d}) G2 यक्षात् (sic) भ्रा°.

81 ^{a}) K1 G2. 3 तदा. — ^{b}) K0. 2 V1 B4 D2–5. 14 राज्यसं°; K3 B1–3 Da D13 राज्ये च प्र°; G2. 3 राज्यसंपरिपालनं. — ^{d}) K1 Da2 Dr4 D8. 6. 8–11. 13. 14 S (except G5) आणि°. K0 °शापतः.

82 D3. 4. 6–12 T G2. 7 M (except M1) चापि; G3 वापि (for चैव). — ^{b}) D2 संभूतिर्वै°. T G1. 2. 5. 7 M °तिर्विदुरस्य च (M1 संभूतिर्वरदारजा); G3 °तिर्विमतस्य च.

83 ^{a}) Dn Dr (except Dr1) D1 °यात्रायां. D3 वै (for च). — N (except K1; K3 missing) T1 G7 ins. after 83^{ab}:

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ।
[(L. 1) D2 °श्च तथा. D14 विहितोपदेशस्तथा ध°. — (L. 2) T1 G7 °रेण ततो.]

— ^{c}) K3 तु (for च). G2 संदेशात्; G4. 5 वाक्याच्च. — ^{d}) K4 सुरुंगक्रमण°; B Da Dr D3–13 T1 G7 °गाक्रमण°; G1. 4–6 °गापगम°; M2. 3 °गापक्रम°. — K0. 1 V1 B (except B3) D (except D14) S (except G3 M2. 3) spell the word as सुरुंग (as in text); the rest सुरंग. N (except K1; K3 missing) T1 (om. line 2) G7 ins. after 83:

C. 1. 380
B. 1. 2. 105
K. 1. 2. 106

पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ८४
अज्ञातचर्या पाण्डूनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि ।
बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ८५
अङ्गारपर्ण निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥ ८६

तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम् ।
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते ॥ ८७
पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ८८
विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धशासनम् ॥ ८९

98* निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि ।
पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ।

84 T1 om. 84–87^{ab}. — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 84^{ab}:

99* तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् ।

— ^{d}) K6 B (except B4) तत्रैव. — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 84:

100* महर्षेर्दर्शनं चैव व्यासस्यामिततेजसः ।
तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

85 T1 om. 85 (cf. v. l. 84). — ^{a}) K3 B Da Dn Dr D1–5.13 °चर्यया वासो. K4 वासोत्र; V1 G6 पार्थानां (for पाण्डूनां). — ^{b}) K3.4 B D (except D14) यत्र (D6–12 वासम्) तेषां प्रकीर्तितः; G2.3 वासो ब्रह्मपुरे तथा. — ^{d}) G2.3 विस्मयं. — N (except K1; K5 missing; D2 om. line 4; D14 om. lines 1 and 2) ins. after 85:

101* संभवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव ह ।
ब्राह्मणात्समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः ।
द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षवः ।
पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः ।

[(L. 2) K2 ब्राह्मणत्वमुपाश्रित्य. K6 °वाक्योपदेशिताः. — (L. 3) K2 Dn D1.14 °दिदृक्षया.]

— Dn cont.:

102* कूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

86 T1 om. 86 (cf. v. l. 84). — ^{a}) D1.2 (m as in text).3.10.11 G1.2.7 M °वर्ण. G2 निर्मथ्य; G3 °र्भिद्य. — ^{b}) K6 D1 G7 तथा. — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 86^{ab} (B2 after 86^{cd}):

103* सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव स शुश्रुवे ।

K3.6 V1 B (except B2) Da D1.3.6–8.12.13 om. 86^{cd}. K4 Dn Dr D9–11 transp. 86^{cd} and 87^{ab}. — ^{cd}) D14 °तः शूरैः. Dn3 D5 पंचाला°. D2 पांडवाः सहितास्ते वै पांचा° ययुः.

87 T1 om. 87^{ab} (cf. v. l. 84). For sequence cf. v. l. 86. — ^{b}) K2 D9.11 और्व्यं. T2 G1.4–6 °नमेव च. G2.3.7 M और्वोपाख्यानमेव च. — K3.4.6 V1 B D (D7.8.12 om. lines 1 and 2; for D14 see below) G7 ins. after 87^{ab}: K2, after 87:

104* पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनंजयः ।
द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्पृथिवीपतीन् ।
शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे ।
दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् । [5]
शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान्रामकृष्णौ महामती ।
जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालां भार्गववेश्मनि ।

[(L. 1) K2.3.6 V1 B1.3 D5 G7 लक्ष्यं विध्वा. — (L. 3) D6 m.7.8.12 पंचसेना°. K2.3 V1 B Da1 Dr2.13 D13 संक्षुब्धान्; K4.6 Dr1 °क्रुद्धान्. Dr (except Dr2) °वीक्षितान्. — (L. 5) K6 द्वयोर्महात्मनोश्चैव तच्च वीर्यममानुषं. — (L. 6) K6 D5–8.12 °वांस्तौ. — (L. 7) K3 V1 B4 Da Dr1 D8.4.6–13 °तुस्तौ. — After 104*, D2 repeats line 1 of 100*.]

— For 104*, D12 subst.:

105* स्वयंवरं च पाञ्चाल्या राजयज्ञप्रभेदनम् ।
नृपाणां सह संग्रामः पाण्डवानां महाद्भुतम् ।

D5 om. 87^{cd}. — K3 V1 B D (except D2.5.12) T1 G7 transp. 87^{cd} and 88^{ab}; K2 repeats 87^{cd} after 88^{ab} with a slightly different reading. — ^{c}) K0.1.2 (second time).6 G2 पंचेंद्रं चाप्युपा°; T1 G7 °द्रियमुपा°; G3 °द्रस्याप्युपा°. G2.3 अत्रैव परिकीर्त्यते.

88 For sequence cf. v. l. 87. — ^{a}) K0.1 B4 D2.12 T2 G2.4.7 चैक-; K6 T1 G1.3 चैव. — After 88^{ab}, K2 repeats 87^{cd}. — ^{c}) K0.4 D6 T G (except G2.6) M1 दैव-; D2 चैव. — N (except K0.1 D5.14; K2 missing) T1 G7 ins. after 88:

106* क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

89 ^{a}) K4 संप्रीतिः. — ^{c}) M1.3 °स्थयानं च. — ^{d}) G (except G7) M ततो (for तथा). K1.3 °ज्यानुशासनं; K3 °लंभनं; K4 B D (except D2) G4.6 M1.3 °सर्जनं (B4 °मार्गणं); G2 °ज्यार्थपादनं; G3 M2.4 °दापनं. V1 T2 G7 राज्यार्धस्य विसर्जनं; T2 °र्धस्य च शासनं.

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्गयां तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७ C. 1. 407 B. 1. 2. 132 K. 1. 2. 133

---

90 D14 om. 90^{ab}. — ^{a}) K8 S °दस्य च (G7 तु) वाक्येन. K6 पार्थानां नारदोक्तेन. — ^{b}) D2 G2.3 द्रौपद्यां. K1.3 Dr1 D10.11 °क्रियाः. — ^{cd}) K0-2 B4 D2.14 °स्तद्वदुपा°; K4 V1 B1-3 Da Dn Dr D1.3-5.13 °स्तद्वदाख्यानं; D6.7.9-12 °श्चैतदाख्यानं; D3 °श्चैव तदा°; T2 G6 M °स्तत्र द्युपा° (M1 °श्चैव उपा°); G3 °स्तत्राप्युपा°. K4 V1 B (except B4) D (except D2.3.14) परिकी° (for प्रकी°). — N (except K0 D14; K5 missing) G7 ins. after 90:

107* अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
[(L. 1) G7 सहापश्यत्.]

91 ^{ab}) K6 D14 °स्य च वने वास उ°. K0 °वासे वाप्यु°; K1 °वासे चाप्यु°; K2 °वासेपि ह्यु°; K3 D2 °वासेन उ°; K4 V1 B Da Dn Dr D1.3-5.9.13 °वासे च उ° (B4 °वासे तु उ°); D6-8.10-12 °वासोत्र उ°. B4 D14 S सह; D2 यत्र (for पथि). D6-8.12 संभवः. — G3 om. 91^{c}-94^{b}. — ^{c}) B4 °तीर्थस्य सं° (m as in text); K6 D2.14 °नुसंधानं; Da D13 °नुगमनं; Dr °र्थाभिगमनं; G7 °नुयानं च. — ^{d}) K0 °वाहस्य ज°. — N (except K0.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 91:

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ।
शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।
[(L. 2) G7 °स्य महात्मनः. — (L. 3) G7 °न सह संगमः.]

92 G3 om. 92 (cf. v. l. 91). — ^{a}) K3.4 D2.4.6.8.14 G7 सुभद्रां. — ^{b}) D5 कामयामास. K1 मानिनी; Dn1 भामि°.

93 G3 om. 93 (cf. v. l. 91); K6 om. 93^{ab}. — ^{a}) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तस्मै). — ^{b}) D2 reads कृष्णो देवकिनंदनः, and cont.:

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।
न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K2-4 V1 B D (except D14) T G6.7 transp. 93^{cd} and 94^{ab}. — ^{c}) K1 °प्राप्तिः खड्ग°; K3 °प्तिः शक्र°; D11 G1.4.5 M1.3 °प्तिश्चैव; Da D11 °सश्चक्र°; G2 °सश्चैव. — After 93, K6 ins. 110* (cf. v. l. 94).

94 G3 om. 94^{ab} (cf. v. l. 91). — For sequence cf. v. l. 93. — ^{b}) K1 जन्म चैव महौ°. — K2-4 V1 B D (except D14) G7 ins. after 94^{ab}: K6, after 93^{cd}:

110* द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः ।
विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ।
[(L. 1) Dn D1 °वोनुप्रकी°; Dr (except Dr1) D5 °वोत्र प्रकी°.]

— ^{d}) K1.3.4 B Da Dr (except Dr1) D5 T G4.5.7 भुजग°. — ^{f}) K0 शांर्ग्यस्त°; K6 शांर्ग्यास्त°.

95 ^{a}) S (except G2.3.7 M2.4) °लेवमादि°. — ^{b}) T2 G1-6 भुवि (for बहु-). — ^{c}) K4 V1 Dr (except Dr2) D14 च (for तु). — ^{e}) K3 त्रिंशच्चैव तथाध्यायाः; K4 B D (except D2.14) G7 सप्त (B4 अष्टा) विंशतिर°; M1.4 अष्टादश तथा°. — ^{f}) K1 °नोक्ताः सुते°; D6-12 °नोक्ता महात्मना.

96 D3 om. 96. — ^{a}) K0.2-4 V1 B Da Dn Dr D1-7.9-14 T G1-5 M2.4 अष्टौ; K6 D2 m G6 नव; G7 दश (for सप्त). — ^{b}) K0 Dn D1.3.4.6.7.9-12 अष्टौ श्लोकश°; K2 V1 नव श्लोक°. B Da Dr D5.13 T2 G1.4-6 शतान्यष्टौ तथैव; T1 G2.3.7 M शतानि नव चैव. G2.3 M2.4 हि; G7 तु; M1.3 ह (for च). — ^{c}) K4 D2.5 °कानां च°. V1 B Da Dr D3.4.6.13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text. — ^{d}) K6 बद्धो ग्रंथो; V1 M दृष्टा ग्रंथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1.5.13 मुनिनोक्ता.

97 ^{a}) V1 च (for तु). — ^{b}) G3 महावृ°. — ^{d}) G7 कौरवाणां च.

C. 1. 2C8
B. 1. 2. 133
K. 1. 2. 134

लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शनात् ।
राजसूयस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ९८
गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
राजसूयेऽर्घसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ९९
यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १००
यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१
यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२
एतत्सर्वं सभापर्व समाख्यातं महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४
अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

---

98 [b]) B (except B1) D (except D2. 5. 14) °दर्शिनः. — [a]) K1 ततः; G4–6 तदा.

99 K1 om. 99. — [a]) D2 T2 G7 M1 °व्रज-; M3 °व्रजं. K6 निबद्धानां; D6. 8 तु रुद्धा°; D7. 9. 12 -नुरु°; G4. 5 च रु°. — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 99[ab]:

111* तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्तितः ।
राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाक्रतौ ।

— [c]) K3. 6 B1. 3 D14 T1 G M2. 4 °सूयेर्घ-; D3. 4. 6. 7. 9. 12 T2 °सूयार्घ-; D13 °सूयेथ; M3 °सूयस्य. — [d]) V1 ततः; B2 G5 तदा.

100 [a]) G1. 4–6 transp. तां and दृष्ट्वा. — [b]) K1 °मर्षयुत°. — [c]) D8. 10–12 S °स्यापहा°; D14 °स्योपहा°. — [d]) K1 भीमसेनस°; K6 V1 D2 °सेनात्स°; G2. 3 वचनं च स°.

101 [a]) D5 यतोस्य. K1 मन्युरुत्पन्नः; B4 S °रभवत् (G4. 5 युद्धमभवत्). D14 यस्तस्य विभवं दृष्ट्वा. — [b]) D13 S (except G2. 3 M2. 4) °मकल्पयत्.

102 T1 om. 102[ab]. — [a]) K4 B4 D5. 13 T2 G (except G7) M1. 3 मम्रा; K6 V1 B1 m. 2. 3 Da Dn Dr D1–4. 10. 12 M2. 4 °म्रां. — [b]) K6 V1 B (except B4) D1–4. 10. 11. 13 T2 M2. 4 द्रौपदीं. D2. 5 G (except G7) M2 °चार्णवे. — K3. 4. 6 V1 B D (except D7. 12) ins. after 102[ab]:

112* धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ।
[V1 B4 महाराज; D13 °प्रज्ञः.]

— [c]) K1 B4 Da2 Dr (except Dr2) D4. 13 T1 तां तीर्णां; K4. 6 तां तीर्णान्; B3 D2. 3 तांस्तीर्णां; D5 तां कृष्णां; G3 तान्दीर्णान्. G6 गच्छतश्चापि रुष्टांस्तान्. — [d]) K3 श्रुत्वा; V1 मत्वा; B4 m मह्यो (for ज्ञात्वा). — [f]) T1 G3. 7 °ह्वयति. — N (except Ko. 1; K3 missing) G7 ins. after 102:

113* जित्वा च वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः ।
[B1 Dn D1. 9 G7 स (for च).]

103 [ab]) Ko. 6 तवाख्यातं; K1 महा°. Ko. 6 D2. 14 महामुने; K1 °मतेः; D1. 13 °त्मनां. K3 तथाख्यातं मया मुने; G1. 4. 6 व्याहृतं वो महाद्विजाः; G6. 7 T व्याख्यातं परमर्षिणा; M1 व्याहृतं वो मया द्विजाः. G2. 3 M2–4 °पर्वण्याख्यातं परमर्षिणा. — B2 om. 103[cd]–105. — [c]) Ko. 2. 4 Da1 D8. 12 T2 सप्तति ज्ञे°; B4 Dr1 °प्त विज्ञे°. — [d]) K3 V1 B (B2 om.) Da2 D2–6. 8–11. 13. 14 तथाष्टौ चात्र; K4 Da1 Dn Dr D1 तथा चाष्टौ प्र-; D7. 12 तथात्रैवाष्ट; G5 तथा द्वे चा°; G6 द्वौ चात्र परि-.

104 B2 om. 104 (cf. v. l. 103). — [a]) K1. 4 च (for तु). D2 °नां तु सहस्रे द्वे. D10. 11 चतुःश्लोकसहस्राणि; S चतुःसहस्रं श्लोकानां. — [b]) K6 सप्त; D1 षट्; G7 त्रीणि; M1. 3 नव (for पञ्च). — [c]) Ko. 2. 6 D2. 14 °दश तथा; K1 °दशस्तथा. — [d]) Ko प्रवर्तिताः; K3 B1. 3 D (except D2. 5. 11) द्विजोत्तमाः; M2 °र्तितं (for प्रकी°).

105 B2 om. 105 (cf. v. l. 103). — [a]) T च (for तु). — [b]) B4 शुभं; S परं (M1 प्रति; M2 वरं) (for महत्). K1. 6 Dn Dr D1. 2. 5. 6. 8–11 S (except M1) ins. after 105[ab]:

114* वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

— [cd]) Ko. 1 om. 105[cd]. K2 चात्र; K6 D2 B4 यत्र. D2 °राज° (for °पुत्र°). S (M1 om.) पौरानुकंपा निर्वेदो (G6 व्रजतो) धर्मराजस्य धी°. — After 105, D14 ins.:

115* यत्रादित्याद्वरप्राप्तिर्धर्मराजस्य धीमतः ।

K2–4. 6 V1 B (B2 om. line 1) D (except D14) G7 ins. after 105:

116* अन्नौषधीनां च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
द्विजानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
हितं च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् ।
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा ।
पुनरागमनं चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । [5]
कर्णप्रोत्साहनं चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
वनस्थान्पाण्डवान्हन्तुं मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् ।
निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च ।

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११

C. 1. 458
B. 1. 2. 180
K. 1. 2. 181

मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् । [10]
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे ।

S (except G7 M1) ins. after 105: K4.6 Dn Dr D1.2.4(marg).5.6.8–11 G7, after line 2 of 116*:

117* धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसंभवः ।

S (except G7 M1) cont.:

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 [a]) V1 नां चागमश्चात्र. K2–4 B D (except D2.14) °गमश्चात्र; K6 °मोत्रैव. — N (except Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 106[ab]:

119* श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जितांश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ।

T2 G1 ins. after 106[ab]:

120* बान्धवागमनं चैव द्रौपद्याश्चाश्रुमोक्षणम् ।

— [c]) K2–4.6 V1 B D G7 तथा (D6–12 ततः; D14 as in text) (for यत्र). G1.4.5 °भस्य चाख्यानं. — [d]) K2–4.6 V1 B D अत्रैवोक्तं महर्षिणा (Dr महात्मना). — For 106[abcd], T1 G2.3.6 M (except M1) subst.:

121* तत्किर्मीरवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाख्यानं तथैव च ।

N (except Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 106[cd]:

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः ।
धर्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः । [5]
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 [a]) K4 तत्; D1 तु (for च). — [b]) K1 °पतिवा सह. — [d]) K2–4.6 V1 B D (except D14) read अस्त्राप्तिस्तथैव च, and cont.:

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 [b]) B4 °र्पेश्चापि धीमतः. — [c]) G2.3 M1 पार्थस्य (for चार्तस्य). — [d]) K2.3 विनेतुं; Dn D1.3.6–13 व्यसनं; T तथा च; G1 व्यासेन; G7 तदा च. Ko.2.6 D2 G1 °देवितं. K1 व्यासेनोपनिवेदितं; G2 व्यसनस्यापनोदनं.

109 In K1–4.6 V1 B Da Dn Dr D2–6.9.13 T1, 109[ab] is ins. for the first time after 43[ab]; in D1, after 44 (v. l. K6 B2 °नमिति च; D1 °नमेवं च; D2 °नमपरं; D5 °नमप्येवं; the rest °नमपि च). — [c]) V1 स्तुति°; G2.3 स्मृति° (for स्थिति°). — [d]) K1.3.4 V1 B (except B4) D (except D2.14) °स्य चरितं तथा. — N (except Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 109:

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः ।
लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।
[(L. 1) K6 °प्राप्तिः ऋतुपर्णान्महात्मनः.]

110 K1 om. 110[cd]–111[ab]. M1 om. 110[cd]–111, and reads 127[ab] after 110[ab]. — [c]) K1 B4 Dr D1.2.10 G2.3 स्वर्ग-. — [d]) S (M1 om.) च (for चै). B4 तेनैव च किरीटिनः (m as in text). — N (except Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 110:

125* संदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ।
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

☞ St. 111–126 of the constituted text are based on the shorter version as preserved in Ko–2 D2.14 S (except G7); for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS., cf. v. l. 126.

111 M1 om. 111; K1 om. 111[ab] (cf. v. l. 110). G4–6 read 111[ab] after 117[ab], and 127[ab] after 111[ab]. After 111[ab], K2 D2 ins. line 2 of 128* (cf. v. l. 126). G6 moreover reads 111[cd] after 120. G6 M (M1 om.

C. 1. 452
B. 1. 2. 177
K. 1. 2. 178

नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ॥ ११२
यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राक्षसैः ।
यक्षैश्चापि महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ॥ ११३
आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४
ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ॥ ११५
ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ ११७
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ॥ ११८
जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९
अष्टावक्रीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२०
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१
समागमश्च पार्थस्य भ्रातृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२
पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ॥ १२३
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि भागशः ॥ १२४
संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्चैव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ॥ १२५
सावित्र्यौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६

---

111) read 111^{cd}–113 after 122^{ab}. T$_1$ G$_1$ om. 111^{cd}. — ^{c}) G$_6$ अजासुरस्य. K$_0$ चात्रैव; K$_2$ चैवात्र. — ^{d}) K$_1$ वधार्थमुप°. — After 111, T$_2$ reads 127^{ab} and D$_2$ ins. line 23 of 128* (cf. v. l. 126).

112 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{c}) K$_0$ T$_2$ °ष्यार्थे; G$_1$ °ष्याख्यै.

113 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ °भवद्राक्षसैः सह. — ^{c}) K$_2$ चैव (for चापि). — ^{d}) G$_2$ तदा.

114 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) G$_2$ °महिमाख्यानं.

115 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K$_1$ तथा. — ^{b}) K$_1$ °मतः परं; G$_2$ °मनुत्तमं. — ^{cd}) G$_{1-6}$ इंद्राग्नी. K$_{1.2}$ धर्मश्चाप्यजि°; G$_{1.2.4}$ M धर्मस्य जिज्ञासार्थं शिबिं. — G$_1$ ins. after 115:

126* इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ।

116 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) K$_0$.$_2$ °व्रत° (for °ब्रह्म°).

117 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) K$_1$ G$_{1.2.5}$ हेयया°. D$_2$ °नां विवर्ण्यते. — After 117^{ab}, G$_{4-6}$ read 111^{ab} and 127^{ab}; G$_6$ continues with 112–3.

118 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{ab}) M$_3$ transp. नासत्यौ and कृतवान्. — ^{c}) K$_0$.$_2$ M स मुनिर्यत्र (M$_{1.4}$ °निस्तत्र) (for यत्र स मुनिः). — After 118, K$_2$ ins. line 12 of 128* (cf. v. l. 126).

119 Cf. v. l. 111 and 126.

120 Cf. v. l. 111 and 126. — After 120, K$_0$.$_1$ ins. lines 19–20 of 128* (cf. v. l. 126), interposing between them:

127* पूर्वं प्रक्षिप्तमश्वगोप्तितरं लवणाम्भसि ।

After line 20 of 128*, K$_0$.$_1$ repeat 120^{cd} (v. l. जित्वा च for विजित्य). K$_2$ on the other hand ins. after 120, lines 19, 22, 23 of 128* and a repetition of 112^{ab} (of the text), interposing 127* between lines 19 and 22. — G$_6$ reads 111^{cd} after 120.

121 Cf. v. l. 111 and 126.

122 Cf. v. l. 111 and 126. — T$_1$ om. 122^{ab} and reads 122^{cd} after 123^{ab}. — After 122^{ab}, G$_2$ M (except M$_1$) read 111^{cd}–113.

123 Cf. v. l. 111 and 126. — D$_2$ om. 123. S (except G$_7$) read 123^{ab} after 126 (T$_1$, before 122^{cd}). — ^{b}) T$_1$ G$_2$ °नं प्रति. — ^{d}) K$_2$ °श्रमांतरे.

124 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K$_0$.$_2$ G$_{2.5}$ यत्रैव°. T$_2$ G$_{2.5}$ °न्वगाद्भी°. — ^{b}) G$_1$ वातवे°.

125 Cf. v. l. 111 and 126.

126 Cf. v. l. 47, 51, 111 and 123. — ^{a}) K$_1$ °द्युद्दालकं चैव. S (except G$_7$) °कीये च. — After 126, S (except G$_7$) read 123^{ab}.

K$_{2.4.6}$ V$_1$ B D (except D$_{2.14}$) G$_7$, which contain the longer version, subst. for 111^{cd}–126 (both incl.):

128*

(127^{ab}) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ।
(116) ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः । [5]
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ।
(117^{ab}) कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ।
(117^{cd}) सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
(118) शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ । [10]
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
(119) जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ।
(115) ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् । [15]
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ।
(120^{ab}) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना । [20]
(120^{cd}) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
(112^{ab}) नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् । [25]
कदलीखण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
(112^{cd}) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ।
(113) यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ।
(111^{bd}) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् । [30]
वृषपर्वणश्च राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ।
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।
प्रोत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः ।
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह । [35]
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च ।
(122^{ab}) समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ।
(121) अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः । [40]
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहणं पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् । [45]
भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः ।
काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् । [50]
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(124^{cd}) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा ।
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् । [55]
मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ।
(125^{ab}) द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया ।
(123^{ab}) पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः । [60]
(122^{cd}) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(123^{cd}) जयद्रथेनापहरो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
(124^{ab}) यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ।
(126^{cd}) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् । [70]
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
(126^{ab}) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[K$_{3.4}$ V$_1$ B D (except Dn) om. line 1. — K$_5$ reads line 2 after line 29; G$_1$, after line 7. D$_{6.8}$ read 15 after 4. — (L. 5) K$_{3.5}$ °व्रतचारिणः. — (L. 6) B (except B$_4$) चाख्यानं भृ°. — K$_5$ reads 12 after 22. — (L. 15) K$_4$ °मतः परं; B$_3$ Dn D$_{11.8-12}$ °मनुत्तमं. — (L. 16) K$_5$ G$_7$ इंद्रोऽग्निर्यत्र. — After 16, D$_{10.11}$ G$_7$ ins. 126* (cf. v. l. 115). — K$_5$ om. 18. — G$_7$ reads 38-63 after 23. — K$_5$ om. 25. — (L. 27) K$_4$ Dn Dr (except Dr$_1$) D$_{11.8-12}$ सौगंधिकार्थेसौ; V$_1$ मंदारकस्यार्थे; D$_8$ D$_{12}$ मंदारकार्थेसौ. — K$_5$ om. 30. — G$_7$ om. 30-35. — (L. 30) B$_4$ (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते. — D$_8$ repeats 23 after 33. — (L. 35) B$_1$ मानसं प्रमु°. — G$_7$ om. 37. — K$_5$ reads 37 after 60. — K$_{3.4}$ V$_1$ B D$_8$ Dr D$_{11.8-12}$ om. 38-39. — G$_7$ om. 40. — (L. 42) K$_5$ B$_4$ राज्ञा ते°; B$_{1-3.5}$ G$_7$ राज्ञे ते°.

C. 1. 441
B. 1. 2. 201
K. 1. 2. 202

कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् ।
जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ १२७
एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९
अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।

विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ।
दृष्ट्वा संनिदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ॥ १३०
यत्र प्रविश्य नगरं छद्मभिर्न्यवसन्त ते ।
दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ १३१
गोग्रहे यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ॥ १३२
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ १३३
चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।

— V1 B1. 4 ins. after 51:

129* मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च ।

— (L. 56) B4 °भविष्यं (for °समस्या). — K6 reads 37 after 60. — G7 reads 38–63 after 23. — For 64–70, G7 reads काम्यकं काननं अत्रैव बहुविस्तरं (sic). — Line 66 is found only in Dn Dr. — D10. 11 om. 67–70. — (L. 69) Nilp पंचसटं (for °शिखं). — K3 Da om. 69. — (L. 70) B4 रामोपाख्यानमत्रैव संक्षेपबहु°.]

127 M1 reads 127^{ab} after 110^{ab}; G4–6, after 111^{ab}; T2, after 111. — For 127^{ab} cf. also line 1 of 128* (cf. v. l. 126). — ^{a}) S (except G7) °मोक्षोत्र. K6 कर्णः शक्तिमवापानु. — K3. 4. 6 V1 B D (except D12. 14) G7 ins. after 127^{ab}:

130* यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च ।

— ^{b}) G1. 6 M1 °यकमाख्यानं; G4. 5 °यं समा°. — ^{d}) T2 G6 °वदत्सुतं; G1 °न्वगात्सु°; G4. 5 °न्वगात्ततः.

128 ^{e}) D6. 7. 12 अध्यायानां शते. — ^{d}) K3 संख्यायां परिकीर्तितं; K4 V1 B D संख्यया (B4 संक्षेपात्) परिकीर्तिते (B1. 4 m Dr1. r4 D3. 7 °कीर्त्यते). — ^{f}) T1 G2 तदा°. K2 अध्यायाः परिकी°.

129 D3 om. 129. — ^{a}) K3. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) S (except G1. 4. 5) पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

130 ^{a}) K0. 2. 3. 6 D2 अत ऊर्ध्वं. K6 °बोधत्वं; D3. 4 °धैनं; D14 T2 G2. 3. 7 M (except M1) निगदितं. — ^{b}) K2. 6 Dr4 D2. 3. 7–11 विराटं. K0–3. 6 D2 बहु° (for पर्व°). T2 G2. 3 M °स्तरात्. — ^{c}) K2. 6 Dn D6–12 °नगरे. — ^{d}) K0 Cd बहुलां; Devp विपुलां (as in text). — ^{e}) K2. 3 Cd संन्यद°. T G1. 4–6 संन्यदधुर्यत्र; G2 स यत्र वसति; G3 °न्यस्यधूर्यत्र. B4 D14 m °धुर्यत्र. — ^{f}) K2. 6 D2 °वाः स्वायुधा°; K4 Dr °वा ह्यायुधानि ते; V1 B2. 3 Dn D6–9. 12 M1 °वा ह्यायुधा°; B1. 4 Dr D13 °वा ह्यायुधानि च; D1. 10. 11 °वान्यायुधा°; D3 °वान्यायुधान्स्वकान्; T2 G7 °वाश्चायुधानि च; G2. 3 °वाः स्वायुधानि च.

131 ^{a}) K2 नगरे. — ^{b}) K4 B D (except D2) G7 छद्मना. V1 °भिश्चाव°. K6 B3. 4 Dn D1. 5 न्यवसंस्तु ते; S °संस्तदा (T2 °स्तथा; G7 °श्च ते). — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 131^{ab}:

131* पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ।
[K3 °यानानां °चेतसां.]

— ^{c}) K0 दुरात्मनां; K1–3 °ष्टात्मनां; K4. 6 V1 B D °ष्टात्मनो. K1 transp. वधः and यत्र. — ^{d}) K0–3. 6 कीचकानां. — K3. 4. 6 V1 B D G7 ins. after 131:

132* पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ।
न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः ।
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम् । [5]
ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ।

[(L. 2) D14 चाराः प्रतिदिशं जग्मुः पांडवान्वेषिणस्ततः. — (L. 5) D14 °स्त्रिगर्तैर्लो°.]

132 K3. 4. 6 V1 B D (D2 om. 132^{cd}) G7 transp. the lines and ins. after 132^{cd}:

133* अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम् ।

— ^{a}) K3. 4. 6 m V1 B D (except D3) G7 समस्ता यत्र. — ^{b}) K1 कुरवो निर्जिता रणे. — K3. 4. 6 V1 B D G7 ins. after 132^{ab}:

134* प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना ।

133 ^{ab}) D3. 4. 6–12 transp. दत्ता and यत्र. K0–3 D2. 5 स्नुषायै च. — ^{d}) K0–3. 6 D2 °मपराजितं.

134 ^{ab}) B4 °मेतद्वैराटमद्भुतं पर्व. K6 बहु वर्णितं; G3 परि°; M2. 4 उप°. — D14 om. 134^{cd}–135^{ab}. — ^{cd}) G1–5 M2. 4 तत्रापि; G6 तत्र चो°. K3 G4–6 °ख्यानम°. K4 V1 B D (D14 om.) °ख्याता अध्यायाः (B4 °ध्याश्च; D3 °यानां) परमर्षिणा (B1 D3 महा°).

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५
उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
अयुध्यमानमात्मानं मत्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम्॥१३८
वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४०
श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१
विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२
तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३
प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः । C. 1. 506 B. 1. 2. 231 K. 1. 2. 232

135 D14 om. 135ab (cf. v. l. 134). — a) K1 चतुःषष्टिं. G2. 3. 7 °स्तथा पूर्णा. — b) K1. 3. 4. 6 V1 B D T2 G (except G6; G4 by corr.) श्लोकानामपि. G2. 3 तत् (for मे). — c) D6. 8–11 S त्रीणि श्लोकसहस्राणि. — d) K3 पंचदशैव. Ko B1 Da D13 तथा पंचशतानि च; K1 V1m B2. 3. 4m D7. 12. 14 त्रीणि श्लोकशतानि च; K4 तथा पंचाश एव च; B4 D2. 6. 8–11 S पंच श्लोकशतानि च; Dr D1 श्लोकाः पंचशतानि च. — e/f) Ko. 3. 6 संख्येयं; D2 °ख्यायां; G1 °ख्याता. V1 B D (except D2. 14) उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा (D3. 4 °न्महात्मना).

136 ab) K4. 6 V1 B4 Da Dr D3. 13. 14 M उद्योगं. Ko. 3 °गमथ वि°. T1 G1. 4. 5 शृणु चापरं; G2. 7 शृणुतापरं. D2 °पर्व सुमहत्पर्वेमं शृणु तत्परं. — c) K1–3 B4 D13 °प्लवे; D4. 6. 8. 10. 11 S °प्लाव्ये. K3m निवृत्तेषु.

137 a) M1. 3 °मत्र स°. Ko. 2. 3 °स्मिन्संग्रामे. — b) K3 भगवन्; V1 भगवान्. K1 D14 G1–3 नः; D5 वै (for नौ). G1. 4. 5 दातुम°. Ko. 3. 4 D2. 3. 7. 8. 10. 12 T2 °महंसि. — c) T1 G7 °क्तवचनौ. — d) K4 G1 तत्रो°. D3 T G2. 3 महाद्युतिः; B4 G1. 4–6 M °मनाः; D11. 12 महीपतिः.

138 c) Ko. 2. 3 D2 T G1. 4–6 च (for वा). G7 अर्बुदं चैव सै°. — d) K1 B1m वां. K3 V1 B3 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6–12. 14 S किं वा (G7 किं वै); D2 किं प्र. Dn3 किं वाप्येकं ददा°.

139 a) Ko. 2 ततो; G2. 3 तत्र (for वव्रे). — b) K2 च सु°; B4 युद्धः; G1 यस्य; G2 M (except M1) तत्र (for यत्र). — d) K1 T G7 transp. वव्रे and कृष्णं. Da1 यत्र (for कृष्णं). — K4. 6 Dn Dr D1–6. 8–11 ins. after 139:

135* मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान्प्रति ।
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ।
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ।
सान्त्वपूर्वं चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं च यः । [5]
पुरोहितप्रेषणं च पाण्डवैः कौरवान्प्रति ।
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः ।

[(L. 2) Dr D2. 4 सुधन्वनः (for सुयो°). — (L. 4) D4 शल्यस्तस्य वचः श्रुत्वा. — K1 D1. 2. 5. 6. 8–11 om. line 7.] — K4 B (except B4) D (except D14) G7 cont.:

136* तथेन्द्रविजयं चापि यानं चैव पुरोधसः ।

140 b) K1 समर्थं; K3. 4 V1 B2. 3 D (except D2. 5) शमार्थी; B1 °र्थैं; M1 शमने. — c) G2. 3 सूतं (for दूतं). Ko. 1. 3 B4 (m as in text) G1 महाप्राज्ञो; K2 °प्राज्ञं.

141 a) K3 T2 G7 M1. 2 तु (for च). — c) B4 च संजज्ञे; Dr प्रसंजज्ञे; G2. 3 समभवत्. — d) G2. 3 °स्य धीमतः.

142 b) G1. 4–6 चित्राणि विविधानि च. — c) B4 °मास बहुलं (m as in text). — d) D7. 12 महर्षिणं; D14 M1 मनीषया.

143 d) K1 B4m पुत्रलालसः; B4 शोकमानसः.

144 a) M (except M1) °ते समितौ राज्ञां. — b) Ko चानिभो; K1 चाभितः; K2 V1 B Da Dn Dr D2–6. 13 वा विभो; K4. 6 D7–12 वा विभोः; D1 या विभो; T1 G4. 5 तु प्रभुः; T2 G3 च प्रभुं; G1–3 M2. 4 च प्रभुः; G7 च प्रभोः. D14 संजयः सव्रतः प्रभो. — c) G2 एकांतं; G3 वाक्यार्थं; G4 ऐक्यार्थं.

145 a) G2 °ष्णो यदुपतिः. — b) M4 सिद्धिमिच्छ°.

C. 1. 506
B. 1. 2. 231
K. 1. 2. 232

स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५
प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ १४६
कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् ।
योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दर्शितम् ॥ १४७
रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः ।
उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८
ततश्चाप्यभिनिर्यात्रा रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च ॥ १४९
यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।
श्वोभाविनि महायुद्धे दूत्येन क्रूरवादिना ।
रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५०
एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंश्रितम् ॥ १५१
अध्यायाः संख्यया त्वत्र षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ १५२
श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥ १५३

K4 V1 B D (except D2. 14) महामतिः. — V1 D2. 3. 4 (cancelled) repeat 145ab after 137* (cf. v. l. 146). — c) K1 B4 Dr3 D1. 10. 11 G1. 2 °मागच्छ°; K6 G3 °मायाच्छ°.

146 b) B4 D3 T2 G6 राज्ञो. D3 °धनस्य. K1 D14 T G2. 7 M1 च (for वै). — c) K1. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) G1 शमार्थे. — K3. 4. 6 V1 (line 1 for the second time; cf. v. l. 51) B D (D14 om. lines 2–4) G7 ins. after 146:

137* दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः ।
महर्षेश्चापि कथितं चरितं गालवस्य च ।
विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ।

[(L. 2) G7 °त्रैव सारथेर्वासवस्य च. — G7 ins. line 4 after 147. V1 D2. 3. 4 (cancelled) repeat 145ab after the last line.]

147 c) K1 योगीश्वर°. — d) K4 B (except B4) D राज्ञां प्रदर्शितं (D2 राज्ञां सु°; D14 राजन्सु°). B1 m Devp राजसं यत्र द°. — After 147, G7 ins. line 4 of 137* (cf. v. l. 146).

148 b) D14 निमंत्रितः. — c) V1 B Da Dn2 D13 Cd शौटीर्या°. — D4 (marg). 9–11 S ins. after 148 (G7, after 139*): Dr D14, after 150:

138* श्वेताभिषेकः कृष्णोक्तो विचित्रो बहुविस्तरः ।
[Dr D14 सेनाभिषे°.]

K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 148 (D4. 9–11, after 138*):

129* आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान्हरिः ।
ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ।
सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परंतपाः ।

149 a) Ko °श्वान्वभि°; G4. 5 °श्वात्राभि°. T2 G2. 3. 7 M1. 3 °निर्याणं. K1 ततश्चात्राभिनिर्याता; K3. 4 V1 B D ततो (B1 m तथा) युद्धाय (B4 तथा चाप्यभि)निर्याता; K6 ततो युद्धाय निर्वाणं; D14 G6 °त्राभिनिर्याणं; M2. 4 °स्याभिनिर्याणं. — b) V1 B D (except D14) °दन्तिनः. K (K5 missing) Dn M2. 3 नराश्वरथदन्तिनः (Ko. 2. 6 °नां); D2 गजाश्वरथपत्तिनः. — d) K2 रथसं°.

150 D2 om. 150. — ab) K1 राज्ञ उ°; K4 V1 B (except B1) D (except D14) राज्ञा ह्यु°. T G2. 3 M ह्युलूकस्तु प्रेषितः; G7 ह्युलूकस्तु प्रहितः. — c) Ko. 2 महद्युद्धे. — d) Ko. 3. 4 V1 B D (except D1; D2 om.) G2–4 M दौत्येन; K1 दौते°; K2. 6 G6 दूते°; T G5 द्यूते°; G7 दौत्ये च. G8 कुरुवा°. K1. 3. 6 D14 °वादिनः. K4 V1 B D (D3 om.) कृतवान्प्रभुः (D14 क्रूरवादिनः). — K6 Dr ins. after 150cd:

140* परिवादश्च पाण्डूनां श्वोदर्शनविलम्बनम् ।

— e) G7 ततो° (for रथा°). — f) Ko T G7 M1 यत्राभाख्यान°; K1 यत्राप्या°; K2 यत्राश्वा°; K3 यत्रास्त्वा°; K6 अश्वसं°; V1 यत्र चा°; B4 समुपा°; G3 महोपा°. — K6 V1 B4 ins. after 150:

141* अम्बोपाख्यानमत्रैव रामभीष्मसमागमे ।

— After 150, Dr D14 ins. 138* (cf. v. l. 148).

151 a) G7 एतत्तु. — b) Ko. 3 D6 M3. 4 भारत; D1 चोच्यते. M1. 3 पंचमं परिकीर्तितं. — c) T M उद्योगं. T2 G2. 7 M (except M1) विज्ञेयं (for निर्दिष्टं). — d) K1 D14 S °संज्ञितं (M1 °ज्ञकं); B3 °मिश्रितः; Da2 °श्रियं; Dn D1. 3. 4. 6–12 °मिश्रितं; D2 as in M1.

152 a) Ko S (except G6. 7) यत्र; D14 तत्र (for त्वत्र). K4 V1 B D (except D2. 14) अध्यायानां शतं प्रोक्तं; K6 °यास्त्वत्र संख्येयाः. — b) K4 V1 B Da Dr D13 °तिर्महात्मना; Dn D1. 3–12 °तिर्महर्षिणा. — c) D3–11. 14 G6 श्लोकाः सप्तसह°. — d) D3–11. 14 S नव श्लोकशता°.

153 K3 om. 153. — a) V1 B D (except Da2 Dn

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1. 533
B. 1. 2. 258
K. 1. 2. 259

D1, 9–11. 14) विंशतिः (for नवतिः). — [b]) V1 B (except B1) Da Dr D13 महर्षिणा. — D2 om. 153[cd]. — [d]) Da D13 °स्मिन्महात्मना; G3 °स्मिंश्च भारत; M (except M1) °स्तपस्विना.

154 [a]) V1 B (except B1) D (except D2. 14) अतः परं. — [b]) K2 °पर्वणि वक्ष्यते. Dr (except Dr1) T1 G7 प्रवक्ष्यते. — [c]) K3 जंबूद्वीप°. — [d]) G1 अत्रोक्तं. K2 T1 हि; K4 V1 च; G2. 3 तु (for ह).

155 K4 V1 B (except B1) D (except D2. 14) transp. the lines. — [a]) T2 G7 यस्मिन्महदभूद्युद्धं. — [b]) K4 V1 B D °हानि सुदा° (D2 as in text; D14 °हमति°).

156 [a]) K3 कल्मषं. — [b]) T1 वामदेव्यो; G7 °मदेवो. S (except G1. 4. 5 M1) महाद्युतिः. — [d]) Ko. 2. 3 Dn D6. 8 G7 °दर्शिभिः; K1 °भावुकैः; K4. 6 B4 Dr D1–5. 11 T2 G2. 3 M2. 4 °दर्शकैः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 156:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

157 [b]) D3. 4. 6–12 transp. यत्र and पार्थो. K1 Da D13 महाबलः; K6 D14 T G (except G2. 3) °रथः. — [c]) B3 °भ्रन्विशिथैस्तीक्ष्णै. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 157:

143* शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।

158 [a]) D14 इदमे°; G5 भीष्ममे°. K1 T2 G1 महत्पर्व; K4 V1 B D समाख्यातं (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व). — [b]) K4 V1 B1–3. 4m Da Dr D3. 5–12 पर्व विस्तरं; B4 प्रकीर्त्यते; Dn D1. 4 पर्व विस्तृतं. — [c]) Ko. 2 अत्राध्याय-शतं. K1 °तं संख्या. — [d]) K6 S अष्टादश. Ko. 1. 4 V1 B D तथा सप्तदशापरे (D14 सप्तादश तथा परे); K2 सप्तादश तथैव च.

159 [a]) Dr श्लोकानां षट् सह°. — [b]) K3. 4 V1 D1 संख्या चाष्टौ; B2 Dr3. 4 D6. 7. 10. 12. 13 संख्यायाः°; B3 तथा चा°; B4 तथैवा°; T G1 M2. 4 संख्ययाष्ट°; G2. 3 संख्यायाष्ट°. — [c]) B3 श्लोका वै; G4. 6 श्लोकानां. B (except B1) चतुर°. V1 G2. 3 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च. — [d]) K1. 4. 6 B (except B1) D (except D14) G4–6 अस्मिन्पर्वणि; G1 तस्मिन्पर्वणि. — [f]) K3 D14 M2–4 संख्यातं; D2 T G (except G2. 3) M1 °ख्यया.

160 [b]) T2 G7 M2. 4 सम्यग्° (for बहु°). — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 160[ab]:

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महाक्रतुवित् ।
ग्रहणं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

— M om. 160[cd]. — [d]) K4 Dr2. 13 उपनिन्यू; D3 G7 अभि°; G2. 3 °नीय. G1. 4–6 अभिपेतू रणाजिरे.

161 [a]) K1 महाराजा; D3. 4. 6–12 °तेजा. — [b]) D2 क्रुद्धः शक्र°. T G7 शक्रोपमो. Da D13 मृधे; G4. 5 रणे (for युधि). — [d]) K1 सह सक्तः; K2 Cd सह शांतः; K4 सह सस्त्रो; K6 हतः सुप्तः; V1 Dn स हि शांतः; B4 सदृशेभः (m as in text); Dr नाशितः स; D2 हतः सोत्रि°; D5–9. 12 स हि शस्तः; G2 सह भग्नः; G3 सहशक्तिः. T युयुधे नारकिश्चिरं.

162 [b]) K (K4 as in V1 B D below; K5 missing) युधि जघ्नुर्मं°; V1 B D (D2 as in K above; D14 as in text) जघ्नुरेकं मं°.

163 [ab]) G7 अभिमन्यौ हते क्रुद्धे. K1 कर्णाद्यैः (for

12683

C. 1. 533
B. 1. 2. 259
K. 1. 2. 260

अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ।
संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे ॥ १६३
अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ।
सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ १६४
अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः ॥ १६५
सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ।
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुषर्षभाः ॥ १६६

अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥ १६७
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण मुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८
अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ।
आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥ १६९
प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७०
अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः ।

क्रुद्धेन). K2 transp. क्रुद्धेन and पार्थेन. — e) Ko जित्वा; K2 हित्वा (for हत्वा). — K3.4.6 V1 B D (except D2.14) G7 ins. after 163cd:

145* यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ।
अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया ।
प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि ।

— D2.13 om. 163ef. — e) M (except M4) तु (for च). — f) T2 G1-3.7 M2.4 कृत्वा. — K3.4 (marg.)6 Dr D4-6.8.9 T1 G2.4.5 ins. after 163:

146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ।

For 146*, Dn1 (marg.) subst.:

147* संशप्तकवधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधार्दितः ।
प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ।

164 D2 om. 164. — b) D1 जरासंधस्य; T1 G2.3.6 °संधिश्च; G4 जारासंधिश्च; G5 जारसंधिश्च. — D13 om. 164cd. — d) K4 °रथाः. — K6 ins. after 164cd:

148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ।

— After 164, G (except G3.7) reads 166cdef.

165 a) B3 D14 G1.4.5 -पि तत्रैव; T G7 -पि चैवात्र; G6 पितरि वै. — d) D1 °ममर्षणः; G2.3 °मनिंदितं. — K4.6 Dn Dr D1.3.4.9-11 (latter three om. line 2) T1 G4.5 ins. after 165:

149* आग्नेयं कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ।
व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः ।

For 149*, D2 subst.:

150* शतरुद्रीयमत्रैव शंकरस्य महास्तवः ।

166 K2 om. 166abcd; T1 om. 166cdef. G (except G3.7) reads 166cdef after 164. — e) K1.6 V1 B Da Dn D1.3.4.6 यत्र ते; G3 अत्रैव. — ef) D2 °णि वै शूराः प्रायशो निधनं गताः.

167 a) K1.4 V1 B D (except D2.14) अत्रा (B2 यत्रा; B3 तत्रा) ध्यायशतं. — b) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) तथाध्यायाश्च सप्ततिः. — c) K1.6 V1m B1m Da D1.3.4.10.11.13 नव; T1 G (except G6) M2.4 दश (for अष्टौ). — d) K1.2 D3 G4-6 नव श्लोकशता°.

168 a) K1 तथात्रैव; K2 °वास्मिन्; K6 तथा तत्र; D2 तथा चात्र; T1 तदै°. — b) D1 संख्यातस्त्वर्थ°. — d) K1 द्रोणपर्वणि सत्तमाः.

169 a) G2 अथापरं. — K1 om. 169cd. — c) D6 सविध्ये; D8 सविधे (for सारथ्ये). — e) Ko.2-4.6 V1m B3 D2 G2.4.6 M2.4 आख्यानं. G1 तत्र. Ko.3.4 B1 Da G2.7 M (except M1) पौराणां; G1 पर्वाणां.

170 a) K4.6 D1 T1 G3-6 M2.3 प्रायेण. K4 Dr निष्ठुरश्चात्र. — b) M1 विवादः. — d) V1 B D M1 तत्र (B1 तथा; D2 यत्र; D14 अत्र as in text). Ko (m as in text).1 D14 T G7 M -संयुतं. K3 अत्रैवाद्भुतसंज्ञितं; K4 तत्रैवाक्षेपसंज्ञकं; D3 यत्राक्षेपसमन्वि°; G2 आख्यानं महदद्भु°. — K3.4.6 V1 B (latter two om. lines 1 and 2) D (except D13.14; Da D5.7.12 om. lines 1 and 2) ins. after 170:

151* वधः पाण्डवस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना ।
दण्डसेनस्य च वधो दण्डस्य च वधस्तथा ।
द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।

171 a) K2 संक्रोधो; D2 संकुद्धे. B4 transp. प्रति and च. — b) G1 युधि कर्णकि°. — K3.4.6 D (except D14; Da D6-8.12.13 om. line 1) ins. after 171ab:

152* यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य वै ।

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४
शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ C. 1. 561 B. 1. 2. 290 K. 1. 2. 291

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ।

[K3 subst. for lines 2–3: रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दुःशासनाद्रणे. — K3 Dr D4 (marg.) ins. after line 1 of 152*:

153* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यतः ।

— K3. 4 (marg.) Dr D4 (marg.; om. lines 3–7) ins. after line 3 of 152*:

154* यथावद्बलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
पूरयित्वाञ्जलिं पूर्णां न दम्भो ह्रीदृशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादृढनिश्चयः ।
कर्णार्जुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्रं महीगतम् ।
नागमात्रं बलीकं च कर्णोऽमुञ्चत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।

— a) Ko. 3 G3 M2. 3 द्वैरथे; Dr °र्थं.

172 a) G7 एकादश शतं प्रो°. — e,f) B1 m पंच श्लोकसहस्राणि पंच श्लोकश°; D14 पंच चैव सहस्राणि तावत्येव श°. — K V1 B1. 2 m. 4 D (except Da D13. 14) ins. after 172:

155* चतुःषष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

[V1 श्लोकाः षष्टिस्तथा चात्र. K4 Dn Dr D1. 6–8 पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः; D2. 4. 9–12 °ण्यत्र प्रकीर्तिताः; D5 °ण्यस्मिन्नुदाहृताः.]

173 a) G7 ततः. V1 G7 °त्राख्यं. — b) D12 °पर्वणि कीर्त्यते. — D14 om. 173cd. — c) Dr D13 °प्रवीर°. D2 °वीरा सैन्यस्य; D3 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु; — K6 V1 B Da D5. 13 ins. after 173:

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ।

174 D12. 14 om. 174. — a) K4 यत्र (for रथ-). — b) G1 तत्र (for यत्र). D1 भारत. — d) K4 कीर्तिते; D2 G2 °र्तितं; T G7 M (except M1) °र्तितः.

175 b) K1. 2. 6 G1 °राज्ञो महा°. K4 V1 B (B4 marg.) D (except D14) महात्मनः. — N (except K0–2 D14; K5 missing) ins. after 175ab (D2. 5, after 175cd):

157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्टे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ।
ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।

— K0. 2–4. 6 B (except B4) D (except D2. 5. 14) transp. 175ad and 175ef. — e) K3. 4. 6 V1 B D (except D14) च (for तु). — d) K0. 2. 3 D2. 14 T2 G2. 3. 7 M4 °कीर्त्यते. — e) K6 °स्वत्यादि-; G2 °स्तु. — f) K1 मुख्यता; G7 तीर्थता. D14 °तात्र प्रकी°. K1 °कीर्त्यते; M °कीर्तनं. — K3. 4. 6 B1–3 D (except D14) ins. after 175cd: V1 B4, after 175ef:

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ।
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।

176 a) D1. 3. 10. 11. 14 पर्वमुद्दिष्टं. — b) K1 °दद्भुतपूर्वकं; B4 °देवाद्भुतं महत् (m as in text). — d) K1 अत्र; K3 त्वत्र (for तत्र). K4 V1 B (B4 marg.) D (except D2. 14) पर्वण्यत्र (D1 °पि; D3 °स्मिन्) प्रकीर्तिताः.

177 a) K4 संख्यायां. — b) V1 श्लोकानां. K2 चास्य; T2 यत्र (for चात्र). D14 M2. 4 कथ्यते; T2 G6 M3 शब्द्यते; M1 दृश्यते. K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते; K3 श्लोका ग्रंथार्थसंमताः; K4 Da D2. 13 श्लोकसंख्यात्र शब्द्य°; K6 °श्चैवात्र भाषिताः; B1. 2 D6 श्लोकसंख्यात्र कीर्त्य°; B3 श्लोकसंख्या च कीर्त्य°; B4 °नां चापि शब्द्य° (m चात्र कीर्त्य°); Dr Dn D1. 3. 4. 7. 9–12 श्लोकसंख्यात्र कथ्य°; D5 °नां चात्र गीय°; D8 श्लोकसंख्यात्र गण्य°; T1 °ख्यं यस्य शब्द्य°; G1. 4. 5 °नां चात्र शब्द्य°; G2 °ख्यं यत्र गण्य°; G3 °ख्या यत्र यस्य°; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द्य°. Cd has at least श्लोकाग्रं. — e) D10 द्विशते. — f) D12 सुप्रणी°; K0 D14 संप्रगी°. — f)

C. 1. 561
B. 1. 2. 291
K. 1. 2. 292

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तृनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।

Ko. 2. 4. 6 B (B1m as in text) D Cd यशोभृता; G1. 7 °हता; G2. 8 महात्मनां.

178 a) D1 च (for प्र-). — b) T2 G7 यत्र (for पर्व). Dr पर्वमुत्तमं. — c) Dr1 भरतं; D14 भग्नोरुं. — d) K2 °मधर्षणं; T G2. 3. 6. 7 °ममर्षिणं.

179 a) K4 Dn T G7 अपया°. K6 प्रयातेष्वेव. — b) K1 पुनस्तेष्वाययू; K2 यत्र तेभ्या°; T1 G5. 6 त्रयस्ते ह्या°; T2 G3. 7 त्रयस्तेभ्यो°; M1 त्रयस्त्वभ्या°. T G (except G6) रथैः. Dr1 यत्र सौम्याय यूथपाः; D2 °भ्यागमंस्तदा; D14 त्रय तेभ्यो महारथाः. — c) V1 D (except D14) °क्षितं; G2 °स्थिताः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 179:

159* समेत्य दद्युर्भूमौ पतितं रणमूर्धनि ।

180 ab) V1 बृहत्क्रोधो; T2 G7 धृत°; M2. 4 दृढं क्रोधात्. D14 °णिश्चात्र; T2 G2. 3. 7 M2. 4 °णिस्तत्र. K2 °ज्ञे दृढो द्रौणिः स बभूव म°. — c) K4 नाहत्वा. D3. 4 पंच° (for सर्व°). K6 V1 Da1 Dr2 Dn2 D1. 9. 10 °पंचालान्. — e) Dr1. r4 D7. 10–12 G7 महामात्यान्; G2 महामान्यान्; G3 महाख्या°; G4–6 तथा°. — f) G4. 5 नाभिमो°. G2 °मोक्ष्यानि. K2 दर्शनं; V1 दर्शने (for दंशनम्). G7 न विमोक्ष्यमिमं शरं; M1 न विमोक्षे शरावरं. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 180:

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
ततः काकान्बहून्रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः । [10]

[(L. 2) K3m D1 महद्वटं; Dr4 D6–10. 12 °द्रुमं. — (L. 7) D3. 4. 6–12 दुर्धर्षं.]

181 b) G3 य एते. K3 °र्षभान्. K1 यत्र तान्पुरुषर्षभान्; K4. 6 V1 B D (except D14) धृष्टद्युम्नपुरोगमान् (=180d); D2 m द्रौपदेयांश्च सर्वशः. — d) K4. 6 V1 B D (except D14) द्रौपदेयांश्च सर्वशः (D2 m धृष्टद्युम्नपुरोगमान्). — K4. 6 V1 B D (except D14) G3 ins. after 181:

161* कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च निजग्निवान् ।

182 a) K4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) transp. पार्थाः and ते. — c) D2 G2. 3 M तु (M3 ते) (for च). — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 182:

162* पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः ।
धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः ।

183 a) B4 T2 G2. 3. 7 M1. 3 यत्र (for पुत्र). — b) B4 T2 G2. 3. 7 पुत्र° (for पितृ°). — c) G2 °कल्पात्. G3 कृशाननानसंकल्पान्. — d) Dr1 D14 यत्र भ्रातृ°; G2 अन्यभ्रातृ°. Arjp Cd उपालभत् (for उपाविशत्).

184 a) G4 °नास्त्र. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 184ab:

163* प्रियं तस्याश्चिकीर्षन्वै गदामादाय वीर्यवान् ।

— c) K4 °वत्ततः क्रोधात्; K6 B4 Dn D2 S (except G4–6) °वत्सुसं°; Da1 °वच्च तं कु°; Da2 D12 °वच्च सं°. K3 V1 B1–3 Dr D3–5. 7. 9–12 सक्रोधो. D1 अन्वाद्रवत्सुसु°.

185 b) B4 दैवेनाति-; D3. 4 °नापि; D7. 11 T1 M1 देवेनाभि-; G7 देवेशाभि-. Ko. 2 V1 D2 °प्रणो°. K6 दैवेनातिप्रवेशितः; G3 °न प्रतिचो°. — c) Ko D12 G1 पुरुषा (sic); T2 G7 ततो (for रुषा). — d) D3. 8 T1 °मपास्°; T2 G3 °मुपा°. Ko द्रौणिः शस्त्रमिवास्°; G7 °रस्त्रं तदास्°.

186 b) G2. 3 M (except M1) शमयन्निव. Da1 तत्वतः; G5 तस्य च. B4 त्वसंश्रुत्य च त°. — c) K1

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।

सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३

C. 1. 593
B. 1. 2. 320
K. 1. 2. 321

°स्त्रमंत्रेण. B1 (before corr.) ततः; D14 च तम्; G3 च यत्. — d) D6. 8 क्षमया°; D14 छादया°. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 186:

164* द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 a) S (except T2 G4. 5 M1) कृष्णद्वै°. — b) K4 D14 G2. 3 शापश्चान्योन्यकारितः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 187ab:

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— K3. 4 V1 B D (except D2. 14) M read 187cd and 188: T1 G7, 187cd and 188ab: after 193. — c) G4. 5 तेषां; G6 चिता- (for तोय-). K3. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) चारब्धे (for सर्वेषां). — d) K2 °मुदयदायके.

188 For sequence cf. v. l. 187. — K1 om. 188ab. — a) K1 सूतस्य तदिह; K2 सुप्तस्येत°; K6 मया चैत°; D2 एवमेत°; G2. 3 सूतस्य तदिति. K3 °दिति व्यक्तं. — d) K3. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) व्यासेन परमर्षिणा; M स्त्रीपर्वैकादशं पुनः.

189 a) T2 सप्तविंशतिरध्या°. — b) D2 T2 °व्यस्मिन्नुदाहृताः; D3 °व्युत्तमतेजसा. — c) K4 V1 B D (except D14) श्लोकानां कथितान्यत्र; K6 °श्च यत्र कथिताः; D2 °स्तथा च कथिताः; G2 °काः समग्रं क°. Cd mentions श्लोकाग्रं. — d) K4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) प्रसंख्यया (for तथैव च). D1 शताष्टौ प्रतिसंख्यया.

190 b) K0. 2. 3. 6 D2 यथावदनु°; K1 °वश्चात्र; B4 D14 °वदिह. V1 B1-3 Da Dn Dr D1. 3-13 मुनिना ब्रह्मवादिना. — c) K3 B1. 2 D (except Dr1 D1. 3. 6. 8. 11. 14) T2 G1. 2. 7 °संबद्धे. K1 °क्षिके शोकसंबद्धे. — d) K4 V1 B D (except D2. 14) °व्युत्तमतेजसा.

191 a) K0. 1. 3 D2 °मिह प्रोक्तं; K2 °मिति प्रोक्तं; K6 °म्निबोधेदं. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 191ab:

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाग्नितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
संसारगमनं बुद्ध्वा हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— c) Da विषयो; G2. 3 °वादो (for विलापो). — d) D10. 11 यत्रापि. K1 °णो महान्; G4-6 °णं स्मृतं; M1. 3 °णं महत्. — e) D14 कोपा°; T2 G (except G2. 3) क्रोधवेगः. K1 प्रमादश्च; K3. 4. 6 m V1 B D (except D14) °मोहश्च.

192 a) D2 यत्र ताः; D5 यत्र वा; G1. 4-6 यत्र च. K3 V1 B3 Da Dn D9 Cd क्षत्रियाः शूर°; D13 क्षत्रिया दृष्ट्वा. K0 B1 Dr D6. 7. 12 यत्र ताः क्षत्रियाः शूर°; K1 यत्र ते क्षित्रियाः शूर°; D1 यत्र ताः क्षत्रियाछूराः; M3 यत्र तः क्षत्रियाः शूर°. — In G1, folio missing after क्षत्रि. — b) K0 Cd दिष्टांतादनि°; K2 निर्दिष्टा°; K3 दृष्ट्वा ता°; K4. 6 B D संग्रामेष्वनि° (D1 दिष्टांतादनिवृत्तिनः; D7. 13 संग्रामेष्वनु°; D14 निष्टाता°); B1m Arjp Devp दृष्टांता°; T G2. 7 नष्टांसा°; G4-6 इष्टांसा°; M1 निष्टास्वा°; M2. 4 निष्टोस्वा°; M3 नष्टान्स्वा°. K1 दृष्टांतादतिवर्तिताः; G3 नष्टांताननिवर्तिनी. — d) D6. 8 संग्रामे निहं°. G4-6 transp. ददृशुः and निहतान्. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 192:

167* पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 b) K1. 6 V1 °शस्त्रभृतां; G2. 3. 6 M °धर्मविदां. B4 (m as in text) सर्वशास्त्रविशारदः; G4. 5 °धर्मविशारदः. — d) K6 धर्मतः. — After 193, K3. 4 V1 B D (except D2. 14) M read 187cd and 188; T1 G7 read 187cd and 188ab only.

C. 1. 590
B. 1. 2. 822
K. 1. 2. 823

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४
श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ।
प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्तकम् ॥ १९५
अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
घातयित्वा पितॄन्भ्रातॄन्पुत्रान्संबन्धिबान्धवान् ॥ १९६
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतल्पिकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यङ्न्यवुभुत्सुभिः ॥ १९७
आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शकाः ।
यान्बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ २००
अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कात्स्न्र्येन धर्मार्थीयो निदर्शितः ।

---

194 M (except M1) om. 194^{ab}. — ^{a}) K4 V1 B D (except D2. 14) पर्व (for प्रोक्तं). — ^{b}) G2 पर्व स्त्री; G3 पर्व हि. K4 V1 B D (except D2. 14) शोकवैक्लव्यकारकं (B3 D1. 6–12 °रणं). — After 194^{ab}, K4. 6 V1 B D (except D14) read 195^{ef}. — ^{d}) Ko. 2. 4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) °स्मिन्प्रकीर्तिताः.

195 ^{a}) V1 D5. 6. 8. 10 श्लोकाः सप्तशती; B (except B4) Da Dn Dr D1. 3. 4. 7. 9. 12. 13 श्लोकसप्तशती. K4 सप्तशतानीव. K1 चैव; K3 B Dn Dr D1. 3–12. 14 S चापि; D2 प्रोक्ताः (for चात्र). — ^{b}) K4 B (except B4) D (except D2. 14) °तिसंयुता; V1 °तिसंख्यया. — Ko–2 om. 195^{cd}. — ^{c}) K3. 6 B4 D1 G3 संख्यया. — ^{d}) K3 B4 कृतं; K4 V1 B2. 3 Da Dn Dr D3–13 T1 उक्तं; B1 D1 युक्ता (for कर्त्रा). K6 व्यासेनोक्ता; D2 कृता व्यास-; D14 तत्र गीतं; G2. 3 व्यासेनात्र; G4 तत्राख्यातं; G5 तत्राख्यानं; M1 तत्राख्याता (for कर्ता ह्यत्र). K3. 4 V1 B D (for D2. 14 see above) T2 G7 व्यासेन धीमता (for ह्यत्र महात्मना). K4. 6 V1 B D (except D14) read 195^{ef} after 194^{ab}. — ^{f}) K2 °विमोचनं; B2 S °वर्तनं (G1 as in text; G2 °वर्धनं; M1 °दाम्नवर्तनं). D14 °वैक्लव्याच्च प्रतापनं.

196 ^{a}) G2 ततः. — ^{b}) D2 बुद्धिदर्शनं. — ^{c}) B4 (m as in text) T1 G4–6 M (except M1) °मापेदे. G2. 3 यत्र सर्वेदमोपेताः. — ^{e}) D5. 3 पातयित्वा. — ^{f}) K1 सुहृत् (for पुत्रान्). V1 B1–3. 4 m D (except D2. 14) °मातुलान् (for °बांधवान्).

197 ^{b}) T1 G4–6 व्याहृताः. V1 B D (except Dr3. r4 D2. 11. 14) T2 G4 शार°. K4 D2. 11 G2 °तल्पिना; M शारतल्पिना (M1 °नः). — ^{c}) K3 V1 B D (except D14) °व्यास्ते; D3 °व्याश्च. T2 G7 राजर्षिभिर्वेदितव्याः. — ^{d}) K3 सम्यग्ज्ञाने; V1 B D सम्यग्ज्ञान- (B1. 3 सम्यग्ज्ञानं; D2 सम्यक्स्वर्ग-; D14 समृद्धार्थं); T1 G4. 5. 7 सम्यगर्थ-; T2 G6 M1 सम्यगर्थं; G2. 3 सम्यङ्मायां-. K2 शश्वन्नयवुभुत्सया.

198 ^{a}) K1. 6 G2 °द्धर्मश्च. — ^{b}) K0. 2 काले. K1 °वर्तकः; K3. 4 वर्तकाः; K6 G2 °दर्शकः; V1 °दर्शिकाः; B (except B4) D (except D2. 14) °दर्शिनः (B4 m °दर्शनः; D3 °दर्शनाः). — ^{c}) K1 यद्बुध्वा; G2. 3 बुध्वा यान्. — ^{d}) K0 D1 सर्वतत्त्व°; K6 धर्मज्ञत्व°. — ^{e}) T1 G4–6 °श्च विविधा.

199 ^{b}) Dr1 G7 एतत्प्रज्ञा°. G2 °ज्ञमनःप्रियं. — ^{c}) G2. 3 परिज्ञातं; G7 प्रति°. V1 B (except B4) D (except D2. 14) अत्र पर्वणि विज्ञे°. — ^{e}) K6 विंशतिश्च; Dn3 Dr2 D10. 11 विंशचैव. — ^{f}) K0. 2. 3 नव चान्ये; B4 नवैव च. G2. 3 सप्त चैव तथापरे.

200 ^{ab}) V1 Da Dr D13 कीर्तितानीह षोडश. K0–2. 4. 6 B1 (m as in text). 2 Dn D1–12 चतुर्दश (D5 °र्विंशत्) सहस्राणि तथा सप्त (K1 नव) शतानि च. — ^{c}) Dr तथा पंच श°. K (K5 missing) B1. 2 Dn D1–3. 12 सप्त श्लोकास्तथैवात्र. — ^{d}) K2 सप्तविंश°; D4 सप्तविंश°. K4 पाराशर्येण संख्यया; D1. 2 पाराशर्येण धीमता.

201 ^{a}) Dn Dr1 D3. 4. 7 च (for तु). — ^{b}) K1 V1 B D (except D2. 3. 8. 10–12) अनु°. Da D13 अद्भुतं (for उत्तमं). K2 आनुशासनिकं परं. — ^{d}) K0. 2 धर्मार्थमुत्तमं; K1. 3 °मौर्थनि°; K4 D2 °मौर्थनिश्चयान्. TG (G1 missing) M1 °निश्चयान्.

202 ^{a}) M2. 4 °हारश्च. — ^{b}) K1 °योभिमंत्रितः; K3 धमार्थं यो नि°; K5 V1 B1–3 Da Dn Dr D3. 4. 13 °यः प्रकीर्तितः; B4 D3 °र्थोय प्रकीर्तितः; D1 °यः प्रकल्पितः; D2 °यो नियोजितः; D5–9. 11. 12 °र्थो यः प्रकीर्तितः; D10 °र्थो यत्र

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥२०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।

तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

C. 1. 609
B. 1. 2. 342
K. 1. 2. 343

कीर्तितः; D14 °र्थौ यौ निदर्शितौ; T1 °र्थौ येन द°; T2 धर्मे चार्थे नि°; G2. 3 M2. 4 °र्थै यो नि°; G4. 5. 7 °र्थौ यो नि°; G6 °र्थो येन द°; M1. 3 °र्थानां नि°. — D9–11 om. 202cd. — d) G3 फलभेदाः पृ°. Dn D2–4. 6–8. 12 °गाः प्रकीर्तिताः. G2 फलभेदः पृथग्विधः.

203 a) K1 B3 °शेषश्च. — b) K1 च वरो; K3 च तथा; G2 चापरो; M4 च पुरो. M1 च प्रकीर्तिताः. — c) D14 °विनियो°. K4. 6 B4 D3. 4. 6. 7. 9–11 °योगाश्च. D2 आचारा विधियोगाश्च. — d) D3 D13 सत्यसत्यपरा. K1 परो विधिः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) ins. after 203:

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।
रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् ।
[(L. 2) K3 बहुलोपाख्यान राजेंद्र दुर्वासाख्यानमुत्तमं.]

204 K3 transp. the lines. — b) Ko. 2–4 D2 धर्मशासनं; S (except G1–3) पुत्र°. K1 धर्मशासनमुत्तमं; B4 D3 (D3 1 m as in text) D13 अनुशासनमुत्तमं; G2. 3 उक्तं चाप्यनु°. — c) K1 °स्य स्वर्गसं°; K6 V1 B Da Dr D3. 4. 13 T2 G6. 7 M1 °स्यैवात्र सं°. — d) K1 धर्म्यस्य प°.

205 a) G3 °शं सर्वं. — b) K3 °निर्णय°. T1 G2. 4–6 °कारणं. K1 धर्मस्य परिकीर्तितं. — c) T1 G7 M2. 4 शते द्वेत्र; T2 G4. 5 शते त्वत्र; G2 शते द्वे तु; G3 शतेपेत; G6 शते तत्र; M3 शते द्वे च. V1 Da Dn D1. 3. 4. 6–9. 12. 13 M1 त्वत्र; B Dr D5. 10. 11 तत्र; D14 चैव (for चात्र). — d) K2 °शद्दशैव च; D2 °शत्तथैव च; D14 °शदाधिकं (for °शदेव च). Dn Dr D1. 3. 4. 6–12 तु (for च). T1 G4–6 षट्पंचाशत्तथोत्तरं; T2 G2. 3 M °पंचाशत्तथैव च (M1 °चत्वारिंशदर्पितं). — e) B3. 4 D3. 4 T G4–7 च (for तु). Ko–4 D2 सप्त श्लोकसहस्राणि. — f) Ko. 2. 3 शतान्यष्टौ तथैव च; K1 तष्टाचाष्टौ शतानि च; K4 D2 तथैवाष्टौ शतानि च; K6 B D (except D14; for D2 see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया; V1 प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च; T G4–7 M2. 4 द्वादशैवेति कीर्त्यते; G2 M3 द्वादशैव तु की°; G3 द्वादशैवात्र की°.

206 a) Ko तथा°; K2 D14 G6 M1 अथा°; K3 D2 G5 अतो°. D1. 3 transp. नाम and पर्व (in b). — b) Ko. 2 D2 पर्वोक्तं च; K3 प्रोक्तं पर्व; K6 B3. 4 D1. 14 G4–6 पर्व चोक्तं. — c) K3 संवर्तकमरु°. — d) T1 G4. 6 अत्रा°; T2 G7 तत्रा°. K4 °ख्यानकमु°. K2 यत्रा ख्याख्यानमुत्तमं.

207 b) K1. 4 प्रोक्तं; G2. 3 चैव (for चोक्तं). — cd) K2 दग्धः शस्त्रा° °जीवितः पुनः.

208 Ko om. 208. — a) K2. 4 T G5. 6 चर्यया; M1 संतान-. D3 °मुत्स्रष्टुं; G2 M2–4 °मुत्सृज्य. G3 यत्र चाश्वं समुत्सृज्य. — d) Dr (except Dr1) राज्ञा पु°. M1 °त्रैर्महारथैः.

209 b) K1. 4 D2 °कायां ध°; B4 यत्रायुध्यद्ध° (m as in text); D14 S (G1 missing) स्वपुत्रेण ध° (M1 आत्मजेन ध°). G6 किरीटिनः (for धनं°). — d) Ko–2 B4 D2. 10. 11. 14 T1 G2–4 संशयश्चात्र; B3 °यं च प्र-. T2 G7 M1. 2 °त्र जग्मिवान्. — K3. 4 (marg.) ins. after 209cd: Dr D4, after 170*:

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।
कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।

— K6 D (except D3 Dn D6. 12–14) S (except G6; G1 missing) ins. after 209cd:

170* सुदर्शनं तथाख्यानं वैष्णवं धर्ममेव च ।
[D5 सुधादर्शनमाख्यानं; S मृगदर्शं तथा चैव.]

After 170*, Dr D4 ins. 169*. — D3 om. 209ef. — e) D14 °मेधो महायज्ञो; M1 °मेधमहाख्याने. — f) G5 नाकुल्याख्या°.

C. 1. 609
B. 1. 2. 343
K. 1. 2. 344

इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥ २१०
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २११
तत आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ।
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३
यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५
यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६
ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ॥ २१७
एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८
सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९
अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०

---

210 G2. 8 om. 210^{ab}. — ^{b}) D2 M1. 3 °न्महात्मना. — ^{c}) Ko. 2. 3 अध्यायानां श° ; D2. 5 T1 G7 अत्राध्यायाः श°. K6 V1 B1. 2. 4 m Dr D8. 4. 8. 13 चैव (for त्रिंशत्). B2 तत्राध्यायाः शतं चैव; D6. 7. 9–12 यत्राध्यायशतं चैव. — ^{d}) K1 सङ्गिताः; K2 Dn कीर्ति° ; V1 संमि° ; D2 दर्शि° ; D14 संशि°.

211 ^{a}) K6 D14 S (G1 missing) चत्वार्येव स° (M1 चत्वार्यथ स°). — ^{b}) K1. 4 V1 Dr1 D2. 9–11 G2 M1 तावत्येव. — ^{c}) Ko °था प्रोक्ताः.

212 ^{a}) Ko. 2. 4 Dr1 D2 T1 G4. 5 M2. 4 ततश्चाश्र° ; K1. 3 V1 B Dn Dr2–r4 D1. 3–12. 14 M1. 3 ततस्त्वा° ; K6 ततोत्रा° ; D8 D13 अतस्त्वा° ; G6 तत्र चा°. T2 ततश्चाश्रमवासं च; G2. 3 ततश्चाश्रमवासश्च; G7 तत आश्रमवासश्च. — ^{b}) G3 सर्वं (for पर्व). — ^{c}) K2. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) G5 M1 °ज्यं समुत्सृज्य. — ^{d}) Ko. 2. 3. 6 V1 B (B4 marg.) D (except D2. 14) गांधार्या. G2 (m as in text). 3 गतवांश्च तथा नृपः. — ^{e}) K2–4. 6 V1 B1. 2 D T G4. 5 °राष्ट्रोश्र° (D8–5 as in text; D10. 11 °राष्ट्रेश्र°); G7 M1 °राष्ट्र आश्र°; M2. 4 °राष्ट्रश्चाश्र°. G2 धृतराष्ट्रस्याश्रममनु (sic); G3 °ष्ट्रश्चाश्रमं तु.

213 ^{a}) D10 संदृष्ट्वा. Ko पथितं; Dr1. r2 D13 प्रथितं. B4 (m as in text) M1 तान्दृष्ट्वा प्रस्थितान्सर्वान्. — ^{b}) D14 पृथा चानु°. K6 °नुजगाम ह. D8 D9. 13 T G7 तथा. — ^{c}) G2. 3 कुरुराज्यं; G7 पुत्रे रा° ; M1 पुत्रांस्तत्र. — ^{d}) D7. 9–11 परिशुश्रू°.

214 ^{b}) K6 पौरा° (त्रा over रा); T2 G7 गुरू° ; G2. 3 वीरा° ; M (except M1) पितृ°. — ^{c}) D6. 7. 12 °कांतरं.

215 ^{b}) K6 G2. 7 तदृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमं ; T G3 M तं दृष्ट्वाश्चर्यमु°. — ^{c}) D2 मुक्त्वा. Dr1 G3 लोकं. K1 °दारांश्च. K6 तु (for च). — ^{d}) D4 पारमिकां; G3 प्रथ° ; G6 °मतां.

216 Dr1 om. 216^{ab}. — ^{a}) K2 यतिधर्मं. — ^{b}) Ko. 2. 3. 6 D14 सद्गतिं; B (except B3) Da Dr (except Dr1) D2–4. 9. 13 M स्वर्गं°. — ^{c}) Ko V1 (by corr.) Dn Dr1. r3. r4 D1. 3–5. 7. 10–12. 14 G2 महामात्यो; K1 D13 °मंत्रो; K6 °प्राज्ञो; B2 °भागो; B4 Dr2 D2. 6. 8. 9 G3 सहामात्यो. — ^{d}) T1 °णिस्तदा; T2 G7 °णिस्तथा.

217 ^{ab}) Ko. 4 V1 B1. 2 Da Dr (except Dr2) D2 तत्र. K1 ददर्श नार[द]स्तत्र °राजं °छिरं. — G7 om. 217^{cd}. — ^{d}) M1. 3 गुरूणां क°.

218 In D8, 218 is ins. in marg.; in D8, which om. 218, there is lacuna after 217. — ^{b}) K6 सुपर्व सु° ; D2 यथोक्तं सु°. K2 सुमहात्मना; K6 Dn महदद्भु°. — ^{c}) K1 M1. 3 त्रिचत्वा° ; K4 द्वा°. V1 B (except B4) Da Dr D1. 3. 4. 6. 7. 9–13 °दध्यायं. D14 M2. 4 चत्वारिंशदथाध्यायाः; G2 चत्वारिंशत्तदा° ; G3 चत्वारिंशतिर°. — ^{d}) G2. 3 सर्वे तदभि°. K2 °तदिति सं° ; D1. 3. 11 °तदपि सं°. B3. 4 पर्वण्यत्राभि° ; T G7 °ष्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

219 ^{a}) G4. 5 °मेतत् (for °मेकं). Ko. 2. 3 श्लोकानां चै (K2 च) सहस्रं तु. — ^{b}) K3 परं श्लो° ; D10. 11 S नव श्लो° (G1 missing; G7 तत श्लो°). — ^{c}) D2 षट् चैव च. Ko तथा प्रोक्ताः. — ^{d}) Ko. 2. 3. 6 °ताः परमर्षिणा.

220 ^{a}) G7 ततः. B2 °बोधध्वं. — ^{b}) Ko. 2–4. 6 V2 Da D1. 2. 5. 13. 14 मौशलं; B °व°. K6 V1 D1. 5 G1–6 M भृश (for पर्व). — G1 om. 220^{cdef}–221. — ^{c}) Da Dn1 D13 अत्र. — ^{d}) K6 B3 Da D8. 13. 14 T2 G4–6 °हता; T1 °समा (for °सहा). D1 शस्त्रस्य सहितायुष. — ^{e}) K6 G3. 6 °विनिर्दिष्टाः. — ^{f}) K1. 2 °णांभसा.

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।

C. 1. 629
B. 1. 2. 335
K. 1. 2. 355

---

221 G7 om. 221 (cf. v. l. 220). — a) K4 D1. 12 अपाने; G2 आसन्नाः; G3 आपन्ने. N (except K0-2 D5; for D14 see below) पानकलिताः; M1. 3 °कुपिताः. D14 अपेयपाननिरताः. — b) K2. 4 °प्रनो°; D2 °प्रणो°. — c) K2 एरिका°; D3. 4 ऐर°; G2 घेर°; G4. 5 एळ°. D2 °भिः शस्त्रैः. — d) D3 °रेतराः; G2. 3. 6 °रेतरे.

222 a) D6 transp. यत्र and सर्वक्षयं. M2. 4 सर्वं. B2m °यं भूत्वा; B4 (m as in text) G2. 3 °यं दृष्ट्वा. — c) K1 D2 G4. 5 नाभिचक्रामतुः; V1 Dr2 Dn2 D5. 6. 9-12. 14 G3 °तिचक्रा°; D3 G2 तानि च°. D3 °क्रमितुं. — d) D14 प्राप्य. K2 सदा; K6 V1 B1 (m as in text). 3. 4m Da Dn D1. 3-12 महत्; B4 शुभं; G4-6 परं (for समं). Dr सर्वसमं महत्. ❀Arj.: सहदित्यपपाठः (for महत् of K6 etc.).❀

223 a) G2 °वत्यां. — b) D12 यत्र वृ°; D13 एता वृ°. K1. 3 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G2. 4-6 कृष्णाद्रि°; T2 कृष्णवि°; M1 पुत्रवि°. — d) K1 G2. 3 शांतिं (for चार्तिं).

224 a) K3. 6 V1 B Da Dn Dr D2-13 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य; Dr3. r4 स संस्कृतं); D1 T1 G4. 5. 7 संस्कृत्य च; G6 संत्यज्य च. V1 Dn Dr3 D5. 9 G4. 5 °त्य नरश्रे°. — b) K2 शूरमा°. — c) B4 युद्धं (for यदु-). — d) K1 आसन्नं; K6 आत्मनो; D1 अपानं; D3. 6-12 अपाने; D14 °पातं; G7 अहाने (for आपाने). G2 श्रेयसं म°.

225 a) K0 B2. 3 (latter two marg. as in text) Cd शरीरे. Da (erroneously) शरीरं (as in text). ❀Arj. (acc. to Da2): शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्तं। शरीरमिति वा पाठः।❀ — d) K1 D1 सत्कारं. Dr4 D13 लभया°.

226 a) B4 स बालवृद्धं°; D1 संवृद्धबलं°; D14 स वज्रं बाल°. — b) K3 T °वत्यां तथा; D2 °कायास्ततो. K4 B2. 3 D5. 9-11. 14 G2. 3 M °सतोर्जुनः; G7 °सदार्जुनं. — d) K4 D1. 14 गांजीवस्य.

227 ab) D13 चैव देवानां. D14 चैव शस्त्राणां दिव्यानामप्र°. K4 B1 Dr3. r4 °णां च प्र°; K6 V1 B2. 3 Da Dr1. r2 D5. 13 °णां चाप्र°. — c) D13 नानावृष्णि°; D14 तेषां वृ°. — d) D14 प्रहृताना°.

228 b) K0. 2 D2 °प्रणोदितः; K4 °नोदि°; G3 °साद°. — c) K0. 2. 3 B4 °राजं समागम्य; G3 °राजानमाश्रित्य.

229 a) Da D13 T2 G7 इत्येवं; T1 G4-6 इतीदं. K0. 3 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5. 13. 14 G7 मौशलं. — e) B4 अष्टाध्यायाः. K3 D2 प्रसंख्याताः; K4 च सं°. K0. 2 अष्टाध्यायं समाख्यातं; D14 अष्टाध्यायास्तु सं°; S (G1 missing) अष्टाध्यायाः प्रसं°. — d) T1 G4-6 M2. 4 श्लोकाग्रं च. — K1. 3. 4. 6 Da Dn Dr D1. 2. 4 (marg.). 6. 8-11. 13 ins. after 229:

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना ।
[K1. 3 विंशतिश्च तथा श्लोकाः सं°. Da D13 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व°.]

230 ab) K1. 3 B D14 °प्रास्था°. D2 °निकं पर्व तस्मात्तस्मं°. — c) D3. 4 तत्र. D3 राष्ट्रं (for राज्यं). — e) D3. 12 द्रौपद्याः. D1 सहितं. D12 G3 देव्याः. G2 °हिताः सर्वे. — f) G7 om. 230f. K6 V1 B D (except D2. 14) महाप्रस्थानमास्थिताः (B1. 3 Da2 D13 °श्रि). — K3. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) ins. after 230:

172* यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितस्य पार्थस्तस्मै महात्मने ।
ददौ संपूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्पतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् । [5]

C. 1. 230
B. 1. 2. 365
K. 1. 2. 366

द्रौपद्या सहिता देव्या सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०
अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२३१
स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।
अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ।
श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२
अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः ।
खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ॥ २३३

एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् ।

[(L. 3) D6. 8. 9 तद्दिष्टं; D10. 11 °ष्टवं. — (L. 5) K6 स सर्वानव°. — (L. 6) B Drs. r4 D4. 9. 10 °प्रास्था°.]

231 G7 om. 231–2. — [a]) B3 तत्रा°; Dn Dr D2–4. 6. 7. 9–12 यत्रा°. S (except M1. 3; G1 missing; G7 om.) अध्यायाश्च त्रयः. K1 D1 °ध्यायत्रयं प्रोक्तं. — [b]) K0–2. 4. 6 V1 B4m Da Dn D1–13 शतत्रयं; K3 M1. 3 शतद्वयं; B4 Dr D14 G2. 4–6 तथा शतं; G3 शतं स्मृतं. — [d]) K1 D14 °ताः परमर्षिणा.

232 G7 om. 232 (cf. v. l. 231). — [a]) D2 ततः प्रोक्तं. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 232[ab]:

173* प्राप्तं देवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराट् ।
आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।
तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः ।
स्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः ।
स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातना विपुला भृशम् । [5]
देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् ।
शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः ।
निदेशे वर्तमानानां देशे तत्रैव वर्तताम् ।
अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।
आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम् । [10]
स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट् ।
मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता ।

[(L. 1) B4 °र्थं दृष्ट्वा. — (L. 2) K3 B1. 4 D2 स महाप्रा°. — (L. 3) K4 °स्थामचलां; K6 °स्थानिश्चलां; Da D18 °स्थाविपुलां. — (L. 4) K3. 4. 6 V1 Da Dr1 D1. 3. 5–12 स्वरूपं. — (L. 5) K6 D2 स्वर्गप्राप्तिश्चैव तथा; V1 B (B1m as above) Da D6–13 स्वर्गं प्राप्तस्य च तथा. — (L. 6) K3. 6 V1 B1 Dr D7–12 दर्शितः. — (L. 7) K3. 4. 6 V1 B4 Dr D2. 5–8. 10–12 श्रुत्वा यत्र स धर्मात्मा. — (L. 12) K3. 6 V1 B Da Dr D2. 5. 13 °णैः सुखी. — K3. 4 (marg.) Dr D4 ins. after line 12 above:

174* कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्यते ।
समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मनाम् ।
कीर्त्यते यत्र विधिवत्स्वर्गसंवाद एव च ।
स्थानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः ।]

— On the other hand, G2. 4 ins. after 232[ab]:

175* यत्र दुर्योधनादीनां श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
निर्वेदं परमं गत्वा स्वर्गं नाकाङ्क्षदव्ययम् ।
देवानां वचनाद्यत्र तनुं त्यक्त्वा महारथः ।
स्वर्गं नित्यं महातेजाः स्वस्थानमगमद्वनम् ।

— [d]) K1 °तदिति सं°. K3. 4 V1 B D (except D14) पर्वण्यस्मिन्महात्मना. — [e]) G7 द्विशते. M1 चापि (for चैव). — K4. 6 Dn Dr D1. 3. 4. 6. 8. 9. 11 ins. after 232:

176* नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ।

233 [a]) K1 M (except M1) °वमुक्तानि. — [b]) K3 V1 Dr (except Dr1) D2. 4 T1 G3 पर्वण्यु°; Dn1. n2 M (except M1) °ण्येतान्य°. Dn3 पर्वाण्येतान्यनेकशः. — B2 Dr D7 om. 233[cd]. — [c]) T2 खिले तु. K3 °वंशेषु; M3 °वंशं च. — [d]) K1 V1 °व्यश्च; K6 B (B2 om.) Da Dn D1. 5. 13. 14 °र्यं च. K0 °क्षात्र की°. K4 V1 M2. 4 °कीर्तितः. — K4 B2 (which om. 233[cd]) ins. after 233[ab]: B1 Da D13, after 233: a repetition of 69[ab], 91* (cf. v. l. 69), and 69[cd]; that is to say:

177* हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।

Dr D4m ins. after 233[ab]: V1, after 233: a repetition of 69[ab] only (in Dr1 the repeated line is ins. after line 1 of 180*). — K3 ins. after 233: Dr D4m, after the repetition of 69[ab]: K4m (om. lines 13–15, 18 and 19), after the repetition of 91* (cf. v. l. 69):

178* ततः परं विष्णुपर्व महत्पर्वेत्युदाहृतम् ।
जन्म यत्र तु देवस्य पद्मनाभस्य मानुषम् ।
वसुदेवकुले जातो नन्दगोपकुले धृतः ।
यत्र बाल्ये स्वकर्माणि रमणान्यद्भुतानि च ।
यत्र कंसवधं कृत्वा रङ्गमध्ये चकर्ष ह । [5]
अनेकैः संश्रयैश्चापि जरासंधवधेन ह ।
विक्रमाद्रुक्मिणीं देवीमाहृत्य परवीरहा ।
परीक्ष्य च निवासार्थं द्वारकां विनिवेशयत् ।
कलिङ्गं दन्तवक्त्रं च रणे विक्रम्य जग्निवान् ।
राजशुल्कां च वै कृष्णः सत्यभामामथोद्वहत् । [10]
तयोदितः सत्यभामया गत्वा दिवमधोक्षजः ।
जित्वामराधिपं यत्र पारिजातमथानयत् ।
जज्ञे यत्र महाबाहुर्धेनुकं रणमूर्धनि ।

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः । C. 1. 650 B. 1. 2. 387 K. 1. 2 388

नरकासुरकालीयहयग्रीवं च दानवम् ।
केशिं सकालियदमं कालनेमिनमेव च । [15]
दोष्णां सहस्रं चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मणः ।
नक्षारं भार्यया सार्धं मुमोचयत्र संयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं पौष्करं तथा । [20]

[(L. 11) K3 चोदितः सत्यभामाया. — After line 12, K3 ins.:

179* जित्वा नृपान्रथांस्त्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभुः ।

(L. 17) K3 उमया (for भार्यया). K4 संप्राप्तं शरणं यत्र भार्यया सह मोचयत्. — After line 20, K3 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 4), which is further followed by a repetition of 233.]

— K4.6 V1 B D (except Dr2 D5.14; for D2 see v. l. 234) G7 ins. after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines (D6.7.12 om. line 1; D10 G7 om. line 2):

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।
खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ।

[K4.6 Dr D1.3.4.6.8–11 ins. before line 1 (Dr2, after line 20 of 178*):

181* अत्रापि परिसंख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां सहस्रं तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमाः ।

(L. 1) D3.4.6.8–11 विंशच्छ्लोक° (for दशश्लोक°). K4 Dr1.rs.r4 subst. for line 1 of 180*: K6 ins. after line 2 of 181* (cf. v. l. 234):

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै ।

G7 subst. for line 1 of 180*:

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।

K6 Dr D1.3.6.8–11 ins. after line 1 of 180*:

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिर्हरिवंशे प्रकीर्तिताः ।

(L. 2) K3 B3 Da D6.13 °वंशेषु; D8 °वंशश्च. V1 B2 °नि महात्मना. K3 °वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तितः.]

— T1 G2.4.5 ins. after 233:

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याताः परमर्षिणा ।
यत्र दिव्याः कथाः पुण्याः कीर्तिताः पापनाशनाः ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्राः समुदाहृताः ।
भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 [a]) K1.2 पुतच्चाखिल°; K3 °ल्सुखिल°; K4 D2 °ल्निखिल°; K6 V1 B Da Dn Dr D1.3.4.6–13 °ल्सर्वं समा°; D14 S °ल्सखिल° (G1 missing; G2.3.7 °ल्सकल°). K6 असौ निखिल आख्यातः. — [b]) K1.3 °ग्रहं; K4 °ग्रहः. K6 Dn Dr D2–4 भारते °ग्रहः. — After 234[ab], D2 ins. line 2 of 181*, followed by 182* (cf. v. l. 233). — D1 om. 234[cdef]. — 234[cd]=10[cd]. — [e]) K6 Da Dn D2.5.6.13.14 तन्महादा°. — [f]) K2 T G7 °दशैव तु; M1.3 °दशैव तत्.

235 D5 om. 235. — [a]) K3 नो (for यो). K6.2–4 Dr (except Dr2) D13.14 विंद्या°. — [b]) K1 °दास्तथा; K2.6 B1 (m as in text). 2.4 D Devp °दो द्विजः (for D2 see below; D5 om.; D6–8.12 °दो गुरुः; D14 °दान्बुधः); Cd as in text. D2 सांगोपांगान्सविस्तरान्. — [c]) T1 G7 स चा°. K2–4 Dr (except Dr2) D14 विंद्या°; M1.3 विद्वान्. — [d]) K2.4 D2 transp. स and स्यात्. — K6 V1 B2.4 Dn D2.6m ins. after 235:

186* अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।

[(L. 2) B2.4 °मिततेजसा.]

236 G7 om. 236–7. — [b]) K1.3 B2.4 Da Dn1 D1.7.11 अव्य°. Da D13 न विद्यते. — [c]) V1 Dn T1 °गिरं (for °रुतं). — [d]) B4 °क्षा काकस्य. B3 ध्वांक्षगिरो यथा. D14 वाग्यथा; T1 वा गिरा. M1.3 रूक्षं ध्वांक्षस्य वाशितं. — After 236, B4 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 5).

237 G7 om. 237 (cf. v. l. 236). — [a]) K4 B4 °माद्यस्मात्; T °मात्त°. — After 237[ab], B4 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 5). — [d]) D14 °धयो यथा.

238 [a]) D14 इव च तद्विजाः.

239 K1 om. 239[bc]. — [b]) K6 °नमुत्तमं. D14 G3–6

C. 1. 650
B. 1. 2. 167
K. 1. 2. 388

इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ॥२३९
अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४०
इदं सर्वैः कविवरैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२
आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं
विन्यस्तं महदिह पर्वसंग्रहेण ।
श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं
विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्लवेन ॥ २४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ समाप्तं पर्वसंग्रहपर्व ॥

M1 °श्रयं. — c) Ko.2.4.6 D2 °णां च सर्वेषां. — d) Ko.2 D5 °क्रिया.

240 Cf. v. l. 31. — a) Dr2 °श्रित्य तदा°; D1.12 °श्रित्येदमा°. — c) T2 G3 M3 °मनुपा°. — d) T2 G7 M4 °रणा.

241 Cf. v. l. 31. — a) K2.4.6 B (except B1) D (except D11) transp. सर्वैः and कविवरैः. — c) B2 D11 उदयं; D13 उदये. G5 °भिर्भूतैः; G7 °भिर्निलैः. K6 उदयं प्रेप्सुभिर्मर्त्यैः. — d) K1 अतियत्त इ°; K2 अभिकांत इ°. — N (except D11; Ko D2 om. 188*; K5 missing) ins. after 241:

187* अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषाश्चय इवाश्रमाः ॥
188* धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।
अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवात्मभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥

242 G6 om. 242. — b) K4 शुभं (for शिवं). — K3.4 m.6 V1 B (except B1; B3 om. 190*) D (except D2.14; Da2 Dr1.12 om. 191*) ins. after 242:

189* यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय संध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥
190* यद्रात्रौ कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ॥
191* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

[Da Dr (except Dr1) D13 transp. 189* and 191*.]

243 a) D3.14 °दमुत्तमं. K2 °हार्थात्. — b) Ko.2-4.6 B1.2 m.3.4 Da D1.3-13 G2 विज्ञेयं; K1 द्वित्र्यायं; V1 यो विद्वान्; B2 Dr N1p Cd द्विन्याय्यं; Arjp Devp द्वित्याज्यं. Da reads (erroneously) विज्ञेयं, but the true Arj. reading appears to be द्विन्याय्यं (as in B2 etc. above). B4 महदिदं; M2.4 °दिव. — c) T2 G6 M (except M1) महति (for भवति). G2.4.5 सुखं तदानीं. Dr1 °वहार्थं; T G6.7 M °वगाहो; G3 °वहोयं. — d) B Da Dr D3.5-8.12.13 विस्तीर्णो लवणजलो; D9-11 S (G1 missing) °र्णे °जले (T1 निस्तीर्णे °जले; G7 निस्तीर्णो °जलो). K4 °निधिर् (for °जलं).

Colophon: K5 G1 missing. — Ko.2.4 इति श्रीमहाभारते (K4 om. श्री-) आदिपर्वणि पर्वसंग्रहः (Ko cont. नाम द्वितीयो°; K2 cont. समाप्तः); K1.3 G5 इ° श्रीम° शतसाहस्र्यां (G5 °सहस्रिकायां) संहितायां आदि° पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (K1 om. द्वितीयः); K6 इ° श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायः समाप्तः; V1 B Da D13 इ° श्रीम° (B1.3 D13 om. श्री-; B2 om. श्रीम°) शत° सं° वैयासिक्यां (B2.4 om. शत° सं° वै°) आदि° पर्वसंग्रहः समाप्तः (B1.3 om. समा°); Dn इ° श्रीम° आदि° संग्रहः समा° (Dn3 cont. द्वितीयो° ॥ २ ॥); Dr D11 G6 इ° (Dr2 D11 G6 ins. श्रीम°) आदि° पौलोमे पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (Dr1 om. पर्वसं° नाम द्वितीयः; D11 cont. ॥ २ ॥); D1.2-8 इ° श्रीम° (D3.4 श्रीमन् for श्री; D5 om. श्रीमहा-) आदि° संग्रहः समा°; D9 इ° श्री आदि° पर्वसंग्रहः समा°; D6 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रिकायां सं° वै° आदि° अष्टादशपर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° ॥२॥; D7.12 इ° श्रीम° (D12 श्रीमन् for श्री-) आदि° पर्वसंग्रहः; D8-11 G7 इ° श्रीम° (D11 om. -महाभा°; G7 om. श्रीम°) आदि° पर्वसंग्रहो नाम (D10 om. पर्वसं° ना°) द्वितीयो°; T इ° श्रीम° शत° (T2 °सहस्रिकायां) सं° वै° आदि° (T2 ins. पौलोम) पर्वसंग्रहो (T1 om. पर्व-) नाम द्वितीयो°; G2 श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G3 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रि° वै° आदि° पर्वसंग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G4 इ° श्रीम° शतसहस्रि° सं° आदि° पौष्ये पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो°; M इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि) पर्वसंग्रहो (M2.4 पर्वसंग्रहाध्यायो) नाम द्वितीयो°.

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । C. 1. 663 B. 1. 3. 8 K. 1. 3. 3

3

[☞ The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS.: two Nepālī MSS. Ñ1, Ñ2; one Bangālī MS. B5; and one Malayālam MS. M5. On the other hand, the 14 MSS. mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K5. 6, Dr1–r4 (= Dr), D3–14 and G7. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1–44 and the words तमुपाध्यायः of 45 are lost on a missing folio (7). K1 S (G1 missing; G2 om.; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः; K3. 4 Ñ1 V1 B (except B4) D सौतिरुं. — Dn2 D2. 6. 7 G2–5 M1. 2 पारीक्षितः; D5 परी°. G3–5 om. कुरु°. G2. 4–6 om. उप-. K2 उपातिष्ठन् (for उपास्ते). After °स्ते, B1–3 Da D2. 5 S (except M1. 3; G1 missing) Cd ins. स्म; cf. 7. — After तस्य, K4 ins. च; Ñ1 M1 आसन्. After त्रयः, D1 B5 ins. बभूवुः; D3. 4 आसन् (see Ñ1 M1 above); cf. 19. T1 G2. 4. 5 शूर° (for श्रुत°). B1–3 transp. उग्र° and भीम°. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 G1 missing. — Ko Ñ1 G6 M1 तत्र चाभ्या(Ko M1 °भ्य)गच्छत्; K1 तत्राभिग°; K4 D2 तत्र चाभ्या(D2 श्वा)गमत्; V1 तत्रार्तोभ्याग°; B Da D5–7 अभ्याग°; Dn D1. 3. 4 आग° (for तत्र श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2. 4. 5 श्वाभ्या(G2. 4 °भ्य)गात्. After श्वा, T2 G3 M2–5 ins. कश्चिद्- — Ko. 1 Ñ V1 B4 Dn (except Dn2) D1 T1 G2. 4. 5 M1. 2. 4 om. स. After स, K4 ins. तत्र. Ko m °स्य स भ्रातृ°. T1 G2. 4–6 om. अभि-. V1 मातुः सकाशमग°. B5 G3 M1–4 अग°; D2 अगमत्; G2 M5 आग°; G6 अभ्याग° (for उपागच्छत्).

3 G1 missing. — B4 अपृच्छत् (for उवाच). — Ko. 4 किं करोषि; K3 B (except B5) किं रौषि (B1m as in text). — G3 om. from केना° up to end of 3.

4 G1 missing. — For 4 and 5, G3 subst. न किमपि मया कृतमिति. — K2 om. स. G2 अवोचत् (for प्रत्यु°). — D2 om. from जनमे° up to °रुवाच (6). T1 om. from भ्रातृ° up to स्थित्वा (46). K3 om. अभि-.

5 D2 T1 om. 5; G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — D5 °राधः कृतः (for °राद्धं).

6 D2 om. up to उवाच; T1 om. 6; G1 missing. — Ñ1 D5 स तां मातरं प्रत्यु°. — K1. 4 Ñ1 °वेक्षेहं ह°. K4 T2 न चावलीढ इति; B4 नावलिहामीति; D2 न चाव°; G (G1 missing) न चावलीढेहमिति (G4–6 om. च); M न चावलीढमिति (M1. 5 om. च).

7 T1 om. 7; G1 missing. — Before तच्छ्रु°, B2 ins. स; B4 सा. G2. 4–6 M1 om. तच्छ्रुत्वा. B4 om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B2 तन्मा°; G3 सा (for तस्य माता). N (except K D2. 5) T2 G2. 4–6 °त्र दुःखार्ता. B4 (m as in text) T2 G3. 6 M2–5 अग°; D2 M1 अगमत्; G2. 4. 5 आग° (for उपाग°). K4 D1 om. यत्र स. K2 D3. 6. 7 T2 G6 M5 om. स. Ko. 2 असौ; D5 राजा (for स). After °जयः, B4 ins. पारिक्षितः. After 7, G (G1 missing) ins. स्म (cf. 1 and v. l.).

8 T1 om. 8; G1 missing. — M (except M1),

C. 1. 669
B. 1. 3. 8
K. 1. 3. 8

किमर्थमभिहत इति । यस्माच्चायमभिहतोऽनपकारी तस्मादद्दष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ ८ ॥ स जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ ९ ॥

स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥ १० ॥ स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषयोद्देशे आश्रममपश्यत् ॥ ११ ॥ तत्र कश्चिदपिरासांचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ॥ १२ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय वव्रे ॥ १३ ॥ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति ॥ १४ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातः । महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुकं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ संवृद्धः । समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम् । यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम् । यद्येत-

---

omitting स at the beginning, read it before तत्रो°. — K2.4 Da यत् (for अयं). D2–4 मम (for मे). B4 om. किंचित्. M1.3 transp. न and किंचित्. — After °राध्यति, K1 Ñ2 V1 B (except B4) Dn D1.3.4.6 ins.: नावेक्षते हवींषि नावलेढि (B2.3 °वलीढ इति). — After (the first) इति, V1 Dn D2.4 m.5.6 S (T1 om.; G1 missing) ins.:

192* न किंचिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच ।

[D4m G2.4–6 °वतस्तानाह सरमा. D5 om. ते । सा. — T2 G3 M तान्पुनरुवाच.]

— K2 यस्मात्त्वभि°; K4 °स्मात्त्वयायमभि°; Ñ1 V1 D G6 °स्मादयमभि° (D2 as in text; D5 °स्मात्त्वयाभि°); B4 (m as in text) यतोयमभि°; G2.4.5 °स्मादभि°. K4 B4 G (G1 missing) M ना(M3.4 न)पराधी (B4m कारी); D4 नाप° (for ऽनपकारी). G2 तस्माद्दुष्टं; G3 °स्माद्विषतं.

9 T1 om. 9; G1 missing. — K4 Ñ V1 B (except B4) D om. स. Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.5) G6 भृशं (for दृढं). D6.7 संतप्तो (for संभ्रा°).

10 T1 om. 10; G1 missing. D5 om. 10—11. — Ko D3.4 om. स. G2–5 M हस्तिन°. Ko T2 अभ्ये°; K1 समे° (for प्रत्ये°). K1 B2 Dn D1.3.4 अन्विष्यमाणः; K3 अभिगच्छ°; G2 °मानं. M (except M1) चिंताम् (for यत्नम्). G2.3 संशम°; G4–6 नाश° (for शम°).

11 D5 T1 om. 11; G1 missing. K1 V1 Dn D1.2 S (T1 om.; G1 missing) गतः (for यातः). Dn2 D6.7 G2–5 M (except M5) पारीक्षि°. K1 Ñ2 V1 B D (except D2; D5 om.) °विषये (for °विषयो°). G2.3 अगच्छत् (for अपश्यत्).

12 T1 om. 12; G1 missing. — K1 reads आसां° after (the first) नाम. G2.3 तत्र च निवेशयांचक्रे श्रुत° नाम कश्चिदपिः. — Ñ1 D5 M1 तस्याभि(D5 °पि)हि(M1 °र)तः; Dn D1.3.4.6.7 तस्य तपस्यभिरतः. K1 पुत्र आसीत्; M (except M1) °न्नश्नास्ते. After 12, B3 T2 G (G1 missing) M2–4 ins.: तपोभिः संभृ(G2.3 °वृ)तः (T2 G6 M2–4 °तं).

13 T1 om. 13; G1 missing. — D2.6.7 om. तं. G2.3 पुत्रमुप(G2 °पा)गम्य. Ñ1 T2 om. पारि°. Dn D2.5–7 G2–5 M (except M5) पारी°.

14 T1 om. 14; G1 missing. — K1.2 T2 M2.4.5 om. स. — D1 G3 om. अयं. G2 om. अयं तव. B4 भवतु (for अस्तु).

15 T1 om. 15; G1 missing. — G4 om. स. After °वाच, B (B4 before °वाच) D (except D2) ins. जनमेजयं. Ko.1.3 भो राजन् जन°; G2.3 भो भो जन°. K1.4 G4–6 om. अयं. K3 भार्यायां; D2.5 सर्पिण्यां (for सर्प्यां). — K2 G (G1 missing) °तपाः (for °तपस्वी). D2 °संयुतो (for °संपन्नो). B3 om. मत्तपोवीर्यसं°. V1 D2.4 G2 महत्तपो- (for मत्तपो-). Ko.2–4 -संभृतं; K1 Ñ V1 B4 D (except Dn1.n2 D2.5) -संभू°; G2.3 -संपन्नो (for -संभृतो). T2 G4–6 M शुक्रं; G2 °क्रः (for शुक्रं). G4–6 पिबंत्याः (for पीतवत्याः). S (T1 om.; G1 missing) सर्प्याः (for तस्याः). K3 Ñ2 D5–7 T2 संभूतः; B °वृत्तः (B3m °भूतः; B4 °भूतः; B1m as in text); Dn D1.3.4 जातः (for संवृद्धः). — K1 transp. सर्वाः and पापकृत्याः. After शमयितुं, M2.4 ins. शक्तः and om. from अन्त° up to °मुक्तो (16). G2 शमयितुं महत्तरेण देवकृत्येन. — Before अस्य, T2 ins. अपि च. G3 om. अस्य. T2 G2.4–6 M3.5 अस्य वै विद्यते त्वेक°; M1 अपि चास्यास्त्येक°. D2.4 °शुमहाव्रतं. — D2.4 S (T1 M2.4 om.; G1 missing) यद्येनं. B4.5 °नं यः कश्चि°. G4–6 om. ब्राह्मणः. K2.4 Da1

दुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ C. 1. 681 B. 1. 3. 25 K. 1. 3. 25

D3. 5 T2 किंचिदर्थं°; B3 G2 कश्चि°. Ko. 1 B4 D2 G2–5 °याचते; K3. 4 B2 G6 M1 °याचेत (for °याचेत्). Ñ2 B4. 5 Dn D1 G2. 3 om. तं. B2 D5 T2 G4–6 तत् (see below); M1. 5 ततः (for तं). G4–6 M3 transp. तं (G4–6 तत्; see above) and तस्मै. — Before यद्येत°, D2–4 ins. मयैतदुक्तं. T2 G (G1 missing) M1. 3. 5 यद्येतत्सहसि (T2 °से). Before ततो, D2 ins. यद्येतत्संपादयसि. T2 G3 इतो (for ततो).

16 T1 om. 16; G1 missing. — M2. 4 om. तेनैवमुक्तो (cf. v. l. 15). D2. 3 तेनेदमु°. — Before तथा, Dn D1. 5–7 ins. तत्. B4 (m as in text). 5 क(B5 च)रिष्यामीति.

17 T1 om. 17; G1 missing. — After तं, T2 ins. पुत्रं. Da D1–3 °दायोपवृ°; G2. 3 °दाय निवृ°; Cd as in text. — K4 आनीत (for वृत). M (except M1) transp. अयं and वृतः. — D2. 3 om. अविचारयद्भिः. B4 (m as in text). 5 °विचार्यमिति. Ko. 3 ins. भवद्भिः before, K1. 4 Ñ2 B (B4 marg.) Da D1. 2. 6. 7 after, अविचारयद्भिः; on the other hand after the latter, M (except M1) ins. युष्माभिः.

18 T1 om. 18; G1 missing. — G2. 3. 6 M ins. त्रयः before, and ते after, तस्य (M1 om. ते). K3 D5 अस्य (for तस्य). — B4 (m as in text) G4. 5 om. स. After तथा, G4–6 ins. तान्. B3 °न्समुद्दिश्य. V1 संप्रतस्थे; B4 अभिप्र°; T2 प्रतिप्र°. K3 D1–4. 6. 7 G2–5 om. -प्र-. — D3 M1 om. च. D5 निजवशे; T2 G2. 3 M3. 5 स्वव°; G6 M2 स्वांशे; M4 स्वं (for वशे).

19 T1 om. 19; G1 missing. — D6. 7 अवसरे (for अन्तरे). M1 om. कश्चिदृषिर्. K1. 4 Ñ V1 B D (except D1; for D2 see below) नामापोदः; T2 G2. 3 °मायातः; G6 °मायोनिजः; Nilp Cd as in text. ❀ Dev: अयोदृदिति वा पाठः । अयोमया दंता अस्येति । ❀ D2 नामापोदस्यापत्यं. T2 G2. 3 M (except M1) ins. सं- before बभूं. B4 ins. च after °मन्युः. D4 S (T1 om.; G1 missing) °रुणिपांचालो (M °ल्यो). D4 M वै°; T2 G4–6 वै°; G2. 3 वैल्वः (for वेदः). K1. 2 Ñ1 D2–4 T2 G4–6 M1 om. च; cf. 1.

20 T1 om. 20; G1 missing. — M1 पुत्रं (for शिष्यं). B4 ins. आहूय after °ष्यम्. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालं (G2 °लिं; M °ल्यं). — Before गच्छ, K3 ins. वत्स; T2 G2. 3. 6 भो; M भो आरुणिपांचाल्य. B1. 4 M1. 2. 5 ins. उप- before बधा°. B1m बध्यतामिति.

21 T1 om. 21; G1 missing. — K2 om. up to °खण्डं. Dn1 D3 M2 om. स. M1 transp. स उपा° and संदि°. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालः (M °ल्यः). K1 V1 B4 D7 G4–6 M om. तत्. K1 om. बद्धुं. B1m. 4 D1. 6. 7 T2 G2–5 M (except M1. 2) बंधुं. N °शकत् (K D5 as in text; D2–4 अशक्तः) (for नाश°).

22 T1 om. 22; G1 missing. — K (except K1) D3. 4. 6. 7 M1. 3. 5 संक्लिश्य° (for स क्लि°). K1 नापश्यत्तपाय (sic); K2 अथाचिंतयदुपायं पश्यत्; K3 [s]चिंतयदु°; K4 [s]चिंतयदुपायं नापश्यत्; T2 G2. 3. 6 M2–5 गतिमपश्यत्; G4. 5 [s]भवत्किंचित् (for sपश्यदुपायं). Ñ1 M1 om. उपायम्. — G6 ins. तावत् before करि°. G4–6 om. इति.

23 T1 om. 23; G1 missing. — K3 transp. संवि° and केदा°. — After °याने, Ñ B4. 5 D2–4 M3 ins. च; B1 Da तु; B3 तथा; Dn D1. 6. 7 M5 च तथा.

24 T1 om. 24; G1 missing. — K4 तत्र (for ततः). Ñ1 ins. स before, G2–5 M2. 4 after, कदाचित्. After °ध्यायः, G4–6 ins. तस्मिन्ननायाते. K1 आयतौ; K3 °यादौ; Ñ1 G4. 5 °यातो; Ñ2 V1 B D °पोदो; T2 स; G3 °योथ; G6 °योद- (for आयोदो); cf. v. l. 19. B4 D2. 4 T2 G4–6 शिष्यावपृ°. — K4 S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालो (K4 M °ल्यो).

C. 1. 690
B. 1. 3. 26
K. 1. 3. 26

ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्तस्ताञ्शिष्यान्प्रत्युवाच । तस्मात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति ॥ २६ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि । वत्सैहीति ॥ २७ ॥ स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयमस्मिन्केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् । आज्ञापयतु भवान् । किं करवाणीति ॥ २८ ॥ तमुपाध्यायोऽब्रवीत् । यस्माद्भवान्केदारखण्डमवदार्योत्थितस्तस्माद्भवानुद्दालक एव नाम्ना भविष्यतीति ॥ २९ ॥ स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्माच्चया मद्वचोऽनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति

25 T1 om. 25; G1 missing. — B4 (m as in text). 5 D3–5 T2 G4–6 तौ (for ते); cf. v. l. 24. After ते, Ñ V1 B1.2.4m D (except D2–5) ins. तं. B4.5 D5 T2 G4–6 °त्यूचतुः; D3.4 प्रोचतुः (for प्रत्यू°). — K1.4 Ñ D (except D2–4) भगवंस्त्वयैव प्रे°. S (G1 missing) om. गच्छ. B4 ins. उप- before बधा°.

26 T1 om. 26; G1 missing. — K2 G4–6 M2.4 om. स. M (except M1) om. शिष्यान्. B4 (m as in text). 5 D3 G4–6 तौ शिष्यौ (for ताञ्शिष्यान्); cf. v. l. 24, 25. — D2.4 om. तत्र. K1 B4 Dn D1.6.7 T2 G3–6 transp. सर्वे and तत्र. After °च्छामो, B4 ins. वयं. Before इति, K1.3 Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. गत.

27 T1 om. 27; G1 missing. — Da1 M1 om. स. T2 G4 om. स तत्र. K2 D2–4 G2.3.5.6 M (except M1) om. तत्र. T2 तत्र; G6 तत्र हि (for तस्य). — S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचाल (M °ल्य).

28 T1 om. 28; G1 missing. — K3 B3 Dn3 D5 G4–6 om. स. S (except M1; T1 om.; G1 missing) °णिपांचालः (M2–5 °ल्यः) (for आरुणिः). D2.3 सहसोद्दाल्योत्थाय. K0.3 B4 om. तं. B5 G3–6 M1 om. उपाध्यायं. T2 अथ धौम्यं (for तमुपाध्यायं). — M5 om. from चैनं to सहसा. — K3 om. अयं. T2 G (G1 missing) M2–4 अहं (for अयं). K2.3 °स्मिन्; T2 G6 °स्मात् (for अस्मि). K2.3 T2 G6 M1 om. अत्र. T2 G6 °खंडात् (for °खण्डे). D5 om. अवार°. K0.4 V1 B4m अधार°; Ñ2 अवधार° (for अवार°). Ñ1 G2–5 M (except M5) om. सं- (of संरो°). D5 संदि°; T2 प्रवि°; G2–5 संप्रवि° (for संविष्टो). After °च्छब्दं, Ñ V1 D5 ins. च. T2 समश्रुत्वैव (sic) (for श्रुत्वै°). G4.5 transp. एव and सह°. K0.2 अवदाल्य; K4 अवदा° (for विदार्य). — K1 om. from विदार्य up to भवान् (29). — K2.4 Ñ2 V1 Da D2.5–7 T2 G2.4–6 भगवंतं (for भवन्तं). — G4 om. from तदभि° up to °र्योत्थितः (29). — D2–4 °वादयामि. Ñ1 om. भग°. K3.4 B3–5 Da1 T2 G3 भवंतं; D2.5 °गवन्; D3.4 °वान् (for भग°). — K2 V1 B3 D5 भगवान्; D4 °गवन् (for भवान्). D6.7 °ज्ञापय भगवन्. — Ñ2 V1 B4m Dn कं (for किं). After किं, Ñ2 V1 B D (except D2–4.6.7) ins. अर्थं (B1 अहं; B1m अर्थं). B4 (m as in text) करोमि (for करवाणि).

29 T1 om. 29; G1 missing. K1 om. up to भवान्; G4 up to °र्योत्थितः (cf. v. l. 28). — Ñ2 V1 Dn D6.7 स एवमुक्तः (for तं). After तं, D1 ins. स एवं. N (except K2–4 Ñ1 B4 D2–4; K1 om.) प्रत्युवाच (for अब्रवीत्). — D6.7 यत् (for यस्मात्). K3 इदं (for the first भवान्). Before केदा°, Ko.2.4 D2.4 ins. इमं; Ñ1 इति; B4 इदं. After °खण्डं, B1 ins. सहसा. Ko.3.4 °दाल्य; Ñ V1 B D (except D2) G2 M (except M1) विदा° (for अवदार्य). K1 अवदार्यैवयोत्थि° (sic). D6.7 तत् (for तस्मात्). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5; for D1 see below) omitting भवान् before उद्दालकः, read it after नाम्ना. D1 G3 om. (the second) भवान्. K1 D6.7 om. एव. K (except K1) B4 D2–4 T2 अस्तु; Ñ1 M1 अस्ति; G (G1 missing) M2–5 भवतु (for भविष्यति).

30 T1 om. 30; G1 missing. D1 (hapl.) om. from उपा° up to °मुक्त (31). — K3 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–4) om. स. — After यस्मात्, K4 Ñ B D (except D2–4; D1 om.) ins. च. N (except K D2–4; D1 om.) मद्वचनं (for मद्वचः). Ñ2 एवाप्स्य° (for अवाप्स्य°). Ñ1 V1 B (except B4) Dn D2–5 T2 G (G1 missing) om. (the first) इति; cf. 77. — D5 G4–6 om. (the first) च. Ko.4 D2–4 T2 M2–5 om. ते; G2.3 M1 om. च ते. K1.3 Da D5 G2.3 om. (the second) च. M2.5 om. धर्म-. K2 G2.3 M2–5 om. (the last) इति. M1 च (for इति).

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्यागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति॥३५॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । C. 1. 705 B. 1. 3. 41 K. 1. 3. 41

31 T1 om. 31; G1 missing. — D1 om. स एवमुक्त (cf. v. l. 30). — Ñ2 B3 Da Ds om. स. K3 transp. स and एवमु°. D2–4 स्व- (for इष्टं). G4. 6 इष्टान्देशान्. — After 31, B1. 3. 4 ins. ह; Ko. 4 D2–4 एतस्मैषा परीक्षा आरुणेः (D2 om. आ°).

32 T1 om. 32; G1 missing. — G4–6 om. शिष्यः after °परः; G4. 5 read it after °योदस्य, G6 after धौम्यस्य. Ñ2 D2–4 तथा (for तस्य). K1. 2. 4 Ñ V1 B Da D6. 7 G2 आपोद°; D2–4 T2 उपाध्याय° (for आयोद°). Dn D1 आपोदधौ°; G3. 6 M (except M5) °योदधौ°. V1 om. धौम्यस्य. G2. 3 om. नाम.

33 T1 om. 33; G1 missing. — After तं, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. च. — Ñ2 V1 B (except B5) Da D5. 6 G4. 5 M1. 5 रक्ष (for रक्षस्व).

34 T1 om. 34; G1 missing. — D6 om. (the first) स. — V1 सर्वदा; B4 M1 सदा (for स च). Ñ1 B3 D2–4 T2 G (G1 missing) M2. 4. 5 om. गा. M1. 3 transp. गा and रक्षि°. After °क्षये, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. गुरुगृहं. Ñ2 B D (except D2–4) आग°; T2 G2. 6 M त्वाग° (for अभ्याग°).

35 T1 om. 35; G1 missing. — K2 प्रीत्या नमस्यंतं (for पीवानमपश्यत्). Before अपश्यत्, M1. 5 ins. एव. D5 दृष्ट्वा; G2. 3 पश्यते स्म; G4–6 एव दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — D5 शिष्यं (for चैनं). G4–6 om. चैनं. — V1 om. वत्सोप°. K4 कां नु (for केन). G4. 5 transp. केन वृत्तिं कल्प° and पीवानसि. Ko ins. परि- before कल्प°. T2 G6 om. पीवानसि. G4. 5 om. दृढमिति. Ko. 2 D2–5 दृढतरमि°; V1 दृढोसीति; B4 भृशमि°.

36 T1 om. 36; G1 missing. — D3. 6 om. स. M1 °ध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्यु°. D5 om. प्रति-. — Ko (hapl.) om. from भैक्षेण up to °वाच (37). Before भैक्षे°, K1 B1. 3 m Da2 Dn D1. 6, 7 ins. भो. The MSS. vary between भैक्ष- and भैक्ष्य-, both here and below. G2. 3 भैक्षवृत्तिं. D5 om. वृत्तिं °यामि.

37 T1 om. 37; G1 missing. Ko om. up to °वाच (cf. v. l. 36). — D6. 7 तमुवाचोपाध्यायः (for तमु°-°वाच); cf. v. l. 41, 45. — Before ममा°, T2 ins. निवेद्य गुरवेनुज्ञातो भुंजीयादिति धर्मः तस्मात्. K1 Ñ2 V1 B D (except D2–4) मयि (for मम). G2. 3 भिक्षितं (for भैक्षं). K1. 2. 4 D3–5 G2. 3 °पभोक्तव्यं. B (except B1) D5 om. इति (ins. in B3 marg.). — After 37, N (except Ko. 3 Ñ1) ins.:

193* स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D2 om. स तथा. K1 V1 B1. 3 Dn D1 उक्तः (for उक्त्वा). V1 B (except B1) Da °ध्यायस्य (for °ध्यायाय).]

38 T1 om. 38; G1 missing. — D6. 7 om. तथेत्यु°. K4 V1 कदाचित् (for तथेत्यु°). Ko–2 B1. 3 Dn D1–4 उक्तः (for उक्त्वा). — V1 om. from पुन° up to °क्षित्वा च. — Before रक्षि°, K1 Ñ2 B (except B4) D (except Dn D2–4) ins. अहनि; K4 ततः प्रभृति स. D6. 7 भिक्षि° (for रक्षि°). After °क्षित्वा, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. निशामुखे गुरुकुलं (Ñ2 B2. 4. 5 D5 °गृहं), and om. च. T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2. 3 पुनरुपा°) (for चागम्य). M1 om. रक्षित्वा चा°. M1 पुनर् (for तथैव). K1 Ñ2 B D (except D2–4) गुरोः (for तथैवोपाध्यायस्य).

39 T1 om. 39; G1 missing. — G2. 3 M (except M1) om. तथापि. K (except K1) T2 तथैव (for तथापि). B2 G4–6 om. अपि. K1 G6 अवोचत्; Ñ1 चैनमुवा°; V1 अवादीत्; T2 तथोवा° (for उवाच). — D6. 7 om. सर्वं. V1 एव (for अशेषतस्ते). — G2. 3 om. इदानीं. — In G2, 39–45 are ins. in marg.

40 T1 om. 40; G1 missing. — After °मुक्तः, Ñ2 B (except B1) Da D5–7 ins. तं. K1 Ñ2 B D °ध्यायं.

C.1. 705
B. 1. 3. 41
K. 1. 3. 41

तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्येषामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । लुब्धोऽसीति ॥ ४१ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४२ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । अहं ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि न चान्यच्चरसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतद्भ्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मयाननुज्ञातमिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहानेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४६ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमेवापश्यत् । उवाच चैनम् । भैक्षं नाश्नासि न चान्यच्चरसि । पयो न पिबसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्त

V1 प्रोवाच (for प्रत्यु°). — G3–6 M (except M1) om. भग°. K3 D5 भगवंस्ते; Ñ1 B4 D3.4 भव°; D6 T2 M1 भवतो (for भग°). Before निवे°, V1 B2.4.5 S (T1 om.; G1 missing) ins. भैक्षं (also spelt °क्ष्यं). S (T1 om.; G1 missing) transp. निवे° and पूर्वं. Before अपरं, G6 ins. तुभ्यं; M1 मम. M5 परमं (for अपरं). After °परं, Ñ1 ins. भैक्ष्यं. — D2–4 om. इति.

41 T1 om. 41; G1 missing. — D6.7 तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 45. — D2–4.6.7 गुरुकुलवृ°. — After °मपि, K1 Ñ2 V1 B D ins. भैक्षोप(D6.7 ins. °वृत्ति-)जीविनां. Before एवं, Ñ2 Dn D1 ins. इति. — G4.5 M1 om. इति.

42 T1 om. 42; G1 missing. — After °त्युक्त्वा, D2–4 ins. पुनर्; G4.5 ता; G6 अन्येष्वपि. D2–4 S (except M1; T1 om.; G1 missing) transp. गाः and अरक्षत्. — Before रक्षि°, K2 ins. गा. K3 B4.5 D2–5 T2 G4–6 M2 om. च. K3 गाः; G2.3 अपि (for च). Ñ2 B4 G2.3 om. from उपा° up to °गम्य. T2 G4–6 M om. उपाध्यायगृहं. Ko.4 °क्षित्वा च गाः पुनरुपावृत्य गृहं°. D3.4 °गत्य (for आगम्य). Da2 M5 °ध्यायाग्रतः.

43 T1 om. 43; G1 missing. — Ko Ñ1 B1.2 Da T2 G (G1 missing) M3–5 om. अपि. G2.3 om. एव. B4 अपश्यत् (for दृष्ट्वा). B4 Da1 T2 M1 om. पुनर्. — Before अहं, K2 ins. भो; K3 Ñ2 B D (except D2–5) वत्सोपमन्यो (B4 चैनं दृष्ट्वा). — B4 हंत वत्स; G2 हंत ते (for अहं ते). D5 तत् (for ते). S (except M1; G1 missing) om. सर्वं. — Before पीवा°, G3 ins. त्वं. Ko.1 D2 G6 पीवा (for °वान्). Before असि, Ko Ñ1 ins. एव च; K1.2.4 D2 एव. After असि, Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. भृशं. — K1 करोषि (for कल्प°). Ko.3.4 D2–4 om. इति.

44 T1 om. 44; G1 missing. — K3 B5 Dn1 om. स. Before उपा°, K1 Ñ2 V1 B D T2 ins. एवमुक्तस्तं (K1 B4 om. तं). — T2 G2.3.6 M2.5 om. भो. G4.5 M1 ततः (for भो). T2 तासां; G6 तवा° (for एता°).

45 T1 om. 45. — G1 sets in again from प्रत्युवाच (cf. v. l. 1). — Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 41. — T2 G3 नैवं; G2 M2–4 °च (for नैतत्). K (except K3) Ñ2 V1 D1–5 G1–3 °भोक्तुं. K1 तव; K4 Ñ1 D2–5 T2 G1.2 M भवता; D6 भग° (for भव°). K1 Ñ V1 B D (except D2–4) G4–6 M1.3 नाभ्यनुं; G2.3 M2.4.5 न ह्यनुं (for -ननुज्ञा°).

46 T1 om. up to स्थित्वा (cf. v. l. 4). — T2 उक्त्वा (for प्रति°). After °ज्ञाय, M1 ins. ररक्ष. K1 G1–3 °ध्यायस्य (for °ध्याय-). G2.3 om. -गृहाने°. K (except K4) Ñ2 B4.5 D (except Dn D6.7) T2 G1.4–6 M -गृहं (for -गृहान्). K2 D2–4 आगत्य; T2 आगम्य; G1.4–6 M आसाद्य (for एत्य).

47 Ñ2 ततः पुनर् (for तं). Before पीवा°, T G4–6 M1 ins. तथा. All MSS. except K Ñ1 B4 D2–4 T2 G1 M1 दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — All MSS. except K Ñ1 B4 D2–4 G1.3 M1 om. चैनं. Before भैक्षं, N (except K Ñ1 B4 D2–4) G1 ins. वत्सोपमन्यो; G2.3 M (except M1) त्वं. D5 न भिक्षामश्ना°; T2 न तद्भैक्षमश्ना° (for भैक्षं ना°). B5 om. पयो न पि°. T G4–6 transp. पयः and न. — Before पीवा°, K2 D2–4 ins. तथापि. T1 G4.5 om. पीवानसि. K (except K2) पीवा (for पीवान्). After पीवान्, K Ñ1 G2.3 M1 ins. एव च (K2 G2.3 M1 om. च). After असि, K1 Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. भृशं. — After केन, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D1–4) ins. इदानीं. D2–4 G2 om. इति.

48 T2 om. स एव°. T2 तं (for उपा°). K1 transp. उपा° and प्रत्यु°. — D5 S वत्सानां वदनाध्युतं (for भोः). After °वामि, T2 G1.6 ins. इति. K1 om. इमे. K3 D5 T1 G1.4–6 M यदिमे (M1 om. मे); D2–4 य इमे; T2 G3

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते ॥ ५० ॥ स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकटूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्नागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥ C. 1. 718 B. 1. 3. 53 K. 1. 3. 53

त इमे; G3 इमे (for यमिमे). M1 om. वत्सा. K2–4 B4 D1.2 T2 स्तनात्; Ñ2 V1 B1–3 D (for D1.2 see above) G1.4 °नान्; T1 G2.3.5 M °नानि. D3.4.6(before corr.).7 T1 पिबंति (for °बन्तः). Before उद्गि°, T2 G1–3 M (except M1) ins. फेनं. N (except Ñ1 B4) T1 G4–6 om. इति.

49 K2 (hapl.) om. up to °द्गिरन्ति. B4 transp. तं and उपा°. T1 G1.4–6 M1 read वत्साः after एते, omitting it after °बन्तो. T2 om. गुण° वत्साः before प्रभू°; ins. गुण° after फेनं. B5 D2–4 T G1.2 प्रभूतं (for प्रभू°). T1 G4.5 om. फेनं. After °रन्ति, T1 G1.2.4.5 ins. इति. — N (except Ko.2–4 Ñ1) एषां (for एवं). Before अपि, M (except M1) ins. वर्तमानः (see below). K2 G1 om. अपि. K3 गते (for अपि). Before वत्सा°, Ko.3 ins. सर्व-; T2 च. After °त्सानां, K3 ins. अपि. K3 वृत्युपरोधे (om. करोष्येवं); T2 G6 M5 प्रत्युप°; G2 उप°; G3 °परोधकं (for वृत्यु°). M2–4 एव (for एवं). M (except M1) om. वर्त° (see above). M1 ins. इति after °मानः. M1 om. from फेनमपि up to end of 49. — T1 G4–6 om. अपि भवान्. Ko.4 transp. भवान् and न. T2 G2.3 M (M1 om.) transp. न and पातुं. After न, T1 G4–6 ins. एव. D5.6 T1 G (except G1) अर्हसि. Ko.4 D (except D1) om. इति.

50 T1 G1.2.4.5 om. स. M1 पुनः (for स). After तथा, Ko.4 ins. एव. Ñ2 V1 B (B4 marg.) D (for D2–4 see below) °श्रुत्य; D2–4 M1 उक्त्वा (for प्रति°). B4 (orig.) °रस्थः; G1 °रस्तथा (for °रस्ता). T1 G4–6 om. ता. K1 om. ता गा. After गाः, G2.3 M2–5 ins. च. N (except K Ñ1 D2–4) M1 पुनररक्षद्गाः (B4 marg.; D7 cont. निराहारः)(for निरा°—°रक्षत्). — D2 om. from तथा प्रति° up to end of 51. — K3 B4 M5 om. तथा. M1 om. तथा प्रति°. G4.5 °षेधे; M3 °क्रुद्धो (for °षिद्धो). Before भैक्षं, D3.4 ins. असौ. — K4 T1 G4–6 transp. पयः and न. — After फेनं, K1 ins. च; B1 अपि. G4.5 transp. फेनं and न. K1.2.4 Ñ2 D1.4.5.7 G2.3 नोपभुंक्ते.

51 D2 om. 51 (cf. v. l. 50). T1 G4–6 °रण्येषु. G4.5 °पर्णानि (for °पत्राणि).

52 G4–6 °पर्णैः (for °पत्रैः). Ko.3.4 B5 D5 om. भक्षि°. K1 क्षारतिक्तकटूष्णरूक्षतीक्ष्णवि°; Ñ2 V1 B3 (m as in text) °ट्वम्लतीक्ष्णविपाकैः (V1 with तिक्त- ins. before क्षार-); B1.2 °टूष्णविपाकैः; B4 °टुतावि° (m पाकैः); B5 °ट्वाम्लविपाकैश्च; D4 Dn D1.6.7 क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैः; D2–4 °टुतिक्तवि°; D5 ins. -तीक्ष्ण- before -विपा°; T G1.4.5 M °टुकोष्ण° (M5 °टुकोष्णविपाकिरन्तः); G2.3 °टुकोष्णवारिभिः; G6 °टुतीक्ष्णोष्णविपाकाच्च. D5 T1 G4.5 चक्षुषा; G2.3 °क्षुर् (for °क्षुषि). Ñ B3.4 D4 D6 G6 M2.3 °हते; D2–4.7 अप°; D5 M5 अपहते; G4.5 अभ्युप°; M1 अभिहते (for उपहतो). N (except K Ñ1 D2–5) बभूव (for ऽभवत्). — Before सोऽन्धो°, B3 D (except D1–5) M4.5 ins. ततः. V1 B (except B3) om. सोऽन्धोऽपि and instead ins. तत्र (B4 तत्; B1m तत्र; B5m ततः सोंधोपि). Ñ2 तत्र (for सः). B4 D2–5 चंक्रम°. Before कूपे, B4 ins. इतस्ततः. N (except K Ñ1 D2–7) पपात (B4 marg.; orig. as in text); G2.3 पतति स्म (for ऽपतत्).

53 B5 om. अथ. B4 (m as in text) तथा च (for अथ). After °गच्छति, K1 Ñ2 V1 B (B4 after °ध्यायः) D (except D5) ins. सूर्ये चास्ताचलावलंबिनि (V1 B2.5 D2–4.6.7 om. च); G2.3 ins. स. D6 T2 G6 शिष्यं (for °ष्यान्). K1 अब्रवीत्; M1 °चोदयत् (for अवोचत्). — K2.3 Ñ2 V1 Dn D2–5 ins. after अवोचत्: K4, after 53:

194* नायात्युपमन्युः । त ऊचुः । वनं गतो गा रक्षितुमिति । तानाह उपाध्यायः ।

— K4 cont.: उपमन्युः प्रेषितः. — B4 T2 om. स. K3 D2–4 T1 G4–6 om. स नियतं. M1 नूनं (for नियं).

C. 1. 718
B. 1. 3. 53
K. 1. 3. 83

स एवमुक्त्वा गत्वारण्यमुपमन्योराह्वानं चक्रे । भो उपमन्यो क्वासि । वत्सैहीति ॥ ५४ ॥ स तदाह्वानमुपाध्यायाच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः । अयमस्मि भो उपाध्याय कूपे पतित इति ॥ ५५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । कथमसि कूपे पतित इति ॥ ५६ ॥ स तं प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि । अतः कूपे पतित इति ॥ ५७ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि । तौ त्वां चक्षुष्मन्तं करिष्यतो देवभिषजाविति ॥ ५८ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन स्तोतुं प्रचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ॥ ५९ ॥

अ पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू
गिरा वा शंसामि तपनावनन्तौ ।
दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना-
वधिक्षियन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ६०
हिरण्मयौ शकुनी सांपरायौ

— G4–6 M1 om. ततो. K3 नागतः; T1 °च्छत् (for °गच्छति). After °च्छति, K3 B5 D3 G2 ins. इति. G1.3 om. चिरगतश्चेति. K2 Ñ V1 B3 D (except Da D5) T1 G5.6 चिरं (for चिर-). Dn D1.6.7 om. गतश्च. B3 om. च. T1 G4–6 M तु (for च). Before इति, Da ins. अन्विष्य; Dn D1.6.7 ततोन्वेष्य. After 53, Ko ins. अन्विष्यतामितश्चेतश्चेति, while K1 ins. a passage given above (q. v.).

54 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5) om. स. After °मुक्त्वा, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D5) ins. शिष्यैः सार्धं (D2–4 cont. अरण्यं). K1 Ñ2 V1 B D (for D5 see below) transp. गत्वा and अरण्यं. D5 G2.3 गत्वारण्ये. Before उपमन्योः, G1–3 M2–5 ins. उपाध्याय. T G4–6 M1 उपाध्यायः (for उपमन्योः). N (except K Ñ1 B4 D2–5) तस्याह्वानाय शब्दं चकार (for उपमन्योराह्वानं च°). — T2 om. वत्स. G1 om. एहि.

55 D2–5 तथा° (for तदा°). T1 G4.5 °ह्वानात् (for °ह्वानमुपाध्यायात्). K3 D5 °ध्यायस्य; B4 °ध्यायवचः (for °ध्यायात्). Ñ2 V1 B1–3.5 Da Dn D1.6.7 उपाध्यायवचनं (for तदाह्वानमुपाध्यायात्). G2.3 उप(G3 °पा)श्रुत्वा (for उपाध्यायाच्छ्रुत्वा). — K1 Ñ1 D2–5 T2 M3 अहम्; G1 अयमहम् (for अयम्). N (except K Ñ1 B4 D1.5) G1.4.5 अस्मिन् (for अस्मि). N (except K Ñ1 B4 D2.4.5) T2 om. भो उपाध्याय. After पतितः, N (except K Ñ1 B4 D2–7) ins. अहम् (for K3 see below); K3 M1 अस्मि.

56 Before 56, D5 ins. स एवमुक्त्वारण्ये. T1 G6 स (for तम्). — Ko.2.4 D3.5–7 G1.6 अस्मिन्; K1 Ñ2 B Da Dn D1 त्वमस्मिन्; M2.4.5 अपि (for असि).

57 Before 57, Ko.2.3.4 m ins. ततः. — After स, T G4–6 ins. च. D6 om. तं. K1 B Da Dn D1 उपाध्यायं; G2.3 तु (for तं). After तं, Ñ2 V1 ins. उपाध्यायं. — B4 D6 मया भक्षितानि । ततोऽस्मि (D6 °स्मिन्) (for भक्षयित्वा). T1 G4.5 अंधोभू(G5 °भ)वं (for अन्धीभूतोऽस्मि). Ko B4 D6.7 om. अस्मि. — B4 D6 om. अतः. Ko.4 D7 ततः (for अतः). Before कूपे, K4 G6 ins. अस्मिन्; D7 संक्रममाणः; T2 G1–3 M2–5 चंक्रम्य(M2.4 °म)माणः. K2.3 Ñ1 D2–5 G4.5 M1 om. कूपे. Ko अस्मिन्; T1 अन्यस्मिन्; G4.5 अस्यस्मिन् (for कूपे). D6 ins. नि- before पतित. After पतितः, B1 ins. अहम्.

58 G4 स्तुतौ (for तौ). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5) read देवभिषजौ after तौ; T1 G4–6, after त्वां. M1 स्तुत्वा (for त्वां). Ko.2.4 D2–5 करिष्येते; Ñ2 V1 B (except B4) D (for D2–5 see above) कर्तारौ (for करि°).

59 T2 G4–6 M1 °ध्यायवचनेन (for °ध्यायेन). Before स्तोतुं, N (except K Ñ1 B4 D1–4) ins. उपमन्युरश्विनौ (D5 cont. देवौ). D6 om. from स्तोतुं up to °श्विनौ. K1 Dn D1.7 G6 उप- (for प्र-). Before देवा°, K3 ins. उपमन्युरुवाच । ॐ. B1.5 Da D5 transp. वाग्भिः and ऋग्भिः. G1.3 om. ऋग्भिः.

60 [☞ The text of the As'vin hymn (st. 60–70) is still highly uncertain, in part even quite unintelligible, the MSS. being at this point all very corrupt.—One Devabodha MS. (Baroda 11372) incorporates the entire text of the hymn, in an extremely corrupt form; in the other Dev. MS. (Baroda 12928) the corresponding folios are missing. Since every word of the hymn has been commented on by Dev., it is possible to reconstruct the text of the entire hymn, as read by Dev., from the pratikas in the comm. Just for the text of this hymn, therefore, the readings of Cd have been cited only when they differ from those of the constituted text, and not also when the two texts agree as has

नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया
सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
षष्टिश्च गावस्त्रिंशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः

C. 1.726
B. 1. 3. 61
K. 1. 3. 61

been done for those portions for which the text of Dev. is not known in its entirety.]

Before 60, K1 ins. ॐ अश्विभ्यां नमः; D2 G1.6 ॐ. — a) G2 om. प्र पूर्वगौ. Da1 (hapl.) om. पूर्वगौ. G3 transp. पूर्वगौ and °जौ. After °गौ, Ñ2 B4 ins. देवौ. — b) Ko Ñ1 S om. वा. K3 D6 चा-; D2 Arjp (MSS. erroneously वा) वां (for वा). D2 प्रशंसा° (for शं°). Ko.2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपसा ह्यनंतौ; T1 M3 तपसाव°; Arjp तपसा हलेतौ (? read हनंतौ), and तपनाव° (as in text). — c) K2 Ñ S सुप(T1 सव)र्णावरजौ (M1 °दौ); Arjp सुवर्णौ वरजौ, सुवर्णाव°. Ko Da2 सयुजौ (for विर°). Ko सहायौ (for विमानौ). — d) Dn1 M2.3.5 अधिक्षियंतौ (as in text); Ko.3 M4 °क्षयंतौ; G2.3 °क्षीयंतौ; the rest °क्षिपंतौ.

61 a) Devp Arjp हिरण्ययौ. ❀ Arj: आथर्वण्याः श्रुतेः हिरण्ययाविति पाठः । ❀ — b) Ñ2 D2 G4–6 सुमनसौ; G2.3 सुनगौ (for सुन°). Cd Da जयंतौ (Da MSS. erroneously वैजयंतौ); Arjp विजयंतौ, वैज°(as in text). — c) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 G1.2.6 शुक्रं (for °क्रं). Ko.2 धयंतौ; B2 उपयंतौ; B4 उपंतौ (for वयन्तौ). G2.3 तपसा (for तर°). D2–5 T G सुवेषौ (G2.3 °दौ); M1.5 °वौ; M2.3 °पौ; Arjp °शौ. — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिव्ययंतौ; M1 अधिश्र°. K4 Arjp अनिशं; G2.3 चरितं (for असितं). N (except Ko.2–4) G2.3 विवस्वतः; T1 °स्वते.

62 a) Cd ग्रथ्नां (= मिलितां Comm.); T2 अग्रस्तात् (for ग्रस्तां). — b) K1 D3.4.6 G2.3.6 अमुंचतावश्वि°. — cd) Ko तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यासत्तमा गा; K1 तौ वत्सुवृत्तावनमंतमाययौ असतं तु मा गा; K2 तावत्सुवृत्तानमचपादौ सत्तमा मा; K3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया यौ सत्तमौ गां; K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; Ñ Dn तावत्सुवृत्तावनमंतमाययावसत्तमा गा (Dn1 मा); V1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यावत्समा गा; B2.3 तावत्सुवृत्तावनमत्त(B3 °न्त)माययासत्तमा गा; B4.5 Da तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमा गा; D1 तावत्सवृत्तावनवंतमाययामसत्तमा गा; D2 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया यौ सत्तमा गा; D3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमाययावसन्तमा या; D4 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया वसत्तमा गा; D5 तौ वत्सुवृत्तावनमन्तमाययौ सत्तमा गा; D6 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासदुत्तमांगा; D7 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमाङ्गा; T1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गा; T2 तावत्सुवृत्तावनमत्तमायया न सत्तमौ गा; G1 तावत्सुवृत्तावननुमर्त्तमाययौ नासक्तमौ गाः; G2 तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमौ गात्; G3 तपन्सुवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गा; G4.5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ वसत्तमौ गा; G6 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ तौ सत्तमौ गा; M1 तावत्सुवृत्तावनमत्रमाययासक्तमया; M2.4 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा; M3 तावत्सुवृत्तावनमत्त (*sup. lin.* त्र) मायया(corr. from मायय्यौ)म (*sup. lin.* स)त्तमा गा; M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ अत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा). K2 व्यरुणा; D6.7 अरुण; T2 वरुणा; G4–6 अरुणाव् (for अरुणा). K Cd उदावहं (K1 तदावहन्); G2.3 उपाव°. Arjp तौ वत्सवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्.

63 a) T2 M1.3 °शतं च. — b) D5 समलेभे; M1 दुहते तं (for सुवते तं). T1 सुमते दुरामतिः (for सुवते तं दु°). — c) T2 G4–6 °दोहन्नाः; M1 °दोहा नानाः (for °दोहनाः). — d) M1 om. तौ. T1 G1.2.4 M3.5 ताः (for तौ). K3 S अश्विभ्यां दुहते (T1 °तेर्; M4 as in text). K2 धर्म्यै; K3 धर्मे; Da M3 °र्म्यै (Da MSS. erroneously धर्म्मै); G2.3 वर्गे; M5 °र्घै. V1 उर्व्यां; Da उक्त्यं (MSS. erroneously उक्थ्यं); M1 अर्घ्यै; Arjp उक्थ्यं as in text (MSS. erroneously उक्त्यां).

64 a) D5 तमेकनाभिं. B4 सप्तशतान्यराः. T1 अथाश्रिताः. D3 om. श्रिताः. K2 स्मृताः (for श्रि°). — b) D5 corrupt; S प्रथिषु (T1 पति°; G2 वृणी°; G3 प्रणी°; M1 प्रतिष्ठा; M5 as in text). D5 om. अन्या. S (except T1 M2) अस्यां (for अन्या). K3 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे (for प्रधिष्वन्या). After प्रधिष्वन्याः, D2.3 ins. तथापरे. G2.5 अर्पितानि (for अर्पिता अराः). — c) K1 D1.4.6 Arjp षण्णेमिं; Ñ1 V1 S (except M1.2) Arjp सुनेमिं. V1 Da जगत्; B4 अज; G2 जनाः; G6 जरा (for अजरं). — d) D5 M1 मया; T2 G1.4.5 M2–5 मायया; G6 यथा

C. 1. 726
B. 1. 3. 61
K. 1. 3. 61

प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अराः ।
अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजरं
मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ६४
एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं प्रधि-
षण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विषक्ता-
स्तावश्विनौ मुञ्चतो मा विषीदतम् ॥ ६५

अश्विनाविन्द्रममृतं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
भित्त्वा गिरिमश्विनौ गामुदाचरन्तौ
तद्दृष्टमह्ना प्रथिता बलस्य ॥ ६६
युवां दिशो जनयथो दशाग्रे
समानं मूर्ध्नि रथया वियन्ति ।
तासां यातमृषयोऽनुप्रयान्ति

(for माया-). M_5 (hapl.) om. from समनक्ति up to °श्विनौ (65^a). S (except T M_5) अश्विना संसक्त (M$_1$ °नौ सन्ममवर्ति; M$_3$ समवर्ति) (for °नौ सम°). $\tilde{N}_1$ चक्षुषी; B$_{1.2}$ D$_{3.4}$ चर्षिणी; B$_5$ Da Dn$_2$ D$_2$ चर्षिणी; M$_1$ चाक्षिणी.

65 M_5 om. up to °श्विनौ (cf. v. l. 64). — ^{ab}) K$_3$ T G (except G$_2$) M$_{2.4}$ द्वादश (for द्वादशारं). Ko.$_{2.4}$ $\tilde{N}$ V$_1$ Dn D$_{1.3-5}$ M$_1$ om. प्रधि-. $\tilde{N}_2$ V$_1$ B$_2$ D$_{2.4}$ T G$_4$ M (M$_5$ om.) Arjp -षण्णाभं. D$_{6.7}$ प्रदिपन्नाभिं; G$_{2.3}$ प्रतिपन्नाहं; G$_5$ प्रधिषण्णाहं. B$_4$ om. एकाक्षम्. $\tilde{N}_1$ M$_1$ एकं; D$_{6.7}$ एकाक्षयं; T$_2$ °क्षरं; G$_{2.3}$ °काग्रं (for एकाक्षम्). K$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_4$ T$_1$ G$_{2.3.6}$ M$_{2-4}$ ऋतस्य (for अमृतस्य). $\tilde{N}_2$ V$_1$ D$_2$ Arjp धाम; T G M$_3$ धारं (G$_{2.3}$ धारयं) (for धारं°). $\tilde{N}_1$ अपि विश्वे. Da Dn$_1$ T$_1$ निषक्ताः (for वि°). — ^{a}) K$_3$ तावत्; B$_4$ S (M$_5$ om.) तम् (G$_{4-6}$ तद्) (for तौ). $\tilde{N}_1$ D$_{2.5}$ T$_1$ G$_{1.4-6}$ M$_3$ मुंचथः; $\tilde{N}_2$ B$_3$ °तं; D$_1$ G$_{2.3}$ °तौ; D$_7$ मा मुंचतः (for मुञ्चतः). ❀ Arj: सुवतः इत्यपपाठः । ❀ D$_4$ om. मा. $\tilde{N}_1$ V$_1$ ह (for मा). Ko.$_4$ D$_1$ विषीदत; K$_{1.3}$ $\tilde{N}_1$ V$_1$ D$_2$ T$_2$ G$_{4-6}$ M Arjp °थः; D$_5$ विषादं; D$_{6.7}$ °तां; T$_1$ G$_1$ °थ; G$_{2.3}$ °षीद्.

66 ^{a}) $\tilde{N}_2$ B$_1$ D$_{3.4}$ अश्विनाविंदुं; Da$_1$ °ना चंद्रम्; S (except M$_{1.5}$) °ना धेनुम् (for °नाविन्द्रम्). K$_1$ वृत्तं भूयौ; V$_1$ °भूयिष्ठं; B$_3$ D$_6$ °भूयः; S प्रवृत्तं भूयः (M$_{1.5}$ om. भूयः). K$_3$ D$_2$ (m as in text) इंद्रं वृत्तमवर्षासु भूयः (cf. 195*^{a}). D$_5$ अश्विनाविवृधामृतं वृत्तं भूयाः. — ^{b}) S (except M$_{1.3.5}$) तिरोधाम् (for °धत्ताम्). K$_3$ दासपत्नीं; T$_1$ G$_1$ M$_{1.5}$ °पत्निः; T$_2$ M$_{3.4}$ °पत्नीः; G$_{2.3}$ दानपत्नी. — ^{cd}) K$_1$ $\tilde{N}_2$ B D (except D$_5$) हित्वा; K$_4$ गीत्वा. K$_2$ M$_1$ गिरं; T G M$_{2-4}$ गिरीन्; M$_5$ शिरं. D$_4$ (m as in text). $_5$m मेघान् गिरं (for गिरिमश्विनौ). Ko गामुदाचरंतौ दृष्टमह्ना; K$_1$ गामुदाचरतौ तद्दृष्टमह्ना; K$_2$ गामुदाचरंतौ तद्दृष्टमह्ना; K$_3$ गामुदाचरन् तत् दृष्टं कर्म्म; K$_4$ गामुदाचरंतो तत् दृष्टमन्हा; $\tilde{N}_1$ गामुदाचरंतं तद्दृष्टिमन्हा; $\tilde{N}_2$ गामुदाचरंतौ तद्दृष्टमुक्त्वा; V$_1$ गामुदाचरंतौ तदृष्टमज्ञा; B$_{1.5}$ गामुदाचरन्तौ तद्दृष्टिमह्ना; B$_{2-4}$ गामुदाचरन्तौ तद्दृष्टमह्ना; Da$_1$ D$_{6.7}$ गामुदाचरं(Da$_1$ om. रं)तौ तदृष्टमह्ना; Da$_2$ गुमुदाचरंतौ तदृष्टमह्ना; Dn$_{1.n3}$ D$_{2.5}$ गामुदाचरंतौ तद्दृष्टिमह्ना; Dn$_2$ D$_{2\,m.3.4}$ गामुदाचरंतौ तद्दृष्टिकर्म; D$_1$ गामुदाचरंतौ तद्दृष्टिमह्ना; T गा उपा(T$_2$ °दा)चरन्नदृष्टमहा (T$_2$ °मह्ना); G$_1$ गाचरन्नदृष्टमन्हा; G$_2$ गाढताश्च दृष्टमह्नो; G$_3$ गाढताच दृष्टेमहो; G$_{4.5}$ M$_{2-4}$ गा उदा(M$_3$ *inf. lin.* पा)चरन्नदृष्टमह्ना (M$_2$ °न्हा; M$_4$ °न्हं); G$_6$ गास्सदाचरन्नरगाअदृष्टं; M$_1$ गामुदाचरन्तन्नदृष्टमह्ना; M$_5$ गा उदाचरन्नदृष्टमह्ना (for गामुदाचरन्तौ तद्दृष्टमह्ना). Ko.$_1$ D$_{2-5}$ G$_{2.3}$ प्रथितौ; $\tilde{N}$ V$_1$ Dn °स्थितौ. N (except B D$_5$) T$_1$ G$_6$ M$_{1.3}$ बलस्य; T$_2$ बलस्य ह; G$_1$ °स्य हि; G$_{2.3}$ बलस्य हि; G$_{4.5}$ बलस्य भो (for बलस्य). — After 66, B$_5$ Da G$_6$ (om. the first half) ins.:

195* इदं वृत्तमपि वर्षासु भूय-
स्तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः ।
भित्त्वा मेघानशिवमुदाचरन्तं
यद्दृष्टिकर्म प्रथितौ बलस्य ॥

[^{a}) Da$_1$ B$_5$ वृत्तमवर्षासु. — ^{b}) Da व्यतिरोध(Da$_1$ °द)त्ताम्. — ^{c}) B$_5$ गिरा मेघो (for भित्त्वा मेघान्). G$_6$ भित्त्वा गिरीनश्विनौ गाः सदाच[र]त्. — ^{d}) B$_5$ तद्दृष्टिं. G$_6$ अदृष्टमह्ना प्रथिता बलस्य.]

— After 195*, B$_5$ repeats 66^{ab}. — At the end of the comm. on 195*, Arj. adds: एवं च पाठः । and repeats 66 [v. l. ^{a}) इदम् (for इन्द्रम्), वृत्तं भूयः; ^{b}) °पत्नीः; ^{c}) गा उदाचरन्; then 195*^{d}].

67 G$_2$ om. 67^{ab}. — ^{a}) T$_1$ भो युवां. D$_5$ पूर्वा दिशो. V$_1$ दिशाग्रे; D$_2$ (m as in text) जगताग्रे; D$_6$ M$_1$ यथाग्रे. — ^{b}) V$_1$ समानमूर्ध्वं; Dn$_2$ S (except G$_3$; G$_2$ om.) °नमूं; Arjp °नमूर्ति. Ko रथयया; K$_1$ $\tilde{N}$ Dn D$_{2\,m.3.4}$ G$_3$ °यानं; K$_3$ °यासा; T G$_1$ M$_{2-5}$ रथता. Ko.$_2$ B$_5$ D$_{2-4}$ वियांति; K$_4$ °यांतौ; B$_{1-3}$ Da D$_{6.7}$ °याति; B$_4$ यांति. D$_1$ मूर्ध्नि स्थितो रथयानं वियांति; M$_1$ समानं मूर्ध्नि रथयोस्तु यंता. — ^{c}) M$_1$ आसंते (for सा°). S यानं. Da M$_1$

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्यावश्विनावामहे वां
स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-
वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९
मुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०
एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः । आहतुश्चैनम् ।
प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अशानैनमिति ॥ ७१ ॥
स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न

C. 1. 734
B. 1. 3. 70
K. 1. 3. 70

चर्षयो; S चर्षणयो (G2 चर्षणं ये; for M1 see above) (for ऋषयो). G1-3 M (except M1) om. -प्र-.

68 K2 D1 M1 Cd om. 68. Ko transp. 68 and 69. B5 ins. 68 in marg. — a) G (except G1.3) पर्णान्. T1 G M (M1 om.) विरु(G2.3 °रो)धो (for विकुरुथो). T2 युवां वर्णौ विरुधौ विश्वरूपौ. — b) Ko.4 Dn2 Ds.4 येधिक्षियंते; K1 G1 °क्षयंति; K3 °क्षिपंतो; Ñ1 तेपिक्षपंते; Ñ2 Da D2 ते(D2 ये)धिष्ठियंते; V1 °क्षिपंतौ; B1.4 तेधिङ्क्षते (sic); B3.5 Dn1.n3 °क्षिपंते; D5 ते विक्षिपंतौ; D6.7 ते ध्विद्यंते; T1 ते दीक्षियंति; T2 °क्षपंति; G2.3 ते वीक्षंते; G4-6 °क्षिपंति (for तेऽधिक्षियन्ति). — c) Ko.3 °वोव्यनुः; K4 °वोत्यनसृ°; Ñ2 °नुसूताः; V1 °वोप्यन्यसृ°; B1 D6.7 °वोत्यंतसृ°; B3 °वोप्यमृताः; B4 °वोस्यंतसूताः; D5 °वो येनुः; M5 °नुस्मृ° (for °वोऽप्यनुसृताः). — d) G2.3 क्षत्रियाः (sic) चरंति (for क्षितिमा°).

69 a) Ko ततौ; K1 सत्यौ; Ñ1 B3 सतो; Ñ2 B5m Ds.4 यतो; D5 अतो; S संतौ (M1 सते) (for तौ). K1 om. अश्विनौ. Ko.2.4 Ñ2 B1.2.4.5 D1 Dn D5 °नौ वां महे (Ko °हे वां; Ñ2 Dn °हेहं); Ñ1 B3 D2-4 °नावात्मनैषा (Ñ1 °त्मदेवा); B5m °नावावात्मना; D6 °नौ वां स्तुवामहे; S °नाह्वये वां (G1-3 M3.5 तां; M1 °नावावहेतां) (for °नावामहे वां). D1 अहं (for वां). — b) D2-4 युवां (for च यां). Ko T1 G4-6 यौ; K1 V1 G2 या; Da वां; M3 या कौ (for यां). T2 G6 M1 °भृतः; G2 विकृता; Cd बिभ्रथ (for बिभृ°). — cd) K2 transp. 69c and 69d. K3 Ñ V1 B3.5m D2-4 S (except M4) ततो (for तौ). K1 M1.2 om. -वृता-. K2 °वृधौ च चक्रे देवाः; V1 °वृता च वृद्धौ देवाः. B3.5m D5 °वमृतावधार्येते देवैः (D5 देवान्). D2-4 देवैः; T G M2.4.5 देवान् (G4.5 देवौ) (for देवाः). G1 तान् (for तत्). Ko G2 प्रपेदेन; K1 पुनः प्रपदे°; D2 पदे°; G3-5 प्रतिपे(G4 °प)दे न प्रसू (G3 om. प्र-); M1 तव प्रमदे°; M2.4 तत्प्रददे° (for तत्प्रपदेन). K3 om. 69d, reading after 69c: -मृतं गोपयंतो शिवाय । १० ते नासत्याहं प्रणमे शिवाय ततोमृतं गोपयंतोशिवाय । नासत्यावमृतावृतावृधो.

70 M5 om. 70ab. — a) Ñ V1 Dn (except Dn2) Ds.6.7 लभेतां; Da D5 Cd °भेथां; M1 °भते. M3 युवाश्विनौ (for युवा°). — b) K3 D2 गतासुरत्र; Cd गतायुरे°; S (M5 om.) गतासु(G2.3 °नु)रिक्तं (M1 गतं सरित्वं) (for गतासुरेतत्). G2.3 प्रतिपेदेन सू°; M1.2.4 प्रद(M1 °म)देन सू°. — c) K3 जाते; B1.4.5 Da G2 (before corr.) जातं (for जातो). B1 Da धत्ति; D5 अत्ति; G2.3 मंत्रि; G6 मुक्ति (for अत्ति). B4 Da D6.7 Cd गर्भं. — d) T G1-3 M2.4.5 तम्; G6 तव (for तौ). K1 D6.7 T2 मुंचतो. G4 विश्वसे गां; M1.3 बीजसेकः (for जीवसे गाः). T G1.5.6 M2.5 गां (for गाः). — After 70, K1m Dn1 D4m.5.6 S (except M1.3) ins.:

196* स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीनः पथि संप्रमूढः ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥
[b) K4 Dn1 संप्रमोहः.]

71 Before 71, D6 T1 M2.4.5 ins. सूतः; G1.6 सूतः। एवं ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत्. — N (except K D2-4) इत्येवं (for एवं). Da D6.7 G2.3 तौ (for तेन). Da M5 om. अश्विनौ. — G2 आगतौ चैनमूचतुः (s'loka rhythm!) (for आहतुश्चै°). Before चैनम्, K3 ins. कूपेऽधीभूतमुपमन्युं प्रसादीकृतमवाप्तवानसीति ऊचतुः. — After चैनम्, K3 D2-4 ins. हे उपमन्यो; T G1 आवां. K3 G2 om. प्रीतौ स्वः. — G2.3 om. ते. After °पूपः, D5 ins. दत्तः. — V1 B4.5 भक्षयस्व; S (except G4-6 M1) खाद (for अशान). T om. एनम्. K3 अपूपकं भक्षयस्वेति (for एष ते etc. up to end of 71). After 71, D5 ins. पुनरनंधो भविष्यसीति.

72 K2 om. स. Ko.3.4 transp. स and एवमु°, and

C. 1. 734
B. 1. 3. 70
K. 1. 3. 70

त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति॥७२॥ ततस्तमश्विनावूचतुः । आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः । उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे । त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति ॥७३॥ स एवमुक्तः पुनरेव प्रत्युवाचैतौ । प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ । नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तुमिति ॥७४॥ तमश्विनावाहतुः । प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुवृत्त्या । उपाध्यायस्य ते काञ्चनमया दन्ताः । भवतो हिरण्मया भविष्यन्ति । चक्षुष्मांश्च भविष्यसि । श्रेयश्चावाप्स्यसीति ॥७५॥ स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचचक्षे । स चास्य प्रीतिमानभूत् ॥७६॥ आह चैनम् । यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः

---

after स ins. उपमन्युस्तौ प्रणम्य. After °मुक्तः, D2–4 ins. तौ. Ko.3.4 om. प्रति-. — K3 om. नानृतमूचतुः. K1 Ñ V1 B D (except D2–5) M1 भग°; K3 भो देवौ (for भवन्तौ). — Before न त्वं°, K3 ins. सुतरां क्षुधितोपि. T om. अहम्. Ko.3.4 B2.4.5 Da D2–5 M1.3 एनम्; Ñ1 G1 एतद्; G2.3 M2.4 तद्; G4–6 चैनम्; M5 तम् (for एतम्). T1 G2.3 M2.4.5 om. अपूपम्. K3 अपूपकम्. K1.2 D5 G1.2 °भोक्तुं; D2–4 G3 भो° (for उपयो°). N (except K B4.5 D2–4) transp. अनि° and गुर°. Before इति, T1 ins. चाहम्.

73 M om. ततः. K (K1 corrupt) D2–4 G5.6 तौ (for तम्). D2–4 आह° (for ऊच°). — G4–6 om. पुरस्ताद्. Ñ2 V1 B1–3 Da D6.7 °ध्याया(B1.2 °ध्यायाया)भि° (for उपा°—°भिष्टु°). K4 T M1 om. एवम्. G2.3.6 M2–4 om. एव. G1.4.5 om. एवमेव. — M5 om. from -मेवाभि° up to end of 73. — G4–6 transp. अपूपः and प्रीता°. G2.3 अभूतपूर्वं (for अपूपः). N (except Ko.2–4 Ñ1 D2–4) om. प्रीता°. — D5 °भुक्तः; M2–4 °युक्तं (sic) (for °युक्तः). K1 Ñ2 V1 B2 D (except D5) om. च. Ko.2–4 B1.3.5 G2 M3–5 om. स. G2 न नि°; G3 निवे°; M2.4 तेन नानि° (for तेनानि°). — Before त्वमपि, T G4–6 ins. अद्य. T उपयोक्तुमर्हसि (for कुरुष्व); om. from यथा up to end of 73 except इति. After यथा, K2.3 B3.5 Da G1.4–6 ins. ते; M1 तेन.

74 K1 D (except D2–5) S om. पुनरेव. K1.3.4 D2–4 एनौ; K2 T तौ; B1 Dn D6.7 एतत्; B4 प्रीत्याश्विनौ; B5 प्रीत्या; M (except M3) प्रीतौ (for एतौ). Before प्रत्यनु°, D1 ins. एतत्. D2–4 transp. प्रत्य° and भवन्ताव°. T प्रीतावनु°; G1 प्रीत्यनु° (for प्रत्य°). — K3 om. उत्सहे and उपाध्यायाय. After °वेद्य, K3 ins. स्वहस्तेन पूपकं. Ko D2–4 °ध्यायस्य; B (except B4.5) Da Dn D1.5–7 गुरवे (for उपाध्यायाय). M1 transp. अनिवेद्य and उपाध्यायाय. After °ध्यायाय, K1 B1.3 Da D1.6.7 ins. अपूपमेनं; K2 Ñ2 V1 Dn अपूपं. Ko.1.4 D2–5 G1.3 उपभोक्तुं; K3 भक्षयिष्ये (for उपयोक्तुं).

75 G2–5 M (except M1) ऊच° (for आह°). — G2.3 om. from प्रीतौ up to °वृत्त्या. — B4.5 ins. सु- before प्रीतौ. N (except Ko.2–4 Ñ1) M3.4 °भक्त्या (for °वृत्त्या). — T °ध्यायाय (for °ध्यायस्य). After °ध्यायस्य, B4.5 ins. अपि. K3 D3 om. ते. G4 तद् (for ते). S (except M4) काञ्चनयसो देहो दत्तः (G3 corrupt; G2.4–6 transp. °यसः and देहः; M1 °यसो दत्तं) (for °यसा दन्ताः). — G2 om. भवतो हिर° भवि°. After भवतो, N (except K1 B4 D5–7) M1.4 ins. अपि. After °ण्मया, B1.5 D2.4.6.7 ins. दंताः. S (except M4; G2 om.) हिरण्मयो भविष्यति. After °ष्यन्ति, B4.5 ins. इति. — Before चक्षु°, T2 G6 ins. एतौ गृहाण. K3 °ष्यति; G6 भवसि (for °ष्यसि). After °ष्यसि, Dn D1 ins. इति. After 75, K2 ins.: सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि शास्त्राणीति (cf. 30, 77 and v. l. 77).

76 K1.2 Dn D1.6.7 G6 om. स. After °श्विभ्यां, D5 T2 G1–3.6 M2.4 ins. तथा (G1 om. तथा) भक्षयित्वा. T2 °समीपं; G3 °काशे (for °सकाशं). T2 आगत्य; G3 M (except M1) अभि° (M3 corr. to उप°) (for आगम्य). K1 Ñ2 D (except Da2 D2–7) S (except G1 M1) om. उपाध्यायम्. B3 तम् (for उपा°). G2.3 om. अभिवाद्य. N (except Ko.3.4) T1 G1.4–6 M1 अभ्यवादयत् (K2 °भिवादयित्वा) (for अभिवाद्य). Before आचचक्षे, D2.4 ins. तद्. K2 आचक्षौ; T2 आचक्षे; G2.3 सर्वमुक्तवान् (for आचचक्षे). After °चक्षे, N (except Ko.2–4 B4 Da.7) G4–6 M1 ins. च. — Ñ1 om. स. D6 om. चास्य. B1.2.5 Da2 D5 G1.4.5 अस्य स; B3 अस्य स च; B4 चाक्षुष्य (m स्य); D2–4 तदास्य; D7 M1 अस्य; T1 तथास्य स; T2 G2.3 M2–5 स (M3 interp. तत्) श्रुत्वा; G3 अस्य स दृष्ट्वा (for स चास्य). K2 प्रीतमना (for °तिमान्). Ñ1 D (except Da2 D2–5) बभूव (for अभूत्).

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान्न किंचिदुवाच । कर्म वा कियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो C. 1. 745 B. 1. 3. 81 K. 1. 3. 81

---

77 K3 G1–3 M (except M1) ऊच° (for आहतुः). K B4. 5 D (except Dn D5) T G5. 6 M1 om. the first इति (cf. 30). — Ñ1 om. च. K1 अपि (for च). D5 om. च ते. Ko D2–4 S om. ते. K1 transp. ते and वेदाः. B2 (m as in text) देवाः (for वेदाः). B5 D2–5 om. (the second) इति. All MSS. except Ko. 1. 4 B4 T1 G4–6 M1 om. (the second) इति, and after 77 ins. सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins. before it चक्षुष्मांश्च भविष्ये; K2 B5 Da D1–5 T2 G2. 3 om. च; G2 om. इति; K2 B3 प्रतिभास्यंति for इति); cf. 30.

78 K2. 4 transp. एषा and तस्य. Ko. 3 D2–4 एतस्यैषा (for एषा तस्य). K (except K1) D2–4 om. अपि.

79 B4. 5 G2. 3 तथा (for अथ). T G1–3 om. शिष्यः (see below). K1 T1 om. एव. G2. 3 om. एवायोदस्य; T2 G1 corrupt. K1. 4 Ñ V1 B D (except D2–4) आपोद° (for आयो°). T1 M2–5 आयोदधौ°. After °म्यस्य, T G1 ins. शिष्यः (see above). D4 T2 M वै°; D6 G बै° (G2. 3 बैल्वो) (for वेदो).

80 Ñ V1 B1. 3 D (except D6. 7) समादिदेश; B2 समुपादि°. — D4 M (except M5) वै°; T G बै° (G2. 3 बैल्व) (for वेद). B4. 5 इहोष्य°; G2 इहावस्य° (for इहास्य°). After °स्यताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1. 5–7 ins. तावत्. — K2 Ñ V1 B (except B4. 5) Dn D1. 5–7 om. भवता. Da च (for भवता). Dn D6. 7 मम गृ° (for मद्गृ°). M (except M1) transp. भव° and मद्गृ°. K4 Dn D6 T1 G2 किंचि° (for कंचि°). After °कालं, G1 ins. स्थित्वा. Ñ V1 B1–3 D (except D1–4) शुश्रूषुणा; B4. 5 G1–3 गुरुशुश्रूषया; S (for G1–3 see above) गुरुशुश्रूषा(G4. 6 °षण)प(M1 °भ)रेण (M4 गुरुशुश्रूषुणा); cf. 81. Before भवि°, N (except K B5 D1–4. 6. 7) M4 ins. च. K1 om. भवि°. — G2. 3 M1 om. श्रेय°—°ष्यति; G2. 3 om. इति also.

81 T °गृहे (for °कुले). G4–6 transp. गुरु° and दीर्घ°. G2. 3 om. गुरु- (after °कालं). All MSS. except Ko. 2–4 Da1 D2–7 T2 G1. 4–6 M1. 3 °शुश्रूषा° (for °शुश्रूषण°); cf. 80. K2. 3 B4. 5 D1 G M1. 3 अभवत् (in M3 ins. before अव°); T बभूव (for अवसत्). — Before गौरिव, S (except G3–6) ins. स. After गौरिव, Ko. 3 ins. च. K1 Ñ B1. 2 D (except D2–4) G2. 3 गुरुणा (D1 परगुरुणा) धूर्षु (D5 धुरि); K2 गुर्वीषु धू°; K4 °रुशुश्रूषुः; V1 T G1 M (except M1) °रुधुरि; B3. 5 °रुधूर्षु (for गुरुषु धूर्षु). After धूर्षु, K2 ins. धुर्यवन्. Ñ V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1. 6. 7 G5 °योज्य°; T1 G1 युज्य° (for नियुज्य°). K2. 4 °त्तृषादुःख(K4 om. ख)सहः; D1 °ष्णादुःसहं; T1 °ष्णासह (sic); G2. 3 °ष्णादिदुःख°. G4. 5 सदा (for सर्वत्र).

82 K1 D6. 7 om. (the first) च. G2. 3 सर्वं; M1 सर्वज्ञत्वं (for सर्व°). K3 ins. परि- before आवाप. G2. 3 प्राप्तवान् (for आवाप). — G2. 3 om. from एषा up to end of 82. D4 S (G2. 3 om.) वै(D4 M2. 4 वै)द° (for वेद°).

83 G1. 4. 5 M1 om. स. G2. 3 पुनः (for स). After स, K3 ins. कदाचित्. B1 °ध्यायेनाभ्यनु°; B5 °ध्यायाभ्यनु° (for °ध्यायेनानु°). K (except K1) समाप्तविद्यः; D2–4 सः (for समावृत्तः). G4–6 गुरुकुले(G6 °ल-) निवा°. T गृहस्था° (for गृहा°). D1 समपद्यत; D6. 7 प्राप°; G3 °पद्यत; G6 प्रतिप°. — After तस्यापि, K2 ins. वेदस्य. G4–6 om. स्व-. K2. 4 D2. 4 स्वे गृहे. T G2. 3 M2. 4. 5 om. त्रयः. Before शिष्याः, G5 ins. तत्र. G1 शिष्या आसंस्त्रयः (for त्रयः—°भूवुः). G2. 3 आययुः (for बभूः).

84 G4–6 om. स. K1 transp. शिष्यान्न and किंचिद्. — G2. 3 कियती (for कर्म). K2 D2–5 om. वा (after कर्म). G4. 6 om. गुरु-. G2. 3 om. वेति. K2 G2–5 om. वा (before इति). Ko. 2. 4 D (except D1. 2. 6. 7) T1 G4. 5 चेति (for वेति). — G2. 3 आज्ञा (for दुःखा°). K1. 4 D2–4 S (except T1 G1 M4; for T2 see below) om. हि.

C. 1.745
B. 1. 3. 81
K. 1. 3. 81

हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयांचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स्म ॥८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विपीदतीति ॥८९॥ स

B4 मत्; T2 अहं (for हि). M1 °कुलनिवास°. After शिष्यान्, B4.5 ins. मुनिः. B4 om. परि-. Ko D1 ins. न before शिष्यान् (see below). K2 B3 T1 G1–3 M2.4.5 °क्लेशे; K3 न °क्लेशे (for परिक्लेशेन). D2–5 °क्लेशयितुं (for °क्लेशेन योज°). T1 G1–3 M2.4.5 नियोक्तुं; T2 योक्तुं (for योजयितुं). Ko.3 D1 om. न (see above). K2 नेच्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont. इति); T2 नोत्सह इति; G2.3 नोत्सहे; Cd नेयेष (as in text).

85 Ñ1 B2m D (except Da1 D2–5) कस्मिंश्चित्काले (for कस्यचित्का°). D4.6 M1.3.4 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वं); M5 दैवं (for वेदं). D2–4 पौष्यकश्च (for °ष्यश्च). After क्षत्रियौ, D2–4 ins. उभौ. G4.5 अभ्युपे° (for उपेत्य). D5 om. उपा°. Ko.4 D3 om. वरयां-. Ñ V1 B2.3.5 D (except D2–5) वरयित्वा (B5 interp. तम्) उपाध्यायं च° (for उपाध्यायं वर°). — After 85, K2 D2–4 ins. याजनाय.

86 D1 om. याज्य-. Ñ V1 B3.4(m as in text) यज्ञ°; S राज° (for याज्य°). B3 T G3 M2–4 om. अभि-. After °स्थितः, K (except K1) D6.7 ins. गृहे; T M हि; G2.3 अपि. Ñ2 V1 B1 Dn D1.6 उत्तं(B1 °तं)कनामानं; B2–4 उतंकनाम-; S उदंकं ना.° After शिष्यं, B5 ins. मुनिः. Ko.3.4 विनियो°; Ñ2 B (except B5) D (except Dn D1) G6 योज° (for नियोज°). After आस, D2–4 ins. गृहे. — K1 om. भो. Ñ2 V1 B Dn D1 G2.3 om. उत्तङ्क (B4 reads उतंक). S (G2.3 om.) उदंक (for उत्तङ्क). After उत्तङ्क, K4 ins. स्थेयं. T1 G2.3 मद्गृहे न किंचित्; M2–5 मद्गृहे यत्किंचिन्न (M3 om. यत्; M4 om. न) (for यत्किं°—°गृहे). K1 T2 G1.4.6 M1 मद्गृ°; K2 Ñ1 D2–4 मम गृ° (for अस्मद्गृहे). Ko.3 Ñ1 B1.3 Da D1.6.7 M3.4 परिहीयेत. D2–4 तत्तत् (for तत्). K1 B2.5 D1 M3.4 om. अहं. M1.5 om. अपरिहीणं. Ko.4 D5 T1 G1 M2 °हीयमाणं; K1 Ñ2 V1 B1–3.5 D2–4.6.7 G5 °हीनं; Ñ1 Dn T2 G3.6 M3.4 °हीयमानं; B4 D1 परिहीयमाणं (B4 °नं); G2 परीक्ष्यमाणं (sic); G4 परिहीनं (for अपरिहीणं). G5 reads भवता after अहं and om. it before क्रिय°. K4 भवति (for भवता क्रि°).

87 N (except Ko.2–4 Ñ1 D2–4) प्रतिसंदि° (D6 प्रतिदि°); T3 समादि° (for °समादिश्य). Here and in the foll. passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतंक-; S उदंक- (for उत्तङ्क- of the text). D4 M1.3–5 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वः) (for वेदः). T प्रतस्थे (for प्रवासं ज°).

88 K1 B2.5 D6.7 स शुश्रू°; K3 °श्रूषणे; Ñ V1 B1.3.4 D (for D6.7 see above) T G4–6 M1.5 शुश्रू°; G1 illegible; G2.3 स्वगुरु°; M2–4 स गुरु° (for गुरुशुश्रूषुः). T G4 °तिष्ठन् (for °ष्ठमानः). N (except K B4 D2–4) T om. तत्र. After तत्र, G2.3 ins. एव. K4 निवस°; T अवसत् (om. स्म); M1 प्रतिव° (for वस°).

89 Ko.1 G1–3 M om. स. Before वसं°, K D2–4 ins. एवं. K1 G1 वसतस्तत्र; Ñ1 °स्ततः; Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–4) तत्र वसमानः (Da तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र). K2.4 °ध्यायस्य स्त्री°. G2 M1 om. सहिताभिर्. — K1.4 B2.3 Da1 D2–7 T G3 °ध्यायानी; B4.5 °ध्यायी; G2.3 °ध्यायी या च (for °ध्यायिनी). Before ते, B4 ins. भूया. After ते, K2.3 ins. इयं. — Ko.4 विप्रो°; B1.2.5 Da1 D5.7 ते प्रो° (for प्रोषि°). — G2.3 अस्यां; M2 तस्या (for अस्या). Ko.3 transp. अस्याः and यथा. K4 यथास्यां. B4 D2–4 G2 om. अयं. K (except K2) B3 D2–4 transp. वन्ध्यो and न. M अवंध्यो (for वन्ध्यो न). G1 M2.5 भविष्यति (G1 cont. इति) (for भवति). G2.3 कुमारो(G3 °रे) भविष्यति (for ऋतु°—भवति). After क्रियताम्, D2–4 G1 ins. इति. — B4 D5 T G2.3 M (except M1) om. एतद्विपीदति. Ñ V1 D6.7 एषा (for एतद्). After एतद्, D2–4 ins. परिहीनं. G1 (uncertain) एतद्धि नावसीदति (the upper portions of the aks. are lost on a torn margin); G4–6 एतस्यामेतद्धि सीद° (for एतद्धि°).

90 K1 Dn2 D4 G3.5.6 M5 om. स. After स, Ñ V1

एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं कार्यम् । न ह्यहमुपाध्यायेन संदिष्टः । अकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥ ९० ॥ तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहानुपजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् ॥ ९१ ॥ उवाच चैनम् । वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽसि भवता । तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वामेव सिद्धिं प्राप्स्यसि । गम्यतामिति ॥ ९२ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । किं ते प्रियं करवाणीति । एवं ह्याहुः ॥ ९३ ॥

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ९४

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहर्तुमि- C. 1. 75S B. 1. 3. 92 K. 1. 3. 92

B (except B4) D5 ins. च. G4.5 om. ताः. — T2 om. from स्त्रियः up to किं ते (92). — G1 कुर्या (for मया). Ñ V1 B (except B2) Da D5 G (for G1 see below) om. इदं. G1 transp. इदं and अकार्यं. N (except K Ñ1 B4 D2–4) करणीयं; G1–3 M (except M1) कर्तव्यं (for कार्यम्). After कार्यम्, K B3m D2–4 ins. इति. — K D2–4 आदिं; B4 अभियुक्तः (for संदिष्टः). — K1.3 M1 om. त्वया. — After 90, K3 D2–5 ins.:

197* तस्य स्त्रीवाक्यं न कार्यमिति धर्मलोपभयादेवमवदत् ।

[K3 D3 om. तस्य. D5 त्वया कार्यं (for तस्य). K3 ins. कार्यं after स्त्रीवाक्यं and om. एवमवदत्.]

— Instead of the above, K4 ins.: स एवमुक्त्वा नैच्छत्.

91 T2 om. 91 (cf. v. l. 90). — Before तस्य, Ñ1 D5 ins. स. After तस्य, K (except K1) ins. एवं वसतः. After पुनर्, G3 ins. अपि. K3 G6 कालांतरे (for °रेण). K1.3.4 B4 D2–4 G1.3 M1.2 उपाजं°; Ñ1 V1 B1–3.5 D (for D2–4 see above) आजं° (for उपजं°). — M1.3 आगतः (for सः). — After स, Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2–4) ins. तु. B4 सन्निवृत्तः (see below); B5 D1 T1 G M स तद्वृत्तांतं (G4–6 °त्तांतस्य) (for स तद्वृत्तं). D3 तद्वृत्तविशेषं (for °द्वृत्तं तस्याशेषं). B5 D2.4.5 S om. तस्य. K1 Ñ B1.2.4 Da D5 T1 G (except G3) M1 अशेषतः (for अशेषम्). Before उपल°, B4 ins. वृत्तांतं (see above). K6 उत्तंकस्याशेषवृत्तंश्चोपलभ्य (for स तद्वृ°—°लभ्य). K2.4 G2–5 प्रीतमनाः (for °तिमान्). K2 G2.3 भूत्वा; D6 बभूव (for अभूत्).

92 T2 om. up to किं ते (cf. v. l. 90). Dn2 om. 92–94. — B3 G1 om. च. G2.3 om. किं. G4.5 M (except M1) om. इति. — After करवाणीति, K4 ins.:

198* स उवाच । सर्वं कृतमिति । उपाध्यायः प्रत्युवाच ।

— G3 (hapl.) om. from धर्मतो up to °वाणीति (93). S (except M1) om. हि. D2–4 -भि- (for हि). K (except K3) D2–4 °षिताः स्मः (for °षितोऽस्मि). G2.4.5 om. भवता. — B5 D2–4 M1 अनेन (for तेन). D6.7 G5 प्रीतः; T2 संप्री° (for प्रीतिः). D5 transp. प्रीतिः and पर°. T G2 M (except M1) om. पर°. B4 आवयोः; T अपि; G2 M (except M1) अभि- (for नौ). B3m.5 D5 समृद्धा; B4 अभिवृ°; G (except G2; G3 om.) °वृत्ता (for संवृ°). — T om. तद्. T1 अनुजानामि; G2 °जानन् (for °जाने). G1.6 भवतः; G2 °वान् (for °वन्तम्). — B4 सर्वमेतत् (for °र्वामेव). Ñ V1 B1–3.5 D (except D2–4; Dn2 om.) T G2 M2–5 सर्वानेव (T G2 M2–5 om. एव) कामान् (B5 interp. सिद्धिं च) अवाप्स्यसि; M1 सर्वाः सिद्धीरवा° (for सर्वा°—°प्स्यसि).

93 Dn2 om. 93; G3 om. up to करवाणीति (cf. v. l. 92). — K1 M1 om. स. After प्रत्यु°, B4 T G2 ins. एनं. — M2.4 om. इति. K1 किं करवाणि ते (for किं ते—°वाणीति). — B3 D2–4 om. हि. Dn (Dn2 om.) D1 G3 च (for हि). K3.4 D2 (by corr.) S (except T1) आह (for आहुः).

94 Dn2 om. 94 (cf. v. l. 92). — α) K3 V1 B1m.4.5 D (except D2–7; Dn2 om.) वै ब्रूं; T G2.3 M (except M1) विब्रूते; Cd as in text. — β) D2 (by corr.) प्रेत्य (for प्रैति). — α) K1 Ñ B1 Da1 S वा (for च). B4 अभिग°; B5 अपि ग°; Dn1 G1 अति°; T1 M नि°.

95 Before 95, B4 ins. तेनैव; B5 तेन च. S (except G2) om. सः. G1 om. अहम् (see below). After अहम्, T G3 M (except M1) ins. अपि. D6.7 om. भवता. T भवेयं (for भवता). Before इच्छा°, G1 ins. अहम् (see above). T G2.3 M (except M1) om. इच्छामि (see below). G1.5.6 transp. इष्टं and ते. K6.3 Ñ V1 D (except D2.3) G4 om. ते. K6.1.3.4 D2–4 T2 G6 उपाहर्तुं. In the sequel, MSS. vary at random between उपहृ and उपाहृ. After -हर्तुं, G2.3 M (except M1) ins. इच्छामि (see above). T G4.5 M2.4.5 om. इति.

C. 1. 756
B. 1. 3. 92
K. 1. 3. 92

ति ॥९५॥ तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क उष्यतां तावदिति ॥९६॥ स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान् । किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९७॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति । तद्गच्छ । एनां प्रविश्योपाध्यायिनीं पृच्छ किमुपहरामीति । एषा यद्ब्रवीति तदुपहरस्वेति ॥ ९८ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् । भवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् । तदिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुम् । तदाज्ञापयतु भवती । किमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९९॥ सैवमुक्तोपाध्यायिन्युत्तङ्कं प्रत्युवाच । गच्छ पौष्यं राजानम् । भिक्षस्व तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले । ते आनयस्व । इतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता । ताभ्यामावद्धाभ्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि । शोभमाना यथा ताभ्यां कुण्डलाभ्यां तस्मिन्नहनि संपादयस्व । श्रेयो हि ते स्यात्क्षणं कुर्वत इति ॥ १०० ॥

---

96 D_{2-4} एव (for एवम्). $D_{2.7}$ $M_{2.4}$ उक्तं. T om. उपा°. — B_3 om. from उष्यतां up to भक्षयस्व (104); $D_{2.3}$ (hapl.) om. from उष्य° up to वत्सोत्तङ्क (98). D_4 ins. from उष्य° up to प्रत्युवाच (98) in marg.

97 B_3 $D_{2.3}$ om. 97 (cf. v. l. 96). — V_1 B_5 T_1 om. स. K_1 Ñ$_2$ V_1 D (except $D_{4.5}$) om. तम्. — M_5 (hapl.) om. from तमुपाध्या° up to end of 97. — $G_{2.3}$ M_{2-4} पप्रच्छ (for आह). — $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ om. उत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान्. — T आज्ञापय गुरो (for °पयतु भवान्). After °पयतु, $K_{1.2.4}$ ins. मां. $B_{4.5}$ भग° (for भवान्). — T_2 तव किं (for किं ते). T_1 om. ते. T_2 $M_{2.3}$ om. प्रियम्. After °रामि, B_4 ins. इष्टं; M_1 इति. K_1 Da T $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ om. गुर्वर्थम्.

98 B_3 om. 98; $D_{2.3}$ om. up to °त्युवाच (cf. v. l. 96), K_1 up to चोदयसि. — $G_{2.3}$ om. तम्. T गुरुः (for उपा°). — G_{4-6} मा (for मां). $K_{0.2.4}$ D_{2-4} नोदयसि. M (except M_1) transp. मां and चोद°. — T_2 (hapl.) om. from उपहरे° up to ते गुर्वर्थम् (99). — K (except K_1) Ñ V_1 $G_{4.5}$ उपाह°; $B_{1.2}$ D_1 M_3 °हरामि; D_{n2} उपाहरामि; $D_{6.7}$ आहरामि (for उपहरेयम्). After (the first) इति, G_1 ins.:

199* तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । किमर्थमुपहरेयमिति । — K_1 Ñ V_1 B (B_3 om.) Da_1 D_5 $G_{2.3}$ एतां; $D_{6.7}$ M_1 इमां (for एनां). D_{2-4} T_1 $G_{1.4-6}$ om. प्रविश्य. K_1 $B_{2.5}$ Da_1 D_6 T_1 G_2 °ध्यायानीं; cf. v. l. 99, 100, 160. T_1 transp. उपा° and पृच्छ. Before पृच्छ, G_5 ins. गच्छ. Before किं, K_2 ins. ते. — $G_{2.3}$ सा (for एषा.) Da वदति (for ब्रवी°). G_1 आहरस्व.

99 B_3 om. 99 (cf. v. l. 96). T_2 om. up to ते गुर्वर्थम् (cf. v. l. 98). — G_{4-6} om. स. T_1 $G_{2.3}$ M (for M_1 see below) अंतः प्रविश्य (for °मुक्त उपाध्यायेन). M_1 om. °ध्यायेन. K_1 B_{1}m.$_{2.5}$ Da D_5 T_1 G_1 °ध्यायानीं; B_4 G_6 °ध्यायीं. — K Ñ$_1$ $B_{2.5}$ D (except D_a D_6) भगवति. G_{1-3} $M_{4.5}$ om. अस्मि. K_2 अहं; $G_{4.5}$ सम्यग् (for अस्मि). K_1 transp. अस्मि and अनु°. K_1 S om. गृहं. — N (except K B_4 D_{2-4}) om. (the first) तद्. T_1 $G_{2.3}$ om. इच्छामि. G_1 M om. तदिच्छामि (see below). K_3 Da $D_{3.4}$ om. ते. D_2 om. इष्टं ते. K_2 ते इष्टं (by transp.). G_2 अन्यतो; G_3 अतो (for अनृणो B_4 भवितुं (for गन्तुम्). After (the second) गन्तुम्, Ñ V_1 B (except B_4; B_3 om.) D_{5-7} ins. इति; Da $M_{1.3}$ इच्छामि (see above). — T G_{1-3} $M_{2.4.5}$ om. (the second) तद्. After °पयतु, B_4 ins. नः; D_{2-5} मां. After भवती, K_1 ins. मां; T M_5 इति. — T_2 om. from किमुप° up to end of 99. K_2 आहरामि.

100 B_3 om. 100 (cf. v. l. 96). B_4 om. सैवमुक्ता, for which M_1 subst. तं. S (except $G_{1.4-6}$) om. उपाध्यायिन्युत्तङ्कं (M_1 om. only उत्तङ्कं). $K_{1.4}$ $B_{2.5}$ Da_1 $D_{5.6}$ G_1 °ध्यायानी; B_4 °ध्यायी. After °ध्यायिनी, Ñ$_2$ V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{1.5}$ ins. तं. K_1 D_{2-4} S (except G_{4-6} M_1) उवाच (for प्रत्यु°). — T M (except M_1) om. गच्छ. T $G_{2.3}$ M (except M_1) om. पौष्यं राजानम् । भि°. After गच्छ, D_a ins. पुत्र; $G_{2.3}$ सौम्य. After पौष्यं, Ñ V_1 $B_{1.2.5}$ D (except D_{2-4}) ins. प्रति. K_1 Ñ$_1$ $G_{1.4-6}$ M_1 om. राजा°. After राजा°, Ñ (Ñ$_1$ after पौष्यं) V_1 B_4 D (except D_{2-4}) G (except $G_{2.3}$) M_1 ins. कुंडले (D_5 तस्य पत्न्याः कुंडले); $B_{1.2.5}$ तस्य कुंडले (see below). — K_1 $B_{1.5}$ D_5 om. भिक्ष°. Ñ$_1$ V_1 B_2 D (except D_{2-4}; D_5 om.) भिक्षितुं; G_1 M_1 °क्षित्वा (for °क्षस्व). $B_{1.2.5}$ D_5 $G_{2.3}$ M_1 om. तस्य. T $M_{3.5}$ पौष्यस्य पत्न्याः; $M_{2.4}$ पौष्यपत्न्याः (for तस्य). $K_{1.2}$ $D_{1.2.5}$ T क्षत्रियायाः; $G_{2.3}$ °याण्या (for °यया). Before पिनद्धे, K (except K_1) D_{2-4} ins. ये. Before कुण्डले, M_{2-5} ins. ते. N (except K D_{2-4}; B_3 om.) G (except $G_{2.3}$) M_1 om.

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति C. 1. 766 B. 1. 3. 103 K. 1. 3. 103

कुण्डले (see above). After कुण्डले, D2–4 ins. स्तः. — All MSS. except K Da1 D2–4 G4–6 M1 om. ते. After आन°, K (except K3) Ñ1 B4 D2–4 G1.3 ins. इति. — K1.2 Ñ2 V1 B D (except D2–4) om. इतः. K3 पुण्यपाकं; Ñ1 D6 S (except G1 M1) °ण्यकर्मं; Cd पुण्यकं (as in text); cf. v. l. 160. B4 भविष्यति; D5 भावि (for भवि°). After भविता, K4 ins. स्नाता; G1 मम; G4.5 M1 मे. Ñ1 S (except G1–5) एता° (for ताभ्याम्). B4 अपिबद्धा°; D6 पिनद्धा°; T M2.4 बद्धा°; G1–3 कुंडलाभ्यां; G4–6 M3.5 कुंडलाभ्यां बद्धा° (for आबद्धा°). After °बद्धाभ्यां (or its variants), Ñ2 V1 B1.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) ins. शोभमाना (T शोभय°); see below. Ko.2–4 ब्राह्मणानां; K1 G2.3 °णं. After इच्छामि, T ins. इति. — Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) om. from शोभ° up to °ह्नहनि (see above). K2 शोभमानां मां य°. G1.4 om. कुण्ड°. B4 om. तस्मिन्नहनि. Before संपाद°, K1 ins. मां; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) M5 तत्; T G2.3.6 तथा त्वं; G1 M1 तथा. M2–4 om. संपाद°. K (except Ko) संपादयसि; B5 T °दय; D2–4 °दयामि (for °दयस्व). — Before श्रेयो, N (except K Ñ1; B3 om.) ins. एवं हि (B4 om. हि; D5 ते for हि) कुर्वतः (B5 cont. ते; D1 तव). — G1.6 om. हि. After हि, Ko.4 ins. यथा. Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) भविता (for हि ते स्यात्). Before क्षणं, K2 ins.: शापो हि ते स्यात्. G2.3 om. स्यात्. Ñ1 T M1 भिक्षणं कुं°; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) अन्यथा कृतः (B5 कुर्वतः; m कृतः) श्रेयः (D6.7 transp. कृतः and श्रेयः); G कुंडलभिक्षणं (G2.3 अस्मद्वीक्ष°) कुं°; M2–5 भिक्षां कुं° (for क्षणं कुं°). After इति, Ñ1 ins.: अन्यथा शापं ददामीति.

101 B3 om. 101 (cf. v. l. 96). — G2.3 M5 om. स. Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तया; B2.5 Da °ध्यायान्या; T गुरुपत्न्या (for °ध्यायिन्या). — D2–4 transp. पथि and गच्छन्नपश्यद्. K1.2.4 Dn1 D1–4.6.7 G3 वृषभं. After ऋषभम्, T ins. तं. T1 om. from अतिप्र° up to पुरुषम्. G2.3 M1.4 om. तं. K1 D6 G1.6 तद् (for तम्). K1 आरूढं (for अधि°). D3 M1.5 om. एव. V1 इति; D2.4 च (for एव). After एव, G4.5 ins. च.

102 B3 om. 102 (cf. v. l. 96). — G2.6 om. स. After पुरु°, Ko.3.4 ins. तमुपेत्य; D2–4 समुपेत्य. Ko इत्यभा°; K4 D2.6.7 अभा°; T1 उवाच; T2 उवाचेदं (for अभ्यभा°) — Before उत्तङ्क, N (except K B1.4 D1–5; B3 om.) G1 ins. भो. T अस्य; G2.3.6 एतस्य (for एतत्). D2–4 om. अस्य. T एतद्; G2 M2–4 मे (for अस्य). Dn1 G1.4.5 M1.5 om. ऋष°. K1.3.4 D2–4 वृष°. K2 D1 T2 भक्षस्व. After °स्वेति, V1 ins.: श्रेयस्ते भविष्यति.

103 B3 om. 103 (cf. v. l. 96). — T om. स. Dn (except Dn1) नैषत्; D5 नैवैच्छत् (for नै°). After °च्छत्, Ko.3.4 D5 ins. भक्षयितुं; D2–4 अत्तुं पुरीषं वृषभस्य.

104 B3 om. up to भक्षयस्व (cf. v. l. 96). — Before तमाह, K2 ins. अभक्षयंतं. Before पुरु°, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1.2 G2 ins. स; G3 M2.4.5 च. M1 om. भूयः. — After °यस्व, D2–4 ins. इति (om. उत्तङ्क); T2 G3–6 M1.3 इदं; M2.4.5 एतत्. Ko.3.4 विचारयस्व; G1.3 चिराय; G2 चिरं (for विचा°). T G2.3 om. ते. K1 D2–4 S (except M1) om. पूर्वम्.

105 G4.5 om. इति. K2 B1 D2–5 M1 om. तदा. S (except G4.5; M1 om.) ततः (for तदा). M1 om. तद्. K B4 D2–4 G6 तस्य; Ñ2 गृहीतवान्दत्तं; B3.5 G4.5 दत्तं; D5 तदीय- (for तद्). G4.5 om. ऋषभ°. K (except K2) Ñ1 V1 D (except Da D3.7) T1 G2.6 M1 वृष°. All MSS. except K G4–6 transp. पुरीषं and मूत्रं (D2–4 मूत्रपुरीषे; G2.3 ins. च after मूत्रं). D2–4.7 T1 M1 om. च. After °त्तङ्कः, Dn ins. स. Before व्रत°, N (except K V1 D2–5) ins.: संभ्रांतः स्थित (B1 Dn संभ्रमादुत्थित) एव (Ñ B1.3 Dn एवाप) उपस्पृश्य. After यत्र, K2 ins. आस्ते. G1 om. स. T G1 om. क्षत्रियः. K (except K3) D2–4 सा क्षत्रिया. D6 transp. क्षत्रि° and पौष्यः. K (except K3) D2–4 M3 पौष्यं (for °ष्यः).

106 Ko.3.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तंकस्तमुपेत्य (K3 ins. तमुपेत्य also before तत्र); K1.2 D2–4 तत्रा(K1 तम)पश्यदासीनमुत्तंकः समुपेत्य (K2 स तमु°; D2–4 तमु°); Ñ V1 B

C. 1. 766
B. 1. 3. 103
K. 1. 3. 103

॥ १०६ ॥ स एनमभिवाद्योवाच । भगवन्पौष्यः खल्वहम् । किं करवाणीति ॥ १०७ ॥ तमुवाचोत्तङ्कः । गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामभ्यागतोऽस्मीति ये ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति ॥ १०८ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यतामिति ॥ १०९ ॥ स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ ११० ॥ स पौष्यं पुनरुवाच । न युक्तं भवता वयमनृतेनोपचरितुम् । न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता । नैनां पश्यामीति ॥ १११ ॥ स एवमुक्तः पौष्यस्तं प्रत्युवाच । संप्रति भवानुच्छिष्टः । स्मर तावत् । न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।

Da Dn D1.5 तमुपेत्या(B3 स तमुपा°; Da तमुपा)सीनमपश्यदुत्तंकः स तु (Da Dn D1 om. तु) उत्तंकस्तमुपेत्य (D1 om. उपेत्य); D6.7 तमुपेतमपश्यदुत्तंकः स (D7 om. स) उत्तंकस्तमुपेत्य; T G2.3 M2–5 तमुपेत्यासीनं; G1 M1 तमुपेत्यापश्यदासीनमुदंकस्तं (M1 transp. आसी° and उदंकः) (for तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्य). K1 अभितंस्य (sic); B3 °वाद्य; T1 °वंद्य; M1 वर्धयित्वाभीष्टं स्वस्य (for अभिनन्द्य). — Before अर्थी, D2–4 ins. अहं. Ko आ°; K1 B5 D (except D5) T M3 उपा°; K2.4 G4–6 अभि°; K3 M1 अधि° (for उपगतः). K3 B5 Da1 G2.3 om. इति.

107 D1 om. 107, and 108 upto °गतोऽस्मि. — S (except M1) तम् (for एनम्). M1 अभिनंद्य (for °वाद्य). — Ko.4 transp. भग° and पौष्यः. D2–4 transp. पौष्यः and खल्व°. Ko.4 ins. ते before, K2 after, किं. — After 107, K (except K1) D2–4 ins. तदाज्ञापयतु भ(K2 भग)वान्.

108 D1 om. up to °गतोऽस्मीति (cf. v. l. 107). — Before तम्, K3.4 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D2–5; D1 om.) ins. स. N (except K D2–5) om. उत्तङ्कः. — B D (except D2–4; D1 om.) M3 गुर्वर्थं. Ñ V1 B2–5 D5 कुंडलार्थं; B1 D (except D2–4; for D1.5 see above) °लयोरर्थेन; T °लार्थी (for °लाभ्यामर्थी). K1.4 om. अर्थी. K4 B1 D (except D2–5; D1 om.) G4.5 अभ्याग°(for आग°). K2.4 D1 S (except G1.6 M1.3) om. (the first) इति. Ñ V1 B2.3.5 Da ये ते (Ñ V1 एते) वै; B1.4 Dn D1 ये वै ते; D2–4 T1 G1–3 एते (for ये ते). M1.3 om. ते. K1.4 D1.5 T G6 क्षत्रियायाः; D2–4.6 G5 क्षत्रिया- (for °यया). G1.4.5 M1 om. कुण्ड°. B2 D6.7 T1 G2 om. ते. G6 transp. कुण्ड° and ते. Before भवान्, D3.4 G2 ins. मे. T त्वं (for भवान्). T G2.3 अर्हसि (for °ति). K2 D2–4 T1 G2.3.6 om. इति.

109 Ñ2 V1 Dn D1.6.7 transp. पौष्यः and प्रत्यु°. B1.2 M2.4 प्रोवाच (for प्रत्यु°). — K1 प्रविश (for °विश्य). T transp. क्षत्रि° and याच्यताम्. K1 Dn1 G1.2 क्षत्रियायाः (for क्षत्रि°). K1 G1.2 उच्य°; Ñ1 प्रोच्य° (for याच्य°). — After °ताम्, K4 ins.:

200* तस्यास्तत्क्षीधनं इंद्रेण यज्ञे तुष्टेन दत्तमासीत् ।

and om. इति.

110 G6 (? hapl.) om. 110, 111. — D2–4 om. स. After स, Ko.3.4 ins. च. M1 om. तेन. M1 क्षत्रियांतःपुरं प्रविश्य (for प्रविश्या°). D2–4 °पुरे (for °पुरं). After क्षत्रि°, G4.5 ins. तां.

111 G6 om. 111 (cf. v. l. 110). — After पौष्यं, D5 ins. आगत्य. T G1–3 पुनरेव (G1 interp. तम्; G2.3 एनम्) आगत्य (G1 om. आ°) उवाच. — Ko G4.5 अयुक्तं (for न यु°). N (except K D2–4; for D5 see below) अहम्; D5 T1 अयम् (for वयम्). Ko.2.4 B1.2.5 °चर्तुं; K3 °कर्तुं; B4 °वक्तुं; D2–4 °हर्तुं; G1 चाचरि°; G2.3 M1 अपच°; G4.5 आच° (for उपच°). — G2 om. from न हि up to the first न in 112. S (G2.6 om.) सा (for ते). N (except K D2–4; D7 corrupt) transp. क्षत्रिया and अन्तः°. K2 Ñ B4 D (except Da D5) M3.4 om. इति.

112 G2 om. up to the first न (cf. v. l. 111). — D5 G3–5 om. स. G1.6 तेन (for स). K2 D3 G1.3 M2.3.5 transp. पौष्यः and तं. After पौष्यः, N (except K D2–4) M4 ins. क्षणमात्रं (B5 क्षणं) विमृश्य. Ñ2 B5 D (except D2–5) T M1.4 om. तं. Before प्रत्यु°, N (except K D2–4) ins. उत्तंकं. — After प्रत्यु°, T M2–5 ins. तत्र संनिहितैव सा; G1 नैतदेवं; G4.5 M1 एतदेव. N (except K D2–4) नियतं (for संप्र°). G5 transp. संप्र° and भवान्. — Ko transp. सा and क्षत्रि°. K4 D2–4 om. सा. After क्षत्रि°, B4 ins. अपि; B5 D5 हि. N (except K D2–4) om. वा (K1 subst. च for वा). G2.3 पापिना (for वा शक्या). — K (except K1) D2–5 °व्रतत्वात्. T1 G4.5 M1 om. from एषा up to end of 112. — Before एषा, N (except K D2–4) ins. सा (K1 हि). K1 transp. न and अशुचेः. T2 G6 नाशुचिना त्वया द्रष्टव्या भविष्यति (for नाशुचे°—°मुपैति). Ko B3 D2–4 T1 G (except G1.3) M (except M3.4) om. इति.

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयोच्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच । स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते C. 1. 774 B. 1. 3. 111 K. 1. 3. 111

113 D_1 $G_{4.5}$ तथा; $G_{1.2}$ M (for M_1 see below) तेन (for अथ). After अथ, T ins. तेन. M_1 अथैनमुदंकः (for अथैं—ंत्तङ्कः). G_{1-3} M (for M_1 see above) om. उत्तङ्कः. $G_{4.5}$ उक्तवंतं स्मृत्वाहोदंकः (for अथैं—ंवाच). G_6 तत्राहोदंकः (for उत्तं—ंवाच). — Before अस्ति, K_2 D_{2-4} ins. सत्यं. $G_{2.3}$ किंचित् (for खलु). $K_{0.4}$ मयोच्छिष्टेनानुपविष्टेनापः स्पृष्टाः; K_1 Ñ V_1 B D_a D_n D_1 मयोत्थितेनो (B2.4 ंना); $K_{2.3}$ G_1 मया (G_1 interp. भक्षितम्) उच्छिष्टे(K3 G_1 ंष्टेन)नोपस्पृष्टं (K_2 ंस्पृष्टा); D_{2-4} मयि उच्छिष्टं नापं; T G_{4-6} M_{2-5} मया तु (G_5 मयापि; M_{2-5} om. तु) भक्षितं नो; $G_{2.3}$ मम नो; M_1 मया भक्षयता नो (for मयोच्छिष्टेनो). G_2 om. from शीघ्रं up to end of 113. All MSS. except $K_{0.2-4}$ D_{2-4} om. शीघ्रं; but cf. v. l. 114. S (except G_3; G_2 om.) आगच्छता. S (except M_{2-5}) om. च.

114 G_{4-6} om. तं. T transp. तं and पौष्यः; and before पौष्यः ins.: स (T2 om. स) एवमुक्तः. $D_{2.3}$ $G_{1.4.5}$ M_1 om. तत्. K_1 G_1 M_1 om. हि. N (except $K_{0.2-4}$; for $D_{2.3}$ see above) एष ते (B3 om. ते) व्यतिक्रमः (for एतत्तदेवं हि). — After न, G_1 M_1 ins. हि. K_4 खलु स्थिं (for न स्थिं). D_2 om. स्थितेन. $G_{4.5}$ M_1 om. भवति न स्थितेनेति. N (except K D_3; D_4 by corr.; for B_5 see below) नोत्थिते(Ñ1 B2.4 न स्थिते)नोपस्पृष्टं भवति इति शीघ्रं (Ñ1 V_1 B_{2-4} D_{a2} $D_{1.6.7}$ न for इति शीं; B_1 D_5 om. इति शीं) गच्छता चेति (B5 उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता चेति); T $G_{1-3.6}$ M_{2-5} एवं चेत् शुद्धो (G2.3 शुद्धेन) भूत्वा गंतव्यं (for एतत्तदें—स्थितेन). G_1 एवं चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन).

115 Ñ1 D_{n2} G_1 तथा; $G_{4.5}$ M_1 ततः (for अथ). After ंत्तङ्कः, N (except K_{1-3} B_5 D_{2-4}) ins. तं. M_1 om. प्राङ्मुख उपं. T $G_{2.3}$ M (M_1 om.) भूत्वा; $G_{4.5}$ उपस्पृश्य (for उपं). D_{a2} S (except G_1 M) om. सु-. $K_{0.2}$ सं-; D_1 स (for सु-). D_1 -दंत- (for -पाद-). M_1 ंनयनो (for ंवदनो). N (except K $D_{2.3}$; for D_4 see below) निःशब्दा; D_4 S शुद्धा (for अशब्दाभिर्). After -शब्दाभिर्, N (except K D_{2-4}) ins. अफेनाभिरनुष्णाभिः (D_{5-7} om. अनुष्णां). B_5 $D_{3.5}$ $M_{2.4}$ om. हृदयंगमाभिः. N (except K $D_{2.4}$; B_5 $D_{3.5}$ om.) हृद्यतां (for हृदयंगमां). K_2 D_{2-4} G_3 M_1 om. अद्भिः. K_4 transp. अद्भिः and उपं. Ñ V_1 B_{2-4} D_n $D_{1.5-7}$ G_2 transp. उपं and त्रिः. $B_{2.4}$ D_n $D_{1.5-7}$ om. पीत्वा. $G_{1.4-6}$ om. त्रिः पीं. D_a om. त्रिः. D_a M आचम्य (for पीत्वा). B_5 om. from पीत्वा up to खान्यद्भिर्. G_3 (hapl.) om. from (the first) अद्भिरुपं up to खानि. T om. from त्रिः पीं up to ंरुपस्पृश्य. G_2 om. पीत्वा द्विः परिं. After पीत्वा, K D_{2-4} ins. आपः (K3 cont. हिष्टा इत्यनुवाकेन शीर्षाभिषिच्य). $D_{6.7}$ om. from द्विः up to ंरुपस्पृश्य. K_3 om. द्विः परिं. D_{n1} D_5 अद्भिः (for द्विः). $K_{0.4}$ उन्मृं (for परिमृं). K_1 om. खान्यद्भिरुपस्पृश्य. G_1 मुखं; $G_{4.6}$ मुखानि (for खानि). M (except M_1) om. अद्भिः (after खानि). After (the second) ंस्पृश्य, K_2 ins. मूर्धानं च; Ñ V_1 B D (except D_{2-4}) $G_{2.3}$ M_1 च. N (except K B_4 D_{2-4}) प्रविवेश ततः (for प्रविं). K_3 T G_{4-6} M_1 om. तां.

116 D_{2-4} तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव). K_1 B_4 M_1 om. एव. K_1 M_1 उत्थां; N (except $K_{0.2-4}$; for K_1 see above; D_{2-4} om.) प्रत्युं (for अभ्युत्थाय). — B_3 D_{a1} T_2 om. ते. B_5 M_5 भवन्; D_5 भवान् (for भगं). — $K_{3.4}$ D_8 ंज्ञापयतु. $K_{0.3.4}$ किं ते; T $M_{2.4.5}$ भोः ते किं; $G_{2.3}$ ते किं; M_3 भोः किं (for किं).

117 After स, $G_{4.5}$ ins. च. After तां, $G_{2.3}$ ins. उदंकः प्रति-. — B_5 G_{1-3} $M_{2.4}$ ते (for एते). After एते, T ins. ते. D_{n2} D_{2-4} T $G_{2.3}$ गुर्वर्थे. D_{2-4} T $G_{2.3}$ om. मे. D_5 मया; G_1 मयि (for मे). K_2 transp. मे and भिक्षिं. K_3 भिक्षवे; G_1 M ंक्षिता; $G_{2.3}$ ंक्षां; Cd as in text.

C. 1. 774
B. 1. 3. 111
K. 1. 3. 111

कुण्डले अवमुच्यासै प्रायच्छत् ॥ ११८ ॥ आह चैनम् । एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति । अप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११९ ॥ स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच । भवति सुनिर्वृता भव । न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति ॥ १२० ॥

स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत् ॥ १२१ ॥ स तं दृष्ट्वोवाच । भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति ॥ १२२ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । भगवंश्चिरस्य पात्रमासाद्यते । भवांश्च गुणवानतिथिः । तत्करिष्ये श्राद्धम् । क्षणः क्रियतामिति ॥ १२३ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । कृतक्षण एवास्मि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भवतेति ॥ १२४ ॥ स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ॥ १२५ ॥

अथोत्तङ्कः शीतमन्नं सकेशं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा पौष्यमुवाच । यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि

---

118 T om. तेन. K2 तत्र तेन (for तेन तस्य). B4 D2–5 G M transp. तेन and तस्य (G2.3 M2.4.5 om. तेन तस्य). K1 Ñ B (except B1) D (except D2–4) पात्रः; K2 साधु (for पात्रम्). G2 इति इदं; G3 M (except M1) इदं (for अयम्). After अयम्, G1.4.5 M1 ins. भवति. S नाति(T न मयाति-; G1.4.5 M1 अनति-; G6 मया नाति)क्रमणीयं (for अनतिक्रमणीयः). Ñ2 Da1 D6.7 G M3–5 om. ते. K1 Ñ1 B5 Da1 G2.3 विमु° (for अवमु°). After °मुच्य, G1 ins. अथ. D1 तस्मै; D2–4 असौ (for अस्मै). K2 अयच्छत्; T अदात् (for प्राय°).

119 B1 नागाधिरा°; D4 नाम नाग° (for नाग°). After °राजः, N (except K Dn1 D2–4) ins. सुभृशं. K D2–4 G2.3 प्रार्थयते. — Before नेतुं, Ko.3 ins. भवान्; K4 भवन्. Ko अर्हति (for °सि).

120 Ñ1 D1 G4–6 om. स. G2.3 om. क्षत्रि°. G4.5 उवाच (for प्रत्यु°). — Ko G2.3 om. भवति. K1.4 भवतु; K2.3 G4.5 M भवती (see below). K D1–5.7 T2 G1.2 M2.4 सुनिवृत्ता; D6 G4 निर्वृ°; D7 G5.6 निवृत्ता (for सुनि°). Ko अस्तु भवतां; K1.4 D2.3 भवती; K3 अस्तु; D1 S भवतु (for भव); see above. — T transp. न and मां. Ko मे (for मां). G4–6 M1 स मामर्श° (for न मां शक्तः). K3 transp. शक्तः and तक्ष°. K1 D2–4 om. नाग°.

121 K3 B4 D2–4 G1.4.5 om. स. T G (except G1) om. तां. K1 D2–4 G4.5 M अगच्छत्; T2 अगमत्; G1 अभ्या°; G2 अभिगच्छति; G3 अभिग°.

122 G4.5 om. स. N (except K Ñ1 B4 D2–4) आह चैनं (for स तं दृष्ट्वोवाच). — T2 om. भोः. D2–4 om. भोः पौष्य. Da om. पौष्य. G2.3 M2.3(before corr.).4.5 हे (for भोः).

123 After तं, K4 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–4) ins. उत्तंकं. — K1 (hapl.) om. from भगवं° up to प्रत्युवाच (124). Da भगवान् (for °वन्). Dn D1.6.7 चिरेण; D5 °रमपि; T1 उचितस्य (for चिर°). B4 समासाद्यते; G2 °दितः (for आसा°). — K2.4 G6 भग° (for भवान्). D3 transp. भवान् and गुणवान्. G1 M1 om. च; G2.3 om. च गुणवान्. — D2–4 ततः (for तत्). Ñ1 T G1 M1 प्रकरिष्ये; Ñ2 V1 B D (except D2–4) इच्छे; G2.3 M2–5 करिष्येहं; G4–6 प्रकरिष्ये(G5 °ष्य)ते (G6 हं) (for करि°). G2.3 M (except M1) श्राद्धकर्म (for श्राद्धम्). After श्राद्धम्, N (except K Ñ1 D2–4) ins. कर्तुं. K2 G3 क्षणं (for °णः). N (except K Ñ1 D2–4) transp. क्षणः and क्रियताम्. Ñ2 G3 स्थीय° (for क्रियताम्). Before इति, B4 ins. प्रतिगृह्यतां.

124 K1 om. up to °वाच (cf. v. l. 123). — G3 कृतक्षणं. G5.6 -भावः (for एव). After अस्मि, K3 B4 G1.4.5 ins. इति. — After शीघ्रं, K1 M1 ins. तु; T G1.2.6 M2–5 अहं; G4.5 त्वहं. D5 om. इच्छामि. G6 आगच्छामि (for इच्छा°). Before यथो°, D2–5 G6 ins. इति; T G1 गंतुं. K1–3 Ñ2 Da D5.7 T1 G1–3 om. अन्नम्. G4.5 om. उपहृ°. K1 उपसंहृ°; V1 B2 Dn D1 G6 उपा°; B3 उपस्कृ°; G1 उदाहृ° (for उपहृ°). D6.7 पुर(D7 उप)स्कृतमन्नं (for अन्नमुप°). K4 D6.7 भवति; S (except M1) भवत्विति (for भवते°).

125 Ñ1 D3–4 G1.2 om. स. Before अन्नेन, Ñ2 V1 D5 G6 ins. एव. D2–4 G2–5 om. अन्नेन. K D5 T G1.2.6 M2–5 om. एनं. D1 तं; D6 एवं; M1 °व (for एनं). B4 एवार्थिनं तं (for अन्नेनैनं). K Ñ1 V1 B3 D2–4 G4.5 M1 सं(B3 om. सं)योज° (K3 G4.5 °भोज°) (for भोज°).

126 M शीतल° (for शीत°). K1 Ñ1 S (except Ma.4) om. सकेशं. Ñ2 V1 B D transp. शीतम° and सके°. Before इति, G4–6 ins. अन्नम्. Before पौष्यं, N (except K Ñ1 B4 D2–4) ins. तं. T G1–3 om. पौष्यमुवाच (see below). — Before यस्मात्, T G2.3.6 ins. सकेशमन्नमुपहृतं शीतम् (T om. शी°) अशुचि; G1 मुक्तकेश्या तव स्त्रिया सकेशमन्नमुपहृतमिति. D2 om. from यस्मा° up to °व्यसीति (127). T G2.3.6 om. अशुच्यन्नं

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।
विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C. 1. 786
B. 1. 3. 123
K. 1. 3. 123

(see above). B4 G1.4.5 M अन्नमशुचि (by transp.). Before ददा°, G1 ins. अपि. Ko (? haplography) om. from तस्मा° up to दूषयसि (127). T G2.3.6 त्वमंधो; G1 अंधस्त्वं (for अन्धो). — After 126, T G2 ins. पौष्यमुवाच (see above).

127 Ko om. up to दूषयसि; D2 om. 127 (cf. v. l. 126). Before तं, T1 ins. स. G2 om. तं पौष्यः प्र°. G3 om. तं. G3 उवाच (for प्रत्यु°). — D5 om. यस्मात्. B2 D6.7 S (except M1) om. अपि. K1 transp. अपि and अदुष्टम्. M1 transp. अदु° and अन्नं. After तस्मात्, Ñ V1 B2 D5–7 ins. त्वमपि; B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 त्वं. After 127, N (except Ko–3 Ñ1; D2 om. the first sentence) ins.:

201* तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After °तान्नम्, D2–4 ins. मम. K4 परीक्षस्व; Ñ2 B1.2.4 °कुरुष्व (for प्रत्यक्षी°).]

128 M1 om. सः. N (except K Ñ1 D2–5) ततः (for सोऽथ). T G1–3.6 om. पौष्यः. After पौष्यः, N (except K Ñ1 D2–5) ins.: तदन्नमशुचि दृष्ट्वा. G2.3 पौष्यस्य (for तस्य). Ñ1 V1 S (G1 om. अन्नस्य) transp. अशुचि° and अन्नस्य. B5 °चितां (for अशुचिभावम्). Ñ2 B D (except D4.5) G1 om. अन्नस्य. K1 शमयामास; K2 Ñ1 V1 B4 अवगम°; Ñ2 B1–3 D अपरोक्ष° (D5 अगण°); B5 अवेक्ष°; G6 दर्श° (for आगम°).

129 K2 Dn D1 यत्कृतं (for उपहृ°). After °हृतं, N (except K Ñ1 D2–5) ins. अनुष्णं. D6.7 om. सकेशम्. Before अशुचि, N (except Ñ1 B4 D2–7) ins. च. B4 S (except T1 G4.5 M1) om. अशुचि. Before मत्वा, N (except K Ñ1 D2–5) ins. एतदिति (B4 om. एतद्). T2 G1–3 M (except M1) आलक्ष्य; G6 आलोक्य (for मत्वा). Before उत्तङ्कं, K4 ins. अथ; Ñ2 तं; V1 B (except B4) D (except D2–5) तमृषिं. — After अज्ञानात्, T2 G1 M (except M1) ins. एव. Dn D1 transp. अज्ञानाद् and एतद्. T2 G1 तद् (for एतद्). Ko G1 transp. सके° and उपहृ°. Dn M5 उपाहृ°. G1 om. शीतं च. M1 शीतलत्वं; M3 °तलं (for शीतं). D (except Da1 D2–5) om. च. — T2 G6 एतत् (for तत्). K1 B1 Dn D5 क्षम°; D1 शम°; G2.3 क्षमाप° (for क्षाम°). K1.2 D2–4 G4.5 भगवंतं; Da1 G1 भगवन् (for भव°).

130 T1 om. 130–132. — K3 वृथा (for मृषा). M1.3 प्रब्रवीमि. — D2 T2 M1 om. त्वम्. K1 अपि; D5 च (for त्वम्). G1 om. त्वमन्धो. G2.3 इति (G2 om. इति) अंधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो). D2–5 G3 M1 अचि° (for नचिरात्). K1 T2 G2.3 M2.5 om. इति. — G2.3 om. अपि. After ममापि, K1.2 B3 Da D7 ins. तु; D2–4 त्वत्. B4 त्वया; T2 G4–6 M1.3 भवद् (for भवता). G2 यदुक्त; M1.3 उक्त (for दत्त). K1 न दत्तो भवेच्छापः; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता दत्तो न भवेत्; G1 न शापो भवेद्भवदत्तः (for शापो — दत्तः).

131 T1 om. 131 (cf. v. l. 130). — After (the first) न, N (except K Ñ1 D2–5) M1.2 ins. च. G2.3 om. अहं. K2 D2–4 प्रत्याख्यातुं. T2 transp. शापं and प्रत्या°. — K3 स (for the second न); see below. T2 om. हि. G5 मां (for मे). G2.3 अपि (for अद्यापि). D2–4 शमं (for उप°). Before गच्छ°, K3 ins. न (see above). After °च्छति, K3 G (except G2.3) ins. इति. — S (except G4.5 M1) om. च. D2–4 तु (for च). M1 om. भव°. Before यथा, K3 ins. तत्. Ñ1 G4.5 M1 om. यथा. K4 श्लोकोत्र; Ñ2 V1 G1 तथा (for य°).

132 T1 om. 132 (cf. v. l. 130). — [a]) K2 (by corr.) D (except Da) S (T1 om.) नव°. After -नीतं, G4.5 ins. एव. G2 transp. हृद° and ब्राह्म°. — [b]) G2 corrupt. Ñ1 वाक्यं (for °चि). After वाचि, G6 ins. च. K Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.3.5 G2 निशितः; T2 विनि° (for निहितः). — [c]) M1.3 om. एतद्. N (except K B4 D2)

C. 1. 786
B. 1. 3. 123
K. 1. 3. 123

वाङ् नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥१३२॥ इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुम् । गम्यतामिति ॥ १३३ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य प्रत्यनुनीतः । प्राक्च तेऽभिहितम् । यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति ॥ १३४ ॥ साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा ॥ १३५ ॥

सोऽपश्यत्पथि नग्नं श्रमणमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमौ निक्षिप्योदकार्थं प्रचक्रमे ॥ १३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह । स तद्रूपं

तदुभयमेतद्विपरीतं क्ष°. — [a]) K1.3 नावनीता; K2 (by corr.) Dn S (T1 om.) नवनीतं; Ñ V1 B1m.3 D6 °नीतं. D5 अस्य मुखं नवनीतं (for वाङ् ना°). B3 क्षुरधारं (for तीक्ष्ण°).

133 Ko om. 133. — D1 om. गते. B4 om. न (see below). B4 °धार° (for °हृदय°). K2 D2 T2 M (except M1) om. तं. K4 B4 न (see above); G2.3 च (for तं). K3.4 प्रत्यादातुं (for अन्यथा क°). — Ko.3.4 ins. after 133: D2 before गम्य°:

202* मम शापो भविष्यतीति ।

134 T2 G2.3 M3–5 भवतः (for °ता). B4 T2 G2.3 M (except M1) om. अहम्. K2 T1 G1.4–6 M1 आ(G6 om. आ)गमयित्वा; K3 Ñ2 B1.5 °गम्य; K4 D2.5 अवगम्य; B1–3 D3 D3.4.6.7 आकलय्य; Dn D1 आलक्ष्य; T2 G2.3 M3 ज्ञात्वा; M2.4.5 अज्ञात्वा (for आगमय्य). B4 अनुनी°; D3 प्रत्यानी°; T2 G2.3 M (except M1) मयोक्तं; G1 °नुदितः (for प्रत्यनु°). — D5 T2 G2.3 M (except M1) om. प्राक्च. K (except Ko) B3 D2.6.7 G1 om. च. G6 तु (for च). K4 ते ब्रुवतेति (for च ते). T1 G4–6 एतत्; T2 G1–3 M (except M1) भवतापि (T2 om. पि) (for ते). T2 om. अभिहि°. D3.4 अभिमतं; M (except M1) °हितः. — Dn2 D3.4 तस्मात् (for य°). G2.3 M2.4.5 न दुष्टं (for अदु°). After तस्मात्, T2 ins. त्वं. T2 अभिहितः (for भवि°). G2 T2 om. इति. — G5 (? hapl.) om. from दुष्टे up to end of 134. G1.4.6 M1 om. नैष (see below). K1 न (for नैष). B4 D2.5 G3 M5 om. मम. D1 मे (for मम). D3.4.6.7 transp. नैष and मम. After मम, M1 ins. अपि. T2 transp. मम and शापो. Before भवि°, K1 T1 G1.4 M1 ins. न (see above); K4 ins. निविद्धो (sic). B3 S (except T1 G4.5) om. इति.

135 Ko.2.4 साधु या°; D2 °यामि (for साधयामः). G2 तम्; G3 M2.4.5 तर्हि (for तावद्). B3 D4 [read प्रातिष्ठतो° after गृही°. T1 G M1 प्रातिष्ठत् (G2.3 प्रस्थितः) (for °ष्ठत). T2 G2.3 om. ते.

136 After सः, G1 ins. अपि. After °पश्यत्, N (except K B4 D2.5) ins. अथ. D2 क्षपणकं नग्नं पथि आयांतं (for पथि —°च्छन्तं). Ñ1 नग्नश्र°. Ko.3.4 D5 श्रवणं; Ñ2 B (except B4) D4 M °मणकं (D4m as in Dn etc. below); V1 (m as in text) D3 °वणकं; Dn D1.6.7 क्षपणकं (for श्रम°). After श्रमणम्, G1 ins. पृष्ठतः. K1.2 D2.5 मुहुर् (for मुहुर्मु°). Ko om. दृश्यमानम्. After दृश्यमानम्, K1.3 Ñ1 ins. मुहुः; K4 G3 मुहुर्मुहुः; G1 च. D5 G3 M1 om. अदृश्यमानं च. K1 B4 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अदृश्यमानं and च. — M1 om. ते. B4 भूम्यां (for °मौ). Ko.3 प्रक्षि°; K1 B4 M5 विनि°; T2 G2.3 निधाय (for निक्षिप्य). Ñ1 transp. भूमौ and निक्षिप्य. Ñ2 V1 B (for B4 see above) D (except D2.5) सं(B2 om. सं)न्यस्य भूमौ (for भूमौ निक्षिप्य). S (except T1 G4–6 M1) प्रतस्थे (for प्रच°).

137 D5 S (except G1–6 M5) तस्मिन् (for एत°). G2.3 अवसरे (for अन्तरे). B4 S om. स. Ko.3 D5 श्रवणः (K3m क्षपणकः); K4 V1 D3 °वणकः; Ñ B D3.4 M °णकः; Dn D2.6.7 क्षपणकः (for श्रमणः). D2 S om. त्वर°. Before उप°, B4 ins. सहसा. T G4.5 उपास्°; M1 °स्पृश्य (for उपसृ°). B4 G4.5 M1 om. ते. T2 प्रायात् (for प्राद्र°). — Before तम्, G1–3 M (except M1) ins.: तत आचम्य. B4 om. अभि°. Ko T1 G4.5 अपसृ°; K2.4 अप्युप°; D2.5 अभ्युप° (for अभिसृ°). — After -सृत्य, N (except K1.3 Ñ1) ins. (Ko.3.4 V1 om. the last two sentences):

203* कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात्। तस्य तक्षको दृढमासन्नः। स तं जग्राह।

[After प्रयतो, V1 ins. भूत्वा. Ko.2.4 D2.5 om. महँ जवे°. K2 अभिसृत्य जगाम; K4 उपसृत्य; D2.5 अनुजगाम (for अन्वयात्).]

— K2 D2 om. जग्राह. — Before स, N (except K Ñ1 V1 D2) ins. गृहीतमात्रः (B4 cont. श्रमणं). G1 अपहाय

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव बिलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः ॥ १३८ ॥

य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवर्णाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ।

C. 1. 800
B. 1. 3. 137
K. 1. 3. 137

(for वि°). K1 तक्षकः (for °करूपं कृ°). Ñ2 V1 B1–3 D (except D2–5) M2 तक्षकस्वरू°. Ko om. from कृत्वा up to °लोकं (138). B4 चकार; S गृहीत्वा (for कृ°). G2 om. सह°. G3 असौ (for सह°). B5 transp. सह° and धर°. K3.4 T2 G1–3 M महद्बिलं (M1 बिलं) (for महा°). B1.4 D (except D2.5) G4–6 M1 प्रवि°; T2 G1 M2–5 आवि°; G2.3 आविशत् (for विवे°).

138 Ko om. प्रविश्य च ना° (cf. v. l. 137). Da1 D2.5 G6 om. च. D5 T G4.5 M (except M1) °लोके. After °लोकं, B5 ins. क्षणात्. G2.3 °लोकस्य भव°. K2.3 स्वभु°; T1 स्वं भ° (for स्वभ°). — G1 folio 8 ends with अगच्छत्; next folio (9) is missing. — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4.5 ins. (D5 T1 G4.5 om. the first sentence and K2 the last two):

204* अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्टमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ।

[Ko. 2.4 V1 B1.2.5 स च (for अथ). — T1 G4.5 च खनितुं नाश° (for न चाश°), गत्वास्य (for गच्छास्य), and कार्यं (for साहाय्यं).]

— B4 तदा; M2.4 तत् (for तम्). B4 T2 G6 om. अन्वावि°. K2 प्रवि°; Ñ2 Dn D1.6.7 अनुवि°; B5 विवेश; G2 उपाविशत् (for अन्वावि°). Before तेनैव, K1 T2 G6 M ins. ज्ञात्वा. G2 om. तेनैव बि°. M transp. अन्वावि° and तेनैव बि°. — D2 om. प्रविश्य च. T2 G6 अन्वावि°; G2.3 अनुप्र° (for प्रवि°). D7 G4.5 transp. प्रवि° and च. K Da Dn D1.5 T G6 om. च. — After (the second) प्रविश्य च, N (except Ko.1 Ñ1) T1 G4.5 ins.:

205* तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र.

[T1 °सदन°; G4.5 °वदन° (for °हर्म्य°). T1 G4.5 om. °वलभी° and read °क्रीडनवास° (for °क्रीडाश्चर्य°). — K3 om. स तत्र. Ko.4 तान् (for तत्र). Omitting स तत्र, K2 D5 cont. तेनैव बिलेन प्रविश्य; T1 G4.5 तमुदंको ज्ञात्वा तेनैव बिलेनान्वाविश्य.]

— After नागान्, N (except K Ñ1 D2.5–7) ins. तान्. K D2.5 अस्तौषीद्; G2.3 अस्तौद् (for अस्तुवद्).

139 Before 139, B1.3 ins. उतंक उवाच; Da उत्तंक उ°; S (except M1.5; G1 missing) उदंकः. — [a]) K1 Ñ1 यदैरा°; V1 येत्रैरा°. S (G1 missing) यावंतो नागरा° (T1 G4.5 यद्येव नागाः सर्पा वा). Cd as in text. — [b]) M1 सर्वाः. T1 G4.5 सर्वे संमतविक्रमाः; T2 सर्वाः (sic) त्वमितविक्रमाः; G2.3 M2.3.5 सर्पाश्चामितविक्रमाः; G6 °स्त्वमितविक्रमाः; M4 °श्चामितिविक्रम (sic). — K1 om. 139c–140a. — [c]) N (except K Ñ1 B4.5 D2.5) क्षरंत इव.

140 K1 om. 140 (cf. v. l. 139). — G1 missing — [a]) M1 transp. सु- and वि-. G6 सुस्वरूपा (for सुरू°). N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च. — [b]) B4 अप्यथ; D2 G2.3 M2–4 अप्यथो; T1 अथ; T2 G5 अथो; G4 यथा; M1.5 तप्त- (for तथा). G6 विविधोपलकुंडलाः. — [c]) D7 G5 °वन्नागपृ°. T G2.3 आदित्या इव नागेंद्राः. — [d]) G2 °वता ध्रुवाः; G3 °वतोद्भवः.

141 G1 missing. — [a]) D T2 G2.3.6 M3–5 नागवेश्मा° (D2 as in text; D5 °बृंदानि); T1 G4.5 °सभा°; M2 राजवेश्मा°. — K4 V1 B1–3.5 D (except D2.5) ins. after 141ab: B4, after 141:

206* तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानहम् ।

[D3.4 °स्थानेन सं-; D6 °स्थाननिशं; D7 °स्थानानिशौ. K4 V1 B1–3 सततं (for महं°).]

— cd) S (G1 missing) इच्छंतो°. T1 G4.5 °सेवां च कर्तुं; T2 G6 M3 °सेवायै वस्तु°; G2.3 सेवायां वस्तु°. D2 M2.4.5 वस्तुमैरा°.

142 G1 missing. — [a]) Da D2.5 °ति चाष्टौ. — [b]) G4.5 संति च (for विंश°). — [c]) K D5 °ग्रहं (K3 °ग्रहो). Ko.2 D5 याति; Cd as in text. — [d]) Da D1 °राष्ट्रे; Cd as in text. Ñ2 V1 B Dn D3.4.6.7 यमेजति; Da D1 समेज°; T1 यमिथ्य°; T2 G2.3.6 जयेदि°; G4.5

C. 1. 800
B. 1. 3. 138
K. 1. 3. 136

सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रो यदेजति ॥ १४२
ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरं परं गताः ।
अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्योऽकरवं नमः ॥ १४३
यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा ।
तं काद्रवेयमस्तौषं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुभौ ।
कुरुक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षुमतीमनु ॥ १४५
जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो महद्द्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।
करवाणि सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥ १४६

एवं स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभद्-थापश्यत्स्त्रियौ तत्रे अधिरोप्य पटं वयन्त्यौ ॥ १४७ ॥ तस्मिंश्च तत्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । चक्रं चापश्यत्पङ्क्तिः कुमारैः परिवर्त्यमानम् । पुरुषं

यदिच्छं°; M यजेदि° (M1 यमिच्छं°); Cd as in text.

143 G1 missing. — a) K4 D2.5 °मनुसर्पंति; B4 T1 °मुपश्रृण्वंति. T2 G (G1 missing) M ये चेद्(G4–6 चैव)मुपश्रृण्वंति. — b) V1 B3.5 दूरतरं; B1.2 °रपरं; Dn D1 °रं पथं; D2 °रे परे; D4 °रं पुरं; D6.7 °रपथं; T1 G (G1 missing) M2–4 °रं परा-. K1 corrupt. — cd) B4 °वतं ज्येष्ठं; B5 °वतो ज्येष्ठ-; D3 °ज्येष्ठं; D5 °स्रेष्ठ-; M1 °वतं ज्येष्ठ-; Cd as in text. G2 °भ्यस्तनुमो नमः; G3 °भ्योकदमो (sic) न°.

144 G1 missing. — b) Ko.2 Dn2 D6.7 वा (for च). G2.3 च भवत्यथ. N पुरा (K Ñ1 D2 as in text; D5 तदा) (for सदा). — c) Ñ2 V1 B1.3.4m.5 D (except D2.5) तं नागराजं°; B2 तं नागवर्जं°. Da अश्रौषं.

145 G1 missing. — b) G4.5 संनिहितावुभौ. — c) Ko.2–4 D5 निवसतो; K1 V1 B Da D1–4 T2 M2.4 न्यव°; Ñ1 M1.3.5 ह्यव°; Ñ2 Dn च व°. — d) K (except K1) Dn2 °मिश्नुवती°; B (except B5) °मीश्नुं°; D1 °मिश्वावती°; M1.5 °मिश्नुनदीं°. — After 145, G6 ins.:

207* नदीं मन्दाकिनीं रम्यां प्रसन्नसलिलामनु ।

146 G1 missing. — a) Ñ V1 B1.4 D5 °क्षकश्च. — b) Ko न: श्रुतः; K1 Dn D1 यः सुतः; B4 यं विदुः; M1.5 विश्रुतः. D2 S (G1 missing) °सेन इति श्रुतः (for M1.5 see above). — c) B4 (m as in text) अवहद्यो; G2.3.5 अनव°; G6 °सीद्यो; M1.3 (before corr.).5 °धीद्यो. Ko–2 D6 महद्योम्नि; K3 V1 महेद्यु°; K4 महिद्यु°; Ñ2 महाद्युम्ने; B1.2 महाद्यु°; B3 (m as in text).5 Da महद्युम्ने; D5 corrupt; T G3 M2–4 महानिम्ने; G2 महाद्युम्नः; G4.5 बृहद्युम्निः; M1.3 (*inf. lin.*).5 बृहद्युम्निं; Cd महद्युम्नि. — D5 om. 146cd. — d) G2.3 तदा (for सदा). M1.3 सदाह्वानं. — After 146, N (except Ko–2; D5 om. line 1) ins.:

208* एवं स्तुत्वा स विप्रर्षिरुत्तङ्को भुजगोत्तमान् ।
नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ।
[(L. 2) K4 अवाप ह; D5 जगाम ह (for ऽपा°).]

— After 146, M ins.:

209* नागराजाय मुख्याय कुण्डले आमुयां यथा ।

147 G1 missing. — Ñ V1 स्तुत्वापि. B4 एव (for अपि). After °ऋषि, M2–4 ins. तान्. G2.3 तस्मान्नागात् (for नागान्). T G (G1 missing) om. यदा ते. M2.3.5 om. ते. G4–6 (om. यदा ते) transp. कुण्ड° and नालभद्. After कुण्ड°, G5 ins. तदा. G2 om. नालभद्. Ko °लभंत; K1 पालभत; B (except B5) Da D3.4.6.7 G3 °लभत; M1.5 °भवद् (for नालभद्). — G4 ins. after कुण्डले: G5, after तदा (see above):

210* तदा वै चिन्तयामास उपाध्याय्या यदीरितम् ।
काले च समतिक्रान्ते शापं दास्यति मन्युना ।

— After नालभत (see above), B3 ins. the second half of line 2 of 208*. — After °लभद्, D5 ins. ततः. — After °भवद् (see above), M1 ins.: तत्र दृष्टवान्पटं. — Ñ1 B1.5 तथा; Ñ2 B1m.3 D (except D2–5) G2.3 M (except M1) तदा (for अथ). Da °पश्यत; D3.4 पश्यन्; T1 पश्यति; G2 नापश्यत्. G2 यत्रे (for तत्रे). M1 चाधि° (for अधि°). After °रोप्य, K1 ins. सुचसं (sic); Ñ1 V1 सुधियौ; B D (except D2.5) सुवेमे (B4 °मौ). B (except B4) वपंत्यौ.

148 G1 missing. — Ñ V1 B2.3 Dn D1.4 G3 om. च. K2 तु; K3 पटे (for च). G2 यंत्रे (for तत्रे). K1 सिताः कृष्णाश्च; K2 कृष्णाः श्वेताश्च; B4 श्वेताः कृष्णाः; G2 कृष्णाश्च सि°; G4–6 कृष्णांश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) °र्णांश्च तंत्रान्सितान्. G4.5 तंतून् (for तन्तवः). — M3 कचक्रं; M4 कचकं (sic) (for चक्रं). Da2 प्रप°; G2 चाविप°; G3.5 चाप्यप° (for चापश्यत्). Before पङ्क्तिः, Ko Dn S (except M1; G1 missing; for T2 M5 see below) ins. द्वादशारं. — T2 om. from चापश्य° up to कुमाराः (150a). — M5 om. from पङ्क्तिः up to °दृश्यं च. — K4 परिपिच्य°; G2 °वर्त्ती; G3 °वृत्तं. — Before पुरुषं, S (G1 missing; T2 M5 om.) ins. अश्वारूढं (M1 °श्वमधि°; M2.4 °श्वाधि°). After °पश्यत्, N (except Ko–2.4 D5) ins.:

चापश्यदर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥ स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥ स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति ॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः C. 1. 614 B. 1. 3. 152 K. 1. 3. 152

अश्वं च. After च, B2 ins. अतिप्रमाणं; B4 चंक्रममाणं. G (G1 missing) दर्शनीयान्. After °नीयम्, B5 ins. महाप्रमाणं.

149 T2 om. 149 (cf. v. l. 148). — G1 missing. — G2.3.5 om. स. G4 om. स तान्. D6.7 सतः (for स तान्). K1 om. सर्वान्. After सर्वान्, D5 ins. च. D2.5 अमीभिः; T G3.6 तदेभिः; G2 तदेवं; G4.5 एतैः; M2–4 तदैभिः; M5 तदादि (for एभिः). K1 D2 मंत्रवादैः; B4.5 T1 G4.5 M °पदैः; Dn °वदेव; D5 पङ्क्तिः; G2 निर्मैत्रपदैः; G3 °पादैः; Nilp Cd मंत्रवाद- (as in text). B2m मंत्रतुल्यैः श्लो°.

150 Before 150, B3 ins. उतंक उवाच. T2 om. up to कुमाराः (cf. v. l. 148). — G1 missing. — [b]) B4 G2.3 षष्टिश्च. G2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे). G3 दृश्यते (for ध्रुवे). — [c]) M1 चक्रं. K D2.5 -पर्वयुक्ते; G2 पंचयोगं; G3 M1.2 -पर्वयोगं; M4 सर्वयोगे. — [d]) D1 corrupt. K1 दृत्थं; K3 G2.3 M2.4.5 तत् षट्; Ñ1 V1 Dn D2.5 G6 षड्वै; Da1 षट्; Da2 षट् षट्; T1 G4.5 तं षट्.

151 G1 missing. — [a]) K1 तन्त्रं चेति; D7 तंत्रे हेदं; T G4.5 तंतूंश्चेदं. All MSS. (incl. Cd; G1 missing) except K1 T1 G2.4–6 M °रूपे. S (except T2 G6; G1 missing) वयंत्यौ. — [b]) K1 वयतस्तत्; K2 वयस्तंतून्; K3 T1 G4.5 M3.5 यतस्तं°; K4 वयंतस्तनून्; B (except B1) Da2 वपतं°; D5 वस्रे तं°; D6 वयंतं (sic); T2 वयंत्यौ तं°; G2 corrupt; G3 यतस्तंतोः. Arjp विवर्तयंत्यौ. — [c]) M1 om. 151°. K4 कृष्णाश्रिताश्चै°; D5 °ष्णासिता°. K1 G5.6 निवर्तं°. G2.3 M (M1 om.) इदं वयं(G2 °दं)त्यौ पुनरावयंत्यौ. — [d]) K1 corrupt. G2.3 हुता° (for भूता°).

152 G1 missing. — [a]) G2.3 यज्ञस्य. Ko D3 M1 हर्ता; G5 ध°; Cd as in text. — [b]) T G6 वलस्य (for निहन्ता). — [c]) G2.3 विविधानि.

153 G1 missing. — [a]) B5 तं (for यो). G6 वाहनं ग°. — [b]) K (except Ko) Ñ V1 B2 Da D1.2 °भ्युपेत्य; B1.3 Dn D5–7 T1 (by corr.) °पैति; B4.5 °पेत्या; D3.4 °भ्युपैति; G2 M4 °पेतं. — [c]) Ñ2 B D (except D2.5) नमोस्तु तस्मै. — After 153, G (G1 missing) M (except M1) ins. इति.

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om. स. T1 एतदंतरं (for ततः स एनं). D1.5 M transp. स and एनं. V1 एवं; D3 °तं; D6 °व. K3 पुनरुवाच; D3 पुराणो; D5 आह; M2 (before corr.) प्रत्युवाह. — G4–6 om. अस्मि. K3 T G2.3 M om. ते. — K3 om. from किं ते up to °रुवाच (156). — K1 तव (for ते). G4–6 प्रियं ते किं (by transp.).

155 G1 missing. — G5 च (for तम्). — After उवाच, T G2.3.6 M (except M1) ins. उदंकः. — K1.4 B4 (m as in text) D5 M1 उपेयुः; D6.7 नेयुः; T G2.3.5 M2.4.5 एयुः. M3 वशगा भवें° (for वशमीयुः).

156 G1 missing. — After स, N (except Ko.2–4) ins. च (K1 D2.5 एव; B4 एवमुक्त्वा). B4 om. एनं. T G2.3 M2.3.5 प्रत्युवाच; G6 प्रोवाच (for उवा°). — Ko.2 (before corr.). 3.4 B3 D6.7 S (except T1 G3 M4; G1 missing) एनं. K1.2.4 आधमं°; T1 G2 M धमेति; T2 G4.6 धम इति; G3 धमिति; G5 धमयेति.

157 G1 missing. — K1 om. up to °धमत्. — K3.4

C. 1. 815
B. 1. 3. 153
K. 1. 3. 153

॥ १५७ ॥ ताभिर्नागलोको धूपितः ॥ १५८ ॥ अथ ससंभ्रमस्तक्षकोऽग्नितेजोभयविषण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच । एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति ॥ १५९ ॥ स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः । कुण्डले प्रतिगृह्याचिन्तयत् । अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायिन्याः । दूरं चाहमभ्यागतः । कथं नु खलु संभावयेयमिति ॥ १६० ॥ तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच । उत्तङ्क एनमश्वमधिरोह । एष त्वां क्षणादेवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति ॥ १६१ ॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायिनी च स्नाता केशानावपयन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ॥ १६२ ॥ अथोत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायिनीमभ्यवादयत् । ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ॥ १६३ ॥ सा चैनं प्रत्युवाच । उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।

D2 आधम°; D5 चाध°. Ñ2 V1 B D (for D2.5 see above) ततोश्वस्यापानमधमत्. M1 °श्वमपान उपागम्योपाध°. — N (except K Ñ1 D2.5; B4 om.) ततः; T1 ततोस्मात्; G2.3 M (except M1) तस्मात् (for अथ). T2 G4–6 om. अश्वात्. T1 धयनात्; G2 ध्मायमानं; G3 M ध्मायमानात्. T2 G4–6 °मानस्य. G6 सर्वतः (for सर्व°). G2 अग्नेरिव नि°. G6 om. अग्नेर्. N (except K Ñ1 B4 D2.5) पावकार्चिषः सधूमाः (for सधूमा — °ग्नेः). M2 सधूमोग्निर्निस्सृतः (for सधू° — °पेतुः).

158 G1 missing. — G6 याभिः; M1 तेन. K0–3 आ(K1 उपा)धूमितः; K4 B D2 G4–6 M1 उपधू°; Ñ V1 Dn D1.3.4.6.7 उपधूपिते (accordingly reading °लोके); D2.5 अवधूमि°; G2.3 धूपि°; T M2–5 as in text.

159 G1 missing. — N (except K B4 D2.5) T2 संभ्रांतः; T2 संभ्रमात्; G2 संभ्रमन् (for ससंभ्रमः). N (except K B4 D2.5) अग्नेस्तेजोभयाद्वि°; G2.3 M2.4.5 °तेजसा भयविषण्णः. Before ते, M2.4.5 ins. चासीत्. N (except K Ñ2 B4 D2.5) om. ते. K1.4 om. सह°. K0 B3 D2 Dn D1 om. स्व-. D7 om. स्वभवनात्. G2.3 भयात् (for स्वभव°). After निष्क्रम्य, M1 ins. तम्. — N इमे (K1 Ñ1 B4 as in text; K0.2–4 D2.5 इमे ते) (for एते). S (except M1; G1 missing) मणिकुंड°. N (except K B4 D2.5) M2.4 om. प्रति-.

160 G1 missing. — B4 om. प्रतिजग्राह, and reads उतंकः after °गृह्य. T G4.5 om. from प्रतिज° up to कुण्डले. — K2 स तथेति (for कुण्डले). K1 गृहीत्वा (for °गृह्य). After °गृह्य, K ins. च. D (except D2 D2.5) transp. कुण्डले and °गृह्य, inserting च before कु°. — D5.4.6.7 om. तत्. T G4.5 पुण्यकर्म; G2.3 °कर्मण्या (for पुण्यकम्); cf. v. l. 100. G6 पुण्यमहरुपा°. K1 B2.3.5 T2 °ध्यायान्याः; cf. v. l. 98, 99. — T G4.5 om. अभ्या°. K0.1 उपगतः; K2–4 D5 अभ्युप°; B4 उपा°; D2 अभ्युपा°; D6 अत्या°. B (except B4) D (except D2.5) स कथं (for कथं नु खलु).

161 G1 missing. — M1.5 om. तत. K1 तत्र (for ततः). T G4.5 तं; G3 M1.5 एवं (for एनं). B4 चिंचितयंतं; T चिंतयमानं. M om. एव. T2 G4–6 एवं. After पुरु°, B4 ins. पुनः. — Ñ2 V1 B (except B4) एतं. After एनम्, N (except K1.2.4 Ñ1 B4 D5) ins. एव. — Dn D1.3.7 om. एष. T1 स एष. N (except K D2.5) क्षणेनैव; T अद्यैव; G2.3 M2.4 एतत्क्षणं; G4–6 एतत्क्षणेन; M1.5 तत्क्षण ए°; M3 एतत्क्षण ए° (for क्षणादेव). K (except K1) D2.5 °गृहं प्रा°.

162 G1 missing. — M1.4.5 om. स. K1 om. तथेत्यु°. G4–6 om. तम्. T om. अश्वम्. B3 om. उपाध्या°. D6 °गृहे (for °कुलम्). — K1.4 B3.5 D2 D3.4.6.7 T °यानी; K2 G2 °यनी. — D6 (hapl.) om. from च स्नाता up to °ध्यायिनी (163). — G4–6 om. च. T2 G2.3 M2.3.5 तु (for च). T1 om. च स्नाता; G2.3 om. स्नाता (see below). G4–6 स्नात्वा. K1 आकल्पयंती; Ñ V1 B (for B3 see below) D (except Dn2.n3 D1.2) आवाप°; B3 T M1.3.5 °वपंती. T ins. स्नाता after °वपंती, G3 after °वपयंती (see above). T om. उपविष्टा. G4.5 °च्छदिति. After °तीति, B4 ins.: तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायिनी. K4 D5 S मतिं(T °नो) दधे. B4 शापायोतंकस्य मंत्रयांचक्रे.

163 G1 missing. — D6 om. up to °ध्यायिनी (cf. v. l. 162). After अथ, N (except K1 Ñ1 D2.5; D6 om.) ins.: एतस्मिन्नंतरे (B4 आजगाम) स (K0.2–4 B4 om. स). G4–6 उपविश्य (for प्र°). — After प्रवि°, N (except K1 Ñ1 B4 D2.5; D6 om.) ins. उपाध्यायकुलं (D7 °गृहे). — T2 (hapl.) om. from ते चा° up to °वादयत् (165). K1 om. च; and transp. अस्यै and कुण्डले. B4 स चा°; M1 ततो° (for ते चा°). D6.7 चास्याः. K2 प्रादात्.

164 T2 om. 164 (cf. v. l. 163). — G1 missing.

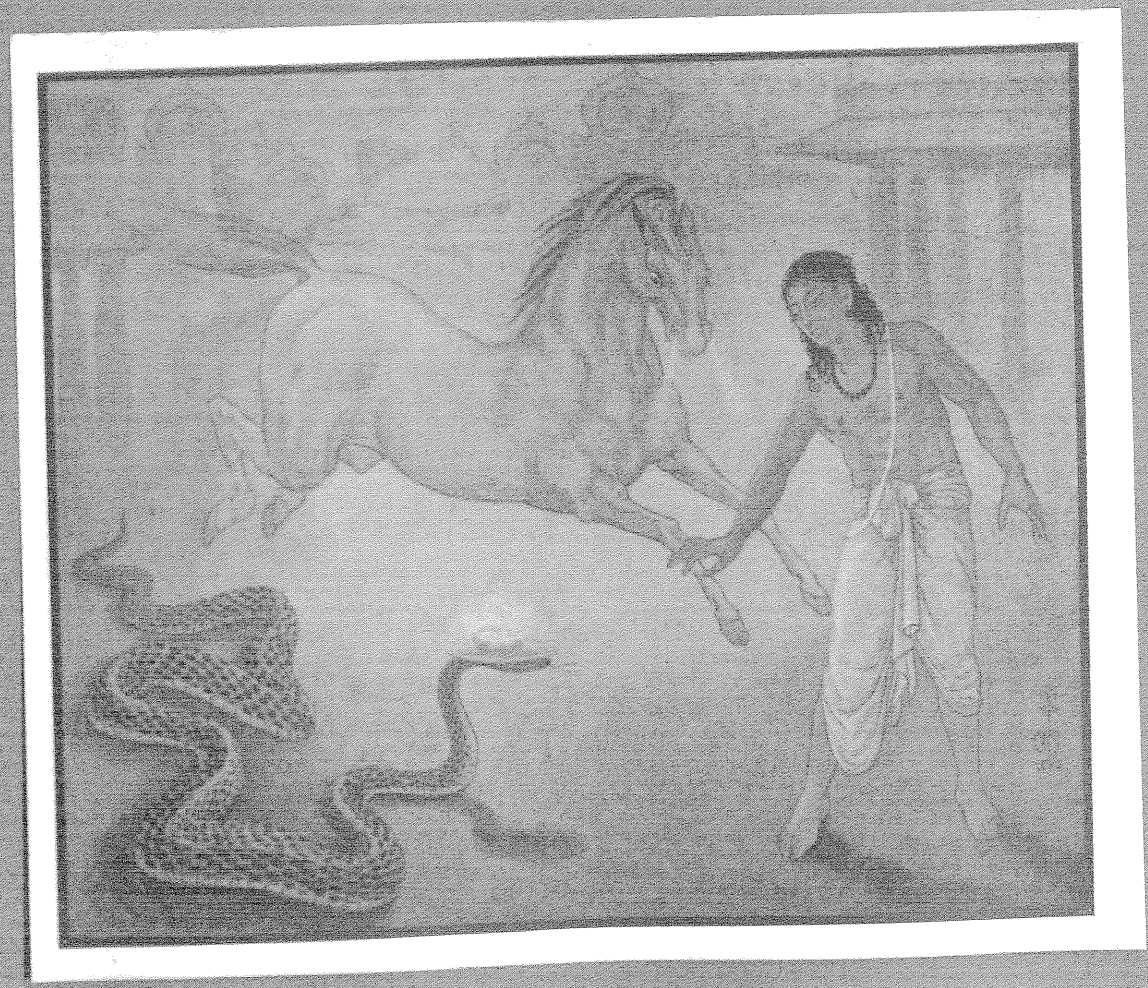

अथ सर्वालङ्कारशोभितेनोभयविलम्बिते कुण्डले
धृतेन्द्रं सहसा सम्भ्रमादिन्द्राणीमङ्कमुत्थाप्य ।
दो कुण्डले प्रतिपृच्छतु भवानिति ॥ १. ३. १८१

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेयस्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृतमिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि । तेनासि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तत्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तसिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । पञ्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि गच्छता मया ऋषभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः । तेनासि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्- C. 1. B. 1. K. 1.

Ko. 2. 3 om. प्रति-. — Before उत्तङ्क, Ko. 3 D5 G (G1 missing) M1. 2. 5 ins. वत्स. M1 om. from देशे up to °गतः. B (except B1) D (except Dn D3–5) देशकाले (Da1 °लं). K1 M (M1 om.) ins. च after काले. After °गतः, Ko. 2 D1–7 ins. असि; K3. 4 असीति. — K3 om. वत्स. — Ko. 2. 3 D2. 6. 7 अनागा असि; K1. 4 B4 Dn2. ns अनाग°; Ñ V1 B1. 3 Dn1 D3. 4 त्वमना°; Da त्वं मना°; T1 इदानीं यद्यनागतोसि; G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्तं ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि). — G4. 5 मत्वा (for मया). K1 B4 transp. मया and न. Ko. 2. 4 D2. 5 कथमपि न शप्तः; T1 शप्तो भविष्यसीति; G2–5 शापायोपस्थितं (G4. 5 °तः); M1 भविष्यत् (for न शप्तः). G6 मत्वा शप्तः श्रेयस्ते भविष्यति; M2–5 मया शापस्तवोपस्थितः (for मया—°स्थितम्). — Before सिद्धिं°, G6 ins. अथोपस्थितां. Ko. 2 B2 D2 M सिद्धिमवाप्नु° (M2. 4 °प्नो°); T1 G4–6 °मवाप्स्यसीति.

165 G1 missing. — T2 om. up to °वादयत् (cf. v. l. 163). After उत्तङ्कः, Da ins. तं. — Ko om. from तमुपा° up to °ध्यायं (166). D2. 5 transp. उपाध्या° and अभ्य°. — B1. 2 प्रोवाच (for प्रत्यु°). After ते, G2. 3 M (except M1) ins. अस्तु. — G2. 3 चिरमिति; M (except M1) चिरकृ°.

166 G1 missing. — Ko om. तमुत्तङ्क उपा° (cf. v. l. 165). — M1 स (for तम्); om. उत्तङ्क. G2. 3 M (except M1) om. उपा°. K1 M1 उवाच (for प्रत्यु°). — T om. भोस्. Ko Ñ V1 B Da Dn D1 ins. मे after °केण; B4m D3. 4 after °राजेन. M1 om. नाग°. — K1 नागकुलं; K4 D2. 5 M5 °लोके. Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 T2 G4 °लोकं गतः; T1 G5. 6 °लोकगतः.

167 G1 missing. — T1 एव; T2 G4–6 एव च (for च). T2 transp. दृष्टे and स्त्रियौ. G2 यंत्रे; M1 तंत्रं. T1 G4. 5 M1 om. अधिरोप्य पटं. G2. 3 om. पटं. B वपंत्यौ. — D (except Da D2. 5) om. (the second) तत्रे. Ko. 2–4 T2 पटे (for तत्रे). D6. 7 transp. कृष्णाः and सिताः. — D6. 7 G2. 3 om. किं तत्. After किं, K4 ins. नु. D3. 4 om. तत्. B4 T G4–6 तत्र (for तत्). After तत्, K3 ins. स्यात्.

168 G1 missing. — Before तत्र, D6. 7 G2. 3 ins. किं च. K1. 4 B2 D2. 6. 7 G2. 3 om. च. B4 D5 T G4–6 om. तत्र च. M1 om. from दृष्टं up to कुमाराः. — After चक्रं, Ñ1 S (G1 missing; M1 om.) ins. अपि. After दृष्टं, G2. 3 M (M1 om.) ins. तत्. — B5 om. च. Ko. 3 चैतत्; K2. 4 V1 चैव; Ñ1 B2. 3 Dn (except Dn3) D1. 7 चैनं. K2 om. from किम् up to पुनः (169).

169 G1 missing. K2 om. up to पुनः (cf. v. l. 168). — Before पुरु°, G2. 3 M (except M1) ins. तत्र. K1 T2 G4–6 om. अपि. — Ñ V1 B D (except D2. 5) अपि (B4 पुरुषः) (for पुनः). T G4–6 om. स and कः.

170 G1 missing. — M1 om. 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य. N (except K D2. 5) °माणो (B4. 5 interp. मया) दृष्टः. After °युक्तः, G2. 3 ins. दृष्टः.

171 G1 missing. — M1 om. up to उत्तङ्कास्य (cf. v. l. 170). T1 G4. 5 कोपि (for गच्छ°). After गच्छ°, N (except K1 B4 D3. 4) ins. च (K2 transp. च and मया). D6 om. मया. T1 transp. मया and ऋष°. Here and below a few MSS. write वृषभ- for ऋषभ-. After मया, B4 ins. अतिप्रमाण; D3 अपि. K (except K1) D2. 5 transp. ऋष° and दृष्टः. G4. 5 om. ऋष°. — After च, D2 ins. अपि; D5 अधि. — After तेन, K1 B4 ins. च. G4. 5 सोपकार°. D6. 7 °चार उक्तः. — B4 S (G1 missing) om. उत्तङ्क. Ñ V1 B3 Da D2. 5 om. ऋष°. T G4–6 transp. ऋष° and पुरी°. Ko °क्षस्वेति; K2–4 D5 °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्व; T G3–6 °क्षयेति. — Da G2. 3 M5 om. ते. — K1 om. from ततस्त° up to end of 171.

चनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तम् । तदिच्छामि भवतोपदिष्टं किं तदिति ॥ १७१ ॥

तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्तवस्ते रात्र्यहनी ॥ १७२ ॥ यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षट्कुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः षट् संवत्सरश्चक्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः ॥ १७३ ॥ य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराजः । यश्चैनमधिरूढः स इन्द्रः । यदपि ते पुरीषं भक्षितं तस्य ऋषभस्य तदमृतम् ॥१७४॥ तेन खल्वसि न व्यापन्नस्तस्मिन्नागभवने । स चापि मम सखा इन्द्रः ॥ १७५ ॥ तदनुग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि । तत्सौम्य गम्यताम् । अनुजाने भवन्तम् । श्रेयोऽवाप्स्यसीति ॥ १७६ ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः क्रुद्धस्तक्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे ॥१७७॥

— Ñ V1 B D (except D2.5) T G4-6 M1 तस्य (for तद्). M1 om. मया तद्. — After मया, K2.4 D2.5 T G4-6 ins. अपि. K3.4 Ñ1 Dn3 D2-5 G2.3 उपभुक्तं; M (except M1) भक्षितं. — After °युक्तम् (or its v. l.), K3 Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) ins. स चापि कः. — Ñ V1 B D (except D2.5) तदेतद् (Ñ1 om. एतद्) भ(Ñ1 D3.4 भग)वतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं (for तदिं—°दिष्टं). M1 भवतादिष्टं.

172 G1 missing. — Before तेन, N (except K B4 D2.5) ins. स. G2.3 transp. उपा° and प्रत्यु°. — K1 D3.7 S (except G6; G1 missing) एते (for ये ते). After स्त्रियौ, K0.2.4 Ñ1 B1-3.5 ins. ते; B4 D2 पटं वयंत्यौ ते; D5 ते कर्मफलं; M1 वयंत्यौ. G6 °तारौ (for °ता च). — B5 Dn D1 G6 M1 om. च. B2 om. च ते. T G2-6 एते (for ये च ते). D6.7 transp. कृष्णाः and सिताः. B1-3 Dn D1 T1 om. च (after सिताः).

173 G1 missing. — K0.3 यदपि च; K2 T1 G4-6 M1 तदपि; K4 यद्यपि च; B4 यत्तु. T2 G2.3 M2-5 transp. अपि and तत्. K0 T1 G4-6 M1 om. तत्. After षट्, Ñ1 B1-3 Da Dn ins. च. G2.3 दर्शयंति (for परिव°). After ते, K2.4 ins. च; Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1 अपि. — K0 om. from ऋत° up to end of 173. Ñ V1 B (except B4) D transp. ऋत° and षट्. After षट्, D7 S (G1 missing) ins.:

211* द्वादशारं द्वादश मासाः ।

— D2.6.7 T G4.5 M (except M3) °स्सरं च°. — After चक्रम्, B4 ins. ये अरास्ते मासाः (cf. 211*).

174 G1 missing. — K1 D2.5 वृष°; M2.4 अश्व ऋष° (for ऋष°). K2-4 transp. ऋष° and त्वया. B4 T1 G4-6 om. पथि ग°. B5 T2 G2.3 M om. गच्छ°. G3 (om. गच्छ°) transp. पथि and दृष्टः. After (the first) स, K2 ins. च. After °वतो, K1 B1.2 D5 G6 ins. नाम. T2 om. नाग°. N (except K B4 D2.5) °राट्; G6 गजराजः. — After °रूढः, Ñ1 B1-3 D (except D1.2.5) ins. पुरुषः. After (the second) स, N (except K B4 D2.5) ins. च. — After यदपि, K0.2.3 ins. च. K1 om. ते, transp. पुरीषं भ° and तस्य ऋ°. Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) read पुरी° after ऋष°. M5 om. from तस्य up to end of 174. T2 G2.3.6 M om. तस्य. D3.4.6.7 तदृष° (for तस्य ऋ°). S (G1 missing) om. ऋष°.

175 G1 missing. — Ñ V1 B4 Da om. तस्मिन्. K0 °भुवने; Da D2 °लोके. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 transp. (for omission of तस्मिन् see above) न व्या° and तस्मिन्नाग°. After °पन्नः, the same MSS. except B4 ins. त्वं. D5 स खल्वस्ति भवान्सिद्धस्तस्मिन् लोके (for तेन ख°—°भवने). T2 इन्द्रो मम सखा; G2.3 M2-4 इंद्रः सखा मम (by transp.). N (except K D2.5) स हि (B4 om. स हि) भगवानिन्द्रो मम सखा (for स चा°— इन्द्रः).

176 G1 missing. — N (except K D2.5) त्व(B2 म)दनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात् (for तदनुग्रहात्). T1 G4-6 गृह्य (sic); T2 G3 प्रतिगृह्य; M2-4 प्रगृह्य (for गृही°). G2 (by transp.) प्रतिगृह्य कुंडले (see above). D2 M2-4 om. पुनः. N (except K B4 D2.5) om. अभि-. After असि, D2.5 ins. इति. — After तत्, D5 ins. मनसाप्यगम्यं; and om. गम्य°. — K1 अभ्यनु° (for अनु°).

177 G1 missing. — K2 (hapl.) om. from उत्तङ्कः up to राजानम् (178c). Before उत्तङ्कः, Ñ V1 B D (except D2.5) ins. भगवान्. Ñ V1 D3.4 S (G1 missing) om. क्रुद्धः. Ñ V1 B D (except D2.5) °क्षकं प्रति°. B4 हस्तिना°; S (except T2; G1 missing) हस्ति°.

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥१७९
तमै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१
एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
आसां प्रजानां परिपालनेन
स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
ब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र
शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं
स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तमै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८

C. 1. 843
B. 1. 3. 181
K. 1. 3. 181

178 G1 missing. — K2 om. 178abc (cf. v. l. 177). — a) B4 S (except T; G1 missing) हस्तिन°. K1 गत्वा (for प्रा°). — b) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2.5) विप्र° (for द्विज°). — c) B4 °गतोयं रा°.

179 G1 missing. — a) M1 °शिलां (see below). K B3.4 Dn D2–5 °संस्थं; Da B1.3m °तस्थं; D1 °तत्स्थं; D6 °संस्थः; D7 °तंकात्; S (G1 missing) °थास्तु (T2 °थास्तं; M1 गत्वा). — d) G2 सर्वतो मंत्रि°.

180 G1 missing. — a) K1 B4 °शिषं; M4 °षा. — b) D1 T G3.5 °न्यार्थ्यं. D5 प्रपद्य. — c) K1.4 G2.3 ततः (for वचः). — d) Ñ1 सर्व-; B1m सम्यक्; B4 ततः (for शब्द-).

181 Before 181, D (except Da D2.5) ins. उत्तंक उवाच; S (G1 missing) उदंकः. — a) D7 अस्मिन्यत्कार°; G2 अथास्मिन्करणीयत्वे. B1.2.3m D (except D2–5) तु (for त्वं). — c) Ko.4 °ल्यादेवा°. — d) Ko.2.3 कुरुषे किमिदं नृप; K1.4 B4 D2.5 किमिदं (K1 °मेवं) कुरुषे नृप.

182 Before 182, D (except Da D2.5) ins. सौतिरुवाच; S (G1 missing) सूतः. — b) N (except K B4 D2) °जा जनमेजयः. — cd) N (except K D2) subst. for (D5 ins. before) 182cd: अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमं. — G2.3 मंत्रिभिः (for सम्यक्सं-). T1 °पूजितं.

183 Before 183, all MSS. except Da D1.3 G2 M (G1 missing) ins. जनमेजय उवाच. — a) S (G1 missing) अहं (for आसां). — b) Ko D1.3.5 G2 स्वक्षत्रं. D5 प्रतिपाल°. — cd) Ko मां किं; K2 मां यत्; Ñ V1 B1–3.5 D मे किं (Da मे त्वं; D2.5 वाक्यं); B4 S (G1 missing) किं वा. N (except K B4 D2.5) करणीयमद्य (Ñ1 B3 °स्ति) ये(V1 के)नासि कार्येण समागतस्त्वं (for क्रिय° — °दीयम्).

184 Before 184, B3.4 D (except Da D2.3.5) ins. सौतिरुवाच; T G4–6 सूतः. — G1 missing. — b) K (except K1) पुण्यभृतां; D2.5 °व्रतां. — c) B1m D3.4 °महीन°; D6.7 °महीनकीर्तिं. — d) K3 Ñ V1 B D (except D2.5) °पते कुरुष्व.

185 Before 185, all MSS. except G3 (G1 missing) ins. उत्तंक उवाच (B उतंक उ°; S उदंकः). — a) Ko.2.4 Da1 D3–5 °केन. Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4.6.7 महींद्रेंद्र; B3 महेंद्रें°; B5 मनुष्यें°; D5 M5 नरेंद्रेण; T G2.3.6 हि राजेंद्र; M3–4 तु राजें°. — d) G2.3 महात्मने.

186 G1 missing. — K2 om. 186. — a) K1 कार्याकार्यं; Da1 G2 कार्यं का°. D (except Da D2.5) हि (for च). — b) Ko.3 Ñ2 V1 B1.2 Da D2.5 °दृष्टेन कर्मणा.

187 G1 missing. — a) D5 त्वनपराधाच्च. G2.3 °राधेन. — b) B1.5 D2 दुष्टात्मना तदा; D5 °त्मना पिता. — d) Ñ2 °ज्राघात. D1 महाद्रुमः; D2.5 इवाचलः.

188 G1 missing. — a) Dn1 बलादयं; D5 विषदर्पः; Cd as in text. B1m °समुन्मत्तः; T1 M1 °द्धुक्तः; T2 G4 (*sup. lin.*) °द्रिक्तः; G4.5 M2 °द्विक्षः. — d) G2 यदेतत्पि°; G3 यच्चेतत्पि°.

C. 1. 844
B. 1. 3. 182
K. 1. 3. 182

राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९
दग्धुमर्हसि तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्वयि तद्धि विधीयते ॥ १९०
एवं पितुश्चापचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१
कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।
विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह ।
उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३
अपृच्छच्च तदा राजा मन्त्रिणः स्वान्सुदुःखितः ।
उत्तङ्कस्यैव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ॥ १९४
तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखशोकाप्लुतोऽभवत् ।
यदैव पितरं वृत्तमुत्तङ्कादशृणोत्तदा ॥ १९५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं पौष्यपर्व ॥

---

189 G1 missing. — a) D2 राजानं वं°. — b) B4.5 महेंद्रप्र°. — c) K1 ब्रह्मर्षिं; K4 जयासुं (sic); Ñ B D (except D2.5) घियासुं; Nilp पिपासुं (for जघान). K (except K3) Ñ V1 B3.5 Dn D5.6 कश्य°. B5 तत्र (for चैव). — d) K1 संन्यवर्तत पा°.

190 G1 missing. — a) N होतुमर्ह° (K D2 as in text; D5 हंतुं). B2 transp. तं and पापं. S (G1 missing) राजंस्त्वं (T2 पापं त्वं). — d) K1 D5 G4.5 त्वया. K3 त्वयि एतद्धि°. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वरितं तद्विधीयतां.

191 G1 missing. — a) K1 तु (for च). — b) K4 V1 D (except Da D2.5) T G4 कृत°; G2 हृत°. — cd) D5 प्रियत्वं सु°. T च सुकृतं कृतं कर्म भ°.

192 G1 missing. — a) G4-6 कर्मणां. — b) K2 Ñ1 V1 Da1 Dn1 समयेन. M1.5 तेन. — c) K3 विघ्नकर्ता. — d) K D2.5 M1.5 मम; B4 महीं; T1 महान् (for sनघ).

193 Before 193, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. सूत उवाच (v. l. सौतिरु°; सूतः). — Dn1 om. 193. — a) K1 एव; Da स (for तु). — b) B4 D (except D2.5; Dn1 om.) तक्षकाय.

194 G1 missing. — a) N (except Ko.2.4) स (for च). T °च्छत. B5 G6 महाराज[:]. — b) Dn D1 T1 G2.3.6 M °णस्तान्सु°.

195 G1 missing. — b) B4 °शोकान्वितो; T M5 °तुरो; G2.3 °श्रितो; M1 °कपरो; M2-4 °वृतो. — c) K3 B2 D2 G4.5 यदैवं. N (except K D2.5) transp. पितरं and वृत्तम्. M1.3 पैतृकं. K2 °रं दृष्टं. T2 G6 यदैवासौ पितुर्वृत्तं. Ko.3.4 T1 तथा; K2 पुरा; T2 G4-6 M द्विजात् (for तदा). After 195, G2.4.5 ins.:

212* पौष्ये पर्वणि राजेन्द्र स्वस्ति वाच्य द्विजानथ।
समाप्ते पर्वणि तदा स्वशक्त्या तर्पयेद्द्विजान् ।

Colophon missing in G1. Ko-2.4 इ° श्रीम° (K1 om. श्री; K4 om. श्री°; both interp. शत° सं°) आदि° (Ko interp. पौष्यं) काव्यवस्तूत्पादनं नामाध्यायः (Ko cont. तृतीयः; K1 ॥ ७ ॥; K2 ॥ ३ ॥; K4 समाप्तं पौष्यं); K3 Ñ V1 इ° श्रीम° (K3 om. -महा°) शत° सं° (Ñ1 interp. वै°; Ñ2 om. शत° सं°) आदि° पौष्यपर्वणि (K3 om. पौ°) पौष्योपाख्याने (K3 °ख्यानं नाम) तृतीयो° (Ñ V1 cont. ॥ ३ ॥ समाप्तं च पौष्यपर्व); B Da इ° श्रीम° (B3.5 Da om. श्री; B2 om. श्री°; B5 interp. शत° सं° वै°) आदि° पौष्योपाख्यानं (B1 cont. ॥ ३ ॥; B2.3 Da नाम; B4 समाप्तं); Dn इ° श्री (Dn3 interp. महा°) आदि° पौष्याख्यानं समाप्तं तृतीयो° (Dn1 cont. ॥ ३ ॥); D1.3.4.6.7 इ° (D3 interp. श्रीमन्म°) आदि° पौष्यं (D1 पौष्याख्यानं) समाप्तं (D4 cont. marg. *sec. m.* तृतीयो°); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. श्री°) आदि° कथा(D5 वाक्य)वस्तूत्पादनं नाम; T G4 इ° श्रीम° आदि° (T1 om. आ°) पौष्ये (T2 पौलोमे) कार्यवस्तूत्पादनं (T2 °ने) नाम (T2 om. ना°) तृतीयो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि वस्तूत्पादनो नाम तृतीयो°; G5.6 इ° महा° (G6 om. म°) आदि° तृतीयो°; M1 इ° पौलोमे काव्यवस्तूत्पादनं नाम तृतीयो°; M2-5 इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि; M4 पौष्याख्याने) तृतीयो°.

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥
योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४

C. 1. 855
B. 1. 4. 5
K. 1. 4. 5

4

1 Cf. 1. 1. 1. — In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — Before लोम°, K3 Ñ V1 B (except B3; B1 in brackets) Dn3 D1. 4. 6 Nīlp ins. सौतिरुवाच (cf. Nīl. comm.); T (T2 with prefixed श्री) G4–6 M2. 4 (with prefixed श्री). 5 सूतः. S (except T1 G4 M5; G1 missing) रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1; 2. 70). G2 M5 -पुत्रस्तु. K2 om. सूतः. Ko. 3. 4 (by corr.) Ñ2 B D (except D2. 5) सौतिः. G2. 3 M (except M1) om. पौरा°. D7 S (except G4 M5; T2 om.; G1 missing) नैमिशा° (cf. v. l. 1. 1. 1. 3; 2. 71). T2 om. कुलपतेः. K1 S (except M2. 4; G1 missing) om. द्वादश°. K1 om. सत्रे. After सत्रे, G2. 3 M (except M1) ins. वर्तमाने (cf. v. l. 1. 1. 1. 1). M2–4 transp. ऋषीन् and अभ्यागतान्. M5 सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्थे)पौराणिकानृषीनुप°. T2 G2. 3 om. अभ्यागतानु°.

2 G1 missing. — T1 G4–6 M1 om. पौरा°. K1 om. from पौरा° up to °श्रमः; D2 T2 from पौरा° up to °रुवाच. D6. 7 om. पुराणे. G2. 3 पुराणज्ञः; M (except M1) °णाभिज्ञः (for पुराणे कृ°). Ñ2 V1 D4 G2. 3 om. स. K3 om. तान्. Ñ V1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 7 transp. तान् and कृताञ्जलिः. Da सन्कृतांजलिस्तमुवाच. — Before किं भवन्तः, D2 T G4. 5 ins.:

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्पसत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D5 भवान्; G6 भगवंतः. D5 अर्हति; G6 इच्छथ; M2. 4. 5 अर्हति (for इच्छ°). — Da तदहं. M2. 4. 5 om. अहं. K2 Ñ V1 Dn (except Dn3) D1 ब्रवाणि; B4 ब्रवामि; S (G1 missing; M3 with prefixed प्र) ब्रवीमि (for ब्रुवाणि). T2 G2 om. इति.

3 G1 missing. — K1 B4. 5 D3. 4 om. तम्. — D2 T1 G4–6 M1. 5 om. परमं. T2 G2. 3 M2–4 शोभनं (for पर°). B Da Dn (Dn1 before corr.) D3. 4. 7 लोम°; T1 G6 रोम°; T2 G2. 3 M2–4 सौते; G4. 5 M1. 5 रौम° (cf. v. l. 1. 1. 1. 5, 8; 2. 70). B5 repeats परमं after -हर्षणे. K1. 3 B5 Da1 D2. 5 S (except M1. 5; G1 missing) प्रवक्ष्यामः; Ñ V1 B1–4 Da2 Dn D1. 3. 4. 6. 7 वक्ष्या°. K1 D5 T G (G1 missing) त्वं (for त्वां). Ñ2 B1 D नः (Ñ2 om. नः) प्रतिवक्ष्यसि (Da2 D1. 5 as in text; D2 प्रव°). B1 D (except Da D2. 5) वचः; B4 G2. 3 नः; T2 पुनः; G6 च (for च नः). Ñ V1 B Da °योगान्. T2 om. from शुश्रूं up to °योगम्. — After °योगम्, Dn D1. 6. 7 ins. नः कथायोगे. K1 om. from तद्भग° up to end of 3; D2 from तद्भग° up to तावत्. S (G1 missing) om. तद्; T2 om. भगवांस्तु also. B (except B1) D (except D5; D2 om.) तत्र (for तद्). Ñ V1 B1. 4. 5 Da om. भगवान्. K3 B2. 3 T1 G3–6 M भवान् (for भगवान्). T1 G4–6 च (for तु). Before तु, Ñ V1 B D (except D5; D2 om.) ins. कुलपतिः. D (except Da D5) om. तावत्. After शौनको, T2 ins. अग्निमाराधयितुम् (orig. probably a gloss). S (G1 missing) °ण एवास्ते (T2 प्रविष्टः) (for °णमध्यास्ते). After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्टः) G4. 5 ins. दीर्घसत्रत्वात् सर्वाः (T1 स्वः) कथाः श्रोतुं कालोस्ति; G3 (corrupt) तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति; M2. 4. 5 दीर्घसत्रत्वात्.

4 G1 missing. — Ko om. up to °व्योरग-; K1 up to °गन्धर्वक-. — [a]) Ñ1 दिव्य-; T2 सर्वाः. — [b]) K3 G2. 3 वेद चासुरसं°; K4 वेद देवासुरीः क°; Ñ2 B1 (m as in text). 3 D °संश्रिताः (Da °संश्रयाः; D2. 5 as in text); T1 देवदानवसं°; T2 देवासुरकथास्तथा; G4 देवदानवसंश्रिताः; G5. 6 वेद दानवसं°; M वेद चासुरिकाः क°. — [cd]) K2 D2 T1 G4–6 M मनुष्यदेवगं°; K4 तथा मनुष्यगं°; T2 G3 मानुषीदैवगांधर्वीः (G3 °दैवगंधर्वीः) क°; G2 मानुषीदैवगं°. D3. 4. 6 वेदेह. D7 ह (for च).

C. 1. 956
B. 1. 4. 6
K. 1. 4. 6

स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ।
दक्षो धृतव्रतो धीमाञ्शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ५
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ।
सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम् ॥ ६
तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ।
ततो वक्ष्यसि यच्चां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि ।
तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ८
सोऽथ विप्रर्षभः कार्यं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
देवान्वाग्भिः पितॄनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ ९
यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः ।
यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ १०
ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः ।
उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

शौनक उवाच ।

पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लोमहर्षणे ॥ १
पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

---

5 G1 missing. — a) G2.3 °प्यस्मत्सखा. M1.3.5 गृहे (for मखे). — b) S (except G2.3; G1 missing) गृहपतिः. — cd) G6 om. 5c–6b. K1 corrupt. D2.5 बृहदारण्यके (D5 °को).

6 G1 missing. G6 om. 6ab (cf. v. l. 5). — b) Ñ2 B1–3.5m Da Nilp नियतेंद्रियः. — c) S (except M1; G1 missing) °षां चैव. T1 G4.5 मान्यो नः; G2 मानेन; G6 नो नाथः. — d) B5 Da1 D2.5 परिं (for प्रति°). G2.6 °पाद्यतां.

7 G1 missing. G6 om. 7. — c) D4.6 G3 वक्ष्यति; T2 वद त्वं. K1 तत्तत्त्वां; D2 पूर्वं त्वं; D4 स त्वां यत्; D5 सर्वं त्वं; T2 यत्त्वासौ. — d) K3 वक्ष्यते; D6.7 वक्ष्यति; S (G1 missing; G6 om.) पृच्छ°. K1 यत्स प्रक्ष्यति वै द्विजः; D2.5 यत्पृच्छति द्विजोत्तमः.

8 G1 missing. — Ko.3.4 Ñ2 V1 B1–4.5m D (except Da D2.5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing; G6 om.) सूतः. — c) D5 S (except T1 M5; G1 missing) पृष्टः. D2.5 G3 दिव्या; T सर्वा (for पुण्या). — d) T1 विबुधाश्र°.

9 G1 missing. — ab) B4.5 D2.5 G3 सोपि. B1–3 D (except D2.5) transp. कार्यं and सर्वं; G2.4–6 transp. कार्यं and कृत्वा. V1 कृत्वाचारं. Dn2.n3 D1.3.4.6.7 यथाविधि; G3 °क्रियं.

10 G1 missing. — b) K (except K1) तदासीना; V1 उपा°; B1–3.5m D सुखा°; B4.5 समा°; G3 आश्रायनि-; M1 आसीना नि-. Ñ1 B1–3 D (except D2.5) धृतव्रताः; Ñ2 दृढ°. — d) K °पुरस्कृताः.

11 G1 missing. — a) D2 G3 M (except M1) °त्विक्षु च. — b) K1 D2.5 कुलपतिः. K (except K1) Ñ V1 B1–4 Da M1.3 (*inf. lin.*) द्विजः; B5 Dn D1–7 तदा; G3 सभाः (for ततः). — d) D6.7 °को वाक्यमब्रवीत्.

Colophon om. in T2 G (except G3). — K इ° श्रीम° (K1.3 cont. शत° सं°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (K1 om. from आदि° to °ध्यायः; K6 cont. चतुर्थः; K1 cont. ॥ ८ ॥; K3m ॥ ४ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° ॥ ४ ॥; B1–4 इ° श्रीम° (B1 om. श्री; B2.4 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नाम (B3.4 cont. अध्यायः) ॥ ४ ॥; B5 D3.4 इ° श्रीम° (B5 D4 om. श्रीम°) आदि° कथोपन्यासः (D4 cont. नाम चतुर्थो°) ॥ ४ ॥ (D3 om. the figure); Da Dn D1 इ° श्रीम° (Da2 om. श्री; Dn3 D1 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (Dn1.n3 cont. ॥ ४ ॥); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. महा°) आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° (D5 पंच चतुर्थो°) ॥ ४ ॥; D6.7 इ° आदि° कथाप्रवेशः ॥ ४ ॥ (D7 om. the figure); T1 इ° आदि° चतुर्थो°; G3 इ° श्रीमन्म° आदि° पौष्ये पौलोमे चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे चतुर्थो°.

5

1 In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — K1 S om. उवाच. — After 1ab, D2.4 (marg.).5 ins.:

214* भारताध्ययनं सर्वं कृष्णद्वैपायनात्तदा ।

— c) G2.4 असि (for अपि). K2 भो (for तत्). — d) K2 अधीत्य; K3 D2 G6 M2.4 °ते; T2 G2.4.5 °तो

कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ३

सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५

इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1. 873
S. 1. 5. 11
K. 1. 5. 11

Ko. 1. 3. 4 B4 D1–3. 6 लोम° (as in text); T G2. 5. 6 रोम°; the rest लौम° or रौम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 5; 2. 70; 4. 3).

2 G1 missing. — [a]) G3 M2. 4 याश्चैव (G3 °वं) (for पुरा°). K M2 च (for हि). — [b]) T कीर्तिताः (for श्रीम°). — [c]) K4 Ñ V1 B1. 2. 4. 5 D3. 4. 6. 7 M1. 3. 5 तत्; B3 D2 Dn D1 ये (for ताः). G3 M2. 4 तस्मात्पुराणमस्माभिः. — [d]) K2 स्मृत्वा (m as in text); Ñ B3 D3. 4. 6. 7 G3 श्रुतं. K1 D2 Dn M5 श्रुतपूर्वाः; K4 V1 B1. 2. 4. 5 D1. 5 M1–4 श्रुतपूर्वं. Ñ1 सर्वं (for पूर्वं). D2 तथा (for तव).

3 G1 missing. — [c]) K1 दिव्यां; G2 पुण्यां (for एतां). M1. 3 (*inf. lin.*) कथायोगं. — [d]) K कल्पाः (Ko कथाः). Ko. 1. 3 B2 D4 M3 स्मः; G6 तत्. Ko. 3 G6 न च; G3 ततः (for तव). B4 विस्तरेण तपोधन (m as in text).

4 G1 missing. — Ko. 3. 4 B1. 4 D1. 3. 4 सौतिरुः; K1 S (G1 missing; G3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) Ko यदा; K1 त्वया; K2. 4 D2. 5 तदा; G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा). — [b]) K3 Ñ V1 B1 Dn D1. 5 T G2. 6 °श्रेष्ठैर्मे°. — [c]) Dn D1 °विप्राद्यैस्. — [d]) T यच्चापि. N (except K3) यथा (for पुरा).

5 G1 missing. G3 om. 5[a]–7[b]. — [a]) D3 हि (for च). K D2 °तं हि मे पित्रा. — [b]) D3 श्रुतो (for ततो). K1 यदधीतं च वै मया; M2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया. — [c]) Ko D3 G6 तं (for तत्). Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ°). K1. 3 D1. 3 G2. 4. 5 शृणुयाद्दे°. — [d]) Ko. 2 सिद्धैः; G (G1 missing; G3 om.) सर्वैः. K D2. 5 T M1 सा(K1 अ)ग्निपुरोगमैः; Ñ V1 B D2 Dn D1. 3. 4. 6. 7 सर्षिम°. — [e]) B3 परमो (for प्रव°). — [f]) N (except Ko–2. 4 D2. 5) G2. 4. 5 M1 भार्गवो. G6 भार्गवः पृथुनं°. K1 भृगुवंशज.

6 G1 missing. G3 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6 in marg. — [a]) K3 B D (except D2. 5) M1. 3 (*inf. lin.*) पूर्वं; G1–6 दिव्यं (for ब्रह्मन्). — [b]) K4 महात्मने; D2. 5 °त्मनः. — [c]) B D (except D2. 5) यथायुक्तं. — [d]) K1 °संस्थितं; G2 °श्रुतं; G4 M1–3 °श्रितं; G5 °हितं; G6 °मद्भुतं; M5 °श्रियं; Cd as in text. — After 6, B5 ins.:

215* शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुतं मया ।

N (except Ko. 1) ins. after 6 (B5 after 215*):

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ।

After 216*, Ñ2 V1 ins. a passage given in App. I (No. 6).

7 G1 missing. G3 om. 7[ab] (cf. v. l. 5). — [a]) D2. 5 T तु; G5. 6 च (for सु-). — [c]) Ñ V1 B (except B5) D (except D2. 5) च (for अपि). — [d]) Ko D2. 5 भार्गवः (for धार्मिं°).

8 G1 missing. — [d]) D3. 6. 7 पूर्वं (for पूर्व-). K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2. 4 (by corr.) S (except M2–5; G1 missing) °महः.

9 [b]) T1 G (except G3; G1 missing) °वान्धर्मं°. — [c]) K1 T1 ब्रह्मिष्ठः; Ñ2 V1 D (except D3 D2. 5) धार्मिकः. — [d]) B5 नियतव्रतः; D (except D3 D2. 5) °ताशनः; Cd Nilp as in text. — After 9, Ñ V1 B ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि पौलोमे.

10 K1 S (G1 missing) om. उवाच. — [c]) D2. 5 कथं प्राप्तं (for परि°). — [d]) B4m तत्व°; D2 T G (except G3; G1 missing) सुव्रत (for पृच्छ°).

11 G1 missing. — Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D3. 5) सौतिरुः; K1 S (G1 missing) सूतः. — [a]) T2 G4. 5 च; G6 M1. 3 तु (for सु-). — [c]) N (except K

C. 1. 874
B. 1. 5. 12
K. 1. 5. 12

शौनक उवाच ।
सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १०

सूत उवाच ।
भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां गर्भः समभवद्भृगोर्वीर्यसमुद्भवः ॥ ११
तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगूद्वह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ १२
अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १३
तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १४
अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १५
तां तु रक्षस्ततो ब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ।
दृष्ट्वा हृष्टमभूत्तत्र जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ १६
अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलितं जातवेदसम् ।
तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ १७
शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृष्ट ऋतेन वै ।
सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ १८
मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवर्णिनी ।
पश्चाच्चिमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारिणे ॥ १९

D2.5) transp. गर्भः and समभ°. — [a]) Ñ V1 B D भृगुवीर्य-. K1 D2.5 -समन्वितः.

12 G1 missing. — [a]) K1 सञ्चतेथ (sic); Ñ V1 B D (except D2.5) M3 [s]थ (B3 Da च) संभूते; T1 समुत्पन्ने; T2 G2.3.6 M2.4.5 समुद्भूते.

13 G1 missing. — [d]) T1 G3 पुलोमेत्याज°; T2 °माभिज°. — For Da2 cf. v. l. 14.

14 G1 missing. — Da2 om. 14^{ab}. — [a]) D6 (by corr.) G3 M1 तत्; M2-5 स (for तं). — [b]) T1 पुलोमामप्यनिं°. 14^{b} = 1. 6. 5^{a}. — Da1 ins. 217* (cf. v. l. 16) after 14^{ab}; Da2 (which om. 14^{ab}), after 13. — [c]) M हृच्छ्रयेण; Cd as in text. — [d]) B3 D3.4.6.7 प्रत्यपद्य°.

15 G1 missing. — [a]) D5 प्रत्यागतं. K1 G2.4-6 तु तं दृष्ट्वा. — [b]) G2.4-6 M1 चारुहासिनी. — [c]) T1 वाक्ये°; T2 G (G1 missing) M (except M1) पाद्ये° (for वन्ये°). — [d]) B1 Da D6.7 T2 G4 तथा; D2 ततः.

16 G1 missing. — [a]) Ko Ñ V1 B D (except D2.5) G2.4-6 °स्तदा. — [b]) K1 D5 T हृच्छयाभिनिपीडितः (K1 °तं); K2 °पीडितः; G (G1 missing) °येन निपीडितः; M °च्छ्रयेण निपी° (M4 by corr. °डितः). — [c]) K3 दृष्ट्वा ह्यभूत्; Dn3 हृष्टमना (for हृष्टमभूत्). S (G1 missing) °ष्टमना (M3.5 °नो) भूत्वा. Ñ1 V1 Dn D1.3.4.6.7 राजन्; Ñ2 विद्वन्; B4 विद्वान् (m as in text); B5 Da ब्रह्मन् (for तत्र). — [d]) K1.2 Ñ V1 °र्षुं तां; B5 M2-4 °र्षितां; T1 G4.5 °र्षितां; T2 M5 °र्षितां; Cd as in text. — K1 (om. line 1). 4 Ñ V1 B Dn D1 (om. line 1). 3.4.6 (om. line 1) ins. after 16: Da1, after 14^{ab}: Da2 (which om. 14^{ab}), after 13:

217* जातमित्यब्रवीत्कार्यं जिहीर्षुर्मुदितः शुभाम् ।
सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्मिता ।
तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवित्तदा ।
तस्य तत्किल्बिषं नित्यं हृदि वर्तति भार्गव ।
इदमन्तरमित्येवं हर्तुं चक्रे मनस्तदा ।

[Cf. 19, 21 below. — (L. 1) K4 Ñ V1 B1m Da D3.4 कृतमि°; B हृतमि°. K4 °वीत्सा तं; Ñ1 °वीच्चासौ; V1 B Da D3.4 °वीदेनां (B3 °वीच्चैनां). K4 विजिहीर्षुमनिंदिता; Ñ1 B1 तां जिहीर्षुमनः शु°; V1 B3-5 Da D3.4 विजिहीर्षुमनाः शु°; B2 जिहीर्षुस्तामनिंदितां (= 16^{d}). — (L. 2) Ñ1 B D3.4 पुलोमेन (B1.5 °त्रैव). — (L. 3) V1 B1.2 हृष्टो (for पश्चाद्). Ñ2 Da D3.4 मंत्र°; V1 B2.3.5 शास्त्रवित्तदा. — (L. 4) Ñ2 B °त्यं हृदि संपरिवर्तते.]

17 G1 missing. — [b]) Ko Ñ2 D (except D5) ज्वलंतं; Ñ1 ज्वरि°. — [d]) Ñ1 ज्वरितं.

18 G1 missing. — Before 18, D4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 23). — [b]) K1 G3 अग्निः; K4 मया (for अग्ने). K3 पूर्वं; Ñ V1 Dn D1 पृच्छे; B5 पृच्छामि (for पृष्टः). Da स तेन; G3 M1 वदस्व (for ऋते°). S (except M1; G1 missing) मे (for वै). D5 अग्ने त्वं पृच्छतो मम. — [c]) K1 Ñ2 B1.3-5 Da Dn D1.3.4 मुखं; K4 corrupt; Ñ1 B2 D6.7 G2.4.6 सत्यं (for सत्यः). K1.3 Ñ V1 B D (except D5) देवानां (for सत्यं मे). S (except G3; G1 missing) वै (for मे). — [d]) M1.5 तदा पा°. K D5 G3.6 पृच्छतः.

19 G1 missing. — [a]) K (except K1) Ñ2 V1 B1 D (except Da) वृता पूर्वं. — [c]) N (except Ko-2 D5) om. तु. — [d]) Ñ2 V1 [s]नृतकारकः; T भूरितेजसे; Dn (MSS. erroneously) and Nilp both as in text.

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥२०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६

C. 1 692
B. 1. 5. 30
K. 1. 5. 32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

❀ Nil: अत एव तस्याः पिता अनृतकारकः । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणं । ❀ Cf. also 24[b].

20 G1 missing. T1 om. 20[bc]. — [c]) K4 T2 G2–5 M ममाख्या°. — [a]) G2 °र्षादाश्र°; M2.5 °र्षादाश्रमामिमां.

21 G1 missing. — [a]) K1 हृदये सोद्य. K2 मन्युर्मे हृदये ह्यद्य; Ñ V1 B D (except D2.5) स मन्युस्तत्र (D1 °स्य) हृदयं. — [b]) D5 G2.4–6 निर्दहं°; T1 दहतीव च; T2 G3 M दहन्निव च. — [a]) Ñ V1 B D आप (D2 as in text; D5 प्राप्य); T G2.3 M2.4.5 प्राप्तः. — After 21, G2.4.5 ins.:

218* असंमतं कृतं मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।

For latter half of this line, cf. 20[d], 25[b] and v. l.

22 G1 missing. — Before 22, K1 ins. सूतः; Ñ V1m B1.2.4 Dn D1.3.4.6.7 सौतिरुं°; B3 Da सूत उं°. — [a]) K3 Ñ V1 B D (except D5) एवं रक्षस्तमामंत्र्य. — [c]) K3 Ñ V1 B D (except D2) M3.5 °मानं.

23 G1 missing. — Before 23, D4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 18). — [a]) K2 सर्वभावानां. — [b]) S (except T; G1 missing) अंतर्वससि. K D5 नित्यशः (K3 पावक); B2 T सर्वदा; D2 पावकः. — [a]) K2.4 कवे मम; D5 शुचे मम; M1 वचो मम.

24 G1 missing. — [a]) D5 °र्या यतता. Ñ V1 B Dn D1.3.4.6.7 मत्पूर्वापहृता भार्या. — [b]) G4.5 °नृतचारिणा.

25 G1 missing. — [b]) M5 °माश्रयात्. N (except K D2.5) T °ष्याम्याश्रमादिमां (T °मात्ततः); cf. 20[a].

26 G1 missing. — Before 26, K1 ins. सूतः; V1 B3 Dn3 सौतिरुं°; B2.5 Da Dn1.n2 D1.3.4.6.7 सूत उं°. — [a]) N (except Ko–2) T1 G2.4.5 M1 तस्यैत°. — [b]) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 °तोभवत्. T2 °र्चिर्भृशदुःखितः. — After 26[ab], T1 G2.4.5 ins.:

219* सत्यं वदामि यदि मे शापः स्याद्ब्रह्मवित्तमात् ।
असत्यं चेदहं ब्रूवे पतिष्ये नरकान्क्रमात् ।

After 26, N (except Ko.2 D5; K4 marg.) T1 G2.4.5 ins.:

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशाः ।
अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे ।
नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T1 G2.4.5 om. अग्निरु°. — (L. 1) T1 G2.4.5 त्वया वृतेयं लोकेश. B Da दानवसत्तम (B5 m as above). — (L. 4) K3 D2 T1 G2.4.5 न तु तुभ्यं प्रदत्ता वै; K4 Ñ B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै; V1 ददाति तुभ्यं न तु वै; D3.4.6.7 प्रदत्ता न तु वै तुभ्यं. T1 G2.4.5 वरारोहा (for वर°). — (L. 5) T1 G2.4.5 अथैनां. K4 V1 B3m धर्मेण (for कर्मणा). — (L. 6) D6.7 अपि (for ऋषिर्). T1 G2.4.5 गुरुः प्राप्तः. T1 G2.4 तं (for मां). — (L. 7) K4 Ñ1 V1 B5 पृष्टः सत्येन चैवा(K4 दैत्या)हं ना°. — (L. 8) K4 च सतां; B (except B4) हि सतां; T1 G2.4.5 स (G4 हि) तदा (for हि सदा). T1 G2.4.5 पूज्यं (G5 °र्वं) दानवसत्तम.]

Colophon missing in G1; D5.6 om. it. — K इ° श्रीम° (K1–3 om. श्री°) आदि° पौलोमे (K1.3 om. पौ°) अग्निपृच्छा नाम (K1 om. अग्नि° ना° and cont. ॥ ९ ॥; K2 cont. ॥ ५ ॥; K3 marg. *sec. m.* cont. अध्यायः ॥ ५ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसंवादे पंचमो° ॥ ५ ॥; B Dn1.n2 D1 इ° महा° (B2.4.5 Dn1.n2 D1 om. म°) आदि° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निवाक्यं; Dn3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D2 आदि° अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥; D3.4.7 इ° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. पंचमो°; D7 cont. ॥ ५ ॥); T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भार्गववंशकथनं (T1 om. -वंश-) नाम पंचमो° (T2 चतुर्थो°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पंचमो° (G2 चतुर्थो°); G4 पौलोमे भार्गवकथनं नाम चतुर्थो°; G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पंचमो°.

६

C. 1. 897
B. 1. 6. 1
K. 1. 6. 1

सूत उवाच ।
अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १
ततः स गर्भो निवसन्कुक्षौ भृगुकुलोद्वह ।
रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २
तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् ।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३
सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवनं भार्गवं ब्रह्मन्पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ४
तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
रुदतीं बाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ५
अश्रुविन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी ।
अनुवर्तती सृतिं तस्या भृगोः पत्न्या यशस्विनः ॥ ६
तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ।
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः ।
वधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ७
स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ८
स पुलोमां ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ।
केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥ ९

6

1 In G_1, $1\text{-}8^{ab}$ is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — D_5 T_2 $G_{2.3}$ M_4 om. सूत उ°. $Ko._{3.4}$ Ñ V_1 B D (D_5 om.) सौतिरु°; K_1 T_1 $G_{4.5}$ $M_{1.2.5}$ सूतः; M_2 श्री. — ^{b}) B_3 राक्षसः प्र°.

2 G_1 missing. — ^{ab}) $G_{4\text{-}6}$ M_1 transp. गर्भो and कुक्षौ. K_2 B_5 D_2 S (except $M_{1\text{-}4}$; G_1 missing) °द्वहः; B_1 °ह्नवः (m as in K_2 etc.). — ^{c}) D_5 corrupt. $D_{6.7}$ °तः क्रुद्धः.

3 G_1 missing. — ^{a}) D_1 नंदत्या मातु°. — ^{b}) D_3 T °त्यतेजसं.

4 G_1 missing. D_5 om. 4. — ^{b}) K_2 °नंदनः; K_3 Dn D_1 M (except M_5) °न. — ^{c}) N (except K D_2; D_5 om.) °वं पुत्रं. — ^{d}) V_1 पुत्रदुःखिता; T भृशदुःखिता.

5 G_1 missing. D_1 om. 5^{abcd}. — ^{a}) K_2 °यं ब्रह्मन्. — ^{b}) K_4 वधूं लो°; D_3 ब्रह्मा लो°. — $K_{1.2}$ D_7 T $G_{3.6}$ M (? hapl.) om. 5^{cdef}. B_3 ins. 5^{cd} in marg. — ^{c}) $Ko._3$ Da_1 D_6 $G_{2.4.5}$ रुदंतीं. K_4 °रुद्धाक्षीं. — $5^d = 1.5.14^b$. — ^{f}) D_5 ब्रह्मन्पि°.

6 G_1 missing. — D_4 ins. $6^a\text{–}7^b$ in marg. *sec. m.* — ^{a}) K_3 °बिंदुभवा. D_5 °बिंदुर्भवत्तस्याः; $G_{4.5}$ M_1 °बिंदोस्ततस्त°. — ^{c}) Hypermetric! Ko T_1 M_4 अनुवर्तिनी; $K_{3.4}$ °वर्ततीं; Ñ V_1 B Da $D_{3.6.7}$ आ(V_1 प्रा)वर्तं°; $D_{2.4}$ T_2 $G_{4\text{-}6}$ °वरमं (T_2 G_6 °र्त्यं); $G_{2.3}$ M_2 °वर्ती; M_1 °यांती; $M_{3.5}$ °मार्गं. K_2 Ñ$_1$ V_1 सुतं; $K_{3.4}$ B_2 (m as in text) सृतं; D_2 $G_{4\text{-}6}$ M सृता (M_1 स्मृता; M_5 गता); D_4 T_2 $G_{2.3}$ स्रुता; T_1 स्रुतिं. Cd स्मृतिः (? read सृतिः.) Dn D_1 अनुवर्मा(Dn$_2$ °र्त्या)श्रिता; D_5 अन्ववर्तत सा. — ^{a}) Da_1 पत्नी. K_4 Da_1 D_3 यशस्विनी; Ñ Dn $D_{1.3.6.7}$ तप°. M_1 भृगोर्वासाद्यशस्विनी.

7 G_1 missing. — For D_4 cf. v. l. 6. — ^{a}) Ñ$_2$ D_4 T_2 स्रुतवतीं; G_6 गत°. — ^{b}) Ñ$_2$ B (except B_3) D_4 तां दृष्ट्वा स°. — B_3 ins. 7^{cdef} in marg. — ^{c}) $D_{4.5}$ $G_{2.3}$ तथा. Da_1 चक्रे (for नद्याः). — ^{d}) Da_1 ब्रह्मा (for चक्रे). — ^{e}) Da B_3 विख्याता (for भग°).

8 G_1 missing for 8^{ab}. — ^{a}) $Ko._1$ एवं स (by transp.). Dn_2 D_5 $G_{2.4\text{-}6}$ एव. — G_1 (fol. 10^a) resumes with 8^c. — ^{c}) T तदा त°. — ^{d}) K_4 मानिनीं; Ñ V_1 B Da Dn_1 $D_{1.3}$ (before corr.). 7 भावि° (cf. 1. 9. 5 and v. l.).

9 ^{a}) D_5 T_2 $G_{4\text{-}6}$ M_1 तदा भा°. — ^{b}) G_3 अपृच्छत्. — Before 9^{cd}, Ñ V_1 $B_{3m.4}$ Dn $D_{1.4m}$ T_1 ins. भृगुरुवाच; D_6 भृगुः. — ^{c}) Ñ$_1$ V_1 केनेह; G_1 °नापि. $G_{2.3}$ रक्षसैतन्मे. — ^{a}) Ko corrupt. G_4 कथिता वि-; G_6 °ता हि; M_3 °ते वि- (for कथितेह). G_1 °र्वते. K_1 रक्षिणेह निवेदिता; Ñ V_1 B D (except D_2) T कथिता त्वं (Dn_2 त्वां; D_5 ह) जिहीर्षते (Da T °वे as in text); G_2 कथय त्वं जिहीर्षिता; G_5 °ता विजिगीषवे; cf. v. l. 11^b. — ^{e}) K_3

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १२

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते ।

C. 1. 6.14
B. 1. 7. 4
K. 1. 7. 4

G5 M2.4.5 त्वा (for त्वां). — f) B1 (m as in text). 2.4 °सिनि.

10 a) Ko त्वं; D1 तत् (for तं). K1 त्वद्य; K3 मह्यं. — b) K3 °च्छामि तं. — c) Dn1 बिभेत; Dn3 G6 बिभेद; T1 G4.5 प्रबिभेत्. — d) K1 D3.4 G1.3.6 वायं. M1 कस्य वाच्यो ह्यति°.

11 S om. ह्यवाच. — b) K1 D1 °से ह. M1 °से सन्नि°. G2.3 M2-5 कथितेह (G2.3 °ताहं; M3 °तेव; M4.5 °ते वि-) जिहीर्षवे; cf. 9d. — a) K1 यथा (for इव).

12 b) M1 चास्मि मो°. Ko.2 °मोचिता; T1 °रक्षिता. — c) B5 °कृतं. Ko.4 D2.5-7 S (except G1-3 M1) तु (for च). — d) K2 समुत्सृज्य; G3 मां मुमोच. Ñ V1 B Da D5 ह (for वै).

13 D3.6.7 T1 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B Da D4 सौतिरु°; K1 T2 G (G2.3 with prefixed श्री) M1.3 सूतः. — K1 (? hapl.) om. 13. — a) Da °मा (sic) च. — c) Ñ V1 B D (except D3) M5 °मतिक्रु°; M1 °मपि क्रु°. — d) Ko.2.3 B3 (m as in text) Dn2 D1.7 T2 भविष्यति; G6 °वेदिति.

Colophon om. in K1 (cf. v. l. l. 7. 1). — K (K1 om.) इ° श्रीम° (Ko om. -महा-; K3 om. श्री°) आदि° पौलोमे अग्नि(K2.4 अग्नेः)शापो नामाध्यायः (K3 om. अध्या°; K2.3 (marg.) cont. ॥ ६ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठो° ॥ ६ ॥; B1.3 इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निशापो नाम; B2.4 इ° आदि° अग्निशापो नामाध्यायः ॥ ६ ॥; B5 इ° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° अग्निशापो नाम; Dn1.n2 इ° आदि° पौलोमे अग्निशापः (Dn1 cont. ॥ ८९८ ॥); Dn3 इ° महा° आदि° षष्ठो° ॥ ६ ॥; D1-3.5 इ° महा° (D1.3.5 om. म°) आदि° पौलोमे (D1.3 cont. अग्निशापः); D4 पौलोमे अग्निशापे (marg. *sec. m.* °शापो नाम षष्ठो°); D6.7 इ° आदि° (D6 cont. पौलोमे); T G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° (T1 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (T2 G4 om. प°) अग्निशापो नाम षष्ठो° (T2 G4 पंचमो°); G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पंचमो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि (G3 om. प°) षष्ठो° (G2 पंचमो°; G3 cont. ॥ ६ ॥); G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) पंचमो°; M इ° पौलोमे षष्ठो° (M3.4 cont. ॥ ६ ॥).

7

1 K1 G2.3 om. सूत उ° (for K1 cf. v. l. 1. 6. 13). Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; S (G2.3 om.) सूतः. — b) K3 क्रोधाद्वा°. V1 °द्धो भृगुमथा°; D2 स क्रुद्धो वाक्यमब्र°. — After 1ab, B3 D4 (*sec. m.*) marg. ins. अग्निरुवाच. — a) K4 Ñ B D (except D2.5) मां प्रति (for सांप्र°).

2 b) K1 समं (for सत्यं). K1.3 Ñ V1 D1 मम; K2.4 D6 T स्वयं (for समम्). — c) K2 यदवदं; D5 यदि वदेत्; T1 M2-5 °ब्रवं; G1 M1 [s]हमब्रु°; G5 °ब्रवन्.

3 a) T1 °क्षी दुःसाक्ष्यं. K D2.5 पृष्टः साक्षी तु यः साक्ष्ये (K1 D5 °क्ष्यं). — b) Ko जानन्योऽन्यथा; K1 D3.5.7 जानन्नप्य°; K2.4 जानतोप्य°; K3 D6 जानन्योप्य°; Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोप्य° (Dn1.n2 °नो ह्य°); D1 जानतो ह्य°; T1 G4.5 जानानश्चा° (cf. v. l. 4b). D2 जानानो ह्ययथा भवेत्. — c) Ko.2 D5 transp. स and सप्त. K1 °नात्मना. D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र. — d) K D2.5 कुलान् (K3 सप्त).

4 b) Ko.4 D6.7 जानतोपि; K1.3 D2.5 °नन्नपि; K2 Ñ

C. 1. (14
B. 1. 7. 4
K. 1. 7. 4

सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४
शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते व्यक्तं कथयिष्ये निबोध तत् ॥ ५
योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्वथ मखेषु च ॥ ६
वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हविः ।
देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ७
आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८
देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः ।
एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९
देवताः पितरश्चैव जुह्वते मयि यत्सदा ।
त्रिदशानां पितॄणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ १०
अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ।
सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ११
चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥ १२
निरोंकारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ १३
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान्गत्वाब्रुवन्वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विधध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ १४
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ।
अग्नेरावेदयञ्शापं क्रियासंहारमेव च ॥ १५
भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ।

V1 B Da Dn D1.3.4 G4.5 जानानोपि; cf. v. l. 3^{b}.

5 ^{a}) T2 G6 °मभिशप्तुं. — ^{b}) B3m ते (for तु). — ^{c}) N (except K D2.5) ब्रह्मन् (for व्यक्तं). — ^{d}) K2.3 कथयामि. D5 यत् (for तत्).

6 ^{a}) T1 G4–6 M एकोहं; Cd योगेन (as in text). — ^{c}) B1.3 (m as in text) D5 सर्वेषु; Cd सत्रेषु (as in text). — ^{a}) Ko कर्मस्वथ; K1.2 Ñ V1 B5 D (except Da1 D2–5) T1 G4–6 क्रियासु च.

7 ^{b}) K2 एवं (for यत्). — After 7^{ab}, K1 reads 10. — 7^{c}=10^{a}. — ^{a}) G4–6 M1 तृप्तास्तेन (by transp.). Ko.2 G1 च; Ñ2 B Da D3–7 उत; D1 T G2.3 हि (for वै).

8 ^{a}) M3 (by corr.) आयुर्देवं°. — ^{b}) G2.3 देवाः पितृ°; M3 (by corr.) आयुः पितृ°. G1 °स्ततः. — Ko om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K (Ko om.) D2.5 T1 M1 दर्शे च. K1 °मास्यां; K2–4 °मासं; D2.5 T1 M1 पूर्णमासं; G (except G2.3) M2–5 पूर्णं°.

9 Ko om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D5 G6 पितृभिः. K1 चैव (for तस्मात्). — ^{b}) K1 चैव (for चापि). — ^{c}) Dn इज्यंते (for पूज्यन्ते). — ^{d}) B4 कर्मसु; D6.7 सर्वशः.

10 K1 reads 10 after 7^{ab}. — 10^{a}=7^{c}. — ^{a}) S देवाश्च. M पितरोभ्यंति. — ^{b}) S (except G6 M) °यि सर्वदा. N (except K D2.5) भुंजते मयि यद्धुतं (B1m मन्मुखेनैव भुंजते). — ^{c}) K1 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.3.4.6.7 G3 M2.4 देवतानां; Dn3 G2 M3.5 देवानां च. — ^{d}) N (except K D2.5) °मेतदहं; G2 °मेवंविधः (*inf. lin.* महत्). N (except K1.4) G6 स्मृतं.

11 ^{ab}) T अमायां चैव. Ñ V1 Dn D1 हि; M1.3 तु (for च both times). — ^{c}) Ko M2.4 तन्मुखे°; G2.3 यन्मुखे°. K2 Ñ1 B (except B3) °खे चैव. D5 जुह्वते. — ^{d}) G3 हूयंते (for भुञ्ज°). T G1–3 यद्धुतं. — ^{e}) K1.3.4 Ñ V1 B1–3 Da2 Dn (except Dn2) D5 M4 त्वेषां; M2 चैषां. — ^{f}) K1.2 G2.3 कथं (for मुखं).

12 Before 12, N (except K D5) ins. सौतिरुवाच. — ^{a}) Ñ1 श्रावयित्वा. — ^{d}) M1.3 यज्ञे (for यज्ञ-). Ko B3 °क्रियादिषु.

13 ^{a}) Ko निराकार°; D5 निराकारवषट्कार-; D6.7 M1 °वषट्कार-. — ^{b}) Ko D5 स्वाहास्वधावि°; Ñ V1 B Da Da3.4.6.7 स्वाहाकारवि°; T2 °स्वाहादि°. — ^{c}) D6.7 °ना ततः. — ^{d}) Ñ V1 Dn2 G5 तत्र; D6.7 G2.3 प्रजाः; T G6 M2–4 तदा; M5 सदा (for ततः). K (except K3) G2.3 M (except M1) चासन्; G6 ह्या°.

14 ^{b}) D1 G3 नत्वा. — Before 14^{cd}, B3 ins. ऋषय ऊचुः (cf. v. l. 15–17). — ^{c}) K V1 B (except B1m.3) Da D2–5 °शापात्कि° (B2m °नाशक्कि°; B3m शापात्); D6.7 °शापक्कि°. — ^{d}) B2 (m as in text). 5 भ्रष्टा; G1 नष्टा (for भ्रान्ता). K1 Dn2 °कास्तथा°. D5 त्रयस्तथा. — ^{e}) G2.3 यतध्व°; Cd as in text. D6 किमत्र वद तत्कार्यं. — ^{f}) D2 G4–6 M1.2.4 महान्; D6 तथा (for यथा).

15 Before 15, B3 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14, 16, 17). — ^{a}) K2 अथर्षयो देवताश्च. — ^{b}) B ते; D5 G6 च (for तु). G2.3 °पजग्मतुः.

16 Before 16, B3 ins. देवा ऊचुः (cf. v. l. 14, 15, 17). — ^{a}) K3 G3 °भागः. — ^{c}) D5 S (G2.3 corrupt)

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥२०
यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५

C. 1. 937
B. 1. 7. 28
K. 1. 7. 28

°मुखं. — [a]) Ko °भागांश°; M1 °भागग्र°. G (except G1) M1 तदा. — [e]) B1 (m as in text). 5 °लोकेश; B3 Da G3 °भूतेषु; D2 °लोकस्य.

17 Before 17, B3 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14–16); T2 G4–6 सूतः. — [a]) Ko. 2 B4 D4. 6. 7 च; K3. 4 अथ (for तु). D2. 5 T G1–3. 5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचनं ते°. — [b]) D (except Da D2. 5) विश्वकृत्. — [d]) K1–3 D2. 5 T °मव्ययः.

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins. ब्रह्मोवाच; S (except G4. 5 M1) ब्रह्मा. — [a]) G1 °मपि; G2. 3 M1 °मिव. T लोकानां च ऋषीणां त्वं. — [b]) K1 शांतिरेव; D5 चांतमेव. D1 T कर्ता चांतक एव च; G1 त्वं कर्तांतक एव च. — [c]) D5 भूतांस्त्रीन्. — [d]) T2 त्रयाणां; D6 गुणानां. G4. 5 M1 त्वं (for च). — [e]) K1 G4–6 M1 देवेश; B5 (m as in text) लोकेषु. Ko. 2 तथा कुरुष्व लोकेषु. — [f]) Ko नोच्छिद्यंते; K3 °द्येत. Ñ V1 B Da Dn D1 यथा क्रियाः (by transp.); D6 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा; G4–6 °दयः.

19 [a]) Ko यस्मा°; T G2. 4 M1 तस्मा°. G1 सन् (for त्वम्). — [b]) G6 ईशस्त्वं हि. K3 सद्; D2. 5 T G1–5 त्वं (for सन्). All MSS. except Ko. 2. 4 Da1 D1 G1–3 M5 °शन. — [c]) Dn3 D2. 5 पवित्रः. Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1. 2. 5 Dn D1. 3. 4. 6. 7 M3 सदा; B3 Da D2. 5 T G1–3 M2. 4. 5 यथा. — [d]) K1 Dn D1. 3. 6 T °गतिश्च; M1. 3 °हितश्च. G1 °गतिस्तथा. K (except K1) हि (for ह).

20 [a]) T G2. 3 M (except M1) °प्रकारेण. — [b]) Ko °भक्षो भविष्यसि. — [c]) N (except Ko–3 D5) अपाने ह्य(Ñ V1 Da2 त्व)र्चिः; G1. 2 उदपानेर्चिः; M3 °दानार्चिः. — [d]) K1 Ñ V1 B D (except D3. 4) M5 भक्ष्यंति. K1–3 B1 T G6 शिखाः. — After 20, N (except Ko–3 D2. 5) ins.:

221* क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om. 21. — [c]) Ko °र्चिर्भिर्दग्धं; K1 corrupt; B5 °र्चिषा द्°; D2. 5 °र्चिभिः स्पृष्टं; D3 G3 M2. 4 °र्चिर्निर्द°. B3 (m as in text) यदा यदर्चिर्निर्द°. — [d]) G4–6 M1 शुद्धं वि°.

22 [a]) T महाभाग; G1 M (except M1) महातेजाः; G2. 3 महातेजः. Ko तदग्ने त्वमभूत्ते°; Ñ V1 B D (except D2. 5) त्वमग्ने परमं तेजः. — [b]) D5 T G3 M1 °र्गतः; G2 °र्मितं. — [c]) D2 ते शापं. — [d]) G2. 3 मोक्तुमर्हसि सुव्रत. — [e]) K (except K4) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो; G4 आत्मना. T2 च महाभाग. — [f]) Ko D5 M2 त्वन्मुखे. T2 मखे. K2 मुखे गतं.

23 Before 23, Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2. 5) ins. सौतिरुवाच (B3 सूत उ°); S (except T2 G1–3) सूतः. — [a]) K1 तं ह्यग्निः. — [b]) K1. 4 D2. 5 S (except G2 M3) प्रत्युक्त्वाथ (T2 °क्त्वा च). — After 23[ab], B1 ins. 222* (cf. v. l. 25).

24 [b]) Ñ V1 B Da D3. 4. 6. 7 T G6 प्रतिज°; D5 G1–4 M2–4 तथा ज°. — [d]) K1 M1 सर्वे.

25 [a]) D2 प्रमुदिरे. — [b]) M1 देवसंघाः. — [d]) Ko Ñ Da °किल्बिषः; K1 B5 T गतक°; V1 गतकिल्बिषः; G (except G4) M4 हृतक°. — B3–5 D1. 3–5 ins. after 25: B1, after 23[ab]: K4 marg., after 26[ab]: D6, after 224* (cf. v. l. 1. 8. 2):

222* एवं स भगवान्शापं लेभेऽग्निर्भृगुतः पुरा ।

After 25, D6 ins. सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1. 8. 2[cd]; then follows 224* (cf. v. l. 1. 8. 2); and finally 222*.

C. 1. 938
B. 1. 7. 29
K. 1. 7. 29

एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापजः । पुलोमस्य विनाशश्च च्यवनस्य च संभवः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

सूत उवाच ।

स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवोऽजनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ २
तस्य ब्रह्मन्गुरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ ३

ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् ।
गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ५
अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भं भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६
उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्यास्तीरे जगाम ह ।

---

26 Before 26, D_7 ins. सूत उवाच. — [a]) D_a T °मेव; $D_{2.5}$ °मेतत्. K_1 मया प्रोक्तः; D_2 T_2 G_3 °वृत्तं. — After 26^{ab}, K_4 ins. marg. 222* (cf. v. l. 25). — D_3 om. 26^{bcd}. — [e]) $K_{0.3.4}$ पुलोम्नस्तु; K_2 Dn $D_{2.5}$ M_3 (*inf. lin.* as in text). 4. 5 °म्नश्च; Ñ V_1 B D_a $D_{4.6.7}$ G_4 °म्नोथ. Ñ V_1 Dn D_1 विनाशोयं. T पुलोमदैत्यनाशश्च.

Colophon om. in D_8. — $K_{0.2-4}$ इ° श्रीम° ($K_{2.3}$ om. श्री°) आदि° (K_0 om. आ°) पौलोमे (K_0 om. पौ°) अग्निप्रसादो (K_3 °शापो) नामाध्यायः (K_3 om. अध्यायः; $K_{2.3}$ marg. cont. ॥ ७ ॥); K_1 महा° आदि° ॥ ११ ॥; Ñ V_1 इ° श्रीम° आदि° पोलोमपर्वणि च्यवनोत्पत्तिः सप्तमो° ॥ ७ ॥; $B_{1.3}$ D_a इ° श्रीम° (B_3 D_{a1} om. श्री) आदि° पौलोमे च्यवनोत्पत्तिः; $B_{2.4.5}$ इ° आदि° पौलोमे (B_4 interp. अग्निशापमोक्षः) च्यवनोत्पत्तिः; $D_{n1.n2}$ $D_{1.6.7}$ इ° आदि° पौलोमे (D_{n2} cont. ॥ ९२६ ॥); D_{n3} इ° महा° पौलोमोपाख्यानं सप्तमो° ॥ ७ ॥; D_2 आदि° पौलोमे ॥ ७ ॥; D_4 T_1 इ° आदि° पौलोमे सप्तमो°; D_5 T_3 G_4 इ° श्रीम° (G_4 om. श्री°; D_5 om. महा°) आदि° पौलोमे अग्निप्रसादो नाम (T_2 G_4 cont. षष्ठो°); G_1 इ° आदि° पौलोमे अग्निसर्वभक्षत्वं नाम षष्ठो°; $G_{2.5.6}$ इ° श्रीम° (G_6 om. श्री°) आदि° (G_5 om. आ°) पौलोमे ($G_{2.5}$ om. पौ°) षष्ठो°; G_3 इ° श्रीमन्म° पौलोमे सप्तमो° ॥ ७ ॥; M इ° पौलोमे सप्तमो°.

८

1 B_5 D_8 G_5 om. सूत उ°. $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 $B_{1.4}$ D_1 सौतिरु°; K_1 S (G_5 om.; $G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः. — [a]) K_2 °नो राजन्. — [b]) $G_{2.3}$ भार्गवं. — [c]) $D_{2.5}$ G (except G_1) महाभागं. — [d]) $D_{2.4}$ $G_{3.5}$ प्रमितिं. $M_{2.4}$ °चेतसं.

2 [a]) $D_{2.5}$ G_3 प्रमितेस्तु; D_4 G_5 प्रमिति°. — $D_{1.7}$ (? hapl.) om. 2^{cd}; Ñ$_1$ om. 2^c–3^d. D_{n1} transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — [c]) K_4 $D_{2.5}$ S (except T_1) रुरोः. — [d]) K D_2 शुनक त्वं (K_4 -स्त्वं) यतोभवः; B_4 (m as in text) D_5 T M_{2-5} शुनकस्तु सुतो(D_5 यतो; T ततो)भवत्; G_{1-3} शुनकश्च (G_3° स्तु) ततोभवत्; G_{4-6} M_1 शुनकः समपद्यत. — After 2, G (except G_3) ins.:

223* शौनकस्तु महाभागः शुनकस्य सुतोऽभवत् ।

— Ñ$_1$ D_4 (marg. *sec. m.*) T G_3 $M_{2.4.5}$ ins. after 2: $G_{1.2.4-6}$ after 223*: D_8, after the first occurrence of 2^{cd} (cf. v. l. 1. 7. 25):

224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ।

[(L. 1) T $M_{2.4}$ शुनक°. — (L. 2) G_{1-6} इज्यातपसि. D_8 स्थितः स्थिर इवाश्रुतः; G_{4-6} $M_{2.4}$ स्थिरः स्थितवचः (G_6 स्थितिवशः; $M_{2.4}$ स्थिरयथा) श्रुतः; M_5 स्थितवांश्च यथाश्रुतः.]

3 Ñ$_1$ om. 3; D_{n1} transp. 2^{cd} and 3^{ab} (cf. v. l. 2). — [d]) $G_{2.3}$ तस्य तत्त्वम°; M (except M_1) शृणु तत्त्व($M_{2.4}$ सर्व)म°.

4 [b]) G_{4-6} M_1 °द्याविशारदः. — [c]) K_2 समाख्यातः.

5 [b]) K_2 Dn $D_{2.6}$ G_{1-3} °जग्मिवान्. — [d]) K_2 (*sup. lin.*). 3 Ñ V_1 B (except B_3) D (except D_a D_{n3}) °ति स्मृतः. — For D_1 cf. v. l. 7 also.

6 D_1 om. 6^a–7^b. — [a]) K_3 तथाप्स°. Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$; D_1 om.) अप्सरा मेनका तस्य; G_1 अप्सरो मेनका चापि. — [b]) D_5 गर्भं भार्गवनंदन.

7 D_1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — [a]) $G_{2.3}$ सा (for तं). — [b]) K_1 नदीतीरे. Ñ V_1 B D (except $D_{1.2.5-7}$) $M_{3.4}$ सा (for ह). — N (except K_{0-2} D_5) ins. after

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्के न्यपातयत् ॥ १६
सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

C. 1. 958
B. 1. 8. 21
K. 1. 8. 21

7^{ab} (D1, which om. 6–7^{ab}, after 5):

225* अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्रपा ।

— ^{a}) B5 °वर्णाभां; D5 °गर्भां तां. — ^{d}) K2 हि (for च). G2.3 विज्वलंतीमिव श्रिं°.

8 ^{ab}) D6.7 transp. समु° and नदी°. K4 S (except G4–6 M1) नद्यास्तीरे. G2.3 महामुनिः. — Ko (hapl.) om. 8^{c}–9^{a}; T1 (hapl.) om. 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) T2 तु; G1.4–6 सु- (for स). — ^{d}) G1.3 M (except M1) निर्जने. G2 जनव°; G3 बल°.

9 Ko om. 9^{a}; T1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ñ V1 B4.5 Dn D1.3.4.6.7 महाद्विजः; B1–3 Da महानृषिः. — ^{c}) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 च; K2 D2.5 स (for अथ). Ñ V1 B Da1 D3.4.6.7 M1.3 द्विजश्रेष्ठः. — ^{d}) K4 ह (for च). — ^{e}) G2.3 °धे चाप्सरा साध्वी. M1.5 महाभागा (for वरा°). — ^{f}) N (except K D2.5) शुभे. — After 9, Ko.2.4 Ñ V1 (marg.) B D (except D2.5) ins.:

226* जातकर्म क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषिः ।

[(L. 1) Ñ V1 B3 D3.4.6.7 जातकाद्याः क्रि°. B3 Da सर्वाः (for चास्याः). — (L. 2) Ko.2 स (for सु-).]

10 Ko T1 om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K2 वरारोहा. — ^{b}) B1 Dn D3.4.7 सत्वरूप°; B5 रूपौदार्य°; Da सर्वभूत°; D6 सा च रूप°. T2 G1–3 M2–4 रूपशीलादिभिर्गुणैः; G4–6 M1.5 सर्व(M5 °त्व)रूपगुणैर्युता. — ^{c}) B4 तदा प्र°; G2.3 तस्मात्प्र°. D2 °वरा तस्या.

11 ^{a}) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु°.

12 ^{a}) D5 ऋषिभिः सोथ; T G2.3 M2–4 सोथ सखिभिः. — ^{b}) Ñ B D श्रावया°; V1 वर°; S याच°. Ñ V1 Dn3 D6.7 G3 भार्गवं; Dn1.n2 D1.5 M2.4 °व. — ^{c}) D2–4 प्रमितिः. B1.4 Dn D1.3.4.7 °भ्ययाचत्तां; B3 Da °भ्यगाच्छु°; D2 °स्तद्वचः श्रु°; D6 °भ्यधावत्तां; T °भ्ययात्तस्मात्. — ^{d}) T °केशाश्रमं प्रति. — After 12, B1 (marg.) D2.5 ins.:

227* याचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।
[MSS. °वर्णिनी.]

13 ^{a}) V1 तस्मै प्रा°; D6 तदा प्रा°. G1.4–6 °प्रादात्तदा. — ^{c}) T G2.3.6 M2–4 °हं कल्पयामास.

14 ^{a}) D2.4.6 S °हस्सु. — ^{c}) T G2.3 M2–4 क्रीडते (T1 M3 °ती) ब्रह्मन्. G1.4–6 M1.5 सर्वाभिः सखिभिस्तत्र (G6 °स्य). — ^{d}) Ko.2.4 D2.5 कन्या सा (by transp.); K1 सखी सा; G1.4–6 M1.5 क्रीडंती.

15 ^{a}) Ñ °श्यत्सुप्रं°; V1 B D (except D2.5) G2.3 M2–4 ना(G2 सा)पश्यत्संप्रं°; T1 G1.4–6 M1.5 °श्यत्तं प्र°. K2.4 सा (for वै). — ^{b}) Here and below the MSS. vary at random between भुजग- and भुजंग-. — ^{c}) D4.7 चैवं; T G1.2.4–6 M शीर्षे. G3 पादाकर्षणमात्रात्सा. — ^{d}) K (except K1) D1.5 °नोदिता.

16 ^{a}) Ñ V1 B (except B1) Da D2–4.6.7 स तु (D2 च) तस्याः प्र°; T2 G2.3 M (except M2.4) स तस्यां संप्रम(M1.5 °वृ)त्तायां. — ^{b}) K1 D2 G1 °धर्मिणा; K2 T2 °कर्म°. — ^{c}) D2–4 °लिसद्°; T G3 °लिसैर्दशनैः; G1–5 M विषोप(M1 विषाव)लिसदंष्ट्राभ्यां. — ^{d}) K अदष्टोंगे (K4 स दष्टांगे); D2 तस्यांगुष्टे; D5 तस्याश्चांगे; G M ब्यदृं(G4.5 M2–4 °द्)शच्च. T अदशत्सा पपात च.

17 ^{a}) N (except K D2.5) तेन सर्पेण; T G3 M2–4 पतिता भूमौ (for सहसा भू°). — ^{b}) T G3 M (except M1) सहसा; G4–6 पपात (for पति°). N (except K

C. 1. 959
B. 1. 8. 22
K. 1. 8. 22

प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्दिता ।
भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ १८
ददर्श तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः ।
विचेष्टमानां पतितां भूतले पन्नगर्चसम् ॥ १९
ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः ।
स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः शङ्खमेखलः ॥ २०
भारद्वाजः कौणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः ।
प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ २१
तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भुजगस्य विषार्दिताम् ।
रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सूत उवाच ।
तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु समन्ततः ।
रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ १
शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु ।
अब्रवीद्वचनं शोचन्प्रियां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ २
शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।

D2.5) पपात सहसा भुवि. — After 17ab, N (except Ko–3) ins.:

228* विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना ।
निरानन्दकरी तेषां बन्धूनां मुक्तमूर्धजा ।

— c) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सा; S (except G4.5) च (for अपि). D5 देवासुरमनुष्येषु. — d) N (except K D2.5) °तरा(Ñ V1 Dn °तमा)भवत्.

18 a) G2.3 °सा चाभ°. — c) K1 Ñ V1 B D3.4.6.7 T2 G1–3 M2–4 °तमा.

19 a) G2.3 तयोर्माता; G4–6 M1.5 तां ददर्श (by transp.). K3 D3.4 तत्र (for चैव). — b) Ko D7 ते वै चान्ये; K1 तथा चा°; B1 Dn D6 T ये चैवा°; B3.5 Da G4.5 तथैवा°; D2.5 अन्ये ये च. K1 तपोधनाः.

20 c) K3 D1 महाभागः; B3 (m as in text) °भानुः; B1m °तेजाः. — a) K3 शंखलेखकः; G1.4.5 °मेखलौ. — After 20, K4 Dn D3.4.7 S (except M1) ins.:

229* उद्दालकः कठश्चैव श्वेतकेतुस्तथैव च ।

[K4 °को माठरकः; G1.4.5 °कः कमठर (sic). Dn श्वेतश्चैव महायशाः.]

21 a) K3 Ñ V1 B3.5m Dn D1.3.4 T2 G (except G4) M5 भर°. Ñ V1 B Dn D4–7 G5 M5 °कुत्स्य; M2.4 °कुत्स्थ. — b) B आर्ष्णि°. — d) T सहा(T1 तथा)न्ये च तपस्विनः.

22 a) Ko.4 D5 ते तां (by transp.); K1 ते च; K3 T1 तां तु; D2 ततो; G2.3 तां वै. Ñ V1 B (except B5) Da D3.4.6.7 तदा दृ°; D5 मृतां दृ°. — bc) G2.3 भयार्दितां, and करुणाविष्टा. — d) Ko.3 D1 °आर्तो; B5 °रार्तो. D1 विनिर्ययौ; G4–6 बहिर्गतः. — K4 D6.7 S ins. after 22: D4 (marg. *sec. m.*), after सौतिरुवाच in 1. 9. 1:

230* ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशंस्तदा ।

Colophon om. in Ko Da1. — K1 D2 इ° श्रीम° (K1 om. श्री) आदि°; K2–4 इ° (K4 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥ ८ ॥ (K3 ins. the figure marg. *sec. m.*); Ñ V1 Da2 इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्यानं अष्टमो° ॥ ८ ॥; B इ° महा° (B2.4.5 om. म°) आदि° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B1.2 cont. ॥ ९ ॥); Dn D1.4 इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ १५१ ॥; Dn3 D4 marg. *sec. m.* cont. अष्टमो°); D3.6.7 इ° श्रीम° (D6.7 om. श्री°) आदि° पौलोमे; D5 इ° श्री आदि° प्रमद्वरोत्पत्तिर्नाम नवमो°; T G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T1 अष्टमो°); G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुद्वरप्रमद्वराख्यानं नाम सप्तमो°; G2.3 इ° श्रीम° पौलोमे पर्वणि अष्टमो° (G2 सप्तमो°); G5.6 इ° श्रीम° (G6 आदि°) सप्तमो°; M इ° पौलोमे अष्टमो°.

9

1 Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; K1 S (G2 M5 om.; K1 G3 M4 with prefixed श्री) सूतः. — After सौतिरु°, D4 marg. *sec. m.* ins. 230* (cf. v. 1. 1. 8. 22). — a) M1 ब्राह्मणमुख्येषु; M5 सत्रोप°. — b) M1 निविष्टेषु (for ब्राह्म°). N (except K D2.5) महात्मसु (B5 °मुने) (for सम°). — c) G M1 रुरुः शोकसमापन्नः (G2.3 रुरुश्च शोकगहनः). — d) G1.4–6 M1 प्ररुरोद सु°. Dn D1 अति (for सु-).

2 b) K (except K1) D2.5 विलप्य. — c) K4 G1 °वीत्करुणं. Ko.2.3 सोथ; K1 चैव (for शोचन्). — d) Dn स्मृत्वा; D1 मत्वा (for चिन्त्य).

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदूत उवाच ।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७
उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८

रुरुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९

देवदूत उवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुरुवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम । C. 1. 974 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 12

---

3 [a]) K1.2 D2 G1.4.5 M1 शेतेसौ. K2 (m as in text) मम (for भुवि). — [b]) Ko मनःशोक°. — After 3[ab], G (except G3.6) ins.:

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुमूर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति ।
पितृमातृसखीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— [c]) D6.7 तु (for च).

4 [a]) D1 G1.4–6 सा जीवतु. M1 °तु च मे. T G2.3 M2–5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 11 and v. l.). — After 4, G2 ins. 233* (cf. v. l. 5).

5 G2 om. 5. — [a]) K4 D3.4 G4–6 तथा; M1 यदा. N (except K D2.5) G4–6 M1 च जन्मप्रभृति. — [b]) Ko जितात्मा°. K3 T G1.3 यतव्रतः; B3 Da Dn3 D4 M दृढ°. — [c]) K1 T2 G6m तथाद्यासौ; Da1 यथा°; Dn D1 तथा ह्येषा; D2 तथा चैव; D3.4 तदा°; D5 °त्रैव; G1 °द्यासा; G4.5 यथाद्यासौ. — [d]) D6 संजीवयतु. Ñ V1 B Da D7 भाविनी (cf. v. l. 1. 6. 8); G3 M2–5 मे प्रिया. K1 T G4–6 M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्विनी). — N (except K1) ins. after 5 (D6, after line 2 of 233* below):

232* एवं लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने ।

[Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 26. — Before line 1, B3 ins. सौतिरुवाच. — (L. 1) D2.5 °स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा. — (L. 2) V1 °रुं मुने.]

— D6 (om. lines 3–8) G1.4.5 ins. after 5: G2, after 4:

233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे लोकेशेऽसुरविद्विषि ।
यदि मे निश्चला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया ।
विलप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवाः कृपान्विताः ।
दूतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः ।
स दूतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचिः ।
उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् ।
देवैः सर्वैरहं ब्रह्मन्प्रेषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्धितं त्वद्धितैरुक्तं शृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 G6 ins. after 5: G1.2.4.5 cont. after 233* above:

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुरुं दीनतरं तदा ।
देवदूतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

6 M1 om. देवदूत उ°. K1 D6 S om. उवाच. — D6 ins. 6 in marg. (*sec. m.*). — [a]) Ko.2.3 D2.5 हि (for ह). G6 भवान् (for ह यद्). T M (M1 corrupt) अभियाचसि यं°; G2.3 °याचे पुनर्वां°. — [b]) Dn D1 T G1.4–6 M दुःखेन (as in text); the rest दुःखाच्च. — [c]) B4 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु). B5 तन्निवर्तस्व धं°. M (except M1) भगवन् (M3 *inf. lin.* as in text).

7 [ab]) K4 Ñ V1 D2 गतासुं°. — Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 27[cd] (v. l. सुश्रोणी for कृपणा).

8 [b]) K1 पूर्वैर्; D2 पूर्वं-. — [c]) K3 transp. तं and त्वं. — [d]) T (T1 corrupt) G2.3 लप्स्यसेमां; G1.4–6 M1.3.5 लप्स्यं°. N (except K D2.5) °सीह प्रं°.

9 K1 S om. उवाच. — [a]) G2.3 कृपया च (G3 -थ) कृतं (G3 °ता) दें°. — [c]) K3 V1 B3m D (except Da) S °ष्येहं (D2 °ष्ये हि). — [d]) D5 वक्तुमं°. Ko.2.4 Da1 D3.4.6 G2.3 °मर्हसि. K2 चानघ; Ñ V1 B Da D3.4.6.7 नो भवान्.

10 K1 S om. उवाच. — [a]) K1 B1.3 D (except D2.5) G3–5 M (except M1) °च्छ त्वं; B2 illegible; G3 °च्छध्वं. — [c]) D5 भृगो; D6.7 विभो (for रुरो).

11 K1 S om. उवाच. — [ab]) Cf. Devībhāgavata,

C. 1. 975
B. 1. 9. 12
K. 1. 9. 18

शृङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ११

सूत उवाच ।

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ ।
धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १२
धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा ।
समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैव यदि मन्यसे ॥ १३

धर्मराज उवाच ।

प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १४

सूत उवाच ।

एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।
रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥ १५
एतदृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः ।
आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धं ह्यसत्विति ॥ १६
तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा ।
विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ १७
स लब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिञ्जल्कसप्रभाम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ १८
स दृष्ट्वा जिह्मगान्सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
अभिहन्ति यथासन्नं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ १९
स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत् ।
शयानं तत्र चापश्यड्डुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ २०

---

2. 9. 32^{ab} (v. l. नात्र संशयः for खेचरो°). — ^{c}) K (except K1) D2.5 °वेषाभरणा; D1 °भरणा चेयं; G2.3 °रादिविलासेन. — ^{d}) K2–4 Ñ V1 B Da D2–7 G4.5 प्रोत्तिष्ठतु; T M1 चोत्ति°; G1.6 सोत्ति°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 प्रमद्वरा (for मम प्रि°). Dn D1 G2.3 M2–5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 4 and v. l.). — After 11, G1 ins.:

235* संलापगुणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
मच्छोकं वाक्यतोयेन व्यपनीतं करिष्यति ।

For latter half of line 1, cf. line 1 of 231*.

12 D8 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 Da Dn8 D1 सौतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः. — With 12 cf. Devībhāgavata, 2. 9. 34. — ^{b}) K1 देवराजश्च. D6.7 T2 G6 सत्तम; T1 G4 °मः; G5 संमतः. — ^{c}) Da देवराज°. B3 (m as in text) Da D5 T G4.5 एवं; G1–3 एनं (for इदं).

13 Before 13, B5 ins. देवदूत उवाच; T G1.6 M2.4.5 देवदूतः; M3 गंधर्वराजदेवदूतौ. — T1 (hapl.) om. 13^{b}–15^{c}. — ^{c}) T2 उत्तिष्ठतु च क°. — ^{d}) K1.3 Ñ V1 B D मृतैवं (Dn1 °तेव; D2 °तेयं); K4 °तेवं; T2 G2.3 M (except M1) मृता च.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — M1 धर्मः. K1 D5 S om. उवाच. — ^{a}) K2 Ñ V1 Dn D6.7 G2.3 प्रमद्वरां (K2 °रा) रुरोर्भार्यां. — 14^{bc} = Devībhāgavata, 2. 9. 37^{bc}. — ^{b}) D5 देवदेव. K1.2 D (except Dn2 D2.6.7) T2 G3–6 M5 यदिच्छसि. — ^{c}) G2.3 °युरर्धेन (cf. v. l. 15^{c}); M2 (by corr.) °युषार्धेन. — D1 (hapl.) om. 14^{a}–15^{c}. — ^{d}) G2 रुरुभार्यां प्रमद्वरा (cf. 13^{ab}).

15 D1 T1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 13, 14). G2 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) सौतिरु°; K1 S (T1 G2 om.) सूतः. — ^{a}) K1 D5 T2 G2.3 M2.4.5 तदा क°. — ^{c}) G2 °युरर्धेन (cf. v. l. 14^{c}).

16 ^{a}) D2 एवं दृष्टं; D5 एतद्दि°. Ñ1 ह (for हि). T G2.3.6 महत्कर्म; G4.5 भविष्यद्धि; Cd as in text. — ^{b}) T1 °मचेतसः. — ^{c}) S तपसाति° (T °साभि°; G6 °सा तीव्रवृ°). — ^{d}) K2 ह्यसन्निति; K4 ह्यसिष्य°; Ñ V1 B D अलुप्यत (D2 as in text; D5 प्रदत्तवान्); S प्रदास्यतः (G4–6 M1 प्रयच्छतः).

17 ^{c}) T2 G6 रेजाते.

18 ^{b}) K3 S (except G6 M1) °संनिभां (M3 *inf. lin.* as in text); Ñ V1 D2 °सुप्रभां; B Da D3.4.6.7 °वर्चसं. — ^{c}) T G6 M (except M1) मतिं; Cd व्रतं (as in text). M5 च (for वि-). G3 किं चक्रे विदितं किंचित्. — ^{d}) M1 द्विजिह्वानां. Ko–3 D5 यत°; K4 जित°; T2 दृढ°; G4.5 बृहद्व्रतः. — After 18, Ñ1 ins. an additional colophon.

19 Before 19, Ñ1 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 18). — ^{a}) K1 Ñ V1 B Da D3.4.6.7 जिह्मगं. Ko D5 T2 G2–5 सर्पान्; K1 B1–3 सर्वं; Ñ V1 B4.5 Da D3.4.6.7 सर्पं. M1 दृष्ट्वा द्विजिह्वकं सर्वं. — ^{b}) T2 G4–6 M1 तीक्ष्ण°. — ^{c}) Ko.4 B Dn D1 यथा (B2 यदा; B4 m as in text; Dn8 तथा) सत्वं; K1 °सर्वं; K3 तथा°; G4–6 यदा°. — ^{d}) D1 प्रगृह्य हरणं. Ko.2.3 D2.5 रुषा; K1 क्रुधा; T ततः; G तदा (for सदा).

20 ^{a}) B (except B3) कदाचित्तु वनं. D5 प्राप्तो; G2.3 विप्र. — ^{b}) Da °गतं; G2.3 °गतो. D2 G5 महान्. — ^{c}) K1 यत्र. Ko.2.3 D2.5 स (D5 सं-) शयानं तदाप°. — ^{d}) Ko.3 Da2 डुंडुभं; Da1 corrupt.

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नद्रुषितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २१
नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुरुवाच ।
मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १
हन्यां सदैव भुजगं यं यं पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २

डुण्डुभ उवाच ।
अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४

सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा । C. 1. 991 B. 1. 10. 5 K. 1. 10. 5

---

21 [a]) Dn2 ततश्चोद्यम्य. K4 च; T1 वै; G2.3 तं (for स). — [b]) Da G5 M2 सदा; Dn2 तथा; T1 तु सः. G2.3 सोहनडुंडुभं तदा. — [c]) Ko.3 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1-4 Da D3.4 जिघांसन्; B5 Dn D1.6.7 जिघांसुः; T G6 अहनत्. Ko.2 दुःखितो; B3.5 D (except D3.4.6.7) T2 G4-6 M1 कुपिं°; T1 डुंडुभं; G1 द्विषं°; G2.3 दूषिं°.

22 Before 22, B3 D4 (*sec. m.*) ins. marg. डुंडुभ उवाच. — [c]) G4-6 संरंभः; M5 °भं. K1 तु; Dn D1.6 च; T1 -र्थं; T2 G1-3 M त्वं (for तत्). T2 G4-6 वै (for मां). — [a]) T2 G4-6 मा मा (T2 -भि-) हिंसी रुं.

Colophon om. in G4-6. — Ko.3 (marg. *sec. m.*). 4 B5 D1.2.4.6.7 इ° श्रीमं° (B5 D1.4.6.7 om. श्री°) आदिं° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. नवमो°); K1.2 D5 आदिं° पौलोमे ॥ ९ ॥ (D5 om. the fig.); Ñ V1 इ° श्रीमं° आदिं° पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमो° ॥ ९ ॥; B1-4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदिं° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B4 प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B3.4 om. the fig.); Da इ° श्रीमं° आदिं° प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° मं° (Dn1 om. इ° मं°; Dn2 om. मं°) आदिं° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९७३ ॥; Dn3 cont. नवमोध्यायः ॥ ९ ॥); D3 इ° श्रीमं° आदिं° पौलोमे; T G1 इ° आदिं° पौलोमे नवमो° (T2 G1 अष्टमो°); G2.3 इ° श्रीमं° (G3 om. श्री) आदिं° (G3 om. आं°) पौलोमे (G3 interp. पर्वणि) नवमो°; M इ° पौलोमे नवमो°.

10

1 In B5 the adhy. is written on a suppl. folium. — G2.3 om. रुरुरुं°. K1 S om. उवाच. — [a]) G2.3 अहो संभाषितः पूर्वं. — [b]) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 दष्टा तु. Ko D2 हि; T2 G4-6 वै (for ह). — [c]) M5 ततो मे. — [d]) S (except G4-6 M1) आसीदुर(T1 °रु)ग. Ko °नोरग. T डुंडुभ; G2 सत्तमं; G3 तच्छृणु; G4.5 वै कृतिः.

2 [a]) D3.4.6.7 फणिनं (for भुजं°). K D2.5 सदैव भुजगं हन्यां; Da1 Dn D1 भुजगं वै सदा हन्यां; S भुजंगमान् (T1 G4.5 M1 °मं) सदा (G4-6 समा-) हन्यां. — [b]) G2.3.6 M (except M1) यान्यान्. G2.3 पश्येहमिं°. G1 इति मे व्रतमाहितं. — [c]) G2.3 तान् (for त्वां). Ñ V1 B Da D3.4.6.7 हनिष्यामि. — [d]) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अद्य (for वि-). D5 नानृतं न विमोक्ष्यसि.

3 Ko (? haplogr.) om. 3 (with डुंडुभ उ°) and 4[ab]. K1 D5 S om. उवाच. — [a]) Ñ2 V1 तु (for ते). Dn D1 ब्रह्मन् (for विप्र). — [b]) K1 मानुषान्. — [c]) K3 °नभिधानेन; V1 °नहिदष्टे°; Da न हि हिंसंति; T °नभिदंडे°; G1.4-6 M2.5 °नहिशब्दे°; Cd as in text.

4 Before 4, G2 ins. सूतः (cf. 5). Ko om. 4[ab] (cf. v. l. 3). — [a]) D5 एकसार्थान्; M2.4 एतानर्थान्. K2 m.4 विभक्तार्थान्; D1.5 पृथग्गर्भान् (D5 m °थग्भक्ष्यान्); T (T1 corrupt) G1.4-6 °थग्धर्मान्. K1 एकार्थां पृथगर्थां च; D6.7 एकार्थान्पृथगर्थान्वै; G2 एकार्थानेकपूतनान्. — [b]) K1 ह्येकं°; K3 Dn1 T G6 नैकं°. K1 पृथक्पृथक्; D2 °क्सुखी. — [c]) K3 सर्वविद्भ°; D1 धर्मकृं°; T1 अभिदंडेन; T2 G1.4-6 M (except M1; M3 orig. corrupt, *inf. lin.* as in text) अहिशब्देन (cf. 3[c] and v. l.).

5 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3.4 सौतिरुं°; K1 (with prefixed श्री) S (G4.5 om.) सूतः. — [ab]) B1 transp. वचः and रुरुः. D5 वचः सत्यं. Ñ V1 B D (except Dn D1.5) डुंडुभस्य. — [c]) K D2 नाहनद्; B4 नाब्रवीद्. N (except D6.7) T1 G2.3 M5 °संविग्नं; G4.5 ध्यानसं°; M1 भृशसंविग्नं. — [d]) Ko.1.2 m.3.4 ऋषिर्. K2 m दृष्ट्वा (for मत्वा). K (except K1; K2 m as in text) Ñ V1 स; G3 च; M5 तु (for अथ).

C. 1. 991
B. 1. 10. 5
K. 1. 10. 5

नावधीद्भयसंविग्न ऋषिं मत्वाथ डुण्डुभम् ॥ ५
उवाच चैनं भगवान्गुरुः संशमयन्निव ।
कामया भुजग ब्रूहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६

डुण्डुभ उवाच ।

अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७

रुरुरुवाच ।

किमर्थं शप्तवान्क्रुद्धो द्विजस्त्वां भुजगोत्तम ।
कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

डुण्डुभ उवाच ।

सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विजः ।
भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ १
स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमथोरगम् ।
अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २
लब्ध्वा च स पुनः संज्ञां मामुवाच तपोधनः ।
निर्दहन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३
यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया ।

---

6 ^{b}) K$_4$ संसांत्वय°. D$_5$ T$_1$ G$_{1-3}$ M गिरा (for इव). K$_3$ तत्पीडां शम°; T$_2$ G$_{4-6}$ रुरुस्तं भुजगं तदा. — After 6^{ab}, B$_3$ D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins. रुरुरुवाच; while G$_1$ ins.:

236* केन कर्मविपाकेन भुजगत्वमुपागतः ।

— ^{c}) K$_1$ काम्यया; K$_4$ D$_4$ को भवान्; Ñ V$_1$ B$_{2.4}$ Dn कामं मां (B$_2$m मे); D$_2$ इच्छामि; D$_5$ इच्छया; T G$_{4-6}$ केन त्वं. K$_1$ भुजगश्रेष्ठ; K$_3$ कारणं ब्रूं°; G$_{4.5}$ M$_4$ भुजगो ब्रूं°.

7 K$_1$ S (except M$_{3.4}$) om. उवाच. K$_1$ (? hapl.) om. 7–8. — After डुण्डुभ उवाच, D$_5$ ins.:

237* ब्राह्मणस्य तु शापेन प्राप्तोऽहं विक्रियामिमाम् ।
सदा समुपयुक्तस्य वेदाध्यायरतस्य च ।

8 K$_1$ om. 8 (cf. v. l. 7). — S om. उवाच. — ^{a}) D$_5$ G$_{1-3}$ M (except M$_1$) °वान्विप्रः (see below). — ^{b}) B D$_3$ विप्रस्त्वां; D$_{3.4.7}$ विप्रः स; D$_5$ क्रुद्धः स; G$_{1-3}$ M (except M$_1$) क्रुद्धस्त्वां (see above). — ^{c}) D$_2$ कियता चैव कालेन.

Colophon om. in K$_{1.4}$ D$_1$ G$_{4-6}$. — K$_{0.2.3}$ इ° (K$_0$ interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम (K$_0$ cont. अध्यायः; K$_2$ cont. ॥ १० ॥; K$_3$ marg. *sec. m.* cont. ॥ ९ ॥); Ñ V$_1$ इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि रुरुडुंडभसंवादे दशमो° ॥ १० ॥; B$_{1-3}$ इ° महा° (B$_2$ om. म°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोपाख्याने (B$_{1.2}$ cont. ॥ ११ ॥); B$_4$ इ° आदि°; B$_5$ इ° महा° शत° सं° वै° आदि° पौलोमे; D$_3$ इ° श्रीम° आदि° (D$_{3.2}$ om. आ°) प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° आदि° पौलोमे (Dn$_2$ cont. ॥ ९८१ ॥; Dn$_3$ दशमो° ॥ १० ॥); D$_2$ महा° आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम एकादशो°; D$_{3.4}$ इ° श्रीम° आदि° पौलोमे (D$_4$ marg. *sec. m.* cont. दशमो°); D$_{5-7}$ इ° आदि° पौलोमे (D$_5$ cont. प्रमद्वराविवाहे एकादशो°); T G$_{1-3}$ इ° श्रीम° (G$_1$ om. श्री°; T$_2$ om. महा°) आदि° (G$_3$ om. आ°) पौलोमे (G$_3$ cont. पर्वणि) दशमो° (T$_2$ G$_1$ नवमो°); M इ° पौलोमे दशमो°.

11

1 K$_1$ om. डुण्डुभ उ°; S om. उवाच. — ^{a}) K$_1$ transp. मे and पूर्वं. — ^{b}) K$_1$ वैशाखो (for खग°). Ñ V$_1$ B D$_{a2}$ D$_{3.4.7}$ Nilp चाडवः (B$_1$m.$_3$m ब्राह्मणः; B$_2$ m as in text); D$_6$ बांधवः (for वै द्वि°). — ^{c}) B$_{2.4.5}$ T$_1$ शंसित°. M$_{1.2.4}$ °वान् (for °वाक्). K$_{0.2-4}$ D$_5$ शंसित(K$_2$ D$_5$ संशित-; K$_3$ संसत्य)वक्ता च; B$_3$ (m as in text) D$_{3.4.7}$ °वांस्तत्र; D$_1$ सितववक्तात्व (sic); D$_2$ संयतवाक्योथ; G$_1$ हसितवांस्तात; G$_{2.3}$ सुशीतवाक्चैव; G$_{4.5}$ स हसितस्तात. — ^{d}) M$_2$ ततो (for तपो-).

2 ^{a}) G$_{4-6}$ सर्पं (for बाल्ये). D$_6$ transp. बाल्ये and कृत्वा (in ^{b}). — ^{b}) K$_2$m तृ[र्ण-]; K$_3$ तौर्ण-; G$_2$ तस्य. N (except K) तार्णं (D$_{1.3.5.7}$ तार्ण-; D$_2$ तूर्णं; D$_6$ तृण-) भुजंगमं (D$_{1.2}$ महोरगं); T$_2$ तृणमयो°; G$_1$ तार्णं महो°; G$_{4-6}$ तृणमयं तदा; M$_1$ तार्णमिवो°. — ^{c}) K$_1$ °होत्र-. S [s]प्रमत्तः (G$_{2.3}$ M$_3$ °वृत्तः; M$_{2.4.5}$ °वर्तः). Ñ$_2$ B$_5$ प्रसक्तोसौ; V$_1$ °सुप्तोसौ. Ñ$_1$ Dn D$_1$ तु; D$_2$ स (for सन्). B$_{1-4}$ D$_3$ D$_{3.4.6.7}$ °त्रप्रसक्तोसौ (D$_6$ °क्तो वै). — ^{d}) K$_3$ G$_{2.3}$ स (for प्र-). M$_5$ °मुमोच ह. G$_{4.5}$ च (for वै).

3 ^{a}) K$_1$ चापि (for च स). K$_{2.4}$ Ñ V$_1$ D$_{a1}$ Dn D$_{1.5-7}$ transp. च and स. — ^{b}) K$_{0.3}$ °धन. Ñ$_2$ transp. 3^{b} and 3^{d}. — After 3^{ab}, G$_1$ ins. a passage of four lines given in App. I (No. 7). — ^{d}) K$_{0.1}$ D$_2$ संयतेंद्रियः; K$_{2-4}$ स (K$_2$ सं-) जितेंद्रियः; B$_{4.5}$ Dn$_{1.n3}$ D$_1$ M$_5$ शंसि°; D$_6$ यो जितेंद्रियः(cf. v. l. 1. 1. 2, 53 etc.).

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्धविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः । C. 1. 1007 B. 1. 11. 13 K. 1. 11. 13

4 [a]) D5 वृथा°. G1–3 °वीर्यस्तथा. K4 (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्पः). T G4–6 transp. त्वया and कृतः (in [b]). — [b]) K2 कृतो यस्माद्धि° (स्मा corr. marg. from म). K1 भीषणो मयि; B Da D3.4.6 °भीषणः; D5 मंदबुद्धिना; D7 °द्धिभाषिणः; G2.3 अतिभीषया; M5 °भीषण. — [a]) G6 आत्म- (for मम). K3 Ñ V1 B D शापाद्ध°.

5 [b]) Ko जानानस्तत्तपो°; K1 जानन्नासं तपो°; K2 Dn D1.4.6.7 जानानस्तं तपोधनं (Dn °न; D1 °नः); K3.4 Ñ V1 B Da जानानः संस्तपोधन (K3 °धनः); D2 जानीमः संस्त°; D3 जानतस्तं तपोधनं; D5 जानन्नपि त°; G2 जायमानस्तपोधनः. — After 5[ab], G4.5 ins.:

238* मुहुरुष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

T1 (hapl.) om. 5[c]–8[b]. — [c]) D3.4 °मनसः; G4.5 °मनसा (for °हृदयः). K1 भृशोद्विग्नमनाः सौम्य. — [d]) Ko.4 तमुवाच. K1 G तपोधनं; Dn अहं तदा; T2 तपस्विनं; M (except M1) द्विजोत्तमं. D1 तमुवोचमहस्तदा.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). — [a]) N (except K D2.5) M1 प्रणतः. G4–6 सन्प्रमादाच्च. M2–5 transp. संभ्रमात् and प्राञ्जलिः (in [b]). — [b]) N (except K D2) पुरतः (D1 पर°) (for प्रण°). M1 transp. प्राञ्जलिः and प्रणतः. — [cd]) Ko हसता चेदं; D5 हसितस्तस्मात्. S (except M1; T1 om.) °ति साहसं तात हास्यार्थं वै. Ko.2 °र्थं विकृतं.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 5). — [b]) D2 यदि; T2 सं- (for वि-). — [c]) S (except M1; T1 om.) स तु (for सोऽथ). B Da D3.4.6.7 वाक्यं (for दृष्ट्वा). — [d]) D3.4 °भ्रमानसं.

8 T1 (cf. v. l. 5) G3 om. 8[ab]. — [a]) K3 B5 D2 M1 च (for वि-). — [b]) M4 स समभ्रांत°. — [c]) D5 वाक् (for वै). Dn D1 पूर्वं; D5 प्रोक्ता. — After 8[c], G1 repeats from शापोऽयं (7[b]) up to मया प्रोक्तं (8[c]). — [d]) Ko भवितैवं; K2 °तैव (m भवेचेदं); D5 प्रेषितेहं; D6 (before corr.) भवतीदं.

9 [a]) K3 यद्वक्ष्यामि च; B5 यत्प्रवक्ष्यामि. Ñ1 वाच्यं; B5 तथ्यं; S सर्वं (for वाक्यं). — Da (? hapl.) om. 9[bc]. — [b]) Ko मे त्वं; K2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे). K3 D2.5 दृढव्रत. B5 S शृणु तत्संशितव्रत(T °तः). — [c]) B5 Dn तत्; D2 G2.3 M2–5 तु; M1 अथ (for च). D1 तद्विदिते (for च हृदि ते). D6 T1 G5 M2–5 मे; G1 मत् (for ते). — [d]) V1 इदमस्मात्; D5 एवमस्तु. Dn D1 T G1 M1 सदानघ; G2–6 M2–5 तवानघ. — After 9, K4 ins.:

239* यं समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्ष्यसे ।

10 [a]) B2 D2 °त्स्यते; Dn2 °त्स्यसि; M2.4 उपेत्स्यसि. — [b]) =11[b]. B1 शुचेः; G2 शुभः. — [a]) G4.5 °दिह. — After 10, T2 G1 ins.:

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 [b]) =10[b]. B D (except D2.5) °रात्मजोपि च (D7 वा). — After 11[ab], B5 ins.:

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्विजसत्तम ।

— [c]) Ko Ñ1 V1 B2.3 Dn D1.3.4 T M (except M5) स्वं रूपं; D2 सुरूपं. B5 परिलभ्य; B1m. 5m Dn D1.3.4.6.7 प्रतिपद्य. — [d]) Ko G2.3 अथ; K2 प्रतिः Da D3.4.6.7 इह; D2 सम्यक्; D5 संप्रः; M अत्र (for अद्य). — K4 Ñ B D (except D5) ins. after 11: V1, after 1. 12. 2:

241* स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः ।
इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमौजसम् ।

[Ñ B1.3 Da D2.4 (marg.) ins. सूत उवाच before these lines.]

— After 11, G1 ins.:

242* सूतः ।
इति स्वरूपं गृह्याशु तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ।

12 [a]) Da1 प्रथमो. — [b]) Ko.1 Ñ1 V1 B3.5 Dn D2.4–7 T G1.4–6 वर; K2–4 D1.3 M1.5 वरः (for स्मृतः). — [a]) G6 M1 हिंसेह्या°.

C. 1. 1008
B. 1. 11. 14
K. 1. 11. 14

तस्मात्प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥१२
ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः ।
वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ १३
अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ।
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ॥ १४
क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव ।
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ १५
तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ।
जनमेजयस्य धर्मात्मन्सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ १६
परित्राणं च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ।
तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् ।
आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

रुरुरुवाच ।
कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।
सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १
किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन शंस मे ।

---

13 [a]) D2.5 -भावो हि; D6 (before corr.) एवायं; T2 G4–6 -भावेन; D7 T1 एवाह. — [b]) Ko.3 जायतीति; K1 °ते ह; Ñ B Da Dn D1 भवतीति; V1 °ते हि. G6 पुरा. G2 जायते परमा श्रुतिः. — [c]) K4 Ñ °वेत्ता च; V1 °विज्ञातः; Dn D1 °विज्ञाम. — [d]) T G3 M2.4.5 °भयंकरः (G3 °र); G2 °भूतभयंकरः.

14 [b]) M5 चेदिति निश्चितं. Ko.2 T विनिश्च(Ko °श्रि)-र्यं (T °यः). — [c]) K1 ब्राह्मणानां. — [d]) Ko.2.4 पालनादपि; K1 पारणावपि; K3 धारणं तथा; Ñ V1 B D (except D2.5) धारणापि च; T2 धारणं दमः.

15 [a]) K1 ब्राह्मणस्य. Ko–2 B5 Dn D1.3.4.6.7 G4 M3.4 हि; Da G3.6 च; G2 नु (for तु). K4 परो (for तु यो). D2.5 °यस्यापि यच्चा(D5 °त्वा)सीत्. — [b]) Ko स हि नार्हति (cf. K3 D5 below); K1 स नैहैष्यति; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 स हि नेष्येत (K2 D6 °ष्यति; D7 °ष्यामि); T1 स चेहें; M1 सञ्चेहें; M5 सन्दहें. G2.4.5 यस्तव; G3 वै ततः. K2 m.4 स ब्रह्मंस्तव नेष्यते; K3 स ते नार्हति वै द्विजः; D2.5 धर्मः प्राणभृतां वर (D5 °रः). — After 15[ab], D5 ins.:

243* क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स ते नार्हति वै द्विज ।

16 [a]) T1 क्षत्रियस्यान्यत्; T2 G3 M2–4 °यस्य स्यात्. — [b]) G6 कर्मणा. G2 वै श्रवणे. Ñ V1 °णु वै पुरा. — [c]) Hypermetric! Da1 जन्मे; D5 °जयेन. Ko.3 D2 वै राज्ञः; K1 D7 धर्मात्मा; K2 (m as in text) वै धर्मात्; Ñ2 V1 Dn D1 यज्ञेऽस्मिन्. — [d]) D3 हिंसितं; S हिंसने (M1 निधने).

17 [a]) K2 भूतानां. — [b]) M1 दहनादपि. — [c]) D7 G3–5 ततो वीर्यं. — [e]) Ko.2 (अ corr. to आ) D6 G3 आस्तिका°; S (except G1–3) अस्तीका°. — [f]) K1 M1 °सत्राद्वि°.

Colophon om. in K3 T G4–6. — Ko.2.4 B1.3 Da इ° श्रीम° (B1.3 om. श्री) आदि° पौलोमे (K2 cont. ॥ ११ ॥); K1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि डुंडुभशापमोक्षे एकादशो° ॥ ११ ॥; B2.4.5 Dn1.n2 D1–7 इ° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* interp. एकादशो°; D6 द्वादशो°) ॥ ११ ॥ (Dn2 ॥ १००० ॥; Dn1 D1–5.7 om. the figure); Dn3 G2.3 इ° श्रीम° (G3 om. श्री) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 interp. पर्वणि) एकादशो°; G1 इ° आदि° पौलोमे दशमो°; M इ° पौलोमे एकादशो° (M3.4 cont. ॥ ११ ॥).

12

1 K1 om. the adhy. S om. उवाच. — [b]) Ñ V1 B D (except D2.5) स राजा (for क्षत्रि°). — K2 (? hapl.) om. from 1[cd] to 1[ab] of the foll. adhy. — [c]) Ko ते; K4 वै (corr. from वा); M2–4 वि- (for वा). K3 D2.5 S (except T G1 M1) °तास्तेन; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 °तास्तत्र. — [d]) T G1 M ते द्विजोत्तम (M1 तेन सत्तम); G2.4–6 ऋषिस°. G3 ते तु तत्र विमोक्षिताः.

2 K1.2 om. 2 (cf. v. l. 1). — [ab]) Da T1 °तास्तेन. T2 G2.4–6 transp. चैव and तेन. K4 °गास्ते च; G3 °गाः केन. Ñ B D (except Da D5) धीमता (for शंस मे). — D3 om. 2[c]–3[d]. — [c]) Ko Da1 D1 G1.3 आस्तिकेन; D5 आस्तीके वै; T2 G4.5 M1–3 अस्ती°; G2.6 M4.5 अस्ति°. B3 Da Dn D1 द्विजश्रेष्ठ; T G1.3 M (except M1) तदा (T °था) विप्र. — [d]) Da B D4.6.7 °च्छामि तत्वतः; T2 °च्छाम विशेषतः. — After 2, V1 ins. 241* (cf. v. l. 1. 11. 11).

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २

ऋषिरुवाच ।

श्रोष्यसि त्वं सुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयताम्
इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संभ्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५

C. 1. 1019
B. 1. 12. 6
K. 1. 12. 9

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

---

3 K1.2 D3 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — B3 (m as in text) सौतिरुवाच. S om. उवाच. — [a]) G2.4.5 श्रोष्यसे. T G5 त्वं यथा. B5 T2 G2–6 M वत्स; T1 वतु; G1 विप्र (for सर्वं). — [b]) Ko T1 G1–4 आस्तीकं; Da1 आस्तिक-; G5 अस्तिकं; G6 M अस्तीक- (M1 अस्तीके). — [d]) Ñ D1 त्वरावान्गमने ह्यहं. — D1.5–7 ins. after 3: Ñ B3.5 D4, after सौतिरुं: D2, after सूत उ° (cf. 4):

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नृषिवरे प्रभो ।
संभ्रमाविष्टहृदय ऋषिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L. 2) B5 D1.4 रुरुर्मेने. D5 रुरुरासीत्तदाद्भुतं.]

4 K1.2 om. 4 (cf. v. l. 1). Ko D1.5 M1 om. सूत उवाच. K4 Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 सौतिरुं; S (M1 om.; G3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) Ko.3 रुरुश्च त- (Ko स्त)द्वनं; K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्त्वथ वनं. Ñ B3.5 वनं च परमा(B3 परया; B5 पुनरा)यस्तः; D1 बलं च परमास्थाय. — [b]) T G5 परिधावत् (T °न्). B5 °वदितस्ततः. D1 ययौ धावन्नितस्ततः. — [c]) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्टं; T2 प्रेष्टुं. Ñ2 V1 °मन्विष्य; B (except B5) Da °ष्यन्; Dn (except Dn2) °च्छत्; D5 °च्छ. — [d]) Ko.3 B (except B2.5) Da D2.3.5 G3 M स (Ko सन्) श्रांतो; D1.6 T2 G2.4.5 संभ्रां°. M5 न्यवसद्भुवि. — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

245* स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत् ।
तद्दृष्टेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः ।

[(L. 1) D1.5 संमोहं. K4 लब्धसंज्ञः. — (L. 2) K3 तद्वत्; K4 तस्य; B4 श्रुत्वा; D1 सत्यं (for तथ्यं).]

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). — [a]) Ko.4 °रुस्त्वायात्; B5 °रुः प्रायात्; D2 °रुश्चाथ; D5 °रुश्चापि; Dn1 °रुश्चार्य; T G1.3 M2–5 °रुर्गत्वा; G2.4.6 °रुः सोथ; G5 रुः सोथः. — [b]) K3 तच्चाचक्षौ; Ñ V B Da Dn2 D7 तदाच°; Dn1 तत्वाच°; D2 तच्चास°; D5 तथाच°. B5 स्वमाश्रमपदं तथा. — After 5[ab], B5 ins.:

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्तं पितुर्द्विजः ।

After 5[ab], T2 G (except G3) ins.:

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय डुण्डुभस्य वचोऽर्थवत् ।
अपृच्छत्पितरं भूयः सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।
यत्तदाख्यानमखिलं डुण्डुभेनाथ कीर्तितम् ।
तत्कीर्त्यमानं भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

[(L. 3) T2 आस्तीकं (for अखिलं). G1 आख्यातवान्तदाख्यानं डुंडु°.]

— [c]) M1 तस्य तदा°; M5 चाख्यात्तदा°. D5 चास्य नवाख्यानैः; G3 चाचख्यदाख्यानं. — [d]) Da G3 पृष्टं.

Colophon om. in K1.2 (cf. v. l. 1). — Ko D2.3.5–7 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं (D5 cont. ॥१२॥); K3 इ° श्रीम° शत° सं° आदि° पौलोमे रुरोपाख्यानं । समाप्तं च पौलोम (cont. *sec. m.* ॥ १० ॥); K4 इ° पौलोमे पर्वणि पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशो° ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व; B1–4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 °स्तावनो; B4 °स्तावना) नामाध्यायः (B1 cont. पौलोमं समाप्तं; B2 समाप्तं च पौलोमं; B3 इदं पौलोमं; B4 समाप्तं पौलोमं); B5 इ° आदि° पौलोमे; Da इ° श्रीम° (Da1 om. श्री) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावनो नामाध्यायः । समाप्तं च पौलोमं; Dn1.n2 D1 इ° आदि° सर्पसत्रप्रस्तावना । पौलोमं समाप्तं; Dn3 D4 इ° महा° (D4 om. म°) आदि° (Dn3 cont. सर्पसत्रप्रस्तावनः) पौलोमं समाप्तं । द्वादशो° ॥ १२ ॥ (D4 marg. *sec. m.* ins. पौ° स° द्वा° and om. ॥ १२ ॥); T1 इ° आदि° पौलोमे एकादशो° । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोमं समाप्तं; T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°) । पौलोमं पर्व (G4 om. प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुडुंडभसंवादो नाम एकादशो° । पौलोमः समाप्तः; G2.3 इ° श्रीम° आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om. प°) द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं (G2 समाप्तः पौलोमः); G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) अष्टमो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M1 इ° पौलोमे द्वादशो°; M2 इ° श्रीम° शतसहस्रिकायां सं° आदि° पौलोमे; M3 इ° पौलोमपर्वणि द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M4.5 इ° महा° शतसहस्रिकायां सं° आदि° (M5 om. आ°) पौलोमे द्वादशो° (M4 cont. पौलोमे समाप्तं; M5 समाप्तं पौलोमं). — After समाप्तं, T1 G4.5 ins.: पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमाल्यैर्द्विजान्बहून् । विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

१३

C. 1. 1020
B. 1. 13. 1
K. 1. 13. 1

शौनक उवाच ।
किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ १
आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः ।
मोक्षयामास भुजगान्दीप्तात्तस्माद्धुताशनात् ॥ २
कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ।
स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ३
सूत उवाच ।
महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्प्रोच्यते द्विज ।
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ॥ ४
शौनक उवाच ।
श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् ।
आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ५
सूत उवाच ।
इतिहासमिमं वृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिनः ॥ ६
पूर्वं प्रचोदितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ।
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणैरिदमुक्तवान् ॥ ७
तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रतः सदा ॥ ९

13

1 M2.4.5 om. शौनक उ°. K1 (with prefixed श्री) T G (G1 with prefixed ॐ; G3 with श्री) M1 शौनकः. — K2 om. 1ab (cf. v. l. 1. 12. 1). — b) K (K2 om.) Ñ V1 B (except B5; B1 missing) D2 स पुरा; D5 पुरा स. — a) Ko.2.4 प्रासोंतं. K D2.5 तद्ब्रवीहि (cf. v. l. 3). Ko.2 मां. — After 1, Ñ V1 B (except B4) D (except Da D2.5) ins.:

248* निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः ।
[B2.5 °ते कथय मे स्फुटं.]

2 Ko.4 आस्तिको हि; K2 आ(corr. from अ)स्तीको हि; T2 G3-6 M अस्ती(G4 °स्ति)कस्तु (M1 °श्च). T1 G2 तु (for च). — b) K1 D1 यजतां; K4 Ñ1 B1.5 Da1 Dn D2.5-7 जय°; N1p as in text. — c) K2 D5 भगवान् (for भुज°). — a) K4 दीनांस्तस्मा°; M4 दीप्तांस्तस्मा°. Ñ V1 B D प्रदीप्ताद्धसुरेतसः (D2 as in text; D5 तस्मादुद्धूतसासनात्).

3 D5 om. 3. — b) B3 यथाहरत् (m as in text); G3 जहार तत्. — a) K D2 ब्रवीहि (cf. v. l. 1) तं (Ko.4 मे; K3 D2 तत्); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 [s]भिधत्स्व मे. G2 नः; G4-6 M1 तत् (for मे).

4 Ko om. सूत उ°. K1 (with prefixed श्री) D3 S सूतः; Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D1 सौतिरु°. — S transp. 4 (with सूत उवाच) and 5. — a) K1 एतदा° (cf. 45). B Da D4.6.7 M1 transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 8, 45). T °मास्तिक्यं. D3 एतदाग्निकमाख्यानं. — b) K1 यत्र तत्; K2.4 अत्रै°; K3 Ñ V1 B1 Dn D1 G2.4.5 यथै° (Dn3 यथाव°); B2.3 D3.4.6.7 G3 M (except M1) यदे°; D2.5 यच्चै°. S बुधैः (for द्विज). — After 4, G3.6 M ins. an additional colophon.

5 S transp. 4 and 5 (cf. v. l. 4), and om. शौनक उ°. K1 om. उवाच. — b) G3.6 M1 मनोहरां. — c) K4 Ñ V1 B D पुराणर्षेः. — a) S तपस्विनः. — After 5, K1 ins. आदिपर्वणि.

6 T1 G2.4.5 om. सूत उ°; G1 missing. Ko.4 Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D1 सौतिरु°; K1 (with prefixed श्री) T2 G1.3.6 M1-4 सूतः. — a) Ñ V1 B D (except D2.5) °मं विप्राः. — b) B4 G1 °णं प्रति°. — a) S (except M3.4) नैमिशा-; cf. 1. 1. 1, 3; 2. 71; 4. 1 etc. K (except Ko; K2 m as in text) Ñ V1 B1m.2 (m as in text). 3 D (except Da) M (M3 *inf. lin.* as in text) -वासिषु (D5 °नं); G6 -वासिभिः.

7 a) K2.4 D2 प्रणोदितः; K3 संचो°. — b) S रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1, 5; 2. 70; 4. 1 etc.). — a) B3m Dn D3.4.6 S (except G6) ब्राह्मणेष्विद°.

8 b) M5 यथा तथा. — c) K1 T G4.5 M1 transp. आस्ती° and आख्या° (cf. 4, 45 and v. l.). — After 8, N G (except G3.6) ins.:

249* कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ।

9 a) K1 पितेहासी°; B Da D3.4.6.7 पिता चासी°

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥१२
वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

पितर ऊचुः ।
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा । C. 1. 1039 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 21

— [b]) Ko. 2 (m as in text). 3. 4 D2. 5 °समद्युतिः; T G3. 6 पितामहसमो भुवि; G1 illegible; G2. 4. 5 पितामहसमप्रभुः (G4 °भः); M2–5 °समो भुवि. — [c]) Ko. 4 D2. 5 जिताहारः. — [d]) D2. 5 °स्वभिरतः. Dn3 T2 G2. 5. 6 रतस्तदा; M4 यतः स°.

10 [b]) K महामुनिः (K1 °ऋषिः); Ñ V1 B D (except D2. 5) °तपाः. — [cd]) D5 om. 10^{cd}. K3 ins. 10^{cd} in marg. *sec. m.* Ko धर्मज्ञः प्रभवः; K1. 2 °ज्ञः प्रसवः; K3 प्रभवो धर्मज्ञः; Ñ V1 B 1. 3–5 Dn D1. 3. 4. 6. 7 प्रवरो धर्मज्ञः (by transp.); B2. Da प्रवरः प्रसवः; T G °ज्ञः सततं. K (except K1) Da2 Dn1. n2 D1. 4 शंसित° (cf. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.). — After 10, K3 (om. lines 1–5) Ñ V1 B Da Dn D1–4. 5 (om. line 1). 6. 7 ins.:

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वितः ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनिः ।
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वशः ।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमिषो मुनिः । [5]
इतस्ततः परिचरन्दीप्तपावकसप्रभः ।

[Cf. beginning of adhy. 41. — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वां). B1 m. 2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनिः. — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4. 6 °रां तपसि स्थितः (B5 m as in text); V1 D2. 5 °रां तीव्र(V1 °र्थ)विक्रमः; D3. 4. 6. 7 °रं तप आश्रि(D4. 6 °स्थि)तः (for °रामकृतात्मभिः).]

11 [ab]) Ñ V1 D (except Da) T2 transp. स and स्वान्. G2 च (for स). G3 °चिच्च ददर्श स्वपितॄं°. — K1 G4 (hapl.) om. 11^{c}–12^{b}; D5 (? hapl.) om. 11^{d}–12^{c}. — [a]) Ñ V1 B Da Dn D3. 4. 6. 7 M (except M2. 4) अवाङ्मुखान्; D1 पराङ्मु°. K3 corrupt.

12 K1 G4 om. 12^{ab}; D5 om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — [a]) D2 ततोब्र°. Dn3 प्राब्रवीत्स च द्र°. — [b]) T2 G3 महातपाः; G6 प्रतापवान् (for पिता°). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}. — Before 12^{cd}, B3 D4 ins. जरत्कारुरुवाच; T2 G (except G2. 6) जरत्कारुः. — [cd]) Ko (hapl.) om. 12^{d}–13^{c}. K1 corrupt. K4 -त्र लंबंते; T2 -भिलं°; G3 प्रलं°. G6 M3 के वै (M3 वा) भवंतो लंबंते. Ñ V1 B Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 M1. 3. 4 ह्यस्मिन्; M5 -त्य° (for ऽस्मिन्वा). K3. 4 D2 T2 G2. 3. 6 M2 वै (for वा). T2 G2. 3. 6 M2 ह्यधो°. D5 कस्मिन्वै मद्यधो°. K2 लंबमाना महागर्ते किं भवंतो अधोमुखाः.

13 Ko om. 13^{abc} (cf. v. l. 12); M1 om. 13. — [c]) The MSS. vary at random between मूषकेन and मूषि°. — [d]) G3 °त्पतिताः.

14 K1 S om. ऊचुः. — [a]) G3 नाम पराः. — [b]) K (except K1) B4 Dn1 D1. 4 (by corr.). 6. 7 T1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — [c]) K D2. 5 °नस्य क्षया°. T G2. 3 °नप्रेक्ष(G2 °प)या ब्र°. Cf. 16^{a} and v. l. — [d]) B1. 2. 4 Da गच्छेम. — K4 ins. after 14: D3. 4. 6. 7, after 17^{ab}:

251* येषां तु संततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 [a]) K D2. 5 संततावेको; B3 Da1 °तिह्येको. — [b]) K3 श्रुतिः; Ñ V1 B D (except D2. 5) T G1–3 स्मृतः. — [c]) M1. 3 मंदभागो. — Ko om. 15^{a}–16^{c}. — [d]) Ñ V1 B D (except D2) तप एकं. Ñ V1 B (B4 marg.) Da D3. 4 G3 समा(B4 orig. मया)श्रितः; D1 समन्वितः.

16 Ko om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — [a]) D5 स प्रजां; D7 सत्पुत्रान्; G5 M2. 4. 5 स पुत्रं. — [b]) G3 दारांश्चाथ चि°. — [c]) K1 ततो (for तेन). D2. 5 सर्वे (for गर्ते). — [d]) Dn D1 °नस्य क्ष°. D2. 5 गर्ते संतानसंक्षयात्. Cf. 14^{c} and v. l.

17 [a]) G3 °स्तेन पितरः. — After 17^{ab}, D3. 4. 6. 7 ins. 251* (cf. v. l. 14). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}.

C. 1. 1039
B. 1. 13. 21
K. 1. 13. 22

कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ १७
ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः ।
किमर्थं चैव नः शोच्याननुकम्पितुमर्हसि ॥ १८

जरत्कारुरुवाच ।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ १९

पितर ऊचुः ।

यतस्व यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ २०
न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥ २१
तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २२

जरत्कारुरुवाच ।

न दारान्वै करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २३
समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्युपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥२४
सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्यामुपयंस्ये विधानतः ॥ २५
दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ २६
एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ २७
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ २८

— K1 repeats पितर ऊचुः before 17cd. — c) K1 Ñ1 M1 °रिहास्माकं. — d) D1 सुव्रत; D3.4.6.7 वा(D6.7 चा) नघ; G1 पुत्रक (for सत्त°). D5 °शोचितुमर्हसि (cf. 1. 1. 183 and v. l. 18 below).

18 D5 om. 18. — a) T M (except M1) °मिच्छाम (T M5 °मि) तत्त्वेन. — b) K1 T G M1-3.5 तिष्ठति; Ñ V1 B 1-4 Dn D1.3.4.7 M4 Arjp नः स्थितः; B1m.5 Da विष्टि°; D6 संस्थि°; Cd as in text. — d) S (except T1) °तुमिच्छसि (G4.5 M5 °ति). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अनुशोचसि सत्तम (=17d).

19 K1 S om. उवाच. — a) D3.4 मम सर्वे. G1 पूर्वे भवंतो मम वै. — c) D6.7 °व्यत्र. — d) D2 G2.5 °रिति स्वयं; D5 °रहं सुतः.

20 K1 D3 S om. ऊचुः. — After पितर ऊचुः, D4.6.7 ins.:

252* पितरस्ते वयं तात संतारय कुलं स्वयम् ।

— a) G2.3 °स्व वै महाभाग. — Ko (hapl.) om. 20b–21a. — c) G6 वा (for च). — d) K1 M1 चाभिभोः; Ñ V1 B D G1.4 वा विभो (G1.4 °भोः); M5 चापि भोः. G6 गृहमेधी भवाद्य भो.

21 Ko om. 21a (cf. v. l. 20). — a) G5.6 °बलैस्तात. — b) G6 स्वसंचितैः. — c) M1 न तां गतिं प्राप्नुवंति. — d) Ko.2–4 B5 D2.5 M हि; K1 Dn D1 वै; D6 G4–6 च; G1–3 उत (for ह).

22 a) V1 दारसंग्र°. — b) D2 °लै च; G2 °त्याश्च; G6 °त्यर्थे. G1.4.5 M °त्यर्थे च नः कुरु. — c) K3 °योगार्थं; D5 °गे त्वं; G2.3 °गाच्च. T G1.4–6 पुत्रक त्वां नियोक्ष्यामः (T1 G5 °म). — d) T1 एवं नः; G2.3 त्वमेव.

23 K1 S om. उवाच. — a) M तु (for वै). Ñ V1 B3 D (except D2.5) T G1.6 M करिष्येह°; B1.2.4.5 करोमीति. — b) T G1.6 M (except M1) इति मे. Ñ1 V1 B3m D (except Da D2.5) न धनं जीवितार्थतः; G4.5 बुद्धिर्मे तपसि स्थिता; Cd as in text. — c) T1 हि (for तु).

24 c) Ko Ñ1 V1 B3 Dn D6.7 यथा; D5 ततः. D2 यद्यपि ल°; D6.7 -वदुपल°; M1 -हमुपल°. — d) Ñ V1 B D (except D2.5) हि (for तु).

25 a) D2 मन्नाम्ना; T G1.4.5 स्वनाम्नी (T2 °म्ना). G2.3 सा हि जाया; M1 (before corr.) सनामा वा. T1 G5 वा (for या). — b) D5 दापिता; G2.3 ईं(G3 वी)प्सिता. K D2.5 बांधवैः. — c) The MSS. vary at random between भैक्ष- and भैक्ष्य- (cf. 1. 3. 36). T G3–5 भैक्षदत्ता°; G2 चरन्भैक्षा°.

26 a) Ko तु; D5 च (for हि). G1.4–6 M (except M1) मे कन्यां. G2 जरत्कारुं मदीयाख्यां; G3 जरत्कार्वीत्यभिधानं. — b) B5 विधानतः.

27 a) G2.3 °हेतौ; G6 °योगे. — b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 यतिष्येहं. — c) K (except K1) D2.5 सम्यक् (for शश्वत्). — d) S करिष्ये नाहम°.

28 a) S तत्रोत्पत्स्यति चेज्जंतुः (G2.3 यः पुत्रः). — b) D5 यः (for वै). — d) T G M1 मोदंतु. — After 28, B2 (marg.).3 Da Dn2.ns ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके; Dn2 cont. ॥ ३७ ॥; Dn3 ॥ ९३ ॥.

सूत उवाच ।
ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३

वासुकिरुवाच ।
जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४

सूत उवाच ।
मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।

C. 1. 1062
B. 1. 15. 5
K. 1. 15. 5

29 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरुः; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — After उवाच, K3.4 D2 ins.:

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहाः ।
अन्तर्धानं गताः सर्वे विस्मयं स ययौ मुनिः ।

— [a]) T2 विवाहाय (orig. prob. a gloss). Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3.4 Nilp यतिः; M1 गतः (for तदा). — [b]) K (except K1) D2 स मुनिः. K (except K1) Dn1 D1.2.4 (by corr.).7 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc.); G2 सर्वतो धृतः. — [c]) Ko.2 B5 D5 दारार्थं; K4 °र्थे. — [d]) D2.5–7 G2.3.7 °रान्स विंदति (D7 G3.7 °त); T G1.6 °रांस्त्वविं°. K3 स च दाराञ्च (corr. to °न *sec. m.*) विंद°.

30 [a]) G2 °नं भिक्षुः. — [b]) K1 द्विजः (for विप्रः). Ko. 2–4 D2 पितॄणां च वचः (K3 D2 वचनं) स्म°. — [d])K1 B4 शनैरिति; B3 °रिह; D3.4 S (except M1) शनैः शनैः.

31 [b]) K1 °दुद्दिश्य. T °नीं ततः. — [cd]) K1 om. 31[cd]. G1 च (for स). G2.3 नवयौवनसंपन्नां सनाम्नीमिति चिं°.

32 [a]) K3 स्वनाम्नी°. Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) °म्नीं चोद्यतां; G6 °म्नीमुत्तमां.

33 B5 om. 33[ab]. — [b]) K1 महत्तपाः; G4–6 °मनाः. — After 33[ab], D4 marg. *sec. m.* ins. जरत्कारुरुवाच. — [c]) D3 भगिनी चेति.

34 K1 S om. उवाच. — After 34[ab], N (except Ñ1 B1.4 Da) ins.:

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम् ।
[D5 गृह्णीष्व भद्रं ते भूयान्मया.]

— [cd]) G2.3 °क्षिता चेयं पत्न्यर्थे तु द्वि°. — K Ñ V1 B1 (marg.).2.5 D (except Da) G (except G3.6) ins. after 34: B3 marg., after 36:

255* एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
[Dn3 D4 ins. सौतिरुवाच before 255*.]

— After 255*, K4 (marg.) Ñ B1 (marg.).2.5 Dn D (except D2.5) ins. (for the first time) 37[ab]. In Dn the first occurrence of 37[ab] is followed by an additional colophon.

35 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.4m सौतिरुः; K1 Da2 T G (G2–5 om.) M सूतः. — [a]) Ñ B2–4 Da च; B1.5 D1.3.4.6.7 तु (for हि). — [c]) K1 यज्ञे वै; D5 वै यज्ञे. — [d]) D5 प्रज्वाल्यानिल°.

36 [a]) G2.3 तस्य कोपस्य. — [b]) D5 पन्नगेश्वरः; M1.5 भुजगो°. — [d]) Ko.4 सुप्रीताय; G4–6 °वृत्ताय; M1.5 संप्रधार्य. K1 द्विजन्मने; V1 Dn D1S महात्म°. — After 36, B3 marg. ins. 255* (cf. v. l. 34).

37 [a]) B3m तां वरयामास. — [c]) Here and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक-. M3.3 D3.4 °कनामा. G2–5 तु (for च). — [d]) K1 द्विजन्मनः; K2 °तपाः; B3 Dn (except Dn3) G6 °मनाः.

38 [a]) G4.5 यशस्वी (for महा°).

39 Before 39, T2 G4.5 M1.5 ins. सूतः. — [a]) Ñ V1 B D (except D2.5) अथ दीर्घस्य कालस्य. — [c]) D3.4 महासत्रं; G2 °रंभः. — [d]) B3 °त्रं महाद्युतिः. D3.4 T G1.3–6 श्रु(T2 स्मृ)तं. G2 यज्ञाः सर्पश्रुतिस्मृतिः (*sic*).

C. 1. 1062
B. 1. 15. 5
K. 1. 15. 5

आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ३९
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै ।
मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ४०
नागांश्च मातुलांश्चैव तथा चान्यान्स बान्धवान् ।
पितॄंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा ।
व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत् ॥ ४१
देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ४२
अपहृत्य गुरुं भारं पितॄणां संशितव्रतः ।
जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः ॥ ४३
आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः ।
जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ४४
एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीर्तितं मया ।
ब्रूहि भृगुशार्दूल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

शौनक उवाच ।
सौते कथय तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ १
मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।

40 [a]) T₂ °त्ते यज्ञे. — [cd]) T G1.2 M1.5 मोक्षया°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 G6 M1.5 ताञ्(M5 याञ्)छापादा° (B4 तान्सर्पाना°); Dn D1 तान्नागाना°; G2-5 तच्छापमा°. D2.5 G6 स; G2.3 तु (for सु-). K3 Dn D1.2.5 S (except G1 M1.3.5) -तपाः (for -यशाः).

41 [a]) K (except K3) नागान्स-; Ñ B D भ्रातॄंश्च (D2 नागान्स्व-; D5 as in text). M1.5 चापि (for चैव). — [b]) K0.4 D2 चान्यांश्च (D2 °स्व-); D5 न्यांश्चापि; T G1-3.6 M2-4 संबंधि-; M1.5 चार्यान्स. K1 Ñ B Da Dn D1.3.4.6.7 तथैवान्या(Ñ B3 °र्थां)न् स पन्नगान् (K1 स्वबांधवान्). — M1 om. 41[cdef]. — [e]) M2.4 कारयामास. — D4 ins. 41[d]–42[a] in marg. *sec. m.* (hapl. omission).

42 For D4 cf. v. l. 41. — [a]) G1 M1 वेदांश्च. M1 तोषयामास.

43 [a]) Da अपकृत्य; D2 अपा°. — [b]) B4 भ्रातॄणां; M1 गुरू°. — [b]) K Dn D1.2.4 (by corr.) शंसित° (K1 स महातपाः); cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc. — [d]) K1.2 D5 स(K1 स्व)हितैः. Ñ V1 B3-5 Da D3.4.6.7 G2-5 M (except M1) तैः; G1 स्व- (for स्वैः).

44 K0 om. 44. — [a]) D6.7 तु (for च). — [b]) V1 विभुः; T1 मुनेः (for मुनिः). — D3 om. from 44[c] to end of the adhy. — [c]) K3 M2.4 स (for सु-). — [d]) B5 सुदमीयि°. K2 Ñ V1 Dn D1.6 (by corr.) S °मेयिवान्.

45 Before 45, D2.5 ins. सूत उवाच. — D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — [a]) B Da D4.6.7 M (except M3) transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 4, 8). — [b]) Dn D1.4.6.7 G6 यथावत्कथितं; G2.3 भवतः श्रावितं; M1 संक्षेपात्की°. — [c]) K1 मुनिशा°; M5 किल शा°. — [d]) K3 Dn D1 किमन्यत्; B Da D4.6.7 भूयः किं (by transp.). — K (except K1) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 कथयामि ते; S (except G4-6) श्रोतुमिच्छसि.

Colophon: K0-2.4 इ° श्रीम° (K1 om. इ° श्री°) आदि° आस्तीके; K3 इ° श्रीम° आदि° जरत्कारुसंतानप्रशंसा नामाध्यायः (cont. *sec. m.* ॥ ११ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशो° ॥ १५ ॥; B1-4 Da D1.3.6.7 इ° महा° (B2.4 D1.3.6.7 om. म°) आदि° आस्तीके (B1.2 cont. ॥ १४ ॥); B5 D4 इ° आस्तीके (D4 marg. *sec. m.* cont. त्रयोदशो°); Dn T1 इ° आदि° आस्तीके पंचदशो° (Dn2 om. पंच°; T1 reads द्वादशो°; Dn3 cont. ॥ १५ ॥); D2.5 आदि° आस्तीके (D5 marg. cont. ॥ १४ ॥); T2 G1.4.5 इ° श्रीम° (G1.4 om. श्री°) आदि° (G1.5 om. आ°) आस्तीके (G5 om. आ°) कथासंक्षेपो नाम प्रथमो° (T2 एकादशो°); G2.3.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G3 om. आ°) आस्तीके (G3 interp. पर्वणि) द्वितीयो°; M इ° आस्तीके (M1 interp. कथासंक्षेपो नाम) द्वितीयो° (M2 *sup. lin. sec. m.* प्रथमो°). — For B2.3 Da Dn cf. v. l. 28, 34; for G3.6 M cf. v. l. 4 also.

14

[☞ Here begin the collations of a newly acquired Nepālī MS. Ñ3.]

1 T2 G3 om. शौनक उ°. K1 D5 S (except M3) om. उवाच. — [a]) K3 D2 S कथय तत्त्वेन; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वं कथयस्वेमां. — [b]) K2m S कथामिमां. — Ñ3 reads 1[c]–6[f] after 1. 13. 44[ab]. — [c]) M1 तु वै (for कवेः). K2 D2.3 T G2-5 M1 साधो. — [d]) G2 परं कौतूहलं हि नः.

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २
अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३

सूत उवाच ।

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ॥ ७
वव्रे कद्रूः सुतानागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० C. 1. 1080 B. 1. 16. 12 K. 1. 16. 12

---

2 [a]) G2 परमं क°. Ko सम्यक्; D2.5 G6 M1 सौते; G1 सूत (for सौम्य). — [b]) Ko मधुराक्षर°; B4 सूक्ष्मा°. G2.3 °पदान्वितं. — [c]) K4 Da1 Dn (except Dn2) D3.6.7 T G M1 प्रिया° (G2.3 प्रियमाह). M (except M1) वयं ता°. — [d]) S (except G6) त्वं (for इदं). Ñ3 प्रभाषतः. K (except K4) D2.5 पितृवत्ते प्रभाषतः.

3 [a]) D3.4 °णे पूर्वं. — [c]) K3m (*sec. m.*) आचचक्षे; Da1 T2 G1-3 M1 आचष्टे तद्; D6.7 °ष्टैनं (for °ष्टैतद्). B5 °न्यायं; G2.3 °ज्ञानं; M1.5 यदा° (for यथा°). — [d]) T G2.3 पिते(T1 °त्रे)व. Ñ1 तत् (for त्वं).

4 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D3 S सूतः. — [a]) K1.4 Ñ B1m.3.4 Dn D1-5 S आयुष्मन्. K4 परम्; Ñ3 अयम्; B4 अहम्; T एतद् (for इदम्). — [d]) T2 च; M (except M1) मे (for वै). B1 T2 G2.3 M1 मम; M2-5 तथा (for मया).

5 [a]) Ko.2.4 कृतयुगे. G2.3 विप्र; M2 *sup. lin.* कन्ये (for ब्रह्मन्). M4 ins. कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन् and प्रजा° (in [b]). — [b]) Ñ1.3 T G1-6 M (M2 *sup. lin.* as in text) पितामहसुते; G2.3 दक्षकन्ये भृशं. K1 तदा; D2 G1 M1 उभे (for शुभे). — [d]) K1 तदानघे; K2m द्भुतेन ते; K4 (by corr.) B1-4 Da Dn D1.3.4 M1 -द्भुतेनघ; Ñ1.2 उभेनघ; V1 B3m शुभेनघ; D6.7 -द्भुतेन ह; G1 तपोधने; G4.5 M2.3.5 तपोधन (M2 *sup. lin.* नघेद्भुते, which M4 ins. before तपोधन); G6 -द्भुते तदा. Ko संपन्ने चाद्भुतेन वै; T G2.3 मुमुदाते तदानघ (T1 तपोधनं; T2 तपोधने).

6 [a]) D5 द्वे (for ते). Ñ3 नार्यौ (for भार्ये). Here and below (generally) S काश्यप-. — [b]) K2 कद्रूर्विनतया सह; G2 कद्रवद्विनता सह. — [c]) K3 G2.3.6 M वरौ; Ñ3 च यो. D5 प्रीत्या. — [d]) G6 पितामहसमः. G1 °मः प्रभुः. — K3 (hapl.) om. 6[c]-7[a]. — [f]) M3.5 °मयान्वितः. Ko.1.4 D2.5 G6 M1 परया च (Ko.4 स; M1 वै) मुदान्वितः; K2 Ñ3 परया मुदयान्वितः; T G4.5 सम्यक्प्रीत्या समन्वितः.

7 [a]) K3 om. 7[a] (cf. v. l. 6). Ñ1 वराभिसंगं; Ñ2 V1 Cd °भिसर्गं. B1.3.4 Dn श्रुत्वैवं; M1 °तं. — [b]) G2.3 °दुत्तरं. B Da D3.4.6 तु; D2.5 हि (for च). K2 हितैः; D7 सुते (for च ते). — G3 om. 7[cd]. — [c]) Ñ2 V1 B Da D3.4.6.7 °दभ्य(B3-5 °प्य)धिकां; D5 °च्च प्रतिमां; M2 °दवाप्नुयां (*sup. lin.* as in text). — [d]) B5 D5 ते; D6 च (for स्म). D2 वरे.

8 [b]) B D (except D2.5) तुल्यवर्चसः. — [d]) D5 बलैः; M5 °लौ. — [e]) K1 Dn D1 तेजसा वपुषा (K1 तपसा) चैव; Nilp as in text. — [f]) Ñ3 °मे चाधिकौ. K2 उभौ (m as in text); Ñ1.2 B D (except D2.5) G2.3 M (except M1) च तौ (for सुतौ). — After 8, K4 (marg.) D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M1 om. 9[a]-10[b]. — [b]) K4 Ñ1.2 V1 B Dn D1 T2 अत्यर्थं; Da D2.4.6 अत्यंतं; D5 तदर्थं (for अध्यर्धं). Ñ3 T2 ईदृशं (for ईप्सि°). K1 अवध्यं सुतमी°; T1 दृश्यते भविष्यतः; G M (M1 om.) ईं(M5 की)दृशौ तौ (G4.5 M2-5 ते) भविष्यतः. — [c]) K3 Ñ3 B1.5 D6 T1 G2.3 प्राह (for चाह). — [d]) G2.3 तथा. — D5 ins. after 9: Ko.2.4, after 11:

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्तदा ।
[Ko सुतौ; K2.4 शुभौ (for तदा).]

N (except Ñ1.3) ins. after 9 (D5 after 257*):

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om. 10[ab] (cf. v. l. 9). — [a]) K1 D6.7 च (for तु). T1 G4.5 M (M1 om.) सा प्रीता चाभवत्तौ तु-

C. 1. 1080
B. 1. 16. 12
K. 1. 16. 12

धार्यौ प्रयत्नतो गर्भाविति युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ ११
कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ १२
तयोरण्डानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्षशतानि च ॥ १३
ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ॥ १४
ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं विभेद विनता तत्र पुत्रमदृक्षत* ॥ १५
पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोषसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १६
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्मादासी भविष्यसि ॥ १७
पञ्च वर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एष च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ १८
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा व्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ १९
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः ॥ २०

— [b]) G2.3 कद्रू भार्याधिका (G2 °कान्) सुतान्. — [d]) Ko.2–4 D2 दीप्त°; Dn D1.3–7 °वर्चसां.

11 [b]) K4 Ñ3 B4 D2.3.5–7 G2.3 सु- (for स). K3 महायशाः; B3 °बलाः. — [c]) D6 द्वे (for ते). K1 V1 Dn D5 °संतुष्टे; M1 परिसंतुष्टे. Ñ1.2 B (B1m as in text) Da वरं प्रदाय भार्याभ्यां; T G1–3 M2–5 भार्ये परमसंहृ(G3 °सृ)ष्टे. — After 11, Ko.2.4 ins. 257* (cf. v. l. 9).

12 Before 12, K1 D3 ins. सूतः; Ñ2 V1 Dn D1 सौतिरुं; B1m.2.3 D2.4.6.7 सूत उ°. — [a]) K3 °न गच्छता. — [b]) Ko.1 B4 च शतां (Ko शती; B4 शतीर्) दश; M (except M1) दश वै शतं; Cd दशतीर्दश (as in text). T2 G1.2.4.5 अंडान् (G2 अस्यां) दश शतान्यथ (G2.4.5 °था). — [c]) Ko.2.4 Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 विप्रर्षे; G2.3 च तदा. — [d]) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G2.3 द्वे चांडे; K1.2.4 D2.5 T G1.4–6 M द्वे त्वंडे; K3 alone as in text. K1.3 D2.5 G6 M तथा.

13 [a]) K1 तयोस्त्वंडानि; G4–6 ततोप्यं°; M1 तत ह्यं° (sic). D5 तयोरंडं समदधुः. — [b]) G2 निर्दिष्टाः. Ko.1.4 Ñ3 D3 T G2.4.6 M2 °चारकाः. — [c]) G2.3 सौवर्णादिषु; G4–6 °स्नेहेषु; M2.3 (both *inf. lin.*) घृतपूर्णेषु; M4 lacuna. T G2.3 कुंभेषु; G1.4–6 M कुंडे°. — [d]) Ñ1.2 B Da D3.6.7 उत; Ñ3 S (except G6) तु; D5 वै (for च).

14 [a]) S °ते पूर्णे (G1.6 M1 वर्षे). — [b]) K1 विनिर्ययुः. — [c]) S (except G1.6 M1) अंडेभ्यो. — [d]) Ko.2.4 न प्रद°; B3 च न द°; M1 नाभ्यद°.

15 [a]) V1 पुत्रं विना दे°. — [b]) K1 अपि; Ñ1.2 V1 Dn D1 T G4.5 च (for सा). — [c]) B4 तूर्णं (for अण्डं). V1 सहसा (for विन°). — [d]) Ko D2 T G6 अदृश्य°; K1 ददर्श सा; K2.4 Ñ V1 Dn D1.5 G1.4.5 M अपश्य°; B Da D3.4.6.7 ददर्श ह (for अदक्षत*). K3 तत्र पुत्रस्त्वजायत; G2.3 क्रोधेन महतान्विता.

16 [a]) Da Cd अध्यर्धं°; D5 °संविग्नं; G4.5 °संपूर्णं; Dn (erroneously) Nilp as in text. T पूर्वार्धेनाति(T2 °र्धे काय)सं°. — [b]) K1 T2 G1.6 M1 °काशितं; K4 T1 M5 °शिता; D5 °शतां. G2 उदरेण प्रकाशत (sic). — [c]) K (except K1) Ñ3 B3 D2–7 रोषसंतप्तः; Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) M1 °रुद्धः; Da °बद्धः; Dn क्रोधसंरुद्धः; T G4.5 °युक्तः; M3 °पूर्णः; M5 °रुद्धं. — [d]) G2 इतः श्रुतः; G6 इति श्रुतं.

17 Before 17, B3 D4 (marg.) ins. पुत्र उवाच. — [a]) B4 S (except G4.5 M1) सोहम्. — [b]) Ñ3 लोभाभिभूतया; G3 °विनीतया. B4 त्वं मामंडविभेदनात् (m त्वया मोहपरीतया); cf. 19[b]. — [c]) K3 °समग्रोयं; Ñ2 B1m.3.4 Dn D1.2.5 G2.4.5 M2.3 (*inf. lin.*).4.5 °ग्रेण.

18 [b]) Ko.2.4 °या वै स्प°; M1 °तिस्प°; M2 °पिस्प°. T2 सदा (for सह). — [c]) Ñ3 (before corr.) तु (for च). D6 त्वां च (by transp.). G2.3 M3 त्वत्सुतो भूयः (M3 मातः). — [d]) Ko.2.4 D2.5 M1 दासत्वात्; K1 Dn D1.3.4.6.7 G1.4.5 दासी°; Ñ1.2 V1 B Da दास्याद्वै; G3 दास्यां त्वां; G6 दास्यकात्; M2–4 दास्यास्त्वां. K1.3 Dn D2.5 T1 मोचयि°. G2 दास्यं त्वां परिमोक्ष्यति.

19 [a]) Ko.2 B2 यद्येतदपि; Ñ B1.3–5 Da D6.7 M1 °तमपि; D3.4 (m as in text) °वमपि; D5 तदेनम°. — [c]) Ko °स्यदेहत्वात्; Ñ1 V1 B D (except D2) °स्यनंगं वा; G1 °स्यर्धदेहं. K4 त्वं (for वा). — [d]) Ko Dn D5 त्रापि; D2 चैनं (for वापि). B5 D3.4.6.7 यशस्विनं; D2.5 G1.4.5 °स्विनी.

20 [a]) K1 तत् (for ते). — [c]) K3.4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da Dn3) S (except T1 G2) विशिष्टं. S (except T1) फलम् (for °बलम्). M3 इच्छंत्या. — [d]) Ko

एवं श्रुत्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३

शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४

सूत उवाच ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

C. 1. 1098
B. 1. 17.5
K. 1. 17.5

D5 °शतोपरः; K1 °शतीपरा; K2 °शतोरपि; Ñ1.2 °शतानि ह. K3.4 B5 S (except G5) परं (for परः).

21 Before 21, D2.5 ins. सूत उ°; G (except G2.3) M (except M3) सूतः. — D5 om. 21^{cd}. — ^{c}) G2.3 °ते यस्मात्. — ^{d}) D3.4 प्रभाते. B2.4 Dn (except Dn2) यदा; T1 G M1.5 तदा. — After 21, K2-4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ins.:

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ।

G (except G3.6) ins. after 21: D6 (om. lines 4, 5), after 259*:

260* उद्यन्नथ सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुणं प्रभुः ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुदः ।
सोऽपि तं रथमारुह्य भानोरमिततेजसः ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 ^{b}) B3 D (except Da D2.5) °भोजनः. — ^{d}) K1 खमाश्रितः.

23 ^{a}) Ko अपश्यन्; K1 अदायान्. K2 भक्षं; D6 भोग्यं. — ^{d}) Ñ3 G2.5 बुभुक्षितः. K (except K1) B D क्षुधितः पत(Ko.3.4 Da D2 °न्न)गेश्वरः; Ñ1.2 V1 °तश्च खगेश्वरः.

[☞ Hereafter to the end of the Ādip., only significant constituent elements of the colophons will be noted.]

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* all MSS. (K1 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1 M1 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (K1 om.) D2.5 M1 गरुडोत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 विनताशापः; G1 अरुणोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko T1 13; K2 B1 Dn2 15; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 12; B2 Dn3 16; D4m 14; G1.4.5 M2 2; G2.3.6 M1.3-5 3. — *S'loka no.:* Ñ3 18; Dn 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1079.

15

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 B1 (m as in text). 4 सौतिरु°; K1 D6 T G1-3.6 M1.3 सूतः (G2.3 with prefixed श्री). — ^{c}) K1.3.4 B2.5 D2-4.6 G2.3.6 M (except M3) अपश्येतां. Ñ1.2 समायाते. — ^{d}) D3.4.6.7 अंतिके.

2 ^{a}) V1 G4.5 M1 यं तु; G6 यं ते; M5 यस्तु. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B1m D (except D2.5) G1 °रूपं. S ह्य(G2 पय)पूज°. — ^{cd}) T °तं ह्यश्व°.

3 ^{a}) K3 Ñ1.2 B D T1 अमोघबल°; V1 महाबलाना°. — ^{b}) K4 V1 Dn D1.3.4.6.7 जयतां; Ñ2 °गतां; G1 °यिनां; G2.3 जीव° (for जवतां as in K1 Ñ3). Ko.2.3 Ñ1 B Da D2.5 जवे तुल्यं नभस्वता (Ko °नः); T G4-6 M दिव्यं जववतां वरं. — ^{d}) K (except K1) दिव्य°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 °पूजितं; D2.5 G2.3 °संयुतं.

4 M1 om. 4. — K1 D6 S om. उवाच. — ^{b}) K2 तत्र (for क्व च). — After 4^{ab}, T1 G (except G3.6) ins.:

261* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम् ।

— ^{c}) T G (except G6) M3 जातो (for जज्ञे). — ^{d}) T1 सोर्वरा°; G1 सोश्वजातो.

5 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 D1.4.7 सौतिरु°; K1 S (M1 om.; G3 with prefixed श्री) सूतः; D3 सौतिः. — After सौतिरु° (see above), K4 ins.:

262* पूर्वं सुरगणाः सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वशः ।

C. 1. 1098
B. 1. 17. 5
K. 1. 17. 5

आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥५
काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ६
व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥ ७
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥ ८
तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् ।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः ॥ ९

ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥ ११
देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव हि ।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सूत उवाच ।
ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलंकृतम् ।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमावृतम् ॥ १
नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।

क्षुज्जराभ्यां समाक्रान्ता ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।
— [a]) D2.5 अजरं (for अचलं). D5 दिव्यं (for मेरुं). — [d]) Ñ2 V1 D7 G2 स-; M4 सु (for स्व-). B4 G1 °नोपमैः.

6 [a]) Ko.1.3 Ñ1 कानना°; Dn D1 कनका°; T °भरणैः. K1 G1-3 M दिव्यं. K3 काननार्चिसमायुक्तं (m as in text).

7 [a]) G2.3 मृगैराचं. K3 आसेवितं. — [b]) K (except K1) °समन्वितं; N1.2 V1 °विभूषिं. — [c]) K2m आश्रित्य. — [d]) K1 Ñ1.2 V1 D3 D4 T2 G3 उच्छ्रायेण.

8 [b]) G3 M2.4.5 °गणान्वितं. — [c]) D1 G2 °पतंग°; D2.5 °पतत्रि°; G1 °विहग°. — [d]) Ñ3 G1 M °हरं.

9 [a]) G4.5 M (except M1) चित्र- (for तस्य). K1 उपाश्रित्य; K2-4 V1 D2.5 G3 M (except M3) समारुह्य. — [b]) Ñ1.2 V1 D1.3.5 D6 °न्वितं. Ñ3 °रत्नमयं शिवं. — [c]) B2 °रत्न° (for °कल्प°). K1 Ñ V1 B2-5 D2.5.7 °मुद्विग्नाः (D7 °मं); K2m °मुद्विग्नं; B1m °मुन्नद्धं; D1 °महिमं; S °मद्वंद्वं. — [d]) G1-3 M3 देवाः सर्वे; M1 दुराधर्षं. G2 महागताः; G3 समागताः (for महौ°).

10 [a]) K1 ते मंत्रयित्वा संरब्धाः. — [b]) G2.3 तत्र दीना; G4 (before corr.).5 तत्रादीना. — [c]) Ñ1.2 V1 B D2 Dn D1.3.4.6.7 अमृताय; Ñ3 B4m D2.5 °र्थं. G4 पुरो गम्य. — [d]) K3 Ñ3 V1 B2.4.5 D5 °संभृताः; Ñ1 B1.3 D3 °वृताः; Ñ2 Dn D1-4.6.7 °युताः; M1.2.4.5 °चिताः. T G M3 सर्वे चेंद्र(M3 शक्र)पुरोगमाः.

11 T transp. 11[ab] and 11[cd]. — [a]) K1 ततः; T2 अत्र; M2.4 यत्र. — [c]) Ñ3 G2 अचिंतयत् (for चिन्त°). Ñ3 एतत्; D6 T2 G2 M1.2 एव (for एवं). — [d]) K1 Ñ2 सर्वतः. Ñ3 मंत्रयित्वा च सर्वथा.

12 [a]) G2.3 °रमरसं°. — [b]) Ñ2 V1 पयसो निधिः; T स महो°; Cd as in text. — [d]) K1 महांबुधौ. G2.3 मथनात्कलशोदधेः.

13 [a]) Ko.3 स(Ko स्व)मादाय; K2.4 D2.5 °धाय; Ñ1 V1 B1.3 (both m as in text).4 D3 D3.4.6.7 °नाय्य. — [b]) Ñ V1 B D (except D2.5) M ह; T1 च (for हि). — [c]) Ko.3 Ñ3 B1.2.5 D3 D2.6 M1 मथध्वम्; K1 B4 मग्न°; K2 मथ्य°. K1 D1 T1.2 (*sup. lin.*) G2 अमृतं (for उदधिं). — [d]) Ñ1.2 V1 D1.2.5 लप्स्यध्वम्; D5.7 विंद°; Cd as in text. G2 तथा (for ततः).

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.3 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn1 D5.7 T G1-4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1.2 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2-4 Ñ V1 B D T2 G1-3 अमृतमथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 16; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D2.6 T3 13 (D5m 17); Ñ1.2 V1 Dn1.n3 17; D4m 15; T1 14; G1.4.5 3; G2.3.6 M 4. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n3 13; Dn3 12.

16

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D3 T G1-3.6 M1.3 सूतः (G2.3 with prefixed श्री). — [b]) K1 B2 गिरिं शृंगैर्; G1 गिरिकूटैर्. — [c]) G2.3 वृक्षैर्बहुभिराकीर्णं. — [d]) K1 °समन्वितं; Ñ1.2 V1 B D3 Dn D1.3.4.5 °समाकुलं; D7 नानाविहगसंयुतं

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यत्नेनेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

C. 1. 1124
B. 1. 18. 13
K. 1. 18. 13

(cf. 2[a]); T1.2 (*sup. lin.*) प्रभाजाल°.

2 Ñ1 D7 (? hapl.) om. 2[ab]. — [a]) The MSS. vary at random between °विहंग° and °विहग°. — [b]) D6 °दंति°; G1 °धातु°; G6 °व्याळ° (for °दंष्ट्रि°). T नाना-सिंहगणा(T2 °णैर्)युतं. — [d]) G2 सु- (for च). G1.6 शोभितं; M2.4.5 पूजि°.

3 [c]) Ñ3 अंतर्भूमेः; D5 भूमौ चापि. K V1 D2.4 (by corr.). 5 सहस्राणि. — [d]) K V1 D2.5 तावंत्येव; T2 तापत्येव.

4 [a]) D (except Da D2.5) अशक्ता. — [b]) K2 D3.5 सर्वदेव°. K1 ततः; B5 G6 तथा. — [cd]) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्). G2.3 विष्णुमासाद्य ब्रह्माणमिदं वचनमब्रुवन्.

5 Before 5, Ñ1.2 B4 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — [a]) K2 m भगवंस्तोव (sic); D5 भगवंस्तान् च. V1 B (except B5) Da Dn D3.4.6 कुर्वीतां; D7 कुर्व°. — [b]) G2 वै (for नैः-). D6 प्रियां; G2 पुरा; G3 परात्. — [d]) G6 तु (for च).

6 Before 6, Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (marg.). 5.6 ins. सौतिरु°; V1 Da1 सूत उ°. — [b]) Ñ3 भारत (for भार्ग°). — After 6[ab], Ñ2 V1 Dn D1.2.4 (marg.) S (except M1) ins.:

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ।

Before 6[cd], G4.5 ins. सूतः. — [d]) Ko.4 Dn D1.2 °नोदितः. — [f]) G2.3 पर्वतं समुपेयिवान्.

7 [b]) Da1 G2.3 अनंतः सु(Da1 स)महा°. — [c]) K1 T2 (before corr.) महान्; K3 तदा; T1 महद् (for बलाद्). Ñ3 तस्मिन् (for ब्रह्मन्). — After 7[c], K3 ins.:

264* लीलया मधुसूदनः ।
सिद्धर्षिसेवितं दिव्यं.

— [d]) Ñ2 corrupt. B3 पर्वतं (m as in text); G1 सस्वनं (for सवनं).

8 [a]) G2.3 °स्ते दानवैः सा°. — [c]) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे; Ñ3 M1-4 °तार्थं वै (Ñ3 ते); T G °तार्थे वै (G1 तु). — [d]) Ko-2 Ñ3 D2 T G3.6 M3 °ष्याम(Ko G3 °मि) ते (Ko-2 वै).

9 [b]) K1 इति; G2.3 तदा (G2 corr. to °था) (for ततः). — [c]) Ñ1.2 V1 B3 (m as in text) विपुलामर्दं. — [d]) K1 B3 D2.5 °दिभिः; G4-6 M °दिह. G2.3 मंथानं (G3 मंदरं) धारयिष्यथ.

10 [a]) D5 तं (for च). — [b]) B (except B4) Dn1 D5 G4-6 अकूपारे; Cd Nilp Dn2.n3 (both erroneously) as in text. — [c]) Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp.). G1-3 गिरेरस्य ह्य(G1 °स्याप्य)धिष्ठानं.

11 [a]) K1 G2.3 M (except M1) च (for तु). K1 D5 S (except M1) °स्युक्ते (G1 °क्तो). — [b]) K1 Ñ3 T2 G4-6 M2-4 समर्पितः; G1 °ते; G2 °र्थितः. G3 प्रहृष्टैस्तैः समुत्थितः. — [c]) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस् (K1 शैलः स) तस्य; K3 D2 M1 शैलस्य तस्य. G2 चाश्रृंगैः (for चाग्रं वै). Ñ1.2 V1 B (B1 marg.; B3m as in text) Da Dn D1.3.4.6.7 तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं (Dn D1 °स्थः). — [d]) D2.6 T G1.4-6 M2-5 वज्रेण (for यत्नेन). Ñ3 Dn M (except M1) न्य°; B3 D3.4 G6 -पय°; G1 नि° (for ऽस्य°). G2.3 पर्वतेंद्रस्य पीडयत्.

12 [b]) Ñ3 T G1.4-6 M2-4 ततः. Ñ1.2 V1 चक्षुं (!);

C. 1. 1125
B. 1. 18. 14
K. 1. 18. 13

अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १२
एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥ १३
अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १४
वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १५
ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणाञ्श्रमसंतापकर्शितान् ॥ १६
तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ १७
बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १८
तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ १९
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २०
तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २१
तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २२
ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान् ।

T2 G1.4–6 योक्त्रं; Cd नेत्रं (as in text). D3.4.6.7 तु (for च). K B1 D2.5 G2.3 M1 नेत्रं (G2.3 योक्त्रं) कृत्वा तु (K1.3.4 M1 च; G3 -थ) वासुकिं. — a) G2.3 °द्रं सरितां पतिं. — c) Hypermetric! K3.4 Ñ1.2 V1 B D3.4 T2 °तार्थे; Da Dn D1.2.5–7 G1.6 M °र्थं; G2 °र्थी (for °तार्थिनस्). B Da D3.4.6.7 पुरा; T1 तदा (for ततो). K2 om. ब्रह्मन्. K2m अमृतार्थि ततो ब्रह्मन्. — f) K1 S (except G1.4.5) °दानवैः; Ñ3 Dn देव°. Ñ1.2 V1 B Da D3.4.6.7 तथैवासुरदानवाः.

13 a) D2 एके मुख°; T1 G1.4.5 एकस्थान°; T2 G2.3.6 M2–5 एकं पक्ष° (T2 पंच°); M1 एतस्याग्र°. K2 एकमुखमुपाधिष्ठा (m एकांतं समुपाश्लिष्ठा). — D1 om. from 13a up to उद्यम्य in 14c. — b) T2 G1–3.6 महाबलाः (cf. 265*). — M2–4 om. 13cd. — d) K1 यत्र; D3 ततः (for यतः). D3 यतः (for ततः). — After 13, D1 T G M5 ins.:

265* वासुकेरग्रमाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
(cf. 13ab).

14 D1 om. up to उद्यम्य (cf. v. l. 13). — T1 G4–6 transp. 14ab and 14cd. — b) S (except M1) स्थितः (for ततः). — c) K3 D2.7 शिरम्(!). B1 Dn उत्क्षिप्य (for उद्यम्य). — d) Ko.2 T1 °रिवाक्षिपत्; K1 Ñ3 T2 G2.3 °रथाक्षि°.

15 b) D2 T G3–6 M क्षिप्यतो(D2 °प्यतं; G3 °पतो; G5.6 °पते)सुरैः. T1 (*sup. lin.*) G1.2 तु तैः (for सुरैः). — D2 (hapl.) om. 15c–18a. — c) G6 °श्चार्चिषो; M1 °स्त्वर्चिषो. G6 M1.2 (*sup. lin.*). 5 वह्नेः (for वाताः). M4 ins. वह्नेः before वाताः. — After 15, S (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 9).

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) G6 corrupt. G1 तेन धूमेन संभूताः. — b) B1 मेघा इव; G4.5 महामेघाः (for मेघ°). — d) K1 °मूर्च्छितान्; Dn1 G2 M1 धूम°. A few N MSS. -कर्षितान्.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 15). — c) T G4–6 ततः सुर°. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सर्वान्; G1 मूलैः (for माल्यैः). Ñ3 सुरासुराणां माल्यैश्च. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) समंतात्; G2.3 गंधैश्च (for सर्वं°).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 15). — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) महाना(Da D3.6 °ब्रा)दो. G6 धूमो बभूवात्र महान्. — b) Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 °स्वनोपमः; G2.3 महतो मंदरस्य च; G6 घोषो मेघा°. — c) G3 जलधेर्मं°. — d) G2.3 मंदरस्य. Ko महासुरैः.

19 a) D3.4 ततो; M1 अत्र. M1.3.5 नागा (for नाना-). — b) Ñ3 V1 S विनिर्भूता (M5 °तं). K1 महीध्रेण विनि * ताः. — d) B3 कलसांभसि; M2 (*sup. lin.*).3.5 वरुणालये.

20 a) Ko D3 दारुणानि. — b) T1 विविधाश्च महीचराः. — c) G4.5 पातालमूल°.

21 a) K1 तु (for च). — b) Da G1.5.6 संघुष्यंतः; T1 सस्वजं°; T2 संसृजं°; G2.3 संघर्षात्तु; M2–4 संघर्षं°. — d) K (except K3) Ñ3 D2.5 पुष्पिताग्रा.

22 a) K1 M1 स घर्षजः (M1 °तः); K2 M5 °र्षयन्; G2 °र्षणः. D2 °जन्योग्निर्. — b) Da उत्थितः (for अर्चिं°). G6 M1 बहु; M2–4 इव (for मुहुः). — c) G2 मूलाग्रं; G3 नीलाभिः; M2 नीलाभं.

23 a) Ñ1.2 B3 Dn D1.3.4.6.7 M5 तत्र; B1.2 चापि; B3.4 Da चात्र; D5 जीवान्. — b) D6 बहिश्चैव. K (except K1) D (except Da) G4.5 विनिर्गतान्. G1.2

विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २५
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २७
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१

सूत उवाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।

C. 1. 1145
B. 1. 18. 34
K. 1. 18. 48

सिंहांश्च परिनिःसृतान्; G6 M1 सिंहांश्चान्यान्सहस्रशः. — ^{cd}) K1 गतासूनि च; D6.7 निर्गता°. T G4.5 M3.5 कृत्वाग्निः (for सर्वा°). G2.3 विकृतासूनि कृत्ता(G3 °त्तो)ग्निः. G1.6 M1 transp. सर्वा° and सत्त्वा°. M2.4 कृत्वा निःसत्त्वानि (for सर्वाणि स°).

24 ^{a}) D5 अचलश्रेष्ठं. — ^{b}) G2 प्राहरंस्ते; G3 °हरंतः (for प्रद°). K1 मुहुर्मुहुः; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) हृतस्ततः. — ^{c}) G2 मेघसंघानां; G3 °संकाशा. D1 वारिमेघगजेंद्रेण. — ^{d}) G2.3 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3–5 M1 सर्वशः.

25 ^{a}) K D2.5 G6 M1 °रसास्तत्र. — ^{b}) G1 बभूवुः. — ^{c}) G6 ततो द्रु°. G2.3 निर्याता.

26 ^{a}) B4m °कार्येण; G2.3 °कार्याणां. — ^{b}) Ñ3 सर्वेषां; T रसेन. Ñ3 T तपसैव; B3.4 Da पयसोपि; G1 आसवेन; G2.3 च तथैव; G4–6 M तेजसैव. D6 हि; D7 ह (for च). — ^{c}) G2.3 अमृतत्वं. M1 सुराः सर्वे. — ^{d}) K1 कांचनस्येव. B4 विनिश्रयात्; D2 T G2.3 विनिस्र°; D5 परिस्र° (for च निः°).

27 ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) ततस्तस्य. — ^{b}) S (except M2.4.5) संजातम्. — ^{c}) T G4.5 विनिर्मिश्रं; G2.3 विसंभिन्नं; M (except M1) तैर्विमिश्रं. G1 रसोपमर्द्दैर्मिश्रं च. — ^{d}) G2.3 क्षीरमभू°. — After 27, K4 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 10).

28 ^{b}) K4 B4m Da D2.5 वचनमब्रु° (cf. 30^{b}). — After 28^{ab}, Ñ1 B3 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — ^{d}) D5 नोद्भूतम्; G2.3 M2–4 न भवति (for नोद्भवति). D1.5 च यत्; T G1.4.5 M चिरात् (M1 जलात्). M2 *sup. lin.* असुरा बलशालिनः.

29 ^{a}) Dn D1 विना; G2.3 ततो (for ऋते). K1.2.4 B4 D2.5 M1 सर्वे (for देवं). — ^{b}) K1 °त्तमाः सुराः; D5 °त्तमा यथा; T G2.3 °त्तमैस्तथा (G2 °दा); M4 °रगास्तथा; M5 °त्तमास्ततः. Ñ1.2 V1 B (except B4) D1.3.4.6.7 सर्वेन्ये देवदानवाः. — ^{d}) K1 °स्यापि मर्दनं; K2.3 B1.3 Da T1 M2.4 °स्याभिमं°; B2.4 °स्यातिमं°; G2.3 °स्य विमं°. — After 29, D2.4 (marg.). 5 ins.:

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चात्रामृतमुत्थितम् ।

After 29, S (except G6 M1) ins.:

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

(cf. v. l. 30).

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. सौतिरुवाच. — ^{ab}) D6 transp. देवं and ब्रह्मा. D7 ब्रह्मा ततो (for देवं ब्र°). G1–5 M2–5 वचनं (M3 वरदं; M4 वदनं) चेदम° (cf. 267*). — Before 30^{cd}, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. ब्रह्मोवाच (see above). — ^{d}) G2.3 भगवन् कः (G3 कं) परः परः.

31 K1 श्रीनारायणः; K3 श्रीविष्णु°; D6.7 श्रीविष्णुः; T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2.3 M3 श्रीभगवानु°; G1.4.5 M2.4.5 भगवान्; M1 विष्णुः. — ^{a}) K6 तस्येषां (for सर्वे°). — ^{b}) B4 कर्मैतत्सु- (m as in text); D2 °ते ये; D5 °तद्वै. K6 Dn1 समाश्रिताः; B1.4 °हिताः. — ^{c}) K1 कलशोब्धिर्वै; Ñ3 °शः श्रांतै[:]. — ^{d}) G2.3 मंदरं पाल्य (G3 वाद्य) पर्वतं.

32 K6.3.4 B1 Dn3 D1.3.4.7 सौतिरु°; K1 S (G2 with prefixed श्री) सूतः. — ^{b}) T G (except G1.6) महोदधौ. — ^{c}) B1 (m as in text). 2.5 D3.4 तद्भृतं; D5 corrupt; M1 तद्वचः. K1 सहसा भूयः; B1 (m as in text). 5 पयसा मिश्रं. G2.3 आरोप्य पर्वतं तत्र. — ^{d}) G2.3 भृशमेव समा°. — After 32, D4 (marg.). 6 S ins.:

268* तत्र पूर्वं विषं जातं तद्ब्रह्मवचनाच्छिवः ।

C. 1. 1145
B. 1. 18. 34
K. 1. 18. 48

प्रसन्नभाः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ३३
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३४
कौस्तुभश्च मणिर्दिव्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ३५
श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३६
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३७
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ततो ज्येष्ठा समुत्थिता ।
कृष्णरूपधरा देवी सर्वाभरणभूषिता ।

[(L. 1) T G3.5.6 ब्रह्मणो वचना°; G1 शिवो ब्रह्माभियाचनात्. — (L. 3) G6 कृष्णांबरधरा. T2 contains both कृष्णरूप° and कृष्णांबर°.]

33 a) Ko.1.4 Da D2.6.7 M1.5 °सहस्रांतात्; K3 स्फीतसह°; Cd Nilp °सहस्रांतः; Arjp as in text. — b) Ñ1.2 V1 B D मथ्यमानात्तु (D5 °च) सा°. — c) K1.3 Ñ V1 B D प्रसन्नात्मा (D5 °ऋतः). — d) Dn1 °निर्मलः; D2.5 G2 °मंडलः; G4.5 M1 °रुज्ज्वलन्.

34 b) K1.2 (m as in text). 4 घृतपांडुरवासिनी (K1 °वर्णिनी); D6.7 घृतपांडु(D7 °ड)र°; T1 घृत्वा पांडववाससि; T2 G1.2.4–6 M घृतात् (G2 धृत-; M1 गृहात्) पांडरवासिनी (M2–5 °वाससि); G3 अमृतत्व परवारिधेः (sic). — c) G2.3 सुरा चैव. K1.3.4 ततो(K4 °थो)त्पन्ना; G2.3 समुद्भूता. — d) B3.5 पांडवस्; D7 S (except T1) पांडरस्. B3 D3 T1 G3.6 तदा. Ñ3 तुरगश्चैव पाण्डुरः.

35 a) K2–4 Ñ1.2 V1 B1 D (except D5) G3–5 M5 तु (for च). — b) B1.3 D (except Da D2.5) घृतसं°. — c) Ko.2.4 D5 °विभूषणं; K1 °शिरोगतः; Ñ3 G2–5 M °शिरोपगः; B4 °मनागतः; D2 °शिरोमणिः. T G6 स च नारायणं गतः. — After 35, D2 ins. lines 3–7 of 274* (cf. v. l. 38). — D6 T2 G1.6 ins. after 35: D4 (marg.) G2.4.5, after 36ab: T1, after 36:

269* पारिजातश्च तत्रैव सुरभिश्च महामुने ।
जज्ञाते तौ तदा ब्रह्मन्सर्वकामफलप्रदौ ।
ततो जज्ञे महाभाग चतुर्दन्तो महागजः ।

[(L. 2) D4 जातौ तौ च, सर्वलोक°. — (L. 3) D4 T G2 °ज्ञे महाकायः.]

— After 269*, D4 (marg.) G2 ins. 271*; while G4.5 ins. 272* (cf. v. l. 36).

36 After 36ab, D2.5 ins.:

270* अतः परं महाकायश्चतुर्दंष्ट्रो महोत्कटः ।
ऐरावणस्तु नागेन्द्र उत्थितोऽमृतसंभवः ।

(cf. lines 1, 2 of 274* and v. l.). — After 36ab, D4 (marg.) G2.4.5 ins. 269* (cf. v. l. 35). — G1.3.6 (om. line 2) M2–4 subst. for 36ab: D4 (marg.) G2 ins. after 269*: T2 (om. line 1) ins. after 36ab:

271* विषं ज्येष्ठा च सोमश्च श्रीः सुरा तुरगस्तथा ।
कौस्तुभश्चाप्सराश्चैव ऐरावतमहागजः ।

[Cf. 268* (v. l. 32). — (L. 2) G2.3 ऐरावतगजस्तथा.] G4.5 ins. after 269*: G6, after line 1 of 271*:

272* कपिला कामवृक्षश्च कौस्तुभश्चाप्सरोगणाः ।

T2 G1–3 ins. after 271*: G4.5, after 272*:

273* ऐरावतः स वै नागो नागानां प्रवरः शुभः ।

(cf. 270* and line 2 of 274*). — c) K1 अत्र देवाः. — d) T1 G2.3 °पद्मा°. Ko D3.6 T2 °माश्रिताः. — After 36, T1 ins. 269* (cf. v. l. 35); while K4 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 11).

37 a) G6 तदा (for ततः). M1 जातो (for देवो). — b) K3 वपुषाभूदति°. K1 °नुदपद्यत. — d) K1 चात्र; B3 तत्र. D6.7 संस्थितं (for तिष्ठ°). — After 37, Ko.3.4 (om. lines 3–7) Da2 (om. 38–9) D7 (om. lines 1, 2) ins. 274*; D6 ins. lines 3–7 of 274* after 37 and the remaining lines (1, 2) after 38.

38 Da2 om. 38–9. — b) Ñ3 दानवां समुपस्थितं. — c) K1 T2 महावादो; K2.3 D5 G4.5 °नादो; T1 °न्वादो. — d) Da1 corrupt. — V1 Da1 Dn D1.2.4.6 (lines 1, 2) ins. after 38: Ko.3.4 (om. lines 3–7) Da2 (om. 38–9) D6 (lines 3–7). 7 (om. lines 1, 2), after 37: D2 (om. lines 1, 2), after 35:

274* श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः ।
अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्ततः परः ।
जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् । [5]
दधार भगवान्कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः ।

[(L. 1) Ko.3.4 ततः परं महाकायः श्वेतैर्दंतैः मदोत्कटः (cf. 270*). — (L. 2) Ko.3.4 V1 Da °णो नागराजो. After line 2, K4 ins.:

275* एतस्मिन्नन्तरे दैत्या देवान्निर्जित्य कृत्स्नशः ।
जगृहुरमृतं दिव्यं देवा विमनसोऽभवन् ।

With lines 3–7 cf. passage No. 9 in App. I.

अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९

ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् ।

C. 1. 1163
B. 1. 19. 6
K. 1. 19. 7

— (L. 3) Ko D2.7 बभूव विषमुल्बणं; K8 बभूव च तथापरः; D1. 3. 4 समजायत्तथा°. — After line 5, Dn ins.:

276* प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ।

(cf. lines 1, 2 of 268* in v. l. 32). — (L. 6) Ko D2.7 अष्टमूर्तिर्महे°. — (L. 7) Ko °स्मृतः; Da D2–4.7 श्रुतः.] — After line 7, V1 Dn D1. 3. 4 ins.:

277* एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः ।
अमृतार्थे च लक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः ।

After 38, D5 ins. lines 1, 2 of 274* (see above).

39 Da2 om. 39 (cf. v. l. 38). — [a]) V1 B3 °यणो देवो (cf. 30[a]). — [b]) K2 संस्थितो. K1 विभुः (for प्रभुः). Ñ1. 2 V1 B Da1 Dn D1. 3. 4. 6. 7 मोहिनीं समुपाश्रितः. — [c]) T G1. 4. 5 M3 °रूपमतुलं. — [d]) D5 °संवृतः; D6 °सृतः. T1 दानवानां समाश्रितः.

40 [a]) T G4. 5 गृहीतममृतं. — [c]) D5 corrupt. G1. 5 स्त्रियो. G2. 3 दारार्थमागस्य. — [d]) G1–3 M2. 4. 5 °चेतसः. — After 40, D4 (marg.) T G (except G2. 3) ins.:

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् ।
आस्यमानेषु दैत्येषु पङ्क्त्या च प्रति दानवैः ।
देवानपाययद्देवी न दैत्यांस्ते च चुक्रुधुः ।

Colophon. *Sub-parvan:* Ko. 2–4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 D5 T1 G1–4. 6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G2 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko. 2–4 अमृतोत्पत्तिः; K1 Ñ1. 3 V1 B1. 2. 4. 5 D G2. 3 अमृतमथनं; Ñ2 समुद्रमथने अमृतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1 Dn1. n2 17; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 14; Ñ1. 2 V1 Dn3 D5 m 18; D4 m T1 16; T2 15; G1. 4–6 M1 5; G2. 3 M2–5 6. — *S'loka no.:* Ñ3 41; Dn 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 1138.

17

1 Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 Dn D1. 2 सौतिरु°; K1 S (G1 M1 om.; G2. 3 with prefixed श्री) सूतः. — Ko. 2. 3 D2. 5 transp. 1 and 2. — [a]) G2. 3 अथाभर°. — [b]) Ñ3 T2 G1–3 महाप्र°. — [c]) D5 परिगृह्याभवन्देवाः. — [d]) D6. 7 देवदानवाः.

2 Ko. 2. 3 D2. 5 transp. 1 and 2. — [b]) T G2. 3 M (except M1) विष्णुरुत्तम-. — [c]) G4–6 M1 जगाम. G1 ततो जग्राह दैत्येभ्यो. — [d]) M2–4 सहितं. Ñ1. 2 B Da D3. 4. 6. 7 विभुः. V1 नारीरूपेण स प्रभुः.

3 [b]) Ko. 2. 3 D2. 5 मुदं प्राप्य परां तदा (D5 परंतपः); see below. — [d]) V1 G (except G6) M2–4 संग्रामे. T1 तथा (for सति). Ko. 2. 3 D2. 5 पपुस्तदमृतं तदा (= [b]); see above. — D4 (marg.) T2 G (except G3) ins. after 3:

279* पाययत्यमृतं देवान्हरौ बाहुबलेन च ।
निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D5 (? hapl.) om. 4[a]–5[b]. — [a]) S (except M4) तत्काले. — [b]) K1 S (except M3. 4) °तमुत्तमं. G (except G3. 6) ins. after 4[ab]: D4, marg. after 279*:

280* ये येऽमृतं पिबन्ति स्म ते ते युध्यन्ति दानवैः ।

after which G4. 5 repeat 4[ab]. — [d]) Ñ3 °वः पीतवांस्तदा.

5 D5 om. 5[ab] (cf. v. l. 4); D4 reads it in marg. — [ab]) K4 D2 °प्राप्तं, °स्यामृतं. G1–3 M (except M1) सति (for तदा). — [c]) Dn3 T G3 M1. 5 °ख्यातः (T2 *sup. lin.* तं).

6 [c]) K3 दीप्तेन; Ñ3 देवेन (for चक्रे°). — [d]) B5 T1 °तेजसा; M1 °मुत्तमं.

C. 1. 116 3
B. 1. 15. 6
K. 1. 19. 7

चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ ६
तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ॥ ७
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ८
विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ॥ ९
ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः ।
सुराणामसुराणां च सर्वघोरतरो महान् ॥ १०
प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः ।
तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ११
ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १२
छिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाञ्चनजालानि निपेतुरनिशं तदा ॥ १३
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १४
हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥ १५
परिघैश्चायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १६
छिन्धि भिन्धि प्रधावध्वं पात्यतामभिसरेति च ।

---

7 ^{b}) B$_5$ शिरोहरत्. — ^{cd}) Ko reads 7^{cd} after 282*. T$_2$ चचाल. T$_1$ तच्चाल वसुंधरां. — K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1-3.5.7}$ subst. for 7^{cd}: Ko ins. after 7^{ab}: D$_4$ (marg.). 6 ins. after 7^{cd}:

281* चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम् ।
[Ko.$_2$ D$_{2.5-7}$ समुत्पत्य.]

Ko.$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D cont.:

282* तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले ।
सपर्वतवनद्वीपां दैत्यस्याकम्पयन्महीम् ।

D$_{5.7}$ ins. after line 1 of 282*: D$_4$, marg. after 10^{ab}:

283* त्रयोदशसहस्राणि योजनानि समन्ततः ।
[D$_{5.7}$ चतुरस्रं (for योज°).]

8 ^{b}) B$_4$ °ग्रहेण वै. — ^{c}) Ko D$_{3.5}$ T$_1$ G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ शाश्वतं. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ जग्राह; G (except G$_{2.3}$) M (except M$_3$) ग्रसते. Ko.$_4$ तावुभौ. D$_5$ सः; G$_1$ तं (for तौ).

9 ^{c}) G$_{2.3}$ M$_{1.2.5}$ दिव्यैर्; G$_6$ दीप्तैर्; M$_4$ मुख्यैर् (for भीमैर्). K D$_{2.5}$ ततो नानाप्रहरणैः (D$_5$ °णो).

10 ^{a}) G$_{2.3}$ प्रवृत्ते संग्रामे. — ^{b}) =1. 2. 220^{d}. — After 10^{ab}, D$_4$ marg. ins. 283* (cf. v. l. 7). — ^{d}) Ko.$_{2.3}$ बभौ; K$_4$ स च; B$_5$ G$_{1-3}$ M (except M$_1$) स वै; G$_6$ स सु- (for सर्व-). K$_{2-4}$ V$_1$ B$_{2.3}$ Da °घोरतमो. T G$_{1.5}$ घोररूपतरस्तदा.

11 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ G$_1$ च; D$_2$ तु (for सु-). — ^{b}) K$_{2-4}$ Ñ$_3$ D$_6$ T न्यपतंतः; B$_{4.5}$ भुशुंड्यश्च; G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ न्यपतंश्च. K$_1$ समंततः (for सह°); cf. v. l. 15^{b}. — ^{c}) G$_{2.3}$ महाघोराः (for सुती°). — ^{d}) G$_2$ चक्राणि; G$_3$ चाक्षा°.

12 ^{a}) T$_1$ तथा. D$_5$ च निर्भिना; T चक्रहता; G$_{2-5}$ M$_{2-4}$ शस्त्राभिन्ना. — ^{b}) B$_4$ मुहुः (for बहु). — ^{c}) Ko.$_3$ D$_{2.5}$ T G$_{4.5}$ °भिन्ना; K$_4$ Ñ$_1$ °भग्ना; D$_6$ °लुन्ना. — ^{d}) D$_3$ न्यपतंत सहस्रशः (=11^{b}).

13 D$_3$ om. 13^{a}–15^{b}. — ^{a}) T भिन्नानि. S पट्टसैः. K$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D$_{1.4.6.7}$ चैव (for चापि). M$_1$ पट्टसैश्चापविद्धानि. — ^{b}) Ñ$_3$ मृधि (for युधि). Ko.$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_{1.2}$ Dn D$_{1.5}$ G$_{1.6}$ M$_1$ दारुणैः. G$_{4.5}$ विबुधद्विषां (for युधि दा°). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da D$_{4.6.7}$ °चित्राणि; Ñ$_3$ Dn °माली°; D$_1$ M$_1$ °माला°; D$_5$ T G M$_{2-5}$ °माल्या°. — ^{d}) Ñ$_3$ प्रपेतुः. B$_5$ तथा.

14 D$_3$ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn G$_6$ अनु-; G$_1$ वि-; G$_2$ एव (for अव-). — ^{b}) K$_4$ Ñ$_3$ निपेतुश्च. — ^{d}) G$_{2.3}$ निकृत्तानीव शे°. — T$_2$ G$_6$ ins. after 14: M (except M$_1$), after 15^{ab}:

284* ततो हलहलाशब्दः संबभूव समन्ततः ।
[M (except M$_1$) °शब्दाः संबभूवुः.]

15 ^{ab}) D$_3$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). Ñ$_3$ °रवाः संबभूवुः; T G$_{4.5}$ °काराः संबभूवुः. G$_6$ M$_1$ संबभूव. K$_1$ Ñ$_3$ T G$_{4-6}$ M$_1$ समंततः (for सह°); cf. v. l. 11^{b}. G$_{2.3}$ M$_{2-5}$ निहतास्तत्र तत्रैव संबभूवुः समंततः. — After 15^{ab}, M (except M$_1$) ins. 284* (cf. v. l. 14). — ^{c}) K$_2$ M$_5$ छिद्यतां; K$_4$ T$_1$ भिद°; D$_5$ M$_{2-4}$ छिद्य°; M$_1$ निघ्न°. — ^{d}) D$_5$ °त्यो लोहितो दिवि.

16 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_2$) om. च. T$_2$ आयतैः. Ko.$_2$ D$_5$ T$_2$ (*sup. lin.*) G$_6$ पीनैः; K$_1$ Dn D$_1$ तीक्ष्णैः; K$_{3.4}$ D$_2$ पाशैः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da D$_{3.4.6.7}$ ग्रासैः; Ñ$_3$ पातैः; T$_1$ M$_{2-5}$ स्फीतैः; G$_2$ तेषां; G$_3$ ते वै; M$_1$ भीतैः (for पीतैः as in T$_2$ G$_{4.5}$). G$_1$ °श्चायुधैर्घोरैः. — ^{b}) Ko.$_4$ B$_5$ D$_5$ G$_1$ °कर्षैश्च; Ñ$_3$ °कर्षेण; D$_1$ संकर्षेण च; T G$_{4.5}$ °कर्षाच्च; G$_{2.3.6}$ °कृष्टैश्च. — ^{d}) K (except K$_1$) D$_5$ G$_1$ अथ (for इव). D$_5$ आवृणोत् (for अस्पृ°). B$_{2.3}$ शब्दा — °स्पृशन्.

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ १९
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे

C. 1 1183
B. 1. 19. 26
K. 1. 19. 28

17 a) M1 भिंधि भिंधि. K3 प्रधावंति; Ñ1. 2 V1 B D (except D2. 5) G1 प्रधाव त्वं; G2 °हरतां; G3 °हारध्वं. — b) D5 पातयध्वं; G1 ग्रत चाभि; M (except M1) पाटयाभि. G3 °पतेति च. — c) Ñ1. 2 V1 B3 G2. 3 अश्रूयंत. — d) G4. 5 तत्र तत्र स°.

18 a) K (except K1) Dn D7 °तुमले. — b) K1 महाबले; Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D2. 3. 5) T महाभये; G1 भयानके; G2. 3 M (except M1) भयंकरे. — d) D2. 5–7 T G2. 4. 5 M1 (before corr.) आहवे.

19 a) K1 दिव्यं धनुस्ततो दृष्ट्वा; M1 तस्य दिव्यं वपुर्दृ°. — c) Ñ1. 2 V1 B D (except D2. 5) तत् (for वै). — d) K4 T G1 M (except M5) °सूदनः; G2. 3 °मर्दनः.

20 a) G2. 3 ततोंबराच्च सहसा (G3 सहा) चिंतितं चक्रमागतं (s'loka line!). — b) K3 °त्रघातनं. — c) Ko om. 20c. B1 °मत्रणं; D6. 7 °वर्चसं; G1 °वैभवं; G2 अखंडमंडलं; G3 अमित्रकर्शनं. — d) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्; D5 असह्यम्; G4. 5 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 °जय्यविक्रमं. Ñ1. 2 B Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 °नं संयति भीमदर्शनं.

21 a) T तथा (for तद्). — c) Ko–2. 4 Ñ3 T1 M1 °वेगवान्; Ñ1. 2 V1 B2. 4 Dn D6. 7 प्रबलवदुग्रवेगवा(B2. 4 D6. 7 °व)न्; B1. 3. 5 Da D3. 4 बलवदुदग्रवेगवा(B1. 3. 5 D3 °व)न्; D1 ज्वलदुदग्रवेगवान्; D2 बलापलमुदग्रवेगवान्; D5 चक्रमुग्र°; T2 G (except G3) विपुलमुदग्रवेगवा(T2 G6 °व)न्; M2. 4 चचलमुदग्र°. K3 मुमोच चैनं बलमुग्रवेगा; M3 °च चैवालमुदग्र°. — d) T1 सन् (for पर-). T -मर्दनं (for -दारणम्).

22 a) Ñ3 G3. 5. 6 M1 तदंतकं. T -ज्वलनदिवाकरप्रभं; G M (except M1) -ज्वलितहुताशसंनिभं (cf. 28c). — b) Ko D2 न्यपतत्; G2. 3 निपतति. T ततः (for तदा). — c) K D2. 5 T2 G3. 6 M व्यदार° (K1 विदारयं; K2m as in text). K D2. 5 M1 दितितनयान्; Ñ3 दितिजवरान्. G6 सहासून्.

23 a) K1. 3 B D3–7 G2. 4–6 M5 दहत् (as in text); the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्वचित्). T1 दनुज; T2 G2 M2 दहन (for ज्वलन). Ko. 2–4 अर्चिषा-लिहन्; K1 Ñ3 T2 G2. 3 अभिलेलिहन्; D (except D2. 7) T1 M1–3 °लेलिहन्; G1 अर्चिलेलिहन्; G4 अभिले°. — b) K1 D3. 5. 6 T1 G1. 4. 5 °णान्नकृंतत; G2. 3 °णान्निकृं°. — c) T1 G M3. 5 प्रवेपितं (G6 °चोदितं); T2 °वेपिता (*sup. lin.* प्रचोदिता). Ñ1. 2 V1 B D (except D2) M2. 4 तथा. — In G2. 3, 22d is written twice over. — d) K2 अत्र (for अथो).

24 a) Ko अथो; Ñ1. 2 V1 B3 Dn (except Dn3) D1. 3. 4. 6. 7 G6 M2. 4 तथा; B3 Da तदा (for अथ). K4 °सुराप्यरिभिर्. K Ñ3 D2. 5 G6 °मानसा; M1. 5 °सत्वा (for °चेतसो). — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2. 4 °मार्द°. B3. 4 (m as in text) तथा. — c) M1 महासुराः. K (except K1) D2. 5 °मेघनिस्वनाः. — d) B4 °प्रतस्थिरे; T G1 °प्रदुद्रुवुः; G2. 3. 6 M °प्रविश्य ह (G2. 3 तु; G6 ते); G4. 5 °प्रतत्य ह. Ñ3 गिरमभितः प्रतन्य ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह.

25 a) M2. 4. 5 तथा. G2. 3 M2. 3 °जनकाः. K4 B1 °पेतिरे. — b) D6 तथाविधा (for सपा°). B3 °धघोररूपिं°.

C. 1. 1183
B. 1. 19. 26
K. 1. 19. 28

सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः
परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ॥ २५
ततो मही प्रविचलिता सकानना
महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।
परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू
रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ॥ २६
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै-
र्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्त्रिभि-
र्महाभये ऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २७
ततो महीं लवणजलं च सागरं
महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं
सुदर्शनं परिकुपितं निशाम्य च ॥ २८
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वश-
स्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ॥ २९
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे
सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं
किरीटिने बलभिदथामरैः सह ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १
यं निशाम्य तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ।

— [a]) K1 प्रविचलिताग्र°; K2.3 D2 °ताग्र्य°; K4 °तार्द्र°; Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.6.7 M4.5 परि(B3 प्र)गलि°; Ñ3 प्रतिगलि°; D3 परिगलितार्द्र°; G1 °तोग्र°; G2.3 °तार्द्रि°. — [b]) K4 अभिपत्य. T M (except M1) सस्वनुः; G1-3 °नः; G4.5 °नं.

26 [a]) T G4-6 धरा (for मही). B3 D3.6 M5 प्रचलिता; M1.2.4 °विगलिता (cf. 25°). — [b]) K1 महाद्रिभिः समभिहता; G2.6 (*sup. lin.* as in text) M3 महाद्रिवा(M3 °घा)ताभि°. T2 G4.5 महाद्रिभिर्भृशमभिसंहतं तदा. — [c]) B5 समम्; G2.3 द्रुतम् (for भृशम्). D2 अपि (for अभि-). D3.4 M1 °गर्जितं. G1-3 M2-5 अभि(M5 अ)गम्य (M4 °ल्य) सस्वनं (G1 गर्जतां). — [d]) S (except G6 M1) विमर्दनं (for रणा°). K1 °वर्तिताः; K3.4 B3 D3.5 T2 G2-5 M1.2.5 °वर्तते. G1 भृशमपि संप्रवर्तते; G6 ध्वनिरनिशं प्रवर्तते.

27 [a]) K1 नवकनका°; K3 G4 °काग्र्यभू°. — [b]) M2.4.5 व(M5 प)रेषुभिः. Ko गगनतलं; Ñ3 S पवनपथं (G2.3 °दं). — [c]) Ñ3 D3 विदारयद्. — [d]) K3 D2 T1 G1.4.5 महाहवे.

28 [a]) G2.3 महाघोरं (for ततो महीं). K3 D2 भागशः (for साग°). — [b]) K4 (by corr.) भृशं; T1 G4-6 M1 शरैः (for सुरैः). — [c]) M2.4 हुताशनं (for सुद°). B5 प्रविकुपितं. N (except Ko.1 Ñ3) G2.3.6 निशम्य. K2.4 D5 तत्; Ñ1.2 V1 B D3 Dn D1.3.4.6 ते; Ñ3 ह; D7 तं (for च).

29 [b]) D5 स (for सु-). — G3 om. 29[cd]. — [c]) D3 M (except M1) विनद्य. D5 सर्वदा. — [d]) T G4.5 तदा गताः. K1 सलिलमुचः.

30 [a]) D5 सुनियतम्; G5 सुनिभृ°; M1 सुविहि°. K3 °मेव रक्षते. — [b]) D2.5 G2.3 परं; G5 पुरा (for परां). D1 G6 M1 (by corr.). 2.3 (*inf. lin.*) अधिगम्य. — [c]) Ñ3 T G3-6 M2-5 ददुः; G1 M1 दधुः; G2 ययुः (for ददौ). K1 अधिगम्य (for अमृतस्य). — [d]) D5 T G (except G1.4) बलि(G2 °ल)भिद्; M1 बलिनम्. Ñ3 इह (for अथ).

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.2-4 V1 B1.5 D2.6.7 T G2-4.6 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B3 adds सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2-4 Ñ3 B4 Dn1.n3 D1.2 M1 अमृतमथनं समाप्तं; K1 B1-3.5 D4 Dn2 D3-5 G1-4 अमृतमथनं; Ñ1.2 V1 अमृतमथनसमाप्तिः; T2 अमृतमथने देवासुरयुद्धं; G1.3 देवासुरयुद्धे देवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1 Dn2 18; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 T1 15; Ñ1.2 V1 D5m 19; D1m 17; T2 16; G1.4-6 M1 6; G2.3 M2-5 7. — *Sloka no.:* Ñ3 30; Dn 31.

18

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.2.4 Dn D3 सौतिरु°; K1 S (M2.4 om.; K1 G3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) Ñ1.2

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रूरुवाच ।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा बाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्रूा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।

C. 1. 1199
B. 1. 20. 11
K. 1. 20. 11

V1 B D (except D2.5) °ते कथितं (D6.7 -भिहितं) सर्वं. — b) G2.3 मथितं त्वमृतं यथा. — c) K2 Ñ3 B4 D5 G6 तत्र. G5 तत्राथोश्चः.

2 a) G1.4.5 तं (for यं). K1-3 Ñ1.2 V1 B D (except D3.4) G2.3.6 M1 निशम्य. — b) Ko.2.3 D2 वाक्यम् (for इदम्). — After 2ab, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि; K3 ह; B2m D2.5 G1-3.6 M2-5 तु (for नु). T G4.5 किमुच्चैःश्रवसो वर्णः. ❀ Arj: उच्चैःश्रवाहात्यपपाठः। (sic). ❀ — d) K2m.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रब्रूहि (for जानी°). T G2.4-6 जानीहि ब्रूहि माचिरं; G3 विनता इदमब्रवीत् (cf. 2b).

3 G2.3 om. विनतो°. D6 S om. उवाच. — a) K D2.5 °राजोसौ; G4.5 °वालोयं. — c) K1 सत्यं (for वर्णं). T2 G2.3 त्वमश्वस्य. — d) D3.4.6.7 ततस्तु; T1 तथात्र. D6 हि पणा°. M2.4.5 °पणामहे. K3 ततो आवां पणावहे.

4 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 V1 B Da D1-4.7 कृष्णवर्णम्. — b) G6 सुमध्यमे (for शुचि°). — c) T G1-3.6 M (except M4) पश्य; G4.5 देवि. — d) Ko.2-4 B4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 G2 दासभावेन (cf. v.l. 5). B Da D7 भाविनि.

5 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) G6 तु (for ते). Ko.2-4 Ñ3 (by corr.) B1m.3.4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 दासभावेन (cf. v.l. 4). — c) Ñ3 °गृहांश्चैव; M (except M1) °गृहायैव. — d) K3 D3 द्रक्ष्याम. M2.4 स्म ते.

6 a) T °सहस्राणि; G3 °स्रं तद्. — b) M2.4.5 transp. कद्रूः and जिह्मं. G1 °र्जिह्मचिकीर्षया. B4m चिकीर्षितुं; D2 °कीर्षितं (sic). — c) M1 कृष्णत्वं प्रापयामास.

7 a) D5 अपिदध्वं; M1 प्रा°; M2 अपिवध्वं; M4 आविद°. T2 G (except G3) M2-4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — b) G5 तथा. — After 7ab, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरुवाच. — c) G1-3 M2-4 ततस्ते (for तद्वा°). Ko.2-4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2.4 Dn नाव)पद्यंत ये(D5-7 ते) वाक्यं (D2 वाचं); K1 ये वै वाक्यं नान्वपद्यन्.

8 Before 8, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c)=1. 1. 8. Ko B1 Da1 D5 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.).

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरु° (cf. v. l. 7, 8). — a) Ko.2 M1 °मेतं; K3 Ñ1.2 B5 D2 T1 G4.5 M2-5 °मेवं. T G2-5 M (except M1) स; G1 प्र- (for तु). — b) M1 स्मयमानः पि°. — c) B4m अतिजिह्मं; M2.4 °क्रमं. K2 D5 G2.3 समादिष्टं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 समुत्स्यु°. — d) B4m मात्रा (for कद्रूा). K1 दूराद्; G2.3 द्वेषाद्. M इति (for अति). D6.7 S (except G3 M1) ह (for हि).

10 b) Ñ3 शापं तं चानु°; D3 वाच्यं तामनु°; S वचनं चान्व°.

11 a) K1 °बला; K3 तीव्र°; S उग्र° (G3 वक्र°; M1 as in text). M2 अपि (for हि). — D3.4.6 (for the second time). 7 read 11cd after line 9 of 285*; D4 repeats it in marg. — c) K2 °विषं चास्ति; B5 °विषत्वं च. M (except M1) च (for हि). — d) D5 तु (for च). V1 Dn D1.3.6 S (except G3 M1) च (for वै). — Ko.3.4 V1 (marg.) Da1 Dn D1 (om. line 7). 2.5.6 (om. line 10) ins. after 11cd: D3 (om. line 10). 4.7 (om. lines 1, 2, 10), after 11ab:

285* युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

C. 1. 1199
B. 1. 20. 11
K. 1. 20. 11

तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै । | ग्रादाद्विषहणीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सूत उवाच ।
ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १
अभिप्रेते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।
जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २
ददृशाते तदा तत्र समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
तिमिंगिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ३
सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ।

अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये ।
तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते ।
एवं संभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रूं च तां तदा ।
आहूय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् । [5]
यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयानघ ।
विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शसाः परंतप ।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन ।
दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् ।
इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् । [10]

[Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127. — (L. 2) Ko.3.4 Da1 D2 सर्वेषां; D3.4 भूतानां. Ko.3.4 Da1 D2 परपीडारतास्तु(K4 °श्च) ये. — (L. 4) Ko.3.4 Da1 D2–7 एवमुक्त्वा स दे°. Ko Da1 स तां; K3 सुतां; K4 सतीं (for च तां). V1 कद्रूं संसज्य वै तदा. — (L. 6) Ko.3.4 Da1 हि ते; D3–7 च ते (for त्वया). — (L. 7) Ko.3.4 Da1 D6.7 महाभाग; D2–5 °भागा. — After line 9: D6 repeats, D3.4.7 ins. 11^{cd}.]

— G1 om. 11^{ef}. — [e]) K1 B3.4 (m as in text) Da1 Dn M4 °हरीं; Ñ1.2 V1 B1.2 Da2 D1.3.4.6.7 N1p2 °हरां; Cd °हणं (sic). Ñ3 विषहरणा विद्या; D5 °ह्रीं विद्यां च; G4.5 °हणीविद्याः. — [f]) N (except B4.5 Da) कश्यपाय. — K4 D4 (marg.).6 S (except M1) ins. after (G1 before) 11^{ef}:

286* एवं शप्तेषु नागेषु कद्रूश्च द्विजसत्तम ।
उद्विग्नः शापतस्तस्याः कद्रूं कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
मातरं परमप्रीतस्तदा भुजगसत्तमः ।
आविश्य वाजिनं मुख्यं वालो भूत्वाऽनलप्रभः ।
दर्शयिष्यामि तत्राहमात्मानं काममाश्वस ।
एवमस्त्विति तं पुत्रं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

[*Contra* Winternitz (*loc. cit.*), who seems inclined to regard these lines as genuine.]

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ V1 B1m.3.5 D3–7 T G1–4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1(marg.).3.5 add सौपर्ण. B2.4 Da Dn (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.4 D2.5 नागशापः; K2 शापः; K3 सर्पशापप्रदानः; Ñ1.2 सर्पशापः; G1 कद्रूवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 19; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 16; Ñ1.2 V1 Dn3 20; D1m 18; T2 17; G1.4–6 M1 7; G2.3 M2–5 8. — *S'loka no.*: Ñ3 12; Dn 16.

19

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da Dn D2 सौतिरुं; Ki S (M2.4.5 om.; G2 with prefixed श्री) सूतः. — For 1^a–2^d, Ñ3 subst. the first three lines of a passage given in App. I (No. 12); also cf. v. l. 3. — [a]) S (except G6 M1) ततो (T2 °था) राज्यां व्यतीतायां. — [b]) Ñ1.2 V1 Dn D1 प्रभातेभ्यु°.

2 For Ñ3 cf. v. l. 1. — [a]) G2.3 सुसंकुद्धे; M (except M1) तु संर°. — After 2^{ab}, K4 D4 (both marg.) ins.:

287* सागरस्य परं पारं वेलावनविभूषितम् ।

— [d]) K1 D2.5 °मंतिके.

3 For Ñ3 see below. — [a]) K1.3 तथा; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 °थ ते; B Da तु ते; D2 च ते; M1 उभे (for तदा). K3 तेत्र (for तत्र). — K V1 (marg.) Dn D1–6 T G (except G6) ins. after 3^{ab}: Ñ3 subst. for 3^{ab}:

288* महान्तमुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।

[K4 °कावासं; Ñ3 °कागारं; T G (except G6) °काधारं.] — [c]) B4 °समाकीर्णं (m as in text); D5 °गणाकीर्णं. — [d]) Ko G2.3 सदा; K2.3 Ñ3 D2.5 T2 G4.5 M1 तदा.

4 [a]) K D2.5 संवृतं; Ñ3 संयुतं; G2.3 ना(G3 न)-व्यैश्च (for सत्त्वैश्च); see below. — [b]) M2.4.5 अपावृतं. K D2.5 सत्वै(K2.4 °वैं)र्नानाविधैरपि (K1 °वैस्तथा); see

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

C. 1. 1222
B. 1. 21. 18
K. 1. 21. 18

above. — After 4^{ab}, Ñ1.2 V1 B D (except D3-5.7) T2 ins.:

289* भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^{a}) G2.3 बहुग्राह°; M1 °झषाकुलं. 5 M1 om. 5-7. Ñ3 om. 5^{ab} and reads 5^{c}-6^{b} (om. 6^{cd}), 7 and 15 after 10^{ab}. — ^{a}) G4.5 transp. आकरं and आलयं (in ^{b}). K3 D2 °भूतानां; G2.3 °सत्वानां. — ^{b}) G1 ह (for च). — ^{c}) D5 °लयं दिव्यं. 6 M1 om. 6; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{b}) K3 D2 निवेशनं; B1m तथालयं; Dn D1.4 G6 च बांधवं; D5 Cd निबं°; T2 *sup. lin.* च मंदरं; Nilp as in text. — Ñ3 M5 om. 6^{cd}. — ^{c}) B1m G2.6 °कराणां. — ^{d}) K (except K1) D2.5 अंभसां. B1m निधिमव्ययं; T G M2-4 निधिमद्भुतं (G1 च निबंधनं; G2 नीतिमद्भुतं). 7 M1 om. 7; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.4.5 शुभ्रं. — ^{b}) K4 प्रियं; Ñ V1 B (except B4) Da M3.4 वरं. — ^{c}) D5 तं (for च). — ^{d}) K3 Ñ1.3 D2 G2.3 सुपुण्यं. K3 D2 महदद्भुतं. 8 ^{a}) K D2.5 घोरैः; Ñ3 रौद्रं. K D2.5 °रावैः; Ñ1 V1 °रावं; Ñ2 °धराकारं; B5 G2 °वासं; T G1.3-6 M °कीर्णं. — ^{b}) Ko.1.4 D5 T2 रौद्र-. — ^{c}) B4 (m as in text) S °सलिलं. 9 ^{a}) K D2.5 °चलत्; S °लोलानिलबलं. — ^{b}) K3 क्षोभादिव. Ñ2 V1 °समन्वितं; B Da Dn D1.6.7 °समुच्छ्रितं. D5 क्षोधोद्वेगसमुच्छ्रितं; S क्षोभवेगसमुत्थितैः. — ^{c}) The MSS. vary at random between वीची- and वीचि-. Ñ3 G2.3 M प्रसरितैः. — ^{d}) K4 Ñ3 D (except Da D2.5) S (except T2) सर्वतः. 10 ^{b}) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 °समाकुलं; B2 उद्भूतोर्मिसमाकुलं; B3-5 Da D3.6.7 उद्भू(B4.5 D6 °द्भू-; Da2 °द्भू; D3.7 °द्भू)तोर्मिसमाकुलं; T1 उद्भुक्तोर्मिसमाकुलं; T2 उद्भि-(*sup. lin.* त्थि)तोर्मि°; G M1 उद्भूतोर्मि° (G2 उत्थितं सुदु°; G3 उद्भितास्निन्दु°); M2-5 उद्भूत्तोदं दु°. — After 10^{ab}, Ñ3 reads 5^{c}-6^{b}, 7 and 15. — ^{c}) G2.3 M (except M1) जनकं. — ^{d}) Ñ3 रत्नागार°. 11 ^{c}) Ko.4 D1.2.5 वाराह°. K3.4 आंत- (for चान्तर्). — ^{d}) K4 प्रक्षो°. 12 ^{a}) K3 D2 महर्षिणा. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) व्रतवता (for च त°). — ^{b}) D5m °तंद्रिणा; M2 °मुत्तमं. — ^{c}) T G2.3 अनासाद्यमगाधं. G1 °दितपर्यंतं. 13 ^{b}) Ko सेवितुः; V1 D3.4 धीमतः. — ^{c}) Ko T2 (*sup. lin.* as in text) G1.4-6 युगांत°; Cd as in text. D2.6.7 M °काले; G2 °कालं. — After 13, N (except K1 Ñ3) G2 ins.:

290* वज्रपातनसंत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) Ko.2.4 Ñ1 V1 D5.6 देवा(Ñ1 तथा)हवजितानां; K3 दिग्मोहवर्जितानां; Ñ2 B °व(B4 °वे)जितानां; D1.2.7 Nilp तिग्माहवा°.] 14 ^{a}) K1 °तोयाग्नि-; K4 Ñ3 Da1 °दीप्ताग्नि-. — ^{b}) Dn D1.6.7 °दं शिवं. — ^{c}) Ko G3 M अगाध(M3-5 °धा)पार-; Ñ1 D2 °धपरि-; T G1.4-6 °धतल-; G2 °धमपि. 15 For sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.2 बहुभिः. — ^{b}) Ñ3 G2.3 स्पर्धमानं; G4.5 स्पर्धते यः. K1 समंततः (cf. v. l. 1. 17. 11^{b}, 15^{b}). — ^{c}) B4 °णसलिलं (m as in text). — ^{d}) T1 om. 15^{d}. T2 M1 तत्र तत्र

C. 1. 1222
B. 1. 21. 18
K. 1. 21. 18

गर्जन्तं जलचरराव(रौद्र)नादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १६
इत्येवं झषमकरोर्मिसंकुलं तं

गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
पातालज्वलनशिखाविदीपितं तं
पश्यन्त्यौ द्रुतमभिपेततुस्तदानीम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सूत उवाच ।
तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ।

न्यपतत्तुरगाभ्याशे नचिरादिव शीघ्रगा ॥ १
निशाम्य च बहून्वालान्कृष्णान्पुच्छं समाश्रितान् ।

(for ददृ°). Ñ3 G M2-5 तत्र तत्र समंततः. — After 15, K1 B (except B1) D (except D2-7) ins.:

291* आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः ।

16 M1 transp. 16 and 17. — a) G2 transp. गम्भीरं and गर्जन्तं (in b). M1 °रोर्मिसं° (cf. 17a). Ko.3 Ñ3 B4 D7 G2 om. तं. — b) B4 °रौद्रमुग्रैः; D5 °चररौद्रनादरावैः; S °राव(G2 om. राव; G3 by corr. वारि)नादितैस्तैः (T1 om. तैः; M1 °रावसंनिनादैः). — a) Ko.2.3 तमगाधं; K2 m.4 D2 ते भीमं; T2 ते गाढं. G2 निधिमुमुम्; G6 निधिगुरुम्. S अपारं (M1 नदंतं) (for अनन्तम्). D5 तं भीमं किल निधिमंभसा°.

17 K Ñ3 D1.5 om. 17; Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) read it at the end of an interpolated adhy. given in App. I (No. 12). M1 transp. 16 and 17, interchanging 16b and 17b. — a) Cf. 16a. Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) इत्येवं तरलतरोर्मि°. — b) Cf. 16a. — c) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) °वि(B2.4.5 D3.4.6.7 °व)दीपितांगं; T1 M1 °पितांतं. — a) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) गर्जंतं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते.

Colophon om. in T G3-6. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 G1.2 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 M2-5 add सौपर्ण. Ko-2.4 Ñ3 B2.4 Da Dn D1 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K3 समुद्रवर्णनः; Ñ1.2 V1 G1 समुद्रदर्शनं; D2 समुद्र. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 D5 m 20; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 17; Ñ1.2 V1 Dn3 21; D4 m 19; G1 M1.2.4 8; G2 M3.5 9. — *S'loka no.:* Ñ3 16; Dn 18.

After adhy. 19, Ñ1.2 V1 B D ins. an additional adhy. given in App. I (No. 12); in Dn D1-4 this interpolated adhy. is preceded by a passage of 6 lines given in the same App. (No. 13), a passage which some other MSS. ins. at the beginning of the foll. adhy. ❀ Nil. *ad loc.:* नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठंति [1] कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठंति [1] अन्ये तु पंचपान्पठंत्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः [1] ❀ Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127.

20

1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूतः; Dn3 D1.4.5 सौतिरुं. After सूत उ° (resp. its v. l.), K (except K1) V1 (marg.) Da D5-7 G (except G3.6) ins. a passage given in App. I (No. 13). After this passage, G (except G3.6), irrelevantly, ins. 294*, which is irrefutable evidence of contamination of these four G MSS. from late Northern sources. — c) D5 अपतत्. K2 तुरगं पार्श्वे; K3.4 Da D2.3 T1 °भ्यासे; T2 G3-5 °भ्याशं. — a) D5 °रादेव. — After 1, Ko.2 (both om. line 2). 4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

292* ततस्ते तं हयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ।
शशाङ्ककिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ।
[(L. 1) Ko.2 हयपृष्ठे. Ko.2.4 महाबलं.]

2 K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1-3.7 निशम्य. B1 m.4 बहून्नागान्. D5 दृष्ट्वा वहंतं वै बालान्. — b) Ko.2-4 D2 पुच्छे; K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-7 G1.3 पुच्छ; M4 पुच्छः. T G2.4-6 उपाश्रि°. — After 2ab, K (except K1) Da1 D2 ins.:

293* विषण्णवदना तत्र विनता सर्वतोऽभवत् ।
दृष्ट्वा कृष्णं तु पुच्छं सा वाजिराजस्य विस्मिता ।
अवाक्शिरा दीनमना कद्रूं दासत्वमागता ।
[(L. 1) K2 च ततो (for सर्वतो). — (L. 3) Ko Da1 दीनमुखा.]

— c) K4 विनतां दीनवदनां; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 विषण्णरूपां विनतां; D5 G6 विषण्णवदनां कद्रूः

विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७

अग्निरुवाच ।

नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वममुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९
त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।

C. 1. 1249
B. 1. 23. 15
K. 1. 23. 15

(see below). — [d]) D5 दास्ये तां वै; G6 न तां दास्ये. Ko.2 G1 नियोज°; K1 न्यवेशयत्.

3 K1 D5 M1 om. 3. Cf. 1. 21. 2. — [b]) S (M1 om.) पणिते वै. — [a]) Ko.2.3 B1.4 Da दासभावं. K3 B4.5 D1–4 समाश्रिता. Ñ3 दासभावाय मास्थिता; S (M1 om.) दासी(G3.6 °स)भावे नि(M2–5 भावेन)योजिता.

4 [a]) Ñ V1 B D (except D2.5) चापि (for चैव). — Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2) ins. after 4: G (except G3.6), irrelevantly, before 1 (cf. v. l. 1):

294* महासत्त्वबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ।

[(L. 1) Ko.2.4 Dn2 महाभद्र°. G2 शशिवत् द्योत°. — (L. 2) B1–3 Da कामरूपी (for °रूपः). G2 °गमः कामरूपो वियत्तमः.]

5 [a]) K D2 °रिवोद्भासः (K1 °द्भसन्); D5 °रिवाभासः. — [b]) D5 स मृधे विजयंकरः. — After 5[ab], Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2.5) ins.:

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ।

[Ko विद्युद्वर्णः स्फुलिंगांगो; K2.4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 °गाक्षो).]

— [c]) K D2.5 विवृद्धः; G3 ववृधे. D2.5 S (except M1) स (D2 सु-) महापक्षी. — After 5, N (except K1 D5) ins.:

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः ।

[D6.7 घोराद्घोर°. Ko.2.4 °स्वनोपेतो.]

After 296*, Ñ2 ins. an additional colophon (इ° श्रीम° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः) and सूत उवाच; B3 ins.: सूत उवाच (cf. v. l. 7) only.

6 [b]) Ñ1.2 V1 Dn G1.2 देवाः सर्वे वि°. — [c]) K4 G1.2 °ब्रवीच्चैनं. K1.2 Ñ3 T एवम् (for एनम्).

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D3.4 ins. प्रजा ऊचुः. — [a]) G6 transp. अग्ने and मा त्वं. K2 T G2.4.5 transp. मा and त्वं. D6.7 प्रमर्दिष्ठाः. — [b]) Ko.2.3 D2 नः (K2 न; K3 अपि) प्रधक्ष्यति; D5 न विध°; T1 न नध°; G2 न निधक्ष्यसि. M1 कच्चित्त्वं नो दिधक्ष(ति)सि. — [c]) M2.4 रश्मिः (for राशिः). — After 7, B2–4 Da ins. an additional colophon: इ° महा° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः (B2 om. सुप°; B3 सौपर्णे for सुप°); cf. v. l. 5.

8 S om. उवाच (M5 om. the reference altogether). — [b]) Ñ3 °मसुरोत्तमाः. — [c]) T भगवानेष. — [d]) K4 Ñ V1 Dn D1 T1 च; D7 स (for स्व-). — K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G1.2 ins. after 8: D2, after line 2 of 298* below:

297* जातः परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धनः ।
तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समाविशत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 तु तं (for इमं).]

K4 Da Dn D1.3.4.6 T1 G1.2 cont.: K3 D2 G4.5 ins. after 8:

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ।
देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।
न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।

[(L. 2) K3.4 D2 पन्नगान्प्रति; G4.5 यक्षरक्षसां. — After line 2, D2 ins. 297* above. — (L. 3) K3.4 D2 G1.2.4.5 कथंचिद्वै. K3.4 Da D2.6 G1.2.4.5 मया (for मम).]

9 N (except Ñ1.2 B3.5 D4) T G2.4.5 M5 om. सूत उ°. G1.3 (with prefixed श्री).6 M (M5 om.) सूतः. — Da2 om. 9[ab]. — [a]) Dn D1 M4 तदा (for ततो). G6 देवाः (for गत्वा). — [c]) K1 तं दूरा°; Ñ V1 B D (except D2–5) ते (Da1 सु-) दूरा° (Ñ3 अदूरमभ्यु°); T2 अंबरा°; G3 अमरा अभ्यु°. — [d]) B3.4 (m as in text) D5.6 T1 तथा.

10 Before 10, B2.3.5 D (except Da D5) ins. देवा ऊचुः; T G1.3 M1 देवाः. — [b]) K1 ध्रुवगो°; K4 Ñ1.2 V1

C. 1. 1249
B. 1. 23. 16
K. 1. 23. 16

त्वं प्रभुस्तपनप्रख्यस्त्वं नक्षत्राणमनुत्तमम् ॥ १०
बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः
समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव ।
तपः श्रुतं सर्वमहीनकीर्ते
अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ११
त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं
गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ।
समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहु-
स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ १२
दिवाकरः परिकुपितो यथा दहे-
त्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयंकरः प्रलय इवाग्निरुत्थितो
विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ १३
खगेश्वरं शरणमुपस्थिता वयं

B1m.2.3.4(m as in text).5 Da M1 परमेश्वरः (K4 M1 °र); T G1.2.4.5 M2–5 पतगोत्तम (T1 M5 °मः); G3 °श्वर. — °) B4 देवः; M1.3.5 विभुः. B1–3 D1 M1.3 तपनः प्र°; Dn G1.2 °नः सूर्यः. — After 10, K4 (marg.) Dn D4 (marg.) S ins.:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः । [5]
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नक्षत्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

[Dn D4 inserting 299* between 10° and 10d, om. the first half of line 1, the second half of line 6 and the whole of line 7. — (L. 2) G3 भयं घोरं (for हयमुखः). T G3 M1 शक्रः; G2.4.5 विष्णुः; G6 सर्वः; M3.5 शर्वः (for शरः). G3 बृहस्पतिः (for जग°). — (L. 4) T2 G2.4.5 ईश्वरः (for त्वं विष्णुः). G2.4.5 सुरनायकः. — (L. 6) G2.4–6 M1.3.5 °मभिप्रेतः. The second half of the line = 10d.]

11 a) S (except M4) बलोत्तमः. — b) K1 सुबुद्धि°; D7 प्रवृद्धि°. Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) दुर्विषहस्; — c) K3 Ñ1.2 V1 B (B1m as in text) D (except D5) त्वत्तः; T G1.3.6 M2–4 तव (for तपः). Ñ1.2 V1 B1.3.4 Dn D1 M5 सूर्त. K Ñ3 M1 °कीर्तिः; D5 °सत्व; G1 °वृत्तेः. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 G6 M4 ह्यनागतं.

12 a) Ñ3 अनागतः (for त्वमु°). — b) K1.2 D1 T1 G1.2 °वभासे. G3.6 M1 °भिर्भासि दिवाकरो यथा. — c) D2 प्रभावं (for प्रभां मुहुस्).

13 a) Ñ3 B4.5 दहन्. — b) Ñ3 हरसि. Ñ3 B1 Da D2 T G3 M2–4 °प्रभः. — c) D5 -महाग्निर्; G2.4.5 हुताग्निर्. — d) D5 विनाशनं.

14 a) Ñ V1 B D (except D2) T1 °मुपागता. — b) Ko D3 वरौजसं; G3 महेश्वरं. — After महौजसं, Dn D1 T1 ins.:

300* ज्वलनसमानवर्चसम् । तडित्प्रभं.

K (except K4) D2 °जसं वरदमजेयमक्रमं (D2 °मुत्तमं); Ñ1.2 V1 B Da °जसं ज्वलनतडित्समप्रभं; D5 °जसा चिरमभ्र-गोचर (sic). — a) Ko.1 om. 14a. K2.4 D5 महौजसं; Da D3 M4.5 परापरं. K4 Ñ3 Da1 D2 G1.6 M2–4 अजेयवि° (K4 °मक्रमं; Ñ3 °मक्रवं); T2 G2–5 अमेयवि°. — After 14, K2 (marg.).3.4 Ñ V1 B D T1 G (except G3.6) ins.:

301*
1) तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितं
जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्चसा ।
भयान्विता नभसि विमानगामिनः
विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते ॥
2) ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो
महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह ।
स मा क्रुधः कुरु जगतो दयां परां
त्वमीश्वरः प्रशमसुपैहि पाहि नः ॥
3) महाशनिस्फुरितसमस्वनेन ते
दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी ।
चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं
निगृह्यतां वपुरिदमग्निसंनिभम् ॥
4) तव श्रुतिं कुपितकृतान्तसंनिभां
निशाम्य नश्चलति मनो व्यवस्थितम् ।
प्रसीद नः पतगपते प्रयाचतां
शिवश्च नो भव भगवन्सुखावहः ॥

[1b) G1.2.4.5 तपन सुवर्णव°. — After 1ab, Dn D1 T1 ins.:

302* त्वं पाहि सर्वांश्च सुरान्महात्मनः ।

— c) G2.4.5 त्वयार्दिता. — d) K2.4 स्खलितगतिं; G1.2.4.5 विषम°. — 2a) K2–4 D2 त्वमाशुग. G1.2.4.5 परमम् (for प्रशमम्). — 3b) K2.4 G1.2.4.5 दिशां(K4 °शों)तरं. Ñ V1 B Da D2–7 T1 G1.2.4.5 चानघ. K2.4 बलं निशाम्य निगदाम तेनघ. — 4b) The MSS. vary at random between निशाम्य and °शाम्य. K2 Ñ V1 B3.4

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।
ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1. 1284
B. 1. 25. 6
K. 1. 25. 6

D5 व्यवस्थितिः; K3 B1.2.5 Da °स्थितेः.] — After the Triṣṭubh st., Ñ B (except B4) D2–4 S (except T1) ins. सूत उवाच (resp. its v. l. सौतिरु° or सूतः).

15 b) B4 ऋषिगणैः; D5 सर्व°. Ko D5 तथा. — d) K Ñ3 D1.2.5 प्र- (K3 D1 प्रति-); T2 G3.6 M (except M1) तु (for स). — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy. interpolated in some N MSS. after adhy. 20 (see below) are ins. in G1.2.4.5 at the end of the present adhy., the sequence being as follows:

G1: A*, 15, B*, colophon.
G2: 15, A*, B*, colophon.
G4.5: A*, B*, 15, colophon.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 add सौपर्ण. K Ñ3 D2.4 Da Dn D2 G3 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Dn1.n2 स्तुतिः; D1.6.7 सुपर्णस्तुतिः; G1 गरुडोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B2 22; K3 *sup. lin. sec. m.* 18; Ñ1.2 V1 Dn3 23; D4m 21; T2 19; G M 9 (G2.3 10). — *S'loka no.:* Ñ3 22; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1241.

After this adhy., K4 (marg.) Ñ V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G (except G3.6) ins. an adhy. given in App. I (No. 14). Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 128.

21

1 K1 T1 M4 om. सूत उ°. Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; G (except G3.6) M (M4 om.) सूतः. Before 1, G3 ins. the first two st. of an adhy. given in App. I (No. 14); cf. remarks on the last st. of the preceding adhy. — b) Ñ3 D3.4.6.7 M कामवीर्यो. — After 1ab, G3.6 ins. line 5 of the interpolated adhy. mentioned above. — d) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 परं पारं.

2 Cf. 1. 20. 3. — a) S (except G3.6 M5) तत्र (for तस्मिन्). — b) K1.4 D5 S (except M1.5) पणिते (K1 °ता) वै. — D3 om. 2cd. — c) B4 दुःखं संप्राप्ता; D5 °संपन्ना. — d) K (except K4) Ñ3 B1.3.4 Da G3 M1 दासभाव°. D5 दासभावे समागता.

3 b) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text; D5 बुवाणा); G3 कृपणां (*for* प्रव°). — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)ह्वय. — d) G3 कद्रूस्त्विद°. Ñ3 उवाच ह (for अभा°).

4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुदर्शनं (for रम°). — c) = 1. 24. 2a. M1 °वेवास्ते. — d) Ñ2 Dn नय (for वह). — After 4, V1 repeats 294* (v. l. गरुडस्य यथाकालं जज्ञे for महासत्त्वबलोपेतः सर्वा). — Cf. Suparṇādhyāya, 5. 2 [v. l. abc) समुद्रे रमणीयकं द्वीपं शुश्रुम शाश्वतम् । नागानामालयं पूर्वं; d) नो (for मां)].

5 Before 5, Ñ1 ins. सूत उ°; B3 D4 (marg.) सौतिरु°; T G3 M (except M1) सूतः. — c) Ñ3 मारुतश्चापि. — d) Ko.2.4 D1.2.5 °नोदितः.

6 a) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D सूर्यमभितो; T1 M3 °र्याभिमुखो. T G (except G3) [s]गच्छत् (for याति). — c) K1 G3 °परीतांगाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1

C. 1. 1284
B. 1. 25. 6
K. 1. 25. 6

सूर्यरश्मिपरीताश्च मूर्च्छिताः पन्नगाभवन् ।
तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्रूः शक्रमथास्तुवत् ॥ ६
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते बलसूदन ।
नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ॥ ७
सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ८
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्वैद्युतोऽम्बरे ॥ ९
त्वमभ्रघनविक्षेप्ता त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ १०
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥११
त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ।
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥१२
त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्च त्वं लवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ १३
शुक्लस्त्वं बहुलश्चैव कला काष्ठा त्रुटिस्तथा ।
संवत्सरर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४
त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिंगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झषालयः ॥ १५
महद्यशस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे
मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे
वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ॥ १६
त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च ।

°प्रतप्ताश्च; D4 °प्रदीपाश्च. — a) K1 व्यथिताः; G3 प्रतप्ताः (for मूर्च्छि°). Ko.2.4 D5 फणिनो°; K1 चाहयो° (for पन्नगा°). — c) G3 तथावस्थान्.

7 Before 7, Ñ1 B3.5 D2 ins. कद्रूरुवाच; G3.6 कद्रूः. — a) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.5) G3 सर्व°; T2 G (except G3.6) °लोकेश. — b) T2 G3 M बलसू°.

8 b) D3.6.7 संप्लवो. M2-4 त्वं भवो भव. — c) T2 G1.2 परम-.

9 b) G3.6 त्वं ह्यनल्पं; M1,3 त्वं ह्यनंतं. K (except K1) D2 सुरेश्वर (for पुरं°). — c) B Da D3.4.6.7 transp. मेघः and वायुः. — d) V1 B Dn D1.6.7 °र्विद्युतो°; D5 °मैरुतां वरः; T °र्वि(T1 °र्वै)द्युतो नरः.

10 a) Ñ V1 B D (except D2.5) °गण° (for °घन°). — b) K2.3 D2 पुरंदरः; Ñ V1 D1 महाघनं; D1.7 पुनर्वनं; S घनं (G3 परं) पुनः. — c) M5 °मखिलं. — d) T G (except G3.6) घोषणस्त्वं. K1 महाबलः (for बला°).

11 c) K3 D2 त्वं योनिः. K D2.5 G3 सर्वलोकानां.

12 a) K1 महाद्युतं; T G1.3.6 M (except M5) महाभूं°; G2.4.5 महाभृं°. — b) M2-5 सुरसत्तमः (for त्वं सुरो°). K2 G1.2.4.5 °त्तम. K3 D2 त्वं च राजा सुरोत्तमः (D2 °म); D5 त्वं राज्यं त्वं सुरेश्वरः; G3.6 M1 राजा त्वं सुरसत्तम. — c) D5 त्वं विभुस्. — d) K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Da D3.6.7 T1 G3 परायणः.

13 b) K4 D5 त्वं सोमस्त्वं परार्चितः; G3 M त्वं च सोमः परा°. — c) K4 D5 T2 G3-6 M (except M5) मुहूर्तं. D6 मुहूर्तस्त्वं. Ko.2.3 Ñ3 D2.3 M1 स्थितिः. Dn D1.5 त्वं च; D2 T2 G (except G3.6) M (except M5) चैव. — d) Ñ3 B Da D3.4.6.7 G3.6 M1.3 च त्वं; T2 G1.2.4.5 चैव; M2.4.5 त्वं च (for त्वं वै). K2 त्वं वक्षं वै. Ñ1.2 V1 Dn D1 त्वं लवस्त्वं; T1 त्वंबरस्त्वं (for लवस्त्वं वै). K2-4 तथा; D2 तदा; G6 परः (for पुनः). Ko क्षणः पुनः (by transp.).

14 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T °लस्त्वं च. — b) K1.4 स्थितिस्तथा; Ñ3 तथाच्युटः; S (except T1) तथा त्रुटिः. — G6 om. 14cd. — c) =1. 1. 35a. — d) T2 G (except G3.6) पक्षाहोरात्रयः क्रमात् (=1. 1. 35b).

15 a) K2 D5 S (except T) °मुत्तमः. K2 m.4 सगिरिवरा. — b) G3 तिमिरमथांबरं; M5 वितिमिरांबरं. — c) B Da D3.5-7 T2 G (except G3.6) °गिलश्च वै. — d) K3 Ñ V1 B D (except D4.5) T G झषाकुलः (G3 °श्रयः).

16 a) Ko महद्यशाः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.6.7 T1 महायशाः; D4 महाद्युतिः. G (except G3.6) हि (for अभि-). K2 *sup. lin.* श्रीयसे. — b) K1 G1 M5 transp. मनीषिभिः and महं°. B Da D5 M5 मुदितमनो-. G6 मुदितहृदंबुजे विभो. — c) Ñ3 (before corr.) अम्बरे (for अध्व°). K1 °तः पिब सोममंबरे. — d) K1 भूतले; T2 ह्यूयते; G1.2 ह्यूयसे; G4 (before corr.).5 भूयसे.

17 a) G2.5 सुहुं°; G4 सुहिं° (for सततम्). K3-

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा | वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सूत उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा कद्रूा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५

C. 1. 1302
B. 1. 26. 7
K. 1. 26. 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G2.4.5 इहेड्यसे; D5 इहाध्वरे. — [b]) D2 चंद्रांगे°; G (except G3.5) वेदांते°. M (except M1) °बलोभि(M5 °धी)गीयसे. G M2–4 त्वं (for च). T2 °त्वतुलमभिष्टुतः सदा त्वं. — [c]) Ñ3 °र्यजनपरा. — [a]) M1.3 वेदार्थान्. K (except K1) Ñ3 D2 M1.3 अधिगम°; D6.7 °गमयंश्च. K D2.5 सर्वदै(K1 D5 °दे)व; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °यज्ञैः.

Colophon om. in D3.6.7 T G1.2.4.5 M2–5. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 Dn1 G3.6 M1 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B3.5 Dn1 G3 add सौपर्ण. K B2.4 Da Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2–4 D2.5 शक्रस्तवनः; G3 इंद्रस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. scc. m.* 19; Ñ1.2 V1 Dn3 25; B1 24; D4m 23; D5 21; G3 11; G6 M1 10. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1277.

22

1 Ko.4 Dn D1 सौतिरु°; D6 S (G1.3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) G3 ततः (for °दा). — [b]) K2m द्विदिवाहन (for हरि°). — After 1[ab], K4 ins. 303*. — M1 om. 1[cd]. — [c]) D5 °संकाशैः; T2 °संघैश्च. — [d]) K1 अथावृणोत्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सर्वमंबरमावृणोत्. — K4 (marg.) repeats after 1,: Dn D3.4 (marg.).6 T G ins. after 1: M1 ins. after 1[ab]:

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुदकं शुभम् ।
[Dn T1 अमृतं (for उदकं).]

2 [b]) K (except K1) D2 °दुल्बणाः; D5 °दुज्वलं. — [aa]) V1 अत्युच्चं; G (except G3) अत्यंतं (for अत्यर्थं). — D1 om. from °त्यर्थं up to end of 2.

3 D1 transp. 3 and 4. — [a]) Ko संघातिकं; K2 m.4 D5 T2 M2–5 °छादितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °वर्तितं; G M1 अद्रिसंघैः (G1 °शृंगैः; G3.6 M1 °संघं). — K1 D2 (hapl.) om. 3[b]–4[a]. — [b]) Da च; G3.6 M1.2 तु (for सु-). — [a]) G1.2.4.5 संवृतं; G3 असक्तं (for अजस्रं). K4 सुमहाहवे; G3 °हत्तदा.

4 D1 transp. 3 and 4; K1 D2 om. 4[a] (cf. v. l. 3). — [a]) Ko सुसंवृत्तं; Ñ1.3 D3.7 T2 G3–6 °वृत्तं (G3 °द्धं); V1 समावृ°; B °विष्टं (B5 °वृत्य); Da °कृष्टं. — [b]) D5 जातोर्मि°. — [c]) Ko.2–4 D2 मेघैः स्तनि(K3 स्तिमि)तनिर्घोषैः; K1 D6 °स्वनितनिर्घोषं (D6 °घैः); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.7 T1 °निर्घोषैः. — After 4°, N (except K1; K2 marg.) T1 ins.:

304* विद्युत्पवनकम्पितैः ।
तैर्मेघैः संततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा ।
नष्टचन्द्रार्ककिरणम्.

[(L. 1) K2m वायुना तत्र कं°; K4 अंबरं समपद्यत (=4[a]). — (L. 2) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D2 T1 सतता°. Ko °द्भिर्नियतं.]

5 [a]) B4 बहुशो हर्षः. — [b]) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T G3.6 M1 तथा; K2.4 °तः (for °दा). K3 °ति माधवे. — [c]) K1 B2 D1.6 G3 अपूर्यत. — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om. line 2) V1 B D T1 ins.:

305* रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ।
तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) B1m D3.4.6.7 तदाभवन्नभश्छन्नं. — (L. 3) K3 D2.3.6.7 रमणी°. B5 °यकमातिष्ठन्.]

Colophon om. in K1 T1 G1 M1. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2–6 M2–5 आस्तीक (v. l. आस्तिक,

२३

C. 1. 1804
B. 1. 27. 1
K. 1. 27. 1

सूत उवाच ।
सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं देशमाशु वै ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ १
विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ।
भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ २
प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैश्चित्रैर्विभूषितम् ।
दिव्यगन्धवहैः पुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ३
उपजिघ्रद्भिराकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ।
शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्मारुतोद्धुतैः ॥ ४
किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ।
मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ५

अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2.3 add सौपर्ण. Ko. 2–4 Ñ3 B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 20; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 26; B2 D1m 24; D3 23; D5 20 in word and 23 in figures; G2.3 12; G4.5 M2.4.5 10; G6 M3 11. — *S'loka no.:* Ñ3 7; Dn 8. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1285.

23

1 G1.3 M1 om. सूत उ°. K1 T G2 (with prefixed श्री). 4–6 M2–5 सूतः; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3 सौतिरु°. — After सूत उ° (resp. its v. l.), Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

306* संप्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराश्च तास्तदा ।
[B Da °धाराभिराकुलाः.]

— b) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) द्वीपम् (for देशम्). — After 1ab, K3 Ñ V1 B D (for Da see below) T1 G (except G3.6) M5 (om. line 3) ins.:

307* तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा ।
इन्द्रतुल्यबला घोरं ददृशुः सर्वमायतम् ।
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम् ।

[(L. 1) B (except B4) Da °वासे. — (L. 2) Da read this line after 2ab. Ñ1 Dn D1 M5 तत्र ते लवणं घोरं. Dn D1 M5 पूर्वमागता; D2 सर्वमाशु तं; G1.2.4.5 सर्वमालयं. — (L. 3) B4 Da G5 कांचनं.]

— D5 om. 1c–3b. — c) G5 काननांबु°. — d) K1 °संगेन नादितं; K3 (before corr.). 3.4 Ñ3 D2.7 G1.3.6 M °विनादितं.

2 D5 om. 2 (cf. v. l. 1). — b) Some D MSS. °राजीभिर्. K1 आचितं; D6.7 आजि°. — T1 om. 2c–3d. — c) G1 °राचितं; G3.6 M1 °श्चावृतं. G1.3.6 M1 दिव्यैः.

3 D5 om. 3ab; T1 om. 3 (cf. v. l. 1, 2); K1 (hapl.) om. 3c–4b. — b) D2 द्रुमैः (for ह्रदैः). K3.4 Ñ1.2 V1 B D (D5 om.) दिव्यैर् (for चित्रैर्). G3 कुसुदैश्च वि°. — K3 om. 3c–4b. — d) D5 °शोभितं; M2.4 अभिवी°.

4 K1.3 om. 4ab (cf. v. l. 3). B5 om. 4. — a) K3.4 Ñ3 B1.3.4 उपजिघ्रद्भिरिवा°; Ñ1.2 V1 B2.3m D T1 उत्पतद्भिरिवा° (D2 उदयद्भिरिवा°); T2 G1.3.6 आजिघ्रद्भिरिवा°. — c) K3 सेवितं; G3–5 शोभितैः. G3 M1.5 °वर्षं च; G6 °वर्षैश्च. — d) Ñ V1 B2.3 D5 T2 G3–5 M3–5 मारुतोद्धतैः; Dn D1 T1 G6 M1 °तेरितैः; D4 °तोद्भवैः; G1 °तोद्यतैः. K1 वर्षद्भिर्मारुताधुतैः. — K4 Ñ1.2 V1 B1–4 D (except D5) T1 ins. after 4: B5, after 3:

308* वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः ।

5 a) D6 अपि (for इव). G6 नागेंद्रान् (for तत्र°); see below. G3 तैः किरद्भिरिव त्रस्तान्. — b) D5 पुष्पाम्बुवृ°; G3 पुष्पाभिवृ°. G6 तत्रस्थान्पुष्पवृष्टिभिः (see above). — c) K2.4 °सो हर्षणं पु°; Ñ1 Dn D1 T1 °संहर्षजं दिव्यं; B Da1 D4 °नःप्रहर्षणं पु°; G3 मानसं हर्षजं ब्रह्मन्. — d) D3 जनं (for प्रियं). — After 5cd, Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

309* मत्तभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम् ।
रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्जनमनोहरैः ।

[(L. 2) Dn D1 T1 °मनोहरं. K4 सर्वतः सुमनोहरं; B1 सर्वभूतमनोरमं; B2–5 Da D3.4.6.7 गंधर्वाप्सरसां प्रियं (= 5d).]

— e) K1 T2 M (except M1) °धुतं; D3.6.7 °कृतैः; G4.5 °धृतं. M1 पुण्यं (for रम्यं). — f) D6 °निबर्हणं (m as in text).

6 a) M2.4.5 समास्थाय. D5 तं तेन वनमासाद्य. — b) K (except K1) Ñ2 Dn D1.2 T1 तदा; D5 तथा (for मुदा). — After 6ab, G1 ins. an additional colophon: इत्यास्तिके पर्वणि कद्रूस्तुतिर्नाम दशमोऽध्यायः. — d) K1.4 G1.2 पन्नगो°; Ñ1.2 V1 B Da D (except D2–5) T1 पतगेश्वरं; T2 G4–6 °पन्नगोत्तमाः.

तत्ते वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगा मुदा ।
अब्रुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्रम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८

विनतोवाच ।

दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ९

सूत उवाच ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C. 1. 1320
B. 1. 28. 1
K. 1. 28. 1

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. सर्पा ऊचुः; D3 G1.3 नागाः. — a) D5 वै परं (for अपरं). G1.2 °परद्वीपं. B5 G6 M1 दिव्यं (for द्वीपं). — b) B2 सुपुण्यं; M1 सुपर्णं. Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn D1–4.7 T G1.3.4 M1 विमलो°; D6 बहुलो°. — c) G3 त्वं विदेशान्. Ko त्वं हि रम्यान्बहून् (om. देशान्). K1 पतन्नस्थान् (for बहून्°). B4 V1 अन्यान् (for रम्यान्). — d) Ñ2 Dn D1 T1 व्रजन्; B4 रम्यान्; G3 बत (for पतन्).

8 Before 8ab, B3 ins. सौतिरु°. Before 8cd, D4 (marg.) ins. गरुड उ°; M (except M1.5) सुपर्णः. — a) D3.6.7 °भाषणं. — After 8, K4 ins.:

310* किमर्थं च वयं सर्पान्वहामो दुर्बलाधमान् ।

After 8, B4 ins.:

311* एवमुक्तस्तदा तेन विनता प्राह खेचरम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतं महावीर्यबलाचलम् ।

9 K1 S om. उवाच. — ab) K3 T2 G5.6 °ता ह्यना°. Ñ1.2 B D (except D2.5) °तास्मि दुर्योगात्सपत्न्याः. D5 पतगेश्वर.

10 B3 सूत उ° (as in text); D4m सौतिरु°; G1.2.6 M सूतः; the rest om. the reference. — a) D2 च (for तु).

11 = (var.) Suparn. 11. 5 [v. l. ab) किमा हृत्वा किं वि जित्वा किमु कृत्वा तु पौ°; c) दास्याद्वि वो प्रमुच्येय; d) तदु (for सत्यं)]. Before 11, B3 D4 (marg.) ins. गरुड उवाच; D3 S (except T2 G3 M1) गरुडः. — a) D5 किमानये; T2 G2.4.6 किं वाहृत्य; G3 कं वाहृतं; G5 किं वा कृत्वा. T2 G6 वितीर्य; G3 विजित्वा. Dn1 G3 M1 च; D5 G1.2 M2–5 किं; T2 G6 हं (for वा). — b) D5 M5 इव; T2 G3–6 एव (for इह). T1 किं चाहृत्यैव. — c) Ko.3.B Da D2.5–7 M1 वै; B1m भो; K4 G6 वा (for वो). Ko °च्ये वै; K3.4 B5 D2.6 °च्येत; B1–3 Da °च्येम; D3 G1.2 °च्येहं; D7 M1 °च्येय. K2 तदा स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्वै विप्रमुच्येम); Ñ3 दास्यादहं विमु°. — d) N तथ्यं (K1 as in text; K2m तन्मे; D3 यथा; D4 तथा); M1 क्षिप्रं (for सत्यं). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 वदत. Ko.2m रेरिहाः; K2 जिह्मगाः; K3 D2 पन्नगाः; Ñ3 रेलिहाः; G2 मे शुभाः.

12 Before 12, Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरु°; K1 D6 सूतः; K2 B2.3.5 Da D3–5.7 सूत उ°. — a) D5 श्रुतं ते चाब्रु°; T G1.5 श्रुत्वैवमब्रु°; M2.4.5 श्रुत्वैव चाब्रु°. — b) T2 G2.4.5 M (except M1) आहृत्यामृत°. — c) S (except G1.3 M1.3) तदा (for ततो). — d) D5 भविता स्यास्तु; M1 नचिरादिव.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it the same MSS. except D3 add सौपर्ण. K B2.4 Da Dn1.ns D1.2.4–7 (om. sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 21; Ñ1.2 V1 Dns 27; B1 26; B3 D3.4m 25; D5 22 in words and 24 in figures. — *S'loka no.:* Ñ3 15; Dn 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1293.

C. 1. 1321
B. 1. 28. 2
K. 1. 28. 2

विनतोवाच ।

समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
सहस्राणामनेकानां तान्भुक्त्वामृतमानय ॥ २
न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३
अग्निरर्कौ विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ।
भूतानामग्रभुग्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ४

गरुड उवाच ।

यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ।
तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ ५

विनतोवाच ।

यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा ।
दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ॥ ६

सूत उवाच ।

प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ।

24

1 D2 G1 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (G1 om.; K1 G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) A few MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्). K D2 त्विच्छामि. M (except M1) देहि तत् (M3 *inf. lin.* as in text).

2 M1 om. विनतो°. K1 S om. उवाच. — a)=1. 21. 4°. — b) K1 °लय उच्चतः; B1 G (except G3.6) °लय उत्तमः. — After 2^{ab}, D1 G2.4.5 ins.:

312* भवनानि निषादानां तत्र सन्ति द्विजोत्तम ।
पापिनां नष्टलोकानां निर्घृणानां दुरात्मनाम् ।

— c) Ko.2 D5 T1 अनेकेषां. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 निषादानां सहस्राणि; G2.4.5 M3 सहस्राणि ह्यनेकानि. — d) G3 जित्वा (for भुक्त्वा). G1 °माहर.

3 a) K1 त्वत्र; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) M4 तु च (for तु ते). — b) K1 कदाचन.

4 a) Ñ1 V1 B1.3.4 Da सर्पो (for शस्त्रं). — Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after 4^{ab}: K3 (om. lines 5, 6) Ñ3 D2.5, after 4:

313* एवमादिभी रूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ।
स ते तात न हन्तव्यः संकुद्धेनापि सर्वदा ।
ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्तव्यः कथंचन ।
न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथानघ ।
यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । [5]
तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ।

[Ñ2 ins. before the first line: B3, after the last line:

314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।

(L. 1) B3 °मादिस्वरूपै°. K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 Da D2.5 सद्भिर्वै. K3 Ñ V1 B1.2 m.4 D3 °णः खग; D5 °णो वरः; D7 °णोत्तमः. — (L. 2) A few MSS. सर्वथा. — (L. 3) B (except B4) Da D2 कदाचन. — (L. 4) K3 B5 Da2 D2.5 न ह्येवा (D5 मे चा) ग्निर्न चादित्यो. — (L. 6) B (B3 m as in text) D3.5–7 यद्येतैर्. B D3.5–7 न (for त्वं).] — After the last line: D5 repeats 4^{cd}; B3 ins. 314* (see above) and after it repeats 4; D3 ins.:

315* तर्हि वक्ष्यामि विस्पष्टं कारणं तन्निबोधथ ।

— c) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.6.7 °मग्रभूर्विप्रो; D5 M2.4.5 °मग्रणीर्वि°; T °मग्रणीश्रेष्ठो. — d) G3 तथा (for पिता).

5 K3 D5 om. गरुड उ°. K1 D6 S om. उवाच (G6 moreover वैनतेयः for गरुडः). Ñ2 B5 Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after गरुड उवाच: K3 Ñ1 V1 B1–4 D2, after 5: D5 (om. line 2), after the repetition of 4^{cd} (cf. v. l. 4):

316* किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः ।
किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।

[(L. 1) B4.5 Da D5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 2) B4 Da कच्चिदग्नि°. K3 D3.6.7 °ग्निसमो. B4 Da कच्चित्सौम्य°.]

— a) K3 B5 D1.2 अपि (for अभि-). — b) D6 ब्राह्मणैः शुभलक्षणैः. — c) Ko.2.3 D2 एतन्मे कारणं मातः. — d) G3.6 M1 transp. पृच्छतः and वक्तुम°.

6 M3.4.5 om. विनतो°. K1 T G M1.3 om. उवाच. — After विनता, M1.3 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 15). — a) G6 कंठबिलं प्रा°. B (except B2) Da °प्राप्य. — b) Ko.2–4 D2–7 T1 G1.2.4.5 निगीर्णो. Ko विडशौ (sic); K2–4 D2–7 बडिशो. — c) K1 तत्र (for पुत्र). — d) K1 Da1 T2 M3 विद्याः. G2 विद्यात्तं (by transp.); G4.5 विद्यास्तं. — After 6, Ñ2 Dn D1.3.4.6 repeat line 2 of 313* (v. l. विप्रस्त्वया for स ते तात).

7 N (except Ñ1 V1 B3.4) G3 om. सूत उ°. S om. उवाच. — Ñ1 V1 B Da D7 read 7^{ab} and Dn D1.3.4.6 (with slight variation) repeat 7^{ab} after 317*. — a) Ñ1 V1 B D (except D2.5; Dn D1.3.4.6 in the repeated line) पुनः (D4 ततः) प्रोवाच (for प्रोवाच चैनं). — b) K (except K1) D2 पुत्रस्नेहा°. M5 पयः (for

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ८
अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
ततः स मातुर्वचनं निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम-
द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा
रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चक्रे महदाननं तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता

C. 1. 1838
B. 1. 28. 20
K. 1. 28. 21

वचः). — Ñ1 V1 B Da D7 ins. before 7ab: Ñ2 Dn D1.3.4.6, after (the first occurrence of) 7ab:

317* जठरे न च जीर्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् ।
[B2 Da जीर्येत तं.]

— c) Ko जानत्यप्य°; K1.4 जानानाप्य°; K2 Da जानन्नप्य°; B4 जानान्यप्य°; D5 जानती ह्य°. — d) Ñ2 Dn D1.4 °र्वादपरायणा. — After 7, Ñ3 ins.:

318* पुत्रहार्दाद्रुवाचैनं विनता गरुडं तदा ।

Ñ1.2 V1 B (except B1.2) D (except Da D2.5) ins. after 7: Ñ3, after 318*:

319* भ्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती ।
[Ñ1.3 D3.6.7 विनिकृता.]

8 Before 8, Ñ2 D3.6.7 ins. विनतोवाच. — a) K2 मारुता पांतु. — b) Ko.2.4 Ñ3 D5 S (except G3.6) च (for तु). Ñ2 Dn D1 चंद्रसूर्यौ च पृष्ठतः. — c) N (except K1 B4) च (for तु). N (except K1) transp. ते and वह्निः. — d) Ko.2–4 D2.5 वरुणः; K1 Ñ3 मारुतः. K D2.5 हि; G1 M1 च (for तु). Da Dn D1.3.4.6.7 वसवः (Da भास्करः) सर्वतस्तनुं. — After 8, G (except G3.6) ins.:

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमङ्गानि तव चैव च ।
[G1 ह (for the final च).]

9 a) G3 तु (for च). T2 M5 तदा (for सदा). D1 अहं ते सर्वदा पुत्र. — After 9ab, Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता ।

[Ñ1.3 V1 B3–5 Da D6 Nilp इहासती. Ñ V1 D1 रता सदा.]

— After 9ab, G2.4.5 ins.:

322* व्रतोपवासनियता भवामि सुरलोकतः ।
भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव ।

— c) G (except G3.6) M2–4 गच्छ (for व्रज). — d) Ñ V1 B D (except D2) पुत्र (for वत्स).

10 Before 10, Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरुः; K1 D6 T G M3 सूतः; K2 B2.3.5 Da D3–5.7 सूत उ°. — b) Ko.2 विवृत्य. K1 °पात ह. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 °पागतो. — d) Ko.3 B1–4 D °कोपरः; B5 G3.6 M1 °कोपमः.

11 a) K1.2 सर्वान्; D4 स वै; S (except G2.4) ततो (for स तान्). G3 अभि- (for उप-). — b) Ko.3.4 D2 °स्पृशन्; Ñ3 °स्पृहं. K3 महान्; D5 इव (for महत्). — c) B Da D4 स; G6 हि (for च). G2.4.5 अपः (for पयः). M4 °कुक्षौ परिशोषयन्नपि. — d) Ko Ñ V1 B1.3.5 D1.3.4.6.7 समीपजान्. Ñ V1 B1.3 D4.6.7 भूधरजान्. Ko.2.4 च (for वि-). K1 व्यचालयत्.

12 In B1, 12ab is partly illegible. — b) S (except T1) °मार्गान्. — After 12ab, Ko ins.:

323* तदा निपत्याशनिचण्डविक्रमः
प्रसार्य पक्षौ स निषादमागतः ।

— In B2, 12c–13b is illegible. — c) Ko.2 Ñ3 B Da D4 G (except G4.5) त्वरितं. Ko.2 B3 (m as in text) Da प्रदुद्रुवुः; T2 G3.6 प्रजग्मुः. — d) Ko.1.3 Ñ3 B4 Da D2.6.7 M2.4.5 भोगिनः.

13 In B2, 13ab is illegible (cf. v. l. 12). — a) G3 अथाननं. D2 विततम्. Ko.2 D3 अतिप्रमाणं. — b) K1 समुद्ययुः. — c) K3 Ñ1.2 V1 D (except Da) T1 G6 °विमो°; Ñ3 °नुमो°; M °भिमो° (for °भ्रमो°). G3–5 °रयेण मोहिताः. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) T1 G6 यथानिल°.

14 a) M3.5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र°); cf. 13a. — b) K3 D2 T2 °हरत्त्वतिचपलो; B1.2.4 Da °हरत्यनिलबलो; B5 °त्पवनबलो. K D2.5 महाद्युतिः. — c) V1

C. 1. 1338
B. 1. 28. 20
K. 1. 28. 21

महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ १३
ततः खगो वदनममित्रतापनः
समाहरत्परिचपलो महाबलः ।
निषूदयन्बहुविधमत्स्यभक्षिणो
बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सूत उवाच ।
तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया ।
दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरिक्षगः ॥ १
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥ २
ब्रुवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत ।
निषादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३
गरुड उवाच ।
एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ।
तूर्णं संभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ४
सूत उवाच ।
ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ॥ ५
सहभार्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन्विप्रे स पक्षिराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनोजवः ॥ ६
ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः ।
अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्तुमुद्यतः ।
मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ७

समर्दयन्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °मत्स्यजीविनो. — [d]) B5 तथा.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.5 D5 T1 G M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.5 G5 add सौपर्णं. K Ñ3 B2–4 D3 Dn D1.2.4–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्णं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 22; Ñ1.2 V1 Dn3 28; B1 27; D4m (*sec. m.*) 26; D5 25; T 21; G M 11 (G2.3 13; G5 M3 12). — *Śloka no.:* Ñ3 19; Dn 20. — *Aggregate śloka no.:* Dn3 1313.

25

1 Cf. Suparṇ. 18. 2. — Ñ3 M2.4 om. सूत उ°. K1 S (M2.4 om.) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 D (except D3 D2.5) सौतिरु°. — [c]) Ko.2 कंठं दहति चा(K2 दहन्निवा)क्युग्रं.

2 Cf. Suparṇ. 18. 4. — Before 2, B3 D4 ins. गरुड उ°. — [a]) Ñ3 M1 विनिःसर्प. G2.3 द्विजोत्तमो विनिर्गच्छत् (G3 °निःसर्पत्). — [b]) K1 विदारितात्; K2 M1.3 अना(M1 °वा)वृ°. — [d]) K3 पापेपि; G2.5 पुण्येषु (for पापेषु). K3 Ñ3 V1 B1.5 D3 D1.2.4.5 G3 M1.4.5 अभिरतः (for अपि रतः). T2 G1–3 तदा. Ko.2.4 सर्वपापेष्वपि (Ko °व-) स्थितः. — After 2, K4 ins. two lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 3.

3 Cf. Suparṇ. 18. 5. — Before 3, B3 D4 ins. सूत उ° (cf. v. l. 2). — G3 (hapl.) om. 3^{a}–5^{b} — [a]) G4.5 °वं करुणं. — [b]) Ñ1.2 V1 B (except B3) D (except D2.3) T1 G5 प्रत्यभाषत. — [d]) M1 °गच्छेत. — After 3^{ab} and after 3^{cd}, K4 ins. certain lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 2 also.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). K1 D3.5 S om. उवाच. — [ab]) K2 °ह्म सुतांस्ततः. K3 निःसर; Ñ3 निष्क्रम. T2 G2.4.5 M (except M1) निषादीमपि गृह्य त्वमेनामाशु विनिष्पत. — [c]) K2 सभावयन्मां च; K3 °वयामास. — [d]) Ko.4 D5 T2 G2.4.5 M (except M1) अजीर्णो; K3 न जीर्णं.

5 Cf. Suparṇ. 18. 6. — G3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except D3 D4.5) सौतिरु°; K1 S (G2.3 om.) सूतः. — [a]) D5 स द्विजो. Ko.4 D2.5 निष्क्रम्य; K3 व्यक्रामत्; K3 Ñ3 T3 M1 निष्क्रामत्. G (G3 om.) M (except M1) निश्चक्राम ततो (M2.4 °दा) विप्रः. — [c]) M2.4.5 तु (for च). — [d]) D3.7 सः (for ह).

6 [a]) K3 Ñ3 D5 T2 G2 M सभार्ये तु (Ñ3 च; T2 G2 हि); D2 समर्पितु (sic); G3–5 सभार्यैभि- (for सहभार्ये). D3 च (for वि-). — [b]) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.7 T1 च; D5 M1 -थ (for स).

7 [a]) G2 M2.5 स्वपितरं. — [b]) K1 अपि (for च). Ñ3 D3.5 °वान्प्रभुः. G (except G3.5) काश्यपं दीप्ततेजसं. — After 7^{ab}, Ko (om. line 3).3.4 (om. line 3) Ñ V1

मात्रा चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तस्माद्ब्रोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्धुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९

कश्यप उवाच ।

आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२ C. 1. 1357 B. 1. 29. 18 K. 1. 29. 19

B D (except D5) T1 ins.:

324* यथान्यायममेयात्मा तं चोवाच महानृषिः ।
कच्चिद्वः कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत ।
कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु ।

[Cf. Suparn. 19. 2. — Before line 1, Ko. 3. 4 Da D2 ins.:

325* समुत्पत्याभिविश्रान्तः पितरं च समेत्य सः ।

(L. 1) Ko. 3. 4 B Da D2 om. च. — After line 1, Ko Ñ2 B3 Dn D1. 3. 4. 6. 7 ins. कश्यप उ°. — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच. — (L. 3) K3 D2 °के त(K3m कु)त्र ते विद्यते गतिः.]

— After 7ab, G (except G3. 6) ins.:

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेयः प्रतापवान् ।
क्व गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) G4. 5 पततां श्रेष्ठ तं श्रेष्ठं ब्रह्म ब्र° वरः.]

Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins. after 324*: G2. 4. 5, after 326*:

327* गरुड उवाच ।
माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथाह्यहम् ।
न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ।

[Cf. Suparn. 19. 3. — D3. 6 T1 G2. 4. 5 om. उवाच. — (L. 1) D3. 7 G2. 4. 5 कुशली. Ko. 4 G2. 4. 5 तात (for शश्वत्). — (L. 2) G2. 4. 5 न च. Ko. 3. 4 Ñ3 B Da D2. 4 T1 बहुलं.]

— Before 7cd, G1 T2 ins. गरुडः. — c) D3 M3 सर्पैः; M1. 5 सर्पैः. — d) Ko-3 D2 ओजसा; K4 Ñ V1 B Da Dn D1. 3-7 T1 G3. 6 उत्तमं (for उद्यतः). — f) K1-4 B5 D2. 5 M1. 3 तत् (for तं).

8 a) K2 चास्मिन्; Ñ V1 Dn D1. 3. 6. 7 चात्र. Ko. 2 समुद्दिष्टो. — b) Ko. 2 °येदिति; K4 B4 T2 G4. 5 M °येति च; Ñ1. 2 V1 D (except D2. 5) T1 G2 °येदिह. — D5 om. 8c-9d. — c) K3 हि; B5 तु (for च). Ñ1 तुष्टिर्; D4 प्रीतिर्.

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Ko. 2. 4 °स्मात्त्वं भक्ष्यम्; K1 Ñ3 °सादत्तव्यम्; Ñ2 Dn D1. 3. 6. 7 T1 M °स्माद्भक्ष्यं त्वम्. — b) G1. 2. 5 प्र(G1 सं)विधत्स्व; G3 संदि°. — a) K1. 3 D2 विभो. — After 9, Ñ V1 B5 D (except Da D2. 5) T1 ins.:

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf. Suparn. 13. 1f. — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 कश्यपः; K3 श्रीकश्यप उ°; T2 G M1-4 काश्यपः (cf. v. l. 1. 26. 5). — After कश्यप उ° (resp. its v. l.), K3. 4 (om. lines 2-4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3. 6) ins.:

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम् ।
यत्र कूर्माग्रजं हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।
तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L. 1) G1. 2. 4. 5 आसीत् (for इदं). K4 असौ देशो महापुण्यः. K4 B Da च; G1. 2. 4. 5 अति- (for अपि). Ñ3 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबलः. — (L. 2) D3 G1. 2. 4. 5 कूर्मो गजं हत्वा. G1. 2. 4. 5 समक(G1. 2 °ह)र्षत्. — (L. 3) Ñ Dn D1. 6. 7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याम्यशेषतः. — (L. 4) Ñ2. 3 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 °णौ च तावुभौ. — After line 4, G (except G3. 6) ins.:

330* शृणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैरानुवर्धिनीम् ।
पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्नां पुराण्डज ।]

— b) G1 क्रोधनो. — c) Ko बालः (for भ्राता). K D2 G1 श्रीमान्; D5 नाम (for चासीत्). — d) K Dn3 D2. 5 महायशाः.

11 a) Ñ V1 B3 Dn D3. 5-7 T1 G3. 6 M5 भ्राता. — K4 (hapl.) om. 11b-12a. — b) Ko सहव्यस्तं; K3 स्पृहैकस्थं. B4 सहैव तु महामतिः (m as in text). — d) D2 सुप्रतीकाय. K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 हि; G3. 4 सः (for अथ). For 11d, Ñ3 subst. 10d.

12 K4 om. 12a (cf. v. l. 11). — a) K1 तु; B4 T2 G3-6 M स (for च). G1. 2 धनं (for च तं). — b) D2 M1 °तीको °वसुं. — M (except M1) subst. for 12cd: D3. 4 (marg.). 6 T1 G4. 5 ins. after 12ab:

331* विभागे बहवो दोषा भविष्यन्ति महातपाः ।

Before 12cd, B3 ins. विभावसुरुवाच. — f) T2 °वो

C. 1. 1357
B. 1. 29. 19
K. 1. 29. 20

ततः स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥१३
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ १४
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥ १५
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥ १६
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥ १७

एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ ॥ १८
रोषदोषानुपङ्क्रेण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ ॥ १९
सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्समुपैति महागजः ॥ २०
तस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं संक्षोभयन्सरः ॥ २१
तं दृष्ट्वावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २२

दोषात्. — [a]) K1 Ñ1.2 V1 B2m D (except Da D5) T G3–6 M1 नित्यशः; B5 वै तदा. — [c]) N (except K1 Ñ3) T1 G6 °क्तास्त्व(D5 °स्ते)न्यो°; T2 G1–5 M °क्ताश्चान्यो°. — [f]) Da T1 विक्रुध्यंते; G4.5 नाश्रयंते. Dn3 विमो°; M सुमोहिताः.

13 [a]) Ñ3 °तश्चार्थ°; G3 °तस्त्वर्थ°. — [b]) S (except G2.3) °कैर्जनैः. — [c]) K1 B2 (m as in text).5 Da D1 T2 G1.4.5 M1 एनान्; G3 अस्मान् (for एतान्). V1 भेदयंत्यपरे चैनान्.

14 [a]) G6 विदीर्णाः. K (except K3) D2.5 च परे. — [b]) D5 T2 G (except G2.3) नरकेषु. B Da अंतरे प्रहरं(B4 °पतं)त्यथ (B5 °त्युत); B3m अंतरेषु प्रहत्य ह. — [c]) D5 अभितो (for अतुलो). — After 14, G1.2 ins. 332* (cf. v. l. 15).

15 [a]) G1 विभागं तं. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 तस्माद्विभागं आवृणां; T2 G4.5 M (except M1) तस्मादेनं विभागं वै. — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 साधवः (for पण्डिताः). — D3.4(marg.).6 T2 G1–6 M (except M1) ins. after 15[ab]: G1.2, after 14:

332* एवमुक्तः सुप्रतीको भागं कीर्तयतेऽनिशम् ।
एवं निर्वध्यमानस्तु शशापैनं विभावसुः ।

— [c]) K (except K1) Ñ3 D2 G3 M1 °शा(Ñ3 °श)खेण ब° (D2 G3 वृ°); G4.5 M2.3.5 °शास्त्रनिब°. — [d]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 अन्योन्येन. Ko.2–4 D2.5 अभिशंसिनां; K1 °शंसतां; G (except G3) M2–5 अवि(G5.6 M5 °पि)शं°; M1 शंकिताः. Ñ3 तमन्योन्याभि°. — After 15, D3.6 T2 G6 ins.:

333* तेषां मध्ये त्वमप्येकश्छद्मकृच्च महात्मभिः ।

16 [a]) K1 D3 T1 G2.3.6 M1 निहंतुं. K1 Dn3 G3.6 शक्तस्त्वं. — D7 om. 16[c]–17[a]. — [d]) M1 समवाप्नुहि.

17 Before 17, B3 ins. कश्यप उ°. — K3 D7 (cf. v. l. 16) om. 17. — Before 17[cd], B3 ins. सुप्रतीक उ°. — [a]) D3.6 T2 G1–3 त्वं भ°; G4.5 M (except M1) तु भ°.

18 Before 18, T2 ins. सूतः. — [a]) T G5 शापातौ. — For ins. in V1 D3.6.7, cf. v. l. 25–6. — [d]) K1.2 अर्थार्थे; B3 अन्योन्यं; T2 G6 धनार्थं. B3 °चेतनौ; G1 मुग्धचे°. Cf. v. l. 26.

19 [a]) B4.5 रोषस्य वशमापन्नौ; G1 द्वेषानुषंगेण तदा. — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °गतावुभौ. — [c]) Ko.1.4 D1.3 T2 G6 °स्परं. Ko द्वेषकरौ; K3 B5 D2.5 G1 °गतौ; G3 °वंतौ; G6 दोषर°. — [d]) T1 प्रत्यहं वधमिच्छतः.

20 [c]) B Da Dn3 D1.3–7 T1 °रन्यतरः (D6 °मः); T2 G2.4–6 °रेकः सरः; G3 M °रेष स(G3 व)रः.

21 [a]) K1 Ñ3 Da1 Dn D1.3.7 यस्य. K (except K1) D2.5 गर्जित°. — [b]) D5 जले स्थितः; S (except T1) जलेचरः. — [c]) Ñ1 दुःखितोसौ; G2.4.5 उत्तिष्ठति. Ñ3 °तो हि; T2 M (except M1) °तो वै. — [d]) M (except M1) सर्वं (for कृत्स्नं). K1 Ñ V1 Dn D3.4–7 वि(Ñ3 स)क्षोभयन्; D1 विक्षोभते; T2 M (except M1) क्षोभयते.

22 [a]) N (except K1 Ñ3) यं. G3 कूर्मोपि वेष्टि°. — [b]) G3 M1 °लेव. D1 ततो; G1 गतो (for गजो). D5 G3.6 °जो बली (G3 °लं). — [c]) Ko.2.4 °लांगूलः; D5 °लांगूली. — [d]) K1 °वीर्येण वेगवान्.

23 K1 (hapl.) om. 23. — [a]) K4 तत्तु विक्षोभ्य मा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 विक्षोभयंस्ततो नागः; B1.4.5 Da विक्षोभयंतं तं (Da °यत्ततो) नागं; D5 M तद्वि(M2 *sup. lin.* 4.5 °द्वत्)क्षोभयमाणस्तु. — [b]) M1 कूर्मो ब°. — [c]) D5 °भ्युदिते रागे; T1 G2.4.5 M (except M1) °भ्युद्गतशिरा. G1.6 स कूर्मोभ्युद्ग(G6 °प्युन्न)तशिरा.

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५

सूत उवाच ।

स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ २८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः ।

C. 1. 380
B. 1. 29. 41
K. 1. 29. 43

---

24 [b]) G2.4.5 गजस्तु; G3 विस्तारो (for गजस्तद्). — G5 om. 24[c]–25[a]. — [c]) B5 °र्मौ द्वियो°. — [d]) Ko.2 (m as in text).4 D5 °नमायतः.

25 G5 om. 25 (cf. v. l. 24). — [a]) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 तावुभौ. Ko.2–4 D2.5 °संयु(K3 D2 °स)क्तौ; K1 B5 Da युद्ध(B5 सत्व)संपन्नौ; D1 °संप्राप्तौ. — [b]) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 °वधैषिणौ. — [c]) K2 °भुज्य; D2 भुक्त्वायुज्य; G3 °युंक्ष्व; M1 °युक्त्वा. T2 कर्मैतत्; G2 कूर्मेभौ; G4 कूर्मेदं. Ñ3 Da1 उपयुंक्त्वा स कूर्मेदं; G6 °भुक्त्वा कूर्मगजौ. — [d]) G1.2 साधय प्रीतिमा°; G3 स्वादु चेप्सि°. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6 °हितमा°. — Ñ1.2 Dn ins. after 25: V1, after 18[ab]: D3.6.7, after 18[cd]:

334* महाभ्रघनसंकाशं तं भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् ।
[(L. 1) D3.6.7 °शं भुक्त्वा त्वमृ°.]

After 334*, V1 D3.6.7 ins. प्रमतिरुवाच(!). — For further ins., cf. v. l. 26.

26 Ko.4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4.5) सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — K2.4 (both om. lines 5–9) Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 G (except G3.6) ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): V1 D3.6.7, after प्रमतिरुवाच (cf. v. l. 18, 25):

335* इत्युक्त्वा गरुडं सर्षिः माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यतः सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतस्तं ह्रदमन्तिकात् ।
अपश्यन्निर्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf. Suparn. 19. 4. — (L. 1) Ñ2 Dn D1.3.6.7 सोथ (for सर्षिः). — (L. 2) K2.4 सदा पुष्यंतु; B1–4 सहा (B1 °ह) युध्यंतु; G1.2.4.5 सह पुत्रैस्तु (for युध्यतः सह). Ñ3 Dn2.n3 D1–4.6.7 T1 शुभं; G1.2.4.5 युद्धं. — (L. 3) K2.4 B (except B3) Da D2.4 T1 G1 पूर्णकुंभाः; G2.5 °कुंभ-. G1.2.4.5 °न्यद्भुवि चोत्तमं. — (L. 8) V1 D2.4 गत्वा तं; B Da G1.2.4.5 तं गत्वा. G1.2.4.5 देशमंति°. — (L. 9) G1.2.4.5 °मलं स्वच्छं.]

— V1 (om. line 2) B2 (marg.).3.4 (marg.) D3.6.7 ins. after 335*:

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वित्तलोलुपौ ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
[(L. 2) B2–4 °सौ युद्धासक्तौ ददर्श ह.]

— [a]) V1 तच्छ्रुत्वापि. Ñ B1.2.5 Dn D1.3.4 G6 स्मृत्वा. — [c]) T1 G6 M2.3 (*sup. lin.* as in text).4.5 करेण ग°; G3 पादेन ग°.

27 [c]) K1 पौलस्त्य-; K2 सालंबी-; Ñ V1 B Dn1.n2 T1 सोलंबं; Dn3 G3 सालंबं; D1 सालंब-; D3.4 T2 G4–6 M5 स लंबं; G1.2 M1.2.4 स लंब-. K4 जंबुतीर्थं समासाद्य. — [d]) M1.5 देवतीर्थां°.

28 [a]) D6 ते भूताः; G3 ते वृक्षाः. — [c]) Ko.3 Ñ3 Da D5 G2.4.5 ततो. D5 भक्षेत्; T2 G2–4.6 M भंजेत् (M3 *inf. lin.* भाक्षत्). G3 मनोहराः शुभाः कांक्षन्. K (except K3) काननशा°; D5 काननवासिनः.

29 [a]) Ko.2 प्रबलांगा°. T2 G6 तदाद्°; M ततो द्°. — [b]) B4 D2.4 T2 G M मनोहर° (G3 °हरणपल्लवान्); Dn D1.7 °फलद्रुमान्; D3.6 मनोहरफलद्रुमान्; T1 °चलांकुरात्. — [d]) B1 (m as in text) Da2 G4.5 अपचक्राम.

30 [a]) G3.6 M1 transp. काञ्चनैः and राजतैः. — [b]) D3.4.6 °शालिनः. — D5 (hapl.) om. from -द्रुमान् up to महा- (32[a]). — After 30, D3 G1.2 (om. line 4).4.5 ins.:

337* तेषां मध्ये महानासीत्पादपः सुमनोहरः ।
सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वितः ।
खगानामालयो दिव्यो नाम्ना रोहिणपादपः ।

C. 1.1380
B. 1.29. 41
K. 1.29. 43

सागराम्बुपरिक्षिप्तान्भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥ ३०
तमुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रोहिणपादपः ।
अतिप्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ३१
यैषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ३२
ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं
महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवा-
न्बभञ्ज तामविरलपत्रसंवृताम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सूत उवाच ।
स्पृष्टमात्रा तु पक्ष्यां सा गरुडेन बलीयसा ।
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १
तां भग्नां स महाशाखां स्रयन्समवलोकयन् ।
अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥ २
स तद्विनाशसंत्रासादनुपत्य खगाधिपः ।

यस्य छायां समाश्रित्य सद्यो भवति निर्वृतः ।

31 D_5 om. 31 (cf. v. l. 30). G_2 om. 31^{ab}. — ^{a}) K_1 उवाच च ख°. — ^{b}) T_2 ततो रो°. K_0 रोहणि°; K_2 रोहिणी°; K_3 रोहण°; K_4 D_2 रोहिणि°; Ñ V_1 B (except B_5) $Dn_{1.n_2}$ $D_{3.6.7}$ रौहिण° ($D_{6.7}$ °ण्य°); G_6 रोचन° (cf. v. l. 32). — ^{c}) Ñ$_3$ अतिवृद्धं महाकायं.

32 Before 32, K_1 Ñ$_2$ Dn_3 ins. रौहिण उ°; B_3 रुरुवाच; G_6 रोचनः (cf. v. l. 31). — ^{a}) D_5 om. up to महा- (cf. v. l. 30). Ñ$_3$ वेयं; $D_{3.6}$ T_2 $G_{1.2.6}$ एषा. — ^{c}) K_1 शाखां वै; V_1 श्रांतस्त्वं.

33 Before 33, M (except M_1) ins. सूतः. — ^{a}) M ततोपतत्प°. — ^{c}) D_a $D_{5.6}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) द्रुमं; D_2 *sup. lin.* हृदं. T_2 $G_{2.4-6}$ M_{2-5} अभिगम्य; G_3 M_1 °हृत्य. — ^{d}) Ñ$_3$ पतत्स (for बभञ्ज). B D (except $D_{2.5}$) T_1 °संचयां; T_2 $G_{2.4.5}$ °संयुतां.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V_1 $B_{1.3.5}$ D_3 S (except T_2) आस्तीक (v. l. अस्तीक, आस्तिक); to it Ñ V_1 $B_{1.3.5}$ D_3 add सौपर्ण. K B_2 D_a Dn $D_{1.2.4-7}$ (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K_1) $D_{2.5}$ कश्यपवाक्यं; G_1 अमृतापहरणं; G_3 भक्ष्यलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_3 *sup. lin. sec. m.* 23; Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn_3 29; B_1 28; B_2 $D_{3.4}$ (marg. *sec. m.*).5 27; T_2 22; G M 12 ($G_{2.3}$ 14; G_6 M_3 13). — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 45; Dn 44. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 1357.

26

1 K_1 D_3 S (G_1 om.; $G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः; $K_{3.4}$ Ñ V_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{1.2.6.7}$ सौतिरु°. — ^{a}) T $G_{2.4.6}$ M_1 °त्रे तु; $G_{1.3.5}$ °त्रेण. M_{2-5} °त्रे ततः पक्ष्यां. K_4 B D_a D_4 T_1 transp. पक्ष्यां and सा. — ^{b}) K_1 महात्मना (for बली°). — ^{d}) $D_{3.6.7}$ लग्नां; G_1 पक्ष्यां.

2 Cf. Suparn. 13. 4. — ^{a}) $K_{0.2.4}$ Dn भक्त्वा; K_1 भुंक्त्वा; K_3 Ñ V_1 B D_a $D_{1-4.6.7}$ भंक्त्वा; T_1 भुक्त्वा. B D_3 $G_{1.3}$ $M_{2.4.5}$ सुमहा°. T_2 $G_{2.4.5}$ भं(G_4 भुं)क्त्वा तु तां महा°. K_2 $D_{2.5}$ महतीं (for स महा-). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V_1 B D T_1 स्रयमानो विलो° (D_2 as in text; D_5 स्रयंतमव°); Ñ$_3$ समंतादव°; G_1 शाखां सम°. — ^{c}) $K_{0.2-4}$ D_2 अथाव-; T_2 स तत्र; $G_{1.2.4.5}$ अत्राव-; G_3 ततः प्र-; M_1 ततोत्र. — ^{d}) $K_{0.3}$ Ñ$_3$ B D_{a2} D_1 वालि° (cf. 35 below and 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). G M तपोधनान् ($G_{3.6}$ अवाङ्मुखान्). — K_3 Ñ V_1 B D_a Dn $D_{1-4.6.7}$ T_1 ins. after 2: $K_{0.1.2}$ (marg.).4 D_5, after 3:

338* ऋषयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन् ।

[D_5 repeats this line after 2, with वालखिल्या ह्यधोगताः as the second half. $K_{0-2.4}$ D_5 तानहं. K_3 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D_a $D_{2.4}$ T_1 °ते वाल(K_3 B D_a °लि)-खिल्यास्तपोधनाः.]

— $K_{0.1.2}$ (marg.).4 Ñ$_3$ Dn $D_{1.3-7}$ ins. after 338*:

339* तपोरताह्लम्बमानान्ब्रह्मर्षीनभिवीक्ष्य सः ।

[$K_{0-2.4}$ D_5 °मान्वालखिल्यानधोमुखान्.]

After 2, G (except $G_{3.6}$) M ins.:

340* वैखानसांश्च शाखायां लम्बमानानधोमुखान् ।

[Cf. Suparn. 13. 4. — M °मानानवाङ्मुखान्.]

K_3 (om. line 2) Ñ$_1$ B D_a D_2 (om. line 2) T_1 ins. after 338*: $K_{0-2.4}$ Ñ$_2$ Dn $D_{1.3-7}$, after 339*: G (except $G_{3.6}$), after 340*:

341* हन्यादेतान्संपतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः ।
नखैर्दृढतरं वीरः संगृह्य गजकच्छपौ ।

[(L. 1) K_3 B D_a D_2 $G_{2.4.5}$ °तान्पतंतीयं. $G_{1.3.4}$

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७
मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२

C. 1. 1399
B. 1. 30. 16
K. 1. 30. 16

विचिंतयन्. — (L. 2) B Da D4 T1 विदारयन् (for दढ°). G1.2.4.5 शनैर्विदारयामास सं°. Ko-2.4 D5 °रः स जग्राह महाबलः.]

— After 2, T2 G6 ins.:

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबलः ।

3 [a]) G3 सर्षिः (for स तत्). — [b]) K3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 अभि(K3 Da1 D2 °धि-; K4 °वि)पत्य (D4 °द्य); Ñ3 उपपत्य; T2 G6 उत्पत्य (G6 °द्य) च; G1.2.4 M अनुत्पत्य (M5 अनपत्य); G3 अनुत्सृज्य. K1 खगेश्वरः; G6 महाखगः. — [c]) Ko.1.3 D2.5 G3 M1 जगृहे. — [d]) Ñ3 तेषां चैवा°. D5 G1.2 °वानुकंपया. — After 3[cd], K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3.6) ins.:

343* अतिदैवं तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षयः ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ।
गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष विहंगमः ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ।

[(L. 1) G1.2.4.5 transp. तस्य and कर्म. — (L. 2) Ñ3 G1.2.4.5 °योत्फुल्लहृ°. B1 गरुत्मतः; G1.2.4.5 महात्मनः.] — [e]) G3 °नैरवतरत्. K1 पत्री (for पक्षी). B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 ततः शनैः परि(B2.3.5 Dn D1.3.6.7 °यै)पतत्. — [f]) K3 D2 पर्वताग्रान्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 पक्षैः शैलान्; Ñ3 पर्वताश्च. K3 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 प्र(B Da D4 T1 वि)कंपयन्; Ñ3 विचालयन्. T2 G M प्रवि(T2 G4.5 विप्र-; G6 परि)चालयन्. D5 पर्वतप्रतिमा तु या. — After 3, Ko-2.4 D5 ins. 338* (cf. v. l. 2).

4 [c]) T2 G2.5.6 भयात्तु; G4 भयार्तं (for दया°).

5 [b]) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 °मंजसा; B2.5 °भोजसा; G2.3 °पर्वतं. — [c]) Here and below S (generally) काश्यप-; cf. v. l. 1. 25. 10. K1.4 transp. कश्यपं and पितरं (in [d]). — [d]) G1 संशितव्रतं; G2.3 समुपस्थितं.

7 K1.2 G2 (hapl.) om. 7[c]–8[b]. — [c]) Ñ V1 B D (except D2.5) °भिध्येयं. — [d])=1. 19. 8[d].

8 K1.2 G2 om. 8[ab] (cf. v. l. 7). — [a]) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 S (G2 om.) महावीर्यं°. D (except Da D2.5) T1 रौद्रं (see below). — [b]) B Da वह्निं. Dn D1.3.4.6.7 T1 साक्षादग्निं (see above). — [c]) M (except M1) °ममेयं. — [d]) M2.4 दैत्यदा°.

9 [a]) B4 कंपनं नगश्रृं°. — [b]) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 समुद्रजलशोष(B °षि)णं. — [c]) B Da लोकसंमोहनं; T1 °संजनयन्; T2 क्रोधनं लोलनं; G1.4.5 त्रासनं लोलनं; G2 °संक्षोभकं; G3.6 M °संलोलनं (G3 M1 °कं). — [d]) K4 °विक्रमं.

10 ☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS. (Ś1), beginning: कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं etc. (fol. 24a); the upper half of this fol. is missing.

11 Before 11, Ko.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1–6 ins. कश्यप उ°; K1 (with prefixed श्री) D7 कश्यपः; S (except G3) काश्यपः. — [b]) S (M1 *sup. lin.*) त्वं (for मा). — [c]) Ś1 K1.2 T2 G4–6 M2–5 मा त्वा (as in text); Ñ3 G1–3 M1 न त्वा; the rest मा त्वां. K4 शपेयुः. — [d]) Ś1 *sup. lin.* तपोधनाः (for मरी°).

12 Before 12, Ś1 K1 S ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D2.3.6.7 सौतिरुं; K2 Ñ3 B2–5 Da D4.5 सूत उ°. — [a]) Ko.2.3 D5 ततः; D2 T2 G1.4.5 च तान्; G2.3 तदा. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 ततः प्रसादयामास. — [b]) K1 पुत्रकाम्यया. — [cd]) K3 G2.3 ततः सिद्धा°. Ñ2 V1 D (except Da D2.5) T1 वालखिल्यान्महाभागांस्तपसा हतकल्मषान्.

13 Before 13, Ś1 K1 D3.6 T1 ins. कश्यपः; Ko.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4.5.7 कश्यप उ°; T2 G M1.3.5 काश्यपः.

C. 1. 1400
B. 1. 30. 17
K. 1. 30. 17

प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः ।
मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥ १४
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छत कश्यपम् ॥ १५
भगवन्क्व विमुञ्चामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ १६
ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यपः ॥ १७
तं पर्वतमहाकुक्षिमाविश्य मनसा खगः ।
जवेनाभ्यपतत्तार्क्ष्यः सशाखागजकच्छपः ॥ १८
न तां वध्रः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः ।
शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ १९
ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः ।
कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ २०
स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ।
अमुञ्चन्महतीं शाखां सखनां तत्र खेचरः ॥ २१
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२
शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २३

---

14 Before 14, Ko. 3. 4 Ñ V1 B1. 4 Dn D1-3. 7 ins. सौतिरु°; K1 S (except G2. 3 M1) सूतः; K2 B2. 3. 5 Da D4. 5 सूत उ°. — a) Śi K1 °मुक्ते. — b) Śi K1 B5 D5 समुद्ययुः. — c) Śi K B5 D2. 5 त्यक्त्वा. D5 गिरिश्रेष्ठं. — d) B4 D5 T G1. 4. 5 M2-5 तपोधनाः; B5 तपस्विनः; G2. 3. 6 M1 प्रपेदिरे.

15 a) Śi K3. 4 Da D2 G2. 3 °पु प्रया°; K1 B1 D4 T1 °पूपया°. — b) K2-4 Ñ1. 2 V1 B D T1 G5 °तासुतः. — c) G2. 3 °निक्षिप्त°.

16 Before 16, Śi D2 S (except T1 M1) ins. गरुडः; B3 गरुड उ°. — a) D5. 6 T2 G4. 5 क्व च; G1 कुत्र; G2. 3. 6 क्व नु; M5 क्वापि (for क्व वि-). — b) Ñ1. 2 V1 B D (except D2) T1 तरोः शा°. D5 °मिमां हरन्. — c) Śi K Dn D1-3. 6. 7 T1 मानुषैर्; D5 मनुजैर्.

17 Before 17, S (except T1 G2. 3) ins. सूतः. — a) T2 G (except G1. 4) देशं (for शैलं). — b) Śi K1 Dn3 D6 °कंधरं; M2. 4 °कन्मषं (sic). — c) = 1. 15. 8a. — d) Ko. 2 D2. 3. 6 तमा°; B3 तच्चा°; D7 तदा°; G1 तथा°. K4 B3 Da2 D5 च (for स). Śi स पूरुषः (m as in text).

18 a) K4 Ñ V1 B D (except D2) T G1. 2. 4 पर्वतं. — b) K4 उद्यम्य; Ñ1. 2 V1 Dn D5 S (except T1) उद्दिश्य. K3 B1. 2. 4m. 5 Da D2 सहसा; Ñ1. 2 V1 B3. 4 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 स महा-; T2 तरसा. — c) M1 नखेन. D3 M5 °नाभिप°. — d) K Ñ3 Dn1 सशाखग°; G3 सशाखो ग°.

19 Cf. Suparn. 15. 4ab (नैनां वध्रः परिहरच्छतचर्मानुच्छिदः ।). — G1 transp. 19 and 20. — a) T2 G2. 3. 6 सतां. Śi (by corr.) K1 Ñ1. 2 V1 B1m. 3m. 4. 5 Dn D1. 2. 4 T1 वध्री; K2 G2. 3 गृध्रः; K3 वध्रा (m as in text); B1-3. 4m Da (erroneously) Arjp नध्री (Arj. comm. नध्रः); D3. 7 वध्रा; D5 वध्री; D6 M1 वाध्रः; T2 तान्तः; G4-6 M2-4 वार्ध्रः; M5 वन्ध्रिः; Cd as in text. K4 परिवहेत्; D3. 7 °णह°; T2 M °रि(M1. 5 °री)णाहे°; G2. 3 °रीणाहः. G1 स च तान्तौ परिवहन्. — b) Ko. 2. 3 Ñ3 D5 Cd शतवर्मा; K1 °धर्मा; K4 °वर्त्मा; D1 कृतवर्मा; T1 शुभकर्मा; M5 शतपर्वा. Ñ1. 2 V1 महातनुं; Ñ3 D3. 7 °हनुः; B (B1m. 2m. 3m as in text) Da Dn D1. 2 °तनुः; D5 °नगः; T1 महा अणुः; T2 अणुच्छदः; G2 °सनः; G3 °सरः; G4. 5 ह्यणुच्छिदः (cf. Suparn. 15. 4). Arjp महातनुः (same as Da!) and महानुनु (sic); the true Arj. reading appears to be as in text. Cd as in text. G1 छदवर्मारुणच्छदः. — c) K2 Da1 Dn1 D1-3. 7 G5 महती. Śi K1 शाखिनश्चापि तां शाखां. — d) K1 G1 परिगृह्य; Ñ3 G2-6 M प्रगृह्य प्र- (for यां प्र°). Śi K1 transp. ययौ and खगः.

20 G1 transp. 19 and 20. — a) Ko. 2. 3 Ñ V1 B D (except D5) T1 स ततः; G1 M1 स तदा; G2. 3 स तु तं (for ततः स). G6 ततः शतसहस्रं स. — b) G2 °नांतमुपागतः. M2-5 योजनानां तदा (M5 शतं) गतः (M5 °तं). — c) Ñ1. 2 V1 D (except Da D2. 5) T1 पतगेश्वरः.

21 a) T2 G1. 4-6 स गत्वा तत्क्षणे°. — In Śi, 21b-35d is lost on the missing upper half of a fol. (24b). — b) G1 M (except M1) प्रामुंच°. — c) Ñ1. 2 V1 B D (except D2. 4. 5) T1 G3 M1 सस्वनं; B4m पुनस्तत्.

23 Śi missing. — b) T2 G4. 5 पर्वतस्य (for गिरे°). K1 हि भारतः; Ñ3 महात्मनः (for सम°). — d) B1m. 2-5 शाखया तत्र भारत; Da शाखायास्तस्य भारतः.

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।
स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसूक्तदा ॥ ३१
मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्रासससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ C. 1. 1422 B. 1. 30. 39 K. 1. 30. 39

---

24 Śi missing. — [b]) B (except B1) G1 °या निहतास्. Ko.2.4 B4 Da1 D3-6 G5.6 तथा; M1 तदा.

25 Śi missing. — [a]) T2 G1.4.5 M °रजसा; G2.3.6 °सदृशैर् (for °विकचा). Ks Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमौ. G2 M1 transp. भूयः and युक्ताः (in [b]). B4 ते तया निहता भूयो (m as in text). — [b]) K1.3.4 Ñ V1 B D T1 G4.5 युताः. — [c]) Ko विराजन्; Ks D2.5 विरेजुः; G1.3 M व्यरोचन्; G2 रोचयन्. — [d]) Ko.2.3 D2.5 °परि°; K4 °प्रवि°; G4.5 °परिरक्षिताः.

26 Śi missing. — [b]) Ks D2 खगसत्तमः; D5 G4.5 स खगेश्वरः; G2.3 M खचरो°. — After 26, Ks.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 ins.:

344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यः कूर्मकुञ्जरौ ।

27 Śi missing. — [b]) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G महाजवः (G1 विहंगमः); M1 महागजः. — [d]) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 भयशंसिनः; Ñ3 B3m °दर्शिनः.

28 Śi missing. — [a]) K2.4 transp. वज्रं and दयितं. M (except M1) ज्वलितं. G4.5 वज्रो दयितः. — Da1 om. 28[b]–29[c]. — [b]) Ks यथानलं; Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3.4.6.7 T1 भयात्तत्तः; Ñ3 G1 M3 व्यथन्निव; T2 भया°; G2.3 महाग्निना; M2.4 व्यथद्दिवं. G4-6 M1 जज्वाल व्यथयन्निव; M5 प्रजज्वालाव्यथन्दिवं. — [cd]) Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3-7 T1 न्यपत°; M1 चाभव°. Ko.1 G3 M1 चार्चिः. Ko.4 D2.3 महोल्का; D7 इहो°; T2 G6 दीप्तो°; G5 इवो°; M2-5 उल्का च. G2 च नभश्च्युता; G4 M1 नभसा च्युता. G1 सधूमाः सार्चिषः सोल्का न्यपतंत सहस्रशः.

29 Śi missing. Da1 om. 29[abc] (cf. v. l. 28). — [a]) G2.3.6 M1 ततः (for तथा). — [c]) D5 M1 चापि. — [e]) D3.6.7 स्वस्व-.

30 Śi missing. — [a]) G1 वचनं; G2.3 संरंभं (G3 °भः). — [b]) K2.4 D5 आदौ; T2 G1.4-6 M तथा. K2-4 D2 हि; D5 ह (for च). Ko Ñ3 T2 G4-6 M °सुरेष्वपि; K1 °सुरैरपि. G2.3 आ(G3 अ)सुरेषु (G3 °ष्व-) सुरेष्वपि. — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2-5 सहस्रशः (for सम°); cf. v. l. 1. 17. 11, 15; 19. 15 etc.

31 Śi missing. — [a]) K3 Ñ3 इव; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2.3.6 M एव (for अपि). — [b]) T2 G4.5 M2.4.5 प्रागर्जत; M1.3 °गर्जति. — [d]) K3 T2 G2.3 M सोभ्य° (M1 स व्य°). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D °र्पत शोणितं.

32 Śi missing. — [b]) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T नेशुस्ते°. K4 Ñ3 B Da D4.6 G3 M (except M3) ह (for हि). — [c]) G2.3 तथैव मे°. G1 संघाश्च; G2.3 घोराश्च. — [d]) K2 Ñ1.2 V1 B Dn D1.3.6.7 T1 M ववृषुः. M2-5 मुहुः. — [e]) K1 मुकुटाः; K3 D2 मुकुटेषु; K4 Ñ3 G2 मु(G2 म)कुटान्; T2 G1.4.5 M3-5 मकुटानि; G3 मुकुटां; G6 मकुटां; M1 मकुटात्. K1 तेषां; K4 Ñ3 G2.3.6 चैषां. — [f]) Ñ3 D3.7 व्युत्थि°. Ko.4 S (except T1 G6) प्र(Ko.4 वि-; T1 अव)धर्ष°.

33 Śi missing. — [a]) G1-3 तत्र (for ततः). G2 संभ्रूशमुं; G3 त्रासनमुं. — [b]) G4.5 सर्वदेवैः. — [d]) D2.5 प्रत्युवाच; G1 उवाच च; G3 इत्युक्त्वा च.

34 Śi missing. Before 34, K2.3 Ñ V1 B D

C. 1. 1423
B. 1. 30. 40
K. 1. 30. 40

बृहस्पतिरुवाच ।
तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
तपसा वालखिल्यानां भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ॥ ३५
कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ३६
समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ।
सर्वं संभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ३७

सूत उवाच ।
श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचामृतरक्षिणः ।
महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ३८
युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्बलात् ।
अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे ॥ ३९

तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः ।
परिवार्यामृतं तस्थुर्वज्री चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ४०
धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काञ्चनानि विचित्राणि वैडूर्यविकृतानि च ॥ ४१
विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ४२
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ ४३
शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ।
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४४
तैः शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ॥ ४५

(except D1) ins. इंद्र उवाच; T1 इंद्रः; M2–5 शक्रः. — a) D5 °र्थमभवन्; G4 °र्थं बहवो. — b) K2–4 D2.5 सुदारुणाः (for समु°). Ko.1 उत्पाताः समुपस्थिताः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 उत्पाताः सहसो°. — c) D5 G2.3 M (except M5) हि (for च). Ko transp. च and शत्रुं. G1 न हि पश्यामि शत्रुं मे.

35 Ś1 missing. — K1 D6 S om. उवाच. — a) G1–3.6 M °द्देवेश. — b) Ko.2.3 B Da वालि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). — c) D5 भयं (for भूतं). M2.4 उद्भूतं; M5 उल्बणं (for उत्पन्नं). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) महर्षीणां महात्मनां; T2 भयमद्भुतमुत्तमं.

36 Ś1 resumes with 36a. — b) K2–4 D2.5 °याः खगेश्वरः. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °मभिप्राप्तो. — d) G2 गरुत्मान्नाम°. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 °रूपधृत्.

37 a) G2.3 M1 °र्थो बलवान्. — b) G1 सोममिहागतः.

38 V1 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3 Ñ B1 D (except Da D1.5) सौतिरु°. — a) B Da D4 बृहस्पतेः (for एतद्व°).

39 a) K2–4 D2.5 संभावया°. — After 39a, G (except G3.6) ins.:

345* गृहीत्वा वरुणायुधान् ।
परिवार्यामृतं सर्वे यूयं मद्वचनादिह ।
रक्षध्वं विबुधा वीरा.

— b) Ñ1.2 V1 Dn T1 G6 M1 transp. स and न. K2 सोमं (for स न). — c) M1 अलं हि वै ब°. — d) Dn T G1.4.5 M (except M1) ह (for मे).

40 Before 40, B3 ins. सौतिरु°; G6 सूतः. — b) D5 भयमा°. — After 40c, D5 ins. सर्वे क्षुभितमानसः, transp. 40d and 41a, and om. 41b (cf. v. l. 41). — d) D5 चैव (for चेन्द्रः). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 प्रतापवान् (for शत°).

41 For D5 cf. v. l. 40. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 विचित्राणि; Da महाश्मा°. — b) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 कांचनानि; B2 D4 साधना°. B Da D4 तरस्विनः. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कवचानि महार्हाणि. — After 41, Ñ V1 B D (except D2) T1 ins.:

346* चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढानि च ।
[B Da1 D4.7 वर्मा°. D3 साधनानि च गा°.]

42 ab) T2 G1.4.5 M शस्त्राणि घोररूपाणि नानारू° (M1 subst. 41d for 42b). — D5 om. 42cd. — c) T2 G1.4.5 M °तीक्ष्णत(G4 M3 °ध)राग्राणि (M1 शितानि तीक्ष्णधाराणि). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सुरोत्तमाः (for सह°).

43 b) M (except M1) °नि सहस्रशः. — After 43ab, Ñ3 (partly illeg.) B3 Da ins.:

347* भूषितानि च अन्यानि ज्वलितान्यपराणि च ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि वज्रछेदीनि सर्वशः ।

— d) K (except K1) Da D1 परस्व°.

44 a) Ñ3 G (except G1) M2.4.5 विमलास्त्री°; T2 M1 विपुला°. — d) D5 गदाश्चैवोग्रद°.

45 a) T2 G4.5 शस्त्रैश्च; G3 तैरस्त्रैर्; M2 तैश्चास्त्रैर्.

46 ab) G2 अनुपं बलवीर्यास्ते तेजसो धृतमानसः (s'loka rhythm!). — c) Ñ3 D5 T2 G6 ins. ते after सुराः. — In Ś1, the rest of this adhy. (along with some portion of the foll. adhy.) is lost on the missing

अनुपमबलवीर्यतेजसो
धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुराश्रितं
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३

सूत उवाच ।

विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८

C. 1. 1443
B. 1. 31. 8
K. 1. 31. 8

---

upper half of a fol. (25a). — [d]) Ko ins. इव after ज्वलन. D3 ज्वलदनलवपुः; D6.7 ज्वलदनलसमि°. After °शिनः, D1.3.6.7 T1 ins. च सर्वे; T2 G6 च.

47 [a]) T G2.3 °मरमुखं; G4–6 °मरवरैः. K2.3 D2.5 सुराः स्थिताः; K4 °श्रितं; Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 सुराः स्थितास्ते; Ñ3 G1 M1.3 समास्थि°; G4.5 सुरैः स्थितैः; G6 सुरैर्वृतं तत्. — [b]) K1 M1 समावृतं. — [c]) K D2 G4.5 विलुलि°; G6 विलिखि°. K3 G1 चांबरे (G1 °रं); Ñ1.2 V1 Dn D1.5–7 G4–6 M1.3 °रांतरं. — [d]) M2.4.5 पवनम°. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °विकाशितं; D3.6.7 T1 °विकासि°; T2 G1 M2.4.5 °भिराचि°; G5 °विराचि°; G6 °विभावि°.

Colophon. Ś1 illegible. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 S आस्तीक; to it Ñ V1 B1.3.5 G2.3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण. K B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K1) D2.5 उत्पातदर्शनं; G1.3 देवसन्नाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 24; Ñ1.2 V1 Dn3 30; B1 29; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*) 5 28; T2 23; G M 13 (G2.3 15; G5 M3 14). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 52.

27

1 In Ś1, 1–13[a] is lost on the missing upper half of a fol. (25a). — K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः; D3 सूत उ°. — [ab]) Ko.2 D5 om. कः. K1 Ñ3 S (except T1) transp. अपराधः and प्रमादः. — [c]) Ko.2.3 B Da वालि° (cf. v. l. 6, 16, 21 etc.).

3 Ś1 missing. — [a]) Ko.2.3 D2 T2 G4.5 वा (for च). Ñ3 S (except T1) कामरूपी; D1 °कारी.

4 Ś1 missing. — Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D2.6.7 सौतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; D3 सौतिः. — [ab]) G1 पुराणानां यो मां. Da °पृच्छसे.

5 Ś1 missing. — [d]) D3 °श्च सुदुर्बलाः.

6 Ś1 missing. — [b]) Ko.1 B1 T1 G3 हि; T2 G4.5 M (except M1) तु (for ह). — [c]) Ko.2 Ñ3 B Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). K1 °ल्याद्या.

7 Ś1 missing. — [a]) T2 च; G (except G2.3) M (except M1) स्व- (for तु). — [c]) B Da D2.5 समुक्षिप्या°. — [d]) G3 °दिति प्रभो. G6 प्रभो.

8 Cf. Suparn. 2. 3. — Ś1 missing. — [a]) D3 अथो दृष्ट्वा ऋ°. D6 S (except T2 M1.3) सर्वान् (for ह्रस्वान्). — [b]) K1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D2.5.6) T1 °वर्ष्मणः; T2 G M ह्रस्वा(T2 M3 सर्वा-; M1 दिव्या)नंगुष्ठमात्रकान्. — [c]) Ko–3 Ñ1.3 V1 B3 D2.5.7 M1 °वर्तिकां; K4 Ñ3 Da Dn D1.4.6 T G6 M3 °वृत्तिकां; D3 G2–5 °वृंतकां. — [d]) K1 G transp. सहितान् and

C. 1.1444
B. 1.31.9
K. 1.31.9

प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ९
तांश्च सर्वान्क्षयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयंकरम् ॥ ११
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ।
मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४

तद्बुद्ध्वा भृशसंत्रस्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं संकल्पो मे चिकीर्षितः ॥१९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ २०

वहतः. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 M1 वहतः सं(M1 स)हतान्प°; Ñ3 वृद्धितां बहवः प°; D5 सहतः व°; D6.7 बहवो वह°.

9 Cf. Suparṇ. 2. 3. — Ś1 missing. — [a]) Ko स्वेषु गात्रेषु; D3.5.6 स्वेषु चांगे°. — [b]) K2–4 D5 तपोरतान्; Ñ3 °न्वितान्. — [c]) G2.3 मंदप(G3 °पा)दान्.

10 Cf. Suparṇ. 2. 4. — Ś1 missing. — [a]) Ñ3 स; G1.4.5 M (except M1) तु; G6 स्म (for च). Ko.2.3 D2 मदाविष्टो. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–7 T G2.3 तान्सर्वान् (D5 °न्दृष्ट्वा) विस्म°. — [c]) K1.2 Ñ V1 B1.3.4 Dn D1.2.4.7 अवहस्याभ्यगा°; K3 °हास्यातया°; B2.5 Da °स्याभ्यया°; D3 अपाहस्याभ्य°; D5 corrupt; D6 G3.5 अपहास्याभ्य°; T1 °हास्याभ्य°; T2 G1.2.4.6 M (except M1) अपहास्या°. — [d]) T2 G1.3.5 M अव(M3.5 °प)मत्य.

11 Ś1 missing. — [a]) Ko G1.6 M5 तु; K4 D5 च; D2 -पि; D6 स (for ऽथ). G4.5 °षवशादेनं. — [b]) G6 M1 भृशं संजात°.

12 Ś1 missing. — [a]) K4 Ñ3 सु(Ñ3 स्व)तपसा; D2.7 स°; D5 स्वपयसा. — [b]) B1–3.4 m.5 m वसुरेतसं; T2 °वेदसि; G1 °वेधसि. — [c]) K (except K4) M1 विप्र.

13 Ś1 resumes with 13[b] (cf. v. l. 1). — [b]) Ś1 K Ñ3 D2.5 M1 °भयंकरः (cf. 11[d]). — [c]) Ñ3 T2 G4–6 M सर्वभूतानां. — [d]) K2 भवत्विति (cf. 14[d]).

14 Cf. Suparṇ. 2. 5. — [a]) G2 स्थैर्ये; G6 वीर्ये. G1 इंद्राश्च ते गुणः सर्वे. — [b]) G6 शौर्ये. K (except K1) B Da D2.4.5 चापि (for चैव). Ś1 K D2.5 महाबलः (for मनो°). — [c]) Ś1 K1 G3 M अस्य; Ñ3 स्यात् (for अद्य). — [d]) Ko Da D5 M5 स (for सं-). K3 संभवेदिति (cf. 13[d]); G3 °भविष्यति; G6 समपद्यताम्.

15 [a]) K (except K1) D2.5.6 T2 G M1.5 तच्छ्रुत्वा (cf. 16[a]). — [b]) Ś1 K1 पुरंदरः (for शत°). — [d]) Ko. 2.3 D1.2.4 शंसित°; Ñ3 तपसंश्रितं (cf. v. l. 1. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.).

16 T1 (hapl.) om. 16[c]–17[a]. — [c]) Ko.2.3 B (except B1) Da वालि° (cf. v. l. 1, 6, 21 etc.) — After 16, D3 G (except G3.6) ins.:

348* काश्यपः ।
केन कामेन चारब्धं भवद्भिर्होमकर्म च ।
याथातथ्येन मे ब्रूत श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
वालखिल्याः ।
अवज्ञाताः सुरेन्द्रेण मूढेनाकृतबुद्धिना ।
ऐश्वर्यमदमत्तेन सदाचारान्निरस्यता ।
तद्विघातार्थमारम्भो विधिवत्तस्य काश्यप ।
[D3 कश्यप उवाच.]

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 16). D4 repeats 17[ab] with v. l. (see below). — [a]) K3 B (B1m as in text) Da D2.4 (second time) अथ ते तं महात्मानं. — After the repetition of 17[ab], D4 reads (for the first time) 22[ab]. — [d]) K3 D2 G2.3 °पूर्वमिदं वचः.

18 Before 18, G2.3 ins. प्रजापतिः. — [c]) Ś1 K1 Ñ V1 D (except Da D4.5) T M3.4 इंद्रार्थे.

19 [c]) Ñ1.2 V1 B (except B1) Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हि न; D2 न च; G2.3 चैव (for च न). M2.4.5 वै (for अयं). — [d]) K2 Ñ1.2 V1 B D T1 M1.3 वै (D5 अपि); T2 G4–6 हि; G2.3 न; M2.4.5 अयं (for मे). T2 G3–6 भवेदिति (G3 °त्तथा).

20 [a]) T2 G4.5 पतत्रीणां भवेच्छ्रेष्ठः. — [b]) B5 M1

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३

C. 1. 1468
B. 1. 31. 33
K. 1. 31. 36

इंद्रोपि. G2.3 °बलवीर्यं°. D5 इंद्रोयं बहुविक्रमः. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 अस्य; T2 चास्य (for चैव). — d) Ko याचितुः; K2.3 °चितुं; D2 °चितः.

21 a) K (except K1) D2 कश्यपेनैवमुक्तास्ते. — b) Ko.3 Ñ3 B Da Dn3 वालि° (cf. v. l. 1, 6, 16 etc.). K D2.5 तपस्विनः. — c) B Da D4.6 G2.3 M1 °संप्रेक्ष्य.

22 Before 22, K1.3 Ñ V1 B D T1 M1 ins. वाल(B Da °लि)खिल्या ऊचुः (Ñ3 D1 °ल्य उवाच). — For D4 cf. v. l. 17. — a) K2 °र्थाय; Dn °र्थेयं; M2 °र्थो यः. — b) D5 कृतोस्माभिः प्र°; M1 कृतः सर्वैः प्र°. — c) Ś1 K1 G1 °र्थः; K2–4 D2 °र्थे.

23 Cf. Suparṇ. 1. 3; 2. 5, 6. — ab) M1 transp. तदिदं and सफलं. Ś1 K1.3 सकलं. Ko एतत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 एव; B तु; Da G1 च (for वै). Ñ3 °दं सगुणं कर्म सफलं प्र°. — c) Ñ V1 B D (except D1) T1 G1.4.5 M5 चैवं (B4 एव च). — d) B4 D4 M1.3 °यो भविष्यति.

24 Before 24, Ś1 (with prefixed श्री) T2 G1.4 M ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.2 सौतिरुं°; K1 श्रीवत्सः; K2 Ñ3 B2–5 Da D5 सूत उ°. — a)=1. 8. 5a; 15. 1a. — d) In Ś1, the portion from यशस्विनी up to खेचरः (1. 28. 5b) is lost on the missing upper half of a fol. (25b).

26 Ś1 missing. — ab) B5 transp. सफलः and भविता. G1 विनतेयं; G2 वितेयं (sic). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 °यस्त्वयेप्सि°; D4 °यस्त्वयं°. G3 भवितेदं तवेप्सितं.

27 Ś1 missing. — a) Ko.2.3 B (except B1) Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). — b) T2 G4.5 M2.4.5 °ल्पतः. G3 M1.3 यथा. — c) D5 M1.3 °भागे; G1 °बाहू. — d) G1 द्वौ (for ते). Ñ V1 B3 Dn D1 T1 त्रैलोक्यपूः; D2.3.6.7 T2 G4–6 M2.4.5 त्रैलोक्य(D2 ते लोक)विश्रुतौ; D4 लोकसुपू° (for ते लो°).

28 Ś1 missing. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G1 M कश्यपः (for मारीचः). K (except K1) D4.5 T2 हि (for ह).

29 a) N (Ś1 missing) G3 M1 एतौ (D3 °ते); G1 एषः; G2 एतत्. — b) N (except D3; Ś1 missing) G2.3 M1 °ख्यतः. — D5 om. 29c–30a; M1 om. 29cd. — c) N (except D3; Ś1 missing; D5 om.) T1 G2.3 °वितौ वीरौ. — a) K Ñ3 B1–3.4m D2 कामवीर्यौ; Ñ1.2 V1 B4.5 Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G2.3 °रूपौ (D3 °पो). N (except D3; Ś1 missing; D5 om.) T1 G2.3 विहंगमौ.

30 Ś1 missing. D5 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) G2.3 °तुमुवाचाथ. — Before 30cd, G1.6 M (except M1) ins. काश्यपः. — c) G5.6 M3–5 °त्सखायौ. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D5 om.) T1 °यौ महावीर्यौ (Dn3 °रौ). — d) B (B1m as in text) Da तौ; D2 वै (for ते).

31 Ś1 missing. — b) G4.5 वै (for ते). — c) M व्यैतु. G2.3 ते व्यैतु श°. G2 संत्रासात् (for संतापस्). — d) D5 त्वमिंद्रो वै.

32 Ś1 missing. — a) D6 °वं तथा. — c) B4 (m as in text).5 D4 विप्रास्ते (B5m दर्पास्ते). — d) Ñ1.2 V1

C. 1. 1469
B. 1. 31. 34
K. 1. 31. 37

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ३४
पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ।
तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृगुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सूत उवाच ।
ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुत्मान्पक्षिराट् तूर्णं संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १
तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।
परस्परं च प्रत्यघ्नन्सर्वप्रहरणान्यपि ॥ २
तत्र चासीदमेयात्मा विद्युदग्निसमप्रभः ।
भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३
स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखैः क्षतः ।
मुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युधि ॥ ४
रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः ।
कृत्वा लोकान्निरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५
तेनावकीर्णा रजसा देवा मोहमुपागमन् ।
न चैनं ददृशुश्छन्ना रजसामृतरक्षिणः ॥ ६
एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ।

B D (except D2) T1 वाग्वज्रा.

33 Ś1 missing. — Before 33, T2 G2 (with prefixed श्री).3.6 M ins. सूतः. — a) Ñ V1 D (except Da D2) T1 तथा.

34 Ś1 missing. — c) G1 अरुणो द्वयोस्तु; M1.5 °णः पदोस्तु. K4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 विकलांगो-रुणस्तत्र. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 भास्करस्य.

35 Ś1 missing. — a) K1 Da M °त्रिणां. Ko Ñ V1 B4.5 D (except Da D2) T1 च (for तु). K2 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except Da D1) T2 G3.6 गरुडं; Nilp as in text. — b) K3 Ñ3 Da °षिच्यते; K4 Ñ1.2 V1 B3 Dn D1-3.6 T1 G2.3 M1 °षिंचत; M5 °भिषिच्यते. — Ñ1 B Da D4 read 35cd after सूत उ° (resp. its v. l.) of the foll. adhy. — c) M2.4 तस्य तत्. G6 transp. कर्म and सु°.

Colophon. Ś1 missing. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 S (except T1) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 D3 G2.3 add सौपर्ण. K (except Ko) B2.4 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D2 ब्राह्मणमाहात्म्यं; K3 G3 गरुडोत्पत्तिः; D5 ब्राह्मणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 marg. *sec. m.* 25; Ñ1.2 V1 Dn3 31; B1 30; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 29; T2 24; G M 14 (G2.3 16; G6 M3 15). — *Śloka no.:* Ñ3 Dn 35.

28

1 In Ś1, 1-5b is missing (cf. v. l. 1. 27. 24). — T2 G5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B1 Dn D1-3.7 सौतिरु°; K1 T1 G1-4.6 M सूतः (G2.3 with prefixed श्री); D6 सौतिः. — After सूत उ°, Ñ1 B Da D4 read the last line of the foregoing adhy. — a) G4.5 ततः; G6 तस्मात् (for तस्मिन्). B3 भृगुश्रे°; T2 ऋषिश्रे°. D3 G (except G3) M5 °ष्ठः. — b) Ko.2 समुत्क्षोभे; K3 B1.3.4 (m as in text) D2.4 Arjp (*"apapāṭha"*) °दिष्टे; D3 T2 M4 °दीर्णः (G2 °दीते); Cd as in text. D3 तथाविधः; T2 G (except G2.3) महाबलः; M2.4.5 महाबले; M3 °बले. — cd) Ñ V1 D (except Da D2.4) T1 गरुडः प°. G2.3.6 °त्मानथ (G6 °पि) संप्राप्तो जवेन विबु°.

2 Ś1 missing. — a) Ko.1.3.4 Ñ3 D2.5 चापि (for चैव). K2 दृष्ट्वा प्रतिबलं चापि. — b) B D (except D2) T1 सुरास्ततः (for सम°). — d) Cf. 1. 26. 29cd. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G1 M1 °णान्युत (Da1 °णः श्रुतः); D5 °णैरपि; G3 °णान्युधि; G6 °णा युधि.

3 Cf. Suparn. 23. 1, 2. — Ś1 missing. — c) K2 भौनामा; Ñ1.2 V1 B D (except Da D1.2) T G1-3 Cd भौमनः. — d) G4.5 सोमः सोमस्य रक्षिता.

4 Ś1 missing. — b) K3 Ñ V1 D (except Da D5) T1 G1 °नखक्षतः; M °तुंडेन विक्षतः. — cd) K1 मुहूर्तं तुमुलं. Ko.2-4 D2.5 कृत्वा सुतुम(D2.5 °मु)लं युद्धं मुहूर्तान्निह°.

5 Ś1 resumes with 5b (cf. v. l. 1. 27. 24). — c) Ś1 देवान् (for लोकान्). M लोकं निरालोकं.

6 a) B D5 T1 G2 °कीर्ण-. — b) G4-6 समा(G6 उपा)विशन्. — c) Ñ1.2 V1 B1.2 Dn D6 T1 G1 चैवं.

7 a) Ś1 K (except K3) Dn3 D1.4.5 स लोड°; S (except T1) सं(M1.3 स)लोल°. — b) Ko.2 B3 D5 त्रिदशालयं; K1 G1.4-6 M °लयान्; T2 G2.3 M3 (before

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२
नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

C. 1. 1488
B. 1. 32. 18
K. 1. 32. 18

---

corr.) °दशालयान्. — °) M °प्रहारेण. Ñ1.2 V1 B2.4 D (except Da D2.5) T1 तु (for च). — ᵈ) T2 G4.5 transp. देवान् and स. G2.3.6 च (for स). Ś1 °वान्विप्रद°. T2 G4–6 M1 विरराद.

8 ᵇ) K2.4 D5 °मनोदयत्; G2.3 °मथाब्रुवन्. — °) Ko.2.4 प्रक्षिप; G2.3 क्षपय. Ś1 B Da D4 एतां; K1 D3 एनां (for इमां). — ᵈ) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेदं; D3.6.7 G2.3.5 °देवं; G1 °दैव.

9 Before 9, B3 ins. सौतिरुः. — ᵃ) K1m शत्रुमथा°; G1 शत्रून्यमर्द°. Ś1 K1 Ñ3 D3–5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 ᵃ) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उच्चैः स (for चोच्चैः). — ᵇ) Ś1 महाघोरतरः. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °घ इवांबरे. — K2 om. 10ᵉᵈᵉᶠ. — °) B3 °युध्यमानः (m as in text).

11 ᵃ) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) M2.4.5 समु°; G2–5 तमुपेत्यांत°. M2.4.5 °क्षं तं. — ᵒᵃ) Ko °धाः शस्त्रैर्नानारूपैर°.

12 ᵃ) G (except G3) M (except M5) पट्टसैः. M1 मुसलैः (for परि°). — °) Ñ V1 B1.3.5 D (except Da D1.2.5) T2 G1.3.5.6 M1 क्षुरग्रैर् (B1m क्षुरास्तैः); B4 T1 G4 °रग्र-; M2–5 °राग्रैर्. K D2.5 चैव; M2–4 वापि. — K3 (? hapl.) om. 12ᵈ–15ᵉ. — ᵈ) M (except M1) प्रासैः (for चक्रैः). B2.3.5 Da D4 चक्रैश्चादि°. Ko.2.4 D2.5 M2.5 °त्यसंनिभैः.

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — ᵃ) G2.3 °विमोक्षैश्च. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तैः; Ñ3 G6 M1.3.5 तु (for च). — °) K2 D4 G2 स (for सु-). Ko.2.4 T1 -तुमलं.

14 K3 om. 14 (cf. v. l. 12). — ᵃ) Ś1 K1.2 विनदन्; Ñ1.2 V1 B1–3.5m Da Dn D1–4.6.7 T G1.4.5 M1 निर्दहन्; Ñ3 विवर्द्धन्; B4 निरुध्यन्; B5 निरुंधन्. B3 T2 G1.4.5 °काशं. D5 नदन्विहन्निवाकाशं; G2.3 विनर्दयन्निवा°; G6 M3 विनिर्दहन्निवा°. — ᵈ) Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 व्यक्षिपत्; T1 पक्षिराट्.

15 K3 om. 15ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 12). — ᵃ) T2 G4.5 तेन क्षि°. G6 °क्षाः सुराः सर्वे. — ᵇ) Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D (except D2.5) T1 दुद्रुवुर्गं°. — °) Ñ3 °प्रहारैश्च; G4 °क्षतां चैव; G6 °हतां चापि. — ᵈ) G4.5 प्रसुस्रुः. B4 मुहुः (m बहु as in text).

16 With 16–7, cf. Suparṇ. 26. 2. — ᵃ) G3 °ध्याः प्रतीचीं गं°. T2 G4.5 M2.4.5 °चीं दिशं सर्वे. — K4 om. 16ᵒᵈ. — °) D5 जग्मुस्ते स°. Ñ1.2 V1 Dn1.n3 रुद्राः. — ᵈ) M1 पतगेन.

17 Cf. v. l. 16. — ᵃ) K1 °चीं चादि°. — ᵇ) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2.5 S (except T1 G1) °त्यौ (G3 °त्या) चोत्त°. — ᵈ) K3.4 B2.3.4m Da D2.5 °मानं. K2 Ñ1.2 V1 B5 D (except Da D2.5) T1 °जसः. K4 °ने महौजसे; Ñ3 T2 G M °मानम(T2 °स्त्व)नेकशः.

18 With 18–9, cf. Suparṇ. 23. 3–5. — ᵃ) B4 °श्वक्रांतेन (m as in text); G3 °श्वक्रंतेन. — ᵇ) Ñ1.2 V1 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचरः); cf. 19ᵇ, and v. l. 18ᵈ. Ś1 वसेन प्रवसेन च (cf. 349* below). — K (K2 marg.) V1 D2.4 ins. after 18ᵃᵇ: Da, after 18:

C. 1. 1469
B. 1. 32. 19
K. 1. 32. 19

उलूकश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिणा ।
प्ररुजेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ १९
तान्पक्षनखतुण्डाग्रैरभिनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले संक्रुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ २०
महावीर्यो महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ।
रेजुरभ्रघनप्रख्या रुधिरौघप्रवर्षिणः ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ २२
आवृण्वानं महाज्वालमर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरम् ।
दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं घोरं वायुसमीरितम् ॥ २३
ततो नवत्या नवतीर्मुखानां
कृत्वा तरस्वी गरुडो महात्मा ।
नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः
सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ २४
ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः
समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ।
ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं
प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

349* बलाकेन च शूरेण घसेन प्रघसेन च ।
D5 om. 18cd. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18cd and 19ab. — c) Ś1 K (K2 marg.) श्वसनेन (K2 orig. ककचें). Ś1 Ñ3 वीरेण. — d) K4 पवनेन; Ñ3 B1m.3 (m as in text) Da G1 पतगें; D1 T1 पत°. — After 18cd, Ñ3 ins.:

350* सुपर्णेन च शूरेण श्वसनेन च पक्षिराट् ।

19 Cf. v. l. 18. — Ś1 K1.4 om. 19ab. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18cd and 19ab. — b) Ko.2 D6 M3.4 निमिं°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 M1.3.5 पक्षिराट्; G1 पत्रिणा (cf. 18b). — c) Ś1 K1 प्रजनेन; Ko.2 प्रजंघें° (cf. K3 D2 below); B D3.4 पुरु°; Da पुर°; D5 प्रविघ्नें°; G2.3.6 वर°; G4 M1 प्ररुचें°. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 संग्रामं; Ñ3 G2.3 M5 संरु(G2 °क्रु)द्धं. K3 D2 प्रज(D2 °जं)घेन समं युद्धं; K4 प्रभंजनेन सं°. — d) Ñ1.2 V1 D T1 पुलिनेन (D2 as in text; D3.4 पुल°; D5 पल°); B (except B4) पुलिं°.

20 a) T2 G4.5 पक्षतुंडाग्रनखैः. — b) D5 G2 अहनत्; G4.5 अभ्यहन्. Ś1 K (except K4) Ñ3 Da D2 °तात्मजः. — c) K2 Ñ3 Da °काल°. G2.3 युगांतेनातिसं°. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) T1 परंतपः (for महा°).

21 a) K2 Ñ2.3 D (except Da D2.4.5) S महाबला (for °वीर्या); cf. 1. 1. 163b. Ñ3 S (except T1) महावीर्याः. — b) G2.3 M बहुशः. — c) M (except M1.5) रेजिरेभ्र°. B4 °भ्रचयप्र°. — G2 om. 21d–23c. — d) G4.5 °विवर्षिं°.

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) Da तान्दृष्ट्वा. — M4 om. 22b–23a. — a) K1 सर्वत्र.

23 D5 om. 23; D7 23cd; G2 23abc; M4 23a. — a) T2 G1 °ज्वालैः. — b) K4 Ñ1 V1 B Da D4 G1 M1 °तो दिशं. — c) G1 M (except M1) दीप्तांशुं. — d) K2 G4.6 M1 घोर-; Ñ1 V1 B1–3.5 Da भीम-; Ñ2 B4 Dn D1.3.4.6 T1 चंड-. G2.3 घोरत्वी(G2 °मी)रं°. — After 23, G (except G3.6) ins.:

351* नभः स्पृशन्तं ज्वालाभिः सर्वभूतभयंकरम् ।

24 Cf. Suparn. 26. 4. — a) Ś1 K Da D1.3.5.7 T1 M1.3 Nilp Cd नवत्यो न°; D2 M4.5 °त्यां न°. G1.2 नवतिं मु°. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °त्वा महात्मा गरुडस्तर(Ñ1.2 V1 Dn D1 °प)स्वी. — After 24b, D5 ins.:

352* मुखं सहस्रं स चकार पक्षी
नदीयुतं वह्निविनाशहेतोः ।
महायुतैस्तैः सबलैर्महात्मा
तमग्निमिद्धं शमयांचकार ॥

— c) Ś1 K1 ततः (for नदीः). G2.3 M1.5 समानीय. T2 G1.4.5 M (except M1.5) समस्तैः. — d) Ś1 K1 D1 G6 स (for सु-). M1.3 m.5 ततः समा°. Ś1 G3 M1.5 जलेन.

25 b) Ñ1.2 V1 B3m.4 G1–3 समावृणोत्; B4m °स्तनोत्; Cd as in text. B1 पक्षर° (m as in text); D5 पक्षिर°. — c) G1 M(except M1.5) स (for प्र-). T2 G5 M2.4 वपुरत्यनल्पं; G2.3 व(G2 स)पुरस्य कल्पं. M1.5 अर्थं (for अल्पं). — d) M1.3 °प्रणाश्य; M3 (*inf. lin.*).5 °प्रणाश्यं.

Colophon om. in Dn1. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 G2 add सौपर्ण. Ś1 K B2.4 D (Dn1 om.) (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D2.5 देवराजपराजयः (K2 om. राज; D5 om. परा); K3 विबुधपराजयः; G1 सोमरक्षनिरासः; M1.3.5 वैनतेययुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 illegible; K3 *sup. lin. sec. m.* 26; Ñ1.2 V1 Dn3 32; B1 31; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 30; T2 25; G M 15 (G2.3 17; G6 M3 16). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1469.

२९

सूत उवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यत्नं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।

C. 1. 1504
B. 1. 33. 10
K. 1. 33. 11

29

1 K1 T2 G1–3 M5 om. सूत उ°. Ś1 T1 G4–6 M1–4 सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B1 Dn D1–3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — [a]) Ś1 K ततो जांबूनदो भू°. — [b]) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D1.2.5) T1 °निकरोज्ज्व°; Ñ3 T2 °कनकोज्ज्व°. Ś1 G (except G6) °ज्वलन्. — [c]) T2 G4.5 जवात्पक्षी; M1.5 महाप°; M2.4 महान्प°. Ś1 K D2.5 विवेश बलवान्पक्षी. — [d]) Ko वातवेगः; B5 T G1 M2.4 वायु°.

2 Cf. Suparn. 25. 3, 4. — [a]) Ñ3 क्षुरधा°. Ko T2 G3 °मयोमयं; Cd as in text.

3 [a]) Ñ3 B4 ज्वलितार्क°. M1.3 (*inf. lin.*).5 सोमं (for घोरं). — [b]) G2 corrupt. G3.6 किंकिणीजालसंवृतं. — [c]) K2 D5 T2 तदा; T1 °था (for तत्). — Ñ3 घोररूपिणमत्यर्थं. — [d]) Ś1 K1 वि° (for सु°). D5 यत्नादेवैस्तु नि°.

4 [a]) Ś1 K1 M5 तत्; G1 तु (for स). — [c]) Ś1 K1 अरा अरेणा°(!); Ñ3 Da D6.7 T अवां(Ñ3 °नं-; T1 °त्रां-; T2 °थां)तरे°; D5 आरांतरे सो°; G2 परिभ्रमन्नभ्य°; G3 चिरंतरे°. — [d]) G1–3 M °क्षिसांगः. K1 G5 च; K4 D5 हि (for ह).

5 K4 reads 5[ab] after 6[ab]. — [a]) D1.3.6.7 T1 G2.3 अंतश्च°. D2 T2 G1.4–6 चैवास्तां; D5 चैवाथ. — [b]) K3 Da1 D3.6.7 T G2 M1.3.5 महाद्युतिः. — [c]) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G2 महावीर्यौ; T2 G1.4–6 M2–4 °कायौ. — [d]) D2 M5 दीर्घ°; G2 °तेजसौ.

6 [a]) Ñ1.2 V1 B Dn D1.3.4.6.7 T1 °घोरौ; Da °वीरौ. — [b]) Ñ1.2 V1 B2.3.5 D (except Da D2.3.5) T1 G2 M5 नित्यं. Ś1 Ko.1 तप(Ś1 °म)स्विनौ. — [c]) B Da अमृत-स्यैवं रक्षार्थं. — [d]) Ś1 K Ñ3 D2.5 ददृशे. B1.3.5 Da D4 ददर्शाथ भुजंगमौ.

7 [a]) B4.5 S (except G2.3 M1.5) संरक्त°; D3.7 संस्तब्ध°; D6 संस्तंभ°. — [d]) Ś1 K (except K4) D2.5 व्रजेत् (for भवेत्). — After 7, D3 G (except G3.6) ins.:

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मजः ।
कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिभोजिनौ ।
इति संचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकरः ।

8 [b]) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °र्णः सहसावृ°; D5 T2 G M °र्णस्तु समा°. — [c]) Ko.2 Ñ3 D5 M1.5 तं चैव; Ñ3m B Da D4 तत्रासौ; G2.3 तौ चैव. Ś1 K1.3.4 अदृष्टपूर्वं (K3.4 °रूपं) तं चैव; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D2 °ष्टपूर्वौ तौ चैव. — [d]) Ś1 K पर्वतं (K4 पतंतं); D2 पन्नगौ. Ś1 K D2 पर्यलोडयत्; Ñ1.2.3m V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 समताड°; Ñ3 समलोल°; D5 च व्यलोड°; G5 परिकाल°; M1 °चाल°; M5 °पाल°.

9 [a]) B (except B5) Da D3.5.6 °रंगं. M (except M3) तयोरंतरमाग(M2.4 °क)म्य. — [b]) B4 °यो महाबलः; G1 M2–4 °यो विहंगमः. — [c]) B1.2.5 Da D4 T M1.5 अच्छि°. K3 D2 सहसा (for तर°). — [d]) K1 °मभ्यापत°; B4 °मभ्यहर° (m as in text).

10 G4 om. 10[a]–11[b]. — [a]) Ñ1.2 V1 B3.4 Dn D1.3.6.7 T1 M3 तत्र; D2 G2 तं तु; D5 तं वै; G1 तस्मात्. — [b]) D6 (hapl.) om. from ततो up to वैनतेयः (12[b]). G (G4 om.) M तदा (for ततो). B4 महाबली; T2 प्रतापवान्. — [c]) K2.4 G1 बलेनैव. — [d]) K1 उत्पाट्यवी°.

11 D6 om. 11; G4 om. 11[ab] (cf. v. l. 10). — [a]) B

C. 1. 1504
B. 1. 33. 10
K. 1. 33. 11

उत्पपात जवेनैव यत्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १०
अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् ।
अगच्छदपरिश्रान्त आदायार्कप्रभां खगः ॥ ११
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥ १४
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणीतां भगवानपि ॥ १५
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् ॥ १६
अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् ।
विहंगमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात् ॥ १७
तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसञ्श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ १८
ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् ।
वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतक्रतो ॥ १९
एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ।

Da T1 च (for एव). — [b]) Śim निर्गतः; Ko धैर्यतः; Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).2.4.5 Da (erroneously) Dn Ds.4.7 T1 Arjp ("*cintya*") निःसृतः; D5 T2 वीर्यतः; G5 वेगतः. Śi K1.2 Da D1 Cd °ह्य (K2 Da1m °ह्या) शुचिर्यतः; K3 D2 °ह्य स्ववीर्यतः (D2 °वान्); K4 °ह्य शुचिव्रतः. — [c]) Ñ1.2 V1 B3–5 D1–4.6.7 T1 G3.5.6 M4 आगच्छं. — [d]) D5 आस्थाय (for °वार्य). Ñ2 Dn D1.3.7 ततः (for खगः).

12 D6 om. up to वैनतेयः (cf. v. l. 10). — [a]) K1.3.4 Ñ V1 B4 Dn D1–3.5 T1 M च (for तु). — [b]) K2.4 B4 समीयिवान्. — [c]) Da1 तेन; Da2 (m as in text) तदा (for तस्य). — [d]) G4.5 तदा (for तेन). Śi (m as in text) Ko °लौक्येन; S (except T1) °तुल्येन.

13 [b]) K2 M5 खेचरः; K3.4 D1.3 °र.

14 Before 14[ed], B3 ins. गरुड उ°. — [c]) Dn D1.3.6.7 S (except M1.5) अमृतः (G3 °तं) (for अमरः). — After 14, K3.4 Ñ V1 B D T1 ins.:

354* एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
[Ñ3 °ष्णुः प्रत्युवाचान्तरिक्षगः.]

15 [a]) Ñ3 D5 G1 परि°; G3 प्रत्या°. Ko B Da तौ तु; T2 चैव. — [c]) K2.3 B2.3 D2.7 T2 G (except G4.5) M1 भवतो. D6 तु; M3 हि (for ऽपि). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 दद्यां. — [d]) Śi (corr. from वृणोति) K1.3.4 (by corr.) Ñ1.2 V1 B D T1 वृणोतु.

16 [a]) M2.3 स (for तं). G2.3 °त्रे भगवान्. K3.4 Ñ V1 D (except Da D5) T1 विष्णुः. — [b]) D4 G2–5 M2–4 गरुडं तं. — [c]) Ko Dn1 चक्रे स; Da चक्रेषु; M1.5 चक्रे तु (for च चक्रे). — [d]) B1.2.5 Da D2.5 G5.6 M2 स्थास्यति; D1 °प्यसि. Śi K D5 च; D3 मां (for तं). — K3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins. after 16: G (except G3.6; all om. line 1), after 357* below:

355* एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
चव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्धन्महाजवः ।
[(L. 2) G1.2.4.5 °द्वाधुमार्गान्मनोजवः.]

After 16, S (except T1) ins.:

356* तथेत्येवाब्रवीत्पक्षी भगवन्तं सनातनम् ।

G (except G3.6) cont.:

357* एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्हरिवाहनः ।

which is followed by line 2 of 355* above.

17 [a]) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 तं व्रजंतं; K2 अभिपत्य; Ñ3 M1.5 अनूत्प°; T2 G4.5 M2–4 अथा(T2 तदा)भ्ये°; G1 अनुक्रम्य; G2.3.6 अभ्युपे°. Ñ1.2 V1 B D T1 खगश्रेष्ठं (D2 as in text; D5 खगं चेन्द्रो); M1.5 खमिंद्रोपि. K2 G4.5 तु (K2 च) खं (for खगं). — [b]) Ko.4 वज्रेणांस(K4 °ग)मता°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °मेंद्रोभ्य°; Ñ3 °णात्मभ्य°; D5 °णागम्य ता°; T2 G4.5 M2–4 °णैवाभ्य°; G1 °णैवासता°; G2.3.6 M1.5 °णांगे न्य(G2 °स्य; G3 °नु)पातयत्. — [cd]) G2.3.6 °गम (G6 °मं) सुराजित्वा ह°. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 हरंतममृतं रोषाद् (B4 रौद्रं) गरुडं पक्षिणां वरं.

18 [a]) K4 °क्रंदन्; D3.6.7 °मामंत्र्य; T2 M °माक्र(T2 °ग)म्य; G1.4.5 °मालोक्य; G6 °माक्रांतः; Cd as in text. G2.3 अनंतरमुवाचेदं.

19 = Suparṇ. 27. 6. — Before 19, B3 ins. गरुड उ°. — D7 (hapl.) om. 19[bc]. — [a]) Ñ V1 D (except Da D2–5) T1 तवैव च (for तव चै°).

20 [a]) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T एतत्; D5 अहं (for एष). Śi Ko.1.3 पक्षं. K2 D2 एकपक्षं (K2m °पत्रं). — [b]) Ko.2.3 D1.2 °स्यांतः. Śi K1 °लक्ष(K1 °क्ष्य)से; Ko.2.3 Ñ3 D2 °लभ्यते (Ñ3 °से); D1 M1.5 °लप्स्यते; G2

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२
बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया । C. 1. 1523 B. 1. 34. 3 K. 1. 34. 4

°पद्यते. — After 20^{ab}, Ko.4 ins.:

358* तस्याग्रखण्डादभवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।
मूले च शत्रुर्नकुलः फणीनां
ते वै त्रयः सर्पविषापहा[:] स्मृताः॥

[^{abc}) = Suparṇ. 28. 1^{bcd}. — ^{d}) Ko तथा च ते जाहक तु जाती.]

— ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 च (for हि). — ^{d}) D5 व्यथा (for रुजा). K1 कथंचन. K2 रुजाता मेस्ति काचन; K4 Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4.6.7 T1 रुजा मेस्तीह(K4 मेंगेस्ति) का°; Ñ3 तत्कृत्यं मे कथं°; T2 G4–6 M2–4 वेदना मेस्ति का°; G1 रुजा मम कथं°; G2.3 M1.5 रुजा हि मम का° (G2.3 किं°). — After 20, Ko.2.3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ।
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
[Before line 1, B3 ins. सौतिरुं.]

After 20, T2 G M (except M1.5) ins.:

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्रं चैकं व्यसर्जयत् ।

21 ^{a}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हृष्टानि; D5 ततस्तं; G2.3 तत्र वै; G6 तत्रैव. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 नाम चक्रुर्गरुत्मतः. — ^{c}) B (except B1.3) Da D4 पर्णम् (for पत्रम्). B5 G5 आलोक्य. D5 सुपर्णं पक्षमा°. — ^{d}) D6 G2.3 भविष्यति. — After 21, T2 G (except G3.6) ins.:

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि ।
[Cf. Suparṇ. 28. 1^{a}. — T2 वृथा (for त्रिधा).]

22 ^{a}) Ñ1.2 V1 B1.2.5 Da2 Dn2.n3 D1.3.6.7 तद्दृष्ट्वा; B3.4 Da1 Dn1 D1.3 T1 तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्). G3 तं (for तत्). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 महदा(B3 Da सुमहा)श्चर्यं (for अद्भुतं चापि). — ^{e}) G1 खगोत्तममिदं.

23 Cf. Suparṇ. 28. 2. — Before 23, K1 Ñ3 D5 ins. इंद्र उ°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 शक्र उ°; D3 T1 शक्रः; T2 G1–3.6 M इंद्रः. — ^{a}) G6 वेदि° (for विज्ञा°). — B5 G5 (hapl.) om. 23^{bc}. — ^{b}) B3.4 D5 M1.5 परममुत्तमं. — ^{c}) K1 Da D2.4 T2 G1.3.4.6 M चानंत्य°; D5 °त्यंत°.

Colophon om. in K3 D2; K2 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 G3 M3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण. Ś1 K1.2 Ñ3 B2.4 Da Dn2 D1.3–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* G1 इंद्रविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko G2.3 18; Ñ1.2 V1 Dn3 33; B1 32; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 31; T 26; G M 16 (G6 M3 17). — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1494.

30

1 G (except G6) ins. before गरुड उ°: M2–4, before 1:

362* इत्येवमुक्तो गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।
[M2–4 read सूतः before 362*.]

M2–4 om. गरुड उ°. Ś1 K1 G1.4.5 सुपर्णः; Ko.2–4 Ñ3 D2.5 सुपर्ण उ°; D3 T G2.6 M1.5 गरुडः. — ^{c}) Ko.2–4 D2.5 G3 च (for तु). — ^{d}) G2.3 °ञ्चानंत(G3 °त्य)मे°.

2 ^{a}) G2.6 एव (for एतत्). — ^{b}) G1–3 M1.5 स्वगुण°; B (B3 marg.) °संभवं. Ñ3 संतोत्मबल°; G4.5 °तो ह्यात्मबलस्तवं. — After 2^{ab}, G (except G3.6) ins.:

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठ सद्यः प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 वापि; K4 चैव. — After 2^{c}, G (except G3.6) ins.:

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं.

C. 1. 1523
B. 1. 34. 3
K. 1. 34. 4

न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३
सपर्वतवनामुर्वीं ससागरवनामिमाम् ।
पक्षनाड्यैकया शक्र त्वां चैवात्रावलम्बिनम् ॥ ४
सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् ।
वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीदं मे महद्बलम् ॥ ५

सूत उवाच ।

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः ।
आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतहितः प्रभुः ॥ ६
प्रतिगृह्यतामिदानीं* मे सख्यमानन्त्यमुत्तमम् ।
न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ।
असांस्ते हि प्रबाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ७

गरुड उवाच ।

किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कस्यैचिदप्यहम् ॥ ८
यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदशेश्वर ॥ ९

शक्र उवाच ।

वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यच्चयोक्तमिहाण्डज ।
यदिच्छसि वरं मत्तस्तद्गृहाण खगोत्तम ॥ १०

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्मरन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ११

---

3 [a]) G1.2 सखे तु. Ś1 K D2.5 मत्वा. G2 त्वां सख्ये; G3 तं संख्या (sic). — [c]) Ś1 ह्यात्मसंस्तवं युक्तं; K (except K1) D2.5 °त्मगुणसं°. — [d]) D3 °व्यमिति तत्वतः.

4 With this and the foll. st., cf. Suparṇ. 28. 3. — [b]) Ko D2 °धरां°; K2.4 °पुरां°; K3 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °जलां°; T2 G1–3.6 M2–4 °नदीं°; M1.5 °नगां° (for °वनां°). D5 तथैव च ससागरां. — [c]) K1 पक्षणा ऐकया; K2 °क्षेनोद्यैक°; K3 Da1 °क्षे ना°. Ñ2.3 (marg. sec. m.) Dn D3.6.7 वहे पक्षेण वै; Ñ3 °क्षयाप्यैक°; D1 वहेभ्यक्षेण च; D2 S °क्षेणैकेन वै (G4.5 वा); D5 पक्षतावैकया; Cd as in text. — [d]) Ś1 त्वा चात्रैवाव°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 त्वामप्यत्रा°. K4 D5 °त्राविलंबिनं.

5 Cf. v. l. 4. — [a]) Ñ1 °ताल्लोकान्; B4 °तांश्चापि; D5 °ताञ्चापि; T2 °तांश्चैव. G2 सर्वान्पितामहान्वापि; G3 सर्वान्सदैवता°. Nilp संपीडितान् (*"apapāṭha"*). — [b]) Ñ1 ह्यर्णवः स्था°. Ñ3 T G (except G1) M1.3.5 °कान्स्थावर-जंग°. Cd as in text. — After 5, Ko.4 ins.:

365* अष्टौ भूमीर्नव दिवस्त्रीन्समुद्रान्शचीपते ।
परः सहस्रान्पर्वतान्वहेयं कामयेथ चेत् ।

= (var.) Suparṇ. 28. 3.

6 Ś1 K1 D5 S (G4.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1–3.7 सौतिरुं; D6 सौतिः. — [a]) Ñ1.3 G6 M5 °त्युक्त्वा; K4 T G1–5 M2.4 त्युक्तः. Ś1 K2.4 T2 G वीरः (K2 G2 °र). — [c]) Ko.4 प्राह. — [d]) Ś1 K1 सर्वदेवहितः (K1 °त-) प्रभुः; Ko.2.4 M1.5 °हितं (K2.4 °त-) प्र°; K3 D2 G6 M2 (*sup. lin.* as in text).3.4 °हिते रतः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–7 T1 °र्वलोकहितः (Da2 T1 °त-; Dn1 °तं) प्र°; G4.5 °भूतप्रभुं प्रभुः. — After 6, K2 Ñ V1 B D T1 ins.:

366* शक्र उवाच ।
एवमेव यथात्थ त्वं सर्वं संभाव्यते त्वयि ।

[K2 Ñ2.3 V1 Dn D1.3–7 om. शक्र उ°. K2 B3 Da Dn2 D4 एतत् (for एव).]

7 [a]) Hypermetric! — Ko (om. मे) प्रतिगृह्यताम् (as in text); Ś1 K1 प्रदेह्येतत् (Ś1 °तम्); K2.4 Ñ3 B1–4 Da D2 T2 G M प्रगृह्य°; K3 प्रतिगृह्यम्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 संगृह्य°; B5 D5 आ(D5 अ)गृह्य°. — [b]) Ñ1.2 V1 B3m.4 D (except Da D2.5) T1 सख्यमत्यंतमु°. — With the foll. two lines, cf. Suparṇ. 28. 4. — [c]) K1.3.4 Ñ V1 B D (except D2) T1 यदि (for तव). — D5 om. 7[ef]. — [e]) Ś1 K1 °स्ते विप्रबा°; Ko °स्ते प्रतिषे°; K2.4 D2 °स्ते प्रति°; K3 °स्मात्ते प्रति°; B3 °स्तेषु प्र°; T2 अस्माकं तु प्र°; G4 °स्ते नु प्र°; G5 °स्तेभिप्र°; G6 °स्तेभि च बंधे°. — [f]) Ñ1 B1–3 Da येषां. Ś1 K3 Ñ3 G1 °निदं.

8 T1 om. गरुड उ°. Ś1 K1.3 (with prefixed श्री) D3.6 T2 G M गरुडः. — [b]) G2 °मो निर्यात्यते. — [c]) Ñ3 त्वथादातुं; D3 T2 G (except G2.3) समापातुं; M1.5 त्वया दत्तं; M2–4 सखे पातुं. — [d]) T2 G1.4.5 M कस्यचिं.

9 [a]) Ñ3 B Da D5 यत्रेदं. K3 यत्र सोमं स°. — [b]) D5 रक्षिष्येयं°. G1 M2–4 °हं शुभं. — [c]) Ñ3 Dn1 G4.5 तमां°; G6 समां°. — [d]) T2 G1.4.5 व्रजस्व; G6 व्रजेथाः (for हरे°). Ñ V1 B3.4 D (except Da D2.3) T1 G1.3.4.6 त्रिदिवेश्वर.

10 T2 om. शक्र उ°. — K3 श्रीशक्र उ°; Ś1 K1 T1 G M1.5 शक्रः; M2–4 इंद्रः. — [a]) D3.6.7 संतुष्टः; G4–6 M2–4 तुष्टोस्मि. — [c]) Ś1 K1 Ñ3 M1 यदी°; Ko.2–4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D4) T1 G3.4.6 M2–5 यमिं°. — [d]) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) T1 G2.4–6

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

C. 1. 1342
B. 1. 34. 23
K. 1. 34. 27

M3 तं; T2 G3 सं-; M2.4 त्वं (for तद्). K1.3 खगेश्वर.

11 Ś1 K1 S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1-3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — [a]) G5.6 M1.5 °त्युक्तं. G2.3 °चेंद्रं. — [b]) K2 (before corr.) D5 T2 G6 चैवोपाधिं°; G1.4.5 वैरोप°; G3 वचोपाधिं°. Cd mentions उपधिकृतं. G3 स्मृत्वोवाचोप°. — [d]) Ś1 K1 B5 Nilp दास्यं; G1.2 °स्ये.

12 Cf. Suparn. 30. 5. — Before 12, Ñ1 S (except T1) ins. गरुड उ°. — [b]) D2 इति तेर्थितं; D3.6.7 च तेर्थितं; T2 G M1.5 यथेप्सितं; M2-4 त्वदर्थितं. — [c]) M2.4 उरगाः श°. — [d]) A few MSS. भक्षा. B Da D5 महाविषाः.

13 Before 13, B3 T G (except G5) M1 ins. सूतः. — [a]) Ś1 °नुगच्छंतं; K (except K1) तु गच्छंतं; T2 G1 M2-4 °न्वगाच्छकः. — [b]) D3 तथा; G M1.5 शक्रो (G1 तदा). K4 भगवान्त्रिदशेश्वरः. — Ś1 Ko (om. lines 1, 2).1.2 (om. line 3).3 (om. lines 1, 2) Ñ2 V1 D (except Da) T1 ins. after 13[ab]: Ñ1, after 13:

367* देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् ।
स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै ।
इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

[(L. 2) Ñ1.2 V1 Dn (except Dn3) °दत्तं चार्थं. Ś1 K1.2 यदुक्तं.]

— [d]) K3 °न्वभाषत; K4 °नुभाषत; D3 °नुभाषितं; D4 °न्वगच्छत.

14 [b]) T2 G (except G1.3) °रंतिके. — After 14[ab], G (except G3.6) ins.:

368* विनयावनतो भूत्वा वचनं चेदमब्रवीत् ।
गरुडः ।
इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।
प्रशाधि किमतो मातः करिष्यामि शुभव्रते ।
विनता ।
परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।
अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

— After 368*, G2 ins. 371* (cf. v. l. 18). — [cd]) G4-6 transp. सर्पान् and सर्वान्. B1.2 (both marg. as in text).3m D1-4.7 T1 °ष्टवान्; B3 °हर्षवान्; G4.5 °हर्ष°; Cd °प्रकृष्टवान्.

15 With this and the foll. st., cf. Suparn. 29. 1, 4. — Before 15, K4 ins. गरुड उ°; B3 सुपर्ण उ°; G1.6 गरुडः. — [b]) B4 D3 T1 निक्षिप्या°; B5 T2 G M °क्षिपा°; Da निःक्षिप्या°. K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for वः). — [c]) Ś1 K1 °युक्ताश्च; K4 °संपन्नाः. — [d]) Ñ3 °त सत्तमाः. — After 15, Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 ins.:

369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v. l. 15. — [a]) M1.5 °व मे माता. — [b]) M2-4 वोस्तु. M1.5 वै (for मे). — [c]) T2 °तामत्र; G2.3 °ता मात्रा. — [d]) B4 त्वमोघं (m as in text); T2 G2.3 तथा मे; M2.3 (m as in text) वचनं (for वचो मे).

17 Before 17, M2-4 ins. सूतः. — [b]) M3 transp. प्रत्यु° and तं. B1.2 °थेति च. — [c]) Ko.3.4 D2 G1 M °मादाय.

18 [b]) M1.5 पुनः (for तदा). — [d]) G3 M1.5 हृष्टाश्च (for प्रहृ°). T कृतकौतुकमंगलाः. — After 18, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins.:

370* यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।
[K2.4 B D4.5 यतस्तद्°; Da यच्छतस्तद्° (sic).]

G1.4.5 ins. after 18: G2, after 368*:

371* परस्परकृतद्वेषाः सोमप्राशनकर्मणि ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्रवन् ।

19 [a]) Ś1 K1 T2 G1 °ज्ञायाहृतं. Ś1 मंदाः (for सर्पाः). — [b]) G3 शक्रमाया°. B5 °हृतं (m as in text). K4 Da T1 M1.3.5 यत्; T2 G3-5 तं (for तत्). — [c]) Ś1 *sup. lin.* रसत्यं. — [d]) D5 सर्पाः (for दर्भान्). Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 G1 तान् (for ते).

20 [a]) Ñ V1 B Da Dn D1.4-7 द्विधा कृ°. Ś1 K1

C. 1. 1542
B. 1. 34. 23
K. 1. 34. 27

ततो द्वैधीकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ।
अभवंश्चामृतस्पर्शाद्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ २०
ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा-
न्विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।
भुजंगभक्षः परमार्चितः खगै-
रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २१
इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा
पठेत वा द्विजजनमुख्यसंसदि ।
असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभा-
ङ्महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

शौनक उवाच ।
भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १
वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा ।
नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ २
पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३
सूत उवाच ।
बहुत्वान्नामधेयानि भुजगानां तपोधन ।
न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ॥ ४
शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।
ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५

Ñ1.2 V1 B Da1 Dn2 D5 G4 जिह्वाः. D3 ततो भवद्द्विधा जिह्वा. — c) K1.2 Da D1.2.7 G1.2 M2.5 °स्पर्शाः; K3 °तस्यांशाः; G3 °मृतास्वादात्. — d) K1 कुशाः (for दूर्भाः). Ś1 K (except K3) Da D2 G5 (*sup. lin.*) तेन; Ñ3 G1 ते च; D3.6.7 तेपि; D5 ते तु. — After 20, K2.4 Ñ V1 B D ins.:

372* एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना ।

After 20, G (except G3.6) ins.:

373* नागाश्च वञ्चिता भूत्वा विसृज्य विनतां तदा ।
विषादमगमंस्तीव्रं गरुडस्य बलात्प्रभो ।

21 a) Ko.2.3 Da °मः प्रहृ°; Ñ V1 B (except B3) Dn D1.4.5.7 T2 G2–5 M1.3.5 °प्रहर्षवान्; D3.6 °मं प्रहर्षं; G6 °मः प्रहर्षात्. — b) T2 °त्रा सहितः स का°. D6.7 देव- (for तत्र). — c) K1 G2.5 M1.5 °पक्षः. G2 खगः. — d) D4 अक्षीणकी°.

22 D3 om. 22. — b) K3 पठेत्तथा द्वि°. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D3 om.) G5 द्विजगणमु°. — d) D6.7 खग° (for पतग°). — After 22, Ko.4 ins. two st. (*phalas'ruti*) given in App. I (No. 17).

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V1 B1–3.5 Dn D1 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B5 G1.3–5 add सौपर्ण. B1–4 Da D5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K2 सुपर्णचरितं; B4 Da अमृताहरणं; G1 दास्यनिष्क्रयः; M1.3.5 विनतादास्यविमोचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 27; Ñ1.2 V1 Dn3 34; B1 33; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 32; G M 17 (G2.3 19; G3 M3 18). — Ś1 Ko.1.3.4 Ñ3 Dn D1–4.6.7 G1 M2 add (some before and some after the adhy. no.) सौपर्णं (Ko.3 सुपर्णचरितं) समाप्तं. — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1520.

31

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच.

2 a) Ko °रदानं च. B1.2 भर्त्राथ; B5 D5 °तुश्च; G2.3 M1.5 अभवत्. — b) D3.5 T2 G1.4.5 तदा; G2.3 तयोः; M1.5 यथा. — d) D2 पत्रिणोर्; D5 पुत्रयोर्.

3 a) Ś1 K1 G1 च (for तु). — Ś1 K1 (hapl.) om. 3bc. — b) K4 मम कीर्तय; D1 कीर्तयिष्यसि. — c) S (except T1 G1) तु (for अपि). — d) K1 G1 °च्छाम ते; G4.5 °च्छामि ते.

4 Ś1 K1 S (G1 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B1 D (except D3 D5) सौतिरु°. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां; the rest vary at random between भुजगानां and भुजं°.

5 a) T2 G2–6 M1.5 शेषस्तु प्रथमो जा°. — b) G4.5 M (except M2) °नंतरः. — c) G2 °कस्तु. — d) Ś1 K1 D3 S (except T) कार्को°.

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ठ्यूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्मावितिं श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1. 1557
B. 1. 35. 12
K. 1. 35. 12

6 [a]) K4 Dn D1.3.6.7 G (except G4.6) कालीं°. — [b]) D5 पूरणस्तु तथैव च. — M5 om. 6[c]. — [c]) Ś1 K1 षंजवकः(!); Ko.2–4 G3 M1 पं(K2 प्यं)ज°; Ñ3 पं(पिं *sup. lin. sec. m.*)जरगः; D5 पिंगर°; G1 °रिकः; G5 °रगः; G6 पंचशिराः. — [d]) Ś1 K1 ऐला(K1 °ल)प°; B4 (m as in text) तुला°; T2 G2.3 °पुत्रो.

7 [a]) Ñ3 नीलानलौ; D2 मीन°; T1 °निलौ. — [b]) G4.5 कलापि° (G5 °पी°); M1.2 (before corr.).5 °शकलौ. — [c]) Ś1 K1 आर्यकश्चैत्र°; Ko.2 °श्चानु°; K3 °श्चार्त°; K4 °श्चेंद्र°; Ñ1.2 V1 B D T1 °श्चोग्र°; Ñ3 °श्चाद्र°; M2–4 °श्चांद्र°; G4 °श्चार्द्र°; G5.6 °श्चार्द्र°; M1.3 (*inf. lin.*).5 °श्चाद्रवश्चैव. T2 G1–3 सूर्यकश्च(G1 °श्चां)द्रक°. — [d]) Ñ1.2 V1 B D T1 नागः कलशपो°; G1 M2–4 नागौ वै शालपोतकौ; G4–6 °श्च हलपो°; M1.5 °श्च लशपो°.

8 [a]) Hypermetric! Ś1 सोममुखो; Ko.3.4 B2 Dn D1.3.4.6.7 T1 सु(B2 शु)नामु°; K1 सुमुनामु°; K2 सुतामु°; Ñ1.2 V1 सुमनाख्यो; B2m सुरामु°; B4 खवामु°; Da1 मनोमु°; G2 सुश्नोमु°; M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 सुमारो वै. T2 G1.4–6 सुमुखो दुर्मुखश्चैव (cf. 375*). — [b]) Ś1 °पिंडिकः; D5 °पीडिकौ. T2 G4–6 विमुखोसि(T2 °धि-; G4 °डि)मुखस्तथा (cf. 375*). — [c]) K1 D4 कोटरकः; Ñ1.2 V1 Dn3 G क(G1 का)कोंट°; Da1 कैटन°; Dn1.n2 D1.3.6.7 करोट°; D5 कोरंट°; T1 कनेट°; M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 °नगः. Ñ3 आप्तकः कोरकश्चैव; T2 G4–6 विमलः पिंडकः क्षुपः (T2 क्षांतः; G6 चैव); G2.3 आप्तः (G3 °स्ति)कोपरतश्चैव. — [d]) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–6 T1 वालि(B3 °न)शिखः; D7 वालिखितः; T2 वारिजितः; G4.5 विलिखितः. — G6 repeats 8[cd] as: आप्तकोटरश्चैव शंखपालशिखिस्तथा.

9 G4 om. 9[ab]. — [a]) Ś1 निष्पूरको; Ko °र्व्यूर°; K1.3.4 °ष्टूर°; K2 °ष्कूर°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °ष्टान°; Ñ3 B Da1 D2 T2 G5.6 M1.5 °ष्टुरि°; Da2 भिष्टरि°; D5 °ष्कुरि°; G2 °ष्टाधि°; G3 °ष्माति°; M3 °नगो. K4 हेमगुह्यो; Da D2 °गुडो; T2 G5 पोत°; G2 °गुणो; M1.5 मल्गु°. — [b]) K (except K1) नाहुषः; B3m Da लघुषः. — M2.4 om. 9[c]–11[d]. — [c]) G2.3 बाहु°. Ś1 Da2 हस्तिपादः; K (except K1) Da1 °मुखः; T2 °कर्णः; G2 °पको; G3.6 °बको. — [d]) Ñ3 मुद्गल°; B1 D4 मुकुर°.

10 M2.4 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) K2 कंबराश्व°. — [b]) Ś1 K2.4 Da1 D3 M3.5 कालि°; D6 °यनः; G1 कालिंककुः; G4.5 कालिंगकः; G6 °लिकटः. — After 10[ab], D1 reads 12. — [c]) K3 वर्तसं°; G1.4 वृत्रः (G1 °त्तः) संवर्तकः. B2 D1 G2.3.6 M1.3.5 °संवृत्तकौ (M3 °गौ). M1.5 द्वौ च (for नागौ). — [d]) Da D2.3.6.7 द्वौ पद्मा(D6 मन्ना)विति विश्रुतौ.

11 G1 M2.4 om. 11 (cf. v. l. 9). — [a]) K4 B1–3 Da G (except G3; G1 om.) शंखणकः; Ñ1.2 V1 Dn D3.6.7 T1 °मुखः; Ñ3 B4.5 M3 °नखः; D1 °शिराः; D2 °गणः. — [b]) Ś1 च स्फांड°; Ko Ñ3 च स्पंड°; K1 च फंड°; K2.3 च खंड°; K4 Ñ1.2 V1 B D T1 कूष्मां(*or* °ष्मां)डको°; T2 G4.5 चंड(T2 °द्र)प्रकोपनः; G2.3 M3 चाप्य(M3 °ष्य)जको वरः; G6 गंधवृकोदनः; M1.5 चाप्यजकेश्वरः. — [c]) Ñ1.2 V1 B D T G4–6 तथा(G6 °दा) नागो. — [d]) Da पिंजर°; G2.3 पांडुर°; G6 पिंडीर°; M1.3.5 पिंडर°. — After 11, Ś1 marg. ins.:

374* विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः ।
सुपर्णस्तूभयप्रीत्या हरेरप्युपरि स्थितः ।

12 For D1 cf. v. l. 10. — [a]) G1 पद्मदंष्ट्रः. K2.4 Da1 °वीरपुष्पदंष्ट्रौ. — [b]) Ś1 K Ñ3 शै(K2 न-; K4 श)लको बिल्व(K3 विधि)पांडु(Ś1 °मंड)कः; Ñ1 वनुको बिलपांडुरः; Ñ2 V1 B D T बि(B2.3.4m Da बै)ल्वको बिल्वपांडु(*or* °ड)रः(D2 वैलुको बिल्वपांडुरः; D5 बेलुको बिलुपांडुरः); G1 M2–4 °को बहुपांडरः; G2.3 नशको बि°; G4–6 वेल्लको बि°; M1.5 बलको बि°. — [c]) MSS. vary at random between मूष° and मूषि°; D4 सूच्याननः. — [d]) Ko–2 हरिद्रुकः; G3 °रींदुकः; M (except M1.5) °द्रुमः. — After 12, M2.4 read 15[ab]. For G1 cf. v. l. 15.

C. 1. 1558
B. 1. 35. 13
K. 1. 35. 13

अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ १३
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् ।
हस्तिभद्रः पिठरको मुखरः कोणवासनः ॥ १४
कुञ्जरः कुररश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।
कर्कराकर्करौ चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १५

एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ १६
एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ।
असंख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि द्विजोत्तम ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव संख्यातुं भुजगानां तपोधन ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

13 [a]) Hypermetric! Śi1 transp. अप° and ज्योतिकः. M2-4 अपारतः. Ko.4 ज्योतिष(K4 °षि)कः; D1 अंतिकस्य; D2 ज्योतिषश्च; M2-4 द्रौ(M3 द्यौ)तिकश्च. G2.3.6 M1.3 (*inf. lin.*).5 अपानमित्रो ज्योतीकः. — [b]) T2 transp. पन्न° and श्रीवहः. G6 शिवगः; M1 श्रीवगः. — [d]) K पुष्पकः; Ñ3 मस्करः. Ko कल्पकः; K2-4 शिल्प(K4 °लिप)कः. Ñ1.2 V1 B D T1 शंखपिंडश्च (D5 °क)वीर्यवान् (cf. 14[b]).

14 D7 om. 14[ab]. — [a]) Śi1 K1 विराटश्च; K2.3 G1 विरज°; Ñ3 G4-6 विराज°. B1 Da चर्मवासाः (for च सुबाहुः). — [b]) Cf. v. l. 13[d]. T2 रालिपिं°; G2-5 शल°; M1.5 बल°. — [c]) Śi1 हस्तिरुद्रः पिटिरकः; K1 °रुद्रः पठि°; K4 हस्तीरजः पीठ°; Ñ1.2 V1 Dn T1 °पिंडः पि°; Ñ3 G6 °द्रः पी°; B1-3.5 Da D2.4 °कर्णः पि°; B4 °कर्णः पिठकर्णः (m as in text); D1 °स्तीकर्णः पिड°; D3 °कर्णः पीठकरः; D5 हस्तिकः पिंडरकः; D6.7 °कर्णः पीठ°; G2 °स्तभेदः पित्तकश्च; G3 °स्तभेदः पीतर°; G4.5 °द्रः पीठनखः; M1-4 °द्रः पीठ° (M1 पीव°); M5 हस्तिबभ्रुर्विवर°. — [a]) Ñ1.2 V1 B D सुमुखः (for मुखरः). Śi1 K कोणवाहनः (Ko °कः); Ñ1.2 V1 B2.3 Dn D1.3.4.6.7 कौणपा(B2.3 °वा)शनः; B4.5 कौण(B5 °ल)वाहकः (B5 °नः); D5 कोतबांसनः; S को(M3 कौ)ण(M1.5 °ण्)नासि(M2 °पि-; M4 °वि)कः.

15 For M2.4 cf. v. l. 12. — [a]) K1 कुडरः; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कुठ(D1 °ठा)रः; B4 कुरजः (for कुञ्जरः). Śi1 K1.2 कुरवः; Ko कुरु°; K4 कुहकः; Ñ1.2 V1 B4 Dn D1.3.6.7 T1 G2.4.5 कुंज°; B1-3.5 D2.4.5 कुठ°; Da कुच°; G1 खुर°; G6 तुरगः (for कुररः). — [b]) T G (except G1.6) प्रहारकः (for प्रभा°). — G1 reads 15[cd] and 15[cd] after 12, and between the two (former) lines ins.:

375* सुमुखो विमुखश्चैव विमुखोऽसिमुखस्तथा ।

(cf. v. l. 8[ab]). — [c]) Ko.2.3 °दाख्यश्च; D5 °दाक्षि°. — [d]) Śi1 K1 °हेल्लकः; Ko °क्षल्ल°; K2.3 °भिल्ल°; K4 °भल्ल°; Ñ3 तिहिरिर्हरिकः; D1 °रहेलि°; D2 °लिहं°; D5 °रिहाणिकः; T1 °हाविं°; T2 G4.5 °हेलिलः; G1 °लिहेरि°; G2.3.6 °हेरिलः; M1 °लिखः; M2.4 °हेरिकः; M3 °लिपः; M5 °लिवः. — After 15[cd], Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

376* कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः ।

[K4 B1-3.4 m Da D1.2.4 तथा (for महा-).]

— [e]) K2 °राबर्कं°; K3 °चर्कं°; D2 कर्णराककरौ; G2.3 कर्कण; कर्कंकः. Ñ1.2 V1 B D T1 नागौ (for चोभौ). — [f]) D5 कृशो°; M2.4 कुंदो°.

16 [a]) Śi1 K1 नात्र; Ko.2.4 Ñ3 B4 T2 G4.6 तु न; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) नानु-; T1 त्वनु-; G5 न तु (for न प्र-).

17 [a]) K2 तेषां वै (for एतेषां). B2.3 Da D2 तु (for च). — [b]) Ko अपि (for च). — [c]) Da असंख्यायें°; Dn1.ns D1.3.6.7 °ख्य इ°; D4 T1 °ख्यमि°. Śi1 K (except K4) °ति मन्वानो; असंख्येयान्विदित्वा; G (except G3.6) °ति मत्वाहं; M2.4 °यमिति त्वाहं. — [d]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G1 °मि तपोधन.

18 [a]) Śi1 K1 °नि हि; K3 °नां च; K4 Da1 T1 °नि ह; D5 °नी हि; T2 G M °नि च. — [b]) G4.5 प्रसूतानि (for प्रयु°). Ñ3 G4.5 अयुता°; M1.5 अंबुदा°. — [c]) K2.4 B5 D2 असंख्यान्ये(K4 D2 °ने)व. — [d]) A few MSS. भुजं°. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां. G1 द्विजोत्तम.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Śi1 K1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko पन्नगानां नामानुकथनं; Ñ1.2 V1 G1 सर्प(G1 नाग)नामकथनं; G3 नागनामकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 28; Ñ1.2 V1 Dn3 35; B1 34; B2 D3.4m 33; G M 18 (G2.3 20; G6 M3 19). — *Śloka no.:* Ñ3 Dn 19.

३२

शौनक उवाच ।
जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।
तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमास्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७

शेष उवाच ।
सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C. 1. 1578
B. 1. 30. 10
K. 1. 30. 10

32

1 Śi1 Ki1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — a) Śi1 जात्या वै; Ki1 °त्यैव; Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.5) T1 आख्याताः; T2 G M एते वै. D5 ते तु (for तात). — c) Śi1 Ki1 G4.5 तं त्वनुविं°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.3.4.6.7 तं तेभिविं°; Ñ3 B1.2.4.5 Da D5 T1 तं त्वभिविं°; D2 त्वेतं त्वभिं°; T2 तदभिविं°. G1–3.6 M2.4 शापतत्व(G3 °र्कं)मभि(G3.6 °वि)ज्ञाय. — d) Śi1m परमुत्तरमनुत्तरं (sic). Ñ1.2 V1 B D °वंतः किमुत्तरं. — After 1, Ko.4 Da1 ins. a passage of three lines given in App. I (No. 18).

2 Śi1 Ki1 S (Ki G3 with prefixed श्री) सूतः; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 सौतिरुं. — a) D5 शेषस्तु; M2.4.5 शेषां तु (sic). Ki1 बलवान् (for भग°). — b) Ñ1.2 V1 B D transp. त्यक्त्वा and कद्रूं. G3 त्वेको कद्रूं. G1.4–6 कद्रूसुतानपि. — c) Ñ1 आगच्छत्; Ñ3 G1 °स्थाय; D5 °तेपे. Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 उग्रं तपः समातस्थे. — d) G (except G4.5) M °क्षो जितेंद्रियः.

3 a) Śi1 Ki1 G3 आस्थाय. — b) Ñ3 S (except T1) तपोधनः. — c) Śi1 K दशार्णे पुं°.

4 a) Ñ3 G1 रम्ये°; D3.6.7 सर्वे° (for पुण्ये°). — b) Cf. 1. 1. 10d. — c) Śi1 (by corr.) Ñ V1 B Da D2.5 T G M1.5 °शीलो. — d) K2 Ñ3 नियतेंद्रियः. — After 4, K4 ins. 1. 41. 3ab (cf. 250*); while G (except G3.6) ins.:

377* शीतवातातपसहः परित्यक्तप्रियाप्रियः ।
धर्मे मनः समाधाय स्नाने त्रिषवणे तथा ।

5 b) K2 G3.6 ददर्श च; G2 ददृशे च (for तं द°). — G6 om. 5c–6b. — c) Hypermetric! Ko.2.4 चि-; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 सं-; Ñ3 G3 प्र-; G2 तं (for परि-). — d) Śi1 Ki1 T2 G1.4.5 M (except M1.5) प्रभुः; Ñ1.2 V1 B D T1 मुनिं. Ñ3 जटामकुटधारिणं.

6 G6 om. 6ab (cf. v. l. 5). — a) M2.4.5 °धृतिः. — Before 6cd, K4 D4.5 ins. ब्रह्मोवाच; G2.3.6 M (except M2) ब्रह्मा. — c) M1.5 °दं क्रियते.

7 a) Śi1 Ki1.3.4 Ñ V1 B2–4 D (except D2.5) T1 यस्ते. Śi1 Ki1.4 स्थितः. Ñ1.2 V1 D T1 व्यवस्थितः (D2.5 °तं); B as in D2.5; T2 G M चिकीर्षिं° (G2 चिरास्थि°; G3 corrupt).

8 K3 श्रीशेष उ°. Śi1 Ki D6 S om. उवाच. — a) Śi1 K T G4.5 M3 ते; Ñ3 M1.5 -पि (for हि). — b) Ñ3 प्रायशो (for आ°).

9 c) Ñ1.2 V1 B D (except D1) तप आ(D3 तपसा)तिष्ठं. — d) Śi1 Ki1 Da1 G1.4 M (except M1.5) नैनान्.

10 a) Ko (? hapl.) om. from सततं up to द्विषन्ति (11a). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.7 T1 ससुतां (for सतं°). — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4.7 T1 सततं विनतां; M5 सततं ससुतं. D3 G6 M3 transp. विन° and ससु°. — d) K3 प्रतापवान्; Ñ1.2 V1 B D T1 अंतरिक्षगः (for पिता°).

11 Ko om. up to द्विषन्ति (cf. v. l. 10). — a) M1

C. 1. 1573
B. 1. 36. 10
K. 1, 36. 10

असाकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ १०
तं च द्विषन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहाबलः ।
वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ११
सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह संगमः ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३
कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजंगम ।
भ्रातॄणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ १४
वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ १५
दिष्ट्या च बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।
अतो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ॥ १६

शेष उवाच ।

एष एव वरो मेऽद्य काङ्क्षितः प्रपितामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर ॥ १७

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन प्रशमेन च ।
त्वया त्विदं वचः कार्यं मन्नियोगात्प्रजाहितम् ॥१८
इमां महीं शैलवनोपपन्नां
ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चलितां यथाव-
त्संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात् ॥ १९

शेष उवाच ।

यथाह देवो वरदः प्रजापति-

---

transp. च and द्विषन्ति. Ñ1.2 V1 B D T1 सततं (for ते°). G2.3 तं सर्वभूतलेत्यर्थं. — [b]) T2 G4.5 अयं (for अपि). Ñ1.2 V1 B D T1 बलवत्तरः (for सुम°). — [c]) B Da D2.4.5 G1 च; G4-6 स्व- (for स). — [d]) Here and below S (generally) काश्यप-. Ñ2 V1 B Da D5 पितामह (for महा°).

12 [b]) K1 Ñ3 त्यक्ष्यामि. — [c]) Ś1 K वा (for मे). — [a]) G2.3.6 M1.3.5 transp. न and तैः. Ś1 K1 तैः स्यात् सह (K1 मम) न सं°. — After 12, Ñ V1 B D T1 ins.:

378* तमेवंवादिनं शेषं पितामह उवाच ह ।

[Before this line, B3 D4 ins. सूत उ°; Dn3 सौतिरु°.]

13 Ñ2 V1 Dn1. n2 D2.6.7 G3 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) G1.2.5.6 M1.5 ब्रह्मा; Ko.2-4 पितामह उ°; K1 T2 G4 M2-4 पितामहः. — [c]) B4 °श्वास्या°; G2.3 M1.5 °श्चैवा°.

14 [c]) K2 D3 चैव; G4.5 एव (for तव). — [d]) D3 G4.5 M1.5 सुवृत्तानां विमोक्षणं. — D3 S ins. after 14: D4, marg. after 15[ab]:

379* शापात्तस्मान्महाघोरादुक्तान्मात्रा महाबल ।

[Before this line, D4 (marg.) T G1 repeat 14[cd], reading सुवृत्तानां विमोक्षणं for the second half (cf. v. l. 14[cd]). — D3 T2 G2-5 M (except M1.5) °घोरान्मुक्तात्मा त्वं; G1 °बाहो विविक्तस्त्वं.]

15 [a]) B3 D4 °ष्व वरमस्मत्तः. — [b]) K (except K1) T1 यस्ते; D7 T2 यन्ते. K2-4 -भिकांक्षितः; M (except M1.5) विव°. — [c]) K (except K1) Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 दास्यामि. K (except K1) G3.6 इह (for हि). T2 G4.5 M (except M1.5) °मि ते वरं त्वद्य. D2 corrupt.

16 [ab]) Ñ1.2 V1 B D T1 transp. च and बुद्धिः, as also धर्मे and ते. G1 बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा वरिष्ठा प°. — After 16[ab], G1 repeats 14[cd], reading the second half as in D3 G4.5 M1.5 (cf. v. l. 14). — [c]) Ñ1.2 V1 B D T1 भूयो (for अतो). Ś1 K1 T2 G2.3 transp. ते and बुद्धिः. — [d]) Ñ3 B4.5 D1.5 M5 सुस्थिता.

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — B5 (? hapl.) om. 17. — [ab]) Ñ1.2 V1 B (B5 om.) D T1 देव (for मेऽद्य), and मे (for प्र-). — [d]) T2 ज्ञाने तपसि च प्रभो.

18 Ko.2.3 (with prefixed श्री).4 Ñ3 पितामह उ°; K1 M2.4 पितामहः; Ś1 T G M1.3.5 ब्रह्मा. — D5 om. 18. — [b]) D2 अनेन; T1 धर्मे° (for दमे°). Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.4.6.7 च (for प्र-). Ś1 (by corr.) B2m Da Cd Nilp प्रश्रयेन; M1.5 प्रमदेन.

19 M5 om. 19, 20. — [a]) Ś1 शेष वनो°; G4.5 °वरोप°. — [b]) Ko.4 आकर°; K2 G1 सागर°; T2 G4-6 सनगर°. Ñ (Ñ3 *inf. lin.*) V1 B D (for D5 see below) ससागरग्रामविहारपत्तनां; G2.3 सनागरस्थानविपट्टणां च. — [c]) Ko.2.4 कलितां; D2 बलवान्; G2.3 गलि°. M1 च पूर्वं (for यथा°). — [d]) T2 M1 प्रगृह्य संतिष्ठ; G2.3 संदिष्ट (G3 °तिष्ठ) संगृह्य. — D5 subst. for 19:

380* अन्यमेव वरं दद्मि तवाहं भुजगोत्तम ।
इमां त्वं सकलां पृथ्वीं मूर्ध्ना संधारयिष्यसि ।

20 M1.5 om. 20 (cf. v. l. 19). Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) Ñ3 भुजग°; B2 लोक°; B4 (m as in text)

र्महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां
प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१

सूत उवाच ।

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२

ब्रह्मोवाच ।

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां
यथाहमेवं बलमिद्यथा वा ॥ २३

सूत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

C. 1. 1588
B. 1. 36. 25
K. 1. 36. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1–8 M2–4 भुवन° (for भूतपतिर्). — Ko om. 20^{cd}. — ^{d}) Śi K1.3 transp. तां and मे. B3 विवरं (for शिर°).

21 Śi (with prefixed श्री) S (G3 M1.5 om.) ब्रह्मा; K1 पितामहः. — ^{a}) M1 अतो; M5 इमां (for अधो). Ko.2.4 °गमेश्वर. — ^{b}) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा). — ^{c}) K4 D2 G3.6 °मां महीं.

22 D5 om. 22. G (except G2.3) M (except M1.5) transp. 22 and 23. — G2 M om. सूत उ°. Śi K1 T G (G2 om.) सूतः; Ko Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — ^{a}) Ñ V1 Dn3 G2 M4 तथैव. Śi K Ñ3 Da D2 G6 om. स. T2 तत् (for स). — ^{b}) G2.3 भुवोंतरे (for प्रभुर्भुं°). K °वरो(K1 °तरा)ग्रजः; T2 °वरोत्तमः; G M2.4 °वरो(G3.6 °रा)ग्रतः. Ko.2.3 सितः. B5 m प्रभुर्भुजंगप्रवरा°. M1.3.5 प्रभो भु(M1 -भुं)जंगप्रवरोग्रजः (M3 °तः). — ^{d}) A few MSS. °नेमीं. B4 T2 G (except G4.5) सर्वशः.

23 For G1.4–6 M2–4 cf. v. l. 22. — G5.6 om. ब्रह्मो°. Śi (with prefixed श्री) K1 T G2.3 M1.5 ब्रह्मा. — D2 om. 23. — ^{a}) D5 T2 G2.3 °देहो. — ^{b}) T2 G M धारयिता (M1.5 °यतां). G (except G2.3) त्वमेकः; M3 (by corr.) त्वदेकः. — ^{c}) G6 अनेकभोगान्. K2 °भोगात्; Ñ1.2 V1 Dn °नैः; D5 G1 M1.5 °गं. Śi K सर्वतो; Ñ3 B (except B4) Da Dn D1.4.6.7 T2 M3 (by corr.) °वैं; D5 °वें; G6 °र्वान्. — ^{d}) K3 °मेनां; G4.5 °मेको. Śi K1 बलिभिः. B3.4 च; G4.5 मया; M1.5 एव (for वा).

24 D2 G1.4–6 M1.5 om. सूत उ°. Śi K1 T G2.3 M2–4 सूतः; Ko.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — ^{a}) Śi Ko–2.4 D3.6.7 T1 अंतर्भूमौ; K3 Ñ1.2 V1 B3.4 D5 अधो भूमौ. Ñ3 D6 G1.6 M एव (for एवं). — ^{c}) M3 वै धरामेकः. — ^{d}) K1 विभोः; Ñ1.2 V1 Dn3 D2–4.6.7 विदुः; G1–6 प्रभो.

25 D5 om. 25. — ^{a}) K3 Ñ V1 B D (except D2; D5 om.) T G1.4.5 सहायं. — ^{b}) M1.5 प्रददावमरो°. — ^{c}) T2 G (except G4.5) M1.5 प्रादादे(M1.5 °साद्यै)नमनंताय. — D3.4.6 S (except M1.5) ins. after 25; K4 D5, before st. 1 of the foll. adhy.:

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः ।
अभ्यषिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासवः ।
[(L. 2) D3–6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा°.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K1.3 Dn1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 अनंतवरप्रदानः; K3 श्रीशेषस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषवृत्तकथनं; G1 शेषभूभारनियोजनं; G3 शेषभूभारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Śi 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 29; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 36; B2 D4 m.5 34; D3 33; G M 19 (G2.3 21; G6 M3 20). — *S'loka no.:* Ñ3 26; Dn 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1563.

C. 1. 1589
B. 1. 37. 1
K. 1. 37. 1

३३

सूत उवाच ।
मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १
ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ।
ऐरावतप्रभृतिभिर्ये स्म धर्मपरायणाः ॥ २

वासुकिरुवाच ।
अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३
सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ४
अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः ।
शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ५
नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुदाहृतः ।
न ह्येनां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यषेधयत् ॥ ६
तस्मात्संमन्त्रयामोऽत्र भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ।
यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ॥ ८
यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ९

सूत उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १०
एके तत्राब्रुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ।

33

1 Ś1 K1 S (T2 G2 with prefixed श्री) सूतः; Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B1 Dn D1. 3. 6. 7 सौतिरुं. — After सूत उ°, K4 D5 ins. 381* (cf. v. l. 1. 32. 25). — b) Ñ1. 2 V1 B D T1 श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः.

2 d) K स्युर्; T2 G स्व- (G1 त्व-) (for स्म). Ñ1. 2 V1 B D T1 सर्वैर् (D1 °र्वै) धर्मपरायणैः (Da °णः; D1 °णाः).

3 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 T2 G2. 3 M1. 5 यथा सृष्टो; G1. 4. 5 M2-4 यथोत्सृ°; G6 यथाद्°. — b) B5 (m as in text) D2. 3 T2 G4-6 M2. 4 विदितो; G2. 3 मुंचतो. Ko. 2. 4 यथा; T2 G6 तदा; G2-5 सदा. — c) Ś1 K1 G4. 5 M3 शांत्यर्थं; G2. 3 M1. 5 °र्थे.

4 a) T2 G (except G1) M अपि (M1. 5 अभि-) (for एव). — D7 (hapl.) om. 4cd. — c) B5 °त्रा प्र-; G1. 3. 6 M5 °त्रा हि. — d) Ś1 K °क्षो भवति. Ñ1. 2 V1 B D (D7 om.) मोक्षः क्वचन विद्यते. — After 4, Ko. 4 Da1 ins. two lines given in App. I (No. 19).

5 b) M (except M1. 5) तु (for च). K3 D4 T G6 M यथा. B4 श्रुतिः; T2 M1. 2. 3 (*inf. lin.* as in text). 5 श्रुतः; G2 श्रुतेः; G3 श्रुतं (for अग्रतः). — c) Ñ3 °त्व श्रुत्वा तु.

6 b) Ś1 K समुपस्थितः; Ñ1. 2 V1 B D T1 °पागतः. — After 6ab, G (except G3. 6) ins.:

382* शापः सृष्टो महाघोरो मात्रा खल्वविनीतया ।

— c) Ś1 Ñ1. 2 V1 B D T1 ह्येतां; K2. 3 corrupt; M (except M1. 5) ह्यस्मान्. G1. 4. 5 अव्ययो; G2 प्रति नो; G3 प्रत्यजो; M1. 5 यो° (for सो°).

7 a) Ñ1. 2 V1 B D (except D2) T1 G (except G2. 3) M2. 4 अद्य (for अत्र). — D3 om. 7cd. — c) K (except K1) भवति; Ñ1. 2 V1 B D (D3 om.) T1 भवेद्धि; T2 °त्तु. K3. 4 वै क्षेमं (for सर्वे°). — d) G2 मा सः; G3 मा सु- (for मा नः). — K1. 4 Ñ1. 2 V1 B D T1 ins. after 7 (D3, after 7ab):

383* सर्व एव हि नस्तावद्बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।

8 a) Ñ3 M अभि- (for अपि). K2. 3 T2 °माणो हि; G1-3 M1. 5 °माणोपि. G4-6 मंत्रयाम इहैवाथ. — b) Ś1 Ko. 1 D2 पश्येम; K2. 4 T2 G (except G4. 5) M1. 5 °मि. — d) G2 शुभागतं; M5 हुता°.

9 b) B Da M1. 5 चापि; T2 G1-3 शापः. Ñ1. 2 V1 B2-4 D (except Da D3. 6. 7) T1 M1. 5 पराभवः; Cd as in text. K (except K1) तस्य राज्ञो महात्मनः. — d) Ñ1. 2 V1 B D T1 वै (for हि). T2 G2. 3. 6 M1. 3 (*sup. lin.* as in text). 5 °करणं प्रति.

10 Ś1 K1 S सूतः; Ko 3 Ñ1. 2 V1 B1 D (except Da D2. 4. 5) सौतिरुं. — a) Ñ V1 D (except Da D2. 4. 5) T G2. 3. 6 M1. 5 ततः (for तु ते). — b) G2. 3. 6 समाहिताः. — d) Ñ3 मंत्रं मंत्रविं. — After 10, G1 (partly damaged). 4. 5 ins.:

384* तेषु तत्रोपविष्टेषु पन्नगेषु द्विजोत्तम ।
एलापत्रोऽब्रवीत्तेषां मन्त्रविद्योत्तमो बलैः ।

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतात्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

C. 1. 1608
B. 1. 37. 21
K. 1. 37. 21

---

11 Before 11, G1.4.5 ins. एलापत्रः (cf. v. l. 10). — a) G1.4.5 शृण्वंतु नागा हृत्स्थं मे. — b) K (except K1; K2m as in text) द्विजोत्तमाः. — c) Ko Da1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). Ś1 K1 D2 G2.3.6 M (except M4) तं (as in text); the rest तु.

12 ab) 12a=21a. Ñ3 transp. नागाः and तत्र. — c) K3 हि (for ऽस्य). — d) K3 समंततः; Ñ1 B Da सुसंह°; T2 सुसत्तमाः; G2 समाश्रि°; G4.5 समाग°.

13 a) S (except T1 M5) पृच्छति. K2 D1 M2.4 transp. सर्वे° and कार्येषु (in b). — b) Ko अथ; B4 सु- (for अर्थ-). Ñ3 G1 °श्रयात्; D2.5 °श्रयान्. — c) Ś1 तथा (for °त्र). Ñ1.2 V1 B D प्रदास्यामो; T1 G3 प्रयो°; G2 प्रवे°. — d) D6.7 राज्ञो (for य°). Ś1 T1 निवर्त्यते; K1 Ñ1.2 V1 B D °र्स्यति (B4 D5 °ते); Ñ3 न वत्स्यति; T2 G M न व°.

14 a) Ñ3 B4.5 बहुमतो; D2 बुद्धिमतो. D1 बुद्ध्वा (for राजा). — b) Ñ3 B4 G M बुद्धौ (G2 °द्धिं; G3 °द्धे; M1.5 °द्धो); B1-3.5 Dn D1.4.6 T1 °ध्या. — c) Ñ1 B D2.5 सत्रार्थं (B4 D2 °र्थं). K2 M2-4 प्रक्ष्यते; T G2-4 M1.5 पृच्छते; G5.6 वक्ष्यते. G2.3 युक्तं (for व्यक्तं). — d) Ś1 K (except K4) वक्ष्याम तं (Ko.3 ते).

15 b) G5 om. 15b excepting चेह. G1.4 सु- (for च). — c) M1.3.5 विविधैश्चैव; M2.4 °श्रापि. — d) M1.5 यज्ञेन चेतसः.

16 a) Ñ1.2 V1 B Dn1.n2 D3.5 अयम् (for य). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D1.2) T G4.5 क्रतोः; M (except M1.5) यज्ञे. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3.6 M तस्य; T2 G1.4.5 °त्र. — T2 om. 16c-21b.

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) K1 transp. दश° and भुज° (in b). K4 G3 दश्यतां; G2 दिश्य°. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 मृते; G4.5 ग°. K1 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.5) T1 G1.6 M1.5 यज्ञकारे; K3 °विधि. — d) K (except K1) यज्ञोसौ. M (except M1.5) च (for स).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 16); D6 (hapl.) om. 18. — b) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 M °त्यस्य चर्वि°; K3 G2.3 °त्यस्य च द्विजाः; T1 °ति स चर्त्वि°; G6 °त्यत्र चर्त्वि°. — c) Ś1 हनिष्यामः. D3 G6 तान्सर्वान्दंशयिष्यामः. — d) K3 Da1 क्रतुनैव; Ñ3 °मेतद्; D2 (by corr.) क्रतुरे°; G2 कृतः स न; Cd कृतमेवं (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) Ś1 Ñ3 मंत्रयंतो (Ś1 corr. to °यंतु); K1 धर्मरता; K4 S (except T2) मंत्रयंति (G4.5 °ते). Ñ1.2 V1 B D अपरे त्वब्रुवन्नागाः (D5 °वन्तत्र); cf. 21a, 25a etc. — b) K1 मंत्रयंतो; M (except M1.5) महा° (for धर्मा°). Ñ1.2 V1 B D दयालवः. — c) Da1 कुबुद्धि°. Ñ1.2 V1 B D भवतां (for यु°). — d) Ñ3 M1.5 ब्रह्मवध्या. Ñ1.2 V1 B D न शोभनं (D1 विनाशनं; D4 as in text); Ñ3 भविष्यति.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) G1 M2.4 संपत् (for सम्यक्). G2.3 संपत्तिद् (for सम्यक्सद्-). Ñ1.2 V1 D (except Dn D1.5) M1 Nilp सध°; T1 G1 सुध°; G5 सा ध° (for सद्ध°). Ñ1.2 V1 B3.4 D T1 G2.3.6 M1.5 वै (for हि). G4.5 सत्यव्रता धर्ममूला. — b) Ś1 K °रुच्यते (K3 °रिष्यते) (for °रुत्तमा). — c) K2 अधर्मोर्य भुजंगा हि; G4-6 M2.4 °र्मे एवं चरितं (G5 M2 °तः; M4 °ता). — d) G2 आपतये°; G3 आपा°; G5m M2.4 व्याघातये°.

21 T2 om. 21ab (cf. v. l. 16). — b) M1.5 ज्वलितं जा°. — c) T सर्वे (for वर्षैद्). Ś1 K1.2 D5 G1 निवारयि°. — d) M1.5 वर्षा भू°. Ñ3 समंततः (for सवि°).

22 a) T2 G3.6 M2.4 °भांडान्; M3 °डो. K2 Ñ1.2

C. 1.160B
B. 1. 37. 21
K. 1. 37. 21

वर्षैर्निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युतः ॥ २१
स्रुग्भाण्डं निशि गत्वा वा अपरे भुजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्न एवं भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भुजगास्तस्मिञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजंगमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ।
वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम्॥२५
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय वध्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः ॥ २६
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ।
छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ २७
एषा वै नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २८
इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्चापि संचिन्त्य तानुवाच भुजंगमान् ॥ २९
नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भुजंगमाः ।

V1 B D T2 G2.6 M च (M1 तु); G1 अथ (for वा). — b) Ś1 K1.2 (*sup. lin.*) T G2.6 M (except M1) अप्यपरे; K2 (before corr.).4 G4.5 त्वपरे; G1 परे (for अप°). — c) Ś1 प्रसुप्तानां. — d) Dn (except Dn8) D1.7 G2.3 M1.5 विघ्नमेवं; D8 G1 °स्वेवं.

23 Ś1 (hapl.) om. 23. — a) D6 ये; G1 च; M2.4 -थ (for वा). G1 तत्र (for तस्मिन्). — c) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D5) जनान्. K1 Dn1.n8 D1–4.6.7 सर्वान्; Ñ1.2 V1 B1 Dn2 G2.3 °र्वे. — d) Ñ1.2 V1 B1 Dn2 नैवं. T transp. एवं and त्रासः.

24 a) Ś1 K1 संभृतं; T2 संस्तु°. — c) M2 स्वेद-. G1 स्वेदमूत्रपुरीषैश्च. — d) Ś1 K1 °भक्ष्य°; D2 °भोग°; G4.5 M2–4 °भोक्तृ°. T G1–3.6 °भोक्तृविनाशनं (T1 °शिनं; G1 °शनाः); M1.5 °भोक्तृन्विनाशय.

25 B Da D2.4 transp. 25 and 26. — a)=26a and 27a. K8 T G1 M1.5 तस्य; M2–4 नागाः (for तत्र); cf. 21 and v. l. 19. — K2 reads 25b–27a in marg. — b) D6 G1 च; T G5 अत्र (for अस्य). Ś1 महीपतेः (for भवा°). — c) K2 T1 G4.5 यज्ञे वि°. — d) Ś1 K1 B1.4.5 Da2 दीयंतां. — e) G1 M5 पश्यतां. G4–6 चागतो. Ñ8 M1.5 गतः सोथ. T G2.3 पश्यतो जगतः सोक्तः (T1 सो नः); M2–4 पश्यन्नान्यां गतिं सोथ (M2.4 नैव).

26 K8 (hapl.) om. 26. For B Da D2.4 cf. v. l. 25. — ab) 26a=25a and 27a. Ś1 अत्र; T नागाः (cf. 21). — Ś1 K2 जल-. D8 जलेन क्रीडितं. D4 विक्रीं°; M2 विजिडितं; M4 विजित्वितं. — d) Ś1 K4 Dn1 D6.7 M5 एव; M1 °ष (for एवं). T1 न भवेत्क्रतुरीदृशः.

27 a)=25a and 26a. — b) K2 D2.5 दुःकृतकारिणः (D2 °णं); Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 M4 पंडितमानिनः; B Da D4 G2 °कारिणं. — c) K8 दशाम्येनं; Ñ1.2 V1 Dn D1.6 T1 °मस्तं; G2.3 दंशामैनं (G3 °वं); M1.5 जगा°; M3 गच्छामेनं. Ś1 K Ñ3 G4–6 प्रसह्याशु. — d) Ñ3 कृतकार्यं; T2 G1–3 °मेनं. Ś1 भवेच्छुभं; B4 करि°. K (except K1) क्रतुरेवं भवेन्न सः (=26d). — e) K3 B1.3.4 Dn1 D2.3.5.6 T G1.2.5 M (except M3) छिन्न-. — f) B D2 हते त°.

28 G6 has confused the sequence of st. 28–30; it is ignored here. — a) K2 वा; Ñ V1 B D T1 G1.4.5 नो (D6 नौ). — b) G1 corrupt. G4.5 यदि (for एव). Ñ3 B4 G1.4.5 रोचते; T2 G2.3 पन्नगाः; M1.3.5 नः कृता (for सं°). Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D T1 सर्वेषामीक्षणश्रवः (D3.4 T1 °वाः); M2.4 °षां च भुजंगमाः. — c) Ś1 यथा वै; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 अथ यत्; M2.4 यथा वो. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 द्रुतं तत्सं°; G1.4.5 तद्वै क्षिप्रं वि°.

29 a) Ñ3 Dn1.n8 D1.5–7 G2 समुदीक्षं(D5 °क्ष्यं)त; T1 समवीक्षंत; M1.5 °देक्षंत. — b) Ñ1.2 V1 B D पन्नगोत्तमं (B1.2.4m Da D2.4 °माः). — After 29, G1.4.5 (last two with वासुकिः added before the lines) ins. lines 1, 2 of 385*.

30 Before 30, Ñ3 B3 D5 ins. वासुकिरुं°; T2 G1.6 वासुकिः. — a) Cf. 28a. K1 D5 S (except T2) एषा. K1.2 D5 G2 वै; M4 वा. — D1 (hapl.) om. 30bc. — b) Ś1 K1 न तां; T2 मतां; G1.4.5 जाता; G2 M4 माता. G1 बुद्धिं (for कर्तुं). — After 30ab, Ñ3 reads 31cd. — c) K1 बुद्धिर्नः; Ñ3 D5 T2 G (except G4.5) M बुद्धिर्मे (by transp.).

31 a) K4 Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.4) T G M2.4 किं तत्र (G2.3 तदत्र). — b) Ñ1.2 V1 B D T1 स्याद्धि(D5 साधि)तं तु यत्; Ñ3 यद्यदीप्सितं; T2 चैव यं°; G6 यद्धितं भवेत्. — K4 Ñ1.2 V1 B D (for D6 see below) T1 ins. after 31ab; Ñ3 (om. lines 3, 4), after

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४
अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो । C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 7

---

31 : G1.4.5 (om. lines 3, 4), after 29 :

385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ।
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ।
न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः ।
मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 G1.4.5 °वंशस्य. — D6 om. lines 3 and 4, and repeats 30c–31b. — (L. 4) Second half = (var.) 31b.]

— Ñ3 reads 31cd after 30ab. — c) Ko B Da D2.4.5 अनेन सुभृशं. T2 G1.4.5 M तप्स्ये.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K1 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 नागमंत्रः; K3 सर्पमंत्रः; Ñ1.2 V1 वासुक्यादिमंत्रणं; G1 वासुकीसर्पसंतापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 44; Ko 32; K3 (marg. *sec. m.*) T 30; Ñ1.2 V1 Dn 37; B1 36; B2 Ds.4 m 35; D5 3 (sic); G M 20 (G2.3 22; G6 M3 21). — *Śloka no.:* Ñ3 33; Dn 34.

34

1 Ko om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ñ1.2 V1 B D T1 सर्पाणां तु (D6 च) वचः श्रुत्वा. — b) D3 T2 G1–3 M3 °वामेव; G4–6 M1.2.4.5 °वामपि. T2 G M1.2.4.5 चैव (for चेति). D3 T2 G हि; M1.2.4.5 ह. M3 भोगिनां (for चेति च). — c) K2.4 Da G1 तु (for च). M4 वासुके ते. — After 1, G (except G3.6) ins.:

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा भुजगोत्तमाः ।
हेयेति यदि वो बुद्धिस्तवापि च तथा प्रभो ।
अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।
तां शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगाः ।

2 Before 2, B4 D1 ins. एलापत्र उ°; T2 एलापुत्रः. — b) Ko.3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स). Arjp (like Da) न स (as in text). — c) Ko Da1 Dn1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). — d) Ko.2.4 Ñ3 M1.5 °कमनामयं (K2 °यः); B D T °कं महद्भयं. G (except G2.3) M2–4 °कमिदं भयं. Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) भवतां भयवद्धितं.

3 a) D6 G6 °पहतं; T2 °हते; G4.5 °द्धतो. M1.5 कार्यं (for राजन्). — b) Ko पौरुषः. T2 G2.3.6 M1.5 न कर्तव्यं च पौरुषं. — c) T1 देवम्. Ñ3 D2.3.7 G6 M °श्रयेत; T2 °श्रयीत; G1 °श्रयिता. — d) Ś1 K1 B3 Dn3 D7 नान्यस्त्र; K3 Dn1.n2 D1 T1 नान्यो(K3 °न्य)स्त्यत्र; D5 नान्यं तत्र.

4 a) Ñ V1 Dn °दं चैवम°. G6 पौरुषं नैतदस्माकं; — b) M (except M1.5) °सत्तम. G1–6 भयदं पन्नगोत्तमाः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 4c–5d. — d) K3 वदतो; T2 G3.6 M1.5 वचनं (for च वचो).

5 Ś1 K1 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, Ko.4 ins. एलापत्र उ°; G2.6 एलापत्रः. — b) G2.3 समावर्ते ततस्तदा. — d) M °सत्तम.

6 a) Ś1 m °गाः औषं; T2 G1.4.5 M2–4 °गश्रेष्ठ. G2.3.6 M1.5 देवैः (G2 दैवं) श्लोकं (G6 चोक्तं) तदा(M5 °था)श्रौषं. — b) D3.6 T1 तीक्ष्णास्तीक्ष्ण; D5 G1.2.4.5 M2–4 °क्ष्णं तीक्ष्णं; T2 G6 °क्ष्णतीक्ष्णं (G6 °क्ष्ण); M1 °क्ष्णा तीक्ष्णा; Cd as in text. — After 6ab, G (except G3.6) ins.:

387* शापदुःखाभितप्तानां पन्नगानामनामयम् ।
कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवौकसः ।

C.1.1627
B.1.88.6
K.1.88.9

पितामहमुपागम्य दुःखार्तानां महाद्युते ॥ ६

देवा ऊचुः ।

का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्शपेदेवं पितामह ।
ऋते कद्रूं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ७
तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यन्न वारिता ॥ ८

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पन्नगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः ।
प्रजानां हितकामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ९
ये दन्दशूकाः क्षुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः ।
तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १०
यन्निमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् ।
पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले तथागते ॥ ११
यायावरकुले धीमान्भविष्यति महानृषिः ।
जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२
तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः ।
आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा ।
तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः ॥ १३

देवा ऊचुः ।

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः ।
कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४

ब्रह्मोवाच ।

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः ।
अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवज्जनयिष्यति ॥ १५

— [a]) D2 °तांस्ते महीपते; G2.3 M1.5 °तीनां महात्मनां. G1.4.5 देवा वचनमब्रुवन्.

7 Śi1 K Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) D5 S (except T1) om. देवा ऊ°. — [a]) Śi1 K1–3 D2.7 को हि. G1.4.5 M (except M1.5) का हि पुत्रान्प्रियाञ्छप्त्वा. — K2 (hapl.) om. 7[c]–8[b]. — [c]) G3 कद्रूवदेतेषां. T G4–6 M तीक्ष्णरोषां; G2 बतैतेषां. D5 ऋते च कद्रूं तीक्ष्णत्वाद्. — [d]) G2 जगत्पते; G4.5 पितामह (for तवा°). D5 एकमेव ममाग्रतः.

8 K2 G5 om. 8[ab] (cf. v. l. 7). — [a]) T G2.3.6 वचनं (for च वचस्). T1 श्रुत्वा. — Ko om. 8[cd]. — [c]) Dn D1 T G4.5 °च्छामि. G2.3 °च्छामहे श्रोतुं. — [d]) D5 यत्तदा भवेत्. Da वा विभो; D3 T1 M1.5 वारितं.

9 D5 om. 9. Ko om. ब्रह्मो°. — Śi1 (with prefixed श्री) S (except M3) ब्रह्मा; K1–4 Ñ3 पितामह उ° (K1 om. उ°). — [b]) K1 भीमवेगा; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 घोररूपा; B Da D2 °रूपा; M1.5 तीक्ष्ण°. G2.4.5 M1.5 विषोद्बणाः. — Śi1 K1 (hapl.) om. 9[c]–10[b]. — [c]) M2.4 देवानां. Ñ1 B Da D2 °कामस्तान्; G1–3 °कामाय. — [d]) Ñ1 B Da D2 नाहं वा°; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 न च वा°. G4.5 ततः (for तदा). Ñ3 T2 G6 M1.5 न वारयितवांस्तदा (Ñ3 °था); G3 नानुज्ञापितवांस्तथा.

10 Śi1 K1 om. 10[ab] (cf. v. l. 9). — [c]) G1 नाशोत्र (for वि°). — [d]) = 1. 35. 9[a]. Ko च (for तु).

11 Śi1 Ko–3 स(K1 स्व)निमि°; Ñ3 G2.3.6 M1.5 सनि(G6 तन्नि)मित्तश्च; B1–3.4 (m as in text).5m D2.5 T2 G1.4.5 M3 °मित्तश्च; Cd as in text. — [b]) Śi1 transp. मोक्षः and तेषां. G2.3 भयावहात्. — [c]) Ko विबुध्यध्वं; K3 निबुध्य त्वं. — [d]) Śi1 K1 उपागते; Ko.2 यथा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 समा°. T2 G2.3.6 M1.5 यथा वो (G2.6 वै) गदितं मया.

12 [b]) G2.3 भविता स. — [c]) = 1. 13. 10[a]. — [d]) Ñ1.2 V1 B D T1 तपस्वी. D5 G4.5 M (except M1.5) विजितेंद्रियः.

13 [b]) Ñ1.2 V1 B D T1 भविष्यति तपोधनः. — [c]) Here and below the MSS. vary at random between आस्तीक-, अस्तीक- and आस्तिक-. — [e]) Śi1 K मोक्ष्यं(K2.3 °क्षं)ते तत्र भु°; G1.4.5 मोक्ष्यंते तेन भु°. — [f]) G4.5 M (except M1.5) भवंतीह. M1.5 साधवः (for धा°).

14 Śi1 S (except G1) om. ऊचुः. Ñ1 पूर्वदेवा ऊचुः. — [a]) G2.3 स तु (G3 समं) विप्रवरो. Ñ V1 B D T1 °रो ब्रह्मन्. — [c]) G1 महावीर्यं. — [d]) D3 °ति सर्वशः.

15 Śi1 (with prefixed श्री) K1 S ब्रह्मा. — After ब्रह्मा, G (except G3.6) ins.:

388* वासुकेर्भगिनी कन्या समुत्पन्ना सुशोभना ।
तस्मै दास्यति तां कन्यां वासुकिर्भुजगोत्तमः ।
तस्यां जनयिता पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ।

— [c]) Śi1 K (except K3) Ñ3 वीर्यवद्देवा; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 °संपन्नं; G2 °वान्धीरं; G3 °वान्वीर्यं; M1.5 °वांस्तस्यां. — [d]) Śi1 K Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 वीर्यवान्जन°; G2 धीरः संजन°; G3 वीर्यं च जन°; M1.5 सुवीर्यं जन°; M2–4 जनयिष्यति वीर्यवत्. — After 15, K4 Ñ2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 ins.:

389* वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किल ।
स तस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्ष्यति ।

16 Śi1 K1 ऐलापत्रः; S °पत्रः. — [c]) T2 G1–3 M

एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥१६
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।
एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १
ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

C. 1. 1646
B. 1. 39. 6
K. 1. 39. 6

(except M1.5) नत्वा. G1 M (except M1.5) चैनं; G3.6 चैव. Ñ1 उक्त्वा चैनं गतो देवः; Ñ2 V1 B D T1 उक्त्वैवं (D3 °नं) वचनं देवान् (D2 उक्त्वा चैवागतं देवाः). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2) विरिंचिस्त्रिदिवं ययौ; G1.2 देवदेवं पितामहं.

17 a) Ś1 K D2.5 °मेतां (K3 D2 °नां). B5 तु (for प्र-). — b) Ko.4 B1 D2.7 G1 वासुकेर्. B1.2.4 D (except D2.5) T भगिनी. — c) Cf. 12°. Ñ V1 B (except B3) D (except D2) T G1.5.6 M5 ख्याता. — d) K3 G2.3 तामस्मै; B3 M (except M1.5) तस्मै तां; D1 तस्मै त्वं.

18 a) D5 भैक्ष्यं हि. — b) Ś1 शाप° (for भय°). — c) Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 °तायैनाम्. — d) G2 एवं (for एष). M1.5 transp. श्रुतः and मया.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn1.ns T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) Ñ1.2 V1 एलापत्रवाक्यं; G3 एलापुत्रवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 33; Ñ1.2 V1 38; B1 37; B2 D3.4m 36; D5 4; T 31; G M 21 (G2.3 23; G6 M3 22). — *S'loka no.:* Dn 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1616.

35

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.6.7 सौतिरुं. — a) Ś1 K1 ऐलां. Ko च (for तु). G1 वचनं (for तु वचः). K3 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G2.3 एलापत्रवचः श्रुत्वा. — b) B5 श्रुत्वा ते च; D4 ते नागाश्च; G2.3.6 नागराजो. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ते नागा द्विजसत्तम. — d) Ñ1.2 V1 Dn T1 °त्यथाब्रुवन्.

2 b) T1 G4 परिरक्षत. — d) K1 Ñ3 ह (for च).

3 a) M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 ततोतीव. — b) D2 °तीतोभवत्तदा. — After 3ab, B3 ins.: क्वचिदत्रैव अध्यायः ॥ सौतिरुवाच. — c) G4–6 M2.4 ततो (for अथ). K2 (first *visarga sup. lin.*).4 D2.4.6.7 T2 G (except G2) देवाः सुराः.

4 a) T2 G योक्त्रम् (G3 वे°). G2.3 °महात्मा(G3 °ना)गो. — c) K4 समाप्यैवं च; Ñ3 G4.5 M1.5 संस्थाप्य चैव; G1 M2–4 ते संस्थाप्य च (G1 तु). T2 संस्थाप्य चैवं तत्सर्वं; G2.3.6 संस्थाप्य च महत्कर्म. — d) Ko.2.3 Dn1.ns D1.2.6.7 T1 G2–5 M1 °गमत्. B3 सेंद्राः प्रांजलयस्ततः (m as in text).

5 T2 (? hapl.) om. 5ab. — b) Ko.3.4 ते पितामहमब्रुवन्; G4.5 M (except M1.5) ते च (G4.5 °थ) ब्रह्माणमब्रुं°.

6 a) Ko.4 Ñ3 G5 तस्येमं; K2 °स्यैमं; K3 °स्यैनं; Ñ1.2 V1 B D T1 अस्यैतन् (Da D5 तस्यैतन्; D2 अस्यैदं); G4 अस्ये°; M1.5 तस्य तन्. G1 M मनसः. — b) Ś1 अथ; Ñ3 इह (for त्वम्). G1 transp. समु° and त्वम्. T2 त्वमुद्धर्तुमिहार्हसि. — c) K1 जननी-; B3 D5 °न्या; M (except M1.5) °न्यां. K2.4 चैव (for देव). — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D3.4.6.7 T1 हितमिच्छतः; D1 हर्षमिच्छतः; D5 M1.5 °कांक्षिणा (D5 °णां); M2.4 °कारिणं.

C. 1. 1646
B. 1. 39. 6
K. 1. 39. 6

जनन्याः शापजं देव ज्ञातीनां हितकाङ्क्षिणः ॥ ६
हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ।
कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७

ब्रह्मोवाच ।

मयैवैतद्वितीर्णं वै वचनं मनसामराः ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ९
उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।
तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ १०
यदेलापत्रेण वचस्तदोक्तं भुजगेन ह ।
पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा ।
सर्पान्बहूञ्जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् ॥ १२
जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरयितुं प्रभुः ।
शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

7 [a]) G2.4.5 भीतो. Ñ1.2 V1 G5 ह्यहं. M1.5 सहितोयं यदस्माकं. — [b]) B4 M1 स (for च). — [c]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. कुरु and प्रसा°. Ñ3 अस्य त्वं (for दे°). — [d]) D1 M2.4 शमयस्व.

8 Ś1 (with prefixed श्री) S ब्रह्मा (G4 पितामहः); K Ñ3 D2.5 पितामह उ° (K1 as in G4). — After पितामह उ°, K2.4 ins. two lines given in App. I (No. 20). — [a]) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B5) Dn D5 G2.3 मयैव तद्; M1.5 मया चैतद्. T2 मे (for वै). K1 मयैव तद्धि तीर्णं वै; K2 मयि चैत° (m °तत्कथितं वै); K4 Da D1 °तद्धिचीर्णं वै; D2 मयैतद्विदितं चैव; T1 मयैव तद्धि संपूर्णं; G1 मम चै(? read वै)विद्धि विदितं; G4-6 M2-4 मयैतच्चिंतितं पूर्वं. Cd विचीर्णं. — [b]) B Da D4 G2.3 M3 °सा सुराः; T2 M1.5 °सा घृतं; G4 °सा पुरा. — [c]) Ś1 K1 ऐलाप°. — [d]) G1 यदन्ना°; G4.5 M2.4 यदस्य व्याहृतं.

9 [b]) D5 corrupt. Ś1 K1 कालप्राप्तं; Ñ3 D2 काले प्राप्तं; T2 G (except G4.5) काले प्राप्ते. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 स्वयं; Ñ3 D2 G2-5 M तदा; B Da च तत् (B5 चरेत्) (for तथा). — [c]) D1.2 विनश्यं(D2 °श्यं)ति च. Ś1 K1 Da1 G6 ते; D2 वै (for ये). — [d]) = 1. 34. 10[d].

10 [b]) S (except T1 G1) रतः सदा. — [c]) Ś1 K2 D6.7 तस्यैषा; Ko.3 G1-5 M1.3 (*inf. lin.*).5 तस्यैव; B4.5 Da1 D3 तस्यै स; D4.5 T2 G6 तस्यै स्व-. Ś1 K2 D6.7 G2.5 (*sup. lin.*) भगिनी. — [d]) Ś1 °रोः प्रदीयतां. M1.5 प्रयच्छत.

11 [a]) Ś1 यदैलप°; K1 यदैलाप°. Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 एलापत्रेण यत्प्रोक्तं; T2 G1 M1.5 एलापत्रेण तु (M1.5 च) वचः (cf. 1[a]); G2-6 M2-4 एलापत्रेण वचनं. — [b]) Ś1 T2 तदुक्तं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 वचनं; G2.3 यथोक्तं; M1.5 तवो°; M2-4 पुरो°. G2.3 भुजगस्य तु; G6 °गोत्तम. D1 M2-4 हि (for ह). — [c]) G2.3.6 भुजगानां. G2 तु तद्; G3 तु यद् (for हितं). G4-6 M (except M1.5) चैव (for देवाः). — [d]) T2 G M1 तथा तन्; M5 तदा तन् (for तत्तथा). M2-4 तत्कुरुष्वाविचारयन् (M3 °ष्व भुजंगम).

12 Ś1 K1 S (G1.3 M1.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — [a]) Ñ V1 B1 D (except Da D2.5) T1 तु (for स). — After 12[ab], Ñ2 V1 B5 (marg.) D (except Da D2.5) T1 ins.:

390* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः शापमोहितः ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

— [c]) Ś1 युक्तान् (for बहून्). Ś1 G2.3 M1.5 °स्कारोः — [d]) K1.2 D4 T2 G4.5 समादधात्; D2 तदाद°. D5 नित्यं युक्तान्समाददत्; G2.3 नियुक्तान्स समावदत्.

13 [c]) Ś1 Ko.2.4 समाख्येयं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तदाख्येयं. G1 शीघ्रमेव ममाख्यात. — [d]) Ñ3 ततः; Da1 G1.2 M (except M5) तन्न; D7 यन्नः; T1 G4.5 तत्र.

Colophon om. in G4.5. — *Sub-parvan:* All MSS. except T2 G4.5 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2-4 पितामहवाक्यं; Ñ1.2 V1 जरत्कार्वन्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 34; K3 (marg. *sec. m.*) T 32; Ñ1.2 Dn3 39; B1 38; B2 D4 (marg.).5 37 (D5 ins. पंचमोध्यायः before the figure 37); D3 G2.3 24; G1 M1.2.4.5 22; G6 M3 23. — *S'loka no.:* Da1 13; Dn 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1630.

३६

शौनक उवाच ।
जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।
जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।
अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।
तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६
स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान्नीतभयक्लमः सन् ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७
ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।

C. 1. 1664
B. 1. 40. 10
K. 1. 40. 10

36

1 Śi K1 S (T2 G3 with prefixed श्री) शौनकः. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ख्यातः (cf. 1. 13. 10 etc.); D4 G1 प्रोक्तः. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 G1 यस्त्वया; B Da D2.4.5 त्वया यत्(by transp.). — cd) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T G (except G4.5) M1.5 तद् (for एतद्). Ñ V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. तस्य and श्रोतुं. M1.5 तत्र (for तस्य). T2 ऋषेर्ज्ञातुं; G5 नाम ऋषेः. G4 ऋषेर्नाम महामतेः.

2 b) Śi D1 नाम तत्. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.5) T1 G1.5 °निरुक्तिं त्वं; T2 G2.3.6 °निमित्तं स्म (T2 त्वं; G6 मे); M2.4 °नियुक्तं त्वं. M1.3.5 तत् (for त्वं). — After 2, B4 D3.4.6.7 T1 ins.:

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युतिः ।

3 D6 T2 G2 om. सूत उ°. Śi K1 T1 G1.3–6 M सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.7 सौतिरु°. — a) M जरेति च क्षपामाहुः. — c) Śi K1 चारु (for का°). — d) M1.3.5 तु (for स).

4 b) T G4–6 °सेत्येतदुच्यते. — c) Ñ3 °ति प्रोक्तं (cf. 1a). — d) K2 transp. वासु° and भगि°. G2 -पतिं; G3.6 M -पतिः (for तथा).

5 b) Ñ3 G2.3 ग्रहसन्; T2 G1.6 प्राह तं. G3 तथा. K1 प्राहसं शौनकस्तदा. — After 5ab, G2 ins. 392*, which is followed by 393* (cf. v. l. 6). — c) Śi K1 उग्रप्रभावमा°. — K3.4 Ñ2.3 (om. line 3) V1 B D (D2 om. line 3) T G1.4.5 ins. after 5: G2, after 5ab:

392* शौनक उवाच ।
उक्तं नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शाश्वतः ।

[Ñ3 T2 G1.2.4.5 om. शौनक उ°. — (L. 1) K3.4 Ñ3 B Da D2.5 T2 G1.2.4.5 यथावच्च (T2 G1.2.4.5 °तत्वं) सर्वं यत्पृष्टवानहं. — (L. 3) K3.4 B1.4 T2 G1.2.5 सौतिः प्रो°. T2 G2.4.5 शाश्वतं; G1 शाश्वतः.]

6 Śi K1 S (T2 G4.5 om.) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 सौतिरु°. — K4 Ñ2.3 V1 B D T1 ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): T2 G1.2.4.5, after 392* (cf. v. l. 5):

393* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः सुसमाहितः ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L. 1) Ñ3 B Da D2.4.5 G1.2.4.5 शापमोहितः (for सुसमा°). — (L. 2) Cf. 1. 13. 31.]

— b) G4.5 स ऋषिः. Śi संश्रित°; K (except K1) B1.2.5 Da2 Dn शंसित° (Dn3 संक्षित°); cf. 1. 1. 2, 53 etc. — c) T2 शीमान् (sic). — d) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितः; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) स दाराञ्जाभ्य° (D3 °भि°). G1 अभिकांक्षति.

7 a) Śi Ko.1.3 T2 G (except G1) M स ह्यूर्ध्वं°; K2.4 Ñ V1 Dn D1 T1 स तूर्ध्वं°. G1 प्रयुक्तः; G2.3 °सिक्तः. B Da D2.5 °रेता हि महात(D5 °न्त)पस्वी. — b) Ñ1.3 शीलगुणोपपन्नः; Ñ2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °भयः कृतात्मा; B5 °भयः कृशश्च; G2 °भयः समश्च. K3 B1–4 Da D2.5 G1.3 M (except M1.5) च (for सन्). — c) B Da D2.4.5 °वीं वसुधां. Ko जितात्मा; K3 यता°. — d) Ko.2 (mas in text).3.4 T2 G3 M2.3 अभि-; Ñ1.2 V1 Dn2 अधि-; G2.3 हि (for अपि). Śi K1.3.4 Da Dn2 D1.4 अकांक्षत; K2 °क्षतां; G3 °क्षयत्. — After 7, G4.5 ins. an

C. 1. 1664
B. 1. 40. 10
K. 1. 40. 10

परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ८
यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ९
मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥ १०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ११
यथा हि भगवान्रुद्रो विद्ध्वा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः पर्यन्वेषं ततस्ततः ॥ १२
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगतिं प्रति ।
परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ १३
दूरं चापहृतस्तेन मृगेण स महीपतिः ।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ॥ १४
गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् ।
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिबतां पयः ॥ १५
तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ।
अपृच्छद्धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ १६
भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परिक्षिदभिमन्युजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्त्वं दृष्टवानसि ॥ १७
स मुनिस्तस्य नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः ।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ॥ १८
धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य स चैनं समुदैक्षत ।
न च किंचिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ १९

---

additional colophon: इत्यास्तिके (G4 interp. पर्वणि) द्वाविंशोध्यायः.

8 c) D2 M (except M5) परीक्षि°. Ś1 K1 Ñ3 परिक्षिदवरेणासीत्; Ko.2 परि(K2 °री)क्षिदवनेरासीत्; K3.4 B Da D2.4.5 G4.5 परी(B1–4 D4 °रि)क्षिदिति नामासीत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 परीक्षिन्नाम राजासीत्. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 ब्रह्मन् (for राजा). K3 Ñ1 °वंशधृक्; K4 °कृत्; Ñ2 V1 B D T1 G4.5 °जः.

9 b) Ko.2.3 विभुः; Ñ V1 B D T1 G1–3 M युधि (for भुवि). — After 9ab, T2 G6 ins. 394*. — c) Ñ3 स तथा; G6 पांडुस्तु (for ब°). G1 मृगयासक्तः. — d) M1.3.5 पुरेव प्र°. — D3 G1.2.4.5 ins. after 9: T2 G6 after 9ab:

394* तथा विख्यातवाँल्लोके परिक्षिदभिमन्युजः ।

10 b) M2.4 तदा. — c) Ś1 °धांस्त्वन्यान्; K2.4 B5 °धान्वध्यान्; Dn1 D7 G2 °धानन्यान्. — d) D5 तथा च; G6 जघान (for च°).

11 a) B4 M1.5 मृगान्. T2 G4.5 घोरं (for विद्ध्वा). — b) M1.5 गतप°. K4 Ñ V1 B D (except D5) बाणेनानत°; T1 °नानतिदारुणा; T2 G4.5 विध्वा तीक्ष्णेन पत्रिणा. — d) Ś1 K1 D5 चचार; D3.6.7 स राजा (for स°).

12 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 यथैव. G2.3 पुरा यथा हि भगवान्. — b) G2.3 °गं प्रति. — d) Ś1 K G1–3.6 M1–4 पर्यन्वेषंस्त(K3 °ष्टु त)तस्ततः; Ñ1.2 V1 B D T1 °न्वेष्टुमितस्ततः (B1m °न्वेषान्वित°; D5 °न्वेषन्वित°); G4.5 °न्विष्यंस्तत°; M5 पयसेषस्तत° (sic).

13 a) G2.3 M (except M1.5) स हि. — b) K3 नैव ते; K4 Ñ V1 B D G4.5 वै वने; G2.3 वै स्वयं. — Ko om. 13cdef. — c) K3.4 °दृष्टं; Ñ3 पूर्णं; D7 पूर्वं रूपं. Ś1 तद्वीर्यं; Ñ2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तत्पूर्णं; G2.3 M तस्या(M1.5 °त्रा)सीत्. T2 G1.4–6 अभूत(G1 अपूर्व)पूर्वं (G6 °र्वम्) तत्रा(G4.5 °त्वा)सीत्. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1.6.7 T1 सोगात्; T2 G M राज्ञः (for आसीत्). — e) Ñ V1 B D T1 परिक्षितो (D5 °क्षिष्टो) नरेंद्रस्य (D2 परीक्षिता नरेंद्रेण); T2 G1–3.6 M1.5 परीक्षिता (G6 °तो) महाराज्ञा (G6 °ज्ञो); G4.5 M2–4 पांडवेयस्य ब्रह्मर्षेः.

14 a) G2.3 त्वप°; G4.5 चापि हृतस्. — cd) G4.5 °सार्तस्त्वास°.

15 a) G2.3 °ल्वालीनं. — b) D5 मुखनिर्गतं; G2.3 अभिनिः°. — c) Ś1 K1 Da D3.5.7 T2 °भुंजानं. — d) G (except G2.3) फेनं वै.

16 D2 om. 16ab. — a) B5 तमभिप्रेत्य; M5 तदभिश्रु°. — b) G4.5 स ऋषिं. Ś1 संश्रितं; K (except K1) Dn1.n2 D1 T1 शंसि(K4 °शि)तं (cf. 1. 1. 2, 53 etc.). Ś1 K1 om. 16cd. — d) T2 G1 तमृषिं; N3 (*inf. lim. sec. m.* as in text) G2–6 M (except M1.5) तं मृगं. K2 Da1 कृच्छ्रमास्थितं (Da1 °श्रितः); D2 क्षुत्तृषा°; D5 क्षुत्समं°.

17 Before 17, B3 D4 ins. परीक्षिदुवाच. — a) G1 ब्राह्मण राजाहं. — d) K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.6) T1 M1.5 तं (for त्वं).

18 Before 18, B3 ins. सौतिरुः; D4m सूत उ°. — a) Ś1 किं च नोवाच; Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.5) T1 तं तु नो°; M तं न चो°. — b) Ś1 तस्य (for किंचित्). Ś1 K3 °व्रतान्वितः; M1.5 °व्रतस्थितः. — d) K2.4 B4 Dn3

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरंभी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुतः ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वदीः ।
असद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६

C. 1. 1685
B. 1. 40. 31
K. 1. 40. 31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-3.5-7 T1 G M2-4 °सृजत्; M1.5 समुत्सृ° (cf. v. l. 1. 37. 8).

19 [a]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. धनु° and समु°. B5 G2.3 समाक्षिप्य; T2 समुकृष्य (sic). — [b]) D6 G (except G6) न चैनं. K3 Ñ1.2 V1 B D (except Da D5.6) T1 समुपैक्षत; G1-3 M (M3 *inf. lin.*) समवै° (G3 °वे°). — [c]) Ñ V1 B Da Dn D1.7 न स; D4 न हि; D6 नासौ; T1 स न. — G3 om. 19[d]-21[c].

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 19). — [c]) G4-6 नगरीं. — [a]) K1 ऋषिरास्ते; Ñ1.2 V1 B D T1 °स्वासीत् (D2 °रासीत्; D5 तं दृष्ट्वा ते). G4.5 तथाविधः. K2m D2.6 T2 G2.6 M5 च (for सः). — Dn D1 (om. line 1).3 (in reverse order).4 (om. line 1).6.7 T1 (om. line 1) ins. after 20:

395* न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः ।
स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्योऽप्यधर्षयत् ।
[D4 न (for स्व-).]

K (except K1) Ñ1.3 V1 B Da D2 G (except G3.6) ins. after 20: Dn D1.4.6.7 T1, after 395*: D3, after line 1 of 395*:

396* न हि तं राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ।

21 G3 om. 21[abc] (cf. v. l. 19). — [a]) Ś1 K1.4 रोषण°; K3 रोषेण° (for तरु°). — [b]) Ś1 K D5 गवि जातो (for तिग्म°). G4.5 °यशाः. — [c]) Ś1 G2 महाक्रुद्धो; K (except K1) °तेजा. — [d]) K (except K1) °दोतिकोपनः; Da °दो महातपाः.

22 [a]) Ko M4 सदैवं; K2 G1 °दैव; D2 G4 °देव. Ś1 K (except K4) Ñ3 D3.6.7 परमेशानं; Ñ2 V1 Dn D1 T1 °मासीनं; G1.4 वर°; G2 पशु°; G3 पति°. — [d]) Ś1 यतव्रतः; K1 द्विजोत्तमः; D5.7 तु सं°. — [f]) Ś1 K1.2 ब्रा(K2 ब्र)ह्मणो. Ś1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) S °मेयिवान्; Ñ3 °मेधिना.

23 [b]) G (except G4.5) सहसा किल. D5 सततं वसता किल (m as in text). — [c]) Ñ2 V1 Dn D1.3.5-7 T2 G2.3.6 M1.2.5 संरंभात्; B Da D2 G1 °रब्धः. — [d]) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 मुनेः. M1.3 ins. तु before ऋषेः. — After 23[ed], K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G1.2 ins.:

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।
[K2 भरतस्य. K2.4 तत्; Dn D1.3.7 T1 यः (for यत्).]

— [e]) K3 ऋषेः; Ñ1 सखि- (for ऋषि-). Ś1 K1.2 B3 Da1 धर्मार्थं; Ñ2 V1 Dn D1-3.7 धर्मार्थे; Ñ3 धर्मात्मा; T1 कर्मा°; T2 G (except G4.5) तत्वा°. — [f]) Ñ3 Da D4 G2.3.6 °सत्तमः.

24 Before 24, Ś1 Ñ2.3 V1 B3-5 D (except Da D2.5) T1 ins. कृश उ°. — [b]) K (except K1) तथा चैव. D3.6.7 यशस्विनः. — [c]) Ś1 Ko.1 M1.5 शावं (M5 °पं) (!); K3.4 सर्पं. K3 transp. स्कंधे° and वह°. — [a]) T1 मादितो (for गर्वि°).

25 [a]) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °रनृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण). — [b]) Ñ3 S मा च (G2.3 न च; M1.5 as in text). B1.3-5 Da व(B4 त)दोत्तरं; Ñ1.2 V1 B2 Dn D1.3.4.6.7 T वद; D2 G2.3.6 °दत्; D5 °दीत्; M1.3 ब्रवीः; M5 ब्रवीत्. K1 मा स्म किंचिद्धि चाब्रवीः.

26 [b]) Ś1 T G1.2 M क्व च. M (except M1.5) वादास्तथा°. — [cd]) Ñ3 G2.3 यत्त्वं. K3 T G M1.3.5 द्रष्टा. Ñ1.2 V1 B D (for D5 see below) द्रष्टा (D3.6.7 दृष्ट्वा) यस्त्वं (by transp.). Ś1 K1 शावपरं; Ko.2-4 शाववहं; M1 शाव°; M2.4 शावधनुं; M5 शाप°. Ñ3 G3.6 तदा. D5 तत्तेजपितरं यंस्त्व (sic) दृष्ट्वा शवधरस्तथा. — After 26, Ñ2 V1 B4 D (except Da D2.5) ins.:

३७

C. 1. 1690
B. 1. 41. 1
K. 1. 41. 1

सूत उवाच ।
एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १
स तं कृशमभिप्रेक्ष्य ह्यनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २

कृश उवाच ।
राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता ।
अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजंगमः ॥ ३

शृङ्ग्युवाच ।
किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।
ब्रूहि त्वं कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४

कृश उवाच ।
स राजा मृगयां यातः परिक्षिदभिमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्ध्वा बाणेन पत्रिणा ॥ ५
न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ७
स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ८

398* पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः ।
कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुःखितः ।
[(L. 2) B4 कृतरूपं पितुश्चैव यें.]

Colophon om. in Da1. — *Sub-parvan:* All MSS. except Da1 Dn2.n3 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add परिक्षिदुपाख्याने. — *Adhy. name:* K (except K1) कृशवाक्यं; G2 मृगान्वेषणं; G3 शेषं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 35; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 33; Ñ1.2 V1 Dn3 40; B1 39; B2 D4 (marg.).5 38 (D5 reads षष्ठ अध्यायः before 38); G M 23 (G2.3 25; G6 M3 24). — *Śloka no.:* Ñ3 31; Dn1 33; Dn2.n3 32.

37

1 Ś1 K1 S (M2.4 om; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn Dn1.3.6.7 सौतिरुं. — a) M2.4 तु (for स). — b) D5 °समन्वितं; G1 परमकोपनः. Ś1 K श्रृंग्या (Ś1 K1.2 °गी; Ko °गा) क्षेपसमन्वितं. — c) Ś1 K1.2 मृतहारं; K3 शवं; D5 मृतावहं; G4.5 °भारं (cf. v. l. 2). Da °रुं दृष्ट्वा. — d) G4.5 °तप्यन्महामनाः.

2 a) T2 (before corr.) M4 °प्रेत्य. — b) Ñ3 वाक्यमुं. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D4) T1 अपृच्छत्तं. — d) Ś1 K2 Da2 G1.2.6 समेत्य. Ś1 K1 मृतहारकः (cf. v. l. 1). B4 सखे मे मृतवाहकः (m as in text); D3 G4.5 सर्वभूतहिते रतः; D5 शंस मे मृतहारकः. — After 2, D3 T2 G (except G3.6) ins.:

399* अनन्यचेताः सततं विष्णुं देवमतोषयत् ।
वन्याशभोजी सततं मुनिर्मौनव्रते स्थितः ।
एवंभूतः स तेजस्वी स मेऽद्य मृतधारकः ।
[Cf. v. l. 16.—(L. 3) G1.2.5 सखे (for स मे). Latter half = 2^d.]

3 Ś1 K1 S om. उवाच. B3 reads 3, 4 in marg. — a) K2 तत्र; M1.5 तं तु (for तात). — d) Ñ3 T2 G4–6 M1.5 कंठे (for स्कन्धे).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 S (except T1) तात (for तस्य). — b) K1 राज्ञो दुष्टं. G4.5 राज्ञे—°त्मने. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 तत् (for त्वं).

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 D5 मृगयायां वै; T2 G1–3 M1.3.5 °यांशीलः. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °न शीघ्रगं.

6 a) G1 °श्यन्महातेजा. — b) T2 स च; G1 मृगं (for चरन्). Ś1 तपोवने. — c) G3 °रं तव. T2 °रं ते वै दृष्ट्वाथ. — d) K3 Dn3 D5.6 T1 G6 M1.5 °भाषणं. G2.3 पप्रच्छ न बभाष तं.

7 a) M1.5 मौनव्रते च (M5 °न) तिं. — b) G (except G2.3) M1–3 °श्रमान्वितः. — d) G1 °रं तदा.

8 a) G2.3 °व्रतो वाचा. — b) K1 D5 G1 न चैनं; T2 G6 वचो न; G2.3 M1.5 न च तं. — d) Ñ3 G6 मृतं सर्पं; D1 सर्पं स्कंधम्; D2 मृतं स्कंधे; G4.5 कंठे सर्पं. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) Dn2 D4 T2 समासजत्; D1 G6 अवां; M4 समुत्सृ (cf. v. l. 1. 36. 18).

9 a) G6 स्कंधे तव. Ñ V1 B1 D T1 पिता सोपि

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भृयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C. 1. 1/10
B. 1. 41. 19
K. 1. 41. 20

(D2.5 °ताद्यापि); B2.4.5 °सौ च; T2 G2.3.6 °ता चासौ; G1 M °ता सौम्य (M1.5 तत्र); G4.5 °थासौ. — b) D2 धृतव्रतः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2.4) T1 प्रस्थितो (D5 प्रतीर्ध) गजसाह्वयं.

10 Ś1 K1 S (M1.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.7 सौतिरु°. — a) K (except K1) Ñ3 D5 G4–6 M1.5 एतद्; T2 एव (for एवम्). Ś1 Ko.1 G3 M2–4 स; Ñ3 च; D5 T2 G2 M1.5 -स्य; G1 सन् (for तु). G6 ऋषितः सख्युः. — b) Ś1 K1 G3–5 M स्तब्धेव. Ko दिवं तस्त्वेव धिष्ठितः; K2 दिवं भूत्वेव धिष्ठिते; K3 दिदक्षुश्चाधितस्थिवान्; K4 दिधक्षुश्चापि धि°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 शवं स्कंधे प्रतिष्ठितं; Ñ3 स दिवंस्त्ववं°; B Da D2.4 भृशं स्तब्धेव तस्थिवान्; D5 वाचं तस्य च तिष्ठतः; T2 वाचं तत्रैव वि°; G1 शवं स्कंधेवतिष्ठति; G2 वचस्तब्ध्वैव विस्मितः; G6 वचः स्तब्ध्वा च वि°. — a) G1 M2–4 तेजसा; G2.3 वह्निना (for मन्यु°).

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 हि (for तु). — d) Ś1 K क्रोधाद्दे(Ko.1 °द्दे)वं°; T2 G2.3.6 M1.5 °समन्वितः; M2–4 क्रोधेन च बं°.

12 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5.6) T1 ह (for च). — c) K1 मृतं स्कंधे; G1.2.4 कंठे मृतम्. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 समास्रा°; K2 G5. इवास्रा°; T2 इदं स्रा°.

13 a) D5 तमेवम्. K (except K1) B5 D2 G3 अभिसं°. — b) = 19b. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 पन्नगेश्वरः. — d) Ko.2.4 B4 D5 °नोदितः.

14 c) D5 विप्राणाम°. — After 14, B3 ins. an additional colophon, while Ko.4 ins.:

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 Ś1 missing. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D3.6.7 सौतिरु°; K1 S (G3 om.) सूतः. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 -तिसंक्रुद्धः; B Da भृशं शृंगी (B1 क्रुद्धः); B4m D2 नृपं शृंगी. — b) B2–5 Da D2 क्रुद्धः पि°. K2–4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.3.5) T G5 अभ्यगात्; G2.3 अव्ययं. — c) Ñ1.2 V1 B D गोव्रजे; T1 °व्रतः. — d) Ś1 K1 M1.3.4 शाव°; M5 शाप°.

16 a) G4.5 स तमालोक्य; G6 वृद्धमालोक्य; M1.5 समालक्ष्याथ. — D5 (? hapl.) om. 16b–17a. — c) Ś1 K1.4 M1 शावेन; M5 शापे°. — d) Ñ1.3 भृशं (for भूयः). Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 °समाकुलः; Ñ3 G2.3 कोप°; G4.5 °वशं गतः; M1.3 (*inf. lin.* as in text).5 शोक°. — After 16, G1 repeats lines 1 and 3 of 399* (cf. v. l. 2).

17 a) D5 om. 17a (cf. v. l. 16). K1.3 G4.5 om. च. — b) Ś1 K1 °रं चैवम°; D5 चेदं वचनम°; M4 वचनं चेदम°. — After 17b, T2 G1–3 M2–4 ins. शृंगी. — d) K4 कृतां; G6 राज्ञा (for तव).

18 ab) M1.5 °पं तं महानृपं. G6 कोपात्तमशपं तात राजानं दुष्टचेतसं. — c) Ś1 K1 यद्; G2.3 तथा (for यथा). T2 G तथा (G1 नृपं; G2 सदा) चोग्रं; M1.5 स एवोग्रः; M2 सदेवो° (for स ए°). — d) T2 G6 शप्तः कु°.

19 D7 om. 19ab. — b) = 13b. — After 19ab, G1 ins. सूतः, while M (except M1.5) repeat 13cd.

C. 1. 1711
B. 1. 41. 20
K. 1. 41. 21

न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ २०
वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।
न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ २१
सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यस्माद्विधैः सदा ।
क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ २२
यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् ।
न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम् ॥ २३
रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिः शास्त्रदृष्टिभिः ।
चरामो विपुलं धर्मं तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ २४
परिक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः ।
रक्षत्यस्मान्यथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजास्तथा ॥ २५
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ २६
तस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ।
न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्र सर्वथा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

— ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G6 सदनं; M1.5 नगरं.

20 Before 20, Ko.4 ins. शमीक उ°; B3 D4 (marg.) सौतिरु°; T2 G2.6 M (except M1.5) सूतः. — ^{a}) D3.6 मुह्यं; D7 मह्यं (for ब्रह्मन्). — ^{b}) Cf. 16^{d}. D5 क्रोधस°. — After 20^{ab}, K3 Ñ V1 B D (except D5) ins. शमीक उ°; T1 शमीकः. — After 20, Ko.4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 21).

21 ^{c}) G1.4.5 M3.4 न्यायेन. G1–3 °तास्तात. — ^{d}) D4 transp. तस्य and पापं. Ś1 K1.4 B4.5 Da D2.6 T2 G (except G4.5) शापं.

22 ^{b}) B2 Da D2 तु; T2 G (except G1) अपि (for हि). T1 °धैः सह. — After 22, G (except G3.6) ins. 402* (cf. v. l. 26), all om. line 3.

23 ^{a}) Ś1 K1 यतो रा°. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 न संरक्षेत्. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D T1 G1 नः (G1 वै) परमा भवेत् (D5 वै नः सदा भ°). G2 (*inf. lin.* as in text) प्रजा वै नः पराभवत्. — ^{c}) K (except K1) Da1 M (except M1.5) °यामश्च°.

24 ^{b}) Ś1 K1 शस्त्रवृष्टि(K1 °त्ति)भिः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) धर्मद°. — ^{c}) K2.4 Ñ3 T G1.4.5 M1.2.4.5 चराम; G2.3 M3 °मि. — ^{d}) K3.4 B Da D2 om. च. G1 तु (for च). Ñ V1 D (except Da D2; D5 corrupt) T G2.3.6 M1.5 भागोस्ति (M1.5 °स्तु). — After 24, Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

401* सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षन्तव्यमेव हि ।
[Cf. 22. — B Da D2.4.5 °मानानां राज्ञां.]

25 ^{c}) Ñ1.2 V1 B D तथा. Ś1 K यथान्यायं (K1 °य्यं). M1.5 रक्षत्वस्मांस्तथा राज्ञो. — ^{d}) Ko.2–4 D5 इति; Ñ1.2 V1 B Dn D2.4.6.7 M1.5 विभो (for तथा). Ś1 K1 रक्षितव्याः (K1 °व्यं) पिता त्विति; Da D1 °व्या प्रजा विभो; D2 °व्यास्तथा विभो.

26 ^{a}) T2 G4.6 M क्षुधितेनै(M2.4 °ने)त्य; G2.3 °तेनेत्थं. — ^{b}) Ko.3.4 च यशस्विना; B1 च तर° (m as in text); S (except T1 G5) मृगलिप्सुना (G6 °प्सया). — ^{c}) Ko.2.4 D5 पापमिदं; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 कृतं मन्ये; D2 कृतं बाल्यात्; T2 M1.5 कृतमिदं; G2.3.6 कृतं तात. — ^{d}) K3 D2 पापम्; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 व्रतम्; T2 G2.3.6 ध्रुवम् (for कृतम्). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 इदं मम; D2 G2.3 न संशयः (for असं°). M1.5 कर्म नैवात्र संशयः. — K3.4 (om. line 6) Ñ (Ñ1 om. line 4) V1 B D T1 ins. after 26: G (except G3.6; all om. line 3), after 22:

402* अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ।
दण्डाद्भयमतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा ।
नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ।
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः । [5]
राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञाद्देवाः प्रतिष्ठिताः ।
देवावृष्टिः प्रवर्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम् ।
मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः ।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् । [10]

[(L. 1) G1.2.4.5 दोषो जायेत वै तदा. — (L. 2) K3 Da1 D1 G1.2.4.5 उद्धृतं. G1.2.4.5 °जा धर्मेण. — (L. 4) G1.2.4.5 राज्ञा प्रवर्तते धर्मो नोद्विग्नश्चरते प्रजाः. — (L. 5) K3 B1–4 Da D4.5 प्रवर्तते; K4 B5 D2 °वर्त्यते; D1.3 °वर्तितो (for प्रतिष्ठितो). — (L. 8) B4 Da D4.5 धारयेत्; G1.2.4.5 जायते. — (L. 10) D3 सुखदः श्रोत्रियो राजा; G1.2.4.5 सुदुःखः श्रोत्रियः सोम (G1 साम; G4 सोम्य).]
— After 402*, K3.4 Ñ3 B Da D2.4 repeat 26^{cd}; while

३८

शृङ्ग्युवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २

शमीक उवाच ।
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C. 1. 1732
B. 1. 42. 8
K. 1. 42. 8

Ñ2 V1 Dn D1.7 T1 G4.5 repeat 26: a further indication of the spurious character of the passage.

27 a) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 कस्मात्. Ko.2.4 एतत् (for इदं). G2.3 °दं कृतं. — b) G1 स मत्तः; G2 रक्षिता (for अस्मत्तः). T सर्वदा. — After 27, Ko.4 ins. four lines given in App. I (No. 22).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 ऋषिशापदानं; Ñ1.2 V1 G2.3 परिक्षिच्छापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Śi m 48; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 34; Ñ1.2 V1 Dn3 41; D4 m 39; D5 7; G M 24 (G2.3 26; G6 M3 25). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn1.n2 33; Dn3 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1694.

38

1 Śi K1 S (M4 with prefixed श्रीः) शृंगी. — a) Śi यद्येदं (sic); Ko G2.3 यदेतत्; K1 यद्येवं. — c) B4 विप्रियं वा प्रि°. Ko.2.4 D5 T2 G2.3.6 M1.3 अपि. — d) D5 G2.4.5 प्रागुक्ता (D5 °क्तं). Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्; G2.3.6 मम (for मया).

2 a) D3.6.7 न चान्य°; T2 G1.6 °न्यथा तत्; G5 °न्यथावत्; M2.4 °न्यथैवं. G2.3 याव(G3 यत्व)दुक्तं तु भवता. — b) Ko.2.4 B3.4.5 m D5 T2 G पितरेतद् (G2.3 पुनरेव); M1.5 °रेवं. — c) T1 न हि (for नाहं). D4 °हं वृथा. Ñ1.2 V1 B D2–7 T1 ब्रवीम्येवं. — d) D2 संरब्धोपि; D3 स्वैरं वापि. Śi K D5 कुतोन्यथा.

3 Śi D6 S om. उवाच. — a) G2 M2 °प्रतापं. M (except M2) त्वा. — b) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M तात; T2 G2.3.6 तव (for पुत्र). T G2.3.6 सत्यां गिरं. — c) K3 Ñ1.2 V1 B D च (for हि).

4 c) Ñ3 B1.2.4.5 D2.4 G5 °युक्तश्च; B3 Da D5 G4 °युक्तस्तु (for °संयुक्तः).

5 a) G2.3 किं बाल एव त्वं वत्स. — b) K3 द्योतितप्रभः; G1 भावितात्मना. K2.4 D2 प्रभुः; Ñ1.2 V1 B1.2 m Dn D1.3.4.6.7 T1 सदा (for प्रभो). — c) S (except T1 G2.6) चेत् (for च). — d) Śi Ko.1.2 m Ñ3 D5 मनीषिणां; K2–4 मनस्वि° (for महा°). — After 5, D3.6 S (except T1 G3.6 M1.5) ins.:

403* उत्सीदेयुरिमे लोकाः क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 c) Śi K1 पुत्रतां; D2 पुत्र ते. G1.4.5 बालकत्वं च. T2 G2.3.6 M1.5 पुत्रत्वाद्बाल(G2 °ल्य)भावाच्च. — d) Śi K B1.3 Da D2.4.5 तथावे(Śi K1.3 D5 वी)क्ष्य. Ko.2 इह (for च).

7 a) Ñ1.2.3 (*sup. lin. sec. m.*) V1 Dn D1.3.6.7 T शमपरो (Ñ3 orig. corrupt); B Da D2.4 सुसंयतो; G1 M4 °यितो; G2.3 °यिता. — b) Ñ1.2 V1 B4 D (except Da D2.4.5) T1 °माचरन्. G6 नातः साहसमाचर. — c) D2.5 G2.3.6 चरन्. G1 कोपम्. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्वा; B Da D2–4.6.7 हित्वा. — d) K1 D3.4.7 G3.6 M नैव.

8 a) G4.5 °मैं हंतीमं. — b) Ko पूर्वसंचितं. — c) G2.3 तपोधर्मं°. — After 8, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 11.

9 a) G4 क्षमैव तु; G5.6 क्षम एव; Cd as in text. M (except M1.5) तु (for हि). — b) Śi सिद्धिदायकः.

C. 1.1783*
B. 1.42. 9
K. 1.42. 9

शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ९
तस्माच्चरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्ब्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १०
मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ११
मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना ।
ममेमां धर्षणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा ॥ १२

सूत उवाच ।

एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३
संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४
सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः ॥ १५
पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्ततः ।
आचख्यौ परिविश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेषतः ।
शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसंनिधौ ॥ १६
शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव ।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ १७
तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम ।
क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १८
तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै ।
तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वै भविष्यति ॥ १९
तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्यं च कर्तुं केनचिदप्युत ॥ २०
न हि शक्नोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।

— [a]) Śi1 K1 परलोकः. Ñ3 D5 T2 G2.3.6 M1.5 चापि (for चैव). Ñ3 D5 G2.3 M1.5 तपस्विनां.

10 [a]) K3 पुण्यं तस्माच्चरेथास्त्वं. — [c]) G4.5 लोकं. — [d]) D3 T1 G4.5 समनंतरं.

11 [a]) G6 अहं (for मया). Śi1 K1 अत्र (for तु). — [b]) Śi1 K1 °महँसि. G6 वक्तुं तद्वाक्यमद्य वै. — [c]) K2 °ष्ये तथा शिष्यं; Ñ1.2 V1 B D T1 °ष्यास्यहं तात (B5 शिष्यं); T2 G1–5 M °ष्यामि ताता(G2.3 तत्रा)हं. G6 शिष्यं धर्मभृतस्तात. — [d]) S (except T1) नृपस्य वै. — After 11, K4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 8.

12 [b]) Ñ1.2 V1 B1 बालेन कृश(B1 °त)बु°. — [c]) K (except K1) ममैतां; G4.5 ममैनां.

13 Śi1 K1 S (G3 om.) सूतः; Ko.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — [a]) D6 G3 पुत्रं; M1.5 सूतं (for शिष्यं). G1 M2.3 स्वं; G2.3.6 वै. — [d]) K (except K1) Cd कृपापन्नो; D5 दयायानो; G2 यथा वर्क्तुं; G3 यथा°. K1 G1.4.5 महामनाः.

14 [a]) Śi1 K गुणान्वितं.

15 [b]) K4 B4 D1 G (except G6) M (except M1.5) कुलवर्धनं. — [c]) G2.3 भवनद्वारं.

16 [a]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 G6 तु (for च). — [b]) K2 Ñ1.2 V1 B D G1.3 M (except M1.5) तदा (B4 D7 °था); T1 G2.6 as in B4 D7. — [c]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 च परि-; G4.5 विपरि- (for परिवि-). G2.3 आचख्याव(G2 °वि)परिश्रांतो. — [a]) K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 राज्ञः. — [f]) G2.3 मित्रसं°.

17 Before 17, K3 B1.2 ins. ऋषिरु°; Ñ2.3 V1 B3–5 Dn D1–4.7 गौरमुख उ°; D6 T1 G2.3.6 M गौरमुखः. — [a]) Śi1 राजर्षे. — [b]) Ñ1.2 V1 Da1 Dn (except Dn1) transp. विष° and वर्त°. D1 transp. वर्त° and तव. G2.3.6 वसते तव; M1.5 वसतीह ते. — [c]) T2 G2.3.6 M1.5 ऋषिः शमदमोपेतो. — [a]) Śi1 G4.5 M2–4 transp. दान्तः and शान्तः. M2.4 (*sup. lin.* as in text) जितेंद्रियः. T2 G2.3.6 M1.5 मौनव्रतसमन्वितः (G2.3 °परायणः).

18 T2 G2.3.6 transp. 18[b] and 18[d]. — [b]) M1.3 (*inf. lin.* as in text).5 मृगयां परिधावता (=1. 37. 3[b]). — [d]) For 18[d], M1.5 read 18[b]. Ñ1.2 V1 B D T1 स्कंधे मौनान्वितस्य च (B3.5 Da D5 ह). K1 ins. प्रमाणं नवरालम्नयं between °ष्कोट्या and स्कन्धे. — M1.5 om. 18[e/f]. — [e]) G2.3 क्षं(G3 क्षां)तव्य°. Śi1 K1 तात (for तव). — [f]) D5 च नाक्षमत् (for न च°).

19 [ab]) D5 °जेंद्र न पितुः संनिधौ परं. M1.5 तस्य पुत्रेण शप्तोसि श्रुत्वेमां धर्षणां पितुः. — [c]) Śi1 Ko.1 D2 G6 M1.5 तक्षकात्. — [d]) Śi1 K1 Ñ3 T2 G2.3.6 M1.5 transp. ते and वै. Ñ1.2 V1 B D T1 तव (for ते वै).

20 [ab]) T2 G (except G1) तस्य (for तत्र). M (except M1.5) °रभाषत. D5 पुनः पुनरुवाचेदं तव रक्षां कुरुष्विति. — [c]) Śi1 वै; T2 G1–3 M (except M4) हि

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।

C. 1. 1759
B. 1. 42. 35
K. 1. 42. 36

(for च). — [a]) K2 वाक्यं (for कर्तुं).

21 [a]) Ś1 यो न; K1 तव; D7 न च (for न हि). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 तं यंतुं; D5 तं शसुं. — [b]) B5 क्रोधसं°. — [c]) G2.3 इदानीं प्रे°.

22 Before 22, Ko.2 (marg.).4 B3.4 Dn3 D1.4 ins. सौतिरु°; K3 Ñ2 V1 Dn1.n2 D3.5 (marg.).7 सूत उ°; D6 S (except G3) सूतः. — [b]) G2.3 कुरुणां (!) वरः. — [a]) Ko.4 रोषात्; K2 शोचन; Ñ3 ब्रह्मन्; D6 राजन्. Ko.2–4 Ñ3 महामनाः; D2.5 °यशाः. S (except T1) कृत्वा ब्रह्मन्महात्मनः.

23 [a]) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °व्रतं श्रुत्वा; Da °व्रतचरं. G2.3 तच्च गौरमुखाद्घोरं. — [b]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 वने (for श्रुत्वा). Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 ततः; Ko T2 G6 °था (for °दा). G2.3 शापस्य विवरं तदा. — Ś1 K1 D3 (hapl.) om. 23[a]–25[a]. — [a]) Ko G2 °संताप°.

24 Ś1 K1 D3 om. 24 (cf. v. l. 23). — [b]) Ko.3 T2 G4–6 °कस्योपधार्य तु (K3 °धारयन्). Ñ1.2 V1 B D (D3 om.) T1 च (for तु). — [a]) M2.4 transp. कृत्वा and तत्.

25 Ś1 K1 D3 om. 25[a] (cf. v. l. 23). K3 मृत्यु-भयाद्राजा. G (except G3.6) M1.3.5 तदा (for °था). M2.4 °था श्रुत्वा. — [b]) G2.3 दृष्ट्वा वै; M2.4 राजा वै. K3 पर्य°; G3 °पद्यत. — [c]) M1.3.5 °चतामर°.

26 [d]) K2 अद्य; Ñ1.2 V1 B (except B5) D T1 M4 इह (for the first इति). S (except T1) एष (for the second इति). — After 26, B3 ins. an additional colophon; while T2 G (except G3) ins.:

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिगौरमुखस्तदा ।
तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरोः ।

27 Before 27, B3 ins. सौतिरु°. — [a]) S (except T1 G1) तु (for च). Ñ1.2 V1 B D T1 अथ; Ñ3 स; T2 G (except G2) M1.5 तु (for वै). — [b]) Ś1 Ko-2 ततः; D3 °था (for °दा). — [a]) G2.3 सर्वैः (for सह). K4 सह संव्यग्र°; B3 D2 सहसोद्विग्न°. Cd has उद्विग्नमनसः (sic).

28 [ab]) Ñ1.2 V1 B D T1 संमंत्र्य (for नि°), and स तथा मंत्र°. M1.3.5 °तो हितमात्मनः. — [a]) G2.3.6 चैक°. D5 एकस्तंभेन र°.

29 [c]) K3 मंत्रसंसिद्धान्; Ñ1.2 V1 B D T1 मंत्र-सिद्धांश्च. — [a]) Ñ1.2 V1 B D T1 न्ययोजयत्; M2.4 °वेद°.

30 [b]) Da °व चकार सः; D3 °व करोति सः. — [c]) G1.2.4–6 मंत्रज्ञैः; G3 M1.5 मंत्रज्ञः. — After 30, K3.4 Ñ2.3 (marg. *sec. m.*) V1 B D T1 ins.:

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L. 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोढुं. K4 B1.2.5 Da D2.5 द्विजसत्तम. — (L. 2) Da विचरं°.]

31 [a]) Ñ1.2 V1 B D T1 च; G2 हि (for तु). — [b]) K3.4 Ñ V1 B (except B4) D (except D5) T1 °सत्तमः. — [c]) Ś1 K (except K3) D5 कश्यपो.

32 G1.4.5 transp. 32 and 33. — [a]) G2 कृतं; G3 ज्ञा°. K3 तत्सर्वं; B5 तदहः; D5 तद्धृतं. — [b]) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 G5 यथा (for अद्य). — For 32[a], Ko.2.4 G1 subst. 36[a].

C. 1. 1759
B. 1. 42. 35
K. 1. 42. 36

तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३३
तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः ॥ ३४
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति॥३५

काश्यप उवाच ।

नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परिक्षितमरिंदमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३६
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा ।
पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ।
गच्छामि सौम्य त्वरितं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ३७

तक्षक उवाच ।

अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्॥ ३८

काश्यप उवाच ।

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

तक्षक उवाच ।

दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किंचिच्चिकित्सितुम् ।
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १
परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।

---

33 For G1.4.5 cf. v. l. 32. — [a]) G1.4.5 M (except M1.5) भुजगेंद्रेण. — [c]) M1.5 मेर्थं च धर्मं च. — [d]) G1.4 M2.3 भवेदिति; G2.3 विद्य(G3 °द्ये)तेति.

34 [b]) M1.5 (? hapl.) om. 34[b]–35[a]. Dn2 D5 G2.3 प्रति (for पथि). K4 M2.4 transp. काश्य° and पथि. — [d]) S (except M1.3.5) वयोधिकः; Cd as in text.

35 M1.5 om. 35[a] (cf. v. l. 34). — [b]) K3 G1 M °सत्तमं; G4.5 द्विज°. — K1 om. 35[c]–36[b]. — [c]) G1 M (except M1.5) क्व वै भवानितो याति. — [d]) Ś1 भोस्त्वं (for कार्यं). Ś1 D6 G3 चिकीर्षसि; D5 °र्षितं.

36 Ś1 D6 S om. उवाच. — K1 om. 36[ab] (cf. v. l. 35). — [d]) Cf. v. l. 32. B1.5 D2 अभि-; B4 वि-; T2 सं- (for अद्य). Ś1 प्रधक्ष्यति स्वतेजसा.

37 [b]) Ñ1.2 V1 Dn °तेजसं. — [c]) M1.5 कुलधरं. G4.5 पांडवेयं महात्मानं. — [e]) Ñ3 S (except G2) त्वरितः. Ñ1.2 V1 B D T1 transp. सौम्य and त्वरि°. — [f]) D5 सखे (for सद्यः). — After 37, G (except G3.6) ins.:

406* विज्ञातविषविद्योऽहं ब्राह्मणो लोकपूजितः ।
अस्माद्रुरुकटाक्षेण कल्योऽहं विषनाशने ।

38 Ś1 K1 D6 S तक्षकः. — [a]) T2 G2.3.6 हि; Cd स (as in text). — [cd]) G2 निवर्तयेथा श°; G3 निवर्तय न श°. G1.4–6 निवर्तस्व मया दष्टं न शक्यं स्याच्चि°.

39 Ś1 K1 D6 S om. उवाच. — [a]) K3 transp. अहं and तं. D5 हि; T2 G तु (for तं). Ñ1.2 V1 B D T1 °तिं गत्वा. — [c]) Ñ2 D (except D2.5) T1 M (except M1.5) करिष्यामीति. — [d]) Ś1 K1 °मु(K1 °म)पाश्रिता. Ñ2 Dn1.n3 D7 M2.4 °समन्विता; B3 D4 T2 G3.6 M1.3.5 °समाश्रितः (G6 M1 °ता; M5 °त); Dn2 D1.3.5.6 T1 °समन्वितः (T1 °तं); G2 °समाश्रयं.

Colophon om. in D2. — *Sub-parvan:* All MSS. (D2 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 राज्ञो रक्षाविधानं; K3 तक्षककाश्यपसमागमः; Ñ1.2 V1 काश्यपागमनं; T2 G3 काश्यपतक्षकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 49; Ko 37; K1 9; K3 (marg. *sec. m.*) T 35; Ñ1.2 V1 Dn3 42; B1 41; B2 D3.4m 40; D5 8; G M 25 (G2.3 27; G6 M3 26). — *S'loka no.:* Ñ3 43; Dn 41. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1735.

39

1 Ś1 K1 D3 S (T2 with prefixed श्री) तक्षकः. — [a]) Ñ1.2 V1 B D T1 transp. दष्टं and यदि. — [b]) Ko.3 B2 कचित्; K2 कं°; M1.3.5 किल. — [c]) G M (except M1.5) transp. वृक्षं and दष्टं. Ś1 इदं; G1 इमं (for मया). Ko.2 Ñ3 दग्धं. — [d]) Ś1 मया; D7 इदं.

2 [b]) D1 G1.4.5 M (except M1.5) दर्शयस्व य°. T1 ततः स्वयं; G2.3 यतव्रत. K2 तद्दर्शयत तत्वतः (m as in text). — [c]) M2.3 °नं दर्शामि. — After 2, M ins.:

407* सूतः ।
एवमुक्तस्तक्षकेण काश्यपः पुनरब्रवीत् ।
[M1.5 om. सूतः.]

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २

काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C. 1. 1081
B. 1. 43. 16
K. 1. 43. 16

---

3 M om. काश्यप उ°. Ś1 K1 T1 कश्यपः; Ko.2.4 Da1 कश्यप उ°; D6 T2 G काश्यपः. — b) K3 B1-3 यद्येतम°; Ñ1.2 V1 B4.5 D T1 यद्येतदभि° (D4 यद्येनम°); Ñ3 यमेवम°; G4 यद्येवम°; M4 यमेतम°. — c) G1.4.5 °या दग्धं. — After 3, T2 G1 M ins.:

408* पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं दश पन्नग ।

4 Ñ1.3 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — a) M1.5 पन्नगेश्वरः.

5 a) Ñ1.2 V1 B D T1 M1.5 तु (for सन्). — b) K2 महामुने; K3 °द्युतिः. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगेन महात्मना.

6 a) Ś1 (*sup. lin.* as in text) तं दष्ट्वा; G3 संदष्ट्वा; M5 संदग्धं. G1 तं च दष्ट्वा स नागेंद्रः. — c) G2.3 कुरुतत्वं.

7 Before 7, Ś1 K1 S (except G3) ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.7 सौतिरु°; K2 Ñ3 B2-5 Da D2.4.5 सूत उ°; D6 सौतिः. — Ko om. 7a-8b. — a) G4.5 °भूते—वृक्षे. M (except M1.5) तु तं (for ततो).

8 Ko om. 8ab (cf. v. l. 7). — Before 8, B3 ins. काश्यप उ°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 मेद्य. — c) Ko.3 Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) अयं; G2.3 अमुं.

9 Before 9, D5 ins. सूत उ°; T2 G M (except M1.5) सूतः. — a) K3.4 ततः सोचिंतयद्विद्वान्; D5 ततः स नागो भग°; G2.3 ततस्तु सहसा वि°. — b) K3 मुनिस°.

10 a) D3.6 S (except T1 M1) सांकुरं. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 कृतवांस्तत्र; M कृतवान्पूर्वं (for स कृ°). — b) Ś1 K D3.6.7 पुनः (for ततः). Ś1 पर्णमया°; K1 °वया°; B5 G1.4.5 पत्र°; G2.3 °फला°; M5 °दला°.

11 a) Ś1 दष्ट्वा तु; B4 दष्ट्वा च; D5 स दष्ट्वा. — cd) K1.3 Ñ V1 B D T G1.6 M ब्रह्मन्नेतद्; G2.3 °न्निदम्; Nilp as in text. D3.6.7 अप्यद्भुतं.

12 a) Ñ1.2 V1 B D T1 द्विजेंद्र. Ś1 K1 सद्विषं; G2 मद्वि°. K1.2 हन्यात्. Ñ3 विप्रेण तद्विषं हत्वा (°न्या *sup. lin. sec. m.*). — c) Ko.2.4 B1.2.4 D2.5 T1 G4.5 M किं त्व°. Ñ3 G6 °भिप्रेक्ष्य; T2 G2.3 M2.4 °भिप्रेत्य. — d) K3 गच्छसे द्विजसत्तम.

13 a) Ś1 K (K3m as in text) Ñ3 अभिकांक्षितं; D3.6 G (except G3.6) °षितुं. — c) G6 तत्तेहं संप्र°. — d) T2 G (except G4.5) निवर्तस्व द्विजोत्तम.

14 a) T2 G2.3 तु; M1.5 अपि (for च). — b) G2.3 °षि नृपोत्तमे. — cd) Ñ3 G2 यतमान°. M1.5 transp. विप्र and सिद्धिः.

15 a) D5 सुदीप्तं; G2.3 प्रतिष्ठां (G3 °ष्टुं). — b) Cf. 1, 2, 12d. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 निरंशु°. G2.3

C. 1. 1082
B. 1. 43. 17
K. 1. 43. 17

तक्षक उवाच ।
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
अहं तेऽद्य प्रदास्यामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७

सूत उवाच ।
तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ १९
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २०
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रागदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१
स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः ।
मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ २२
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् ।
फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३

तक्षक उवाच ।
गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ।
फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ २४

सूत उवाच ।
ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमाः ।
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५
तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

शीतांशुर्. — [d]) Śi Ki Ñs G1.4.5 इह; Ko.2–4 Ds Gs इव (for इतो).

16 Śi Ki T1 कश्यपः; Ko.2–4 कश्यप उ°; T2 G M काश्यपः. — [a]) M1.5 त्वद्य (for तत्र). — [b]) Gs तद्दत्स्व; M (except M1.5) दित्स (Ms देहि) तन्मे (for तन्मे दित्स). Śi Ki दत्स्व; Ks Ñ1.2 V1 B D T1 देहि; G1.4.5 दिश. — [c]) Gs अस्मात् (for अहं). — [d]) Ñs गृहीतोर°. Ñ1.2 V1 B D T1 स्वापतेयं प्रगृह्य वै (Ds गृहीत्वोरगसत्तम). — After 16, Ds ins.:

409* यत्तेयं च प्रगृह्य वै विनिवर्ते भुजंगम ।

17 Śi Ki S om. उवाच. — [b]) Gs विप्र (for राज्ञः). D1 °द्राजससत्तमात्. — [c]) Ñ1.2 V1 B D T1 एव (Da °वं; Ds °नं; D7 °तत्); M1.5 तेभ्यः. M2–4 धनं तेहं प्र°. — [d]) Ds तपोधन; G2.3.6 M1.5 महामुने. Ñs निवर्त द्विजसत्तम. — After 17, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 24).

18 Śi Ki S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — K2 om. 18^{ab}. — [c]) Śi Ki D1 G (except Gs.6) M स (for सु-).

19 [a]) G2.3 °ज्ञानात्. M2.4 °ज्ञानेन ते°. — [b]) M1.5 तु (for तं). Ko.1.3 Ñs T2 G2.3 M1.5 ततः. — [d]) K1.3.4 Da G2.6 उपाव°. — After 19^{cd}, Ds ins. a passage of four lines given in App. I (No. 25). — Before 19^{ef}, T2 ins. सूतः. — [e]) G2 वरं; G3 धनं (for वित्तं). — After 19, Bs ins. an additional colophon.

20 Before 20, Bs ins. सूत उ°. — [a]) G2 °त्ते ब्राह्मणे. — [b]) K4 महामनाः; Dns Ds °मुनिः. — [cd]) Śi transp. तक्षकः and नगरं.

21 [a]) B1–3 Ds गच्छंस्तं. — [b]) G2.3 तं गुप्तं ज°. — [c]) Ñ Dn D1 मंत्रैर्गदैः; Ds मंत्रविद्भिः; G4.5 तत्रागतैः. Ñs विषहणैः. T G2.3.6 M मंत्रैर्विषहरै(M2–4 °णै)र्दिव्यैः; G1 विप्रैर्विषहरैरेव.

22 Before 22, Ñ2 V1 B1.4 Dns D1 ins. सौतिरु°; Ñs B2.3.5 Dn1.n2 D2–7 सूत उ°; T1 सूतः. — [c]) G1.2 मायया वंचित°. M अयं (for असौ).

23 [cd]) Śi फलपातोदकं; Ks Ñs Gs °पात्रो°; B (B4 marg.) D (except Da Ds) Ms °दर्भो°; T1 °पुष्पादिकं; M1.2.4.5 °मूलो° (cf. v. l. 24). Ds transp. गृह्य and राज्ञे. Śi Ki.4 G4.5 राज्ञो. M1.3.5 तस्य राज्ञोथ. M2.4 स (for अथ).

24 T2 G2–6 M1.5 om. तक्षक उ°. Śi Ki Ds.6 T1 G1 M2–4 om. उवाच. — [b]) Ñ1 V1 कार्यचिंतया; M1.3 (*inf. lin.*).5 °गौरवात्. — [c]) Śi फलपातो°; Ko.1.3 Gs °पात्रो°; Ñ2.3 Da1 Dn D1 °पुष्पो°; B (B4 marg.) D2–4.6.7 °दर्भो° (cf. v. l. 23). T2 G1 (by corr.).4.5 नागाः (for नाम). — [d]) Śi Ki °तुं क्षमं.

25 Ds.6.7 T2 M2.4 om. सूत उ°. Śi Ki G M1.3.5 सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — [b]) D5 कर्तुं; G6 निन्युर् (for चक्रुर्). — K1 om. from निन्यु- (25^c) up to गम्यता- (26^a). — [c]) Śi Ko.3 T1 G4 M1.2.5 तदा. M1.3.5 राज्ञो. — [d]) Śi K (K1 om.) D5 दर्भानंबु; D2 दर्भमूल; S (except T1 M4) °नंभः.

26 K1 om. up to गम्यता- (cf. v. l. 25). — [c]) T2 G1.4.5 श्रुत्वा. D1 T2 G6 M (except M1.5) तु (for च). Ñ1.2 V1 B4 D (except D2.4.5) T1 G1–3 transp. च and

Fig. 22.2 Skeleton of a human being

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
स्तअमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३०
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहतं भवेत् ॥ ३१
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
कृमिकं ग्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३ C. 1. 1801 B. 1. 43. 36 K. 1. 43. 36

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां. — [a]) K (except K1) Ds.6.7 ह (for तान्).

28 Before 28, Bs ins. परीक्षिदुं; D4 राजोवाच.

29 Before 29, Bs D4 ins. सौतिरुं. — [a]) G2.3.6 अथ (for ततो). — [b]) K (except K1) फलान्यत्तुमियेष सः; D5 °न्यादाय वैच्छत. — After 29[ab], Ñ2.3 V1 Bs.4 (om. line 2).5 Dn D1.4 ins.:

410* विधिना संप्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।

— [c]) Ś1 यत्तु त्रातुं; K1 यत्तु त्रातां; Ñ1 यत्तत्र तु; Ñ3 यत्तत्रांतं; V1 यत्तदात्तं; B Da Ds.4.6.7 यत्तद्दत्तं; D2 यत्तु दृत्तं; T2 G (except G1) M1.5 यज्ञ(G2 स ज)ग्राह. B Da D2–4.6.7 राज्ञे; T2 G (except G1) M1.5 राजा. Ñ2 Dn D1 T1 ततो भक्षयतस्तस्य. — [d]) Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 फलात्; G2.3 M तस्मिन् (for तत्र). Here and below many MSS. write क्रिमि- for कृमि-, a difference ignored in the foll. readings. B Da D2.4 कृमिस्तत्र भवेदणुः (B2 °ल्पः; B4.5m °थ); Ds.6.7 कृमिस्तत्राभवत्तनुः. — [e/f]) Ś1 ताम्रनयनः कृष्णो व°. Ko.2.3 Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 ताम्रवर्णोथ; Bs D2–7 M4 ताम्रव°. Ds.6.7 सोभवत् (for शौ°).

30 [a]) K2 G2.3 तत् (for तं). Ds स गृह्य तं नृ°; D6.7 G1 तं गृह्य नृपतिश्रे°. — Before 30[ab], Bs ins. परीक्षिदुं; D4 राजोवाच. — [d]) Ds विषादस्मात्; T2 °दस्य.

31 [b]) A few MSS. मा (for मां). G3 दशेदयं; G5 °शत्विति. Ś1 K1 कृमिः कोपाद्°; Ñ1.2.3 (*sup. lin. sec. m.*) B D (except D3) T1 कृमिर्मां दशतामयं. — [c]) G4.5 M3.4 transp. भूत्वा and वै. G3 भूतो वै; M2 वै नागः. — [d]) B3 Da परिकृतं.

32 Before 32, Bs D4 ins. सौतिरुं (cf. v. l. 28–9). — [a]) K4 तं; M (except M1.5) न (for ते). K2 B4m G1.3 चैवं; D7 चैतं. Ś1 अनुमन्यंत; Ko B4 Dn D1 T1 °नुवर्तं; G2 °न्वमन्यंत. — [b]) Ko.2.4 D1.5 °नोदिताः; T1 G1 °चोदितः; M (except M1.5) °तं. — [d]) B2 Ds.6.7 संन्य(D3 °नि)वेशयत्; G2.3 तं नियम्य ह. — [e]) G2.3 प्राह तं. M1.3 (*inf. lin.* as in text).5 ग्रहसंस्तूं. — [f]) M (except M1.5) °धुः कालचोदितः.

33 Ds om. 33[ab]. — [a]) K3 हसन्निव च; Ñ1.2 V1 B1–3 Dn D1.2.4 ग्रहसन्नेव; T1 ग्रहसन्निव. T2 G2.3.6 M (except M1.5) नागेन. — [b]) Ś1 K1 °णाभ्यवेष्टयत; Ñ V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्टयत; Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) °केन स वेष्टि°; B1–3 D2 °केनान्ववेष्टय(B1 °ष्ट)त; D1 °केन त्ववेष्टयत्; D4 °णान्व°; D5 °क्षकः समवेष्टयत्; G2.3 °णाभ्य°; M1.5 °णाभ्यवेष्टत; M4 *inf. lin.* °णाभ्यवेष्टयत. — [c]) K2 transp. फलात् and विनि°. — [d]) Ś1 K M1.5 राज्ञो. — After 33, K3.4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins.:

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ।

[(L. 1) K3 B D1.4 तु (for च). Ñ2.3 V1 Dn T1 G1.2 वेगेन.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 M1.5 क(M1.5 का)श्यपनि(Ko °श्यप परि)वर्तनं; K3 परीक्षितस्वर्गगमनं; Ñ1.2 V1 तक्षकदंशः. *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 38; K1 50; K3 (*sup. lin. sec. m.*) Ñ3 T 36; Ñ1.2 V1 Dn3 43; B1 42; B2 D4m 41; D5 9; G M 26 (G2.3 28; G3 M3 27). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1771.

४०

C. 1. 1802
B. 1. 44. 1
K. 1. 44. 1

सूत उवाच ।
तं तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यंश्चैव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्गृहमग्निना वृतं
प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात तच्चाशनिताडितं यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५
नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे
समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं
कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६
स बाल एवार्यमतिर्नृपोत्तमः
सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा ।
शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो
यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७
ततस्तु राजानममित्रतापनं
समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं
वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रमुः ॥ ८
ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां
कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः ।
स चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभव-

40

1 Śi1 K1 S (G2–5 om.) सूतः; Ko.3.4 B1 Dn8 D1 सौतिरु°. — a) Ñ1.2 V1 Dn ते तथा; G2.3 तत्क्षणात्. — b) D5 भोगिना; T G2.3.6 नागेन. — c) K1 Ñ V1 B D G1 विषण्ण°.

2 a) D3.6 M2–4 च (for तु). B3 (m as in text) G1.5 M2–4 नागं. G1.4.5 M2–4 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). T2 दह्यमानं तथा दृष्ट्वा; G2.3 तं दशंतं तदा द्दं°; G6 M1.5 दह्यं (G6 °हं)तं तं तथा द्दं°. — b) Ko सचिवास्ते. — c) K4 अपश्यंश्चैव वै सर्वे; Ñ1.2 V1 B D T1 °श्यंत (B4 °स्ते) तथा यांतं. — d) K1 अद्भुतं; K4 ते यांतं (for आकाशे). K1.3.4 M नागमुत्तमं.

3 b) K2 D3.6.7 G2 M1.5 °वर्चसः. — d) K1 Ñ3 D4 G2.3 M2.4 °शं कोप°. — After 3, Śi1 K1 ins. ५१; Śi1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वण्येकपंचाशत्तमोध्यायः(!).

4 b) G2.3 वह्निना (for भो°). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D T1 °त राजाशनिताडितो (D2 °पातितो).

5 a) B2 तस्यापि; M1.5 येन्येथ (for ते तस्य).

6 a) D3.4.6.7 M2–4 transp. नृपं and सुतं. M1.5 सुतं (for नृपं). Ko.2–4 transp. शिशुं and सुतं. Śi1 G6 M1.5 नृपस्य चक्रिरे (for सुतं प्र°). — b) Ñ3 S स (G2.3 ते) मंत्रिणस्तत् (G1 °स्तं) पुर°. — Śi1 om. 6cd. — c) Ko. 2.4 G (except G2.3) °त्रतापनं (cf. 8). — d) G1 नृपं; G6 तदा (for जनाः).

7 Before 7, B4 ins. सूत उ°. — b) Da D3.6.7 °पुरोगमैस्. — D2 om. 7cd. — c) Śi1 K कुरुपांडवाग्र°; T °त्मजः.

8 a) T1 M1.5 °त्रघातिनं (cf. 6). — After 8a, G1 erroneously repeats 6d. — b) T1 °क्ष्य ते मंत्रिणस्तस्य सर्वे. — c) M1.5 स्ववर्ण°. Śi1 K1 °मवेत्य; Ko.2 °मथैत्य; T2 G5.6 °मथेत्य; G2.3 °मथेह. Śi1 K1 B5 G1–4.5m M2.4 काश्यपं. K2m सवर्णधर्माणमुपेत्य का°. — d) K4 T2 G4–6 वपुष्टमार्थे; G2 विनष्टमर्थं; G3 विष्टुष्टमां; M1.3.5 °मां तां. Cd वपुष्टमा (as in text). T1 °यांबभूवुः; T2 G1 M °चक्रिरे; G6 यांबभूविरे.

9 b) Śi1 प्रवीक्ष्य; K1 निरी°; B1 G6 M1.5 समी°. — c) G4.5 मुदान्वितो.

न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ९
सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्विवा-
न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरुरवाः ॥ १०

वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयांबभूव वै
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्ते ऽ* तांस्त्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

C. 1. 1818
B. 1. 45. 6
K. 1. 45. 6

10 [a]) K2m D1 कुंजेषु (for फुल्लेषु). Śi K Ñ3 T G (except G2.3) M1.5 नगेषु (for वनेषु). Śi K2 Ñ V1 B4 Da Dn D4 T1 G2.3 M1.3.5 om. ह. Ko.2m.3.4 चारुषु; D2 T2 G1.4-6 चैव हि. — [b]) G6 सप्रियः (for वीर्यवान्). — [c]) T1 G4.5 तया. B5 अपि; D5 च (for स). S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो). G1-3 विजह्रे. — [d]) G4.5 transp. पुरा and पुरू.

11 [a]) K2 अवाप्य; D5 सापि; T1 त्रैव; M5 वापि. T2 G1.4.5 परं; Cd as in text. B4 transp. वरं and पतिं. Ñ1.2 V1 Dn पतिव्रता; M (except M1.5) °तिं तथा. — [b]) Ñ1.2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.5 M3-5 °रूपा; Da (by contamination) Arjp प्रतिस्वरूपं; Cd as in text. Arj. in his comm. explains प्रतीतरूपं (as in text). G3 प्रतीतमापन्नभवां. G1.2.4-6 तमवाप्य. Ko.1 Ñ1.2 V1 B5 Dn D1.2 भूपतिं. — [c]) S अनन्यभावा (G1.2.4.5 सुखेन रामा). Ñ1.2 V1 B D तं; S सा (for वै).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) जनमेजयाभिषेकः; Ñ1.2 V1 जनमेजयराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 39; K1 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 37; Ñ1.2 V1 Dn3 44; B1 43; B2 D3.4m 42; D5 10; G M 27 (G2.3 29; G6 M3 28). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 11. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1782.

41

1 With adhy. 41-44 cf. adhy. 13. — With 1-3[ab] cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). D1 om. सूत उ°. Śi K1 S (T2 with prefixed श्री) सूतः; Ko.3.4 Dn3 सौतिरु°. — [a])=1. 8. 5[a]; 15. 1[a]. — [c]) Śi K1.4 D1 T1 M (except M1.5) °वीं सर्वां.

2 Cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). — [c]) Ñ2 V1 B D (except D3.4.6.7) °नं कृत्वा. — [d]) D1 °षु विविधेषु च. M (except M1.5) पुष्करेषु चचार ह.

4 [a]) Śi (before corr.) K1 Ñ3 Da1 D1-4.6.7 G6 °वशिष्टान्; B3.4 एकतस्त्वव°. — [b])=22[b]. — M2.4 om. 4[c]-5[b]. — [c]) Da तु (for च). Ñ Dn transp. च and तन्तुं. B1 transp. तं च and तन्तुं. D1.3.4.6.7 तंतुं तं दशनैः. — [d]) Ñ1.2 V1 B Dn D1.5 G (except G3.6) M3 बिलेशयं; Da °शयं.

5 M2.4 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [a]) T निराश्रयान्. — [b]) Śi K1 गर्ते तत्राण°; Ko.2-4 °र्ते तांस्त्रा°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D5 T G2.4-6 °र्ते स्वत्रा°; Ñ3 B1.2.4.5 Da D3.4.6.7 °र्तेषु त्रा°; D1 °र्ते स्वशरण°; D2 आर्तान्स्वत्रा°; G1 M (M2.4 om.) °र्तांस्त्रा°; G3 °र्ते संत्रा° (for गर्तेऽर्तांस्त्राणम्* = गर्ते + आर्तान् + त्रा°). — [c]) G (except G3.6) °स्य तदा दी°. M3 सर्वान् (for दीनान्).

6 Before 6, B3 D1 (marg.) M3 ins. जरत्कारुरु°. — [a])=1. 13. 12[c]. — [b]) Śi K1 °णस्तंभ°. — [c]) Ñ3

C. 1. 1818
B. 1. 45. 6
K. 1. 45. 6

दुर्बलं खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना ॥ ६
वीरणस्तम्बके मूलं यदप्येकमिह स्थितम् ।
तदप्ययं शनैराखुरादत्ते दशनैः शितैः ॥ ७
छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव ।
ततः स्थ पतितारोऽत्र गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः ॥ ८
ततो मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान् ।
कृच्छ्रामापदमापन्नान्प्रियं किं करवाणि वः ॥ ९
तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः ।
अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूत माचिरम् ॥ १०
अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम ।
भवन्तः सर्व एवास्मात्काममेवं विधीयताम् ॥ ११

पितर ऊचुः ।

ऋद्धो भवान्ब्रह्मचारी यो नस्त्रातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राप्य तपसा शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्पतामो निरयेऽशुचौ ॥ १३
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम्॥१४
ऋद्धो भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःखितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज ॥ १५
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संतानप्रक्षयाद्विभो ॥ १६

दुर्बलाः; G1.2 M (except M1.5) °ले. Da D2 T G3–6 M1.5 खादितं; G1.2 M2–4 °ते. Da D2 S मूले (M1.5 °लं). — G2.4.5 om. 6d, 7a. — d) T1 G1 ह्याखु°; M (except M1.5) त्वाखु°.

7 G2.4.5 om. 7a (cf. v. l. 6). — a) Ś1 D3.5 °स्तंभ° (cf. v. l. 6). — b) K (except K1) °कमवस्थि°. — c) D3.6.7 तुदते. D5 °नैः शनैः.

8 a) T2 G छि(G6 छे)द्यते; M1.5 भेत्स्य°. — c) K (except K1) ततश्च; Ñ V1 B1.3 (both m as in text).4.5 D T1 M (except M1) °तस्तु; T2 G1.3.6 तत्रस्थाः; G2.4.5 तत्र ते. B4 G (except G3) °ता रौद्रे; D5 °ता गर्ते. — d) D5 रौद्रे (for गर्ते). Ś1 K1 Ñ3 T G2.4.5 ब्रह्मन्°; Ko.2–4 सर्वेप्य°; Ñ1.2 V1 B D व्यक्तम°; G1.6 M ह्यस्मि°; G3 तस्मि° (for अस्मिन्°).

9 Before 9, B2.5 ins. जरत्कारुः°. — a) Ñ V1 B D तस्य (B5 अस्य; B3m D3.4.6.7 अत्र; Da2 तत्र); T G3.6 तस्मात्; G1.2.4.5 M2–4 तेन. Ś1 °मापन्नं (cf. c). M1.5 तत्तु दुःखं समु°. — c) Ś1 T G3 °पन्नाः (Ś1 *sup. lin.* T2 G3 °न्नः); G1 °मारूढान्.

10 a) G1 M2.3 अद्य (for अस्य). — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °नाथवा; T G6 M °न च वा. G3 मदीयेन तथा पुनः. — c) K2–4 चापि; M1.5 वाथ. Ś1 K1 तां तर्तुं; T G3.6 M1 संत°. — d) M (except M1.5) °पदः.

11 a) D1 वै; G3 सु-; G6 M1.5 तु (for अपि). — c) Ś1 K1 G6 एक(G6 °त)स्मात्; Ñ1.2 V1 B D °वेह; T1 G3 M1.3.5 °व स्म.

12 Ś1 K1 D6 S om. ऊचुः. — a) Ś1 Ñ V1 Dn D1.4 G3 वृद्धो; D3 T2 G1.2.4–6 कुतो; D5 सिद्धो (cf. v. l. 15a). — b) K2–4 Ñ V1 D (except Da2 D3–5) T1 G1–3 M (except M1.5) °च्छसि. — c) G3 तु सर्वेण. — d) Ñ V1 B4 Dn D2.5 °क्यते तद्. Ko.2 D5 वि(D5 अ)पोहि°.

13 a) Ñ3 T G3.6 M1.5 transp. तात and तप°. D5 अस्ति चान्यत्तु त°. — c) = 1. 13. 14c. Ś1 K Ñ3 T M1.5 °प्र(T2 °प्रे)क्षयात्व(T °द)स्मिन्; G1–3 °प्र(G3 °प्रे)क्षया ब्र°. — d) Ñ V1 Da1 Dn S पताम (G3 वसतं). B4 °येषु वै (m as in text); M (except M1.5) °ये वयं. — After 13, Dn ins.:

412* संतानं हि परो धर्म एवमाह पितामहः ।

14 a) B4 नस्तत्र (m as in text). M (except M1.5) इह मे (M3 नो) लंबमानानां. — b) D5 रक्षा न (for न ज्ञानं). — c) K (except K1) D2 तेन. Ś1 K1 D1 त्वा. S (except T1 M1.5) om. न.

15 a) Ś1 K1.4 Ñ V1 Dn D1–3 T G1.2.4.5 वृद्धः; D6.7 रुद्रः; G3 ऋषिः (cf. v. l. 12a). B D (except Dn D1) महातेजा; T G °योगी; M ब्रह्मचारी. — b) G1.2.4.5 शोचसि दुःखि°; G3 °च्यांश्च दुः°; M (except M1.5) त्रातुमिहेच्छति (cf. 12b). — After 15ab, G (except G3.6) M (except M1.5) ins.:

413* शोच्यान्सुदुःखितानस्मान्कस्माद्वेदविदां वर ।

[First half of this line = 15b; but cf. v. l. 15.]

— c) K3 Da शोचत्युपे°; Ñ2 V1 B Dn D1–4.6.7 °चते चैव. — d) D5 ये संति च द्वि°. T G transp. ये and वै. M1.3.5 च (for वै).

16 ab) = 1. 13. 14ab. Ś1 Ñ3 संश्रित°; K (except K1) Dn1 D1.4.6 T1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1.3 G (except G3.6) स्रस्ताः; Ko.2.4 भ्राष्टाः (for भ्रष्टाः). — d) Ś1 °त्प्रभो; Ñ1.2 V1 B D °न्मुने; Ñ3 T G2–6 °न्विताः; G1 M

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥१९
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६

C. 1. 1840
B. 1. 45. 29
K. 1. 45. 29

°दिति (M1.5 °द्विज).

17 a) G2.4.5 तु (for नस्). Ñ1.2 V1 B D तीव्रं (for पुण्यं). G1 प्रनष्टस्तपसः पुं°. — c) B3 वैको; B4 D4 ह्येको. — d) M1.5 स हि (for सोऽपि).

18 a)=1. 13. 15c. M1.5 मंदभागा; M2–4 °भागो. Ko °पुण्यानां; M2–4 °भागानां. — b) Ś1 K1 transp. स and किल. D5 बांधवः किं°. Dn D3.4.6.7 तप एकं समास्थि (D3.6.7 °श्रि)तः; D1 यस्य एकांतमास्थितः (cf. 1. 13. 15d). — c)=1. 13. 10a. — f) Ś1 K1 च; K4 स (for सु-).

19 a) K2 वै; K3 अस्य; B3 M1.3 स्व-; D3 अस्मत् (for स्म). M2.4 ते तस्य. T1 °सो मोहात्. — b) B1.3.5 °दिता महत्; B2.4 D3.6.7 °तं महत्. G3 कृच्छ्ररूपादितो वयं. — c) B1 transp. भार्या and पुत्रो. — d) D2 °वो वेति; T1 °वा शपि (sic); T2 °वा चापि; G1.2.4–6 °वो वापि; G3 M1.3.5 °वा अपि; M2.4 °वा वापि. Ñ3 S केचन (G1 कचन; G2 as in text).

20 c) G1 transp स and वक्तव्यः. Ś1 सम्यक्; Ñ1.2 V1 B दृष्टः. — d) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn1.n3 D1–4.6.7 T अस्माकं (as in text); G3 M1.5 चास्मा°; the rest ह्यस्मा°.

21 a) K2 D1 T1 °स्तव; D3 M1.5 °स्त्वेव. — b) Ś1 K1 D4 T G3.6 अधोमु° (as in text); G2.4.5 ह्यवाङ्मु°; the rest ह्यधोमु°. — d) K2 वाभिभो; Ñ1.2 V1 B Da D2–7 वा वि°. K4 Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च. Cd प्रजायस्व (as in text). — After 21cd, B4 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 26). — e) Da G1 कुले. — f) D5 T2 G स एवैकः (G3 तमेकन्नः); M (except M1.5) स चैवैकः. Ñ3 B3.4 Da1 D1–3.5–7 T2 M (except M1.5) °धनः.

22 a) Ko Ñ3 B1 m.2 Da D3 G (except G3) M1.3.5 यं तु; Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्त्वं (Dn3 यं त्वं); B4 यन्न. K3 वै; M1.5 मे (for नो). — K2 (hapl.) om. 22b–23a. — b)=4b. — c) Ko.4 Da D5 G2.4.5 एको°. Ś1 °स्तंभ; K1 °स्तस्य; Da1 D5 कुले तंतुः. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्ते. Ś1 Ko.1.3 Ñ3 B (except B4) G6 स (for स्व-).

23 K2 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ñ3 S चैव (G3 चेदं) त्वं (for वै ब्रह्मन्). — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 23b–24a. — b) K4 T G3.6 M मू(G3 कु)लानीमानि वी°. — c) K4 B5 Dn1 D1.3.6 T G2 एतेन तं°; G3 °न कूपतस्ता°.

24 Ś1 K1.3 om. 24a (cf. v. l. 23). — a) Ko यत्ते तत्; K4 ये त्वे°; B4 G4–6 M2–4 °त्वेकं; D2 नन्वे°; D3.6.7 यच्चै°; T यद्वै°; G1.2 °त्वेकः; G3 M1.5 यदे°. — b) D6.7 मूलमस्या हि; G1.5 °मर्धास्य; G6 °मस्य न. — c) K3.4 Ñ2 V1 B1–3.5 D यत्र; B4 T G1.3.6 M अत्र (M1.5 तेन). Ñ1.2 V1 Dn D1 G3 M (except M1.5) गर्त्ते (for सर्वे). — d) Ś1 K1 M2.4 तपसि स्थितः; Ko.2.3 D3 तप आश्रितः; D2 तपसा स्थितः; G3.6 -स्तंब आश्रि(G3 °हि)तः.

25 b) K3 D5 T एव (for एष). — c) Ñ V1 B (except B3) Da T G2–5 °रतिं; M1.5 °रतिः. G6 स तंतुमेकं दिवसैः; M2–4 स तंतुं वितुदन्नाखुः. — d) B2.3 T G3 M1.5 भक्षयते. D2 ह्यदन्; D5 रज°; D6 रुद°; G2.4.5 तु नः; M (except M1.5) द्विजः; Cd नुदन्. G6 दशनैः क्षयते तु°. — e) G1.2 तपोवृद्धं. — f) K2 D6 महात्मा°. K1.4 B (except B4) D (except Dn) °चेतनं (cf. v. l. 1. 1. 98d).

26 e) Hypermetric! Only Ñ1.3 M2.3 as in text. K नरकस्थान्प्रपश्यास्मान् (Ko °श्यामि); Ñ2 V1 B D अधः प्रविष्टान्प° ; T G M1.5 अप्रतिष्ठान्प्रपश्या°; M4 नरकप्रविष्टा°.

C. 1. 1841
B. 1. 45. 29
K. 1. 45. 29

अस्मासु पतितेष्वत्र सह पूर्वैः पितामहैः ।
छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः ॥ २७
तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ।
तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ २८
स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्त्वं जरत्कारुं तपस्विनम् ।
यथादृष्टमिदं चासौ त्वयाख्येयमशेषतः ॥ २९
यथा दारान्प्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा ।
तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्दुःखशोकपरायणः ।
उवाच स्वान्पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १
अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।
तद्दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २
पितर ऊचुः ।
पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३

— ^{f}) = 1. 13. 17^{b}. G$_6$ दुष्कृतकारिणः.

27 ^{a}) M$_{1.5}$ अस्माभिस्तु परीतैस्तु. — ^{b}) Ñ$_2$ B$_{2.3.5}$ Dn D$_1$ G$_{2.4.5}$ M$_4$ सर्वैः (for पूर्वैः). Ś$_1$ K Ñ$_3$ G$_6$ सहान्वयैः; Ñ$_1$ कुलान्वयः; Ñ$_2$ Dn D$_1$ सबांधवैः (for पिता°). — ^{c}) Ñ$_1$ D$_2$ M$_1$ छिन्नका°; T$_1$ छिन्नमू°. — ^{d}) T$_1$ G$_{3.6}$ तथा; T$_2$ यथा.

28 ^{b}) Da$_1$ D$_{2-4.6.7}$ T$_2$ G$_3$ M$_{1.5}$ यद्वान्यत्. — ^{cd}) G$_6$ एतत् (for इति). Ñ$_{1.2}$ Dn D$_1$ °वैमपरं तात न संतत्या समं मतं.

29 ^{a}) Ko स तान् (sic); K$_1$ एतत्तु; Ñ$_3$ V$_1$ D$_{2.7}$ G (except G$_6$) तं तात; D$_5$ तं ततः. D$_1$ तान्दृष्ट्वैव (for तात दृ°). K$_3$ transp. दृष्ट्वा and ब्रूयाः. K$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{4.5}$ तं (for त्वं). Ś$_1$ एतद्दृष्ट्वा तु भूयस्त्वां (m अस्मान्दृष्ट्वा ततो ब्रूयात्). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.4.5}$ तपोधन; B$_{2-5}$ Da D$_{2.3.6.7}$ T तपोधनं (for तप°). — ^{c}) M$_{1.5}$ अद्य (for यथा). Ñ$_3$ वृत्तं (for दृष्टं). Ś$_1$ K$_1$ दृष्ट्वा वयं. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D चात्र (D$_5$ सर्वं); T G चाद्य (G$_1$ as in D$_5$; G$_5$ चास्य).

30 ^{a}) G$_5$ प्रगृह्यात्. M (except M$_{1.5}$) च (for स). — ^{b}) M$_{2.3}$ पुत्रं. Ś$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except Da) M$_5$ °त्रानुत्पा°. — ^{c}) M (except M$_{1.5}$) एतत् (for तथा). — ^{d}) G$_{4.5}$ ह्यस्माकं. — After 30, Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.4.5}$ (marg.; om. line 1) Dn D$_{1.2.4}$ ins.:

414* बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ।
कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ।
श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ।

[(L. 1) Ñ$_1$ V$_1$ B$_3$ अनुकूलं यथा तथा; B$_4$ यथा मे कुशलं तथा. — (L. 2, 3) = (var.) 1. 13. 17^{cd}, 18^{ab}. D$_2$ बंधुरिवा°. D$_{2.4}$ °मिच्छामि.]

Colophon. *Sub-parvan name:* All MSS. (except Dn$_3$ T$_2$ G$_3$) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko पितृवाक्यं; K$_3$ जरत्कारुपितृसमागमः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ जरत्कारुपितृदर्शनं; G$_3$ M$_{1.5}$ पितृजरत्कारुसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 40; K$_{1.4}$ 53; K$_3$ (*sup. lin. sec. m.*) T 38; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ 45; B$_1$ 44; B$_2$ 47; D$_{3.4}$ (marg.) 43; D$_5$ 11; G M 28 (G$_{2.3}$ 30; G$_6$ M$_3$ 29). — *S'loka no.:* Dn 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 1915.

42

1 Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ सौतिरु°; K$_1$ S (T$_2$ with prefixed श्री; G$_{4.5}$ M$_{2.4}$ om. the ref.) सूतः. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ S भृशं (for दुःख-); cf. 1. 43. 30^{d}; 46. 34^{f}. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (for D$_5$ see below) तान् (for स्वान्). D$_3$ सर्वान्; G$_3$ मुख्यान् (for दुःखात्). D$_5$ आह तांश्च पि°. — ^{d}) V$_1$ B D (except Dn D$_1$) G$_6$ बाष्पगद्गदया; Cd as in text (cf. 1. 43. 31). — After 1, K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D ins.:

415* जरत्कारुरुवाच ।
मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
तद्भूत यन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया ।
[L. 1 = 1. 13. 19^{ab}.]

2 Before 2, Ś$_1$ S (except G$_{3.6}$ M$_{1.5}$) ins. जरत्कारुः. — ^{c}) Ñ$_2$ Dn ते (for तत्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ °तेनाकृता°; D$_{3.7}$ °तेतरकर्मणः; M$_{1.5}$ पुष्कलं चाकृ°.

3 Ś$_1$ S om. ऊचुः (M$_5$ om. the ref.). — ^{c}) K (except K$_1$) तु (for च). — After 3, Ko.$_4$ Da$_1$ ins. a passage given in App. I (No. 27).

जरत्कारुरुवाच ।

ममायं पितरो नित्यं ह्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ६
भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स्म लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्यामैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३

C. 1. 1861
B. 1. 46. 16
K. 1. 46. 16

---

4 Śi1 K1.2 D6 S (except G5) om. उवाच. — b) G3.6 हृदि संपरि°. — a) B2 D2.5 °येहम°; Cd as in text. B1.2.4 Da D5 T G1-5 M5 ह; D2 G6 च (for वै). — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ।

=(var.) 1. 13. 23ab.

5 b) M1.5 शोकार्तानिव.

6 a) G (except G1.6) कार्यं (for कामं). — b) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसंशयं. — c) Ñ3 S सनामां.

7 a) Śi1 K हि (for च). M (except M1.5) °ति यदा का°. — b) Here and below the majority of N MSS. भैक्ष्य-. — c) G3 प्रतिगृह्य सनामां च. — d) B5 reads न after च. G6 उद्वहेयं; Cd as in text. K2 D2.5 S (except G1) तां (for यां). Śi1 K1 नेतरां रोचयाम्यहं.

8 ab) B4 G2-4 °विधा°. B4 भार्यां; G3.6 कन्यां (for कुर्यां). M1.5 कुर्यां निवेशं पितर एवं संप्रा°. — c) Śi1 K M (except M1.5) करिष्यामि; Ñ V1 B D °ष्येहं; T2 G6 °ष्ये तत्. — d) K1 न संशयः (for पिता°). T सत्यमेव ब्रवीमि वः. — After 8, K3.4 (om. line 1) Ñ1.2 V1 B D ins.:

417* तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ।

[=(var.) 1. 13. 28. — (L. 2) K4 शाश्वतं चाव्ययं चैव पितरो वै मतं मम.]

9 Śi1 K1 S (G3 om.) सूतः; Ko.3.4 B1 D1 सौतिरुं. — a) D2 स मुनिः; G3 पृथिवीं. — b) G3 °र स महामुनिः. — c) M1.5 कार्यं (for भार्यां). — d) D5.7 चानघ (for शौ°).

10 Before 10, Ko (irrelevantly) ins. शौनक उ°. — b) D2 °भिर्देशितस्त°; D5 °भिर्नोदितो यथा; T G3.6 M1.5 °भिश्च प्रचोदितः. — c) B4 ततो°; B5 G3 तथा° (for तदा°). Ko स गत्वा वै; M1 प्रविश्योच्चैः; M5 प्रपश्यो°. — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins.:

418* स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः ।

[(L. 1) B D2 प्रियका°. — (L. 2) Cf. 1. 13. 30. Ñ1 V1 B1-3.4m D2-7 भिक्षां (for कन्यां).]

11 a) Śi1 K1.4 transp. भूतानि and सन्तीह. — b) Ko G1.2.4-6 जंगमस्थावराणि च; K2.3 Ñ3 T G3 M जंगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च°; D5 °णि च सर्वशः. — c) Śi1 Ko.1.4 D2.3.6.7 यानीह; Da1 यावंति; T G1.3.6 M1.5 चान्यानि.

12 b) D5 °तरो नोद°. B4 वै (for माम्). — c) Ko D2.5 G1 निवेशस्वे°; B3 निविशं वोत्र; G2.4.5 निवेशये(G2 °य)ति. Cd appears to have read निवेशं (cf. B3 above). — d) Ñ2 Dn D1 संतानस्य चि°.

13 a) K4 Ñ V1 B3 D T2 G3 M2-4 निवेशाया(D6 °र्थो)खि°; B4.5 निविशाम्य(B5 °य)खि°; T1 निवेशिदखि°; G1 निवेशार्थं खि°; G2 निवेशाद्यखि°; M1.5 निवेश्यर्थां(M5 °त्वा)खि°. — b) D1 T G3.6 M अहं (for भोः). — d) D2 M3 °भिश्च नियो°.

14 a) K4 B4 (m as in text) कस्य; M1.5 तस्या (sic). — b) D5.7 T1 या (for ये). D1 मयेह परिकीर्तितं; S (except T1 G3 M1.5) गुणैः सम्यक् प्रकीर्तिताः (M2-4 °र्त्यतां). — c) D5 कन्यां प्रयच्छतु स मे; G (except G3) M (except M1.5) प्रयच्छतु स मे कन्यां.

C. 1. 1862
B. 1. 46. 17
K. 1. 46. 17

यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम् ॥ १४
मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवच्चोद्यता भवेत् ।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥ १५
ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ।
तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥ १६
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलंकृताम् ।
प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः ॥ १७
तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने ।
नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन्न स तां प्रत्यगृह्णत ॥ १८
असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ।
मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे ॥ १९
ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन ।
वासुके भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

सूत उवाच ।
वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा ।
सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १
भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ।
रक्षणं च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ २
प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।

15 [a]) B1 transp. मम and कन्या. Ñ3 S (except G2) सनामा. T1 एव; T2 G3 M3.5 वै (for या). — [b]) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B2 D3.6.7 चोदिता. — [c]) T1 केवलां (for चैव यां). G3 नाहं तां (for यां नाहं). — [d]) G3 एवं (for तां मे). K2 B3 D3.5.7 S (except T2 G3 M1.5) °च्छतु (G6 °थ).

16 Before 16, Ko ins. सूत उ°; K4 सौतिरु°; S (except G3 M3) सूतः. — [a]) T2 G2.4.5 तु (for ते). D3.6.7 ते; M1.5 च (for वै). — [b]) K1 D5 T1 G3 °त्कारोः; K2 °त्कारु. M2.3 (*inf. lin.*).4 सुयोजिताः. — [c]) Ś1 D3.6.7 वै (for ते). — [d]) G3 वासुकिं. Ś1 संन्यवें°; K1 पर्यवें°.

17 [a]) G6 अथ (for स). — [b]) K3 Ñ1.2 V1 D (except D2.5) M transp. कन्यां and तां. G3 कन्यकां सम°.

18 [a]) B1 ततस्तां; Dn3 तत्रैतां; T G1.3.6 M1.5 स तत्र. — [c]) T1 G3.6 M1 कालेन (for नागेंद्रो). — [d]) Ś1 न च तां; Ko.2.3 Ñ3 न च स. D2 न स प्रत्यग्रहीच्च तां.

19 [ab]) Ś1 K1 B1.5 M °नाम्नीति. D5 G3 M तां (for वै). T2 G1.2.4.5 °ति कृत्वा वै. Ś1 K1 च वि°; D5–7 वावि°. K4 सनामा तु भवेद्या मे न भरेयं तु यामहं. — [c]) G (except G3.6) मोक्ष एव; M1.5 भैक्षभा°; Cd as in text. — [d]) Ko T G3 M द्वैधीभू°; Ñ2 V1 Dn द्वंद्वभू°; D5 G1.4–6 मंदीभू°; G2 मंत्रीभू°; Cd as in text. Ś1 K1 प्रतिग्र°.

20 [b]) G2 अपृच्छत्. — After 20[b], K4 Ñ3 ins. 1. 13. 33 (v. l. भुजंगमं for महातपाः). — [c]) Ś1 K1 B2 Da1 D5 T2 G1–5 M वासुके (as in text); T1 G6 °किः; the rest °किं. — [d]) M1.3.5 तं (for ह). — After 20, B3 ins. a passage of six lines consisting of a question by Ruru (2 lines) and answer by Pramati (4 lines), the latter being merely a repetition of 1. 13. 35–6 (see App. I, No. 28).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn3 D7 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K3 कन्याप्रदानं; Ñ1.2 V1 वासुकिजरत्कारुसमागमः; G3 भार्यान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 54; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 39; B1 45; B2 D3.4 (marg.) 44; D5 12; T2 G M 29 (G2.3 31; G6 M3 30). — *S'loka no.:* Ñ3 21; Da1 Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1836.

43

1 Ś1 K1 S (G4–6 om. the ref.) सूतः; Ko.3.4 (with prefixed श्री) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरुवाच. — [b]) G1 इदं (for ऋषिं). D6 प्रति (for तदा). — [c]) The MSS. vary at random between सनामा and °म्नी (cf. v. l. 1. 42. 19). — [d]) M1.5 वै (for मे).

2 [a]) Ñ1.3 ते कन्यां. — Ś1 om. 2[cd]. — [d]) B4 यथाशक्त्या. B3 द्विजोत्तम. — After 2, K3.4 Ñ V1 B D T2 G (except G3) ins.:

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा ।

C. 1. 1884
B. 1. 47. 16
K. 1. 47. 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः ।
अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L. 1) K_3 $\tilde{N}_3$ D_5 T_2 G (except G_3) रक्षिता. K_4 $\tilde{N}_3$ B D_a $D_{2.5}$ T_2 G (except G_3) मुनिवर प्रभो. — (L. 2) D_n वै (for मे). T_2 G (except G_3) अप्रियं मा करिष्येच्च.]

3 Before 3, Ko $\tilde{N}_3$ (*sup. lin. sec. m.*) B_3 D_2 ins. सूत उ°; K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_1 D_n $D_{1.4}$ सौतिरु°; T G $M_{2.4}$ सूतः ($G_{4.5}$ सौतिः). — [a]) B_5 $D_{3.6.7}$ °श्रुते च; D_2 °श्रुतेन; $M_{1.3.5}$ °ज्ञाते तु. — [c]) K_3 ततो (for °दा). — [d]) The MSS. vary at random between भुजग- and भुजं°.

4 [a]) K_3 तत्र वेदविदां; M_1 तदापि द्विविदां; M_5 ततो विद्विविदां. — [b]) K_3 तपोनिष्ठो. D_4 $G_{1.2.4.5}$ महातपाः; T_1 °बलः; T_2 $G_{3.6}$ M °मतिः. — [c]) B_1 कन्यायाः (m धर्मात्मा as in text).

5 $\tilde{N}_1$ om. 5^{ab}. — [a]) G_6 °गृहे शुभ्रे. K_2 शुद्धं; $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D रम्यं. — [b]) S धीमतः (G_1 भूभृतः) (for सं°). — [c]) S_1 K_1 जग्राह भा°. — [d]) G_6 मनीषिभिः.

6 [a]) $\tilde{N}$ V_1 D संक्लृप्तं ($D_{2.5}$ as in text; $D_{3.7}$ क्लृप्तं स). — [b]) K_1 सव्यास्तरण°; K_2 महा°; D_2 स्वच्छा°; D_3 स्वृध्या°; T_1 G_4 स्वाध्या°; G_1 सुघ्रा°; $G_{2.5}$ स्वध्या°; Cd as in text. D_5 $G_{3.6}$ M (except $M_{1.5}$) परार्ध्यास्तरणावृ(D_5 °न्वि)तं. — [c]) Ko T_1 G_{1-3} सन्; K_4 तु; $\tilde{N}$ V_1 D_n वै; B D_a $D_{1.2.4.5}$ असौ (for स). G_6 स तत्र भार्यासहितो.

7 [b]) $K_{0.2.4}$ $G_{1.2.4}$ $M_{1.5}$ सत्तम. D_2 भार्यामामंत्र्य वै मुनिः; $D_{3.6.7}$ जरत्कारुस्त्रिया सह. — After 7^{ab}, D_4 G (except G_3) M (except M_5) ins. जरत्कारुः. — [c]) G_3 अप्रियं. — [a]) S_1 K_1 G_3 कथंचन.

8 [a]) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि). — [b]) K_4 T G_3 कृतवासः (T_2 °सं); $M_{1.5}$ गृहे वा°. $M_{1.5}$ के (for ते).

9 Before 9, B_3 D_4 (marg.) ins. सौतिरु°. — [a]) D_5 परमविग्नासीत्. — [b]) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D T_1 °पतेस्तदा (D_1 as in text; D_6 °पतेः सुता). — [c]) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D G (except $G_{3.6}$) M_3 वाक्यं. — [d]) G (except $G_{3.6}$) °वाच मन(G_4 तप)स्विनी.

10 [b]) D_a दुःखशीला उपा°; G_1 °शीलसमन्विता. — [c]) S_1 श्वेतकाकेयैः; K_2 यश्च तानीयैः; B_4 सकलैस्तस्य (m as in text); G_3 श्वेतहारीयैः; $M_{1.5}$ चेत°; M_2 चेक°; Cd as in text.

11 In S_1, 11^{cd} is lost on a torn portion. — [c]) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D वै (D1 चैव; $D_{3.6.7}$ सा); T_2 $G_{1.3.6}$ तु (for तं). — [d]) $\tilde{N}_1$ मुदा (for महा-).

12 [a]) K_4 B_1 M (except $M_{1.5}$) ततः; D_4 कुक्षौ (for तत्र). S (except $G_{1.4.5}$) तस्यां. — [b]) B_4 D_{a2} $D_{3.6.7}$ °सप्रभः; D_{a1} °संभवः. — [c]) $\tilde{N}_2$ V_1 B_4 D (except $D_{2.5}$) T_1 °वतेजसा. — [d]) D_6 G_4 °प्रभः. With 12^{ef} cf. 1. 44. 16^{cd}. — [f]) $\tilde{N}_3$ T G_3 च (for सः).

13 [a])=1. 8. 14^a. D_{2-4} S °हस्सु. — The fragm. MS. B_2 ends with 13^a. — [b]) B (B_2 missing) D (except $D_{2.3.6.7}$) °महायशाः.

14 [a]) D_2 प्रसुप्ते; D_5 M (except $M_{1.5}$) तु सुप्ते; G (except $G_{3.6}$) सुप्ते तु. — [b]) K_1 °स्तमगाद्; D_a D_{n2} $D_{1.5-7}$ T_2 G $M_{1.5}$ °स्तमयात् (G_1 °स्तमितात्). — [c]) G_2 °क्षयाद्. $M_{1.5}$ °ये तस्मिन्. — [e]) T_1 °नी ब्रह्मन्. — [f]) G

C. 1. 1884
B. 1. 47. 16
K. 1. 47. 16

वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥ १४
किं नु मे सुकृतं भूयाद्धर्तुरुत्थापनं न वा ।
दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् ॥१५
कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः ।
धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ १६
उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति ।
धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिक्रमणे ध्रुवम् ॥ १७
इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजंगमा ।
तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् ।
उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी ॥ १८
उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
संध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रतः ॥ १९
प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः ।
संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ २०

एवमुक्तः स भगवाञ्जरत्कारुर्महातपाः ।
भार्यां प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजंगमे ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२
न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ।
अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ २३
न चाप्यवमतस्येह वस्तुं रोचेत कस्यचित् ।
किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ २४
एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् ।
अब्रवीद्भुजगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ २५
नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् ।
धर्मलोपो न ते विप्र स्यादित्येतत्कृतं मया ॥ २६
उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः ।
ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजंगमाम् ॥ २७

(except G3.6) M (except M1.5) तपस्विनी.

15 [b]) Ś1 K1 D5 G (except G3) °पनेन वा; B4.5 °पनं प्रति. — [c]) Ko सुदुःखशीलो धं. — [d]) Ś1m दुःखं (for कथं, which is erased). Ś1 K1 वा(K1 ना)स्यादवाप्नुयां; Da1 G1.2.6 तस्याप°.

16 G (except G3.6) M2.4 transp. 16 and 17. — D3 (hapl.) om. 16°-17[b]. — [c]) D2 स्यात्; T1 G3 M मे (for वै). — [d]) Ñ1.2 V1 Dn D1 G (except G3.6) M स्यादित्यत्र; D2 उत्थाने च (for स्यादत्रेति). Dn D1 M2.4 मतिं.

17 D3 om. 17[ab]. For G (except G3.6) M2.4 cf. v. l. 16. — [b]) T G M1.5 कोपो भविष्यति. — [d]) Ś1 K1.3.4 °क्रमणात्; B3 °क्रमदो; G3 °निष्क्रमणे. D1 °क्रमणेन तु.

18 [b]) Ś1 मनस्विनी; K1 G2.3 भुजंगमी. — [c]) G1 °मनसं; G3 °वदनं. — [e]) T ततः (for वचः).

19 Before 19, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — [b]) Da उपतिष्ठति. — [c]) D2 T1 G2.4.6 उपास्य; G3 त्वमास्व. — [d]) T1 M1 महाव्रत; T2 G6 M5 महाव्रतः. K3 नापो मे प्रगुणीकृताः(!); G1-5 M2-4 उ(M3 अ)पस्पृश्य महाव्रत.

20 [a]) K3 तथा कृता°; T1 प्राविष्कृतो°; Cd as in text. — [c]) B4m M (except M1.5) चैषा; G3 सेयं. — [d]) The MSS. vary at random between पश्चिमायां and °मस्यां.

21 Before 21, B3 D4 (marg.) ins. सूत उ°. — [a]) K3 M (except M1.5) तु (for स). — [c]) B1.3.4 m.5 Da1 D2.4.5 G3.6 तां भार्यां (for भार्यां प्र-). The MSS. vary at random between °माणोष्ठ and °माणौष्ठ.

22 Before 22, B3 D4 ins. जरत्कारुरुवाच; T G (except G3.6) M (except M1.5) जरत्कारुः. — [b]) Ś1 K (except K3) °या मेद्य. — [c]) T1 पश्यामि; G5 वत्स्येहं. — [d]) G1.5 यथासुखं.

23 [a]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शक्तिरस्ति न वा°. — [d]) Ś1 K1 transp. हृदि and वर्त°. T M वर्तते मतिः; G3 वर्तते पथि.

24 [a]) D3 न च मेवमतस्येह; T1 corrupt. — [b]) Ñ2 D (except Da D2.5) M4 वासो. — [d])=1. 39. 12[b]. — After 24, Ko ins.:

420* नावमानात्कृतवती दिवसोऽस्तमुपेयिवान् ।

With this line cf. 26[a].

25 Before 25, B3 ins. सूत उ°; D4 (marg.) सौतिरु°; S (except G3 M1.3.5) सूतः. — [d]) Ś1 स्व-; K1 सु-; D5 तन्; S (except T1 G3 M1.5) तु; Cd सं- (as in text).

26 Before 26, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 25); G3 भुजंगी. — [b]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) विप्र बोधनं. — [d]) T2 G3.6 °दित्येवं; M1.5 °दित्येव. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 transp. कृतं and मया.

27 Before 27, Ko B3 ins. सूत उ°; K4 सौतिरु°; T1 G3.6 M1.5 सूतः. — [b]) D5 °महायशाः. — [d]) Ś1 K1

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३
मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६
एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९

C. 1. 1911
B. 1. 47. 43
K. 1. 47. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G2. 3 भुजंगमीं.

28 Before 28, Ñ3 (*sup. lin.*) B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — b) K3 D4 गमिष्यामि. — c) Ś1 G6 transp. मे and पूर्वं. — d) G1 त्वया साकं.

29 a) D3 G6 °मध्युषितो (G6 °तं). — c) Da °ते ब्रूहि.

30 Before 30^{ab}, B4 ins. सूत उ°; D4 marg. सौतिरु°; S (except G3) सूतः. — b) Ñ1. 2 V1 Dn D1 G2 मुनिं तदा; B (B2 missing) Da D2. 4 वचस्त°. — c) Ś1 Da1 T1 transp. जरत्कारुं and °त्कारुः; G3 जरत्कार्वी जरत्कारुं. — d) G (except G3. 6) °समन्विता; M (except M1. 5) °बलात्कृता (cf. 1. 42. 1b; 46. 34f).

31 a) K (except K3) बाष्पसंदिग्धया (cf. 1. 42. 1d). D2 om. 31^c–32^d. — c) K1 G4. 5 M2. 4 कृत्वांजलिं (G5 °लिः); G2 °जलिं. — d) K3. 4 T G3. 6 तदा. — e) Ś1 K1 धर्ममा°. — f) K3. 4 Dn (except Dn3) T2 G (except G3. 6) प्रवेपिता; T1 विदूयता.

32 Before 32, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — D2 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) Ś1 मां च नार्हसि ध°. — b) D3. 6 G M अनागसीं (G2 °सिं). — c) D4 transp. स्थितां and °तः. Ñ3 धर्मस्थित[:] स्थितां धर्मे.

33 After 33^{ab}, T2 G (except G3) ins.:

421* अपत्यार्थं तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K2 (hapl.) om. 33^c–34^b. — c) T न तल्लब्ध°; — d) Ś1 D3. 4. 6. 7 T M1. 5 वा (for मां).

34 K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — b) G1. 2 द्विजसत्तम. — c) M2. 4 अवश्यमी°.

35 b) G (except G3. 6) च (for मे). T M1. 3 (*inf. lin.*). 5 सुखं; G3. 6 शुभं (for शिवं). — c) G1 °ऽथ. — d) D1. 3 T G3. 6 M2. 4 त्वयानघ; M1. 3. 5 तवानघ.

36 D5 reads 36^{abcd} in marg. — a) G6 M2. 4 °नां सुखम्. G3 हितकामार्थं. — b) G3 त्वामहं संप्र°. — c) Dn1 D5 T2 G1. 2 M इदम्. — d) Ś1 K1 Dn D5. 6 T1 °मादाय. — e) K3 B5 महात्मानं; T G3. 6 °भाग. — f) D3 G M °गसीं. — B3 reads from 36f up to स (37^a) in marg.

37 Before 37, Ko. 4 D4 (marg.) ins. सौतिरु°; K2 D5 सूत उ°; S सूतः. — For B3 cf. v. l. 36. — a) M1. 5 transp. तु and स. — c) Ko. 2. 4 T G1–3 यदुक्त°; D4 M1. 5 तदुक्त°. — d) Ñ V1 Dn D1. 3. 6. 7 G6 जरत्कारुं. D2 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि त्वयाधुना.

38 Before 38, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 26). — D1 om. 38^a–39^b. — a) Ñ1. 2 V1 Da2 Dn D3. 4. 6. 7 अयं; B3–5 S (except G3. 6) एव (for एष). Ñ1. 2 V1 Dn D3. 4. 6. 7 transp. गर्भः and सु°. — b) Ś1 K (except K3) D5 G1 °नरप्रभः; M1. 5 °नरोत्तमः. — d) = 1. 13. 38b.

39 Before 39, B3 ins. सूत उ°; D4 (marg.) सौतिरु°

४४

C. 1. 1912
B. 1. 48. 1
K. 1. 48. 1

सूत उवाच ।
गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् ।
भ्रातुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १
ततः स भुजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ २
जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ।
पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३
स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् ।
एवं पितामहः पूर्वमुक्तवान्मां सुरैः सह ॥ ४
अप्यस्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ५
कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स मां ॥ ७
आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यमुद्धर मे घोरं भद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्ता प्रत्यभाषत ।

(cf. v. l. 38). — D1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) K3 जरत्कारुं (for स ध°). — ^{b}) Ko.4 G5.6 जरत्कारुं. K1 महाऋषिः; D2 T G3.6 M1.5 °मुनिः; G1 M2–4 °तपाः.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* All MSS. (except T2 G1; B2 missing; G3 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko. 2.4 जरत्कारुगमनं; K3 जरत्कारुपरित्यागः; Ñ1.2 V1 जरत्कारुनिर्गमः. — *Adhy. no.:* Ś1 K1 55; Ko 42; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 40; B1 46; Da1 45; Dn3 47; D3.4 (marg.) 45; D5 in words 13, in figures 48; G1.4.5 M1.2.4.5 30; G2 32; G6 M3 31. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn1 42; Dn3 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1881.

44

1 Ko G3 M5 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G3 M5 om.) सूतः; K3.4 Ñ V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — ^{c}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D सकाशम् (for त्वरितम्). M1.5 °स्विति स(M5 त)मा°. K3 Ñ V1 आगत्य. — ^{d}) The MSS. vary at random between यथातथ्यं and याथा°. K4 B1.3 D2.4 °धनाः; Da सुमध्यमा; G (except G3.6) M (except M1.5) द्विजोत्तम.

2 ^{b})=1. 1. 95^{b}. — ^{cd}) Ñ3 दीनाशयां (*sup. lin.* दीनां तदा as in text). Ś1 K1 भयात्; Ko. 2.4 M5 ततो; K3 T2 G6 तथा (for °दा). G3 तदानीं तु ततः स्वयं.

3 Before 3, Ś1 K1.2 S (except G3) ins. वासुकिः; Ko.3.4 Ñ V1 B3–5 D वासुकिरुवाच. — ^{a}) K2.4 यत्किंचित्; K3 त्वं भर्तुः; T2 तत्कार्यं. — ^{b}) K3 प्रसवे; D7 प्रदानं. Ko. 2.4 कारणं तव. K1 प्रचने (कारणं ने) कारणं च यत् (sic). — ^{d}) D1 G1. 2.4–6 transp. ते and स्यात्. T G3 M1.5 पुत्रस्तेद्य (G3 °स्तव) भवेद्यदि.

4 ^{a}) K3 अस्मान्; G2.4.5 वै (for नो). M1.5 स सर्वान्किल नो भद्रे. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) तु; G1.2 च (for मां).

5 ^{c}) G3 न चेद्ध्याम्यफलं तस्य. — ^{d}) D1 G2.3 दानकर्म°.

6 ^{a}) M (except M1.5) तु (for च). — ^{b}) Ś1 K1 काममी°. — ^{d}) K3 G5 ततश्चाहं°; D6 ततस्त्वहं°; T G3 M1.5 तस्मादहं°. Ko. 2.4 °स्त्वाहमनूनुदं; B4 °स्त्वाहमहच्छदं (sic); D5 °स्त्वामहमब्रुवं.

7 D3 om. 7–8^{ab}. — ^{a}) Ñ2 V1 Dn दुर्वासतां; Ñ3 *sup. lin. sec. m.* क्रोधतां तां; B4 (m as in text) Da °सत्वं; D5 °चं तां; G2.4.5 °रतां; Cd as in text. K3 D6 तु (for च). — ^{b}) D5 तु; T G2.3 च (for ऽति-). G2.3 मनस्विनः (for तप°). G4.5 भर्तुस्ते निय(G5 °हि)तात्मनः. — ^{c}) B4 (m as in text) T नैवम्. — ^{d}) B1.3 Da D2.5 M (except M1.5) स (Da1 सं-); T1 तु; G1.2 च (for हि). K3 Da Dn3 शपेत मां; B1.3 D2.5 G1.2 M °द्धि मां; T1 corrupt; T2 °दिति; G3 °दथ; G4.5 °च्च मां.

8 D3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) G3.6 सर्वं (for भर्तुः). K2 B5 M1.5 ते (for त्वं). — ^{b}) Ñ1 सर्वमेतद्; T सर्वं चैव; G3 भर्तुस्नेह°; G6 भर्तुश्चैव. K3 वासे सर्वं प्रतिष्ठितं. — ^{c}) T चैनं (for घोरं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D उद्धरस्व च शल्यं मे. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D घोरं; T M1.5 इमं; G3.6 इदं (for भद्रे). K2.4 D2.4.7 G1 M2–4 हृदि चिरं स्थितं; D5 हृदि च संस्थितं; T G3 M1.5 हृदयसं(G3 °सु)स्थितं (cf. v. l. 13).

9 Before 9, B3 D4 (marg.) ins. सौतिरु°. — ^{b}) M1.5

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्माद्यतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५
ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्यवनात्मजात् ॥ १८
चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

C. 1. 1929
B. 1. 48. 19
K. 1. 48. 19

इति तं (for इत्युक्त्वा). K (except K1) प्रत्युवाच ह. — c) G6 संतापं (for °तप्तं). — d) D5 G (except G3.6) M (except M1.5) पन्नगोत्तमं.

10 Before 10, Ś1 K1.2 S (except T2 G1.6) ins. जरत्कारुः; Ko.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुरुवाच (D6 om. उवाच). — a) B5 वंशहेतोः. — b) K3 जरत्कारुर्महा°; M1.5 °व्रतः (for °तपाः). — c) Ñ1.2 V1 Dn °त्युत्तर°. — d) M (except M1.5) तु (for च). G4 मुनिः (for च सः). G1.5 ममेदं कृतवान्मुनिः. — After 10, D5 ins.:

422* भूय एवाभवद्भ्राता शोकसंतप्तमानसः ।

11 a) K1 हि; G2.3 स (for न). Da2 M (except M1.5) न तस्याहं; G1.5 ततो नाहं. — b) T1 G2.3 corrupt. Ñ2 V1 B (B2 missing) D वचः (for क्वचित्). — c) K4 उक्तमर्थं. Ñ3 तथा (for कुतो). S वाक्यं (for राजन्). — d) K4 विवक्षति.

12 a) Ś1 K1 मा (for न). G1-3 M2 कार्यं. — b) Ñ3 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा(D5 स)मुद्दिश्य. G3.6 कामं प्रति. K1 Ñ2 B1.4 D2.4.6 T1 G3 M °गम. — c) Ñ1.2 V1 Dn च (for हि). Ñ3 B (B2 missing) D2-4.6.7 M1.3.5 मे (for ते). K1 पुत्रो मे; G3 मत्पुत्रो. Ko om. from पुत्रो up to 13b. — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2) °प्रभः.

13 Ko om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) Ś1 स; K1 आशु; D2 तु; M1.5 अपि (for हि). K4 Ñ1.2 V1 Da Dn D1 T G3.6 M2-4 transp. हि and स. Ś1 मम (for स मां). K2.4 G3 मे (for मां). B1 स ततो; B3.4 (m महिषां).5 D4.6.7 स इतो (for हि स मां). — b) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M1.4.5 तपोधनः (D2 as in text; D5 °वने). Ś1 गतवान्स महातपाः. — c) T2 तदेदं; G1 तव यन्; G3 तदिदं. D3 हृदि संस्थितं. D6.7 तदेव(D7 °वं) हृदि संस्थितं (cf. v. l. 8).

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (Ñ3 D5 सूत उ°). — a) K2 च (m as in text); K4 B4 G1 M2.4 तु (for स). — c) G1 वाक्यं सः (for तद्वा°). — d) Ñ3 जगृहे तदा (for प्रत्य°).

15 a) K3 D1 transp. -मान- and -दान-. B4 °मानानु°. G3 °वाक्यैश्च; M1.5 °मानैश्च. — c) Ś1 सोदरां; K (except K1) सौं(K3 सौ)दर्यां; G3 सोदरीं. — d) G1 सोदर्यां; M3 सादरं (for स्व°). S (except T G6) पन्नगेश्वरः.

16 K1 om. 16a-17b. — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 D (except D2.4.5) प्र- (for स). — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभः (D5 as in text; D7 °प्रभुः). K3 ज्वलनार्कसमद्युतिः (=12d). — With 16cd cf. 1. 43. 12ef. — c) D2-4.6 T G3.6 °श्रेष्ठः.

17 K1 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) Ñ2 Dn अथ काले. G3 ततो; G6 तथा; M1.5 च सा (for तु सा). — b) K3 प्रसूता; G1 संजज्ञे; Cd as text. — With 17cd cf. 1. 13. 38d. — d) G2.4.5 नाग°.

18 a) Ko.1.4 M1.5 transp. स and च. Ñ1.2 V1 B1.3.5 D तु (for च). — b) K3 बालो नागनि°. — c) Ko.4 G2 चाधिजगौ; Dn D1.4 चाधिगमे. K3 सर्वान्. — d) K3 निखिलान्; D2.3.6 G1.2.4-6 M3 (*inf. lin.* as in text) भार्गव- (for भार्गवात्). Ñ1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने; M1.5 °नाद्विजात्. T1 G3 भार्गवच्यवनाद्विजात्.

19 a) Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic); K3.4 Ñ V1 Dn D1.4 चीर्णव्रतो. D5 corrupt. — b) D5 सत्वबुद्धि- (by transp.). — c) B4 यस्या° (m as in text); D3.6.7 G (except G3.6) M (except M1.5) तस्या° (for चास्या°).

C. 1. 1929
B. 1. 48. 19
K. 1. 48. 19

नाम चास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ १९
अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥ २०
स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान् ।
गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यत ॥ २१
भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिरण्यदः ।
विवर्धमानः सर्वांस्तान्पन्नगानभ्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

शौनक उवाच ।
यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजयः ।
पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मन्त्रिणो नृपतेस्तदा ।
आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ २
जनमेजय उवाच ।
जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथावृत्तः पिता मम ।
आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ३
श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेषतः ।

K4 B3 Da2 M1.5 भवेत्. K3 स्फीतं; G1 लोके (for ख्यातं) — [d]) Ś1 K1 लोके चा°; Ko.2 S लोकेष्व° (M5 as in text; G1 ख्यातिरास्तीक); D6 लोके ह्या°.

20 [b]) T1 G1.3 M2.5 च; G2.4.5 सः (for तम्). — [cd]) Ko.2 D5 ततः; T G6 M1.5 एवं (for वनं). B4m तात (for तस्य). Ś1 K1 °स्तीक इति श्रुतं; T1 आस्तीकेति च वि°. G2.4.5 तस्मादिदं (G2 °मं) तस्य नामा(G2 interp. आ)स्तीकेति च्र वि°.

21 [a]) B4 सर्वान् (m स बाल as in text). — [a]) K3 Ñ1.3 T G3 M1.3 (*inf. lin.*).5 समंतात् (for प्रयत्नात्). Ko.2.4 परिरक्ष्यते; Ñ V1 D परिरक्षितः.

22 [a]) D3.5.7 °वानपि. — [b]) Ś1 (*sup. lin.*) K4 Ñ2 V1 B4.5 (both m as in text) Dn हिरण्मयः; T1 G3 °ण्यजः; T2 G1.2.4–6 M (except M1.5) पिनाकधृक् (G1.2 °धृत्). ❀Dev: हिरण्यदो (sic) ज्ञानदः!❀ — [c]) G3 स (for वि-). T1 तान्सर्वान् (by transp.). — [d]) K6 अभ्यरक्षयत्; Ñ1.3 पर्यहर्ष°.

Colophon. D3 lacuna. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Ko.2.4 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) आस्तीकोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 56; Ko 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 41; Ñ1.2 V1 48; B1 47; Da1 D4 (marg.).6 46; D5 14; G M 31 (G2 33; G3.6 M3 32). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 22; Da1 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1903.

45

1 D3 om. शौनक उ°, but has lacuna at that place. Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — After शौनक उ° (or its v. l.), D3 G (except G3.6) ins.:

423* सूतस्य वचनं श्रुत्वा शौनकः प्राह विस्मितः ।

— [a]) K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 D (except Dn D1.5) G (except G4.5) ततो (for °दा). — [c]) G1 मे तु (for तन्मे).

2 Ś1 K1 D3 S (G3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — M2.4 om. 2 and जनमे° उ° (3). — [a]) Ñ1 राजन्; Ñ3 राज्ञा (for ब्रह्मन्). K4 Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2) T1 पृच्छन्. B5 शृण्वपृच्छद्यथा ब्रह्मन्. — [b]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) T1 नृपतिस्; Ñ3 भूपतेस्. K2.4 B5 तथा. — [c]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) यथा चा(D5 द्या)ख्यातवंतस्ते. — [d]) The MSS. vary at random between परिक्षितः and परी° (cf. v. l. 1. 1. 8).

3 K1 D3.6 S (M2.4 om. the ref.) om. उवाच. — With 3[ab] cf. 6[cd]. — [a]) Ko.2.4 च; Ñ1 न; Ñ3 M2.4 हि; B (B2 missing) D स्म (for तु). D2 भवंतोस्य (for भवंतस्तद्). — [b]) M4 पितुर्मम. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D T2 G यथावृत्तं पितुर्मम. — [cd]) Ś1 आपद्यथा; K1 आप यथा. Ñ2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D स (D5 सं-) (for च). Ś1 K1 स तत् (for गतः). K3 आचक्षध्वं यथाकामं कथं च निधनं गतः.

4 [a]) T2 °त्सकाशं तु. K3 T1 G3.6 तु; D6 वै (for हि). — [b]) T2 G3.5 पितृवृत्त°. — [c]) Ś1 K (except K3) °पत्स्येहं. — [d]) Ś1 तु (*sup. lin.* न as in text).

5 T2 om. सूत उ°. Ś1 K1 S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — [a]) Ś1 K1 °थावदन्वा°. — [b]) G2.4.5 ससादरं (for महा°). — [c]) Ñ2.3 V1 Dn D1.4 G (except G3.6) M1 (except M1.5) सर्वे धर्म°.

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४

सूत उवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९

विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ १४
षड्वर्गवित्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५

C. 1. 1949
B. 1. 49. 17
K. 1. 49. 17

---

6 Before 6, Śi K1 G8 ins. मंत्रिणः; Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मंत्रिण ऊचुः. — After मंत्रिण ऊचुः, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins.:

424* शृणु पार्थिव यद्वृषे पितुस्तव महात्मनः ।
चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः ।

[(L. 1) K4 Ñ3 शृणु राजन्यथा ब्रूषे. Ñ3 °स्तवमशेषतः.] — ^{ab}) D2 स धर्मात्मा; G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च). G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च). G2.4-6 transp. महात्मा च and प्रजा°. — With 6^{cd} cf. 3^{ab}. — ^{a}) G4.5 महात्मन्.

7 ^{a}) Śi (*sup. lin.* as in text) च; G1 सु- (for स्व-). — ^{b}) D3.6 कृत्वा वै (for स कृ°).

8 ^{a}) T G (except G3) M1.5 अरक्षत्. D1 पृथिवीं सर्वां; G2.4.5 प्रथितः पृथ्वीं. — ^{b}) = 1. 18. 1^{d}. — ^{c}) T1 G3 M1.5 वै नासन्. — ^{d}) Śi K1 स च नाद्वेष्ट. Ko Ñ V1 B5 Da Dn D4 transp. न and द्वेष्टि. B1 स च द्वेष्टि च; B4m D2 न स द्वेष्टि च. B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्.

9 ^{b}) K3 स्वकर्मणि; B4 स्वकर्मभिः (m as in text). — ^{d}) Ko.2.3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिताः.

10 ^{ab}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 transp. °कृपणान् and विकलान्. K3 स पोषयन्; M1.5 बभार तान्.

11 ^{a}) B4 हृष्टपुष्ट°; D3.6.7 पुष्टस्तुष्ट°; M1.5 इष्टपुष्ट°. — ^{b}) B4 G5 सत्यवान्. Śi K (except K3) Ñ1.3 B1.3.5 D5 दृढसंगतः (D5 °तिः); B4 गूढवि° (m as in text); D2 °संमतः; D3 °निश्चयः; G1 °संकरः. — G2 reads 14^{c}–15^{b} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) Ñ2 V1 B3–5 D G2 तु (D3.6 as in text; D5.7 अपि); M1.5 स (for च). T वेदे च (for शिष्योऽभूत्). — ^{d}) D2 च; M1.5 तु (for सः). K3 कृपस्य [? स] महात्मनः; T शिष्यः शारद्वतस्य ह.

12 ^{a}) K3 प्रियवाक्सु-; K4 प्रियश्चासीन्. G3 महातपाः.

13 ^{b}) Śi चोत्तरायां; K3 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सोत्त°; T ह्युत्त°. Śi K Ñ V1 Dn D1.5 M (except M1.5) अजीजनत्. — ^{c}) A few N and most S MSS. परीक्षि° (cf. v. l. 2). G3 तस्मात् (for तेन). — ^{d}) D2 नृप (for बली).

14 ^{a}) Ñ1 G3.5.6 M (except M1.5) राजा (for राज-). M2.4 सर्वार्थ° (for -धर्मार्थ°). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृतः (for नृपः). — G2 reads 14^{cd} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) B1m.5 Dn3 चार्थ-वांश्च; D3.6 चाप°; Cd as in text. — ^{d}) K3 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text). K1 Ñ1.3 T2 वृद्धसेविता; K2.3 M2–4 °सेवकः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D3 धर्मसेवितः; D5 सर्वसेवितः); G1.4.5 °संमतः; G2.3.6 M1.5 °सेवया.

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{a}) Ñ2 V1 B1.3 D T2 G (except G2.3) षड्वर्गजिन् (Da as in text; D3 षड्भिर्जि°; D6.7 षड्भिर्वि°). G1.4.5 महाप्राज्ञो. — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र°; G6 नीतिकर्म°. Ko.2.4 नीतिधर्मार्थवित्तमः; M1.5 नीतं धर्मविशारदः. — ^{d}) Ko.2.4 Ñ V1 B1.3 Da Dn2 D1.3.5.7 M3 षष्टिं; T1 G2.5 षष्टिर्. — After 15^{d}, G3 ins.:

425* ततो गतिं समापन्नः सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

C. 1. 1949
S. 1. 49. 18
K. 1. 49. 18

ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कुरुकुलागतम् ।
बाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूतानुपालकः ॥ १६

जनमेजय उवाच ।

नास्मिन्कुले जातु बभूव राजा
यो न प्रजानां हितकृत्प्रियश्च ।
विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां
वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १७
कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ।
आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १८

सूत उवाच ।

एवं संचोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नराधिपम् ।
ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ १९
बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा ।
यथा पाण्डुर्महाभागो धनुर्धरवरो युधि ।
अस्माखासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २०
स कदाजिद्वनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्ध्वा चान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २१
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् ।
न चासासाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २२
परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिमन्तिके ॥ २३
स तं पप्रच्छ राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रतान्वितम् ।
न च किंचिदुवाचैनं स मुनिः पृच्छतोऽपि सन् ॥२४

— [e]) Ko. 2. 4 दिष्ट्वां(K4 °ष्टयां)तमगमत्. Cd has दिष्टांतं (as in text). — [f]) Ś1 सर्वे(*sup. lin.* सर्वे)णानतिवर्तिनां; Ko. 2 सर्वेषामनि(Ko °मपिनि)वर्तनं; K1 °वर्तितां; K3 सर्व प्राप्यानिवर्तनं; K4 सर्पेणेति विनिश्चितं; Ñ1 सर्वेषां न निवर्तिनां; Ñ2 V1 B (B2 missing) D सर्वेषां दुःखमावहन्; Ñ3 सर्वेशाव्यतिवर्तिनां; T1 °तिपर्वणा; T2 G M2. 4 °वर्तिना (G3 °नम्); M1. 3 (*inf. lin.* as in T2 etc. above). 5 सर्वैरनतिवर्तितं.

16 [a]) K2. 3 Ñ1 M (except M1. 5) °षव्याघ्र. — [c]) Ñ1. 2 V1 °सहस्राणि; T1 G3 °स्रं तु; M1. 5 °स्रांतं. — [d]) T G2–6 M1. 5 कलियुगा(T1 G3. 6 °गे)गतं (G3 शतं); G1 M2. 4 कुलधरागतं; M3 कलियुगे सति. — [e]) Ñ1. 3 V1 B (B2 missing) D1. 6. 7 °भिजानासि; Ñ2 Dn °भिषिक्तस्त्वं; Da °भिजानाति. — [f]) Ś1 सर्वभूताभिपालक; Ñ1. 3 V1 °पालनं; B (B2 missing) D3. 4. 6. 7 °भिपालनं; T G3. 6 M1. 3 °नुकंपनः; M5 सर्व एवानुकंपनः.

17 Ś1 (with prefixed श्री) K1. 2 D5 S जनमेजयः. — [a]) K1 नास्मत्कुले. — [b]) K4 Ñ3 D1. 3. 6. 7 G1. 2. 4. 5 M2 नः; G3 ना (for न). Ñ3 G3. 4 (*sup. lin.* as in text) प्रियाणां (Ñ3 °नां). K3 Ñ V1 Dn D1 S प्रि(T1 प्रे)यकृत्. K3 M3 हितश्च. — [c]) G5 महीपतीनां (for पिता°). Ko. 2. 4 विशेषतोस्मत्प्रपितामः. — [d]) T2 G (except G3) महावृत्त°.

18 Ko om. 18[cd]. — [c]) Ñ3 आचक्ष्व वै. K3 यथातथ्यं; D2 T G3. 6 M1. 5 य(G3 त)था तन्मे. — [d]) K3 °मि कृत्स्नशः.

19 Ko–2 D5 om. सूत उ°. Ś1 D6 S सूतः; K3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 Dn D1. 2 सौत्तिरु°. — [a]) K2–4 D5 सं(K3 स)नोदिता (D5 °तो). G (except G3. 6) तेन (for राज्ञा). — [b]) Ś1 K1 त(K1 य)थोदितं (for नरा°). — K2 om. 19[c]–20[b]. — [c]) K1 Ñ1. 2 V1 D3. 7 G2. 4. 5 M1 सर्वं. K3 Ñ V1 T G3 M1. 5 यथातत्त्वं. — [d]) Ñ2 V1 Dn D1 M3 °हितैषिणः. — After 19, Ś1 ins. (the fig.) ५७ (adhy. no.!)

20 K2 om. 20[ab] (cf. v. l. 19). Before 20, Ś1 Ko. 1 D6 T2 G1. 3–5 M1. 5 ins. मंत्रिणः; K4 Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1. 3–5. 7 मंत्रिण ऊचुः. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) D ins. after मंत्रिण ऊचुः (resp. its v. l.) (Ñ3 D2 which om. the ref. altogether, after 19):

426* स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
Cf. 1. 36. 9. — [c]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M3 महाबाहुः; Ñ3 °योधो; G1 M1. 2. 4. 5 °राजो; G2. 4. 5 °बाहो. — [e]) K3 कर्माणि; B5 राज्या°; T2 धर्मा° (for सर्वा°). — [f]) Ko राज्य°; B5 सर्व°. G3 कार्याण्यानीय सर्वशः.

21 [a]) Ko. 2 मृगवने; K4 वनं गत्वा; Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D G (except G1. 3) वनगतो (D5 as in text; D3. 6. 7 वनं यातो); M1 वनधरो. — [c]) Ś1 K1. 4 चानु°; T2 G5 M1. 4. 5 चान्वचर°; G1 सो व्यचर°; G3 चान्यपत°; G4. 5 सोन्व° (for चान्व°). G2 विध्वंसो विचर°. — [d]) T1 न; T2 G3. 6 M1. 5 स (for तं).

22 [b]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) Ko. 2. 4 तथायुधकलापधृत् (K2. 4 °धृक्); K1 Ñ1. 3 °कलापधृक्; K3 °तूणायुधकलापधृक्; D1. 2 तथायुध°; S शरपाणिर्धनुर्धरः. — [c]) D2 नैवास°; D5 न वास°; G3 स चास°.

23 [a]) G2. 3 पथि श्रांतो. — [b]) D6. 7 T2 G2. 4. 5

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६

मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।
ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनरायया ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्भवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।

अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

C. 1. 1969
B. 1. 50. 6
K. 1. 50. 6

षष्टिवर्षो; T1 M1.5 °वर्ष°. — °) G1 सु- (for स). G6 तदारण्ये. — d) Ñ2 V1 Dn D1 मुनिसत्तमं.

24 b) Ś1 °व्रताश्रितं; Ñ2 V1 D (except D5) M (except M1.5) °व्रते स्थितं. — °) Ś1 °वाचास्य; Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 °वाचेदं. — d) K1 मुनिं; G1.2 पुनः. M2.4 पृष्ट उत्तरं. Ś1 K1 चै (for सन्). Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D पृष्टोपि स (D5 च) मुनिस्तदा; M3 राजानं पृष्ट उत्तरं (*inf. lin.* as in text, reading only ह for अपि).

25 a) T2 G4.5 M2.4 दृष्ट्वा (for राजा). Ś1 क्षुत्तृषार्तः; D1 श्रमार्तस्तं; D5 क्षुधार्तः सन्. — b) D1 मुनिं स्थाणुमिव स्थितं; T1 तं स्थाणुमिव च स्थि°. — °) Ñ3 दान्तं; G3 M शांतः (M4 शांतं). — d) Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2.5) T2 G6 गतः; B5 गतं (for ययौ).

26 a) Ñ2 V1 B4 Dn D1 च (for हि). — °) Ñ2 V1 B4 (m as in text) D (except D2.5) क्रोधसमा°.

27 b) K3 महीतलात्. — d) Ś1 K1 Da1 G1.2.6 M1.3.5 °सत्तमः.

28 a) G6 तं नोवाच स; M1.3.5 स न चोवाच. — b) K (except K1) वचनं; G1 तमसौ; G3.6 राजानं (for तमथो). — °) Ś1 K1 न चैव (for तथैव). K1 G1 न क्रु°; Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाक्रुद्धः; G6 M1.5 नाक्रुध्यत्.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except K2 Dn3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add पारिक्षितीय. — *Adhy. name:* K (except K1) मंत्रिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 44; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 42; Ñ1.2 V1 Dn3 49; D3.4 (marg.) 47; D5 15; G M 32 (G2 34; G3.6 M3 33). — *S'loka no.:* Ñ3 32; Da1 33; Dn 31. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1934.

46

1 Ś1 K1 S मंत्रिणः; K2 सूत उ°. — °) K3 वक्ष्यसि चा°; M (except M1.5) क्षुधार्त आ°. D5 आसाद्य. — d) K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रययौ पुनः (for पुन°).

2 b) T2 G6 भुवि. Ko.2.4 Ñ3 D1.3.6.7 महातपाः. — d) D3.4.6.7 दुष्प्रसादोति°; G3 स्निग्धविद्योति°; M1.3.5 तिग्मकोपोतिदारुणः.

3 a) Ś1 T2 G1.6 सोप्युपा°; Ñ2 V1 Dn D1.3.5–7 समुपा°; B (B2 missing) Da D2.4 स उपा°. — °) Ś1 K1 Ñ1.3 B (B2 missing) Da D3.6.7 स यज्ञाय (Da D3.6.7 °या-) ग°; Ñ2 V1 Dn D1 G2.4.5 सोनुज्ञातस् (G2.4.5 °ज्ञाय) ततस्त°; D2.4 T G6 M सोनुज्ञाय (D2.4 °या-; T1 M2–4 °तो) गतस्तत्र (G6 °स्य); G1 सोनुज्ञातो मुनिस्त°; G3 नानुज्ञाय ततस्त°. — d) D5 G1.3 M1.3.5 तत् (for तं). — T1 (? hapl.) om. 3e–6b. — f) K3 Ñ3 B4 G (except G1) M तदा; Ñ1.2 V1 B1.3.4 m.5 D पुरा.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Ñ1. T2 G2.4.5 समायुक्तं; G3.6 M1.5 तथास°. — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह). — °) Ñ2 V1 Dn M (except M1.5) राजशा°.

C. 1.1969
B. 1.50. 6
K. 1.50. 6

तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं तथा ।
शुभाचारं शुभकथं सुस्थिरं तमलोलुपम् ॥ ६
अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विप्रकृतं तव ॥ ७
शशापाथ स तच्छ्रुत्वा पितरं ते रुषान्वितः ।
ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरैर्वरः ॥ ८
स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ।
पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ९
अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ।
तं नागस्तक्षकः क्रुद्धस्तेजसा सादयिष्यति ।
सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १०
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ।
दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत् ॥ ११

स चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः ।
शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ।
तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा सादयिष्यति ॥ १२
श्रुत्वा तु तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय ।
यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ १३
ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४
तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काश्यपं तक्षकस्तदा ।
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं व्रजन् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति १५

काश्यप उवाच ।

यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ।
तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ १६

---

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) G1.6 महात्मानं; G2.4.5 गतक्रोधं (for अती°). — b) G1 तदा (for नृप). — d) Ñ V1 Dn D1 G (except G3.6) °द्भुतं.

6 T1 om. 6ab (cf. v. l. 3). — b) D2 श्रेष्ठं सुनियतं. Ñ1.2 V1 D5 T2 G (except G3.6) M1.5 तदा; Dn D1.3.6.7 सदा. — c) G3 M3 (*inf. lin.* as in text) °कारं (for °चारं). — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D6) M1.5 सुस्थितं. T1 तमलोकयत्; G3 धर्मलो°.

7 c) Ś1 K (except K1) Ñ1.3 °भूतेषु. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) विनिकृ°. K1 तथा. T1 G (except G3.6) पित्रा ते विकृतं तदा.

8 a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D महातेजाः (for स त°). Ś1 शशाप स च तच्छ्रु°; K3 शृंगी शशाप तच्छ्रु°. — c) K2.4 B1 G1.6 ऋषिषु°. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) स्थविरद्युतिः; T1 °रैः सह; G1 °रो गुणैः; G3 °रैः समः; M1.5 °रैर्वृतः. Cd mentions स्थविरैः (as in text).

9 b) Ko.2.4 °दमभाषत. — c) D5 तेपि संरब्धः.

10 Before 10, B3 ins. शृंग्युवाच. — c) D2 तेजसा (for तक्षकः). — d) = 12f. Ś1 (*sup. lin.* as in text) दाहयि°; K1 धर्ष°; K2 शात°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) प्रदहि°; T G2 साध°; G1 दंश°; G3 सूद°; G5 विदहि°. — After 10cd, K4 B3.5m Dn D1.4.5 ins.:

427* आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ।

— e) M1.5 इमं (for इतः). — f) G3 दृश्यतां पन्नगोत्तम.

11 Before 11, B3 ins. मंत्रिण ऊ°. — a) B (B2 missing) D (except Dn D1) स (for प्र-). — b) Ś1 यत्र सोस्य पिताभवत्. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. शापं and तं. Ñ3 स्वं (for तं).

12 b) Ñ2 V1 प्रेरया°. G3 M4 विभुः (for पितुः). — After 12ab, K4 (om. line 1) Ñ2 V1 B3 D (except D3.5–7) ins.:

428* शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आचख्यौ स च विश्रान्तो राज्ञः सर्वमशेषतः ।

[(L. 2) K4 Da वृत्तांतं (for विश्रान्तो). D2 राज्ञ आह यथा मुनिः.]

— f) = 10d. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 °सा दाहयि°; Ñ2 V1 B1.3.4m.5 Da Dn D1.4.6.7 °सासौ दहिष्य°; B4 °सा पातयि°; D3 °सा प्रदहिष्य°; G2 °सा साधयि°. D5 T G1.3.6 M सप्तरात्रेण धक्ष्यति.

13 a) Ko अथ; K1.2.4 B1.4.5 D4 G2.4.5 सः; K3 Ñ1.2 V1 B3 Da Dn D1.3.5–7 च (for तु).

14 Here and below many N MSS. write कश्यप- for काश्यप-.

15 K3 D7 (hapl.) om. 15bc. — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4–6 T M1.3.5 transp. काश्यपं and तक्षकः. D3 कंपंतं तक्षकं तदा. — c) G3 M1.5 स (G3 च) नागेन्द्रः. — d) D5 त्वरितोदितं. Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.6.7 द्विज; D3 तदा; T1 ब्रुवन्. — 15ef = 1. 38. 35cd. — e) K3 नु भोः; G3 भो वा (for भवान्). Ś1 G3–5 त्वरितं. Ko.3 G3 M1 यासि. G3 om. 15f–17c. — f) Ś1 ते (for च). Ś1 K1 भविष्यति; B4 G1

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।

किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८

मन्त्रिण ऊचुः ।

धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ १९
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०

स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

C. 1. 1991
B. 1. 50. 81
K. 1. 50. 81

चिकीर्षितं; Da1 °र्यते.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 K1.2 D5 S om. उवाच. — b) A few N MSS. and most S MSS. परी° (for परि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc. V1 K2.4 -तः; V1 B4 Da Ds.4.6.7 सः (for वै). K2 Da1 D5 द्विजः; S (except G5; G3 om.) नृपः. D1 °क्षिदभिमन्युज. — c) Ś1 Ko-3 B5 Da2 Dn (except Dn2) D1.5-7 G2.4.5 °केन. K4 तक्षको नाम नागेंद्रः. — d) Dn D1 सोद्य; T2 यत्र (for तत्र).

17 G3 om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — 17^{ab}=(var.) 1. 38. 37^{ef}. — a) M1.5 इच्छा°. B4 Ds.6.7 त्वरितं. — b) G (G3 om.) M (except M1.5) °भिमन्त्रितं (G1 M3 °तः). — c) K3 सर्पो नाभिभविष्यति.

18 Ś1 K1 D5 S (T1 om. the ref.) om. उवाच. — a) G1.2.5 M1.5 त्वं (for तं). G1 द्विजश्रेष्ठ. — K4 (om. line 7) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 ins. after 18^{ab}: G4.5 (om. lines 1, 2, 7), after 18:

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
न शक्तस्त्वं मया दष्टं तं संजीवयितुं नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ।
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ।
स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः ।

[(L. 2) Da Ds.6.7 °तुं स्वयं. — (L. 6) For G4.5 see below. — (L. 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°). D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेदं स काश्यपः.] — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M3 om. 18^{cd}. — G4.5 repeat 18^{cd} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4.5. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 M2.4 कं ते; Ko.2 किं ते; T2 G4.5 तं ते; G2.6 तत्ते; G3 दास्ये; M1.5 किं तु (for तेऽद्य). — d) G3 यदि (for दद्मि).

19 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 om. मन्त्रिण ऊ°. Ś1 K1 मंत्रिणः; Ko.4 Ñ3 काश्यप उ°; S (G3 om.) काश्यपः. — e) B4 तं प्राह काश्यपं भूयः. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D तक्षकः; S वारयन्.

20 =(var.) 1. 39. 17. — a) K3 अर्थं (for धनं). — b) K (except K3) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. तस्मात् and राज्ञः. — c) D1 transp. मत्तः and एव. M1.5 स्वं (for त्वं).

21 Before 21, B3 ins. मन्त्रिण ऊ°. — a) K (except K1) Dn3 एवमुक्तः स (K3 तु). — b) M (except M1.5) °पो द्विजसत्तमः. — 21^{cd}=(var.) 1. 39. 19^{ef}; cf. v. l. 20. — c) D1 धनं निः. K3 °त्तं निवृत्तोथ. — d) G पन्नगोत्तमात् (for याव°).

22 b) Ś1 K1 D5 छद्मनाभ्येत्य (D5 °ति). G1.2 तक्षकश्छद्मनागतः. — c) Ñ2 V1 B1.3 Da1 Dn2 D1.3.6 G3.6 °श्रेष्ठं.

23 a) Ś1 अप्रमादं; K सप्रा(K1.2 °प्र)सादं; T G M1.5 क्षणेनैव (for यत्त°). Ñ1 सप्रसादीयं तमपि; M2-4 स प्रासादस्थितं यत्तं. — b) G3 दष्टवान्. — c) M (except M1.5) °षश्रेष्ठ. — d) D7 G6 M1.5 विषया°; G3 वीर्यवानभि°.

24 a) T G (except G1.3) M1.5 एवं. — b) Ś1 राजस°; K1 द्विजस°. — c) G2.4.5 अस्माकं. G4 अखिलं. D3 T G (except G3) वृत्तं; M (except M1.5) राजन्. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D अतिदा°.

25 a) K1.4 D5 चैनं; K3 T G1.4-6 M1.5 चैव; G3 चापि. Ñ1.2 V1 B5 D G3 M4 नरश्रे°. — b) Ś1 K1 Dn1 D1 °रुतंक°; D3 S °रुदंक°. D2 उत्तङ्कस्य मुनेश्चैव. — After 25, Da ins. an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

C. 1. 1997
B. 1. 50. 87
K. 1. 50. 87

जनमेजय उवाच ।
एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटव्यां निर्जने वने ।
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ॥ २६
केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।
श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ॥२७

मन्त्रिण ऊचुः ।
शृणु राजन्यथास्माकं येनैतत्कथितं पुरा ।
समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ २८
तस्मिन्वृक्षे नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ।
अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्थं पन्नगद्विजौ ॥ २९
स तु तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवत्तदा ।
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ॥ ३०
तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽस्मिन्निवेदितम् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ ३१
एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

---

missing) D ins. after 25: V1 (om. lines 1, 2), after 34ef:

430* सौतिरुवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः ।
उवाच मन्त्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिंदमः ।
जनमेजय उवाच ।
अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ।
यद्वृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै । [5]
नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत काश्यपात् ।
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ।
तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यैवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै । [10]
भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।

[(L. 1) Da Ds.5 सूत उ°. — (L. 3) V1 * * मया हि तत्वेन यमुद्धर्तुं व°. — (L. 7) D5 चिंतयन्बहुरूपा°. K4 B1.3.5 D2.5 पन्नगो बहुधा च सः. — (L. 9) B1.3.5 Da D5 संयत°; D2-4 Nilp संहत°. — (L. 11) Da1 कश्यपस्य (for भवि°). B (B2 missing) Da1 D2-4.7 तस्य; D5 योस्य; D6 तदा.]

☞ V1 contains both 430* and 431*, but in a confused sequence. The sequence of st. beginning with 25 is as follows: 25, 33, 34^{abcd}, lines 1 and 2 of 431*, 34^{ef}, lines 3–11 of 430*, then 26–32, and finally 35, 36 etc.

26 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 26–32. For V1 cf. v. l. 25 also. — K4 Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D6) M3.4 om. जनमेजय उ°. — ^{a}) K4 B1.4.5 Da Dn3 D2.5 एवं; Ñ2 B3 Dn1.n2 D1.3.6.7 एकं (for एतत्). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn D1 तद्वृत्तं; G4-6 ह्यटव्यां. — ^{c}) G2 M (M1.5 om.) संवादः. — ^{d}) K4 अभवत्; Ñ2 V1 B1.3.5 Da D2-7 च कः; B4 Dn D1 वचः; T2 G1 च यः. Dn D1 तथा.

27 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D श्रुतवान्दृष्टवान् चा(K4 B1.3.5 वा)पि. — ^{b}) Dn कथं; D1 केन (for श्रोत्रं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) भवत्सु कथमागतं (B1 m.3 Da °तः). — ^{c}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D तस्य; G1 चैव; G5 -पि च; M2.4 चास्य; M3 चाद्य. Ñ2 V1 B4 D (except D2.5) विधास्येहं; M2.4 °धित्सामि.

28 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 28 (cf. v. l. 26). K4 D5 S (G3 M1.5 om.) om. ऊचुः. — ^{b}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3) तत् (for एतत्). — ^{c}) K4 Ñ2 M (M1.5 om.) °गमः; V1 Da2 Dn °गतं.

29 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 29 (cf. v. l. 26). — ^{a}) T2 G2.4-6 वने नरः; T1 वनचरः. — ^{c}) D5 सर्वमारूढं (for पूर्वं°). — ^{d}) K4 D4 शुष्काः शाखाः; Ñ2 V1 Dn D2 °शाखाः; B3.4 D5 शुष्कां शाखां; Da D3.6.7 °शाखां. K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D °स्पतौ. — ^{e}) K4 B (B2 missing) Da D2-7 न बुध्येतां तु (D3 च; B1 D5 तं) तौ तत्र; Ñ2 V1 Dn D1 न बुध्येतामुभौ तौ च; T G (G3 om.) °नौ तत्रास्तां. — ^{f}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D नगरथं (Da1 गच्छंतौ). Nilp पुरुषद्विजौ.

30 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 30 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K4 D5 सहसैव तु; Ñ2 V1 B1.4 Da Dn D1.3.4.6.7 सह तेनै°; B3.5 D2 स सहैव तु. — ^{b}) K4 B3-5 Da D2 नृपोत्तम; Ñ2 V1 B1 Dn D1.3.4.6.7 °वन्नृप; D5 द्विजोत्तम. — ^{c}) D5 T1 विप्रप्र°. — ^{d}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D व्यजीवत् (for जीवितः).

31 Śi1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 31 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D तेनागम्य; M (M1.5 om.) तेनागत्वा. K4 Ñ2 V1 Dn D1 द्विज°; D3.6.7 T1 G (G3 om.) नर°. — ^{b}) K4 पुंसा लोके; Ñ2 V1 B1.3 D पुंसा(D5 पुरा)स्मासु (B1.3 D2.5 °कं); G1.5

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।
मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यर्पिष्यत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋषेर्हि शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।

C. 1. 2012
B. 1. 50. 52
K. 1. 50. 52

गुरवेऽस्मिन्. — [c]) K4 B1.3.5 D2.5 G1 च (for तु). — [d]) M3 पन्नगस्य द्वि°.

32 Ś1 K (except K4) Ñ1.3 G3 M1.5 om. 32 (cf. v. l. 26). — [a]) G1.2.4.5 सर्वं (for राजन्). — [b]) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D5 तु) यत् (D3.6.7 तत्). — [c]) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) G3 च (for तु). G2.4.5 नर°; G3 कुरु°. — [d]) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विधत्स्व यदनंतरं (D1 यदभीप्सितं); T1 °त्स्व यथामति (cf. 25[d]).

33 D5 T1 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 D3 T2 G M2–4 सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn3 D1 सौतिरु°. — [a]) K3.4 D3 च; M1.5 तत् (for तु). G M2–4 °णां वचनं. — [d]) Ś1 K2.3 D2 प्रत्यपीषत्; K4 पर्यपी°; Ñ1 B5 G3 पर्यपिं°; Ñ3 प्रतिपी°; B4 प्रत्यर्पय (m as in text); D5 °पिष्य; D6 T1 °पीडत्; T2 G6 °पिंक्षत्; G1.2.4.5 M2.4 पर्यपिंक्षत्; M1 °चिक्षत्; M5 °पिक्षत्. Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D1.5) transp. करे and करं.

34 [a]) T G1.2 M (except M1.5) निःश्वसन्; G4–6 निःश्वासन्. D3 विनिश्वसन्नुष्ण स°. K3 उत्सृज्य (for असकृत्). — [b]) Ñ1 दीप्तः (for दीर्घं). — [c]) Ś1 K1 Ñ3 D1.2.5 G6 transp. अश्रूणि and च. D6 स (for च). Ś1 K1 तथा; K2.4 ततः (for तदा). B4 सहसा; G1 M (except M1.5) नेत्राभ्यां (for च तदा). — [d]) Ñ1.3 D2 नेत्रयोः. Ko Ñ1 सततं; K2.4 सं°; K3 T G2.3.5.6 प्रापतत्; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D4 M1.5 °रुदन्; Ñ3 प्रापतं; D1.3.6.7 G4 प्रारुदत्; D2 पतितः; D5 प्रीतितः. K3 जलं; B1 इव; D1 तदा (for नृपः). G1 M2–4 प्रापतच्च नृपस्तदा. — [e]) G3 जनमेजयो महीं°. B1 M (except M1.5) स (for च). — [f])=(var.) 1. 42. 1[b]. — K4 Ñ2 Dn D1.2.4 ins. after 34[c]: V1 (om. line 3), after 34[cd]:

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः ।
अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) K4 D2 सस्वरं वाक्यमु°. K4 पद्भ्या चापो यथागतं. ❀ Nil: दुर्धरमित्यादिः सार्धः श्लोकः क्षिप्त इति भाति । ❀]

35 Before 35, K4 Ñ2 V1 B3 Dn D1.2.4.6 G2.3 ins. जनमेजय उ°. — [a]) Ś1 K1 तु; D3.6.7 एव; D5 एवं (for एतत्). — [b]) D2.5 G1 M (except M1.5) पितुः स्वर्गगतिं. — [c]) T1 G1.6 निश्चितेयं (T1 °ता च) मतिर्या वै. — [d]) Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 M1.5 च (for वै). B3–5 Da1 D2.3.7 एतां; D3 M1.5 एनां (for तां). K (except K1) यादृशी तां; D5 अमात्या वै; M2–4 तां मे यूयं (for या वै तां मे). T1 G1.6 तां निबोधत सत्तमाः.

36 [a]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) °रं च मन्येहं. — [b]) Ś1 Ñ3 D6.7 महात्मने. D1 G1 तक्षकस्य दुरात्मनः. — [c]) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T2 M2.4 एवं. — [d])=(var.) 1. 3. 185.

37 [a]) K3 ऋषिः शृंगेस्तु वचं°; Ñ1 B (B2 missing) Da D2–4.6.7 °र्हि शृंगिणो वाक्यं; Ñ2 V1 Dn D1 शृंगिणं हेतुमात्रं यः; G2 °र्हि वचनं शृंगेः. — [b]) T1 श्रुत्वा; G2 दृष्ट्वा (for कृ°). K2 G5 दृष्ट्वा; T2 G1.4.6 दृष्ट्वा; G2 कृत्वा. M1.5 °त्वा संदश्य पा°. — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Dn D1.2.4.6.7 ins. after 37[ab]: K4 Da D3, after 37[cd]:

432* इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्तयत् ।

D5 om. 37[c]–38[b]. After 432*, D3 repeats 37[cd] with *the reading of the vulgate (see below)*. — [c]) K4 Da विप्रः (for पापः). Ñ (Ñ3 *sup. lin.*) V1 B (B2 missing) Dn D1.2.3 (second time).4.6.7 यद्यागच्छेत् स वै (D2 असौ) विप्रः.

38 D5 M3 om. 38[ab] (cf. v. l. 37). — [b]) M2.4 °वेत्पिता मम. — [c]) Ñ1.3 S प्र(G3 नि)योगेण (G3 °न). — [d]) Ñ2 V1 B4.5 Da2 Dn D3.4.6.7 विनये°; Da1 D1 विजये°. D3.7 वा (for च).

39 [a]) T G3.6 M1 च (for तु). — [b]) K4 मुनिसं°. — [c]) T2 G3.6 M1.5 स (M1.5 तं) संजीवयितुं. B4m

C. 1. 2012
B. 1. 50. 52
K. 1. 50. 52

संजिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ३९
महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः ।
द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ४०

उत्तङ्कस्य प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

सूत उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ।
ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ १
पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः ।
अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ २

यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ।
प्रतिकुर्यां यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३
अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ।
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्राप्स्येऽहं सहबान्धवम् ॥ ४
यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ।
तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५

विप्रं (for प्राप्तं).

40 Dn3 transp. 40 and 41. — [a]) D5 °तिशयो; M1.5 महागतिं. G6 ह्यस्य. — [b]) Ś1 K1 G5 महात्मं. — [c]) T G6 M1.5 काश्यपस्य (T1 °स्या-) दद(T2 G6 °दा)त्; G3 काश्यपस्य ददौ. Ś1 K (except K3) G1.4.5 [S] ददात्; M2–4 ददौ. Ko.2.4 B1 D5 वित्तं (for द्रव्यं). — [d]) G3 नृपतिं; M3 मा मृतं. T G6 M1.5 न (for मा). Ś1 K1 °येति च.

41 Dn3 transp. 40 and 41. — [a]) Ś1 K1 उतं°; S उदं°; cf. v. l. 1. 3. 86, 87 etc. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) °यं कर्तुं. — [b]) G2 मनःप्रिं°; M5 क्वचित्प्रिं. — [a]) Ñ2 V1 D (except D2.4.5) गच्छाम्यं°. — After 41, K4 ins.:

433* सर्पसत्रं विधास्यामि नागानां क्षयकारकम् ।

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) जनमेजयवाक्यं; G3 सर्पसत्रप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 59; Ko 45; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 43; Ñ1.2 V1 Dn3 50; Da1 49; D4 marg. 48; D5 16; G M 33 (G2 35; G3.6 M3 34). — *S'loka no.:* Da1 (reckoning from st. 26, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 25 above) 24; Dn 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1988.

47

1 In Ś1, the portion from सूत उ° to मन्त्रिभिः (in[b]) is lost on the missing upper half of a fol. (35b). — Ko.3 B1 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (G3 om.) सूतः. — [a]) D2 द्विजः (for ततः). — [c]) M1.5 ततोकरोत् (for आरु°). Ñ1.3 G6 वै (for स). — [d]) T1 सर्पराजाय(!). — [e]) K3 ब्रह्मर्षे नृपशा°. — [f]) A few N MSS. and most S पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.

2 [b]) K Ñ1.3 B3 T G3 M सर्त्विजं; Ñ2 V1 Dn D2.3.5 °जः G2.4.5 सर्त्विजः स नराधिपः. — [d]) K3 तद्यदर्थं°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D कार्यसंपत्कं° (D2 सम्यगर्थं°); G1.6 संपन्नार्थं°; G3 स्वयमर्थं°.

3 Before 3, Ko.4 B3 D4 G3.6 M (except M1.5) ins. जनमेजय उ°. — [a]) Ś1 K1 Ñ3 यो नः; B (B2 missing) D2.4 योसौ. Ko.2 (m as in text).4 येन नो हिंसितस्तातः (K4 °त). — [b]) Da D5 G (except G3.5) सु- (for स). M1.5 तक्षकस्य दुरात्मनः. — [c]) T2 प्रतिक्रियां. Ñ3 अहं; B3 Dn (except Dn3) D1.4.5.7 तथा. G1 सद्यः (for तस्य). D3.6 °र्यो तक्षकस्य. — [d]) Ś1 K1 transp. तत् and भवन्तः. K3 मां (for मे).

4 [b]) Ś1 पतितं यें. — [c]) T G1.3.6 °दीप्ताग्नौ. — [d]) Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G3 M2–4 प्रक्षिपेयं सबां°; K1 T G1.2.4.5 प्रापयेयं सबांधवं (T1 °वैः); K3 प्रदहेयं सबां°; Ñ3 प्रास्येयं वै सबां°; G6 M1.5 प्राप्स्येयं सह बांधवैः.

5 [a b]) Ko यथास्माकं. K2.4 B4 D5 पितास्माकं; Ñ1 °ता मे तु. M1.5 transp. मह्यं and पूर्वं. K1 T2 G1.2 पूर्वं. — [c]) M1.5 नागं (for पापं).

6 G5 om. ऋत्विज ऊ°. Ś1 K1 T G1.2.4.6 M1.3.5 ऋत्विजः; Ñ1 ऋत्विगुवाच; Ñ2 V1 M2.4 ऋषिः; G3 ब्राह्मणाः. — [a]) D1.2.5 T2 G1.6 महास°. — [b]) B4 G6 तदर्थं. B1.4.5 D3 दैवनिं°; G3 परिनिं°. — M1.5 om. 6[c]–7[b].

ऋत्विज ऊचुः ।
अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७

सूत उवाच ।
एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।
यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १५ C. 1. 2030 B. 1. 51. 16 K. 1. 51. 16

— [a]) T2 G2–5 पुराणं; G6 °णैः. Ñ V1 B D °णे परिपठ्यते.

7 M1.5 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — [a]) G3 सर्पस°; M (M1.5 om.) तस्य यज्ञस्य. — [b]) D5 त्वत्तो नान्यो. K Ñ3 G1 M (M1.5 om.) जनाधि°; Da D1.6.7 °धिपः. — M4 om. from प्राहुर° up to end of 8.

8 M4 om. 8 (cf. v. l. 7). K3 Ñ1.2 Dn G2–5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G1.6 M (M4 om.) सूतः; Ko.4 B1.4 D1 सौतिरु°. — [a]) S (except G1; M4 om.) राजेंद्रः. — [b]) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) दग्धं (for सर्पं). — [c]) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) मुखे दीप्ते. — [d]) B1.3 (m as in text).4.5 D2.5 G1 इव; T G2–6 M1.5 द्विज- (for इति). K2 D2.5 सत्तमः. M2.3 प्रविष्टं सह बंधुभिः.

9 [a]) T2 G4–6 ब्रह्मविदः. T1 G3 ततो ब्रह्मविदः सर्वान् (G3 तांस्तान्); G2 °वीन्मंत्रवित्तान्. — [b]) D5 G1.6 कर्मज्ञान्; G3 स राजा. T1 प्राह राजा महीपतिः. — [c]) D3.6.7 अहं (for तत्). — [d]) K3 D4 T संभारान्. Ś1 संभवंतु; Ko.2.3 G4 °भरंतु. K2.3 च; G5 वै; M1.5 नः.

10 Before 10, S (except G2.6) ins. सूतः. — [a]) Ñ V1 B1.3 M (except M1.5) ततस्त; Da ततस्तु; T ततो हि. M1.5 चर्त्विज°. — [b]) D5 निर्दिष्टाः; G1.6 शास्त्रेण; M (except M1.5) °ज्ञाः. K3 Ñ1 Da1 D5 M (except M1.5) °सत्तमाः. — [c]) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D3.6.7) transp. देशं and तं. K2 कार°; D5 याप°; G1.6 प्राप°; G2 ताप°; G3 ज्ञाप°. — [d]) K3 °कारिणः; D3 °कांक्षणात्. — [e]) Ko.3 Ñ1 यथा च. Ś1 K1 Ñ3 ज्ञानविद्वांसः; Ñ1 तज्ज्ञा विद्वांस (sic); Ñ2 V1 B (B2 missing) D वेदविद्वांसः; G1 ज्ञानविद्याश्च. G2.4.5 यथा यज्ञविदः; G3 M1.3.5 यथा विज्ञान°; G6 यथा विज्ञानविद्वांसः. — [f]) K3.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) M (except M1.5) बुद्धेः. D3 बुद्ध्या परंतपाः; T2 G6 °द्धिं परां ग°; G3 °द्धिमतां वराः.

11 [a]) Ś1 दृष्ट्या; Ñ3 धृत्या; G3 वेद्या (for ऋद्ध्या). — [b]) Ś1 Ko.1.3 G1 इष्ट-; K2 इष्टैर्; K4 शिष्ट-. Ko D2 °गुणान्वितं; K1 Ñ1.2 V1 B5 °गणावृ°; K2 °गणैर्युतः; K3 °जनावृ°; Ñ3 G6 M2–4 °जनायु°; B1.3 D5 T G2.4.5 °गणान्वि°; Dn D4 °गणैर्यु°; D1 देवगणैर्यु°. — [c]) Ñ3 D5 °धान्यं च; D3.6.7 °रत्नाढ्यं. — [d]) T1 G1 M3 (*inf. lin.* as in text) ऋत्विजः. Ś1 K1 संनिवेष्टितं; Ñ1.2 V1 B5 D (except D2.4.5) °षेवितं; B3 G2.4–6 °वेदिं; B4 °वेष्टिं; G3 संनिवे°.

12 [a]) G3 सर्वे (for चापि). — In Ś1, the portion from 12[b] up to 1. 48. 3 is lost on the missing upper half of a fol. (36). — [b]) S (except G1) °नमुत्तमं. — [c]) D5 °त्राय ये; T2 G3.6 °त्राय वै. T2 G3.6 M1.5 द्विजाः (for तदा). T1 °सत्राय चर्त्विजः.

13 Ś1 missing. — [a]) M (except M1.5) om. च. K3 तदा पूर्वमिदं चासीत्. — M5 om. 13[b]. — [c]) M5 °दुल्बणं. — [d]) T2 महत् (for तदा).

14 Ś1 missing. G5 om. 14[a]–15[b]. — [a]) K1 °स्यावसरे. — [b]) K1 °णेथ सोत्र°. — [c]) G1 प्रवृत्तेर्बुद्धि°.

15 Ś1 missing. G5 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). — [a]) K3 °वीद्वाधुकिकः. — [b]) K1.2 T G2 तथा. — [c]) B5 transp. देशे and काले. — [d]) G1.2.4.5 M2 (*inf. lin.* as in text).4 स्थापनेयं; G3 रूपनीयं. T1 G3.6 प्रकीर्ति°. — [f]) Ko.1 Ñ3 S °स्थाप्यते (T1 °स्थापये;

C. 1. 2031
B. 1. 51. 17
K. 1. 51. 17

एतच्छ्रुत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ।
क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १६
ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रे विधानतः ।
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १७
परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः ।
जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ १८
कम्पयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि ते ।
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ॥ १९
ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ।

विवेष्टमानाः कृपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ २०
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे ।
पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ २१
श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ।
रुवन्तो भैरवान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ २३
इन्दुरा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ।
मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ २४

G3 as in text); K3 °स्थायते; B4.5 °ति.

16 Ś1 missing. Before 16, B3 ins. सौतिरुवाच. — a) K1 Ñ1.2 V1 च; T1 M4 स (for तु). Ko.2.4 प्राक्; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M4 असौ (D1 तु); T च (for स). M1–3.5 °त्वा स राजेन्द्रः. — b) K (except K1) दीक्षा(K3 प्राप्त)कालमथाब्रवं°; M1.5 °काल अब्रं°; M2–4 °क्षाया वचोब्रं°. — c) G1 अंतरा; G2 कर्तारं. K2 Ñ1.2 V1 D (except D2.5) न हि; K3 जहि. — d) D5 अविज्ञातो विशे°. K1 T1 °शेदिह. — After 16, Ko.4 Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) ins. an additional colophon.

17 Ś1 missing. Before 17, Ko.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D ins. सौतिरुवाच (D3.5 सूत उ°); cf. v. l. 16. — a) Ñ3 transp. कर्म and प्रववृते. — b) Ñ2 Dn D1–3 T1 °सत्रः; M1.5 °सत्रं. — c) K1.2 B1 D6 M3 पर्या(B1 °र्यै)क्र(K1 °क्रा)मंश्च. — d) Ko.2 याज्ञिकाः; G3 योजिताः.

18 Ś1 missing. — a) Hypermetric! Ko.2 विधाय; K1 विविधाय; K3.4 पिधाय; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रा(D1 आ)वृत्य. — b) Dn D5 धूम्रं. — c) G2.4.5 मंत्रतश्चैव. — d) K1 समृद्धां; K3 M1.5 °मृद्धं; K4 M2–4 °मिद्धे. M (except M1.5) °वेदसि.

19 Ś1 missing. — a) T2 G6 M1.5 °यंति. B3 तु; T G6 M1.5 स्म (for च). — b) B4.5 पन्नगानां म°. D6 मनस्विनां. K3.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.7 T1 G5 M4 च; D5 M1.5 वै (for ते). — c) K1.4 B3–5 D2 T1 सर्वाना°; K3 सर्वांश्चा°. D5 सत्रे (for तत्र). K2 ते सर्वान् जुहुयास्तत्र. — d) K Ñ3 B (B2 missing) Da1 D2 T1 G2.3.6 सर्पानग्नि°.

20 Ś1 missing. — a) G2.4.5 ततः (for सर्पाः). After 20a, there begins in K1 a big lacuna, which reaches up to 1. 54. 4, the fol. being left blank. — b) G2.4.5 समिद्धे (for प्र°). M1.2 (before corr.).5 °से जातवेदसि (cf. v. l. 18). — c) K (except Ko.1) Ñ V1 B (B2 missing) D विचेष्ट°. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 °पणं.

21 Ś1 K1 missing. — a) Ko निःश्वसंतः; G1 स्फुरंतश्च; G3 निरंतरं. Ko Da1 G2 स्फुरंतः; G1 स्वरंतः. — b) K3.4 B5 D1.3 चेष्ट°. K2 तथारुचिः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D परस्परं. — K2 om. 21c–22b. — c) G1 भोगैः शि°. T2 G6 पुच्छैश्चैव शि°; G2.3 पुच्छैः श्वेतशि°. T2 G2.3.6 om. भृशं. B5 सु- (for च).

22 Ś1 K1 missing. K2 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) K3 पीताः (for श्वेताः). T1 transp. कृष्णाः and नीलाः. D3.4 T2 G (except G3) M (except M1.5) रक्ताः (for नीलाः). — b) M1.5 शिशवोशिशं°. — c) Ñ V1 T1 G रवंतो; B (B2 missing) D T2 नदं(D2 °दं)तो. B (B2 missing) D विविधान्; T G3.6 M1.5 भैरवं. K3 Ñ1 D2 G2.4.5 रावान्; T1 M1.5 रावं; T2 G3.6 नादं; G1 रम्यान्. — d) M1.5 प्रदीप्ते च वि°. G1 °प्ते हुताशने. — After 22, Dn D3.4 (marg. *sec. m.*; om. line 2).5 T G (except G3) M (except M1.5) ins.:

434* क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः ।
पतन्त्यजस्रं वेगेन चाग्नावग्निमतां वर ।
[(L. 2) Dn °न वह्नावग्नि°.]

23 Ś1 K1 missing. — c) Ñ1 अमुख्यानां (for अव°). D1 G3.6 निवि°; T G1 M प्रवि° (for विन°). Ko.3 अवशानां प्रवि° (Ko विन°); K2.4 असंख्यातानि नष्टा°; G2.4.5 अग्नावेतानि नष्टा°. — d) Ñ2 D (except D2) तु तत्र वै (for द्विजो°). T G3.6 M1.5 नागानां द्विजसत्तम.

24 Ś1 K1 missing. — a) Ko.2.4 उरगाः; K3 इदंकाः; Ñ V1 B (B2 missing) D तुर(B4 D3 °रं)गाः; T G1.2.4.5 M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 दर्दु(T2 °र्दं)राः; G3 असुराः (for इन्दुराः as in G6 M1.5). — b) K2.3 तथापरे. — c) K2 D3.6.7 सु(K2 प्र)मत्ता इव मा°.

25 Ś1 K1 missing. — a) K2 °वचश्च बहुशः.

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
प्रपेतुरम्भावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवान्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ६

C. 1. 2046
B. 1. 53. 6
K. 1. 53. 6

— [b]) G1 नानारूप-. Ñ1 विषोद्धताः; G1.2 M2 °द्वणाः. — [d])=1. 18. 11[b]. — [e]) K2 पेतुरुग्रा तुवुरुगाः (sic). — [f]) K2 मातुः शापनिपी°; K3 °शापाभिपी°; Ñ3 मातृदंड-निपी°; T2 G3 मंत्रवाग्दंड°.

Colophon. Ś1 K1. missing. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn T2; Ś1 K1 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 सर्पसत्रप्र(K2 om. प्र)वर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रोपक्रमः; Dn1.n2 D1 सर्पसत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 47; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 44; Ñ1.2 V1 52; B1 51; D3.4 (marg.) 50; D5 17; G M 34 (G2 36; G3.6 M3 35). — *Śloka no.:* Da1 Dn (reckoning from st. 17, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 16 above) 10.

48

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, st. 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 47. 12. K3 श्रीशौनक उ°; D3 ऋषय ऊ°; D6 S शौनकः. — [a]) K4 G3.6 महाराज्ञः; T महाप्राज्ञः; M1.5 महायज्ञे. — [b]) D7 पांडवस्य च धी°. — [d]) Ñ3 पुरुषर्षभाः.

2 Ś1 K1 missing. — [a]) D2 तु (for च). — [b]) Ko. 2.4 Ñ1.3 तत्र सत्रे; K3 सत्रे तत्र; G6 तस्य स°. — [d]) Ñ3 D3.5–7 भयावहे; G3 महामते.

3 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3 विस्तरशः; D5 G2 °स्तार°; G1 °स्तरितं. — [b]) G1 व्याहर्तुं; G2.4.5 M (except M1.5) व्याख्यातुं (for शंसि°). Ko Ñ3 D1.6.7 T1 G1.2 अर्हसि. — [e]) B4 Dn M4 °नज्ञ. — [d]) K3 Ñ1 T G3–6 M (except M3) तेपि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2–4.6.7 के हि; D5 G1.2 तव. K3 तत्वतः; D6 सत्तम.

4 K1 missing. Ś1 resumes with मनीषिणां (in[b]); cf. v. l. 1. 47. 12. Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरुं; S सूतः. — [a]) K3 अथ; T2 G अहं. Ñ3 वर्तयिं°. — [c]) A few MSS. make the abhinihita saṁdhi. G2 ऋत्विजश्च सद्°. — [d]) K (K1 missing) तत्रास°.

5 K1 missing. — [cd]) G3 तस्यैव चान्वये जातं. Ñ V1 B1.3.4 D (except D2.3.5–7) G1 transp. जातः and ख्यातः. Ñ3 वेदविशारदः.

6 K1 missing. — [b]) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1–7 G1.2.4.5 कौत्सोथ; Ko.2 Da1 °त्सेय-; K3 °त्सः स; K4 °शल्य-; Ñ3 °त्सेर्य-; B4 °स्यश्च; T G3.6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु. — [cd]) G2 °भवच्चांगिरसः. Ś1 Ko.2.4 °वो[ऽ]ध्वर्युर्बोधा-धि-(Ś1 °थ)पिंगलः; K3 Ñ V1 M1.2.4.5 °वो[ऽ]थाध्वर्युर्बोधि° (M2.4 °ध°); B (B2 missing) D °वो अ(D2 ह्य)ध्वर्युश्चापि पिं° (D5 °वो[ऽ]प्यध्वर्जुर्हेमपिं°); T G3.4.6 M3 °वो ह्य(G4 °था)ध्वर्यु°. — After 6, K4 D5 ins.:

435* उत्तङ्को ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तमः ।
कुण्डलद्वेषतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वतः ।

7 K1 missing. Dn1 om. 7. — [b]) T1 transp. पुत्र and शिष्य. M1.5 °शिष्यैः. T G3.5.6 M1.5 °समन्वितः; G2.4 °समावृतः. D5 वैशंपायनसहा°. — After 7[ab], B5 reads 9[cd]. — [e]) K3 शमीकश्च; Ñ2 V1 Dn (Dn1 om.)

C. 1. 2047
B. 1. 53. 7
K. 1. 53. 7

सदस्यश्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उद्दालकः शमठकः श्वेतकेतुश्च पञ्चमः ॥ ७
असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कुटिघटस्तथा ॥ ८
वात्स्यः श्रुतश्रवा वृद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।
कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः शमसौभरः* ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिक्षितस्य ह ॥ १०
जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११
वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात्कथंचन ॥ १६

D1 प्रमतकः; Ñ3 G1.6 M2-4 क(G6 का)मठ°; B (B2 missing) Da D1-3.6.7 श्रम(Da1 °प)ठ(D2 °थ)कः (D1 °नः); D5 मचर°; T G2-5 M1.5 शमध(T G3 °प)रः. — d) D3.6.7 श्वेतधेनुश्च. T1 तु (for च). Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn (Dn1 om.) D1-4.6.7 पिंगलः; D5 T2 G1.6 M2 शांडिलः (T2 °लिः; also *inf. lin.* पंचमः as in text).

8 K1 missing. — B3 om. 8cd. — c) Ś1 transp. 8c and 9a. K3 कुंडधारोथ; Ñ V1 Dn D1.2.6.7 °जठरौ; D5 T1 G1.6 M कण्व(G1 कर्ण; M1.5 कंड)जठरौ; T2 G2-5 कण्वज°. — d) K2.4 कुट्टि°; K3 कर्कि°; Ñ1 °घटि°; Ñ2 V1 B1.4.5 D कालघट° (Da1 °वर°); Ñ3 °घटा°; T1 कट°; T2 G1 M3 कटि°; G2 करिकट°; G3 द्विज°; G4.5 कटिघटि°; G6 किरिकट°; M1.5 कटिकट°.

9 K1 missing. — a) Ś1 transp. 9a and 8c. — b) Ś1 Ñ V1 B (B2 missing) Da2 D2.6.7 वयःस्वा°; Dn D1.4 जपस्वा°. — B5 reads 9cd after 7ab. — c) Ś1 कोहडो; Ko कोहाडा; K3.4 Da1 D3.5 T2 G1.3.4 M1.3.5 °होलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da2 Dn D1.2.4.6.7 G2.5.6 M2.4 कोहलो; T1 कहेलो. — d) K4 मौद्गलः; G5 मुद्गलः. Ś1 K4 D5 च स सौरभः; Ko.2 च स सौभ°; K3 चैव सौभरिः; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 समसौरभः (Dn2 समसौभरः); T1 शर्मदो हरः; T2 G2.4.5 °ठो हरः; G1 °ठो रहः; G3 °लो नरः; G6 °ठोरगः; M1.5 °ठो नरः; M2.4 °ठो रभः; M3 °ठो भरः.

10 K1 missing. — b) Ś1 संश्रित°; K (K1 missing) T1 शंसित°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 वेदपारगाः. — c) K3 Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2.4-7 चाभवं°; D3 T1 G1.2.4.5 M5 त्वभवं°; T2 स्म भवं°; G3 तेभवं°. D1 सदस्याश्चाभवंश्चान्ये. — d) Ñ3 यज्ञे; T1 G2 M (except M3) सर्वे. Some MSS. of both recensions पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc. Ko D1 च (for ह).

11 K1 missing. — a) M1.3.5 ins. च after जुह्वत्सु. Ko.2.3 ऋत्विक्षु हि; B5 G1 M2.4 °त्विक्षु च; G3 °त्विजेषु. Ś1 D5 M2.4 तथा; G3 अत्र. K2m जुहुत्सु तेष्वथ तदा; K4 °त्सु द्विजमुख्येषु. — d) G3 सर्वे प्रा°; G6 सर्पप्रा°. Ś1 B5 D5 °भयंकराः.

12 K1 missing. — a) Ñ1.3 तेषां (for वसा-). K3 G3 °महाकु°. — b) K3 परिवर्तिताः. — c) T1 M ततो गं°. T2 G6 तु; G3 सु- (for च). K (K1 missing) Da1 D1.5 तुमलो (cf. v. l. 1. 1. 76 etc.).

13 K1 missing. — a) M2.4 °व दिव्यानां. — b) Ś1 Da1 D2 वेष्टि°; Ñ3 B (B2 missing) Dn (except Dn2) T G3.6 M विष्टि°; G2.4.5 निष्टि°. Ś1 B (B2 missing) Da D2.4 M3 तथांतरा; Ñ3 तथांतरात्; T1 °बले; G1.3 तदांबरे; M5 °बरात्. — c) D1.3.6.7 G2.4.5 °यंतानिशं शब्दाः. — d) D2 ज्वलतां; G6 दह्यतां. Ś1 K (K1 missing) D5 M (except M1.5) om. च.

14 K1 missing. — a) Ś1 D5 transp. तु and स. — After 14ab, D6 ins.:

436* जगाम भयसंविग्नः शरणार्थी सुरर्षभम् ।

15 K1 missing. — a) M (except M1.5) तस्मै स°. Ñ3 यथान्यायं. — b) K3 स भुजंगमः. — In Ś1 the portion from 15c up to 1. 49. 3a is lost on the missing upper half of a fol. (36). G1 om. 15c-17b. — c) Ko.2.4 V1 Da D1 आगच्छ°. — d) D3 अग्रे कृत्वा; D6 नमस्कृत्य; T1 रोह्यागस्य (sic); T2 G2.6 नमस्कृत्वा. Cd mentions आग:.

16 Ś1 K1 missing. G1 om. 16 (cf. v. l. 15).

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१
दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यस्मान्सबान्धवान्॥२४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिषेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ C. 1. 2066 B. 1. 53. 26 K. 1. 53. 26

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— [a]) Da D3.4.6.7 संप्रीतो. — [b]) M2.4 °स्तीति. — [d]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M5 कदाचन.

17 Ś1 K1 missing. G1 om. 17[ab] (cf. v. l. 15). — [b]) K2 तवार्थे स; D5 तवार्थं प्र-; M2.4 तदार्थाय. — [d]) M (except M1) व्यैतु. G1.3 M1.5 मनसो. G1 भयं.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, Ko.4 B3 Dn D1 T1 ins. सौतिरु°; K2.3 B5 Da D3–7 सूत उ°. — [c]) K3.4 भुवने. K (K1 missing) Ñ3 T G2.4.5 M तस्य; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) G3 तस्मिन्.

19 Ś1 K1 missing. — [b]) G2 नागेंद्र भृश°.

20 Ś1 K1 missing. — [a]) G6 M1.5 प्राविशत्. — [b]) K2.3 D3 S वासुकिः. K2.3 Ñ3 T G2–5 M °गेश्वरः; V1 Dn D1.3.4.6.7 G1.6 °गोत्तमं (G1.6 °मः). — [c]) Ko.4 Da संघू°; T1 G2.4.5 सुघू°.

21 Ś1 K1 missing. Before 21, K4 D4 ins. वासुकिरु°; T2 G (except G3) वासुकिः. — [a]) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2.4 T1 G4 दह्यंति; D1 G1 दहंते. — [b]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) transp. दिशः and न. D3.6.7 मे; D5 वै (for च). — [d]) D2 भ्रमतीव; T1 घूर्णमानं; M1.5 दह्यतीव. Ko.2 D5 च मेदिनी.

22 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ1 B5 D (except D2.4.5) भ्राम्य°; Ñ3 भवति. — [b]) D5 शीर्य°. M1.5 इति (for इव). K2 वः; K4 मे (for च). — K4 om. 22[cd]. — [c]) Ñ3 °ष्याम्येव सोद्याहं. — [d]) K2.3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) हुताशने (for विभा°).

23 Ś1 K1 missing. — [a]) Some MSS. of both recensions पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc T1 वा (for असौ). — [b]) K4 Da D1.2.4 T2 स्म (for ऽस्मज्). — [c]) G2.4.5 अवश्यमपि. Ñ3 हि (for अपि). — [d]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रेतराज°; M1.5 तत्र राज°.

24 Ś1 K1 missing. — [a]) T1 M2.4 हि (for स). — [b]) T1 G3 M अपि (for असि). — [c]) K3 Ñ V1 D (except Da D1.3) °त्कारौ. K3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G2 मया (for पुरा). — [d]) K (K1 missing) Ñ1.2 V1 Dn D1 (all om. सा) त्रायस्वास्मान्; G1 संत्राह्यस्मान्; M1.5 सत्रादस्मान्.

25 Ś1 K1 missing. — [a]) Ko.2.4 transp. यज्ञं and तं. M (except M1.5) °ल वर्ततं. — [b]) M (except M1.5) यज्ञं वै (M4 तं) भु°. T2 G (except G3) वर्तमानं भुजंगमे. — [c]) T2 M (except M1.5) मा. K3 प्राह (for पूर्वं). Ñ3 G3 प्रतिषेत्स्यतीति मे (Ñ3 मा) पूर्वं. — [d]) K3 पूर्वं; G2 एव (for आह).

26 Ś1 K1 missing. — [a]) M1.5 अस्मात्सा; M2.4 तद्वसेत्. Ko.2.4 D3 M वत्सं तं (M1.5 वर्ततं); D6.7 G3 °त्सं त्वं. — [d]) T1 वीर्यवत्तमं.

Colophon. Ś1 K1 missing. — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.3.6.7 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add सर्पसत्रे; K3 Dn D1 om. आस्तीक, mention only सर्पसत्रे. — *Adhy. name:* Ko.2.4 Ñ1.2 V1 वासुकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 48; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 45; Ñ1.2 V1 B1 Da1 Dn3 52; D4 marg. 51; G M 35 (G2 37; G3.5.6 M3 36). — *S'loka no.:* Da1 Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2041.

४९

C. 1. 2067
B. 1. 54. 1
K. 1. 54. 1

सूत उवाच ।
तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २
आस्तीक उवाच ।
किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥ ३
सूत उवाच ।
तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ४
भुजगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुतिः ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५
उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ।
तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७
तां च शप्तवतीमेवं साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुमुमोद च ॥ ८
वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ९
सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।
भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापतिमुपागमन् ॥ १०
ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।

49

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 48. 15. Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरुं°; S (M2.4 om.; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) Ñ3 transp. पुत्रं and स्वं.

2 Ś1 K1 missing. Before 2, Ko.4 Ñ1 B3 D4 T G3–6 ins. जरत्कारुरु°. — b) K3 महात्मना (for निमि°). — d) Ko ते; T2 G2.4.5 तं. K3 यथामतं; T1 °सुखं.

3 Ś1 K1 missing. D6 S om. उवाच. — b) B5 Dn2 D3.6.7 वै (for मे). — d) Ko.2.4 अहं (for तत्). B5 तदा (m as in text).

4 K1 missing. G3 om. 4 and 5. Ś1 resumes. D3.6.7 om. सूत उ°. Ś1 S (G3 om.) सूतः; Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरुं°. — a) Ñ3 transp. सा and तस्मै. T1 तत् (for सा). B5 (m as in text) Da तस्मिन्. K3 तत आचक्षदस्मै सा; G1 आचचक्षे ततस्तस्मै. — d) N1lp अविक्लवा.

5 K1 missing. G3 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, V1 (*inf. lin.*) B3.5 D T G (G3 om.) ins. जरत्कारुः. — a) K3 G (G3 om.) भुजं°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D पन्नगा°. — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.4.5 G1.5 श्रुता; D3.6.7 T G2.4.6 M (except M3) स्मृता. — c) G1 कुपितया. — d) M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 मे (for तत्).

6 K1 missing. — a) D5 om. सः. K3 °श्रवास्तु-रंगोयं; Ñ3 G1 °श्रवस्याश्वराज्ञः; T G2.4–6 M °श्रवस्यश्वराजे. — b) Ko यन्न मिथ्याकृ°; K2 D1 यस्मिन्मिथ्याकृ°. D3.6.7 मया (for मम). Ñ1.3 T1 G3 M यन्मिथ्या कुरुतेह (M3 °पि) मा (Ñ3 सा; M1.5 तत्; M2.4 मां); V1 °थ्या कुरुतामिमां; T2 G1.4.5 यो मे न कुरुते वचः; G2 मन्मिथ्या कुरुते महान्; G6 °थ्या कुरुते मम. — cd) Hypermetric! Ko.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विनतार्थाय. M1.5 पणितौ. S (except G5.6 M1.5) दासी° (cf. v. l. 1. 18. 4, 5). K2 marg. *sec. m.* पणिते दासभावाय विनतायास्तु पुत्रकाः.

7 K1 missing. — a) Hypermetric! Ko D5 जन्मे°. Ś1 B4 यज्ञे वै; D2 यज्ञो यः. B1.3 T1 M1.5 transp. वो and यज्ञे. — d) G (except G1.3) M3 पितृलो°.

8 K1 missing. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D देवः (for एवं). — d) Ś1 उवाच. G3 स (for अनु-). T2 G3 ह.

9 K1 missing. — b) Ś1 K4 Ñ3 G2.4.5 तथा. — c) K2 वापि; K4 चापि; D1 तावत् (for तात). — d) Ñ3 Da1 D6 S (except M1) °मेयि°.

10 K1 missing. — a) D5 हि (for च). K3 °श्रामराः. — b) T1 प्राश्या°. G1 प्राप्य चामृतमुत्तमं. — d) K3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D पितामहमु°.

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३

जरत्कारुरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५
अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६

सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।

C. 1. 2087
B. 1. 54. 21
K. 1. 54. 21

---

11 K1 missing. — a) M1.5 सं (for तं). — b) Ś1 transp. देवाः and सर्वे. Dn (except Dn3) D1.3.6.7 सुराः (for देवाः). B (B2 missing) D सर्वैब्जसंभवं (D2 °र्वै स्वयंभुवं). — Before 11cd, Ko.4 T1 G1.3.6 ins. देवा ऊचुः. — c) D6 °ना पूर्वं. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसौ (D6 °यं) न.

12 K1 missing. Before 12, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1.5) ins. देवा ऊचुः. — a) G2.4.5 °राजोपि. — c) K2.3 अपि शा°. Ko.2.4 स मातुश्च; K3 समग्रोस्य; Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D5 °वैं); T2 G2 स्वमात्रा°. M1.3.5 अभिशापश्च मातुः स. — a) Ś1 D5 G3 यथा; Ñ1 T2 G4.5 M तथा (M5 °तः); Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 कथं; T1 G1.2.6 तदा (for इति). — After 12, K4 ins.:

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing. D7 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) T2 G2-4 पितामहः; Ko.2m.4 Ñ1.3 D5 पितामह उ°; K3 श्रीब्रह्मा उ°; D1.6 T1 G1.5.6 M ब्रह्मा. — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा°; M2 भार्यायां (*sup. lin.* as in text); M3 भार्यां तां. — c) Ś1 तस्मात्; Ko.2.4 ततो; K3 तस्यां. G6 M5 शापो (for जातो). — d) A few MSS. भुजंगा°. Ko.4 मोचं. Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्.

14 K1 missing. In Ś1, the portion from 14a–28b is lost on the missing upper half of a fol. (37). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.4.5) G1-3 om. जरत्कारुरु°. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तमः. — e) G3 यज्ञे (for काले). — f) K2 Dn D1 M3.4 तस्मात्वं; K3 तत्सत्वं; D3.6.7 ततस्त्वं; M1.2.5 पुत्र त्वं.

15 Ś1 K1 missing (cf. v. l. 14). — b) S (except T1 M1.5) भवान्न°. D3 S (except M1) अर्हति. — c) Da Dn D1.3.6.7 चापि (for चैव). — d) D7 G (except G3.6) M1.2.5 अर्हति.

16 Ś1 K1 missing. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M2.4 न (T1 अ)मोघं (T1 °घः; M2.4 °घे). Ñ2 V1 B (B2 missing) D तु; G3 तत् (for नः). K3 न मोघं तत्कृतं नः स्यात्. — b) D3.6.7 यदयं धीमते तव. — c) M3 दत्तास्मि मो°.

17 Ś1 K1 missing. Ko.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — b) Ñ V1 Dn (except Dn3) सास्तीको; D3.6.7 आस्ती°. ❀Nil.: सोस्तीक [text] इत्यपपाठः। ❀ D3.7 मुदा; G3 तथा. — a) G3 वचनं (for वासुकिं).

18 Ś1 K1 missing. — Before 18, B3 ins. आस्तीक उ°. — a) G2 अतः; G5 अत्र (for अहं). — b) Ñ1.3 T2 पन्नगेश्वर. — c) K3 महाभाग; V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे; M1.5 °तत्व.

19 Ś1 K1 missing. — a) G1 तात (for नाग). K3 D2 भव स्वस्थो महाना(D2 °भा)ग; S (except G1) स्वस्थो भव महाभा(G3.5 M2-4 °ना)ग. — D1 om. 19c–20b. — c) D5 °तिष्याम्यहं. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5; D1 om.) राजन् (for सौम्य). — d) D3.4.6.7 भवेदिति. — e) Cf. 1, 38. 2; 43. 28.

20 Ś1 K1 missing. D1 om. 20ab (cf. v. l. 19). — a) Ko.2.4 D2.5 °यिष्यामि मा°; K3 Ñ1.3 V1 B1 (m as in text).3-5 ज्ञा(Ñ3 जा; B5 गा)पयिष्येद्य (K3 °थ). — e) M1.5 न (for स). D2.5 G1 यज्ञं. Da D2.5 G1

C. 1. 2087
B. 1. 54. 21
K. 1. 54. 21

यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ २०
स संभावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते ।
न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ २१

वासुकिरुवाच ।

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २२

आस्तीक उवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
दीप्तदाग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २३
ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २४

सूत उवाच ।

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥२५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

नृपतिः. — *f*) D2.5 न करिष्य°; S न भविष्य° (G1 as in text; M1.5 भविष्यति च). K3 मानद (for स°).

21 Ś1 K1 missing. — *a*) D2 तत् (for स). K3 G1.6 संभावयस्व (G6 °य त्वं); T1 G3 स त्वं भावय; T2 समं भा°. D2 विप्रेंद्र. — *b*) T2 महीपते; G1.6 महाद्युते (G6 °ति). — *a*) M1.5 मोघं भ°.

22 Ś1 K1 missing. S om. उवाच. — *a*) B4 G1 °पूर्णोसि (G1 °स्मि); D5 °चूर्णामि. — *b*) T G3 M1.5 च (for मे). Ñ2 V1 B4.5 प्रदीर्यं°; M1.5 विशीर्यं°. K (K1 missing) D2 °यं दीर्यतीव मे. — *c*) K3 विजा°. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D2) °शो न प्रतिजाना°. — *d*) D5 G1 M (except M1.5) °दंडेन पी°.

23 Ś1 K1 missing. S om. उवाच. — *b*) M1.5 पन्नगेश्वर. — *c*) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D प्रदीप्ताग्नेः.

24 Ś1 K1 missing. — *a*) B4 मया घोरं (m as in text). — *b*) M (except M1.5) दीप्ताग्नि°. — *c*) K4 M4 नात्र; T G1.2.4–6 M1.3.5 माद्य; G3 M2 नाद्य.

25 Ś1 K1 missing. K3 Ñ1.3 Da1 T2 G3 om. सूत उ°. B1.4 Dn D1.4 सौतिरु°; T1 G1.2.4–6 M सूतः. — *c*) T1 G2.6 आदा°. Ko इव (for च). K3 अवधायात्म°. — *a*) Ko.2.4 तदा (for भृशं).

26 Ś1 K1 missing. — *a*) Hypermetric! Ko जन्मे°. D6 transp. तं and यज्ञं. — *b*) *Cf.* 1. 1. 171*d*. — *a*) A few MSS. °सत्तम.

27 Ś1 K1 missing. M1.5 (hapl.) om. 27*a*–28*b*. — *a*) T G3.6 transp. सूर्य and वह्नि.

28 K1 missing; Ś1 resumes with 28*cd* (cf. v. l. 14). M1.5 om. 28*ab* (cf. v. l. 27); Ñ3 om. 28*bc*. — *b*) T G1.3.4 (*inf. lin.*).6 M (M1.5 om.) अतिष्ठद्वि°; G2 प्रशसद्वि°. — G6 om. 28*cd*. — *a*) Ś1 °शार्थे; K4 D4 G3 °शार्थं. Ñ2.3 B (B2 missing) D (except D5) परंतपः (for द्विजो°). — After 28, K2 (marg. *sec. m.*).4 Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D ins.:

438* स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
तुष्टाव राजानमनन्तकीर्ति-
मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाग्निम् ॥

[*a*) K4 B4.5 Da1 D5 संप्रा°. — *b*) K2 मुनिस्तदा संप्रविशन्निरुद्धः.]

Colophon om. in G6. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Ko.1.3 Dn T2; G6 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.1 आस्तीकनोदनं; K3 Dn D1 सर्पसत्रं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रे आस्तीकागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 63; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 46; B1 Dn3 53; D3.4 (marg.) 52; D5 in words 19, in figures 54; G M 36 (G2 38; G3.5 M3 37; G6 om.). — *S'loka no.:* Da1 31; Dn 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2071.

50

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Ś1 S om. उवाच. Da1 D1 om. आस्तीक उ°. — *c*) Here and in the foll. st. up to 7, Ś1 Ko.4 Ñ1.3 Cd भारताद्य (for °ताद्य). — After 1, D4 marg. *sec. m.* ins. a st. given in App. I (No. 29); cf. v. l. 5.

2 K1 missing. D1.6 G4.5 M1.5 om. 2; K3 T2 reads it after 7, while in M3 it is ins. *int. lin.*

५०

आस्तीक उवाच ।
सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शशबिन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

C. 1. 2
B. 1. 5
K. 1. 5

— [a]) D5 G1,2 -युक्तः; G3 -मुक्तः (for उक्तः). T1 शशिबिंदोश्च यज्ञः (for शत° उक्तः). — [b]) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2–4.7 तथापरं; D5 T G6 M3 त(T2 य)था पूरोः; G2 यथास्तु पूरोः; G6 यथातथं. Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D2 T G6 M2.4 तुल्यसंख्यं; D3.7 शतसंख्यं. Ko.2.3 ततो वै; K4 B5 तथैव; D2 श्रुतं वै; D3.7 च सन्नं. G1 तथास्संप्रति विद्यते हि। न्दाश्शतं व (sic).

3 K1 missing. Da1 D5 G1 M1.5 om. 3. T reads 3 after 6. D3.6.7 (om. 4[a]) G4.5 M3 transp. 3 and 4. — [a]) G2 धर्मस्य (for यम°). K2 marg. *sec. m.* °मेधयज्ञः; K3 हरिश्चंद्रश्च यज्ञः; M3 °मेधस्य यज्ञः. — [b]) B1.3.4 D4 G (G1 om.) तथा (for यथा). T M3 transp. यथा and यज्ञो. Ñ1 B1.3 transp. यज्ञः and राज्ञः. Ñ3 यज्ञः (for रा°). K3 यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य.

4 K1 missing. D2 T1 om. 4. D3.6.7 (om. 4[a]) G4.5 M3 transp. 3 and 4; Ko M1.5 transp. 4 and 5. K3 reads 7 before 4. — [a]) G1 नलस्य (for गय°). Ś1 G2–4 शशि°; K3 शिशुबिंदुश्च; G6 शत° (cf. v. l. 1. 1. 1. 168). K2.3 T2 G2.4.5 M1.5 यज्ञो (for रा°). — [b]) Ko.3.4 T2 यज्ञो यथा; M तथा (M1.5 यथा) यज्ञो. D3 वरुणस्य (for वैश्र°).

5 K1 missing. D5.6 om. 5. D2 reads 5 after 7. Ko M1.5 transp. 4 and 5; K2 transp. 5 and 6. — [a]) T G3 नहुषस्य; G2 तु नलस्य. T G1.2.4.5 M1.3.5 यज्ञः; G6 M2.4 राज्ञः (for चासीत्). — [b]) Ś1 Ñ1.3 V1 B3.5 Da D2.3.7 G3.6 M तथा; G1.2 भवस्य (for यथा). K3 transp. यथा and यज्ञो. K3 रंतिदेवस्य (for दाश°). G (except G2.6) यज्ञः (for रा°). A st. given in App. I (No. 29) is ins. in D5 T2 G6 after 5, and in D4 marg. *sec. m.* after 1.

6 K1 missing. Ś1 D1 G1 om. 6. K2 transp. 5 and 6. — [a]) G6 यज्ञस्तुतो. B5 Da D3.4.6.7 मे; D5 T G6 यो; M [s]यं (for नो). B1 m. 3.5 Da D3.4.6.7 भुवि (for दि°). K2 देवयाने; Ñ3 T2 °यानो; D2 °योनेर्; T1 °योनौ; G (except G3; G1 om.) M देवेषु राज्ञो (G3 चैव; M1.5 राज्ञां; M3 राजन्). Ñ1.2 V1 Dn दिवि देवस्य सूनोः (for नो दिवि देवसूनोः). Ko.3.4 यज्ञो यथा शंतनोर्देवयानो (K4 °नोः पार्थिवस्य). — [b]) G2.4.5 यु(G2 यौ)धिष्ठिरो हरिश्चंद्रस्य यज्ञः. — [c]) G4.5 नलस्य यज्ञस्तव भा°. — After 6, T reads 3; while D2 ins. a st. given in App. I (No. 30).

7 K1 missing. D1 om. 7. — [b]) B1 स; B3–5 G3 स्व- (for च). G1 यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-). G2–5 M1.5 यथा यज्ञो (M1.5 यज्ञोयं) भारतस्य ययातेः;

C. 1
B. 1. 2103
K. 1. 55. 7
N. 1. 55. 7

पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ७
इमे हि ते सूर्यहुताशवर्चसः
समासते वृत्रहणः क्रतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य
दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कथंचित् ॥ ८
ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति
सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ ९
विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता विश्वभुक्कृष्णवर्त्मा ।
प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो
हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ १०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ११
शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यज्ञे ॥ १२
खट्वाङ्गनाभागदिलीपकल्पो

M2–4 यथा ययातेर्भरतस्य राज्ञः.

8 K1 missing. D3 om. 8a and 8d, and reads the first half of the refrain (तथा यज्ञोऽयं etc.) after 8c. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D च (D3 om.; D7 न) (for हि). Ko.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D1.5; D3 om.) सूर्यसमानव˚; G1 °शनार्चिषः. — b) D3.6.7 सभासदः; G2 समावृतो; G3 °हिता. D3.6.7 S क्रतौ (G1 क्रतोर्; M2.4 शतक्रतौ) (for क्रतुं). D5 समासते मंत्रविदः प्रयत्नात्. — c) Ñ2 V1 B3 m Da Dn D6.7 ज्ञातुं; B1 m.3–5 D2.4 यज्ञे; D3 T1 ज्ञानात्; D5 अज्ञातं; G6 ज्ञेयं; M1.5 यज्ञं (for ज्ञानं). M3 विज्ञातं (for °द्यते). Ś1 ज्ञातुमत्र; Ko जातुं; K2.4 जातु नाद्य; Ñ1 D2 T2 G6 M3 ज्ञातं˚; Ñ2 V1 B5 Da Dn ज्ञान˚; Ñ3 T1 ज्ञानमन्यत्; D3 ज्ञातमत्र; D5 जातु किंचित्; D6.7 ज्ञानमत्र; G2 ज्ञानमन्यं; G4 ज्ञातमन्यत्; G5 ज्ञातुमन्यत्; M1.2.4.5 ज्ञातमस्य. G3 एषां यज्ञा नाद्यते ज्ञानमन्यत्; Arjp नैषां यज्ञे विद्यते ज्ञानमद्य. Cd reads the whole pāda exactly as in text! — d) D5 वृत्रं; G1 मंदान् (for दत्तं). K3 T G1.2.4.5 चैभ्यो; Ñ1 तेभ्यो; Ñ3 G3.6 M1.3.5 चैषां; M2.4 चैतेभ्यो (for येभ्यो). K3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except Da1; D3 om.) T G3.6 M1.4.5 कदाचित्.

9 K1 missing. — a) Ñ2 B4 Dn2 D4 T1 °क्स नो. G1.2 कश्चित् (for चैव). — b) In Ś1 the portion from विनिश्चितं up to 1.51.2 is lost on the torn lower edge of a fol. (37). B3.4 च निश्चितं. — c) T2 G3–6 अथास्य. K3 Ñ1.3 M हि (K3 -य) महीं चरंति; K4 D3.6.7 T1 G2–5 क्षितिमाच˚; B1 (m as in text).3 D2 भुवनं च˚; D5 क्षमावंतश्च; T2 G1 क्रतुमाच˚; G6 क्षितिमासते ते. — d) Ñ3 B1.4 सर्वद्विजः (Ñ3 °जैः); D2 साधुत्विजः; G2 स ऋत्विजां; G6 य ऋत्विजः. K (K1 missing) Ñ1.3 चैव दक्षा; Ñ2 V1 Dn स्वेषु दीक्षाः; D2 वै प्रसिद्धाः; D6.7 कर्ममुखेषु दक्षाः; T2 G2.4.5 ये सुदक्षाः; Nīlp as in text. G3 °जः स्वेषु कर्मसु दीक्षिताः.

10 Ś1 K1 missing. — b) Ñ1 Dn D1.3 T G4 हुतभुक्; Ñ3 विश्वकृत्. — c) D3.5 °वर्तिं˚; G1 °वृत्त˚ (for °वर्त˚). K (K1 missing) Ñ3 T G4.5 Cd प्रतीतो; Ñ1 प्रतिष्ठते (for प्रदी˚). — d) Ko तदेवं; K2 त्विदं (for तवे˚). M5 हुतभुगनक्ति नेह (for हुतभुग्वष्टि देवः). Ko अष्टि; K4 योक्ति; B1 ऋष्टि; D2 इष्ट (sic); Cd as in text. D3 T G M1–4 भुनक्ति (om. देवः); D4 भुनक्ति देवः (for वष्टि देवः) Ko देवं; Dn1 D1 Nīlp देवान्; D6.7 देव.

11 Ś1 K1 missing. — a) D5 न हि (for नेह). — b) K3 द्विजानां (for प्र˚). — d) K4 Ñ1.2 B1.3 m D3.4.6.7 G3 वै; B4.5 Da1 च (for वा). V1 Da2 Dn D1 वरुणो; M (except M1.5) राजन्; Nīlp राजा (as in text). Da1 स त्वं वरो धर्म˚. D2 °राजोपमेय; D5 M4 °राजोपमो वा (M4 m as in text).

12 Ś1 K1 missing. — a) G1.2 M (except M1.5) यथैव; G5 यथेंद्रः. — b) B1 om. अस्मिन्. Ko D2.5 S तथैव; Ñ1.3 तथा वै. After तथेह, D6.7 ins. त्वं. K2.4 त्राता नित्य त्वं तथा जीवलोके. K2 repeats 11b in marg. after 12b. — c) Ñ1 न चास्त्यन्यः; Ñ3 मतस्त्वन्यः; V1 B5 D3 अतस्त्वं नः; T G2.5.6 M2.4 अतस्त्वं नाथः; G1 अतस्त्वां नः; G3.4 अथ त्वं नाथः; M1.5 मम त्वं नाथः; M3 तत्वं नाथः (for मतस्त्वं नः). — d) Dn D1 भूपति˚; G2.4.5 M (except M1.5) नृपतिश्चा(G2.4.5 °र)स्ति. Da D6.7 लोके (for यज्ञे). Nīl. comments on and explains जज्ञे (which has been adopted in the printed ed. of the vulgate); but Dn read यज्ञे (as in text), which

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६

सूत उवाच ।

एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

C. 1. 2
B. 1. 3
K. 1. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

is a Nīlp.

13 Śi Ki missing. — [a]) K2.4 B3 खट्वंग-; B1 m कट्वांग; B4.5 कट्वंग-. K1.4 Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1.5 °कल्प (D2 °तुल्यो; D5 as in text); K3 °राम-. — [b]) Ñ V1 B1.3.4 D (except Da1 D2.3.5) T G3–6 M1.5 °प्रभाव; Cd as in text. — D5 om. 13[c]–14[b]. — [c]) B3 T G3 M1.5 °मानतेजो. — [d]) Ko.3 M2–4 भ्राजसे; K2 °ते; Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1.2 राजसु; D5 om.); G3 M1.5 °ति. K2 सुव्रत त्वं; S सुव्रतत्वे.

14 Śi Ki missing. D5 om. 14[ab] (cf. v. l. 13). — [a]) K2 वाल्मीकिवृत्ते; M1.5 °कि(M5 °क)वत्त्वं. T1 G5 सुभृतं; G3 सुभृशं; M1 सुधृतौ; M5 सुधृता. Ko.2 G5.6 च; K3.4 Ñ3 T2 G1.4 स्व-; V1 तु; G3 स्म (for सु-). Ñ1.2 B (B2 missing) D (D5 om.) T1 स्व(B1 Dn3 T1 सु)वीर्यं; M1.5 सुधैर्ये. — [b]) D3.6.7 T G3 निभृतश्च को°; G1.2 निभृतस्त्वकोपः (G1 °पं); Cd as in text. M1.5 वसिष्ठवदुद्भवत्ते हि कोपः. — [c]) Dn D1.6.7 इंद्रत्वसमं. Da1 मतं ते; D5 समं ते; T1 महाद्युते.

15 Śi Ki missing. — [a]) M1.5 om. 15[a]. T G1 धर्मो (for यमो). — [c]) K3 G (except G2.3) M श्रियो (M4 श्रेयो-). K3 निवासो हि; G1.6 निकेतोसि; G2 °सोपि. Dn3 T G4.6 M तथा; G3 धनं (for यथा). — [d]) K3 निवासभूमिर्हि. K4 D3.4.6 T1 G1.3 यथा. Ñ3 M4 व्रतानां; G3 व्रती°; M1.2 (*inf. lin.*).3.5 प्रजा°.

16 Śi Ki missing. — [a]) S (except T1) ङं(G1 डिं; G3 सं)भोद्भवेन. K3 T2 G (except G1) अपि (for असि). — [b]) K2 वेदविद्°; K3.4 Ñ V1 B1.4.5 Da Dn D1.4 M2.5 शास्त्रविद्°. D5 शस्त्रबलेन तुल्यः. — [c]) K2 अग्नित्रयीभ्याम्; D3 G2.4.5 और्वात्रिजाभ्याम्; T G6 M रुक्मि(T2 G6 °क्म-; M1.2.4.5 °ग्नि)द्रुमाभ्याम्; G1 रश्मिद्रिमाभ्याम्; G3 रुग्मिध्रुवाभ्याम्; Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading). — [d]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D भगीरथेन; S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथः). K4 °क्षणीयो भगीरथो यथा. — After 16, Ñ3 ins.:

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा
गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

B5 ins. after 16: गंधां दिवश्चानयमोस यो वै (sic); cf. 439*.

17 Śi Ki missing. K3.4 Ñ V1 B4 D2.5 G3 om. सूत उ°. Ko B1 Dn D1 सौतिरु°; S (G3 om.) सूतः. — [b]) K (K1 missing) Ñ1 D2 G4.5 M3 सर्त्विजो. B4.5 Da D5 G2.3 °वाहाः. — [c]) Ko नैषां; K3 ए°. Ñ2 V1 B (B1 in marg.; B2 missing) D (except Dn) Nīlp भार(B1 °व)तस्त्विगि°; Arjp as in B1. — [d]) Ko.2.4 असौ; Ñ1 G1.3 M1.3.5 यथा (for अथ).

Colophon om. in Da. Śi Ki missing. — *Subparvan:* Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om.) S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 add सर्पसत्रे. — *Adhy. name:* Ko.2.4 G3 M1.5 यज्ञस्तुतिः; K3 आस्तीकवाक्यं; Ñ1.2 V1 आस्तीककृतराजस्तवः; G4 आस्तीकस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 47; Ñ1.2 V1 55; B1 Dn3 54; D3.4 (marg.) 53; D5 20; G M 37 (G2 39; G3.5 M3 38). — *S'loka no.:* Da1 16; Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2088.

J. 1. 2102
J. 1. 55.
K. 1. 55.

५१

C. 1. 2114
S. 1. 56. 1
K. 1. 56. 1

जनमेजय उवाच ।
बालो वाक्यं स्थविर इव प्रभाषते
नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ।
इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं
तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ १

सदस्या ऊचुः ।
बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां
यश्चाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।
सर्वान्कामांस्त्वत्त एषोऽर्हतेऽद्य
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २

सूत उवाच ।
व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं
वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।
होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३

जनमेजय उवाच ।
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ४

ऋत्विज ऊचुः ।
यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ५

सूत उवाच ।
यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान्पुरस्तात् ।

51

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). — In Ś1, 1 and 2 are lost on the missing upper half of a fol. (cf. v. l. 1. 50, 9). S om. उवाच. — a) Ñ1 B5 Dn D1.3.4.6.7 बालोप्ययं; Ñ2 V1 बालोपि वाक्यं; B4 (m as in text) Da बालो ह्ययं. K3 एव; G3 रूपं (for इव). Dn D1.7 इवावभाषते (D7 °भाषे); D3 वद्वभाषते. — d) M1.5 बुध्वा (for विप्रा). T संवद°; G1.6 M3 (*inf. lin.*) प्रवद°; M2 प्रवदस्त्वं (for वित°). Ñ2 B (B2 missing) D संवि(B3 m. 5 संव; Da D3.6.7 विव)दध्वं यथावत् (D5 समेताः as in text).

2 Ś1 K1 missing. — D6 S सदस्याः (G6 सभासदः; M4 broken). — a) G1.6 M1.2.5 om. ऽपि. B (B2 missing) D (except Dn D1.5) G3 राज्ञो; T1 G6 M राज्ञा (M5 यज्ञः); G2.4.5 °जन्. — b) K3 विद्वांस्तथैव. Ñ1.2 V1 (all marg. as in text) D (except D2.5) विद्वान्यो वै (Da यश्च विद्वान्) स पुनर्वै यथा°. — After 2ab, D3.4 (marg. *sec. m.*) G (except G3) ins.:

440* प्रसादयैनं त्वमतो नरेन्द्र
द्विजातिवर्यं सकलार्थसिद्धये ।

— c) K4 एको°; Ñ2 Dn D1 S एवा°; D5 ह्येषो° (for एषो°). — d) = 4b. D5 स्व; D6 ह; G1 स (for च).

3 Ś1 resumes. K1 missing. D1 om. 3. — Ś1 S (G1.3 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 Dn सौतिरुं. — M2 reads this st. *int. lin.* (cf. v. l. 4). — a) D5 नृपेंद्रे (for नृपे द्विजं). D3 T2 G2.4.5 °कामो वरदो नृपो द्विजं. G3 corrupt. — b) Ś1 °भ्युवाच ह. — c) K3 M2–4 वाचं; T G2.6 M1.5 वाचा; G1 तावत्; G3 पश्चात्; G4.5 अवोचत् (for वाक्यं). — d) Ko.2 राजन्; T शीघ्रं; G5 यावत् (for तावत्).

4 K1 missing. M2 reads जनमेजयः *int. lin.* and st. 4 in marg. (cf. v. l. 3). Ś1 D3.6 S om. उवाच. — b) = 2d. Ñ2 V1 B1.3.4 D च वै (Dn3 चैव; D2 चैवं) (for च नः). B5 om. नः. G1.2 एतु (for एति). — c) Ś1 *sup. lin.* संविदध्वं[तु] (for प्रयतन्तु). — d) K3 यथाशक्त्या. Nīlp दिद्विषाणः.

5 K1 missing. Ś1 D6 S ऋत्विजः; D2 ऋषिरुवाच. — a) Ñ V1 Da1 Dn1.n2 D2.4.7 T1 शस्त्राणि; Nīlp as in text. — b) Ś1 यथा शंसंति पावकाः; S निमित्तानि तथैव च. — After 5, D3.6 T2 G (except G3.6) ins.:

441* आस्ते विषधरो नागो निहन्ता जनकस्य ते ।

6 All MSS. (K1 missing) except T G6 om. सूत उ°; T G6 om. उ° (cf. v. l. 7, 8). — a) K4 S (except G1.6) तथा. D3.6.7 transp. यथा and सूतो. K3 m.

स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

C. 1. 2125
B. 1. 56. 11
K. 1. 56. 12

सूत्रधारो (for लोहि°). — [b]) Da Ds.4.6.7 G1.3 चोदित° (for वेदित°). — Before 6[cd], Ko D5 (marg.) ins. लोहिताक्ष उवाच; M2.4 सूतः. — [c]) Ko.3.4 B1.5 G1.4–6 M1 हृष्टः; T2 वि°; G2 इ° (for पृष्टः). K3 तथा वै (for तदानीं). — [d]) Ś1 देवाः (for विप्राः). Ś1 K3.4 D2 M (except M1.5) तद्वदेवं; Ko D5 तत्तदेवं; K2 तत्त(m °द्व)देतत्. D1 नृपेंद्रः; T G2.3 M2–4 नरेंद्र; G1.6 नरेंद्रः; M1.5 नरेंद्रं.

7 K1 missing. K3 om. 7[a] and 7[d]. Before 7[a], G1–3.6 M1.5 ins. सूतः (cf. v. l. 6, 8). — [a]) G3 corrupt. M2.4 ततोहमुक्तवान्. — [c]) M1.5 सखे ह (for वसेह). D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु°. — [d]) Ś1 Ko.2.4 D2 प्रतिधक्ष्यतीति.

8 K1 missing. Before 8, K4 ins. सौतिरु°; D2.5 सूत उ°; S (except T2 M1.5) सूतः (cf. v. l. 6, 7). — [b]) K2 आसीद्; G3 तं (for आस्ते). K (K1 missing) D5 नोद्°. — After 8[ab], D4 (marg.) G (except G3.6) ins.:

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षकं पातयध्वं
विभावसोर्नं तु मुच्येत नागः ।

— [c]) Ko यत्र प्र°; K3 यत्नात्सु°; K4 यत्तः प्र°; Ñ1.2 V1 यत्तोस्मा°; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (D5 सेंद्रः सु°); G2 यत्तत्स°; G4.5 यत्तः सु°. After जुहाव, Da2 D5 ins. अथ. Ś1 होता च मंत्रैराजुहाव यत्नतो; Ñ3 होता प्रमत्तः प्रजुहाव मंत्रैर्. — [d]) Ś1 अथ पृथा(*sup. lin.* दा)कुः (sic); Ko G3 M1.3.5 अथात्रेंद्रः; K2 अथं चेंद्रः; K3 ततस्त्वंद्रः; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2–4.6.7 T2 G4–6 अथा(B3.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्रः; Ñ1.2 V1 Dn3 D1.5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्रः; Ñ3 G1 यथा त्विंद्रः; T1 यथा चेंद्रः; M2.4 अथ त्विंद्रः. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D om. एव. — After 8, D3.4 (marg.) T G ins.:

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षकः पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभयः प्रभुः ॥

9 K1 missing. — [a]) Ś1 यथानुभावः; D4 तदैव देवः; M1.5 महाप्र°. G3 गंधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf. [d]). — [b]) Ko.2.4 संपरिस्तूं; K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परितः स्तूं; T स्तूयमानः समंतात्. — [c]) Ñ1.3 °श्चाप्युपगीय°; T1 °श्चानुविगम्य°. — In Ś1 the portion from च्यनुग up to व in 1. 53. 27[a] is lost on the missing upper half of a fol. (39). — [d]) B1 ins. च after °धरैः. — After 9, G2.4.5 ins.:

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमानः ।

10 Ś1 K1 missing. — [a]) T2 ततोत्तरीये. G4.5 पिहितः. — [b]) T2 शनैश्चैवा°; G4 शनकैश्चैवा°. — G1 om. 10[cd]. — [c]) G3 मंत्रविदस्त्रवित्पुनः. — [d]) S (G1 om.) तदा (for वाक्यं).

11 Ś1 K1 missing. Before 11, Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.5.7 ins. जनमेजय उ°; D3.6 T1 G2.6 M (except M1.5) जनमेजयः. — [ab]) T2 G2.4–6 transp. विप्राः and नागः. G3 पन्नगः स तु तक्षकः. — [c]) G3 तं तु तेनैव सहितं. — After 11, D3.4 (marg.).6 T G (except G3) ins.:

445* न त्यजेद्यदि तं चेन्द्रः स नागं तक्षकं तथा ।

K4 Da Dn D1.2.5 M (except M1.5) ins. after 11: D3.4 (in text).6 T G (except G3), after 445*:

446* सूत उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

v. 2182
1. 56. 18
2184, 1. 56. 17
55
58

ऋत्विज ऊचुः ।
अयमायाति वै तूर्णं तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महान्नादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ १२
नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो
भ्रष्टश्चाङ्कान्मन्त्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति
तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ १३
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ १४

जनमेजय उवाच ।
बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं
तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १५
सूत उवाच ।
पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ १६
वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।

होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पन्नगं तथा ।
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः ।
आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ।
पुरंदरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् । [5]
हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ ।
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रस्तक्षको भयमोहितः ।
मन्त्रशक्त्या पावकार्चिःसमीपमवशो गतः ।

[(L. 3) G1. 2. 4. 5 तस्मिन् (for चैव). — (L. 4) D5 T G1. 2. 4–6 M2–4 तत्र (for चैव). — (L. 5) Da D5. 6 T G1. 6 दृष्ट्वा तु; G2. 4. 5 दृष्टवान्; M2–4 दृष्ट्वा स. — (L. 6) D2. 5 T1 शक्रः; G1. 2. 4–6 M2–4 नागं (for त्रस्तः). M2–4 देवेंद्रो दिवमा(M3 °द्रक्षिदिवं)ययौ. — (L. 7) Dn D1 M3 राजेंद्र (for नागेन्द्रस्). — (L. 8) T G1. 2. 4–6 M2–4 तु सप्तार्चिः(T2 M2. 3 °चैः)स°. D5 T G1. 2. 4–6 M2–4 °मवशोगमत्.]

— D4 (marg.). 6 T G (except G3) M3 cont.:

447* तं दृष्ट्वा ऋत्विजस्तत्र वचनं चेदमब्रुवन् ।

12 N (Ś1 K1 B2 missing) G3 M1. 5 transp. 12–13 and 14–15, inserting (a second) ऋत्विज ऊचुः between the transposed pairs. — T1 om. from 12a up to तीव्रान् in 13a. — G1. 2. 4–6 M2 om. ऋत्विज ऊ°; D5 T2 G3 M1. 5 om. ऊचुः. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T2 G3 तूर्णं स; G1. 2. 4. 5 ते तूर्णं; M1. 5 नस्तूर्णं. — b) G (except G3. 6) तु (for ते). G (except G3) M (except M1. 5) वशं गतः. — c) M1. 5 महाञ्छब्दो. — d) Ñ V1 B (B2 missing) D नदतो (D2 °देतो; D5 °दन्वै); G6 कुर्वतो. K3 भैरवान् रवान् (anuprāsa!). Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D G6 रवं (D2 स्वनं); G (except G3. 6) M (except M1. 5) महत् (for भयात्).

13 Ś1 K1 missing. T1 om. up to तीव्रान् (cf. v. l. 12). — b) K2m धृष्टः; T2 G3. 6 ततः (for भ्रष्टः). K2 corrupt (m चाकाशान् and वेगान्); Ñ V1 B3–5 D नाकान् (D2 राजन्; D5 स्वर्गान्); T2 G3. 6 त्रस्तः; G1. 2. 4. 5 चांगान्; M2–4 चायं (for चाङ्कान्). G3 मंत्रगृहीत°; G6 °विन्नस्तगात्रः. — c) Ko. 2. 4 वशम्; M1. 5 तूर्णमेव (for नष्टसंज्ञः). K3 संघूर्णमानो हि तथा ह्युपैति; T2 G M2–4 आ(G2 M3 अ)घूर्णमानो हि (G2 M3 -पि) समभ्युः. — d) T2 G3 M (except M3) तीव्रं. K3 तीव्रोच्छ्वासान्.

14 Ś1 K1 missing. For sequence cf. v. l. 12. — c) B4 D5 त्वं; B5 Dn1 D1. 7 T M (except M3) तद्; G (except G5) च (for तु). — d) B4 D5 T1 तं (for त्वं). Ko. 2. 4 D3. 6. 7 transp. त्वं and दातुं.

15 Ś1 K1 missing. G1 om. 15a–16b. Ko. 2. 4 Ñ1. 3 राजोवाच; D3. 6 T1 जनमेजयः; T2 G (G1 om.) M (M1. 5 om.) राजा. — a) K3 T G2. 5. 6 M °रूपाय; Ñ3 °पन्नाय. Ko. 2. 4 मनस्विनोस्य; Ñ2. 3 V1 B4 D5 T2 तवा(B4 °व)प्रमेयं. — b) Ñ3 D2. 3 T G3 M (except M3) तवा(D3 तथा)नु°; B4 °भिरूपं; G4. 5 तथा(G5 °वा)प्रमेयं (cf. a). — c) Ko. 2 यत्ते हि वरं; Da1 G2. 3 मत्तेभि°. K3 Ñ V1 B1. 4. 5 Da D3. 6. 7 G6 M1 हृदिस्थं.

16 Ś1 K1 missing. G1 om. 16ab (cf. v. l. 15). Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 Dn D1 सौतिरु°; D6 S (T1 G1 M3 om.) सूतः. — b) K2 Ñ3 °वेदसं. — c) D3. 6. 7 एतदंतर°. K3 D5 S °त्येव (G3 °त्येतद्). — d) K (K1 missing) °नोदयत्; B4 °वेदयत्; T G1. 2. 4–6 °भाषत. G3 अस्तीको ह्यभ्यभाषत; M1. 5 तमस्तीकोभ्यभाषत.

17 Ś1 K1 missing. Before 17, Ko. 4 Ñ2. 3 B (B2 missing) Da Dn D1–5. 7 ins. आस्तीक उ°; D6 T G (except G1) आस्तीकः. — c) G3 विरमत्वेव. — d) K2 नृपते जातवेदसं; K3 न वै दह्युर्भुजंगमाः.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, K4 ins. सौतिरु°; B3 सूत उ°; S (except G1. 3) सूतः (cf. v. l. 17).

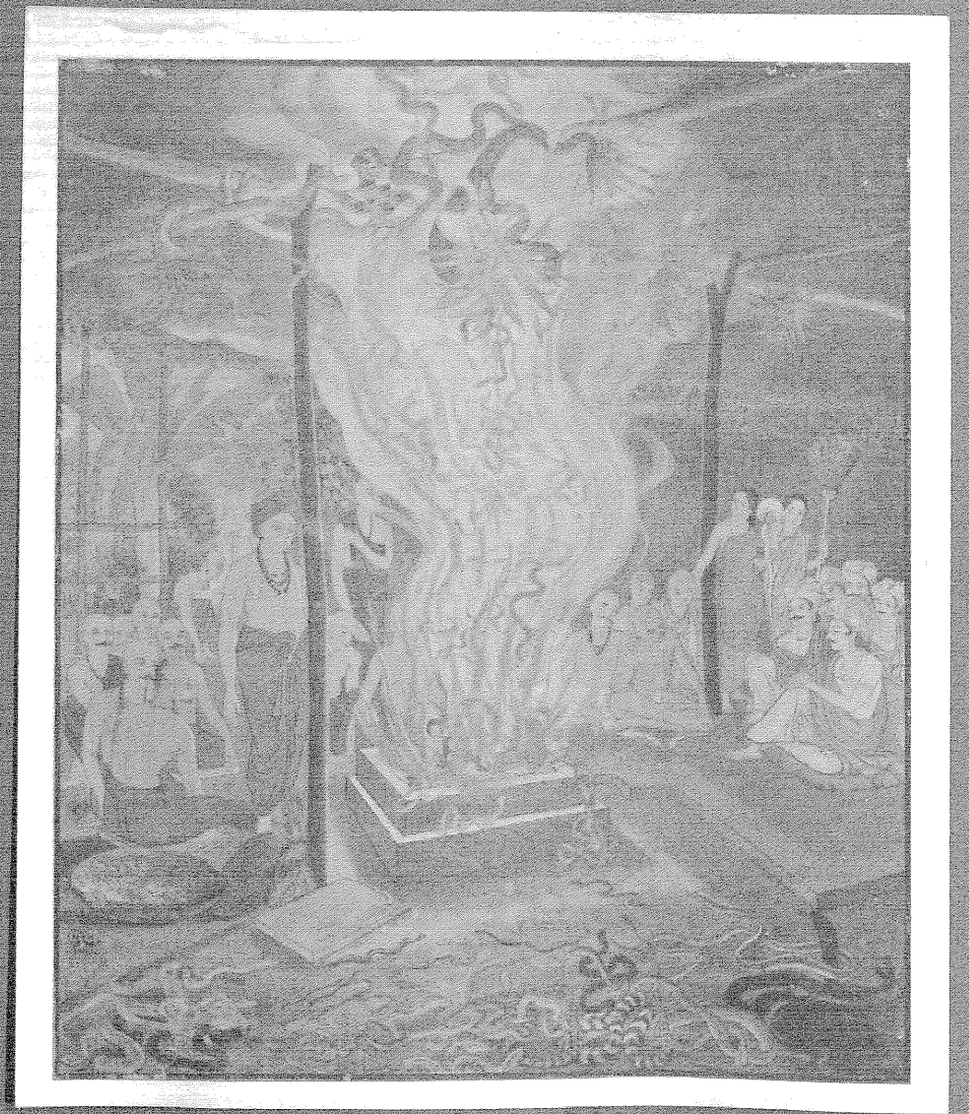

पतिष्यमाणे नारीन्द्रे पक्षाभ्यां भारतर्षभ ।
इदमन्तरमित्येवं तदारुणोऽभ्यचोदयत् ।।
वरं ददानि चेन्मत्तो वृणीष्व नृपसत्तम ।
सत्रं ते विरमत्वत्र प्रोद्धरिष्यामि ।।

१.५१.१६–१७

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२
ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २

C. 1. 2143
B. 1. 57. 2
K. 1. 57. 2

— [a]) V1 B4.5 D (except D2.4) T G M1.5 तदा (for ततो). V1 Dn D1 तेन (for राजा). M (except M1.5) transp. राजा and ब्रह्मन् (in [b]). K3 स राजेंद्रो (for ततो रा°). — [b]) Dn D1 तु सः (for तदा). — [c]) Ko.2.4 विप्रम्; Ñ2 V1 B D चेदम् (for वाक्यम्). — [d]) Ko.2.4 Ñ2 V1 B D M1.5 वाक्यम्; K3 पुनर्; Ñ1.3 विप्रम् (for इदम्).

19 Ś1 K1 missing. Before 19, B3 ins. राजोवाच; T2 M (except M1.5) राजा. — [a])=20[a]. — [b]) D2 धनं यत्. S (except G2) °से द्विज. — [c]) G1 विप्रवर्यं (for वरं वि°). G6 ब्रह्मन्; M (except M1.5) विद्वन् (for विप्र). — [d]) D3 G4.5 न निवर्तेः. D3 T2 G3 क्रतुं.

20 Ś1 K1 missing. — S अस्तीकः. — [a])=19[a]. — [b]) S (mostly) त्वा. — [d]) Ñ2 V1 D5 S (except M2-4) मातुः कुं. Ñ3 स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च.

21 Ś1 K1 missing. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरुं; S (T1 om.) सूतः. — [b]) A few MSS. पारीक्षिं (cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.). — [d]) The MSS. vary at random between वरः and वरं; K as in text.

22 Ś1 K1 missing. Before 22, B3 ins. राजोवाच; T2 G4.5 राजा. — [a]) Ñ1 G1.2 अन्यद्. — Before 22[cd], B3 ins. सौतिरुं. — [c]) D5 T2 G3-5 °प्यन्यत्. T1 G1.2.6 M (except M1.5) नायाचदयमप्यन्यं (G1.2 °न्यत्).

23 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ1.2 V1 B1.4.5 D तात (Da1 D5 as in text; D2 तावत्); B1 m.3 ते च; T G (except G1) तस्य (for तत्र). — [b]) G3 corrupt. D5 T G2.4-6 M1.5 ते; G1 च (for तम्). — [c]) G1.2 सचिवा (for सहि°). — [d]) Ko.2.4 transp. लभ° and ब्राह्म°. — After 23, D4 marg. *sec. m.* ins.:

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्यं ददौ तस्मै वरं तदा।
सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत्।

Colophon. K1 missing. — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ V1 B1.5 D (except Dn3) S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2 वरप्रार्थनं; K3.4 B3.4 Da2 D2.4 वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 Dn1.n2 D1 आस्तीकवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 48; Ñ1.2 V1 56; B1 55; Da1 43; Dn3 55; D3.4 (marg.) 54; D5 21; G M 38 (G2 40; G3.5 M3 39). — *Śloka no.:* Da1 42; Dn 27.

52

1 Ś1 K1 missing (cf. v. l. 1. 50. 1; 51. 9). S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — [a]) G3 सर्पाः के सर्प°. — [d]) K (K1 missing) तत्वतः (for सूत°).

2 Ś1 K1 missing. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरुं; S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — [a]) Ko.2.4 अयुतानि; K3 D5 हुतानि; G5 अर्बुदानि (for बहूनि). — [b])=1. 47. 23[b]. M3.5 पतितान्यं°. — [c]) Ko.2.4 शक्याः. M3 transp. परि- and -सं-. — [d]) Ñ2 V1 B (B2

C. 1. 2144
B. 1. 57. 3
K. 1. 57. 3

यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निबोध मे ।
उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ३
वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान्सितान्घोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ॥ ४
कोटिको मानसः पूर्णः सहः पैलो हलीसकः ।
पिच्छिलः कोणपश्चक्रः कोणवेगः प्रकालनः ॥ ५
हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ६
तक्षकस्य कुले जातान्प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डभेत्ता रभेणकः ॥ ७
उच्छिखः सुरसो द्रङ्गो बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ८

missing) D द्विजसत्तम; M (except M1.5) ब्रह्मवित्तं.

3 Ś1 K1 missing. — a) D5 °स्मृतिं च; G1.2 °श्रुतं तु; M1.5 °स्मृतिस्तु. — b) K3 भुजंगानां. — d) T2 पततां; G1 दग्धा°; G2.4.5 हता°; G3 सर्पाणां.

4 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D कुलजातांस्तु (Da °श्च). — c) B1 M2–4 °रक्तसि°; Da D3.4.6.7 M1.5 °रक्तासि°. T2 G5.6 नीला रक्ताः सिता घोराः; G3.4 °रक्तासिता घोराः. — d) T2 G4.6 °कायाः. Ñ3 महाबलान्; T2 G4.6 विषोल्बणाः; G2.3.5 M2.3 °द्रणाः. — After 4, K (K1 missing) D (except D2.3.5–7) ins.:

449* अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हुतान् ।

☞ At this point the MSS. are all extremely corrupt. The readings adopted for the names of the serpents are in many cases merely tentative stop-gaps.

5 Ś1 K1 missing. — a) K4 Ñ1.2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D (except D5) कोटिशो (Da1 कौटिज्ञो). G4 नाम सः; M1.3.5 ता(M3 न)मसः. T2 G2.3.5.6 M2.4 नाम (M2.4 °क-) संपूर्णः. — b) Ñ1 शदः; Ñ2 V1 B1.4.5 Da Dn D1–4.6.7 शलः; Ñ3 M1.5 सदः; B3 गणः (m इयलः); M4 सलः (for सहः). K4 सहपौलो; D5 सत्वपालो; T2 G1.6 सदयालो; G2.4.5 सदवालो; M2.3 सदयोलो (M2 °ला). K2 पौलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 M1.4.5 पालो. K2.4 Ñ V1 B3–5 D (except D3.6) M4 हलीमकः; K3 °समः; B1 °मठः (m as in text); T2 हरी°; G2 °सिकः; G6 भलीडकः; M1.5 °यकः; M2.3 हनीलकः. T1 सदयालुर्हलः खगः; G3 नीलो नीलदयः सखः. — c) K0.3.4 Ñ2 B4.5 Dn D1.3.4.6.7 G1 M4 पिच्छ°; V1 मिच्छ°; B1.3 Da पिच्छकः; D2 पिष्टपः; G2.4 पुलहः; G5 कुणपः; G6 °पः; M3 वि°. K0.2.3 कोपनः; K4 कोनपः; Ñ V1 Dn D1.4 T2 G4.6 कौ°; B5 कौशलः; D2 °शः; G1.2 M1.5 °कः; G5 पुलहः; M2–4 °णि°. T1 G3–6 शक्रः; T2 G1.2 M (except M1.5) शंखः. — d) B3–5 D (except D2.5) कालवेगः; G1 का°; G3 केंद्र°. K3 प्रवालकः; B3 (m as in text) T1 °काशः; T2 °कारितः; G1 °घाल°; G2–5 M1.5 °लिकः; G6 °लितः.

6 Ś1 K1 missing. — a) K3 Ñ3 V1 B4.5 D (except D2) G1 °ण्यबाहुः. — b) K0.2.4 कक्षर्णः; K3 °र्षणः; Ñ1 °र्षकः; B4 D2 T G1.2.4–6 तक्ष°; Dn1 (by corr.) °क्षकः; M1.5 °त्थनः; M2.4 °त्थकः. K0 कालवत् (sic); K3 °वंतकः; D2m °दक्षकः; T1 °दंडकः. G3 तक्षकर्णश्च दंतकः. — K0 (? hapl.) om. 6c–7a. — d)=9d. Ñ1.2 B3.4 Da2 Dn D1 °वाहने. — After 6, Ñ2 V1 B (B2 missing) D ins.:

450* अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवाः ।
प्रदीप्ताग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः ।

7 Ś1 K1 missing. K0 om. 7a (cf. v. l. 6); G3 M1.5 (hapl.) om. 7–9. — a) B3 कुलात्; M (M1.5 om.) कुलं. K2 T G4–6 तावत्; K3 Ñ3 तात (for जातान्). — b) M (M1.5 om.) °ध तत्. — c) K (K1 missing) Ñ1 पुच्छंडलो; Ñ2 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 °च्छांड°; V1 °च्छोड°; D5 °च्छादको; T प्रच्छंद°; G1 °शंडिलो; M2 पि°; M3 विच्छंडि°. T2 G4.5 मंगलकः; G1.6 M (M1.5 om.) °लिकः. G2 पुच्छको मंगलो नागः. — d) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3–7 पिंडसेक्ता; T1 °वेत्ता; G1 °गोप्ता; G4.5 पंडभेक्ता. K0 °पिंडभः कार°; K2 पंडारुः कर°; K3 पिंडारुस्तार°; K4 पांडुरुः कर°. B1 (m as in text) °भेक्षणः; B4 T2 G2.4–6 चभे(G6 °हे)ण(B4 °न)कः; B5 °भेल°; D5 °भक्षणः; D7 रभा°; T1 हरेण°; G1 रहे°. D2 पिंडः सीत्कारभेक्षणः.

8 Ś1 K1 missing. G3 M1.5 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) B1.4.5 D2.3.6.7 G (G3 om.) °च्छिकः (D2 °काः); Da °त्सिकः. K3 सरसो; Ñ2 V1 B (B2 missing) D शरभो; G2 शिरसो; G4–6 °रभो. K4 व्यंगो; Ñ1.2 V1 B1.3.4m.5 D भं°; B4 जं°; G1.4–6 रं°; G2 M (M1.5 om.) भृं°. Ñ3 उच्छिरः सुतपो द्रुह्यो; T उच्छिरः सुरभः संघो (T2 रंगो). — b) K2 बलदंडो; Ñ1 B5 Da Dn D1.4.7 बिल्वतेजा (Da °जो); Ñ2 चिरतेजा; Ñ3 वेछु°; V1 चित्तभोजो; B1.4 बिलतेजा (B4 °जो); B3 बिलभंगो; D2 बिल्वभेजो; D3.6 विश्वतेजा; D5 वलितेजा; G1 वलभोथ. Ñ1 विरोचनः. T1

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जातान्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्त्विषोल्बणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४

C. 1. 2157
B. 1. 57. 15
K. 1. 57. 16

फेनपोढाधिरो°; T2 G4–6 वल्लभोथ (T2 G6 °था) विरा°; G2 वल्लगोथ विरा°; M (M1.5 om.) वल्लभो रवि°. — c) Ko. 2. 3 श(K2 शि)लीस(K3 °सः)कनको; K4 सलीसनककको; Ñ3 सिलीसलकणो; V1 शिलीपानकरो; B1. 3 D2. 5 शालि(D5 शली)शा°; D3. 7 शीली°; B4m शीलशालकरौ; Da °करौ; T1 सल्लसल्लगणो; T2 G4. 5 स(G5 ह)लः सलगणो; G1. 2. 6 M (M1. 5 om.) सिलः (G1 सलः; G2. 6 सिल-) सि (G2 -स्थि; G6 -स्थ)लग(G1. 2 °क)णो. Ñ2 यूकः; D2 B4m शूकः; D5 गूढः. — d) K2. 4 कुमारश्च प्र°.

9 Ś1 K1 missing. G3 M1. 5 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) B1 D4 मुकुरः; D5 मंगु°; D7 मुक°; G1 उ°; G4. 5 मुरगः. Ñ2. 3 V1 Dn D1 शिशुरोमा; Da °लोमा; T1 शरभो°; T2 शर°. — b) T2 G1. 2. 4. 5 सुमहा (G1 °हान्). Ñ2 B (B2 missing) D (except D5) सुरोमा च महाहनुः; G6 समरो वेगवान्हरः. — c) T1 तक्षकदायादाः. — d) = 6d and 11b. — After 9, D4 reads 11cd.

10 Ś1 K1 missing. D1. 3 (hapl.) om. 10a–11b. D4 reads 10 after 12. — a) Ko Da1 ऐरा°; B4 (m as in text) पारिभारः; Da2 पाराष°; M3 वारा°. Ko पारया°; Ñ3 Dn °यातः; V1 B (B2 missing) Da2 D5. 7 पा(Da2 प)रिपा°. — b) Ko. 2. 3 Da D2. 5 पांडुरो; B3 G2. 4. 5 °वो. K3 रोहिणः. — After 10ab, K (K1 missing) D2 ins.:

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः ।

[K2 परासुभ्रुः; K4 °शुभ्रः; D2 °सुश्च. K2. 4 पाय(K4 °प)याते (K4 °ने) प(K4 पु)रो हितः.]

— c) The MSS. vary at random between विहं° and विह°. T2 विवाहः; G1 विभवः; M5 पिशंगः. K2. 4 गोदः; Ñ1. 3 V1 B1. 3. 4m Dn D2. 4. 6. 7 T1 मेदः; Ñ2 वेदः; B4. 5 मेघः. — d) K4 प्रमादः; Ñ1 °माहः; Ñ3 °हः. Ñ1. 3 T1 G1 सह(G1 °हि)तांगकः; Ñ2 B1. 5 Dn D7 °तापनः; V1 B3. 4 Da1 D2. 4. 6 सहतापनः; D5 सहयोग°; T2 सहतांगतः; G2–6 सं(G2 सिं)हताशनः; M1. 5 सह°.

11 Ś1 K1 missing. D1. 3 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) Ñ3 B1m G1 °कुला एते. — b) = 9d. Ñ1. 3 G1. 2 M पतिता (for प्रविष्टा). M1. 5 °वाहने. After 11ab, D4 reads 13ab. — D5. 6 om. 11c–12d. — D4 reads 11cd after 9. — c) K3 °जातानां. — d) Ñ2 V1 B1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2–4. 7 M2 शृणु मे त्वं (D3. 7 त्वं मे) द्विजोत्तम; Da2 शृणु नामान्यथातथं (cf. 13b). — After 11, Ko Da1 read (for the first time) 13cd.

12 Ś1 K1 missing. D5. 6 om. 12 (cf. v. l. 11). D4 reads 12 before 10. — a) K3 एंडिरः; Ñ1. 3 एभिलः; Ñ2 एरंडः; V1 B (B2 missing) D (D5. 6 om.) एरकः; S जटिलः. Ñ3 तुच्छो; V1 D (D5. 6 om.) वेणी (D2 मंडो); S (except G1. 2) कुंडो. — b) Ñ V1 B (B2 missing) D (D5. 6 om.) T1 वेणी(Ñ3 °ण)स्कंधः (Ñ1 °कंकः); T2 G4. 6 °ग्रंधः; G3 वेणीगृधः; G5 वेणीगंधः. — c) Ko. 3 चक्रकः; K2 वक्त्रं°; K4 चंद्र°; G4. 5 चाहु°. Ñ3 V1 B1. 3. 5 Dn D1–4. 7 शृंगवेरः; Da संग°; T G2. 3. 5 M1. 5 °वेष्टः; G1 °वेषः; G4 °चेष्टः; G6 °यष्टिः. Ñ2 शृंगलकश्चैव. — d) Ko °पातपाधरौ; Ñ1. 2 V1 °याजकौ; B1. 3 D2 या(D2 घा)तयातनौ (B3 °कौ); B4 घातघातनौ; B5 प्रात°; Da Dn D1. 3. 4. 7 प्रा(D3. 4 प्रां; D7 शं)तरां (Da2 Dn °रा)तकौ; S पो(T2 M1. 5 पा)तपोत(M2–4 °त्र)कौ. — After 12, K (K1 missing) Ñ2. 3 V1 B (B2 missing) D (except D5. 6) ins.:

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K1 missing) एते कौरव्यजा नागाः (Ko om. नागाः); B (B2 missing) Da D2 °व्यस्य कुलादेते. Ko om. the latter half.]

— After 12, M ins.:

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुखं गताः ।

13 Ś1 K1 missing. D4 reads 13ab after 11ab. Ko om. up to शृणु (in b). — b) V1 D5 G1 राजन् (for नागान्). M2. 4 om. यथातथं. D1 यथातथा; D4 °गतं; G1 °क्रमं. — c) K3 उच्यमा°. T2 G4. 5 यथा; G3 अथो (for मया). G1. 2. 6 दंद(G6 °त)शूकान्महाकायान्. — d) K3 M1. 3. 5 °वेगविषो°; G1. 2. 4 M2 °न्विषोद्ध°; G3 °वेगविषोद्ध°.

14 Ś1 K1 missing. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing)

C. 1. 2157
B. 1. 57. 16
K. 1. 57. 16

आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः ।
भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारगः ॥ १५
ऋषभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसौ ॥ १६
वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः ।
पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ १७

इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ।
प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ १८
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः ।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः ॥१९
सप्तशीर्षा द्विशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथापरे ।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ २०

Da Dn D1.3–7 पि(D1.3.6 पी)ठरकः; D2 M1.3.5 पिंड(D2 °ज)रकः. — b) Ñ V1 B1m.3.5 Da Dn D1.4 °सेचकौ; B1.4 D3.5–7 T G M2–4 °सेव(G1 °सेल)कौ. M1.5 कुमारमुखसेवकौ. — d) K4 ग्रहसिः; Ñ1.2 B (B2 missing) D (except D2) प्र(B4 प्रा)हासः; Ñ3 T2 °सहः; V1 °हरः; G1 °कुनिः; G2 M (except M1.5) प्रघ(G2 °ध)सः; G6 °हस्तः. Ñ3 Dn1.n2 D1 दरिः; G1.2 हरः.

15 Śi K1 missing. — a) K4 D1 आ(D1 अ)पो°; Ñ1.2 V1 B1.3.5 Da Dn D3.4.6.7 अमा° (D3.6 °मो°); Ñ3 आमांतकः; D2 अमावहः; D5 G1.2 M2–4 अष्टा(D5 °ष्ट)वक्रः (M2–4 °कः); T1 अधामकः; T2 G3 आमोदकः (G3 °मः); G4–6 आ(G4 अ)मोथकः; M1.5 आत्मावा(M5 °या)नः. K2.4 D1 कोह(D1 °प)ठकः; K3 कोणच°; Ñ1 कोपव°; Ñ2 B1.3.5 Da Dn D2–4.6.7 का(D2 क)म°; Ñ3 °रकः; V1 माठरकः; D5 केमिलि°; T1 G3–6 कामवि(G3 °पि)कः; T2 कौमत्रिकः; G1.2 M2–4 कोमल°; M1.5 कामसेनः. B4 अमाहः कामठकश्च. — b) K3 सुमना; K4 Ñ1.2 D (except Da1 D2.5) सुषेणो; T2 G4–6 खनसो (for श्वसनो). K2 नामवो; K3 मनयो; K4 नामचो; Ñ3 हवनो; T1 मास°; G1.2 मानसो. V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 मानसो(B1 °लवो)व्ययः. Ñ2 D2 [s]व्ययः; T1 टिकः; G (except G1.2) नटः; M3 पटः. — c) K3 यमभेदांगः; Ñ3 गंड°; D5 G1.2 मंडलीपिंगः; T G3–6 M1.2.4 मं(T1 मा)त्र (M1.2.4 °ड)वेग(M2.4 °ट)श्च; M3.5 °वेगश्च. — d) D5 S पिंगलः (for °शंगः). Ñ2 शास्त्रपा°; V1 Dn D1 °पारकः; B1.3 चोडु(B3m as in text)पारकः; B4 T1 G2.4–6 चोडुपा°; B5 Da D2 T2 चोर्धपा°; D3 चोढ°; D4.6 चोंड्पारगौ (D6 °कः); D5 G1 M2–4 चोग्रचा(G1 °वा)रकः (D5 °णः); D7 चोड्°; G3 चारु°; M1.5 डुंडु°.

16 Śi K1 missing. — a) Ko.2.4 Ñ3 V1 Dn D1.3 M5 नागः; Ñ1 T1 G1 °दः; D6.7 रामः; G6 M1 °थः (for नाम). — b) V1 पिंडाकर°; M1.5 पिंडोदर°. K4 Da2 D3 T2 G (except G5) °हनुः. K3 °रको महाहनुः; B4 °रेकमहाहनुः. — c) Ko °सर्वांगः (for रक्ताङ्गः). — d) G1 प्रसिद्धः. K2.4 पाठरा°; B5 सादरा°; D2 पिठराक्षकौ; T1 °लांगकः; G1 M2–4 °लाक्षकः; M1.5 पटलाक्षकौ. K3 सुसमृद्धपरा°; Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da °द्ध(B1 °दु)पट(B4 °द)रा°; Ñ3 समिद्धपटराक्षकौ; B3m Dn D1.3.4.6.7 °द्धपटवासकौ (D1 °कः); D5 °द्धपाठराक्षसः; T2 G2–6 °द्धपटला (G3 °दल)क्षकौ.

17 Śi K1 missing. — a) Ko.4 वारा°; T G (except G1) वला°; M5 पारा°. K3 T1 वारु°; Ñ2 धार°; V1 कार°; B3 Dn D1 वीर°. — b) Ñ V1 B (B2 missing) D सुचित्रः; T1 सुमंत्रः; G1 M3 सचित्रः. K3 चित्रदेवकः; Ñ2 B3 Da Dn D1.3.4.6.7 °वेगिकः; V1 °वेश°; B1.4 °वेशि°; B5 °वेणि°; D2 °वेद°; D5 °वेपितः; G (except G3) °वेदि-(G1 °द)तः. — B3 repeats 17^{ab} as:

454* वराहको वारुणकः सुचित्रा एत्रवेणिकः ।

— B5 om. 17^{cd}. — c) Ko.3.4 °सरः; D5 M2–4 पारा°; G1 पारावतः (cf. 10^{a}); G2 पालाक्षकः; G3 °शतः; G4.5 पलाशकः; G6 °शकः. Ko.2.4 चारुणि° (K2 °ण°); K3 तार°; Da D4 G1 तर°; T1 तारुणि°; G3 तंकुण°. — d) K3 मणिबंधः; Ñ1.2 V1 B3.4 Da2 D2–6 G1–3 °णिः स्कंधः (D5 °दः); Ñ3 कोणि°; B1 माल°. G3 तथा कुणिः; G6 M1.5 °रुणः.

19 Śi K1 missing. D3 (? hapl.) om. 19. With 19^{ab} cf. 1. 31. 17^{ab}. — a) K2.4 तेषां तु (for एते°). Ñ1.3 T2 G (except G3.6) पुत्रपौत्रं; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5; D6 om.) M (except M1.5) प्रसवो यः. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (D6 om.) T1 G1.6 M च (for तु). — c) Ñ V1 B1.4.5 D (except D2.3.7; D6 om.) T2 G2.4.5 M शक्यं. — d) V1 D3 प्र- (for ये).

20 Śi K1 missing. — a) Dn त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च. — b) Dn D1 दशशीर्षा°. B3 D2 तथैव च. — After 20^{ab}, K3 ins.:

455* शतशीर्षास्तथा नागाः कालानलविषोल्बणाः ।;

while D3.4 T G (except G3) ins.:

456* दशशीर्षाः शतशीर्षास्तथान्ये बहुशीर्षकाः ।

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१

कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।
इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।

न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३

शौनक उवाच ।
किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४

सूत उवाच ।
तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ।

C. 1. 2170
B. 1. 58. 5
K. 1. 58. 5

— [c]) T2 G2-5 °नलसमाः. K3 आशीविषायुता घोराः (marg. *sec. m.* महा for युता). — [d]) D5 T1 M (except M2.4) हुताशनसमप्रभाः; T2 G (except G1) हुताशनसमार्चिषः.

21 Ś1 K1 missing. — [a]) B5 °काला; Da °वेगा (for °काया). Ñ2 V1 B (B2 missing) D °वेगाः (Da °काया:) (for वीर्याः). T M (except M2.4) transp. °काया: and °वीर्याः. — [b]) M1.5 °च्छ्रिताः. — [c]) Ñ1.3 °नायतवि°. — [d]) G3-5 ते द्वियोजनमा°. — After 21, D1 ins.:

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशसंख्यया ।

22 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T G (except G1.2) °बला (B4m °चरा) (for °गमा). — [b]) G (except G4) M2 °विषोद्बणाः. — [d]) D5.6 °निपातिताः; G (except G1) °दंडेन पी°.

Colophon. Ś1 K1 missing. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn3 T2; Ś1 K1 B2 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K2.4 दग्ध(K4 interp. सर्पाणां)नामानुकीर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पनामकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 49; Ñ1.2 V1 57; B1 Dn3 56; D2 (marg.).3 55; D5 22; G M 39 (G2 41; G3.5 M3 40). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn3 23; Dn1.n2 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2139.

53

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (*cf.* v. l. 1. 47. 20). Ś1 missing (*cf.* v. l. 1. 51. 9). Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — [a]) D3m चासौ°. — [b]) B4m Da1 °स्यात्र; T1 °स्यापि; G1.6 °स्य च. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Dn D2-4 M3 °शुश्रुम. — [c]) B5 M1.3 यथा; M5 एवं. K (K1 missing) Ñ3 D6.7 T M (except M3) °द्यमानः (K3 °नैः); D3 G3.6 °श्छिद्यमानः (G3 °ने); G1 °श्छोद्यमानः; G2 °श्छाद्यमानैः. — [d]) G2.4.5 तथा (for राज्ञा). Here and below, the MSS. vary at random between पारि°, पारी° and परि°. K2.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Da Dn D1.2.4.5 T2 हि; B3 D3.7 M (except M1.5) वै; D6 तु; G (except G1.4) च.

2 Ś1 K1 missing. — [b]) Ñ1 D1 T1 यदि तिष्ठति. D5 खमेवमधितिष्ठति; T2 G स ख (G2 संघ) एव व्यवस्थितः.

3 Ś1 K1 missing. — [b]) Ñ2 B1.3 D (except D2.5) वसुरेतसि; V1 जातवेदसि (for पावके तदा). — [c]) K3 तु; K4 स; D2 च (for स्म). K4 Ñ3 D2 T1 G1.4.5 M2.3 संप्रा°. T2 G3.6 नष्टसंज्ञोभवन्नागः.

4 Ś1 K1 missing. S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — [b]) K3 Ñ1.3 S महात्मनां (for मनी°). — [c]) T1 प्रत्यगात्. K3 ततः; V1 तथा; B4 Da तत्; T2 G4.5 यतः (for तदा). T1 M हुतेग्नौ यत्; G2 हुतो वह्नौ. Ñ1.3 निवेशं (Ñ3 न वै सं-) प्रतिभाति स्म; G1.6 न प्रत्ययुज्य- (G6 °पद्य)ताग्नौ यत्; G3 न प्रत्यभाग्वायतोग्नौ (sic). — [d]) Ñ2 V1 B3.5 Da Dn D1.2.5 transp. न and स. Ñ1.3 येनाग्नौ न पपात सः; B4 पपात न च तं°.

C. 1. 2170
B. 1. 58. 5
K. 1. 58. 5

आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत् ॥ ५
वितस्थे सोऽन्तरिक्षेऽथ हृदयेन विदूयता ।
यथा तिष्ठेत वै कश्चिद्द्वोचक्रस्यान्तरा नरः ॥ ६
ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७
समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः ।
प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ८
ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९
स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।
तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभुः ।
येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ १२
निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु ।
ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३
आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसत्कृतम् ।
राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १४
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।

---

5 Śi Ki missing. K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Dn D1 सौतिरुं; S सूतः. — a) Ñ1 V1 D5 विभ्रष्टं. — b) D2 विषण्णं; D5 विवसं. — c) G1.2 transp. वाचः and तिस्रः. Ko.2.4 Da1 Dn1 °भ्युदीरयन्; Ñ2.3 V1 Dn3 D4–6 T1 G1–3 M5 °भ्युदीर°; D2 °भ्युवाच ह. G4.5 ह्युदैर°.

6 Śi Ki missing. — a) Ko.2 वितस्थौ; K3 वित्रस्तः; K4 प्रतस्थौ; D1 तिर्यक्स्थः; D2 व्यतिष्ठत्; G2 विसूस्ते; M3 स तस्थौ. K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 च (for स्थ). M1.5 स विनष्टोत्तरीयोथ. — c) Ko.4 B5 T G1.2.6 M1.2.4.5 तिष्ठेति; K3 Ñ V1 D (except Da) G4.5 °ष्ठति; B3 हि तिष्ठेत्. T1 G (except G3.6) M2.4 चैवोक्तः; M1.5 वै किंचित्. M3 यदा तिष्ठन्निषिद्धः खे. — d) K3 Ñ1.3 गां चक्रं चांतरा (K3 °रां); Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 खं च गां चांत°; B1.3.4m Da D4.5 गां च खं चांतरा (D5 °रे); B4.5 रथचक्रांतरे; D2 गां दिवं चांत°; M1.5 तथा चक्रेंतरा (M5 °रं); M2.4 तथा तस्थेंतरा. Ko अंतरे (for अन्तरा). K3 गतः; B1.4m M1.2.4.5 ततः; B4.5 पुनः (for नरः). T1 तथातिष्ठदथांतरा; T2 G3.6 नावगच्छेत्तथांतरं; G1.2.4.5 तदा तस्थौ नभोंतरे; M3 वाग्भिर्मित्रस्य तक्षकः(!). ❀ Arj. (corrupt): गां च चां खंतरेत्यपि पाठः। Cd (corrupt) गां चक्रं चान्तरा उक्तो रथाङ्गस्य च मध्ये समय इति यावत्।❀

7 Śi Ki missing. — a) T1 M3 तदा. — b) K3 बोधितो; D5 नोदितो. Ñ3 °स्वैरभिवादितः. — c) Ñ3 एव; G1 °वं (for एतत्). Ñ3 एतं; T2 G °व (for एवं). K3 °मेवं संभवतु. — d) K3 °स्तीकेन. Ko.2.4 D5 कांक्षितं.

8 Śi Ki missing. — c) D5 corrupt; G1 एवं; G3 इदं (for अयं). — d) T2 G3 मम; Cd सूत· (as in text). G1.2.4.5 °चोस्त्विति; G3 M1.5 °चोद्धृतं.

9 Śi Ki missing. Before 9, Ko.4 B3 ins. सौतिरुं; D5 सूत ड°; S (except G5.6) सूतः. — b) Ñ2 B (B2 missing) D (except Da) प्रीतिदः. Ñ1.3 T2 G1–4.6 M2–4 °वर्धत; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.5 G5 समजायत; M1.5 समर्द्धत (sic). — d) T1 G1 M (except M3) तदैव. M1.5 विरराम (for उपर°). Da D5 G1 M (except M4) ह.

10 Śi Ki missing. — b) G1 तथा (for राज्ञः). K3 D3.6 G1 च (for ह). — After 10ab, G6 ins.:

458* समापिते ततः सत्रे विधिवद्विधिदर्शिभिः ।

— c) B5 G6 om. च.

11 Śi Ki missing. — a) B1 D2 अथ; D5 अपि; T1 G3.6 M च (for स). — c) M1 स तेभ्यः प्र°.

12 Śi Ki missing. — b) K2 M1.5 यथा. G4 प्रभुः. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.3.5.6) तस्य (for तत्र). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 तत्रा(D3.6 °स्रा)ग्रे; G4 संग्रामे. — d) T1 सत्रस्य. M1.5 च (for वि-). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) सर्पसत्रनिवर्तने (B1m °प्रवर्तने; B5 °निवृत्तये; D2 °निवर्तनं; D3.6.7 °निबर्हणं).

13 Śi Ki missing. — After 13ab, K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (D5 om. line 2) ins.:

459* दत्त्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितम् ।
प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः ।
[(L. 1) Ñ2 B1.3 D2 °च्छादनादिकं.]

Ñ1.2 V1 B1 (marg.).3–5 D2 cont.:

460* ततो गत्वा चावभृथं कृत्वा स्नानमनन्तरम् ।

(cf. 13c).

14 Śi Ki missing. — a) Ñ1 पूजयामास. — b) M2.4 गृहायैव. K3 Ñ2 Dn D1.2.4 सुसंस्कृ°. T2 प्रदाय

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६
स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु-
रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेषां युष्मद्भ्यो नैव किंचिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।
तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-
रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते
कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय ॥ २१

* *

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः ।

C. 1. 2189
B. 1. 58. 2
K. 1. 58. 2

वसु स°; G2.4.5 विधाय वसुस°; G8 वसुवर्षसु°; M1.5 गृहाय वसुस°.

15 Ś1 K1 missing. — [c]) K2 वै (for मे). — [d]) G2.4.5 अश्वमेधे.

16 Ś1 K1 missing. Before 16, B8 ins. सौतिरु°. — [b]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D तदास्ती°; T1 तथास्ती°. K8 मुदान्वितः. — [c]) G8 गतः (for कृत्वा). K2-4 V1 B3.4 D2.4 स; G8 च (for स्व-). D5 °मिति तं; G8 °मखिलं. — [d]) T1 तोषयामास पा°. M1.5 तु (for च).

17 Ś1 K1 missing. — [b]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. मात° and मातु°. K (K1 missing) Ñ8 च तत्; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D च तां; M1.5 तथा. — [c]) G8 अभिनंद्योप°.

18 Ś1 K1 missing. Before 18, Ko.4 Dn (except Dn8) D1.4 ins. सौतिरु°; K2 D2 सूत उ°; T G1.2 M8 सूतः. — [b]) G1 सर्वे ह्यास°. K (K1 missing) G8 वीतशोकाः. — [c]) K8 D2 ते आस्तीके; Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्तीके वै; Ñ8 T1 G2-5 M तेस्तीके च; B4.5 ते आस्तीके वै; D3.5-7 ते चास्तीके; G1 आस्तीके ते; G6 अस्तीकं ते. T2 om. वै. — [d]) G6 आहुः (for ऊचुः). T1 वृणु त्वं.

19 Ś1 K1 missing. — [a]) Ñ1 G6 सर्वंतस्ते. K8 सर्व इत्यब्रु°; B (B2 missing) °शस्त्वब्रुवंस्ते; D2 °शस्तं स्तुवंस्ते; G1 संस्तवैरब्रु°. T1 M (except M8) ते ब्रुवाणाः; G8 ते ब्रुवंतः. — [b]) B4 वयं; G8 कामं (for प्रियं). Ko Ñ1.2 V1 B8 Dn D1-4.6.7 T G (except G8) °माद्य (cf. [d]). D5 °मो यच्च ब्रह्मन्. — [c]) T2 G (except G4.6) प्रीताश्चैवं. — [d]) Ko.3.4 B8 D2 T1 G8 M2.4 कं. Ñ1.2 V1 B3.5 D (except Da D5) T G (except G1.3) M5 °माद्य (cf. [b]). G1.3 विद्वन्. — After 19, K4 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके.

20 Ś1 K1 missing. D6 S om. उवाच. — [a]) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D M4 ये (D5 मे) (for सु-). Ko °ज्ञाः सुरूपाः; K8 वासुके सुप्रसन्नाः; B4 °ज्ञानुरू°; G1 M8 पन्नगेंद्रा नरेंद्राः; G2 °ज्ञाः कुरूद्वाः; G3 °ज्ञा हि लोके; G4 °ज्ञाः कुरू°; G5 °ज्ञा नरेंद्राः. — K8 transp. 20[b] and 20[c]. — [b]) Ñ1 T2 G1.2.4.5 M लोके विप्रेंद्रा मा°; G8 विप्रा वंद्या मा°. G1.2 क्षत्रियाः (for मानवाः). K4 Ñ1 वेतरे°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D ये परे°. T1 ह; T2 G1.3.6 M वा; G2.4.5 च (for ऽपि). — [c]) Dn पठेयुर्. G8 ये मदीयं वदंतः. — [d]) K2 B4 युष्मत्तो; Ñ2 B1.3.5 D G8 युष्मत्.

21 Ś1 K1 missing. Before 21, B8 Dn8 ins. सौतिरु°; M8 सूतः. — [b]) T G M8 वचनं ते (for काम°). K2 B5 D3.4.6.7 M2.4 चरंतु; K8 T2 G M8 °रामः; K4 D2 वरं नः; Ñ2 B1.4 D8 वरं तु; B8 ब्रुवंतु; Dn D1 वरं ते; D5 वचस्ते. — [c]) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3-7) कामितं; M1.5 चेप्सितं. — [d]) B4.5 स; G8 त्वत् (for स्म). B5 प्रणयात् (m as in text).

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

C. 1. 2189
B. 1. 58. 24
K. 1. 58. 24

आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ २२
असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३

* *

सूत उवाच ।
मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्द्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २४
इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।

---

of the Sūta, and are probably an *old* interpolation. — Śi Ki missing. — Before 22, T G ins. अस्तीकः (G6 सूतः). — K2 Dn D1 transp. 22 and 23. D4 repeats 22 with text-reading, in marg. *sec. m.*, inserting it after 21. The last line in the three-lined st., subst. for 22 in the majority of N is given below (for convenience of reference) as line 1 of 463* (*q. v.*). — ^{a}) Ko.2.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (for D4 see above) यो जरत्कारुणा जातः. — ^{b}) Ko.2 B1 D5 जरत्कार्वां; K3 जरत्कन्यां; Ñ V1 B5 Da Dn D1 जरत्कारौ; B1m.4 D2-4.6.7 जरत्कारोर् (for समुत्पन्नो). Ko.2 D5 महातपाः. — After 22^{ab}, D5 ins.:

461* गुणवान्वै महातेजा कार्यकर्ता महायशाः ।

— ^{c}) Ko Ñ3 सर्पसत्रेभ्यः; K2 सत्यसंधानः; K3 सत्यसमयो यः; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सर्पसत्रे वः (D2 नः; D3.5-7 च). K4 तं (for मां). — ^{a}) Ko Ñ V1 B (B2 missing) D पन्नगान्योभ्यरक्षत (D3 °भ्यरक्षतु; D5 °भिरक्षिता); K2.3 पन्नगानभ्यरक्षयत्. — After 22, K2.3 ins.:

462* आस्तीकेनोरगैः सार्धं यः पुरा समयः कृतः ।

Ko (om. the final st.).4 Ñ V1 (om. lines 4 and 5) B (B2 missing) D ins. after 22: K2 (om. the final st.).3 (om. from line 4 onwards) ins. after 462*:

463* तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसितुमर्हथ ।
सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ।
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा । [5]
सूत उवाच ।
स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः
समागतैस्तैर्भुजगेन्द्रमुख्यैः ।
संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा
ततो मनो गमनायाथ दध्रे ।

[(L. 1) K2.3 यदि सत्यं मं. Ñ1 महाभाग; D3.6.7 महानागाः; D5 महात्मानं. K2.3 दंशितुं. — After line 1, D3.6 repeats 22. — (L. 2) Ko.2.3 Ñ2.3 D2 दूरं गच्छ (for गच्छ सर्प). K4 V1 B (B2 missing) D (except Dn D2) वनांतरं (for महा°). — (L. 5) Ko Ñ2 B (B2 missing) Da D3.4.6.7 शिरीषस्य फलं. — (Final stanza) K4 Ñ2.3 V1 B3-5 Da D2 उरगेंद्र° (for भुज°). K4 Ñ1.3 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) द्विजेंद्रः (for महात्मा). K4 Ñ1.2 B (B2 missing) D2.5 ततो मनो वै (K4 D5 ऽसौ) गमनाय दध्रे (D5 वव्रे).]

23 Śi Ki missing. K2 Dn D1 transp. 22 and 23. — ^{ab}) T G1.3.6 अस्तीकं. D3 S (except G4 M2.4) चार्चिमं°; D6.7 कीर्तिं°. D2 सुनीतिं; T2 °ढं; G3 °तं; M1.5 °गीथं. K3 marg. *sec. m.* असितार्तिमत्सुनीथाः शेषवासुकितक्षकाः. — ^{d}) M1.5 नास्ति. D6 लभेत्; G3 क्वचित्; M1.5 ततः. — After 23, T G (except G3) M3 ins.:

464* इत्येवं नागराजोऽथ नागानां मध्यमस्तथा ।
उक्त्वा सहैव ते सर्वैः स्वमेव भवनं ययौ ।

24 Śi Ki missing. Ko.2 Ñ2 D (except D2.4.5) om. सूत उ°. K3 Ñ1 V1 B1 सौतिरु°; S सूतः (cf. 463*). — ^{a}) K3 Ñ V1 B (B2 missing) D T1 G1 M1.3.5 तु (B3 च; D3 अथ; D5 as in text) (for स). T2 G (except G1.3) भगवान् (for भुज°). — ^{b}) K2 T1 G2.4.5 M3 °सत्रे. T2 G (except G1.3) भुजंगमान्. — ^{cd}) K2 M2.4 transp. धर्मा° and दिष्टा°. G2.4.5 दिष्टात्मा; Cd as in text.

25 Śi Ki missing. — ^{a}) G2.4.5 M1.5 इति ख्यातं. M2.3 °ख्यास्तीकमुपाख्यानं. — ^{b}) K2 विधिवत्. G3 कथितं. Ñ1.2 V1 B5 Da Dn D1.3.4.7 transp. कीर्ति° and तव. B1.3 D2 °वत्ते प्रकीर्तितं; B4 यथावृत्तं च कीर्तितं; D6 °वद्विजकीर्तितं. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.3.6.7 ins. after 25: Dn D1.4.5 (line 1 in marg.), after 26^{ab}:

465* यन्मां त्वं पृष्टवान्ब्रह्मञ्श्रुत्वा डुण्डुभभाषितम् ।
व्येतु ते सुमहद्ब्रह्मन्कौतूहलमरिंदम ।

In D5 the above st. is followed by 466*.

26 Śi Ki missing. Dn D1.4 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. D5 reads 26^{ab} in marg. — ^{a}) T G6 श्रुत्वेदं धर्ममा°; G1 M2.4 °त्वा च धर्म(G1 °र्म्य)मा°; G2 °त्वैतं धर्ममा°; G3 °त्वैतत्पुण्यमा°; G4.5 °त्वैतद्धर्ममा°; M1 °त्वेमं धर्ममा°; M5 °त्वेव धर्ममा°. — ^{b}) G3 धर्मवर्धं°; G4.5 पुण्यसंमतम्. — Ko ins. after 26^{ab}: D5, after 465*:

466* सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ।

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६

शौनक उवाच ।

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७
प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० C. 1. 2201 B. 1. 59. 4 K. 1. 59. 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins. after 26ab: Dn D1.4.5 (marg.), after 25: Ñ3 D2.3.7, after 26: K4, after 465*:

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमतिः पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीतः पृच्छते भार्गवोत्तम ।
यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1.n2 D2 ins. सूत उ°; Ñ3 सौतिरु°. — (L. 1) Ñ1 Da2 D3.5.7 यथावत्कथितं ब्र°. Ñ3 B4.5 D2.4.5 तदा (for तव).]

— After 467*, Ñ3 D2.3.7 repeats 26ca (indicating interpolation). — c) T1 G1.2 M3 (*inf. lin.* corr. to) तस्य (for विप्र). — After 26, K2 ins.:

468* श्रुत्वास्तीकश्च चरितं यः स्मरेन्नक्तितत्परः ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसंतति चाक्षया ।
महापुण्यं यशश्चैव लभते नात्र संशयः ।

After 26, T2 G (except G3.6) ins.:

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, Ko.4 Da1 Dn D1.4.5 ins. an additional colophon ending the Āstika-parvan; its details are as follows. *Adhy. name:* Ko सर्पसत्रमित्यास्तीकं; K4 Dn2 सर्पसत्रम्; Da1 आस्तीकवरप्रदानम्. — *Adhy. no.:* Ko 53; Da1 55; Dn3 57; D4 56. — *S'loka no.:* Dn 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2171.

27 K1 missing. K2 (? hapl.) om. 27–31. Ś1 resumes from the last letter (व) in 27a. — S (T2 G3.5 with prefixed श्री) शौनकः. — a) G1 °वंशप्रभृत्येवं. T2 G2–6 M2 °त्येतत्. — b) D3.6.7 तथा (for त्वया). Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तितं म°. — c) D5 सौते (for तात). — a) D5 वत्स; T G (except G1) M1.2.4 भृशं; M5 प्रियं (for सौते). M2.4 विप्रः (for प्रीतः). K3 S (except G1.6 M3) तेनघ; B5 तेन वै; D5 ते तथा.

28 K1 missing. K2 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 वक्ष्यामि; Ko प्रख्या°; D2 M1.5 पृच्छा°. Ñ3 T G1.2.4–6 प्रवक्ष्यामि च भू°; D5 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव; G3 प्रयच्छामि वचो भूयः; M2.4 पूर्वो प्र(M4 व)क्ष्यामि भू°. — c) G2.3 M1.5 °संप्रोक्तां. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 याः कथा व्याससंपन्नाः (T1 G1.6 °संप्रोक्ताः). — a) K4 त्वेतां; Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 ताश्च. K4 Ñ2.3 Dn2 D5 Cd भूयो विचक्ष्व; Ñ1 °यो विधत्स्व; G3 °योनुचक्ष्व; M2.4 °योभिधत्स्व. D2.7 प्रचक्ष्य(D7 °क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे; M3 विवक्ष्महे.

29 K1 missing. K2 om. 29 (cf. v. l. 27). — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 m.5 D (except D5) °दुष्पारे (D2 °रं). — b) Ś1 Ko.3.4 B3 T1 G1.3 M3 महात्मनः; D5 °त्मना. — c) Cf. 1. 1. 58c. Dn3 कर्मारंभेषु; D3.6.7 °रे तु. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°). — a) Ś1 महार्णवे; Ñ1.3 V1 Da2 D3.4.6.7 T1 G1 तथा कवे; Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे; B1 तथा करे; B2 missing; B3 तथांतरे; B4 यथा करेः; B5 तथापरे; G3 तथा तव. M2.4 °स्यानंतरा कवे.

30 K1 missing. K2 om. 30 (cf. v. l. 27). — b) D2 येषु येषु. Ś1 Ko D5 यथा तथा; K3 °क्रमं; G3 °गतं. — c) K3 B5 D1 M2.4 ततः; D3 तत्र; D6.7 तत्तत्; G3 तत्वं (for त्वत्तः). Ko.4 D5 T G1–3 M1.5 इच्छामि ताः (G2.3 तां); K3 Ñ3 G4–6 °च्छाम ताः (G4.5 तां); D4 °च्छाम्यहं. Ś1 इच्छाम त्वत्तस्तां श्रोतुं. — a) G2.4–6 सूत; G3 काले. Ś1 त्वेवं; K4 त्वत्तः; Ñ3 तत्वं; V1 D5 G1 M त्वं हि; D2 तास्त्वं (for त्वं वै). B4 विप्रचक्ष्व नः (for वै वि°). Ś1 K3 Ñ V1 B1.3.5 D (except D5) प्र(Ś1 K3 Ñ3 Da वि)चक्ष्व नः.

31 K1 missing. K2 om. 31 (cf. v. l. 27). D3.6.7 om. सूत उ°. — Ś1 S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — c) M भगवान् (for अकथयन्). Ñ1.2 V1 B

C. 1.2202
B. 1. 59. 5
K. 1. 59. 5

सूत उवाच ।
कर्मान्तरेष्वकथयद्द्विजा वेदाश्रयाः कथाः ।
व्यासस्त्वकथयन्नित्यमाख्यानं भारतं महत् ॥ ३१
शौनक उवाच ।
महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ३२
श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरेषु सः ।
तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ॥ ३३
मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सूतज ॥ ३४
सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ३५
तज्जुषस्वोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ समाप्तमास्तीकपर्व ॥

(B₂ missing) D चित्रं (for नित्यं). — [a]) M₃ अब्रवीद्भा°.

32 K₁ missing. Ñ₃ om. शौनक उ°. — Ś₁ S (G₃ with prefixed श्री) शौनकः. — [a]) K₃ Ñ₁.₃ °माद्यंतं. — [b]) K₃ उपाख्यानं य°. Ś₁ G₁ यशस्विनां. — [c]) Hypermetric! Ko जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.). Ñ V₁ D₁₁ D₁.₃.₄.₆.₇ पृष्टः सन् (cf. 1. 1. 57); G₁.₂.₄.₅ °ष्टं; G₃ यः पृ°. D₅ om. यत्. — [d]) K₂ T₁ M₂.₄ तथा.

33 K₁ missing. — [a]) Ś₁ विधिना. — [b]) D₃ T₂ G₂.₄–₆ तथा; G₁.₃ कथाः; M₂.₄ कथां (for तदा). D₁₁ D₁ °रे तु. — [c]) G₁ M₂.₄ °हं सुमहापुण्यां.

34 K₁ missing. — [b]) Ñ₂ V₁ B (B₂ missing) D T G (except G₁) M₁.₃ (*inf. lin.* as in text).₅ भावितात्मनः (for पुण्य°). N1p (should be for [d], and not for [b] as the MSS. have) न हि तृप्यामि कथ्यतिः cf. Arj. below. — [c]) G₁ M कथां श्रेष्ठां. — [d]) Ś₁ कथ्यतां; K₂ जल्पतां; K₃ जल्पतः; Ñ₃ कथ्यते; B₅m Cd कथ्यति (for सूत°). Ko.₄ न तृप्तिः शृण्वतो मम; T G (except G₁) M₁.₅ परं कौतूहलं हि नः (G₂ मे). ❀Arj: कथ्यति कथ्यमाने ॥ सूतवे (? read °जे)त्यपपाठः ॥❀

35 K₁ missing. — Ś₁ (with prefixed श्री) S सूतः; Ko.₃.₄ Ñ₁.₂ V₁ B₁ D₁₁ D₁ सौतिरु°. — [a]) K₄ B₄ (m as in text).₅ अहं (for हन्त). Ñ₁.₃ G (except G₁) M (except M₃) तेहं (M₁.₅ ते सं)प्रवक्ष्यामि. — [b]) G₂.₄.₅ महाख्यानमनुत्तमं. — [c]) M₁.₅ °नप्रोक्तं.

36 K₁ missing. — [a]) G₂ M₁.₃.₅ शृणुष्व; Cd as in text. Ñ₂ B₄.₅ D₁₁ D₁.₃.₄.₆.₇ शृणु सर्वमशेषेण; M₃ *inf. lin.* शुश्रूषस्वो°. — [b]) Ko.₂.₄ द्विजोत्तम; M₁.₃ (*inf. lin.*).₅ मयानघ. — [c]) Ś₁ G₂ तन्मनोहर्षं; Ko.₂ त्वन्मनोहर्षात्; K₄ D₅ °हर्षात्; D₃₂ D₁₁ D₁.₂ तन्म(D₂ सुम)हान्ह°; G₁ तन्महद्धर्षः; M₁.₅ ते मनो°. K₃ प्रशंसितुं महाहर्षः. — [d]) Ñ₁.₂ V₁ M प्र(M₁.₅ वि)वर्धते; T G₃.₆ च वर्ध°; G₂.₄.₅ च वर्त°.

Colophon. K₁ missing. — Cf. especially v. l. 26. — *Sub-parvan:* Ś₁ Ñ₃ B (B₂ missing) D₃ D₂.₃.₆.₇ S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); Ko Ñ₁.₂ V₁ अंशावतरण; to which Ñ₁.₂ V₁ add कथानुबंध, while D₄ has कथानुबंध only. — *Adhy. name:* Ko.₂.₄ कथापीठबंधः; D₁₂.₁₃ D₁ कथाबंधः; D₆ कथाप्रवेशः; T₂ वरप्रदानं; G₁ सर्पसत्रसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś₁ (before the colophon) 66 (!); Ko 54; K₃ (*sup. lin. sec. m.*) T 50; Ñ₁.₂ V₁ 59; D₃₁ 56; D₁₃ 58; D₄ marg. 57; D₅ 1 (? of the new sub-parvan); G M 40 (G₂ 42; G₃.₅ M₃ 41). — *S'loka no.:* D₁₃ 10 (cf. v. l. 26). — *Aggregate s'loka no.:* D₁₂ 2181. — Ñ₁ V₁ D₃ T G (except G₁) M₁.₃ indicate the end of the sub-parvan by phrases like आस्तीकं समाप्तं, समाप्तमास्तीकपर्व etc. — G₃.₄ ins. at the end namaskāras like श्रीकृष्णाय नमः, श्रीमत्स्वामिने नमः; while M MSS. close the sub-pravan with some benedictory st. In M₅ the latter are followed by the date: ९१८ चिङ्गम् २१ तेदि (*i. e.* Malabar year 918, month Simha, day 21st; *ca.* A. D. 1742–3). — M₁.₂.₄ end with this adhy.

५४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २
जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३
यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C. 1. 2212
B. 1. 60. 5
K. 1. 60. 5

☞ The critical apparatus has now been modified as follows: The fragm. MS. B2 has been replaced by B8; the three incomplete MSS. M1.2.4 (which end with adhy. 53) have been replaced by three new MSS. M6.7.8; furthermore the two mixed codices D6.7 have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS. which have ended or have been discarded will be *wholly* ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS. B1.3–6; D only the Devanāgarī MSS. Da Dn D1–5 and M only the five Malayālam MSS. M3.5–8. — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected; (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च-वै-तु-हि, चैव-चापि, ततः-तथा-तदा) occurring in a *single* MS. will, as a rule, be ignored, when all other MSS. are unanimously against it; (3) detailed enumeration of MSS. will be commonly replaced by general remarks like "some MSS.", "a few MSS." (cf. v. l. 1. 56. 15, 29; 59. 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS.; (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored; oft-repeated variations in the spellings of proper names (like दुःषंत-दुष्कंत-दुष्मंत-दुष्यंत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter-relationship of MSS., as well as *all* real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS. like Ś1, K1 will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1–4 (with सूत उ°) are missing in K1 (cf. v. l. 1. 47. 20). — Before सूत उ° (or its v. l.), G2 ins. हरिः ॐ; M3 स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः। अविघ्नमस्तु; M5–8 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M6 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः). — Ñ8 T1 om. सूत उ°. Ś1 D3 T2 G M6.8 सूतः; K6.8.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — In Ś1, 1–17 are lost on the missing upper half of a fol. (39). — a) K2–4 च (for तु). — c) K (K1 missing) B5 Da1 Dn2 D2.8 T G (except G2.4) अभ्या° (as in text); the rest अभ्य°. — d) K3 °यनो द्विजः.

2 Ś1 K1 missing. — b) K2 ऋषेः पुत्रा°. — c) G3 यमुनातीरे. — d) B1 भरतानां (m as in text) (for पाण्ड°).

3 Ś1 K1 missing. — a) V1 यः सत्याम्; D3 सद्यः स (for यः सद्यः). — b) D2.5 इष्टं; D3 दिष्ट्या; Cd इष्ट्या (as in text). B1(m as in text).3 Ñ1p देवीम् (for देहम्). Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj. reading being देवीम्. S ववृधे वेदवित्तमः (G1–3 बालसूर्यवत्). — c)=1. 44. 18c. K2 °धिगमत्; K4 G2 °धिजगौ. — d) S इतिहासांश्च सर्वज्ञः.

4 Ś1 K1 missing. — a) K3 Ñ2 V1 B1.3.6 Da

C. 1. 2212
B. 1. 60. 5
K. 1. 60. 5

परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५
यः पाण्डुं धृतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संततिं तन्वन्पुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ६
जनमेजयस्य राजर्षेः स तद्यज्ञसदस्तदा ।
विवेश शिष्यैः सहितो वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ७
तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्धावसिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ १०
काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमते प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ११
तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अर्घ्यं गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां पाण्डवाञ्जनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा संपूजयित्वा तं यत्नेन प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १५
भगवानपि तं दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च ।
सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूजयत् ॥ १६
ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १७
कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

D4.5 यं नैति (or यन्नैति); D1 T1 यं नेति; Cd as in text. — b) G2.3 °ध्ययनेपि सः. — c) T2 G (except G1.3) न व्रतेनोपवासेन. — d) D2.5 S प्रशांत्या; Cd as in text.

5 Ś1 missing. B5 reads 5–10 in marg. — b) G3 वेदवेदांगपारगः. — c) D5 परं विरक्तो (for परा°). Ñ1.3 °ज्ञो धर्मज्ञः. — d) Ñ3 B5 Da T G2.4.5 M सत्यः शुचिः प्रभुः; B3 m.6 D2–4 सत्यः शुचिव्रतः; G1 °वचः शुचिः.

6 Ś1 missing. — b) Ñ V1 B Da Dn शांतनोः. Da संततिः. K2.4 तद्वत्; Ñ1.2 V1 B (except B5) Da तत्र; T1 G1.2 M सन्नां. — d) T G उद्धरिष्यन्महातपाः (G1.3 °यशाः); M कृतवानृषिसत्तमः.

7 Ś1 missing. — a)=1. 1. 8a; 18. 8c etc. Hypermetric! Ko जन्मे°. — b) Dn D1 महात्मा (for तद्यज्ञ-). S तस्मिन् (T1 सर्प-) सत्रे महात्मनः; cf. 1. 1. 8b. — cd) Ñ1.2 V1 B D सहितः शिष्यैः (by transp.). M विवेश यज्ञायतनं सह शिष्यैः सहानुगैः.

8 Ś1 missing. — a) Da (erroneously) देवैर्; Arj. Cd मेघैर्; Nilp (through misunderstanding!) मेघैर्. S °रिव शतक्रतुं.

9 Ś1 missing. — a) Ko.2.4 Ñ1 V1 B D मूर्धाभि°; Cd as in text. — c) Ñ1.2 V1 B D ब्रह्म° (for देव°). — d) D2 शोभिते (for कुशलैर्).

10 Ś1 missing. — a) Cf. 7a above and 1. 1. 8a etc. Ko जन्मे°. K1 स; K3 Da T2 च (for तु). — c) D3 स राजा (for सगणो). K3 °भ्युदियात्; K4 D4 °भ्यायया; B6 D2 °भिय(D2 °यै)यौ; T2 G4.6 M5 °भ्युद्यतः; G1–3 °भ्युत्थितः; G5 °भ्युद्गतः. — d) S ततो भ°.

11 Ś1 missing. — b) Ñ1 °नुमतं; D °नुमतः (D2.5 as in Ñ1). S स एव नृपतिः स्वयं.

12 Ś1 missing. — b) Ko ब्रह्मर्षिं°; B3 M5 °सेवितं.

13 Ś1 missing. — b) Ko–2 M राज्यं गां च; K3 B4 गामर्घ्यं (B4 °र्घं) च. — D2 om. 13cd and 14. — c) G2.3 प्रपितामहाय (hypermetric!).

14 Ś1 missing. D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K Ñ V1 Dn1.n2 D1.4.5 G3 M3 तु (for च). — b) M6–8 पार्थिवाज्ञ°. — c) K4 Dn D1 °ज्ञाप्य. — d) S मुनिः (T1 G2 °निं) (for व्यासः).

15 Ś1 missing. Da om. 15ab. — a) Ñ2 V1 B D (Da om.) च; T G4–6 तं (for सं-). S तु (for तं). — b) Ñ2 V1 B D (Da om.) प्रणयात्; Ñ3 प्रयत्नात् (for यत्नेन). — cd) B4 तत्रोपविश्य, and °पृच्छदृषिस्तदा.

16 Ś1 missing. — b) K1 परिवेद्य; B4 प्रतिपद्य; Cd as in text. T1 G2.5.6 दयालुः प्रति(T1 °ल्य)नंद्य च; T2 G4 M दयालुः प्रत्यनंद(T2 G4 °द्य)त. — c) Ñ2 V1 B D प्रत्यपूज°; T G1.6 अप्यपूज°.

17 Ś1 missing. — a) S (except G1.3) तथा (for ततस्). V1 Dn D1 M (except M5) तु (for तं). Ñ2 B Da D2–5 पूजितं; V1 Dn D1 सहितः. S सद्भिः (for सर्वैः). — b) S (except G1–3) कथांते (for सदस्यैर्). — c) S इममर्थं कुरुश्रेष्ठः.

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९
पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
कात्स्न्र्येनैतत्समाचक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदसै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३
तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
गुरवे प्राङ्मस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः ।

C. 1. 2232
B. 1. 61. 2
K. 1. 61. 3

---

18 B4 om. 18^{ab}. Śi resumes with 18^{cd}. — Before 18, N (except K1; Śi missing) ins. जनमे(Ko जन्मे)जय उ° (Ds.4 om. उ°). — ^{a})=22^{a}. Cf. 1. 1. 11^{e}. Devp प्रत्यक्षदर्शनः. — ^{d}) S त्वयानघ (G1 इदं त्वया; Gs.6 इह त्वया).

19 ^{ab}) S कथं च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां. — ^{b})=1. 55. 43^{b}.

20 ^{c}) Ko Ñ V1 B D G1.3 ममाचक्ष्व (Da1 as in text; Ds द्विजश्रेष्ठ). T G2.4-6 M इच्छामि तत्वतः श्रोतुं. — ^{d}) Ñ V1 B D G1.3 यथावृत्तं द्विजोत्तम (Ds ममाचक्ष्व यथाविधि).

21 Before 21, Ko.3.4 Ñ1 Da2 Dn D1.4 ins. सौतिरु°; K2 Bs.6 D2 सूत उ°; T G सूतः. — After 21^{ab}, Ko.2.4 ins.:

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैवं प्रणोदितः ।

— ^{cd})=1. 1. 57^{cd}. — ^{c}) S (except G1.3.6) उवाच वरदः (Ms °दं) शिष्यं. — ^{d}) G2.4.5 Ms (*inf. lin.* as in text) °मंतिकात्.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2.5) ins. व्यास उ°. — ^{a})=18^{a}. Cf. 1. 1. 11^{e}. Śi K Ms transp. कुरू° and पाण्ड°. — ^{d}) G4.5 M यद्वृत्तं तत्र तत्वतः.

23 Before 23, Ñs Dns ins. सौतिरु°; Bs D4 सूत उ°. — ^{a}) K2-4 °मादाय. — ^{c}) B4.6 °क्षे तदा; G1.2.4 °क्षे [s]थ (G4 च) तत्. — ^{d}) Ms °हासमिमं तदा.

24 ^{a}) Ñ V1 B D G1.3.6 transp. तस्मै and राज्ञे. T G2.4.5 M उवाच राज्ञे तस्मै स (T1 तत्सर्वं). — ^{b}) Ñ2 V1 B D पार्थिवेभ्यः; T G2.4.5 M सदस्ये°. — ^{c}) Cf. 1. 55. 43^{c}. Ks राष्ट्र°; Ñ2 V1 B D सर्व°; G1.3 राज्ञां (for राज्य-).

Colophon. *Major parvan:* Ds T2 G1-5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2.4 अंशावतरण (Ko °तार). — *Adhy. name:* Ko.2.4 G1.3 M (except Ms) व्यासागमनं; Ñ1.2 V1 B Da D2.4 वैशंपायनानुशासनं; Dn कथानुबंधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Śi K1 67; Ks (*sup. lin. sec. m.*) T1 51; Ñ1.2 V1 Ds 57; Da1 56; Da2 60; Dns 53; D4 58; D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Da1 Dn1.n2 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2204.

55

1 Śi om. वैशं° उ°. Ds S (except Ms.6) om. उ°. — After उ°, K4 ins.:

471* पातु वः कविमातङ्गो व्यासः सत्यवतीसुतः ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासितं भुवनत्रयम् ।;

while Ds.6 S (Ms.5 om. line 2!) ins.:

472* शृणु राजन्यथा वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
[(L. 2) Gs Ms-s महात्मभिः.]

— ^{a}) S °स्कृत्वा. — ^{b}) B4.5 समाहितः (both m as in text).

2 ^{ab})=(var.) 1. 1. 23^{ab}; 56. 12^{ab}. Ñ1.2 V1 B D T2 G4.5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Da2 T2 G4.5 °कस्य) धी°; T1 °षु पूजितस्य महात्मनः. — ^{cd})=1. 1. 23^{cd}; 56. 12^{cd}. Śi K1 पुण्यं (for कृत्स्नं). Ñ2 V1 B D °स्यास्य महात्मनः.

C. 1. 2232
B. 1. 61. 2
K. 1. 61. 3
C. B. K.

प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २
श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्तुं परिस्पन्दो मुदा प्रोत्साहतीव माम् ॥ ३
शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४
यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५
मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् ।
नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६
तांस्तथा रूपवीर्यौजःसंपन्नान्पौरसंमतान् ।
नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्रीयशोभृतः ॥ ७
ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ८
ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः ।
जरयामास तद्वीरः सहान्नेन वृकोदरः ॥ ९
प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्ध्वा वृकोदरम् ।
तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ १०
यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाराज भीमसेनो गतव्यथः ॥ ११
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १२
तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिघाते च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ १३
स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः ।

---

3 Śi K Ñ1.3 B1m.4 Cd श्रोतृपात्रं (Ñ3 °त्रः); Da श्रोता पा°. T2 G4–6 तु (for च). Śi K (except K4) Ñ2 V1 राजंस्त्वां (K1m राजानं). — b) Śi K Ñ3 G3 प्राप्येयं. — In Śi the portion from 3b to 1. 60. 61b is lost on the missing fol. 40–46. K (except K4) भारती; G4.5 महतीं. Ko–3 शुभा; K4 Ñ3 M5 शुभां. — c) Ko.3.4 Ñ2.3 B D Cd गुरोर्वक्त्र-; V1 °र्वाक्य-. Ko.2–4 Ñ3 °स्पंदं; K1 B Da D2.4 °स्पंद-; M3–8 परीप्संतो. — d) Ñ2 V1 B3m Dn D1 मनः (for मुदा). Ko Ñ V1 B3m Dn D1 मे (for माम्). B Da2 D2–4 मुदु(D2 समु-; D3 मुदो-; D4 स उ)त्साहयतीव मां; Da1 corrupt. Dev. has मुत् and प्रोत्साहयति.❀ Arj. (corrupt): मुत्प्रोत्साहयति वां इति वा पाठः गौडसंमतादौ । मुदा प्रोत्साहतीव मां इति वा काश्याः पुस्तके ॥ Nīl.: प्रोत्साहयतीव परिस्पंदमुत्प्रोत्साहयतीव मे इति पाठे परिस्पंदशब्दे क्लीबत्वमार्षम् ॥❀ — After 3, K4 ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 31), followed by an additional colophon (ending the adhy.) and वैशं°.

4 Śi missing. — c) G2.4.5 °संभूतिर्.

5 Śi missing. — b) Da D3 °कारणं. — c) Ñ2 V1 B D कथयिष्यामि (for संप्र°).

6 Śi missing. — c) Ñ1.2 V1 B (except B1) D एव (for इव).

7 Śi missing. — a) K1 वीर्यरूपौजः-; K2 शौर्य(m रूप)वी°; Ñ2 V1 Dn सत्ववी°; B1 वीर्यसत्त्वौजः-; S रूपसंपन्नान्. — b) D3 वीर° (for पौर°). T1 वीर्ये परमसं°; T2 G3.6 वीर्येण परमेण ह; G1.2.4.5 वीर्यौजैः (G1 °जः-) परिसंमितान्; M वीर्यौजःपरि (M3.5 °र)सं°. — c) D (except D2–5) नामृषन्. — d) Ñ1 श्रीयशोवृतान्; S धृतराष्ट्रजाः (G2 °जान्).

8 Śi missing. For S see below. — a) K क्षुद्रः; Ñ1.2 V1 B3 क्रुद्धः (for क्रूरः). — c) K (except K4) Ñ3 Cd °निर्नाशान्. — d) Ñ V1 B D (except Da D5) समारभन्. — S subst. for 8: Dn ins. after 8:

473* ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णस्य च मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

[(L. 1) Dn कुलिंगस्य; T2 G3 कर्णस्तस्य; G4 कर्णिकस्य G5 मातुलस्य; M कर्णिकस्य (for कर्णस्य च).]

9 Śi missing. — a) G2.3 तथाविधं वि°. — c) T G M3 तं वीरः. — d) S त्वन्नेन सह भारत.

10 Śi missing. — abc) S °व्यां क्रीडित्वा ब(G1 डु)ध्वा सुप्तमनागसं । तथैव मध्ये (M3 °मेते) गंगायाः (M3 °यां). — a) K4 Ñ1 पुनरागमत्; Ñ3 D3 T G पुनराव्र°.

11 Śi missing. — a) Ko Ñ2 V1 B D विबुद्धः; G4–6 -बुध्यत. — b) B3.6 M7 संछिंद्य; G3.4 स छिंद्य. G1 M3 बंधनात्. B4.5 तदा संछिन्नबंधनः. — c) B (except B1) D (except D2.5) M7.8 महाबाहुः.

12 Śi missing. — a) B3 ह; S (except M7) स (for च). — After 12, D3 S (except T2) ins.:

474* उपायैर्बहुभिः क्षुद्रैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
पाण्डवान्पीडयामास न च किंचिदसाधयत् ।

With line 1 cf. 15ab.

13 Śi missing. M3 reads 13 (with 15) after 25; cf. v. l. 14. — a) K1 च; Dn3 ते (for तु). S स तेषां

पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ १४
यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
नाशक्नोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
ततः संमन्त्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ।
धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६
तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः ।
अदाहयच्च विस्रब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् ।

C. 1. 225B
B. 1. 61. 28
K. 1. 61. 29

वि°. — [b]) K2.3 Ñ3 T1 G3 M महाकविः. — [c]) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे.

14 Ś1 missing. K (except K4) T2 om. 14. M (for M3 cf. v. l. 13) transp. 14 and 15. — [a]) T1 G1.3 मार्गस्थो; M मार्गतो. — G5 om. 14[cd] and 15. — [a]) T1 G1.3 वै; G2.4 [s]भूत् (for sपि).

15 Ś1 missing. For G5 and M cf. v. l. 13–14. Cf. also 474*. — [b]) Ñ1 विविधैरपि. — [c]) Ñ2.3 V1 B (except B3) Da Dn D1.3.4 नाशकद्; D2.5 G3 M6–8 न (M6–8 ना-) शक्तो. K1 Ñ1.3 T2 G6 °नियंतुं; G4 °नियोक्तुं. — [d]) K3 दैवभावाच्च; B5 °भावान्सु- (m °भावार्थ-); B3 °भावानु-; D5 T2 G (G5 om.) M3.6–8 दै(G2–4 दे)वेनात्यंत- (D5 °त्यर्थ-); T1 °तैरभि-; M5 देवतात्यर्थं-. — After 15, T2 G1.2.4 ins. lines 1–4, 6 and 7 of 476* (cf. v. l. 21). In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st. 14 (with v. l.); in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (cf. v. l. 12) and of st. 14 (with v. l.); and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st. 14 (with v. l.) and line 11 of 476*.

16 Ś1 missing. D3 T2 G4 om. 16. — [ab]) K3 ततः स सचिवैः सर्वैः. K3 D1.2.4.5 कर्णदुःशा°. S (T2 G4 om.) ततो दुर्योधनः क्षुद्रः कर्णश्च सहसौबलः = (var.) 8[ab]. — [a]) K3.4 °माविशत्. S (T2 G4 om.) °वं चक्रुरालयं.

☞ Stanzas 17–21 of the text are based on the shorter version as preserved in S; for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), cf. v. l. 21.

17 Cf. v. l. 21. — [a]) T2 पुनः सदा; G4.5 पुरस्तदा.

18 Cf. v. l. 21. — [b]) G3 खनिको. T1 प्रहतः; T2 G1–3 प्रहितः; G4.5 °तः; M5.6.8 °तात्. G (except G4.5) तदा. — [c]) G3 वनं (for भयात्). — After 18, G1 ins. line 11 of 476*. S (except G1) ins. after 19: Dn D3.4, after line 15 of 476*:

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः ।
[Dn1 हिडंबी; Dn2 हिडिंबा.]

20 Cf. v. l. 21. — [b]) M (except M5) गतास्तदा.

21 [a]) G3 तदा; M3 प्रति (for ततः).

☞ For 17–21 (both incl.) N (Ś1 missing), which contains the longer version, subst.:

476*

सुतप्रियैषी तान्राजा पाण्डवानम्बिकासुतः ।
(17[ab]) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।
येन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् । [5]
ततः संप्राप्य कौन्तेया नगरं वारणावतम् ।
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परंतपाः ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ।
पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतन्द्रिताः ।
(18[ab]) सुरङ्गां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः । [10]
आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
(18[cd]) प्राद्रवन्भयसंविग्ना मात्रा सह परंतपाः ।
(19[ab]) ददृशुर्दारुणं रक्षो हिडिम्बं वननिर्झरे ।
हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समनुबोधनात् ।
निशि संप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिताः । [15]
(20[ab]) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः ।
(20[cd]) वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिणः ।
ते तत्र प्रयताः कालं कंचिदूषुर्नरर्षभाः ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः । [20]
(21[ab]) भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम् ।
तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ।
ततस्ते शुश्रुवुः कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् । [25]

[Lines 1–4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in T2 G1.2.4; their variants are

C. 1. 226o
B. 1. 61. 81
K. 1. 61. 82
C. B. K.

ब्राह्मणैः सहिता जग्मुः पाञ्चालानां पुरं ततः ॥ २१
ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः ।
विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिंदमाः ॥ २२
त उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ।
भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति ।
अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः ॥२३
तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ।
वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमन्यवः ॥ २४
तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सह सर्वैः सुहृज्जनैः ।
नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ २५
तत्र ते न्यवसन्राजन्संवत्सरगणान्बहून् ।

वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ २६
एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ।
अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥२७
अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महाबलः ।
उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ २८
दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ।
एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ २९
पञ्चभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ।
षट्सूर्येवाबभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३०
ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वनं प्रस्थापयामास भ्रातरं वै धनंजयम् ॥ ३१

---

also given below. — (L. 1) T2 G1 °प्रियोथ तान्दृष्ट्वा; G2 सुप्रीतयोपि तान्दृष्ट्वा; G4 °प्रियोचितं दृष्ट्वा. — (L. 2) K (except K1) B5 D1–3 G4 °बुभुत्सया. — (L. 3) T2 G1.2.4 transp. lines 3 and 4. K Ñ3 T2 G4 transp. सहिता and नगरात्. V1 D2.3 सहसा (for सहिता). — (L. 4) K Ñ1.3 T2 G4 मित्रं (for मन्त्री). — (L. 5) K (except K1) प्राविशन्वनं. — (L. 6) K (except K1) ते सर्वे (for कौन्तेया). — With line 7 cf. line 12, and v. l. line 15. — K1 om. lines 8–10. — (L. 8) K (K1 om.) हर्षिता (for उषि°). — (L. 10) Ñ3 B5 D (except D5) तु (for ते). — (L. 11) K T2 G1.2.4 तत्र (for चैव). — (L. 12) Ko.2.3 om. line 12 (cf. v. l. line 15). — (L. 13) K (except K1) वनगोचरं; D3.5 °गह्वरे. — (L. 14) For this line D3 subst. 19^{cd}. Dn D3 समवबो°; D2 समनुबुध्य तान्. Ko.2.3 D5 भीमः समनुबोध्य तान्. — (L. 15) K Ñ1.3 °र्था मात्रा सह परंतपाः (cf. line 12). — After line 15, Dn D3.4 ins. 475*. — (L. 17) K Ñ3 om. ते. — (L. 18) B1 Dn D1 नियताः. — (L. 23) K Ñ1 D3 भीमो (for वीरो). K Ñ2 V1 पर्यहर्षयत्.]

22 Ś1 missing. G1 om. 22. — [a]) S (G1 om.) transp. ते and तत्र. — [b]) Ñ3 प्रतिसं°; S (G1 om.) बहून्मासान्सुखोषिताः. — [c]) S (G1 om.) सहिता. T1 G4–6 M हस्ति°. — [d]) Ko.2 G5 °जग्मुरनिंदिताः.

23 Ś1 missing. — [a]) K D2.5 तत्रोक्ता (K1 त तक्ता sic); Ñ2.3 Da1 D1 ते उक्ता; S उक्तास्ते. — [c]) G2.4.5 भ्रातॄणां वि°. B Da1 D4 ताताः. — After 23^{cd}, G5 reads 24^{cd}. M om. 23^{ef}. G4 reads 23^{ef} after 24. — [f]) Ñ3 °सोभिरोचितः; D2 °सोत्र चिं°; D3.5 T G °सो वि(T2 *sup. lin.* पि)चिं°.

24 Ś1 missing. — [a]) S पुरं ज(G2.4–6 जा)नं°. — [b]) T G1.2.6 °भक्तं. — K3 (hapl.) om. 24^{d}–25^{e}. G5 reads 24^{cd} after 23^{cd}. — [d]) Ko.2.4 गच्छध्वं. Ñ2 V1 B D °मत्सराः. — After 24, G4 reads 23^{ef}.

25 Ś1 missing. K2 om. 25; K3 om. 25^{abc}. — [b]) Ko.4 °वैः सहोदरैः. — [d]) T G M5 रत्नं; M3.6–8 राज्यं. D3 S भागशः. — After 25, M3 reads 13 and 15.

26 Ś1 missing. — [a]) Ñ3 transp. तत्र and ते. S (except G1) पांडवाः (for तत्र ते). D (except Da D2.5) पार्थाः (for राजन्). — [b]) K1 परिसंवत्सरान्बहून्. — [c]) D3 वश्यांश्चाज्ञ°. T °प्रभावेन; G3 °प्रपातेन. — [d]) Ñ2 V1 B D महीभृतः.

27 Ś1 missing. — [c]) K3 Ñ1.2 D1.3 T G (except G3) °मत्ताः स्थिताः. D3 क्षत्राः; T2 कांताः; G6 क्षत्रे. — [d]) Ñ1.2 V1 D M बहून्; T2 G3 तथा; G1.2 ततः (for तदा).

28 Ś1 missing. — [b]) Ñ2 V1 B D (except D4) महायशाः.

29 Ś1 missing. — [cd]) Ko परिचक्रुः, and °शे सर्वां.

30 Ś1 missing. — [b]) Ko.4 शौर्येण. T G वसुंधरा; M जगत्तथा (M3 °दा). — [c]) K1 °र्यैवर्धभौ; Ñ1.2 V1 B D °र्यैवाभवत्; Ñ3 °र्यैव बभौ. T1 षट्सूर्येणैव बभ्राज; T2 G °र्यैव च बभ्राज (T2 G5.6 °जे); M °र्यमिव बभ्राजे (M3.5 °ज).

31 Ś1 missing. — After 31^{ab}, Ko. ins.:
477* स वै संवत्सरान्दश द्वे चैव तु वने वसन् ।

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

C. 1. 2282
B. 1. 61. 53
K. 1. 61. 55

(cf. 32^{ab}). — ^{e}) D$_5$ वीरं (for वनं). — After 31^{e}, N ins.:

478* तेजस्वी सत्यविक्रमः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं,

reads सव्यसाचिनं for धनंजयम्, and after 31 ins.:

479* अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ।

S ins. after 31: D$_{3,4}$, after 479*:

480* धैर्याद्धर्माच्च सत्याच्च विजयाच्चाधिकं प्रियम् ।
अर्जुनो भ्रातरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_1$ एवं संव°. — ^{b}) T G$_{2.6}$ M चैव. K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_4$ D$_{n3}$ D$_{1.4}$ T G (except G$_1$) वसन्. — After 32^{ab}, D$_{2-5}$ S ins.:

481* तीर्थयात्रां च कृतवान्नागकन्यामवाप्य च ।
अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताभ्यां सहोषितः ।

[(L. 2) D$_5$ लब्धामल्पप्रसादितः; M$_3$ अवाप्य च धनंजयः. G$_{2.4-6}$ M$_5$ om. अथ, and ins. तत्र after लब्ध्वा.] — ^{d}) D$_3$ द्वारकायां.

33 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S तत्र लेभे च बी°. — ^{c}) G$_{1.3}$ भगिनीं (for अनु°).

34 Ś$_1$ missing. — ^{b}) V$_1$ D$_5$ कृष्णेन च संग(D$_5$ °यु)ता. — ^{c}) K (except K$_1$) °द्रा मुमुदे. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_a$) प्रीत्या. — ^{d}) K$_4$ T G (except G$_{4.5}$) M$_3$ च (for ह). Ñ$_1$ °वेन यशस्विनी.

35 Ś$_1$ missing. — ^{ab}) K जातवेदसं (for हव्य°). S तत्र (T$_1$ G$_{1-3}$ M$_{3.5}$ ततः) संतर्पयामास कौंतेयो ह°. — ^{d}) Ñ$_2$ भूपसत्तम; S खां(M$_5$ पां)डवे वने.

36 Ś$_1$ missing. M om. 36^{ab}. — ^{a}) Ñ$_3$ °रोस्ति; V$_1$ °रोस्य; T G$_{1.3.6}$ °रोथ. — ^{b}) Ñ V$_1$ B D °वेन सहाभवत्. — ^{c}) T$_1$ G$_{3-5}$ °सायं द्वितीयस्य; T$_2$ °सायो द्वि°; G$_{1.6}$ M °सायद्वि°; G$_2$ °सायाद्वि°.

37 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S तत्र (for चापि). — ^{c}) D$_{a1}$ M$_{3.6.7}$ चाक्षयौ.

38 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S (except G$_3$) मोचया°. — ^{b}) Ñ$_3$ D$_n$ D$_{1.3.4}$ यत्र. — ^{d}) D$_{a1}$ D$_{n2}$ D$_{1.3.5}$ °समन्वितां; S °विभूषि°.

39 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_2$ राजा; D$_1$ लोभं; S क्षुद्रो (for मन्दो). — ^{b}) D$_1$ चक्रे दुष्टः सु°. — ^{c}) K$_3$ S (except G$_{1.3.6}$) वंचयामास. K$_2$ तं; Ñ$_3$ स; B (except B$_4$) D$_a$ D$_5$ G$_{1.3.6}$ तु (for च). — M$_5$ (hapl.) om. 39^{d}–40^{a}.

40 Ś$_1$ missing. — ^{c}) T अज्ञातवासं. T$_1$ G$_{1-3}$ राष्ट्रेषु; T$_2$ G$_{2.4}$ राष्ट्रात्तु; G$_6$ M राष्ट्रे तु. — ^{d}) Ñ V$_1$ B D ततो; M$_5$ तदा.

41 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S गते त्रयोदशे. K$_3$ प्राप्ते (for वर्षे).

42 Ś$_1$ missing. — ^{a}) B$_{1.4}$ D (except D$_a$ D$_{2.5}$) क्षत्रमु°. M$_3$ °स्ते सहिताः सर्वे. — ^{b}) S °नं रणे. — ^{c}) Ñ$_2$ B$_1$ (m as in text).$_{3.6}$ D$_a$ D$_n$ D$_{4.5}$ विहृत°; Ñ$_3$ °पर्यंतं; B$_4$m D$_1$ विहित°; D$_3$ निहत°; T विक्रम°; G$_6$ विदूय°; Cd as in text. — After 42, D$_{3-5}$ S (except M$_{6.3}$) ins.:

482* इष्ट्वा क्रतूंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहून् ।
धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पञ्चतां गते ।
गमयित्वा स्त्रियः स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।
वार्ष्णेये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।
महाप्रस्थानिकं कृत्वा गताः स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L. 3) G$_{2.4.5}$ °त्वा क्रियां स्वर्ग्यां. — (L. 4) G$_{2.4.5}$

C. 1. 2282
B. 1. 61. 53
K. 1. 61. 58

एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । | भेदो राज्यविनाशश्च जयश्च जयतां वर ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

जनमेजय उवाच ।
कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथां त्वनघ चित्रार्थामिमां कथयति त्वयि ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २
स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
न तत्कारणमल्पं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।
अवध्यान्सर्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४
किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः सन्तो ह्यनागसः ।
प्रयुज्यमानान्संक्लेशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५
कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः ।
परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६
कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः ।
शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहद्भोरचक्षुषा ॥ ७
कथं व्यतिक्रमन्धूते पार्थौ माद्रीसुतौ तथा ।

स्वं धाम याते वार्ष्णेये; M₅ वृष्णयो निधनं प्राप्ते.]

43 Ś₁ missing. — [b]) = 1. 54. 19[b]. — [c]) Cf. 1. 54. 24[c]. Ñ₂ V₁ B₁.₃.₆ D (except D₅) °विनाशाय.

Colophon. *Major parvan:* T₂ G M संभव° (G₄ सभा°) (for आदि°). — *Sub-parvan:* K₂₋₄ अंशावतरण. — *Adhy. name:* Ko.₂₋₄ कथावस्तूपादनं; Ñ V₁ B Da Dn₁.ₙ₂ D₁.₃.₄ कुरु(Ñ₃ om. कुरु)पाण्डवचरितसूत्रं (Ñ₁.₂ V₁ D₃ om. सूत्रं); M कथासंक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 56; K₁ 98; K₃ (*sup. lin. sec. m.*) T₁ 52; Ñ₁.₂ V₁ 61; Da₁ D₃ 58; Dn₃ 60; D₄ marg. 59; T₂ G M 2 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Ñ₃ Da₁ Dn₁.ₙ₂ 52; Dn₃ 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn₂ 2256.

56

☞This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here.

1 K₁ D₃.₅ S om. उवाच. — [b]) K₂ त्वया वै द्विजसत्तम.

2 [a]) Ñ₁ V₁ B Da D₂.₅ इमामनघ; D₄ इमां त्व°; T कथां कथय; G₃ तथा त्व°; M₃ °मनघ; M₆₋₈ पुण्यामनघ. G₁.₂.₄.₅ कथामेनां (G₁ °तां) विचि°; G₆ °थां तेषां विचि°. — [b]) Ñ₁ V₁ B Da D₂.₄.₅ कथां (for इमां). Ñ₂ Dn D₁.₃ कथयस्व तपोधन. — [c]) K (except K₁) परं कौतूहलं महत् (K₃.₄ °लं हि मे).

3 G₃ reads 3 after 6[ab]. — [a]) G₃ M (except M₅) भगवन्वि°. — [b]) K (except K₃) D₃.₅ G₁ M (except M₅) °महंसि. — [c]) B₄ D₂ G₃ सर्वेषां. G₂ °प्यास्यहं शृण्वन्. — [d]) T₂ G₄₋₆ शृण्वन्नाच°; G₂ कुरूणां च°.

4 [a]) T G₁₋₃ M₅ नैतत्का°. V₁ B₁ D (except D₂.₄.₅) वै (for हि). M₃.₆₋₈ अनल्पकारणं ब्रह्मन्. — [c]) K₁ Ñ₁.₃ B₁.₅ T G M₃ सर्वतो.

5 [a]) G₁.₃ M₆₋₈ ते महावीर्याः. — [b]) K₁ °क्ताः सर्वे; G₁.₃ शक्तुवंतो; G₆ शांताः संतो. T₁ G अपि (for हि). — [d]) D₂.₅ S दुरात्मभिः.

6 [b]) K (except K₁) भीमसेनो महाबलः. After 6[ab], G₃ reads 3. — T₁ M om. 6[cd]. — [cd]) G₃ °क्लिष्टोपि चक्रो°—°न्वै वृकोदरः. — T₁ M ins. after 6[ab]; T₂ G (except G₃), after 6:

483* भ्रातॄणां क्लेशमायातं गतवान्वै परंतपः ।
[M °मायांतं. T G₁.₆ धृतवान्वै; M₃ सोढ°.]

7 [a]) Ñ B Da Dn D₁ G₄ क्रोधचक्षुषा; D₃ क्रोधवह्निना. — After 7, G₁ ins.:

484* कथं सा द्रौपदी शक्ता धार्तराष्ट्रांश्च नादहत् ।

8 K₁.₃ Ñ₁ om. 8. — [a]) Ko.₂.₄ D₂.₅ विनिर्जितं (Ko D₅ °ता) द्यूते; Ñ₂.₃ V₁ B Da Dn D₁.₃.₄ व्यसनिनं (B₄m व्यवसिनं) द्यू°; T₁ यातिक्रमद्यू°; T₂ °क्रमं द्यू°; G₁ °क्रमाद्यू°; G₂.₆ °क्रमद्यू°; G₃ °क्रमो द्यू°; G₅ °क्रमे द्यू°; M₅ °क्रमद्यू°: G₄ M₃.₆₋₈, as in text. — [b]) G₃ पार्थान्; G₆ M₆₋₈ पार्थौ. K₂.₄ B₆ Dn D₁.₃ G₃.₅ तदा. — [c]) B₁ G₁₋₆ M₃ अन्वव्र°. Ñ₂ V₁ B₃.₆ Da D₄ T₁ M₅₋₈ °व्याघ्रा.

अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वक्ष्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १६
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १७
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

C. 1. 230 1
B. 1. 62. 19
K. 1. 62. 21

Ko. 2. 4 D5 अनुव्रजे(D5 °ते)तां राजानं; B4. 5 D2. 3 अन्वव्रजन्नरव्याघ्रा; Dn D1 अन्वयुस्ते नरव्याघ्रा. — [a]) K4 corrupt; Ñ2. 3 V1 B3. 4 Dn बाध्यमाना; B1. 5. 6 Da D2. 4 बा(Da1 व)ध्य°; D1 वाच्यमाना; D3 T G2 वच°; M वंच्यमाना (M5 बाध्यमानान्).

9 [b]) K2-4 धर्मभृत्; M5 मंत्र°. — [d]) G3 नु; M6-8 वै (for स).

10 [a]) S बहुलां (G1 बलवान्) सेनां. — [c]) G3 तप्यन्ने°. D3 S सर्वान् (G1. 3 सेनां).

11 [a]) Ñ3 °क्ष्व तत्त्वेन. D4 G1 transp. मे and सर्वं. — [b]) G1. 3 °त्तं द्विजोत्तम. — After 11, K1 ins. the figure 69 (? misplaced adhy. no.).

12 =(var.) 1. 1. 23; 55. 2. — K1 Dn2 D3 S om. उवाच. — After वैशं° उ°, N ins.:

485* क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ।

— Ñ1 om. 12; D2 om. 12[ab]. — [a]) Ñ3 G3 °लोकस्य; D4 °लोकानां.

13 [ab])=(var.) line 1 of 27*. Cf. 486*. — [a]) G1. 2 °स्राणां; G3-5 °स्राणि. M3 चतुर्विंशतिसाहस्रं. — [b]) K Dn1. n2 °कर्मणा. — S subst. for 13[cd]: D3. 4 ins. after 13:

486* उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वैः संगृहीतं महर्षिणा ।

[(L. 1)=Line 2 of 27* (cf. v. l. 1. 1. 60).—(L. 3) M3. 5 सहस्रं च. — (L. 4) T G2. 4 M3. 5 नवतिर्दश ए(T1 चै)व च. — (L. 5) T मनीषिणा; G1. 6 महात्मना.] — [c]) K1 °वत्याः सुतेनें°.

14 [a]) K °दं कीर्तये°. — [b]) K3 य इदं; T1 यश्चैतत्. K1 Ñ V1 B D (except D2. 3) ये चेदं (K1 °यं) शृणुयुर्न(K1 °यन्न)राः; M5 नित्यं श्रद्धासमन्वितः. — [c]) D3 T G1. 5 M5 स (for ते). K (except K1) ब्रह्मणः स्थानमभ्येत्य; B4 ते ब्रह्मस्थानमासाद्य; G1-3. 6 M (except M5) स (G2 M6-8 सं-) प्राप्य ब्रह्मणः स्थानं. — [d]) K D2. 3 T G4. 5 M5 प्राप्नुयादेव- (K1 °यंत्येव); G1-3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छं)ति; G3 देवैर्याति च; M3. 6-8 देवैर्व्रजति.

15 [a]) T1 G1. 3. 6 °दैः सहितं. — [b]) T G1. 6 M °त्रं चोत्तमं मतं (G1. 6 महत्); G2 °त्रं चोत्तमोत्तमं; G3 भारताख्यानमादितः. — K1 reads 25-26 after 15[ab]; and 15[cd] after 21. — [c]) A few MSS. श्रव्याणां°. G1. 6 श्राव्यं (for चेदं). G3 संपृक्तमुत्तमं श्राव्यं. — [d]) Ñ1 G1. 3 °संमतं; T1 °सत्कृ°; G2. 4-6 M5 °संस्कृ°.

16 [a]) Ko. 1. 4 Ñ3 °स्मिन्ह्यर्थश्च; K3 °स्मिंस्त्वर्थश्च. Ko. 2 V1 B3 D (except D2. 5) G2 कामश्च. — [b]) K1 Ñ V1 B Da Dn D4. 5 °देक्ष्यते; K3 °लक्ष्य°; D1 °लिप्य°; D3 °पद्य°. K2 धर्मोपि निखिलः स्थितः. — [d]) K3 B1 Cd पर°; Ñ1 °निष्ठिता; S परमार्पिता. V1 बुद्धिः परमनै°.

17 [a]) G1 धर्म° (for दान°). G3 गुरुशिष्यादिशी°. — [b]) S (except T1 G1. 3. 6) सत्यवादिन°. — [c]) Ñ2 कात्स्न्येन (hypermetric!); D2 T2 G3. 6 कार्त्स्न्यं. G1 वेदविदे; G2 °विदं. — [d]) Ko. 2. 4 श्रावयन्नर्थं°; G (except G1. 3) ज्ञापयि°. — 17[cd]-18[ab]=(var.) 1. 1. 205.

18 [ab])=(var.) 1. 1. 205[cd]. Ñ3 °हत्यान्वितं. Ko D3 पापं (for चापि). Ko अपि; B1 शापं (for पापं). Ñ2 B1 दह्याद्. T G2. 5 M3. 5 °ह्यान्न संशयः. D3 जह्यादत्र न

C. 1. 2302
B. 1. 62. 20
K. 1. 62. 22
C. B. K.

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥ १९
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ॥ २०
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१
संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २२
शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजति क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ॥ २३
भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ २५
कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २६

संशयः (for पापं ज°). G1.3.6 M6-8 मुच्यते भ्रूणहत्याया (M6-8 कृत्वा तु भ्रूणहत्यां वा) यच्चान्यद्दुजिनं भवेत्. — After 18, K3 Ñ2.3 V1 B D ins.:

487* मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ।
[K3 D5 राहोर्वै; Ñ2 B3 राहुतः. Ñ3 राहुचन्द्रमसा यथा.]

Ko.2.4 ins. after 18: D5, after 487*:

488* तत्क्षणाज्जायते दान्तः शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
[Ko D5 °ते पूतः.]

19 b) G1.3 M (except M5) विजयार्थिना. — c) K Ñ1.2 V1 T1 M3.5 ह्या(K3 M3.5 चा-; T1 आ)शु जयेत् (K1 च यत्); Ñ3 चापि जयेत्. K (except K1) Ñ V1 कृत्स्नां; B D राजा; G1 M6-8 क्षिप्रं (for सर्वां). — d) G1 शत्रुं चाप्यधितिष्ठति; M (except M5) °श्चाप्यतितिष्ठति. — After 19, D6 ins.:

489* प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या सत्पतिमश्नुते ।

20 ab) D2 पुण्यमिदं (for पुंस°). T G (except G1.3) M5 transp. पुंस° and स्वस्त्य°. G1.3 M (except M5) चैव तथा (for श्रेष्ठमिदं). T1 व्रतं (for महत्). — c) B1 G6 M6-8 महर्षि°; Cd as in text. — d) G1-3 M (except M5) स्यात् (G1-3 च) पुनः पुनः. — After 20, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

490* वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ।

21 =(var.) 186*. — ab) K (except K1) Ñ2 V1 B D transp. अर्थ° and धर्म°. G3.6 महत् (for परम्). G1 अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रं सर्वशास्त्रमिदं जगत्. — c) Dn1.ns पुण्यं (for प्रोक्तं). — d) S °मिततेजसा. — After 21, K1 reads 15cd; D5 S read 33.

22 With 22ab cf. 1. 1. 24. — a) K (except K2) Ñ V1 Dn D1.3-5 चेदं; B D2 केचित्; D3 चैके. — b) K1 Ñ V1 D (except D2) तथाख्यास्यं(Dn D1.3.4 श्रोष्यं)ति चापरे; S कथयिष्यंति चा°. — c) G3 पुत्रा,र्थिनोर्थकामाश्च. — d) K (except K1) B1 D3 D2 शिष्याश्च. T G1.3.6 M प्रियवादिनः. G2.4.5 संति प्रेष्याश्च वादिनः.

23 For S cf. v. l. 22. — b) Ko.2 °चा यन्मन°; K3.4 वाचया मन°. K1 D1 मनसापि. — c) Ñ V1 B D सं(D3 Dn1.ns स)त्यज°; S त्यजति वै. — d) K2.4 इमं (for इदं). T1 G1 श्रुत्वा (for शृण्वन्). Ñ1.2 V1 B D य इदं शृणुयान्नरः (cf. 14b).

24 Ñ1 om. 24. — For S cf. v. l. 22. — a) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D3 D1.5) T1 भर°. K2 G3 महाजन्म. — b) Ñ3 पुराणम°. T1 G3 M शृण्वतो ह्यनसूयतः (M5 °कः); T2 G1.2.4-6 शृण्वतो ह्य(G1 -भ्य)नसूयवः; Cd as in text. — cd) S om. 24cd. Ko.3.4 transp. नास्ति व्याधि° and पर°. K2 परलोकभयं तेषां नास्ति व्याधिकृतं भयं.

25 K1 reads 25-26 after 15ab. — For S cf. v. l. 22. — a) M5 सत्यं (for धन्यं). — b) Ñ V1 B D transp. स्वर्ग्यं and पुण्यं. M6-8 तथा स्वस्त्ययनं महत्. — cd) K repeats the line after 27 (with v. l.). D4 °चिकीर्षया; S (G3 *sup. lin.*) धर्म°.

26 For K1 cf. v. l. 25; for K, v. l. 27; for S, v. l. 22. — a) Da2 प्रार्थयता; T1 प्रयच्छ°. — b) K1 Ñ1 T G (except G1.3) M3.5 °नां यशस्विनां. — K ins. after the repetition of 26ab (K3, after that of 26cd): Ñ2.3 V1 B (except B3) D, after 26:

491* सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम् ।

K ins. after 26: Ñ2.3 V1 B (except B3) D ins. after 26ab (Dn D1, after 491*):

492* य इदं मानवो लोके पुण्यान्वै ब्राह्मणाञ्शुचीन् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्तयन्सततं शुचिः ।

After the above, K3 repeats 26cd (which is followed by 491*); while Dn D1.4 ins.:

493* वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् ।

N ins. after 492* (K3, after 491*; Dn D1.4, after

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितॄनपि ॥ २९

अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२

C. 1. 2333
B. 1. 62. 52
K. 1. 62. 55

493*): T2 G2. 4–6, after 26:

494* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ।
देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

With lines 4–5 cf. 1. 1. 192. — N cont.:

495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः ।
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ।

After the above, K1 reads 31.

☞ The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of D3 S has been relegated to App. I (No. 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in Ñ V1 B D in the course of a passage ins. after 31 (App. I, No. 33); and in S, that of a passage subst. for 29–33 (ibid., No. 32). — a) K (except K1) सुमहान्; G [s]तिमहान्; M3 हि महान्. — b) K1 स (for च). B5 D (except D2. 4. 5) यथा मेरुर्महा°. — c) Ñ V1 B D (D5 om.) transp. ख्यातौ and उभौ. K1 ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; S ख्यातौ (T1 G1 °तो) रत्नाकरौ (T1 G1 °करस्) तद्वत्. — d) S महाभा°. K2 *sup. lin.* °मुत्तमं. — K repeats after 27 (K1, after 494*): 25cd (v. l. °दं नियतं सत्यवादिना), and 26ab (v. l. °तिं वितरता); then follows 491* (in K3 it is a repetition; cf. v. l. 26).

28 a) D3 transp. यः and इदं. S यश्चेदं पठते वि°. — b) K1 S सदा पर्वसु (K1 °णि) पर्वसु (K1 °णि). — c) K1 गत°; G2–5 पूत°. B5 जितः सुद्धो (sic). — d) K3. 4 -भूयाय गच्छति; Ñ1. 2 V1 B4 Dn D3 गच्छति शाश्वतं; Ñ3 B1. 3. 5. 6 Da गच्छेत्स (Ñ3 °द्-) शाश्वतं; D1 corrupt; D2 गच्छेत्सनातनं.

☞ For 29–32, D3 S subst. a lengthy passage of about 40 lines, given in App. I (No. 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D4 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 =(var.) 1. 1. 203. — M5 om. 29. — a) S (M5 om.) पित्र्ये (for श्राद्धे). Ñ V1 B D श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे. — b) Ñ V1 Dn3 D1. 4 यश्चेमं; B1. 3. 6 यश्चात; B1 m Da Dn1. n2 यश्चेदं; B5 यश्चात्र; D2 यश्चैतत्; D3 यस्त्विदं; D5 यस्तात (for ब्राह्मणान्). B4 यश्च श्रद्धासमन्वितः. — c) Some MSS. अक्षयं. T G M3 अन्नपानं च; M6–8 स्वर्गगामीयं. — d) K2 इह (for अपि). Ñ V1 B D उपावर्तेत्पितॄनिह (D5 पितुस्तस्योपतिष्ठते); S (M5 om.) पितॄंस्तस्योपतिष्ठति.

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App. I (No. 32); while B1 D (except D2) expand 30ab into the following two lines:

496* अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D5 om. line 1; B1 Da om. line 2. D4 repeats line 1, reading रात्र्या for अह्ना.]

— d) K3 प्रतिमुच्यते.

31 K1 reads 31 after 495*. — b) K (except K3) इत्युत (for उच्यते). — After 31, N ins. a passage of about 20 lines given in App. I (No. 33).

C. 1. 2333
B. 1. 62. 53
K. 1. 62. 26
C. B. K.

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । | यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।
राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।
बभूव मृगयां गन्तुं स कदाचिद्धृतव्रतः ॥ १
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः ।
इन्द्रोपदेशाज्जग्राह ग्रहणीयं महीपतिः ॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम् ।
देवः साक्षात्स्वयं वज्री समुपायान्महीपतिम् ॥ ३
इन्द्रत्वमर्हो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै ।
तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयत् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।
न संकीर्येत धर्मोऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तं पाहि धर्मो हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५

---

32 ^{ab}) S °वर्षैर्महाभागः, and °यनोऽब्रवीत्. — ^{cd}) S नित्योत्थितः सदायोगी महाभारतमादितः.

33 D_3 S read 33 after 21. — ^{d}) D_3 न कुत्रचित्. — After 33, K_4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 34), while D_3 S ins.:

497* इदं हि ब्राह्मणैर्लोके आख्यातं ब्राह्मणेष्विह ।

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko अंशावतार; T_1 संभव. — *Adhy. name:* Ko महाभारतप्रसंख्यानं; K_1 (after adhy. no.) जयो नामेतिहासः; $K_{2.3}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 ($\tilde{N}_{1.2}$ V_1 with prefixed महा-)B_6 D_n D_5 भारतप्रशंसा(K_3 °साख्यानं); K_4 D_1 प्रशंसा; T_2 $G_{1.4}$ भारतप्रश्नः; M_5 भारतप्रसङ्गः; M_{6-8} जनमेजयप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 57; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T_1 53; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 62; D_{a1} D_3 59; D_{n3} 61; D_4 60; T_2 G M 3 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* D_{a1} D_n 51. — *Aggregate s'loka no.:* D_{n2} 2307.

☞ In D_3 S this adhy. is followed by the prose adhy. (90) setting forth the genealogy of the Pauravas, commonly known as पूरुवंशानुकीर्तन.

57

1 This adhy. is missing in $\acute{S}_1$ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here. — K_1 D_{n1} D_3 S om. उवाच. — ^{b}) B_4 (m as in text) $D_{2.5}$ °निष्ठो. B_3m $D_{6.4}$ महामतिः (cf. v. l. 2^{d}); Cd as in text. — ^{c}) S मृगयाशीलः. — ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 D (except D_2) सदा किल (for स कदाचित्). S शश्वत्स्वाध्यायवान् शुचिः (T G_4 M_5 विभुः).

2 ^{b}) K वसुश्चैदिपतिर्नृपः. — Ko om. 2^{c}-3^{b}. — ^{d}) K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.3}$ (both m as in text). 5. 6 D (except $D_{4.5}$) रमणीयं (B_6m सिद्धोपायं); S स्पृह°; Cd as in text. K_2 D_a D_3 महामतिः (cf. v. l. 1^{b}).

3 Ko om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) $G_{1.2}$ त्यक्तशस्त्रं. — ^{b}) K_1 $\tilde{N}_3$ V_1 °धनं; K_2 (*sup. lin.* धनं). 3. 4 D_5 °रतं; $\tilde{N}_2$ B D_a D_n D_{1-4} G_1 °निधिं. — ^{ca}) $\tilde{N}$ V_1 B D देवाः शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे; S देवराड् वज्र(G_3 भद्र)सहित उपतस्थे मरुद्गणैः.

4 ^{ab}) K_2m इन्द्रस्तमाह राजानं. S इन्द्रोह($M_{3.6-8}$ °य)मिति धैर्येण तपसा चे($G_{2.3}$ अ)त्यमन्यत. — After 4^{ab}, G_3 ins.:

498* त्वं नो गतिर्महाराजन्निति वज्रयवदन्मुहुः ।

— ^{c}) $\tilde{N}_3$ तं सांत्व्य नृपतिं; D_{a1} तस्मात्वेनं नृ°; S तं वै देवपतिः. K सांत्वयित्वा च (K_3 स) नृपतिं; D_5 तं सांत्वयित्वा नृपतिं. — ^{d}) $K_{2.3}$ $\tilde{N}$ V_1 B D $G_{5.6}$ संन्यवर्तयन्. Cf. 500*.

5 K_1 S इन्द्रः; $\tilde{N}$ V_1 B D देवा ऊचुः (cf. v. l. 3^{cd}) — ^{ab}) D_5 reads it in marg. G_3 न संतीत्येव धर्मा वै. K_2 सर्वथा (for पृथिव्यां). — ^{c}) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ D M_{6-8} त्वया (K_4 D_2 M_{6-8} तपो) हि (for तं पाहि). K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D विधृतः; M_3 हि कृतं (for हि धृ°). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.3}$ S पालयते. — T $G_{1.2.4-6}$ ins. after 5; D_4 marg. after उवाच (cf. v. l. 6):

499* देवानहं पालयिता पालय त्वं हि मानुषान् ।

6 Before 6, $\tilde{N}$ V_1 B D ins. इन्द्र उ° (D_5 देवा ऊचुः). — ^{a}) K_3 लोक; $\tilde{N}_3$ B_4 D_n $D_{1.4}$ लोके; D_2 M_{6-8} लोकं; T_1 शौर्यं; G_3 कार्यं; the rest लो(or लौ)कर्यं; Cd as in

लोक्यं धर्मं पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ।
धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यानाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूत्वा मम प्रियः ।
ऊर्ध्वः पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७
पशव्यश्चैव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान् ।
स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥१०
न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११
सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमग्र्यतिमं महत् ॥ १६

C. 1: 2349.
B. 1: 63. 16
K. 1. 64. 16

text. B4 धर्मान्; D2 धर्मात्. K2 पालयंस्त्वं (m as in text); G2 °यित्वा. D5 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा. — b) K3 मन्नियुक्तः; T G3.5 नित्यं युक्तः (G3 °क्ति-). — d) K1 प्राप्नोषि; Ñ1.2 V1 Dn पश्य°; B3.6 D2 T G1.3 M3.6-8 प्राप्स्य°; G2.4-6 M5 लप्स्य°. M3 शोभनान्.

7 a) K (except K1) Ñ3 D5 G3 M दिवि(Ñ3 °व)स्थस्य. K (except K1) Ñ3 B1.5 D5 G1.3 M भुविस्थ°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D2) सखा भूतो. — c) Ko.2.4 ऋद्धः; K1 रूपं; Ñ V1 ऊर्ध्वः; B1.3.6 उच्चः (B1m as in Da Dn etc.); B4.5 ऊर्ध्वं; Da Dn D1.3 रम्यः; D2.5 श्रेष्ठः; D4 उच्चैः; T1 G3 ऊढः; G1 ऊचुः; G2 गूढः. K3 T2 G4-6 M as in text. K3 B4 G4-6 M6-8 पृथिव्या (as in text); the rest °व्यां. — d) D3.4 नरेश्वर.

8 a) B4 प्रशस्यश्चैव (m as in text). K1 D3 °व्यश्च सु; D5 °व्यं च सु-. K D5 रम्यश्च. — T1 om. 8bc. — b) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत-. — c) K2.3 T2 G2.5.6 सुरक्ष°; Ñ2 D2 G1.3 M सुरक्ष्य°. Ñ3 S (T1 om.) धन्यः (Ñ3 *sup. lin.* पुण्यः; M5 धर्म्यः) (for सौम्यः). K2m शुद्धो मेध्यश्च रम्यश्च. — d) Ñ3 T1 G1.3 भोगैर्; T2 G2.4-6 भाग्यैर्. T2 G2-6 भूरिगुणैर्.

9 ab) K1 अन्नवान्; Ñ1.3 B1m Dn D1.3 अर्थवान्; B5.6 Da D4 अन्नवान्; D2 अन्यस्मात्; T2 G6 अनन्यः; G1 धनवान्. Da1 D2 एव; Da2 इव. K1 वै देशो; B5.6 D2 देशोयं; Da °शोति; G1 °शोपि. K4 Ñ2 V1 B1.3.4 अनन्यावेश(Ñ2 V1 °न्यवेष-; B4 °न्यादेश)देशोयं (K4 B3 °शो हि). Da °रत्नर्द्धिभिर्; G3.5 °धान्यादिभिर्. K3 °दिसंयुतः. D5m अतिक्रम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान्. — c) T2 G (except G1.3) वसो रक्षस्व वसुधां. — d) B5 transp. चेदिषु and °प. K (except K1) T2 भूमिप; Ñ3 चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप).

10 a) G1.3 जनाश्चात्र. — b) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च. Ñ1 मानवाः.

11 b) Dn D1.4 पुत्रा (for नरा). Ñ2 V1 B Da2 न गुरोरहि°. — With 11cd cf. 1. 58. 19cd. — e) T G M3 युंजंति; M5-8 युञ्जयंति. K न गामयुंजन्त धुरि (K3 न गां प्रयुंजन्ति धुरं). — d) Ko.2 कृशं; K3.4 कृशां; Ñ V1 B D T G6 M कृशान्. B6 संरक्ष°; D2 संवर्ध°; G3 त्विदुक्षयेपि(!). ❀Arj.: धुरि नो गाश्च । हलशकटादौ स्त्रीगवीर्न युंजते नापि कृशान्वृषानपि । कृशा इति पाठे स्त्रीगवीरेव ।❀

12 a) K3 B1 T2 G (except G3) M3.5 सर्वं. Ñ1.3 T1 M स्वकर्मं°; D2 च कर्मं°. — b) Dn1.ns मानव; Dn2 G M °वाः; T मानुषाः. — c) B5 G3 M6-8 तेष्वविं°; T2 तेष्यविं°.

13 a) A few MSS. दैवो°. B (except B4) D (except D2-5) त्वां (for च). — M6-8 om. 13bc. — b) Ñ3 आकाशं; T2 ह्याकाशे; G6 विमानं. — c) D3 G3-5 त्वं; T G1.2 M3 च; M5 तं. B4.5 Da G6 मया (G6 त्विदं) दत्तं. T M3.5 दिव्यं च (for मद्दत्तं). — d) D3 °पत्स्यसे; S °लप्स्यसि (G1.2.4-6 °से).

14 a) Ñ3 °वर्णेषु (*sup. lin.* as in text). — c) B4-6 Da D3 M3 उपरिष्टो. Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि (for वै).

15 a) B Da2 M5 ददानि. — c) S °ष्यसि. — d) S यां. S त्वं (G2.4-6 च) (for त्वां). K0-2 M5 अपि क्षतां(K0 M5 °तं); K3 अपि क्षितं; D2 T2 G2-6 M3.6-8 °क्षतः; T1 G1 अवीक्षितः.

16 a) Ñ3 लोकानां; G6 लांछनं; Cd लक्षणं (as in text). — c) T G विख्यातां; M °ता. — d) V1 शूरं

C. 1. 2350
B. 1. 68. 17
K. 1. 64. 17
C.
B.
K.

वैशंपायन उवाच ।
यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ।
इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ १७
तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८
ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।
प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९
अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः ।
अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ।
माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ २०
भगवान्पूज्यते चात्र हास्यरूपेण शंकरः ।
स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१

(for धन्यं). T G धन्यामप्रतिमां वह; M धन्या चाप्रतिमा भुवि (M3.5 भवेत्). — D3.4 (marg.) T G1.3 ins. after 16: G2.4–6, after 17:

500* एवं संसान्त्व्य नृपतिं तपसः संन्यवर्तयत् ।
[Cf. 4cd. — G1 T1 तु सांत्व्य; G2 संसृज्य.]

After the above line, G2.4–6 ins. 501* (cf. v. l. 17).

17 All MSS. except G6 om. वैशंपायन उ°. — a) Dn1 G (except G1.3) वैष्णवीं. D3 तत्र. — b) G1.3 प्रादात्. MSS. mostly °निसूदनः. — c) G6 शत्रूणामपि संहर्त्रीं. — d) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1–3 प्रति°; K3 T2 M °पालनीं; B Da D4 प्रतिपालनीं; T1 अनु°; G1.3 °पालनं. — D3.4 (marg.) T G1.3 ins. after 17: G2.4–6 after 500*:

501* प्रययौ देवतैः सार्धं कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
ततस्तु राजा चेदीनामिन्द्राभरणभूषितः ।
इन्द्रदत्तं विमानं तदास्थाय प्रययौ पुरीम् ।
[(L. 3) D3 T1 G1.3.6 पुरम्.]

18 a) D3.5 T2 तस्य; G6 स तु. — b) Ko.2.4 सदा (for त°). — After 18c, T G ins.:

502* सर्वोत्सववरं तदा ।
मार्गशीर्षे महाराज.

[Cf. 503*. T G3 सर्वोत्साहं परंतपः (for सर्वो° etc.).] — d) G (except G3) पूर्वपक्षे महामखं. — After 18, M3.5 ins.:

503* मार्गशीर्षे महाराज पौर्णमास्यां महामहम् ।

19 a) B4 Da S (except M6–8) तदा. — b) Dn D1 यष्टेः; G4.5 षष्ठ्यां.

20 a) Ñ V1 B D (except D5) °द्युस्ततस्तस्याः. — b) M3.6–8 transp. क्रियते and उच्छ्रयः. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.5 Cd °त्युच्छ्रयो; K2–4 B3 Da D4 °भ्युच्छ्रयो; D2 द्युत्सवो. Ñ3 M5 क्रिया(Ñ3 °य)त्युच्छ्रायणं नृपैः (sic); T G कुर्वंत्येते ध्वजोच्छ्रयं (G3 °जोत्सवं). — c) S पुलकैर्; Cd पिटकैर् (as in text). — d) K3 Ñ1.2 V1 B Da D2–4 T1 G2–6 गंधमा°. B1.3.4 Da D2–4 M (except M3) सु- (for च). — e) D3.4 T G3.5.6 °क्षिसां. — D3.4 T G ins. after 20e (G1, which om. 20e/f, ins. after 20d, omitting the first 3½ lines; G3 om. line 3):

504* द्वात्रिंशत्किष्कुसंमिताम् ।
उद्धृत्य पीठके चापि द्वादशारत्निकोच्छ्रिते ।
महाराजतवासोभिः परिक्षिप्य ध्वजोत्तमम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजितैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा ध्वज उच्छ्रीयते तदा । [5]
शङ्खभेरीमृदङ्गैश्च.

[After the first half-line, G6 ins.:

505* चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मा हस्तः किष्कुरिति स्मृतः ।

(L. 2) G3 वितते चापि. — (L. 3) D3.4 महारजत°.]

— M3.5 ins. after 20e:

506* द्वात्रिंशत्किष्कुरायता ।
पीठे च द्वादशारत्नीरुच्छ्रिते रत्नभूषिते ।
वासोभिः पञ्चवर्णैस्तु समाल्यैर्भूषितं ध्वजम् ।

f) In D3, 20f is repeated (see below). M (except M5) °यतेति च. D3 (both times) क्रियते विधिवत्तदा (cf. v. l. 21); T G1.3 संनादः क्रियते तदा (G1.3 °तः); G2.4–6 संनाहं चक्रिरे तदा (G6 °तः).

21 In D3, 21ab is repeated (see below). — a) T तत्र (for चा°). — b) N हंस(K1 हाम्यहास्य; B1m Cd हास; D3 यष्टि)रूपेण. B5 Dn चेश्वरः (for शं°). D3 (both times) T G यष्टिरूपेण वासवः. ❀Nīl.: हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । ❀ — D3.4 T G ins. after 21ab: D3, after 21:

507* माणिभद्रादयो यक्षाः पूज्यन्ते दैवतैः सह ।
नानाविधानि दानानि दत्त्वार्थिभ्यः सुहृज्जनैः ।
अलंकृत्वा माल्यदामैर्वस्त्रैर्नानाविधैस्तथा ।
व्रतिभिः सजलैः सर्वैः क्रीडित्वा नृपशासनात् ।
सभाजयित्वा राजानं कृत्वा नर्माश्रिताः कथाः । [5]
रमन्ते नागराः सर्वे तथा जानपदैः सह ।
सूताश्च मागधाश्चैव नटन्ते नटनर्तकैः ।
प्रीत्या च नरशार्दूल सर्वे चक्रुर्महोत्सवम् ।
सान्तःपुरः सहामात्यः सर्वाभरणभूषितः ।
महाराजतवासांसि वसित्वा चेदिराट् तथा । [10]
जातिहिङ्गुलिकेनाक्तः सदारो मुमुदे तदा ।

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव कृतां शुभाम् ।
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीद्विभुः ॥ २२
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ।
कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ।
वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ।
इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ २८
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः ।

C. 1. 2364
B. 1. 63. 32
K. 1. 64. 46

एवं जानपदाः सर्वे चक्रुरिन्द्रमहं तदा ।
यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकारेन्द्रमखं वसुः ।

[After line 1, D_3 repeats the last half-line of 504*, 20^f and 21^{ab}. — After line 10, D_3 G_6 ins.:

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा ।]

— D_3 T G om. 21^{ca}.

22 ^{a}) Dn $D_{1.5}$ स तां (for एतां). Ko पूजामेवं [म]हेंद्र°. — ^{b}) Read देवकृतां? B_1 (m as in text) Dn देवः; D_3 T G वसु; M (except M_5) तेन. Dev. appears to have construed देवकृतां as a compound. G_1 तदा (for शुभाम्). ❀Nil.: देवः कृतामिति पाठः । विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् ।❀ — After 22^{ab}, $D_{3.4}$ T G ins.:

509* हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ।
आस्थाय सह शच्या च वृतो ह्यप्सरसां गणैः ।

23 ^{a}) D_3 पूजयिष्यन्ति च नं°. — ^{b}) D_3 G (except G_3) मखं; Cd as in text. $B_{4.5}$ यष्टिमेतां शुभां मम. — ^{c}) M_{6-8} च तथा. — ^{d}) T_2 G_{4-6} नृप.

24 ^{a}) T G श्रीर्विभव°. — ^{b}) $G_{1.2}$ नरेन्द्राणां. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.3}$ D_3 T $G_{2.3}$ तस्य ($\tilde{N}_3$ *sup. lin.* ततः) स्फीतो; G_{4-6} तस्येप्सितो; $M_{3.6-8}$ तेषां स्फी(M_3 श्री)तो. — After 24, $D_{3.4}$ (marg.) T G ins.:

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृप ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन ।

[(L. 1) $G_{2.4.5}$ निरातंकानि. G_3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च.]

25 Before 25, $\tilde{N}_2$ $D_{3.4}$ (marg.) ins. वैशंपायन उ°; T G वैशं°. — ^{ab}) M (except M_5) एवमुक्तो महात्माथ सुरेंद्रे°. — ^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{5m.6}$ वरैः. K_{2-4} भगवता (cf. v. l. 27^a). — ^{d}) K $D_{2.5}$ M_3 °राज्ये. $B_{3.4}$ T G_6 °राजेति स°. G_{1-4} $M_{3.5}$ °षेचितः. M_{6-8} °महेंद्रेणाभिषेचितः. — After 25, D_4 (marg.) T G (except G_3) ins.:

511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्वं निवेशनम् ।

26 ^{b}) M_{6-8} तदा. T शक्राय. K (except K_1) $\tilde{N}_{1.3}$ (*sup. lin.*) D_5 G_3 M जनाः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except D_5) भूमिरला°. — ^{d}) T_2 $G_{1.2.4}$ यथाभूता. B $G_{2.4}$ ते (for वै). K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) तथा पूज्या (B पूता as in text) भवंति ते. — ^{e}) $\tilde{N}_3$ B_5m नरा दा°; B_4 नानादा°; B_6 (m as in text) नवा दा°; Cd as in text. — ^{f}) N (except K_1 $\tilde{N}_3$ D_5) च (for ते). — T $G_{1-3.6}$ read 27^{ef} after 26; T repeats it after 27^{cd}.

27 ^{a}) $K_{1.3}$ $B_{3.4.5}$m.6 D_4 भगवता (cf. v. l. 25^c). — ^{b}) B D_a Dn D_{1-4} चेदीश्वरो नृपः. $K_{1.2.4}$ D_5 $G_{4.6}$ $M_{3.5}$ तथा. — ^{d}) B_6 दिविस्थः (m as in text). — For T $G_{1-3.6}$ cf. v. l. 26. — ^{e}) B D (except D_5) $G_{3.6}$ M (except M_5) चेदिपतिः. — ^{f}) D_3 $G_{1.2.5.6}$ °मखं. T (first time) $G_{4.5}$ तदा; cf. v. l. 26.

28 ^{c}) K_2m $G_{1.3.6}$ M_3 °राष्ट्रेषु. D_5 तान्पुत्रान्; G_3 च स्फीतान्; M (except M_5) अपि च तान्. — ^{d}) G_3 समृद्धोभ्यं°.

29 ^{a}) T $G_{1.3}$ महाराजो. $\tilde{N}_3$ D (except $D_{2.3.5}$) मागधानां. — ^{b}) K_2 योपराजितः. — K_2 reads 29^{cdef} in marg. (*sec. m.*). — ^{c}) S प्रत्यग्रश्च. — ^{d}) Ko D_5 मणिपूरकम्. — ^{e}) Ko $\tilde{N}$ V_1 $B_{3.5}$ Dn D_{1-4} मावेल्लः (B_5m °चे°); K_1 सशेलुः; $K_{2.3}$ $B_{1.6}$ D_5 माचे° ($B_{1m.6m}$ °वे°); K_4 Da माचेलुः; B_4 मावेंदः; D_1 मावेदः; T_1 °चल्लिः; T_2 G_5 °र्चि°; G_2 M_8 °ज्झि°; G_3 यज्वलः; G_4 °चै°; G_6 °ज्जि°; M_{6-8} °वे°. Ko.3 D_5 ललित्थश्च; K_1 ललित्रश्च; K_2 तलिच्छश्च; B_4m यम° (for यदु°). For the K reading cf. Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* p. 118. — ^{f}) $B_{3.6}$ राजा यश्चा°; D_3 G (except G_6) राजन्याश्चा°.

C. 1. 2365
B. 1. 63. 32
K. 1. 64. 45

C.
B.
K.

न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ।
वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ३०
वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ।
उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् ।
राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ॥ ३१
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३२
गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् ।
निश्चक्राम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३३
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्गिरेर्मोक्षणात्प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिंदमम् ।
चकार पत्नीं कन्यां तु दयितां गिरिकां नृपः ॥ ३५
वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ ३६
तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ।
तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वरम् ॥ ३७
स पितॄणां नियोगं तमव्यतिक्रम्य पार्थिवः ।
चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् ।

---

30 [a]) K₂ वस्य (m वसो) (for तस्य). T पंच (for राजन्). G₁.₃.₆ एते पंच सुतास्तस्य (G₁ °श्चास्य); M एवं पंच सुतास्तस्य. — [cd]) K₄ D₅ G₁.₂.₆ निवे°. K (except K₁) transp. स्वैः and ते. Ñ₃ T₂ तैः (for स्वैः:). D₃ T G देशांश्चैव (D₃ °श्चापि). — [e]) T₂ G (except G₁.₃) चैव (for पञ्च). — [f]) S सर्वे वंशकराः पृथक्.

31 [a]) K (except K₁) D₂.₅ वसुं तं; M₅ एवं तं (for वसन्तं). G₁.₃ M₃.₆–₈ एवमिंद्रप्रसादात्तं. — [b]) D₅ °केथवा; G₁.₃ °कं रथं. K स्थि(K₁ श)तं; T नृपं; G₂.₆ रथे; G₄.₅ रतं (for च तम्). M आकाशस्फाटिके रतं. — [c]) K एतत् (for एवं). — [f]) K D₅ °स्याभिविश्रुतं; Ñ₃ °स्य परिश्रुतं. S अवोचन्पार्थिवा नृपं (G₂ °र्थिवर्षभं).

32 [b]) M शुक्तिमतीं.

33 [a]) D₃ गिरिको°. — [c]) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) ततः; T₁ महीं (for नदी). T G (except G₁.₃) तत्र (G₆ °स्य) (for तेन).

34 [b]) T₁ G₁.₃ °तद्वयं. — G₁ om. 34[c]–35[b]. — [c]) Ñ₁.₂ V₁ B D₃ D₁.₃.₄ तस्या (for तस्माद्). — T₂ G₂.₄–₆ ins. after 34: T₁, after 35[ab]:

512* महिषी भविता कन्या पौष्यः सेनापतिर्भवेत् ।
शुक्तिमत्या वचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तौ राजसत्तमः ।

35 G₁ om. 35[ab] (cf. v. l. 34). — [b]) K (except K₁) transp. तं and स. After 35[ab], T₁ ins. 512* (cf. v. l. 34). — [d]) A few MSS. °दमः. — [e]) T तां कन्यां (for कन्यां तु). G₁.₂.₅ तां (for तु). — [f]) K (except K₁) transp. दयि° and गिरि°. D (except D₂.₅) तथा तां (for दयि°).

36 [b]) Dn D₁.₄ T₁ कामकालं (T₁ °ले); D₃ ऋतुकाले. — [c]) K₃ Ñ V₁ B₄.₅ D (except Da) T₂ G₁–₄.₆ M₃.₅ °प्राप्ता. G₅ ऋतुकाले तु संप्राप्ते. — [d]) = 1. 27. 25[b]. T₂ G (except G₁.₃) काले पुं°.

37 [a]) K₁ M (except M₃) तदहं. — [c]) G (except G₄.₅) श्रुत्वा पितृवचः प्रीतः. — [d]) Some MSS. वरः and वर.

38 [a]) T G₄.₅ नियोगेन. — [b]) B₄ D₂ न व्यति°; Da अभ्यति°; Dn D₁ G₃.₆ M अनति°; T₁ G₄.₅ तामति°; T₂ तमसं°. — [c]) Ñ₂ V₁ B (except B₅) D₄ T₁ चकार. — Dn T G₂.₄–₆ ins. after 38[cd]: G₁, after 38:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।
कोकिलाकुलसंनादं मत्तभ्रमरनादितम् । [5]
वसन्तकाले तत्पश्यन्वनं चैत्ररथोपमम् ।
मन्मथाभिपरीतात्मा नापश्यद्गिरिकां तदा ।
अपश्यत्कामसंतप्तश्चरमाणो यदृच्छया ।
पुष्पसंछन्नशाखाग्रं पल्लवैरुपशोभितम् ।
अशोकस्तबकैश्छन्नं रमणीयं तदा नृपः । [10]
तरोरधस्ताच्छाखायां सुखासीनो नराधिपः ।
मधुगन्धैश्च संपृक्तं पुष्पगन्धं मनोरमम् ।
वायुना प्रेर्यमाणं तमाघ्राय मुदमन्वगात् ।

[(L. 1) Dn T₁ अनेकैर् (for तिलकैर्). — (L. 2) Dn बकुलैर्. Dn T °पाटलैः (for °पादपैः:). — (L. 3) Dn T पाटलैर् (for पनसैर्). — (L. 4) Dn रन्यैः (for अन्यैः:). — (L. 6) Dn तत्तस्य (for तत्पश्यन्). — (L. 8) Dn अपश्यन्. — (L. 10) Dn अशोकं स्त°. Dn T °यमपश्यत. — (L. 11) Dn अधस्तात्तस्य छायायां. — (L. 12) Dn संयुक्तं (for संपृ°). Dn T गंधमनोहरं (T °रमं). — (L. 13) Dn °माणस्तु धूम्राय. — After 513*, T₂ G₆ repeat 38[cd]; while G₁ repeats 38[ef]: a sure indication that the passage is an interpolation.]

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ३८
तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने ।
स्कन्नमात्रं च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ३९
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कंदेद्रेत इत्युत ।
ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
संचिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः ।
अमोघत्वं च विज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमाराच्चिष्ठन्तमाशुगम् ।
सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।
जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

C.1. 2391
B. 1. 63. 62
K. 1. 64. 77

— D1 T G2.4.5 ins. after 38ef: G1, after the repetition of 38ef:

514* भार्यां चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 b) Ñ2 V1 B D (except D5) °तो गहने. K3 चरतो न भवेदिति; T1 द्विविधा चैव शोभितः. — After 39ab, T1 ins.:

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिपः ।

— K3 om. 39c–40b. — c) G (except G1.3) °मात्रेण (om. च). K (K3 om.) B1 M5 तु (for च). — d) G (except G1.3) °पर्णेन; M5 वटप°; M6–8 ह्यर्कप°.

40 K3 om. 40ab (cf. v. l. 39). — b) Dn D3 पतेद् (for स्कंदेद्). After 40ab, K (except K3) Dn D1 ins.:

516* इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेदिति ।

[Dn D1 मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै).]

After 40ab, T G1 ins.:

517* अङ्गुलीयेन शुक्रस्य रक्षां प्रविदधे नृपः ।
अशोकस्तबकैस्ताम्रैः पल्लवैश्चाप्यबन्धयत् ।
इदं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्वधः ।

With the last line cf. 516*. — c) K (except K1) T G1.3 transp. तस्याः and पत्न्याः.

41 a) K2 D4 G (except G3) M3 एव (for एवं). K1 M6–8 ततो (for °दा). — d) Ñ3 S तेजसो रा°.

42 a) Here and in the foll. st. S (mostly) शुक्र° for शुक्र°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D5) वै; Ñ3 S च (G3 तु) (for सः). — c) B1.3.6 S (except G1–4) आशु; B4.5 D4 स (for अथ). — f) Ñ2 B4–6 D (except D2.3.5) गत्वा (for ज्ञा°). K D5 अथ (for ततः).

43 Before 43, B3 D4 (marg.) ins. वसुरुवाच. — b) K D5 गृहान्. T1 मच्छुक्रं मद्गृहं नय. — c) K Ñ1 D5 G4.5 गिरिकायै.

44 Before 44, B3 D4 (marg.) ins. वैशंपायन उ° (cf. v. l. 43). — a) Da B3.5 तु (for तत्). K3 D3 G2.3 तथा (for °दा). T इत्याज्ञप्तस्तु तं गृह्य. — b) G1.4.5 उत्प्लुत्य. — c) G4–6 M (except M3) वेगं. K (except K1) परं जवं समा°.

45 a) Ñ3 T G3 तदा; G1.2.4–6 M तथा (for अथ). — G5 om. 45c–47b. — c) D5 °च संहृष्टो. — d) Ñ3 °षकांक्षया.

46 G5 om. 46 (cf. v. l. 45). — a) G2.3 वल्गुयुद्धं. — c) M6–8 °तो ह्यपतद्. — d) T1 °नाजले.

47 G5 om. 47ab (cf. v. l. 45). — a) G3 M3 तदा (for तत्र). T °केल्यभि°. G1 तदाद्रिकेल्यभिमता; G2.4 अद्रिकेल्यभि°; G3 M5–8 तदादि(M5 °द्रि)केल्यभिख्या(G3 °ख्री)ता. — b) K0.4 D3 G1.3.4 M6–8 °प्सरा. — c) T1 मत्स्यभाव°.

48 c) M3.5.8 जग्रास. Da D2 T2 (*inf. lin.*) G3 °सोत्पत्य. — d) K1 अश्रिका; M6–8 सादिका (sic); cf. v. l. 47.

49 a) Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) °चिदपि; Ñ3 °चित्स्वथ. K1 B4 T1 G (except G3) मत्स्यां. — b) S °घातिनः. — c) K Ñ3 D5 [S]थ; G3 द्वा- (for च). — d) D3.4 G (except G3) भारत°. — f) K1 B5

C. 1. 2392
B. 1. 63. 62
K. 1. 64. 77

काये मत्स्या इमौ राजन्संभूतौ मानुषाविति ॥ ५०
तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ ५१
साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ।
पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुभे ।
मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षवाप्स्यसि ॥ ५२
ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना ।
संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ।
सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ५३
या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ।
राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ।
रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ५४
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धैव कंचित्कालं शुचिस्मिता ॥ ५५
शुश्रूषार्थं पितुर्नावं तां तु वाहयतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ॥ ५६
अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ।
दृष्ट्वैव च स तान्धीमांश्चकमे चारुदर्शनाम् ।
विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवान्मुनिपुंगवः ॥ ५७
साब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋषीन्स्थितान् ।

आजह्रुः; Cd as in text. G3 corrupt. — f) Ñ V1 Dn3 D5 M7 स्त्रीं पुं°. Ko. 2-4 D5 अ- (for च). Ñ2 B D2 स्त्री (B5. 6 स्त्रीं) पुंसमथ मा°; Ñ3 T G स्त्रीपुमांसौ च (Ñ3 स्म; G3 चैव) मानुषौ. K1 ins. न before च, and a ष is erased between न and च.

50 a) Ñ1 V1 Dn D1 तद्भूत्वा; Ñ2 B Da D2-4 तज्ज्ञात्वा; Ñ3 मत्वा तं; G1. 3 मत्वाथ; M5 तं मत्वा. D5 अत्याश्चर्यतमं मत्वा. — b) K1 (before corr.) राज्ञे ते; Ñ1. 2 V1 B D (except D2-5) राज्ञेथ; Ñ3 राज्ञस्तत्; G1. 3 तद्राज्ञे. — c) T1 transp. काये and मत्स्याः. G3 मत्स्यात् (for मत्स्याः). D5 मत्स्यकायादिमौ राजन्; G1. 2. 4. 5 कथं मत्स्यादिमौ राजन् (G1 जातौ); G3 कायान्मात्स्यादिमौ राजन्. — d) G1 हे राजन्मानु°.

51 T2 om. 51-52. — b) M6-8 °चरः स्वयं. — c) G (except G1) मात्स्यो (for म°). G3 राज एवासीत्.

52 T2 om. 52 (cf. v. l. 51). — c) Ñ1. 2 V1 B6 D (except D2. 4. 5) transp. पुरो° and या. S (except M3. 5; T2 om.) सा (for या). — d) K2. 4 D5 °ता सती; Ñ1 B6 Dn D1. 4 °ता शुभा; S (except M8; T2 om.) °ताशु वै. — e/f) K1 D8 T1 मानुषं. S (T2 om.) तु (for त्वं). Ñ1 S (T2 om.) मुक्तशापा भविष्यसि. Ñ3 जनयिष्यत्यपत्यं ते स्त्रीपुमांसौ तु भामिनि.

53 a) Ñ3 एतस्मात्; D5 अतः सा; T M3. 5 अतः सं; G1. 4-8 सुतौ सं; G2. 3 M6-8 अथ सं. S सा (G4. 5 तु) (for तौ). — b) S °घातिभिः. — c) V1 तं; B तत् (B6 तु) (for सा). — d) MSS. indiscriminately दिव्य- and दिव्यं. K1 °व्यं देहमं°. — e) K1 T1 G3. 5 °णपदं. — f) MSS. indiscriminately °प्सरा and °प्सराः.

54 ab) Ñ2 B6 D (except D2. 5) सा (for या). K1 D5 transp. तस्याः and मत्स्याः. S (except G1-3) म(G4. 5 मा)त्स्याः (for तस्याः). G3 सासीन् (for मत्स्याः). Da मत्स्यगंधा वरानना; D3 तस्या मत्स्यसुगंधिनी; T G1. 2. 4-6 M सा तस्या (T1 च स्मै; T2 कन्या; G1. 2. 6 चासीन्; M3 तु स्यान्; M5 तु सा) मत्स्यगंधिनी. — c) Ñ1. 2 V1 D (except D5) M3 च (for अथ). N (mostly) दासाय. — d) V1 B6 Dn D1. 4 कन्येयं ते; T1 G3. 6 सुतेयं ते. G3 भविष्यति. — e) K3 Ñ3 S सा तु (K3 Ñ3 M5 सत्व-; G3 सत्य-) रूप°; B5 रूपसंपत्°.

55 a) Ñ3 गंधवती. — b) Ko. 2. 3 Ñ1 °घाताभि-; K1 °घातिनि; K4 °जात्याभि-; B3 D3. 4 G1. 2. 4. 5 °जात्यभि-; G3 °वत्यपि; G6 °गात्राभि-. Da °संश्रया. Ñ3 °घाताभिसंश्रया. — c) T1 M3. 5 तस्मिन्मत्स्य°. Dn D1 G3 सा मत्स्यगंधैव; D3. 5 °सुगंधैव; G4. 5 °सगंधेव. — d) Ko. 2 Da G2. 3 किंचित्. — After 55, D3 G1-3 read an additional colophon, [illegible] the following details. *Adhy. name:* G1 सत्यवत्युद्भवः. *Adhy. no.:* D3 62; G1-3 5 (of संभवपर्व).

56 Before 56, D3 ins. वैशंपायन उ°; T G1-3 वैशं° (cf. v. l. 55). — b) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) वाहयंतीं जले च तां.

57 a) Ñ2 V1 B D चारुहासिनीं. — c) Ñ1 ज्ञात्वा; Ñ2 V1 B D (except D2. 3. 5) दिव्यां; G3 बुध्वा (for विद्वान्). — f) Ñ1. 2 V1 B D (except D3. 5) रंभोरुं. D3 T1 G2. 3 उपमंत्रयत् (for मुनि°). — After 57, Ko. 3. 4 Ñ2 V1 B D ins. (D4 ins. after the passage No. 35 in App. I; D3 ins. after line 52 of that passage):

518* संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।

— After 57, D3. 4 (om. line 53) T2 G ins. a passage of 53 lines given in App. I (No. 35).

58 b) D3 T G2. 4-6 परे पारे; G1 M3 परपारे; M8

श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीजयसिंहजी बहादुर
महाराजा श्रीमानसिंहजी बहादुर
महाराजा श्रीभीमसिंहजी बहादुर

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी॥६०
विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३

वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४
एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ।

C. 1. 2413
B. 1. 63. 84
K. 1. 64. 126

गारे पारे. Ko °वारं ऋ° (sic); K1 °वरमृ°; K2 परावरमृ°; K3 Ñ3 B D1.2.5 °वारमृ°; K4 °वारानृ°. Ñ1.2 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp. ऋषीन् and स्थितान्. M5 ऋषीनिमान्. G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिनः. — cd) Ñ V1 B D except D5) दृष्टयोर्; G3 दृश्ययोर्. B3 D2.3 तु (for नु). K1.2.4-6 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्भविष्यति स°.

59 Before 59, Ñ1.2 B3 ins. वैशंपायन उ°. — a) Ñ3 त्वं तदा स. — b) K D5 ततः (K3 °दा); D2 मुनिः; G3.6 त्वेभुः (for प्रभुः). — c) M तेन (for येन°). T2 G3.6 येनैव देशः स°. — d) Ñ2 B4.5 S (except T G3) तमोवृत.

60 b) D3 G2.3 सद्यस्त°. — c) Ko T सा; G1.4.5 M अथ (for च). K1 Ñ1.2 V1 B D (D5 corrupt) सा (K1 चा)भवत्; G2.3.6 [s]भूत्तदा (G3 °तः). — a) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.5 as in text; D4 यश°) (for मन°). G2 °ता ईषदब्रवीत्; G3 °ता ऋषिमब्रवीत्; G6 °ता त्विदमब्रवीत्.

61 Before 61, Ñ1.2 B (B5 marg.) D (except D2.5) ins. सत्यवत्युवाच. — b) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा).

62 a) Ko-2 Dn1.n3 वापि; G (except G3) चाहं. — b) K1 B1 (m as in text).3 D1 शक्ये; K2.4 स्यां वै; N2 B4.5 °क्यं; Ñ3 °क्या; V1 °क्यो. — c) Ñ V1 B1 Dn D1.4 transp. गन्तुं and गृहं. Ko गंतुं स्वा स्वे; B3-6 गृहान्गन्तुं; Da1 G2 गन्तुं गृहे; Da2 गृहानां तु; D3 गृहे गन्तुं; D5 गन्तुं पितुः; G3 गन्तुं न स्व-. K2-4 गन्तुं वा स्वगृहे (K2 °हं). Ñ3 सदा; V1 Dn D1 ऋषे (for गृहे). B1 वाहं; D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाहं). — d) D1 G2 धीमाना; T2 अहं न; G3 अनर्हा; G4 धीमन्ना; G5 अहं ना; M6-8 भीता न. — e) K (except K1) Ñ3 एवं सं°. — K1 (hapl.) om. from 62f up to व (in 64a).

63 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). — d) G (except G2.3) पुनः कन्या भ°.

64 K1 om. up to व (cf. v. l. 62). — a) G (except G2.3) भद्रे (for भीरु). — b) G2 M5 ईप्ससि. B Da2 Dn भाविनि. — After 64, G3 repeats lines 40-44 of passage No. 35 given in App. I.

65 Before 65, B3 ins. वैशंपायन उ°; G6 वैशं. — b) G3 °सौभाग्यम्. — cd) G1.2.4-6 वरदः (for भग°). D4 M5 मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; M3 वरं वै. Da2 Dn भुवि; T2 *inf. lin.* वरं (for प्र°). G3 अददात्तं वरं चास्यै यथावत्पुण्यकर्मकृत्.

66 After 66ab, G (except G3.6) ins.:

519* लज्जानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता ।

— c) G2 सहसा सम्यक्.

67 a) Ñ1.2 V1 B3 D (except D2.3.5) एवं (for °व). — Da om. 67cd. — a) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.3; Da om.) आजिघ्रंत. K (except K1) नरा यतः.

68 a) K Ñ3 D5 अतो; B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्याः; B4 D4 तस्मात्. — b) K D4.5 transp. तस्याः and नाम. Ñ3 प्रतिस्थितं; D4 परं स्मृतं; G1 पि न श्रुतं. Ñ2 V1 B Da Dn D1-3 ततो नामापरं स्मृतं; G2.3 द्वितीयं नाम ते (G3 वि-) श्रुतं. — After 68ab, D3 T2 G (except G6) ins. a passage of 97 lines given in App. I (No. 36). — T2 G om. 68cd (cf. App. I, No. 38, 39, lines 2 and 1 respectively). — c) Ñ1 °पि धर्मात्मा. — a) T1 °म ब्रह्मणोन्तिकं.

69 Before 69, G6 ins. वैशं. — a) T1 मया; T2 G-

C.1. 2414
B.1. 68. 84
K. 1. 64. 126

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ॥ ६९
स मातरमुपस्थाय तपस्येव मनो दधे ।
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ७०
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
द्वीपे न्यस्तः स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत् ॥ ७१
पादापसारिणं धर्मं विद्वान्स तु युगे युगे ।
आयुः शक्तिं च मर्त्यानां युगानुगमवेक्ष्य च ॥ ७२
ब्रह्मणो ब्राह्मणानां च तथानुग्रहकाम्यया ।
विव्यास वेदान्यस्माच्च तस्माद्व्यास इति स्मृतः ॥ ७३
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ ७४
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।
संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ७५
तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ७६
शूले प्रोतः पुराणर्षिरचोरश्चोरशङ्कया ।
अणीमाण्डव्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥ ७७
स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ।
इषीकया मया बाल्यादेका विद्धा शकुन्तिका ॥ ७८
तत्किल्बिषं स्मरे धर्म नान्यत्पापमहं स्मरे ।
तन्मे सहस्रसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ॥ ७९
गरीयान्ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः ।
तस्मात्त्वं किल्बिषादस्माच्छूद्रयोनौ जनिष्यसि ॥ ८०
तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ।

एवं (for इति). — K2 om. 69bc. — b) T1 लब्ध्वा भरतसत्तम; T2 G पूजां लब्ध्वा (T2 G3 कृत्वा) यथेष्टतः. — c) K3 संयोगात्. — d) D3.5 G1–3 अवाप (for सुषा°). — After 69, D3 T2 G ins. a passage of 44 lines given in App. I (No. 37), while T1 ins. only the first line thereof.

70 D3 T2 G transp. 70ab and 70cd. — a) Dn D3 T2 G °तरमनुज्ञाप्य. — After 70, D3 T2 G ins. a passage of 7 lines given in App. I (No. 38).

71 D1 om. 71ab. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1 transp. द्वीपे and न्य°. K2.4 तया बालः; D2 तयाज्ञानात्. — d) K1 Ñ2 V1 B D (except D3.5) °नः स्मृतः.

72 T1 om. 72ab. — a) K0 Ñ3 B1 (m as in text).4.5 m.6 G3 M3 पादाव°; K1 पदानु°; K2 पादाघ°; G1–3 पादानु°; Cd as in text. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) transp. विद्वान् and स तु. K0.2.4 बुध्वा; K3 इद्धा; D5 तत्र (for स तु). — c) B1 अल्पमायुश्च (m as in text). — d) K (except K1) V1 D2.5 युगावस्थाम्; Ñ2 युगांतं सम्; Ñ3 Dn2 °युगम्; S °द्युगम्. B1.3.6 Da D1.4 ह (for च).

73 a) Ñ V1 Da1 Dn2 D2 M3.5 ब्राह्मणो; B1m वेदस्य; D3 G ब्रह्मर्षिः (G1.2 °र्षि-). T1 M हि (for च). — b) M6–8 तदा. Ñ V1 B D (except D5) T M °कांक्षया. — c) Ñ V1 B D (except D3) स (for च). — d) K4 तेन; D3 G1.3 वेद- (for तस्माद्). — After 73, D3 T G ins.:

520* ततः स महर्षिर्विद्वान्शिष्यानाहूय धर्मतः ।
[T2 ततो महर्षिर्विद्वान्स. G2–6 °य धर्मवित्.]

74 D3 T G read 74ab after 75ab.

75 cd) G2.4.5 समाहितैः पृ° भारतं च. K0.3 D3 S प्रकीर्तिताः (G2.4.5 °तं). — After 75, D3 T2 G ins. a passage of 13 lines (ending with a *phalas'ruti*), given in App. I (No. 39), which is followed by a colophon in D3 T2 G1–3.6. Details of the colophons:— *Adhy. name:* G1 व्याससंभवः; G3 व्यासोत्पत्तिः. *Adhy. no.:* D3 63; T2 G3 5 and G1–3 6 (of संभवपर्व).

76 Before 76, K1 D3 T2 G ins. वैशंपायनः (cf. v.l. 75). — a) M (except M5) ततो (for °था). — b) D3 °यां च महा°. — c) B1 °त्समुत्पन्नो. — After 76, Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) D (except D5) ins.:

521* वेदार्थवित्च भगवानृषिर्विप्रो महायशाः ।
[B4 repeats the line with स कदाचित्तु for वेदा°.]

77 K2 om. 77. — b) N (mostly) चौर- for चोर- (both times). — c) K1 आणी°; K4 Da1 T1 अणि°; T2 G M आणि°. K1 इति यो; Ñ1.2 V1 B D (except D5) इत्येवं. — d) K4 Ñ3 Da1 Dn B4.6 G3 स (for सु-).

78 a) T धर्ममाहूय स पुरा. N1lp आहृत्य. — Before 78c, B3 ins. माण्डव्य उ°. — d) Ñ1.2 V1 B D विद्धा ह्येका. Ñ2 V1 B (except B4) Da1 D4 तु झि(Da1 रु)ल्लिका; D3 तु मक्षिका.

79 a) G4–6 transp. तत् and कि°. K4 G6 भवेत् (for स्मरे). — b) D3 मया (for अहं). Da D1.3.4 कृतं (for स्मरे). — c) K1 Ñ V1 B3.5.6 Dn D2.3.5 T G1.3 °सममितं; M °सगुणितं.

80 b) D5 °वधोपमः; M3.5 °वधादपि. — c) D (except D2.5) °ल्बिषी धर्मः. — d) T1 (hapl.) om. from

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ॥ ८१
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३
अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६
पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्भृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ।

C. 1. 2437
B. 1. 63. 109
K. 1. 64. 151

ज° up to °योनौ (81^b). Ko.2 D2.3 गमि°; T2 G6 भवि°.

81 T1 om. up to °योनौ (cf. v. l. 80). — Before 81, Ñ2 B6 ins. वैशंपायन उ°. — ^{a}) T2 G (except G1.6) पापेन (for शा°). — ^{d}) B4 धर्मसूनुर्. T G धार्मिकः किल्बिषात्ततः; M (except M5) धर्मो विग्रहवानिव.

82 ^{b}) G1-3 जज्ञे गावद्रणात्ततः. — ^{c}) G1.3 °र्यात्कुंत्यां च (G3 हि). T G2.4-6 कुंत्यां (for कुन्ति-). Cd (corrupt) probably as in text. — ^{d}) D (except D2.4.5) महाबलः. — ^{f}) D3 G (except G4.5) °ल्यो°.

83 ^{c}) S स (G1-3 च) (for तु).

84 ^{a}) M (except M5) °नं देवं. — ^{b}) K2 D5 M5 न कृतः (for ज°); cf. 522* below. Ko.3.4 सर्वकृत् (K3 °ज्ञः) सर्वदः प्र°; K2m संहर्ता परमप्र°; Ñ3 कर्ता हर्ता जगत्प्र°; T G4-6 साक्षाल्लोकेश्वरः प्र°; G1.2 सर्वकर्ता जगत्प्र°; M3 कर्तारमकृतं प्रभुं; M6-8 संहर्तारमृषिं प्रभुं. — T G2.4-6 ins. after 84^{ab}: G1, after 84:

522* आदेरादिः समस्तानां स कर्ता न कृतः प्रभुः ।

[T2 स कृतः; G2 नः कृतिः; G4 नः कृतः (for न कृतः). T1 सत्कर्ता सत्कृतिः सदा; G1 साक्षाल्लोकेश्वरः प्रभुः.]

— ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °नं त्रिगु°.

85 ^{b}) K2-4 Da D2 प्रकृति-; T G प्रकृतेः. B4.5 D (except D2.5) प्रभुं (for परम्). — ^{c}) M6-8 °कर्तारं. — ^{d}) K1 Ñ1 B4.5 Da D5 Cd सत्व(Ñ1 °त्वं)योग-; S (except G3 M3) सत्य°. Ko.2-4 विश्वरूपं क्ष(Ko प)राक्षरं; Ñ2 V1 B1.3.6 D2 °योगबलाश्रयं.

86 ^{a}) K1 °तमव्ययं; G4.5 °ततल्पं तं. S (except G1) मेरुं (for देवं). — ^{b}) Ko.3 हरिं; Cd हंसं (as in text). — ^{c}) Ñ1 अजितं; T1 अचलं; G6 अचरं. K B4 अजम(B4m अवह)ध्यक्षं; Ñ2 V1 B5 Dn D1.3-5 अजमव्यक्तं. Ñ1.3 B1.3.6 D2 दिव्यं; Da व्यक्तं (for नित्यं). — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) G4.6 यं (for तं). K (except K1) परमं पदं. G1 आहुः परममव्ययं. — After 86, Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

523* कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ^{b}) Ñ3 G1.3 °र्वलोक°. — After 87^{ab}, K (except K3) D2 repeat 1. 1. 196^{cd} (v. l. भगवान्हरिः for परि°). — ^{c}) Ñ1.3 S °संस्थाप° (=Gītā, 4. 8^c). — ^{d}) G4.5 जज्ञे सः (for प्रजज्ञे).

88 ^{a}) K (except K1) च (for तु). — ^{b}) N (except Ko) G2 M5.7 सर्वशास्त्र°; G1.3 धर्मशास्त्र°. — After 88^{ab}, D5 ins. (the foll. derivation of आत्मन्, excerpted, with v. l., from Devabodha's comm. *ad* 85):

524* यदाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह च ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T1 om. 88^{cdef}. — ^{f}) Ñ1.3 S (T1 om.) °तेर्थ-. K Ñ1.3 D5 °विदावुभौ (K2 *sup. lin.* as in text); Ñ2 V1 B D2 °विदां वरौ. — After 88, K2 marg. ins.:

525* हृदिकः कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकिः ।

89 ^{ab}) K1 D2.3 G2.4 भार°. Ñ3 transp. स्कन्नं and द्रोण्यां. — ^{d}) K3 Ñ2 V1 B (except B4) तस्मिन् (for °स्मात्). K1.3.4 °णो[s]स्य°.

90 D1 (hapl.) om. 90^{cd}. — ^{c}) K2 G1.2 M6-8 तु (for च). — ^{d}) G4-6 महारथः. — ^{f}) K1 शस्त्रभृतां; Ñ1

C. 1. 2438
B. 1. 63. 109
K. 1. 64. 151,

वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ९१
तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ।
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ९२
प्रह्लादशिष्यो नग्नजित्सुबलश्चाभवत्ततः ।
तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ९३
गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा ।
दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ९४
कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबलः ॥ ९५
पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च पुत्रा देवसमाः पृथक् ।
द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः ॥ ९६
धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः ।
इन्द्राद्धनंजयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ९७
जज्ञाते रूपसंपन्नावश्विभ्यां तु यमावुभौ ।
नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ ९८
तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ९९
अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥१००
पाण्डवेभ्योऽपि पञ्चभ्यः कृष्णायां पञ्च जज्ञिरे ।
कुमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥१०२
तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेनः प्रतापवान् ।

अस्त्रविदां. K (except K1) °विशारदः. Ñ2 V1 B D (except D3.5) द्रोणादेव महाबलः. — After 90, D3 T G1.3.6 ins.:

526* धृष्टद्युम्नविनाशाय सृष्टो धात्रा महात्मना ।
[G1 °य धनुषा सह वीर्यवान् (cf. 91f).]

91 e) K1 तपः; K2 T2 G4–6 ततः; G1 कृते; G3 तदा (for ततो). — f) D5 °णवधार्थाय. — f) Ñ2 V1 B D (except D5) धनुरादाय वी°.

92 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तत्रैव.

93 a) K2–4 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da2 Dn D1.2 M3.5 प्रह्लाद° (as in text); the rest प्रह्लाद°. M6–8 ननजित्(!). — b) M5 °भवत्सुतः. — c) D2 ततः; T2 G2.4.5 तस्मात् (for तस्य). K1 °धर्त्री; D3 S धर्म(T1 रम्य)धात्री. — d) K धर्मघ्न°; Ñ3 T G1.4.5 M3.5 °कोपना; D5 वेदघ्न°.

94 ab) A few MSS. गंधार°. M5 °निश्चापि सौबलः. K2 Da T2 तदा (for °था). G1–3.6 गान्धारराजः (G3 °जात्) सुबलः (G3 °लात्) शकुनिश्चापि सौबलः. — c) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 °स्य जननी. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 M5 °विशारदौ.

95 b) K2 T1 M6–8 नरेश्वरः. — d) N2 V1 B (B5 marg.) Da2 D2 °भुजः; Da1 °प्रभुः; G4.5 °रथः; M3 °यशाः. — After 95, N (S1 missing) ins.:

527* धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः ।
विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि ।
[(L. 1) K Ñ2 B3.6 D2.5 °लो विद्वान्मे°. Ñ1 धर्मार्थयोश्च कुशलो. K0–2.4 Ñ1 B D5 वीत°; K3 D3.4 धूत(K3 वीत)किल्बिषः; Ñ3 Da गत°.]

96 a) B4.5 Da D2.4 M6–8 च (for तु). — c) K1 Da1 D2 T G1.2 M (except M5) गुणश्रेष्ठः; D5 कुन्तिमाद्र्योः. — d) D5 ज्येष्ठस्तेषां यु°.

97 b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तु). — c) S °जयो जज्ञे. — d) A few MSS. °शास्त्र°. S (except G3 M5) -विशारदः (cf. 88b).

98 a) K1 वीर्यसं°. — b) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D4) च (for तु). Ñ2 V1 B D अपि (for उभौ).

99 b) G1 *inf. lin.* राष्ट्रो जनेश्वरः. — d) D3 G6 चरमः; T G1–5 अपरः; M3.5 करुणः; Cd करणः (as in text). Da नृपः (for तथा). — After 99, Ñ V1 B D (except D5) ins.:

528* ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ।
[(L. 1) Ñ3 B Da D2.3 एव (for अपि). — (L. 2) V1 दुर्धर्षणो.]

100 b) B5 D2 S (except T) अपि (for अभि-). — K3 om. from 100d up to 1. 59. 1c.

101 K3 om. 101 (cf. v. l. 100). — a) Ñ2 V1 Dn1.n2 D1.3 हि (for ऽपि). Ñ2 V1 B D (except D5) M3.5 पांचाल्यां (B6 D3 °ल्याः). G3 °भ्यो महर्षिभ्यः. — b) K (K3 om.) कृष्णायाः; Ñ2 V1 B D (except D5) द्रौपद्यां (B6 D3 °द्याः). — d) K (K3 om.) Ñ V1 B4–6 D (except D2.3.5) T1 G (except G5.6) M3.5 °शास्त्र°.

102 K3 om. 102 (cf. v. l. 100). — a) K (K3 om.) B4.5 transp. प्रति° and युधि°. D3 धर्मराजात्. — b) K1.4 G1 M5 सुतः सोमो; K2 B4.5 (m as in text)

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३
शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४
कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।
राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५
तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम्॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६

C. 1. 2461
B. 1. 64. 6
K. 1. 65. 6

Ds श्रुत°. — [c]) T G4.5 Ms.5 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 103). Da Dn च (for तु).

103 Ks om. 103 (cf. v. l. 100). — [b]) G3 श्रुतवर्मा; M6-8 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 102). — [c]) Ko.2.4 Da1 Ds हिडंबायां. G (except G1.2) तु (for च). S भीमस्य.

104 Ks om. 104 (cf. v. l. 100). — [d]) Ds T1 G1 स्थाणुः; D4 G2.4-6 स्थाणु-.

105 Ks om. 105 (cf. v. l. 100). — [b]) G (except G1.3) समाजग्मुः.

106 Ks om. 106 (cf. v. l. 100). — [a]) B1.3.6 D2.4 येषां. D (except Da Ds) °मेयानां. — After 106[ab], D1 reads (for the first time) l. 58. 2[ab]. — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातुं. — [e]) Ds ते; G4.5 नु (for तु). — [f]) Ñ3 G1.2 °दं कृतं.

Colophon. Ś1 missing; Ks om. (cf. v. l. 100). — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B4.5 अंशावतरण; B1.6 Da Ds.4 Cd संभव. — *Adhy. name*: Ko.2.4 कृष्णद्वैपायनाद्युत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 व्यासाद्युत्पत्तिः; T G4 M व्यासोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 58; K1 [7]2; Ñ1.2 V1 63; Da1 60; Dn3 62; Ds 64; D4 61; T1 55; T2 G4.5 M 5; G1-3 7; G6 6. — *Śloka no.*: Da1 121; Dn 123. — *Aggregate śloka no.*: Dn2 2430.

58

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3) and om. in Ks (cf. v. l. 1. 57. 100); these MSS. are ignored here.

1 Ds om. जन° उ°; K1 S om. उ°. — [a]) Ñ V1 यत्र ते (Ñ3 तत्) की°; T1 ये चान्ये की°. — [c]) Ko.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि°. — [d]) Ñ3 स सर्वशः; D (except D2.5) सहस्रशः.

2 [b]) Ñ3 °ल्पा महौजसः. — [c]) K4 B4 Ds T2 G (except G1.3) तान्मे. — [d]) G1.3 सत्यमाख्या°.

3 K1 Dn1.n2 Ds S om. उवाच. — [a]) M6-8 रहस्यं. T2 G (except G1.3) यदिदं. — [b]) T1 G4.5 इति वि; T2 G1-3.6 ऋषितः (for इति नः). — 3[cd]=(var.) 1. 59. 9[ab]. — [c]) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते; M6 तत्तेहं. K Ds कीर्तयि°. — [d]) K D2.3.5 नमस्कृत्य. G3 पिनाकिनं.

5 [c]) Ko transp. ब्राह्म° and क्षत्रि°. — [d]) Ñ2 Da1 Dn D1 सुतार्थिं°; B4 पुत्रार्थिं° (m as in text). Arjp अभिचुक्रुशुः.

6 [a]) M6-8 समाजग्मुः; Cd as in text. — [b]) A few MSS. शंसित- and शंशित-; cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 13. 10, 14, 29 etc.

7 [a]) D (except D2.4.5) च (for तु). Dn D1.4 गर्भे; G1-3 पुत्रान्. — [b]) G3 क्षत्रियांस्तान्समुच्छ्रितान्.

C. 1. 2462
B. 1. 64. 7
K. 1. 65. 7

तेभ्यस्तु लेभिरे गर्भान्क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ।
कुमारांश्च कुमारीश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये ॥ ७
एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम् ।
चत्वारोऽपि तदा वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ८
अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तदा स्म भरतर्षभ ॥ ९
ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः ।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणाः ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः ॥१०

अथेमां सागरापाङ्गां गां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनकाननाम् ॥ ११
प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्तदा वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ १२
कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्ड्येषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १३
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्यायययन्प्रजाः ॥ १४
न बाल एव म्रियते तदा कश्चिन्नराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १५
एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १६

— [a]) B1.3.6 D3.4 क्षत्रिया. Ñ1 B Da2 Dn D1–4 वीर्यवत्तरान्; Ñ3 D5 G1.3.6 °सत्तमान्; G2.4.5 °संमि°. — [f]) B4.5 G6 क्षत्रियवृ°; T G4.5 क्षत्रप्रवृ°; G1–3 M3.5 क्षत्रविवृ°; M6–8 क्षत्रमवर्धत.

8 [a]) G1.3 तु (for तद्). — [b]) T2 G4.5 तपोर्थिभिः. — After 8[ab], Ko.4 ins. three lines given in App. I (No. 40). — [cd]) Ñ3 जातमृद्धेन; B D जातं वृद्धं च (D5 जातमृध्यं तु); Cd as in text. Ñ3 °वृषा युतं. Ñ1 विवर्धितश्च धर्मेण सुदिव्येन सुखान्वितः. — After 8[cd], K4 ins.:

529* क्षत्रं तदा महीपाल स्वधर्मं परिपाठनात् ।

— [e]) K1.4 Ñ2 V1 B3 D (except D2.4.5) ततो; Ñ1 T1 तथा. — [f]) T1 G3.6 ब्राह्मणैः समाः (G3 °मं); Cd (corrupt) probably as in text.

9 K2 om. 9[ab]. — [a]) S ततो (T1 M5 तदा) (for ऋतौ). B1.3.4 Da T2 नारीः; D3.4 राजन्. — [b]) T2 सकामा°; G5 M3 नाकामा°. — [c]) Ko.2.4 दारान्प्र-; K1 धारां हि (sic); Ñ3 M5 °रान्नि-; B3.4.6 D2 °रांस्तु; D5 °रान्न; T2 G1.3.6 हि दारान्; G2.5 M3 °राणि; G4 °रान्हि. T1 भूतानि धारान्ग°. — [f]) Da तदा तु; Dn D1.4 तत्तथा; T तथा स्म; G2 तदासन्; G6 सर्वाणि.

10 [a]) G1–3 transp. वर्ध° and धर्मे°. — [c]) A few MSS. °पालाः. K1 तथा प्रजा महीपालाः. — [d]) Ko.2.4 सत्यधर्मे°; G1.3 धर्मवृत्त°. — [f]) T G4.5 M शतशो नराः; G1.3.6 सुखमाप्नुयुः. G2 मुक्ताः सुखमवाप्नुयुः.

11 [a]) Ñ V1 B Da Dn D2 °रा(D2 °रो)पांगीं; D3 T G3–6 M3 °रोपांतां; G1.2 °रोपेतां. Cd mentions अपांग. — [b]) D1.4 राजेंद्र°. Ko.2.4 Ñ3 °गते°. D2 गां नरेंद्र ततोखिलां; D3 T G नरेंद्रेंद्र (D3 G1.4.5 °रेंद्राणां) धरां (D3 G1.2 °रा) किल; M नरेंद्रेंद्रशतैर्वृतां (M3.5 °तैश्चितां). ❀ Dev.: गजेंद्रगतेति जनमेजयस्य संबोधनं । ❀ — [c]) G1 °ष्टुत्तः; G3 °ष्टुन्त तत्. — [d]) Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D3) T °वनपत्तनां.

12 B5 D2 G2 (hapl.) om. 12[b]–14[a]. — [c]) Ko.2.4 Ñ2 V1 B (B5 om.) Dn D1 ततो; Da D3 त्रयो; D5 T1 G1.4–6 तथा (for तदा).

13 B5 D2 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) Ñ3 °क्रोधभवा°. — [b]) Ñ2.3 V1 B1 Da D3.4 च जनाधिपाः. — [c]) Ñ1 दंड्यान्; D5 G1.3 दंडान् (for दण्डं). D4 transp. दण्ड्ये° and धर्मे°. M6–8 °षु विधिवत्. Ñ2 V1 Dn D1 धर्मेण दंडं दंड्येषु. — [d]) K4 Ñ3 प्रयतंतोन्व(Ñ3 °नु)पा°; B4 °तो ह्य(m नु)पा°; T G1.3 प्रापर्य(T1 °तं)तोभ्य (G3 °न्व as in text)पा°; G6 दंडयंतोन्वपा°.

14 B5 D2 G2 om. 14[a] (cf. v. l. 12). — [a]) K B (B5 om.) Da1 Dn2 D5 G3 M6–8 क्षेत्रे. — [b]) K D5 G1.3 °क्षः शचीपतिः. — [c]) Ko.2.4 D5 (? Cd) साधु; Ñ2 स्वयं; D2 तदा; G2 वारि (for स्वादु). — [d]) Ko.2.4 D3–5 G1 (? Cd) वर्षेण; K1 धर्मेण; B4 वर्षासु (for ववर्ष). T1 पुनः (for प्रजाः). Ñ1 Dn D1 वर्षेणापालयत्प्रजाः. — Cd appears to have read साधु and वर्षेण, but the MS. is corrupt and the comm. unintelligible.

15 [b]) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) जनाधिप. — [a]) D2–4 °यौवनां.

16 [a]) B1.5 D5 च (for तु).

17 [b]) S (except G1–3) °था भूरि°. — [c]) Cf. 1. 2. 235[ab]. Ko.2 B1 (m as in text).3m.4–6 Da D2.3 G5

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २२
काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्यार्द्धंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१

C. 1. 2487
B. 1. 64. 38
K. 1. 65. 38

°निषदो वे°. — [d]) Ds 8 (except T1) चाधीयिरे (cf. v. l. 1. 1. 50).

18 [a]) G2.4 नैव वि°. Ñ2.3 विक्रीयते. D5 वेदं; cf. Dev. ब्रह्म वेदः। — [b]) Dn2 D2 T2 G2.4–6 च; G3 तु (for स्म). — [c]) Ko.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2.5 T1 °भ्यासे. — [d]) B °यंत्यपि; D2.4.5 °यन्पुनः.

19 [a]) B1.3.6 D2 कारयंति. — [b]) K (K3 om.) B3 D5 T1 G1 तदा (for °था). Dn2 ते वैश्याश्च. G1.3 कृता (G3 °ते) भुवि. — With 19[ad] cf. 1. 57. 11[cd]. — [c]) K1.2 °मयुजंत; B D2 G2 °मयुंजत; M3.5 °मयुज्यंत. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 युंजते धुरि नो गाश्च; Ñ3 न गा संयुंजत धुरि; Da1 corrupt; Da2 न गा वै युंजते धूरि (sic). — [d]) Ko.2.4 B5.6 G6 कृशांगां चा°; K1 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 M5 °गांश्चाप्य°; B4 कृष्णांगां चाप्य°; T2 G2.4.5 कृशांश्चाप्यनु°; G1.3 कृशांश्चैव हि जी°; M6–8 °गाश्चाप्यवाहयन्.

20 [a]) K (K3 om.) D5 G (except G5) M3.5 तदा (for °था). — [b]) M3.5 दुह्यंति; Cd as in text. — Ñ3 reads 22[b] for 20[b]. — Ko om. 20[c]–21[b].

22 [a]) Ko B4.5 T1 G1.2 स्वधर्मं°. — [b]) S सर्व-. — After 22[ab], G (except G3) ins.:

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स्म किल्बिषम् ।
बभूवुः कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वाः प्रजाः स्थिताः ।

— [d]) Ko.2.4 D5 हूसति (K2 *sup. lin.* विहते); G3 अश्यते.

23 [a]) G4–6 कालेनैव. — [b]) Da T2 पुरुषर्षभ. — [c]) K2 *sup. lin.* कालश्च; B (B5m as in text) Dn D1.2.4.5 भवंति (for फलन्ति). Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1.2.4 वृक्षाणां.

24 [b]) Ñ1 G1.2 °माने नराधिप.

25 [a]) Ñ1 V1 B1.6m D (except Da D2.5) एवं (for ततः). K4 Ñ2 T G4.5 M5.8 प्रसु°; B (except B1; B6m as in text) Da ते सु°; D2 तु सु° (for ससु°). Ñ2 V1 Da D4 काले. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) राज्ञां तु मनुजेश्वर.

26 [b]) G बहवो नि°. — [c]) Ko.2.4 D5 T2 G6 चैव; Ñ1 Dn D1.3.4 स्वर्गात्; G1–5 ते वै (for चापि).

27 [a]) Ko.2.4 °त्वमीप्संतो (K4 °ते). — [b]) Ñ3 पुनः पुनः; G (except G4.5) तपस्विनः.

28 [b]) G4.5 खरोष्ट्रे मानुषे°. — [c]) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.3 M3.5 क्रव्यात्सु चैव भू°. — [d]) Ñ2 नागे°; Ñ3 चाजे°; B1 खगे° (m as in text) (for गजे°).

29 [a]) D5 जातैश्चैव. — [b]) M5 तैर्विभो. — [c]) Ñ3 D4 G3 °शाक तदात्मानं. — [d]) K4 तदा; D5 अभि- (for इयं). Ko.2 Ñ1.3 D5 T2 G4–6 M तदा; K1 नृप; T1 तथा (for धरा).

30 [b]) Ñ1 मदबलाश्रयात्; Ñ3 B (B3 marg.) D बहु (Ñ3 B3 Da °ल)मदा° (D2 वित्तसम°; D5 दर्पसम°); S (except G1–3) मदबला°. — [d]) Ñ3 T G देव-; D3 तदा; M6–8 ततो (for तस्माद्). K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 तदा लोक

C. 1. 2488
B. 1. 64. 34
K. 1. 66. 34

ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३२
त्रासयन्तो विनिघ्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्च ते ।
विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ३३
आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३४
एवं वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियं तैर्महासुरैः ।
पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणमुपचक्रमे ॥ ३५
न हीमां पवनो राजन्न नागा न नगा महीम् ।
तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ३६
ततो मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता ।
जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ॥ ३७
सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम् ॥ ३८
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च बन्दिकर्मसु निष्ठितैः ।
वन्द्यमानं मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ३९
अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी ।
संनिधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ४०
तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंभुवः ।
पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४१
स्रष्टा हि जगतः कस्मान्न संबुध्येत भारत ।
सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् । ४२
तमुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंभुः प्रजापतिः ॥ ४३
यदर्थमसि संप्राप्ता मत्सकाशं वसुंधरे ।
तदर्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ४४
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५

इहाच्युत (Ñ1. 2 V1 B6 Dn °ताः); M3 ततो लोकादिहागताः; M5 तदा लोकमिहागताः.

32 b) K (K3 om.) Da °श्चैवाभ्यपी°; Ñ3 T2 G2. 4. 5 M3. 6. 7 °श्चैव प्रपी°. T1 M5–8 शूद्रा(M8 °द्रां)श्चापि प्रपी°; G1. 3. 6 तथा शूद्रानपी°. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) चैव सत्वानि.

33 a) T तापयंतो. Ñ V1 B D (except D5) °तोभि (B5 °ति)नि°. — b) Ñ2 V1 Da Dn D1. 3. 4 सर्वभूत°; B D2 सर्वान्भूत°. — c) Ko. 2. 4 Ñ V1 B D सर्वशो.

34 c) Ko. 2. 4 वीर्यवंतो; K1 D2 G5 M3. 7. 8 °मदान्; Cd as in text. T1 ब्रह्मवीर्यमदा मत्ता. — d) Ñ3 D2 T M बलमदे°. G1. 4. 5 °बलान्विताः.

35 a) Ko. 2. 4 D3. 5 वीर्यमदो°; T1 °बलोत्सेकैर्; G1. 3 °बलोपेतैर्; G2. 4. 5 वीर्यमदोन्मत्तैर्. — b) K1 Da भूरिपत्रैर्; Ñ V1 B5. 6 Dn D1–3 Devp भूरियत्नैर्; G1 Arjp भूरियंत्रैर्; G2 भूरिवंतैर्. ❀ Dev.: परिपत्रैर्भूरिवाहनैः । ❀ G1 °रथैः (for °सुरैः). — c) Ñ1. 3 Dn D3 मही राजन्; Ñ2 V1 B Da D1. 2. 4 G3 Nilp महाराज.

36 a) K1 न भूतां; Ñ1 V1 Dn न ह्यमी; B Da D1. 3. 4 Nilp न ह्येनां; T M5 न हि मां (M5 तां) (for न हीमां). K4 D5 पन्नगो (D5 °गा) रा°; Ñ1. 2 V1 Dn D1. 3. 4 भूतसत्वौघाः; B Da भूतसत्वौघ (Da1 °घैः); T पालने रा°; G सवना (G3. 6 °नां) रा°. — b) M3 *inf. lin.* गजा (for नगा). Ñ1. 2 V1 B D (except D2. 5) पन्नगाः सनगां (B1. 3. 5 D3 °गा) म°; T G3 नानारूपधरां म°; G1. 2. 4. 5 नानारूपान् (G1. 4 °पा) महीं तदा; G6 नानाकाननगां म°.

37 b) Ñ3 भारतो भय°. — d) G1. 6 सर्वलोक°.

38 a) B6 D2 समावृतं; D5 आसं°; G6 समायु°; Cd as in text. — c) G1. 3 देवमासीनं.

39 b) B3 ब्रह्मकर्मसु; Dn दे(Dn2 दै)व°. — cd) T1 °नं मुदा सर्वैर्ववंद्येते महाबलाः.

40 b) B4. 5 S शरणैषिणी. — c) K (K3 om.) D5 समक्षं लो°.

41 a) M6–8 °स्तस्याः. Ñ3 तस्याः प्रसादार्थं तदा; B5 तत्प्रभावात्म°; G2. 4. 5 तत्प्रसादादते तस्याः; G6 तत्प्रयाणात्पुरा तस्याः; Cd (entire pāda!) as in text. — d) K4 G2. 6 °मेष्ठिना.

42 b) K1 B1. 4 D2. 4 स (for सं-). — c) Ñ3 G6 सर्वेषां (for लोकानां). Ñ2 V1 B D (except D5) ससुरासुरलो°. — d) Ko. 2. 4 G अज्ञे(G6 मानु)षाणां; Ñ1. 2 विशे°.

43 a) T महीपाल; G3 महाभाग; G6 °तेजा. — b) Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) प्रभुः; Cd as in text.

44 Before 44, Ñ2 B (except B1) D (except D2. 5) ins. ब्रह्मोवाच. — a) K2 Dn °मभिसं°; T M6–8 °मिह सं°. — After 44, T2 G (except G3) ins.:

531* उत्तिष्ठ गच्छ वसुधे स्वस्थानमिति सागमत् ।

45 Before 45, Ñ2 Dn2 ins. वैशं° उ°.

46 c) M3 अस्यां भूमौ. — d) B1 (m as in text). 3. 6

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ४७
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवाससितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १

आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च । C. 1. 2511 B. 1. 65. 3 K. 1. 66. 8

Da Ds. 4 T G Cd ति(Da1 G1 नि)रोधा°; Arjp as in text (? "*apapāṭha*"). Ñ1 °येदमब्र°; Ñ3 °येति सर्वशः.

47 D2 om. 47^{abcd}. — ^{a}) T2 तदैव; G1. 3 तथेति. — ^{bc}) M6-8 °प्सरसो (for °प्सरसां), and देवान् (for सर्वान्). — ^{d}) K1 Dn3 D1 अब्रवीत्; Dn1. n2 Ds. 4 अर्थवत्; G3 उत्तरं (for उत्तमम्). — Before 47^{ef}, K4 Ñ2. 3 V1 B (B5 marg.) Da2 D1. 2. 4 ins. ब्रह्मोवाच. — ^{e}) Ko. 4 Ñ V1 B D स्वैः स्वैरंशैः प्र°. — ^{f}) V1 यथावन्मा°. Ñ1. 2 V1 B D (except D5) च (for इति).

48 Before 48, B3 D4 (both marg.) ins. वैशं° उ°. — Ko om. from जगृहु° up to °र्गन्तुं (49^{b}).

49 For Ko cf. v. l. 48. G3 om. 49. — ^{a}) K2. 4 ब्रह्मणा सार्धं; S (G3 om.) सर्वशो(G2. 4. 5 °तो)ऽंशैः (for सर्वशोंऽशैः स्वैर्). — ^{b}) Ko. 2. 4 सर्वे देवगणाः प्रभुं (Ko om. सर्वे).

50 ^{a}) G4 शंखचक्र°. — ^{b}) Ñ3 °वासामित°; B (except B6) Dn D3 °वासाः शिति°. — ^{d}) Dn1. n3 Nilp पृथुवक्षांचि°. — After 50, N (except Ñ3 B4 D2; Ś1 missing; K3 om.; V1 om. line 1) ins.:

532* प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।

[(L. 1) K (K3 om.) Ñ1. 2 B1. 5 D5 पद्मनाभो महा°. — (L. 2) K1 B1 °दैवतयूथपः.]

— After 50, G3 ins. 533* (cf. v. l. 51).

51 G3 om. 51. — ^{a}) Ñ2 V1 B1 m. 3. 5. 6 D2 साधना°; D1 दोषहीनाय; Cd as in text. (दोषहानये is Dev.'s explanation of शोधनाय.) — D2 (hapl.) om. from 51^{b} up to l. 59. 1^{a}. — ^{b}) K (K3 om.) D5 उवाच मधुसूदनं. — ^{c}) Ko. 2 भूमो ह्यव°. Ñ1. 2 B D (except D5; D2 om.) T2 °तरेत्येवं. — G3 (om. 51) ins. after 50; G6, after 51:

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरिः ।

Colophon. Ś1 missing; K3 D2 om. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko. 2. 4 Ñ V1 B Da Dn D1. 4. 5 Cd अंशावत(Cd °ता)रण; T1 संभव; M6-8 अंशावतार. — *Adhy. name:* Ko. 2. 4 ब्रह्मणो वाक्यं; M3 अंशावतारारंभः; M6-8 ब्रह्मावसुंधरासमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 73; Ñ1. 2 V1 64; Da1 61; Dn3 63; D3 65; D4 62; T1 56; T2 G4. 5 M 6; G1-3 8; G6 7. — *Śloka no.:* Da1 Dn 54.

59

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K3 om. 1. D2 om. वैशं° उ° and 1^{ab}. K1 D5 S om. उवाच. — ^{d}) K1 अंशशः; Ñ1 V1 °शांशैः; Da1 °शेन; D5 °शांशः; T1 G1. 3. 5 भागतः; T2 G2. 4. 6 M भागशः.

2 G3 om. 2^{ab}. — After 2^{ab}, T2 reads (for the

C. 1. 251\
B. 1. 65. 3\
K. 1. 66. 3

अवतेरुः क्रमेणेमां महीं स्वर्गादिवौकसः ॥ ३
ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।
जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४
दानवान्राक्षसांश्चैव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५
दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६

जनमेजय उवाच ।

देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्ध्यसि ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ११
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
क्रोधा प्राधा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥ १२
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ।
एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ १३
अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः ।

---

first time) 5^{ab}. — ^{c}) Ko-2.4 D5 ततः; K3 M7.8 पुरः (for पुनः). M5 तस्य (for तस्मात्). — ^{d}) K4 B1.5 Da G2.4 M6-8 च; T2 G6 हि.

3 ^{a}) K1.4 D5 G6 ते सुरारिं°. — ^{c}) K2 Ñ V1 B D (except D5) क्रमेणैव.

4 K1 (hapl.) om. 4. — ^{a}) K3 Da महर्षिं°. — ^{b}) G6 राजर्षीणां कुं°. — ^{d}) T यथाकालं.

5 For T2 cf. v. l. 2. — ^{a}) B5 ब्राह्मणां° (for राक्षसां°). — D3 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K4 सत्त्वानि; G अनेकानि (for चान्या°). — ^{d}) D5 °ह्नुः सर्वाणि. K1 °न्यशेषतः.

6 K1 om. 6. K Da1 D2.3 G3 om. 6^{ab}. — ^{ab}) G1.2.6 दानवानां च ये मुख्यास्तथा भुजगरक्षसां. — ^{c}) T G2.4.5 ते; G6 ये (for न). Da वय° (Da2 बन°) (for बल°). D2 m बलिनः (for बाल्येऽपि). Ko.2.4 बालानपि बलस्थांस्तान्; V1 जातान्पुनस्तान्बा°; D5 ततोन्ववस्था°. — ^{d}) K4 V1 न जघ्नुर्भरतर्षभ. — After 6, G3 reads 9.

7 K1 Dn1 D3 S om. उवाच. — After जन°, G3 ins.:

534* दानवानां च ये मुख्याः तथा भुजगरक्षसाम् ।

— ^{a}) D2 °दैत्यानां. K Ñ3 देवानां दानवानां च; D5 दानवानां च देवानां. — ^{b}) K2 अपि (for तथा). — ^{c}) T2 G2.4.5 मानुषेष्विह सं°. — ^{d}) K3.4 S (except M3) तथाहं; Ñ3 तथेदं.

8 G1 repeats 8^{ab} after 9. — ^{b}) G4.5 सांप्रतं कृं°. Ñ1 °वं सर्वम्. — G2.3 om. 8^{cd}. — ^{c}) G4.5 मानवानां च सं°. — ^{d}) T सर्वतः. K3.4 Ñ2 V1 B D (D5 corrupt) संभवं (K4 सर्वशो) वक्तुमर्हसि.

9 K1 D3 S om. उवाच. G3 reads 9 after 6. — 9^{ab} = (var.) 1. 58. 3^{cd}. — ^{a}) T1 तेषां ते; G1.2 अहं ते. — ^{b}) K B1.4m.5 D (except Da D3) °स्कृत्य. — ^{c}) D2 सर्वं (for सम्यग्). — ^{d}) D5 G4 (*inf. lin.*) °प्ययौ. T G (except G4.5) संभवं कृत्स्नमादितः. — After 9, G1 repeats 8^{ab}; while G3 ins.:

535* प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः प्रभवाप्ययम् ।

10 ^{ab}) = 1. 60. 1^{ab}.

11 ^{ab}) S (except T1) काश्यपः and °श्यपात्. K1-3 S (except G1.3) प्रजा इमाः; K4 सुरासुराः. — ^{c}) A few MSS. °भाग.

12 ^{a}) B1m काष्ठा (for काला). — ^{b}) N (except K2.4 B5; Ś1 missing) दनायुः (cf. v. l. 32 below and 1. 61. 39). K1 Ñ1 मता; Ñ2 Da1 Dn D1.5 (m as in text) तथा; Ñ3 V1 मुना; B5 Da2 स्वसा; D3 ध्रुवं; D4 इला (for मुनिः); see below. — ^{c}) K2 क्रूरा (for क्रोधा); cf. 31 and v. l. K1 T1 प्रदा; K2 प्रवा; K4 Ñ2 V1 B1.3.4 Da2 Dn2.n3 D1.2.5 प्राधा; Ñ1 प्रथा; Ñ3 B6 Dn1 D4 G3 प्रधा; Da1 प्राची; T2 G2.4–6 M ध्रुवा; G1 प्रभा; G3प्रलेया: Ko.3 as in text (cf. v. l. 47). K Ñ1.3 V1 B3–6 D2.3 T2 G2.4 M वरिष्टा; Ñ2 Da Dn D1.4 च विश्वा; B1 T1 त्वरिष्टा; G1 ह्यरिष्टा; G6 -प्यरिष्टाः D5 G3.5 as in text. — ^{d}) Ñ2 D (except D2.5) मुनिः (for तथा); see above.

13 ^{a}) S पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) Ko.2.4 °कन्या हि; K3 D3.5 T G2–6 °कन्याश्च. B3 G1 M6–8 दक्षकन्यास्त्रयोदश. — ^{d}) V1 T1 G3–5 °मनंतरं (G5 *inf. lin.* as in text).

14 ^{a}) K1 T अदितेर्. — ^{c}) K1.4 D5 ये जाता; K2

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः॥१७
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ २०

चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ C. 1. 2535 B. 1. 65. 27 K. 1. 66. 27

---

corrupt. M6–8 नामभिस्तांस्तु.

15 a) V1 त्वष्टा (cf. v. l. 16); B4.5 (m as in text) दित्यो; G2 शर्वो (for शक्रो). D2 मित्रोर्यमा च शक्रोथ. G transp. मित्रो and शक्रो. — b) K1.3.4 Ñ3 वरुणश्चांशुर्; B4 शक्रो वरुण. Ñ1.2 V1 D (except D2.5) तु (for the first च).

16 a) V1 शक्रो (for त्वष्टा); cf. v. l. 15. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. विष्णुर् and द्वादशः. — c) K1 च; Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु (for स). D2 जघन्यो यस्तु सः; D3 °जस्ततस्तेषां.

17 c) Da पंचेमे; D3 G (except G5) M3 तस्यैते. — d) Ñ1.2 V1 B D transp. पुत्राः and पञ्च. D3 महाबलाः.

18 Here and in the foll. st. S (mostly) प्रह्लाद-, संह्लाद- and अनुह्लाद- (with ल for र).

19 cd) K D5 °नश्च जंभश्च कुजंभश्चेति वि°. Ñ2 B D भारत (D3 नामतः; D5 विश्रु° as in text).

20 e) Da transp. प्रथि° and पुत्रः. — After 20, Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

536* रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः ।

21 a) M3 चतुस्त्रिंश°. — b) D3 दैत्याः; G4.5 द्वौ च (for ख्याताः). — c) K (except K4) D3 प्रथमतो; V1 च बलवान्. Ko.2.4m D5 G (except G4.5) M6–8 राजन्. — d) Ñ2 महासुरः.

22 b) G4.5 चैव (for चेति). K1 B4–6 Da D2.5 G6 M3.5 विश्रुताः. — d) D1 नामतः; G6 विश्रुतः (for दा°).

23 a) G2 अश्वधरो. — b) K3 शंकुकर्णश्च; Dn1.n2 अश्व°. — d) B5 transp. वेग° and केतु°. Ko–2 Ñ1.2 V1 Dn D3.4 च सः; D5 M6–8 तथा.

24 G5 om. 24–50. — b) Ñ3 D3 °र्वाजगस्तथा; V1 D5 °र्वार्यकस्तथा; S (G5 om.) °र्वा (G6 °र्वा-) गजस्तथा. — d) Ko.3.4 तुहुंडश्च; K2 तुदं°; D2 भुसुं°; G1.2 तुहंडु°; G3 राहुदंडो. B6 Dn महाबलः.

25 G5 om. 25. — a) Cf. 1. 61. 21a and v. l. Ko इसृपादेकवक्त्रश्च; K1 इसृपा चैकव्यक्षश्च; K2 B6 Da इषु(K2 °सृ)पादेक°; K3 इष्टपानक°; K4 Dn D1.3.4 एकपादेक°; Ñ1 इषुपाच्चैव वज्रश्च; Ñ2 B4.5 इषुवाक्चैक(B5 °च)च°; Ñ3 V1 B1 इषुपाच्चैक(V1 °च)च°; B3.4m इषुवाङ्नैक°; D2 इषुवर्धिक°; D5 असृक्पादेक°; T1 G1 स्वसृपा(T1 °प)श्चैव चित्तिश्च; T2 G2.4.6 खसृपश्चैक(T2 °च)वित्तश्च; G3 ब्य(*inf. lin.* च)स्तवश्चैव चित्तिश्च; M खसृमश्चैक° (M5 असृपश्चैक-चित्तश्च). — b) B3.4 विरूपाक्ष-. D5 हलाहलौ; G1.2 गरागरौ; G6 महासुरः. Ñ3 विरूपाक्षहरावुभौ; Dn D1.3.4 °पाक्षमहोदरौ; T1 °पाक्षा हवी हणिः (sic); T2 G4 M3 °पाक्ष (M3 °क्षो)महाहरौ; G3 °पाक्षहरिः हरिः. — c) K2.4 B5.6 Da T निश्चंद्र°; M3.5 सुचंद्र°. — d) Ñ2 कुपटः पटकस्तथा; Ñ3 कपटा कपदा°; S (G5 om.) कुपथः का(G4 कौ)पथ° (G6 कुपशः कोपद°).

26 G5 om. 26. — a) Ñ1 G1.4 M शरदः; T G2.3.6 शारदः. Ñ1 T G (G5 om.) M3.5 शरभ°. — b) K2 °सौ स्मृतौ. K1.2 D2 om. 26cd2e/. — e) D (except D2.5) एते ख्या°; T1 G2.4.6 M इत्याख्या°. — M3.5 om. 26e/. — f) Da S (G5 M3.5 om.) °सौ तथा. — After 26, Ko.2.4 Ñ3 B Da Dn2.n3 D3–5 M3.5 ins.:

537* अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

C. 1. 2536
B. 1. 65. 28
K. 1. 66. 28

इमे च वंशे प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
दनुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ २७
एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः ॥ २८
गविष्ठश्च दनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ।
असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥२९
सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ३०
क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।
गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्मारिमर्दनः ॥ ३१
अनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥ ३२
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
भुवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ३३
विनाशनश्च क्रोधश्च हन्ता क्रोधस्य चापरः ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः ॥ ३४
असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ।
ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ३५
त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ ।
तेजसा सूर्यसंकाशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ३६

---

27 G5 om. 27. — a) Ñ1.2 B Da2 Dn D1–5 G2 वंशाः. K3 Da1 इमे (K3 इति) ख्याता दनोर्वंशे; Ñ3 इमे च प्रथिता वंशाः. — b) G3 महासुराः. — After 27ab, T G4 M read 30–31. — c) Ñ1.3 V1 B (except B1) Da °पुत्रान्वया (Ñ3 °स्तदा) राजन्; D5 दनोः पुत्रा परे राजन्; T1 G3.6 M दनु(G3.6 °नोः)पुत्रान्वये जाता; T2 G1.2 दनोस्तु पुत्रा ये जाता; G4 °पुत्राख्यो जाता. — d) Ñ2 B D °वंशजाः.

28 G5 om. 28. — a) Ñ1 मृतहा; V1 मृगपा; D (except D2) T2 G1.3.4.6 M °पो. — c) K2.4 B Da1 D1.5 G2 वातापि-; K3 Ñ1.2 V1 Da2 Dn1.n2 D2–4 G3 °पी. Ko.3.4 Ñ1 D5 शत्रु(Ñ1 °क)दमनः; K2 °मदनः; V1 शक्रतनयः; G6 °सहनः. — d) K (except K4) M3.5 सहश्चैव; Ñ2 V1 पटं°; Dn3 शकटश्च; D2 सवं°; T1 G4.6 सदं°; T2 G1 इल्वलश्च; G2 तपं°; G3 शमं°; M6–8 सदश्वश्च. Ko.3 महाबलः.

29 G5 om. 29. — a) K1 इतिपुश्च; Ñ3 गवेष्ठं°; V1 B5.6 गरिष्ठं°; D2 यविं°; T2 M3 दविं°; G1 हसिषुं°; G2 गविभिं°; G4 गभिष्ठं°. K4 खनां°; Dn D1.4 वनां°; T1 धनां°. G3 हविश्शिष्मवनां°; M6–8 °ष्ठश्चाप्यनां°. — b) G दीर्घजंघश्च. K D5 वीर्यवान्. M (except M5) दीर्घजिह्वा च दानवी. — c) D5 सुतास्तेषां; G2.4 ततस्तें°. — d) B4 T G1.3.6 M6–8 पुत्रपौ°.

30 G5 om. 30. T G4 M read 30–31 after 27ab. — a) Ñ3 सिंही तु. — K1.3.4 B3 D2 om. (hapl.) 30cd. — c) Ñ1 B4 (m as in text) अचंद्रं; B6 खं°. G1.6 M3.5 °भर्तारं; G3.4 °हर्तारं. — d) Ñ2 Dn D1.3.4 °प्रमर्दनं; V1 °प्रकाशनं.

31 G2 (hapl.).5 om. 31. For T G4 M cf. v. l. 30. — a) G4 °स्वभावाः. K4 D5 T1 G1.3 क्रोधायाः. — b) Ñ3 °पौत्राद्यनंत°. — d) K D5 रौद्रकर्मा°; Ñ3 Da °र्मा विम°; G4 °र्माप्यरिंदमः.

32 G5 om. 32. — a) N (except K2 B5) दना° (cf. v. l. 12 above and 1. 61. 39). Ko तथा; G1 तु वै; G3 तु ये (for पुनः). T G2.4 M अनायुषायाः (T1 °युः) पुत्रास्तु (M6–8 °श्च). — b) G1.3 M3.5 °सत्तमाः; G6 °संमताः. — c) Ko.2 विष्क°; K1 °क°; K4 °ष्ट°; Ñ2 °ह्वलो; B4 °ध्रनो (m °स्करो); G3 वीक्षदो. G3 °वीरश्च. G6 विक्षरश्च प्रवीरश्च.

33 G5 om. 33. — b) D3 कालकेयाः. — c) Ñ3 D3 सुविं°; B3 Dn D5 प्रविं°. T G4 महातेजा.

34 K2 om. 34ab; G5 om. 34. — b) Ñ1.2 V1 B D क्रोधहंता तथैव च (D5 हंता क्रोधस्तथापरः); S (T1 both times) क्रोधहंता च (G1.2 -ति) वीर्यवान्. — After 34ab, T1 ins. a line (विवर्धनिश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता च वीर्यवान्।) consisting of the S readings of 34c and 34b. — cd) Ñ V1 B4 Dn D4.5 °वान्ये. B5m.6 Dn D1.2.4 कालकेया इति श्रुताः. S विवर्धन(T1 both times °नि)श्च क्रोधश्च (M3 कालश्च; M5 क्रोधस्य; M6–8 क्रोधात्मा) कालकेया (G3 °यो) महासुराः (G3 °रः).

35 G5 om. 35. — b) D2 T2 शुक्रः कविसुतो°; D3 G4 °क्रो भृगुसुतो°; T1 M6–8 °क्रः पुत्रः कवेर्ऋषिः; G1.2 °क्रः पुत्रो भृगोः कवेः (G2 °विः); G3 °क्रो पुत्र कवी ऋषिः; G6 °क्रः पुत्रैः स्वकै ऋषिः; M3.5 °क्रः (M5 °क्र-) पुत्रः कवेरिति. — K1 om. 35a–37a. For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42.

36 K1 G5 om. 36 (cf. v. l. 35). For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42. — a) B1m.3m.4 (m as in text) Dn D1–4 त्वष्टाधर°; S (except G2.4; G5 om.) त्वष्टापर°. D5 त्वष्टा वरुत्री च तथा (sic). — b) Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 रौद्रकर्मिं°; D3 S (G5 om.) भद्र°; D5 सत्र°. Ñ1 त्वन्योन्यौ रौद्रक°. ❀Arj. (in Da1 only): त्वष्टा धन्वस्तथात्रिश्च

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव कादृवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१
पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्राचा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५

C. 1. 2555
B. 1. 65. 47
K. 1. 66. 47

रेणुरर्कश्च तावुभौ पाठः ।❀ — c) B4.5 G3 °काशौ; T1 °काश-. — a) V1 ब्रह्मकल्पौ प्रभावनः; B4 (m as in text).5 °परायणौ; D (except D5) °परायणाः; Cd as in text.

37 G5 om. 37; K1 om. 37a (cf. v. l. 35). — a) G2 M8 वंशः कथितः. — b) K1.3 D5 कीर्तितस्ते; G2 M8 प्रभवस्ते. Ñ3 कल्पितस्ते तपस्विने. — c) K Ñ3 D5 G6 transp. असु° and सुरा°. G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च). — d) B4 (m as in text) °णेषु श्रु°.

38 G5 om. 38. — a) V1 तेषां च (for एते°). K D5 च (for तु). — b) Ñ1.2 V1 B (except B1) D2 G1 तद्विशेष°. — c) G1-3 प्रवक्तुं तन् (G3 ते). — d) Ñ3 गुणाद्भुतम्; D3 T G (G5 om.) गणभू°. D5 अनुत्तमं.

39 G5 om. 39. — c) D3 T G1-3.6 अरु°. — K1 (hapl.) om. 39d–40c. — d) K4 °तेय इति श्रुतः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °तेयाः प्रकीर्तिताः.

40 K1 om. 40abc (cf. v. l. 39); Da1 (hapl.) G5 om. 40; D1 om. 40a–41b. — a) T G1-3 अनंतो वासुकिश्चैव. — b) Some MSS. °गमाः. — c) T G3.4.6 M8 कुलल°; G1.2 कुलक°; M5 कुवल°; M6-8 ककल°. — d) Ñ1.2 B D (except D5; Da1 D1 om.) °याः प्रकीर्तिताः; G1.3 °या इति स्मृताः.

41 D1 om. 41ab (cf. v. l. 40); G5 om. 41. — a) D2 T1 G2.3 M7 °सेनश्च. — b) M3.5 सुपर्वा. Ñ3 गरुडस्तथा. — After 41, K4 Ñ2 V1 ins.:

538* अनेत्रो वर्हपर्णश्च तथा काशीपतिश्च सः ।
[K4 सुपर्णो बहुनेत्रश्च (for first half), and ह (for सः).]

42 G5 om. 42. — a) Ñ1 G6 M3.5 पुत्र°; Ñ2 यंत्र°; Dn D1.4 सत्यवाक्; T2 G2.4 पक्ष° (for पत्रवान्). K (except K3) Ñ3 D5 अर्कपत्र(Ñ3 °त्रा)श्च; G2.4.6 M अर्कव°. Da D3 सुनेत्रो ह्यर्क°; G1.3 अपामान(G3 °मा अ)र्कपुत्रश्च. — b) Ñ1 प्रद्युम्नश्चेति; B3 प्रसुप्त(m प्रघात)श्चेति; B4 प्रसूत(m पंडित)श्चेति; T G1-4 M3.6-8 प्रयुग(G2 °क)-श्चैव; G6 पृथुगश्चै°; M5 प्रयत्तश्चै°. Ñ2 V1 Dn D1.4 चापि; B1.5.6 Da D2.3 चेति (for चैव). — c) G2 चित्रवरं चैव; M6-8 °तरश्चैव. — d) M5 सर्वधर्मवित्.

43 G5 om. 43. — a) T G1.2.6 गाधिशिरा; G3 गोध°. — b) Ñ2 V1 B D पर्जन्य(D5 प्रधाश्च)श्च; T G (G5 om.) M6-8 धृष्टद्युम्नः; M3.5 धृष्टश्चैव. Some MSS. °र्दश. — c) G3 शतं पंच°. Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तेषां (for चैव). — d) M6-8 किन्तुनारश्च षो°. Some MSS. षोडश.

44 G5 om. 44. — a) Ñ1.2 V1 B1m Da Dn D1.3.4 अथ प्रभू°; Ñ3 B D2 अतः प्रसू° (Ñ3 B1 प्रभू°). — c) K0.2 G1 अनु°. Ñ V1 Dn M3 °द्यां मनुं वंशां; B (except B3) Da2 D1.2.4 °द्यामनुवंशां; D3 °मनुविशां; T1 °ममदितां; T2 °मनपगां; G3 °मनवशां; G4 °मनुप्रागां; G6 °नुपगमां; M5 °मनुवंशां. — d) K1 अनूनां वरुणां प्रि°; Ñ V1 B1.3.6 D (except D4.5) T G4 M असुरां (M5 अनूनां) मार्गण(B1 Da °णां)प्रि°; B4 °मरुणप्रि°; B5 अनुनामारुणप्रि°; G1-3.6 M8 (*inf. lin.*) मदि(G3 °न्दि)रां मार्गणप्रि°. — e) Ñ1 V1 Dn D5 अरूपां; Ñ2 सुरू°; T G3.4.6 °नलां; G1 °नीलां; G2 °निलां; M3.5 अन°; M6 °रवां; M7 °नवां. D5 तस्याः; T2 G3.4.6 M भासां. Ñ3 अन्नघा सुभगा चार्षी(!). — f) G3 पुत्रीं (for इति). K2 D5 प्राच्यां; K4 प्राज्यां; Ñ V1 B Da Dn D1-4 प्राधा (Ñ3 Da1 °ची); G1-3 भासीं; G4 क्रोधा; M6-8 प्रापा. K1 इति वाप्यजायत (sic); T2 °ति प्रावाप्य भारत.

45 G5 om. 45. — a) K2.4 T G1.2.4.6 M8 सिद्धिः. G1 पूर्णिश्च; M8 पूष्णो°; M5 पूर्णा च. K3 वही च; Ñ1.2 V1

C. 1. 2555
B. 1. 65. 47
K. 1. 66. 47

विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४६
इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावासृत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ४७
अलंबुसा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तुलानघा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ ४८
असिता च सुबाहुश्च सुव्रता सुभुजा तथा ।
सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हहाहूहू ।
तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ४९

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया ।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५१
भुजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा ।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥५२
आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः ।
श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५३
इमं तु वंशं नियमेन यः पठे-

T2 वर्हिश्च; Ñ8 D2 बर्हा च; D5 वार्धी च; M3.5 वाही च. M3-8 सिद्धिः पूर्णाश्चबाही च. — b) K1 Ñ2 V1 B4.6 Dn D1.4 पूर्णायुश्च; Ñ1 °र्णेश°; Ñ3 °र्णांशस्य; B1.5 Da T M3 °र्णांश°; D2.5 °र्णश°; G1.4 °र्णा(G4 °र्णः) पंच; G2 °र्णाश्चश्च; G3 °र्णश्मश्रू. K1 तथावशः (for महायशाः). M6-8 पूर्णायुरनघस्तथा. — c) Ko.2.4 D5 त्रिगुणवान्; B4.5 च त्रिगुणः. — d) Ko.2.4 T G1.2 सत्तमः (K2 G1.2 °म).

46 G5 om. 46. — b) S (except M3.5; G5 om.) सुभद्रो. — d) K2 शिष्टायाः; Ñ1.2 B1.3.4 Dn D4 प्राधा°; Ñ2 G1 प्राचे°; V1 B4m.5.6 Da2 D1.2 प्राधे°; Da1 वरिष्टाः; D3 G2.4 प्रौवे°; T1 G3 प्राले°; M5-8 प्रापे°: T2 G6 M3 as in text (cf. v. l. 12). Ko.1.3.4 वरिष्टायाः प्रकी°; D5 अरिष्टेयाः प्रकी°.

47 G5 om. 47. — a) T2 G3.4.6 इदं. G1.2 च (for तु). — b) T G4 M (except M3) प्रथितं. G3 सप्रमाणोपलक्षणं. — c) K1 प्राच्यसूत; K2.4 Ñ2 B D प्राधा(Da1 प्राचा; D3 रिष्ट्वा)सूं; Ñ1 प्रासूयत; Ñ3 प्रसूता हि; V1 असूयत; T2 अष्टावेव; G4 वरिष्टा तु; G6 अरिष्टा सु; M प्रापासूं. T1 G1-3 अरि(T1 आदि)ष्टासूत सुभगा. — d) T2 दिवि देव°. V1 वरिष्टा देवपूजिता; G3 देव देवऋषीत्पुं. — After 47, D5 ins.:

539* मेनका सहजन्या च पार्ष्णिना पुञ्जकस्तथा ।
घृतस्थला घृताची च विश्वासी चोर्वशी तथा ।

and after it repeats 47cd (with slight variation), the usual indication of interpolation.

48 G5 om. 48. — a) Ñ V1 B D (except D3) °बुषा. G3 अश्रुभुस्सा बभ्रुकेशी. — b) Ñ3 विद्युत्कर्णा; S (except T2; G5 om.) °बुद्बु(G1 °च)र्णा. Ñ2.3 V1 B4 (m as in text).5.6m D (except D2.5) G1.2 M तिलोत्तमा; G4 *sup. lin.* °नखा. — After 48ab, D3 reads 50.

49 G5 om. 49. — a) Ñ2 Da Dn D1.3.4 केशिनी; B1.4 शासिनी; B3.5 शालिनी; B6 शाशिनी; D2 सासिनी. Ñ3 M5 सुबाहू च. — K2 (hapl.) om. 49bc. — b) G1.2 सुप्रीता. K1 सुव्रजा; G3 सुप्रजा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 M3 सुरता सुरजा तथा; D5 सुप्रभा सुभजा तं°. — c) Ko.1.3 V1 D5 °था च सुबाहु(V1 °बंधु)श्च; K4 लघुप्रिया चातिबाहु; T G2.4.6 हूं(T2 अं)सो ज्येष्ठस्त्व(T2 °स्तु)रिष्टायाः; G1.3 हा (G3 हूं)सो ज्येष्ठस्त्वरिष्टश्च; M3.5 सुप्रियो ज्ञातिबाहुश्च. — d) Ko.2.3 विश्रुतौ. K2.4 हहाहुहुं; K3 Ñ1 V1 D5 G1.3 M3.5 °हुहूः; Ñ2 B3-5 Dn2 हाहाहूहूः; B1m.6 Dn1 D1.3.4 हाहाहूहू; Da1 Dn3 °हुहुः; D2 T2 M6.7 °हूहू; T1 हुहाबहु; G6 महाहनुः. G2 °तौ हुतभुक् प्रिया; G4 °तौ भारभूप्रिया. — After 49d, G2.4 ins.:

540* जानीबाहुश्च विख्याता हाहाहूहूः पुनस्तथा ।

— ef) MSS. indiscriminately तुंबुरुं, तुंबरं, and तुंबरुं. K2.4 T G1-4 M °श्चैव. Ñ2 विख्याताः; G1 गानश्च; G2.3 नागा(G3 °ग)श्च (for चत्वारः). G6 हाहाहूहू तुंबुरुश्च चत्वारो गर्वसत्तमाः(!).

50 G5 om. 50. D3 reads 50 after 48ab.

51 G5 resumes (cf. v. l. 24). — a) G1.2.6 सर्वं देवानां. G3 एतेषामेव भूं. — After 51ab, G3 reads (for the first time) 53cd according to the S version of the line (with चैतन्नसूयया for चैवा°). — e) K1 B1.6 D (except D2) संपरिख्यातो.

52 a) MSS. indiscriminately भुजंगा° and भुजगा°. — b) G4.5 सुराणां मं°. T G1-3.6 असुराणां तथैव च. — c) G4.5 भवं च ब्रा°.

53 abc) S आयुष्यं चैव °ष्यं च °न्यं °वहं। श्रोतव्यं चैव etc. — d) Cf. 1. 61. 101d. K Ñ3 D5 ग्राह्यश्चैव; B6 श्रव्यश्चै°; S श्राव्यं (G1.3 ग्राह्यं) चै°. K1 D1 T G M3 (*inf. lin.* as in text) °सूयया. For G3 cf. also v. l. 51.

54 b) K1 Ñ2.3 V1 G4.5 ब्राह्मणवैश्यसंनिधौ; K4 °णसंनिधौ शुचिः; B M3.5 N1lp °णवैश्यसं°; D5 °णवंशसं°;

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं
श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥१
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।

C. 1. 2573
B. 1. 66. 9
K. 1. 67. 9

G6 °णवर्यसं°; M6-8 द्विजजनमुख्यसंसदि. — c) K0-2.4 N3 D5 °भं स लभेत. K3 तु; Da1 G1.3.6 च (for स). D2.3 T1 G पुष्कलां. — a) G5.6 प्रियं. K Ñ1.3 D5 मतिं; G1.3 नरः (for यशः). G1.3 च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Ś1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0. 2-4 Ñ3 V1 B Da Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 T2 G2. 4 M6-8 Cd अंशावतरण; Ñ1 वंशावतरण; Ñ2 D3 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिः; Ñ1. 2 V1 आदित्यादिवंशकथनं; T2 G4 सुरसंभवः; G1 देवादिसंभवः; M6-8 असुरसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 60; K1 74; K3 *sup. lin. sec. m.* 54; Ñ1. 2 V1 65; Da1 62; Dn3 64; D3 66; D4 63; T1 57; T2 G4. 5 M 7; G1-3 9; G6 8. — *S'loka no.:* Ñ3 60; Da1 Dn 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2540.

60

☞ In Ś1, st. 1–61^{b} are missing (cf. v. l. 1. 55. 3).

1 K1 D2. 5 S om. उवाच. — ^{ab}) = 1. 59. 10^{ab}. — ^{cd}) Da स्मृताः (for सुताः). K0. 3 Ñ2 V1 B D परमतेजसः. S एकादश तथा रुद्राः स्थाणोश्चैवेति (G2. 4. 5 °श्चैव तु) मानसाः.

2 ^{a}) K1. 3 B D M5 सर्प(D5 °र्व)श्च; M6-8 गर्वश्च. — ^{b}) K1 निर्ऋतिश्च; K4 निर्कृ°; T2 निर्वृ°; G1 निर्वृत्ति°; G2. 4-6 निर्वृ°; G3 शंभुश्चैव. — ^{c}) K0. 2. 3 B3 Dn1 °र्बुध्नः; B1 (m as in text). 3-5 D5 °ब्रैं(B3. 5 D5 °ब्र)ध्नः; M (except M3) °र्बुध्निः. — ^{d}) G1. 3 च महायशाः.

3 K1 वहनोर्थे°; Ñ3 वहनो पुष्कलश्चैव; D5 मदनोर्थे°; T G1 M3 भवनोर्थे° (T1 °धी°); G2-5 गण(G3 भव)नार्थे°; G6 भवनश्चे°; M5 हवनोर्थे°. — ^{b}) M5 महायशाः. — ^{c}) Ñ1. 2 V1 B1 (m as in text). 3. 4. 6 D (except Da D3) T1 G1 °र्भगश्च. — ^{d}) G1. 4. 5 M3 रुद्रास्त्वेका°.

4 K1 (? hapl.) om. 4–5^{ab}. — ^{a}) K0. 2. 4 D5 G1. 2. 6 °राश्चात्रिः; K3 °रा ह्यत्रिः; Ñ3 M °राथात्रिः; G4. 5 °रा धात्री.

5 ^{ab}) K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). Ñ1. 3 G3 तत्र पुत्राः; G1 पुत्रास्तत्र (for पुत्रा लोके). K (K1 om.) ख्याताः (for लोके). K0. 2. 4 °त्र पूजिताः. — K2 reads 5^{cd} in marg. — ^{c}) D3 S उचथ्यश्च (M3 च धृष्णुश्च; *inf. lin.* धिष्ण्यश्च). — ^{d}) K0 वृष्णिश्चैव; K1 corrupt; K2 m. 4 V1 धृष्ट(K4 °ष्णु)श्चेति; K3 धृष्टश्चैव; Ñ1 मुहूर्तश्च; Ñ3 G4-6 धृष्य(Ñ3 °ष्ण)श्चेति (for संवर्तश्च). K0 D2-4 धृतव्रतः; K4 यत°; T G1-3 M3. 5 महातपाः; G4-6 दृढव्रताः(G6 °तः).

6 ^{a}) Da G1. 3 च (for तु). K Ñ3 D5 अत्रेः (D5 अत्रि-) पुत्रास्तु बहवः. — ^{c}) G2. 4. 5 °दः शुद्धाः.

7 ^{a}) K0. 2. 4 Ñ1. 2 B1-3 D (except D5) च (for तु). D3 पुलस्त्याश्च. — After 7^{ab}, Ñ V1 B D ins.:

541* यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः ।
[V1 B °व्याघ्रात्मं (V1 B1. 5 °त्मास्) तस्य.]

— ^{cd}) T2 G4-6 यक्षा महामृगाः (for किंपुरुषास्तथा). T1 पुलहस्य मृगव्याघ्रा यक्षा ईहामृगा वृकाः. — For 7^{cd}, N

C. 1. 2573
B. 1. 60. 9
K. 1. 67. 9

विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ९
वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।
तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः ॥ १०
ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ११
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ १२
नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा॥१३
बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश ।
द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ १४
सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोके परिश्रुताः ।
कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुभव्रताः ।
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ १५
पितामहो मुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः ।
तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १६
धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ १७
धूम्रायाश्च धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥१८

(Ś1 missing; K1.2.4 om. line 1) subst.:

542* पुलहस्य सुता राजञ्शरभाश्च प्रकीर्तिताः ।
सिंहाः किंपुरुषा व्याघ्रा ऋक्षा ईहामृगास्तथा ।

[(L. 1) Ko.3 सरभास्तु; Ñ1.2 Dn D1 शलभा°. B D2.5 परिकी° (for च प्रकी°). — (L. 2) Ñ1 B4 Dn D1.2.4 यक्षा (for ऋक्षा).]

— After 7^{cd}, M5 ins. line 2 of 542* above, reading °वृताः for °स्तथा.

8 The second half of the st. is mentioned by Arj. in his comm. as a *pāṭha*, but owing to the corrupt condition of the MSS., the true reading of Arj. cannot be ascertained.

9 K4 reads 9^{b}–10^{a} in marg. (*sec. m.*). — ^{ab}) S अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भग°. — D3 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K4 सुमहीपालः. — ^{d}) K1 T वरः; G3 वृतः. K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5; D3 om.) शांतात्मा सुमहातपाः (K4 °यशः). Cd has पुत्रवतां वरः, so Dev. read probably as in text!

10 For K4 D3 (which om. 10) cf. v. l. 9. — ^{ab}) K (except K4) D5 वामास्त्वजा°; Ñ3 वामात्प्रजा°. S महर्षेस्तस्य भार्या तु वामांगुष्ठादजायत. — ^{c}) M5 पंचाशत्कन्यकास्तस्याः — ^{d}) S °यत्प्रभुः.

11 ^{a}) G1.3 transp. ताः and सर्वाः. K2.4 om. तु. — ^{d}) G2 स्रष्टुं; G4.5 स्रष्टुः; G6 सुष्टु (for नष्ट-).

12 =(var.) Manu 9. 129. — ^{a}) Ñ3 transp. ददौ and स. B3 D2 G (except G1.3) M transp. स and दश. — ^{b}) Ko.3.4 B3–5 Da1 D1.4 (before corr.) सप्ताविं°. — G3 transp. 12^{b} and 12^{a}. — S (mostly) काश्यप- for कश्यप-.

13 D3 (? hapl.) om. 13–14^{ab}. — ^{a}) G1.3 M5 °पत्नीस्ताः. — ^{b}) D2 reads 13^{b} in marg. G2.4.5 वै (for मे). — ^{cd}) K1 transp. कीर्तिः and लक्ष्मीः. G3 तथा (for धृतिर्). K (except K4) transp. मेधा and पुष्टिः. B1m Da1m Cd कृपा तथा. Ñ3 S (except G4) transp. क्रिया and तथा.

14 D3 om. 14^{ab}. — ^{b}) K3 Ñ1 भारत (for ता दश). — ^{c}) D3 दारास्त्वेतानि ध°; S भार्या ह्येताश्च ध°. — ^{d}) D3 T G विहिताश्च; M3.5 °तास्ता[:]; M6–8 °ता हि.

15 ^{a}) K3.4 Da Dn1 B3.5 D4 सप्ता- (for सप्त-). K Ñ1.2 V1 B (except B5) D2 T2 -विंशतिः; Ñ3 -विंशत्तु. Ko.2.4 इंदोश्च; K3 B (except B5) D2 इंदोस्तु. — ^{b}) Ñ1.3 B (except B5) T1 G1.3.6 M6–8 लोकपरिं°; Ñ2 V1 Da Dn D1.4 T2 लोकस्य(Dn1 °केषु) विश्रु°. K1 लोकपत्न्याः परिश्रुताः. — ^{d}) Ñ3 S (except M5) धर्मपत्न्यः. K3 समप्रभाः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) G2.4–6 शुचित्र(D3 °स्रि)ताः; G3 श्रुतव्रताः. — M5 om. 15^{c}–16^{a}. — ^{e}) M (M5 om.) नक्षत्रनामिन्यो; Cd (corrupt) probably same as in text. — ^{f}) Ñ3 D5 °विधौ स्मृताः; V1 B Da Dn D1.2.4 °विधानतः.

16 ^{a}) M5 om. 16^{a}. Ñ V1 B D (except D5) पैतामहो; G4.6 °महात्. B3 Da2 D4 मनुर्दे°; B5 मुनिर्दिव्यः. — ^{c}) Da अस्याष्टौ; M5 कन्याष्टौ. — ^{d}) Ko.2.3 °मि लक्षणं.

17 ^{a}) D5 transp. धरः and ध्रुवः. G (except G1.3) ध्रुवश्चंद्रमाश्च. — ^{b}) S आपश्चैवा°. Ñ3 B6 D1 G2.6 M7.8 transp. अनिलः and अनलः. — K2 G3 om. 17^{cd}. — ^{c}) D3 M3 प्रभावश्च; T1 °तश्च (for प्रभा°). — ^{d}) Ñ3 °वो नामभिः स्मृताः; G1.5 °वोष्टौ प्रकीर्तिताः.

18 K2 om. 18–19^{ab}; G3 om. 18–20; G5 om. 18–19.

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अहः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः । C. 1. 2592 B. 1. 66. 28 K. 1. 67. 28

— [a]) Ñ1.2 V1 B D तु (for च). — [b]) M ब्रह्मवैद्यो. T G (G3.5 om.) °विद्यासुतो ध्रुवः. — [c]) T G (G3.5 om.) च (for तु). — [d]) Ko.4 B1.5.6 Da1 Dn D3 श्वासायाः; Ñ3 D1.2 स्व°; T1 श्वासायां. M6-8 सुतः (for तथा).

19 K2 om. 19[ab]; D3 G3.5 om. 19 (cf. v. l. 18). — [a]) Ko.3.4 तारायाश्चा°; Ñ1 रतायां वै धरः पु°; Ñ3 रत्यायाश्च हरः पु°; D4 एलायाश्चा°; T G (G3.5 om.) M6-8 रसायाश्च रसः पु°; M3.5 आपो रसायाः पुत्रश्च. — [b]) T G2.4.6 M5 शांडिल्याया; M6-8 °ल्यायां. — [d]) Ko.2.4 D5 G1.2 M6-8 प्रभायाश्च; K1 G4 °वायाः; K3 M3 °यास्तु; Ñ3 T G6 °सायाः. K मतौ; G1.2 उभौ (for स्मृतौ). M5 प्रभापायास्तुतौ स्मृ° (sic).

20 D3 om. 20[ab]; G3 om. 20 (cf. v. l. 18). — After 20[ab], S (except G3) ins.:

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्चान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf. 22[ab]. — G4.5 वातन्ध्यः; G6 वातस्य; M6-8 वैतण्यः. G1.2 शमः शांतो; G4 समशांतो; G6 श्रुतः श्रांतो. M6-8 द्युतिस्तथा.]

— [d]) G1.2.4 लोकालोक°. D5 °प्रतापनः; G4-6 °प्रकाश°. T लोकालोकप्रकाशनः.

21 [a]) Da2 Dn3 D3 M6-8 च (for तु). Ñ3 भगवान् (*sup. lin. sec. m.* तु सुतो as in text). — [c]) V1 मनोरमायाः. — [d]) K2 T1 G3.4 (*sup. lin.* as in text) M3 मरणस्तथा.

22 [a]) T2 (*inf. lin.* as in text) G (except G3) अग्नेः; M वह्नेः (for अह्नः). K4 G6 transp. सुतः and स्मृतः. B D (except D5) सुतस्तथा; T G3 सुतस्ततो. — [b]) Ko G (except G3) श्रुतः; Ñ V1 B D T श्रमः (D1 समः; D5 as in text) (for श्रमः). Ko G (except G1.3) M6-8 श्रांतो. B4 तमो; T2 तदा (for तथा). M6-8 transp. तथा and मुनिः. — [c]) Ko.2.3 अग्निपुत्रः. Ko D3 G1-3 च (for तु). — [d]) Ñ1 श्रीमान्नशरणालयः; D5 शरस्तंबादजायत.

23 [a]) G3 तस्य राजा विशालश्च. — [b]) Ñ1.2 V1 B D T2 नैगमेयश्च; Ñ3 T1 G M नैग(G3 °ज)मेष(G4 °षि)श्च. Ko.2.3 D2.3 पृष्ठजाः; K4 पूर्व°; B3 D4 T1 G6 पृष्ठतः; T2 G4.5 (*inf. lin.* as in text) वृष्णि°; G2 वृष्टि°. — [c]) D5 °काभ्योभवद्येन; T corrupt; G1 °कास्तनपाश्चैव; G2.3 °कात(G3 °स्त)नयश्चैव; G4 °काभ्यवपत्तेश्च; G5.6 °कास्तन्यपानैश्च.

24 [b]) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5.6 D (except D5) मनोजवः; Ñ3 T1 परो जवः; T2 G4.5 °वहः; G3 °जकः; G6 °वयः; M5 °शहः. B4 वसूनामष्टमस्य ह. — After 24[ab], B4 ins.:

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजवः ।

(cf. 27[ab]). — [c]) K1 °गतिश्चेति. — [d]) K (except K1) B4 G (except G3.5) च (for तु).

25 [a]) T G (except G3) M3.5 प्रत्यूषसो. K (except K3) D5 दिवः (for विदुः). K (except K3) G (except G1) पुत्रः. — [b]) Ko.2.4 G3.6 ऋषिः. T1 नारद- (for नाम्नाथ). Ñ3 अपि; D5 G6 M6-8 तु; G1.2 च (for अथ). K (except K3) G देवलः. — [c]) B (except B1) Da D2 transp. द्वौ and पुत्रो. G3 अथ (for अपि). — [d]) K D3 M5 मन(K2.4 तप)स्विनौ (for मनी°). — After 25, M5 ins.:

545* शङ्खश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 [b]) Ñ1.2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (B4 m वरवर्णिनी); G3 योगचा°. — [c]) K3 योगयुक्ता; Da1 Dn D4 °सक्ता. Ñ V1 B D कृत्स्नम् (for सर्वम्). — [d]) Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 T1 G2 M6.8 असक्ता; Ñ3 अशक्तं; D3.5 M7 अशक्ता; G1 शक्तापि. Ñ1.2 V1 B D (except D5) विचचार ह; G1.2 °चरत्यु°. — [e]) Ko.3 Ñ1 D5 भार्या या; K2.4 T1 G2.4.5 M3 भार्यायां; B4.5 या भार्या. — [f]) D3 G6 च; T G1-5 M तु (for ह). — After 26, T G (except

C. 1. 2592
B. 1. 66. 28
K. 1. 67. 28

कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ २७
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ।
यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ २८
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ।
पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ २९
स्तनं तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः ।
निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ३०
त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ।
शमः कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ ३१
कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना ।
नन्दी तु भार्या हर्षस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥३२
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३३
त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३४

द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३६
रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वसूनां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३७
वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ३८
अश्विभ्यां गुह्यकान्विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ।
यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्शुक्रः कविसुतो ग्रहः ॥ ४०
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन्भुवनं परिधावति ॥ ४१

G4.5) ins.:
546* प्रासूत विश्वकर्माणं सर्वशिल्पवतां वरम् ।
[G1.3 प्रसूता. T शिल्पिक°.]

27 b) Ñ3 G2.4.5 शिल्पी; B यस्यां; D2 T G6 शिल्पि°; D5 तस्यां. — d) K3 D1 M (except M5) वार्धकिः; D2 वार्धिकेः; D5 वार्धिकः; G3.6 °की.

28 b) G M सर्व(M3 शिल्प)विदां. — Da1 om. 28c–29b. — c) G1–3 सर्वेषां च वि°. — d) Ñ2 V1 Da2 Dn D1.3.4 G3 M6–8 त्रिदशानां. G3 यः (for ह).

29 Da1 om. 29ab (cf. v. l. 28). — a) M मानुषाश्चोप°. — b) B4 T G तस्य. — c) T G6 तं (for यं).

30 b) S °णः पुरुषोत्तमः (G6 परमेष्ठिनः). — d) K4 °भयापहः; Ñ1.2 B Da T2 °पितामहः.

31 b) Ñ1 सर्वलोक°; G (except G4.5) °मनोरमाः. — d) Da D3 लोकधारणाः. T1 M5 मनःप्रीतिविवर्धनाः; G1–3 M3.6–8 मनसः प्रीतिवर्धनाः.

32 a) K1 च (for तु). — b) K4 D3 S (except M5) प्रीतिर् (for प्राप्तिर्). G3 M (except M5) एव च (for अङ्गना). — c) Ñ3 B3 Da1 Dn D1 नंदा. — d) Ñ V1 B D (except D5) यासु (for यत्र). K1 लोकयात्रा प्र°.

33 b) Ñ3 कश्यपाच्च; M6–8 °पात्तु. G3 सुताः सुराः; M6–8 प्रजा इमाः (cf. 1. 59. 11b). — c) K2 राजशार्दूल. — d) K D2.5 प्रभविष्णवः. G3 लोकनाथा महात्मनः.

34 c) G3 M3 प्रासूयत. — d) Some B° MSS. रीक्षे. G2 M6–8 °श्विनावपि.

36 a) Ko.2–4 °स्त्रिंशत्तु; K1 D5 T1 G6 M Cd °स्त्रिंशतम्.

37 a) B (except B6) D3 T2 G2 अवरः; G1 अभवत् (for अपरः). — b) K (except K1) °नामपरस्तथा. — c) M5 भार्गवो वंशो. — d) K (except K1) B5 D2–4 G2.3 M °देवास्तं.

38 a) Da D3 च (for तु). — c) T1 G1–3 M6–8 तु (for च). G4.5 बलवान्. — d) K1 °व कथ्यते.

39 a) K2 Ñ1.2 V1 Da1 Dn D1–4 अश्विनौ; B Da2 °नोर्; D5 °न्यां. G3 गुह्यकाः सिद्धाः. — b) D5 साध्यौषध्यस्. G6 transp. तथा and पशून्. K1 पश्च(read पशू)न्सर्वौषधीस्तथा. — Ñ1 reads 39c–66d after 1. 61. 26ab. — c) G (except G3.6) M3 एवं (for एष). Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 एते देवगणाः. — d) Ñ V1 B D (except D5) कीर्तितास्. — e) Ñ3 B Da2 D3 T2 G3.5.6 यत्; Dn D1.4 G4 यान् (for यं). Da1 कीर्तयित्वा च म°. — f) G2.4.5 प्रजामिष्टामवाप्नुयात्.

40 b) G M3 निर्गतो. Da2 विभुः; D3 T1 G2 प्रभुः (for भृगुः). — c) B1.3.6 D2 भृगुपुत्रः. K1–3 Ñ3 T1 M3.5 कवि ऋषिः; D5 कविरिति; T2 G M6–8 कविर्विप्रः. Ko.4 भृगोः कवि ऋषिः पुत्रः. — d) Ñ3 शुक्रस्त्वृषिसुतो. K1 वरः; S स्मृतः (for ग्रहः).

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्रादेवी व्यजायत । C. 1. 2616 B. 1. 66. 52 K. 1. 67. 52

41 [a]) K1 लोकस्य प्रा°. Ñ V1 B1.3–5 Dn D1.2.4 T G3.6 M °यात्रार्थं; B3 m.5 m.6 Cd °यात्रार्थी; B6 m Da G1 °रक्षार्थी; G2.4 प्रणयार्थी च; G5 °यात्रां च. — [b]) S नयानये (T G1.4 °यौ; M8 °ते); Cd as in text. — [c]) K D5 तु; Ñ3 स (for सन्).

42 [a]) G महाविद्यो (G3 °वीर्यो). — [c]) Ñ3 चैव; B (except B3) D1.2 अपि; M एव (for चापि). D3 T G °णाम(D3 °णां चा)हिते युक्तो. — After 42, B1.6 (marg.) repeats 1. 59. 35[cd], which is followed by:

547* षण्डामार्कौ प्रथमतः प्रथितावुग्रतेजसौ ।;

then follows a repetition of 1. 59. 36[ab] (v. l. तथादित्यो), and 36[cd] (v. l. °संकाशौ, °भावनौ).

43 [a]) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) G3 M3.6.7 विधिना; T2 गुरुणा. — [d]) Ñ3 T2 G3 M3 °निंदितः.

44 [a]) K4 दीप्ततेजस्यं; B1 G1.4 दीर्घतं°; G2 धर्मत°. — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) °नं यशस्विनं; S °नं यत(T दृढ)व्रतं (M8 *inf. lin.* अतींद्रियं). — [c]) B1 m.6 T G गर्भो. — [d]) G6 मातुः क्षेमाय. T1 °य भार्गवः. — After 44, Ko.4 ins.:

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्या चापि महात्मनः ।

45 D5 om. 45[ab]. — [a]) Ko अरुषी; K4 अरौत्सीत्; T1 मारिषा; T2 आयु(*sup. lin.* °मु)षी; G1 मारीषि; G2.3 मारिं°; G4 मारीषा; G5 मानिषा; M3 शंयातीं; M5 आकूषि; M6–8 शांयाती. K1 पुरुषस्य म°. D3 M6–8 मुनेः. G6 मानुषी तु पुरा यासीत्. — [b]) D3 महात्मनः; G3 मनस्विनः (for मनी°). — [c]) Ko.4 B D3.4 तस्याः; D5 तस्मात्. S °र्वस्त्या (G1.2 °स्य) ऋषिः (M6–8 मुनिः) पुत्रः. — [d]) B1 m स्वयं (for ऊरुं). Da महातपाः; D3 S विनिर्गतः (T G3 M3.5 °निःसृतः). — [e]) S (except M6–8) °बलो (for °तपा). Ñ1.2 V1 D (except D5) महातेजा (Da °यशा) महावीर्यो. — [f]) G (except G3.6) बालभावगुणै°.

46 [a]) Ñ3 G (except G3.6) °कस्य तु. Ko.2.4 तनयो (for पुत्र°). — [b]) G6 °ग्निरथोभ°. — [c]) B1.4.6 D2 च (for तु). — [d]) G M3 पुत्राश्चासन् (*for* आसन्पुत्रा). Ñ3 महायशाः.

47 Ko (? hapl.) om. from जघन्यो° up to तेषां in 48[c]. — [a]) Da D3 G3 जघन्यः स्याद्. — [b]) B1 Da D3 T G °घन्यगुणै°. — [c]) K1.2 T2 G (except G6) M (except M3.5) °शास्त्रार्थ°; K3.4 °शास्त्रास्त्र°; Ñ V1 B D (except D5) °श(B4.5 D3 °शा)स्त्रेषु. — [d]) K3 D5 बली; T1 भवत् (for वशी). — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy.

48 Ko om. up to तेषां (in [c]); cf. v. l. 47. — [d]) Ko.2.4 भृगुनंदनाः (K4 °न); Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6 भुवि विस्तरः (G6 °राः); B1 D3 G3–5 M3.5 °विस्तराः; G1.2 बहुविस्ताराः; M6–8 °विस्तृतेः.

49 [a]) T G (except G6) तु भृगोः; Cd ब्रह्मणः (as in text). — [b]) T G M3 वै जगत्; Cd लक्षणं (as in text). — [d]) T1 चरतौ; T2 G3.6 M (M3 *inf. lin.*) चरतो (M3 orig. चरंतौ); G1 चरते (for यौ स्थितौ). M3 मानुषाविह (for मनुना सह). G2.4.5 मनुना सह भूपते.

50 [a]) Ko तयोरेषा. D3 T °सा ज्येष्ठा. G M3 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G6 श्रेष्ठा; M3 लक्ष्मीः). — [d]) D2 चतुर-; T G ये चान्ये (G6 वचसा); M ये चाश्वा (for तुरगा). M (except M5) दिविचा°.

51 [a]) Ñ1.2 V1 Dn या ज्येष्ठा; B1.4 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत्. — [b]) K (except K1) B4 Da D1.4.5 शुक्रा (Da1 °क्र-); T चक्र; G शक्रं (G3 चक्री); M (except M3) शक्र (for शुक्रात्). K1 देव; T2 देव्या. — [c]) S पुत्रशतं विद्धि. — [d]) Ñ3 सुतां च. D3 चासुर°. T1 corrupt.

C. 1. 2616
B. 1. 66. 52
K. 1. 67. 52

तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ५१
प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतविनाशनः ॥ ५२
तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ।
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५३
काकीं श्येनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ ५४
उलूकान्सुषुवे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्गृध्रांश्चैव जनाधिप ॥ ५५
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते प्रजज्ञे सा तु भामिनी ॥ ५६
शुकी विजज्ञे धर्मज्ञ शुकानेव मनस्विनी ।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ५७
नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ।
मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमनामपि ॥ ५८
मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेतां सुरभिमेव च ।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम् ॥ ५९
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरा अपि ॥ ६०

---

52 [c]) K संभूतः. — [a]) Ko °धर्म°; N V1 D (except Da D2.5) °विनाशकः. S °लोक°.

53 [a]) M6-8 अथ (for अपि). — [c]) G1 घोराचाराः; G3 °श्वास्य; T G2.4-6 M °स्तस्य. — [d]) G2.4.5 घोरकर्म°. M8 पापकर्माण एव ते. — [f]) G1.3 भूतांतकृत्तथा. — After 53, N (Ś1 missing) ins.:

549* न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः ।

☞ St. 54-67 agree, in part almost verbatim, with Rām. 3. 14. 17[cd]-32.

54 [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °नीं तथा भासीं. T G2.4.5 M क्रौंचीं भासीं च श्येनीं च; G1.3.6 श्येनीं क्रौंचीं च भासीं च. — [b]) K Ñ3 D5 G1 M (except M8) °राष्ट्री-मथो (K1 as in text; K2 °मथा). — [c]) S (except G1) अपि (for तु). T G1.3.6 M8.8 कन्याः (for देवी). — [d]) G4.5 M (except M8) पंच ताः. K1.2.4 D5 (m as in text) लोकमातरः. — After 54, D3 G1-3.6 read 67 (with 67[ef] before 67[ab]). Then follows:

550* भार्यां गरुत्मतश्चैव भासी क्रौञ्ची शुकी तथा ।
चतुर्थी धृतराष्ट्री च तास्वपत्यान्निबोध मे ।

But in G2.3 these lines (550*) are preceded by the first occurrence of क्रौञ्ची तु सुषुवे क्रौञ्चान्भासी भासन्व्यजायत (cf. v. l. 55[ab]).

55 [a]) D3 T G1.3.6 क्रौंची तु (for उलूकान्). D3 T G1.3.6 क्रौंचान्; G2.4.5 M क्रौंची (for काकी). — [b]) D3 S भासी भासान् (for श्येनी श्येनान्). — [cd]) D3 G3 om. 55[cd]. K1 Ñ3 B3.5 नराधिप. S (G3 om.) श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च जनयामास तेजसा.

56 [a]) Ko.2.4 Da च (for तु). — [c]) Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1.4 भद्रा तु (B5 वै); cf. v. l. 65. — [d]) Ñ3 D5 T2 G3-5 M5 अपि; T1 G1.2 M3.6-8 च (for तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5) जनयामास सैव तु; G6 विजज्ञे भरतर्षभः.

57 [a]) K1 D5 T G1.2 M (except M5) धर्मज्ञाः; G4.5 धर्मेण. Ñ1.2 V1 B D शुकी च जनयामास (D2 अनलायाः शुकी पुत्री; D5 as in text). — [b]) K1 Ñ1.2 V1 B D °व यश(D5 मन)स्विनी; Ñ3 °वमनुव्रता. — [cd]) K3 om. 57[cd]. MSS. indiscriminately °संपन्ना and °न्नान्; and पूजिता and °तान्. K1 एका कल्याणसंपन्नास्सर्वलक्षण-पूजिताः; Ko.2.4 सर्वान्कल्याणसंपन्नान्सर्व°—°तान्.

58 [a]) K3.4 D3 S ततः क्रोध°. K2-4 B4 Da2 D5 नारी; D3 G1.2.6 नाम; T G3-5 M राजन्. — [b]) S (except M7) विजज्ञे. K1 तनु-; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 क्रोध-; Ñ3 [s]थात्म-; D3 T G1 ह्यात्म-; D5 चात्म-; G2-5 M पद्म (for ऽप्यात्म-). MSS. indiscriminately संभवाः, °वात् and °वान्. G6 भरतर्षभ (for ऽप्यात्मसं°). — [c]) K3 Ñ V1 B1.3.4m.6 D (except D2.3.5) मृगी and °मंदा. — [d]) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4 हरी; B1.4.6 Da D3 हरिः. B (except B5) D (except D2) °मना; T G °मदाम् (G2 °ताम्; G3 °ता). B4 त्वपि (m अपि). Ñ3 हरिभद्रां मनागपि.

59 [a]) K3 Ñ1.2 V1 B1.3.6 D (except D5) मातंगी. K3 चाथ; Ñ1.2 V1 B D (except D5) त्वथ. K3 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.3) शार्दूली. — [b]) K3 Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D2.3.5) श्वेता सुरभिरेव. — [c]) K3 °संपन्नाः; Ñ1.2 V1 B (except B5) D (except D3.4) °न्ना. — [d]) K3 सर्वलक्षणपूजिताः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) सुरसा (B4.5 D2.3 °सां) चैव भामि(B3-6 Da2 °वि)नी (B4.5 D2.3 °नीं).

60 [a]) Ko.2.4 असूयंत; D5 अजायंत (for अपत्यं तु). — [b]) Ko.2.4 Da1 D5 G4.5 मृग्यां; G3 सर्वे. Ñ1 B5 Dn D3.4 नरवरोत्तम. — [d]) Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D3) °श्च परंतप.

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्यश्व हरयोऽपत्यं वानराश्व तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः॥ ६५
सुरसाजनयन्नागान्नाजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्रूस्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् ।

C. 1. 2634
B. 1. 66. 70
K. 1. 67. 75

---

61 [a]) K (except K3) G2.6 नाम (for नागं). T1 ततस्त्वरैवताकल्पं नागं. — [b]) Ko.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.3) M (except M5) भद्र(V1 B4 तत्र)मनाः; T G °दा (G2.3 °ता). — Ś1 resumes from 61[c]. — [c]) Ś1 K1 Ñ3 (*inf. lin. sec. m.* as in text) ऐरावणः. Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्). Ko.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्याः). — [d]) Ko.2.4 देवराज्ञो; B1.4 m.6 D2.5 शक्रवाह्यो; M5 नागराजो. Ś1 K1.3 D5 महाबलः.

62 In Ś1 a portion of 62[abc] is missing. — [a]) S (except T2 G6 M3) तु (for च). K4 D1.4 तपस्विनः; S मन° (M3 *inf. lin.* as in text). — D2 om. 62[cd]–63. — [c]) MSS. indiscriminately °गूलाश्च and °गूलांश्च. — [d]) S विज्ञातव्या हरी(G1–3 हरेः; G5 हनी; G5 *sup. lin.* हरी)सुताः.

63 D2 om. 63 (cf. v. l. 62). — [a]) T G4.5 M (except M3) च (for तु). — [b]) Ñ2 V1 B Da सहस्रशः; Dn D1.4 अनेकशः (for च भा°). — [c]) Ñ3 द्वीपींश्चैव; M3 तद्वीपिन (for द्वीपि°). T G3–5 M5–7 तु (for च). K2.4 Da महाभागा; Ñ2.3 V1 B °भागान्; Dn D1.3.4 °सत्वान्; S सुतास्तस्याः. — [d]) Ko.2.3 तरस्विनः; K4 D5 वनौकसः (for न सं°). S सर्वे चैव महाबलाः.

64 [a]) G4.5 मातंगास्त्वथ. Ś1 K1 Ñ3 D5 अपि (for अथ). T G1.4–6 M3 मातंग्याः (G5 °ग्यः); G2 संतानं (for मातङ्गाः). — [b]) D5 अपत्यं च; G4.5 त्वप°. — [c]) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn दिशां गजं तु; Ko.2–4 आशागजं तु (K3 °जांस्तु); Ñ3 B1.6 दिशागजांस्तु (B1 °श्च); B3.4 D1–3.5 दिशां गजांस्तु (D1 °जा तु; D2 °जाश्च); B5 Da दिशो गजांस्तु. For दिशागज Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. G3 तं (for तु). Ś1 श्वेतांगं; K3 °ताभान्; Ñ3 °ता च; B1 Da °ताख्यान्; B3 °ताश्च; B4–6 °तांश्च; D2 °तांगा; D3 S °ताक्षं; D5 °तास्यं. — [d]) Ñ3 श्वेतान्; M5 श्वेतं. K3 B Da D2 आशुगान्. G1–3 श्वेता व्यजनयत्सुतं.

65 [a]) A few MSS. दुहितरो. — [b]) Ñ2.3 V1 B Da2 D2 सुरसा वै. — [c]) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M3.3 रोहिणी. Dn1.n3 D1.4 भद्रा तु (cf. v. l. 56). — [d]) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गंधर्वी. Ñ V1 Dn D1.3.4 तु (for च). Ñ V1 Dn D1.4 °स्विनी. — After 65[d], Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins.:

551* विमलामपि भद्रं ते अमलामपि भारत ।

— [e/f]) MSS. indiscriminately रोहिण्या and °ण्यां; गंधर्व्या and °र्व्यां.

66 Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) G1.2 read 66[ab] after 67[cd]. T1, which om. 66[a], reads 66[b] after 67[a]. — [a]) D3 G (except G4.5) °यत्सर्पान्. — [b]) T2 G4.5 M transp. राजन् and कद्रूः. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 कद्रूः पुत्रांस्तु (B3.5m °त्रांश्च) प°; Ñ3 कद्वाः पन्नगसत्तमान्; D3 T1 G6 शत(T1 °र)मेकशिरोधरान्. — After 66[ab], D3 T G ins.:

552* इरायां कन्यका जातास्तिस्रः कमललोचनाः ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरः ।
लताग्रहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ताः स्मृताः ।
गृह्णन्ति येऽपि ताः पुष्पं फलानि तरसा पृथक् ।
ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
पुष्पैः फलग्रहान्वृक्षान्रुहायाः प्रसवं विदुः ।
लतागुल्मानि वल्ल्यश्च त्वक्सारतृणजातयः ।
वीरुधो याः प्रजास्तास्तास्त्र वंशः समाप्यते ।

— T1 G1.2 om. 66[cdef]; D3 G3.6 om. 66[c]–67[f]. — [c]) T2 M5 सर्वान् (for सप्त). K4 पर्णफलान्; Cd as in text, Ko.2 सदा पुष्पफलान्वृ°; G4.5 सर्वे पुण्यफलान्वृ°; M3.6–8 सर्वगुल्मलतावृक्षान्. — [e]) Ś1 K1 T2 G4.5 अनला तु; M3.5 °लापि. — [f]) Ś1 कल्यास्तु; K1 कर्ण्यांश्च; Ñ1 Dn D1.4 कंकस्तु; D2 कंक्यास्तु; D5 वर्हास्तु; T2 G4.5 कद्रुवा (!); M3 (*inf. lin.*).5 कद्रुस्तु. Ko.2–4 च (for तु). K3 सुताः; Ñ1 Dn D1.4 सुतः; Ñ3 V1 Da तथा; B6 स्मृता; T2 मता.

67 D3 G3.6 om. 67 (cf. v. l. 66). — [a]) Hypermetric! Ko.2.3 transp. अरुणस्य and भार्या. K2.4 B3

C. 1. 2635
B. 1. 66. 71
K. 1. 67. 76

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ ६७
इत्येष सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप ।
प्रभवः कीर्तितः सम्यङ्मया मतिमतां वर ॥ ६८

यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः ।
सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।
जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकसः ।
प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३

Da च (for तु). B4.5 इयेनी भार्यारुणस्यापि. — T1 om. 67^{bcd}. — ^{a}) Ñ2 V1 B4.5 D (except D2.3.5) वीर्यवंतं; B1.3.6 सुतं चैव (for तथैव च). — After 67^{cd}, Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) T1 G1.2 read 66^{ab}; while D2 ins.:

553* कद्रूर्नागमनन्तं च प्रजज्ञे धरणीधरम् ।

— ^{f}) Ś1 D5 प्रख्यातौ.

68 ^{a}) G3 M3 इत्येवं. K1 मार्गो (for सर्व-). — ^{b}) G3 मन्यतां. — Ś1 K1 om. 68^{cd}–69; G4.5 om. 68^{cd}. — ^{c}) K4 संभवः. G3 कीर्त्यते. — ^{d}) G6 भूतो भवति पापतः (cf. 69^{b}).

69 Ś1 K1 om. 69 (cf. v. l. 68). — ^{a}) Da सम्यङ्मुक्तो वै; D3 सर्वपापेभ्यो (for पुरुषः स°). — ^{b}) K3 Ñ1.2 V1 B Dn D1–4 मुक्तो; Da G3 नरो (for पूतो). K4 भारत; D3 मानवः; T M3 पापतः; G3 भावनः. G4–6 सर्वपापात्प्रमुच्यते. — ^{c}) M6–8 सर्वज्ञत्वं. — ^{d}) B4 गतिमिष्टां.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ3 Da Dn D1.2.4.5 G4.5 M3.5 अंशावतरण; Ñ1.2 V1 D3 T1 संभव; Cd अंशावतार. — *Adhy. name:* Ko.4 भूतोत्पत्तिः; T2 G4 सत्कथनं; M3 सुरसर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 75; Ñ1.2 V1 66; B5 59; Da1 63; Dn3 65; D3 67; D4 64; T1 58; T2 G4.5 M 8; G1–3 10; G6 9. — *S'loka no.:* K3 D1 72; Ñ3 Da1 74.

61

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — In Ś1 the portion from च (in 1^{a}) up to केतुमा (in 12^{a}) is lost on the missing upper half of a fol. (47). — ^{a}) G4.5 सुराणामसुराणां च. — ^{b}) K1 गंधर्वाणां च; K4 सर्पाणामथ. Ñ2 V1 B D (except D5) गंधर्वोरगरक्षसां. — After 1^{ab}, Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

554* सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् ।

— ^{c}) B D सर्वेषां चैव (D5 गंधर्वाणां च). — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) M3.5 संभवं (for सर्वें°). B Da D2.3 °वन्निह.

2 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 °मि चरितं. — ^{b}) G3 M7 मनुषाणां. G3 तथैव च. — G4 reads 2^{cd} after वैशं° (in 3). — ^{c}) K3 °मं च सर्वेषां. — ^{d}) K4 T2 G2.5 सर्वेषामनु- (G6 °पि).

3 Ś1 missing. G1.2 (both om. उवाच) read वैशं° after 3^{ab}. — K1 D3.5 G3–6 M om. उवाच. — ^{a}) K1 मानुष्येंद्र मनुष्येषु. — K1 om. 3^{cd}. — ^{c}) Ko.2.3 °वा एव; B (except B6) D1.2 °वाश्चैव; G3 °वानां च. G4.5 नामतो बलतश्चैव. — ^{d}) Ko.2.3 D1.4 अशेषतः; B4 (m. as in text).5 भारत (for सर्वें°).

☞ Stanzas 4–62 of this adhy., which give the Avatāras of the Asuras, respectively Daityas and Dānavas, comprise, in its essence, a list of names of mundane Kings each associated with its prototype of a divine Titan. The names of this double series are, for the most part, joined, in pairs, by one or the other of a number of recurrent tags like स बभूव नराधिपः । — क्षितावासीत्स पार्थिवः । — स बभूव प्रथितः क्षितौ । etc. and य आसीद्दानवर्षभः । — श्रीमान्यस्तु महासुरः । — आसीदसुरसत्तमः । etc. It was deemed that no useful purpose would be served by noting down, with scrupulous care, all the whimsical combinations of the tags found in the MSS. The

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४
दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ५
संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥१२
स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५

C. 1. 265†
B. 1. 67. 15
K. 1. 68. 15

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS. collated. The sporadic variations of single MSS. have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59–60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Śi missing. T1 G6 (hapl.) om. 4^{cd}. D1 (hapl.) om. 4^{d}–6^{a}. — ^{d}) K सोभवन्म°.

5 Śi missing. D1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) G1. 2. 6 M8 °पुः पुरा. — ^{cd}) A few MSS. संजज्ञे, and नरर्षभ.

6 Śi missing. D1 om. 6^{a} (cf. v. l. 4). G2 om. 6–7. — ^{a}) S सं(M6–8 स)ह्लाद इति वि° (G4–6 संह्लादस्तु महावीर्यः). — ^{b}) K1 G1 M प्रह्लाद°. — ^{d}) B (except B4) D (except D2. 8) वाहीक°; T °सत्तमः. M6–8 जज्ञे मद्रेश्वरो बली.

7 Śi missing. G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) S अनुह्लाद°. — K3 (hapl.) om. 7^{d}–8. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) G1. 3. 6 स बभूव नरे(B4–6 D2 G3 जने)श्वरः; T2 G4. 5 M (except M8) स जज्ञे मनुजर्षभः.

8 Śi missing. K3 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) M6–8 जिविर्नाम. — ^{d}) T2 G2. 4. 5 जज्ञे वीरः स पा°.

9 Śi missing. — ^{b}) Ko. 4 G4–6 °सुरपुंगवः. — ^{d}) G2 स जज्ञे. Ñ3 °जेऽथिह. Ñ1. 2 V1 B D (except D5) G1. 3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1. 3 भरत)र्षभः; M6–8 श्रीमान्यस्तु महासुरः.

10 Śi missing. — ^{ab}) G2 अधश्शिरा, अधश्शंकु°. — ^{d}) S °वांश्चैव.

11 Śi missing. — ^{c}) Ñ3 D5 T कैकयेषु; Dn D1–4 G M केकये° (as in text); the rest कैकेये°. — ^{d}) K2. 3 °वाः पार्थिवोत्तम; D5 °वा नृपस°; G1. 2 °वाः पंच केकयाः; G3 पंच पार्थिवस°; M6–8 °वाः पृथिवीपते.

12 Śi resumes with निति वि°. — ^{a}) T °मालीति. — B5 reads 12^{c}–13^{c} in marg. — ^{c}) G3 प्रथितौज इ°. — K3 (hapl.) om. 12^{d}–18^{c}. — ^{d}) Ñ1. 3 D3 S स (T G3 सं-) जज्ञे पुरुष(D3 G1. 3 भरत-; G4–6 मनुज)र्षभः (M5 सर्वशस्त्रभृतां वरः); Ñ2 V1 B Da Dn D1. 4 सोग्रकर्मा नराधिपः; D2 श्रीमानासीन्महासुरः.

13 Ko (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. K3 om. 13 (cf. v. l. 12). D2 om. 13–14^{ab}. — ^{b}) Ñ3 जघन्यस्तु. Ñ1 महारथः. G1–3 श्रीमानसुरसत्तमः. — M7 (hapl.) om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) K1 Ñ3 D5 S (M7 om.) सोग्र°. G1–3 महारथः.

14 Ko M7 om. 14^{a}; K3 om. 14; D2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12, 13). — ^{b}) T2 G4–6 स च (T2 सर्व-) शस्त्रभृतां वरः. — After 14^{ab}, M (except M5) reads (for the first time) 16^{cd}. — ^{c}) Ñ2 B6 Dn राजाभूत्. — ^{d}) Dn D1. 4 °वीर्योपराजितः.

15 K3 om. 15 (cf. v. l. 12). — ^{d}) G1–3 भरतर्षभ.

C. 1. 2651
B. 1. 67. 15
K. 1. 68. 15

वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १६
अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्वृषपर्वणः ।
स मल्ल इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ १७
अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १८
सूक्ष्मस्तु मतिमान्राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः ।
बृहन्त इति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ १९
तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २०
इसृपा नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
पापजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः ॥ २१
एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २२
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ २३
हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जज्ञे मनुजर्षभः ॥ २४
अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २५
निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रश्च य आसीदसुरोत्तमः ।
मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ २६
निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ॥ २७

---

16 K3 om. 16 (cf. v. l. 12). — a) M6-8 °पर्वा इति ख्या°. — b) G2.4.5 सत्यवाक्यो म°. — D2 (hapl.) om. 16b–17c; D5 (hapl.) om. 16c–17b; G4.5 om. 16c–18b. — For M (except M5) cf. v. l. 14.

17 K3 D2 G4.5 om. 17; D5 om. 17ab (cf. v. l. 12, 16). — a) D3 T2 अश्मकस्; T1 अश्वकस्; G1.2.6 अंगजस्; M6-8 अनुजस्. K4 Ñ V1 B D M6-8 त्वव(B6 D1 °प)रो. M5.8 अजस्त्ववरजो रा°. — c) K4 Ñ (Ñ2 *sup. lin.*) V1 B D शाल्व (Ñ2 orig. पल्ल) (for मल्ल). — d) Ś1 Ko-2 B6 D3 °ष्यां सोभ°.

18 K3 om. 18abc; D3 om. 18; G4.5 om. 18ab (cf. v. l. 12, 16). B5 reads 18 in marg. — b) S (G4.5 om.) सत्यवाक्यो महा°. — d) M6-8 स बभूव नराधिपः.

19 a) S सुमती (T2 नृपति) (for मतिमान्). — c) Ñ1.2 V1 D (except D2) T M3 बृहद्रथ इति ख्यातो. — M5 om. 19d–20a. — d) K1.3 T1 पृथिव्यां सो भवन्नृपः.

20 M5 om. 20a (cf. v. l. 19). — a) D2 भुशुंड; D5 भुकुंड; G2.4.5 कुंभांड. G3 राहुदंड इति ख्यातो. — c) Ko स बिंब इति विख्यातो. — d) Ś1 M5 पृथिव्यामभवन्नृपः.

21 D2 reads 21ab in marg. — a) Cf. 1. 59. 25a and v. l. K1 येसृषो नाम; K2.3 Ñ3 इसृपा(K2 °प)न्ना°; K4 असृपो ना°; Ñ1 इसृपो ना°; Ñ2 B1.3 Da Dn2 इषुपा(Da1 °मा)न्ना°; V1 इसृमो ना°; B4-6 Dn1.n3 D1.3.4 इषुपो (B6 Dn3 °पा) ना°; D2m अष्टपा ना°; D5 इष्टपो ना°; T G3.4.6 M3 खसृपो ना°; G1 नृसृपो ना°; G2 खनृपो ना°; G5 कसृपा ना°; M5 खसृतो ना°; M6.8 खसृमो ना°; M7 सुखमो ना°. — b) Ś1 K1 नराधिपः; G4-6 पुरोगमः (for बला°). — cd) Ñ1 यः पाक्तिर्नाम; V1 पापभि°; Dn D1.3.4 नग्नजि°; T2 वुपु°; G4.6 रिपु°; M6-8 वाच°. S राजर्षिर्बभूव भुवि (T1 इति) विश्रुतः.

22 a) Ś1 K1 एकवक्त्र°. — b) S transp. आसीत् and यः. — d) Da D3 °थितो भुवि.

23 b) Ś1 K D2 महाबलः. — c) Dn D1 T °धर्मेति. — K4 (hapl.) om. 23d–24c.

24 K4 om. 24abc (cf. v. l. 23). — a) S राजन् (for वीर). — b) D2 G1-3 transp. आसीद् and यः. D2 S दानवर्षभः. — G4.5 om. 24cd. — c) Ko Ñ V1 B (except B1) D T2 G1.6 सुबाहु(Ñ3 °वस्तु)रिति. — d) Ko.2.4 T1 G3 संजज्ञे. K3 G2 भरतर्षभ; D5 मनुजोत्तमः. Ś1 K1 Ñ2 V1 B Da Dn D1-4 श्रीमाना(Ś1 K1 क्षितावा)सीत्स पार्थिवः (D2 प्रजज्ञे मनुजाधिपः).

25 a) K2 अर्हस्तु सु-; K3 D5 अरिहस्तु; Ñ3 V1 B4 आहरस्तु; Ñ3 सुरेहस्तु; Dn D1.4 सुहरस्तु. — b) Ś1 Da S (except T2 G5) °भयंकरः. — B5 reads 25c–26d in marg. — cd) T G4-6 M5 राजासीत्. G1-3 संजज्ञे बाह्लिको नाम स राजा रिपुमर्दनः.

26 a) K3 Ñ3 Da D5 T2 G3.5 निश्चंद्रश्च्. T2 G4-2 चातिव°. Ñ V1 B (except B1) D (except D3-5) T6 G3.4.6 M3.5 तु (for च). T1 निश्चरिंद्रश्चंद्रवक्त्रः. — b) S दानवोत्तमः. — c) Ś1 K1 अंजी(K1 °ज)केश; B5 m मुंड°; G1.2 मंजु°. G4-6 सुचंद्र इति विख्यातः. — d) G4-6 भूमौ (for श्रीमान्).

27 a) K4 निशुंभ°; Ñ3 निसुम्भ°. G3 अभिजित्संख्ये. — b) G1.3.6 M6-8 महानसुरसत्तमः.

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ C.1. 2676 B. 1. 67. 40 K. 1. 68. 40

---

28 [d]) Ñ1 स च भूपो न°. Ñ2 V1 B1.3.4.6 D नरोत्तमः. Ko.3.4 B5 बभूव नृपसत्तमः; G1.2 बभूव भुवनेश्वरः. — After 28, Dn S (G2 om. line 2) ins.:

555* कापथस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
क्रथस्तु राजन्राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः ।
पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।

[Cf. 558*. — (L. 1) Dn1.n2 कुपथ°; Dn3 कुपट°. — (L. 3) T1 G1.3 क्रोधस्तु; T2 G4–6 क्रुद्धस्तु.]

29 D3 reads 29–30[ab] after 556*. — [a]) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B3.6 Da D2.3.5 S (except G3.5) शरभ°. — [b]) Ñ1 सः; Ñ2 V1 B (except B5) D T1 ह (for यः). — [c]) K1 Da D2.4 S प्रह्लादो. G4.5 बालायां. — [d]) G4–6 जज्ञे भूपः परंतपः.

30 D2 om. 30[a]–39[b]. For D3 cf. v. l. 29. — [a]) Ko.3 एकाक्षो (for चन्द्र°). — T G (except G4.5) ins. after 30[ab]: D3, after 28:

556* चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगवः ।

— [c]) K2.4 G2.3 ऋ(K2 रि)षीको; T1 इषिका; T2 रिचि°; M इषी°. — [d]) G4–6 ऋषि; M3.5 भुवि (for नृप-). G1–3 सं(G1 स)बभूव तु (G3 स) संमतः. — After 30, D3 reads 34.

31 Ko D2 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) K1 B6 m सुतपा; T2 G1.4.5 प्र°; G2 भूपाल.

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 30). — [a]) Ñ गरिष्ट°. — [b]) M6–8 यः ख्यातो वै. — [c]) T M7 द्रुमत्सेन; G1.2.4.5 द्युमत्से°; G3 भ्रमतिश्च (sic).

33 D2 om. 33 (cf. v. l. 30). K3 om. 33–34. — After 33, S reads 37–38. D4 repeats (with v. l.) 33[cd] after 35[ab].

34 K3 D2 om. 34 (cf. v. l. 30, 33). D3 reads 34 after 30. M7 om. 34–35. — [a]) T1 M8 (*inf. lin.*).6.8 सुचंद्र इति. — [c]) B4 D1.4 लोककीर्ति°; S (M7 om.) क्रोधकीर्ति°. — [d]) G (except G3) प्रथितो नृपः.

35 D2 M7 om. 35 (cf. v. l. 30, 34). — [a]) K1 G2.5 °हर्तेति. — After 35[ab], D4 repeats 33[cd] (v. l. बिल्व for विश्व) and 35[ab] (v. l. °हस्तेति). — T2 om. 35[c]–39[b]. — [cd]) G2 (*sup. lin.*).4–6 °र्षिः पृथिव्यां सोभवन्नृपः. G1.2 (orig.) वसुदान इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः.

36 Ñ1.2 V1 D2.3 T2 om. 36 (cf. v. l. 30, 35). — [a]) Ko.3 तथापरस्तु; G4.5 विशासनस्तु. — [b]) Ko.3 आख्यातो यो. Ko.1.3 [s]सुरो मया. — [c]) K4 B Da Dn D1.4 M (except M5) विख्यातः (for राज°). — [d]) G °व महीपतिः. K4 B Da Dn D1.4 M3.5 सोभवन्मनुजाधिपः; M6–8 राजासीद्राजसत्तमः.

37 S reads 37–38 after 33. D2 T2 om. 37 (cf. v. l. 30, 35). — [a]) M6–8 दीर्घबाहु°. — G2 om. 37[c]–38[b]. — [c]) K (except Ko) Ñ V1 B D (except Da; D2 om.) °जः स विख्यातः (Ñ1.3 D5 °ज्ञेयः). — [d]) K2.3 Ñ2 B (except B3) Dn D1.3.4 °पते. Da °ख्यां सोभवन्नृपः; T1 G1.3.6 M3.5 °ख्यां प्रथितो नृपः.

38 For S cf. v. l. 37. D2 T2 om. 38 (cf. v. l. 30, 35). — [a]) S (T2 G2 om.) सिंहिका (for ग्रहं तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) M6–8 यं तु. — [b]) B D (except D5; D2 om.) सिंहिकार्केन्दुम°; S (T2 G2 om.)

C. 1. 2677
B. 1. 67. 41
K. 1. 68. 41

अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ३९
द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्रुतः सोऽभवन्नृपः ॥ ४०
बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४१
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ४२
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥४३
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ४४
कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः ।
जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ४५
मगधेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ४६
द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४७
तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ४८
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ५०
षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ५१

ग्रहं (M3. 6–8 राहुं) चन्द्रार्कमर्दनं (M6–8 °दर्शनं). — c) K2 M6–8 क्रथ; Ñ3 T G3 क्रोध; G1. 4–6 क्रुद्ध. Ñ1. 2 V1 B D (D2 om.) स क्राथ (V1 चक्र; D3. 4 क्रोध) इति विख्यातः (D5 स क्राख्य इत्यभिख्या°); M3 क्राथपुत्र इति ख्या°. — d) Ñ1, 2 V1 B D (except D5; D2 om.) बभूव (for सोऽभवन्). S (T2 G2 om.) स बभूव नराधिपः.

39 D2 T2 om. 39ab (cf. v. l. 30, 35); M3 om. 39–40b. — a) Cf. 1. 59. 12b, 32a and v. l. K1 धनायुषो यः; K2–4 Ñ V1 B (except B4) Da D3. 5 दनायुषस्तु (B5 Da D5 °षायाः); M (M3 om.) अनायुषायाः. — c) Ko विराक्षो; Ñ3 वीक्ष°; B4 विस्क°; D2 विज्व°; T1 वीक्षतो; G3 विक्षितो. K3 विष्वक्सेनस्तु ते°. — d) Da सुपर्णेत्यभ°. Ñ2 V1 B D नृपः स्मृतः (for ऽभवन्नृपः).

40 M3 om. 40ab (cf. v. l. 39). K2 om. 40. — c) K (except K1) Ñ1. 2 V1 B Da D2 पांशु°; Dn D1. 3. 4 पांड्य°. G3 राष्ट्राधिप इति ख्यातः. — d) Dn D1. 3. 4 विख्या°; G3 संशि° (for विश्रु°).

41 Ś1 partly damaged. — a) Ko. 3 Ñ2 V1 B4 वरवीर; K1 बलवीर्यः; B5 Da Dn1. n2 D1. 3. 4 बली°. Ñ1. 3 T1 G3 M वीर इत्यभिविख्या°; T2 G1. 2. 4–6 प्रवीर इति विख्या°. — c) Ñ3 पांडुतक्षक; Dn पौंड्रमात्स्यक; G1. 2. 4. 5 पौंड्को नाम. Dn D1. 3. 4 इत्येवं. T (T1 *sup. lin.* as in text) G3. 6 पौंड्को मेरु(G3 °ध)संकाशः. — d) Dn D1. 3. 4 transp. स and बभूव. G1. 2. 4. 5 संब°.

42 Ś1 partly damaged. K1 om. 42.

43 Ś1 partly damaged. — a) G1–3 यस्तस्मात्. — d) T G4. 5 M प्रथितः (for नृप°). G1–3. 6 स बभूव नराधिपः.

44 Ś1 K1 Ñ1 om. 44. — d) Dn D1. 3. 4 मनुजर्षभः.

45 Ś1 breaks off after काल and resumes with जज्ञिरे. — a) K (except K1) कालिका(K3 °के)यास्तु; Ñ V1 B D (except D5) T2 G4. 5 कालेयानां तु (Da D3 च); T1 G1–3. 6 कालकेयास्तु; M कालायाश्चैव (M5 °यास्तु च).

46 K2 (hapl.) om. 46–47a. G3 om. 46ab. — a) Ñ1 D2 S (G3 om.) मागधे°. — b) Ñ2 V1 B3 (m as in text). 4. 5 D (except D2. 5) तेषामासी°. M6–8 transp. श्रीमान् and आसीत्. Ko. 4 नराधिपः; K3 महासुरः (for स पा°).

47 K2 om. 47a (cf. v. l. 46). — a) M6–8 हरिस्तेषां. — c) Ñ V1 B1. 3 Dn D1. 2. 4 इत्येवं. — d) M6–8 बभूव स (by transp.).

48 ab) Dn D1. 4 °स्तु महातेजा महामायो म°. T G4. 5 M6–8 transp. महाराज and महाबाहुर्. — c) K (except K1) Ñ1 M निषधाधि°.

50 Ś1 K1 om. 50–51. — a) Dn D1. 4 °मस्त्वभवत्तेषां. — G2 om. 50c–51d. — c) S (G2 om.) महीज इति वि° (T2 G6 महीजात इति ख्या°). — K4 (hapl.) om. 50d–51c.

51 Ś1 K1 G2 om. 51; K4 om. 51abc (cf. v. l. 50). D3 om. 51cd. — c) S अभि(T2 G3–6 °भी)रूप इति ख्या

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥५२
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६
दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१

C. 1. 2702
B. 1. 67. 66
K. 1. 68. 66

(M3 जानकिर्नाम वि°). — After 51, Ko S ins.:

557* सप्तमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।

52 [a]) G3 स उग्रसेन°. Ko.3.4 Ñ V1 B5 Da Dn D1.3.4 तु (for च). D5 सप्तमः श्रुतसेनश्च. — [b]) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबलः.

53 [a]) K4 B1.6 (both m as in text) D2 वा(B6 रा; D2 व)हो नामा°. — [b]) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS. °पः); S महासुरः (for परं°). — [c]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा धं°. — After 53, Ko.3 (om. lines 3–4).4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबलः ।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।
क्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf. 555*. — (L. 1) Ko.3 V1 क्रथप(K3 V1 °य)स्त्व°; Ñ2 कुपथो यस्तु; B1.4 m कुपट°; B4.5 क्रथन°; Da D3 क्रथनो यस्तु; Dn D1.4 कुक्षिस्तु राजन्. — (L. 3) Ko क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु; Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु; B5 क्रपथस्तु; Da D3 कुपनश्च. — (L. 4) Ko सूर्यार्थ; Ñ3 Da Dn D3.4 सूर्याक्ष; D1 सूर्याख्य.]

54 G3 om. 54[a]–55[b]. — [b]) M6–8 पूर्वं (for राजन्).

55 G3 om. 55[ab] (cf. v. l. 54). — [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रकः; G4–6 नंदी°; M नंद°. — [b]) Ś1 केटभस्; K1 कीटभस्; Ñ3 कीच°; B5 संक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except G5; G3 om.) क्रीड°. — [c]) Ko.2.3 (*sup. lin.* as in text) Dn1 G1–3 सुरवीरः सुबा°.

56 [a]) K3 Ñ1.2 B3.4 M3 क्राथो; B1.5.6 D1.3.4 क्रथो; Da1 काथो. B5 D (except Da D2) विचित्रः. K2 B1.4.5 D (except D5) M6–8 सुरथः; Ñ1.2 V1 B4 m.6 तुरसः; M5 त्वपरः. — [b]) Ñ1.2 वीरश्च. — [c]) Ko धीरधा°; K1 वीरो ना°; K2 °नामा; K4 °वामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 ची(B3.5 वी)रवासाः (B4 m °धामा); D5 °धर्मा; G4 चीर°.

57 [b]) Ś1 K1 Dn D1.3 दानव°; Ko.3 B4 (m as in text).6 D2 नाम य°; T G1–3 भूमिप° (for दुर्जय°). — [c]) S नरशा°.

58 K3 om. 58[c]–59[b]. — [a]) Ñ3 वायुवेशश्च. — [b]) Ś1 K1 हरितेजा°; G4.5 भूरिचेता°. — After 58[ab], K1 reads 59[cd]. — [c]) Ko कुमित्र°; Da च मित्र°. — [d]) Ś1 K1 वटधा(Ś1 °दा)नो; K2 वारि°; K4 वाटसेनो; T1 वाटीदानो. G3 चापदानोधरो सुखः.

59 K3 om. 59[ab] (cf. v. l. 58). — [a]) S का(T2 G5.6 क)रूशकाः. — [b]) Ko B4 (m as in text) D1 °मूर्ति°; D2 °वृक्षि°. G1–3 °र्तिश्च वीर्यवान्. — K1 reads 59[cd] after 58[ab]. D2 om. 59[cd]. — [c]) K4 Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहश्चैव; T1 G2.6 धर्मपश्चै°; G1 धर्मपालश्च. — [d]) K Ñ2 D5 °नश्च पार्थिवः.

60 [a]) K D5 °ग्रधूर्तः (K1 °र्तिः); Ñ2 °ग्रभावः; D2 °ग्रवीर्यः. B5 कुरवः; T1 G4–6 M कुहकः. G1.2 °ग्रधीर्महाधर्मः; G3 क्षेमाग्रभिन्महाराज. — [b]) B3 Da कालिंगे°. — [cd]) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रमः.

61 [a]) Da गणः क्रो°. K1 Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 M3.6–8 एष; Ñ1.2 B3–6 D2 T G M5 एव. — [b]) S °पूगः क्षिताविह. — [c]) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3.4 °भागो. — Dn D3.4 (marg.) T G M5 ins. after

C. 1. 2704
B. 1. 67. 68
K. 1. 68. 68

यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६२
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३
धन्विनां नृपशार्दूल यः स सर्वास्त्रवित्तमः ।
बृहत्कीर्तिर्महातेजाः संजज्ञे मनुजेष्विह ॥ ६४
धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः ।
वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ६५
महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच्च भारत ।
एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परंतपः ॥ ६६
अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ६७
जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शंतनोः सुताः ।
वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ६८
तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयंकरः ।
मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयंकरः ॥ ६९
जामदग्न्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः ।
अयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ७०
यस्तु राजन्कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ ।
रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ७१
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
सात्यकिः सत्यसंधस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः ।
पक्षात्स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ७३
द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् ।
मानुषे नृप लोकेऽस्मिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४
ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् ।
जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ७५

61: K4, after 62:

559* कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली ।

62 ^{a}) G1.4.5 देवलोकानां. — ^{b}) Ñ3 सुरराज°. — ^{c}) Da गंधर्वपतिमुख्यश्च. — ^{d}) G1.2 ख्यातो जज्ञे. T G1.4 M8.5 महासुरः; G2.3 महाबलः (for नरा°). — After 62, K3 reads 64^{cd}.

63 K1 om. $63-64^{ab}$. Ś1 damaged.

64 K1 om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). — ^{b}) K4 Ñ2 V1 B D T G3 M3 यः सर्वास्त्र(T1 °र्थ°)विदुत्तमः. — K3 reads 64^{cd} after 62. — ^{c}) Dn D3.4 महाकीर्तिर्; D1 महत्की°. — ^{d}) K1-3 Ñ2 V1 B (except B3.5) D T2 G (except G2.5) M6-8 स जज्ञे. V1 B4.5 Dn D1.3.4 मनुजेश्वर; Ñ2 D5 T G1.2 मानुषेष्विह; G4.5 °जैः सह. N1 जातो जज्ञे स ज्येष्ठिकः.

65 ^{c}) Da मित्र°; Dn D1-4 चित्र°; S (except G2) इष्ट° (for इन्द्र°).

66 ^{b}) K2.4 D1 G5 कामक्रो°. — ^{c}) T G M3.5 °मुपसंपद्य; M6-8 °मुपसंगम्य. — ^{d}) B4 प्रतापवान् (m परं° as in text). S जज्ञे वै मानुषेष्विह.

67 ^{a}) M6-8 महाबाहुः. — ^{b}) = 69^{d}. Ñ2 V1 B1.3-5 D1.2 °क्षयावहः; Ñ3 D5 S °भयं°; B6 Da Dn D3.4 °भयावहः. — ^{d}) M6-8 क्षितावित्र न°. B (except B3.6) Da1 Dn2 °धिपः.

68 ^{b}) A few MSS. शांतनोः. — ^{c}) Some MSS. वशिष्ठ°.

69 T1 G3 M6-8 om. 69^{cd}. — ^{c}) G (G3 om.) वेदविद्वांश्च. — ^{d}) = 67^{b}. D3 T2 G (G3 om.) M3.5 सर्वभूत(D3 T2 M3.5 °शत्रु)भयं°.

70 ^{b}) D5 शस्त्रविदां; G4.5 धर्मभृतां. Ko.4 T2 यः सर्वास्त्रविदां; Ñ2 V1 B D सर्वास्त्रविदुषां; G6 सर्वशस्त्रभृतां. — ^{c}) K4 Ñ2 V1 B D यो[s]यु°.

71 ^{c}) Ñ1 तद्; Ñ3 V1 B5.6 D तु (for तं). B4 (m as in text) तं गणं; T G M3.5 गणतो; M6-8 भागतो (for तं गणाद्). — ^{d}) T G M3.5 अमितौजसं; M6-8 °तेजसं (for अतिपौ°).

73 ^{a}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B5.6 Dn D1.4.5 च (for तु). — ^{b}) Ñ1 कृष्णकुलोद्भवः; Ñ3 B5 T1 °लोद्भवः. G1-3 M3 यः क्षितौ परिकीर्तितः. — G2 om. $73^{c}-75^{b}$. — ^{cd}) V1 साक्षात्. K transp. मरु° and देवानाम्. B1m G1 मतिमान् (for मरु°).

74 G1 (hapl.) om. $74^{a}-76^{b}$. G2 om. 74 (cf. v. l. 73). — ^{a}) Ñ1.2 V1 D (except D5) °दश्चैव; B4.5 °दो नाम. — ^{c}) Ś1 K स (Ko.1.4 सं-) जज्ञे मानुषे लोके.

75 G1 om. 75; G2 om. 75^{ab} (cf. v. l. 73, 74). T1 om. 75^{bc}. — ^{b}) Ko.4 D3 T2 G4.5 नराधिपं; G3.6 मरुद्गणात्. — ^{c}) G4.5 वीरम् (for जातम्). Ñ1.2 V1 B D (except D5) तमप्रतिमकर्माणं. — ^{d}) Ko °मुत्तमं;

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
मातुर्दोषाद्द्वेषः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वा घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

C. 1. 2748
B. 1. 67. 113
K. 1. 68. 113

K2.3 °यप्रवरं नृप (K3 °पं); Da °सूदनं; D5 क्षत्रियं च वरं नृप.

76 G1 om. 76^{ab} (cf. v. l. 74). — ^{a}) D5 गंधर्वाणां गणा°. — ^{b}) S (G1 om.) स (T1 G3.5 M5 सं-) जज्ञे रिपुमर्दनः. — G3 om. 76^{cd}. — ^{c}) S (G3 om.) विराटो ना° °र्षिः. — ^{d}) Ko.2.3 °प्रतापिनं; S (G3 om.) °विमर्दनः.

78 ^{b}) Dn D1.3.4 M6-8 °यनात्मजः. — ^{d}) B Da D2 °नरेश्वरः. — ^{e}) Ñ3 °र्दोषेण वै को°; S °र्दोषेण विप्रर्षेः (T G4-6 च ऋषेः; M6-8 ब्रह्मर्षेः). — After 78, K2 (marg.).4 Ñ V1 B D ins.:

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः ।
स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ।

T G1.2.4.5 ins. after 78: G3.6 M5, after 79:

561* मरुतां तु गणाद्वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामहः ।

79 K2 om. 79. Ś1 K1 read 79 after 83; K3 T2 (marg.) G4.5 M, after 81. — ^{a}) Ko.3 D2.5 अत्रेरंशं (K3 °शान्) महा°; B1.3 Da आत्रेयं सुमहा°; S धर्मांतु (G1 °च) सु°. — ^{b}) Ñ1.3 पुत्रभूतां. D5 विद्धि तं पौरवर्षभ. — D5 om. 79^{cd}. — ^{c}) Ñ1.3 D (except D2; D5 om.) विद्धि तं लोके. — ^{d}) Da D1 धर्मं; G3 राजन् (for जातं). G धर्मभूतां वरं. Ko.3 धर्मस्यांशं नराधिप; K4 Ñ2 V1 B D2 धर्मं धर्मभूतां वरं.

80 ^{a}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 °रंशस्तु. Ñ3 कलेरंशं तु संयुंक्ते. — ^{b}) Ś1 K1 राजा; Ñ3 स वै (for भुवि). Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — ^{c}) Ś1 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; K2 °र्दुर्जय°; K3 °र्दुःसह°; D2 दुर्बोधो दुर्दम°; T2 G4.5 अबुद्धिरमति°; M3 °र्दुर्दम°.

81 Ś1 om. 81^{ab}. — ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) यस्तु; T2 G4-6 यश्च. — ^{b}) K2 M6-8 विद्वेष्टा; G1-3.6 M3.6 °द्वेषी. T G4.5 विद्वेषकरपू°. — ^{c}) K4 B3m Da T1 G1.2 M6-8 सर्वान्. — ^{d}) K4 पार्थिवान्; Da T G (except G5) पृथिव्यां. B D (except D5) पृथिवीपतिः (Dn D1-4 °ते); G3 पुरुषान्सदा. — ^{e}) T2 द्यूतं; G4-6 युद्धं (for वैरं). Ñ3 महद्दिष्टं; S (except G6) समुद्दिष्टं (M6-8 °त्सृष्टं). Dn D1.4 उद्दीपितं येन वैरं. — After 81, K3 T2 (marg.) G4.5 M read 79.

82 ^{a}) B4 G4-6 पौलस्त्य°. Ñ1 °स्तस्य; B1 (m as in text) Dn D1.4 °स्त्रास्य. — ^{b}) D5 T1 G2.3 मानुषेष्विह. — ^{c}) M (except M5) दुर्योधना°.

83 ^{b}) Ś1 न तु; B5 D5 नात्र (for नानु-). V1 D (except D2.5) S °कीर्तिताः. — After 83, Ś1 K1 read 79, while K3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins. a passage of 37 lines given in App. I (No. 41).

84 ^{a}) T2 G3 M °स्यांशात्तु. — In Ś1 the portion of text from 1. 61. 84^{b} to 1. 68. 19 is lost on the missing fol. 49–52. — ^{c}) K4 D5 S (except G3) च (for तु). T1 वायोश्च; G3 °योस्तु.

85 Ś1 missing. — ^{b}) Ñ2 B Da D2.3 रूपद्रविण-संमतौ. — ^{c}) G (except G4.5) °लं सहदेवं च. — ^{d}) Ñ1.2 B Da D2.3 °भूतहिते रतौ; Ñ3 V1 Dn D1.4 G1.3.6 M3 सर्वभूत°.

86 Ś1 missing. — ^{a}) K3.4 Ñ V1 B D यस्तु वर्चा. — ^{c}) Ñ1.2 B Da Dn D1-4 सो[s]भिम°. K3 Ñ3 V1 D5 स संजज्ञे (for बृह°). — ^{d}) G1-3 M (except M5)

C. 1. 276†
B. 1. 67. 126
K. 1. 68. 126

अग्नेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्त्रीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ८७
द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ।
विश्वेदेवगणात्राजंस्तान्विद्धि भरतर्षभ ॥ ८८
आमुक्तकवचः कर्णो यस्तु जज्ञे महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ८९
यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ९०
शेषस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महाबलः ।
सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ९१
एवमन्ये मनुष्येन्द्र बहवोऽंशा दिवौकसाम् ।
जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ९२
गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन्प्रकीर्तितः ।
तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च ॥ ९३
तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप ।
बभूवुर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ९४
श्रियस्तु भागः संजज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ९५

सो[s]र्जुं. K Ñ3 V1 D5 फाल्गुनस्यात्मजो बली. — After 86, K3.4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 25 lines given in App. I (No. 42).

87 Ś1 missing. — a) Ñ1.2 B D (except D2.5) अग्नेर्भागं; Ñ3 S °रंशात्. — b) G1.2 महाद्युतिं; G4.5 °बलं. — d) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) स्त्रीपूर्वं. T1 अथ (for विद्धि). S गुह्यकं.

88 Ś1 missing. — a) Ñ3 B (except B5) S (except M6–8) तु (for च). — b) K2–4 D5 °र्षभाः. — c) K1.2.4 Ñ1 V1 B1.4.6 D (except D5) विश्वान्. Ñ3 °गणाः; T G4.5 M (except M5) °गणात्. K2.4 Ñ1.2 B D (except D5) G6 विद्धि (for राजन्). — d) K2.4 राजंस्तान्; Ñ1.2 B D (except D5) संजातान्; G6 तान्राजन् (for तान्वि°). K4 Ñ1 B D4 भरतर्षभान्; D5 वसुधाधिप; M3 जनमेजय. V1 विद्धि तांस्तु महर्षभान्. — After 88, K3 ins.:

562* भीमसेनाद्राक्षसेन्द्रो गुह्यकेभ्यस्त्वजायत ।
जयस्य परिरक्षार्थं स हि सृष्टो महात्मना ।;

while Ñ3 ins.:

563* सर्वेषां देवताभागं दत्त्वा विद्धि महीपते ।;

and finally K4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 40 lines given in App. I (No. 43).

89 Ś1 missing. — ab) K3 आबद्धक°. K1 transp. कर्णो and जज्ञे. K3.4 Ñ1.2 V1 B D वीरो (for कर्णो). K4 B Da D2.3 यः स. Ko महाबलः; K2.3 Ñ1.3 Dn D1.4 °यशाः; D5 °तपाः. — After 89ab, Ko (om. lines 2–4). 3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

564* कर्ण इत्यभिविख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ।
कर्णं नरवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।
दुर्योधनस्य सचिवं मन्त्रिणं शकुनेः समम् ।

[Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 after 89cd. — (L. 3) B4.5 Da D2.3 रथवर°. K3.4 Ñ2.3 V1 Dn D1.4 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — (L. 4) Dn D1–4 मित्रशत्रुविनाशनं.] — K4 om. 89cd. — cd) K4 Ñ2.3 Dn D1.4 राजन् (for देवस्य). V1 महात्मभिः (for अनु°). Ko.2 देवेशस्यांशमुत्तमं; Ñ1 G4–6 M देवर्षेरं(Ñ1 °र्वै)शमुत्तमं; T G1–3 कर्णमंशं नरोत्तमं (for d). B3 तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियं शूरसत्तमम्. — After 89cd, Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 of 564*.

90 Ś1 missing. — a) Ko.2.3 राजन्; T1 G1–3 नाथो; G4–6 देवो (for नाम). — b) T1 G1–3 वासुदेवः स°. — After 90ab, K (except K2) ins.:

565* वशिता सर्वभूतानां संहर्ता चापराजितः ।.

— c) K Ñ2.3 D5 °षे लोके. — d) T1 G1–3 M3 °वः परंतपः.

91 Ś1 missing. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °स्यांशश्च; D3 °स्यांशेन; D5 °स्यांशात्तु. — d) Ñ1 द्विजराजं म°.

92 Ś1 missing. — a) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4.5 °श्चेंद्रा; G3–5 °श्चेषु. — b) G4–6 °कसः. — c) G (except G1.3) वासु°.

93 Ś1 missing. — a) G1.2 च (for तु). — b) G (except G4.5) महाराज प्र°. — D3 (hapl.) om. 93d–95a. — d) K2.3 Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ह; Ñ3 B (except B5) Da D2 तु (for च).

94 Ś1 missing. — D3 om. 94 (cf. v. l. 93). — d) K1 Ñ3 T2 G3–6 M3.5.3 °ग्रहाः; Ñ2 V1 B D वासुदेवपरिग्रहः (B4.5 D4 °हाः).

95 Ś1 missing. D3 om. 95a (cf. v. l. 93). — b) K (except K4) वसुधातले; B D2 T2 °वीपते. — After 95ab, Ñ3 V1 B5 D (except D3) ins. (B5 D4 om. line 1; D5 om. line 2):

566* भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः ।

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२ C. 1. 2798 B. 1. 67. 164 K. 1. 68. 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।
Ñ3 B5 D4 read line 2 of 566* after 95cd. D1 om. 95cd. — c) K1-3 D3.5 जाता (for कन्या). — d) MSS. indiscriminately वेदी° and वेदि°. B4 सुमध्यमा; T1 अजायत; T2 G4.5 M3.5 समुत्थिता (for अनि°).

96 Ś1 missing. — a) K4 T2 G3 नातिदीर्घा; G1.2.4-6 ना(G2 अ)तिमहती. Ñ3 नातिदीर्घा न ह्रस्वा च; M (except M5) न ह्रस्वा नातिमहती. — d) Ko.3 त्वसिता°; K1 सुसिता°; K2.4 Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) T1 D5 स्वसिता°; Ñ2 B1 Dn D1.3.4 स्वसितांचित°; B3-6 D2 असितांचित°; T2 G M स्वंचिता°.

97 Ś1 missing. K2 om. 97-98. — a) K3 D (except D2.5) °संपूर्णा. — b) Ñ V1 B D G3-6 वैदूर्य° (B1 स्निग्धवैदूर्यसं°). — d) Ko.3.4 °संयमी(K3 °म)नी; Ñ V1 B1.3.6 D °मथनी. Ko.3.4 वरा; Ñ3 वधूः.

98 Ś1 missing. K2 om. 98 (cf. v. l. 97). — a) Ñ1.3 V1 T G2 वृद्धिश्च; B5 कीर्तिश्च; G4.5 प्रीतिश्च. — d) T G4.5 माद्री तु; G1-3 सुमतिः; G6 मुनिस्तु. Cd mentions सुबला°. M माद्री मद्रपतेः सुता.

99 Ś1 missing. — a) T1 G1-3 असुराणां सुरा°. — K1 (hapl.) om. 99c-101d. — c) T पुण्यं (for राज्ञ्). — d) Ko.3.4 °नां प्रकी°.

100 Ś1 missing. K1 om. 100 (cf. v. l. 99). — B4.5 transp. ये and पृ°. Da च संभूता; T G1.2 °मुत्पन्ना. — c) T2 G6 महात्मनां. — After 100, B4.5 ins.:

ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजसः ।

B4.5 cont.: Dn D1.4 ins. after 100:

568* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिताः ।

D3 T G ins. after 100:

569* एते तु मुख्याः कथिता मया ते राजसत्तम ।

101 Ś1 missing. K1 om. 101 (cf. v. l. 99). — ab) B4.5 D3 S transp. पुत्री° and आयु°. — d) Cf. 1. 59. 53d. B3 °सूयुना; T G °सूयया.

Colophon. Ś1 missing. — *Major parvan:* D3 T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M5 Cd अंशावतरण; to which Ko.1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1.2.4.5 Cd add समाप्तं; K3, संपूर्णं. — *Adhy. name:* G1.2 देवाद्यंशावतरणं; M3 अंशावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 76; Ñ1.2 V1 67; D3 68; D4 marg. 65; T1 59; T2 G4.5 M 9; G1-3 11; G6 10. — *S'loka no.:* K3 Da1 161; Ñ3 164; Dn1 165. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2776.

☞ The name आदिवंशावतरण (or °तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS. hitherto collated; it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parva-saṁgraha (1. 2. 72-94); but cf. 1. 2. 34. In the MSS. which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy. corresponding to our adhy. 58 for which, however, there appears to be no MS. authority.

C. 1. 2799
B. 1. 68. 1
K. 1. 69. 1

६२

जनमेजय उवाच ।
त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १
इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३
चतुर्भागं भुवः कृत्स्नं स भुङ्क्ते मनुजेश्वरः ।
समुद्रावरणांश्चापि देशान्स समितिंजयः ॥ ४
आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स भुङ्क्ते रिपुमर्दनः ।
रत्नाकरसमुद्रान्तांश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ५
न वर्णसंकरकरो नाकृष्यकरकृज्जनः ।
न पापकृत्कश्चिदासीत्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६

62

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 61. 84); the MS. is *wholly* ignored here.

1 G5 M om. 1–2. K1 S om. उवाच. — [a]) K2 सम्यक् (m ब्रह्मन् as in text); G3 सर्वं. — [b]) G3 देवगंधर्वं°. — [d]) Ko दानवाप्सर°. — After 1, G1 ins. (for the first time, the S version of) 1. 89. 1–19; the passage is repeated, in its proper place, after the Yayāti episode (see below).

2 G3 M om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) K2.3 Ñ3 B (except B4) Da1 D2.3 T1 G1–4 इदं. K4 भूयः पृच्छा°; D2 भूयस्त्विच्छा°; D5 श्रोतुमिच्छा°. — [c]) T2 G4.6 °या ब्रह्मन्. — [d]) K4 T1 G1–3 देवर्षि°.

☞ Here begins the Śakuntalā episode. In our text (as in N and in the Jav. version), it is *followed* by the Yayāti episode, the latter being probably the later interpolated of the two episodes; D3 S transp. these episodes. — In D3 T G (for G1 see below), वैशं° उ° is followed by the formal introd. st. (lacking in N except D3 and M):

570* धर्मार्थकामसहितं राजर्षीणां प्रकीर्तितम् ।
पवित्रं कीर्त्यमानं मे निबोधेदं मनीषिणाम् ।

which preludes in these MSS. the Yayāti episode (adhy. 70–88), which in turn is followed by (the S version of) 1. 89. 1–19 (a short genealogical adhy.). In M, on the other hand (which om. st. 1–2 of this adhy.), the preceding adhy. (61) is immediately followed by (the S version of) 1. 89. 1–19, the passage occurring twice in M, once immediately before the Yayāti episode and again immediately after it, both times followed by a colophon. G1 also repeats this passage, but here it occurs for the first time, as already observed, *irrelevantly*, after st. 1 of the present adhy., and in this place it lacks the colophon. The short genealogical adhy. (1. 89. 1–19) occurring *after* the Yayāti episode is then followed in *all* S MSS. by the formal introd. st. (lacking in N):

571* जनमेजयः ।
भगवन्विस्तरेणेह भरतस्य महात्मनः ।
जन्म कर्म च शुश्रूषुस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

which preludes, in S, the Śakuntalā episode, of which the (combined) collations follow. — The fragm. misch-codex D3, which (like S) transp the Śakuntalā and Yayāti episodes, does not contain the former, breaking off in the middle of the Yayāti episode; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna.

3 K1 D5 S om. उवाच. — [a]) B4.5 कौरवा°. — [b]) Ko.2.3 Da D1 दुष्कंतो; K1 दुष्वं°; K4 दूष्यं°; Ñ V1 B (except B4) Dn D2.4.5 T2 G3.5.6 दुष्यं°. For the spelling दुःषन्त of the text, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 136. — [c]) B3 चतुर्णाया; G3 सागरांता°. — [d]) A few MSS. भारत- and -सत्तमः.

4 [b]) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 S (except M3) यो; Ñ3 B1.3.5 D2 सो (for स). K1 B3 सोभुंक्त; Da सोभुक्त सोभुनक् (cf. v. l. 5). K2.3 भुवनेश्वरः. — [c]) Ko– [b]) D5 समुद्राव(D5 °द्रवि)ततांश्चा°; S °द्रवसनां(G3 °न्तर — [d]) K D5 च (for स). A. line

5 [a]) Dn D1 आम्लेच्छावधिकान्; T1 G1.3 म्ले T2 M स (M5 सं-; M7 तं) म्लेच्छाट°; G2.4–6 म्लेच्छतः ।

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैर्धर्मैं रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०
स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४

C. 1. 2813
B. 1. 68. 15
K. 1. 89. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

°ना)टव्यजा(G5 °का)न्. K3 G3 चैव; T G1.2.4–6 M चापि (for सर्वान्). — b) Ñ1.3 S यो (for स). Ko.4 संभोक्ता; K1 B1.6 अभुंक्त; K2 स भोक्ता; B4.5 (by transp.) भुंक्ते स (cf. v. l. 4). K1 मनुजेश्वरः; B4 विश्वमर्दनः. K3 दशान्भुंक्तेरिमर्दनः. — c) Ko.2–4 °समुद्रांते; K1 Da °द्रांताः; Ñ3 °द्रस्य; S °करान्समुद्रांश्च. — d) K (except K1) D2 °जनावृते; V1 °समाश्रितान्; B4.5 °समावृ°.

6 D5 om. 6ab. — a) T2 G2.4–6 M6–8 न वर्णसंकरो राजन्. — b) K4 नाकृष्या°; Ñ V1 B D (D5 om.) न कृष्या°; S ना(T1 G1 न; G4.5 आ)कृष्ट°. — G3 om. 6cd. — d) K D5 °त्राज्यं प्रशासति.

7 a) Ñ V1 Dn D1.5 धर्मैं; T1 G1–3 M3.5 °मैं. T1 G1.3 M5 एकं; T2 G2.4–6 M6–8 वृत्तिं (for रतिं). T1 शासमानं. M5 धर्ममेकं त्वभिरताः. — bc) S कामार्थौं च (G3 °र्थांश्च) प्रपे° (T1 कार्थौं न प्रतिपे°) । नरा नरवरव्याघ्र.

8 a) N (except D1.4) चौर°. K3 तत्र; B5 राजन् (for तात). G3 असंचारा न सत्रासन् (sic). — b) K (except K1) न च क्षुद्भयम्. K1 G3 एव; B4 (m as in text) इति (for अणु). K1 च; G3 हि (for अपि).

9 a) Ñ V1 Dn D1.2 M3.5 स्वधर्मैं; D4 G1 स्वधर्मे. — b) K1 दैव-; Ñ2 V1 B1.4 (both m as in text).5 D2 वेद-; Da1m G3 देव-; T1 नान्य-; T2 अन्ये; G1 ह्यन्य-; G4.6 अन्य-. V1 निश्चिताः; B1 (m as in text).3.5.6 Da1m D3 G3 M निष्ठिताः. Cd (citing the entire pāda) exactly as in text! — c) M3.5 मानवाश्चाकु°.

10 a) T1 G3 काले. T1 वर्षति प°. — b) K2.3 [illegible]वंति; Ñ V1 B D (Da erroneously) Arjp रस°; [illegible]दवंति (sic). The MSS. being corrupt, the [illegible] reading of Arj. cannot be made out. — d) [illegible]मिः (for मही). K2 B1 (m as in text).3 m.4 [illegible]n text).5 Dn1.n2 D4.5 S पशुम(M5 °प)ती; Devp रसवती; Cd Nilp as in text. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 M3.5 तथा. — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु विद्यते ।

11 a) D5 महाकायो महा°. — b) K4 सिंहसंह°; Cd as in text. — c) B4 उत्पाट्य मंद°. — d) Cf. 1. 58. 11d. Ñ2 V1 B D (except D5) वहेत्; T1 भवेत्; T2 G4 भरेत्. Ko.3.4 °कंदरं.

12 a) Dn D1.5 चतुष्पथ-; S धनुष्यस्रे. — b) K1 त्सह°; K2 शत्रु°; K4 खड्ग°; Ñ1.2 V1 Dn D1.4 T G1.2.4.6 सर्व°; Ñ3 त्सरुप्रक°; B3 त्सक°; B6 त्सव°; D2 शर°; D5 स तु प्र°; G3 असि°. — c) T2 G नागस्कंधे.

13 a) B4 रणे; Cd बले (as in text). — c) K2 अक्षयत्वे; Ñ V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे; Dn अक्षोभ्यस्त्व-; D5 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text.

14 a) T1 G M5 सर्वतः. Ñ3 स महावीर्यः. — c) B4 (m as in text) द्वयो ध°. — d) K1 दुदितं; K3 विदं°; Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.4 G4 मुदि°; Ñ2 M7 विजि°; T2 G1 विशिष्टं. B3.6 Dn D4 °मादिशत्; D1 M3 (*inf. lin.*) °माविशत्. Ñ3 विदितो जनमेजय. — Cd (citing the entire line 14cd) exactly as in text!

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B Da Dn D2.4.5 T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3.4 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 T2 G1.4 दुष्यंतसाम्राज्य(K4 °राज्य)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 63; B5 61; Da1 D4 66; Dn3 67; T1 80; T2 G4 30; G1–3.5.6 M 31. — *Śloka no.:* Ñ3 14; Da1 Dn1.n2 15. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 2791.

६३

C. 1. 281b
B. 1. 69. 3
K. 1. 90. 3

वैशंपायन उवाच ।
स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥ १
खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ॥ २
सिंहनादैश्च योधानां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
रथनेमिस्वनैश्चापि सनागवरबृंहितैः ॥ ३
हेषितस्वनमिश्रैश्च ष्वेडितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तस्मिन्गच्छति पार्थिवे ॥ ४
प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया ।
ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ ५
शक्रोपममभित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शस्त्रपाणिं स मेनिरे ॥ ६
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ॥ ७
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ॥ ८
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ९
सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १०
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।

63

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 Before वैशं°, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:
573* जनमेजय उवाच ।
संभवं भरतस्याहं चरितं च महामतेः ।
शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला ।
तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर ।
[(L. 1) Ñ1.2 V1 B4-6 D2.5 विस्तरं च; B1 विस्तरेण. K4 महामुने; B Da D2 °मते.]
— K1 जनमेजयः; Ñ3 D5 S वैशंपायनः (all om. उ°). — a) G2 एकदा स महा°. — b) G6 °गजवाहनः. — d) K2 हयानामयुतैर्वृतः. — After 1, Dn ins. 575* (cf. v. l. 6).

2 K1 D1 (hapl.) om. 2. — a) Ñ3 M3.5 °चापधरैर्. K2 दांतैर्. — b) B4.5 °धारिभिः; T2 °मंडल°. — c) B5 °मुद्गर°. — d) Ñ3 नागशतैर्.

3 a) K2 तु (for च). B5 च वीराणां. — b) = (var.) 1. 1. 77b. Some MSS. °निःस्वनैः. — c) Ñ1.2 V1 B4.5 D (except D5) S (except G3) चैव (for चापि). — d) K3 मातंग°; B5 °संवृतैः. — After 3, Dn D1.4 ins.:
574* नानायुधधरैश्चापि नानावेषधरैस्तथा ।

4 a) Ñ V1 B (except B5) D2.5 G3.4 °हेषित°. K4 M3.5 हयहेषितशब्दै(K4 °मिश्रै)श्च. — b) S (except M3.5) °स्फोटनिस्वनैः (T1 °स्फोटमिश्रितैः). — c) S (except T2 G2.5 M5) किलिकिला°.

5 b) T2 G (except G1.3) वरया. — c) G2 °शुस्ताः. — K1 (hapl.) om. 5d–6e. — d) D2 राजन्; S नृपम् (G5 corr. *sup. lin.* from रूपम्) (for शूरम्).

6 K1 om. 6abc (cf. v. l. 5). — K4 Ñ2 V1 B Da D2, 5 ins. after 6ab: Dn, after 1:
575* बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना ।
— d) K2 चाप°; K4 Ñ2.3 V1 B D वज्र°; S शक्ति°. Ko. 1. 3 स्म रेमिरे; Ñ1 समीपगं.

7 a) K (except K1) °षश्रेष्ठो. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) रणे वसु° (B5 वायु°). — d) G3 M3-5 °सुहृज्जनाः.

8 c) S °वृष्टिं (G4 °वर्षं) च.

9 b) T2 G2.4 °मानस्ततस्तः. — c) Ñ V1 B D T2 परमप्रीत्या. — After 9, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:
576* तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् ।
द्विजक्षत्रियविट्शूद्रा निर्यान्तमनुजग्मिरे ।
ददृशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।
[(L. 1) D2 °वारणविक्रमं. — (L. 2) Ñ2 ब्र[illegible] — (L. 3) Ñ V1 B4.5 °मानाभिराशी°.]

10 a) Ñ1.2 V1 Da T1 M3.5 अदूर°; G2 आबा[illegible] — b) D4 M3 पौरा जान°; M3.7 पौरा जन°. N (except Ko. 2. 3 Ñ3) तथा; T1 ततः. — cd) M3.5 °तः सर्वेप्यनु°.

11 a) K2 Ñ3 B4 सुवर्ण°; Ñ1 T2 G M6-8 सौ(सा)वर्ण°; T1 सौवर्णप्रतिमानेन. — b) D4 °धापतिः.

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्षणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २१
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्षयन्ति स्म मांसानि प्रकृत्य विधिवत्तदा ॥ २३

C. 1. 2842
B. 1. 69. 29
K. 1. 90. 29

---

12 [a]) G (except G3) स तच्च द°. — [d]) K2 B4 (m as in text) T1 G1.3 °वन°; K4 °संयुतं; D1 °ध्वज°; T2 G2.4-6 M °वट° (M5 *sup. lin.* as in text).

13 [a]) K D5 T2 विषमैः; G3 शोषितं. Ñ2.3 B (except B4) Da2 Dn D1.4.5 पर्वतस्रस्तैर् (B3m °प्राप्तैर्); Da1 °प्रस्थैर्; D2 °श्रेष्ठैर्. — [b]) K2-4 Ñ3 B1.3.4 T2 G (except G3) रश्मिं°; V1 नदीं°; T1 अग्निं°. K (except Ko) Ñ3 T2 G (except G1) समाचितं; Ñ1 V1 °कुलं; D5 समन्वितं. — [c]) Da1 विषमं; Da2 निर्जितं (for निर्जं°). — [e]) K1 °संगैर्; Ñ1.2 V1 B D °सिंहैर्. T1 G1 मृगैश्च संवृतं.

14 [a]) A few MSS. °व्याघ्र. — [c]) Ko.2.3 Da D1 दुष्कंतः; K1 B1 °ष्वं°; K4 Ñ V1 B3-6 Dn D4.5 T2 G4-6 M3.5 °ष्यं° (cf. v. l. 1. 62. 3). — Ko (hapl.) om. 14[a]-15[c].

15 Ko om. 15[abc] (cf. v. l. 14). — [b]) K1.4 त्रस्तान्; K2.3 स वै; D5 त्वसौ (for तत्र). K (except Ko) D5 मृगगणान्; D2 °गजान्; M6-8 व्यालमृगान्. — [c]) K2 °त्रासं°; Ñ2 Da घातं°. K1 B1 दुष्वंतो; K2.3 Da D1 °ष्कं°; V1 B3-6 Dn D2.4 T2 G4-6 M3.5 °ष्यं°; D5 दुःखार्तो (cf. v. l. 14).

— [a]) K D5 °कैश्चान्यान्. M3 सायकैः कांश्चिदभिन्न M6.7 °भिनत्). — [b]) M3 दूरस्थान्स. T1 तान् (for स). Ñ2.3 2 V1 B D (except D5) नराधिपः (for नर°).

56 N (mostly) अभ्यास°. K (K2 marg.) D5 Ñ2.3 V1.3 अन्यान् (all om. च).

17 [a]) K1 एव; B4 गणान्; B4m M5 देशान्; D5 मृगान्; T1 G M6-8 एतान् (G3 तत्र) (for एणान्). K1 च (for स). Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजघ्ने; Ñ3 T1 विनिर्जघ्ने. T2 स कांश्चिदेतान्नि°. — [b]) Ñ1 मतिमतां; B1 शार्ङ्ग°.

18 [b]) K (mostly) -मुशल-; B -मुषल-. N °कंपनैः; T1 °कर्मणैः; G2 °पट्टसैः; G3 °कष्कणैः; M3 तथा मु°. — [c]) K2 S (except G3 M3.5) चचार निघ्नन्वै वन्यान्. — [d]) K2 तत्र (for वन्यान्). S स्वैरचारान्वनद्विपान्.

19 [a]) K D5 °द्भुतवेगेन; G5.6 °वंशेन. — [d]) T2 G (except G1.3) बाध्यमानं म°. Ñ V1 B D (except D2.5) स्म (Ñ3 B4 स) (for च). Ñ1.2 V1 B D (except D5) मृगाधिपाः.

20 [a]) B1.4 हत- (for तत्र). Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 (*sup. lin.*) विद्रुतयूथानि. — [c]) T2 G (except G1.3) °न्यथो भीत्या. — [d]) Ñ3 समंततः; S अनेकशः.

21 [a]) K2.3 Ñ V1 B Dn D1.4 T1 M5 शुष्काश्चापि नदीः. B4 कृत्वा; G3 त्यक्त्वा. — [b]) K °दुःखिताः; T1 श्रमं°; M5 राजा नैं°. B4 (m as in text) °क्रांतं°; D5 आयासक्रांतं°.

22 [b]) T2 श्रांताश्च. — [c]) G4-6 कैश्चित्.

23 [a]) D5 कंचिं°; G5 कैश्चिं°. — [b]) K1 सम्यध्य; K2 संसेव्य; Ñ1.3 समेत्य; Ñ2 V1 B D (except D5) संसाध्य; M3 *sup. lin.* संदह्य. Ñ1 वनगोचराः; Ñ3 भुवनें°; B4 च वनेचरान्; G (except G1) M6-8 च वने नराः. — [c]) Da च (for स). D5 क्षुधाविष्टाः (for स्म मां°). — [d]) K4

C. 1. 2842
B. 1. 69. 29
K. 1. 90. 29

तत्र केचिद्गजा मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः ।
संकोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स्म वेगिताः ॥ २४
शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं बहु ।
वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहून् ॥ २५
तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् ।
व्यरोचन्महिषाकीर्णं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य महदीरिणमासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ।
शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ॥ ३
पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ।
विपुलं मधुराराव्यैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ ४
प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदाघूर्णितलतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ५

प्रपद्य; Ñ1 °क्षाल्य; Da1 °तुद्य; T G °तप्य; M (except M3) °कल्प्य. G3 रसवत्.

24 [a]) D5 अथ; G3 अत्र. — [b]) Dn1 D1.4 G5.6 °विक्षिताः. — [c]) Ko.3 D5 T G (except G2) संकुच्य; M संकुं°. Ko.2 अग्रकरं. — [d]) Ñ V1 B3 Da1 Dn D1 T1 G3 M5 प्राद्र°; T2 G4–6 प्रद्रु°; G1 प्रपतंति.

25 [a]) Ko.2.3 त्यक्तमूत्रपूरीषाश्च; K1 सृजंतो मलमूत्रं च; K4 D5 सृजन्मूत्रपूरीषं च; D1 °मूत्रं प्रसृजंतः. — [b]) Ko त्यजंतः; K2 सृजं°; Da वमं°. — Ñ3 om. 25[cd]. — [c]) K3 वरगजाः; G3 मदगजाः. B1 °वरामत्ताः. — [d]) K2 G (except G1) वनजान् (for मनु°).

26 [b]) T2 G (except G3) शरासारेण; M6–8 शत°. — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °चत मृगाकीर्णं. — [d]) T2 G4.5 राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D (except D1) हतमृगाधिपं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B D T2 G1.3.4.6 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T2 G1.4.6 मृगयाविहारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 77; B5 62; Da1 D4 67; Dn3 68; T1 81; T2 31; G M 32. — *Śloka no.:* Ñ3 28; Da1 Dn1.n2 31; M3 27.

64

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G3.6 सबलवा°. — After 1[ab], S ins.:

577* ततो मेघघनप्रख्यं सिद्धचारणसेवितम् ।
वनमालोकयामास नगराद्योजनद्वये ।
मृगाननुचरन्वन्याञ्श्रमेण परिपीडितः ।
मृगाननुचरंश्चैव वेगेनाश्वानचोदयत् ।

2 [b]) Dn D1.4 °श्रमान्वितः. — [c]) S तद् (for स). Ñ1 वनं श्याममा°. — [d]) K1 महद्धिरिणम्; K2 °द्वरिण°; K3 °दैरिण°; K4 °दारण°; Ñ1.3 मालिनीतीरम्; D2.4 °दारण्य°; Cd as in text. V1 B4.5 (m as in text) नदीतीरे समा°; Dn D1 महच्छून्यं समा°; D5 महद्विपिनमाविशत्; S सोपश्यदि(T1 °द्ध)रिणं (G3 सोपश्यद्दक्षिणं) ततः.

3 [b]) K2 तदा चाश्रम°; S °माश्रम(M6–8 °मश्रुति)संवृतं — [c]) Ñ3 मतिप्र°. — [d]) S मनोरम(G3 °हर)मती°. — [e]) T1 G1 शीतवातसमायुक्तं.

4 [b])=7[d]. K2–4 Da2 D1 S (except G4.5) °शाद्वलं. — After 4, K4 Ñ2 B1.3.6 D (except D2.5) ins.:

578* पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ।

5 [a]) S विवृ(G3 व्यावि)द्ध°. — D4 om. 5[c–7d]. — [c]) K4 Ñ V1 Da Dn2 D1.2 S °तलं (G1.3 M3.5 °नगं).

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्मेहेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६ C. 1. 2863 B. 1. 70. 20 K. 1. 91. 22

— [d]) K1 T1 G1 °था वृतं; Ñ3 D5 °यान्वितं.

6 D4 om. 6 (cf. v. l. 5). — K4 om. 6[cd]. — [e]) Ko Ñ1. 2 V1 B3 Dn D1 T1 °नाप्यपा(Ko D1 T1 °ना)कीर्णः; Ñ3 B1 (m as in text). 5 °विहगैः कीर्णं; D5 °वाप्यसंकीर्णं; M3 °श्राप्यना°. — [d]) S (except G3) न कश्चित्का°. G1 M °ने तरुः.

7 D4 om. 7[abcd] (cf. v. l. 5). — [a]) Some MSS. विहंगैः. K Ñ3 D5 हृष्टैर्; Ñ1 श्रेष्ठैर् (for पुष्पैर्). — [d])=4[b]. K3 D2 S °शाद्वलं. K1 (catalectic) च मृदुशा°; Dn D1 सुखच्छायैः समावृतं.

8 [a]) K2 घूर्णितास्तत्र; K3 Ñ1. 2 V1 B1. 4. 5 D (except D5) कलि°; Ñ3 घट्टि°; B3 कंपि°; T1 रोपि°; G (except G3. 6) दोलि°. — K1 (hapl.) om. 8[b]–9[c]. — [b]) Ñ V1 Dn D1. 4 °शाखिनः; S °शोभिताः. — [c]) B (except B3) D2 °वृष्टीर्विचित्राः. Ñ V1 B Da Dn D1 तु; D2. 4. 5 S (G6 corrupt) च (for स्म). — [d]) Ko. 2 विसृ°; K3 व्यसृजंत; Ñ1 ससृजु°; G3. 6 ससृ°.

9 K1 om. 9[abc] (cf. v. l. 8). — [a]) Ko. 3 °स्पृशश्च; K1. 2. 4 देशे देशेथ; T G M7 दिविस्पृ°. — [b]) K2 Ñ V1 B D (except D5) T2 G (except G1. 6) °स्वनैः. — [d]) Ñ1 °कुसुमोद्वताः; B3. 5. 6 °मोत्कराः; G6 °माकराः.

10 [a]) S (except T2 G3) पत्रप्र°. — [cd]) K रावैः (K2. 3 वाचं). Ñ2 V1 B D (except D5) रुवंति रावान्मधुरा(D1 मधुरारावा)न्षट्पदा मधुलिप्सवः.

11 [a]) Ko. 4 D5 सु- (for च). Ñ3 B3 तत्र देशांश्च सुब°; T2 G4. 5 तत्र (T2 ततस्) तत्र प्रदेशांश्च. — [c]) M6–8 लताजाल°. — [d]) K3 शतशः प्री°. — [e]) K3 तत्; B1. 5 तान्; G1. 3 स (for सं-). Ñ1. 2 V1 B (except B1) Da Dn D1. 4. 5 T1 G1. 5 सु- (for स). D2 स च पश्यन्महा°.

12 [a]) Ko G4 °श्लिष्टमुखैः; K1 (by corr.) °सुखैः; K4 B Da D2. 4 T1 G1. 2. 5. 6 M5 °शिखैः; Ñ1 °म्लिष्टशिखैः; Ñ3 °शिष्टाशिखैः. — [b]) T G1. 6 M6–8 अंघ्रिपैः; G2 अंघ्रिभिः; G4 अपुष्पैः. B3 Dn D5 M6–8 कुस्तुमान्वितैः. — [c]) Ñ V1 Dn D1. 4. 5 तत्तु; B5 G3 तद्वै; Da D2 तत्र; T2 G1. 2. 4. 5 तैस्तैः; G6 मत्तैः. — [d]) G3 महेंद्रस्येव नंदनं. — After 12, K4 Dn D4 (marg.) S ins.:

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवारणकिंनरैः ।

[(L. 2) Dn D4 G6 M8. 8 मत्तवानर°; G3 मत्तकिंनरवानरैः.]

13 [a]) K1 Ñ V1 B1. 3. 6 Dn D1. 4 सुखः शीतः. Da T2 G M3. 5. 6. 8 सुगंधश्च. B3 D1 T1 M7 सुखशीतसुगंधी (T1 °धं) च. — [c]) T1 G6 M (except M3) पर्यक्रामन् (T1 M5 °द्). — [d]) S (except G6 M3) च (for इव).

14 [a]) B1. 4. 5 D2 °गुणैः. — [c]) M5 °वं रम्यं. — [d]) K1 T1 M3. 5. 6 उच्छ्रितं.

15 [a]) Ñ1 तत्र; G2. 5 तात (for तत्तु). — [b]) T1 G3 M1. 5 संप्र°; G6 M7. 8 सुप्रविष्टं; M3 संप्रहृष्टतनूरुहः. — K2 (? hapl.) om. 15[cd]. — [d]) Ko. 3. 4 अथ; B3. 6 स; Da D2 सु- (for च). K1 B1. 3 G3 मनोहरं.

16 [a]) S नानामृग(G4 °वृक्ष)गणा(T1 G1. 6 °समा)कीं°. — [b]) G2. 5 °पादपं. — After 16[ab], K4 B D (except D1) ins.:

C. 1. 286B
B. 1. 70. 20
K. 1. 61. 22

अभ्यागारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।
महाकच्छैर्बृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च ॥ १७
मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।
नैकपक्षिगणाकीर्णां तपोवनमनोरमाम् ।
तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवाप सः ॥ १८
तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ १९
नदीमाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ २०
सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
सकिंनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २१
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।
मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ २२

नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ २३
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४
तत्स चैत्ररथप्रख्यं समुपेत्य नरेश्वरः ।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ।
महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ २५
रथिनीमश्वसंबाधां पदातिगणसंकुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ २६
मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ २७
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।

580* तं तदाप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत् । (cf. 19^{ab} and v. l.). — ^{c}) Ko.3 B1.4.5 Da D5 °र्वालि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16 etc.). — ^{d}) K3 मुनिगणैर्युतं; T1 M5 नित्यं मरीचिपैः; M3 नानाव्रतान्वितैः.

17 ^{a}) A few MSS. अश्यगा°. — ^{b}) Ko.2 D5 G6 M6-8 °संस्तृतैः; K1 °भृतं; K3 M3.5 °स्कृतैः; K4 Dn3 T G1-5 °वृतं; B4.5 °युतं; D4 °सृतं. — ^{c}) V1 महावृक्षैर्; B4.5 °कक्षैर्; D5 महद्भुच्छैर्; T G1-4.6 महीकच्छैर्; G5 M नदीं°. B3 S महद्भिश्च. K3 marg. *sec. m.* महासरिद्वीपदेशैः; K4 °मुनिगणैर्जुष्टं. — ^{d}) Ko.4 विराजित°. T2 °मवेक्ष्य च.

18 ^{b}) D5 पुण्यसुखो°; T2 G2.4.5 M3.5 पुण्यसुखावहां; T1 G1.3 पुण्यजलावहां; G6 M6-8 पुण्यजलाकुलां. — ^{c}) K1 °पक्षिमृगा°; M3 अनेकैर्याज्ञिकैर्द्व्यैः. — ^{d}) K2.4 Ñ2 V1 B5.6 T G2.4.5 M3.6.7 तपोधन°; M3(*sup. lin.*).5 तपोधनमनोहरां.

19 ^{a}) Ñ V1 B D तं चाप्रति° (B3 ततो नृपवरः; Da तथाप्रति°); M3 अवतीर्य रथात्; M5 अवाप्याति°. — ^{b}) K4 प्रतिपद्य च; Ñ1.3 S प्रत्यपूजयत्. — ^{d}) K1 सुमनोरमं. V1 B Da M6-8 सर्वभूतमनोहरं (B3-5 °रमं); D2 सर्वलोकम°; T1 G3.6 सर्वत(G6 °व)स्तु म°; M3.5 सर्वत्र च (M3 सु-) म°.

20 ^{a}) N (except Ko.3.4) चाश्रम°; M3.5 °संबद्धां (M3 *sup. lin.* सयुक्तां). — K (except K1) Da2 read 20^{cd} after 22^{ab}. — ^{d}) K (except K1) B3 D (except Da) धिष्ठितां.

21 ^{b}) Ñ1 °ग्रहासिनीं; Ñ3 S फेनपुष्प° (by transp.); B4.5 पुष्परेणु°. — ^{d}) T1 सिंहऋक्ष°.

22 ^{b}) Ñ2 V1 B Da D2 तापसैरुप°; S नियमव्रतचारिणां. — After 22^{ab}, K (except K1) Da2 read 20^{cd}. — After 22, Dn D4 S ins.:

581* तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ।
आश्रमप्रवरं पुण्यं महर्षिगणसेवितम् ।
[(L. 2) Dn रम्यं (for पुण्यं).]

23 ^{a}) K1 °समृद्धां; D1 T2 G1.2.4.5 M6-8 °संबाधां; G3 M3.5 °संयुक्तां. — ^{b}) K1 G1 श्रुत्वा°; B1m.4.6 M स्तुत्वा°; T1 G6 तत्रा°; T2 G2.4.5 स्मृत्वा°; G3 तीर्थां°. B6 T2 G1.2.4-6 तदा; G3 M च तत्. — T1 reads 23^{cd} after 25^{cd}.

25 ^{a}) Ko.3.4 तत्तु; K1 ततः; K2 D5 तच्च; Ñ3 स तं; T1 तत्र; T2 G M6-8 तं स; M3.5 वनं. M6-8 चैत्रवनं°. — ^{b}) B3.6 D2.4 समुत्पत्य. B6 Dn D1.4 नरर्षभः; S जने°. — ^{d}) K (except K1) सु- (for च). Ñ1 तेजसा; T G M3 चक्षुषा (M3 *sup. lin.* तं गुणैः); M6-8 तद्गुणैः. — After 25^{cd}, T1 reads 23^{cd}. — ^{f}) T2 G (except G6) तपोनिधिं.

26 ^{a}) Dn D1.4 ध्वजिनीमश्व°; D5 S रथनागाश्व. — ^{b}) Ñ1 B5 S °जन°; Ñ2.3 V1 B1.4 D (except D5) °गज°. — ^{c}) T2 G2.4.5 °प्याश्रमद्वा°. — ^{d}) K (except K1) D5 सेनापतिम्. K B5 D5 G3 M5 ह (for सः).

27 Before 27, D1 ins. दुष्कंत उ°; T2 G (except G6) M3.5 दुःषंतः. — D1 om. 27^{ab}. — ^{b}) Ko.1.3

क्षुत्पिपासे जहौ राजा हर्षं चावाप पुष्कलम् ॥ २८
सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ।
दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ २९
ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च ।
षट्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३०
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३१
यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च क्रमज्ञैश्च क्रमानपि ।
अमितात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३२
अथर्ववेदप्रवराः पूगयाज्ञिकसंमताः ।
संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ३३
शब्दसंस्कारसंयुक्तं ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
नादितः स बभौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवाश्रमः ॥ ३४
यज्ञसंस्कारविद्भिश्च क्रमशिक्षाविशारदैः ।
न्यायतत्त्वार्थविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ३५
नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः ।
विशेषकार्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ३६

C. 1. 2886
B. 1. 70. 48
K. 1. 91. 45

Ñ1.2 तपोवनं. — After 27^{ab}, D2 reads 30.

28 Before 28, B3 T2 G2–5 ins. वैशं˚. — ^{c}) B5 Da ˚पिपासा. — ^{d}) B5 Da2 Dn D1.4 T2 G2–5 M6–8 मुदं (for हर्षं). Ko T2 उत्तमं (T2 ˚मां); B1.5 Dn D4 G2–5 M पुष्कलां.

29 ^{b}) M3.5 विहाय स नरा˚. — ^{c}) Da ˚सहायोसौ. — ^{d}) K D5 ददर्श (for जगाम). Ñ1.3 B5 S ˚मंडलं (M3.5 ˚मद्भुतं). — ^{f}) Ko इव; B4 G2.4.5 अथो (for अथ).

30 D2 reads 30 after 27^{ab}. — ^{b}) Ko.1.3 तं; Ñ V1 B D M3 ह (for च). — ^{d}) K ˚मृगगणायु(K2 ˚णैर्यु)तं; D2 गमिष्यामि तपोधनं; D5 ˚गणान्वितं. — After 30, K4 ins.:

582* तथैव सामगीतैश्च सामविद्भिरुदाहृतैः ।
ताभिर्ऋक्सामगीताभिरथर्वशिरसान्वितम् ।
अमिताभिरुक्ताभि(sic) सुश्रुवे स नृपस्तदा ।;

while D4 (marg.) S ins.:

583* विस्मयोत्फुल्लनयनो राजा तत्र बभूव ह ।

— After the above line T2 G1.2.4.5 M read 35^{cd}, the (latter) line being repeated, in its proper place, in all the above MSS. except T2.

31 ^{a}) D2 ऋचो यजुंषि सु˚. — ^{b}) K2.4 B5 D2 प्रेर्यमाण; M ईर्य˚. — After 31^{ab}, G (except G3.6) ins.:

584* क्रत्वर्थांश्च प्रकाशद्भिर्यजुर्भिर्निर्मलस्वरैः ।
जटावर्णविभागज्ञैरुच्यमानान्यनेकशः ।

— ^{d}) K D5 ˚ष्वेव; T G1.2.4 M (except M6) ˚ष्विव. M6–8 धर्मसु.

32 ^{a}) D5 ययुर्वेदांग˚. — ^{b}) Ko.2.3 क्रामद्भिश्च; Ñ1 V1 B Da2 D1.2.4.5 क्रमविद्भिः. Ñ2 Dn S यजुर्(Ñ2 पद्; G6 यज्ञ)विद्भिश्च शोभितं (G3 शोभितं मुनिभिर्युतैः). — After 32^{ab}, Dn S ins.:

585* मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ।
भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ।

[(L. 1) T1 G1 तच्छिरो नियत˚; T2 तच्छिष्यैर्नियम˚; G2 मुनिभिर्नि˚; G3 M3.5 सामविद्भिरुदाहृतैः; G4–6 शिरोभिर्नियम˚; M6–8 तच्छिरोभिर्यत˚. — (L. 2) G2 वारुण्या साम˚; M3 ˚गीतैश्च; M6–8 ˚गीताद्यैः. T1 G1.3 ˚वांगिरसोद्भवैः; T2 G4.5 M5–8 ˚सो(T2 ˚सा)द्भुतैः; G2.6 ˚सोद्भवैः; M3 सशिरोभिरथर्वभिः.]

— ^{e}) Hypermetric! K (except K1) महात्मभिः; Ñ1 V1 B D यतात्मभिः; Ñ2 दांतात्मभिः. K3 च (for सु-). T2 G4–6 ˚यमैः. T1 (corrupt) अमितानियतैदीरैः. — ^{d}) T1 G1.2.6 M (except M3) [ऽ]थ; T2 G3–5 तु (for स). D5 महदाश्रमं; S (except M3) स तदाश्रमं.

33 ^{a}) S अथर्वर्ग्यजुःसामभिः (G3 ˚सामैः). — ^{b}) K1 ˚यज्ञिक˚; K2 विप्रा या˚; K3 ˚यज्ञिय˚; B3m D (Da erroneously) Arjp पूगयज्ञियसामगाः (Arj. as in text; D2 द्विजा याज्ञिकसत्तमाः); T1 (corrupt) पूतंत्तं शोभितैस्तथा; T2 G3–5 पूजितं शोभितं तदा; G1.2.6 पूजितं (G2 सततं) शोभितैस्तदा; M पूगशः शोभितं पृथक् (M3 *inf. lin.* सदा). — ^{d}) B (except B4) Da स्म; D2 च (for तु).

34 ^{a}) K2–4 ˚क्तां; Ñ V1 B D (except D5) T1 ˚क्तैः. — ^{b}) Ñ3 ˚द्भिश्च क्रमानपि; S ˚द्भिर्न्याय(G3 ˚र्याग)वित्तमैः (G6 अभूवन्वेदवित्तमैः). — ^{d}) M6–8 ˚लोकम्. K1.4 Ñ2 V1 B D इवापरैः.

35 ^{a}) K3 ˚विस्तर˚; Ñ2 V1 B D T G ˚संस्तर˚ (Da ˚संस्तव˚). — ^{b}) K1 G1 क्रमविद्या˚; M6–8 छंदशिक्षा˚. — 35^{cd} occurs in T2, and recurs in G1.2.4.5 M, after 583* (cf. v. l. 30). — ^{e}) K D5 ˚र्थविद्भाज्ञैः; Ñ1 यज्ञतत्वार्थ˚; Dn D1.4 ˚तत्वात्म˚; G4 ˚विज्ञानैः. — ^{d}) K (except K2) संपन्नं. G4 वेदवेदांगपा˚.

36 T1 G6 om. 36^{ab}. — In G2, 36^{ab} is broken off. — ^{b}) T2 G3–5 M (except M3) ˚तत्वज्ञानविशा˚; G1

C. 1. 2887
B. 1. 70. 44
K. 1. 91. 46

स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च समन्ताद्नुनादितम् ॥ ३७
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ३८
आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः ।
प्रयत्नोपहितानि स्म दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ३९
देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजैः ।
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ४०
स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ।
नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्युतम् ॥ ४१
स काश्यपस्यायतनं महाव्रतै-
र्वृतं समन्ताद्ऋषिभिस्तपोधनैः ।
विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा
विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।
नापश्यदाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ १
सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तमाश्रमम् ।

-तत्वज्ञैर्वेदपारगैः. Cd mentions समवाय-. — After 36^{ab}, T$_2$ ins. lines 2-3 of 586* (cf. v. l. 37). — G$_2$ om. 36^{c}-37^{b}. — ^{c}) S (G$_2$ om.) वैशेषिकार्थं(M$_{3.5}$ सवैशेषिक)वि˚; Cd as in text. — ^{d}) K$_2$ धर्ममोक्ष˚ (by transp.); Ñ$_3$ S (G$_2$ om.) मोक्षधर्म(Ñ$_3$ ˚शास्त्र; G$_3$ ˚ज्ञान)विशारदैः. — After 36^{cd}, T$_2$ ins. line 4 of 586* (cf. v. l. 37).

37 G$_2$ om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{b}) Ko.$_2$ Da$_1$ ˚थैगतिं (K$_2$ ˚कृतां) गतैः (Ko शनैः); K$_4$ ˚मार्थार्थसंग˚; G$_3$ -परमज्ञानतां ग˚. — After 37^{ab}, K$_4$ (om. line 4) Dn D$_{1.5}$ S (for T$_2$ see below) ins.:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[T$_2$ ins. lines 2–3 after 36^{ab} and line 4 after 36^{cd}. — (L. 2) G$_3$ नानाशास्त्रविशारदैः (for कार्य˚). — (L. 3) Dn (hypermetric!) पक्षिवानररुतज्ञैश्च व्यास˚.]
— ^{d}) Ñ$_1$ S ˚दभिनादि˚.

38 ^{b}) K$_1$ समंतात्सं˚; M$_{3.5}$ नियमाहारकर्शितान्. — Some MSS. (as usual) शंसित˚ and शंशित˚. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ T$_2$ G$_{2.4-6}$ M ˚होमरतान्. B$_6$ Dn D$_{1.4}$ ˚परान्विप्रान्. G$_3$ समस्तान्विविधांस्तत्र.

39 ^{a}) G$_5$ ˚नि च सिद्धानि. — ^{b}) K$_3$ स्पर्शवंति; Dn रुचिराणि. D$_2$ ˚पते. — ^{c}) Ko.$_4$ ˚लोपहृता˚; K$_1$ प्रयत्नतोपि (? read ˚पि)ता˚; K$_3$ अयत्नोपहृ˚; T$_1$ M$_5$ प्रयतोप˚. K$_2$ ˚हितान्यत्र. — ^{d}) T G$_{1.3}$ M$_3$ ˚मागतः.

40 ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D transp. पूजां and प्रेक्ष्य (in ^{c}). K$_1$ ˚जां दृष्ट्वा. B$_1$ transp. कृतां and द्विजैः. G$_{5.6}$ ˚क्ष्य तु तां. T$_2$ जनैः. — ^{c}) G$_6$ ˚लोकसमं स्थानं.

41 ^{a}) S (except G$_{1.3}$ M$_{3.5}$) तं (for स). K$_{2-4}$ B (except B$_5$) D$_5$ ˚तपोयुक्तं; G$_3$ ˚तपोरूपं. K$_1$ काश्यपं स तपोयुक्तं; M$_5$ काश्यपस्य तपो˚. — ^{b}) Ñ$_3$ आश्रमं परमं शु˚. — ^{c}) Ko.$_{3.4}$ अपि (for वै). B$_4$ नान्वतृप्यत्प्रेक्षमाणो. — ^{d}) Ko.$_{1.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ Da$_1$ T$_1$ M$_5$ तपोधन(K$_1$ Ñ$_2$ ˚बल)गुणै˚; B Dn D$_{1.4}$ G$_3$ M$_{3.6-8}$ ˚वनगुणै˚.

42 ^{a}) K$_1$ महागुणैर्. — ^{d}) K (except K$_1$) Ñ$_{1.2}$ ˚मत्यंतमनो˚. K$_{1.2}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ G$_1$ शुभं (for शिवम्).

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव˚ (for आदि˚). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ V$_1$ T$_1$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ V$_1$ add शकुंतलोपाख्यान. K Ñ$_3$ B D T$_2$ G M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K$_3$ शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T$_2$ G$_{1.4}$ M आश्रमदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_1$ 78; B$_5$ 63; Da$_1$ D$_4$ 68; Dn$_3$ 69; T$_1$ 82; T$_2$ 32; G M 33. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ Da$_1$ 47; Dn$_{1.n2}$ 50; M$_3$ 54. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 2872.

65

☞ This adhy. is missing in Ś$_1$ and D$_3$ (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K$_1$ D$_5$ S om. उवाच. — ^{a}) T$_2$ G$_{4.5}$ M ˚तो गत्वा

उवाचासौ क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥ २
श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ।
निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा ।
स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४
आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ।
पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५
यथावदर्चयित्वा सा पृष्ट्वा चानामयं तदा ।
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ६

तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।
दृष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्प्रतिपूजितः ॥ ७
आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ।
क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृपः ।

C. 1. 2904
B. 1. 71. 10
K. 1. 92. 14

म°. — [b]) S °ज्य सः. — [c]) N (except K1) M3 °श्यच्चाश्रमे. Ko.4 तत्र; G1 तस्य (for तस्मिन्). — [d]) K1 तं मुनिं. Some MSS. (as usual) शंसित°, and शंशित°.

2 [a]) M3.5 अपश्य°. — [b]) Ñ1 B (except B1) Dn D5 तथा(Ñ1 °दा)श्र°. — [c]) T G (except G2.3) कोत्र इत्यु°.

3 [a]) Ko.2-4 तस्य; K1 Ñ3 T1 M3.5 तु (for अथ). K (except K1) तु (for तस्य). B3 G3 संशब्दं. — [b]) B3 कमललोचना; G2.3 M6-8 श्रीरूपधारिणी. — Ko (? hapl.) om. 3[cd]. — [c]) G3 निश्चक्राम वनात्. — [d]) K1 B D1 °वेशं; Ñ1.3 Da °रूप°; S यथा विद्युद् (G3 विद्युदेव; M5 अभ्राविद्युद्) घनांतरात्. — After 3, D4 (marg.) S (which om. 4[ab]) ins.:

587* सुव्रताभ्यागतं तं तु पूज्यं प्राप्तमथेश्वरम् ।
रूपयौवनसंपन्ना शीलाचारवती शुभा ।
सा तमायतपद्माक्षं व्यूढोरस्कं सुसंहितम् ।
सिंहस्कन्धं दीर्घभुजं सर्वलक्षणपूजितम् ।
स्पष्टं मधुरया वाचा साभ्रवीज्जनमेजय ।

[(L. 1) D4 सुप्रीता°; G सुवृत्ता°. G2.3 संपूज्य प्राप्तमीश्व°. — (L. 3) G1 M6-8 °संहतं. — (L. 5) D4 दृष्ट्वा (for स्पष्टं). T G1.3 विस्पष्टमधुरां वाचं; G4.5 विस्पष्टं मधुरं वाचा; M6-8 अस्पष्टमधुराभाषा.]

4 S om. 4[ab] (cf. 587*). — [a]) Ko.3 D5 च; K2 तु (for एव). — [b]) Ko.2-4 Da D1 दुष्कंत°; K1 B1.3 °त्वं°; Ñ V1 B4-6 Dn D2.4.5 °त्यं° (cf. v. l. 1. 63. 14). — [d]) M3.5 उक्त्वा तं. Ko.2 D5 M3.5 सम(M3.5 प्रत्य)पूजयत्; K4 Ñ3 प्रतिपूजयन्. K1 तं (for च).

5 [a]) T2 G4.5 °ने चार्चं°. S अथ (for च). — K4 (? hapl.) om. 5[b]-6[a]. — [b]) A few N MSS. °र्घेण. S पाद्यार्घ्याचमनैस्तथा. — [c]) Ñ3 °च्छानंतरं; T1 पृष्ट्वा चानां°. — [d]) K2.3 S (except T1 G2.3) कौशलं. T2 G4.5 M6-8 जनाधिप.

6 K4 om. 6[a] (cf. v. l. 5). — [a]) K (K4 om.) D5 च; Ñ V1 D (except D2.5) अथ (for सा). — [b]) S लज्जयावनताननां. — [d]) T G (except G2.3) M6-8 क्रियते. S मया (for इति). — After 6, S ins.:

588* आश्रमस्याभिगमने किं त्वं कार्यं चिकीर्षसि ।
कस्त्वमद्येह संप्राप्तो महर्षेराश्रमं शुभम् ।

7 [c]) V1 B D (except D5) T2 G5 चैवानव°. — [d]) Da °पूज्य च; G3 °वदभिपू°. — After 7, Ko.4 Da1 S ins.:

589* दुःषन्तः ।
राजर्षेरस्मि पुत्रोऽहमिलिलस्य महीपतेः ।
दुःषन्त इति मे नाम सत्यं पुष्करलोचने ।

[Da1 T1 G1-4 M5 om. दुःषन्तः. Ko.4 दुष्कंत उ°. — (L. 1) Ko.4 Da1 मैथिलस्य(!) महात्मनः.]

— G2.5 M3.5 cont. (with prefixed शकुंतला): T1 G1 ins. after शकुंतला in st. 9:

590* स्वागतं ते महाराज फलमूलोदकं च नः ।
परिगृह्योपभुङ्क्ष्व त्वं किं च ते करवाण्यहम् ।

8 Before 8, some MSS. ins. राजा (v. l. दुष्यंतः; दुष्कंतः etc.) उवाच (om. in S). — [a]) Ko.3.4 Ñ1.2 D1 T2 G4.5 M (except M3) °भागे (Ñ1.2 °ग). — [c]) T1 G3 तं तु; G6 त्वं च; M3.5 तत्त्वं (for भद्रे). K2 °तोसौ महाभागो. — [d]) K2 गजगामिनि भामिनी(!); T1 G1 ममाचक्ष्व शुभानने; G3 तन्मे आचक्ष्व शो°; G6 M3.5 ममाचक्ष्व च शो°. — After 8, K1 reads (for the first time) 14 (as एवमुक्ता तु सा क°—तदाशया); while K2 ins.:

591* द्विजश्रेष्ठ नमो भद्रे मुनिः कण्वः प्रतापवान् ।

9 B3 om. शकुन्त°; S om. उवाच. — After शकुन्तला, T1 G1 ins. 590* (cf. v. l. 7). — [a]) T2 G4.5 transp. गतः and पिता. K2 अधुनैव महाराज. — [c]) T1 G3 त्वं प्रती°. — [d]) D5 S द्रक्ष्यसे तं (T1 G1 M5 त्वं). Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 द्रष्टास्येनमुपागतं.

C. 1. 2904
B. 1. 71. 10
K. 1. 92. 14

तां च दृष्ट्वा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १०
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११
कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् ।
एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ १३
एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे ।
उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४
कण्वस्याहं भगवतो दुःषन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य यशस्विनः ॥ १५

दुःषन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६
कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ १८
ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ।

---

10 K2 G6 om. वैशं° उ°. K1 D5 S om. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 Dn D2 G4.5 transp. तया and तथा. T1 G2.3 तदा (for तथा). Ñ1.2 V1 B D (except D5) च सः (for नृपः). G1 तथा चोक्तश्च पार्थिवः. — c) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4 transp. च and दृष्ट्वा.

11 b) T1 G1 विनयेन द°.

12 Before 12, B ins. दुष्यंत उ°; D4 M3.5 दुष्यंतः; T G3.6 M6.8 दुःषंतः; G1.2.4.5 M5 राजा. — Hereafter, the variants of दुःषंत will be ignored. — K2 om. 12ab. — a) K (K2 om.) Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D2) का त्वं; G3 कस्य. K (K2 om.) Ñ3 D5 कस्य च; G3 M7.8 कन्यासि. — b) K1 किमर्थं ते वनागमः.

13 cd) Ñ3 °मि तेहं विज्ञा°. K तस्व(K1 ता त्वा)माचक्ष्व सुंदरि (K1 शोभने). — For 13cd, S subst.:

592* स्थितोऽस्म्यमितसौभाग्ये विवक्षुश्चास्मि किंचन ।
शृणु मे नागनासोरु वचनं मत्तकाशिनि ।
राजर्षेरन्वये जातः पूरोरस्मि विशेषतः ।
वृणे त्वामद्य सुश्रोणि दुःषन्तो वरवर्णिनि ।
न मेऽन्यत्र क्षत्रियाया मनो जातु प्रवर्तते । [5]
ऋषिपुत्रीषु चान्यासु नावर्णास्वपरासु च ।
एवं प्रणिहितात्मानं विद्धि मां कलभाषिणि ।
तस्य मे त्वयि भावोऽस्ति क्षत्रिया ह्यसि का वद ।
न हि मे भीरु विप्रायां मनः प्रसहते गतिम् ।
भजे त्वामायतापाङ्गे भक्तं भजितुमर्हसि । [10]
भुङ्क्ष राज्यं विशालाक्षि बुद्धिं मा त्वन्यथा कृथाः ।

14 Before 14, B3 D4 ins. वैशं° उ°; S (except G3) वैशं°. For K1, cf. v. l. 8. — a) N (except K1 Ñ3) तु सा कन्या. — b) S (except T2) एकाकी (G1 एकांते) सा तं°. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 तमाश्र°. — c) T1 G1 M5 सुदती (for हस°). Ñ3 °च मधुरं प्रीता. — d) Ñ3 वाक्यं (for इदं). T2 G2.4.5 तु म°; G3 सम°. K1 पुनस्तं राजसत्तम.

15 Before 15, B3 D4 ins. शकुं° उ°; T G1.2.4.5 M3 शकुंतला. — b) K2 दुहिता चैव संमता. — After 15ab, K2 (om. 15cd) ins.:

593* तामुवाच ततो राजा कन्यां राजीवलोचनाम् ।

— d) Ñ2 V1 B1.3.6 Da D2 मनस्विनः; Ñ3 तपः; B4.5 Dn D1.4 T1 महात्मनः. — After 15, D4 S ins.:

594* अस्वतन्त्रास्मि राजेन्द्र काश्यपो मे गुरुः पिता ।
तमेव प्रार्थय स्वार्थं नायुक्तं कर्तुमर्हसि ।

16 K1 S om. उवाच. — a) Ñ V1 Dn D1 T1 M5 °भागे. — K1 om. 16cd. — c) K0.4 Ñ1.3 V1 T G M6-8 चित्ताद्धः. K2 चलेद्विद्धि हतो धर्मो; K3 °द्धि विहिताद्धर्मो; M3.5 चलेत्कदाचिद्धिमवान्.

17 ab) G3 transp. दुहि° and संभू°. K0.3.4 B1.4.5 D5 T1 M3 °वर्णिनि. — c) D2 महांस्तत्र. — d) K0.2-4 Ñ V1 D (except D5) M5 तत्; K1 B4.5.6 m त्वं (for तं). K B1 D5 त्वं (K1 तं) छेत्तुमर्हसि. S (except M5) सत्यं वक्तुमिहा°.

18 K1 S om. उवाच. — After शकु°, G3 ins. 595*, transp. 18ab and 18cd. — a) B4 °था समा°; M6-8 °था ममा°. — S (except M3.5) ins. after 18ab (G3, after शकुन्तला):

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

(Cf. 1. 68. 26 and v. l.). — c) D2 G5 यथावत्त्वं; G1 °वृत्तं (*sup. lin.* as in text); G3 °तथ्यं. — d) Ñ1 यथाहं.

19 a) K B1.4.5 °हागत्य; T1 G1 °हाभ्येत्य. — After 19ab, K4 D4 S ins.:

596* ऊर्ध्वरेता यथासि त्वं कुतस्तेयं शकुन्तला ।

उवाच तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९
तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ २०
तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ।
भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥ २१
गुणैर्दिव्यैरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु॥२२
असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ।
तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ २३
मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ।
संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४
स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ।
चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥ २५
रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितस्मितभाषितैः ।
लोभयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ २६

मेनकोवाच ।

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७
तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ।
त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ २८
महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रे जातश्च यः पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ २९
शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३०
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ३१

C. 1. 2925
B. I. 71.31
K. I. 92. 43

पुत्री त्वत्तः कथं जाता तत्त्वं मे ब्रूहि काश्यप ।

20 Before 20, Ñ2.3 (*sup. lin. sec. m.*) V1 (*sup. lin.*) B D (except D2.5) ins. कण्व उ°; T G (except G6) M3.5 कण्वः. — [a]) S °मानस्तपो घोरं. — [b]) K (except K1) D5 महातपाः; S सखा मम. — [cd]) K3.4 स भृशं. S कंपयामास देवेंद्रं पुरा शक्रं महातपाः. — After 20, T2 G4.5 read 23[ab].

21 [a]) K M6-8 दीप्तवीर्यौजाः; T2 -दित्यवी°; G3 दीप्यमानोयं. — [b]) G3 न; G4-6 M6-8 मा (for मां). — [c]) T1 G1.2 °दरो य(T1 ह्य)स्मान्.

22 Before 22, B3 D4 (marg.) ins. इंद्र उ°; T2 G2.4 इंद्रः; G5 शक्रः. — [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. दिव्यैर् and अप्सरसां. — [d]) K1 यत्ते; T1 यथा; T2 M यत्त्वा.

23 T2 G4.5 read 23[ab] after 20[cd]. — [b]) T1 घोररूपा (for विश्वा°). K2 °त्रो महायशाः; T2 G (except G1.3) M6-8 °त्रोथ कौशिकः. — [d]) T1 G6 ब्रह्मचर्यं च संश्रि(G6 °स्थि)तः. — After 23, T2 G (except G3.6) M (except M5) ins.:

597* तपस्तस्य महाघोरं ब्रह्मचर्यं च संश्रितम् ।

24 [a]) Da G3 तव भावोयं; T2 मेपहास्यो°; G2 मेपहारो°; G4.5 मेपभारो°. — [b]) K1 सुशोभने. — [c]) K3 G2 स दु°. — [d]) S चोग्रे.

25 [a]) T1 G2-5 तस्मान्न; M स मा न. — [b]) D1 वै शीघ्रं प्र°. S तं गत्वा विप्र°. — [c]) K0.2-4 G3 चरतोस्य (G3 °तस्तु). K1 चरतस्तपसो वि°. — [d]) Ñ1.2 V1 Dn मेविघ्नमु°.

26 [a]) K (except K1) रूपलावण्यमा°; M3.5 °माधुर्यैः. — [b]) K1 °ग्रियभा°; Ñ V1 B1 (m as in text) °भाषणैः; Da T1 G1 -स्मि(Da -मि)तचेष्टितभा°. — [d]) Ñ V1 B D (except Da) तपसस्तं (B4 तपस्तप्तं) नि°.

27 K1 S om. उवाच. — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तथैव. G3 सुमहत्तपाः. — [c]) Ñ1 क्रोधनश्च. K0.2.4 तथाप्येनं; K3 °प्येवं. T1 G (except G3.6) ह्येतत्; T2 ह्येतं. — [d]) T1 G2.4.5 च भवानपि.

28 [a]) T1 भगवंस्तप°. K1 तपसस्तेजसाश्चापि; M5 तेजसा तपसा चैव. — [b]) K4 B1 (m as in text) कोपनस्य; G2 कोपं यस्य; M3 कोपाच्चैव; M5 कोपेन च. — [c]) K4 B4.5 यस्मात्; B6 T1 G3.6 M3 तस्य. — [d]) M5 °जेयं कथं त्वहं.

29 [a]) S विमोह्य च वं°. K1 S च (G3 M3.5 तु) (for यः). — [b]) S तस्य पुत्राञ्शशाप ह (T1 M3 यः; M5 च). — [c]) K D (except D1.2.4) G क्षत्र-. T1 G1.3 तु (for च). — [d]) S (except M3) सोभव°. B4.5 पुरा; G3-5 M6-8 महान् (for बलात्).

30 [a]) K1 स्नानार्थं. D5 transp. शौचा° and यः. — [b]) K1-3 Ñ1.2 °जैनैः. S °मां पापकर्मभिः. — [c]) T2 G M6-8 तस्मात् (G3 as in text; G6 यत्तत्). B3.4.6 पुण्यनदीं. — [d]) T G2.3 °की तु. K1 जगुर्जनाः; K4 D5 G1 (*sup. lin.* as in text) विदुर्बुधाः.

31 [a]) G3 यत्तस्य; G6 यज्ञस्य. — [b]) G3 दुर्गे लोके (for काले दुर्गे). K0.3 महामनाः; M3 °तपाः. — [d]) T2

C. 1. 2926
B. 1. 71. 32
K. 1. 92. 44

अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।
मुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२
मतङ्गं याजयांचक्रे यत्र प्रीतमनाः स्वयम् ।
त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३
अति नक्षत्रवंशांश्च क्रुद्धो नक्षत्रसंपदा ।
प्रति श्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि ससर्ज यः ॥ ३४
एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।
यथा मां न दहेत्क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५
तेजसा निर्दहेल्लोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।
संक्षिपेच्च महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ३६
तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कथमस्मद्विधा बाला जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ३७
हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचन्द्राक्षितारकम् ।
कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८
यमश्च सोमश्च महर्षयश्च
साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ।
एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावा-
त्कस्मात्तस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ३९
त्वयैवमुक्ता च कथं समीप-
मृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।
रक्षां तु मे चिन्तय देवराज
यथा त्वदर्थं रक्षिताहं चरेयम् ॥ ४०
कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः
प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ।
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये
सहायभूतस्तव देव प्रसादात् ॥ ४१
वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाये-
त्तस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।
तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिं-
स्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

°षिः साधुतां; G1 षिः सायु° (sic).

32 b) Ñ V1 B3-5 Da Dn D1.4 अभ्येत्य; D2 यत्रैतत्; S प्रत्ये° (M5 यश्चै°). — c) Ko.1.3 T1 G2 मुनिपा°; M दुर्गपा°. T1 तस्या वै. — d) G6 transp. नाम and चक्रे. K1 तदा मुनिः; K4 महात्मनः.

33 a) K Ñ1 D5 याजयामास. — b) G3 M3-5 यश्च. — cd) Ko यं च; K1 T1 G1 M5 तं च; M6-8 सुतं. Ñ1.2 V1 °स्य यातः पा°. G3 भयादस्य गतः पातुं त्वं च सोमं सु°.

34 Ko om. 34ab. — a) Ñ1 D1.4 °योगाच्च; Ñ2.3 V1 B Da D5 °वंशाच्च; T G M3.5-7 °वंशानि. Dn M8 चकारान्यं च लोकं वै (M8 वंशानि). — d) Ñ2 V1 B (B1 m as in text) D (except D5) चकार यः; Cd as in text. Ñ1 T1 G1.3 M5 ह; G2.4.5 यत् (for यः). — After 34, Dn D4 S ins.:

598* गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं ददौ ।

D4 (marg.) S cont.:

599* ब्रह्मर्षिशापं राजर्षिः कथं मोक्ष्यति कौशिकः ।
अवमत्य तदा देवैर्यज्ञाङ्गं तद्विनाशितम् ।
अन्यानि च महातेजा यज्ञाङ्गान्यसृजत्प्रभुः ।
निनाय च तदा स्वर्गं त्रिशङ्कुं स महातपाः ।

35 ab) S एतान्यन्यानि (G1 अन्यान्येतानि) कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहं. — c) Ñ V1 Dn D1 यथासौ. — d) Ko.2.4 B3.4 प्रभो. S तथा पश्य (T1 कुरु) सुरेश्वर (G2.4.5 सुरोत्तम).

36 b) S चालयेद्. T2 G2.4.5 M3.6-8 °णीतलं. K2.3 T1 G1 M5 अपि; K4 G6 तथा; Ñ1 B1 सदा; D2 तदा (for पदा). — c) K4 °पेत्तु; G3 क्षिपेच्चैव; M8 आक्षिपेच्च. — After 36c, K3 ins.:

600* संशोषेच्च महोदधिम् । संक्षिपेच्च महानद्रिं.

— d) S महीम् (for तूर्णम्). B1.6 G3 °र्तयेत च (G3 वा). K1 तदा; K4 जगत्; Ñ V1 B1m.3-5.6m D दिशः (D2 यथा) (for तथा).

37 c) Dn D1 °धा नारी. — d) K3 यतेंद्रियम्. K1 Ñ3 °यमितं स्पृ°; B4 T1 G6 M °मतिस्पृ°.

38 b) Ñ1 °चंद्राग्नि°; B4.5 चंद्रसूर्याक्षि°.

39 a) K1 सूर्यश्च सो°. D5 हुताशनश्च (for मह्°). — b) Ñ1 S विश्वेदेवा वा°. Ko.3 B1.3.4 Da D1 वालि° (cf. v. l. 1. 26. 2, 35 etc.). — c) S यस्योद्विजंते मुनयः सदैव. — d) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. कस्मात् and तस्मात्. S इंद्र (for तस्मान्).

40 ab) S °मुक्ता तु कथं सुरेश, and °महं समीपं. — d) S °दर्थे सुखिनी च° (G3 °र्थे विचरेयं यथेष्टं).

६६

शकुन्तलोवाच ।
एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १
अथापश्यद्धरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका भीरुराश्रमे ॥ २
अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडद्दर्षिसंनिधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ३
सागच्छत्त्वरिता भूमिं वाससदभिलिङ्गती ।
उत्सृजन्तीव सव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ४
गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः ।
अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ ५
तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ६
न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता । C. 1. 2944 B. 1. 72. 8 K. 1. 93. 8

41 S reads 41^{ab} after 42^{ab}. — ^{b}) A few MSS. देवः. Ñ3 °तु राजन्. — ^{d}) T1 सखा वसंतस्तव. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.4 तु तव; Ñ3 तव भो; B1.3–5 D2 च तव; G तव तु; M5 तव च (for तव देव).

42 ^{a}) Ko.2.3 वने च; Ñ3 बलाच्च. K2 Ñ V1 B3.6 Dn D1.4 T2 प्रवायात्; B4.5 G6 प्रवापयेत्; D2 प्रवातु; T1 प्रवाहयेत्. — ^{b}) K1 प्रेरयंत्याः. — After 42^{ab}, S reads 41^{ab}. — Before 42^{cd}, D4 marg. ins. कण्व उ°. — ^{c}) K D2.5 °त्युक्ते. M3 तेन (for चैव). — ^{d}) G3 ततो यायादाश्रमं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 G1.3.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* K4 मेनकावाक्यं; T2 G1.2.4 दुष्यंतशकुंतला(G1 om. शकुंतला)संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 66; K1 79; Da1 D4 69; T1 83; T2 33; G M 34. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n2 42; Da1 43; M3 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2914.

66

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 B4 G5 om. शकु°; T G om. उ°. K1 M6–8 वैशंपायनः; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 कण्व उ°; M3.5 कण्वः. — ^{a}) Ko.2.3 Ñ1 B1 Da D5 T2 G2–5 M3 °स्तदा; D1 °स्ततः; G1 °स्तथा. G6 देवः. — ^{c}) Ñ3 B1 D1.5 S ततः (for तदा). B3 तदा कन्या. — ^{d}) S transp. मेनका and वायुना सह.

2 ^{a}) T G1.2.4–6 तथा; G3 M3.5 तदा. — ^{b}) S तपसोग्रेण कर्शितं. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D तप्यमानं. — ^{d}) S दुर्धर्षं संशितव्रतं.

3 ^{a}) S ततोभिवाद्य सा तस्मै. — ^{b}) K1 साव्रीडां मुनिसं°. — ^{c}) Ko.3.4 D2 M6–8 °वाहाथ; G3 °वाहच्च.

4 ^{b}) K1 Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1.2.4 अभिलि(K1 °ल)प्सती; K2 °लिंगिनीं; K3.4 D5 °लिंगतीं (D5 °ति); Ñ3 °लंघनी; Da1 °लष्यती; T1 G1.2 M3 अवलंबति; T2 G6 M3.5–7 अवलंबती; G3 °लाषिती; G4.5 °लंबति; Cd as in text. G6 वासार्थं वावलंबती. — ^{c}) Ko.1 च (for इव). K2–4 कुत्सयंती च; Ñ1.2 V1 B D स्रयमानेव (D5 रुस्रयंती च); G1 कुत्सयन्निव. S सव्रीळा. — ^{d}) S (except G3) देववर्णिनी. — After 4, N ins.:

601* पश्यतस्तत्र तस्यर्षेरप्यग्निसमतेजसः ।
विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम् ।

[(L. 1) K1.3 Ñ3 D4 तस्य तत्रर्षेर्; Ñ1.2 V1 तत्र विप्रर्षेर्; B3 Dn D1.5 तत्र तत्रर्षेर्. K अत्यग्नि° (K4 सूर्याग्नि°). — (L. 2) K (except K3) D2.5 °मित्रस्तु तां (D2 °स्ततो) दृष्ट्वा.]

5 ^{a}) Ko मृद्धीं; K2.4 B3 Da1 D1 गृध्रां; Ñ1 V1 गत्वा; Ñ3 लुब्धां; B4 दृष्ट्वा (m as in text); B3m दृष्टां; D4 G3 गृध्रां; T1 कुद्धां; T2 स्रस्ते; G1.2.4.5 प्रस्ते; G6 गृध्नुं; Cd as in text. Ko संसिक्तां; K1 °सक्तां; K2 D5 °युक्तां; S सव्रीळां. — ^{b}) S संभ्रांतां मेनकामृषिः. — ^{d}) K (except K1) D5 °ड्रीडितां तदा. G1 रूपयौवनशालिनीं.

6 ^{a}) K1.3.4 Ñ V1 Dn D1.4 T2 G2–5 °गुणान्. D5 तस्यास्तांस्तु गुणान्दृ°. — ^{b}) B6 विप्रऋषिस्तदा. S कामार्तः समपद्यत (M6–8 स महाद्युतिः). — ^{c}) B Da D2 भावसंसर्गं (B3m °संदर्भं). Ñ V1 Dn D1.4 संसर्गात्. M5 corrupt. — ^{d}) M5 भावं संप्राप्तवानृषिः.

7 M5 om. 7. — ^{a}) K D5 चैवैनां; T1 सोप्येनां.

C. 1. 2944
B. 1. 72. 8
K. 1. 93. 8

तौ तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतामुभौ ।
रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ७
जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥ ८
जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ९
तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ११
उपस्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ।
निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ १२
शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।

— [b]) T2 G2.4.5 चाप्येनम्. G6 साप्यैच्छत्तमनिं°. — [c]) Ko.4 तौ तु तत्र चिरं कालं; G2.4.5 तौ तु द्वौ तत्र सुचिरं. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) उभौ (for वने) and तदा (for उभौ). K (except K1) विहर°. S (M5 om.) विजह्राते महावने. — After 7, D4 S (G3 om. lines 3–6; M5 om. 1–3) ins.:

602* एवं वर्षसहस्राणामतीतं नाभ्यचिन्तयत् ।
कामक्रोधावजितवान्मुनिर्नित्यं क्षमान्वितः ।
चिरार्जितस्य तपसः क्षयं स कृतवानृषिः ।
तपसः संक्षयादेव मुनिर्मोहं विवेश सः ।
मोहाभिभूतः क्रोधात्मा ग्रसन्मूलफलं मुनिः । [5]
पादैर्जलरवं कृत्वा अन्तर्द्वीपे कुटीं गतः ।
मेनका गन्तुकामा वै शुश्राव जलनिस्वनम् ।
तपसा दीप्तवीर्योऽसावाकाशादेति याति च ।
अद्य संज्ञां विजानामि येन केन तपःक्षयम् ।
हन्त नियोमि चेत्युक्त्वा ऋतुस्नाता तु मेनका । [10]
कामरागाभिभूतस्य मुनेः पार्श्वं जगाम सा ।

[(L. 1) M (M5 om.) एकं वर्षसहस्रं तत्. — (L. 2) G1.2 °क्रोधान्वर्जित°; G3 °क्रौधौ च जित°. D4 समाहितः; G3 M3 तपोन्वितः. — (L. 4) T1 मतिमोहं. D4 G1.2.6 समाविशत्. — (L. 5) G6 ययौ तां कौशिकीं मुनिः. — (L. 8) M5–7 °चीयौंजा. — (L. 9) G1.4 M विजानाति. D4 यथास्य तपसः क्षयः; M3.5 चिरस्य तपसः क्ष°. — (L. 10) D4 गंतुं न युक्तमित्युक्त्वा; T G3.6 M3.5 हंत निर्युक्तमित्युक्त्वा.]

8 [a]) T2 G4.5 च (for स). — G6 om. 8[c]–9[b]. — [c]) K (except K2) D5 पृष्ठे हिम°. — After 8, D4 S (except G6) ins.:

603* देवगर्भोपमां बलां सर्वाभरणभूषिताम् ।
शयानां शयने रम्ये मेनका वाक्यमब्रवीत् ।
महर्षेरुग्रतपसस्तेजस्त्वमविनाशिनी ।
तस्मात्स्वर्गं गमिष्यामि देवकार्यार्थमागता ।

[(L. 2) D4 शयानं बालमुत्सृज्य. — (L. 3) D4 G2.4 °स्त्वमसि भामिनि.]

9 G6 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). Before 9, T2 G3–5 M ins. कण्वः (cf. 603*). — [a]) T2 G2.4.5 °ज्य त कन्यां. — [b]) S (G6 om.) °नीं प्रति. — [cd]) K1.2 D1 °र्णमागच्छ°. K3 B4.5 D2 °संसदि. S शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः.

10 [a]) S गहने (for विज°). — [b]) S °निषेविते. — [d]) D4 समेताः पर्य°.

11 [a]) B3 नैनां; B6 मैनां (for नेमां). S transp. हिंस्युः and बालां. — [b]) K2 B3 D1.2 °गृध्रिणः; T1 G4–6 °गर्धि°; T2 °गृध्नवः; G1.2 °गंधि°; G3 गृध्नुना. — [c]) Ko.6 पर्यरक्षंस्ततस्; K1 °वर्तत तां; K2 °रक्षंति ते. S इति मत्वा स्म रक्षंति. — [d]) K3 शकुना.

12 Before 12, Ko ins. कण्व उ°. — [b]) D5 अपश्यत्स पिता मम; S तामपश्यमनिंदितां (G2 °मतंद्रितां; M5 अपश्यं मेनकात्मजां). — After 12[ab], D4 (marg.) S ins.:

604* मां दृष्ट्वैवाभ्यपद्यन्त पादयोः पतिता द्विजाः ।
अब्रुवञ्शकुनाः सर्वे कलं मधुरभाषिणः ।
विश्वामित्रसुतां ब्रह्मन्यासभूतां भरस्व वै ।
कामक्रोधावजितवान्सखा ते कौशिकीं गतः ।
तस्मात्पोषय पुत्रीं ते दयावन्निति तेऽब्रुवन् । [5]
सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान्सर्वजन्तुषु ।

[(L. 1) G1.3.6 °वान्वप°. — (L. 2) D4 पक्षिणः G4.5 द्विजाः (for शकुनाः). — (L. 3) G2.4.5 भजस्व. — (L. 4) T G1.2.4.5 कौशिको. — (L. 5) D4 T1 तत्पुत्रीं (for पुत्रीं ते). — After line 6, D4 repeats 12[ab].]

— [e]) B D1.4 निर्जनेपि (B1 °ने च) वने; Da °नोपवने. K1 रम्यां; Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 रम्ये; Ñ3 शून्ये (for ऽरण्ये). T G M5–8 निर्जनेपि महारण्ये. — [d]) Ko शकुनैः. K4 °रक्षितां. — [e]) K1 ततश्चाहं. — [f]) Ñ1.2 V1 B D M3 न्यवेशयं.

13 [a]) D5 शकुने ते. K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 T2 G4 M6–8 एते (for ते). K1 त्रयः प्रोक्ताः. — [c]) Ñ1.2

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५
एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४

शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५

C. 1. 2959
B. 1. 78. 5
K. 1. 94. 5

V1 B D धर्मशासने (B3.6 °शासनात्; D5 °निश्चयात्); Ñ3 S °साधने (G2.4.5 °दर्शने).

14 a) K1 निजनेसौ; K2 इयं तस्मिन्; D5 विजने या. K4 यं; Ñ V1 B D (except D5) तु (for च). — b) K4 Da1 शकुनैः. Ñ1.2 V1 B D (except D5) परिवारिता; cf. 12cd.

15 a) K4 एतां; M7 कृतां (for एवं). — b) Ñ2 B D (except D5) विप्र; G3 तात (for सौम्य). — c) K (except K1) B1 G3 अपि (for च). — d) D5 मां ह्यनिंदिता.

16 Before 16, K (except K2) B (except B1) Dn D1.4 ins. शकुं° उ°; D5 G2–5 M शकुं°. — a) S °चष्ट भगवान्. — b) K3 °न्म महामते. — c) Ñ3 मनुजेश्वर.

17 K3 om. 17. — b) Ko नान्यं कस्माद्विजानती. — cd) K1 °थितं विप्रं यथा राजं (sic) श्रु°. D5 यथाश्रुतं; M3.5 मया श्रुतं (by transp.).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. K Ñ3 B D T2 G3.4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* T2 G4 शकुंतलाजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 63; Da1 D4 70; Dn3 71; T1 84; T2 34; G M 35. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 19; Dn1.n2 18; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2932.

67

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. 1. 61. 84; 62. 2); these MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ko om. दुःषन्त उ°; S om. उ°. K1 राजा; K2–4 Ñ3 D5 राजोवाच. — c) T1 कल्याणि.

2 a) Ñ V1 B D (except D5) T G3 M °मालां. — b) K (except K1) Da1 Cd (marg. *sec. m.*) परिहारके; D5 °हाटिके; S °पादुके. — c) Ñ1 °जनपदे शुभ्रे; S °पत्त(M5–8 °ट्ट)नजैः शुभ्रैः. — d) S °रत्नैश्च. T1 G1 शोभिते; G2 शोभितैः; G4–6 °नैः; M6–8 शोभितान्.

3 G3 om. 3–5. — b) B3m D4 S (G3 om.) निष्कादीन्यमि(B3m °यु)तानि च (T1 G1 निष्काणामयुतं तथा). — c) D4 तवैवास्तु; S (G3 om.) तवाद्य त्वं. — d) T1 G1 भार्यां भव सुशोभने.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ab) Ñ3 मे; a few S MSS. मा (for मां). K1.3 Ñ3 Dn3 T1 G1 विवाहेनैव; G2.4.5 °हेनेह. K1 शे(read शो)भने (for सुन्दरि). K2 गांधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुंदरि. — c) K1 Ñ3 M च; Dn3 तु (for हि). M (except M3) सर्वेषां (for रम्भो°).

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). K1.3 S om. उवाच.

O. 1. 2960
B. 1. 73. 6
K. 1. 94. 12

दुःषन्त उवाच ।

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते ।
त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ६
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७
अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ९
प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि ।

— [a]) Ko.3 फलाहार-; K4 Ñ1 V1 B3 (m as in text) °हारे; D2 °हर्ता; T2 G4.5 °हारात्; G2 °हारा-. — [b]) Ko.2-4 Ñ3 मे स इहा(Ñ3 °तो)श्रमात्; K1 D2 मे स (D2 मम) तपोधनः; S (G3 om.) मम (M3.5 मे स) महातपाः (T1 °यशाः). — [c]) Ñ1.2 V1 B3 Da Dn D1.4.5 मुहूर्तं सं-; B1.5 °तँ त्वं; B3.4 D2 °तँ तु; T1 °तँ च; G1.6 M3.5 त्वं मुहूर्तं. — [d]) A few MSS. मा (for मां). G3 M6-8 च दास्यति. — K4 D4 S ins. after 5 (G3, which om. 3-5, ins. after 2):

605* पिता हि मे प्रभुर्नित्यं दैवतं परमं मम ।
यस्य मां दास्यति पिता स मे भर्ता भविष्यति ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अमन्यमाना राजेन्द्र पितरं मे तपस्विनम् । [5]
अधर्मेण हि धर्मिष्ठ कथं वरमुपास्महे ।

दुःषन्तः ।

मा मैवं वद सुश्रोणि तपोराशिं दयात्मकम् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् । [10]
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।
जानामि भद्रे तत्पृषिं तस्य मन्युर्न विद्यते ।

[(L. 1) K4 T1 G4-6 M3.5 मतं (for मम). — (L. 2) K4 D4 यस्मै मां; G1.2.6 यस्य वा. T1 G1.2 स वै. — (L. 3-4) = (var.) Manu 9. 3. — (L. 4) T2 G6 M स्थविरी-. — (L. 5) G3-5 अवमन्य (G3 °त्य) तु रा°. — (L. 6) M6-8 धर्मज्ञ. G1.2 वनमु°; G4.5 °मुपालभे. — (L. 7) D4 T1 कल्याणि (for सुश्रो°). — After line 8, D4 M3.5 ins.:

606* मन्युना हन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
(cf. line 11).]

6 K4 D4 S om. दुःषन्त उ° (cf. 605*). Ko.2.3 Ñ2 V1 B Da D1 राजोवाच; K1 D2 राजा. — [b]) S भज मां (G1.2 मा; M6-8 -तां) त्वम°. — [c]) K (except K1) D5 त्वदर्थमाश्रि(D5 °स्थि)ता बुद्धिः. — [d]) Ko.3.4 त्वां गतं.

7 [a]) T1 °रात्मा वै. — [b]) B5 प्रभुश्चात्मैव. — After 7[ab], S ins.:

607* आत्मनो मित्रमात्मैव तथा चात्मात्मनः पिता ।
[G1.2 M6-8 वै (for एव). M3.5 °त्मैव शत्रुरात्मैव चात्मनः.]

8 With 8-13 cf. Manu 3. 21-26 — [b]) G3 धर्मतः स्थिताः; G5 धर्मसंस्मृ°. — [c]) G3.6 M °स्तथा चार्षः.

9 [b]) Ñ1 °ष्टमो मतः; D5 °ष्टमोधमः. — K1 G6 M7 (hapl.) om. 9[c]-11[b]. — [c]) K (K1 om.) D5 एषां धर्म्यान् (D5 धर्मे). Dn1 G1.2.4.5 धर्मे.

10 K1 G6 M7 om. 10 (cf. v. l. 9). G5 om. 10[c]-11[b]. — [c]) K2 B4 °पूर्वान्; D4 T G3.4 °र्व्यात्; G1.2 M3 °र्व्यान्. — [d]) K2.4 Da Dn1 T2 G (G5.6 om.) M6.8 धर्मान°.

11 K1 G5.6 M7 om. 11[ab] (cf. v. l. 9, 10). — [a]) G1.2 तु राजसो. — [d]) K1 corrupt. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 अधर्म्यौ द्वौ. S मताविह.

12 [a]) Ñ V1 om. the first च. — [b]) G3 transp. न and कर्तव्यौ. Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 कदाचन. — [c]) K1 G4-6 M3 अन्येन; M5 गांधर्व-. — [d]) S धर्मश्चैष सनातनः.

13 G5 om. 13. — [b]) Ñ3 तौ धर्म्यौ (by transp.); G3 धर्मतो. T G1.2.6 °शंकथाः; M6-8 °शत्कथाः(!). — [cd]) M6-8 मिश्राः कर्तव्या.

14 [b]) Some N MSS. °वर्णिनी. S सकामा भव शोभने. — After 14[ab], D2 ins. a passage of 24 lines given in App. I (No. 44). — [d]) S भार्या मे भव भामिनि.

15 K1 S om. उवाच. — After शकुन्तला, G3 ins.

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यच्चां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ।
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C. 1. 2973
B. 1. 73. 21
K. 1. 94. 35

---

line 3 of 609*. — [b]) K8 Dn1 G4 वात्मा. — [c]) T1 पुरुषश्रेष्ठ. — [d]) Ñ3 °यं नृप.

16 [b]) Some MSS. त्वा (for त्वां). B D (except D5) यथा व°. Ñ3 T1 G1.3.6 M याचाम्यहं. Ñ1 °हं वचः. Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) यस्त्वां वक्ष्याम्यहं वचः; G2.4.5 त्वया रंस्याम्यहं रहः. — After 16[ab], S ins.:

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां राजसत्तम ।

— [c]) K8 Dn D1.2.4 M8.5 मयि जा°. — [d]) S स राजा. Ñ V1 B (except B4) Dn2.n8 D1.4 T2 G2 M8 °नंतरः.

17 [a]) S °राजश्च कर्तव्यः. — [b]) G1.3 एव (for एतद्). N (except Ko.2 D5) M8 ब्रवीमि ते (cf. 18*f*). — [c]) K1 यद्येवमेतद्; T G (except G3) M8 °तदेव. — [d]) K1 ह्यस्तु मे; B4.5 तदा मे. T2 G4.5 संगतं त्वया (T1 *sup. lin.* तव). T1 G1 M त्वयास्तु मम संगमः. — After 17, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

609* वैशंपायनः ।
तस्यास्तु सर्वं संश्रुत्य यथोक्तं स विशां पतिः ।
दुःषन्तः पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।
शकुन्तला ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शाश्वतः ।
वैवाहिकीं क्रियां सन्तः प्रशंसन्ति प्रजाहिताम् ।
लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाहं विधिना कुरु । [5]
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि दर्भाः सुमनसोऽक्षताः ।
यथा युक्तो विवाहः स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।
तस्मादाज्यं हविर्लाजाः सिकता ब्राह्मणास्तव ।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणात् । [10]

[D4 adds उवाच after वैशं° and शकु°. — (L. 5) Some MSS. लोकापवाद°.]

18 T2 G5.6 om. वैशं° उ°; T1 G1–4 M om. उ°. — [b]) K2.4 Da1 D1 T2 G6 °वाच वि°. — After 18[ab], D4 marg. (irrelevantly) ins. 612*. S subst. for 18[cdef]: D4 ins. after 19[ab]:

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः । [5]
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

— [c]) A few MSS. त्वा (for त्वां). K3 नयिष्येहं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेष्या°; Ñ3 विनेष्या°. — [d]) =(var.) 20*f*. Ko स्वं निवेशं; K4 स्वं निवासं; B5 नगरं त्वां. — [e]) K1 यदि त्व°. K3 यथात्थ मह्यं; D4 यथा त्वमाह. — [f]) Cf. 17[b].

19 S (om. it here) reads 19[ab] as line 3 of 612* (cf. v. l. 20). — [a]) Da transp. एवमुक्त्वा and स. — [b]) Ñ1 °भाषिणीं; G2 °भामिनीं. — After 19[ab], D4 ins. 610*. — [c]) M जग्राह पाणिना. S (except G1.2) पाणिं. — [d]) S (except T2 G1–3) स (for च).

20 [a]) S चैनां प्रातिष्ठत्. — Before 20[cd], S (except T1 M8.5) ins. दुःषन्तः. — After 20[cd], D4 S ins.:

611* त्रैविद्यवृद्धैः सहितां नानाराजजनैः सह ।
शिबिकासहस्रैः सहिता वनमायान्ति बान्धवाः ।
मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकैः सह ।
सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधैः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वनं च समुपैष्यति ।

— [e]) Ko S तथा (for तया). K1 corrupt. Ñ V1 B D (except Dn8 D5) त्वां नाययिं°; T2 G3–6 त्वामाययिं°. — [f]) =(var.) 18[d]. K Ñ3 D5 स्वं निवासं; S नगरं स्वं (T2 *inf. lin.* त्वां). — S ins. after 20: D4 marg. (irrelevantly), after 18[ab]

612* अन्यथा त्वां न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

C. 1. 2974
B. 1. 78. 21
K. 1. 94. 88

तया त्वामानयिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते॥ २०
इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ।
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २१
भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति ।
एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ २२
मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ २३
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ २४
त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २५
क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ २६
धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
अभ्यगच्छः पतिं यं त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ २७
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम्॥२८
परं चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः ।
भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ २९
ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

सर्वमङ्गलसत्कारैरहं सत्यं ब्रवीमि ते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां क्षितपूर्वमुदैक्षत ।
प्रदक्षिणीकृतां देवीं पुनस्तां परिषस्वजे । [5]
शकुन्तला साश्रुमुखी पपात नृपपादयोः ।
तां देवीं पुनरुत्थाप्य मा शुचेति पुनः पुनः ।
शपेयं सुकृतेनैव प्रापयिष्ये नृपात्मजे ।

[(L. 2) Some MSS. °संस्कारैः and सुभ्रु सत्यं करोमि ते.]

21 Before 21, Ko.2-4 Ñ1.2 B (except B1) D ins. वैशं° उ°; K1 S (except T2 M8.5) वैशं°. — ^{a}) K D5 प्रति बुद्धिमान्.

22 After 22^{ab}, D4 S ins.:

613* तं न प्रसाद्यागतोऽहं प्रसीदेति द्विजोत्तमम् ।

— Before 22^{cd}, S (except T2 G3 M8.5) ins. वैशं°. — ^{c}) K (except K1) Ñ V1 B (except B5) Da1 D1.2 T2 M3.6.8 स (for सं-). — ^{d}) D5 स्वकं गृहं.

23 Before 23, M6-8 ins. वैशं° and repeat 22^{cd}! — ^{a}) Ko.3 च (for तु). Ñ1 B4.5 मुहूर्तमागते तस्मिन्; D4 याते मुहूर्ते त°; S (except M8) ततो मुहूर्ते याते तु. — ^{b}) G3 °मागतः. — ^{c}) Ko.1.3 अपि (for च). — ^{d}) G3 M6-8 च (for न). D2 ह (for तम्). — S ins. after 23 (T2 G4-6 after 24) a passage of 21 lines given in App. I (No. 45).

24 Before 24, S ins. वैशं°. — ^{ab}) K स तां (Ko सुतां). D2 स (for अथ). B4.5 transp. अथ and च. Ñ3 विज्ञाय तां च कण्वोपि. K1 महारथः; K2.3 D5 °यशाः. S चक्षुषा तत्स दिव्येन सर्वं विज्ञाय काश्यपः. — After 24^{ab}, S ins.:

614* ततो धर्मिष्ठतां मत्वा धर्मे चास्खलितं मनः ।

(cf. 33^{ab}). — After 24^{c}, S ins.:

615* सदृक्तः स महायशाः ।
एवमेतन्मया ज्ञातं.

— ^{d}) S दृष्टं दिव्ये°. — After 24, T2 G4-6 ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 45); cf. v. l. 23.

25 T2 om. 25^{ab}. Before 25, D4 ins. कण्व उ°. — ^{a}) K1 corrupt. Ñ1.2 V1 B D भद्रे रहसि (D5 राज्ञः कृपया); G3 राज्ञा समयो. — ^{b}) K2-4 B1.4.5 Da T1 G1.2.4-6 M यत्कृतं; Ñ V1 B1m.3.6 Dn D1.4.5 G3 यः कृतः. — ^{c}) M5 महायोगो. — After 25, S ins.:

616* न भयं विद्यते भद्रे मा शुचः सुकृतं कृतम् ।

26 ^{a}) K2 B4 च; S तु (for हि). — ^{d}) Ko कृतः; K3.4 स्थि° (for स्मृ°). G1.6 M6-8 °त्रः श्रेष्ठ उच्यते. — After 26, D4 S ins.:

617* किं पुनर्विधिवत्कृत्वा सुप्रजास्त्वं भविष्यसि ।

27 ^{b})=31^{b}. K (except K1) Ñ3 B Da D2 पुरुषेश्वरः. — ^{c}) Ko M अन्वगच्छत्; K1.2 अध्य°; K3 G3 °गच्छत्; K4 अध्या°; T G1.2.4-6 अभ्यागच्छत्. S पतिः (G1 सतीं). Ko यं तु; K4 Ñ1.2 V1 B3.5 Da1 Dn D1.5 यत्त्वं (Dn यस्त्वं); S यस्त्वां (T1 यस्मात्). — ^{d}) K1 महाभागं; S (except G3 M3.5) भजमानां. M अनिंदिते.

28 ^{a}) K4 D5 भविता लोके. — ^{b}) T G महायशाः; M त्रिशांपतिः. — ^{c}) K1 इमां यः; D1 स इमां. K3 °रोपांतां; Ñ V1 B D (except D5) °रापांगीं. S स च सर्वां समुद्रांतां. — ^{d}) D5 पालयिष्यति; G3 सम्यग्प्रक्ष्यति.

29 ^{a}) D5 परांश्चाभि°; T1 परस्याभि°; G1 बालस्याभि°. Ko चातिप्र°; K1 साभ्यप्र°; K2 D1 M3 चापि प्र°. — ^{b})

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१

कण्व उवाच ।

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्तत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।

C. 1. 2989
B. 1. 74. 2
K. 1. 95. 10

G2.4.5 विक्रांतस्य; G3 M दुःषंतस्य. — [c]) Ko भ्रमिष्य°. — [d]) G3 M स्व(M5 स)चक्रं चक्र°.

30 S (om. it here) reads 30 in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). — [b]) B1.6 त्वथ चाब्र°; B4.5 अथ चाब्र°; S पुनरब्र°. — [c]) K D5 निधाय काय(D5 °यि)कं तच्च (K1 विधाय कालिकं ताश्च); S निधाय कामं तस्यर्षेः. Cd mentions कायकं. — [d]) S कंदानि च फला°.

31 S transp. 31 and 32 (om. कण्व उ°). In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). Before 31, Ko.2-4 Ñ V1 B D ins. शकुंतलोवाच; K1 S शकुंतला. — [a]) Dn D1.4 वृतो राजा. — [b]) = 27[b]. S (first time) दैवयोगादिहागतः. — After (the repetition of) 31[ab], S ins.:

618* मम चैव पतिर्दृष्टो देवतानां समक्षतः ।

— [cd]) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्वं भर्तां मे सुमहायशाः.

32 For S cf. v. l. 31. S om. कण्व उ°; K1 om. उ°. — [b]) B4.5 त्वदर्थे. — After 32[ab], S ins.:

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्थाः शुचिस्मिते ।
सार्थकं सांप्रतं ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।

— [c]) G1 त्वं गृहाण वरं. — [d]) K1 D2 S (except G1) त्वत्कृते (K1 °त्ये); Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 त्वं शुभे (B4 त्वं च ते).

33 K1 S om. उ°. — After वैशं°, S ins.:

620* इत्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।

With 33[ab], cf. 614*. — [a]) M तस्य धर्मिं°. — [b]) S (except T2) राज्ये चास्खलनं (G3 M5 °लितं). — [c]) G3 M (except M5) पौरवस्य. — [d]) Ñ3 °प्रिय° (for °हित°). G3 M दुःषंतस्य हितैषिणी. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

621* एवमस्त्विति तां प्राह कण्वो धर्मभृतां वरः ।
पस्पर्श चापि पाणिभ्यां सुतां श्रीमिव रूपिणीम् ।

कण्वः ।

अद्य प्रभृति देवि त्वं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
पतिव्रतानां यद्वृत्तिस्तां वृत्तिमनुपालय ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा तां विशुध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु परं हर्षमवाप सा ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G1.3-5 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (Ñ1.2 V1 B3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 T2 G1.4 शकुंतलाविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 68; K1 89; B5 66; Da1 D4 (marg. *sec. m.*) 71; Dn3 72; T1 85; T2 35; G M 36. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 34; Dn1.n3 33; Dn2 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2965.

68

☞ This adhy. is missing in D3; the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1-19 are missing (cf. v. l. 1. 61. 84). K1 D5 S om. उवाच. — [a]) Ko.3 च (for तु). — [b]) Ñ V1 Da1 Dn T G शकुंतलां; D4 (by corr.) M6-8 दिने दिने. — After 1[ab], M3.5 ins.:

C. 1. 2969
B. 1. 74. 2
K. 1. 95. 10

रूपौदार्यगुणोपेतं दौःषन्ति जनमेजय ॥ २
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ३
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ।
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ॥ ४
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
व्याघ्रान्सिंहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ॥ ५
बद्ध्वा वृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः ।
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ६

622* आश्रमे न्यवसत्तत्र काश्यपस्य महात्मनः ।

D4 (marg. *sec. m.*) Sins. after 1[ab] (Ms. 5, after 622*):

623* गर्भश्च ववृधे तस्यां राजपुत्र्यां महात्मनः ।
शकुन्तला चिन्तयन्ती राजानं कार्यगौरवात् ।
दिवारात्रमनिद्रैव स्नानभोजनवर्जिता ।
राजप्रेषणिका विप्राश्चतुरङ्गबलान्विताः ।
अद्य श्वो वा परश्वो वा समायान्तीति निश्चिता । [5]
दिनान्पक्षानृतून्मासानयनानि च सर्वशः ।
गण्यमानानि वर्षाणि व्यतीयुस्त्रीणि भारत ।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु ऋषेर्वचनगौरवात् ।
ऋषिपत्न्यः सुबहुशो हेतुमद्वाक्यमब्रुवन् ।
शृणु भद्रे लोकवृत्तं श्रुत्वा यद्वोचते तव । [10]
तत्कुरुष्व हितं देवि नावमान्यं गुरोर्वचः ।
देवानां दैवतं विष्णुर्विप्राणामग्निरेव च ।
नारीणां दैवतं भर्ता लोकानां ब्राह्मणो गुरुः ।
सूतिकाले प्रसूयेति भगवांस्ते पिताब्रवीत् ।
करिष्यामीति कर्तव्यं तदा ते सुकृतं भवेत् । [15]
पत्नीनां वचनं श्रुत्वा साधु साध्वित्यचिन्तयत् ।

[(L. 1) M6–8 गर्भः स. D4 M6–8 राज्ञः पत्न्यां. — D4 T2 G3 M6–8 om. line 3. — (L. 4) M (except M3) °प्रेष्यकरा. D4 G3 M (except M3) °बलैः सह. — (L. 6) M6–8 दिनपक्षमासान्सर्तून्सा गणयामास चायनैः. — Before line 10, T1 G1. 2 M ins. ऋषिपत्न्यः.]

— [c]) K2 गर्भं सुषुवे; Ñ1. 2 V1 B1. 4–6 D2 असूयत च; B3 Da D1 असूत गर्भं. D4 transp. गर्भं and सुषाव. MSS. indiscriminately वामोरूः and °रूः. — [d]) D5 कुमारं चामि°.

2 Ś1 missing. — [b]) B4. 5 कुमारममितद्यु° (cf. 1[d]); S प्र(T2 G4 M6–8 प्रा)जायत शकुंतला. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

624* जाते तस्मिन्नन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
गायद्भिर्मधुरं तत्र देवैः शक्रोऽभ्युवाच ह ।
शकुन्तले तव सुतश्चक्रवर्ती भविष्यति ।
बलं तेजश्च रूपं च न समं भुवि केनचित् । [5]
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरवः ।
अनेकैरपि साहस्रै राजसूयादिभिर्मखैः ।
स्वार्थं ब्राह्मणसात्कृत्वा दक्षिणाममितां ददत् ।
देवतानां वचः श्रुत्वा कण्वाश्रमनिवासिनः ।
सभाजयन्तः कण्वस्य सुतां सर्वे महर्षयः । [10]
शकुन्तला च तच्छ्रुत्वा परं हर्षमवाप सा ।
द्विजानाहूय मुनिभिः सत्कृत्य च महायशाः ।

3 Ś1 missing. — [b]) Ñ1 B4 G2. 4. 5 M3 पुण्यवतां. — [c]) Ñ V1 B D विधिवत् (Ñ3 तस्यार्थे); G3 तस्याधि-. — [d]) B5 धर्मतः; S चासकृत्. — After 3, S (except T2) ins.:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

4 Ś1 missing. — [a]) M5 दंतैः शिखरिभिर्युक्ता. — [b]) K1 भृशं; K2. 3 D5 बृहत्; Ñ2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 महान्; T2 G2. 4. 5 [s]भवत्. — After 4[c], T2 G (except G3) ins.:

626* स्वयं विष्णुरिवापरः ।
चतुष्किष्कुर्महातेजाः.

After 4, S ins.:

627* ऋषेर्भयात्तु दुःषन्तः स्मरन्नैवाह्वयत्तदा ।
गते काले तु महति न सस्मार तपोवनम् ।

[(L. 1) T2 G3 °न्नैवास्मरत्तदा; M °न्नपि न चास्मरत् (M5 °न्नानुस्मरंस्तदा). — (L. 2) G2. 4–6 तपोधनां; M3. 5 जनाधिपः.]

5 Ś1 missing. — [a]) Ñ3 D5 °लः सन्. K4 षड्वार्षिकोथ बालोसौ; TG °र्षं (T1 G1 °र्षस्) तु ततो बालः; M °र्षः स तदा बालः. — [c]) Ñ V1 Dn D5 सिंहव्याघ्रान्; B Da D1. 2. 4 सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.). — [d]) Dn D1 transp. गजान् and महिषान्. S वृकां(G2 °क्षां)श्च. D2 गजाश्च (*sup. lin.* °श्च-) महिषा°; D4 महिषांश्च निवासिनः. — After 5, D4 S ins.:

628* ऋक्षांश्चापि द्विपानन्यान्व्यालानाश्रमपीडकान् ।
बलाद्भुजाभ्यां संगृह्य बलवान्संनियम्य च ।

[(L. 1) T1 G पद्भ्यां (for अन्यान्). T2 G °श्चाभ्याहनद्व्यालानन्याना°.]

6 For D4 cf. v. l. 7 also. Ś1 missing. D4 om. 6[a]–7[b]. — [a]) Ñ1. 2 V1 B3. 6 Dn D1 बबंध वृक्षे; B1. 4. 5 Da D2

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ।

C. 1. 3001
B. 1. 74. 14
K. 1. 96. 50

बध्वा च वृक्षे. S दौःषंतिः (for बलं°). — [b]) N (except K1; Ś1 missing; D4 om.) M3. 5 समीपतः. — [c]) Ko. 4 T1 आरोहद्°; B1. 4. 6 Da D1 M आरुह्° (M5 °रुंध°). T2 G (except G1) आरुरोह द्रुमांश्चैव. — [d]) Ko. 2. 4 T2 G3–6 स्म; K1 Ñ3 स; D2 तु (for च). — After 6, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

629* वनं च लोडयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपून्रणे ।
मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
कश्चिदितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबलः ।
वध्यमानांस्तु दैतेयान्मर्षी तं समभ्ययात् । [5]
तमागतं ग्रहस्यैव बाहुभ्यां परिगृह्य च ।
दृढं चाबध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा ।
मर्दितो न शशाकास्मान्मोचितुं बलवत्तया ।
प्राक्रोशद्भैरवं तत्र द्वारेभ्यो निःसृतं त्वसृक् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता मृगाः सिंहादयो गणाः । [10]
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुस्रुवुः ।
निरसुं जानुभिः कृत्वा विससर्ज च सोऽपतत् ।
तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः कुमारस्य विचेष्टितम् ।
नित्यकालं वध्यमाना दैतेया राक्षसैः सह ।
कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् । [15]

[In D4 certain additional stanzas (encerpted from S) have been written out on four suppl. fol., *sec. m.*, on a different kind of paper, the suppl. sheets being ins., in the MS., after 19[ab]. — (L. 12) D4 परासुर्दनुजो भूमौ पपात परिपीडितः.]

7 Ś1 missing. D4 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — S ins. after 7[ab]: D4 (marg. *sec. m.*), after 5:

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।

— [c]) Ñ1. 3 B5 यस्त्वं°. — [d]) Ko सर्वांश्च; K4 सर्वान्हि. Ñ1. 2 V1 Dn D5 S °त्यसौ.

8 Ś1 missing. — [b]) M5 समवर्धत. — [d]) T1 जयेन. — After 8, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

631* अप्रेषयति दुःषन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिप्लुताम् ।
लम्बालकां कृशां दीनां तथा मलिनवाससम् ।
शकुन्तलां च संप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन् ।

[Before line 1, D4 T2 G3. 6 M3 ins. वैशं°.]

9 Ś1 missing. — [b]) K2 चाप्यति°; K3 चाप्यत्यमा°. — [c]) B4 (m as in text). 5 समर्थो. M °राज्यस्य. — [d]) S इत्यनुध्याय स द्विजः. — After 9, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (G2 om. from line 32 onward) ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 46).

10 Ś1 missing. G2 om. 10–13. — [ab]) Ñ1. 2 V1 B5 मतम् (for बलम्). S (G2 om.) इत्युक्त्वा सर्वदमनं कण्वः शिष्यानथाब्रवीत्. — [c]) Ñ1. 2 V1 B Da D2 आशु (for शीघ्रं). — [d]) K1 T1 G1 °मिहाश्र°. Ñ2 V1 B Da Dn D1 °तो गृहात्; D5 °तो वनात्. T G3–6 M सपुत्रामाश्रमादितः. — [e]) Ñ3 Dn S (G2 om.) भर्तुः प्रा(M6–8 प्र)पयतागारं (T2 G1. 3–6 °भ्याशं). — [f]) Cf. 1. 15. 3[d] and v. l. K नास्या वासोश्रमे क्षमः (K1 मा स्म वास इह क्षमाः); Ñ3 D5 °संयुतां; Dn M (except M3) °पूजितं.

11 Ś1 missing. G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) Ko. 3. 4 मे; M6–8 वै (for हि). — [b]) K1 शोभते; K2 युज्य°; D5 शस्य°. — [c]) B4 G1 °चारित्र्य°; M °धर्मघ्नं. — [d]) Ñ3 तस्माद्व्रजत. — After 11, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (except G2) ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 47).

12 Ś1 missing. G2 om. 12 (cf. v. l. 10). — [a]) K4 D1 T2 G3–6 च ते; D5 ततः; T1 G1 M शिष्याः (for सर्वे). — [b]) K1 Ñ1 Dn D1. 4 T2 G3–6 °घ्नंत महौजसः; B3 D2 T1 G1 M °घ्नमिं°. — [d]) Ñ3 सहपुत्रां गजाह्वयं; S (G2 om.) दुःषंतस्य पुरं प्रति.

13 Ś1 missing. G2 om. 13 (cf. v. l. 10). — [a]) Ñ3

C. 1. 80.1
B. 1. 74. 14
K. 1. 96. 50

आजगाम ततः शुभ्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ १३
अभिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ १४
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीत्तं शकुन्तला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १५
त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १६
यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १७
सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ १८
धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ १९
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थाणुरिवाचला ॥ २०
संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।

°गर्भं तं. S (G2 om.) °त्वा चामरप्रख्यं. — a) Ñ3 तदा; B3 वनात्. K (except K1) Ñ V1 Dn D1.4.5 सुभ्रूः; B1.4 Da शुद्धा; D2 साध्वी. S (G2 om.) आजग्मुश्च पुरं रम्यं. — a) Ñ V1 Dn D1.5 दुःषंतं. K1 °निहिताद्. S (G2 om.) दुःषंताध्युषितं व°. — After 13, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (G2 om. lines 1–14) ins. a passage of 99 lines given in App. I (No. 48); there being an additional colophon after line 64.

14 Ś1 missing. — a) K D5 उपसृ°. K G1 तु (for च). — b) K1 विवृता; S वेदिता. Ñ1.2 V1 B D (except D5) च प्रवे°; G2 प्रतिवे°. — c) S तेन कुमारेण. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) बालार्कसमतेजसा. — After 14, K4 Dn D1.2.4 ins.:

632* निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ।

D4 (suppl. fol. *sec. m.*) cont.: S ins. after 14:

633* सिंहासनस्थं राजानं महेन्द्रसदृशद्युतिम् ।
शकुन्तला नतशिराः परं हर्षमवाप्य च ।

15 Ś1 missing. — b) K1 सा; Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तं). — After 15ab, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

634* अभिवादय राजानं पितरं ते दृढव्रतम् ।
एवमुक्त्वा सुतं तत्र लज्जानतमुखी स्थिता ।
स्तम्भमालिङ्ग्य राजानं प्रसीदस्वेत्युवाच सा ।
शाकुन्तलोऽपि राजानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो राजानं चान्ववैक्षत । [5]
दुःषन्तो धर्मबुद्ध्या तु चिन्तयन्नेव सोऽब्रवीत् ।
किमागमनकार्यं ते ब्रूहि त्वं वरवर्णिनि ।
करिष्यामि न संदेहः सपुत्राया विशेषतः ।
शकुन्तला ।
प्रसीदस्व महाराज वक्ष्यामि पुरुषोत्तम ।

— S transp. 15cd and 16ab. — c) S तस्मात्पुत्र°.

16 Ś1 missing. Ñ1 om. 16ab. For S cf. v. l. 15. — a) K2 तव; K4 त्वत्तो (for त्वया). K3 ह्येष. B4.5 त्वदीयोयं. S एष (G1 अयं) पुत्रो हि ते राजन्. — b) Ko °पम; K1 B4.5 °त्तमः; Ñ3 D5 S परंतप (or °पः). — c) D2 यथा स समये त°; T G यथोक्तमाश्रमे (T1 G1 यथावत्समये) त°; M °था त्वं (M3.5 च) समये त°. — d) Ñ1.2 V1 B1.3.6 Da D2 °वेश्वर; T1 G1 M5 °वर्षभ.

17 Ś1 missing. — a) T2 G (except G1) मया (for यथा). Dn D1.4 मत्संगमे; G1 समागते. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 यः कृतः स°. Ñ1.2 B5 Dn तथा (for त्वया). — c) K3 B3 D5 तत्स्म°; T2 G (except G1) तत्त्वं स्मर. K (except K3) D5 महाराज; B3.6 T2 G3–6 °बाहो. — After 17, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

635* वैशंपायनः ।
तस्योपभोगसक्तस्य स्त्रीषु चान्यासु भारत ।
शकुन्तला सपुत्रा च मनस्यन्तरधीयत ।

G1.2.4.5 cont.:

636* स धारयन्मनस्येनां सपुत्रां सस्मितां तदा ।
तदोपगूह्य मनसा चिरं सुखमवाप सः ।

18 Ś1 missing. — a) Ko.2.3 D1 सोऽश्रु°. T1 M3.5 तु; T2 G3–6 अपि; G1.2 च; M6–8 अथ (for एव). — b) T श्रुत्वा (for तस्या). D1 T1 G1.2 राजन्. M6–8 न सस्मार स्म°. — a) S त्वया भद्रे समागमं. — After 18, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

637* मैथुनं च वृथा नाहं गच्छेयमिति मे मतिः ।
नाभिजानामि कल्याणि त्वया सह समागमम् ।

19 Ś1 missing. For D4, cf. v. l. 6. — a) K1 S धर्मार्थकामसं°. — c) T1 शीघ्रं (for कामं).

20 Ś1 resumes. Before 20, S ins. वैशं°. — a) Ś1 K1 एवमुक्त्वा; K2–4 Ñ V1 Da Dn G1.2 M3.7 °मुक्त्वा; T2 एवमु°. T2 तदा तेन (for वरा°). — b) Ś1 K1.3 Dn D1.4 तपस्वि°. — c) Ñ V1 B D G1 निः(D5 अ)सं°. — d) Ñ V1 B D स्थूणेव निश्चला; S विगतचेतना.

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 3019
B. 1. 74. 32
K. 1. 98. 13

---

21 b) Ñ V1 B D °माणौष्ठ°. — c) S निर्दहंती(G2.3 °हन्नि)व नेत्राभ्यां.

22 a) K1 सा (for च). G3 आकारेण समा°. — b) Ś1 K1 अपि; Ñ V1 B D T2 G2.4.5 च (D5 अति) (for अभि-). B (except B1) D2 T2 G2.4.5 समीरितं.

23 c) Ś1 K1.2 D5 °रं समभिप्रेक्ष्य. — d) K3.4 Ñ V1 B3.4.6 Da D2 राजानम°. S यथान्यायं वचोब्र°.

24 Before 24, D4 (marg.) G1 M ins. शकुं°. — a) Ñ3 जानन्नाम. — b) Ñ3 किं नु देव. — c) K1.4 Ñ V1 B1m.5 D (except Da2 D5) M6-8 निःशंकं (M6-8 °शंकः); K3 T2 G नः (K3 नौ) संगं. — d) G3 यथा त्वं. Ñ1.2 V1 B D (except D5) °कृतो जनः.

25 a) S यस्य ते. — b) Ñ1.2 V1 B वा; Cd च (as in text). — cd) Ś1 K D1 °णं भव (Ko.2-4 तव; D1 वद) साक्षी त्व(Ko.2-4 साक्षीद)मात्मानं माव°; Ñ V1 B Dn D2.4 °णं वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °णं बत साक्षी चेन्मा°; D5 °णं वद साक्षित्वमात्मानं माव°; T G °णं बत साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे; M °णं साक्षिणं चैव मा(M3.5 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे. ❀ Dev.: सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याणं तत्तु त्वमेव वेद [।] बत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [।] चेतनं (? read आत्मानं) मावमन्यथाः [।] ❀ — Cf. Manu 8. 84.

26 T2 om. 26-27. — a) M6-8 अन्यथा. — b) = 32b. T1 °था सत्सु भाषते. — c) D5 किं त्वया. — d) N (except D4) चौरेण. Ñ2 आत्मापघातिनः; D5 °त्माग्रहा°. — Cf. Manu 4. 255.

27 T2 om. 27 (cf. v. l. 26). — b) Ś1 कविं (for मुनिं). — c) G3 °ता कारणं. Ko.2 पातकस्य. — d) K2.4 Ñ V1 D (except D2) S (T2 om.) तस्यांतिके (G3 °तरे). — S ins. after 27 (T2, which om. 26-27, ins. after 25):

638* धर्म एव हि साधूनां सर्वेषां हितकारणम् ।
नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखावहो भवेत् ।

With 27 cf. Manu 8. 91.

28 a) K (except K1) पातकं. — b) K3 B3.5.6 D2 G3.6 M transp. न and कश्चिद्वेत्ति. — c) Ś1 देवाश्चैवं च; K1 चैव तं देवाः. S देवाश्चैनं विदंत्येव (T1 G1 प्रपश्यंति; M6-8 विदंत्यन्ये). — d) Ko.4 तथैवा°; K3 स चैवा°; Ñ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चैवा°. T2 G2-6 M भूतानि च (T2 °तांश्चैव; G3 M6-8 °ताश्चापि; M3.5 °यांसोपि) तथापरे. — Cf. Manu 8. 85.

29 a) Ko.1 M5 °वनलानिलौ च; K2.3 B5 D5 T2 G °वनिलोनलश्च. — b) D2 मनश्च; G6 दिशश्च. — d) Ko.2.3 B4.5 धर्मो हि. B3 marg. वृत्तिं. — Cf. Manu 8. 86.

30 a) G3 °स्वतो राजा. — b) = 31d. Ś1 K D5 (? Cd) न (Ko वि-) यातं°; Ñ1 निर्यातं°. ❀ Dev.: न यावयति (sic)। न फलवत्करोति ।❀ — G5 (hapl.) om. 30c-31a. — Cf. Manu 8. 92ab.

31 G5 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) Ko.3 M5-8 न च तुं°; T G1-3.6 M3 न तुष्यति च. Ś1 K2 B1 D2.5 G3 यस्यैव. — b) M5 दुष्कृतस्य तुं°. — c) G6 °पकं नूनं. — d) = 30b. Ś1 Ko.1 Ñ3 B1m.5 वियातं°; K2 धिया नं°;

C. 1. 3019
B. 1. 74. 32
K. 1. 98. 18

तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ३१
अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
देवा न तस्य श्रेयांसो यस्यात्मापि न कारणम् ॥ ३२
स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्घ्यार्हां नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥ ३३
किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ।
न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ३४
यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि ।
दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ॥ ३५
भार्यां पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥ ३६
यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३७
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ३८
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ ३९
अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥ ४०
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥ ४१
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ४२
कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।

K4 (? Cd) विघात°; G4 तिर्यङ्ग°. ❀Dev.: विशेषेण घातयति । यातना करोति ।❀

32 a) K3 °मन्य महात्मानं; Ñ1.2 V1 B D M3 योवम°; Ñ3 °मन्यान्यथात्मा°; T G (except G2) M5–8 °मत्यात्म°. — b) = 26b. G3 °था यः करिष्यति. — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D2.4 न तस्य देवा श्रे°; D1 नास्य देवा न श्रे°. — d) T1 °त्मा न हि का°; G6 सोस्य नात्मापि का°.

33 a) S °ति मैवं (M3.6–8 चैवं) मां (T मा). — b) G M3.5 अवमं°. — c) Ko.2 Ñ V1 B D G5 अर्चार्हां; G3 पूजा°.

34 a) K2 °र्थं त्वं. — b) K4 D2 G3 उपेक्षसि च (K4 ह); D4 त्वमुपेक्ष्यसि. Cd mentions उपेक्षसि. — c) Ś1 T1 G1.6 M शून्यं; T2 G2.4.5 राजन्. K1 न खल्विदमहा (read °हं) रौमि. — d) K1 शून्ये किं. S करोमि न (M6–8 न करोमि) शृ°.

35 c) Ś1 K1 शतशो. S °धा त्वद्य. — In Ś1, the portion from 35d–46 is lost on the missing upper half of a fol. (53). — d) Ñ1 हनिष्यति; Ñ2 V1 Dn D1.4 स्फुटि°; D5 पति°. S मूर्धा ते विफलि(G3 तेपि भवि)ष्यति.

36 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) T2 G (except G3.6) जायां. T1 पतिः स्वां प्र°. — b) S स तस्यां जा°. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तद्धि (for इति). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) पौरा°. S यदस्यां (T1 यद्य°; G2.5 यत्त्व°; G6 यस्त°; M6–8 यत्त°) जायते पुनः (T1 G1.3 M6.7 सुतः; G6 ततः). — Cf. Manu 9. 8.

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) Ko.2.4 Da1 D5 G6 सदा°. — b) K (except K4) Da1 D5 G6 य(K1 स)दप°. — c) B4 उक्ता°; S (except G3.6 M3.5) संता° (T1 यत्ता°).

38 = (var.) Manu 9. 138. — Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K2.3 Ñ3 S पूर्वमेव स्वयंभुवा (M5 पूर्वैरपि महर्षिभिः). — After 38, K4 S Nilp ins.:

639* पुत्रेण लोकाञ्जयति पुत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपितामहाः ।

[Nilp पौत्रेण (for पुत्रेण both times), जयते, and पौत्रस्य (for पुत्रस्य).]

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — b) T2 G2.4.5 प्रजायते. — d) T G3 या पतिप्रिया; G1.6 M यातिथिप्रिया.

40 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K1 शरीरस्य. — After 40a, K3 ins.:

640* शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
भार्या श्रेष्ठतमा लोके.

— b) T2 G2.4.5 °तमा. — d) K2 Ñ V1 B D (except D5) मूलं (for मित्रं). K1 मुमूर्षतः; Ñ1.2 V1 B D2 तु संततेः; Ñ3 Da Dn D1.4 तरि°. S यः सभार्यः (T1 G2 यस्य भार्या) स बंधुमान् (G3 चोत्तमः) (G1 partly broken & corrupt).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) G3 पतिभक्तिमती या तु. — b) K1 सततं; G3 सा भार्या. — d) B4 सुखा(m क्रिया)न्वि°; S (except G1 M6) श्रियावृताः.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) Ko.4 G1.6

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्मादाराः परा गतिः ॥ ४३
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५
एतत्सात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C. 1. 3039
B. 1. 74. 52
K. 1. 98. 42

M6-8 सहायाः; Ñ1 °हायः; T1 G3 M3 °भार्याः; M5 साहाय्याः.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) K2 G3.6 M6-8 °ष्वथ. Ko.4 विश्वासो. — b) Ñ V1 B D T1 G1.3.6 M जनस्या°. — c) G3 यस्य दाराः; M5 यः सभार्यः. K2 D2 यस्माद्दारेषु विश्वासः. — d) G6 सदा गतिः.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) B4.5 संस्मरं°; D2 संसेवं°. K1.4 D2 T G2.4.5 M6-8 °भिप्रेतं. — b) Ko.2.4 °ष्वेकपातितं; D5 G1 °ष्वेव पातिनं; G2.5 °ष्वेव पातितं. — c) K4 G3 भार्या चान्वेति; D2 °वाभ्येति. — K3 (hapl.) om. 44c-45c. — d) G3.6 वै (for या).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 35). K3 om. 45abc (cf. v. l. 44). — Ñ1.2 V1 (hapl.) om. 45b-46c. — c) S पूर्वप्रेतं तु. — d) T1 साभ्यनु°; T2 G1.6 M6-8 सा ह्यनु° G2.4.5 M3.5 साप्यनु°; G3 सा ह्युप°.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ñ1.2 V1 om. 46abc (cf. v. l. 45). — d) S अस्मिन् (for इह). — After 46, S ins.:

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै ।

47 Ś1 resumes. — a) D5 आत्मनात्मैव; T G2.4-6 M6.7 आत्मात्मना च; G1 M3.8 आत्मनात्मा च; G3 आत्मना चात्मा. — b) B4.5 सुत इ°. K3 इत्यभिधीयते. — M6-8 om. 47cd. — c) T G M3.5 °र्यां पतिः. — S ins. after 47 (M6-8, after 47ab):

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च ।
पितॄणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
तेषां शीलगुणाचाराः संपर्काच्च शुभाशुभात् ।
(cf. 669*).

48 a) G6 भार्यानुनीतं तं पुत्रं. — b) Ñ V1 B D (except D5) °शैंष्विव चान°. — c) T2 G6 M transp. ह्लाद° and जनि°. D2 मनुजः (for जनि°). Ñ1 जायते जनितं प्रे°; T2 G1-5 जनिता मोदते प्रे°. — After 48, S (G6 om. lines 6-7) ins.:

643* पतिव्रतारूपधराः परबीजस्य संग्रहात् ।
कुलं विनाश्य भर्तॄणां नरकं यान्ति दारुणम् ।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभार्यायां यथेष्टतः ।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः ।
द्विषन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः । [5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप ।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा ।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादात्मा सुतो भवेत् ।

49 a) G2.4.5 °माना जना. — b) S °भिस्तुमुलैर्. Ñ1 D2 S जनाः (T1 G4 जनैः; M6-8 अपि). — c) Ñ1 T2 मोदंते. T1 G1.3.6 M ते स्व(G3 तेन्य)दारेषु तुष्यंति. — d) For M6-8 see below. — After 49, S ins.:

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मलिनवाससः ।
तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत् ।

[M6-8 (hapl.) om. 49cd as also line 1 and the first half of line 2 of 644*. — (L. 2) For first half cf. v. l. 49c.]

50 a) Ko.4 पुमान्क्रुद्धोपि; T1 G3.6 M अप्रियोक्तोपि (M5.6 हि); T2 G1.2.4.5 सुसंक्रुद्धो°. K2 T2 G2.4.5 दाराणां; Ñ3 स्त्रां रामां; T1 G1.3.6 M नारी°. — b) Ñ V1 B D न कुर्या°. K4 T1 G1.3.6 M वचः; Ñ V1 B D (except D5) नरः (for बुधः). — c) G2.4.5 M7.8 रतिः प्रीतिश्च (M7.8 °तिः स्व-) धर्मं(M7.8 °र्मो)श्च. M5 धर्माश्च; M6 धर्माश्च. — d) T2 G1.2.4.5 तदायत्तम्; M3.5 तास्वायत्तान्. K1.2.4 D5 ह; Ñ V1 B (except B5) Da Dn D1.2.4 हि; M6-8 तु (for च). — After 50, S ins.:

645* आत्मनोऽर्धमिति श्रौतं सा रक्षति धनं प्रजा ।
शरीरं लोकयात्रां वै धर्मं स्वर्गमृषीन्पितॄन् ।

51 b) T G3-6 M पुण्याः. T1 दाराः; G3 लोकाः (for रामाः). G1.2 पुण्यदाराः. S (except T1) °तनाः. — d) Ś1 K1 रामा ऋते; D1 °इते; G3 कामाद्दते. M6-8

C. 1. 3089
B. 1. 74. 52
K. 1. 98. 43

ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ५१
परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्लिष्यतेऽज्ञानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ५२
स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३
अण्डानि बिभ्रति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ५४
न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥ ५५
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६
स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ५८
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ५९
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्गामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६०
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।

स्रष्टुकामादृते. Ñ V1 Dn D5 प्रजां. — After 51, Da1 ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 49); while S ins.:

646* देवानामपि का शक्तिः कर्तुं संभवमात्मनः ।
पण्डितस्यापि लोकेषु स्त्रीषु सृष्टिः प्रतिष्ठिता ।
ऋषिभ्यो ऋषयः केचिच्चण्डालीष्वपि जज्ञिरे ।

After the above, G1 ins. the last line of 659*.

52 [a]) Ko परिवर्त्य; Ñ V1 Da Dn D1.4 प्रतिपद्य; D5 प्रणि°; S °सृत्य. G3 यदा रेणुर्. — [b]) Ko.4 °पांशुगुं°; S °रेणुकुं° (G3 °ष्ववकुं°). — [c]) S पितुरालिंगते (G3 पितृभ्यो लिह्यते). — [d]) K2 किमिहा°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) किमस्त्यभ्य°; T G °वाभ्य° (T1 G2 °वाप्य°; G3 °हाभ्य°). M किं ततोस्त्यधिकं सुखं.

53 [a]) S त्वं सूनुम्. Ñ V1 B D (except D5) °मभि(D2 °पि)घ्रा°. — [b]) K1 °षं सुतं त्विमं; S °षं मनस्विनं. — [c]) A few MSS. प्रेक्ष्य°. K3 च कात्स्न्र्येन; K4 Ñ V1 B D T2 G1.2.4.5 कटाक्षेण; T1 कांक्षमाणं; G3 M च कांक्षेण; G6 च कांक्ष्येनं.

54 [a]) Ś1 K1 अंडजा; G3 अंगानि. Ś1 K1 B1m.4.5 बिभ्रतः. — [b]) Ś1 K1 विद्यंते; S त्यजंति. — After 54[ab], T1 G1.3.6 M ins. (for the first time) line 2 of 648*. — M5 om. 54[cd]. — [c]) Ś1 K1 नाम; K3 त्वं तं; T1 G1 राजन् (for नु त्वं). — [d]) K1 धर्मिष्ठः. D4 °ज्ञ त्वं स्व°; T G4.5 मज्जातं स्वय(T1 स्वं त)मा°; G1.2 मम जातं स्व°; G3 अज्ञातः स्वयमा°; G6 अज्ञातं स्वं स्व°; M3 अजानन्निव चात्म°; M6-8 अज्ञानात्स्वमिवात्म°. — After 54, S ins.:

647* ममाण्डानीति वर्धन्ते कोकिलाण्डानि वायसाः ।
किं पुनस्त्वं न मन्येथाः सर्वज्ञः पुत्रमीदृशम् ।
मलयाच्चन्दनं जातमतिशीतं वदन्ति वै ।
शिशोरालिङ्गनं तस्माच्चन्दनादधिकं भवेत् ।

55 [a]) T2 G2.5 रत्नानां (for रामा°). — [b]) T2 G2.4.5 अंगस्प°. Ñ2.3 V1 B D T G M3 तथाविधः (G6 तथापि च). — [c]) M6-8 शिशूनालिं° (sic). — [d]) G1 स्पर्शे सूनौ; M5 पितुः स्पर्शे. Some MSS. -सुखं.

56 In S the sequence of 56-57 is: 57[cd], 57[ab], 56. — [b])=1. 1. 202[b]. B Da °ष्टश्रुतु°.

57 For S cf. v. l. 56. — [a]) G2 स्पर्शं कृत्वा. S समालिंग्य. — After 57[ab], Da1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 50). — K2 om. 57[c]-58[a]. — [c]) K3 °शांतु परमः; K4 T G1.4.5 M3.5 °शांत्प्रियतर. — [d]) Ñ3 °शों भुवि.

58 K2 om. 58 (cf. v. l. 57). — [b]) Ko.1.4 Da1 D2 प्रसूताह°; K3 (by corr.) S प्रजातोय°. S (except G3) °दमः. — After 58[ab], S (except G6) ins.:

648* अद्यायं मन्नियोगात्तु तवाह्वानं प्रतीक्षते ।
[M अहं मन्ये मन्नियोगात्त्वाह्वानं प्रतिष्ठते.]

— [c]) Ko इमं पुत्रं तु. S कुमारो राजशार्दूल. — Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) °विनाशनं; S °शनः.

59 [b]) S पौरवः (G5 भूपते). — After 59[ab], S ins.:

649* राजसूयादिकानन्यान्क्रतूनमितदक्षिणान् ।

— [c]) S इति गौरंत°. — [d]) M सूत(M3.5 °ति)कालेवदत्.

60 [a]) T G1.3.6 ततो; G2.5 हंत; G4 अतो; M तथा (for ननु). B4.6 S स्वमंकमा°. Ñ3 बाहुना स्वांकमा°. — After 60[a], G3 ins.:

650* मूर्ध्न्युपाघ्राय पुत्रकम् ।
एवं हि पुत्रेणान्येऽपि.

— [b]) Ś1 K1 ग्रामाद्गा°. — [c]) Ś1 K D5 पुत्रमुपा°.

61 [a]) A few MSS. देवेष्व°. K1 वदंत्येवं. — [b]) K1

जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥६५

मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेवाप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि ।

C. 1. 3058
B. 1. 74. 71
K. 1. 98. 81

M5 मंत्रवादे; Ñ2 V1 B1.5 Da Dn D1.4 °ग्रामं; B3.4.6 (m as in text) D2 °जातं. — c) Ś1 K Ñ3 D5 °कर्मसु. — d) Ś1 K1 B4–6 यथा; D2 तव; S ध्रुवं.

62 b) Ko Ñ V1 B3 D (except D1.2) S °यादधिजा°. — d) Ś1 K1 त्वं जीव; Ñ1.2 V1 B Da2 D5 संजी°. Ś1 K2.3 B1 Da1 Dn2 शरदां. — After 62, S ins.:

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।

63 Ś1 K1 Da1 (hapl.) om. 63. — a) Ko लोको हि; K2.4 B4.5 पोष्यो हि; Ñ1.2 V1 योसौ हि; Ñ3 पौत्रादि; Dn D1.4 जीवितं; D2 जीवो हि; D5 योगो हि; T1 एषो हि; G1.2 M पोषणं; G4.5 पोषितं. B Da2 D2 T1 °धीनोयं; Dn D1.4 G1.2.4.5 M °धीनं मे; T2 G6 °धीनोसौ. — b) Ñ1.2 V1 B Da2 D2 संतानोपि (Ñ1.2 V1 हि) तवाक्षयः. — c) Ko.2.4 B3.5 D2 जीवसे. Ko Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 T2 पुत्र (for वत्स). — d) K2.3 D2 T1 G1.3.6 M7 स सुखी; T2 स जीव; G2 सुवेश; G4.5 सुखीव. Ko.3.4 T2 G5 शरदः. — After 63, S ins.:

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वादः प्रदृश्यते ।
[T1 M3.6–8 प्रशस्यते; M5 °वर्तते.]

64 In Ś1, the portion from प्रसूतोऽयं up to तयोरपत्यं (in 75) is lost on the missing upper half of a fol. (53). — a) G4.5 प्रभूतो°. — b) K1 पुरुषः पुरुषापरः; D2 M5 त्वमेकः सन्द्विधा कृतः (=65d). — D2 reads 64cd after 65. G1 om. 64cd. — c) G3 सलिले चाम°. B6 °लं पद्मं. — d) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4.5 वै; S (G1 om.) ते (for मे). — T G3–6 M6–8 ins. after 64: G1, after 64ab:

653* सरसीवामले सोमं प्रेक्षात्मानं त्वमात्मनि ।

65 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — a) S (except T2 G3) च (for हि). — M5 om. 65cd. — c) S (M5 om.) एवं (for तथा). — d) T2 G2.4.5 त्वमेवासि द्वि°. Ko.4 °धा स्थितः. — After 65, D2 reads 64cd.

66 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — a) Ñ V1 B D (except D5) मृगावकृ°. Dn D1.4 M3 पुरा; T G M5–8 हि (G3 च) वै. — d) G3 कौमारे.

67 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — a) K2.3 Ñ1.3 B5 D2 विप्रचि°. — b) Ñ1 सजघन्या; G2.4.5 प्रजघन्या. K अथ (for च). — c) Ñ1 विश्वाची चैव रम्या च. — d) Ko.4 Da1 G1 षडेता; K2.3 M6–8 °डेते; V1 खर्जरा(!). K (except K1) °प्सरसो.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 (hapl.) om. 68a–69b. — a) Ñ3 एतासां मे°. Ko.4 Da1 या; K2 D5 मे; K3 तु; Ñ1.2 V1 Dn D1 M6–8 सा; T1 च; T2 G M3.5 वै (for मां). K2 D5 °का माता. — b) G3 °वैरादिव. A few MSS. °प्सरा. — c) G3 संप्राप्य जननी मे सा. — After 68, S ins.:

654* श्रीमानृषिर्धर्मपरो वैश्वानर इवापरः ।
ब्रह्मयोनिः कुशो नाम विश्वामित्रपितामहः ।
कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभश्च धार्मिकः ।
गाधिस्तस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
एवंविधः पिता राजन्माता मे मेनकाप्सराः ।

69 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 om. 69ab (cf. v. l. 68). — a) Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) Da Dn D1.4 प्रख्ये. — b) M3.5 °का शुभा. A few MSS. °प्सरा. — c) S (except G2) परित्यज्य; Cd अ[व]कीर्य (as in text). K D5 ध्वस्ता (Ko.3 D5 ध्वस्तां) (for याता). — d) G1.2.4.5 जननी वासवं प्रति. — After 69, S (T2 G3–6 M6–8 om. line 6) ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 51).

70 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — a) B (except

C. 1. 3058
B. 1. 74. 71
K. 1. 68. 81

यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ७०
कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् ।
इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मना ॥ ७१

दुःषन्त उवाच ।

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२
मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ७३
स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामपरायणः ॥ ७४
मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।
तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीवाभिधास्यसि ॥ ७५
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६
क्व महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ७७
अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ७८
सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्चली प्रतिभासि मे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ७९
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

B1) पूर्वे. — [b]) K (except K1) Ñ2.3 V1 B1.3m D (except D5) T2 G1.2.4.5 °त्यन्यज°. T1 G3.6 जातिषु; M पार्थिव (for जन्म°). — [c]) K2 बंधुभिस्त्य°. — [d]) D2 वने सं°. G3.6 यत्त्वया. — After 70, D2 ins.:

655* संगता राजशार्दूल पूर्वकर्मावसादिनी ।

71 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — [b]) K2.4 °त्ये यमसादनं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °त्यामि स्वमा°; S (except G2) °त्याम्यन्यमा°. — [c]) Ko.1 transp. तु and बालं. — [d]) B5 Da1 S °स्यात्मान°. K2.3 Ñ V1 B3.4 Dn G4.5 °त्मनः. — After 71, Ko D2 ins. an additional colophon, the adhy. no. in Ko being 69.

72 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — [a]) Ko °वचनेनार्यो; K1.2 B1 (m as in text) °नेनार्ये; K4 °नानार्यो. Cd mentions अनार्ये (=वक्रे), which is one of the many readings which suggest that Dev. had before him the Kās'mīrī (or North-western) version. — After 72, S reads 76-80[ab] (cf. v. l. 80).

73 Ś1 missing (cf. v. l. 64). M5 om. 73-74. — [b]) T1 पण्यस्त्री; T2 G वर्धकी (G3 °ते); Cd as in text. T2 G4.5 °नी कथं. — [c]) B3m प्रस्थे; G1 पादे. K B1.3.6 D2.5 ययासि हिमवत्पृष्ठे. — [d]) T2 G2.4.5 विसर्जिता; G6 निराकृता; M3 प्रवासिता; M8 प्रवेशिता. Ñ V1 B D निर्माल्यमिव चोज्झिता (D5 °ल्येव प्रवारिता); T1 G1.3 °ल्यवदुपेक्षिता.

74 Ś1 missing (cf. v. l. 64). M5 om. 74 (cf. v. l. 73). — ☞ In V1 the portion from 74[b] up to 1. 92. 13 is lost on the missing fol. 117-143; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna. — [c]) D2 °त्रो ब्राह्मणो वै; S (M5 om.) °त्रोथ (M6-8 °पि) ब्रह्मत्वे (G6 °त्रो ब्रह्मखेलः). — [d]) Ñ2 B D (except D5) कामवशं गतः; G6 शम°. — After 74, G2 ins.:

656* सुषाव सुरनारी मां विश्वामित्राद्यथेष्टतः ।
अहो जानामि ते जन्म कुत्सितं कुलटे जनैः ।

75 Ś1 missing up to 75[c] (cf. v. l. 64). — [b]) T2 G1.2.4.5 °र्षिश्चापि ते. Ñ B1.6 D (except D5) transp. च ते and पिता. B4.5 °णां पितोच्यते. — [d]) Ś1 resumes. Ś1 K °लीव विधा (Ko °वत्प्रधा)वसि; Ñ B D °लीव प्रभाषसे (D5 भविष्यसि); T2 °वाभिधास्यसे; G1.2.4.5 °वाभिभाषसे. — After 75, S ins.:

657* जातिश्चापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे ।
जनयित्वा त्वमुत्सृष्टा कोकिलेव परैर्भृता ।
अरिष्टैरिव दुर्बुद्धिः कण्वो वर्धयिता पिता ।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं यत्त्वं जल्पसि तापसि ।
ब्रुवन्ती राजसांनिध्ये गम्यतां यत्र चेच्छसि । [5]
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यदिहेच्छसि भोगार्थं तापसि प्रतिगृह्यताम् ।

With lines 4-5 cf. 76.

76 For S cf. v. l. 72. — [a]) G3 एवंविधानि कृत्यानि. — D2 (? hapl.) om. 76[c]-79[b].

77 D2 om. 77 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — [a]) Ś1 K1 B Da D5 T1 G6 स चैवोग्रः; Ñ Dn D1.4 G3

६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ३
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।

C. 1. 3075
B. 1. 74. 88
K. 1. 99. 9

स चैवाप्सराः. — [b]) S क्वाप्सरा सा च (T2 G4.5 चैव). Some MSS. °प्सराः.

78 D2 om. 78 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — [a]) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. पुत्रः and ते. — [b]) Ñ B (except B5) Da Dn D4.5 बालोति-. — [d]) K1 S साल°; Ñ B Da Dn D1.4 °स्तंभ.

79 D2 om. 79[ab] (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — [a]) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. योनिः and ते. — [b]) Cf. 75 and v. l. Ś1 K1.2 D5 °लीव विधावसि; Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 °लीव प्रभाषसे.

80 For S cf. v. l. 72. — [a]) S एव (for एतत्). — After 80[ab], S ins.:

658* सर्वा वामाः स्त्रियो लोके सर्वाः कामपरायणाः ।
सर्वाः स्त्रियः परवशाः सर्वाः क्रोधसमाकुलाः ।
असत्योक्ताः स्त्रियः सर्वा न कण्वं वक्तुमर्हसि ।

— [c]) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T1 °च्छेयं). — [d]) S इति (M6-8 हृतः) (for त्वया).

Colophon om. in B D (but found in Cd, as also in Arj.'s comm., though Da erroneously omits it). V1 missing. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ T2 G1.3-5 M8.5.7 Cd Arj. (comm.) (om. sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 70; T1 87; T2 37; G M 38. — *Śloka no.:* Ñ3 Dn 81; Da1 91.

69

☞ This adhy. is missing in V1 D3 (cf. v. l. 1. 62. 2; 68. 74); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) Ś1 पररंध्राणि. G6 मरुध्राणि न प°. — G1 om. 1[cd]. — [c]) S (G1 om.) हस्ति(T1 G6 मेरु)मा°.

2 [a]) Ñ3 त्रिदशांश्चापि. — [b]) Ñ °शाश्चापि. — [c]) Ś1 K1 ममैवं दृश्य°; Ko.4 B1m °वोत्कृष्य°; K2 °वोदिश्य°; Da corrupt; T1 °व दिव्य°; G1 °वो दिव्य°; G2 °व मुच्य°; M6-8 °वोदीच्य°. Cd mentions तत्कृष्यते (? read उत्कृष्यते). — [d]) Ko जातु न; K8 Ñ B6 Dn D1.5 M6-8 जन्मनः.

3 [a]) S क्षितौ चरसि. Ñ1.2 B D (except D5) राजेंद्र.

4 [c]) Ko.2 भुवनानि. K (except K1) °गच्छामि. — [d]) B4m शृणु (for पश्य). — After 4, S ins.:

659* पुरा नरवरः पुत्र उर्वश्यां जनितस्त्वदा ।
आयुर्नाम महाराज तव पूर्वपितामहः ।
महर्षयश्च बहवः क्षत्रियाश्च परंतप ।
अप्सरस्सु मृगीणां च मातृदोषो न विद्यते ।

[(L. 1) M °वरः ख्यातः. — (L. 3) T G3-6 °तपाः. — (L. 4) G1.2 M3.5 अप्सरासु. M6-8 मृगीष्वेव.]

5 S reads 5 after 8 (G1, om. 5[ab] and 8, reads 5[cd] after 7). — K3 G1 om. 5[ab]. — [a]) Ś1 सत्यं चापि प्र°; T G (G1 om.) सत्यं च (T1 सम्यग्वै; T2 सम्यग्वा) विप्र°. — [b]) T G (G1 om.) संप्र-; M तव (for यं प्र-). Ñ3 (om. यं) प्रवक्ष्यामि च. Ko.4 T2 G2.4 ते नृप; M चानघ. — [c]) G3 तत्त्वेन; M3 नो द्वेषात्; M5-8 लोकेश. — [d]) Ñ B3.4.6 Dn श्रुत्वा तं; B1 Da श्रुत्वा त्वं; B5 D1.2.4 श्रुत्वा तत् (by transp.). — After 5, S ins.:

660* पांसुपातेन हृष्यन्ति कुञ्जरा मदशालिनः ।

which is followed by (the first occurrence of) 11[cd]; then follow 15–16; G3, however, reads 11[cd] only here, om. 15–16 altogether.

6 [b]) T1 G1.3.6 M वीक्ष(M6 °क्ष्य)ते (for पश्य°). T2 G2.4.5 वीक्षते नात्मनो मु°. — [c]) G3 रूपम् (for तावद्). — [d]) Ñ B1.4 D2 रूपव(B1 °मु)त्तमं.

C. 1. 8075
B. 1. 74.88
K. 1. 99. 9

तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ७
अतीव रूपसंपन्नो न किंचिदवमन्यते ।
अतीव जल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८
मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ९
प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १०
अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ११
अभिवाद्य यथा वृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम् ।
एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ १२
सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः ।
यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ १३
अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन्न विद्यते ।

---

7 [a]) Ñ1.2 Da1 Dn स्व-; D1 च (for तु). — [b]) K4 विकृतिं; T G विरूपं (T2 G4.5 °पः). Ś1 Ko.3.4 B1 Da D2 G2 सोभिवीक्ष्यते; T1 G3 अभिवीं°; G1 अभिलं°. — [c]) K4 तदंतरं; Ñ B3 D (except Da) तदांतरं; B3m तदाधमं. K3 तदा विरूपमात्मानं; S तदा ह्रीमांस्तु (M विरूपं) जानीयात्. Cd mentions इतरं (=अधरं). — [d]) Ko.2.4 B Da D5 सोत्मानं; K3 जानीते; D2 शोभनं. Dn D1.4.5 चेतरं. M3 (*inf. lin.*).6-8 आत्मानं न च गर्जते (M3 °ति). — After 7, G1 reads 5[cd] (cf. v. l. 5).

8 G1 om. 8. — [b]) K1 Ñ B (except B1) D (except Da Dn8) कंचिद्. — [c]) T1 गर्वदुर्वारो. D2 दुर्बुद्धिः. — [d]) Ś1 K1 भवतीति. Ś1 सहेतकः (*sup. lin.* as in text); Ko.2 विवेचकः (K2 °कचः); K4 विदेह°; Ñ2 D1 विहेतु°; B1m.3 (m as in text).4m.6m Cd विकत्थनः; D4 विनिंद°; D5 विहंतु°; T1 विवाचं°; G3.6 M विभेद° (M3 *inf. lin.* विपोटकः); Da (erroneously) Arjp Devp as in text. The true Arj. reading is विकत्थनः, which is also interpolated in Da2, irrelevantly, in the text. T2 भवंतीह विरूपकाः; G2.5 वदसीव विभागशः (G5 *sup. lin.* निंदकस्तु [वि]पोटकः); G4 भवंति हि विभेदकाः. — After 8, S read 5 (for G1 cf. v. l. 5).

9 D4 om. 9; G3 om. 9–11[ab]. Ko transp. 9[ab] and 9[cd]. — [a]) M नीचो हि. Ś1 K1-3 तु; Ko G3 [s]पि; G1.4 [s]भि- (for हि). — D5 (? hapl.) om. from जल्पतां up to प्राज्ञस्तु (in 10[a]). — [b]) Ñ3 वाचं; T1 वाक्यं; G6 तेषां. Ñ3 T1 G6 °शुभं. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9[c]–10[b]. — [c]) G1 M (except M5) अशुभां वाचम्. — After 9[c], the sequence of stanzas in D1 is 10[d], 11[ab], 10[abc], 9[d], 11[cd] etc. — [d]) Some MSS. शूकरः.

10 Ś1 K1 om. 10[ab]; G3 om. 10 (cf. v. l. 9). — For sequence of D1 cf. v. l. 9. — [a]) Ko साधुस्तु; D4 अमूर्खो. — [c]) K3 सशुभं वाक्य°. — [d]) K4 S (except T1; G3 om.) °वांभसि. — After 10, S (except G3) ins.:

661* आत्मनो दुष्टभावत्वाज्जानन्नीचोऽप्रसन्नधीः ।
परेषामपि जानाति स्वकर्मसदृशान्गुणान् ।
दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

[(L. 1) T1 G6 M7 °भावत्वं. T2 G4.5 जातु; G1.2 M3.5 ज्ञानं; G6 ज्ञानी (for जानन्). — (L. 2) G6 परमप्यभि-. T1 °शं गुणैः; G6 स्वधर्मसदृशं गुणैः. — (L. 3) T1 M6-8 सु- (for तु). — (L. 4) T1 तत्पदं; T2 G1.2.4.5 तद्गतिं.]

11 For G3 (which om. 11[ab]) and for D1 cf. v. l. 9. Cf. v. l. 5 also. — [c]) Ñ3 अन्यं. — [d]) B D2 T G3-6 हृष्टो; G2 धृष्टो. — S ins. after the repetition (G3, after the only occurrence) of 11[cd] (G2.4.5 M7 om. line 2):

662* अपवादरता मूर्खा भवन्तीह विशेषतः ।
नापवादरताः सन्तो भवन्ति स्म विशेषतः ।

[(L. 1) T1 परिवाद°; G6 अपास्य दूरतो.]

12 [a]) G6 °द्य च वृद्धान्हि. — [b]) S साधुर्गच्छति नि°. — [c]) M तथा स°. Ś1 G5 आक्रुध्य; K1.3 आक्रम्य. — For 12[d], M (except M3) repeats 11[d].

13 [a]) Ś1 K1 स्वयं (for सुखं). T2 G2.4.5 जल्पंति. G1 अधर्मज्ञा. — [c]) Ś1 तत्र; K1 तत्र; T G ये तु (G2 हेतु- G3 ये नु); M तथा (for यत्र). — In Ś1, 13[d]–22[b] are lost on the broken upper half of a fol. (54).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — [a]) K1 B1.3 अहो; T1 G2 ततो. — [c]) T2 G2.4 यदि; G1 M यत्तु (for यत्र). K1.3.4 Ñ B1.3 D (except D2) दुर्जनम्. K2.4 Da D1.5 T2 G2.5 आहुः. — [d]) D5 दुर्जनाः. S (by transp.) सज्जनं (M3.5 सुज°) दुर्जनः (G2.3 °नाः). B1.5 D2 सज्जनः. K D5 जनं (for स्वयम्). — After 14, S ins.:

663* दारुणाल्लोकसंक्लेशाद्दुःखमाप्नोत्यसंशयम् ।

[T1 M3.6-8 दारुणान्. M3.6-8 यातनासंस्थान् (M3

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ १९
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ २०
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥२३

C. 1. 8096
B. 1. 74. 104
K. 1. 99. 82

°स्थात्मजान्). M3 क्लेशान्; M6-8 दुःखान्. T2 G3-5 M8 असंशयः.]

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — G3 om. 15–16. — For sequence of S cf. v. l. 5. — c) G2.4 सुनास्तिकः; Cd as in text. D5 T G1.6 M नास्तिकोप्युद्विजत्येव (D5 °जेदेनं; M3.5 °जेदेव).

16 Ś1 missing; G3 om. 16 (cf. v. l. 13, 15). — For sequence of S cf. v. l. 5. — a) G1.2.5 transp. वै and पुत्रं. — b) K2 Ñ B6 D (except Da D2) न (for स्व-). — c) T1 G1.2.4.5 हंति. — d) S (G3 om.) तत्रै(M °यै)नं कलिराविशेत्. — After 16, S (except G3) ins.:

664* अभव्येऽप्यनृतेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि ।
दुराचारे कलिर्भूयान्न कलिर्धर्मचारिषु ।

[(L. 2) T1 G6 ह्याशु; M5 तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ab) G3 °प्रतिष्ठाभिः कितवः. Da2 (? hapl.) om. 17c–18d. Ñ B5 repeat 17cd after 19. — d) M transp. तस्मात् and पुत्रं. T1 G1–5 न तु त्य°; T2 तु न त्य°. G6 मनसः प्रीतिवर्धनं (cf. 19b).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da2 om. 18 (cf. v. l. 17); M6-8 om. 18–19. — a) K0 °संभवान्. D2 यस्य; T G3–5 M3.5 लब्धान्; G1.2.6 लब्ध्वा (for पञ्च). — b) M3 कृतान्धर्मान् (for लब्धान्क्रीतान्). T1 G3.6 M5 क्रीतान्सर्वं(G3 सुतान्दर्पं)विवर्जितान्; G1.2.4.5 क्रीतान्समयवर्धि(G2.5 °र्जि)तान्. — c) Ñ क्षत्रान्; D5 वृतान्; G3 क्रीतान्. D2 कन्यासु चो°; T G1.4.6 M3.5 अन्यैरथो°; G3 अपि तथो°. — After 18, S (except M6-8) ins.:

665* तत्र षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।

[=(var.) Manu 9. 158cd. — G1 M3.5 अत्र; Manu तेषां.]

19 Ś1 missing; M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 18). — a) K (except K2) Da1 धर्मकीर्तिवहा (K1 °हान्); B5 S (M6-8 om.) धर्मकृत्य(B5 °त्या-; G6 धर्माकृति)वहा (G3 °वहान्; G5 °प्रदा). — b) For 19b, G3 subst. 17d (v. l. तु for सं-). B3.4 D2 मनःसं-. B5 D4 °वर्धनान्. K1 Da1 मनःप्रीतिविवर्धनान् (Da1 °र्धिताः); B6 मनःसंप्रीतिवर्धनान्. — c) T1 G (except G3) त्रायंति. — d) B5.6 G3 धर्मपराः. — After 19, Ñ3 B5 repeat 17cd.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D2 सत्यं; M तस्मात्. — b) K (except K1) Ñ1.2 B4 D (except Da D2) transp. न and पुत्रं. — After 20ab, S ins.:

666* तस्मात्पुत्रं च सत्यं च पालयस्व महीपते ।
उभयं पालयन्ह्येतन्नानृतं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M3.5 ततः; M6-8 धर्मं (for तस्मात्). G3 धर्मं (for सत्यं). M6-8 पालयन्स्वर्गमाप्नुहि. — (L. 2) M (except M5) रोदसी (for उभयं). G3 क्षेत्रं; M नित्यं (for ह्येतत्).]

— K3 om. 20cdef. — c) D1 आत्मनः. K1 T G (except G3.6) °धर्मेण (T1 °र्मैं च). — d) Ñ1 D5 °य त्वं; S °येथा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 पालयन्पृथिवीपते. — f) G (except G3.6) M नेह कर्तुं (G2 वक्तुं) त्वमर्हसि.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — b) K3 सरः (for क्रतुः). — After 21ab, K3 ins.:

667* वरं सरशताद्यज्ञः वरं यज्ञात्सुपुत्रकः ।

22 Ś1 resumes with तुलया (22b). — c) G1 M6-8 च (for हि). — d) Ñ1 °मेवातिरिच्यते.

C. 1. 3097
B. 1. 74. 105
K. 1. 99. 88

नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ २४
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥ २५
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम्॥२६
ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।

---

23 ^{ab}) =(var.) line 3 of 21*. T$_2$ G (except G$_6$) °वेदांत(G$_3$ °दाभि)ग°. — ^{cd}) Ñ B D M$_3$ वचनं; G$_3$ ब्रुवतो (for वद्°). K$_1$ transp. वा and स्यात्. M विशिष्यते (for न वा स°) T$_2$ G$_{2.4.5}$ सत्यस्यैव तु राजेंद्र कलां नार्हति (T$_2$ °तु) षोडशीं (the latter half is an oft-repeated tag).

24 ^{a}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) T$_2$ G (except G$_{3.6}$) सत्यसमो (D$_{1.2}$ सत्यपरो). — ^{b}) B$_3$ धर्मात् (for सत्यात्). D$_5$ om. from च्यते up to सं (in 25^{d}). M धनं (for परम्). — ^{c}) M$_{6-8}$ तीक्ष्णतरं. S पापं. — After 24, M$_3$ reads line 3 of 668* (cf. v. l. 25).

25 D$_5$ om. up to सं (cf. v. l. 24). — ^{a}) G$_{1.2}$ सत्यात्; G$_4$ सत्य-. T$_2$ G (except G$_{3.6}$) परो धर्मः. — ^{b}) T$_2$ G (except G$_{3.6}$) M$_3$ सत्यात्. Ko.$_{3.4}$ Ñ$_3$ B (except B$_3$) D$_2$ T$_2$ G (except G$_{2.6}$) परं; K$_2$ कृतः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ G$_2$ सत्ये. T$_1$ संगरं; T$_2$ G$_{1.2}$ संगमं. G$_{3.5.6}$ सत्यसंगतं(G$_3$ °रं; °G$_6$ °मं). — S ins. after 25: D$_4$, after 26:

668* यः पापं न विजानाति कर्म कृत्वा नराधिप ।
न हि तादृक्परं पापमनृतादिह विद्यते ।
यस्य ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याणं साक्षिणं तस्मात्कर्तुमर्हसि धर्मतः ।
यो न कामान्न च क्रोधान्न मोहादभिवर्तते । [5]
अमित्रं वापि मित्रं वा स वै उत्तमपूरुषः ।

[(L. 2) G$_4$ तस्मात् (for तादृक्). — (L. 3) =(var.) 1. 68. 25^{ab} (v. l. अत्र for यस्य). M$_3$ reads it after 24. — (L. 4) Cf. 1. 68. 25^{c}. T$_1$ G$_{1.2}$ °णसा°; T$_2$ G$_{4-6}$ °णावेक्षणं. — (L. 5) T$_2$ G$_3$ लोभात्; G$_{1.2.4-6}$ द्रोहात् (for मोहात्). G$_{1.2}$ अनिवर्तने; G$_3$ M$_3$ अतिव°. — (L. 6) G$_3$ °त्रं वा सुमि°. T$_2$ स तु वै पुरुषोत्तमः; M$_5$ स एवोत्तम°.] — After 25, D$_4$ (om. last line) ins. 669* (cf. v. l. 26).

26 Cd cites the entire st. (v. l. श्रद्दधामि and हन्त(sic)मिच्छामि). — ^{a}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ अनृतः. M$_3$ चेत्प्रसक्तस्त्वं. — ^{b}) T$_2$ G M न श्रद्दधसि. Ś$_1$ K$_1$ चेत्सुतं; Ko.$_{3.4}$ चैव तत् (K$_4$ तु); M च स्वयं. T$_1$ पुत्रं न श्रद्दधासि चेत्. — ^{c}) K$_3$ Ñ B$_{4.6}$ Dn D$_{1.2.4}$ G$_6$ M आत्मना. Ñ$_3$ B$_{5.6m}$ [s]हं तु. Ko.$_3$ [s]हं तु जानामि; B$_4$ D$_5$ T G$_6$ हन्तु(D$_5$ [s]हं त; G$_6$ हत)मिच्छामि. K$_4$ आत्मनाहं न जानामि; G$_{1.2.4.5}$ आश्रमं गन्तुमिच्छामि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ त्वदृते; B$_5$ T G$_{1.6}$ तादृशे. G$_{1.3.5}$ M नास्तु (G$_5$ °स्ति) संगमः. — S ins. after 26: D$_4$ (om. last line) after 25:

669* पुत्रत्वे शङ्कमानस्य बुद्धिर्ज्ञापकदीपिनी ।
गतिः स्वरः स्मृतिः सत्त्वं शीलं विद्या च विक्रमः ।
धृष्णुप्रकृतिभावौ च आवर्ता रोमराजयः ।
समा यस्य यदि स्युस्ते तस्य पुत्रो न संशयः ।
सादृश्येनोद्धृतं बिम्बं तव देहाद्विशांपते । [5]
तातेति भाषमाणं वै मा स्म राजन्वृथा कृथाः ।
ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पयः पास्यति मे सुतः ।

[(L. 1) D$_4$ T$_1$ G$_{1.2}$ त्वं बुध्या निश्चयं कुरु. — (L. 2) T$_2$ G$_{3-6}$ M$_{6-8}$ शीलविज्ञानविक्रमाः (T$_2$ G$_6$ °मं; M$_{6-8}$ °मैः). — (L. 3) Cf. 642*. D$_4$ धृतिं°; G$_{3-5}$ दृष्टप्रकृति-बाधा. — (L. 4) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.5}$ यदा (for यदि). — (L. 6) M$_{6-8}$ त्वं (for स्म). — (L. 7) Cited (as a *pāṭha*) by Nīl. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.5}$ Nīl. (comm.) गर्दभी°.] — After 26, D$_4$ ins. 668* (cf. v. l. 25).

27 ^{a}) Cd cites ऋतेपि (as in text). K$_{1.2}$ ऋ(K$_2$ कृ)ते त्वयि च (K$_2$ *sup. lin.* मृते पितरि); Ñ$_{1.2}$ B$_1$ Dn D$_{1.4}$ त्वामृ(B$_1$ त्वद्)तेपि हि. T G$_{1.6}$ त्वां तु; G$_{2.4.5}$ त्वां च; G$_3$ च त्वां; M (except M$_3$) त्वां हि (for त्वयि). — ^{b}) D$_3$ °तंसिकां; D$_5$ °राजवतीमिमां. — ^{c}) Ñ$_1$ पृथ्वीं; M$_5$ भूमीं. — After 27, D$_4$ (marg.) S repeat line 4 of 624*, and cont.:

670* एवमुक्तो महेन्द्रेण भविष्यति च नान्यथा ।
साक्षित्वे बहवोऽप्युक्ता देवदूतादयो मताः ।
न ब्रुवन्ति तथा सत्यमुताहो वानृतं किल ।
असाक्षिणी मन्दभाग्या गमिष्यामि यथागतम् ।

[(L. 1) D$_4$ G$_3$ °मुक्तं; M$_{6-8}$ °मुक्ता. — (L. 2) D$_4$ G$_{4.5}$ M$_3$ °वो ह्युक्ता. T$_1$ G$_3$ °योमराः. — (L. 3) D$_4$ T$_1$ G$_6$ (*sup. lin.* as in text) M$_{6-8}$ अपि (for वा). — (L. 4) T$_2$ G$_{3-5}$ M$_{6-8}$ असाक्षी मंदभाग्याहं.]

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ३१
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ३२
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

C. 1. 3107
B. 1. 74. 116
K. 1. 100. 15

---

28 Śi1 K1 D5 om. उवाच; S om. वैशं° उ°. — a) Ñ3 एवमुक्त्वा तु. K2.3 Ñ2 B D (except D5) T1 राजानं. — b) M6-8 सा प्रातिष्ठत्. — After 28ab, D4 S ins.:

671* तस्याः क्रोधसमुत्थोऽग्निः सधूमो मूर्ध्वदश्यत ।
संनियम्यात्मनोऽङ्गेषु ततः क्रोधाग्निमात्मजम् ।
प्रस्थितैवानवद्याङ्गी सह पुत्रेण वै वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy. no.: T1 88; T2 38; G M 39). — Before 28cd, S ins. वैशं° (beginning a new adhy.). — c) Ñ B3 Da Dn D1.4 अथांतरिक्षात्. D2 राजानं. — e) B1m °तामात्मैः. — f) K3 Ñ B D om. (the prefix) आ-. S °श्रामि (G1 M7 °पि) संवृतं.

29 Before 29, D5 ins. वागुवाच. — a) K3 B4 D1 T G1.3-5 M3.5.6.8 माता भस्त्रा (by transp.); G2 M7 माता भर्त्रा. Ñ3 पिता. — b) S यस्मात्; Cd येन (as in text). — c) T1 G1.2 M6-8 दौःषंतिं; T2 G3-6 M3.5 दौष्यंतिं (G3.6 M3 °त). — After 29c, S ins.:

672* सत्यमाह शकुन्तला ।
सर्वेभ्यो ह्यङ्गमङ्गेभ्यः साक्षादुत्पद्यते सुतः ।
आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव ।
आहितं ह्यात्मनात्मानं परिरक्ष इमं सुतम् ।
अनन्यां त्वं प्रतीक्षस्व.

[(L. 1) = 30a. — (L. 3) G3 M6-8 तथैव (for तेनैं°). — (L. 4) G3 परीक्षय. M6-8 त्वमात्मजं.]

— After 29, S (G3 om. lines 2-3) ins.:

673* स्त्रियः पवित्रमतुलमेतद्दुःषन्त धर्मतः ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ।
ततः सर्वाणि भूतानि व्याजहुस्तं समन्ततः ।
आहितस्त्वत्तनोरेष,

[(L. 2) M6-8 दुष्कृतानि. — (L. 4) T2 आहिता त्वं ततो रेतो. G3 स्वतनोरेव.]

— After 673*, S repeats 29a.

30 Śi1 K1 (hapl.) om. 30. — a) Hypermetrical Ko पुत्रमुत्त्व°; Da1 S पुत्रं न°. Cd cites उन्नयति. — b) S (except M5) °क्षयं. Cd as in text. — K2 om. 30cd. — cd) Ñ3 आहितो यत्त्वया गर्भः मावमंस्थाः शकुंतलां (cf. last line of 673*). — After 30, S ins.:

674* पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुनः ।
अन्योन्यप्रकृतिर्ह्येषा.

[(L. 2) G3 M6-8 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (G3 °त्यैष).]

After 674*, S repeats 29a.

31 b) T1 अंगे; T2 G M6-8 अंगात्. — c) M दौःषं-(M3.5 °ष्यं)तिं. — d) G3 सत्यं (for पुत्रं). A few MSS. नृपं.

32 a) D5 अभूमिर्; T2 G3.6 आहूतिर्; G1.2.4.5 सुं°; M5 आं°; Cd as in text. Śi1 K1 कस्त्यज्यात् (as in text); Ko.4 G3 संत्याज्या; K2 यत्यज्यात्; K3 T1 M यत्या-(M6-8 °त्य)ज्या; Ñ B D यत् (B1m.3 यं) त्यक्त्वा (D5 यजह्यात्); T2 G1.2.4.5 न त्याज्या; G6 संत्यज्य. — b) Ñ B D जीवेत् (Da1 as in text; D5 तावत्); T1 बीजं; M6-8 जीवत् (for जीवञ्). T2 G (except G3.6) M5 जीवंतं जीवया(M5 °मा)त्मजं. — d) Ko दौष्कंतं; B Dn D2.4 दौष्यंतिं; T1 M6-8 दुःषंत. Śi1 K1 भज. Ko.2.3 पार्थिव; S °वं.

33 b) M इह (for अपि). — d) T1 G3.6 वै (for ते). — After 33, S reads 49 (49ab being repeated in its proper place), then ins.:

675* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
पतिव्रतेति संहृष्टाः पुष्पवृष्टिं ववर्षिरे ।

[G6 M6-8 om. वैशं°.]

34 a) B D1 D2 राजन्; S वाक्यं. — b) K3 D (except Da D2) त्रिदिवौ°. — After 34ab, S ins.:

676* सिंहासनात्समुत्थाय प्रणम्य च दिवौकसः ।

[M6-8 दिवौकसां.]

35 a) Ñ3 T2 G2.4.5 अपि (for अस्य). — After

C. 1. 3108
B. 1. 74. 116
K. 1. 100. 15

शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ३५
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ३६
तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ३७
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ३८

तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३९
कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ ४०
मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥ ४१
यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥ ४२
तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।

35^{ab}, S ins.:

677* शृण्वन्तु देवतानां च महर्षीणां च भाषितम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 आख्यातम्; Ko.2–4 Ñ B Da Dn D1.4 G3 चा(K4 वा)प्येवम् (for अप्येवम्). Ś1 K Ñ3 B D5 एतत्; D1 एव; T1 एकं (for एनं). — ^{d}) S सुतं (for स्वयम्). Ś1 K1 D5 आत्मना.

36 ^{a}) K2 अद्याहं; K4 यदहं; B5 M यद्यस्या; T G यद्येवं (G3 °तद्). T2 G (except G3.6) अस्या (for एव). — ^{b}) Ś1 अहं; B1.3m.4–6 D2 एनं (B1m एवं) (for इमम्). K1 °यामेतदात्मजां; Ñ3 Dn D1 °यामि स्वमा°. — ^{c}) K1 भवेच्च. Ñ B (except B4) Dn D4 शंक्यो (B1m as in text). — ^{d}) K1 Ñ B1.4.5 D (except D2.5) M नैव. G1 शुद्धा. G1 इयं.

37 Before 37, K1 S (except T2 G5.6) ins. वैशं°; Ñ B D (except D5) वैशं° उ°. — ^{a}) M3.5 transp. तं and वि°. Ś1 K1 T2 G (except G3.6) ततो. — ^{b}) S देवतैः समहर्षिभिः. — ^{c}) Ko.3 च (for प्र-). G3 राजा; M चैव (for चापि). — ^{d}) Ko.2.3 D5 वै (for तं). — After 37, N ins.:

678* ततस्तस्य तदा राजा पितृकार्याणि सर्वशः ।
कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह ।

[(L. 1) Ś1 K1 नृप°; Ñ B3 Dn D1 °कर्माणि; D4 पुत्रकर्माणि; D5 पुत्र°. — (L. 2) In Ś1, the latter half of line 2 and stanzas 38–47^{ab} are lost on the missing upper half of a fol. (55).]

38 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) K1–3 B3 D5 चैवम्. S समाघ्राय. — ^{e}) T G मुदं स (by transp.); M मुदं च. K D5 मुदं परमिकां लेभे. — ^{f}) T G1.2.4.6 M3.5 पुत्रस्पर्शनजां; G3 स्वपुत्रस्पर्शनात्; M6–8 सपुत्रस्वजनो. A few MSS. नृप.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) Ñ1.2 B Da1 Dn D2.4 दुःषंतः or its variants (for धर्म°). — ^{b}) K3 भारत; D4 सर्वतः. — ^{c}) D2 च स (for चैव).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ^{ab}) K Ñ1.2 Dn [S]यं; D5 मे (for वै). — For 40^{ab}, S subst.:

679* लोकस्यायं परोक्षस्तु संबन्धो नौ पुराभवत् ।
कृतो लोकसमक्षोऽद्य संबन्धो वै पुनः कृतः ।

[(L. 1) T1 (before corr.) G4.6 °क्षं तु. — (L. 2) G3.6 M पुरा (M3 *inf. lin.* पुनः).]

— S cont.:

680* तस्मादेतन्मया त्वद्य तन्निमित्तं प्रभाषितम् ।

(cf. 40^{cd}). — S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — ^{c}) G2 चापि (for देवि). — ^{d}) K2 T2 G3.6 तच्छु°. — After 40^{cd}, S ins.:

681* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव पृथग्विधाः ।
त्वां देवि पूजयिष्यन्ति निर्विशङ्कं पतिव्रताम् ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 37). S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — ^{a}) Ko.1 D5 मन्यतैव हि. K2 चेह (for चैव). T1 G M5–8 शंकेत वायं (T1 वाचा; G3 M5 वापि; G6 वाव; M6–8 तव) लोकोथ (T1 G3.6 M5–8 °थं); T2 शंकेत्तदायं लोकोथ; M3 शंकेत्तव च लोकोयं. — ^{b}) K1 मम. M6–8 चागमं (for सं°). G6 त्वया भावोधिसं°. — In K3 the portion from 41^{a} up to l. 71. 17^{e} is lost on the missing fol. 176–179. — ^{d}) K1 तस्मादेतत्. S त्वमग्र-महिषी मम (M भव).

42 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — ^{a}) D1 G4 कोपे तथा (G4 -न वा); G5 कोपनया. — ^{b}) G3 °क्तं ह्यप्रि°. — ^{d}) D5 ते क्षांतं (by transp.); T2 G M क्षंतव्यं. T1 क्षंतव्यं मम दुर्वचः (cf. line 2 of 682* below). — After 42, S (T1 om. lines 1–2) ins.:

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोवितते नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९

C. 1.58122
B. 1. 74. 131
K. 1. 100. 12

682* अनृतं वाप्यनिष्टं वा दुरुक्तं वापि दुष्कृतम् ।
त्वयाप्येवं विशालाक्षि क्षन्तव्यं मम दुर्वचः ।
क्षम्याः पतिकृतं नार्यः पातिव्रत्यं व्रजन्ति याः ।

[(L. 1) G1.2 M अरिष्टं. — (L. 3) T2 G3–5 क्षमाः पतिकृते.]

43 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) T G2. 4. 5 एवमुक्त्वा तु; G3 तथैव°. — After 43[a], S ins.:

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।
अन्तःपुरं प्रवेश्यैव.

[(L. 1) M6–8 तथा (for ताम्).]

— [a]) S पूजयित्वा तु (M5–8 च). — After 43, D1 ins. the latter half of 683* and repeating thereafter 43[b], completes the line, which introduces 684*; while, S ins.:

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत ।
मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशनः ।
ऋणादद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
विश्वामित्रसुता चेयं कण्वेन च विवर्धिता ।
स्नुषा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् । [5]
पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा पौत्रं सा परिषस्वजे ।
पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्या शकुन्तलाम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
उवाच वचनं सत्यं लक्षये लक्षणानि च ।
तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10]
तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्वं वरवर्णिनि ।
एवमुक्ता रथन्तर्या परं हर्षमवाप सा ।
शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा ।
ततोऽग्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम् । [15]
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सैनिकानां च भूपतिः ।

[(L. 3) D1 G3 M6–8 अस्मि (D1 °स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे. — (L. 11) G3 M6–8 transp. तव and भर्ता. — (L. 16) D1 M6–8 भूमिप (D1 °पः).]

44 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) D5 स तथैव; S दौष्यं(T1 G2 M6. 7 °षं)तिं च. K (K3 missing) Ñ3 स; Ñ1. 2 B Da Dn D1. 2. 4 M6–8 तु (for च). Ñ1. 2 Dn D1. 4 M3. 5 तदा. — After 44, K1 ins.:

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।;

while S ins.:

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवन्नृपः ।
ततो वर्षशतं पूर्णं राज्यं कृत्वा त्वसौ नृपः ।
कृत्वा दानानि दुःषन्तः स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।
दौःषन्तिर्भरतो राज्यं यथान्यायमवाप सः ।

[(L. 2) M °त्वा नराधिपः. — (L. 3) M दत्वा. G गत्वा वना°. — (L. 4) G3–5 दुःषंताद्भरतो; M6–8 दुःषंतोपरमे.]

45 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [c]) Ñ3 भासुरं and अजरं. — [d]) Da °संवादनं.

46 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [c]) G3 भरतो (for च सतां). — [d]) Ko. 2. 4 Ñ3 T G (except G3. 6) M3. 5. 8 प्राप्य.

47 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) T1 G3. 6 M °वर्ती तु. — Ś1 resumes with 47°. — [c]) K (K3 missing) Ñ3 D5 विविधैः. — [d]) M (except M3) देवो (for शक्रो).

48 In Ś1, 48[ab] is broken off. — K3 missing (cf. v. l. 41). — [b]) Ñ1. 2 B3. 4 D (except Da D2) M (except M3) विधिवद्. — [c]) Ś1 K1 T G1. 6 M श्रीमद्-. G2. 4. 5 श्रीमद्भिर्वितते. Ś1 B1. 6 Da2 D1. 4 गोविनतं; Ko. 2 Da1 °मतं; K1 °रतं; K4 गोभिमतं; D2 योपि च तं; T2 °कृतिं; G3 °दितं.

☞ After 48, S ins. the latter part of the (genealogical) adhy. 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants; the collations of the Southern MSS. are given in the notes to adhy. 89 (*q. v.*).

C. 1. 8128
B. 1. 74. 132
K. 21. 101. 61

भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ५०
येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
तेषां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ।
महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।
प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोरजमीढस्य चान्वये ॥ १
यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः ।
तथैव भारतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ २
तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।
दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ।

---

49 K_3 missing (cf. v. l. 41). — S reads 49 after 33, repeating only 49^{ab} here. — ^{c}) Ko.4 Ñ1.2 B D (except D_5) M वै (for the second च). — ^{d}) T G तेभवन्; M ते स्मृताः.

50 K_3 missing (cf. v. l. 41). — ^{a}) Ko.2.4 B_5 °स्यान्वये ये (B_5 ते) हि (K_2 ह); S °स्यान्वये जाता. — ^{b}) S महारथाः. — ^{c}) S बहवो (for बभूवुर्). — ^{d}) T_2 $G_{3.6}$ M_3 बभूवुः. T_2 G (except G_1) क्षत्रसं°.

51 K_3 missing (cf. v. l. 41). — ^{a}) S तेषां. — ^{b}) T_2 G (except G_1) संयुत (for सर्वं°). — ^{c}) Ko.4 अहं; K_1 $D_{2.5}$ तत् (D_5 हि) ते (for तु ते). Ko.2.4 Ñ3 D_5 S यथामुख्यान् (G_1 °न्यायं). — ^{d}) Ko.4 तेनघ; Ñ3 भारतान्. — After 51, K_4 D_5 ins. (the *phalas'ruti*):

687* य इदं शृणुयान्नित्यं शाकुन्तलमनुत्तमम् ।
स पुत्रवान्भवेद्राजन्दुःषन्तवदिति ध्रुवम् ।
तस्माच्छ्रोतव्यमेतद्वै श्रावयेच्च प्रयत्नतः ।
श्री[ः] कीर्तिर्विशदा नृणां द्वैपायनवचो यथा ।

Colophon. K_3 D_3 missing. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V_1 T_1 संभव; to it Ñ1.2 V_1 add शकुंतलोपाख्यान. Ś1 K Ñ3 B D $G_{1.3.4}$ $M_{3.5.7.8}$ (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल; T_2 G_6 शकुंतलोपाख्यान. — Ś1 Ko–2 Ñ V_1 $B_{4.6}$ D T_2 $G_{1.4–6}$ $M_{3.5}$ indicate the end of the S'akuntalā episode by adding समाप्तं. — *Adhy. name:* Ko.4 भरतराज्यप्रदानं; G_4 भरताभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 71; B_5 68; D_{a2} 74; T_1 89; T_2 39; G M 40. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 133; D_{a1} 144; M_3 104. — *Aggregate s'loka no.:* D_{n2} 3098.

70

☞ Here begins the Yayāti episode, which S transp. and reads before the Śakuntalā episode (cf. v. l. 1. 62. 2). The general arrangement of the S recension is best seen from the Kumbh. ed. (cf. also its Descriptive Contents, p. 3 f.). — This adhy. is missing in K_3 V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 69. 41); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ś1 K_1 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. वैशं° ड°), $D_{3.4}$ T G ins. 570* (cf. v. l. 1. 62. 2). — ^{c}) G_1 °स्य कुले. K_4 पूरोः कुरोः (by transp.). — ^{d}) Ś1 K_4 Ñ1.2 $B_{3.6}$ D (except D_a D_3) T G M_5 आजमी°. Ñ1.2 B D चानघ (D_3 भारत; D_5 as in text); cf. 2*f*.

2 ^{a}) D_5 ययातेश्च महावंशं. — ^{b}) Ñ B D (except D_5) G_4 कौरवा°. T_2 $G_{4.5}$ $M_{6–8}$ नित्यशः. — ^{c}) K_2 Ñ1.2 B (except B_5) D (except D_a) T_1 G_2 M (except M_5) भरता°. — ^{d}) Ś1 K_1 °यनं परं. — G_3 om. 2^e–3^f. — ^{f}) B_5 च (for ते).

3 G_3 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ ऊर्जि°; M_3 उत्थि° (for उदिताः). Ś1 K_1 उचितैः स्वैस्ते; Ko उचितस्व स्वैः स्वैः. $K_{2.4}$ D_5 स्वैः स्वैः; D_a चैव (for सर्वे). — ^{b}) Ś1 सप्तर्षि°. — ^{c}) D_5 तथा. Ñ3 B_3 Dn $D_{1.4}$ प्राचेतं; Nīlp as in text. — ^{d}) K_4 Ñ1.2 B D पुण्यजनाः. $M_{3.5}$ आसन्प्राचीनबर्हिषः. — ^{e}) K_4 Ñ1 D (except D_a $D_{3.5}$) $M_{6–8}$ मुखजेन; Ñ3 मेध्यं°; T G (G_3 om.) मूर्धं°; M_3 देहं°. K_4 G_6 ह्येते; Ñ1.2 Dn D_2 T_2 यैस्ते; D_3 T_1 एते; Nīlp as in text. — ^{f}) B_4 D_{a1} D_5 $G_{1.6}$ पूर्वं. — $D_{1.2}$ T_2 (*inf. lin.*) $G_{4.5}$ महीरुहाः; D_3 महीकृतः.

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ७
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।
इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूषमथ शर्यातिं तथैवाष्टमीमिलाम् ॥ १३
पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ । C. 1. 3142 B. 1. 75. 17 K. 1. 69. 20

---

4 ^{ab}) G1.2 M3.5 transp. जज्ञे and दक्षो. B5 यस्यादिमाः. — ^{d}) D5 सर्वभूतपिता°.

5 ^{a}) Ś1 K वीरण्या; B1.3 m.6 (m as in text) T1 वैर°; B4 वेरि°; Da1 वीरेणा; D3 T2 G M6–8 वैरि°; D5 वार्क्षिन्या. — ^{d}) Ko.4 शंसित°.

6 ^{a}) Ś1 °नमितान्; K1 °नपि तान्; Ñ1.2 B D (except D5) °न्संभूतान्; Ñ3 T1 G3 M °न्स तु तान्; T2 G1.4–6 °न्सहितान्; G2 °न्सततान्. — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) दक्षपुत्रांश्च ना°. — ^{d}) K1 B1.5.6 Da2 T2 Cd सांख्यं. Da1 ससांख्यं ज्ञानमुत्तमं; G6 येन स्युरजरामराः. — After 6, D3 T1 G1–3 ins.:

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7 ^{b}) Ś1 Ko.1 °कात्वेभि-; K2 °कान्वेति-; K4 °कार्थेभि-; T1 M °कात्मनि. T2 G समजीजनत् (for अभि°).

8 ^{ab})=Manu 9. 129^{ab}. — ^{a})=1. 60. 12^{a}. Ñ Dn M transp. स and दश. — ^{b})=1. 60. 12^{d}. T2 G M3.5.8 काश्य°. — ^{c})=1. 60. 15^{c}. Ko.2.4 B5 °स्यानयने; G6 °स्य दर्शने. — ^{d})=1. 60. 12^{b}. K (except K1) B4 Da Dn1.ns D1 सप्ता°.

9 ^{b}) G (except G1.3) शुभा; M3.5.8 परा; Cd वरा (as in text). — ^{c}) S (except M5) काश्य°. Dn °स्वस्याम्. — ^{d}) Ñ2 S (except T1 G1.3 M5) अ(T2 आ)दित्यां. — ^{f}) Ś1 °मवाप च.

10 In Ś1, the portion of the text from 10^{b}–20^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (55). — ^{cd}) Ñ2 B D (except D2.3.5) om. 10^{cd}. D3 S मार्तांडस्य यमी चापि सुता राजन्. K4 D2.3 G3.6 व्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D2) ins.:

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः ।
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।

— ^{d}) Ñ3 यतोयं. G1.2 °तो भुवि. — ^{f}) K1 ततो जा°. K1.2 स; K4 स्म; M च (for तु).

12 ^{a}) Ñ1.2 Dn D1.4 G6 M (except M3) ततः (for तत्र). Ko.1 Ñ1.2 B D महाराज. — ^{b}) Ko.2 Ñ3 D5 G3.6 M संहितं; D3 °मि°; T G4.5 °स्थि°; G1.2 °वृ°. — ^{d}) Ko उदीरयन्; Ñ B1 (m as in text).3 m.5.6 Dn D1–3 S अधारयन्; D4 अधीयिरन्; Cd as in text.

13 ^{a}) B4.5 D1.2 वेणं; Da वेणुं; D5 एलं. K1 विष्णुं; K4 Ñ1.2 B1 m.3–5 Da धृष्टं; D2 धुंधुं; D3 वसुं; S त्रसुं. G3 महाभागं (for नरिं°). — ^{c}) K4 Ñ1.2 B D (except Da D5) कारूष° (D3 कारुष्य°); G (except G6) M करूश°. G3.4.6 M3.5 शर्य्याति; M6–8 शंया°. — ^{d}) Ñ1.2 Dn D4 G1 तथा चैवाष्ट°. K1 तथैवाचाष्टमीडितां (*sup. lin.* मिडा); Ñ3 °त्राष्टमे विलिः.

14 ^{a}) Ko पृषध्व°; K1 वृषघ्र°; T1 पृषद्°; G4 पृषद्ध°; G5 पृषद्व°; G6 वृषस्व°; M6–8 पृषत्र°. B D2–4 प्राहुः. Ñ Da Dn D1 T2 G1–3 पृ(Da1 G1 वृ)षध्रं (G3 वृषेदं) नवमं प्रा(T2 G1–3 चा)हुः. — ^{b}) Ñ D (except D2.3.5) °यणं. — ^{c}) K2 °गादिष्ट°; D3 T G तथैवारिष्ट°; M तथैव दिष्ट°; Cd as in text. — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D3) प्रचक्षते

C. 1. 81.48
B. 1. 75. 18
K. 1. 69. 21

अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ १५
पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ॥ १६
त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः ।
अमानुषैर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन्महायशाः ॥ १७
विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ।
जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ १८
सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ।
अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्न चाप्यसौ ॥ १९
ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत ।
लोभान्वितो मदबलान्नष्टसंज्ञो नराधिपः ॥ २०
स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वश्या सहितो विराट् ।
आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ २१
षट् पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ २२
नहुषं वृद्धशर्माणं रजिं रम्भमनेनसम् ।
स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ २३
आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ २४
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
नहुषः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २५
स हत्वा दस्युसंघातानृषीन्करमदापयत् ।
पशुवच्चैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ २६
कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवौकसः ।

(for महा°).

15 [a]) K1 पंचाशतो; Ñ B1.3 m D (except D1.2) T G (except G1-3) °शत्तु. — [b]) G1-6 तथा चान्ये. — [c]) T2 G4.5 °भेदास्ते. — [d]) D3 T2 G4.5 विश्रुतं; G1.2 नः श्रुतिः.

16 [b]) G2.3 स (G3 सु-) महाद्युतिः (for सम°). K1 निदुरायां समजायत (sic). — [c]) T1 G (except G4.5) सैव. — [d]) K2 चेदिति; Ñ B D चैवेति; T G4.5 M (except M3) चेति च. G1.2 नः श्रुतिः.

17 [a]) D5 सर्वदैव; T G अष्टादश (for त्रयो°). G (except G1) सहस्राणि. — B5 reads 17°–18[b] in marg.; G2 om. them. — [c]) B (except B3) D2 अमनुष्यैर्. K2.4 S (G2 om.) वृतान्. K0 Ñ1.3 D2 सर्वैः; S (G2 om.) सर्वान्. — [d]) K1 मनुष्यः. T1 G (G2 om.) M5-7 स महा°. — After 17, M3 ins.:

690* तुतोष नैव रत्नानां लोभादिति च नः श्रुतम् ।

18 G2 om. 18[ab] (cf. v. l. 17). — [b]) K1 °त्तः प्रतापवान्. — [c]) D2 वसु; D5 M3.5.7 स च (by transp.). G3 सहस्राणां (for स वि°). — [d]) Ñ1 धनान्युत्को°. K2.4 T G4.5 आक्रोश°.

19 [b]) B हि (for ह). — [c]) Hypermetric! Only K0 Cd Nilp as in text! K2.4 सू(K4 सो)पदेशं; Ñ B D2 Dn D4 T1 G2-4.6 अनुदर्शं; D1 °दर्शी; D2 उपदेशं; D3 °दर्शः; T2 G5 °दर्शनं; G1 अदर्शनं; M3.5 °नीतं; M6-8 °नेतुं. K1 transp. अनु° and ततः. K2 तस्य (for ततः). D5 तस्यानुदर्शयांचक्रे.

20 [a]) D5 T1 G2.4.5 M स ऋषिभिः; G1 सप्तर्षि°; G3 सुरर्षि°. — [b]) Ñ Dn D1.4 G1.3.6 सद्यः शप्तो (by transp.). G3 बभूव च; M6-8 व्यनाशत. — [c]) Ñ B D (except D1.3.5) T M5 बलमदान्; G4.5 [s]तिबलवान्.

21 [a]) S स च (M3 तु). Dn °लोकस्थान्. — [b]) Ñ3 °तोचिरात्. — [c]) K0 गृहार्थे. K2.4 T2 G1.4-6 अग्निं; G3 अग्निन्. — [d]) Ś1 K °हितं त्रि°. Cd cites यथावत्. T2 G (except G2.3) एकं वै येन च त्रि°.

22 [a]) Da पुरा; Dn D1.4.5 सुता (for पुत्रा). K0 Ñ D चैलाद् (D3 ह्यै°; D5 तस्यां). — [b]) G6 °धीमान्नरस्तथा. — [c]) S (except M6-8) ग्र(G6 M3.5 गृ)हा° (for दृढा°). Ñ3 G4-6 शता°; D2.3 बला°; G3 पदा° (for वना°). — [d]) Ś1 K1 D2 T G1.6 M5 सुता°; Ñ2 B (except B1.4) Dn D1.4.5 शता° (for श्रुता°).

23 [b]) Ś1 राजन् जय°; K0 रजिं रायु°; K1 वाजिजय°; K2 रजिं जय°; K4 रजिं रय°; Ñ1 Dn D1.2.4 रजिं गय°; B6 राजं रंभ°; D3 रयिं रंभ°; T G M5 अजि(T G6 °ज)रायु° (G3 जनिताजि°); M3 अजिरारि°; M6-8 रजिमाजि°. Ñ3 रजरं यमनेनसं. — [c]) G3 समानवीर्यान्स सुतान्.

24 [ab]) Ś1 धीमान्पुत्रः (by transp.). D5 सत्यपरायणः. — [c]) D5 राष्ट्रं. — [d]) D (except D2.3.5) °पते.

25 [a]) B5 transp. देवान् and विप्रान्. G5 transp. पितॄन् and ऋषीन्. — [d]) Ś1 K1 वृषः; G3 विशं.

26 [a]) K1 M3 °संघांश्च; K2.4 °संघांस्तान्; S शत्रुसं°. — [c]) M3 °व तान्सर्वान्.

27 [a]) K0 D5 चकार चैवमिंद्रत्वम्. — After 27, T2 G ins.:

691* विशिष्टो नहुषः शप्तः सद्यो ह्यजगरोऽभवत् ।

28 [a]) B5 शर्यातिं; D1 आया° (for संया°). — [b]) Ś1

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्भवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।

C. 1. 3168
B. 1. 75. 44
K. 1. 69. 47

ययातिं; K2 अथा°; Ñ1.2 B Da D2.3 प्रया°; D5 अय°; G4.5 अया°. Ko Ñ B पांचिम्; K2.4 D2.3.5 T G M5 यातिम्; M3 वाजिम्; M6-8 यदतिम् (sic). Ko यातिनाहुषं; Dn D4 अयतिं ध्रुवं (for पाञ्चमु°). — a) D (except D2.3.5) सुतान्. Dn D1.4 प्रियवादिनः; D3 T1 प्रियया सह; T2 G1.4.5 °वासवः; G2 M5 °वाससः; G3 °वानपि; G6 °वासविः; Cd as in text. — After 28, K4 Ñ B D ins.:

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ।

29 b) Ko D5 तेषां सत्य°. — c) T1 G1.2 M8 transp. स and पाल° (T1 M8 further read च for स). Ñ1.2 तदा (for महीम्). — d) B D (except D5) बहुभिः (for विवि°). K2.4 Ñ1.2 B3m.5 D (except D3.5) T1 G1-3 मखैः.

30 a) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्त्या. Śi K D2 T1 °तृनर्च्यन्; T2 G4.5 °तृंश्चैव. — b) T2 G4.5 ततः; G1.2 तदा (for सदा). — d) = 44b.

31 b) Śi K1 B4 Dn1 D2 सर्वै. Cf. v. l. 1. 1. 85, 175 etc.

32 Śi K1 (hapl.) om. 32. — a) G6 °न्यां व्यजा°. — b) G6 M (except M8) तुर्वशु°. — c) Ko.2.4 D1.3 G2 M5 द्रुह्य°. — d) K2 तु; Ñ Dn G1-3 च (for प्र-).

33 a) Śi K4 जरामर्छन्; T G M5 °रां गच्छन्; M3.6-8 °रामगान्; Cd as in text. — d) Ko B4.6 Da T1 M8 °नाशनीं.

34 ab) Ko.2 transp. पुत्रान् and राजा. D1 सन्; D2 तान् (for स). G6 °भिदूषितः पुत्रान् (om. स). — c) Cf. v. l. 32b. G1-3 M तुर्वशुं. — d) Cf. v. l. 32b. Śi K Da D1.2 T1 G1.2 द्रुह्यं. D5 °नुं च पंचमं.

35 a) Ñ3 °न चरेत्; Da T1 G3 °नाचरन्. — d) B (except B1.6) Da2 (before corr.) सह्यं; Cd as in text.

36 Before 36, Ñ1.2 ins. वैशं° उ°. — a) Ñ B (except B4) D (except Da D1.5) G (except G1) दैवया°. — b) Ñ1.2 B D (except D5) G5 वाक्यं; T1 पितुः (for यदुः). — c) D3 M3 यत् (for किं). Śi K Ñ3 D5 साह्यं; T1 G (except G4.5) अत्र (for कार्यं). D3 G6 भवता. — d) Ñ B D (except D5) M (except M5) अस्माकं. K1.2 °वने नृप; D5 °वने गते. Ko.4 वै; B D2.3 ह; Da तु; Dn D1.4 ते (for च).

37 a) B3-6 Da D3 °रप्यब्रवीत्तं (om. वै). B1 तं तु; S तं च (G1-3 तांश्च) (for तं वै). — d) G4.5 चरामि.

38 a) B1 च (for मे). — c) Ko Dn1 G1.3 कामार्थः; K1 °र्थौ; T कामतः; G2 M5 °तैः; M6-8 °द्धि. Ko.4 °हीणोच्च; K1 D1 °णौ मे; Ñ3 S °नो वै; Dn °णोयं. — d) K1 Ñ1.2 D (except D2.3.5) T M3.5 तप्येयं.

39 b) T1 G1.2 प्रशास्तु च; T2 G4.5 °स्ति यः. — c) G5 अहं त्वभिनववयो. — d) T1 G1-3.5 युक्तः का°. Ñ1.2 B D (except D2.5) G4.6 M5 कामम्.

40 a) Ñ1.2 Dn ते न (by transp.). Ñ3 ते तस्य न;

C. 1. 8168
B. 1. 75. 44
K. 1. 69. 47

अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्यामि तेऽऽज्ञया ॥ ४१
एवमुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ।
संचारयामास जरां तदा पुत्रे महात्मनि ॥ ४२
पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः ।
यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत् ॥ ४३
ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।
अतृप्त एव कामानां पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ४४
त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः ।
पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ४५
ततः स नृपशार्दूलः पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।
कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

D5 न तस्य ते (by transp.). G4.5 प्रगृह्णंति.

41 [a]) T1 G1-3 तन्वाप(G3 °च)राभि°. — [b]) S कामान् (for तन्वा). Ko.2 D5 °गोमुखे; K1 °गः सुखं; K4 °गः सुखी; S °गोचरान्. — [c]) K Ñ1.3 D5 तवादा(K1 °स्था)य; Ñ2 B Da Dn D1-4 समादाय. — [d]) T2 G4.5 राजन्. T G (except G6) °भि चाज्ञया.

42 [b]) D5 °श्रयः. — [cd]) M संक्रामयामास. K1 D5 G6 तदा जरां (by transp.). T राजपुत्रे.

43 [b]) Ko.1 °माश्रितः. — [c]) K Da D5 अथ (for अपि). — After 43, T G ins. 693* (cf. v. l. 44).

44 K4 Ñ (Ñ3 marg.) B D ins. after 44[ab]: T G (both versions om. lines 1 and 15–16), after 43:

693* स्थितः स नृपशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।
ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विहृत्य च ।
विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चैत्ररथे वने ।
नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः ।
अवेत्य मनसा राजन्निमां गाथां तदा जगौ । [5]
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ।
यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित् । [10]
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञः कामानां फल्गुतां नृप ।
समाधाय मनो बुद्ध्या प्रत्यगृह्णाज्जरां सुतात् । [15]
दत्त्वा च यौवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।

[With this passage cf. 840* (cf. v. l. 1. 80. 9). — (L. 5) T G अवेक्ष्य. T सत्यं; G तथ्यां (for राजन्). — (L. 6–7) = Manu 2. 94; Viṣṇup. 4. 10. 9. — (L. 8) T G यत्पृथिव्यां व्रीहियवं. — (L. 8–9) Cf. Viṣṇup. 4. 10. 10. — (L. 10) = (var.) Viṣṇup. 4. 10. 11[ab]. T1 G2.3 विद्वान्; T2 G1.4–6 भावं (for पापं). T G पापकं (for कर्हि°). — (L. 12) T G न बिभेति यदा चायं (by transp.). — (L. 14) B Da इत्यवेत्य. K4 D1-4 T2 G3–6 नृपः. — Latter half of line 16 = 46[ab].] — [b]) = 30[d]. — [c]) K B3 इव. — [d]) K1 पुत्रं पूरुम् (by transp.); G3 राजा पूरुम्.

45 [c]) G6 °वोयं वंश (om. ते). M3 इति वै; M5 इत्येव. — [d]) D3 लोके ख्यातिं (by transp.).

46 Before 46, B6 Dn D1.2.4 ins. वैशं° उ°. — With 46[ab] cf. last line of 693*. — [a]) Ko Ñ1.2 B Dn D5 T2 G3–5 M5 °शार्दूल. — [b]) Ko Da ह; K4 सः (for च). — K4 Ñ1.2 B D (except D5) ins. after 46[ab] (D2 after 46):

694* तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः ।

(cf. 695*). — [cd]) Ñ1 B (except B6) om. 46[cd]. D2.4 सोथ (for पश्चात्). — Ñ2 B3 Da Dn D1.4 ins. after 46[cd]: K4 B1.2–5 D2.3, after 694*:

695* पारयित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् ।

[Nīlp (and Dn erroneously) पारयित्वा (as above); in his comm. Nīl. explains कारयित्वा (= कृत्वा).]

— Arj., after explaining कालधर्मं, appears to mention the posterior pāda of the above line as a *pāṭha* for 46[a]. ❀ Arj.: सदारः स्वर्गमाप्तवानिति प्रायेण पाठः ।❀

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ś1 K (K3 missing) Ñ3 B D (D1 marg.) T2 G1.4 M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* T2 G1.4 M3 जरासंचरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 72; K2.4 D1 75; B5 D3 69; Da1 D4m 73; Dn3 74; T1 60; T2 10; G1–3 12, G4–6 M 11. — *S'loka no.:* Ñ3 51; Da1 56; Dn 57. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3155.

७१

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १० C. 1. 3198 B. 1. 76. 11 K. 1. 70. 11

71

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap. (adhy. 25–42). The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings.

1 K3 missing up to 17^d (cf. v. l. 1. 69. 41). K1 Dn1 D3 S om. उवाच. — ^{a}) Ko.2 (*sup. lin.*).4 Ñ B (except B3) D G3–6 पूर्वजो. — ^{c}) T2 स कथं (by transp.).

2 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś1 Da1 द्विजोत्तमः; Ko.1 Dn D1.2.4.5 तपोधन; Ñ3 त्वया द्विज. S व्यासतो द्विजसत्तम. — After 2^{ab}, Ko.4 ins.:

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं तं नास्पृशत्तदा ।
जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु नः श्रुतम् ।

— ^{cd}) K4 D3.4 °पूर्व्याच्च; D5 °पूर्वेण. A few MSS. पुरोर्. Ñ B D (except D5) राज्ञो वंश°. S °पूर्व्यै(T2 G1.2.5 °र्वै)ण ये चान्ये राजानो वंशधारिणः.

3 K3 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 D3.4 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ3 B D (except D5) °तिरासीन्नृपतिर्; S °तिर्नाहुषो राजा. — ^{b}) S °समः क्षितौ. — ^{d}) K4 तौ (for वै). S वरमुत्तमं.

4 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D5 तवाहं संप्र°; G2 ततस्तेहं प्र°. — ^{b}) Ś1 K1 Ñ B D (except D4) पृच्छते. D5 राजसत्तम. S पृच्छतस्तु महीपते. — ^{c}) G4.5 संवादं.

5 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D3 S भेदो वै समजायत. — ^{c}) Ko.2 B संहर्षः; D3 °धर्षे; T1 °धर्षं; T2 G (except G3) M °धर्षात्. — ^{d}) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्.

6 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S देवा दैत्यैर् (T1 G2.3 °त्यान्) योत्स्यमाना. — ^{b}) K4 वव्रुर्. Cd explains आङ्गिरसं. Ko.4 T1 G2.3 अंगिरसः सुतं. — ^{c}) Ś1 K (K3 missing) Ñ3 D5 °हित्याय. Ś1 Ko.1 D5 T G राज्यार्थे (T2 G4–6 °र्थं); K2 M याज्यार्थं; B3 यस्यार्थे; B4 याज्यत्वे. — ^{d}) Ko चोशनसं; G4–6 औश°. — ^{e}) D5 तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp.). — ^{f}) M6–8 स्पृशं(!).

7 K3 missing (cf. v. l. 1). G4 (? hapl.) om. 7^a–8^b.

8 K3 missing; G4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 1, 7). K1 om. 8^a–9^b. — ^{c}) Ś1 Ko.2.4 T2 M6–8 तान्न सं-; G4 तान्पुनर्; G6 तान्वैव.

9 K3 missing; K1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 1, 8). — ^{b}) Dn D1.4 वेत्ति वीर्यं°. — ^{c}) K4 Da Dn G5 M3.5 संजीविनीं.

10 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 D5 तत्र; Ñ3 T1 G1–3 M (except M3) तेथ; D1 ततो (for ते तु). G4–6 transp. तु and देवाः. Ś1 ततोद्विग्नाः. — ^{b}) D5

C. 1. 3194
B. 1. 76. 12
K. 1. 70. 12

भजमानान्भजस्वास्मान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ।
शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भविष्यसि ॥ ११
वृषपर्वसमीपे स शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ १२
तमाराधयितुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च दयितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ १३
त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च ।
देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्॥१४
तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ १५

स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १६
ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्॥१७
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १८

शुक्र उवाच ।

कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ।
अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् ।
आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २०

काव्याचोश°; G5.6 M6–8 काव्यादौ(G5 °दु)शनसात्. Some MSS. तथा. — °) K1 T1 M6–8 कथमु°. — ᵈ) K1 D3 G3 ज्येष्ठपुत्रं; D4 श्रेष्ठं पु°.

11 K3 missing (cf. v. l. 1). Before 11, D4 ins. (marg.) देवा ऊचुः; G1.2 देवाः. — ᵇ) B3–5 सह्यम्. D1 T1 G1–3.6 कुरु साहाय्यमुत्तमं; G4.5 M (except M3) कुरु साह्यमनुत्तमं. — °) Ñ D (except D3) या सा; S या वै. — ᶠ)=1. 72. 23ᵈ. D1.2 भाग्य(D2 °ग)भागो.

12 K3 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) Ś1 Ko.1 (hypermetric) °पर्वणः स°. B3.4 D M3 °पे हि (D2 °पस्थो; D3 °पे च); T G M5–8 °पे तु. — ᵇ) A few MSS. द्विज. — ᵈ) D3 G3 transp. न and स.

13 K3 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K4 (hapl.) om. 13ᵇ–14ᵃ. — ᵇ) M5 पूर्ववयान्वितः. Ñ3 D5 G1 मुनिं; T1 G3 M3.6–8 मुनिः (for कविं). Ñ1 भगवान्पूर्वजो मुनिः. — Ko om. 13°–14ᵈ. — ᶜᵈ) S देवयानीमौशनसीं भक्त्याराधय सुव्रत. For D3 cf. v. l. 14.

14 K3 missing; Ś1 K4 om. 14ᵃ; Ko om. 14ᵃᵇᶜᵈ (cf. v. l. 1, 13). — ᵃ) G2.4.5 तामाराध° (cf. 13ᵃ). — ᵇ) D5 S शीलमाधुर्यदाक्षिण्यैर् (by transp.). — ᵈ) T2 G4–6 आचारैश्च. — After 14ᵈ, D3 ins. (the S reading of) 13ᶜᵈ. — °) Ś1 K1.2 D5 तु; K4 च (for हि). — ᶠ) Ko Ñ3 प्राप्स्यसे.

15 K3 missing (cf. v. l. 1). Before 15, D4 ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — ᵃ) Ś1 स तु; K1 तु (sic); K2 तु सं-; K4 तु स; D1 सतः; D3 S कचः; D5 च स. — ᵇ) D3 S मुहूर्ते लघुमार्दवे (G1.2 °मातृके; G3 °मूर्धजे; G4–6 °मात्रके). — Ś1 (hapl.) om. 15°–16ᵇ. — °) K1.2 M (except M5) तथा; T1 ततो. D5 T1 G2 M3 हि (for अभि-). — ᵈ) Ñ1.2 K2.4 Dn D1.2.4 G2 समीपे.

16 K3 missing; Ś1 om. 16ᵃᵇ (cf. v. l. 1, 15). — ᵃ) T1 G4.5 त्वरितं. — ᵇ) G2.4.5 संपूजितः. — In Ś1, the portion from पुरे (in 16ᶜ) up to बुद्धा दा (in 25ᶜᵈ) is lost on the missing upper half of a fol. (56). — ᵈ) K1 B (except B1) वाचम्. Ñ1.3 दृष्ट्वा वचनमब्रवीत्; D5 प्रणम्येदमुवाच ह; S अभिवाद्येदमब्रवीत्.

17 K3 resumes from गृह्णातु (cf. v. l. 1). Ś1 missing (cf. v. l. 16). Before 17, D4 ins. कच उ°; T G1.2 कचः. — ᵃᵇ) S पौत्रः पुत्रश्चाहं बृह°. — °) D5 प्रभोः (for नाम्ना). K1.4 Ñ B5 D (except D2.3) G3 कचम्. S (except T2 M3) ख्यातः. — ᵈ) A few S MSS. मा (for मां).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — ᵇ) K1.4 Ñ1.3 B4 (m as in text) Da परवान्गुरौ. S त्वत्समीपे यदात्थ मां. — ᵈ) Most S MSS. सहस्र-. D3 S (except T2 G3) °वत्सरं (G2 °रः).

19 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 S om. उवाच. — ᵃ) S कच स्वागतमद्यास्तु (G3 °हम्). — ᵇ) S (except M6.7) स्वस्ति (T2 श्वस्ते; G3 अभि-) गृ°. — °) K3[S]हमद्य.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 D3 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — ᵇ) D3 M3 तद्व्रतः; T1 G4.5 M6–8 तं व्रतं; T2 तद्व्रतं. — °) D3 आदिष्टः. S भृगुपुत्रेण.

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५
गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ C. 1. 3214 B. 1. 76. 32 K. 1. 70. 33

— [d]) Ñ3 काव्येनोश°.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — [a]) T G3–6 M5–8 व्रतं तु (T1 G3 स; T2 तं; M6–8 च); M3 व्रतस्तु. Ñ2 B Dn D1–4 प्राप्तकालं (B5 प्रीतः कालं); G3–6 M5 °काले. T1 G3 तु; T2 च (for स). D5 व्रतं व्रतस्य कालं च; G1.2 व्रतसंवृतकाले तु. — [b]) Ñ1.3 S सं(Ñ1.3 वै)गृहीतवान्. — [c]) D2 °धयदुपा°; G3 °धयन्गुरुं चैव.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — [a]) Ñ Dn °यिष्यंस्तौ. — [b]) Ñ1.2 B D (except D5) °गोचरे (B5 °दः; D3 °दैः); T G4–6 M3 °गां मुखे; G1.2 °गान्मुने; M5–8 °गे मुखे. — D3 repeats (with v. l.) 22[cd]; S reads 22[cd] after 697* (cf. v. l. 23). — [c]) D3 (second time) S °नृत्यंश्च बहुशो.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 16). D3 om. 23. — [a]) Ñ B5 D (except Da; D3 om.) T1 G5 स शील°; G6 संप्रीण°; Cd as in text. G3 सुशीलां देवयानीं तु. — [c]) K3 प्रेक्षणीयैः; B5 प्रेरणैश्च; T2 प्रेक्षकै°; G3 प्रेषकै°; Cd as in text. — [d]) S °मास भार्गवीं. — After 23, S ins.:

697* ततः सहस्रं गुरुगाः संरक्षन्वन्यमाहरत् ।

[T2 G4–6 तत्सहस्रं गुरुगवां रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्य°] and thereafter reads 22[cd].

24 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — [b]) Ko °धारिणी; K1.4 B3 D (except D2.5) °धारिणं. Ñ नियत(Ñ3 °तं)ब्रह्मचारिणं; T G4 नियत(T1 °तं)व्रत°; M6–8 नियतव्रत-धारिणं. — [c]) Hypermetric! Ñ1 अनुशास°; D5 G4.5 अनुगीय°; Cd as in text. B3 गायंती; G2.3 ललितं. B3 m.5 Dn D1.4 गायंती च ल(B5 च)लंती च. — [d]) B4 Dn D5 तथा (for तदा). — After 24, K4 D3 S ins.:

698* गायन्तं चैव शुक्रं च दातारं प्रियवादिनम् ।
नार्यो नरं कामयन्ते रूपिणं स्रग्विणं तथा ।

[(L. 1) T2 श्लक्ष्णं; G3 शक्तं (for शुक्रं).]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (cf. v. l. 16). — [c]) Ko अनीयुः; K3 अन्वी°. D3 T1 G (except G3.6) अतो (for अथो). — [d]) K1.4 D1.5 ते; D2 T1 G1.2 तु (for तं). G3 °स्तं कचं तदा.

26 Ś1 K1 om. 26[abcd]. G3 transp. 26[ab] and 26[cd]. — [ab]) D2.3 मुनेर्; D5 ततो (for वने). S ततस्ते गास्तु रक्षंतं दानवाः संशितव्रतं. — S (except G3) transp. 26[cd] and 26[ef]. — [e]) Ñ3 B1.5 T1 G1–3 M °स्पतिद्वेषाद्. — [f]) A few S MSS. सालावृके°. K1 ते; S (except M3) तं (for च). — [f]) Ś1 K1 वीरशः; Ñ3 शकली; B Dn D4.5 लवशः; D3 खंडशः.

27 [b]) Ś1 M5 स्व-; Ñ3 च; T2 G3 सं- (for स्वं). T1 अगोपाला वनाद्गृहं. — [c]) K2 D2.3 G2 तां; Ñ Dn D1.4 सा (for ता). T2 G4–6 M transp. ताः and दृष्ट्वा : but for ताः, T2 G5 read वि-; G4 -पि; G6 सा; M3.7.8 स्म; M5 तु; M6 सु-. Ñ D (except D2.3.5) T1 G1.2 गाश्च; G3 गावः. — [d]) Ñ3 G5 M5 °गतो; G3 °गते.

28 Before 28, Ko.4 Ñ B D (except D5) ins. देवयान्युवाच; S (except G3) देव°. — [a]) Ś1 K1 सुहुतं; K2 Ñ B Da Dn2 D1.2 G2.4.5 आहु° (Da2 आह°). — [c]) K3 तु; B1.4 D2 हि (for च). — [d])=34[d]. Ś1 K1 तत्र; Ñ3 चैव (for तात). Da T1 न विद्यते.

29 [a]) B5 वापि मृतः (by transp.). D3 transp. हतो and मृतो. — [b]) B5 न दृश्यते (for भवि°); cf. 28[d]. — [c]) Ko.4 न हि; K2.3 B4.6 D3 M6.8 च न (by transp.). K3 जीवेहं; D3 °वामि. — [d]) Ko.4 Ñ1.2 B D इति (for कचं). T2 वदामि ते.

C. 1. 3215
B. 1. 76. 33
K. 1. 70. 34

शुक्र उवाच ।
अयमेहीति शब्देन मृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
ततः संजीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहूतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ।

हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ ३१
स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ।
वनं ययौ ततो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ॥ ३२
ततो द्वितीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ।
प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा ॥ ३३

---

30 Śi1 K1 S om. उवाच. — a) Śi1 K1 B5 M7 अहमे°; G2.6 अमुमे°. K4 शब्दाख्य; Ñ B D (except D2; Da erroneously) संशब्द्य (B1m.4 D5 शब्दाद्य); Cd Arj. (comm.) शब्दाद्य. — b) Śi1 Ko.1.3 Ñ3 B5 तं; K2 ते (for अहम्).

31 All MSS. except Dn3 D4 om. वैशं° उ°. — a) B D2–5 T2 G3.5 स (for सं-). Ko.3 (before corr.) G6 M3.5 संजीविनीं. — b) S (except T2) प्रयुक्त्वा(!). — B4 Dn D3.4 S ins. after 31ab: K4, after 31:

699* भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां स विनिष्पतत् ।
[K4 अस्थि निर्गतः; B4 Dn D3.4 स विनिर्गतः.]

— a) G1.2 कवेरिष्टो. N हृष्टो (B5 D2 दृष्टो). — After 31cd, Dn D4 ins.:

699a* कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम् ।

which is followed by 700*. — c) K1 चोवाच; S चाचष्ट. — After 31, K4 ins. 699*, D4 ins. 701*. — S ins. after 31 (M3 after 31cd): K4, after 699*: Dn (om. कचः) D4, after 699a*:

700* कचः ।
समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारं च भामिनि ।
गृहीत्वा श्रमभारार्तो वटवृक्षं समाश्रितः ।
गावश्च सहिताः सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ।
असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् ।
बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः । [5]
इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेशीकृत्वा तु दानवाः ।
दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ।
आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ।
त्वत्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ।

[D4 कच उ°. — (L. 1) G4.5 °भाराणि; M6–8 °भारेण. Dn भाविनि. — (L. 2) K4 °त्वाश्रममाराच्च; Dn °मारात्तं. K4 वटवृक्षमुपागतः; G3 वहन्वृक्षं समा°. — (L. 3) G2 °च्छायामिहाश्रिताः; M6–8 °च्छायां समा°. — (L. 6) Nīlp (and Dn erroneously) पेषीकृत्वा (Nīl. read probably पेषीकृत्य); G3 द्विधा°. G6 °त्वा शतशश्च समंततः. — (L. 7) Most S MSS. सालावृ°. S (except G3 M3.5) ते (for तु). T जग्मुर्यथागतं. — (L. 9) D4 जीवितोस्म्यहं; T1 G प्राप्त(G6 धृत)जीवितः; T2 इह जी°; M5–7 द्विजजी°.]
— After 700* K4 ins. 701*.

32 Before 32, G6 M ins. वैशं°. — a) M3 पुनश्च देव°. Śi1 K1 °यान्युक्तः. — b) B3 D1.4 पुष्पहारी. S पुष्पाण्याहर मे द्विज. — cd) Ñ3 om. 32cd. Ñ1.2 B D कचो वि°. T G1–3 M3 तथेति तं गतं केचिद्दानवा ददृशुर्वने; G4–6 M5–8 तथा सोपि गतः काले दानवास्तं ददर्शिरे. — Dn D3 S ins. after 32: D4, after 31: K4, after 700*:

701* पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ।
चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत् ।
विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ।
पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तत्तथा ।

[(L. 1) G6 बाधयित्वा; M पोथ°. D4 समुद्रस्यांभसि क्षिपन्. — (L. 2) G4–6 गते पुनः कचे कन्या. G1.2 तं सा न्यवे°; M6–8 सा तं न्य°. — (L. 3) D3 T1 M6–8 शुक्रेण; M5 पित्रा च. K4 अर्णवादुत्थिताच्च सः; D3 S विद्यया ब्राह्मणेन सः (M3 ब्राह्मणस्तदा). — After line 3, K4 ins.:

702* भेदयित्वा शरीराणि मत्स्यादीनां स निर्गतः ।

— (L. 4) D3.4 S पुनरागम्य (D3.4 T2 °गत्य; M3 °वृत्य). Dn D4 तद्यथा; T2 M3 तत्वतः. K4 पुनरापृच्छतु (corrupt तदा वृत्तांतं संन्यवेदयत्.]
— D3 S cont.:

703* देवयान्या पुनस्तत्र कदाचिद्वन्यमाहर ।
उक्तोऽगच्छद्वनं तं तु ददृशुर्दानवाः पुनः ।

[This is the reading of M6–8; the other MSS., which are very corrupt, offer numerous variants, which may be ignored.]

33 ab) Dn T1 G3 M5 ततस्तृतीयं; D3.4 T2 G4–6 M6–8 °स्तृतीये. T1 G3–6 M3.6–8 तं हत्वा (by transp.). T G3–6 M पिष्ट्वा (for कृत्वा). Śi1 चूर्णतां; K1 पूर्णच (sic); D3 G3 चूर्णतः; M3.8 पूर्णशः. G1.2 हत्वा च खंडशश्छित्त्वा शोषयित्वा भृशातपे. — After 33ab, G1.2 ins.:

704* संगृह्य पूरयित्वा च सुरया समलोड्य च ।

— c) Śi1 K1 पाययन्. G2 भार्गवायैव. — d) T1 G3 असुरोत्तमाः. K4 Ñ1.2 Dn T2 G4.5 तथा. G1.2 असुरा दानवैः सह. — After 33, G (except G3.6) ins.:

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४
शुक्र उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
देवयान्युवाच ।
यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७
स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८
शुक्र उवाच ।
असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-

C. 1. 3284
B. 1. 76. 52
K. 1. 70. 54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचभक्ष भृगूद्वहः ।
सा सायंतनवेलायामगोपा गाः समागताः ।

34 ^{ab}) Śi K Dn D1.4.5 transp. वाक्यं and पितरं. B4.6 D2.3 काव्यं पिं. S देवयानी शंकमाना दृष्ट्वा (T1 G3 भूयः) पिं. — ^{c}) Śi K1.3 Da1 Dn1 T1 M5 पुष्पहारः; G1.2 वन्याहार-. D5 प्रेषणे च; M3 प्रेषितो मे. — ^{d}) = 28^{d}. T1 न विद्यते. — After 34, Dn D5 repeat 29; while D3 S repeat 29^{ab} only [v. l.: G3 M6–8 transp. हतो and मृतो. D3 T1 G5.6 M तात महातपाः. For the latter half, T2 G3 read भक्षितो वापि दानवैः; G1.2 दानवैर्भक्षितोपि वा; G4 नाभ्येति करवाणि किं.] — After the repetition of 29^{ab}, D3 G1.2.5 ins.:

706* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा पुत्रीवचः काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कचं नृप ।

35 Śi K1 S om. उवाच (G1.2.4 om. the ref.). — After शुक्रः, S (except T2 G4) ins.:

707* विद्ययोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।

(cf. 35^{cd}). — T2 transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^{a}) S °स्पतिसुतः. D3 °स्पतेः कचः पुत्रः. — ^{b}) D3 पुत्रि (for कचः). M3 प्रेतवशं. — ^{c}) S (except T2 G5) °तो ह्ये- (G3 -प्ये)ष. — ^{d}) D3 नागतः; T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते. B3.6 Dn D1.5 (m as in text) करवाम.

36 ^{a}) Śi K मैवं रोदीर् (Śi रुदो; K1 दुदो); D5 मैनं शुचो; S तन्मा (T1 G1.2.5 M5 तं मा; T2 G3.4 त्वं मा) शुचो (M6–8 रुदो). Śi K मा शुचो; B1.6 Da2 D2.3 T1 G6 मा रुदो; Da1 G1 मा रुत; M6–8 मा शुच. — ^{b}) B3 Dn °शोचते. — After 36^{ab}, N ins.:

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।

— ^{c}) N सुरद्विषश्चैव (for सुराश्च विश्वे च). T1 G1.2 M5 सर्वे (for विश्वे). — ^{a}) G6 as in text, only with आमनंति for आनमन्ति. N उपस्थाने संनमंति प्रभावात्; T G3 M उपस्थिता वै (M3.6–8 °तास्ते) पितुरानमं(T2 °रामनं)ति; G1.2.4.5 उपस्थितां वै विपदं व्रजंति. — After 36, N ins.:

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः
संजीवितो वध्यते चैव भूयः ।

37 Śi K1 S om. उवाच. — ^{a}) M6–8 °तमः पुरोहितो. — ^{b}) Ñ3 B D2.3 °श्चैव. Ñ3 तपोनिधिः पिता (for पिता तपो°). Ko Ñ1.2 B D तपोनिधिः; S महर्षिः (T2 महा ऋषिः; M5 महर्षिभिः). — ^{cd}) B (except B3) D2.3 ऋषेश्च पौ(B5 पु)त्रं. K1 तमथ वापि; B1.4.6 D2 तमथापि; D3 corrupt. B1.4.6 D2 पुत्रं (for पौत्रं). S ऋषेः (T1 महर्षि-) पुत्रं तव शिष्यं कथं नु पितर्नं (G3 किं तं न) शोचामि कथं न रुद्यां (T1 G1–3 कचं विपन्नं).

38 ^{ab}) G4 स ब्रह्मवादी. K2.3 सदोत्थितश्च तपोधनः (by transp.). S नित्योत्थितः. — ^{a}) Śi कचोनुरूपः.

39 N transp. 39 and 40, transforming the latter st. into a Triṣṭubh verse. N (except K2 Ñ1.3m D4) om. शुक्र उ°; S om. उवाच. — ^{a}) K3.4 प्रद्विषंति; M (except M5) विद्वि°. — ^{b}) D3 T G transp. मे and शिष्यं. — In Śi, the portion of the text from शिष्यं up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol. (56). K (except K3) Ñ B Da Dn D1.2.4.5 शिष्यानागतान् (for शिष्यं ना°). D3 S अनागसं

C.1. 3234
B. 1. 76. 52
K. 1. 70 54

स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि ।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
संचोदितो देवयान्या महर्षिः पुनराह्वयत् ।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिसुतं कचम् ॥ ४०
गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः
शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो
ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ४१
कच उवाच ।
भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः
स्मरे च सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् ।
न त्वेवं स्यात्तपसो व्ययो मे
ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ४२
असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो
हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया
त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ४३
शुक्र उवाच ।
किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ४४

(for नाग°). Ñ3 दूषयंति. — °) G3 तेब्राह्मणं; M5 अब्रह्माणं. D5 S लोकमि°; D5 चतुर्मि°. S पापाः (for रौद्राः); see below. — d) Ko एभिर्; K2 तं मां; B3m Da2 ते मे; B5 ये मां; Da1 ये मे; S रौद्रा (T2 G3.4 °द्रं; G1.2 °द्री; G5 °द्रीं). K3 नित्यं; D5 सदा; G4.5 यथा वा (for यथा). D (except D2.3.5) व्यभिचरंति नित्यं (for प्रस्तुतं दानवैर्हि). — f) K4 T1 G (except G6) किं. M6-8 ब्रह्मवध्या. T1 G6 न भवे(G6 दहे)द्धि तूर्णं; G3 न भवेदपींद्रः.

40 N transp. 39 and 40 (see below). Ś1 K1 S om. उवाच. — °) T1 सादरेणैव; G4.5 M5 संरभे°. — For 40, N subst.:

710* स पीडितो देवयान्या महर्षिः
समारभत्संरम्भाच्चैव काव्यः ।

[K1 संपीडितो; B5 एवमुक्तो; D5 समीरिते. B3.5 Da Dn D1.4 समाह्वयत्. Ś1 K D2 संभवं तस्य; B5 संभवाच्चैव; D5 स भवत्तस्य.]

— After 40, T2 G (except G3) ins.:

711* कचोऽपि राजन्सुमहानुभावो
विद्याबलाल्लब्धमतिर्महात्मा ।;

while D4 ins.:

712* वैशंपायन उवाच ।
अकारयामास तदा देवयान्याः कृते विभुः ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 39). G3 om. 41ab. Before 41, Ñ3 marg. (*sec. m.*) ins. वैशं° उ°. — a) Ko शुक्राहूतो; D (except D2.5) गुरोर्हि भी°; T1 G2 गुरोर्भूयो; T2 गुर्वाहूतो; G1 गुरोर्भूत्वा. Ko चोपगूढः; S (except M3; G3 om.) चाभिहू(T2 G2.5.6 M5 °भू)तः. — b) Ñ Dn D1.4.5 G6 शनैर्वाक्यं. — After 41ab, D3.4 S ins.:

713* कचः ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कचोऽहमभिवादये ।
यथा बहुमतः पुत्रस्तथा मन्यतु मां भवान् ।

— Before 41cd, Ñ1 Dn D4 ins. वैशं° उ°; D3 G1-3 वैशं°; M6-8 शुक्रः. — c) K D2.5 इहोपनीतो; B (except B5) D3 पथोप(B4 पथेन; D3 मार्गेण)यातो. — d) Ñ1.2 D (except D2.3.5) त्वं चोदरे. Da येन विप्र. K D5 वत्स (for विप्र). — After 41, S ins.:

714* अस्मिन्मुहूर्ते ह्यसुरान्विनाश्य
गच्छामि देवानहमद्य विप्र ।

42 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 D4 S om. उवाच. — a) D (except D2.3.5) T2 G (except G1.3) M5 तव प्र°. — b) D5 G3 om. (the first) च. Ko.3.4 Ñ B Da Dn D1-4 स्मरामि सर्वं. T1 G1.2 स (for the first च). G4.5 M स वै (G4.5 सर्वैः) सर्वं वेद्मि (for स्मरे—यच्च). G6 यथावद्वेद्मि (for यच्च यथा च). — c) Ko-2 Ñ3 B (except B3) Da D2 S (except T1) न त्वे(Ko G1 त्वै)वं तु (K1.2 हि; B1.5 D2 च) स्यात्; K3 तच्चैव तु स्यात्; D3 यतो न च स्यात्; D5 तथैव न स्यात्. Ñ1 B3.5 Dn D1.4 संक्षयो; B1.4.6 D2.3 क्षयो (for व्ययो). — d) K B1.4.6 D2.3 घोरतरं; B5 °तमं. K1 स्मरामि; T1 हरा°; G4 वहा°; M5 जगा°.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 39). — a) K1 B3 Da D2 भवतेस्मि. — c) K2.4 Da D2.3 T1 ब्राह्मी-. Ko शक्तिं; K1 च मायां. Ñ B3 D (except D5) G4.5 चासुरी (Da2

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्रात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१

C. 1. 3247
B. 1. 76. 64
K. 1. 70. 69

Dn D1 °र्शं). Ñ3 D5 S त्वद्य; B3.4 Da Dn D1.4 विप्र (for चैव). K B5.6 Dn D5 G3 मायां. — a) K B5 D3.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्ते; T1 °निवृत्ते; G4 °नुवर्ते; G5 °निवर्तेत्.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 S om. उवाच. — a) K2 इति (for अद्य). — b) T1 G1-3 भेदनाच्च; T2 G4-6 M3 °नाद्धि; M5-8 °नस्य. — c) G4-6 पश्ये(G4 द्दश्ये)त्कन्ये (for द्दश्येत्).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 39). D1 om. देवयान्युं°. K1.3 S om. उवाच. — a) S द्वौ मे (G3 मां द्वौ; M5 द्वौ मा). K2 असिकल्पौ; T1 अतिं°; T2 G3-5 M वह्निं°. — b) B5 T2 चोपघातः; G3 चैव घातः. — c) Ñ1.2 B3 D (except D2.3.5) G6 transp. नास्ति and शर्म. — d) B5 °घातात्. Da नास्ति शक्तिः.

46 K1 S om. उवाच. Ś1 resumes from देवयानी (cf. v. l. 39). — ab) A few MSS. सुतः and त्वा. — c) G3 M6.7 °मिमामाप्नुहि.

47 a) M6-8 न निवृत्तयेत्तत्पुन°(!). — c) G1.2 M3 तु; G4-6 एव (for एकं).

48 b) K2.3 Ñ B3.6 Dn D1.5 अस्मद्देहा°; S अस्मा(T G6 M3.6-8 °स्म)च्छरीरा° (G3 corrupt). — c) Ś1 K1 G4.5 M3 Cd अपेक्षां.

49 Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — b) S पार्श्वं (for कुक्षिं). — c) Ñ B1 Da Dn D1.2.4 तत्क्षणात्; B3-6 D3 तत्क्षणं. — d) K2 शुक्रायांतः; K3.4 Ñ1.3 D4 शुक्रात्यये; D5 शुक्रस्यांते; Cd as in text. K2 पूर्णिमायाम्; K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text. G3 यथेंदुः.

50 a) S दृष्ट्वा शयानं ब्राह्मणं ब्रह्म°. — b) G1-3 कचश्च. K0.3.4 °मास कचोपि विद्यया. — c) Ñ3 Da विद्यासिद्धिं. — d) B (except B3) D3 transp. ततः and कचः. — After 50, Dn D3.4 S ins.:

715* यः श्रोत्रयोरुभतं संनिषिञ्चे-
द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
तं मन्येऽहं पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G3.4.6 M3.6-8 ins. कचः. — b) Dn यो मे नविद्यस्य. — c) M3.5 मन्येत; M6-8 मन्यते. — d) T1 G1.2.4 द्रुह्येत् कृत°.]

51 a) Ś1 K0 G2 धातारम्; K1 धारस्यम् (sic). — b) K0 D5 °नां च वरं वराणां; Dn D1.4 °नामपि लब्धविद्याः; N1p as in text. Cd (corrupt) चतुरानुयानां. — c) K0.3.4 G1.2 ये नार्चयंते गुरुमप्रमेयं. — d) K1 Ñ B D (except D5) G2.3 °प्रतिष्ठाः. — After 51, D5 ins. (an additional) colophon (adhy. no. 77).

C. 1. 82-48
B. 1. 76. 65
K. 1. 70 70

वैशंपायन उवाच ।

सुरापानाद्वञ्चनां प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं
पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ५२
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ५३
यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चि-
न्मोहात्सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥ ५४
मया चेमां विप्रधर्मोक्तिसीमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ५५
इतीदमुक्त्वा स महानुभाव-
स्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धी-
निदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ५६
आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ
सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
संजीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां
तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभूतः ॥ ५७

---

52 T G1.2.4-8 om. वैशं° उ°; Ś1 K1 D3 G3 M om. उ°. — D3.4 S ins. after वैशं° (resp. after 51):

716* श्रुण्वत्सु भूतेष्विदमाह काव्यः
समुत्थितो ब्रह्मराशिः पुराणः ।

— [a]) B1.3 D (except D3.5) प्राप्य विद्वान्; T G प्राप्य तीव्रां; M3.5 प्राप्यते यं; M6-8 प्राप्य तां च. — Ko om. from वञ्चनां (in [a]) up to कचं चा (in [c]). — [b]) K4 प्राप्य तथापि घोरं; Ñ1.2 B D3 प्राप्य चैवातिघोरं; Ñ3 चैवमवाप्य घोरं; Da Dn D1.2.4 चैव महाति(D1 °भि)घोरं; T1 G चैव घोरं (G6 च यथौ) नृशंसं. M संज्ञानाशः पापकृत्यं फलं हि. — [c]) B5 दृष्ट्वा च तं. Ko.3.4 तथा सुरूपं; K2 तथा विरूपं; D3 S तथा स(G1 सु; M7.8 च)जीवितं (G5 स-जीवं). — [d]) D3 S पीत्वा सुरां. Ś1 K B D5 तथा. D3.4 T G M3 मोहितः सन्.

53 [b]) T1 (*sup. lin.* as in text) G1.2 चकार (for चिकी°). Ś1 K Ñ1.2 B (except B3) D3.5 S transp. 53[c] and 53[d]. — [d]) K1 transp. प्रति and वै. B3 D (except D3.5) प्रति सं(B3 वै)जातमन्युः; S वै प्रति(G3 विप्रति)शंकमानः.

54 Before 54, Ñ1 D4 ins. शुक्र उ°. — [c]) Ś1 अपेतबुद्धिर्; K1.3 Da M7 °धर्मा. Da व्रतहा. G3 ब्रह्म-हत्यासमः स्यात्. — [d]) D3 परस्मिन्.

55 [a]) Ñ1.2 B3.6 Dn D1.4 चैतां. Ko.4 °धर्मस्य सीमां; Ñ3 Da D3 T G (except G1) M3 °धर्मोक्त°; M5-8 °धर्मव्यवस्थां. — [b]) Ko जीवलोके; K3.4 मर्त्यं; D5 चैव लो°. — [d]) Ś1 G2.3 चैव; T2 G4-6 चापि (for चोप-). B3 °पगृह्यंतु. — After 55, Ko.4 ins.:

717* ब्रह्महत्यासमं तस्य पापं स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।
यः पास्यति सुरां मोहान्नरकं चापि यास्यति ।

56 Before 56, Ñ1 D4 ins. वैशं° उ°; M3.5 वैशं°. — [a]) Da T2 G (except G4.5) तु महा°. — [c]) K3.4 B5 चैव; B3 Da2 D3.5 T2 G (except G1.3) देव-. Ñ3 °मूढभावान्. — [d]) D5 T G4-6 ततोभ्यु°.

57 Before 57, M3 ins. शुक्रः. — [a]) Da transp. दानवाः and बालिशाः. — [b]) Ko.3.4 स्थास्यति; T2 G4-6 यास्यति. Ś1 K B5 D5 मत्समीपे; T2 G4 M3 मत्सकाशात्. — [c]) Some MSS. संजीविनीं. Dn D1.2.4 महात्मा. — [d]) Ko.3 Ñ B D (except D3) ब्राह्मणो. T G1.3 ब्रह्मभूतः कचो मे (for ब्रह्मणा ब्र°). — In Ś1, the portion of the text from ब्रह्मभूतः up to 1. 72. 7[a] is lost on the missing upper half of a fol. (57). — After 57, D3 S ins.:

718* योऽकार्षीद्दुष्करं कर्म देवानां कारणात्कचः ।
न तत्कीर्तिर्जरां गच्छेद्याज्ञीयश्च भविष्यति ।

[(L. 2) D3 G6 M3 न ते कीर्तिर्. D3 G6 भविष्यसि; M6-8 तथा भवेत्.]

— After 57, K4 Ñ3 Dn D1.4 ins.:

719* एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः ।
दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् ।

58 Ś1 missing (cf. v. l. 57). Before 58, Ko.3.4

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः । | अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४
स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७

C. 1. 8262
B. 1. 77. 7
K. 1. 71. 7

B3 D3 S (except G5 M5–7) ins. वैशंपायनः (Ko.3 B3 add. उवाच). — [a]) G2.4.5 °ष्य तु संकाशे. — [b]) K2 T1 G4–6 M च (for सः). — [d]) In K2, 58[d] is ins. in marg. (*sec. m.*). K2 Ñ3 त्रिदिवालयं.

Colophon om. in D5. Ś1 missing. K2 ins. it in marg. (*sec. m.*). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ko.1 (marg.).2.4 Ñ3 B1.3.5.6 D (D5 om.) (all om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 T2 G4 कचविद्याप्राप्तिः; G1.2 कचचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 73; B5 70; Da1 D4 74; Dn3 75; D3 69; T1 61; T2 11; G1–3 13; G4–6 M 12. — *S'loka no.:* Ñ3 62; Da 70; Dn 72; M3 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3227.

72

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 missing from 1 up to भार्ग- (in 7[b]) (cf. v. l. 1. 71. 57). K1 D3 S om. उवाच. — [a]) K2m °वृतं व्रतं; Ñ1.2 B3 D5 G3.5 °वृतव्रतं. Ko.3.4 तं समाप्तव्रतं दृष्ट्वा; K1 समावृत्ते व्रते तं तु. — [b]) Ñ3 तथा; T2 G6 कचं (for तदा). — [d]) S देवयानीद(G3 °नी त)मब्रवीत्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 2, K1 Ñ1.3 D3.4 T1 G1.2 M3 ins. देवयानी (Ñ1.3 D3.4 add. उवाच). — [a]) M6–8 पौत्रः. — [b]) K1 वृत्तेन विभवेन च. — [c]) M3 °या हि त्वं. — [d]) T G1.3.6 च श्रुतेन च.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [b]) D1 S (except M6.7) महातपाः. — [d]) K Dn D1.4.5 T2 G3 मम भूयो (by transp.); T1 मम भूयाद्; G6 तव भूयो.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Ko.4 एतज्ज्ञात्वा; K3 एवं कृते. — [c]) G3 प्रसिद्धे नियं°. D3 तपसोपेतं. — [d]) K2 वर्तिताहं यथा त्वयि; D5 यथाहं वर्तिता त्वयि.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M (except M5) त्वं (for स). Ñ B5 Dn2 D1.4.5 M7 °वृतं. — [b]) K (except K4) D3 त्वं भर्तुम्; Ñ1 त्वं भक्तुम्; Ñ3 त्वं ज्ञातुम्; T1 जीवतुम्. — [c]) B D3 विधिवत्पाणिं (by transp.).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — [c]) K2 T1 G2.3.6 °वद्यांगी. — [d]) D3.5 S °नीयतमा.

7 Ś1 missing up to भार्ग- (in [b]). — [a]) K2 G4.5 प्रियतरा. Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D3.5 °तमा). — M3 om. 7[b]–9[d]. — [b]) Ś1 resumes from -वस्य (cf. v. l. 1. 71. 57). T G (except G4.5) °वस्य शुचिस्मिते. — [c]) G4.5 सर्वतः पूज्या. — [d]) T G (except G4.5) मता मम. — D3 T G (except G4.5) M3 ins. after 7: M6–8, after 7[ab]:

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुरुतरा मम ।
न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेवं शुचिस्मिते ।
[(L. 1) D3 T1 G3 M7 विद्या (for वृत्या).]

Thereafter G1.2 repeat 7[cd] (the usual indication of interpolation).

C. 1. 8263
B. 1. 77. 8
K. 1. 71. 8

यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।
देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ८

देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९
असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः ।
तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥ १०
सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच ।

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ १२
यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ १३
भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ १५

देवयान्युवाच ।

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६

---

8 M_5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K_1 गुरुः शुक्रो नित्यं मान्यः (by transp.). T G (except $G_{4.5}$) M_{6-8} transp. मान्यः and शुक्रः. — In K_3 the portion of the text from 8^c up to संधा (1. 74. 5^a) is lost on the missing fol. 183–185. — ^{cd}) Ñ$_3$ निबोध त्वं. S (M_5 om.) °नि तथा त्वं हि नैवं वक्तुमिहार्हसि.

9 K_3 missing; M_5 om. 9^{abc} (cf. v. l. 7, 8). $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 missing) $D_{3.5}$ T $G_{1.3}$ M_3 पुत्रो मे; Ñ$_3$ मे पुत्रो; T_2 $G_{2.4.6}$ पुत्रो हि. — ^{b}) $Ś_1$ Ko.1 B (except B_4) Da D_2 T_1 $G_{1.3.5}$ $M_{3.7.8}$ ननु; Dn $D_{1.4}$ न त्वं; M_3 न स. Ñ$_{1.2}$ B (except B_3) Da D_2 त्वमपि; Dn $D_{1.4}$ पुत्रश्च; T_1 $G_{1.3}$ मान्योसि. K_2 मत्पितुः; T_1 $G_{1.3}$ मे मतः. — ^{c}) $Ś_1$ तेन मान्य°. Ñ$_{1.2}$ B D (except D_5) transp. मान्य° and पूज्य°.

10 K_3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) $Ś_1$ D_5 G_5 तु (for च). T_1 G_{1-3} विशस्यमाने त्वसुरैः. — ^{c}) K_2 B_4 ततः प्र°; G_4 तथा संप्रति. — ^{d}) K_1 तामेव त्वं (by transp.). $B_{1.3}$ Dn $D_{1.2.4}$ अद्य; M एवं. Ko.4 तां मे स्मर द्विजोत्तम; T_2 G_{4-6} तां त्वं मा विस्मरस्व मे.

11 K_3 missing (cf. v. l. 8). — ^{ab}) Cd cites सौहार्दे (as in text). K_4 सौहार्दाच्चानुरागाच्च. S सौहृदेनानुरक्तां च भक्तां भजितुमर्हसि (cf. 5^{ab}). — ^{d}) K_4 D_1 °नागसां; D_3 $M_{3.6-8}$ °नागसीं; T G M_5 °नाथवत्.

12 K_3 missing (cf. v. l. 8). $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) D_5 अनियोग्ये; G_3 °योज्यं; G_5 °योगे. $Ś_1$ नियोज्ये; Ko.2.4 नियोज्यं; K_1 [ऽ]तियुज्ये; S नियोक्तुं (G_5 °ज्यं). — ^{b}) K_2 Ñ B (except B_4) Dn $D_{1.2.4.5}$ नियुनंक्षि; D_3 न नियुंक्ष्व. S देवयानी (M °नि) न चार्हसि. — K_4 om. 12^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ Ko–$_2$ D_5 सुभ्रु मह्यं त्वं; D_2 मह्यं त्वं शुभ्रं; T G_{4-6} मह्यं सुभ्रूस्त्वं; G_1 सुभ्रुशं मह्यं; M_5 मह्यं त्वं मान्या. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 G_3 गुरुतरे; Ñ B_3 D (except D_4 D_2) °तरा.

13 K_3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ko.2 G_5 यत्रोषिता. — ^{b}) Ko.2 त्वं वै चंद्र°. $Ś_1$ चंद्रशुभानने. — ^{c}) G_4 गर्भे (for भद्रे). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 शुक्रस्य (for काव्य°). Some MSS. (as usual) भाविनि.

14 K_3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) S मम त्वं भगिनी भद्रे. — ^{b}) G_1 मैवं शोचः. B D (except D_5) सुमध्यमे. — ^{c}) = 1. 43. 29^a. B_5 स्वयम्; G_5 अहम् (for सुखम्). $G_{1.2.5}$ अप्युषितो; G_3 °षितं. — ^{d}) M_3 चिरेणेह त्वया सह.

15 K_3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) A few S MSS. त्वा (for त्वां). $Ś_1$ K_1 त्वाद्य ($Ś_1$ °धि-) गच्छामि. — ^{b}) T_1 शुभम् (for शिवम्). $Ś_1$ K_1 शिवे वै शाधि (K_1 शास); Ko M °माशास्व; B_4 शिवं मां शंस. $G_{4.5}$ [ऽ]नघे (for पथि). — ^{d}) $Ś_1$ Da_1 कर्तव्योस्मि; S °व्योहं. — ^{e}) T_1 $G_{1.2}$ अप्रमादे स्थिता (G_2 °तं).

16 K_3 missing (cf. v. l. 8). $Ś_1$ K_1 D_3 S om. उवाच. — After देवयानी, T G (except $G_{4.5}$) M_{6-8} ins.:

721* धर्मकार्ये नियुज्ञाना कन्या संप्राप्तयौवना ।

— ^{ab}) K_2 यदि मे; M_3 यस्मात्त्वं; M_5 यदेव. $Ś_1$ $K_{1.2}$ B $G_{4.5}$ °कामार्थं; Dn_2 D_1 °कार्यार्थे; D_{2-4} °कामार्थैः; T_1 °कामार्थी; M_3 °कामां मां; M_5 °कामान्मां. Ko D_5 नोदितः; K_2 सुव्रत; Ñ$_{1.2}$ B Da Dn D_{1-4} याचितः; T_1 चाधम. $G_{4.5}$ त्वं प्रत्याख्यासि चेदिह. T_2 $G_{1-3.6}$ M_{6-8} धर्ममेव प्रयुंजाना प्रत्याख्याता त्वयानघ. — ^{c}) S (except T_1 $G_{4.5}$) तस्मात्कच. $Ś_1$ K_1 कथं नु ते.

कच उवाच ।
गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यच्चं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥२०

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं समाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यत्त्वमस्माद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ् नो भविष्यसि ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।

C. 1. 3260
B. 1. 78. 2
K. 1. 72. 2

17 Ks missing (cf. v. l. 8). Śi Ki S om. उवाच. — a) Ko.4 Ms.5 मत्वा त्वां (Ms.5 °हं). — b) T1 G4.5 M प्रत्याख्यास्ये; G6 °ख्ये च. G8 °चख्यावदो°. — c) Śi T1 G1.2 चाप्यनु°; Ki.2 Ñ1.2 B1m.6 D (except D2.3) T2 G4.6 M चानु°; Ñ3 चाननुज्ञातं; B4 नन्वनु°. — d) S धर्मतः प्रब्रवीम्यहं.

18 Ks missing (cf. v. l. 8). — a) Śi K4 आर्षं. — b) T G (except G4.5) यतस्त्वया; M6–8 तथा त्वया. — c) Śi Ki.2 Ñ3 नार्होस्य; T G6 [s]स्यनर्हः; G1–5 [s]प्यनर्हः; M5–8 ह्यनर्हः. M8 शप्तोस्म्यनपराधी सन्. — d) T2 G6 कामतोस्मि.

19 Ks missing (cf. v. l. 8). G8 om. 19^{ab}. — b) Śi G2.4–6 M7 संभवि°. T2 G1 transp. न and स. — cd) K2 transp. कश्चित् and जातु; D3 transp. जातु and पाणिं. S द्विजः पा°.

20 Ks missing (cf. v. l. 8). — ab) D4 फलिष्यते. Śi Ki यत्त्वमात्थ न तत्तथा; Ko.4 यन्मामुक्तवती ह्यसि. S फलि(G3.5 भवि)ष्यति च विद्येयं (T2 G6 वै विद्या; G5 या विद्या) नेति यच्चात्थ मां तथा (T2 G6 इह; G1.2 तदा; G4 त्विह; G5 त्विति). — d) D5 तस्याप्येषा. Da1 T1 G3 भविष्यति.

21 Ks missing (cf. v. l. 8). Śi Ki D3 S om. उवाच. — a) Śi Ki.2.4 B5 नरश्रेष्ठ; Ko D5 नृपश्रेष्ठ. — b) Da2 D1.4 T2 G1.4 तथा. — c) Śi Ki श्रीमान्; Ñ3 क्षिप्रं (for शीघ्रं). — d) Śi K (Ks missing) Ñ2.3 द्विजपुंगवः.

22 Ks missing (cf. v. l. 8). — a) T1 अभिज्ञाय; T2 G6 °प्रेत्य. — b) S देवाश्चेंद्र°. — c) T2 G6 बार्हस्पत्यं. Ñ1 समागम्य. Cd cites सभाज्य. T1 G1–3 बृहस्पतिसुतं ज्येष्ठं. — d) Ñ1.2 B D (except D5) कचं वचनमब्रुवन्.

23 Ks missing (cf. v. l. 8). Before 23, Śi Ki T1 G1.4 M (except M5) ins. देवाः; Ko Ñ B D (except D5) देवा ऊचुः. — a) Śi Ki स; G1.2 यः (for यत्). Ñ B D त्वया (for त्वम्). — In Śi, the portion of the text from कर्म (23a) up to 1. 78. 20^{ab} is lost on the missing fol. 58–60. — b) Ñ B D (except D5) कृतं वै; S कृतवान्. — c) B5 प्रणश्येत; S जरां गंता. — d) = 1. 71. 11d. Ñ B3.4 Dn D1.2.4 M भागभाक्च; B5 T2 G4–6 °भाक्त्वं; D5 °भोक्ता; G1 भागादो नो.

Colophon. Śi Ks missing (cf. v. l. 8, 23). — *Major parvan:* T2 G1–3.5.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it T1 adds यायात; while K (Ks missing) B D G4 M5 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.4 कचप्रत्यागमनः; Ñ3 कचयानं; T2 G4 M3 कचदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 74; B5 D3 71; Da1 D4 75; Dn3 76; T2 12; G1–3 14; G4–6 M 13. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 M3 24; Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3249.

73

☞ This adhy. is missing in Śi Ks V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 8, 23); the MSS. are *wholly*

C. 1. 82B0
B. 1. 78. 2
K. 1. 72. 2

कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरंदर ॥ २
एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३
क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४
ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५
तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः ॥ ६
ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ ७

देवयान्युवाच ।

कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि ।
समुदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ८

शर्मिष्ठोवाच ।

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम ।
स्तौति वन्दति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥ ९
याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ १०
अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ।
लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमाव्रजत् ॥ १२
हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया ।
अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३

---

ignored here.

1 K1 D3. 5 S om. उवाच.

2 [a]) S ततो देवाः समां. — [c]) S (except G4. 5 M3. 5) अयं (for अद्य). — [d]) Ñ3 जहि शत्रुं सुरेश्वर; T G (except G4. 5) यथा श्रेष्ठो भविष्यसि.

3 [a]) T2 G भगवान् (G4. 5 सहितः). — [b]) T2 G (except G4. 5) सह तैस्त्रिदशे(G6 °दिवे)श्वरः. — [c]) K1 B1. 5 D5 G2 °त्त्वापच्; Ñ D2 Dn D1. 2. 4 °त्त्वा प्रच्; T1 G3 M6-8 °त्त्वाभिच्. — [d]) B5 M6-8 [s]पश्यत जले; D5 [s]पश्यद्विपिने.

4 D5 om. 4. — [b]) S आरामे नंदनोपमे.

5 [b]) Ñ3 B5 S ताः कन्याः (by transp.). — [c]) Ko. 4 D1 स्वानि. — [d]) B1m T G1-3 °स्वं तान्य्; G5 °सं चान्य्; M3 °पूर्वाण्य्.

6 [a]) K1 ततो वासो. — [c]) T1 G1-3 व्यामिश्रितं न (G3 °तम-) जा; T2 G6 मतिभ्रमादजा; G4. 5 व्यतिक्रममजा.

7 [b]) D1 समपद्यत.

8 K1 S om. उवाच. — [a]) D3 M5. 8 तस्मात्; T2 G1. 2 यस्मात्. K1. 2 T1 G1-3 °सि वस्त्रं त्वं. — [b]) S (except G4. 5 M5) शिष्यभूता. B3 ममाशुभे; B5 महासुरि; D5 त्वमा. D2 T1 G M5 असुरी. — [c]) D5 °हीनासि. T1 G1. 2 सदाचारविहीनायाः; T2 G6 संमताचार्. Cd cites समुदाचारः. — [d]) Ñ1. 2 B D (except D5) साधु (for श्रेयो).

9 K1 S om. उवाच. — [c]) Ñ1. 2 B D (except D5) बंदीव.

10 [ab]) S स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रति° (G1 विप्र°; G3 परि°). — G5 M5 om. 10[cd]. — Dn T G1, 2. 4. 6 M ins. after 10 (M5, after 10[ab]): D4, after 11:

722* आधून्वस्व विधून्वस्व द्रुह्य कुप्य च याचकि ।
[Dn आदू° (sic), विदू° (sic), and कुप्यस्व.]

11 G2 M6-8 om. 11[ab]. — [a]) B3 T2 G5. 6 सायुधा वा; G4 साधुवादा. — [b]) Ko कुध्यसि; K2. 4 D2 कुप्य°. D8 T1 (after corr.) G3. 5 भिक्षुकी; T1 (before corr.) भामिनी; G1 याचके. — After 11[ab], G3 ins.:

723* आधून्वन्या विधून्वन्या हव्यं कव्यं च याचके ।

— [a]) A few MSS. त्वा (for त्वां). — After 11, D4 ins. 722*. — K4 S ins. after 11: D4, after 722*:

724* प्रतिकूलं वदसि चेदितः प्रभृति याचकि ।
आकृष्य मम दासीभिः प्रस्थास्यामि बहिर्बहिः ।

[(L. 2) T2 प्रक्षेप्स्यामि; G4 प्रस्थाप्या[सि]; G6 प्रस्थास्यसि. K4 वनाद्बहिः.]

12 K1 S om. उवाच (G4. 5 M5 om. the ref.). — [a]) K1 समुच्छ्रेयं; D3 T G4-6 तां (D3 G4. 5 सा) मूर्छितां; G1. 2 निर्भत्स्यैवं; G3 तां दूषितां; M3. 5 सा मूर्छिता; M6-8 संमूर्छितां; Cd as in text. — [b]) D3 M3 दृष्ट्वा; T1 उक्त्वा; T2 G3-6 M6-8 हत्वा; M5 गत्वा (for गतां). D8 कृत्वा; T2 G4-6 हुत्वा; G3 सित्वा; Cd सक्तां (as in text). G1. 2 संदश्य दशने रुषा. — After 12[ab], G2 ins.:

725* हत्वा तद्व्यसने दिव्ये गृहीत्वा जठरे रुषा ।

— [cd]) Ñ3 B1. 5. 6 T1 G3 M5 स्वं पुरम्. Ko B3. 6 D

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥१४
स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥१७
कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।
योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२

C. 1. 3300
B. 1. 78. 23
K. 1. 72. 23

(except Da2 Ds) आगमत्; T G6 आविशत्. G1.2 आकृष्य प्रसभं राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले. — After 12, G1.2 ins.:

726* तृणवीरुत्समाच्छन्ने स्वपुरं प्रययौ तदा ।

13 [a]) G1.2 मृतेय°. — [d]) K1 B1m.4.5 क्रोधावेश°; B1.6 D2 क्रोधावेग°. — After 13, Ds S ins.:

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता ।
[M6-8 °माश्रिता.]

14 [a]) Ñ3 Ds अभ्यायात्; S आगच्छत्. — [c]) Ds.4 S °युग्यहयः श्रीमान्.

15 [c]) Ñ1.2 B D T1 G4.5 M3.5 राजा (for कन्यां). D5 तां कूपे; T2 G (except G4.5) M6-8 रूपेण. — [d]) Ñ1.2 B D (except D5) G4.5 M3.5 कन्याम्. T1 कन्यामग्निशिखोपमां. — T G (except G4.5) ins. after 15: Ds, after 16:

728* तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नामपृच्छत्स नराधिपः ।
[After line 2, T1 repeats line 1.]

16 [a]) D5 तत्रैव. — [b]) K1 कन्यां च वरव°; K2.4 G1.2 °ममररूपिणीं. — [c]) B5 D5 शांतयित्वा. Ko स तत्रैव; Ñ3 D5 S (except M6-8) नरश्रेष्ठः. — [d]) G4.5 वाचा (for साम्ना). G6 उवाच परवल्गुना. — After 16, D3 ins. 728* (cf. v. l. 15).

17 Before 17, K2 Ds.4 T2 G (except G5) ins. ययातिः (K2 D4 add. उवाच). — [a]) T2 G6 °नखा. — [d]) K4 B1 G2.4.5 °च्छ्वससि; Ñ1.3 B3-6 Da1 Dn D1.3.4 °च्छोचसि; D5 °त्वमसि; G3 °च्छेषेति; M6-8 °च्छ्वसिहि. Ñ2 शोभने.

18 [a]) K1 D2 T G1.2.5.6 M5-7 हि; K2 च (for असि). Ko °तास्तस्मिन्. — [b]) Ko D4.5 T1 G3.4 M5 भीरु तृणा°. — [c]) T2 G6 शुभे सुता वै कस्य त्वं. — [d]) Ko Ñ B D M3.5 सत्यं (D5 चेदं) (for सर्वं). Ko शुभानने; M6-8 शुचिस्मिते.

19 K1 D3 S om. उवाच. — [a]) T2 G1-3.6 यो देवैर्निहता°; G5 यो वै देवहता°. — [b]) B5 संजीवयति. — [c]) G3 °क्रस्य तनया. — [d]) Ñ3 transp. स and न. D2 भवान् (for स मां). B5 स मां वै न हि बु°; D3 S हृ(G2 त्वि)दमासादितं मया. — After 19, D3.4 S ins.:

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वितः ।
ब्रूह्यत्रागमनं किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
ययातिः ।
ययातिर्नाहुषोऽहं तु श्रान्तोऽद्य मृगकाङ्क्षया ।
क्वचिदत्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।
देवयानी ।

[(L. 1) G1.2 पृच्छामि त्वां कस्त्वमिति and °वीर्यसमन्वितं. — D3.4 ययातिरुवाच. — (L. 3) D3 T G M5 अहं (G4 अयं) ययातिर्न(G3.4 °र्नौ)हुषः. T2 G1.2.6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृष्णया. — (L. 4) D4 M3 अत्र चा(M3 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G2.4-6 कूपे तृणावृते; G1 M5 अहमत्रागतो. — D3.4 देवयान्युवाच.]

20 G2 om. 20-21. — [ab]) M3 दक्षिणः पाणिः नृप ताम्र°. — [c]) T1 G3 एनं; T2 G4.6 तं; G1.5 M तु (for मां). D3 समुद्धरस्व मां कूपात्.

21 [a]) G2 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 B D3.5 जानामि त्वामहं (K4 त्वां शुभं; D5 त्वां समं) शांतं; S (G2 om.) भूयोपि त्वामुप(T2 G6 °पा)गमे. — [b]) Ko Ñ1.2 T2 G4-6 M3.5 मनस्विनं. — [cd]) K4 transp. अस्मात् and कूपात्. S (G2 om.) अस्मान्मां संशया(G3 शंस य)द्राजन्मोक्षयाशु विशांपते.

22 K1 D3.4 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — [ab]) B D (except D5) तामथो ब्राह्मणीं राजा. S स्त्री

C. 1. 3301
B. 1. 78. 23
K. 1. 72. 23

उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात्कूपान्नराधिपः ।
आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ २३

देवयान्युवाच ।

त्वरितं घूर्णिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः ।
नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

सा तु वै त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम् ।
दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ २५
आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता ।
शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २६
श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ।
त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २७
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

चैषा (G3 चैव) ब्राह्मणी चेति विज्ञायैनां स नाहुषः. — °) G1-3 उक्तो गृहीत्वा पाणिं ताम्; M °त्वा दक्षिणं पाणिम्.

23 b) Ko °त्कूपादरिंदमः; D2 विज्ञाय नहुषात्मजः. — After 23ab, Ds.4 S ins.:

730* ययातिः ।
गच्छ भद्रे यथाकामं न भयं विद्यते तव ।
इत्युच्यमाना नृपतिं देवयानीदमुत्तरम् ।
उवाच मामुपादाय गच्छ शीघ्रं प्रियोऽसि मे ।
गृहीताहं त्वया पाणौ तस्माद्भर्ता भविष्यसि ।
इत्येवमुक्तो नृपतिराह क्षत्रकुलोद्भवः । [5]
त्वं भद्रे ब्राह्मणी तस्मान्मया नार्हसि संगमम् ।
सर्वलोकगुरुः काव्यस्त्वं तस्य दुहितासि वै ।
तस्मादपि भयं मेऽद्य तस्मात्कल्याणि नार्हसि ।
देवयानी ।
यदि मद्वचनाद्याद्य मां नेच्छसि नराधिप ।
त्वामेव वरये पित्रा पश्चाज्ज्ञास्यसि गच्छ हि । [10]

[Ds.4 ययातिरुवाच. — (L. 1) M6-8 नावमन्ये वचस्तव. — (L. 3) Ds T1 G4-6 मां त्वमादाय. D4 G4-6 M6-8 °यो हि मे. — (L. 4) G4.5 यत्; G6 या (for अहं). — (L. 6) T1 G4-6 भद्रे त्वं (by transp.). — (L. 7) D4 दुहिता शुभे; M6-8 °ता हि वै. — (L. 8) M6-8 तस्माद्भयं मे सुमहत्. — (L. 9) G1-3 Ms.5 °सि परंतप. — (L. 10) D4 तस्मात्प्रप्स्यसि. T1 G1.2 Ms.5 भूमिप; G3.6 गच्छसि.] — [Before 23cd, Ds.4 S ins. वैशं°. — After 23, all MSS. except K ins.:

731* गते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता ।

Ds.4 S cont.:

732* क्वचिदार्ता च रुदती वृक्षमाश्रित्य तिष्ठती ।
ततश्चिरायमाणायां दुहितर्याह भार्गवः ।
धात्रि त्वमानय क्षिप्रं देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
इत्युक्तमात्रे सा धात्री त्वरितानयितुं गता ।
यत्र यत्र सखीभिः सा गता पद्ममार्गत । [5]
सा ददर्श तथा दीनां श्रमार्तां रुदतीं स्थिताम् ।
धात्री ।
वृत्तं ते किमिदं भद्रे शीघ्रं वद पितास्वयत् ।
एवमुक्ताह धात्रीं तां शर्मिष्ठावृजिनं कृतम् ।

[After line 2, D4 ins.:

733* संस्मृत्योवाच धात्रीं तां दुहितुः स्नेहविक्लवः ।

— (L. 3) Ds T1 M6-8 धात्र्यानयस्व भद्रं ते. — After line 6, G1.2 ins.:

734* अश्रुभिः स्रापयन्तीं तां पीनोन्नतकुचावुभौ ।
वृक्षमूलमुपाश्रित्य देवतामिव तद्वने ।

— (L. 8) Ds T2 G4-6 धात्रीमाह समाहूय; M5 सा धात्रीमाह त्वरिता; M6 धात्रीमाहातित्वरिता; M6-8 धात्रीमथाह त्वरिता.] — Ñ B D ins. after 731* (Ds.4, after 732*):

735* उवाच शोकसंतप्ता घूर्णिकामागतां पुरः ।

[Ñ1 ततः; Ñ2.3 B3 D1.2 पुनः; D5 वचः (for पुरः).]

24 T G4-6 M om. देवयान्यु°. K1 Ds G1-3 om. उवाच. — a) G4 M त्वरिता. — b) Ñ1.2 B D (except D5) शीघ्रमाचक्ष्व. — c) S न हीदानीं (by transp.). Ñ1.2 B D (except D5) संप्रवे°.

25 K1 Ds S om. उवाच (M5 om. the ref.). — a) Ko.4 सा तु वै (as in text); K2 सा तु सु-; Ñ B D सा तत्र (D5 ततः सा); G4.5 सा तदा; M सा तु प्र-. K1 सा त्वप्रत्वरितुं गत्वा (sic). — For 25, T G1-3.6 subst.:

736* त्वरितं घूर्णिका गत्वा प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
द्विजप्रवरमासाद्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

26 ab) Ñ1.2 B Da1 Dn D1.2.4 आचक्षे (B1m as in text); Ñ3 D5 T1 G3 आचक्षते; Da2 G2 °क्षेत; D3 °ष्ट ते; M3 °क्ष्व ते; M7 °ष्टे ते. K1 महाप्रज्ञा; Ñ1.2 B1m.4.5 Da1 Dn1.n3 D1.4 °ब्रह्मन्; Ñ3 B3 Dn2 °प्राज्ञं; B1 D5 G1 °प्राज्ञा; B6 °प्रज्ञां; T2 G3 °प्राज्ञां. Ko.2.4 Ñ1.2 B D (except D3.5; for D2 see below) T2 G3 °यानीं and हतां. Da2 मुने (for वने). D2 आचचक्षे देवयानीं महाप्रज्ञां वने हतां. — c) Ko.4 सुचार्वंगी; K1.2 महाप्रज्ञा; Ñ3 °ब्रह्मन्; D5 °प्राज्ञ.

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९

देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२
इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६

C. 1. 3315
B. 1. 78. 38
K. 1. 72. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

27 ^{b}) Ko.4 तथा; D5 ततः; T G (except G4.5) हतां (for तत्र). T1 G1.2 वने; T2 G6 ततः; G3 मुने (for हताम्). — After 27^{ab}, T G (except G4.5) ins.:

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात् ।
[T1 °माणेन मनसा; G3 °माणोनुमार्गः सन्.]

Before 27^{cd}, B5 ins. वैशं° उ°. — ^{c}) M3 °याभिययौ. G4.5 दुर्गात्. T G (except G4.5) सोनु(T1 °थ)गत्वा वनं (T2 G6 पदं) दुःखं (T2 G6 दुःखान्; G3 दुर्गं).

29 Before 29, D4 ins. शुक्र उ°. — ^{a}) S °दोषैर्न (T2 G6 °र्हि) ग°. — ^{b}) G4.5 सर्वे-. G1.4.5 दुःखं सुखं. M3.5 सर्वे दुःखानि जंतवः. — ^{c}) S पुरा दुश्चरितं मन्ये. — ^{d}) T1 G1.2 M तस्य ते; T2 G6 तस्मात्ते; G3 तस्य नो; G4.5 तव तन्. B (except B5) न्यकृतिः; B1m Cd as in text. G4.5 निष्कृतिं गता.

30 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1 B (B3 marg.) D3 न्यक्कृतिर् (B1m.3 as in text); T2 G1.6 दुष्कृतिर्. S वा (for मे). Ñ3 T G मा वास्तु (by transp.); B (except B5) M3.5.6 वा मा वा. — ^{b}) T G (except G4.5) मुने (for मम). — ^{c}) T2 G4.5 यदुरुक्तं (for यदु°). — After 30^{d}, T1 G1 repeat 27^{ab}. — ^{e}) T1 त्वां प्राह; T2 G6 स्तोता त्वं; G1-3 सा त्वाह. — ^{f}) K2 (*sup. lin.*) S (except G1.2) गायकः.

31 ^{ab}) S (except G4.5) subst. for 31^{ab} (T1 G6 ins. before 31^{ab}):

738* एवं मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने ।

— ^{c}) K2 रूक्षपरुषं. — ^{d}) T2 G °रक्तेक्षणं.

32 ^{a})=(var.) 35^{a}. Ñ1.2 B4 Da1 Dn D1.2.4 नित्यं; D5 T2 G4-6 M6-8 [s]सि त्वं; G1-3 M5 त्वं वै (for हि त्वं). — K2 (hapl.) om. 32^{c}-34^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) अहं तु स्तू°.

33 K2 om. 33^{cd} (cf. v. l. 32), reading 33^{ab} in marg.; D1 om. 33-34^{ab}. — ^{a}) Dn D2.4 M3.5 इदं (for इति). — ^{b}) M बहुशो वार्षपर्वणी. — ^{d}) Ñ3 दर्पपूर्णाऽनना वचः; S °पूर्णा(T1 मदघूर्णा-; G3 बाष्पपूर्णा)ऽनना ततः. — After 33, D4 ins. 739*.

34 K2 D1 T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32, 33). — ^{c}) T2 G6 प्रल्हाद°. M6-8 शर्मिष्टे. — ^{d}) Ñ1.2 Dn D1.2.4 तु; M6-8 सा (for हि). G1.2 दासीवन्नित्यसेवया. — K4 D3 S ins. after 34: D4, after 33:

739* उक्ताप्येवं भृशं क्रुद्धा मां गृह्य विजने वने ।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृहं ययौ ।
[(L. 2) K4 D4 प्राक्षिप्य गृहमागता (D4 °गमत्).]

G1 cont.:

740* अमृतां मां मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूदके ।
अनावृत्तां निरीक्ष्यैव हृष्टा स्वभवनं ययौ ।

35 D1 om. 35-36^{ab}. K1 D3 S om. उवाच. — ^{a})=(var.) 32^{a}. K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp.). B4 G4 हि त्वं; G5 त्वं हि. T2 G1-3.6 स्तुवतस्त्वं न दुहिता (by transp.). — ^{b}) B3m भद्रे वा; Dn D2.4 याचतः (cf. 32^{a}).

36 D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) S °र्वा च. — ^{b}) K1 राजाथ. — ^{c}) D3 T1 G3 M5 ब्रह्म कल्याणि. — After 36^{c}, G (except G3.6) ins.:

741* अहं वेद्मि न चापरे ।
गायन्नाहं तदेवेह.
[(L. 2) G1.2 °ऽहं. G4 तदा वेद.]

C. 1. 3319
B. 1. 79. 1
K. 1. 78. 1

७४

शुक्र उवाच ।
यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २
यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ।

Ds T1 G3 Ms.5 ins. after 36^c: G1.2.4.5, after 741*:

742* न स्तोता न च वन्दिता ।
मम विद्या हि निर्द्वन्द्वा.

[(L. 1) Ds T1 M5 नैषां गाय(Ds °यी)नवं°; G3 नैव गानं न वं°; M3 नाहं गायनवंदिकः. — (L. 2) Ds T1 निर्द्वंद्वं. G1.2.4.5 ब्राह्मणोहमनिर्द्वंद्वं (G4.5 °हं च निर्यश्च).] — ^{d}) T G (except G3) Ms.5 ऐश्वर्यं; Cd ईश्वरं. Ds G3 बलं च तत्. — After 36, Ds G (except G3) ins.:

743* दैन्यं शाठ्यं च जैह्यं च नास्ति मे तत्त्वतः शुभे ।
[Ds G3 मे यदधर्मतः.]

Dn ins. after 36: Ko.4, before the first st. of the foll. adhy.:

744* यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि ।
तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा ।
अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया ।
पुष्णाम्यौषधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् ।
वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्त्वयामास तां पिता ।

Colophon om. in T1 G1.2. — *Major parvan:* T2 G3-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 संभव; to it they add ययात्युपाख्यान; while Ko.2.4 B D T2 G4 M5 (om. sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.4 T2 G4 देवयानीशर्मिष्ठाविवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 75; B5 D3 72; Da1 D4 76; Dn3 77; T2 13; G3 15; G4-6 M 14. — *S'loka no.:* Ñ3 38; Da1 37; Dn 40; M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3280.

74

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 St. 1-5^a are missing in K3 (cf. v. l. 1. 72. 8). K1 S om. उवाच. — Before 1, Ko.4 ins. 744* (cf. v. l. 1. 73. 36). — ^{a}) K1.2 परो नित्यम्. Ds T G (except G4.5) यो वै परेषामाक्रोशान्. — ^{b}) = (var.) 5^b. Ñ B3.6 D (except Da D5) T2 G1.2.4.6 °तिक्षते; G3 °तीर्षति. — 1^{cd} = 3^{ca}. — ^{d}) Ds G1-3 सर्वं तस्य (G1.2 मम) जितं भवेत्. Cd cites सर्वमिदं.

2 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 2-3. B5 reads 2-3 after 4. K2 T1 om. 2. Before 2, T2 G1-3.6 M read 3^{ab} and 4^{cd}. — ^{a}) = 3^a and 4^a. K4 कोपं (for क्रोधं). G4.5 interchange 2^b and 3^b. S (except T1 G4.5) हयानिव. — ^{d}) T2 G4-6 हयो (for न यो). Ds न हये रश्मिलंबिते.

3 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 D5 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) = 2^a and 4^a. — ^{b}) Ko.2.4 Ñ3 नियच्छति; T G2.3.6 M व्यपास्यति. G1.4.5 °धेनैव हास्यति. — S om. 3^{cd}-4^{ab}. 3^{cd} = 1^{cd}.

4 K3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4-5. S om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) = 2^a and 3^a. — ^{b}) Ds अक्रोधेन व्यपास्यति (cf. 3^b and v. l.).

5 K3 resumes with रयते (in ^{a}). T1 om. 5 (cf v. l. 4). — ^{a}) Ds S (T1 om.) यो वै मन्युं धारयति — ^{b}) = (var.) 1^b. Ds T2 G (except G4.5) अपवादान्. K1.4 Ñ1.2 B3.4 D (except D2.5) तितिक्षते. — ^{d}) K (except Ko) भृशं (for दृढं).

6 ^{a}) S (except G4.5) अश्वमेधेन (for अपरि°). — ^{cd}) K4 °द्यश्च सर्वेभ्यः; B6 °त य आकुष्टः. K2.4 °धनो वरः. — For 6^{cd}, Ds S subst.:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च । [5]
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्यां धर्मश्च सत्यतः ।

न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७

देवयान्युवाच ।

वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९
पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

C. 1. 3331
B. 1. 79.-13
K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 [a]) K1 या; K2 G2 यः; T G1.3-6 M (except M3) यं (for यत्). K transp. कुमाराः and कुमार्यः. — [b]) D3 S वैरं कुर्युः स्त्रियोपि वा (D3 कुर्यात्स्त्रियोपि च; G2 कुर्याद्-कारणात्). — [c]) D3 T1 G3 M न तेन (D3 तेषु) वैरं; T2 G1.4-6 स तैर्न वैरं; G2 वैरं ताभ्यां न. — [d]) Ñ1.2 B3 Dn D1.2.4 न विदुस्ते (by transp.); D3 S विद्वांस्तस्य (G2 तयोर्विद्वान्; G3 विद्यात्तस्य). T2 G (except G2.3) तदा बलं.

8 K1 D3 S om. उवाच. — [b]) D3 T2 G यद्यनंतरं; T1 तदनंतरं. — [c]) D3 G4 अक्रोशे; T2 आक्रोधे; G2.6 आक्रोशे. K4 G1 वाति; B3 चापि; B5 [s]पि च. D5 °वादेपि. — [d]) K1 वेदाहं च बला°; D3 T G बुध्येहं (G1.2 °यं; G3 इत्येवं) गुरुलाघवं. — After 8, D3 S ins.:

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वतः ।
[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोषस्य; M6-8 स्वधर्ममन°.]

9 [a]) Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 °वृत्तेस्तु; D3 G3.4 °वृत्तिर्हि. — [b]) D3 T1 G1.2.4 M6-8 क्षंतव्या. — After 9[ab], D3 S ins.:

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विसृज्य विपथं गते ।
[D3 G4.5 M6-8 प्रेष्यशिष्यार्थं°.]

— [c]) D3 T G1-3 तस्मिन्. K3 B5 °वृत्तेस्तु; D3 T G1-3 °वृत्ते तु. — After 9, D3 S ins.:

748* दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 [a]) K1 D2.3 S (except G5) पुमांसं (for पुमांसः, acc. plu.). K1 ये च; K2 ये ह; Ñ3 S येभि- (G2 as in text; M5 ये न); B6 येपि. — [b]) = 11[b]. Ñ B D (except Dn D5) T2 G3-6 M6-8 वा (for च). — [c]) K2.3 एतेषु न वसें.

11 [a]) B3 त्वैनम्; B5 Da त्वे(B5 त्वै)वम्; M5 न त्वम्. K4 अभिनिंदति; Ñ3 D3 S °नंदति. — [b]) = 10[b]. Ñ1.2 B (except B4) D (except D3.5) वा (for च). — After 11, D3 S ins.:

749* सुयञ्जिता नरा नित्यं विहीना वा धनैर्नराः ।
दुर्वृत्ताः पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डालाः स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मिणः ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापतां व्रजेत् ।
सुकृते दुष्कृते वापि यत्र सज्जति यो नरः ।
ध्रुवं रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L. 3) T1 M6.7 स्वधर्मं°. — (L. 6) T1 G4-6 पाप्मभिः. — (L. 8) D3 G4-6 तस्मादोषं. D3 T2 G1-3 रोचयेत्.]

— After 11, K ins. 750*.

12 [ab]) Cd cites वाग्दुरुक्तं. D3 S वाचा दुरुक्तं (T1 यदुक्तं) तातेह दुहित्रा वृष°. — K ins. after 11: Ñ B D (except D3.5), after 12[ab]:

750* मम मन्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।
[K अग्निकामोरणिमिव मन्नाति हृदयं मम.]

— [cd]) K1 तद्वतो दुष्कर°. Ko B Da transp. अपि and त्रिषु. D3 S नातो दुःखतरं मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुवं. — After 12[cd], D3 S ins.:

751* निःसंशयो विशेषेण पुरुषं मर्मकृन्तनम् ।
सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च कुर्वते ।

— G4 om. 12[cd]. — [e]) Ñ3 संपन्नश्रियं; D3 S (G4 om.) सपत्ने श्रि°.

[☞ After 12, the Calc. (*editio princeps*), Bomb., Kumbh., Grantha, P. C. Roy's ed., all ins.:

752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः ।

C. 1. 3382
B. 1. 80. 1
K. 1. 74 1

७५

वैशंपायन उवाच ।
ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुशुक्तमिवोदरे ॥ २
यदघातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।
अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ॥ ३
वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ।

---

a line not found in *any* of the sixty MSS. collated: typical for the process of the growth of the epic corpus!]

— D_3 S ins. after 12 (G_4, which om. 12^{ef}, ins. after 751*):

753* अवमानमवाप्नोति शनैर्नीचेषु संगतः ।
अतिवादा वक्त्रतो निःसरन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वै मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ।
शनैर्दुःखं शस्त्रविषाग्निजातं
रोहेन्न संरोहति वाग्व्रणं तु ॥
संरोहति शनैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ।

[(L. 1) $G_{1.2}$ नीचेषु संवृतः; $M_{3.5}$ नीचसमागमात्. — With the (three-lined) Triṣṭubh st. cf. 1. 82. 11, with which it has the second, third and fourth pāda in common. For the first pāda, T_2 G_6 subst. 1. 82. 11^a; $G_{3.6}$ M om. the third and fourth pādas.]

Colophon om. in G_3. — *Major parvan:* T G (G_3 om.) M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $\tilde{N}_{1.2}$ T_1 संभव; to it $\tilde{N}_{1.2}$ add ययात्युपाख्यान; while $K_{0.2-4}$ $\tilde{N}_3$ B D G_4 (om. sub-parvan name) mention only ययाति. — *Adhy. name:* $K_{0.4}$ क्रोधनिंदा; T_2 G_4 शुक्रदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 76; B_5 D_3 73; D_{a1} D_4 77; D_{n3} 78; T_1 64; T_2 14; G (G_3 om.) M 15. — *Śloka no.:* $\tilde{N}_3$ D_{a1} Dn 13; M_3 24.

75

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) D_2 G_5 गुरुश्रेष्ठः; D_5 द्विज°. — ^{b}) S (except G_3) च (for ह). — After 1^{ab}, $D_{3.4}$ S ins.:

754* प्रविश्यान्तःपुरं शुक्रो वन्दितो वृषपर्वणा ।
[D_4 अंतःपुरं प्रविश्यैव विदितो वृष°.]

$G_{1.2.4.5}$ cont.:

755* स प्रविश्यासने शुक्रः संदष्टोष्ठपुटो रुषा ।

— ^{a}) $K_{0.3}$ °वाचाव(Ko °वि)धा°; D_{a1} D_{1-3} G_3 °वाच विचा°.

2 Before 2, B_1 marg. ins. शुक्र उ°. — 2^{ab} = (var.) Manu 4. 172^{ab}. — ^{a}) D_{a1} T_2 $G_{3.6}$ अधर्मः; D_2 न धर्मः. D_5 $G_{4.5}$ Manu लोके (for राजन्). — After 2^{ab}, $K_{0.2.4}$ Dn D_3 ins.:

756* शनैरावर्त्यमानो हि कर्तुर्मूलानि कृन्तति ।

[= (var.) Manu 4. 172^{cd} (v. l. तु for हि). Ko °मानस्य; $K_{2.4}$ D_3 °मानस्तु. $K_{2.4}$ D_3 मूलान्यपि नि(K_4 हि)कृंत°.]

— With 2^{cd} cf. Manu 4. 173^{ab}. — ^{c}) G_1 वा न पशुषु; G_2 वाथ नप्त्रेषु. — ^{d}) K_1 दृश्यते; $M_{3.5}$ पश्यसि. — ^{e}) K_3 $B_{5.6}$ $G_{1.2}$ M_7 °त्येवं. — ^{f}) $K_{3.4}$ D_{a1} D_{n2} T_1 G_5 M_5 गुरुभक्त°. — After 2, D_3 S (except T_1) ins.:

757* अधीयानं हि तं राजन्क्षमावन्तं जितेन्द्रियम् ।

3 ^{a}) $D_{n1.n2}$ $D_{4.5}$ °घातयिथा; D_3 G_4 M यज्जघान पुरा (D3 यथा; G_4 यदा). — ^{b}) D_3 G $M_{3.5}$ तथा. — ^{c}) T_1 अपापं धर्मशीलज्ञं. — ^{d}) A few MSS. शुश्रूषं. B_5 मद्गृहे चरं; T_2 G_6 °होषितं; M_3 °ह्यागतं; M_5 °हे गतं. D_5 शुश्रूषायां धृतव्रतं. — After 3, $D_{3.4}$ S ins.:

758* शर्मिष्ठया देवयानी क्रूरमुक्ता बहु प्रभो ।
विप्रकृत्य च संरम्भात्कूपे क्षिप्ता मनस्विनी ।
सा न कल्पेत वासाय तया हि रहितः कथम् ।
वसेयमिह तस्मात्ते त्यजामि विषयं नृप ।

[(L. 3) D_4 सा न वत्स्यति ते देशे. — (L. 4) T_1 $G_{1.2.4}$ कस्मात्ते. D_4 तव (for नृप).]

4 D_3 S om. 4^{ab}. — ^{c}) K (except K_1) D (except D_5) T_1 °पर्व नि°. D_5 °बोध त्वं. — ^{d}) T_1 त्यक्षे त्वां

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२

C. 1. 3345
B. 1. 80. 14
K. 1. 74. 19

सहबांधवं. — D3 S ins. after 4cd: D4, after 4ef:

759* मा शोचीर्वृषपर्वंस्त्वं मा क्रुध्यस्व विशां पते ।
[T1 शुचः; T2 शोचे. T2 G6 रुधस्त्वं; M3.5 क्रुधध्वं.]

— e) S ते (for त्वद्-). — f) K1 B (except B3) शक्यामि (B4m as in text). D3 T2 G4-6 M3.5 तया विना; T1 G1-3 M6-8 विना तया. — D3 S ins. after 4: D4, after 759* above:

760* अस्या गतिर्गतिर्मह्यं प्रियमस्याः प्रियं मम ।

वृषपर्वा ।

यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।
शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम् ।

[D4 वृषपर्वोवाच. — (L. 2) G1.2 M3.5 चाक्रोशया°; G4.5 वोपदिशा°.]

5 Before 5, D4 ins. शुक्र उ°; S शुक्रः. — b) M3.5 °प्रवादिनं. — c) K3 यस्त्वं तमात्मनो; Ñ1.2 यथेष्टमा°; D5 यथैतदा°; T1 G1-3 तथैव चा° (T1 °मा°); T2 G6 तथेममा°; G4.5 तदेवमा°; M तथेदमा°. — d) S मयि कर्तुं चिकीर्षसि.

6 K1 S om. उवाच. — a) S मृषोक्तं वा. — c) D3.5 त्वयि धर्मं च. Ñ3 B5 S त्वयि सत्यं च धर्मं च (Ñ3 B5 G1 °र्मश्च). — d) K2 मे (for नो). S विजानामि प्रसीद मे.

7 a) D5 सपद्यस्मान्विहाय त्वम्. — c) T G M3 संप्रवेक्ष्यामि. — After 7c, T G (except G3.5) ins.:

761* पूर्वं मद्बान्धवैः सह ।
पातालमथ वा चाग्निं.

— d) K D5 नान्यन्नोस्ति. — After 7, D3.4 S ins.:

762* यद्येव देवान्गच्छेस्त्वं मां च त्यक्त्वा गृहाधिप ।
सर्वत्यागं ततः कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K1 S om. उवाच. B5 om. शुक्र उ°. — a) K2 D3 S प्रविश त्वं. — b) K1.3.4 D5 व्रजता°; K2 D4 गच्छता°. K0 दिशो व्रजत वा°; D3 S अ(D3 T1 ह्य)ग्निं प्रज्वलितं तथा (M3.5 ज्वलितं वा हुताशनं).

9 b) K0.2 B6 D T2 G6 M6.7 यत्र; Ñ1.2 तत्र. — After 9ab, D3.4 S ins.:

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रियं नान्यतरं मम ।

— c) K °वहस्तेहम्; G6 °करं मे स्याद्.

10 K1 S om. उवाच. K2 (hapl.) om. 10. — b) Ñ3 S वसु विद्यति (G4.5 M6-8 विद्येत) भार्गव. — c) K1.4 B3 Da D2 भूमिहस्ति°; S मम हस्ति°. K1 हि; K3.4 Dn D5 च (for वा). — d) G2 त्वममरेश्वरः.

11 K1 S om. उवाच. K2 om. शुक्र उ°. — a) Da D2 द्रविणं ह्यत्र; T2 अस्ति ग्रहणं; G4 अस्ति श्रवणं. Ñ3 यदस्ति किंचिद्द्रविणं (by transp.). — b) T G1.6 इहासुर. — B5 repeats 11cd (with v. l.). — c) B5 तवेश्व°; S °श्वरोहं. Ñ1.3 S यदि चेत्; B1.4.5 (second time).6 यदि वै; B3.5 (first time) D (except D3.5) यद्येषा. — K0.4 Da1 ins. after 11: D3, after 766*:

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरितं शुक्रस्तेन राज्ञा समं ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचस्तव ।
[(L. 1) D3 तच्छ्रुत्वा त्वरि°.]

After 11, Dn D1.4 ins.:

765* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ।;

C. 1. 3346
B. 1. 80. 15
K. 1. 74. 21

वृषपर्वोवाच ।
यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि चेदपि दुर्लभम् ॥ १३
देवयान्युवाच ।
दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता ॥१४
वृषपर्वोवाच ।
उत्तिष्ठ हे संग्रहीत्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १६
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानघे ॥ १७
शर्मिष्ठोवाच ।
सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।
मा त्वेवापगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा ।
पितुर्नियोगाच्चरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ १९
शर्मिष्ठोवाच ।
अहं कन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥२०
देवयान्युवाच ।
स्तुवतो दुहिता तेऽहं बन्दिनः प्रतिगृह्णतः ।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २१

---

while D_3 S ins.:

766* वैशंपायनः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृषपर्वा सबान्धवः ।
देवयानीं प्रसीदेति पपात भुवि पादयोः ।

which in D_3 is followed by 764*.

12 K_1 S om. उवाच. — ^{b}) G_3 °स्य बांधवः. — ^{c}) G_5 न हि जानामि. M_{6-8} तत्त्वेन (for तत्तेऽहं).

13 K_1 S om. उवाच. — After वृषपर्वा (resp. °र्वोवाच), $D_{3.4}$ S ins.:

767* स्तुत्यो वन्द्यश्च सततं मया तातश्च ते शुभे ।

— ^{a}) D_3 T_2 G_{4-6} यत्कामं. $\tilde{N}_1$ G_{1-3} अभिजानासि. — ^{c}) $B_{1.6}$ Da_2 Dn D_4 तं तेहं. B_5 Dn_1 संप्रवक्ष्यामि. — ^{d}) K यद्यपि स्यात्सु-; $B_{1.5}$ D_3 Dn $D_{1.2.4}$ T_1 यदि वापि हि (T_1 ह); $\tilde{N}_1$ यदि वात्यंत-; D_5 यदि स्यादपि; G_{1-3} यदि वा(G_3 चा)पीह. K_1 D_5 दुष्प्रदं; B_1 (m as in text).$_{3-5}$ दुर्ददं; B_3 D_2 दुर्हदं; D_3 दुर्वहं; T G (except $G_{4.5}$) दुस्त्यजं.

14 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $G_{4.5}$ दासीनां तु स°. — ^{b}) K_3 अभिकांक्षये; G_1 °रोचये. — ^{c}) K_3 transp. मां and सा. $\tilde{N}_3$ अनु मामनुगच्छेच्च; S अनु($G_{1.2}$ अभि)गच्छेत्तु ($G_{4.5}$ $M_{3.5}$ °गच्छतु) सा मह्यं (T $G_{1.2.5.6}$ मां हि; $M_{3.5}$ मां तु). — ^{d}) K $\tilde{N}_{1.3}$ B_5 D (except D_3) दद्याच्च (K_3 °त्स; B_5 °त्तु) मे.

15 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $\tilde{N}$ B D (except D_5) उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि (B_1m हे सग्रहीत्रि त्वं गच्छ); S उत्तिष्ठ हे सं(G_2 सु)गतिके. — ^{c}) S यच्च (M_{6-8} यं च) कामयते कर्तुं. — ^{d}) $K_{1.2}$ S करोतु तत् (G_3 शुचिस्मिता). — After 15, D_3 T G (except G_3) ins.:

768* त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।

16 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{0.4}$ गता तत्र; S गृहं गत्वा. — After 16^{ab}, D_4 ins. धात्र्युवाच.

17 ^{a}) T G (except G_5) M_3 शिष्यं. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ D_2 प्रनो(D_2 °णो)दितः. — ^{c})=18^a. B D_3 (by transp.) यं सा (B_4 यं यं). K_1 transp. काम° and कामं. — ^{d}) D_3 त्वया शुभे. S देवयानी कुरुष्व तं (T G_{4-6} तत्).

18 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a})=17^c. $K_{0.4}$ D_5 यं यं; $K_{2.3}$ $\tilde{N}$ B Da Dn D_{1-4} यं सा (by transp.). $\tilde{N}_3$ °यते कार्यं. — After 18^{ab}, B_3 D (except $D_{3.5}$) $M_{3.6.7}$ ins.:

769* यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम् ।

— ^{c}) K मद्वेषान्मा ग°; Dn $D_{1.4.5}$ मद्दोषान्मा ग°. B त्वेवापागमं°; D_3 T_2 $G_{4.6}$ M °गमें°. — ^{d}) G_5 देवयान्या प्रचोदितः.

19 K_1 $D_{2.3}$ S om. उवाच. — ^{ab}) S (except M_5) transp. ततः and वृता (T_1 further reads तथा for ततः). B_4 गिरिकया तदा. — ^{c}) T_2 G_5 $M_{3.5}$ °र्निदेशात्.

20 K_1 S om. उवाच (G_5 om. the ref.). — ^{a}) D_1 ततः. $\tilde{N}$ B (except B_5) D (except $D_{1.5}$) S (except M_{5-8}) दासीसहस्रेण. — After 20^{ab}, D_3 T_1 ins.:

770* चण्डालेऽपि नियुङ्क्ष्वाद्य शिरसा धारयामि तम् ।
गुरुं वा स्पर्शयाम्यद्य दासीनां धर्ममुत्तमम् ।

शर्मिष्ठोवाच ।
येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ २४
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥२
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च॥३
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ४

C. 1. 3363
B. 1. 81. 5
K. 1. 75. 5

— [e]) G1 M6–8 अनुत्तवा. Some S MSS. त्वा (for त्वां) Ñ8 अनु (for तत्र).

21 K1 D8 S om. उवाच. B8 om. देवयान्युः. — [a]) Ñ1.2 B D (except D5) [s]हं ते (by transp.); S चाहं. — [b]) K2 Ñ1 B D (except D5) याचतः प्रति° (cf. 1. 73. 10, 32). — [d]) Ñ3 Da1 G1 (before corr.).2.5 भविष्यति.

22 K1 S om. उवाच. — [a]) G4.5 यो (G5 ये) नु कश्चि(G5 केचि)दिहार्तानां. — [b]) K1 B5 Da Dn1.n3 D5 T1 सुखमावहे; T2 G6 यत्सुखावहं; G5 स्वयमावहेत्; M5 °मावहत्. — After 22[ab], D3.4 (om. line 1) S ins.:

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।
[(L. 1) G2.6 M8 सर्वमाहृत्य.]

— [d]) Ko om. 22[d]–23[a].

23 Ko om. वैशं° उ° and 23[a] (cf. v. l. 22). K1 D8 S om. उवाच. — [a]) G (except G6) दास्यभावे. — [d]) T G6 पितरं तमथाब्र°; G2.3 द्विजश्रेष्ठमथा(G3 °ष्ठं यदा)ब्रवीत्.

24 Before 24, Dn D1.4.5 ins. देवयान्युवाच; M8.5 देवयानी. — [a]) Ñ3 T2 G3.6 प्रविशाम; T1 °मः. — [d]) B4 ज्ञानबलं.

25 Before 25, Dn D1.4 ins. वैशं° उ°. — [ab]) K1 B5 transp. दुहित्रा स and द्विज°. T G2–5 M3.5.8 भृगुश्रेष्ठो; G1 गुरु°. S महातपाः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while K B D M (om. sub-parvan name) mention only ययाति. — *Adhy. name:* Ko. 2. 3 देवयानीप्रसादः; T2 G1.4 M3.5 शर्मिष्ठादास्य(T2 °सी-; M3.5 °स)भावः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 77; B5 D3 74; Da1 D4 78; Dn3 79; T1 65; T2 15; G M 16. — *S'loka no.:* Ñ3 26; Da1 Dn 27; M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3329.

76

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1.3 D5 S om. उवाच. — [a]) T G (except G4.5) दीर्घेण कालेन.

2 [b]) K1 तया (for सार्धं). Ko.3 D3 T M6–8 तया; K1.2 G1.6 सह; Ñ3 G1 (by corr.).4 तथा. — K1 (hapl.) om. 2[d]–4°. — [d]) K (K1 om.) D5 ह (for सा).

3 K1 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) S (except M3.5) क्रीडित्वोपरताः. — [b]) T G6 °माधिवकं; G1–5 M3.5 °माधवं; M6–8 °मासवं. — [c]) A few MSS. भक्षान्. — [d]) B5 Dn1 G1.2.5.6 विदंशंत्यः.

4 K1 om. 4[abc] (cf. v. l. 2). — [b]) T2 G (except G4.5) पिपासया (for यद्द°). — [d]) K1 Ñ3 B1.3.4.6 Dn1. n2 D1.2 °कर्षितः; B5 Da1 समकर्षितः; D3 परितर्षि°.

C. 1. 3363
B. 1. 81. 5
K. 1. 75. 5

दृदृशे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।
पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ ५
उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ।
शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ६

ययातिरुवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते ।
गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ७

देवयान्युवाच ।

आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ८
इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

ययातिरुवाच ।

कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे ॥ १०

देवयान्युवाच ।

सर्व एव नरव्याघ्र विधानमनुवर्तते ।
विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः ॥ ११
राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च ।
किंनामा त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १२

ययातिरुवाच ।

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ।

---

5 [a]) K1 S (except M6.7) ददर्श. Ñ B D G1.2 M स; T1 तां (for च). — Ñ1 om. 5[cd]. — [c]) Ko Ñ3 D5 M पिबंत्यो. K1 °नैनुमानाश्च; K3 °र्लांड°; D3 °र्लोल°; D5 °र्लील°; T2 G6 °र्वल°; G1.2 °र्लज्ज°; G3 °र्ललनाः सर्वाः; M5.5.7 °र्लंव°; M6.8 °र्लप°. T1 ताः (for च). — [d]) S (except M1) सर्वाभरण°. — After 5, S ins.:

772* आसनप्रवरे दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
[M °वरे श्रेष्ठे. G3 सर्वाभरणभूषिते (cf. 5[d]).]

6 [a]) S सुकेशांतां (for च ददृशे). — [cd]) K1 स्त्रीणां तासां (by transp.). Ko D3 वरानना; K1 सुमध्यमां. — After 6[cd], S ins.:

773* आसनाच्च ततः किंचिद्विहीनां हेमभूषिताम् ।
असुरेन्द्रसुतां चापि शर्मिष्ठां चारुहासिनीम् ।

— [ef]) S ददर्श पादौ विप्रायाः संवाहंतीमनिंदितां. — After 6, S ins.:

774* गायन्त्यश्चैव नृत्यन्त्यो वादयन्त्यश्च भारत ।
दृष्ट्वा ययातिं ललना लज्जयावनताः स्थिताः ।

7 D3 om. 7. K1 यायातिः; T2 G1–4.6 M ययातिः; Da1 T1 G5 om. the ref. — [a]) S युवां कन्यासहस्रेण. — [c]) S नामधेये च. — [d]) T2 G6 श्रोतुमिच्छामि. Ñ1.2 B D (except D5; D3 om.) °च्छाम्यहं शुभे (B1 च वां). — Cd cites वां (= युवां) as in text.

8 K1 S om. उवाच. — [a]) K2.4 T1 G2.5 °माधत्स्व. — [b]) T G (except G4.5) नरोत्तम. — [d]) K1 तस्य जानीहि मां सुतां (by transp.).

9 K2 (? hapl.) om. 9[cd]–10[ab].

10 K2 om. 10[ab] (cf. v. l. 9). K1 D3 S om. उवाच. — [a]) K1.4 Ñ B (except B1.4) D (except Da D3) G3 तु (for नु). — After 10[ab], D3 S ins.:

775* नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी ।
एवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।
श्रीरिवायतपद्माक्षी सर्वलक्षणशोभिता ।

— [c]) K3.4 Ñ B (except B5) Da Dn D1.2.4.5 सुभ्रूः; D3 S कन्या. — [d]) D3 S सर्वालंकारभूषिता (G1–3 °संयुता). — After 10, D3 S ins.:

776* दैवेनोपहता सुभ्रूताहो तपसापि वा ।
अन्यथैषानवद्याङ्गी दासी नेह भविष्यति ।

G1.2 cont.:

777* अस्या रूपेण ते रूपं न किंचित्सदृशं भवेत् ।
पुरा दुश्चरितेनेयं तव दासी भवत्यहो ।

11 K1 S om. उवाच. D3 om. 11–13. — [a]) K0.3.4 सर्वमेतत्; Ñ2 सर्वत्रैव. Ñ1.2 B1–5 Da D2.5 नृपश्रेष्ठ; B6 Dn D1.4 नरश्रेष्ठ. — [c]) K D5 M6–8 विधातृ° (K1 विधार्द्°); B3 °नममृतं; T1 G1–3 °नवशगां. K (except Ko) D5 ज्ञात्वा. — [d]) K (except K1) विचित्रीः. Ko शुभाः; K1 कुरु (for कृथाः). Ñ3 कृथाः कथां. S मा विचारय सुव्रत.

12 D3 om. 12 (cf. v. l. 11). — [a]) A few MSS. °वेशौ. D5 °वेषस्ते. G1 राजेन्द्र रूपवें°. — [c]) K2 B1.6 T1 किं नाम; Ñ B1m.4 Dn D1.4 T2 G M को नाम (G1

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४

ययातिरुवाच ।

मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १५

देवयान्युवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दासा शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६

ययातिरुवाच ।

विद्धौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७

देवयान्युवाच ।

संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९

देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । C. 1. 3380 B. 1. 81. 22 K. 1. 75. 30

°ह्मा; G2 °मा). K1 D5 असि (for त्वं). K1 त्वं (for असि). — [d]) K1 पुत्रः प्रशंस मे.

13 K1 S om. उवाच. D3 om. 13 (cf. v. l. 11). — [ab]) Ñ1.2 B D (for D5 see below) transp. कृत्स्नः and वेदः. Ñ3 D5 मे वेदः कृत्स्नः (by transp.). S कृत्स्ना(T G1.3.6 सर्वा)न्वै सांगान्वेदान्बिभर्म्यहं (G1.2.4–6 °न्विदाम्यहं; T2 °श्च वेद्म्यहं).

14 G3 om. 14–15. K1 S om. उवाच. — [a]) B5 D5 केन चार्थेन; T1 G1.2 केनार्थेनासि. — [b]) K2 D5 इदं वनम्. — [c]) D3 S (G3 om.) वा रिपुं कंचित् (G1.2 किंचि°; G6 कश्चि°).

15 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). K1 D3 S om. उवाच. — [b]) K1 T G1.2.6 M3.5 °मिहागतः. — [c]) Ko.3.4 Ñ B D (except D3) T2 G6 बहुधा. — [d]) K (except K1) Ñ1.2 B D तदनु°; Ñ3 मामनु°.

16 K1 D3 S om. उवाच. — [a]) D3 S अहं दासी(D3 कन्या)सहस्रेण (G3 °स्राणि). — [d]) S साधु (for सखा). Dn1 G1 त्वमेव च; M भवस्व मे (for च मे भव). — After 16, D3.4 (marg.) S ins.:

778* वैशंपायनः ।
असुरेन्द्रसुतामीक्ष्य तस्यां सक्तेन चेतसा ।
शर्मिष्ठा महिषी मह्यमिति मत्वा वचोऽब्रवीत् ।

[(L. 2) G1.2 धर्मिष्ठा. D4 T1 G4.5 मत्वान्वचिन्तयत्.]

17 K1 D3 S om. उवाच. — [b]) S त्वमर्हसि. Ñ B Dn D1.2.4 भाविनि. — [c]) G2 M अवैवाह्या. — [d]) M6–8 पितुस्तव यशस्विनि. — Ko.4 D5 ins. after 17: D3, after 780*:

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाहं ब्राह्मणोऽर्हति ।
क्षत्रियाद्याः क्रमाधस्तान्नोत्तरोत्तरकारिणः ।
कामात्क्रोधादथो लोभाद्यत्किंचित्कुरुते नरः ।
देवयानि विजानीहि स गच्छेन्नरकं ध्रुवम् ।

After 17, D3.4 (marg.) S ins.:

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

[(L. 1) D4 M6–8 श्रेष्ठा. — (L. 2) D3.4 T2 G2.3 अवरा. T1 विमुखास्वस्था; G4–6 -भिगमा°.]

— After 780*, D3 ins 779*.

18 K1 D3 S om. उवाच. — [b]) K1 हि; G2 वै (for च). Ñ1.2 B D (for D1 see below) T2 G1 M6–8 क्षत्रेण. K2 -संस्थितं; D5 संमितं; T2 G (except G6) M6–8 संयुतं. D1 क्षत्रे ब्रह्म समाहितं; T1 क्षत्रं ब्रह्म च संयुतं; M3.5 ब्रह्म क्षत्रेण संयुतं. — After 18[ab], D3.4 (marg.) S ins.:

781* तयोरप्यन्यता नास्ति एकान्तरतमौ हि तौ ।

[D3 °रन्यन्तरं; T1 °रत्यन्यथा; T2 °रन्यान्यता; G2 °रन्यतरौ; G4–6 °रत्यंतता; M °रन्यत्वता. D4 G4.5 °तमौ स्थितौ; M °समास्थितौ.]

— [c]) Ko.1.4 Ñ B (except B5) D (except D3) G1–3 M °श्राप्यृषिं°; K2 T1 °श्रास्यृषिं°; K3 °श्रानृषिं°; T2 G4–6 °स्त्वमृषिं°. — [d]) Ko नाहुषाथ; B5 °ष त्वं.

19 K1 D3 S om. उवाच. — [a]) Ko एकगात्रोद्भवा; Ñ3 °कभावो°; T2 G एकत्रैवो° (G4.5 एते देवो°); M °कतश्चो°. — [b]) T1 G1.2 हि (for अपि). K B5 D5 वरानने. — [c]) K1 G1.2 transp. धर्माः and शौचाः. K2 वर्णाः (for धर्माः). — [d]) K1 हि; K2 T2 G4–6 च (for तु). Ko.4 °णो गुरुः. T G (except G4) ब्राह्मणा वराः.

20 K1 D3 S om. उवाच. — [a]) Ko पाणिग्राहो; Cd as in text. D3 °षाद्य. S पाणिर्मे नाहुषायं वै (M3.5 °षायायं). — [b]) K1 यः (for न). G4.5 °भिः संगतः.

C. 1. 3880
B. 1. 81. 22
K. 1. 75. 30

गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २१

ययातिरुवाच ।

क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रः पुरुषेण विजानता ॥ २२

देवयान्युवाच ।

कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ २३

ययातिरुवाच ।

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥२४
दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्॥२५

देवयान्युवाच ।

दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ २७

— ^{c}) K (except K1) तन्मे; D5 पाणिं. S त्वमेव चाग्र°.

21 ^{a}) K1 त्व (? read तु); K4 D1-3 T2 G2.6 तु; B5 हि (for नु). G4.5 किं नु मे तु. G1.2 तपस्विन्याः. — ^{b}) G3 पुमान्व्रजेत्. — ^{d}) K2 B (except B5) D2.5 चाप्यृ°; K4 नाहुषिणा; D3 S पूर्वं नृप.

22 Ko om. 22-23. K1 D3 S om. उवाच. — With 22^{abc} cf. 23^{abc}. — ^{a}) Here and in the foll. st. a few MSS. आसी° (for आशी°). B1m D3 T G शस्त्रात् (for सर्पा°). — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D5) ज्ञेयः पुंसा (for पुरु°). T2 G4-6 विपश्चिता.

23 Ko om. 23 (cf. v. l. 22). K1 D3 S om. उवाच. — With 23^{abc} cf. 22^{abc}. — ^{a}) B1m D3 T G शस्त्रात् (for सर्पात्). — ^{d}) T2 (hapl.) om. 23^{d}–25^{a}, D3.5 इत्याह. G6 भरतर्षभ.

24 T2 om. 24 (cf. v. l. 23). K1 D3 T1 G1.2.4-6 M om. उवाच; D1 G3 om. ययातिरु°. — ^{a}) B5 हन्यात्. — ^{b}) T1 G4-6 M शस्त्रमेकं हनिष्यति (M3.6-8 निकृंतति; M5 निहंति च). — ^{cd}) Ko-2 D5 च (for हि). S (T2 om.) सराष्ट्रं (G1.2 °ज्यं) सबलं (G1-5 सप्रजं) हंति विप्रः कोपेन कोपितः (G4-6 संयु°; M3 योजि°). — After 24, D3 S (T2 om.; D3 G3 om. line 1) ins.:

782* क्वचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

[(L. 1) Cf. 24^{ab} and v. l. — M एकं (for अन्यं).]

25 ^{a}) T2 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). — ^{b}) K1 इति (for तस्मात्). G1.2 भीरुतरो. — ^{c}) D2 प्रदत्तां; S न दत्तां (for ऽदत्तां च). — ^{d}) Ko.3 विषयाम्यहं; K1.2 M5 Cd Arj. (comm.) विषहा°; T2 G वरया°; Da (erroneously) Arjp विवहा° (as in text). ❀Arj.: विवहामीति प्रायशः पाठः ।❀

26 K1 D3 S om. उवाच. M6-8 om. 26. — ^{a}) Ñ3 भजस्व (*sup. lin. sec. m.* वहस्व as in text); T1 वरय. Ñ1.2 B3.4.6 Dn2.ns D1.3 तन्मा त्वं; Ñ3 तस्मान्मां; B1 Da Dn1 D2.4 तन्मां त्वं; B5 मां पित्रा; T G M5 राजेंद्र. — ^{b}) K1 तु (for हि). Ñ B D (except D5) T G M3.5 पित्रा राजन् (B5 राजन्पूर्वं). T1 transp. वृतः and मया. — ^{d}) B6 वा; T2 तु; G1.2 ते (for च). — After 26, Ko.3.4 Da1 (all om. lines 2–3) D3.4 (marg.) S (except M6-8) ins.:

783* तिष्ठ राजन्मुहूर्तं त्वं प्रेषयिष्याम्यहं पितुः ।
गच्छ त्वं धात्रिके शीघ्रं ब्रह्मकल्पमिहानय ।
स्वयंवरे वृतं शीघ्रं निवेदय च नाहुषम् ।

27 K1 D3 S om. उवाच (M6-8 om. the ref.). For M3.5 see below. — ^{a}) K (except K1) त्वरिता. — ^{b}) K D5 प्रेषि(K4 °रि)ता; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 संदिष्टं. — After 27^{ab}, K1 Ñ1.2 B D ins.:

784* सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ।

— ^{c}) K1 तं च (for च स). D3 M6-8 स श्रुत्वैव; T1 G1.3-5 श्रुत्वैव तु; G2 °त्वैतत्तु. S (for M3.5 see below) वचस्तत्र (for स रा°). — For 27, M3.5 subst.:

785* ततो धात्रेयिका गत्वा शीघ्रं तूशनसं प्रति ।
दृष्ट्वा चैनं यथान्यायमभिवाद्येदमब्रवीत् ।
देवयान्या वृतो भर्ता नाहुषः पृथिवीपतिः ।
तत्रानुज्ञां कुरुष्वाद्य ब्रह्मन्सत्यपरायण ।

शुक्रः ।

गच्छ गच्छाग्रतो भद्रे गच्छामि सहितस्त्वया । [5]
करिष्यामि वचस्तस्याः पृष्ट्वा राजानमच्युतम् ।

वैशंपायनः ।

प्रादुरासीत्तदा शुक्रः प्रज्वलन्निव तेजसा ।
ब्राह्मणः सर्वभूतानि तेजोराशिः प्रकाशयन् ।

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥२८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच ।

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५

C. 1. 3396
B. 1. 81. 88
K. 1. 75. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

---

28 [a]) Ko.3.4 भार्गवं (for चागतं). K1 काव्यं; S विप्रं (for शुक्रं). — [cd]) K1 ववंदे प्रांजलिः शुक्रं ब्राह्मणं प्र°.

29 K1 D3 S om. उवाच. — [b]) Ñ B3.6 D (except Da D4) T G दुर्गमे. S (except M3.5) °मस्पृशत्. — After 29[ab], D3.4 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वंगृहीतं मे तेनाहमभया कृता ।

— [c]) B6 मामस्य. — [d]) Ñ B D transp. नान्यं and लोके.

30 K1 D3 S om. उवाच. — After शुक्रः, D3 S (T G3.6 M3.5 om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्ते नाहुषः पतिः ।
कचशापात्त्वया पूर्वं नान्यद्भवितुमर्हति ।

— [ab]) D3 S वृतो राजन्वृणीष्वेमां (G1 °ष्वैनां) महिषी नाहुषास्तु ते (D3 T2 G1–3.6 °षीं नहुषात्मज). — After 30[ab], D3 S ins.:

788* स्वयंग्रहे महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात् ।

31 K1 D3 S om. उवाच. — [a]) B4 मा (for न). K1.2 Ñ Dn D4 °देव. — K2 om. from भार्गव up to वर (32[b]). — [b]) Ñ3 आत्मानमिह. Da D2 transp. महान् and मां. — [c]) T2 G6 °करतो. — [d]) K1 इह (for इति). S भयादेतद् (G4.5 M6–8 इति मत्वा) ब्रवीम्यहं.

32 K2 om. 32[ab] (cf. v. l. 31). K1 D3 S om. उवाच. — [a]) M3.5 विमोक्ष्यामि. — [b]) S (except M3.5) °य त्वं. K3 यमीप्सितं. Ko वरय स्वमभीप्सितं; K1 Ñ1.2 B D (except D5) वृणु त्वं (K1 यद्) वरमीप्सितं; Ñ3 वर यं वरमीप्सितं. — [c]) Ñ B6 Dn D1 ग्लासीः. S अ(T2 G4–6 M3.5 त)स्माद्विवाहा(T2 G2.3.6 °द्धि पापा)न्मा भैषीः. — [d]) M3 पुनामि ते. M3 अहं वाचं ददामि ते. Cd as in text.

33 [b]) T1 देवरूपं. K D5 शुचिस्मितां. — [d]) T2 G (except G1.3) त्वम् (for सम्-). K2.4 Ñ B D °वामुहि.

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने वै समाह्वय ।
रहस्येनां समाहूय न वदेर्न च संस्पृशेः ।
वहस्व भार्यां भद्रं ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K3 D3.5 om. उवाच. — After वैशं°, K3 ins.:

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— [a]) K3 एवं कृत्वा; S तथेत्युक्त्वा. — [b]) K3 कृत्वा काव्यं प्र°; D4 S तत्सर्वमकरोत्प्रभुः. — After 35[ab], Ko.4 Dn D4.5 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम् ।
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तमः ।;

while, S ins.:

792* विवाहं विधिवत्कृत्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।

With the posterior pāda cf. 35[b]. — [c]) D1 (hapl.) om. from हृष्टो (in [cd]) up to स्वपुरं (1. 77. 1[a]). S ययातिः (G1–3 ययौ च) (for जगाम). K2.4 स्वं पुरं. T1 G4–6 M3.5 यायात्; T2 G1–3 राजा; M6–8 प्रायात् (for हृष्टः). — [d]) Ñ3 T G4–6 M अनुज्ञातो (as in text); K D3.5 सोनु°; Ñ1.2 B3.4.6 Dn [s]नुज्ञातोथ; B1 Da D2.4

७७

C. 1. 3397
B. 1. 82. 1
K. 1. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।

ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १
देवयान्याश्चानुमते तां सुतां वृषपर्वणः ।
अशोकवनिकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २
वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठामासुरायणीम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३
देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।
विजहार बहूनब्दान्देववन्मुदितो भृशम् ॥ ४
ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्व्रतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत्॥७
देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना ।

स्वनुं; B5 समा°; G1.2 ह्यनुं; G3 -व्यनुं. T1 महर्षिणा. — Only Ñ3 has the entire line 35^{cd} exactly as in text!

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1–3 Ñ3 B D (D1 om.) M (all om. sub-parvan name) mention only ययाति. — *Adhy. name:* Ko.4 देवयानीविवाहः; M8.5 ययातिविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 78; B5 D3 75; Da1 D4m 79; T2 16; G M 17. — *S'loka no.:* Ñ3 37; Da1 39; Dn 38; M8 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3367.

☞ The fragm. MS. D3 ends with this adhy.; it is *wholly* ignored in the sequel. Accordingly D will hereafter denote only the *nine* Devanāgarī MSS.: Da (2), Dn (3), D1.2.4.5 (cf. the note at the beginning of adhy. 54).

77

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23). The MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उ° (G5 om. the ref.). — D1 om. up to स्वपुरं (cf. v. l. 1. 76. 35). — ^{ab}) S °पुरं गत्वा पताकाभिरलंकृतं. — ^{c}) T2 G6 °पुरे. T1 G4.5 M राजा (for तत्र).

2 K4 (hapl.) om. 2. — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) transp. तां and सुतां. — ^{c}) Some MSS. °भ्यासे.

3 ^{b}) Ñ1.2 B D वार्षपर्वणीं; T2 G (except G1.3) असुरात्मजां. — ^{d}) K3 संभविष्यत्. Ko.3.4 सुपूजितां; K1 B3 Da D2 °संस्कृतां. K2 सा व्यतिष्ठत्सुसत्कृता.

4 ^{a}) K1 च; T1 स; G4.5 सु- (for तु). — ^{b}) S ययातिर्नहु°. — After 4^{ab}, K4 S ins.:

793* प्रीत्या परमया युक्तो मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अशोकवनिकाभ्याशे देवयानी समागता ।
शर्मिष्ठया सा क्रीडित्वा रमणीये मनोरमे ।
तत्रैव तां तु निर्दिश्य सह राज्ञा ययौ गृहम् ।
एवमेव बहुप्रीत्या मुमुदे बहुकालतः ।

— ^{e}) M (except M5) विचचार. Ko.3.4 वर्षान्; Ñ3 S (except M7) देशान्. — ^{d}) T G4–6 मुमुदे. Ñ1.2 B D (except D5) सुखी (for भृशम्).

5 ^{b}) S शुचिस्मिता (for वरा°). — ^{c})=26^{c}. K (except K1) लेभे प्रथमतो गर्भं (K2 °तः पुत्रं). — ^{d}) G4–6 M3 कुमारश्च.

6 ^{cd}) K1 सा च व्यचिं°; K2 सा वाप्यचिं°. S सा तु काले ऋतुस्नाता भर्तारं सम(G4.5 M अनु)चिंत°. — After 6, S ins.:

794* शुद्धा स्नाता तु शर्मिष्ठा सर्वालंकारभूषिता ।
अशोकशाखामालम्ब्य सुफुल्लैः स्तबकैर्वृताम् ।
आदर्शे मुखमुद्वीक्ष्य भर्तृदर्शनलालसा ।
शोकमोहसमाविष्टा वचनं चेदमब्रवीत् ।
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।
एवमुक्तवती सा तु शर्मिष्ठा पुनरब्रवीत् ।

7 ^{a}) G1.2 तु (for च). T2 G4–6 M मे (for सं-). — ^{b}) S न च भर्तास्ति कश्चन. — ^{c}) B1 किं कार्यं; M8.5 किं प्राप्यं. — ^{d}) K1 M8.5 किं नु. Ko हितं; G4.5 सुखं (for कृतं). K4 T2 G1–3.6 किं कृत्वा (G1–3 कृतं) सु(K4 हि)कृतं भ°.

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।
वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

C. 1. 3413
B. 1. 82. 17
K. 1. 76. 25

---

8 [a]) Ko. 2. 3 प्रसूता. Ko. 3. 4 वै; K2 हि; S (except M7) सा (for -सौ). — [b]) T G4–6 यथा संप्राप्तं. — After 8[ab], S ins.:

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुषः ।
[G1–3 पुण्यतमा; M कृतपुण्या.]

— [cd]) S यथा तस्या भवद्भर्ता (G1. 2 transp. तस्या and ...र्ता) तथाप्येष तथा भवेत्.

9 [b]) ...पादः M (except M7) निश्चितं मनः. — [d]) S यायान्मे. T G पुनः om. (... G3 पुरः); M नृपः (for रहः). — After 9, K4 (om. line 807* ...s 2–3) D4 (marg.) S ins.:

796* ...केशे बद्ध्वा तु राजानं याचेऽहं सदृशं पतिम् ।
वैशंपायनः ।

5 ...
... गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः ।
... क्रीडन्नन्तःपुरे तस्याः क्वचित्क्षणमवाप सः ।

[(L. ...) K4 केशैर् and याचेयं. — M om. वैशं°. — (L. 2) ...; M स्पृहे मुदा देवयान्याः. — (L. 3) T2 G1. 2. 6 क्रीडत्यन्तः... and सा. G3 क्रीडंत्याः पुनरेतस्याः. M8 reads line 3 after 10[ab].]

10 Be... (fore 10, K Ñ B (except B3) D (except Dn) ins. वैशं°...; M वैशं°. — [a]) T2 G6 राजर्षिः. G1. 2. 4. 5 M स; G3 ...तु (for -सौ). — [c]) Some MSS. °काभ्यासे; G1–3 °काम...च्ये. — [d]) Dn T2 G6 प्रेक्ष्य; G4. 5 प्राप; M8 वीक्ष्य. K... (except K1) B3 Dn D2. 5 धिष्ठितः; T2 G6 तिष्ठति; G... 5 तिष्ठतीं. D1. 4 शर्मिष्ठां प्राप्तयौवनां (D4m ...भां); T1 G1–3 °ष्ठा यत्र तिष्ठति.

11 [a]) Ko. 1 B5. 6 Da D4 (*sup. lin.*) रहितं. Ñ2 रहसि प्रेक्ष्य. S दृष्ट्वा तमेकं रहसि. — [b]) = 26[b]. Da वार्षपर्वणी (for चारु°); cf. 6[b]. — [c]) K1. 2 बध्वा (for कृत्वा).

12 Before 12, Ko. 4 Dn D1. 4 ins. शर्मिष्ठोवाच; S (except G3) ins. शर्मिष्ठा. — [a]) K D5 G2 च (for वा). — [b]) S (except T1) धनदस्य वा. Ko. 3. 4 Ñ1. 2 Dn D1. 4. 5 G5. 6 च (for वा). — [c]) Ñ2 B D (except D5) गृहे. — [d]) Ñ1 प्रष्टुम्; Ñ2 B D (except D5) द्रष्टुम्.

13 [a]) K1 च (for हि). — [c]) T2 G (except G1. 3) त्वां याचे संप्रसाद्याहं. — [d]) G1. 2. 4. 5 सुतं देहि. T2 G5 तं तु मे दातुमर्हसि.

14 K1 S om. उवाच. K2 om. 14–15. — [a]) Ko. 3. 4 Ñ3 (*sup. lin.* as in text) वेद; K1 वीद (sic). D5 दयितां (for वेद्मि त्वां). G5 रूपसं°. — [b]) Ñ3 (*sup. lin.* as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य-). — K1 (hapl.) om. 14[cd]. — [c]) Ñ Dn D1 रूपं. K3 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणैव; G5 रूपेण वै). — [d]) Ñ3 M सूच्यग्रेणापि निं°; G4. 5 °ग्रेणाप्यनिं°. — After 14, D4 (marg.) S ins.:

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा स्मराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) After अब्रवीत्, B1. 4 ins. तु. K1. 3 (*sup. lin.*) B1 Da2 T1 G6 M5 °शनाः. — [b]) G1 °यान्या; G2 °याने:. D5 यदोद्वहं; T1 यथा वहे; T2 G2. 6 सदा वह (G2 °हे); G1 यदुद्वहे; G3–5 M °वहे. — [c]) T2 G6 आह्वयनीया; G1 आश्वासितव्या. — [d]) S वा (T1 ना-; G3 चा) न्यथापि वा. — After 15, D4 (marg.) S ins.:

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा शर्मिष्ठामपि पोषय ।

16 K2 om. शर्मिष्ठो°. K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ3 D4m S अनृतं (for वचनं). K1 निहंति. — [c]) M °धनातिपाते.

C. 1. 3413
B. 1. 82. 17
K. 1. 76. 25

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।
एकार्थतायां तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ १७

ययातिरुवाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

समावेतौ मतौ राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः ।
समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिर्वृतः ॥ १९

ययातिरुवाच ।

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।
त्वं च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते॥२०

शर्मिष्ठोवाच ।

अधर्मात्त्राहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१

त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ २२

देवयान्या भुजिष्यासि वश्या च तव भार्गवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भरणीये भजस्व माम् ॥२३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जज्ञिवान् ।
पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मं च प्रत्यपादयत् ॥ २४

---

17 [b]) N (except Ko.4 D5) G2 मिथ्या पतितं; G4.5 °थ्योपहतं; M °थ्योपचितं. T1 G6 मिथ्या तदर्थाचरितं न°; G3 मिथ्यात्थ वधाचरितं (sic) न°. — [c]) Ko.2.4 °कार्थिता°. K2.4 D5 S च (for तु). — [d]) Ñ B D (except Da D5) T2 G3 M5 °तं त्वनृतं; G1.2.4.6 °तं ह्यनृतं. K1 ह्यनृपं (sic) वदंति. — After 17, S ins.:

799* अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः ।
आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां व्रजेत् ।

M cont.:

800* धर्मसूक्ष्मार्थतत्त्वज्ञा एवमाहुर्मनीषिणः ।

18 K1 S om. उवाच. After ययातिः, M ins.:

801* यथा वदसि कल्याणि ममाप्येतद्धि काङ्क्षितम् ।
ब्राह्मणस्य तु तद्वाक्यं हृदि मे परिवर्तते ।

— [a]) Ko.3.4 °णं लोकानां. — [b]) T2 G4–6 वि- (for स). B4 स प्रणश्येन्मृषा. — [c]) T1 G1–3 अति° (for अर्थ°). B1 अभि-; D5 अनु- (for अपि). — [d]) D1 T2 G (except G1.3) मिथ्यां. Ñ3 T1 G5 M5 वक्तुम्.

19 K1 S om. उवाच. — [a]) S उभौ तौ हि (T2 G6 हि च) पती लोके. — [b]) M3.5 सख्युः. T2 G पतिश्च यः (by transp.). — [d]) D5 मे त्वं; M3.5 मे हि. Ñ1.2 B D (except D5) transp. पतिः and वृतः. T1 G1–3 स्मृतः (for वृतः). — After 19, S reads 22, which is followed by 805*.

20 K1 S om. उवाच. — [a]) Da °मानेषु. S दास्यामि याचतो (T G3–6 °चते; G1.2 °चितो) नित्यं. — [c]) K2 याचसे त्वं च (for त्वं च या°). K1 G2 M याचस्व. K1 मे (for मां). — After 20, S ins.:

802* धनं वा यदि वा कामं राज्यं वापि शुचिस्मिते ।

21 K1 S om. उवाच. — [a]) Ko.3.4 B5.6 D (except Da D2) पाहि (for त्राहि). — [b]) Cf. 24[d]. Ko.1.4 प्रति(Ko परि)पालय. — After 21[ab], D4 (marg.) S ins.:

803* नान्यं वृणे पुत्रकामा पुत्रात्परतरं न च ।

After 21, S ins.:

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

22 =(var.) Manu 8. 416. — S reads 22 after 19 (cf. v. l. 19). — [b]) D1 T2 G6 transp. तथा and सुतः. — 22[cd]=Manu 8. 416[cd]. — [d]) Ñ1.2 B1 Dn D1.4 S यस्यैते. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

805* सह दत्तास्मि काव्येन देवयान्या महर्षिणा ।
पूज्या पोषयितव्येति न मृषा कर्तुमर्हसि ।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
याचतां हि ददासि त्वं गोग्रामादीनि यानि च ।
बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं नृप । [5]
दुष्करं पुत्रदानं च आत्मदानं च दुष्करम् ।
शरीरदानात्तत्सर्वं दत्तं भवति भारिष ।
यस्य यस्य यथाकामं तस्य तस्य ददाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा नगरे राजंस्त्रिकालं घोषितं त्वया ।
अनृतं त्वयोक्तं राजेन्द्र वृथा घोषितमेव च । [10]
तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र यथा वैश्रवणस्तथा ॥

[(L. 1) G1.2 अहं; G3 साहं. — (L. 4) G याचितॄणां द्°. — (L. 5) T G4–6 बाह्यकं. G3 त्वाभिराज्ञानमित्युक्तं. — (L. 6) M पुष्कलं (for दुष्करं). G1–3 शरीरस्य तथैव च. — (L. 9) G1.2 तदा (for त्वया).]

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्माद्भूपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् । C. 1. 3425 B. 1. 83. 2 K. 1. 77. 5

23 [a]) Ñ1.2 B D भजनीये (D5 भरणीयैर्). K2 M6-8 भरस्व.

24 K1 S om. उवाच. — [a]) G2.3 °मुक्ते स. T1 G1-3 तु (for स). — [b]) T1 G (except G3.6) सत्यं (for तथ्यं). Ñ1.2 B D (except D5) इत्यभि-. After 24[ab], D4 (marg.) Ṣ ins.:

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयादपि ।

— [c]) B1m M6-8 धर्मिष्ठां. — K1 (hapl.) om. 24[d]–26[a]. — [d]) Cf. 21[b]. S धर्मे. T G (except G4.5) M7 प्रतिपादयन्. For 24[d], Ñ2 subst. 25[b]. — After 24, S (M om. line 3) ins.:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 24). — [a]) Da D2 G4.5 M तु (for च). Ñ B Dn D1.4.5 स (D5 तां) समागम्य श°. — [b]) T1 G1-3 यथाकालम्. — [c]) Ñ B D °न्यं चाभि°; S °न्यं पूजयित्वा तु.

26 [a]) K1 om. 26[a] (cf. v. l. 24). — [b])=11[b]. D5 वार्षपर्वणी (for चारु°). — [c])=5[c]. — [d]) D5 तु नृप°; S राजर्षि° (for नृपति°).

27 [b]) S क्रियां (T2 G3 M3 °याः) कृत्वा विशेषतः. — [c]) K2 देवरूपाभं. — [d]) G4.5 °सम° (for °निभ°).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2.4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6-8 (om. sub-parvan name) mention only ययाति. — *Adhy. name:* Ko शर्मिष्ठासंप्रयोगः; K3.4 ययातिशर्मिष्ठासंयोगः (K4 °संगमः); T2 G2.4 शर्मिष्ठापरिणयं (T2 °णयनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 79; B5 76; Da1 D4m 80; Dn3 81; T1 67; T2 17; G M 18. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 27; M3 48. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3395.

78

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ṣ1, 1-20[ab] are missing (cf. v. l. 1. 72. 23). K1.3 D2.5 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. its v. l.), K4 D4 S ins.:

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे शुक्ले पुण्यर्क्षगेन्दुना ।
स राजा मुमुदे सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
ययातिः ।
प्रजानां श्रीरिवाभ्या मे शर्मिष्ठा ह्यभवद्वधूः ।
पन्नगीवोग्ररूपा वै देवयानी ममाप्यभूत् ।
पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5]
तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वैशंपायनः ।
इत्येवं मनसा ध्यात्वा देवयानीमवर्जयत् ।

[(L. 1) M यस्मिन्. K4 D4 तस्मिंस्तु पुत्रे संजाते. T1 शुद्धे; M3.5 शुभे. T1 G1-3 चन्द्रस्तु यादृशः (for पुण्य°). — (L. 2) M °दे तस्याः. T1 G1-3 तादृशो नाहुषो राजा त°. M प्रियः (M3.5 प्रीतः) श°. T1 G1-3 °ष्ठयाभवत्. — (L. 3) K4 °वाद्यासौ; G4.5 °वाभ्याशे; M3.5 °वान्या मे. — (L. 7½) G1.2 M3.5 अवंचयत्.]

— [a]) D1.5 °रं संजातं. Ñ1 तं; Ñ3 सा; M6-8 वै (for तु). — [c]) S चिंतां बहुविधां चक्रे.

2 Ṣ1 missing. — [a]) S (except G1.2) तु (for च). — [b]) S °यानी तदा(T2 M6-8 °नीदम-; G3 °नी ततो)-

C. 1. 3425
B. 1. 83. 2
K. 1. 77. 5

किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ २

शर्मिष्ठोवाच ।

ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्वर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ३
नाहमन्यायतः काममाचरामि शुचिस्मिते ।
तस्माद्दर्षेर्मापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४

देवयान्युवाच ।

शोभनं भीरु सत्यं चेदथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५

शर्मिष्ठोवाच ।

ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा ।
तं दृष्ट्वा मम संप्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६

देवयान्युवाच ।

यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमेवमुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः ।
जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्ञुषी ॥ ८
ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः ।
यदुं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ १०

ब्रवीत्. — Before 2^{cd}, B4 Dn D4 ins. देवयान्यु°; T2 G (except G1.3) देवयानी. — ^{c}) Ko.3.4 किल्बिषं; K2 कुत्सितं (for वृजिनं). — ^{d}) Ñ B D वै (B5m as in text); T1 G (except G3.6) मे (for ते).

3 Ś1 missing. K1.3 S om. उवाच. — ^{a}) K (except K1) Ñ3 G4.5 °भ्यागमत्. — ^{b}) Ñ3 वेदवेदांगपा°. — ^{c}) T1 G1 मानदः. T2 G2.4.6 कामी. — ^{d}) T1 G (except G1.3) °संहितः. — After 3, S ins.:

809* अपत्यार्थे स तु मया वृतो वै चारुहासिनि ।

4 Ś1 missing. — ^{a}) T1 G1.3 °तः किंचिद्. — ^{b}) S (except M3.5) आचरेयं. — ^{d}) S इदं (for इति). S (except G5 M3.5) °त्यं शुचिस्मिते (cf. 4^{b}).

5 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) भीरु यद्येवं. — ^{b}) Ñ1.2 B1.3.5 Da D2 कथं (B1m अथ as in text). K1.2.4 Ñ1.2 B4 D1.5 T1 M7 सं; T2 G वि- (G3 न) (for स). — ^{d}) K1 ज्ञातुमि°; Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 श्रोतुमि°.

6 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ko.3 G3 तेजसा; K1.2.4 Ñ (Ñ3 *sup. lin. sec. m.*) B5m Dn D1.4.5 तपसा (K2 *sup. lin.* प्रभया) (for ओज°). Ko तपसा; K3 यशसा. — ^{b}) D5 T1 G3 M °नो रविर्यथा. Ñ B Da Dn D1.2.4 transp. रविं and यथा. — ^{c}) B3 °ष्ट्वा तु मम प्र°. — ^{d}) Ñ3 नासीच्छक्तिः (by transp.).

7 Ś1 missing. K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) T2 G4–6 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठात्). S भामिनी (T2 G6 M6–8 °नि) (for वै द्वि°).

8 Ś1 missing. K1.3 D2.5 S om. उवाच. — ^{a}) S °मेवं (G3–5 °व) संभाष्य. Ñ B D (except Da) तु (for च). — ^{b}) Ñ3 संप्रधार्य. T2 G4–6 भृशं (for मिथः). — ^{d}) M3.5 °मेवेति. K2.3 D5 जानती; B5 Dn3 T G3–5 जग्मुषी. Ko तथ्यमेव विजानती; Ñ B3.4.6 Da Dn1.n2 D1.2.4 G2 °मित्यव(D1 °भि)जग्मुषी; B1m M6.7 °मित्यवज°.

9 Ś1 missing. — ^{a}) M3 द्वौ (for तु). — ^{b}) M6–8 पुत्रोपजननं. T G4–6 नृप; M3 प्रभुः. M5 द्वौ पुत्रौ जनयप्रभुः. — ^{c}) T1 G2.3 M तुर्वशुं. — ^{d}) T G M3.5–8 इंद्रा(T G6 M6.7 °द्र)विष्णू. M5 इंद्रं विष्णुमिवा°. — After 9, D4 S ins.:

810* तस्मिन्काले तु राजर्षिर्ययातिः पृथिवीपतिः ।
माध्वीकरससंयुक्तां मदिरां मदवर्धिनीम् ।
पाययामास शुक्रस्य तनयां रक्तपिङ्गराम् ।
पीत्वा पीत्वा च मदिरां देवयानी मुमोह सा ।
रुदती गायमाना सा नृत्यन्ती च मुहुर्मुहुः । [5]
बहु प्रलपती देवी राजानमिदमब्रवीत् ।
राजवद्रूपवेषौ ते किमर्थं त्वमिहागतः ।
केन कार्येण संप्राप्तो निर्जनं गहनं वनम् ।
द्विजश्रेष्ठ नृपश्रेष्ठो ययातिश्चोग्रदर्शनः ।
तस्मादितः पलायस्व हितमिच्छसि चेद्भिज । [10]
इत्येवं प्रलपन्तीं तां देवयानीं तु नाहुषः ।
भर्त्सयामास वचनैरपापां पापवर्धिनीम् ।
ततो वर्षवरान्मूकान्पङ्गून्वृद्धान्सपण्डकान् ।
रक्षणे देवयान्याः स पोषणे च शशास तान् ।
ततस्तु नाहुषो राजा शर्मिष्ठां प्राप्य बुद्धिमान् । [15]
रेमे च सुचिरं कालं तया शर्मिष्ठया सह ।

[(L. 2) T2 G4–6 तां च माध्वीकसं°. — (L. 4) T2 G4–6 °यानीममोहयत्. — (L. 5) T2 G3–6 रुदंती. — (L. 7) G1.2 °पवेषेण. — (L. 12) G3 अनर्हां (for अपापां). T2 G

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।
किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ १६

C. 1. 3440
B. 1. 83. 17
K. 1. 77. 82

(except G3) हर्ष° (for पाप°). — (L. 13) D4 सपंगुकान्; T2 G6 सपिंड°; G4.5 च पंड°. — (L. 15) T2 G4–6 तां (for तु).]

10 Ś1 missing. M om. 10^{ab}. T1 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K1 द्रुहं; K2–4 Da1 Dn1.n2 D1 G1.2 द्रुह्यं (cf. v. l. 1. 70. 32, 34). Ko त्रीन् (for the last च). Ko D1 om. 10^d–12^a. — After 10, T2 G2.4–6 (T2 G6 om. line 2) ins.:

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्व्रताकुलः ।
मदिराविवशां कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
[After line 1, G6 repeats 10^{ab}.]

11 Ś1 missing. Ko D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{b}) = 1^b. S °नी वरांगना. — ^{c}) S °ता देवी. — ^{d}) Ñ B Da Dn D2.4 जगाम रहितं (B3.5.6 m D2 गहनं) वनं; D5 °म हि तद्वनं; S जगाम प्रमदावनं.

12 Ś1 missing. Ko D1 om. 12^a (cf. v. l. 10). — ^{a}) S सा ददर्श वने तत्र. — ^{b}) G1–3 देववर्चसः. — ^{c}) K4 D1 तु (for सु-). D1 T1 M विस्रब्धान्.

13 Ś1 missing. Before 13, Dn D1.4 ins. देवयान्यु°; G1.2 M3.5 देवयानी. — ^{a}) K Ñ1.3 D5 कस्येमे. Ñ2 Da °का देव. — ^{c}) D2 °सा धर्मतश्; T2 G4–6 °सा तेजसा. — ^{d}) Ñ3 °शास्ते मता मम; D1 °शास्तव मे मताः.

14 Ś1 missing. Before 14, Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; D5 वैशं°. — ^{a}) Ko.3.4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा). — After 14^a, G1.2 ins.:

812* पश्यन्तमवनीतलम् ।
ज्ञात्वा तु तत्कृतं शापं.

— ^{b}) T2 G4–6 °रान्प्राप्य पृच्छति. — S ins. after 14^{ab}: D4, after 14:

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेषां वचोऽब्रवीत् ।
किं न ब्रूत कुमारा वः पितरं वै द्विजर्षभम् ।
[(L. 1) T1 G1–3 °ले ततः (G3 तु तं) श्रु°.]

Before 14^{cd}, Dn ins. देवयान्यु°; S (except G5 M5) देवयानी. — ^{c}) Ko.1.3.4 D2 °धेयं गोत्रं; B5 D5 G2.3.6 °धेयं (B5 G3 °या) गो°; Dn D1.4 °धेयं (D1.4 °यो) वंशो; T1 °गोत्रं; G1 °नामगोत्रः स च. K1.2 वा; K4 च; Da यः; T1 वै (for वः). — ^{d}) K2 transp. पु° and ब्रा°. Ko.1.3.4 D (except Da; D5 marg.) कश्च वः (for ब्रा°). — After 14^{cd}, T G ins.:

814* प्रब्रूत तत्त्वतः क्षिप्रं कश्चासौ क्व च वर्तते ।
[T1 G1.2 प्रब्रूत तं तु नः; G3 प्रभूततन्मनः.]

— ^{e}) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रब्रूत. T2 G (except G1.3) °तत्वं. — ^{f}) B6 ज्ञातुं. Ko.3.4 °मि तत्वतः; D1.2 °मि तर्ह्यहं; M6–8 °म्यहं हि तं (by transp.). — S ins. after 14: D4, after 813*:

815* एवमुक्ताः कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया ।

After 14, D4 ins. 813*.

15 Ś1 missing. — ^{a}) M6–8 व्यदर्शयन्. — ^{b}) S °व पितरं (G3 °वापतितं) नृपं. — ^{d}) K1 T2 G2–5 तदाच°; K2 तस्यश्चेक्षु (sic); K3 तस्याचक्षुश्च; K4 तस्याः सख्याश्च; Ñ B Da2 Dn D2.4 T1 तथाच°; Da1 तथाचक्षुश्च; D1 तथैवाचक्षु; D5 corrupt; G6 तस्या आचख्युः; M तस्या ऊचुश्च. G1 भारत (*sup. lin.* as in text); G3 पुत्रकाः. — After 15, S (G3 M om. line 3) ins.:

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव नः पिता ।
शर्मिष्ठा नानृतं ब्रूयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।
तया रहः पृच्छ्यमानास्तथ्यमूचुश्च दारकाः ।
[(L. 2) T2 G3–5 देवयानी. G1.3 M6–8 नः (for वै).]

16 Ś1 missing. Before 16, Ko.2.4 Ñ B D (except D2) ins. वैशं° उ°; K1.3 T G वैशं°. — ^{a}) G2.5.6 इत्युक्ताः स°. B3 °ता ह्येते; T G (except G1.3) °ता देव्या; M °ता देवीं. — ^{d}) K1 ततोंतिके; K2 Dn G1–3 तदं°; T1 G4.5 तथां°. — T1 om. 16^{ef}. — ^{e}) Da G1 च; T2 G2.4–6 तु (for स्थ). — ^{f}) Da अन्वयुः. K D2.5 G2.5 दारकास्. K4 D5 T2 G (except G3) तदा (G5 °था). — After 16,

C. 1. 3441
B. 1. 83. 18
K. 1. 77. 34

दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १७
मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि किम् ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि ।
न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ १९
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २०
पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी ।
त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २२
सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् ।
त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २३

Dn ins. the first line of 818*. — After 16, D_4 S (T_2 G for the first time) read 25^{ab}; then ins.:

817* नातिदूराच्च राजानमवातिष्ठदवाङ्मुखी ।
[D_4 M °जानं शर्मिष्ठा समतिष्ठत; G_6 °नमतितिष्ठ°.]

17 $Ś_1$ missing. — [a]) K (except K_2) च (for तु). — [c]) G_5 दृष्ट्वा; G_6 लब्ध्वा. B_5 S (except M_{6-8}) तु (for च). Dn D_4 च तत्वं सा; D_1 तत्वं च सा. — After 17, S (except M_3) ins.:

818* श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड इव पार्थिवः ।
प्रतिवक्तुमशक्तोऽभूत्तूष्णींभूतोऽभवन्नृपः ।
गृहीत्वा तु करे रोषाच्छर्मिष्ठां पुनरब्रवीत् ।

— $K_{o.4}$ Ñ (om. lines 1, 3) B_5 (om. lines 1, 3) D_{n3} D_1 (om. lines 2, 3). $_4$ M_3 ins. after 17: Da (om. line 3), after 18: T G M_{5-8}, after 818*:

819* देवयान्युवाच ।
अभ्यागच्छति मां कश्चिदृषिरित्येवमब्रवीत् ।
ययातिमेव नूनं त्वं प्रोत्साहयसि भामिनि ।
पूर्वमेव मया प्रोक्तं त्वया तु वृजिनं कृतम् ।

[$K_{o.4}$ Ñ B_5 Da om. देवयान्यु°; S om. उवाच. — (L. 1) $K_{o.4}$ D_{n3} M अन्यो ग°. G_3 °षिरित्य वचोब्र°. D_{n3} T_2 G_{4-6} M_{6-8} °ब्रवीः. Da D_1 ऋषिरभ्यागतः (D_1 आजगाम ऋषिः) कश्चिदिति मां पूर्वम°. — (L. 2) Ñ B_5 Da D_{n3} °व नृपतिं; D_4 M_3 °व राजानं. Ñ तं प्रोत्साहय का°; D_2 यमाह्वयसि भा°.]

18 $Ś_1$ missing. Before 18, K_3 D_5 ins. देवयान्यु°. — [a]) S मय्यधीना. $Ñ_{1.3}$ सखी. T_1 G_1 कन्या. — [b]) T_2 G_{2-6} M transp. विप्रियं and मम. K_2 D_5 अप्रियं. K_2 वद (*sup. lin.* मम as in text). T_1 G_1 यदकार्षीन्मम(G_1 °र्मं)माप्रियं. — [c]) T G (except G_3) तद् (for तम्). B_4 Da_1 $D_{1.5}$ °धर्मत्वं; T_2 G (except G_3) °कर्मं ($G_{1.2}$ °र्मं) त्वं. $M_{3.5}$ तु (for त्वम्). — [d]) S चरंती (for आस्थिता). M_{6-8} बिभैषि. Ñ B D मे; S मां (for किम्).

— After 18, Da ins. 819*.

19 $Ś_1$ missing. K_1 S om. उवाच. — [b]) T_1 शर्मिष्ठा (for तत्सत्यं). M_5 चारुलोचने. M_3 प्रोक्तं सत्यं शुचिस्मिते.

20 $Ś_1$ resumes with भर्ता हि in[c] (cf. v. l. 1. 72. 23). — [a]) T_2 G_3 यथा. D_{n3} S वृतस्त्व(D_{n3} °तो त्व)या (by transp.). K_1 $Ñ_{2.3}$ B D भर्ता (for राजा). — [b]) K_4 transp. तदा and मया. S तदै(T_1 G_3 °थै; $G_{1.2.5}$ °दे)व स (T2 $G_{2.4-6}$ हि) मया वृतः. — [c]) $Ś_1$ K_1 स·; K_2 च (for हि).

21 $Ś_1$ partly damaged. — [a]) K_2 हि; D_2 S च (for अपि). — [b]) G_2 साध्वी (for श्रे°). K_1 Da_1 T_1 भामिनी (K_1 °नि; T_1 *sup. lin.* as in text); $Ñ_{1.2}$ B Da_2 D_1 भाविनि (D_1 °नी); D_2 भार्गवी. — [c]) K_2 D_5 T_1 G हि (for ऽपि). K_2 S (except G_3 $M_{3.5.8}$) पूज्यतरो; $Ñ_3$ पूर्वतमो. — [d]) B_3 $M_{3.8}$ नु (for न). K_{2-4} Da_1 वेत्सि. $G_{2.4.5}$ किं न भामिनी. $K_{o.1}$ M_3 तं (for तत्). $Ś_1$ °र्षिर्वेत्थ किं न तं. — After 21, D_4 S ins.:

820* तव पित्रा मे गुरुणा सहदत्ते उभे शुभे ।
ततो भर्ता च पूज्यश्च पोष्यां पोषयतीह माम् ।

[(L. 1) D_4 M_5 त्वत्पित्रा मम गुरुणा (M_5 गुरुणा मे च). — (L. 2) T_2 G_6 तव भ°. T_1 $G_{2.4.5}$ हि भर्ता (for भर्ता च). $G_{1.3}$ हि पूज्यो भर्ता च (for भर्ता च पू°).]

22 $Ś_1$ $K_{o.1.3}$ $D_{2.5}$ S om. उवाच. — $Ś_1$ partly damaged. — [a]) D_5 श्रुत्वा तु तस्यास्तद्; S (except T_1 G_3) एवं (M एतत्) श्रुत्वा ततो. — After 21^{ab}, D_4 ins. 821*. — [d]) $Ñ_3$ D_2 $M_{3.5}$ transp. कृतं and त्वया. — S ins. after 22: D_4, after 22^{ab}:

821* रमस्वेह यथाकामं देव्या शर्मिष्ठया सह ।
प्रतिजज्वाल कोपेन देवयानी तदा भृशम् ।
निर्दहन्तीव सव्रीडां शर्मिष्ठां समुदीक्ष्य च ।
अपविध्य च सर्वाणि भूषणान्यसितेक्षणा ।
[(L. 3) $G_{2.4-6}$ देवयानी च (for निर्दं°).]

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविब्रुवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६

देवयान्युवाच ।

अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९

शुक्र उवाच ।

धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ।

C. 1. 3458
B. 1. 83. 35
K. 1. 77. 57

---

23 M6-8 om. 23^{ab}. Ś1 partly damaged. — ^{a}) T G (except G1.3) °तां राजा; M3 °तं नागं; M5 °तं सर्वं. — ^{b}) B1.6 D2 ताम्रलो°. T G (except G1.3) M3.5 दृष्ट्वैव सहसोत्थितः. — ^{c}) Hypermetric! Ko.1 शीघ्रं; K3.4 Ñ3 B3-5 Da2 त्वरितां; Ñ2 द्रुतं; Da1 M त्वरिता; T2 G4-6 त्वरया. K2 पितुः सकाशं त्वरितं; G2 त्वरया काव्यसंकाशं. — ^{d}) G1 सदृशां (for व्यथितस्). Dn3 T1 G3 °थितां तदा (G3 °था); T2 G2.4-6 °थितानना. M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3.5 °लानना).

24 Ś1 partly damaged. — ^{e}) T1 G1.6 न ह्या(G6 आ)वर्तत; T2 G2-5 M न न्यवर्तत (by transp.). T1 G2.4.5 M वै तस्मात् (M3 *inf. lin.* कोपात्); T2 G6 चैवं सा; G1.3 चैवास्मिन् (G3 °थ).

25 D4 S read 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here; cf. v. l. 16). B5 Da2 (hapl.) om. 25^{ab}. — ^{a}) T1 तमब्रु°; M6-8 अपि ब्रु°. Ñ1.2 Da1 Dn सा; Ñ3 S च (for तु). — ^{b}) Ko.3.4 D1 °हासिनी; Ñ2 B1.3.4 D2 वामलो°; Da1 Dn D4 साश्रुलो°; T2 G (except G1) °दर्शना. — ^{c}) Ko.3.4 Ñ B3.6 D (except D5) °रादेव; B5 °रेणेव.

26 ^{b}) S (except T1 G1.3) अभिवाद्येदमब्रवीत्. — ^{c}) Ñ3 B4-6 Da D2 T G च (for तु).

27 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ^{c}) Ñ1 D4.5 °या निवृत्ता°; G3 °या यदुक्ता°.

28 ^{b}) K4 G (except G1.3) °ज्ञा तेन. — ^{c}) Ś1 K Ñ3 D5 °गायां (K4 Ñ3 °या) मयि. — ^{d}) M3.5 जनितौ पुत्रकौ नृपात्; M6-8 पुत्रावजनयन्नृपः.

29 ^{a}) T2 G (except G1.3) धार्मिष्ठ इ°; M5 सधर्म इ°. — ^{b}) K2 कुलो°; D4 G6 कुरूद्वहः.

30 S om. उवाच; K1 G5 om. शुक्र उ°. — ^{a}) T1 G (except G6) धार्मिकः. Ś1 M5 च; G1 त्वं (for सन्). — ^{b}) S यो धर्मं ना(G1 चा; G2.3 न)कृथाः. Ko.3.4 Ñ3 B4.5 Da1 D2 S स्वयं. — ^{c}) K2 Ñ3 T G (except G4) M3 नचिराद्.

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). Ś1 K1 (hapl.) om. 31. — ^{d}) Some MSS. धर्मम्.

32 ^{a}) Ko.3 Ñ3 D5 यो (for वै). — ^{b}) K2 Ñ3 B D (except D5) ऋतुं (for वृतः). — ^{d}) S सदा (T1 G1.3 तथा) वै (for स इह).

33 ^{a}) B5 D2 अतिकामां; T1 अभिगम्यां. Ko.3.4 B D (except D2.5) °यं यश्च; S °यं चैव (T1 यो वै). — ^{c}) S उपैति यः स्व- (T1 G1.2 च सः; G3-5 M3.5 यः सः). Ko.3.4 B D2.5 M (except M5) धर्मेण. — ^{d}) S किल्बिषी न च सः (T1 G1.2 यः; M7 सत्-) पुमान्. — After 33, D4 (om. line 3) S (except T2) ins.:

822* यद्यद्याचति मां कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।
त्वयापि सा च दत्ता मे नान्यं नाथमिहेच्छति ।
मत्वैतन्मम धर्मं तु कृतं ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L. 1) D4 वृणोति (for याचति). G2.4.5 m °ति कामं च. T1 G1.3 M6-8 तद्दामीति मे ब्र°. — (L. 3) M3.6-8 °तदिह. T1 G1-3.5.6 M5 धर्मेति.]

34 ^{d}) Ś1 Da D5 °ह्मामभि-.

C. 1. 3458
B. 1. 88. 35
K. 1. 77. 57

अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३६

ययातिरुवाच ।

अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मञ्जरेयं मा विशेत माम् ॥ ३७

शुक्र उवाच ।

नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मै संक्रामय यदीच्छसि ॥ ३८

ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३९

शुक्र उवाच ।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४०
वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

35 Śi1 K1 S om. उवाच. — In Śi1 the first five letters are lost on a missing portion. — [a]) Ks.4 D4 G (except G1.3) न त्वहं; Da1 न त्वत्वं (sic); T1 तत्वहं. Śi1 °वीक्ष्यस्ते; M प्रतिवक्ष्य(Ms.5 °वाच्य)स्ते. — [b]) Ñ3 S मय्यधी°. — [c]) Ms.5 °थ्या चरसि. — [d]) S जरा (for चौर्यं).

36 Śi1 K1.3 D5 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — [b]) Ñ3 D5 G3 °तिर्नहुषात्मजः.

37 Śi1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Śi1 this st. is lost on a missing portion. — [a]) Ñ3 अतृप्तयौवनश्चाहं. — [b]) Ko.4 Da1 Dn3 G3 Ms.5 देवयान्या. — [c]) Ñ3 °रु ब्रह्मर्षे. — [d]) G3 न शापः (for जरे°). Ko.1.3.4 B3 नाविशेत (B3 °च्च); Ñ B1.4–6 D (except D2.5) T1 G1.2 न विशेत (Ñ1 Dn D1.4 °च्च); G3 प्रवि°. K2 °यं नाविशेद्यथा.

38 Śi1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Śi1 the portion of the text from 38 up to 1. 79. 7[a] is lost on the missing upper half of a fol. (61). — [a]) K2 Da1 वृथा (for मृषा). K2 °म्येत्य; D4 G3–5 °म्येव; T2 G6 Ms.5 °म्येनां; G1.2 °म्येह; M6–8 प्रब्रवीमि (for ब्रवीम्येतत्). — [c]) K (except K1; K2 *sup. lin.*) एतां (K3 °नां); M इमां (for त्वेतां). K2 त्वमप्यन्यं; Ñ B3.5.6 Dn D1.4.5 त्वमन्यस्मिन्. T G (except G6) °रां त्वमेतामं°.

39 Śi1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — [b]) T2 G6 transp. पुण्य° and कीर्ति°. — [d]) M6–8 तं (for तद्).

40 Śi1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — After शुक्र उ°, Ko.4 D2.5 ins.:

823* पुत्रो ज्येष्टः कनिष्ठो वा यो ददाति वयस्तव ।
[K4 D2 °ति भयाद्वयः].

Thereafter D5 ins. (for the first time) 824* (cf. v. l. 1. 79. 8).

41 Śi1 missing (cf. v. l. 38). — [ab]) T1 G1 transp. ते and यः. G3 स च (for यः स).

Colophon. Śi1 missing. — *Major parvan:* G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2 B D Ms.5 (om. the sub-parvan name) mention only ययात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 ययातिशापः. T2 G4 ययातिशापावाप्तिः; G1 ययातिशापमोक्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 80; B5 77; Da1 D4m 81; Dn3 82; T1 68; T2 18; G M 19. — *Śloka no.:* Ñ3 Da1 43; Dn 42; M3 62. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 3437.

79

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Śi1, 1–9[a] is missing (cf. v. l. 1. 78. 38). Ko.1 D5 S om. उवाच. — [b]) Ñ2 B1 D (except D2.5) S (except M6–8) हि (for ह). — [c]) K3 ज्येष्ठं पुत्रं (by transp.). T1 G1–3 परिष्वज्य (for वरिष्ठं च).

७९

वैशंपायन उवाच ।

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
जरा बली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ५
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 3475
B. 1. 84. 10
K. 1. 78. 10

---

2 Śi missing (cf. v. l. 1). Before 2, K3 B1 D (except D2.5) ins. ययातिरुं; G3 ययातिः. — 2^{ab} = (var.) 24^{cd}. — ^{a}) K2 D1.5 S मे (G3 मा; G5 ते) (for मां). — ^{a}) Da नैव तृ°.

3–4 Śi missing (cf. v. l. 1). K1 G2 om. 3^{c}–4^{a}. D1 transp. 3^{cd} and 4^{ab}. Cf. 8–9, 16, 20 and 26. — 4^{a}) Ñ3 पूर्णे सहस्रे वर्षाणां. — ^{b}) K2 Ñ1.2 D2 पुनर्दास्यामि यौवनं. — ^{c}) Ko.3 B5.6 Da1 Dn1 D2 T1 सं- (for स्वं). M °पत्स्येहं.

5 Śi missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच. — After यदुरुं, K3 (om. line 2).4 Ñ B D ins. (D5 repeats; cf. v. l. 1. 78. 40):

824* जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मनः ।

[(L. 1) K3 °वर्जनाः; K4 Ñ1 °वार्जिताः; D5 °वर्धनाः. — (L. 2) Ñ1 B1 Dn D4.5 तस्माज्जरां न ते (D4 नाद्य) राजन् (B1 D5 °रां न ग्रहीष्ये); Ñ3 तां न ग्रहीष्ये राजेंद्र; B5 तस्माद्ग्रहीष्ये न जरां (m as in B1 D5); D1 तस्मान्न च रोचते राजन्; D2 ततो न गृह्णामि वै राजन्. K4 जरां (for राजन्). Dn D1.4 ग्रहीष्य इति मे मतिः (D1.4 °नः). K4 निश्चिता मतिः (for रोचते मनः).]

— ^{a}) Ko.1 °श्रुः शि(K1 सि)रा लीनो; K2.4 D5 °शिरा लीनो; K3 T1 G1.2 °श्रुजरादी(K3 °ली)नो; Ñ1.2 B1.3–5 °श्रुधरो (B3m °शिरा as in text) दीनो; Dn D1.4 °श्रुर्निरानंदो. — ^{b}) T1 G3 शिथिलाकृतिः. — ^{c}) K (except Ko) D5 G1.3 °संनत°; Ñ1 °संपन्न°; Ñ2 Da Dn D1.4 °संगत°; T1 °संतान°; G2 M5 पलिसंतत°. Ñ1.2 B3 D (except D2) तु (for च). — ^{d}) Da1 D1 G4.5 M5.3 दुर्दशो. Ko Dn3 T2 G (except G3) कृतः.

6 Śi missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ3 कामकरणे. — ^{b}) D4 S च (D4 G3 स्व-; G1 सु-; M3 *inf. lin.* स as in text). K4 D5 यौवने; Ñ B5 Dn2 D4 °तैः. — ^{c}) Ñ3 तात (for चैव). — After 6°, G1.2 ins.:

825* भार्यापुत्रसुहृज्जनैः ।
सुरूपनाशिनीं घोरां.

— ^{d}) K तज्जरां. S नैव कां. Ñ3 तज्जराहं न कां. — After 6, K3.4 D ins.:

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ।

7 Śi missing (cf. v. l. 1). K1.3 S om. उवाच. Da lacuna for the ref. Cf. 11, 18 and 22. — ^{a}) Ko.4 यस्त्वं मे; K1 यन्मे त्वं; S यो मे त्वं. Śi resumes with 7^{b} (cf. v. l. 1. 78. 38). — ^{b}) T1 G1.3 यौवनं (for वयः स्वं). — ^{c}) B D2 °स्मान्न रा°. T1 °भुक् (for °भाक्). — ^{d}) Śi missing. K2 Ñ1.3 D5 S वै ते (by transp.); Ñ2 Da Dn D1.4 तव; B5 चैव. — After 7, D4 S ins. (with वैशं° prefixed in G5 M3.5):

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वशुं प्रत्यभाषत ।
[D4 T1 G1.3 M3.5 °शुं प्रत्युवाच ह.]

8 Before 8, B1.5 D4 ins. ययातिरुं; G5 ययातिः.

C. 1. 8475
B. 1. 84. 10
K. 1. 78. 10

यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥ ८
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ९

तुर्वसुरुवाच ।

न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ १०

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ११
संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ १२
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं स तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥ १५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १६

Cf. 3 and 20. — [a]) Śi missing. A few MSS. तुर्वशो. — G1 om. 8[c]-9[d]. For 8[cd], T1 subst. 3[cd].

9 Śi missing up to पुनः (in [b]). G1 om. 9 (cf. v. 1. 8). Cf. 4, 16 and 26. — [a]) K1 Ñ3 ते (for तु). — [b]) K1 Ñ T2 G (G1 om.) M प्रति- (for पुनर्). T1 पुनस्ते यौवनं त्वहं. — [c]) Ñ3 B D2 T1 दत्वा स्वं (T1 सं-) प्र°.

10 K1 S read तुर्वशुः (T1 G1 °सुः) and om. उवाच; D2 has lacuna for the ref. — [ab]) Ñ3 न जरां कारये तात. Ko B1.6 Da2 T1 M3.5.8 °प्रणाशनीं. B1.5.6 D2 नाहं (B6 राजन्) जरामिमां तात (B6 नाभि-) कामये भोगनाशिनीं. — [c]) B4 °भोगांत°; G1.4 M6-8 °करिणीं. — [d]) Ñ1.2 B3 D (except D1.2.5) G3 °प्रणाशि(Da2 °श)नीं; Ñ3 B1.6 T1 M3.5 °शनीं; G2.4.5 अर्थ°; M6-8 देह°.

11 Śi K1 S om. उवाच. — D2 lacuna for the ref. Cf. 7, 18 and 22. — [a]) Śi K1 यन्मे त्वं; Ko.4 यस्त्वं मे; S यो मे त्वं. K3 औरसः पुत्रः. — [b]) T1 यौवनं. G1-3 त्वं (for स्वं). — After 11[ab], D4 S ins.:

828* तुर्वशो त्वं प्रियं कामं नैतत्संपत्स्यते क्वचित् ।

[Cf. 18[cd]. — G1.2.6 संपत्स्य(G1 °द्य)से. D4 M5 नैव संपत्स्य(M5 °द्य)ते तव. M6-8 नैव संप्रतिपत्स्यते.]

— After the above line, T1 G1.2.4.5 M3.6-8 read 19, T2 G6 19[cd] (only). — Śi T G om. 11[cd]; M (except M5) om. 11[cd]-13. — [a]) M5 तव यास्यामि दुर्मते.

12 K2 M (except M5) om. 12 (cf. v. l. 11). — [a]) T G M5 संकीर्णव्यति(G3.4 °र्णाप्रति)की(G3 °ती)र्णेषु. — [b]) B4 °मरतेषु. — [c]) Śi K1 चान्येषु; K4 Dn3 चांते°; B1.3m.4.5 D2 मूढे°. D5 पिशितादप्रधानेषु; T G M5 म्लेच्छेषु पिशिताशेषु. — [d]) D4 T2 G1.6 मूढो (G1 क्रुद्धो) राजा; T1 मूढराजो. M5 निर्मर्यादेषु नित्यदा.

13 M (except M5) om. 13 (cf. v. l. 11). — [c]) Ko.4 Ñ B1.5 Dn D2.4.5 °धर्मेषु. T1 G1.2.4.5 M5 पशुधर्मेष्व(G1 °र्मे स्व-; M5 °र्मस)धर्मेषु; T2 G6 छद्म(G6 छिद्र)धर्मस्वरूपेषु; G3 °धर्मस्वधर्मस्थो. — [d]) K2 Ñ1 D5 प्रसवि°. T G व्याधे(G3 व्राल्ये)षु जनयि(T1 च जनि)ष्यसि; M5 मृगेषु प्रजनिष्यसे. — After 13, M5 reads 19.

14 Śi K1.3 D5 S om. उवाच (M6-8 om. the ref.). D2 lacuna for the ref. — [a]) S (mostly) तुर्वशुं. — [b]) B4 Da D4 सुमहातपाः (for सुतमा°). — [c]) Śi K (K1 by corr.) G1.3 द्रुह्यं.

15 Before 15, Si Ñ1.2 B D (except D5; D2 lacuna) ins. ययातिरु°; T G (except G1.3) M3.5 ययातिः. — [a]) Śi K G3 द्रुह्य (K1 द्रुहि). — [b]) K (except K2) रूपवर्ण(Ko बलवृत्त-; K3 बलरूप)विनाश(K1 °शि)नीं; B1 °शनीं; S पाप्मानं जरया सह (cf. 4[d], 9[d], 16[d], 26[d]). — After 15[ab], S repeats 8[cd], om. 15[cd]. — [c]) B5 °स्वेषु. — B5 (hapl.) om. from स्वं up to the end of 16[b].

16 Cf. 4, 9 and 26. — [ab]) B5 om. 16[ab] (cf. v. l. 15). Śi Ñ3 °हस्ते ते; D5 °हस्तां ते. K B3 Da Dn D1 पुनर्; Ñ2 B1.4.6 D2.4 तव (for प्रति-). — [cd]) S (except T1 G1.3) om. 16[cd]. T1 G3 वै (for सहं). Ko.3.4 स्वं वहिष्यामि भूयः; K2 Ñ3 D5 स्वं चैव (Ñ3 दत्वा स्वं; D5 स्वं वयः) प्रतिपत्स्यामि; Ñ1 B3-6 D2 स्वं चावाप्स्यामि भूयः; G1 स्वयं चैव प्रवत्स्यामि.

☞ For st. 17-23, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in so far that it om. 19 (transposed

द्रुह्युरुवाच ।
न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥१८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २०

अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥२१

ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C. 1. 3491
B. 1. 84. 26
K. 1. 76. 26

---

in some S MSS. to some other part of the dialogue; cf. v. l. 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa*. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 23 (*q. v.*). D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text; they have been ignored here.

17 Śi K1 द्रुह्युः; Ko.2-4 द्रुह्य उ°. — [a]) K (except K2) transp. गजं and रथं. — [c]) Śi Ñ1.3 B1.4.6 D (except D5) वाक्संग(D2 वाग्बंध)श्चास्य (B1m °पि); K2 वाक्सादश्चा°; B3 वाक्संकुंठास्य; B5 वाक्संयमश्च. — [d]) Ñ1.2 D तां जरां. Ñ3 तज्जराया न कामये.

18 For S cf. v. l. 23. Śi K1 om. उवाच. With 18 cf. 7, 11 and 22. — [a]) Ko.4 यस्त्वं मे; K1 यर्मेहं (sic); B5 यत्त्वं मद्. — After 18, B (except B4) D (except D2.5) ins.:

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च ।
हस्तिनां पीठकानां च गर्दभानां तथैव च ।
बस्तानां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।

19 T1 G1.2.4.5 Ms.6-8 read 19, T2 G6 19[cd] (only), after 828*; G3 om. it, and M5 reads it after 13. — [a]) Śi Ko.1 नोडुप°; Ks.4 B5 D2 °संचारो; Ñ3 औडुप°; B3 °संभारो. K2 D5 नोडुपप्लवसंचारो; S यत्रोडुप्लवसंतारः. ❀ Dev.: उडुपं तृणकाष्ठादिघटितं । सन्तरणसाधनं [1] तेन प्लवो गमनं न संतारः पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (1) भविष्यसीत्यन्वयः [1] ❀ — [b]) S तत्र (for यत्र). — [c]) M न (for अ-). Dn अराजभाज°. D2 भोगहीनस् (for भोज°). Ks.4 Ñ1.2 B5 °शब्दत्वं. Śi Ko Dn तं; S तु (for त्वं). — [d]) K2.4 Ñ3 Dn तत्र प्राप्स्य°; D2.5 तत्र वत्स्य°.

20 For S cf. v. l. 23. With 20 cf. 3 and 8. Before 20, Ko.2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins. ययातिरु°. — [c]) Śi K1 Ñ1.2 एवं (for एकं).

21 For S cf. v. l. 23. Śi K1 om. उवाच. — [d]) K (except K2) तज्जरां.

22 For S cf. v. l. 23. With 22 cf. 7, 11 and 18. Śi K1 om. उवाच. — [a]) Śi यदि मे; K1 यन्मे त्वं. — [c]) K2.4 D2 °दोषास्. K1 त्वयोक्ते यः; K2 B2 °योक्ता ये; K4 °योक्तोहं; Dn D1.4 त्वया प्रोक्तः. — [d]) Ñ2 B4 Da1 त्वां; B1.6 Da2 तां; D2 तान् (for त्वं). Ko.4 Ñ2 Da1 B5.6 °पत्स्यते; K2 °पद्यसे; B1 °पत्स्यसि.

23 In Śi the portion of the text from 23 up to 1. 80. 2 is lost on the missing upper half of a fol. — [a]) Ko Ñ3 B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स; K4 राजा च. K3.4 D2 यौवनं. D2 प्राप्य. — [b]) Ko.3.4 B D2 विनशिष्य° (B4 विनंक्ष्यति ह्यनो).

☞ For 17-23, S subst.:

830* द्रुह्युः ।
(cf. 21[ab]) जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
(21[c]) न जुहोति च कालेऽग्निं न बुध्यति च कालतः ।
(21[d]) न च कृत्यं करोत्येष तां जरां नाभिकामये ।
ययातिः ।
(22[ab]) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
(22[cd]) जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं नाभिपद्यसे । [5]
(23[ab]) प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।
(23[cd]) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।
(20[ab]) अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
(20[cd]) एकं वर्षसहस्रं वै चरेयं तव रूपधृक् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् । [10]
दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 84.92
B. 1. 84. 27
K. 1. 78. 28

पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मे तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २४
पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
कंचित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ २७
प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरया सह ।
गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ २८
जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव ।
यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ २९

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अनुः ।

(17^{ab}) न हस्तिनं नरो नार्श्वं जीर्णो भुङ्क्ते न पीठकम् ।
(17^{cd}) वाग्दुर्भगास्य भवति तां जरां नैव कामये ।

ययातिः ।

(18^{ab}) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

(829*) हस्त्यश्वरथयुग्यानामध्वा न स्यात्कदाचन । [15]
हस्तिनां पीठकानां वा गर्दभानां तथैव च ।
उष्ट्राणां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।
यद्वान्यद्वाहनं किंचिद्देवो हन्यात्कचित्कचित् ।
अराजा तव जातश्च भविष्यति च दुर्मते ।

वैशंपायनः ।

प्रत्याख्यातश्चतुर्भिश्च शप्त्वा तान्यचदिच्छया । [20]
पूरोः सकाशमगमज्ज्ञात्वा पूरुमलङ्घिनम् ।

[(L. 1) G1.2.4.5 शुचिवद्. — (L. 4) T1 G1 त्वं (for स्वं). G3 (hapl.) om. lines 5–14. — (L. 5) G2 repeats this line after line 14. G1.2 (*sup. lin.* as in text) °क्तो मे; M5 त्वयोक्तोहं. M3.5 तं; M6–8 न (for त्वं). T1 M3.5 त्वं (T1 तु) प्रपद्यसे; G1 M6–8 प्रतिपत्स्यसे (for नाभि°). — (L. 6) M प्राप्य. — After line 7, G4.5 read 19 for the first time. In G1 the sequence from 7–20 is: 7, 15–19, 831*, 8–14, then a repetition of (the three lines) 15, 18 and 19, and finally 20. — T2 G2 ins. after line 7: G1.4.5, after the first occurrence of line 19:

831* एवं ब्रुवन्तं शप्त्वाथ ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं चानुमिदं वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, T1 ins. after line 7:

832* अनुं पुत्रमथाहूय राजा वचनमब्रवीत् ।

— (L. 8) M अनुद्रुह्यो प्रपद्यस्व. — (L. 9) G1 यौवनेन त्वदीयेन चरे°. — (L. 12) T1 रथं चाश्वं. M न हस्तिरथनागाश्च. — (L. 14) T1 अनो मे त्वं. — After line 14, G2 repeats line 5. — (L. 15) T2 G4–8 °रथमुख्यानां — (L. 16) T1 G1.3 यानानां (for हस्ति°). — (L. 17) M6–8 °कानां त°.]

24 Ś1 missing (cf. v. l. 23). K1 (hapl.) om. 24. Before 24, Ñ B Da2 Dn ins. ययातिरु°; S (except G3) ययातिः; D2 has lacuna. — [a]) K4 T2 G2.4–6 मे त्वं (by transp.). Ñ3 वरः (for प्रियः). K2 त्वं मे प्रियतरः पुत्रः; T1 G1.3 पूरो प्रियस्त्वं पुत्राणां. — [b]) D5 T1 वरीयांस्त्वं (by transp.); T2 G M त्वं गरी(G5 कनी)यान् (G1.3 गरीयान्वै). — 24^{cd}=(var.) 2^{ab}. — [c]) Ñ2 B4 जरावलीढं. Ñ B D (except D5) मां (for मे). G3 तातस्य (for मे तात). — G3 om. 24^{c}–25^{b}.

25 Ś1 missing; G3 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). With 25 cf. 3, 8 and 20. — [a]) B4 तस्मात् (for पूरो). M6–8 मे प्र- (for प्रति-). K4 (hapl.) om. 25^{cd} and 26; D2 om. 25^{cd}. — [c]) S यथाकामं (G1.4–6 °कालं; G3 यौवनेन). — [a]) G3 विषयांस्तव पुत्रक.

26 Ś1 missing; K4 om. 26 (cf. v. l. 23, 25). With 26 cf. 4, 9 and 16. — [a]) K1 Ñ3 B4 Da ते (for तु). — [b]) Ñ2 B5 D2 तव; B3.6 Dn D1.4.5 पुनः (for प्रति-). G6 प्रतिपत्स्यामि. — K2 om. 26^{cd}. — [c]) D2 स्वं चावाप्स्यामि भूयोहं.

27 Ś1 missing (cf. v. l. 23). K1.3 D5 S om. उवाच; D2 lacuna for the ref. Before 27^{cd}, D4 marg. ins. पूरुरुवाच. — [c]) T2 G (except G2) यदात्थ. M3.5 त्वं (for मां). — After 27, S ins.:

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।
गुरोरनुमतं प्राप्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।

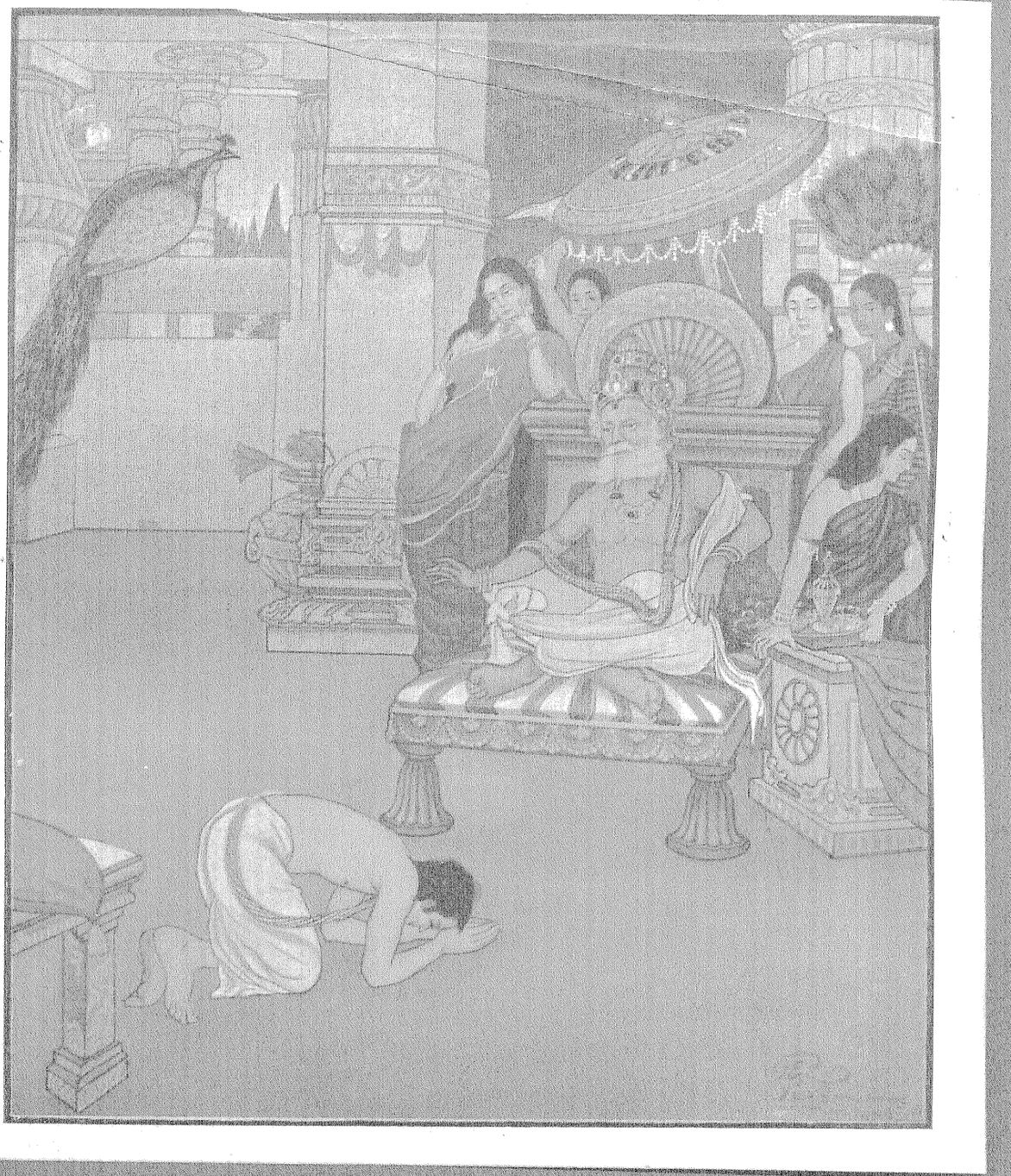

पूरी श्रीतोडरिम ने वदम श्रीनथुरे दर्शनम् ने ।
सप्तमायतमुद्रा ने प्रजा राज्ये भविष्यति ॥

१. ७८. ३०

८०

वैशंपायन उवाच ।
पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् ॥ १
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् ।
धर्माविरुद्धान्राजेन्द्रो यथार्हति स एव हि ॥ २
देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत्पितॄनपि ।
दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ३
अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनैः ।
आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून्संनिग्रहेण च ॥ ४
धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ५
स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः ।
अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६
स संप्राप्य शुभान्कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः । C. 1. 3506 B. 1. 85. 7 K. 1. 79. 7

28 Śi missing (cf. v. l. 23). — After 28^{ab}, S ins.:
834* यावदिच्छसि वा जीवं तावत्तां धारयाम्यहम् ।
[T2 M °सि तावच्च; G3 °सि राजेंद्र. T2 M धारयिष्यामि ते जरां.]
— d) Ko. 3. 4 चर राजन्यथेप्सितं.

29 Śi missing (cf. v. l. 23). — a) Ms. 5 सं- (for अहं). — c) G3 M6-8 भवतो. — d) B4 यथेच्छया; T2 G1. 4. 6 यदात्थ मां.

30 Śi missing (cf. v. l. 23). K1 S om. उवाच; D2 lacuna for the ref. — a) Ñ3 B4 Da D5 T1 G1. 3 M6-8 ते पुत्र; T2 G2. 4-6 Ms. 5 भद्रं ते. — b) B4 वरं चैव; D5 प्रीतस्त्वैव; G3 प्रीतिं चेमां; Ms. 5 °श्राहं. B1. 6 ददानि. B3. 5. 6 वै (for ते). — After 30, K1 ins.:
835* धर्मे चार्थे च कामे च ख्यातिं लोके गमिष्यति ।; while Ko. 3. 4 D ins.:
836* एवमुक्त्वा ययातिस्तु काव्यं स्मृत्वा महातपाः ।
संक्रामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ।
= (var.) Matsyap. 34. 1.

Colophon om. in B5. Śi missing (cf. v. l. 23). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1. 2 T1 संभव; to it Ñ1. 2 add ययात्युपाख्यान. Ko-2. 4 Ñ3 B (B5 om.) D T2 G4 Ms. 5 (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko. 4 जरासंक्रमणं; K3 पूरोर्जरासंक्रमणं; T2 G4 Ms. 5 पूरुयौवनप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Da1 78; D4m 82; T1 69; T2 19; G M 20. — *S'loka no.:* Da1 35; Dn 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3471.

80

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Śi, 1-3 are missing (cf. v. l. 1. 79. 23). S om. उवाच. — ab) Ñ3 °वेनाथ रूपेण वयसा नहु°. — After 1^{ab}, K4 D4 (marg.) S ins.:
837* रूपयौवनसंपन्नः कुमार इव सोऽभवत् ।
[K4 कौमारं प्रत्यपद्यत; D4 M6-8 °रः समपद्यत.]
— c) Ko. 1. 4 T1 नृपश्रेष्ठ; B5 Dn3 D5 नर°. — d) G3 °यान्बहून्.

2 Śi missing (cf. v. l. 1). — 2^{ab} = (var.) 9^{ab}. — a) B4 Da M यथाकालं (for °कामं). — b) Ko B4 Da M (except M3) यथाकामं (for °कालं). G1 (before corr.) अरिंदम. — c) Ko. 3. 4 Ñ1. 2 B (except B1) D (except Da) T G (except G3) °विरुद्धं. Some MSS. राजेंद्र. — d) Ñ1. 2 Da तु; Ñ3 B4 D5 ह (for हि). T G यथा भवति सोन्वभूत् (G1. 3 यथार्हं सोन्वसेवत); M बुभुजे विषयान्प्रियान्.

3 Śi resumes (cf. v. l. 1. 79. 23). — b) Ñ3 चान्नैः; T1 श्राद्धे. M3. 5 तावत्. G1. 3 श्राद्धैः संतर्पयन्पितॄन्. — c) S दीनांधकृपणान्वृद्धान् (T1 G3 M °न्विप्रान्). Cd cites अनुग्रह. — d) Śi होमैश्च. S अनाथांश्चाभ्य (T1 G3 °श्राप्य-; G1 °श्रापि; G2 °थानभ्य-; M °थानप्य) पूजयत्.

4 a) M °र्थीश्चान्न°. — b) B5 विषयान्परि°. K2 °पालनात्. — c) B5 भूतांश्च. — d) D5 M3. 5 दस्यूनां नि°. K2 संग्रहणेन; D3 T G (except G4) M6-8 निग्रहणेन; Cd as in text.

5 a) B वै (for च). S स्वधर्मेण प्र°. — c) G3 पालया-

. 8506
1. 85. 7
. 1. 79. 7

कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७
परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ८
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ९
पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥ १०
प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ ११
अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ १२
कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥ १३
यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च ॥ १४
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।

मास सर्वांश्च. — [a]) Ś1 K1 °दिंदुरिवा°(!). G3 °वामरान्.

7 [a]) G3 स संतप्यं. S सुखान् (for शुभान्). — [c]) T2 G (except G1.3) °सहस्रं तत्.

8 After 8[ab], Dn D1.4 ins.:

838* यौवनं प्राप्य राजर्षिः सहस्रपरिवत्सरान् ।
विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने ।
अलकायां स कालं तु मेरुश्रृङ्गे तथोत्तरे ।
यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा तं महीपतिः ।

9 Before 9, D4 (marg.) ins. ययातिरुवाच; S (except T2 G2.4.5) ययातिः. — 9[ab]=(var.) 2[ab]. — [a]) B1.5.6 D2 S (except T2 G1.6) यथाकालं (for °कामं). — [b]) B1.5.6 D2 T1 G3–5 M यथाकाम° (M6–8 यथासुख°). — [c]) M6–8 °याः सम्यग्. — After 9, D4 (marg.) T G ins.:

839* तेजसा तव सत्पुत्र पूर्णं यौवनमुत्तमम् ।

Ko.4 (om. line 6) Dn D2 (om. line 6) ins. after 9: D4 (marg.; om. line 8), after 839*:

840* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । [5]
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ।
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ।
तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह । [10]

[Cf. 693* (v. l. 1. 70. 44). — The source of this is the Viṣṇup. (4. 10. 9–15), where the entire passage (with the exception of line 6) recurs with but slight variation. — (L. 1–2) = lines 6–7 of 693*, and Manu 2. 94.]

10 T1 M3.5 om. 10[ab]. — [a]) D2 प्रीतोस्मि तव भद्रं ते. — [b]) B (except B4) D2 त्वं (for इदं). — [c]) K4 Da Dn D1.4 M3.5 चेदं; B D2.5 T G च मे (G1 च त्वं) (for चैव). Da Dn D1.4 त्वं (for इदं). — After 10[c], T G ins.:

841* यावदिच्छसि यौवनम् ।
तावदीर्घायुषं भुङ्क्ष्व;

while M ins.:

842* मया दत्तं तु सान्वयम् ।
यावदिच्छसि तावच्च यौवनेन समन्वितम् ।
भुङ्क्ष्व राज्यं सुदीर्घायुः.

— [d]) K2 पुनः (for सुतः).

11 Before 11, all MSS. ins. वैशं° उ° (K1.2 D2 S om. उ°). — [a]) D5 राजन्. — [b]) S °तिर्नहुषात्मजः. — [c]) K2 स्वं प्रपेदे च; G1.3 प्रतिसंपेदे. M6–8 स (for च). — [d]) K2 स पूरुः; D2.5 पूरुश्च; G1.2.4 °स्त्वं; G3 °स्तं. S पुनरात्मवान्.

12 [a]) Hypermetric! Ś1 K1 D5 तु नृपं; Ko.2 Ñ1.2 नृपं (sic); K3.4 च नृपं (for नृपतिं). — [c]) T G °स्वाः पौराः.

13 [a]) M6–8 °स्य दौहित्रं. — [b]) K1 सुतं विभो; M3.5 प्रियं सुतं. — [c]) Ko ज्येष्ठं सुतम्. B (except B4) D2 यदुं व्यतिक्रम्य. — [d]) B (except B4) D2 पूरो राज्यं (b transp.). Ko.3.4 Ñ2 B Dn D1.2.4 प्रयच्छसि.

14 [a]) Da यदुः श्रेष्ठः. — [b]) Ś1 B3 T1 M3.5 °स्तदनु; Ko.3.4 राजंस्तमनु; G3 °स्तव तु. Some MSS. तुर्वशुः. — [c]) G4.5 ततो (for सुतो). Some MSS. द्रुह्यः. — [d]) T G अनुर्द्रुह्यु(G6 अनुः पूरु)श्च पार्थिव (T2 G6 °वः); M अनुर्द्रुह्युरनंतरः (sic).

15 [a]) Ko B1 D5 ज्येष्ठमति°. — [b]) S (except T1 G3) यवीयान्. — [c]) Ko एवं (for एतत्). G2.5 °यान्नास; G4 °यामोघ. — [d]) Ś1 धर्मस्तमनु°; K3.4 धर्मं समनु°; E

एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५

ययातिरुवाच ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।
ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ १६
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७
मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ १८
यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९
पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।
मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०
शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
पुत्रो यस्त्वानुवर्तेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ २१

प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥ २२
अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव ।

C. 1. 3530
B. 1. 85. 31
K. 1. 79. 37

स्वधर्ममनु°; B5 धर्मं स्वमनु°; Da Dn D1.4 धर्मं त्वं प्रति° (Da2 D4 परि°); D5 धर्ममेवानु°; G2.4.5 त्वं धर्ममनु°. M अनुचिंतय. — After 15, K2 ins.:

843* धर्मं चोल्लङ्घयन्नाजा प्रजानां दुःखमावहेत् ।

16 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) D2 द्विजातिप्र°. — [b]) M3 मद्वचः. — T2 om. 16[c]–18[b].

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 16). — [d]) G3 स ह; M6–8 न तु.

18 T2 om. 18[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) G1 वचकृद्धि; G2 वचनाद्धि (for वचनकृत्). — [b]) K2 हितकर्मा च. T1 G हितस्य (T1 G2.4.6 °श्च) विभवस्य च. — [c]) K4 Ñ2 B (except B1) D2 तु (for च). — After 18, T1 G1.3 ins.:

844* अपुत्री तु नरः स्वर्गाद्दुःखं नरकमाविशेत् ।

D2 (marg.) T1 (om. line 1).2 G2.3 (om. line 1).4–6 M ins. after 18: G1, after 844* above:

845* पुदिति नरकस्याख्या दुःखं हि नरकं विदुः ।
पुतस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च ।
आत्मनः सदृशः पुत्रः पितृदेवर्षिपूजने ।
यो बहूनां गुणतरः स पुत्रो ज्येष्ठ उच्यते ।
ज्येष्ठांशहारो गुणकृदिह लोके परत्र च । [5]
श्रेयान्पुत्रगुणोपेतः स पुत्रो नेतरो वृथा ।
वदन्ति धर्मं धर्मज्ञाः पितॄणां पुत्रकारणात् ।

[(L. 1) T2 G4–6 पुदित्या नर°; M पूतीति नर°. — (L. 2) D2 G1.2 पितुस्त्रा°; G3 अतस्त्रा°; G5 पुंदस्त्रा°; M पूतित्रा°. — (L. 4) D4 भवेदेकः; G3 गुणकरः. — After line 4, G1.3 ins.:

846* मूकोऽन्धबधिरः श्वित्री स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
चोरः किल्बिषकः पुत्रो जेष्ठो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L. 5) T2 G4–6 ज्येष्ठांशभाक्स. — (L. 6) T2 G2.4–6 पुत्रो गुणो°.]

19 [b]) A few MSS. तुर्वसुना. S पुनः (for अपि च). — [c]) Ś1 K द्रुह्येन (K2.3 °ण); Da M6–8 द्रुह्युणा. G3 om. the first च. — [d]) B भृशं कृता (by transp.); D2 भृशं तथा. — After 19, K3 reads 21[ab] (for the first time), followed by 848* (cf. v. l. 21), repeating 21[ab] in its proper place.

20 [a]) B D (except D5) G3 तु (B1 च) (for मे). In Ś1, the portion of the text from 20[b] up to the end of this adhy. is lost on the missing upper half of a fol. (62). — [b]) K1.2 B (except B5) Da Dn D1.4 मानितं च; D5 °तं मे. — [d]) Ñ1.2 D (except D2.5) G3 transp. जरा and धृता. — After 20[cd], G3–5 ins.:

847* वेदोक्तं संभवं मह्यमनेन हृदयोद्भवम् ।
तस्य जातमिदं कृत्स्नमात्मा पुत्र इति श्रुतिः ।

— T2 G3 M om. 20[c]–21[a]. — [e]) B D2 स च कामो मम (by transp.). — [f]) K0.4 हितकांक्षिणा; Ñ2 B5 D (except D2.5) मित्ररूपिणा.

21 Ś1 missing. T2 G3 M om. 21[abcd] (cf. v. l. 20). For K3 cf. v. l. 19. — [a]) D5 ममापि (for शुक्रेण). — [c]) K1 Dn1 G1–3.5 यस्त्वनु°. — T1 G (except G3) ins. after 21[cd]: K3, after the first occurence of 21[ab] (cf. v. l. 19):

848* यो वानुवर्ती पुत्राणां स पुत्रो दायभाग्भवेत् ।
[K3 योनुवर्ती पितॄणां स पुत्रो दायादभाग्भवेत् .]

— [e]) G4 भवतो ह्यनुयाम्येवं; G5 °तो ह्यनुनया°. M एष (for एवं).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 20). K3 प्रजाः; T2 G

C. 1. 3530
B. 1. 85. 31
K. 1. 79. 37
. 3506
1. 85. 7
. 1. 79. 7

वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४
दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५
यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।
द्रुह्योरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।
एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १
उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

(except G1.3) पौराः (for प्रकृ°). K1 S om. ऊचुः. — [a]) K3 पुत्रो यो; T2 G स पुत्रो. T1 G1 M गुणसंयुक्तो; T2 G2-6 गुणयुक्तो हि. — [b]) S हितकृत्संततं गुरोः (M पितुः). — [c]) K G2 सं (? read सन्) प्रभो; B6 Dn D1.4 सत्तमः; G1 यः प्रभो. — After 22, S ins.:

849* वेदधर्मार्थशास्त्रेषु मुनिभिः कथितं पुरा ।

[T1 वेदे धर्मेथवा शास्त्रे; G3 वेदे धर्मार्थशास्त्रे च; M वेदे धर्मे (M3.5 धर्मे वेदे) चार्थशास्त्रे.]

23 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — [b]) Ko.1.3.4 B4.6 D2.5 यः प्रियः; K2 M यः पुत्रः; T1 स्वसुतः. — [c]) M5 वरदानाच. — [d]) Ko D2 कर्तुमुत्तरं.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 20). S om. उवाच. — [a]) K1.4 Dn3 D5 T1 G2 अभिषि°. T G तथा; M तदा. — [d]) K2 Ñ1 B D (except D2.5) °मात्मनः. S ययातिर्द्विजपूर्वकं. Cf. line 2 of 850*. — After 24, D4 (marg.) S ins.:

850* यदुं च तुर्वसुं चोभौ द्रुह्युं चैव सहानुजम् ।
अन्तेषु स विनिक्षिप्य नाहुषः स्वात्मजान्सुतान् ।

[(L. 1) D4 M6-8 तुर्वसुं चैव. — (L. 2) T2 G6 अथ; G1 असौ (for स). G1.3 ययातिः (for नाहुषः).]

25 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — [a]) Ko.3.4 स दत्त्वा; T1 G3 दत्त्वा तु. — [b]) D5 °वासं ततो गतः. — [c]) G1.3 पुरात्तु. S तस्मात् (for राजा). — [d]) B D2 तापसैर्वृतः. — After 25, Ko.4 D1.4 (marg.) ins.:

851* देवयान्या च सहितः शर्मिष्ठया च भारत ।
अकरोत्स वने राजा सभार्यस्तप उत्तमम् ।

26 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — [a]) K2 B5 राजन्; G1.3 पुत्राः (for जाताः). Ñ3 यदोः सुतास्तु यदवः; B1.4.6 यदोर्जातास्तु (B1 °श्च) यदवः; T G2.4-6 M यदोर्जाता यादवास्तु (M3.5 °श्च). — [b]) K4 Ñ B D °नाः स्मृताः. — [c]) K द्रुह्यस्य तु (K4 च). Ñ1 B3 Da द्रुह्योस्तु तनया भोजा; B1.4-6 Dn D1.4 द्रुह्योः सुतास्तु (B1.4-6 °श्च)वै भो°.

27 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — [c]) Ñ1.2 B3 Dn D1.4 °सहस्राणि. — [d]) T1 कारय नः प्रभो; T2 G कारयिता प्रभो; M3.5 कलियुगेभवत्. D2 बली; M6-8 प्रभो (for वशी).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G1.3-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 Da2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. D2 G4 M (om. sub-parvan name) mention only यायात. Ś1 Ko-3 Ñ3 B Da D1.4.5 indicate the end of the Yayāti episode by यायातं समाप्तं; Ñ1.2 Dn G1.4 by पूर्वयायातं समाप्तं. — *Adhy. name:* G1 ययातेर्वनवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 illegible; B5 79; Da1 D4m 83; Dn3 84; T1 70; T2 20; G M 21. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 28; Dn 35; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3506.

81

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — [b]) G1.3 पुरुम् (for पुत्रम्). — [c]) = 10°.

2 [a]) K3.4 T2 G2.4.6 तु; M3.5 स (for च). — [b]) Ko.3.4 तापसैः. Ko D5 सह संसितः; K2 सह संस्तुतः; K3 D1.4 सह शंसितः; B Dn D2 संशित(Dn D2 शंसित)व्रतः (B1-4 D2 °तैः); Da सह संगतैः (Da2 °तः). — [c]) D5

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
निपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ।
प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ६
देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ७
तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् ॥ ११
संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभून्नृपः ।

C. 1. 8548
B. 1. 86. 15
K. 1. 80. 16

राजा; S भूत्वा (for दान्तो). — [a]) Ñ3 यदा; B1 (m as in text) D5 तदा; Dn S ततः (for यथा).

3 [a]) K3 स गत्वा; D2 संगतः. Ñ1 B3 Da Dn D1.4 स्वर्निवासं; Ñ3 स्वर्गं; D2 सुख°. K2 B3 Da तु (for तं). Ñ2 स्वर्निवासित्वं; S स्वर्गं(T1 G1 M स्वं नि)वासार्थं. — [b]) Ñ1.2 B (except B5) D (except D2) सुखी. S (except T1 G1.3) सुखमुत्तमं (for मुदितः सु°). — [c]) Ko.3.4 Ñ1.2 D (except D2) S कालेन नाति(K3 Dn1m चाति)महता. — After 3, D4 (marg.; om. lines 2-3) S ins.:

852* साधुभिः संगतिं लब्ध्वा पुनः स्वर्गमुपेयिवान् ।
जनमेजयः ।
स्वर्गतश्च पुनर्ब्रह्मन्निवसन्देववेश्मनि ।
कालेन नातिमहता शक्रेण च्यावितः कथम् ।

With the last line cf. 3[cd] and v. l.

4 [a]) Ko.3.4 D5 विवशः; K1 नियतं; Ñ3 S (except M6-8) निवसन्. D5 पतितः (for प्रच्यु°). — [b]) G3 संप्राप्तो. — [c]) A few MSS. °रीक्षे. T1 G3 स्थितोंतरिक्षे दौहित्रैः. — [d]) Ñ3 G3 तथेति.

5 [ab]) T2 G2.4.6 एवं. K2 transp. पुनः and गतः. Ñ1.2 B3 Dn D5 T2 G श्रुतं (G2.4 °तः). — [cd]) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाष्टकेन च. — Ś1 om. 5[ef].

6 Da1 जन्मे°. Ś1 K1 om. उवाच. S om. जनमे° उ° (cf. 852*). — [ab]) S कारणेन दिवं केन संप्राप्तो द्विजसत्तम. — Ś1 K1 om. 6[c]-7[a]. — 6[ef]=1. 62. 2[cd]. — [f]) Ko.3.4 Da1 M6-8 देवर्षि°.

7 Ś1 K1 om. 7 (cf. v. l. 6). — [a]) S (except T1 G1.3) राजा देवसमो. — [c]) Ñ1 B D2 M6-8 सोमवंश°. — [d]) T1 G1.3 °समप्रभः.

9 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — [a])=1. 53. 35[a]. — [b]) B3.5.6 Dn D1.4 (m as in text) °रुत्तमां. — [c]) T1 G1.3 नि(T1 अ)खिलेन (for दिवि चेह). Ś1 K1 पुण्यां तां; Da °ण्यां. — [d]) Ś1 K1 °मोचिनीं; Ñ1.3 B1.3.4 D2 °मोच°; a few MSS. °णाश°.

10 [b]) T2 G (except G1.3) transp. पूरुं and पुत्रं. — [c])=1°. Ś1 K1 ततो (for राज्ये). — [d]) Ś1 पुनराजा (sic) and गतः (*sup. lin.* प्रव° and तदा as in text).

11 [a]) Ś1 K3 Ñ B1.4.5 Dn D4 G3 M3.5 अंत्येषु; B3 Da अन्येषु; D5 म्लेच्छेषु; Cd as in text. Ś1 K1.3.4 B5.6 च; T2 G (except G1.3) अथ (for स). D1. 2अमात्येषु वि°. — [b]) S पुत्रान्वै पूरुपूर्वजान्. — [d]) K1-3 B1 Dn2.ns D4 T G5.6 M6-8 स न्य°.

12 [a]) K3.4 Ñ1.2 B3.4 Dn D1.4.5 शंसितात्मा; Ñ3 संश्रि°; T2 G (except G3) संयता°. — [c]) T G (except G3.4) अग्निं च. K1 हुत्वा; K3 B (except B3) Da1 जुहुद्.

13 [a]) B1.4 D2 अतिथिं. Ś1 K Ñ3 Da D5 पूजयन्नित्यं. — [b]) S द्विजान् (for विभुः). — [c]) T1 G1.3 आसाद्य; T2 G4-6 °दाय; G2 °नाय. — [d]) M6-8 शेषान्ने.

14 [a]) K1 G1 पूर्णे. Ś1 K0-3 सहस्रं वर्षाणाम्; K4 D5

C. 1. 3548
B. 1. 86. 15
K. 1. 80. 16

अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५
एकपादस्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्मनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
ञ्जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

T G वर्षसहस्राणाम्. Ñ Dn च; Da तु (for स). — ^{c}) K$_2$ T$_1$ G$_1$ M$_5$ अभक्षः. T$_2$ G$_6$ शरदां; G$_{2-5}$ च ततस्. — ^{d}) Da नियतसंयमः; D$_5$ °मानसः.

15 ^{c}) S (except T$_2$ G$_6$) पुनः (for तपः). Ñ$_{1.2}$ B D (except Da D$_5$) तथा (B$_5$ ततः) पंचाग्निमध्ये च (D$_2$ तु). — ^{d}) K$_3$ D$_5$ नृप; Ñ$_3$ T$_2$ G$_{3.6}$ पुनः; G$_1$ ततः; G$_{2.4.5}$ तपः; M मुनिः (for नृपः). Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4}$ तपस्तेपे स वत्सरं.

16 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ B$_3$ Dn$_2$ D$_{4.5}$ G$_3$ °पादः. T$_2$ G$_{2.4.6}$ °श्रापि. — ^{b}) T$_1$ G$_{1.3}$ षण्मासं च. T$_2$ G$_{4-6}$ अभवत्तदा; M नियतव्रतः. — After 16^{ab}, D$_4$ (marg.) S ins.:

853* एवमेव तथाब्दानां पर्यायेण गतं तदा ।

— ^{c}) S महायोगी (for पुण्य°). T$_2$ G गतः. Dn स्वर्गे. — ^{d}) D$_2$ व्याप्य; G$_6$ प्रेत्य; Cd आवृत्य (as in text). K (except K$_1$) रोदसीं; Cd as in text.

Colophon. — *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T$_1$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add उत्तरयायात. Ś$_1$ Ko$_{-2}$ Ñ$_3$ B Da Dn D$_{1.4.5}$ T$_2$ G$_4$ M$_{8.5}$ (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K$_3$ ययातिस्वर्गगमनं; K$_4$ ययातितपश्चर्या; T$_2$ G$_4$ तपश्चर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 96; Ko 83; B$_5$ 80; Da$_1$ D$_4$ m 84; Dn$_3$ 85; D$_5$ 81; T$_1$ 71; T$_2$ 21; G M 22. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ M$_3$ 19; Da$_1$ Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 3523.

82

☞ This adhy. is missing in V$_1$ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_5$ S om. उवाच. — ^{a}) Ko$_{.3.4}$ Ñ$_3$ तु स (by transp.); T$_1$ चाथ; G$_{1.3}$ स च. D$_5$ राजर्षिः. — ^{b}) Ko$_{.2}$ B$_{1m}$ Da न्यवसद्. Ñ$_1$ B$_{3.4.6}$ D (except Da D$_5$) S °वेश्मनि; Ñ$_3$ °संनिधौ. — ^{c}) Ñ$_1$ सर्वैर्; B$_5$ साधैं (for साध्यैर्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ G$_{1.3}$ M$_{3.5}$ तदा; B$_5$ सदा.

2 ^{a}) Dn D$_{1.4}$ देवलोकं. T$_1$ G$_{2.4.5}$ पुण्य-; T$_2$ पुनर् (for ब्रह्म-). — ^{b}) Ko संसरत्; K$_3$ शशंस; K$_4$ संस्मरन्. Ś$_1$ K$_1$ बली (for वशी). — After 2^{ab}, T G (except G$_3$) ins.:

854* पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्ययातिरतिधार्मिकः ।

— ^{a}) Da स्मृतिः; D$_5$ श्रुतं; T G$_{4-6}$ श्रुतः.

3 ^{a}) Ś$_1$ transp. स and कदाचित्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °मासदत्; G$_6$ °मागतः. — After 3^{ab}, M$_{6-8}$ ins.:

855* कथयित्वा कथास्तात शक्रेण सह पौरवः ।

— In Ś$_1$, 3^{cd}–4^{ab} (up to गृहीत्वा) is lost on a broken upper portion of a fol. (63). — ^{d}) Dn D$_{1.4.5}$ transp. पृष्टः and स.

4 K$_1$ om. उवाच. S (T$_2$ om.) इंद्रः (for शक्र उ°). — ^{a}) T$_1$ G$_5$ यथा. Ko G$_{1.2.5}$ om. स. — ^{b}) Ko च; K$_4$ अथ; S वि- (for प्र-). — K$_1$ om. 4^c–5^c. — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ B (except B$_5$) D (except Da D$_5$) तदा च राज्यं.

तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥५
अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९
सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदासतामतिवादांस्तितिक्षे-
त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १०

C. 1. 3560
B. 1. 87. 10
K. 1. 81. 18

— [d]) Ko D1 किमुक्तं. Ñ3 कथयस्व राजन्.

5 K1 om. 5^{abc} (cf. v. l. 4). — Ś1 S om. उवाच. — G2 om. 5^{cd}. — [d]) Ś1 illegible; Ko.2 D5 °रोंतेधि°; K1 आततो (sic) नाधिप°; K4 D2 °रोंते नृ°; S (G2 om.) °रोंताधि°. — D4 (marg.; om. lines 14–15) S ins. after 5 (G2, after 5^{ab}):

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्म्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः । [5]
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।
निर्गुणो गुणवन्तं च शक्रैतत्कलिलक्षणम् ।
विपरीतं च देवेन्द्र एतेषु कृतलक्षणम् । [10]
ब्राह्मणो वाथ राजा वा वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
प्रशस्तेषु प्रशस्तारः प्रशस्यन्ते यशस्विनः ।
तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्र नरः सक्तमना भवेत् ।
अलोकज्ञा ह्यप्रशस्ता भ्रातरस्ते ह्यबुद्धयः ।
अन्ताधिपतयः सर्वे ह्यभवन्मम शासनात् । [15]

इन्द्रः ।

त्वं हि वै धर्मदो राजन्कथयसे धर्ममुत्तमम् ।
कथयस्व पुनर्मेऽद्य लोकवृत्तान्तमुत्तमम् ।

[(L. 1, 3) D4 नृपो (for नरो) and ज्येष्ठं (for चैव). — (L. 4) T1 G1–3 राजेंद्र (for देवें°). — (L. 6) T2 G4–6 M सुजनं (for सज्ज°). — (L. 7) D4 तपस्विनं चातपस्वी; M रूपस्विनमरूपस्वी. — (L. 8) D4 T2 G1.3.6 च न (for चाप्य-). — (L. 10) T G राजेंद्र. — (L. 12) T G3–6 प्रसक्ताश्चेत् (for प्रशस्तारः). D4 प्रशस्तृभिः; M6–8 प्रशस्तिभिः (for यश°). — (L. 13) G1–3 राजेंद्र.]

6 [b]) K4 वरिष्ठः (for विशि°). — [c]) T2 G4.5 अमानुषा मानुषेभ्यः प्र°. — [d]) K3 विशिष्टः; K4 [S] वशिष्टः; D2 पुराणः; G3 M5 प्रधानाः.

7 [a]) Ś1 नाक्रुश्ये; K1 नाक्रचे (for नाक्रो°). — [d]) D2 सुकृतिं. G3 चैव.

8 Cf. Manu 2. 161 (s'loka!). — [b]) K3 °दधीत. G3 न हिंसकः परमर्मादवीतः (sic). — [c]) G1–3 पुनरुद्विजेत. — [d]) Ś1 K1 D2 Arjp Nilp °दुषतीं; Ñ2.3 B Dn D1 °दुष°; Da D4.5 °दुश°; Cd as in text. Ñ1 न तां वदेद्दोषवतीमधर्म्यां.

9 [a]) After °तुदं, Ñ1 B D2 ins. वै. K (except K2) Ñ2.3 D (except D2.4.5) T G3.4 M (except M3) परुषं. B3 °षस्य तीक्ष्णं. Ko.3.4 Ñ2 B1m.3 Da Dn D1.4 तीक्ष्णवाचं; Ñ1 B4.5 D2 तु तीक्ष्णं; B1 (orig.) सुतीक्ष्णं. — [b]) Ś1 K1 G (except G1.3) मनुष्यं. — [c]) K2 नराणां (for जना°). S क्षिप्रं ह्यलक्ष्मीर्भजते मनुष्यं (T2 G2.4–6 नरं तं). — [d]) Ko S निकृतिं; Cd as in text. Ś1 महांतम्; M6–8 वदंतं.

10 [a]) K1 B D5 अति-; Ñ1 B3 G6 अथ; Da1 G5 अपि (for अभि-). — [b]) S (except G3) सदा (for तथा). T2 G (except G1.3) transp. पृष्ठ° and रक्षि°. — [d]) T2 G1.3 आर्यवृत्तिः.

11 Cf. v. l. 1. 74. 12. — [b]) Ś1 K1 वैराचितः.

C. 1. 3561
B. 1. 87. 11
K. 1. 81. 19
. 850
1. 85.
. 1. 79.

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२
तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

इन्द्र उवाच ।
सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-
न्गृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र
केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।
नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २
इन्द्र उवाच ।
यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च

— [c]) K (except K1) Ñ B D M ना (Da1 नुर्; Da2 D5 as in text) (for वा). K (except K1) Ñ B D (except Da D5) M ते (for ये). — [d]) G3 तान्वंदितो. K4 परेभ्यः.

12 [a]) Ñ1.3 नास्तीदृशं; T1 G1.3.6 नैताद्दं; T2 G2.4.5 न ताद्दं. Ñ1 संचरणं; B Da °वद्; D5 °वच्; T2 सुवचनं; G2.3 °हन्; Cd as in text. — [c]) Ś1 यया; K1 दद्यां; Ñ1.2 B D G दया (Dn1 G2 यदा; G3 यथा as in text). Ko transp. मैत्री and च. K3 लोकेषु.

13 [a]) M3.5 प्रियं; Cd सांत्वं (as in text). — [b]) T1 G1 नो (for न). — [c]) G2.4.5 °पूज्य यो (for °पूजयेद्). B3 T1 G1.3.6 M6-8 नित्यं; D2 देवान्; D5 वंद्यात्; M3.5 चापि (for दद्यात्). — [d]) Ś1 Ko.1.3 Ñ3 D5 याचेत्तु न; K2 याचेत न; K4 न याचेत्तु; S न याचेच्च. K4 कथंचन.

Colophon om. in B4-6. — *Major parvan:* T2 G1.3-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K1-4 Ñ3 B1.3 Da Dn D1.4.5 T2 G1-4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात (B3 यायात). — *Adhy. name:* Ko.3.4 ययातिवाक्यं; M इंद्रययातिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 84; Da1 D4 m 85; Dn3 86; T1 72; T2 22; G M 23. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 13; Da1 14; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3536.

83

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 शक्रः; S इंद्रः (cf. v. l. 3). — [a]) K2 B D2 कार्याणि (for कर्मा°). — [b]) Ñ1.2 D (except D2) M5 गृहं. — [c]) S तं (T1 G1 ततस्; G3 तेन) त्वां.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) Ñ B5.6 Dn D1.4.5 गंधर्वेषु मह°. — [d]) B (except B1) अन्यं; D2 नान्यं; a few MSS. किंचित्.

3 Ś1 K1 शक्रः; S इंद्रः (cf. v. l. 1). — [a]) Cf. 5[d]. B (except B3) M (except M3) यदव°; G3 यथाव°. T1 G2 M सदृशाच्छ्रेय°; T2 G1.3-6 सदृशान् श्रे°. Cd cites सदृशः (as in text). — [b]) K1 कनी°; B3 Dn D1 अल्पी°; T2 G2 वरी°; Cd पापीयसः (as in text). B1 °भाव; D2 °भावं; T2 °भावान्; M3 चाभ्युदित°; M5 °भावात्. M6-8 चाप्युदितप्रभाव. T1 G1.4-6 वरी(T1 पापी)यसश्चापि (G1 °सं चैव) निजप्रभावात्. — [c]) Ś1 K ह्यंत°; Ñ B5 Da Dn D1.4 त्वंत°; D5 क्षीण°; S (except T1 G1.3) चांत° (for अन्त°). T1 तदेह; G1 तथेह; G2 च एते; G3 तवेह; G4-6 च ये ते (for तवेमे). — [d]) Ñ1.2 T2 G (except G2) पतितोस्यद्य (G3 °सीह).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) T G (except G3) गतो and लोकः. Ko.3.4 D2.5 G4-6 यदि मे (by transp.). — [c]) Ñ1 D (except D2.5) इच्छाम्यहं सु°. — [d]) T1

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
क्षीणे पुण्ये पतितास्स्यद्य राजन् ॥ ३

ययातिरुवाच ।

सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना-
त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सतां सकाशे पतितासि राजं-
श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते
न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
न्पुण्याँल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-
मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६

कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा-
त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७

दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे
वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ८

दृष्ट्वा च त्वां विष्ठितं देवमार्गे
शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९

न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १०

C. 1. 3573
B. 1. 88. 10
K. 1. 82. 10

लोके; T2 G2.4–6 समीपे; G1.3 M सकाशे (for मध्ये); cf. 5a.

5 Ś1 K1 शक्रः; Ñ2 देवराज उ°; S इंद्रः (cf. v. l. 3). — a) T2 G6 समीपे (for सकाशे). T2 G पतितोसि. — b) Ś1 यदि (for यत्र). B3m G (except G1.3) लब्धोसि. — c) B1 Dn D1.4 एतद्वि°. Ñ B D च (for तु). S नाहुष मा स्म सर्वान् (for तु पुनर्यं°). — d) Cf. 3a. Ñ1 Da Dn D1.4 त्वं मावमंस्थाः; T1 G1.3.6 वाचावमंस्थाः; T2 G1.5 तथावमंस्थाः; G2 एवावमंस्थाः; M अवमंस्थाः (for न तेऽव°). S सदृशान् श्रेय° (cf. v. l. 3a).

6 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) T2 G2.4–6 प्रभूता°; G1 प्रभावो° (for प्रहाया°). Ś1 °गुसान्; K3 Dn2.n3 T2 G (except G1) °जुष्टात्. — b) B4.5 Dn1.n3 S (except M3.5) °ल्लोकात्पत°. — c) T2 G (except G1.3) °र्षिरथाष्ट°. K2 अथ (for तम्). — d) K2 तं धर्म°; Cd सद्धर्म° (as in text).

7 Before 7, all MSS. except Ś1 K1 ins. अष्टक उ° (S om. उ°). — a) K2 T1 तपसि; Ñ3 तमसि; G3 पतन् (for पतसि). Ko °धरप्रकाश. — d) Ko खे खेचरा°.

8 a) Ñ3 सूर्यपथः. — c) Ko.2 B5 इह; G1 च; M5 हि (for इति). — G3 om. from पततीति up to °यन्तः (in d). — d) G3 °मोहितोस्मि. K2 B3.5.6 Dn1 D2.4 G1.4–6 M3.5 स्म.

9 a) K (except K1) D (except Da) T Cd धि(T1 दि)ष्ठितं; Ñ1.2 विशिष्टं; B4 G2 °स्थितं. — b) B D2 शक्राग्नि°. — c) Ś1 K D5 प्रत्युद्गताः; Ñ3 अभ्युद्यताः. Ko स्मो (for त्वां). Ś1 K1–3 वयमेव. — d) Ñ3 यथातथ्ये; G3 तत्संहितुं (for तत्त्वं पाते). K4 Ñ1.2 B (B3 marg.) Da D2 प्रपा(B3 orig.6 °या)ते; Dn D1.4 च पाते; D5 ययाते (for पाते). B4 तु विजि°.

10 a) A few MSS. त्वा (for त्वां). Ś1 K2–4 Cd धृष्ण(Ś1 K3 °ष्णु)वः; D2 भूष्णवः. — b) T2 om. 10b. K2 न चापि त्वं पृ°. T1 G पृच्छसे (G1 °ते). K2.4 B1.3.5 Da Dn1.n3 D2 G (except G1) स्म; M6–8 च. M3.5 न त्वां पृच्छाम स्पृहणीयरूप (cf. c). — c) D2 तस्मात्त्वां; D4 S (except T2 G3) ते त्वां. Ś1 K1 Dn पृच्छामि. Ko.2 Ñ3 B1 Dn D1.5 °रूप; S (except T2) कमनीयरूप (T1 G1.3 °पं). — d) G1 om. वा. T1 G2 कस्त्वं भवान्; T2 G4–6 कस्यासि त्वं; G3 कस्त्वं भर्ता; M6–8 कस्य त्वं वै. Ś1 K4 D2 T2 G2.4.5 M त्विहागाः; K1 इहागाः; G3 च्युतोसि;

C. 1. 8574
. 850
1. 85.
. 1. 79.

भयं तु ते व्येतु विषादमोहौ
त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां
सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

ययातिरुवाच ।
अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोका-
त्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
अहं हि पूर्वो वयसा भवञ्ज-
स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
अष्टक उवाच ।
अवादीश्चेद्वयसा यः स वृद्ध
इति राजन्नाभ्यवदः कथंचित् ।
यो वै विद्वान्वयसा *सन्स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

G₈ त्विहागतः.

11 [a]) K (except K₄) Ñ₃ B D₂.₅ T₁ G₃ M च (for तु). G₃ M ज्यैतु. — [b]) K₂ त्यजस्व. Ñ B₁.₅ D₃ D₄ चैवेंद्रं°; B₂.₄.₆ D₈ D₁.₅ चैवेंद्रसमप्रभाव. — [c]) K₀.₃.₄ विसोढुं. T₁ G₁.₃ वृत्र(G₁ बल)हा चापि शक्रः; T₂ G₂.₄–₆ बलवृत्रहंता.

12 [a]) S (except T₁ G₃) सुखाच्युतानां. — [b]) D₂ G₂.₄.₅ सदेवामर°; G₃ सकाशेमर°. — [c]) T G ये (G₂ सु-) (for ते). — [d]) Ś₁ प्रतिष्ठितास्ते; K₁ °ष्ठितं ते. T₂ प्राप-यिष्यंति त्वां सद्द°. G₂ तेषु प्रतीतश्च सतां च मान्यं.

13 [b]) T₂ G₂.₄.₅ विभुः. — [c]) T₁ G₁–₃ सूर्यः प्रभुः (by transp.). K₂ (*sup. lin.*).₃.₄ T₂ G₁.₅ प्रकाशत्वे; D₅ °शे च; T₁ G₃ प्रताप°. — [d]) S सता(T₁ स त्व)मभ्या°. Ś₁ K₁ °गतो गुरुः. Ñ₃ B₃ D₈ सतां साधुः सदा गतिः.

Colophon. — *Major parvan:* T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ₁.₂ T₁ संभव; to it Ñ₁.₂ add उत्तरयायात. Ś₁ K₀–₃ Ñ₃ B D M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. *Adhy. name:* K₀.₃.₄ M₃.₅ ययातिपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₀ 85; B₅ 81; D₈₁ D₄ m 86; D₈ 87; T₁ 73; T₂ 23; G M 24. — *S'loka no.:* Ñ₃ D₈₁ D₈ M₃ 13. — *Aggregate s'loka no.:* D₈₂ 3549.

84

☞ This adhy. is missing in V₁ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K₁ om. ययातिरु°. S om. उवाच. — [c]) D₅ प्रवासितः. D₃ S सुरर्षिसिद्धलो° (by transp.). — [d]) S तत(G₈ इत)श्च्युतः. K₄ पतितास्म्यल्प°. G₁ (by corr.) °पुण्यात्.

2 [a]) M वयसाभिवंद्यः. — [b]) B₄ तेनाति°; D₂ तन्नोभि°; M °भिवाद्यं. Ś₁ K₁ D₂ om. न. Ñ₃ B₃.₄ om. प्र-. — [c]) B₃.₄.₆ च (for वा). — [d]) M (except M₃) °तीह द्वि° (cf. v. l. 3).

3 S₁ K₁ (hapl.) om. 3. T₁ om. 3–4. B₅ reads 3 in marg., after 10[b]. As पाठांतर, D₁ *repeats* 3 (with v. l.). — S om. उवाच. — [a]) S अविद्वांश्चेद्. K₂ Dn D₁ (first time).₄ त्वं (for चेद्). K₀.₃.₄ Ñ₁.₂ Dn D₁ (first time).₂.₄ यः प्र-; K₂ D₃ G₁ संप्र-; Ñ₃ [S] सौ प्र-; D₈ (second time) यः स्म; T₂ G₃ न स्म; G₂ सुप्र-; M स स्म

ययातिरुवाच ।
प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु-
स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत-
द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ४
अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै
विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एवं प्रधार्यात्महिते निविष्टो
यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ५
नानाभावा बहवो जीवलोके
दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो
दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ६
सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं
दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।
तस्मादिष्टं बलवन्मन्यमानो
न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ७
दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये-
त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो

C. 1. 3585
B. 1. 89. 9
K. 1. 88. 9

(for यः स). — [b]) K2-4 Ñ1.2 B1 Dn D1 (both times).2.4 स वै; Ñ3 B1.3 इति वै; T2 G4-6 इतीह; G1.3 M इतीव; G2 इत्येव (for इति). K (K1 om.) Dn D1 (first time).2.4 °ऽभ्यधिकः; Ñ1 राजन्तस्य वदेत्; Ñ3 °ऽभ्यवादः; S (T1 om.) °ऽभिवाद्यः. Ñ1.3 Da कथंचन; Dn1.n3 कथं वै; Dn2 कथ्यते च. — [c]) Ñ1 वृद्धो (for विद्वान्). K (K1 om.) D2 तपसा (for वय°). Ko.2 स प्र-; K3.4 संप्र-; Ñ1 यः स; Ñ2 B Da D1 (second time) G न स्म; Ñ3 यश्च; D2 च प्र-; T2 साधु; M स स्म (for *सन्स्म). Dn D1 (first time).4.5 यो विद्यया तपसा संप्रवृद्धः. — [d]) Ñ1 सदा च पू°; T2 G4-6 M3.5 स वै पू°. T2 G4.5 M भवतीह द्वि° (cf. v. l. 2).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 om. ययातिरु°. S om. उवाच. — [b]) S (T1 om.) तद्वर्तने (M3.5 °ते) प्रापणे. Ś1 प्रवरे; K1 प्रक(*sup. lin.* व)र; Cd अप्रवणे (as in text). Ko M6-8 °लौक्ये; K2.4 G3 °लौक्यं; B1.3 Da Cd °लोके. — [c]) T2 G M5 तस्मात् (G3 एतत्) संतो (for सन्तोऽसतां). G2 नाति°. B3.4.6 वै तद्; G1.3 चैव; Cd चैतद् (as in text). — [d]) Ś1 K2-4 यथा चात्मैषां; K1 D5 यथात्मैषां. Ñ B D (for D5 see above) यथा चैषामनुकूलास्तथासन् (Ñ3 °कूलवादी; B1 Da °कूलस्तथात्मा); S (T1 om.) यदात्मैषा (T2 G3 यथा चैषा) मप्यनुकूलवादी (G3 °वानपि). ❀ Dev. (corrupt): संतो नानुवर्तंति चैतद्यथा । तथा एथा (sic) एषां सतामात्मा स्वभावोऽनुकूलवादीत्युपलक्षणं । अनुकूलवादी वा । ❀ — Arj. mentions various readings and gives diff. explanations; but the MSS. are corrupt and partly unintelligible.

5 Before 5, T2 G ins. अष्टकः. — [a]) Ñ2 B3 m.4 बलं; Cd धनं (as in text). Ś1 महन्मे; Ñ B3-6 Dn D1.4 गतं तत्; B1 Da2 महद्गतं; Da1 महाद्भुतं; D2 महत्तद् (for महद्वै). — [b]) Ś1 K om. न. — G5 om. 5[cd]. — [c]) M धनं (for एवं). Ko.3.4 विचार्य; G3 प्रदाय. — [d]) Ñ3 न वि°; S (G5 om.) नाव° (for स वि°). Ś1 K1.3 G1 M5 जीवं; Ñ B Da D1 T2 G2.4 जीवः; Dn D4.5 धीरः; Arjp as in text. — Dn S ins. after 5 (G5, om. lines 1-2, ins. after 5[ab]):

857* महाधनो यो यजते सुयज्ञै-
र्यः सर्वविद्यासु विनीतबुद्धिः ।
वेदानधीत्य तपसा योज्य देहं
दिवं समायात्पुरुषो वीतमोहः ।
न जातु हृष्येन्महता धनेन
वेदानधीयीत नाहंकृतः स्यात् ॥

[(L. 1) T2 G2.4.6 स्म; M स (for सु-). — (L. 2) T2 G1.2.4.6 दिवं यायात्; M दिवमायात्. — (L. 3) Dn °यीतानहं°.]

6 D5 om. 6. — [b]) A few MSS. देवा°. T1 °धीना दृष्टवेदाधिकारः; M7 °धीनामेष चे°. — [c]) K2 तांस्तान्प्राप्य.

7 [a]) Ś1 Ko.1.4 D5 तु; K2 च (for हि). Ko मर्त्यो (for जन्तुर्). — [b]) Ñ1.2 दैवातीतं; D5 °धीनो. B D (except D5) विंदते. K1 °युक्त्या; G1 °बुध्या. — [c]) Ko.3 तस्मादैवं. — [d]) S (except G1.3 M3.5) अति (for अपि). B1 Dn D1.4 कथंचित्; T1 G1.3 सदैव; G2 तदैव.

8 S reads 8 (with v. l.) after 11; but in M3.5 the whole st. recurs here, while T G read here only 8[ab] (repeating it after 11). — Ś1 K1 D1.2.5 (? hapl.) om. 8. Da transp. 8 and 9. — [a]) K2.4 Ñ1.2 B Da Dn D4 दुःखैर्न. Da G5.6 (both latter first time) तप्येत; T2 G (both second time) M6.8 खिद्येन्न; M3.5

C. 1. 3585
B. 1. 89. 9
K. 1. 83. 9

न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचि-
त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके
ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा
कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये
तस्मात्संतापं वर्जयाम्यप्रमत्तः ॥ ११

अष्टक उवाच ।

ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथाव-
त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२

ययातिरुवाच ।

राजाहमासमिह सार्वभौम-
स्ततो लोकान्महतो *अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

(both second time) हृष्येत. K2.4 सुखे च हृ°; Ñ1. 2 B Dn D4 सुखैः प्रहृ°; Da सुखैर्न हृ°. S (T G Ms. 5 all first time as in text) माद्येत् (for हृष्येत्). — [b]) G4. 5 (both first time) सहैव. — D4 om. 8[cd]. — [c]) Cf. 7[c]. Ko दैवं (for दिष्टं). S (Ms. 5 first time entire line as in text) °लीयः (M second time ins. इति) समवेक्ष्य (Ms. 5 second time °त्य) बुध्या. — [a])=7[d]. G4–6 न सज्जते. S (Ms. 5 first time as in text) चातिभृशं मनुष्यः. Dn कथंचित्. — After 8[cd] (which these MSS. read after the *repetition* of 8[ab]), T G ins.:

858* दृष्टो हि मे परतश्चापि लोकः
प्राप्ता भोगाः सर्वतो नास्ति निष्ठा ।

[T1 दिष्ट्यापि मे; G1. 2 दिष्ट्या मेयं. G5. 6 परमं चापि.]

9 Before 9, T G ins. ययातिः. Da transp. 8 and 9. — [b]) G5 वै (for मे). Śi K1. 2 Ñ D2. 5 G (except G3. 4) M6–8 मनसो. Ñ3 D5 किंचित्. — [c]) B4 यथा यथा; G1–3 यथा धाता (by transp.). A few MSS. मा (for मां). Dn D4 विदधीत. G3 विधाता ददाति (for विदधाति लोके).

10 [a]) Before अण्ड°, Śi Ko. 1. 3 M ins. हि; K4 D2 च. Before उद्भि°, Śi K (except K2) Ñ1. 2 D (except Da D2) ins. च. T2 G4–6 transp. अण्ड° and उद्भि°. MSS. indiscriminately उद्भिज°, उद्भिद°, उद्भिजा° and उद्भिदा°. — [b]) G2 जरायुजा (for सरी°). G4–6 कूर्म(G4 *sup. lin.* कूप)यो. Ñ3 ये वसंति (for ऽथाप्सु म°). — [c]) Śi यथाश्म°; B1 अथा°. T G °काष्ठाश्च. Śi Da2 S सर्वे. — [a]) Ko कर्मक्षये; G1 दिन°; G3 विषं यथा. K1 Ñ1. 2 Dn D1. 4. 5 भजंति.

11 [a]) S मत्वा (for बुध्वा). — [b]) S बुध्वा कस्मादष्टक संतपेयं. — [c]) Ñ2 B3. 6 M (except M5) कार्यं (for कुर्यां). Śi K D5 कुर्वन् (for कृत्वा). — [d]) Śi K1 वर्जयत्यप्र°; Ko. 3. 4 °यंतीह संतः. — For the transposition and repetition in S cf. v. l. 8. — After 11, N (except Ñ3) ins.:

859* वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययाति-
मथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छत् ।

Ko. 3. 4 Ñ1. 2 Dn D1. 2. 4. 5 cont.:

860* मातामहं सर्वगुणोपपन्नं
तत्र स्थितं स्वर्गलोके यथावत् ।

12 Śi K1. 2 Ñ1. 2 B Da om. अष्टक उ° (cf. 859*). S om. उवाच. — [b]) G6 स्वयं (for त्वया). T1 G2. 3 यच्च (for यं च). Śi तथा च; Ñ1. 2 B4 Dn D1. 4 S यथावत्. — [c]) Śi K1 D (except D2. 5) T1 G1. 2 M8 तान्मे. Śi K1 D (except D2. 5) सर्वान् (for सर्वं). T2 G4–6 transp. राजन् and सर्वं. — [d]) Ñ1. 2 S धर्मं (G1–3 सर्वं).

13 Śi K1 S om. उवाच. — [a]) K2 पुरा (for राजा). — [b]) Śi K1 महतो याजयं वै (Śi च); Ko Ñ3 °तोऽजयं वै; K3 °तोऽहं जयन्वै; K4 D5 m °तोहं जयं वै; Ñ1. 2 B D °तश्चाजयं वै; S °तोहं (T1 G5 M7 °तोयं) जयेयं. K2 ततोहं लोकान्महतोऽजयं वै. — 13[cd]=(var.) 14[cd] and 15[cd]. — [c]) Ñ3 तत्राभवं. — [a])=14[a] and 15[a]. Śi K1 लोकमपरं चा(K1 वा)भ्युः; Ko. 4 D2 लोकानपरानभ्युः.

14 Śi K1. 2 G3 (hapl.) om. 14–15; K4 D1 (hapl.)

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं
प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
देवस्य देवस्य निवेशने च
विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
तथावसं नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
तत्रस्थं मां देवसुखेषु सक्तं
कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ १८
एतावन्मे विदितं राजसिंह
ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं
सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१

C. 1. 3599
B. 1. 89. 23
K. 1. 83. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

om. 14. — [a]) M पुण्यां (for रम्यां). — [b]) D5 शतद्वारां. Ko.3 Ñ3 G4–6 °योजनां तां; G2 °नांतरां. — T2 G5 om. 14^{cd}, which = (var.) 13^{cd} and 15^{cd}.

15 Ś1 K1.2 G3 om. 15 (of. v. l. 14). — [a]) Ko.4 °मपरं; Ñ3 °ममरं. Ko चाहं (for लोकं). — [b]) K3 दुर्विगाह्यं; G (G3 om.) M6–8 लोकमन्यैर्; M3.5 दिव्यमन्यैर् (for लोकपतेर्). Ñ3 दुरासदं. — T2 om. 15^{cd}, which = (var.) 13^{cd} and 14^{cd}.

16 [a]) Dn स देवदेवस्य; D1.4 देवाधिदेवस्य. — [b]) B4 विचित्य; D (except D2.5) °ह्लत्य. Ñ3 लोकान्निवसं. Ś1 K1 विशिष्टं (K1 °ष्टान्). — [c]) S (except T1 G1–3) समेतैः. — [d]) G3 °प्रभावस्तुतिर्. Ñ3 °श्वरः सन्.

17 [a]) Ko तत्रावसं; Ñ3 अथो°; D5 G1 अथा°. — [c]) Ś1 K1 °गंधी; K2 °गंधीन्. — [d]) Ś1 K1 °तांश्चाभिरू°; S °ताम्रान् सुरूपान् (G3 सुपार्श्वान्; G5.6 स्वरू°; M6–8 सुरम्यान्).

18 [a]) Dn D1.4 तत्र स्थितं मां. Ko.3.4 °सुखे प्र; B5 दिव्यसुखें; D5 °मुख्येषु; G2 °संघेषु. — [c]) T1 G1.3 °नां ब्रह्मविदुग्र°. — [d]) K4 अंशेत्यु°. G3 श्रुतो वै स्व°.

19 [b]) D2 T1 G2.3 om. अहं. Ñ3 गगनात्. — [d]) Ñ B D (except Da) सानुक्रोशाः (Ñ1 B5 °शं; B3m D5 °शात्); G5 आक्रोशतां. Ko.2 Ñ2 B (except B5) D (except D2) G3 M मां (Da M6–8 मा) नरेंद्र.

20 [a]) G1 (by corr.) हतो (for अहो). — [b]) G3 पुण्यवत् (for °कृत्). Ko पुण्यकीर्तिर्महात्मा. T2 पुण्यमूर्तिः (for °कीर्तिः). — [c]) M अब्रवं. S (except T1 G1.3 M3) तथाहं. — [d]) Ko.4 कथंचित्.

21 [a]) Ś1 °ख्यातं; K1 G2.4–6 °तां; T1 G3 M3.5 °तो; G1 °नं. Ś1 K1 T1 G M3.5 °भूमिं. — [b]) Ś1 K1 Ñ B4 Dn D1 °क्ष्य चेमां; Ko.2–4 °क्ष्येमां; D5 G (except G1.3) °क्ष्यैनां. T1 G2.3 °तमिहागतो°. — [c]) Ś1 K1 B3 Da2 Dn D1 Cd दैशिकं; K2 Da1 देश°; K3.4 D5 दर्शितं. Ko हविर्गंधैर्दर्शिता यज्ञभूमिः. — [d]) D1 प्रतिपूज्य; S प्रतिगृह्णन्. Ko प्रयातः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K Ñ3 B Da D1.2.4.5 G4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* Ko.4 ययातिवाक्यं; G1 ययात्यष्टकसंवादः.

C. 1. 3600
B. 1. 90. 1
K. 1. 84. 1

८५

अष्टक उवाच ।
यदावसो नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
किं कारणं कार्तयुगप्रधान
हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपद्यः ॥ १

ययातिरुवाच ।
ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह
क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं
त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ २

अष्टक उवाच ।
कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति
संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रविच्चं मतो मे ॥ ३

ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं
क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४
तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण
दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।
आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत-
द्भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko B5 86; Da1 D4m 87; Dn3 88; T1 74; T2 24; G M 25. — *Śloka no.*: Ñ3 21 (as in text); Da1 22; Dn M3 23. — *Aggregate śloka no.*: Dn2 3572.

85

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After अष्टक उ°, D1 (om. 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place. — [a]) Ś1 D5 यदा वासो; K2.4 Ñ1.3 Da1 यदा वसन्; S तथा (M3 कथं) वसन् (G3 वसंस्त्वं). Ñ1 B (except B3) G3 देवरूपी. — [b]) Ś1 शतानि. — [c]) M3 किं वा कृत्वा कार्तं°. — [d]) Ko.3.4 तद्वै; Ñ3 यं ते; Dn च त्वं; D4 तद्यत्; D5 त्वं वै (for तत्त्वं). S हित्वासि (T2 G2.4–6 °पि) तद्वे(G1 °थ्ये; G3 M °त्के)न धरां प्रपन्नः.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K1 सुतः (for सुहृत्). K2–4 Ñ3 B4 Cd स्वजनीयो; Ñ1.2 B1.3.5.6 D (except D5) स्वजनो वा (B1m.3m as in K2–4 etc.). S संबंधिनो ज्ञातिसुहृज्जनाश्च. — [b]) S °त्ते संत्यजंतीह मर्त्यं. Ñ1 बांधवैर्हि. — [c]) Ś1 K D5 एवं तत्र (K1 तद्वत्; K2 ज्ञात्वा); T2 G (except G1.3) M3.6–8 तथा तस्मिन् (T2 G6 चैनं); M5 तथास्मिन्. — [d]) D5 संत्यजंते से°. Ś1 K1 संतः (for सद्यः). K3 खेचरा. D4 सिद्धसंघाः.

3 Ś1 K1 S om. उवाच. For D1 cf. v. l. 1. — [a]) Ñ B Dn D1 transp. कथं and तस्मिन्. S तत्र (for तस्मिन्). — [b]) Ś1 K D5 विमुह्य(Ko °च्य)ते; Ñ2.3 Da T G1.3 व्यामुं°. — [c]) Ko.4 Ñ B5.6 D (except D2.5) किं वा; K2 किं ते; S के वा (for किं-). G1 दिष्टाः; M5 शिष्टाः (for -विशिष्टाः). K3 °स्य वासोप°; G2 °स्य धर्मोप°. — [d]) B5 तं वै; T2 G M तन्मे (G2 त्वमेव) (for तद्वै). D5 वद (for ब्रूहि). T1 G1.3 मे (for त्वं). B4 T1 G1.3 असि (for मे).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K1 भीमं (for भौमं). — [b]) Ñ1.2 Da ये. Ś1 K2.3 °बडाशनार्थं; Ko °बिडा°; K1 °बकाशनार्क्तं; K4 °विडा°; Ñ Dn °शनार्थे; T1 °वना°; T2 G3 °पला°; G1.2.4–6 M6–8 °वला°; Cd as in text. — [c]) B4 Cd Arj. (comm.) क्षीणे; D5 क्षीते; Da (erroneously) Arjp as in text. M5 क्षीणे विवृद्धौ. M6–8 °वृद्धौ बहुधा प्रव्रजंति. T G M3 क्षीणे पुण्ये बहुशः (T1 G1.3 M3 °धा) प्र(M3 om. प्र)व्रजंति. Cd cites बहुधा (as in text).

5 Before 5, D1 ins. ययातिरु°. — [ab]) Ko.3.4 transp. वर्जं° and गर्हं°. Ko Ñ Dn नरेंद्र (for नरेण). — [c]) Ñ D (except D2.5) G1 एव (for एतद्). — K1

अष्टक उवाच ।
यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि
तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।
ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-
ह्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७
षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।
यदेनमस्ते पततस्तुदन्ति
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

ययातिरुवाच ।
अस्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै
स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०
वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति
अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-
मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

C. 1. 86.10
B. 1. 90. 11
K. 1. 84. 11

repeats 5 (v. l. बहुधा व्रजंति for ते वदामि); cf. 4^{d}.

6 Śi K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{ab}) S यदा (G1.4 यथा; G2 तथा) समंतात् पतितं (T1 M6–8 पततस्; G3 परिदस्) तुदंति वयांसि गृध्राः पिशिताशनाश्च. — ^{c}) = 9^{c}. B1m व्रजंति. Ko.2.4 B5 Da1 (erroneously) G2.5.6 कथमाविर्भवंति; B1m.3m Cd Arj. (comm.) °भाव-हंति; Da2 (erroneously) Arjp कथमाभवंति (as in text); G1 °मापतंति; G4 कथं मृतपा भवंति. — ^{d}) K1.2 G2–4 M न (G2 om. न) भौममंतर् (K1 °मेतं; M6–8 °मंतं); Ñ3 भौमं ह्यनंतं; T2 G1.5.6 न भौमं तं. B3m (erroneously) व्रजंति (for शृणोमि); cf. v. l. 6^{c}.

7 S om. उवाच. — ^{a}) G3 देवा (for देहात्). Śi K1,2 Ñ B1.3m.4.5 Da Dn कर्मणा; Ko.3.4 तत्क्षणं (Ko °णां; K4 °णात्); T1 ब्रह्मणा; T2 G Arjp ब्राह्मणा; M प्राणिनो; Cd as in text. Śi K2–4 Ñ3 B1 Da1 S (except G6) जृंभमाणा; Ko आजृंभमाणा; B3m.4 °माणं; D2 °माणां; Cd as in text. B1m ब्राह्मणं जृंभमानं and कर्मणो दृष्टमानात्. — ^{b}) Ko व्योम्नि; D4 ब्राह्मं (for व्यक्तं). S इह (T2 इव) (for अनु-). T1 संभवंति. — ^{c}) = 4^{a}. M6–8 पततो. — ^{d}) B3 °पूगाननंतान्.

8 ^{a}) Śi Da1 D1 षष्टि-; G2 षष्टिः; G3 दुष्टं; M6.8 षष्टिं वर्ष- (for षष्टिं). T G (except G2.3) व्योम्नः. — ^{b}) Da2 Dn D1.5 तथा अशीतिं as in text: Ñ2 तथाप्यशी°; the rest तथाशी°. Śi K1 °वत्सरांश्च; Ko.2.4 D5 परिसंव°; Ñ1.3 B Da1 D4 S च परि(G2.4–6 चोपरि)व°. — ^{c}) D1 G3 तुदतः; T1 G2 °दंती. Śi K4 Da2 G2.6 M3 प्रपतंतः (G6 °तं); K2 M5 प्रपतः; K3 Ñ1.2 B (B5 marg.) Da1 Dn D4 T2 G1 पततः (*i. e.* om. प्र-); D1 प्रमत्तः; D2.5 G4.5 प्रपतं; G3 पतमानं (for प्रप°). — ^{d}) = 9^{b}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). D4 भीमदंष्ट्राः.

9 Śi K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) K2 M3.5 यदैन°; B5.6 D5 यदेनस्ते°; T2 G4–6 °नसा ते; G3 यदेनं पाते. — ^{b}) = 8^{d}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). — ^{c}) = 6^{c}. B1m व्रजंति. Ko.2.4 B5 Da1 G (except G3) आविर् (for आ-). — ^{d}) Cf. 11^{d}.

10 Śi K1 (hapl.) om. 10–11. S om. उवाच (G6 om. the ref.). — ^{a}) Cf. 14^{b}. T G असौ (G1 पुष्पे); M असृग् (for अस्रं). T °रसानुपृक्तं; G °रसानुवृत्तं (G1 °त्तिं; G3 पुरुषेन प्रवृत्तं); M पुष्पकालानुपृक्तं (M3 °वृत्तं). — ^{b}) T2 G1.2.4–6 तावत्; M तद्वत् (for तद्वै). T2 G2.4–6 पुरुषेणाभि-; G1 M3.5 °षेणेह (for पुरु°). T1 अन्वेति तत्पुरुषेणेह जुष्टं; G3 तमद्येतत्पुरुषेणेह सृष्टं. — ^{c}) D4 स चैतस्या; D5 स तस्य चैतद्; T G तद्वै (G2.4.5 m.6 °त्वै°) तस्यां (T1 °स्या); M तथैव तस्यां (M3.5 °स्या). Ñ2 तस्यां. Ko तस्य रजसा (for तस्या रज). — T1 (hapl.) om. from आपद्यते up to 12^{b}. Ko.3.4 ह; G1.3 अथ (for वै).

C. 1. 3611
B. 1. 90. 12
K. 1. 84. 12

अष्टक उवाच ।
अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भ
उताहो स्वित्स्वेन कामेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेता-
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२
शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ १३
ययातिरुवाच ।
वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः
क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४
स जायमानो विगृहीतगात्रः
षड्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं
सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च
त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपचितिं च विद्धि
महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६
अष्टक उवाच ।
यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा
निखन्यते वापि निघृष्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य

---

11 Śi1 Ki1 T1 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) Ks.4 B G2–6 °स्पतींश्चो(Ks.4 °तीश्चौ; Bs °तीं चो; G2.4.5 °तीश्चो; G3 °तिं चो)षधीश्चा°; Ñ Da Dn D1.4 °स्पतीनोषधी(Da °नौषधीं)श्चा°; D5 T2 Ms.5 °तींश्चोषधीश्चा°; G1 °तींश्चोषधयश्चा°. — [b]) K4 Bs–5 Dn1. ns D1.2.4 G4–6 Ms आपो. G (except G1.3) वायुः. G4–6 पृथिवी. B Da D1 om. च. B (except B5) °रीक्षं. — [cd]) Cf. 9[d]. K4 वापि; Ñ1.2 B (except B5) Dn चाति (for चापि). G (except G1.3) चतुष्पदां द्विपदां सर्वमेव रसाभूता गं°.

12 T1 om. 12[ab] (cf. v. l. 10). K1 om. अष्टक उ°. Śi1 S om. उ°. — [a]) M6–8 अन्यो. Śi1 रूपं; Ñ2 B1.4 Arj. (comm.) वायुः; B1m Da (erroneously) Arjp Cd वपुर् (as in text). Cd निदधाति. Śi1 गर्भा; K1.3 Ñ B D (except Da2 D2.5) M6–8 गर्भं; Ms.5 गार्भं; Cd cites गर्भं. T2 G अन्यो हि वैनं विदधाति (G2.5.6 °धातीह) गंर्भं. — [b]) K2 B (except B5) D (except D2.4.5) कायेन; Ñ1 कल्पे°; Cd as in text. — [c]) Da नरदेवमेतां.

13 [a]) Ko.3 B1.3.5 D2.5 Cd Arj. (comm.) °देहाति°; Ñ1.2 B6 °भेदाभि°; Ñ3 Da (erroneously) °देहाभि°; B4 °भेदाति°; Dn D4 G1 °भेदादि°. — [c]) Śi1 K Da1 D5 त्वं नः (for तत्त्वं). S (except Ms.5.6) transp. तत्त्वं and सर्वम्. G2.4.5 पृष्टं. — [d])=(var.) 1. 87. 13[d]; 88. 1[d]. Ko.3.4 सर्वज्ञं. T1 G3 M6–8 °ज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये.

14 Śi1 K1 S om. उवाच. — [b]) Cf. 10[a]. Ko गर्भरसानु°; K3 फलपुष्पानु°; G M7 °रसानुवृत्तं (cf. 10[a]).

15 [a]) K2.4 T1 G2 सं-; Ñ3 प्र- (for स). K4 S नि- (T2 *sup. lin.* वि- as in text). Ko.3.4 Ñ B4 Dn D4.5 T G (except G1.3) M7 Cd °तमात्रः; K1 °त(गंधं)पात्रः (sic). — [b]) K3 Arj. (comm.) षट्ज्ञाननिष्ठो यतते; K4 (corrupt) संजायनियतनो; Ñ B (B3 marg.) Da (erroneously) Dn D1.2.4 संज्ञामधिष्ठाय ततो (B3 orig. as in K3); T1 संज्ञात°; T2 Ms.5 प्रज्ञान°; G1.5 प्रज्ञाय°; G2.4.6 प्रज्ञात°; G3 स ज्ञान°; M6–8 संज्ञान°. Dev. appears to have read षट्ज्ञाननिष्ठो (see Arj. comm. above). — [c]) B5 षट्ज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्यः (cf. [b]). — [d]) Śi1 Ñ B D (except D5) स वै; S सम्यग् (for सर्वं). B1.4.5 पश्यते.

16 [a]) S वै (for अथो). — [b]) S (except T1 G1.3) वेद (G4–6 देव-) भावान्. — [c]) K1 °पचितं; K4 °ष्टदेहोप°; Ñ B5 Dn D1 °पहितं; D4 Arjp °ष्टकात्मोपहितं. Dev. cites उपचितिं (=समृद्धिं) as in text. K2 Ñ B D हि (for च). S इत्यष्टकैतान्विहितांश्च (T1 G1.3 °तांश्चेह; M6–8 °तां स्म) विद्धि. — [d]) Śi1 K1 Dn D1.4 °भृतां.

17 Śi1 K1 S om. उवाच. — [a]) Śi1 °संश्रितः. — [b]) Śi1 निपिष्यते; K1 निष्पते (sic); Ñ1 निवेद्य°; G (except G2.3) निहं°. S वि- (for अपि). K3 निपिष्यते; Ñ1 B3m D (except D2.5) T2 G3–6 निकृष्य° (D4 as in Cd); B4.5 निष्कृ°; Cd निगृह्य° (for निघृ°). — [c]) B (except B3) D2.4 °शमेति. — [d]) K2 किमात्मानं; Ñ1.3 B1 (m as in text).4.5 नात्मानं वै (Ñ3 om. वै); B3 नात्मात्मनं; Dn S

केनात्मानं चेतयते पुरस्तात् ॥ १७

ययातिरुवाच ।

हित्वा सोऽस्रन्सुस्रवन्निष्टनित्वा
पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।
अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी
हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८
पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९
चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च
तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं
भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०

अष्टक उवाच ।

किं स्वित्कृत्वा लभते तात लोका-
न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-
च्छुभाल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१

ययातिरुवाच ।

तपश्च दानं च शमो दमश्च
ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः
पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२
अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३
चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४

C. 1. 8623
B. 1. 90. 24
K. 1. 84. 24

केनात्मना. Ñ3 D5 वेदयते. Ñ Bsm D (except D1.2.5) T G1.3 M6-8 परस्तात्. B3 केनात्मनो वेत्ति चिता (m केनात्मानं वै चेतयते) पुर°.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) S °धाय स्वं सु°. Ñ1.2 Dn D5 T M6-8 वा (for च). — c) S पव(G1 °त)मानानु- (M°अ)सारी(T1 पावमानोनु°). — d) G3 योनिं (for देहं). Ś1 K D5 विशते (for भज°).

19 G4 om. 19. — a) D4 T2 G1.2.5.6 M3.5 °तो भजंते (D4 °ति). — Dn1 om. 19b. — b) Ś1 K1 Ñ3 G3 भजंते; K2.4 B5 G1.2.5.6 भजंति. — Ko (hapl.) om. from भवन्ति up to 20a. — c) Ś1 K1 भजंति (for भवन्ति).

20 Ko om. 20a (cf. v. l. 19). — In K1 the द्वि of द्विपदाः (20a) is followed by हि वरो मयैष (1. 87. 7c). The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्र° (1. 88. 20b), breaking off there suddenly and reverting to the first break in 1. 85. 20a, where it makes a fresh start with पदाः षट्पदाश्च and runs on smoothly up to शक्राच्च लब्धो (1. 87. 7c), supplying the portion of the text omitted at the first break: a transposition due undoubtedly to the ignorant copyist's mistaking the reverse of the fol. for the obverse and *vice versa*. — b) Cf. 9a, 11a. S तथा (G1 °दा) राजन्. — c) M6-8 °तमेवं निखिलानि. — d) B3.5 T1 M6.7 च (for तु).

21 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — b) Ś1 दारां (for मर्त्यः). — c) G4.5 दृष्टं (for पृष्टः). — d) T1 गुह्यान् (for शुभान्).

22 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S यशो दमश्च (T G3 दमः क्षमा च; M5 यशो क्षमा दमश्च). Cd Arjp यशो (for शमो). — b) Ś1 श्रीर् (for ह्रीर्). — After 22ab, Ko.3.4 B5 (marg.) D (except Da2) Cd (?) ins.:

861* स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो
द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम् ।

[= Matsyap. 39. 22cd. Dev. comments on some words of this line. — D2 सद्यो (for सन्तो). Ko.3 Da1 B5 नित्यं; K4 सप्त (for पुंसाम्).] — c) K1 तमोविभूताः; K2.4 B5 D2 तमो(K4 °पो)भि- भूतान्; Da1 तमोभूताः; T1 G तथाभि(T1 °दाभि-; G2 °मो हि; G5 °था हि)भूताः. — d) B1.5 सदैते प्र-; B3 D2.4 सदेति प्र-; D1 सदा वै प्र- (for सदैवेति).

23 B1.3.4 D2 read 23 after 26. — b) Ś1 K Ñ2 D5 T1 G1.3 परस्य.

C. 1. 8624
B. 1. 90. 25
K. 1. 84. 25
. 8506
1. 85.
. 1. 79.

न मान्यमानो मुदमाददीत
न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके
नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५
इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।
इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६
येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं
मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।
तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य
परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

अष्टक उवाच ।
चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-
न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

24 K2 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^{a}) K2 एतानि चत्वार्यभयं°.

25 Ko om. 25^{ab}. — ^{a}) Ś1 B3 Da D1.5 T1 न (Da2 स) मन्य°; Ñ B6 Dn न मान(B6 °न्य)मान्यो; M7 मानान्यमानो. — ^{c}) S तं साधवः (G3 °धुत्वं). — ^{d}) After नासाधवः, M6-8 repeat पूजयंतीह लोके नासाधवः! B4 साधुवृत्तिं. D2.4 T1 G1.3 भजंते.

26 ^{a}) B D (except D5) दद्याम् (for दद्याद्). K2 वदेद्; Ñ2 B Da Dn D1 G3-5 यज (Da1 जय) (for यजेद्). Ñ1 इति ददामीति जय (sic). — ^{b}) Ś1 K1.2 D5 G1 इत्यधीयेत (K1 °यैह). K2 च (for मे). Ñ B Da Dn D2.4 इत्यधीय इति व्र°. — ^{c}) Ś1 K1 °स्मिन्न तथा ह्याहुस्; Ñ B D (except D5) इत्येतानि भ°; T1 एतस्मिन्नीति यान्याहुस्; T2 G2.4-6 इत्यस्मीति भ(G2.6 °ति ह; G5 °तीह)यान्याहुस्; G1 इत्यस्मिन्निति भ°; G3 एतस्मिन्नभ°. — ^{d}) D5 वार्याणि; G1 वाक्यानि. Ñ1 B Dn D1.2.4 सर्वशः (for नित्य°). — After 26, B1.3.4 D2 read 23.

27 ^{a}) Ś1 Ko.2.3 Ñ3 B3 Da2 Dn D2.4 ये चा(B3 °त्रा)श्रयं; B1 D1 ये चा(D1 वा)श्रमं; D5 ये चाश्रेयं; S येनाश्रमान् (M °मा). B1.3 प्रमाणं (B1m as in text); S (except G6) पुराणा (T1 G1.2 °णां). — ^{b}) Ś1 K1-4 D Cd मानसमार्गरुद्धं (Ś1 K1 °रुद्धमार्गं); Ko °युक्तं; Ñ1.2 B1.3.4 नामसमान(Ñ2 °सनाम)भक्तं; S मनसा संविभक्तान् (T2 M °क्ताः). — ^{c}) Ko D2.5 ते नि(D5 °ति)श्रेयस्; K3 निश्रेयसस्; K4 तं ते श्रेयस्; Ñ2.3 B1.3.4.6 Da तन्नः श्रे(B4 श्रि)यस्; B5 Dn D1.4 G6 तद्नः (G6 तान्ति) श्रेयस्. Ś1 K1 तेजसं (K1 °से) रू°; K2 °सं रूपमाद्यं; Ñ3 तेजसारूप्यमस्य; B D तेन संयोगमेत्य (D2 तेन संरूप°; D5 तेजसो रूपमीड्यं); T G1.3 M °सं योग(G3 °नि)मेत्य. — ^{d}) T2 शक्तिं; G3 गतिं (for शान्तिं). B (except B5) S प्राप्नु(B3 °प्स्य; T1 G3 °प्य)ते. G4-6 प्रत्यगेव.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 भवाभवविवेकः; T2 G4 M3.5 माननिंदा; G1 माननिदानः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 87; K1 98; B5 83; Da1 D4m 88; Dn3 89; T1 75; T2 25; G M 26. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 27; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3599.

86

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) M कथं (for चरन्), Ñ1.2 B D (except D2.5) धर्मान् (Dn धर्मात्); Ñ3 लोकान् (for देवान्). — ^{b}) After कथं, Ñ1.2 B (except B6) ins. च. Ś1 कथं वार्यकर्मा; K1 Ñ1.2 B1m.4 कथमार्यकर्मा; G3 °र्यगामि; Cd as in text. Arjp आर्यकर्मा (as in Ś1 K1 etc.). — ^{d}) G (except G1.3) बभूव तस्मिन्. B3.4 Da Cd शं प्रति-.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ko °स्वनोद्यः; B1m °सु चाक्षः (sic).

3 ^{a}) Ś1 D1 धर्मा(D1 °र्या)गमं; K1 °गमं तं; K2 °हृतं. — ^{b}) G2.4.5 M (by ins. अपि) सदैवाप्यतिं. G1.3 दद्याच्च देवानतिथीं. Ś1 K1 भोजयेत; K3 °जयीत; Da पूजयेच्च. — ^{c}) T2 G2.4.5 °रदत्तां. — ^{d}) D5 om. सा.

बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १
ययातिरुवाच ।
आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २
धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं
सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३
स्वदारतुष्टो वृजिनान्निवृत्तो
दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां
वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४
अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं
जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकसारी लघुरल्पचार-
श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५
राज्ञा यया चाभिजिताश्च लोका
भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६
दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु
ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति
विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७
अष्टक उवाच ।
कति स्विदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८
ययातिरुवाच ।
अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९
अष्टक उवाच ।
कथं स्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

C. 1. 3633
B. 1. 91. 10
K. 1. 85. 10

---

4 °) K4 पुण्यां; Da1 सत्यं; Da2 नित्यं (for मुख्यां). S मृगैः सचारी वनजान्नभोजी (cf. a). — a) Ko.3.4 चरन् (for वसन्). S तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैत्यरण्ये (cf. °).

5 a) D5 स्वदारतुष्टो. Ś1 Ko.1.3 Cd विगृहश्च; K2 अगृह°; K4 Ñ1 गुणवां°; Ñ2 ह्यगृह्णं°; Ñ3 व्यगृह्णं°; B D गुणवांश्चैव (D5 गृहमुश्च sic); S न गृह्यश्च. Ñ3 राजन् (for नित्यं). — b) Ko.1 Ñ B (except B1) °प्रयुक्तः. — c) T1 अनोकसारी (as in text): Ś1 अनोकशारी; K1 T2 G4.5 अनौक°; K2-4 Ñ B D अनो(K4 D5 °नौ)कशायी; G1-3 वनौकसारी (G2 °सानी; G3 °शायी); G5 M अनौकस्सारी. Ś1 K1 °रल्प(K1 om. रल्प)सारः; Ko.3.4 D2 °रल्पचेष्टः; Ñ Dn D1 °रल्पप्रचारः (Ñ1 °रैः); T2 G °रल्पाशनश्च.

6 a) K3 B3 Dn1.n2 D1 वाभिजिता°. — b) K (except K1) Ñ B D कामाभिजिताः; T2 °मादिजिताः. G2 विहिताः; G3 निहि°. B4m च मुख्याः (for सुखाश्च). — d) S °नित्यो (for °संस्थो). K1 B4 यथात्मा; Ñ1 परा°; Da महा°.

7 a) G3 तदैव (for दशै°). K3 Ñ B4.5 D (except D4.5) च (for तु). S दशैव पूर्वानपरान्दशैव (G3 °शैतत्; M3.5 °शैवं). — b) Ko G3 M (except M5) तथात्मा°; K2 Dn D1 अथात्मा°; Ñ B5 महात्मा°. Ñ2 इहैक° (for अथैक°). — c) T1 G1-3 M6-8 °शीलः; T2 G4-6 M3.5 °नित्यः (for °वासी). Ś1 K1.4 G3 ददाति. — d) K3.4 D2.5 मुक्त्वा त्वरण्ये. B5 °रण्येषु (om. स्व-) श°. K2 M3.5 °शरीरस्य धा°; B3.4 °धातुं; G3 °यातान्.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — M5 om. 8. — a) T2 G (except G1.3) कथं स्विद्वसतोरण्ये (=10a). — b) Ś1 K1.3 Da D5 वा (for च). Ñ B D (except Da D5) transp. मौना° and कति. — c) B D2.4 भवंतीह. — d) Ko.1 °च्छामि ते वचः (K1 वयं).

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 वसतिर्यस्य. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9c-13d. — b)=10b and 11d. — d) T2 G (except G1.3) नराधिप.

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — b)=9b and 11d. — cd) G (except G1.3) नि- (for वा). B5 कथं च वसतो ग्रामेरण्यं भवति पृष्ठतः (by transp.).

11 Ś1 K1 om. 11 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — a) K (K1 om.) Ñ3 B1 D2 M3 ग्राम्यानुप-; Ñ1 D4

C. 1. 8636
B. 1. 91. 10
K. 1. 85. 10

ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १०

ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११
अनग्निरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२
यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३
यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।
आतिष्ठेत मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४
धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।
असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ १५
तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः ।
अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

°स्याण्युप-; Bs.4 °मान्युप-; B6 °स्यान्युप-; D2 °मानुप; D5 °स्यानन्व-. Ñ2 B1 °भुंजीत. — [b]) D5 यत्रार°; T1 G1.2 M (except M3) य आरण्ये. — [d])=9[b] and 10[b].

12 Ś1 K1 om. 12 (cf. v. l. 9). — [a]) D5 °केतस्थः. — [b]) Before अगोत्र-, K (K1 om.) Ñ B1-6 D (except D2.4) ins. अपि. — [c]) S °च्छादनी चीरी. — [d]) D5 वाससं (for चीव°). S सर्वस्वादु(T1 °द्वंद्व)विवर्जितः.

13 Ś1 K1 om. 13 (cf. v. l. 9). — [a]) B5 प्राणेतिसं°; D4 प्रीणाति सं°; M5 विप्राभि°. — [b]) M3 (before corr.).5 °त्स्वभोज°. — [cd]) M6-8 transp. ग्रामे and [s]रण्यं.

14 [a]) G3 कामं परि-. — [b]) K2 न्यस्तकर्मा; Ñ3 D5 T1 G (except G4.5) त्यक्त्वा कर्म; M6.8 °कामा; M7 °कामो. — [c]) K1 °तिष्ठते; B5 D (except D2.4.5) S (except T1 G1.3) °तिष्ठेच्च. — [d]) K1 G3 लोके सिद्धिमवाप्नुयात्.

15 [a]) G3 कृतं मुंडं (for कृत्त°). — [b]) Ñ3 तथा (for सदा). T G दयापरं (for अलं°). — [c]) Ñ B (B1m.3m as in text) Dn D1 Arj. (comm.) सितकर्माणं; D4 (erroneously) Arjp Cd as in text. — [d]) K2 D5 °तुमिच्छति. Ñ Dn D1 transp. नार्चितुं and अर्हति.

16 [a]) Some N MSS. कर्षितः. K3 M6-8 क्षांतः. — After 16[ab], K2 Dn D2 read 16[ef] (for the first time) and repeat it (with v. l.) after 16[cd]. — Ś1 reads 16[cd] in marg. Dn1 om. 16[cdef]. — [e]) Ñ2 B (except B3) D4 G1 सदा; T1 G2 M3 यथा (for यदा). — K2 om. 16[ef]. — [e]) Dn D2 (both first time) स च. — [f]) D1 यशः (for परं).

17 [a]) T G4.6 M5.5 तु य आहारं; M6-8 स्वयमा°. — [c]) K2.4 D5 तथास्य. Ko.2 Ñ1.3 Da2 पूर्वोयं; K3 Ñ2 B (except B3) Dn D1.5 सर्वोयं; K4 D2 T1 सर्वो यः.

— After 17, D4 (marg.) S ins.:

862* सामान्यधर्मः सर्वेषां क्रोधलोभौ द्रुहाक्षमे ।
विहाय मत्सरं स्तैन्यं दर्पं दम्भं च पैशुनम् ।
क्रोधं लोभं ममत्वं च यस्य नास्ति स धर्मवित् ।
अष्टकः ।
नित्यस्नायी ब्रह्मचारी गृहस्थो वनगो मुनिः ।
नाधर्ममशनात्प्राप्येत्कथं ब्रूहीह पृच्छतः । [5]
ययातिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।
इत्येवं कारणं ज्ञेयमष्टकैतच्छुभाशुभम् ।

[G1.2 read the above lines in the following sequence: 4, 1-3, अष्टकः, 5-8; while G3 reads: अष्टकः, 4-7, 1-3, 8. T1 here reads line 8 only, inserting 1-7 after 1. 87. 2 and with the sequence of G3 above. — (L. 2) D4 शाठ्यं; G1 दैन्यं (for स्तैन्यं). — (L. 4) G1.3 नित्याध्यायी. — (L. 5) D4 G1.2 प्राप्य. G1-3 पृच्छते. — (L. 6) D4 प्रोक्ताः; T2 भिक्षा (for भक्ष्याः). — (L. 7) Only G1.3 D4 °स्य अमितं (as in text); the rest °स्यापरिमितं(!).]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 चतुराश्रमवर्णनं; T2 G4 आश्रमधर्मः; G1 आश्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 99; Ko 88; Da1 D4m 89; Dn3 90; T1 76; T2 26; G M 27 (G5 28). — *S'loka no.:* Da1 Dn 18; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3697.

८७

अष्टक उवाच ।
कतरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

ययातिरुवाच ।
अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ग्राम एव वसन्भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २
अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
तप्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ३
यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु-
र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।
अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं-
स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४

अष्टक उवाच ।
केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज-
न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।
कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-
मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५

ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः
प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।
उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं
त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६

C. 1. 3651
B. 1. 92. 7
K. 1. 86. 7

87

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — [a]) Ñ1.2 Dn °स्त्वनयोः. Ś1 Ko Da2 पूर्वो. — [b]) K1 मात्स्यतां (sic); K2–4 D2.5 T G M3.5 साम्यतां (G4.5 सत्व°). — [d]) D5 G3 सूर्यचंद्र°.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) M6–8 गृहस्थश्च. Arj. mentions some *pāṭha*, but the comm. is corrupt and unintelligible. — [b]) T1 °वृत्ते तु. T2 G3–6 °वृत्तेष्व-संय(G3 °यु)तः. — [c]) Ś1 K1.2 चरन्; Ñ2 भवन् (for वसन्). — [d]) Ñ3 एकतरं; B1 पूर्वतरो (m as in text). — After 2, T1 ins. lines 1–7 of 862*, but in a diff. sequence (cf. v. l. 1. 86. 17).

3 [a]) K1 अप्राप्तो; T2 G2.4.5 अवाप्य; Cd as in text. K (except K1) Da च (for तु). — [b]) Ś1 प्राप्तो यो (by transp.); D2 यः प्राप्य. Cd cites प्राप्तो. M3 चरन्. — [c]) Ś1 Ñ B6 Dn D5 T2 G (except G1.3) M3.5 तप्यते. — [d]) Ko.3 चरेत्सोग्रं; Ñ1 T1 °त्सत्यं; Ñ3 °दन्यं; D2 °त्सौम्यं. K1 °न्यस्तुतस्ततः (sic); Ñ1.2 B1.4 Da Dn D1.5 °न्यत्त(Ñ1 °त्यंत)पस्ततः (by transp.); B5 G3–6 °न्यत्ततस्ततः (G4–6 °स्तथा); G2 °न्यतरस्तथा; M3.5 °न्यस्ततस्ततः. — After 3, Dn D4 (marg.) S ins.:

863* पापानां कर्मणां नित्यं बिभियाद्यस्तु मानवः ।
सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते ।

[(L. 1) Dn T2 G1.5 बिभृयाद्यस्तु; G3 उद्धतो यस्तु. — (L. 2) M3.5 शुभमप्या°. G3 न मोहात्प्रीतियुक्तश्च सो°.]

4 [a]) Ñ1.2 B5 Dn G2 तद्वै. Ñ B1.4.6 Da Dn S तदसत्य°. — [b]) B5 S (except T2) यत् (for यः). Ñ3 अनर्थरब्धं; Ñ3 अनर्थवृद्धं; G3 असत्य°; G4 अधर्म°; Cd as in text. — [c]) Ko D5 ईशोप्यनीशश्च (D5 °स्य); Ñ1.2 अथोप्यनी°; Ñ3 Dn अर्थोप्यनीशस्य; B3 अस्वोप्यनीशस्य; B4 स्वे स्वाप्यमी°; B6 आत्माप्यनी°; D2 अर्थेप्यनी°; S अस्वो(G1 °स्वा)प्यनाशी(T1 G1 M7 °शि; G2 °धी; G3 °श)श्च. Dev. appears to have read अस्वाम्यनीशश्च. — [d]) K1 B1 °स्तदार्य.

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 केनास्य; Ko.3.4 B6 D5 °ध्य; M7 °पि. K1 B6 D5 दूतः. G1.3 M3 दूतेन केन (for केनासि दूतः). Ś1 K B6 Dn D5 G3 M3 प्रहितोसि; G1 °तो हि. — [b]) Ñ2 युवा सुखी; B4 स्वरस्रग्वी. — [c]) K2 Ñ B4 Dn D1.5 आयातः. K2 Ñ1 कतरस्या दिशस्त्वं. — [d]) K1 D1.5 T2 G पार्थिव.

6 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) T2 G1.2.6 M5 इदं. G1 भूमौ. G3 नरकात्तीक्ष्णपुण्यः. — [b]) Ñ B1.3.4.5m Dn D1 S (except M6–8) °प्रहीणः; B3m Cd as in text. — After 6[ab], S ins.:

864* विद्वांश्चैवं मतिमानार्यबुद्धि-

C. 1. 8852
B. 1. 92. 8
K. 1. 86. 8

सतां सकाशे तु वृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७

अष्टक उवाच ।

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

अष्टक उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ १०

ययातिरुवाच ।

नास्मद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच्च
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११
नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे-
द्या चापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १२

मैमाभवत्कर्मलोक्यं च सर्वम् ।

— ^{c}) Ñ1.2 B Da D4 उक्त्वैवं वः. Ś1 K (except K4) Ñ3 B Da D4 G3 °स्यनंतं; Ñ2 °स्यधस्तात्. D5 उक्तोहं वः प्रतिपत्स्याम्यनंतरं. — ^{d}) Ñ2.3 S (except G2.3) त्वरयंति; Cd as in text. Ś1 K1 ब्रह्मलोकप्रपा ये; Ko B4.5 G °णा लोकपा ये; Ñ1 लोकपा ब्रह्मणो ये; Ñ2 ब्रह्मणो लोक°; B1.3.6 D2 लोकपा ब्रा(B3m D2 ब्र)ह्मणा ये; D4 ब्रह्मणो लोकपा ये. Cd Arjp ब्रह्मणा (explained with स्थापिताः understood).

7 ^{b}) G3 M3 संहिता; M5 °हता. Ko Ñ B4.5 Dn D1 तु; K1.4 Da स्थ (for च). — ^{c}) B4 T1 G5.6 M6-8 ममैष; T2 °मैव. — ^{d}) G3 M6-8 पतिष्यतो. K2.3 Ñ B (except B5) D भूमितलं.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Some MSS. त्वा (for त्वां). K2 T G प्रपतंतं (T1 °तंतः; G3 मा नृपते); M5 अत्र तव (for मा प्रपत). — ^{b}) Ñ2 संति सेंद्राः. T G1.2.4-6 ये मे लोकास्तत्र (T G1 °का दिवि) राजेंद्र संति; G3 M6-8 यदि लोका मे पार्थिव तत्र संति; M3.5 यदि मे लोकाः पार्थिव संति तत्र. — ^{c})=10^{c}, 13^{c} and 15^{c}. B (except B5) °रीक्षे. K1 दिवि वा यदि (by transp.). Ko-2 G3.5 दिवि श्रुताः; K3 B1 (m as in text).5.6 Dn D1 दिवि स्थिताः; D4 T1 G1 दिविष्ठाः. — ^{d})=13^{d}. G2 त्वां सर्वधर्मस्य. G3 reads 10^{d} (for the first time) for 8^{d} (v. l. °क्रमस्व).

9 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 (? hapl.) om. 9-10. — ^{a}) S (T1 om.) व्रीहियवं (for विहितं). — ^{b}) K2.3 B (except B5) D (except D2.5) पार्वतैश्च. — ^{c}) Cf. l. 88. 2^{c}. S (T1 om.) तावंतो लोका दिवि सं° (om. ते). M6.7 ते; M3 चेत् (for वै). — ^{d}) Ñ3 ततो (for तथा). G3 नराधिनाथ (for नरेन्द्र°).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 9). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a})=15^{a} (cf. 8^{a}), and l. 88. 3. Ś1 K3 Ñ1.2 B (except B5) Da2 D2 ददानि. Ko.4 T2 G1.2.6 प्रपतः. — ^{b}) Ñ1 पार्थिवाः; B4 पार्थिव (for दिवि). Ñ1 B4 Da संति राजन् (for राजेन्द्र स°). — ^{c})=8^{c}, 13^{c} and 15^{c}. B (except B5) °रीक्षे. Ko.3 B (except B4) स्थिताः. — ^{d}) Cf. 15^{d}. T2 G (except G1.3) °क्रमस्व (for °क्रम). Ko.4 D5 °ममित्रसिंह; B3.5.6 Dn D2.4 °मपेतमोहः; G2 °ममित्रहंतः; Cd as in text. — For G3 cf. v. l. 8.

11 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^{a}) Ñ ब्रह्मवर्चः. Ko.3 S क्षत्रियवंशजातः (for अब्राह्मणो ब्र°). — ^{b}) Ś1 K1 राजमुख्यः; Ko.2-4 °सिंह; S क्षत्रमुख्यः (T1 G1 M6-8 °ख्य). — ^{c}) B5 T2 G3 यदा. — ^{d}) D5 तवाददं; S तथाददां. S द्विजेभ्यः (for नरे°).

12 ^{a}) Ś1 M6-8 न ब्रा°; K1 अब्रा°. K2 S (except G3) कृपणं. — ^{b}) Ś1 Ko.4 Ñ3 Da या वापि; K1 यापि. D2 स्यात्क्षत्रिया वीर°. S दद्यान्न याचेदिति क्षत्र(T1 G3 राज)धर्मः. — ^{c}) Ko Ñ2.3 यदेवाकृत°; Ñ1 B D नै(D5 न चै)वाकृत°; T M3 यथाकृत°; G यदाकृत° (G3 यथापूर्वकृतं);

प्रतर्दन उवाच ।
पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप
प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३

ययातिरुवाच ।
सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र
अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-
स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४

प्रतर्दन उवाच ।
तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५

ययातिरुवाच ।
न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां-
श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १६
धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं
कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-
न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ।

C. 1. 3662
B. 1. 92. 18
K. 1. 86. 18

M5 तथाकृत°. — a) = 17f. K1 G1.2 विवत्स°; K4 Ñ1.3 B D °धित्स° (B3m °धास्य°; D1 °द्रित्स°); Nilp as in text. K1 G3 किममुत्र; T2 G5.6 M3.5 किमुतात्र; G4 कृतमात्र. Ś1 K G3 M3 साधुः. — Arj. again mentions some *pāṭhas*, but the comm. is corrupt and partly unintelligible.

13 Ś1 K1 S om. उवाच (G2.4 om. the ref.). — a) Some MSS. त्वा (for त्वां). K3 त्वामहं. S काशिराजोहमस्मि (for स्पृह°). — b) S (except M3) om. ऽहं. Ko Da2 D2.5 om. मे. — c) = 8c, 10c and 15c. B (except B4) °रीक्षे. K3 B1.5 स्थिताः. — Ś1 K1 (? hapl.) om. 13d–15c. — d) = (var.) 1. 85. 13d; 88. 1d. B4 repeats 10d for 13d.

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). B4 (? hapl.) om. 14–15. S om. उवाच. — a) T G ये संति (T1 G1.3 संत्येव) लोका. — b) Ko अस्त्येकैकः; B1 (m as in text).6 अप्येकशः; D1 M अप्येकैकशः; T1 ह्यप्येकशः; T2 G ए(G1 ह्ये)कैकशः. K2–4 Ñ3 Dn D2 सप्तान्यहानि; Ñ1.2 B1 m.3 m.6 सप्तत्य°; B1 D4 सप्त त्व°; S सप्तैव (T1 °क) तानि (for सप्ता°). — c) Ko ऋतवंतो; K2–4 D5 घृतपृष्ठा; B1 (m as in text).3 D2.4 Cd घृत(D4 ये घृत)कुल्या; B5 घृताक्ता. Da विशेषास्. — d) K (K1 om.) तेनंतवंतः; S ते ता (M6–8 नांत)वंतस्त्वां. B3 °पालयंते.

15 Ś1 K1 om. 15^{abc}; B4 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). S om. उवाच. — a) = 10^{a} (cf. 8^{a}). K3 Ñ B (B4 om.) Da2 Dn1.n2 D4 ददानि. Ko D5 पतमानस्य राजन्; K2–4 Ñ1.2 पत मा च राजन्; D2 पत मा प्र°; T1 G1.2 मा प्रपतः प्र°. — b) T1 G1.3 चैते (for ते वै). — c) = 8^{c} and 10^{c}. B1.3.6 °रीक्षे. K2 श्रुताः; K3 B1.5 D2 स्थिताः. — d) Cf. 10^{d}. Da T1 G1.3 °क्रम क्षिप्रममित्रसाह; T2 G2.4–6 M °क्रमस्व प्रददाम्यहं ते.

16 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1.2 D5 सततं (for सुकृ°). B1.3 m.5.6 D4 कामयीत. — b) Ko.2.3 D2 T2 G2 पार्थिवात्; K1 Ñ2 °वं; K4 T1 G1.6 °वे (for °व). — After 16^{ab}, T1 repeats 12^{cd} (reading for the first half किं नु त्वेतं तत्कृतं पूर्वमन्यैर्). — c) K2 Da D4 M हि न (by transp.); Ñ3 तु न. K2 G3 राजन्.

17 a) G3 धर्माहं वै चेत°. B D यतमानो (D2 चिंतयानो). — b) Ko तपो (for नृपो). — c) G3 न मे यतः कर्मबुद्धिः. G1.2.4–6 °बुद्धिं. Ś1 प्रजानः; K1 °नात्; D2 G3 °नां. — d) K1 कुर्याच्चैवं. Da विपणं. Some MSS. मा (for मां). Ñ1.2 यथान्यत्; T G1.3 यदात्थ. — e) K3 Ñ3 B1 D4 कुर्याच्च पूर्वं; Ñ1.2 B5.6 Da °र्यां च पूर्वं; B3.4 Dn D1 °र्यादपूर्वं; T1 M3.5 °र्यां चे(T1 चि)देवं; T2 °र्यान्नेदं; G1.3 °र्यां त(G3 चे)देव; G2.4–6 °र्यांत्तथा वै; M6–8 °र्यां चैवेदं. T1 यत्तदन्यैः. Cd cites अपूर्वं. — f) = 12^{d}. K2.4 विवत्समानः; Ñ1.3 B D (except D5) विधि(D1 °ध)त्स°. Ko G3 किममुत्र; B5 किमुतात्र; G2.4–6 किमिवात्र. Ś1 K3.4 B5 Da1 M5 साधुः. — After 17, D4 (marg.) S ins.:

865* धर्माधर्मौ सुविनिश्चित्य सम्य-
क्कार्याकार्येष्वप्रमत्तश्चरेद्यः ।

C. 1. 3663
B. 1. 92. 19
K. 1. 86. 19

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-
र्विचिकित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं
नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वसुमना उवाच ।
पृच्छामि त्वां वसुमना रौशदश्वि-
र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-
न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।
यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च
यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै
ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै धीमान्सत्यसंधः कृतात्मा
राजा भवेल्लोकपालो महिम्ना ॥
यदा भवेत्संशयो धर्मकार्ये
कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्यक् ।
कार्यं तत्र प्रथमं धर्मकार्यं
यन्नो विरुध्यादर्थकामौ स धर्मः ॥

[(Stanza 1.) ^{c})D$_4$ स वै देवः; M$_{3.5}$ स वै धीरः. T$_1$ स सत्यसंधः कृत एतत्कृतात्मा. — ^{d}) D$_4$ राजा हि सन्; T$_1$ राजा महान्. — (Stanza 2.) ^{a}) D$_4$ G$_3$ देवकार्ये. — ^{b}) D$_4$ T$_1$ कामार्थौ; G$_3$ धर्मार्थौ; M$_{5-8}$ कामेर्थे. — ^{c}) T$_2$ G$_{1-6}$ तत्र कार्यं; G$_3$ तत्तत्र कार्यं. — ^{d}) T$_1$ न तौ विरुं; G$_3$ न तौ कुर्याद्; M$_5$ न यद्विरुं; M$_{6-8}$ यन्न विरुं.]

18 Before 18, D$_4$ marg. ins. वैशं॰ उ॰. — ^{a}) K$_2$ T$_1$ एवं ब्रुवाणं (by transp.); B (except B$_4$) D$_{2.4}$ ब्रुवंतमेवं. — ^{b}) T$_1$ नृपात्मजो. Ñ B D G$_3$ वसुमानब्र॰; T$_1$ M (except M$_6$) वसुमनाश्चाब्र॰. M$_{6-8}$ इदं (for तम्).

Colophon om. in K$_2$ B$_5$ D$_2$. — *Major parvan:* T$_2$ G M$_{3.5}$ संभव॰ (for आदि॰). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T$_1$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add उत्तरयायात. Ś$_1$ K (K$_2$ om.) Ñ$_3$ B (B$_3$ om.) D (D$_2$ om.) T$_2$ G$_{1.4}$ M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* Ko.$_3$ पुण्यप्रतिपादनं; K$_4$ पुण्यप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 100; Ko 89; Dn$_3$ 91; D$_4$ m 90; T$_1$ 77; T$_2$ 27; G M 28. — *S'loka no.:* D$_{a1}$ 18; Dn 19; M$_3$ 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 3636.

88

☞ This adhy. is missing in V$_1$ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ñ$_{1.2}$ B D वसुमानुवाच; Ñ$_3$ वसू उ॰; S वसुमनाः (G$_3$ वसुमान्). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_3$ B$_{3.5.6}$ D$_{2.4.5}$ पृच्छेहं. Ś$_1$ K$_1$ S (except G$_{1-3}$) त्वा. Ś$_1$ °मना रौशदश्विद्; Ko °मना हारिदश्विः; K$_1$ °मना रौषदिश्वित्; Ñ B D °मानौष° (D$_2$ °मानस्मि राजन्); S °मनैक्ष्वाकवोस्मि. — ^{b}) Ñ B D (except D$_5$) मे (for मह्यं). Ko.$_{3.4}$ संति लोका यदि मह्यं; K$_2$ D$_5$ ये संति लोका दिवि मह्यं (K$_2$ चेन्); S यदि संति लोका दिवि (T$_2$ ब्रूहि) मे स्युर् (M$_{6-8}$ यदि लोका भुवि मे स्युर्). — ^{c}) B (here and in the foll. st.) °रीक्षे. Ko.$_{3.4}$ D$_5$ T$_2$ M$_{3.6-8}$ यदि वा दिवि श्रिताः (cf. 8^{c}, 10^{c} etc.); T$_1$ G M$_5$ च तथा (G$_{1-6}$ यदि वा) पृथिव्यां (for प्रथितो महा॰). B$_1$ D$_{2.4}$ महांश्च; B$_{3.6}$ °हांस्तु. — ^{d})=1.87. 8^{d}, 13^{d}; 88. 6^{d}.

2 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच (G$_6$ om. the ref.). — ^{a}) Ś$_2$ K$_1$ D$_a$ T$_2$ G (except G$_3$) M$_{6-8}$ यद्यंत॰. Ñ$_{1.2}$ T$_1$ °रिक्षे. B$_{1.4}$ D$_5$ T G$_{1.5.6}$ पृथिवीं. Ś$_1$ K$_1$ G$_1$ दिवश्च; T$_1$ G$_{2.4}$ दिवं च. — ^{c}) = (var.) 1. 87. 9^{c}. B$_5$ D$_4$ °स्तावंतस्ते. T$_2$ संश्रितास्ते. — ^{d}) = 1. 87. 14^{a}. G$_4$ एतावंतः (for ते नान्त॰). After °वन्तः, Ś$_1$ Ko.$_{1.4}$ Ñ$_3$ G$_3$ M$_{6-8}$ ins. त्वां. Ś$_1$ K$_1$ प्रविचाल॰; Ko.$_2$ परिपाल॰.

3 Ñ$_{1.2}$ B D वसुमानुवाच; Ñ$_3$ वसू उ॰; S (G$_6$ om. the ref.) वसुमनाः (G$_3$ वसुमान्). — ^{a})=(var.) 1. 87. 10^{a} and 15^{a}. Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_{1.3}$ B$_1$m D$_a$ Dn D$_{1.5}$ ददानि.

वसुमना उवाच।
तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु।
क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज-
न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच।
न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि
वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र
सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिबिरुवाच।
पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं
ममापि लोका यदि सन्तीह तात।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच।
न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-
न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते
विद्युद्रूपाः स्तनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिबिरुवाच।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा
यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ८

C. 1. 3671
B. 1. 93. 8
K. 1. 87. 8

Ñ1.3 B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (T G1.2.5.6 °तः) प्र°. Ñ2 B D4 पुण्याः पवित्राः स्व(B3-6 सु)तपोर्जिताश्च. — [b]) = 1. 87. 15[b]. Cf. 5[d]. K4 Ñ3 T1 G3 ये वै. D1 ते मे; G3 चैते (for ते वै). — T1 om. 3[c]-4[d]. — [c]) Ko.1 Ñ B D G1.3 °ष्वैतांस्तृ°. T2 G1.2.4-6 तावत्; G3 M हंत (for राजन्). — [d]) Ko.3.4 संप्रदु°; Ñ1.2 B D (except D2.4.5) धीमन्प्र°; T2 G1.2.4.5 वै न दृष्टः; G3 M6-8 नैव द्द°; G6 वै तेन द्द°; M3.5 वै नैव द्द° (for सम्यक्प्र°).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) B1.3 वै (for वि-). B1.3.6 सं-; G3 M3 तु (for वै). B5 वै क्रयनं स्म°. — [b]) B1 D2 S (T1 om.) यथा; D5 मृषा (for वृथा). S (T1 om.) शिशुके शंक°. — [d]) = 1. 87. 12[d] and 17[d]. Ñ1.2 B D (except D5) Cd विधित्स°. B5 G4-6 किमुतात्र; G3 किममुत्र. Ś1 K2.4 B3 Da1 साधुः; Cd as in text.

5 Ñ1.2 B D (except D1.5) वसुमानु°; Ñ3 वसू उ°; S वसुमनाः (G3 वसुमान्). — [a]) K4 D2.5 तांस्तान्; T2 तान्स्व- (*sup. lin.* स्म); G2 तान्वै; G4.5 तान्सु-; G6 तान्सर्व-. — [b]) Da दिष्टान् (for दत्तान्). — K1 om. 5[c]-8[b]. — [cd]) K2 नाहं (by transp.). B5 om. वै. S न चाहं तान्प्रतिपद्ये च (T1 G1 M3.5 °त्स्येह) दत्त्वा यत्र गंता त्वमपहायात्मलोकान्. — S reads 9 (for the first time) after 5 and repeats it in its proper place.

6 K1 om. 6 (cf. v. l. 5); Ś1 om. 6-7. — S om. उवाच. — [a]) A few MSS. त्वा. S °नरोस्मि. — [b]) K Ñ3 D5 om. इह. S मम लोका वै (G2.4-6 ये) पार्थिव (G2.4-6 °वास्) तत्र संति. — [c]) = 1. 87. 8[c], 10[c], 13[c] and 15[c]. B1.5 स्थिताः (for श्रिताः). — [d]) = 1. 87. 8[d], 13[d]; 88. 1[d].

7 Ś1 K1 om. 7 (cf. v. l. 5, 6). S om. उवाच. — [a]) Ñ B (except B4) D (except D2.5) यस्त्वं; T1 G1.6 नेमान्; T2 M न त्वा; G2.3.5 न मे; G4 यस्त्वा (for न त्वं). K3 °येनापि न त्वं; Ñ1 B5 D2 T G M6-8 °येन चापि; Ñ3 B1.3.4.6 Da Dn D1.4 M3.5 °येनापि साधून् (M3.5 राजन्). — [b]) K2-4 Ñ B1m.3.5 D4 S परीप्समानो; Cd as in text. K4 Ñ3 T2 M6-8 नावमन्ये; T1 तेवमन्ये; G तव मन्ये; M3.5 ह्यवमन्ये. Ko.3 नावमंतासि राजन्. — G6 om. 7[cd]. — [c]) S (G6 om.) ते चानंता. K2 श्रुता वै; B1 स्थितास्ते. — [d]) K3 उवलंतः; B3.4 Da महात्मन्; S (G6 om.) नरेंद्र (for महान्तः).

8 K1 om. 8[ab] (cf. v. l. 5). — [a]) = 5[a]. D5 तांस्ताँल्लो°. — [c]) Ñ3 D5 अहं च (D5 न) तान्; B5 न तेहं तान्. D2.4 प्रतिगंतेह. — [d]) Only Ś1 as in text. Ko.4 यान्वै गंता त्व(K4 स)मिहाक्रम्य लोकान्; K1 यत्र गंता

C. 1. 8672]
B. 1. 88. 9
K. 1. 87. 9

यथातिरुवाच ।
यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभाव-
स्ते चाप्यनन्ता नरदेव लोकाः ।
तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते
तस्माच्छिबे नाभिनन्दामि दायम् ॥ ९

अष्टक उवाच ।
न चेदेकैकशो राजँल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि ।
सर्वे प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १०

ययातिरुवाच ।
यदर्हाय ददध्वं तत्सन्तः सत्यानृशंस्यतः ।
अहं तु नाभिधृष्णोमि यत्कृतं न मया पुरा ॥ ११

अष्टक उवाच ।
कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १२

ययातिरुवाच ।
युष्मानेते हि वक्ष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १३

अष्टक उवाच ।
आतिष्ठस्व रथं राजन्विक्रमस्व विहायसा ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४

ययातिरुवाच ।
सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सहस्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।
तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः ।
आक्रमन्तो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६

त्वमपास्येह लो°; K2 गंता यत्र त्वमुपाक्राम लो°; K3 Ñ1.3 यत्र गंता त्वमप(Ñ1.3 °व)हाय लो°; Ñ2 B D यत्र गत्वा नानुशोचंति धीराः (D5 तत्र गंता त्वय्युपहाय लो°). — For 8, S subst. 1. 87. 10, reading for the last pāda: तानाक्रमस्व प्रददाम्यहं ते.

9 In S, 9 occurs (for the first time) after 5 and is repeated here. Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ko T1 G1 तवाप्य°; G2.3 तथाप्य°; G5 यदाप्य° (for ते चाप्य°). Ś1 K1 दिवि (for नर-). — c) T G transp. -द्य लोके and -न्यदत्ते. Ko परदत्तेन चाहं (for न रमेऽन्य°). — d) T1 बिभे (for शिबे). Ñ1 B D (except D5) देयं.

10 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). G3 om. 10. — b) B5 S (G3 om.) न (for नः). T G1 प्रतिपत्स्यसे; G2.4-6 M °गृण्हसि. — c) B1.3 m.5.6 सर्वे. K3.4 तान् लोकान्; D2 G2.4-6 M भवतो. — a) Ś1 K1.2 नरके; G1.2.5.6 नगरं.

11 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) N यदर्होहं (B6 Da °यं) तद्यतध्वं (K Ñ1.3 D5 तद्ददध्वं); T1 M तदर्हाय तद्ददध्वं. — b) Ś1 सत्का(*sup. lin.* त्या)नुदर्शिनः; Ko.3.4 Ñ B4 Da D5 सत्याभिशंसिनः; K1 सत्कार्यदर्शिनः; K2 सत्याभिदर्शिनः; B1.3.5.6 Dn D1.4 सत्याभिनंदिनः; D2 सद्योभिनंदितः. — c) Dn D1 तन् (for तु). K1 Ñ1.3 D5 नाभिनंदामि; K2 °धृष्टा°; K3 °लप्स्या°; K4 Ñ2 B Da Dn D1.2.4 °जाना°; S °गृह्य° (M6-8 नातितृष्णोस्मि). — d) D5 यन्मया न कृतं पुरा (by transp.). — After 11, K (except K1) D5 ins.:

866* अलिप्समानस्य तु मे यदुक्तं
न तत्तथास्तीह नरेन्द्रसिंह ।
अस्य प्रदानस्य यदेतदुक्तं
तस्यैव दानस्य फलं भविष्यति ॥

12 K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 संप्र-; G3 दिवि (for प्रति-). — cd)=13cd. N यानारुह्य नरो लोकान्(Ś1 K1 Ñ3 B1.3 वाहान्)अभिवांछति (K2 Ñ3 B1 Da D5 नरा and °वांछंति) शाश्वतान् (B1.3.5 D2 °तं). — After 12, D4 S ins. a passage of 43 lines given in App. I (No. 52).

13 T2 om. 13. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K3 विवक्ष्यंति; Ñ B D (except D5) G (except G1.3) वहिष्यं° (B3.4 हि धास्यं°); M6-8 -भिवक्ष्यं°. — 13cd=12cd. — c) Ś1 K1 Ñ B3.4.6 D5 °काशंतो. — d) Ko चलंतोग्नि°; Ñ3 ज्वलिताग्नि°; Cd as in text. Ś1 B1m D2 Cd विशिखा; K1 निशि°.

14 Ś1 K1 S om. उवाच. K4 om. अष्टक उ°. — a) B1.4 D (except D2.4.5) रथान्. B3.5.6 D2.4 तात (for राजन्). — b) K2-4 Ñ B D T G विहायसं. — c) K1 Ñ1.3 T G (except G3) M3.5 °मप्यत्र या°. — d) Ś1 K1 मया(!); T1 G1-3 यदि (for यदा).

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) T1 इह; M6-8 यदि (for सह-). T2 G2.4 स्वर्गमितो. — c) K3.4 Ñ Dn विरजः. — d) K Ñ2.3 D5 °सद्मगः (K3 °संघशः); T2 G (except G3) °वर्त्मनः. — After 15, T G2 ins. 867*.

अष्टक उवाच ।
अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता
सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।
कस्मादेवं शिबिरौशीनरोऽय-
मेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७

ययातिरुवाच ।
अददादेवयानाय यावद्वित्तमविन्दत ।
उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि नः शिविः ॥१८
दानं तपः सत्यमथापि धर्मो
ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्य तथा तितिक्षा ।
राजन्नेतान्यप्रतिमस्य राज्ञः
शिबेः स्थितान्यनृशंसस्य बुद्ध्या ।
एवंवृत्तो ह्रीनिषेधश्च यस्मा-
त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।
अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ-
न्मातामहं कौतुकादिन्द्रकल्पम् ।
पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं
कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य ।
कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्ता
लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २०

ययातिरुवाच ।
ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।
गुह्यमर्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि
मातामहोऽहं भवतां प्रकाशः ॥ २१

C. 1. 8684
B. 1. 93. 22
K. 1. 87. 44

---

16 S om. उवाच (T G2 om. the ref.). D1 (marg.) S ins. after वैशं° उ° (T G2, after 15):

867* अष्टकश्च शिबिश्चैव काशेयश्च प्रतर्दनः ।
ऐक्ष्वाकवो वसुमनाश्चत्वारो भूमिपास्तदा ।
सर्वे त्ववभृथस्नाताः स्वर्गताः साधवः सह ।

[(L. 1) D1 M6-8 काशिराजः; T2 G3-6 कौशेयश्च. — (L. 3) D1 M सर्वे ह्यवं°; T G3-6 सर्वेप्यव°. D1 साधुभिः सह.]

— [a]) Ś1 तेद्य रुह्य; K1 ते हि रु°. — [b]) Ś1 K Ñ3 B1 Da D5 नृपते नृपाः. — [c]) Ś1 K1 अक्रामंतो; B3.5 G4 आक्रा°; M3.5 भासयंतो. — [d]) Ś1 वर्ष्मणावृत्य; K1 वर्ष्मणाक्रम्य; K2 *sup. lin.* तेजसा°; K3 कर्मणा°.

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) S °न्ये स्वर्गतानां वरिष्ठः. — [b]) S (except T1 G1.2) वै (for मे). — [c]) S कस्मा(M6-8 तस्मा)देष (T1 °देकः). — [d]) Ś1 K1 °तिगात्; B1 Da2 °तिगंता; B3.6 Da1 D2.4 °भिगंता; T1 G3 °तिगः (for ऽत्यगात्). Ś1 D2 सर्ववेगेन वाहं; K1 °वेगेन वाहनं; K4 °मेवास्मि गंता; T1 G3 °वाहानतीत्य; T2 G1.2 °थास्मानतीत्य; G4-6 °थास्मानपोह्य; M सर्वमेव (M7.8 सर्वानेव) व्यपोह्य.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ko.3 Ñ B D अ(D2.5 आ)ददत्. K2 (*sup. lin.*) D2 देवयात्रायां; D1m S याचमानाय (M6-8 °नेभ्यः). — [b]) Ñ1 B1.4.5 Da D1.2.4 G3 °मनिंदितः; B6 °मारिंदम. — [c]) B (except B5) D वः (for नः). G1 °च्छ्रेष्ठोभवच्छिबिः.

19 [a]) K3 °मथोपि; B1 °मथो हि; Da °माख्याहि. — [b]) G3 च (for श्रीः). K2 श्रीरथो सौ°. B D (except D2.5) सौम्य(D1 शौच)मथो विधित्सा (Da विवित्से); S सौम्य(G3 धर्म)भावस्तितिक्षा. — [c]) K3 B1-6 D5 T1 G3-6 M3.5 राजन्येता°. Ś1 K अथ सर्वाणि; Ñ2 B1 D (except D2.4.5) अप्रमेयाणि; T1 G (except G3) अप्रमत्तस्य. T2 राजन्य कस्याप्रतिम°. — [d]) Ś1 K Dn D1 अप्रतिमस्य; T1 G आनृशंस्यं च. S बुद्धौ (T2 °द्धिः). — [e]) T1 G6 एवंवृत्ते; G1-3 °भूतो. Ñ B (except B1) D (except D5) ह्रीनिषेवश्च; G2 धर्मशीलश्च; B1m Cd as in text. — [f]) G2 नोत्यगाद्वै; M (except M5) अत्यगान्नो.

20 Ś1 K3 S om. वैशं° उ°; K1 om. उ°. — [a]) T1 G1 °रेवान्नवीत्तं. — [b]) Ñ1.2 B1.4.6 D (except D2.4.5) कौतुकेन. K3 इंद्रतुल्यं. — [c]) Ñ1 आपृच्छे. Ś1 K1 T2 G4-6 M6-8 त्वा. Ñ3 G4-6 नरपते. B6 तत्वं (for सत्यं). — [d]) K0 कुतोस्सि; K4 कुतोसि; D1m S पिता च (for कुतश्च). Ś1 Ñ B D (except Da D2) कश्चासि. Ś1 K1.2 कथं त्वमद्य (for सुतश्च कस्य). — [e]) Ś1 K1 यन्न हि (by transp.); T2 G4-6 यच्च न. M6-8 यद्विनयस्य कर्ता. — [f]) B (except B1) D1 transp. क्षत्रि° and ब्राह्म°.

21 Cf. 1. 84. 1. — Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — [b]) Ś1 °म इहासं; K1 °मस्त्विहाहं. — [c]) K3 अर्थं गुह्यं (by transp.); K3 गुह्यं मेर्थं; Ñ Da Dn D1 °ह्यं चार्थं; B D4 °ह्यं ह्यर्थं; T2 G °ह्यं महार्थं. G3 मानवेभ्यो; Cd as in text. — [d]) K1 प्रसिद्धः; Ñ1.2 B1.3 Dn D1.4

C. 1. 3685
B. 1. 93. 23
K. 1. 87. 45

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय
प्रस्थे बद्ध्वा ह्याददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्वानेकशफान्सुरूपां-
स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२
अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः
पूर्णामिमामखिलां वाहनस्थ ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै-
स्तत्रासन्गाः शतमर्बुदानि ॥ २३
सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।
सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४

यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।
अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव
स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।
त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा
स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

(before corr.) S (except G3) प्रकाशं; Cd प्रकाशः (=प्रकटः) as in text.

22 a) T2 G4-6 M (except M3) सर्वामेतां. K1 B4.6 निर्जिता गाः; Da निर्जितां गां; T1 G1-3 संविजित्य; M3.5 रत्नपूर्णां. — b) G3 ह्याददां. Ñ1.3 Dn D1 प्रादामहं छादनं; Ñ2 दत्वा प्रतस्थे विपिनं; B3 Nilp प्रस्थे (B3 प्रतस्थे) दत्वा विपिनं; B4.6 प्रस्थवच्चाहमददं; B5 पुत्रेषु दत्वा विपिनं; T1 G1.2 कोशं बद्ध्वा ह्याददां; T2 G4-6 हस्ते लब्धामददां; M प्रस्थे कृत्वा (M3.5 बुध्वा) ह्याददां (for प्रस्थे बद्ध्वा ह्याददं). Cd cites प्रस्थे बद्ध्वा. Arjp प्रतस्थे वनाय (? for ह्याददं ब्राह्मणेभ्यः). — c) Ko एकशतं; K2 Ñ B4 Dn D5 एकशतान्; B1.3.5.6 Da D1.2.4 G3 नैकशतान्. G2.5.6 स्वरू°. — d) T1 ततो; G3 यदा. D5 तुल्यभाजो; Cd as in text. D2 भजंते. S °वाः शतयज्वेत्यवोचन्.

23 a) T2 G3 M6-8 अददामहं; G1.2 गोभिर्धान्यैः; M3.5 तथाददां. K1 transp. पृथि° and ब्राह्म°. — b) T2 G4-6 अखिलैर्. Ko सर्वरत्नैः; K3.4 D2.5 S वाहनैश्च (T1 °कैश्च; M3.5 गोधनैश्च); Ñ Dn D1 °नेन; D4 ब्राह्मणस्य. — c) T1 G1 गावः; M3.5 अश्वैः. D2 S सुवर्णैश्च (G1 °वर्णं च). B4 Da धनस्य मु°; T1 G1 धनं च मुख्यं; G2 धनैः सुरम्यैः. — d) Ś1 तत्रासंगाः; Ko तदा नागाः; K1 °संगः; K2.4 °सन्नागाः; K3 तत्रागतः; N1.2 B D (except D2) तदा(Ñ1 B5 D5 तत्रा-; B3 ततो)ददं गाः (Ñ2 गो-); T1 G1 तथैव नागाः; T2 G4 M तत्राश्वानां; G2.5 तत्राश्वनागान्; G3 तत्रापि नागान्; G6 तत्रासनानां. Ś1 Ko शतशश्चार्बु°; K1-4 D2.5 शतशस्त्वर्बु°; T1 G1 °दानां.

24 a) S वै द्यौश्च (G2.4-6 वेद्यां च). — b) G2 ज्वलनो; G3-6 °लितो. Ñ3 G1 मानवेषु. — c) Ko.4 न मे मृषा; G3 M3.5 न मेनृतं. G1 °था वै वदतश्च वा°. — d) T1 G1 सत्यं हि सद्भिः प्रतिपूजितं च. — After 24cd, N ins.:

868* साध्वष्टक प्रब्रवीमीह सत्यं
प्रतर्दनं चौपदर्शिं तथैव ।
[Ś1 K रौश(K1 °ष)दर्शिं (Ś1 °र्शं). D5 °र्दनं मौशीनरं शिबिं च.]

— e) Ñ3 सर्वेथ; G4-6 सत्येन. Ñ B D (except D2) लोका (for देवा). Ñ3 B1.3.6 D4.5 मुनयोथ; D2 मनुजाश्च. Ñ B1.4.5 Da Dn D1.5 देवाः; B3.6 D4 दिव्याः; S संघाः (T2 G2.3 सिद्धाः; M3.5 सर्वे) (for लोकाः).

25 a) G2 °स्थितान् (for °जितः). — b) Ś1 K (except K2) B4 D5 M6-8 °वृत्तान्निवेदं°; M3.5 °वदनुकीर्तं°. — c) Ñ3 द्विजातिभ्यः. — d) Ko स लभेत; B3.5.6 D2.4 लभते नः (D2 च); T G2.4 (by transp.) लभेन्नः स; G1 नत्वपेयात्; M3.5 प्राप्नुयान्नः. D5 परां गतिं; T2 G4 च लोकतां. G5.6 M6-8 लभेन्नः सर्वलोकतां.

26 D2 G2 om. वैशं° उ°. Ś1 K1.3 S om. उवाच. — a) After एवं, T1 G5 M6-8 ins. स. D5 राजन्. Ko T1 सुमहा°. D2 यतस्ते; M3.5 ययातिः (for ह्यती°). — b) Ko तैर्दौ°. D2 transp. स्वैः and दौहित्रैः. G (except G2.3) मातृवाक्यात् (for ऽमित्र°). — d) G4-6 नप्त्रुपेतः (for व्याप्य पृथ्वीं). B (except B4) Dn3 D2.4 लोकान्; G1.3 वृद्धिं (for पृथ्वीम्). — After 26, Ko.3.4 D2.4 (marg.) ins.:

८९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान् ।
यद्वीर्या यादृशाश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १
न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः ।
प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २
तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ४
प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।
पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५

C. 1. 3695
B. 1. 94. 5
K. 1. 88. 4

869* यतः सर्वं विस्तरतो यथाव-
दाख्यातं ते चरितं नाहुषस्य ।
वंशो यस्य प्रथितः कौरवेयो
यस्मिञ्जातस्त्वं मनुजेन्द्रकर्मा ॥
एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानवः ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. B1.3–5 Da Dn3 D1 T2 G1.4.6 M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. The end of the episode is indicated in the different MSS. as follows: Ś1 K1.2 Ñ3 B6 Dn1.n2 D2.4.5 G1.2.4.6 M3 उत्तरयायातं समाप्तं; Ko.4 समाप्तमुत्तरयायातं; K3 उत्तरयायातं संपूर्णं; D1 यायातं समाप्तं; G3 इति ययाति-चरितं समाप्तं. — *Adhy. name:* Ko.4 ययातिस्वर्गारोहणं; T2 G1.4–6 M6–8 दौहित्रप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 90; Dn3 92; D4m 91; T1 78; T2 28; G M 29. — *S'loka no.:* Da1 Dn3 27; M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3663.

89

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — S divides this adhy. into two sections, reading st. 1–16 (made into a *separate* adhy. between its Yayāti and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy. (without colophon) between 1. 69. 48 and 49 (i. e. towards the end of the last adhy. of the Śak. episode). For M (which reads the adhy. comprising st. 1–16 both before and after its Yayāti episode), cf. v. l. 1. 62. 2.

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — [b]) K2.3 Ñ Da D5 वंशधरान् (cf. 4[a]). — [c]) Ś1 यत्वीराः; Ko.3.4 Ñ1.2 B4 Dn D1.5 °द्वीर्यान्; K1 °द्वीरा. K (except K1) D5 यादृशांश्चैव; Ñ1.2 Dn D1 °शांश्चापि. B4 Da चापि (for चैव). — [d]) K2.3 Ñ1.2 B4 Dn D5 यावतो. K (except K1) Ñ1.2 Dn D1.5 °क्रमान्. — For 1–3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst.:

870* पुत्रं ययातेः प्रब्रूहि पूरुं धर्मभृतां वरम् ।
आनुपूर्व्येण ये चान्ये पूरोर्वंशविवर्धनाः ।
विस्तरेण पुनर्ब्रूहि दौःषन्तेर्जनमेजयात् ।
संबभूव यथा राजा भरतो द्विजसत्तम ।

2 For S cf. v. l. 1 and 4. — [a]) K1 श्रीविहीनो; Ñ3 वीर्य°; B5 °हीना. — [b]) K Ñ1.2 B3.6 जना°; B5 जनाधिपाः. — [c]) B5 विरहिताश्चापि. — [d]) B1.3.6 D2.4 श्रुत°; B5 श्रुतपूर्वाः. Ko Ñ2 B D (except D5) कथं°.

3 For S cf. v. l. 1 and 4. — [a]) Ñ1 B3–6 D2.4 प्रथितकीर्तीनां; B1 D1 °वीर्याणां.

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a])=1. 53. 35 etc. K4 अहं (for हन्त). — [b]) K1 यथा (for यन्मां). Ś1 यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि. — [c]) Ś1 B1 D4 वंशकरान् (cf. 1[b]). B3.6 पुत्रान्. — For 4, S subst. (cf. v. l. 1):

871* पूरुर्नृपतिशार्दूलो यथैवास्य पिता नृपः ।
धर्मनित्यः स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रमः ।

[(L. 1) T2 G3.4.6 पूरुं; G1.2 पुनर् (for पूरुर्). G1–3 पितेवास्य यथा नृपः.]

C 1. 8696
B 1. 94. 6
K 1. 88. 5

मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, K4 B3.5 D (except Da; D5 marg.) ins.:

872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 [a]) Ko.2.4 °रौ(K2 °रो)श्वाश्वास्; K3 °रौध्याश्वास्. S प्रवीरः (M6-8 first time °यैः) शतरुच्यौ (T1 °ध्यौश्; T2 G4(*sup. lin.*).6 °द्यौश्; G4.5 °ध्रौ; M3 °ज्या) च. — [b]) S महाबलाः. — [c]) Ś1 B4 D2.4 पौष्यां°; Ko प्राक्ष्यां°; K1 पौल्यां°; S पौष्यां°. — [d]) Ñ1.3 वंशभृत्; S °भाक् (G3 °वान्). B4 D (except D2.4.5) प्रवीरो वंशकृत्ततः.

6 [a]) K2 T G4-6 M (except M7) नमस्युर्; G1.2 मनु°; G3 नभ° (cf. v. l. 7°). D5 मनस्योरभवन्पुत्राः (=7°). — [b]) Ko.4 Ñ B D (except D5) शूरसेनी-; S शूरः शैब्यां (G3 °वो; M8 °ब्याः). S (except M8) ततः (for प्रभुः). — With 6[cd] cf. 1. 62. 3[cd]. — [c]) K4 पृथिव्यां चतुरंतायां; D5 °व्याः सागरांताया:; S °व्यां सागरांतायां. — [d]) B1.3 m.5.6 D2.4 S राजा राजी°.

7 [ab]) K4 शंभुः; B5 शत्रु-; Dn D1 शक्तः; D2 सिंहः; G2 सुहृत(for सुभ्रूः). T2 सुभ्रुश्चाभयदो वा°. Da T1 G1.2.4-6 M6.8 सौवीर°. G3 संभ्रमः संवनो वाग्मी सौवीरः (sic) तन°; M3.5 सुभ्रुश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा(M5 °का)स्त्रयः. — [c]) T1 G1.4-6 M6-8 नमस्योर् (G4 *sup. lin.* °न्योर्); G3 नभ°; M3.5 नमन्योर् (cf. v. l. 6[a]). — [d]) Ñ2 °वैं महाबलाः (cf. v. l. 5[b]). — After 7, N ins.:

873* अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विनः ।

[Ko.3.4 D5 अश्वभा°; K2 आसन्भा°; Dn1 D1 अन्वाग्भा°; D2 म(m अ)न्वग्भा°; D4 अनग्भा°. Ñ3 B (except B4) D2.5 यशस्विनः.]

— On the other hand, after 7, S ins.:

874* सुन्वन्तं वसुनाभं च गर्भरम्यौ यशस्विनौ ।
शूरानभयदान्राजा जनयामास वीर्यवान् ।
यवीयान्सुन्वतः पुत्रो रथंतर्यामजायत ।
शूरश्च दृढधन्वा च वपुष्मान्स नृपोत्तमः ।
रुद्राश्वं पृषदश्वं च रथाश्वं च गयं मनुम् । [5]
यवीयाञ्जनयामास गन्धर्व्यां भीमविक्रमान् ।

[(L. 1) T1 G6 M8.5 गर्गरम्यौ. — (L. 2) T1 G1-3 M शूरानुभयतो राजा (G3 °तः सुभ्रूः). — (L. 4) G1.2 M °ष्मांश्च; G3 वसुमांश्च. T M8 शूरं च दृढधन्वानं वपुष्मंतं नृपोत्तमं. — (L. 5) G4-6 M6-8 रथदश्वं (for रथाश्वं च). — (L. 6) G3 गांधार्यां; G6 गंधवान्.]

8 [a]) Ko.2.4 D5 रौद्राश्व°; S रुद्राश्व° (cf. v. l. 5). Ñ3 महोत्साहाः; S महाबाहो (T2 G4-6 M8 °हो:). — [b]) S (except G3) पुत्राः (for शूराः). — [d]) D5 M3.5 मनस्विनः; T G M6-8 यशस्विनः (for बहु°). — G2.3 M6-8 om. 8[ef]. — [e]) Ś1 Ko.4 शास्त्रास्त्रं°; K3 T G (G2.3 om.) °विदुषः. M3.5 सर्वास्त्रविदुषः सर्वे. — [f]) G4-6 सत्यपरा°.

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9-10 with यु (for पु): ऋचेयु, कक्षेयु etc. — [a]) Ko चिरेयुर्; K1 रचेपुर्; K2 सचेयुर्; K3 Ñ2.3 B Da2 Dn D5 ऋचेयुर्; K4 D1.2.4 रु(D2 रि)चेयुर्; Ñ1 ऋतेयुर्; Da1 रचेयुर्; G4-6 ऋतेपुर्. K2.4 कुक्षेयुः; K3 Ñ B D G3 °युः; T1 G1 कु°. — [b]) Ko.2.4 D5 कृपणेयुश्च; K1.3 Ñ B Da Dn D1.2.4 कृक(K1 °का)णेयुं°; T G2-6 M कृपणेपु°. G1 कृपणे प्रमुखान्सुतान्. — [c]) K (except K1) Ñ B D G3 स्थंडिलेयुर्वनेयुश्च; T2 G4-6 °लेपुर्जलेपुश्च. — [d]) Ko.2.4 Ñ3 B3.4.6 Da D1.2.4.5 G3 स्थलेयुश्च; K3 मूलेयुं°; Ñ1.2 B1.5 Dn जलेयुं°; T1 G1 M6-8 जले°. Ś1 K1.4 B4 महारथाः; Ñ1.2 B1.3.5.6 D (except D5) T1 °यशाः; T2 G M6-8 °बलः; M3.5 °बलाः.

10 [a]) Ko.3.4 Ñ B Dn1.ns D2.4 G3 तेजेयुर्; K1 °जपुर्; K2 °जेषुर्; Da Dn2 D1 °जोयुर्; D5 जजेयुर्; T1 स्वतेजो; G1 तेज°; G2.5.6 M3.5.8 तेजो°. — [b]) N (except Ś1) सत्येयुः (K1 मत्यपुः); S रथेपुः (G3 °युः): only Ś1 as in text! B4.5 चंड°; G3 चारु° (for चेन्द्र°). — [c]) N G3 धर्मेयुः (Ś1 K1 धर्मपुः). Ko.3 संतनेयुश्च; K2.4 Ñ B Da Dn D1.2.4 G3 °युश्च; D5 T G1.2.4-6 M संतते°. — [d]) K4 G2 भीमविक्रमः. — After 10[cd], N ins.:

875* अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वानर्चेपुरेकराट्* ।
ऋचेपुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासवः ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेपुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३
रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःषन्तप्रभृतीन्नृप ॥ १४
दुःषन्तं शूरमीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःषन्तो जनमेजय ॥ १५
दुःषन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ १६
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।

C. 1. 3710
B. 1. 94. 20
K. 1. 101. 8

[(L. 1) Śi K (except Ko) Ñ2 B4 अनावृष्टिर्. Śi K1 विद्वानर्षेपुरेक°; Ko विद्वान्सर्वेषु चैक°; K2.4 Ñ2 D2.5 विद्वानर्चे(K4 °र्थं; D2 °र्च्या)युरेक°; K3 Ñ1 B3.4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K3 °युः पुनर्) एक° (with hiatus!); Ñ3 विद्वान्वर्चेयुरेक°; B1.5.6 D4 विद्वानृचेयुरेक°; Dn D1 विद्वान्भुवि तथैक°. With the posterior half of line 1 cf. 11b. — (L. 2) Śi ऋशेपुर्; Ko रिवेयुर्; K1 दशेपुर्; K2.4 Ñ B D ऋ(B3 वि)चेयुर्; K3 ऋचेयोर्. D2 इति (for अथ).]

— a) Śi K (except Ko) Ñ2 B4 D5 अनावृष्टि-; Da °धृष्टेः; S अनाधृष्याः. N सुतस्त्वा(Ko.3 B3.5 °श्वा)सीत्. — f) N °मेधभाक् (Dn D1 °कृत्).

11 a) S अंतिनार°. N मति(D4 अंति)नार इति ख्यातो. — b) Cf. the posterior half of line 1 of 875*. N राजा परमधार्मिकः; T G विद्वांश्चर्तेपुतो° (T1 °चैंसुतो°; G2 °चैंपुको°; G3 °त्सेयुको°). — S om. 11cd (cf. 876*). — c) Ko.3.4 °सुताश्चासन्; D1 °सुता राज्ञः. — d) K3 देवविक्रमाः. — e/f) Śi K1 उत्सर्; Ko.2.3 D5 तत्सुर् (for तंसुर्). Śi K द्रुह्यश्चा°. S त्रसुं (T1 G2 M3.5 °सु-; M6 °स्सर्) मोघं प्रतिरथं द्रुमं चाप्रतिमं युधि. — After 11, S ins.:

876* एतान्वै सुषुवे साध्वी अन्तिनाराद्यशस्विनी ।

[Cf. 11cd. — G2.4-6 ह्यंतिनाराद्. T1 G1.3 सरस्वती (for यशः).]

12 a) Śi K1 उत्सुर्; Ko.3.4 Ñ3 D5 तत्सुर्; K2 तंसुर्; D4 त्रंसुर्; S त्रस्नुर् (G1.6m त्रस्तुर्).

13 ab) K3 Ñ B D (except D1.2) ईलिनं (Ñ3 इडि°). Śi Ko D5 च (for तु). Śi K1 उत्सुर्; Ko.2-4 D5 तत्सुर्; D2 जग्मुर् (or जग्युर्); D4 त्रंसुर् (cf. v. l. 12). S इलिलं सुषुवे (T1 वै ततस्) त्रस्नो(G6 °स्तो)र्यमुना वै तप(G3 M यश)स्विनी. — c) K3 उर्वीं (for भूमिं).

14 a) Śi रथंतरं; K1 °तरी. Ñ3 ततः; D4 सुतं; S ऋषीन् (T1 G3 ऋषिं) (for सुतान्). — b) Ñ3 °पमा नृपाः; S °पमांस्तथा. — c) K3 Ñ1.2 B D (except D1.2) ईलिनो; Ñ3 °डिनो; S °लिलो. — d) Śi K1 B1.3.6 दुष्वंत-; Ko.2-4 Da °ष्कं°; B4 Dn D1.2.4.5 G2 M3.5 °ष्मं°. The variations of दुःषन्त will be ignored hereafter (cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15; 65. 4 etc.). Da -प्रभृतिर्; S -प्रमुखान्. K3 B4 Da नृपः; Ñ3 S सुतान्.

15 Ko (? hapl.) om. 15abc. — a) K2 भीमसेनौ (*sup. lin.* शूरौ) च; G3 M अनघं शूरं. Ñ3 दुष्मंतमथ मुष्मंतं(!). — b) Ñ2 B Dn D1.2.4 प्रवसुं; Ñ3 °भूतं; Da °वृषुं; G1 °पूतिं; G3 °पूरं (for प्रपूर्वं). D5 त्रसुतर्वसुमेव च; G3 प्रश्रयं रथपंचमं; M प्रशूरं चाथ पंचमं. — c) Śi Dn D5 श्रेष्ठो; K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो). S महाराजा (G3 °भागो; G6 M6-8 °राज). K2 तेषां ज्येष्ठतमो राजा. — d) S दुर्जयो युधि (for जन°).

16 For 16ab, D4 (marg.) S subst.:

877* दुःषन्ताल्लक्ष्मणायां तु जज्ञे वै जनमेजयः ।
शकुन्तलायां भरतो दौःषन्तिरभवत्सुतः ।
[(L. 1) M6-8 °ल्लक्षणायां.]

☞ After 16, S ins. an (additional) colophon. *Adhy. no.:* T1 79; T2 G M3.5 (both MSS. both times). 6-8 (all three second time) 30; M6-8 (all three first time) 10. — After the colophon, S (which transp. the Yayāti and Śakuntalā episodes) reads the Śak. episode, interpolating the rest of the present adhy. (with some additions and v. l. noted below) between 1. 69. 48 and 49.

[*N. B.* In the long note appended to 1. 62. 2 (p. 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19: therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, *for* 19 *read* 16.]

C. 1. 87¹0
B. 1. 94. 20
K. 1. 101. 8

नाभ्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७
ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ १८
ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः ।
भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ १९
ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०
सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ २१
तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिः सवैः ॥ २२
सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्बराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ २३
ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४
सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

---

17 Before 17, S (which reads this st. before 1. 69. 49) ins.:

878* सोऽश्वमेधशतैरीजे यमुनामनु तीरगः ।
त्रिंशता च सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतैः ।
दौःषन्तिर्भरतो यज्ञैरीजे शाकुन्तलो नृपः ।

and thereafter *repeats* 16^{cd}, linking up in this manner with the foregoing portion of this adhy., which is separated in S from the remaining portion of the adhy. by the insertion of the entire Śak. episode. The *repetition* of 16^{cd} is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak. and Yayāti episodes and the division of this adhy. into two parts separated by the Śak. episode) is *secondary*, the result of diaskeuasis, aiming at a better, logical and chronological sequence. — ^{ab}) S भरतस्य वरस्त्रीषु पुत्राः संजज्ञिरे पृथक्. — ^{c}) = 1. 78. 16^{c}. S °नंदत्तदा (T1 G3 M3 °तो) राजा. — ^{d}) S तान् (for उत). — After 17, N (except K1) ins.:

879* ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निर्न्युर्यमक्षयम् ।

thereafter reading 20^{ab} (with v. l.).

18 K1 om. 18^{a}–31^{a}. — ^{b}) B5 ईजेसौ (for ईजानो). G (except G3. 6) बहुभिस्तदा. — ^{c}) Ko. 4 D2 सुमन्युं; G2 धमन्यां. Śi M6–8 नाम नामतः. D5 भुमन्योरभवन्सुताः. — After 18, D1 (marg.) S ins.:

880* धर्मे प्रणिहितात्मानं मत्वा तं पुरुषोत्तमम् ।

19 K1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{b}) Śi मत्वा. S मत्वा स कुरुपुंगवः. — ^{c}) Ko. 4 D2 सुमन्युं. Śi B5 D5 °श्रेष्ठं; K2 Da1 D1. 2 °श्रेष्ठो; K3 S भरतः प्रीतो. — ^{d}) T1 G6 M7 °राज्येभिषे°. — For a corrigendum cf. v. l. 16.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 18). N (K1 om.) reads 20^{ab} after 17. — ^{a}) Śi1 T G3 M3 महेंद्रस्य; K (K1 om.) Ñ B D नरेंद्रस्य. — ^{b}) M5–8 तनयो (for पुत्रको). Śi1 K (K1 om.) Ñ2 B D वितथं पुत्रजन्म तत्; Ñ1. 3 T1 G6 °थं पुत्रतोभवत्; G3 पुत्रोभूद्वितथोपि च; M3 वितथे पुत्रजन्मनि. — ^{c}) G3 स तस्य वि°. N (K1 om.) ततो दिविरथो नाम. — ^{d}) S (except M5–8) °भवत्तदा. — Cf. Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* p. 162 f., and Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 541 f.

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 18). Śi1 (? hapl.) om. 21. — ^{a}) S सुहोत्रसुतहोतारौ. — ^{b}) T1 G1. 6 M5–8 तथा गर्भे (G6 गर्हे-; M5 गर्गे) तरावुभौ; T2 तथा भरतपुंगवौ; G2. 4. 5 M3 तथा गर्गनरा (M3 °गया) वुभौ; G3 तथा गर्भगतावुभौ. — ^{c}) Ñ B4 Dn1. n2 D5 ऋचीकश्च; T1 उचथ्या च; T2 G1. 3. 6 उचथ्यां वै; G2. 4. 5 M उचथ्यायां. — ^{d}) Ko. 4 D2. 4 सुमन्योर्. — After 21, Ko. 3. 4 D1. 4. 5 S ins.:

881* चत्वारो भारते वंशे सुहोत्रस्तत्र वंशभाक् ।

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 18). — ^{a}) B5. 6 च; S अथ (for तु). — ^{b}) S राज्यं प्राप्य. Śi1 महीभृतां; B3. 5. 6 T1 M3 °क्षितः. — ^{c}) B4 °श्वमेधाभ्यां. — ^{d}) Śi1 Ko. 3. 5 अयजद्; Dn स यजद्; S ईजे च (G1 सु-). Ko. 3. 4 B4. 5 m Da D2. 5 S बहुभिर्मखैः (G3 बहुदक्षिणैः).

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K (K1 om.) Ñ B4 D (except D2. 4) कृत्स्नां; S चेमां. — After 23^{ab}, S reads 25^{abcd}. — ^{c}) S पूर्णा. Ñ1. 2 B4 Dn °गजाश्वैश्च; D2. 5 T2 G1. 4 M °गवाश्वैश्च; T1 G2. 5. 6 °गवां चैव; G3 °गवाश्वाद्यैः. — ^{d}) S बभौ रत्नसमाकुला.

24 K1 G1 om. 24 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K3 न्यमज्जत; Ñ2. 3 ममज्जे च; Da °ज्ज च. S (G1 om.) सा ममज्जे (M6–8 °ज्जै)व (T1 समग्नेव; G3 बभंजेव) पृथिवी. — ^{c}) Ko. 3. 4 °संकीर्णा. — ^{d}) K3 °बहुला; B3 °कपिला; D4 °कलिता. B (except B4) शुभा.

चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५
ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ २६
अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७
ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःषन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८

तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःषन्तपरमेष्ठिनोः ।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः ॥ २९
जनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ३०
आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१
व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् । C. 1. 3726 B. 1. 94. 86 K. 1. 101. 24

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 18). S reads 25^{abcd} after 23. — ^{ab}) Ko. 3. 4 B1. 3. 5 D2 (by corr.). 4 °ति प्रजाः. S सुहोत्रे तु महीपाले महीं धर्मेण शासति. — ^{c}) Ś1 दिव्य°; B1. 3m D4 Arj. (comm.) चिति°; Da (erroneously) Arjp B1m चैत्य° (as in text). S भूमिः (for चासीत्). — ^{d}) S बभूवाथ सह°. — ^{e}) S समृद्धसस्यसंपन्ना. — ^{f}) Ś1 Ñ1 स(Ñ1 म)हदेव; Ko. 3. 4 Ñ2. 3 B D सर्वदैव; K2 M8-8 सह देव्या. K3 Dn1. ns D1 व्यरोचयत्; D5 °राजत.

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 18). G1 om. 26^{ab}. — ^{a}) S (G1 om.) ऐक्ष्वाक्यां (G3 देवत्यां or देवायां). — ^{b}) A few MSS. °पते. S (G1 om.) सुहोत्रस्त्रीन्सुताञ्नृपः (T1 G3. 5. 6 M3 °न्नृप; T2 transp. सुतान् and नृपः). — Ś1 reads 26^{cd} in marg. — ^{cd}) Ś1 अजपीडं. B3. 4 च(B4 श्च) मीढं च; S सदामीढं (for सुमीढं च). Ñ3 पुरुमीढं सजीमीढं (for सुमीढं च पुरु°). — After 26, T2 G (except G3) ins.:

882* अजमीढस्तु राजेन्द्र धर्मनित्यो यशस्सु च ।
[G3 अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च.]

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 18). — ^{b}) Ko. 3. 4 यस्मिन्; S (except M5) अ°. S (except T1 G6 M3) वंशे. — After 27^{ab}, T1 G2. 4. 5 ins.:

883* ऐक्ष्वाक्यां जनयद्राज्ञामजमीढो यशस्विनः ।

— ^{c}) G3. 6 M षट् सुतान्. T2 G4. 5 भरतश्रेष्ठः; G1. 2 जनयामास (for सोऽप्य°). — ^{d}) G4 स्त्रीषु तिसृषु (by transp.); G5 त्रिभिस्तिसृषु.

28 K1 om. 28 (cf. v. l. 18). Ko om. 28^{ab}. — ^{a}) B3. 6 Da1 भूमिनी. S ऋक्षं च धूमि(T1 G1. 2 °म)नी नीली (T2 G2. 3 नीलं; G1 °लं च). — ^{c}) G1 केशिन्यां °; G2. 4. 5 केशिन्यजीजन°. — ^{d}) K2 Ñ3 B D (except D1) सुतौ (for उभौ). K2 ध्वजिन°; B1 Da च जल°; Dn D1. 4. 5 व्रजन°; S च जनरूषणौ. — S ins. after 28: Ko. 3. 4, after 29^{ab}:

884* विदुः संवरणं शूरमृक्षाद्राथंतरीसुतम् ।
[T2 G2. 4. 5 वीरम् (for शूरम्). Ko. 3 माया-; K3 m. 4 मामी- (for ऋक्षाद्). Ko. 3. 4 राष्ट्रं(K3 °ष्ट्रं; K4 °ष्ट्यं)तरीसुतं.]

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 18). — ^{a}) T G (except G1. 6) तथैव. — ^{b}) T2 G2. 4. 5 °मेष्ठिजाः. — After 29^{ab}, Ko. 3. 4 ins. 884*. — ^{c}) K (K1 om.) अन्वयात्. Ñ3 काशिकाः; S कौशि°. S सर्वे (for राजन्). — ^{d}) Ñ1. 3 B3. 5. 6 D2. 4. 5 S जह्नोरपि महात्मनः (G6 °बलौ; M °बलाः).

30 K1 om. 30 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Cf. v. l. 28^{a}. K2 ध्वजिन°; B (except B4) जल°; Da Dn व्रजन°; D1. 4 व्रज°; S °रूषणयोर्. Ś1 जनरूपिणोस्तुक्षज्येष्ठं (sic). — ^{b}) K2 महीपतिं; K4 Ñ3 B4 Da S नरा°; B1. 3. 5. 6 D2. 4 नरेश्वरं (for जना°). — ^{d}) Ñ1 B4 Da G3. 6 वंशधरस्. Ś1 K (K1 om.) Ñ2 B4 D (except D2. 4) सुतः (for तव).

31 K1 om. up to प्रशासति (cf. v. l. 18). — ^{a}) S राज्यं (G3 °ज्ये) (for राजन्). — ^{b}) S °ति महात्मनि (T1 °नः). — ^{d}) T1 सुमहानिति. K1 Ñ3 M3 शुश्रुम; B D नः श्रुतं (B3 नः श्रुतिः; D5 विश्रुतः). T2 G (except G3. 6) कालेनाभिप्रचोदितः.

32 ^{a}) T1 तथा; M3 तदा. D1. 5 G3. 6 M3 राज्यं. T2 G1. 2. 4. 5 व्यकी(G4 °शी)र्यदखिलं राष्ट्रं. — ^{b}) K3 Ñ B1. 3. 6 Dn D1 तदा. T1 दुर्भिक्षैरर्थितं तदा; T2 दुर्भिक्षकदनं तदा; G1. 2. 4. 5 दुर्भिक्षैरभि(G1. 5 °पि)पीडितं; G3. 6 M दुर्भिक्षेणार्दि(G6 °र्थि)तं तदा (G6 M3 °था). — ^{c}) Ñ1. 2 क्षुत्तृष्णाभ्या°; G1 मृत्युक्षुद्रा°; G2 क्षुद्रवृत्या°. — ^{d}) S °श्च महाबलैः. — G1. 2. 4 ins. after 32^{cd}: T1, after 33^{ab}:

885* अन्वकीर्यन्त भरताः सपत्नैश्च महाबलैः ।

— ^{b}) K2 D5 T2 G1. 2. 4. 5 अभ्ययुर्. A few MSS.

C. 1. 3727
B. 1. 94. 37
K. 1. 101. 25

अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ३२
चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३४
सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३६
तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
तं समामष्टमीमुष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतामहे ।
ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ३८
अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३९
भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां°. T1 G3.6 M6-8 अभ्यापतन् (M6-8 °तद्) भारताश्च; M3.5 अभ्यागमन् (M5 °मद्) भारताश्च.

33 ab) Ś1 वसुधाप्येषा; Ko.3.4 Ñ D (except D2.5) °धां चेमां; K1 °धासेनां. S चालयंतो धृतिं भीमां (G1 °मं; M6-8 °मा) जनयंतो भृशं भयं (G1.3 by transp. भयं भृशं). — After 33ab, T1 ins. 885*. — cd) D5 अभ्ययामास. S अभ्ययुस्तांश्च (G3.6 M °स्तं च) पांचाला विवृण्वं(G1-3.6 °मृद्गं)तो बलैर्महीं. — e) S (except M3) अक्षोहिणी°. — f) Ś1 सवनां; K1 सर्वं च. Ñ3 संवरणं रणेजयत्; S तदा (T1 °था) तं तरसा(G1 रिपवो)जयन् (G2.5 M6-8 °जयत्).

34 b) K2 °राष्ट्रः; S (except M6-8) °सूनुः (for °पुत्रः). T1 ससुहृद्गणः. — c) Ś1 K Ñ1.3 D5 ननाश सुमहा(D5 °हद्)भयात्; B5 अपायान्महतो भ°; M पलायनपरोभवत्. — After 34, S ins.:

886* ते प्रतीचीं पराभूताः प्रपन्ना भारता दिशम् ।

[G3 परित्यज्य; G6 पराजित्य; M जिता भीताः (for परा°). M प्रयाता (for °पन्ना).]

35 b) K4 निवसन् तदा; D5 वसतस्तदा. S गुहायां न्यविशंस्तदा. — c) S शिवे (G3 बिले) विषय°. — d) K2 पर्वते च सुदुर्गमे; T1 °तस्याविदूरतः. — e) K2 बहुकालं; S प्रतिच्छन्नाः. — f) B1.4.6 D4.5 भरता. Da °मास्थिताः. S भारतास्ते भयाच्चिरं (M3.6-8 ते भयार्तास्तदा चिरं).

36 a) S तत्र तेषां निवसतां. — b) S (except T1 M6-8) सहस्रपरिवत्सरं. — c) K1 भगवान् (for भर°). S अगच्छद्भगवांस्तत्र. — d) K1 भरतानृषिः; S भा(T1 G6 भ)रतान्प्रति.

37 a) T1 समागतं. Ko.3.4 अभिप्रेक्ष्य (for प्रय°). G3 तं दृष्ट्वा सुमहात्मानं. — b) S अभ्यु(G5 प्रत्यु)त्थाय (for प्रत्युद्गम्य). T2 G1 च पौरवाः (for अभिवाद्य च). — c) Ś1 अभ्यागमंस्तस्मै; D5 °हरन् तं वै; S अस्या(G2 °र्घ्या)नयन् प्रीता (G1.3 प्रीत्या; G6 *sup. lin.* सर्वे). — d) Ñ3 B1.3.4 D2.4.5 भरतास्तदा. S आजमीढपुरोगमाः. — e) Dn1 G3 M3.6.8 सर्वे. T1 G3.6 मुनये; M भरताः. — f) Ñ3 D3 D1 °वर्चसः. S सत्कृत्यैन(G3 नयेन स)मुपासत.

38 a) Ś1 ते (for तं). Ś1 °मीं पुष्टां; K1 °मीपुत्रं. K4 तं स वै तपसा युक्तं; Ñ1.2 B D (except D3) T1 तमासने चोपविष्टं (T1 समाविष्टं); Ñ3 तं समाविष्टमुषितं; T2 G M ततः संवरणश् (G2 °णं) चेष्टं (G2 ज्येष्ठं; G3 श्रेष्ठो); Cd as in text. Arj. explains 38a and adds यथाव्याख्यातपाठोयं. — b) T G (except G3.6) वरं (for स्वयं). — c) K2 S भवानस्तु. — d) K2 B Ñ2.3 D T1 G6 प्रयते(Ñ3 °ता)महि. — e) Ñ1 तथैवेति; Ñ3 तथेत्येवं; Cd ओमि° (as in text). K (except K1) B (except B1) D2.4 तु (for अपि). S एवमस्त्विति तं विप्रो. — f) K1 Ñ3 B1.6 D3 D2.4 भरतान्; Ñ1 भगवान्. S भारतं प्रत्यभाषत.

39 a) B1.3 D5 तथा; S तम् (for अथ). — c) T2 G (except G3.6) विषाणमेकं; Cd as in text. T G (except G6) सर्वस्याः. — d) T G (except G6) पृथिव्याः. B5 अपि न. G1.2 श्रुतिः.

40 a) Ko.3.4 भारता°. K4 Ñ3 D3 सर्वं (for पूर्वं). T1 स पुरं भारत धृष्टं; T2 G स (T2 स्व-) पुरं भारतः सर्षिः (G3 भारतैर्ज्येष्ठं); M स्वपुरं भारतैर्जुष्टं. — b) S om. सः (T2 lacuna for सः). S पुरातनं (for पुरो°). — cd) Ś1 °र्मेहीभूतः; K1 °र्मेही सतः; Cd as in text. S तत

आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति चक्रिरे ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।
अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ॥ ४९

C. 1. 87-45
B. 1. 94. 56
K. 1. 101. 44

बलिभूतः (T2 G1.4.5 वशे जित्वा; G2 बलिं जित्वा; G6 बलीभूतं) पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्.

41 S transp. 41^{ab} and 41^{cd}. — ^{a}) S भारतः (for ततः स). — ^{c}) D1.2 T1 अज°.

42 ^{b}) Ś1 K1.2 Ñ3 सुषा(Ś1 K1 °ष्वा)व त°; Ñ1.2 B4 D (except D4) G3 तपती सुषुवे. — ^{c}) Ko.3.4 D2.5 राजानं तं; Ñ1 राजन्नेतं. — ^{d}) T2 G2.4.5 महात्मानं च; G1 भवानिति च (for धर्मज्ञ इति). G3 सर्वज्ञ इति मेनिरे. — After 42, Ko.3.4 D2 S ins.:

887* महिम्ना तस्य कुरवो लेभिरे प्रत्ययं भृशम् ।
[Ko.3 D2 भुवि; K4 विभो (for भृशम्).]

43 ^{a}) B5 इति; S च (for अभि-). — ^{b}) S अभूत्तत् (M °भूच्च) (for पृथि°). Ś1 K (except K4) B5.6 G2 °जंगलं; G5 °जं कुलं. — ^{c}) Ko.3 सु-; K2.4 स्व-; S (except G3.4) च (for स). — ^{d}) B1 (m as in text) Da महाद्युतिः; T G °मनाः (G1.2 °त्मनः); M °यशाः.

44 ^{a}) Dn अविक्षितं; M6-8 अश्वमंतं. Ko.3.4 अहिष्यंतं; Ñ B4.5 Dn D1 M5 अभिष्यं° (Dn1 °क्ष्यं°); T1 अनस्वं°; T2 G1-3 M6-8 अभिश्वं°; G4.5 अनश्वं°; G6 अभीवं°; M3 अहिश्वं°. — ^{b}) T1 G3 अर्कै; T2 G2.4-6 अश्वं; G1 दत्तं; M दांतं (for तथा). N चैत्ररथं. T2 मतिं; G5 मनं. — ^{c}) Da1 जन्मेजयं. — ^{d}) Ś1 Ñ3 तस्य; S (except T2 G1) चैव (for चास्य). Ś1 K1 Ñ B Dn3 °शुश्रुम. — ^{e}) S महिषी (G6 च मही) पुत्रान्. — ^{f}) Ñ3 T2 G3 अजायत. Ñ1 तप°.

45 Ñ3 repeats 45^{ab} (with v. l.). — ^{a}) Ś1 K1 Ñ3 Dn1.n3 अविक्षितः (K1 °त्तः; Ñ3 second time अतिराजो); Ko.2-4 D1 अविक्षि(Ko °क्ष)त्तु (D1 °स्तु); B3 अभिष्टु° (m as in text); T1 G1.2.4.5 अनश्वं°; T2 अभिश्व°; G3 अभिश्वंते; G6 अभीश्व°; M अश्वव°. Ś1 K1 परिक्षितः (K1 °त्तः); B3.5 D2 T2 G1.3 M °क्षिच्च; G4-6 परीक्षित्तु. — ^{b}) Ś1 Ko Ñ3 B4.6 Dn D4.5 श(D5 स)बलाश्वस्तु. — ^{c}) Ś1 K1 अजिराजो; Ko.2-4 Ñ B3-5 Da अति°; Dn D1.4.5 आदि°. — ^{d}) Ko.3.4 सर्वकश्च; K2 Dn D1.5 श(D1 श)ल्मलि° (D5 °ल°); Ñ1 B Da शिल्पिन° (B5 °ल°); Ñ3 शिल्पसर्व-; S बलाश्व° (T1 °र्हि°).

46 ^{a}) S (except T1) चित्रश्रवा. Ñ1 D2.5 भद्रकरो; B4 Da Dn D1.4 भंगकारो (or °करो); T1 G3.6 M धर्मकारो (or °करो); T2 G1.2.4.5 धर्मरतो. — ^{b}) T1 विंदान°; T2 G1.2.4.5 भिंदान°; G3 वीराश्व°; G6 दिव्याष्टि°; M दिपान° (for जितारि°). Ś1 जितारिष्टस्तथाष्टमः. — After 46^{ab}, S (except T1 G6) ins.:

888* शबलाश्वादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
[Cf. 47^{ab}.]

D1 om. 46^{cd}; T2 om. 46°-47°. — ^{cd}) Ko.3 °मन्वये ये तु. Da ख्यातास्तैः; D5 °स्वैः. S (T2 om.) न तेषामन्वयः ख्यातः सर्वेषां नामतो गुणैः.

47 T2 M6-8 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — ^{a}) Da1 जन्मेजया°. — ^{b}) B (except B4) D (except Da) महारथाः. — ^{c}) Ś1 K1.3 Ñ B (except B3) Dn D5 S (except T1 G3) परीक्षि°. — ^{d}) Ś1 G3 सर्व-; G6 M (except M3) सप्त. B3 धर्मार्थसेविनः.

48 ^{a}) S कण्वसेनो° (G3 °ना°). Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) तु (for च). — M7 (? hapl.) om. 48^{bc}. — ^{b}) T1 G1.6 M (M7 om.) तथा शिशुः; T2 G2.4.5 तथा शुचिः; G3 तथा गुरुः (the latter corr. to जगुः) (for च वीर्यवान्). — ^{d}) B1 वीर्यवान्; T2 G1.3 सप्तमः (for नाम°). — After 48, B3 ins.:

889* अश्वसेनश्च बलवान्कीर्तिताः सप्त नामतः ।

49 ^{a}) Da1 जन्मेजय°. Ś1 विख्याताः. — ^{b}) Ś1 सुता

C. 1. 3745
B. 1. 94. 56
K. 1. 101. 44

निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
हविःश्रवास्तथेन्द्राभः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१

* * *

प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५२
देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५३
भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भुवि; S तथा चाष्टौ (G1–5 तथैवाष्टौ) (for भुवि ख्याता). D4 महात्मनः. — c) D4 प्रथमतः; S च धर्मात्मा. — d) S तथोभौ पांडुबाह्लिकौ.

50 a) G2 ऋषयश्च (for निषध°). — c) T2 G1.2.4.5 प(G1.2.4m व)नोदकोपदानौ च. — d) Ko.4 जितारिः (for वसातिः). B4 D5 G3 सुतः (for स्मृतः). — f) K4 Ñ Bs.4 D (except D2.4) G6 M (except M3) सर्वभूत°. — After 50, B1 repeats 49^{cd}.

51 B5 reads 51^{abcd} in marg. — a) B1.3.5 D2 T G2.4.5 तु; G1 च; M अधि- (for अथ). S राजाभूत्. — b) Ñ1.3 शौ(Ñ3 सौ)डिकः; Ñ2 B1.4.5 Da D4 कुंडिनः (B5 °लः); T2 G1.2.4.5 शुद्ध°; G3.6 M शुंडि° (cf. a). — c) Ś1 K (except K2) Ñ3 D5 हस्तो. K2.4 क्रोधश्च. S हस्ती विकत्थनः (T1 °तर्दनः; T2 °कर्थनः; G1 वितद्यः; G2 °कर्दनः) क्रोधः (M क्राथः). — d) B3.4.6 Dn D1 कुंडिनः; D5 कुंडिलः; M °पः (cf. b). D2.5 अथ (for अपि). B1.5 कुंड(B5 °डि)लाश्चोथ पं°; T2 G4.5 कुंडश्चापि च पं°; G3 कुंडलाश्चश्च पं°. — M (which om. 51^{ef}) ins. after 51^{cd}: T G, after 891* below:

890* भीमसेनान्महेष्वासः प्रतीपः समपद्यत ।
[T2 G2 भीमसेनो महे°.]

— M om. 51^{ef}. — e) Ñ1 परिश्रवाः; Ñ2.3 B1.3m बहि°. Ś1 तथा भद्रः; K1 तथा नाभः. T G पर्यश्रवस (G1.2 °वः स; G3.6 °वसम्) इंद्राभः (G3.6 °भं). — f) Ñ1 B Dn D5 सुमन्यु°. T G शरात(T1 °व)श्वाजितो (G3.6 शरावं वाजिनं) युधि. — After 51, Ko.3.4 D4 T G ins.:

891* अतिराजश्च नहुषस्तथा शक्रपुरंजयौ ।
ततो धर्मभृतां श्रेष्ठः पर्यश्रवस उच्यते ।
ऋषिं पुण्यकृतां श्रेष्ठं तमेव परमं विदुः ।

which in T G is followed by 890*.

[(L. 1) Ko.3.4 अतिराजो(K3 °श्रवा)ति नामाहुः; D4 अतिरात्रिः सुरात्रिश्च; T G2.4.5 अभि(T1 °ति)राजा च नं°; G3.6 अधि(G3 °ति)राजात्मजानाहुः. Ko.3.4 D4 तथा शुक्रपुरंजयौ. — (L. 2) Ko.3.4 D4 तथा धर्म°. D4 वीर्यश्रवस; T1 सत्य°. — (L. 3) Ko.3.4 D4 तमेवाप्रतिमं भुवि (D4 विदुः).]

— Lastly, N ins. after 51 (Ko.3.4 D4, after 891*):

892* धार्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ।
प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चैव भारत ।
प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि ।

[(L. 1) K1 B5 Da D5 धृतराष्ट्र°; Dn °सुतानां तु; Ñ1.2 B4 धृतराष्ट्रसुतानां तु; Nilp as above. B4 Da भुवि विश्रुतान् (for प्रथिता°). — (L. 2) Ñ1.2 B4 D (except D2.4) चापि (for चैव). — (L. 3) Ś1 K1.2 प्रथितः प्रतिप°. D4 बभूवामितविक्रमः.]

☞ At the place indicated by asterisks in the constituted text, there appears to have been a palpable lacuna in the original which was filled up, independently, in different ways in the two recensions.

52 a) Ś1 K1.2.4 Da1 D5 प्रतिपस्य. — c) Ñ B D (except D2) G1–3 शांतनुः. — d) Ś1 K1.2 Da1 Dn1 G3.4 बाह्लि°. S महायशाः. — After 52, G1 reads 54^{ab}.

53 K2.4 D1 (hapl.) om. 53. — a) Ko Ñ2 Dn च (for तु). Ñ1 देवापिस्तत्र वव्राज. — b) Ñ2 B D (D1 om.) T1 G3.6 °हितेप्सया; T2 G1.2.4.5 °मभीप्सया; M °परायणः. — c) Ñ B Da2 Dn शांतनुः. B1.6 D2 M3.5 तु (for च). — d)=52d. Ś1 K1 Da1 Dn1 G1–4 बाह्लि°. D5 T1 महाबलः; T2 G (except G3.6) °यशाः.

54 G1 reads 54^{ab} after 52. — a) G6 राजन् (for जाताः). T2 G1 भरतस्यान्ववायास्ते; G2.4.5 °न्वयास्त्वेते

९०

जनमेजय उवाच ।
श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ॥ १
किंतु लब्ध्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति । C. 1. 3755 B. 1. 95. 2

M6-8 °स्य कुले जाताः. — [b]) T2 G (except G3. 6) देवकल्पा (for सत्त्व°). Ś1 K1. 2 Ñ B4 Da Dn D1 नराधिपाः; K4 D5 G3 महाबलाः. — [c]) S बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च.

55 [a]) M6-8 om. च. T2 G (except G3. 6) एवंविधा (T2 °रूपा) महाभागा. — [b]) K2 T1 M3. 5 महाबलाः (T1 *sup. lin.* °स्थाः). T2 G2. 4. 5 देवरूपाः प्रहारिणः. — [c]) S अन्ववाये मनो राजन् (T2 G1. 4. 5 M6-8 महाराज). — [d]) Ś1 K3 ऐड-; Ko. 4 एड-; K1 ऐज्ञ-; K2 D2 कुल-; G2 एष; G3 एवं (for ऐल-). — After 55, M6-8 ins.:

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथितं सर्वराजसु ।
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महाराज दौःषन्तिर्भरतः पुरा ।
चक्रवर्तिरदीनात्मा जेता युद्धेऽजितः परैः ।

S ins. after 55 (M6-8 cont. after 893*):

894* गङ्गातीरं समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
अग्निष्टोमातिरात्राणामुक्थानां सोमवत्पुनः ।
वाजपेयेष्टिसत्राणां सहस्रैश्च सुसंभृतैः । [5]
दृष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनैः ।
पुनः सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।
यस्य यूपाः शतव्यामाः परिणाहेऽथ काञ्चनाः ।
सहस्रव्याममुद्बद्धाः सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रिताः । [10]
स्वलंकृता भ्राजमानाः सर्वरत्नैर्मनोरमैः ।
हिरण्यं द्विरदानश्वान्महिषोष्ट्रानजाविकान् ।
दासीदासं धनं धान्यं सवत्सा गाः पयस्विनीः ।
भूमिं यूपसहस्राङ्कां कण्वाय बहुदक्षिणाम् ।
बहूनां ब्रह्मकल्पानां धनं दत्त्वा ऋतून्बहून् । [15]
ग्रामान्गृहाणि क्षेत्राणि कोटिशोऽयुतशस्तथा ।

[(L. 1) G3 M6-8 गंगाद्वारं. M6-8 समासाद्य. — After line 2, T1 G1. 2 M3. 5 ins.:

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथः ।

— (L. 4) M6-8 योजयत्पुनः. — (L. 7) = (var.) 1. 69. 48. — (L. 8) T1 G1. 2 M3. 5 भरतोदद्यात्. — (L. 9) T1 G1. 2 M3. 5 [s]वि-; M6-8 च (for स्थ). — (L. 10) M6-8 °ष्यामसुद्विद्धाः. — (L. 12) G3 M6-8 रथानुष्ट्रा°. — (L. 13) T2 G3-6 गाः सुशीलाः सवत्सकाः (for सवत्सा गाः प°). — (L. 14) M6-8 ददौ कण्वाय दक्षिणां (for कण्वाय बहुद°). — (L. 15) G3. 6 दक्षिणाममितां ददौ (for धनं दत्त्वा ऋ°). T2 बहवो ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः. — (L. 16) T1 G1. 2 M3. 5 शुभ्राणि (for क्षेत्रा°).

☞ After 894*, S reads 1. 69. 49–51, ending the adhy. and the Śakuntalā episode.

Colophon om. in S (cf. v. l. 1 and 16 above). — *Sub-parvan:* Ñ1. 2 संभव. — *Adhy. name:* N पूरु (Ko. 2 om. पूरु; D5 reads कुरु; some MSS. पुरु)वंशानुकीर्तनं (Ñ3 °वंशवर्णनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 91; Da1 D4m 92; Dn3 93. — *S'loka no.:* Da1 65; Dn 63. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3726.

90

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — S reads this adhy. after adhy. 56. — While there is a sufficiently close agreement between the two recensions as regards the material contents of this (genealogical) adhy., there is considerable divergence between their respective introductions and *phalas'rutis*. The difference between the introductory portions may be due to the different positions occupied by this adhy. in the body of the Ādiparvan. The Northern rambling *phalas'ruti*, which contains some repetition and bears other signs of inflation has been discarded in favour of the Southern, which is compact, consisting only of a single stanza.

1 S om. 1–5 (with जनमे° उ°). Ś1 K1 D5 om. उवाच. Da1 जन्मे° उ°. — [a]) Ś1 K D5 महान् (K4 महा-) (for मया). Ko. 3. 4 Ñ2 B1. 4 D ब्रह्मन् (D4 as in

C. 1. 8755
B. 1. 95. 2

श्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्पुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
श्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६
दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो मनुः । मनोरिला । इलायाः पुरूरवाः । पुरूरवस आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिः ॥ ७ ॥
ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशो भवति ॥ ८ ॥

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९

तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥

पूरोर्भार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम । यस्त्रीनश्वमेधानाजहार । विश्वजिता चेष्ट्वा वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

---

text; D_5 पुण्यः) (for विप्र). — [b]) $Ś_1$ $Ñ_2$ D_5 सर्वेषां. $Ś_1$ K D_5 मया (for महान्). — [d]) $Ś_1$ K_1 मे बहुश्रुताः; $K_{0.3.4}$ बहवः स्मृ°.

2 S om. 2 (cf. v. l. 1). — [b]) $K_{2.4}$ $Ñ_{2.3}$ $D_{2.5}$ न मामिति; $Ñ_1$ महीपते; D_{n3} न मामपि. — [c]) $Ś_1$ K_1 महान् (for भवान्). K_3 ब्रह्मन् (for भूयो).

3 S om. 3 (cf. v. l. 1). — [a]) $Ś_1$ K_1 D_5 हृद्याम्; $Ñ_3$ पुण्याम्; B_1 (m as in text). $_{3.5.6}$ D_4 चित्राम् (for दिव्याम्). — [b]) $Ś_1$ D_2 (before corr.) मुनेः; K_1 $Ñ_3$ D_1 मुने. — [c]) D_5 °षां संजननं. — [d]) $Ñ_3$ नो (for न). $Ś_1$ श्रीतिमाहरेत्; K_1 °हामरेत् (sic).

4 S om. 4 (cf. v. l. 1). — [a]) $Ñ_{1.2}$ सधर्म°. — [c]) $Ñ_1$ विवृत्य लोकान्. K_2 $Ñ_3$ त्रीन्येषां; $Ñ_2$ B $D_{2.4.5}$ त्रीनेतान्. — [d]) K_1 B_1 $D_{2.4}$ °मिव स्थितं.

5 S om. 5 (cf. v. l. 1). — [b]) $Ñ_3$ °वतां सतां. — [d]) $K_{0.2.4}$ D_2 अमृत(D_2 °ता)स्वादु°; K_3 अमृतस्वाद°; $Ñ_{1.3}$ $B_{4.6}$ Da D_4 °संनिभां; D_5 °स्वादुसंनिभां.

6 $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.5}$ S om. उवाच. — For S see below also. — [a]) $K_{0.2.4}$ Da मया; K_3 $Ñ_3$ यथा (for पुरा). — [b]) K (except K_1) $Ñ_3$ B_4 Da D_5 पुरा (for मया). — K_4 om. 6^{cd}. — [c]) $Ś_1$ त्विदं; $B_{4.6}$ Dn मया (for इदं). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $Ñ_{1.3}$ Da तद्वंश°; $K_{0.3}$ D_5 त्वद्वंश°. K_3 स्मृतं (for शुभम्). D_2 (before corr.) °जनने शुभे. — For 6, S subst.:

896* पूरोर्वंशमहं धन्यं राज्ञाममिततेजसाम् ।
प्रवक्ष्यामि पितॄणां ते तेषां नामानि मे शृणु ।
[(L. 1) $G_{1.2}$ °वंशं महद्धन्यं; G_5 °महं दिव्यं.]

7 $Ñ_{1.2}$ B Dn $D_{1.2.4}$ दक्षादितिः. G subst. for दक्षस्यादितिः: T1 ins. before it:

897* अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य (!) अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
मरीचेः कश्यपः पुत्रो दक्षस्य दुहितादितिः ।

[After line 2, $G_{1.2.5}$ ins.:

898* अङ्गुष्ठाद्दक्षमसृजच्चक्षुभ्यां च मरीचिनम् ।
— (L. 3) G_3 दुहितापतिः.]

— T G अदित्यां (G1 ins. कश्यपः) कश्यपाद् (G2 ins. जज्ञे) विवस्वान्. — Ko विवस्वतो यमः । यमात् मार्तंडः । मार्तंडात् मनुः. — $Ś_1$ K मनोरिडा (K_1 सनोरिद्रा). — $Ś_1$ K इडायाः; $G_{3.6}$ M_5 इलायां. — $Ś_1$ Ko $Ñ_{1.2}$ B D G1 नहुषाद्ययातिः.

8 $Ś_1$ om. च. $G_{1.3}$ °पर्व- (for °पर्वणश्च). — After नाम, $G_{1.3}$ ins. च. Ko B_5 D_5 S तत्र (T2 ततो) (for अत्र). Da °वंशं (for °वंशः). After °वंशः, Da Dn D_1 T G1 ins. श्लोकः. After भवति, D_2 ins. श्लोकश्चायं.

9 [a]) $K_{0.2.4}$ तुर्वसं; K_1 °श्चं; S (except T1 $G_{1.4}$) °शुं. T1 $G_{1.3.6}$ $M_{8.5}$ चोभौ (for चैव). — [b]) $Ś_1$ K_1 °यान्यामजा°; $Ñ_3$ °यान्या व्यजा°. — [c]) $Ś_1$ K G_3 द्रुह्यं.

10 $Ñ_1$ T1 यत्र (for तत्र). B_5 om. पूरोः पौ°. After पूरोः, $K_{1.3.4}$ $B_{1.6}$ Da $D_{2.4}$ ins. च.

11 After पूरोः, N (except $Ś_1$) ins. तु (Ko.1 च). N (except K_1 Ñ B_4 $D_{4.5}$) कौशल्या. G बभूव (for नाम). After नाम, M (except M_5) ins. बभूव. — B_5 D_2 om. अस्य. D_5 अपत्यं (for अस्य). Here and below G_3 (mostly) संजज्ञे (for जज्ञे). S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् । तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत्सूर्योदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे संयातिः ॥ १३ ॥

संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥

अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥

जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुषुवां नाम । C. 1. 3770 B. 1. 95. 17 K. 1. 63. 16

नाम. — M3 om. from यक्ष्वीनश्च° up to end of 11. D2 S स (for यस्). K2 T2 G1. 5. 6 M (M3 om.) त्रीन्मेधान्; T1 त्रिसत्रं; G2. 4 त्रीन्हयमेधान्; G3 सत्रं; Cd यक्ष्वीनश्चमेधान् (as in text). After चेष्ट्वा, M6-8 ins. सर्वस्वं प्रदाय. Ś1 K3 Ñ1. 2 B D (except Da D5) M6-8 om. प्र- (of प्रविवेश). After °विवेश, T2 G2. 4. 5 M (except M3) ins. जनमेजयः.

12 Da1 जन्मे°. After °जयः, S ins. तु. G (except G1. 6) om. खलु. D5 अनाङ्गीं; T2 G2. 4-6 सुनंदां; G1 अरजां (for अनन्तां). Ś1 K1 पावनीं; Ñ B1m. 3. 6 G1 मागधीं; D5 मागधः (for माध°). — Ś1 K1 (hapl.) om. from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14. K3 (? hapl.) om. from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वत्वं. Ko. 2. 4 G1. 2 प्राचीन्वान्; G3 प्राचेताः. — Ko. 2 G1. 3 M3 om. यः. T1 G2. 4. 5 यावत्; T2 M5-8 तावत् (for यः). Ko. 2. 4 ins. वि- before जिगाय. K2 सूर्योदयं; M6-8 °दयः; Cd सूर्योदयात् (as in text). — After °दयात्, B (except B1) Da D2. 4 ins. इति. — Ko. 4 Da G3 तत्तस्य; T G1. 2. 4. 5 तस्य; G6 तावत्तस्य; M तदस्य (for तत°). Ko. 2. 4 Da T1 G1. 2 प्राचीन्वत्वं; Ñ3 परीत्वं; B1. 3 D5 G6 प्राचीनत्वं; G3 प्राचीत्वं.

13 Ś1 K1 om. 13 (cf. v. l. 12). Ko. 2 Da T1 G1. 2. 6 प्राचीन्वान्; G5 प्रचि°. — After प्राचिन्वान्, S ins. तु. B4 अश्वरीं; T2 °गीं; G आश्मकीं (G3 अश्मरीं) (for अश्मकीम्). After अश्मकीं, K2 D2 ins. कैकेयीं; M3. 5 नाम. After °येमे, Ñ1. 2 B4 Dn D1. 5 ins. यादवीं; G1. 2 वपुष्टमां नाम; G3 यावां नाम; G6 सुषावां नाम. — G3 (hapl.) om. from तस्याम° up to भानुमतीं नाम (in 15). K2. 3 सर्यातिः; B1. 4 संपा° (B1m as in text); D5 T G1. 4-6 शर्या°; G2 M6-8 शर्या°; M3. 5 शंया°.

14 Ś1 K1 om. up to जज्ञे (cf. v. l. 12). G3 om. 14 (cf. v. l. 13). MSS. indiscriminately (as above) सर्यातिः, संपा° etc. After संयातिः, S (except G3) ins. तु. G2. 4, 5 om. खलु. Ko. 4 D5 दनोर्; K2. 3 D2 रुशद्वतो; T G1. 4-6 त्रिशंकोर्; G2 त्रिंशत्कोटि-; M3. 5 रुशंतु-; M6-8 रुशनसस्तु (for दृष°). Ko चार्वंगीं; K4 वरांगनां (for वरा°). K2. 4 T1 om. नाम. — Ś1 अहस्पतिः; K (except K1) Da D1. 2. 4 अहंयातिर्नाम; Ñ1. 2 B1m. 4. 6 Dn D5 अहंयातिः; Ñ3 B3. 5 G1 अहंपातिर्नाम; T1 संपातिर्नामा (for अहं°).

15 G3 om. up to भानुमतीं नाम (cf. v. l. 13). D1 (? hapl.) om. up to जज्ञे. — Ś1 अहस्पतिः; K (except K1) Ñ1. 2 B1m. 4. 5 D (D1 om.) अहंयातिः. Ñ1. 2 B (except B3) D (except D4) om. तु. M6-8 °वीर्यस्य दुहि°. T2 G2. 4-6 भानुमतीं नामोपयेमे (by transp.). — T2 G5 om. अस्य. D5 (hapl.) om. सार्व°. After °भौमः, B3. 5 ins. नाम.

16 K3 om. 16. M7 (hapl.) om. up to जज्ञे. — After °भौमः, D5 ins. च; S तु. T1 om. खलु. B3. 5. 6 D4 किल (for खलु). After खलु, G2. 4. 5 ins. भूमिं. G3 (hapl.) om. from जित्वा up to खलु (in 17). Ś1 transp. जहार and कैकेयीं. M (M7 om.) °हृत्य (for °जहार). T G (except G5) M3 सुंदरां (G1 M3 °रीं); M5. 6. 8 वसुंधरां. D4 om. नाम. After नाम, Ś1 Ko. 1. 4 M (M7 om.) ins. उपयेमे; K2 Ñ B D तामु (K2 तां चो)पयेमे. — G6 (hapl.) om. from जयत्सेनः up to मर्यादां नाम (in 18). — After °त्सेनः, N (except K1 Ñ3 B1 D5) ins. नाम.

17 G3 om. जय° खलु; G6 om. 17 (cf. v. l. 16). — After °त्सेनः, S (except G3. 6) ins. तु. T1 om. खलु. G3 (hapl.) om. from सुषुवां up to नाम in 18. Ko. 4 D5 सुपर्वां; Ñ1. 2 B1. 4 Da2 Dn D1 °श्रवां; B5. 6 °स्वरां; Da1 वामां (sic); T1 °षुपूं; T2 G4 °षवां; M °षुपां (for सुषु°). — Ko. 4 B1. 4. 6 Da D1. 2. 5 T1 अर्वा°; Ñ1. 3 सुरा°; B3 Dn D4 अवा° (for अरा°).

18 G3. 6 om. up to नाम (cf. v. l. 16, 17). MSS. indiscriminately (as above) अर्वाचीनः, सुरा° or अवा°. B3. 5. 6 Da D2. 4 om. अपि. B1 खलु; D5 च खलु; S (G3. 6 om.) तु खलु (for अपि). M3 वैदेहीम् (for वैदर्भीम्). Ś1

C. 1. 3770
B. 1. 95. 17
K. 1. 63. 16

तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥

अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥

महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥

अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥

अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥

देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे ऋचः ॥ २२ ॥

ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥

ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम । तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥

Dn3 om. एव. S (except G3.6) om. एवापराम्. Ñ1.2 B4 Dn1.n2 D1 transp. एव and अपराम्. — Ś1 K1 (hapl.) om. from मर्यादां up to उपयेमे in 19. — After नाम, Ko.2.4 B5.6 (both marg.) D (except D5) ins.:

899* तस्यामस्य जज्ञे अरिहः । अरिहः खल्वाङ्गीमुपयेमे ।

K3 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम (in 19). G3 महासेनः (for °भौमः).

19 Ś1 K1 om. up to °मुपयेमे; K3 om. up to नाम (cf. v. l. 18). — G3 महासेनः (for °भौमः). After °भौमः (resp. its v. l.), D5 ins. च; S (except G1) तु. T1 G6 om. खलु. Ko.2.4 Da1 प्रासेनजीतिम्; Ñ °जितिम्; D5 S प्र(T G1.2 M7.8 प्रा)सेनजिदुहितरम्. — D5 (hapl.) om. from उपयेमे up to दुहितरम् (in 20). Ko यज्ञियां; D2 सहजन्यां; T2 यमलां; M6–8 सुमज्ञां (for सुय°). T1 यमलां नामोपयेमे; M3 संज्ञां नामोपयेमे (for उपयेमे—नाम). — K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to अक्रोधनः (in 20). K4 D2 अयुतयाजी; Da1 T2 G (except G3) अयुतानायी. — T G4–6 पुरुषमेधे पुरुषाणां; G1–3 पुरुषमेधे; M पुरुषाणाम् (for °मेधानाम्). वशं is ins. in M after (in M5 before) अयुतं. Ś1 K (K1 om.) Ñ1.3 आजहार (for आनयत्). After °नयत्, T G1.2 M ins. राज्ञां; G3 यज्ञानां. — Ñ1.2 B Dn D1.4 तेनास्य; D2 T1 G4.5 तस्य; T2 G1–3.6 M तत्तस्य (for तदस्य). T2 (before corr.) G4–6 अयुतानायित्वं.

20 K1 om. 20; D5 om. up to दुहितरम् (cf. v. l. 19). — Da1 G4–6 अयुतानायी; D2 °याजी. S (except G3 M7) तु खलु (T1 तु only) (for खलु). Ś1 भाषां; Ñ2 B1.3.4 Dn D1.2.4 कामां; B5 भीमां; B6 मेकारां; M6–8 मर्यादां (for भासां). Ko.2 T भा(K2 हा)सां नामोपयेमे (by transp.). — Ś1 (hapl.) om. from तस्यां up to ज्वालां नाम (in 24). — T2 अतस्तस्याम्; G6 अस्यां (for तस्याम्). — After °धनः, K4 (irrelevantly) ins. वार्षिकसत्रमाजहार (cf. 25).

21 Ś1 om. 21 (cf. v. l. 20). Ñ1.2 Dn स (for अक्रो°). After °धनः, D5 ins. च; S ins. तु. K1 om. खलु. B6 कालिंदीं; G3 कालिंदींगीं (sic); G5 कक्षीवान्नाम लिंगीं(!). D2.5 om. करण्डुं. Ko.3.4 Ñ Da करेणुं; K2 करकंदं; B4.5 Dn D1 करंभां; T G1 कंडूं; M कंधूं (for करण्डुं). K1 (corrupt) धनुः देवदत्तः देवदत्तां (for अक्रोधनः—करण्डुं). K1 D5 om. नाम. — After °येमे, D5 (irrelevantly) ins. रुरुकद्रू नाम.

22 Ś1 om. 22 (cf. v. l. 20). — B5 स (for देवा°). After °तिथिः, S ins. तु. D5 T G3 M5 om. खलु. Ko. वैदर्भीमेवापराम् (K4 om. एव); K2 देवकीम्; K3 B5 D4 T G2 M6–8 वैदर्भीं (for वैदेहीम्). D2 transp. वैदे° and उप°. D1 M6–8 om. मर्यादां नाम. K2 ज्वालां नाम; B3 वामां (om. नाम). — Ñ3 T मर्यादां (Ñ3 om. मर्यादां) नामोपयेमे (by transp.). — G5 om. तस्याम्. Ñ3 B5 T1 om. ऋचः. Ko चिरः; K2–4 B4 रिचः; Ñ1.2 Dn D1 [s]रिहो नाम (D1 नामतः); B1 [s]रिहः; B3 विंधः; D5 क्षतिः (for ऋचः).

23 Ś1 om. 23 (cf. v. l. 20). For ऋचः, MSS. चिरः etc. (as in v. l. 22). After ऋचः (resp. its v. l.), B3 ins. स; S (except T1) ins. तु. T1 G1 om. खलु. K1.3.4 D2 आंगीं (for आङ्गेयीम्). Ko.3 Ñ B1.5 D2 देवां; K1 मार्यादां; K2 मर्यादामेव; K4 देवामेव (for सुदेवां). — Ñ B4 D (except D4) अजीजनत् (for अजनयत्). S (with some slight variations) वामदेव्यामङ्गराजकन्यायामृक्षं पुत्रमजीजनत् (for आङ्गेयी°—°दृक्षम्). B (except B4) D4 तस्यामस्य जज्ञे ऋक्षः (for तस्यां—°दृक्षम्).

24 Ś1 om. up to नाम (cf. v. l. 20). — After ऋक्षः, D5 ins. च; S तु. T1 om. खलु. G (except G2.6) तक्षदु° (for तक्षकदु°). S reads उपयेमे after नाम. T1 पललां; T2 ज्वललां; G1 वललमतिं; G2 ज्वलंतीं; G3

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमाजहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम ॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम् ॥२८
इलिनस्तु रथंतर्यां दुःषन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजनयत् ॥ २९ ॥

दुःषन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥३१
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥३२

ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C. 1. 87. 5
B. 1. 95. 32
K. 1. 63. 34

जलवतीं; G4. 5 ललां; G6 ज्वलतां; M3 ज्वलितां; M5-8 ज्वलनां (for ज्वालां). — Before तस्यां, B3. 6 Da ins. स. Ko. 3. 4 पुत्रम् (K4 om. पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनारं नाम (by transp.). T G1 अस्य जज्ञे अंतिनारः; G2. 4. 5 M6-8 अंतिनारमुत्पादयामास; G3. 6 अंतिनारमजीजनत्; M3. 5 अंतिनारमुत्पादयत् (for पुत्रं—°मास).

25 Ś1 पतिनारः; K2 अतिं; D5 S (except T2) अंतिं. After °नारः, S ins. तु. Ñ3 T1 G3. 6 om. खलु. After °स्वत्यां, N ins. गुणसमुदितं (Dn D1 °समन्वितं). Ñ B D (except D5) आहरत् (for आज°).

26 Ko. 3. 4 Ñ B D (D5 marg.) समासे; T1 G1. 3. 6 M3. 5 तमुदवसाने निं; T2 G2. 4. 5 M6-8 तमुदवसाने (for निवृत्ते). D2. 5 S om. च. D5 S om. सत्रे. B5 S om. तं. — K3. 4 B5. 6 Da D4 M5 स तस्यां; D2 तस्यां स (for तस्यां). K3. 4 उत्पादयामास; Ñ2 B4 Da Dn D1 अजीजनत्; D5 S जनयामास (for अजनयत्). K D5 त्रसुं (Ko त्रंसुं); S त्रस्नुं (for तंसुं). D5 om. नाम.

27 K4 D2 भवति श्लोकः; Ñ1. 2 Da Dn D1. 4 श्लोको भ° (for भवति).

28 a) K D2. 5 त्रसुं; S त्रस्नुः (G3 तस्मिन्). G4. 5 M पुत्रः. — b) Ś1 पतिनारात्; S अंतिं. G2. 4. 5 M अजायत. — c) K3 Ñ B Da2 Dn D4 ईलिनं; S इलिलं. — d) N (except Ś1 B6) कालिंग्यां (K1 °लिन्यां). K Ñ3 D2 त्रसुः; D5 त्रंसुः; S त्रस्नुः (cf. v. l. 1. 89. 11, 12). T1 आत्मवान्.

29 K3 Ñ B Da2 Dn D4 ईलिनस्तु; S इलिलं. After तु, S (except G6) ins. खलु. G3 om. रथंतर्यां. After °तर्यां, T2 G (except G3. 6) ins.:

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणां नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां.

[T2 G4. 5 कक्षीं (for लक्ष्म°). — Cf. 901*.]

Here and below MSS. indiscriminately दुष्वंत, दुष्कं°, दुष्यं° as before; cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15 etc. K2. 4 B3 D2. 5 दुःषंतादीन्. K4 D2 om. पञ्च पुत्रान्. K2-4 Ñ1. 2 B4 Da Dn D1. 2 T G अजीजनत्; B1. 3. 6 D4 उत्पादयामास; B5 जनयामास (for अजन°). — After 29, D5 T1 G3. 6 M (except M3) ins.:

901* दुःषन्तस्तु खलु लक्ष्मणां नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयः ।

[Cf. 900*. D5 G6 लक्ष्मणां; T1 लक्ष्मीं (for लक्ष°).]

30 Before दुःषन्तः (resp. its v. l.), D5 G3. 6 ins. स एव; T1 स. After दुःष°, S (except T1 G6) ins. तु. D5 T1 G (except G3) om. खलु. D5 G3 शकुं नाम विश्वामित्रदु° (by transp.). B (except B4) D2. 4 उपयेमे शकुं° नाम (by transp.). After भरतः, Ko ins. नाम. — Ñ3 lacuna for तत्र श्लोकौ भवतः. K (except K1) Ñ2 B1. 3. 4 D अत्र (D5 यत्र) (for तत्र). Before श्लोकौ, Ñ1. 2 B1. 4. 5 D (except D2. 4. 5) ins. अनुवंश-; G (except G3) इमौ.

31 =(var.) 1. 69. 29. — a) Ñ B D (except D1. 2. 5) Cd transp. माता and भस्त्रा (as in 1. 69. 29). Ś1 पिता बंधुः; Cd पितुः पुत्रो (as in text). — b) S (except G3) यस्माज्जातः; Cd as in text. — c) S (except G1. 2) दौःषंतिं (spelt differently). — For 31d, S subst. 32d.

32 =1. 69. 30. — M5 (? hapl.) om. 32. — a) Cd as in text. S (M5 om.) पुत्रं नयति. — b) Ñ3 महौजसं; S यमक्षयं; Cd as in text. — c) K1 त्वमस्य धाता; B5 त्वं च धातास्य. — For 32d, D5 repeats 31d. — After शकुन्तला, Ś1 Ko Da ins. इति.

33 G1. 3 एतद् (for ततः). Ñ3 om. अस्य भर°. K2 तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य).

34 After भरतः, D5 T ins. च; G M तु. G4-6 om.

C. 1. 3786
B. 1. 95. 33
K. 1. 63. 35

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम । तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम । तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथक्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे विडूरथः ॥ ४१ ॥

खलु. G3 om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2 (by corr.) कौशेयीं; D5 कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36); K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). M6–8 अस्याम् (for तस्याम्). Ko (hapl.) om. from भुमन्युः up to जज्ञे in 35. K1 भुव°; D2 भ्रुम°; T हुम° (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; Ko om. up to जज्ञे; K4 om. up to नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः, D5 ins. च; S तु. T1 वासेयी; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). Ñ B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां; S सुप(G2–5 M6–8 °च)र्णां (for जयां). — K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35). — After सुहोत्रः, S ins. तु. S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्ष्टवतीम्) (for इक्ष्वाकुकन्याम्). K2.4 सुपर्णां; Ñ1 सुदेवां; S जयंतीं (G3 जयां) (for सुवर्णां). D5 T1 G3 हस्तिः. — S पुरं (for हास्तिन°). Ś1 समापयामास; Ko.3.4 T G2.3 निर्माप°; K2 G6 आवस°; Ñ1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थाप°; D5 कार°; Cd as in text. — D5 तस्य; S तस्माद् (M3 as in text; G3 यतो) (for एतदस्य). S (except M3) हस्तिन°.

37 After हस्ती, D5 ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.) om. from यशो° up to °येमे in 38. B1 (m as in text).6 D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 °वनां. — Ko.3 D2.5 विकुंचनः; K1 विक्रश्चः; K2 °कुंभः; K4 °कुंचः; Da S °कुंजनः (G3 °रः) (for विकु°). After विकु° (resp. its v. l.), K (except Ko) Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

38 Ś1 om. up to °मुपयेमे (cf. v. l. 37). For विकुण्ठनः, MSS. विकुंचनः etc. (cf. v. l. 37). After विकु° (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt). T G6 M (except M3) om. खलु. G4.5 om. from दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनंदां (for सुदे°). G6 विंदां नामोपयेमे (for उप°—नाम). — After °मीढः, Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

39 After °मीढस्य, T2 G4.5 ins. तु. K1 S चतुर्विंशति; D2 °शतिः; D5 °शत्. B D G3 (? hapl.) om. नागायां. B1.3.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4 विशाला°; D2 विमना°; T2 बला° (for विमलायाम्). Ś1 K2 D5 सूक्ष्मा°; K4 ऋक्षकां; G3 ईक्षा°; G4.5 वृक्षा° (for ऋक्षायां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षायां). B4 om. चेति; S om. च (M5 om. चेति). Da1 D5 T G4–6 M5 om. one पृथक्-. M3.6–8 ते (for the first पृथक्-). Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) -वंशधराः; S -वंशकर्तारः (for वंश°). G1–3 om. नृप°. — अजमीढादृक्षायां is ins. in T G1.3 after तत्र; in G2.4–6 (which om. तत्र), at the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो जज्ञे (for वंश° संव°).

40 Ś1 K3 Ñ3 D2 (? hapl.) om. संव°. — After °रणः, D5 ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव°). G3.5.6 M5 तपतीं. G3 om. नाम. — Ś1 K3 Ñ B Da1 D5 (? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संप्रियां नाम (in 42). G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in 43). Ko.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, D2 ins. सुभगो नाम. After कुरुः, K1.2 D4 ins. नाम. After नाम, K2 cont.: कुरुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे.

41 Ś1 K3 Ñ B Da1 D5 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). Ko.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संप्रियां नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधीमुपयेमे (in 43). — After कुरुः, S (except G1) ins. तु. T1 G2.3.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम् up to अरुग्वान्खलु (in 43). K2 वाहिनीं नामोपयेमे (for दाशार्हीमुप°). G4.5 om. उपयेमे शुभाङ्गीं. G2 om. शुभाङ्गीं

विदूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम। तस्यामस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम। तस्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम। तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम। तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः। यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम। तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश। शंतनुस्तु महीपालोऽभवत्। अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८ C. 1. 3799 B. 1. 95 46 K. 1. 63. 49

नाम. — Dn विदूरः (for विदूरथः)!

42 N (except K2 Dn D1) om. up to संप्रियां नाम; K1 G1 om. 42 (cf. v. l. 40, 41). M6-8 (hapl.) om. from विदू° up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विदूरः (for विदूरथः)! After तु, T2 G3-6 M5. 5 ins. खलु. Dn माधवीं (for °गधीं). M5. 5 (hapl.) om. from °येमे up to अरुग्वान्खलु (in 43). — K4 उरश्वा; Ñ1 B Da2 अभग्वान् (B3 सुतस्वान्); Ñ2 सुभगो; Ñ3 अभग्ना; Dn अनश्वा; T G4-6 अनश्वान्; G3 अश्ववान् (for अरुग्वान्). G om. नाम.

43 M6-8 (erroneously) read 43-44 after 50. K1 G1 om. up to °येमे (cf. v. l. 40, 41). D1 M om. अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS. उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D5 ins. च; T G3-5 तु. G2. 6 तु (for खलु). Ś1 मेधावीम्; Ko Ñ2 B4 Da Dn3 T1 माधवीम्; M6-8 मागधेयीम् (for मागधीम्). K2 सुबलां (for अमृतां). — After नाम, K2 ins. कुरुः खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — Ś1 K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K3 Ñ Dn1. n2 D1. 2. 4 G1. 2 M परीक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45. 2, 13 etc.).

44 Ś1 K1 om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43). Some MSS. परीक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित् (resp. its v. l.), D5 S (except G2. 4. 5) ins. तु. T1 G6 om. खलु. S बाहुकाम् (for °दाम्). Ko. 3 सुदासां; K4 °दासीं; B1 °दर्शां; D2 स्वयशां; G1-5 °वेषां; M5. 5 °रूपां; M6-8 सुपां (for सुयशां). T G6 सुवेषां नामोपयेमे (for उप° सु° नाम).

45 M7 (hapl.) om. from भीम° up to जज्ञे. Ś1 D2 स (for भीम°). — After °सेनः, D5 ins. च; S (except M7) ins. तु. T1 G2 om. खलु. D2 transp. कैकेयीं and उपयेमे. Ñ1 सुंदरीं; Ñ2. 3 B (except B4) Dn D1. 2 कुमारीं (for सुकु°). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by transp.). — K2 B4 Da असौ (K3 om. असौ) अजनयत (for अस्य जज्ञे). Ko हर्यश्वं; K2 पर्यश्रवसं; Ñ1. 2 B1. 5. 6 Dn D1. 2. 4 प्रति°; Ñ3 °श्रवसः; B3 G1. 4. 5 परि°; B4 प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D5 प्रतीपः; M3 वृद्धं°; M5 सत्यपरि° (for पर्यश्रवाः). — After °श्रवाः (resp. its v. l.), Ko. 2 Ñ1. 2 B (except B4) Dn D1. 2. 4 ins. नाम; D5 इति. — K2 Ñ3 om. यमाहुः; Ñ1. 2 D (except D2. 4) om. the final sentence altogether. G1. 2. 4. 5 प्रदीपः (for प्रतीपं). S इति (for नाम). Ñ1. 2 B D (except D5) प्रतिश्रवसः प्रतीपः (Ñ1. 2 om. प्रती°) (for यमा°— नाम).

46 G1. 2. 4. 5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.), D5 ins. च; S ins. तु. T1 G3. 6 om. खलु. G3 शैलवतीम्; M6-8 शय्याम् (for शैब्याम्). B5 सुंदरीं (for सुनन्दां). — After तस्यां, T2 G M ins. त्रीन्. Ñ3 B5. 6 om. पुत्रान्. G1. 6 transp. पुत्रान् and उत्पाद°. T1 तस्यामस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः (for तस्यां —°मास). Ñ1. 2 B Da2 Dn D1. 4 (before corr.) शांतनुं. G3 देवापिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T1) ins. तु. G3 (hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B5 reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K4 Ñ1. 2 B (except B4) D (except Da) विवेश (for प्रवि°). — Before शंतनुः, M6-8 ins. मुमुक्षुः. Ñ B D (except D5) शांतनुः. Ś1 om. तु. — After तु, M5-8 ins. खलु. Ñ2 B (except B4) Dn D1. 2. 4 बभूव; D5 भवति (for ऽभवत्). — Ñ3 T G6 M3 तत्र (for अत्र). D5 S om. अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K2 D2 after, in Ñ1, 2 B5 Da1 Dn D1. 4. 5 S before, भवति.

48 G3 om. 48; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). — [a]) Ś1 K1 करेण; Ñ1. 3 M5-8 कुमारं (for कराभ्यां). — [b]) D5 जीर्णोपि. B6 M6-8 सुखमेधते. — [c]) Ś1 Ko-2 स (for च). — [d]) Ko. 3. 4 ततस्तं. Ñ B D (except D5) शांतनुं. — After विदुः, Ś1 K (except K3. 4) B1. 3 D (except D2. 4. 5) ins. इति.

49 K2 G3 om. 49; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). Ś1 Ko. 3 एतद् (for तद्). Ś1 K1 B1 G6 M6-8

C. 1. 3799
B. 1. 95. 46
K. 1. 63. 50

तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमुदवहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥ तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्वैपायनः । तस्यामेव शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३ ॥

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः सत्यवती चिन्तयामास । दौःषन्तो वंश उच्छिद्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास ॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति ॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता तवानपत्य एव

तस्य (for अस्य). Ñ. B Da2 Dn D1.4 (before corr.) G1.2 M6–8 शांतनुत्वं.

50 G3 om. शतनुः खलु; B5 reads it in marg. (cf. v. l. 47). — Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr.).5 T2 शांतनुः. After शंतनुः (resp. its v. l.), S (except G3) ins. तु. T G1 om. खलु. Ñ3 om. गङ्गां. — Ko Da1 om. अस्य. Ś1 K1 अनु- (for अस्य). After °व्रतः, Ko.3.4 Ñ1.2 B4 D (except D4) ins. नाम; G1 जीवव्रतः. — K3 Ñ B5 Dn D1.2 °भीष्ममिति. — After 50, M6–8 (erroneously) read 43–44.

51 After भीष्मः, S ins. तु. T G1.6 om. खलु. Ś1 transp. खलु and पितुः. Only Ś1 उदवहन्मातरम् (as in text): Ko.4 Ñ2 मातरमुपावहत् (Ñ2 °पाहरत्); K1 उदयाहन्मातरं; K2.3 Ñ3 B Da D2 मातरमुदावहत्; Ñ1 Dn D1.4.5 मातरम् (D5 om. मा°) उदवाहयत्; T G M3.5 आनयामास मातरं (G4.5 om. मा°); M6–8 आनयन्मातरमिति. — K2 Ñ Dn D1.4.5 गंधकालीमिति; K4 गंधवतीति; D2 योजनगंधवतीति; S (om. गंध-) कालीति (G1.3 कालीमिति).

52 Ko.2 D5 T तस्याः (for तस्यां). After तस्यां (resp. its v. l.), Ś1 ins. गंधकाल्यां सत्यवत्यां; K3 अस्य; K4 B4 अस्य जज्ञे; B1.3.5.6 D2.4 जज्ञे; Da Dn D1 पूर्वं. D5 om. कानीनो गर्भः. S पराशरात्कन्यागर्भो (G3 पराशरस्य गर्भो) द्वैपायनः (for कानी°—°यनः). After °यनः, N (except B1.3–5) ins. अभवत्. — Ñ B3–6 Da2 Dn D1.4 (before corr.) शांतनोर्. After शंतनोर् (resp. its v. l.), Ś1 K1.2 Ñ B D (except D5) ins. अन्यौ. Ś1 K1 Da om. द्वौ. — Ñ1.2 B4 Dn D1 transp. चित्राङ्गदः and विचित्रवीर्यः. — After च, B D2.4 M (except M5) ins. इति.

53 B3.5.6 D2.4 om. एव. S चित्रांगदस्तु (G3 °गदोपि) अप्राप्तराज्य (T2 G2.4–6 °प्तयौवन; G1 °प्तराज्ययौवन) एव (for तयोर°—°ङ्गदो). S (except G2.6 M3) गंधर्वैर् (for °र्वेण). S (except G3) निहतः. — D1 (hapl.) om. from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54. S om. तु. K (except K1) D5 अभवत्; B (except B4) Dn D2.4 आसीत्; S बभूव (for समः).

54 D1 om. 54 (cf. v. l. 53). After °वीर्यः, B5 S ins. तु. T1 G1.5 om. खलु. M बाल एव (M5 -काले) (for खलु). S om. कौसल्या°. K (except K1) B Da Dn कौसल्या°. S काशिराजसुते अंबिकांबालिके (G4.5 अंबालिकांबिके; G6 °लिकेंबिके) उदवहत् (G4.5 उवाह; M3 उदावहत्; M5 उपावहत्) (for अम्बिका°—°येमे). After उदवहत् (v. l. for उपयेमे), M6–8 ins. भार्ये.

55 Before विचित्र°, T1 G1.6 M3 ins. स. T G2.4–6 M om. तु. G1.3 च (for तु). T1 G1.3.6 M अनुत्पन्नापत्यः (for अनपत्यः).

56 G1.3 तत्र (for ततः). G2.3.6 गंधवती (for सत्य°). Ñ B4 D (except D2.4) अचिंतयत् (for चिन्त°). — Before दौःषन्तो, Ko B Da ins. न (B6 तत्); K4 Ñ3 D2.4 कथं न; Ñ1.2 Dn D1 मा. MSS. indiscriminately दौष्यंतो, °ष्वं°, °ष्कं° or °ष्मं°. Ko.4 Ñ B Da Dn D1.2.4 उच्छे(Ko.4 °त्सा)दं व्रजेत् (B1.3.5.6 D2.4 गमिष्यति) (for उच्छिद्यते). D5 S कथं नु खलु (G1 om. खलु) शंतनोः पिंडोच्छेदो (G3 वंशविच्छेदो; M6–8 पिंडविच्छेदो) न स्यात् (for दौःषन्तो — °च्छिद्यते).

57 After सा, B1.3.6 D4 ins. तं; D2 तु; M6–8 वै. S om. ऋषिं. Ko.3.4 Ñ1.2 B D (except Da1) ins. मनसा after ऋषिं; M (except M5), which om. ऋषिं, ins. मनसा after द्वैपायनं. B (except B4) D4 अचिंतयत् (for चिन्तया°).

58 After स, Ko.3.4 ins. चिंतितमात्रः. S om. तस्याः. Ś1 B4 सत्यवत्याः; K1 त्वस्याः (for तस्याः). S अग्रतः (for पुर°). M6–8 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थितः). After स्थितः, Ko.3.4 ins. सन् आज्ञापय. After करवाणीति,

स्वर्यातो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्यां वरदानाद्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवाप्लुतमनासादितकामरसमतृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च C. 1. 3814 B. 1. 95. 61 K. 1. 63. 63

Ko. 3. 4 Da1 ins. मातरमुवाच.

59 S तं (G1 om. तं) सत्यवती (for सा तम्). Ko. 3. 4 Da1 आह (for उवाच). — S ते (for तव). T1 G1. 3 om. एव. B1 T2 G स्वर्गतः; B5 T1 M स्वर्गं (B5 स्वर्गं-) गतः (for स्वर्यातः). S om. विचित्रवीर्यः. — S तस्यार्थे (G3 om. अर्थे) अपत्य(M6-8 पुत्र)मुत्पादयेति (for साध्व°—°दयेति).

60 G3 तस्या वाक्यं (for स). Ko. 3 परमोम्; Ñ2 B4 Da Dn D1. 4 तथा; D5 एवम्; T1 M6-8 वरम् (for परम्). D5 (om. इति) उक्तः; S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1 G1. 3 om. पुत्रान्. Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्).

61 K4 Ñ1. 3 S om. तत्र. Ś1 Ñ2 तस्य; D5 ततो (for तत्र). K1 om. राज्ञः. G6 पुत्राणां शतं. B6 transp. बभूव and गान्धा°. T G M8. 5 om. द्वैपा°. M6-8 कृष्णद्वैपा°. Ś1 K1 °यनस्य च.

62 After तेषां, K2. 3 D5 S (except T M5) ins. च. K B3 Dn3 D2. 4 धृतराष्ट्रपुत्राणां; S धार्तराष्ट्राणां (G3 corrupt) (for धृत° पु°). B3. 6 D2. 4 प्रवरा; B5 वरा (for प्रधाना). S om. बभूवुः. G4. 5 transp. विकर्णः and चित्र°. Before इति, Ś1 K1. 4 Ñ B4 Dn D1 T2 G6 ins. च.

63 After कुन्ती, Ko. 3. 4 ins. नामाथ; Ñ B D (except D5) पृथा नाम. Before स्त्रीरत्ने, Ś1 ins. द्वे. S पांडोस्तु (T1 om. तु) कुंती माद्रीति (T1 G1. 3 om. इति; T2 °द्री तु; M5 °द्री च; M6-8 °द्री द्वे) स्त्रीरत्ने (G3 corrupt) बभूवतुः.

64 S स (for अथ पाण्डुर्). After पाण्डुर्, D5 ins. मृगशीलो. Ko. 3. 4 मैथुनमुप(K3 °पा)गतम्; D4 T G2 मैथुनं गतम्. T2 G1 om. ऋषिम्. B (except B4) Da D2. 4 मुनिम् (for ऋषिम्). T G ins. मृगचारिणं after ऋषिम् (T2 G1, which om. ऋषिम्, ins. it after °गतं); on the other hand मृगरूपधारिणं is ins. in M after (in M5 before) ऋषिम्. Ko. 3. 4 मृग्यां प्रवर्तमानमपश्यत्. S om. from अपश्यत् up to °तृप्तं. Ś1 K1 D5 ins. च before वर्तमानम्. After °मानम्, K1 ins. बाणेनाहनत्. — K1 अथैव; K3 तत्रैव; K4 स तथैव. After तथैव, K2 ins. मृगीमारूढः. D5 om. आप्लुतम्. Ś1 K1 D4 द्रुतम्; Ko. 4 एवमविप्लुवन्; K3 व्यापृतम्; B4 Dn D1 अक्षुतम्; D2 अप्लुवंतम् (for आप्लुतम्). Ś1 K अनास्वादित°. Ś1 K1 (hapl.) om. from कामरसम् up to °भिज्ञेन (in 65). After °तृप्तं, B4 Da Dn D1 ins. च. K4 Ñ1. 2 B4 Dn D1. 5 G (except G3) आजघान (for अभि°).

65 Ś1 K1 om. up to °भिज्ञेन. K4 D2 पांडुमुवाच (by transp.). — K2. 4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्). K2 कामस्य (for कामरसस्याहं). Ko. 3. 4 read अहम् after अनवाप्तकामरसः. Before अभिहतः, D5 ins. एव. Ś1 हतः; Ñ3 B D (except D5) निहतः (for ऽभिहतः). K1 कामरसोस्म्यहं भवता हतः (for कामरस°—°भिहतः). B (except B4) om. अपि. Ko. 2. 4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि; Ñ1. 2 आपत्स्य° (for आप्स्य°). After °मेवेति, K1 ins. तेन शप्तः; K4 च. For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst.:

902* योऽकृतार्थं हि मां क्रूर बाणेनाहन्मृगव्रतम् ।
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेवागमिष्यति ।

[(L. 1) T G3. 5 °नाघ्नन्; G1 °नाघ्नान्; G2. 6 °नाघ्ना; M3. 5 °नाघ्नो. G4 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter half)! — (L. 2) T2 G4-6 तवाप्येतादृशो. G1. 2 °मेव भविष्यति.]

66 Ś1 D1 om. स. K1 ततो; K2 सर्वं (for स). B1. 5. 6 D4 विषण्ण° (for विवर्ण°). — After °रूपः, Ko. 2. 4 Ñ B D (except D5) ins. तथा; K3 तदा. After पाण्डुः, S ins. तं (T2 तु). S परिहरन् (for °हरमाणो). K (except K2) नोप°; Da °सर्पते; D2. 5 °सर्पत्; S नोप(G1

C. 1. 3814
B. 1. 95. 61
K. 1. 63. 63

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्वस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवमस्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माद्र्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलंकृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्री समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयोरार्यया प्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

नोपा)सर्पति. T ते भार्ये.

67 D_5 वाक्यं प्रोवाच; S आह च ($G_{1.2}$ कदाचिद्भार्ये स आह च पांडुः) (for वाक्यं चोवाच). After आह च, T_2 G_{4-6} cont. स्वां भार्यां. — T_2 कृच्छ्राच्चापलादिदं; $G_{4.5}$ कृच्छ्रादिदं; G_6 च***दिदं (for स्वचापल्या°). — $G_{1.2}$ पुराणेषु पठ्यमानं शृणोमि (G_2 शृण्वन्) (for शृणोमि च). $Ś_1$ T G_{4-6} M om. च. After शृणोमि च, B_5 ins. धर्मविदुषां ब्रुवताम्. K (except K_2) न च (for न). $Ñ_3$ $B_{1.3.6}$ Da $D_{2.4}$ अनपत्यस्य लोका न संति (for नान°—सन्ति).

68 Ko om. सा. K_{1-3} B_3 $Ñ_{1.2}$ D_2 $G_{4.5}$ M_{6-8} om. त्वं; K_4 G_6 M_5 om. सा त्वं. M_3 तस्मात् (for सा त्वं). K_4 अस्मदर्थे; $Ñ_{1.2}$ पंच; D_5 S (except G_1) ममार्थे (for मदर्थे). K (except K_1) Ñ उत्पादयस्वेति. After °मुवाच, M_{6-8} ins. पांडुः.

69 $Ś_1$ तत्र कुंती; $Ko._4$ सा (K_4 तत्र) तद्वचनात् (for सा तत्र). M_5 om. तत्र. B D (except D_5) तथोक्ता; G_2 कुंती (for तत्र). M_3 त्रीन्पुत्रान्; M_5 त्रीन् (for पुत्रान्). $Ko._{3.4}$ वातात् (for मारुतात्). S इंद्रात् (for शक्रात्). B (except B_4) $D_{2.4}$ धनंजयम् (for अर्जुनम्).

70 Ko $Ñ_2$ B Da Dn $D_{2.4}$ om. स. K_2 G_1 M_{6-8} om. स तां. $Ñ_{1.3}$ T G_{2-6} $M_{3.5}$ om. तां. D_1 तां स; D_5 ततः (for स तां). K_2 B_4 Da G_1 M_{6-8} संहृष्टरूपः; $Ñ_2$ Dn संहृष्टः; G_3 प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट°). — D_5 या (for इयं). Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या, S ins. व्रीलिता. T $M_{3.5}$ साध्वी (for साधु). Ko $Ñ_{1.2}$ B_4 Dn $D_{1.5}$ अस्याः (for अस्याम्). $G_{2.4.5}$ पुत्रम् (for अपत्यम्). K_1 G_4 M (except M_5) उत्पादय; T °दयताम्; G_5 °दयामि (for °द्यताम्).

71 G_{4-6} M om. 71. Ñ B D (except Da) om. स and उक्तः. $Ñ_{1.3}$ चाप्युक्तं; $B_{3.5.6}$ $D_{2.4.5}$ उक्त्वा (for उक्तः). Dn कुंती; $G_{1.2}$ सा कुंती (for कुन्त्या). For 71, T G_3 subst. सा तथेति. After 71, $Ñ_2$ Dn D_1 ins. तां विद्यां माद्र्याः प्रायच्छत्; T G_{1-3} M_3 ins. तस्यै ($G_{1.2}$ तस्यै माद्र्यै तथेति; M_3 सा तस्यै) व्रतमादिदेश.

72 $K_{1.2.4}$ $Ñ_2$ Dn D_1 om. ततो. For 72, $Ś_1$ K_1 subst. तस्यां (G_{1-3} ततस्तस्यां) नकुलसहदेवौ यमा(G_3 द्वा)वश्वि-($G_{1.2}$ °श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते.

73 Before माद्रीं, B_1 ins. ततो. After माद्रीं, $Ś_1$ K_1 ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except G_1) ins. सु-.

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै°). $B_{5.6}$ $D_{2.4}$ संप्राप्तः; M_{6-8} अवाप (for प्राप्तः).

75 G_1 ततस्तेन; $G_{2.3}$ ततस् (G_3 तत्र) तेन सह; M_{6-8} सा चैनं (for तत्रैनं). $Ñ_{1.2}$ B_4 Da Dn D_1 चिताग्निस्थं; $B_{1.3.5.6}$ $D_{2.4}$ चितिस्थं; S चितां (G_{4-6} चितायां) (for चितास्थं). After °रुरोह, S reads माद्री. K_4 S om. सम्- (T G_3 om. समनु-).

76 After उवाच, K_2(marg.)$_{.3.4}$ ins. वचनं; $Ñ_2$ च. S (except G_3) कुंतीं चोवाच (for उवाच कु°). — M_{6-8} अनयोर् (for यमयोर्). $Ñ_{1.2}$ B_4 Dn om. आर्यया. K_1 transp. यमयोर् and आर्यया. Da D_1 transp. आर्यया and अप्र°. After °मत्तया, $Ñ_{1.2}$ B (except B_1) Dn ins. त्वया. N_8 भाव्यं (for भवित°).

77 Da S om. ते. Ko $Ñ_{1.2}$ B_5 Dn $D_{1.5}$ T$_2$ om. पञ्च. S (G_1 illegible) पांडवान्. After पाण्डवाः, $Ś_1$ K_1 D_5 ins. तापसैः. $Ś_1$ K_1 D_5 S सह कुंत्या ($Ś_1$ K_1 °त्या च) (for कुन्त्या सहिता). G_5 (? hapl.) om. from हास्तिनपुरं up to जतुगृहे (in 78). Some S MSS. हस्तिनपुरम्. $Ś_1$ K_1 अगमन्; S (G_5 om.) नयंति स्म (G_3 om. स्म) (for आनीय). D_5 om. तापसैः. $Ś_1$ K_1 तत्र च; S (G_5 om.) तपस्विनः तत्र (for तापसैः). T_2 om. भीष्मस्य—निवे°. Before भीष्मस्य, $Ñ_2$ ins. राज्ञो. M_{6-8} om. भीष्म°. T_1 G (G_5 om.) $M_{3.5}$ भीष्माय (for भीष्मस्य). After भीष्मस्य, Ko.$_4$ ins. धृतराष्ट्राय; Ñ Dn_2 च. S (T_2 G_5 om.) धृतराष्ट्रविदुरयोः (M_3 विदुराय धृतराष्ट्राय) (for विदुरस्य च). $Ś_1$ भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा° विदु° च). $K_{3.4}$ om. च. After विदुरस्य च, S (T_2 G_5 om.) ins. पांडोः (G_3 om. पांडोः) स्वर्गगमनं (G_3 स्वर्गतिं) यथातथ्यं

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभिगताः ॥ ८० ॥

तस्माद्द्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्तिमर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो- C. 1. 3829 B. 1. 95. 77 K. 1. 63. 76

(G1.3 °तथ्येन; M5–8 °तथ्यैनं). S (T2 G5 om.) निवेदयंति स्म तपस्विनः (T1 om. तप°) (for निवे°). — After °दिताः, N ins.:

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यौर्ध्वदेहिकं न्यायतः कृतवन्तः । तांस्तत्र निवसतः पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावित्वाच्चार्थस्य न शकिताः समुद्धर्तुम् । ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनु प्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, Ś1 K1.2.4 ins. अभि-; D5 अपि. Ñ2 Dn D1 om. एव. K0.3.4 Ñ1.3 D5 प्रेक्षतामेव. K1 om. तच्च—भगवताम्. B (except B4) om. भगवताम्. K3 D1.5 नेदुः (for प्रणे°). — Ś1 K परिगृहीताश्च. K3 Ñ B4.6 Dn D1.2.5 आवेदयंतः. After न्यायतः, Ñ B3.5.6 D (except Da) ins. च. — Ś1 K1 D5 ते तत्र च; K2 तांस्तु तत्र; B (except B4) D2.4 ते तत्र (for तांस्तत्र). Ś1 K1 निवसतां पांडवान्; K0.3.4 पांडवान्निवसतो; K2 (om. पाण्डवान्) निवसतो. Ś1 K1 नामधर्ष(K1 °र्म)यत् (for नामर्षयत्). — K (except K1) बुद्धिमास्थितः; B3 °माश्रित्य. B1.6 तेनानेकैर्; B5 ताननेकैर्. K0.3.4 निहंतुं (for उद्धर्तुं). Ś1 K1.2 B1 D2.4.5 om. च. B1.6 D2 व्यवस्थिता भावि°. Ś1 K (except K1) अर्थस्य; Da अर्थाच्च (for चार्थस्य). After शकिताः, Ñ B1.4 D (except D2.4.5) ins. ते. Ñ B1.4 Da Dn D1 अनुप्रेषिताः; D5 प्रहिताः.]

78 K0 om. तत्रापि—शकिता. K3 om. अपि. G5 om. तत्रापि (cf. v. l. 77). S (G5 om.) पांडवान् (G3 ततः पांडवान्) सह कुंत्या (G1–3 कुंत्या सह) (for तत्रापि). G3 om. जतुगृहे. S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रात्मजो(T1 G1.3 M3.5 °राष्ट्रजो)भूत्तांश्च (for दग्धुं समार° न शकि°). Ś1 विदुरमंत्रेण; T1 M3.6–8 विदुरो मोक्षयामास; T2 G M5 विदुरो मोच(G1.3 M5 °क्ष)यित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीतः) (for विदुरमन्त्रितेन). After °मन्त्रितेन, Dn D1 ins. इति.

79 N (except Ś1 K1) तस्माच्च (D4 तस्माच्च निर्गत्य); S ततो भीमः (T G1–3 भीमसेनः; G5 om. भी°) (for ततश्च). K (except K1) Da1 हिडंबम्. S om. अन्तरा. After हत्वा, T G2 M5–8 ins. हिडिंबायां (T G2 °डिंब्यां; M5 om. हिडिं°) पुत्रमुत्पादयामास; G2.3 पुत्रमुत्पादयामास हिडिंब्यां (G2 cont. घटोत्कचं नाम). Before एकचक्रां, S (except T2 G4–6) ins. ततः. S जग्मुः कुशलिनः (T1 om. कुश°) (for गताः).

80 K2 om. तस्या°—°क्रायां. S om. तस्या°—हत्वा. Ś1 om. तस्यामपि. B (except B4) D2.4 तत्र (for तस्याम्). K2.3 B1 पंचालनगरं; S ततः (T G2.4–6 om. ततः) पांचालविषयं. Ś1 अनुगताः; Ñ B1.5.6 Dn D2.4 अधि°; S गत्वा (for अभि°).

81 K0.2 तस्मिन्; Ñ B D (except Da) तत्र; S स्वयंवरे (for तस्मात्). S om. भार्यां. K0.3.4 अविंदत; B (except B4) D4.5 अविंदंत; S लब्ध्वा (for अविन्दन्). After लब्ध्वा, S ins. अर्धं(G3 om. अर्ध)राज्यं प्राप्य. B4 D (except D2.4.5) चाभि(D1 °धि)जग्मुः (for चाजग्मुः). S इंद्रप्रस्थनिवासिनः (for चाजग्मुः कुशलिनः).

82 S begins 82 with तस्यां (G3.4 M3 cont. द्रौपद्यां). G2.4–6 om. पुत्रान्. S om. च. After °मासुः, S (except T1 G3 M3) ins. द्रौपद्यां. — K0.3.4 Da1 D1.2 T G2.5 श्रुतसोमं (for सुत°). T1 M भीमसेनः; G1.3 भीमः (for वृको°). T2 G4–6 श्रुतकर्माणम् (for °कीर्तिम्). Before नकुलः, K0.3 ins. च. T2 G (except G3) श्रुतसेनं (for °कर्माणं). K4 B4 G2 om. इति. For इति, T1 subst. जनयामासुर्द्रौपद्यां.

83 G2 om. from गोवास° up to end of 83. Ś1 K1 शैबिकां; D1 देवकीं (for देवि°). Ñ2 B Da स्वयंवरां लेभे; Dn D1.2.4 °वराल्लेभे. For युधि°—लेभे, T G (G2 om.) M3.5 subst. शैब्यस्य (G1 शैब्य-) कन्यां देविकां (T G4.5 देवकीं; G3 देवरातीं) नामो(G3 उ)पयेमे युधिष्ठिरः; M6–8

C. 1. 3829
B. 1. 95. 77
K. 1. 63. 76

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् । तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे । तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे । तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

पुनरपि युधिष्ठिरः शैब्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे. — Ś1 K यौधेयं (Ś1 °धि°) नाम जनयामास (by transp.). After जनयामास, G1.3.6 ins. युधिष्ठिरः.

84 S भीमसेनस्तु खलु (G4.5 om. खलु) (for °सेनोऽपि). Ñ1 कन्यां; S वाराणस्यां काशिराजकन्यां (M3.6–8 काश्यां) (for काश्यां). Ñ1.2 B4–6 Dn D1.2.5 बलंधरां. G2.3 om. वीर्य°. T G1 उपयेमे स्वयंवरे (T2 °वरस्थां); G4–6 उदवहत्स्वयंवरस्थां; M स्वयंवरे लेभे (for उपयेमे वीर्य°). Ś1 K (except K2) D5 वीर्य(Ś1 °र)शुल्कां कन्यां (for वीर्य°). Ś1 K1 पुत्रं स; K2 D5 च पुत्रं (for पुत्रं). S तस्यामस्य (G1 तस्यां भीमस्य) जज्ञे श(G2.4–6 M7 स)वैत्रातः (for तस्यां—°मास). — After 84, T2 G2.4–6 read 88.

85 S (except T2 G4–6) तु (for खलु). Ñ B4 D (except D2.4.5) om. नाम. Before भार्यां, N ins. भद्रभाषिणीं. N (except Ś1 K1 D5) उदावहत्. S भगवतो (G1 om. भग°) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G3 M om. भग°—°गिनीं) सुभद्रां नामोद(M6–8 नामा)वहत् (T1 G1.3 M cont. भार्यां) (for भगि°—°वहत्). After °वहत्, N ins. स्वविषयं चाभ्या(Ko.3.4 आ; K2 चा)जगाम कुशली (D2 om. कुशली). — B5 reads from तस्यां up to °यामास in marg. K2–4 D1 स तस्यां (for तस्यां). Da2 Dn om. नाम. N ins. after नाम (Da2 Dn after अभिमन्युं): अतीवगुणसंपन्नं (Ś1 K1 Ñ3 D5 गुणवंतं) दयितं वासुदेवस्य (K4 om. दयि° वासु°). N (except Ś1 K1 D5) अजनयत् (Ñ2 अजीजनत्) (for जनया°). S जनयामासाभिमन्युं नाम (by transp.). — T2 G2.4–6 ins. after 85: T1 G1.3 M, after 88:

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुलूप्यामिरावन्तं नाम पुत्रं जनयामास । मणलूरपतिकन्यायां चित्राङ्गदायामर्जुनः पुत्रमुत्पादयामास बभ्रुवाहनं नाम ।

86 D2 (? hapl.) om. 86. B5 reads 86 in marg. K3.4 D1 om. तु. After तु, T2 G (except G1.3) M3.5 ins. खलु. Ñ B D (except D1; D2 om.) T G करेणुमतीं. Ñ2 B (except B4) कन्याम् (for भार्याम्). S उद(M3.6–8 °दा)वहत् (G3 M5 उपयेमे) भार्यां (T2 G2.4–6 om. भार्यां) तस्यां पुत्रं जनयामास निरमित्रं नाम (for भार्यां°—°जनयत्).

87 S तु खलु (T1 G3 om. खलु; G1 om. तु खलु) (for अपि). D5 om. स्वयं°. S उद(M °दा)वहद् भार्यां (G2 M6–8 om. भार्यां) (for उपयेमे). — After उपयेमे, N ins. मद्र(Ñ2 D1.5 भद्र)राजस्य (Ś1 K1 Ñ3 °राज्ञो; Ko.3.4 °राजो) द्युतिमतो (Ko om. द्युति°) दुहितरं. — D5 om. पुत्रम्. Ś1 अजीजनत्; S जन(M3 उत्पाद)यामास (for अजनयत्). M3 contains in this section some repetition, which may be ignored.

88 T2 G2.4–6 read 88 after 84. — After तु, G1 M3 ins. खलु. K4 Ñ T2 G4–6 om. पूर्वमेव. Ko.3.4 Da1 D1 हिडंबायां; G2 M6–8 हिडिंब्यां. B D2.4 राक्षसं घटोत्कचं नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा°—°मास). Ñ Da Dn D1 राक्षसं घटो° पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष°—°मास). S पुत्रम् (G4.6 om. पुत्रम्) उत्पाद(T2 G2.4–6 जन)यामास घटोत्कचं नाम (for घटो°—°मास). — After 88, T1 G1.3 M ins. 904* (cf. v. l. 85).

☞ The fragm. MS. B4 ends with पूर्वमेव (in 88); the MS. will be wholly ignored hereafter. B will therefore represent only the four Bangālī MSS. B1.3.5.6.

89 Ko om. एते. T G M3.5 त्रयोदश (for एका°). K4 T2 G2.4–6 transp. पाण्ड° and पुत्राः. M6–8 पांड° त्रयोदश पुत्रा बभूवुः (for एका°—पुत्राः:). — After 89, Ś1 Ko.3.4 Ñ B1.3.6 D (for D2 see below) ins. तेषां वंशक(B1.3.6 °ध)रोभिमन्युः. For 89, K2.4 D2 subst.:

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां
पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र ।
तेषामभूद्वंशकरो महात्मा
वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्युः ॥

[Before this, K4 ins.: अत्रानुवंशः श्लोको भवति.]

90 Before विरा°, N (except Da) ins. स. Ñ1 विराटराजस्य दुहितरम्; B1.5.6 D2.4.5 G1.3 विराटदुहि°. Ś1 K1 om. उत्तरां नामाभिमन्युर्. D2 om. नाम. Ko om. नामाभिमन्युर्. K2.4 Ñ3 B3.6 D5 om. अभिमन्युर्.

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य । षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥ संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षित्तु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जनमेजयः ॥ ९३ ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः शङ्खश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पूरोर्वंशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः । पूरोर्वंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६

C. 1. 3842
B. 1. 95. 90
K. 1. 63. 89

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

K3 Ñ1.2 B5 D (except D2.4.5) उपयेमे उत्तरां नाम (for उत्तरां—°येमे). — B1.3.6 D (except Da D5) भवत् (for ऽजायत).

91 S तमुत्संगे. K4 पृथाभियोगात्. Ñ3 S पृथिवी (for पृथा). K2 पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्; D2 पृथा पुरुषोत्तमस्य नियोगात् (by transp.). Ñ1.2 B3.5.6 पुरुषोत्तमो °देवः. K1.2 M6-8 om. वासुदे°. T1 सुभद्रां; G1.3 सुभद्रायाः (G1 °द्रां) सौभद्रस्य; G2.6 सौभद्रस्य; G4.5 सुभद्रायाः; M3 सुभद्रानु; M5 सुभद्रे (for वासु°). — K2.4 षण्मासिकं; G6 षाण्मासमहं. T G3.6 om. अहमेनं; G1.2.4.5 M om. एनं. Ś1 K1 एवं; D5 एतं (for एनं). K4 गर्भमेनमहमेवं (for गर्भमहमेनं). Ś1 K संजीवयिष्यामि; S जीवयामि. After °यिष्यामि, S ins. पादस्पर्शात्. T G4.5 M om. इति. — After इति, Ko ins. उवाच. — After 91, N ins.:

[illegible] भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकाल-
जात[illegible] या दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः ।
[Śsin[illegible] K) Da D1.2.4 °वेन संजात°. Ś1 Ñ om. -बल-.]

On [illegible]tored he[illegible] hand S ins. after 91:

907 [illegible]र च उवाच । अहं जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् ।
जात ए[illegible] — [illegible]मन्योः । सत्येन चेयं पृथिवी धारयत्विति ।
वासुदेव°) Ñ2 स्पर्शात्सजीवोऽजायत ।
[After एवायम्, T2 G4-6 ins. अनुजातः. M नायमजातः (for अयम्).]

92 K2 Ñ1 B D (except Da) om. सं-. S नाम तस्याकरोत्सुभद्रा (for संजी°—°मुवाच). — G1.3 om. भवत्वयं and नाम; and after इति, ins. अ(G3 त)त्र श्लोकः. T G2.4-6 M subst. for परिक्षीणे—°त्रामेतिः G1.3 ins. after श्लोकः:

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परंतपः ।
परिक्षिदभवत्तस्मात्सौभद्रात्तु यशस्विनः ।
[= (var.) 1. 45. 13.]

93 D5 स (for परिक्षित्). Ñ D (except D4) om. तु. K2.3 T1 om. खलु. K2 G1.2.6 M5.8 भद्रवतीं; T1 G4.5 मुद्र°; T2 M3.6.7 मद्र°; G3 भद्रा°. After °येमे, N ins. त्वन्मातरं. — Ś1 K D5 यस्याम्. N G3.6 भवान्; T1 तु यो भवांस्तु; T2 G4.5 M5 तत्रभवांस्तु; G1 पुत्रो भवान्; G2 त्वत्रभवान् (for अस्य). After अस्य (resp. its v. l.), K3.4 B1.3 D1.2.4.5 T G (except G4.5) ins. जज्ञे.

94 Ś1 Ko.1.3 B1.5.6 Da D2.4.5 भवतोपि; K2.4 Ñ B3 Dn D1 भवतो; T G4.5 M5 भवतः खलु; M3.6-8 जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु). After °जयात्तु, G1-3.6 ins. भवतः (G3 cont. खलु). K2 D5 T G4-6 M3.5 transp. द्वौ and पुत्रौ. After पुत्रौ, N ins. जज्ञाते; M3.6.8 जनयामास. G2.4-6 M5-8 शतानीकश्च. Ko.3.4 Dn D1.2 शंकुकर्णः; T G (except G4.5) शंखः (for शङ्खः). Ko.3.4 चेति (for च).

95 T G1.6 M (except M5) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्). — T1 पुरुषः; M3 उदयनः । तस्य पुत्रः (for पुत्रः). After °दत्तः, G3.5 ins. इति. For 95, N subst.: शतानीकस्यापि (Ñ B Dn D1.4 om. अपि) वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नो (D5 °त्पत्स्यते) श्वमेधत्त इति (D5 om. इति).

96 a) T1 G1.3 ते (for तु). For 96, N (including Dev.'s text) subst. एष पूरोर्वंशः (D5 इत्येव पौरवो वंशः) पांडवानां च (Ś1 om. च) कीर्तितः (Ko.2-4 °तस्ते) । धन्यः पुण्यः (Ko.3.4 Da1 om. पुण्यः) परम (K2 om. परम) पवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैः नियमवद्भिः. Thereafter, while Ś1 K1 cont.: अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णैः शुश्रूषुभिः श्रद्दधानैर्ब्राह्मणांतरितं (Ś1 °रितमिति); Ko.2-4 Ñ B D (with further addition to the latter) cont.: अनंतरं क्षत्रियैः स्वध (Ko.2-4 °क) र्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैः । वैश्यैरपि च । श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 °गंतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (Ko.2-4 here repeat श्रोतव्यः) त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्दधानैरिति (Ko.2-4, like Ś1 K1, श्रद्दधानैर्ब्राह्मणांतरितं). — Finally, there follows in N (including Dev.'s text) a phala-s'ruti of the Bhārata:

९१

वैशंपायन उवाच ।

C 1. 3843
B 1. 96. 1
K 1. 102. 1
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।
महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २
ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः संपूज्याश्च । परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्दधाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रतसंपन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोकः ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn D1 नराः; D5 विप्राः (for ब्राह्मणाः). Ś1 K Ñ3 D5 om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः. Ñ1 Dn वेदपराः (for देव°). B D2.4 पुण्यभाजः (for °लोकाः). Ś1 K Ñ3 D5 om. (the first) भवन्ति. K2 (hapl.) om. from ब्राह्मण°—पावनं ये. Ś1 K1 °मनुष्यलोकानां (for °मनुष्याणां). Ś1 K (K2 om.) D5 संपूजनीयाश्च. Before परं, D5 ins. राजन्. Ko.3.4 Da ये च (for ये). B3.5.6 D2 om. (the second) विमत्सरा. Ñ2 B1 D (except D5; D2 om.) अमत्सरा (for विम°). K2.4 देवव्रतसं°; Ñ1 °व्रततपःसं°; Dn वेदसं° (for वेदव्रतसं°). Ś1 K न शोच्याः (for ऽशो°). Da D4 कृताकृतैर्; Dn3 D2.5 कृतकृत्याः (for कृता°). Ś1 K (except K2.4) B1 D4 om. (the second) भवन्ति. — First line of the st. = 1. 56. 15^{ab}; for second line cf. 1. 61. 101^{ab}. B1.3.6 D2.4 स्वर्ग्यं; Cd धन्यं (as in text).]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव. — *Adhy. name:* N (including Cd) पूरु(some MSS. पुरु; पुरोर्)वंशानुकीर्तनं (Ś1 K1.2 cont. समाप्तं); T2 G4 M5-8 वंशसंक्षेपः; G1 राजपरंपरा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 92; Da1 D4m 93; Dn3 94; T1 54; T2 G M 4 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Dn1. n2 90. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3816.

☞ The extensive Southern transpositions which begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have been noted from time to time in the course of these notes. For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under:

adhy. 56 (Bhārata eulogy)
90 (prose genealogy)
57–61 (Genesis)
70–88 (Yayāta)
89[1] (metr. genealogy, 1st part)
62–69 (S'ākuntala)
89[2] (metr. genealogy, 2nd part)
91 etc.

☞ Ignoring the MSS. which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS. which constitute the critical apparatus:

Ś1; Ko.1.2.3.4; Ñ1.2.3; V1; B1.3.5.6; Da1.a2; Dn1.n2.n3; D1.2.4.5; T1.2; G1.2.3.4.5.6; M3.5.6.7.8.

91

☞ Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy. compris[illegible] merely introductory matter. — The adhy. is mi[illegible] (in 88); 1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is wholly ig[illegible] after. B[illegible] r Bangal[illegible]

1 Ś1 K1 S om. उवाच (M5 om. the re[illegible]) 8 इ(G2 ऐ)क्ष्वाकूणामन्यतमो; Cd as in text. (for एक Here and below S (uniformly) महाभिषज् M5-8 °भिष°. — [a]) Ko.3.4 शीलवान्; Ñ1 कार्यवान् (for [illegible]After 8). Ñ3 संश्रितव्रतः; T1 अनसूयकः. K2 नित्यं च शंसि[illegible] in.

2 [b]) N (except Ś1 K1-3) राजसूयश°; [illegible]°शतसंख्येन भारत (M च प्रभुः). — [c]) Ñ2 B1 D (except D2.4.5) देवेशं. — [d]) Ś1 प्राप (for लेभे). S च स (for ततः). — After 2, T2 G (except G3.6) ins.:

910* यौवनं चानुसंप्राप्तं कुमारं वदतां वरम् ।
संस्मरंश्चाक्षयाँल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।

[(L. 2) G1 अर्जितांश्च स्व°. T2 कृत्वा वै तामपां लोके वासं चक्रे महायशाः.]

3 [e]) N (B3 marg.) ह्यासन् (B3 orig. राजन्); T2 G1.2.4.5 सर्वे. T1 G3.6 M राजर्षयस्तथा (G3 °दा) सर्वे.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ८

सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ९
तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूष्व पुत्रान्वसून्भुवि ।

C. 1. 3855
B. 1. 96. 15
K. 1. 102. 15

---

4 [a]) Ñ1 समप्रभं.

5 [a]) D5 °न्सुराः सर्वे. — [b]) Ñ1 सहर्षाः ससुखा°. — [c]) Ko अथाभिषस्तु. — [d]) G6 तदैको द°.

6 [a]) Only K2.4 D5 अपध्यातो (as in text); D4 स शप्तो वै; G3 अथ ध्या°; the rest सोपध्या°. — [b]) K1 च; Ñ1.2 B D (except D2) तु; Ñ3 M (except M3) स्म (for स). — [d]) T2 G (except G1.6) °र्लोकमवा°. — After 6, D4 (marg. *sec. m.*) S (D4 G2 om. line 1) ins.:

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
यया हृतमनाश्चासि गङ्गया त्वं सुदुर्मते ।
सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) G5 M शाश्वतान् (for शोभ°). — (L. 2) T2 G2.4.5 सुदुर्मनाः. — (L. 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D4 (marg. *sec. m.*) T1 G ins. वैशं°. — [a]) Ñ3 D5 चिंतयित्वा तु नृ°. — [b]) Da भूयान् (for नृपान्). Ñ2 Dn D1 अन्यान् (for सर्वान्). — [c]) Ś1 K1 प्रतिपं. — [d]) D (except D2.4.5) भूरितेजसं.

8 [a]) S सा महाभिषजं द°. — [b]) B1.6 D2.4 T2 धैर्यच्युतं. — [c]) N ध्यायंती (Ś1 as in text; K2 ध्यायन्); S (except M7) ध्यात्वा. — [d]) S उपावृत्ता (T1 °त्त; G2 °त्तं; G3 °त्य). — After 8, B1 (irrelevantly) ins.:

912* भावं मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।

(cf. v. l. 22).

9 [a]) T1 G1.3.6 M वै; T2 सं-; G2.4.5 तान् (for तु). S °स्तसंकाशान्. — [b]) Ñ Da Dn D1 °हतान्नृप; B D2.4 °हतांस्तदा; T1 G1.3 M °हतान्भुवि; T2 G2.4-6 °हतान्दिवि. — [c]) G2.4.5 भुवि (for पथि).

10 [a]) T1 तथाभूतान्. K2 S तु (for च). — Before 10[cd], Ko.4 D5 T G2.4.6 M6-8 ins. गंगोवाच. — [c]) B D2.4 किमेवं. — After 10, T2 ins.:

913* सुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् ।;

while G6 ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except M3.5) ins. वैशं°. — [a]) K3 देवीं; S (except G3) दीनाः. — [b]) M वै स्म (for स्मो वै) T G शप्ता वै सुमहानदीं. — [c]) M3.5 अल्पाप°. T1 (corrupt) अस्त्वयं कृतवान्बुध्या; T2 G M6-8 अस्व(G3 °न्व; M6-8 °स्त्व)यं कृतया बुध्या.

12 [a]) S वयं हि सहसा सर्वे. — [b]) Ś1 K D5 दृष्ट्वा तं (for प्रच्छन्नं). M °न्नं नानुबुध्नुमः. — [c]) Ś1 तमस्यभि°; K Ñ3 तपस्य(K1 Ñ3 °मप्य)भि°; Ñ1 तन्मध्यनिसृ°; Ñ2 Da D4 समेत्याभि°; D2 तमसा निभृ°; D5 ते सर्वेभि°. D1 तपस्यंतं तपः पुरा; S तमभ्यति(T1 G3 °भ्येति; M °भ्येत्य)सृता वयं.

13 [a]) M (except M3) तस्य (for तेन). — [b]) D5 वै; M च (for ह). — [c]) Ñ1.3 T G2.4.6 न तच्छक्यम् (T2 तदशक्यम्) अ(Ñ3 न)कर्तुं च; G1.5 न तत्कर्तुमशक्यं च; G3 न तच्छक्यं मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्यं च (M5 न शक्यं कर्तुमन्यच्च).

14 [a]) Ś1 transp. त्वं and तस्मात्. Ñ1.2 B D G1 त्वम(D5 तद)स्मान्; T2 G2.4.5 त्वं चास्मान्. — [b]) Ñ1.2 B6 Dn D1 सृज (for सूष्व). G2.4.5 अपि (for भुवि). Ko.3.4 जनयास्मान्सरिद्वरे. — [d]) Ś1 प्रवेशाम; Ko प्रविविशो; K2-4 D5 °विशामो; T1 °विवेश. Ko.3.4 B D (except Da) वयं शुभे; Ñ3 शुभे वयं; S कथंचन.

C. 1. 3856
B. 1. 96. 16
K. 1. 102. 16

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५

वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेतुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ १८

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

15 [a]) Śi K1.2 Da2 इत्युक्त्वा; Ko.4 श्रुत्वैव. S प्रत्युवाच (for °का तान्). Ñ2 B Dn D1.2.4 °का तैश्च वसुभिः. — [b]) S तथास्तु समयादिति. — Before 15[cd], Ñ2 B D (except D5) T1 ins. गंगोवाच. — [c]) B (except B1) °षव्याघ्रः. — After 15, B3 ins.:

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामूचुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — [a]) Śi K1.2 प्रतिप° (cf. v. l. 7). S विद्वान् (for राजा). — [b]) Ñ1.2 B (except B1) Dn D1 शांत°. Ñ2 B (except B1) D (except Da D5) लोकविश्रुतः (for नाम धा°). — [c]) S त्वत्कृते (for भवि°). S (G1 by corr.) जातः (for लोके).

17 Śi K1 S om. उवाच. — [a]) Śi K Ñ1.3 °प्येतत्. S °वं मनोजातं. — [b]) Ko S वदथ. S चानघाः. Ks.4 Ñ B D (except D5) यथा मां वदता(Ks.4 °था)नघाः. — [c]) Ñ1.3 B D2.4 चिकीर्षामि. — G5 (hapl.) om. 17[d]–19[a]. — [d]) K3 °कं च यथेप्सितं; S (G5 om.) वचनं च दिवौकसां.

18 G5 om. 18 (cf. v. l. 17). Śi K S om. ऊचुः. — [a]) K3.4 जाताञ्जातान्सुतानप्सु; S (except G6; G5 om.) जातं कुमारं स्वास्वप्सु. — [b]) G2.4 M च (for वै). — [c]) B3.6 Da D2 G6 °कालात्.

[After 18, the Kumbh. ed. ins. a st. (1. 102. 20 of its text) which was not found in *any* MS. collated!]

19 G5 om. 19[a] (cf. v. l. 17). Śi K1 S om. उवाच. — [a]) K4 S (except M3.5; G5 om.) एव (for एतत्). — [b]) Śi K1 Ñ1.3 (marg. *sec. m.* as in text) D5 पुत्रस्त्वस्य. — [c]) S मोघं भवेत्कर्म. — [d]) D1 महात्मनः; S कृतं मया.

20 Śi K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — [a]) Śi K1 तुर्यार्धं वै; Ko.2 D2 T2 G1.4 (*sup. lin.*) °र्यांशं; K3 तुर्यांशार्धं; B1 D4 G2 तुर्यस्या°; G3 अंतर्या°. — K4 (hapl.) om. 20[d]–21[a].

21 K4 om. 21[abc] (cf. v. l. 20). — [a]) Śi K1.2 D5 संवत्स्य°; Ko संभवति. — [b]) Ko.3 S च (for तु). — [c]) S अपुत्रस्तु (M3 °श्च) नरव्याघ्रो. — [d]) S °ति सुतस्तव.

22 K4 Ñ B D (except D2) om. वैशं उ°; Śi K1 S om. उ°. — [a]) T G च; M तु (for ते). — [b]) T G M3 गंगा च. K2 तदा; S च ते (for सह). — [c]) K2 ते हृष्ट°; Ñ2 B1.6 Dn D1.5 संहृष्ट°. — [d]) Ko.4 °कल्पमोजसा. — After 22, B3 ins.:

916* सा तु विध्वस्तवपुषं कश्मलाभिहतं नृप ।,

which is followed by 912*.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add महाभिषोपाख्यान; while B1.3.6 Da Dn D1.2.4 (om. sub-parvan name) mention only महाभिषो°. — *Adhy. name:* Ko.3.4 गंगावसव(K4 °वसु)संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 93; B1 Dn3 95; Da1 D4 94; T1 90 T2 40; G M 41. — *S'loka no.:* Da1 Dn1.n2 22; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3858.

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

स्त्र्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

स्त्र्युवाच ।

नाश्रेयस्यसि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७

C. 1. 3871
B. 1. 97. 7
K. 1. 103. 6

92

1 In V$_1$, 1–13^d are missing (cf. v. l. 1. 68. 74). Ñ$_1$ om. वैशं° उ°. Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ S om. उवाच. — ^{a}) D$_1$ प्रतिपो. Ñ$_1$ Dn D$_1$ राजासीत्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_3$ D$_5$ ततः स (K$_2$ D$_5$ °तस्तु) प्रतिपो राजा; Ko.$_{3.4}$ S प्रतीपस्तु ततो राजा. — ^{b}) Ñ$_2$ B$_1$ Dn D$_1$ °हितः सदा. — ^{c}) S महाबाहुर् (for समा ब°). Ko.$_{3.4}$ D$_2$ न्य(D$_2$ अ)वसत्तपसा युक्तो. — ^{d}) Ñ B D$_a$ Dn D$_{1.4}$ गंगाद्वार(Ñ °तीरे)ग°. Ko.$_{3.4}$ D$_2$ °तीरे समाहितः; S °तीरे जितेंद्रियः.

2 ^{a}) M$_{3.5}$ तत्र; M$_{6-8}$ °तो (for तस्य). — ^{b}) N (except Ś$_1$ K$_1$) गंगा स्त्रीरूपधारिणी; S लोभनीयतमाकृतिः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ शयनात् (for सलि°). S °र्थं गंगा सलिलात्. — ^{d}) B D$_{2.4}$ दर्शनीय°; T G दर्शनं (G$_6$ उद्देशं) स्त्री समभ्यया(T$_1$ °गा)त्; M तस्य दर्शनमभ्यगा(M$_8$ °या)त्.

3 ^{b}) Ñ$_2$ D$_a$ मनोरमा (for मन°). K$_2$ °रूपसमन्विता; S तस्य सा देववर्णिनी (G$_3$ °रूपिणी). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{3.5}$ D$_4$ T G M$_{3.5}$ सालसं°. M$_7$ °णं चोरुमासाद्य. — ^{d}) M$_7$ तस्य (for ऊरुं). Ñ$_1$ M (except M$_5$) वरानना; T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ शुभांगना.

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ D$_{a1}$ प्रति° (cf. v. l. 7, 16). — ^{b}) Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ D (except D$_{2.4}$) S (except T$_1$ G$_1$) यशस्वि°. — After 4^{ab}, S ins.:

917* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।

— Before 4^{cd}, G$_6$ M$_{5.6}$ ins. प्रतीपः. — ^{c}) Hypermetric! Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_{a2}$ D$_5$) M$_3$ करोमि (for कर°). K$_2$ इह; B D$_{2.4}$ किं नु (for किं ते). Ko.$_{3.4}$ किं ते करोमि क°; D$_5$ °णि किमद्याहं; G$_3$ किं ते कल्याणि करवै. — ^{d}) K$_2$ किं ते (for यत्ते). Ko.$_{3.4}$ °भिवांछितं. S यद्(M किम)र्थं मां (T$_1$ त्वं; M$_{6-8}$ मा) त्वमभ्यगाः (T$_1$ समभ्ययात्).

5 K$_3$ D$_1$ (hapl.) om. 5–6. — Ś$_1$ स्त्री बभाषे; K$_2$ S गंगा. — ^{a}) S कामये त्वां नरव्याघ्र (T$_1$ °घ्रं). — ^{b}) Ko स्त्रीभावेन; Ñ$_2$ Dn भजमानां; D$_5$ नृपश्रेष्ठ; S स (G$_3$ तत्) कौरव्य (T$_1$ अनुरक्तां). — ^{c}) Ñ$_2$ S °गाः कामयमानानां (M$_{3.5}$ °मयुतानां हि). — ^{d}) M$_{3.5}$ transp. स्त्रीणां and सद्भिः.

6 K$_3$ D$_1$ om. 6 (cf. v. l. 5). G$_4$ om. प्रतीप उ°. Ś$_1$ K$_1$ S (G$_4$ om.) प्रती(Ś$_1$ K$_1$ °ति; G$_{1.2}$ °दी)पः. — ^{a}) S °हं कामात्स्त्रियं भद्रे. — ^{d}) Ś$_1$ transp. तद् and मे. Ko Dn D$_5$ °र्म्यमेतद्धि. B$_1$ मतं. B$_{3.5.6}$ D$_{2.4}$ °र्म्यं तद्धि व्रतं मम. — After 6, Ko.$_4$ D$_{2.4.5}$ (marg.) ins.:

918* यः स्वदारान्परित्यज्य पारक्यां सेवते स्वयम् ।
स संसाराच्च मुच्येत यावदाभूतसंप्लवम् ।

[(L. 1) Ko D$_5$ ध्रुवं; D$_{2.4}$ स्त्रियं (for स्वयं). — (L. 2) D$_{2.4}$ निरयान्नैव मु°; D$_5$ संसारात्स न मु°. D$_{2.4}$ घोराद् (for यावद्).]

7 K$_1$ स्त्री; S गंगा. — ^{b}) S नानपत्या कथंचन (G$_3$ न कंच°). — ^{c}) Ś$_1$ तां (for त्वं). Ñ B$_{5m}$ D$_a$ Dn D$_1$ भजंतीं भज मां (Ñ$_3$ भज मां भजतीं) राजन्; B D$_{2.4}$ भजस्व मां भजमानां (D$_2$ transp. मां and भज°). S मां वै (M$_{3.5}$ त्वं) भजस्व नृपते. — ^{d}) Ñ B$_{5m}$ D$_a$ Dn D$_{1.5}$ दिव्यां; B D$_{2.4}$ काम्यां; S देहि (for राजन्). Ś$_1$ Ko.$_{2.4}$ Ñ$_{1.3}$ काम्यां; K$_3$ B D$_{2.4}$ दिव्यां (B$_{5m}$ as in text); S कामं (for कन्यां). S °स्त्रियः. — After 7, M$_{6-8}$ read 10^b–15^a.

8 G$_5$ M$_{6-8}$ om. प्रतीप उ°. Ś$_1$ K$_1$ T G$_{1-4.6}$ M$_{3.5}$ प्रती(Ś$_1$ K$_1$ °ति)पः; K$_2$ Ñ$_3$ प्रतिप उ°. — ^{a}) Ś$_1$ नयाति°;

C. 1. 3872
B. 1. 97. 8
K. 1. 103. 9

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९
सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

स्त्र्युवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२
पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रस्थितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko.4 Ñ2 B1m.6 Dn2.ns D1.4 त्वया नि°; K1 त्वयाति°; K2.3 Da D2.5 मया नि°; B5 म(m त्व)या हि वृ°; Dn1 त्वयानिमित्त°. S समया(G3 °यो)तीत (G2 °दि; G3 °दित)मे°. Ś1 K1 मे; Ko.4 T G Ms.5.6.8 वै; Ñ2 B1m Da Dn D1.4 M7 तु (for ते). ❀ Dev.: निवर्तितमेव निवृत्तं। ❀ — b) Ko.2 D1 नोदय°. — d) Ko.3.4 प्लावये°; S क्षिणुया°.

9 b) K1.2.4 M (except M5) त्वयाश्लिष्ट (K1 °ष्टा). K1.2.4 Ñ1 D5 वरानने. — c) Ś1 K1 हि (for च). — d) Ś1 transp. भीरु and विद्धि. D5 °तदीप्सितं. S आसनं विद्धि तच्छुभे.

10 a) Ñ2 B D (except D5) सव्योरुः; G3 °व्यं च; Ms.5 °व्यश्च; Ms6-8 °व्यस्तु. Ś1 Ñ1.3 G3 °गस्; Ñ2 B D °भोग्यस्. — Ms6-8 read 10b-15a after 7. — b) Ñ3 Da D4 T G2.4-6 Ms.5 transp. स and च. Ms6-8 तु स (for स च). K3 Da2 D2 T2 G1.4.6 M (except M7) विसर्जितः. G3 °या समयवर्जि°. — c) S नाचरामि. — d) D5 transp. त्वयि and कामं. Ś1 K1 S त्वया (G3 तव); K2 भोगं (for त्वयि). Ś1 K1 सह; K2 त्वयि (for कामं). Ś1 K1.2.4 B5 D2.4.5 वरानने; T1 G Ms6-8 प्रियं (G1 अहं) वरं; T2 वरं प्रियं; Ms.5 तु कामतः.

11 a) Ś1 स्नुषाणामेव; K1 °षामेव हि. D (except D4) सुश्रोणि. — b) Ś1 °र्थी; Ñ1 B (except B5) D (except Da2 Dn1 D1) T G °र्थे. Ko °र्थे वरयाम्यहं. — d) K2 B5 S (except T1) ममाश्रि°.

12 K1 स्त्री; S गंगा (T1 om. the ref.). — b) Da संयुज्यैवं; S संयोगः स्यात् (M5 °गोस्तु). — c) Ñ1.2 B D (except Da D5) तु (for एव).

13 a) Ms6-8 क्षत्रिया (for पार्थि°). — b) D5 तेषां प्रियपरायणाः. — c) G2.5 वो (for हि). — d) T1 स्तोतुं (for वक्तुं). — V1 resumes from 13c. — e) T2 G2-6 यो (for ये). K3 कथि°; T G2-6 प्रणे(T1 G3 °णि)ता. G1 कुलस्य वः प्रणेता यः; Ms.5 यो वः प्रणेता वंशस्य; Ms6-8 योतः प्रणेता सर्वस्य. — f) K (except K1) Ñ1.3 D5 यत् (for तत्). Ñ V1 B D (except D5) °मथोत्तमं. T G पतिः स्यान्मे (T G3 तावकस्य; G6 तस्याहं च) नरोत्तम; Ms.5 तव पुत्रो नृपोत्तम; Ms6-8 कुलस्यास्य भविष्यति.

14 ab) Ñ1 स मे नाजीजनत्कस्माद्; Ñ2 V1 B D (except D5) समयेनेह धर्मज्ञ. S स (T2 G3 न; G6 यः) च (T2 G2.4.5 हि) मेभिजनं जातिमा(T1 °रा)चारं (T °रः) चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा). — c) T2 G1.6 न मीमांसेत; G2.5 न मीमांस्यति; G3 न मीमांस्यश्च; M न मीमांस्येत (for तत्स°). T2 G1-3.5.6 M transp. पुत्रः and ते. T1 न मीमांसे ततः पुत्रः; G4 न च मीमांस्यते पुत्रः. — d) K2 °सेच्च. S सर्वमेव परंतप (T G2 M3 °पः).

15 a) S राजेंद्र (for पुत्रे ते). — b) Ś1 वरयि°; S °यिष्यामि ते. K Ñ V1 D5 M (except M5) श्रियं; Dn D1 रतिं (for श्रियं). — c) Ñ3 सूक्ष्मैः (for पुत्रैः). S परं (Ms.5 मुखैः) (for प्रियैः). Ñ2 D (except D2.4.5) Ms.5 एव (for अपि). — d) S जेष्यति (for प्राप्स्य°).

16 Ś1 K1.3 T1 G1-3 M om. उवाच; B5 D2 T2 G4-6 om. वैशं° उ°. — a) Ms.5 तं (for तथा) and अथ (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
संस्मरंश्चाक्षयाल्लोँकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।
पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
त्वामात्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्गने ॥२१
यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C. 1. 8886
B. 1. 97. 28
K. 1. 103. 30

तु). K3.4 तथेति राजा सा चोक्ता. — [b]) T2 M6-8 तथा (for तत्र). — After 16[ab], S ins.:

919* अदृश्या राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा ।

— [c]) Ś1 °क्ष्यस्तु; K1.2 °क्षस्तु; Ñ1 Da Dn D1 °क्षन्वै; Ñ2 V1 B D2.4 परीप्सन्वै; Ñ3 परीप्संश्च; S °क्षंश्च.

17 [b]) Ś1 K1.2.4 प्रति° (cf. v. l. 7, 16 etc.). — [d]) Ś1 Ko.3.4 Da2 D2.4 S (except T2 G4.5 M3.5) °नंदनः. — After 17, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

920* प्रतीपस्य तु भार्यायां गर्भः श्रीमानवर्धत ।
श्रिया परमया युक्तः शरच्छुक्ले यथा शशी ।
ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L. 1) K3 Da1 श्रीमांस्तथाभवत्. — (L. 2) D4 G3 M3.5 शुक्लपक्षे; T2 G6 M6-8 शश्वच्छुक्ले. K3 Da1 °क्तः सवर्धत महायशाः. — (L. 3) K3 Da1 व्यजाय°; T1 प्रजा°. T1 M7 शशिप्रभं. M5 प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) K3 Da2 प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, K3 Da1 ins. 921* (cf. v. l. 18).]

18 Ś1 K1 om. 18. — [c]) Ko.3.4 Ñ3 Da1 D1.4.5 G3 M3.5 संतानं. — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.4.5) शांतनुः. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18; K3 Da1, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः । [5]
स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।
यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः ।

[(L. 2) K3 Da1 °कर्माणि राजर्षिः. — (L. 3) K3 Da1 °सत्कृताः; D4 M3.5 °संस्कृतं; M6-8 °संस्कृताः. — Da1 G2 om. lines 4-5. — (L. 4) K3 °नोर्हि महीपाल. — (L. 5) K3 संवर्धते; D4 स्म वर्धते. G3 लोकपालकः. — (L. 6) K3 Da1 D4 M धर्मे (for प्राप्य). D4 M धर्मविदां. — (L. 8) K3 Da1 चारु; D4 M5 च सु-; M3.6-8 चानु- (for चापि).] — K3 Da1 cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तत्प्रीत्या राजसत्तम ।

[K3 adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैनं शंतनुं राजसत्तमः ।]

while M3.5 cont. (after 921*):

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ ।

19 [a]) K3 M5 सस्मार चाक्ष°; B D2.4 संस्मरन्नक्ष°. — [b]) T1 G3.6 M °जितांस्तान्स्वक°; T2 G1.2.4.5 °जितांश्च स्वक°. — After 19[ab], K1 ins.:

925* महाभिषः स संजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः ।

— M3.5 om. 19[cd]. — [c]) S (M3.5 om.) बभूव धर्मवि(T1 G3 M6-8 °कृ)द्राजा. — [d]) Ñ V1 B D (except D2.4.5) शांत°. Ko.3 D2 कुरुनंदनः; K2.4 Ñ Da Dn D1.5 °सत्तमः; V1 B D4 पुरुषर्षभः; S (M3.5 om.) भरतर्षभ (T G2.4.5 °भः).

20 [a]) Ś1 K1.2 Da1 प्रतिपः (cf. v. l. 7, 16 etc.). Ñ V1 B D (except D2.4.5) M6-8 शांतनुं. — Hereafter the variants of शंतनु will be ignored. — [b]) Ko °न्वयात्. S °स्थमबोधयत्. — Before 20[cd], Ko.3 Ñ2 V1 Da1 D4 (marg.) ins. प्रतीप उ°. — [c]) Ś1 K Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D1.5 transp. मां and स्त्री. Ñ3 सा; G1.2 M6-8 मा (for मां). K2 समागच्छत्.

21 [c]) K (except K1) Da1 D5 T G1.3.6 M °नातिरू°; V1 B (except B5) Da2 D2.4 स्त्री वै का(Da2 स)मयमाना तु (V1 सा; Da2 -पि). — [d]) K3.4 Ñ Da Dn D1.5 दिव्यस्त्री; V1 B (except B5) D2.4 रूपाढ्या. Ko.3.4 Da1 रति(Ko वर)का°. — [e]) Ko.3.4 Da1 नानुपृ(K3 °प्र)ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — [f]) Da D5 कस्येति Da1 °स्यापि). Ko.3.4 Da शोभने; Ñ V1 B Dn D1.2.4.5 चांगने (Ñ2.3 V1 B °ना). K2 S कस्य सुता त्विति (K2 वरांगने; T1 °ता त्विह; G3 सुता इति).

22 [a]) V1 B1 कामं; B5 Dn D4 कर्म; G2.4.5 कुर्यात् (for कार्यं). — [b]) Ñ3 B3.5.6 Dn D1.5 transp. प्रष्टव्या and सा. Ko.2 Ñ1.2 V1 B1 Da2 D2 सं(D3 न)प्रष्टव्या; K3.4 Da1 S प्रति(Da1 न नि)षेध्यं (K4 Da1 °षेध्या; T1 G3

C. 1. 3886
B. 1. 97. 23
K. 1. 103. 30

मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३
स राजा शंतनुर्धीमान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।
जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६
सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८
सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।

M7 °षेध्वं; G2 °षिध्ये; G6 M8 °षेद्धुं). Ks.4 V1 B Da D2.4 कदाचन (for त्वया°). — c) S (except M5) व्रजंतीं. B (except B6) D2.4 भजमानां नियोगान्मे.

23 Before 23ab, Ś1 K1.3 D2.5 ins. वैशं°; Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) Ś1 K1.2 प्रतिपः. — c) Ko.3.4 Da1 स्वराज्ये चाभि°. — d) S जगाम (for विवे°). M6-8 स: (for ह).

24 a) G (except G3.6) श्रीमान्. — b) Ko Da1 विख्यातोर्व्यां धनु°; V1 B (except B5) Da2 Dn D1.2.4 देवराजसमद्युतिः; S पार्थि(G1 पांड)वानां धुरंधरः (M5 °प्रभुः sic). — After 24ab, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 53). — c) S चचार (for बभू°). — d) S शंतनुः (for सत°). — After 24, Da1 ins.:

926* स वनेषु वारण्येषु शैलप्रश्रवणेषु च ।

25 a) S (except M3.5) transp. स and मृगान्. — b) M5 नृपसत्तमः. G3 निघ्नन्राजर्षिसत्तमः. — After 25ab, S ins.:

927* नदीमन्वचरद्राजा शंतनुः परया मुदा ।
[G2 °न्वतर°; G4.5 °नुचर°.]

— c) S गंगां त्रिपथगां पुण्यां (G3 दिव्यां).

26 a) A few MSS. °राजा and °राजो. — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D4) G1 M (except M8) परमां (B1.3 D5 °मं) स्त्रि°. — After 26ab, D4 S ins.:

928* सा च शंतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— c) K1 प्रज्व°. — d) M7 श्रियं (for पद्मां). Ñ2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 साक्षाच्छ्रिय(B5 °त्पद्मा)मिवापरां; Da1 सा कन्या संभिव(sic) स्त्रियं.

27 a) Ko मुदितां; S युवतीं. — b) Ko.3 Ñ1 S सर्वाभ°; V1 दिव्यालंकारभू°. — c) S साक्षात् (for एकां). — d) Ś1 K Ñ1.3 Da1 M3.5 पद्मांतर°; T2 G (except G3) पद्मोत्क(G2 °द्मारक)र°. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।
[(L. 1) D4 G3 M स्नातगात्राम्. D4 M धौतवस्त्रां; T1 गतोवस्त्रां.]

— G (except G3.6) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।
हावभावविलासैश्च लोचनाञ्चलविक्रियैः ।
श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।
कबरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।
कोकिलालापसंलापैर्न्यक्कुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]
वाणीं च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्याः सुराङ्गनाः ।;

while M7.8 cont.:

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below).

28 b) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28ab, G1 ins.:

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषितः ।
अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषितः ।
तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below). — d) G1 नातृप्यद्दर्शनेन च. — S (except G1.2) repeat 28cd after 30ab.

29 G1 om. 29; G2 om. 29a-30b. — d) Ś1 वरांगना (for विला°). — After 29, D4 (marg. *sec. m.*) T G3-6 M ins.:

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजानं प्रेक्षमाणा विलासिनी ।

[Cf. 931* above. — D4 G4.6 गंगाकामत; T1 गंगा कटाक्षैः; T2 गंगाकांक्षत; G3 गंगा वीक्ष्याथ; G5 कटाक्षेण तु. D4 वीक्ष°.]

— T (T1 om. line 2) G3-6 cont.:

934* चञ्चूर्यताग्रतस्तस्य किंनरीवाप्सरोपमा ।
दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽभूद्दर्शनादेव शंतनुः ।
रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३

यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी ।

C. 1. 3901
B. 1. 98 6
K. 1. 104. 11

[(L. 1) G3 संचार्य चा°. — (L. 2) G3 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभू°. — (L. 3) G3 रूपेणापि हि वा राजन्सर्वास्ता राजयो°.]

30 G2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) Ś1 transp. श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन्. S (G2 om.) कामिनीं तु मनोरमां. — After 30^{ab}, S (except G1.2) repeat 28^{cd}. — B3 om. 30^{cd}. — Before 30^{cd}, Da1 S (except T1 G3. 5. 6) ins. शंतनुः. — ^{c}) Ñ1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा). S किंनरी (for दान°). — ^{d}) Ñ1 गांधर्वी; Ñ3 गंधर्वा. B1 चाथ (for यदि). K3 वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (G2 सुरोत्तमे). A few MSS. °प्सरा.

31 Da1 om. 31; K3 om. 31^{ab}. — ^{a}) S मानुषी (for पन्न°). — ^{b}) S जानीयां कां (G3 त्वां) शुचिस्मिते. — ^{c}) Ko Ñ3 V1 B D (except Da2; Da1 om.) याचे त्वां सुर°; S यासि कासि सुरप्रख्ये (G3 सुमध्ये त्वं). — ^{d}) Ś1 K3 भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानघे. — After 31, S ins.:

935* त्वद्गता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।
[T2 G2.4.5 त्वां (for त्वद्-).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy. no.: Dn3 96).

32 Before 32, Ś1 K2.4 B Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; Ko.1.3 D2.5 S वैशं°. — ^{a}) S श्रुत्वा तु राज्ञः सा बाला. — ^{b}) D5 m °स्मितं तमुवाच ह. — After 32^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।
सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्ती तीरमाश्रितम् ।

[(L. 1) D4 वचस्तस्य पुरोग°. — (L. 2) G3 चरंतं.] — ^{c}) Ko वचनं (for सम°). Ś1 K1 Ñ1 Da1 कृत्वा; B5 यत्तत्. S स्मृत्वा वसूनां समयं. — ^{d}) Ś1 Ko-2 Ñ2 V1 B1. 3. 6 Da Dn D4 -थाभ्य°; K3 साभ्या°; Ñ1. 3 -थाभ्यनंदद°; B5 सस्माराशु सुमध्यमा; D1 यथाभ्यागमनिं°; D5 साभ्यनंदद°. — After 32, K3 Da1 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

937* प्रजार्थिनी राजपुत्रं शंतनुं पृथिवीपतिम् ।
प्रतीपवचनं चापि संस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।
कालोऽयमिति मत्वा सा वसूनां शापचोदिता ।

[(L. 2) K3 Da1 °वचनाच्चैव. — (L. 3) K3 मन्वाना. K3 Da1 °नोदिता.]

K3 Da1 cont.:

938* अब्रवीच्छंतनुं गङ्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^{a}) K (except K1) Ñ1 B (except B3) Da D4. 5 चैनं; D1. 2 चैवं. Ko. 3. 4 Ñ1 Da1 राजानं. D5 transp. राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपालं. — Before 33^{cd}, G3 ins. गंगा. — After 33, Da1 ins.:

939* ज्ञातोऽसि मह्यं पित्रा ते भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।; while D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, D4 (marg. *sec. m.*) ins. गंगोवाच. — ^{a}) Ko. 3. 4 Da S यच्च. — ^{c}) S नाहं वार°. — ^{d}) Ś1 K1. 2 Da2 °ष्या च (Ś1 -थ; K1 -स्मि) विप्रियं; T2. G2. 4. 5 °ष्या त्वयाप्रि°.

35 ^{a}) S वै (for हि). K1. 2 B5 Da1 M3–8 °मानाहं. — ^{b}) Ś1 K1 T2 G3–5 तव (for त्वयि). — T2 om. 35^{cd}. — ^{c}) Ko. 3. 4 वारिता समयं हित्वा. — ^{d}) T1 त्यक्त्वाहं. S (T2 om.) त्वां नराधिप. — After 35, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

941* एष मे समयो राजन्भज मां त्वं यथेप्सितम् ।
अनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg. *sec. m.*) T G1. 2. 5 M3–8 ins. वैशं°. — ^{a}) D4 transp. सा and तूक्ता. Ś1 K (except K2) Da1 सा चोक्ता; Ñ1. 3 D2 साप्युक्ता; B3 सा दृष्टा; T2 G5 साधूक्ता; G6 संयुक्ता. — ^{b}) S तत्रैव वरवर्णिनी. — ^{d}) S श्रुत्वा वाक्यमनिंदिता. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिपः ।
रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तया सह ।

C. 1. 3901
B. 1. 98. 6
K. 1. 104. 12

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिदूचिवान् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतून्मासान्न बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ४४
तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37^a, K$_3$ ins.:

943* गान्धर्वेण विधानतः ।
विवाहितां च राज्ञेन.

— ^{b}) S कामवान्सुखी (M °खान्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ °ति संत्रासात् (K$_1$ °त्रासो). — ^{d}) Da$_1$ T$_2$ G$_{2.4.5}$ च (for स). Ko.$_{3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_1$) Da$_1$ Dn$_3$ D$_{2.4}$ किंचिदुक्त°.

38 ^{b}) S रूपेण परमेण (M$_7$ च वरेण) च (G$_3$ ह). — ^{c}) Ś$_1$ दमाचा°; K$_1$ शुश्रूषणेन. Da$_1$ रहश्चैवोपचारेण; S सम्यक्चैवोपचारेण. — ^{d}) Ko.$_{3.4}$ Da$_1$ नातृप्यज°; S सुखमाराधितोभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परमप्रीतः परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 ^{b}) Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_1$) D (except D$_4$) त्रिपथगामिनी. — ^{c}) K$_2$ Ñ$_2$ Dn D$_1$ M$_5$ कृत्वा; D$_2$ तस्मिन् (for श्रीमत्). — ^{d}) K$_2$ M$_5$ श्रीमत्सा (M$_5$ °द्वै); Ñ$_2$ Dn D$_1$ श्रीमंतं. Ñ$_{1.3}$ S वै; B$_5$ च (for सा). B$_{1.3.6}$ D$_{2.4}$ बिभ्रती सुमनोहरं.

40 ^{a}) M$_{6-8}$ भाग्योपस्थित°. — ^{b}) B$_5$ D (except D$_{2.4.5}$) भार्या चो(Da$_2$ वो)पनता(B$_5$ Da$_1$ °स्थिता)भवत्. — ^{c}) Dn नृपसिं°.

41 ^{a}) D$_5$ संभोगहावभावार्थैः. — ^{b}) Ko.$_4$ B$_5$ T G (except G$_3$) Cd भावला°; K$_3$ हावभावैर्; Da$_2$ हावकाम्यैर्; D$_2$ हासला°; D$_4$ हावहास्यैर्. B$_{1.5}$ Da$_1$ D$_{2.4}$ T G मनोरमैः. Ś$_1$ K$_1$ Dn D$_{1.5}$ हाव(D$_5$ स्नेह)लास्यमनो°; Ñ V$_1$ M$_5$ हा(V$_1$ भा)वलास्य(M$_5$ °भाव)मनोरमैः (Ñ$_1$ °थैः); M$_{3.6-8}$ हा(M$_3$ भा)वभावसमन्वितैः. — ^{c}) Ko.$_3$ transp. राजानं and रम°. K$_2$ Da$_2$ राजानं (Da$_2$ राजा च) रंज°; Da$_1$ रम° भर्तारं. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ रम्ये (for रेमे). S यथा रम्ये(T$_2$ G$_{4.5}$ °ज्ये)त स प्रभुः (M$_{3.5}$ विभुः).

42 ^{a}) S °सक्तोभूद्. — ^{b}) V$_1$ द्रुतं गंगागुणै°. K$_4$ T G$_{2.4-6}$ वृतः; Ñ$_1$ हितः; D$_{2.4}$ G$_3$ युतः. — After 42^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins. an additional colophon.

— ^{c}) S अहोरात्रान्°. — ^{d}) D$_5$ transp. न and बुबोध. B$_{1.5}$ Dn D$_1$ बुबुधे न (for न बु°). B$_{1.3.6}$ D$_{2.4}$ T G M$_5$ transp. बहून् and गतान्. B$_5$ च संगतान् (for बहू°). M$_{3.6-8}$ बुबुधे न प्रधावतः.

43 ^{a}) S °माणः प्रियां लब्ध्वा. — ^{b}) Ñ$_3$ °काले. Ñ$_2$ Dn D$_1$ S नरेश्वरः. — After 43^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

945* दिविष्ठान्मानुषांश्चैव भोगान्भुङ्क्ते स वै नृपः ।
आसाद्य शंतनुः श्रीमान्मुमुदे च परंतपः ।
ऋतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।
[(L. 2) D$_4$ M$_{3.5}$ °न्मुमुदे योषितां वरः.]

— ^{c}) G$_3$ अष्टौ च जनयन्पुः. — ^{d}) K (except K$_1$) Da Dn D$_1$ °मरसंनिभान्; B$_5$ तस्यां स नृपसत्तमः; D$_4$ तस्माद्-मरवर्णिनी; T$_2$ G तस्य चाम° (G$_3$ तस्य चामरवर्चसः); M तस्य सा वरवर्णिनी. N$_1$l$_2$p अमरवर्णिनः (as in text).

44 ^{a}) S (except G$_{1.3}$) तु (for च). S transp. सा and पुत्रं. Ś$_1$ Ñ$_3$ क्षिप्रं (for पुत्रं). — ^{b}) S स्वास्वप्सु (G$_3$ स्वाप्सु प्र-; M$_{5-8}$ सा स्वप्सु) क्षिपति स्म ह (G$_3$ सा). — After 44^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य तान्निनाय यमक्षयम् ।
[G$_{4.5}$ स्वोदके. T$_2$ G$_1$ तूर्णमा°; G$_2$ कर्णमा°. G$_{1.4}$ M तं.]

— ^{c}) Ñ V$_1$ Dn D$_1$ प्रीणाम्यहं त्वामि°; D$_2$ °णामीत्यहमि°; T$_1$ G$_{1.3}$ °मि त्वां न हीत्यु°; T$_2$ G$_{4.5}$ हनामि त्वां न हीत्यु°; G$_{2.6}$ वृणोमि (G$_6$ °तु) त्वां नदीत्यु°; M$_5$ वृणोमि त्वाह°. — ^{d}) T$_1$ अपां स्रोतस्यपातयत्; T$_2$ G M सर्वान्स्रोतस्यवासृजत् (G$_3$ °क्षिपत्).

45 ^{a}) S तस्य तत्वग्नि°. — ^{c}) Ś$_1$ Ko.$_{3.4}$ D$_5$ स (for च). T G उवाच किंचिन्न तु (T$_1$ च) तां; M नोवाच वचनं किंचित्. — ^{d}) S पितुर्वचनयंत्रितः. — After 45, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S (M$_5$ om. lines 1–4) ins.:

947* अमीमांस्या कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनुः ।
स्मरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः॥४५
अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गर्हिते ॥ ४७

स्युवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥४८
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥ ४९

अष्टेमे* वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥५४ C. 1. 3918 B. 1. 98. 23 K. 1. 105 18

जातं जातं च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।
शंतनुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छत्तां कथंचन ।
अष्टमं तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शंतनोर्धृतिः ।

[(L. 3) D1 G2. 3. 6 जाताञ्जातांश्च. G6 सा हंति तत्क्षणे सप्त वै सुतान्. — (L. 5) T2 जिघांसत्यां; G6 °सिन्यां.]

46 S om. 46ab. — ab) Ñ V1 D (except D2. 4. 5) अथैनाम°. Ñ3 B D2. 4 transp. पुत्रे and जाते. Ñ V1 B D (except D5) प्रहसती°. — d) Ś1 K1 परीप्सुः. — After 46ad, S ins.:

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा तां स कौरवनन्दनः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठो वाक्यं परमदुःखितः ।

[(L. 1) T2 G1. 2 आहरंतीं.]

47 Before 47, M (except M3) ins. शंतनुः. — a) Ñ V1 D (except D2. 4. 5) कस्य (for कासि). K2 D5 कस्येति; Ñ V1 Da Dn D1 कासीति; T1 कल्याणि. — b) Ñ V1 Dn D1. 5 हिनत्सि; B1. 3. 6 Da D2. 4 T G1. 2. 4. 5 च (G1 त्वं; G5 तु) हंसि; G6 M5 च हिंसीः. Ñ3 °तान्मम. — d) Ś1 मा पापे तिष्ठ; K1 मपस्तिं; K2 मा वाप°; K4 मा प्रातिष्ठ; Ñ3 संप्राप्तं ति°. D5 मा प्राप ति°. Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 संप्राप्तं ते सुगर्हितं (B3. 5. 6 D2 °ते); S मा (T1 G1 अ) कार्षीः कर्म निंदितं (M3 गर्हितं).

48 K1 स्त्री; Ñ2 गंगोवाच; S गंगा. — ab) S (except M3) transp. हन्मि and पुत्रं. S धर्मभृतां. — c) K1 संवासो (for वासो°).

49 b) S °र्षिगण(G3 °र्षेर्जन)पावनी. — a) Ś1 K Ñ3 D5 वै (for अहं).

50 a) Ś1 K D5 अष्टौ मे; Ñ V1 Da Dn D1 इमेष्टौ (Ñ3 अष्ट मे); B D2. 4 अष्टौ ये; S अष्टौ हि (for अष्टेमे). Ñ1. 3 जाता (for देवा). — c) S आपवस्या(G1 आवसिष्ठस्या; G3 वसिष्ठस्या)भिशापेन. — d) Ś1 °त्वमिहाग°; S मानुषे-(M5 °नवे)षूपपादिताः.

51 a) S (except G3) चान्याः. — b) Ś1 K1 D5 त्वादृशो; Ko. 2-4 त्वामृते. S तु न (for भुवि). — c) T G जनित्री मद्विधा धात्री (G3 जनयित्री मद्विधा स्त्री); M जनितुर् (M3 लोके च) मद्विधा धा°. — d) Ñ1 न च वास्ती°; B3. 6 Dn D1. 4 लोके नास्ति च (Dn D1 °स्तीह). Ñ2 V1 B1. 5 Da D2 लोके नास्ति (Da न चैवास्ति) कदाचन; S नैवास्ति (G2. 4. 5 न वा स्त्री) पुरुषाधिप (M3. 5 मनुजर्षभ; M6-8 मनुजा°).

52 a) V1 B D2. 4 तेषां च जन°; T G M5 तस्माद्धि (G2. 4-6 °द्वि-) जनने युक्ता (T1 M5 °क्तं); M3. 6-8 °जनने युक्तं. — b) Ś1 °त्वमिहा°; Ñ3 °त्वमहंग°. S त्वत्संयोगमरोचयं. — After 52ab, Ko ins.:

949* वसवस्ते सुता जाता राजँल्लोकस्य कीर्तये ।

— d) S लोकाश्च पुष्कलाः.

53 a) T2 G3-5 नियमस्त्वे°. — b) K3. 4 B1(m as in text). 5 Da1 D5 G1. 2 संश्रितो; Ñ1 °भूतो; V1 °स्मृतो; D1 °स्तुतो; G3 M (except M3) स श्रुतो. — c) D5 मोक्षयेयं. B5 जातं तं मोक्षयिष्येति. — d) Ñ1. 3 जन्मनो. S नियोगान्मानुषे(M6-8 °न्मनुजे)ष्विति.

54 T2 om. 54ab. — ab) K1 D5 ते तु शा°. K4 वसिष्ठस्य; Cd आपवस्य (as in text). S (T2 om.) शप्ताः शा(M6-8 पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृतेयं न मुच्यते. — After 54ad, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

950* अयं तव सुतस्तेषां वीर्येण कुलनन्दनः ।
संभूतोऽति जनानन्यान्भविष्यति न संशयः ।

[(L. 1) D4 G3. 5. 6 M6-8 कुरु°. — (L. 2) D4

C. 1. 8919
B. 1. 98. 24
K. 1. 105. 20

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । | मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुरुवाच ।

आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

°भिजनं न्याय्यं; T1 °तो दितिजान°; G2 °तिजनं कर्म. D4 G2 करिष्यति; T1 वधिं°.]

55 a) Ñ3 D5 एवं. S °वासस्थो. — b) S देवस् त्व(M6-8 त)त्सदृशोष्टमः. — c) Ś1 Ñ3 तत्प्र°; K1 त्वत्प्र°; Ñ1 तं प्र°. S मत्प्रसादाच्च जा°. — After 55, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ।
तेषां लोकानवाप्नोति वसूनां वसुधाधिप ।

[For line 1 cf. v. l. 1. 93. 44ab. — (L. 2)=1. 93. 44cd.]

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3.4 Ñ1.2 V1 B5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 6 Da Dn D1. 2. 4 भीष्मोत्पत्तिः; T2 G1. 3. 4. 6 M8 देवव्रतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 94; K1 103; B1 D4 96; Da1 95; Dn3 97; T1 92(!); T2 G M 43 (G5 42). — *S'loka no.:* Dn1. n2 24; M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3913.

93

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) Ñ3 आर्यवो; G8 वसिष्ठो. Ś1 कस्वेष; B5 T G2. 4. 5 कोप्ये°; G1. 3. 6 M को ह्ये°. — b) Ś1 K1 वसूनां दुष्कृतं च किं; S किमृषेस्तस्य दूषितं. — After 1ab, S ins.:

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसूंश्चारुदर्शने ।
[M चारुलोचने.]

— a) Ñ V1 Dn D1 S योनिमाग° (T1 °माश्रि°); B5 D4 तनुमाश्रि°. Ś1 K Da D5 मानुषत्वमुपागताः.

2 a) Ś1 K1. 2 Da D5 तु (for च). S विशेषेण (for कुमा°). — b) V1 Da1 Dn त्वया द्°. Ś1 K1 वै (for किं). — c) S कस्य (T1 G8 त°). M6-8 केन (for चैव). Ś1 K1 D5 कृते चायं; S °नेह (G8 °नैव; G6 °नैष). — d) S चिरमेष (G1 °रं भूमौ) वसिष्यति.

3 a) Ko. 2. 3 ईशास्तु (K2 °स्ते); D (except D2. 4. 5) ईशा वै. S °लोकानां. — b) S वसवः केन हेतुना. — c) T G1. 2. 6 मनुष्ये°. Ko Ñ1 B3 Da2 M7 °पपद्यंत; K2-4 T G °प(G8 °द)पद्यंते; Ñ3 Da1 °षु प्रप°; D2 °ष्ववप°. — d) D5 T G तत्समा° (T1 तथ्य°; G2. 3 तत्व°).

4 Ś1 K1. 3 D5 M om. उवाच; T G om. वैशं° उ°. — a) K3 Dn S एव°. Ñ1. 2 V1 D (except D2. 4. 5) तदा गंगा; S वरारोहा. — b) G6 भर्तारमिद°. — Dn1 om. 4cd. — c) D5 सा तु (for देवी). — d) Ś1 K (except K1) Da1 भरतर्षभ (Da1 °भे); Ñ2 V1 B D2. 4 पुरुषोत्तमं; Dn2 °र्षभ.

5 Before 5, Ñ2 Da1 Dn D1. 4 ins. गंगोवाच; S गंगा. — a) K2 S transp. यं and लेभे. Ś1 वारुणिः (by corr.). S यमुना (for वरु°). — b) S वरुणाद्राजसत्त°. — c) B (mostly) वशिष्ठो. Ñ V1 Dn D1 वसिष्ठनामा स.

6 a) Ś1 D2 °श्रममिदं. K2 रम्यं (for पुण्यं). K1 तस्याश्रमस्थानमिदं. — b) Ś1 K1 °गणैर्वृतं; K4 °गणावृतं; Ñ1. 2 V1 B Dn D1. 2. 4 °समन्वितं; Da °निषेवितं. — d) K3

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।
सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

C. 1. 3938
B. 1. 99. 19
K. 1. 106. 19

B5 D5 °वृते; Ñ3 B1.6 D4 S सर्वर्तुकवनावृ°.

7 a) K2.4 पुण्यवतां; G3 °भूतां.

8 b) K (except K1) B3 Da T G1–3.5.6 M °ख्याभि(K2 °ति)विश्रुता; Ñ V1 B1.3m.5.6 Dn D1.2.4.5 G4 °ख्याभिशब्दिता (B3m °शोभिता). — d) S काश्य°.

9 b) Ko.2.4 Ñ V1 Dn D1 M3 °कामदुहां. Ko Ñ V1 B Da2 Dn D1 G4.5 M वरा. — d) Ñ1.3 होम्यं धेनुं.

10 a) G2.4(*sup. lin.* as in text).5 एकस्मिं°. — b) Ś1 Ko.3.4 वसती. T G ऋषिसे° (T2 ऋषिनिवेशने; G4 *sup. lin.* ऋषिनिषेविते). — c) Ś1 K1.2 मेध्येरण्ये; Ko.3 मेध्ये रम्ये; K4 मध्ये रम्ये; N1 धर्मे पुण्ये; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; D5 मध्ये रेमे; G1 यत्नाद्धर्म्ये; G2 रम्ये हर्म्ये.

11 a) S ततस् (for अथ). — c) S धराद्या (G3 सभार्या; G6 अष्टौ च). — d) V1 B D (except Da1 D4) G1.6 M देवा दे°; T2 G2.4.5 देवा वै ऋषिसे°.

12 a) B3.5 °नं तत्र. S सभार्यास्तद्वनं कृत्स्नं. — b) K2 B Da D2.4 संचरंतः (B °त); K3 S विचरंतः (T1 °ति). S ततस्ततः. — d) Ś1 K (except K1) वनेषूपवने°; Da सर्वर्तुषु व°.

13 a) Ś1 K1 तस्यै°. Ñ V1 B D (except D5) °कस्याथ भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेंद्र. — D5 om. 13^{cdef}. — c) B3.5.6 D4 transp. सा and चरन्ती. K2 विचरंती; B1 Da Dn D1 संच°; D2 चरंतीं गां; S तां च दोग्ध्रीं. — d) D2 संददर्श. S सुदर्शनां. — e) G3 स्वसा. Ś1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 B Dn D1.2.4 नंदिनीं नाम राजेंद्र. — f) Ñ1.2 V1 B Dn D2.4 G6 °त्तमां.

14 a) M अथ सा विस्मिता देवी. — b) S रूपद्र° (G6 रूपयुक्ता सुनंदिनी). — c) K2 वसवे; K3 दिवेथ; Ñ1.2 द्यौश्चैवं; Ñ3 द्यौश्चापि; V1 Da2 Dn2.n3 D1.4 द्यवे वै; B1.3.5m द्यौश्चैव; B6 द्यौश्चवै; Da1 सद्यवै; D2 पतिं वै. S सा (T2 G2 स्व-) पत्युर्दर्श° (G6 दर्शं° कल्याणी). — d) Ś1 Ko.1 °क्षणा; K3.4 D2.5 °क्षणां; T G M3.5 °वृषविक्रम (T1 °मं; G1.2 °मः). M6–8 तां गोवृषभविक्रम. — After 14, B5 ins.:

953* षडुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमायताम् ।
अष्टायतशिरोग्रीवां पृथुस्तां समपद्यत ।

15 a) Ko G6 सापीनां; K4 सुस्तनीं; Ñ1 संधा°; Ñ3 M स्वाधी°; V1 B1.5 Dn D1.5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपनां; G3 सोपि तां. — b) V1 B5.6 Da Dn D1 Cd °खुरां; B1.3 D2.4.5 °मुखीं. B5 D4 तथा; B6 D2 तदा (for शुभां). T1 G3.6 M °धिमुखोदरां; T2 G1.2.4.5 सुबालां सुमुखोदरां.

16 c) S °मास कल्याणी (M °णीं). — d) Ñ1 B (except B1) D2.4 S (except G2.3.6) पौरववर्धन.

17 a) Ñ3 B (except B1) D4 द्यौस्तथा. — b) K (except K1) B5 Da1 T1 G (except G3.6) °विक्रमः. Ñ2 गजेंद्रसमविक्रम. — After 17^{ab}, B3 ins.:

954* उवाच राजंस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— c) Ñ1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — d) Ś1 °गुणांस्त्विदं; Ko D5 °गुणान्वितः (D5 °तान्); K1 °गुणाधिकां

C. 1. 393B
B. 1. 99. 20
K. 1. 106. 20

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

---

18 [a]) K3 Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B5 राजन्). — [b]) K3 Ñ V1 B1.3 Dn D1.4 °क्षणा.

19 [b]) Ś1 K1 transp. यः and वै.

21 [c]) Ko नगवती; K2-4 Ñ V1 B D (except D5) G3 जित°; G2.4.5 हिम°.

22 [b]) M6-8 सत्यधर्मस्य. — [c]) T1 M विश्रुता दुहिता लोके. — [d]) K2 S (except G4) मानुषी. K1 रूपसंमता; B6 नृपसं°; D5 [s]स्मिन्पुरंदर.

23 [a]) T G महाराज. — [b]) K1 समीप्सि°; G1-3 मर्थे(G3 अर्थे)प्सि°. — G1 om. 23[cd]. — [c]) Ñ3 S (G1 om.) °यस्त्र सु(Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ. — [d]) T2 G4.5 त्वरितः. Da S (G1 om.) °वर्धनां (G3 °दर्शनां).

24 [c]) M6-8 मानवेषु. Ś1 K1.2.4 D1 भवत्वेका; Ñ2 भवेदे°; Ñ3 °वेत्वे°; T G °वेच्चै°.

25 Ko om. 25. — [b]) S °र्हसि कर्म वै. — [c]) S प्रियात्प्रि°. B1 D5 यस्मान्; G3-5 हि स्यान्. — [d]) T1 मन्ये (for मेऽन्यत्).

26 Before 26, M5 ins. गंगा. — [a]) Ko.3.4 एवं. Ko D2 transp. श्रुत्वा and तस्या. — [c]) S धराद्यैर्. B3.6 D2 सर्वैर् (for सार्धं). — [d]) T2 G (except G1.6) M6-8 तां and गां.

27 [b]) Ñ3 D2 तदानघ. — [d]) Ko.4 S परीक्षि°. — [e]) Ñ1.3 ततः (for तदा). — [f]) K3 M6-8 प्रतापस्तु. M6-8 कीर्तितः(!). T G प्रयाता(G1 °यत्रा; G2.4.5 °यता)द्भुतदर्शः(G1 °र्शि)ना; M3.5 प्रयाता न तु शक्तितः.

28 [a]) T G यदाश्र°. — G2 (hapl.) om. 28[b]-30[c]. — [cd]) Ñ V1 B6 D (except D2) °पश्यत्स गां. S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वनो°.

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 28). — [ab]) S (G2 om.) स तस्मिन्मृग° वने गामृषिसत्तमः. — [c]) Ś1 K1 °गमच्च; Ñ3 सोध्य°; V1 Dn D5 नाध्यागम°; B °ध्याग°; T1 स नाभ्यगच्छन्; T2 G3-5 नाभ्याग°; G1 M6-8 नाभ्यग°. — [d]) T G1.4-6 स्वां (for तां).

30 G2 om. 30[abc] (cf. v. l. 28). — [a]) Ś1 K Ñ1.3 Da D5 गां (for तां). Ñ2 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — [b]) Ñ2 दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except M5) °र्दिव्यचक्षुषा. — [c]) S (G2 om.) स तु कोपवशं प्राप्तः.

31 [b]) M3 तां (for गां). M3 गां; M6-8 मे (for वै). K4 Da1 D1 °लधी; T1 G1.2.6 M (except M3) °धीं. — [c]) Ñ3 तस्मादेते. — [d]) S वसवो मानुषेष्विति.

32 D1 (hapl.) om. 32[b]-33[c]. — [b]) Ko.3.4 transp. वसून् and तान्. V1 T1 वसून्स; Da आपवो (see below). Ñ2 G3 ऋषिसत्तमः; V1 B D (except D5; D1 om.) भरतर्षभ; T1 मुनिपुंगवः. — [c]) Ñ V1 B1.6 Da Dn T2 G क्रोधस्य. — [d]) Da वसूंस्तान् (for आप°); see above. B D (except D5; D1 om.) मुनिसत्तमः; T1 भगवानृषिः.

33 D1 om. 33[abc] (cf. v. l. 32). — [a]) B3.6 D2.4

ज्ञात्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ३३
अथाश्रमपदं प्राप्य तं स्म भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७
नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
एवमुक्त्वा वसून्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C. 1. 3963
B. 1. 99. 45
K. 1. 106. 46

T1 M5 महाभागान्. — b) Ñ1 तपस्युग्रे. — c) G1 संश°. Ñ3 अष्टौ (for राजन्). — d) Ñ3 तान् (for अष्टौ). Ñ3 मुनिसत्तमः; G5 महातपाः (for तपो°). — e) Ko देवर्षिः. — f) T2 G2.4.5 तेषां (for देवान्). Ko.3.4 Ñ2 V1 B1 D (except D2.4.5) G5 क्रोधसम°. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

955* एवं शप्तास्ततस्तेन मुनिना यामुनेन वै ।
अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोषेण सत्तम ।

[Before line 1, D4 ins. गंगोवाच. — (L. 2) T1 G6 निजदोषेण; T2 G1.2.4.5 दिवो दोषेण. D4 M भारत.]

34 a) Ñ V1 D (except D2.4.5) प्राप्ताः. — b) K2 Ñ1 तस्माद्; Ñ2 V1 Da Dn D1 ते वै; Ñ3 D5 तस्य; B1.3 D2.4 ते स्म; B5.6 तेस्य; S पुनः. S तस्य (for भूयो). G1 मनो दधे (*sup. lin.* महात्मनः as in text). Ko.3.4 भूयस्ते वसवस्तदा. — a) Ko S transp. ऋषिं and तं S चाभिच°.

35 Ko om. 35^{abcd}. — c) N (except Ś1) transp. न and लेभिरे. T G तु (for च). S transp. तस्मात् and ते. — After 35^{cd}, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— e) S (except M6-8) आपवः. — f) Ko.3.4 °भृतां वरात्; S °विशारदः.

36 b) K2 Ñ V1 B (except B5; B1m as in text) D (except Da) शप्ता (for सप्त). S सप्त राजन्धरादिकान्. — cd) Ś1 K Ñ1.2 V1 Da Dn D1.5 °त्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ; Ñ3 °च्छापं सर्वे वै सम°; B1 D4 °च्छापान्मोक्षं वै सम°; S °राच्छा(G2.4.5 °रं शा)पान्मोक्ष्य(T1 M °क्ष)ध्वमिति भारत.

37 ab) S transp. यूयं and शप्ताः. — e) S द्यौस्तु वै.

38 a) Ñ1 नाकृतं. T2 G (except G6) च (for तत्). — b) Ñ1.2 V1 B D M3.5 transp. युष्मान् and क्रुद्धो. T G M6-8 यस्मिन्क्रु°. A few MSS. यदब्रवं. — After 38^{ab}, S ins.:

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— c) T G (except G6) transp. न and प्रजा°. K4 V1 जनिष्यति न चा°; M (except M3) न जनिष्यति चा°. Cd cites प्रजास्यति (as in text).

39 b) Ś1 K1 सर्वशस्त्रभृतां वरः; S °शास्त्रार्थविद्बली (M °तत्ववित्). — c) S पितुश्चायं प्रियं कुर्वन्. — Before 39^{ef}, Ñ2 V1 ins. गंगोवाच. — f) V1 B D (except Da) स जगाम महानृषिः.

40 b) Dn D1 समेता (for सम°). M नृप (for तदा). — d) Ñ1.2 V1 वरः. B1.3 Dn D1.5 तत् (for स). K2 समयः (for च मया). Ś1 K1.3.4 V1 वृतः; B5 Dn D1 कृतं. S वरं तेभ्यो ददाम्यहं. G3 om. 40^{e}–41^{a}. — e) K3 जातं जातं. S (G3 om.) जातं जातं क्षिपेत्यूचुः. — f) T2 G4-6 M6-8 त्वदंभसि.

41 G3 om. 43 (cf. v. l. 40). — a) B D2.4 मतं; S (except M3.5; G3 om.) वरं (T2 स्वयं) (for अहं).

42 Ñ1 om. 42^{ab}. — a) B1.5 D4 सोयं; T1 M अभि-. — d) K1 चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42, S ins.:

C. 1. 3964
B. 1. 99. 46
K. 1. 106. 48

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३
स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४
शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५
महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
स एवं शंतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३
कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४
एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विवृद्धः पुनरेष्यति ।
अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, Śi K1 D5 S (except T2) ins. वैशं°; Ko.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 वैशं° उ°. — a) Śi K1 D2.4.5 T1 G6 च (for अथ). B3 जगाम भरतर्षभ. — After 43, S ins.:

959* तस्मादेवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(cf. v. l. 44ab).

44 S transp. 43 and 44. — ab) S (except T2) अयं देवव्रतश्चैव गंगादत्तश्च मे सुतः (cf. 959*). — c) Dn D1 T2 द्युनामा.

45 b) D1 जगामाथ यथेप्सितं (= 43d). — After 45ab, S ins.:

960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।

— c) S शंतनोः (for तस्या°). — d) K2 V1 Dn D1 °रधिकान्गु°; B D2.4 °नोरुत्तमान्गु°; T1 M6–8 सर्वानेव गुणानहं; T2 G M3.5 महाराज (G6 M3.5 सर्वानेव) यथातथं.

46 Ko om. 46ab. — a) S महाभागस्य नृ°. — b) A few MSS. भरत°. K1 Ñ2 B6 D (except D2.4.5) महात्मनः. — c) S ख्यातोयं (G6 आख्यातो). — d) Ñ1.2 V1 °भारत उच्य°; S °त इ(G4 corr. to -मि)त्युत.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* Śi K2 B3.6 Da Dn D1.4.5 आपवं (after which Dn D1 ins. समाप्तं); Ko.4 D2 वसु(Ko वसव)शापवर्णनं; K1 आपवनं; K3 वसुसंभवानुवर्णनं; Ñ1.2 V1 आपवोपाख्यानं; Ñ3 आपं; B1 आपवो; T2 G4.6 वसुशापसं(G4 om. सं)कीर्तनं; G1 गंगाशंतनुसंवादः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): Ko 95; B1 D4 97; Da1 96; Dn3 98; S 44 (T1 93). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 49; Dn 48; M3 54. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3961.

94

1 Śi K1 S om. उवाच. — a) Ko.2–4 T G transp. स and एवं. K1 D5 M5 एव; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 राजा; Ñ3 M3 एष. V1 श्रीमान्. — b) Ko.3.4 °राजसमद्युतिः; T1 G5 °सत्तमः. — d) B D2.4 सत्यवादीति. — T G M5 ins. after 1: Śi K Ñ1 V1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।
[Cf. 1. 93. 45cd. Ñ1 गुणान्बहून्.]

2 ab) = (var.) 5ab. — c) G2.4.5 नित्यान्यस्मिन्; G6 न्यवसंश्च. K3 महीपाले. — d) K2 D2 °षर्षभ; K3 Da1 D1 S भरतर्षभ. — After 2, Śi K Ñ1 V1 ins. 961* (cf. v. l. 1).

3 ab) S अमात्यगुण° क्षत्रधर्मविशेषवित्. — d) Ñ2 V1 B D (except Da D5) सर्वजन°.

4 a) B5 Da Dn3 स पृथ्वंसो; T2 G (except G6) पृथुयशाः. — b) Ko.3 °वारणवारणः; B5 Da मत्तमातंगवि°. — N ins. after 4ab: T G1–5 M6–8 (G2.4.5 om. line 2), after 4:

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ६
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

C. 1. 3983
B. 1. 100. 17
K. 1. 107. 18

962* अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ।

After the above, D_4 marg. *sec. m.* ins., while T $G_{1.3}$ M_{6-8} read (for the first time) line 2 of 963*, *which is followed by a repetition of* 4^{cd}, in all the above MSS. except T_2. — ^{a}) N (except B_5 Da_1 D_4) °स्थिताः. 5 B_6 Da om. 5^{ab}. — 5^{ab} = (var.) 2^{cd}. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ एतान्यपि; D_4 T G M_5 एवमासीत्. Ko.3.4 महीपाले; D_4 T G M_5 महासत्वः. — ^{b}) D_4 T G M_5 शंतनुर्. $Ś_1$ $\tilde{N}$ V_1 B (B_5 om.) D (except D_4; Da om.) पुरुषर्षभे; $K_{3.4}$ M (except M_5) °र्षभे. — G_3 om. 5^c-6^d. — ^{d}) Da transp. क्षत्रि° and धर्मतो. D_2 G (G_3 om.) भवेत्. $\tilde{N}_2$ Dn D_1 धर्मतः पार्थिवोभ°; T_1 धर्मतः सदृशोभ°. 6 G_3 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B_5 D (except $D_{2.4.5}$) हि धर्मेषु; T G (G_3 om.) हि सद्धर्मे; M सदा धर्मे. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B_5 D (except $D_{2.4.5}$) T_1 सर्वधर्म(T_1 °शस्त्र)भृतां; $G_{2.4.5}$ शास्त्रशस्त्रवि°; M सर्व(M_5 शस्त्र)शास्त्रवि°. T_2 $G_{1.6}$ शस्त्रशास्त्रविशारदं. — Da_1 om. 6^c-7^b. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 महीपो; M_{6-8} °पं. T G (G_3 om.) $M_{3.5}$ महेष्वासं; M_{6-8} महा(M_7 °ही)पाला. — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 °षेचयत्. S (G_3 om.) राजराजमकुर्वत. 7 Da_1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). S reads 7 after 16. — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_3$ B_1 Dn D_5 T_1 $G_{1.6}$ °स्वप्ननि°; T_2 G_5 M °स्वप्नप्र°; $G_{2.4}$ °सुसप्र°; G_3 °स्पर्शसु°. — ^{c}) K_1 $\tilde{N}$ V_1 B D पतिं (K_1 पतिः; D_5 प्राप्य); S श्रिता (G_2 श्रुता). S भा($G_{1.2}$ भ)रतभर्तारं. — ^{d}) G_1 पार्थिवाः (for भूमिं). — After 7, Dn S ins.:

963* तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।
यज्ञदानतपःशीलाः समपद्यन्त पार्थिवाः ।

8 ^{a}) K_4 B_3 Dn_2 D_1 गुप्तैर्; S गुप्तं. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ नृपतिसत्तमे. S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत्. — ^{c}) $\tilde{N}_3$ नियम्य. — ^{d}) K_3 नियमोत्तर°; $\tilde{N}_2$ D (except Da_2 $D_{2.4}$) धर्मोत्तर°. 9 ^{a}) $\tilde{N}_1$ V_1 Dn_1 T_1 M_{6-8} ब्रह्मचर्य(sic)चरत्; D_5 °चर्यरतं; G_3 °चर्यपरं. — ^{c}) T G °नुलोमां($G_{3.4}$ °मा)श्च; M °नुकूलाश्च. 10 ^{a}) S हस्ति°. — ^{d}) K_2 B_5 D (except $D_{2.4}$) S °न्वशासद्ध°. 11 ^{b}) $Ko._{2.4}$ °वानृजुः. — ^{c}) $\tilde{N}_3$ °तपोख्यातः; T G (except $G_{4.5}$) °परो योगी. 12 ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_5) सूर्यकल्पोभूद्. — ^{d}) M वायुना च. S बले (for जवे). — ^{e}) $Ś_1$ K B_5 D_5 क्रोधे (for कोपे). — ^{f}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}$ $B_{3.5}$ D_2 क्षमित्वे. 13 ^{d}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ Dn G_3 तथा (for वृथा). S तदा (T वधः; G_3 वृथा) (for नृप). 14 ^{a}) $K_{1.2}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except Da D_5) ब्रह्मधर्मोत्तरे; Cd as in text. — ^{b}) M विनयाश्रितः ($M_{3.5}$ °न्वितः). — ^{c}) K_4 B (except B_3) सम्यक् (for समं). — ^{d}) $Ś_1$ रागकाम°; S लोभराग°. — After 14, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्यः सिंहर्षभगतिर्युवा ।
गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैरभिकामिकैः ।
गम्भीरः सत्त्वसंपन्नः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

[(L. 1) D_4 T $G_{5.6}$ $M_{3.5}$ ताम्राक्षः. — (L. 2) T_1 $G_{3.4}$ °रभिगा°.]

C. 1. 89B4
B. 1. 100. 18
K. 1. 107. 19

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ २१
तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ २५
जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २६
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

---

15 [a]) Śi °यज्ञानां. — [b]) K4 समारभ्य (for आरभ्य°). S बभुवुः पशु(T1 प्रभ)वो नृणां. — [c]) S हि (for च).

16 [a]) Ko.3.4 कृपणाना°; G3 अनुजाना°. — [b]) K4 Ñ2 V1 G (except G1.6) वर्तिनां. — [cd]) N (except B D5) transp. भूता° and सर्वेषां. — After 16, S reads 7, followed by 963*.

17 [a]) Ko.3.4 कुरुवर°; S नरवर°. — [c]) Ñ1 श्रुता; S नृणां. Śi1 वाचाम°. D5 S सत्या. — [d]) S दानार्थमभवद्धनं. — After 17, G4.5 ins.:

965* यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः संतानार्थं च मैथुनम् ।

18 [ab]) Ñ3 चतस्रोथ; D5 दश चैव. Śi1 K1 समाः पोडश चाष्टौ[च]चतस्रश्च तथा°. — [c]) Ko °प्राप्नुयात्; K1 °प्राप्नवात्; K4 B5 Da1 D5 प्राप्तवान्. S कांचित् (for स्त्रीषु). — After 18, M ins.:

966* तपसा कर्षितोग्रेण जपध्यानरतः सदा ।

19 [a]) Śi1 K1 तथाधर्मं°. M5 °स्तथाशीलस्. — [b]) Ko.3.4 तथाशील°. — [d]) T G आदावेव तथा वसुः (T1 -सुरः); M आदावेवाष्टमो वसुः.

20 [a]) Śi1 B5 D5 सर्वार्थेषु. K2 Da Cd सु; D2 S च (for स). Ko.3.4 स सर्वास्त्रेषु निं°. — [cd]) K2 T G transp. °सत्त्वो and °वीर्यो. M महावीर्यो (for °सत्त्वो) and महोत्साहो (for °वीर्यो). S महायशाः (for °रथः).

21 [a]) K2 S मृगान्. Śi1 विद्धं; K1 विद्धुं; M निघ्नन्. — [b]) G6 वनाद् (for गङ्गां). Da °मन्वस°; S °मनुससार ह. — [d]) S ददर्श सरितां वरां.

22 [b]) K2 G2 M7 भरतर्षभः (K2 °भ); K8 °र्षभ. — [c]) Śi1 K1 सिध्यते. N G8 त्वियं. G1 स्यंदते किं वापोद्य. — [d]) S (except G1.3.6) यथा पुरं.

23 [b]) K2.3 D5 T G1–4.6 सुमहा°; Ñ3 सुमहात Vi B D2.4 G5 सुमहायशाः. — [c]) B D2.4 देवगर्भाभं रूप°). — [d]) S (except M6–8) प्रियदर्श°.

24 Ñ3 om. 24[ab]. — [a]) D4 M6–8 प्रकुर्वा°. — [d]) °क्ष्णैरजिह्मगैः.

25 [a]) Ñ3 Da Dn °राचितां. — D1 (hapl.) om. 25[b]–26[a]. — [b]) Śi1 तथांतिके; Ko.4 Da तदां°; S समंततः. — [c]) S विस्मितः प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्थौ च). — G2.4.5 read 28[d], 29–30 and 28[c] between 25[c] and 25[d] (that is their sequence is 25[c], 28[d], 29–30, 28[c], 25[d], 26–28[ab], 31 etc.). — [d]) Ko.3.4 Ñ V1 B3 Da Dn transp. कर्म and दृष्ट्वा. S तस्य (for दृष्ट्वा).

26 D1 om. 26[a] (cf. v. l. 25). — [a]) K2.4 Ñ V1 B D (D1 om.) G2 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — [b]) S transp. तं and पुत्रं. — [cd]) K4 तथात्म°; Ñ2 V1 स्वमात्म°; Da D4.5 तदात्म°. S न ज्ञातवान्महाभागमयं पुत्रो ममेति वै (M च). — After 26, M6–8 ins.:

967* न स्मृतिः शंतनोरासीदभिज्ञातुं स्वमात्मजम् ।

27 K4 Dn2 (hapl.) om. 27[b]–28[a]. — [c]) Ñ1.2 V1 संमोह्य तं; D2 °ह्यैवं; T G प्रमोह्य च (G2–5 स); M मोहयित्वा.

28 K4 Dn2 om. 28[a] (cf. v. l. 27). — [a]) Ñ1.2 D (except D2.4) ततो (for तदा). — [b]) Śi1 K1 तस्य (for तत्र). — G2.4.5 ins. after 28[ab]: T2 G1, after 30:

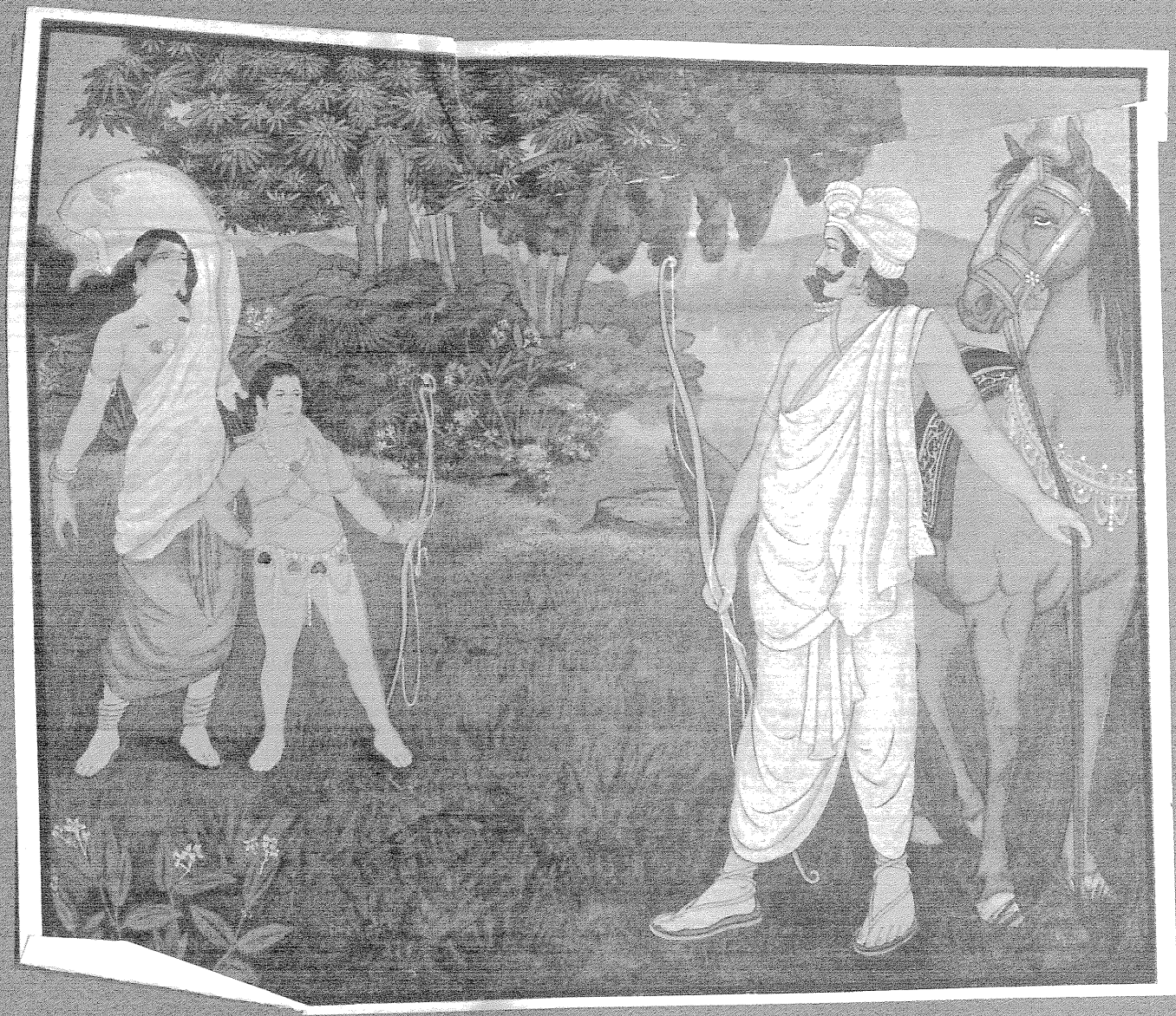

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ २८
दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०

गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहान्नय ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

C. 1. 4007
B. 1. 100. 41
K. 1. 107. 42

968* शङ्कमानः सुतं प्राप्य गङ्गा वचनमब्रवीत् । — T1 (hapl.) om. 28^d–29^a. — For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{d}) Ś1 हि; S (T1 om.) तां (M6–8 च).

29 T1 om. 29^a (cf. v. l. 28). M8 (hapl.) om. 29^b–30^c. For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{d}) Ñ3 transp. तं and कुमारं.

30 M8 om. 30^{abc} (cf. v. l. 29). For sequence of G2.4.5 cf. v. l. 25. — ^{ab}) Ñ1 स्वलंकृताम्. M (M8 om.) साभरणैः. Ś1 K °ररजोंबरसंवृतां; Ñ Da Dn D1.5 °विंरजों(Da °रजां)बरसंवृतां; V1 B D2.4 G1.3 °विंरजों(G3 °रजां)बर°; T1 °ररजोवस्त्रवासिनीं; G6 °जोंबरवासिनीं; M (M8 om.) °रभिगम्य नृपोत्तमं (M5 °मैः). — ^{c}) Ko.3.4 च तां; Ñ V1 B D (except D5) स तां. S °वीं सतीं गंगां. — ^{d}) Ś1 K1 D1 °जानत्स शं°; B (except B6) Da D4 °जानत शं°. — After 30, T2 G1 ins. 968*.

31 K1 S (except M3.5) om. उवाच. — ^{ab}) Ñ2.3 V1 B (except B1) D T G पुरा मय्यविंदथाः; M पुराजनयो मयि. Ñ1 अयं पुत्रस्तव विभो सर्वास्त्रविदसंयुगः. — ^{c}) Ñ1 G3 सुतोयं; Ñ2.3 B1 Da Dn D1 स चायं. Ś1 K D5 सोयं वीरस्तव विभो (Ko.3.4 सुतः). — After 31^c, Ś1 K D (except Da) ins.:

969* सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र.

[(L. 1) Ko.3 सर्वशास्त्रविदुत्त°; K1 सर्वासु वि°; K2 सुतः सर्वास्त्रवित्तमः.]

— ^{d}) Ś1 K D5 गृहान्विभो; Ñ Da Dn D1 गृहं विभो. S वज्रसंहननो युवा (M °नः सुतः) = 1. 62. 11^d.

32 ^{a}) S °जगे पूर्वं. — ^{b}) K4 B D5 वशि°. Ś1 Ñ2.3 V1 B1 Da2 Dn D2.5 ष्ण. S °ष्ठाच्चरितव्रतः. — After 32^{ab}, M ins.:

970* स खिलान्सोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।

— ^{d}) Ñ3 देवदेवसमो.

33 ^{d}) Ko.3.4 तदयं वेद स°; T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं (= 35^d).

34 G6 (hapl.) om. 34–35. — ^{a}) Ś1 तदैवा°. — ^{b}) K2 सुरसंघनम°; D5 सुरासंधिनम°; M8 (*sup. lin.* as in text).6–8 सर्वदेवनम°. — ^{d}) Ś1 M (except M5) सर्वमस्मि°. — Ś1 K1 (hapl.) om. 34^e–35^d. — ^{e}) K2 B (except B1) D (except Dn1.n2 D4) महाबाहो; S (G6 om.) महाभागे.

35 Ś1 K1 G6 om. 35 (cf. v. l. 34). — After 35^{ab}, M5 ins.:

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

— Da2 om. 35^c–36^d. — ^{d}) Ñ1 तदमुष्मिन्प्र°; B3 D (except D2.4.5) तदेतस्मि°.

36 Da2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{c}) T G स्वजं; M3.5 इतः (M8 *sup. lin.* इमं). — ^{d}) T2 G3–5 वरं; G1.2 परं (for वीरं). Ñ V1 B1.6 D (except D4; Da2 om.) गृहं.

37 Ś1 K1.3 D5 T1 G1 M3.5 om. उवाच. T2 G2–6 M6–8 om. वैशं उ°. Before 37, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

C. 1. 4007
B. 1. 100. 42
K. 1. 107. 43

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।

— [a]) S गंगया (for तथैवं). — [c]) K2 स ययौ; S प्रयं. Ś1 तदा (for प्रति).

38 [a]) N (except Ś1) तु; T G च (for स्व-). Ñ1.2 V1 Dn D1 -पुरीं (for -पुरं). T G यात्वा. — [b]) Ñ1.2 D (except Da1 D2.4) °पुरोपमां; Ñ3 °गृहोपमं; V1 °पुरोत्तमां. — [c]) K1 समृद्धं सर्वकामानां. — [d]) Ś1 K1 मेने ह्यात्मा°; Ko.2-4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) मेने सोत्मा°; S मेने चात्मा°. Ñ1 मनसात्मानमेव वा. — [e]) M पौरवस्तु. — After 38[e], K3 Dn ins.:

973* राज्यार्थमभयप्रदम् ।
गुणवन्तं महात्मानं.

— [f]) G3 M6-8 °भिषे°.

39 [a]) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1.3 V1 B5 पौरान्स शं°; K2 T2 G2.4.5 पौरवः शं°; D1 पौराः स शं°; M (except M5) पौराश्च शं°. — After 39, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

974* तथावृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुतः ।
पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।
सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44[a] and 44[d]. D4 M6-8 धीमान् (for नाम). — (L. 3) D4 °त्वप्यधिज्ञां; T2 G (except G2.3) °षु च निष्णातः; M3.5 °त्वप्यभिज्ञां.]

— After the above S ins. an additional colophon (*Adhy. no.*: T1 94; T2 44; G M3.5.6 45; M7.8 40).

40 Before 40, S ins. वैशं°. — [d]) G (except G3) M °र्यंतुलवि°.

42 [b]) Ñ1.3 S वनं (M वने) नृपः (Ñ1.3 ततः; M5 वने). — [c]) Ś1 K1 transp. स and ददर्श. S (except G1.3) ततः (for तदा). — [d]) Here and below a few MSS. दास- for दाश-. G5 M (except M5) देववर्णिनीं.

43 [a]) S °च्छत्ततो राजा. — [b]) B5.6 D4 कन्यामायतं°; T1 M कन्यां कमल°. — [c]) Ś1 K2 त्वमिति. K4 G4 वा (for का). K2 B (except B5) Da D1.4 G2.4 वासि; K4 G4 कासि. — [d]) S किं च ते ह चिकीर्षितं.

44 [a]) Ko °कन्याहं; B5 °कन्येति. — [b]) B D2.4 धर्मार्थं. K3 तरं; Ñ V1 B (except B1) D (except D5) तरिं; G3 नरान्; M ध्रुवं. — After 44, S reads 46[ab].

45 Before 45, Ñ2 V1 ins. वैशं° उ°. — [a]) S °धैस्तु (M3 *sup. lin.* 5 °श्च). — [b]) S तां युक्तां. — [d]) Ñ1 प्रेषयामास.

46 S reads 46[ab] after 44. — [a]) S ज्ञात्वा च पि° (T1 °त्वापि पि°). — Ñ1.3 V1 B Da D2 om. 46[cd]. — [c]) Ś1 K1 तदा (for ततस्). — [d]) K (except K1) D (Da D2 om.) सोत्मकां. — After 46, D4 marg. *sec. m.* ins.:

975* इच्छामि दाशदत्तां मे सुतां भार्यामनिन्दिताम् ।

47 [a]) S संभ्रमात्प्र°. — D3 om. 47[cdef]. — Before 47[cd], T2 G1.2 ins. दाशराजः. — [c]) K4 °मात्रापि देया हि; S याचमानाय वै दे°. — Before 47[ef], Ko ins. दाश उ°. — [f]) Ś1 T1 M5 नरेश्वर; V1 B D2.4 M6-8 जनाधिप.

48 [a]) S (except G3.6) यदि मां. — [b]) S °यसे नृप. — [d]) Ko मे विभो; K3 मेनघ; K4 मेग्रतः; Ñ3 मे मतः; Da1 मे मतं; D3 मे नृप; M पार्थिव. T G समयं प्रति (T1 G2 °ल्य)पद्यसे.

49 [a]) S ततो दास्यामि राजेंद्र. — [b]) Ś1 कन्या-

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९

शंतनुरुवाच ।

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०

दाश उवाच ।

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१

वैशंपायन उवाच ।

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।

C. 1. 4029
B. 1. 100. 65
K. 1. 107. 67

मिमामहं; Ko.1 °मेनामहं; B D2.4 °मेतामहं (B5 °मेतामिमां); S तव कन्यामिमां.

50 M3 om. 50ab. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K (except K1) B1.3 D2.4.5 T2 G1.2.4.5 श्रुत्वा ते (K3 D2.5 तु) वचनं दा°; G3 श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — b) Ko.4 Ñ V1 B1.5 D (except Da) तव (for न वा). S (M3 om.) व्यवसायो भविष्यति.

51 Ś1 K1 S om. उवाच (M3 om. the ref.). D5 दाशराजोवाच. — a) K3.4 Ñ3 योस्यां. K3 पुत्रस्ते (for यः पुत्रः). T1 योस्यां दासोथ स पुमान्; T2 G3-6 योस्यां जातोथ च पुमान्; G1.2 योस्यां जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्; M3.5 योस्यां जातस्तव सुतः. — b) K1 Ñ2.3 B D (except D5) G5 °पते; M त्वदनंतरः. — M5 om. 51cd. — d) S (M5 om.) भारत (for पार्थिव°).

52 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) K2 V1 B5 नाकामयत्तदा दा°. — c) S शरीरजमसह्यं तं. — d) D1 पार्थिवः (for भार°). S दीप्यमानमधारयत्.

53 a) T G4.5 M5 संचिंत°. Ś1 K Ñ3 D4.5 तु तां (for तदा). — c) Ś1 K D4.5 M6-8 प्रत्याया° (K3 D5 °त्यगा°). S हस्तिन°. — d) Ś1 मोहो°; Ko शोकेन महता तदा; Ñ2 B D G4 कामो°.

55 Before 55, T2 ins. देवव्रतः; G3 देवेंद्रः. — a) S सर्वत्र. — b) Ñ3 वशस्थाः. S सर्वे शत्रवः. — After 55ab, S ins.:

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचंस्तु परिदह्यसे ।

[G2 कस्मात्त्वं; G3.6 अकस्मा°. T1 शोचंस्त्वं. G3 M परितप्यसे.]

— c) Ś1 K1.3 B1(m as in text).6 इव (for इह). — d) B5.6 D2.4 अभि(B5 °नु)शो°. — e) Ñ2 Dn D1.5 मां (for किं). S कस्मान्न भुंक्षे (G1.2 °क्ष्वे; G3 भुक्ष्व) राजंस्त्वं (M5 न शृणोषि कुतो राजन्). — f) S न किंचिदभि(T2 G4 °पि)भाषसे (M5 त्वं च किंचन भाषसे). — After 55, Dn D2.4 (both marg. *sec. m.*) S ins.:

977* न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ।
व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।

[(L. 1) S च निर्या°. Posterior half = 1. 1. 91d.]

D4 (marg. *sec. m.*) S cont.:

978* वैशंपायनः ।
स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।
विवृतं नाशकत्तस्मै पिता पुत्राय शंसितुम् ।

56 a) Ko.4 S (except M3.5) तु (for स). — Before 56cd, G4.5 ins. शंतनुः. — c) K3 ध्यानगतं; Ñ V1 B1 Dn D1.5 °परो; S महाप्राज्ञ. — d) Ñ3 यत्त्वमात्थ. Ko.2 D5 तथास्म्यहं; K1 B3 °था स्मृतं; B1.5 Da D1 °था शृणु. V1 Dn यथावत्स तथा शृणु; B5 यथा मामात्थ तच्छृणु; T G M3.6-8 यथैवात्थ (G3 यदैवार्थं; M3.6-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव तत् (G3 च); M5 त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G3 ins. शंतनुः. — After 57ab, V1 B D (except D5) ins.:

979* शश्वन्नित्यश्च सततं पौरुषे धुर्यवस्थितः ।
[Dn °षे पर्यव°.]

— c) K3 Ñ1.2 V1 B3.5 D (except D5) T G3.5 M °त्यतां. B3.5 Dn D1 च लोका°; M स्मरन्नृणां. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) अनुशो°; T G3 मत्वा शो°; M

C. 1. 4080
B. 1. 100. 65
K. 1. 107. 67

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ६७
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो°.

58 [a]) T G °चित्त्वयि (G3 °त्विह). — [b]) T G विपन्ने. — [d]) K4 B D2.4 T G शतैरपि. Da स्मृतः (for सुतः). M मम पुत्रशताद्वरः.

59 [a]) Ś1 K1 यथा (for वृथा). — [c]) M6-8 संतापस्य. Ko अविनाशार्थं; Ñ3 °नाशात्तु; V1 B D2.4 वि(V1 हि)वृद्ध्यर्थं; S °नाशं तु. — [e]) Hypermetric! Ś1 K1 M अपुत्रतै (M6-8°त्वै)क°; B3.6 अनपत्यैक°; D1 अपत्यतैक°; T G अपुत्रं चैक°. Ñ1.2 V1 अनपत्यं चैकपुत्रं. — [f]) Ñ1.2 V1 B (except B3) D2.4 T G4.5 °हुर्ब्रह्मवा°; M सममाहुर्मनीषिणः. — After 59, D2.4 (both marg. *sec. m.*) S ins.:

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च भारत ।
चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L. 1) D2 G3.4.6 M3.5 पुत्रः. D4 T1 अचक्षुरेकचक्षुश्च. M यथा तथा (for च भारत). — (L. 2) T1 कुलस्य च.]

60 [ab]) N °त्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयं. — Ñ1.3 V1 B6 om. 60[c]–61[d]. Cd cites त्रयी?

61 Ñ1.3 V1 B6 om. 61[abcd] (cf. v. l. 60). — [ab]) N (Ñ1.3 V1 B6 om.) एतत् (for एव) and तच्च (Da तव) सर्वं प्रजास्विति (K2 प्रजापतिः; Da प्रतिष्ठितं). — After 61[cd], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

981* अपत्येनानृणो लोके पितॄणां नास्ति संशयः ।

— [e]) G3 क्रिया (for त्रयी). — [f]) N देवतानां (for उत्त°). — After 61[ef], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतींषि भारत ।
यदिदं कारणं तात सर्वमाख्यातमञ्जसा ।

62 [a]) Ś1 वीरः. — [c]) G5 transp. शस्त्रात् and तस्मात्. B D (except D5) युद्धा° (for शस्त्रा°). — [d]) Ñ2 D (except D2.4.5) °द्यते क्वचित्.

63 [c]) S एतत् (for इति). T G मे (for ते). M6-8 कथितं (for कार°). — [d]) S दुःखमूल°.

64 Before 64, Ś1 Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; K1.3 D2.5 S वैशं°. — [a]) Ś1 तं (for तत्). K Ñ V1 Dn D1.5 राज्ञो (for ज्ञात्वा). S ततः स पितुराज्ञाय. — [b]) Ś1 K Ñ V1 B1 Dn D1.5 ज्ञात्वा (Ś1 B1 राज्ञः) सर्वमशे°. S मतं समनुचिंत्य च. — [c]) K4 महाप्राज्ञः. — [d]). K3 B (except B6) D (except D2.4.5) प्रज्ञया चान्व(K3 ह्यनु-; B3.5 D1 चानु-)चिंतयत् (B5 °न्); Ñ1.2 V1 °यावन्व°; S प्रयाणमनु°. — After 64, S (which om. 65–66) ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 54).

65 S om. 65–66. — [a]) B D2.5 च (for एव). Ñ3 °गच्छत चैवा°. — [b]) Ś1 transp. पितुः and हितं. — [c]) Da ततः (for तदा). Ñ3 °पृच्छत चाभ्ये°.

66 S om. 66 (cf. v. l. 65). — [a]) K2.3 transp. तस्मै and स. — [c]) Ś1 K2 transp. कन्यां and तां.

67 [ab]) S क्षत्रियैः सह धर्मात्मा पुराणैर्धर्मचारिभिः. — [c]) Hypermetric! Ko संप्राप्य (for अभि°). N (except Ko Ñ3) दाशराजं (K3 च राजानं; marg. *sec. m.* दाशराजं). S उच्चैःश्रवसमागम्य (G1 °त्य). — [d]) S (except G4.5) यशस्विनीं (for पितुः स्व°).

68 [b]) V1 प्रतिगृह्य. — [c]) S °मागम्य (G3 °त्य). — S ins. after 68; K4, after 69:

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर । C. 1. 4030 B. I. 100. 86 K. 1. 107. 97

983* उच्चैःश्रवाः ।
राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येयं याचतां वर ।
अपत्यं यज्ञवेदस्याः स राजास्तु पितुः परम् ।
[M दाशः (for उच्चैः°).]

69 Before 69, Ñ1.3 B5 ins. दाश उ°; Ñ2 V1 दाशराज उ°. — a) S त्वमेवात्र महाबाहो. — b) K3 पृथिवीपतेः; Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) भरतर्षभ; S वंशवर्धनः. — c) Ñ1 प्रवदतां; Ñ2 B (except B3) D (except D5) शस्त्रभृ°; T1 G1–3 M3.5 पुण्यव°; T2 G5.6 पुण्यभृ°; G4 M6–8 पुण्यकृ°. — d) N (except Ko.3 B1.5.6 Da) किं तु — After 69, K4 ins. 983*. — After 69, S ins.:

984* कुमारिकायाः शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।
[T G3.6 °काणां; G2 कुमाराणां हि. M शुल्कार्थं. M (except M5) °मि कौरव.]

70 a) Ś1 K B3 D5 सांबंधिकं (K3 °नं; B3 D5 °धकं). K1 श्रेष्ठं (for श्लाघ्यं). — b) K3 Da transp. ईप्सितं and ईदृशं. T2 वरं; M3.5 मान्यम्; M6–8 धन्यं (for यौनं). K4 ददृशे यौनमीप्सितं; B3 °तथा यौवनमी°; G3 ईदृशं यः समीप्सितं. — c) T2 G (except G2.6) अतिक्रांतं.

71 a) S हीदृमा(T2 हितमा-; G1 हितका-; G2 हि तवा)र्यस्य. — b) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या). — c) Ñ1.2 V1 B D (except Da D5) संभूता वरवर्णिनी.

72 a) T G1–3.6 M3.5 तव तेन (T2 G6 तपनेन) पिता तत्र (M3.5 पूर्वं); G4.5 M6–8 मया तव पितुः पूर्वं (G4.5 पिता तत्र). — b) S बहुशः (for पिता ते). — c) S अर्हतीयं सत्यवती. — d) Ñ2 D (except D2.4.5) धर्मज्ञः स नराधिपः; S पितरं तेब्रवीत् (M3.6–8 °ब्रवं) तदा (G6 °ब्रवीम्यहं).

73 a) S अर्थि(T1 °र्दि; G2 °र्थ; M °सि)तश्चापि राजर्षिः. — b) K3.4 transp. पुरा and मया. S (except M3.5) तदा (for पुरा). — c) Ñ2 B1.5 D (except D2.4.5) चार्थी. S स चाप्यासीत्सत्यवत्या (M6–8 °त्यां). — d) Ś1 K1 स चासी°; K2 स ह्यासी°. Ñ2 V1 B Da D2.4 स हि ब्रह्मर्षिसत्तमः; S भृशमर्थी महायशाः.

74 ab) K4 B1.3 कन्याकृते तु; V1 B3 D2.4 °कृतेथ; B5 °कृतेन. K2 transp. किंचि° and वक्ष्या°. Ñ1 कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु. Ś1 K1–4 Ñ1 D5 त्वां नरर्ष°; Ñ2 Da Dn D1 त्वां नराधिप; Ñ3 पुरुषर्ष°. Ko V1 तव वक्ष्यामि भारत. — c) Hypermetric! Ko.2 सापत्न्यमत्र बलवत्; K4 तव सापत्न°; Ñ1 अहं सपत्न°. — After 74, S ins.:

985* भूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।
[M5 चैव (for त्वयि). G4.5 °यि तं दोषं पश्यामीहाप°.]

75 a) G2 M3.5 transp. हि and त्वं. Ko.2.4 B3.5 S (except T2 G6 M3) स्याद्. — b) K1 Da1 °वैस्य सु°; T2 गंधवत्याः सु°. Ko.1 B5 Da1 D5 च (for वा). — c) Ś1 transp. न and स. Ñ2 B3 D (except D5) चिरं (for सुखं). S विंदेत् (for जीवे°). — d) Ś1 transp. त्वयि and क्रुद्धे.

76 Ś1 (hapl.) om. 76. — a) G2 °वानस्ति. S दोषोस्ति (G2 °त्र). — b) K2 Ñ1 S विद्यते (for पार्थि°). — c) K तस्मात्; S एवं (for एतत्). — d) Ko अदानं वै; K3.4 कन्यादाने; B3 D5 दारादा°; T2 G2 दायादे च; G3 आजमाने; G4.5 राजराजे; G6 दानादेव. S त्वयि स्थिते (for परं°).

77 Before 77, Ś1 K1 D5 S (except T2 G4.5 M5) ins. वैशं°; Ko.2–4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 वैशं° उ°. — a) T1 G1.4.5 तदेवमुक्तो; T2 G2.6 तदैवमुक्तो; G3 तमेवमुक्तो; M °मुक्तोथ. — b) K3.4 तं दाशं; G2 तदर्थं (for तद्युक्तं). — c) S धर्मवित् (for भार°).

78 Before 78, S ins. देवव्रतः (T1 भीष्मः). — a) K4

C. 1. 4050
B. 1. 100. 86
K. 1. 107. 97

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८०
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८१
इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२
यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३
नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५

देवव्रत उवाच ।

दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ८६
राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) मे व्रतं; S वचनं. — b) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1.3 हि; M3 °द्य; M5 °स्ति) मत्समः. — c) S अन्यो (for नैव). Ś1 K1 B1.6 चाजातः; Ko जातश्च; S जनिता. — d) Ś1 वक्तुमीप्सिता. S न च कश्चन संप्रति.

79 b) S त्वमिह (G3 °मभि-) भा°. — c) T1 G1.6 गर्भः (for पुत्रः). — d) S transp. नो and राजा.

80 Before 80, T1 G1-3 ins. वैशं°. — a) Ś1 K1 °रेवात्र; S °रेव सा. — b) K3.4 प्रत्युवाच ह. — c) T2 G4.5 चिकीर्षन्. — d) Ś1 राज्यार्थी; S °र्थं.

81 Before 81, T2 G4-6 ins. वैशं°; G2 M दाशः. — a) = 69a. Dn D1 संप्राप्तः. S त्वयैवात्र महाबाहो (T2 G2.5 °भाग). — b) Ko.4 °द्युतिः; K2 Ñ V1 D (except Da D5) °द्युते. S शंतनुर्नाम नाथवान्. — c) B (except B1) D2.4.5 धर्मात्मा. S ईश्वरः कारणं च त्वं. — d) S चानघ.

82 ab) T G1.3 त्वं; G2.4-6 च (for तु). B5 transp. सौम्य and चैव. S °नं मह्यं कार्यं वै शृणु भारत. — c) D2 S कुमारिकायाः (T G3.6 °णां). D2 दानेन; S शुल्के°.

83 a) T G °त्यर्थं. — b) Ś1 K1-3 Da °थणः; S सत्यशील महाबल. — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 83c-85b. — c) T G1.3.6 M राज्ञां मध्ये. G2.4.5 सम्यक् संभावितं राज्ञा. — d) Ko.2 Ñ3 Da D2 G M3.5 तथैव. K4 यत्; G2.4.5 M3 च.

84 Ś1 K1.3 om. 84 (cf. v. l. 83). — a) Ko.2 न चान्यथा; Ñ3 न तदन्यो; D5 तन्नान्यथा; T G त्वत्तश्चैव (G3 °त्त एव); M तत्तथैव (for नान्यथा तन्). Ñ3 B D2.4 T2 G2.4.5 महाभाग (Ñ3 B5 °राज). — b) B5.6 D2.4 ह्यत्र (for ऽत्र न). S °यो नात्र विद्यते. — After 84ab, S ins.:

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वत्तो रिपुनिबर्हणः ।
विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्यं महाव्रत ।
[(L. 1) T2 G3-6 °बर्हण.]

— c) S अपत्यं यद्भवेत्तुभ्यं. — d) B D2.4 transp. तत्र नः and संशयः. D2 भवेत् (for महान्).

85 Ś1 K1.3 om. 85ab (cf. v. l. 83). Before 85, Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.6 Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; D5 S (except M6-8) वैशं°. — a) Ko Ñ V1 B5 Da2 Dn D1.5 तस्यैतत्; K2.4 Da1 तस्मै तत्. — bc) S सर्वशस्त्रभृतां वरः प्रतिज्ञां प्रत्यजानात्सः.

86 Ś1 K1 S देवव्रतः; Ñ1.3 T1 भीष्म उ° (T1 om. उ°); Ñ2 V1 B D (except D5) गांगेय उ°. — a) S उच्चैःश्रवः समाधत्स्व. — b) Ko महामते; K3.4 D5 यथार्थतः; B Da D2.4 नरोत्तम. S प्रतिज्ञां जनसंसदि. — After 86ab, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्समः ।
इदं वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पतः ।

(cf. 78). — d) K3.4 यद्वक्ष्यामि.

87 a) B (except B5) D2.4 °वत्परित्यक्तं. — b) The same MSS. पूर्वं (for त्यक्तं). Ko जनाधि°; K3 Ñ V1 B5 Da Dn D1 नराधिपाः; B1.3.6 D2.5 नरोत्तम; T G महाबल; M महामते. — c) Ñ3 °हेतोरिति. — d) K3.4 करोम्यद्य; V1 B (except B5) Dn D1.2.4 करिष्येद्य (D2 °द्ये वै); D5 करोम्येवं.

88 c) Ś1 अपत्यस्य हि; K1 °त्रस्य हि. — d) Ñ3 इति

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१
एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२
तस्य तदुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४ C. 1. 4056 B. 1. 100. 102 K. 1. 107. 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि). S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिताः ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ।
ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da1 om. 89^{abc}. Ś1 K1 D5 T G1.2.4.5 M om. उवाच; G3 om. the ref. — ^{a}) B (except B5) D2.4 तस्यैतं°. — ^{cd}) K (except K1) Dn3 D5 T2 G (except G4) ददामी°. Ko transp. तं दाशः and धर्मात्मा. Da गांगेयं; S कुमारं (for धर्मा°).

90 ^{b}) Ko.2.3 Ñ V1 D (except D2.4) S तदा (for तथा). — After 90^{ab}, S ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।
(cf. 93^{ab}). — ^{c}) T G प्रत्यवर्षं°. — ^{d}) = 93^{a}.

91 ^{a}) Da स्वपितुं°. — K3 om. 91°–92^{b}. — ^{c}) K4 आरोहस्व; Da अवरो°; G3 अथारो°. — ^{d}) Ñ3 गच्छामः; D2 व्रजस्व; T1 G1.2 गच्छाव. Ñ3 च गृ°. T2 G °नितः.

92 K3 om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D2.4.5) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 Ko–2 स (for तु). — ^{b}) Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 G3 भाविनीं. — ^{c}) K1 आगत्य; T2 आगमत्. — ^{d}) K2 Ñ3 प्रत्यवेद्°; B5 G3.5 संन्यवेश°; T2 G3 तन्न्यवे°.

93 ^{b}) Ñ3 नरर्षभाः; T1 नृपात्मजाः; G3 M3 च पार्थिवाः. — ^{c}) Ś1 K सहिताश्च. K3 ते च; S चैनं. — ^{d}) = 90^{d}.

94 ^{a}) K2 दृष्ट्वा सुदु°; Ñ2 D (except D2.4.5) S तच्छ्रुत्वा दु°. — After 94^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

990* बभूव दुःखितो राजा चिररात्राय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनोः प्रीतस्तस्मै वरं ददौ ।

— ^{cd}) Ñ1.2 V1 Da Dn1.n2 D1 transp. तस्मै and तुष्टः. Ñ2 Da Dn1.n2 D1 महात्मने (for पिता स्व°). S ना(G3 स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T1 G3 वै; G3 ह). — After 94, K4 Ñ2.3 D2.4 (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।

[K4 Ñ2.3 D2 transp. प्रभ° and मृत्युः, इच्छ° and जीवि°.] K4 Ñ2.3 D2 cont.:

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानघ ।;

while D4 (marg. *sec. m.*) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko ब्रह्मचर्यनियमः; K3.4 D2 भीष्मप्रतिज्ञा; Ñ1.2 V1 सत्यवतीलाभोपाख्यानं; Ñ3 सत्यवत्याभियोगः; B1.3.5 Da Dn D1.4.5 सत्यवतीलाभः (B1.3 °तीलंभः; B5 °तीसंभवः; Da Dn3 °तीविवाहः); T2 G1.3.4.6 भीष्म(G1.3 om. भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T2 G1 °प्रतिज्ञानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 96; B1 D4 98; Da1 97; Dn3 99; T1 95; T2 45; G M 46. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n2 98; Da1 86; M3 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4059.

९५

C. 1. 4067
B. 1. 101. 1
K. 1. 108. 2

वैशंपायन उवाच ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Śi1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. उवाच), D4 (marg.) S ins.:

994* चेदिराजसुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।
विवाहं कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 1) T2 G2 वर्धितां; G1 पालि°; G3 M3.5 भाषि°; M6-8 भाषिते (for पोषि°).]
— a) S तदा (T2 M3.5 °था; M3 *inf. lin.* °दा) (for ततो). — b) Śi1 ततः; K1 तदा; K3 D2.4 T1 M6-8 नृप (for नृपः). — c) A few MSS. स (for सं-).

2 a) K4 ततश्च शंतनोर्धी°; G3 शंतनोः (sic) तनयो धी°. — b) Śi1 K1 °वत्यां व्यजा°. — c) S पुत्रः (M3 (*inf. lin.*).5 ख्यातः) (for वीरः). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D वीर्यवान्पुरुषेश्वरः (K4 °षर्षभ); S बलवीर्यसमन्वितः (M5 वीर्येण मनुजाधिपः).

3 a) T G तथा (G3 ततः) परं. — b) K3 S (except M5) पुनः सुतं; Ñ2 V1 B D (except D2 D5) सुतं प्रभुः. — c) Śi1 °वीर्यनामानं; S (except M5) °वीर्यं धर्मात्मा. — d) M5 वै तदा (for वीर्यं°).

4 Śi1 Da1 (? hapl.) om. 4. — a) K4 Ñ V1 B D (except D5; Da1 om.) तु (for च). — b) Ko भरतर्षभे; K1 मनुज°; K4 Ñ V1 B D (except D5; Da1 om.) पुरुषर्षभे. — c) S (except M5) वीरः (T1 श्रीमान्वीरः) (for धीमान्).

5 a) S (except M5) स्वर्याते. T1 G2.4.5 वीर; G3 तस्मिन् (for भीष्मः). — b) S (except G2.6 M5) °दमः. — c) = 1. 96. 1a, 59a.

6 a) V1 B D2.4 वीर्यात्; S (except M3.5) धीमान् (for शौर्यात्). — b) K2 वीर्य°; G3 दान° (for पार्थि°). — c) Ñ3 D5 T2 G6 मानुषं; T1 मानु°; G1-5 मानुषान् (for मनु°). M (except M5) मानुषाणां न मे°. — d) K4 Da1 T1 G2.4-6 किंचित्. T1 G सममिवा (G3.5 °हा) त्मनः (G1 °नि).

7 a) V1 आहूय तं सु°. — b) Ñ2 °व्यानुरगांस्तथा. — After 7cd, D4 (marg.) S ins.:

995* त्वं वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।
नाम वान्यत्प्रगृह्णीष्व यदि युद्धं न दास्यसि ।
त्वयाहं युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामतः ।
आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।
इत्युक्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D4 ins. गन्धर्व उ°. — (L. 2) D4 T G च (G1 तु) (for वा). — (L. 3) D4 योद्धुमिच्छामि. — (L. 4) T1 G2.4-6 मम (for मया). — (L. 5) D4 द्विरदाविव; T G हिरण्वत्तीरम्. D4 T2 G3.6 M3.5 -तीरसंगतौ.]
— e) S (except M3.5) transp. सुमहत् and युद्धं.

8 T G transp. 8ab and 8cd. — a) K2 द्विषद्बला:; Dn D1.5 सरस्वत्या: (D5 हि सर°) (for हिर°). — b) S (except M6-8) °भवद्रणं.

9 a) A few MSS. तुमले; Ñ3 विपुले. — b) Ñ2 D (except D2.4.5) शस्त्रवर्ष°. — c) Śi1 मायाविको; B3 °विच्च. Ko वधत्; Ñ1 बलात्; G2.4.5 जयत् (for ऽवधीत्). B5.6 T1 वीरः; D5 राजन्. — d) B D2.4 कुरुनंदनं; T1 °पुंगवं.

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।
हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २
अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् । C. 1. 4085 B. 1. 102. 5 K. 1. 109. 5

---

10 ^{ab}) Ñ1 V1 B1.5 D5 °शर(V1 °चर)कार्मुकः; Da °शरवर्षिणं. Ñ2 Dn D1 स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रांगदमरिंदमं. — ^{cd}) S (except M3) चित्रांगदो (G1 M6-8 °दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग°). S (except M5) पुनः (for ततः). B5 दिवमाचक्रमे हृष्टो गंधर्वोद्भुतविक्रमः.

11 ^{a}) B1 D (except D2.4.5) पुरुषशा°; T G तु नृपशा°. — ^{b}) Ñ2 D (except D2.4.5) भूरितेजसि. — ^{c}) Ñ V1 B5 Dn राजा; S (except M5) धीमान् (for राजन्). — ^{d}) Ś1 मृतकार्याणि; G1 °कर्माणि.

12-13 K2 (hapl.) om. 12^{b}-13^{a}. T1 om. 12^{cd}. — Ñ1.2 V1 B1 Da Dn D1.4.5 स; Ñ3 B3.5.6 D2 M च (for तु).

14 ^{a}) Ś1 Ñ V1 Da Dn D1.5 M6-8 °कुशलं. B D2.4 सर्वशास्त्रेषु कुशलं. — ^{b}) Ś1 K (except K3.4) T2 G6 °नवं नृपं; Da शांतनुनंदनं. — ^{c}) M (except M5) °मास सततं. — ^{d}) Ś1 K Da D5 पर्यपाल°; Ñ1 पर्यवार°.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2 Ñ1.2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 D2 G1.3.4 विचित्रवीर्यो(Ko °वीर्यराज्या)भिषेकः(G1 °षेचनं); Ñ1.2 V1 चित्रांगदोपाख्यानं; Ñ3 [वि]चित्रवर्यः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 97; B1 D4 99; Da1 98; Dn3 100; T1 96; T2 46; G M 47. — *Śloka no.:* Ñ3 Da1 Dn 14; M3 18.

96

1 Ś1 K1 D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) Ñ3 चैव (marg. *sec. m.* भीष्मः as in text). — ^{b}) Ñ1 S चानघे; Ñ2 D (except D2.4.5) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽतुले ।
[G1-3 वर्तमाने. T1 कुले; G3 कृते (for ऽतुले).]

— ^{d}) = 1. 95. 5^{a}.

2 ^{a}) Ñ1.2 V1 B1 D (except D2.4.5) दृष्ट्वा (for पश्यन्). — ^{b}) Da भारतं धी°. K2 Ñ V1 B (except B3) D (except D2.4.5) G3 M3 वरः. — ^{c}) Ś1 K (except K1.2) °वीर्याय. — ^{d}) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 ^{a}) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीपतेर्. — ^{b}) Ko Ñ V1 B D °प्सरोपमाः. — ^{d}) Ś1 K Ñ1.2 D5 वि(Ko प्र)वृण्वानाः; Ñ3 वृण्वत्यौ वै; Da Dn D1.2.4 वृण्वाना वै.

4 ^{a}) Ś1 K1 च (for स). — ^{b}) Ñ1 V1 B5 M3 (*sup. lin.* as in text).5 धर्मवित्; Ñ2 Da शत्रुहा; Ñ3 B3.6 D2.4 धर्मं°; Dn D1 शत्रुजित्; T G धर्मतः. — ^{d}) Ñ2 D (except D2.4.5) °णसीं प्रभुः.

5 ^{a}) B D2.4.5 M3 ततो (for तत्र). — After 5, D4 (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।
वङ्गाः पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।
[(L. 1) D4 संप्राप्ताः; G4 संयाताः (for संम°). — (L. 2)

C. 1. 4085
B. 1. 102. 5
K. 1. 109. 5

ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०
स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः॥१३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

D4 transp. पुण्ड्राः and कलिङ्गाः. M3.5 आजग्मुस्तां.]

6 b) Ñ1 V1 नाम त्वथ; Ñ3 नामान्यथ. Ñ2 D (except D2.4.5) तदा नामसु सर्वशः; S (except M5) नामधेयेषु भारत. — Ñ2 V1 D4 (marg.) S ins. after 6ab (M5, after 6):

998* एकाकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इव तं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ।
अपाक्रामन्त ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्धः परमधर्मात्मा वलीपलितधारणः ।
किंकारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
इत्येवं प्रब्रुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमाः ।
वैशंपायनः ।
क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चुक्रोध भारत ।

[N. B. This passage, though included in all Bomb. ed., is *not* found in Dn MSS. even! — (L. 3) T1 अपक्रांतास्ततः सर्वा; G1 अपाक्रमन्तदा सर्वा. — (L. 4) Before line 4, G4 ins. नृपाः. T1 °धारकः; G2.6 °धारितः (for °धारणः). — (L. 8) T2 G2.4.5 इति ब्रुवंतस्ते सर्वे. G1 नराधमाः; M3.5 नराधिपाः. — Ñ2 V1 D4 वैशं° उ°.] — c) Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) S (by transp.) तदा (T2 G3 ततः; G2 °था) स्वयं. B1 D (except D2.4) कन्या; T G (except G1.4) राजा (for राजन्). — M5 ins. 998* after 6 and repeats 6cd after it.

7 b) Some MSS. °निस्वनः. — d) S भीष्मो भीमपराक्रमः.

8 a)=Manu 3. 27c. — b) T1 गुणवद्भिः; T2 G2.4.5 °वद्धि; G3 °वच्च. V1 B D2.4 प्रशस्यते. — d) V1 B D2.4 धनं बहु; S धनान्युत.

9 b) K1.2 गवामिति. — T1 om. 9d–10a. — d) S (except G2; T1 om.) बलादन्ये. D4 (by corr.) G2.4.5 [s]वमन्य च.

10 a) T1 om. 10a (cf. v. l. 9). B Dn D1.2 G1–3 उपयंत्यन्ये. — b) Ś1 अन्यत्; K1 अन्यः; B5 m Da अन्याः. K2 तु (for च). Ś1 K1.3.4 विंदति. S स्वयं गृह्णंति चापरे. — After 10ab, N ins.:

999* आर्षं विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।

— Ñ V1 om. 10cd. — e) Ko तमतो; D5 तामसो; S तु मिथो. Ko D5 विद्धि; D4 S (except M6–8) वृत्तं. — d) Ko.2 B D °भिर्वृतं.

11 a) Ś1 च (for तु). — e) S संप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु). G1 महाबाहुः. — d) S धर्मचारिणः (G1 °णीं).

12 a) M3.5 तदिमाः. — b) Ñ1 बलाधिकः; S प्रसह्य वः (G3 प्रहस्य च). — c) D2 पुनः शक्त्या; S यथाकामं (G5 °शक्ति).

13 Before 13, T1 G ins. वैशं°. Ñ3 ins. 13–14 in marg. *sec. m.* — a) T G नर(T1 G3 नृप)श्रेष्ठान् (G1.2 °ष्ठः); M नृपान् सर्वान् (M3 (*sup. lin.*).5 भीष्मः). — b) B D2.4 भारत (for वीर्य°). — c) V1 B D2.4 महाराज (for स कौ°). — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) °मारोप्य च (V1 B D2.4 वै). K4 V1 B (except B3) D2.4.5 M3(*sup. lin.* as in text).6–8 स्वयं; M5 तदा (for स्वकम्). — ef) Ñ1.2 V1 om. 13ef. S आमंत्र्य प्रययौ क्षिप्रं भीष्मो वै (M -थ) जनमेजय.

14 c) S (except M6–8) शनैर्बाहून्. — d) S संदश्य

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्राग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूसकषायदृशस्तथा ॥ १७
स्रुतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ १८
ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वास्तदाच्छिनत् ॥ २०
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
स तद्बाणमयं वर्ष शरैरावार्य सर्वतः ।
ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
तस्याति पुरुषानन्याञ्छाँघवं रथचारिणः ।
रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

C. 1. 4106
B. 1. 102. 33
K. 1. 109. 64

(for दशन्तो).

15 [b]) S कवचानि महांति च. — [c]) K4 आबध्नतां चै. — [a]) S °मः समपद्यत.

16 [c]) Ñ2 D (except D2.4.5) च सर्वेषां; T G M5 च है(G1 मै)मानां.

17 [a]) K (except K1) D5 तैः; Ñ1.3 प्राक्; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 च (for ते). S वर्मभिर्भूषणैर्मुख्यैः. — [b]) Only Ś1 द्राग्भ्राजद्भिः (as in text); Ko प्रकट°; K1 द्राक्चर°; K2 प्रोच्चर°; K3.4 प्रकिर°; Ñ1 प्रावार्य°; Ñ2 V1 B D प्रकीर्य(D5 °त्वर)द्भिः; Ñ3 संचार्य°; T G1.2.4.5 M6–8 प्रचल°; G3 प्रचर°; G6 प्रचार्याभिः; M3 प्रज्वल°; M5 प्रकाश°. K4 Ñ1 ततस्ततः; S समंततः. — [c]) Ñ3 °जिह्मभ्रवः; D5 °ताम्रास्याः; S °जिह्मास्याः. — [d]) Ś1 K1 सकाशायद°; Ñ1 काषायन-यनास्ततः; Ñ2 V1 B D काषायीकृतलोचनाः; S कर्षतो दशनांस्तदा (G1 °नास्तथा).

18 [a]) Ko.2 सूतोपगुप्तान्. D5 तुरगान्; S सुदृढान्. — [b]) Ñ1 B5 Da Dn D1 सदश्वैरुपकल्पितान्; Ñ2 V1 D5 °धूर्वहान्; Ñ3 °धूर्धरान्; B1.3.6 D2.4 सततोद्यतधूर्वहान्; T1 °श्वोद्यतदूर्वरान्; T2 G5 °श्वोद्भृत°; G2.3 °श्वोद्भृतदुर्गतान्; G4 °श्वोद्भृतधूश्च तान्; G6 °श्वैरभिचोदितान्; M °श्वोद्भू(M5 °द्भू)तधूर्वरान्. — G5 (? hapl.) om. 18[cdef]. — [d]) Ś1 °णोद्यतान्; K1.3.4 °णान्वितान्; S (G5 om.) सर्वोपकरणा°. — [e]) G1 धावंतमेकं. Ñ1 एवं; D (except D2.4.5) अथ (for एकं). — [f]) K4 G4 अनुजग्मुर्. Ñ1 समुद्यताः (for उदा°).

19 [d]) A few MSS. तुमलं. K1 D4.5 S (except M3.5) रोम°.

20 [a]) K2 तेप्यष्टदश°. — [b]) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D1.5 तस्मिन्. Ś1 K1.3.4 T G (except G1.3) °दक्षिपन्. — [cd]) K2–4 D5 om. च. B Da Dn2 D2.4 (corr. to) तथांतरा; Dn1.n3 D1 अथांतरा; D4 (corr. from) तथापरान् (for तदा°). S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वांस्तदद्भुतमिवाभवत्. — After 20, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T1 om. 21[ab]. — [b]) Ś1 K Ñ1 Dn D1.4.5 परि(D4 सम)वार्य तं; B3 Da D2 S (except G1 M6–8; T1 om.) पर्यवार°. — [c]) Ñ V1 D (except D2.4.5) ववृषुः; S महता. B शरवर्षं च; Da °वर्षाणि. — [d]) Ś1 वर्षेणाद्रि-मिवांबुदाः; Ñ2 V1 B Da D2.4 धारावर्षमिवां°; S वर्षेणेवांबुदा गिरिं.

22 [a]) Ñ V1 Da Dn D1.2 स तं; B D4 स तु; T1 G3.4.6 M3 तत्तु; T2 G1.2.5 M5–8 तं तु. — [b]) Ś1 Ñ1.3 B Da D2.4 सर्वशः. Ko शरैर्वार्य समंततः; S स तेषामावृणोच्छरैः. — Ñ3 om. 22[cd]. — [c]) Ś1 सर्वांस्ततो; V1 अथ तान्स; B3.5.6 D2.4 अथ सर्वान्; S तांश्च स°. — [d]) Ko प्रतिविध्यत्; K1.3 Dn D1 पर्य°. K2m D2 त्रिभिः शरैः. — After 22, N (except Ñ3 V1) ins.:

1001* एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन्विव्याध पञ्चभिः ।
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।
तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोरं देवासुरोपमम् ।
अस्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ।
स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । [5]
चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः ।

[(L. 1) K1 भीष्मो राजा विव्या°. — (L. 2) Dn D1 पराक्रमन्. — (L. 3) A few MSS. तुमलं. — (L. 4) K4 Ñ1.2 B1.6 Dn D1.4 पश्यतां. K2 नरवीराणां. Ko शरवृष्टिस°. — (L. 5) Da धनूंषि च ध्व°.]

23 [a]) Ñ D2.4 (by corr.) S यु(M पौ)रुषं कर्म. — [b]) Ñ2 B1 Da लघुचारिणः. K3 युध्यतः पाणिलाघवं. — [c]) M (except M5) सर्वे (for संख्ये). — After 23,

C. 1. 4107
B. 1. 102. 33
K. 1. 109. 35

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४
ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ।
अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५
वारणं जघने निघ्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६
स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ २७
ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २८
क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D4 (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वान्यानसंख्येयपराक्रमः ।
आनिनाय स काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ।

[=(var.) 43 (*q. v.*).—(L. 1) D4 विक्षतारिश्च; G1 क्षपयन्नन्यान्. G1 °पराक्रमान्.]

24 [a]) K2 S तान्निह(K2 °न्विजि)त्य रणे सर्वान्. — [b]) N (except B) G6 °शस्त्रभृतां (G6 °विदां) वरः. — [c]) S सहितो यात्तो. — [d]) Ś1 Ko.4 Bs.5 Da2 D2 G4 M (M8 *sup. lin.*) भरतान्प्रति.

25 [a]) S राजा (for राजञ्). — [b]) Ś1 (*sup. lin.*) °यशाः; K1 Bs.5.6 D2.4 °बलः (for °रथः). S सा(G1 शा)ल्वानामीश्वरः प्रभुः. — [c]) Ñ2 B1.3 Da Dn D1.2m अभ्यगच्छद्. — Da1 (hapl.) om. from शांतनवं (in 25[a]) up to भीष्मम् (in 27[b]). — [d]) M8 (*sup. lin.* as in text). 5 °वं शरैः.

26 Da1 om. 26 (cf. v. l. 25). — [a]) S कुंजरं (for वार°). T1 कुंजरो (for जघ°). Ñ2 V1 B D (except D5; Da1 om.) भिंदन्. — [c]) N (except K1.4; Da1 om.) वासिताम्. Ś1 अथ संप्राप्तो; D4 समनुप्राप्तो; D5 उभयं प्रा°; S समये (G1 सहितो; G2 समरो; G4.5 समरे) मत्तो (M8 संगमे यत्तो).

27 Da1 om. up to भीष्मम्. — [a]) Ko B (except B6) Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T2 G1.2.4 स्त्रीकामस्. — [b]) T1 G1.3.6 M5–8 साल्वश्चा(T1 °ल्वः प्रा)ह स (M5–8 स्म); T2 G2.4.5 स साल्वश्चाह. — [c]) K1.2 D4 साल्वराजो; S (except M3.5) साल्वेनैवं (T1 G4–6 °नैव; M6–8 °नापि). — [d]) Ko.3 D5 अभिनो°; K2.4 अपि चो°; Ñ2 D (except D2.4.5) प्रचो°.

28 [b]) Ñ1.3 T2 G परस्परार्दनः (G6 परमकोपनः); T1 °दला°. — After 28[ab], S ins.:

1003* साल्वराजं सुसंक्रुद्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— [cd]) Ś1 तद्वाक्यात्तुलितः; K1 °क्यालूर्जितः; B1.6 D4 °क्योत्क(B1 °त्कु)लितः. Ñ2 °रिवोज्वलन्. S क्रोधेन चापि (M संप्र-) ज्वलितो विधूम इव पावकः. — After 28, N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;

while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगतिः कक्षं वातेरितः प्रभुः ।

29 [a]) Ñ1 तत्र धर्मं. — [b]) S अभितो (T2 G6 अभीतो; G1 ह्यभि°; G3 विभी°; M पृष्ठ°) राजसत्तमः (M6.7 °म). — [d]) K1.2 (orig.) D4 साल्वं. S भीष्मः प्रहरतां वरः.

30 [a]) Ñ3 विनिवर्तितं च तं दृ°; S निवृत्तं (G1.2 °वर्तं) ते तु तं दृ°. — [b]) Ñ1.3 सर्वपार्थिवाः. S हतशेषा हि पार्थिवाः. — [d]) Ś1 K शा(K1.2 सा)ल्वभीष्म-(by transp.). Ko Dn D1.5 -समागमं. S °साल्व°.

31 [a]) S (except G6) गोवृषाविव. Ś1 K1 चोन्मत्तौ. — [b]) N (except Ś1 K1) वासिता°. — [c]) K1.2.4 B (except B5) Da D5 T1 G6 M °मभ्यव°. — [d]) S गोष्ठेष्विव महर्षभौ. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1006* ततः क्रुद्धः शांतनवो दृष्ट्वा तं नृपमागतम् ।
साल्वेश्वरं स राजानं हयान्क्रुद्धोऽभ्यचोदयत् ।
संस्पृशंश्च धनुःश्रेष्ठं सज्यं कृत्वा नरर्षभः ।
समवस्थाय दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।
अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगवः । [5]
कवची बद्धनिस्त्रिंशस्तलबद्धः प्रतापवान् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शांतनवोऽब्रवीत् ।
कन्यार्थं वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।
ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्स्वयंवरे ।
भीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D4 M साल्वेश्वरा(D4 साल्वराजा)य त्वरितो. — (L. 3) T2 G (except G6) कृत्वा महाबलः. — (L. 6) G1.2 तलबंधः.]

— G1.2 cont.:

1007* आयोधनं महाघोरमिन्द्रलेखारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

C. 1. 4123
B. 1. 102. 50
K. 1. 109. 52

भीरूणां भीतिजनकं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
सुराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।
अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^{b}) D$_4$ S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — ^{c}) K$_1$ D$_4$ S साल्वराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठं and °श्रेष्ठ. — ^{d}) Ñ$_1$ °दाशु वै. D$_4$ S बह्वशोभत भारत. — After 32, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।
त्वरमाणस्त्वराकाले क्षत्रियर्षभसत्तमः ।

[(L. 2) G$_{3.6}$ तदा काले. G$_3$ क्षत्रियं भरतर्षभ.]

33 ^{a}) S दृष्ट्वा तु भीष्मं व्रणितं (D$_4$ marg. *sec. m.* ins. this before 33^{a}!). — ^{b}) S राज्ञा (for भीष्मं). Ś$_1$ K$_1$ D$_4$ S साल्वेन. — Ñ$_2$ om. 33^{cd}–34.

34 Ñ$_2$ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{b}) Ñ$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) समरे; S पृथिव्यां (for संयु°). — ^{cd}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ साल्वं. K$_2$ B$_1$ D (except D$_{2.4.5}$) नराधिपं. S साल्वं सं(T$_1$ साधु तं)पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपत्तिसत्तमाः.

35 ^{ab}) Ñ$_2$ D (except D$_{2.4.5}$) ततो; S तु ताः (G$_1$ तं; G$_2$ तत्) (for तदा). K$_2$ राजन् (for वाचः). S (by transp.) श्रुत्वा वाचः (G$_1$ °चा). — ^{c}) S °नवः साल्वं. — ^{d}) K$_2$ °ति चाब्रुवन्; K$_4$ S °ति चाब्रवीत्; Ñ$_1$ °ल्यधावत.

36 ^{a}) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — ^{b}) Dn$_2$ T$_2$ G (except G$_{1.6}$) यत्रैव. — After 36, D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।;

while G$_{1.2}$ ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।
पतेत्त्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शंतनुः ।

37 Before 37, Ñ$_2$ V$_1$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) S तद(T$_1$ (*sup. lin.*). 2 G$_{1.4.5}$ M$_3$ °दा)स्त्रं. — ^{b}) Ko.$_3$ S पार्थिवः (for कौर°). — V$_1$ is missing from 37^{cd} up to 1. 127 21^{a}; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna. — ^{c}) K$_1$ मृद्नात्; K$_2$ विद्धाः; Ñ$_1$ D$_2$ G$_{1.5}$ M$_5$ मृद्नन्; Ñ$_3$ B$_6$ हत्वा; T$_1$ विध्वा. — ^{d}) Ko.$_3$ Ñ$_3$ Da$_1$ नराधिपः. Ś$_1$ K$_1$ शा(K$_1$ सा)ल्वराजो नराधिपः (K$_1$ नरर्षभः); Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4.5}$ शाल्वराजस्य भूपते (B$_3$ D$_4$ °तेः; D$_2$ °तिः); S साल्वराजस्य पार्थिवः (G$_{2.4.5}$ पार्थिव; M$_3$ भारत).

38 ^{b}) Ko Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4}$ शाल्वराजस्य. S भीष्मस्तस्य परंतपः. — ^{c}) S ततो. Ś$_1$ Ko.$_2$ B$_3$ Da D$_2$ °शार्दूलः. — ^{d}) S न्यहनत्तस्य. — After 38^{cd}, G$_1$ ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जह्नुजः ।

— M$_3$ om. 38^{ef}–39; T$_2$ reads 38^{e}–39^{b} in marg. — ^{e}) Ś$_1$ चानलेनैव; K Ñ$_{1.3}$ D$_5$ चास्य शैलेन (K$_1$ चाप्यथान्येन); Ñ$_2$ B$_1$m Dn D$_1$ चास्या(B$_1$m °प्य)थैंद्रेण; S (M$_3$ om.) चास्य साल्वस्य. — ^{f}) S (M$_3$ om.) न्यहनत्. — D$_4$ (marg.) S (T$_2$ marg.) ins. after 38 (M$_3$, after 38^{cd}):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्वो हतसारथिः ।
निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भूमौ तिष्ठदवाङ्मुखः ।

39 M$_3$ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) D$_4$ D$_{2.4.5}$ T G नरश्रेष्ठो; M (M$_3$ om.) विजित्यैनं. D$_2$ reads 39^{cdef} in marg. — ^{cd}) D$_4$ नृपसत्तमः. T G M$_{3-5}$ विसर्जयामास नृपं जीवंतं तं नरा(M$_{3-5}$ जना)धिपः; M$_{3.5}$ तर्जयामास नृपतिं स जीवंतं नराधिपं (M$_3$ °प). — T$_1$ G$_{1.2}$ M read 41 after 39^{cd}; G$_{3-6}$, after 39^{ef}. — ^{ef}) S साल्वोपि राजा स्वं राष्ट्रं संप्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D$_2$ marg. *sec. m.*) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

C 1. 4124
B 1. 102. 51
K 1. 109. 53

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।
यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

---

40 [a]) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D1 reads 40c-41b after 42ab. — [c]) S तेपि स्वान्येव (by transp.). — [d]) K3 Ñ1.2 B1 Dn °पुरंजयाः. S हतशेषाः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
भीष्मः स्वयंवरे कन्या विजित्य कुरुसत्तमः ।

[With line 1 cf. 42cd. — (L. 2)=Line 2 of 1016*.]

41 For the position of 41 in S cf. v. l. 39. — [a]) S ततो (for एवं). G3 निर्जित्य. — [b]) S तिस्रो रूपगुणान्विताः (M6-8 ययौ शांतनवस्तदा). — After 41ab, G1 ins.:

1015* निहत्याजौ नृपान्कांश्चित्कांश्चिद्विद्राव्य सैनिकान् ।
यशः कीर्तिं बलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।

— [c]) B D2.4 प्रयातो. A few MSS. हस्तिन°. M6-8 कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं (cf. 1016*). — After 41c, S (except T2 M6-8; G4 om. line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं.

[(L. 2)=Line 2 of 1014*.]

— [d]) M6-8 राजस्य (sic) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् ।
यथा पितास्य कौरव्यः शंतनुर्नृपसत्तमः ।

42 S reads 42c-43b before 42ab. — [a]) B D2.4 M3.5 अचिरेणैव. — [b]) Ś1 K D5 त्वभ्याक्रा°; Ñ3 त्वत्यक्रा°; B D4 सोत्यक्रा°; D1 त्यक्तकाम; D2 सोभ्यक्रा°; T G अतिक्रम्य. Ś1 K1.3 Ñ3 B3 Da1 D5 T G °धिपः; Ko.2.4 Ñ2 °धिपान्. M समतिक्रम्य बुद्धिमान्. — After 42ab, D1 reads 40c-41b. — [c]) S चापि (M5 शैलान्) (for चैव). — [d]) M5 सरांसि (for शैलां°). Ś1 K3.4 B3.5 D4 T G (except G1) M3 विविधद्रु°. D5 शैलान्नानाविधद्रु°.

43 =(var.) 1002* (q. v.). For sequence of S cf. v. l. 42. Dn1 om. 43. — [a]) T2 G2.4.5 कंपयित्वा. Ñ1.3 D2 (m as in text) °त्वा तान्; M3.5 °त्वान्यान्; M6-8 °त्वारिं. — [b]) Ko.2 S तानसंख्येयवि° (M6-8 असंख्येयपराक्रमः).

44 [a]) Ñ सुता इव. S ता स्नुषा इव ध°. — [b]) Ñ1.2 D (except D4.5) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा इव. — Ñ1.3 om. 44cd. — [c]) Ñ2 स्नुषा इव च गांगेयः; S (except T1) यथावद् (T2 वा; M6-8 च) दुहितॄश्चैव (M3.5 पिता यथैव दुहितुः). — [d]) K4 Ñ2 B1 D (except D2.4.5) परिगृह्य. Ko °गृह्याययौ. B3.6 D4 नृप; B5 D2 नृपः (for कुरून्). T1 G1.3.6 M प्रगृह्य प्रययौ कु°; T2 G2.4.5 °गृह्य कुरून्ययौ. — After 44, S reads 46ab for the first time (v. l. स तु for सतां). — After 44, N ins.:

1018* आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।
[Ñ2 B D2.4 रथमारोप्य (for स महा°).]

45 [a]) Ś1 सर्वास्ताः (by transp.). K2.4 Ñ B D (except Da) T2 G (except G3.6) M3 सर्वगुण°. — [d]) Ś1 K1 °मार्जिताः. S विक्रम्य मुदितो ददौ.

46 S repeats here 46ab (cf. v. l. 44). — [a]) K4 स तं; Ñ B1 स तद्; Dn D1 एवं; D2.4 (by corr.) S स तु; D5 ततो (for सतां). — [b]) S विधिदृष्टेन कर्मणा. — [d]) S (except M3) विवाहमुप°. — [e]) K3 सह रहः. S °वत्याः समीपेथ (M3.5 तु; M6-8 च).

47 [d]) S °वीजनसंसदि.

48 [a]) Ś1 Ko [S]सौ नृपतिः; K1 नृपतिः (sic); S साल्वपतिः. — [b]) Ś1 Ñ1 वि; K1 वै; Ñ2 B1.3 D (except

तेन चासि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ४८
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ५१
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ५७
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।

C. 1. 4143
B. 1. 102. 71
K. 1. 111. 7

D2.4) T1 G6 हि; G2 -पि; M5 तु (for -भि-). — [c]) S राजन् (for पूर्वम्). — [d]) S तथा (for एष). Ko °मः पितुर्मम.

49 [a]) K3 °तव्योसौ. — [b]) K1 S साल्व°. D5 तत्र; G3 -राजः (for तस्मिन्). — [c]) B Dn D1.4 S धर्मतस्त्वं (Dn D1.4 M3 °तत्वं) समाचर (T1 तन्मां तत्वं त्यक्तुमर्हसि; G1 धर्मांतं त्वं समा°).

50 Before 50, S (except M5) ins. वैशं°. — [a]) Ñ3 B3 D5 T2 M6-8 तदा; T1 G M3.5 तथा (for तथा). — [c]) B1 M (except M5) °गमद्वीरो. — [d]) T1 तां स्वैरकर्मण:. — After 50, D4 (marg.) S (M6-8 om. lines 2-3; M3.5 ins. them after 51[ab]) ins.:

1019* अन्यासक्ता त्वियं कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।
इत्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातरं स्ववशानुगम् ।

[(L. 1) T2 G4.5 (all m as in text) M5-8 अन्यस°. T1 G3 M क्षत्रे (M7 क्षेत्रे); G1 त्वंबा; G2.4.5 अंबा (for क्षात्रे). — (L. 2) M3.5 या तु (for कृत-). D4 G3m °मंगलकौतुका; T2 °कौतुकमंगला. — (L. 3) G3.4 (m as in text) वरस्यैव. D4 G1.3.4m.5m.6 M2.5 सा वर्ज्या. — (L. 4) T2 चानुमन्यैव. M6 °वरानुगं.]

51 [a]) Ñ1.2 D (except D2.4.5) विनिश्चित्य स (by transp.). K Ñ D2 धर्मज्ञैर्; S तैः सार्धं. — [b]) Ñ Da S (except M3) धर्मकोविदैः (for वेद°). — After 51[ab], M3.5 ins. lines 2-3 of 1019* (cf. v. l. 50). — [c]) K2 S (except G3) ततो (for °दा).

52 [b]) Ś1 भ्रात्रे प्रादाद् (by transp.); G (except G3.6) भ्राता भ्रात्रे.

53 [a]) Ñ B D (except Da1 D5) तयोः पाणी; M (by transp.) पाणिं तयोः. Ñ2 Dn M3 तु; T2 G1.2.4.5 [ऽ]सौ (for स). — [b]) K4 D4 °गर्वितः. — After 53[c], D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage of 129 lines given in App. I (No. 55) and *repeats 53[abc] thereafter*. — Ñ3 om. 53[cd].

54 [a]) K3.4 ते चैव. D2 युवती (for बृह°). Ś1 Ko-2 D5 ते बृहत्यौ (Ś1 °हंती) तथा (K2 तदा) श्यामे; S ते चापि वनि(M6-8 वंदि)ते श्लाघ्ये. — [c]) S (except M3) °नखे (T1 G2 °नख-) श्यामे.

55 [a]) Ś1 K1 आत्मनः प्रतिमोसौ नौ (K1 वां); D5 °रूपा वै; S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G1.4 M3.5 -सौ) (G3 आत्मानुरूपरूपोसौ). — [b]) T2 G1.4.6 M3 स्म ते; G2.5 स्मृ° (for स्थि°). — [c]) K1 कल्याण्यै; Ñ2.3 B D (except D5) °ण्यौ; T1 तुल्यासां. — [d]) K2 ततः; K4 Ñ2 B1 D शुभे (D2 तदा; marg. corr. to इति; D4 as in text); T1 च ते (for तु ते). M ते ततोभिरतेष्यु(M3.5 °ते ह्यु)भे. — After 55, T G (except G5) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T1 °भावाविति; T2 °भावे इव; G1 °भावादव; G2 °भावादिव.]

56 [a]) Ko पतिश्च रूप°; Ñ1 तथाश्वरूप°; Ñ3 °श्विसदृशो रूपे; M गंधर्वरूपोतियुवा. — [b]) Ś1 K B5 Dn D1.5 देवतुल्य°; G2 देवः सत्य°; M3 °सर्प°. — [d]) B1 D (except D2.5) M6-8 °थनो रहः.

57 [a]) K2 S समास(T1 M °यु)क्तो; B3.5.6 D2.4 महाराजो. — [b]) M विहृत्य (for °हरन्). T G नान्यचेतसा (for पृथि°). — [c]) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा. — [d]) Ñ1.3 B Dn D1.2.4 M यक्ष्मणा. Ñ1.2 Da प्रल°;

C. 1. 4143
B. 1. 102. 71
K. 1. 111. 7

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn D2. 4 °गृह्यत.

58 After 58, N (except Ñ3) ins.:

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।

59 ab) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्मः सर्वाण्यकारयत्. — b)=1. 95. 5d; 96. 1d. — c) M6-8 भीष्मो वि°. — e) Ko विद्वद्भिः. M6-8 °तो धीमान्. T1 ऋत्विक्पुरोहितैर्भीष्मः. — f) K4 मुनि°; Ñ3 S °जांगलैः.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ko. 2 Ñ1. 2 V1 B5 संभव. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 विचित्रवीर्यविपत्तिः (Ko °विनाशः); Ñ1 आपवं (followed by समाप्तं); Ñ2 V1 Da Dn D1 विचित्रवीर्योपरमः. — *Adhy. no.* (figures words or both): Ko 98; B1 100; Da1 99; Dn3 101. — *S'loka no.:* Ñ3 68; Dn 66. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4143.

97

1 Ś1 K1 D5 om. उवाच; S om. the ref. — b) B3 T G1. 2. 4. 5 °गर्धिनी. — cd) Ś1 K1 श्राद्ध- (for कृत्वा). S कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T1 M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा (M5 सह संगता). — N ins. after 1:

1022* समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

[Ko Ñ1, 3 Da Dn D1. 5 शस्त्रभृतां. Ñ2 B D2. 4 भर्तृशोकनिपीडिते (for the posterior half.).]

S on the other hand ins. after 1:

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।

(cf. v. l. 2).

2 a) Ñ2 B D4 पतिवंशं च; D2 पतितं वंशं. — b) K (except K1) Ñ1. 3 Da1 D5 भामिनी; Ñ2 B Da2 Dn D1. 2. 4 भाविनी; T G1-5 M शोभनं. G6 शोभनं परमास्पदं. — cd) K2 महाभागं; Ñ2 B1 Da °त्मानं; D5 °भाग. Da इदं (for वाक्यं). S सत्यवत्यभिसंप्रे(T1 G1. 2 °प्र)क्ष्य भीष्मं वचनमब्रवीत् (cf. 1023*). — After 2, S ins.:

1024* दुःखार्दिता तु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins. सत्यवती. — a) G4 धर्मयुक्तस्य. — b) B (except B3) Da2 D2. 4 G5 कौरवस्य. T G (except G6) महात्मनः. — cd) S (except M3) कीर्तिश्च पिंड(G1. 2 °डि-; G3 पुण्य)श्च (by transp.). Ñ1 धर्मश्च (for कीर्ति°). B (except B3) Da S (except M3. 6-8) संतानश्च प्रतिष्ठितः. Ś1 त्वयि पिंडश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठितः. — After 3, S ins.:

1025* भ्राता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 b) B5 Da1 M स्वर्गाय; T G स्वर्गे च (for स्वर्गोप-). B3 (m as in text) स्वर्गोपकरणं. — M6-8 om. 4cd. — c) A few MSS. वा (for च).

5 a) D2 वेद् (for वेत्थ). Ś1 K Da2 D5 वेत्सि धर्मं हि ध°; Da1 सर्वं त्वं वेत्सि ध°; S वेत्थ (G1. 2 °त्सि) धर्मस्य तत्वं च (G3 धर्मं च सत्यं च; M3 तत्वं च धर्मस्य). — b) Ñ1. 3 वा (for च). S सामान्यखेतर(G3 °खैव त)स्य च. — c) Ko. 2 D5 T1 G1. 3. 6 M3. 5 च; T2 G2. 4. 5 M6-8 तु (for त्वं). M स्मृतीर्. Ñ3 D2. 5 वेद. — d) K4 Ñ3 D5 वेद. T1 धर्माश्च; T2 G6 शास्त्राणि; G1 दोषश्च (for वेदां°). K3 Ñ1. 2 B D (except D5) वेदांगानि च स°.

6 a) S व्यवसायं (G3 °हारं). K1 T G1-3. 6 M च धर्मेषु; B3. 6 G4. 5 च सर्वेषु. — b) Ś1 कुलाचारांश्च. — D5 om. 6cd.

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

C. 1. 4162
B. 1. 103.17
K. 1. 112.17

---

7 ^{a}) Ñ1.3 सुभृशमाश्वास्य; D5 °माश्वर्यं; S °मैश्वर्यं (M5 परं समाश्वास्य). — ^{c}) Ś1 कार्यत्वाद्; K1 काया त्वद्-. S वक्ष्यामि त्वां यथा प्राज्ञं (G1 °ज्ञा).

8 ^{a}) Ko om. 8^{a}. K2 पुत्रश्च ते. Ś1 स पुत्रस्तव भ्राता वै. — ^{b}) Ñ1 S यवीयान्; Ñ2 Da बलवान्. S कुलवंशभृ(T1 °कृ)त्. — ^{d}) K1 B3.6 D1.4 G1.3 °र्षभः.

9 ^{a}) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G6 तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते). — ^{b}) K4 D2 T1 G (except G1) M5 उभे (for शुभे). G6 अंबिकांबालिके उभे. — After 9, S ins.:

1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा.

[T G (except G3) M3 धर्मं. T1 G1 एतं; T2 एव. G3 कुलं ज्ञा°.]

S completes the line with 10^{b}, which is followed by 10^{a} (see blow).

10 ^{ab}) S read 10^{a} after 10^{b}. M5 यतस्व (for कुल°). K2 S (except G1) च (for नः). — After 10^{a}, S ins.:

1027* संतानकुलवर्धनम् ।

[See above T1 G1.3.4 संतानं कु°.]

— ^{c}) K (except K2) B D महाबाहो. — ^{d}) Some S MSS. धर्म्यं. K2 त्वं (for इह).

11 ^{a}) S राजन् (T1 M °ज-) राज्येभि°. — ^{b}) K3.4 Ñ3 D2.4 T M (except M5) भरता°. Ko.2 वै; K4 D2 G5 हि (for च). — ^{c}) S कुरु कौरव्य (G6 कल्याण). — ^{d}) Ś1 D5 मा निमज्जेः; S मा त्वं हिंसीः (G6 धर्मस्ते ह); Cd as in text. — After 11, K4 D2.4 (both marg. *sec. m.*) ins.:

1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।
एषा त्रयी तु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60-61.—(L. 1) D4 पंचानामपि.]

12 Before 12, Ñ2 B D (except D5) M3 ins. वैशं° उ° (M3 om. उ°). — ^{a}) Ś1 K (except Ko) Ñ B1 Da तु; B3 Dn D1.5 स (for च). — ^{b}) A few MSS. परंतप. — ^{c}) Ñ2 D (except D2.5) इत्युवाच. K (except K1) Ñ B1.5 D (except D2) अथ (for स). — ^{d}) Ko Da D5 धर्मं. Ś1 K1 उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.

13 Before 13, D4 (marg.) S ins. भीष्मः; D4 cont. उवाच. — ^{ab}) D5 transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S मातः प्रकीर्तितः. — ^{cd}) K4 स्वमपत्यं. K3.4 Ñ1.2 B वै पुरा. — For 13^{cd}, S subst.:

1029* राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम् ।
भवत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रतं मया ।

14 ^{a}) K2 परं वृत्तं. S जानीषे यत्तदा वृत्तं. — ^{b}) Ś1 Ñ1 T1 G2.6 M (except M3.5) तदंतरे. — ^{c}) S सत्येन (for सत्यं ते). — ^{d}) Da ततः (for पुनः). S पुनरेव ब्रवीमि ते.

15 B5 (hapl.) om. 15^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 परित्यजामि. — ^{b}) G3 देवि (for राज्यं). — ^{c}) G2.4-6 -भ्यधिक°; G3 ह्यधिक°.

16 ^{b}) M6-8 रसमुत्तमं. — ^{c}) K2.4 transp. तथा and त्यजेत्.

17 K4 (hapl.) om. 17. — ^{b}) T1 G1.3 M अथ (for

C. 1. 4162
B. 1. 103. 17
K. 1. 112. 17

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्सृष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रीँल्लोकान्न्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

तथा). Ñ3 Dn2 G6 उष्मतां. — [c]) Ko. 2 Ñ B D (except D5) G6 तथाकाशं. — [d]) S (except T2 G5. 6) चंद्रः (for सोमः). Ñ1 शीतं तथा (for शीतां°).

18 [a]) S transp. विक्र° and वृत्र°. — [d]) K1 B3. 6 Da1 D4 G3. 6 M6–8 व्यवस्येयं (K1 °य; M6 °हं). — After 18, D4 (marg.) S ins.:

1030* तत्र जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।

[(L. 2) T1 °क्यस्य धनस्य; G1 M6–8 °क्यस्य नदस्य.]

19 Before 19, D4 (marg.) S ins. वैशं°; D4 cont. उवाच. — [ab]) B D2. 4 च (for तु). S त(M6–8 अ)थोच्यमाना पुं° धर्मज्ञेन महात्मना. — [c]) G1 पुत्रं (for भीष्मं). — [d]) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव ब्रवीदिदं; M5 °रेवाब्रवीद्वचः). — After 19, S (except T1 G6 M3. 5) read (with v. l.) 21[ab] for the first time (cf. v. l. 21).

20 T1 G5. 6 (? hapl.) om. 20. Before 20, D4 marg. ins. सत्यवत्युवाच. — [ab]) K1 सत्यवतां वर. S (T1 G5. 6 om.) जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम). — [c]) G3 त्रैलोक्यं; M6–8 (by transp.) लोकांस्त्रीन्. Ko इच्छया संत्यजेल्लोकान्. — [d]) T2 G1. 2. 4 च (for त्वं). Ś1 K1 कर्मणा (for तेज°).

21 T2 G1–5 M6–8 repeat here 21[ab] (cf. v. l. 19); M3. 5 repeat (with v. l.) 21[ab] consecutively. — [a]) B (except B3) Dn1. n2 D4 G3 चैवं; M6–8 चैनं. K3. 4 ते; B5 तु (for तन्). Ś1 Ko–2 D5 °मि ते स्थितिं (K1 °तं) सत्ये (Ko धर्मे). S (T2 G1–5 M5–8 all first time; M3 second time) अनुजानामि तत्सर्वं (G6 M3. 5 सर्वं तत्; M6–8 सत्यं तं). — [b]) Ś1 K Ñ1. 2 D (except D2. 4) मदर्थं. Ñ1. 2 B D (except D2. 4. 5) यच्च भाषितं. — [c]) Ś1 K1. 2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव; Ko. 3. 4 °मवेक्ष्येमं (Ko °मां); Ñ1 °द्धर्मं त्ववेक्ष्येह; Ñ2. 3 D (except D2. 4) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (D5 °क्ष्ये). — [d]) Ñ2 B D2. 4 वहैतां महतीं धुरं; D5 मां वहैतां महीं धुरं.

22 [a]) D5 न ते कुलस्य तंतुश्च; S यथा तु नः कुलं चैव. — [b]) S (except G5) लोकश्च. — [c]) S (except T2) सकामा वै (G6 °मास्ते) (for ग्रह°). — [d]) S (except T2) तथा त्वं कर्तुमर्हसि. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।

After the above, S reads an additional colophon, *Adhy. no.*: T1 99; T2 49; G M 50 (G5 51).

23 Before 23, D4 (marg.) S ins. वैशं°; D4 cont. उ°. — [a]) S तां तु लालप(M °प्य)तीं (G3 लोलवतीं) दृष्ट्वा. — [b]) K2 °वर्धिनीं; B3. 6 T2 G4. 5 °गर्धिनीं. — [c]) Da1 धर्मोपेतं ब्रवंतीं तां. — [d]) K (except K2) भूयो भीष्मो (by transp.). S भीष्मो वचनमब्रवीत्.

24 Before 24, D4 marg. ins. भीष्म उ°. — [a]) Dn1 राजधर्मान्; S क्षत्रधर्मं. — [b]) M5 सर्वं. Ś1 विनेनशः; K1 M6 विनी°; B3m च नीनशः; G2 M3 विनाशय; M7. 8 वनी°. G3 मा नः सर्ववनीनशः. — [cd]) S धारणेन व्रतस्याहुः क्षत्रियां (G1. 4 °याः; G2 °यः) परमां (M °मं) धृतिं (M3. 5 त्वृषिं; M6 वृषीन्; M7. 8 धृषीन्).

25 [a]) T2 G (except G1) M5 संतानो. — [b]) S स्यात्पुनरेव हि. — [c]) Ś1 K1–3 B3 तं ते धर्मं; S क्षत्रध°. — [d]) S क्षत्रियाणां पुरातनं.

26 [a]) Ko Da त्वं (for तं). Ñ2 B D प्रतिप्रद्यस्व. — [c]) M (except M5) °द्धर्मेषु कु°. — [d]) Ś1 K1

९८

भीष्म उवाच ।
जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हतः ।
शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणास्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

लोकधर्मं; Ñ1 °यात्रां; D2 T2 G °तत्वं.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ko.3 Ñ1.2 V1 B5 संभव. — *Adhy. name:* K3.4 सत्यवतीवाक्यं; Ñ1.2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 99; Da1 100; Dn3 102; D4 101. — *S'loka no.:* Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4169.

98

1 K1 T1 G1 M om. उवाच; T2 G2–6 om. the ref. — [b]) S निशम्य वचनं (T1 G1 M3.5 निधनं) पितुः. — After 1[ab], D4 (marg.) S ins.:

1032* राजा परशुहस्तेन,

completing the line with 1[a], which is followed by 1[c]. — [c]) D4 (marg.) S महाप्राज्ञे (D4 °ज्ञि; T1 °ज्ञैर्). B D (except D5) राजा परशुना पूर्वं. — After 1[c], D4 (marg.) S ins.:

1033* हेहयस्य महात्मनः ।
[D4 T1 हैहय°.]

— [d]) Ś1 K1 S (except T1 M6–8) हेहया°. — Ñ1.3 om. 1[ef]. — After 1, N (except Ñ1.3) M6–8 read (with v. l.) 5[ef], Dn M6–8 repeating the line in its proper place.

2 [b]) Ko Da S (except M3) विमुंचता; B5 वियुंजता. — [c]) S क्षत्रमेकेन (M6–8 क्षत्रियकुलं). — [d]) K1 S रामेण ज°.

3 [c]) S रोषेण (G1 M6–8 रामेण) (for पृथि°). — [d]) S °या मही. — After 3, K4 Ñ2 Dn ins.:

1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 [a]) D5 संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय (M5–8 च वर्धितं क्षत्रं). — [b]) Ś1 K D5 ततस्ततः (for सम°). — [d]) Ñ2 B D (except D5) °णैर्वेदपारगैः; S °णेभ्य इति श्रुतिः.

5 [ab]) B3 Da1 D1.5 G1–5 Cd पाणिग्रहस्य. Ko T2 G2.4.5 तनया. Ko निश्चयः; Ñ3 °श्चयं; T2 G2.4.5 °ताः. M पाणौ गृहीतुः पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं. — [a]) B1m.3 Da2 G1.3 M6–8 ब्राह्मणास्ताः. — Ñ1.3 om. 5[ef]; N (except Ñ1.3) M6–8 read 5[ef] after 1; Dn M6–8 repeat it here. — [e]) M5 लोकेष्वाच°. N (except Ñ1.3; but incl. Cd) M6–8 (the three latter with Dn for the first time) लोकस्य (K2–4 Da1 Dn °स्या; D4 लोक आ-) चरितो धर्मः; T1 लोकोप्याचरता दृष्टः. — [f]) Ñ2 B1m.3.5 Da पुनर्भुवि. Dn D1.4 M6–8 (with Dn for the first time) तेनाति किल दुश्चरः. — After 5, K3.4 Ñ2 B D T2 ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

[(L. 1) K4 °भवन्महत्. — (L. 2) K4 D1 इदं. K3.4 चैव तु (K3 चैवात्र) वक्ष्यामि इति°.]

6 [a]) S अथोचथ्य (G2 °त्य). — [b]) Ś1 आसीदृषिश्च बुद्धिमान्; S °द्धीमान्महानृषिः. — [ad]) S भार्या च ममता नाम बभूवास्य महात्मनः. Here and below G3 (several times) reads मरता for ममता.

7 [a]) S उचथ्यस्य. — [b]) S °धा यो दिवौ°. — [d]) Ñ1.3 सोभ्यप°; Ñ2 B D (except D5) अन्व°; S सोभ्यमन्यत (T1 (before corr.) G3 M3 (*sup. lin.*) °नंदत). Cd cites अन्वपद्यत (as in text).

8 [b]) Ś1 K D2.5 वरवर्णिनी; B3.5 °तां वरा. — After

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
संबभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ १४
यस्माच्चमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ।

8^{ab}, G1.6 M5 ins. ममता. — ^{c}) Ś1 K1.2 °वैत्नीत्यहं; Ko.4 Ñ2 B D °त्नी त्वहं; K3 °त्नी ह्यहं; Ñ °वैतिन्यहं; S °वैत्यस्मि ते (G3 त्वद्). Ñ1.2 भर्त्रा; Ñ3 भ्रातः; B5 भ्रातुः. — ^{d}) M मिथः (for इति). B5 तव ज्येष्ठस्य धीमतः; D2 °नान्यत्र रम्यतां; T1 G1–3 °न रमता मयि.

9 ^{a}) Ko स्वयमेव (for अयं च मे). Ś1 Ñ1.3 महाभागः; D5 M6–8 महान्गर्भः. — ^{b}) Ś1 च मे (for एव). — After 9^{ab}, M6–8 read 12^{ab}. — ^{cd}) Ko एष; Ñ2 B D (except D5) अपि (for एव). S औचथ्यो गर्भ आधत्ते षडंगं वेदमुत्तमं.

10 ^{b}) Ñ2 B D (except D5) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig. 5 °स्त्येव) संभवः (=13^{b}). — ^{c}) K4 Ñ1.2 D (except D4.5) °गते त्वद्य (D1 काले); S °गते कार्ये (M6–8 °विधे काले). — ^{d}) D1 corrupt; S यथा युक्तं तथा कुरु.

11 Before 11, S ins. वैशं (M3 भीष्मः). — ^{a}) Ñ B3 T1 G1.3 M3 तदा; T2 G2.4–6 M5–8 °था (for °या). — ^{b}) Dn D1 बृहस्पतिरुदारधीः (=1. 71. 8^{a}). — ^{c}) K2.4 G3 कामात्मा स; Cd as in text. S महात्मापि (M5 °नं) (for तदा°). — ^{d}) D5 निगूहितुं. S ना(G2.4.5 स्वा-; M5 सो)त्मानं सो(G2.4.5 M5 ना)भ्यधारयत्.

12 ^{a}) K3 Ñ Dn D5 स (for सं-). M सं(M3.5 स)बभूवैव धर्मात्मा. — ^{b}) Ñ3 सकामया; M बृहस्पतिः. — ^{c}) Ñ1.3 T G M3.5 तत्तेजः; B3.5.6 D1 M6–8 तद्रेतः. — ^{d}) B3 M स गर्भः प्रत्य(M सम)भाषत; D2 स च गर्भोऽभ्यभा°; G6 गर्भस्थो ह्यभ्यभा°.

13 Before 13, M ins. गर्भः. — ^{a}) Ś1 K2.4 D2 भो तात. Ś1 कन्यसंवादे; K1 कमहं वदे; K2 लब्धा स वदे; K3.4 Ñ2 B D मा गमः कामं; Ñ1.3 कन्यस ब्रूहि. S कनीयस्तात नैवेह. — ^{b}) Ñ1.2 Da Dn D1 इह; Ñ3 एक- (for अत्र). K3 B D2.4.5 नास्त्यंतरमिह द्वयोः; S संभवो विद्यते द्वयोः. — ^{c}) K3.4 Ñ2 B D अल्पा(B5.6 D4 °ल्पो)वकाशो भगवन् (K4 गर्भस्य; D5 -भ्यगमत्); S अमोघशुक्रस्त्वं चापि(G3 चासि). K4 transp. 13^{d} and the second half of line 1 of 1036*. — ^{d}) K4 °स्थितः (for °गतः). — After 13, K3.4 Ñ2 B D ins.:

1036* अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हति ।
अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ।
जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।
शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः ।
पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः । [5]
स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा ।
पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ।

[(L. 1) K4 D5 °शुक्रश्च. Dn D1.2 °मर्हसि. K3 B (except B1) Da D4 पीडां कर्तुं न मेर्हसि; K4 मा पीडां कुरु भो विभो. D5 repeats 13^{d} for the second half. — (L. 4) K4 स गर्भस्थो महामुनिः. — (L. 5) K3.4 Ñ2 B D4.5 °म(B1.5.6 °मा)वारय°; Da °मरोधय°; D2 °मवास्य त°. Ñ2 स शुक्रस्य; B3.5.6 D2.4.5 शुक्रस्य स. — (L. 6) D2 reads this line in marg. *sec. m.* K4 अफलं (for अथ तत्). Dn D1.2 रेतः (for शुक्रं). B1.3.6 D4.5 ततः (for तदा). — (L. 7) K3.4 B D4 ततोऽक्रुध्यद्बृहं.]

14 Before 14, T G1.3.6 M6–8 ins. वैशं. — D2 transp. 14^{ab} and 14^{cd}, ins. the line तं दृष्ट्वा etc. between them (see below). — ^{ab}) K1 स शशाप. K4 एनं; T2 G3.6 च (for तं). K3 Ñ2 B D (for D2 see above) तं (K3 Da1 Dn1 तद्) दृष्ट्वा पतितं शुक्रं (K3 भूमौ) शशाप स (K3 by transp. स शशाप) रुषान्वितः. — ^{cd}) T G उचथ्य°. M पुत्रं भ्रातुरुचथ्यस्य गर्भस्थं भग°.

15 Before 15, T1 G1.6 M ins. बृहस्पतिः. B5 transp. 15 and 16. — ^{a}) Ñ2.3 B D (except Da D5) यन्मां त्वं. — ^{b}) K1 शुभे (for सति). Ś1 Ko.2–4 Ñ1.3 D1.2.5 °भूतहितेप्सिते. — ^{c}) G3 च तस्मात्त्वं; G6 यदा तस्मात्. — ^{d}) Ko.3 D2 प्रपत्स्यसे (Ko °ते); Ñ1 अवे°; Cd as in text.

16 B5 transp. 15 and 16; and transp. 16^{ab} and

बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
ऋषेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ १९
सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०
तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्त्वानृषिः ।
तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । C. 1. 4212 B. 1. 104. 46 K. 1. 113. 46

16^{cd} also. — ^{a}) S ततो दीर्घं. — B$_3$ om. 16^{c}–17^{d}. — ^{c}) K (except K$_1$) B$_5$ D$_2$ °त्कीर्तिर्; M °तेजा. — After 16, Dn D$_4$ (marg.) S ins.:

1037* जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।
तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।;

while K$_3$ ins. lines 1–3 of 1038*.

17 B$_3$ om. 17 (cf. v. l. 16). S transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{b}) Ś$_1$ सहस्रशः (for महा°). — ^{c}) S °रुचथ्यस्य महान्. — K$_3$ ins. lines 1–3 of the foll. passage after 16 and lines 4–8 after 18^{ab}: Ñ$_2$ B$_3$ Dn D$_{1.4}$ ins. the passage after 17: K$_4$ B$_{1.5.6}$ Da D$_{2.5}$ (om. line 4), after 18^{ab}:

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः ।
प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ।
ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः । [5]
अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ।
इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

[(L. 1) After line 1, D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) ins. passage No. 56 of App. I. — (L. 4) K$_4$ दृष्ट्वा; B (except B$_6$) D$_{2.4}$ तथा (for ततो). K$_4$ तमृषिं शंशितव्रतं. — (L. 5) K$_3$ क्रोधात्तमोभि°; K$_4$ क्रुद्धात्मानो हि. D$_2$ ऋषिमंधं वनौकसः. D$_5$ क्रुद्धा धर्ममजानंतः सूक्ष्मं नैश्रेयसं परं.] — A passage of 19 lines given in App. I (No. 56) is ins. in Dn (Dn$_2$ om. lines 18–19) after 1038*; in D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of the latter interpolation; in S, after 17.

18 ^{a}) K$_1$ च; K$_2$ वै; K$_4$ तं; B D$_4$ T$_1$ G$_3$ तु (for ते). G$_{2.4.5}$ °मोहपरीतास्ते. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Da$_2$ T$_1$ G$_3$ ते; K$_{0.3}$ वै (for तं). — After 18^{ab}, K$_4$ B$_{1.5.6}$ Da D$_{2.5}$ ins. 1038*, K$_3$ lines 4–8 of that passage (cf. v. l. 17). — ^{c}) K$_{0-2}$ समुद्रे; D$_5$ समूहे; S समृद्धे. T$_2$ संक्षिप्य. K$_{3.4}$ Ñ$_2$ B D (except D$_5$) बद्धोडुपे परि(B$_5$ विनि)क्षिप्य. — ^{d}) K$_1$ तमवा°; G$_3$ समुपा°.

19 ^{a}) K$_0$ Dn$_1$ G$_3$ तस्मादंधश्च; K$_{2.3}$ B D$_{2.5}$ यस्मा°; K$_4$ Ñ$_2$ Da Dn$_{2.ns}$ D$_{1.4}$ कस्मा°. — ^{b}) B$_5$ Da स्म ह; D$_5$ स्मृतेः; T G स्म वै. — After 19^{ab}, S ins.:

1039* कर्मण्यथ ततः क्रूरे तेषां बुद्धिरजायत ।

— ^{c}) Ś$_1$ Da क्रुद्धाः (for क्रूराः). — ^{d}) G$_3$ M$_{6-8}$ ततो; G$_6$ यथा (for अथो). K$_0$ Da M$_5$ गृहं.

20 ^{a}) K$_0$ सोभाषत तदा. Ñ$_2$ B D (except D$_5$) विप्रः (for राजन्). — ^{b}) K$_4$ प्लवमान्स. K$_2$ ऋषिस्तदा; Ñ$_2$ B D (except D$_5$) यदृच्छया; S मुनिस्तदा. — ^{c}) K$_{0.3.4}$ D$_4$ स; T$_2$ G (except G$_{3.6}$) च (for सु-). — ^{d}) D$_5$ वहन् (for अन्धस्). K$_2$ तेन प्लवेन; Ñ$_1$ तेनोह्लवेन.

21 ^{a}) T$_2$ G (except G$_{1.3}$) बली. — ^{b}) K$_0$ सर्वशास्त्र°; K$_3$ B Dn D$_{1.4}$ °विदां वरः; K$_4$ D$_2$ °भृतां वरः. — ^{d}) K$_{0.2}$ D$_2$ T$_1$ G$_{1.2.6}$ स्रोतसो°. A few MSS. °भ्यास°.

22 ^{b}) T$_2$ G (except G$_{1.3}$) बली. — ^{c}) Ś$_1$ चैव; Ñ B$_{1.3}$ Da$_2$ Dn$_{1.n2}$ D$_{1.5}$ चैवं. S वरं वव्रे. — ^{d}) Dn D$_1$ पुत्रार्थे; M °र्थी. K$_3$ B$_{1.3.5}$ D$_{2.4}$ T$_1$ G$_3$ M (except M$_5$) °जर्षभः; Ñ$_2$ Da °जाधिपः (Ñ$_2$ °प); B$_6$ °जेश्वरः; Dn D$_1$ भरतर्षभ (D$_1$ °भः); G$_{1.2.4-6}$ °जर्षभं. — After 22, D$_4$ (marg.) S ins.:

1040* तं पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D$_4$ (marg.) S ins. राजा; D$_4$ cont. उवाच. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_3$ D$_5$ S (except M$_{6-8}$) भार्यायां.

24 Before 24, D$_4$ (marg.) T$_1$ G$_1$ M (except M$_3$) ins. भीष्मः; D$_4$ cont. उवाच. — ^{a}) G$_{1.2}$ तु (for स). S (except G$_6$) तेनर्षिः (for तेज°). — ^{b}) Ñ तत् (for

C. .4212
B. 1. 104. 46
K. 1. 113. 46

स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया ह्येमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्यां च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

तं). T1 G2–5 तथा; T2 G1 M तदा (for ऋषिः). — c) Ñ3 तस्मै स स्वां तदा भार्यां.

25 Ko.2 (hapl.) om. 25. — a) G2 विप्रं (for वृद्धं). Ś1 K1 G6 तु (for च). S (except G6) तं दृष्ट्वा. — d) S (except G4.6 M5) ततः (M3 *sup. lin.* as in text).

26 a) K1 S (except G1) कक्षी°; B1.5 Da1 D1.5 कांक्षी°. Ko.2 D2 च (for स). — b) Dn D1 तदा; D2 बली (for वशी).

27 a) K1 वक्षी°; K4 B3.6 Da1 D1.2.4.5 कांक्षी°; S (except M6–8) कक्षी°. D1 G6 सर्वांस्तान्. — b) D4 दृष्ट्वा पुत्रान्; S सांगान्वेदान् (G3 सांगं वेदं). Ś1 K1 अधीतिनः; Ko.2.4 D2 S (except G6) अधीयत. — After 27ab, S (except G6) ins.:

1041* मुदा च तान्बली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।

— c) Ñ1.2 °च वचनं. — d) Ñ B D (except D2.5) इमे (for एते). Ñ1.2 B1.5 D (except D2.5) इति भारत.

28 G3 om. 28ab. — b) K3 Ñ3 B D4 इमे; K4 एतान् (for एते). K2 D5 ध्रुवं (for ब्रुवन्). Ko Ñ1.2 Da Dn D1.2 S (G3 om.) ममेम (Ko S °मैत) इति चाब्रवीत्. — c) S (except T1) हि मे पुत्रा (for मया हीमे). — d) K3.4 S (except G1) कक्षी°; Da1 D1.2.4 कांक्षी°.

29 a) K3 B D2.4 ज्ञात्वा; Ñ Da Dn D1 S दृष्ट्वा (for मत्वा). — c) S (except G6) प्राहिणोदवमानान्मे. — d) Ś1 D (except D2.4.5) मम; T G1–5 M नृप (for हि मे).

30 b) Ś1 transp. पुनः and तं; B (except B3) D2.4 राजा तं. K3 Da ऋषिमुत्तमं. — c) T2 G2.4.5 बली. Ñ1.2 B1 Da Dn D1.5 स्वां भार्यां; B3.5.6 D2.4 भार्यां तां (D4 स्वां). — d) Ko Ñ1.2 B (except B5) Dn D1.2.4 तस्मै स; K2 (by transp.) तां तस्मै. Ko Ñ3 B3.5.6 T G (except G6) M5–8 ततः; B1 Da M3 तदा (for पुनः).

31 a) S (except G6) अंगे (T2 G3–5 °गं) दीर्घतमास्तां स (T2 G1.2.4.5 °मास्तस्याः). — After 31ab, T G (except G6) M5 ins. दीर्घतमाः (T1 ऋषिः). D4 repeats 31cd (with v. l.) after 32ab (*q. v.*). — c) B1 D (except D4.5) °च्यंति कुमारास्ते. — d) B1 D (except D2.4.5) तेजसादित्यवर्चसः (see below).

32 Before 32, T2 ins. भीष्मः. — B1 Dn D1.5 om. 32. — a) K2 तस्य; D2 °दा; T G2–5 M °तो (for °त्र). G1 ततोंगनामा. — D4 repeats 31cd after 32ab (v. l. °च्यंति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चसः). — K3.4 B (except B6) D ins. after 32ab (D4, after the repetition of 31cd):

1042* अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः ।[5]
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ।

[(L. 1) K4 B3 अंगवंगकलिंगाश्च. D5 पुंड्रसुह्मौ तथा सुताः. K3.4 D2 च तत्सुं°; B6 ततः सुं°. — K3 (hapl.) om. from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याताः (line 5). — (L. 3) K4 B3.5 अंगस्यांगाः समाख्याता वंगा—स्मृताः. — (L. 4) K4 B3.5 °विषयाश्चैव कलिंगे च निवेशिताः. D2.5 विश्रुतः (for स स्मृ°). — (L. 5) K4 B3.5 Da D2.5 विख्याताः. — (L. 6) K3.4 B3.5 D5 पुरा बलेर्वंशः (by transp.). K3.4 B3.5 D2 प्रथितः परमर्षिजः.]

33 b) Ñ2 Da महारथाः. — After 33ab, S (except G6) read 1. 99. 1–2. — G4.5 M3 om. 33cd. — d) Ñ3

९९

भीष्म उवाच ।
पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।
वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।
न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ४
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।
तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५
धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम । C. 1. 4228 B. 1. 105 6 K. 1. 114. 23

कुरु मातर् (by transp.).

Colophon. — *Major parvan:* T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko. 2–4 Ñ1. 2 V1 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 भीष्मवाक्यं; K4 दीर्घतमोपाख्यानं; Ñ1. 2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः; G1 अंगोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 100; B1 D4 102; Da1 101; Dn3 103; T1 100; T2 50; G M 51 (G5 52). — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 52; M3 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4231.

99

1 S read 1–2 after 1. 98. 33^{ab} (G6 om. 1–2). — Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — ^{a}) S (G6 om.) तस्मात् (for पुनः). B5 G1 भारतवंशस्य. — ^{b}) S (G6 om.) पुनः (for हेतुं). — ^{cd}) S (G6 om.) हेतुं वक्ष्याम्यहं सम्यङ्निर्दोषं नात्र संशयः.

2 For S cf. v. l. 1. — ^{b}) S (G3 om.) धनेना(G5 °मेणा-; M6–8 °मों वा)प्युपमंत्र्यतां. — ^{cd}) S (G6 om.) °वीर्यभार्यायां योस्यामुं.

3 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins. a passage of 36 lines given in App. I (No. 57). — ^{b}) S वै (T2 सा) (for सं-). — ^{c}) G1–3 सव्रीळा.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — ^{b}) S यदात्थ प्रमदां (T1 M6–8 °दाः) प्रति. — After 4^{ab}, D2 marg. (*sec. m.*) ins. 1045* (cf. v. l. 5). — ^{a}) = 32^{b}. Ñ1. 2 D (except D2. 4. 5) नः; G6 ते (for च). — After 4^{cd}, S reads an additional colophon (*adhy. no.:* T1 101; T2 51; G M 52 (G5 53)) and then ins.:

1043* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्मं तं माता प्रत्यभाषत ।
रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

— ^{e}) Ñ2 Da मयाख्यातुम्. — ^{f}) K4 Ñ3 B1. 5 D (except D2. 4. 5) आपद्धर्मं तथाविधं.

5 ^{a}) K (except K1) Da त्वं ह्येव. — ^{b}) Da D5 सत्यः. Ś1 K Ñ1. 3 Da D5 तपो महत्; S गतिः प्रभो (G3 च मे) (for परा गतिः). — After 5^{ab}, S ins.:

1044* यत्त्वं वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मतिः ।

— ^{c}) Ñ2 B D (except D5) सत्यं मे. G3. 4 °न्निशम्यतां वाक्यं. — ^{d}) Ñ1. 3 विधत्स्व; G6 वद त्वं (for कुरु°). — Ko. 3. 4 Da1 D1. 4 (marg.) ins. after 5: D2 marg. *sec. m.*, after 4^{ab}:

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्तं कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins. after 5: D2(marg. *sec. m.*).4 (marg.) cont. after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मह्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न च विस्रम्भकथितं भवान्सूचितुमर्हति ।
यस्तु राजा वसुर्नाम श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
तस्य शुक्रादहं मत्स्या धृता कुक्षौ पुरा किल ।
मातरं मे जलाद्भृत्वा दाशः परमधर्मवित् । [5]
मां तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L. 1) G3 धर्मार्थकुशलं. — (L. 3) T2 G3–6 भरतर्षभः. — (L. 4) D2. 4 तस्य शुक्रं धृतवती मत्सी कुक्षौ पुरा किल. — (L. 6) T °त्वेभ्यकल्पयत्; M6–8 °त्वेप्यक°.]

6 ^{a}) G °युक्तः स (G6 स्व-). Ñ1. 2 B1. 6 D (except D5) धर्मार्थं; S धर्मेण. — ^{b}) Ko. 2. 3 M तरो (M8 °रा); B3 Da1 D5 तरिर्; T1 तदा. Ñ1 °रासीन्नरोत्तम; Ñ3 °राशीर्वरो मम; B5 यमुनायां कुरूद्वह; T2 G पिता चासीत्ततो (G2. 4. 5 °त्सदा) मम. — ^{c}) K1 D1 तां; D5 G2 स (for सा). D2m (*sec. m.*) तरौ (for अहं). Ñ1. 2 T2 G1. 6 °यौवनं; G5 °यौवना. — B6 ins. after 6: B5, after 7:

1047* अतारयं जनं तत्र पारगामिनमञ्जसा ।
[B5 अवतार्य जलं वीर पार°.]

C. 1. 4229
B. 1. 105. 7
K. 1. 114. 28

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ८
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०
मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे काष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

---

7 [a]) Śi धर्मवतां; Ñ1.2 D (except D2.5) °विदां. — [b]) Ko.2 D2 M3 ततः; K3 B1.5.6 M5–8 तरं; Ñ1 G1 तदा; B3.5m Dn1 D1.5 तरिं; T1 तटं. S तात (for धीमान्). — After 7, B5 ins. 1047* (cf. v. l. 6).

8 [b]) Ko T2 G2.4.5 वचः; T1 G1.3 M (except M5) मुनिः (for तदा). D2 मामुत्थायाब्रवी°; M5 स्वयं मामब्रवी°. — [c]) Śi K1 सांत्वमानो. G3 M5 महाभागः (for मुनि°). — [d]) Śi विदुरं; K1 विधु° (for मधु°). K3 D (except D2.4.5) S (except G3) वचः (for बहु). — After 8, D4 (marg.) S ins.:

1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च ।

[D4 श्रुत्वा; M3.5 उक्तं. G1.3 °कुले. G3 चैव (for मह्यं). D4 नेयं; T1 G1 नासीत्. G1.2.4.5 °कुलेति च; G3 °सुता इति.]

9 [a]) Ñ2 युक्ता; T1 G3 M5–8 चाहं; G3 त्वाहं (for उक्ता). T2 G1.2.4.5 आलोक्य च दिशश्चाहं (G2 °श्चांगं); M3 वरैः सुदुर्लभै(*sup. lin.* असुलभै)श्चोक्त्वा (*sup. lin.* °श्चाहं). — [b]) S प्रत्याख्यातुं प्रचक्रमे. — T G2.4.5 M ins. after 9: D4 marg., after 10[ab]: G1, after 10:

1049* प्रेक्ष्य तांस्तु महाभागान्परे पारे ऋषीन्स्थितान् ।
यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।
पुरस्तादरुणश्चैव तरुणः संप्रकाशते ।
येनैषा ताम्रवस्त्रेव द्यौः कृता प्रविजृम्भिता ।
उक्तमात्रो मया तत्र नीहारमसृजत्प्रभुः । [5]
पराशरः सत्यधृतिर्द्वीपे च यमुनाम्भसि ।

[(L. 4) G4.5 द्यौर्भू(G4m °र्भू)ता. — (L. 5) D4 T1 G2 उक्तमात्रे.]

10 T M om. 10. — D4 marg. ins. 1049* after 10[ab] (cf. v. l. 9). — [c]) K2 लोकमावार्य. D2 तमसावृत-मालोक्य. — After 10, G1 ins. 1049*.

11 [b]) M5 मम महाव्रत. — [cd]) Ko transp. शुभं and इमं. S (except G3) °त्स वै तदा (M3.5 °न्महामुनिः). — D4 (marg.) T (T1 om. lines 4–5) G3 M3.5 ins. after 11: G1.2.4.5 M6–8, after 12:

1050* कन्यात्वं च ददौ प्रीतः पुनर्विद्वांस्तपोधनः ।
तस्य वीर्यमहं दृष्ट्वा तथा युक्तं महात्मनः ।
विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।
वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्यादयो द्विजाः ।
कृत्वा विवाहं मे सर्वे प्रतिजग्मुर्यथागतम् । [5]
ततस्तदा महात्मा स कन्यायां मयि भारत ।
ग्रहृष्टोऽजनयत्पुत्रं द्वीप एव पराशरः ।

[(L. 1) M पुनः (M3.5 ततः) प्रीतो ददौ वि°. — G1.2.4.5 transp. lines 2–3 and 4–5. — After line 1, M ins.:

1051* हिमं चैवासृजद्धीमान्द्वीपं च यमुनाम्भसि ।;

and after line 3:

1052* ततः पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधनाः ।]

[c]) T G3 M om. 12. — [b]) K2 Ñ1.3 G (G3 om.) गर्भं उ(K2 Ñ3 G2 -मु)त्सृज्यतामयं. — Dn3 om. 12[c]–13[b]. — After 12, G1.2.4.5 M6–8 ins. 1050* (cf. v. l. 11); while Ko.3.4 Da1 D4 (marg.) ins.:

1053* एवमुक्त्वा गतः सोऽथ ऋषिः परमधर्मवित् ।
ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dn3 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [b]) Śi K1.3.4 G1 बभूव स (by transp.); Ko G3 संबभूव. Śi K1.2.4 D5 महामुनिः; G3 °मतिः. — After 13[ab], Śi K1 read 14[cd]; G3 1054* (cf. v. l. 15). — [cd]) T1 G1 repeat and G2.4 read 13[cd] after 1054* (cf. v. l. 15). M6–8 कन्यागर्भो. Ñ1 ममोत्पन्नो (for मम पुरा). Ñ B D (except D5) G3 M3 श्रुतः; G1 स्मृतिः (for स्मृतः).

14 G3 (?hapl.) om. 14–15[ab]. — [b]) K4 भगवान्मुनिः. — Śi K1 read 14[cd] after 13[ab]. — [d]) D4 कृष्णत्वमाप्य च; G3 °मागतः.

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान्पृथक्पृथक् ।
यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान्॥१९
तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् । C. 1. 4246 B. 1. 105. 2 K. 1. 114. 4

---

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) K (except K1) B D2.4.5 G6 तपसा; M7 तेजस्वी. — Dn T G1.2.4.5 M ins. after 15^{ab}: G6, after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।

[M3 स सद्य एव चोत्पन्नः सं. G2.4.5 वनं; G6 यतो (for ततो).]

— After the above line, T1 G1 repeat and G2.4 read 13^{cd}. — ^{c}) G3 स्नेहयुक्ते मयाप्युक्तं. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 चाप्यमितद्युते (Ko.4 °तिः); Ñ1.2 B Dn D2.4 चाप्रतिमद्युते (Dn D2m °तिः); Da वा प्रतिपद्यते; D5 M3 चाप्य(M3 चैवा)मरद्युते; T G M5-8 चैवामितद्युते. — ^{e}) M6-8 भ्रातृक्षेत्रेषु. D4 क्षेत्रे सु-; T G M3.5 क्षेत्रे च (G6 तु).

16 ^{a}) K1 तस्य; K4 तात (for तत्र). G3 स तु मामब्रवीत्तत्र. — ^{b}) K4 Dn D5 कृच्छ्रेषु; G6 M5 कार्येषु. — ^{c}) S (except G6 M5) महाभाग (G2.3 °गं). — After 16, M5 ins.:

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेत्प्रजाः ।

17 ^{a}) Ko.2 तवाप्यनुं. Ś1 Ko-2 वीर (for भीष्म). — ^{b}) K2 S (except G6 M3.5) नियतः. K2.4 सुमहा°; B5 स महायशाः (m as in text). — ^{c}) T2 G2.4.5 वैचित्रवीर्ये. S (except M5) -क्षेत्रे वै (G6 तु). — ^{d}) M5 यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K4 B1 D (except D2.4) ins. वैशं° उ°; B5 भीष्म उ°; S (except G3) वैशं°. — After वैशं°, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्ध्न्यंजलिकृतोऽब्रवीत् ।

[G1.2.4.5 °जलिमतो (G1°था-) वहन्; M3 कृतांजलिपुटोह°.]

— G3 ins. after 19^{cd}; G1.2.6, after 19: M3.5, after 1056*:

1057* सर्ववित्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।

— ^{a}) G6 M कीर्तनात् (M3 *sup. lin.* as in text). G3 तस्मिन् (for तस्य). — ^{b}) S (except G6) वंद्य मातुस्तथा(T2 वर्धमानस्तदा; G3.4 मातुस्तदा)ब्रवीत्. — After 18^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।

[T2 राजानां; G (except G3) जानासि. G6 °तामिह सिं.]

— Before 18^{cd}, Ñ1.3 ins. भीष्म उ°. K3 (? hapl.) om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) B1.3 D4 °नेताननुपश्यसि (D4 °ति).

19 K3 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) Ko.2 अर्थं चार्था°. G2 धर्मार्थं चानुबंधनं. M3.5 धर्मं धर्मानुबंधं चाप्यर्थमर्थानु°. — ^{c}) Ś1 K1.2 हि (for च). — G3 ins. 1057* after 19^{cd} (cf. v. l. 18). — D4 (marg.) S (except G6) ins. after 19^{cd} (G3, after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबंधं च तांश्चैव त्रिविधान्पुनः ।

[T2 शुभस्य भावानुबंधांस्तांश्चैव; G3 अशुभाशुभानु°.]

— ^{e}) Ñ2 B D (except D5) धिया धीरो. — ^{f}) G6 स युक्तिमान्. — For 19^{ef}, T2 G4.5 subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।

G1.2.6 ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^{a}) Ś1 D2.4 धर्मसंयुक्तं; M3 °कामं च. — ^{b}) G1 शुभं चैव. — ^{c}) K3 transp. रोच° and मम. Ñ2 B D (except D5) तन्मह्यं रोचते भृशं.

21 Before 21, B1 D ins. वैशं° उ°; S (except G6) वैशं°. — ^{b}) M3.5 कुरुसंसदि. — ^{c}) M3.5 माता (M3 *sup. lin.* काली as in text). — ^{d}) Ko.1 तं (K1 वै) द्विजं. M3(*sup. lin.*).5 मनसा समचिंतयत्. — After 21, S (except G5.6; M3 marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G6 विब्रुवाणोयं (for विब्रुवन्धी°). T G1–5 M स वेदान्प्र(G1 वेदान्प्रति-; G3 समेतान्प्र)ब्रुवन्सर्वान्कृष्ण-द्वैपायनः प्रभुः (G3 तदा). — ^{c}) Ś1 Ñ Da S °बभूव विदितः

C. 1. 424b
B. 1. 105. 26
K. 1. 114. 47

परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्रवैरभिषिच्य च ।
मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
तस्यै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।
तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंस्येन यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

(G3 °भावात्सत्यवती; M3.5 as in text); K2 °बभूव प्रकटः; D5 °बभूव स ऋषिः. — [d]) B3.6 D2 कुरुसत्तम; S (except G1.6) °संसदि.

23 [a]) Ko.2 Ñ1 B5 D (except D2.4.5) S ततः (for तदा). K (except K1) Ñ2.3 B D (except D5) कृत्वा; M3.5 [s]कार्षीत् (M3 *sup. lin.* as in text). — [b]) Ko पुत्राय. — [c]) M5 तं परिष्वज्य (for परि° च). M3.5 मातार्ता (M3 *sup. lin.* बाहुभ्यां as in text). — [d]) N (except Dn1.n2) T2 G3–6 प्रस्र(Ś1 °स्रा)वैर्. Ś1 अभिनिन्य च; K1 °नंद्य तं; K2 °चिंत्य तं; K3 Ñ B3.6 D (except D2.4.5) T2 G (except G6) M6–8 अभ्यषिंचत; T1 अभिषिंचयत्. Ko तं (for च). — [f]) D5 चिरेण. D (except D2.4.5) तु; G5 वै (for तम्).

24 [a]) T M अभि- (for परि-). K1 अभिशिस्यातां (sic); K3.4 G2.4.5 अभिषिंचंतीं; D1 G3 °षिंच्यार्तो (G3 °तां); G1 अभ्यषिंचत्तां. — [b]) Ś1 अभ्यभाषत (*sup. lin.* °वाद्य च); G6 अभिसृत्य च. — [d]) Ś1 K D5 G6 M5 व्यासो (G6 कृष्ण-) द्वैपायनोब्रवीत्.

25 Before 25, D4 marg. ins. व्यास उ°. S repeats 25[ab] after 37. — [a]) Ñ1 वद त्वं (for भव°). — [d]) Ko.1 तव प्रियं (by transp.).

26 Before 26, D2.4 (marg.) ins. वैशं° उ°. — [a]) Ko.1 B1 तदा (for ततो). — [b]) G6 पुरोधाय परंतपः. — [d]) M5 मंत्रपूर्वं यथाविधि. — After 26, Dn S ins.:

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमाप सः ।
[T2 G6 पूजितं मंत्रपूर्वेण विधिना प्रीतमानसं.]

27 [cd]) Ñ2 B3.5 D (except D2.4) अथ (for अभि-). D4 T1 एवम् (for एनम्). D4 T1 G3 एनम् (for इदम्). — M3 ins. before 27[cd]: M5 subst. for it:

1063* आचचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins. सत्यवती. — [a]) S (except G6 M3.5) मातापितृभ्यां जायंते. — [b]) G6 कुले (for कवे). — [c]) B1.6 D2.4 यथा पिता (by transp.).

29 [ab]) N (except Ś1) G1.4 Cd विधान- (G1 °त्रा). Ñ1.2 B3.5 D5 G3 M3 सत्यं; Ñ3 सर्वं (for स त्वं). K3.4 पूर्वजः; B5 विहितः (for प्रथ°). T1 मे प्रियपुत्रकः. M5 स यथासि पितुस्तात तथासि मम धर्मतः. — T2 om. 29[cd]–30. — [cd]) G2.4.5 (? hapl.) om. 29[cd]. — Ś1 K1.3.4 विप्रर्षे; D4 महर्षे. B1 G3 सुत; D4 स्मृतः. M5 विचित्रवीर्यश्चाप्येवं यथा त्वमसि मे सुतः. — M3 repeats 29 with v. l. of M5.

30 T2 om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) Ko B1 G3 तथैव; G6 यथा वै. — [b]) Ś1 K1 Dn3 M3.5 त्वमसि. — [c]) Ñ2.3 G1 भ्रातुर्विचित्र°. — T1 G M6–8 read 34 after 30, the same MSS. except G6 repeating it in its proper place.

31 [a]) Ñ1 स्वयं (for अयं). — [c]) Ñ3 न बुद्धिं (by transp.). — [d]) Ñ3 राज्यानुपालने.

32 M5 om. 32–33. — [a]) Ś1 राज्ञव्यपे°; Ś1 (*sup. lin.*) K1.4 सत्यव्यपे°; S (M5 om.) तस्य चापे° (G6 स त्वं ह्यपे°). — [b])=4[a]. K4 G6 तु; G1 नः; G3 वै (for च). — [c]) D4 S (except G6; M5 om.) °स्य वचनाच्चैव. — [d]) B1.5 D4 त्वं (for च). K1.3.4 T1 G1–4 M (M5 om.) °गान्मम चानघ; T2 विनियोगान्ममानघ; G5 °गाद्वचनान्मम.

33 M5 om. 33 (cf. v. l. 32). — [a]) Ś1 K1 भीतानां; G6 भ्रातॄणां. — Ñ3 om. 33[c]–36[b]. — [c]) Ñ2 B D (except D5) M3 °शंस्याच्च. Da1 भूतानां (for यद्ब्रू°).

34 Ñ3 om. 34 (cf. v. l. 33). G6 reads 34 after

यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८
संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।

C. 1. 4266
B. 1. 105. 47
K. 1. 114. 68

30; T1 G1–5 M6–8 repeat 34 here. — [b]) T1 (second time). 2 G1–5 (all five second time) M3. 6–8 (the last three second time) भार्ये परमसंमते. — [d]) B5 M5. 6–8 (the last three second time) भारत (M6 first time *inf. lin.* as in text); G3 (second time) पुत्रक (for धर्म°).

35 Ñ3 om. 35 (cf. v. l. 33). — [a]) S (except G6) तयोः प्रयच्छ पुत्रांस्त्वं. — [c]) S (except G6) अनुरूपान्. — [d]) D5 शंतनोः; Cd संतत्याः (as in text). K2 संभूत्याः प्रभवस्य च; S तेजःप्रशम(G2. 4. 5 °श्रय)संयुतान्.

36 K1 S om. उवाच (G5. 6 om. the ref.). Ñ3 om. 36[ab] (cf. v. l. 33). — [a]) Da G3 सर्वं (for धर्मं). S त्वमे(M6–8 यथै)वेह (for सत्य°). — [b]) S (except G6) परं तत्त्वं प्रजासु च (G2. 4. 5 परावयं). — Before 36[cd], G6 ins. व्यासः. — [c]) K1 Ñ1. 2 B D (except D5) S तथा. Ko. 2 Ñ B D (except D5) तव महाप्रा(a few MSS. °प्र)ज्ञे; S हि (T2 G2. 4. 5 -पि) ते वि(G1 सुवि-; G2. 4. 5 तव)निश्चित्य. — [d]) Ś1 K1 धर्मेण ग्रहि(K1 °ति)ता मतिः.

37 [ab]) Ś1 तस्मात्त्वहं; K1 तस्मान्नहं (sic). S नियोगात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणैः. — [c]) S (except M3. 5) तत् (for ते). — [d]) Ś1 K1 दिष्टं; Ñ1 दृष्ट्वा. Ś1 Ko. 2. 4 पुरातने; D (except D2. 4. 5) सनातनं; S पुरा मया. — After 37, S repeats 25[ab].

38 [ab]) D2 T1 G3 M6–8 पुत्रं and समं. — [c]) Ś1 ते दिव्यं; G6 M3 (*sup. lin.*). 5 निर्दिष्टं. S (except G6 M5) व्रतं च चरितव्यं तु. — [d]) G6 M3 (*sup. lin.*). 5 मया संवत्सरं शुभं (G6 °भे).

39 [a]) M5 संवत्सराद्. Ko T1 °न्याय्यं. — [d]) Ś1 K1 ह्युपेयात्. S (for G6 see below) स्पृशते. G6 subst. for, M3 ins. before, and M5 ins. after 39[cd]:

1064* न हि मामर्हतः प्राप्तुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1–3 M3 ins. after 39: G6 M5, after the above:

1065* एवं सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।

[G2 अपरं; M3 परं त्वं. G3 परज्ञैः संतमं°.]

40 K1 D1 S om. उवाच. — [a]) K2 B3 G6 M6–8 प्रपद्येतां; K3 D2. 5 T G1–5 M3. 5 °द्येते. Ñ Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (Ñ3 °ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येतां. — [b]) K2–4 Ñ3 D2. 5 S देव्यौ (G2. 4. 5 भार्ये). B3 ते गर्भं त्वं तथा कुरु. — Dn S (except G6) ins. after 40°: D4, after 40 (as *one* line made up of the two halves, read in reverse order!):

1066* प्रजानाथा विनश्यति ।
नश्यन्ति च क्रियाः सर्वाः.

— [d]) K2–4 Ñ B3 D (except Da1 D5) G1. 6 M3 देवता.

41 [a]) After कथं, Ko Ñ B1. 3. 6 Da Dn D1. 4 T1 G1. 3. 6 M ins. च; K1–4 D5 हि; B5 D2 वा; T2 G2. 4. 5 तु. Ko G6 राज्यं (for राष्ट्रं). — [b]) Ś1 K D2 पाल(Ko कार)यितुं; T2 G2. 4. 5 रंज°. — [c]) G3 शीघ्रं गर्भं. G2. 6 M5 निधिंचस्व. — [d]) Ko. 2 Ñ B D भीष्मः संवर्धं°; K1 °स्तं पाल°.

42 Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) Ko Ñ1. 2 Da D4 °कालिकः; Ñ3 D5 °कारिकं (D5 °कः). Dn D1 मया भ्रातुरकालिकः. — [d]) Ś1 K1 एतध्वस्याः प°; Ko. 2–4 D5 एतद्धि स्यात्प°; Ñ2 Da Dn D1 तयोरेतत्प°; S एतत्स्यात्परमं व्रतं (G6 एतद्धि स्यान्महत्तपः; M7 एतस्यात्पतरं व्रतं).

43 [ab]) S1 K1 यद्धि(K1 °दि) मे महते गर्भं. Ko. 2 रूपं गंधं वेषं; G6 M3. 5 वेषं रूपं गंधं (by transp.). T1

C. 1. 4266
B. 1. 105. 47
K. 1. 114. 68

अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

समागमनमाकाङ्क्षन्निति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ।
धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४
कौसल्ये धर्मतत्त्वं यद्ब्रवीमि त्वां निबोध मे ।
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५
व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।
भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६
सा च बुद्धिस्त्वधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।
नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७
पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८
सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथो (for तथा). T G (except G6) वयः. — c) Ko.3 कौसि(K3 °शि)ल्या; K2.4 B (except B1) D (except D4.5) °श°; T1 कौरव्या. — d) Ñ3 प्रतिपद्यते. — After 43, D4 (marg.) S (except M6-8) ins.:

1067* तस्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न संशयः ।
गोप्तारः कुरुवंशस्य भवत्याः शोकनाशनाः ।

— After the above, D4 (marg.) S (except M6-8) ins. 1069*.

44 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — After वैशं° उ°, N ins.:

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ।

D4 (marg.) S ins. after 1067* (M6-8, after 43): Dn, after 1068*:

1069* शयने त्वथ कौसल्या शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।

— a) Ñ3 S (except T1 G6) ममागमनम्. Ñ3 आकांक्ष्यम्; Dn S °क्षेद्. — b) K3 निशि (for इति). S इत्युक्त्वांतरधीयत. — c) G3 °गम्य तां देवीं; G6 M5 अभिगम्य तु सा देवी. — d) K1.2 T संगता; G (except G6) संग(G3 °म)ता. — e) K4 B3.6 Da1 Dn1 D2.5 G6 धर्मम्. S (except G6) धर्मार्थकाम(M3 sup. lin. °र्थेन तु)संयुक्तं (T2 G2.4.5 °सहितं). — f) G6 M5 °नं मिथः.

45 a) K (except K1) B3.5 D (except D4.5) कौश(Ko °शि)ल्ये. Ko D5 धर्मतत्त्वं हि; K1 G3 °तंत्रे यद्; Ñ1 °तंत्राय; Ñ2 M5 °मंत्रत्वाद्; B1.3.6 Da Dn D1 °तंत्रं त्वां; B5 °तस्त्वाहं; D2 °तस्त्वं हि; D4 M3 (sup. lin. as in text) °तंत्रत्वाद्; M6-8 °तंत्रं यं. — b) Ko Ñ1.2 B D यद्ब्रवीमि. Ko Ñ1.2 B D (except D5) तत् (for मे). M3 (sup. lin. as in text).5 ब्रवीमि न तु कामतः. — c) K3.4 G2.4 भारतानां. Ś1 K1 समुच्छेदे; Ko कुल°; T2 G4 (sup. lin. as in text).5 °च्छेदाद्; M3 (sup. lin. as in text).5 अभावोयं. — d) Dn2 (by corr.) D2 — M5 °; G3 यद्भाग्य°. M3 (sup. lin. as in text).5 मन्निमित्तं शुभानने.

46 b) M5 भर्तृवंशं. — c) Ko भद्रे; K4 मे च; Ñ B D मह्यं (for मेऽत्र). T1 धर्मभृतां श्रेष्ठः; T2 G1-5 M3 (sup. lin.).6-8 बुद्धिमतांश्रेष्ठः; G6 M3.5 बुद्धिं ददौ मैत्रीं (G6 पौत्रीं). — d) Ś1 धर्मस्यात्र; Ko.2 °स्याद्य; K3.4 °स्यास्य; Ñ1.2 B D कुलस्यास्य; Ñ3 धर्मस्यार्थं. T G1-5 M3 (sup. lin.).6-8 कुरुते बुद्धिमुत्तमां; G6 M3 (orig.).5 वंशस्यास्य पुनर्भवे. — After 46, K4 Ñ1.2 Da D4 (marg.) ins.:

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि बुध्या निश्चित्य भामिनि ।
श्रुत्वा तु तद्वचः सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 a) Ko त्वदाधीना; Ñ1 B D (except D2.5) T1 G1.3.6 M3.6-8 त्वय्य°; Ñ3 त्वया°; T2 G2.4.5 त्वया कार्या. M5 त्वय्यधीना च सा बुद्धिः. — b) K4 प्रतिज्ञातं. K3.4 D2 हि (for ह). Ñ3 B Da Dn D1.4.5 पुत्रि (Ñ3 °त्रं) प्रापय (Da1 पुत्र्याज्ञापय) मां तथा (B1m मा शुचः; B3.5.6 मां तया; D5 मेनघे); T G1-5 M3 (sup. lin.).6-8 पुत्रप्राप्तौ (T1 G2.5 °प्तिं; T2 G3.4 °प्तुं) मतिं कुरु; G6 M3.5 पुत्रभावाय नान्यथा. — d) Ś1 K1 पुनरेतं; K4 °रेतत्. — After 47, G6 M3.5 ins.:

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मनः ।
[G6 पुत्रं जनय कल्या°.]

48 c) M3 (sup. lin. as in text) स ते पुत्रो धुरं. — d) Ś1 K1 ते (for नः). T G1-5 M3 (sup. lin.).6-8 उद्वहि(G1.3 °द्धरि)ष्यति धर्मतः; G6 M3.5 धारयिष्यति भारतीं. — After 48, D4 marg. ins.:

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्नुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, Ñ2 M5 ins. वैशं° उ° (M5 om. उ°). — a) M3.5 सा धर्मेणानु°. — b) A few MSS. धर्मचारिणी. — d) Ñ3 B5.6 D1 G2.4.5 M (M3 sup. lin. as in text) तदा; T1 स्त्रियाः.

Colophon om. in Da. — *Major parvan:* T2 G M

१००

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
श्रुत्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।

C. 1. 4281
B. 1. 106. 8
K. 1. 115. 11

संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko. 2–4 Ñ1. 2 V1 B3 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3. 4 व्यासनियोगः; Ñ1. 2 V1 सत्यवत्युपदेशः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 101; B1 D4 103; Dn3 104; T1 102; T2 52; G M 53 (G5 54). — *S'loka no.:* Da1 53; Dn 50; M3 66. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4271.

100

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) G3 M3 (*sup. lin.* as in text). 5 दृष्टा (for काले). — [b]) K1 G3 M5 स्नुषां; G3 समा- (for वधूं). T1 G (except G3) M3 (*sup. lin.*). 6–8 ऋतौ तथा; M3. 5 अलंकृतां. — [c]) T G (except G3) शयनं. — [d]) Ko Ñ B D (except D5) G3 M5 शनैर्वचनम° (Ñ3 सा पुनर्वाक्यम°).

2 [a]) MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौश°. K2 ते चेत्; S देवि (M5 तेद्य). — [b]) Da त्वामन्ववे°; D5 त्वामुपवे°. S अद्य त्वानु(G3 स चाद्यानु; M5 स त्वाप्यानु)गमिष्यति (G3 M5 °प्रवेक्ष्यति). — [c]) B3 °मत्तां ऋतुमतीं; T1 G3 M (except M3) °मत्ताभिवीक्षेथा. — [d]) N T1 निशीथे ह्या(D2 -द्या)गमि°; T2 G2. 4. 5 °थे समुपे°; G1 °थेप्यागमि°; G3 M3 (*sup. lin.*). 6–8 °थेभ्यागमि°; G3 M3 (orig.). 5 निशायामागमि°.

3 [a]) K4 B5 तस्याः (for श्रुत्वा:). S (for T2 see below) तु वचनं. T2 श्रुश्रुवास्तु वचः श्रुत्वा. — [b]) K2 शयिता. A few MSS. शुभा. — [c]) T2 G2. 4. 5 चिंतयंती तदा; G3 M3 (*sup. lin.* as in text). 5 जगाम मनसा. — [d]) Ko. 2 Ñ3 D4 T1 G1–5 M3 (*sup. lin.*). 6–8 कुरुसत्तमान्; B D2 °नंदनान्; G3 M3 (orig.). 5 भरतांस्तथा.

4 G1. 2. 4. 5 M3 (*inf. lin.*) ins. before 4: G3 M5–8 subst. for 4[ab]:

1073* ततः सुप्तजनप्राये निशीथे भगवानृषिः ।
[G1. 2. 4–8 रात्रौ च (for निशी°).]

— [a]) Ś1 K G1 ततोंबिकायाः. — [b]) K (except K3) G3 °वानृषिः. — [d]) Ko. 2. 4 Ñ B D Cd शरणं (D5 सदनं); T2 G2. 4. 5 निशायां (for शय°). Ś1 तां; K (except Ko) Ñ3 D5 G3 M5 तत् (for ह). — After 4, D4 (marg.) S ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तमः ।
जगाम तस्याः शयनं विपुले तपसि स्थितः ।
[(L. 1) G3 °वानृषिस°.]

D4 (marg.) G3 M3. 5 cont.: T G1–5 M3–8 (om. lines 3–4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतथोचिता ।
विरूपमिति वित्रस्ता संकुच्यासीन्निमीलिता ।
विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णः पुरुषः कृशः ।
सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्षणः ।

[(L. 1) D4 G3. 4 M3 °तथोचितं. — (L. 2) D4 °च्याक्ष्णी निमीलिते; T1 G1. 2. 5 M3 °च्यासीन्नरेश्वर.]

5 [ab]) G3 तस्य दीप्तस्य. Ñ3 Da Dn1. n3 D5 T1 कपिलां जटां; G4. 5 कलिला जटा. G3 M3. 5 चक्षुषी (for लोच°). — [c]) Ś1 Ko. 2 Ñ3 कद्रूणि; Cd बभ्रू°. S श्मश्रूणि चैव (G3 कद्रूणि चापि) पिंगानि. — [d]) G3 दृष्ट्वा सास्मि निमीलिता. — After 5, T G1–5 M3–8 ins. 1075* (cf. v. l. 4).

6 [a]) Ñ1. 2 B D (except D5) तया सार्धं. — [d]) Ko. 2 न शशाकाभि°.

7 [a]) Ñ1. 2 B Da Dn D2. 4 °मागम्य; D1. 3. 5. 8 तदा *in.*) °मालक्ष्य. — [b]) Ñ1. 2 B D (except

C. 1. 4281
B. 1. 106. 8
K. 1. 1.5. 8

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्धनम् ।
द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह; T G Ms(orig.).6-8 °मभाषत. Ms(*sup. lin.*).5 तं माता प्रत्यभाषत. — °) Ś1 K1.3 B6 D4 अप्यस्या; D2 अथास्यां; G6 Ms.5 अप्यत्र. Ś1 Ko.2.4 B3 D5 G1 पुत्रो; G6 Ms.5 तात. — After 7, G6 (which om. 8–10) ins.:

1076* इत्युक्तः सोऽब्रवीन्मातः कुमारो मातृदोषतः ।
अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G6 (hapl.) om. 8–10. — ᵃ) S (G6 om.) निशम्य वचनं. — ᵇ) Ñ1.2 B D (except D5) सत्यवतीसुतः; S (G6 om.) परमधर्मवित्. — ᶜ) Ś1 °द्रियज्ञानम्; Ñ3 °ज्ञानी. — ᵈ) K3 स प्रचो°; T1 °दितं.

9 G6 om. 9 (cf. v. l. 8). — ᶜ) Ś1 K1.3.4 D5 महावीर्यो महाभागो; B5 महाबाहुर्महा°. — ᵈ) M7 °बुद्धिर्महात्मनः.

10 G6 om. 10 (cf. v. l. 8). M6–8 om. 10^{ab}. — ᵃ) Ko.2 तस्य चैव. — ᵇ) A few MSS. भविष्यति. Ñ1.2 B D (except D5) महात्मनः. — ᶜ) M3(*sup. lin.*).5 एष मातुश्च (M3 °स्तु).

11 ᵃ) G6 Ms.5 निशम्य वचनं तस्य. — ᵇ) T G M6–8 माता वचनमब्रवीत् (G6 तन्माता पुनरब्र°); Ms.5 तं माता पुत्रमब्र°. — S ins. after 11^{ab}: D5 (om. lines 1–2), after 12^{ab}: D4 (marg., om. lines 1–3), after 12:

1077* अलब्धलाभः पुत्रोऽयं यद्यन्धो वै भविष्यति ।
अस्य वंशस्य गोप्तारं सतां शोकविनाशनम् ।
तस्मादवरजं पुत्रं जनयान्यं नराधिपम् ।
भ्रातुर्भार्यापरा चेयं रूपयौवनशालिनी ।
अस्यामुत्पादयापत्यं मन्नियोगाद्गुणाधिकम् ।

[Before line 1, T2 G6 ins. सत्यवती. — (L. 2) T1 G1.3.6 Ms.5 तस्य वं°. — (L. 3) D5 जनय त्वं; G6 °याद्य. T2 — (L. 4) G1.3 °परा चैव.]

as in te After 1077*, G6 M3 ins. 1078*. S om. 11^{c}–12^{b} — M°; G3 om. 11^{c}–14^{d}). — Before 11^{cd}, Ñ2 ins.

12 S om. 12^{ab} (G6 M3 om. 12) (cf. v. l. 11). — ᵃ) Ś1 K1 इति वंशस्य. — ᵇ) Da1 Dn3 कुरूणां (for पितॄ°). Ś1 K1.4 हर्षवर्धनं. — After 12^{ab}, D5 (om. lines 1–2) ins. 1077*. — After 12, D4 (marg., om. lines 1–3) ins. 1077*.

13 G6 M3 om. 13 (cf. v. l. 11). — ᵇ) Ko.2 Ñ1.2 B D (except D5) महायशाः. — G6 M3 ins. after 1077*: T2 G3–5, after 13^{ab}: D4 (marg., om. lines 1–2) T1 G1.2 M5–8, after 14:

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।
भूयो नियोजयामास संतानाय कुलस्य वै ।
विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा शयनोत्तमे ।
को न्वेष्यतीति ध्यायन्ती नियता संप्रतीक्षते ।

[(L. 1) G6 अथांबिकां. T1 G1 M5 समाहूय. — (L. 3) G3 विषण्णा बा°—भीषणा श°. — (L. 4) G3.6 प्रतीक्षति; M3.5 °क्षती.]

— S om. 13^{c}–14^{d}. — ᶜ) MSS. indiscriminately कौसल्या and कौश°. — ᵈ) Ko स्नुषा चांधं; Ñ3 सुषावांधं. Ñ2 Da D2 सुषुवे (Da2 °षाव) तनयं शुभा. — After 13, D2 ins.:

1079* धृतराष्ट्र यतस्तेन धृतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf. v. l. 13). — ᵇ) K2 पर्यभाषत. K1 सुतां. K4 तदा; D5 नृप. — ᵈ) Ñ2 B D (except D5) °पूर्वमरिंदम. — After 14, D4 (marg., om. lines 1–2) T1 G1.2 M5–8 ins. 1078* (cf. v. l. 13).

15 ᵇ) Ś1 K1 ताममन्यत; Ko.2–4 D5 तामपश्यत; S (except G1.2) समपद्यत. — ᶜ) Ñ3 °कां त्वथाभ्या°; B D2.4 °कापि (D4 °का तु) तं दृष्ट्वा; G1 °का महाभागा; M3.5 °का तमभ्याशाद्. — ᵈ) Ś1 K1 Da2 G2.4.5 अपि; K3 तु (for च). Ś1 G (except G3.6) सा च तं; Ko शायितं; K1 सर्वतं. B D2.4 दीप्तश्मश्रुजटेक्षणं; D5 ऋषिं दृष्ट्वा तथाविधं. — ᵉ) Ś1 B1.3 m.6 m D (except Da2 D2.5)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
तस्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ १८
ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

C. 1. 4298
B. I. 106. 24
K. I. 115. 39

विवर्णा. Śi1 K1 पांडुवदना. — f) Ñ3 विवर्णा समपद्यत.

16 a) G6 M3(*sup. lin.*).5 तां बालां. — b) Ko B3.6m D5 विवर्णां प्रे°. Śi1 Ñ1.2 B D T1 G3 भारत; K3.4 वै मुनिः.

17 b) Śi1 K1 मामिति; Ko.2.3 D °मिह; K4 °मितः; Ñ1.3 B G1 M3 (*sup. lin.* as in text) °मसि. T1 विरूपा शयने स्थिता. — c) Ko Ñ3 एव; Da1 D5 अयं (for एष). Ñ1.2 B D (except D5) सुतस्ते वै. K2 तस्मात्तवैष तनयः. — d) G3 M6-8 एष; G6 एवं (for एव).

18 a) Ñ B D चास्यै(Dn3 °स्मै)तं°. — b) Ko न संशयः; K1 तदानने; K3.4 वरानने. — c) B5.6 D4 निरक्रामद्. Ko निश्चक्राम तथेत्युक्त्वा; K4 D5 °क्त्वा स च निष्क्रामद्; Da2 °क्त्वा स निचक्राम. — d) K3 मुनिसत्तमः. S (except G6 M5) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.

19 a) Ko.3 Ñ3 B3.6 Da1 D2.5 T G1-3 M6-8 °मालक्ष्य. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °मथाब्रवीत्. — After 19ab, D2 ins.:

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।;

while G1 ins.:

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्यत्र भविता शुभः ।

(cf. 1082*). — c) Śi1 K1 T1 च (for स). Ko.2 स शशंस (by transp.). B1 मुनिर्मात्रे. — d) D5 तत्र (for तस्य). Śi1 G3 पुत्रस्य. — For 19, G6 M3.5 subst.:

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभः ।
कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृषिस्तां प्रत्युवाच ह ।
[(L. 2) G6 पुत्र (for तत्त्वम्).]

S ins. after 19 (G6 M3.5, after 1082*):

1083* भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विश्रुतः ।
पाण्डुत्वं वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
[(L. 1) G6 सुतो मातः (for सुवि°).]

20 For S cf. v. l. 21. — a) Śi1 सुतमेवान्यं. — b) Śi1 पुनरेकम्; K1 एकं सुतम्.

21 For S see below. — c) Ko.2 Ñ1 Da1 D1 पांडुलक्षणसं(Ñ1 °मा)पन्नं. — d) D1 °मानं स्वतेजसा. — e) N (except Śi1 K1.3 Da1) यस्य. — For 20-21, D4 (marg., om. lines 1-6) S subst.:

1084*
(21ef) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
मुनौ यातेऽम्बिका पुत्रं महाभागमसूयत ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
(21ab) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्रं काले व्यजायत । [5]
(21cd) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृतम् ।
तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अन्धं दृष्ट्वाम्बिकापुत्रं जातं सत्यवती सुतम् ।
(20ab) कौसल्यार्थे समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]
अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।
(20cd) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।
नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।
भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तां समाधाय वै भूयः स्नुषां सत्यवती तदा । [15]

22 a) K3.4 ततोन्यस्मिन्. S °कालं च (G3 तु) विज्ञाय. — b) Śi1 B3 (m as in text) तस्मै (Śi1 तस्यै) न्यवेदयत्; K2 तस्य न(? read नि)योजयत्; K3.4 ज्येष्ठामयोजयत्. S देव्या संचोदि(G1-3 °बोधि)तांबिका. — c) Ko.2.4 D2 सा च; T1 सापि. — d) Ñ2.3 B3m.5.6 Da प्रतिचिंत्य; G3 प्रतिवीक्ष्य. K4 B3m Da D2 T G3 M3.5 तत्; G1.2 च (for तम्). Ko परिचिंतयत्; G4.5 प्रवि(G5 °व्य)चिंतयत्.

23 b) Śi1 K1.3.4 D5 °प्सरःसमां. — a) Ko.3 तदा (for °तः). A few MSS. काशीपतेः.

C. 1. 4298
B. 1. 106. 25
K. 1. 115. 39

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

---

24 [a]) Ñ B D (except D5) सा तं (for दासी). K3 सर्षिम्; S (except G2.3.6) त्वर्षिम्. T2 G2.4.5 त्वनुप्राप्तं. — [b]) S (except M5) प्रत्युत्थायाभि°. — [c]) Ś1 K2.3 Ñ D1.4 च; G6 सा (for ह). — After 24, B5 ins.:

1085* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा ।;

while S ins.:

1086* वाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।
[T1 G3 M3 (*sup. lin.*) वाग्भोगोप°.]

25 [ab]) K1.4 corrupt. Da2 °भोगे च. Ś1 तु सा; Ñ1.2 B D रहः (D5 स तु). Ko कामोपचारैरतुलैः; K2 °भोगतः सम्यक्. Ko.2.4 Ñ B Da D4 तस्याः; D5 सम्यक् (for तस्यां). S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोभवत् । — [c]) K3 रात्र्यां; Ñ1.2 B (except B5) D (except D2.5) राजन्; T1 रात्रं; G2 M6–8 रात्रिर्. — [d]) D (except D2.4) °र्षिः संशि(Dn1.n3 D1 शंसि)तव्रतः.

26 [a]) Ko °ब्रवीच्चैनां; G (except G1.6) °वीच्चैव. — [b]) Ñ3 B5 S त्वं भुजिष्या; B3 न भु°; Cd as in text. — [c]) K2 शुभो. D1 S एष (D1 अयं) ते सुभगे (M3.5 °गो) गर्भः. — [d]) Ñ1.2 B D श्रेयान् (for श्रीमान्). — [e]) S विश्रुतो लो°. — [f]) K3 G5.6 °धर्मभृतां; K4 °शास्त्रभृतां; T G1.3.4 M3 (*sup. lin.*).6–8 °धर्मविदां. G2 M3.5 सर्वधर्मविशारदः. — After 26, S (except G6 M3) repeats 18[cd] (with the S reading), before which M5 ins. वैशं°.

27 [a]) S जज्ञे स (by transp.). — [cd]) K2 Ñ1.2 B D वै (for च). Ñ1.2 B D (except D5) पांडोश्चैव महात्मनः; M5 °श्च पृथिवीपतिः. Ś1 धृतराष्ट्रस्य पांडोश्च भ्राता योमित°.

28 [a]) G3 यमो वि°. — [b]) Ko Ñ3 °त्तस्यामितौजसः. — [c]) Ñ1.2 °स्याथ त°; Ñ3 °स्यार्थधर्मज्ञः; Da °स्य तु त°. — [d]) Da कामभोग°. — After 28, N ins.:

1087* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, D4 (marg.) ins. 1088* (cf. v. l. 30).

29 S transp. 29 and 30. — [b]) Ś1 K (except Ko) D5 मात्रा सह (for पुन°). Ś1 वै; Ñ1.2 B3.6 Da D1.2 ह (for च). — [c]) Ko.2 तस्याः. Ñ3 समासाद्य. S तस्याश्च सर्वमाख्याय (T1 °चख्यौ).

30 S transp. 29 and 30. — [a]) Ko.4 Ñ B D एते S क्षेत्रे (for एवं). — [b]) S कृष्णद्वैपा°. K3 T1 M3 इति (for अपि). Ñ3 क्षेत्रे वै विदुरादयः. — [d]) Ko.3 कुमारा वंशवर्धनाः. — S (which transp. 29 and 30) ins. after 30: D4 marg., after 1087*:

1088* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं त्रयमवर्धत ।
गन्धवत्या तथैवोक्तो धर्मरूपं सुतं प्रति ।
नाहमस्मि पुनर्योक्तुं शक्तो मातः सुतं प्रति ।

[(L. 1) G3 कुरुजांगलराजसु. — (L. 2) D4 त्रयमेव व्यवर्धत; G2 सर्वत्र च विवर्धितं; G3 सर्वत्र सम°. — (L. 3) M5 सत्यवत्याः; M6–8 गंधवत्याः. D4 °वोक्तो पुत्रार्थं पुनरेव हि. — (L. 4) T1 G4.5 M6–8 मातुः; T2 यातः. D4 T1 M3.6–8 सुतान्प्रति. — Lines 1 and 2 = (var.) 1. 102. 1.]

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko–2 Ñ1.2 V1 B3 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 B3 धृतराष्ट्राद्यु(K2–4 °राष्ट्रो)त्पत्तिः; Ñ1.2 V1 B1.3m.6 Da Dn D1.2.4 विचित्रवीर्यसुतो(Da1 विचित्रवीर्यो)त्पत्तिः; G1 धृतराष्ट्रपांडुविदुरसंभवः; G4 विदुरसंभवः; M5 पुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Da1 102; K1 108; B1 D4 104; Dn3 105; T1 103; T2 53; G M 54 (G5 55). — *S'loka no.:* Da1 86; Dn1 32; Dn2 39; M3 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।
किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४
ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५
तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६
तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७
तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किंचिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तांश्चोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

C. 1. 4314
B. 1. 107. 10
K. 1. 116. 12

101

1 Śi1 K1 S om. उवाच. — a) K1 विप्र (for कर्म). Śi1 धर्मपुत्रेण; B3m धर्मराजेन (for कर्म ध°). G3 किं कृत्वा कर्म धर्मो वै. — b) K2 transp. कस्य and शापा°; G1.2 कस्यापि शापात्. Śi1 Ko ब्रह्मर्षिः; K1 B5 D2.5 विप्रर्षे; K3 Dn1.n3 D1.4 G2.4 °र्षेः; B6 महर्षेः; T1 विप्रर्षेः; G6 M5 धर्मज्ञ. — c) = 27d, and 1. 57. 81b. K3 °योनावतारितः; S (except T1 G6) °योन्यामजा° (cf. v. l. 27).

2 Śi1 K1 D5 S om. उवाच. — b) G6 M5 नाम (for इति). — c) S एकांतचारी वन्य(G2.6 °इय)श्च. — d) Śi1 K3 संस्थितः; T1 G1.2 विश्रु°; T2 G3 च श्रु°; G6 M च ध्रुवः. G4.5 सत्येन तपसि श्रुतः. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1089* स तीर्थयात्रां विचरञ्जगाम च यदृच्छया ।
संनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।
तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स्म महामुनिः ।

3 a) Śi1 K1.3 स चाश्र°; S स त्वाश्र° (G3 तस्याश्र°). A few MSS. °द्वारे. — b) S महायशाः. — c) S (except M3) °बाहुस्थितो. — d) S मौनव्रतसमन्वितः.

4 a) S केनचित्त्वथ कालेन. — b) S तथा (for तस्मिन्). N (except Śi1 K1) वर्ततः (for तिष्ठ°). — c) K3 D4 G6 M तदाश्र°; T G1–5 तस्याश्र°. K2–4 Ñ3 B5 Dn D1.5 °श्रममनुप्रा°. — e) Hypermetric! D5 अनुमार्ग्य°; G2 अवार्य°. T G1–5 M ते चोरा (for बहु°). G6 अनुसाधर्ममाणास्ते (sic). — f) D5 पुरुषैर्भ°. — After 4, S ins.:

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्रामाल्लोप्त्रहारिणः ।

5 a) S तस्मिन्नाव°. — b) Śi1 K (except Ko) Dn D1 दस्यवः (for निद°). Ko M भयमोहिताः; T G भयपीडिताः. — cd) Śi1 बलात् (for भया°). Śi1 °वानुग°; Ñ B D °वानाग°. S अभितस्तत्र संलीनान्बलमन्वागमच्च तान्.

6 ab) D5 लीनेषु चौरेषु. Śi1 °द्रथिनां; K1 °द्रस्तो. For 6ab, S subst.:

1091* ततः शीघ्रतरं राजंस्तदा राजबलं महत् ।
यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः संशितव्रतः ।

— cd) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 G3 by transp. तत्रापश्यंस्ततो जग्मुस्) तं मुनिं रक्षिणस्तु ते.

7 a) S (except G3) °स्तदा. — b) Śi1 K1 तथास्यंतं; Ko.4 Ñ1.2 B1.3 यथावृत्तं; K2.3 तपस्यंतं; G3 दस्यु°; G6 °युक्तं. Da2 तपोबलं. — Dn3 om. 7cdef. — e) Śi1 K Ñ D (except Da D4; Dn3 om.) कतमेन. — d) S मुनिस°. — e) K2 B3.6 D2.4 गच्छेमहि; B5 °महि; S (except T1 G3) °म वै. — f) Ko.3.4 Ñ B1.5 D (Dn3 om.) G2 यथा; T1 तथा.

8 d) Śi1 K1 सोवद°; K3.4 Ñ B D अब्रवी°; G1.2 अवोच°; G3 ऊचिवान्; M3 *sup. lin.* आह तान्. G4.5 इति (for वा). G6 M3.5 मुनिस्तान्प्रत्यभाषत.

9 b) N (except Śi1 K1) T1 G1–3 M3 °स्तमाश्र°. — c) Ñ D (except D2.4) लीनांस्तान्; G6 वै लीनान्. — d) Śi1 K B D2.4 तांश्चौरान्; Ñ Da Dn D1.5 T2 चौरांस्तद्; T1 G M3.5 चोरांस्तद्; M6–8 चोरांस्ते.

C. 1. 4315
B. 1. 107. 11
K. 1. 116. 13

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
धारयामास च प्राणान्ऋषींश्च समुपानयत् ॥ १३
शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

---

10 [e]) S (except G2.6) तं (for एनं). — [a]) Ko.3 Ñ B D2.4 दस्यून्सर्वान्; S चोरांश्चैव (T2 G3.5 °नं).

11 [a]) K2.4 सहितैः. S transp. तैः and चोरैः. N चौरैर्. — [b]) S अवदत् (for अन्व°). G6 छिद्यताम्. — [c]) Ko B D2.4 °राज्ञातः (Ko °ज्ञः); Ñ1.3 G1.3 M6-8 °राज्ञष्टः; T G2.4-6 M3.5 °राज्ञस्तैः. Ñ2 B1m Da Dn D1.5 स रक्षिभिस्तैर°. — [d]) M5 महायशाः.

12 [a]) Da1 Dn D1.4 शूल आ°. — [b]) K4 M6-8 °स्तथा. — K2 (hapl.) om. 12[c]–13[b]. — [c]) K1 अभिज°. Ñ2 B Da D2.4 महाराज; S (except T1 M3.5) °पाल. — [d]) D2 T G2 M6-8 तान्यथा; M5 सर्वशः. Ko धनं चाक्षयपुष्कलं.

13 K2 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) K4 शूले स्थितः स ध°. — [b]) Ś1 K1.3.4 D5 तदा; G6 M5 अपि. — [c]) D4 ब्रह्मर्षिर्. G6 °हारस्तदा राजन्. — [d]) Dn D1.5 नाभ्य(D5 °न्व)पद्यत. — G6 M5 (? hapl.) om. 13[ef]. — [e]) B5 Da D2 M6-8 स; T2 G2.4.5 वै (for च). — [f]) B5 समतोषयत्.

14 [a]) M5 शूलेन. — [b]) Ś1 Ko.2 Da ततः; S (except M5) तदा (for तपः). — [d]) Ś1 K Ñ3 D5 ऋषयोथ. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 मुनयस्तपसान्विताः; G6 M3.5 ऋषयो भरतर्षभ. — After 14, S (except G6 M5) ins.:

1092* दुःखिता ऋषयस्तत्र आश्रमस्थाश्च तं तदा ।

15 [b]) K3 समवर्तत; Ñ2 न्यपतंस्तत्र; B (except B5) D (except D5) संनिपत्य तु. Ko Ñ B D भारत; K3.4 सर्वशः (for सर्व°). S तमार्तिं परमां गतं (T1 G2.4 °र्तिं). — After 15[cd], S ins.:

1093* भगवन्केन दोषेण गन्तासि द्विजसत्तम ।

[G4 प्रोतोसि द्वि°. M3 °ण अवस्थामीदृशीं गतः. M5 केन दोषेण गंतासि भगवन्द्विज° (by transp.).]

— Before 15[ef], Ñ3 ins. ऋषिरु°; B3 ऋषय ऊ°; G1 ऋषयः. — [e]) Ñ3 °च्छामि ते ब्र°. — [f]) Ñ3 °वानिति. S न पापो ह्य(G2 स त्वं पापो)सि धर्मतः. — After 15, K1.4 Ñ B D ins.:

1094* येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ।
[K1 दुःखं महाभयं.]

On the other hand, S ins. after 15:

1095* तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ संशयः सुमहानिह ।
ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उग्रे तपसि वर्ततः ।

[(L. 1) G1.6 M3.6-8 °महान्हि नः. — (L. 2) M6-8 वर्तते.]

— After 1094*, N (except K3 B3 D5) ins. an additional colophon with the foll. details. — *Adhy. no.:* Ko Da1 103; K1 Ñ1.2 107; B1 Dn D4 105 (Dn3 106). — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4320.

16 Before 16, Ś1 K1 D2.5 S (except M3.5) ins. वैशंपायनः; Ko.2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° ड°. — [ab]) G6 M5 तदोवाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्संशितव्रतान्. — [c]) K2 दोषस्यांतं; K3.4 B3 D5 °तः किं; T G3.5 M (except M5) °तोस्तं. Ñ2 प्रवक्ष्यामि; G2 न पश्या°; Cd as in text. — [d]) D5 S (except T1 G5.6 M5) °ध्यते. — After 16, K3.4 Ñ D S ins.:

1096* तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।
न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथा वृत्तं नराधिप ।

[(L. 1) S तच्छ्रुत्वा र°. — (L. 2) K3 निवे°; Ñ1 अवे°. K3 तदा; S ततो.]

D5 marg. cont.:

1097* श्रुत्वा च वचनं तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।

(cf. 17 and v. l.).

17 [a]) K3 Ñ3 Dn श्रुत्वा च (K3 तु) वचनं तेषां; S राजा तु तं (G6 च हि) तथा (T1 तदा; G3 यथा) श्रु°.

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
अशक्नुवंश्च निष्कृष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ॥ २२
किं नु तदुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३

धर्म उवाच ।

पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४

अणीमाण्डव्य उवाच ।

अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C. 1. 4333
B. 1. 108. 16
K. 1. 117. 17

— [b]) K3 Ñ3 Dn D5 S निश्चित्य; B5 संगम्य. T1 बहु (for सह). B Da D2.4 बंधुभिः (for मन्त्रि°).

18 Before 18, N ins. राजोवाच; S राजा. — [a]) T2 मया तु कृ°; G (except G3.6) M3 मया च कृ°. T1 G3 पापाद्; T2 G1.2.4.5 M3 पापं (for मोहा°). — [b]) K3 Ñ2 G3 मुनि°; G6 M5 द्विज°. — [c]) Ś1 K1 त्वा तदहं; K2 त्वामत्रा°; S त्वां (G1.2 त्वा) विप्रेंद्र. — G1 om. 18[d]–19[a].

19 G1 om. 19[a] (cf. v. l. 18). — Before 19, Ñ2 D4 (marg.) ins. वैशं° उ°; S (G1 om.) वैशं°. — [a]) G3.6 °स्तदा. Ś1 Ko.2.3 D2.5 राज्ञः. — [b]) D5 °रोदृषिः; G6 M5 °रोत्तदा. — [c]) Ñ2 B1m D (except D2.4.5) °प्रसादं.

20 [a]) S (except G2) तु (for च). — [b]) Ś1 G3 तं शू°. Ś1 K1.2.4 D5 नि(K2 वि)चकर्ष ह; S (except G2) विनिकृत्य च. Ko ततः शूलं चकर्ष ह. — [c]) Ñ1 न श°; D2 °वंस्तु; S (except G2) °वंतो. — [d]) D2 T2 M3 शूलमूलं. Ś1 K1 मूलेस्य; G3 °लेन; M3.5 °लेथ. T2 तु; G1.4–6 M6–8 च (for स). Ko चाछिनत्; T2 G M °च्छिदुः. T1 शूलमूलमचिच्छिदुः.

21 [a]) Ñ1 तदंतर्गं°. — After 21[ab], S ins.:

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।
पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T G3 °जनभारस्या°; M6–8 °जनहारस्या°.]

— [c]) Ñ B D (except D5) तेनातितप°. Da लोकं. — [d]) Da दुर्लभं. — [e]) Ś1 Ko.1 आणी°; K2.4 B3m.6 Da1 Dn3 (? Cd) अणि°; Ñ2 शूल°. S तमाहुराणिमांडव्यः (G6 °व्यं). — [f]) Ko.2 लोके स. Ko Ñ1.3 पप्रथे; Ñ2 B D गीयते. S इति धर्मे (T2 G2–5 °मैं-) रतं मुनिं (G1 °निः).

22 [a]) K2 गत्वाथ (for स गत्वा). S गत्वा संयम(T2 G3.6 °मि)नीं विप्रो. — [b]) Dn D1 परमात्मवित्. — [c]) S धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः. — [d]) K2–4 Ñ3 °लंभत; Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानघ; T2 G3.6 M पर्यु(G3 °र्यं)पालय. तानघ; G1.2.4.5 पर्यपृच्छत्तदानघ.

23 [a]) Ko–2 Ñ1.2 Da तदुष्करं. Ś1 तत्किं न दुष्करं; D5 किं तु ते दु°; S किं मया तत्कृतं (G1 कृतं यावत्कृतं). — [b]) S ध(G2 क)र्मपापफलोदयं (M6–8 धर्मं ब्रूहि यथातथं). — [cd]) S येनेदं प्राप्तवानस्मि दुःखमप्रतिमं भुवि. — [e]) K2 Ñ1.2 मे सर्वं; K3.4 तत्त्वेन. S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन.

24 Ś1 K1 T1 G1–3 M3.5.6.8 धर्मः; D2 धर्मराज उ°; T2 G4.5 यमः; G6 धर्मराजः; M7 धर्मराजा. — [a]) Ś1 पतंगिनां तु; Ko.3.4 D2 पतंगिकायाः; K1 °गिनां च; K2 शलभस्य तु; Dn D1.4.5 °गिकानां; G2.5 °गमानां. K (except K1) D2 पुच्छे तु. — [b]) T1 इषिकास्तु; T2 G1.2.4.5 M3.6–8 इषीका त्वत्- (G1.4 °कास्त्वत्-); G3 इषिकास्त्वत्°; G6 इषीकास्त्वं; M5 इषीकां त्वं. G6 M5 समादधः (for प्रवें°). — [cd]) Ś1 K1 तत् (for ते). S अहिंसकानां धर्मज्ञ तेनेदं (G3 हिंसया; G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K4 Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calc. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.!)

— Dn3 S (except G6 M5) ins. after 24: D4 ins. after 1099*.

1100* आणिमाण्डव्यः ।
कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।
तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D1 G3–5 M3 om. अणीमा° उ°. Ś1 K1 आणीमांडव्यः; K2 श्रीमांडव्य उ°; K4 Da1 Dn3 अणि° उ°;

C 1. 4334
B 1. 108. 16
K 1. 117. 17

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ २७
धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।
तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B1) D2.4 मांडव्य उ°; Dn3 ऋषिरु°; T1 G3 ऋषिः; T2 G1.2 आणि°; M5 मांडव्यः; M6.8 आणिः; M7 अणी°. — After अणी° उ° (resp. its v. l.), Dn3 D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

[(L. 1) Dn3 D4 T1 G1 M3.5 °न्मतो. — (L. 2) G1 न च प्राप्स्यति. D4 किंचन; T2 G (except G3.6) वैशसं.] — [a]) Ñ3 S (except G4) अल्पा°. K3 सुमहान्; Ñ3 B1.5 Dn D1.5 -पि महान्; B3.6 Da D2.4 तु महान्. — [b]) K2 Ñ3 B1.6 Dn D1.5 G1.6 °या धृतः; Ñ1 °योद्धृतः. — After 25[ab], Dn3 D4 (marg. *sec. m.*) S (except G3) repeat 1. 57. 80[ab] (v. l. अपि for यतः). — G3 om. 25[cd]. — [d]) Ko B5 T1 G1.2.4.5 त्वं (for सं-). A few MSS. °त्यति.

26 [a]) Ko.2 स्थापयिष्यामि. — [b]) B6 D1.2 T2 G2-4 कर्मफ°. — [c]) Ñ2.3 B D (except D5) °र्दशकाद्व°; G6 चतुष्टमाद्व°. — [e]) Ko.2 अन्यथा; K3.4 Ñ1.2 Dn D1 परतः (for परे°). K2 Ñ1.2 B Dn D1.4 G एव (G2 एष; G6 नैव). — [f]) B (except B5) D4 एवं (for एव). S (except M6-8) पापदोषो भ°.

27 Ś1 K1 S om. उवाच. — Ś1 K1 (? hapl.) om. from 27[a] up to वैशं° उ° of the foll. adhy. — [b]) Ko.2 महौजसः. — [d])=1[d], and 1. 57. 81[b]. S (except T1 G6 M5) °योन्यामजा° (cf. v. l. 1).

28 Ś1 K1 om. 28 (cf v. l. 27). — [a]) T2 G2.4.5 सधर्मार्थे च (G2 -न). — [b]) G6 भय°. — G3 om. 28[cd]. — [c]) G5 °र्शी च परमः; G6 °र्शी महाप्राज्ञः. — Da ins. after 28: Dn3 (irrelevantly) before st. 1 of the foll. adhy.:

1102* वैशंपायन उवाच ।
सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।
इतीह कथयामास भगवान्बादरायणः ।

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ1.2 B5 D5 T1 संभव; to it K4 Ñ1.2 add अणीमांडव्योपाख्यानं. K3 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 M3.5 (om. sub-parvan name) mention only अणी(B3.6 Dn3 D1.2.4 M3.5 om. अणी)मांडव्योपाख्यानं. — *Adhy. name:* M3.5 धर्मशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Da1 T1 104; B1 108; Dn D4 106 (Dn3 107); T2 54; G M 55. — *S'loka no.:* Dn 15; M3 41. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4337.

102

1 Ś1 K1 om. वैशं° उ° (cf. v. l. 1. 101. 27). S om. उवाच. — After वैशं°, Dn3 ins. 1102*; while S ins.:

1103* धृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महात्मनि ।

— [b]) K B (except B5) °जंगलं. — [a]) Ś1 °मेतद्व्यवर्ध°.

2 S reads 2[ab] after 3[ab]. — [a]) D2 G1 ऋद्धसस्या°; M3.5 ऊर्ध्वस्नेहा°; Cd as in text. — [b]) K3.4 स्वादुवंति; Ñ B D रस° (cf. 3[a]). — [c]) K1 यथेच्छवं°. — [d]) Ś1 K1.2.4 D1.2 °फल-.

4 [a]) Ko.3.4 Ñ B D °श्वान्व(B6 D4 °नु)की°; K1

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ।
प्रासादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ९
उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा सिद्धर्षिचारणैः ।
नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

C. 1. 4350
B. 1. 109. 14
K. 1. 118. 14

°श्राप्यवर्धत; S °श्रोपकीर्यते (G1 °शोभंते; G3 °जीव्यंते). — b) S (except G2.6 M6-8) °व्यपि. — After 4, T G1.3.6 M3.5 read 10ef.

5 a) D5 देशे; G3 कश्चित्.

6 S reads 6-7 after 10cd. — a) Ko Ñ B D (except D5) धर्मक्रियायज्ञ(Da1 °ज्ञान)शीला; K2 °यज्ञशीला; S दानधर्मक्रियायुक्ता. — b) Ko Ñ B D (except D5) सत्यव्रत(Ñ3 °धर्म)परा°. — After 6ab, Da1 reads 7cd. — c) D2 S (except T1 G1) अन्योन्यं (cf. 7c). — d) S वर्धंते स्म. Ñ3 ततः (for प्रजाः). K4 T2 G3.4 तथा; Ñ3 प्रजाः.

7 For sequence of S cf. v. l. 6. — a) Da कामक्रोध°. — b) Ñ2 B D नरा; S प्रजा. Da1 reads 7cd after 6ab. — c) K Ñ B1.3.6 Da Dn D4 °भ्यनंदंत (K2 °भिनंदंति; K3 °भिनंदंत); B5 D1.5 T G1.4.5 M3 °भ्यवर्तंत; D2 °भिनंदंतो; G2 °भ्यनंदंस्तु; G3 °भिवर्धंत; G6 M6-8 °भ्यनंदंस्ता; M5 °भ्यनुग्राह्या. — d) S ब्रह्मोत्तरम् (G1 ब्राह्मणोक्तम्); Cd as in text. Ñ3 B5 T G5 अवर्धत.

8 Da1 om. 8abcd. — a) K2 S °दधिसंकाशं. — b) Ś1 K1 Ñ3 च; Ñ1 तु (for वै). S °रं बह्वशोभत. — d) S छन्नमभ्र(T2 °भ्नं व्योम; G1.6 M5 °मभ्रं; G4.5 °भ्नं भूयो; M6-8 छिन्नमभ्र)घनैरिव.

9 a) S नदीपादपखंडेषु (M6-8 °गंधेषु). — b) K3 वापीपुलिन°; T1 G1.3.6 M °सेतुषु; T2 G2.4.5 वापीकूपादिवल्गुषु. Cd mentions पल्वल. — c) Ñ1 सुरम्येषु; D4 च चम्रे°; S (G3 missing) विचित्रे° (G4.5 च चित्रे°; G6 M5 च दिव्ये°). — d) K2 प्रजाः (for जनाः). S विहरंति स्म कौरवाः.

10 b) Ñ1.2 B D (except D5) S (except G6) तथा. — cd) Ko.4 B5 विहरन्; K1-3 व्यहरन्. B5.6 Da D1.4 तदा. Ñ2 B3 Dn D1 देवर्षि°. S स्पर्धमानाश्च दृश्यंते चारणर्षिसमागमे. — After 10cd, S reads 6-7. — G2.4.5 M6-8 om. 10ef; while T G1.3.6 M3.5 read it after 4. — f) T G1.3.6 न काचिद् (G1 कापि; G3 चापि) विधवाभवत्.

11 a) K3 हृष्टा; K4 हृष्टे; G1.2.4 श्रेष्ठे (for रम्ये). T G5.6 M °पदश्रेष्ठे; G3 °वरश्रेष्ठे. — b) K3.4 बभूवुः (for बह°). Ś1 वृताः. Ñ1.2 B D कुरुभिर्बहुली(Ñ1 °भिः)कृते; S भीष्मेण विधिना कृताः. — c) Ś1 K Ñ3 °सभावप्रा; Dn3 °सभावीथी; G6 °महावप्रा; M5 °प्रपासंघा. — d) K1.2 B6 Da D2 G (except G1.5) तदा. — After 11cd, N ins.:

1104* बभूवुः सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवाः ।

[Ś1 K (except K3) Ñ3 B5.6 D2 बभूव. Ś1 K1 Ñ3 चार्द्धिमान्नित्यं; Ko.2.4 ऋद्धिमान्नित्यं; K3 ऋद्धितो नित्यं; B5.6 D2 °युतः. Ś1 K Ñ3 महोत्सवः; B5.6 D2 सदोत्सवः.] — S (which om. 11ef) ins. after 11cd:

1105* स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च संनिवासः कुरूषितः ।

[T1 M3 स निवा°. T1 कुरुष्वपि; G3 कुरुष्विति; G6 सुरक्षितः; M6-8 कुरुष्वितः. G2.4.5 °श्च निवासाः समलंकृताः.]

— e) Ñ1.2 B D (except D4) धर्मतो (for शास्त्र°).

12 a) S परमोपेतो (for रम°). — b) Ś1 चित्रयूप°; K2 °शताकुलः; Ñ3 चित्य°; S यूप(G5.6 °पैः)चैत्यवनध्वजैः (T1 °वरद्विजैः; G1 °ध्वजैः सदा; G6 °धनुर्भुजैः). — c) S प्रमृज्य (M °द्य) (for स देशः). — d) Ko Ñ3 प्रमृद्याभिप्रवर्धितः; K2 संमृद्याभिप्रवर्तितः; K3.4 प्रमृज्याभिप्र°; Ñ1.2 प्रामृद्याभिप्र°; B Dn विमृज्याभिप्र°; Da D2.4 विमृद्याभिप्रवर्धितः (Da1 °र्तितः); D1 विसृज्याभिप्र°; D5 समृद्या

C. 1. 4350
B. 1. 109. 14
K. 1. 118. 14

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
अत्यन्यान्बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

संप्र°; S स्वराष्ट्रं (G3.5 °ज्यं) पर्यरक्षत (G1 M3.5 परिरक्षता; G3 °क्षते; G6 परिरक्षिता). — e) B6 धर्मेण (for भीष्मे°). — f) B6 D2.4 T1 G (except G3.6) °वर्धत.

13 b) S यशस्विनां (for महा°). — d) Ñ1.2 B D परमो(Ñ1.2 D5 सततो)त्सुकाः; S परमोत्सवाः.

14 b) Da जनाधिप. — a) Ś1 Ko.1.3 D5 सर्वतः.

15 b) S महायशाः. — Between 15 and 16, S reads 21, 22 and 23, in a different sequence and with some v. l. and additional st. as shown below. — S ins. after 15: D4 (marg. *sec. m.*; om. line 1–5, 7, 8, 12–18), after 20:

1106* वैदिकाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचितः ।
(of. 17) { धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायामस्त्रेषु विविधेषु च ।
अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च । [5]
गतः पारं यदा पाण्डुस्तदा सेनापतिः कृतः ।
(23) { धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
अवरत्वाच्च विदुरः पाण्डुश्चासीन्महीपतिः ।
अमात्यो मनुजेन्द्रस्य बाल एव यशस्विनः ।
प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुरः कृतः । [10]
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधापटुर्युवा ।
भावेनागमयुक्तेन सर्वं वेदयते जगत् ।
(21) { प्रनष्टः शंतनोर्वंशः भीष्मेण पुनरुद्धृतः ।
ततो निर्वचनं सत्सु तदिदं परिपठ्यते ।
(22) { कौसल्या वीरसूः स्त्रीणां देशानां कुरुजाङ्गलम् । [15]
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठः पुराणां गजसाह्वयम् ।
ते त्रयः कालयोगेन कुमारा जनमेजय ।
अवर्धन्त महात्मानो नन्दयन्तः सुहृज्जनम् ।

[(L. 1) T1 G1.2.6 युक्ता, and पारगाः. — (L. 2) T1 G1.2 भ्रातरा°. — (L. 4) T1 G1.2 °यां नीतिशास्त्रे च पारगाः (=17d). — (L. 7) T M5 °श्रुस्त्वा°; G1.2 °श्रुत्वा°; G3–6 °श्रुष्मान्रा°. — (L. 8) G2 M करणत्वाच्च (cf. 23c); G6 रक्षाकरश्च. — (L. 11) D4 °मेधायुतो; T1 G1.2 °धापरो; G3 °धावपुर्. — (L. 13) T1 समीक्ष्य (for भीष्मे°).]

16 a) G3 संस्कार-. T2 सुकृतास् (for संस्कृ°). Ś1 °तास्त्र. S (except M3) वै (for तु). — b) S वृत्तै(T1 G1.2 M3 *sup. lin.*) व्रतै)रध्ययनेन च. — c) G3.6 समव्या°. — d) S (except T1 G1 M5) यौवने.

17 In S this st. is repeated (cf. 1106*). — a) Ñ1.2 °दे च पृष्ठेषु; Ñ3 G1.3.5 °दे च पृ°; Da Dn D1 °दे च वेदे च; D2 °देश्वपृष्ठेषु. — b) G6 तथा युद्धे. — d) Ko B1 Dn T G (except G6) M6.8 °शास्त्रेषु. M3.7 अस्त्रेषु विविधेषु च.

18 Ko om. 18. — b) K3.4 नानाशास्त्रेषु; G6 °शिल्पासु. Ś1 चाभितः; K1 वा°; Ñ1.2 B Da D2.4 वा विभो; Ñ3 °वि°; Dn D1.5 बोधिताः; S चान्विताः. — c) T2 G (except G6) °कुशलाः. — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1.2 B (except B1) Dn D1.2.4.5 T2 G1.2.4.5 Arjp °निश्रयाः; Da1 T1 °विश्रमः. G3 सर्वप्रकृतविश्रमाः.

19 S transp. 19ab and 19cd. — b) Ñ2.3 B1.5 D (except D5) M6–8 नरेषु. K4 B3.6 °भ्योप्यधि°; G3.6 M5 °भ्यो ह्यधि°. — c) Ś1 अत्यर्थं; Ko.3.4 अत्यंत; Ñ B D अन्येभ्यो; S अतीव. Ś1 °वांश्चासी°. — d) B1 D2.4 °ष्ट्रो महामतिः; S °ष्ट्रोंबिकासुतः.

20 b) S प्राणी (G3 °णिः) (for कश्चिद्). — c) Ko तदा; Ñ B D तथा (for ततो). S °नित्यो हि धर्मस्य (G6 °ज्ञ). — d) D2 धर्मेषु. S बुध्या चैव (G1 धर्म-) गतिं गतः. Cd mentions परमं (=पारं). — After 20, D4 (marg. *sec. m.*) ins. lines 6, 9–11 of 1106* (cf. v. l. 15). — S ins. after 20: D4 (marg. *sec. m.*), after 23:

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो यादवस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां सुतां सागरगासुतः ।
सुबलस्य च कल्याणीं गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।
गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः ग्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

सुतां च मद्रराजस्य रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
[(L. 1) Cf. 1. 103. 9. G6 M8.5 देवकस्य (for याद°).] After the above, D4 reads 1108*.

21 For S cf. v. l. 15. — [a]) Da भारतं (for शंतनोर्). — [d]) Ś1 सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. l. 15. — [a]) K1 वनितानां (for वीर°). — [b]) Some MSS. °जंगलं (cf. v. l. 1. 102. 1). — [c]) Ko.3 °धर्मभृतां.

23 For S cf. v. l. 15. — [a]) Ko °चक्षुष्मान्. — [b]) K4 transp. राज्यं and न. — [c]) K4 B Arjp (hypermetric) पारशवत्वाच्च (B1 °त्वाद्); Ñ1.2 Dn D1.4 पारसवत्वाद् (D4 °त्वाच्च); D2 दासवत्वा°; Nilp (*"apapāṭha"*) Cd as in text. — [d]) Ko.4 D5 पांडुश्वासी°; K1-3 Ñ3 Da पांडुस्त्वासी°. Ñ2 B Dn D1.2.4 राजा पांडुर्बभूव ह. — After 23, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1107*, which is followed by 1108* below. — K4 Dn D1 ins. after 23: Da, before the first st. of the foll. adhy.: D4, after 1107*:

1108* कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिविशारदः ।
विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैशं°. — (L. 1) K4 °नीतिविदां वरं; Dn D1.4 °तिमतां वरः. — (L. 2) D4 तत्त्वधर्मज्ञं.]
— D2 ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ko.2-4 Ñ1.2 B D2.4.5 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 प्रकृतिप्रसादः; K3 कुरुराज्यानुवर्णनं; Ñ1.2 पांडुराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Da1 105; B1 Dn1 D4 107; Dn3 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (cf. v. l. 1. 102. 23). — Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [a]) G1.2 समुदितैर्. Ko Ñ1.3 G6 M5 सर्वम्; Ñ2 B D2.4.5 सर्वैर्; Da सौम्य; T G M3.6-8 नित्यम् (for सम्यग्). — After 1[ab], D1 reads 3[a]-4[b]. — G4 (hapl.) om. 1[c]-2[d]. — [c]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अन्नत्यान्; Ñ1 अभ्यन्यान्; Ñ2 अनन्यान्; D2 T1 अप्यन्यान्. — [d]) T1 °मादिराजभा°; T2 °मपि भारत; G2.3.5 M (except M5) °धि(M3 *sup. lin.* °पि)राजभा°; G6 °राजकान्.

2 G4 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) Ñ3 Da2 Dn D1 पूर्वं. — [b]) G2.5 श्रीमद्भिश्च; M (except M5) धर्मनित्यैर्. — [c]) Ś1 नोत्सेधम्; Ko.1.4 Ñ2 B5 Da1 नोच्छेद°; K2 Da2 Dn D1 नोत्सेद°. Ś1 K (except K4) D5 अधिगच्छेत; T1 अगमच्चैनं; G3 °मच्चैव. — [d]) Ś1 K1 °चिदपि; S (G4 om.) कथंचिदि°.

3 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — [a]) T1 मया सत्ये च कृष्णेन. — [b]) K1 व्यासेन (for कृष्णे°). — [c]) G2.4.5 संस्थापितं कुलं भू°.

4 For sequence of D1 cf. v. l. 1. — [a]) Ko-2 B3 D5 M6-8 वर्धेत. B1m भूयः (for पुत्र). Da Dn D1.4 तच्चैतद्वर्धते भूयः (D4 पुत्र). — [b]) G3 मया (for कुलं). — [d]) D (except D2.4.5) न संशयः (for विशे°).

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९

इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्यै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
नात्यश्नीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

---

5 [b]) Śi1 K1 सानु°; Ko त्वनु°; K2–4 Ñ B Da Dn D1.2 T G2.4.5 M5 स्वनु°; D2 G1.3.6 M3.6–8 ह्यनु°; D5 स्वानु°. — [a]) Ñ2 स्वसा (for तथा).

6 [b]) Dn D1 ताः कन्याः पुत्र स°. — [a]) T G2–5 M (except M5) क्षत्रियोत्तमाः (G2 °म); G1.6 °र्षभ.

7 [b]) G3 वदतां (for धीम°). Ñ2 B Da D2.4 इति मे (Ñ2 इत्यहं) धीयते मतिः. — [c]) T G1.2.4.5 समानास्ताः (T1 °स्तु); G3.6 M5 समानार्थाः.

8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [c]) M6–8 तस्मात्त्वं च.

9 Śi1 K1 S om. उवाच. — [a]) D2 त्रिनेत्रं च हरं. D2 T1 परं; G2 हरिं.

10 [a]) Śi1 K1–3 Ñ3 B1 Dn D1.5 शुश्राव (for श्रुत्वा च). G1 वचस्त्वेतत् (for च तं). — [c]) Ko.4 दूतं (for ततो). Ko °राजाय. — After 10[c] (which = 14[a]), G3 runs on to 14[b]–14[c] and then returns to 10[d], repeating 14[b] and 14[c] in their proper place. — [d]) Ñ1.3 S कौरवः (for भार°).

11 [a]) S तस्यासी°. — [c]) Śi1 transp. ख्यातिं and वृत्तं. B1.3 D2.5 G1.4 वृत्तिं; T1 °द्धिं; T2 G2.3.5.6 M °द्धिं. D4 वृत्तानां. — [d]) K1 D2 बुद्धिं. Śi1 K D2 T1 च (for तु). Ko समवीक्ष्य; K4 समवे°. S च (for सः).

12 [a]) K4 किल; Ñ B5 Da Dn D1 S त्वथ; D2 त्वभि; D5 चापि. — [b]) T G2.5.6 M6–8 त्वच° (for अच°). — [c]) Ñ1 ईप्सितं; T1 G1 दित्सतां; T2 G2.4–6 M3.5 °तां; G3 °तः; M6–8 निंदितां; Cd as in text. K2 B5 G1 तस्मै; D2 चैव; T G2–5 M तस्य. — [d]) S पितुर्मातुश्च कौरव.

13 [a]) A few MSS. पटमा°. G3 M3(*sup. lin.* as in text).5 °मानाय्य. — [b]) Śi1 K (except K4) Ñ3 D (except D2) तदा (for शुभा). — [c]) B3 सा (for स्वे). T G2.4.5 M6–8 न पश्यामीति भर्तारं; G1.6 M3.5 न पश्यतीति भर्ता मे; G3 भर्तारं न प्रपश्यामि. — [d])=17[b]. S वेष्टयामास चक्षुषी. — [e]) Śi1 नान्यधीर्यं; Ko Ñ1 नान्यं श्रये; K1 नान्यदीर्यं; K3 Dn D1.5 नाभ्यसूयां; Ñ2 B1.3.5 Da2 G4 नात्यती°; Ñ3 नाभ्यश्नी°; B1 m.6 नाभ्यती°; Da1 G1 नात्यनी°; D2 नाव्यती°; D4 नाभ्यभू°; G2 नान्यश्रि°; G3 corrupt.

14 [a])=10[c]. — [b]) D4 S सुतः (for पुत्रः). S °निराव्रजत्. — [c]) Dn D1 वयसा (for पर°). — [d]) S कौरव (M3 भारत). — After 14, N (except K4) ins.:

1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।

[(L. 1) Śi1 K1 Ñ3 तथा; Ñ1 B (except B1) D2.4 ततो.]

S (except T1), on the other hand, ins. after 14:

1111* ततो विवाहं चक्रेऽस्या नक्षत्रे सर्वसंमते ।
सौबलस्तु महाराजा शकुनिः प्रियदर्शनः ।

15 T1 om. 15–16. — [a]) K3 तु; D2 T2 G M स्व

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1. 4388
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

(G2. 3 च) (for स). G6 तत्र (for वीरो). — [b]) K3 स- (for च). — M6-8 om. 15[c]-16[d]. — [c]) S (T1 M6-8 om.) °रागात्. G2 स (for स्व-). — [d]) Dn3 S (T1 M6-8 om.) परि°.

16 T1 M6-8 om. 16 (cf. v. l. 15). — [e]) Ñ1. 3 गुरूणां.

17 S (T1 om. line 1; M6-8 om. lines 1-2) ins. before 17 (G5, om. lines 2-4, at the end of the adhy.):

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अतिचाराद्भृशं भीता भर्तुः सा समचिन्तयत् ।
सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समतां ययौ ।
न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुः सा वर्तते तदा ।

[(L. 1) G2 भृशं (for पतिं). — After line 1, G5 ins. lines 1-2, 6-8 of 1113*. — (L. 2) G4 व्यभिचारा°. — (L. 3) M6-8 पुनराविनि°. T1 G6 M (except M3) इयात् (for ययौ). — (L. 4) M6-8 नाति- (for न हि). M6-8 सदा.]

— G5 om. 17. — [a]) Ñ3 तोषयामास तान्स°. — [b])=13[d]. Ś1 Ko. 1. 3. 4 कुरून्पति(K4 °न्भर्तृ)परा°; K2 Dn1. n2 D1 गुरून्पतिपरा°; G3 M5 पत्नीव्रत°. — [d]) S (G5 om.) स्वजनान् (for सुव्र°). T2 G4 न व्यकी°; G2. 3 नावकी°. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 17 (G5, om. lines 3-5, after 1112*):

1113* तस्याः सहोदराः कन्याः पुनरेव ददौ दश ।
गान्धारराजः सुबलो भीष्मेण वरितस्तदा ।
सत्यव्रतां सत्यसेनां सुदेष्णां च सुसंहिताम् ।
तेजःश्रवां सुश्रवां च तथैव निकृतिं शुभाम् ।
शंभुवां च दशार्णां च गान्धारीर्दश विश्रुताः । [5]
एकाङ्गा प्रतिजग्राह धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
ततः शांतनवो भीष्मो धनुष्कीतास्ततस्ततः ।
अददाद्धृतराष्ट्राय राजपुत्रीः परः शतम् ।

[(L. 1) M6-8 शुभाः (for दश). — (L. 2) M3. 5 सहितस्तदा. — (L. 3) D4 G6 M6-8 सुषेणां. T1 G2 M3. 5 चार्थसंहि°; T2 G3 चार्धसं°; G1 missing; G4 चाभिसंज्ञितां. — (L. 4) M तथोर्वीं. D4 G6 M तथा (for शुभाम्). — (L. 5) G1 शंभुवर्णां; G3 शंभूणां च. M6-8 शंभूणां चैव दाशार्णां. — (L. 6) D4 G6 M6-8 चोपयेमे ताः (for प्रति°). — (L. 7) G3 धनुःप्रोतस्त°. — (L. 8) D4 M6-8 आवहन्; G3 आनयन्; G4 M3 आवहत्; G6 आहरत्. T2 G2. 4 M3. 5 °राष्ट्रस्य. D4 परं शतं; G3 शतं परं.]

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko. 2. 3 Ñ1. 2 B5 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 B1. 3. 6 Da D2. 4. 5 गांधारी(Da °र्या)विवाहः; K3. 4 Ñ1. 2 धृतराष्ट्रविवाहः (K4 °ष्ट्रवैवाहिकः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Da1 106; B1 Dn D4 108 (Dn3 109); T1 105; T2 55; G M 56. — *S'loka no.:* Ñ3 20; Dn 19; M3 58. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4382.

104

☞ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 43 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 88. It is worth noting that that passage agrees closest with the constituted text and is alike free from the interpolations of the vulgate text and of the Southern recension.

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K3 Ñ2 D (except D2. 4. 5) T2 °णाप्रतिमा; Ñ1 G6 °णासदृशा.

2 [a]) Ko. 2 D2 °त्वस्रेयाय; K1 °त्वसीयाय; K3 B5 पितृस्वस्रे°; K4 Da1 Dn3 पितृष्वस्रे°; Ñ1. 2 B1. 3 पितृ°; Ñ3

C. 1. 4383
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५
तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°ष्वसर्याय; B6 °स्वस्रे°; Dn1. n2 D5 पितृष्वस्रीया°; D1. 4 °ष्वस्रीया°. K4 Ñ2 B Da D2. 4 सुतां; S पुनः (G6 M ततः). — b) S सोन(T2 G5 सेना)प°. B (except B6) D (except D5) भारत (for वीर्य°). — c) Ś1 K1 D4. 5 G1 अद्या°; Ko. 4 T G3 M अग्रम°; G2. 4. 6 उग्रायाग्रे; G5 उग्र°. — d) Ñ1. 2 Dn2. n3 °पत्यं स; G (except G3) °पत्यं च. K2 धर्मवित्; K4 भारत; Ñ2 Da भूमिपः; Dn D1 सत्यवाक्.

3 a) N अग्रजामथ. Ś1 Ko–2 D5 transp. तां and कन्यां. — b) Ś1 K1 अन्यानु°; Ñ B5. 6 अग्रानु°; B1 (m as in text) Da Dn D1 शूरोनु°; D2 भार्यानु°; S अग्रा(T G1 उग्रा; G2. 4. 5 उग्रो)नुग्रहकाम्यया (G6 M5 °कांक्षया). — cd) S अददात्कुंतिभोजाय शूरो गोपतये सुतां (G3 शुभां).

4 a) Ñ Dn D1 transp. सा and नियु°. Ko. 4 पितृगृहे. — b) Ś1 °भोजने; Ko Dn D1 ब्राह्मणा°; S ब्राह्मणातिथिभोजने. — c) N तत्र (for घोरं). — d) Ś1 संश्रित°; K2–4 B6 Dn D2. 4 शंसित°.

5 a) T1 निगूहन्नि°; Cd as in text. — b) S (except M6–8) दुर्वासा इति यं विदुः. — c) T2 G2. 4. 5 मुनिं (for उग्रं). A few MSS. शंसिता°. — d) Ś1 K1 G1 सर्वरत्ने°. — After 5, G (except G3. 6) ins.:

1114* दध्याज्यकादिभिर्नित्यं व्यञ्जनैः प्रत्यहं शुभा ।
सहस्रसंख्यैर्योगीन्द्रं समुपाचरदुत्तमा ।
दुर्वासा वत्सरस्यान्ते ददौ मन्त्रमनुत्तमम् ।

6 a) T2 G3. 6 M transp. तस्यै and स. T1 G3 (*sup. lin.*) स तस्यै (for तस्यै स). G6 धर्मं (for मन्त्रं). G1. 2. 4. 5 यशस्विन्यै पृथायैवं (G1 °व; G4 स). — b) Ś1 K1 आत्मधर्मान्व°; K2. 4 °र्मान्यपेक्ष°; G1 ह्याप°; G3 M5. 6 °र्मान्वपेक्ष°. — c) D4 °चारसमायु°; B3 G3 °युक्तां. G3 मंत्रविच्चैव (for अब्र°). — After 6, G1. 2. 6 M6–8 ins.:

1115* अभिचारायुतं तस्या आचष्ट भगवानृषिः ।
[M6–8 °चारसुतां तस्यामब्रवीद्भग°.]

7 a) Da देवमनेन त्वं; G1 त्वमेतेन शुभे. — b) T1 °णाराधयिष्यसि. — Da2 om. 7cd. — c) Ś1 प्रसादात्तु; Ko °सादात्ते; Ñ1 Dn D1 °भावेण; Da1 °दानेन; G6 M5 °सादाद्वै. — d) Ko राजपुत्रो; Ñ1. 3 Dn D1 तव पुत्रो; Ñ2 राज्ञि पुत्रो. S (except T1) जनिष्यते.

8 ab) Ś1 transp. सा तु and तेन. S मुनिना (for विप्रे°). Ñ1. 3 T G M3. 5 तस्य (G2 मंत्र-); Ñ2 D (except D2. 4. 5) कुंती; M6–8 तच्च (for तेन). Ñ1. 2 D (except D2. 4. 5) °हलान्विता. — After 8ab, G1. 2 ins.:

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्करम् ।

— After 8, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1117* ततो धनान्तरं कृत्वा स्वमार्गं तपनस्तदा ।
उपतस्थे स तां कन्यां पृथां पृथुललोचनाम् ।

[(L. 1) T1 G1. 4. 5 गत्वा; G2 भित्वा. G4 °मार्गात्. — After line 1, G1. 2 ins.:

1118* अवतीर्य स्वमार्गाच्च दिव्यमूर्तिधरः स्वयम् ।

— (L. 2) G3 °स्थे पृथां कन्यां स तां पृ°.]

9 a) K2 S (except G3) समां°. — b) S विस्मयात् (for भास्क°). Ś1 K1 D5 °पावनं. — c) M3. 5 चाभवत्कन्या. — d) Ś1 K1–3 transp. दृष्ट्वा and तत्. — After 9, N ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 58); while S ins. another passage of 21 lines given in the same App. (No. 59), D4 (marg. *sec. m.*) ins. the latter passage after line 15 of the former.

10 a) Dn D1 °कर्ता; Cd as in text. — b) S (except G6 M3. 5) पुनः (for ततः). N संबभूव तया सह. — cd) T2 G2. 4. 5 देवी (for वीरं). N तत्र वीरः समभव-

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ १४
नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेष्वधृतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९

C. 1. 4408
B. 1. 111. 28
K. 1. 120. 47

त्सर्वं वरः. — e) Ks आबद्धं. Ko.4 बालो. — f) Ko.4 D4 श्रियान्वितः. Ks देवराजश्रिया°; S कुंडलाभ्यां समावृतः.

11 ab)=1. 57. 82ef. Ś1 कुंडलं (for कव°). B1 D5 कुंडलाद्यो°. — c) G1.6 Ms.5 सोजा°. Ñ B (except B5) D2.4 T1 ततो; T2 G M तदा (for सुतः). S वीरः (for कर्णः). — d) Ñ2 B D2.4 °लोकमहारथः. — S ins. after 11: D4 (marg. *sec. m.*), after 13ab:

1119* मञ्जूषां रत्नसंपूर्णां कर्णनामाभिसंज्ञिताम् ।

[D4 G1 °नाम्नाभिं; T1 °नाम्ना समावृतं; T2 G3.4 °नाम्ना समाश्रितां; G2 कर्णबालाभिं; G5 °संश्रितां (*sup. lin.* कर्णबालसमाश्रितां).]

12 S transp. 12 and 13. — a) Ñ1.2 B1.3.5 D तस्यै. K2 B5 (by transp.) कन्यात्वं तस्याः (B5 तस्यै). — b) B D2.4 तदै(B1.6 °दे)व भगवान्रविः. — c) Ñ1.3 D5 वदतां; B5.6 Da Dn D1.2 M5 तपतां; T1 G1.2.4-6 M6-8 वरद; T2 G3 M3 परम-. — d) Ñ1.3 S पुनः; B D2.4 प्रभुः (for ततः). — After 12, N ins.:

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।

[(L. 1) Ś1 देवी सा; Da तं जातं. Ś1 देवमानं; Ñ1 हतमानं. — (L. 2) Ñ B1.5 Dn2 D5 एकाग्रं. Ñ1 भूत्वा.]

13 S transp. 12 and 13. — a) Ś1 K Dn D1.5 सा; Ñ3 D2 तु (for तं). G1.2.4.5 °माना कुमारं तं; G3 °मानां परं तस्य. — After 13ab, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1119*. — cd) G3 नदीमध्ये (for जले कुन्ती). N °जं कुमारं तं जले कुंती महाबलं.

14 a) Ś1 Ko.1 महा-; Ñ1.2 B D (except Da D5) जले (for तदा). — c) Ś1 K1 कारयामास.

15 a) B (except B1) D4 नामास्य चेदं चक्राते (D4 कुर्वाते); G3 °धेयं चक्रतुस्ते. — b) Ñ2 B D2.4 दंपती तावुभौ (B5 transp. दंप° and तावु°) शिशोः. — cd) S समावृ(M5 °ह)तोयं वसुना वसुषेणेति नाम(T1 विश्रु)तः (G3 समाप्य तस्य सुहृदो वसुनामेति नामतः).

16 After 16ab, Ñ1.3 ins.:

1121* लोके चैव हि विख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

— c) K3 °ष्टतोयादा°; K4 D5 आराधयत्तदा°; Ñ1.3 उपस्पृश्य सदा°; T1 अपृष्टतामथादि°; G1.6 °पाद्यादि°; G3 आपृष्टं तावदा°; G2.4.5 स पृष्ठ°; M6-8 °तापावादि°; Cd as in text. — a) Ś1 K1-3 Ñ3 च (for स). D (except D2.4.5) उपातिष्ठत वी°; S °स्थे कृतांजलिः.

17 a) T2 G5 अस्मिन् (for यस्मिन्). N तस्मिन्काले तु (K च) जपतः. — b) T2 G2.5 स धीरः; G1 सवितुः. N तस्य वीरस्य धीमतः. — c) T G2.4.5 M3.6-8 °णेभ्यो हि; G1.6 M5 °णायासीत्; G3 corrupt. — d) Ś1 K1.4 किंचिद्वस्तु; Ko.2.3 Da Dn किंचिद्वसु; Ñ1.2 B D2.4 अपि प्राणान्; Ñ3 वसु किंचिन्; D5 प्राणानपि (for तस्मिन्काले). Ś1 K Ñ1.3 Da D2.4 महीपते; Dn महीतले (for महा°). D1 किंचिद्वसुमतीतले. — After 17, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 60).

18 a) N (except Dn D1) शक्रो (for इन्द्रो). — b) Da1 Dn D1 भिक्षार्थी. N समुपागमत् (K3 Ñ2 B1.3.6 D4 °गतः); T2 हरिवाहनः. — c) N कवचं (for कुण्डले). — d) N फाल्गुनस्य हिते (Ñ1 प्रिये) रतः. — After 18, M3.5 ins.:

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मनः ।;

while D5 ins.:

1123* कर्णः[तु]कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ।

(=(var.) 19cd), followed by 1125*.

19 Before 19, D5 ins. वैशं°. — a) N स्व(Ñ3 स)शरीरात्समुत्कृत्य (K4 Ñ1 °मुत्सृज्य). — b) N स्वं (Ś1 Ko-3 Ñ3 D5 तं; B3.6 स; Da2 च) निसर्गजं; M3(*sup. lin.*).6-8 रुधिरोक्षितं. — c) T1 M3.6-8 °र्णश्च; G3 °र्णस्य; M °र्णाभ्यां. N विप्ररूपाय शक्राय; G6 कर्णपार्श्वौ च द्वे छित्वा. — d) N ददौ कर्णः कृतां°. — After 19, N ins.:

C. 1. 4409
B. 1. 111. 29
K. 1. 120. 51

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्स्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ २०

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।

दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा ।
[Ñ3 स प्रगृह्य तु. Ś1 °वेशे हृष्ट°.]

S (G6 om. lines 3–5) ins. after 19: D4 (marg. *sec. m.*), after 1124*: D5, after 1123*:

1125* अहो साहसमित्याह मनसा वासवो हसन् ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न तं पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वरं वृणु यदिच्छसि ।
कर्णः ।
इच्छामि भगवद्दत्तां शक्तिं शत्रुनिबर्हणीम् ।

[(L. 1) D4 °मित्येतत्; D5 G6 °मित्येवं; G1 M3.5 °मित्येव; G5 °मित्युक्त्वा. D4 सहसा. D4 M3.5 °वोहसत्. — (L. 3) G1.2.4.5 M6–8 को ह्यं°. — (L. 4) T2 G4 M5 ब्रूहि (for वृणु).]

G1 cont.:

1126* अमोघामप्रतिहतां त्वत्तः सुरगणेश्वर ।

20 Before 20, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G6) ins. वैशं°. — [a]) G1 चास्मै. N ददौ शक्तिं सुरपतिर् (K4 B D2.4.5 by transp. °दौ सुरपतिः शक्तिं). — [b]) Ś1 Ko–3 Ñ1.3 Da Dn D1 वाक्यं चेदमुवाच ह; K4 B D2.4.5 वचनं चेदमुक्तवान् (B3 D5 चैवमुक्त°; B5 °दमब्रवीत्). — [c]) S देवदानवयक्षाणां. — [d]) T1 क्षिप्यसि; G2 छेत्तासि; G4 क्षेप्सा°. T1 त्वं; M5 तु (for सन्). Ś1 K1.3 यं जेतुमिच्छसि रणे; Ko.2 Ñ1.3 यं जेतुमिच्छसे कर्ण (Ñ1.3 संख्ये); K4 Ñ2 B Dn D1.2.4.5 यमेकं जेतु(K4 हंतु)मिच्छेथाः; Da जेतुमिच्छसि यं सख्ये. — [e]) Ko.2 स लोके; D2 स एको; T1 स नरो; G2.4 स सद्यो (for सोऽनया). — After 20, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G6) ins.:

1127* हत्वैकं समरे शत्रुं ततो मामागमिष्यति ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.:

1128* इत्युक्त्वान्तर्दधे शक्रो वरं दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 [a]) G2.3 कृतस्य (for तु तस्य). N प्राङ् नाम तस्य प्रथितं (Ñ1.2 B Dn D1.2.4 कथितं). — [b]) N (except Ś1 K1) क्षितौ; T1 G2.4 M6–8 श्रुतः; T2 G3.5.6 M3.5 स्मृतः; G1 श्रुतिः. — [c]) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (Ko °र्तनो नाम; D1 °नस्तेन). — [d]) S स तस्मात्कारणादिति (T1 °णादभूत्; G6 °दितः; M5 °दिह).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śim Ko–3 Ñ1.2 B Dn1 D2.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3 M3.5 कर्णोत्पत्तिः; K4 Ñ1.2 D1 कर्णसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 114; B1 Dn1 D4 109; Da1 107; Dn3 110; T1 106; T2 56; G M 57. — *S'loka no.:* Dn 31; M3 44. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4413.

105

☞ MSS. G2.5 are hereafter both written by a different hand.

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. D5 सूत उवाच. — [a]) K4 Ñ1.2 B D (except Da) सत्वरूपगुणो°; S रूपशील(G5 अथ सर्व)गुणो°. — [b]) Ñ1.3 धर्माचारा; Cd as in text. Ś1 K1 महाप्रभा. T G1–4 M3.6–8 धर्मकार्येषु चोद्य(T1 °दि)ता (G1 योजिता; G3 निश्चिता); G5.6 M5 धर्मकामा नरर्षभ. — [c]) K1.4 Ñ B D पृथा पृथुललोचना; S कुंती(T1 G1 M3 °ति)राष्ट्रे स्वयंवरे (G4.5 पतिंवरा). — After 1, K1.4 Ñ B D ins.:

1129* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
नावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ।
ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ।
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । [5]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ३
यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्मयन्त नरा भुवि ॥ ६
कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्बलोत्साहसमन्वितः ।
जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रूननेकशः ॥ ७
पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

C. 1. 4450
B. 1. 113. 26
K. 1. 122. 26

ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ।

[(L. 2) K1 B1.3.5 Dn D1.4 व्यावृण्वन्. — (L. 4) B1 (m as in text).3 स्वयंवरा. — (L. 5) Ñ1.3 राजमध्यस्था; D5 °मध्यस्था. K1 °ज्ञां महात्मनां. — (L. 6) Ñ1 °शार्दूल; Dn2 नृपशा°.]

2 [a]) Ko.2.3 G1 सिंहोरस्कं; K4 Ñ B D °दर्प (D5 °दीर्घ-). K4 Ñ B D महोरस्कं; S महा(G1 वृष)स्कंधं. — [b]) Ko.4 Ñ2 B3 D T1 G (except G2.6) वृषभाक्षं. S यशा(G6 मन)स्विनं. — After 2[ab], S ins.:

1130* पतिं वव्रे महेष्वासं पाण्डुं कुन्ती यशस्विनी ।
[G1.5 °स्विनं.]

— [cd]) S °स्राणामग्रतः स तया वृतः. — For it, K4 Ñ B D subst.:

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ।
तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।
तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।
पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । [5]
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।
तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।
यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।
ततस्तस्याः पिता राजन्नुद्वाहमकरोत्प्रभुः ।

[(L. 1) D2 राज्ञां पौढोथवा विभो (sic). — (L. 6) Ñ2 B1.3.6 Da Dn1 D4.5 समासजत्. — (L. 9) Ñ2 Dn D1 विवाहम्.]

3 S om. 3[ab]. — [a]) D2 समये (for स तया). — [b]) Ś1 K4 Dn D1.5 °नंदन. — [c]) S °जे भरतश्रेष्ठः (G4 °ष्ठ; G5 °ष्ठं).

☞ For 4-7, K4 Ñ B (B3 om. line 3) D (D5 om. line 1) subst. a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App. I (No. 61). Particulars of the colophon are as follows. — *Adhy. name:* K4 Ñ3 B Da D2.4.5 कुंती विवाहः. — *Adhy. no.:* B1 Dn 110 (Dn3 111); Da1 108; D2.4 112. — *S'loka no.:* Dn 13. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4470.

4 For K4 Ñ B D see above. — [a]) Ko गत्वा; Cd यात्वा (as in text). — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev. had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his citing 7[ab] *in toto*; cf. v. l. 1. 68. 72.

5 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. — [a]) G3 सर्वराजन्यवि°. — [b]) G1.6 °सदृशा. — [c]) Ś1 K1.3 परिक्रीय; S धनुष्क्रीता. — [d]) S मद्रराजेश्वरात्मजा.

6 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. Cf. 2[ab] also. — [a]) G1 सिंहदंष्ट्रं. S महेष्वासं (G1 महास्कंधं) (for गज°). — [b]) Ko S वृषभाक्षं. Ś1 तपस्विनं; T G1-4 M6-8 यश°. — [c]) Ko S दृष्ट्वा पांडुं (by transp.). K1 T2 °व्याघ्र. — [d]) Ko विस्मयंत. K1 (before corr.).3 नराधिपाः.

7 For K4 Ñ B D cf. v. l. 3. — Cd cites 7[ab] *in toto* exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions; cf. v. l. 4. — [a]) S (except G6) तदा (for ततः). — After 7[ab], S ins.:

1132* गोप्ता भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वास्त्रकोविदः ।

8 [a]) Ś1 K1 °मागस्कृतं; D5 °मार्गे ततो; G3 °मागस्कृता. D4 यात्वा; G3 भू°. — [b]) S (except G5) हताः (M8 *sup. lin.* जिताः as in text).

9 [a]) T G (except G5.6) उपागृह्य(T1 °ह्ण)त्. For it D2 subst. 11[a]. — [b]) K4 B1.3.6 Da D2 पांडुना विविध°. — [cd]) Da °श्वभूतां; Dn D1 °श्वयुतां. K4 Ñ1.2 B D2.4 °जनसंकुलां; Ñ3 °शत°; Da Dn D1 °रथ°. S

C. 1. 4451
B. 1. 113. 27
K. 1. 122. 27

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ १०
ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
तं शरौघमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ १३
ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

समृद्धहय(G4 °रथ)पादाता(T1 संमृदंगरवोपेता)मप्रमेयरथद्विपां (G3 °रथाधिपाः). — After 9, S reads 12.

10 [a]) Ś1 Ko-3 Ñ3 D5 बहूनामागसां (Ś1 °मां; K1 °तां) कर्ता; K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 आगस्(Ñ1 आज्ञा)कारी महीपानां (K4 °पालो). — [b]) Ś1 K1-3 °धनुर्भृतां; Ko D5 G1.5 m.6 °महीक्षितां; Ñ3 T1 G5 °कुरुक्षितां. K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 बहूनां बलदर्पितः. — D5 om. 10[c]–11[a]. — [c]) K4 S म(G5 मा)गधवंशस्य; Ñ3 B (except B1) °राज्य(Ñ3 °ज)स्य. — [d]) K2 दार्वो; Ñ2 B6 Dn D1.4 दीर्घो; D2 राजा. Ś1 K1 ततः; Da जि° (for ह°).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) B Da कोषं. — [b]) K4 Ñ1.2 B D (D5 om.) वाहनानि च भूरिशः. — [c]) T1 G3.6 M (except M3) यात्वा (for ग°). — [d]) S मैथिलाः (for विदे°). T M5 °रे हताः.

12 S reads 12 after 9. — [a]) K3 D5 ततः. Ko.2 कण्वेषु; Ñ3 काचे°. Ko.2 D4 पौं(D4 पुं)ड्रे° (for सुह्म°). S हताः(G5.6 °त्वा) काशिषु वंगे(T2 G5.6 °के)षु. — [b]) Ko.2 पांड्येषु; K4 Ñ B1 D2 T2 G4 पौंड्रे°; G5(m as in text).6 सुते°. Ko.1.3 Ñ3 Da Dn D1 च नरर्षभ; D4 T G M3-5 च नरा(T1 वसुधा)धिपाः. M6-8 पुंड्रकेषु नराधिपाः. — [c]) K4 Ñ1.2 B D2 विजित्य पृथिवीपालान्.

13 M3 om. 13-14. — [a]) B5 °महाज्ञानम्; S (except T2 G6; M3 om.) °वेगम्. — [b]) Ñ3 D (except D2.4.5) शस्त्रार्चिषम्. S अस्त्रज्वलितपावकं. — [cd]) S पांडुमासाद्य राजानो न शेकुरतिवर्तितुं.

14 M3 om. 14 (cf. v. l. 13). — [a]) Ś1 K1.2.4 D5 ते समेताः. Ś1 समासेन; K1 समंते°; K2.4 D2 ससैन्ये°; D5 पुरा ते°; T1 G1.2.4-6 M (M3 om.) स्व(G5.6 स)याते°. K3 तेन सेनासमेतेन; G3 तेस्य सेनास्त्रघातेन. — [b]) S °सितमहाबलाः. — [c]) K1 वशमानीय; K4 स्ववशीकृत्य; Ñ1.2 B D2.4 करदीकृत्य; S (M3 om.) पृथिवीपालाः (for वशगाः कृ°). — [d]) N कु(K2 का)रुकर्मसु.

15 For 15[ab], Ś1 K1 repeat 12[ab]! — [b]) Ñ1 पृथिवीपते; Ñ2 B (B5m as in text) D2.4 पृथिवीक्षिताः (for सर्वे°). — [d]) Ñ1.2 B (except B5) Da D2.4 दैत्या इव पुरं°.

16 M6-8 om. 16-17[ab]. — [a]) Ñ1.2 B वीरं; S (M6-8 om.) शूरं (for सर्वे). — [b]) S (M6-8 om.) आसाद्य. Ko सर्वपार्थिवाः; Ñ1 वसुधातले; G3 मनुजा°. — [c]) S (M6-8 om.) आजह्रुर्धनधान्यानि.

17 M6-8 om. 17[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) S (M6-8 om.) मणिप्रवालमुक्तानि. — [b]) K3 T2 G (except G1) सुवर्ण-. N (except B D2.4) बहु (for तथा). — [c]) G5.6 °न्यश्च(G6 °नि च)मुख्यानि.

18 Ś1 K (except K4) Ñ3 om. 18[ab]. — [a]) Dn °महिषीश्चैव; S °महिषान्गाश्च (T1 °षाणां च). — After 18[ab], N (except Ñ1) M5 ins. line 2 of 34* (cf. v. l. 1. 1. 87). — Ñ1 om. 18[c]–21[b]. — [c]) Ñ2 सर्वतः प्रति°. — [d]) Ñ2 B Da D2.4 °पुरेश्वरः.

19 Ñ1 om. 19 (cf. v. l. 18). — [a]) Ñ2 B (except B5) D2.4 ततो हृष्टमनाः; T1 तथा विनिर्ययौ. — [b]) Ñ2 B (except B5) D2.4 प्रायान्; S भृशं (for पुनर्). Ñ1 K3 °मानसः. — [c]) Ko S हर्षयन् सर्व(Ko स्वानि)रा°. — [d]) M7 om. 19[d]. G1 पुनश्च. G2 नगसाह्वयं.

20 Ñ1 om. 20 (cf. v. l. 18). M6-8 transp. 20 and 21. — [c]) B (B3 m as in text) Da1 D1 कीर्तितः. K3 प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च; S नष्टा कीर्तिः स्ववंशस्य. — [d]) K3 S पुनरुद्भृता.

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २०
ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जहुः कुरुधनानि च ।
ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैरथाविकैः ।
नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
प्रमृद्य पररा॰ष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
स तूर्यशतसंघानां भेरीणां च महास्वनैः ।
हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

C. 1. 4463
B. 1. 113. 45
K. 1. 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

---

21 Ñ1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — M6-8 transp. 20 and 21. — ^{a}) M7 om. 21^{a}. Ś1 K1 पांडुना कुरु°; S (M7 om.) ये पूर्वं पर°. — ^{b}) S परधनानि. — ^{d}) Ñ B D करदी°; S वशगाः कृ°.

22 ^{a}) S राष्ट्राणि (for राजा°). — ^{b}) Ñ1. 2 B (except B5) D2. 4 राजपुत्राश्च; S भूमिपाला°. Ko सर्वशः. — After 22^{ab}, S ins.:

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादैः पृथग्विधैः ।
[G2 °नंदन् स्तवैः. M6-8 ते (for वै).]

— ^{c}) S प्रसन्नमनसो. G5. 6 भूत्वा; M6-8 दृष्ट्वा. — ^{d}) S बांधवाः (T1 G2. 4 पार्थिवाः) कुरुभिः सह.

23 ^{a}) Ś1 च सं°; K1 स्म सं°; Ñ1. 2 B D2. 4 तमा(B3 °था)यांतं; Da Dn D1 च तं प्राप्तं; S (except G5. 6) प्रहृष्टार्थाः (M6-8 °स्ते). — ^{b}) S (except M8) °पुरःसराः. — ^{c}) K2-4 ते सु(K3 त्व)दूरम्; S ते त्व(G5. 6 तु)दीर्घम्. G5. 6 इवायांतं. — ^{d}) Ko Dn D1 °पुरालयात्; Ñ1. 2 B (B5m as in text) D4 °पुराजनाः; D2. 5 °पुरे (D5 °रं) जनाः. — ^{ef}) N (except Ś1) हृष्टा लोकं (Ñ1. 3 °का) (by transp.).

24 ^{a}) Ś1 K °यानैः; Ñ3 °देश-; G3 °वास-. — ^{b}) Ñ3 यानैः (for रत्नैः). K3 शुभैः; Ñ1. 2 D (except D2. 4. 5) तदा; Ñ3 अपि (for तथा). — ^{cd}) Da °रथयानैश्च; D1. 2 °रथपत्रैश्च. Ś1 अश्वैः (for उष्ट्रैः). K Ñ3 Da Dn D1 त(K1 अ)थाविधैः (D4 °श्वभिः; Dn °विभिः; D1 नृभिः); Ñ1. 2 B D2. 4. 5 अजैस्तथा. S अजाविकाश्वसंघानामुष्ट्रगोमहिषस्य च.

25 ^{b}) MSS. indiscriminately read कौसल्या and °श्व°. Ko. 2 B (except B6) Da D4 T2 G1-3 M (except M5) °नंदि°. — ^{c}) G5 तथार्हं. Ko पूज°.

26 ^{a}) Dn D1. 5 पुर°. — ^{b}) B5 कृतार्थं; T1 स्वराष्ट्रं. — ^{c}) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्लिष्य. Ś1 K1. 2. 4 Ñ3 भीष्मस्य; Ñ1 B D2. 4. 5 गांगेयो. — ^{d}) Ś1 K1. 2 अश्रु प्र(K2 व्य)वर्तत; Ñ1 B D2. 4. 5 °व्यपातयत्; Ñ3 °व्यवर्तत.

27 ^{a}) K3 S °संवैश्च (G1 °घोषैश्च; M5 °संवैस्तैः); Ñ1 B5. 6 Dn D1. 2. 4 °शंखानां; B3 Da D5 °संख्यानां. — ^{c}) Ko Ñ3 Da S सर्वभूतानि. Ś1 K1-4 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 Ñ B5 Da Dn1. n2 D1. 5 संभव. — *Adhy. name:* Ko. 3 Ñ1. 2 B1 पांडुदिग्विजयः; B3. 5. 6 D2. 4 पांडुविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 108; B1 Dn D4 111 (Dn3 112); Da1 109. — *S'loka no.:* Da1 46; Dn 44 (Dn3 45); M3 28.

१०६

C. 1. 4469
B. 1. 114. 1
K. 1. 123. 1

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेणूनामिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Śi1 K1 S om. उवाच (T2 M3 om. the ref.). — b) B5 °बाहूपार्जितं. B (except B5) Da D2.4 वसु (for धनम्). — d) S तत् (for सः).

2 a) Da D5 M6-8 स वै; D2 अथ वै. T1 वै सर्वं. — b) T1 वीर्यवान्; G5 वै धनं. — c) T1 विदुरश्चापि. — d) M6-8 समतोषयत्.

3 a) K8 Ñ3 D (except Da2) S सत्यवती. Ñ8 B (B1m as in text) D (except D5) M6-8 भीष्मं. — b) Here and below MSS. indiscriminately कौसल्या-, °श°, °शि°. Ñ3 S कौसल्या—°स्विनी. — c) T1 पराहृतैः; T2 G2-4 पांडुहृतैः. Ñ2 B3 Dn D1 S (except G5 M5) अर्थैः. — d) K4 तर्पया°. S भृशं तुतुषुराहृतैः (T2 G4 °वृताः).

4 d) M रथर्षभं.

5 After 5a, G1.2.4 ins.:

1134* पाण्डोर्बाहुविनिर्जितैः ।
असंख्येयैर्धनै राजा.

— c) T2 G3 °मेधमखै°; M3 °मेधवरै°.

6 a) K1 B1 D2 S Cd (the first) च (as in text); the rest तु. — b) K3 पुरुषर्षभः; S सततं नृपः. — c) Ñ1 S (except G6) जितेंद्रियः. Cd cites तंद्री. Śi1 K G1 Cd तथा (Ko °तः). — d) Ko मृगयापरः (cf. 7d); Cd वनगोचरः (as in text).

7 Śi1 K1 (hapl.) om. 7; G1 (? hapl.) om. 7–9ab. — a) S (G1 om.) °पंक्तीश्च. — b) Ñ1.3 B5 D4 शुभान्याभरणानि च. — c) S (G1 om.) चापपाणिर्मृगान्निघ्नन्. — d) Ko वनगोचरः (cf. 6d); Ñ1 °रतः; Ñ2 °रतिः; G3 °यां गतः.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — cd) Ko स वसन्. D5 णे पार्श्वे. — b) D5 रम्ये. — c) S (G1 om.) °शृंगेषु. °— d) K1 S (except M3.5; G1 om.) °साल°.

9 G1 om. 9ab (cf. v. l. 7). — a) S (G1 om.) बभूव कुंत्या. D5 राजा कुंत्या च माद्र्या च. — b) D (except D2.4.5) वने चरन्; S (G1 om.) वनेचरः. — cd) S गज(G1.5.6 द्विप)राजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा.

10 a) S चरंतं. Ko पत्नीभ्यां. — b) Ñ1.2 B3 D (except D2.4.5) खड्गबाण° (by transp.). — c) Ko °मित्यजानंत. — f) S (except T1) चरंतो.

11 b) D4 देशम् (for नित्यम्). Śi1 चारा निन्युरतंद्रिताः; K1 सेवका व्याहृतंद्रिताः (sic). — T1 om. 11cd. — c) Śi1 उपा°; G M अनु°. — d) S (T1 om.) °राष्ट्रप्र-. Ko.4 नोदिताः.

☞ The arrangement of the subject-matter of the 9 adhy. 106–114 is entirely different in the two recensions. The transp. begin at 1. 106. 12 and end at 1. 114. 14 (both inclusive). The Table of Contents (*viṣayānukramaṇī*) of the Kumbh. ed.

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

C. 1. 4482
B. 1. 114. 14
K. 1. 126. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

(which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated: in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy. 106–108 and 109–114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother: S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together. The turning point in the rearrangement in S is adhy. 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S; the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence of S:

1. 106. 11
109. 5–end
Colophon.
110
111. 1–11 (+1177*)
111. 18–21
106. 12–end
Colophon.
107. 1–8 (+1135*)
111. 12–17 (+1181*)
111. 22–end
112
Colophon.
113. 1–37^{ab} (+1197*)
Colophon.
113. 38–end
114. 1–7
107. 9–24
114. 8–14
107. 25–end
Colophon.
App. I, No. 63 (*Duḥs'alotpatti*)
Colophon.
108
Colophon.
114. 15 ff.

(*N. B.*—S om. 1. 109. 1–4 and 1. 113. 37^{cd}.)

12 For sequence see above. Before 12, T$_1$ G$_{2-4}$ ins. वैशं°. — ^{a}) G$_5$ ततः (for अथ). Ko.$_{3.4}$ Ñ B$_5$ Dn$_{2.ns}$ D$_5$ पारसवीं; K$_2$ °सवां; T$_2$ (*sup. lin.*) G$_6$ °वशीं; Cd as in text. — ^{b}) T G$_{2.4}$ °स्य महात्मनः. — After 12^{ab}, D$_1$ reads 14^{ab}. — ^{d}) B$_5$ तां; D$_5$ सं; G$_5$ वि- (for स).

13 G$_1$ om. 13. — ^{b}) Ñ$_2$ B$_{3.5}$m D (except D$_{2.4.5}$) आनीय. Ko.$_{2.4}$ Ñ$_{1.2}$ Da Dn D$_{1.2}$ T$_2$ भरतर्षभः (Ko.$_2$ T$_2$ °भ); B$_5$ D$_5$ G$_2$ M$_5$ °र्षभ. — ^{d}) K$_1$ B$_1$ महीपतेः; K$_2$ Da$_1$ D$_1$ °मते; B$_5$ T G$_{2.4}$ M (except M$_5$) °त्मनः.

14 M$_7$ om. 14^{ab}. For D$_1$ cf. v. l. 12. — ^{a}) Ko om. च. — ^{b}) K$_{2.4}$ Ñ Dn °नंदन.

Colophon om. in G$_3$. G$_1$ missing. — *Major parvan:* T$_2$ G$_{2.4-6}$ M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1-4}$ Ñ B Da Dn$_{1.n2}$ D$_{1-4}$ T$_1$ संभव. — *Adhy. name:* Ko विदुरवैवाहिकः; Ñ$_{1.2}$ विदुरपरिणयः;

१०७

C. 1. 4483
B. 1. 115. 1
K. 1. 126. 4

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
पाण्डोः कुन्त्यां च माद्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।
आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४
कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
एतद्विद्वन्यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७
सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

M3.5 पांडुतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 109; B1 D4 112; Da1 110; Dn 113; T1 108; T2 58; G2.4–6 M 59 (M3 60). — *S'loka no.:* Dn 14; M3 73.

107

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — [a]) T1 एकः पुत्र-; T2 G M3.5 °श्चैव. — After 1, G5.6 read 4^{cdef}, repeating it in its proper place (cf. v. l. 2).

2 [b])=5^{a}. Ñ Dn D1 पुत्राः पंच (by transp.). B1.3 महाबलाः. — After 2^{ab}, G5.6 read 5^{cd}–6, 6^{cd} being repeated in its proper place (cf. v. l. 1). — In G1, 2^{c}–3^{b} is lost on a torn part of the fol. (75). — G5.6 om. 2^{c}–3^{a}. — [c]) T G1.3.4 M समं° देवेभ्यः (by transp.). — [d]) K1 ते; B5 D2 च (for वै).

3 G5.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — In G1, 3^{ab} is lost on a torn part of the fol. (75). — Ś1 K1 S om. उवाच. — [b]) K1 B (except B1) Da D2.4.5 G2 M3 गांधार्या. — Ko (hapl.) om. from द्विज° up to गांधारीं (in 4^{d}). — [c]) T2 G1.3.4 M चापि (for चैव).

4 Ko om. up to गांधारीं (cf. v. l. 3). T1 G1–4 M read 4 after 6. — [a]) Ñ3 एकस्य; D5 स चैको (by transp.). K2 S चैव (G1.5.6 चापि) (for चैकः). K4 T G1.2.6 वेश्या°. — Ñ3 (? hapl.) om. 4^{bc}. — [b]) D5 °राष्ट्रात्सुतो. S एकश्चा(G3 °कं चा)पि शतात्परः (G3 °रं). — G5.6 read 4^{cdef} after 1 and repeat it here. — [c]) Ś1 K1.2.4 स; G3 -चित् (for च). — [d]) S वर्तमानां प्रियेष्वेव. — [f]) Ś1 K1.4 Ñ B3.5 Dn1.n2 D1.2.4 T2 G2.4 M3 °ष्ट्रोभ्य°; K2 D5 °ष्ट्रो न्य°; T1 °ष्ट्रोप्य°; G5.6 °ष्ट्रोन्व°.

5 [a]) G1 शप्तस्य च (by transp.). B3 T1 G1.2.4 M6–8 ततः (for सतः). — [b]) Ś1 K Ñ3 D2.4.5 °स्तस्य महात्मनः (Ko °स्तेन तपस्विना). — [cd]) G5.6 read 5^{cd}–6 after 2^{ab}. Ś1 पंच पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp.). K3 Ñ B D (except D5) पुत्राः पंच (by transp.). — $5^{d}=2^{b}$.

6 G5.6 read 6 (with 5^{cd}) after 2^{ab} (repeating 6^{cd} here). — [a]) S (G1 missing) एतत्सर्वं. Ś1 K1.2.4 Ñ1 D (except D2.4.5) यथान्यायं. — [c]) S (except G5.6; G1 missing) कथय त्वं. Ko न तृप्यामि; D4 न मे तुष्टिः. — [d]) B3.5 वन्धुषु (sic). — After 6, T1 G1–4 M read 4.

7 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — [a]) K4 Ñ2 B3 Da1 °म्लानं; S (G1 missing) तृषितं बुभुक्षितं श्रां(G2–6 शां)तं (hypermetric!). — [d]) S (G1 missing) स तु तस्यै.

8 [a]) S सा वव्रे च (T2 G4 M3 by transp. च वव्रे) तदा. — [d]) Ś1 K1–4 तदा(K2.4 °था)ग्रहीत्; Ko Ñ1 D5 अगृह्णत. S (except M5) अगृह्णाज्ज्ञानचक्षुषः. — After 8, S ins.:

1135* गान्धार्यामाहिते गर्भे पाण्डुरम्बालिकासुतः ।
अगच्छत्परमं दुःखमपत्यार्थमरिंदम ।
गर्भिण्यामथ गान्धार्यां पाण्डुः परमदुःखितः ।
मृगाभिशापादात्मानं शोचन्नुपरतक्रियः ।
स गत्वा तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा भुवि । [5]
देहन्यासे कृतमना द वचनमब्रवीत् ।

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ।
द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्ञात्वन्यथा भवेत् ।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्ठीला *अभवच्छतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

C. 1. 4501
B. 1. 115. 20
K. 1. 129. 35

---

which is followed by 1. 111. 12–17 (cf. v. l. 1. 106. 11).

9 S reads 9–24 after 1. 114. 7 (cf. v. l. 1. 106. 11). — [a]) Da °द्वयं भर्तुः; S °रे द्वितीये तु (M °त्र). — [b]) Ś1 °मावहत्; B5 °मास्थितं. S गांधार्यां उदरं महत्. — D5 om. 9[cd]. — [c]) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4.6 प्रा)जायत तदा (G3 °था).

10 [a]) G4 °सुतं राजन्. — [b]) G3 °श्चाश्मना; M6–8 °स्यात्मना. G2.4.5 M6–8 धैर्यं. — [d]) D5 °लभ्य त्वचिंत°; S °लभ्य च सौबली (T1 सुव्रत; T2 G2.4.5 सौबला; M3 *inf. lin.* सुव्रता).

11 [a]) S कौरव्य(M6–8 °व)स्यापरिज्ञातं (M3.5 °ता). — [b]) B5 तदा; S स्वयं (for ततः). — [c]) K (except K4) Dn3 D4 स्वोदरं; S उ°. Ś1 K Da1 D4.5 ताडयामास; Dn D1 घात°; M6–8 पाट° (cf. v. l. 15). — [d]) K0 दुःखकर्शिता; S शोकमूर्च्छि(G2 °कर्शि)ता.

12 [b]) B6 लोहात्मानेव (m as in text). S साष्ठीला जनमेजय. — [c]) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष°). Ś1 K1 °हता; K3 Ñ1.2 Da2 Dn2 T1 G3 M3.5 °भृता; Ñ3 °हिता; B1 °हितां. — [d]) D5 समुत्स्रष्टुं.

13 [a]) S ततो द्वै°. Ś1 राज्ञः (*sup. lin.* as in text); S राजन् (for ज्ञात्वा). — [b]) B5 त्वरितं. K2.4 Ñ1.2 B5 °पागतः. S आजगाम यदृच्छया. — [c]) K1 स तां (by transp.); K2.4 B5 S तां च; D5 स तु. D2 तामग्रतो मांसपेशीं. — [d]) S वदतां व°.

14 [a]) D5 तत्राब्रवीत्. — [c]) G5 चात्मना कृतं. S सर्वं (for सत्यं). — [d]) K2.4 सुमहर्षये.

15 Before 15, B D (except D2.4.5) ins. गान्धार्युवाच. — [b]) K1 ज्ञात्वा (for श्रु°). — [c]) Ñ3 एवं (for इदं). — [d]) K0.1 ताडितं; K3 M6–8 पाटि°; Dn D1.5 घाति° (cf. v. l. 11). Ś1 ताडितमुदरं मया.

16 [b]) Ñ1.2 B5 m.6 m Da वरो दत्तः (for वितीर्णं मे). K2.4 D1 पुरा त्वया (by transp.). S दत्तवानसि मे प्रभो. — [c]) Ś1 K1 सा (for मे). Da इयं च मांसपेशी मे; S इयं मांसमयी पेशी. — [d]) S मे (for वै).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) S एतावदेतद्गांधारि. — [a]) Ś1 K2.3 Ñ कुतोवरे; K1 °ष(*sup. lin.* °व)रे; K4 °परे; S कदाचन.

18 [a]) K (except K1) Ñ1 B (B1 m.3 m as in text) Dn1 m D2 G3 (*sup. lin.* as in text) M3 (*sup. lin.*) कुंभशतं. — [b]) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृषिः). — N (except Ñ; for K3 see below) ins. after 18[ab] (Ś1, after 18):

1136* स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[=(var.) 21[cd]. B1 (m as in text) Da अनुगु°; Dn D1 सुगुप्तेषु च; D5 स्वेन गु°. K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषतः.]

— T2 om. 18[c]–20[b]. — [a]) K1 परिषिंच वै; K3 M3 °षिच्यतां; K4 Ñ1.2 Dn D1 °षिंचय; B (except B5) Da D2.4 °वेचय; M6–8 °षंचतां (sic). D5 इमां परिनिषिंचतां. — After 18, Ś1 ins. 1136*.

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 18). K3 om. 19[ab]. Ś1 K1

C. 1. 4502
B. 1. 115. 21
K. 1. 129.

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स्म सौबलीम् ॥२२

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

D2.5 S om. उवाच. — [a]) S (except G1.5; T2 om.) संसिच्य°. N (K3 om.) त्वष्टी(Ko °ष्टै)ला; S (T2 om.) ह्य(G3 व्य)ष्टीला. — [b]) N (K3 om.) बभूव शतधा (B Da D2.4 बहुधा); S (T2 om.) ह्यभवच्छतधा (M3 by transp. शतधा ह्यभवत्). — [c]) G3-5 °मानानां. — [a]) T1 M3.6-8 °णां तु (T1 च) पृथक्पृथक्; G M5 °णां पुनरेव तु.

20 T2 om. 20[ab] (cf v. l. 18). — [a]) Ś1 K1.2.4 B6 Da M °धिकं (M6-8 °का) शतं; Ko ततोभवच्छतं. K3 °धिकं पूर्णशतं. — [b]) Ś1 K1.2.4 °योगं विशेषतः. — After 20[ab], D4 S (except T2) ins.:

1137* ततः कुण्डशतं तत्र आनाय्य तु महानृषिः ।
[D4 कुंभशतं. G3 आनीय.]

— [c]) B5 °पेश्यां. Ś1 K (except K3) B5 D5 ततो; Da Dn1 तथा. — After 20, G2 ins. 1138* (cf. v. l. 21).

21 G2 om. 21; M5 om. 21–22. — [a]) Ko भांडेषु; K2.4 Ñ2 B5.6 D2.5 T2 G3 (*sup. lin.*) कुंभे°; Da देशे°. — [b]) D2 सदा; D5 पुनः (for तदा). S (G2 M5 om.) गर्भान्सर्वान्समादधात् (G3 °दत्; G5 M6-8 °धत्). — [c]) K2 सुप्रगु°; M (M5 om.) सम्यग्गु°. — [d]) Ñ Dn वै (for च). Ś1 व्यदधन्नृपः; Ko-2 °धात्प्रभुः; K3 °धाद्विभुः; K4 Ñ3 विदधा(Ñ3 °ध)त्पुनः. S (G2 M5 om.) रक्षां चै(M6-8 त्वे)षां (G4 °नां; G5 °वा) व्यधाप(T2 G4.5 °र)यत्. — S (except M5) ins. after 21 (G2, after 20):

1138* शशास चैव कृष्णो वै गर्भाणां रक्षणं तदा ।
[Cf. 22[ab]. G1.2 M3 शशंस. G3 सर्वे; G4 चैषु (for चैव). G1.2 M3 तथा.]

22 M5 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) Ñ3 D (except Da1 D2.4) शशंस; S (M5 om.) उवाच. T1 एनां स; T2 G M3 चैनां. — [b]) G4 कालेनैताः पुनः पुनः; G6 °नैव तथा पुनः. — [cd]) Ś1 Ko.1 Ñ1.3 विघाट°; Da Dn D1 उद्घाट°; D5 उक्षाप° (for विघट्ट°). Ñ2 D2.5 कुंभानि. B1.6 D2 स; B3 Dn D1.4 च (for स्म). S (M5 om.) घटमानेषु कुंडेषु जाताज्ञानीहि (G3 शतं जातानि) शोभने. — After 22, S (except M5) ins.:

1139* अह्नोत्तरा कुमारास्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्थिताः ।
[G1 °स्तु शतोत्तराः.]

23 S transp. 23 and 24. — [b]) Ko.2.4 रक्षां (for तथा). Ñ2 B3 Dn D1 °निधाय. D5 तत्रैवांतरधीयत. — For 23, S subst.:

1140* एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ।

24 S transp. 23 and 24. — [ab]) B5 °धनो वरः. S तेनैवैषां क्रमेणासीज् (G1 M6-8 क्रमेणापि) ज्येष्ठानुज्येष्ठता तदा. — [c]) Ś1 धर्मतस्तु; D2 जन्मतस्तत्. S च (for तु). — [d]) Ś1 K D1 तेषां ज्येष्ठो (K3 by transp. ज्येष्ठस्तेषां) युधि°; S ज्येष्ठः कुंतीसुतोभवत् (G2 °वेत्). — After 24, G3 ins. a passage of 48 lines given in App. I (No. 62); while N ins.:

1141* तदाख्यातं तु भीष्माय विदुराय च धीमते ।

N (except Ś1 K1; K2 om. lines 3–6) cont.:

1142* यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ।
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ।
तं खराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसाः । [5]
वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।

[(L. 1) K3 Ñ1.2 B (except B5) D2 °धनो नृपः. — (L. 2) Ko.2.4 D5 °स्मेव महाराज भीमसेनो व्यजायत; Ñ B5 भीमसेनोपि तत्रैव समजायत पार्थिव. — (L. 4) Ko.3 D5 रुरोद (for रुरा°). — (L. 6) B (except B3) D2.4 वाता विप्रव°.]

25 S reads 25–37 after 1. 114. 14 (cf. v. l. 1. 106. 11). — For 25[ab], S subst.:

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवनिस्वनाः ।
ववर्ष रुधिरं देवो भयमावेदयन्महत् ।
एतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[(L. 1) Posterior half = 28[b]. — (L. 2) = 28[cd].]

— [a]) K4 Ñ B D ततस्तु (D5 °श्च) भीतवद्राजा. — [b]) B5 °ब्रवीद्वचः. — G1 om. 25°–27[a]. — [c]) S (except M3.5;

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३

C. 1. 4518
B. 1. 115. 40
K. 1. 129. 84

G1 om.) समाहूय. — [d]) S (G1 om.) विदुरं चेदमब्रवीत्. — After 25, N ins.:

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ।
[Ś1 K1.4 राज्ञः (for राजन्).]

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 25). — Before 26, Ś1 Ko.1.3 Ñ2 B3.5 D2.5 S (except G1) ins. धृतराष्ट्रः; Ś1 (!) K3 Ñ2 B3.5 D2.5 cont. उवाच. — [ab]) B5 कुलनंदनः. S (G1 om.) श्रुतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः सुतः किल. — [cd]) T1 om. 26[cd]; D2 reads it in marg. K3 D2.4 स गुणं. S (T1 G1 om.) स तु (M च) दुर्योधनात् (G6 °धन-) ज्येष्ठस् (T2 G4–6 श्रेष्ठस्) तस्मिन्राज्यं न संशयः.

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 25). — [a]) Ś1 K1.2.4 अनंतरं त्वयं; Ko.3 Dn3 D1 G6 M3.5 अयं त्वनंतरं; T2 G2–5 अयं चानंतरं (G3–5 °रः). D5 अयं त्वंतरजातस्य. — [b]) D5 युवराजो भवि°; S (G1 om.) राजा भवितुमर्हति. — [c]) T G3.4 M3.5 एतं; G2 M6–8 एवं. Ko.3 Ñ1.2 B1.3.5 Dn D5 T G2–4 वि-; Ñ3 वै; B3 D2.4 प्र- (for हि). K3 ब्रूहि. Ñ2 B (except B5) D (except D5) तथ्यं; S (G1 om.) प्रश्नं. K1 एतद्धि मे भूतसत्यं. — [d]) S (G1 om.) यद्वास्मिन्दृश्यते फलं. — After 27, S (except G1) ins.:

1145* अस्मिञ्जाते निमित्तानि शंसन्ति ह्याशिवं महत् ।
अतो ब्रवीमि विदुर द्रुतं मां भयमाविशत् ।
[(L. 1) G1 M3.5 प्रशंसंत्यशिवं. — (L. 2) M3.5 ब्रूत मां.]

28 [a]) T2 जातस्यैतस्य. G1 दुर्योधने जातमात्रे. — [c]) B5 व्यानदन्; Dn D2.5 T1 G1.2 M5 प्रण°. — [d]) Ś1 K Ñ3 D5 °शंसिनीः.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैशं°. — [b]) Ko घोररूपाणि स°; K1 तादृशानि तु स°; D1 घोराणि मनुजाधिप (cf. 1146* below); S तानि सर्वाणि भारत. — [c]) D1 सर्वे (for राजन्). — [d]) Ko महायशाः. — After 29, N ins.:

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।
[(L. 1) Ko यथैतानि; K2.4 यच्चे°; K3 B5 अथे°; D5 तथै°. K1 °णि प्रभवंति हि; K2.4 घोररूपाणि भूमिप; D1 तानि घोराणि सर्वशः (=29[b]). — (L. 2) Ś1 Ko.3 Ñ2.3 B5 D5 कुरुनंदन; K1.2.4 कुलनंदने (K1 °न); B1 भरतर्षभ.]
— Ko D5 ins. after 1146*: D4, after 30:

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचनः ।
न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।
[Before line 1, D4 ins. विदुर उ°. — (L. 1) D4 एवं दुर्यो°. D4 मधुपिंगल°.]

30 [a]) S अयं कुलांतकृज्जातो. — [b]) K2.4 Da भविष्यति. S यस्मात्स (T2 G5.6 °च; M यदयं) कुलपांसनः. — [c]) S तस्य त्यागेन शांतिः स्यात्. — [d]) K4 B1.3 (both m as in text) Da2 गुह्या; Ñ2 Dn D1.4 गुह्यौ; Da1 गुह्ये. Ś1 K1 तस्यानयो; Ko चाप°; Ñ2 Dn D1.4 अप°. Ko भवेत् (for महान्). S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30, D4 ins. 1147*.

31 [a]) B3 °कोनं पश्यन्ति (m as in text). — [b]) Ś1 K1.3 Ñ3 B5 D5 विशां पते; Ko नराधिप; K2.4 जनाधिप. — After 31[ab], N ins.:

1148* त्यजैनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।
[Ś1 K1 शांतिश्चेत्. K1 विधेया भरतर्षभ (for the posterior half). — [c]) Ś1 एकेनैव कुरु. K1 B1.6 D4 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — [d]) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा.

32 [a]) K1.2.4 Ñ3 T1 G2–5 M5 त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं. — [c]) Ñ2 ग्रामान्. — [d]) Ś1 K1 स्वात्मार्थे.

33 Before 33, Ś1 K1 ins. वैशं°; B1 वैशं° उवाच. — [a]) Ko.1 तथा च (K1 स). — [b]) Ś1 Ñ1 तथा; K1 तैस्तैः; B5 तस्य. Ñ1 सर्व°. Ko तथा द्विजैः; K2–4 द्विजातिभिः. S तैश्च विप्रैर् जना(G3 नरा)धिप (M6–8 महात्मभिः). — [c]) K2.4 S तदा (M5 °तो). B5 D5 राजन्. — [d]) Ś1 K1 °बलान्वितः; K2.4 °बलात्कृतः; D5

C. 1. 4519
B. 1. 115. 40
K. 1. 129. 84

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५

तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

°बलार्दितः; T1 °वशं गतः.

34 [a]) Ko राजन्; Ñ2 B5 D (except D4.5) पूर्णं (for सर्वं). — [b]) K1 B5 S भारत; K3 वै तदा (for पार्थि°). — G1 om. 34c–36d. — [c]) S (G1 om.) अह्नां (M5–8 °ह्ना) शतेन सं°. — [d]) K3 Ñ D4 चैव. T1 G3.6 M शतात्परा; T2 G2.4.5 च दुःशला.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 34). — [b]) S (G1 om.) वर्षे(G2 °तै)माने तथो(G5 °तो)दरे (G6 °ये). — [cd]) Ñ Dn D1 महाराजं (for °बाहुं). D1.5 °चरत्तदा. S (G1 om.) वैश्या सा त्वंबिकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D1 G1 om. 36 (cf. v. l. 34). — [ab]) Ś1 K1 B5 धृतराष्ट्रो महां°. S (G1 om.) तया समभव(M8 orig. समागम-; *inf. lin.* समभव)द्राजा धृतराष्ट्रो यदृच्छया. — [cd]) Ś1 K1–3 D5 सुतः (for ततः). Ś1 B5 D5 तस्य; K1 तस्याः. Ko जज्ञे तस्यां सुतो धीमान् (for °). Ś1 K2 Ñ3 Da1 करणो नृपः; K1 कर्ण एव च. S (G1 om.) तस्यामजनयत्पुत्रं युयुत्सुं नाम भारत (G2.4 नामतः).

37 K1 om. 37. — [ab]) S इत्यमेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतर्षभ. — [c]) G3 शूराणां. — [d]) Ś1 Ko.2.4 D5 एका कन्या च (for कन्या चैका°). D2 T2 G1.2.4 च (for अथ). Ñ2.3 B Da Dn D1.4 शताधिका (for -थ दुःशला). — K4 Ñ B D ins. after 37 (B5, after 1150*):

1149* युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।

B5 S, on the other hand, ins. after 37:

1150* धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K1. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2–4 Ñ B Da Dn D2.4.5 संभव. — *Adhy. name:* K3 दुर्योधनोत्पत्तिः; Ñ1.2 गांधारीपुत्रोत्पत्तिः; Da धृतराष्ट्रसुतोत्पत्तिः; T2 G4 धर्मपुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभवः; G1 पुत्रोत्पत्तिः; M5–8 धर्मपुत्रसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 110; B1 Dn1 D4 113; Dn3 114; T1 111; T2 61; G M 62. — *S'loka no.:* Dn 41; M8 79.

☞ After adhy. 107, all MSS. except Ś1 Ko–8 (V1 missing) ins. an additional adhy. given in App. I (No. 63). The details of its colophon are as follows. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K4 Ñ B Dn D1.2.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Da दुःशलोत्पत्तिः; M8 दुःशलासंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Dn D4 114 (Dn3 115); T1 112; T2 62; G M 63. — *S'loka no.:* Dn1 18; Dn2.n3 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4542.

108

☞ This adhy. forms (with some minor variations) passage No. 41 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App., which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. Cf. also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 K1 om. 1a–3c. S om. उवाच; Ś1 has it here! — [a]) Ko चैषां; K2–4 एषां; S (except M8) चैव. Ñ1

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णुनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११

C. 1. 455o
B. 1. 117. 11
K. 1. 131. 11

°ज्येष्ठमेतेषां. — [b]) T1 चाबिभो; G2 M6-8 च प्रभो; G3 चापि भो. N नामानि च पृथक्पृथक्. — [d]) K2.4 Ñ3 B3.6 D5 M5 °पूर्वेण की°; Dn D1.4 °पूर्व्या प्र(D4 °ग्र)की°; G4 नामधेयानि कीर्तय.

2 K1 om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 D5 S om. उवाच. — [c]) S दुर्धर्षो दुर्मुख°. — [d]) T2 G1.2.4.5 जलसंधिः; G3 °सिद्धः. Ś1 सयः सहः; K3 Ñ3 S सहः (T1 °लः) समः (by transp.).

3 K1 om. 3[abc] (cf. v. l. 1). — [a]) K2 भीमश्च; D4 दुर्धर्षो; T1 दुष्टाहः; T2 G M5 दुष्षा(G1 M5 °ष्व)हः; M3 (hypermetric) दुष्प्रधापः (*inf. lin.* °प्रांतः); M6-8 (hypermetric) दुप्रसह (sic). — [b]) Ś1 M7 दुर्बाहुः सु(M7 दुः)प्रध°. — [c]) Ñ3 दुर्मनश्च (for दुर्मुं°). S दुर्मद्(T2 G4.5 °ष्पंत°; G1-3 दुर्मुख°; M6.8 °र्दम)श्चित्रयोधी (T2 °शी; M6 °नी) च. — [d]) K1 युयुत्सुः क°.

4 [b]) Ñ1.2 B1.3.6 Da Dn शलः सत्वः; B5 शलः संधः; D1 शलः सत्यः; G1 जलसंधिः. — [c]) S (except T1 M3.6-8) चित्रो विचित्रः. Ś1 K3 चित्राख्यः; B D2.4 च तथा; T2 G4.5 चित्राश्वः. — [d]) Ko G2 °चित्र°; B3.5 चारुश्चित्रः; T2 G4.5 उरुचित्रः.

5 B1.3.6 D2.4 read 5[ab] after 6. — [a]) K1 B5 दुर्दमो; K3 °मुंखो; Ñ1 °ष्प्रभो. Ś1 दुष्प्रकलहो; K1 °वाहश्च; Ñ1.2 B D2.4 °सा(Ñ1.2 °मा)दश्च; Da Dn D1 दुर्वि°. S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G3 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै). — [b]) T2 G2.4.5 विकृतः (for °कटः). Ñ B D (except D1.5) विकटान(Ñ3 °स)नः (for विकटः समः). S (except G2.4 M5) शमः. — K2 om. 5[c]-6[d]. — [c]) D5 सुदर्शनः सुना°.

6 N om. 6[ab]; K2 om. 6[cd] also (cf. v. l. 5). — [b]) = 1. 31. 15*f*. — After 6[ab], S ins.:

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरमित्रजित् ।

— [d]) K4 M3 (*inf. lin.*).5 दुर्विलोचनः; G2 °रोचनः. — After 6, B1.3.6 D2.4 read 5[ab].

7 [ab]) B6 D2.4 अयोबाहुश्चित्रबाहुः. K2.4 श्रुतवान्दीर्घलोचनः; Ñ3 °गश्चित्रविद्ध(marg. *sec. m.* °कुंड)लः. S चित्रसेनश्च विक्रांतः सुचित्रश्चित्रवर्मधृक्. — S om. 7[c]-9[d]. — [c]) K2.4 D5 भीमबाहुः (for °वेगो). B भीमरावो भीमगलो. — [d]) Ś1 °की वंशवर्धनः; K2.4 D5 सुषेणः पंडितस्तथा; B1 सुजितो वामनस्तथा; B3.6 सुजितः कविसत्तमः (B3 °वामनः); B5 वामनः सुजितो वरः.

8 S om. 8 (cf. v. l. 7). — [ab]) K2.4 Dn D1.5 उग्रायुधः सुसोम(Dn D1.5 °षेण)श्च दंड(Dn कुंड)धारो (D5 °री) महोदरः (cf. 6[ab]). — After 8[ab], K2.4 Dn D1.5 ins.:

1152* चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।

(cf. 11[c]). — [cd]) K2.4 om. 8[cd]. K1 B (except B1) Da D2.4 दृढकर्मा; K3 °धर्मा (for °वर्मा). Ko बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्रः (for [c]). Ś1 K1 B3 बहूदरः; Ko अनंतकः; K3 अनुस्तरः (for अनू°). D5 सुलोचनश्चित्रसेनः सर्वसंधः सठस्तथा.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). D5 om. 9[ab]. — [ab]) Ñ1 दृढसत्वो (for °संधो). Ś1 K1 D1 सु(K1 स)दस्यवाक्; Ko सुदुग्रः; K3 सुदःसुः; Ñ1 सुसत्यः; Ñ3 सदःसुयान्; D4 सहः सुरः. K2.4 शत्रुंजयः शत्रुसहो जरासंधः सहस्तथा. — [c]) N1.3 B D2 °केतुः; B5m Da Dn D1.5 उग्रः; D4 उग्रकेतुः (for अश्व°). K2.4 सुदर्शनश्चित्रसेनः. — [d]) Ñ1 B5 दुष्प्रसाद(B5 °ध)कः; B1.3.6 Da D2.4 दुर्जयो जयः.

10 [a]) Hypermetric! N कुंडशायी (for पण्डि°). — [b]) Ś1 दुरावसुः; Ko.3 Ñ B1.5.6 Da Dn D1.2 °धरः; K2.4 D5 जयस्तथा; B3 °सदः; D4 धराधरः; M3.5 च दुर्जयः. — After 10[ab], D4 S ins.:

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयत्सेनोऽथ दुर्जयः ।

C 1. 4551
B 1. 117. 12
K 1. 131. 12

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथाश्रयः ॥ १२
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४
नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७
दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

— [a]) B1 D2.4 वायु°.

11 [b]) N नागदत्तो(Ko.1.3 B1.5 Da D2.4 °दंतो-; D5 °दंडो)प्रयाय्य(Ñ2 °गाम्य)पि; S (except G5) °दंतोग्रशा (T1 °दंष्ट्रोग्रशा-; G1 M °दंताग्रया)यिनौ. — [c]) Hypermetric! D4 om. च. Ś1 K1 च निकुंडश्च; Ko.4 D1 क्राथकुं(K4 °खं)डौ च; K2 कुंडखंडौ च; K3 मंडिकुंडौ च; Ñ1 राढः कुराढश्च; Ñ2 B3.6 Da निषंगी कुंडी; Ñ3 षंडकुंडश्च; Dn क्रं(Dn2 क्र)थनः कुंडो; B5 निषंगी कुंडी च; D2 खड्गकुंडौ च; D5 क्राथपांडौ च; T1 निषंगिणी चापि; G1.2 च निषंगी च (for निष° पाशी च). B1 निषंगी कवची कुंडी; G3 कृषवी निषंगी पापाशी (sic). — [d]) N कुंड(B1 °डा)धारो. N T2 G1.4 धनुर्धरः. G3 गदाधरधनुर्ग्रहौ.

12 [a]) N उग्रभीमरथौ (Ś1 K1 °थो). Ko.2.4 Ñ2 Dn D1 वीरौ; K3 Ñ1.3 B Da D2.4.5 चोभौ; S भीमो. — [b]) Ś1 K1 दृढबाहुं°; T G भीमबाहुं°. — After 12[ab], S ins.:

1154* भीमकर्मा सुबाहुश्च भीमविक्रान्त एव च ।

— [c]) T2 G (except G1) रूढकर्मा च. — [d]) Ś1 Ko–2.4 °रथाश्रयः; K3 B1.5.6 D2.4 °रथश्च यः; Ñ °रथास्तु (Ñ2 °श्च) यः; B3 Dn D1 °रथाश्रयः.

13 [a]) Ś1 K1 अनाधृष्टः. M6–8 अधृष्यः कुंडभेदी च. — [b]) Ko विनादी; K2 °राजा; K3 D2 °षादी; K4 °रजो; D5 °रजा; G1 वराचिर्; G3 विराटी; M5 वीराशी. Dn D1 चित्रकुंडलः. — After 13[ab], N ins.:

1155* प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घालातश्च वीर्यवान् ।

[Ś1 K1 प्रमाथश्च; D2 प्रश्रव° (for प्रम°). K2 दीर्घतालश्च; K3 वसुदान°; K4 D5 दीर्घ°; Ñ1.2 दीर्घलाभ°; B1.3.6 D4 दीर्घनाभ°; B5 Dn D1 दीर्घरोम°; Da दीर्घलोभ°.] —S, on the other hand, ins. after 13[ab]:

1156* दीर्घध्वजो दीर्घभुज अदीर्घो दीर्घ एव च ।

[G3 दीर्घजिह्वो. G6 °जंघः; M6–8 °बाहुः (for °भुजः). M सुदीर्घो. M3 (*inf. lin.*) दीर्घलोचनः (for दीर्घ एव च).]

— [a]) Ñ B (except B1) Dn D5 G4 व्यूढोरः; T1 G1–3 M °राः; G5 व्यूढो वा. — After 13, S ins.:

1157* महाकुण्डश्च कुण्डश्च कुण्डजश्चित्रजस्तथा ।

[G3 महाकालश्च. M6–8 दंडश्च (for कुण्डश्च).]

14 [a]) K2–4 D5 विरजश्चैव. S असन(G1.4 अनश्व-; G5 असेन)श्चित्रकश्चैव. — [b]) Ñ3 सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः; S दुःशला चैव भारत. — D2.4 om. 14[cd]. — [c]) N (D2.4 om.) इति पुत्रशतं. — [d]) Ś1 K Ñ3 B3.6 Dn कन्या चैव; D5 कन्यैका च. Ś1 K (except Ko) Ñ B (except B5) Dn D1.5 शताधिका; M3 शतात्परा (*inf. lin.* प्रकी° as in text).

15 [a]) Ko.2.4 B6 Dn3 D1 °पूर्वेण; K3 Ñ1.2 °धेयानि स(K3 पू)र्वेषां; Ñ3 °पूर्व्यैषां; M °पूर्व्यात्तु (M5 °पूर्वैषां). — [b]) Ś1 सर्वेक्षयं; K1 जन्मक्षयौ; Ñ1.2 °क्रमान्; M5 जन्म ततो. M3.6–8 जन्म चैषां ततो भवेत् (M3 तथाभवत्). — [c]) T1 चातिरथाः; G4–6 [s]प्यति°; M5–7 महा°. Ś1 K1 वीराः. — [d]) K4 G3 बुद्धिविशा°; G4 युधि विशा°.

16 D2 om. 16–17. — [a]) T G वेदविनीताश्च. — [b]) N (D2 om.) M5 सर्वे सर्वास्त्र(Ś1 शास्त्रार्थ-; Ñ3 सर्वार्थ-; D4.5 शस्त्रास्त्र)को°; T2 G °षु चाभवन्; M3.6–8 राजधर्मेषु को°. — [cd]) N om. 16[cd]. S सर्वे संसक्तविद्याश्च (G3 °स्तु) मुख्याभिजन(G3 °भिस्तु न)शोभिताः.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 16). — [a]) T G (except G1) °रूपं च. — [b]) Ś1 K3.4 B5 D5 T G M3 कृतदाराः. S कृताश्रमाः (for मही°). — [c]) G1.2 धृतराष्ट्रस्तु. — [d]) K2.4 निरीक्ष्य; D (D2 om.) परी°. Ś1 K (except Ko.3) D (except Da; D2 om.) नृप; G5 कृताः (for तदा).

18 [ab]) N °लां चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः (K Ñ2 B5 Da D5 जनाधिपः; N1.3 B1.3.6 D2 महीपतिः). — [a]) T G सुबलानुमते (G3 सौबलानुमतात्). N विधिना भरतर्षभ (Ko Da °भः; K3 नरपुंगव). — After 18, S ins.:

1158* इति पुत्रशतं राजन्युयुत्सुश्च शताधिकः ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १
नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २
ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1. 4365
B. 1. 118. 8
K. 1. 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।

[(L. 1) T1 इदं (for इति). M8.6-8 राज्ञः (for राजन्). — (L. 2) G8.4 कीर्तिता मया; M °तास्तथा.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ B1.3.6 D T1 संभव. — *Adhy. name:* K8 धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; Ñ1.2 धृतराष्ट्रपुत्रनामकथनं; M6-8 दुर्योधनादिशतसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 111; B1 Dn2 D4 115; Dn3 116; T1 113; T2 63; G M 64. — *S'loka no.:* Dn 18; M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4567.

☞ After adhy. 108, S reads 1. 114. 15ff. (cf. v. l. 1. 106. 11).

109

☞ S om. 1–4, and reads the rest of this adhy. (with v. l.) after 1. 106. 11.

1 Ś1 K1 D5 om. उवाच. — [c]) Dn D1.4 Cd अमनुष्यो. K1 B1 Dn D1.5 म(B1 D5 मा)नुष्याणां. — [d]) Ñ B D (except D5) ब्रह्मवादिना.

2 S om. 2 (see above). — [e]) K3 Ñ1.2 B1.6 D2 वै (for मे). — [a]) Dn D1.4 च (for तु). Ñ2 D5 °वाननुकी°.

3 S om. 3 (see above). — [b]) D5 °समप्रभाः. — [c]) Ś1 K1 त्वया वंशा°; K4 D5 °वतारेण.

4 S om. 4 (see above). — [a]) Da2 Dn एतद् (for तस्माद्). K3 इच्छामहे. — [c]) K3 °नं पुण्यं.

5 For sequence of S see above. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — [ab]) S अथा(T2 G5.6 तदा-; G4 तथा)साद्य महारण्यं °वेवितं. — [c]) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) चरन्; S तत्र (for वने). Ś1 K1 °काम°; Ñ2 B1 D (except D2.4.5) °धर्म°; B6 °धर्मेण. — [a]) Ś1 वनयूथ°.

6 [a]) T1 G2.4 M3.5 ततस्तं; T2 मृगं तां; G1 तत्रस्थां; G5.6 स च तं. S मृगीं (G3 M6-8 °गं) चैव. — [b]) K4 रुक्मपत्रैः. Ś1 K1 सुमंत्रितैः; K3 पतत्रिभिः; Ñ1.2 D2 स्व(Ñ2 सु)यंत्रितैः; B (except B5) °पत्रितैः; S °वाजितैः (T2 G6 °भिः). — [c]) S शरैस्तूर्णं. — [d]) S (except G1) °भिरायसैः.

7 [a]) S (except T1 G6 M3.5) स चचार (G5 before corr. as in text). — [b]) M6-8 ह्यृषिपुत्रः(!). T1 G3 M3 तपोन्वितः (G3 °तैः); T2 G2.4 ततो द्विजः; G5.6 M5 °युतः; M6-8 ततोन्वितः. — After 7, G1.2.4 ins.:

1159* मृगो ऋषिर्मृगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।
रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।

[(L. 2) G1 रमेतां and °रतेक्षणः.]

8 [a]) K1 स (for सं-). K4 तां; Ñ1.2 Dn D1.4 च (for तु). Ś1 स च सक्तः; S स संयुक्तः (for संस°). Ś1 K2 T2 तथा मृग्या; Ko तया सार्धं. — [b]) S °र्षी वाचमीरयन्. — [c]) K2.4 न्यपतद्भूमौ. — [d]) S °लापातुरो (G3 °कुलो) मृगः.

9 K1 G3 M3.5 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — [a]) Ś1 K1 वा; K2.4 Ñ1.2 ये; K3 B Da1 D2 हि (B1m °द्धि) (for अपि). S °मन्युवशं प्राप्ता (G3 °प्तौ; G5 °प्तः). — [b]) K2.4 Ñ B D बुध्या विरहिता अपि (Ñ3 तथा) (D5 बुद्धिर्या गर्हितापि च); S बुध्यं(G5 वध्वं)तरगता अपि.

C. 1. 4566
B. 1. 118. 9
K. 1. 123. 16

मृग उवाच ।

कामम्न्युपरीतापि बुध्यङ्गरहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छद्मनामायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

Cd cites बुध्यंग- (text) as a pāṭha, and mentions the आर्षसंधि. — [a]) K1.2 Ñ B (except B5) D (except Da D2) °त्वपि रता; Cd as in text.

10 [b]) Ś1 च; T G2–4 हि; G6 तां (for तु). — [a]) Ś1 (*sup. lin.*) Da1 D4 Nīlp प्रज्ञावान्; Ko.4 Ñ1.2 B5 Dn प्राज्ञो न; Ñ3 प्रज्ञा नु. S प्रज्ञया (G1 प्राज्ञयः; M5 प्रज्ञाया) परिपश्यति (G2 °दृश्यते). Cd cites the entire pāda exactly as in text!

11 [a]) D5 सर्वधर्मा°; S तच (G5.6 तस्माद्) धर्मात्मनो (G3.4 M3.6–8 °नां; M5 °ना). — [b]) B3.6 Da D2 G2.4 भारते. — [d]) D5 चलितं मनः. S क(G2 त)स्माद्धि(G1.5.6 M5 °त्ते; G3 °द्वा)चलि(G5 ष्ठावि)ता मतिः.

12 K1 S om. उवाच. — [a]) S या वै (G3 तु) शत्रुवधे वृत्तिः. — [b]) S °धे ध्रुवा. — [c]) Ko D5 राज्ञो. Ś1 नो मृग मां मोहात्; Ko मृग नामाहार्थं (sic); Ñ1 च मृग संमोहात्; Ñ2 Da च मृगयामाहुः; B D2 च मृगयां मोहात्; D5 मा मृग मोहात्वं; S मृग विजानीहि (T2 G2.4 विहाराणां; G6 वनानीह). Nīlp मृगयुतां (for मृग न मां). — [d]) Ko D5 मां (for त्वं). Ñ1.2 B Da D2 न त्वं (Ñ2 Da मां) गर्हितुम°; S किं त्वं मोहाद्विगर्हसे.

13 K2 om. 13; G5 om. 13–15[ab]. — [a]) S (G5 om.) अमायया ह्यच्छलेन. — [b]) Ñ3 इत्यपि; D5 उच्यते (for इष्य°). S (G5 om.) °णामिषुधारिभिः. — [c]) Ś1 K1 स चैव; Da स एष. Ś1 D5 च; Ñ1 हि (for तु). S (G5 om.) वध एव भवेद्धर्मः. — [d]) Ś1 Ko.4 Ñ B Da D2 T1 G4 M3.5 तद्विद्वन्; Dn D1.4 तद्धि त्वं. Ko.3.4 Da1 D2 किं नु गर्हसि; Da2 क्षंतुमर्हसि; S (G5 om.) किं विगर्हं°.

14 G5 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 K1 (hapl.) om. 14–15[ab]. — [b]) Ko Da D5 T G1.3.6 M3.5.6.8 चचार; (as in text); the rest चका°. — [c]) Da2 S (G5 om.) °देवत्यान् (T1 °देवेभ्यः; M3.5 °देवार्थं). — [d]) S (G5 om.) पशून्. K4 प्रेप्सु; T1 G3.4 प्रेक्षन्; G1 प्रेषन्; M प्रोक्षन्.

15 Ś1 K1 G5 om. 15[ab] (cf. v. l. 13, 14). — [a]) B3 T1 G6 M °दृष्टं. S (G5 om.) -धर्मस्य. — [b]) Ko Ñ3 B1 शस्तः कस्माद्; S (G5 om.) शास्त्रं किं त्वं (T1 by transp. त्वं किं; G1 त्वं वै). K3 अगस्त्यस्तान्न गर्हयेत्; D5 शस्तः कस्माद्विगर्हितः. — [c]) Ñ2 B5.6 °पचारेण; T1 G3 °भि(G3 °पि)शापेन; Nīlp अतिचारेण. — [d]) Ñ B5.6 हि; B Da Dn D1.4 च (for वै). K2 परासुता; Ñ1.2.3 (*inf. lin. sec. m.*) B5 विपद्(B5 °त्कृ)ता; G6 हृतावपि (for वपा हुता). Ko.3 D5 वध एव च; K4 वध आहितः; D2 चैव हिंसया; T G1–3 M विहितो वधः (for वै वपा हुता). — G4 (? hapl.) om. 15[d]–16[c].

16 G4 om. 16[abc] (cf. v. l. 15). M6–8 transp. 16 and 17. Ś1 K1 M6–8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — [a]) Ś1 K D5 नः (for वै). Da D1 नारिपून्वै; S (G4 om.) मृगानेव. — [b]) T1 G3 विसृजंति; G5.6 °चरंति. Ñ1.2 B D नराः (D5 पुरः); G3 पुनः; G5.6 रिपून् (for पुरा). — After 16[ab], S (except G4) ins.:

1160* न रिपूणां समाधानं परीप्सन्ते पुरातनाः ।
[T2 G5.6 M3.5 परीक्षंते; G3 °प्सेते. T1 पुरा नराः; T2 G2 परं नराः; G3 पुरा नरान्.]

— [c]) K2.4 B1 m.3.5 D2 रंध्र एव (D2 °वं); K3 न तु तेषां; D5 वध एषां. — [d]) K2.4 B5 Da D1.2 वधः काले; B1 D5

मृग उवाच ।
नाहं ह्नन्तं मृगान्राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्याच्चयेहानृशंसतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ।
पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
पौरवाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१
स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५

C. 1. 4584
B. 1. 118. 2
K. 1. 123. 8

°काले; B3 D4 T1 G1.2 वधः का°. Ko D5 न शस्यते; G2 प्रशा°.

17 M6–8 transp. 16 and 17. — Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. (cf. v. l. 16). — [a]) T1 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; G3 °त्तं वाप्रमत्तं वा. — [b]) D2 वध्यंति; D5 निकृतं; S निकृत्या (G1 °त्य by corr.); Cd विवृतं (as in text). G2.4 हंति. B3 घ्नंति वै रुषा (m as in text); G5 घ्नन्निषोर्बलात्; G6 घ्नन्विषेण च. — [c]) Ś1 K1.4 Ñ1.2 B3.6 Da1 Dn D1.4 विविधैः; K3 Ñ3 बहुभिः (for इषुभिः). — [d]) Ś1 तस्मात् (*sup. lin.* as in text). S मृग कस्मात् (by transp.). — After 17, K2 ins.:

1161* मैथुनस्थं महाराज यस्त्वं हन्या(त्) ह्यकारणे ।

18 Ś1 K1 T G M3.5 om. उवाच; D1.5 M6–8 om. the ref. — [a]) T2 G1.2.4 न निघ्नतं. K3 T1 मृगं. — [b]) B (except B5) D2 विगर्हामि (for °गर्हे). Ś1 K1.3.4 T2 M3.5 त्वात्म°; Ko.2 नात्म°; Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 चात्म°; Ñ3 त्वाम°; T1 G M6–8 त्वामक(G5 °ध)मेणा. — [c]) Ko B5 च; D1 तं; S सं- (for तु). Ś1 K1 प्रतीक्ष्येदं; Ñ3 परीक्ष्य मे; D5 °क्ष्येमं; T1 °क्षंतं; T2 G1–4 M6–8 °क्ष्यैव; G5 °क्ष्यैवं; G6 °क्षन्मे. — [d]) K2.4 °नृशंसता; K3 B1.6 °स्यतः; D2 °सिना. Ś1 K1 त्वयि गर्हे नृशंसतां; Ko Ñ1.2 Da Dn D1.4 त्वयेहाद्यानृशंस्य(Ñ1 Da °स)तः; D5 त्वयेहाद्य हतो मृगः; S त्वया मे ह्य(G1.2 मेद्य; G3 मेस्य; G4 मेति; G5 स्याद्या; G6 स्यादा)नृशंसवत् (M5 त्वया स्यादनृशंसया).

19 [a]) T1 °हितं कामं; G1–4 °हितं कालं; G5.6 M5 °हितः कालः; M3 °हितं चैव; M6–8 °हितं कर्म. — [b]) Ko Ñ3 °भूतहितेप्सिते; Ñ1.2 °भूतसमीहिते; S (except T2) °भूतेप्सितं तथा (G5.6 M5 °तश्च सः). — S reads 21^{ab} after 19^{ab}; and 19^{cd} after 21^{cd}. — [c]) Ś1 K1 मृगीं; T1 नृपो. Ko D5 हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp.). — [d]) Ś1 K1 चरंतीं. Ś1 (by corr.) मैथुने. — After 19^{cd}, N T2 ins.:

1162* अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K2.4 B3 T2 च मृग्यां (by transp.). Ś1 K (except K2) Dn3 °माचरन्.]

— [e]) N कर्तुं; G3 राजन्; G6 कालं (for कान्तं). — [f]) N T2 तत्त्वया. N विफलीकृतं; G1.4 °थीकृतं.

20 [a]) Ñ1.2 B D (except D5) °णां महाराज; T G M3.6–8 राजर्षीणां पुराणानां (G5 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ; G6 नीतिमार्गप्रतिष्ठस्य); M3 (*inf. lin.*).5 °वाणां नृपर्षीणां. — [b]) Ñ1 Da राज्ञाम् (for तेषाम्). Ñ1 B3 D2 °कारिणां. G5 कुरूणां कीर्तिवर्धन; G6 भरतस्य महात्मनः. — [c]) S °स्य राजेंद्र.

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — [b]) D2 सर्वकाले. — [cd]) Ś1 K Ñ Dn D1 चा(K3 ना)प्यधर्मिष्ठं च; G1 चाधर्मे निष्ठं च; M3 च अधर्म्यं चैव (for च—च). — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}.

22 [a]) G2.4 कामभोगवि°. — [b]) Ñ1 शास्त्रधर्मानु°; Ñ3 सर्वधर्मार्थ°; D5 M6–8 धर्मशास्त्रार्थ°. — [c]) S नार्हस्यमरसं°. — [d]) S कर्तुं(G5 कृत्य)माचारमीदृशं (M5 °श्वर).

23 [b]) Ko.3 Ñ B5 Da D5 S ये नराः (for मान°). — [d]) Ko °परिपालनात्; K3 °परिपंथिनः; G1 °फलव°.

24 [a]) G3 किं तु तेन. K2 नरव्याघ्र; B D2 महाप्राज्ञ. — [b]) K2–4 Ñ3 B D2 निघ्नता; T1 °यतं. Ś1 Ko.1 Ñ1.2 Da Dn D1.4.5 मामिहानागसं घ्नता. — [d]) A few MSS. °वेशं°. — [e]) Ś1 वर्तमानम्. Ko D5 महारण्ये.

25 [a]) S निह(T1 M5 °य)तो (for हिंसि°). — [b]) Ñ B1(m as in text).5 D (except D5) °प्यहं शपे; S °प्यनागसं. — [d]) D2 अवध्यं; T2 G2.4 अलसं. — [f]) S

C. 1. 4585
B. 1. 118. 28
K. 1. 128. 35

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ।
मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८
अन्तकाले च संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुयास्यति ॥ २९
वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेष्यति.

26 [a]) Ñ1 तु (for हि). Ñ2 B (except B6) Da2 किमिंदमो; D5 हि कर्दमो; G3 किंदमनो (for हि किंदमो). — [b]) Ñ1.2 B3m.5 D (except D2.5) तपसा भावितो. Ko महर्षिः शंसितव्रतः. — [c]) Ko निःपत्रपन्; K2.4 °त्रपो; K3 व्यवर्तयं; Ñ2 B (B1m as in text) त्रपमाणो; Cd as in text. S अपत्रपामि(G2-6 °पा हि)भूतत्वात् (G2.5.6 भूतानां). — [d]) Ś1 Ko.4 D1 आचरन्; K1.3 °रत्. S नराणां मैथुनं प्रियं.

27 [a]) D5 समं मृग्या; S मृगी(G3 °गे)ष्वेव. — [b]) S मैथुनं विचराम्यहं. — After 27[ab], G1.2.4 ins.:

1163* गजाश्वमहिषादीनां लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।
लज्जाशङ्काभीतिहीनं मैथुनं परमं सुखम् ।
तत्सुखं द्विपदां नास्ति विद्यते तच्चतुष्पदाम् ।
नृपाणां मृगया धर्मस्तत्रापि न वधः स्मृतः ।
मैथुनासक्तचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भूमिप ।

— [c]) Ś1 K1 ते तु (by transp.). K4 नु; S हि (for तु). — [d]) G1.5.6 °ष्यति न जानतः. — [f]) G3 मां द्विजं का°.

28 G1 (? hapl.) om. 28[abcd]. — [a]) K1 G2 M6-8 हि; M8 (*inf. lin.*) तत् (for तु). Ñ2 अस्य तुल्यफलं. — [b]) K1 Ñ1 B (except B5) D2 तु; D4 च (for हि). — [c]) Cf. v. l. 29 also. T1 G3 M6-8 संभोगं; T2 G2.4 °योगं. — Ś1 K1 (hapl.) om. 28[a]–29[a].

29 [a]) Ś1 K1 om. 29[a] (cf. v. l. 28). K2.4 Da Dn D1.4.5 हि (for च). For 29[a], Ñ1.2 B (except B5) D2 repeat 28[c]. — [b]) Ko.3 D5 T2 G5 यथा; G3 स्वयं (for यया). — [c]) Ś1 K1.2.4 Dn D1.4 M6-8 °पुरं. K2.4 D2 प्राप्य. — [d]) D1 T G1.3.4 भार्यां; M3 प्रेत्य (*inf. lin.* भक्त्या as in text). S भक्तिमतां श्रेष्ठा (M6-8 °ष्ठ). — [f]) K3 सा च; S सा वै (T1 सापि). Ś1 K D (except D2) त्वानुगमिष्यति.

30 K1 (hapl.) om. 30. — [a]) Ñ1.2 G5.6 दुःखे. — [c]) Ś1 Ko.2.4 तथैव त्वां सुखप्राप्तं; Ñ1 B1.6 D (except D2.5) तथा त्वां च (B3 च त्वां) सुखं (D1 सुख-) प्राप्तं; Ñ2 तथा त्वां सुखसंयोगे; S तथा सुखं त्वं (G3 त्व-) संप्राप्य (G4 °प्तं). — [d]) B1.3 D2.5 अपि (for अभि-). S (except T1 G4 M3) °मिष्यसि.

31 Ś1 K1 read 31 before st. 1 of the foll. adhy. — Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच (G2.5.6 om. the ref.); D5 reads the ref. in marg. — [a]) Ko-2 स; K3 तु (for सु-). — [b]) M3 सद्यः प्राणैः; M6-8 जीवितेन. Ko.4 Ñ1 B D °मुच्यत; Cd °मुंचत. — [c]) Ñ B D (except D5) T1 दुःखार्तः. Cd पांडुश्चापि हि शोकार्तः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडुशापप्रदानं; Ñ1.2 पांडुमृगशापः; D5 पांडुशापः; G1 मृगशापप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 112; B1 Dn D4 116 (Dn5 117); T1 107; T2 57; G M 58. — *S'loka no.:* Dn 33 (Dn5 34); M3 69. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4593.

110

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — Before 1, Ś1 K1 read 1. 109. 31. — [a]) T2 G M तमतीतम्; Cd as in text. Ś1 अनुक्रम्य; Ko.1.3 Ñ1 B3.5 D5 G5.6 M6-8 उप°. T1 तमतिक्रम्य विप्रर्षीन्. — [b]) T1 स्वजनबांधवं. — [c]) K2.4 D1 दुःखशोकार्तः; S °मोहार्तः.

2 Ś1 K1 S पांडुः (T1 वैशं°; all om. उवाच). — [a]) G3 सतां पितृकुले. — [b]) Ñ3 कर्मणा स्वेन दुर्मतिं; T2 G3 °णामपि दु°; G5.6 °णा चातिदु°. — [c]) S °वंति दुरा(T

११०

वैशंपायन उवाच ।
तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १

पाण्डुरुवाच ।
सतामपि कुले जाताः कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
श्रुश्रद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ५
मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।
सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ।
अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६
तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७
पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०
जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।
स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ११
एककालं चरन्भैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।

C. 1. 4603
B. 1. 119. 12
K. 1. 124. 12

G2-4 महा)त्मानः. — [d]) S (except M3. 5) °प्रमोहिताः.

3 [a]) Śi K1 °त्मनां. S कुले धर्मा(G2. 4 महा)त्मनां जातः. — [b]) S कामा(T1 धर्मा)त्मा किल भारत (T2 G5. 6 M3. 5 °तः); cf. 3[d]. — [d]) Ko शमात्मैवेति; K2. 3 Da1 कामादे°. Cd cites कामात्मा. S बालभावे पिता मम (cf. 3[b]).

4 [b]) Ko. 2. 4 N3 B5 D1 M5 °वानृषिः. — [c]) T1 द्वैपायनश्च वै साक्षात्.

5 [a]) Da1 तत्तस्य; S तस्य मे. — [b]) Ko D5 °यं ममाधुना; S °यमिहाधमा. — [c]) S देवैर्विषमा. — [d]) Ñ2 B5 Da D5 °यायां प्रधावतः; B6 Dn D1. 5 मृगयां परिधावतः.

6 [a]) G3. 6 M3 (*inf. lin.*). 5 मोक्ष एव; M6-8 मोक्षयेव. G1 समीक्ष्यामि. — [b]) K3 बंधाय; S बंधं (T1 बंधो; G5 बद्धं) हि. — 6^{cd}=(var.) 29^{cd}. — [c]) K1 B1. 6 Da D2 स्ववृत्तिम्; K3 S सद्वृत्तिम्; Ñ2 स्वव्यक्तिम्. — [f]) B5 शोषयिष्या° (m as in text).

7 [a]) K2. 4 °देकोसहायश्च; Ñ B D °देको(B5 °का)हमेकाकी; S (except G3) °देका(M3 *inf. lin.* °को)हमेकाहं. — D2 repeats 7^{cd} (with v. l.). — [c]) Ko. 2 Ñ B D (except Da2) भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T G3 अहं; G4 महीं (for मुनिर्). Ko D2 (both times). 5 भूत्वा; Ñ1. 2 B1. 3 यु(B1 मु)क्तः; G3 मूढः; B1m. 3m Cd मुण्डः (as in text). — [d]) Śi K1 Dn D1. 4 °ष्याम्याश्रमानिमान् (K1 °नितः); D2 (first time) °ष्यामि वनस्पतौ.

8 [a]) Some MSS. (mostly B) पांशुना. S च प्रतिच्छन्नः. — [b]) K3 °परिश्रयः; Ñ2 B6 D (except D2. 5) °कृतालयः; M6. 8 °क्रियः; M7 °श्रियः.

9 K4 om. 9. — [a]) G3 प्रहर्षश्च. G6 न शोको न प्रहर्षश्च.

10 [a]) S न जात्वभिहसन् (T1 °भवन्). B6 Da D1 G6 किंचित्; D5 कांश्चित्. — [b]) K2 B3 D2 भ्रुकुटिं; K3 भृकुटिं; Da1 भृगुटिं; G3 कुटिलं. — [d]) S सर्वप्राणभृतां (T2 G3 °तं; G2. 4-6 °तः) प्रति (cf. 11^d).

11 [a]) D5 चेदम् (for सर्वम्). — [b]) Ko न विहिं°; T1 अहिंसंश्च; T2 G4 नापि हिं°; G2. 5 अप्यहिं°; M7 अविहीनं. — [c]) S प्रजावर्गेष्व(G1 °षु)वर्गस्थः. — [d]) Śi K1 क्वचित् (for प्रति). K3 संगविवर्जितः; Ñ1 B5 Da °भृतामपि; Ñ2. 3 B1. 3 Dn D1. 2. 4. 5 °भूतः प्रति; S सर्वप्रजासु च (G2. 5. 6 °जाः प्रति).

12 [a]) K2 Ñ B D भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7). — [b]) N दश (for द्वे च). N (except K3 B5 D5) वा (for च). — [c]) Ñ1 T G3. 4 M3. 5 च (for वा). Śi Ko. 4 Ñ B (except B5) D (except Da1) भैक्ष्यस्य; T1 भक्ष्य°.

13 [a]) K2. 4 Ñ1. 2 B1m अल्पादल्पं; Cd as in text.

C. 1. 4608
B. 1. 119. 13
K. 1. 124. 13

असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ १२
अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
नित्यं नातिचरल्लाँभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ १६
तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ १७
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ १८
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९
नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।

N (for B3 see below) च भुंजानः (for यथा भोज्यं). B3 अल्पमप्यल्पं भुंजानः. — [b]) N (incl. Cd) पूर्वालाभेन (K1 °भे तु; D5 पूर्वजातेन); T2 G3 पूर्वलोभेन; G5.6 °लाभं च. D5 जातु वै. G5 (additional reading) पूर्णालाभान्न जातुचित्. — [c]) T2 G1.2.4 नाभि(G4 °ति)चरेल्लाभे; G3 नातिचरे लाभं; M5 नातिचरल्लाँभात्; M6-8 नातिचरेल्लोभो. Ś1 Ko.1 अन्यान्न (Ko °न्य; K1 °न) विचरल्लाँभे; K2 B1m D अन्यान्यपि (Da D4 °नवि-; D1 अन्यथान्वि-; D2 °नपि) चरँल्लोभात् (K2 °ल्लाँभो; D5 °ल्लाँभे); K3 Ñ2.3 B1.3.5 अन्यैरपि चरँल्लो(K3 °ल्लाँ)भात्; K4 B6 अन्यानभि(B6 °वि)चरल्लाँभात्; Ñ1 अन्यैरसंशयं लोभात्; M3 अन्यान्यपि चरे लाभात्. — [d]) G4[s]लाभे वा (for अलाभे). — After 13, N (except Ko Ñ3) ins.:

1164* अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ।
[Cd cites समदर्शी.]

14 [a]) Ś1 अस्यैकं; K3 अप्यैकं. — [b]) T2 G2.4 °नेन समुं°; G3.5 °मुक्षितं. — [c]) Ś1 Ko.1 Ñ2 B6 D (except D2) M6-8 चिंतयन्नुभ°. K2.4 T G M3.5 ध्यायन्नुभयतस्तयोः (G5.6 °भययोरपि).

15 S transp. 15 and 16. — [c]) K3 Ñ1.2 Dn जीवितं मरणं (by transp.). Ko S चोभे (M6-8 °भौ) (for चैव). — [d]) Ko.1 B1 D2.5 °न्न वि(D5 चा)द्विषन्.

16 S transp. 15 and 16. — [a]) B Da2 Dn1 D1.2.5 S (except T G4 M5) °जीविता. — [b]) T1 G1.2.4.5 त्यक्तुं(G5 *inf. lin.* कर्तुं) नित्यं (G5 °त्याः) क्षमाः क्रियाः; T2 G6 कर्तुं नित्यं क्षमाः (G6 नित्यक्षिताः) क्रियाः; G3 नित्यत्यक्ता क्षमा क्षयाः. — [c]) M5 संपरित्यज्य. — [d]) N (incl. Cd) °दिव्यवस्थिताः (Ko °तं; K1.3 Da D1.2.4.5 °तः).

17 [a]) Ñ B1.3.6 Da2 Dn D1.4 G5.6 तासु चाप्यनव°; B1m.5 Da1 T G1-4 M3.5 तासु तास्व(B5 चैवा)प्यव°; M6-8 तासु तासु व्यव°. Cd cites अनवस्थासु. — [b]) Ś1 K1.2 Ñ1 Cd तनुसर्वे°; Ñ3 S त्यक्त(Ñ3 तनु-; G4 न्यस्त)सर्वेक्रियेंद्रियः; B6 D2 मुक्त°. — M om. 17[cd] and 18 (M5 om. 18 only). — [c]) Ś1 K2.4 सु-; K1 स (for सं-). Ko.1.4 D5 °संकल्पः; K3 T G1-5 °सर्वात्मा; Ñ2 °धर्मा वै; B6 Dn D1.4 °धर्मार्थः; G6 M5 °सर्वार्थः. Cd as in text. — [d]) Ś1 सुविभक्ता°; K2 सुविनीता°; K3 T1 G M5 °किल्बिषः; Ñ1 B5 (m as in text) सुनिर्मुक्ता°; T2 °क्तश्च किल्बिषात्; G2 सुविषक्ता°. Cd cites निर्निक्तं (sic).

18 M om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) Ko.2.4 D5 T G (except G3) विमुक्तः. — [b]) G2.4 °वागुरां. — [c]) Ko न देशे. Ko.2.4 D5 तिष्ठेत्.

19 [a]) B5 बुध्या (m वृत्त्या as in text); Dn D1.4.5 धृ°; T1 हृ°; G4 ग्री°. — [b]) B3 °प्रकाशया; T1 चरन्नेकग्र°; T2 G2.4 चरन्सर्वातिशायया (T2 °चारया); G1.3.5.6 M चरन्नेकप्रका(G3 M6-8 °चा)रया. — [c]) Ñ2 B D (except D5) संस्थाप°; Ñ3 °वाह°; G1.2.4 M °तार°; G3 °जीव°; G5.6 संस्कार°. — [d]) S °यं स्थानमाश्रि(G °स्थि)तः.

20 K1 (? hapl.) om. 20. — [a]) Ś1 Ko.2.4 Dn D1.4.5 सु(D5 तु)कृपणे; K3 Da स्वा(K3 स्व)पचिते; Ñ1.3 D2 चापचिं°; Ñ2 समुचिं°; B1.3 G3 स्वा(B1 स्व)चं°; B5 स्वापतिं°; B6 M3 श्वचं°; T1 चापं°. — [b]) Ś1 K (K1 om.) D5 स्ववीर्यसततोचितः (Ś1 °द्यतः; K3 °चिते); Ñ B Da D2 स्ववीर्यं(D2 °र्यें)कृ°; Dn D1.4 स्ववीर्यक्षयशोचिते; S निर्वीर्यकृ°. — [c]) Ko सततोपेतो; Ñ1.3 D5 °तापेतो; B5.6 D2.4 G1 M6-8 °तोपेते; M5 °तापैते. T G2-4 स्वधर्मं(G2 सद्धर्मं; G3 स्वधर्मं)सततो°. — [d]) Ś1 नमेयो (sic); Ñ2 B3 D (except D2.5) चरेयं. K2 तीर्थमास्थितः; S धीरवर्जिते (G1 °तैः).

21 [b]) K2 योन्यान्; Ñ1.2 B1.5.6 Da °न्यः; Ñ3 B3 Dn D4.5 T1 G5.6 M °न्यं; D1.2 °न्यत्; T2 G1-4 नान्यं. D5 रूपेण च°. — [c]) Ś1 K1 वृत्तिं कामार्तः; S वृत्ति(G1.2.4 °द्धि-; G3 °द्धिं)कामत्वात्. — [d]) B5 पशूनां (for स शुनां). S (except T1 G5.6 M5) सिद्धिमिच्छन्सनातनीं (M6-8 °नं).

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यसदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।
तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८

पाण्डुरुवाच ।

यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

C. 1. 4622
B. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

---

22 Ś1 D2.5 T2 G3 om. उवाच; K B1.3 Da2 om. the ref. — a) Ko.3 B (except B5) Dn3 D5 स; S तु (T2 स) (for सु-). D5 धर्मात्मा; G3 दुःखार्तं (for -दुःखार्तः). Ś1 K1.2.4 एवमुक्तमदुः°. — b) S निः(G1.4 प्र)श्वसन् (G3 अपश्यद्) भरतर्षभः (G1.2.4 M5-8 °भ). — cd) Ko-2.4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य°. K3 उवाचेदं ततो वाक्यं कुंतीं माद्रीं च संगतां.

23 a) K3 °ल्या च तथा क्ष°.

24 a) S महाभागाः (G5.6 °गे) (for महा°). — b) Ś1 K (except Ko.2) Ñ3 B1(m as in text).3 D5 लोकपाः; T2 लोके ये. K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शंसित°. — c) Ś1 पौराश्च वृद्धा; Ko.1.3 पौरा वृद्धाश्च. T G2.4 ये त्वत्र. — d) K1 निवसंत्यः सदाश्रयाः; K2 न्यवसंत्यतदा°; G3 निवसंति तदा°. — f)=37d. G1-3 प्रव्राजितो; Cd as in text. T G3.4 M (M3 *sup. lin.* as in text) वने; Cd वनान्.

25 Before 25, Ñ1.2 ins. वैशं° उ°. — ab) S श्रुत्वा च (T G2.4 M3.5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in text. — c) Ñ1 तमेवं व°.

26 a) B5 चाश्रमाः; G5 दृढाश्रमाः. Ko °माः सम्यक्. T1 G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य(M5-8 -प्य)स्ति; T2 G3.4 अन्य(G3 °स्मिं)स्तव ह्याश्रमोस्ति. — b) Ko संति ये; D5 ये सत्या; S (except G5.6) यः शक्यो. — After 26ab, S (except G1.3) ins.:

1165* आवाभ्यां सह संवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तितः ।

— T1 G3 M read, while T2 G1.2.4 repeat, 26c-27d after 35. — c) K3 सह पत्नीभ्यां. — d) K2.4 Ñ B D (except D5) G1 सह तप्तुं; G2 यत्तप्तं तन्; G3 सह तप्तं; G4 यत्तप्प्यंतं. T2 G महत्तपः (by transp.). — After 26cd, N ins.:

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[Ñ B (except B5) D (except D2.5) °स्यापि (Ñ3 °वि-) मो°. B6 Dn D1.4.5 स्वर्ग्यं; Da1 D2 धर्म्यं. K2 महाबलं; B (except B6) D2 महीपते.]

— e) G1.3 M6-8 भवनः; G2.4 (both second time) भावनः (for भवि°). B D T2 भर्ता; G1.2.4 (all first time) योग्यः and (all second time) सार्धं (for सार्थः). T2 G5.6 वसेह भवता सार्धं. — f) D1 स्वर्गे वापि. M5 तथैव च (for न सं°). T1 G1-4 M3 धर्मेणैतेन नित्यशः.

27 For T G1-4 M cf. v. l. 26. — b) T2 G1.2.4 all first time) and G5.6 °लोके नरर्षभ; T2 G1.2.4 (all second time) and T1 G3 M °लोकसुखाय च. — c) N (except Ñ3 B1.3.5 D2) त्यक्त्वा काम°. K4 आवां. — d) S राजंस्तप्त्या(G2-4 °प्या)वहे तपः.

28 a) Da1 (corrupt) सदह्यावां (for यदि *आवां). Ś1 Ko-2.4 D5 ह्यावां; K3 B1.3 Da2 D1.2.4 G5.6 वावां; Ñ B5 Dn T1 G3 M चावां; B3 त्वावां; T2 G1.2.4 च त्वं (for *आवां). S महाभाग. — b) B1 त्यक्ष्यसे त्वं; T1 °तीह; T2 G °से च (G5.6 °स्येव); M °स्येवं. — d) S °तं भरतर्षभ.

29 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — a) M6-8 व्यवस्थितं. K3 त्वेतत्; S त्वेवं. — b) B5 उभयोर्. S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (T1 G1 °माश्रितः; T2 °संहितं; G4

C. 1. 4622
B. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३०
अग्निं जुह्वनुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ३१
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३२
एकान्तशीली विमृशन्पक्षापक्षेण वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३३
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरज्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३४
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ।
वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ३६
प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ३७
अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

°माश्रमं). — 29^{cd}=(var.) 6^{cd}. — ^{c}) Ks S सद्वृत्तिम्; Cd as in text.

30 ^{a}) Bs D त्यक्त्वा (for त्यक्त-). Ks D2 -काम-; Ñs Bs.6 D4.5 Gs -ग्राम- (for -ग्राम्य-). Ñ1 B1.3 D2 T2 -सुखञ्च (B1 D2 °खं) चैव; Ñ2 D5 -सुखाचारः; Ñs T1 Gs.4 M -समाचारः; B5.6 Da Dn D1.4 -सुखाहारं; G5.6 -महाचारः (for -सुखाचारः). 31 ^{a}) Ks M6-8 अग्नीन्; Dn D1.4.5 Gs अग्नौ. K2.4 B (except Bs) Da D1 Gs Ms जुह्वदुभौ; G1 °न्वुभौ; Gs जुह्वावुभौ.

32 ^{b}) Ko °श्रमातुरः; Ñ1.2 B (except B5) D °नवेक्षकः (D2 °नवेक्ष्य सः; D5 as in text); T1 °समन्वितः. — ^{c}) K2.4 विधिदृष्टेन; D5 दुष्करे°; S विधियुक्तेन. — ^{d}) G5.6 M °रं परिशोषयन्.

33 B1.3 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) K1.2.4 D2 T2 G5.6 Ms °शीलो. A few MSS. विमृषन्. — ^{b}) B1 m.3(m as in text) Da Cd Nilp पक्षापक्षेण; Gs पर्वापर्वेण. — Bs om. 33^{cd} — ^{c}) Ñ1 देवांश्चारण्येन. S (except G5.6) देवानृषीन्पितॄं(Ms.5 by transp. पितॄन्देवानृषीं)श्चैव. — For 33^{d}, K4 repeats 32^{d}. S (except G5.6 M5; Ms *inf. lin.*) मंत्रैर् (for वाग्भिर्). D5 पूजयन् (for तर्प°).

34 ^{b}) K4 दर्शने; Ñ1.2 B3 S (except G1) दर्शयन्. Ñ B3.5 Da D2 S °वासिनः (cf. ^{d}); Cd as in text. — Ś1 (hapl.) om. 34^{cd}. — ^{c}) K Ñ1.2 Bs D °ण्याचरिष्यामि; Ms-8 °णि चर°. — ^{d}) Bs D5 S (except M5) °वासिनः (cf. ^{b}); Cd as in text.

35 ^{b}) Ś1 K1 शुभं (for विधिम्). S उक्तमुग्रं(T2 G4-6 Ms °मुग्रं; Gs °मग्रे)तपोविधिं (Gs °निधिं; G5 °धनः). — ^{c}) Ś1 K2.4 D5 °हमाशिष्ये; Ko Ñ1.3 Da Dn D1 °हमास्थास्ये; Ñ2 B1.3 D2 °न्ववस्थास्ये. S सेवमानः प्रतीक्षिष्ये. — ^{d}) Ko.1 Ñ1.2 B5 D5 समापनं; K3 आसमापनं; Ñ3 D (except D1.2.5) आसमा°; S विमोक्षणं; Cd as in text. — After 35, T1 G3 M read, T2 G1.2.4 repeat, 26°–27^{d} (*q. v.* for v. l.).

36 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 G3 M om. 36^{ab}. — ^{a}) B5 D1 G5.6 एवमुक्त्वा तु (D1 G6 स). Ko Ñ3 ते भार्ये (by transp.); B (except B6) D2 ते देव्यौ. T2 °मुक्तो देवीभ्यां. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 °वंशभृत्; Ñ1.2 B5.6 D (except D2.5) °नंदनः. — ^{c}) Ñ1.2 दिव्यं; G5.6 M3.5 निष्कान्; Cd as in text. — ^{d}) K1 कुंडले तथा. — After 36^{cd}, D4 S ins.:

1167* मुकुटं हारसूत्रं च कटिबन्धं तथैव च ।

— ^{e}) S °सि विमलान् (T2 G2.5 विविधान्) खड्गान् (M6-8 °लं खड्गं). — After 36, D4 (marg.; om. line 3) S (T1 om. line 4; T2 om. lines 3–4) ins.:

1168* वाहनानि च मुख्यानि शस्त्राणि कवचानि च ।
हेमभाण्डानि दिव्यानि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वसूनि विविधानि च ।
आसनानि च मुख्यानि बहूनि विविधानि च ।

[Cf. 38. — (L. 1) D4 वस्त्राणि च धनानि च; T1 बहूनि विविधानि च; T2 G5.6 शस्त्राणि विविधानि च; M6-8 शस्त्राणि च धनानि च. — (L. 2) T1 मुख्या°; G3 दीप्ता° (for दिव्या°). — (L. 3) T1 रत्ना°; G3 वस्त्राणि (for वसू°).]

37 T2 (? hapl.) om. 37^{a}–38^{b}. — ^{b}) D2 S (except G5.6; T2 om.) भृत्यान् (for पुनर्). — Before 37^{cd}, K1 ins. पांडुः. — ^{c}) Ś1 K1 पांडुपुरं. — ^{d})=24^{f}. A few MSS. वने.

38 T2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{a}) T1 G1-4 M8

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ४४
इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C. 1. 4639
B. 1. 119. 50
K. 1. 124. 51

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्; G3 अर्थं कार्यं; M5 अर्थकामं; M6–8 अर्थकामौ. S (T2 om.) रतिं चैव. — [b]) S (T2 om.) रत्नानि विविधानि च. — [d]) Ñ1 B1.3 D2 स कुरूद्वहः; Ñ2 B5.6 Dn D1.4 °नंदनः; Da °सत्तमः; T1 G1–4 M3 दुःखमोहितः; G5.6 M3 (*sup. lin.*). 5–8 भरतर्षभः.

39 Before 39, S ins. वैशं°. — [a]) K (except K1) D5 तान्यनु°; Ñ1.2 B Dn D1.2.4 तस्यानुयातारः. Cd cites अनुयात्राणि (as in text). — [b]) K1 तथैव; B1.3 D2 ते चापि; S सर्वे च. — [c]) K2.4 G2 भारत°; T G4 °वंशस्य. — [e]) Ñ1 G1.2 °स्वनं.

40 [a]) Ko दुःखाश्रूणि; K3 उष्णं बाष्पं; S (except G3) उष्णमास्रं. S (except G5) प्रमुं°. — [b]) Ñ1 ते (for तं). S तमालोक्य यशस्विनं. — [c]) B5 °पुरं रम्यं. — [d]) Dn S °दाय तद्वनं. — After 40, Dn S ins.:

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।
कथयांचक्रिरे सर्वं धनं च विविधं ददुः ।

[For D4 see below. — (L. 1) Dn G3 राज्ञो. Dn T G3 M5 महात्मनः. — (L. 2) Dn T1 राज्ञः; T2 G3 राज्ञे (for सर्वं). Dn T G3.4 तद्वनं.]

41 [ab]) Ñ1.2 B (except B3) D (except D2.5) श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B1 Da °स्तु तत्) सर्वं. Ko °वृत्तं महात्मनः. S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T1 G5.6 M3.5 °स्तु) धनं भरतसत्तमः (T2 G2–4.6 °म). — After 41[ab], D4 (marg.) ins. line 2 of 1169*, which is followed by the S reading of 41[ab] (गृहीत्वा etc.). — [c]) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो महाबाहुः. — [d]) Ko D5 °वाभ्यशो°. S °व स्म (G1 स; G3 ह्य-) शो°. — After 41, N T2 M3.5 ins.:

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L. 2) Ś1 K1 °वार्थमचिंतयन् (K1 °न्).]

42 [a]) M3 राजा पांडुस्तु. Ñ B1.3 D (except Da2 D5) कौरव्य. — [b]) S मुनिर्मूल°. — [c]) Ś1 K1.2.4 D (except Da D2) पत्नीभ्यां. — [d]) Da गतो; T G3.4 M3.5 तथा; G1.2 तदा; G5.6 M6–8 आशु (for ततो). Ko.2.3 Da1 S (M3 *inf. lin.*) नागसहं; Ñ3 °समं; Dn D4 °शतं.

43 Da2 om. 43[a]–44[b]. — [b]) Ñ1.2 B D (except D5; Da2 om.) कालकूट°; Ñ3 नागसेन°; S पा (T2 G5.6 वा; T2 by corr. हा) रिषेणमवाप्य. — [c]) S पा (T2 G5.6 वा; T2 by corr. हा) रिषेण°. — [d]) S गत्वा गंधरजोव (G3 °जाप) हं. — D4 reads 43[c]–45[b] in marg.

44 Da2 om. 44[ab] (cf. v. l. 43). — [c]) Ñ2 B (except B5) D (except D5) स महाराज; S सततं राजा.

45 [a]) T1 °द्युम्नपुरं. — [b]) Ś1 K1 हेमकूटम्; Ko.2.4 °कूपम्; D2 °कूलम्; G3 °रक्षाम्. — [c]) Da शतशृंगं. S महाप्राज्ञः. — [d]) Ñ1.2 B5 Dn1.n2 °तप्यत; D4 प्रत्य°.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* K1.2.4 Ñ1.2 B Da D2 संभव; to it Ñ1.2 add पांडुचरितं. Dn D1.4 (om. the sub-parvan name) mention only पांडुचरितं. — *Adhy. name:* Ko.2–4 D5 पांडुप्रव्रज्या (K3 °प्रव्रजनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 113; B1 Dn D4 117 (Dn3 118). — *S'loka no.:* Dn 48 (Dn3 49); M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4641.

111

☞ Throughout this and the foll. adhy. G1 has lacunae caused by the disintegration of the fol. In the notes they are indicated by the words "G1 missing".

1 K1 D2.5 om. उवाच; Ś1 S om. the ref. — [b]) S

१११

C. 1. 4640
B. 1. 120. 1
K. 1. 125. 1

वैशंपायन उवाच ।
तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।
ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४
स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदङ्मुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ।
उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः ॥ ५
दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

°नः परंतपः (T1 परं च सः). — [d]) S परमप्रियः.

2 [a]) T1 °हंकारी. — [b]) Ñ1 प्रय°; Ñ2 नियं°. — [c]) Ś1 समाक्रांतः; Ko D5 परि°.

3 [a]) Ñ1 °वद्राजा. — [b]) G5 °वत्पिता. — [c]) S ऋषिभिस्. T G3 M3.5 त्वपरैः (T1 °राः); G1.2.4 तु परैः; G5.6 त्वभवत्; M6-8 त्ववरैः. Ś1 K1 स्वैरं; K2 चैतं; K3 °प्येनं; K4 °स्यैनं; S चैव (G5.6 कैश्चित्). — [d]) B5 प्रत्यपाल°; Dn परिपाल°; D5 परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G1 missing. — [e]) Ś1 °सहितः; K1 °सस्मिताः. — [a]) S अभवत् (for बभू°). Ñ1.2 B (except B6) Da D2 वनगोचरः (for भरत°). — After 4, D (except Da) S ins.:

1171* वैशंपायनः ।
अमावास्यां तु सहिता ऋषयः संशितव्रताः ।
ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः ।
संप्रस्थितानृषीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतां वराः ।
ऋषयः ।
समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
देवानां च ऋषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयंभुवम् ।
वैशंपायनः ।
पाण्डुमुत्थाय सहसा गन्तुकामं महर्षिभिः ।

[Dn D1.2.4.5 om. वैशं°. — (L. 1) D2 अमायां तु तदा सर्वे. — (L. 2) D5 G1.5.6 M3.5 °स्थुर्मनीषिणः. — (L. 3) Dn D1.4 संप्रयाता°. Dn D1.2.4.5 ऋषय ऊचुः. — (L. 5) M6-8 भवानद्य and °लोको भवात्मनां. — T1 om. line 6. — Dn D1.2.4.5 वैशं° उ°. — After वैशं° उ°, D2 ins.:

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
अहमप्यागमिष्यामि यत्र यूयं गमिष्यथ ।

— (L. 8) D1 om. the line. Dn G4.5 °त्थाय. D4 उत्थाय सहसा सोपि. Dn D4 G4.5 गंतुकामो. D2 एवमुक्त्वा महाराज गंतुकामो महायशाः.]

5 [a]) B3 स्वर्गात्पारं; S °मार्गं. Ś1 Ko.1.3 Dn D1.3 तितीर्षुः. D4 S तं; D5 सन्. — [b]) D4 S °ङ्मुखं. — [c]) D4 S प्रस्थितं. S (except G1.2) भार्याभ्यां. — [d]) Ko Ñ3 B3 D2.5 तं तु; Ñ2 B1.5.6 Da Dn D1.4 तं च; S (G1 missing) ते तु (for तत्र). — Before 5[e/f], T1 ins. ऋषयः. — [e]) Ś1 K G2.4 गच्छंतं; G1 missing. — [f]) G3 °राजाद्. Ś1 Ko.1 °ङ्मुखं. — After 5, G1 ins. 1174* (cf. v. l. 6).

6 G1 om. 6[ab]. — [a]) Ñ B6 Da Dn D1.4 गिरौ रम्ये; B1.3.5 D2 °रौ रम्यान्; D5 °रेस्तस्य. S (G1 om.) प्रपश्यामो (M3.5 प्रविशामो) गिरौ (G5.6 गिरीन्) अस्मिन् (T1 G2-6 तस्मिन्). — [b]) Ś1 K1 बहूनमुं; B6 °नृप; M6-8 बहूनि च. — After 6[ab], N ins.:

1173* विमानशतसंबाधां गीतस्वननिनादिताम् ।

[Ś K1-4 °घातान्; Ko D5 °बाधान्; Ñ1.3 °घातां; B3 °काशां. Ś1 Ko.1.3 °निनादितान्; K2.4 गीतनिस्वननादितान्; B4 Dn D1.4 °स्वर°; D5 °ध्वनिनिनादितान्.]

— On the other hand, S (except M6-8) ins. after 6[ab] (G1, which om. 6[ab], after 5):

1174* यक्षराक्षसगुह्यानि गन्धर्वचरितानि च ।

— M6-8 om. 6[c]-7[b]. — [cd]) Ñ B D (except D5) °भूमिं. S (M6-8 om.) आक्रीडितान्यप्सरोभिः सह देवगणैः सदा (T2 G2.4 तथा).

7 M6-8 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — [ab]) S(M6-8

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः ।
सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिदुरासदाः ॥ ८
अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०

पाण्डुरुवाच ।

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्ब्रवीमि वः ॥ ११
ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥ १४
ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः । C. 1. 4659 B. 1. 120. 20 K. 1. 126. 19

om.) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T1 G3 हृद्यानि सुबहूनि च). — c) K2.4 °निरुद्धांश्च; D2 °नदांश्चैव; T G1.2 M7 देशान्नदीं°; G4.5 M5.6.8 देशान्नदीं नि°; G6 तेषां नदं नि°. — d) Ñ1.2 B8 D (except D2.5) गहनान्; S घोरां(T2 G1 °रा)श्च (for दुर्गां°). M3 (*sup. lin.* as in text).5 गिरिकंदरान्.

8 M6–8 om. 8. G1 missing. — a) Ko.3 T1 G2.4 M3 नित्यं; D5 केचित्. Ko वनोद्देशा; D4 °हिमोद्देशा; T1 G2.4 M3 हिमाक्रांता; T2 °हिमाक्रांता; G3 °मृगाक्रांता. — b) D5 सुवृक्ष°; S (M6–8 om.; G1 missing) निवृत्त°. — c) B6 Dn D1.4 क्वचिन्. B6 Dn D1.4 महादर्यो; S (M6–8 om.; G1 missing) सदावर्षा. — d) B5.6 Dn D1.4 काश्चिद्. S (M6–8 om.; G1 missing) घोररूपा दुरा°.

9 a) K1 B5 °क्रमेच्च; K4 D5 °क्रामच्च; Ñ B1 Da Dn D1.4 नातिक्रामेत; B3.6 नातिक्रमेत. B1.3 transp. पक्षी and यान्. D2 नातिक्रमद्यत्पक्षी; S (G1 missing) पक्षिणोत्र न गच्छंति (G5.6 पक्षिणां न गतिस्तत्र). — b) Ko.2 B1 (m as in text) D1 जनाः (for मृगाः). S कथमेवापरे (M5 °वांबरे). — c) Ko °कोत्पयाद्य°; K2 °कोभ्यगा°; K3 °कोतिवात्यत्र; K4 °कोभ्यगाद्यत्र; Ñ1 B3 D2 °कोभियात्यत्र; Ñ2.3 B1.6 Da Dn D1.4 °रेको हि (Ñ3 °ति) यात्यत्र; B5 °कोत्र वात्यत्र; D5 °कोत्यगा°; S °रेवात्र (G5 °ति) संयाति. — d) S सिद्धा यक्षाश्च चारणाः.

10 b) Śi K1 विभो (for त्विमे). — c) Śi नासीदतां. G3 न निंदेतां. D2 पुरस्कृत्य; D5 न दुःखा°. M6–8 सीदेतापि दुः°. — d) K2.4 D2 मानार्हे (D2 °र्हौ); T2 दुर्मार्गे; G5.6 मा गमेद् (G5 दुर्गमे also). Ko °नृपसत्तम. — After 10, K2 ins.:

1175* अप्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि ।;

while T2 ins.:

1176* अप्रजात्वं मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 Śi K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). G1 missing. — ab) S (G1 missing) °जस्य किल स्वर्गमद्वारं संप्रच°. — c) K2 Ñ1.2 तेनाति°; B5 °भितप्ये°. D4 S (G1 missing) तेन (D4 G5.6 स हि) संतापतप्तो°. — d) Ko D5 सन्; Ñ1.2 B Da Dn D1.2 तु; D4 S (G1 missing) च (for तद्). Śi ते (for वः). — N reads 15c–16b after 11 (D4, after 1177*); while D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11:

1177* सोऽहमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।
अनपत्योऽपि विन्देयं स्वर्गमुग्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18–21 (cf. v. l. 1. 106. 11).

12 S reads 12–17 after 1135* (cf. v. l. 1. 106. 11). G5 om. 12ab. — a) S (G5 om.) चतुर्भिर्ऋणवान्नित्यं (G6 M3.5 °वानित्थं). — b) S (G5 om.) जायते. Ko.2.4 Ñ1.2 B6 Da Dn D1.4.5 मानवा भुवि; K3 भुवि मानवाः; Ñ3 तत्र मानवाः; B1.3.5 D2 सर्वेमानवाः; S (G5 om.) मनुजो भु°. — cd) Ko °नुजादेयैः; D5 °नुजैर्देवैः. K3 Ñ3 °नुजैर्देयैः शश्वद्धि धर्मतः; K4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °नुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः; S (G1 missing) °देवमनुष्याणामृषीणामथ भारत (T1 °षीणां स महामतिः; G2 °मधिभामिनी; M3.6–8 °मथ भामिनी).

13 a) S (G1 missing) एतेभ्यस्तु. — b) S यो न मुच्येत धर्मवित्. — c) Śi K1.2.4 B5 D5 M3.5 संतीह. — d) Śi K1.2.4 Ñ3 B1.3 D2 °वित्सु. Śi K2.4 B5 °छिताः; K1 D2 °छितः. Ko D5 धर्मोयं सुप्रतिष्ठितः; S तथा लोकविदो विदुः.

14 a) Ko.3 Ñ B5.6 D (except D2) तु (for च). S यज्ञेन (for यज्ञैश्च). — b) Śi K D5 °ध्यायैस्तप°; G1 °ध्यायात्तप°. S ऋषीन् (T1 M3.6–8 त्वृषीन्). — c) Śi K1.2.4 एव (for अपि). S °द्धैरपि पितॄन्.

15 b) S (G1 missing) इह (T2 G3 अति; M6–8 ऋण-) मुक्तोस्मि सर्वशः (T2 G3 °दा; M3.5 °तः). — K3 Ñ B D ins. after 15ab; S after 16ab;

C. 1. 4660
B. 1. 120. 21
K. 1. 126. 19

पित्र्याद्दणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५
देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ।
इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६
यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपमं शुभम् ।
अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८
दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९
तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २१
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२
अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३
इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।

1178* त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।

[S transp. त्रया° and इत°. D_a च (for तु). D_5 न स (for नाश). S नाशे ह्यात्मा विन°.]

— K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ D (except D_2) cont.: $\acute{S}_1$ Ko–2.4 ins. after 15^{ab}:

1179* पित्र्याद्दणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।

— N reads 15^c–16^b after 11 (D_4, after 1177*). — ^{cd}) Ko.3 पैत्र्या°. S पितॄणां तु न मुक्तोस्मि तच्च तेभ्यो विशिष्यते.

16 For N cf. v. l. 15. — ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ ध्रुवं. — ^{b}) T_1 M_5 इति; T_2 G अथ; M_8 इह; M_{6-8} अपि (for पुष). — After 16^{ab}, S ins. 1178*, which is followed by:

1180* पितॄणामृणनाशाद्धि न प्रजा नाशमृच्छति ।

— ^{cd}) S प्रजालाभे. $K_{2.4}$ transp. प्रजाहेतोः and °यंते. S प्रयतंते. K_3 नरर्षभाः; S (except T_2) द्विजोत्तमाः.

17 K_1 (hapl.) om. 17^{bc}. — ^{b}) Ko $B_{5.6}$ Dn $D_{1.4}$ जातस्तेन. N (except $\acute{S}_1$ K_4; K_1 om.) महर्षिणा. — ^{a}) S कथं सृज्येत वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18–21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106. 11). $\acute{S}_1$ K_1 S om. उवाच (T_1 om. the ref.). $K_{2.4}$ Dn $D_{1.4}$ ऋषय ऊ°. — ^{ab}) G_3 किल (for तव) and समं (for विद्म). — ^{cd}) S (G_1 missing) °मनघं त्विष्टं (T_2 °मनुसंदिष्टं) पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_1 देव°; Ko.2.4 T_1 $G_{3.4}$ M दैवा°; $\tilde{N}_1$ Dn D_1 $G_{5.6}$ दैवोदि°; $\tilde{N}_2$ B_6 $D_{2.4}$ °दृष्टं; N_3 देवसृष्टं; B_5 T_2 °मिष्टं. S मनुष्येंद्र (for नर°). — ^{b}) S कारणेनोप°. — ^{cd}) S अरि(G_3 °इ)ष्टं क्षिप्रमव्यग्रं विंदेथाः परमां गतिं.

20 ^{a}) S तस्माद्. Ko.3 दिष्टे; B_3 नष्टे. $K_{1.2.4}$ $G_{4.5}$ दिष्टफले; D_4 दैवफ°; T $G_{1-3.6}$ M इष्टफले (G_3 °लं). $K_{2.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{5.6}$ D (except D_5) राजन्; G_3 चाह (for तात). — ^{b}) S कुरु यत्नं यथागमं (T_1 यदुत्तमं; T_2 °गतं). — B_3 om. 20^{cd}; N_1 om. 20^d–23^a. — ^{d}) N (except D_5; B_3 om.) $M_{3.5}$ लब्धा. $\acute{S}_1$ K_1 प्रीतिं करिष्यसि; $\tilde{N}$ B (B_3 om.) D (except D_5) प्रीतिकरं ($D_{2.4}$ °रो) ह्यसि.

21 $\tilde{N}_1$ om. 21 (cf. v. l. 20). $\acute{S}_1$ K_1 $D_{2.5}$ T_2 $G_{5.6}$ om. उवाच; T_1 G_{1-4} M om. the ref. — ^{b}) S कौरव्यः सम(T_2 स व्य)चिंतयत्. — ^{cd}) S (G_1 om.) मृगशापादुपहतामात्मनो हींद्रियक्रि°.

22 $\tilde{N}_1$ om. 22 (cf. v. l. 20.) S (which transp. 18–21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181* वैशंपायनः ।

स समानीय कुन्तीं च माद्रीं च भरतर्षभ ।
आचष्ट पुत्रलाभस्य व्युष्टिं सर्वक्रियाधिकाम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठादिच्छन्ति साधवः ।
अनुनीय तु ते सम्यङ्माद्रीब्राह्मणसंसदि । [5]
ब्राह्मणं गुणवन्तं वै चिन्तयामास धर्मवित् ।

[Lines 3, 4 = (var.) 30^{cd} and 31^{ab} below.]

— ^{c}) $\acute{S}_1$ Ko–2.4 $\tilde{N}$ $B_{1m.6}$ D (except D_2) यत्नं (for योगं). K_3 अपत्योत्पादनार्थाय; S अपत्यस्य सुखं योगं (G_3 °त्यसुखसंयोगं; M_{6-8} °त्यसुखसंभोगं). — ^{d}) K_4 $\tilde{N}$ B D_a Dn $D_{1.2.4}$ त्वं समर्थय; S °र्थये. Ko D_5 कुरु देवि त्वमात्मनः; K_3 इदं वचनमब्रवीत्.

23 $\tilde{N}_1$ om. 23^a (cf. v. l. 20). — ^{a}) S नानपत्यस्य मे लोके. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ B (except B_6) D_2 विजानीहि (for विदु°). $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ वीराः; S धर्म. — ^{d}) Ko.2 $\tilde{N}_{2.3}$ B_6 Dn $D_{1.4.5}$ धर्मवादिनः; D_a S °चारिणः. $\tilde{N}_1$ $B_{1.3.5}$ D_2

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्यः शुभाँल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन्॥२५
मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ २७
स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।

C. 1. 4676
B. 1. 120. 37
K. 1. 126. 35

ब्राह्मणाः प्रवदंति तत् (Ñ1 च).

24 a) M5 दत्तमधीतं च. — b) K1.4 S (except M5) °माश्च. Ś1 M5 स्वनिष्ठितः; K1.2 °निष्ठिताः; K4 T G M3.6-8 °ष्ठिताः; Ñ1.2 B3 सुनिष्टिं. D5 अप्यनुष्ठिं. — c) Ś1 K1 D2.5 सर्व एवा°; S सर्वं तद°. — d) S मोघं भवति निश्चयः (G3 M3.5 °ये).

25 D5 om. 25. — a) Ko °त्वैवं; D2 °त्वैव; S व्यवसितं (G3 °तुं; G4.6 °तः; G5 वितिष्ठंतं). — b) S प्रेक्ष्यात्मानं न संक्षमे (T1 संशये; T2 G3 नक्षमे; G4.6 संक्षये). — c) S °पत्यो हि मरणं (T1 वरुणं). — d) K3 Da2 न वाप्स्या°; B (except B3) Dn D1 न प्राप्स्या°; Da1 न चाप्स्या°; D2 नावाप्सासीति. B1.3 D2 चिंतय. T1 G1-3 कामये नैव जीवितुं (G2.3 °तं); T2 G4.6 M कामये नोत (T2 M3 नोप-; M3 नोक) जीवितं (M3.5 °तुं); G5 कामयेत न जीवितं.

26 a) Ko Ñ3 D5 जातं; D2 नष्टा. Ś1 च; Ñ3 ते; B (except B6) D2 वै (for मे). S °पाज्जानासि. — b) Dn D1.4 जननं; Cd प्रजनं (as in text). Ñ3 B (except B6) मे (for हि). Ko D5 [s] प्रजत्वं ह्यजितात्मनः; D2 पुंस्वशक्तिः कृता°; S प्रजने (M6-8 °नं) मम केवलं. — c) S (G1 missing) नृशंस(T1 G3.6 °सं)कर्मणा कृत्स्नं (T2 नित्यं).

d) Ko यथेहोपहतं; K2 °गतं; K4 °हृतं; T G4.5 M3.5 युप°; G2 यथा ह्युप°; G3 M6-8 यथाप्युप°; G6 भ्युपगतं. Ko.3 Ñ B D पुरा; T2 मया; G2.4 तदा.

27 Cf. Manu 9. 158 ff. — G5.6 om. 27ab. — a) T G2-4 M3 षडेव (for इमे वै). G2 पुत्रदा°. — Ś1 K3 B6 (hapl.) om. 27bc. — b) Ñ3 B1 m.3 D2 transp. षट् and पुत्राः. B1 पुत्राः सद्धर्मं°; T G2-4 M3 पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T1 °चारिणः; G3 °दर्शिभिः; M3 °चारिभिः); M3 (*sup. lin.*).5-8 पुत्राः षट् धर्मदर्शिभिः. — c) K2.4 शुभे (for पृथे). S निर्दिष्टास्ताञ्छृणु प्रिये.

28 a) T1 क्षत्रिय°; T2 G1-5 क्षेत्रज°; G6 M3 (*sup. lin.*).6-8 क्षेत्रिक°; M3.5 पुत्रिक° (for प्रणीत°). — After 28a, T1 ins.:

1182* तत्समं पुत्रिकासुतः ।
स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28b, the latter half that of 28a.]

— b) G2.3 तत्समः पुत्रिकासुतः. — c) Ko Ñ3 T G M3 (*sup. lin.* as in text).5 पौनर्भवेयः. — d) K3 चारिण्यां; Ñ3 भगिन्यां; S जारिं. Ko यः प्र-; G6 चैव (for यश्च).

29 Ko om. from क्रीतः up to हीन-. — a) K4 Ñ2 B1 (m as in text).3 Da D2 उपक्रीतः; Ñ1 तपःक्रीतः; B3.6 उपकृतः; M3 (*sup. lin.*) गर्हितश्च (for कृत्रि°). N3 दत्तः क्रीतोपविक्रीतः; S °त्तः क्रीतोपहितकः (G1.2.4 °हृतकः; G5.6 °हितकं). — b) B3.6 Da उपाग°. G6 °च्छेत्तथा स्वयं. — c) Ś1 K (Ko om.) Ñ1.2 B1 m Dn D1.2.4 Cd ज्ञाति°; D5 जाति°; T1 M3.5 ज्ञात°. — d) Ś1 B5 °योनिर्वृत°; K3 °भृत°; T2 G भिन्न°. Ko °योनिस्तु यः सुतः. Cd cites हीनयोनिधृतः.

30 a) Ś1 पूर्वं पूर्वं°; Ñ1 S पूर्वं (Ñ1 G1 M3.5 °र्व-) पूर्वमसंभावे (Ñ1 °वं); Ñ2 °तमाभावं; Ñ3 °समं भावे. — b) B Da2 D2 माता (for मत्वा). T2 चोत्तरं (for वै सुतं). D5 सुतान्. — 30cd = line 3 of 1181*. — c) N (except K3) उत्तमादव(Ś1 D1 °देव-; K2 Ñ3 D5 °दप-; K4 Dn °देव-; Ñ1 °दध-)रात्पुंसः; S उत्तरादवरं (T2 उत्तमादवरा; G1 °दवराज्; G3.6 °दपरं; G5 °दवराः; M3.5 उत्तमादवरं; M6-8 उत्तमादपरं) जन्म (G5 पुत्रं). — d) Ś1 K1 कांक्षते; K2.4 °क्षेत. K2-4 Ñ B6 Da D2.5 अपत्यं (for पुत्रं). Da1 आदितः. B1.3 धर्मलिप्सया; S धर्मचारिणः (for पुत्रं).

31 Cf. line 4 of 1181*. — a) B (except B6) °त्यं

C. 1. 4676
B. 1. 120. 38
K. 1. 126. 38

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्धि पत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४
कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

फलदं श्रेष्ठं; S फलं महदपत्यस्य. — [b]) Ś1 K1.2 श्रेष्ठान्; B (except B6) D2 धर्म्यं. K3 Ñ B D (except D5) मानवाः (for साध°). T M तस्य भूरिरनुग्रहः; G तस्य भूति(G2 °मि)रनुग्रहः (G2.3 °हे). — [c]) K2 श्रेष्ठं; K4 Ñ1 B (except B6) D2 शुभे; D5 प्रिये (for पृथे). T G आपद्यपत्य(G2 अपत्यपत्य)जननं; M आपद्विपत्तिजननं (M3.5 °जननान्).

32 [a]) K3 Ñ1 प्रवक्ष्यामि (for °हेऽस्यामि). T G M5 तस्मात्त्वां(G3 °त्सं-)प्र(T2 G2.4 M5 प्रा)हिणोत्स्यद्य. — [b]) T1 प्रजनाय यत स्वयं; T2 G2–4 प्रहीणप्रजनः स्व°; G1 प्रहीणश्च व्रज स्व°; G5.6 पाहि मां प्रजनात्स्व°; M प्रजनाय यतस्व च (M5 प्रहीणः प्रजनात्स्वयं). — [c]) D2 सदृशः; S (except M5) क्षत्रियात्. S अपि (for त्वं). — [d]) S सूष्वा°. K4 Da Dn1.n2 D1 S (except G3–5) °स्विनी (Dn2 °नं). — S ins. after 32: D2.4 (marg. *sec. m.*), after 33[ab]:

1183* या हि ते भगिनी साध्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।
उवाह यां तु कैकेयः शारदण्डायनिर्महान् ।

[Cf. 33[ab]. — (L. 1) G5.6 तपस्विनी. — (L. 2) D4 उदावहत्तु; T2 G1–4.5 (*sup. lin.*) उदावहत्तां. M6–8 तां (for तु). D2 उदावहत तां वीरः. D4 सादरं नृपतिः; T1 G1 शर°; G3 शत°; M6–8 °दांडा°.]

33 S om. 33[ab] (cf. 1183*). — [a]) Ś1 चैनां; K1 चैतां; Dn D1.4 एतां; D5 क्षेमां. — [b]) K1 °दंडायनौ; K3 corrupt; K4 शारदंडायिनीं; Ñ B5 Dn2 D4.5 °यिनीं; B6 Da D2 सार°. — After 33[ab], D2.4 (marg. *sec. m.*) ins. 1183*. — [c]) Ś1 K1 Dn D1.4 सा (for या). Dn D1.4 गुरुणा; S स्वजनैः. — [d]) K1 प्रयुक्ता. Ś1 K1 Ñ3 B5 D (except D2) पुत्रजन्मनि; S -पत्यकर्मणि.

34 [a]) D4 G4 पुण्येन. Ś1 शांता (for स्ना°). — After 34[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1184* अपत्यार्थे प्रजालाभे अन्वगच्छच्छुभव्रता ।

[G3 प्रियालाभे; G5 द्विजं कंचित्. D4 °व्रतं; G3 M5 °व्रतान्; G5 प्रियोदिता.]

— [c]) S देवी (G4 M5–8 देवि) (for सिद्धं). — [d]) T1 G1.3 M8 ऋतौ; T2 G2.4–6 हुते; M5 स्नाता; M6–8 शुभे (for हुत्वा). Da °वनानलं; T1 °ने शुभे; T2 G M3.5 °ने पुरा; M6–8 °ने शुभा.

35 [a]) T1 G3.6 M5 °व्यवहिते. — [b]) Ko B1 सहाभवत्; Ñ1 समासदत्. — [c]) K4 ततः; Ñ2 B Da D2 पुत्रान् (for तत्र). S सा त्रीन्वीरानजनयत्.

36 [a]) T1 तस्मात् (for तथा). K3 सुश्रोणि. — [b]) Ś1 K D1 T1 तपसोधिं°. G5.6 ब्राह्मणं तपसाधिकं. — [cd]) S °योगात्कुरु and °नं महत्.

Colophon om. in B5 S. — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ1.2 B1.3.6 D संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडोर्वाक्यं; Ñ1.2 पांडुपृथासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 114; B1 Dn D4 118 (Dn3 119). — *S'loka no.:* Dn 40; M3 38. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4681.

112

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — [a]) M6–8 वरारोहा (for महा°). — [b]) S कुंती तं प्रत्यभाषत.

2 T2 om. 2[a]–4[b]. Before 2, Ś1 K1 D4 M ins. कुंती. — [c]) Ś1 K1 अनुरतां; T1 G च पत्नीं च; M6–8 स्वपत्नीं च. — [d]) S राजन् (for त्वयि). Ñ B1 Dn °लोचने.

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) Ko.2.4 S (except M6–8; T2 om.) हि (for तु). Ś1 K1 महाभाग; B (except B6) D2 °राज. — [c]) G5.6 तथा (for वीर). — [d]) D1 धर्मेण. S (T2 om.) संपादयितुमर्हसि.

4 T2 om. 4[ab] (cf. v. l. 2). — [b]) S (T2 om.) गच्छावावां (G5.6 M5 °वो वा) तवे(T1 G5 यथे)प्सितं. — [c]) K2 °त्थार्थे. T2 G1.2.5 मा (for मां). — [d]) B D2 S (except G2 M6–8) °पुंगव.

११२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः॥५
इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६
व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्धनः ॥ ७
तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
व्युषिताश्वस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०
स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥११
अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान् ।
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२
अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।

C. 1. 4692
B. 1. 121. 13
K. 1. 127. 13

---

5 [a]) S न ह्यावां (M3.6–8 नैवाहं). — [b]) S गच्छावः (T1 G4.5 °व; M3.6–8 °मि) पुरुष(M3 भरत)र्षभ. — [c]) D4.5 T1 G1.3 प्रीति°; G4 यः प्रविशिष्टः. K2.4 हि; G1.2.6 सन्; G3.4 सः; G5 कः (for च). — [d]) G5 सो यो वो भु°; G6 को योन्यो भु°.

6 [a]) Ko धर्माय; K1 दुर्धात्वं (sic); B3 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्वं). Ś1 च त्वं कथां धर्म्यां; T1 च धर्म्यामर्थज्ञ; T2 G1.3–6 M5 धर्म्यां धर्मकथां; G2 कथां धर्म्यकथां; M3.6–8 च धर्म्यां धर्मज्ञ. — [b]) B5 D2 वै (for मे). Ś1 तावत्पौराणिकीं शृणु; T1 M3.6–8 कथां मत्तो निबोध वै; T2 G2.4–6 कथयामि निबोध मे; G1.3 M5 मम चैव निबोध वै (G3 मे). — [cd]) S पौराणिकीं (for परि°) and भारत (for यामहम्).

7 D2 om. 7–8. — [b]) G3.5.6 भुवि (for किल). — [c]) G6 त्वया (for पुरा). Ś1 K Ñ3 D5 परम(K3 समर)दुर्धर्षः; S °धर्मज्ञः.

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — [b]) B5 व्युषिताश्वे. D (except D5; D2 om.) महाभुजे. — [c]) B1.3 D5 तत्र (for ततो). S अगच्छंस्त्रिदशाः सर्वे. — [d]) N (except Ś1 K1 D5; D2 om.) सेंद्रा देवर्षिभिः सह.

9 [b]) S तुतुषुर्गुरवो (T1 तुष्टुवुर्दानवा) धनैः. — [d]) K1 तत्र; K2.4 D5 तस्मिन्; Ñ1.2 B (except B5) Da D4 ततः; S तदा (G1 सदा; G3 पुरा). — After 9, K4 Ñ1.2 B D (except Da) ins.:

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्वयं तदा ।

10 [ab]) Ñ1.2 स्तुतो (for ततो). Ñ1 अभिकीर्त्या (for अति मर्त्यान्). K2.4 अरोचत; Ñ3 व्यरोचयन्; B3 D2 न रो°. S व्युषिताश्वो मनुष्येंद्र (M3.6–8 महाराज) शुशुभे यज्ञसंपदा. — [cd]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) Ñ3 D5 °न्यपि; Ñ1.2 Dn °न्प्रति. S सर्वभूतेषु राजेंद्र शरत्काल इवांशुमान्.

11 [a]) T G (except G4) तु; M अर्थान् (M5 अरीन्) (for च). — [b]) Ś1 पृथिवीं (for नृप°). K2.4 B3 G5 °सत्तम; M5 °कुंजरः. — [c]) Ko मद्रांश्च; K1 प्रत्यां च; B (except B3) D (except Da D5) पाश्चात्यान्; S म(T1 G1 मा)त्स्यांश्च. — [d]) N (except Ś1 K1 D5) दाक्षिणात्यान् (Ñ1 °त्याः). Ñ1 च कंपयत् (for अका°). S दक्षिणा (G1 दाक्षिणान्; G2.3 M5 °णां) अभ्यकल्पयत्.

12 [a]) K3 महाराजो. S °मेधशतैरिष्ट्वा. — [c]) B1 ह; B3.5 D2 तु (for हि). S °व नृपशार्दूल (G1.2.4.6 °लः). — [d]) S दश(G1.2.4 M5 शत)नागबलः किल.

13 [a]) Ś1 K1 अथात्र. Ś1 K B5.6 Da2 गाथा. S transp. अप्य° and गाथां. — After 13[ab], N ins.:

1186* व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूत्तम ।

C. 1. 4693
B. 1. 121. 14
K. 1. 127. 14

व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ।
अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान च ॥ १४
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १५
कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ १६
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७
अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता॥१९
पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥२०
त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

[Ñ1 तपोवृ°. Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 B1.3 D2.5 कुरूद्वह.]
S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:
1187* अप्रमेयमपर्यन्तं व्युषिताश्वो धनं ददौ ।
[T1 °मपत्यं तं.]
— M6-8 om. 13^{c}-14^{b}. — ^{a}) B1.3 D2 विजित्य वसुधामिमां. — ^{f}) K2 प्रजाः (for पिता).

14 M6-8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{b}) Ko Ñ B D transp. ददौ and धनं. S (M6-8 om.) महद्धनं (T1 by transp. धनं महत्). — ^{c}) Ś1 Ko Ñ3 °रत्नान्नदानान्; K1 °रत्नानादानान्; K3 D5 °रत्नदानानां; S अनतामखिलां तत्र (M6-8 तद्वत्). — ^{d}) Ñ1 स जुहाव; Ñ2 Dn D1.4 स जहार. Ñ3 क्रतूत्तमान् (for महा°). S पृथिवीमददात्ततः (T1 M3 °दात्पुनः; M6-8 °वीं च ददौ नृपः). — ^{e}) K3 D2.5 अपिबच्च; T1 सिषेवे च; T2 G (except G5.6) M3.5 सुषुवे च; M6-8 अपिबन्सु-. — ^{f}) Ś1 B (except B1) D1.5 °संस्थांस्त°; Ko °संस्थास्तथानघ; K4 °स्ततोनघ; Ñ3 °संस्थस्तु भावन; T1 °संस्थामथाकरोत्; T2 G M5 °संस्थांस्तथैव च; M3 °संस्थांस्तथाकरोत्; M6-8 °स्थास्तथाकरोत्.

15 ^{a}) A few MSS. कांक्षी°. T2 G M6-8 तस्य; M3.5 यस्य. T1 आसीत्क्षितिपतेस्तस्य. — ^{b}) M6-8 देवी (for भार्या). T1 परमसत्तमा. — ^{d}) Ś1 K2.4 B1.5 D2 °प्रतिमा; G5.6 °सदृशा.

16 ^{a}) K2-4 Ñ B3 D (except Da2 D2) T G1.2.4 M तौ च; G5.6 चैव. — ^{b}) Ñ1.2 Dn D1.4 G6 श्रुतं. — ^{c}) Ś1 Ko Da1 Dn D4.5 कामसंपन्नो; K2.4 °तप्तो; K3 D2 G6 M5 °सक्तो; T G1-4 M3.6-8 °युक्तो. G5 तस्यां कामसमासक्तो. — ^{d}) K3 Ñ1.3 B (except B5) D (except D5) G3 M यक्ष्मणा. K1 प्रतिपद्यत; K3 Ñ1.3 B1.3 D2 °गृह्यत; Da प्रत्य°.

17 ^{a}) K3 S अ(K3 सो)चिरेणैव. — ^{c}) S वृत्ते (for प्रेते). B1.3 महावीरे; D2 तदा वीरे; T1 महाभाग; T2 G M °त्येंद्र. — ^{d}) Ś1 भार्याभूद्. S भार्या कांक्षी(T2 G1.4 M3 काक्षी-; G2 कांक्ष-; G3 कौक्षि-; G5 कांक्षा-; M5 कक्षी)वती (G3 °पतेस्) तदा (G2.4 शुभा).

18 B5 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) D5 °पश्रेष्ठ. — ^{b}) S (except T2 G2.4) श्रुतिः. — ^{d}) Ko परंतप; K2.4 जनेश्वर; K3 Ñ1 Dn D1.4.5 M जनाधिप; T G नृपोत्तम.

19 Before 19, Ś1 Ko.2.3 Ñ B D ins. भद्रोवाच; K1 T1 M भद्रा. — ^{a}) G1 भद्रा (for नारी). Ko.2.4 Dn2 D5 G (except G4) M5 °धर्मज्ञ. — ^{b}) G3 सा च; G6 या सा (for सर्वा). Ś1 सर्वापत्यविना°; Ko.3 सुखपुत्र°; K1 सर्वपुत्रा°; K2.4 सर्वा पुत्रं विना क्षितौ; Ñ B3.5 Da Dn D2 °र्वा भर्तृवि°; B1 D1.4 °र्वा भर्तृनिराकृ°; B3 °र्वा भर्त्रा वि°; D5 सर्वधर्मसमन्विता; T1 G2.4 भर्तृपुत्र°; M6-8 सर्वपुत्र°. — ^{cd}) S पत्या and जीवत्यसंशयं (G1.3 °यः).

20 ^{a}) S पत्या. — ^{c}) B5.6 दुर्गतिं; T G2.4 तां ग°; G5.6 तद्ग°.

21 M6-8 om. 21. — ^{b}) Ñ1 न हि (for नाहं). — ^{c}) Ś1 K1 राजेंद्र (for मे राजन्). — ^{d}) Ñ1.2 B Da प्रसीदस्व; S (M6-8 om.) इतः क्षिप्रं.

22 ^{a}) G2 °तोहं गमि°. — ^{c}) Ko पुरुषव्याघ्र (for नर°). — ^{d}) K2 T1 G1 अनुवर्तिनी; Ñ3 Dn D1 °र्तितुं; G3 °र्तिनीं; M3 अनु°.

23 ^{a}) Ś1 K1 D5 °नुपगा; Ko.2-4 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 G1.5.6 °नुगता; Ñ1 °नुगमे; G3 °नन्यगा; M7 °नवशा. — ^{b}) S तवाहं (for सत°). — ^{d}) S °हितैषिणी.

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वद्गते पुष्करेक्षण ॥ २४
अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।
दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हितान्नवीत् ॥ २९
उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप ।

C. 1. 4714
B. 1. 121. 36
K. 1. 127. 36

---

24 K2 om. 24a–25b. — a) D5 S मे (for मां). — b) B3 G2.6 °यो हि भ°; G1 असंशयो भ°; G3 °योपि भ°. — d) N (except Ś1 K1; K2 om.) T2 G2.4 M8 त्वां (for त्वद्-). Ś1 पुरुषर्षभ (for पुष्क°).

25 K2 om. 25ab (cf. v. l. 24). — a) K4 पूर्वं (for नूनं). — b) K3 B6 Da D4 T2 G M3 (*sup. lin.* as in text).5 विमुक्ताः. — K4 Ñ B D ins. after 25ab (D2, after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।
[(L. 1) K4 °यं समुपन्न°.]

— M3 om. 25cd. — c) K1 Ñ2 B Da Dn D4.5 संयुक्ता; K4 युक्ता वा; N1.3 S (except T2 G5.6; M3 om.) संयोगाद्; D2 संयोगे. K1 °युक्तां; K2 °योगां; D2 G5.6 °योगाः; G1.3.4 °मुक्ताः; G2 °मुक्तां. K2 ताः; Ñ1 वै; D2 ते; Ñ2 B (except B3) Dn D1.4.5 S (M3 om.) च (for वा). — d) Ko भारत (for पार्थि°). Ñ1 °देहेन सा मया; Ñ2 B Da Dn D4 °देहे कृता मया; D1 °देहे ततो मया; D5 °देहे मया कृता; S (M3 om.) पूर्वदेहे न संशयः (G5 पूर्वकर्मानुरूपतः). — After 25, D2 ins. 1188*, which is followed by a repetition of 25cd.

26 b) K4 S (except T1 M6–8) संचितैः. — c) K1.4 मां समनु°; K3 मामेव सं°; D5 T2 ममानुसं°; M6–8 मानुषसं°. — d) K3 °योजनं.

27 a) S एषाह(G2.4 °षा गा)मद्य राजेंद्र. — b) Ñ B6 D (except Da D2) कुशसंस्तर°; S कुशा(M3 दर्भा)नास्तीर्य शायिनी (M5 भवद्दर्शनकांक्षिणी); see below. — T1 G om. 27cd. — c) M नरव्याघ्र (for असुखा°). — d) M भवद्दर्शनकांक्षिणी (M5 कुशानास्तीर्य शायिनी); see above.

28 a) K2.4 महाभाग; S मनुष्येंद्र (for नर°). — b) Ñ B6 D (except D5) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षण (for असुखा°). — c) Ko.3 Ñ3 कृपणामनाथां करुणं (Ko कृपणं); K2.4 °नाथा करुणां; Ñ1.2 B D (except D5) कृपणां नाथ (B1 Dn2 °णां चाथ; B5 °णा नाथ) करुणं (Ñ1 तरुणीं); S विक्रोशंतीं (G2.4 °ती) सतीं (T2 सखीं; G2.4 सती; M सदा) दुःखाद्. — d) T G1.3 M3 एवमार्तां; G2.4 M5–8 एवमार्तां; G5 अनाश्वस्तां; G6 देहमास्तां. Ś1 K1 D5 जनेश्वर.

29 Before 29, Ś1 K1 T2 ins. कुंती; Ko Ñ3 वैशं°; Ñ1.2 B D कुंत्युवाच. — a) Ko D5 S (except T2 M3) तस्याः (G1.2 °स्य). — b) Ś1 °पंती; Ko G2 M5 °पत्या; K1 °पत्यां; D5 T1 G1.3–6 M6–8 °पत्याः. Ś1 K1 मुहुर्मुहुः. — c) Ś1 K (except K3) तत् (for तं). Ś1 K1 शावं(!). K2 च परि°. S तस्मिन्शवशरीरे वाक् (T2 G6 तु; M वै). — d) T1 G तां (for वाक्). Ś1 D1 °ताभवत्. D2 पत्नीं सोंतर्हितोब्र°.

30 b) Ś1 ददानि च; Ko.4 Da1 D1.5 G2 °मीह; K1 Ñ3 B1.3 G6 M6–8 °नि हि; K2.3 D2 °मि हि; G1 °नि ह; G5 °मि ह. — d) Ś1 यस्याहं; Da2 त्वयाहं. S त्वय्येवाहं वरांगने (G2.4 वरानने).

31 a) Ko हि; K2.4 D5 त्वं; T G M5 तु (for च). Ñ B6 Da Dn D1.4 आत्मकीये; B1.3.5 आत्मनीने (B5m आत्मनैव); M3.6–8 अस्मदीये (for आत्मीये च). — b) S शयने त्वं (G5.6 मां). — c) D5 अष्टम्यां. Ś1 K1 B5 T G3–6 वाप्यृतु; Ko D5 च ऋतौ; K2–4 D2 वा ऋतौ; Ñ3 B1.3.6 Da वाप्यृतौ; M चाप्यृतु. — d) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins. कुंती. — a) T2 G2.4.6 M5

C. 1. 4714
B. 1. 121. 33
K. 1. 127. 36

त्रीञ्शाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अथ; G3 च (for तु). M5.6-8 तेन (for देवी). Ś1 तथा चक्रे; D5 तदा देवी; G1 तथा देवी. — b) Ś1 सा च देवी पति°; S तच्चकार यशस्विनी. — c) K2.4 यदुक्त°. B Da D2 °क्तमेतद्वचनं; S तथा (G3 °दा) कमलपत्राक्षी (G1 °क्षं). — d) Ś1 भार्या; K (except K1) Ñ3 भर्त्रा. S यथोक्तं पुत्रगृद्धिनी.

33 b) Ś1 K1 T1 M (except M3) शावेन; G5.6 क्रमेण. Ñ B D (except D5) भरतर्षभ (for मनु°). — c) K1 D4 T2 G M6-8 साल्वान्; Ñ2 सार्थान्; T1 मासान्. Ñ2 भद्रान्; T1 मासान्. — d) K1 D5 S (except M5) पुत्रान् (for सुतान्). K3 प्रासूत सत्त°; G4 परमसत्त°.

34 a) Ko Ñ B (except B3) D मय्येवं. — b) Ko मनसैव नरर्षं°; K3 °सा पुरुषर्षं°; K2.4 Ñ3 B1.3 D2.4 T1 G1.3 M °सापि नरर्षं°. — c) B1.3 D2.4 वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — d) K (except K1) Ñ1.2 B6 Da Dn D1 °बलान्वितः (K3 °दिति); B1.3 D2.4 पुत्रान्योगबलाश्रयात्; B5 °बलाश्रयात्; D5 °समन्वितः; S अपत्यं तपसो बलात्.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°); to which T2 G1.4 add पांडुकुंतीसंवादे अपत्यप्रशंसने; G3 पांडुकुंतीसंवादे. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.1.3 Ñ B Da Dn D1.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K2.4 Ñ1.2 T2 G1.4 व्युषिताश्वोपाख्यानं; K3 व्युषिताश्वशवतो भद्रायाः पुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 115; B1 Dn D4 119 (Dn3 120); T1 109; T2 59; G M 60. — *S'loka no.:* Dn 36; M3 73. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4717.

113

1 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच. — a) K1 T2 G2 तथा; Dn3 T1 G1 तदा. K2 M6-8 राजन्. — b) B3 D2.4 transp. तां and देवीं. T2 G2.4 पांडुस्तां (for तां देवीं). S वाक्यं (for पुनर्). — d) Ko B6 Da D1 °मब्रवीत्; Ñ3 Dn °मुत्तरं; G2.4 °मर्थवत्.

2 Before 2, Ñ1.2 B D (except D5) ins. पांडुरुवाच. — a) G1.5.6 एव (for एतत्). Ś1 पुरा देवि; S वरारोहे. — c) T G2-6 M transp. यथा and त्वया. G1 तथा यथोक्तं. — d) B5 स आ°; G2.4 सा ह्या°. G2.4 अप्सरोपमा; G3 °रोत्तमः.

3 a) D2.5 अहं (for अथ). K2.4 त्वयि; Ñ1.2 B Da Dn D2.4 त्विदं; D1 तत्वं. — b) Ko D5 धर्मं तत्ते; K1 °र्मं तं तन्; K2-4 Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °धर्मतत्वं; Ñ3 °र्मं ते तन्; S °र्मं चैव. — c) K3 °षिनिर्दिष्टं. — d) S सर्व(G5.6 यत्स)धर्मविदां (T1 M °भृतां) वरैः.

4 a) Ñ1.2 खलु (for किल). — b) S (except T1 M3.5) वरांगने. — c) S °प्रचारिण्यः. — d) K (except K1) Ñ B6 Da Dn D1 S °हासिनि; D5 °लोचनाः.

5 a) G6 कामान् (for तासां). — b) Ś1 K (except K2) B (except B1) D2.5 T2 G (except G2.4) M6-8 कौमारान्; Cd as in text. Ś1 सुभगान्. G2.4 पथि. — c) S नासीदधर्मस्तु तदा (T1 गता; M5 सदा). — d) Ñ1 B (except B6) D2.4 S सनातनः.

6 a) S धर्मज्ञे (for पौरा°). — c) S पालयंति वरारोहे. — d) Ñ2 Dn D1 कामक्रोध°; S यथावदसितेक्षणे. — S reads 6cd after 1192* (cf. v. l. 17). — e) Ś1 Ko.1 Ñ

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
अस्मिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ १३
अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

C. 1. 4730
B. 1. 122. 16
K. 1. 128.+43

B D (except Da D1) प्रमाणं. T2 पंथायं; G4.5 [S]यं पथाः (for धर्मो°).

7 a) S अपि (for च). — b) Ñ1.2 B D (except D5) पूज्यते. — c) D1 °ग्रहार्थाय; S °ग्रहो (T1 M6-8 °हे) धर्मः. — d) S स एव हि. K (except K3) D5 पुरातनः; Ñ3 पुराभवत्. — D2 (with lines 5-7 in marg.).4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 7: D5, after line 6 of passage No. 64 of App. I:

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भ्रातरं तथा । [5]
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते ततः ।
एतत्स्वाभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं शुभे ।

[(L. 3) T1 °णां वर्तते. — (L. 4) G3 अगम्यगमं°. D4 G3 अस्ति. D2 नातिचित्रं शुचिं°. — (L. 5) G5 कामार्तायं शुचिस्मिते; M भ्रातरं वा मनस्विनं (M3.5 °नीं). — (L. 6) D4 T2 M3.5 °रुत्स्विद्यते; G2 M6-8 °रुत्सिद्यते; G3.4 °रुत्सिच्यते. D2 T2 G3.4 तदा; G2.5.6 स्त्रियः. — (L. 7) D4 M6-8 एवं (for एतत्). M6-8 अनिमिं°. T1 भवेत् (for शुभे). G2.5.6 अ(G2 न)निमित्तं तु तद्भवेत्.]

8 a) D5 G1 च (for तु). S transp. लोके and नचिं°. — b) S यशस्विनी (M3.6-8°नि) (for शुचि°). — G1.5.6 om. 8cd. — d) Ś1 K1 D5 निगदतः; Ñ B1.6 Da विस्तरशः.

9 Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुरु°. — b) B6 Da1 श्रुतः. T1 M7 °रिति विश्रुतं; G1 °रभिविश्रुतः; G2.4.5 °रिति विश्रुतः. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9°–10b.

10 Ś1 K1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) S मर्यादा स्थापिता येन (M6-8 तेन). — b) Ñ1.2 B D (except D5) धर्म्या वै श्वेतकेतुना; S मानुषेषु (M6-8 °नवेषु) विशेषतः. — After 10, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 64).

11 c) M6-8 गृहीत्वा (for जग्रा°).

12 a) T1 G2.4 M3.5 तदा; G5 °था (for °तः). G3 °पुत्रस्तु शापं च. — b) K2.4 Ñ1.2 B D (except D5) °मर्षचोदितः (D2 °पूरितः). — c) G6 स मातरं (for मातरं तां). G3 तु (for तां). B1.3 D2 G1.5 तदा; B5 M6-8 °तो (for °था). D1 तथाभूता. — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 a) B6 क्रंदंतं तं (for क्रुद्धं तं तु). Ko.2.4 B1.3.5 Da D2.5 transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G4 वृद्धं) वै पिता ज्ञात्वा. — b) B D2.4 वेपमानम् (for श्वेत°). Ko D5 °केतुमथाब्रवीत्. — After 13ab, D5 ins.:

1190* संगृह्य मातरं हस्ते,

repeating thereafter 13b.

14 ab) S transp. सर्वें° and वर्णानां. — c) T2 G5 यथा ह्यवस्थि°. — d) Ś1 भावे (for वर्णे). — After 14, S ins.:

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तारं न जहुस्तदा ।

15 Before 15, Ñ1.2 T2 G1.3.5 ins. पाण्डुरु°. — a) B1.3 D2.4.5 °पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T1 °भागे; M3.6-8 °भाग; M5 °भागः). — c) Ko T G (except G1.2) M5 चकारैव च (Ko तु). — d) T1 M स्त्रीपुंसोर्भुवि शाश्वतां (T1 M3.5 °तीं).

16 Ś1 om. 16ab. — a) K1 G1 मनुष्येषु. S असितापांगे (for महा°). — b) M6-8 जातिषु. — c) K2.4 ततः प्र°. — d) S स्थापितेयमिति श्रुतिः.

C. 1. 4731
B. 1. 122. 16
K. 1. 128. 43

मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
पत्या नियुक्ता या चैव पत्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।
भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

---

17 B (except B$_6$) D$_{2.4}$ transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{a}) Ko.$_{2.4}$ B$_6$ Dn D$_{1.5}$ M$_8$(*sup. lin.* as in text).$_5$ °हत्यासमं. Ś$_1$ K (except K$_3$) Da$_2$ Dn D$_1$ घोरं (Ko °रैः). — After 17, S ins.:

1192* अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
उत्तरेषु महाभागे कुरुष्वेवं यशस्विनी ।

[(L. 1)=6^{cd}. T$_1$ राजद्वे°; M$_{6-8}$ रागद्वे°. — (L. 2) =(var)7^{ab}. T$_2$ G$_{4.5}$ °स्विनि.]

— After 1192*, S reads 6^{ef} (with v. l. *q. v.*).

18 ^{a}) M °च्चरतां. — ^{b}) M कुमारीं. Ś$_1$ ब्राह्म°; G$_3$ धर्म°. K$_{1.3}$ Ñ B D (except D$_5$) G$_4$ कौमारब्रह्म(K$_1$ °ब्राह्म-; K$_3$ B$_5$ °व्रत)चारिणीं. — ^{d}) M$_{6-8}$ वलिता (for भवि°).

19 ^{a}) Ko चैवं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पत्नी धर्मार्थं°; Ko अपत्यस्यार्थं°; K$_{2-4}$ Dn D$_1$ पत्नी पुत्रार्थं°. — ^{c}) B (except B$_3$) D$_3$ Dn$_3$ D$_{2.4}$ न करोति वचस्तस्य. — ^{d}) Ñ$_3$ B$_6$ D (except D$_{2.4}$) तद् (for एतद्).

20 K$_3$ om. 20. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ विशालाक्षि; G$_1$ तदा भीरु. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °ता पुरा; S °ताबले. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Ñ$_3$ B (except B$_5$) D$_2$ विभांडकस्य. K$_4$ B$_{1.3}$ D$_2$ पौत्रेण. — ^{d}) T G धर्मो; M (except M$_3$) °र्मे. — After 20, S ins.:

1193* तेन भूयस्ततो दृष्टं यस्मिन्नर्थे निबोध तत् ।
नियुक्ता पतिना भार्या यद्यपत्यस्य कारणात् ।
न कुर्यात्तत्तदा भीरु सैनः समहदाप्नुयात् ।

21 ^{a}) K$_3$ Ñ$_3$ B$_{1.3}$ D$_2$ वामोरु. — ^{b}) Ś$_1$ Ko.$_1$ B$_3$ Dn D$_{1.4}$ °क्ता पुत्रज°; Ñ$_3$ S (except M$_{6-8}$) °पत्यकर्मणि. — ^{d}) Many MSS. वशिष्ठ°. T$_2$ G$_{2.4.5}$ °ष्टमृषिसत्तमं.

22 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_5$ transp. लेभे and च. T$_1$ G$_3$ तदा; T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ तु सा; G$_6$ M (except M$_5$) अथ सा. — ^{b}) G$_3$ धर्मकं. Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_4$) भाविनी; G$_4$ M (except M$_5$) °नि. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ B (except B$_5$) D$_3$ D$_{2.4.5}$ एवं कृतवती सापि. — ^{d}) M पतिनोक्ता तथाकरोत्.

23 ^{b}) G$_6$ पंकजेक्षणे. — ^{d}) D$_4$ कुरुवंशविवृ°.

24 ^{a}) S तस्माद् (for अत). Ś$_1$ एव हि (for एता°). Ñ$_3$ धर्म्याणि (for सर्वा°). — ^{b}) K (except Ko) T G निरीक्ष्य. S (except M$_{6-8}$) तु (for वै). — ^{cd}) D$_5$ इदं (for एतद्). S संप्रधार्य मयोक्तं यत्तत्त्वं वै कर्तुमर्हसि.

25 ^{a}) G$_6$ यदावृतो. — ^{b}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) पतिव्रते; S शुभेक्षणे. — ^{c}) Ś$_1$ नाभिमंतव्य; K$_1$ नाभिमन्यंत. Ś$_1$ इत्येव. S नातिवर्त्यं(M$_{6-8}$ °वृत्य)इति त्वेव (G$_{1.4.5}$ M$_{3.5}$ °वं).

26 ^{ab}) Ñ$_3$ वर्णेषु (for कालेष°) and तत् (for स्त्री). — ^{c}) Ko Ñ B$_6$ Dn D$_{1.5}$ एवं; S चैव (for एतं). B$_6$ D$_3$ नराः (for जनाः).

27 ^{a}) S स्त्रियं (for भार्यां). — ^{b}) B$_{1.3}$ D$_1$ चाध°. Ko B$_3$ D$_5$ च (for वा). S शुभं वा यदि वाशुभं. — ^{c}) D$_5$ स यद्ब्रूयात्तथा का°; S कार्यं (G$_1$ कार्यान्) नियु(T$_2$ G$_{3-6}$ °युं)ज्यात्सुश्रोणि. — ^{d}) Ñ$_3$ B$_{2.3}$ Dn D$_1$ वेदविदो. S कर्तव्यं तदकालिकं.

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा विभो ॥ ३७
आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।

C. 1. 4752
B. 1. 112. 39
K. 1. 129 4

---

28 ^{a}) Ko D5 च पुत्रार्थी; D4 T1 °गृध्नी; T2 G M °गृध्नुर् (G2 °गर्ध्नुर्). — ^{b}) Ñ1.2 S (except M3) हीनप्रजननः (T1 हीनपुत्रजनः) स्वयं.

29 ^{a}) Ko यथा; S अयं. Dn D1 °निभः; D5 °नखः; G5 गुप्तां°; M6-8 रक्तां°. — ^{b}) S (except M3) शुभः (G4 शुचिः). — ^{c}) Ko यथा (for मया). K2.4 transp. ते and [s]यं. Ko तेद्य. S प्रसादनार्थं सुश्रोणि. — ^{d}) Ś1 T1 G2-5 °भ्युदितो°; Ko.2.4 °द्य कृतांज°; K1 शिरसाभ्युदितेंजलिः; Ñ1 शिरसा°; G1 °स्यभिहितो°.

30 ^{b}) Ś1 K2.4 °स्तपसोधि°; Ko D5 °स्त्वं तपोबलात्; K3 Ñ B Da D4 °सान्वितात्; S मत्तः श्रेयस्तरै(T1 M °स्करै-; G3 शुभतरै)र्द्विजैः. — ^{cd}) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चिदुत्पादयाबले. — After 30, K3 ins.:

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचनं धर्मसंमतम् ।

31 Before 31, Ś1 K2 D2.5 S ins. वैशं°; the rest except Ñ वैशं° ङ°. — ^{a}) G5 °क्ता पृथुश्रोणी. — ^{d}) B1 °हितैषिता; S °चिकीर्षया. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1195* अधर्मः सुमहानेष स्त्रीणां भरतसत्तम ।
यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्यः क्षत्रियर्षभ ।
शृणु चेदं महाबाहो मम प्रीतिकरं वचः ।

[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच. — (L. 1) G5 अनुग्रहो महा°. — (L. 3) T2 G1.4.5 महाभाग. M6-8 तव (for मम). M3 (*sup. lin.* as in text) नृप (for वचः).]

32 Before 32, Ñ3 B5 ins. कुंत्युवाच. — ^{b}) S °भोजने. — ^{c}) Ñ1.2 B (except B6) D2.4 विप्रं; Ñ3 S पूर्वं (for तत्र). — ^{d}) Ñ1.2 B D2.4 पुरा वै (for ब्राह्म°). Some MSS. शंसित°.

33 ^{b}) K1 G1 तु (for तं). — ^{c}) S तमुग्रं. Ñ3 संश्रिता°. — ^{d}) Ś1 K2 Da1 Dn1 T1 M5 °रतै°.

34 ^{a}) M °भिसार°. — ^{b}) Ś1 °चष्टाभिमतं; K1 °चष्टाभितरं. D5 S °न्मुनिः (T1 M3.5 °नृषिः). — ^{c}) Ñ1.2 B D (except D5) मंत्रं त्विमं. T2 G2.4.5 तु (for च). — ^{d}) K2.4 चापि (for चैव).

35 35^{ab}=1. 104. 7^{ab}. — ^{a}) B1.3 D2.4 देवमनेन त्वं. — Ś1 Ko.3.4 Ñ3 M6-8 ins. after 35^{ab}: Ñ1.2 B D, after 35 (D5, after 35^{ab}):

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(=var.) 1. 104. 7^{cd}. B1.3 D2.4 M6-8 प्रसादेन. M6-8 पुत्रस्तस्य जनिष्यसि.]

— Ś1 Ko.1.3 Ñ3 D5 om. 35^{cd}. — ^{c}) Da1 G3.5 °कामा (both times). — ^{d}) Ñ1.2 स स ते वशमेष्यति; B6 D (except D2.4.5) वशं ते समुपैष्यति; S स (M न) स ने(T1 च ने-; G1 समे-; G3 नयि-; G4 स ए-; M5 हि ने)ष्यति ते वशं (G6 स स मे नैष्यते वशं). — After 35, Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 ins. 1196*.

36 ^{c}) Ñ D (except Da D2) S °णस्य.

37 ^{b}) K2.4 अहं विभो; S परंतप. — S (which om. 37^{cd}) ins. after 37^{ab}: D4 (om. lines 1-2), after 38:

1197* यां मे विद्यां महाराज अददात्स महायशाः ।
तयाहूतः सुरः पुत्रं प्रदास्यति सुरोपमम् ।
अनपत्यकृतं यस्ते शोकं वीर विनेष्यति ।
[Here follows in S a colophon.]

D4 S cont.:

कुन्ती ।
अपत्यकाम एवं स्यान्ममापत्यं भवेदिति ।
विप्रं वा गुणसंपन्नं सर्वभूतहिते रतम् । [5]

C. 1. 4753
B. 1. 122. 39
K. 1. 129. 4

त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९
अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०
धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१
तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्रं ते दैवतं हि पतिः स्त्रियः ।
यं त्वं वक्ष्यसि धर्मज्ञ देवं ब्राह्मणमेव च ।
यथोद्दिष्टं त्वया वीर तत्कर्तास्मि महाभुज ।
देवात्पुत्रफलं सद्यो विप्रात्कालान्तरे भवेत् ।

[(L. 1) T1 G2.4 महातपाः. — (L. 2) G (except G2.6) मयाहूं. G3 सुतोत्तमं. *Adhy. no.* in the colophons: T1 110; T2 60; G M 61.]

— S om. 37^{cd}. — ^{a}) B6 राजेंद्र. — ^{d}) Ś1 K1.3 Ñ3 B (except B6) D4.5 transp. स्यात् and नौ. Ko मे स्यात्; K4 स्यान्मे; Ñ1 D2 ते स्यात् (for स्यान्नौ). Da तथा (for प्रजा). Ñ3 भवेत्; B6 Dn D1 हिता (for विभो).

38 ^{a}) M3 (*inf. lin.* as in text) पुत्रार्थे (for कं देवं). — ^{b}) K (except K1) Ñ B D सत्यवतां (for तत्त्व°). Ś1 तत्त्वं ब्रूहि विदां वर; S कदा वा (T1 पुत्रार्थी; T2 G1.2 कथं वा; M3 *sup. lin.* कं देवं; M6-8 पुत्रार्थे) भरतर्षभ (G3 पुरुषर्षभ). — ^{c}) Ko.3.4 Ñ1.3 Da °नुज्ञां प्रतीक्षामि (Ko °क्ष्येमां; Ñ3 °क्ष्यामः); K1 ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यामां (sic); B (except B6) D2.4 त्वयाहमभ्यनुज्ञाता; S त्वत्त आज्ञां (G3 °त्तः प्रज्ञां) प्रतीक्षंतीं (T1 °तं; G1.2 °ती). — ^{d}) Ñ1 B (except B6) Dn1 D2 स्थिता; Ñ3 स्थितं; S ईप्सिते. — After 38, D4 ins. 1197*. S ins. after 38: D4, after 1197*:

1198* पाण्डुः ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वं नो धात्री कुलस्य हि ।
नमो महर्षये तस्मै येन दत्तो वरस्तव ।
न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्याः पालयितुं प्रजाः ।
तस्मात्त्वं पुत्रलाभाय संतानाय ममैव च ।
प्रवरं सर्वदेवानां धर्ममावाहयाबले । [5]

वैशंपायनः ।

पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यशस्विना ।
मतिं चक्रे महाराज धर्मस्यावाहने तदा ।

[D4 ins. उवाच after पाण्डुः and वैशं°.]

39 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{c}) Ś1 K1 °माराधय. — ^{d}) B6 Dn D1 लोकेषु. Ko D5 धर्म°; S मुख्य°.

40 ^{a}) K3 Ñ3 D5 च नो; K4 न मे; D1 ततो. S न धर्मो वै. — ^{b}) K1 संयुक्ष्येत; Ñ1.2 B6 °युज्यति; B5 संप्रयुज्येत; D2.4 °युध्येत; G3 स मुख्येन. Ko.3 S कदा°. — After 40^{ab}, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins. a passage of 47 lines given in App. I (No. 66). — ^{c}) S °श्चापि. — ^{d}) Ś1 K1 Ñ1.3 शस्यते; Ñ2 B (except B6) Dn D1.4 G3 मन्य°.

41 ^{a}) D5 स; G3 M6-8 तु (for च). Ko D5 च; T1 G1.3 M6-8 हि (for स). — Da2 om. from 41^{b} up to उपचारा (in 42 ^{c}). — Ś1 om. 41^{cd}. — ^{c}) K3 जातस्य (for दत्तस्य). Ko.3 Ñ3 transp. अपि and च. S तस्य (for अपि च). Ñ1.2 B6 Dn D1 धर्मेण चापि दत्तस्य. — ^{d}) Ñ1 B (except B6) D2.4 धीयते; M6-8 कुरु° (for रंस्य°). Ko Ñ1.2 B (except B6) Da1 D2.4 मतिः. — After 41, D4 S ins.:

1199* धर्मादिकं हि धर्मज्ञे धर्मान्तं धर्ममध्यमम् ।
अपत्यमिष्टं लोकेषु यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
[(L. 2) D4 G6 M प्रशस्तं (for अप°).]

42 Da2 om. up to °चारा in 42 ^{c} (cf. v. l. 41). — ^{cd}) Ś1 K1 उपचारापचा°. B6 Dn D1 धर्ममावाहय°. K1 मां (for वै). Ś1 Ko.3 °राधय स्वयं. S आकाराचार-संपन्ना भजस्वाराधय स्वयं. — After 42, D4 reads the colophon, joining 43 to the foll. adhy.

43 Ś1 Ko.1 D5 S om. उवाच (G6 M om. the ref.). — ^{a}) K3 transp. सा and तथोक्ता. — ^{b}) Ko D5 transp. तेन and भर्त्रा. — ^{d}) S °णमथाकरोत्.

Colophon om. in D2 S; D4 reads it after st. 42.

११४

वैशंपायन उवाच।
संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह।
जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २
संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः।
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। C. 1. 4767 B. 1. 123. 9 K. 1. 129. 24

— *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ B Da Dn1. n2 D1.4.5 संभव. — *Adhy. name:* K8 कुंतीनियोगः; Ñ1.2 कुंतीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 116; B1 D4 120; Dn 121. — *S'loka no.*: Dn 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4761.

114

1 Ś1 Ko.1.3 om. उवाच; D2.4 S om. the ref. — [a]) Ñ1.2 B D °त्सरधृते (D4 °त्सरं धृते; D5 °त्सरं हिते); Ñ3 °त्सराधिके; S °त्सरोषिते. — [b]) K2.4 Da1 Dn2 D1.5 S (except G3) °र्यां. — [c]) S आजुहाव ततो धर्मं (T1 ततः कुंती). — [d]) N (except Ko.1 D5) °र्भार्थं. K2-4 उत्तमं (for अच्यु°). S (except T1) कुंती गर्भा(T2 G3.5.6 पुत्रा)र्थमच्युतं.

2 [b]) D1 °पजगाम; G5 °पचचार. S (M6-8 om. lines 2-5) ins. after 2[ab]: D5 (om. line 1), after 2: D4 (marg. *sec. m.* om. lines 1-4), after 1201*.

1200* जानती धर्ममग्र्यं वै मन्त्रैर्वेशमुपानयत्।
आहूतो नियमात्कुन्त्या सर्वभूतनमस्कृतः।
ददृशे भगवान्धर्मः संतानार्थाय पाण्डवे।
तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे।
पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत्। [5]
ऋतुकाले शुचिस्नाता शुक्लवस्त्रा यशस्विनी।
शय्यां जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता।

[(L. 1) G1.2.4 जानाति; G3 जपंती; G6 M3.5 °नंती. T2 G4.5 धर्म्यं. T2 G1 अग्रं; M6-8 अर्थं. M3 धर्मैर् (for मन्त्रैर्). — (L. 3) G2 ददर्श. — (L. 4) D4 T2 G2.5.6 °गे रम्ये. — (L. 5) D5 T G3.5.6 °भाग. D5 °पागतं; T2 G4.5 °पानयत्. — (L. 6) D5 तु सुस्नाता. D4 M (except M3) मनस्विनी. — (L. 7) D5 ससद्धर्मेण. M6-8 संगता (for सुव्र°).]

— S om. 2[cd]. — [c]) Ko.2.4 B3 Dn D1 transp. जप्यं and विधि°. B1.3.5 D2.4 मंत्रं (for जप्यं). Ñ1.2 °प विधिवन्मंत्रं; Ñ3 Da D5 विधिवज्जजाप जप्यं च (Da om. च). — After 2, D5 ins. 1200*; while Dn D1.2.4 ins.:

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः।
विमाने सूर्यसंकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता।
विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम्।
सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम्।

[(L. 1) D1.2.4 देवीं (for देवो). — (L. 3) Nilp ब्रूयात्.] After the above, D4 (marg. *sec. m.*, om. lines 1-4) ins. 1200*.

3 [a]) Ś1 प्रयुक्ता; K Ñ3 B3 D (except D2.4) संयुक्ता. K2.4 च; Dn D1 हि (for तु). S धर्मेण सह संगम्य. — [b]) Ko.3 Ñ B D (except D5) ह; K4 च; S सा (for वै). — [c]) S महाभागं (M3.5 °गा) (for वरा°). — [d]) Ñ1.2 B3 Da D2.4 °प्राणिहितं; B1 °प्राणहितं; G1.2 °प्राणवतां. Ñ3 B6 Dn D1 S (except M6-8) हितं; D2 रतं (for वरम्).

4 [a]) K1 M (except M3) ऐंद्र-. Ko B1.5 Da2 G3.5 M6-8 चंद्रमसा यु°. — [b]) Ko.2 D5 °जिते शुभे; D2 °ते तथा; Cd as in text. — [c]) K T2 G1 मध्यं (K1 मध्ये). — [d]) Ś1 D5 पुण्ये सु°; K1 °ण्ये स्व°; K2.4 B5.6 °ण्याभि°; Dn पूर्णेति°; D1 G3 °ण्येति°.

5 [b]) Ś1 K1.4 सुष्वाव; Ko.3 B1 D2.5 G1.2 सुषुवे. Ñ1.2 B D प्रवरं (for सम°). — [c]) S °त्रे ततस्त° (M7 °त्रेण तत्त°).

6 [b]) Ko Ñ3 S भवितेति. Ko विनोदयन्; K2.4 Ñ1.2 B D नरोत्तमः; Ñ3 विचिंतयन्; S विनादिनी. — After 6[ab], K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1202* विक्रान्तः सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति।

7 Ñ1 om. 7[ab]. — [a]) Ko S अभवत् (for भवि°).

C. 1. 4768
B. 1. 128. 10
K. 1. 129. 24

यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९
तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवददच्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।

Śi K1 लोके; S राजन्. — [b]) S (except G5) वीर्यवान् (for विश्रु°). — After 7, S reads 1. 107. 9–24 (cf. v. l. 1. 106. 11).

8 S reads 8–14 after 1. 107. 24 (cf. v. l. 1. 106. 11). Before 8, S reads वैशं°. — [a]) Ko धर्मिष्ठं. K2 Da1 तु; T2 G2.4 च (for तं). S दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). — [c]) Śi K1.4 Da Di.2 T1 M5 बलं ज्ये°; Ko D5 °श्रेष्ठं. — [a]) K3 श्रेष्ठं वायोः; K4 वायोरेकं; Ñ2 °श्रेष्ठं; B5 °ज्येष्ठात्; D2 T1 M6–8 बलं ज्ये°. K4 वरं (for सुतं). S वृणे. — After 8, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1203* प्राहुः पुत्रा बहुतराः कर्तव्याः कर्मविद्विजाः ।

S ins. after 8: D4 (marg. *sec. m.*), after the above line:

1204* ततः कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीव भारत ।
वायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तरः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः ।
मारुतं मरुतां श्रेष्ठं सर्वप्राणिभिरीडितम् । [5]
आवाहय त्वं नियमात्पुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
स नो यं दास्यति सुतं स प्राणबलवान्नृषु ।
भविष्यति वरारोहे बलज्येष्ठा हि भूमिपाः ।

[(L. 1) G1.2 अभिक्रुश्य. D4 अनुक्रांतमुपक्रम्य. — (L. 3) D4 अश्वमेधश्च यज्ञानां ज्योतिषां सूर्य एव हि. — (L. 4) G1.2 बलज्येष्ठस्तु; M5 बलश्रेष्ठस्तु. G1.2 मानुषः. — (L. 7) T1 G1.2 M3 प्राणिबल°. — (L. 8) G1.2 °ज्येष्ठो हि भूमिपः.]

9 [a]) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) भर्त्रा (for पत्या). S तथोक्तवति सा काले. — [b]) K3 T2 G2–5 ह; T1 G1.6 M च (for सा). — After 9[ab], D (except Da D5) ins.:

1205* ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।;

while S ins.:

1206* द्वितीयेनोपहारेण तेनोक्तविधिना पुनः ।
तैरेव नियमैः स्थित्वा मन्त्रग्राममुदैरयत् ।
आजगाम ततो वायुः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
लज्जान्विता ततः कुन्ती पुत्रमैच्छन्महाबलम् ।
तथास्त्विति च तां वायुः समालभ्य दिवं गतः ।

— [c]) Ñ1 °ज्ञातो. S महावीर्यो.

10 [b]) Śi K1 °दस्य तत्; Ko.3 °वदताच्यु°; B1 m. 3 D (except D2.5) S वागुवाचाशरीरिणी; D2 °दद्भुतं. — After 10, S ins.:

1207* जातमात्रे कुमारे तु सर्वलोकस्य पार्थिवाः ।
मूत्रं प्रसुस्रुवुः सर्वे व्यथिताश्च प्रपेदिरे ।
वाहनानि व्यशीर्यन्त विमुञ्चन्त्यश्रुबिन्दवः ।
यथानिलः समुद्भूतः समर्थः कम्पने भुवः ।
तथा मन्युपरीताङ्गो भीमो भीमपराक्रमः ।

[(L. 1) T1 M °लोकेषु. — (L. 2) T2 G2.4.5 व्यर्थां चैव. — (L. 3) G5.6 M5 विशीर्यंते. T1 G1 M6–8 मुंचंत्यश्रूणि सर्वशः. — (L. 5) Posterior half = 9[a].]

11 [a]) Ko D2° मप्यद्भु°. S (except G3) इदं चाद्भुत-मत्रा (G1 °मेवा-; G2.6 °मित्या-; G4 M3 (*sup. lin.*) °मत्या)-सीत्. — [c]) D2 S यदंगा°. — [d]) Dn Di.4 व्यचूर्ण°. — After 11, D4 marg. *sec. m.* ins.:

1208* जनमेजय उवाच ।
कथं स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
कथं तु तेन पतता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्नमुद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।

— D4 (marg. *sec. m.*) cont.: while S (which om. 12[a]–13[b]) ins. after 11:

1209* कुन्ती तु सह पुत्रेण यात्वा सुरुचिरं सरः ।
स्नात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
दैवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामाश्रमात्पृथा ।
शैलाभ्याशेन गच्छन्त्यास्तदा भरतसत्तम ।
निश्चक्राम महाव्याघ्रो जिघांसुर्गिरिगह्वरात् । [5]
तमापतन्तं शार्दूलं विकृष्य धनुरुत्तमम् ।
निर्बिभेद शरैः पाण्डुस्त्रिभिस्त्रिदशविक्रमः ।
नादेन महता तां तु पूरयन्तं गिरेर्गुहाम् ।

नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

C. 1. 4762
B. 1. 123. 25
K. 1. 182. 3

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
त्रासात्तस्याः सुतस्त्वङ्कात्पपात भरतर्षभ । [10]
पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिशुः ।
स शिलां चूर्णयामास वज्रवद्वज्रिचोदितः ।
पुत्रस्नेहात्ततः पाण्डुरभ्यधावद्गिरेस्तटम् ।

12 S om. 12^{a}–13^{b}. — ^{b}) K$_3$ सहसैवोत्थिता. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ नानुबु°. B Da D$_{2.4}$ तं सुप्तं.

13 S om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_3$ °संकाशः; Da$_1$ °संपातः. — ^{b}) Ñ B D (except D$_5$) °रो न्यप°. — ^{c}) K$_{2.4}$ पतमानेन; Dn D$_1$ G$_6$ पपात तेन. T$_2$ G$_2$ सहसा (for शत°). — ^{d}) T G$_{1.2.4}$ °र्णिताः. — ^{e}) T$_1$ G$_{3.5.6}$ M शिलां च; T$_2$ G$_2$ शिलास्तु; G$_1$ शिलाश्च (for तां शि°). T$_2$ G$_{1.2}$ °र्णिताः. — ^{f}) S परं (for पाण्डुर्). Ñ$_{1.2}$ B D °भागतः. — After 13, S (T$_2$ om. lines 5-7) ins.:

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्तं महास्वनम् ।
ददर्श गिरिशृङ्गस्थं व्याघ्रं व्याघ्रपराक्रमः ।
दारसंरक्षणार्थाय पुत्रसंरक्षणाय च ।
सदा बाणधनुष्पाणिरभवत्कुरुनन्दनः ।
मधे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
मैत्रे मुहूर्ते सा कुन्ती सुषुवे भीममच्युतम् ।

[(L. 1) T$_2$ विनर्दितं; G (except G$_1$) विनादितं (for महा°). — (L. 3) T$_2$ G$_{1.3.6}$ M रक्षणार्थं (T$_2$ G$_{1.3.6}$ °माणः) तमात्मजं (for पुत्र°). — (L. 5) G$_{3-5}$ मघौ. G$_{2.6}$ °भ्युदये. G$_3$ M$_7$ रवौ (for गुरौ). — (L. 7) T$_1$ G$_2$ पैत्रे; M$_{6-8}$ पैत्र्ये. M$_{3.5}$ संप्राप्ते (for सा कुन्ती).]

14 T$_2$ om. 14. — ^{b}) S (except G$_3$; T$_2$ om.) जज्ञे भीमपराक्रमः. — ^{c}) B$_3$ तस्मिंस्तु (for तत्रै°). S (T$_2$ om.) तामेव रात्रिं पूर्वं (M$_{3.7.8}$ °र्वां) तु. — ^{d})] K$_{2.4}$ Da$_1$ D$_1$ °धिपः. S (T$_2$ om.) जज्ञे दुर्योधनो नृपः (G$_1$ नृप). — After 14, S reads 1. 107. 25–37 (cf. v. l. 1. 106. 11).

15 S reads 15 ff. after adhy. 108 (cf. v. l. 1. 106. 11). — Before 15, S ins. वैशं°. — ^{a}) S जाते बलवतां श्रेष्ठे. — ^{b}) D$_1$ इदं वचनमब्रवीत्; S पांडुश्चिंतापरोभवत्. — ^{c}) D$_4$ कथं नाम. S कथमन्यो (G$_3$ °थं मान्यो) मम सुतो. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ °ज्येष्ठो; K$_3$ T G लोके श्रे°. K$_{2-4}$ भविष्यति.

16 ^{a}) S दैवं पुरुषकारश्च (T$_1$ M °रं च). — ^{b}) K$_3$ च (for हि). Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_5$) °यं संप्र°; S यत्र लोकः (T$_1$ G$_3$ °के) प्र°. — T$_1$ om. 16^{cd}. — ^{e}) S (T$_1$ om.) ततो देवात्तु तपसा (G$_5$ °त्तु लप्स्येहं). — ^{d}) K$_3$ देवयु°. S (T$_1$ om.) लप्स्ये पुत्रं (G$_5$ तादृक्पुत्रं; M$_{5.7}$ पुत्रं लप्स्ये) महाबलं.

17 ^{b}) Ś$_1$ Ko.$_1$ G$_3$ प्रधानं. Ko M$_{6-8}$ मे मतिः; K$_2$ G$_1$ विश्रुतः; K$_3$ Ñ$_3$ D$_5$ G$_3$ M$_{3.5}$ मे श्रुतं; K$_4$ विश्रुतिः; T$_1$ मे सुतः; T$_2$ G$_{2.4-6}$ मे श्रुतः. — ^{d}) Ko.$_3$ Ñ$_3$ G$_{1.6}$ M$_{3.5}$ °वानुत्तमद्यु°; T$_2$ G$_{2.4.5}$ महांरुयैलोक्यनायकः; G$_3$ वीर्यमानुत्तमाकृति.

18 ^{a}) M$_{6-8}$ तोषयित्वा तु तप°. — ^{c}) T G$_{1.3}$ M स नः; G$_{2.4.5}$ पुनः. Ś$_1$ K$_1$ Da$_1$ D$_5$ यं तु (D$_5$ यत्तु) दास्यति मे पुत्रं. — ^{d}) Ko वरीयान्स भ°; K$_{2.4}$ Ñ$_1$ B$_{1.3}$ Da D$_{2.4}$ स गरीया°; S स प्रधानो भ°. — After 18^{cd}, Dn D$_1$ S ins.:

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स संग्रामे हनिष्यति ।

[Dn D$_1$ transp. स and संग्रा°. G$_1$ °नुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति वीर्यवान्.]

— ^{e}) S तपसा (T$_1$ M$_{6-8}$ मनसा) कर्मणा चैव (T$_2$ G$_{2.4.5}$ युक्तः). — ^{f}) Ś$_1$ लप्स्ये. K$_{2.4}$ परंतपः. Ko तप्स्येहं परमं तपः; T$_2$ G$_{2.4.5}$ कुर्यां चैव महं°.

19 ^{a}) K$_1$ महातेजः; Ñ B$_{5.6}$ Da Dn$_{1.n2}$ D$_1$ °राजो; B$_{1.3}$ D$_{2.4}$ °राज; Dn$_3$ °प्राज्ञो; S तु राजर्षिः. — ^{b}) Ko M महर्षि°; K$_1$ तपस्यभिः (sic). — ^{c}) S आदिश्य (for दिदे°). S (except T$_1$ G$_4$) कौरव्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ G (except

C. 1. 1782
B. 1. 123. 25
K. 1. 132. 6

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ॥ २०
आराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१
तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२
देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २३
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ २४
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५
पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ २७
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८
कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।

G2.4) संवत्सरं.

20 [a]) S आत्मनश्च (T2 °त्मज्ञः स) महावीर्यं. — [c]) T1 transp. उग्रं and स. K2.4 T2 G6 M7 transp. स and तपः. K2.4 आतस्थौ; Dn D1 °स्थाय. B5 उग्रं तपः समास्थाय.

21 [b]) Ś1 K1 महे°; Ñ3 तथे°; G2 अधी°; G4 अर्थे° (for तमी°). — [c]) Ñ2 B1m.5(m as in text).6 भार्यया (for सूर्ये°). — [d]) Dn D1 पर्यतप्यत; G1.2 पर्या°.

22 [b]) Ñ1.2 B D (except D5) प्रत्यपद्यत; T2 G5 °दृश्यत. — Before 22[cd], N (except Ś1 K1) ins. शक्र उ°; T G3.5 M (except M5) इन्द्रः.

23 [a]) Ñ3 मित्राणां (for देवा°). Ñ1.2 B D (except D5) ब्राह्मणानां गवां चैव (D1 च देवानां); S मित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च (M6-8 °स्तु). — [b]) S सुहृद्यः (G1.3 °द्भिः). Ko D5 अर्थ°; Ñ1 चाशु°. — After 23[ab], N ins.:

1212* दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् ।
[Ś1 K Ñ3 मित्रस्वजननंदनं.]

— [d]) Ś1 B5 °प्रणाशनं; M6-8 °विनाशिनं.

24 Before 24, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G1.5.6 M (except M3) ins. वैशं°. — [ab]) S इत्युक्तस्तु महेंद्रेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24[ab], S (which om. 24[cd]) ins.:

1213* कुन्तीं राजसुतां पाण्डुरपत्यार्थेऽभ्यचोदयत् ।
धर्मं बलं च निश्चित्य यथा स्यादिति भारत ।,

which in T2 is followed by 1214*. — S om. 24[cd]. — [c]) Ko धर्मज्ञां (for धर्मा°). D2 om. 24[a]-25[a]. — [d]) Ś1 K1 D5 °राजमनुस्मर (D5 °स्मरन्). — K4 Ñ B D (except D2.5) ins. after 24: T2, after 1213*:

1214* उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ।
अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिंदमम् ।

[(L. 1) T2 सहार्क°. — (L. 2) B (except B6) मे (for ते). Ñ3 कृता; B6 Dn D1 त्वया (for हृदा).]

25 [a]) T1 कीर्तिमंतं. M3(*sup. lin.*).6-8 महेष्वासं (for महा°). — [b]) Ś1 K (except K3) °समवर्चसं. — [c]) K3 कृपावंतं; S रणे शूरं. — [d]) Ko °द्भुतविक्रमं; S देवराजमिवानघं (T1 G1.2 °मिवापरं; T2 G4.5 °समद्युतिं).

26 [b]) Cd cites धाम (as in text). Ñ1.2 उग्रक्षत्रियतेजसां (Ñ1 °सा). — [c]) Ko.3 B6 D2 G (except G4.5) लब्ध-. — [d]) B6 °मानय; D1.2 °माहूय. Ñ1.2 B Da D2.4 शुभानने. — After 26, S ins.:

1215* वैशंपायनः ।
जातेषु धृतराष्ट्रस्य कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Ś1 K1 D2.5 ins. वैशं°; K2.4 Ñ1.2 Da1 Dn1.n2 D1 वैशं° उ°. — [ab]) S कुंती पुनरपत्याय (T2 G4.5 पुनः शुचिर्भूत्वा) देवराजमुपाह्वयत्. — After 27[ab], S ins.:

1216* ततः पर्यचरत्तेन बलिना भगवानपि ।
[M3 स पूजितस्तेन; M5-8 परिवृतस्तेन (for पर्य°).]

— After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1217* उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।
जातस्तु फाल्गुने मासि तेनासौ फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28[a], S ins.:

1218* सर्वभूतप्रहर्षिणी ।
सूतके वर्तमानां तां.

— [b]) K3 Ñ B Da D2.4 तस्मिन्वागशरी°. — [c]) G6 मेघ°. — [d]) T2 G1.4.5 दिशो (for नभो). K2.4 °यतीव हि. K3 G2.3 नादयंती नभ(G2 दिश)स्तदा. — After 28, N (Ś1 K Ñ3 om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह केकयैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

C. 1. 4803
B. 1. 123. 47
K. 1. 132. 29

1219* शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, M3.5 ins. वागुवाच. — [a]) S पुत्रो (for कुन्ति). — [b]) K2.4 B1 Dn D1.5 शिव°; Ñ1.2 B5.6 वायुवेग°; S देव°. — After 29[ab], K4 (om. line 2) D2.5 ins.:

1220* एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— [c]) Dn D1 G3 °जय्यः. — [d]) S प्रथ(G6 प्राप)यिष्यति ते यशः.

30 [a]) Ko अदिते; D2 G5 आदित्या. — [b]) B5 D2 °भूदतिव°; S यथा समभिवर्धिता (T2 G2 °र्धत; G3 °र्तत). — [c]) T2 G4.5 तथा तव महाप्रीतिं. — [d]) Ś1 चार्जुनः; K3 B5.6 Da D2 T1 ते सुतः.

31 Da2 om. 31[ab]. — [a]) D2 सर्वान्व°. G6 कर्ता (for कृत्वा). — [b]) S कोसलान् (for कुरूं°). Ko.2.4 Da1 कैकयैः; K3 Ñ B Dn D1.2.4 सोमकैः; T1 केकयाः; M7 केकयान्. — [c]) S °करूशांश्च. — [d]) K2.4 °लक्ष्म्या; Ñ1.3 B5 Dn D1.4.5 °लक्ष्मीं. Ś1 स्वधा°; K2.4 विधा°; Ñ1.3 B5 अवाप्स्यति; B1.3m Da D4 प्रधा°; Dn D1 वहिष्यति. Ñ3 B1m D3 Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°; B3 कुरुलक्ष्मीषु धा°; B6 Arjp कुरून् लक्ष्मीषु धा°; S कुरूणां लक्ष्म धा°. — S ins. after 31: D4 (marg. *sec. m.*, om. line 2), after 35:

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिताः सर्वशत्रवः ।
निवातकवचाः सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।
हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति संयुगे ।
पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयांश्च सर्वशः ।
गत्वोत्तरां दिशं वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]
धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डवः ।

[(L. 1) T1 भुवि (for भुज°). D4 दिवि दानवाः; M3.5 भुवि मानवाः (for सर्वे°). — (L. 2) T1 G3 M6-8 संख्ये (for सर्वे). — (L. 3) D4 °मापीड्य; T1 G2 M5 °रुह्य. — (L. 4) D4 धीमतः; M3.5 फल्गुनः (for सर्वे°). — (L. 6) T2 G2.4.5 °धमतुलं. G2.4 पार्थिवः.]

32 [a]) K2.4 बाहुवीर्येण. Ñ3 इंद्रजस्यास्य वी°. — [a]) D4 S तुष्टिं या°.

33 [a]) Ś1 Ko.3 D2.5 G6 M6-8 °णींश्च; B6 Da °णीयान्; T G1-5 M3.5 °ण्यश्च. — [b]) Ś1 K1 महायशाः; Ko Dn1 M °बलान्; T1 तु वै मृधे.

34 [b]) Ko D5 शक्र°; Ñ1.3 शिवि°; B1.3 Da D3 वायुवेग°; B6 शिव°; S शिबे(T1 G5 M5 शिबि)रौशीनरात्परः. — After 34[ab], D5 ins. 1222*. D5 om. 34[cd]. — [c]) B6 D4 वीर्यभृतां. — [d]) K1 °ति पराजिताः; Ñ1.2 B D (D5 om.) °ति महायशाः; S महाभागो भविष्यति. — K (except K1) Da1 Dn D1.2.4 ins. after 34: D5, after 34[ab]:

1222* एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंकरम् ।
अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।
निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः ।
शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुतः ।

[Cf. 1221*. (L. 1) D4 transp. तोष° and शंक°. — (L. 2) D2 तस्मै रुद्रश्च दास्यति. — (L. 3) D2 दैवत्यान्विबुधद्विषः. — (L. 4) D2 °हुः शांतयिष्यति.]

35 D5 om. 35[ab]; B6 om. 35. — [a]) S एष श(G6 M चा)स्त्राणि दिव्यानि. — [b]) Ñ B (B6 om.) Da Dn2.ns D1.4 °खिलेनाह°; D2 G2.4 M3.5 °लानि हरिः; T1 M6-8 °लानि धरिः; G1 °लानि भजिं. — [c]) Ko चाहं; K2 चास्य; T2 G2.4.5 चैवं; G3 राजन्. — [d]) Ñ2 T1 G6 भरतर्षभः. M6-8 कुरूणामाहरिष्यति. — After 35, D4 (marg. *sec. m.* om. line 2) ins. 1221* (cf. v. l. 31).

36 Before 36, Ñ2 T2 G5 ins. वैशं°. — [a]) K2.4 एवं (for एतां). S एतदत्यद्भुतं राजन्. — [b]) Ñ1.2 B D कुंती शुश्राव; S कुंत्याः पार्थस्य. K1 सूतजं; Ñ1.2 B Da D2.4 भारत. — Ñ1.2 B D (except Da1 D5) om. 36[cd]. — [c]) T2 G2.4 उक्तवाक्यानि चाकाशे. — [d]) S भारत (for

C. 1. 4804
B. 1. 123. 48
K. 1. 132. 30

बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
तथा देवऋषीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०
भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशाः ॥ ४६

चास्य ताम्).

37 [a]) G2.4 एवं (for वाचं). Ś1 °मुद्गिर°; Ñ8 B5 Dn D5 M3.5 °मुच्चरि°; G6 (corrupt) उवाच चरि°. — [b]) D2 S °स्य यशस्विनी (D2 T1 M6-8 °नीं; M3.5 नराधिप).

38 [a]) S ततो (for तथा). Ś1 Ko.1.3 Ñ B Da D2.4.5 M देवरथानां च; K4 °गणानां च; Dn D1 G6 °निकायानां; G2.4.5.6 (*sup. lin.*) °महर्षीणां. — [d]) K (except K1) D1 T1 °व तुमुलस्वनः; G6 °वातुलनिस्वनः.

39 [a]) Ñ8 (*inf. lin.* as in text) महानादः; D5 महान्घोषः; T1 G1.6 महामेघाः. — [b]) T2 G2.4.5 °वृष्टिः पपात ह; M6-8 °वृष्टिसमन्वितः. — [c]) D2 समभ्येत्य; T1 G3 M समुपे°. — [d]) Ñ1 सेनाः (for गणाः).

40 [b])=42[d]. Ko D5 °रसां. Ko गणाः; G3 तदा.

41 [a]) Ś1 K1.2.4 D5 G2 M6 भार°. Ko D5 transp. कश्य° and गौतम:. Some MSS. काश्य°. M5 गौतमोत्रिः. — [b]) A few MSS. वशि°. — [c]) K2.4 यश्चादित्यो. D5 T1 G1.3.6 M6-8 भास्करो. Ñ8 वै; T2 G2.4.5 सं- (for अभूत्). — [d]) S सोप्यत्रिरत्र भगवान्संबभूव.

42 [ab])=(var.) 1. 60. 4[ab]. — [c]) G3 भृगुः (*inf. lin.* दक्षः as in text). — [d])=40[b]. Ś1 K1 ये चान्ये ब्रह्मवादिनः; K3 °प्सरसां गणाः; S गंधर्वान्समचोदयन्.

43 [a]) T2 G5 गंध°. — [b]) Ś1 दिव्याभरण°; K (except K3) Da G1 दिव्यालंकार°. — After 43[ab], S ins.:

1223* ते च प्रकाशा मर्त्येषु सर्वोपस्कारसंभृताः ।
[G2 तेजः°; M6-8 यूयं (for ते च). T2 G5 M5-8 °स्का(M6-8 °स्क)रसंवृताः (M5 °संयुताः).]

— [c]) T1 आपगायत; G2 °गायंत; M (except M3) उपागायंत. — [d]) G2 अपनृत्यंत; M5-8 उपानृत्यंत. Ko D5 चापराः; K2-4 B6 Da चापरे; T1 चेदिह; T2 G3-5 M6-8 चेति ह; G1.2.6 चैव हि; M5 चैव ह. Ñ1.2 B1.3.5 Dn D1.2.4 नृत्यंतेप्सरसां (Ñ1 °ते चाप्सरो-; B3.5 °त्यप्सरसां) गणाः; M3 उपानृत्यंस्तथैव च. — After 43[cd], N ins.:

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः ।
[Ko Ñ3 D5 °यश्चैव; K2.4 °यः स्वस्ति. Ko D5 स्वस्ति जेपुः; K3 ययुस्त°; B5 Dn2 तेपुस्त°.]

— S, on the other hand, ins. after 43[cd]:

1225* ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदत्सु विहायसि ।
[G3 °सैन्येषु; M7 °रूपेषु; M3 °सूर्येषु.]

— [e]) S बहुभिः सह गंधर्वैर्. — [f]) Ś1 D5 प्रगा°; Ko.4 प्रगायति; K1 S अगायत. M स (for च). B1.3 D2 प्रागायत्तुंबुरुस्तथा.

44 With 44-46[ab] cf. 1. 59. 41-43[cd]. — [b]) S पूर्णायुर्. Ko D5 नहुषस् (for अनघस्). — Ś1 (hapl.) om. 44[c]-45[b]. — [c]) Ko.1 गोपश्च; B3 गोष्पतिर्; D2 सोमश्च; D5 यमश्च; S गोमांश्च. — [d]) Ñ1.2 B (except B5) Da पूर्णवर्चास्. K1 च सत्तमः; Ñ1.2 B1.3.5 तथैव च; K2.4 B6 D (except D2.5) S (except M3.5) तथाष्टमः.

45 Cf. v. l. 44. — Ś1 om. 45[ab] (cf. v. l. 44). — [a]) T2 G °स्तूर्णपः (G1 °स्तर्णपः); M3 (*sup. lin.* as in text).6-8 °स्तृणकः. D5 कीर्तिर्; T1 G (except G1.4) M7 कार्ष्णी. — [b]) K1 Ñ1.3 B5 नंदः; T1 G2 M नंदी. — [c]) G6 स्थूलशिराः. — [d]) Ko.2 S (except G3 M3) °र्दश.

46 Cf. v. l. 44. — [ab]) Ś1 K1.2.4 B1.3 °शश्चैव; G3 °शश्चात्रिः. Ñ1.2 B6 Dn D1.4 transp. अत्र and एव. Ñ3

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

C. 1. 4820
B. 1. 123. 64
K. 1. 132. 46

B5 चापि (for चैव). K3 G2 षोडश. T G1.3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिंनारश्च) षोडश (T2 G1 M3.5 °श्च:). — After 46ab, S reads 48cd (cf. v. l. 47). — M6-8 om. 46c-47d. — c) Ko D2 T1 G1.6 M3 सद्वान्; K1 सत्वां; K4 सद्वो; Ñ2.3 Da D1 ऋत्वा; B1 ऋद्धा; B3.5 Dn1.n3 सत्वा; B6 सद्धा; Dn2 D4 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.5 सुन्वा; G3 यद्धा. Ko.4 D2.5 T1 G1.2.6 M3 बृहद्वान्; K1 °द्वां; Ñ2.3 B3.5 Da Dn1.n3 D1 °त्वा; B1.6 D4 G3 °द्धा; Dn2 °ध्वा; T2 G4.5 °न्वा. K3 D2 कपिल: (for बृहक:). — d) Ko महाबल:; K3 °हनु:; Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) °मना:.

47 M6-8 om. 47 (cf. v. l. 46). — b) Ś1 K3 सुवर्चा:; K1 °वर्चै:; K4 Ñ3 B D T1 G1.3 M3.5 °वर्ण:; Ñ1 स्ववर्ण: (for सुपर्ण:). B6 Da Dn1.n3 D1 विश्रुता:. — c) Ko D5 °सुर्बभ्रमन्यु:; K1 °सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 °सु: सुम°; T1 G1 °सुर्वि°; T2 G4 °सुर्डु°; G2 °सुर्हि°. — d) Ś1 K1 सुतंद्रो. K3 Ñ1.3 B3.5 D1.2 तुंबुरुस्; Ñ2 चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस्; Dn D4 च शरुस्. S (M6-8 om.) स्मृत: (for तथा). — After 47, T G3-6 M3.5 repeat 48cd (cf. v. l. 46, 48).

48 ab) Ko D5 °संयुक्तौ; K1 °सहितौ. K3 Ñ3 प्रख्यातौ. K2 °हुहुं; B6 Dn3 D4 हाहा°; Da1 D5 °हुहु:; D1 हाहाहुहु:; D2 °हुहू:. S हाहाहूहूश्च (G3 M °हू च) गंधर्वौ हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48cd after 46ab for the first time; the line is repeated in T G3-6 M3.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — c) D1 विख्याते. — d) Ñ3 Dn2 D1 जग्मुस्. Ko Ñ B1.3.5 Da D4.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उपा)गायन्धनंजयं.

49 a) D5 नृत्यं चाप्स°; G2 यथै°; G3 तत्रैवा°. Ñ3 हृद्या:. — c) Ś1 ता; D5 ते; S च (for वै). S वरारोहा: (for महा°). — d) S (except G3) om. च.

50 a) Da अनृणा; M6-8 अन्यूना. T2 G1 चानवद्यांगी. Ś1 K2-4 Ñ3 Dn D4.5 G3 अनूचानानव°; D1 अनुचानानवद्यांग्य; G2.4-6 अनूचानानवद्यांगी. — b) Ñ1.3 Dn गुणमुख्या; D4 M3(*sup. lin.*).6-8 प्रिया मु°; T2 G M3.5 क्रियामु°. K1 G2.4 वराननाः (K1 °ना); K2.4 D1.5 T2 °वरा:; K3 Ñ2 B3 Da2 गणावरा; Ñ1 गणोत्तरा; B5 गुणैर्वरा; B6 गणावरा:; G3 °परा. Da1 प्रियमुख्यांगनावरा:; T1 क्रियाधिक्यगुणान्विता: (*sup. lin.* °दिका:). — c) D5 पुंजिका. Ś1 सौरी; Ko शायी; K1 साखी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; Ñ1 Dn D1.4 सोमा; Ñ3 काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; M3(*sup. lin.* as in text).5 काशी. — d) S दीर्घकेशी. Ś1 K2-4 ह्यलंबुसा; Ko T G4-6 M त्वलं°; K1 ह्यलंबुषा; Ñ B D G1.2 त्व(Ñ3 Dn3 G1 अ)लंबुषा. G3 °शील्यलंबु°.

51 a) Ś1 K1 B3 मारीची; K4 मारिचि:; D2 मा°. B6 Da इषुका; D2 शूचि°; T2 G3-6 शिशुका; G1 शुंशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — b) Ñ2 °त्पूर्णा; S °द्गर्णा. Ś3 K1.2.4 Ñ1° र्णातुलानघा; Ko °र्णाकुलानघा; K3 °र्णानिलानघा; B1 D5 °र्णालुलानघा. — c) Ñ B Da Dn D1.2.4 अंबिका; D5 S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमी. K2 °का च तथा देवी. — d) D2 तिलोत्तमा (for मनो°). K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनैः ।

52 a) Da2 M °बाहू च. — b) Ñ1.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 °मना). Ko B3 सुवसुस्; Ñ3 B5 Da Dn च वपुस्; D5 सव°; T1 सुपदस्. — d) K2.4 B3 Dn D1 G1 सुरसा; T2 G5 °नासा; G1 °नया; G4 °नसा. K2 Ñ3 B3.5 D2 अथ; B1 अर्थ (for च). K2 प्रमादिनी. K4 सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 a) T2 G4.5 अन्या (for कार्या). Ś1 K1.3 स(K3 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — b) G1 संभ्रमं (for संघ°). Ko °तुर्वननिर्झरे. — c) D2 अनुजन्या. — d) Ko Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G4.5) वर्णि°; Ñ1.2 B

C. 1. 4821
B. 1. 123. 65
K. 1. 132. 47

ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकार्चिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

(except B5) Da D2.4 पर्णिनी; M6-8 वार्ष्णिका. Ś1 पुंजग°; K1 B6 D5 °स्थली; Ñ3 मुंज°; B1 मुंजि°; Dn3 D2 पुंजकस्थली; D4 M5 पुंज°.

54 ab) K2.4 Ñ3 B5 Dn D1.5 ऋतु°; B3 (m as in text) घृत°. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्तिः (G3 पूर्वा चित्र-) ऋतुस्तथा (G1.2 कृतास्तथा; M6-8 °स्तला). — c) Ś1 K1 मम्लो°; K2.4 अनुम्लोचेति विख्या°; K3 M3 अम्लो°; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 °म्लोचेति च वि°; D2 अनुष्णा चेति वि°; D5 T1 G2 प्रम्लो°; T2 G3-5 विम्लो°; G1 प्रम्लोचंत्यभि°; G6 प्रम्लोचंती च वि°. — d) K4 Da1 Dn2 D1 T2 G4.5 M5 च तादृशी. D5 °चेति तिलोत्तमा; T1 G3 -नुम्लोचेति च तादृशी; G1 -नुम्लोचानगामिनी; G2 अनुम्लोचेति तादृशी; G6 -नुम्लोचंती च तादृशी. — e) K0 D5 तत्र; K2.3 चैता; K4 चैव; Ñ B Da Dn D1.2.4 M3.6-8 तासां; T1 M5 श्वेता (for इत्येता). — f) K0.2.4 ननृतुर्वनगोचरे (K0 °निर्झरे); Ñ B3 D (except D2.4.5) जगुश्चायत°.

55 b) D5 वरुणो गौतमस्त°. — Ś1 om. 55cd. — d) S पर्जन्यो दशमः स्मृतः.

56 ab) Ñ1.2 B Da D2.4 पावकास्तथा; Dn D1 द्वादश स्मृताः; D5 पावकत्विषः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः. — After 56ab, S ins.:

1227* इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।

— c) D5 वर्ण°. Ñ1 -व्रतः (for ऽम्बरे). S कुर्वंतस्तस्थुरंबरे.

57 = 1. 60. 2. — a) K0.2.4 Ñ B D (except D5) M5 सर्पश्च. — b) Ś1 K1 निनृतिश्च; T1 निकृति°. — c) K0.2.3 D1 °बुध्नः; B (except B5) °बुध्नः; M (except M5) °बुध्निः. — d) Ś1 K1 °तपाः; Ñ1.2 B Dn2 G3 °तर्प. D4 °की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — a) Ś1 K1 वहनोथें°; K3 भवनश्चें°; Ñ1 वामनोधीश्वर°; Ñ3 वाहनोथें°; T1 भवो नाथें°; T2 G1.4-6 M5 भवनोथें°; G2.3 M3 (*sup. lin.*) भवनाथें°; M6-8 हवनोथें°. — b) M6-8 महाद्युतिः (for विशां पते). — c) Ñ1.2 B1 D (except Da D5) T1 G M5 °भगश्च. — d) Ñ3 °द्राश्चात्रा°. — After 58, S (except M3.5) repeats, with variation, 1. 60. 17 (v. l. आपः for अहः, and वसवश्चावतस्थिरे for the final pāda).

59 a) T1 तथा च; T2 यदैव; G1.3 यथा च; G2 तथैव; G4-6 M यथैव (for अश्वि°). Ś1 K1.2.4 °श्चैव; B6 °वश्चासौ; G6 °वस्त्वष्टौ. — After 59ab, S ins.:

1228* नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।
तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तस्यासञ्जन्मनि स्थिताः ।
क्रतुर्दक्षस्तपः सत्यः कालः कामो धुरिस्तथा ।
कुरुमान्मधुमांश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. l. of 59a below. — c) S °वा इति ख्याताः. — d) K3 °सन्परिरक्षिणः; Ñ1.2 B (except B6) Da D2.4 °सन्सपरिच्छदाः; S तस्यासञ्जन्मनि स्थिताः (cf. line 2 of 1228*).

60 a) K0 च (for अथ). Dn D1 सर्पश्च. T1 कसंतिरश्च गुल्मश्च; G1 संकीर्णारश्च मन्युश्च; G2.6 कर्णिकारश्च मंडुश्च; G3-5 कसर्णिरश्च मंडु(G5 गुल्म)श्च; M कसंतीरश्च मद्गु(M3 °ल्गु; M5 °न्यु)श्च. — b) K1 G1.3 °गमाः. — c) K0.3.4 कश्यपश्च. Ñ1 B1.3 Da1 Dn D5 M3.5 °श्चाथ कुं°; Ñ2 G1.2 °श्चानुकुं°; G6 (corrupt) अब्जपंचावकुं°. — d) Ś1 K1 D2 °रगाः; D5 भुजंगमः; S महाबलः.

61 a) T1 सभार्यास्; T2 G5 M अहार्यास्; G1 आहार्यास्; G2 आवार्यास्; G3 आहार्यस्; G4 अवार्यास्; G6 अभाव्यस्. N (except Ś1 K1 D5) तपसा (for तेज°). S दीप्ता. — b) K2 महाभागा; K3 Ñ3 D5 °वेगा; S उग्रक्रोधा. — cd) S एते महात्मनस्तस्य नागाः प्रांजलयः स्थिताः (T G4 °यस्तथा). — After 61, Ś1 K1.2 ins. 1230* (cf. v. l. 62).

62 Ś1 K1.2 (? hapl.) om. 62. — b) S °ङ्ग महायशाः. — d) S °या उपासत (T2 G5 M °ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स्म ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ६४

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ६६

C. 1. 4835
B. 1. 123. 78
K. 1. 132. 65

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v. l. तपसा (for तेज°) and °वेगा (for °क्रोधा)]. — S ins. after the *repetition* of 61^{ab}: D_4 (marg. *sec. m.* om. lines 2–3, 6–7, 11–12), after 62:

1229* महान्पितामहस्त्वेनं वस्त्रेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नप्तारं राजर्षिपरिवारितः ।
सगरेणाम्बरीषेण नहुषेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिबिनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरुः सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमाः ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्तं दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्तं सर्वैर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L. 1) M °जसावृतः. — (L. 4) T_1 G_4 श्रीमता. — (L. 6) G_5 भरतर्षभ (for जन°). — (L. 8) D_4 तत्रासन्. — (L. 9) Prior half = 61°. T_1 नरदेवा दिवौकसः; M गयाद्या राजसत्तमाः. — (L. 12) T_2 $G_{4.5}$ व्यंजनैर्.]

— $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins. after 61: Ko.$_{3.4}$ Ñ B D, after 62 (D_4, after 1229*):

1230* तांश्च देवगणान्सर्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः ।
विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जनाः ।

[(L. 1) $Ñ_1$ D_a ताश्च. $Ñ_1$ दिव्यांगनाः सर्वाः; $Ñ_3$ B_6 D_a D_2 दिव्यान्गणान्स°; D_5 दिव्यग°. — (L. 2) Ko.$_{2.4}$ D_5 °नवर्याग्र°; D_2 °नमार्गाग्र°.]

63 ^{ab}) S एनं (T_2 एतद्; $G_{2.4-6}$ M_5 एतं) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस°. — ^{c}) D_5 एकैकस्मिन्; G_6 अथ तस्य (for °कां स्म). Ko च; $Ñ_2$ B_1 D_4 तु (for स्म). T G M_5 तदा ($G_{2.3}$ °था). $Ñ_{1.2}$ B D_a D_{n3} $D_{1.2.4}$ प्रीतिं; it वृत्तं. — ^{d}) N_1 B_5 अकुर्वन्; S वर्तते. S पांडवं प्रति ते तु पांडवं). — After 63, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1231* पाण्डुः प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवाः प्रत्यूचुर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्ययं धर्मो देवतानां प्रसादजः ।
मातरिश्वा ह्ययं भीमो बलवानरिमर्दनः ।
साक्षादिन्द्रः स्वयं जातः प्रसादाच्च शतक्रतोः । [5]
पितृत्वाद्देवतानां हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितृणामृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजग्मुर्यथागतम् ।

[(L. 4) G_1 M_{6-8} °श्वा स्वयं. — (L. 6) T_1 पितॄणां देवतानां च. — (L. 7) T_2 $G_{4.5}$ °मृणनिर्मुक्तः; $G_{2.6}$ धन्यस्त्वमचिरादेव. — Before line 8, T_2 G_5 ins. वैशं°.]

64 ^{a}) Ko Dn_1 D_4 G_6 च (for तु). D_5 °वैतां; S °वार्यां. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 महारथः; T_2 G °बलः. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं; $Ñ_3$ °नीयार्थां; S प्रादिशद्दर्शनीयार्थी (T_1 तुरीये प्रादिशत्पुत्रे). — ^{d}) B_1 °मभाषत.

65 Before 65, $D_{4.5}$ ins. कुंत्युवाच; M_{6-8} कुंती. — ^{a}) S वै (for अतश्). $Ś_1$ व्यसनं (for प्रस°). — ^{b}) B_5 प्र- (for अपि). S विदुरापत्सु भारत. — ^{c}) Ko.$_4$ Ñ B D स्वैरिणी स्यात्; S अनाचारः. Cd cites चारिणी (as in text). — ^{d}) N (except B D_a D_2) transp. पञ्चमे ($Ś_1$ K_1 °मी) and बन्ध°. T G वर्धकी.

66 ^{a}) S वै (for त्वं). $Ś_1$ धर्मं; K_1 D_5 S (except G_1) विद्वान्; D_{a2} विदुर्. $Ś_1$ बुद्धिगम्यं; Ko D_5 T_1 M_5 °मिदं; B_6 °र्ममेवं. — ^{b}) $Ś_1$ विद्वन्निमं; Ñ B D (except D_5) अधिगम्य. Ko.$_{3.4}$ D_{a1} D_1 तु (for नु). S संचोदयसि मां कथं. — ^{c}) D_2 °र्थं विवेकी सन्; S अपत्यलो(T_1 $G_{1.3.5.6}$ °ला)भात्त्वं राजन्. — ^{d}) S प्रमत्त इव. K_3 जल्पसि (for भाष°). — After 66, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1232* पाण्डुः ।
एवमेतद्धर्मशास्त्रं यथा वदसि तत्तथा ।
[D_4 पांडुरुवाच (for पाण्डुः).]

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for

११५

C. 1. 4836
B. 1. 124. 1
K. 1. 133. 1

वैशंपायन उवाच ।
कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६

पाण्डुरुवाच ।
ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 Ñ B5 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko वंशसंभवः; K2. 4 पांडुपुत्रोत्पत्तिः; K3 युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिः; Ñ1. 2 B1. 3. 6 D पांडवोत्पत्तिः; T2 G4 फल्गुनोत्पत्तिः; G1 अर्जुनोत्पत्तिः; G3 M6-8 पार्थोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D4 121; Dn 122; T1 114; T2 64; G M 65. — *S'loka no.:* Dn 76; M3 77. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4836.

115

1 Ś1 Ko. 1 Da2 D2. 5 S om. उवाच. — [a]) T1 बालेषु (for जाते°). — [c]) M3. 5 मद्रराजात्मजा. — [d]) Ko अतो; S इदं (for रहो).

2 Before 2, T2 G (except G3) M5 ins. माद्री. — [a]) G3 मयि (for त्वयि). S संतानो (M °नं) (for °पो). — [b]) B3 m विप्रिये°; S विगुणोपि (M °णं वा). T G M5 तथा (G2 °दा) नघ; M3. 6-8 विशां पते (for परं°). — After 2[ab], D5 ins.:

1233* न तापो यौवनस्थायी पराभवं कथं च नः ।

— [c]) S मम जातो (M °तं) वनस्थायाः. — [d]) D5 सिद्धा (for स्थित्वा). K3 Da2 वा (for च). K4 सर्वदा. S ह्यपर (T1 त्वधर-; G1. 2 ह्यवर) त्वात्कथंचन.

3 [ab]) S गांधार्याश्चा (G1 °म) पि पुत्राणां शतं जातं महात्मनां (M3. 6-8 °द्युते). — [cd]) K1. 3 Ñ3 तथा (K1 °दा) न मे (by transp.). S तत्रापि नैव बलवद्दुःखं मम (T2 G2. 5. 6 °यि) विशां पते. — After 3[c], K1 repeats 1[d]–3[c] (dittography).

4 [a]) D2. 5 सु- (for मे). — [b]) Ś1 K1 अपुत्रतः; M6-8 ह्यपुत्रता. — [c]) G3 भद्रं ते (for भर्तुर्मे).

5 [a]) Ñ1. 2 B3. 6 Da D2 च; B1. 5 Dn2 D4 वा; G3 ते (for तु). — [b]) Some MSS. कुंती°. B5 क्वचित्कुंतिसुता मयि. — [c]) T2 G2. 4. 5 कुर्यात्त्वनु°. — [d]) S (except G5; T1 corrupt) चैव (for चापि).

6 [a]) Ñ3 नाहीं हि मे; Dn D1 संस्तंभो हि; D5 युक्तं हि न; G2. 5 (by corr.) लज्जा हि मे. Ś1 K1 सपत्नत्वात्. Cd cites स्तंभः (as in text). — [b]) Ś1 K1 उक्तं कुंतीसुतं प्रति; Ko. 2. 4 वक्तुं कुंतीं प्रति प्रभो (K2 सुतं प्रति); T G1. 4 M3 (*inf. lin.*) चोदितुं तां (G1 त्वां) सुतान्प्र°; G2. 3. 5. 6 M अस्ति कुंतीसुतान्प्र°. — [c]) Ś1 G3 त्वं च; K1 B3 त्वं तु; D3 च त्वं; T1 स त्वं; M3. 5 हि त्वं.

7 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) M3 (*inf. lin.* as in text). 6-8 सदा देवि. — [b]) Ś1 ह्यंतः. Ko B3 (m as in text) प्रतिवर्तते. — [c]) K2. 4 न च त्वां; G1 न त्वां तु. — [d]) T1 °विवित्सया.

8 [a]) Ś1 K1 Dn त्वत्तस्त्विदं; K2. 4 तव चेदं; B5 तव त्वेवं. Dn अहं (for मतं). Ñ B Da D1. 2. 4 मत्वा. S तव त्वनुमते (G3. 6 °तो) राज्ञि. — [b]) S प्रयतिष्ये यथासुखं. — [c]) S आशंसे न (G2 ते) चिरात्कुंती. — [d]) N (except Ś1 K1 Ñ3 D5) वचनं (for वचो मे).

9 Ś1 Ko. 1 D5 S om. उवाच. — [a]) Ś1 Ko. 2. 4 D रहः (for पुनः). — [b]) Ś1 K2. 4 विविक्तां; Ko D5 विवक्षुः; T1 G1 M5 एकांतं; T2 G2-6 एकाग्रां; M3. 6-8 एकां — After 9[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।
चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।
अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

C. 1. 4851
B. 1. 124. 17
K. 1. 133. 18

1234* अनुगृह्णीष्व कल्याणि मद्रराजसुतामपि ।
— T1 om. 9^{e}–10^{b}. — ^{e}) D2 कुरुष्व (for कुल°). M6–8 चैव (for मम). — ^{d}) Ś1 कुलस्य च (*sup. lin.* as in text). Ñ3 प्रियं कुरु (by transp.).

10 T1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ko.3.4 Ñ2 B (except B1) Da D5 G3.5.6 वा; T2 G1.2.4 M अपि (for च). Ñ2 B6 Da पिंडदं सुभ्रु; B1 पिंडदानाय; B3.5 पिंडदं पुत्रं; S (T1 om.) पिंडलाभा(G5 °भावा)य. — ^{b}) Ko Da सर्वेषाम्. Ś1 K1.2.4 D5 अपि भामिनि; D1 अपि भाविनी; S (T1 om.) च महात्मनां. — ^{c}) T2 G2.4–6 हि (for च). — After 10, S ins.:

1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।
मम चेष्टस्य निर्वृत्तिस्तव चापि परं यशः ।

[(L. 1) G1 °वृद्धीह; M5–8 °वृत्तिश्च. — (L. 2) M8 तवापि परमं यशः.]

11 ^{a}) M6–8 शशंसोर्थाय (sic). — ^{c}) Ś1 K (except Ko) Ñ3 °धिपत्यं (Ñ3 °धिराज्यं) हींद्रेण; B1.3 Da प्राप्ताधि°; D4 T2 प्राप्ताधिपत्येनेंद्रेण; T1 G M प्राप्य दै(G1.3.6 M8 दे)वादपत्यं च. — ^{d}) D5 इष्ट्वा. S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रशः. — After 11, T2 repeats 11^{cd} with the reading of T1 G M.

12 ^{b}) K1 तपः कृत्वा; G3 तपस्तप्तुं. Ś1 D4.5 M6–8 सुदुश्चरं. — After 12^{ab}, G5, which (hapl.) om. 12^{c}–13^{d}, ins. 1236*. — ^{c}) Ś1 कुरून्. Ś1 K1 अभ्यवग°; T2 G3 अप्युपग°; M6–8 अभ्युदय°. — ^{d}) G3 यशसेर्थाय. Ñ1.2 B D (except D2.4.5) भाविनि. Ś1 K1 यशोर्थाय (K1 यशसेर्थे) यशस्विनि.

13 G5 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) S (G5 om.) ब्रह्मर्षयः पूर्वे (M3.5 सर्वे). — ^{b}) Ko परंतपाः (for तपो°). — ^{d}) Ś1 Ñ1.2 B1.3 D2.4 यशोर्थाय सुदुष्करं. — S ins. after 13 (G5, which om. 12^{c}–13^{d}, after 12^{ab}):

1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादयः पृथक् ।
यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।

[(L. 2) G1 यः श्रोतुं; G3–6 यथोक्तं (for यशोऽर्थं). G1 तथा चक्रुश्च शो°.]

14 ^{a}) G6 अद्य (for माद्रीं). Ś1 Ñ D (except Dn1 D2) S (except M3.5) प्लवेनैव; Ko °नेह. — ^{b}) Ñ3 B1.6 D (except D2.4.5) T G तारयैनाम्. — ^{c}) D5 °संप्रदानेन. — ^{d}) Ñ1 प्रीतिं (for कीर्तिं). S °मवाप्स्यसि. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।
तस्मादनुग्रहं माद्र्याः कुरुष्व वरवर्णिनि ।

[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच; M6–8 कुंती. — (L. 2) D4 तस्याः; T1 माद्र्यां; G1 मह्यं. D4 करोमि. D4 कुरुनंदन; M नृपनंदन (for वर°).]

15 T1 G2–5 M om. 15^{ab}. — ^{a}) K2–4 Ñ B1.3 Da1 Dn D1 G1 °मुक्त्वा. Ś1 Ko D1 माद्री; Ñ3 कुंती; G1 स्नेहात्. — ^{b}) K2.4 देवतां. — D5 om. 15^{cd}. — ^{c}) S (except T2) तत्र ते (G2–5 मे). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 15: D5, after 15^{ab}:

1238* कुन्त्या मन्त्रे कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततो राजसुता स्नाता शयने संविवेश ह ।

[Before line 1, T1 G1.2 M8 ins. वैशं°. — (L. 1) T2 G3–6 कुंत्यां. D4 मंत्रेण सा; G3 मंत्रकृते. — (L. 2) T2 G3.4 स्नात्वा.]

16 G2 om. 16. — ^{a}) Ko.3 Ñ3 T G1.4–6 M एका (M5 एतं); Ñ1.2 B D (except Da D5) एवं (for एव). G3 ततो माद्यपि चाप्येतौ. — ^{cd}) K4 युवौ; G5 युतौ (for सुतौ). Ś1 Da2 तस्याः. G1 तथा च कुंत्यापत्यार्थं प्रायुङ्क बलिमुत्तमं. — After 16, G1 ins. 1239*.

17 G1 om. 17. — ^{b}) K3 वीर्येणाप्रतिमौ. — ^{c}) S (G1 om.) जातौ च ता°. — ^{d}) G (G1 om.) °वाचाद्भुतोपमौ. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 17 (G1, which om. 17, after 16):

C. 1. 4851
B. 1. 124. 17
K. 1. 133. 19

तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावन्याञ्जनानति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसंपदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशां पते ॥ १९
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ।
अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ॥ २१
कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ।
तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता सती सदा ॥ २२
उक्ता सकृद्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।
बिभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ २३
नाज्ञासिषमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ॥ २४

1239* कर्मतो भक्तितश्चैव बलतोऽपि नयैस्तथा ।

[G1.3-5 धर्मतो भ°. T1 G1-3.5 M5 शीलतो विनयै°. D4 कर्मणा गुरुभक्त्या च शीलेन विनयेन च.]

18 [a]) K4 Ñ Dn D1 सत्वरूप· (by transp.). S ·गुण(G1 °णैः; G5 °णे)श्रेष्ठौ. — [b]) Ñ3 जनानिति; B5 जनान्प्रति. Ś1 K1 भवतोन्याञ्जनानति (Ś1 °निव); K2 एतावन्या जनान्यति; K3 अन्योन्यगतिरागतिः; Ñ1.2 एतौ जातौ यमाविति (Ñ2 °वपि); Dn D1 भवतोत्यश्विनाविति; D2 एता अन्या जनानपि; D4 एतावत्यश्विनाविति; D5 T G M5 एताविति (D5 G2.4.5 °वपि) नराधिप; M3.6-8 एता(M3 इमा)विति विनादिनी. Cd cites अत्यश्विनौ (cf. Dn D1 and D4 above). — [c]) K3 भास्करस्तेजसा तुल्यं; K4 D2 G2 M6-8 भास्वत°. — [d]) Ś1 B5 °तेजसा; Ñ3 °वित्तमौ.

19 M5 om. 19-21; S (except M5) reads them after 27. — [a]) Ś1 K1 °रे चैषां; Ko चक्रतुस्तेषां. — [cd]) S ऋषयः कर्मतश्चैव रूपतस्तेजसस्तथा (G3 °तः स्नेहतस्तदा).

20 M5 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) Ñ B (except B5) D (except D5) °रेत्येवं (Da2 °व). S युधिष्ठिर इति ज्येष्ठं. — Da1 (hapl.) om. 20[b]-21[a]. — [b]) K3 °सेनं तु; T G भीममि(T2 G1.2.6 भीम इ)त्येव. M (M5 om.) द्वितीयं भीम इत्यपि. — [c]) Ś1 Ko.3 Ñ1.2 तु (for च). S (M5 om.) तृतीयमर्जुनमिति (G1.2 M3.6-8 °न इति).

21 M5 om. 21 (cf. v. l. 19); Da1 om. 21[a] (cf. v. l. 20). — [a]) Ś1 नकुलेत्याहुः; Ko.1 °लेत्येव; S (M5 om.) °लं चेति. — [b]) T1 °देवमथापरं; G1.2.6 °देवं तथा°. — [cd]) D5 विप्रास्ते (by transp.). Ś1 Ko.2.3 D1 प्रीतिमा°. S (M5 om.) ऊचुर्माद्र्याः (G1.6 °द्री-) सुतावेवं (T2 G5 °तौ चैव; G1-3 °तावेव) महाभागास्तपस्विनः. — [ef]) Ś1 सर्वे (for अपि). S (M5 om.) एक(G3.4 °वं)नर्षीतरास्ते तु (G6 M3.6-8 °स्त्वेते) परस्परमरिंदमाः. — After 21, N ins.:

1240* पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ।

[Ś1 K1.2.4 पांडोः पुत्राः. Ś1 K D5 प्रकाशंते; Ñ3 व्यकाशंत. Ś1 K1 Ñ3 D5 समा इव यशस्विनः (for the posterior half).]

— S (M5 om.), on the other hand, ins. after 21:

1241* अन्ववर्तन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।,

which in T2 is followed by 1240* (v. l. व्यजायंत and समा इव यशस्विनः). — K4 Ñ B D T2 ins. after 1240*:

1242* महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः ।
पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तांस्तु देवरूपान्महौजसः ।
मुदं परमिकां लेभे ननन्द च नराधिपः ।
ऋषीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
प्रिया बभूवुस्तासां च तथैव मुनियोषिताम् ।

[(L. 4) K4 °मपि तेषां च. — (L. 5) K4 सर्वेषां; T2 ते तासां (for तासां च).]

22 Before 22, S (except M3.6-8) ins. वैशं°. — [a]) Ko तथा; K2-4 त्वथ; D5 यथा (for अथ). — [b]) Ko Da माद्र्यर्थं. Ko.2.4 D5 समनोद°. — [c]) Ñ3 तदा; S पतिं (for पृथा). M3 देवी (for राजन्). — [d]) K1 तथा (for तदा). Ñ1.2 B3 Dn D1 तदा सती (by transp.). D5 रहस्युक्तवती तदा.

23 [a]) K3 सकृदुक्ता (by transp.); B3 उक्ता सती (cf. 22[d]). — [b]) Ś1 K1 [S]लभत्तेनास्मि. — [c]) Ś1 °म्यस्मात्; B5 °म्यस्यां. K3 Ñ B (except B5) Da D2.4 ह्यभिभवात्. — [d]) Ś1 Ko-2 Ñ भ्रातॄणां; K3 नृणां च; K4 B D कुस्त्रीणां. T1 ईदृशी गतिः.

24 [a]) Ko न विजानाम्यहं; K1 न ज्ञासिं; M6-8 न ज्ञातिसमहं. — [b]) K2 राजन् ह्वाने; Ñ1 दुष्टाह्वाने. S द्वयं फलं. — [c]) G3 ततो नाहं. Ñ1.2 B3.6 Da D2.4 तु वक्तव्या.

25 Before 25, S (except G3) ins. वैशं°. — [a]) K (except K4) G3 पांडुसुताः. — [b]) Ko Ñ3 B5 Dn D1.3

रास पंचाध्यायी प्रसंग, दीवार चित्रण ।
अंधेरा कोठा, सिसोदिया छतरीवाला बाग ।
कलाकार अज्ञात, संभवतः 19 वीं शताब्दी ई.

C. 1. 4868
B. 1. 125. 3
K. 1. 134. 16

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।
पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) Ms. 5 °नस्य महात्मनः. — (L. 2) G1. 2. 4 तदा चोत्तर°; Ms. 5 तदा तूत्तर°. T2 G2 Ms. 5 स्वस्तिवाचके. — (L. 3) D5 पांडोर् (for कुन्ती). — (L. 4) D5 °हिते च सा कुंती; T1 G2. 6 M °हितेन सहिता.]

— [a]) Ś1 Ko. 1 भूतसंमोदने; T1 मार°. S काले. — [d]) Ko. 3 Ñ3 B1. 5 D4 S वने.

3 [a]) Ko. 4 D1. 4 G4 पालाशैस्. Ś1 तत्र (for चूतैः). — Ñ2 B5. 6 Da D4. 5 S (except T2) ins. after 3[ab]; K4, after 3[cd]:

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ।

[K4 D4 केसरैर्; D5 बकुलैर्; S (except T2) मल्लिकैर्.] K4 Ñ2 Da D4 cont.:

1247* तदा कुरबकैश्चैव मत्तभ्रमरकूजितैः ।
चूतैर्मञ्जरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3[cd], which is followed by:

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः षट्पदैरपि ।;

while D4 ins.:

1249* जम्बूदुम्बरसैहुण्डैर्वेटैराम्रातकैर्धवैः ।
नीपार्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेसरैः ।
तमालैर्बिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनार्किंशुकैः ।
मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।;

while S (except T1 G1) ins.:

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— [a]) Ś1 K (except Ko) B5 विविधैर्वृक्षैः. Ñ3 अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः. — [d]) S लता(T1 G1. 3 सदा)पुष्पफलैर्वृतं (T2 फलमूलसमृद्धिभिः).

4 [a]) Ś1 जलस्थायैश्च; Ko D5 जलाशयै°; K1 °जातै°; K2-4 °छायै°; D2 °स्थलै°; T1 G3 जन°. K3 S बहुभिः. — After 4[ab], Ñ2 B3. 5. 6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B5 cont.:

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— [c]) Ñ B5 Dn D1 तत्; T2 M5 च (for तु). B1 संवीक्ष्य (m as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।
गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) T2 °स्वनमुत्तमं; T2 G4 °संयुतं; G1 °मीरितः.]

5 [a]) Ś1 K1. 2. 4 तं तु (for तत्र). — [b]) Ñ B D (except D5) विचरंतं. — [c]) Ko D5 °नुगता चैका (D5 °व). — [d]) S वसने बिभ्रती (G1 वाससी) शुभे.

6 [a]) Some MSS. समीक्ष्य°. Ko D5 °माणो माद्रीं तां; K1. 3 B1 D2 S (except G2. 3) °माणस्य तु तां; Da °माणः सततं. — [b]) Ñ1 उपस्थां. K4 D1 Cd तनुवाससां; G3 तां सुवा°; M (except M3) °वाससीं. — [c]) Dn D1 प्रववृते. — [d]) Ś1 K1 B5 M3. 5 °वोज्झितः; Ñ3 °वार्जितः; B6 D (except D2. 4. 5) °वोद्गतः.

7 [a]) Ñ B D (except D5) रहस्येकां तु तां (Ñ3 गतां). — [b]) Ñ1 Da1 G3 °लोचनः. — [c]) Ko-2 स्व-; K4 तु (for तं). — [d]) K2. 4 B5 D5 °बलार्दितः; B6 Da Dn D1 °वशीकृतः. T1 कामबाणबला°. — After 7, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे ऋतौ माद्रीमलंकृताम् ।
आजुहाव ततः पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 [a]) Ś1 K1 तत्र चैनां; Ko Da1 D5 तत एतां; D2 ततोथ तां. — [b]) T G रहोग(G3 °दि)तः. Ko अभिगम्य महावने. — [c]) Ś1 तथा; D2 G2 तदा (for तया).

9 [b]) Ko नान्वचिंतयत्; K1 Dn3 नानु°; B6 °पद्यत; D4. 5 T1 G3 M6-8 नाव°. — [c]) D5 मैथुनमार्गेण. — [d]) Ñ3

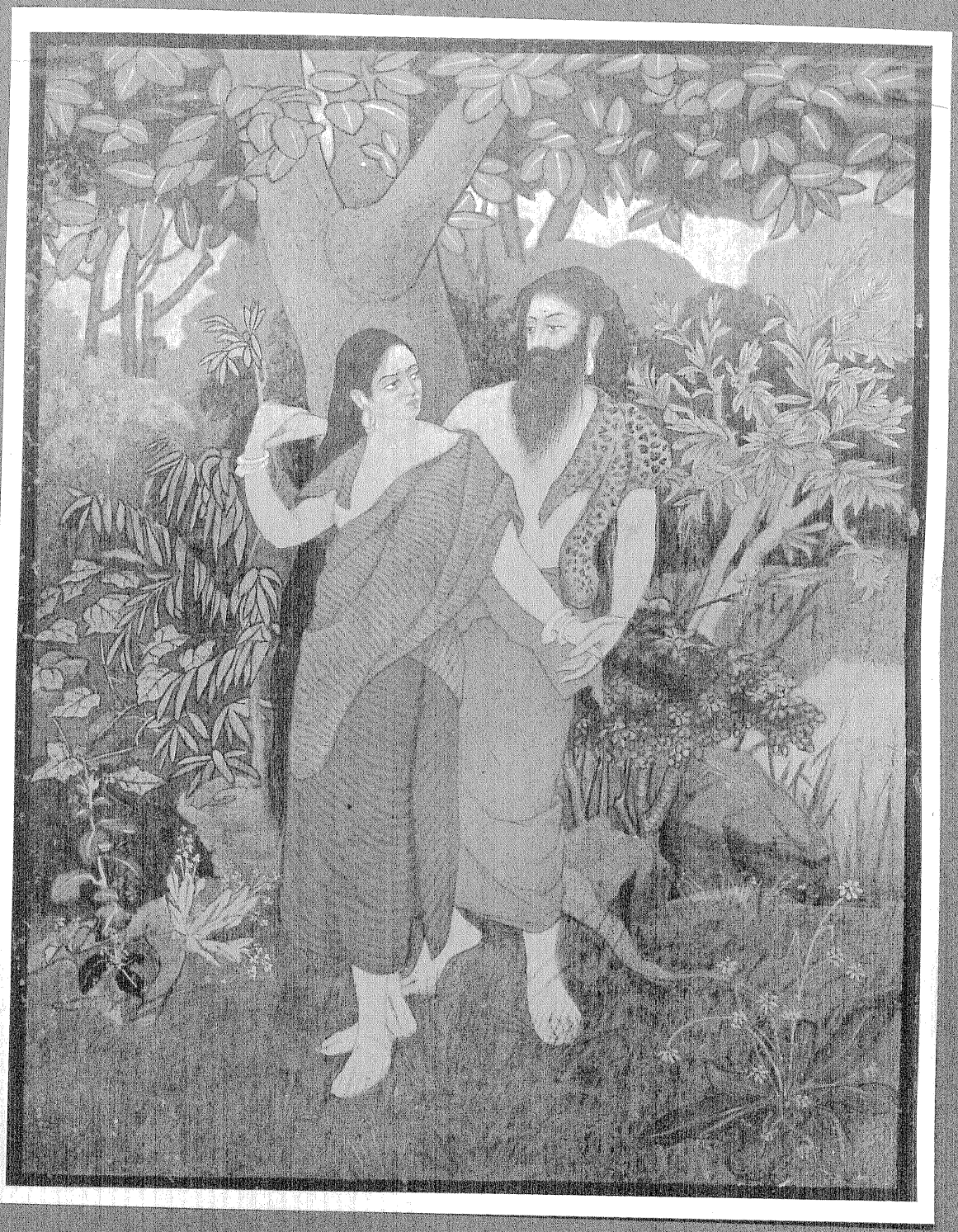

एत एनं बलादाजौ निजघ्नुः रक्षोयूथपाः ।
यथैवाक्षवधं देत्याः विक्रुद्धस्य महात्मनः ॥ २.२१६.८

संग्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
स तया सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
ततो माद्यब्रवीद्राजन्भार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्य दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो जनाधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
धन्या त्वमसि वाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१

माद्युवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा॥२२

C. 1. 4887
B. 1. 125. 22
K. 1. 134. 36

B D (except D_5) सोन्वगच्छद्बला°.

10 ^{a}) Śi Ñ Dn D_1 कौरव्य. — ^{d}) Cf. 9^d. Ñ1.2 B (except B_5) D (except D_5) विधिना संप्रचोदितः.

11 ^{a}) Ko धर्मात्मनो. — ^{b}) Ñ1.2 T_2 कामेन. G_2 चोदिता. — ^{d}) Some MSS. प्रणष्टा. Śi $B_{5.6}$ $G_{2.4.5}$ तेजसा; D_4 तेन सा (for चेत°).

12 ^{b}) Ko Ñ1 $G_{4.6}$ M °सत्तमः; K_4 Ñ2 B D T_1 °नंदनः; T_2 $G_{1.5}$ °सत्तम; G_2 °सत्तमं; G_3 °पुंगवः. — ^{d}) B_6 (m as in text) D_{a1} D_5 °कर्मणा; Cd as in text. — After 12, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 ^{b}) Śi K_1 M_3 °चेतनं; Cd as in text. — ^{cd}) D_5 उवाच (for मुमो°). Śi $K_{1.3}$ B_3 च; Ko Dn D_2 हि (for ह). चुक्रोश परमायस्ता (T_1 °मा मत्ता; T_2 G_{2-4} °मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पतिं. — After 13, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 ^{a}) K_3 तत्र (for ततः). $K_{2.4}$ ततः सह सुतैः कुंती. — ^{c}) Śi आगताः (for आज°).

15 ^{ab}) G_2 transp. राजन् and कुन्तीं. B_5 D_2 G_2 M_{6-8} आर्तां. Ñ3 B_5 (m as in text) S (except T_1 $G_{1.2}$) °मिदं तदा. — ^{d}) S (except $G_{2.4}$) तिष्ठंतां तत्र (T_1 राज-) दा°.

16 ^{a}) Ñ2 B_3 D_{a1} $D_{2.4}$ °नं देव्यास्. $G_{1.3.6}$ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास्. — ^{b}) Ko.2 Ñ2 $B_{1m.6}$ D (except $D_{2.5}$) वाधाय. — ^{c}) Śi च; K_3 Ñ3 तं; S (except G_3) तां (for ह). Ñ1.2 B D (except D_5) सहसैवा(D_a °व)जगाम सा (D_4 ह).

17 ^{a}) Ko.1.3 $B_{1.5}$ D_2 S (except M_{5-8}) माद्रीं च पांडुं (by transp.).

18 Before 18, D_4 ins. कुंत्युवाच; T_1 G_6 M कुंती. — ^{b}) Ñ1 D_2 S धीरः; D_4 वने. — ^{c}) Śi त्वयमनुक्रांतः; Ko.2 B D_5 M_3 त्वामभ्यति°. K_1 त्वद्य मतिं; K_3 Ñ D_a Dn D_1 त्वामत्यतिं; K_4 त्वयाऽप्यतिं; [illegible]ग्म्यतिं; D_4 त्वमद्य निष्क्रांतः; T_1 $G_{3.5}$ त्वमनतिं; T_2 त्वं समतिं; G_1 च मय्यतिं; G_2 च समतिं; G_4 नु समतिं; G_6 त्वमस्यतिं. — ^{d}) Ñ1.2 $B_{1m.3.5}$ D_2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 ^{a}) Śi K_1 त्वया राज्ञि. — ^{b}) Ko Ñ2 $B_{1.5}$ D_{n2} D_5 S नराधिपः. — ^{c}) Śi K_1 सा नृपं. — ^{d}) Śi K_1 B_3 तं; M (except M_5) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258* माद्री ।
विधिना चोदितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने वने ।
अचिन्तयित्वा तच्छापं प्रहर्षः समजायत ।

[(L. 1) T_1 G_1 M_{5-8} °तस्याद्य. — (L. 2) Cf. 20^{cd}. M_{6-8} तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुंती (cf. 1258*). — ^{ab}) G_6 कथं दीने वसंते त्वामासाद्य च रहो°.

21 ^{a}) K_2 वाहेकि; K_4 वाहीकि; B (except B_6) D_a बाहीकि; S बाह्लीके. — ^{b}) Śi K (except K_4) $B_{1.3.5}$ (m as in text) D_2 T_1 G_6 मत्स(Ko.3 B_5 G_6 °त्सौ)भाग्यतरा (B_{3m} °वती); G_3 मम भाग्य°; M महाभाग्यतरा (M_3 °वती); Cd (?)मत्प्रभाग्यतरा. B_5 गुणैः (m as in text);

C. 1. 488
B. 1. 125. 23
K. 1. 134. 68

कुन्त्युवाच ।
अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्रक्षस्व दारकान् ॥ २४

माद्र्युवाच ।
अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥२५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्धरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥२७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

D5 S भुवि (M3 ह्यसि) (for तथा). Ñ3 सभाग्या च भृशं मया. — c) Ś1 K (except K3) D5 या वक्त्रं; G5 M तद्वं°.

22 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — D1 (hapl.) om. 22 and कुंत्युवाच (in 23). — a) Ś1 K1 Cd विलोक्य°; T G अलोभ्य°. K2.4 Ñ1.2 B D (except D5; D1 om.) विलपंत्या मया देवि. — b) M (except M3) °माणस्तथासकृत्. — c) K (except K1) D5 S धा(T1 दा)रितः. Da1 S (except G3) तेन; D5 येन (for अनेन). — d) K2-4 Cd दिष्टं सत्यं (y transp.); G3 सत्यं दृष्टं; G4 गतं दिष्टं. Ñ3 सत्यमिष्टं चिकीर्षता. — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 D1 om. the ref. (cf. v. l. 22); Ś1 K1.3 S om. उवाच. — b) K2.4 सह; Ñ1.2 B (except B1) Da D2.5 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). G3 मतं; G5 महत् (for मम). — c) G3 M (except M5) अवश्य-. Cd cites अभावात् (for भावात्). — d) Some MSS. मा (for मां). T1 G2.6 मा माद्रि न; G1.3 माद्रि मा मां. K1.2.4 B3 Da निवारय. Ñ2 मा माद्रि विनिव°.

24 a) Ś1 Ñ Da Dn D1 M3.5 अन्विष्यामीह; Ko.4 D5 अनुयास्यामि; K2 °ष्यामि हि. — b) Da इह (for अहं). Ko.2.4 D5 प्रेतगतिं. — c) G1 इमं; G3 एतं (for एनं). G3 M5-8 transp. त्वं and एनं. — d) Ko D5 एतान्. K1 रक्ष सुदार°; K2.4 रक्ष कुमार°; Ñ2 B D (except D5) पालय दार°; G3 रक्षस्व बाल°. — After 24, T G ins.:

1259* अवाप्य पुत्रालँब्धात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।
वैशंपायनः ।
मद्रराजसुता कुन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ।

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — M6-8 transp. 25ab and 25cd, repeating 25cd after 25ab! — b) M अपराजितं; Cd as in text. — c) G1 न हि तृप्यामि. — d) T G3.5.6 त्वं ज्येष्ठा. Ś1 Ko.1.3 Ñ3 D5 T G1.3-5 मेनुमन्यतां; K2.4 मानु°; G6 ह्यनु°. Ñ1 G2 त्वज्ज्येष्ठाम(G2 मो)नु°; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 ज्येष्ठा (B1.6 Da °ष्ठे; B1 m °ष्ठा) मामनु°; M3.5 देवी ज्येष्ठानु°; M6-8 तां (all *inf. lin.* तं) ज्येष्ठामनु° (all *inf. lin.* चानु°).

26 c) B3 D5 S समुच्छिद्याम्; Cd as in text. — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिवं राजर्षिसत्तमः ।
न चैव तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च न तादृशाः ।
न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्तं वैवस्वतक्षयम् ।
[(L. 1) G2 मम हेतोर्मृतो राजा यदयं राजसत्तमः.]

27 a) S वर्तेयं न समां वृत्तिं. — b) Ś1 K (except Ko) निर्विशेषा (K2.3 °षां); S जात्वहं च. — cd) K2.4 Dn D1 च (for हि). S तथा हि वर्तमानां मामधर्मः संस्पृशेन्महान्. — After 27, M3 ins.:

1261* त्वं तु मत्सुतयोर्नित्यं त्वत्सुतेषु समा सदा ।

28 a) B3 तस्मान्मत्पुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति). — c) Ñ2 B1 Dn D1 च (for हि). — d) M3 भर्ता (for राजा). D5 प्रेतगतिं. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं व्रजन्तं यमसादनम् ।

29 a) Ko.2.4 D5 सह शरी° (by transp.). — d) D5 एतत्कार्यं. Ko.2.4 Ñ3 B5 कुरु प्रियं (by transp.).

30 a) T1 G त्वं (for च). — b) Ś1 K1 भवेस्तद्धि; K3

११७

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १
हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्शरणं गतः ॥ २
स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४
उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः । C. 1. 4902 B. 1. 126. 6 K. 1. 135. 6

M3.5 भवेथास्त्वं; T G भवेश्चाभि-. Ś1 K (except K3) हितं मम; M3 सदा मम; M5 अनिंदिते. — [c]) Ś1 K (except K3) D2 अतो नान्यत् (Ko D2 नान्यं); D4 अतोन्यं न; G3.4 अन्योन्यं न. — [d]) K2 Ñ1 B6 M6-8 कथंचन; K3 प्रियं मम (for हि किं°). — After 30, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 69); while D5 ins.:

1263* तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानं महदम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहि कुन्ति मा रोदीः दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2.5 om. the ref. — [a]) K2.4 तां (for तं). S नमस्कृत्य चिता°. — [c]) K D4 T1 G1.6 M °राजात्मजा (as in text); the rest °राजसुता. — After 31, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1264* आहताम्बरसंवीतो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
उदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थितः ।
अर्हतस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिनः ।
तापसा विधिवच्चक्रुश्चारणा ऋषिभिः सह ।

G1 cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(cf. last line of 1264*).

Colophon. *Major parvan:* T2 G2-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.1.4 Ñ B1.5 Da D1.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 पांडोः स्वर्लोकगमनं; Ñ1.2 पांडूपरमः; Dn पांडोरुपरमः; T2 G1.4 M पांडुस्वर्गारोहणं (M5 पांडुमरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 123; Dn 124; D4 125; S 67 (T1 116). — *S'loka no.:* Da1 23; Dn 31; M3 112. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4898.

117

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (M5 om. the ref.). — [a]) Ś1 K1 पांडोरेवं दशां; K2.4 तत्पांडोर्निधनं; Ñ1.2 B D (except D5) पांडोरुपरमं; Cd as in text. N दृष्ट्वा (for कृत्वा). — [c]) Ñ1.2 B D (except D5) ततो मंत्रविदः सर्वे. — [d]) K2.4 यशस्विनः; K3 महर्षयः (for तप°). Ko Ñ3 समेत्य मुनयस्तदा; Ñ1.2 B D (except D5) मंत्रयांचक्रिरे मिथः.

2 Before 2, N ins. तापसा (Ko ऋषय) ऊचुः (K1 om. ऊचुः); M6-8 शुकः. — [a]) Ś1 K2.4 G3 transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — [b]) B5.6 (by transp.) महात्मा स (B6 च). Ko Ñ1.2 B Dn D1.2.4 महायशाः. Da महात्मा सुमहायशाः. — [c]) K1 T2 G5.6 तपस्तप्तुं; Ñ B D (except D5) G3 M °स्तप्त्वा.

3 [a]) B3 G6 संजात°. — [b]) G5 °श्च भरतर्षभः. — [c]) K2.4 Ñ B (except B5) Dn D1.5 G3.4 प्रादा°. — After 3, N (except Ś1 K1.2) ins.:

1266* तस्येमानात्मजान्देहं भार्यां च सुमहात्मनः ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ।;

while S ins.:

1267* तस्मात्कृत्यं परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुकः परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L. 2) G5 °णोगिराः समं°; M °णो महर्षिः संशितव्रतः.]

4 Before 4, all MSS. except M3 ins. वैशं° उ° (Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उ°). — [a]) Ñ1.2 B Da D2 °मागम्य. — [b]) Ñ1.2 B D (except D5) देवकल्पा महर्षयः. — After 4[ab], T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठां मतिमकुर्वत ।
कुरुक्षेत्रमितः कुन्तीं तां सपुत्रां नयामहे ।

C. 1. 4902
B. 1. 126. 6
K. 1. 135. 6

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०
स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समाश्रिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्शिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{cd} and 5^{cd} etc. (G3 reads also 6^{cd} first time after 6^{ab}). — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time). — K2 om. 4^{e}–6^{b}. — ^{c}) K3.4 पांडुपुत्रान्. G3 पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence of T G cf. v. l. 4. — ^{a}) N1.2 Da M सर्वे (for सिद्धा). T G इत्युक्त्वा ते (G5 एवमुक्त्वा) महात्मानो. — ^{d}) Ko.1.3 Da2 D5 M ह (for हि).

6 K2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — S repeats 6^{ab}; G3, 6^{cd} also (cf. v. l. 4). — ^{b}) M3.5 (both second time) समादाय (M3 second time *sup. lin.* तानादाय). T1 G1.2.6 M (all first time) परीवार्योप(M3 °र्य प्र)तस्थिरे. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 D5 G4 पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — ^{d}) K (except K1) Ñ2.3 B1 D2.4.5 शरीरे चैव; Ñ1 B6 Da Dn D1 शरीरे ते च; B5 शरीरेणैव; M (except M5) परिवारांश्च. — After 6, B5 ins.:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे शतशृङ्गान्नगोत्तमात् ।

7 ^{a}) M6–8 वा (for सा)! B6 तदा (for पुरा). Ś1 कृत्वा (for भूत्वा). — ^{c}) Ñ1 प्रपद्य; Dn1 T1 G6 °सन्ना. — ^{d}) G3 सा क्षिप्रं (for संक्षि°). Ś1 K (except Ko) G1 तममन्यत.

8 ^{a}) Ko.2.3 B (except B5) Dn D1.4.5 M5 सा त्वदीर्घेण; Ñ2 D2 सा च दी°; T1 सा तु दी°. — ^{b}) Ko प्रपन्ना (for संप्रा°). Some N MSS. कुरुजंगलं. — After 8, Dn D1.2.4 ins.:

1270* द्वारिणं तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ।

9 ^{a}) T1 G1.3.5 तत् (for तं). Ñ2 °सहस्राणि; T G °सहस्रं वै; M °सहस्रेण; N1lp चारण्य°; Cd as in text. — ^{b}) K3 Ñ1 D5 T2 G3.6 चागतं; Ñ3 चागमं; Da G2.4.5 आगतं; G1 च गतं; Cd आगमं (as in text). G2.4 तथा. Ñ2 मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां (M3.5 ऋषीणां) संघमागतं. — ^{c}) G3 तु नगरे; M7 गजपुरे. — ^{d}) K3 Ñ1 B D (except D5) समपद्यत.

10 ^{a}) M (except M5) मुहूर्ते चोदितादित्ये. — ^{b}) Ś1 K1.3 Da1 D2.5 सर्वधर्म°; Dn D1 सर्वे बाल°; S सर्वे भीष्मपुरोगमाः (M °पुरःसराः). — ^{c}) Ś1 Ko.1.3 B3.6 D5 T G सदारांस्ताप°. — K2 (? hapl.) om. 10^{d}–11^{c}.

11 K2 om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ko M क्षत्रसंघानां. — ^{b}) Ko Ñ1 B1 D4 यानसंघं; K3 °वर्यान्; Ñ2 B3.5.6 Da Dn D1.5 यानसंघ-; Ñ3 D2 G1–3 °संघाः; G1 योधसंघाः. Ñ1 B1 D2.4 अवस्थिताः. T G2.4 समाश्रिताः; G5 °हिताः. — ^{c}) K4 G2 सह संजग्मुः; T1 G3 सहिता ज°; T2 G4 सहसा ज°. — ^{d}) T1 G1.3.6 ब्राह्मणाश्च सयो°; T3 G2.4 °णाः सहयो°; G5 °णाश्च समाहिताः (cf. ^{b}).

13 ^{a}) K2.4 M3.5 ततो भी°. — ^{b}) Ko °दत्तश्च. — ^{d}) Ś1 विदुरस्तथा.

14 ^{a}) Ś1 K1 तु (for च) and दीना (for देवी). — ^{b}) Some N MSS. कौशल्या. T G देवी चांबालिकापि च (T1 °का अपि). — ^{d}) Dn D1 S (except M6–8) चापि निर्ययौ.

15 ^{b}) S (except M3.5) °पुरःसराः. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 दिव्यैः; D5 द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 ^{a}) Ñ3 दिव्यान्; B3m.6 D (except D2.4) दृष्ट्वा (for सर्वान्). — ^{b}) Ñ3 अभिवंद्य. Ś1 K Ñ3 D5 ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः । C. 1. 4921 B. 1. 126. 25 K. 1. 131. 31

(for च). — After 16^{ab}, S ins.:

1271* स्वागतं वचनं चोक्त्वा पाण्डोर्भवनमाविशन् ।
[M चोक्ताः.]

— ^{e})=17^{e}. Ñ1.2 B Da D2.4 ततः सं(B3 प्र)वि˚; G3 ते चोपवि˚. — Ś1 transp. 16^{d} and 17^{d}. — D5 (hapl.) om. 16^{d}–17^{e}; K3 (hapl.) om. 16^{e}–17^{b}. — ^{d}) D2.4 G3 कौरवाः. Da च (for स-).

17 Ś1 transp. 16^{d} and 17^{d}; K3 om. 17^{ab}; D5 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) Ñ1 तत्रैव. Ko ˚सा सर्वे. — ^{b}) Ś1 repeats 16^{b} for 17^{b}. S (except G2) प्रसाद्य च. Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च. — ^{c})=16^{c}. — ^{d}) D5 ˚जानपदैः सह.

18 Ñ1 om. 18^{ab}. — ^{a}) Ñ2 T2 G3 तमद्भुतम्; D2 ˚पूज्यम्; G3 तमात्मजम्; G5 ˚अजम्. Ñ2 B Dn D1.4 अभिज्ञाय. Ko D5 कृतभौम(D5 ˚मौन)मिव ज्ञात्वा; T1 G2.4 अक्रूरमिव चाज्ञाय; G1 स्थीयतामित्यनुज्ञाय. — ^{b}) K2–4 सर्वतस्. K1 Da T G (except G1.3) M3(*inf. lin.* as in text).5 तथा. — After 18^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1272* पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ।

— Ñ3 reads 18^{cd} in marg. — ^{c}) Ś1 G3 M6–8 transp. राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. वैशं˚. — ^{a}) K3 तेषां मध्ये. S तेषां वृद्धतमः कश्चित्. — ^{b}) Ko तदाजिनी. — ^{c}) Ñ B D (except D5) ऋषीणां मतम्. T1 G1.3 आस्थाय.

20 Before 20, M ins. ऋषिः. — ^{a}) Ko D5 योसौ (for यः सः). K2.4 Da1 D2.4 कौरव˚. — ^{b}) K1 जनाधिपः; D4 महारथः. — ^{c}) T G2.4–6 M6–8 हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च (M6–8 राष्ट्राणि); G1 हित्वा राष्ट्रं च भोगांश्च; G3 M3.5 हित्वा राष्ट्राणि राज्यं च (cf. 2^{a} and 1273* below). — After 20, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी संबभूव ह ।
स यथोक्तं तपस्तेपे तत्र मूलफलाशनः ।
पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कंचित्कालमतन्द्रितः ।
तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विनः ।
तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः । [5]
स्वर्गलोकं गन्तुकामं तापसा विनिवार्य तम् ।
उद्यतं सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।
अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।
तस्माद्धर्मं च वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्यां सह देवताः । [10]
तृप्ताः पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।
तपसा दिव्यचक्षुष्ट्वात्पश्यामस्ते तथा सुतान् ।
अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।

[(L. 1) Prior half=20^{e}. — (L. 11) D4 प्रीताः पुत्रान्. — (L. 12) G3.5 दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

G1 cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।
स्वानामन्यतमैर्नार्यः पुण्यैराख्यायिकैरपि ।
मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शंकरांशाभियोगिनः ।
आहूय धर्मं वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।
असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 ^{b}) D5 तेन दिव्ये˚. — ^{c}) T G2–6 M तस्माद्धर्मा˚. G1 युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — ^{d}) K3 ज्येष्ठो; Ñ B D (except D5) M5 तत्र; T G2–6 M3.6–8 कुंत्यां (for तस्य). G1 धर्मात्कुंत्यामजायत.

22 ^{a}) K2–4 Da तथैव; Ñ B Dn D1.2.4.5 M (except M5) तथैनं; G1 तथास्यां. K2.4 G1 श्रेष्ठः. — ^{d}) K3 भीमं भीमपराक्रमं; K3 भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्ववतां वरं.

23 ^{b}) K1 Da1 D1.2 कुंत्या. Dn S कुंत्यामेव धनंजयः (cf. 1275*). After 23^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1275* अस्मिञ्जाते महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।
मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।
अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन्न संशयः ।

[(L. 1) D4 T2 G1.3–6 देवैरिंद्रस्तथाब्रवीत् (for the posterior half).]

G1 cont.:

1276* स लङ्घयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजितः ।

C. 1. 4921
B. 1. 126. 25
K. 1. 135. 33

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६
वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्मात्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशत्कुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदुः ।
सोऽहं त्वामाविशं भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वयः ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।

In D_4 (the repetition of) 23^{cd} after 1277* has been scored out. — ^{c}) K_8 D_4 (first time) T_2 G_4 M_{6-8} अस्य; D_4 (second time) तस्य (for यस्य). — ^{d}) G_2 सर्वान्वै प्रहरिष्यति. — D_4 (om. line 6) ins. (marg. *sec. m.*) after the first occurrence of 23^{cd}: S, after 23:

1277* युधिष्ठिरो राजसूयं भ्रातृवीर्यादवाप्स्यति ।
इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप सः ।
एष जेता मनुष्यांश्च सर्वान्गन्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधनं कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्मं एवापरः सदा ।

[(L. 1) D_4 दृष्ट्वा कीर्तिम्; G_1 यस्य वीर्याद्. — After line 1, M ins.:

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभुः ।
स्वयं भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ।

— T_1 G (except G_8) read line 2 (of 1277*) after line 6. — After line 3, G_1 ins.:

1279* सुरासुरोरगांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।

— (L. 5) G_1 $M_{3.5}$ वीरस्यैतस्य; G_5 वीर्यैरेतस्य; M_{6-8} अस्य वीरस्य. T_2 $G_{2.4.5}$ कुंतीपुत्रो युधि°; G_1 सर्वशत्रुभयंकरैः. After line 5, G_1 ins.:

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्वैश्वर्यादभिपूजितः ।

— (L. 6) M राजसूयादीन्. T_1 G_3 धर्म एव वरस्तदा; G_1 महतीं कीर्तिमाप्स्यति; M क्रतून्धर्मपरायणः.]

24 ^{ab}) $Ś_1$ K_1 या तु; G_1 M (except M_5) इमौ (M$_8$ *inf. lin.* यौ तु as in text). M (except M_5) माद्या and जातौ च (M$_8$ *inf. lin.* repectively माद्री and असूत as in text). Ñ B D (except D_5) पुरुषोत्तमौ (for कुरु°). — ^{c}) Ñ$_{1.3}$ B (except B_5) Dn D_1 पुरुषव्याघ्रौ. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ B D (except D_5) पश्यत (for तिष्ठ°). M (except M_5) जेतारो युधि शात्रवान्. — After 24, D_4 (marg. *sec. m.*; om. line 2) S ins.:

1281* नकुलः सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L. 1) G_1 उभावमित°; G_8 °मितविक्रमौ. — (L. 2) T_1 °विमौ चाप्य°; G_1 °प्यपराजयौ; G_8 °प्यमितौजसौ.]

25 ^{a}) B_5 D_5 नित्यधर्मेण. — ^{b}) $Ś_1$ K (except Ko) D_5 महात्मना (K_1 °नः) (for यश°). — ^{c}) $B_{3.5}$ (both m as in text) Dn $D_{1.4}$ नष्टः (for एष).

26 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ धर्मवृत्तिं; Dn$_1$ धर्मवृद्धिं; T_1 जन्मवृत्तिं; $G_{3.6}$ जन्मवृत्तं. — ^{c}) N पश्यंतः. $Ś_1$ Ko.$_{2.4}$ $D_{4.5}$ G_5 संततिं; K_1 शयनं. — ^{d}) N परां प्रीतिमवाप्स्यथ.

27 ^{a}) S °तां मार्गे. — ^{d}) D_5 स दशमेऽहनि.

28 ^{a}) $B_{1.3}$ $D_{2.4}$ चिताश्रितम्. T_2 G $M_{3.5}$ आसाद्य. T_1 ततश्चितां समासाद्य. — ^{b}) G_3 °नरहुते मखे.

29 ^{a}) T_1 $G_{3.6}$ M संगता. — ^{b}) B_5 भर्तृव्रतमनु°; G_1 °लोकं पतिव्रता. — ^{c}) Ko.$_{2.4}$ सत्कारः; M_8 यत्कृत्यं. — ^{d}) T_1 $G_{2.4.5}$ M_7 यदनंतरं. — After 29, G_1 ins.:

1282* भीष्मं च धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ।

S ins. after 29 (G_1, after 1282*):

1283* पृथां च शरणं प्राप्तां पाण्डवांश्च यशस्विनः ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातनः ।

[(L. 2) G_1 पांडवान्परिगृह्णीध्वं धर्मसत्यान्यशस्विनः.] G_1 cont.:

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ।;

while M_5 cont.:

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथां च शरणागताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।

[(L. 1) Prior half=(var.) 30^a. With the posterior half cf. line 1 of 1283*.]

30 ^{a}) Ko एते (for इमे). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ Dn $D_{1.5}$ पुत्राः (for सुताः). $G_{1.5}$ एते (for इमे). K_1 तपोधनाः (for तयो°). — ^{c}) M_5 यथावदनु°.

31 ^{a}) Ñ B (except B_3) D (except $D_{2.4.5}$) G_1

क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३१
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १
पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

C. 1. 4935
B. 1. 127. 4
K. 1. 136. 4

°कार्ये निवृत्ते तु (G1 -पि); G3 °कर्मणि निर्वृत्ते. — b) S पितृमेधे च पांडवाः. — c) D4 S लभं(D4 °भ)तां सर्वदायाद्यं. — d) D4 S पांडोः कुरुकुलोद्वहाः.

32 Before 32, Ś1 Ko. 1. 3 D2. 5 T G (except G3) ins. वैशं°; Dn D1 वैशं° उ°. — b) S कौरवाणां च प°. — c) Ñ1. 2 B D (except D5) तापसा (for चार°). M3. 5 ऋषयश्चारणैः सह.

33 S transp. 33ab and 33cd. — a) Ko S °कारान्(T1 G3 °कारा:; G6 as in text). — b) Ñ B (except B5) D (except D2) तथैव. Ko T2 G2. 4. 5 M अंतर्हितान्; K2 T1 G1. 3. 6 °र्हिताः; K3 Dn3 °र्हितः. T1 G3 M6-8 ततः; T2 G1. 2. 4-6 M3. 5 तदा (for पुनः). — c) Ko Dn S (except T1 G6) °गणान्. — d) Ś1 K1. 2. 4 D4. 5 परमं (for ते परं). K2. 4 D5 गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः. — After 33, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1286* कौरवाः सहसोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिताः ।
[D4 °ध्विति चाब्रुवन्.]

Colophon om. in B1. 3. 6. *Major parvan:* T2 G2-6 M3. 5. 7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2. 4 Ñ1. 2 B5 Da Dn1. n2 D2. 4. 5 संभव. — *Adhy. name:* K3 D1 पांडवाभि(D1 om. भि)गमनं; Ñ1. 2 ऋषिसंवादः; Ñ3 पुरप्रवेशः; T2 G1. 4 पांडवानां (G1 पांडव-) नगरप्रवेशः (G4 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 125; D4 126; S 68 (T1 117). — *S'loka no.:* Dn 35; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4933.

118

1 Before धृत°, D5 ins.:

1287* वैशंपायनः ।
कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।
भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृहुस्तान्सुतान्सह ।

— K1 S om. उवाच. — c) M3. 5 चापि (for चैव). Ś1 K यथा विधिः (Ś1 -विधि; K1 -विदि).

2 a) T1 वसु (for पशून्). B1. 3 D2. 4 वस्त्राणि; Da1 वासोपि. K2. 4 गाः सुवर्णं च वासांसि. — b) Ś1 वासांसि (*sup. lin. sec. m.* as in text); B3 सर्वाणि. Ś1 Ko-2. 4 विपुलानि च. K3 D2. 4 विविधा(K3 °पुला)नि धनानि च.

3 a) Ś1 K1 कुंती च (by transp.). T1 कुंत्यां; T2 G2. 4. 6 M3. 5 कुंत्याः. K3 D1 संस्कारं; Ñ1 सत्कार्यं. — b) Ś1 माद्र्याः कुर्यात् (by transp.). T2 G (except G1. 3) तथैव च (for तथा कुरु). — c) Ś1 T2 M3 वायुरादित्यः; G1 वायुः सादित्यः. K2. 4 Ñ3 यां न (Ñ3 यथा) वायुर्न चादित्यः. — d) Ś1 K सुमध्य(K1 °मुख्य)मां.

4 a) Ś1 मा; Ñ B (except B1) Da D2. 4 अ- (for न). G1 न शोच्याः पांडुतनयाः (see below). — b) Ś1 K1 च (for स). G1 प्रशस्याः पार्थिवात्मजाः (see below). — After 4, G1 ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्यात्प्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś1 Ko. 1. 3 D5 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) Ko. 3 Ñ1. 2 B1. 3 Da D1. 2. 4 M तु; K2. 4 तत्; T G स (for तं). — b) K3 सह भीष्मे° (by transp.). — c) Ś1 Ñ1. 3 सत्कारया°. — d) K3 °संरक्षु°; B3 Dn D1 °पूजि°; S

C. 1. 4935
B. 1. 127. 4
K. 1. 136. 4

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५
ततस्तु नगरात्चूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
अथैनमार्तवैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।
शिबिकां समलंचक्रुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९
पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे ततः ॥ १०
रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११
अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२
याजकैः शुक्लवासोभिर्ह्रियमाना हुताशनाः ।
अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४

°संम° (for °संवृ°).

6 ^{a}) T$_2$ स्म (for तु). G$_1$ ततो नागपुरात्चूर्णं. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_5$) M$_8$ आज्य(D$_4$ माल्य)गंध°. — ^{c}) Ś$_1$ निवृताः; K$_4$ निनि° (sic); Da निर्ग°; T$_2$ G$_8$ निः(T$_2$ नि)सृ°; M$_{6-8}$ निर्वृ°. — ^{d}) K$_{2.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_6$ Dn राजन्पुरो°. — After 6, G$_1$ ins.:

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुञ्जकबल्वजैः ।
सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरक्षसा ।
अथ दर्भे तयोर्भूप कृत्वा प्रतिकृती तयोः ।
शिबिकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Ñ$_{1.2}$ Da$_2$ G$_{1.5}$ अथैनाम्; Ko अप्येनम्; M$_5$ तथैनम्. Ko D$_5$ माल्यैर्गंधैश्च (by transp.); Ñ$_1$ पुष्पैः सुगंधैर्; Ñ$_2$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ G$_1$ पुष्पै(Dn$_2$ °ष्यै)र्गंधैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च). K$_1$ °र्तवैर्गंधपुष्पैर्धूपविलेपनैः. — ^{c}) T$_1$ G$_8$ शिबिकास्थम्. N (except Ś$_1$ K$_1$) G$_1$ M ताम् (for सम्-). Ko Ñ$_{1.2}$ B D G$_{1.3}$ अलंकृत्य. — ^{d}) S वस्त्रैराच्छाद्य. K$_{1.2.4}$ सर्वतः. — After 7, G$_1$ ins.:

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्रग्भिरलंकृताम् ।

8 ^{a}) T$_2$ G$_{4-6}$ तं तथा. K$_8$ T$_2$ G$_{2.4-6}$ शोभितं; T$_1$ G$_8$ शोभितैर्. — ^{b}) Ko D$_5$ S विविधैश्च. K$_1$ परंतप; Ñ$_{1.2}$ B (except B$_6$) Da D$_{2.4}$ महाद्युतैः. — After 8^{ab}, G$_1$ ins.:

1291* दर्पणाशोकपुन्नागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।
नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनार्चितैः ।

and thereafter repeats 8^{ab} (the usual indication of interpolation). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ Dn D$_1$ चैनं. K$_1$ सर्वसंभृतसंभारः. — ^{d}) K$_1$ तं जनाः; M (except M$_5$) याजकाः (for सुहृदः). G$_1$ चोपजीविनः; G$_8$ चावतस्थिरे.

9 ^{a}) K$_1$ B$_5$ Da T$_1$ N$_1$lp नृसिंह (voc.); Arjp as in text. G$_1$ नरमुख्येन. — ^{b}) K$_1$ B$_5$ D$_2$ G$_1$ च (for तम्). — ^{c}) B$_5$ अहरन् (m as in text). — ^{d}) K$_1$ माद्र्या चापि. T G$_{2.5}$ सुसंभृतं.

10 ^{a}) S (except T$_1$ G$_{5.6}$) पांडरेण. — ^{b}) G$_1$ °व्यजनैरपि. — ^{c}) K$_8$ °शब्दैश्च.

11 ^{a}) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G$_1$ रम्याणि). — ^{b}) G$_1$ नृपः; G$_5$ नृपाः (for नराः). — ^{c}) Ś$_1$ तत्रौर्ध्वदैहिकं; Ko$_{2.4}$ G$_8$ तत्रोर्ध्वदेहिकं (K$_{2.4}$ °के); K$_1$ तत्रौदिधौदकं (sic); K$_3$ D$_5$ T$_1$ तत्रो(T$_1$ °त्रौ)र्ध्वदैहिके; Ñ B तस्यौर्ध्व°; Da$_2$ तस्योर्ध्व°; Dn D$_{1.2.4}$ तस्यौर्ध्वदे(Dn$_3$ °स्योर्ध्वदै)हिके; T$_2$ G$_{5.6}$ तत्रौर्ध्वदेहिके; G$_1$ तत्रोर्ध्वदैहिकं.

12 ^{a}) T G अच्छिद्राणि च. D$_2$ यानानि; D$_5$ सर्वाणि; T$_1$ दिव्यानि; G$_1$ कुंभानि; Cd शुभ्रा° (as in text). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ B$_{1.3}$ D (except Da) चामराणि; B$_{1\,m.5.6}$ S (except T$_1$) पांड°; Cd as in text. D$_4$ महांति च; S बहूनि च. — ^{c}) T$_1$ पांडवस्यार्थे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ च धनानि; G$_8$ विविधानि (for रुचि°).

13 ^{a}) K$_2$ याज्ञिकैः; Cd as in text. Ko चित्र°; Dn$_3$ शुभ्र° (for शुक्ल°). — ^{c}) K$_4$ B$_8$ Da$_1$ D$_{1.2}$ T$_2$ G$_8$ आगच्छन्; B$_5$m अतिष्ठन्. Ś$_1$ Ko तत्र (for तस्य).

14 ^{b}) Ñ$_{1.2}$ B$_{5.6}$ Da विशेषतः; G$_1$ परे च ये (for सह°). — ^{c}) K$_4$ क्रंदंतः शो°. — After 14^{c}, G$_1$ ins.:

1292* रुदन्तश्च तथा स्त्रियः ।
विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणयः ।
उरस्ताडं रुदन्त्यश्च स्त्रियः सर्वा अनुव्रताः ।
एकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणभूषिताः ।
नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा भृशातुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
कृत्वानाथान्परो नाथः क्व यास्यति नराधिपः ॥ १५
क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
न्यासयामासुरथ तां शिबिकां सत्यवादिनः ।
सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या खलंकृतम् ॥ २१
तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

C. 1. 4954
B. 1. 127. 23
K. 1. 136. 28

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वा.

— [d]) Ko स्वनुजग्मुर्; M (except M5) ह्यनु°. T1 यथा नृपं.

15 [b]) Ś1 S दुःखं and शाश्वतं. Ś1 K1 चादाय; G1 आधाय. — [c]) K1 स नो नाथः; T2 G2.4-6 पुरो(T2 °रा)नाथः; G1 अनाथांश्च (for परो नाथः). Ñ1.2 B D कृत्वा चास्माननाथांस्त्वं (Dn °श्च). — [d]) K2.4 क्षयं जातो; B (except B5) D (except Da1) T1 क्व यास्यसि. K2 B D (except Da1 D1.5) °धिप. — After 15, G1 ins.:

1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जातान्यशस्विनः ।
अ**पुत्रसंपत्तिं क्व यास्यसि महीपते ।

(the last pāda repeats, with v. l., 15[d]).

16 [a]) G1 चापि (for सर्वे). — After 16[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1294* बाह्लीकः सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृपः ।
अन्योन्यं वै समाश्लिष्य अनुजग्मुः सहस्रशः ।

[(L. 2) D4 रुरुदुर्भृशदुःखिताः (for the posterior half).]

— [d]) Dn1 वने (for समे). G3 मनोरमे (for समे शुभे).

17 [a]) T G वाह(G1 °स)यामासुः; Cd as in text. — [b]) G1 पांडुमाद्रियोः (for सत्य°). — [d]) K3 पांडो राजर्षिधर्मिणः. — After 17, G1 ins.:

1295* आछिद्य वाससंवीतं देशशुद्धिं वितेनिरे ।

18 [a]) Ko B3 Dn D1.2.5 तु (for तत्). G1 ततस्तयोः शरीरे ते. — [b]) Ñ1.2 B D (except D5) °गंधाधि(Dn1.n5 D1 °गंधवि)वासितं; G1 °निषेविते. — [c]) D4 T G2-6 M5.8 °कालेयका°. G1 अनेन शुचिना शुद्धे. — [d]) K1 मुख्यं नानादिवा°; Ñ1.2 B D दिव्यचंदनसेवितं (B3 Dn D1 °रूषितं; D5 पुष्पस्नानाधिवासितं); G1 °वासिते.

19 [a]) K3 Ñ B D (except D5) च शुक्लेन; G1 सुगंधेन. — [b]) K3 मुख्येन; B D (except D5) सर्वतः (for शुक्ले°). Ñ1.2 सर्वतः समलंकृतं. — [c]) K1 °विमुक्तेन; S (except G3) कालागरु°. — [d]) T2 G (except G1.3) धातुरसेन. Ś1 तु; K3 वै (for च).

20 [a]) G5 ते गजैः (for देश°). Ś1 B5 D5 G1 शुभ्रैः. — [b]) Ñ3 °पूजयन्. — [c]) Ñ1.2 B D (except D5) सं(D4 स)छन्नः स; G1 आच्छन्नौ तौ. — [d]) Ko भरतर्षभः; Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) नराधिपः. G1 सर्वालंकार-शोभितौ. — [e]) Ñ1.2 B D (except D5) शुशुभे स नरव्याघ्रो; G1 सजीवाविव राजेंद्र. — [f]) G1 शुशुभाते तु पश्यतां. — After 20, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजकाः सपुरोहिताः ।
वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रुः समञ्जसम् ।

[(L. 1) D4 T2 M3 °मेधान्विताः. M3 (*inf. lin.*).5 समलंकृताः (for सपुरो°). — (L. 2) D4 T1 G1.2 M3.5 क्रियां चक्रुः].

21 [a]) Ñ B D (except D5) °ज्ञाते; S (except G3) °ज्ञाताः (M6-8 °ज्ञातः). — [b]) K1 °कर्मसु; K4 G1 °कर्माणि. Ko धिष्ठितैः; K1 °तं; K4 °कैः; Ñ1.2 B D अनुष्ठिते (D1 °तैः; D5 अधिष्ठितैः); Ñ3 G5 °ते; T2 निष्कृतैः; G3.4 निर्वृतैः; G5 °ताः. — [c]) M3 (*inf. lin.*).6-8 °सिक्तेन तदा. — [d]) G2.4.5 समं माद्र्या. K2-4 परंतपं (for खलं°).

22 [a]) Dn D1 °पद्म(Dn2 °पत्र)विमि°; M6-8 (by transp.) पद्मतुंगक°. — [b]) G3 पद्मकेन (for चन्द°). T2 G5 सुगंधितं. — After 22[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1297* सरलं देवदारुं च गुग्गुलुं लाक्षया सह ।
रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिबेरैरुशीरजैः ।

[(L. 1) G3 सुरथं (for सर°). — (L. 2) D4 G5 शृंगिबेरैः; T1 हरिबीजैः; G2 हरिवारैः; G3 हरिकेशैः; G4 हरिवीरैः.]

— [c]) D5 पुष्पैश्च वि° सर्वैः. — [d]) Ñ B Da D1.2.4 वस्त्रैश्च; Dn T G2.4-6 विधिना; G3 M राजानं (for अनल्पैः). Ñ1 सममादहन्. G1 यज्ञियैश्चैव दारुभिः. — After 22, S ins.:

1298* घृताप्लुतैस्तथा वस्त्रैः शालैश्च महाधनैः ।

C. 1. 4955
B. 1. 127. 24
K. 1. 136. 27

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्तां पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सस्वनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ २६
ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककर्शितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिश्यिरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूर्णैस्तथा कुम्भै राजानं समदाहयन् ।
[(L. 1) G3 प्राधान्यैश्च; M6-8 प्रवरैश्च.]

23 a) Ś1 शरीरेण. Ñ B (except B5) D (except D5) द्वे (for ते). — b) K1 D1 गतः; K2-4 B6 Da D2.5 T1 G1-3.5 M6-8 °ताः. — Ko om. from गता up to °पदो (in 24b). — c) Some MSS. कौशल्या. — d) K2.4 °त भुवि मूर्छिता.

24 Ko om. up to °पदो (cf. v. l. 23). — a) Ñ1 वीक्ष्य. — b) D5 T2 G5 °पदा जनाः. — c) D5 T G5 रुरुदुः. Ko D5 G1 M (M3 *inf. lin.* as in text) °स्वरं; T1 G3 सुस्वरं; T2 सु°. D5 T G5 सर्वे; G3.4 °र्वा. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G6 रुरोद दुःख(D4 शोक)संतप्तो. — d) D5 T G5 कृपान्विताः.

25 a) Ñ1.2 B5 क्लांतानि (B5 °नां) चार्त°; B6 Da क्रां(B6 क्लां)तानामार्त°; Dn D1 कुंत्याश्चैवार्त°; T1 क्लांता दीनार्त°; G1 क्लांता इवार्त°; M (except M5) दीनानि चार्त°. — b) Ñ1.2 B Da D2.4 तानि सर्वाणि चुक्रुशुः; G1 सर्वास्ताश्चुक्रुशुः स्त्रियः. — After 25, G1 ins.:

1299* सर्वाणि सहदुःखानि रुरुदुः सह तैर्जनैः ।

26 Dn2 om. 26. — a) Ś1 K (except K3) D5 ततो भी°. — b) G1 महीपते (for महा°). — c) S ज्ञातयः कौ°. — d) Ś1 Ko.1 G2.3 M7 प्रणदन्; K3 G2 प्र(G2 प्रा)रुदन्; D5 प्रणेदुर्. D2 प्राणदंत सुदुः°. — After 26, S ins.:

1300* चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे धृतराष्ट्रश्च भारत ।

27 a) Dn2 S (except M3.5) तथा (for ततो). G1.2.4 च (for अथ). — b) D5 द्रोणश्च (for राजा च). Ñ1.2 B1.5 Da D2.4 सोदरैः; Ñ3 B3.6 Dn D1 G2.3 पांडवैः; T1 G4-6 M बांधवैः (for बन्धु°). G1 धृतराष्ट्रः सबांधवः. — T1 (hapl.) om. 27c-29b. — c) T2 G2.4-6 सर्वे; G1.3 M पांडोः (for तस्य). — d) T2 G2.4-6 पांडोश्च (for सर्वा°). Ko D5 पुरयोषितः. G1 माद्र्याश्चैव पृथक्पृथक्. — After 27, Ś1 K (except K3) B5.6 D (except Da) ins.:

1301* चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शांतनवस्तथा ।
विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।;

while G1 ins.:

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।
ददुर्धर्मोदकं सर्वे सर्वाश्च कुरुयोषितः ।

(the last pāda repeating 27a).

28 T1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G3 °कांस्तदादाय. — b) A few MSS. °कर्षितान्. — K3 om. 28cd. — Ś1 K1.2 (hapl.) om. 28d-29c. — d) K4 D2 G1.3 M3.5 शोचंतः. Ñ1 B6 Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्.

29 Ś1 K1.2 om. 29abc; T1 om. 29ab (cf. v. l. 27, 28). — a) T2 G (except G1.3) यथा च. — b) Ko.3.4 Ñ3 B5 m D5 शिश्यिरे; S (T1 om.) शेरते. K3 सह कौरवैः. — c) Ko नागराः सर्वे. — d) T1 G2 शेरते.

30 a) Dn तद्वतानंदम्. B3 आत्मस्थम्; D2 अन्विच्छन् (for अस्वस्थम्).

Colophon om. in B1.3. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B5 Dn1.n2 D1.4.5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 G1 पांडुसंस्कारः; Ñ1.2 पांडुदाहः; Ñ3 प्रेतकर्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1.n2 126; D4 127; S 69 (T1 118). — *S'loka no.:* Da1 31; Dn 32 (Dn1 33) M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 4965.

११९

वैशंपायन उवाच ।
ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
सततं स्मान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४
श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
संमूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ।

C. 1. 4972
B. 1. 128. 9
K. 1. 137. 9

119

1 Śi1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 B (B6 marg.) D (except D4.5) कुंती (for क्षत्ता). K3 S भीष्मश्च (for राजा च). — b) K3 M3 राजा च सह; T G M5–8 व्यासो राजा च. G1 पांडवैः (for बन्धु°). — c) Ko.1 ततः (for तदा). — d) K3 Ñ2 B3 °रसं; Ñ1 D2.4 T G2–6 M3.5 °समं; B1.3 सुधा°; B5 Da सुधामृतसमं; G1 °सुधां. Śi1 K1.2.4 महत्; K3 नृप; G1–4 तथा (for तदा). Ko स्वधामृतरसोपमं. — After 1, S ins.:

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वत ।
[G1.3 M यथाविधिरसं(G1.3 यथा; M3 *inf. lin.* °रना)कुलं.]
G1 cont.:

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानतः ।

2 a) K (except Ko) D1 गुरूंश्च. — c) Ko Ñ1.2 B (except B5) D G6 विप्रमुख्येभ्यो; T2 G2.4.5 द्विजवर्येभ्यो. — d) Ñ1 ददौ. Ñ1 B1 D2.4 तदा; B3.5.6 Da Dn D1 तथा (for अपि).

3 a) Śi1 K1 पुनस्तांस्तु; Ko ततस्तत्र; K2 ततस्त्रीषु. — b) Śi1 K1 D6 पुरुषर्षभान्; K3 T G1.3.4.6 M5 °र्षभ; M3.6–8 सह कौरवैः. — c) K1 शूरः; Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) सर्वे (for पौराः). Ko पौरा विविशुरादाय. — d) Ñ2 B (except B5) Da D2.4 पुरं जानपदास्तदा(B3 Da °था).

4 a) Śi1 K1 स्मानुत°; Ko D5 M3.6–8 चान्वत°; K2 तेवमन्यंत; K4 T2 G2.5 स्मान्व(K4 चान्व-; G5 स्मानु)पचंत; Ñ1.2 Dn चा(Dn स्मा)नुशोचंतः; B Da D1.2.4 चान्वशोचंत (D1.4 °तः). G1 पांडुमेवान्वत°. — b) K4 सततं; G3 आदाय (for तमे°). Ñ B3.6 Da D2.4 पुरुषर्षभं.

5 a) K2.4 Ñ3 तु तथा. G1 तत्र श्राद्धावसाने तु. — b) K3 तं दृष्ट्वा (by transp.). — c) K1.2 स मूढां. Ko °शोकेन; Ñ1.2 °संतप्तां; Cd as in text.

6 Before 6, B5 S (except T1 G3) ins. व्यासः. — a) Śi1 K1 T G1.2.6 °क्रांताः सु°; Cd अविक्रांत°. K4 °क्रांतः सुखः कालः. — b) Ko.2.3 Ñ B3.6 D (except Da2) G5.6 पर्यु°; K4 °दारुणः; B5 यदु°; Cd as in text. — c) D5 आसन्; S (except G3) शश्वत्; Cd श्वः श्वः (as in text). Ñ1.2 B D (except D5) पापिष्ठ°; T G2.4–6 °दिवसा; G1 °दिवसां; Cd as in text. — d) Ko–2 B6 Da G6 °यौवनाः; Cd as in text.

7 a) K2.4 S (except G3) °कीर्णा. — b) S °देशाः (T1 G1.3 °शः). K1.2.4 B6 Da2 D5 S (except M3.5) °कुलाः. — c) T1 °समाचारो. — d) K2 रौद्रः (for घोरः). Śi1 K2.4 कालोयमागतः. K1 घोरा कोयायमागताः (sic). — After 7, N ins.:

1305* कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।;
while G1 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 70).

8 a) Śi1 K1 न्यायम्; K4 Ñ B D Cd योगम्; G2 यागम् (for त्यागम्). — b) K3 युक्ता भव; T1 गच्छावस. — c) Ñ1.2 B D (except D5) मा द्राक्षीस्त्वं. — d) B5 °क्षयमागतं.

9 Before 9, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — a) Śi1 K1.2.4 D5 समनुज्ञाप्य. — b) K3 साब्रवीज्ज्यायसीं स्नुषां. — Before 9cd, G1.3 M ins. सत्यवती. — c) K2.4 Dn2.n3 D4 पौत्रस्य. — d) M (except M3) किल कौरवाः. — e) Ko.2 S वि(K2 च)नश्यंति (G5 नशिष्यंति). — f) Ñ2 Dn D5 पौराः (for पौत्राः). M (except M5) चेतीह.

C. 1. 4973
B. 1. 128. 10
K. 1. 137. 10

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १३
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्नाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १७

---

10 [a]) D5 तां कौसल्याम्; M6–8 कौसल्यां ताम्. Some MSS. कौशल्यां. — [b]) N3 °शोकनिपी°. — [cd]) K (except K1) N3 B5 D5 गच्छामो; N1.2 B1.3.6 Da D2.4 गच्छाम. S गच्छावो (G3 M °मो) भद्रं ते (by transp.).

11 Before 11, T G (except G3) ins. वैशं°. — [a]) N1 Dn3 G1 तथेत्युक्त्वा; N2 B5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G5.6 °त्युक्ता. Ko G3.4 M6–8 -त्वंबिक(G3 M7 °का)या; K2.3 N2.3 B5 Dn1.n2 D1 T2 G6 M3.5 त्वंबि°; K4 N1 Dn3 D5 T1 त्वंबिकाया; B6 D4 सांबि°; Da अंबिकाया; D2 चांबिकेया; G1 सांबिकेयं; G2 त्वंबिकाय. Ś1 तथेत्युत्सं-बिकया (Sic); K1 तथेत्युक्ते त्वभिकाया; B1.3 सा तथेत्युक्तां-बिकया. — [b]) Ko भीष्ममासाद्य. — N3 om. 11^{cd}.

12 [a]) K4 च; G3 तु (for सु-). N B (except B5) D (except D5) G1 तपस्तप्त्वा. T1 सुघोरं च तपः कृत्वा. — [b]) G1 देव्यो देहक्षयावधि. — [c]) K4 D5 G6 देहांस्त्यक्त्वा. — [d]) G1 गतास्तदा. — After 12, N B (except B6) Da S (except G6) ins. an additional colophon. (*Major parvan:* B5 T2 G1–5 M संभव. — *Adhy. name:* Da सत्यवत्युपरमः; T2 G1.4 सत्यवतीवनवासः; G2 सत्यवत्यंबिकाकौसल्यावनवासः; M3.6–8 सत्यवतीतपश्चरणं. — *Adhy. no.:* B1 125; T1 119; T2 G1–5 M 70. — *S'loka no.:* Da1 M8 13).

13 K1 om. 13–28^{ab}. Before 13, N B D S (except M5) ins. वैशं° उ° (D2.5 T G M3.6–8 om. उ°); cf. v. l. 12. — [a]) K3 अवाप्नुयुश्च; N1 B1.3 D2.5 T1 G2 अथाप्नुवंतो; N2 B6 Da2 Dn D1 अथाप्तवंतो; N3 अथाप्नु°; B5 Da1 T2 G1.5.6 अवाप्तवंतो; D4 अथाप्नुवंस्ते; G3.4 M3.5 °वंतो. — [b]) Ko N3 D5 ततः; B6 तथा; M कृपात् (for तदा). — [c]) B (except B5) Da D1.2.4 व्यवर्धत च; Dn संव्यवर्धत. K2 भोगांश्च. S °र्धत महाभोगान् (M8 *sup. lin.* °भोगैः; M5.6–8 °भागा). — [d]) K2 तस्य वेश्मनि.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13); G1 om. 14^{ab}. — [a]) K4 सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G1 om.) ते धार्तराष्ट्रैः सहिताः. — [b]) Ś1 प्रियदर्शनाः; Ko B6 तत्र तत्र ह (B5 हि); K2–4 राजवे°; N1.2 B1.3.6 D (except D5) मुदिताः सुखं (N1.2 स्वयं). — [d]) N (K1 om.) तेजसा° (B6 Da ते तदा°) (for पाण्डवा°).

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13). — [a]) T1 बले; G5 जले; Cd जवे (as in text). Ko B6 T1 G1.2 M लक्षा°. T2 जलरक्षाभि°. — [b]) T G भेद्ये; Cd भोज्ये (as in text). Some MSS. पांशु°; T1 चाप°. M3.5 भोजने पांसुकर्षणे. — [d]) K2.4 T1 G2.4 M स्म; B6 Da G3 सं-; T2 G5.6 तु; G1 तान् (for स). Ko परिमृद्नाति निःशः; K3 N3 सर्वान्परिविमर्दति.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 13). — [a]) K2 हर्षाच्चैनान्; K4 T1 °देनान्; N3 G3–5 M °ह्येना(G4.5 °ता)न्; G1 परस्परं. N1.2 B D (except D5) हर्षात्प्रक्रीडमानां(Da D1 °ना)स्तान्. — [b]) Ś1 K4 Cd गृह्य काकनिलायने; Ko निगृह्य बलवद्बली; N1.2 B (B1 m as in text) Da Dn D1.2 गृह्य राजन्निलीयते; D4 T G2.4–6 गृह्यैकाकी निलीयते; D5 गृह्यजांके निलीयते; G1 काकपक्षधरान्नृप; G3 गृह्याकाशे निलीयते. — [c]) K2 चैव गृह्यैनान्; K3 B1.3.6 Da Dn वि(K3 प्र)निगृह्यैता(B1.6 °ना)न्; K4 N B5 D1.2.5 G6 °ह्येतान्. — K2 D1 (hapl.) om. 16^{a}–18^{a}. — [d]) Ko योक्त्रयामास; B5 पोथ°. T1 पार्थिवः; G4 पांडवैः. For 16^{d} M3.5 subst. 18^{b}.

17 K1.2 D1 om. 17 (cf. v. l. 13, 16). — [a]) K4 तत्र (for तेषां). — [c]) Ko महावीर्यो; K4 विगृह्यानो; N1.3 B1 (m as in text) Da Cd विगृह्णाति; N2 B3.6 Dn D2.4.5 निगृह्णा°; T1 विमर्शा°; G1 स मृ°; G3 तु मृ°. — [d]) Ko भीमसेनो विमर्दते.

18 K1 om. 18; K2 D1 om. 18^{a} (cf. v. l. 13, 16). — [a]) Ko पुरेषु (sic); K4 N2 B1m.3 करे°; N1 B1.3.5

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स्म सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
प्रहारवेगाभिहताद्रुमाद्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः ॥ २१
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

C. 1. 4993
B. 1. 128. 30
K. 1. 137. 31

Da Dn D4 कचे°; Ñ3 S गले°; D5 परे°. K3 खेलनेषु (for पादेषु च). K3.4 B5.6 Da D2 एतान्. — b) For M3.5 cf. v. l. 16. Ko.2.4 विनिगृह्य; K3 G2.3 निहत्य च; G1 विहत्य च. — c) K2 राजन् (for भूमौ). — d) Ko.4 °शिरोधरान्; Ñ1 धृतजानुशिरोंसकान्; Ñ2 Dn D1.2 °शिरोंसकान्; Ñ3 °शिरोद्रहान्; T1 °शिरोर्दितान्.

19 K1 om. 19 (cf. v. l. 13). — a) K3 दशसंख्याञ्. — b) M6-8 बाहुभ्यां. B5 G1 च (for सः). — d) K2 अमृतांश्च; K3 प्रसु°; Ñ2 B D (except D5) मृतकल्पान्; T1 G1.4-6 प्रमृद्नं°. Ñ3 प्रमुंचति.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 13). — b) Ś1 Ko.2.3 Da G2 प्रविचिन्वंति; K4 B1.3 विचिन्वंति च; G1 °न्वंति स्म; M5 विप्रचिन्वंति. Ś1 Ñ1.2 Dn1.n3 G1 ये. Ñ1.2 G1 तदा. T1 °न्वंते वने यदा. — d) B1.3 Dn1 D1.2 कंपयति. Ko Ñ1.2 B (except B5) D द्रुमान्; G5 ध्रुवं. — After 20, G1 ins.:

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।
अग्रशाखाग्रसंलीनान्पातयामास भूतले ।
भग्नपादोरुपृष्ठाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वकाः ।

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 13). — ab) Ś1 K3.4 Ñ B3.6 D (except D1) T1 G1-3 M °हता द्रुमा (T1 G3 M द्रुमाद्); Ko °हतान्द्रुमान्. Ś1 T2 G1.2 °तास्तदा; K2.3 °ता कृतः; B5 M °तात्ततः. — d) Ko Ñ3 D5 T1 G1.4-6 द्रुमात्स्रस्ताः; K2 द्रुमाच्छ्रस्ताः; K3 Da T2 G2 M3.5 द्रुमात्रस्ताः; K4 M6-8 द्रुमाद्भ्रष्टाः; Ñ2 B3 D4 द्रुतं त्रस्ताः; B5 द्रुतं भ्रष्टाः; D1 द्रुतं सुप्ताः. — After 21, D4 ins.:

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्काः केचिद्भग्नकटीतटाः ।
निपेतुर्भ्रांतरः सर्वे भीमसेनभुजार्दिताः ।

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 13). — a) Da T2 G1-3.5 न तेन युद्धे. Ś1 नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). K2 न तेन युद्धे च जये; T1 तेन युद्धेषु न जले; G4 न तेन सह युद्धेन. Cd cites नियुद्धे (as in text). — b) K3 योग्यासु न; B5.6 योग्यासु (B6 स्म) च; T2 G5 योग्याः स्वासु; G1 योग्याः साधु; G2 योग्यास्त्वपि; G4 जवेन च; G6 योग्योभ्यासु (for न योग्या°). Cd cites योग्यासु (as in text). Ko.2.4 कथंचन. — c) Ko.3 D5 नोत्तरं; G1 कुपितं; Cd as in text.

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 13); K3 om. 23ab. — a) Ñ1 एवं सन्; B6 Da1 स एवं; Da2 Dn3 स एव. Ñ3 धार्तराष्ट्रैस्तु; B6 Da Dn M3.5 °राष्ट्रांश्च. — c) K3 T G1-4 [s]तिष्ठद्(T2 °ते)त्यर्थं.

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 13). — a) Ko अभिक्षिप्तं; K3 अभिध्याय; Ñ1.2 S अभिख्यातं. — c) Ñ1.3 B5.6 तं ज्ञात्वा; G2 तच्छ्रुत्वा. — d) Ś1 K2.4 Ñ1 B1.6 Da D4.5 दुष्टं भावम्. Ko T1 अचिंतयत्.

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 13). — a) Ko ततो धर्मा°. — c) Ś1 लाभाद् (for मोहाद्). K2.4 transp. मोहात् and लोभात्. K3 S °भावाच्च; D2 °दर्पाच्च. — d) G4 पापे मतिं°.

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 13). Before 26, Ñ2 ins. दुर्योधन उ°. — a) K2 Ñ3 T1 G6 वि-; K3 च; K4 Dn स; D5 -यं (for सं-). Ko स निपात्यतां; Ñ1.2 B Da G1 सं(G1 -पि)निगृह्यतां; T2 G2-5 M वि(G2 -पि)निहत्य तं. — After 26, K4 Ñ B D ins.:

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वितः ।
स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ।

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 13). — b) B5 Dn D1 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — c) Ś1 प्रसक्त-; D5 प्रगृह्य; Cd as in text. K3 D5 T1 बंधनैर्.

28 K1 om. 28ab (cf. v. l. 13). Before 28, S (except G3) ins. वैश्यं°. — ab) Ñ3 वि- (for स). Ko

C. 1. 4993
B. 1. 128. 30
K. 1. 187. 31

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D5 कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K2-4 B5 S (except G3) पापं (for पापः). Ś1 K2-4 ततः; T1 तथा (for तदा). — K1 resumes from 28cd. — e) T1 °प्रेप्सुः. — d) Ko T1 भीमस्यास्य. Ś1 K1 B3 महाबलः.

29 a) Ś1 जलविहारं च. — b) Ko Da भारतः. — c) Ś1 K (except Ko) Ñ3 B3 D चैल°. — d) Ñ3 चित्राणि च म°. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।
[Ś1 K2 Ñ3 B1.3 D4.5 °कोच्छ्राय°; K1 °कश्राय°.]

K4 B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।
[(L. 1) K4 ततस्ते रंजयामासुर्नानारत्नैरनेकशः. — (L. 2) K4 तत्र वै (for भार°). Posterior half = 29b.]

☞ St. 30-43 of the const. text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K4) S. For it, K4 Ñ B D subst. a longer (inflated) version, made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf. App. I, No. 72). M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K; but T G do include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an *additional adhy.* (App. I, No. 73) inserted in their text after the present adhy. This (interpolated) adhy. of T G repeats naturally the majority of lines comprising st. 30-43, but generally with the sequence, omissions and readings of Ñ B D; S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes, must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App. I (No. 73).

30 K2 (hapl.) om. 30a-32d. — a) Ñ B D T2 G M5-8 °कोट्यां (Ñ1.2 B5.6 D4 °ट्यास्) तं देशं (B3 M5 तद्देशं; D5 उद्दिश्य); T1 °कोट्यंतरं देशं; M3 °कोट्यां चोद्देशं. — b) Ś1 K1 फलं (for स्थलं). Ñ1 उपेयिवान् (for उपेत्य च). Ko Ñ3 तु; K3 M3 सः; K4 Ñ2 B D (except D5) ह (for च). — After 30ab, K4 Ñ B D ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage occurs, with v. l., in T G in the additional adhy. mentioned above (App. I, No. 73). — D5 om. 30cd. — e) Ñ B (except B5) D (D5 om.) ते सर्वे (by transp.); S (except M3) सर्वे च. — d) Ko तनुवस्त्राः; D2 शुचिवस्त्रैः. — Ñ B D (except D2.5) om. 30ef. — After 30, D5 *repeats* (with v. l.) lines 21-27 of passage No. 71 given in App. I.

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) G5 द्वीपांते तु परि°. — b) G3 कुरूद्वह. M6-8 विहृत्य कुरुसत्तमाः. — c) Ś1 K1 °रायतनेष्वेव. — d) Ñ3 वासमचोदयन्.

32 K2 om. 32abcd (cf. v. l. 30). — a) K4 क्षीणस्तु; B1 D4 खिन्नश्च. — b) Ś1 K1 °माभ्यधिकांस्तदा; Ko °मश्रमकर्शितः; K4 °मादधिकस्तथा; Ñ1.3 °माभ्यधिकात्तदा; Ñ2 B1.6 D M3.5 व्यायम्याभ्यधिकं तदा; B3 °माभ्यसनं तदा; B5 °मेभ्यधि°. — D1 om. 32ca. — d) Ñ B D (except D5; D1 om.) तदा (for विभुः). — e) Ś1 वासार्थी; S वासार्थे (T2 °साय; G3 as in text). — f) D अवाप्य (for आरुह्य).

33 a) M3.6-8 शीतवातं. K3 Ñ B D3 Dn D1.4 वातं (for वासं). Ś1 Ko-2.4 स शीतं (Ś1 पीतं; Ko शी[illegible] वासमासाद्य; D2 स तत्स्थलं समासाद्य; D5 स शी[illegible] समासाद्य. — b) Ko मदनिराकृतः. — cd) Ñ [illegible] (except D5) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पांडुनंदनः.

34 b) Ñ B D (except D2.5) स्वयं; G2 शनैः (शनैः). — After 34ab, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

S
ignor
passag

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठज्जलाद्धूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
कुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य बिभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

B. 1. 129. 39
K. 1. 138. 49

— ^{cd}) K$_4$ Ñ B D मृतकल्पं तदा वीरं. S भीमसेनं तदा राजन्बद्ध्वा प्राक्षेपयज्जले (G$_1$ °नं दृढं बद्ध्वा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले). — K$_4$ Ñ B D (D$_a$ om. line 6; D$_5$ om. line 1) ins. after 34: T G, with v. l., in the course of an additional adhy. (App. I No. 73):

1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) Ñ B D$_a$ जलस्यांतर्. — (L. 2) D$_5$ नागकुमारकैः.]

After 1312*, K$_4$ Ñ B D (except D$_5$), which om. 35^{c}–36^{d}, read 37, which is followed by 35^{ab}.

35 =(var.) 1. 55. 11. — ^{a}) M$_{6-8}$ प्रबुध्य. — ^{b}) S सर्वान् — बंधनान्. — K$_4$ Ñ B D (except D$_5$) om. 35^{c}–36^{d}. — ^{cd}) G$_5$ बलात् (for जलान्). Ko.$_3$ T$_2$ G$_{4.5}$ M भीमो भूयः (by transp.). — A^{f} 35, D$_5$ T G ins.:

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञार तत्कृतम् ।
पुनर्निद्रावशं प्राप्तस्तत्रैव प्रास ग्रे ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थु. पाण्डवाः ।
दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T$_1$ G$_{1-3.6}$ cont.: M ins. after 35:

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्द च शिरांसि च ।
शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।

(cf. 16^{cd}). — G$_1$ cont.:

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्घोराननैः पुनः ।
कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।

(the last pāda repeating 36^{b}).

36 K$_4$ Ñ B D (except D$_5$) om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{d}) S (except T$_1$ G$_1$) °संधिषु (for °मर्मसु).

37 K$_4$ Ñ B D (except D$_5$) read 37 after 1312*. (cf. v. l. 34). D$_a$ om. 37^{ab}. — ^{b}) Ko D$_5$ सर्वमर्मसु पातिताः. — ^{c}) S त्वचं न चास्य. — After 37, K$_4$ Ñ B D read 35^{ab}.

38 Ñ$_{1.2}$ B (except B$_6$) om. 38^{cd}; Ñ$_3$ om. 38^{cd}–42 D$_n$ om. 38^{cd}–41; D$_1$ om. 38^{cd}–43. — ^{ab}) S प्रबुद्धो भीमसेनस्तान्. K$_4$ Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्गीताः प्रदुद्रुवुः. — K$_4$ Ñ B D ins. after 38^{ab} a passage of 96 lines given in App. I (No. 72), which includes an additional colophon; this passage occurs in T G also in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73). — ^{cd}) Ko अग्रहस्तेन; G$_6$ वाम°; Cd अप° (as in text). G$_1$ सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन ज°. — B$_{1.3-5}$ ins. after passage No. 72 of App. I: B$_6$ D$_5$ ins. after 38: T G (with v. l.) in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73):

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।

G$_1$ ins. after 38:

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।

S ins. after 38 (G$_1$, after 1317*):

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽत्यमर्षणः ।
बलेन सहामत्र्य सौबलस्य मते स्थितः ।

[Cf. 1319*. — (L. 1) T$_2$ G$_{3.4.6}$ हर्तुकामो; M$_{6-8}$ गंतुकामो. — (L. 2) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{5-8}$ सौब°; G$_{3.4}$ पट° (for बल°).]

39 Ñ$_3$ D$_n$ D$_1$ om. 39 (cf. v. l. 38); B$_1$ D$_5$ om. 39–41. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ ततो दुर्योधनस्तस्य. — ^{b}) G$_1$ घोरं; G$_3$ ततः (for पुनः). T$_2$ G$_{4-6}$ प्रक्षेप°. Ko पुनश्चिक्षेप तद्विषं. — ^{c}) S (except M$_5$) °कूटं विषं. — ^{d}) K$_4$ D$_a$ G$_4$ Cd संभूतं; G$_3$ सुभृशं. S (except M$_5$) रोम°.

40 Ñ$_3$ B$_1$ D$_n$ D$_{1.5}$ om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T$_2$ G$_{4-6}$ om. 40^{ab}. — ^{d}) B (B$_1$ om.) D$_a$ M$_5$ अविकारं.

41 Ñ$_3$ B$_1$ D$_n$ D$_{1.5}$ om. 41 (cf. v. l. 38, 39). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ नास्य°; T$_2$ G$_{4-6}$ M$_5$ नाभ्य° (for न ह्य°). — T$_2$ G$_{4-6}$ om. 41^{cd}. — ^{c}) N$_{1.2}$ G$_3$ M$_5$ Cd °संहननं. Ñ$_{1.2}$ तस्माद् (for भीमस्). — ^{d}) Ko तदा (for ततः). K$_3$ न तप्यजरयत्ततः; Ñ$_{1.2}$ अजरत्स वृकोदरः; G$_{2.3}$ तस्मा-

C. 1. 5068
B. 1. 129. 40
K. 1. 137. 51

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।
कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २
न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ३
अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दाहरयत् ततः (G2 तदा); M तस्मादजरयत्ततः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।
सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।
चिन्तयन्नालभन्निद्रां दिवारात्रिमतन्द्रितः ।

42 Ñ3 D1 om. 42 (cf. v. l. 38). — a) K2 सुयोधनः. — cd) = 1. 129. 2cd (see below). — c) T G (except T1 G1.3) °रप्युपायैस्. B (except B5) Da ते (for तान्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्तं पाण्डवा मन्दचेतसः ।
[T1 G1 °वा ऋजुबुद्धयः.]

43 = 1. 129. 3. — D1 om. 43 (cf. v. l. 38). — a) Da Dn3 D2.4 तान्सर्वान्. — b) Ś1 K1.2 Da अमर्षिताः; Dn3 D4 नरर्षभाः (for अरिंदमाः). — c) Ko संभावनं; K1 तद्भावनं; K3 उद्भाटनं; B5 उच्चारणं; Cd as in text. — K4 Dn D2.4 ins. after 43, D1, after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गौतमं तान्यवेदयत् ।
शरस्तम्बसमुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K4 Dn3 D2.4 cont.:

1322* राज्ञा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिताः ।

Dn3 cont.: Dn1. n2 D1 ins. after 1321:

1323* अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।,

a line which likewise concludes the additional adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I, No. 73).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B5 Dn1.n2 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 दुर्योधनामर्षः; Ñ1.2 भीमप्रत्यागमनं; Ñ3 अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य काल. कूटदानं; G1 भीमसेनरसग्रासिः; M6-8 दुर्योधनवैरोद्भवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 125; Dn3 128; D4m 129; T1 121; T2 G 72; M 71. — *S'loka no.:* Da2 40; Dn 38; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5117.

☞ After adhy. 119, T G ins. an additional adhy. given in App. I (No. 73); see note under 29 above.

120

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच. — a) Ko.2.4 D5 यथान्यायं (K2 °र्थं); Ñ B Da Dn D1.2.4 G5.6 मम ब्रह्मन्; Cd as in text. — e) Ko T1 G (except G5) M3.5 जातः; M6-8 जातं (for जज्ञे). — d) Ñ2 B (except B1) Da1 Dn वा (for च). D5 T1 G1.4 M om. च. G2.3 कथं शस्त्राणि. Ś1 लब्धवान्.

2 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच. — b) N (incl. Cd) G2.6 M3 (*sup. lin.*) गौतमः (for नाम°). — c) D1.4 महाबाहो. — d) Ś1 K2 T1 G2-4 किल शरैः सह (T1 G3.4 विभो; G2 वने); K1.3.4 स तु शरैः सह; D2 शरशतैर्विभो; M (except M3) सहचरैर्विभो. Ko स हि जातः शरैः सह.

3 b) M6-8 मतिरजायत. — d) D5 °र्वेदे च भारत.

4 a) G2.3 वेदं. — b) N1.2 B (except B5) D (except D5) ब्रह्मचारिणः. — c) K4 B5 G3 स तथा (by transp.); G3 स तदा; G5 तथा च. K4 तपसो वेद;

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् । C. 1. 5085
B. 1. 130. 16
K. 1. 140. 16

Ñ1 तापसो°. — a) Ś1 Ko.1 D5 M6-8 च (for ह). K2.4 Da G2.5 M3.5 °व्यवासवान्.

5 c) Ko ततः संताप°. — d) G2.3 M हि (for स).

6 a) Ñ1.2 B3.6 Dn D2 जानपदीं; Ñ3 G4 °पतीं; T G1.2.5 M °वतीं; G6 जलावतीं. — b) K1 महेश्वरः; Da नरेश्वर. — d) T G (except G6) भारत (for कौर°).

7 a) Ñ1.2 B D (except D5) सा हि गत्वा. Ko.3 Ñ B D (except D5) G1.2.6 M आश्रमं (D2 °मे) तस्य (G °त्र); T1 अब्रवीत्तस्य. — b) Ś1 रम्यं चैव; Ko D5 M6-8 सुरकन्या; K1.2.4 सुरम्यं वै (K2 च; K4 सा); K3 सुष्ठु रम्यं; Ñ1 वसनीये; Ñ3 M3 सुरमण्यं; D2 T1 रमणीये. — c) T1 °बाणरतं. S दृष्ट्वा (for बाला).

8 a) T1 G1 एकवाससं. — D1 (hapl.) om. 8b-9c. — b) T1 G2.3 मुनिः (for वने). — d) Ñ उत्फुल्लहृदयो; B6 Da Dn D4 प्रोत्फुल्ल°; D5 अफल्गु°.

9 D1 om. 9abc (cf. v. l. 8). — a) Ko.2 Ñ1 धनुश्चापि; K1 °श्चैव; K3 ततो धनुः; K4 धनुस्तद्धि. Ñ1 B6 Da Dn D4.5 M (except M5) शरास्तस्य; G3.4 शरश्चास्य. Ñ2 B1.3.5 D2 धनुश्च सशरं तस्य. — b) Ś1 M6-8 प्रपतद्; Ko.3.4 T G (except G2) M5 प्रापतद्; Ñ1.2 B1.3.5 Da1 Dn1.n3 D2 अपतद्; Ñ3 पातयद्. B3 Da2 Dn2 D4.5 om. प्र-. — c) Ko Ñ2 B5 Dn D5 अपि (for अस्य). S सहसा (for तां दृष्ट्वा).

10 b) Ñ2 Dn D1 समर्थनात्. — D5 om. 10cd. — c) T1 M6-8 उपतस्थे; Cd as in text. — d) Ś1 K (except K3) D4 T1 G4.5 च; M6-8 हि (for ह).

11 a) K1.3 Ñ B (except B6) Da1 Dn D1.2 T1 G1.2.6 M यत्तस्य; G3 यत्तस्य. G2.3 तपसा. Ś1 K1 अरण्ये (for राजन्). — b) Ñ2 B3.5 D1.5 T G M6-8 समजायत; B6 Da Dn D2.4 M3.5 °दृश्यत. — K1 (? hapl.) om. 11ad. — c) G2.3 अथ (for अस्य). T2 G5.6 सुस्राव रेतोस्य ततः. — d) Ś1 K2.4 Ñ D1.2.4.5 G3 तन्नान्वबु°. — After 11, D5 reads 15ab (v. l. त्यक्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it in its proper place.

12 a) Ko.2.4 आश्रमपदं. T1 G1-3.6 चापि; T2 G4.5 स्वस्य; M चैव (for तं च). — b) T2 G4.5 ततः (for मुनिः). Ko.2.4 गौतमोप्सरसं च तां (Ko °सं मुनिः). — c) T2 G4.5 °म रेतः स्कन्नं च. — d) Ś1 K (except K3) Ñ B (except B6) Dn D1.2.5 च (for ह).

13 a) Ś1 K1 D5 निपतितं; G5 तु पतितं. — b) K2 द्विधा वै तद्भवन्नृप. — After 13ab, T2 G5 ins. 1324*. — c) K3 तत्र; T1 G2 तस्यां; G3 तस्मात् (for तस्य). K2 अपि; K4 आशु; T1 G2.3 तन् (for अथ). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 13 (T2 G5, after 13ab):

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपतः ।
[D4 ह्याश्रमस्य महीपते.]

14 a) Ko G2.3 चरतो राजन्. — b) Some N MSS. शांतनोः. D5 G4.5 च (for तु). — c) G3 कश्चित्त्वेतं नरोरण्ये. — d) Ko तद्ददर्श ह; K3 D5 समपश्यत.

15 For D5 cf. v. l. 11. — a) T1 धनुश्चासदृशं; M5 धनुश्च हि शरं. Da दृष्टं. — b) B3 (m as in text).6 Da °जिनांबरं. — c) Ś1 K1 विवस्य; K2 G2.3 अव(G3 °प)श्यं; Ñ ज्ञात्वा वै; T2 G5 व्यवस्य(G5 °स)न्. B (except B3) D (except D5) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn2 °स्य चापत्ये). — d) Ñ1.2 B5.6 D2.4 °वेदानुगस्य; D5 °वेदान्वितस्य; Cd as in text. Ś1 K1 तं; Ñ1.2 B1.5.6 D (except D5) ह; T G च; M वै (for तत्). B3 धनुर्वेदविदस्तथा. — e) K2.3 B3.5 D (except Dn3 D4) T2 G (except G1) राज्ञो. K4

C. 1. 5086
B. 1. 130. 16
K. 1. 140. 16

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।
आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९

चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०

ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे संदर्शया°. — *f*) T1 सश° मिथु° (by transp.). Ko शंतनोः (for सश°). Śi1 G5 तथा; Ñ1.2 B D धनुः; T1 ततः (for तदा).

16 *a*) T2 G4.5 स तन्मिथुनमादाय. — *b*) Ñ B1 Dn D1.5 T G च; M3.5 अति-; M3 (*sup. lin.*). 6–8 तु (for अथ).

17 *a*) Śi1 K1 तौ समं वर्धं°; Ko.3 स तत्संवर्धं°; Ñ3 तत्सर्वं वर्धं°. — *b*) Śi1 संस्कारं चाप्य°; K1 संस्कारैश्चापि यो°; T2 G4.5 °रैश्चाप्ययूयुजत्. — After 17*ab*, K4 Ñ1.2 B D (except D5) ins.:

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् ।

— S reads 17*cd* after 19. — *c*) T2 G4.5 कृपोपि च (for गौतमोऽपि). Śi1 K1 Ñ1.3 तदोपेत्य; K3.4 Ñ2 B D ततोभ्येत्य; S तदा राजन्.

18 *a*) Śi1 धर्मया; K3 T2 G5.6 परया (for यन्म°). G4 °या यन्महाराज. — *b*) B3 (m as in text) Da D4 अपि (for इति). — After 18, S ins.:

1326* तस्मात्कृप इति ख्यातः कृपी कन्या च साभवत् ।

19 *a*) Ko.3 Ñ B D गोपितौ (D5 सहितो); S पितापि (T2 G5 स पिता). — *b*) B1.6 Dn D1 समविंदत. — *c*) Śi1 K3 Ñ B1 Dn D1 आगत्य. Ko.3 Ñ B (except B5) D तस्मै; K2 चापि; M (except M5) चात्म-. T2 G5 चास्मादि; G2.4 M (except M5) गोत्रादीन्. — After 19, S reads 17*cd*.

20 Śi1 K1 D1 T1 (hapl.) om. 20*abcd*. — *b*) K2.4 Ñ B1 Dn2 D2 शस्त्राणि; B3 Dn1.n3 G4 शास्त्रा° (for अस्त्रा°). — *c*) T2 G4.5 °नास्य चाख्यातं. — *d*) Ko.3 B5 तथा; T2 G4.5 M3.5 पिता (for तदा). — After 20*cd*, D2 ins.:

1327* कृपश्च सप्तरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— *e*) G5 अचिरेणैव. — After 20, D2.4 S ins.:

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।
पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L. 2) D4 M6–8 °समाहूय; T1 G2 °समाधाय. D2 °कल्पयत्तदा.]

21 *a*) Ñ1 °भिजग्मुः. Ko T1 G2.3 ते सर्वे (by transp.). — *d*) Ñ2 Dn D1 °वाः सह यादवैः; Ñ3 °वाश्च महारथाः. — *e*) Śi1 K1.2 नृपाश्चैव; G5 तथा चान्ये. — After 21, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञतां गताः ।

Colophon om. in Dn G3. — *Major parvan:* T2 G1.4–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi1 Ko.2–4 Ñ1.2 B5 D5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ñ3 अस्त्रशिक्षा; B1 कृपाचार्यसंभवः; Da D1 M3.6–8 कृपोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 126; D4m 130; D5 31; T1 122; T2 G1.2m.4–6 73; M 72. — *Śloka no.:* Dn 23; M3 24.

121

1 Śi1 K1.3 Da2 S om. उवाच (G3.5 M5 om. the ref.). — *a*) Ñ1 D4 °र्थी. K3 transp. विशे° and ततो भीष्मः. — *b*) K1.2 पुत्राणां; B5 पौरा°. T2 G4.5 हितकाम्यया.

नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ३
तस्या वायुः समुद्धूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

C. 1. 5106
B. 1. 130. 38
K. 1. 140. 39

— [d]) Śi K1 T1 G1 वीर्यसत्तमान्; K2 G2 वीर°; Ñ1 प्राज्ञ°.

2 [a]) Ñ2 नाल्पवीर्यामहाभागान्; D2.5 °धीर्यौम°; T1 G2.3 °धीस्तु म°; T2 G4.5 नानृषिर्नो°. — [b]) Ko T1 G2.3 -नानार्थ°; Ñ2 D (except D2.4.5) नानस्त्र°; T2 G4.5 नावेद-पारगः. — [c]) T2 G4.5 नादेशदर्शी; G6 नावेदसत्वो; Cd as in text. — After 2, K4 Ñ B D ins.:

1330* इति संचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वाञ्शिष्यत्वेन महायशाः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ।

K4 Ñ B D cont.: S (except T2 G5; all om. lines 2–3) ins. after 1338* (G2, after 6^{ab}):

1331* जनमेजय उवाच ।
कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ।
कथं चागात्कुरून्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूव भगवानृषिः । [5]
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — (L. 1) K4 T1 G2–4 transp. समभवत् and द्रोणः. G6 M कथं द्रोणः समुद्भूतः. K4 T1 G1.3.4.6 om. च. M6–8 कथमस्त्राणि चास°. — (L. 2) Ñ1.3 कथं चागच्छत कुरून्कस्य etc. — (L. 4) B5 स्तोतुं; T1 G1.3.4.6 M ब्रह्मन्. K4 B1 (m as in text) तपोधन; D5 प्रकीर्तितः. T1 G1–4.6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M3.5 °वर्णितं; M6–8 °कीर्तय). — D2.5 T1 G1–4.6 M om. उवाच. — Lines 5–7 recur (with v. l.) below in adhy. 154. — (L. 5) T1 G1–4.6 M बभूवर्षिर्महातपाः. — (L. 6) T1 G1–4.6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यातः). T1 G1–4 नियतः (for सतं°). — (L. 7) D5 G6 M गतो. D5T1 G1.2.4 M °मेव गतां. T1 G1.2.4 M सतीं (for नदीम्).] — After 1331*, S (except T2 G5) *repeat* 3^c–4^b.

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 154.

3 Ñ D1 om. 3^{ab}. — [ab]) B D (except D2; D1 om.) T2 G5.6 महर्षिभिर्. G1–3 transp. भर° and हवि°. G2.3 [s]भवत् (for चरन्). K4 तदा (for पुरा). S (except T2 G5) repeat 3^c–4^b after 1331*. — [c]) T G1.2 (both second time).4.5 M3.5 तत्र (for साक्षाद्). — [d]) G2 °गता° (for °प्लुता°). — After 3, N (except Ñ B1 Da D1.2) ins.:

1332* रूपयौवनसंपन्नां मदृच्छां मदालसाम् ।

[B3 °संपूर्णां. Śi K1 °दृष्टां; Ko D5 अनाधृष्यां; K2.4 D4 °धृष्टां; K3 मदाविष्टां.]

4 S (except T2 G5) repeat 4^{ab} (with 3^{cd}) after 1331* (cf. v. l. 3). — [a]) Dn D1 पुनर्; G5 वासः (for वायुः). Śi K1 समाधूतो; Ko.2–4 Ñ1 B3.6 Da1 D4 T2 G3–6 M3.5 समुद्भूतो; Ñ2 B1.5 Dn D1.2 T1 (first time) G1–4.6 M (all second time) नदीतीरे; T1 (second time) °द्भूतं; G1 (first time) °द्धूये; G2 (first time) °द्धूते. — [b]) Śi K1 व्यपकृष्टवान्; Ko समकर्षत; K3 समकर्षयत्; Ñ1.2 B Da D2.4 T1 (second time) G1–3 (all first time) पर्य°; Ñ3 पर्यवार्य°; Dn D1 पर्यवर्त°; D5 °कर्षयत्; T1 (first time) ह्यहरत्तदा; T2 G5 प्रत्य°; G1–4.6 M (all second time) व्य(G1 व्या)हरत्तदा. — G1 ins. after (the first occurrence of) 4^{ab}:

1333* तद्ध्यदर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 Ñ B D ins. after 4^{ab}: S (except T2 G5), after the *repetition* of 4^{ab} (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

[These lines recur (with v. l.) in adhy. 154. — (L. 1) K4 S (except T2 G5) om. वि-. — After the prior half, G1 ins.:

1335* रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा.

— (L. 2) T1 G1–4 तस्यां.]

— After 1334*, S (except T2 G5) repeats 4^c–5^b (with v. l.). — [c]) D1 ततो रेतश्च चस्कंद; S रागाद्रेतः प्रच(T2 सम)स्कंद (G1 °दे). — [d]) Śi K1.2 G1 तं (for तद्). Śi K1.4 G3 आददे; G5 आदधत्. Ñ1.3

C. 1. 5106
B. 1. 180. 38
K. 1. 140. 89

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्वजातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्यां तद्(Ñ₃ °भृ)धिरादधे. Cd cites द्रोणे. [In the repetition of 4^{cd}, S has the following v. l.: — ^{e}) S (except T₂ G₅) हृष्टस्य रेतः प्र(T₁ G₂ M₃.₅ प्रा)स्कंदत्. — ^{d}) T₁ G₂ M₆₋₈ तं (for तद्). T₁ G₁ M₆ °ददे.]

5 For S cf. v. l. 4. — ^{ab}) Ñ B₁.₃.₅ Da Dn D₁.₂.₅ T₁ G₂.₃ ततः (for तस्मिन्). Ś₁ K₁ transp. समभवत् and द्रोणः. Ñ₁.₃ B₆ D₄ ततः सं(B₆ D₄ तस्मिञ्चि)पतिते शुक्रे द्रोणः समभवत्तदा. [In the repetition of 5^{ab}, S has the following v. l.: — S (except T₂ G₅) ततः (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशे). M₃.₅ तेजसा (for धीम°).] — ^{c}) D₂ अध्यायिष्ट; T₁ अध्यगेष्व; T₂ G₄.₅ °गच्छत्; G₁.₃ °धीष्ट; G₂ °शिष्ट. G₁₋₃ च (for स). — After 5, T₁ G₁₋₄ ins.:

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यद्दर्षिर्वेद काश्यपः ।
अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्त्रं देवकारितम् ।

[(L. 2) T₁ ततस्तं (for तदस्त्रं). G₁ देवकार्यतः.]

6 ^{a}) Ś₁ K₁.₄ Dn D₁ °वेशं; Ko T₁ G₃.₄.₆ M °वेश्ये; Ñ₁ °वेश्यात्; D₂ °वेश्यो; D₅ अग्नेरेव; G₂ अनिर्देश्य-. Ko T₁ G₁.₄ M °भागे; K₁ Ñ₁ Da °भाग; D₂.₅ G₂.₃.₆ °भागः; T₂ G₅ °त्मानं. — ^{b}) G₂.₃ महायशाः (for प्रता°). After 6^{ab}, G₂ ins. 1331*, followed by a *repetition* of 3^{c}–4^{b} (cf. v. l. 2). — G₂ om. 6^{c}–7^{d}. — ^{c}) S (except T₂ G₅; G₂ om.) प्रत्यवेद°. — ^{d}) K₁.₃ Ñ₂.₃ B D अस्त्रमस्त्रविदां (D₄ अस्त्रविद्याविदां; D₅ °मस्त्रभृतां); T₂ G₃₋₆ अस्त्रधर्म°.

7 G₂ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ko Ñ B₁.₃.₆ D अग्नेस्तु जातः; K₂ अग्निष्टजातः; K₄ °ष्टुं नाम; B₅ °ग्निप्रजातः; T₁ G₁.₃.₄ कनिष्ठजातः (G₃.₄ °तं); G₆ M अग्निष्व(M₃.₅ °ष्वा)जातः. T₂ G₅ अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं (cf. 1337* below). — After 7^{a}, T₁ G₁.₃.₄.₆ ins.:

1337* भ्राता भ्रातरमन्तिके ।
अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं.

— T₂ G₅ om. 7^{bc}. — ^{b}) M भ्राता भ्रातरमंतिके (cf. 1337* above). — ^{c}) Ś₁ K₄ D₂ °द्वाजस्; Ko T₁ G₁ M °द्वाजे; K₁ °द्वाजा; K₂ D₁ G₃ भरद्वाजस्; K₃ D₄ भर°. Ś₁ ततोग्नें°; K₁ तमाग्नें°; G₁ M स चाग्नें°; G₄ समुग्नें°. — ^{d}) Ś₁ K₁.₂.₄ अस्त्रं तत्; Ko तदस्त्रं. G₁ प्रत्यचो°; M₃ (*sup. lin.*) प्रत्यवें°. — After 7, S (except T₂ G₂.₅) ins.:

1338* स वै युक्तो गुरुरिह यदीच्छेत्कृपणः सुखम् ।
भीष्मोऽप्यलपदेवं स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T₂ G₅) ins. 1331* (cf. v. l. 2), which is followed by (a *repetition* of) 3^{c}–4^{b} (*q. v.*); then follows 1334*, and finally (a *repetition* of) 4^{c}–5^{b} (*q. v.*).

8 ^{a}) Ś₁ K₁ D₅ G₆ भार°. T₁ G₂.₃ हि (for च). — G₃ om. 8^{c}–9^{d}.

9 G₃ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ko.₄ B D (except D₁.₂.₄) T₁ (*sup. lin.* as in text) पार्थिवः (D₅ °व); G₂ वर्धितः (for पार्ष°).

10 ^{a}) G₁ तस्मिन् (for ततो). T₂ G₄.₅ काले च (for पृष°). — ^{b}) Ko पार्थिवो°; D₅ पार्षतो°; G₅ क्षत्रियो° (for द्रुपदो°). — ^{c}) Ko Ñ₁.₂ B Dn₂ D₂.₄ G₃.₄ पंचाले°. B₅ महाराज. — ^{d}) Ś₁ K₁.₂.₄ Dn₂ D₅ नरर्षभ (*or* °भः); K₃ °श्वर; T₂ G₄.₅ महेश्वरः.

11 ^{a}) B₁ Da D₄ हि (for ऽपि). G₂ धर्मात्मा (for भग°). — ^{b}) G₂ अध्यरोहत्. G₂ ततः; M₅ तथा. — After 11^{ab}, Ñ B D ins.:

1339* तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः ।

[(L. 1) D₅ तदा तत्रैव स द्रोणः. — (L. 2) Ñ₁.₃ B₅ Da D₄ °वेदांगतत्त्वज्ञः; Ñ₂ B₁.₂.₅ D₁.₂ °वेदांगविद्विद्वान्.] — ^{e}) G₅ तत्र. G₄.₅ पित्रा नि°. — ^{d}) Ś₁ B₁ T₁ G₁ M₅ पुत्रलाभान्; K₃ °भावान्. S (except T₂ G₄.₅ M₃) यशस्विनीं. — ^{ef}) Ś₁ K (except Ko) D₅ अथ; T₁ G₁₋₃ कृपीं; T₂ G₄₋₆ M तदा. Ñ B D (except D₅) transp. द्रोणः and भार्यां. G₃ भार्यां (for द्रोणः). Ñ₂ कृपात्; T₂ G₄.₅ कृपां. Ñ B D (except D₅) [ऽ]न्वविंदत (B₅

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४
सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७ C. 1. 5124 B. 1. 130. 58 K. 1. 140. 60

°न्वपद्यत). T1 G1–3 अविंदत (G1 °त्तां) महायशाः.

12 a) Ś1 K1.3 D5 वेदे (for धर्मे). — b) Ñ1 शमे; Γ1 G2 यमे. T1 G2.3 नियतां; G1 निरतं. Ś1 K1.4 Ñ3 B1.5 Dn G4.6 रतां; Ko.3 D5 रतं; T1 G1–3 सदा. — c) Ko D5 सालभद्; K2–4 लेभे च. B5 गर्भं (for पुत्रं). — d) S अच्युतं (for एव च).

13 e) G2.3 जातमात्रं तु तं भूतं. — f) T1 °क्षगम°; T2 G4.5 °रिक्षे तदाब्र°.

14 a) K3 G1.2 अश्वस्यै°; K4 अश्ववच्चास्य. Ś1 K (except K3) D4.5 M3.5 यत्थाम; T G यद्धाम (T1 °ध्वानं). — b) K1 मरुत्ताः; G1 दिशश्च (for नद°). — cd) K1 च; T2 G4.5 इति; G1 अथ (for एव). Ś1 K1.2.4 D5 transp. बालः and नाम्ना. Ko लोकेयं; T2 G4.5 नाम्ना वै (for बालोऽयं). G1 तेन (for तस्मात्). T2 G4.5 प्रख्यातोत्र महारथः (G5 भविष्यति).

15 a) T2 G4.5 पुत्रेण. T1 G2.3 अनेन (for तेन). Ś1 T2 संप्रीतो. — b) Ko B3 T1 G1.2.5 भर°. Ś1 K1.2 Ñ3 T2 G1.4.5 तदा; D5 G2 तथा. — c) Ś1 D4 प्रवसन्; K3 T2 G4.5 चावसद्.

16 a) K1 शुश्राव च. Ś1 K1 महाभागं. — b) K2 Ñ1.3 B3 °तपः; Ñ2 D2 °तप; D5 अनुत्तमं. — After 16ab, K4 Ñ2 B D (except Da; D2.4 marg. *sec. m.*) ins.:

1340* सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
[Ñ2 B3.5 D2 °शस्त्रविदां. K4 धर्मशास्त्रविशारदं.]

— c) K4 D4 G1 सर्वतः. — After 16, K4 Ñ B D (D5 om. lines 1–2, 7, 9–10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ।
वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः । [5]
क्षान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ।
ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ।
आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।
ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा । [10]

[(L. 1) K4 चासकृत् (for चैव ह). S °वेदे दिव्येषु विविधेषु च. — After line 1, G1 ins.:

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L. 2) G1 सोप्यस्त्रेषु; G2.3 श्रुत्वात्मनो; G5 दिव्यास्त्रेषु; M °त्वास्त्रेषु. K4 चाभ्यसनं (for तेषु मनः). S मतिं (for मनः). K4 °स्त्रे तथानघ; S °स्त्रेषु कौशलं (T2 G5 °स्त्रे तदानघ). — (L. 3) K4 ततः शिष्यैस्तु व्रतिभिः; S °तः समानव्रतिभिः. — (L. 4) T2 G5 महेंद्र वै; G3 भरद्वाजो. T2 G5 द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K4 धरणीधरं; Ñ1 B5 Da1 D5 पर्वतोपमं; S वसुधाधरं. — (L. 5) T1 G1–3 महायशाः; T2 G4.5 प्रतापवान्. — (L. 6) T G क्षत्रघ्नं तममित्रघ्नं (T1 °घ्नं तमजं वीरं; G2 क्षत्रियघ्नमजं घोरं; G3 °घ्नं तमजं घोरं). — (L. 7) K4 °त्यैर्जामदग्न्यं समभ्ययात्. — (L. 8) K4 संगम्य चा°; Da आचक्षावा°; D1.4 आचख्य चा°; D5 आचरच्चा°; S स रामाया°. K4 T1 G2 M °रसे; D5 T2 G5 °रसां. — (L. 9) S (except G3 M6–8) °वेदांगिरसो भू°. T G M3.5 अस्य; M6–8 अपि (for चैव).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K4 Ñ B D, after 17 (D5, after line 8 of 1341*):

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ।
स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ।

[(L. 1) G5 ततो ब्रह्मन्. B3 Da D4.5 महात्मानं; S महातेजाः (°जा *or* °ज). D5 क्षत्रियैः कुलमर्दन; S क्षत्रहा विप्र (T2 G4–6 द्विज)सत्तमः (G1 M3.5 °मं). — (L. 2) S स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1–3 °तपः). — Before line 3, T2 G5.6 ins. वैशं°. — (L. 3) S स (for तु). Ñ1 ततः; G2 सुतः (*sup. lin.* वचः); G6 द्विजः.]

— In K4 Ñ B D (except D5), 1343* is followed by 1345*.

17 S om. 17ab (G1 om. 17). — For 17ab, K4 Ñ B D (except D5) subst. जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजो-ब्रवीदिदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ।

C. 1. 5127
B. 1. 180. 61
K. 1. 140. 63

राम उवाच ।
हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

द्रोण उवाच ।
अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

[B1. 5 D2. 4 वेद्याम्; B3 चैनम्; B6 चेमाम्; Da च माम्.] — cd) Ñ B Da Dn D1. 2. 4 द्विजोत्तमं (B3 D2 महामते); D5 G2. 3. 6 M3. 5 द्विजर्षभ. T2 G4. 5 संप्राप्तं वसुकामं (T2 °कामान्) मां वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T2 °तः). — After 17, K4 Ñ B Da Dn D1. 2. 4 ins. 1343*, which is followed by:

1345* रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दित्सन्तं विविधं वसु ।
अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K4 repeats 17cd (with v. l.).

18 K1 T G1. 4-6 M om. उवाच. G2 जामदग्न्यः; G3 जामदग्निः. — ab) Ko transp. मम and वसु. Ko. 2 B1m D2 किंचित्. S हिरण्यं पशवो रूप्यं (T1 G4 °वोप्यर्थं; M3. 5 °वो रौप्यं). K3 S यच्चान्यद् (K3 विद्यते; T2 G4. 5 यच्चापि) वसु किंचन; Ñ2 Dn D1. 5 वसु किंचिदिह स्थितं. — d) Ś1 B3 Dn D1 एतत् (for एव).

19 a) G1 द्विजेयं वसुधा दे°; M6-8 °यं वसुमती. — b) K2 सपर्वता. — c) Ñ S काश्य°. — d) K2 सर्वा (for कृत्स्ना). Ñ3 सागर°.

20 a) D5 T2 G4. 5 °मेवाद्य. — b) Ñ1. 2 K2 Dn D1 S (except T2 G4. 5) मम (for मया). K3 T2 G4. 5 एतद् (for इदम्). Ś1 K1 परिरक्षितं (for अवशे°). — c) M3. 5 समग्राणि (for महा°). — After 20cd, all MSS. except Ś1 Ko-3 D5 ins.:

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।

[Ñ1. 3 B1m. 5. 6 Da D1 वरमेतन्; B1 धनमेतन्. S ब्रह्मञ्छस्त्राणि वा पुनः.]

— After 1346*, T1 reads 23ab, repeating it in its proper place. — f) T1 G4 क्षिप्रं; T2 G5 मह्यं (for तुभ्यं). Ko. 3 Ñ1. 3 S वदस्व; K2. 4 D5 ब्रवीहि (for वदा°). S (except T2 G4. 5) मां (for तत्).

21 K1 S om. उवाच; K2 द्रोणाचार्य उ°. — a) B5 शस्त्रा°. Ś1 K1. 2. 4 च (for मे). G6 समंत्राणि. — b) K1 भारत; Ñ3 T2 G4. 5 सर्वशः. — After 21, B1 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 74). — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 21 (T2 marg., after 23):

1347* एतद्वसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS. except K3 Ñ2 Dn3 D5 T2 G4-6 om. वैशं° उ°; K3 T2 G4-6 om. उवाच. — G4 om. 22cd. — c) Ñ1 T1 G2 M3. 5 °हस्यं व्रतं; D1 °हस्यान्वितं. — d) T1 °दं विशे°.

23 T1 reads 23ab after 1346* (cf. v. l. 20), repeating it here. — a) Ñ3 D2 G2. 3 च; G1 स (for तु). Ko ततः (for तु तत्). — b) Ñ2 B1. 6 T1 G2 M कृतार्थो. B1 हि द्विजोत्तमः (for द्विज°). — d) G2. 3 °म द्रुपदात्मजं. — After 23, T2 marg. ins. 1347*.

Colophon om. in T2 G5. — *Major parvan:* G1-4. 6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 1. 4 Ñ B3. 5 Da Dn D2. 5 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko द्रोणोत्पत्तिः; K3 द्रोणस्य दिव्यास्त्राप्तिः; Ñ1. 2 द्रोणस्य भार्गवादस्त्रप्राप्तिः; M द्रोणास्त्रपरिग्रहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 127; Dn3 129; D1m 131; T1 123; G1. 2. 4. 6 74; G3 M 73. — *S'loka no.*: Dn1 63; Dn2 62; Dn3 64; M3 37. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5134.

122

1 Ś1 Ko. 1. 3 D2. 5 S om. उवाच (T2 G5 om. the ref.). — a) S (G1 *sup. lin.*) °भागस्य (cf. 33a) — c) K2 Ñ1. 2 B D (except D5) पार्थिवं रा°; T1 G2. 3 M3 पुरुषव्याघ्र; G1 M6-8 पुरुषव्याघ्रः; G3 M5 पुरुषव्याघ्रं. — d)

१२२

वैशंपायन उवाच ।
ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३
सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४
न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।
कामो वैनं विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५
मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
शूरस्य न सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

C. 1. 5142
B. 1. 131. 9
K. 1. 141. 9

=33[d]. Ñ2 B1.3 Dn D1 मामिह. — After 1, all MSS. except Ś1 Ko–3 ins.:

1348* इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः ।
भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।
स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः ।
ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) D5 एवमुक्तः स सख्या वै. Da प्रीतिबद्धं; T2 G4.5 पांचालानां. D (except D1.4.5) नरेश्वरः. — (L. 2) Ñ1.3 °जं च; M6–8 °जोपि. S (except G2) पांचालः. B3 वचोर्थवत्. S क्रोध(T2 G3 M6–8 रोषात्; G5 रोष-; M3.5 कोपात्)संरक्तलोचनः. — (L. 3) S नामृष्यत वचः सख्युः प्रीति(T2 G2.4.6 प्रीत्या)पूर्वमुदाहृतं. — (L. 4) K4 B D2.4 °संमत्तो; T1 G1–3.6 M स चै(G3.6 वै)श्वर्यमदोन्मत्तः (M °मदार्दधः); T2 G4.5 स एवमैश्वर्यमदाद्. T G1.4.5 इदं वचनमब्रवीत्; G2.6 M इदं राजाब्रवीद्वचः; G3 इदं राजा वचोब्रवीत्.]

2 =(var.) 35. — K1 om. उवाच; S (except M7.8) om. द्रुपद उ°. — [a]) Ñ1 B5 D4 प्राक्°; Cd as in text. G1 न च (for तव). G1–3 ब्रह्मन् (for प्रज्ञा). — [b]) Ñ1.2 Da Dn1.n3 D2.4 °जसा; D5 °ब्भिसमंजसा; G1 निष्फुज्ञानासमं° (sic); G2.3 प्रज्ञा नाति°. — [c]) Ś1 K1 M मा; T2 G4.5 त्वं (for मां). — [d]) T2 G4.5 प्रभो (for द्विज). Da सखाहमिति तेजसा (Da2 ते द्विज).

3 =36. — [b]) G1 एवंभूतेन वै क्°. — [c]) Ś1 K1 धर्मात्मन्. — [d]) T1 G (except G4.5) क्रियाहीनै°; Cd as in text.

4 [a]) T1 G1–3 सख्यान्यपि च. Ś1 K1 जीवंते; B1.3 °यैति; T1 जायते; G2 जन्यंते. — [b]) Ko.2.3 Dn3 D1.5 T2 G1.3.4.6 M3.5 °जीर्यता; Ñ B Da Dn1.n3 D4 M6–8 °तः (Da1 °ते); D2 G2.5 °त. — [c]) K3 परं (for त्वया). — [d]) Ś1 K1 G1 सामान्य°; K3 °र्थतः कृतं.

5 [b]) Ñ2 B1.3 Da Dn D1.2 हृदि; G5 साधु (for जातु). Ś1 पश्यति; Ñ1.3 दृश्यति; Ñ2 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 तिष्ठति. Ko.2.4 D5 T2 G1–3.6 M दृश्यते जातु; B5 ह्यवतिष्ठति; T1 दृश्येत्तजातु (for जातु दृश्येत). Ko.3 Ñ1.2 B (except B3) D G4.5 कस्यचित्. — [c]) Ñ B D (except D2.5) कालः. Ko Ñ3 D5 G6 चैनं; Ñ2 Dn D1 ह्येनं; B5 °थैनं; D2 चैतत्; T1 चैवं; G1–4 चैतं; M (except M5) वेगं. K (except K1) B3.6 Da D1.2.5 निहंरति; S नाशय°. — [d]) Ś1 चैव; K3 Ñ1.2 B1.3.6 D (except D2.5) वैनं; B5 -थैनं; T1 चैवं; T2 G4.5 चैतत्. K3 प्रविष्यति; Ñ1.3 T1 °वर्ध°; Ñ2 B5 Da Dn D1.2 हरत्युत; B1 रहत्युत; B3.6 D4 न मृष्य°; D5 °कर्ष°; T2 G M प्रमर्द° (G3 प्रसीद°; M7 विमर्द°). — After 5, K3 ins.:

1349* कालेन संविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T2 G5 M om. 6[ab]. — [a]) K4 नैवं; T1 G2 स वै; G1.3.4.6 न वै. K3 उपाविष्टाः; Ñ1 B3 °सीस्त्वं; Ñ2 B1.3 m.6 Dn D1.4 °स्व त्वं; Ñ3 T1 G1.2.4.6 °तिष्ठ; B5 °सीथाः; Da °स्स त्वं; D2 °सि त्वं; D5 °शिष्टं; G3 °यांति. — [b]) Ko.3.4 D2 नवमुपाकृधि; K2 Ñ3 नैवमुपाकृधि; Ñ1 B1.5 D4 भवदुपाधिकृत्; Ñ2 Dn D1 भवत्वपाकृधि; B1 m.3.6 Da भवदुपाकृधि; D5 तव मया कृधि; G1 नवमतः कुरु; G2 नवमपा°; G6 तावदुपा°. — K1 om. 6°–7°. — [c]) T1 अथ त्वेवं; T2 G3–6 M आदत्स्वैनं (M6–8 °वं); G1 आधत्स्वेदं; G2 असत्स्वेनं. T1 नरश्रेष्ठ; G2.3 नरव्याघ्र. — [d]) S सौहृदं ह्यर्थ(T2 G5 स्वर्थ-; G1 ह्यात्म-; G2.3 व्यर्थ-; G4 चार्थ-; M5 ह्यक्ष)बंधनं.

7 K1 om. 7[abc] (cf. v.l. 6). — [b]) Ko विद्वांश्चाविदुषः.

C. 1. 5143
B. 1. 131. 10
K. 1. 141. 10

यथोरेव समं वित्तं यथोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १०
स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

— After 7^{ab}, T2 G2–5 read 9^{cd}, G2.3 repeating it in its proper place; in T2 G4.5, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab}. In other words, 7–9 occur in T2 G4.5 in the following sequence: 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8. — After (the first occurrence of) 9^{cd}, G2.3 ins. 1350*. — T1 om. 7^{c}–9^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B1.5 Dn D1.5 S (except G5; T1 om.) transp. शूर° and न. T2 G4.5 M3.5 भीरुः (for क्लीबः). — ^{d}) = 9^{a}, 37^{d}. T2 G4.5 सख्यं पू°; G2.6 सखापू°. G1 M6 करिष्यते. Cd as in text.

8 D1 (hapl.) om. 8–9; T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D4 चित्तं; T2 वृत्तं. — ^{b}) Ko.2 Ñ2.3 B1m Dn D2.5 T2 G4.5 श्रुतं; B D4 बलं (for कुलं). G1–3.6 M ययोः प्रज्ञा ययोः श्रुतं. — ^{c}) Ko Ñ B1.3.5 Dn D2 transp. सख्यं and विवाहः. Ś1 एव (for सख्यं). K3 तयोर्विवाहो मैत्री च; T2 G4.5 तयोरेव समं सख्यं; G1–3.6 M तयोः संबंधकं तुल्यं (G1 युक्तं). — After 8, T2 G5 ins. 1350*; while G4 ins. 1352*.

9 = (var.) 37. — D1 om. 9 (cf. v. l. 8); T1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). T2 G4.5 read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab}. After 9^{ab}, D2 repeats 7^{cd}. — ^{c}) K (except K1) Ñ3 D5 T1 G6 M नाराज्ञः; G1 न राज्ञः; G2 न राज्ञा; G3 नाराज्ञे. K3 संगतो; T1 G1 °मो; G2.3 °ती. Ko–2 Ñ3 T1 G1.2 M राज्ञा. Ñ1.2 B Da Dn D2.4 T2 G4.5 नाराजा पार्थिवस्यापि (= 37^{c}). — ^{d}) = 7^{d}, 37^{d}. T2 G4.5 सख्यं पू°; G1 नन्वपू°; G2.3 सखापू°. G1.2 M7 करिष्यते. — D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1.6 M6–8 ins. after 9: T2 G5, after 8: G2.3, after *the first occurrence of* 9^{cd}:

1350* त्वद्विधैर्मद्विधानां हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।

G2.3 ins. after 9:

1351* सख्यं भवति मन्दात्मन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।

(= $3^{c}+9^{d}$). — T2 G5 ins. after 1350*: G4, after 8:

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीर्णमुपातिष्ठ सख्यं नवमुपाकृधि ।
सखा राज्ञः कथं विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।

(With line 2 above cf. 6^{ab}).

10 Ś1 Ko.1.3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — K3 (? hapl.) om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B D चिंतयित्वा तु. — ^{d}) = 38^{b}. Ñ3 °ना च प°; T2 G5 °नापि प°.

11 K3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{b}) N (except Ś1; K3 om.) G1 पांचाल्यं. B1 (m as in text) प्रतिबुद्धवान्; T1 पटुबुद्धिं°. — D5 ins. after 11^{ab}: D4 (marg. *sec. m.*) S, after 1355*:

1353* तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्ता न चिरादपि ।

On the other hand, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11^{ab}:

1354* शिष्यैः परिवृतः श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।

— After 11, K4 Ñ B Da ins. a colophon. (*Subparvan:* B5 संभव. — *Adhy. name:* K4 द्रोणागमनं. — *Adhy. no.:* B1 128.) On the other hand, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 11 (T2 G5, after the colophon mentioned below):

1355* द्रोणः समुदितान्दृष्ट्वा कुरून्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुरं प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदारः प्राद्रवत्कुरून् ।
[Before line 1, T G4–6 ins. वैशं°.]

Thereafter, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. 1353*. Then follows in T2 G2.4–6:

1356* स्यालस्यैव गृहं द्रोणः सदारः प्रत्युपस्थितः ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण महाबलवता सह ।

[After line 2, G2 ins. a colophon: *adhy. no.* 75).] T2 G2.4–6 cont.: Ś1 Ko–3 Dn D1.2.5 ins. after 11: K4 Ñ B Da, after the colophon (see above): D4, after 1353*:

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ।
ततोऽस्य तनुजः पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभुः ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः ।
एवं स तत्र गूढात्मा कंचित्कालमुवास ह ।

[Before line 1, K4 Ñ B (except B1) Da ins. वैशं° उ°. — (L. 1) K4 Ñ3 °मासाद्य. Ś1 Ko–3 D4.5 T2 G2.4–6 अवसत्तत्र राजेंद्र. The same MSS. except D4.5 om. line 2. — (L. 3) Ś1 K Ñ D4.5 T2 G2.4–6 स कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाजः प्रतापवान् (Ko Ñ °द्वाजात्मजः प्रभुः). — (L. 4) Ś1 K Ñ2.3 B6 D4 G2.4.5 न (G2 स) बुबोध च (G4.5 स) तं कृपः (B6 जनः); B1 न चाबुध्यंत तं जनाः; Da नावबुध्यंत तं जनाः; D5 बुबुधे न तु तं कृपः; T2

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३

अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
अहो नु धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
एष मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

C. 1. 5160
B. 1. 131. 27
K. 1. 141. 28

G6 बुबोध च स तं कूपः. — (L. 5) T2 G2.4-6 आवासे (for एवं स). Ś1 K1 कूटात्मा; Ko D5 गुप्तात्मा. Ś1 K (except K3) D5 °मुपावसत् (K4 °विशत्). — After line 5, T2 G4-6 ins. a colophon (*adhy. no.*: T2 G4 75; G5.6 74). — After the colophon, T2 G5 ins. 1355*.]

12 [a]) Ko.3 Ñ3 ते (for तु). S (except G4) ततः कुमारा (for कुमारा°). G2 प्रच्छन्ना (for निष्क्र°). — [b]) T1 G1.3.6 M सहिता; T2 G4.5 नगरात्. T2 G3-6 M3.5 नागसाह्व°. G2 नानामिवांबरे (sic). — [cd]) D4 G4.5 क्रीडंते; T1 G1.3.6 M क्रीडया. Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc. (for वीटा). T2 G M transp. तत्र and वीराः. Ś1 K1.2 पर्यपतन्. K2-4 Ñ2 B6 D4 तदा (for मुदा). T1 तत्रैवाचरितुं मुदा. — After 12, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1358* तेषां संक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।

(cf. v. l. 13).

13 [ab]) Ko transp. कूपे and वीटा. D4 (marg. *sec. m.*; orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T1 G1.2.4.6 °राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. l. 12). — After 13[ab], Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 ins.:

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमाहृताः ।;

while D5 S ins.:

1360* तत्त्वम्बुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाम्बरे ।
दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च तं यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) G2 नष्टं पुनः (for तत्त्वम्बुना). D5 T2 G3 परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. D5 तं कूपं; G1 प्रयत्नात्.]

— D5 (om. line 2) S cont.: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4 ins. after 13:

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।
तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L. 1) D5 S ते परस्पर(G1 प्रतिक्षण)मैक्षंतः कुमाराः सहितास्तदा. — (L. 2) K4 S तस्य. S om. च.]

— [c]) K2 चैते; S किंचित्. Ś1 K1 प्रतिप°. — D5 (om. line 2) S ins. after 13: K4 Ñ B Da Dn D1.2.4, after 1361*:

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।
कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) D5 आसीनं; T1 G1-3 M3.5.8 आसन्नं. G3 मलिनं. K4 Ñ3 Da D4 आकर्णपलितं. — (L. 2) K4 T G (except G3) M5 °वंतः; Ñ2 D2 कृत°. S समीपस्थं (T2 G4.5 नरास्तत्र).]

— K4 Ñ B D (except D5) cont.:

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।

(cf. 1360*).

14 [b]) Arjp कृतवतः (for कृत्य°). — For 14, D5 S subst.:

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारांस्तु विचेतसः ।
ब्राह्मणः प्रहसन्मन्दं कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L. 1) T1 G1 M6 °स्तु विशेषतः. — (L. 2) M कौशल्येन. D5 प्रहसन्वदनः कोयं ब्राह्मणस्तानभा°.]

15 [a]) Ko Ñ2 B D (except D5) अहो वो; Ñ1 धिग्बलं; S अब्रवीत् (for अहो नु). Ñ1 वीर्यं (for क्षात्रं). — [b]) T1 G1.2.6 चैषां; T2 G3-5 चैनां; M चैतां (for एतां). B5 D5 च कृता°; G4.5 M अकृता°. — [cd]) T2 G4.5 जातो यो. Ś1 D2.4 G3.6 M (except M5) °गच्छथ; B6 T2 G4.5 °गच्छति. — After 15, all MSS. except Ś1 Ko-3 (S om. lines 3-4) ins.:

1365* वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।
एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।
कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदमः ।
ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
कृपस्यानुमते ब्रह्मन्भिक्षामामुहि शाश्वतीम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) Ñ B (except B5) Da D4.5 G2 चैवं. K4 Ñ B (except B5) Da D2.4.5 G1-3.6 om. हि. T2 G4.5 त्वहमेतद्वयं हि वः. — (L. 2) S °द्धरिष्ये त्विषी°. — With lines 3-4 cf. 1358*. — (L. 5) K4 Ñ1.3 B3 Da D4 अब्रवीच (for ततो°). S भरद्वाजं (for तदा द्रो°). — Before line 6, Ñ2 Dn D1 ins. युधिष्ठिर उ°. — (L. 6) Ñ B5 D2 °मामुहि. S गौतमीं च महाभागां (G1 भरद्वाज)

C. 1. 5160
B. 1. 131. 28
K. 1. 141. 29

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९

द्रोण उवाच ।

आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

भिक्षामश्नीत शा°. — (L. 7) S ततोब्रवीद्भरद्वाजः प्र°.]

16 Before 16, K4 Ñ2 Dn D1 ins. द्रोण उ°. — a) Ñ1.3 B3.5 Dn D5 S (except G1) एषा; Ñ2 एक-. — b) K1.3 Ñ1.2 Dn T G1–4.6 M °मंत्रिता; K2 °त्रितं; Ñ3 °णानुमंत्रितः; D5 °ण निमंत्रिता; G5 °णानुमंत्रिता. — c) K1 B5 D4 G2 तस्य; Ñ1.2 B3 Dn D2.5 T1 G1.3.6 M अस्या; T2 G4.5 तस्या. S समीक्ष° (G3 प्रतीक्ष°). — d) S यदन्येषु.

17 a) N (except Ś1 K1 Ñ1) G5 भेत्स्या°; G2 वेक्ष्या°. — b) Ko Ñ B D तथान्यया (Da ततो°); T G1.3–6 M इषीकया. G2 (currupt) तामिकामीषीकां तदा. — After 17ab, S (except G2) ins.:

1366* तामपीषीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुनः ।

— c) Ko.2.4 D5 समायोज्य; Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °योगे. Ñ1 तामभ्ययामास योगी; S अथा(G1 ततो; G2.3.6 M3.5 तथा)न्योन्यसमायोगात् (T1 G1.3 °योगः; T G4–6 °योगे). — d) Ñ2.3 B D (except D5) T2 G5 M ग्रहणं. T1 G2.3.6 मतः; T2 G1.4.5 ध्रुवः; M मतं. — After 17, Ñ2.3 B D S ins.:

1367* ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line, Ñ2 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — T G M3.5 तत्सर्वं; M6–8 तत्पूर्वं (for द्रोणे°). S कृतवांस्तत्र ब्राह्मणः (T2 G5 पाटवं; G4 बांधवः).]

18 a) T2 G4.5 ततः; G3 तदा. G2 transp. तत् and अपश्यन्. Ñ2 B1.5 Dn D1.2 अवेक्ष्य (for अपश्यन्). — cd) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and °वेधिनम्. K4 Ñ B D आश्चर्यमिदमत्यंतमिति मत्वा वचोब्रुवन्. — After 18, all MSS. except Ś1 Ko–3 (K4 om. line 1) ins.:

1368* मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ।
ततः स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशाः ।
शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ।
स शरं समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम् ।
ददौ ततः कुमाराणां विस्मितानामविस्मितः । [5]
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ।

[Before line 1, Ñ2 Dn D1.4 ins. कुमारा ऊ°. — (L. 1) D5 S विप्रेंद्र. S क्षिप्रं (for शीघ्रं). — Before line 2, K4 ins. कुमारा ऊ°; Ñ2 Dn D4 वैशं° उ° — (L. 2) Ñ1.2 Dn D1 ततः शरं समा(Ñ1 स आ)दाय. S धनुश्चापि महाबलः. — (L. 3) K4 आकारयत्; Ñ2 G1.3 आहार°; T1 आवास°. S शरैः (for प्रभुः). D5 °र्ध्वमादाय यत्नतः. — (L. 4) Ñ3 B D2 T2 G4–6 सशरः; D5 सशरां; G1 स शरात्. Ñ1.3 B D2 T G2–4 M5–8 तमुपा°; Da D4 G5.6 M3 तदुपा°; D5 G1 तामुपा°. Ñ1.3 B (except B6) D2 °वेष्टितं; D5 °वेष्टितां; S °वेष्टकं. — (L. 5) D5 S प्रददौ तं (D5 G5 तां; G3 तु). G5 कुमारेभ्यो विस्मितेभ्यो ह्यवि°. — (L. 6) D5 चोद्धृ°; T1 M3.5 तूद्धृ°; G1 तां हृतां; G2 M6–8 तद्धृ°. S प्राब्रुवंस्ते.]

19 Before 19, K4 Ñ2 B6 Dn ins. कुमारा ऊ°. — a) Hypermetric! Da Dn S (except G6) अभिवादामहे. Ś1 Ko.1 ब्रह्म; K2.4 त्वां वै. — b) Ś1 K (except Ko) °दन्यस्य. K2.4 दृश्यते (for विद्य°). — c) Ś1 कं नाभि-; Ko D5 कं त्वां न; K3 S (except T2 G4.5) कं त्वां वि-; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 कस्यासि; Ñ3 कश्चासि. — d) S ब्रूहि (for वयं). Ko.2.4 D5 T2 G °वाम (D5 G2 °मि) ते. — After 19, all MSS. except Ś1 K ins.:

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, N2 Dn T2 G5.6 ins. वैशं°. — S तदा विप्रः (M3.6–8 स विप्रेंद्रः) (for ततो द्रोणः).]

20 S om. द्रोण उ°. — a) Ko मां; K3 G1.3 M हि (for च). Ñ3 आचक्ष्व तात; T2 G5.6 आज्ञापयध्वं; G2 आवेदयध्वं; G4.5m आख्यापयध्वं. K3 भीष्मस्य. Ś1 K1.2.4 भीष्माय तावदाचद्ध्वं. — b) K2–4 शीलेन (for रूपे°). Ko D5 °णैस्तथा; S °णैरपि (G1.2 °णेन च). — c) Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 °महातेजाः; Ñ3 °महाप्राज्ञ. Ko Ñ1 B6 Da D4.5 एवमुक्तो महातेजाः (Ko D5 °बुद्धिः); S स मां (T2 G4.5 वो) °बुद्धिमतां श्रेष्ठ (T2 G1–4 M2 °ष्ठः). — d) S श्रुत्वा ज्ञास्यति कौरवः. — After 20, Ñ2 ins. an additional colophon (*adhy. name:* वीटोद्धरणं).

21 Ś1 Ko.1.3 D2.5 om. उवाच; S om. वैशं° उ°. — a) Ñ1 च ते गत्वा; Ñ2 Dn D1.2 च गत्वा च; B1.3 च गत्वा ते; B5 G1 च ते गत्वा; B6 Da T1 G2.3.5 तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं बत ।
बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।

C. 1. 5177
B. 1. 131. 45
K. 1. 141. 46

D4 ततो गत्वा; T2 G4.5 तथा गत्वा. — [b]) B5 क्रियां (for भीष्मं). N (except K D5) कुमारकाः; T2 G4.5 M महारथं (for पिता°). — Before 21[cd], M6-8 ins. वैशं°. — [c]) Ñ3 हितं (for वचस्). T1 G1.3 कृत्स्नं; T2 G4.5 M क्षिप्रं; G2.6 सर्वं (for तथ्यं). — [d]) Ñ2 Dn D1 तथाविधं; B6 S विशेषतः; Da °षवित्; D5 °षवान्.

22 [a]) S (except G4.5) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — [b]) S द्रोण इत्येव (G4 इत्यभि-) जज्ञिवान्. — [c]) Ś1 K1 अयुक्तरूपः स गु°. — [d]) Ñ3 T2 G4.5 एतेषां; M इत्येषां (for इत्येवं). Ś1 K (except Ko) सः (for च). Ñ3 G3 अनुचिंतयत्; M3.5 समचिंतयत्.

23 Ś1 K1 om. 23[abcd]. — For 23[ab], S subst. तत आनाय्य द्रोणं तु (G1.2 च द्रोणं) भीष्मः शांतनवस्तदा and thereafter ins.:

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— [c]) Ko D5 निष्पन्नं; Cd Arjp निष्णातं (for निपु°). S ततस्तं परिपप्रच्छ. — [d]) K2.4 सर्वशस्त्र°. G3 भीष्मः शांतनवस्तदा. — [e]) Ko Ñ1.3 B3.6 Da D4 तत्र; Ñ2 Dn D1 तच्च; S सर्वं. — [f]) S तं द्रोणः प्रत्य(T2 सम)भाषत.

24 Before 24, Ñ1.2 B Dn D1 ins. द्रोण उ°; T1 ब्राह्म°; M द्रोणः. — [a]) D4 G1.2 ब्रह्मर्षेः. Ś1 K1.2.4 B5 Dn1 D1.5 M3.5 °वेशस्य; Dn2 °रेतस्य. — [b]) D2 G3 सकाशाद्. G4 त्वनुकुर्वन्धनुर्गतिं. — [c]) K3 °भवसं; Da अस्त्रानुगमनं; D2 °गमनं; D4 शस्त्रार्थमाग°; T1 °र्थमागतो; G3 °मागमं. T1 विद्वन् (for पूर्वं). — [d]) Ś1 K1 Ñ2 D (except Da) °चिकीर्षया; Ñ1 °जिघीर्षं.

25 Ś1 (hapl.) om. 25. — [a]) B1.3 °चारी जितात्मा च; T2 G4.5 ब्रह्मचर्यं वसंस्तत्र. — T2 G4.5 om. 25[cd]. — [c]) K2.4 Ñ1.2 Dn D1 transp. तत्र and सुचिं. G1 सुमहत्. — [d]) Ñ1 B1.3.5 D (except D4.5) गुरुशुश्रूषणे रतः; Ñ2 °वेदजिघी°; Ñ3 °जिघृक्षया; S (T2 G4.5 om.) अग्निवेश्यस्य संनिधौ.

26 [a]) Ś1 K1 पांचाल्य; Ko.2-4 Dn D1.5 °ल्यो; Ñ1 °लो; Ñ3 पंचाल्यो; B6 Da पंचाल°. Ko.3 Ñ2.3 B1.6 D (except D2.5) च (for तु). — [b]) B1.3.5 D2 महायशाः; T2 G2.4.5 नराधिपः. — D5 om. 26[cd]; T1 G3.4 repeat it (with v. l.) after 27 (*q. v.*). — [c]) K2.4 सहचरो (for सहाकरोद्). Ñ1.2 B D (D5 om.) इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्. — [d]) K2-4 Ñ3 B6 Da D4 S गुरौ (G1 मया). Ko.3 वासं; K2.4 श्रीमान्; Ñ3 सम्यक्; B6 Da D4 विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्). Ñ1.2 B1.3.5 Dn D1.2 तस्मिन्नेव गुरौ (D1.2 °रोः) प्रभुः.

27 [a]) T1 G1 सखा; G2.3 तदा (for तत्र). T1 तथा; G1 तदा (for सखा). — [b]) Ko °री प्रियो भृशं; T2 G4-6 प्रियवागुपचारकः. — [c]) T2 G4-6 मया स्म (T2 G6 मयोप-) रमते नित्यं. — [d]) Ś1 K1 गतवान्; K2 सखि त्वं; Ñ1 यतवान्; Ñ2 D (except Da D2) वर्तयन्; B5 (m as in text) व्रत°; T1 G1 कृत°; G3 स्थित°. Ś1 K1 Ñ3 तव; Ko.2.3 D5 वने; Ñ1 मनः; Ñ2 B3.6 Da D1.2.4 विभो; B1.5 Dn प्रभो; T1 बुधः. T2 G4-6 संगम्य समये तदा. — [e]) Ñ1 कौंतेय (for कौर°). — After 27, T1 G3.4 repeat 26[cd] [v. l. T1 विद्वान्. T1 G3.4 गुरौ तस्मिन्. T1 महात्मनि (for समा°).]

28 [a]) Ñ B D (except D5) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T1 मां; G3 मे) संप्रस्थितः पूर्वं (T2 G4.5 तत्र) (G2 समासीनं पृथक्पूर्वं); M समासाद्य तदा तत्र. — [b]) Ko Ñ B D G1 प्रियवादी; T2 G4.5 यथान्यायं. K1.2 प्रियं वचः; Ñ B (except B5) D (except D5) T2 G4.5 °करः. — [c]) Ko अद्याब्रवीदिदं भी°; G4 °वीत्प्रीतिसहितं. — [d]) Ś1 K Ñ3 D5 प्रीतिपूर्वकं. G4 वचः प्रीतिविवर्धनं.

29 [b]) D5 S एको (for द्रोण). — [c]) T2 G4.5 M चेद् (for मां). — [d]) Ko पांचाल्यो वै; T2 पांचालो मां (for स

C. 1. 5178
B. 1. 131. 46
K. 1. 141. 47

अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च॥ ३०
एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनरात्रजम्।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत्॥ ३२

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम्।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत्॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित्।

पाञ्चाल्यो). T1 G1.6 M5 पांचालो. G2 प्रजाः पालयता मया; G4.5 पांचालो मां समाहितः. — T2 G5.6 ins. after 29: G4, after 30:

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सख्युः सखि धनं यथा।

30 a) Ko.2 Ñ1.3 S तद्. Ko Ñ1.2 B D (except D2) भोग्यं. Ñ2 T G भवता. Dn तात (for राज्यं). — d) Ko S त्वदधीनाः. — After 30, G4 ins. 1371*. — T G ins. after 30 (G4, after 1371*):

1372* मम राज्यं महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता।

31 a) K1 Da D4.5 °मुक्त्वा. Ñ2 B Dn D1.2 एवमुक्त्वाथ वव्राज; S °मुक्त्वा प्रचक्राम (T2 G4.5 °क्त्वाब्रवीद्राजा). — b) K3 °स्रोसौ. Ñ1.2 B D S °स्रः पूजितो मया. — After 31ab, all MSS. except Ś1 Ko–3 ins. a passage given in App. I (No. 75). — c) K2.4 Ñ1.2 B D (except D2) T2 G2.4.5 तु (for च). Ś1 K1 Ñ1.2 B D (except D2.5) एव (for एनं).

32 ab) D5 transp. सुप्री° and राज्य°. K3 Ñ B D (except D5) S समुपागमं (for पुन°). — c) Da तं स्मरन्. Ś1 K1–4 Ñ3 B5 D5 M6–8 संगतं; G1 संगतिं. G3 चेदं. Ko संगतं संस्मरंश्चैव. — d) Ś1 transp. चैव and तस्य. Ñ3 चैतदस्य. K4 तस्य तत्पूर्वकालिकं.

33 a) Ñ1 B3 आसाद्य (for आगम्य). — b) Da सार्थपूर्वं°; G4 सखापू°. Ś1 K1.3 B3 D2 विभो.

34 a) Ñ3 B D (except D5) T2 G (except G3.6) °स्थितः. K2.4 B5 D4 च; T2 G1.2.4.5 अस्मि; G3 तं (for तु). Ñ B D (except D5) T G M5 द्रुपदं. — b) Ś1 °च्चाति°; K2 °खि वाचाति°; K2 °च्चासनं गतं; Ñ1.2 B D °च्चास्मि संगतः (D5 °तं); Ñ3 T G M5 सखि(G3.6 °खी)वच्चापि संगतः (Ñ3 °तं). — c) M मा (for मां). Ko निराकरन्नेव; T2 G1.5 निरुपकारेति. — After 34, T2 G3 ins. 1373* (cf. v. l. 35).

35 =(var.) 2. — T2 G5 om. 35. — a) Ñ1 B5 D4 प्राकृ°. — b) Ñ1.2 Da D1.2 °जसा. — c) Ś1 Ko.2.3 D5 G2.4 यथात्थ; K4 यथा तु. Ñ3 यन्मा ब्रवीषि प्र°. — K4 Ñ B D G2.4 ins. after 35: G1, after 36: T2 G5, after 34:

1373*

(Cf. 4) { संगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यतः।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम्।
(=9ab) नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा।
साम्याद्धि सख्यं भवति वैषम्यान्नोपपद्यते।
(Cf. 5) { न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित्। [5]
कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत।
(6) { मैवं जीर्णमुपास्स्य त्वं सख्यं भवदुपाकृधि।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम्।
(7) { न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुषः सखा।
न शूरस्य सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते। [10]

[(L. 1) K4 B3.5.6 D2.4 G1 °र्यंते. D5 सौहृदं न हि जीर्यते. B6 D2.5 G4 परिजीर्यता (D5 °ते). T2 G5 कालान्यात्मममसंगतं. — (L. 2) T2 G1.2.4.5 आसीत्तत्सं(G4 °त्ते सं)गतं पूर्वं न तु सामर्थ्यबं° (G1.2 °र्थ्यवर्धनं). — (L. 3) T2 G1.2.4.5 °स्य नाविद्वान्विदुषः सखा. — After line 3, B5.6 Da ins. (9cd with v. l.):

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते।

— (L. 4) T2 G4.5 साम्ये सख्यं भवति वै. T2 G1.2.4.5 वैषम्ये नोपपद्यते. — (L. 5) T2 G1.2.4.5 कर्हिचित्. — (L. 6) B6 Da Dn D1.2 निर्हर°. K4 कालेन मैत्री हरति; T2 G2.4.5 कामाद्धि रज्यते चान्यः; G1 कामश्चैतन्नाशयति. D5 तुदति (for हरति). K4 ins. lines 7–8 after 36. — (L. 7) T2 G1.2.4.5 मा वै (for मैवं). Ñ1.3 °पासीस्त्वं; D5 T2 G1.2.4.5 °पासिष्ठाः (G1.2 °तिष्ठ). K4 Ñ1.2 B1 Dn2 सत्यं. K4 यद्भवता ह्यभूत्; Ñ1.3 B1.5 भवदुपाधिकृत्; Dn भवत्वपा°; D2 नवमुपा°; D5 भवदुपाधिकं; T2 G2.5 नवमुपादधाः; G1 नैवमुपादधाः; G4 नीचमुपादधाः. — (L. 8) T2 G2.4.5 आगतश्चेदनाहूतो दहेत्स्वार्थं°; G1 जगतीश्चेतनाभूतो दहेत्स्वादनि°. — (L. 9) K4 आढ्यनाढ्यस°; T2 G1.2.4.5 नाकिंचनः स°. T2 G1.2.4.5 नारथी रथिनः सखा (=9b). — After line 9, G2 reads 37cd

सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
अभ्यागच्छं कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वसूनि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् । C. 1. 5213 B. 1. 132. 8 K. 1. 142. 2

— (L. 10) T_2 $G_{1.2.4.5}$ नाशूरस्य सखा शूरः.]
— After 1373*, G_1 *repeats* 36 [v. l. वृत्तैः (for भूतैः). स्वस्मिन्नर्थः स नो महान् (for श्रिया etc.)].

36 =3. — ^{c}) K_1 धर्मात्मन्. — ^{d}) T_2 G_5 स्वस्मिन्नर्थः स नो महान्. — After 36, G_1 ins. 1373* (repeating 36 after the ins.; cf. v. l. 35); while K_4 repeats lines 7–8 of 1373*. $\tilde{N}$ $B_{1.3.5}$ D_a $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.4.5}$ ins. after 36: K_4 B_6 D_n D_4, after 37: G_1, after the repetition of 36:

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृताम् ।
एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्कामं दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा ।
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तास्म्यचिरादिव ।

[(L. 1) $\tilde{N}_{2.3}$ B_5 $D_{1.2.5}$ कृतं. T_2 $G_{1.2.4.5}$ संगमं नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृतं. — After line 2, T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1376* आदत्स्वैनं द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं ह्यर्थबन्धनम् ।

Thereafter G_2 reads 38^{ab}. — (L. 3) D_2 तं देशात् (for सदारः). — (L. 4) D_2 °स्मि बलादिव; D_5 °स्मि पुरा तदा; T_2 $G_{1.2.4.5}$ °तां नचिरादि°.]

37 =(var.) 9. — $\tilde{N}$ B (except B_6) D_a $D_{1.2.5}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) read 37^{ab} in the course of a passage (1373*) ins. after 35. — ^{b}) T_1 G_3 (*sup. lin.* as in text) न धनी धनिनः सखा. — $\tilde{N}$ B (except B_6) D_a $D_{1.2}$ T $G_{1.4.5}$ $M_{3.5}$ om. 37^{cd}; G_2 reads it after line 9 of 1373*. — After 37, K_4 B_6 D_n D_4 ins 1375*.

38 Cf. 10. — T_2 $G_{1.5}$ om. 38; G_2 reads 38^{ab} after 1375*; G_4 reads 38 after passage No. 76 of App. I (cf. v. l. 47). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_1$ तु (for अहं). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ °नाहं परि°; D_2 °नातिपरि°. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ T_1 M_{6-8} अभ्यगच्छन्; K_2 अभ्यगच्छत्; B_3 °गतः; D_{n3} G_2 M_5 अभ्यागच्छन्. — ^{d}) $\tilde{N}_3$ गुणाधिकैः. — After 38, K_4 $\tilde{N}$ B D T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1377* ततोऽहं भवतः कामं संवर्धयितुमागतः ।
इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।
भीष्म उवाच ।
अपज्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय ।
भुङ्क्ष्व भोगान्भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षये । [5]
कुरूणामस्ति यद्वित्तं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम् ।
त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।
यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन्कृतं तदिति चिन्त्यताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.2.4.5}$ च (for अहं). — (L. 2) $G_{1.2.4}$ राज्यं (for रम्यं). D_5 नानाजनसमन्वितं (for the posterior half). — After line 2, T_2 $G_{1.4.5}$ ins. a colophon (*adhy. no.*: T_2 70; $G_{1.5}$ 75; G_4 76). — After line 2, D_5 ins. (for the first time) 1380* (cf. v. l. 40). — T_2 $G_{1.2.4.5}$ om. उवाच. — After वैशं°, G_2 reads 39^a–42^b, followed by a colophon (*adhy. no.* 76). — $\tilde{N}_3$ $B_{1.3.5}$ D_a $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ om. भीष्म उ°. — (L. 4) K_4 $\tilde{N}_2$ B_1 (m as in text) D_a (D_{a1}m as in text) $D_{1.4.5}$ अधिज्यं. T_2 $G_{1.2.4.5}$ अधिज्यं कुरुवीराणां. — After line 4, G_1 reads 39^a–40^b. — (L. 6–9) T_2 $G_{1.2.4.5}$ °त्तमिदं राज्यं च कृत्स्नशः (6), सर्वे वाक्यकरास्तव (7), कृतमित्यवधार्यतां (8), and ब्रह्मर्षे (9).]
— After 1377*, $\tilde{N}$ B D (except D_5) ins. a colophon (*Adhy. no.*: B_1 129; D_{n3} 130. — *Aggregate śloka no.*: D_{n2} 5213); while T_2 $G_{1.2.4.5}$ ins.:

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।
कुरूणां सफलं कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।
अस्त्रं चतुर्विधं कृत्स्नं कुमारान्प्रत्यपादयत् ।
तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्राजपुत्रा महाबलाः ।
[T_2 G_5 ins. lines 3–4 after 45.]

After the colophon, K_4 (om. lines 3–6) $\tilde{N}$ B D ins.:

1379* वैशंपायन उवाच ।
ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः ।
विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ।
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
गृहं च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलम् । [5]
भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः ।

[Cf. 39^a–40^a below. — (L. 5) $\tilde{N}_{1.3}$ D_5 गृहं वसु प°.

C. 1. 5214
B. 1. 132. 4
K. 1. 142. 10

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किंचिद्दृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तद्दृतं वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ४४

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥४५
राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेद°; Bs प्रत्यचो°.]

39 Ñ B D (except D5) om. 39a–40b (cf. 1379*). For G1.2 cf. v. l. 38. — Before 39, Ś1 K (except K2) G3.4.6 M ins. वैशं°; T1 राजा.

40 Ñ B D (except D5) om. 40ab (cf. v. l. 39). For G2 cf. v. l. 38. — c) Ś1 K1.2.4 D5 तान् (for स). Ñ B D (except D5) तान्; T2 G5 तु (for च). B6 महाबाहुः. — a) Ñ3 परिज°. Ś1 K D5 वीर्यवान्. — After 40, Ñ B D (D5 for the second time; cf. v. l. 38) ins.:

1380* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For G2 cf. v. l. 38. — a) T1 G2.4 तु (for च). Ko D5 शिष्यान् (for सर्वा°). — After 41ab, G2 ins. a passage given in App. I (No. 76); cf. v. l. 47. — M6–8 om. 41cd. — c) D5 च; T2 G1.2 (*inf. lin.* as in text).5.6 एतान् (for एकः). — d) Ko D5 ततः; K1 Ñ1 B Da Dn D1.2.4 तथा.

42 For 42ab cf. v. l. 38. Before 42, Ñ2 B D (except D2.5) ins. द्रोण उ°; S (except T1 G4) द्रोणः. — b) Ś1 मे; D5 -स्थं (for सं-). — c) K2.4 transp. कृता° and तत्. Ś1 K (except K3) स्यात् (for मे). D2 तु; G4 यत् (for तत्). D5 °स्त्रैर्मम देयं स्यात्. — d) Ko सत्यं; K4 श्रुतं; Ñ1 B5 G (except G4.5) M5 द्रुतं; Dn एतद् (for ऋतं). Ñ3 तद्दृतं चेद्वदानघाः.

43 Before 43, N2 B5 D (except D2.5) ins. वैशं° उ°. — c) Ś1 K (except K3) D5 तस्य तत्; Ñ1 D4 तु हि तत्; B6 Da तु तदा. — d) Ñ1.2 B5 Dn D1.5 °तप.

44 a) Ñ1.2 B D (except D5) T2 transp. मूर्ध्नि and तदा. — d) D2 पुत्रत्वेन; G3 प्रमुमोद. G4 transp. मुदा and तदा. — After 44, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
सखायं विद्धि ते पार्थं मया दत्तं प्रगृह्यताम् ।
साधु साध्विति तं पार्थः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानस्मि धर्मतः ।
शिष्योऽहं त्वत्प्रसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]
इत्युक्त्वा तु तदा पार्थः पादौ जग्राह पाण्डवः ।

45 a) Ś1 T2 G5 पाण्डुसुतान्; Ko D5 कौरवेयान्. — d) Ś1 K1 D5 मानुष्या°. — After 45, T2 G5 ins. lines 3–4 of 1378* (cf. v. l. 38).

46 T2 G5 om. 46ab. — a) Ñ2 Dn °था चान्ये; D1 °थान्ये च. — b) T1 G3.6 °र्षभाः. — c) T2 G5 तथा; G3.4 तदा. — d) K2.4 Dn1 D1.5 T1 G1–4.6 °र्थैः. K1 भरतर्षभ (for द्विज°). T2 G5 धनुर्वेदचिकीर्षया (= 25d). — e) K3 °स्त्वंध°; T1 G1 °यो यादवा°.

47 a) K1–3 Ñ1.2 T1 G4 तु (for च). — b) Dn1.n3 T1 अयात्तदा; G3 अयाचत. — c) Ko D5 च (for तु). — d) Da गुरुपुत्रः. D5 °त्रस्त्वम°; T2 °त्रोद्यम°. — e) B3 Dn °धनं समाश्रि°. — f) Ś1 °नभ्य°; Ko.3 नवमन्यते; K1 °नभि°; K2 °नाभिमन्यते; K4 °न्नाव°; Ñ3 D5 °नव°; T1 G2.4 °नत्यमर्षत; G1 °वांश्राव°. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 सोव(B3 Da °वा)मन्यत पांडवान्. — A passage given in App. I (No. 76) is ins. in K4 Ñ B D T2 G1.4.5 after 47, in G2 after 41ab.

Colophon om. in Ñ B Da Dn D1.2.4 T2 G1.2.4.5; D5 reads it after the first line of passage No. 76 given in App. I (cf. v. l. 49 above). — *Major parvan:* G3.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2.4 T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko अस्त्रज्ञानं; K3 द्रोणास्त्रप्राप्तिः; M द्रोण(M5 om. द्रोण)शिष्यसंग्रहः (M3 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेशः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 124; G3 M 74; G6 75. — *Śloka no.:* M3 79.

१२३

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १
द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २
ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३
भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्यमुद्यत ।
हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।
तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४
तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।
अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

C. 1. 5238
B. 1. 132. 28
K. 1. 142. 37

123

1 Śi Ko–3 T1 G2–4.6 M om. उवाच; K4 Ñ B D T2 G1.5 om. वैशं° उ°. — a) Ko च परं; Ñ2 B D (except Da D4) परमं. — b) Ko Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G4.5 आतिष्ठद्; G3 आस्थाय; Cd as in text. — c) K3 अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T2 G4–6 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K4 Ñ B D ins.:

1382* तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।;

while T2 G2.4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽब्रवीदेनं राज्ञ एव निवेशने ।

2 T2 G5 om. 2ab. — a) T1 G (G5 om.) च (for तु). K3 Ñ3 T1 G1 M3.5 समाहूय. Ñ1 B1.3.5 Dn D1.2 आहूय वचनं द्रोणो; Ñ2 आहूय तु तदा द्रोणं. — b) Ñ1.2 B1.3.5 Dn D2 रहः सूदमभाषत; D1 रहस्येदमभाषत. Da (erroneously) Arjp अन्नसाधकः (as in text). — c) Ko.4 T2 G4.5 °र्जुनस्यान्नं. — d) T2 G4.5 न च देयं. K (except K1) Ñ B D कदा°. — After 2, K4 Ñ1.2 B D ins.:

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ।
[K4 °यं च मद्वाक्यं विजये न कदाचन.]

3 a) T2 G4.5 रात्रौ (for ततः). — b) K2.4 ववौ वायुर्धनंजये. — c) K4 तावत् (for तत्र). Śi Ko.1 Ñ3 B5 D5 च; K2–4 अस्य; Ñ1 असौ; D2 तु (for स). S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु). — d) Śi K Ñ3 D5 निवारितः (K1 नराधिपः); Dn D1 विलोपितः. S निर्वापित इति श्रुतिः (G2 श्रुतं; G3 °तः; G4 स्मृतः).

4 a) Śi K4 Ñ1.3 B3 D4.5 भुक्त (for भुङ्क्त). K1.3.4 भुक्तं; K2 नक्तं; N1.3 B3.6 Da D4 शक्तो (for भक्तं). Ñ2 B1.5 Dn D1.2 भुक्त (B1 Dn3 भुंक्त) एव तु कौंतेयो; S भुक्तवानेव (G2 °नपि; G3 °क्तावसाने; G6 °नेति) कौंतेयो. — b) Śi न चास्योद्याद्यमुंचत; Ko.3 न चास्यात्स व्यमु°; K1 न स्यादास्याद्विमुंचत; K2 न चास्यास्य विमु°; Ñ1 नाभ्यासे स व्यमु°; Ñ2 B1.3.6 Da D2.4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते; B5 T1 G1.3 M3 (*sup. lin.*) न चास्यात्स (G1.3 सं·) न्यवर्तत (B5 व्ययुज्यत; G3 निवर्तत); Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते; T2 G4.5 नाभ्यासात्स (G4 °च्च) न्यवर्तत; G2 नाभासाद्वन्यवर्तत (sic); G6 न च स्यात्संनिवर्तत; M नास्याच्चान्नं न्यवर्तत. — c) Ñ1 हृष्टस्; G1 ततस्; M3.5 अतस् (for हस्तस्). Ñ1.2 B D (except D5) तस्य (for नित्यं). — d) Śi K D5 °धारणात्; Ñ B5.6 Da Dn D1.4 अनुग्रहण°; T G M3 (*sup. lin.* as in text) अभ्यासकृत (M3 °ति)का°. — e) T2 G4.5 ज्ञात्वा. — f) Śi K D2 °वस्यति; Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 °वपि स; T2 G4.5 रात्र्यामपि च; G6 °वस्यापि; M6.8 °वाभ्यस्त. Śi चार्जुनः. — After 4, K4 Ñ1.2 B D ins.:

1385* योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ।

5 a) T2 G4.5 ततो. Da ज्याघात°; Cd as in text. — b) T G1.2.4–6 तन्निशि (for भार°). G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि. — c) Da उत्पत्य. D5 °मुत्थाप्य. T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिष्वज्य). — d) T2 G5 सव्यसाचिनमब्र°; M6–8 °ष्वज्यैनम°.

6 Before 6, Śi Ko.3 Ñ B D ins. द्रोण उ°; K1 M3.5 द्रोणः. — T2 G5 om. 6cd. — a) K3 अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is ins. in G2.4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6ab.

7 Before 7, Śi Ko.1.3 D2.5 T1 G3.6 M6–8 ins. वैशं°; K2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — a) T2 G4.5 ततश्चित्रान् (G4 °तश्च स) धनुर्मार्गान्. — b) K3 Ñ B Da Dn D1.4 T1 G1–3.6 M हयें° (for रथें°). D2 T2 G4.5 transp. रथें° and गजें°. — After 7ab, G4 (which om.

C. 1. 5239
B. 1. 132. 29
K. 1. 142. 38

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ १३
परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ १७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^{cd}) ins. 1386*. — ^{c}) K$_3$ Ñ$_3$ B$_{1.3}$ Dn D$_1$ T G$_{2.3.6}$ M रथे°; B$_{5.6}$ D$_3$ D$_4$ G$_1$ रथे च (for अश्वे°). Ñ$_{1.2}$ रथे भूमावपि तथा. — ^{d}) Ñ$_1$ बाणशि°. — T$_2$ G$_5$ ins. after 7: G$_4$, after 7^{ab}: G$_1$, after passage No. 77 of App. I:

1386* अश्वेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो व्यचारयत् ।

8 ^{a}) B$_5$ °सियुद्धे च; D$_2$ °द्धेषु चर्या°; T$_2$ G$_{1.4.5}$ गदाचर्येषु प्रासेषु (G$_1$ पाशेषु). — ^{b}) T$_2$ G$_{1.4.5}$ चर्मतोमरशक्तिषु. — ^{c}) K$_1$ Ñ$_1$ B$_{1.3.6}$ D (except D$_{2.4.5}$) °द्धे च. — ^{d}) Ñ B$_{1.5}$ Dn D$_{1.2.5}$ T$_2$ G$_{1.4.5}$ M कौरवान्; B$_{3.6}$ D$_3$ वीर्यवान्; D$_4$ पांडव; G$_{2.3.6}$ कौरवं.

9 ^{a}) T$_2$ G$_{4.5}$ तं विनयं (for तत्कौ°). Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) K$_2$ Ñ T$_1$ M$_{3.5}$ °जिघृक्षया; T G (except G$_{3.6}$) °चिकीर्षया. — ^{d}) T$_2$ G (except G$_{3.6}$) °जग्मुरनेकशः. — After 9, S ins.:

1387* तान्सर्वाञ्शिक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

10 ^{c}) T$_1$ G$_{1.6}$ महावीर्यो; G$_2$ धनुष्पाणिः; G$_3$-थ कुशलो.

11 ^{b}) T$_2$ G$_4$ भारत (for चिन्त°). — ^{d}) Ñ$_1$ D$_4$ °षां धर्मान्व°; B$_3$ (m as in text) °वानुशिक्षया; B$_6$ D$_5$ °षां धर्मानवे°; T$_2$ G$_{2.4.5}$ द्रोणस्तेषामपेक्ष°. — After 11, S ins.:

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तरः ।
निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ।
[Before line 1, M ins. द्रोणः.]

12 ^{a}) G$_{1.2}$ नैषादिस्तस्य शि°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पादावादाय भारत; T$_2$ G$_{4.5}$ M पादौ (M$_{6-8}$ पाणौ) संगृह्य शत्रुजित्. — ^{c}) K$_{0.3.4}$ B (except B$_6$) Dn D$_{1.2.4}$ T$_1$ G$_{1.3.6}$ M °संप्राप्य; Ñ$_3$ °प्राप्तं; T$_2$ G$_{2.4.5}$ °प्यं समनु°.

13 ^{b}) T$_1$ G$_1$ परमाचार्यमास्थितः; G$_{2.4}$ वर्तमानो महीमये. — ^{c}) K$_{0.2}$ B$_3$ D$_5$ G (except G$_{4.5}$) M इष्वस्त्र°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.2}$ transp. परं and नियमं. Ñ$_{1.2}$ B$_3$ Da D$_{2.4}$ निश्चयं (for नियमं). K$_{1.4}$ D$_5$ परमं यत्नमा°; T$_2$ G$_{2.4.5}$ नियमेन समाहितः.

14 ^{a}) K$_0$ Ñ$_3$ D$_5$ transp. पर° and श्रद्ध°. Ñ$_{1.2}$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ °द्धयोपेतो. S सत्येन (T G$_{2.4.5}$ स तेन) तपसा युक्तो (T$_2$ G$_{2.4.5}$ चैव). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ वेदेन. T$_1$ G$_1$ योगेनाभ्यसनेन च. — T$_2$ G$_5$ om. 14^{cd}. — ^{d}) K$_1$ लाघवं (for लघु°). — S ins. after 14 (T$_2$ G$_4$, which om. 14^{cd}, after 14^{ab}):

1389* लाघवं चास्त्रयोगं च नचिरात्प्रत्यपद्यत ।

15 ^{b}) K$_3$ कुरुपुंगवाः. T$_2$ G$_{2.4.5}$ गृह्यो(G$_2$ दिव्यो)पकरणान्बहून्. — ^{c}) Ñ$_3$ रथेन निर्यं°. T$_2$ G$_{2.4.5}$ चरिष्यंतो रथै राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ मृगयां परम°; Ñ$_1$ मृगयायामरिंदम; Ñ$_2$ Dn D$_1$ °मर्दन; T$_2$ G$_{2.4.5}$ जग्मुः पांडुसुता बहिः.

16 ^{a}) T$_2$ G$_{4.5}$ °रणग्राही. — ^{b}) K$_{1.2}$ °श्चिद्दिदृक्षया. — ^{c}) Ś$_1$ उपज°; K$_0$ D$_5$ उपाज°. T G$_{3-5}$ M$_{6-8}$ °मैकं. — ^{d}) K$_0$ D$_5$ वीर्यवान् (for पाण्ड°).

17 ^{a}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ °षां धनुषि सक्तानां. — ^{b}) K$_4$ न तत्क°; T$_2$ G$_{2.4.5}$ तत्र क°. Ñ B D -चिकीर्षया. — ^{c}) K$_{2.4}$ चचार; D$_5$ च तस्मिन् (for चरन्स). T$_1$ G$_{3.5.6}$ पथा (for वने). Ñ$_2$ B$_1$ Dn D$_{1.4}$ गूढो; T$_1$ सोथ. — After 17, T$_2$ G (except G$_{3.6}$) ins.:

1390* तस्य रोरूयमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।
शब्दं शुश्राव नैषादिः शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 ^{a}) K$_2$ श्वा; K$_3$ Ñ$_3$ तं (for स). Ñ$_2$ B (except B$_1$) Da$_2$ Dn D$_1$ T G (except G$_{3.6}$) M$_{6-8}$ कृष्णमल°.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
अथैनं परिप्रपच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३

एकलव्य उवाच ।

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७
अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ॥ २८

C. 1. 5259
B. 1. 182. 49
K. 1. 142. 59

— [b]) Ñ B D (except D5) °जिनजटाधरं; T1 G3.6 M °जिनधरं कृशं; G1 °धराशुचिं. — [c]) K3 श्वानमालक्ष्य; D4 श्वा समालोक्य; T1 G1.4.6 M श्वा समुद्वीक्ष्य; T2 G5 श्वपचं ज्ञात्वा; G2.3 श्वानमुद्वीक्ष्य (G3 °दिश्य). — [d]) Ko रुवन्; G3 हर्षात्. Ñ1 वनांतिके; T2 G5 °कात्.

19 [a]) K2.4 तथा. D2 शुनकः (for भष°). S (except M3) तस्यैकलव्यो भ°. — [b]) D2 सप्त (for शुनः). — [c]) Ko तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु; G1.3.6 अस्त्रैः. T2 G2.4.5 लाघवाद्दर्प(G2 °र्श)यामास. — [d]) T2 G1(*inf. lin.*).2.4.5 शब्दवेध्यं विदर्शयन्. — After 19, G1 ins.:

1391* वेगमज्जन* * * * * * * *ळं वनैः ।
आयामपरिणामाभ्यां बभुस्ते तु शराङ्कुराः ।
समप्रमाणिभिर्जिह्मा क्षिप्रैर्व्याभषतः शरैः ।
यथा शैलं शिलोत्थाभिः सप्तार्चिभिरिरिंदमैः ।

20 [a]) G1 ततः (for स तु). — [b]) K3 °वाननुजग्मिवान्; D2 G3.4.6 °वानां जगाम ह; T2 G5 पांडून्प्रति जगा°. — [c]) G2.4.5 transp. तं and दृष्ट्वा. Ñ3 ततस्ते (for तं दृष्ट्वा). G3.6 M कौरवा (for पाण्ड°). Ko शूराः; T1 G1 सर्वे; T2 G2.4.5 चापि; G3.6 M राजन्. — [d]) G3.6 M गताः (for ययुः). Ñ1.2 B D (except D5) परं विस्मयमागताः; T2 G2.4.5 विस्मयं चक्रिरे भृशं.

21 [a]) Ś1m K1 हस्तवेधि°; K2-4 Ñ3 °वेधं च; T2 G5 समतां चापि. — [b]) Ś1 K1 transp. दृष्ट्वा and तत्. T2 G2.4.5 चिंतयंति स्म तस्य ते. — [c]) Ś1 K1 तं वीक्ष्य; K3 तत्प्रेक्ष्य; G1 प्रेक्षंतो. T2 G2.4.5 आत्मन्यकार्षुर्व्रीडां च. — [d]) Ś1 K1 कर्म तत्; T2 G5 पांडवाः (for सर्वे). G2.4 ततस्ते पांडुनंदनाः. — After 21, T2 G2.4.5 ins.:

1392* श्वानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

22 [a]) D5 तं तथा; T2 G2.4.5 ततश्च. — D5 (hapl.) om. 22[b]–23[a]. — [b]) Ko विजने वनवासिनं; Ś1 वनवासनि°; S °ने वनचरेश्वरं. — K4 om. 22[c]–23[b]. — [d]) = 30[d].

23 K4 om. 23[ab]; D5 om. 23[a] (cf. v. l. 22). — [a]) Ś1 K1 B1 Dn °मभिजा°; Ñ3 M5 °मनुजा°; T1 G (except G4.5) M3.6–8 °मन्वजा°. — [b]) Ś1 K (K4 om.) T1 तथा (for तदा). M5 तं दृष्ट्वा तत्परं तदा. — [c]) B1.3.6 Dn D1 M3 तथा (for अथ). Ko पर्यपृच्छंतः. — [d]) Ko.2 D5 वा सुतः; K3 Ñ1 B5 चेत्युत; T1 वेति च; T2 G1.2.4.6 M चेति ह; G5 वेति ह. K4 कस्यचित्पुनः; G3 अन्यचेदिह. — After 23, K2.4 ins.:

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om. उवाच; K4 T1 om. the ref. — [a]) Ś1 K1 M5 वीरं; D2 वीरः. K2.4 एकलव्यं निषादं हि. — [c]) D5 स; M6–8 तु (for च). B D2.4 G6 मा (for मां). Ś1 Ko.3 D5 G3 वेत्थ; K4 T1 M6–8 विद्धि. — [d]) B3 G5 M6–8 °वेंदे. — After 24, B3 D4 ins. a colophon (*adhy. no.* D4m 134).

25 Ś1 Ko.1.3 T2 G5.6 M6–8 om. उवाच; T1 G2–4 M3.5 om. वैशं° उ°. — [ab]) Ñ1 D4 ततः (for ते तं). M (except M5) विज्ञाय. K3 यत्नेन (for तत्त्वे°). T1 G3 (m as in text) M5 °गत्य. G2.4 एकलव्यः (G4 °व्यं) स आत्मानमाचचक्षेथ पांडवाः. — [c]) Ñ B D (except D5) T1 G3.6 M वने; T2 G1.2.4.5 च तत् (for च ते). Ś1 K Da D1.4.5 M3.5 सर्वे; T1 G3.6 राजन्. — [d]) Ś1 K1 °ख्युरंतिकात्; Ñ1 द्रोणमाचख्यु°; G1.2.4 °य प्रत्यवेदयन्.

26 [c]) Ñ B D (except D5) समासाद्य. T2 G (except G3.6) रहसि द्रोणमागम्य.

27 Before 27, Ñ2 D (except D2.5) ins. अर्जुन उ°. — [a]) Ś1 (*sup. lin.*) यथाहं; K1 यथावत्; Ñ1.2 B D (except D5) तदाहं (B6 तदा मां); T1 सत्वतं; M6–8

C. 1. 5260
B. 1. 132. 50
K. 1. 142. 60

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

बहुशः. B6 D4 °श्यैकं; T1 °श्यैनं. T2 G2.4.5 अहं ननु परिष्वज्य. — [c]) Ś1 K4 M6-8 °तोक्ते; Ko.1 °तोक्तं. — [d]) K3 °द्विधोन्यो.

28 [a]) Ko D5 अतः. Ñ1 स विशि°; D5 विशिष्टो मे. — [b]) T2 G5 मल्लोकादपि वीर्य°. — [c]) Ñ2 B1.5 Dn D1 transp. अस्ति and अन्यः. B3 अल्पोपि; B3m D2 अन्योपि; B6 अन्योस्तु; Da D4 अन्यस्तु; T2 G2.4.5 वने स.

29 Before 29, Ñ2 B6 D (except D2.5) ins. वैशं° उ°; T1 G2.3.6 वैशं°. — [a]) B5 D5 T2 G2.4.5 अपि (for इव). Ś1 K च; B5 G3 तत्; T2 G2.4.5 स (for तं). — [b]) T2 G2.4 तु (for वि-). G1 चिंतयामास निश्च°.

30 [a]) Ś1 K1.2.4 स ददर्श मलादिग्धं. — G2 om. 30[c]-32[d]. — [d])=22[d]. Ko D5 निशितान् (for अनिशं).

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) Ś1 K1.2.4 D5 ततो (for तु तं). — [b]) T2 G5 आगतं (for आयान्तं). Ko.3 G2 अंतिके; K2.4 D5 °कं. — [c]) T2 G4.5 °गम्य शिरः (G4 ततः) पादौ. — [d]) T2 G4.5 जग्राह. T2 G4 तदा (for महीम्).

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 30). — [a]) K2.4 च तं (for ततो). — For 32[b], T2 G4.5 read 32[d]. — [c]) K (except K1) Ñ3 D5 चात्मा° (for आत्मा°). — [d]) T2 G4.5 द्रोणाय स निषादजः (cf. [b]).

33 [a]) G1 तथा; G4 तत्र. — Ko repeats 33[cd] after 34[ab]. — [c]) Ko हि (for ऽसि). K3 मे भद्र; Ñ1.2 B D (except D5) मे वीर (B6 राजन्); T1 G1-3 नैषादे; T2 G4-6 M मे तात. — [d]) Ko Ñ1.2 B1.3.5 Da Dn D1.2.5 दीयतां मम; Ñ3 B6 D4 S दीयतामिति (T2 G4.5 मे प्रदीयतां).

34 [a]) T2 G2.4.5 शुद्धात्मा (for तच्छ्रु°). — [b]) K4 तदा; T2 G (except G3.6) वचः (for इदम्). — After 34[ab], Ko repeats 33[cd]. — Before 34[cd], Dn D1.4 ins. एकलव्य उ°. — [c]) M6-8 कुशलं (for भगवन्). — [d]) Da °पयत. Ś1 G6 M3.5 मा; Ñ3 Da D5 T2 G1.4.5 M6-8 मे; B5 नो. B5 भवान् (for गुरुः).

35 [b]) T2 G1.4.5 गुर्वर्थं (for गुर°). — D5 ins. after 35[ab]: B6 D4 subst. for 35[cd]:

1394* यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।
एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।

[Before line 1, B6 ins. द्रोण उ°; D4 द्रोणः.]

— Before 35[cd], Dn D1 ins. वैशं° उ°; D5 द्रोण उ°; T2 G1.2.4 द्रोणः. — [c]) K2 ततो (for तम्). G1.4 तदा (for त्वया). T1 G1.4 °गुष्ठौ. — [d]) Ñ B1.3.5 Da Dn D1.2 T1 G2.3.6 M इति (for मम). T2 G1.4.5 दक्षिणा मे प्र(G1 मेव)दीयतां. — G1 ins. after 35: G4 subst. for 37[cd]:

1395* बाढमित्येव नैषादिश्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ ततः ।

36 G1 om. 36[ab]. — [a]) G5 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — [d]) Ñ3 B D (except D5) नियतः. T G6 M (except M3) तदा. G2.4 च परिनिष्ठितः.

37 [a]) G1 °व संहृष्टमनाः; G2 °व हृष्टमनसः. — For 37[cd], G4 subst. 1395*. — After 37, G1.4 ins.:

1396* अविषण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।

D2 S ins. after 37 (G1.4, after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।

[D2 द्रोणः (for दृष्ट्वा).]

D2 cont.:

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं ममोजसा ।

After 1397*, T G1-4.6 M ins.:

1399* एवं कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ।;

while G5 repeats 1388*.

38 Before 38, M3.5 ins. वैशं°. G5 om. 38[a]-39[b]. T2 repeats 38 and G4 reads it after 39; G1 also repeats 38 after 1400*. — [a]) K3 T G6 M अतः.

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ।
युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

C. 1. 5275
B. 1. 132. 66
K. 1. 142. 76

Ñ1. 2 B D (except D5) G3 शरं. Ś1 स; K4 च (for तु). — b) Ñ1 °र्षयत्; T2 व्यकृष्यत; G2 अकर्ष°. — c) Ko. 3 Ñ B D (except D5) M5 च स (for स तु).

39 G5 om. 39ab (cf. v. l. 38). — a) Ś1 K (except Ko) D5 T1 तु (for च). Ñ1 एव (for -वाग्). G4 अस्मान् (for आसीन्). — d) K1 D2 अभिभवद्; B3. 6 Da Dn D1. 4 अभिभविता. D5 T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्; M नान्यो ह्यभवदर्जुनात्. — After 39, G1 ins.:

1400* एवं वृत्तं दृष्टवान्नोऽथ कर्म
प्रज्ञानित्यं खेचराश्चोचुरेतौ ।
द्रोणं पार्थं चात्र धी* * * *
* * *ल्या गच्छतां स्वं निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39; G1 repeats 38 after the above ins. [v. l.: — b) T2 G1 अंगुष्ठाभ्यां विनाकृतः. — d) T2 G1. 4 निषादजः (for नराधिप)]. — A colophon is ins. in T1 G2. 3. 5. 6 after 39; in T2 G1. 4 after the repetition of 38 (*adhy. no.*: T1 125; T2 G1. 5. 6 76; G2. 4 77; G3 M 75). — After the colophon, T2 G1 (om. line 4). 2. 4. 5 ins.:

1401* वैशंपायनः ।
द्रोणस्ततः परां पूजां कुरुषु प्राप्नुवन्धनम् ।
चतुष्पादं कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।
पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अनुजग्मुस्ततो द्रोणं कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont. (cf. v. l. 41):

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G3. 6 M ins. वैशं°. — b) Ś1 Ko. 2 Ñ B D G1. 2. 6 °योग्यौ; K1. 4 G3 °योग्यो; T1 °योगं; T2 G4. 5 °युद्धं. Ñ1. 2 B D (except D5) बभूवतुः; T2 G4. 5 अशेषतः. — d) Ko. 2, 4 Ñ1 D4 T1 G2. 3. 6 M °मध्यग°; K1 °मभिग°; Ñ2 B (except B6) Da Dn D1. 2 सदा (D2 गदा-) संरब्धमानसौ; Ñ3 °मध्यगस्थितां; T2 G4. 5 कुरुष्वभ्यधिग°.

41 a) B3 रहस्तेषु; T1 G2. 3. 6 M महास्त्रेषु. — b) T2 G4. 5 सर्वेभ्यो. K2-4 अपि (for अभि-). — G6 om. 41cd. — c) K1 G2. 3 अपि; K4 तत्; T2 G5 च; G1 हि (for अति). Ko D5 खड्गे; G2 अन्यौ. — After 41c, T2 G4 ins.:

1403* स राधेयो महाबलः ।

which in G4 is followed by 41e and 41d (see below). — d) Ś1 दृरुकौ; Ko. 2. 4 दारकौ; K1 मदकौ; K3 खड्गे तु; Ñ1 तांश्चैव; Ñ3 दारुकौ; Da त्सरु°. Ś1 K1 अपि (for उभौ). B6 तांश्चैव तु यमावु°; D4 साश्वकौ तु यमावु°; S (G6 om.) यमजावसिचर्मणि (G5 स राधेयो महाबलः); cf. 1403*. — e) T2 धनुःश्रे°; G1 युधि श्रे°; G3 रथिश्रे°. — T2 G1. 5 ins. after 41e: G4, after its repetition:

1404* तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः.

— f) Ko. 2. 4 D5 सर्वत्रातिरथोर्जुनः.

42 c) D5 °योगे बलोत्साहे; T2 G4. 5 बुद्ध्या भुजबलोद्योगैः; G2 बुद्धिवीर्यः प्रसादेषु; G3 बुद्धिवीर्यै°. Cd cites योगं (=संहननं). — d) Ko. 2. 4 D5 सर्वशा(D5 °श)स्त्रेषु; B5 सर्वार्थेषु च; T2 G4. 5 तेषु सर्वेषु. Ñ2 B D G3 निष्ठितः (D5 भारत) (for पाण्ड°). T1 G1. 6 M5 °षु तथार्जुनः; G2 °षु कृतोर्जुनः; M3 सर्वत्र तु धनंजयः; M6-8 °षु धनंजयः.

43 G2 om. 43ab. — c) Ś1 Ko. 2 Cd व्यस्त्रे. T2 G4. 5 नित्यानुरागे. — e) K (except Ko) D5 सर्वेषु (for तुल्ये°). T2 G4. 5 अस्त्रप्रयोगेषु. — d) Ś1 K D5 T1 G3 °वेषु च; Ñ3 Da D4 °वेनापि. — f) K2 °वागिरिदारुणः; K4 °वारिविदारणः; T1 G1. 3. 6 M3 संबभूवार्जुनोधिकः; M5-8 संबभूवाधिकोर्जुनः.

44 T1 reads 44 after 67. — a) Ko D5 नावमृष्यन्. K3 Ñ1. 3 B1. 5. 6 D4 T1 G3. 6 M परंतप (Ñ1 °पाः; Ñ3 B1 °पः); Ñ2 B3. 5 m Da Dn D1. 2 परस्परं; T2 G2. 4. 5 °धिपाः.

45 a) Ś1 K1 ततः (for तांस्तु). D4 तान् (for तु). — b) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु; Ko °शिष्यासु; K2 °शिष्यास्तु;

C. 1. 5276
B. 1. 132. 67
K. 1. 142. 77

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।
शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेषवः ॥ ४७
मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D2 रथ°; M6-8 सम°. Ko धिष्ठितान्; Ñ2 B Da D1.2.4 शिक्षि°; T1 निश्चि°. K4 सुशिष्यांश्च सुनिष्ठि°; Dn सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान्; D5 सर्वशिक्षास्त्रविधिष्ठि°. — d) Ś1 K3 भरतर्षभ; Ko.1 Ñ B5 D (except D2.5) °र्षभः; S °र्षभान्.

46 a) B1m (? gloss) गृध्रं (for भासं). D5 °मं पक्षिणं रोध्य; T1 ततो भासं समा°. — c) Dn अधि°; M6-8 °ज्ञातः. Ś1 समेतान्ज्ञातकान्सर्वान्. — d) Ś1 Ko.4 Da D1 T2 G2.4 Ms.5 लक्षभूतम्; G1 स च लक्ष्यम्. Ñ1 उपाविशत्; M5 अदर्शयत्.

47 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko D5 सर्वे हि; Ñ B Da Dn D2.4 सर्वेषि (B5 सर्वाणि). — b) T2 G1.4.5 °ष्यानम्य. K3 Ñ B D सर्वशः; T1 सत्वरं. — c) K2.4 T2 G5 एनं; D5 G3 एकं. Ko समाध्यायं; D5 समाधाय. — d) Ś1 Ko.4 Ñ3 तिष्ठतां; K1 °ष्ठंतः; Ñ1.2 B D (except D5) T2 G1.4.5 तिष्ठध्वं; T1 G2.3.6 M °ष्ठंतु. Ś1 K4 Ñ3 संहते°; Ko संततेषतः (sic); K1 G3.4.6 M सहिते°; Dn D1.4.5 संधिते°; G2 परमेषवः.

48 a) Ko वै; Ñ B D G2 M3.5 तु (for च). — b) S °कृत्यतां. — c) Ś1 निरीक्ष्या°; K1 निमेषाति; K2 नियोत्स्यामि.

49 Ś1 K1.3 D4.5 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — a) Ś1 वाक्यं (for पूर्वं). — b) K4 B6 °रसः सुतं; T1 G1 °रसो (T1 °सं) वचः; Cd as in text. — c) Ś1 K1.2 B3.6 दुधर्षं; D4 G2 धनुषि; T2 G1.4.5 क्षिप्रं तं (G4.5 त्वं). T1 शरं संधाय दुर्धर्षं. — d) Ko Dn2 G2 विमुच्यतां; K4 सुनिश्चितं; B5 D2 °मुंचत; Dn1 °चतां; Dn3 D1.4.5 T1 G3.6 M °मुंच तं; T2 G1.4.5 प्रमुंचतां (G1 °तं).

50 a) G2 चापं (for पूर्वं). T2 G1.4.5 ततः कुंतीसुतो राजन्. — b) Ko Ñ1.2 B D परंतपः (Ko B5 D5 °प); K3 महाबलः; Ñ3 महाधनुः; T1 महारथः. T2 G1.4.5 गृहीत्वा धनुरुत्तमं. — cd) = (var.) 60cd. D5 G4 °स्थौ तं भासमु°.

51 a) T1 विद्धृतध°. — b) Ko कुरुसत्तमं; B5 T1 M3.5 °पुंगवं. — D1 om. 51c–52d; D5 subst. 51cd for 53ab. — c) M6-8 मुहूर्तम्. K3 एनं (for इदं). — K (hapl.) om. 51d–53a. — d) Ko G3 M5 °र्षभं; K4 कुरुनंदनं; T2 G1.4.5 पुरुषर्षभः.

52 K1 D1 om. 52 (cf. v. l. 51). — a) Ś1 पश्यसेमुं; B1 Dn पश्यैनं त्वं; D4 °सि त्वं; T2 G4.5 °स्येकं. — b) K3 नरवरर्षभ; T1 देववरा°; G1.4.5 °वरोत्तम; M6-8 °वराग्रज. — Before 52cd, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — c) Ś1 °त्येव माहात्म्यं.

53 K1 om. 53a (cf. v. l. 51). — ab) For it D5 subst. 51cd. K4 transp. पुनः and द्रोणः. Da प्रत्युवाच ह. T2 G (except G3.6) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुनः प्रत्य°. — After 53ab, G1 repeats 52cd. — Before 53cd, Ñ2 Dn D1 ins. द्रोण उ°. — c) S पार्थ (T2 G4.5 लक्षं) (for अथ). Ko Ñ1 D5 T G (except G1) मां च; D1 तां च. — d) Ko D5 चापि; K3 (om. वा) अपि.

54 a) T G4.5 अथ (for स). — cd) Ko गृध्रं; K3 वृक्षं (for भासं). T2 G4.5 भवंतमथ भ्रातॄंश्च लक्षं चैव दिवि प्रभो.

55 a) B3 °वाच विसर्पे°. — b) T1 द्रोणो वै जनमेजय. — d) Some MSS. लक्षं.

56 K4 om. 56b–57a. — b) K3 महौजसः; T1 G2.6 महाबलान्. T2 G4.5 कुत्सयित्वा महारथान्. — cd) T2

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशम्यताम् ॥ ५८
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ६१
पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७

C. 1. 5298
B. 1. 133. 10
K. 1. 143. 10

G4. 5 °जातेन जिज्ञासुः स नरर्षभः.

57 K2 om. 57[a] (cf. v. l. 56). — [a]) T1 °न्यांश्चैव स भी°. — [b]) Ñ1 °न्यवंशजा°; T2 G2. 4. 5 °श्चैव विदेशकान्. — [c]) Ś1 उक्त्वा च; Ko तथेति; K1 उवाच; K3 Ñ1 तथैव. Ñ B1. 3. 6 D G3 transp. सर्वं and तत्. K2. 4 वर्तत:; B5 ते सर्वं (for सर्वं तत्). — [d]) K2. 4 तं पश्यामेति. G4 ते च (for इति). G1 चाब्रुवन् (for कुत्सि°). — After 57, Ñ2 Dn D1 ins. a colophon (*Adhy. no.*: Dn3 131. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5290).

58 Before 58, Ñ2. 3 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — Before 58[cd], Ñ2 ins. द्रोण उ°. — [c]) Ś1 निहंतव्यं. — [d]) Ś1 transp. एतत् and लक्ष्यं. K3 Ñ3 S निपात्यतां; Ñ1. 2 B D विलोक्य°.

59 [a]) Ñ1 तु; T1 G3 च (for ते). — [b]) Ko -थ; K2. 4 -स्मिन्; T1 G2. 3. 6 च. Ko D5 इषुः (for शरः). Ñ1 °व्यो भवता श°. — [cd]) S विकृष्य. Ñ1 G3 तत्र; M6-8 वीर (for पुत्र). G5 transp. पुत्र and तिष्ठ.

60 [b]) G1 मस्तकीकृत°; G5 °कृत्य कार्मुकं. — G1 om. 60[cd]. — 60[cd]=(var.) 50[cd]. — [c]) K3 Ñ B D T1 G3. 6 M भासं (for लक्ष्यं). — [d])=50[d]. Ko. 3 G3. 6 M (except M3) °समाहितः; K2. 4 D5 °प्रणोदितः; T1 उवाच च समाहितः; T2 G2. 4. 5 गुरोर्वाक्यसमाहितः.

61 [a]) T2 G4. 5 मुहूर्तम्. D4. 5 एव (for इव). — [b]) Dn1 परिभा°; Dn3 T2 G4. 5 प्रत्यभा°. — [c]) B (except B6) D2 इमं (for एनं). — [d]) Ko D5 मां चापि. Ko D5 वै सुत; K2. 4 चेत्पुनः; K3 Ñ1. 3 B5 D2 T1 G1-3. 6 M चेत्युत; Ñ2 B6 Dn D4 चार्जुन; D1 त्वर्जुन; T2 G5 चेत्यधः; G4 चेत्यथ.

62 [a]) Ñ2. 3 B D T1 G2. 3. 6 °श्येकं. K2. 4 स्थितं; D5 T1 G2 अहं (for भासं). K2. 4 D5 T1 G2 भासं; D4 इमं (for इति). T2 G4. 5 पश्यामि भासमेवाहं. — [b]) T2 G4. 5 इति तं प्रत्यभा°. — Before 62[cd], D5 ins. अर्जुन उ°. — [c]) K2. 4 च; T2 G4. 5 हि (for तु). — [d]) T1 G4 °मि भरतर्षभ; T2 G5 °मि न च किंचन.

63 [b]) G3 अथ (for इव). — [c]) D5 S दुर्धर्षं. — [d]) Ś1 पार्थिवानां. Ko D5 यशस्करं; K3. 4 Ñ3 T2 G3. 5 नरर्षभं; Ñ1. 2 B Da. m Dn D1. 2. 4 महारथं (D1 °थः); Da महात्मनां; G1. 2. 4 अथर्षं°. K2 पांडवं भरतर्षभं.

64 [b]) T2 G4. 5 नरर्षभ (for पुन°). — [a]) D5 तु गात्राणि (for गात्रम्). Ś1 K (except K3) B6 Da T2 G4. 5 च (for सः). T1 [s]वदत्.

65 [a]) T2 G4. 5 तथा (for एवम्). — [c]) G1 द्रोणः; G5 वाचं (for पार्थं).

66 [b]) Ś1 Ko शरेण. K3 G1-3. 6 M सः; B5. 6 Dn D1 T1 च; D5 हि. N3 क्षुरप्रेण शितेन सः; T2 G4. 5 क्षुरेणाग्रवता प्रभुः. — [c]) K2. 4 D5 सहसा; T2 G3. 5 तीक्ष्णेन (for तर°).

67 [a]) T2 G4. 5 निर्वृत्ते; G3 वीर्येण (for संसि°). — [b]) T2 G1. 2. 4-6 M परिष्वज्य च. Ś1 K1 फल्गुणं; Ko. 3 Ñ B Da D2. 5 M7. 8 फा°; K2. 4 Dn D1 G1. 2. 6 पांडवं. T1 °ष्वज्येदमब्रवीत्; G3 लक्ष्ये च विनिपातिते. — [c]) T2 स मेने द्रु°. — After 67, T1 reads 44.

68 [b]) G1 °रसः सुतः. — [c]) Ko D5 T2 G4. 5 गंगाभिमुखो; T1 G2. 3 गंगासलिले. — [d]) Ś1 K3 पुरुषर्षभ. T2

C. 1. 5299
B. 1. 139. 11
K. 1. 143. 11

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

G4.5 मज्जनार्थमरिंदमः.

69 [a]) Ś1 K2-4 G1.4 अथ; Ñ1 ततो. B3.5 (hypermetric!) अवगाहमानं तं द्रोणं. — [b]) T2 सहसा; G4.5 सलिलं. — [c]) T2 G4.5 °ह सुमहान्. — [d]) Ś1 K1 M3.5 जंघायां; T2 G4.5 जंघयोः. K2.4 °चोदितः; Ñ1 बल°.

70 [a]) K2.4 T1 G3.5 M (except M5) वि- (for ऽपि). G4 समर्थस्त्वथ मो°. — [b]) Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko.2.4 D5 अनोदयत्; G2 अभाषत. T2 G4.5 °ष्यांस्तान्समचो°. — [c]) Ñ B3 Dn D1 °त्वा तु मोक्ष्य(Dn °क्ष)ध्वं. — [d]) T2 G4.5 इति तान्सांत्वय(T2 °न्संत्वर; G5 °न्सत्वर)न्निव.

71 [ab]) K3 लघुकैः; Ñ3 दशभिः (for निशि°). T2 G4.5 वचनादेव बीभत्सुरावापैर्दशभिः शरैः. — [c]) K2.4 D2 G3 आयसैः; K3 Ñ B1.3.5 D4 अवार्यैः; B5 Da आवार्य; D5 नाराचैः. T1 G1-3.6 निशितैः; M दशभिः (for पञ्चभिः). T2 G4.5 शिरश्चिच्छेद दशधा. — [d]) Ñ1 D1.5 अंभस्येनमताड°; T2 G4.5 मग्नं ग्राहमथांभसि. — Ś1 om. 71[c]-72[b]; K1 om. 71[c]-72[d]. — [e]) Ko.2.4 D5 °रेपि तु; Ñ1 °रे तु च; Ñ2 °रे त्वसि (sic); Ñ3 °रे भुवि; B5 °रेषु वि-; Dn D1 °रे त्वथ; M5 °रे स्म हि.

72 Ś1 om. 72[ab]; K1 om. 72 (cf. v.l. 71). — [a]) Ñ B D G3 M3.5 तु (for च). K2.4 तं दृष्ट्वा कृपयोपेतं; T2 G5 तादृशांश्च क्रियोपेतान्. — [b]) Ñ1 °णो मेने तु पां°.

73 [a]) K1 बहुशः; Ñ1 बहुभिः. M6-8 °बाणाभिहतः. B3 (m as in text) तस्य बाणैः स ब°. — [b]) T2 G4.5 खंडं खंडं कृतस्तदा. — [c]) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्वं). Ko अगमत्; T1 पंचत्वं (for आपेदे). — [d]) Ko transp. जङ्घां and त्यक्त्वा. B6 मुक्त्वा. T2 G4.5 त्यक्त्वा जंघे महात्मनः.

74 T2 G4.5 om. 74-78. — [b]) Ñ3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) महाबलं. — [c]) Ś1 K1.2.4 Dn1 D2 इमं; Ko एनं; D5 एतत् (for इदं). — [d]) Ko D8 °मरिमर्दनं; K3 °मपि दुः; Ñ1 °मिति दुः; B3 (m as in text) °मतिदुर्जयं; Da °मेति दुः (sic). — [e]) K3 Ñ3 G1.3.6 M वीर (for नाम).

75 T2 G4.5 om. 75 (cf. v. l. 74). — [a]) Ñ3 पुरुषेष्वेतत्. — [c]) M6-8 हि (for वि-). Ñ1.2 सर्वैः; Dn D4 सर्वम् (for एतद्). — [d]) Ñ1.2 स्वल्प°.

76 T2 G4.5 om. 76 (cf. v. l. 74). — [a]) G3 असमानम्. — [c]) G3 °रय त्वं. Da सततं; Arjp प्रयतं. — [d]) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3.5 शृणुष्वैतद्.

77 T2 G4.5 om. 77 (cf. v. l. 74). — [a]) K (except K1) B1.6 D2.5 बाधिता; T1 G1-3 बाधते. S (T2 G4.5 om.) कश्चिद् (for शत्रुर्). — [b]) Ñ3 B3.5 Dn D1.5 यदि; G3 यथा. Ś1 K1 वै; K2 T1 M त्वा; K4 G1 ते. K3 संयुगे; T1 पांडव; M कुत्रचित् (for कश्च°). — [c]) K2.4 तद्वधार्थं. — [d]) Ñ3 B (except B3) Dn D5 G1 तद्; G2 तथा.

78 T2 G4.5 om. 78 (cf. v. l. 74). — [a]) Ś1 तान्;

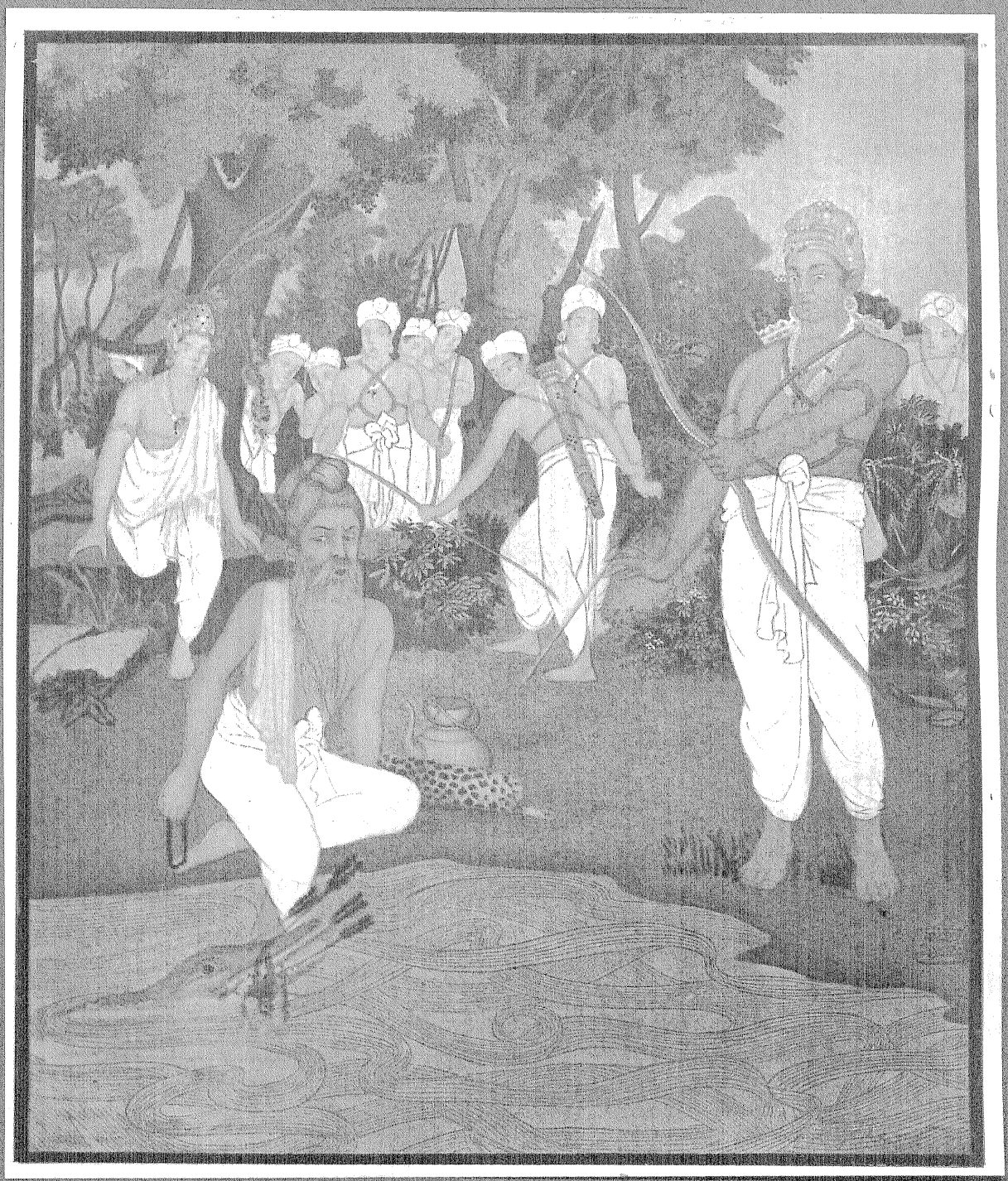

तदाकर्ण्य वचस्तस्य तु वीरस्तु मिथिलेश्वरः ।
आरोप्य धनुरिद्धं मध्ये तस्य न्यषादयत् ॥
अत्रैरे तु विदेहानां तत्र अर्पितं । २ २५० ७१

१२४

वैशंपायन उवाच ।
कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४
यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

C. 1. 5320
B. 1. 134. 9
K. 1. 144. 9

Dn1.n2 D1 स; D5 सं-; M3 च (for तत्). Dn3 M6-8 स तथेति प्र°. — [b]) K4 च; Dn2 T1 G1-3.6 M6-8 प्र- (for स). Ñ1 B (except B5) Da D5 °त्सुः संहतां°. — [cd]) K4 च (for तद्). D1 स तदा (for तदाह).

Colophon om. in T2 G4.5. — *Major parvan:* G1-3.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-2.4 Ñ1.2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 संभव; to it Ś1 K1.2.4 Ñ1 B3 Da D1.2.4 Cd add समाप्तः (*or* °तं). — *Adhy. name:* Ko अर्जुनस्यास्त्रप्राप्तिः; K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेशः; Ñ1.2 द्रोणग्राहमोक्षणं; Ñ3 अस्त्रशिक्षा; M लक्षनिपातनं (M5 ब्रह्मास्त्रग्रहणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 130; Dn3 132; D4m 134; T1 126; G1.6 77; G2 78; G3 M 76. — *S'loka no.:* Dn 23 (Dn1 22); M3 42. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5312.

124

1 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G4.5 om. the ref.). — [ab]) M6-8 transp. धार्त° and पाण्डु°. T1 पांडवाश्चैव (for पाण्डु°). T2 G4.5 तांस्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्वशस्त्रविशारदान् (G5 °शास्त्रभृतां वरः). — [c]) T1 G1.2.6 M वाक्यं (for राजन्). T2 G4.5 °ष्ट्वा द्रोणस्तु राजानं. — [d]) Ś1 K1 T1 नरेश्वरं; G5 अचक्षुषं.

2 [b]) Ś1 K1.2.4 Da1 G2 बाह्लि°. — [c]) T2 G4.5 अपि (for च). — After 2, T2 G2.4.5 ins.:

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, Ñ2 D4 (marg.) ins. द्रोण उ°; T1 G2 द्रोणः. — [a]) K1 राजन्विद्यास्त्रसंप्राप्ते. — [b]) Ko.3 G2 °सत्तमाः; M5 राज°. — [c]) Ko निदेशयेयुः; G1 दर्शयेयुः स्वां. D2 T1 G3 तां; G1 च (for स्वां). G4 दर्शयिष्यंति शस्त्राणि. — [d]) T1 राजञ्छिष्या मम प्रियाः; T2 G4.5 तद्भवा(G4 तद्विद्वा)ननुमन्यतां.

4 Before 4, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — [a]) G2 महातेजाः; M3 °राजा. — Before 4[cd], Ñ2 B5 D (except Da D5) ins. धृतराष्ट्र उ°. — [d]) S कृतं द्विजवर त्वया.

5 [a]) Ko Ñ B D (except D1.2.4) G1-3.6 M3.5 यदानु- (B3 यदत्र); T2 G4.5 यदायं. T2 G4.5 मन्यते. Ś1 K1 काले. — [b]) G4 काले (for देशे). Ś1 K4 Da Dn2 D4.5 T1 G1.2.4 यथा तथा. — [c]) Ś1 यथा तथा; T1 तत्र तस्य. G2 विधायस्व; G3.4 °धाय त्वं. D4 तथा विधानं तत्सर्वं. — [d]) Ś1 K1 नः; G6 M6-8 मा. T2 G4.5 समाज्ञापय चैव मां.

6 [a]) Ko °यामि सदा चाहं. — [c]) K समुद्यु(K1 समृद्वि)क्तान्; Ñ3 T1 G1-3.6 M समायुक्तान्. T2 G4.5 समुद्यतानस्त्रहेतोः. — [d]) Ñ1.2 न (for ये). Ś1 पश्यंति.

7 [a]) T2 G4.5 सत्कार्यः क्षत्त आचा°. — [b]) T2 G4.5 ब्रवीमि. D5 तं; T2 G4.5 यत्. — [c]) K2.4 प्रियो. Ś1 मन्येत्; Ko.1 D5 मेन्यत्; K2-4 S मेद्य (for मन्ये).

8 Before 8, Ñ2 ins. वैशं° उ°. — [b]) Ñ1.2 Dn निर्गतो विदुरो; Ñ3 T2 G5 °नुमतो; B Da D1.4 विदुरो निर्गतो; T1 D5 विदुरोनु°; G3.4 M °नुमते. — [c]) G1 महास्त्रज्ञः (for °प्राज्ञो). — [d]) T1 कारयामास; G1 रूप°; G2 प्राप°. — After 8[cd], B5 (marg.) ins.:

1406* प्रेक्ष्यागारं सुविपुलं शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(cf. 10). — [e]) G4 निर्जग्मुः. — [f]) Ñ B1.3 m.5 Dn D1 °कप्रस्रवणान्वितां (Ñ3 °कप्रस्रवसंयुतां); B3 D5 °कप्रस्रवण-

C. 1. 5320
B. 1. 134. 9
K. 1. 144. 9

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ ११
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्भुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

स्थितां; T2 G4.5 प्रागुदक्प्रवणां शुभां; Cd उदक्प्लवनसंहितां (sic).

9 a) Śi K1 Ñ1.3 B D (except D5) °घुष्टे; T2 G4.5 °घुष्य; Cd as in text. Ñ1 B D (except D5) समाजे तु (Dn D1 च); Ñ2 पुरं चापि. — b) Ñ B Da D2.5 T2 G4.5 वरः. T1 G1–3.6 M °र्थं भरत(T1 G2 पुरुष)र्षभ.

10 a) Śi K1 रक्ष्यां भूं°; K3 Ñ1.3 B6 S रंगभूमिं. K3 Ñ1.3 B6 G2.4–6 °विपुलां; T1 G1.3 M °विहितां. — Śi K1 om. 10bc. — b) K3 Ñ3 T1 G6 M °दृष्टां; Ñ1 शास्त्रं दृष्ट्वा; B5.6 D4 °दृष्ट्या. T1 अकल्पयत्; G1.3.6 M अकारयत् (for यथा°). T2 G2.4.5 अकरोद्दर्शनेप्सया. — c) T2 G5 प्रेक्षारंगं. Ko.3 D5 T2 G5 सुविपुलं (cf. a); K2.4 °रुचिरं. — d) Ko तत्राथ; K3 Ñ3 T2 G5 ते तत्र; Ñ2 B D ते तस्य (D5 तत्रापि) (for तत्र च). — e) D5 T1 G (except G1.5) राज्ञां. Śi K1 T1 G3 °पेतां; M3.5 सर्वगुणो°. — f) Śi K1 B5 D5 नराधिप; K2.4 नरोत्तम; M6–8 द्विजर्षभ. G2.4 स्त्रीणां च भरतर्षभ. — After 10, T2 G4.5 ins.:

1407* मनस्यमज्ञान्विपुलानकरोद्दर्शनेप्सया ।

(see below).

11 T2 G5 om. 11ab. — a) K2.4 ते (for च). — b) B5 तत्र तत्र ततो ज°. — cd) S सचिवाश्च पुनर् (T2 G2.4.5 शिल्पिनश्च पृथून्) मंचान्कारयामासुरुच्छ्रितान्.

12 a) T2 G2.4.5 ततस्तस्मिन्दिने प्राप्ते. — b) T2 G4.5 राजा सबलवाहनः. — After 12ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1408* सान्तःपुरः सहामात्यो व्यासस्यानुमते तदा ।

[D4 G3 °मतस्तदा; M3 (*sup. lin.*) व्यासं चैव नरर्षभ.]

Thereafter T2 G5 ins. 1409*. — c) T2 G4.5 भीष्ममग्रे पुरस्कृत्य. — d) K2.4 Ñ D1 कृतं; G4 द्रोणं (for कृपं). T1 G2.3 M om. च. Śi K1.2.4 °र्यमुत्त°. — S ins. after 12 (T2 G5, after 1408*): D4 (marg. *sec. m.*), after 13:

1409* बाह्लीकं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।
कुरूनन्यांश्च सचिवानादाय नगराद्बहिः ।
रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणैः सहितो नृपः ।

Thereafter T2 G5 read 12cd.

13 a) G1 °प्रतिच्छन्नं; T2 G5 मुक्तामाला°. — b) Ko Ñ3 D2.5 T2 G (except G1.2) M7.8 वैदूर्य°; Ñ1.2 B Dn D4 वैदूर्यमणिशोभितं; Da D1 °शोभितं. — c) T2 G4.5 °कुंभपरिक्षिप्तं. — d) T1 G2.3.6 M °पारुहत्; T2 G4.5 °पाविशत्.

14 a) Śi K2 G1.5 °भाग. — b) Ko.3 Ñ1.2 B D (except D5) °श्च राज्ञः सर्वास्ताः; M6–8 °श्च सर्वा राज्ञस्ताः. — c) Ñ3 ताः सप्रेक्षपरि°; T1 G1.3.6 तासां च परिचारिकाः; T2 G2.4.5 तेषामंतःपुराणि च (G2 °पुरस्त्रियः); M तेषां प्रेक्ष्य परिच्छदान् (M3.5 °दाः). — e) Ko.2 B5 D4.5 G5 मंचं; G1.3.6 कांतं. — f) Ko दिव्यस्त्रि°; D5 दिव्याः स्त्रि°.

15 a) Ñ1 B5.6 Da D4 °णाः क्षत्रिया वैश्याः; S °क्षत्रविद्शूद्रं. — b) S सर्वं तत्र समागतं (G1 °गमत्). — After 15ab, T2 G4.5 (which om. 15cd) ins. 1410*. — c) Some MSS. °नेप्सुः. Śi K1.4 समाभ्या°. — d) Ñ1.2 B Da D2.4 विचेष्टितं (for कृता°). — Ñ1.2 B D ins. after 15: T2 G4.5, after 15ab:

1410* क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ।

[T2 G4.5 °नैकस्था.]

16 Śi K (except K4) om. 16ab. — a) T1 M6–8 प्रवादितश्च; G1 °दितं च. — b) B1m.3 S जन(G2.5 यूनां) कोलाह°. — c) T2 G5 °णवोपरिक्षु°. — d) Śi K1.2.4 transp. समा° and सः. T2 G5 °जः प्रत्यपद्यत (G5 °बुध्यत).

17 c) M (except M3) °केश-.

18 a) Ko D5 °मध्ये. T G4.5 तथा°. — b) Ñ3

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २१
अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २२
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा दृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ २४

C. 1. 5337
B. 1. 134. 26
K. 1. 144. 37

सचिवैः सह; G1.6 स वि°; M5 संवि°. — °) T1 G2.3.6 वीतं; G1 युक्तं (for हीनं). — ᵈ) T G5 सांगार इव चांशु°; G3.4 सांगराग इ°; G6 सांगारुरिव (sic) चांशु°. Cd cites साङ्गारकः (as in text).

19 ᵃ) S (except G4) व्यासस्यानुमते चक्रे. — ᵉ) Ñ1 T1 G1-3.6 M अपि; B5 आह (for अत्र). T1 G1-3.6 M शास्त्रज्ञान्. Dn °णांस्तु सुमं°; D1 °श्चानुमं°; D2 °श्चास्त्रमं°; T2 G4.5 °णान्सर्वशास्त्रज्ञा°. — ᵈ) Ñ2 B1 Dn D1 कारया°. S (except T2 G4.5) मंगलैः. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 19 (T2 G5, after 20ᵃᵇ):

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
प्रददौ दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D4 M °मणिमुक्तानि. G3.6 वसूनि (for वस्त्राणि). G2.4 °स्त्राण्याभरणानि च.]

20 ᵃ) G2 ततः; Dn1.n2 सुख° (for अथ). D5 °घोषेण. — ᵇ) Ś1 K1 मुख्यस्य; T1 G (except G4.5) नाद°; M दान° (for पुण्य°). K2 Ñ1.2 B1.3 Dn D1.2 S समनं°. — After 20ᵃᵇ, T2 G5 ins. 1411*. — ᶜ) Ś1 K1 °शुश्चित्रमादाय; T2 G2.4.5 गृहीत्वोपविशुः सर्वे. — ᵈ) Ko.2.4 D5 सर्वोप°; G2.4 रणोप°. D1 G6 नृपाः.

21 ᵃ) Ko.3 Ñ3 बद्धतल°; Ñ1.2 B D बद्धांगुलि°. — ᵇ) N (except Ś1 K1 B1) °कक्षा. Ñ2 B D T2 G4.5 महारथाः. — ᶜ) G1 बद्धपत्राः; G2 °त्राणाः. T2 G4.5 °णाश्च संनद्धा.

22 ᵃ) Ñ B D तु (for च). T1 सर्वे (for तत्र). T2 G4.5 यथाज्येष्ठक्रमं तत्र. — After 22ᵃᵇ, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः । [5]
रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिणः ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचनाः ।
द्रोणेन समनुज्ञाताः गृह्य शस्त्रं परंतपाः ।
धनूंषि पूर्वं संगृह्य तप्तकाञ्चनभूषिताः ।
सज्जानि विविधाकाराः शरैः संधाय कौरवाः । [10]
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M6-8 transp. चक्रुः and पूजां. — (L. 3) D4 सं-; M सु- (for च). — (L. 4) T1 G1.2.4.6 समन्वि°; T2 G4 समन्वितं. — (L. 5) D4 T1 M3.5 °र्चति. — (L. 6) T1 रक्तचंदनधारिणः. — After line 8, G4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टांश्चेरुः सर्वे नरर्षभाः ।

— (L. 10) M6-8 °कारैः शस्त्रैः. — (L. 11) T1 G4 सर्वभू°; G3.6 °त्वा पूज्याणि. D4 M अमोहयन्.]

— °) Ś1 °रस्त्रैर्. Ś1 Ko T1 °वीराः. — ᵈ) Ś1 K1 °द्भुताः. M कुमाराद्भुतदर्शनं (M3 *sup. lin.* °नाः; M5 °राश्चारुदर्शनाः). — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1414* केषांचित्तरुमूलेषु शरा निपतिता नृप ।
केषांचित्पुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायकाः ।
केचिल्लक्ष्याणि विविधैर्बाणैराहतलक्षणैः ।
विव्यधुर्लाघवोत्सृष्टैर्गुरूणि च लघूनि च ।

[(L. 1) T2 G4.5 तत्र माल्ये°; G1 तरुमुख्ये°; G3 M3.5 तत्र मू°; M6-8 तत्र बा°. M6-8 रणे (for नृप). T1 शराग्निनिपतिताङ्गै° (sic). — (L. 2) T2 G4.5 °टेष्वासक्ता बाणपंक्तयः. — (L. 3) D4 °णैरात्तशरासनैः; T1 G2.3 M3.5 °राहिं (M3 *sup. lin.* °राहं); T2 G4.5 °णैर(T2 °रा)हितलक्षणाः. — (L. 4) T1 G1.2.6 M3.5 बिभिदुर् (for विव्यधुर्).]

23 T1 G1 om. 23ᵃ-24ᵇ. — ᵃ) K2 T2 G5 °च्छिरःक्षे°. — ᵇ) Ś1 K D5 मनुष्या. — ᵈ) Ś1 K1 Dn D1 M5 सुविस्मिताः; Ñ1.2 B3.6 सुवि°.

24 T1 G1 om. 24ᵃᵇ (cf. v. l. 23). — ᵃ) K3 ततो (for ते स्म). K Ñ B1 Dn D5 T2 G (G1 om.) M3.5 बिभिदुर् (K2 बहुभिर्). — ᵇ) Ñ2 °शोभनैः. — ᵉ) M6-8 विविधुर्. K3 °वोपेतैः. T1 G1 °धैर्बाणसंवर्षैः; G3 केचिद्दृढायुधोत्सृष्टैः (sic). — ᵈ) T G (except G2.6) °ह्यंते.

C. 1. 5338
B. 1. 134. 27
K. 1. 144. 38

तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुक्रुशुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
बद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
वृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

25 ^{d}) T1 G1 प्रेक्षिता; G2.3.6 M प्रेक्षका. Ś1 K1 विस्मयं ययुः; D4 °तानना:. T2 G4.5 प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मयाः.

26 ^{a}) Ñ B D °शुश्राव्ये (D5 °श्र). G3 नागरा विविशुस्त°. — ^{b}) S (except M3) शतशोथ सह°. — ^{d}) T2 G4.5 नागराः; M प्रेक्षकाः (for भार°). T1 G1-3.6 प्रेक्षकाः साधु साध्विति (G3 विस्मिताः).

27 G3 om. 27^{bc}; D1 om. 27^{b}–28^{c}. — ^{b}) M6-8 वा (for च). T2 G4.5 यथाचार्यानुशासनं.

28 D1 om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). — ^{a}) T2 G (except G3.6) गृहीत्वा. K2 बहुचर्मा°; T G (except G3) °र्माणि (T1 °र्मार्गं). — ^{c}) T G1-3.5.6 शस्त्रमार्गान्. G4 सहसा मार्गणोत्सृष्टाः. — ^{d}) T2 G4.5 °रुः सर्वे नरर्षभाः.

29 ^{a}) D5 शिक्षां (for शोभां). — ^{b}) T2 G4.5 सुस्थितिं (for स्थिर°). — ^{c}) Ś1 वीराणां (for सर्वे°). — ^{d}) Ko.3 Ñ B D प्रयोगं; T1 G1.5.6 M5.7.8 °गात्; T2 G2-4 M3.6 °गान्. K3 G1 °चर्मणः; Ñ B D (except D5) °णोः; G2 M6-8 °णि.

30 ^{a}) Ko.3 D5 T2 G4.5 M6-8 °संरब्धौ; K1 °संपृ°; Ñ1 °संधृ°; B3 Da D4 °संद्धि°; T1 G1-3.6 °संक्रुद्धौ. M3.5 अथ रंगसुसंक्रुद्धौ. — ^{b}) Ko.3 D4.5 दुर्योधन°; T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ. — ^{c}) G3 अपि तीव्रौ. — ^{d}) Ś1 सशृंगौ पर्वताविव; K1 T2 G4.5 सशृंगाविव पर्वतौ; G6 द्विशृंगाविव चाचलौ.

31 ^{a}) N (except Ś1 V1) T1 G3 °कक्षौ (K1 °कक्ष्या); G2 °खड्गौ; G6 क्रूरप्रेक्षा. Ko D5 महाकायौ. — ^{b}) D5 समव°. — ^{c}) Ś1 Ko.3 B D (except Dn2) T2 G3-6 बृहंतौ; K1 बृहंता; K2 बृंहितौ; K4 बृंहतौ; T1 वसंतौ; G2 बृहंतो; M5 बृंवतो. N (except K1) वासिता°.

32 D1 om. 32. G2 repeats 32^{cd} (with v. l.). — ^{c}) Ñ3 Dn मंडलगतौ; T2 G5 निर्मलावेतौ; G2 (first time).6 चंचलगतौ; G2 (second time) M3.5 °गतौ; Nilp as in text. — ^{d}) T2 G2 (second time).4.5 सदर्पाविव; M °शृंगा°. Ñ B D (except D5) T1 G (except G4.5) कुंजरौ (for गोवृ°); cf. 13^{d}.

33 ^{a}) G6 transp. विदु° and धृत°. — ^{b}) Ñ B Da Dn D1.4 (before corr.) गांधार्याः. S च महामति; Cd पांडवारणिः (as in text). — ^{c}) K3 D5 S न्यवेदयत. Ś1 K1.2.4 D5 तां सर्वां. — ^{d}) D1 पांडवानां (for कुमा°). Ś1 कृतांजलिः; K1.2.4 D5 कृतास्त्रतां; G6 च चेष्टितं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ B Da Dn D2.4.5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र (K1 om. अस्त्र; Ñ1.2 B3.5 Da D4 शिक्षा; B1.6 अस्त्रशिक्षा) दर्शन. — *Adhy. name:* Ko रंगप्रवेशः; G3 रंगावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin.* 119; B1 131; B5 T1 127; Dn3 133; D4m 135; T2 G3.5 M 77; G1.4.6 78; G2 79. — *S'loka no.:* Dn 35; M3 45. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 5345.

125

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1.2 B D (except D5) हि; T1 G3 तु (for च). T2 G1.4.5 दुर्योधने चरत्येवं. — ^{c}) G3 °स्नेहात्. — ^{d}) Ko.3 Da D4.5 G1-3 M3.5 द्विधैवा°.

2 ^{a}) Ś1 K D5 हे वीर; Ñ2.3 B1.3 Da ही वीर; S जय हे. T2 कुरुदे वीरे; G4.5 कुरुवीरेति. — ^{b}) Ś1 K D5 हे भीम; Ñ2.3 B1.3 Da Dn(?) ही भीम; S जय हे. ❀Nil.:

१२५

वैशंपायन उवाच ।
कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविवार्णवौ ॥ ५
ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः । C. 1. 5358 B. 1. 135. 12 K. 1. 145. 13

हा भीमेत्यपपाठः ।❀ K1 इति च नंदनं; K2 इति स्तुन्वतां; Ñ1.2 B D इति जल्पतां (D5 कुरुनंदन); Ñ3 इति नर्दतां; S भीम इत्युत. — cd) T2 G2.4.5 °णां °लः °दः सहसेरितः.

3 ab) T1 G2 क्षुब्धतरं (G2 °तरस्) तत्र; T2 G1.4–6 M °र्णवसमं. Ś1 क्षुब्धार्णवनिभं रंगं समालोक्याथ बुद्धि°.

4 Before 4, Ñ Dn D1.4 ins. द्रोण उ°. — a) Ñ3 T2 G3.5 M3 वारयेतां. G1 महाभागौ; M6–8 °वीरौ. — b) D2 कृतयोगौ; T2 G2.4.5 °विद्यौ. G2.4 इह (for अपि). — c) K3 रंगविभेदोयं; T1 G2 रंगस्य कोपोयं; G3 °प्रकारोयं. T2 G5 पुत्र मा रंगकोपो भूत्. — d) T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ. — After 4, D4 (marg. *sec. m.*).5 S ins.:

1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।
गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।
अलं योग्याकृतं वेगमलं साहसमित्युत ।

[Before line 1, D4 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) D4 उत्थाय सहसा. — (L. 2) T1 °राज्ञा हि महती—कुरु शासनं. — (L. 3) D4 G2.4 शिक्षाकृतं; G3 योग्यौ कृतं. D4 रंगं; T1 शिक्षां; G1.2 योगं (for वेगं).]

5 Before 5, Ñ2 Dn D1 ins. वैशं° उ°. — a) K2 Da1 D5 युगांतानल-; M3.5 युगांत इव. Ko.2 D5 -रब्धौ; K1 -लब्धौ; K4 -क्रुद्धौ (for -क्षुब्धौ). — d) K3 Ñ B D (except D2.5) महावेलौ. T2 G5 वेलयेव महार्णवौ.

6 a) Ś1 K1 रंगार्णव°; S (except T2 G3.5) रंगांकण°. — c) Ś1 K4 D5 T2 G4.5 वादित्ररवं; K1 °वरं. — d) Ś1 K Ñ2 B5 Dn D1.5 T1 G1.6 M6–8 °निभस्वनं; T2 G2.4.5 तदा मेघसम(T2 °रव)स्वनं.

7 Before 7, T1 M6–8 ins. द्रोणः. — b) Dn D1 सर्वशस्त्रविशारदः. — c) G2 °नुजबलः; M7 °त्मजसमः; Cd as in text.

8 a) T1 G1.2.6 °वचनात्सोथ; T2 G4.5 M °वचनस्यांते. — d) K4 सतूणः सज्जकार्मुकः.

9 b) Ś1 फल्गुणः; Ko.2–4 Ñ B D (D4 before corr.) M6–8 फाल्गुनः; K1 G2 फल्गुनं (K1 °णं); T2 G4.5 पांडवः. — c) Da G1 सार्कः; G4 अर्कः; G6 एकः.

10 a) K3 सर्वस्य लोकस्य. — b) K3 सविस्मयभवत्तदा; Dn T1 G1.2 समुत्पिंजलकोभवत्; D5 °त्पिंडो महानभूत्; T2 °त्पंचलकोभवत्; G3.6 M °त्पिंज(M6–8 °ग)लिकोभवत्; G4.5 °त्पिच्छ(G5 °च)लकोभवत्. Cd cites समुत्पिंजः (as in text). — c) Ś1 K1.3 B5 D1 प्रवाद्यंत; K2.4 B1.3 अवा°. S वादित्राण्यप्य(T2 G2.4.5 °णि प्र-; G1 °यभ्य-; M °णि च)वाद्यंत (M °ते). — d) K1 शंखाश्चैव. Ko.2 D5 च सर्वशः (for सम°). T2 G2.4 ततः शंखानि सर्वशः.

11 Before 11, D2 S (except G1.4) ins. प्रेक्षकाः (D2 cont. ऊचुः). — a) K3 पांडुसुतः. — b) Ñ1.2 B1.3 Dn D1.2 मध्यमपांडवः (by transp.). — c) K2 महेंद्राय. — d) Ko एव; Ñ1 एक-; M6–8 परि- (for एष).

12 a) Ś1 ज्येष्ठः; Da लोके. — b) T1 [s]ष्येष. Ko.2 धर्मविदां. — c) T2 G2.4.5 °वतामग्र्यः (T2 G5 °ग्रः).

C. 1. 5358
B. 1. 135. 12
K. 1. 145. 13

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्रवसंमिश्रैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५

विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावापतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— [a]) K2 शीलज्ञानविधौ; K3 सत्वज्ञानविधिः. T1 G1. 3. 6 M शीलरक्षा(G3 °वर्त्मा)करोर्जुनः (T1 °ज्वलः); T2 G2. 4. 5 एष ज्ञानवतां वरः (T2 G5 निधिः). — After 12, T2 G1. 2. 4. 5 ins.:

1416* एष कंसविमर्दस्य साक्षात्प्राणसमः सखा ।
एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T1 G1. 3. 6 M ins. वैशं°. — [a]) Ñ3 B1 Dn D4. 5 तुमुला; B3 Da बहुला; T1 मधुरा (for अतुला). — [b]) Ñ3 Dn D1. 4 शुश्रुवुः. — [c]) Ś1 K4 Ñ1 G2 प्रसव-; Ko Ñ2 °स्रव-; K2. 3 Da2 °स्रव-; D1 °स्तव-; D5 °स्राव- (for प्रस्रव-). Ko. 2 -संक्लिन्नं; Ñ2. 3 B D (except D5) -संयुक्तैः; T2 G5 -संमिश्रं; G4 -संयुक्तं (for -संमिश्रैः). — [d]) Ko. 2 पयःसिक्तं; K3 अश्रुपूर्णैः; D5 अस्रैः सिक्तं. B3 D4 क्लिन्नांबरोभवत्.

14 D2 om. 14[ab]. — [b]) K1 T1 °रथाभवत्. — [c]) Arjp नरश्रेष्ठ.

15 Before 15, S (except M5) ins. धृतराष्ट्रः. T2 (hapl.) om. 15–16 and धृत° उ° (in 17). — [a]) K4 S (except G3; T2 om.) °र्णवसमः. — [b]) Ko. 2–4 D4. 5 T1 G2–5 सुमहान्स्वनः. — [c]) Ś1 दिशश्च प्रदिशश्चैव; K1 श्रूयते सुमहाभागो; G3 °वोत्थितं रंगं. — [d]) D5 भिंदंति च. Ś1 K2 G1. 2 T1 M (except M3) नभस्थलं. G3 बिभिदन्नभसस्तलं.

16 K1 S om. उवाच. T2 om. 16 (cf. v. l. 15). — [a]) K1 महाभाग; K3 Ñ1 G1. 3. 6 °बाहुः; B3 °वीर्यः; T1 °बाहो. — [b]) Ś1 K1 फल्गुणः; Ko. 2–4 Ñ B D (except D4) G3. 6 फाल्गुनः; T1 G1 M कौंतेयः. Ś1 जयतां वरः. — [c]) Ś1 अस्त्रलाघवदर्शयन्; K1 अस्त्राणि दर्शयन्वीरः. — [d]) Ko तथैष; K1 B3 T1 G (except G4) M3–8 °त्रैव; B3 °दैव; D5 °स्यैष. Ko. 2–4 D1. 4. 5 सुमहान्स्वनः; S (T2 om.) जननिस्वनः (cf. 15[b]).

17 Ś1 K1. 3 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — [b]) T1 G1 कृतार्थोस्मि; M3. 5 विदुराद्य (for रक्षितो°).

18 Ś1 K1. 3 D2. 5 S om. उवाच; K4 M5 om. the ref. — [a]) Ko. 3. 4 Ñ B D T G प्रमुदिते; K3 पर्यु°. — [b]) Ñ1. 2 B3 Da Dn D1 प्रत्यु°; Ñ3 पर्यु°; B1. 3. 5 D2. 4 प्रत्य° (for पर्य°). — [c]) Ko. 3. 4 Ñ B D °र्यायाञ्च°.

19 [b]) T1 G1 °सृजज्जलं. — [c]) S वायव्याद्. — [d]) K2. 4 G2. 6 पर्जन्येन; T1 G1. 3 M °न्याद्.

20 [a]) Da1 चाविशद्; T1 अवसृजद्; T2 G4–6 M °सृजद्; G1 अप्यसृजद्; G3 व्यसृजद्. — [b]) Ñ B1 (m as in text). 3 Dn D1 T2 G4 M5 अभवद्गिरिः; B3 D2. 4 T1 G2. 3. 5. 6 असृजद्गिरिं; M6–8 अपि पर्वतान्. — [c]) K1 पुनः सोंतर्हितो°.

21 [a]) Ñ3 transp. प्रांशुः and ह्रस्वः. — [b]) T2 G3 क्षणेन (cf. [c]). Ś1 K1 रथपूर्वतः; T1 (*sup. lin.*) G3 °मार्गतः; G6 °युग्यतः. — [c]) Ś1 K1 क्षणाच्च (cf. [a]). — [d]) Ś1 Ko. 2. 4 T1 G1 अव(Ś1 °थ)पतन्. Ñ B D अवतरन् (D5 अभ्यापतन्); T2 G5 अभ्यपतन्.

22 [a]) K3 सु- (for the first च). S °मारश्च सूक्ष्म(T1 G2. 3. 6 M5 शूर; M3. 6–8 वीर)श्च. — [b]) T G गुरुश्चापि; M

एवं पार्थो महाराज कृष्णाः पाण्डुसुतस्तथा ।
अस्त्राणि संहरत्येषु मुमोहास्मन्नः ॥ १.२४५.१६

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्ववलम्बिते ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चाभवत् ।
गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं स्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किं स्विदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ २८
रङ्गस्यैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रौणिः परिवृतो बभौ ।
पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३०
अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१
स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२ C. 1. 5378 B. 1. 135. 32 K. 1. 145. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

गुरुसेवी (M5 नित्यं चापि). — [e]) D5 लाघवेन. Ko Da D5 G2.4 अपि; G6 हि (for अभि-). Ñ1.2 B5 m.6 Da Dn D1 °संक्षिप्तः. — [d]) M5 निशितैः शरैः. For 22[d], G1 reads 23[d], repeating it in its proper place.

23 [a]) T2 G2.4 अमरस्य. K2 बहुस्तत्र (for वराह°). G1 भूताश्वेतवराहाणां. — [b]) K1 Da Dn2.ns D4 (before corr.) लौहस्य; K2 विह°; D1 लौम°; D4 (by corr.) लोक°; T1 G1.5 M सिंह°; T2 G2.4 काक°; G6 वाह°. K1 प्रमुखी; T2 G2.4.5 च मुखे. K2 स्थितः; G6 स्थितिः. — [c]) Ko.2 D5 बाणशतान् राजन्; K1 बाणा सुसंसक्ता; K3.4 बाणान्सु(K4 °णांस्तु)सं°; N1.2 B1.5 D2 बाणान्सुसंयुक्तान्; B3 Da T G बाणानसंयु°. — [d]) K2 प्र-; Ñ B6 Dn1.n2 सं- (for स). T2 G2.4.5 निचखानैकबाण°. G1 repeats 23[d] here (cf. v. l. 22).

24 [a]) Ñ1 मध्ये; G2 गवो; M6-8 गोप्ये (for गव्ये). B6 Da S (except G1.6) विषाणे. Some MSS. -कोषे. — [b]) Ko.3 रज्ज्वावलं°; Ñ1 बद्धावलं°; Ñ2 B (except B6) Dn D1.2.4.5 °लंबिनि; Da रज्ज्वावलंबिनि. S बालरज्वा(M3 °ज्व)वलं°. — [c]) G6 M7 महावीरः.

25 [a]) Ś1 Ko.1.3 Da D5 °मादिषु (for °मादि सु-). K (except K2) महान् (K4 सुमहान्). T2 G2.4.5 एवमादि महावीर्यः. — [b]) K2 Ñ B1.3.6 D (except D5) T2 G4.5 चानघ (D2 T2 G4.5 °घः); B5 लाघवं (for चाभवत्). — [c]) T2 गदया; G4 लीलया; G5 गदायाः. Ś1 शास्त्रकुशलो; Ko चापि कु°; K2-4 Ñ B6 D2 S चा(Ñ1 M6 अ)स्त्र°. — [d]) Ko.2.3 Ñ3 दर्शनान्स; Ñ1.2 B D मंडलानि; T G M6-8 दर्शकानां; M3.5 नानायोग्यां. Ñ2 Dn2 ह्यदर्श°; Dn1.n3 D4 T1 G1.3.6 M6-8 प्रदर्शयन् (Dn1.n3 °त्); T2 G2.4.5 M3.5 अदर्शयत्. Cd cites दर्शनाद् (? read दर्शनान्). — After 25, S ins.:

1417* चक्रतोमरपाशानां भिण्डिपालपरश्वधाम् ।
अन्येषां चापि शिक्षाणां दर्शयामास लाघवम् ।

[(L. 1) T G2.4-6 °परश्वधैः. — (L. 2) T2 G4-6 च महाशिक्षां; G3 चापि शस्त्राणां.]

26 [a]) Ś1 K2 समाप्ते भू°; Cd as in text. — [b]) T2 G4.5 °णि चानघ. — [c]) T2 हर्षीभूते; G5 हर्ष°; G6 महा°. Ś1 K1 समाजेत्र. — [d]) D5 T1 वादित्राणां च; G1 वादित्रस्वन-. Some MSS. निःस्वने.

27 [b]) Ñ1.2 °सूचनः. K2 सुमहानिस्वनस्तदा. — After 27[ab], Ko.2 D5 ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।

— [cd]) K2 D2 T2 G5 शुश्राव; Da श्रूयते (for शुश्रु°). G6 भूरिनिस्वनः. Some MSS. °निःस्वनः. B5 अस्त्राणामभवद्घोषो वज्रनिष्पेषनिस्वनः.

28 [a]) S (except G3 M5) शीर्यते. K3 T2 G4.5 गिरयः किंस्वित् (G5 सम्यक्); Ñ3 (by transp.) गिरयः किं नु. — [b]) G3 स्म दीर्यते; M विशी°. B6 Da D4 किंस्विन्भिद्यते मही; G1 किं नु स्विद्भूर्विदार्यते. — [c]) Ñ B D जलधाराघनैर् (B5 D2 °धरैर्); G5 °भारवनैर्; G6 °भारस्वनैर्.

29 [a]) Da गतिरभूत्; G5 समभवत्. — [c]) T2 G2.4.5 M3.5 द्वारस्याभि°.

30 [a]) K2 सर्वे (for पार्थैर्). — [c]) Ko.2 संवृतः पंचतारेण; T2 G4.5 °तारेण हस्तेन. — [d]) K2 संपूर्ण इव; K4 नाक्षत्रेणेव; Cd सावित्रे° (as in text). T2 G4.5 चंद्रमाः स्वर्गतो यथा.

32 [a]) G1.3 तैस्तथा. — [b]) S अवस्थितः बभौ (M

१२६

C. 1. 5379
B. 1. 136. 1
K. 1. 146. 1

वैशंपायन उवाच ।
दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विसयोत्फुल्ललोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ॥ १
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।
असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर ।

स्थितैः). Ko.2 Ñ B D गदाग्रपाणिः समवस्थितैः वृतः (Ko D5 ततः; K2 तथा; Ñ3 स्थितः). — [c]) T G स्थितस्तदा; M3.5 बभौ तदा. T2 G2.4.5 यथा (for पुरा). — [d]) K3 T1 G1.3.6 M °गणैरिवावृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add अस्त्रदर्शन. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1. n2 D2.4.5 M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र(B5 शिक्षा-; Da शस्त्र)दर्शन. — *Adhy. name:* Ko अर्जुनास्त्रसौष्ठवं; G1 अर्जुनरंगावतरणं; M6-8 धनंजयावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 132; B5 T1 128; Dn1. n3 134; D4 m 136; T2 G3.5 M 78; G1.4.6 79; G2 80. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5379.

126

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — After वैशं°, S ins.:
1419* एतस्मिन्नेव काले तु तस्मिञ्जनसमागमे ।
— [a]) K2 °वसाने; S दत्तावकाशः. — [b]) Ś1 Ñ1.3 Dn °लोचनः. — G3 reads 1^{c}–3^{d} after 7.

2 [ab])=1. 57. 82^{ef}; 104. 11^{ab}. G5 transp. सह° and कव°. K2 °लोज्वलिताननः; N1.3 °लोज्वलभूषणः. — [c]) K3 °बद्धतूणीरः; Ñ3 °बाणनिस्त्रिंशः. — [d]) Ś1 K1 पदचा°. T2 G4.5 साक्षादिव दिवाकरः.

3 [a]) S (except T2 G4.5) कानीनस्तु (G1.3 °नोसौ). — [b]) G3 पृथापुत्रः प्रतापवान्. — G3 om. 3^{cd}; G3 om. 3^{c}–7^{b}. — [c]) T1 M6-8 तिग्मांशोर्. — [d]) T1 G1 °बलमर्दनः; T2 G2.4.5 °गणनाशनः.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — [b]) B1 Dn D1.5 बलवीर्यं°; M6-8 तुल्यरूप°. — [c]) Ś1 K (except Ko) B5.6 Da Dn1 D4 T G2 °गणैः.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — [a]) D2 तुल्यः (for प्रांशुः). — [d]) K2.4 °स्यांगसंभवः.

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — [b]) Ñ3 सर्वं तत् (for सर्वं°). K2.4 °मुत्तमं; B3 m °मंडपं. — [d]) Ś1 K1 om. न. Ko.3 D5 °इतमथा°; B1 (m as in text).5 Da D2.4 °इत इवा°; S (G3 om.) नामपूर्वं(T2 G4.5 मूर्ध्नो इढ)मथाक°. Cd as in text.

7 G3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 3). — [a]) T2 G4.5 समाजो; G2.6 समाजे. — [b]) K3 विस्मयः; D5 विस्मयात्; G2 निर्गलः (for निश्च°). Ś1 भूत°; K1.2 स्थित°; T2 G5 स्निग्ध°; G2 स्मित°. — [c]) Ko.3.4 B5 Da D2 T2 G6 M7 °गतः. — After 7, G6 reads 1^{c}–3^{d}.

8 [a]) Ś1 °वीर्येण; K2.4 °धारेण; Ñ2 Dn D1 °गंभीर-. — [b]) K1 Ñ3 स्वनेन. — M6-8 (hapl.) om. 8^{c}–10^{b}. — [c]) B1.3 Da2 D2 T2 G5 °ज्ञातः. — [d]) Ś1 सावित्रिः.

9 M6-8 om. 9 (cf. v. l. 8); G4 om. 9^{a}–13^{b}. — Before 9, Ko.3 D4.5 ins. कर्ण उ°; M3.5 कर्णः. — [b]) T2 G2.5 सविशेषम् (for विशेषवद्). — [d]) Ñ3 D1 पार्थ मा (for मात्मना). S (G4 M6-8 om.) मा भूदात्मनि विस्मयः.

10 M6-8 om. 10^{ab}; G4 om. 10 (cf. v. l. 8, 9). Before 10, D4 ins. वैशं° उ°. — [c]) G6 वचस् (for ततस्).

यत्रोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सख्यित्वं च त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७
अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

राज्ञोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत ।

C. 1. 5398
B. 1. 136. 20
K. 1. 146. 21

T2 G2.5 तस्मिन् (for तस्य). — [b]) K1–3 B5.6 Da1 Dn1 D1.2.4.5 T G1.6 M5 वरः. — [c]) G1.2 °क्षिप्तं. Ñ1.2 B D इवोत्तस्थौ (D5 इवाक्षिप्तं). — [d]) Ñ B D (except D5) क्षिप्रं वै (Ñ3 उत्तस्थे); S (G4 om.) उत्थितः (G1 आस्थितः). M3 (*inf. lin.* as in text).5 सर्वशो. T1 स तदार्जुनः.

11 G4 om. 11 (cf. v. l. 9). — [a]) Ko Ñ B D G3.6 मनुजव्याघ्र (Ñ1.2 Dn1 D1.5 °व्घ्रं); M3.5 °व्याघ्रं. T2 G2.5 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत्. — [b]) K1 T G2.5 °मथाविशत्; K4 °मथाब्रवीत्; Ñ1.2 B D (except D5) °मुपाविशत्; G3 (*sup. lin.* as in text) °मयाचत. — [c]) T2 G2.5 बीभत्सोः. — [d]) Ko.2 Ñ B D क्षणेनान्वा (Ko °न त्वा-; Ñ1 °नानु-; Ñ2 D4 °नाथा-; Da °नाभ्या-; D1 °नात्मा-; D2 °नात्या-; D5 °नाथ) विवेश ह; K1 °नान्वाविशं नृप; K3 G1 °नान्वा (G1 °न त्वा) विशत्सह; K4 °नान्वावि°; T1 G3.6 M °णेन त्वावि°; T2 G2.5 °णेन समपद्यत.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 9). — [a])=21[a]. — [b]) Ñ3 S (G4 om.) °रणस्तदा (T2 G2.5 °रणार्णवः). — [c]) Ko D5 कर्म; B5 तेन (for तत्र).

13 Before 13, T1 G1.2 ins. वैशं°. — G4 om. 13[ab] (cf. v. l. 9). — [b]) Ś1 K Ñ1 D5 पार्थिवः (Ñ1 D5 °व; Ko भारतः). — [cd]) T1 G1–3 M तदा मुदा; G6 मुदा तदा. For 13[cd], T2 G4.5 subst. line 2 of 1420* (cf. v. l. 15).

14 G4 om. 14–15. Before 14, Ko.3 Ñ1.2 Dn D1.4 ins. दुर्योधन उ°; D5 सुयोधन उ°. — [b]) B5 कामदः. — [c]) Ko.2 इदं; D2 धनं (for अहं).

15 G4 om. 15 (cf. v. l. 14). Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) M6–8 ते (for मे). S (G4 om.) राजन् (for ऽन्येन). Ś1 K Da1 D2 कृतं सर्वं ममेत्येवं; Ñ1 °तं न सर्वेणान्येन; Ñ2 Dn D1 °तं सर्वमहं मन्ये; D4 °तं सर्वं च मन्येहं; D5 °तं सर्वं ममत्वेन. — [b]) Ś1 K Ñ3 D2 तु (for च). S (G4 om.) भवता (for च त्वया). Ś1 K1–4 Ñ3 वृणे त्वया (by transp.); Ko D5 वृणोमि ते. — [c]) K3 B1.5 G3 तु (for च). — [d]) Ñ1.2 B D (except D5) °च्छाम्यहं प्रभो (B3 D4 प्रियं). — After 15, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G4.6) ins.:

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दीर्घाञ्चितभुजं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D4 M6–8 ins. वैशं°. — (L. 2) For T2 G4.5 cf. v. l. 13. D4 कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च.]

16 G3 om. 16. Ś1 K1 T2 G2.5 M6–8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. D5 सुयोधनः. — [a]) B5 भुंक्त्वा भोगा°. — [b]) M5 यदयं (for बन्धू°). G3 भय°; M5 प्रीति°. — [c]) G3 रिपूणां (for दुर्हृ°). — [d]) M6–8 अविंदत (for अरिं°).

17 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — [b]) B5 transp. मत्वा and पार्थो. — [d]) Ś1 Ko.1 °मिवोत्थितं (Ko °तः).

18 Before 18, Ko.3 Ñ3 B5.6 D (except D1.2) ins. अर्जुन उ°; T1 G1.3 M अर्जुनः. — [a]) K1 °दृष्टानां; K2–4 Ñ B D °सृष्टानां; T1 अनादृष्टोपहूतानां. — [b]) Ko.3 अनाम्नातोप°; Ñ3 B5.6 Da S °जल्पतां (G2 अनाभूतोप-कल्पतां; G5 अप्रश्ने बहु जल्पतां); D2 अनापृष्टोथ ज°. — [c]) G3 ततः; M (except M3) गतः (for हतः).

19 Ś1 K1 S om. उवाच. — [ab]) Ś1 K1 फल्गुण; K2–4 Ñ B Da Dn D1.2 फा°. Ko D5 °सामान्योथवा किं मन्यते

C. 1. 5398
B. 1. 136. 20
K. 1. 146. 21

गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजवैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्घनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥२६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

भवान्. — °) Ko D5 बल°; B5 °श्रेष्ठांश्च; Cd as in text. Ñ B6 D (except D2.5) राजानो; B5 राजन्यान्. — After 19, Ko.3.4 ins.:

1421* वाग्वीर्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैश्याश्च धनवीर्यतः ।
कर्मवीर्याः स्मृताः शूद्रा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

20 a) K1 N3 B (B3m as in text) D दुर्बलायासैः; K3 बहुलालापैः; K4 °लालापैः; Ñ1.2 °लातापैः; G6 °स्यैः. — b) Ko Ñ1.3 B6 D4 G3 सकाशे (Ñ1 G3 °शं). — d) Ñ1 प्राहरेयं. Ñ1 G3.6 शितैः (for शिरः). K4 T2 G5 transp. शिरः and शरैः.

21 Ś1 K1.3 T2 G6 M6-8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — a)=12a. — c) Ñ1.2 B6 D4.5 T1 G1 °याविष्टो; G3 °यान्विष्टः; G5 °स्तरसाश्लि°; G6 °श्लिष्टैः; Cd as in text.

22 b) Ko भ्रात्रा च; Ñ1 संत्रातः; Da G2 सभ्राता. — c) D2 G2.3.5.6 ततः; T1 G1 तदा (for स्थितः).

23 a) Ko °द्युज्जलदः; K4 °द्युत्स्वनितैः; Cd as in text. — b) Ñ1.2 B D M Cd °गमैः. — d) Ko.3 °मालिभिः; T2 G4.5 पुरंदरपुरःसरैः; G1.2 °भासिभिः.

24 a) T2 G2.4.5 M3.5 सुतस्नेहा°. — b) K4 °सेकिनं; Ñ1 च रंगलो°; T2 G2.3.5.6 (*inf. lin.* as in text) °लोकनं. — c) T1 भास्करेणप्ययं नूनं (sic). — d) M3.5 समीपस्थान्घनान्प्रभुः.

25 a) B1 घन°; M6-8 °च्छायाव°. Ś1 ते; K1 T1 G1.3.6 M च (for तु). B6 Da °संगूढः; T2 G2.4.5 °गूढात्मा. — b) Ko.2 चार्जुनः; K1 फल्गुणः; Ñ1.2 B D (except D5) फा(D4 फ)ल्गुनः. — c) Ś1 °क्लिष्टः; B3 °क्लृप्तः; S °ष्वक्तः; Cd as in text. — d) K1 समपश्यत; K2.4 परिदृश्यते.

26 c) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — d) Ko भारद्वाजस्ततो°; T1 G1.2 पार्थो यत्र ततो°.

27 b) Ko °भवर्तत. — c) Ñ1.3 B (except B5) Da D2 T2 G5 °राज°; T1 G1-4.6 M कुंती°. — d) T2 G4.5 सा (for ह).

28 a) K3 ततस्तां; G3 तां तदा. N (except Ś1 Ko.4) G3.4 मोहमापन्नां; M3.5 °संविग्नां. — K2 om. 28c-30b; M6-8 (hapl.) om. 28c-30d. — d) Ś1 K (K2 om.) Ñ B Da Dn D1.2 प्रेष्याभिश्चंदनोदकैः (Ñ3 वारिभः सुव्यक्षिताक्षरैः:); D4 S (M6-8 om.) प्रोक्ष्य चंदनवारिणा (G3.6 M3.5 °भिः:); D5 °नोदकैः.

29 K2 M6-8 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) Ñ1 °प्राणैस्. — b) Ñ3 transp. तौ and उभौ. Ko Ñ1.2 B D (except D5) T1 °वुभौ परिदं°. Cd cites (only) दंशितौ (as in text). — ca) Ko Ñ1.2 B D सुसंभ्रांता (D5 °दसा). T2 G4.5 पुत्रावज्ञाततत्त्वार्थौ व्रीडिता सा त्ववैक्षत.

30 K2 om. 30ab; M6-8 om. 30 (cf. v. l. 28). — a) K3 °द्यतशरौ दृष्ट्वा; B6 °द्यतौ महावीर्यौ; T2 G4.5 ततस्ता(T2 तावुभा)वुग्रधन्वानौ.

31 a) K2.4 अयं पृथासुतः कर्ण(:).

32 d) T1 G6 M किं च; T2 G2.4.5 केषां; G1 किंचित् (for येषां). G2.4 (before corr.) च; G5 (before corr.) स्व (for त्वं). Ñ B1.5.6 Dn D2.4 G4 °भूषणः; B3 D1.3

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥३२
एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३

दुर्योधन उवाच ।

आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।
काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ।
अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
ब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

C. 1. 5418
B. 1. 186. 41
K. 1. 146. 46

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T2 G2.5 °भूषणं; T1 G1.3.6 M भूषयेः कुलं. — e) T1 G1.3.6 M च (for त्वां). — After 32, Ko.3.4 Ñ B D ins.:

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ।

33 Before 33, Ś1 K1.3 D2.5 S ins. वैशं°; Ko.2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — b) T2 G2.4.5 व्रीडयानत°. — c) Ko.4 Ñ2 B D (except D5) G3 वर्षाम्बुविक्लिन्नं (G3 °वक्लिन्नं; B6 °वद्भिन्नं); Ñ1 वर्षाम्बुतिक्लिं°; Ñ3 T1 G1.2.6 °बुदक्लिं°; T2 G4.5 हेमांबुसंक्लिं°; M3.5 °बुसंक्लिं°; M6-8 मेघसुसंक्लिं°. — d) K3 D5 °मालिंगितं; G1 °मालोलितं.

34 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — b) Ś1 शास्त्रविचारणे; Ñ1 चात्र वि°; S धर्मवि°. — c) Ñ Dn M3 सत्; D2 स; Cd तत् (as in text). T2 धीर°; M3.5 वीर° (for शूर°). — d) Ko.3 Ñ B (except B5) D (except D5) transp. सेनां and यश्च. — After 34, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[=Manu 9. 321. — (L. 1) G2 ब्रह्मणः; G6 ब्राह्मणः. — (L. 2) T1 सर्वगतं.]

35 a) K2.4 यथायं. Ś1 K1 फल्गुणो; Ko.2-4 Ñ B D (except D4) T2 फा°. G6 यं फल्गुनो हि युद्धेन. — b) G6 राज्ञा योद्धुमिहेच्छति. — d) T1 G1.3 M राजा (for मया). M6-8 राज्ञो (for राज्ये). K2-4 °षेचितः; T1 G1.3.6 M6.7 °षिच्यतां. — T (T2 om. lines 3-4) G M5 ins. after 35: D2.4 (marg. *sec. m.*) M3.6-8 (the latter three om. lines 3-4), after वैशं° (of the foll. st.):

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेयं च पितामहम् ।
अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।
गोसहस्रायुतं दत्त्वा युक्तानां पुण्यकर्मणाम् ।
अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D2 °स्रादिकं; G2 °स्रयुतं. G2.4.5 द्विजानां (for युक्ता°). — (L. 4) D4 G2.4.5 °स्र द्विजातिभिरिती(G4.5 °भिरथे)रितः.]

36 Ś1 K1.3 M6-8 om. उवाच; D2 T G M5 om. the ref. — After वैशं°, D2.4 (marg. *sec. m.*) M3.6-8 ins. 1424* (cf. v. l. 35). — T2 M6-8 om. 36^{abcd}. — a) G2.4.5 तथा (for ततस्). — d) S (T2 M6-8 om.) द्विजातिभिः (for महा°). — e) Ko B6 D4 तु; K4 T1 G1.2.6 M स्म; T2 G2.4.5 च (for स). — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्राभरणाङ्गदैः ।
राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूषितो भूषणैः शुभैः ।

[(L. 1) T2 G4.5 सुमाली हार°. — (L. 2) T1 G1.3.6 M3.5 ततः (for तथा).]

37 b) Ko B6 Da D4 °शब्दरवेण; K2.4 Ñ B1.3.5 Dn D1 G1 °शब्दोत्तरेण. — After 37^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमितं वसु ।

[M3 प्रदाय. D4 M3 अपि (for हि). T1 G1 संप्रदत्त्वामितं; T2 G2.4.5 दत्त्वा तेभ्योधिकं.]

— c) Ko Da कौरवो; D4 वचनं. Ñ1.2 Da D5 T1 राजन्; T2 G2.4.5 कर्णो. — d) Ko Ñ1.2 B6 Da Dn D1 वचनं; B1.3.5 D2 वर्धयन्; D4 सदृशं (for राजा°). S राज्ञां मध्ये (for राजानं तं). Ko Ñ2 B1.3.5 Da Dn D1.2 स (for तं). Ñ1 B6 सदृशं; D4 वचनं (for तं वृषस्). Ś1 K1 नृपः; G4 (*inf. lin.* as in text) M वृषा; Cd as in text. K2.4 D5

१२७

C. 1. 5419
B. 1. 137. 1
K. 1. 147. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ।
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपक्षवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

G5 तथा. D4m कर्णः परबलार्दनः.

38 b) Ko.2.4 D1.2.5 S ददामि. — c) T1 G1.3.6 तद् (for प्र-). M6-8 कुरुशा°. — d) G6 कर्तव्यं हि (for कर्ता ह्यसि). S तवानघ (for तथा नृप). — Before 38ef, K2 D5 ins. दुर्योधन उ°; S दुर्योधनः. — e) Ś1 अत्यर्थं; B5 (m as in text) अहं तं; M अजरं (M5 अनंतं). — f) Ś1 K1.4 B5 D2 च; Ñ3 तु (for स). K3 इत्युवाच सुयो°; S त्वया सह महाबल.

39 ab) T1 G1 तदा (for ततः). T2 G2.4.5 एवमस्त्विति तं कर्णस्तदानीं. Ko Ñ1.3 B (except B1) Da D2.4 प्रत्यजानत; Ñ2 Dn D1 प्रत्युवाच तं. — After 39ab, S ins.:

1427* वैशंपायनः ।
अङ्गराजस्य युक्तांश्च दत्त्वा राजपरिच्छदान् ।
[T1 G3 M5 om. वैशं°. G4 M °राज्यस्य. G1 संयुक्तान्; M6-8 युक्तानि. M6-8 राज्यप°.]

— e) K1 S परिष्वज्य (for समा°).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add कर्णाभिषेक. Ś1 Ko.1.3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4 M6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र (Ko Da शस्त्र; M6-8 अस्त्रप्र)दर्शन. — *Adhy. name:* K2.4 D5 G1 M कर्णाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 133; B5 T1 129; Dn3 135; D4m 137; T2 G3.5 M 79; G1.4.6 80; G2 81. *S'loka no.:* Dn 38 (Dn3 41); M3 47. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5419.

127

☞ V1 resumes with कश्चित्कर्णे° in 21b.

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — a) G3 सप्रसक्तोत्तर°. — b) M6-8 सोपस्वेदः. — c) S (except G6 M6-8) °तिरथो. G6 राजन् (for रङ्गं). — d) D5 T1 यष्टिपाणिः; Cd as in text. K2-4 D5 S स्खलन्; Ñ3 ज्वलन्.

2 d) K4 S तमवंदत.

3 b) K4 T1 G1.6 °संभ्रमं.

4 a) D5 मूर्धानं; S तस्यांगं (T1 °ते; G6 M °गे). — b) K (except Ko) B3m Arjp Cd अतिवि°; Ñ3 अभिवि°; S अमरद्युतेः. D5 तस्यातीव स विक्लं°. — c) G2 M6-8 °राज्येभि°; G3 °भिषिक्तांगं. — d) S °भिः पर्यषिंचत.

5 b) Ko Ñ1.2 B D (except D5) T2 संचिंत्य. — c) G3 °स्तदाचार्यं. — d) K2.4 उवाच प्र°. S (except G3.6) प्रहसन्निदमब्रवीत्.

6 Before 6, G3 M6-8 ins. भीमः; G6 भीमसेनः. — b) K3 रणे बंधं कदाचन. — c) S °दृशं कर्ण (G1 सूत; M3.5 कर्म). — d) K3 marg. (*sec. m.*) तोदनं (as pāṭhāntara for प्रतोदो). K3 इति (for त्वया). S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (G3.6 °दो धार्यतां त्वया).

7 a) Ñ3 transp. च and न. Ko B3 Da D4 °राज्यमनर्हं°. — b) D4 दुरासदं (for नरा°).

8 Before 8, T G (except G2.4) M6-8 ins. वैशं°. — a) G2 तथा; G5 तदा. — c) T2 G2.4.5 निःश्वस्य

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रभवो दुर्विदाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्कृपः ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ १९

C. 1. 5438
B. 1. 137. 20
K. 1. 147. 20

गगनस्थं तं.

9 [a]) Śi1 K1 T2 G (except G1.6) क्रोधाद् (for कोपा°).

10 [b]) Śi1 K1 उपस्थि°; S (except T2 G4.5) इदं वचः. — Before 10[cd], T1 M6-8 ins. दुर्योधनः. — [d]) Śi1 K3 transp. वचं and वक्तुं.

11 [a]) S (except T2 G3.6) श्रेष्ठं. — After 11[ab], D2 ins. a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 1. 128. 4. — G4 om. 11[c]–12[a]. — [d]) Ko Ñ3 B D (except D5) transp. प्रभवाः and दुर्विदाः; Cd as in text. S (G4 om.) प्रभवो दुर्विभावनः.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 11). — [b]) S (G4 om.) दग्धं (for व्याप्तं). — [c]) B6 D2 °धीचेरस्थि°. Śi1 K1 दधीचास्थिकृतं वज्रं; K2.4 D5 दधीचेरस्थिभिर्वं°; K3 S (G4 om.) °स्थास्थिभिर्वज्रं (G5 °भिः पूर्वं). — [d]) G2.5 दानवनाशनं.

13 [b]) T1 भीष्मो; G5 रौद्रिर् (for रौद्रो). — [d]) D2 सर्वदेवं°; T1 G3 सर्वभूत°.

14 [a]) K2-4 क्षत्रियाश्चैव; Ñ B (except B5) Dn D2 °येभ्यश्च; D5 T1 G3.6 M °यासु च. Ko Da ते (for ये). T2 G1.2.4.5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च. — [b]) K2-4 ब्राह्मणेभ्यश्च. T1 G1.3 तव (for ते च). N (except Śi1 K1) ते (B5 ये) श्रुताः (for विश्रु°). T2 G1.2.4.5 भा(G1.2 भ)विता इत्यपि श्रु°. — After 14[ab], Ko.4 Ñ B D ins.:

1428* विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।;

while T2 G1.2.4.5 ins.:

1429* जातानाहुः क्षत्रियासु ब्राह्मणैः क्षत्रसंक्षये ।

— After 14[c], N ins.:

1430* द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च.

[(L. 1) Śi1 K Ñ3 D5 द्रोणोस्त्रविदुषां (K3 °णोप्यस्त्रविदां). — (L. 2) Śi1 K1 भरतस्या°. K2.4 °न्वये चैव.]

— [a]) Ko Ñ1.2 B D (except D5) च गौतमः (for गुरुः कृपः). — [e]) K3 भवतोपि. — [f]) Ñ2 °प्याकर्णितं; T2 G (except G1.6) °प्यवगतं; Cd as in text. Ko Ñ1.2 B D (except D5) मया; S (except T2 G2.4.5) नरैः.

15 [b]) Ko Ñ1.2 B D सर्वलक्षणलक्षितं (Ko Da °णं). — [c]) N (except Śi1 B3) °सदृशं. — After 15[c], T2 G (except G3) ins.:

1431* सूतोऽमुं जनयिष्यति ।
एवं क्षत्रगुणैर्युक्तं शरं समितिशोभनम् ।,

repeating thereafter 15[c]. — [d]) K1 हनिष्यति; Ñ3 *inf. lin. sec. m.* प्रजास्यति; S प्रसूयते.

16 [a]) D4 पृथिव्या. — [b]) Śi1 K (except Ko) Ñ1 Dn1.n3 G2 जनेश्वरः; M3.5 नराधिपः. — [c]) S स्वबाहुबलवी°. — [d]) D5 राज्ञानु°.

17 [a]) Ñ1 येन. M6-8 इह (for वा). Ñ1 मनुजेन; M3.5 मानुषस्य. D4 G3 इह (for इदं). — [b]) Ñ1 B3.5 D4 तद् (for मद्-). G1 न क्षांतं मम चें°; G3 क्षांतं मम विचें°. — [c]) Ko Ñ B D (except D2.5) स (for वा). — [d]) Śi1 K (except Ko) D2.5 स नाम°.

18 Before 18, T2 G (except G3.6) M3 ins. वैशं°. — G3 om. 18[cd]. — [c]) K2.4 D5 °संयुक्तः; K3 साधुकारा°; D2 °संधानः; D4 °वादार्थं°; T1 °संभूतः; G1 °वादः सुसं°; T2 G2.4.5 °नुबद्धांश्च. — [d]) T2 G2.4.5 अपि (for च). Śi1 K1 D5 °पागतः.

19 [b]) K2-4 Ñ B3 Dn D1.5 S अग्र- (for अथ). K4 Ñ B D (except Da D4) G1.3 M3.5 नृपः; T1 M6-8 °पं. — [c]) S दीपिकाभिः (T2 G5 °र्चिः-).

C. 1. 5439
B. 1. 187. 21
K. 1. 147. 21

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्केश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२
दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

---

20 [a]) Śi T2 G2.4.5 °श्चापि सद्रो°; G1 °श्च कृतद्रो°. — [b]) S °पा भरतर्षभ (T1 M6–8 °भाः).

21 V1 resumes with कश्चित्कर्णे° in [b] (cf. v. l. 1. 96. 37[cd]). — [ab]) K (except K1) D4 M8 जनाः; T2 G2.4 ततः (for जनः). K D4.5 T2 G2.4 M8 केचित् (for कश्चित् both times). Da वादिनः (for भार°). — [c]) K D4.5 G2.4 M8.5 केचित् (for कश्चि°). — [d]) K8 स्तुवंतः. K8 पुरे (for तदा). G8 °तः प्रत्यवस्थिताः.

22 [b]) Ko.2.4 D5 °लक्षितं; D2 °पूजितं; G5 सर्वं°. — [c]) D5 मोहात्; G2 भूतात्; M6–8 दृष्ट्वा (for स्नेहात्). — [d]) Ñ1.2 B D (except D5) °रजायत.

23 [a]) D5 सुयोध°. G6 तथा. — [b]) Ñ1 D5 पार्थिवं; T G (except G6) भारत.

24 [a]) D2 कर्णः; T1 G1.3.6 धीरः (for वीरः). Ñ1 D4 कृतनिश्चयस्तदा; B5 °शास्त्रनिश्चयः; B6 कृतनिश्रमस्तदा; D2.5 °निश्चयः; G1 °संश्रमः; G2 °विश्रमः. Cd cites निःश्रमः. — [b]) K2.4 G1 ह्यवदत्. — [c]) B1 D2 G3.6 सदा (for तदा). K1 °स्याभिभवत्. K3 transp. अभवत् and तदा. Ś1 Ko.1 transp. तदा and मतिः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 K Ñ B Da Dn1.n2 D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र (K3 B5 शिक्षा; D2.4 अस्त्रप्र)दर्शन; to it Ś1 Ko–2.4 Ñ3 add समाप्तं. — *Adhy. name:* D5 कर्णीगराज्याभिषेकः; G1 M6–8 भीमाधिक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 134; B5 T1 130; Dn2.n3 136; D4m 138; T3 G3.5 M 80; G1.4.6 81; G2 82. — *S'loka no.:* Dn M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5444.

128

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref. — After वैशं°, M5 ins.:

1432* ततः शिष्यान्समानीय द्रोणः सर्वानशेषतः ।;

while T2 ins. 1435* below. — D (except D2.4) T1 G M3 ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): T2, after 1: M5, after 1432*:

1433* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ।
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ।

[(L. 1) D5 च; T G M8.5 तु (for सः). — (L. 2) D5 M3 प्राप्तो. G3 प्राप्तव्यमिति वै.]

— After 1433*, G5 ins. 1435* below; while G3 ins.:

1434* कृतास्त्रांश्च ततः शिष्यांश्चोदयामास वै गुरुः ।,

followed by 1435*. — [a]) K (except K1) B3 D5 T1 G1.5 Cd समाहूय; G6 समाज्ञाय. — [b]) K (except K1) D2.5 आचार्यस्तानचो° (Ko D5 °नो°); Ñ B1m.5 Dn D1.4 °र्थो°; V1 °र्थो°; T1 G1–4 चोदयामास वै गुरुः; T2 G5.6 °र्थः समचो°; M °र्थोऽथमथावदत्. — T1 G1–4 ins. after 1[ab]: T2, after वैशं°: G5, after 1433*: G3, after 1434*:

1435* अस्त्रशिक्षामनुज्ञातान्गङ्गाद्वारमुपागतान् ।
भारद्वाजस्ततस्तांस्तु सर्वानेवाभ्यभाषत ।
इच्छामि दत्तां सहितैर्मह्यं परमदक्षिणाम् ।
एवमुक्तास्ततस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।
भगवन्किं प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरुः ।,

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
मृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।
प्राप्य जीवन्रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
एवमुक्त्वा ग्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
वरं ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

C. 1. 5509
B. 1. 138. 70
K. 1. 148. 75

---

which in G5.6 is followed by (a repetition of) वैशं°. — T1 G (except G5.6) om. 1^{cd}. — ^{d}) Ñ3 M °णार्थे.

2 Before 2, T1 G1.2.6 ins. द्रोणः. — ^{a}) A few MSS. पंचाल°. — K1 repeats 2^{c}–4^{d} after 5^{ab}. — ^{c}) G3 प्रत्यानयत. — ^{d}) Ś1 T1 साक्षात्; K1 स मे. K3 मे गुरुं (for परम°).

3 ^{a}) Ko एवमुक्तास्ततस्ते तु. — After 3^{ab}, K4 ins. the last four lines of a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 4. — ^{d}) Ś1 ते द्रोणसहिता.

4 ^{a}) M6–8 [S]नुजग्मुः. T1 G1.3.6 पांचालं; a few MSS. पंचा°. — ^{b}) D2 निजघ्नुः (for निघ्नन्तः). K4 D5 S क्रोशंतः कौरवर्षभाः (T2 G2.4.5 पुरुष°; G1 °वर्षभ). — A passage given in App. I (No. 78) is ins. in Da1 D5 S, after 4^{ab}; in K4 Da2 Dn D4, after 4; in D2 (suppl. fol. *sec. m.*), after 1. 127. 11^{ab}. — Ś1 (hapl.) om. 4^{c}–5^{d}. — Da1 D5 S (om. 4^{cd} here) read it in the course of the above-mentioned passage (given in App. I); K4 Da2 Dn D2.4 read it *at both places*. — ^{e}) Ko समृद्धः; T1 विविशुः (for ममृदुः). Ko.3.4 (both times) तच्च; K2 तत्र. — ^{d}) K4 (both times) Da1.a2 (second time) Dn D2.4 (all second time) महात्मनः (for महौ°).

5 Ś1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K1 D1 M (except M5) तं (for ते). K3 Ñ1 T2 G4.5 M (except M5) नृपतिं; Ñ3 समरे (for द्रुप°). — After 5^{ab}, K1 repeats 2^{c}–4^{d}. — ^{c}) Ko.3 S उप°. V1 च सामा°; G6 °मात्या. — ^{d}) K2.4 Ñ1.2 V1 B D °र्षभ.

6 ^{a}) T2 G4.5 °पं तथा हीनं. — ^{b}) Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2.5) तं तथा (for तथा च). Ś1 K1 विषमा°. S (except T2 G4.5) तथा वशमुपागतं. — ^{c}) Ko D5 T2 G4.5 M3.6–8 तद् (for स). B3 स चैनं; M5 वचनं. — ^{d}) Ñ3 T1 G3 M6–8 वचनम्.

7 K1 (hapl.) om. 7^{a}–8^{b}. — Before 7, D4 (marg. *sec. m.*) ins. द्रोण उ°; T1 G1 द्रोणः. — ^{a}) Ko G2.3.6 प्रमृज्य; Da2 Dn D1 विमृद्य; D5 °गृह्य; T1 °मृष्य; T2 °हृत्य. D2 राष्ट्रे; T1 राज्यं. — ^{b}) Ś1 मृदितं ते पुरं मया. — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) G5 M (except M3) जीवं; T2 G4 पूर्वं. Da विप्रवशं; G2.3 नृप°. — ^{d}) = 1. 122. 7^{d}, 9^{d}, 37^{d}. G2 सख्यं पूर्वं. T2 G4.5 किमिच्छसि.

8 Before 8, T2 G4.5 ins. वैशं°. K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) G6 हासं (for एवं). Dn एवं (for एनं). — ^{b}) Ś1 K3 स्थित्वा च; Ñ V1 B (except B3) D (except D2.4.5) किंचित्स; M3 *inf. lin.* निर्जित्य. — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) वीर (for राजन्). — ^{d}) Ś1 कृपिणो; K1 कृपणां (for क्षमि°).

9 ^{a}) Ko.2.3 च; K4 D2 S तत् (for तु). — ^{b}) K4 D2 G3 transp. त्वया and मया. — T1 repeats 9^{cd} after 11. — ^{c}) T2 G5.6 हर्षः (for स्नेहः). — ^{d}) K2.4 D2 M5 त्वयि मे; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 प्रीतिश्च. D5 भरतर्षभ; G4 (*inf. lin.* as in text) क्षत्रियस्तथा.

10 ^{a}) Ś1 Ñ3 S प्रार्थयेहं; Ko एवमेव. — ^{b}) Ko.2 D5 पूर्वं (for पुनर्). Ko Ñ3 V1 नराधिप; K2.4 नरोत्तम; Ñ1.2 B D जनाधिप; S नरेश्वर. — ^{c}) Ś1 Ñ1.3 V1 B5.6 Da ददानि.

11 ^{a}) Ko Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G1.2.6 राज्ञः. T2 G4.5 राज्ञो हि किल नाराजा; G3 पुरा किल नो राज्ञः (sic). — ^{b}) T1 नरो (for सखा). Ś1 Ñ V1 B Dn1 D1.5 T1 G1–3.5 (*inf. lin.* as in text).6 °र्हसि. — ^{c}) Ko

C. 1. 5509
B. 1. 138. 70
K. 1. 148. 75

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२

द्रुपद उवाच ।

अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥ १४
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसदीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ॥ १५
द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ।
अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७
एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

T2 ततः. T2 G4.5 (*sup. lin.* as in text) विभज्यतां (for प्रय°). Ś1 K3 D5 T2 G (except G1.5) राज्यं. — After 11, T1 repeats 9^{cd}.

12 [a]) K3 राजा त्वं; G2 राजास्मि. — [b]) Ś1 K D5 जाह्नव्याम् (Ko.3.4 °व्याः) अहमु°; G2 °व्यास्त्वमु°. — [c]) K2.4 विद्धि मां राजन्; T1 G2.6 मां विजानासि. Ś1 K D5 पांचाल्य (K1 पंचाल्यं).

13 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [c]) G3 भवंतं (for त्वयाहं). D2 तं तस्य; D5 विजितः; T2 G4.5 सख्यं च (for त्वत्त°). — D1 repeats 13^{cd} after 14^{ab} (v. l. सत्कृत्य चैनं त्वत्त°).

14 Ś1 K1.3 T2 G4.5 M3.5 om. उवाच; T1 G1–3.6 M3.3 om. the ref. — [a]) D2.4 °मुक्त्वा. K2.4 Ñ3 M3.5 ततो; Ñ1.2 V1 B D स तं. — [b]) K1 G3 मोचया°. — After 14^{ab}, D1 repeats 13^{cd} with v. l. — [c]) K3 धर्मात्मा. — [d]) M3.5 राज्ये तं. Ś1 K1 प्रतिपाद°.

15 [a]) Ś1 K D2 कालिंद्याः; Ñ1 D5 कालिंदीं; T1 असार्जे; T2 G2.4.5 मागधीं; G1.6 M3 (*inf. lin.*).5 आसंदीं; G3 आसन्नं; M3 (orig.).6–8 आक्रंदीं. T2 G4.5 अपि (for अथ). G2 गंगायां. — [b]) Ś1 K1 °वृते; Ko.3 D5 °युते; K4 D2 °श्रिते; Ñ1 °वृतां. — [c]) T2 अध्यावा°; G4 सोध्यावा°; G5 अध्याव°. T1 प्रीतमनाः. — [d]) S कांबिल्यं. Ñ1 B3 D4 °ल्यं नगरोत्तमं. — [e]) K1 G2 दक्षिणां; T1 °णं. Ñ V1 B (except B3) Dn D1.2 अपि (for एव). K1.3 Ñ3 B पंचा°; K2.4 °ल्यान्.

16 S, om. 16^{ab}–17^{cd} here, reads them as lines 1–3, 9 of the *first* of two additional adhy. ins. after the present adhy. and given in App. I (No. 79); (the conflated MSS.) K4 D4.5 read them *at both places*. — [a]) Ñ2.3 Dn D1.4 G3 चैवं (for वैरं). — [b]) Ñ1 V1 B1.3.5 Da D2 संसोढुं (B1 °रोढुं); Ñ3 तत्स्मरन्. Ś1 K1 शशास; K4 Ñ1.3 V1 B1.3.5 Da D2 °क. Ñ2 B3 Dn D1.4 परिभूयाथ (D4 °नु-) पालितः; D4.5 (both second time) S न सुष्वाप स्मरंस्तदा. — [c]) Ś1 °लेनापन्; K1 °वन्; Ñ1 V1 °नासौ. G4 °ण विजयेनास्य. — [d]) Ko.3 D5 (first time) °श्यत्समरेजयं; Ñ1 V1 नास्याशंसत्प°; Ñ3 नाशंसत्स प°; B1.6 °नाशशंस प°; D4.5 (both second time) S नाशशंसे प°; D4 (first time) परीप्सन्वै पराभवं.

17 For K4 D4.5 S cf. v. l. 16. — [b]) K2.4 Ñ3 ब्राह्मेण च; Ñ1.2 V1 Da °णस्य; B Dn D1.4 (first time) °ह्मेण स; D4.5 (both second time) T2 °ण्येन; T1 G1.2 M °ह्मेणापि. Ñ1.2 V1 Dn D4 (first time) तु (for च). Ko D5 (first time) °णेन बलीयसा. — [c]) Ñ2 परीप्सुर्वै. D5 (first time) त्वं (for वै). — [d]) Ś1 (hypermetric) तदवधारयत्. Ko Da Dn1 D1.4 (first time) पृथिवीमनुसंचरत्; Ñ1 V1 B3 Dn2.n3 पृथिवीमन्वसंचरत्; Ñ2 B1.3.5 D2 पृथ्वीमनुचचार ह; D4 (second time) S पृथिवीमन्व(D4 T2 G3–6 °न्वि)यादिमां; D5 (second time) पृथिवीमन्वगामिमां. — [e]) Ś1 Ko.1.3 Ñ1.3 आहि°; K4 अही°; G3 मही°. Ś1 K1 B1 D4 G3 तु; D2 स्व- (for च). — [f]) Ś1 K1–3 समभिपन्नवान्. S भारद्वाजोभ्य(G3 °न्व)पद्यत.

18 [ab]) S एवं राज्यमहि(T1 G2 °भि)च्छत्रं पुरा बहुधनान्वितं (T2 G5 °युतं). — [c]) G2.6 M युधा; G3 युद्धे. T2 G4.5 transp. निर्जि° and पार्थे°. — [d]) S °पादितं. D4 दत्ता द्रोणाय भारत. Cd cites the entire line 18^{cd} exactly as in text.

Colophon om. in G4. *Major parvan:* T2 G1–3.5.6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1

(*Continued on p. 574*)

१२९

वैशंपायन उवाच ।
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्तांज्घ्रिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

C. 1. 5657
B. 1. 141. 23
K. 1. 152. 4

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149–150	Bomb. adhy. 139	Kanikanīti (=Bomb. adhy. 140)	Bomb. adhy. 141	Bomb. adhy. 142	Bomb. adhy. 143
Śi Ko–s (our text)	128				129	130	131
Ñ V1 B Da Dn D1, 2	128		(80)	(81)	129 1444*	130	131
D5	128	(79)	(80)	(81)	129	130	131
K4	128	(79)	(80)	(81) 1444*	129	130	131
D4	128	(79)	(80)	(81) (82) 1444*	129	130	131
M	128	(79)	(80)	§ (81) 1444* (82)	129‡	130	131
T2††	128	(79)	(80)	129–130¶ (81) 1444* (82)	129	130 1444*	131
G2, 4, 5	128	(79)	(80)	129–130¶ (81) 1444* (82)	129	130	131
G1	128	(79)	(80)	129–130 (81) 1444* (82)			131
G3, 6	128	(79)	(80)	129–130 (81) 1444*			131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App. I.
§ Ms here ins. only the first st. of adhy. 129.
¶ The text is given in App. I (No. 83).
†† T1 has been ignored; see below.
‡ M om. altogether st. 1–6 and 10–11 of adhy. 129, embodying st. 7–9 in passage No. 82, immediately preceding.

संभव. Dn D1 (all om. the sub-parvan name) mention only अ(Dn3 श)स्त्रदर्शन; to it D1 adds समासं. — *Adhy. name:* Ś1 K1 द्रोणराज्यं; Ko D5 द्रोणविजयः; K2.4 द्रुपद(K4 °दा)कर्षणं; K3 M3.5 द्रुपदजीव(K3 om. जीव)ग्रहणं; Ñ1.2 द्रुपदशासनं; G1 द्रुपदराज्यप्रदानं; M6-8 द्रुपदबंधनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; B5 T1 131; Dn3 137; D4m 139; T2 G3.5 M 81; G1.6 82; G2 83. — *Śloka no.:* Dn 72 (Dn1 71); M3 76.

☞ All MSS. except Ś1 Ko-3 ins. between adhy. 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts, interpolated at different points of the text; a few MSS. even go to the length of repeating (with v. l.) some portion of adhy. 129–130 in the interval. The important new additions are three in number: passages No. 79, 80 and 81 given in App. I. No. 79, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS. (K4 D4.5), occurs uniformly after adhy. 128; No. 80, on the other hand, is ins. after No. 79 in those MSS. that contain the latter passage, and after adhy. 128 in the rest. While the position of Nos. 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage, No. 81 (commonly known as the Kaṇikanīti) fluctuates considerably. This passage (No. 81) occurs in some MSS. before, in others after, adhy. 129–130; there is, moreover, a third (small) group of S MSS. in which it (along with some further interpolations) is actually sandwiched between *two* (consecutive) occurrences of adhy. 129–130, in which case the passage may be said to occur both *before and after* adhy. 129–130. The situation is further complicated by two other short, floating interpolations (No. 82 of App. I, and 1444*), which are ins. at various points of the text lying intermediate between passage No. 81 and adhy. 131. The confusion reaches its climax in T1, whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence. As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail, T1 has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned. The table given on p. 573 displays the varied sequence in which passages No. 79, 80, 81, 82 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins. between adhy. 128 and 131 in the different MSS. or MS. groups.

With regard to passages No. 79 and 81 the following points may be specially noted. No. 79 comprises two adhy. of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadī) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yāja and Upayāja at the instance of Drupada. This story, as is well known, is the subject matter of a future adhy. (155), included in the Caitrarathaparvan, where it occurs both in N and S, in nearly identical form. In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the Saṃbhavaparvan, which relates the births of all the other important *dramatis personae.* With regard to the other long interpolation (No. 81), the Kaṇikanīti, which is a variant of the advice given by Bhāradvāja to Śatrumjaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Jav. version (ca. A. C. 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca. A. C. 1050), but, what is still more significant, is *wholly* ignored in the scholium of Devabodha, one of our oldest commentators. The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of Kaṇikanīti in the (Kas'mīrī) Śāradā version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś), but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also *indiscriminately conflated.*

129

☞ Some S MSS. repeat (with v. l.) a part of adhy. 129 (with 130); cf. the long note above.

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ2 V1 B D T1 G1 M6-8 दुर्मनाः.

2 =(var.) 1. 119. 42. M om. 2–4. — ^{a}) Ś1 Ko.2.3 तथा (for ततो). K4 वैकर्तनस्तथा कर्णः; T2 G दुर्योधनश्च कर्णश्च. — ^{c}) V1 T G (except G3.6) °रप्यु° Ñ V1 B (except B3) D G1.3.6 ते (for ताम्).

3 =1. 119. 43. — M om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ñ

कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ११
श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।

C. 1. 5666
B. 1. 141. 32
K. 1. 152. 13

B1.3 Dn D1 T1 om. च. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) T G1 प्रतिचक्रुर्यथागतं (Da1 °क्रमं; T2 G °बलं). — K1 repeats 3^{bcd} after 5e. — e) Ś1 K1 Dn G2 तद्मा°; K3 (*sup. lin.* as in text) उद्घाटनम्. T2 G (except G2) अकुर्वाणा.

4 M om. 4 (cf. v. l. 2). — a) T2 G (except G3.6) प्रमुदि°. — b) T2 G जनाः (for पौराः). Ś1 Da1 Dn3 D2 तथा. — After 4^{ab}, Ko.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1436* कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।
राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— cd) T2 G स्म ते भूयो देशे देशे. Ñ1 गुहासु च.

5 a) Ś1 Ko D4 अचक्षुस्त्वात्; V1 T2 G अचक्षुष्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M5) अनेत्रत्वात्. — b) T2 G जनाधिपः. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5^{cd}. — Before 5^{cd}, G1.2 ins. प्रजाः. — e) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 न (for अ-). Ko D5 अराजा सोभवत्पूर्वं; T2 G अशक्तो राज्यकरणे (see above). — After 5e, K1 repeats 3^{bcd}; and om. 5^{a}–6^{b}. — a) K2–4 transp. स and कथं. T2 G धारयिष्यति (for नृपति°).

6 K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) K2 कथं; M ततः (for तथा). Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp. सु and शांत°. — b) G3 सत्यधर्मो. Ñ1 महारथः; Da L.4.5 °द्युतिः. M सत्यवाग्दृढविक्रमः. — e) T2 G2.4.5 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 न स; G2.6 नापि (for नाद्य). B5 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।
[T1 °च राज्यार्हेण भवेद्ध्रुवं.]

7 a) K3 G1.5 पांडवश्रेष्ठं; Ñ V1 B1.5 Dn D2 T2 G2–4.6 M3.5 °वज्येष्ठं. K2 D5 श्रेष्ठं. — b) K3 वृद्धसेविनं; T2 G °दर्शनं. — e) Ñ2 V1 B Dn1.n3 D2.5 G3 अभ्यर्षिं°; Ñ3 °र्षिंचेम. Ś1 V1 साध्वत्र; K2 D5 साम्राज्ये. Ñ1 अभ्यर्षिंच समाहृत्य; M राजानमभिषिंचाम. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M °त्यं)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबलः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
[(L. 2) T1 °त्य पूज्यान्पूजाभिः.]

8 a) S (except T1) पितामहं शां°. — b) Ñ1 धर्मराट्; G4.5 बुद्धिमान्; M धर्मतः. — e) Da योगैर्. — d) Da °ष्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2.4.5 M5 मानयिष्यति मानिनं (M5 °तः); G1.6 नियतं वासयिष्यति; G3 नियतं पालयिष्यति; M6–8 वर्धयिष्यति मानतः.

9 M om. 9–11. — Before 9, G1 ins. वैशं°. — b) Ko.2 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G4 *sup. lin.* as in text) सर्वशः. — e) T2 G °रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Ko D5 transp. स and तप्य°. K2 परितप्तः स; G (except G1.6) संतप्यमानो. — b) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा°). — e) Ko Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2.5 T1 चापि सं°; T2 G2.4.5 पीड्यमानो वै; G1.3.6 मुह्यमानस्तु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 10^{d}–11^{e}. — d) T2 G उपा(T2 अभि)द्रवत्.

11 M om. 11; Ś1 K1 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9, 10). — b) K (except K1) Ñ1 D2.5 विदुरेण; Ñ3 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह्य. Ko.2 D2 ह; K3.4 D5 हि; B5 T2 G च (for सः). — e) Ko.2–4 Ñ3 D5 G4.5 पृष्ट्वा (Ko.4 दृष्ट्वा; G4 श्रुत्वा; G5 उक्त्वा) पांडोः पुरावृत्तं; T2 G1–3.6 पांडोर्वृत्तं (G3 °वैर्णं) पूर्वमुक्त्वा. — d) T2 G °मथाब्रवीत् (G4.5 °मुवाच ह).

12 Before 12, D4 marg. *sec. m.* ins. दुर्योधन उ°; T1 G1.2 दुर्योधनः. — a) K1 B3.6 Dn1.n2 D1.5 श्रुत्वा मे; M श्रूयंते. G3 जल्पितं. Ñ1 तत्र; V1 तेषां; G4.5 (both

C. 1. 5666
B. 1. 141. 62
K. 1. 152. 13

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम्॥१२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः॥ १३
पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५

ते वयं राज्येन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६

सततं निरयं प्राप्ताः पराऽन्नोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७

अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

---

inf. lin. as in text) वाचः (for तात). — [b]) D_4 अशुभा गि°. — After 12[ab], T_1 ins.:

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवानि च ।;

while $G_{4.5}$ ins.:

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।

13 [a]) T_2 G सममेतत्तु ($G_{4.5}$ साम्ये मतिश्च); M व्रतमे°. — [b]) G_2 transp. न स and राज्यं. $G_{4.5}$ च (for स). Ko D_5 transp. स and राज्यं. K_3 Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 $M_{3.5}$ बुभुक्षति; T_2 G (except $G_{4.5}$) चिकीर्ष°. — $G_{4.5}$ om. 13°–15[b]. — [c]) $K_{2.4}$ B_6 D_a $D_{4.5}$ T_2 च (for तु).

14 T_2 G om. 14 (for $G_{4.5}$ cf. v. l. 13). — [c]) Ñ V_1 B D T_1 त्वमंधगुण°; M_{6-8} त्वमस्य गु°.

15 $G_{4.5}$ om. 15[ab] (cf. v. l. 13). — [a]) K_2 पांडोर्यद्राज्यं; T_2 G ($G_{4.5}$ om.) पांडवो राज्यं. — [b]) T_2 G ($G_{4.5}$ om.) °मोत्संशयं. — [c]) K_2 B D_a G_2 प्राप्ता (future!). — [a]) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{1.5}$) अपि (for इति). Ko.$_{3.4}$ $M_{3.5}$ °परे; T_2 G_2 °पराः.

16 [b]) M विहीनाः स्म सु°. — [c]) $Ś_1$ K D_4 T $G_{1.3.5.6}$ अविज्ञाता.

17 [a]) T_2 G (except $G_{4.5}$) ते वयं; $M_{3.5}$ संततं. — [b]) $Ś_1$ K_1 परिपिंडो°. — [c]) T_2 G (except $G_{4.5}$) भवाम. — [a]) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) नीतिर् (for शीघ्रं). T_2 G (except $G_{4.5}$) समर्थ्यतां (for विधी°). — T G ins. after 17 (T_1, after 18):

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
[$G_{4.5}$ अतः (for अथ). $G_{1.2}$ °वंश्यो.]

After 1441*, T_1 ins. 1442* and 1443* (cf. v. l. 18).

18 T_2 G (except $G_{4.5}$) om. 18[ab]. — [a]) K_3 $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 यदि त्वं हि (D_5 ह त्वं); $Ñ_3$ $G_{4.5}$ M यदि हि त्वं (for अभ°). Ko.$_{2.4}$ स्थितो; K_3 Ñ B D T_1 $G_{4.5}$ M पुरा. $Ñ_2$ B D (except D_5) T_1 राजन्; V_1 राज्यं. — [b]) K_2 नराधिप (for पुरा नृ°). K_3 ह्यभविष्यः स्थिरो नृपः; $Ñ_{1.3}$ भवमानः स्थितो नृप; $Ñ_2$ B D T_1 इदं राज्यमवाप्तवान् (D_5 स्थिरो भवसि भूपते); $G_{4.5}$ भवानास्थापितो नृपः; $M_{3.5}$ भवो मान्यस्थिरो (M_5 °रस्ततो) नृप; M_{6-8} भवेर्मान्यस्थिरो भव. — [cd]) T_2 G_{2-6} लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च). G_1 यदि वा त्वं पुरा राज्ये. T_2 G_{2-6} transp. वयं and राज्यं. T_2 G_2 वंशे जनेश्वर; $G_{1.6}$ °वशा जने; G_3 °वशीकृताः; $G_{4.5}$ °वशेन ते (for अप्यवशे जने). D_5 राज्यमत्र स्ववंशजं. — After 18, T_1 ins. 1441*, which is followed by:

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाच्चरिष्यसि ।
वयं चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T_1 cont.: $G_{1.5}$ ins. after 18:

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुम स्वयं राज्यं मत्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon. G_2 has separate colophons with separate numbers for the two occurrences of this adhy. (see above). — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ V_1 D_n जतुगृह; B_6 जातुष; D_5 T_1 संभव. — *Adhy. name:* Ko दुर्योधनवाक्यं; K_3 दुर्योधनस्येर्ष्यासंभवः; $Ñ_{1.2}$ V_1 दुर्योधनेर्ष्या; $M_{3.5-8}$ दुर्योधनानुशयः. — *Adhy. no.* (figures, words o[illegible]): $D_{n2.n3}$ 140; D_4m 143; T_1 134; T_2 G_5 [illegible] M 86; G_2 (first time) 86, and (second [illegible] 89 (see above); G_3 85. — *S'loka no.:* D_n 38; M_3 27. — *Aggregate s'loka no.:* D_{n2} 5678.

130

☞ T_2 $G_{2.4.5}$ repeat this adhy.; $G_{1.3.6}$ read it *before* passage No. 81 (Kapikanīti) given in App. I (cf. the long note after adhy. 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
नास्य किंचिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
गुणवाँल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
स कथं शक्यमस्माभिरपकृष्टुं बलादितः ।
पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ५
भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् । C. 1. 5681 B. 1. 142. 10 K. 1. 152. 25

---

1 Ś1 K1–3 D2.5 S om. उवाच. — N (Ñ2 om. line 2) V1 B Da Dn D1.2 ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): K4 S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kaṇikanīti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D4 (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । [5]
ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्विवासयतां भवान् ।
निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B6 Da एतत् (for एवं). Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्र°. — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कर्णिकस्य मतं (G3 वचः) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कात्स्न्र्येन भरतर्षभ. — (L. 4) T2 G1.2.4.5 शकुनिश्चापि सौबलः (G4 सर्वशः). — (L. 5) K4 दुर्योधनचतु°; D2 °सनस्तथा चान्ये. T2 G1.2.4.5 °सुरंजसा; M °सुरेकदा. — (L. 6) T2 G1.2.4.5 राजन्. — (L. 7) Da Dn3 T1 G1.2 M3.5 न (for नः). T2 G1.2.4.5 M अस्ति (for स्यात्). T2 G1.2.4.5 °यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G3.6) after 1444*; in D4 (om. lines 21–36), after pas e No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129–130; in T2 G2.4.5, by a *repetition* of the same two adhy.; and, finally, in G1, by adhy. 131. — [a]) Ñ1 अपि (for तु). Ñ2 V1 B D (except D5) पुत्रेण; T1 G1 वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — [b]) Ñ2.3 V1 B D ईरितं; G2.4.5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं(=1. 1. 95[b]); M पुत्रेण च समीरितं. — [cd]) G1 M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो(G1 सुयो)धनमरिंदमं.

2 [a]) T2 धर्मवृत्तः; G3 स च वन्यः; G6 धर्मसूनुः. G1.6 तथा; G3 तदा. — [b]) K4 हितकृत्प्रियः; D5 प्रियकृत्तमः. G2 तदा; G4.5 तथा (for हितः.). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तथा धर्मपरायणः; T2 G1.6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव); G3 संवृत्तो मयि कौरवाः. — [c]) K2.4 सर्वासु. B5 T1 G2.5 तदा. K6 सर्वेषु सर्वकालेषु. — [d]) G2.4 M च (for तु). T2 G1.4.5 मदीयेषु विशे°.

3 T2 (hapl.) om. 3–5. — [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ; T1 नान्यं; G1.2.4.5 नाहं; G3 नात्र; M6–8 तस्य. Ñ2 V1 B D (except D5) विजानाति; T1 G2.4.5 विजा°; G3 M6–8 न जानाति. G6 अत्र किं च न जानाति. — [b]) Ñ1 G4.6 भोजनानि. — Da2 om. 3[cd]. — [cd]) B6 Da1 transp. नित्यं and राज्यं. G1 तत्सर्वं; G3.6 सर्वस्वं (for नित्यं हि). D5 राष्ट्रं. G1.3.6 मयि धर्मभृतां वरः.

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 3). — For 4[a], K1 repeats 2[a]. — [b]) G1.6 धर्मपरः सदा; G3 धर्मवरस्तदा. — [d]) D (except Da2 D4) T1 पौरवाणां सु° (D2 °वाणीव सं°); G1.3.6 ना(G6 न)गरे च प्रतिष्ठितं (G1 °तः). — After 4, G6 ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसूनुर्यथानुजः ।

5 G6 om. 5[ab]; T2 om. 5 (cf. v. l. 3). — [a]) Ñ2.3 B D T1 G (G6 om.) M5 शक्यतेत्सा° — [b]) K1 B1.3 D2 T1 G1.2.4.5 M (except M5) अपाकृष्टुं; K2 V1 °कर्तुं; Ñ2 B5.6 Da Dn D1.4.5 अपाकर्तुं. V1 बलादिव; G1.3 नरर्षभः. — After 5[ab], D1 reads 7. — [c]) Ñ1.3 G2.4.5 M °पैतागता°; G1.3.6 राज्यमेव हि नः (G6 सं-) प्राप्तः. — [d]) V1 स महात्मा.

C. 1. 5681
B. 1. 142. 10
K. 1. 152. 25

मृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

---

6 K1 G8 M7 om. 6. — a) G2.4.5 भ्रात्रा (for भृता). G3 भ्रातृभिः पंच वामात्या. — b) Ko D5 transp. बलं and भृतं. D5 हि विततं. G1 ध्रुवं; G2.4.5 धृतं. — c) T2 G5 धृताः. Ś1 (by transp.) च पुत्राः. — d) G3 क्षुधा अपि वि°.

7 T2 om. 7–14. D1 reads 7 after 5ab. — a) B6 पौराः; G1.6 तथा; G8 तदा (for पुरा). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 नागराः; Ñ3 G2.4.5 M3.5 कौरवाः. G1.3.6 विषये पांडुना नराः (G1 °नंदनाः). — d) D1 नोपहन्युः. K2 हिंस्युः.

8 T2 om. 8 (cf. v. l. 7); G3.6 om. 8–14ab. — Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — a) K1 V1 B5 Dn3 D2 एव; K2 Dn1 D1 T1 एवं (for एतत्). K1 च ते; K2 पुरा; Dn1.n3 D1 T1 यथा (for मया). Ñ3 G1.2.4.5 महाराज (for मया तात). — b) Ko.2.4 Ñ1 V1 B D4.5 भाविनं; G2 °ता; M6–8 भाषितं. Ś1 K1 दुष्टं (for दोषं). Dn °त्मनः. — c) V1 तात; G1.2.4.5 पूर्वं (for सर्वा). Ś1 K1 दृष्ट्वा ताः प्रकृतीः स°. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 पूजिताः.

9 T2 G3.6 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K1 D5 ता (for ते). — b) Ś1 K1 प्रदानतः; D2 प्रयत्न°; G1.4.5 न संशयः; G2 विशेषतः. — c) Ñ2 V1 G1.2.4 अर्थि°; Cd as in text. — d) Ko G2.4.5 °स्थो हि; K4 °स्थोपि.

10 T2 G3.6 om. 10 (cf. v. l. 7, 8). — a) K3 तात (for आशु). — b) Ñ1 विसर्जयि°. A few MSS. अर्हसि. — c) D5 गूढेनैवा°.

11 T2 G3.6 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ñ3 राष्ट्रं. — b) Ś1 K (except Ko) D5 तात (for राजन्). G1.2.4.5 भविष्यति मयि स्थिरं. — c) Ñ3 ततः. Ś1 Ko.1 म(Ko स)हामात्यैः; K2–4 D5 °पत्नैः; Ñ1 V1 °मात्या. — d) G1 पुरमेष्यति. G1.2.4.5 पार्थिव (for भार°).

12 T2 G3.6 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — c) D5 अभिप्रायं हि; G1.2.4.5 न प्रार्थयेस्व. — d) K2 N3 Dn D1 एवं; D5 एनं (for एतत्). G1.2.4 एवास्तु; G5 एवास्य (for एतत्तु). Ś1 °तत्कुरु वृणो°; K1 °तत्कर्तुं वृणो°.

13 T2 G3.6 om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K हि (for the first च). — b) G1 च न (by transp.). Ś1 K3 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D4.5 T1 G5 न च क्षत्ता न (K3 G5 च) गौ°; Ñ1 M नाश्वत्थामा न गौ°. — c) G1.2.4.5 निर्वास्य°. — d) Ko.2 G2.4.5 M3.5 नानुमं°; Ñ1 B6 अन्विच्छन्नथ; Ñ2 B1.3.5 Dn D1 अन्विच्छें(B1 °च्यं)त्यथ; Ñ3 °मन्यंति; Da D4 अन्विच्छंतीह.

14 T2 om. 14; G3.6 om. 14ab (cf. v. l. 7, 8); K1.3 (hapl.) om. 14b–15a. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वयं ते चैव पु°. — c) Ś1 Ko.2.4 D4.5 विवासमिच्छेयुः. — d) Da1 कृपायुक्ताः. Ś1 Ko.2.4 Ñ3 D5 विशेषतः (for मन°).

15 K1.3 om. 15a (cf. v. l. 14). — a) G2.4.5 पांडवेयानां. — b) Ś1 K अन्येषां च; M5 परेषां च. Ko.5 महीक्षितां; M6–8 मनस्विनां. — c) S वाच्यतां. — d) Ñ1.2 V1 B (except B5) D T1 M गच्छाम (Dn2 न स्याम; Da D5 as in text).

16 Ś1 Ko.1.3 S om. उवाच. — b) T2 ध्रुवं; G5

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित्॥१७
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ॥१८
स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि । C. 1. 5698 B. 1. 143. 3 K. 1. 155. 3

स्थिरः; G6 ध्रुवः (for स्थितः). — c) G2.4.5 यतः सुतोप्ययं (G1 °थ; G5 °याद्) द्रोणो. — d) D1 भविष्यति न सं°.

17 b) D5 त्रयः स्थिताः. Ñ T G1.3.6 यत एवं वयं ततः; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यत एतौ ततो भवेत्. — c) T G1.3.6 भागिनेयं कृपो (T2 तथा; G3 तु ते; G6 ततो) द्रोणिं. — a) Ko.3.4 Ñ B (except B5) D4 M (except M3) न संत्यक्ष्यति; G2.4 न स त्यजति. T G1.3.6 न त्यक्ष्यति कथं(G3 °दा)चन.

18 a) Ś1 K1.2 क्षत्ताव(K2 स्म)बद्धस्त्व°; Ñ2 °नुबंधस्त्व°; T2 °लुब्धस्त्वस्मासु; G1 °बंधुस्त्वस्मासु; G2.4 °लुब्धश्चा°; G5 क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व°; G6 °र्थं बंधनस्त्वस्मान्; M °र्थं(M5 च)बंधुरस्माकं. — G6 (hapl.) om. 18bc. — b) K (except K1) Ñ1.3 V1 D4.5 T G (G6 om.) प्रच्छन्नः. Ś1 K (except K1) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2.5 T1 सं(Ñ3 प्र)यतः; B3m.5.6 Da D4 संगतः; G3 च यतः. K2.4 Ñ V1 B D T G2 परैः; G1 परं. — c) Ś1 स न चैकः (by transp.); D5 न वै शोकः; T2 G3 न त्वेकः स. K4 तु; B1 G1 च (for स). — d) Ś1 K1 पांडवार्थेषु बा°; B1.5 Dn °र्थे [ऽ]धिबा°.

19 a) B5 Dn D1.2 S सु- (G3 अ-) (for स). Ś1 K1 Ñ V1 G2–5 विस्रब्धः; B1.3.5 D2.4 विस्र(B5 °श्र)ब्धं; T G1.6 M विस्रब्धान्. K1 B Da D2.4 G3.6 पांडुसुतान्. D5 सुश्रद्धः पांडुपुत्रांश्च. — b) Ñ2 B (except B6) Dn D1.2.4 T1 G1 प्रवासय; Ñ3 °सयेः. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 यथा यांति तथा कुरु.

20 a) K (except K1) D5 T1 G विनिद्राक(G4 °का-; G6 °व)रणं; T2 निद्राया हरणं; M निद्रावकरणं. G2.4.5 ह्येतद् (for घोरं). — c) Ś1 K1 Ñ3 B1 D5 T2 G2.4.5 °संभूतं. — d) K2 T2 तेन; G (except G3.6) अनेन (for एतेन). Ś1 K1–3 D5 शामय (for नाश°).

Colophon. T2 G4.5 have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, G2 (which also repeats this adhy.) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn जतुगृह; B5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 G1.2 वारणावतयात्रा; Ko.4 दुर्योधनमंत्रः; K3 वारणावतं प्रति पांडवनिवासः; Ñ1.2 V1 दुर्योधनपरामर्शः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 139; B5 137; Dn2.n3 141; D4m 144; T1 136; T2 G5 (both first time) 85 and (both second time) 88; G1.2.4 (second time).6 M 87; G3 86; G4 (first time) 84. — *S'loka no.:* Dn 21 (Dn3 24); M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5701.

131

1 Ś1 Ko.1.3 D1.2 S om. उवाच (G2.4.5 om. the ref.). — ab) T1 G1.2.4 राजन् (for राजा). T1 G3.6 तु; T2 G1.2.4.5 च (for ताः). K (except K1) Ñ V1 B D (D4 before corr.) सर्वाः प्रकृतयः शनैः (V1 तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधनः शनैः. — c) Ko D5 °प्रदानैश्च; B3 अर्थप्राण°; B6 अर्थप्रदानमानाभ्यां; Ñ2 अन्नमान°; T1 G3.6 °दानेन. — d) T1 G1 संजग्राह. M स कौरवान् (for सहा°). Ś1 K D2.5 रंजयामास सानुजः (K3 पूजयामास भारत). — After 1, T2 G (except G3.6) ins.:

1446* युयुत्सुमपनीयैकं धार्तराष्ट्राः सहोदराः ।

2 a) G (except G6) M6–8 धार्तराष्ट्र°. V1 B3.6 D T G3 ते (D5 च) (for तु).

3 b) Ś1 K1 B6 D4 G3.6 °तरो. — c) Ś1 K1 प्रभुमते;

C. 1. 5698
B. 1. 143. 3
K. 1. 155. 3

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपतेः (as in text).

4 [a]) B Da D4 (before corr.) °कीर्णः; D5 सर्वसंपत्स°. — [b]) T2 G पुण्य(G3 °ण्ये)देशे. K3.4 मनोहरे. D5 पुंसां गदनिवारणे. — [c]) Ś1 K1-3 D5 इत्येता. T G धार्तराष्ट्रस्य. — [d]) D2 T2 G4.5 कथां; G3.6 तदा.

5 [a]) Ko.3.4 B1 G3.4.6 M3.7.8 तदा र्°. — K3 om. 5[c]-6[b]. — [a]) K1 मतिः किल.

6 K3 om. 6[ab] (cf. v. l. 5). — [a]) Ñ1 V1 -नुमन्यत नृपो; T1 G1.4.5 त्व(G1 त्वा)शंकत नृपो; G2 त्वं शंकितनृपो; G3.6 तु (G6 -स्या-) शंकितमतिः; M त्वशंकितान् (M3.5 °कितं) राजा. — [b]) Ko.2 D5 °हलानिति; K1 °हला इव; M °हलादिव. — [c]) Ko.1 तानथ तदा; Ñ1 V1 एनानेत्य तदा; Ñ3 Dn1.n3 एतानेत्य तदा; B1.3 D1.2.5 T1 M5 एतानथ तदा; Dn2 एतानथ तान्; D4 चैनानथ तान्; T2 G1.2.4.5 चैनानथ वै; G3.6 एतानिति तदा; M3.6-8 चैनान्स तदा (for एनानथ तदा). — T G ins. after 6: D4 marg., after धृत° उ° (cf. v. l. 7):

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नशः ।
अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्गौतमाच्च शरद्वतः ।
सोऽहमेवंगते तात चिन्तयामि समन्ततः ।
रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सततं हिताः ।

[(L. 2) G2.4.6 °माच्च विशेषतः. — (L. 3) G5 काले (for तात). D4 कृतकृत्या भवंतस्तु सर्वविद्याविशारदाः.]

7 Before 7, M6-8 ins. धृत°; D4 marg. धृत° उ° (followed by 1447*). — [a]) K4 Ñ2.3 B D T1 मसैते; T2 G1.4.5 इमे वै; G2.3.6 M इमे हि. G3 पुरतस्. T2 G तात (for नित्यं). — K3 transp. 7[b] and 7[d]. — [c]) K (except K1) Ñ V1 B1.6 D T1 M (except M3) °तमं; B3 °तमे.

8 [a]) Ñ V1 B Da Dn ते ताता; T2 G2.4 नीता वा; G1 गच्छेथाः; G6 ते तं हि. — [b]) Ñ3 नगरे; G3.6 उत्सवे. — [c]) Dn D1 °णाः सान्वयाश्चैव; Cd Nilp as in text. — [d]) T2 G4.5 यथा दिवि; G1 यथा दिवः; G2 सुरा दिवि.

9 [a]) M (except M3) अथ (for च). — [b]) T2 G नटे(G1 भटे-; G2.3 नरे-; G6 नगे)भ्यश्च विशेषतः. — Ñ3 (? hapl.) om. 9[cd]. — [c]) G3.6 संप्रदध्वं. B1 यथाकालं.

10 [a]) G3 विहृत्य स्म. — [b]) G2.6 M अवाप्य च प°. T2 G1.2.4-6 मुदं परां (by transp.). G3 वारणावतमेत्य च. — [c]) Ś1 K1 T1 इदं हि; Ñ1 T2 G इहैव (G3 पुनर्वै). Some S MSS. हस्तिन°. — [d]) G3.6 सुखेन. G2 (by corr.) °रेष्यत. — After 10, T G ins.:

1448* निवसध्वं च तत्रैव संरक्षणपरायणाः ।
वैलक्षण्यं हि तत्रैव भविष्यति परंतपाः ।

[(L. 1) G3.6 पुरेक्षणपरा°. — (L. 2) G3 वस्तः (for तत्रैव).]

— T1 G1.3.6 cont.:

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयास्यथ पाण्डवाः ।
[G3 °यास्यसि पांडव.]

11 Before 11, M ins. वैशं°. — [b]) Ko अथ बध्वा; K2.4 Ñ2 V1 B3.5m.6 Da Dn1 D4 अनुबुध्य; K3 T2 G1.2.4.5 M3 अवबुध्य; Ñ1 अनुबुद्धो; D5 अथ बुद्ध्वा; G3 अथ बुध्या; G6 अबुध्यत; M5-7 अनुबुध्या. — [c]) Ś1 K4 Ñ V1 B3 D1 T1 G2 °श्च सहायत्वं; M °श्चा(M5 °श्च)सहायत्वात्. — [d]) B1.5 G3.6 °वाच ह.

12 [a]) K3 महाबुद्धिं; Ñ2 B D (except D5) T1 M शांतनवं; V1 °बाहुं; G (except G3.6) °त्मानं. — [c]) T G1.4.5 बाह्लिकं च तथा द्रोणं. — [d]) M3.6 सौ(M सो)मदत्तिं. B3 Da D4 श(Da1 ब)लं तथा (for च कौ°).

13 After 13[a], K4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

1450* भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६

स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७

ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा । C. 1. 5717 B. 1. 144. 3 K. 1. 136. 4

मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च.
After 13^{ab}, T G (except Gs.6) ins.:
1451* सर्वमातृरुपस्पृष्ट्वा(sic) विदुरस्य च योषितः ।
— ^{a}) Śi Ki चरन् (for शनैर्). Ks विद्वान्; Ñ Vi B D (except D1.4) दीनः; T2 G (except Gs.6) वाक्यं. — ^{d}) T2 G (except Gs.6) उवाच वदतां वरः.

14 Before 14, M6-8 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) G4 गमिष्यामो (for जना°). — G4 om. 14^{bc}. — ^{c}) G3 सगणैस्. Ko.2.3 Ñ Vi B D T1 G1.2 तत्र (for तात). Ñ2 B D T1 यास्यामो. T2 G5.6 सगणास्तु गमिष्यामो.

15 ^{a}) Cf. 16^{c}. G2.4 M3.5 °वदनाः. — ^{b}) K1 G4 पुण्यवाचो. D2 विवक्षथ; D5 विमुंचथ. — G1 om. 15^{c}–17^{d}. — ^{c}) K (except K1) नंदितान्; Ñ1.3 वंदि°; Ñ2 B D (except D2.5) T1 बृंहि°. — ^{d}) M पापान्. Ks वै प्रवेक्ष्यति; Ñ1.3 Vi B1.3m.5.6 Da D4 वै प्रस(B3m Da °सं; D4 °श)क्ष्यति; Ñ2 Dn D5 T G (G1 om.) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति; M वै प्रय(M3.5 °च)क्षथ.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). Before 16, Śi K T2 G3.5.6 M3.5 ins. वैशं°. — ^{a}) B1.5 T2 G2.5.6 M (except M3) च (for तु). — ^{b}) K4 °ण सर्वशः. — ^{c}) Cf. 15^{a}. Śi K1.2.4 Ñ1 °मनसो. — ^{d}) Śi K Ñ3 Vi D5 तेभ्य(Ks अभ्य)नंदंत; Ñ1 तेभ्यरक्षंत; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 तेन्व°; T2 G5.6 ते व्य°; G3 ते ह्य°.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^{b}) K3 सर्वदा. — ^{c}) Ñ1 Vi मा वचो°; Ñ2 मा च भो°; T2 G3.5.6 मावो(T2 G5 °रो)च°; G2.4 न च वो°. — ^{d}) Ñ1.2 Vi B1 Dn D1 T1 सर्वशः. T2 G3.6 °नंदनान्.

18 ^{a}) T2 G ते तथा (G3 °दा) नंदिता (G3.6 वर्धिता) वृद्धैः; M ततः स्वस्त्ययनादीनि. — ^{b}) Ñ2.3 B Da1 Dn D1.2.4 (before corr.) °लंभाय; D5 °लोभाय. Dn पार्थिवाः. — ^{c}) K2 D5 M6-8 कार्याणि सर्वाणि (by transp.). For it, K3 subst. 15^{a}. — ^{d}) T2 G2.4.5 गमनाय मतिं दधुः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 Vi B3 Dn1.n2 D2 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Śi Ko-2.4 Ñ Vi D5 वारणावतयात्रा (Ñ3 °वतगमनं); K3 M6-8 पांडवागमनं; T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साहः (T2 °नोत्साहनं); M5 पांडवगह(? म)नप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 140; B3 136; Dn3 142; D4m 145; T1 138; T2 G1.5.6 89; G2 90; G3.4 M 88. — *S'loka no.:* Dn 19; M3 18. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5720.

132

1 Śi K1.3 D2 S om. उवाच. — ^{a}) D2 यातेषु (for राज्ञा तु). T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु. — ^{b}) Ñ2 B D (except D5) T1 पांडुपुत्रेषु भारत. — ^{d}) Ñ2 B1.3 Dn D1.2 अगच्छत्स (B1 °त्सु-); B5.6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम). — After 1, T G ins.:
1452* ततः सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
दाहने सहपुत्रायाः कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
मन्त्रयित्वा स तैः सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रजः ।

C. 1. 5717
B. 1. 144. 8
K. 1. 156. 4

यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ १०
शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) G3 गमने; G6 दहने. — (L. 3) T G3.6 दुष्टात्मा; G1 दुर्मत्या.]

2 ab) Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन- (for पुरोचन-). Ko उन्नीय चैकांते; K3 आनीय एकांते; D5 एकांतमुन्नीय; G1.5 एकांते आ(G5 ह्या)नाय; M एकांतमानाय्य. M (except M5) पुरुषर्षभ.

3 Before 3, K2 ins. वैशं°; S (except T1 M5) दुर्योधनः. — a) G3 सर्वं°. — c) K (except K1) Ñ3 T2 G च(G3 त)थैव; M (except M3) यथैषा. V1 मम भद्रं ते; G2.3.6 भवि(G3 °व)ता तात. — d) Ñ2 मां; T2 G1.2.4.5 तद् (for तां). V1 तथा तव न संशयः; G3.6 तथा (G3 °दा) त्वं द्रष्टुमर्हसि.

4 a) T2 G (except G3.6) °दन्यो वै. — b) K4 Ñ2 Dn D1 T G विश्वासिक(T2 G3-6 °त)तरस्; Cd as in text. K1 तदा; B (except B1) Da1 D1.2.4 तथा. — c) G3.6 सहायो मेसि; G5 त्वत्सहायेन.

5 a) K3 मंत्रं मे; T2 G (except G6) मंत्रांश्च. — b) K1.2 समुद्धर; T2 G2-4 ततो°. — d) G3.6 यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु.

6-7 Ś1 K1 (hapl.) om. 6-7.

8 b) K3 D4.5 G3.5 M °संमतं; T2 G2.4 °संमितं. — c) Ñ2 Dn D1 नगरोपांतम्. D5 आसृज्य (for आश्रित्य). — d) G1.5 महानसं; Cd as in text.

9 c) Ś1 आग्नेयात्मनि; K1 °यानि च. M6-8 संधीय. Ñ1 T G आग्नेयान्यत्र (Ñ1 °योत्पथ·) कुड्ये(G3 कुंडे)षु. — d) M (except M5) द्रव्याणि. Ś1 K (except K4) D5 दापयेः (K2 °येत्; K3 °ये). Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 तानि तत्र प्रदा°. — After 9, T G ins.:

1453* बल्वजेन च संमिश्रं मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 बिल्वार्जुनैश्च; G2.6 ऐरंडजेन. G5.6 °च्छिष्टानि.]

10 a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै°). Ñ2 V1 B D (except D5) T1 सर्पिस्तैलवसाभिश्र. — c) T2 G2.4 मर्दयित्वा. K2 Dn2 तं; Ñ1 -थ; D5 M5 तु; G1.3.6 M3 च; M6-8 वै (for त्वं). — d) B1(m as in text).3 कुड्ये प्रदापय. B5.6 D (except D5) T G दापय.

11 a) Ko.4 °न्वंशान्; K3 शणवंशान्; Ñ1 शणं वंगं (sic). K2 वसा शणामृतं दारु (*sup. lin.* चोपडु देवदारु); Ñ2 B D शणं तैलं घृतं चैव (D5 सणा वंशान्घृतदा°); Ñ3 शणं वसा घृतं दा°; V1 शणसर्जरसादीनि (=9a); T1 G1.3 M6-8 शणवंशकटं दा°; T2 G4-6 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्; M3.5 वंशं च कटकं दा°. — b) T2 G4.5 तृणानि (for यन्त्रा°). Ñ2 B D (except D5) जतुदारूणि चैव ह (B1.6 Dn D1.2 हि). — c) T2 G1.4.5 सर्वत्र. G2.3.6 वेश्मनस्तस्य सर्वत्र. — d) B6 Da1 D4 प्रक्षिपेथाः; G1 °वेशय; G3 °क्षेपय; G5 °वपेत; M6-8 वि°.

12 a) M हि (for च). G2.3.6 तन्; G5 मां (for त्वां). Ñ2 V1 B D (except D5) T1 यथा च तत्र पश्येरन्. — c) Ś1 B5 G3 °यमपि. G4 तत्कुर्य्यं; M5 तत्कुर्याः. — d) Ñ V1 B D (except D5) T G अपि (for इति). Ñ V1 B D G2 अपि; T2 G1.5 न (for च).

13 a) B3 श्रितं (m as in text); G3.6 कृतं. K3 तस्मिन् (for तत्र). — b) K4 B3.6 Dn D2.4 M3 गत्वा- T2 G4.5 त्वं (for तान्). Ś1 °मार्जितान्; K1 °मोजितान्. D5 कृत्वान्यपरमार्चिति (sic). — c) K3 T2 G1.4.5 M3.6-8

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्तत्स्वया देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७

तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८

स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

C. 1. 5736
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

पांडवांश्चैव. Ñ V1 B D (except D5) T1 G2.3.6 M5 वासयेथाः पांडवेयान् (B1.3.6 D2 M5 पांडवांश्च). — [d]) T2 G1.4.5 °द्गणां; G2.3 °जनान्; M6-8 °जनाः.

14 [a]) B D (except D5) T1 आसनानि च दिव्यानि. — [b]) Ko G1.3.4 M विविधानि च. — [d]) Ñ2 B D (except D5) T1 वै (for मे). T2 G1.4.5 तुष्येत्पिता मम; G2.3.6 तुष्येच्च मे पिता.

15 [a]) B5.6 D2 तथा; G6 ततो (for यथा). Ko D5 रमेयुर्. K1 corrupt. T1 G1.4.5 M विस्रब्धाः; G2.3.6 °श्वस्ताः. — [d]) K3 B1 G3 कालविप°. G2 त्वया पंडितमानिना. Cd cites पर्ययः (as in text).

16 [a]) K3 Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 T G1 च (for तु). B6 तांस्तु ज्ञात्वा; Da ताञ्ज्ञात्वा तु; D4 तांस्तथा तु. M5 तान्कृत्वा तु. G2.3.6 ज्ञात्वा परमवि°. — [b]) G2.6 नितरामकु°; M छन्नस्त्वमकु°. — [cd]) Ko Ñ3 D5 G2 M तत्र त्वया (M7 तदा); K2 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 त्वया ततो (by transp.); K4 ततस्तदा; G3 तत्र तथा; G6 तस्य त्वया. T2 G1.4.5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशनः.

17 D1 reads 17–18[ab] after 19. — [a]) Dn D1.4 T1 दह्यमाने; G6 दग्धानेह. — [b]) B5 Da दग्धा इति जना विदुः; T2 G (except G1.5) दाहिताः पांडवा इति. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न गर्हयेयुरस्मान्वै (B1.3.5 Da D2.4 °स्माकं). — [d]) G3.6 केचन; M किंचन (for कर्हि°).

18 For D1 cf. v. l. 17. Before 18, S (except T1 G2.4) ins. वैशं°. — [a]) Ko.1.4 Ñ1.2 V1 B D T1 स (D4 तं; D5 तत् as in text). — For 18[d], Ñ V1 B D T1 subst. 7[b].

19 [a]) Ñ1.2 V1 B (except B6) Dn D1.2 T G1.4.5 त्वरितं. — [a]) K2 स्वयं चक्रे; T2 G1.4.5 चक्रे सर्वं (by transp.); G2.3.6 तथा चक्रे. — After 19, D1 reads 17–18[ab]; while T2 G (except G1) ins.:

1454* यथाज्ञप्तं नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।
एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn1.n2 जतुगृह; B Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2 D5 वारणावतयात्रा; Ko.4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K3 जतुगृहनिर्माणं; Ñ1.2 V1 पुरोचनोपदेशः; Ñ3 D2.4 जतु(D4 जातुष)गृहकल्पना (D2 °नं); B3 गृहकल्पनं; M3 पुरोचनप्रेषणं; M5 जातुषं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 141; Dn3 143; D4m 146; T1 139; T2 G1.5.6 90; G2 91; G3.4 M 89. — *S'loka no.:* Dn M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5739.

133

1 Ś1 Ko.1.3 D2 S om. उवाच. — [a]) Ko.2 D5 तथेत्युक्त्वा; Ñ V1 B5 Da1 G1.2.4 (before corr.) M3 °न्युक्त्वा; D1.2.4 G3.4 (by corr.) °न्युक्तान्. — [c]) K1.2 आरोहमाणः (K1 °नः); S प्रयास्यमाना (G3.6 °स्यंतस्तु).

2 [a]) K3 अथ; G2.3.6 तु (for च). — [b]) K3 तथा द्रोणस्य भारत. — [d]) G6 वीरस्यापि (for विदु°). Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 कृपस्य विदुरस्य च.

3 [a]) M (except M5) सर्वानपि कु°. Ko–2 Ñ1 V1 गुरून्. B6 सर्वे (for वृद्धान्). — [b]) T2 G1.2.4.5 M5 च पांडवाः; G3.6 धृतव्रताः (G3 °तान्); M3.6–8 तु पांडवाः.

C. 1. 5786
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
सर्वा मातॄस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।

— ᵉ) Dn D1 T1 °नान्वै; T2 G1.5 समान्वापि; M समांश्चापि. G2-4.6 समांश्चापि परिष्वज्य.

4 ᵃ) Ś1 तथा दृष्ट्वा; K1 सुसूश्चैव; Ñ2 तथापृच्छ्य; Ñ3 समास्पृष्ट्वा. K3 मातॄः सर्वा उपस्पृष्ट्वा; Ñ1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा; V1 गुरूनामंत्रयित्वा च; T2 G1.2.4.5 M आपृष्ट्वा मातरः सर्वाः; G3.6 सर्वानन्यांस्तदा(G6 °था)पृच्छ्य. — After 4ᵃ, S (except T1 G3.6) ins.:

1455* यथार्हममितौजसः ।
शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.
[(L. 2) M कृपणं (for पाण्ड°).]

— ᵇ) T2 G1.2.4.5 M कुरून्कृत्वा प्र°; G3.6 यथार्हममितौजसः (=line 1 of 1455*). — ᵉ) G1.2 M चापि (for चैव). Ś1 K सर्वांस्ताः प्रकृतीश्चैव; B6 गुरुणा मंत्रयित्वा च; T2 G4.5 सर्वांश्च प्रकृतीश्चापि; G3.6 प्रकृतीरपि सर्वांश्च. — ᵈ) = 1. 131. 18ᵈ.

5 ᵃ) K3 Ñ3 S (except T1) तु (for च). K1 रथानारुह्य प्रययुः. — ᵇ) T1 मुनिपुंगवाः. — ᵉ) S (except T1 G3.6) पुरुषाः सर्वे. — ᵈ) Dn अन्वियुः; D4 (by corr.) अन्वीयुः; D5 बभूवुः; T2 G (except G3.6) ह्यन्वयुः. Some N MSS. °कर्षिताः.

6 ᵃ) K4 केचित्तत्र (by transp.); G3.6 M (except M5) ततः के°. G3.6 वदंति स्म. — ᵇ) T2 G (except G3.6) नागरा (for ब्राह्म°). B Da D2.4 पौरजानपदा नराः. — G3.6 om. 6ᵉ-7ᵇ. — ᵉ) Ñ2 B D (except D5) T1 दीनान्दृष्ट्वा पांडुसुतान्. — ᵈ) K3 G1.2.4 पुरुषर्षभ (K3 °भाः); Ñ2 B D (except D5) T1 भृशदुःखिताः.

7 G3.6 om. 7ᵃᵇ (cf. v. l. 6). — ᵃ) K3 पश्यति नृपः. — ᵇ) Ś1 K2 D5 सर्वदा. Ñ2 B D (except D5) T1 स सुमंदधीः. — ᵉ) K3 T2 G4.5 °राष्ट्रस्तु; G2 °राष्ट्रस्य. Ñ2 B D (except D5) T1 कौरव्यो (Da °वो) धृतराष्ट्रस्तु (Ñ2 B5 °श्च); G3.6 °राष्ट्रो महीपालो. — ᵈ) B3 Da D4 तु (for च). G3.6 न धर्ममनुप°.

8 ᵃ) K3 पापमपाप्मासौ. — ᵉ) G1.2 भीमोपि. — ᵈ) Ñ2 B D (except D5) T1 M5 महात्मानौ.

9 ᵃ) Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 तान्; T2 G1.3.4.6 M यत्; G5 मत् (for तत्). Ñ V1 B (except B5) D (except D5) T1 प्राप्तान्. — ᵇ) = 11ᵈ. Ś1 K D5 G5 न मृष्यति; G2.3.6 प्रबाधते. — ᵉ) T2 G M °मैं(G6 M °मैं)विपुलं. Ś1 K1 किं न; Ko.2-4 Ñ1.3 V1 D5 किं तु; G6 क्षंतुं. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 अधर्म्यं(Da °मैं)मिदमत्यंतं. — ᵈ) Ś1 धृतराष्ट्रः; Ñ2 B D (except D5) T1 कथं भीष्मो. Ś1 K1.2 V1 अनुपश्यति; K3 नावबुध्यते; K4 नानुपश्यति; Ñ1 D5 इति मन्यते; G3.6 अनुवर्तते. — ᵉ) B5 एतान्यो (for अस्थाने). — ᶠ) Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) नगरे योभि(B1 °नु-; B3 °व)मन्यते; B5 नगरे वारणावते.

10 ᵃ) G6 समोस्माकं. — ᵇ) G5 तदा (for पुरा). D5 बभूव ननु वः पुरा. — ᵉ) G2.5 वैचित्र°.

11 ᵃ) T1 तस्मिंश्च; G1.2 M3 तस्मिंस्तु; M5 तस्मिन्हि (for स तस्मिन्). — ᵇ) Ñ2 V1 B (except B1) D (except Da) देवभावं; Cd as in text. — ᵉ) K3 इमान् लोभाद्. — ᵈ) = 9ᵇ. K (except K2) Dn1 मृष्यति.

12 ᵃ) T2 G1.2.4.5 M वयमेवम्. Ñ2 नियच्छंतः; B D (except D5) T1 अनिच्छंतः. G3.6 ते वयं सर्वमेवेदं. — ᵇ) G2.3.6 त्यक्त्वा ह्याशु (G2 सर्वे त्यक्त्वा) पुरोत्तमं. — ᵉ) G2.3.6 दारानादाय ग°. — ᵈ) Ñ2 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १७
पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ १९
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।

C. 1. 5756
B. 1. 145. 23
K. 1. 157. 22

D5) T G3.4 गंता; Ñ3 राजा (for याति).

13 K1.3 (hapl.) om. 13. — a) Ś1 Ko.2.4 Ñ1.3 V1 D5 °वदतः पौरान्; T2 °वादनपरान्; G4 °वादिनः सर्वान्. — b) D4 दुःखितो; G3 दुःखार्तान्. D4 G2.3.6 शोक(D4 दुःख)कर्शितान्. Some N MSS. °कर्षितः. — c) Ñ2 B D (except D5) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा. — d) Ñ3 D5 G1 धर्मपुत्रो; T2 G4.5 तत्र यान्वै.

14 e) G2.3.6 अस्माभिः (for तत्कार्यं). — a) G2.3.6 कर्तव्यमिति. B3 नो ध्रुवं.

15 a) Da चरंतः सुहृ°. — K4 (hapl.) om. 15b–16a. — b) Ś1 K1 तस्मात्कृत्वा. — c) Ñ1.3 V1 ins. च after आशीर्भिः (cf. 17). K3 अभिनंद्यैतान्. Ñ2 B D (except D5) T1 प्रतिनंद्य तथाशीर्भिर्. — K3 (hapl.) om. 15a–17e. — d) Ko.2 Ñ1 T2 G1.4 M (except M5) °गृहान्.

16 K3 om. 16; K4 om. 16a (cf. v. l. 15). — b) Ñ1 इति मन्यते; D1 G1.4 M उपपद्यते. — c) T G1.3–5 तथा. K4 G3–5 करिष्यत. Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अस्माकं (for मम).

17 K3 om. 17abc (cf. v. l. 15). — Before 17, T2 G4 ins. वैशं°. — For 17, D5 repeats 15 (v. l. यतो गृहान्). — a) Ś1 Ko-2 तथेति च (Ko ते); Ñ1 M6-8 तत्तथेति. Ñ2 B D (for D5 see above) T1 एवमुक्तास्ततः (Ñ2 B1 °दा) पौराः. — b) Ś1 Ñ2 B D (for D5 see above) T1 चापि; K1 चाभि-; K2 Ñ1.3 M5 चैनान्; K4 चैषां; V1 चैनं. — c)=(var.) 15e. After आशीर्भिः, Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G1.2) ins. च. Ko.2.4 Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G3) एतान्. — d) M ययुर्नगर°.

18 a) Ś1 D4 अथ; Ko Ñ V1 B Dn D1.2.5 T1 G1 M3 वि-; Da T2 G2–5 M5–8 च (for तु). — cd) K1 आह्वयं; D5 बांधवः (for बोधयन्). Ś1 Ko-2 Ñ1.3 V1 पांडवं (Ñ1 °व-)ज्येष्ठं. G2.3.6 अनु(G2 °न्व)गच्छत्स कौंतेयं बोधयंश्चेदम-ब्रवीत्. — Before 18ef, T2 G1.2.4.5 M6-8 ins. विदुरः. — e) D2 प्राज्ञ; M राजा (M3 राज्ञा; M8 *inf. lin.* प्राज्ञा); Cd प्राज्ञः (as in text). Ś1 प्राप्य प्र°; Ko प्राज्ञफलापेक्षः; K1 पापप्र°; K2 D5 प्रज्ञाप्र°; K3.4 Ñ V1 B3.5 Dn2.n3 D2.4 (by corr.) M3.6–8 प्राज्ञप्र°; B6 च विप्र°; Dn1 T M5 Arjp प्राज्ञः प्र°; G1.4 प्रज्ञाबलः प्रज्ञः; G2.6 कुशलवृत्तश्च; G3 प्रज्ञाफलः प्रज्ञा; G5 प्राज्ञः फलेवज्ञः (for प्राज्ञं प्र°). — f) Ñ3 B5.6 Da °तत्ववित्; Ñ3 B1.3 Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वचः; D2.4 सुप्रलापमिदं वचः; D5 सर्वधर्मा°; T1 धर्मकार्यार्थदर्शनः; T2 G1.5 °दर्शनः; G3 °दर्शितान्; G4 °दर्शितः. — After 18, B1 ins.:

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।;

while Dn ins.:

1457* प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ।(!)

— K4 Ñ V1 B Da D1.2.4 T1 ins. after 18 (B1, after 1456*): Dn, after 1457*:

1458* यो जानाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
[B5 °शास्त्रार्थदर्शिनीं; D2 स नरः सुखमेधते.]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nīl. observes: ❀अत्रोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते।❀

19 a) G1.4 विज्ञानं (for °ज्ञाय). Ñ2.3 V1 B1m Dn D1.5 T1 इह; B1 G1.4 तु; B3.6 Da D4 च; B5 तत्; D2 तं; M6–8 एतत् (for इदं). — b) B6 निस्तरेत सः. — c) T1 G4 निर्मितं शस्त्रं; Cd as in text. — d) K1.2 (both before corr.) Da2 °कीर्तनं; K3 D5 S °कृंतनं; Ñ1 Cd °वर्तनं. — e) V1 यो वेद. Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D4) न तु तं (Ś1 तथा; K3 हि तं) घ्नंति. S ये विदंति (G3 पतंति; M3.5 वदंति) न तान् घ्नंति (G3.5 M5–8 हंति). — f) Ś1 K1 °घातविदो; V1 °घातकृतं; B6 D5 M6–8 °घातमिदं; M3 °घातमिमं (*inf. lin.* °विदो); Arjp प्रतिकार°. T2 G प्रतिघातविद्(G4 °धि)स्तथा (G3 °दा).

20 a) S °घ्नं शिशिर(G1 च शिरो)घ्नं च. — b) T G4.5

C. 1. 5756
B. 1. 145. 23
K. 1. 157. 22

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
अनासैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामन्त्र्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥२६
यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादग्नेश्च बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

M6.8 महाकक्ष; G1-3.6 M3 °कुक्षि; Da (erroneously) Arjp महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. T2 G2.4.6 M बिलौकसं; G1.5 विलोपनं. — [c]) S न सहेते(T1 °ये)ति (T2 G1.4 तासह्यं वेत्ति). T2 G4 पंथानं (cf. 21[a]).

21 [b]) T2 G2.3 °ध्रुर्वेत्ति वै. — Ś1 K1 T2 G4 (hapl.) om. 21[c]-23[b]. — [c]) Ko M5 भूमिम्; Ñ1 V1 B3 G3 बुद्धिम्; Da धृतिम् (for भूतिम्). — [d]) D1.4 T1 G3.5.6 एनं; M (except M5) एतत् (for एवं).

22 Ś1 K1 T2 G4 om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिरः before 22[ab]; G2, before 22[ad]. — [ab]) S (T2 G4 om.) नानासैर्दत्त°, and धीरः (G3 लीनः; M5 गिरः) (for नरः). — [c]) Ko °त्सलिलम्; K2.3 B (except B1) Da (erroneously) Arjp Cd °च्छललम्; G1.3.5 °चरणम्; Arj. °च्छरणम् (as in text). — [d]) K2 प्रमुच्येत पुनःशनात् (m विमुच्येत हुताशनः); M3 *inf. lin.* मुच्यते दहनादपि.

23 Ś1 K1 T2 G4 om. 23[ab] (cf. v. l. 21). — [a]) D5 चरैर्मार्गं तु; G6 परं मार्गान्वि-. — [b]) G1.5 °त्रैश्च तथा. G6 -निशं (for दिशः). — [c]) Ś1 K1 आत्मनश्चात्मना (by transp.). — [d]) K1 नातिपी°; G2.3.6 न स पी°; M3.5 नाभिपी°; Cd as in text. — After 23, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ।

24 Before 24, Ko ins. वैशं उ°; K3.4 S (except T1), वैशं°. — [a]) Ś1 K B5 Da D5 G1 M6-8 Cd अनुशिष्य; Ñ V1 B1.3.6 Dn D1.2.4 °शिक्ष्य. Ñ V1 B D (except D5) T1 अनुगम्यैता(V1 °ना)न्. — [b]) Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 चैव (B3 °वं); D5 G2.3.6 चैतान्; T2 G1.4.5 M पार्थान्. — After 24[ab], S (except G2.3.6) ins.:

1460* अभिवाद्य ततः कुन्तीं रुदन्पाण्डुमचिन्तयत् ।
[M3.5 °वाद्य पुनः. G1.4 दशां पांडोरचिंतयत्.]

— [c]) T2 G1.4.5 समनुज्ञाय. — [d]) Ś1 K3 D1.5 G2 गृहं. T2 G1.4.5 विदुरः संन्यवर्तत; M विदुरः प्रत्ययाद्गृहं.

25 [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T चापि (for चैव). — [b]) G3.6 °जनेपि च. — [c]) Ñ1.2 V1 B Da D1 S (except G2.3.6) °शत्रुमासाद्य. — [d]) T2 G1.4.5 कुंती वाक्यमथाब्र°.

26 Before 26, D4 marg. *sec. m.* ins. कुंत्युवाच; T2 G1.5 M6-8 कुंती. — [b]) T2 G5 रुदन्निव; Arj. explains both ब्रुवन्निव and अब्रु°, which latter is Devp. — K2 om. 26[c]-27[b]. — [c]) Ko Ñ2.3 B D T1 G3.5 स; K3 ते; Ñ1 V1 तं (for तत्). D5 °त्युक्ते; G (except G1.5) M3.5 °त्युक्तं.

27 K2 om. 27[ab] (cf. v. l. 26); G4 om. 27. — [a]) Ñ2 B1.5 Da2 Dn D2 यदीदं; B3 Da1 D1.4 T1 G2 यदिदं. — [b]) Ñ2 V1 B D (except D2.5) T1 ज्ञातुं (for श्रोतुं). B (except B6) Da T2 G1.5 M3 नैव च (B5 स-) दोष°; G3.6 न च सुदोष°. — [d]) Ko विवादं. G2.3.6 यत् (for च).

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ1 भेतव्यम् (for बोद्धव्यम्). Ñ2 V1 B D (except D5) गृहादग्निश्च बोद्धव्यः. — [b]) Some MSS. मा (for मां). — K1 (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच ।
ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विबभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४
सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान् ।
ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६
नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च । C. 1. 5776 B. 1. 146. 9 K. 1. 158. 9

28^{c}–29^{b}. — ^{cd}) Ko ते (for वो). K3 D5 वो न विदितः; T1 वेदितव्यस्ते; G1 विदितः कार्यः. Ś1 Ko.2.4 Ñ3 °दिति पांडव (K4 °वः; Ñ3 °वैः); Ñ2 V1 B D °दिति धर्मधीः (D1 °द्धर्मधीः पुमान्); M6–8 °दिति सोब्रवीत्. T2 G4.5 पंथाश्च विदितः शुद्धः (G4 कार्यः; G5 शुद्धिः) कश्चि°. G2.3.6 पंथाश्च विदितः कश्चित्स्याच्छुद्ध (G3 °द्धिर्) इति चा°.

29 K1 G3 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{b}) Ñ3 B Dn D2 T2 G2.4 M3 (*inf. lin.*).5.6.8 प्राप्स्यतीति. V1 स मे°; B D T1 च मे°; G4 ममा°. — ^{c}) G1.5 मे सर्वं. — ^{d}) K3 Ñ3 B D (except D5) T G (except G5) प्रत्युक्तो.

30 Ś1 K1–4 D2.5 S om. उवाच (M6–8 om. the ref.). — Ś1 (hapl.) om. 30 with colophon. — ^{a}) K1 दशमेहनि. — ^{b}) K Ñ V1 B D (except D1; D4 before corr.) T1 G3.4 M3.5 फाल्गुन° (K1 फल्गुण°). K1 मे; D5 च; G3 तत्; M6–8 वै (for ते).

Colophon om. in Ś1 (cf. v. l. 30). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ V1 B3.6 Dn D2.4 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रबोधः (K4 °ष्ठिरमतिबोधनं); K2 D5 G1 वारणावत (K2 ins. here रणे) यात्रा; K3 वारणावतप्रवेशः; Ñ1.2 V1 वारणावतगमनं; M जतुगृहदाहे (M3 om. it) विदुरयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 142; Dn3 144; D4 147; T1 140; T2 G1.5.6 91; G2 92; G3.4 M 90. — *Śloka no.:* Dn 34; M3 33. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 5773.

134

1 Ś1 om. the ref.; K1–3 D5 S om. उवाच. — ^{d}) T2 G4.5 वस्त्रशस्त्रैर् (for यथाशास्त्रम्). S अलंकृताः. B1m.5 Da D4 यथाशास्त्रविशारदाः.

2 ^{a}) Da D4 श्रुत्वायातान्; M3.5 अभ्यागतान्. S (except T1) पांडवेयान्. — ^{c}) T2 G °श्रेष्ठाः. — ^{d}) B1 तान्राजन्परया; T2 G1.4.5 सर्वे परमया.

3 ^{c}) K1 सर्वे प्रमुदिता दृष्टाः. — ^{d}) Ñ2 B D (except Dn3 D5) T1 परिवार्यावत°; T2 G M परिवव्रुर्युधिष्ठिरं.

4 ^{b}) Ś1 K2 धर्मपुत्रो. — ^{c}) K1 शुशुभे; M (except M5) बभौ स. K1 भ्रातृसहितो. — ^{d}) K3 °रिवापरः.

5 ^{a}) Ś1 ते च; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 चैव; T2 G M (except M5) तत्र (for ते तु). Ś1 B1.3 तु; Ñ2 B5.6 Dn D1 T1 ते (for च). D5 °स्ते तथा पौरैः. — ^{b}) K2 तांश्च (for पौरान्). Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4.5 T1 चानघ (Dn3 पांडवाः). — ^{c}) Ś1 K1 Da1 D5 G2.4.6 अलंकृत-.

6 ^{a}) K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 G3.5 पुरीं. — ^{b}) S (except T1) ययुर्. — ^{d}) G4 युक्तानां. M3 स्वेष्टकर्मसु.

7 ^{b}) K (except K2) रथिनस्. K2 (by corr.) Ñ V1 Dn1.n2 D1 G3.5.6 M6–8 तदा. — ^{c}) D4 (by corr.) G3 °श्रेष्ठ. V1 विविशुः पुरुषव्याघ्रा. — ^{d}) Ś1 Dn3 D5 T2 G5 M °गृहाण्यपि; Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 °कुलान्यपि.

8 ^{a}) K3 °रैः सर्वैः. — ^{b}) G1.3.6 कौरवा; G2 पौर°. K D5 पुरुषर्षभाः (K1 °भ); Ñ V1 B (except B1) Da Dn1.n2 D1.2.4 T1 G (except G5) °र्षभ. — ^{c}) Ñ1 °थं तस्मात्. — ^{d}) Ñ2 B Dn D2.4 T1 °पुरःसराः; Da D1 °पुरोगमाः.

C. 1. 5776
B. 1. 146. 9
K. 1. 158. 9

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०
दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२
तच्चगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३
कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
शिल्पिभिः सुकृतं ह्यासैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६
ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

---

9 [a]) Ko.3 D4 M (except M5) भक्षान्न°; K2 भिक्षान्न°; Ñ2 B (except B6) [s]न्नं (Ñ2 B3 °न्न-) भक्ष्यपानानि; Dn1.n2 T1 भक्ष्याणि पानानि; D1 भक्षाणि भोज्यानि; D5 रत्नानि यानानि; G5 भक्त्यान्नपानादि. — [b]) K3 विविधानि शु°. G (except G4.5) शुभा(G3 °द्धा)नि शयनानि च. — [c]) G4 M6-8 च (for स). — After 9, D1 reads 11[cd].

10 For 10[ab], D1 reads 12[ab]. — [a]) D5 ज्ञाताः (for तेन). — [b]) T2 G1.4.5 °च्छदैः. — G2 (hapl.) om. 10[c]–12[b]. — [cd]) Ñ3 °माना: पुरतः पौरैः पुरनि°.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) Ś1 K1.4 T2 G4.5 च (for तु). — [b]) B6 तेषां तत्र (by transp.). — D1 reads 11[cd] after 9. — [c]) Ko G1 M3 निवेशया°. — [d]) G5 अश्लाघ्यमशिवं. Ś1 Ko-2 ततः; K4 च तत्; B5 T1 G1.4 तथा.

12 G2 om. 12[ab] (cf. v. l. 10); D1 reads 12[ab] for 10[ab]. — [a]) Ś1 T2 G1.6 ततस्ते; Ko (by transp.) ते तत्र. — [b]) K3 विविशुश्चापि शंकिताः and ददृशुः सपरि°. — K2 om. 12[c]–13[b]. — [d]) T2 G5 कैलास इव.

13 K2 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) Ko G1.2 तदा(G2 °द)गारम्; K3.4 तत्रा°; Ñ1.3 V1 B Dn D1.2.4 T1 तच्चा°; Ñ2 Da उच्चा°; D5 तथा°. — [b]) Ś1 K1 °शाच्च°; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 T1 °धर्मभृतां (B1.3.5 D2 °धर्मविदां) वर; D5 °कर्म°. G (except G4.5) सर्वकामो(G6 °कर्मो)पशोभितं. — [c]) K1 T2 G2-5 M6-8 एव; B5 च; G1 एतत् (for एवं). — Before 13[ef], T1 ins. युधि° उ°. — [d]) Ś1 K (except K3) Ñ1.3 V1 D5 जिघ्र (Ś1 °घ्रे) सो(Ko.2.4 D5 सौ)म्य; Ñ2 Dn1.n2 D1 जिघ्राणो(D1 °ण)स्य; Da Dn3 D2.4 जिघ्रन्सोस्य; S जिघ्रन्सम्यगू. B D2 वशा°. — [f]) G (except G4.5) सर्पिर्लोक्षा(G2 °क्षः; G3 °ज)वि°.

14 [b]) K3 वसादिभिः (for परं°). — After 14[ab], T G (except G5) ins.:

1461* मृदेषा व्यक्तमाग्नेयैर्द्रव्यैर्मिश्रस्य वेश्मनः ।

— [e]) T1 G (except G4.5) °रसोपेता. — [d]) Ko D5 योजितं; Ñ2.3 V1 Dn1.n2 D1 आनीय; T1 G (except G4.5) ह्या(G3 व्या)लिप्ता. G (except G4.5) °भित्तिषु. — D5 om. 14[ef]. — [e]) Ñ3 अनुबंधजवं°. — [f]) D1 रोच्यं; S (except T1) नूनं (for द्रव्यं). Ñ1 द्रव्यं सर्जरसोक्षितं; Ñ3 सर्वद्रव्यघृतान्वितं. — After 14, T G (except G4) ins.:

1462* शणबल्वजकार्पासवंशदारुकटान्यपि ।
आग्नेयान्यत्र क्षिप्तानि परितो वेश्मनस्तथा ।

15 [a]) Ñ3 G1 सुकृतैर्; T2 G4.6 M °भूतै(M5 °शै)र्; G2 °हृदैर्; G3 संवृतैर्; G5 °गतैर्; Cd as in text. Ñ1 व्यासैर्; V1 हृष्टैर्; Ñ3 S (except T1) आप्तैर्; D4 प्राप्तैर्; D5 ह्यादौ. — [b]) Ñ3 आनीतैर्गृह°; S (except T1) विनीतैरेव (G1-3.6 °वेश्म) निर्मितं. — [c]) Ko विश्वास्तानामयं पापो; D5 S (except T1) विश्वस्तानि(G1-3 M5 °नी)ह नः पापो. — After 15, N T1 ins.:

1463* तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ।

[=21[cd]. Ś1 K1.2.4 °मते; Ko.3 Ñ1 D5 दुर्योधनमते.] Thereafter T1 reads 20[c]–21[b], repeating these lines in their proper place.

16 [a]) G3 इदं (for इमां). Ś1 तु मां; K3 नूनं; B3 Da T2 G2.4-6 M तु वै; G3 तु मे. G1 दृष्टवान्तामिमां बुद्धिं. — [b]) Ñ2 B5 Dn2 तथा; V1 D5 T2 G4.5 M पुरा; G2.3.6 किल. G1 विदुरो धर्मवित्कथं. — [c]) Ś1 K1 येन मां; Ko.2.4 यामिमां; D4 G5 M तेन मे; D5 मामिमां; T1 तु स मां; T2 तेन मा. Ñ1 पार्थेदं (for मां पार्थ). G1 इमामेवापदं पार्थ; G2.6 अतस्तेन तु मां पा°; G3 आदौ कृतं तेन पा°. — [d]) D5 तदा (for पुरा). K3 स तदाभ्युक्तवा°; Ñ3 समबोधितवा°; S सर्वे (G3.6 M3 °र्वान्) बोधितवांस्तदा (T1

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।
शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २०

नायं विभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत सः ।
धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

C. 1. 5791
B. 1. 146. 25
K. 1. 158. 42

°वान्पुरा) (G1 तदाहं प्रतिबोधितः). — After 16, K3 ins.:

1464* आग्नेयं रुचिरं वेश्म कारितं दृश्यते शुभम् ।;

while G1 ins.:

1465* अस्माकं भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17a, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1466* नित्यमस्मद्धितैषिणा ।
पित्रा कनीयसा स्नेहात्.

— b) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B D G3.6 बुद्धिमं(D5 G3.6 °वं)तो; M3.5 बुध्यंतो न; M6-8 बुध्यामो न. — c) Ko D5 शिल्पिभिः; K3.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 अनार्यैः (B5 Da °सैः). G5 सुहृदं (for सुकृ°). K2 शूरैः; K3.4 B5 Da मूढैः; G5 गंधैः. — d) D1 ते न दुर्योधने वशाः. — A passage of 32 lines given in App. I (No. 84) is ins. in G1.2 after 17, in T1 G4 after 18.

18 Ś1 K1.2.4 Ñ1.2 V1 D (except D5) भीमसेनः. Ś1 K1 S om. उ°. — a) K1.3 Ñ V1 B (except B5) D (except Da1 D1) M6-8 यदीदं. — b) B1 (m as in text) G3.5 विदितं. K1 मन्यते विहितं (by transp.). — After 18ab, K3 ins.:

1467* पुरोचनमिमं दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— c) V1 Dn तथैव. — After 18, T1 G4 ins. a passage given in App. I (No. 84); cf. v. l. 17.

19 Ś1 K1 S om. उवाच (G4.6 om. the ref.). — a) Ko.4 Ñ1 V1 D1.5 T2 G4 यत्नैर्; Cd as in text. — b) Ś1 Ko.1.4 अभि (for इति). G1 कृतोस्मासु वृकोदरः. — After 19ab, G1 ins.:

1468* इति किं त्वयमेतावान्किमतः परमापतत् ।
विचारयन्तो जाग्रन्तः प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
इहैव वस्तव्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— c) K4 Ñ2 B Dn D1.2.4 T1 अप्रमत्तैर्; Ñ1 नष्टैरभिः; V1 सुसैरभि-; D5 T2 G4-6 M तुष्टैरिव; G1 इष्टैरिह; G2.3 दुष्टैरिव; Cd as in text. — d) S गतिमन्यां. K1 दिवां गति (sic); K3 D1 T2 G2.4.5 M ब्रवीमि वः (G5 *sup. lin.* नः); K4 T1 G3 ध्रुवामिव; B1 D5 ध्रुवामिति; B5 पुरादितः; G1 सुखप्रदां; G6 ध्रुवा मतिः. — After 19, G1 ins.:

1469* इतः परं ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 a) D5 विंदति; T1 विद्येत. G (except G5) आकारं (G3 कारणं) यदि जानीयाद्. — b) Ś1 K1 तु; K2 च; K3 Ñ2 V1 B D M6-8 स; T1 नु (for हि). — G6 om. 20cd. — c) Ñ2 V1 B D T1 क्षिप्रकारी. — d) K3 दहेत्स नः; T2 G (G6 om.) दहेत्तु नः; M3.5 दहेत सः. K2 प्रसह्य विदहेत्ततः; M6-8 प्रदह्यादपि हेतुतः.

21 a) Ś1 K1 Cd उपाक्रोशाद्; V1 अनु°. M नैव बिभ्य(M3.5 नैष बिभ्र)त्यनुक्रो°. — b) Ś1 नाधर्माद्वा; K4 G (except G2.5) अधर्माच्च; M अधर्मात्मा. — Ñ1.2 V1 om. 21cd. — c) Ś1 M5 तथापि; D5 T2 G5 स तथा; G1-4.6 तथा च. B3.5 मूढः (for मन्दः). — d) Ś1 K (except K4) Ñ3 B3 D (except Da) T1 सुयोधनवशे; T2 G M दुर्योधनमते (M5 °वशे).

22 a) Ś1 K Ñ1 V1 अपि चापीह (K3 चात्र वि-); Ñ3 अग्निना ह प्र-; B5.6 D2.4.5 अथवापीह; Dn T1 अपि चार्य प्र-; G (except G5) अपि चास्मासु. — b) K3 [s]स्माकं; G (except G5) कुरु- (for ऽस्मासु). — K2 om. 22cd. — c) Ñ1 कोपं कृत्वा; T1 G (except G5) न कुप्येत. — d) Ñ V1 B D (except D5) कोपयीत सः; T2 G5 कोपचेतसः; G1-4.6 M कोपये(G3 °य)न्न सः (G2 °न्नरः). — After 22cd, K3.4 Ñ V1 Dn D1.5 S ins.:

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।

[Cf. 22ab. V1 अथवा नेह. K3.4 Dn3 [s]स्मासु. S तथा (T1 मात्रा) हि (T2 G2.4.5 -पि; G1 -ग्नि-) सह दग्धेषु विदुरः सर्पि°.]

— e) V1 B D (except D5) कुप्येरन्. Ko.4 D2.4 T1 अ(T1 न)धर्मं इति कु°; T2 G1.3-6 धर्मो नेहे(G3 न ही)ति कु°; G2 द्रोणः कृपश्च बाह्लीकाः; M धर्मो नेत्येव कु°. — f) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ये चान्ये. — After 22, G (except G4) ins.:

C. 1. 5792
B. 1. 146. 26
K. 1. 158. 44

वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २४
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

1471* उपपन्नं तु दग्धेषु कुलवंशानुकीर्तिताः ।
कुप्येरन्यदि धर्मज्ञास्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।

[(L. 1) G3 दग्ध्वेषां; G5 दंडेषु. G1 °नुकीर्तना:. — (L. 2) G2 येतिधर्मज्ञाः. Posterior half = 22f.]

23 [a]) T2 G यदि दाहाद्वै (G3 यदिहापद्य). — [b]) K4 G1-4 M6-8 बिभ्यंतः. K (except K1) D2.4.5 S (except T1 M3.5) प्राद्रवें°. — [c]) Ś1 K1 स्पष्टं; K3 सरैर्; K4 शस्त्रैर्; Ñ2 पाशैर्; D4 शूरैर्; D5 परैर्; G2.4 स्वयं; Cd as in text. Ñ2.3 Dn D1 निर्घातयेत् (for नो घात°). Ś1 K (except K3) D5 राजा (for सर्वान्). Ñ1 ससैन्यैर्घातयेत्स°. — [d]) G3 राज्यबुद्धिः.

24 [b]) Ko.3.4 °संवृतः; K2 Ñ1.3 T2 G3-5 M °संश्रितः. — [c]) A few MSS. कोष- (for कोश-). — [d]) Ś1 स्पष्टं नो; Ko.2.3 Ñ3 स्पशैंनों (Ñ3 °नों); K1 पृष्ठेना-; K4 शतैर्नो; Ñ1 समतो; D5 सर्वैर्नो; G1 प्रयत्नाद्; M प्रायो वै (for प्रयोगैर्). G6 चानयेद्ध्रुवं.

25 [a]) Ko.3 B1.3m.6 Da इदं पापं. — [c]) K3 विवंचद्भिर्. Ko.2.4 Ñ1.2 G1 M7.8 विवस्तव्यं; T2 G3-5 हि व°. K1 (corrupt) वचशद्भिरिवस्तव्यं. — [d]) K1 छन्नं वासं; Ñ1 सन्न°; B D (except D5) T1 छन्ना°; T2 G1.4.5 जन°; G2.3.6 छन्नं वीरं (G3 °र).

26 [a]) G3.6 मृगयां (G6 °या-) वीराः. — [b]) Ko.3.4 D4.5 चरामः; Ñ3 चरंतो; T2 G5 चरेम. K3 G1.3.6 पृथिवीमिमां. — [c]) K2 यथा; G1 ततो; G3 तदा. — [d]) K4 D5 G6 पलायिनां.

27 [a]) G1 भूमौ च. — [b]) K3 T G (except G3) कारयामः; D5 M करिष्यामः. — [c]) Ñ3 B3 Dn2.n3 G4 गूढश्वासान्; T1 M गूढोच्छ्वासं; G1.3 गूढांश्वासान्; G2 गूढवास (sic); Cd as in text. G2 M ततस्तत्र. K2 गूढानस्मानतो नात्र; T2 G5 भौमं च बिलमासीनान्. — [d]) S प्र(T2 G5 M3.6-8 न)धक्ष्यति हुताशनः (M5 हुताशो न प्रध°).

28 [a]) D5 वसामो; G (except G5) द्रवतो. Ś1 K (except K3) अथ (for अत्र). — [b]) D5 न बुध्यति. — [cd]) Ñ1.2 V1 [s]पि वा (by transp.); M3 वात्र. Ko पौराश्चापि तथा कार्यं वस्तव्यं वसुसंवृतैः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ V1 B3.6 Da Dn1.n2 D2 जतुगृह; B1.5 जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 D5 M5 जतुगृहदाहः; Ko युधिष्ठिरवाक्यं; Ñ1.2 V1 भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादः; M3 युधिष्ठिरभीमसेनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 143; Dn3 145; D4m 148; T1 141; T2 G5.6 92; G1.2 93; G3.4 M 91. — *S'loka no.:* Dn M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5802.

135

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — [a]) M5 सुहृदस्य (for विदुर°). Ko.3 सखा कश्चित्. K2 (hapl.) om. 1[b]-2[a]. — [b]) D2 खनकः सुदृढः; T2 G2.4 कुशलः खन° (by transp.). Ś1 Ko.4 शुचिः; K3 तदा; Ñ2 B D T1 G5 नरः. V1 अभवत् (for क्वचित्). — [e]) Ko आगम्य (for विवि°);

2 K2 om. 2[a] (cf. v. l. 1). Before 2, M (except M3) ins. खनकः. — [a]) K3 M (except M5) प्रेषितो. K3 अहं (for अस्मि). — [b]) Ñ2 Dn °लोह्यहं. — [e]) G1 इदं; G5 हितं (for प्रियं).

3 Ś1 K1.4 M3 (hapl.) om. 3. — [a]) D4 T2 G4.5 M6-8 उक्तं. — [b]) Ko Ñ1.3 V1 B3.6 Da D2.5 M5.6-8 त्वमसि; K2 त्वमथ; B5 तु मयि. G1 भारत; M6.8 पांडव. T2 G2-6 पांडवान् (T2 G5.6 °वं; G4 श्रेयस्त्वं) म्लेच्छभाषया (cf. 6[ab]). — For 3[ab], K3 subst.: तेनाहं प्रहितस्तूर्णं यथा रक्षस्व पांडवान्. — For 3[cd], T2 G4.5 read 6[cd].

4 G3.6 om. 4[a]-6[b]. — [a]) T G5 कृष्णपक्ष-. Ś1 K1 त्रयोदश्यां. — [b]) K3 T2 G1.4.5 राज्यां. K1 असि; K4 Ñ2 B5 Dn अस्यां; D5 अत्र; T2 G1.4.5 आशु (for अस्य). G3 माद्रायां च पुरो°. — [e]) Ko.4 M तदा; G (G3.6 om.)

१३५

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
किंचिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतः स्म यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ९
इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११
स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्माखिह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 5810
B. 1. 147. 13
K. 1. 159. 12

निशि (for तव).

5 $G_{3.6}$ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) K_3 भरतर्षभाः; $D_{4.5}$ °र्षभ. — ^{c}) $\tilde{N}_2$ B D T_1 तस्य (for पार्थ). — ^{d}) K_3 $\tilde{N}_2$ B D दुर्मतेः (for मे श्रुतम्).

6 T_2 G_{3-6} om. 6^{ab} (cf. v. l. 4); G_2 om. 6. — ^{a}) K_3 तेनासि; $\tilde{N}_{1.3}$ कच्चिच; M किंचित्त्वं (M_3 प्रच्छन्नं). D_5 उक्तं. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 B_5 °भाषासि; D_5 प्रच्छन्नं चासि; Cd as in text. K_3 छन्नं किंचिद्वचः पथि; G_1 पांडवो म्लेच्छभाषया. — T_2 $G_{4.5}$ (om. it here) read 6^{cd} for 3^{cd}; cf. v. l. 4. — ^{c}) Ko.2 $\tilde{N}_1$ तथा वित्तं (for तथें). D_5 तथेति च त्वया ज्ञातं. — ^{d}) D_{a1} इति (for एतद्). K_3 विश्वासकारकं; $\tilde{N}_1$ T_2 G_6 M आश्वासकारकं ($\tilde{N}_1$ °णं).

7 Before 7, T_2 G ins. वैशं°. — ^{a}) D_5 तथावृत्तं (for सत्य°). — After 7^{ab}, $M_{7.8}$ ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) G_3 अनुजानामि. — ^{d}) K_2 हि; M च (for वै).

8 ^{a}) G_1 स्निग्धप्राप्तं; $G_{3.6}$ प्रथमाप्तं. T_2 G भक्तं (for चैव). — ^{b}) $Ś_1$ प्रियभक्तिकं; Ko T_1 M °भक्तिनं; $\tilde{N}_1$ °रक्षिणं. T_2 G सदा (G_3 तथा) प्रियहितैषिण ($G_{1.2}$ °तैषिणं; G_3 °ते रत). — ^{c}) $Ś_1$ कविः कश्चिद्; K_3 कथं भीतिः; G_3 [ऽ]त्र वः किंचिद्. Cd cites कवेः (as in text). — ^{d}) Ko.2 $\tilde{N}_2$ B_3 Dn D_1 T_1 $G_{5.6}$ अविज्ञातं (G_6 °न-) प्रयो°; K_3 किमिह स्याद्यथोचितं; D_5 T_2 G_{1-4} $M_{3.5}$ अभिज्ञानं (D_5 G_4 °तं) प्रयो°.

9 ^{a}) Ko.4 स नः (by transp.); $\tilde{N}$ V_1 B D T_1 तस्य. Ko.4 त्वं च; K_2 च त्वं; T_2 G असि त्वं (G_1 आह त्वा; G_3 अपि त्वं) (for नस्त्वं). — ^{b}) K_3 निर्विशंका. K_4 G_2 त्वया; T_2 G_5 त्विति. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 G_3 स्मः; Ko $G_{2.4}$ तु; $\tilde{N}_1$ अस्माद्; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 च (for स्म). T_2 $G_{2.4.5}$ य(G_5 त)थातत्वं. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ पारयास्मान्.

10 ^{b}) D_5 G_5 श्रुतं; T_2 श्रुतिः (for मतिः). — ^{a}) G (except $G_{3.5}$) धृतराष्ट्रस्य.

11 ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 B D_a कोषवान्; D_4 $G_{2.3.6}$ M कोपवान्. D_a चापि (for चैव). — ^{b}) Ko सहामात्यः; $\tilde{N}_1$ सुसहायः. T_1 तु; M_3 सु- (for च). — ^{c}) $\tilde{N}_3$ एव (for अपि). $\tilde{N}_2$ B D (except D_5) T_1 पापात्मा. K_3 वयं च कोशरहिताः. — ^{d}) K_3 तेनास्मान्स; B_3 नित्यमेव (m as in text); D_5 नित्यं चैव.

12 ^{a}) K_3 G_1 मोचयन्नस्माद्; T_2 G_{1-6} मोचयत्वस्माद्; G_2 मोचयित्वास्माद्; G_3 मोचयेदस्माद्. — ^{b}) K_3 जतुवेश्महुता°; S (except T_1) उत्पन्ना($M_{3.5}$ उल्बणा)द्वै हुता°. — ^{c}) Ko.4 अस्मास्वपि. K_2 T_1 वि-; K_3 नि-; T_2 G (except $G_{3.5}$) च; M_5 अरि-; M_{6-8} अभि- (for हि). — ^{d}) K_3 कृतार्थः स्यात्.

13 ^{b}) Ko $M_{3.5}$ महात्मनः. — ^{c}) $\tilde{N}$ B_3 Dn G (except $G_{4.5}$) M_5 वप्रांतं; D_5 दुष्प्राप्तं; Cd as in text. — ^{a}) K_3 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D $G_{3.6}$ M आश्रित्य (for °श्लिष्य).

C. 1. 5810
B. 1. 147. 13
K. 1. 159. 12

वप्रान्ते निष्प्रतीकारमाश्लिष्येदं कृतं महत् ॥ १३
इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्ववोधयत् ॥ १४
सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ १५
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार सुमहद्बिलम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ १७
पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८
तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९
विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमदुःखिताः ॥ २०
न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

S (except T1) इह (for इदं).

14 D1 om. 14a–15b. — a-b) G5 दहनं; G6 अशुभात् (for अशुभं). K3 इदं तु भवता दिष्टमाग्नेयं हर्म्यं कारितं. — c-a) Ś1 Ko.1 येनास्मान्; K2 स चास्मान्; D5 यो नोस्मान्. K3 यामाह विदुरः पूर्वं महाबुद्धिर्हिते रतः.

15 D1 om. 15ab (cf. v. l. 14). — b) K3 M5 उक्तवान्पुरा; T2 G M3.6–8 पूर्वमुक्तवान्. — c) T2 G (except G3) अविदितं. — d) Ko.2.4 Ñ2 B6 D T1 प्रति(D5 संप्र)मोचय.

16 Before 16, S (except T1 G2) ins. वैशं°. — a) G1 तथेवेति (for स तथे°). K3 G2 M5 प्रतिज्ञाय. — b) Ś1 K1 आस्ते (for नाम). — c) Ś1 च (for सु-). B1.3 G5 सुमहाबिलं; Dn D1 च महाबिलं.

17 Da om. 17ab. — a) Ñ2 D1 बभूव; T2 G5 मध्ये च; G6 समीपे; M3 चकार (for चक्रे च). — b) T2 G5.6 M5 चक्रे (for मध्ये). Ko.2 नापि; K3.4 नाथ (for नाति-). N (Da om.) -महद्बिलं (K1 -महाबिलं); G1 -महामुखं. — c) Ś1 K1 Da G1.2 M6–8 कवाट°. — d) K (except K2) Ñ1 V1 समं भूम्याथ; Ñ2.3 Dn1.n2 D1 T1 °मं भूम्याश्च; B Da D2.4 समभूम्यथ; Dn3 D5 G1 °मं भूम्यां च.

18 a) Ś1 तत्र; V1 चापि; Dn D1.5 T1 एव (for चैव). G6 पुरोचनानयाचैव. — b) Ś1 विदधत्; Ko Ñ1 Da व्यदधत्; K1 विधदात् (sic); D1 G6 M6–8 व्यवधात्; G2 वितथात्; G3 न्यदधात्. — After 18ab, K4 marg. ins.:

1472* स वै स्वर्गादिहायातः इन्द्रस्यातिप्रियंकरः ।
पाण्डवानां हितं कर्तुमिन्द्रेण प्रेषितस्तदा ।
नित्यमृक्षणपरो दिनैर्दशभिरेव च ।
कृत्वा बिलं च सुमहत्पुनः स्वर्गमितो गतः ।
सर्वमिन्द्रे निवेद्याथ पुनः स्वर्गात्समागतः ।

— c) K1 हि (for च). Ko.3 स हि तस्य; K2.4 Ñ1.3 V1 M5 स तस्य हि; B D T1 G3 स तस्य तु (D1 स च तस्य); T3 G1.2.4–6 स तस्मिन्हि (G1.2 °न्नि-; G6 °न्न). — d) Ś1 Ko.1.4 अशुचिधीः; G1 अशुद्ध°; Cd as in text. Ś1 तथा (for सदा).

19 d) G2.4 महद्वनं; G3 वनाद्भृशं (for वना°).

20 b) Ś1 विरोचनं; K1 (as usual) प्ररोचनं. — c) K4 अहृष्टा हृष्टवद्. — d) Ñ V1 B D (except D5) T1 °विस्मिताः.

21 a) B3.5.6 D2.4 G (except G1.5) न चै(B5 वै)तान्. M तथैतान्नाव(M6 °न्व)बु°. — c) K3 विदुराद्वापि.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B6 Da Dn1.n2 D1.2 जतुगृह; B1.3.5 D4 जातुष; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 Ñ3 D5 M3.5 जतुगृहदाहः; Ñ1.2 V1 G3 जतुगृहवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 144; Dn3 146; D4m 149; T1 142; T2 G5.6 93; G1.2 94; G3.4 M 92. — *S'loka no.:* Dn M3 21 (Dn1 22). — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5823.

136

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — a) M सुविश्वस्तान् (for सुम°). — c) Ñ3 S (except T1 G3) इति (Ñ3 इव) संप्रेक्ष्य. — d) G4 हंतुं चक्रे. — After 1, D4 marg. *sec. m.* ins.:

1473* स तु संचिन्तयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्राप्तकालमिदं मन्ये पाण्डवानां विनाशने ।
तदस्यान्तर्गतं भावं विज्ञाय कुरुपुंगवः ।

१३६

वैशंपायन उवाच ।
तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षट् प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५
ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

C. 1. 5828
B. 1. 148. 10
K. 1. 160. 14

चिन्तयामास मतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

2 T_2 G_5 (hapl.) om. 2^{a}–3^{b}. — ^{a}) $\tilde{N}_2$ तुष्टे (for हृष्टे). G_1 °चनेथ संहृष्टे. — ^{b}) D_5 [s]पि (for sथ). — ^{c}) B_6 D (except $D_{4.5}$) T_1 M_5 चोभौ; $G_{3.6}$ तौ च (for चैव). — ^{d}) $\acute{S}_1$ चैव च; K_1 वैवाच (sic); $\tilde{N}_3$ V_1 $B_{1.6}$ D (except $D_{4.5}$) T_1 प्रोवाच; M चैवाह (M_3 °थ) (for चोवा°).

3 T_2 G_5 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_2 सुविश्रब्धान्. — Before 3^{cd}, G_5 ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) T_2 G वंचकोयं. D_5 भृशं सोऽमान्. — ^{d}) G_1 कालं मेने च लंघने.

4 ^{a}) V_1 सायुधागारम्; T G (except G_3) जातुषागारम्. K_3 आश्रित्य; $\tilde{N}_1$ अप्येदं. — ^{b}) G_1 M (except M_5) चैनं (for चैव). — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_3 D_5 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ विधाये($G_{1.2}$ °यै)ह; $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_{1.3}$ वधायेह; B_5 निधायात्र. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ प्रयामो; $G_{4.5}$ द्रवाम. D_{n3} T_2 G [s]नुप(G_3 तूप)लक्षिताः; M नोपल°. D_5 व्रजामो नाभिलक्षिताः.

5 Before 5, T_2 G (except G_3) ins. वैशं°. — ^{a}) D_{n3} धर्मराजनिदेशेन. — ^{c}) M चक्रे च सु· (M_5 तत्र). $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_3$ महाराजन्; K_3 तदा राजन्; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 G_5 M_5 महाराज ($B_{1.3}$ महाबाहो). — ^{d}) $\acute{S}_1$ K तेन यो°.

6 ^{a}) D_5 यथाकालं. — ^{b}) D_5 भुक्त्वा भोज्यं यदृच्छया; T_1 श्रुत्वा भारतसत्तम; G_1 भुक्त्वा पीत्वा तथैव च. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ गृहानेत्य; T_2 G °ष्येव. — ^{d}) Ko Arj. (comm.) यादवीं; Da (erroneously) Arjp Cd as in text. D_{n3} समस्तास्ताश्च योषितः. — After 6, S ins. (T_1 in reverse order):

1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथां सा किल सेवते ।
निषादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L. 1) T_1 परिसे°; G_5 खलु से°. G_3 पृथां समुपसेवते.]

7 After 7^{ab}, S (except G_3) ins.:

1475* पुराभ्यासकृतस्नेहा सखी कुन्त्याः समा सुतैः ।
आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L. 1) T_1 समाहिता; T_2 $G_{2.4-6}$ समं सुतैः. G_1 कुंत्याश्च सह सा सुतैः.]

— ^{d}) $K_{0.2.4}$ D_5 °नोदिता. — After 7, T G ins.:

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथायाः सखिमानिनी ।

[T_2 G_5 सख्यमानिनी. G_1 °पुत्रा च सा पृथायाः सखी मता.]

8 ^{a}) D_5 S तत्र. — ^{e}) $G_{3.6}$ सा हि सर्वैः. — ^{f}) $\tilde{N}_2$ B (except B_6) D_1 मृतकल्पेव चा($\tilde{N}_2$ सा)भवत्.

9 ^{a}) $\acute{S}_1$ वाते तु; K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{1.3}$ प्रयाते; B_6 T_1 G_3 °भाते; D_2 °जाते (cf. v. l. 10); Cd as in text. $K_{2.3}$ तुमले; K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ B (except B_3) दिवसे; Cd as in text. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ B_5 D_2 S सुप्त·. $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_2) तदा; T_1 तथा (for विभो). — ^{c}) T_2 $G_{2.4.5}$ अदीपयद्भीमसेनः; M तनूनपाद्भयाद्भीमः. — ^{d}) Ko यत्र शेते (by transp.). — After 9, K_4 $\tilde{N}$ V_1 B D T_1 ins.:

1477* ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ।
समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।
ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गां (!) विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्धमरिंदमाः ।

[(L. 3) D_{n3} दीप्तं सर्वतः (for सर्वमादीप्तं). — (L. 4) $\tilde{N}_{1.3}$ V_1 D_n सुरुंगां. — For T_1 see below.]

— On the other hand, S (G_1 om. line 1; for T_1 see

C. 1. 5831
B. 1. 148. 12
K. 1. 160. 18

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥१२
दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः ।
परिवार्य गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ १४
पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५
तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥१८
तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

---

below) ins. after 9:

1478* पूर्वमेव बिलं शोध्य भीमसेनो महामतिः ।
पाण्डवैः सहितां कुन्तीं प्रावेशयत तद्बिलम् ।
दृष्ट्वाग्निं सहसा भीमो निर्जगाम बिलेन सः ।

[T1 ins. lines 1–2 before 1477*, and line 3 after 1477*. — (L. 1) T1 सर्वमेव. — (L. 2) M5 °वैः सहिता कुंती प्रविष्टा च बिलं महत्. — (L. 3) After the prior half, G1 ins.:

1479* गृहे तत्परितः सुधीः ।
गृहस्थं द्रव्यसंजातं.]

10 a) T2 G प्रवाते (G1 °भाते; G3 °चक्रे); M3.5 °वातः; M7.8 °पातः. — b) Ko.2 D5 चापि (for चैव). — c) K Ñ1 D5 ततस्तेन; S (except T1) ततः सर्वो (G3 °र्वे). — d) K3 स जनोखिलः; D4 स जनः पुरः; D5 सकलो जनः; G1 नागरो जनः. — After 10, Ñ2.3 V1 B D T1 ins.:

1480* तदवेक्ष्य गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः ।
[Dn2.n3 D5 कृशानुना.]

11 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After the ref., D4 marg. *sec. m.* ins.:

1481* अहो धिक्पाण्डवाः सर्वे दह्यन्त इति चुक्रुशुः ।
चक्रुश्च परमं यत्नं नरास्तेषां प्रमोक्षणे ।
ततस्ते जातुषं वेश्म ददृशू रोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां विनाशाय विहितं क्रूरकर्मणा ।

— d) All MSS. except Ś1 K2–4 D4.5 M च तत्. — After 11, D4 marg. *sec. m.* ins.:

1482* पुरोचनेन पापेन दुर्योधनहितेप्सया ।

12 a) Ñ3 हा हा (for अहो). — b) Ñ3 V1 Da D1 °समंजसा. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पांडुदायादान् (for पाण्डवान्बा°). — d) K2 M शत्रुभिः; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 शत्रुवत् (D5 मंत्रिणं); Ñ3 वह्निभिः; T2 G निर्घृणः.

13 b) Ś1 K1 D5 अपि; K2.3 Ñ1 Da1 D1 T1 इति (for अति-). T2 G M दग्ध्वा दग्धः पुरोचनः.

14 Ś1 K1 D2 S om. उवाच; Ñ2.3 B1 om. the ref. — a) K3.4 विलपंतो वै. — cd) K3 D5 transp. तच्च and तस्थुः. S (except T1) °हं सर्वे रात्रौ तस्थुः सर्मं°.

15 a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G सर्वे (for राजन्). — b) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 G3 सह मात्रा (by transp.). K3 S (except T1) परंतपाः (cf. 16a). — c) K3 निष्क्रम्य; Ñ1 ते जग्मुः; S (except T1) महताः — d) Ñ1.2 तत्र; B3.5 ययुर् (for जग्मुर्). B D (except Da) T1 द्रुतम्; T2 G M वनम् (for गूढम्).

16 a) S (except T1 M3) ते तु. Ś1 K D5 नित्योपरो°. N3 तेभ्योपरो°; T2 G निद्राबि(G1.3.6 °नि)रो°; Cd as in text. — b) Ś1 (by corr.) K1 तु (for च). — c) Ko.2 S (except T1) त्वरितं (Ko.2 G3.6 M3 °ता). — d) Ko.2 Ñ3 D4 मात्रा सह (by transp.). Ś1 K1.4 निद्रया (Ś1 सहसा) च प्रवृद्धया; S (except T1) सह कुंत्या नराधिप (cf. v. l. 15).

17 cd) M om. 17cd. T2 G transp. भ्रातॄन् and सर्वान्.

18 G2 om. 18; G4 reads it in marg. — b) K3 (m as in text) G3 अंसेन (for अङ्के°). — d) Ñ V1 B D (except D5) T G4.5 सुमहाबलः; G1 °महद्बली. — After 18, T1 ins. 1483*, G2.4 only line 4 thereof.

19 a) V1 B (except B5) D (except D4.5) T1 उरसा. — b) B5 विचालयन्. — T1 G2.4 (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३
विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४
नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

C. 1. 5862
B. 1. 150. 7
K. 1. 162. 9

---

latter om. lines 1–3) ins. after 18: G1, after 19^{ab}:

1483* बिलेन योजनं दूरं गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचनाः ।
बिलान्निर्गत्य सहसा भ्रातृन्मातरमेव च ।
गङ्गातीरवनं प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुतिः ।,

G1 thereafter *repeating* 19^{ab}. — c) Ñ1 अथ; Da G2 सु (for आशु). K2.4 जगामाशु (K4 °थ) स ते°. — d) Ś1 K4 Dn2.n3 G1 °रंहो. — After 19, G1 ins.:

1484* अव्यक्तवनमार्गः सन्भक्षन्गुल्मलतागुरून् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 Da2 D1.5 M8.5 जतुगृह(D1 om. गृह)दाह (K3 °ह्रदीपनं); Ñ1.2 V1 Da1 Dn1.n2 T1 जतुगृह; B D2.4 जातुष. — *Adhy. name:* Ko.4 भीमसेनविक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 145; Dn3 147; D4m 150; T1 143; T2 G5.6 94; G1.2 95; G3.4 M 93. — *S'loka no.:* Dn M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5843.

☞ After adhy. 136, K4 Ñ V1 B D M ins. an additional adhy. given in App. I (No. 85); T G ins. this passage (*without* the colophon) after 1. 137. 17 (*repeating* at the end 17^{cd}); but Cd (like Ś1 Ko–3) ignores the adhy. *completely*.

[The details of the colophon (om. in D5) of this *additional* adhy. are as follows. *Major parvan:* M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 Dn D1.2 जतुगृह; Ñ3 Da M5–8 जतुगृहदाह; B D4 जातुष. — *Adhy. name:* Ñ1.2 V1 गंगोत्तरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 146; Dn3 148; D4m 151; M 94. — *S'loka no.:* Dn1.n3 M3 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5857.]

137

1 Ś1 K1.3 D2 S (except G3) om. उवाच (G4 om. the ref.). — a) B5 राज्यामतौ°. — b) Ko.4 स सर्वो; K2 सशेषो; Ñ3 सर्वशो; S (except T1 G3) सशोको (for अशेषो).

2 a) M6–8 निर्वाण°. — b) K4 G1 तदा (for जना). K1 Ñ3 S तदा (G1 जनाः; T1 as in text).

3 Before 3, B6 ins. पौरा ऊचुः. — a) G5 एवं (for इदं). — b) K3 कारितं (for विहि°). — cd) G4 विनाशार्थं; M7 विवासाय. Ś1 K2.4 Ñ V1 B (B5 marg.) D (except D5) T1 M °शायेत्येवं ते (Ś1 च; K4 तत्) (for °शाय इत्येवं).

4 a) D2 विदितो; S (except T1) °तं. — b) M6–8 धार्तराष्ट्रैर्. — c) M6–8 पांडवान् (for दग्धवान्). K2 पांडुतनयान्; T2 G पांडवान्बालान्. Ś1 दग्धान्पांडवदायादान्. — d) B6 Da T1 एवं; D5 एते; T2 G एतत् (for एनं).

5 a) Ñ1.3 M8.5 °नवो धीमान्; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °नवोपीह. — b) Ś1 K [S]ध्यधर्मम् (K3 अधर्मम्). — cd) Ś1 द्रोणश्चैव कृपश्चैव. Ś1 विदुरोन्ये च कौरवाः; K3 कृपश्चान्येपि बांधवाः. — After 5, G1.2 ins.:

1485* नावेक्षन्ते हतं धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।
श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसो धनवद्वशगा अहो ।
साधूननाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।
नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैवं तेषां परायणम् ।

6 a) T2 G धृतराष्ट्राय. — b) D5 M प्रेषयाम. T2 G दुरात्मने. — After 6^{ab}, K3 reads 9^{cd} (v. l. अग्निर्दग्धान्), repeating it in its proper place. — c) Ko.2 संभृतस्ते; G6 °तं ते. Ś1 महान्कामः; G3.6 परं कामं. K1 संप्रवृत्तो महाकामः.

7 a) G1.2 ततो व्यपोह्य°; G3 तवाप्यपोह°; Cd as in text. — b) K4 दह्यमाना हुताशने. — d) K3.4 D1

C. 1. 5862
B. 1. 150. 7
K. 1. 162. 9

निषादीं दद्दशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥१२
कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥१४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

अनागसां; S (except T1 G4) °सीं. — G1-4 (G3 om. line 2) ins. after 7: T1, after 8:

1486* इतः पश्यत कुन्तीयं दग्धा शेते यशस्विनी ।
पुत्रैः सहैव वार्ष्णेयी हन्त पश्यत नागराः ।

8 [a]) Ś1 Ko.1 च (for तु). — [b]) Ś1 K1 वेश्म गोपयता; Ko तदेवाच्छादितं. — [c]) Some MSS. पांशुभिः. Ś1 K1.4 G2 M5 प्रत्यभि(K1 °वि)हितं; Ñ2 V1 B D (except D4.5) T1 पिहितं तच्च (B Da तत्र; D2 तं तु); G3 प्रेक्ष्य पिहितं; Cd as in text. — [d]) Ko Ñ1.2 V1 B D T1 G3 न (for अ-). — After 8, T1 ins. 1486*; while K4 ins.:

1487* इत्येव सर्वे शोचन्तः पृथक्चैव तथाब्रुवन् ।

9 [a]) Ñ2 सं· (for ते). Ñ2 V1 B D ज्ञापया°. — [b]) B5 °राष्ट्रं च. — K3 reads 9[cd] (for the first time) after 6[ab], repeating it here. — [c]) K3 (both times) अग्निनिर्दग्धान्.

10 [a]) Ś1 K1 च (for तु). K3 Dn3 D1 °राष्ट्रस्य. B5 D5 G2 M6-8 तु; G1 अपि; G5 तं; M5 स (for तद्). — [c]) D5 निधनं; M विनाशे. T2 G पांडवेयानां (G3 पांडवानां तु). — After 10, T1 G1.2.4 ins.:

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्चासौ बहिर्दुःखसमाकुलः ।
अन्तःशीतो बहिश्चोष्णो ग्रीष्मेऽगाधह्रदो यथा ।

11 Before 11, G1 M3 ins. धृतराष्ट्रः. — [ab]) Ñ3 भ्राता राजा (by transp.). Ñ2 V1 Dn मम भ्राता (by transp.). B3 D (except D2.4.5) महायशाः (for सुदु°). — [c]) G1.2.4.5 दग्धे° वीरे° (by transp.). — [d]) K3 सह मात्रा (by transp.). Ś1 K (except K3) D5 महात्मसु.

12 [c]) K3 Ñ1 Dn3 D4 S संस्कारयंतु. K4 तान्सर्वान्. — [d]) Ñ2 B (except B3) Da D1.2.4 कुंतिभोज°; S कुंतीं राज°. Ko Ñ3 तथा; B5 G3 तु तां; G1 अपि.

13 T2 G transp. 13[ab] and 13[cd]. — [a]) G1 कार्याणि; M दारूणि; Cd कुल्या° (as in text). — [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 G3 M शुभानि. K3 Ñ V1 B D T1 G3-5 बृहंति. — [d]) K1 अपि तु; Ñ3 V1 B Da Dn D1.2.5 T1 यांतु; G1 तांस्तु; G3 बंधु (for अर्चन्तु). D5 सुहृदानां च सर्वशः. — After 13, T G ins.:

1489* मम दग्धा महात्मानः कुलवंशविवर्धनाः ।

14 [b]) K4 यथा कारयितुं; G1 यद्यत्कार्यं प्रियं. G3 वरं; M5 हि तत्. — [c]) D5 कुंत्या वा. — [d]) Ś1 K1 सर्वं तत् (by transp.). M इति (for धनैः). — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1490* वैशंपायनः ।
समेतास्तु ततः सर्वे भीष्मेण सह कौरवाः ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रश्च गङ्गामभिमुखा ययुः ।
एकवस्त्रा निरानन्दा निराभरणवेष्टनाः ।
उदकं कर्तुकामा वै पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[T1 M om. वैशं°. — After line 1, G1.2 ins.:

1491* सपुत्रबान्धवामात्यास्त्यक्तमङ्गलवाहनाः ।
अच्छत्राश्चान्तरा राजन्गङ्गामभिमुखा ययुः ।,

the last pāda *repeating* the posterior half of line 2.]

15 [a]) S (except G3) एवं गत्वा. — [b]) K3 स्वसुतैः; G1 बंधुभिः. — [c]) T2 G °पुत्रेभ्यो. — [d]) G1 °राष्ट्रो महामनाः.

16 [a]) Ko.1.3 Ñ1.3 D5 T2 G (except G1.5) M (except M5) °शुः कुरवः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रुरुदुः सहिताः. — After 16[ab], K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।
हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।
कुन्तीमार्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ।
अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।

[(L. 1) Ñ1 कौंतेय (for कौर°). — (L. 2) K4 हा धनंजय हा कुंति. D4 फल्गुनेति (by corr.). — After line 2, K4 ins.:

1493* अहो रूपं तु लावण्यमथ विद्याबलं मुहुः ।
औचित्यमथवा प्रेम किं किं शोचामहे वयम् ।

विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०

तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१

पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२

इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३ C. 1. 5881 B. 1. 150. 26 K. 1. 161. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येवं बहु भाषन्तो रुरुदुर्नागरा भृशम् ।]
— ^{cd}) T$_2$ G °स्त्वल्पशोकं च (G$_{2.4}$ °कश्च) चक्रे. T$_2$ G$_{2-6}$ M$_{3.5}$ वेद हि तत्परं; G$_1$ M$_{6-8}$ वेद हितं परं. — After 16, S (except G$_{1.2}$) ins. a passage given in App. I (No. 86).

17 ^{a}) K$_3$ om. च. Ś$_1$ K$_1$ निष्क्रम्य; K$_{0.2.4}$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ G$_{3.6}$ M$_3$ °गम्य. — After 17^{ab}, K$_4$ Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) ins.:

1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबलाः ।
दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) K$_4$ °मनुप्राप्य मात्रा सह परंतपाः (cf. 1. 136. 16^a). — (L. 2) B$_5$ पंचानां (m दाशानां); D$_a$ D$_1$ दासानां. K$_4$ भुजवीर्येण.]
— ^{cd}) K$_4$ T G repeat 17^{cd} (K$_4$ with v. l.). T$_2$ G वीरा (for राजन्). G$_{1.2}$ °मास्थिताः. K$_4$ (first time) त्यक्त्वा नावं ययुः पार्थाः (for °). Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_5$) ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशं. — After 17, T G ins. a passage given in App. I (No. 85), followed by a *repetition* of 17^{cd}; cf. the note at the end of the previous adhy.

18 ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_1$ D$_5$ M निदाघे; T G (except G$_{1.2}$) विहाय (for विज्ञा°). T निद्रां (for निशि). — ^{b}) K$_1$ T$_2$ G$_{3.6}$ °मुखैः. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D T$_1$ नक्षत्रगणसूचितं (D$_5$ नाविंदन्दक्षिणामुखाः). — K$_2$ om. 18^c–19^b. — ^{c}) T$_2$ G$_{5.6}$ गाहमानाः; G$_3$ जानमाना. G$_{1.2}$ वनाद्वनं तदा राजन्. — ^{d}) G$_4$ गह्वरं; M$_{6-8}$ गंतुं न (for गह°).

19 K$_2$ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) T$_2$ G$_{4.5}$ तत्र श्रांताः; G$_1$ (by transp.) श्रांतास्ततः. — ^{b}) Ñ$_{1.3}$ निद्रार्ताः; T$_2$ G$_{4.5}$ प्रस्थिताः; G$_3$ निषण्णाः; G$_6$ M निःसृताः. G$_{1.2}$ क्षुधिता भयकातराः. — ^{d}) K$_0$ D$_5$ °सेनमरिंदमं.

20 ^{a}) K$_{0.4}$ D$_2$ T$_2$ G$_{4-6}$ अतः; Ñ$_1$ D$_5$ इदं (for इतः). K$_{2.3}$ Ñ V$_1$ D$_{a1}$ D$_n$ D$_1$ G$_{1.2}$ किं तु; K$_4$ किंचिद्; D$_5$ वीर. — ^{c}) B D T$_1$ विजानीमो. Ś$_1$ K$_1$ दिशश्चैव न जा°; G$_3$ देशान्वयं प्रजा°. — ^{d}) G$_{1.2}$ चैते (for चैव).

21 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यदि दग्धं प्ररोचनं; G$_{1.2}$ दग्धो (G$_2$ दंडो) वा न पुरो°. — ^{c}) Ś$_1$ न; K$_{1-3}$ Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_5$) D (except D$_{a2}$) T$_1$ M$_7$ तु; K$_4$ Ñ$_1$ च (for नु). Ś$_1$ प्रतिमुच्येम; K$_4$ विप्रमुच्येत्स. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ वयम् (for भयाद्).

22 ^{a}) T$_2$ G शीघ्रम् (G$_3$ श्रांतान्) (for पुनर्). — ^{b}) G$_{1.2}$ त्वरावान् (for तथै°). — ^{d}) G$_3$ अस्मात्रातुमिहार्हसि.

23 ^{ab}) K$_3$ °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सङ्गलः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ पृष्ठमारोप्य बलवान्. — ^{d}) B$_3$ महाजवः; G$_{1.2}$ स पावनिः. K$_1$ जगाम भरतर्षभ; K$_3$ D$_5$ M$_5$ जगाम सु(M$_{3.5}$ स)महा°.

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ Ñ$_3$ D$_a$ D$_5$ M$_5$ जतुगृहदाह; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_5$ D$_{n1.n2}$ D$_{1.2}$ T$_1$ जतुगृह (T$_1$ *int. lin.* संभव); B$_{1.5}$ जातुष. — *Adhy. name:* K$_{0.4}$ वनप्रवेशः; K$_3$ पांडवपलायनं; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ पांडववनप्रवेशः; M$_{6-8}$ वनगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_1$ 147; D$_{n3}$ 149; D$_{4m}$ 152; T$_1$ 146; T$_2$ G$_{5.6}$ M 96; G$_{1.2}$ 97; G$_{3.4}$ 95. — *Śloka no.:* D$_n$ 26; M$_3$ 7. — *Aggregate śloka no.:* D$_{n2}$ 5883.

138

1 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{2.5}$ S om. उवाच. The sequence of 1–2 in K$_4$ is: 1^{cd}, 2^{cd}, 1^{ab}, 2^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K तस्य विक्रमतस्तूर्णम्; Ñ$_2$ V$_1$ B D G$_3$ तेन विक्रममाणेन (D$_5$

१३८

G. 1. 5882
B. 1. 151. 1
K. 1. 163. 1

वैशंपायन उवाच ।
तेन विक्रमता तूर्णमूरुवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
स मृद्नन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्च्छेव समजायत ॥ ३
असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्घार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ५
आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६
घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

तस्यातिक्रमतस्तूर्णम्). — [b]) Ko. 2–4 Ñ1 D5 T2 G4–6 M °समीरितः. Ś1 K1 उरु(K1 मद)वेगसमन्वितः. — After 1[ab], K4 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1495* वनं सवृक्षविटपं व्याधूर्णितमिवाभवत् ।

— [c]) D2 मारुतो (for अनिलो). Ñ2. 3 V1 B Da Dn D1. 4 T1 जंघावातो ववौ चास्य. — [d]) G1–3 M6. 8 शुचिः. Ś1 K1 D5 Cd °शुक्रागमे; Ko. 3 °शक्रा°. — After 1, K4 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T1 ins.:

1496* आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।

2 For K4 cf. v. l. 1 also. — [a]) K4 Ñ1 समृद्ध-; Ñ2 B1 m. 3. 5 D2. 4. 5 समृद्धा(B5 m °द्वा)न्; B1. 6 स मृदून्. Ko D5 वृक्षान् (for चैव). — [b]) T2 G (except G3) फलिनश्च. Ko D5 समंततः (for वन°). — [c]) K3 अभंजन् (for आरुजन्). Ś1 नव-; Ko. 3. 4 याति; K1 घन-; K2 एव; D5 अथ (for दारु-). T2 G4. 5 °गुल्मं च. Ñ3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 अवरुज्य (Ñ3 B1. 5. 6 Da D1. 2 °ह्य) ययौ गुल्मान्. — [d]) G3 पार्थः; M5 फलः (for पथः). Ko D5 T2 G M3 समीपगान्. — After 2, Ñ2. 3 V1 B D (except D5; D2 om. line 2) T1 ins.:

1497* स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट् ।

[(L. 2) B5 यथा त्रिप्रस्रुतमदः (for the prior half.).]

3 [ab]) G1. 2 वृक्षांस्तथा (by transp.); G3 तदा वृक्षान्. Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T1 गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्य-मारुतरंहसः. — After 3[ab], G1. 2. 4 ins.:

1498* तस्य कक्षद्वयोद्भूतपवनध्वनिरुत्थितः ।
गुम्भिताशेषदिग्भागः शुश्रुवेऽतिभयंकरः ।

— [c]) T2 G M पंचानां (for पाण्डू°). Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T1 भीमस्य पांडुपुत्राणां. — [d]) D5 मूर्छा च.

4 [a]) G1. 2 च समुत्तीर्य; M चापि संतार्य. — [b]) K D5 दूरपारां (see below). T2 G4–6 पारावरं भुजप्लवाः; G1. 2 भुजप्लावो (G2 °वा) नदीर्वेने. — After 4[ab], Ś1 K D5 ins.:

1499* उत्ततार नदीं गङ्गां विहंगासंगवाम्बिनीम् ।
[Ko. 3. 4 °संगमालिनीं; D5 °संगपक्षिनीं.]

On the other hand, G1. 2 ins. after 4[ab]:

1500* मातरं च वहन्भ्रातृनश्रमेण समीरजः ।

— [c]) T2 G पार्थाः (G2. 6 पथा) (for पथि). T2 G5 प्रच्छन्नमापेदुः; G1 °या चेरुः; G2 °मावेदे; G3 °रूपे तु; G4. 6 °मापेतुः; M °मासाद्य. — [d]) K2 D5 °भयार्दिताः.

5 [a]) Ko. 3 Ñ1. 3 चैकां; Ñ2 V1 B D T1 चैव; T2 G3–6 M3. 5 ह्येकां; M6–8 ह्येनां. — [c]) Ś1 Ko. 1. 4 आ(Ko. 4 अ)वहन्. Ñ2 V1 B D T1 G3 स तु (for तत्र). — [d]) D5 समेषु; Cd रोधःसु (as in text).

6 [a]) Ñ2 V1 B D T1 अगम(D5 °च्छ)च्च; T2 G आगम्य च. Ñ1. 3 M अगमन्नथ चोद्देशं. — [b]) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभाः; Ñ2 V1 B D T1 °र्षभ. T2 G सायं समुपचक्रमुः.

7 [a]) K3 काष्ठा (for संध्या). — [c]) K2. 4 अप्रसन्ना दिः. — [d]) Ko D2. 5 तथार्तवैः; K3 तथाविधैः; G3 ततस्तदा (for अनार्तवैः). T2 G4–6 शनैरासंस्ततस्तदा (G4 °तः); G1. 2 अंधकारे द्रुतं गताः. — K4 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T1 ins. after 7: T2 G, after 8:

1501* शीर्णपर्णफलै राजन्बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमैः ।
भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ।

[(L. 1) T2 G वृक्षैः (for राजन्). B3 °गुल्मफलैर्द्रुमैः; T2 G4. 5 °गुल्मावृत°; G1. 2 °गुल्मलता°; G3 °गुल्मक्षुर°; G6 °गुल्मक्षुप°. — (L. 2) K4 B (except B1) Da D1 भग्नावभग्न°; T1 भग्नायतन°; T2 G4–6 प्रभग्नायन°; G1. 2 प्रभग्नशाखा°. T G श्व(G1. 2 श्वा)दंष्ट्रबहुलैः (T G3. 5. 6 °ले) तदा (T2 G1. 2. 4. 6 सदा) (for नाना°). For G1. 2. 4

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।

C. 1. 5901
B. 1. 151. 20
K. 1. 163. 25

---

cf. v. l. 8 also.]

8 [a]) G3 ते क्रमेण. G3 M6-8 तु (for च). D5 T2 G3-6 कौंतेयास्. Ñ1 तेन श्रमेण कौ°; G1.2 श्रमेण महता चैव. — [b]) Ko Dn3 T2 G3.5.6 M3.5 तृषया. G1.2 क्षुत्तृष्णाभ्यां च पीडिताः. — [c]) K2.4 तथा; T2 G (except G3) ततो. — [d]) G1.2 सु- (for च). K3 चाल्पनलपया (for च प्र°). — After 8, T2 G ins. 1501*. — G1.2.4 cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्विज्ञेयपथं क्वचित् ।

— K4 Ñ2.3 V1 B D T1 (om. lines 5-6) M ins. after 8: T2 G3.5.6, after 1501*: G1.2.4, after 1502*:

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहाप्रजल्पितम् । [5]
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।

[(L. 1) D5 ततः; G3 वने; M तदा (for हि ते). T2 G4-6 M तत्र (for सर्वे). K4 प्राविशंस्तत्र ते सर्वे; G1.2 तत्र ते प्राविशन्घोरे. G3 वने तदा (for महा°). — T2 G ins. after line 1: T1, after line 4:

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।

— (L. 2) Ñ3 Dn D1 G1 °परिक्रांता; T2 G2-6 M °ग्लाना. T2 G M कुंती वचनमब्रवीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above. Dn1 G3.6 तृषया. S (except T1) परितप्ता(G5 °वीता)स्मि (G1.2 °हं). K4 पुत्रका भृशमत्र वै; S अ(T1 ह्य-; M वि)नाथेव (G3 अकाले च) महावने. — After line 4, T1 ins. 1504*; while T2 G ins.:

1505* इतः परमहं शक्ता न गन्तुं च पदात्पदम् ।
शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धार्तराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
शृणु भीम वचो मह्यं तव बाहुबलात्पुरः ।
स्थातुं न शक्ताः कौरव्याः किं बिभेषि वृथा सुत ।

— (L. 5) D1 °सेनश्च; D5 T2 G °सेनस्तु (G1.2 °नः स). D5 मातुर्दुःखेन दुःखितः; T2 G मातृवाक्यप्रकंपितः; M मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) D5 परीतात्मा; T2 G मनश्चक्रे (for मनस्तप्तं). T2 G4-6 गमनायाथ सत्वरं; G1.2 गमनाय वृकोदरः; M दुःखेन च विशेषतः. — After line 6, G1.2.4 ins.:

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादृते भुवि ।
धार्तराष्ट्राद्वृथा भीरो न मां स्वसुमिहेच्छसि ।
भीमपृष्ठस्थिता चेत्थं दूयमानेन चेतसा ।
साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T1 om. 9[ab]. — [b]) D5 G3 विपिनं म°. — [a]) K2 उपाश्रयत्; Ñ1 °वहत्; Ñ2.3 V1 B D ददर्श ह.

10 [b]) Ko स नरर्षभः; K1.2 B5.6 S (except T G5 M5) °र्षभ. — [cd]) T2 G °यं मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह.

11 [a]) Ñ2 B1 ब्रुवंति. G5 रुचिरं. — [b]) M6-8 वनचारिणः. — [c]) K2 Cd (before corr.) जलच्छायो; K3 जलाधारो; Ñ2 जलं स्थायि; Ñ1 V1 B (except B6) D T G जल(G4 °ला)स्थानं. — [d]) Ñ1.2 V1 B (except B6) D (except Da) T1 महच्चेति; T2 G अर्ह(G3 भव)तीति. M भविष्यति न संशयः.

12 [a]) Ko.2 च; M5 तु (for स). — [c]) Dn3 G4 M5 यत्र तत्र स्म (by transp.); T1 तत्र यत्तस्मात्; G5 तत्र तत्र स्म. D1 स जगाम वनात्तस्मात्. — [d]) Ñ1 V1 B D T1 M3 सारसा; Ñ2 द्रवंति. M6-8 वनचारिणः.

13 [a]) G1.2 तत्र पीत्वा च पा°. — [b]) Ko.1 B1 Da1 Dn3 D1 T G3.6 M3.5 °र्षभः; K2 पुरुषर्षभः; G1 विगतश्रमः. G2 स्नात्वा भूत्वा गतक्लमः. — After 13[ab], V1 B (except B1) D (except D1) T1 ins.:

1507* तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलः ।

T1 ins. after 1507*: M, after 13[ab]: T2 G, after 13[cd]:

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्बद्ध्वा जलाशयान् ।

— [d]) Ñ3 स जहार. Ko.2m S परंतपः; Ñ1.3 नरोत्तमः; D5 स भारत. K2 जहार भरतर्षभ; N2 V1 B D T1 आनयामास भारत.

14 [a]) Ko Ñ3 G1 गव्यूतिमात्रम्; G2 °मार्गाद्. K (except K4) Ñ1.3 T2 G2.4-6 M आगम्य. — [b]) G2 त्वरया. — After 14[ab], N (Ś1 K1 hapl. om. the

C. 1. 5902
B. 1. 151. 21
K. 1. 163. 26

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले ।
भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

posterior half) T1 ins.:

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निश्चश्वासोरगो यथा ।;

while G1.2.4 ins.:

1510* भ्रातॄंश्च मातरं चैव जलं शीतमपाययत् ।
पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिश्रमवशात्पुनः ।
निद्रापहृतधैर्याश्च सुषुपुर्भृशविह्वलाः ।

— Śi1 K1 (hapl.) om. 14^{cde}. — ^{e}) D5 G1.4 प्रसुप्तां. T2 G3.5.6 M प्रेक्ष्य; G1.2.4 भ्रातॄन् (for दृष्ट्वा). — ^{d}) G1.2.4 निद्राविगतचेतसः. — After 14^{cd}, G1.2.4 ins.:

1511* महारौद्रे वने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
विक्षिप्तकरपादांश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
ऊर्ध्ववक्त्रान्महाकायान्पञ्चेन्द्रानिव भूतले ।
अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससाध्वसान् ।

— ^{cf}) Ñ2 V1 B D T1 शोकपरी°. G1.2.4 दृष्ट्वैव भृशशोकार्तो विललापानिलात्मजः. — After 14, K4 Ñ V1 B D T1 ins.:

1512* अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक् ।
[(L. 2) K4 °तॄंश्च वसुधातले.]

15 Before 15, T2 G1.2.6 ins. भीमः; Ko.3.4 भीम उ°. — ^{a}) K3 महार्हेषु (for परा°). — ^{b}) T2 G प्रसुप्ता; M शयाना (for ये पुरा). — ^{c}) K1 G3 M6-8 नाभि°; M5 नाति° (for नाधि°). — ^{d}) K3 धरातले.

16 ^{b}) Ko.3 D1 °संघातमर्दिनः; K2 T2 G °संघविमर्दि(G2 °र्दं)नः; K4 °संघातभेदिनः. — ^{c}) K2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 कुंतिराज°; D5 T2 G M भोजराज°. — ^{d}) Śi1 K1 दिव्य°; K3 °संयुतां; D5 °लक्षितां.

17 ^{b}) K3 Ñ3 T2 G4-6 M पांडोर्भार्यां (by transp.). Śi1 मनस्विनीं (for महा°). — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D T1 तथैव चासज्जननीं. — ^{d}) Ñ V1 B D T1 पुंडरीकोदर° (N1 °कानन°).

18 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 एनां (for स्त्रीणां). — ^{b}) Śi1 K Ñ1.3 अना(K4 परा)गसमनर्हतीं. — ^{c}) Śi1 K1-4 Ñ1.3 पश्यताद्येमां (Śi1 °नां); D5 तां तथाप्येवं; S अद्य पश्यामि. Ko शयनातीं तथाप्येनां. — ^{d}) T2 G3-6 असुखोचितां; G2 तां तथाविधे. Ko D5 पश्य कालविपर्ययः.

19 Śi1 (hapl.) om. 19. — ^{a}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 वाताच्च. — ^{b}) G3 च (for या). — ^{c}) K1 इह श्रांता. — T2 om. 19^{d}; G6 M (hapl.) om. 19^{d}–21^{c}. — ^{d}) K1 Ñ1.3 D5 ह (for हि). K4 नार्हा (for ह्यद्य). Ko.3.4 अयथोचिता. Ñ2 T1 G1-5 शेते प्राकृतवत् कथं (G2 विधे; G3 तदा) (=21^{d}); V1 B Da Dn D1.2.4 T1 शेते प्रासादशायिनी.

20 G6 M om. 20 (cf. v. l. 19); T2 (hapl. om. them here) reads 20–21 after 23. — ^{ab}) K3 किंचित् (for किं नु). D5 दुःखम् (for द्रष्टुम्). T2 G1-5 द्रष्टुं (G3 दृष्टं) मया शक्यम् (T2 दुःखम्) (by transp.). — ^{c}) Śi1 इमानद्य; K1.4 इमान्योद्य; Ñ1 G1.2 सोहमद्य. Ko.2 D5 यानहं पुरुषव्याघ्रान्. — ^{d}) T2 G (G6 om.) पश्यामि धरणीगतान् (G1.2 °शयान्).

21 G6 M om. 21^{abc} (cf. v. l. 19); for T2 cf. v. l. 20, 23 also. — ^{a}) Śi1 K Ñ V1 B5.6 Dn D1.5 T1 यो राज्यं; T2 G3-5 वै राज्यं; G1.2 राजत्वं. — ^{b}) K3 च (for यः). V1 B6 Dn D1.4 T G3-5 धर्मनित्यो; G1.2 धर्मपुत्रो. T2 G1-5 [s]र्हति प्रभुः. K1 अर्हते धर्मविन्नृपः; K2.4 धर्मतोर्हति वै नृपः. — ^{c}) G1.2 सोयमद्य. K1 इह श्रांतः. — ^{d}) M तथा (M5 यथा) (for कथम्).

22 ^{a}) K1 अयं भूमाविह श्रांतः; T2 G अयं नीलांबुदप्रख्यो; M इमौ नीलोत्पलश्यामौ. — ^{b}) M6-8 °प्रतिमौ. Śi1 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 [s]र्जुनः (for भुवि). G3 नीलोत्पलसमो भुवि. — M om. 22^{cd}. — G5 (? hapl.)

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत्सुसुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ३०
पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

C. 1. 5926
B. 1. 151. 45
K. 1. 163. 54

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्व ॥

---

om. 22^{a}-23^{c}. — ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ ततो (for अतो). Ko भुवि; G$_{1.2}$ नु मे. — After 22, T G (except G$_5$) ins.:

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ भुवि ।

(cf. 22^{ab} and v. l.).

23 G$_5$ om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) G$_3$ अपि (for इव). — ^{b}) T$_2$ G$_{3.4.6}$ M अ(G$_3$ M$_{6.7}$ आ)श्विनौ; G$_{1.2}$ अन्वितौ (for याविमौ). — ^{c}) Ñ$_1$ °वद्यैतौ; K$_3$ प्राकृताविवाद्येमौ; D$_5$ T$_2$ G$_{3.4.6}$ M तु (G$_3$ च) प्राकृतवत् चेमौ (D$_5$ भीमौ; T$_2$ G$_3$ भूमौ; G$_{4.6}$ चोभौ; M$_3$ हीमौ). G$_{1.2}$ माद्रेयौ सुकुमारांगौ. — ^{d}) G$_1$ शयाते; G$_2$ शेरते (for प्रसु°). — After 23, T$_2$ (wrongly) reads 20-21, having (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^{c}) K$_{2.4}$ जीवेद्विसु(K$_4$ °सु)खं; Ñ$_2$ V$_1$ B D T$_1$ जीवेत सुखं (D$_a$ जीवेत्सुखसं-); T$_2$ G M जीवेत्सुखितो. — ^{d}) Ś$_1$ Ñ V$_1$ B Dn D$_{1.2.4}$ T$_1$ G$_{2.3}$ ग्रामद्रुम; K$_1$ ग्रामे वृक्ष. Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ इवैकक:; K$_3$ Ñ$_3$ इवौकस:; Cd as in text.

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ एकवृक्षेपि; Ko.4 Ñ$_{1.2}$ एकवृक्षो हि; D$_a$ एको हि वृक्षो. — ^{b}) Ko Ñ$_2$ D$_5$ G$_{1.2}$ पुष्प°; Ñ$_1$ पूर्ण°; D$_4$ फल्गु° (for पर्ण°). G$_3$ फलेत्पत्रफला°. D$_1$ om. 25^{cd}. — ^{d}) B$_5$ वचनीय:; T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ अध्वनीनैः. G$_1$ स पूजित:; M$_{6-8}$ तथैव स:.

26 ^{b}) Ko °संमता:; K$_2$ °संहिता:; K$_4$ °संस्थिता:; Ñ$_2$ V$_1$ B D T$_1$ °माश्रिता:; T$_2$ G M °वत्सला:. — ^{c}) T$_2$ G$_{3-6}$ चिरं (for सुखं).

27 ^{a}) Ñ$_3$ सुसिद्धार्था. — ^{b}) G$_{1.2}$ M पितृ°. — ^{c}) Ko D$_5$ आसाद्य (for आश्रित्य). — ^{d}) G$_{1.2}$ वंशा: (for द्रुमा:). K$_3$ वनभवा इव.

28 ^{b}) G$_{1.2}$ दुष्पुत्रेण. — After 28^{ab}, T$_1$ G$_{1.2.4}$ ins.:

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मन्त्रिसहितेन च ।
दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^{c}) Ñ$_1$ G$_6$ च (for न). M तु (for च). — ^{d}) K$_3$ हि पुरोदिता:; Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ दैवसंश्रयात् (for तस्य शा°). T$_2$ G M क्षत्तुर्बुद्धिपराक्रमात्.

29 ^{a}) Ś$_1$ क्लेशं प्राप्ता: (by transp.). — After 29, K$_4$ Ñ V$_1$ B D T$_1$ ins.:

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्रात्पदर्शन ।
नूनं देवा: प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिर: ।
प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।
गत्वा क्रोधसमाविष्ट: प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । [5]
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृप: ।
धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठ: पापाचार युधिष्ठिर: ।
एवमुक्त्वा महाबाहु: क्रोधसंदीप्तमानस: ।
करं करेण निष्पिष्य नि:श्वसन्दीनमानस: ।
पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्चिरिव पावक: । [10]
आतृन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदर: ।
विश्वस्तानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K$_4$ B$_{1.3.5}$ D$_5$ नाज्ञां मम युधि°. — (L. 4) B (except B$_3$) न त्वाद्य. B$_5$ Da D$_4$ त्वां सहामात्यं. — (L. 8) K$_4$ Da क्रोधसंदीप्त(K$_4$ °रक्त)लोचन:. — (L. 9) K$_4$ Ñ$_3$ B$_{1.3}$m.$_5$ D$_2$ संस्पृश्य; Ñ$_{1.2}$ B$_3$ संपिष्य. K$_4$ दीनमातुर:; Ñ$_{1.2}$ D$_{1.4}$ T$_1$ दीप्तमानस:; B$_5$ दीप्तलोचन:.]

30 ^{a}) V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_1$ °दूरेण; B$_6$ G$_6$ °दूरेति. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ च; Ñ वि-; G$_3$ तु (for हि). D$_5$ G$_{1-3}$ लक्ष्यते. — ^{c}) B (except B$_3$) Da D$_{2.4}$ जागृतव्ये. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ जागर्म्येतामहं क्षपां.

G. 1. 5927
B. 1. 152. 1
K. 1. 164. 1

वैशंपायन उवाच ।
तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेप्सुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षाञ्शिरोरुहान् ।
जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

---

31 [a]) Ñ2 V1 प्राश्यंतीमे; Cd as in text. — [b]) K (except K1) गतक्लमाः; G1.2.4 च शेषितं; G3 जितश्रमाः; Cd as in text. T2 G5 प्रबुद्धा विजितक्लमाः. — [c]) Ś1 K1 विवस्यैव; Ko D5 °स्येदं; K2.4 M3.5 Cd °स्यैवं; K3 °स्याथ; T2 G विनिश्चित्य. — [d]) S जागर्ति स्म (for जजा°). T2 G प्रतापवान्. — Cd cites the *entire* line 31[cd] (v. l. एवं for एव).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T1 जगृतुह(D1 om. गृह)दाह (Ñ1.2 V1 जतुगृह; B1.3 जातुष); to it K1.2 Ñ3 B3 Dn1.n2 D1.2.4.5 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.4 भीमसेनप्रलापः; K3 पांडवप्रवासः; Ñ1.2 V1 भीमजलाहरणं; M5–8 हिडिंबवनप्रवेशः (M6.8 °शनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 148; Dn3 150; D4m 153; T1 147; T2 G5.6 M 97; G1.2 98; G3.4 96. — *Śloka no.:* Dn 45; M3 33. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 5913.

139

1 Ś1 K1.3 D2.4.5 S om. उवाच. — [a]) Ñ3 तेषु तत्र (by transp.); T2 G4.5 ततस्तेषु. — [b]) A few MSS. हिडंबो. — [c]) K3 नातिदूरे. — [d]) S सालवृक्षं. Ñ V1 B5.6 D (except D5) G1 समाश्रितः.

2 [b]) Ko महाकायो (for °वीर्यो). Ñ3 V1 B D (except D5) T1 महावीर्यपराक्रमः. — After 2[ab], Ñ (Ñ3 om. lines 1–2; Ñ1.2 om. lines 4–5) V1 B D (except D5) T1 ins.:

1516* प्रावृड्जलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेप्सुः क्षुधार्दितः ।
लम्बस्फिग्लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ।
महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।
यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।

[(L. 4) B5m Da महापृष्ठगल°. Ñ3 transp. विभीषणः and यदृच्छया (in line 5). — With line 5 cf. 2[cf].] — G2.3.6 (hapl.) om. 2[c]–4[b]. — [d]) T2 G1.5 M भीमदर्शनः. — [e]) Ko.4 T2 G5 M6–8 सन्; Ñ2 V1 B D (except D5) G4 च; T1 G1 M3.5 स (for तान्). — [f]) K3 Ñ1.3 D5 अपश्यत्स; K4 अपश्यत्तान्; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 तानपश्यद्; T2 G1.4.5 M जिघ्रन्गं(M3.5 °ङ्गं)धं.

3 G2.3.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — [b]) Some MSS. धून्वन्. Ñ1 चैव (for रूक्षान्). — [c]) Ñ1 महद्वक्त्रः. — [d]) Ś1 K1–3 Ñ1.2.3 (by corr.) ह (for च). Ko.4 D1.2 अवैक्षत; D5 उदैक्षत.

4 G1–3.6 om. 4[ab] (cf. v. l. 2). — [a]) K1 लब्धो; Ñ2.3 V1 B D (except D5) T हृष्टो; B5m कृष्णो; G4.5 M तुष्टो (M5 तृप्तो). K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn1.n2 D1.2 T G5 M °मांसस्य; B3.5 Da Dn3 D4 G4 °मांसाशी. — After 4[ab], Ś1 K B3 D5 read 1. 140. 2[cd], repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिंबः. — [b]) Some MSS. भक्ष्यो. K4 मे मनसेप्सितः; N2 V1 B D (except D5) T1 [s]यं मम सुप्रियः (Ñ2 तुष्टिदः). — [c]) Ñ2 स्नेहस्रवं; Ñ3 °स्रवः; D4 °स्रावान्; T1 °स्रावं. Ś1 K प्रस्र(Ko.2.3 °स्र)वंती; B3 Da प्रसर°; D2 प्रसव°. D5 स्नेहास्रावातिप्रवणा; T2 G जिघ्रतः प्रसृतस्नेहा; M स्नेहात्स्रावं विसृजति. — [d]) M वै (for मे). K2 Ñ2.3 V1 B1m.3 Da Dn1.n2 G5 मुखं; K3 मुखे.

6 [a]) G5 दंताः (for दंष्ट्राः). S (except T1) सिता(G1.2 समा)स्तीक्ष्णाः (G4 सुतीक्ष्णाश्च also). — [b]) T1 M बत; T2 G5 हंत; G1.2 मम (for आपात-). — G3 om. 6[c]–8[b]. — [c]) K3 पातयिष्यामि; G4 M °यिष्यंति. — [d]) Ko.2

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
असद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
कम्बुग्रीवः पुष्करक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १५

C. 1. 5944
B. 1. 152. 19
K. 1. 164. 23

N1 स्नेहेषु पि°.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Ko D5 आछिद्य (for आक्रम्य). Ñ1 मूर्ध्नि; Ñ3 मूर्ध्नं; G1.2 कर्णं. — b) Ś1 Ko.2.4 D5 उच्छिद्य. K2 G1 M6-8 धमनीरपि; Cd as in text. — c) D5 नारं (for नवं). — d) K4 D2 मुहुः.

8 G3 om. 8ab (cf. v. l. 6). — a) B1.6 G5 Cd नु (for तु). — b) K3 वृक्षमाश्रिताः.

9 a) Ñ1 इह; M6-8 गत्वा (for हत्वा). Ñ3 इमान्; T2 G M6-8 तान्. T2 G एतान् (for सर्वान्). — b) Ś1 K1 D2 आनयेह; K4 °येति; T2 G °याशु; M °येथा. Ś1 K1 मदंतिकं. Ko.2.3 Ñ1.3 D5 आनयेहांतिकं मम. — D5 om. 9c-10b. — d) Ś1 न तेभ्यो; Ko न ह्येभ्यो; K4 ह्यन्येभ्यो; B3 मैतेभ्यो. B3 G1.2 भयमस्तु. Ś1 K (except K3) Cd नौ.

10 D5 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) K3 M तेषां; T2 G ततो. Ś1 K1-4 M6-8 सत्कृत्य; M3 चोत्कृत्य. Ko सत्कृत्य मांसानि; Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 उत्कृत्य मांसानि. — b) T2 G मानुषाणि. K3 विशेषतः; Ñ2 यथेप्सितं. — c) Ś1 सुखिनौ (for सहि°). T G सहितौ भक्षयिष्यावः. — d) T2 G कुरु क्षिप्रं. — After 10, K4 Ñ V1 B D (except D5) S (T2 G M om. line 1) ins.:

1517* भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ।
नृत्याव सहितावावां दत्तताळावनेकशः ।
एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) Ñ3 B5 Da2 Dn1.ns D1.2.4 नृत्यावः. T2 G M ततस्तुष्टौ प्रनृत्यावः प्रगीतौ करतालकौ. — (L. 3) Before line 3, S ins. वैशं°. K4 Ñ3 D4 S (except T1) एवमुक्ता हिडिंबेन हिडिंबा (G1-3 M °बी) राक्षसी तदा (K4 Ñ3 D4 तु तदा वने).]

— S cont.:

1518* आड्वुल्याड्वुल्य च तरूनगच्छत्पाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — b) Ko G6 त्वरमाणैव; K3 D5 T G4.5 °णा च. — c) K1 यत्र यत्र (*sup. lin.* as in text); B1.3 T2 G1.2.4.5 (by transp.) यत्र तत्र. — d) Ś1 K2.3 Ñ1.3 भरतर्षभाः; Ko पुरुषर्षभाः; D5 पृथया सह. T2 G शेरते पाण्डवा वने.

12 a) Ko गत्वा सा तत्र; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.5 T1 G6 तत्र सा गत्वा; T2 G4.5 सा तत्र गत्वा (by transp.); G3 तान्तत्रगतान्. G1.2 गत्वा सा ददर्श तत्र. — K4 (hapl.) om. 12b-13a. — d) K1 T2 G3-6 M च (for तु). Ko.2.3 Dn1 G2 जाग्रंतमपरा°. — After 12, T2 G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।
सुकुमारांश्च पार्थांश्च व्यायामेन च कर्शितान् ।
दुःखेन संप्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिनः ।
रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G1.2 भीमेन पालितांश्चैव (for the prior half). — (L. 2) G3 सुकुमारान्सुरूपांश्च. — (L. 4) G3.4 रौद्रा सती.]

13 K4 om. 13a (cf. v. l. 12). — b) Ś1 K1 S सालस्कंधमि° (G1 °स्कंधोपमद्युतिं); Ñ2 V1 B D शालपोतमि°. — G1 om. 13c-14b. — d) G2 स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, S (except G1) ins.:

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G1 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) B3 गौरः श्या°. — b) Ś1 K1.2 सा(K2 श्या)लस्कंधो. — d) K3 युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15-16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. l. 16).

15 M om. 15-16. — a) T G1.2 भ्रातुर्वचो; G6 भ्रातुर्वंशे. — b) Ñ3 क्रूरोपबृंहितं; T2 G क्रूरमसांप्रतं. — c) T2 G पतिहेतुर्. K1 अपि; K2.3 Ñ1.3 B (except B5) Da1 D2.4 T2 G हि (for अति-). — d) Ś1 K1 पुनर् (for तथा). K3 N3 G5 °संगतं; T2 G1-4.6 °संगमः (G4m

C. 1. 5945
B. 1. 152. 20
K. 1. 164. 23

मुहूर्तमिव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०
नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२
साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

---

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{ab}) K$_2$ Ñ$_{1.3}$ अपि; Dn T$_2$ G$_{5.6}$ एव (for इव). Ś$_1$ वा तृप्तिर्; K$_{2.4}$ B$_5$ तृप्तिस्तु. K$_{1.4}$ ममैव हि; K$_2$ B$_5$ D$_5$ ममापि च. G$_{1-4}$ मुहूर्तमपि चानेन (G$_3$ भार्या च; G$_4$ चाद्याहं) प्राप्तुयां तृप्तिमुत्तमां (G$_3$ वृत्तिरुत्तमां). — ^{c}) D$_5$ मृतैर् and अमृत्वा (for हतैर् and अहत्वा respectively). T$_2$ G$_6$ अहं नैव (for अहत्वा तु). G$_{1-4}$ भर्त्रा त्वहं वने रम्ये (G$_3$ वनेनेन; G$_4$ अनेनेह). — ^{d}) D$_5$ रोदिष्ये. G$_{1-4}$ बहुलाः समाः. — T G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।
उत्सृज्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T$_2$ G$_{5.6}$ ins. वैशं°. — ^{b}) S कृत्वा मदनमोहिता (G$_1$ °तं); cf. 1521*. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ संप्रतस्थे. Ko.$_3$ Ñ$_{1.3}$ S (except T$_1$) महात्मानं. — ^{d}) S अनिंदिता (G$_{1.2}$ मनोहरा; M$_3$ अतंद्रिता). — After 17, S ins. (M om. from line 3 onward):

1522* इङ्गिताकारकुशला ह्युपासर्पच्छनैः शनैः ।
विनम्यमानेव लता सर्वाभरणभूषिता ।
शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।
वीक्षमाणस्तदापश्यत्तन्वीं पीनपयोधराम् ।
चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् । [5]
कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्बिम्बोष्ठीं चारुदर्शनाम् ।
दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नां भीमो विस्मयमागतः ।
उपचारगुणैर्युक्तां लालितैर्हास्यसंस्थितैः ।
समीपमुपसंप्राप्य भीमस्याथ वरानना ।
वचो वचनवेलायामिदं प्रोवाच पाण्डवम् । [10]

[(L. 1) T$_2$ G$_{4.5}$ उचिताकार°. — (L. 2)=(var.) 18^{ab}. T$_2$ G$_{4.5}$ विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G$_3$ वृतां (for स तां). — (L. 4) G$_3$ वीक्ष्यमाणां तथा. — (L. 6) G$_6$ वक्त्रैः (for दन्तैः). — (L. 8) T$_2$ G$_{4-6}$ ललितैर्. T$_1$ हावसंस्थितैः; G$_1$ हासगर्वितैः; G$_2$ हास°; G$_6$ भाव°. — (L. 9) G$_{1.6}$ भीमं साथ. T$_1$ वरांगना. — (L. 10) T$_1$ भीमं प्रोवाच कामिनी.]

18 S repeats 18^{ab}; cf. 1522*. — ^{a}) K$_2$ विषज्जमानेव; M विना(M$_{3.5}$ °न)स्य°. Ko.$_4$ B$_6$ D$_{2.5}$ तदा; K$_{1.3}$ च सा; Ñ$_2$ D$_8$ नता; B$_3$m सती (for लता). Ñ$_3$ V$_1$ Dn D$_{1.4}$ लज्जमानेव ललना; B$_5$ संलज्जमाना ललना; T G लज्जया नम्यमानेव. — ^{b}) T G सर्वा°.

19 Before 19, M ins. हिडिंबी. — ^{b}) K$_3$ पुरुषोत्तम; G$_4$ भरत°. — ^{c}) G$_{1.2}$ इमे के (by transp.). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ दिव्यरूपिणः.

20 ^{a}) N$_1$ का चेयं; Ñ$_3$ कथं च. Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) T G$_{3-6}$ वै (for च). — ^{b}) K (except K$_1$) D$_5$ M तथानघ (K$_2$ D$_5$ °घा); G$_4$ तदा°. — ^{c}) G$_5$ प्राप्ता. — ^{d}) K$_2$ विश्रब्धा; D$_5$ °स्रब्धा. G$_5$ स्वगृहेष्विव.

21 ^{a}) K$_3$ नेयं; G$_5$ इमं. Ś$_1$ K$_1$ जानासि; T$_2$ G$_{1.2}$ M °नीथ; G$_{4-6}$ °नीहि. — ^{c}) K$_{2-4}$ D$_5$ दुष्टात्मा; G$_5$ पापो हि. — ^{d}) MSS. (indiscriminately) हिडिंबो and हिडंबो.

22 ^{b}) B$_1$ (m as in text).$_{3.5}$ D$_3$ D$_2$ °न चेतसा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{1.3.5}$m.$_6$ G$_3$ बिभक्षयिष्यता. — ^{d}) Ś$_1$ K Ñ V$_1$ B$_{3.6}$ D$_3$ Dn$_{1.n3}$ D$_{4.5}$ M (except M$_3$) अमरोपमाः (K$_1$ असुरोपमः).

23 ^{a}) K$_2$ अपि; T$_2$ G इह (for अभि-). Ko ईदृशं प्रेक्ष्य. G$_3$ संप्राप्य (for -संप्रेक्ष्य). — ^{c}) K$_3$ Ñ$_3$ अन्विच्छे (for इच्छामि). G$_3$ भर्तारमहमिच्छामि.

24 ^{a}) Ñ$_3$ एवं वि°. Ś$_1$ धर्मात्मन्. — ^{b}) K$_4$ मम (for मयि). — ^{c}) D$_5$ °चित्तांगां; T$_2$ G °चित्तां हि.

25 ^{a}) Ko.$_{2.3}$ Ñ V$_1$ B (except B$_1$) D त्रास्यामि; K$_4$ रक्षामि; Cd as in text. Some MSS. त्वा (for त्वां).

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९

भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१
गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

C. 1. 5961
B. 1. 152. 36
K. 1. 164. 50

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

— [b]) =29[d]. — [c]) K (except K2) Ñ1 G1.2 वत्स्यामो; M °मि. T2 G (except G4) °श्नुंगेषु. — [d]) T2 G5 भर्ता त्वं मम चानघ. — After 25, T G ins.:

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।
त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G6 मम प्राणान्. G1 विहास्यसि. T1 मा प्राणान्मो विहासिषुः. — (L. 2) G1 त्वयास्म्यहं.]

26 [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 °चरी (for °चरा). S (except T1 G3) चास्मि. — [b]) K2.4 D5 अहं (for च). S (except T1) कामरूपधरापि च. — [c]) D5 अचलां. Śi K1.2.4 Da1 D5 प्रामुहि.

27 Śi K1 भीमसेनः; Ñ V1 B1 D (except Da) भीमसेन उ°; S भीमः. — Śi K1 (hapl.) om. 27[a]–29[d] and भीम उ° (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।
अनिविष्टश्च तं नाहं परिविद्यां कथंचन ।

[(L. 1) T2 परमतो गुरुः. — (L. 2) G1 अनिर्दिष्टश्च; G2 अनिर्विण्ण°; G3 अविनष्ट°; G6 अग्निमिष्ट°. G5 अनिष्टकथनं नाहं. G1.2.4.5 परिवेत्ता; G3 °विद्या.]

— [b]) Ñ2 B Da D2.4 अपरानपि; T2 G1.2 अपराजितान्. Ñ1.3 कनीय(Ñ3 °यां)सोपरानिमान्; V1 Dn1.n2 D1 सुखसुप्तान्कथं त्विमान्. — [c]) K3 G1.2 M परित्यजति; T2 G3–6 °त्यजेद्धि. — [d]) K3 प्रमादादिह; Ñ V1 Dn D1.4 T1 प्रभवन्निह; T2 G M भयादपि च.

28 Śi K1 Da om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) G1.2 सुखसुप्तान्. K (K1 om.) Ñ1.3 वने भ्रातॄन्. — [c]) M5 तथा गच्छेत्. — [d]) Ñ1.3 कामार्थमिव (Ñ3 °ह) त(Ñ3 म)द्विधः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।
एकं त्वां मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।
सोदरानुत्सृजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।

भीमः ।

नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातॄनुत्सृज्य राक्षसि ।
यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभाषसे ।

[(L. 1) M6–8 अहं त्वां. — (L. 4) T1 G1.2.6 यथाश्रद्धं व्रजैका हि.]

29 Śi K1 M om. 29 (cf. v. l. 27). — T1 G1.2 राक्षसी; T2 G3–6 हिडिंबी (all om. उवाच). — [a]) T2 G न तेप्रियं चिकीर्षामि. — [b]) K2 G5 विबो°; K4 निबोध मे. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D2.5) T1 अहं (for वः). — [d]) =25[b].

30 Ko.2 Ñ1.2 V1 B1 Dn2.n3 D4.5 भीमसेन उ°; T G भीमः (om. उ°); Śi K1.4 M om. the ref. (cf. v. l. 27). — T2 G transp. 30[ab] and 30[cd]. — [a]) S (except T1) इमान् (for वने). — [b]) M राक्षसात्. — After 30[ab], M ins. भीमः. — [c]) G3 न भिया.

31 [b]) T2 G शक्ताः सोढुं (by transp.). — [d]) D2 चारुहासिनि.

32 [d]) S राक्षसं.

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi K1.3 Ñ V1 B3.5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* Ko हेडंबागमः; K4 हिडंबागमनं; Ñ1.2 V1 T1 भीमहिडिंबा(T1 °राक्षस)संवादः; G3 हिडिंबिसंवादः; G4 हिडिंबप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 151; D4m 154; T1 148; T2 G5.6 M 98; G1.2 99; G3.4 97. — *Śloka no.:* Dn 34 (Dn3 37); M3 33.

१४०

C. 1. 5962
B. 1. 153. 1
K. 1. 165. 1

वैशंपायन उवाच ।
तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्वलाननः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४
अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
भीम उवाच ।
मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

140

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — b) Ś1 K1 T1 G3 नाम राक्षसः (cf. 1. 139. 1); G3 राक्षसोत्तमः. — c) Ñ3 द्रुमादस्माद्. — d) Ñ2 V1 B1.3 Dn आशु (for अथ).

2 b) K4 भयानकः; Ñ2 V1 B (except B3) D (except D2.5) T1 महाननः. — For 2cd, cf. v. l. 1. 139. 4 also. — c) Ś1 M5-8 °संकाशवर्ष्मा (D5 वर्णश्च) च; T2 G °श्यामो महावर्ष्मा; Cd as in text. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °घ्रो भयानकः. — After 2, S ins.:

1526* तलं तलेन संहत्य बाहू विक्षिप्य चासकृत् ।
उद्वृत्तनेत्रः संक्रुद्धो दन्तान्दन्तेषु निष्पिषन् ।

[(L. 1) G1.2 विस्फार्य; M चोत्क्षिप्य. — (L. 2) T2 निष्कृषन्; G1.2.6 M निष्कषन्.]

Thereafter T G1.2.4-6 read (for the first time) 17ab (v. l. कोद्यमे) and then cont.:

1527* न बिभेति हिडिम्बी च प्रेषिता किमनागता ।

(which is a v. l. of 17cd). — After 1526*, G3 ins. 1531* (cf. v. l. 20).

3 G3 (hapl.) om. 3-20. Before 3, T G5.6 ins. वैशं°. — a) T2 G2.5 तमागतं तु. — b) S (except T1; G3 om.) तथारूपं भयंकरं (M5-8 भयानकं). — Before 3cd, D5 ins. राक्षस्युवाच. — c) S (except T1; G3 om. हिडिंबी (for हिडिम्बा). D5 वित्रस्तनेत्रा सुमुखी.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, K2 ins. राक्षस्यु°; M5.6-8 हिडिंबी. — a) K1 T2 G1.2.5 एव (for एष). — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) साहं त्वां; T G (G3 om.) त्वं चापि (for त्वामहं).

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) Ko Ñ3 भीम; K1 भीरु; T2 G (G3 om.) चैव (for वीर). — c) S (except T1; G3 om.) आरोहेमां. Ñ3 आरुहेमं मम पृष्ठं. — d) Ko Ñ3 D5 नयिष्ये त्वां. B1m D5 M3 विहायसं.

6 K1 M (hapl.) om. 6; G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) B (except B3) D2 एनान् (for एतान्). T2 G (G3 om.) सोदर्यान् (for संसुप्तान्). — b) T2 G (G3 om.) नरर्षभ (for परं°). — c) Ś1 विने°; K4 Ñ3 नयि°; G3 ग्रही° (for गमि°). K2 °नेवाद्य नेष्यामि. — d) D1 निबोध त्वं; D5 नयिष्ये वो (for गृहीत्वा वो). Ñ1 विहायसः; Ñ2 B (except B3) Da D2.4 T1 नभः प्रति. T2 G (G3 om.) गृहीत्वा ख(G4 -ह; G6 व्यो)मसक्तवत्.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 भीमसेनः; K3 D2 S (G3 om.) भीमः; K4 भीमसेन उ°. — a) Ś1 K1.2.4 Ñ3 पृथुल°; K3 V1 Dn D1 T1 पृथुसु°. — b) Ko.2.4 D5 T G1.2.4.6 नैष किंचिन्. — After 7ab, Ś1 K Ñ2 B3.6 Da D4.5 ins.:

1528* हिंसितुं शक्नुयाद्रक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[Ko.2 निश्चला मतिः. K1 prior half corrupt. K3 °क्नुयात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D5 शक्नुयात्पापः.]

— On the other hand, D2 ins. after 7ab:

1529* एतान्बाधयितुं शक्तो देवो वा दानवोऽपि वा ।

— c) G1.2 वधिष्यामि. — d) K2 T2 G (G3 om.) पश्यंत्यास्ते. M5 नायं प्रतिबलो मम (cf. 8a).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 3). — a) K2 D5 नाल(D5 °य)मल्पबलो ह्येष (D5 भीरु); M5 बलं न सहते भीरु. — b) D4 S (G3 om.) °सापशदो. — c) D3 सोयं. Ñ1

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०

हिडिम्बोवाच ।

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८

C. 1. 5979
B. 1. 153. 18
K. 1. 165. 20

Ds M शक्तः; T2 G4.5 मम (for युधि). M5 परं हंतुं. — [d]) T G (G3 om.) अशक्ताः (for अथवा).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 3). — [a]) Ñ1 विवृत्तौ. — [b]) Ko Ñ1.3 °निभावुभौ; K3 °हस्तोपमाविमौ; S (except T1; G3 om.) °हस्तोपमौ शुभौ (G2 शुभे; G4 भुजौ). — [d]) Ñ3 संघातं. K1.2 Ñ V1 B D (except D5) T1 M महत् (for मम).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 3). — [a]) D5 G1.2 M महेंद्रस्य. — [b]) K3 D1 साक्षाद्; S (except T1; G3 om.) यथा (for साद्य). — [d]) Ñ3 °ह मानवं.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 3). Ko.1.3 हिडिंबा; T2 G (G3 om.) M हिडिंबी (M5 राक्षसी); K4 T1 om. the ref. — [a]) G5 नरश्रेष्ठ. — [b]) K3 मत्वा त्वां देव°. — [c]) Ko दृष्टा युवानस्तु; K2 B5 m D1.5 दृङ्गावदासस् (B5 m °नास्; D1 °नस्; D5 °नं) तु; K3 दृङ्गावदानासु; K4 V1 B1 m.5.6 Dn D2.4 दृष्टप्रभाव(B5.6 °वा)स्तु; Ñ B1.3 दृष्टा(Ñ3 °ङ्गा)वदानं (B1.3 °नस्) तु; Da S (G3 om.) °प(Da T1 °व)दानास्तु. — [d]) K3 अथ; K4 B3 m Da D1 T G (G3 om.) इह (for एव). K3 B5.6 Da S (G3 om.) राक्षसाः. Ko राक्षसश्चैव मानवाः.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — [a]) Ñ3 D2.5 T2 G1.4–6 M तया. Ñ3 संजल्पमानस्य. — [b]) G1.2.4 M3 वचः. T2 G (G3 om.) श्रुत्वा ततः; M3 श्रुत्वाभ्ययात्; M5–8 श्रुत्वा च (M5 तु) ताः. K4 तद् (for ताः). Ś1 Ko.2.3 Ñ1 क्षुद्रो; K4 रक्षो (for क्रुद्धो). — [d]) G1 पुरुषाकृतिः.

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 3); G6 om. 13[a]–15[b]. — [a]) Ko D5 निरीक्षमाणस्. K2 M3 तस्यास्तु; K4 D5 तस्याशु. — Ko om. 13[c]–15[a]. — [c]) D5 M °शिखां; T2 G1.2.5 °भूषित(G5 °षण)शिखां. — [d]) K4 संपूर्णेंदु°; D5 °शुभाननां; S (except T1; G3.6 om.) °निभाननां.

14 Ko G3.6 om. 14 (cf. v. l. 3, 13). — [a]) D5 T2 G1.2.4.5 M3.5.8 °केशांतां. — [c]) K1 °वूर्णं; K3 °पन्नं; S (except T1; G3.6 om.) °युक्तां. — [d]) Ś1 K1 Ñ1 सुसूक्ष्मांतर°; K2–4 B5 D5 °क्ष्मोत्तर°; Ñ3 सुसूक्ष्मं तनु°; S (except T1; G3.6 om.) °धारिणीं.

15 G3 om. 15; G6 om. 15[ab]; Ko om. 15[a] (cf. v. l. 3, 13). — [a]) S (except T1; G3.6 om.) भगिनीं (for तां तथा). Ñ2 °षं कल्पं. — [b]) T2 G1.2.5 M5–8 °हरां; M3 °रमां. — After 15[ab], S (except T1 G3.6) ins.:

1530* स ददर्शाग्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादकः ।

— [d]) G2 चुक्रोश; G6 °कोप. S (except T1; G3 om.) स निशाचरः.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 3). — [a]) T2 G4.5 M3 तत्र; G2 M5 तस्य; M6–8 तं च (for तस्या). — [b]) T2 G4.5 M तां (M6–8 तान्) दृष्ट्वा; (for भगिं°). Ś1 भरतर्षभ; K2.3 पुरुषादकः (for क्रुद्ध°). — [c]) S (G3 om.) विस्फार्य; Cd उत्फाल्य (as in text). K3 विकटे ने°. — [d]) Ko D5 M भगिनीं; Ñ3 ततस्तान्; G1.2 हिडिंबां (G2 °बीं).

17 Cf. v. l. 2 and 1527*. — G3 om. 17 (cf. v. l. 3). Before 17, M3.6–8 ins. हिडिंबः. — [a]) T1 G1.2.6 M3 कस्मान्मे. — [b]) T1 G1.2 M दुर्मते. Ko.4 विघ्नं कर्तुमिहेच्छति. — [c]) T2 G2.4.5 हिडिंबि. K3 T2 G4.5 त्वं; M मां (for किं). — [d]) T G4–6 कामाद्वै; G1.2 केन

C. 1. 5980
B. 1. 153. 19
K. 1. 165. 21

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।
वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २
मय्येव प्रहरैहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुर्नैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

त्वं; M मत्क्रोधाद्.

18 G3 om. 18 (cf. v. l. 3). — a) S (except T1; G3 om.) धिक्त्वां पुरुषकामां वै. — b) S (G3 om.) कारिणीं (T1 °णी). — c) S (except T1; G3 om.) कुलस्य. — d) K4 अयशस्विनि; S (except T1; G3 om.) °स्करीं.

19 G3 om. 19 (cf. v. l. 3). — a) B1 आश्रिता-न्कार्षीद्. M यानिहाश्रित्य कार्षीस्त्वं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G4 विप्रियं. Ko सुमहद्विप्रियं मम; M विप्रियाणि ममांतिके. — cd) T2 G (G3 om.) एष तानाशु सर्वांस्तु. Ñ3 सह त्वया (by transp.). D5 एतानद्य हनिष्यामि भर्त्रानेन त्वया सह.

20 G3 om. 20 (cf. v. l. 3). Before 20, S (except T1 G3 M5) ins. वैशं°. — a) T2 G (G3 om.) तां (for स). — b) K3 लोहिताशनः; M5 राक्षसेश्वरः. — c) Ś1 अनु-; G2 हि; M6-8 एव (for अभि-). — d) T2 G4-6 दंतान्दंतेषु निष्पि(T2 °ष्कु-; G5 °ष्कु-; G6 °ष्क)षन्; G1.2 दंतान्दंतेन निष्कषन्; M3 दंतान्दंतैरनुस्पृशन्. — G3 resumes. — T G ins. after 20 (G3, after 2):

1531* गर्जन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिवीक्ष्य तम् ।
रक्षन्भ्रबोधं भ्रातॄणां मातुश्च परवीरहा ।

21 a) T2 G आपतंतं च (T2 तु) संप्रेक्ष्य (G3 °तंतं समुद्वीक्ष्य). — d) G2 चाब्रुवन्.

Colophon om. in V1 B1.3.6 Da Dn D1.2.4 T1. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 Ñ B3 D5 M3 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 हिडिंबकोप:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T2 G5.6 M 99; G1.2 100; G3.4 98. — *Śloka no.:* M3 22.

141

1 Ś1 K1.3 D2.5 S (except T2 G6!) om. उवाच. — a) G1.2 स (G2 तं) भीमसेनस्तं दृष्ट्वा. — c) K3 °ति संरब्धाम्.

2 Before 2, M (except M5) ins. भीमः. — a) Ś1 ह्येतैर्वा; K4 तैः सर्वैः; G4 एष्टव्यं (for एतैर्वा). Ko-3 Ñ3 B Da किं ते हिडिंबयैतैर्वा; T G3.5.6 किं ते प्रियं हिडिंबैतैः; G1.2 किं कार्यं ते हिडिंबैतैः. — b) T G विबोधितैः. — c) T2 G मामादाय सुदुर्बुद्धे. — d) Ñ3 राक्षसानां यशोहर (=4f); B3 m तव नैषापराध्यति (cf. v. l. 5).

3 a) K2 प्रहरेह त्वं; D5 प्रहर त्वं वै; M6-8 प्रहरैर्हि त्वं. T2 G राक्षस त्वमिमां चैव. — b)=6d. — G3 (hapl.) om. 3c-6d. — c) Ś1 -नपेक्षाते; Ko नापकृतां; K3.4 -नपकृतां; B (except B1) D5 T2 G2.4.5 M नापकृते.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) Ñ3 एव (for अद्य). Ś1 अपि (for इह). T2 G4.5 मां तु कामयतेद्य वै; G1.2 मयि कामातुराभवत्. — c) Ko.2 नोदितैषा; G1.2 संप्रेषिता. — d) G1.2 सर्वप्राणिषु चारिणा. — ef) Ñ V1 B D T1 दुर्वृत्त (D1 दुष्टेयं; D5 as in text). रक्षसां वै यशो°.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) Ś1 Da Cd मन्नियोगेन. K4 B चैवैषा; T2 G (G3 om.) चायाता. — b) Ñ1 निरीक्षते; G1.2 M निरीक्ष्य च. — c) K2 भीरुः कामयते माद्य; T2 G (G3 om.) कामयत्येवमवशा; M

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः ॥ ८
अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
पुरस्ताद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ १०

अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२

हिडिम्ब उवाच ।

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् । C. 1. 5997 B. 1. 153. 36 K. 1. 165. 39

कामयत्यवशा भीरुः. — [d]) V1 B8 D (except D5) T1 तव (D4 तुभ्यं) नैषापराध्यति (cf. v. l. 2).

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — [a]) Ko.4 N1 कृतो दोषो. — [b]) Ko न मां; Ñ2 B1 नैनां. K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा°). — After 6[ab], G1.2 ins.:

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे शूरश्चेत्संहर स्मरम् ।

— D4 om. 6[cd]. — [a])=3[b]. Ś1 K2 त्वं स्त्रियं; Ñ1.3 स्त्रियं वै (for न स्त्रियं). G1.2 यदि मां हंतुमिच्छसि. — After 6, G1.2 ins.:

1533* मदर्थं कामबाणार्तो त्वामहं हन्मि राक्षस ।

7 [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 संगच्छस्व मया. Ś1 K1 साकं (for सार्धं). — [c]) V1 Dn अहमेको. Ś1 D1 हनिष्यामि; K1.3 Ñ1 B5 D4 M हि नेष्यामि; D5 Nil. (comm.) गमिष्यामि; T2 G3-6 तु नेष्यामि; Dn (erroneously) Nilp as in text. G1.2 एकोहमेव नेष्यामि.

8 [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अद्य मद्बलनि°; G3 तत्ते तलविनि°. — [b]) M3.5 दीर्यते; M6-8 शीर्यते. G1.2 शिरस्ते राक्षसाधम. — After 8[ab], G1.2 ins.:

1534* शतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।

— [cd]) G3 om. 8[cd]. S (except T1; G3 om.) °स्येव निष्पिष्टं सिंहेनेव (T2 °नाति-; G4.5 M3.5 °न हि) बलीयसा.

9 [a]) Ko D5 गृध्राद्याः; Ñ1 चक्रांगाः; Ñ2.3m V1 B D (except D5) T1 ते कंकाः; Ñ3 वक्त्रांगाः; T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादाः). K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि. — [b]) D5 श्वानो; S वला (M5 व्याला; T1 श्येना as in text). Ś1 K Ñ3 च ते (as in text); D5 च ये; the rest तथा. — [c]) G3 भक्षंतु. K2 तव (for भुवि). Ñ1.3 संप्रहृष्टास्ते (Ñ3 °ष्टा वै); Ñ2 B1.3.5 भृशसंहृष्टा; B3 Da D2.4 सुभृशं हृष्टा (for भुवि संहृष्टा). Ko कर्षयंतु सुसंहृष्टा. — [d]) Ś1 B3 महामृधे; G3 मया रणे; G5 मया वने.

10 [a]) S (except T1 G2) करिष्यामि. — [b]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षसं. T2 G M वनं निहतकंटकं. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्दूषितं. K3 नूनं; M6-8 तस्य.

11 [a]) K1 D5 T2 G M पापं; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रक्षः. — [b]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत्. — [c]) Ś1 Ko.4 Ñ3 D5 द्रक्ष्यते°. — [d]) K1 महागजं.

12 M om. 12. — [a]) T2 G (except G3) निराबाधं. — [b]) Ñ2 °पांसुल. — [c]) Ko वनमेते; K4 सुखमेतच्.

13 Ko.3 राक्षस उ°; T1 G1.2 M5 हिडिंबः; T2 G3-5 M3.6-8 राक्षसः. — K1 om. 13[a]-14[b]. — [a]) G1.2 गर्जनेन. T2 G भृशं किं ते. — [b]) G1.2.6 M6-8 कत्थनेन; Cd as in text. T2 G मानव. — After 13[ab], M3 ins.:

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।

— [c]) Ñ1 त्वत्कृते कर्मणा. Ś1 Ko.2.4 D5 पूर्वं; D2 सार्धं (for सर्वं). — [d]) Ñ2 B6 D4 कत्थ मा; M कत्थ्यतां (for कत्थेथा°). G1.3 वृथा (for कृथाः). Ko D5 कथय त्वं नराधिप (D5 °धम).

14 K1 om. 14[ab] (cf. v. l. 13); B3 om. 14[a]-17[b]. — [a]) K2 Ñ1 यत्त्वम्; D5 S यस्माद् (G3 यन्माम्; T1 यच्च as in text). — [b]) Ś1 Ko.3 Ñ2.3 V1 B3 Dn D1 T1 ins. अपि between the two halves of the line (to avoid the hiatus). Ś1 च पराक्रमः; Ko त्वं न मांसभुक्; K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 °क्रमं); K4 Ñ V1 B3 Dn D1.4 सपरा°; B1.5 Da सुपरा°; M3 अपराजितं. G2 आत्मनस्तु पराक्रमं. — [c]) T2 G (except G3) ज्ञास्यसे. K3 त्वं (for अद्य). D5 समागत्य; T2 G मयागम्य (G1.2 °त्य). — [d]) T2 G बलहीनं ततो भुवि.

15 B3 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) M6-8 एनान्-

C. 1. 5997
B. 1. 153. 36
K. 1. 165. 39

एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
तस्याभिपततस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८
निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्मादेशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धृतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ २०
पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ २१
अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

T2 G नेमांस्तावद्धनि(T2 G5.6 °द्धि)ष्यामि. — b) K1.4 B5 D2 स्वपंते ते. — c) D5 दुर्बुद्धिं. G1.2 हत्वा त्वां प्रथमं हन्मि. — G1.2 om. 15d–16a. — d) Ko निहन्याम-प्रियंवदं; T2 G3–6 हनिष्येप्रियवादिनं.

16 B6 om. 16 (cf. v. l. 14); G1.2 om. 16a. — b) Ñ3 तथा; D5 च्युतं; T2 G3–6 पुनः (for ततः). Ś1 अमूनपि. G1.2 पश्चात्सुप्तानिमानपि (G2 °न्नर). — c) Ko D5 T2 G3–6 M ततः क्षुद्राम्; B1 ततः पापाम्. G1.2 तत्पश्चात्कामिनीमेनां. — d) Ko एनां (for इमां). Ko.3 M चाप्रियका°. G1.2 हिडिंबीं त्वयि कौतुकां.

17 B6 om. 17ab (cf. v. l. 14). Ś1 K1.3 D5 om. उवाच; B (except B5) Da D2.4 G4 om. the ref. — a) Ko.3.4 ततो बाहू; Ñ2 B (B6 om.) Da D2.4 T2 G3–6 महाबाहुं (T2 G3–6 °हुः), G1.2 इत्युक्त्वाभ्यद्रवद्भीमं. — b) K3 प्रस्फोट्य; Ñ1 निगृह्य; T2 G3–6 संनद्धः. G1.2 संक्रुद्धो भैरवं नदन्. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अभ्यद्रवत (D1 °त्स) सं°; T2 G3–6 °धावत्सुसं°; G1.2 विवृत्तास्यो विवृत्ताक्षो. — d) G1.2 भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अभिद्रवतस्. — c) K (except K1) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 M5 प्रहितं; Ñ1 T2 G प्रसृ°. — d) T2 G4–6 ग्रसन्निव.

19 a) Ś1 K1.3 D5 प्रगृह्य; G3 प्रहृत्य. G5 एनं (for तं). D1 निगृह्य पुरुषव्याघ्रो. — d) K3 क्रुद्धो मृगं.

20 a) T2 G तथा (G1 °दा). — b) K1 D1 बलादितः; Ñ2 V1 B Da Dn D2.4 T1 बलार्दितः; G1.2 बलीयसा. — c) K1 समागम्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 22). — G1 (hapl.) om. 20d–22a. — d) G6 भैरवस्वनं.

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, M (except M5) ins. वैशं°. — b) Ñ3 महाबलं. — d) B (except B5) Da D2.4 समभूदिति. — After 21, T1 G1.2 ins.:

1536* हस्ते गृहीत्वा तद्रक्षो दूरमन्यत्र नीतवान् ।
पुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गरुडः पन्नगं यथा ।

22 G1 om. 22a (cf. v. l. 20). — a) S (except T1 G2; G1 om.) वै (for तौ). Ko S (except T1; G1 om.) समालिंग्य; K3 °श्लिष्य (cf. v. l. 20). — c) Ko.2.4 V1 Dn D1.5 T1 M5 हिडिंबो भीम°. — d) S (except T1) भृशं (for परम्). — After 22, G3 ins. 1538* (cf. v. l. 23). — G1.2 (both om. 23ab).4 (om. 23) ins. after 22: [illegible] (om. line 1), after line 9 of 1538*:

1537* भङ्क्त्वा वृक्षान्महाशाखांस्ताडयामासतुः क्रुधा ।
सालतालतमालाम्रवटार्जुनविभीतकान् ।
न्यग्रोधप्लक्षखर्जूरपनसानश्मकण्टकान् ।
एतानन्यान्महावृक्षानुत्खाय तरसाखिलान् ।
उत्क्षिप्यान्योन्यरोषेण ताडयामासतू रणे । [5]
यदाभवद्वनं सर्वं निर्वृक्षं वृक्षसंकुलम् ।
तदा शिलाश्च कुञ्जांश्च वृक्षान्कण्टकिनस्तथा ।
ततस्तौ गिरिशृङ्गाणि पर्वतांश्चाभ्रलेलिहान् ।
शैलांश्च गण्डपाषाणानुत्खायादाय वैरिणौ ।
चिक्षेपतुरुपर्यौजावन्योन्यं विजयेषिणौ । [10]
तद्वनं परितः पञ्च योजनं निर्महीरुहम् ।
निर्लतागुल्मपाषाणं निर्मृगं चक्रतुर्भृशम् ।
तयोर्युद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसोः ।
मुहूर्तेनाभवत्कूर्मपृष्ठवच्छ्लक्ष्णमव्ययम् ।

[(L. 3) T1 °पनसानश्वकर्णकान्. — (L. 9) T1 शिलाश्च गंड°. — (L. 10) T1 अन्योन्यमरणैषिणौ. — (L. 12) T1 °पाषाणपर्वतं. — (L. 14) T1 अव्रणं (for अव्ययम्).]

23 G1.2 om. 23ab; G3.4 om. 23. — a) K1 महावृक्षं; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G5 M5 तदा वृक्षान्. — b) Ko.2–4 शिलाः (for लताः). Ko om. च. Ko.2–4 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.5 T1 तदा; Ñ1 तथा (for ततः). Ś1 K1 शिलाश्चैव चकर्षतुः; T2 G5.6 M3.5 लताश्च विचकर्षतुः; M6–8 लताश्चापि चकर्षतुः. — c) V1 B6 Da Dn D1 T1 च (for सु-). Ñ3 S (except T1; G3.4 om.) च (G1.2 M3

बभञ्जतुर्महावृक्षाञ्छताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।
प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४

हिडिम्बोवाच ।
यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्धिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

C. 1. 6011
B. 1. 154. 5
K. 1. 166. 5

सु-) संकुद्धौ. — [a]) Ko T2 G (G3.4 om.) मातंगौ (for वारणौ). T2 G1.2 M (except M5) षष्टि°. — T G1.2.4.5 (om. lines 8–12). 6 ins. after 23: G3 (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पादपानुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।
स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।
वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भीमराक्षसयोर्युद्धं तदावर्तत दारुणम् । [5]
ऊरुबाहुपरिक्लेशात्कर्षन्ताविवरेतरम् ।
उत्कर्षन्तौ विकर्षन्तौ प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
ततः शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।
अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्षन्तौ परस्परम् । [10]
बाहुयुद्धमभूद्घोरं बलिवासवयोरिव ।
युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्फूत्कारस्वनिस्वनम् ।

[(L. 5) T1 तदा तु दारुणं युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ. — After line 5, G1.2.4 ins.:

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf. 1. 142. 12[ab]. T G3–6 उत्कर्षणं विकर्षणमपकर्षणमेव च. — (L. 8) Cf. 1. 142. 12[ab]. G1.2 तौ शब्देन विना राजन् (for the prior half). — (L. 9) G1.2 °संघट्टनिभैः. — (L. 12) T2 G4.6 °फूत्कारराव°.]

24 [b]) Dn3 M3.5 प्रबुद्धास्. G1.2 पांडुसंभवाः (for ते नर°). — [c]) K2.3 Ñ1 V1 B D T1 च; Ñ2 हि; Ñ3 T2 G अथ (for तु). M सह मात्रा ददर्शिरे. — [d]) G1–3 हिडिंबीं. Ñ3 तु स्थितामिति; T1 अग्रचेष्टितां; G1.2 पुरतः स्थितां.

Colophon om. in Ñ2 D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–3 Ñ1.3 V1 B1.5.6 Da Dn D2.4 T1 M3.6–8 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 D5 भीमसेनहिडिंबयोर् (D5 °डिंब-) युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 149; Dn3 152; D4m 155; T2 G5.6 M 100; G1.2 101; G3.4 99. — *S'loka no.:* Dn 45; M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 5994.

142

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच; D1 om. the ref. — [a]) K1 विबुद्धास्ते. — [b]) T2 G रूपमालोक्य शोभनं. — [c]) G1.2 °ता रूपसंपत्त्या (cf. 2[b]).

2 [a]) G3 समेत्य (for समीक्ष्य). — [d]) K2.3 D5 Gr वचः; K4 यथा (for शनैः).

3 Before 3, Ko D5 ins. कुंती उ°; K3.4 D4 (marg. *sec. m.*) कुंत्युवाच; M (except M5) कुंती. — [b]) Ko.2 Ñ1.2 V1 B Dn D2 G1 M5 वा (for च). — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 संप्राप्ता; G5 सुभगे (for सुश्रो°).

4 [a]) Ś1 K2 चास्य; Ko M6.7 वापि; K1 Ñ1 T2 G (except G3) M8 वासि; K4 Ñ2.3 M5 चासि; M3 नापि. Ś1 K1–4 V1 Dn D1 T1 °स्य त्वं; Ko Ñ B D5 T2 G M °स्यास्य (G3 °द्य). — [b]) A few MSS. °प्सरा. — [c]) M भद्रे (for मम). — [d]) Ko.2 om. च.

5 K1.3 Ñ3 S om. उवाच. — [b]) G1.2 °मेघसमप्रभं. — [c]) Ko.4 Ñ3 D5 M इह; K1–3 Ñ1.2 V1 B Da2 Dn2.n3 D1.2.4 T1 एष; Da1 Dn1 एव; G4 इति (for एतद्). — [d])

C. 1. 6012
B. 1. 154. 6
K. 1. 166. 6

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९
चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

Ko. 2. 8 अपि (for एव). G1. 2 नृभोजिनः (for ममैव च).

6 ^{b}) Ñ2 V1 B Da Dn1. n2 D1. 2 भाविनि. — ^{d}) K2 D4 transp. त्वां and सपुत्रां. Ñ2. 3 V1 B D जिघांसितुं (D5 °सया).

7 ^{a}) K2 दुष्टबुद्धेर्. — ^{b}) Ś1 K Ñ1 V1 B5. 6 Dn D1. 5 T1 °ता त्विह; Ñ2 B1. 3 Da D2. 4 °ताक्षि ह. — D2 om. 7^{c}-9^{b}. — ^{c}) Ś1 K3. 4 हेमगर्भाभं; Ñ1 मेघ°; Ñ2 V1 B Da Dn D1. 4 T1 नवहेमाभं; D5 अब्जगर्भाभं. — ^{d}) K3 Ñ1 T2 G M वृकोदरं; Ñ2 V1 B D (D2 om.) T1 महाबलं (D5 °लः).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{c}) Ko. 2. 4 D5 नोदिता; K3 देशिता. S पुत्रार्थं. — ^{d}) M3. 5, 7 मन्मथस्य; M6. 8 °नस्य. B3 वशीकृता; M3 शरानुगा.

9 D2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ3 transp. वृतो and मया. — ^{b}) K3 वृकोदरः; T2 G त्वनिंदिते. — ^{c}) M5 अनुनेतुं; Cd as in text. S व्यवसितो (for च य°). — ^{d}) Ś1 एनं; K (except K3) S (except M3. 5) एवं (for एव). K4 D1 T G M6-8 शंकितो (T1 शक्यते); M3. 5 कथितो.

10 ^{b}) T2 G अयं (for स). — Ko om. 10^{c}-11^{b}. — ^{d}) Ś1 K1 तदा; M3 तथा (for तव).

11 Ko om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{ab}) S (except T1) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — ^{c}) K2 Da1 बलार्दितो. Ko विनिष्क्रम्य; K3. 4 Ñ1 D5 M3. 5 °कृष्य. — ^{d}) Ś1 K (except K3) V1 Dn D1. 5 व्यपनीतो.

12 M3 om. 12^{a}-14^{b}. — ^{a}) G1. 2 व्याकर्षं°. B3 महात्मानौ. — ^{b}) T2 G (except G3) गर्जतौ च. K3 यथा घनौ. — ^{c}) Ko Ñ1. 3 M (M3 om.) पश्यस्व; K1. 3. 4 Ñ2 B (except B4) Da D5 T2 G (except G5) पश्य त्वं; V1 Dn पश्यैवं; T1 पश्य तौ. — ^{d}) Ko. 2 T2 G M (M3 om.) transp. एतौ and तौ. K3 तु; Ñ1. 2 V1 B D (except D5) च (for तौ). — After 12, Ko ins.:

1540* युध्यन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमान् ।
न वाञ्छे(ऽहं) जीवितं भ्रातुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।

13 M3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ś1 K1. 3 D2. 5 T G M3 om. उवाच; M5-7 om. the ref. — ^{a}) T2 G तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 M3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś1 K3 T2 G1. 3-5 ते तौ (by transp.); G2 M3. 5 ततो. Ś1 Ko-2 B1 m. 3 m Da1 m D5 Cd Arjp °रायस्तौ; Ñ1 °रासन्नौ. — ^{b}) = 15^{b}. Ñ1 गर्जमानौ (for विक°). — K1 (hapl.) om. 14^{c}-15^{b}. — ^{c}) K2. 4 D5 युद्धे (for चैव). G1. 2 विजयं कांक्षमाणौ च. — ^{d}) M मत्तौ (for सिंहौ). Ko. 2 D5 G3 मदोत्कटौ; K3 Ñ V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 बलो°; M महागजौ.

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K3 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अथ (for तौ). Ś1 K2. 4 D5 समासाद्य; Ko Ñ1. 3 M6-8 °लिंग्य (cf. v. l. 1. 141. 20, 22). — ^{b}) = 14^{b}. T2 G1. 4. 5 निष्पिषंतौ; G2. 3. 6 निष्पतंतौ. Ko D5 महाबलौ; Ñ V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 पुनः पुनः. — ^{c}) T2 G4 M3. 5 दवा°; G1. 2 °संकाशं.

16 ^{a}) M5 पांसुधारेण सं°. — Ko om. 16^{bcd}. — ^{b}) D4 वसुवासवसं°. — ^{c}) Ś1 व्यभ्रा°; K3 Ñ V1 B Da Dn2 D2. 4 M बभ्राजतुर्; K4 भ्राजेतां तौ; Dn1. n3 D1 T1 विभ्राजतुर्; D5 विभ्राजंतौ; T2 G विभ्राजेते. K3 वृक्षौ (for शैलौ). — ^{d}) Ñ1 °रेणैव सं°. — After 16, T G ins.:

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्शनकैरिव ॥ १७
भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्शिताः ॥ १८
साहाय्येऽसि स्थितः पार्थं योधयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९

भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

C. 1. 6031
B. 1. 154. 25
K. 1. 166. 31

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।
[G1.2 transp. ते and पश्यंतः.]

17 [a]) K1 ततो; K4 Ñ1.2 V1 Dn D1 M5 तदा; T2 G बलाद्. — [b]) K4 कृष्यमाणौ; T2 श्लिष्य°; G3 पीड्य°. Ko.2 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; D2 ह; M तं (for तु). — After 17[ab], T G ins.:

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।
[G1 चिरयुद्धौ कृतौ द्दं; G6 °द्धौ दृष्ट्वा च. T1 G2.4 च (for तु). G6 om. तु. G1.2 °कांक्षिणौ.]
— [c]) B (B1 marg.) Da D2 ततः (for वचः). K3 उवाच वचनं पा°. — [d]) K1 तदा (for द्रुवं). T2 G प्रहसन्निव भारत.

18 Before 18, D4 (marg. *sec. m.*) ins. अर्जुन उ°; G1 M अर्जुनः. — [a]) Ñ3 transp. भीम and मा भैर्. G1.2 M भीम (for मा भैर्). — [b]) Some MSS. त्वा (for त्वां). — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु°). Ś1 K2.4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1 °कर्षिताः (B5.6 °तं); K1 °कल्पिताः; D4 °कर्शितं; G1 °निर्जिताः.

19 [a]) Ko T1 M3 सहाये; K1.2.4 T2 G (except G4) सहायो. G (except G1.5) पार्श्वे (for पार्थ). — [b]) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पातयि°; G1.3 यो वधिष्या°. — [c]) M यमौ च राजा कौंतेयो. — [d]) Ś1 पालयिष्य°.

20 K1 S om. उवाच. Ś1 Da1 भीमसेनः (for भीम उ°). — [d]) T2 G मद्भुजांतरम्. M आश्रितः (for आग°). Ko Da D5 मम बाह्वंतरे स्थितः (Da °तरं गतः). — After 20, T G (T2 G3.5.6 om. lines 1–2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।
अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनिः ।
अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।
जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।
[(L. 2) G1.2 अमृत्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for प्र-).]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।
क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।
[(L. 1) G3-5 प्रयु°. — (L. 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 °माप्तोषि; G2 °मासं तु. T1 G1 °रणः; G2 त्वया रणं.]
— [a]) B5 वीर; G1.2 भूप (for भीम). — [b]) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप°). — [c]) Ko Ñ V1 B D T1 गंतव्ये न (D5 °व्योपि; T1 °व्यो न); T2 G नांतरेण. — [d]) S (except T1) परंतप (for अरिंदम).

22 [a]) Ñ1 दिशा; D5 यावत्; Arj. (comm.) Cd पुरः (=अग्रतः); Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text). D5 न रज्यते काष्ठा. — [b]) D5 पूर्वसंध्या. — [c]) Ś1 बलवंति (for प्रब°). K1 ह; K4 M3.5 हि; Ñ V1 B D (except D5) T1 उत (for च). T2 G भवंति बलवंति च.

23 [a]) Ko भैस्त्वं; Ñ2 B1.3 हासीर्; Ñ3 भीत; S (except T1 G1) लीला (G3.5 °ल; G4 °लां) (for क्रीड). — [b]) Many MSS. बिभी°. — [c]) Ś1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्); D5 जानुभ्यां साधु योजय. — After 23, T2 G ins.:

1545* माहात्म्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाम्यया ।
रक्षो जहि यथा शक्रः पुरा वृत्रं महावने ।
[(L. 2) T2 G4 महाहवे; G1.2 महासुरं.]

Thereafter T G read 26–27.

24 Ś1 K1.3.4 S om. उवाच (K4 M6–8 om. the ref.). — After 24[a], K4 Ñ V1 B D (for D5 see below) T1 ins.:

1546* भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।
बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ।
ततस्तस्याम्बुदाभस्य.

C. 1. 6032
B. 1. 154. 26
K. 1. 166. 33

भीम उवाच ।
वृथामांसैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।
अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ २६
अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ २९
भुजाभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥३०
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

D5 (om. line 1) ins. the rest after 24^{ab}, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24^{b}. — ^{b}) N2.3 V1 B D (D5 second time) T1 रोषात्तु (for भीमस्य). K3 G1 M भीमो भीमपराक्रमः. — ^{cd}) B1 D2.4 T G M3 °त्य भ्रामयत्. T2 G transp. देहं and तूर्णं. Ko.2 D5 °त्य भ्रामयामास. Ko.2 देहं; Ñ1 देशं; B5 हंतुं (for तूर्णं). Ś1 Ñ गुणशतादपि; Ko V1 B3 m.5.6 Dn D1.2.4.5 शतगुणं तदा (Ko D5 बहिः); K2.4 शतगुणादधिः; K3 °शतावधिः; S (except G6 M6-8) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संक्रुद्धो भ्रामयन्राक्षसं तु सः ।
भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जन्मुहुर्मुहुः ।
[(L. 1) T2 भ्रामयामास राक्षसं; G2 °न्राक्षसीं तनुं.]

25 T2 G M om. भीम उ°. Ś1 K1 B3 भीमसेनः; T1 भीमः (for भीम उ°). — ^{ab}) Ś1 K Ñ3 D5 °मांसो; G1.2 नरमांसैर्. T2 G3 transp. पुष्टो and वृद्धो. G1 जीवन्; G3 पुष्टो (for वृद्धो). — ^{c}) Ñ1.3 °दर्पस्त्वं; D1 °वृद्धस्त्वं. — ^{d}) Ñ1 तथैव; Ñ3 वृथैवं; D1 वृथा च. D5 वृथैव स विनंक्षसि; T2 G वृथैव विनशिष्यसि. — After 25, V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1548* क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।
न पुनर्मानुषान्हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ।
[(L. 1) Cf. l. 141. 10^{ab}. S (except T1) एतत् (for अद्य). D1.4.5 तथा; T2 G3-5 M वनं; G1.2.6 शिवं (for यथा). G3.5 शिवं (for वनं). T2 G4 M निहतकंट° (for वन°). — (L. 2) M6-8 मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच; T G om. the ref. — ^{a}) V1 B D (except D5) यदि (for अथ). — ^{c}) Ko D5 करिष्ये; T G1.2.4-6 आतिष्ठे. G3 अतिष्ठेत वनं हार्यं. — ^{d}) M क्षिप्रं (for शीघ्रं). Ś1 K2 Ñ2 V1 B D (except D5) एष (for एव). Ś1 K2.3 विहन्य°; Ñ V1 B D (except D5) M निपात्य°; T G तु हन्य°.

27 For T G, cf. v. l. 23. — ^{a}) G3 कथं (for अथ) G1 तु; G2.3.6 हि (for अपि). — ^{c}) Ñ1 महेष्वास (for परि°). G1.2 पूर्वं कृतपरि°.

28 Ś1 K1.3 D2 T2 M3.6-8 om. उवाच; Ñ3 Dn D5 T1 G M5 om. the ref. — ^{a}) T G इत्युक्त्वा (G2 °क्तो) भीमसेनस्तं (T2 G3-5 °स्तु). — ^{b}) K3 °नो महाबलः; T G निष्पिष्य धरणीतले. — ^{c}) Ñ1 इमं (for एनं). M3 भीमः (for भूमौ). T2 G भुजाभ्यामवपीड्याशु. — After 28, T2 G ins.:

1549* अथैनमाक्षिप्य बलात्पशुवच्चाप्यमारयत् ।,
the posterior half *repeating* (with v. l.) 28^{cd}.

29 ^{b}) Ś1 K1 सुमहास्वनं; K3 तुमलं स्वनं; Ñ1 °लं वने; B5 Da S (except T1 G2 M7) °लस्वनं.

30 ^{a}) K4 जानु°; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 G3 बाहु° (for भुजा°). B5 पोथयित्वा; M (except M3) योज°; Cd as in text. Ñ3 B5 D1 S (except T1) तु (for तं). Ko D5 स भुजाभ्यां योक्त्र(D5 °ध)यित्वा. — ^{b}) Ko D5 राक्षसं (for बलवान्). Ś1 K1 बलात्पांडवनं°. — After 30^{ab}, T G (G2.3.6 om. line 2) ins.:

1550* समुद्भ्राम्य शिरश्चास्य सग्रीवं तदुदावहत् ।
मध्ये भित्त्वा शिरश्चास्य सुग्रीवं तदुपाक्षिपत् ।
तस्य निष्कर्णनयनं निर्जिह्वं रुधिरोक्षितम् ।
प्रविद्धं भीमसेनेन शिरो विदशनं बभौ ।
प्रसारितभुजोद्भ्रष्टो भिन्नमांसत्वगन्तरः । [5]
कबन्धभूतस्तत्रासीद्द्विर्वज्रहतो यथा ।
[(L. 1) T1 स संभ्राम्य; G6 समुद्गृह्य. T2 G1.5 सुग्रीवं. G1 तदुपाहरत्; G2 तदुदक्षिपत्; G3.6 तदुपाक्षिपत्. — (L. 2) T2 G4.5 ततो (for मध्ये). G1 तदुदक्षिपत्. — (L. 4) T2 G5 प्रवृद्धं; G2 प्राविध्य; G3 प्रपीडं. — (L. 6) T1 G2 गिरिः (for अद्रिः).]
— T2 G om. 30^{cd}. — ^{c}) Ś1 Ko.1 Ñ3 सुबल°; Ñ2 V1 B D (except D5) T1 महाबाहुः. Ñ1 °म्ये बभंज बल°; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
बदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

C. 1. 6041
B. 1. 154. 86
K. 1. 166. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्व ॥

°ध्ये तु भक्त्वा बल°.

31 ^{b}) K$_2$ संतुष्टास्; B$_3$ प्रहृ°. Ñ$_3$ M$_8$ तपस्विनः. Ko D$_5$ हृष्टास्ते कुरुनंदनाः; T$_2$ G प्रहृष्टास्तत्र पांडवाः (G$_5$ बांधवाः). — After 31^{ab}, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।
अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिकाः ।
पूजयन्ति स्म संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।
भ्रातरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L. 1) T$_1$ हिडिंबं; T$_2$ G$_{3-6}$ हिडिंबी. G$_{1.2}$ सा च (for चैव). T$_1$ वने (for रणे). — (L. 2) T$_1$ अदृश्यांगाश्च. G$_3$ सिद्धाश्च; G$_4$ मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G$_1$ सर्वे तं (for समेता). T$_1$ भूतचारकाः; G$_1$ °देवताः; G$_3$ °वादिनः; G$_4$ सर्षिचारणाः G$_5$ °वादकाः.]

— ^{c}) Ñ$_1$ पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 Ko om. 32^{ab}. — ^{a}) T$_2$ G अथ (for अभि-). N$_3$ महात्मानः; M$_{3.5}$ यथान्यायं. M$_{6-8}$ °पूज्याथ तं भीमं. — ^{b}) Ñ$_3$ भीमसेनपरा°. — ^{cd}) M °रेवाब्रवीद्वाक्यमर्जुनस्तु वृ°.

33 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_6$) Dn$_{1.n3}$ D$_2$ न दूरं; T G$_{2-6}$ M अदूरे. G$_1$ पथा तु तेन गंतव्यं. — ^{b}) G$_1$ इह (for अहं). Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_1$) D (except D$_5$) T$_1$ विभो. — ^{d}) Ko.$_{3.4}$ D$_{4.5}$ G$_3$ विंद्यात्.

34 ^{a}) G$_3$ ते तु (for ततः). B$_6$ Da transp. ततः सर्वे and तथे°. D$_2$ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_5$ Dn D$_1$ transp. सह and मात्रा. Ś$_1$ Ko.$_1$ परंतप (Ko °पः); Ñ$_{1.3}$m V$_1$ B D (except D$_5$) T$_2$ G महारथाः; Ñ$_2$ महाबलाः; Ñ$_3$ नरर्षभाः; T$_1$ महायशाः. — ^{c}) K$_{2.4}$ ते नरव्याघ्राः; T$_1$ M$_{6-8}$ °व्याघ्र.

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_4$ *see. m.*) M$_{6-8}$ Cd हिडिंबवध; to it Ś$_1$ Ko$_{-2}$ Ñ$_1$ D$_5$ M$_{6-8}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ$_{1.2}$ V$_1$ T G$_1$ M हिडिंबवधः; G$_3$ हिडिंबिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_1$ T$_1$ 150; Dn$_3$ 153; D$_1$m 156; T$_2$ G$_{5.6}$ M 101; G$_{1.2}$ 102; G$_{3.4}$ 100. — *S'loka no.:* Dn 36; M$_3$ 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D$_4$ (marg. *sec. m.*) (M om. lines 3, 6) ins.:

1552* वैशंपायनः ।
सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षसः ।
अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।
अभिवाद्य ततः कुन्तीं धर्मराजं च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभाषत ।
अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]
क्रूरं भ्रातृवचो हित्वा सा त्वामेवानुरुन्धती ।
राक्षसे रौद्रसंकाशे तवापश्यं विचेष्टितम् ।
अहं शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितुम् ।

[(L. 1) D$_4$ ततोन्वप°; M$_5$ ततोन्वगम°. — (L. 2) G$_{1.2}$ transp. राक्ष° and पाण्डवान्प्र°. D$_4$ पुनः (for प्रति). — (L. 4) D$_4$ अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा°). — (L. 7) D$_4$ राक्षसी भीमसंकाशं. — (L. 8) D$_4$ तव पादसरोरुहं.]

— Ś$_1$ K$_1$ भीमसेनः; Ko.$_3$ B$_{5.6}$ Dn$_3$ D$_2$ भीम उ°; S भीमः. — ^{b}) Ko Ñ$_{1.2}$ D$_a$ D$_{2.4}$ T G आस्थाय (for आश्रि°). A few MSS. मोहनीं. — ^{d}) Ñ$_1$ तं वै; T$_1$ G$_3$ तत्त्वं; T$_2$ G$_{2.4-6}$ मा त्वं; G$_1$ मां त्वां; M$_5$ त्वं तं. Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) त्वमिमं भ्रातृसेवितं. Cd cites भ्रातृनिषेवितं.

2 Ś$_1$ K$_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{a}) B$_5$ क्रुद्धोसि; T$_1$ G$_1$ त्राहीमां; G$_3$ °द्धो हि. — ^{b}) Ś$_1$ Ko.$_{1.3}$ transp. भीम and मा स्म. K$_{2.4}$ D$_5$ M त्वं; T G च (for स्म). — ^{c}) K$_1$ (corrupt) °ष्यापिदिकं; K$_2$ °ष्यप्य°; K$_4$ Ñ V$_1$ B (except B$_3$) D$_a$ Dn D$_{1.2.4}$ T$_2$ G$_{1.5.6}$ °ष्यभ्य°; D$_5$ M$_{3.5}$ °ष्याभ्य°; T$_1$ G$_{1.4}$ °ष्येर°; G$_2$ °ष्या ह्य°; M$_{6-8}$ °ष्याप्य°. — ^{d}) K$_3$.$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_3$) D T G$_5$ गोपाय. — After 2, B$_6$ ins.:

1553* शरणागतगूह्या त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव ।,

the posterior half repeating 2^{cd}.

१४३

C. 1. 6042
B. 1. 155. 1
K. 1. 167. 5

भीम उवाच ।
स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।
क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

---

3 [a]) T G अवधीस् (for आयान्तम्). — [b]) M वृकोदर (for महा°). T G त्वं महाबल राक्षस (T1 G1.2 °सं). — [c]) Ś1 K1.2 Ñ1.3 राक्षसं. — [d]) Ś1 Ko.1 T1 नु; K2.4 तु (for नः). T1 G2.3 भविष्यति.

4 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — [c]) Ñ1.2 V1 B (except B5) Dn D1.2.4 तु (for च). — [d]) T1 ततो (for इदं).

5 Before 5, Ko Ñ1.2 ins. हिडिंबोवाच; K3 हिडंबा; T1 G1 हिडिंबा; M6–8 हिडिंबी. — [b]) Ko इदं (for इह). Ś1 K1.2.4 D5 स्त्रीणामिदमनं°. — [d]) Ko.3.4 D5 °कृते. M महत् (for शुभे).

6 [a]) K1.4 B3.6 Da D2.4.5 T1 सोढुं; T2 G साहं (see below); M (except M7) गूढं. — [b]) T2 G सहे (for मया). Ñ2.3 B Da D2.4 काम(Ñ3 °ल)परीतया. — [c]) Ko °मद्यागतः. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) सुखोदयः; S सुखावहः.

7 [a]) Ko.4 Da D5 मयाभ्युत्सृ°; K3 °याभ्युत्सृष्टाः; T2 G °याप्युत्सृ°. — [b]) T G ज्ञातीन्स्वं धर्मं(G2 °न्संबंध)मेव च. — [d]) T2 G (except G1) शुभः.

8 [a]) Ko–2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 वीरेणाहं. K2 तथैतेन; Ñ1 च नानेन; Ñ2 तथा तेन. K3 वीरेण चाहमेतेन; Ñ3 D5 S व(Ñ3 D5 T1 वी)रेणानेन तु विना (Ñ3 चैवाहं). — [b]) Dn1 तथा वापि. Ś1 K4 Da1 D1.2.4 °स्विनी. D5 S नाहं जीवितुमुत्सहे. — D5 S ins. after 8[ab]: V1 B3 Dn D1.4, after 8:

1554* तदर्हसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि ।
Thereafter T1 reads line 8 and M3 lines 5–7 of 1556* (cf. v. l. 10). — D5 reads 8[cd] after 12; while T G read it after 12[ab]. — [cd]) S एवं (for तथा). K4 D5 S ह (G1.2 च; G3 as in text). T2 G4–8 तथा. Ñ1 तदा तदार्या ब्रुवती. K1 T1 प्रियां; Cd क्रियां (as in text). Ñ2 V1 B D (D5 om.) प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते. — After 8, V1 B3 Dn D1.4 ins. 1554*; D5 ins. 1557* (cf. v. l. 12); while S ins.:

1555* भूम्यां दुष्कृतिनो लोकान्गमिष्येऽहं न संशयः ।
which, in T G2–8, is followed by 11[ab].

9 [a]) Ś1 त्वं वा; Ko.3 Ñ3 T1 G5 तां मां; K1 त्वां वा; Ñ1 B1.3.5 G1.2 M5 तन्मां; Ñ2 V1 B3 D (except D5) मत्वा; T2 तां स्म; M3.6–8 तस्मात्. Ñ1 मत्वा वै; Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 तन्मां त्वं; B1.3.5 D2.4 मत्वा त्वं (B3 तं); G1.2 (by transp.) मत्वा वा. — [b]) K3 G1.6 भक्तां; G3 भर्त्रा. Ko B (except B3) M3.6–8 च (for the first वा). M3.6–8 अनुव्रतेति. M5 भक्ताचारव्र°. Ñ1 अपि (for इति). B1.3 च (for the second वा). — [d]) T G योजयस्व (for संयो°). T1 शुभेन. Ś1 K1.2.4 V1 B5 Dn D1.5 ह; Ko हि; K3 Ñ1.2 D4 मां; Ñ3 वै; B3 तु (for ते).

10 [b]) M यथावद् (for यथेष्टं). — [c]) G3 तम् (for चैव). Ś1 K (except Ko) V1 Dn D1 G3.5 आनयिष्यामि. — [d]) Ś1 B3.5 विश्रब्धं; Ko.2 D5 S विश्वासं; Cd as in

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४
पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६
स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

C. 1. 6058
B. 1. 155. 17
K. 1. 167. 83

---

text. — T G ins. after 10: Ms (om. lines 1–4, 8–9), after 1554* (cf. v. l. 8^{ab}):

1556* अहं हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
ततः सोऽभ्यपतद्रात्रौ भीमसेनजिघांसया ।
यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
तथा तथा समाधाय पाण्डवं काममोहिता ।
न यातुधान्यहं त्वार्ये न चास्मि रजनीचरी । [5]
ईशा रक्षःसु साध्व्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
पुत्रेण तव संयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।
सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहंवदा ।

[(L. 1) T1 अहं समुपलक्ष्यैव; G4.5 °हं समुपलब्ध्वैव; G6 °हं समुपलप्स्ये प्राक्. G6 मद्- (for प्राक्). G2 श्रोतुम् (for भ्रातुर्). G4.6 उपवर्ज°. — (L. 3) T1 यथारिमधितिष्ठ°; G1.2 तथारिमधुति°; G8 यथारिमयि ति°. — (L. 4) T2 G8–5 समादाय; G6 समाधावत्. — (L. 5) G1 भद्रे (for त्वार्ये). — (L. 6) T2 G4.5 कन्या; G8 तथा; G6 ईशे (for ईशा). T1 रक्षःस्वसा ह्यस्मि; G6 रक्षःस्वाहमस्मि; M8 रक्षःसुता यास्मि (for रक्षःसु साध्व्यस्मि). G1.2 M8 राज्ञि; G3 राज्ञः. T2 G3.6 °कटंकटा; G1 °कटंकरी. — (L. 7) T1 युवती देवरूपिणी. — (L. 9) T1 असहं; G8 अभवं (for अनहं-). T1 G3.6 सदा (for -वदा).

11 G1 om. 11^{ab}; T G2–6 read it after 1555* (cf. v. l. 8). — ^{ab}) Ñ3 पथि (for सदा). S (G1 om.) ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा. — ^{c}) Ś1 K (except Ko) विपिने; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 वृजिनात्; D5 G8 विजने; T2 G6 वृजिनं; M विषमे. T2 G3.6 कारयिष्यामि. — ^{d}) K8 दुर्गेपि; T G दासीवच्. Ś1 °र्षभं; K1 G6 °र्षभ; Ñ3 T2 G3.4 °र्षभाः. Ñ1 दुर्गेषु भरतर्षभान्; Ñ2 V1 B D (except D5) °षु विषमेषु च.

12 ^{a}) G2 वा; G8 च; G5 अपि (for वो). Ñ B Da D2.4 T G Nilp प्रव(Ñ3 T1 G1 °वे)क्ष्यामि; M6–8 हनि°. — ^{b}) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D5 शीघ्रं. Ś1 K1.3 B5 D5 °प्सतां; K4 Ñ1.3 B5m °प्सितां. T G2–6 क्षणेन गति(T1 °त)मीप्स(G2.6 °प्सि)तां (T1 °तं); G1 M विमानं सुकृती(G1 M5 °ता)निव. — After 12^{ab}, T G read 8^{cd}, followed by 1555* (cf. v. l. 8). — After 12, D5 reads 8^{cd}, followed by:

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिडिम्बां नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, Ś1 ins. कुंती; Ko D5 कुंती उ°; K1.3.4 कुंत्युवाच. — ^{a}) K1.2 M8 (*inf. lin.* as in text) °स्तारणे; T G आपन्निस्त°. — ^{b}) K (except K1) Ñ1.3 येन ह; Ñ2 V1 B D T1 तेन वा (D4 केन वा; D5 केन ह); T2 G M केनचित्. — ^{c}) B6 धर्मं (for सर्वं). K2.4 D4 T1 G1.2 आहृत्य; K8 V1 B6 Dn G3.4 आवृत्य; T2 G5 आपदि; G6 आपत्सु. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B6 Dn G1.2 तं धर्मम्; D1 धर्मेनम् (sic). Ko.3 D5 °वर्तते; K2.4 Ñ3 °वर्ततां; T1 °पश्यतः; T2 G4–6 °पश्यतां; G1–3 M °पश्यता.

14 Before 14, K3 ins. हिडंबो. — ^{a}) Cd धारयते. G2 आपद्यो धारयेत्प्राणान्. — ^{b}) D5 T G स वै (for धर्मं). — D5 om. 14^{cd}.

15 K4 om. 15; Ś1 K1 Dn1 (hapl.) om. 15^{ab}. — ^{a}) T G3–6 M पुण्यान्. B3 धारयीत; T2 °यंतीं; G3 °यंत्यः; G5 °यंति. G1.2 पुण्याद्धा(G2 °न्धा)रयति (G2 °ती) प्राणान्. — ^{b}) S पुण्यं वै (G1.2 हि) प्राणधारणं. — ^{c}) Ñ1.3 B3 Da S येन येन (T1 G1 M3.6–8 येन केन; G3 येनार्को न) चरे°; Cd as in text. — After 15, S ins. a passage given in App. I (No. 87).

16 Ś1 K1.3 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{a}) M3.5 एव (for एतद्). Ñ1 °थातत्वं; T °थावृत्तं. — ^{c}) T1 कर्तव्यं. D5 च; G5 हि (for तु). Ñ2 V1 B D M सत्ये; T1 धर्मं. — ^{d}) K3 T2 G4–6 ब्रूयाः; G1.2 ब्रूहि. — After 16, S ins.:

1558* नित्यं कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरूपिणी ।

C. 1. 6059
B. 1. 155. 18
K. 1. 167. 39

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०
कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।

[T1 G1.3 M8.5 स्नाता. T2 G4.5 स्वरू°.]

17 [a]) K8.4 स्नानं. Ś1 K1 हुताग्निकं; K8.4 कृत्वाह्नि°. M वीरं (for भद्रे). — [c]) B8 (m as in text) त्यजेथास्. — [d]) Ś1 Ko.1 M8 प्रागस्तं गम°; T G उदिते वै दिवाकरे.

18 [a]) T G विचरानेन. — [b]) Ś1 Ko.1.3 M (except M5) सहकामं; Ñ3 °कालं. K3 D5 °जवे; G2 °जवं. — [c]) S आनेतव्यस्त्वया भद्रे. — [d]) S त्वयं (for सदा). — After 18, S ins. a passage given in App. I (No. 88), with a colophon after line 4 (*adhy. no.*: T1 G1.2 103; T2 G5.6 102; G3.4 101).

19 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (T1 G1.2 M8.5 om. the ref.). — [a]) Ñ1.2 B Da D2 तं प्रतिश्रुत्य. — After 19[a], Ko.3.4 V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1559* भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

T2 G M cont.:

1560* शासनं ते करिष्यामि देवशासनमित्यपि ।
समक्षं भ्रातृमध्ये तु भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
[(L. 1) G1.4 वेदशासन°.]

T2 G M cont.: Ko.3.4 V1 Dn D1.4.5 T1 ins. after 1559*:

1561* शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ।
यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।
तावत्कालं गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।

[Before line 1, D4 (marg.) ins. भीम उ°. — (L. 2) K4 T1 °त्कालं च. S अपत्योत्पा°. — (L. 3) T1 भविष्यामि; T2 G चरि°; M3.5 वसि°; M6-8 करि°.]

— Thereafter Ko.3.4 V1 Dn D1.4.5 repeat 19[a] (v. l. Ko D5 प्रतिश्रुत्य); while S ins.:

1562* विशेषतो मत्सकाशे मा प्रकाशय नीचताम् ।
उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेथा वरवर्णिनि ।,

which in S (except G5 which om. 19[b]) is followed by 19[a] (v. l. T1 G1-4.6 M सा तथेति प्रतिज्ञाय). — G5 om. 19[b]. — [b]) Ś1 K1-3 Ñ1.3 ततः; B5 T1 तथा. — T G ins. after 19[b] (G5, om. line 1, ins. after 1562*):

1563* गताहनि निवेशेषु भोज्यं राजार्हमानयत् ।
सा कदाचिद्विहारार्थं हिडिम्बा कामचारिणी ।
[(L. 1) G1 गत्वा त्वहनि वेश्मानि भो°.]

— [a]) N (except K4) सोर्ध्वम्. G6 आक्रमते (for आच°). K1-3 M5-8 तदा (for ततः).

20 [a]) Ś1 शैलपृष्ठेषु. Ś1 Ko.1 Ñ1.3 पुण्येषु. T G वनेषु च सशैलेषु. — Ś1 K1.2.4 transp. 20[b] and 25[b]. — [b]) M देवानामालयेषु च. — After 20[ab], G4 (which om. 23[cd]) reads 23[ab]. G5 om. 20[c]-22[d]. — [c]) G6 °पक्ष्यवपृष्ठेषु. — [d]) Ko D5 सर्वशः.

21 G5 om. 21 (cf. v. l. 20). — [a]) S (except M5; G5 om.) सा (G3 एव) (for च). Ś1 K1.2 Ñ V1 B5.6 D (except D5) transp. परमं and रूपं. K3 चानुपमं रूपं; K4 च मानुषं रूपं. — [b]) Ś1 K1 °षितं. — [c]) G3 सा (for सं-). — [d]) = 26[d].

22 G5 om. 22 (cf. v. l. 20). — [a]) M5 गिरिदु°. — [b]) T G (G5 om.) पर्वत°. — After 22[ab], G1 reads 23[cd]. — Ś1 K1 om. 22[c]-23[b]. — [d]) K (K1 om.) D5 T G (except G3; G5 om.) °त्पलवनेषु; Ñ3 मणिहेमचितेषु. — After 22[cd], G1 reads 24[ab].

23 Ś1 K1 om. 23[ab] (cf. v. l. 22); G4 reads it after 20[ab]. — [a]) Ñ1 °प्रकाशेषु; M (except M8) नदीतीर°. — G6 (hapl.) om. 23[b]-24[a]. — [b]) Ko °खचितेषु; K2.4 Ñ1.3 D5 T G4.5 M °सिकतेषु; G1.2 °विकृतेषु; G3 °निकरेषु. — After 23[ab], T2 G3.5 read 25[ab]; G1, 24[cd]. — B5 T1 G2.4 M6-8 om. 23[cd]. — G1 reads 23[cd] after 22[ab]. — [c]) D5 M3.5 °तोयेषु. — After 23, D5 reads 26[ab]; while K4 B D (except D2.5) ins.:

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुक्षेषु गुहासु विविधासु च ।
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
[(L. 1) Da °द्रुमसानुषु (=22[b]). — (L. 3) D4 प्रोत्फुल्ल°.]

24 D5 T1 G4 M6-8 om. 24; G2 om. 24[ab]; G1 reads 24[ab] after 22[cd]; G6 om. 24[a] (cf. v. l. 23).

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७

विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान्बभूवाति स मानुषान् ॥३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

C. 1. 6076
B. 1. 155. 35
K. 1. 169. 10

— [b]) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25[a]); G1 °मयेषु; Gs.6 °युतेषु. — B5 om. 24[cd]; G1 reads 24[cd] after 23[ab]. — [c]) Ñ2 V1 Bs Dn D1 पल्वलेषु; Ms.5 निर्झरे°. — Ms om. 24[a]–25[a]. — [d]) Ñ2 B1.3 Da तथैवोपवने°.

25 Ks om. 25; D5 G1.2.4 transp. 25[ab] and 25[cd]; Ms om. 25[a] (cf. v. l. 24); T2 Gs.5 read 25[ab] after 23[ab]. — [a]) Ñ1 च तथा; Ñs G5 M (Ms om.) रम्ये° (for पुण्ये°). — Ś1 K1.2.4 transp. 20[b] and 25[b]. — [b]) Ñ1 पर्वतानां च सानुषु; D5 मानसेषु सरःसु च (=26[b]); T2 Gs.5.6 तापसायतनेषु च (=25[d]). T1 om. 25[cd]. — [c]) Ko °नां च भवनैः. — [d]) Ko पन्नगानां वनेषु च; Ñs देवतायतनेषु च (=20[b]); T2 G कुलपर्वतसानुषु.

26 D5 reads 26[ab] after 23. — [a]) Ñ1 S °वृक्षेषु; V1 Dn D1.5 °रम्येषु. — [b]) T G वनेषु (for सरःसु). D2 सरःस्वमलवारिषु; M सागरावृतभूमिषु. — [d])=21[d]. — After 26, D5 S ins. a passage given in App. I (No. 89); which is followed by 1. 144. 7–10, 11[ed]–17, 19–20 (with v. l. and some additions noted below) and a colophon in liew of the colophon at the end of the present adhy. which S om. — After the colophon, D5 S (except Gs) ins.:

1565* वैशंपायनः ।
गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वराः ।
ऊषुस्तत्र च षण्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
शाकमूलफलाहारास्तपः कुर्वन्ति पाण्डवाः ।
अनुज्ञाता महाराज ततः कमलपालिका ।

27 D2 om. 27–28. — In S, 27[ab] is repeated (cf. App. I, No. 89). — [a]) D5 T2 G M सदा (Gs.6 तदा) (for तथा). — After 27[ab], D5 T G (Gs om. line 5) ins.:

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्रगनुलेपना ।
एवं भ्रातॄन्सप्त मासान्हिडिम्बावासयद्वने ।
पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
सुखं स विहरन्भीमस्तत्कालं पर्यणामयत् ।
ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L. 1) G1 °वस्त्रा हि; Gs °वस्त्राणि. T1 दिव्यगंधानु°. — (L. 4) T2 संविह°; G2.5 सुविह°. — (L. 6) T1 Gs °सो वनं गता.]

— [d]) Ko.2 Ñs D5 T2 G (except G1.2) M (except M5) °बलात्. — See further a special note at the end of adhy. 145.

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 27). — [b]) K4 G4 महाबलं; M5 भयावहं (for विभी°). — [c]) V1 B D (except D5; D2 om.) भीमनादं; T1 °सेनं. T1 विरूपाक्षं; G2 सुताम्राक्षं. — [d]) Ko B1.6 Da D4 M महारवं; Ñs T2 G °रथं; T1 °सुरं. — After 28, Ko reads 30[c]–31[b].

29 K1 (hapl.) om. 29[a]–30[b]. — [a]) Ko °महोदरं (for महे°). — [b]) K4 M5–8 °बलं; T G Ms °जवं (for °भुजम्). — [c]) T G °कायं; Ms °बलं (for °जवं). S (except M5) °कालं (for °कायं). — [d]) K4 भीमरूपम्; T1 महानादं; G2 M °कायं (M5 °कालं); G6 °पादं. Ko महोदयं; S महाभुजं (for अरिंदमम्). — Ñs B D ins. after 29: K4, after 30[ab]:

1567* दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ।
[D2.4 दीर्घघ्राणं. K4 D1.2 °पिंडकं.]

30 K1 om. 30[ab] (cf. v. l. 29). — [b]) S अरिंदमं (for महा°). — After 30[ab], K4 ins. 1567*. — G6 om. 30[cd]; Ko reads it after 28. — [c]) Ś1 Ko.2 Ñ2 V1 Bs Dn D1.5 G1.4 °तीत्यान्यान्; K1 °तीता°; K4 °तीत्य°. Ks महारथानतीत्यान्यान्. — [d]) Ś1 K1 यो बभूवाति; Ko.2–4 B1.3m M °वाति च; Ñ V1 Bs.5.6 D °वातीव. Ñ2 V1 B D राक्षसान् (for मानु°).

31 For Ko, cf. v. l. 28. — [a]) Ms.5–7 बाल्येपि. K3 यो बलं; T G विक्रमं (for यौवनं). Ms बाल्ये वीर्यौ बलं प्रा°. — [b]) M विशेषतः (for विशां पते). — [c]) Ñs (m as in text) सर्वांगेषु. G3 वरो (for परं). — [d]) G1–3

C. 1. 6076
B. 1. 155. 35
K. 1. 169. 10

सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३
घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

प्रकामं (for प्रकर्षं). G1 अभवद्. K3 M वशी (for बली).

32 [a]) Ñ1.2 V1 B (except B3) Dn D1.2 गर्भान्. Ś1 K Ñ3 D5 राक्षसा (K3 D5 °सी) गर्भं (for गर्भं राक्ष°). G1.2 सद्यो गर्भान् (G2 -गर्भा) हि रा°. — [b]) T1 विस्रवंति. K4 प्रसुंचति च कामतः; Ñ3 लभंति प्रसवंति च; G1.2 सूयंते सद्य एव हि. — [c]) G1.2 सद्यो (for चैव). — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °रूपिकाः.

33 [a]) G2 प्रविश्य. D1 स पितुः; Cd विकचः (as in text). — [b]) Ś1 अनुगृह्यात्; Ñ3 अगृह्णन्स; G3 स गृह्णन्स; M उपागृह्णात्. — [d]) Ñ1 नाम प्रचक्रं.

34 [a]) Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 घटो ह्यस्यो(Ś1 Ko.3 °सो)त्कच; B1m Arjp Devp घटभाषोत्कच; D5 घटाभहासोत्कच; T1 G3.6 घटेहमुत्कचोस्मि; T2 G1.2.4.5 M3 (*inf. lin.*) घटोहमुत्कचोस्मि; M घटोहं(M5 हिं)स्यात्कच; Arjp घटोभासोत्कच; B5m Cd as in text. ❀Arj.: शेषपाठद्वयं देवबोधपदिनीसंमतमिति । ❀ — [b]) Ñ1.3 °रं तस्य भारत; Ñ2 V1 B D (except D5) माता तं प्रत्यभा°; M5 माता तं तत्र भा°; M6-8 °रं तत्र भा°. — [c]) K1 Da S अभवत् (as in text); the rest अब्रवीत्.

35 Ś1 om. 35[ab]. — [a]) Ñ1.3 T1 M5 तेनासीत्; T2 G5 तेन स्म; G6 तेनास्मिन्. Cd cites तान् (as in text). — [b]) G6 °वाः सघटोत्कचाः. — After 35[ab], G1.2.4 ins.:

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोरग्रे यतस्ततः ।
पुरतः पाण्डवानां च तेन चासौ घटोत्कचः ।

— [c]) Ś1 तथा (for तेषां). — [d]) Ko D5 M3.5 °तुल्यो; K3 °रूपो; V1 Dn D1 °नित्यो (for °भूतो). K2.4 V1 B1.6 Dn D1.5 T G ह (for सः). — S ins. after 35: Ñ V1 Dn2 (om. lines 8–9). n3 D2.4.5, after 36:

1569* घटोत्कचो महाकायः पाण्डवान्पृथया सह ।
अभिवाद्य यथान्यायमब्रवीच्च प्रभाष्य तान् ।
किं करोम्यहमार्याणां निःशङ्कं वदतानघाः ।
तं ब्रुवन्तं भैमसेनिं कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
त्वं कुरूणां कुले जातः साक्षाद्भीमसमो ह्यसि । [5]
ज्येष्ठः पुत्रोऽसि पञ्चानां साहाय्यं कुरु पुत्रक ।
वैशंपायनः ।
पृथयाप्येवमुक्तस्तु प्रणम्येदं वचोऽब्रवीत् ।
यथा हि रावणो लोके इन्द्रजिद्वा महाबलः ।
वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभवं नृषु ।

[Before line 1, M6-8 ins. वैशं°. — (L. 1) G3 M3.5 महाबाहुः (for °कायः). Ñ1 D4 पृष्टवान् (for पाण्ड°). — (L. 2) D5 S प्रसाद्य (for प्रभा°). Ñ V1 Dn3 तां (for तान्). — Before line 3, S (except M3.5) ins. घटोत्कचः. — (L. 3) Ñ1 °करोमीह कार्यां°; T1 G1-3.6 °करोस्म्यहं°; M °करोहमिहार्यां°. D5 T2 G4-6 M6-8 निःशंका; T1 नशंका. — (L. 4) T2 G1.2.5 इति ब्रुवंतं भै°; G3 इति ब्रुवंतं तं भैमं. T2 G4-6 ततः कुंती वचोब्र°; G1-3 ततः कुंतीदम°. — Before line 5, D4 (marg.) ins. कुंत्युवाच; T M6-8 कुंती. — (L. 5) T2 G4.5 भीमसुतो. M बले (for ह्यसि). — (L. 6) D4 T1 G3.5 M3.5 तु (for असि). Dn3 T2 G4.6 M6-8 ज्येष्ठपुत्रस्तु; G1.2 त्वं ज्येष्ठपुत्रः. Ñ1 Dn2.n3 D2.4.5 T1 G2 सहाय्यं. M3.5 पौत्रक. — Ñ1 Dn2 M3.5 om. वैशं°. Ñ2.3 V1 Dn3 D4 वैशं° उ°. — (L. 7) T G4-6 M5-8 °ह्येव°. V1 M3.6.8 एव; Dn2 च; Dn3 T2 G4-6 M7 एवं (for इदं). D4 प्रणम्य वचसोब्र°. — (L. 8) D2 M3.5 वा (for हि). Ñ1 V1 D2 च (for वा). — (L. 9) D5 T2 G3-6 M तेषां; T1 G1.2 तयोर् (for वर्ष्म-). D5 S वीर्ये (for लोके). D2 वर्ष्मतो वीर्यतस्ताभ्यां. D2 विशिष्टो वा समोपि वा; M °ष्टोहं भवेन्नृ°.]

— Thereafter S reads 37–38.

36 Before 36, S ins. भीमः. — [a]) S (except M3.5) सहवासो (G2 संवासोयं) मया जी°. — [b]) K (except K1) Ñ1.3 तां (for तं). D5 तदा. Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 इत्याभाष्य ततस्तु तान्; S त्वया कमलपालिके. — After 36[ab], S (M om. lines 2–4) ins.:

1570* पुनर्द्रक्ष्यसि राज्यस्थानित्यभाषत तां तदा ।
हिडिम्बा ।
यदा मे त्वं स्मरेः कान्त रिरंसू रहसि प्रभो ।
तदा तव वशं भूय आगन्तास्म्याशु भारत ।
इत्युक्त्वा सा जगामाशु भावमासज्य पाण्डवे ।

[(L. 2) G1.2 °दा मां संस्मरेः. — (L. 3) G5 आगमिष्यामि.]

— [c]) T1 G (except G3.4) M3.5 स्मृत्वा (for कृत्वा). — [d]) K1 Da Dn1.n2 प्रतिप°. — After 36, S ins.:

1571* ततस्तु पाण्डवाः सर्वे शालिहोत्राश्रमे तदा ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितृनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७

स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १
मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३
क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४
ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः । C. 1. 6087 B. 1. 156. 5 K. 1. 170. 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।
[(L. 1) T1 G1.2 ते (for तु). — (L. 2) M3.5 वाक्येन. M आमंन्य च (for तमा°). M5 महाव्रतं.]

37 S reads 37–38 after 1569* (cf. v. l. 35). — After 37a, G1.2.4 ins.:

1572* भवत्स्मरणमात्रतः ।
महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे.

— e) Ś1 Ko.3 D5 T G M3.5 राक्षस- (as in text); the rest रक्षसां. — d) Ñ3 ह; G2 स (for च). K1 गतिं (for दिशं).

38 a) B5 G1 दृष्टो. Ś1 T G भगवता. — b) M महाबलः. — c) K2 G1 °वीरस्य; Cd as in text. — d) Ñ2 V1 B D प्रतियोद्धा महारथः (D5 °त्मनः). Cd cites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. l. 26 above). — *Subparvan:* Ko हैडंबं; Ñ V1 हिडिंबवध; to it Ko Ñ1.3 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 Ñ1.2 V1 B D घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 151; Dn3 154; D4m 157. — *S'loka no.:* Dn1 42; Dn2 45; Dn3 46.

144

1 Ś1 K1.3 D2 om. उवाच; S om. the ref. — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1–2, 4, 1574*, 6 etc. (but cf. v. l. 7 also). — a) V1 Dn D2.4 S गत्वा (for वीरा). Ñ2 D5 ते वने व्यचरन्वी°; D1 ते च सर्वे वने गत्वा. — b) Ś1 K1 ततो; Cd घ्नन्तो (as in text)! — c) K2 पराक्रम्य; T G अति°. T1 महाराज (for ययू राजन्). — d) K4 महाबलाः. — K2 (hapl.) om. from महारथाः upto प्रेक्षमाणाः (in 2d).

2 K2 om. up to °माणाः (cf. v. l. 1). — b) T2 G3–6 °कानां वनानि च; G1.2 °कान्यवनांस्तथा. — d) A few MSS. प्रेक्ष्य°.

3 For sequence in S cf. v. l. 1. — a) K2–4 D5 जटा; D1 M6–8 जटां. — c) T G transp. सह and कुन्त्या.

4 For S, cf. v. l. 1. — b) Ñ1.3 G2 रममाणा. — After 4ab, G1 ins.:

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशनाः ।

— c) T G3.4.6 छन्नेन; G2.5 शनैश्च; Cd as in text. K (except K3) D5 वर्तंतस् (D5 °ते). — d) S (except T1 G2.3) °ग्मुः पृथया सह. — After 4, S ins.:

1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददृशुः स्वं पितामहम् ।

5 For S, cf. v. l. 1. — a) K (except K1) ब्राह्मर्यं; D2 T1 M5 ब्रह्म-; Cd as in text. Ñ1 अधीयंतो. — b) T1 तपश्चरणतत्पराः. — cd) Ñ2 धर्मज्ञं; V1 Dn सर्वज्ञा; M (except M5) धर्माश्च. B5 transp. धर्मज्ञाः and ददृशुः. T1 न्यायज्ञानां; T2 G4 धर्मज्ञानां; G1.2 न्यायज्ञानं; G3 न्यायशास्त्रं; G5.6 धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for ददृशुस्ते). S च पांडवाः (for पिता°). — After 5, S ins.:

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।
[T2 G4–6 प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D5 om. 6. — abc) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्यमुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य. — S transp. सह and मात्रा in 6d; and, after 6, ins.:

C. 1. 6087
B. 1. 186. 5
K. 1. 170. 3

नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा दद्दशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वासि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576* व्यासः ।
तदाश्रमान्निर्गमनं मया ज्ञातं नरर्षभाः ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिं ज्ञात्वा प्रीतिरवर्धत ।,
which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11^{cd}).

7 D_5 S read 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (20^{cd} being repeated after 18^{ab}) after a passage ins. after 1. 143. 26 and given in App. I (No. 89). $K_{1.3}$ S om. उवाच. — [a]) $Ś_1$ K (except K_4) $Ñ_{1.3}$ D_5 M_8 ममेदं. $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) व्यसनं (for मनसा). K (except K_1) सर्वं. — [b]) $Ñ_2$ B D_a $D_{2.4}$ मनसा विदितं नृपाः. — [c]) T_1 यत्र. $Ñ_1$ स्थिताः; $Ñ_2$ V_1 $B_{1.6}$ D T_2 $G_{5.6}$ $M_{8.5}$ तु तैर्; $Ñ_3$ स्थ तैर्; G_4 पि तैर्. $Ñ_1$ स्वधर्मैः. — [d]) D_5 M_{6-8} °ष्ट्रैरमर्षणैः. — After 7, D_5 M_{6-8} ins.:

1577* विवासिताश्च मात्रा वै पापैर्दुर्मंत्रणैः सदा ।

8 For D_5 S cf. v. l. 7. — [a]) M_{6-8} तं (for तद्) and °प्राप्ता (for °प्राप्तः). — [b]) Ko °र्धुर्वै परं हितं; K_{2-4} $Ñ_{1.3}$ G_{1-3} M_{6-8} चिकीर्षन्वै (G_3 M_{6-8} °न्वः) परं हितं ($Ñ_1$ परस्परं); D_5 °र्षन्वयसंहितम्. — [c]) M_{6-8} अथ (for अत्र). D_5 T G °दो हि वः कार्यः. — [d]) $G_{1.2}$ M_{6-8} °त्सुखावहं. — After 8, D_5 T_2 G ins.:

1578* सुहृद्वियोगजं कर्म पुरा कृतमरिंदमाः ।
तस्य सिद्धिरियं प्राप्ता मा शोचत परंतपाः ।
समास्ते दुष्कृते चैव यूयं चैव न संशयः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ सबान्धवाः ।

[(L. 1) D_5 °द्विर्वजनं; T_2 G_5 °द्विरंजनं; G_3 °द्वीरोजनः; G_4 °योजनं; G_6 °दां रंजनं. G_3 सर्वं (for कर्म). — (L. 2) G_4 व्युष्टिर्; G_5 बुद्धिर्. G_3 तस्माद्विधिमिमां प्राप्तां. — (L. 3) =(var.) 9^{ab}. G_3 समास्ते दुष्कृतां. D_5 T_2 G_{4-6} ते च (for चैव). — (L. 4) T_2 $G_{4.5}$ °र्यंति. $G_{1.2}$ न संशयः (for सबान्ध°). G_3 विहरिष्यथ पांडवाः.]

9 For D_5 S, cf. v. l. 7. T_2 om. 9^{ab}. With 9^{ab} cf. line 3 of 1578*. — [a]) T_1 $G_{4.5}$ M_{6-8} समास्ते; G_1 समानाश्. T_1 M_{6-8} दुष्कृते; $G_{4.5}$ वत्सरे (for चैव मे). Ko transp. मे and सर्वे. $Ś_1$ पूर्वं. — [b]) K_2 D_5 G_3 M_{6-8} पांडवाः; V_1 B_1 D_n D_1 $M_{8.5}$ मान° (for बान्ध°).

10 For D_5 S, cf. v. l. 7. — [b]) $Ñ_1$ युष्माकं. D_5 T G संप्रति (for सांप्र°). — [c]) Ko.4 वक्ष्ये; T G यत्तन्. $Ś_1$ निबोध मे. — After 10, S reads 11^{cd} for the first time (repeating it after 11^{ab}; cf. v. l. 6).

11 S reads 11 after 1576* (cf. v. l. 6), repeating 11^{cd} here. — [a]) A few MSS. °भ्यासे. — [b]) K_4 °यं मनोमयं. — [c]) $Ś_1$ K_1 वसंतो हि. — S ins. after (the first occurrence of) 11^{cd}: D_5, after 11:

1579* एतद्वै शालिहोत्रस्य तपसा निर्मितं सरः ।
रमणीयमिदं तोयं क्षुत्पिपासाश्रमापहम् ।
कार्यार्थिनस्तु षण्मासं विहरध्वं यथासुखम् ।

12 $Ñ_{1.3}$ G_{1-4} M om. वैशं° उ°. $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.5}$ $G_{5.6}$ om. उवाच. — [a]) T_2 $G_{4.5}$ (all first time) इति सर्वान्. B_3 D_a transp. एवं and स तान्. B_3 समाभाष्य. — [b]) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) व्यासः सत्यवतीसुतः. — [c]) $Ñ_2$ B_1 चाभिगंतुं; B_3m अभिगंतुं; G_3 अभिरतां. S (first time) स्नेहांच्च सं(G_3 स्नेहात्पार्थान्)परिष्वज्य; G_4 (second time) एवं च तानभिज्ञातान्. — [d]) K_4 B_5 $D_{1.4}$ T G (except G_1) °श्वासयन्. S ins. after (the first occurrence of) 12^{cd}: D_5, after 12:

1580* स्रुषे मा रोद मा रोदेत्येवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ।

Thereafter $M_{8.5-7}$ ins. 1585*. — After 12, K_4 $Ñ_{2.3}$ B $D_{1.2}$ ins.:

1581* पुनरेव च धर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ।;

while S ins.:

1582* व्यासः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७

एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पार्थिवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८

इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २० C. 1. 6102 B. 1. 156. 19 K. 1. 170. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्यान्न केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
अवश्यं लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।
दुष्कृतस्य फलेनैवं प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।
तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om. व्यासः. — (L. 1) Ms. 5 केवलं कुरुते धर्मं; Ms-8 केवलं धर्मं कुरुते. M न (for च). T1 G8 तदा न°; G6 नराधमः. — (L. 2) G1 सततं (for सुकृ°). — (L. 3) M कुंती (for कर्ता). — (L. 5) G8 मा शुच; Ms. 5 मानवि.] — Thereafter S reads 18^{ab}.

13 For D5 S cf. v. l. 7. — Ms. 5–7 om. 13–17. — Before 13, Ś1 K1 ins. व्यासः; Ko. 2–4 Ñ2. 3 V1 B (except B3) D (except D5) व्यास उ°. — [a]) V1 Dn D2 जीवत्-. Ś1 K1. 2. 4 वत्से; K3 D5 S (Ms. 5–7 om.) पुत्रे. — [b]) K2. 4 Ñ V1 B D (except D1. 5) G1. 2 Ms धर्मनित्यो. — Ñ1. 2 V1 B D (except Da2 D5) transp. 13^{cd} and 14^{ab}.

14 For D5 S (Ms. 5–7 om.) cf. v. l. 7. — [ab]) Ñ2 V1 B D (except D5) transp. जित्वा and पृथिवीं; and (for 14^{b}) read महात्मा पुरुषर्षभ. — After 14^{ab}, Ñ2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 ins.:

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् ।;

while D5 T2 G (except G1. 2) ins.:

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वां सपर्वतवनां शुभाम् ।

— [a]) D5 T1 Ms असंशयं. Ś1 K1 Ñ1. 3 भोक्ष्यतेयमसंशयं (Ñ1 °यः); Ko. 2–4 Ñ2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 °ते नात्र (K3 °त्रेष न) संशयः.

15 For D5 S (Ms. 5–7 om.) cf. v. l. 7. — [a]) G5 कुंत्याः (for पुत्राः); cf. 1. 145. 2^{b}. — [b]) Ko. 2. 4 Ñ B D2 Ms महाबलाः. D5 T G पंचैते पुरुषोत्तमाः. — [c]) K4 D1 स्वे (for स्व-). — [d]) Ko. 2. 4 Ñ V1 B D T2 G4. 5 सदा.

16 For D5 S (Ms. 5–7 om.) cf. v. l. 7. — [a]) K1 यक्ष्यंते; K4 जेष्यंति. Ñ1 च महाभागा. — [b]) Ñ3 V1 B5. 6 D (except D2. 5) निर्जित्य. — [d]) Ñ2 B1. 3 बहुभिश्च. Ñ2 B Da D2. 4 चाप्तदक्षि°.

17 For D5 S (Ms. 5–7 om.) cf. v. l. 7. — [a]) Ñ1. 2 °द्वर्गान्; G4. 5 °द्वंशं. — [b]) Ñ1 बले° (for धने°). G8. 6 बले° (for सुखे°). Ñ2. 3 V1 B D (except D5) भोगैश्वर्य-सुखे°. — [d]) Ś1 K Ñ V1 Da Dn1. n2 D1. 2 इमे (K3 इदं; Ñ1. 3 इमं). D5 T G Ms आहरिष्यंति (for इह भो°). — After 17, Ś1 ins. (an additional) colophon. — D5 T G (G3 om. lines 2–3) Ms ins. after 17: Ms. 5–7, after 1580* (cf. v. l. 10):

1585* स्नुषा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।
वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेषा जनिष्यति ।
तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिताः ।

which in S is followed by 19–20 (partly om. in some MSS., see below).

18 S (which om. 18^{cd}) read 18^{ab} after 1582* (cf. v. l. 12). — Before 18, Ś1 K1. 3 D2 ins. वैशं°; Ko. 2. 4 Ñ2. 3 (marg. *sec. m.*) B D (except D5) वैशं° उ°. — After 18^{ab}, G1. 2 M read 20^{cd}, repeating it in its proper place. — D5 S om. 18^{cd}. — [c]) Ko. 2 Ñ1. 2 °श्रेष्ठान्; K3 पांडवं ज्येष्ठं; Ñ3 V1 B (except B5) D (D5 om.) पांडवश्रे°.

19 S (G3 Ms. 5–7 om.) reads 19 after 1585* (cf. v. l. 17). — Before 19, K3 ins. श्रीव्यासः. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 Ñ V1 B (except B5) Dn D5 T G (G3 om.) M3 इह मासं (*or* मा सं-) प्र°. — [c]) Ś1 K1 °काले. Ko B Da2 D1. 2. 4 °त्वैवं. — [d]) Ś1 K1 वत्स्य°; Ñ2 V1 B Da Dn D2. 4 लप्स्य°; D1 लिप्ससे; T2 G2. 4. 5 °ध्वे. Ś1 Ko. 1 Ñ1 G2 M3 वै परां (for परमां). K4 लप्स्यथैवं दुरासदं.

१४५

C. 1. 6103
B. 1. 157. 1
K. 1. 171. 1

जनमेजय उवाच ।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३
चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते ।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

---

20 Gs Ms.5–7 om. 20^{ab}. T2 G (Gs om.) Ms जनाधिप. — S repeats 20^{cd} (see below). — ^{d}) Ñ2 V1 B D T G यथागतम्.

☞ To guide the reader in the labyrinth of the S interpolations and transpositions noted above, it may be observed that in interpolating another visit of Vyāsa (in the interval between the killing of Hidimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā) S rearranges the matter from 1. 143. 26 up to the end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26
(App. I, No. 89)
144. 7–10, 11^{cd}
(1579*)
12
(1580*)
13–17 (om. in M except Ms)
(1585*)
19–20
Colophon.
(1565*)
143. 27^{ab}
(1566*)
27^{cd}–35
(1569*)
37–38, 36^{ab}
(1570*)
36^{cd}
(1571*)
144. 3, 5
(1575*)
1–2, 4, 6
(1576*)
11–12 (11^{cd}–12 are repeated)
(1582*)
18^{ab} (om. 18^{cd})
20^{cd} (repeated; see above)
Colophon.

Colophon om. in D5 and lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan:* T2 G2–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 हिडिंबवध; B5 बकवध. — *Adhy. name:* Ś1 K1.3 D2 एकचक्राप्रवेशः (Ko °निवासः); Ko.4 व्याससंवादः (K4 °दर्शनं); K2 Ñ1.2 V1 Dn D1 एकचक्राप्रवेशे व्यासदर्शनं (K2 °संवादः); Ñ3 B1.3.6 Da D4 एकचक्रायां; Ms.5 घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 T1 152; Dn3 155; D4m 158; T2 G5 M 103; G2.6 104; G3.4 102. — *S'loka no.:* Dn 19 (Dn3 20); Ms 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6096.

145

1 Ś1 K1 S om. उवाच. G6 om. the ref. with st. 1. — $1^{ab}=2^{ab}$. — ^{a}) T G (G6 om.) M5 गताः पार्थाः; Ms.6–8 अभिगताः. — ^{b}) T2 G5 कुंतीयुक्ता. S (G6 om.) महाबलाः. — Ś1 K3 (hapl.) om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) Ñ1 ततः परं; Ñ2 V1 B1 Dn D1.2 अत ऊर्ध्वं. — ^{d}) Ko.4 D1.2.4 T1 G3 Ms.5–7 °कुर्वत; K2 D5 °कुर्वंति. G1.2.4 कर्शिताः.

2 Ś1 K3 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). K1 D2.5 S om. उवाच. — $2^{ab}=1^{ab}$. — ^{a}) T2 G3 ते वै; G1.2.4.6 M6–8 पार्थाः. G6 om. 2^{bc}. — ^{b}) T2 G5 पुत्राः कुंत्या (T2 °तेर्). T G5 Ms.5 महाबलाः. G1.2.4 ब्राह्मणाकारशोभिताः. — ^{c}) T G (G6 om.) ऊषुस्ते सुचिरं कालं.

3 G2 om. 3. — ^{b}) Ś1 हि; K3 B (except B3) Da D1.2.4 उत (for च). Ko Ñ1 D5 वनान्युपवनानि च. — ^{c}) M6–8 पर्वतानां वनोद्देशान्.

4 ^{ab}) B1m D2 भिक्षां. T G4–6 M3 (*inf. lin.*).6–8 सदा. Ś1 K1 भोक्तुं (for ते तु). G1.2 भैक्षमेवाचरंतस्ते

निवेदयन्ति स्म च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

C. 1. 6109
B. 1. 157. 7
K. 1. 171. 17

जटिला ब्रह्मचारिणः =(var.) line 2 of 1586*. — After 4^{ab}, S (except G$_{1.2}$) ins.:

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।
भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिणः ।

[(L. 1) M$_{6-8}$ इवासते. — (L. 2) T G$_5$ M तदा (for सदा).]

— ^{e}) M$_{3.5}$ स्वैर्गुणैः (for बभूवुः). T G$_{4-6}$ ते; G$_3$ तु (for च). — ^{d}) K$_1$ B$_{1.6}$ D$_2$ G$_6$ स्वगुणैः; T$_1$ G$_{2.3}$ गुणैः सु- (G$_2$ सं-); G$_1$ गुणैर्वै; M$_{3.5}$ बभूवुः. K$_3$ अतिवल्लभाः. — After 4, S (T$_2$ om. lines 6–7) ins.:

1587* नागराः ।
दर्शनीया द्विजाः शुद्धा देवगर्भोपमाः शुभाः ।
भैक्षार्हा न च राज्यार्हाः सुकुमारास्तपस्विनः ।
सर्वलक्षणसंपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यशः ।
कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।
बन्धूनामागमान्नित्यमुपचिन्त्य तु नागराः । [5]
भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।
मौनव्रतेन संयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवाः ।
माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवाः ।
त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिताः ।

[(L. 1) G$_2$ प्रियाः शुद्धा महात्मानो (for the prior half). — (L. 2) G$_2$ (prior half corrupt) चरंति द्विजवेश्मसु (for posterior half). — After line 2, G$_{2.4}$ ins.:

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विनः ।
चरन्ति भूमौ प्रच्छन्नाः कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L. 3) G$_{1.2}$ वेषतः (for नित्यशः). — (L. 4) G$_{1.2}$ तर्कयंतः सुरा इति. — (L. 5) G$_2$ साधूनामागमान्नित्यं मुदितास्ते तु नागराः. — (L. 6) T$_1$ G$_6$ M भाजनानि. — (L. 8) G$_{1.2.4}$ शोचंती पांडवान्प्रति; M शोचंतीति च पार्थिव. — After line 8, T$_1$ G$_{2.4-6}$ ins.:

1589* दुःखाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।
भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L. 9) M पांडवा दुःखिता भृशं (for posterior half).]

5 ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ G$_3$ M$_5$ तदा; T$_2$ G$_{4-6}$ M$_{3.6-8}$ सदा (for च ते). G$_{1.2}$ मात्रे निवेदयंति स्म. — ^{b}) Some MSS. भैक्ष्यं. Ko Ñ$_1$ D$_5$ कुंत्या भिक्षां; K$_1$ भक्ष्यं कुंत्याः; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ D$_a$ Dn D$_{1.4}$ कुंत्या भैक्षं; B कुंत्यां भैक्षं; D$_2$ T$_1$ G$_{1-3}$ कुंत्यै भै(D$_2$ भ)क्ष्यं; T$_2$ G$_{4-6}$ M भैक्षं कुंत्यै. B$_5$ तथा निशि; D$_{2.4}$ (before corr.) M तदा निशि; T G$_{3-6}$ च ते निशि; G$_{1.2}$ दिवानिशं. — After 5^{ab}, G$_2$ ins.:

1590* सर्वसंपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्तं पृथक्पृथक् ।

— ^{cd}) Ñ$_1$ B$_5$ तदा; G$_4$ तथा (for तया). K$_2$ ते भागान्; K$_4$ ते भागं; T$_2$ G$_{4.5}$ भैक्षांश्च; G$_6$ M भिक्षांशान् (for भागांस्ते). Ś$_1$ K$_{1.3}$ G$_3$ तया विभक्तभागांश्च (G$_3$ °स्ते). G$_{1.2}$ विभज्य भुंजतेष्टं ते यथाभागं पृ°.

6 ^{ab}) G$_3$ आदौ (for अर्धं). T$_1$ G$_3$ स्म (for ते), and पंच (for वीराः). G$_{1.2}$ युधिष्ठिरार्जुनौ कुंती यमावर्धं च भुंजते. — ^{cd}) Ś$_1$ K$_1$ G$_3$ भक्षस्य सर्वस्य; K$_3$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.6}$ Dn$_{1.n2}$ D$_1$ G$_{1.2.6}$ M$_{6-8}$ सर्वस्य भैक्षस्य; T$_2$ G$_{4.5}$ अन्नस्य सततं. G$_4$ भुंक्ते भीमो (by transp.). T$_2$ G$_{4-6}$ महाभुजः. Ko अर्धं तु भीमसेनश्च एक एव महा°. — After 6, S (T$_2$ G$_{5.6}$ om. line 1) ins.:

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणान्नभृतः पुरा ।
स वैवर्ण्यं च कार्श्यं च जगामातृप्तिकारितम् ।

[(L. 1) T$_1$ न चापि तृप्तिर्; G$_1$ न चाशितस्य; G$_2$ °तं च; G$_{3.4}$ °तोऽसि. — After line 1, M$_{6-8}$ ins. 1593* (cf. v. 1. 7). — After line 2, G$_{2.4}$ ins.:

1592* आज्यबिन्दुर्यथा वह्नौ महति ज्वलिते यथा ।
तथार्धभागं भीमस्य भिक्षान्नस्य नृपोत्तम ।]

7 D$_2$ om. 7. — ^{a}) Ko.$_4$ M वसतां तेषां (by transp.); K$_1$ तेषां भवतां. D$_5$ तथा तेषां तु वसतां; T G तथैव वसतां तत्र (T G$_{5.6}$ तेषां). — ^{b}) K$_3$ नगरेषु; Ñ$_2$ V$_1$ B D$_a$ Dn D$_{1.4}$ तस्मिन्राष्ट्रे; Ñ$_3$ तत्र राष्ट्रे; T G (except G$_{4.5}$) तेषां (T$_2$ G$_6$ ततो) राजन्. — Dn$_1$ om. 7^c–8^d. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ वै; Ko च; Ñ$_3$ हि (for स्थ). K$_4$ कालो भरतसत्तम. — T$_2$ G ins. after 7; M$_{6-8}$, after line 1 of 1591*:

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो ब्राह्मणबन्धुषु ।
कुम्भकारेण संबन्धं लेभे पात्रं बृहत्तदा ।
स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।
तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।
तस्य भारः शतगुणः कुम्भकारमतोषयत् । [5]
चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।
तदादाय गतं दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।
भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।
एवमेष सदा भुक्त्वा मात्रे वदति वै रहः ।

C. 1. 6110
B. 1. 157. 8
K. 1. 171. 28

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५

भीम उवाच ।

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) M6–8 हितो (for मिथो). — (L. 2) G1. 2. 6 संबंधात्. G1. 2 M6–8 महत्तरं; G3 परंतपः (for बृहत्तदा). — For line 3, G2 subst.:

1594* कुम्भकारोऽददात्पात्रं महत्कृत्वा तु पात्रकम् ।
प्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्तस्य कर्मणा ।

— (L. 5) G1. 2 मृन्मारैः शतसाहस्रैः (for the prior half.). — (L. 6) G1. 2 यावत्स कुरुते भाण्डान्सपुत्रः शरदां शतं. — (L. 7) G1. 2 दृष्ट्वा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior half.). — After line 9, T2 G (except G1) M6–8 repeat line 1 of 1591* (v. l.: T2 G2–6 न चाशितोस्मि भवति; M6–8 न चाक्षीते न भवति. G2 क्षुन्मामंब प्रबाधते).] Thereafter G2 ins.:

1595* इति पृष्टः सदा पौरैः क्षुधितः किल पाण्डवः ।

8 Dn1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Some MSS. भैक्ष्याय. — b) Ś1 K1–3 Ñ2. 3 V1 Da2 Dn3 D2. 4. 5 पुरुषर्षभाः; T1 मनुजर्षभाः. — c) Dn3 अगत्वा; T2 G4–6 संगम्य; G1. 2 संवृत्य (for संगत्या). — d) Ś1 K D5 तत्रासीत्.

9 a) Ś1 K1 अथार्तजं; Dn1 अनर्थजं. — b) G2 भृशमुत्पादितं. G6 क्रूरं (for घोरं).

10 a) Ko Ñ2 V1 B D (except D5) तान्दृष्ट्वा. — b) Ko तु सा; T1 G3 तदा (for च सा). — c) Ko Ñ1 D5 साधुवादाच्च. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 कुंती (for देवी). Ñ1 चैनन्न चक्षमे.

11 a) K2 B5 Dn3 G3 M6. 8 मथ्यमानेन; D5 पीड्यमानेव. — b) Ś1 तथा; Ñ1. 2 V1 B D (except D5) तदा (for ततः). G1. 2 हृदये कुंतिभोजजा. — d) G3 कृपायुक्तम्. Ko कृपयाभिपरिप्लुता.

12 Before 12, K3 ins. पृथा उ°; M6–8 कुंती. — Ś1 om. 12ab. — a) Ko. 1 Ñ V1 B Dn T G1. 3. 4 M5 वसाम. Ko D5 पुत्र सुसुखं (by transp.). K1 तात; M नित्यं (for पुत्र). — b) T1 G1–3 ब्राह्मणस्येह वेश्मनि. — c) Ñ2 V1 B1. 3 m. 5. 6 D (except D5) धार्तराष्ट्रस्य. B3 रमणीयानि पश्यंतो. — d) Ś1 K1 संनता वीं°.

13 a) D5 G5 तदा पुत्र. — b) Ś1 Ñ1. 2 Da D2. 4. 5 T1 किं त्वहं; K1 किं बहून्. Ko. 2–4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं. — c) S कदा प्रियं करिष्यामि. — d) K3 Ñ B Da S यत्कुर्याद् (G1. 2 °र्याम्). K1. 3 Ñ1. 2 B1. 3 m. 5. 6 Da D4 T1 G3 M उषितः; B3 वसतः. T2 G4–6 वयं (for सुखम्). D5 यस्य पर्युषिता वयं.

14 a) G1. 2 स एव पुरुषो लोके. — b) Ś1 K1 यस्य (for यस्मिन्). Ko हीयते; K2. 4 Ñ3 Da1 D5 T1 पश्यति. — c) Ñ3 B3 (m as in text) T2 G4–6 अन्योन्यं; M अस्यान्यत् (M3. 5 °न्यः).

15 a) T2 G4–6 तथेदं. M3. 5 ब्राह्मणस्याद्य. — c) K1 सहायं यदि तत्रास्य. — d) Ś1 K Ñ3 कुर्याम (K3 °व) सदृशं; Ñ1. 2 V1 B D कुर्यामु (D5 °दु)पकृतं; G4. 6 कुर्यां (G6 °र्यात्) साधुकृतं.

16 Ś1 G3 भीमसेनः; K1 T G1. 4–6 M भीमः; Ñ1. 2 V1 B1 D (except Dn3 D2. 5) भीमसेन उ°; G2 om. the ref. — a) T1 G3 अस्य दुःखं वै. G2 भीम विज्ञायतामस्य. — b) G3 एतत् (for एव). M6–8 समन्वितं (for समु°). K4 यच्चैव समुपस्थितं; G2 कुतो दुःखमुपस्थितं. — c) Ñ2 V1 B D T2 G4–6 M विदित्वा. T1 G1–3 हि व्यवस्यामि (for व्यवसि°).

17 Ś1 K1 Ñ B (except B5) Da D2 T G om. the ref.; K2–4 D5 M om. उवाच. — a) K3 T G1–5 एव; K4 Ñ1 तु; M7 अपि (for हि). K4 T1 G5 तु (for तौ). Ñ2 V1 B D (except D5) G6 एवं तौ कथयंतौ तु (Ñ2 V1 B6 Dn D1 च). — b) Ś1 G1–3 M6–8 शुश्रावतुः. Ko G1–3 स्वरं. — c) T1 आर्तं जनस्य; M6–8 °र्जं तत्र. G4. 6 दुःखस्य (for विप्र°).

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २०
जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१
एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

C. 1. 6128
B. 1. 157. 66
K. 1. 174. 43

---

18 a) B3 D1 अभ्यंतरं; T G1. 2. 4-6 M अंतर्गृहं. K3 आर्तो गृहं तस्य ततो; G3 अंतर्नविगतास्तस्य. — b) Ś1 K2. 4 D5 कुंती सहसा; Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 M3 (by transp.) त्वरिता कुंती. — d) G5 M6-8 सौरभिः; Cd as in text.

19 a) G1-3 भीतं तं (for ततस्तं). — b) K3 T1 G1. 2 M7 सततं; G3. 5 वसतं (for सहि°). — d) K2 विवृताननं; K3 विगतप्रभं; Ñ1. 3 B5 विगता°; Ñ2 V1 B6 Dn D1 अवनता°; T2 G4-6 M विनता°; Cd as in text.

20 K1. 3 S (except M3) om. उवाच. — a) M5 लोलं (for लोके). — b) Ś1 K4 नन्वसारम्; Ko साल्प°; K1. 3 Ñ3 V1 Dn D1. 2-5 गत°; K2 स्वल्प°; Ñ1 G1. 2 नर°; B3 m द्वंद्व°; B5 न च सारम् (m as in text); D4 नष्ट°; G3 नांतः°; M6-8 न तु सारम्; Cd (corrupt) लडसारम्(?). — d) G5 M6-8 प्रियम् (for भृशम्). D2 G4-6 M5 °भावि च.

21 ab) Ś1 K1 D2 जीवितं (both times). — d) Ko V1 Dn D1. 2. 5 दुःखानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text). Da Dn3 D2 G (except G4. 6) ध्रुवं.

22 a) Ñ2 V1 B1 m. 3. 5. 6 D (except D5) आत्मा ह्येको हि; B1 एकात्मा चैव; T G एकात्मना हि (G3 च); M एकात्मा यो (M6-8 या) हि. K1. 2. 4 धर्मार्थौ (K2 °र्थं); G3 धर्मादौ; G4 कामार्थौ. Cd cites (as in text) एकात्मा (=एकाकी). — b) T2 G5. 6 कामः; G4 धर्मः (for कामं). Ś1 K1. 3 यश्च; K2 V1 Dn D1. 2 चैव; B3 T1 M5 च स; B3 Da D4 न च (for च न). Ñ3 निवेश्यते; T2 G4-6 निषेव्यते. — d) Ko विप्रयोगोस्य; K2 °योगश्च; K3 °योगेस्य; K4 °योगैश्च; Dn3 D1. 4 T2 G3. 5. 6 °योगेपि; D5 °युक्तस्य; T1 °योगो हि. — d) Ko. 3. 4 भवेत्; Ñ2 G1. 2 महत् (for मतम्). Ñ1. 3 परमसंमतं; Dn परमनंतकं; D1. 2 परमिकं मतं.

23 a) M3 केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — c) Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 2 तु (for च). S (M3 *inf. lin.*) नरकं (M3 orig. 5 परमं). Ś1 अनर्थप्राप्तौ नरकः; D2 अप्राप्तौ तस्य नरकः. Ko (hapl.) om. from च नरकः up to °प्राप्तौ (in 24b). — d) Ñ2 कृच्छ्रम्; T2 G4-6 M6-8 कृत्स्नम्. T1 G1-3 कृत्स्नमेवोपलभ्यते; M3. 5 दुःख(M3 *inf. lin.* कृत्स्न)मेवोपपाद्यते.

24 Ko om. up to प्राप्तौ (cf. v. l. 23). — a) K3 M5 महद्दुःखं. — d) M विप्रयोगो महत्तरः (M3 °त्तमः; *inf. lin.* °त्तरः). — After 24, D5 (om. lines 3-4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।
तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।
त्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G2. 6 त्वया तु मम न श्रुतः (for posterior half).]

25 b) Ś1 G3 °यमापदि; B1. 3 मुच्ये महापदः; B5 Dn3 D4 T1 G6 °यमापदं. — d) B1. 3 Da M3. 6. 8 प्रद्रवेयम्; Cd (by corr.) as in text.

26 a) Ko D5 कथितं; T2 G5 यदुक्तं; G1. 2 विदितं; G3 यदिदं; G4 उदितं; G6 अधीतं (for यतितं). K1 च; K3 S हि (for वै). — b) T2 G4. 5 स्वार्थं नो; G6 न स्वार्थं (for यथा त्वं). Ñ1 वेत्सि. Ñ2 V1 B D (except D5) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — c) K1 तथा; K2 यत्र; Cd यतः (as in text). Ñ1. 2 V1 B5. 6 D (except D5) क्षेमं यतः (by transp.). K3 तत्र; T1 मया; G3 तथा; Cd ततः (as

C. 1. 6128
B. 1. 157. 26
K. 1. 171. 43

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ३०
सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

---

in text). — [d]) B5 च (for तु). K8 मम तु (by transp.). G3.6 त्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (M8.5 तु) तच्छ्रुतं.

27 [a]) Ś1 Ko.2.4 Ñ8 सह; Ñ1.2 सा हि (for इह). K1 सह जातास्मि पित्रा वै. — [b]) K1 चेति; Ñ1 B Dn D1.2.4 चापि; S माता (for चेह). K1 M6-8 मतेति. Ko.1.3 Ñ2 V1 B D वै; Ñ1 ह; Ñ8 वा (for च).

28 [a]) K1 सर्वं°; G3 वाग्य° (for स्वर्गं°). K1 Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D5 M8 अपि; T G M5-8 च (for हि). — [b]) Ś1 माता चैव; Ko यथा माता; B3 तथा मम (for तथा माता). Ś1 K1 चिरंतना; Ko.2.3 D5 T1 G3 चिरात्तव; G1.2 मृतापि च. — [c]) Ñ2 बांधवाः सुहृदश्चापि. — [d]) Ś1 K1 T1 M तत्र (M8 °त्रा-) वासो न कारि(T1 कामि-; M3.6-8 कांक्षि)तः. — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं स्यान्न स्त्री देशो निबन्धनम् ।
सुदूरमपि कार्यार्थे व्रजेद्गरुडहंसवत् ।
[(L. 2) G4.5 व्रजेत्प्राज्ञस्तु हंसवत्.]

29 [a]) G3 शोकस्ते. G4 बद्धकामाया. — [cd]) G2.4 om. 29[cd]. M8 संवृत्तो (for संप्राप्तो). Ko D5 शोकपरो; K1 Ñ8 शोककरो; G3 M6-8 दुःखतरो. T2 G5.6 सेयमापदनुप्राप्ता भुंक्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं. G5 reads 29[cd] as in text also after 1599*. — T2 G5 ins. after 29: G2.4, after 29[ab]:

1598* उपस्थितं तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।

— T2 G4.5 cont.:

1599* ब्राह्मणी ।
मामेव प्रेषय त्वं तु बकाय करमद्य वै ।

Thereafter G5 reads 29[cd] as in text. — G2 (om. the ref.) ins. after 1598*: G4, after 1599*:

1600* द्विजः ।
त्यागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।
तव वा तव पुत्र्याश्च अत्र वासस्य तत्फलम् ।
न शृणोषि वचो मह्यं तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।
अथवाहं न शक्ष्यामि स्वयं मर्तुं सुतं मम ।
एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 [a]) K1 स विनाशोयं; T1 G3 M म(T1 त)द्विनाशाय. G2.4 अथ मद्रक्षणार्थं वा. — [b]) Ś1 K4 B Da शक्यामि; D5 वक्ष्यामि. Ś1 K2 Ñ8 Da Dn2 G3.6 M किंचन; G2 कश्चन. — [c]) M5 अहं बालां.

31 [ab]) Ñ1 °चरी त्वं च. D2 इत्थं सहचरीं. Ko D5 नित्यं दांतां (by transp.). D4 पितृमातृसमां. T2 G5.6 तथा मातृ° सदा. T1 G1-4 स्व(T1 G3 स)धर्मचारिणीं त्वां च (G3 दत्तां) पुनर् (T1 G3 तथा) मातृ(G3 °त्रा)समां तथा (G3 °दा). M सहधर्मचरीं नारीं दांतां मातृसमां सदा. — [c]) S सखीं च (G6 हि) (for सखायं). — [d]) Ñ1 परिमितां; D4 पारमिकां; G2.6 परमकां. K D5 S (except G2.4 M8) रतिं; Ñ1 रतिः; Ñ8 चितिं (for गतिं).

32 [a]) N (except Ś1) M5 पित्रा मात्रा (by transp.). Ko.4 D5 तु (for च). Ñ1 विहिता; G6 M6-8 रहितां; M8 निहितां. — [b]) Ñ1 °भागिनी. G5 सा गार्हस्थ्यस्य भागिनीं; G6 सदा दाक्षिण्यभागिनीं. — [d]) M परिगृह्य च.

33 [a]) Ś1 K1 G5 M6 रूपसंपन्नाम्; Ñ1 सत्व°. G4 गृहमेधां प्रियां भार्यां. — [b]) Ñ2.3 V1 B6 Dn D1 अपि; T1 इमां; G6 अथ (for मम). — [c]) Ś1 Ko-2 Ñ8 D2.5 G3.4 M (except M7) ताम् (for त्वाम्). — [d]) G4 सुवृत्तामुपकारिणीं; M8 साध्वीं दमपरायणां. — [e]) Ś1 K1 B1.3 Da D2 शक्यामि; G1.2 शक्नोमि. — [f]) G1.2 परमनुव्रतां. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. l. 34).

34 M transp. 34[ab] and 34[cd]. — [a]) G2 कुतो युवां. — [b]) N (except Ś1 K1) T1 G1-5 सुतं; T2 कथं; G6 पुत्रं. Ś1 B8 शक्याम्यहं. — G6 om. 34[cd]. — [c]) K (except

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३५
मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ३६
यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३७
आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम्॥३८
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना॥ ३९
स कृच्छ्रमहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४० C. 1: 6142 B. 1: 157. 41 K. 1: 171. 66

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

K1) Ñ3 B D T2 G3.5 बालम्. G1.2.4 अप्राप्तयौवनं बालं. — [d]) D5 T1 अज्ञात°; G3 विजात°. — After 34, K3.4 D5 ins.:

1601* सुतां चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।

— T G (except G3) ins. after 34: M (om. lines 1-2), after 33:

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
यस्य जातस्य पितरो मुखं दृष्ट्वा दिवं गताः ।
पितृणामृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L. 1) G2 परां प्राप्तिं. — (L. 2) G3 दैवतं तं कथं बालं. — (L. 4) G1.4 अहं मुक्तः पितृऋणाद्; G2 अहं मुक्तोस्मि पितृणां. — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि.]

— After 1602*, T G2.4.5 ins.:

1603* कुत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।

[T1 G2 सुतं शक्ष्याम्यहं स्वकं (for posterior half).]

35 [a]) Ñ1 B3 निक्षिप्तं. — [b]) D5 G3 महात्मनः; T1 स्वयंभुवा. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) यया; G3 यत्र; M अस्यां. — [d]) Ñ1 पितृभिः समं. — [e]) T1 G1.2.4.5 उत्पादितां बालां.

36 [b]) T1 G1-3 पितुर्जनाः. — [c]) K2 इति वाप्यन्ये; Ñ1.3 नेति तु मनो; Ñ2 V1 B D (except D5) केचिदपरे; T1 G1-4 मातुरित्यन्ये; T2 G5.6 M अपरे केचिन् (for नैव तु पुनः). — [d]) Ko.2 D5 मतावुभौ (by transp.); Ñ2 उभौ तु तौ; V1 B Da Dn D1.2.4 उभौ स्मृतौ; T1 G3 इमौ मतौ; G1.2 इमौ सुतौ.

37 [a]) Ś1 K1 अस्मिन्; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्यां; D4 अस्यां (for यस्मिन्). K3 प्रसूयंते. T1 G3 यस्याः कामप्रसूतिश्च; T2 G4-6 M यस्यां लोके प्रतिष्ठा च; G1.2 यस्याः कामं प्रसुतं च. — [b]) T1 G1-3 प्रीतिर्; T2 G4-6 चरं; M रतिर् (for स्थिता). — [c]) S (except M3.5) कथं (for अहं). — [d]) T1 G1-3 अहमुत्स्रष्टुमुं°; T2 G4-6 M6-8 उत्स्रष्टुमहमुं°; M5 उत्स्रष्टुं कथमुं°. — After 37, T G (G4.6 om. lines 1-2) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहंकृताम् ।
तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ।
काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 [b]) T2 G4-6 तप्स्यां. K4 प्रेतगतिं. K1 G4.5 गताः; T2 मयि. Ñ2 V1 B D (except D5) तप्स्यामि परलोकगः; T1 G1-3 M गते प्रेतवशं मयि. — After 38[ab], D4 marg. *sec. m.* ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्नोम्येतानहं यथा ।

— [c]) D5 त्यक्तं ह्येतन्; T1 त्यक्त्वा ह्येव. S सर्वे (for व्यक्तं). — [d]) Ś1 K1 M6-8 न हि; Ñ1 ते न; G1-3 नैव (for नेह). Ś1 शक्ष्यंति.

39 [a]) M om. च. — G3 M om. 39[cd]. — [c]) Ko.4 D5 चापि; K3 चैव; G3 चेह (for चेमे).

40 [a]) Ko Ñ1 सुकृच्छ्राम् (Ñ1 °च्छ्रम्); K2.4 Ñ3 T G1.2.4-6 M स कृच्छ्रम् (T1 सत्कृच्छ्रम्). G3 न कृच्छ्रवशमापन्नो. — [b]) G3 स (for न). M तद्वि(M5 °स्य)मोक्षणे. — [f]) Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.5 च; T1 G1-3 M3.5 हि (for तु). K (except K1) D2 T G M3 जीवितुं. Ñ1 क्षणं; D5 G3 M5 क्षमः.

Colophon lost in G1 on a broken portion. — *Major parvan:* T2 G2-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ V1 B3.6 D M3 बक(K3 बकासुर)वध; B1.3 एकचक्रायां बकवध. — *Adhy. name:* K4 M3 ब्राह्मणप्रलापः; Ñ1.2 V1 ब्राह्मणचिंता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 153; Dns 156; D4m 159; T1 154; T2 G5 M 104; G2.6 105; G3.4 103. — *Śloka no.:* Dn 40; M3 50. — *Aggregate śloka no.:* Dn2 6136.

C. 1. 6143
B. 1. 158. 1
K. 1. 172. 1

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तुर्हितमाचरेत् ॥ ४
तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५
एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
अहंकृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om. उवाच. — [d]) K2 दैन्यस्य च तव प्रभो; K3 तव अद्यैव वि°; T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T1 G3 °र्षभ; G5.6 °स्य हि).

2 [b]) D2 इव; G3 इति; M सह (for इह). D2 M बांधवैः (for मान°). — [c]) B1.6 अवश्यंभा°. Ś1 K (except K2) N1 D5 °न्यर्थेस्मिन्; T G °इयकरणीये(G3 °या)र्थे (G2 °इयं करणीयेर्थे; G3 °इयं करणीयार्थे); M °इयभाविते(M3 °भाषिके)र्थे वै. — [d]) Ś1 K1.2 हि; G3 एव (for इह). B5 वर्तते (for विद्य°).

3 [a]) S च (for अथ). — [b]) K1 °र्थं विद्यते. — [c]) K (except K1) Ñ3 Da D2 स्वबु°. T G3-6 °थां च जहि बु°; M °थां जहिहि बु°. — [d]) K4 G2 M3.5 अहं (for स्वयं). Ñ2 V1 Dn D1 च; G2 सः (for वै).

4 [a]) Da1 M6-8 नार्या; G4 न्याय्यं. D5 एतदेव परं ना°. — [b]) G2 परं (for कार्यं). Ñ1 सदा भवेत् (for सना°). G5 लोके यत्नः सनातनः. — [c]) Ś1 K1 या (for यद्). K4 Dn1 D2.5 यद्भर्तुर्हित°; S भर्तुर्हि हित°.

5 [a]) Ko D5 T1 G3 M6-8 transp. तच्च and तत्र. Da तच्च (for तत्र). Ś1 transp. तत्र and कर्म. B5 हितं (for कृतं). — [b]) V1 Dn D1 इदं; T1 G1-3 च; M6 हि (for इह). — [c]) G2 transp. लोके and अस्मिन्, and om. च.

6 [a]) Ko D2.5 एष वै गुरुधर्मोयं. — [b]) G2 सं- (for यं). T2 G4-6 M (except M7) पुनः (for तव). — [c]) D5 चेत् (for the first च). Ñ3 पुत्रः (for धर्मः). — [d]) Ko भूयांस्तत्र प्रपद्यते; D5 भूयो नात्र प्रवर्तें; T1 भूयादत्र प्रशस्य°.

7 [a]) D1 इह ते (for इष्य°). — [b]) Ś1 K1 transp. प्राप्तः and सोऽर्थः. D5 अपि; G3 मम (for मयि). — [c]) G3 transp. कन्या and कुमारः. B D (except D5) एका (for एव). — [d]) B1.3 °हमपि चानृणा.

8 [a]) Ś1 सुतार्थः; K1 स्वशक्तः. G3 तोषणे. Ś1 B5 Da2 D4 S (except T1) चापि; K2 चैव. — [b]) G3 सुताया. M °योरन्ववेक्षणे. — [cd]) K2 चैव (for शक्ता). Ko तयोः; K2 शक्ता (for तथा). K1 तथा पोषणरक्षणे. G2 नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेन्वहं.

9 [a]) T G अपि (for हि). G3 तव हीना°. — [b]) Only M3.5 as in text (Is न=इव?). M6-8 सर्वे (for सर्व°). Ś1 Ko.1.3 Ñ1.3 सर्वकामध(Ñ1.3 °मं ज)नेश्वर; K2 °कामैर्धनेन च; K4 Ñ2 V1 B D सर्वप्राणधनेश्वर (D5 °काम अकामदा); T1 °मानकामद; T2 G °मानमानद. — [c]) Ko °चोभौ; D5 चैतौ (for बालौ). — [d]) V1 B (except B3) Dn D2.4 भरेयं; B1m तरें. K1 B1.6 Da न्वहं. S वृत्ति(G3 तृप्ति)र्वा(M श्रा)पि कथं भवेत्.

10 [a]) Ś1 K1 °वा नाम; Ñ1 °वा नारी; T1 G2 °वा नाथ; T2 G4.6 M3.6-8 °वा बाला. M5 अहं कथं हि विधवा. — [b]) S transp. विना and त्वया. — [d]) G1.2 लोकें (for स्थिता).

11 [a]) Ś1 K1 अहो (for अहं-). Ñ3 G6 °हं किलाव°; T G1.2.4 °वलेपैश्च; M6-8 °हंकाराव°. — [b]) Ś1 प्रभो (for सुताम्). — [c]) K1.3 Ñ1.3 D4 T2 G4-6 M संबंधैः. — G6 om. 11[a]–13[a]. — [d]) Ko D2.4.5 G2 जीवितुं (for रक्षि°).

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

---

12 Śi1 K1 om. 12–14; G6 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ko.4 D2.5 नराः; K2 Ñ1.2 B5 G2 तथा (for जनाः). G2 हीनां (for सर्वे). — d) Ko V1 B6 Dn D1.5 G3 पतिहीनां. K2 Ñ1.2 नराः (for तथा).

13 Śi1 K1 om. 13; G6 om. 13a (cf. v. l. 11, 12). — a) Ko एवं; D2 अपि; G4 हि; M तु (for वै). G1.2 °हं विचार्य चात्मानं. — b) M क्लिश्यमाना. — d) K3 D2 सज्जनानां; Da G3 °नेषु; D5 °नोक्ते. K3 कथंचन (for द्विजो°). G1.2 सज्जनस्त्रीनिषेविते. — After 13, G1.2.4 ins.:

1606* स्त्रीजन्म गर्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
मातापित्रोर्वशे कन्या ऊढा भर्तृवशे तथा ।
अभावे चानयोः पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
अनाथत्वं स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
वल्मखण्डं घृताक्तं हि यथा संकृष्यते श्वभिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्वर्यगर्वितैः ।

14 Śi1 K1 om. 14 (cf. v. l. 12). — ab) M सुतां च (for कुलस्य). K (K1 om.) Ñ3 M transp. एकां and इमां. K2.3 Ñ3 असत्कृतां; Ñ1 सुसत्कृतां; Ñ2 V1 B1m.6 D (except D1.2.5) अनागसं; B1 अलंकृतां. T G कथं (G2 अहं) तव सुतं चेममेकं बालमसंस्कृतं. — d) S नियंतुं (for नियोक्तुं).

15 b) Ñ1 °णान्दातुमभीप्सि°. — d) S °दर्शनः (T2 G1.3.4 °न; G5 °ने). — After 15, G1 (partly mutilated). 2, 4 ins.:

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरित्रं चचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
शिक्षये तत्पितां माता तत्पुत्रश्च चरित्रतः ।

16 a) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां). Śi1 T1 मे (for ते). — b) T1 M3 तां (for माम्). — d) K3 °श्रुतीम्; Ñ1 °श्रुतीर्; Ñ3 °स्मृतीम्. Ko.3 N1.3 D5 इव (for यथा).

17 a) Ko तु दातुं; K4 T1 चेदिह (for चेदहं). Śi1 K1 हिंसेयं. D5 तां दातुं यदि नेच्छेयं. — b) D5 G1.2 M सद्गुणैर्. — c) B3m प्रमाथ्य मां; G1 °थ्य मां; G2 °थ्यैमां. — After 17abc, G2.4 ins.:

1608* कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।
पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निस्त्रपाः ।
अनाथत्वात्सुतां विद्वन् ।

— d) Ko.1 S °श्वरे.

18 a) Śi1 K (except K3) B6 Da D2.4 T1 G3 संप्रेक्ष्यमाणा (T1 °णां); Ñ3 D5 G5.6 °णाः; G1.3.4 °णां. Ñ3 पुत्रास्; S पुत्रीं. — b) Ñ3 °रूप; G3–6 M °रूपा. G1.2 ह्रीयमाणां दुरात्मभिः. — c) Ñ3 अमर्षवश°. — d) For it, G1.2 subst. 19d, repeating the pāda in its proper place.

19 T G om. 19ab. — a) Ñ2 V1 B D लोकेषु. Śi1 K1 अज्ञाता सर्वलोक°. — b) B3 अजानतां; Da °नता; M6–8 अरक्षती. — c) G1 अकुलीनैर्; M8.5 अभिमृष्टा. T G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्). M6–8 अवश्यमवशा म्रि°. — After 19abc, G1.2 ins.:

1609* ह्रीयमाणामनागसः ।
अशक्तत्वादनाथत्वान् ।

After 19, T2 G3 ins.:

1610* मृते त्वयि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।
मृते भर्तरि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 ab) T1 द्वौ (for तौ). Ñ2 V1 B D (except D2.5) च (for वि-). T1 यथा (for त्वया). K4 वापि (for चैव). K1 तव; Ñ3 B D (except D5) T2 G3.4.6 तथा (for मम). G2 त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ त्वदात्म°.

G. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥२४
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

---

21 [a]) S °था सर्वं (G6 ब्रह्मन्). — [b]) K2 D5 T2 G1.2.6 °शयः. — [c]) T2 त्वां; G4–6 मा; M3.5 मां (for त्वं). — [d]) T2 G4–6 M3.5 परित्यक्तुं त्वमर्हं°.

22 [a]) Ś1 बुद्धिर्ह्येषा; D5 इष्टा ह्येषा. S इष्टा ह्येषा कुलस्त्रीणां. Cd cites व्युष्टिः (as in text). — [b]) K4 transp. पूर्वं and भर्तुः. Ko.2.3 Ñ V1 B D M7 परां गतिं. — [c]) N (except K1; for D5 see below) गंतुं (for न तु). K (except K1) Ñ3 B1.6 Arjp ब्रह्मन्-; Ñ1.2 V1 B3.5 D (for D5 see below) ब्रह्मन्स्- (for ब्राह्मण). D5 S अनिष्टमिह पुत्रा°. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) इति धर्मविदो विदुः. — After 22, G1.2.4 ins.:

1611* हरिद्राञ्जनपुष्पादिसौभाग्यद्रव्ययुता सती ।
मरणं याति या भर्तुस्तदत्तजलपायिनी ।
भर्तृपादार्पितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।
गिरिजायाः सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins. after 22 (G1.2.4, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं का पतिं नाभिनन्दति ।

[(L. 1) G6 माता (for भ्राता). — (L. 2) T1 M भ्र· (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the posterior half).]

23 [a]) S एव (for अयं). — [b]) G3 च (for इयं). N1 सदा; Ñ2 यथा. Ś1 दुहित्री भीतया तथा. — [c]) Ś1 परिन्यस्तासू. — [d]) K1 त्वत्कृते. Ś1 K1 Ñ1 मम (for च मे).

24 [b]) Ñ1 व्रतैः (for दानैः). — [c]) G3 भक्त्या (for भर्तुर्). — [d]) Ko °हिते रता; T1 °हितेप्सया; T2 G1.4–6 °हितेप्सुता; G2 °हितेप्सिता; G3 च प्रियलिप्सुता. — After 24, T1 M (except M5) ins.:

1613* आश्रमाश्चाग्निसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।
स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।
क्षमा शौचमनाहारमेतावद्विदितं स्त्रियाः ।

25 [a]) D2.4 अहं (for इदं). — [b]) K4 Ñ2.3 V1 B D T1 G1–3 M6–8 धर्मे. Ś1 K1 °संस्कृतं; Ñ1 °संमितं; D1 °संभृतं; T2 G6 °कं मतं; G4.5 °कर्म तत्; M °कं मम. — [c]) K4 च वि· (for the first चैव). Ko D5 इष्टं मम प्रभो ह्येतत्. — [d]) T1 तवास्यैव.

26 [a]) Ś1 B1 एव (for अपि). — [b]) Ś1 तदा; K1 D2 तथा; D5 श्रियः; M3 (*sup. lin.* as in text).6–8 च ये (for प्रियाः). — [c]) Ko Ñ V1 B (except B3) D (except D5) T G M3 °प्रमोक्षा°. — [d]) Ko.1 D5 वापि; B1 G1.2.5 चैव (B1m चेति). Ñ1.3 B5 D2.4 M °तां मता; T1 G1–3 सबांधवाः; T2 G4.5 मनस्विनी; G6 महात्मनः. — After 26, Ko.3.4 Ñ1 V1 Dn D1.2 (om. line 2).4.5 ins.:

1614* आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।
इष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1–2)=(var.) Manu 7. 213 (v. l. आपदर्थं).]

27 Ko om. 27. — [a]) T1 एकं तव; M एकेन च. M3.5 सर्वं (for कृत्स्नं). — [b]) M आत्मना (for आत्मा वा). K1.3 °नंदन; K2.4 Ñ1.2 V1 B Da D2 T2 G3–6 °वर्धनः; T1 °धर्मतः. G1.2 आत्मा चैवैकतस्तथा. — G1 (partly mutilated).2 (which both om. 27[cd]) ins. after 27[ab]; G4, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वान्नात्मा चैवाधिकः कुलात् ।
आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।
विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्यः सदा त्वया ।
आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।
एतज्जगदिदं सर्वमात्मना न समं किल ।

— G1.2 om. 27[cd]. — [c]) Ś1 पूर्वमे°; K2.4 सर्वमेतद्धि; K3 °मेवैतद्; D5 °मेतद्वै. — After 27, G4 ins. 1615*.

28 [a]) Ś1 पुत्रं; K1 पुत्रौ; G3 सुता (for सुतौ). T G3 ते; M च (for मे). G1.2.4 त्वं सुतौ (for सुतौ मे).

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
उत्सृज्यापि च मामार्य वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३३
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६

C. 1. 6180
B. 1. 158. 38
K. 1. 172. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

K₃ Ñ₂ V₁ B D (except D₅) °पालय; Ñ₃ °रक्षय; S °रक्ष मे (T G₅.₆ °क्ष वै; G₃ °क्षणैः). — After 28, G₁.₂.₄ ins.:

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।
श्रुत्वावधार्यतां तन्मे ततस्ते तद्धितं कुरु ।

29 [a]) N (except Ñ₂ B₁ D₂.₄) अवध्यां. Ś₁ K₁ प्रियम्; Ko.₂₋₄ Ñ₁.₃ V₁ B₅.₆ D (except D₂.₄) G₁.₂ स्त्रियम्. Ñ₁ B₆ D₃ अपि (for इति). — [b]) K₁ प्रिय° (for the second धर्म°). — [c]) Ko.₃.₄ Ñ₃ D₅ °क्षसांश्चाहुर्. — [d]) Ko D₂ इति (for अपि). Ś₁ K₁ °न्यात्कुलमापदि; K₄ °न्यात्सोथ मा°. G₁.₂ तन्न हन्यात्स मा°.

30 [a]) V₁ B (except B₁) Dn D₁.₄.₅ °संशयं; M₆₋₈ न संश°. — [b]) M वधः स्त्रीणां स (M₆₋₈ च) संशयः.

31 [a]) G₂ शुभं (for भुक्तं). — [b]) Ś₁ K₁₋₃ Ñ V₁ B₅ D (except D₂.₅) महान् (for मया). G₂ धर्मश्चोपार्जितो मया. — After 31[ab], G₁.₂.₄ ins.:

1617* त्वच्छुश्रूषणसंभूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— [c]) D₅ मत्प्र°. G₂.₃ °सूताः प्रियाः प्राप्तं. — [d]) Ś₁ K₁ Ñ Cd °प्स्यति जीवितं; Ko.₂ °ति वै मृतं; K₃ °ति मारणं; K₄ D₅ °ति जीवितुं. T₁ मा तप्येप्यद्य जीवितुं; T₂ G₃₋₆ आतप्स्ये त्यज्य जी°; G₁.₂ आतप्स्ये जीवितं त्यजे; M₃.₅ तस्मात्त्यक्ष्यामि जी°; M₆₋₈ मामेव त्यजतामतः.

32 G₆ om. 32[ab]. — [a]) Ś₁ K₃ विवृद्धा; K₁ प्रवृ°. — [c]) Ñ₃ D₃ S तद् (for एतद्). — [d]) Ś₁ अहं; S च (M₃ वः; M₅ वै) (for अतः).

33 [a]) K₄ T₁ G₁₋₃ transp. अपि and च. D₅ अद्य (for अपि). D₅ अपि; Ñ₂ V₁ B D₃ Dn D₁.₂.₄ हि (for च). — [b]) Ñ₂ V₁ B Dn D₁.₂.₄ प्राप्स्यसि; Cd as in text. Ś₁ T₁ M₇ प्रियां (for स्त्रियम्). G₂ स्त्रियमन्यां यदीच्छसि; G₃ वेत्स्यन्यामपि च स्त्रि°. — G₁.₂ (which latter om. 33[cd]) ins. after 33[ab]: G₄, after 33:

1618* लभस्व कुलजां कन्यां धर्मस्ते भविता पुनः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— [d]) Ñ₁ पुनः (for तव).

34 [b]) Ñ V₁ D G₃.₄ °पत्नीकृतां (D₅ °तं); T₁ M₃.₅ °कृतो; M₆₋₈ °कृते. — [c]) Ś₁ स्वधर्मः; K₁₋₃ Ñ₁.₃ G₅ M त्वधर्मः. G₁.₂ कल्याण (for सुमहान्). — [d]) Ko.₁ T G₃₋₆ लंघनं. G₁.₂ बहुभर्तृकता तथा.

35 [b]) Ñ₁ व्यवसायं करोम्यतः. — After 35[ab], K₄ ins.:

1619* कुरु वाक्यं मम विभो नान्यथा मानसं कुरु ।

— [c]) D₃ आत्मार्थं. Ñ₂ V₁ B Dn D₁.₂.₄ तारयाद्याशु; D₃ °यत्याशु; T G °य ब्रह्मन्. — [d]) Ko Ñ₁.₃ T₁ G₂ मम च; D₅ T₂ G₃₋₆ च मम; G₁ धर्मं च (for चेमौ च). D₅ दारकैः; G₅ °रकं.

36 Ś₁ K (except K₄) Ñ₃ G₄ om. वैशं° उ°; D₂.₅ S om. उवाच. — [a]) G₂ तथा; G₅ तदा (for तथा). — After 36, K₄ ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while D₅ T₁ M ins.:

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।
न स्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।
विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।
त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न हातव्यानिमान्सदा ।
न वेत्ति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्त्वतः ।

[Before line 1, D₅ ins. ब्रह्माण उ°. — (L. 1) D₅ -स्व; T₁ त्वं (for सु-). T₁ चेह (for गेहे). — (L. 2) D₅ T₁ तु (for स्वां). D₅ पुत्रवंतीमनुव्रतां. — (L. 5) D₅ धर्मकामौ स. D₅ न मां मुंचेत तत्त्वतः (for the posterior half).]

— Thereafter, D₅ ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 90).

१४७

C. 1. 6181
B. 1. 159. 1
K. 1. 173. 1

वैशंपायन उवाच ।
तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
किमिदं भृशदुःखार्तौ रोरवीथो *अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किंचिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकमिमुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om. in D5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकासुरवध; M5 हिडिंबवध. — *Adhy. name:* K4 Ñ1.2 V1 ब्राह्मणीवाक्यं (K4 °णीविलापः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 154; Dn3 157; D4m 160; T1 155; T2 G5 M 105; G1.2.6 106; G3.4 104. — *S'loka no.:* Dn 38; M3 39. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6174.

147

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (G3 M5 om. the ref.). — [b]) Ñ1.3 G3 निशाम्य. K3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु; D5 S सा (for तत्). — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) G2 M3.5.6 ततो (for भृशं). G3 °परीतां ते. — [d]) G3 सा कन्या (for कन्या तौ). Ñ3 अप्यभा°; D2 अन्वभा°; G3 त्वभ्य°.

2 Before 2, M ins. कन्या. — [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) एवं (for इदं). G2 बहु° (for भृश°). — [b]) Ś1 रोरवेथाः; Ko Ñ1 रौरवीथः; K1 G2 रौरवीथाः; K3 रोरवीथाः; Ñ2 V1 Dn रोरूयेतां; B D2 रौरूयेथां; Da D1 रोरूयेथां; D5 रौरूवीथां; T1 रौरवी*; G1 रोरुवीथाः. Ś1 K1 त्वमात्रवत्; Ko.2–4 Ñ1.3 त्वनाथ°; D4.5 T G ह्यनाथ°. M करुणं विलपिष्यथ. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) वाक्यं (for किंचिच्). — [d]) Ko तत्कृत्वा; G6 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च). Ñ1 यत्; T1 G3 अपि; G1.2 तत् (for च). T1 G1–3 वचः (for क्षमम्).

3 [b]) Ko युवाभ्यां. — K1 om. 3°. — [d]) V1 Dn D1.4.5 G4.6 त्राहि; Da G1 त्रातुं.

4 [a]) T2 G4.5 अत्यर्थम्. G1 इत्थमेवेष्यते°. — [c]) Ko Ñ2 V1 B (except B1) Dn D1.5 T1 अस्मिन्. Ś1 K (except Ko) अभ्यागते (for उपस्थि°). — [d]) Ś1 K1 D4 तर त्वं; Ko Ñ2 V1 B3 D2.5 तरध्वं; Ñ1 M6–8 ततः; Ñ3 भवतः; G2 तारितं; G3 तरते. D5 तु वयं; T1 G1–3 व्यसनं; T2 G4–6 M प्लवया; Cd प्लववत् (as in text).

5 [a]) Ñ3 T G दुःखात् (for दुर्गात्). — [b]) M6–8 कन्या (for उत). V1 B Dn D1 भारत (for तारयेत्). — [c]) Ñ3 तारणात्. — [d]) = 1. 68. 47[b]. S आत्मा वै पुत्र उच्यते. — After 5, T1 G (except G2.6) ins.:

1622* पुन्नाम्नो नरकात्त्राणात्तनयः पुत्र उच्यते ।
(cf. 1. 68. 38).

6 [a]) S आकांक्षंति (G3.4.6 M6–8 °ती). T G1.5 M5 हि; G6 M6–8 ह (for च). Ś1 K D2.5 दौहित्रात्. — [b]) Ñ V1 B5 Da Dn D1.4 मयि; S यदि (for अपि). Ś1 K D2.5 त्राणं मातामहाः सदा. — [c]) Ś1 K (except Ko) Ñ3 V1 B3 D1.4 तत् (for तान्). T1 G1–3 अहं (for स्वयं).

7 [a]) S हि (for च). — [b]) M6–8 अमुं (for गते). D5 T G M3.5 लोकांतरं; M6–8 लोकं गते (for लोकमिमुं). — [c]) K3 Ñ3 न- (for अ-). — [d]) Ko D4.5 विनश्यति न सं°; K2 °श्ये नात्र सं°; K4 °श्येन्नात्र सं°; T1 विनशिष्येन्न सं°; T2 G4–6 विनशिष्यत्यसंशयः (G4.5 °यं); G1.3 °श्येन्नैव सं°; G2 °श्ये नैव सं°; M °श्येद्वै न सं°.

8 [a]) Ś1 K1 Ñ3 M6–8 ताते च हि; Ko.2 D5 °ते त्वयि; K3 °ते चापि; K4 °तेपि च; G1 °तेप्यभि-; G2 तथापि हि. T1 ततोहमपि ते स्वर्गं. — [b]) D2 विभ्रष्टे; M5 प्रन°. — [c]) Ko.4 om. वि-. B1.6 T2 G4–6 M6–8 विच्छिद्येत्; D5 उच्छिद्यात्; T1 G1–3 छिद्येत. — [d]) D2 न तेषां; T2 तथैषां. N2 V1 B D (except D5) M6–8 विप्रियं. G1.4

पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
अनाथा कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा बत ॥ १२
अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे । C. 1: 6197 B. 1: 159. 17 K. 1. 173. 17

ततस्तेषां (G4 न तत्तेषां) प्रि°.

9 ab) T1 G1.2 त्वया (for तथा). K3 पित्रा मात्रा च संत्यक्ता. Ś1 K1.4 D5 T1 G1.2 transp. मात्रा and भ्रात्रा. S (except M3) एव (for अहं). K1 D4 न संश°; B5 Da D5 °शयः; S (except M3) न संशयः. — c) Ś1 K1.2.4 °मनुप्राप्य; K3 B1 G3 °तरं प्राप्ता. — d) Ś1 K1 म्रियेयम्; K3 तवेयम्; K4 नश्ये°; Ñ3 D2 भवे°; Da D4 T1 G3 म्रियेहम्; G1 भ्रंशे°; M गच्छे°. Ko न तथोचिता.

10 a) =18a. D5 त्वयि शोकविनि°; G1.2 आरोगे त्वयि नि°; G3 °यि रोगविनि°. — b) D5 च ते; M5 पुनः. B1 Da D1 पितः; B3 D2 पितुः; M5 पिता (for शिशुः). M3.6-8 मात्रा भ्रात्रा पुनः पिता. — K1 om. 10cd. — c) Ś1 K (K1 om.) Ñ3 D5 M संतानं. D5 पिंडस्य; G1 पुत्रश्च. — d) G3 प्रतितिष्ठति. K4 D4 T2 G3 असंशयः; T1 G1-3 M (M3 *inf. lin.*) शाश्वतं (T1 °तीं).

11 a) T1 धाता (for पुत्रः). T1 G2 सखी. — b) K2.3 B3 कृच्छ्रं हि; T1 G1-3 °च्छ्रं च; G4 कृपणात्. — d) Ko.3.4 Ñ2 V1 B D G3 धर्मे नियोजय.

12 a) M3.5 विवशा (for कृपणा). — b) S (except M7) °शायिनी (T2 G3 °संशया). — d) G3 विहीनं. T1 G2.3 कृपणं. Ś1 K3 Ñ3 तव; Ko.2 ततः; K1 Ñ1 इव ते; Ñ2 V1 B5.6 Da Dn D1.4 सदा. B1 (m as in text).3 D2 विहीना तत्क्षणादहं.

13 a) Ś1 अथवा न; Ko D5 °वास्य; T G अतस्त्वहं; M (except M5) अन्यथाहं. G4 प्रवक्ष्यामि (for करिं°). — G3 (hapl.) om. 13b-14c. — b) Ko D5 °स्याहं; G1 बालस्यास्य; G3 काल°. Ko Ñ1.2 V1 B D विमोचनं; Cd as in text. — c) T1 M बालसं°. M (except M3) करिष्या°. — d) G2 कामं (for कर्म).

14 G3 om. 14abc (cf. v. l. 13). — a) K3 अथ त्वयास्मि सततं. — b) K3 संत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां). Ko D5 वै द्विजोत्तम (for द्विज°). — d) S तच्चावेक्ष° (M3.6-8 तातावेक्ष°). Ko इति; T1 G2 M3 (*inf. lin.* as in text).6-8 अतः; T2 G1.4.6 उत; G3 इतः (for अपि).

15 Da om. 15ab. — a) S त(G5.6 अ)तोस्मदर्थं (G4 अतः सुतार्थं). Ko वै तात; Ñ1 D5 धर्मार्थं. — b) Ś1 ममवार्थं (sic); K1 अन्वयार्थं. — d) Ko.3.4 Ñ1.2 D5 S मां परित्यज (T2 G4-6 °जेः).

16 a) B D4.5 G3 अवश्यं. Ñ V1 B D (except D5) M3 च (for र्थे). Ś1 K1 Ñ3 G2.3 °रणीयार्थे (Ñ3 °र्थं). — b) D5 च; S स्म (for त्वां). B1 कालोतिगा°; D2 °भ्यगा°; T2 G4-6 कालव्यतिक्रमः; M कालो व्यतिक्रमेत्. Ś1 K1 मा विकल्पोत्य (K1 °भि)गा°. — M om. 16cd. — N reads 16cd after 1623* (cf. v. l. 18). — c) G4 अथ (for त्वया). — d) N G1.2 भविष्यंति हिताय वै (Ś1 K Ñ D5 मे).

17 a) Ś1 K (except K1) Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1.4.5 त्वतः; D2 अतः; T1 तु तत्; G3 तस्मात्. Ñ1 T2 G1.2.4-6 किं तु (G1.2.4 नु; G6 तत्) तस्मात्परं दुः°; M किं चातः (M3 न्वतः; M5 त्वतः) स्यात्परं दुः°. — b) G1.2 यथा स्म; G3 अस्ति मे (for यद्वयं). — c) Ko.1.4 B5 G1-3 याचमाना; K2 °मानां. G1.2 M परानन्नं; G3 परान्नं तत्. — d) T1 G1.2 °धावे महीं; G3 °धावामहे. Ko.2 (*sup. lin.*) D5 इतश्चेतश्च धावति.

18 a) =10a. D2 T G (except G3) त्वयि रोगविनिर्मुं°. — c) T1 G2 °तेव (*or* °ते व-) सतां. Nīl. reads अमृतेव (=जीवन्तीव). Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text. Ś1 K1 अतीवाहं सती लो°. — After 18, N ins.:

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।

followed by 16cd (Cd cites इतः प्रदाने). On the

C. 1. 6197
B. 1. 159. 17
K. 1. 173. 17

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१

ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२

तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३

अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

---

other hand, after 18, S ins.:

1624* इत्येतदुभयं तात निशाम्य तव यद्धितम् ।
तद्यवस्य तथाम्बाया हितं स्वस्य सुतस्य च ।
मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो गुणान्विताः ।
न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यतः ।

[(L. 1) T_2 G (except G_3) निशम्य. — (L. 3) T $G_{2.3}$ °पित्रोश्च पुत्राश्च; G_1 °पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]

19 Before 19, $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 S (except $M_{6.7}$) ins. वैशं°; $K_{0.2.4}$ V_1 Dn $D_{1.4}$ वैशं° उ°. — [b]) $Ñ_3$ निशाम्य. K_2 $Ñ_1$ T_2 $G_{4.5}$ °देवनं. — [c]) T_2 G_{4-6} M transp. पिता and माता. $Ś_1$ अपि (for च). — [d]) B_3 Da $G_{1.2}$ M च (for प्र-).

20 [a]) S तथा (for ततः). — [b]) S तु ($G_{1.2}$ स) (for अथ). $Ñ_2$ V_1 Dn D_5 M_3 तदा (for तयोः).

21 [a]) $Ñ_{1.3}$ V_1 $B_{1.3}$ Dn_1 $D_{1.2}$ T_1 पिता; $B_{5.6}$ तात; Dn_2 D_4 पितः; T_2 G $M_{3.5}$ पितो (for रोदीस्). $Ñ_2$ Da transp. रोदीः and तात. $Ñ_{1.3}$ V_1 B Dn_1 $D_{1.2}$ रुद्; Dn_2 D_4 क्रंद्; T G $M_{3.5}$ रोद् (for तात). $Ś_1$ K_1 D_5 $G_{1.2}$ transp. मा and मातर्. Dn_3 मा पितर्मा रुदे मातर्; M_{6-8} मा रोद मातर्मा तात. — [b]) K_1 तां (for त्वं). K_4 $Ñ_3$ ब्रवीत् (for ब्रुवन्). $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) स्वसस्त्विति चा(Da °स्त्विदम)ब्रवीत्; S स्वसश्च (G6 M °सेति) पुनः पुनः. — [c]) $K_{0.2.3}$ $Ñ_3$ S transp. सर्वान् and तान्. — [d]) Only Ko D_2 $G_{4.6}$ M as in text! $Ś_1$ K_1 $Ñ_3$ °कं स्रो(K1 सो)पतिष्ठति; K_2 °कं स्रोपसर्पं°; K_3 °कं चोपतिष्ठते; K_4 °कं सोभितिष्ठत; $Ñ_{1.2}$ $B_{1.5.6}$ Da $D_{1.4}$ T G_{1-3} °कमुपस°; V_1 B_3 Dn °कमनुस°; D_5 °कं समुस°; G_5 °कमपस°.

22 [a]) Ko स तृणं तु समादाय. — [b]) K_3 इदम् (for पुनर्). — [c]) $Ñ_2$ V_1 B D T_2 G_4 अहं (for तं). — After 22, G_6 ins. a colophon (*adhy. no.* 107).

23 Before 23, G_{4-6} ins. वैशं°. — [b]) $Ñ_3$ निशाम्य तत्; S निरीक्ष्य च. — [cd]) S तथा (G_3 °दा) ब्रुवंतं तं बालं, and तदा (for महान्).

24 Before 24, T_1 ins. वैशं°. — [a]) T_2 G_{4-6} M इदमंतरमित्येव (T_2 G_5 °वं); cf. 1. 51. 16°. — [b]) Ko तत्र प्रविश्य; D_4 समभिसृ°; T_1 G_{1-3} समनुसृ°. Ko च (for तान्). — [c]) K_4 D_2 G_{1-4} M (except M_3) एव (for इव). — [d]) $G_{4.6}$ $M_{3.6-8}$ सांत्वयामास वै गिरा; M_3 (*inf. lin.*).5 सिंचंती वाक्यमब्र°.

Colophon om. in G_6. — *Major parvan:* T_2 G_{1-5} M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ Ko–2 Ñ V_1 B Da $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ बकवध ($B_{1.3}$ एकचक्रायां बक°); K_3 बकराक्षसवध. — *Adhy. name:* Ko.4 बालोपश्रुतिः; $Ñ_{1.2}$ V_1 ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्यं; G_1 पुत्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 155; Dn_3 158; D_4m 161; T_1 156; T_2 G_5 M 106; $G_{1.2}$ 107; $G_{3.4}$ 105. — *Śloka no.:* Dn 24; M_3 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is *not* om. in $Ś_1$ K_1!). — [a]) G_5 °मूलफलं. — [c]) $Ś_1$ K_1 V_1 $B_{3.6}$ Dn D_1 $M_{3.5}$ °त्वाप्यपक°; Ko Ñ3 D_5 M_3 (*inf. lin.*) °त्वाह्यपक°; K_{2-4} $Ñ_{1.2}$ $B_{1.5}$ Da $D_{2.4}$ °त्वाऽप्यपक°; T G M_{6-8} तद्विद्यित्वापकर्षेयं (T_1 °कर्षामि). — [d]) $Ś_1$ चेह्यपकर्षि°; D_2 T_1 चेदपि क°; G_5 चेदं व्यपोहितुं; G_6 चेदं परीक्षितुं.

2 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — [c]) Ko अत्र; T_1 G_3 तद् (for तु). — [d]) $Ś_1$ मानुष्याणां; B_5 मनुष्येण. — After 2, S ins.:

1625* तथापि तत्त्वमाख्यास्ये एतद्दुःखस्य संभवम् ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं शृणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) $G_{1.2}$ M_5 दुःखस्यैतस्य; M_3 दुःखस्यैकस्य; M_{6-8}

१४८

कुन्त्युवाच ।
कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्याद्य शाश्वतम् ॥ ९

C. 1. 6214
B. 1. 160. 9
K. 1. 174. 22

दुःखस्यैवास्य (for एतद्दुःख°). — (L. 2) G2 यथातथा.]

3 [b]) Ś1 नामास्ति; T2 G नामेह (for वसति). — After 3[ab], S ins.:

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।
तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।
बको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां. — (L. 3) T G3.4 transp. नाम्ना and वै. M3 दुरात्मा. G1.2 बकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः.]

— K1 om. 3[c]–4[b]. — T1 G1–3 repeat 3[cd] (with v. l.) after 8, M5 after 9. — [d]) M5 (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च). Ś1 Ñ2 D1 अस्य (for च). — After 3, S (G6 om. line 1) ins.:

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।
तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L. 1) T1 बलंब°; G3 प्रलंबाक्षः; M3 °लंभकः. T2 G4.5 माथिकः कामरूपी स; G2 M3 (*inf. lin.*).5 प्रबलः (G2 प्रलंबः) कामरूपी च. G1.2 M3 (*inf. lin.*) सु- (for वै). — (L. 2) T1 M6–8 वर्षाण्यत्र; G1 °र्षाण्यद्य.]

4 K3 om. 4; K1 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). T1 G1–3 M repeat 4[ab] with v. l. (cf. v. l. 8, 9). — [a]) Ś1 Ko.2.4 दुष्टो. Ś1 K2 Ñ3 °मांसस्य; Ko.4 °मांसादो. — [b]) M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In S, 4[ab] is followed by 5[c]–8[a] (T G om. 6); cf. also v. l. 8, 9. — [d]) Ś1 K2.4 D5 T1 G1–3 इदं (for इमं). Ś1 K1 वशी (for बली).

5 For S cf. v. l. 8 and 9. — [b]) K2.4 B (except B1) D4 T2 G M3 °न्वितं; Da °समुद्भितं. — [c]) T1 सत्कृते. — [d]) M3 पापेभ्यश्च. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 91).

6 T G om. 6. — [a]) Ś1 transp. तस्य and विहि°. — D2 om. 6[c]–7[b]. — [c]) Ś1 K Ñ3 D5 महिषः (K3 °षं). Ś1 °श्चैव. — [d]) Ś1 K1.4 Ñ3 Da D4.5 तम् (for तद्).

7 D2 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — [a]) S एकैकं. Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) अपि (for एव). S पुरुषं. — [b]) S संप्रयच्छंति वेतनं. — [c]) K1 B1 संवारो; K2 न वा°; G2 सवार्यो; G3 सदारो. G2 विप्रैर् (for वर्षैर्). — [d]) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G1–3 °सुकरो; Cd as in text. K0 D5 नृणां. T2 G4–6 M भविष्यत्सुखाय वै (M3 °य नः; M5 तिष्ठेत समये कृते).

8 [a]) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) केचिद् (for चापि). — [b]) K4 Ñ V1 B Da Dn2 D2.4 यतंति; Dn1.n3 D1 वदंति; T1 यततः. — [d]) K0 D5 भक्षयेत्पुनः; T G भक्षयिष्यति. — After 8, T1 G1–3 repeat 3[cd]–4[ab] and then read 4[cd]–5[ab]; on the other hand, after 8, T2 G4–6 read 4[cd]–5[ab] (cf. v. l. 9).

9 [a]) Ś1 K (except K4) °ग्रहो; Ñ3 °गृहो; G1.4.5 °पुरे; G3 विप्रकीर्यरुद्धे (sic). — [b]) Ñ1 B5 बकः; D5 न्यायं; T2 G2 ह्येवं; G3.4 ह्यपि (for नायं). K1 Da2 M6–8 नायम्; Ñ1 B5 स्वयम्; D5 G M3.5 न्यायम् (G6 न्यायाद्). Ñ1 इहागतः; T2 उपास्थितः; G उपाश्रितः. T1 द्वे चान्यायमुपाश्रिताः. — After 9[ab], K4 Ñ2 V1 B D ins.:

C. 1. 6214
B. 1. 160. 10
K. 1. 174. 28

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२
विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३
सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कथंचन ।
गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १५
सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।

— [c]) K4 जनपदे (for जन°). — [d]) Ñ3 यो वै तस्याद्य शाश्वतः; S न करोतीह (G1.2 °तीति; G3 °ति हि; G5 °ति ह) शा°. — After 9, M5 repeats 3^{cd}–4^{ab} and 5^{cd}, and then reads 4^{cd}–5^{ab}; on the other hand, after 9, M3.6–8 repeat 4^{ab}, 5^{cd}, and then read 4^{cd}–5^{ab} (cf. v. l. 8).

10 [b]) Ñ3 ते; D1 मे (for ये). S (except T2) दुर्बलाश्रये. — [c]) V1 Nīl. (comm.) नित्यवास्तव्याः; D1 यस्य तूद्विग्नाः; Dn (erroneously) Nīlp as in text. S सत्सु चान्येषु देशेषु. — [d]) S कु(G4 अ)राजविषये रताः (G1.2 °यं गताः). — After 10, K4 ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।
परित्यागं नेच्छमाना वसामो नगरे ततः ।
एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।
दीयमाने नरकरे सततं बकराक्षसे ।

11 [a]) D4 पुरुषाः (for ब्राह्मणाः). K4 Cd वस्तव्याः; B6 Da D2 वास्त°. — [b]) M3.7 सर्वं तच्; M5 सर्वे स्व-; M6 सर्वं तं (for कस्य वा). G1 वांछंति (for वा छंद°). K (except K1) D4.5 ब्रह्मचारिणः. — [c]) Ś1 K1.4 B1.5 Dn3 D1.2.4 M (except M5) °रेतैर्हि; Ñ1 °रेतैर्न. K1 वासं°; K4 B5 Da वस्यं°; Ñ1 रंस्यं°; Ñ2 V1 M वत्स्यंति; B6 वत्स्यं°; D1 वात्स्यं°. D5 °रेतैर्विहीनस्य; T G °रेते वसंत्येव.

12 After 12^{ab}, G1.2.4 ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।

— [c]) T G त्रयेण; M6–8 त्रयाणां. K3 Ñ V1 B D संचयेनास्य (Ñ1 उपचयेनास्य; D5 °येनेह); T G संचितेनेह. — [d]) Ś1 वर्जयेत्; K1.2.4 D5 वर्धं°; K3 वृद्धं°; Ñ1.2 V1 B D (except D5) तार°; M6–8 कार°.

13 [a]) N3 कथं (for मया). Ko D5 सर्वं; D1 भेदा; S त्वेतत् (M6–8 त्वत्र) (for चेदं). — [b]) Ś1 transp. त्रयं and सर्वं. Ko D5 एतद् (for सर्वं). K1 उपाश्रितः. Ñ3 अस्माभिः समु°; S त्रितयं (M3.5 त्रयं च) समुपार्जितं (M6–8 °पाश्रितं). — [c]) Ko.3 Ñ3 ताम्; K4 तम्; Ñ1.2 V1 B D तद् (for त). T G त्विमां. — [d]) K2 Ñ1.2 V1 B D तप्स्यामहे.

14 [b]) T1 हेतुः; G3 पापः (for वारः). — [c]) T1 G1.2.6 पुरुषं. T1 G1.2 M6–8 चैकं; G6 पेयं. — [d]) Ko.1.4 D5 तथा; K3 यथा (for मया).

15 K2 om. 15^{cdef}. — [d]) D2 शक्नोमि. Ko V1 Dn D1 T1 कदाचन. B (except B1) Da D4 न च (B5 हि) शक्ष्यामि कंचन. — [e]) Ś1 V1 Dn D1 चैव; S चान्यां (for चापि). — [f]) Ko भामिनि; S राक्षसात्.

16 [a]) Ñ3 शोकार्णवे. — [b]) Ñ1.2 V1 B3.5 D (except Da) T2 G °त्यसुकरे; T1 मुह्याम्यनुकृतो. — [c]) Ś1 Ko–3 B1m D5 एभिर्; K4 B5 G1–3.5 M तैर्; G4 इह; G6 अहं (for एतैर्). — [d]) Ś1 सह (for अद्य). — [e]) Ś1 K1 निःसहितः; Ko D5 स हि बकः. Ñ3 क्रुद्धः; S रक्षः (for क्षुद्रः). — [f]) Ś1 °युक्ष्यति; K1.3 Ñ1.3 D4 T1 G3 °योक्ष्यति; K2 °योक्ष्यते; K4 सर्वान्नो घातयिष्यति; B1.3 °भोक्ष्यते; D5 °नेवाथ भो°; G4 °न्वै भक्षयिष्यति; M6–8 °नेवावभो°. — After 16, T G ins.:

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्तं प्रश्नतोऽनघे ।
[G1.2 °क्तं पृच्छते भृशं.]

Colophon om. in Ś1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko–3 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T2 M5 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K2 ब्राह्मणप्रश्नः; K4 G1 ब्राह्मणवाक्यं; Ñ1.2 V1 कुंतीप्रश्नः; D5 कुंतीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 155; Dn3 159; D4m 162; T1 157; T2 G5 M 107; G1.2.6 108; G3.4 106. — *S'loka no.:* Dn 17; M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6215.

१४९

कुन्त्युवाच ।
न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।
नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४
न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किंचिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

C. 1. 6229
B. 1. 161. 9
K. 1. 175. 9

149

1 Śi1 K1 S om. उवाच. — a) Śi1 K (except Ko) संतापः (for विषादः). — b) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — c) Ñ3 परिदिष्टः; G4 (*sup. lin.* as in text) किं नु दृष्टः. K3 मे (for ऽत्र). — d) Ñ1 T G3–6 M राक्षसात् (for रक्षसः). G1.2 मोक्षयेहं निशाचरात्. — After 1, S (except M5) ins.:

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2^{cd}. — T स्वपुत्र°; G2.4 सुपुत्र°; G3 न पुत्र°.]

2 G4 om. 2. — a) Śi1 K1 चैव (for तव). — b) Śi1 एका (for कन्या). Śi1 कन्या; K3 चैव; T1 एका च (for चैका). — c) Śi1 K2 D5 तु; Ko.3.4 नु; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 Ñ3 M) एतयोः (for तयोः). — d) Śi1 K1 Ñ2 V1 B5 D (except D2.4.5) तव (for तत्र).

3 b) G1 भविष्यति (for गमि°). — c) K3 T1 G4.6 M5 तदर्थं; K4 यद्°. — d) K3 दुष्टस्य (for पाप°).

4 Śi1 K1 S om. उवाच. — b) K1 Ñ1 °तार्थे; D2 G2.6 °तार्थं; M (except M3) °ताय. K4 कदाचन. — d) V1 Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ñ3 वियोजयं; V1 B3 Dn D1 वियोजयन्.

5 ab) S न त्वेतद् (T2 G5 त्वेतं; G1.2 ह्येतद्; G4 त्वेवं) धर्मनित्यानां (M °नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्करं. — c) Ñ V1 Dn D1.5 M (except M3) °णार्थं. — d) K2 S चापि (T1 सोपि; M5 as in text). Śi1 K (except Ko) Ñ1 Da G3 वात्म°.

6 a) Ko G1 च (for तु). T1 मम; G1.2 वधः (for मया). — b) Śi1 Ko.1.4 V1 B5 Da2 G1 (before corr.) M रोचते; Dn1 योजये. — c) Śi1 K D5 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S °त्मवध्याभ्यां. — d)=7^d. Śi1 K3.4 D1.5 श्रेयो नात्म°; Ko.2 Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 G3.4.6 M °यानात्म°; K1 T2 G1.2.5 °यो ह्यात्म°. — After 6, G3 ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Śi1 K1 om. 7. — a) K (K1 om.) D5 G3 ब्रह्महत्या. Ñ3 °ध्याफलं प्राप्य. — b) D4 तु; G3 इह (for अत्र). — After 7^{ab}, M5 ins.:

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।

— G1 (hapl.) om. 7^c–8^d. — e) Ñ1 हि; B5 तु (for अपि). K3.4 °पूर्वकं कृत्वा. — d)=6^d. Ko.2.3 श्रेयो नात्म°; K4 °यां नात्म°; Ñ1.2 V1 B D व(Da प)रमात्म°; Ñ3 G2 M कुतस्त्वात्मवधो (Ñ3 °तो); T G3.4.6 कृतस्त्वात्म°. G5 प्रत्यवायो ह बुध्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ñ1 धर्मं (for वधं). — b) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मनः). M6–8 सखे (for शुभे). — d) D4 T2 G3–6 M5 मम; D5 अपि (for मयि).

9 a) Śi1 K1–4 D5 त्वस्मिन्; G1.2 ह्यस्मिन्. — b) G4 कृते (for वधे). — c) Śi1 K1 एव; Ko.3.4 अस्य; D1 T G हि (G3 इह); D5 अत्र; M6–8 अनु- (for प्र-).

10 a) Ñ V1 B (except B1) Da Dn2.n3 M गृहं.

C. 1. 6230
B. 1. 161. 10
K. 1. 175. 10

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः॥१५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— [c]) Ko D5 हि (for च). — [d]) Ñ3 महत् (for मतम्). Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृशंसो गर्हितो बुधैः.

11 [a]) Ñ3 transp. कुर्यान् and न. Ko B5 अ-; S (except G3) च (for न). M3.5 पापकं; M6-8 पापकृत् (for निंदितं). — [b]) Ko G4 transp. न and नृशंसं. V1 B1 Dn D1.5 T G कथंचन. Ñ3 न च कर्ता कदा°. — [c]) Ś1 Ko-2 T1 पूर्वे. — [d]) S प्राहुर्धर्मविदो जनाः.

12 [a]) Ñ3 M (except M5) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S (except G1.2) सह दारेण. — [b]) D2 °शोयं. M विनश्येयमहं स्वयं. — [c]) G3 अनुमन्ये. K1.2 Ñ2.3 V1 B D M (except M3) कदाचन.

13 K1 S om. उवाच; Ś1 om. the ref. — [b]) D2 मम; G4 पूज्या (for रक्ष्या). Ś1 G6 स्थिता; K1 स्थितः; T G3-5 स्थितिः; G1.2 ध्रुवं; M6-8 स्मृताः.

14 [b]) G3 ममापत्यवि°. — [c]) Ko D5 मंत्रसंसिद्धः. — [d]) Ñ1 T G तपस्वी. Ko मम पुत्रो महाबल.

15 [a]) Ñ3 स; D4 तु (for च). — [b]) G1 transp. प्राप° and भोज°. — [c]) S मोचयि°.

16 [a]) T2 G1(before corr.).3-5 वीर्येण.

17 [a]) G1 स्वयेदं. Ś1 K1.2 कस्यचिद्; G3 केन°. — [b]) Ś1 K1 नाहंतव्यं (sic). G1.2 कदाचन.

18 [a]) K4 D1 चाप्यनु°; Da Dn3 M6-8 चाप्यनु°; T1 हमनु°; G1 वाननु°. — [b]) Ñ1.2 B1m.3.6 Dn1 D5 यत्; Dn3 D2 यः (for यं). — [c]) Ś1 K4 Ñ V1 B3.6 Da1 Dn D1.2 तथा; K1 तदा; B5 यथा; D4 तु यत् (for तथा). T G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — [d]) D2 विज्ञायेति. T G इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K1 om. 19-20. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 T1 om. वैशं° उ°; Ś1 K2-4 D2.5 T2 G M om. उवाच. — [a]) G1.2 स (for तु). — [b]) G1.2 पुत्रः (for विप्रो). S transp. भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) Ś1 transp. कुंती and विप्रः. — [c]) Ko.3.4 तदाब्रू°; M तदब्रू°. — [d]) S प्रतिजज्ञे तथेति सः (G1.2 तथा हि सः; G3 °थेति च).

Colophon om. in K1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2.3 Ñ V1 B D T2 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K4 ब्राह्मणसमाश्वासनं; Ñ1.2 V1 भीमबकवधांगीकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 157; Dn3 160; D4m 163; T1 158; T2 G5 M 108; G1.2(*sup. lin.*).6 109; G2-4 107. — *S'loka no.:* Dn 20; M3 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6235.

१५०

वैशंपायन उवाच ।

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३

कुन्त्युवाच ।

ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

C. 1. 6249
B. 1. 162. 9
K. 1. 176. 12

150

1 Śi K (except Ko) Ds S om. उवाच. — a) B1.3 Ds S करिष्यामीति (G6 प्रतिज्ञाते तु; cf. 1b). — b) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) अथ (for तु). G6 करिष्यामीति भा°. — c) T G °श्मुः सहिताः सर्वे. — d) Many MSS. भैक्ष्य°. — After 1, D2 (om. lines 3–4) S ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।
बुबोध धर्मराजस्तु हृषितं भीममच्युतम् ।
हर्षितुं कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।
स समीक्ष्य तदा राजञ्श्रोतुकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) Ds ह्यापूर्ण°; T1 G3 संपूर्ण°. — (L. 2) Ds G1–3 M6–8 हर्षितं. Ds वीरमुत्तमं; G4 भीममुद्धतं. — (L. 3) T1 G3 हर्षितं; T2 भाषितं; G1.2 तोषस्य; G5 भाषितुं; G6 हृषितुं. T1 °साबोधयद्गुरुः; G4 M3.5 °सांचिंतयद्गुरुः. M6–8 °यन्प्रभुः. — (L. 4) T1 स सम्यक्तु; M प्रसमी°. M6–8 राजा. G1.2 योद्धुकामं; M6–8 ज्ञातुकामो. T1 पृथां; T2 G6 विशां (for युधां).]

2 a) Śi Ko.1 B3 m M5 तज् (for तं). — b) Ko.2.3 कुंती° (for पाण्डु°). — c) G3 एतत् (for एकस्). Śi K1 रहस्यनुप्रविश्यै°; T1 G1 रहस्यमुपवि°. — d) Śi1 तत्र; T1 सुतः; G5 परि- (for ततः). M5 ततोपृच्छत्स मा°.

3 Before 3, Śi T1 ins. युधिष्ठिरः; K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) युधिष्ठिर उ°. — a) K1.3 D5 T1 G1–3 M भवत्यानु°. T1 G1–3 M किंचिद्; Cd as in text. — c) Śi K D5 तदयं (Śi K1 अयं वा; D5 स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 M स्वयं (Ñ1.3 B3 M अयं) वा कर्तुमिच्छति.

4 Śi K1 S om. उवाच. — a) G3 एष (for एव). Ko G (except G4.5) M (except M3) एव; Ñ1 एतत् (for एष). — b) Śi K1 Ñ3 T1 परंतप. — c) K4 G5 °णार्थं. Ko.3.4 महत्कर्म; Ñ1 परं कृ°; D5 महाकृ°. — d) Śi Ko.1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1.2 मोचयन्नगरं च यत्. — After 4, G1.2.4 ins.:

1636* बकाय कल्पितं पुत्र महान्तं बलिमुत्तमम् ।
भीमो भुनक्ति संपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) G1 भुनक्तु. G3 संपुष्टिम्. G2 °हं तु तर्पयत्.]

5 Śi K1–3 S om. उवाच. — a) G4 इदं तु (for किमिदं). Ñ1 तीव्रं (for तीक्ष्णं). — b) Ñ3 V1 B D (except D1.5) M3 दुष्करं.

6 b) Śi G1.2 स्वपुत्रं; K3 त्वं सु°. Ko °कुमर्हसि. — c) Śi °वृद्धि°; Ko.3m Ñ3 D5 °वृत्त°; K3 °वृद्ध°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 °वेद°; T2 G3–6 °विरुद्धश्; G1 लोके वृद्धिविरुद्धश्; G2 °वृत्तिषु रुद्धश्. Śi T1 वा; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि; T2 G M च (for वै). — d) K2 D2 T G °त्यागः. T G कृतस् (G3 त्वया). M3 transp. कृतं and त्वया. B5 मया; G3 कृतः (for त्वया).

7 a) Ñ3 बाहुं. — b) T2 G5 वयं (for सुखं). Ñ1.2 V1 B D शयामहे; G3 वसा°. — d) K (except K1) उज्जिहीर्षा°; D2 तज्जिहीर्षा°; D5 जेतुं हर्षा°. K4 M5 वयं (for पुनः).

C. 1. 6249
B. 1. 162. 9
K. 1. 176. 12

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो *नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।

---

8 D2 om. 8ab. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रजनीः (for वसतीः). — d) K4 दुष्टः (for दुःखाच्).

9 a) G2 सूर्यवीर्यस्य. — b) G3 भयात् (for वयम्). — c) G1 M अमात्यश्चापि पापात्मा. — d) B5 D5 M स (for च). Ś1 K1 प्ररोचनः (cf. v. l. 1. 132. 2).

10 a) K0 वीर्यमनुश्रिं°; K2.4 Ñ3 G1-3 °र्यमुपाश्रिं°; T2 G4.5 बाहुसुपा°; G6 बाहू समा°; M विक्रममासाद्य. — After 10ab, G1.2 ins.:

1637* भोक्तुमिच्छामहे मातः निःसपत्ना महामनः ।

[G2 राज्यं (for मातः) and महात्मनः (for महाम°).]

— c) G1.2 इमानन्यानुपप्राप्तान्. — After 10, G1.2 ins.:

1638* कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 b) G3 तां तव (for कां त्वया). — c) K0.1 G1 कश्चित्; K2 G2 किंचित्; K4 B1m D2 कथं; Dn1 क्वचित्. K3 Ñ3 V1 B1.5 D3 Dn1.n2 D1.5 M3.5 नु; B1m D2 T1 तु (for न). Ñ1 तु (for ते). B3 कथं नु दुःखैर्दुर्बुद्धिस्; G3 कच्चिद्दुःखेन बु°. — d) Ś1 K0 Ñ V1 B1.5 D (except D3) M3.5 विलुप्ता; B3 ते लुप्ता. Ś1 K T1 G3 M3 °चेतना; G2 °सा; M5 °सं.

12 G1 om. 12. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M3 transp. युधि° and न. — b) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया कार्यो वृकोदरे (Ś1 °र्यः परंतप). — d) Ś1 वृतो (for कृतो). — After 12, T G (except G1) M3 ins.:

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विप्लुता गतचेतना ।

[Cf. 11cd. G3 जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior half).]

13 G3 om. 13. — a) D5 विपत्तौ विप्रभवने. — After 13ab, N (except Ñ2.3 D3) ins.:

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ।

— b) M5 अस्य (for तस्य). K4 V1 B D (except D5) M7 पार्थ; T1 तत्र (for तात). — d) T G (G6 om.) मयैषा (T1 °ता). T2 G1.4.5 °मीक्ष्यते; G2 °क्ष्यता. — M om. 13ef. — e) G3 एतावतैव पुरुषैः (sic). — f) T2 G (G6 om.) कृते. Ś1 K1 B3 यस्य (for यस्मिन्). Ñ D31 G3 पश्यति (for नश्य°). — After 13, T G (except G6) ins.:

1641* ब्राह्मणार्थे महान्धर्मो जानतीत्थं वृकोदरे ।

[T1 जानान्यर्थं; G1.2 जानामीत्थं; G3 जानीतार्थं; G4 जानातीत्थं. G1 वृकोदर.]

— On the other hand, Ñ2 V1 B (except B1) D ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्द्विगुणं ततः ।

14 T1 om. 14. — a) T2 G1.2.5 वीर्यं°; G3.4.6 M वीर° (for भीम°). D1 तं दृष्ट्वा भीमवि°. — b) M5 वने; M6-8 वयं (for महत्). — Ś1 K1 (hapl.) om. 14c-15b. — c) K4 हैडंब°. Ñ1 वधे. Ñ V1 Dn D5 M3 चैवं. — d) G6 विश्वासोयं.

15 Ś1 K1 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) Ñ3 बाहोर्. K (K1 om.) D2.5 बलं and भीमस्य. B6 Da D4 तु (for हि). — b) Da M (except M3) °युतबलं. Ñ3 मतं (for महत्). — c) Ś1 K1 Da M5 तेन; T2 ते च. K4 G1.2 जगत् (for गज-). — d) Ś1 °ढा गजसाह्वयात्. Nilp निगूढा.

16 a) M च (for न). Ś1 K Ñ3 D5 °बले(Ś1 K1 बलान्)नान्यो; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वृकोदरेण सदृशो (B3 orig. सहितो); D2 भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदराद्बली ह्यन्यो (G2.6 हन्यो sic). — b) Ñ3 S जातो (G3 जातु) (for भूतो). Ñ3 T2 G3.4.6 M3 न जनिष्यति; G1.2 M6-8 न जनिष्यते; M5 जनयिष्यति. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) बलेनान्यो न विद्यते. — c) Ś1 K1 °भ्युपेयाद्; Ñ V1 B (except B5) D1.2 यो व्यतीयाद्; T2 G4.5 यो हि युध्याद्; G1 योभियुध्यद्; G3 °भ्युपायाद्; M6-8 यो ह्युदीयाद्. — d) Ñ3 V1 B6 Dn D1 चक्रधरं स्वं°; B1 D5 T1 G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥२१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन्राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७ C. 1. 6269 B. 1. 163. 3 K. 1. 177. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G4.5) M5 °धरः स्वयं.

17 a) Ko.1 Ñ3 B1.5 D (except D1.5) T2 G3 चैव; K3 त्वेष; G1 °प्येष; G2.4 ह्येष. — b) K1.2 Ñ V1 B D G3 M3.6-8 अस्य; T1 G1.2.6 M5 यस्य. — c)=1. 114. 13b. Da T2 G6 °चूर्णिताः. G3 गात्रेण चूर्णिताः. — After 17, M3.5 ins.:

1643* तथा हि दृष्टं स्वप्नं तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो बकं हत्वा नागरैः परिवारितः ।
हृष्टः पुनरिमं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ज्ञात्वा (for स्मृ°). — b) G6 पार्थिव (for पाण्ड°). — Ś1 K1 om. 18c-20b. — c) Ko.4 D4 प्रतीकारे च; K2.3 T2 G1.4-6 प्रती°; Ñ1.2 V1 B1.3.6 Dn D1.2 °कार्ये च; B5 प्रतिकारे च; D5 °काराय; G3 M3 °कार्यं च. K (K1 om.) वासस्य (for विप्र°).

19 Ś1 K1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ab) S च (for इदं). K2 T G M3.5 transp. लोभात् and मोहात्. M3 दौर्बल्यात् (for चाज्ञा°). K4 विनिश्चयं; T G M3.5 न च भ्रमात्. — cd) K2-4 Ñ1.2 Da1 D2.5 M5 धर्मज्ञ. K2 महान् (for मया). T G M3.6-8 इदं व्यवसितं वीर बुद्धिपूर्वमिदं कृतं.

20 Ś1 K1 om. 20ab; K2 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) S °पि (M3.6-8 °भि-) निर्वृत्तौ. — b) Da1 T1 G M6-8 प्रतिकारः (G4 प्रतीकारं). Ñ1 अथ; B5 तु; G5 -स्य (for च). Ñ1 B5 D4 विप्रस्य (for वास°). — c) K4 Ñ B5 °मश्चाच°. T1 परमो (for चरितो). D2 मया (for महान्).

21 b) Ñ1 S (except G2) केषुचित् (for कर्हि°). — T1 om. 21cd. — c) K3 transp. क्षत्रियः and स. — d) Ñ V1 B D (except D5) आप्नुं° (for प्राप्नुं°). Ñ2.3 V1 B D (except D5) मे मतिः; T2 नः श्रु°; G1 विश्रुतं; G2 न श्रुतः; G3-5 M न श्रु°; G6 निश्चितं.

22 ab) Ñ1.2 V1 B D (except D5) read क्षत्रियः after कुर्वाणः. — c) G1 लोकेषु च.

23 a) Ś1 K2 transp. एव and तु. Ko.3.4 D5 यदि; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 अर्थे च; Ñ3 T1 G2 चैव; T2 G4-6 एव च; G1 इह च; G3 इत्येह; M एव हि (for एव तु). — b) Ś1 विधिं; K1 मृधे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) भुवि (for युधि). — c) Ñ3 काले° (for लोके°). K2 °वैष्वेषु लो°; T2 G4-6 °वेषु च लो°; G1 सर्वेष्वपि च लो°; M (except M3) स वै सर्वेषु लो°. — d) B1.3 D2 रंजयति.

24 a) K3 V1 B1.5.6 Dn D1 M6-8 मोचयेत्; K4 Ñ2 B3 Da D2.4 °चयन्; Ñ3 °क्षयेत्; T1 M5 °क्षयत्. D4 राजन्; S पुत्र (T1 प्राज्ञः). — b) Ñ1.3 D2 °णा(D2 °णं)गतम्. Ś1 आवृतं. S उद्विग्नं शरणार्थिनं. — c) K1 Da D4 हि; G1.2 सत् (for इह). G3 जातः (for जन्म). — d) Ś1 K1.4 V1 B Dn3 D5 T2.G3.5 M6-8 सद्रव्ये; Da °द्रव्यैः; G4 स दिव्ये. Ko °सेविते; V1 Dn D4 °पूजिते; T1 °संस्कृते.

25 a) K3 Ñ V1 B D (except D2) मां; S हि (for स). — b) N (except K1) M5 पौरव°. — c) Ko °च

C. 1. 6270
B. 1. 163. 4
K. 1. 177. 5

वैशंपायन उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २
ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरप्रज्ञः; K2.3 D2 °चासुतरम्°; Ñ2 V1 B1 Dn D4 °चासुकरम्°; Ñ3 °चासुतराम्°; B2.5.6 Da Cd चाशुतरम्°; G2 °च स सुतां व्यासः. — [d]) G2 प्राज्ञ (for तस्माद्). Ś1 चैतच्; K1 एतं; Ñ2 V1 B D एवं (B3m Da आशु) (for एतच्). — Ñ2 V1 B D (except D5) end the adhy., and read the colophon, after 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy.

26 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [cd]) Ñ2 V1 B D (except D5) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु सानुक्रोशवती भव. — [ef]) S ध्रुवमेष (G3.4.6 M5.7 °व) महाबाहुर्विजित्य पुरुं°. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ।

D2.3 cont.:

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्भिर्महात्मभिः ।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्तारो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins.:

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।

27 [a]) M कथं (for यथा). B5 न्विमं; T1 G1 चैनं; T2 G2.4–6 चैवं; G3 चैतं; M चेदं. T G न नो (G1 नरो; G2 न ते) विद्युः. — [b]) D4 जना (for नरा). — [c]) G2 किमयं; M5 तथैव. — [d]) D5 परिगृह्येत; T G °गृह्य च; M (except M3) प्रतिग्राह्यश्च. K2 परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27, S ins.:

1647* वैशंपायनः ।
युधिष्ठिरेण संमन्त्र्य ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्त्वयामास भारत ।

Colophon om. in G3; Ñ2 V1 B D (except D5) read it after st. 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy. — *Major parvan:* T2 G1–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T2 M3.5 बकवध (B1.3 D1 एकचक्रायां बक°). — *Adhy. name:* K4 युधिष्ठिरसंवादः; Ñ1.2 V1 कुंती-युधिष्ठिरसंवादः; D5 कुंतीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 158; Dn3 161; D4m 164; T1 159; T2 G5 M 109; G1 110; G2–4 108. — *S'loka no.:* Dn 26; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6259.

151

☞ Ñ2 V1 B D (except D5) read the last two st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the beginning of the present adhy.

1 Ś1 K D2.5 T1 om. उवाच; T2 G M om. the ref. — [a]) Ñ3 रात्र्यामतीं°. — For 1, S subst. a passage of 46 lines given in App. I (No. 92); D5 ins. lines 2–17 of this passage after 1[ab], and lines 19–46 after 1[cd].

2 M5–8 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 K2 B6 D2 भवनं; Ko T G1.6 च वनं; K3 भुवनं; G2–5 वचनं. — M3 om. 2[cd]. — [d]) K3m °भुंजयन्; V1 B1.3 (m as in text) Dn D1.2 °पादयन्; G1.2 °भोजयन्.

3 [a]) N2 V1 B5 D (except D5) क्रुद्धो (for श्रुत्वा). — [b]) N2 V1 B D (except D5) भीमस्य वचनात् (B1.3.6 D2 वचनं) तदा.

4 After 4[ab], K4 N1.2 V1 B D (except D5) ins.:

1648* लोहिताक्षः काली च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।
आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषणः ।

[(L. 1) Dn करालश्च. K4 लोहितास्यः सुहृष्टश्च (for the prior half). — (L. 2) K4 आकर्णदारितास्यश्च; Da D4 आकर्णभिन्न°.]

— [c]) MSS. भ्रुकुटीं, भ्रुकुटिं also. K3 बध्वा (for कृत्वा).

5 [c]) M विवृत्य नेत्रे संक्रुद्धः.

6 Before 6, K3 ins. बक उ°; M (except M3) बकः. — [b]) K3 परिकल्पितं; M समुपाहृतं. T1 मदर्थः पुरुषादकः.

विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्ते एव पराङ्मुखः ॥ ७
ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ८
तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्ते एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
जघान पृष्ठे पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्ते एव सः ॥ ११
ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः ॥ १३
क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

C. 1. 6284
B. 1. 168. 18
K. 1. 177. 40

— [a]) B5 यममंदिरं.

7 Before 7, T2 G5 M6-8 ins. वैशं॰. — [a]) Ś1 K1.3 V1 Dn D1 ततः (for तु तत्). — [b]) =14[d]. — [d]) Here and below many MSS. भुक्त (for भुङ्क्ते).

8 [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रवं (for ततः). N3 सु- (for स). Ś1 K1 भैरवो. Ś1 K1 दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G1.2 क्रोशन्). [भैरवं for भैरवं रवं (Word Haplology)?] — [c]) Ś1 अभ्याद्रवद्; K1 अभिद्रवन्; D4 °धावद्.

9 [b]) N म्रे(K1 ई)क्षमाणो. — [c]) K4 G2 भुक्तवानन्नं. — G2 subst. for 9[d] पापिनं बकमोजसा, which G1 ins. after 9[d].

10 [a]) Ś1 Ko B3 G1.2 सु- (for तु). — [b]) Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 कुंतीपुत्रं वृकोदरं; Da G3 °पुत्रं स रा॰. — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G पृष्ठे; M3 पूर्वं. — [d]) G3 ततः (for स्थितः). D1 पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 [a]) S (except M6-8) ततो. — [d]) For it G3 subst. 7[d]. — After 11, G1.2.4 ins.:

1649* भीमोदरगताः पिण्डाः सान्तरास्राः परं शतम् ।
रक्षःपाणिप्रहारेण संश्लिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — [a]) K4 D5 G2.4 संभूय; M5.5 तु भूयः. G1 ततः स भृशसंतप्तो; M6-8 ततो भूयः सुसं॰. — [b]) K4 वृक्षमुत्पाट्य; M6-8 वृक्षानादाय. — [c]) Ś1 पुनः (for तदा). — [d]) Ś1 तदा ह्याभ्याद्रवद्बली; N1 पुनरप्यपत॰.

13 S transp. 13 and 14; G3 om. 13[ab]. — [b]) Ko.4 भरतर्षभः (K4 °भ); T1 G4.6 M5 पुरुषर्षभ. — [c]) Ko संक्रुद्धः; D2 °तृप्तः; G4 °स्पृष्टः. — [d]) T G तस्थौ गिरिरिवाचलः (G1.2 °परः). — (After its transposition) G1.2.4 ins. after 13:

1650* स्थित्वा मुहूर्तं विश्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।
भ्रामयन्तं महावृक्षमायान्तं भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वोत्थायाहवे वीरः सिंहनादं व्यनादयत् ।

T1 ins. lines 1–9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14: T2 G3.5.6 M ins. the whole passage after 13 (after its transposition): G1.2.4 ins. the passage after 1650*:

1651* भुजवेगं तथा स्फोटं क्ष्वेडितं च महास्वनम् ।
कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।
बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्त्वशिष्यसि ।
अद्य मद्बाहुनिष्पिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]
अद्य प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्य निवासिनः ।
निरुद्विग्नाः पुरस्यास्य कण्टके सूदृते मया ।
अद्य युद्धे शरीरं ते कङ्कगोमायुवायसाः ।
मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T2 G (except G3).]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्धः पार्थो बकजिघांसया । [10]
उपधावद्बकश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा दृष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G4 ins. after line 2:

1651a* उवाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीषयन्निव ।,

and after line 3:

1651b* द्विपच्चतुष्पन्मांसैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।

— Details of the colophon. *Adhy. no.*: T2 G5.6 110; G1.2 111; G4 109. — Line 12=4[ab]; line 14=(var.) 4[cd].]

— After the above, S *repeats* 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

C. 1. 6284
B. 1. 163. 18
K. 1. 177. 40

सव्येन पाणिना भीमः ग्रहसन्निव भारत ॥ १४
ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्बहुविधान्बली ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज बकपाण्डवयोर्महत् ॥ १६
नाम विश्राव्य तु बकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७
भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचकर्ष बलाद्बली ॥ १८
स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ १९
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २०
हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

---

partial variation, after the repetition of 12; see above). — [a]) Ś1 Ko.1.3 D5 प्रासं; T2 (first time) क्षतं; G1.2 (both first time) न्यस्तं; M6-8 (all first time) क्षिप्रं (for क्षिप्तं). — [a])=7[b]. T1 (first time) दक्षिणेन स भुंजति; G1.2 (both first time) दक्षिणेनाप्यभुंक्त ह. — (After the transp. of 13 and 14) G1.2.4 ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकटान्नं ततो भुक्त्वा रक्षसः पाणिना सह ।
गृह्णन्नेव महावृक्षं निःशेषं पर्वतोपमम् ।
भीमसेनो हसन्नेव भुक्त्वा त्यक्त्वा च राक्षसम् ।
पीत्वा दधिघटान्पूर्णान्घृतकुम्भाञ्शतं शतम् ।

After (the repetition of) 14, G1.2.4 ins.:

1653* तद्रक्षःप्रहितं वृक्षं महाशाखं वनस्पतिम् ।
गृहीत्वा पाणिनैकेन सव्येनोद्यम्य चेतरम् ।
रक्षोवदनमुद्वीक्ष्य भ्रुकुटीविकटाननम् ।
दर्शयन्रक्षसे दन्तान्प्रजहासाशनिस्वनः ।

15 [a]) K1 पुरुषादस्य; T1 पुनरुद्भूत्य. — [b]) G8 नृप (for बली). — [d]) G6 तांश्चैव (for भीम°). D5 रक्षसे (for पाण्ड°). G1.2 भीमोपि बलवान्रणे. — After 15, G1.2.4 ins.:

1654* सर्वानपोहयद्वृक्षान्स्वस्य हस्तस्थशाखिना ।

16 [a]) G6 वृक्षयुद्धमभूद्भीमं. — [b]) G1.2 वृक्षयं(G1 °दं)डविना°; G3 अहो महिविना°. — [c]) T G3-6 सु(G3 अ)घोरं वै (for घोर°). K Ñ1.3 M तदा राजन्. G1.2 सुघोररूपं राजेंद्र. — [d]) T G3-6 तदा (for महत्). Ñ2 V1 B D (except D5) नरराक्षसराजयोः; Ñ3 नरराक्षसयोर्महत्.

17 [a]) Ś1 K1 वाचा वि(Ś1 व्य)द्राव्य (for नाम वि°). G1.2 स (for तु). — [b]) Ko समभिद्रुत्य. — D2 (hapl.) om. 17[c]-19[b]. — [c]) Ś1 K1 G4.5 प्रतिजग्राह. — [d]) Ñ3 T1 M महाबलः; D5 °बली.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) M तु (for अपि). — [b]) Ñ1 S परिगृह्य; D5 °ष्वज्य. Ñ1 D1 M6-8 °भुजं. — 18[cd] is *repeated* at the end of passage No. 93 of App. I. — [c]) B1 विस्फुरच. V1 Dn D1 °बाहुं; T1 °वेगाद्. — [d]) B3 M °र्षं महाबलः. — After 18, Ko ins.:

1655* परिश्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणावसर्पैस्तावन्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ।
उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।

A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20.

19 D2 om. 19[ab] (cf. v. l. 17). — [a]) M वि- (for स). — [b]) M कर्षंश्च (M6 च कर्षन्) युधि पांडवं. — [c]) D5 सम(D5 °मा)युध्यत; G3 समायु°. — [d]) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4 T1 क्रमेन (Ñ2 क्रमेण); G1.2 वेगेन. — S repeats this st. (with v. l.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. l. 18).

20 S *repeats* this st. (with v. l.) in the course of passage No. 93 of App. I. — [b]) M तत्र भूमिरकंपत. — [c]) G1.2 °मात्रान् (for °कायान्). M पादपान्वीरुधश्चैव. — [d]) Da T2 घूर्णया°. Ko.3.4 D5 G3 भृशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21 [a]) M तं भीमो (for तद्रक्षः). G1.2 हीयमानबलं रक्षः. — [b]) T2 G4-6 संलक्ष्य; M3.5 निरी°. Ko Ñ2 V1 B D (except D5) M पुरुषादकं; Ñ3 भरतर्षभः; T1 G1-3 पुरुषर्षभः. — [c]) T2 G3.4.6 निष्पीड्यमानः. M3.5 निक्षिप्य; M6-8 निकृष्य. T1 भीमो; G1.2 पद्भ्यां (for भूमौ). Ñ1.3 M पादा°; V1 B D (except D5) जानु°; T G3-6 पद्भ्यां वै; G1.2 भूमौ तु (for पाणि°). — [d]) M समाहत्य महाबलः.

22 [a]) G1.2 जानुनी भूमौ. — [b]) T1 परिपीड्य; M3 अभि°. Ñ3 बलादपि; T G3-6 महाबलः; M वृकोदरः. G1.2 दक्षिणेतरपाणिना. — [c]) Ś1 K1 प्रतिजग्राह. G1.2 संपीड्य पाणिना राजन् (see below). — [d]) M6-8 °धरं. — After 22, G1.2 ins.:

1656* जानुन्यारोप्य तत्पृष्ठं महाशब्दं ब्रभञ्ज ह ।
निक्षिप्य भूमौ पाणिभ्यां धरण्यां निष्पिपेष ह ।

23 K1 om. 23[abc]; G1.2 om. 23[ab]. — [a]) S (G1.2

निष्पिष्य भूमौ पाणिभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २१
ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२
सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २३
ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात्प्रादुरासीद्विशां पते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।
तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।
निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १
तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।
सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २
न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् ।

C. 1. 6298
B. 1. 164. 4
K. 1. 178. 5

om.) तु (for च). — [b]) Ś1 रक्षसः (for पाण्ड°). T2 G4–6 M वास(G4.5 °सां)स्यादाय पांडवः. — [cd]) S (for G1.2 see below) बभंज तत् (G3 स) तदा रक्षो (for °). — K2 D4 M वि(M6–8 व्य)नदद्भैरवं रवं; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.5 G3 र(B D1.2 रु)वंतं (B3m G3 नदंतं) भैरवं रवं (D5 °वान्रवान्). G1.2 नदंतं भैरवरवान्विसृजंतं जलं मलं.

24 [b]) T G प्रसुस्राव वि°. — [c]) K4 भ्राम्यमाणस्य; T2 G4–6 हन्य°. — [d]) M तदा (for तस्य). — After 24, K4 reads 1657* (cf. v. l. 1. 152. 1); while T2 G5.6 M read 1. 152. 1[ab], M repeating it in its proper place. In G1.2.4, on the other hand, 24 is followed by (the first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6[cd]: नगरद्वारमासाद्य पादावादाय वाक्षिपत्), which (*viz.* 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the *first* occurrence of) 1. 152. 1[ab] (reading for 6[cd] नगरद्वारमासाद्य व्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in Ko T1; G3 reads the colophon after 1658*, G4 after 1. 152. 1, and T2 G5.6 after 1. 152. 1[ab]. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K1–4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 M5 बकवध (B1 एकचक्रायां बकवध). — *Adhy. name*: Ñ1.2 V1 बकभीमसेनयुद्धं; G1.3–6 M3.6–8 बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 159; Dn3 162; D4m 165; T2 G5.6 M 111; G1.2 112; G3 109; G4 110. — *S'loka no.*: Dn 28; M3 32. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6287.

152

1 Ś1 K Da1 D2.5 S om. उवाच; Ko Ñ3 T1 om. the ref. — M reads 1[ab] after 1. 151. 24, repeating it here. — Ñ V1 B D (except D5) ins. after वैशं° उ° (resp. its v. l.): K4, after 1. 151. 24:

1657* ततः स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् ।
शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्बकः ।

[(L. 1) K4 भग्नपृष्ठांगो. B1.3 D2 नर्दित्वा; Da नादित्वा.] — [b]) T G जनः सर्वोऽथ. Ñ3 तु (for अथ). — After 1[ab], G2 again reads 6 (cf. v. l. 1. 151. 24), while T2 G5.6 read the (transposed) colophon. — [a]) M सर्वे च (for सहैव). Ko.3.4 D5 परिचारकैः; G1.2 °वारिभिः; M3.5 °चारकाः; M6–8 °चारिणः. — After 1, G4 reads the colophon. — T G ins. after 1 (G4, after the transposed colophon):

1658* ततस्तु निहतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।
बाकाः परमसंत्रस्ता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) G1.2 तं (for तु). — (L. 2) T1 वातिकाः (sic); G1.2.4 पौराः (for बाकाः). — After the prior half of line 2, G1.2.4 ins.:

1659* बकस्य परिचारकाः ।
आरामोद्यानचैत्यस्थाः क्षुद्रदेवालयाश्रिताः ।
भीमं दृष्ट्वा शौर्यराशिं.]

After 1658*, G3 reads the colophon.

2 [a]) T2 G2 भीमान्; M3 गतान् (for भीतान्). D2 विगतान् ज्ञात्वा. — [bc]) G1.2 दृष्ट्वा च शरणागतान् । बलवान्सांत्वयित्वा तान्. — [d]) G3 सममेव (for समये च).

B. 1: 6298'
B. 1: 164. 4
K. 1. 178. 5

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्कालयमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T1 अपि; G1.2 स (for च). D5 M समयं च न्य(D5 नि)वेदयत्.

3 a) M6-8 भूमौ (for भूयो). — b) K3 अभि-; V1 B D इति (for इह). — c) Ś1 S च (for हि). K1 गतिः शीघ्रं. — d) K2 D5 S भविष्यति (for भवे°).

4 Before 4, T2 G4-6 M6-8 ins. वैशं°. — K1 (hapl.) om. 4c-5b. — c) Da G6 संप्राहुः; G4 तं चाहुः. T1 G1-3 एवमेवास्त्विति प्राहुः (G1.2 प्रोक्त्वा). — d) G1.2 गृहीत्वा; G4.5 जजल्पुः (for जगृ°). M6-8 तत् (for तम्). G3 समयं जगृहुः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु बकभ्राता प्राणमत्पाण्डवं तदा ।

[G1.2.4 भीमसेनं प्रणम्य च; M प्रणिपत्य च पांडवं (for the posterior half).]

— Before 1660*, G1.2.4 ins.:

1661* तत्पुरोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।
बिभीतककपित्थार्कप्लक्षशाल्मलिकाननम् ।
प्रपेदिरे भयत्रस्ता भीमसाध्वसकातराः ।

(cf. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K1 om. 5ab (cf. v. l. 4). — b) Ñ1 तानि (for तत्र). — c) K1 प्रतिद°. — d) T G यथा (G1.2 तथा) नगरवासिनः.

6 After 6ab, S (G1.2 om. lines 3-4) ins.:

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्जिह्वं निःसंज्ञं कण्ठपीडनात् ।
कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स नरादमकर्षत ।
स एव राक्षसो नूनं पुनरायाति नः पुरीम् ।
सबालवृद्धाः पुरुषा इति भीताः प्रदुद्रुवुः ।

[(L. 1) T1 निष्कीर्णनेत्रं; G3 विकीर्ण°. G1.2 कर्णपीड°; G3 करपीड°. — (L. 2) T1 G1 चेष्टाः. T1 M पुरद्वारं व्यकर्षत. — After line 2, G2.4 ins.:

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदरः ।
द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्त्वा पुनरागात्स मारुतिः ।

— (L. 3) T1 G4 पुरं. — (L. 4) G2 इति मत्वा.]

— d) S नगरस्य जगाम तं (G2 M ह). — After 6, N ins.:

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्भूतं बकं विनिहतं तदा ।
ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः ।

7 a) Ko.3.4 तु; K1 स्म (for स). Ñ3 तद्धत्वा. G2 ततो भीमो बकं हत्वा. — b) K2 °वेश्मनि; G2 °वेश्मसु. — After 7ab, D5 T G ins.:

1666* बलीवर्दौ च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T2 G4-6 सशकटं. G2 निवेद्य च (for न्यवेद°).]

G1.2.4 cont.:

1667* तूष्णीमन्तर्गृहं गच्छेत्यभिधाय द्विजोत्तमम् ।
मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा शयनमेत्य च ।

— c) S च तत्सर्वं (for यथा°). — a) Ś1 K1.3 राज्ञे; Ko.2.4 राजन्. S रात्रौ (M राज्ञे) युद्धमभूद्यथा. — After 7, G2.4 ins.:

1668* अशितोऽस्म्यद्य जननि तृप्तिर्मे दशवार्षिकी ।

8 a) G1.2 केचिन्नरा. S (except M8) विनिष्क्रम्य. — b) Some MSS. कल्यम्; Cd as in text. Ko.4 Ñ1.3 D5 तं; K3 च (for तु). — c) Ko-2 निहितं. Ś1 K1 तं तु; Ko.3.4 D5 तत्र (for भूमौ). — d) Ś1 K (except K2) D5 घोरदर्शनं (for रुधिरो°).

9 a) S °प्रतिमं. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 भयानकं. — After 9ab, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः ।

— c) S पुनर् (for ततो). — d) T G अदुद्रुः. Ś1 K1.2 G2.6 M5 परे (for पुरे).

10 a) D1 सहस्रशस्तदा राजन्. — b) G5 नानानगर°. — c) K2 तत्र गच्छन्; Da ततो जग्मुः; D5 T1 G1.2.6 तत्र जग्मुः. — d) G5 सस्त्रीका वृद्धबालकाः. — After 10, G2.4 ins.:

1670* ददृशुस्ते बकं सर्वे विशिरःपाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥१२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५
प्रापयिष्याम्यहं तस्य इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥१६
स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

C. 1. 6315
B. 1. 164. 21
K. 1. 178. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं बकवधपर्व ॥

निःशृङ्गवृक्षं निर्गुल्मं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, G$_{2.4}$ ins.:

1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्तर्जन्यासक्तनासिकाः ।

— ^{c}) S अर्चयामासुः. — ^{d}) B$_1$ T G M$_5$ सर्वाण्येव विशां पते (G$_2$ प्रार्थनानि पुरा भयात्).

12 M$_{6-8}$ om. 12^{ab}. — ^{a}) Ko.$_3$ M$_5$ परिणयामासुः; K$_{2.4}$ Ñ$_1$ M$_3$ ते गणया°; D$_5$ चागणया°; T G परीक्षया°. — ^{b}) G$_2$ रक्षसः (for भोज°). — ^{d}) K (except K$_1$) D$_5$ T G सर्वमेव. Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) ते (for तत्).

13 ^{a}) Ñ$_1$ सु-; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D स (for तु). S पृच्छ्यमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (T$_1$ -थ विविधं). — ^{b}) Ś$_1$ K तु; M स (for च). — ^{d}) M इति (for इदं). Ko.$_{3.4}$ इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामत(T$_1$ गौतम)स्तदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः, G$_2$ ins.:

1672* अद्य ते राक्षसो वारः पूर्वैर्दुर्ज्ञापितो मम ।
ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकसः ।

— ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ Ñ$_3$ मामशनं; Ko च मापत्यं; K$_3$ च मामार्तं; S मामनिशं. — ^{b}) G$_{1.2}$ बंधुभिः सह (by transp.); M$_{3.5}$ सह बांधवैः. — ^{d}) G$_3$ मंत्रशिक्षा-. Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) महामनाः.

15 ^{a}) Ś$_1$ Ko.$_1$ परिदृष्ट्वा; K$_{3.4}$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ °पृष्ट्वा. K$_1$ मां पूर्णं. M$_{3.5}$ परिपृष्ट्वा च सर्वं मां. — Ñ$_1$ om. 15^{a}-16^{d}. — ^{d}) N विश्वास्य प्रहस°; G$_1$ समाश्वास्य हस°.

16 Ñ$_1$ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K$_{2.4}$ Ñ$_3$ T$_1$ G (except G$_5$) तस्माद्. — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_5$) अन्नमेतद्. Ko दुरात्मनः. — ^{c}) S तन्निमित्तं. T$_1$ इदं; G$_1$ भयात् (for भयं). K (except K$_1$) चात्र (for चापि). — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) °ति चाब्रवीत्.

18 G$_2$ transp. 18 and 19. — ^{a}) T$_1$ M (except M$_5$) तु (for ते). M (except M$_5$) चैव (for सर्वे). — ^{b}) Ko.$_4$ क्षत्रियाश्चैव वि°. — ^{c}) Ś$_1$ विदि°; K$_1$ विहि° (for मुदि°). — ^{d}) Ś$_1$ Ko.$_{2.3}$ ब्राह्म-; D$_5$ G$_3$ ब्राह्मयं. Ś$_1$ K$_1$ -महस्तदा; D$_{2.5}$ -महोत्सवं; T G M$_5$ -महत्तदा.

19 G$_2$ transp. 18 and 19; Ko transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ B (except B$_5$) Dn$_{1.n}$ D$_{1.4}$ G$_1$ M$_{6-8}$ जनपदाः. — ^{b}) Before आजग्मुः, Ś$_1$ Ko.$_1$ ins. हि; K$_3$ अपि; T$_2$ G$_{1.5.6}$ च; G$_3$ तु (to avoid hiatus!). M$_5$ तत्पुरं (for नगरं). G$_2$ M$_{3.6.7}$ आजगाम (G$_2$ समाजग्मुः) पुरं प्रति. — ^{c}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_5$ तम् (for तद्). D$_5$ G$_3$ तदद्भुतमिमं. N M$_5$ दृष्ट्वा. — ^{d}) S चाभवन्. — After 19, K$_{2.4}$ ins. (the *phalas'ruti*):

1673* श्रुत्वा बकवधं यस्तु वाचकं पूजयेन्नरः ।
तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।
नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।
महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ।;

while S (except T$_1$ G$_3$) ins.:

1674* वेत्रकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।
न वै न संभवेत्सर्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
इति सत्कृत्य तं पौराः परिवव्रुः समन्ततः ।
अयं त्राता हि नः सर्वान्पितेव परमार्थतः । [5]
अस्य शुश्रूषवः पादौ परिचर्य उपास्महे ।
पशुमद्धिमचाग्र्यं परं भक्तमुपाहरन् ।
तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधनाः ।

१५३

C. 1. 6316
B. 1. 165. 1
K. 1. 179. 1

जनमेजय उवाच ।
ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।
अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३
स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५
कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।
राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः संप्राद्रवन्पार्थाः सह मात्रा परंतपाः ।
आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः । [10]
वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।
अवसंस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।
मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोषिताः ।

[(L. 1) M °गृहाः सर्वे. — (L. 3) T2 G1.4.5 इहैव; G2 न चैव (for न वै न). — (L. 5) G1 M3.6–8 परमार्थवित्. — (L. 6) G1.5 परिवार्य; G6 प्रतिवारम्. — (L. 7) G2.6 °न्नं वरं. — (L. 8) T2 G1.4 समबोधयन्; G2 अनुबोधनात्. — With lines 11–12 cf. 1. 153. 2. — (L. 13) G2 °कालं समाहिताः.]

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2.4 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 M5 बकवध (B1 एकचक्रायां बकवध); to it Ś1 Ko–2.4 Ñ V1 D1 M5 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 ब्राह्मणमहोत्सवः; K3 बकासुरवधः; Ñ1.2 V1 बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 (in figures) 163, and (in words) 160; D4m 166; T1 160; T2 G5.6 M 112; G1.2 113; G3 110; G4 111. — *S'loka no.:* Dn 21; M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6308.

153

1 K1 D5 S om. उवाच. — [a]) B1 D2 तत्र (B1m as in text); S तदा; Cd तथा (as in text). — K3 T1 (hapl.) om. 1°–2[b]. — [c]) Ñ1 अतः परं. T2 G4–6 M तदा ब्रह्मन्; G1.3 नरव्याघ्राः; G2 द्विजश्रेष्ठ. — [d]) Ś1 K (K3 om.) Da D1.4 G3.6 M किमकुर्वत.

2 K3 T1 om. 2[ab] (cf. v. l. 1). Ś1 K1.2 D2.5 S om. उवाच. — [a]) T2 G तत्र ते न्य°. — [c]) T2 G नरव्याघ्रा (G3 °घ्र) (for परं ब्रह्म). Cd cites ब्रह्म (=वेदः).

3 [a]) D4 M कतिपयाहस्सु; T G कदाचित्काले तु. — [b]) Ko.2–4 Dn (erroneously) D2 Nilp शंसित°; K1 N3 संश्रित°. G1 ब्राह्मणाः संशितव्रताः; G2 ब्राह्मणस्य यतव्रतः. ❀ Nil.: शंसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शंसा प्रशंसा संजाता यस्य तत् शंसितं व्रतं यस्य सः । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः । ❀ — [c]) Ś1 K1 Ñ1 V1 °श्रयार्थे; K2.4 B D °र्थी; Ñ2 °ग्रहार्थी. — [d]) Ñ1.3 V1 Da Dn D1 ब्राह्मणस्य जगाम ह; S °स्यागमत्तदा (G1 °गमंस्तदा).

4 [a]) G3 संयमात् (for स सम्यक्). T G1.4–6 तु; G3 तान्; M3 (both) तु and तं. — D1 (hapl.) om. 4[b]–5[c]. — [b]) Ñ1.3 V1 B D विप्रं (for विद्वान्). Ś1 ब्रह्मर्षभस्. G1.2 विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्तमान् (G2 °मः). — K2 om. 4[cd]. — [d]) S तथा (T2 G1.6 तदा). Ñ1.2 V1 B Da Dn D2 °तिथिव्रतः; D4 T1 °तिथिप्रियः; T2 G4–6 °तिथिवेशी; G1.2 M °तिथीन्प्रति.

5 D1 om. 5[abc] (cf. v. l. 4); K2 reads 5 after 9[ab]. — [b]) Ś1 K1 नरर्षभ. S कुंती च भरतर्षभ. — [d]) Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 कथयंतं; D2 T G (except G3.4) M3.5 °यंतः. N1.2 V1 B D शुभाः; G2–4 तथा; G5 (both) तथा and तदा.

6 [a]) N (except Ñ3) च (for स). — [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) सरितस्तथा (Ñ3 °दा). — Ś1 K1 Ñ1 G3 (hapl.) om. 6[cd]. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) T G1.4–6 राज्ञश्च. Ñ2 V1 B D (except D5) °धाश्चर्यान्; T1 G1.4–6 °धाकारान्; G2 °धान्देशान्. — [d]) Cf. 6[b]. Ñ2 V1 B D (except D5) देशांश्चैव पुराणि च; T2 G2.4–6 M3.5 पुराणि च वनानि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९
कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १
सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

C. 1. 6330
B. 1. 166. 3
K. 1. 180. 3

---

7 [a]) Dn1. n3 तथा (for तत्र). — [c]) Ñ2. 3 V1 B5. 6 D4 पंचालेषु. — [d]) M5 °सेनीस्वयं°.

8 [a]) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्). — [b]) T1 चोत्पत्तिं; T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिं). — [d]) K1 G3 महामते.

9 [a]) G1. 3. 6 तम् (for तद्). K1 D2 °मिमं; D4 °मिदं (for °तमं). K1 दृष्टे (for श्रुत्वा). — [b]) K2. 4 तस्य लोके (by transp.); K3 ब्राह्मणस्य. T G पांडवाः सत्यविक्रमाः (G2 °वास्ते महाबलाः). — After 9[ab], K2 reads 5. — [d]) K3 तां कथां (by transp.); K4 Ñ1. 2 V1 B D (except D5) कथां ते (or कथांते); cf. 7[b]. Ś1 K1 Ñ3 मनुजर्षभं (Ñ3 °भाः); Ko. 2-4 D5 मनुजोत्तमाः; M5 भरतर्षभाः.

10 Before 10, Ś1 Ko. 1 T2 G1. 4-6 M6-8 ins. पांडवाः; K2-4 Ñ V1 B D पांडवा ऊचुः. — [b]) T1 संभवः (for पाव°). — [cd]) A few N MSS. वेदी°. S संभवो वेदिमध्ये (M °ध्यात्) च (T1 G2 तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 [a]) G2 द्रोणो. T1 G2 M5 महेष्वासः. — [b]) T1 om. 11[b]. Ś1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षत (K1-3 °क्षितः; D5 °क्षतः); T2 G °शिक्षयत्. — After 11[ab], S ins.:

1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वासः कथं द्रोणस्य मृत्युदः ।
[T1 om. prior half.]

— [c]) Ñ V1 B (except B1) D (except D2. 4. 5) विप्र सखायौ; T1 G2. 3 प्रियसहायौ. — [d]) K2 तु; Ñ1. 2 V1 B D (except D5) T2 वा (for च). G (except G1. 3) कृतेनच.

12 Before 12, Ś1 K1-3 D2. 5 S (except T1) ins. वैशं°; Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 4 वैशं° उ°. — [a]) Ś1 K1 M5 संचोदितो; Ko D5 तैर्नो°; K3 संनो°; Ñ3 वै चो°; G1 तैः क्रोधितो. S विप्रो (for राजन्). — [b]) D1 विप्रश्च; T G राजन्स; M पांडवैः. D1 पुरुषर्षभः; G3. 5 (*inf. lin.*) °र्षभाः; M भरतर्षभ (M6. 7 °भैः). — [d]) M6-8 द्रौपद्याः सं°. Ś1 T1 तथा.

Colophon om. in T G2. 3. 5. — *Major parvan:* G1. 4. 6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko अंगारपर्ण; Ñ1. 2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko Ñ1. 2 V1 B5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1. 2. 4 Ñ3 B6 Da Dn1. n2 D1. 2. 5 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B6 Da D1. 2 संभव). — *Adhy. name:* Ko. 4 D5 पांडवप्रश्नः; K3 द्रौपदीसंभवकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 164; D4m 167; G1 114; G4 112; G6 M 113. — *S'loka no.:* Dn M3 12. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6320.

154

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 121–122 and 128.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Cf. 1331*. — [a]) G4 गतो (for महान्). — [b]) T2 G4. 5 बभूव स; G3 बहुवर्ष (for बभूववर्षिर्). — [c]) A few MSS. भार°. K (except K1) D5 महातेजाः. — [d]) Ko. 2. 3 B6 Dn1. n3 D1 शंसित°; K1 D5 संश्रित°.

2 Cf. 1331*. — [a]) Ś1 K1 Dn2. n3 (both latter erroneously) G1-3 Nilp ततो (for गतो). — [b]) T1 G1 M नदीं (for सतीम्); see below for T1. — 2[cd] var.)

C. 1. 6880
B. 1. 166. 3
K. 1. 180. 3

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

---

1. 121. 3^{cd}. — ^{c}) T1 सतीं ददर्शाप्सरसं. — ^{d}) K1 निशि; G2 मुनिः (for ऋषिः).

3 3^{ab}=(var.) 1. 121. 4^{ab}. — ^{b}) K1 वसने. T2 G (except G1.3) व्याहर°. Ko.3.4 D2.5 M वासो व्य(Ms.3 ह्य)पहर°. — For 3^{cd} cf. 1334*. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D1) तदा (for ततः).

4 Cf. 1334*. — ^{a}) Ś1 K1.2 Ñ1.3 T1 G3 M5 तस्य (for तस्यां). G3.6 संरक्त°. — ^{b}) K3 T1 G2.3 कौमारव्रत°. — After 4^{ab}, G2.4 ins.:

1676* पश्यतो योनिसंस्थानमन्यावयवसौष्ठवम् ।

— 4^{cd}=(var.) 1. 121. 4^{cd}. — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) चिर° (for हृष्ट°). T2 G1.3.6 तस्य रेतस्तु च°. — ^{d}) Ś1 Ko.1 D1 T1 G2.4.5 आददे.

5 =(var.) 1. 121. 5. — ^{c}) Ś1 T2 G4 transp. स and च. — ^{d}) G3 कृत्स्न° (for सर्व°).

6 =(var.) 1. 121. 8. — G3 (hapl.) om. 6-8. — ^{a}) Ś1 T1 G2 भार°. K1 G2 च (for तु). T2 G1.4-6 °द्वाजसखा ह्यासीत्. — ^{d}) Ś1 K1 तथा (for तदा).

7 =(var.) 1. 121. 9. — G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{b}) K4 पार्थिव; G2 पार्षदः. — ^{d}) Ś1 K1 भरतर्षभ; Ko.3 चरितव्रतः; M6.8 °र्षभ.

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 6). — 8^{ab}=(var.) 1. 121. 10^{ab}. — ^{b}) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो). — For 8^{cd} cf. 1. 121. 16. — ^{d}) G2 सर्वतः (for °शः).

9 =(var.) 1. 121. 17. — ^{a}) T1 तेन (for वनं). T1 G2 सं (for तु). — ^{b}) K (except Ko) D5 °द्वाजस्त तो°. K3 ^{d}) M5 transp. विद्धि and द्रोणं. Ñ V1 B D (except D5) द्विजोत्तम; G (except G2) °र्षभं; M6-8 नरर्षभ.

10 Cf. 1. 121. 20. — K1 S (but not Ś1!) om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^{a}) Ñ3 D5 अत्र; G3 अन्यत् (for अद्य). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B3.5.6 D3 Dn D1.2.4 मया सम°; Ñ3 ममैतम°; D5 M3.6-8 ममेदम°; T2 G (except G3) M5 ममैतद°. — D5 om. 10^{cd}. — ^{c}) Ko-2 D1 च for the first वा, and Ś1 च for both. — ^{d}) K (except K1) अन्यतमं; Ñ3 V1 Dn D1 एकतमं; B D2.4 एकतरं; T1 अत्यंतरं; M6-8 अद्य परं. K1 M6-8 शृणु.

11 Cf. 1. 121. 21. — K1 S (but not Ś1!) om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^{a}) G2 transp. च and एव. — ^{b}) K (except K1) ससंहाराणि भार्गव. — ^{d}) A few MSS. अहंसि. Ś1 मां; Ko.3 नो; B5 वै (for मे).

12 G2 M5-8 om. ब्राह्मण उ°. K1 वैशंपायनः; K2 Ñ3 वैशं°; T1 G3 ब्राह्मणः; T2 G1-6 रामः. — ^{ab})=(var.) 1. 121. 22^{ab}. G2 ब्राह्मणः स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगुः. — 12^{cd}=(var.) 1. 121. 23^{ab}. — ^{c}) Ñ1.3 D5 T2 G3 M3.5 तु तत्; Ñ2 V1 Dn D1 तदा; T1 G1.4.5 तु तं; G3 च तं (for ततो). D5 सर्वं (for द्रोणः). G2 द्रोणोपि प्रतिगृह्याशु.

13 M6-8 om. 13^{a}, transp. 13^{b} and 13^{c}, and om. 13^{d}! — ^{a}) Ko.3.4 संहृष्टमनसश्चापि; Ñ V1 B D M3.5 °मना द्रोणो. — ^{b}) T G सद्यो न्यवर्तत; M6-8 °संमतात्. — ^{c}) Ñ1 Dn3 (erroneously) D1 T2 G3.6 °नुज्ञाप्य (*apapāṭha* acc. to Nīl.); Ñ2 V1 Dn1.n2 °नुज्ञाप्य. Ñ3 महास्त्रमनुसंप्रा°; M6-8 ब्रह्मास्त्राद्यनुसंप्रा°. ❀Nīl.: ज्ञाप्ये-

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्रीताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७
द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
आचार्यवेतनं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तद्दतं वदतानघाः ॥ १९
यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्रमाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्धृयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिवं तदा ॥ २२

C. 1. 6349
B. 1. 166. 22
K. 1. 180. 24

स्यपपाठः । प्राप्येत्यपि पठंति । ❀ — [d]) D1.4.5 °त्वप्यधि°.

14 =(var.) 1. 122. 1. — [a]) Ko.4 आगत्य; K2.3 आगम्य (for आसाद्य). — Ko om. 14[cd]. — [c]) Ś1 K1.3 T2 G2.4.6 °व्याघ्र; D5 G1 M3.5 °ष्याग्रं; M6-8 समनुप्राप्तं.

15 =(var.) 1. 122. 9. — Ko om. द्रुपद उ°; K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — After 15, K4 B3 ins.:

1677* ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ।

[=(var.) 1. 122. 8. — (L. 1) B3 समं धनं. — (L. 2) B3 °र्विवादो मैत्री च.]

16 =(var.) 1. 122. 11. — N1.3 om. ब्राह्मण उ°; T G M3.5 om. उवाच. Ś1 K1.2 M6-8 वैशं°; B5 वैशं° उ°. — [a]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) पूर्वं नि°; K1 सर्वं नि°; B5 परिनि°. — [b]) S (except G3) पांचालं. — [d]) Ñ3 सकाशं (for नगं°).

17 17[ab] =(var.) 1. 122. 39[cd]. — [a]) Ko पुत्रान्; T G (except G2.5) पार्थान्. T G M3 समानीय. — [b]) D5 अस्त्राणि (for वसू°). — [d]) G3.5 शीघ्रं (for शिष्यान्).

18 [a]) Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko T1 तदा (for ततः). N2 V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्). M °ष्यान्समाहेदं (M5 °मादाय). — M om. 18[bc]. — Cf. 1. 122. 41[ab]. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) तु तान्; T G ततः (for तदा). Ñ2 V1 B5 Da Dn D1 T1 G शिष्यान् (G2 धीमान्); B1.3.5 D2.4 T2 सर्वान् (for विद्वान्). — [d]) Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg. °स्य विरोधता); K1 °दस्य विधायतां. — After 18, M (which om. 18[bc] and 19[ab]) ins.:

1678* द्रोणः ।
गुरुशुश्रूषणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 =(var.) 1. 122. 42. — M om. 19[ab]. — Before 19, T G (except G2.3) ins. द्रोणः. — [b]) Ñ V1 B D हृदि यद्वर्तते (Dn3 संवर्तते) मम; T G प्रदेयं परि°. — [c]) T G (except G1) संप्रदेयं; M3 तत्र देया (cf. 1678*). Ñ1 मे (for स्यात्). — [d]) Ñ1 नानृतं. — After 19, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ।;

while S ins.:

1680* तथेत्युक्त्वा च तं पार्थः पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।

G2.4 cont.:

1681* विद्यानिष्क्रयजं वित्तं किं देयं ब्रूहि मे गुरो ।

Cf. 1679* and 1680* with 1. 122. 43.

20 G2 om. 20[ab]. — [a]) Ñ1 ये ते (for यदा). K (except K1) तु (for च). Ś1 K Ñ1 Da D5 कौर° (for पाण्ड°). M5 चान्ये (for सर्वे). — [b]) B3 कृतार्थाः. K4 Ñ2 B3.5 D (except Da) कृतनिश्चयाः; M सर्वतोभवन्. — [c]) T2 G1-3 तदा (for ततो). — [d]) M दातव्या गुरुदक्षिणा.

21 [a]) K4 पार्थिवो; D1 T2 G1.3 M5 पार्षदो. — [b]) G1 चित्रवत्यां; G2 वेत्र°; M5 शत्र°; Cd as in text. K1 महेश्वरः. — [c]) Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य; Ko अद्यापहृत्य; K3 Ñ1.2 V1 B D M3 तस्मादा°; K4 आदाया°; N3 तस्मात्म°; T1 तस्याव°; M6-8 तत्राप°. — After 21, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G3) ins.:

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।
यज्ञसेनेन संगम्य कर्णदुर्योधनादयः ।
निर्जिताः संन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभाः ।

[G2 ins. lines 2-3 after 1683*.]

22 Cf. 1. 128. 4f. — [c]) G2 °य प्रशशंसुस्ते. — [d]) Ñ3 समुचितं तदा; G3 समधिगं तथा. — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

C. 1. 6350
B. 1. 166. 23
K. 1. 180. 27

द्रोण उवाच ।
प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४
ब्राह्मण उवाच ।
असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।
महेन्द्रपुत्रः पाञ्चालं जितवानर्जुनस्तदा ।
तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजसः ।
व्यस्मयन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।
नास्त्यर्जुनसमो वीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।
[(L. 2) G6 M5 पांचालान्. — (L. 3) M महद्वीर्यं.]
— After the above, G2 ins. lines 2–3 of 1682*.

23 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — 23^{ab} =(var.) 1. 128. 10^{ab}. — [a]) G2 प्रार्थये च. T1 पुनः (for त्वया). — [b]) Ś1 सह; T1 आवां (for एव). — 23^{cd} =(var.) 1. 128. 11^{ab}. — [c]) T G नाराजा. G3 खलु (for किल). Ko.3 D5 राज्ञां.

24 24^{ab}=1. 128. 11^{cd}. — [a]) D1 G2 प्रयाचितं. Ko G3 राज्यं. — [b]) Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया सह (D4 किल) (for मया तव). M6–8 नृप (for तव). — 24^{cd}=1. 128. 12^{ab}. — [c]) T G1–3 राजासीद्दक्षिणे. G5 M3 तीरे. — [a]) Ś1 K जाह्नव्यामहं. — After 24, K (except K1) D5 ins.:

1684* तथेति द्रुपदेनोक्ते वचने द्विजसत्तम ।
संपूज्य द्रुपदं द्रोणो प्रेषयामास तत्त्ववित् ।,

which in D5 is followed by lines 1–2 of 1686* (cf. v. l. 25). On the other hand, after 24, Da ins. 1686*, while S ins.:

1685* कन्याकुब्जे च काम्पिल्ये वसेथास्त्वं नरोत्तम ।
ब्राह्मणैः सहितो राजन्नहिच्छत्रे वसाम्यहम् ।
[(L. 1) T2 G3 भजेथास्त्वं. G1 नरेश्वर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उ°; T G3 om. उवाच. Ś1 K1.2 Ñ3 वैशं°. — Ñ2 V1 B Dn D1.2.4.5 (here lines 3–6 only) ins. after ब्राह्मण उ°: Da, after 24: K4 D5 (here lines 1–2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।
उवाचाखविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।
एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।
सख्यं तदेव भवतु शश्वद्यदभिमन्यसे ।
एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]
जग्मतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ।

[Before line 1, Da ins. वैशं° उ°. — (L. 2) B3.5.6 Da D1.2.4 श्रेष्ठं. — (L. 4) K4 °ख्यं तदभवत्ते वै.]
— [a]) Ś1 D4 तु; K B5 D5 T1 G1.3 च; T2 G4.5 सु (for स). Ś1 K1 Ñ2 V1 Da Dn D1 G2 तु; G5 स (for सु-). — [b]) Ś1 K1.3 इव (for अपि). K3 सः; G2 च (for तु). — After 25^{ab}, T1 ins.:

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।
— [c]) Ko.3.4 Ñ2 V1 B D नापैति; K1 G2 न वेति; G1 सर्वेति; M न व्यैति. Ñ1 तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T1 G2.3. — *Major parvan:* T2 G1.4–8 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 D5 चैत्ररथ; to it Ko Ñ1.2 V1 D5 add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B1.3.6 Da Dn1.n2 D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D1 द्रौपदीस्वयंसंभव). — *Adhy. name:* Ko.4 द्रुपदवैराख्यानं (K4 °वैराक्षापनः); B5 द्रौपदीस्वयंवरः; D5 पांडवान्प्रति वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 165; D4 168; T2 G4.5 113; G1 115; G6 M 114. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6348.

155

☞ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 79 of App. I, a passage interpolated in K4 D4 (both *sec. m.* on suppl. fol. शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy. should be compared.

1 Ś1 T1 G2.3 om. ब्राह्मण उ°; K1 M om. उवाच. T2 G1.4–6 वैशं° (for ब्राह्मण उ°). — M subst. for 1^{ab}: G2.4 ins. after 2^{ab}:

1688* द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
[=(var.) 1. 128. 16^{ab}; and line 1 of passage No. 79 of App. I.]
— M (which om. 1^{ab}), transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — [a]) K3 B5 Da D1.2 अमर्षात्; G6 राजर्षिः. Ś1 Ko.1.4 N3

१५५.

ब्राह्मण उवाच ।
अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्वासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ११

C. 1. 6366
B. 1. 167. 12
K. 1. 181. 12

द्रुपदस्त्वमर्षी (Ko.4 °मर्षात्; K1 °दश्रमर्षी) नृपतिः; D5 नृपस्त्वमर्षी द्रुपदो. — b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.

2 M transp. 1cd and 2ab. — a) Ś1 K Ñ1.3 D5 M5 स (for वै). — After 2ab, G2.4 ins. 1688*. M5 here om. 2c–4b, but cf. passage No. 79 of App. I. — c) G4 सुतश्रेष्ठं. Ñ2 V1 B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — d) T2 G2 इति निश्चित्य चिंतयन्; M6–8 इति चिंत्यं विचिंतयन्.

3 T2 om. 3a–4d; M5 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) G3 जातपुत्रान्. B (except B6) D2. 5 G3 निर्वेदान्. — b) K1 दिग्बहून्; K3 धिगेता°; G1.4–6 धिग्बहून्; M3 (*inf. lin.* as in text) धिग्वसून्. G2 धिक्कृत्येति च सोब्रवीत्. — c) Ko.2 D5 निःश्वासः; T1 G1.2.4.5 निर्वेदः. G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत्. — d) Ko प्रतिजिगीषया. G (except G2.3) द्रोणाप्रियचिं.

4 T2 om. 4abcd; M5 om. 4ab (cf. v. l. 2, 3). — c) K (except K1) एव; T1 तु (for च). — d) K1 नानुपद्यते; K4 °न्वपद्यते; Ñ1 °न्वपश्यत; Ñ2 V1 B D (except D5) M5 नाध्यगच्छत. T1 G परा(G1.4 परं; G2 पुरा)जेतुं हि नाशकत्. — M5 om. 4ef. — e) G6 अप्राप्तवान्; M (M5 om.) प्रतिकर्म. T G नरश्रेष्ठो.

5 a) K1 T2 अपि (for अथ). — b) Ko.4 D5 गंगातीरे.

6 a) G1 चासीत् (for कश्चित्). — b) Ś1 K1 एव (for च). Ko B3 (m as in text) क्वचित् (for द्विजः). G1 (corrupt) अतिथिद्विजः; G2 M (except M3) अप्रतिद्विजः. — c) K4 D2 तौ; Ñ2 V1 Dn D1 च; Ñ3 B3. 5 स (for ना-). S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — d) Ko.2. 3 Dn1 D1 शंसित°; Ñ3 संश्रित°.

7 a) K1 विप्रर्षी. — b) D2 संपन्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपंतौ; T2 G (except G2) श्राम्यंतौ. Ñ2 V1 B D परमेष्ठिनौ.

8 a) K4 T G1. 3–6 M तरुणौ. D2 रूपयुक्तौ (for युक्त°). G1 तु (for तौ). Ñ2 V1 Dn °णे यौ युक्तरूपौ; G2 युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा. — c) K Ñ1. 3 S स उपा(K1 स तमा)मंत्र°.

9 a) Ñ1 तथा (for बुद्ध्वा). Ñ2 V1 B D (except D5) transp. तयोः and बलं. N1 बुद्धिं (for तयोर्). Ñ2 V1 B D (except D5) तत्र (for बुद्धिं). T G स बुद्ध्वा (T1 समिध्या; G4 बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धिं तु. — b) M (except M5) उपयाजं (for कनी°). — d) M6–8 कनीयांसं (for उप°). T1 G3. 4 °व्रतः; G1. 2 M दृढव्रतः.

10 a) G2 शक्तः (for युक्तः). — b) Ś1 K1 M5 प्रिय(K1 °या)वत्; Da1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान्. — c) K (except K1) Ñ1. 2 V1 B D G3 M अर्चयित्वा. Ñ3 यथाकामं. — d) D1 T G (except G2) ह (for सः).

11 a) Ś1 K1 येनैव; T1 G3 यदि (for येन मे).

C. 1. 6367
B. 1. 167. 12
K. 1. 181. 13

यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्राजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६
दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— ᵇ) Śi Ki पुत्रो द्रोणस्य मृ°. — After 11ᵃᵇ, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्यां भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D4 T1 M या (for वा). G2 भार्यार्थमर्जुनस्यापि कन्या स्याद्वर°.]

— ᵉ) T1 ब्रह्मन् (for तस्मिन्). — ᵈ) D4 G2 दास्यामि. G2 च (for ते). K1 भवान् (for sर्वुदं). M8 दाताहमर्बुदं.

12 ᵃ) D4 T G यदन्यत्ते द्वि°. — ᵉ) K2 तु (for तत्). G2 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (M6-8 °तव्यं). — ᵈ) Ñ1.2 V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G2 मे तत्र सं°.

13 M6-8 here om. 13-29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T2 G (except G2) ins. ब्राह्मणः. — ᵃ) Ko.2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2) एव (for एवं). — ᵇ) Ñ2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After 13ᵃᵇ, G3 (which om. 13ᶜ-33ᵈ) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — ᵈ) Ñ V1 Da2 Dn2 परिचरन्. Śi K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G3 M6-8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ᵇ) K2.3 °दं द्विजसत्तमः. — T2 G1.2.4-6 here om. 14ᶜ-29ᵈ, but cf. passage No. 79 of App. I. — ᶜᵈ) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G M6-8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — ᵇ) Ñ2 V1 B D (except D5) °रन्गहने वने.

16 T2 G M6-8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — ᵃ) B3.6 D5 T1 तं (for तद्). — ᵉ) B1 (m as in text).3 Cd विमार्गसं°. — ᵈ) B1 (m as in text) तर्कं (for नायं). Dn D1 कदाचन.

17 K1 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after गन्धर्वं in 1. 158. 51ᵉ: an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T2 G M6-8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — ᵃ) B1 फलं तु; B5 फलं च; M3.5 फलं स. — ᵇ) Ko.4 Ñ V1 B D T1 M3.5 दोषान्; K2 दोषम्. K1 येस्यापि बंधकः; K2 अस्यानुबंधिकं; K4 °बंधकाः; Ñ V1 B D T1 M3.5 पापा(Ñ3 योस्या-; D4 अन्या-; M3.5 तस्या)नुबंध(B1.3 °बंधि-; D5 °बंगि)कान्. — ᵉ) Śi K4 शौचे.

18 T2 G M6-8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — ᵇ) Ko °कुलेषु यः. Śi K Ñ1 D5 सः (for यः). — ᵉ) Śi Ko.3 B Dn1.n3 D2.5 भैक्ष्यम्; K1 D4 भक्ष्यम्. Śi उद्दिष्टं; Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D5 M3.5 उत्सृष्टं; K1 उद्दिश्यं; K3 उत्सृज्यं. K1 सर्वेषां. — ᵈ) Ko D5 चैव; Ñ2 V1 B5 Dn1.n3 D1.4 स्म च; B1 Da Dn2 T1 च स्म; B3 D2 स स्म; B5 च स (for चापि). Ñ3 भुंजति स्म; M3.5 स भुंक्ते स्म (for भुङ्क्ते चापि). Ko D5 शिशुः सदा; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 M3.5 यदा तदा; T1 यथा तथा. — ᶠ) K3 घृणी तत्र; M3.5 अघृणी यः. N1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

19 T2 G M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — ᵃ) Hypermetric! Ko.4 Ñ1.2 V1 B (except B5) D तं वै (for तमहं). K2.3 फलार्थिनं तं मन्येहं. — ᵇ) B3m कर्मं (for तर्कं). — ᵉ) D4 गच्छाद्य. — ᵈ) M3.5 स त्वा संयोज°.

20 T2 G M6-8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — ᵃ) M3.5 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — ᵇ) Śi K1.2 च; Ko.3.4 स; Ñ1 सु-; Ñ3 M3.5 न; T1 एवं (for इदं). B (except B5) Da T1 अचिंत°. — ᵈ) K4 तं ययौ; M3.5 द्रुपदः (for नृपतिः). Ñ2 V1 B (B3 marg.) D (except D5) याजस्याश्रममभ्यगात्; T1 corrupt. — ᶠ) Śi transp. ऋषिं and याजं. Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 T1 अथ (for ऋषिं). Śi K1.3.4 Ñ1.3 D5 M3.5 सः (for ह).

21 T2 G M6-8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — ᵃ) K2.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ २१
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
तस्माद्द्रोणः पराजैषीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५
क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् । C. 1. 6386 B. 1. 167. 31 K. 1. 181. 32

Dn1. n3 D1. 5 T1 M3. 5 ददान्यष्टौ. — b) M3. 5 याज (for गवां). Ś1 K1 M3. 5 मा (for मां). Da प्रभो. — c) Ñ1 °भितप्तं मां. — d) K1 Ñ2 V1 B D T1 प्र; Ñ1 त्वा; M3. 5 आ (for त्वं).

22 T2 G M6–8 om. 22 (cf. v. l. 13, 14). — a) K3 Ñ1 D5 धर्मविदां. — b) Ś1 K1. 2 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे; K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तमः; Ko. 3. 4 क्षात्रे धर्मे ह्यनु°; Ñ1. 3 M3. 5 क्षत्रास्त्रे (Ñ1 °स्त्रैः) चाप्य°. — c) Ñ2 V1 Dn पराजैष्ट; B (B5 marg.) Da D1 T1 °जेष्ट. — d) K4 ममैतत्; D5 यन्मां वै; T1 मां चैव.

23 T2 G M6–8 om. 23 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ1 नान्यस्; Ñ3 B5 नास्य; D5 नापि. Ko Ñ1. 3 B5 D5 तुल्योस्ति; K1 त्वल्पस्य; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1. 2. 4 तस्यास्यां; B3. 6 तुल्योस्यां; T1 तत्तुल्यो. — c) M3. 5 भारताचार्य°.

24 T2 G M6–8 om. 24 (cf. v. l. 13, 14). — b) Ñ3 प्रसह्यंत न वै भुवि. — c) B5 D5 T1 षड्रत्नि (T1 खड्गानि) कार्मुकं चास्य (B5 यस्य). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °ते परमं. M3. 5 तलमात्रमनुत्तमं.

25 T2 G M6–8 om. 25 (cf. v. l. 13, 14). — a) K3 ब्राह्मेण वे°; K4 Ñ2. 3 V1 B5. 6 Dn D1. 4. 5 T1 °वेषेण. Cd cites वेगेन (=संस्कारेण). — b) K3 M3. 5 क्षत्रवेगम्; B5 क्षत्रवेषम्; D1. 5 °त्रं वेषम्. D5 अधारयन् (for असंशयम्). — d) Ś1 K महातपाः (K2 °बलः) (for °मनाः).

26 T2 G M6–8 om. 26 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ1. 3 B5. 6 T1 विहितं; D1 जानीतो. — b) Ñ3 B5 D2 T1 °दृश्यम्. Ś1 K D5 इवापरः; Ñ1 इवोद्यतं; Ñ3 B5. 6 D2 T1 इवोत्थितं; B1. 3 Da Dn3 D1. 4 इवोत्थितः; M3. 5 इव स्थितः. — c) K3 D2 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°). — d) Ñ2 V1 B D T1 अ(D5 न)प्रधृष्यं. M3. 5 परैर्. B5 अपि (for भुवि).

27 T2 G M6–8 om. 27 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ñ2 V1 B1. 3 D संधारयन् (for उच्चा°). — c) Ko. 2 transp. समेत्य and स. — d) Ś1 क्षत्रं ब्राह्म°; Ko ब्रह्मक्षत्र°; Ñ1. 3 M3. 5 °पुरःसरं; Ñ2 V1 Dn क्षात्रधर्म°; B5 क्षात्रधर्मपुरःसरं; B3 D1 क्षात्रं धर्म°; Da D2 क्षात्रं ब्रह्म°; D4 T1 क्षात्रं ब्रह्मपुरःसरं; D5 क्षत्रर्षभमहाबलं. — f) Ñ2 V1 B D (except D2. 4. 5) ब्राह्मं तेजो.

28 T2 G M6–8 om. 28 (cf. v. l. 13, 14). — a) Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3 Dn1. n2 D1. 5 T1 क्षात्राद्ध°; Ñ3 B5 D2. 4 क्षत्राद्ध°; Da साक्षाद्ध°. Dn (erroneously) D1 Nilp भीतो (for हीनो). — b) Ko. 1 B (except B5) D (except D1) ब्राह्मं तेजः; K3. 4 ब्राह्मं ते°.

29 T2 G M6–8 om. 29 (cf. v. l. 13, 14). — a) B5 मन्ये (for पुत्रं). — b) K1 (before corr.) दुर्लभं (for दुर्ज°). — d) Ñ2. 3 V1 B D T1 वितरामि; M3. 5 प्रदास्यामि.

30 G3 om. 30 (cf. v. l. 13). T2 G (G3 om.) M6–8 transp. 30^{abcd} and 30^{ef}. — a) T2 G1. 4–6 यज्ञं; G2 राज्ञः (for याजो). — b) Ś1 K4 यज्ञार्थे सम°; Ko. 2. 3 याज्यार्थे सम°; Ñ1 °र्थे विप्रकल्पयन्; B1. 3. 6 Da1 T1 °कल्पयन्; T2 G (G3 om.) M3 (orig.). 6–8 पुत्रकामीयमारभत् (T2 °माहरत्); M3 (*inf. lin.*). 5 याज्ञा (M5 यागे) यैर्भिप्रकल्पितं. — e) K2 Ñ V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 M3 (*inf. lin.*) गुर्वर्थं (as in text); the rest °र्थम्. D5 अपि (for इति). K4 T2 G1. 5 M6–8 चा (K4 वा) कामः; B3 D4 वाकामं; D5 चेत्कामं; M3 *inf. lin.* सोकामः; M5 सोकामं. — d) Ś1 K1 °याजमयाज°; Ko. 2–4 °याजमयोज°; S (G3 om.) °याजश्चकार ह (T1 °याजमरोचयत्). — T2 G M (except M3) ins. after 30^{cd} (G3, after 13^{ab}):

1690* याजस्तु यजतां श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^{ef}, M6–8 ins. ब्राह्मणः. — f) Ś1 °थ तस्य; T1 तदापि; T2 G (G3 om.) तथापि; M3. 5. 6 तथेति (for तथा

C. 1. 6886
B. 1. 167. 32
K. 1. 181. 33

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ३२
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

देव्युवाच ।
*अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।
याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६

ब्राह्मण उवाच ।
एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

च). — After 30, T2 G (except G3) M6-8 ins.:

1691* पाण्डोः स्नुषार्थं कन्या च भवेदिति मतिर्मम ।;

while T1 ins.:

1692* तथेत्युक्त्वा तु तं राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।

(which is a v. l. of 30^{ab}; see above).

31 T2 G M6-8 om. 31-33. — ^{b}) Ñ1 महायशाः. — After 31, M8.5 ins.:

1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण तं क्रतुम् ।

32 T2 G M6-8 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{ab}) K2 B5 transp. °वीर्यो and °तेजा. Ko.2.4 महोत्साहो (for °तेजा). — ^{d}) Da यथाविधः.

33 T2 G M om. 33 (cf. v. l. 31). — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 भूपतिः. — ^{c}) Ś1 आजहुस्. K1 स तदा (for तत्तथा). B6 Da D5 सत्रं (for सर्वं). B3 °हे तं महासत्रं.

34 ^{a}) D2 याजस्य; G2 स याजः. S सवन°. — ^{b}) Ś1 Ko.2 आह्वाययत्; K1 आह्वाह्व°; Ñ2 V1 B5 D आज्ञाप°; T1 G1-3 आवाह°; M5 अन्वाप°; M6 आह्वाव°. — ^{c}) K2 Ñ V1 B (except B6) Dn2 D5 G1 M8 प्रेहि. Ś1 K1 B6 T G1.4-6 M मा (M5 वै) (for मां). K3 पृषत; B3.5 Nilp पार्षति; Cd as in text. G3 प्रयाहि याज द्रुपदं. — After 34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवंशविवृद्धये ।

[T G1.2 °विवर्धये; G3 °विवर्धया; M पितृवंश°.]

35 Ñ2.3 V1 B D राज्ञ्युवा°; S देवी (T1 G2 om. the ref.). — ^{a}) Hypermetric! Ś1 मृल्लिप्तं; K (except K1) Ñ1.3 D5 आलिप्तं; T G1.3-6 M नालिप्तं (for अव°). T1 च; T2 G4-6 वै (for मे). T2 G5.6 मम (for मुखं). Ko.2.4 D5 विप्र; T2 G5.6 मुखं; G1 पुण्यान् (for ब्रह्मन्). K1 Ñ2 V1 B D4 Dn D1.2.4 om. मे. G2 (corrupt) राज्ञीमालिप्त मे ब्र° (of which the राज्ञी is from the ref. to speaker). — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) दिव्यान्; G1.4 गंधान् (for पुण्यान्). G1 न च; G4 चापि (for गन्धान्). K1 विवर्षि; K3 D1 G3 बिभर्षि. — ^{c}) Ko.3.4 पुत्रार्थिन्यवरु°; Ñ2.3 V1 B D °तार्थे(Da °र्थि)नोपलब्धास्मि; S न पत्नी (G1.2 न पत्नि; G3 सपत्नी; G4 पत्नी न) तेस्मि (G1.2 तेस्मिन्; M5.6 तेस्ति) सूत्यर्थं (T1 G1-3 °र्थे). — After 35, G2.4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।
तत्सर्वं सहमानश्च ब्रह्मतेजोनिधिः स्वयम् ।

[(L. 2) G2 गर्वा (for सर्वं).]

36 Ś1 K S om. उवाच (G4 om. the ref.). — ^{a}) Ś1 (m as in text) °न भावितं; Ko M °न श्रापितं; K2 Ñ3 D1 T2 G3 °न श्राविं°; G1.2.4-6 °नाश्राविं°. K3 M हविः (for हव्यम्). — ^{b}) Ñ V1 B (except B6) D (except D5) °याजाभिमंत्रि°; G3 °याजनिमंत्रि°. — ^{c}) Ñ3 G1 कामान्न सं°; G2 (corrupt) कथान्न सं°. — ^{d}) Ñ V1 B1.3.5 Dn2 विप्रेहि; B6 वै प्रैहि. Ś1 सा त्वेवं तिष्ठ; Ko साध्वे त्वं तिष्ठ; K1 मत्वेवं प्रीहि; K2 साध्वेवं प्रैहि; K3 साध्येवं तिष्ठ; T2 G (except G3) M3.5 पृषति (G1 M5 °षती; G3 °षंति; M8 वृषति) प्रैहि. Ś1 K3 D5 प्रैहि; G3 याहि (for तिष्ठ). D5 मां (for वा).

37 Ś1 K1 वैशंपायनः; Ñ1.3 B1.5 वैशं° उ°; S ब्राह्मणः (G2 M3.5 om. the ref.). — ^{a}) Ś1 °मुक्तस्तु; K1 Ñ3 °मुक्तेन; Ñ1.2 V1 B D G5 °मुक्त्वा तु. — ^{b}) K3 G1 संस्तुते; Dn1.n2 D1 सत्कृते.

38 ^{a}) T2 G1.4.5 महा- (for घोर-). — ^{b}) Da चर्म. — ^{c}) D2.5 T G सखड्गं सशरं. — ^{d}) T2 G (except G1) धनुषा. Ś1 निनदद्; D1 विधुवन्(!); G2 ह नदन्.

39 ^{a}) Ś1 सोध्यारुहद्; K3 सोभ्यारो°; S अध्या(G3

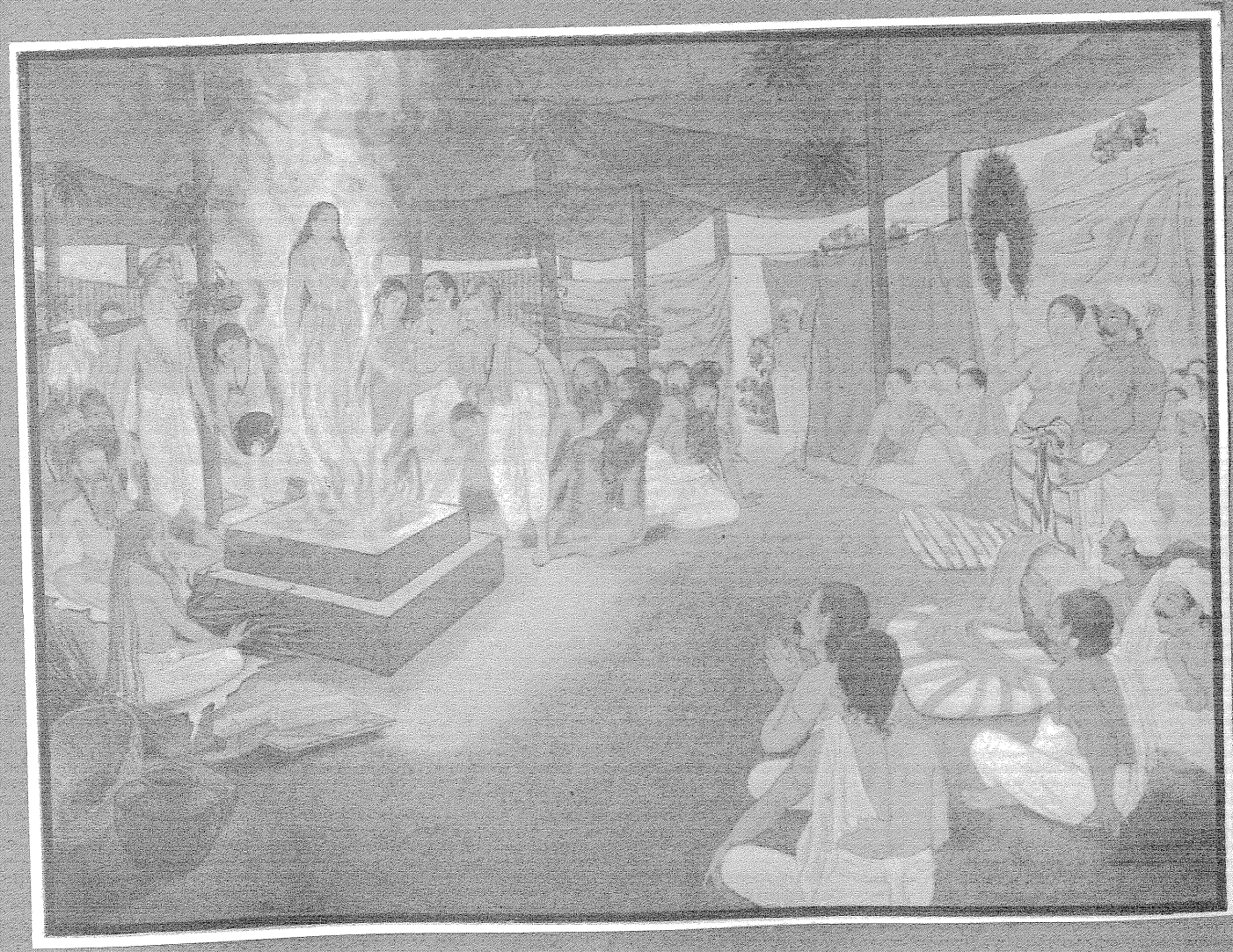

कुमारी व्यापि पाञ्चाली, बेरिगण्यालन्तुरिता ।२, १५८, ४१

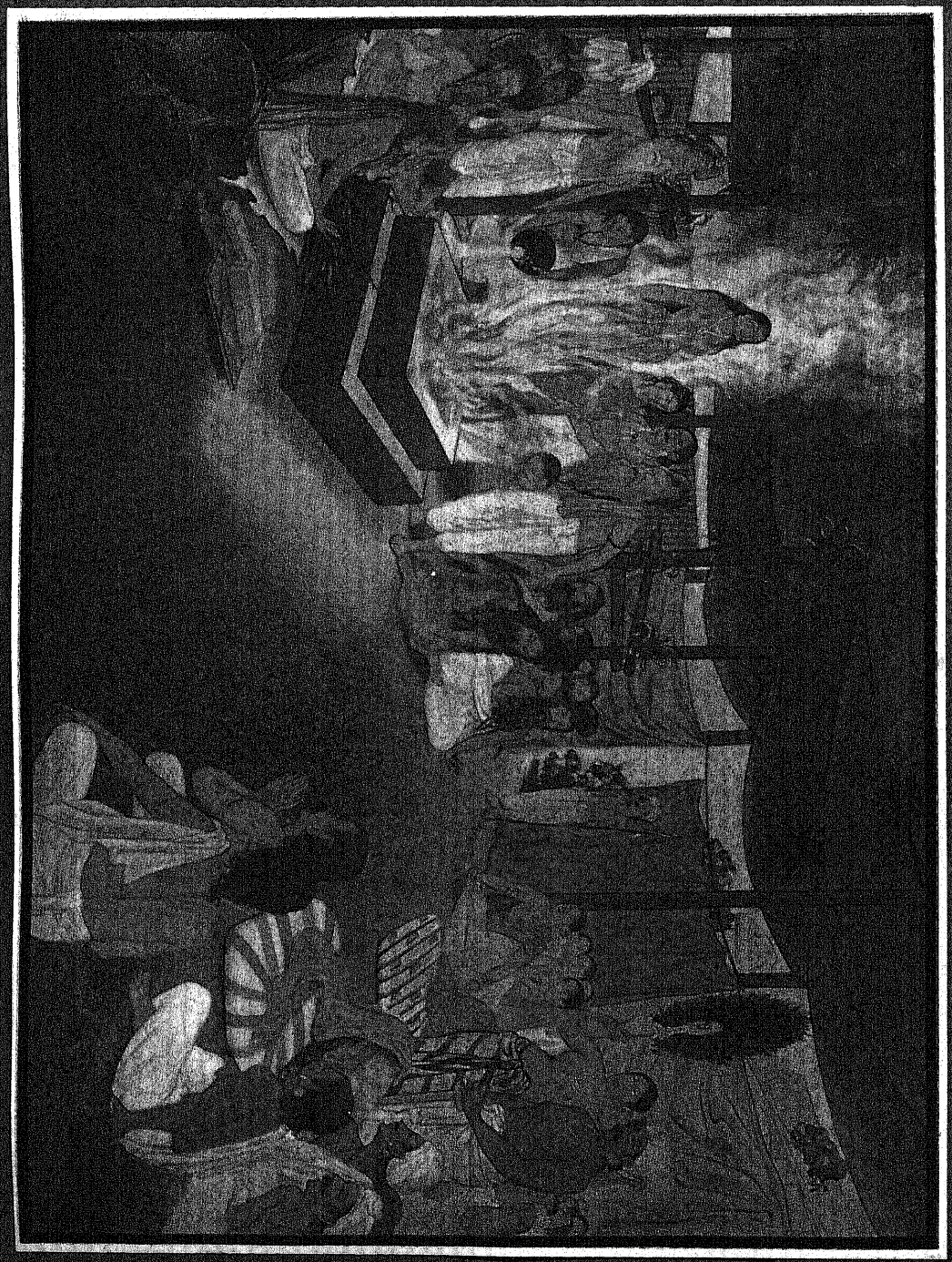

विभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ४४
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

C. 1. 6404
B. 1. 167. 50
K. 1. 181. 52

°भ्या)रो°. G6 द्दढरथं (for रथ°). — [b]) G2 स तेन (for तेन च). Ñ3 T1 G5 M सं; T2 G1.4.6 सः (for च). — [cd]) K1 transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. Ko.1 Ñ2.3 V1 B5.6 D5 M3.5 पंचा°. — After 39, N (except Ñ3 B3) ins.:

1696* हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुंधरा ।

[=(var.) 46[cd]. — Ś1 K1.2 °ष्टान्सुतश्चैव; Ko.3.4 D2 °ष्टात्मनश्चैव; B1 (m as in text) °ष्टांस्तंभमानान्. Ko.3.4 नेमान्सें°; K1 न सेहे तां.]

40 [a]) Ko.3.4 M (except M6) भयावहो; G2 भयाघोरा. — [b]) Ñ2.3 V1 B1.5.6 G1.2 M3.5 पंचा°. — [c]) K1 Ñ3 G5 एवं (for एष). M3.5 च (for वै). B6 द्रोणविनाशकृत्. — G3 om. 40[ef]. — [e]) M5 इत्युक्त्वा च.

41 M5 om. 41[ab]. — [b]) S (M5 om.) अर्जुनार्थे वि(M तु)निर्मिता (see below). — [c]) M हुते द्वितीये सुभगा (M5 दिव्यस्त्री). — [d]) Ś1 (*sup. lin.*) K1 तनुमध्या; Ś1 (orig.) वेणीमध्या. K2m रूपयौवनशालिनी; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 स्वसितायतलोचना; D5 S वेदिमध्यात्समुत्थिता (M5 सुभगा चारुदर्शना) = 41[b] (see above).

42 M5 om. 42. — After 42[ab], K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनखी श्लक्ष्णभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।

— [c]) G2 मानुषीं तनुमास्थाय. — [d]) S (M5 om.) श्रीः साक्षादेव(T1 साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (G4 M3.6–8 °रूपिणी).

43 [b]) Dn1 G (except G6) केशात्. Ś1 Ñ2 V1 D1.2 G5 प्रधावति; K1 °वीयति; Ñ1 B3 D4.5 G2 °वाति च; Ñ3 B1.5 M3.5 °वाति वै; B1m G1 °याति वै (G1 च). — [c]) S (except M5) बिभर्ति परमं (G1 मानुषं) रूपं. — [d]) G3 नान्यत् (for नास्ति). K1 T2 G (except G2) समा (G3 समं) (for उपमा). Ko.2–4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (Ko °रिवोत्थिता). — After 43, M3.5 read 50[ab] (for the first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: M3.5 after (the first occurrence of) 50[ab]:

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D1 om. from ईप्सि° up to 45[a]. K1 Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D4 ईप्सितां °रूपिणीं; Ñ1 °ता कामरू°.]

— On the other hand, after 43, T G M6–8 (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सदृशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।
ऊचुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689*, 1691*. — (L. 1) M6 सुदृशा; M7.8 सदृशा. G2 फाल्गु° (for अर्जु°). M6–8 भद्रिका (for भारत). — (L. 2) G2 राजपत्नी°.]

44 B3 om. 44–52; D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — [a]) G3 पांचाल° (for तां चापि). T1 बालां (for जातां). — [c]) Ñ3 °द्वरां कृष्णां. — [d]) Ko.4 क्षत्रं; K3 कृत्स्नं; D5 क्षात्रं (for क्षयं). Ko.4 D5 अंतं (for क्षत्रं). K1 निषीपते (sic); K4 निनिष्यति; Ñ1 D5 °षती; Ñ3 °षतीं; T1 करिष्य°; M5 निरीक्ष°; M7 निषीद°. Ñ2 V1 B (B3 om.) Da Dn D2.4 निनीषुः क्षत्रियान्क्षयं.

45 B3 om. 45; D1 om. 45[a] (cf. v. l. 43, 44). — [a]) Ś1 G3 इदं (for इयं). Ñ1 B3 S (except G2.3) लोके (for काले). — [c]) Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D5) कौरवाणां (for क्षत्रि°). — [d]) K1 °त्पद्यते; Ñ1 °त्पतते.

46 B3 om. 46 (cf. v. l. 44). — [a]) Ś1 °त्वापि च पां°; K1 °त्वा चापि पं°; K2 °त्वा सह पां°; Dn2 M3.5 °त्वा सर्वपंचा°. — T (T1 om. line 3) G ins. after 46[ab]: M6–8, after 48[ab]:

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
परिष्वज्य सुतां कृष्णां स्नुषां पाण्डोरिति ब्रुवन् ।
अङ्कमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) T1 °जस्तु तथा. — (L. 2) G2 M6–8 स्नुषा.

C. 1. 6405
B. 1. 167. 51
K. 1. 181. 54

तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्धर्मादद्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T1 °ष्णां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (cf. 50^{ab}).]
— M6–8 om. 46^{cd}; T2 G om. 46^{c}–48^{b}. With 46^{cd} cf. 1696*. — ^{c}) Ś1 B1.6 T1 M8.5 चैनान्. B5 °संयुक्तान्.

47 B8 T2 G om. 47 (cf. v. l. 44, 46). — ^{a}) Ś1 K1 तां (for तौ). Ñ2 V1 B (B8 om.) D (except Da1 D5) T1 पार्षती (for पृष°). Ś1 K राजन् (for याजं). — ^{b}) Ś1 K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — ^{d}) Ś1 जनेया°; Ko जानीयै°; M °नीये°. Ś1 K1 °मामिति.

48 B8 om. 48 (cf. v. l. 44); T2 G om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). — ^{a}) D5 °त्युक्त्वा तु. K1 Da2 Dn D1 तं (for तां). — After 48^{ab}, M6–8 ins. 1700* (cf. v. l. 46). — ^{d}) K (except K1) ते (for सं-).

49 B8 om. 49 (cf. v. l. 44); G8 om. 49^{ab}. — ^{a}) Ś1 Ko.2.8 transp. धृष्ट° and धृष्णु°. K1 Ñ1.8 B (B8 om.) Da D2.4.5 T G4–6 °तिधृष्टत्वात्; K4 °दथ द्युम्नत्वात्; Ñ2 V1 °दत्यमर्षित्वात्; G1.2 °दप्रधृष्यत्वात्. — ^{b}) K1 द्युम्नं बलं भवाद्; K8 धृष्टाद्युत्सं°; K4 धर्मार्थात्सं°; Ñ2.8 V1 Dn D1.5 द्युम्नाद्यु°; T1 धर्मद्युम्नभ°; G1 धर्माद्युम्नोद्भ°. K1.8 G2.5.6 इति (for अपि). — K1 om. 49^{cd}. — ^{c}) K4 °रोसौ. Ś1 K2 (hapl.) om. from भव° to द्रुपदस्य in 50^{a}. — ^{d}) T2 G4–6 अयं; M6.8 इह (for इति). Ko D5 °स्य महात्मनः; G1 °दस्याभवत्स्वयं. ❀Dev.: धृष्टत्वात् धृतिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यंस्तथा(द्)र्थान्तरप्रतिपत्तिनिगमः । धृकारसाधर्म्यात् धृतिहेतुत्वं गम्यते । अतिधृष्टत्वादतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च मर्थं (corrupt) कवचस्य समर्थ(? corrupt)स्योत्पत्तिः [।] धर्मात् द्युम्नत्ववा(? read वत्वा)दित्यपि निगमः । धर्मार्थकामानां तु संभव उद्भवः (।) अत्र द्युकारसाधर्म्यात् ॥ — Arj. (corrupt): धृष्टत्वात् अतिधृष्टत्वात् धर्मात् (।) द्युत्संभवादधीति [।] धृष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जाग्रद्भूपात् । द्युत्संभवादग्निसंभवादित्यर्थः ॥ द्युच्छब्दोऽग्निवाची [।] द्योतत इति द्युत् क्विप् । धृष्टत्वादतिधृष्ट(sic)त्वात् इति पाठे धृष्ण(? read धृष्ण)त्वात्(।) धृतिहेतुत्वात् । धृकारसाधर्म्यात्(॥) धृतिहेतुत्वं गम्यते ॥ अतिधृष्टत्वादतिप्र[ा]गल्भ्यादिति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च सरथकवचधनुर्बाणस्य समत्वस्य जातत्वात्[॥] ध(ा)र्माद्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामानामुत्सव (? read मुत्संभव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र द्युकारसाधर्म्यं अत्र (? read अर्थ)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा ज्ञाभ्यास इति धातो रूपमेतत्साध्यं [॥] द्युम्नभवादिति बहुपुस्तकेषु पाठः [।] स च प्राचीनटीकाकृतामस्वरसतो हेय एवेति [॥] — Nīl.: धृष्टत्वात्प्रगल्भत्वात् । धृष्णुत्वादिति पाठे पालने शक्तत्वात् । अत्यंतं अमर्षः । शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् । द्युम्नं वित्तं तच्च राज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वा सहोत्पन्नं तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य उत्संभवात् उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥❀

50 B8 om. 50 (cf. v. l. 44). — After 50^{ab}, M6–8 ins.:

1701* निषण्णकर्षणाद्भूमे रसाच्च हविषोऽभवत् ।

— ^{c}) Ko.8.4 transp. तथा and तत्. G1 अथ (for तथा). Dn1 G1 तं; T1 तु (for तन्). — ^{d}) G8 महामतेः. — After 50, K8.4 ins.:

1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतः परम् ।;

while S ins.:

1703* धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन संप्रययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिबिकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।

[(L. 1) M (except M5) नंदयन्. — (L. 2) = (var.) 39^{ab}. T2 G4–6 सोध्यरो°. G1.2 गृहान्.]

51 B8 om. 51 (cf. v. l. 44). — ^{a}) K1.2.4 B1 D5 च; G8 स (for तु). D5 T1 G8 पांचालं; T2 °ल्यां; G8 °लो; G4.6 °लीं. — ^{b}) T1 G8 अनयत्. Ko.8 सु(K8 स्व)बिभीषणं; Da1 Dn2 D1 G4.6 M8 स्वनिवे°. — After 51^{ab}, M6–8 ins.:

1704* द्रोणः संपूजयामास सख्युः पुत्रमुदारधीः ।

D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 51^{ab} (M6–8, after 1704*):

1705* द्रोणं संपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनरिंदम ॥ ४
पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

C. 1. 6415
B. 1. 168. 6
K. 1. 183. 7

परिदाय तु तं शिष्यं धृष्टद्युम्नं तु सोमकः ।
अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राब्रुवन्प्रियवादिनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।
[(L. 1) T1 G2. 3 °पूजयामास विधिवद्रुरुधर्मतः. — (L. 2) G1. 2 कृतं (for तु तं). D4 T2 G1. 4–6 सोमकाः. — (L. 3) T1 G2. 3 अस्त्राणि; G1 अहोरात्रं; M3. 5 अथो रा°. G2 च सर्वाणि; G3 प्रदेयानि. T1 G2. 3 प्राब्रवीत्प्रियवादिनं.]
— ᵉ) G3 °स्त्रभेदान्.

52 B3 om. 52 (cf. v. l. 44). — ᵃ) T2 G1. 4–6 न; G2 क (for अ-). Ś1 च; Ko. 2. 3 तु; K4 तत् (for हि). — ᵇ) Ś1 K स तु; T1 G2. 3 भाव्यं (for भावि). D2 भावित्वाच्च. T1 महाजनाः; G2. 3 °मनाः; M3. 6. 7 °द्युतिः; M5 °नृषिः. — ᶜ) Ko. 4 D5 transp. तथा and तत्. M7 अथ (for तथा). Cd as in text. — ᵈ) Ś1 K1. 2 D1 °र्त्यानु°; T1 M °र्त्यर्थर°; T2 G °कीर्त्यर्थकारणात् (G2 °कीर्तिः सुरक्षणात्). Cd cites कीर्त्यनुरक्षणं. — After 52, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमाप्तवान्दृष्टमात्रतः ।

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1, 2 V1 B5 चैत्ररथ (followed by द्रौपदीसंभव). K1. 2. 4 Ñ3 B1. 6 Da Dn D1. 2. 4 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D4 संभव). — *Adhy. name:* Ś1 Ko. 3. 4 धृष्टद्युम्नोत्पत्तिः; D5 धृष्टद्युम्नद्रौपदीसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 166; D4m 169; T1 161; T2 G2. 4. 5 114; G1 116; G3 111; G6 M 115. — *S'loka no.:* Dn 56; M3 58.

☞ After adhy. 155, D4 (marg. *sec. m.*) ins. a passage of 31 lines given in App. I (No. 94); while S ins. a different passage given in the same App. (No. 95).

156

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — ᵃ) G6 M एवं श्रुत्वा. T1 G1–4 ततः सर्वे (for तु कौ°). T2 G5 तच्छ्रुत्वा पांडवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1ᵃ, T G ins.:

1707* पाण्डवा भरतर्षभ ।
मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।
ततस्तां रजनीं राजन्.
[(L. 1) T2 G5. 6 ब्राह्मणात्संशितव्रतात्.]
— ᵇ) Ko D5 शल्यप्रोता; Cd as in text. — ᵃᵈ) Ñ2 V1 B D (except D5) °बलाः (for °रथाः). T1 G1–3 व्युष्टायां दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्.

2 ᵇ) Ś1 K1 Ñ1. 3 विक्रांतान्; G1 विख्यातान्. G2 गतचेतनान्. Ñ2 V1 B D सर्वांस्तद्गतचेतसः. — ᵈ) Ko. 2. 4 D4. 5 सत्यवादिनं.

3 Before 3, Ś1 K1 T2 G1. 4–6 ins. कुंती; K4 Ñ2. 3 m V1 B D कुंत्युवाच. — ᵃ) Ś1 K1 दिवाराज्युषिताः; M3. 5 चिरकालो°. Cd cites चिररात्रं. — ᵈ) Ś1 K B (except B5) Cd लब्धलक्ष्या; (B1 m °भक्ष्या); D2 भक्ष्यं बहु. Ñ2 V1 B Da Dn D1 महात्मनः; D4 महाबलाः (for युधि°).

4 ᵃ) G3 वा (for इह). — ᶜ) K (except K1) D2 G2 तानि सर्वाणि (by transp.); T1 G1. 3 सर्वाण्येव तु. M5 युक्ता° (for दृष्टा°).

5 Ś1 om. 5ᶜᵈ, reading 5ᵃᵇ after 6ᵃᵇ. — ᵃ) K1 पुरा दृष्टानि; K4 Ñ V1 B Da Dn पुनर्द्रष्टुं हि (K4 न); D1 पुनर्दृष्टं हि. Ñ1. 2 V1 B D (except D2. 5) इह; G4. 5 एवं (for एव). — ᵇ) B1. 5 D1 प्रेरयंति. K3. 4 B5 D1. 2. 5 मनस्तथा. T1 G1–3 M6–8 तथा न प्रीणयंति च. — ᶜ) Some MSS. भैक्ष्यं. — ᵈ) B6 Da M कुरुपुंगव.

6 ᵃᵇ) Ko om. 6ᶜᵈ, reading 6ᵃᵇ after 7ᵃᵇ. K1 Ñ2. 3 V1 B6 Da D5 पंचालान्. D2 G1–3 गच्छामः पांचालान् (transp.). After 6ᵃᵇ, Ś1 reads 5ᵃᵇ. — G2 (hapl.)

C. 1. 6415
B. 1. 168. 6
K. 1. 183. 7

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।
अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

---

om. 6ᵃ–8ᵈ. — ᵃ) Śi K1 G2 अपूर्वं दर्शनं; G3 °दर्शनात्. Ñ2 V1 B D (except D2.5) M3 वीर (for तात).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — ᵃ) Śi अभिक्षाश्च; D2 सुभिक्षं. K1 Ñ V1 B3.5 पंचालाः. — ᵇ) Śi K Ñ1 D2.5 शत्रुसूदन (K1 °नंदन); B1.2.5 °कर्षन; D4 [s]मित्रकर्शन. — After 7ᵃᵇ, Ko reads 6ᵃᵇ. — ᶜ) T1 G1 M (except M5) तु (for च). G5 पांचालो (for राजा°). — ᵈ) Śi K1.2 D (except D1.5) शुश्रुम; Ko °मुः; G1 विश्रुमः; G5 सुश्रुतं.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 6). — ᵃ) Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 °वासश्च; D4 °संवासः; S (G2 om.) °वासोयं. — ᵇ) Ko B5 T2 G2.5 क्षेमो. — ᶜ) Śi K1.2.4 Ñ1.3 तेन्यत्र साधु; D2 तस्मादन्यत्र; S (G2 om.) तस्मात्तत्रैव (see below). — ᵈ) K3 तात; T1 G1.3 M साधु (for पुत्र). T2 G4–6 वयं यदि च (G6 तु यदि) मन्यसे.

9 Śi S युधिष्ठिरः; K1 श्रीवैशंपायनः (all om. उवाच). — ᵃ) K (except K1) D2.5 यद्भवत्या मतं (by transp.). — ᵇ) G6 त्विहास्माकं. K2 हितं परं (by transp.).

10 Śi K D2.5 S वैशं° (K1 युधिष्ठिरः) (T1 G2 M3 om. the ref.). — ᵇ) Ko.4 अर्जुनं यमलौ; K1 अर्जुनौ यमजौ; D4.5 अर्जुनं च यमौ; T1 G2.3 (by transp.) यमजावर्जुनं. G1 तदा; M6–8 उभौ (for तथा). — ᶜ) T1 G1.3 M °च वचनं. — ᵈ) S (except T1 G2.3) तां तथेत्य(G6 तथैवा)ब्रुवन्. K1.3.4 D5 T G3–5 M5–8 तथा; G6 यथा (for तदा).

11 Ko om. from आमन्त्र्य up to रम्यां. — ᵇ) G3 M3.5 राजसुतैः. — ᶜ) Śi K1 नगरे; D2 च पुरं; T1 G2 नगरं. D2 T1 G1.2 रम्यं; G3 सम्यग्. G4 प्रतस्थे नृपनगरीं. — ᵈ) Ko.4 °स्य निवेशनं.

Colophon om. in T2 G1.2.4–6 M. — *Major parvan:* G3 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko Ñ1.2 V1 B5 add द्रौपदीसंभवः; Ko cont. समाप्तः. Śi K1–4 Ñ3 B5 Da Dn1.n2 D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभवः; K2.4 Ñ3 cont. समाप्तः. — *Adhy. name:* Ñ1.2 V1 पांचालदेशयात्रा; D5 पांचालाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 167; D4m 170; T1 163; G3 113. — *S'loka no.:* Dn 11. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6415.

☞ After adhy. 156, S (except G5) ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant of adhy. 174.

157

1 Śi K1.3.4 D2.5 S om. उवाच (T2 G1.4–6 M om. the ref.). — ᵃ) T2 यातेषु तेषु. Da एतेषु (for तेषु). T1 G2.3 यातेषु छन्नचर्याभिः (G2 °चर्येषु); G4 सुकृतेषु प्रयातेषु. — ᵇ) Śi स तान्; T2 तथा; G3–6 तदा (for अथ तान्). Ko.3.4 D5 ततो धीमान्; K1 स तान्दृष्ट्वा (for अथ तान्द्रष्टुं). — ᶜ) T2 पुनः (for व्यासः). T1 G1–3 कृष्णद्वैपायनस्तदा (T1 तथा; G2 कृती).

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।

C. 1. 6434
B. 1. 169. 14
K. 1. 184. 14

---

2 [b]) S1 K1 °तप. — [a]) K4 D2 T1 तथा; T2 G (except G2.3) M अग्रतः (for तदा).

3 [a]) K4 समनुप्राप्य; D2 °ज्ञाय; T1 तमनुप्राप्य; T2 तमनु°. — [b]) T1 G2.3 ऋषि° (for मुनि°). — [c]) Ñ2 V1 B3m Dn D1.4.5 प्रच्छन्नं (D5 °न्नः); B5 G6 °सन्नं; G3.4 °समं. G3 पार्थान्.

4 Before 4, T2 G2.5.6 M5–8 ins. व्यासः. — [a]) Ko.3 Ñ2 V1 Da Dn2 D2.4.5 अयि (for अपि). T1 G1.2.4 धर्मेषु. T2 G2.4.5 वर्तध्वे; G6 वर्धध्वं. — [b]) Ñ3 सत्येन च; T2 G5.6 M6–8 शास्त्रेणैव. T1 G1–3 अपि स्वेषु नरर्षभाः (G2 नरेश्वराः; G3 नरर्षभ); G4 परेषु स्वेषु भूमिप. — [c]) Ko.1 Ñ2 V1 B1 Da2 Dn2 D2.4.5 G3.4 अयि; T2 G5.6 M3.5 अथ. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पूजा वः (by transp.). — [d]) T1 G1–4 च विद्यते; T2 G5.6 M यथाविधि.

5 [a]) T1 G1.3 M3 °थैर्विद्वाक्यं. — [c]) K4 T2 G5.6 M तु (for च). — [d]) Ñ1 T G (except G6) °रेवाब्रवीदिदं.

☞ The rest of the adhy. is *repeated* (with some variation) at the end of adhy. 189.

6 Before 6, Ko Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn D1.4.5 ins. व्यास उ°. — [a]) T2 G4 तपोनिधेः; G5 तपोधना; G6 उपवने. — [b]) T1 G1 ऋषिकन्या. T1 G1–3 तपस्विनी; T2 G4–6 M मनस्विनी (for महा°). — [d]) G5 सर्वरूपगुणान्विता.

7 [a]) K1.2 Ñ1.3 B3 Da M5 सुकृतैः; T2 G1.4.5 स्वैः कृतैः. — [c]) K4 T2 G (except G6) M3 नाभ्यग°. K4 सा तु पतिं (by transp.); T G (except G3) पतिं कंचित्.

8 T2 G3.5 om. 8[ab]. — [a]) K3.4 Ñ V1 Da1 Dn1 M7 ततस्तप्तुम्. Ś1 तथारेभे; G2 समा°. — [b]) K (except K1) °सुखात्; D1 °सुखी; S (T2 G3.5 om:) °सुखं. Ś1 K1 यतः; M5 तपः. — [c]) G6 °मास महता. — [d]) T G भगवंतं महेश्वरं (G6 तपसोग्रेण शंकरं).

9 [a]) G2 M (except M8) तु (for स). M6–8 शंकरस्तुष्टः. — [b]) K3 Ñ V1 B (except B5) D T G M5 यशस्विनीं. — [c]) T G1.3 M भद्रे त्वं. — [d]) Ñ1.3 भारत; Ñ2 V1 B D शंकरः (for भामि°). S वरदोस्मि यथेप्सितं.

10 [b]) T1 G1 स; G3 तु (for सा). T G हितं वचः (by transp.).

11 [a]) K3 G2 तामथो. — [b]) Ñ3 T2 ददतां वरः. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 (by corr.) भारताः (D1 °त) (for शंक°). — After 11, Ñ2 V1 B D T1 G4 (marg.) ins.:

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।
[B5 T1 G4 वरदमीश्वरं; D2 वचनमब्र°.]

12 K3 G4 M7 (? hapl.) om. 12[ab]; G4 ins. the reading of the vulgate in marg. — [a]) Ko N1.3 पतिं (for प्रति-). T2 G2.3.5.6 M (M7 om.) प्रति(G3 इति)-ब्रुवाणां (T2 °णा). T2 सा कन्या (for एकं मे). Ñ2 V1 B D T1 G4m एकमिच्छाम्यहं देव; G1 ब्रुवाणमेवं देवेश. — [b]) Ko G3.6 M5.6.8 शंकरः; K2.4 T2 शंकर. Ñ2 V1 B D T1 G4m त्वत्प्रसादात्पतिं प्र(B5 वि)भो. — [c]) S °ब्रवीदेनां. — [d]) T G (except G6) देवो (for इदं). Ñ1.3 M6–8 °मुत्तरं.

13 [a]) Ś1 Ko.2.3(*sup. lin.*).4 त्वयास्युक्तः; K1 °स्त्युक्तः; K3 Ñ V1 B D T G1.4 त्वया ह्युक्तः (Da T2 °भ्युक्तः); G2.3.6 M °प्युक्तः; G5 त्वया सूक्तः (all avoiding hiatus in different ways). — [b]) D2 यत्; T1 अयं; G3 मां (for अहं). K Ñ1.3 मुहुः (for पुनः). — [c]) K3

C. 1. 6434
B. 1. 169. 15
K. 1. 164. 15

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।
ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १

ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यच्चोक्तं; K3 तथोक्तं. G6 M वै (for तद्).

14 Before 14, T G (except G6) ins. व्यासः. — a) Ko D5 गृहे (for कुले). N जज्ञे (Ś1 ज्येष्ठे) (for जाता). — b) Ñ V1 B3.5 Dn सा कन्या (by transp.). K4 दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — d) M6-8 कन्या (for कृष्णा).

15 a) Some MSS. पंचाल-. Ñ2 V1 D (except D2) -नगरे; G6 -नगरीं. — b) Ś1 प्रवसध्वं; N2 V1 B3.5.6 Dn D1.4 निवस°; B1 Da निवि°; D2 निर्वि°. Ko.4 D5 महारथाः; Ñ3 सबांधवाः; G2 नराधिपाः. Ñ1 व्रजताशु नरर्षभाः. — c) Ś1 K1 सुखं वस्याम्. — d) Ś1 K1.3 G1 भविष्यति; D2 °ष्यंति. K3 अथ (for न). G1 धनंजयः (for न संशयः). — After 15, G6 M ins.:

1709* राज्यं चैवागतं पार्था इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य ह ।

[G6 प्राप्ता (for पार्था). G6 गमिष्यथ; M3 प्रविश्य वः; M3 (*inf. lin.*).5 भविष्यथ.]

16 Before 16, Ko.3.4 G6 M3.5 ins. वैशं° (Ko cont. उवाच). Ś1 K1 (? hapl.) om. 16 (*with* colophon). — a) Ñ1 एतदुक्त्वा. Ko ततो राजन्; K3 B3 G5 °भाग; G4 °बाहुः. — b) Ñ2 V1 B D M3 पांडवान्स (D1 °न्प्र-). — cd) Ko.4 B3m Da D4.5 महायशाः. Cd पार्थान्समंत्र्य कुंतीं च प्रातिष्ठंश्च (sic) परंतपाः.

Colophon om. in Ś1 K1 (cf. v. l. 16). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.4 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ. — *Adhy. name:* Ko.3.4 G1.4 व्यासवाक्यं; Ñ1.2 V1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं; Da1 द्रौपदीसंभवः; D5 M3.5 व्यास(M3 °सा)गमनं; T2 द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 168; D4m 171; T1 164; T2 G2.4.5 116; G1 118; G3 114; G6 M 117. — *S'loka no.:* Dn 16; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6431.

☞ After adhy. 157, S (except G6) reads (for the first time) adhy. 175, *repeating* it (with v. l.) in its proper place (*i. e.* after adhy. 174).

158

1 Ś1 K1.2.4 D2.5 S om. उवाच (T2 G3-6 om. the ref.). — After वैशं (resp. its v. l.), K3.4 Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसाः ।,

after which B3.5 ins. 1711*. Cd appears also to om. 1710*. — a) K4 उपतस्थुः. Ko.2.3 D5 महात्मानः; G6 पुरस्कृत्वा. — b) Ñ1 B1 D4 T2 G4-6 भरतर्षभाः. Ko.2.4 D5 G2 मात्रा सह (Ko.3 सह मात्रा) परंतपाः (=1. 55. 20d etc.). — K4 Ñ2 V1 B6 Da D2.4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1ab: B3.5, after 1710*:

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— c) B3 Da शनैर् (for समैर्). Ś1 K1 तदुन्मुखा; B1 Da D1 उदङ्मुखा; G3 तैरुन्मुखैर्. — d) Ś1 K1 परंतप; K2.3 महौजसः; T G (except G6) च भारत.

2 a) Ko °रात्रात्; K3 °रात्रान्. Ñ2 V1 B D (Da erroneously) Arjp ते वगच्छन्नहोरात्रात् (Da1 D1.5 °रात्रं); T1 G2 अहोरात्रेणाभ्यगच्छन्; G1.3 तेभ्यगच्छंस्त्व(G3 °च्छन्न)होरात्रं. — After 2a, S ins.:

1712* पाञ्चालनगरं प्रति ।
अभ्याजग्मुर्लोकनदीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।
चन्द्रास्तमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।
वारि चैवानुमज्जन्तः.

[(L. 2) G2 स्वर्गनदीं त्रिपुरारिशिरोगृहां. — (L. 3) M5-8 चंद्रास्तमनवे°. — (L. 4) T2 G4.5 चक्रवाकैः समुद्धुष्टं; M ते चैवान्वानुमज्जंतः.]

— b) Ñ2 V1 Dn D1 सोमाश्रयायणं; Ñ3 B5 D5 सोमा-

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशाः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स्म जलक्रीडामुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिस्त्रुटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्रामुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ १०
आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्ण गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

C. 1. 6449
B. 1. 170. 14
K. 1. 186. 14

श्रवा(B5 °मा)द्वयं; B1. 3. 6 Da D2. 4 T1 सोमाश्रमा° (D4 by corr. T1 °वा°); G3-6 सोमाश्रवा°. — T G M5 om. 2nd. — °) K4 M6-8 °व्याघ्र.

3 a) T1 G2 समुद्यम्योल्मुकं दीप्तं. — b) G1 तत्र ययौ (by transp.). — c) Ñ V1 B D T G1-5 महारथः (Da °बलः); G6 M6-8 धनंजयः; M3. 5 परंतपः (for महा°).

4 a) M5 ततो (for तत्र). G6 अथ तत्र जले. — b) K2 विचित्रे; G6 विजने. — c) T1 G4 तदा; G3 रंस्युः; Cd ईर्ष्यन्. Ko. 3. 4 गंधर्वराजः स; Ñ1. 2 V1 B3. 5. 6 Da Dn D1. 2. 4 °राजो वै; Ñ3 D5 G1. 6 °राजस्तु; B1 °राजोसौ; T1 °राजस्य; T2 G2. 4. 5 °राजश्च. — d) K1 °र्थमागतः; B1. 2 Da °मुपास्त ह.

5 a) Ko. 3. 4 तेषां शब्दं (by transp.). D2 स शब्दं तेषां शुश्राव. — b) M3. 5 चाविश्श्च. — c) T G2-5 च बलाद्बली; G6 M3. 5 सहसा बली; M6-8 स महाबली.

6 b) K3 Ñ3 मात्रा सह (by transp.). Ś1 K1 °तप. — c) D4 S (except G3. 6) विस्फारयन् (G5 °यंत). T2 G3 धनुर्घोषं; G5 निर्घोषं.

7 a) K4 संवर्तते; T1 °लक्ष्य°; G1 समीक्ष्यते. Ñ3 (m sec. m. घोरा as in text) M6-8 प्राची. — b) Ś1 K1 सर्वरात्रा°. B1 (m as in text). 3 M3 °गमे तु या; T1 G2 °गमे तदा; T2 G1. 3-6 M5-8 पूर्व(M6-8 °र्वा)रात्रा(M6-8 °त्र्या)गमे च या. Cd cites आगमे. — c) Ñ3 by corr. लवैर् (for त्रुटैर्). Ś1 K2 V1 हीना. Ko. 1 अशीति-स्तुटिभिर्हीनं (K1 °नां); Ñ1. 2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीनं; T1 अशीती तु विहीनानां; T2 G4. 5 अशीतित्रुटिहीनांस्तान्; G1-3. 6 M अशीतित्रु(M °तु)टिभिः हीनान् (G1 छिन्नान्; M5 हीनाः). — d) Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D5) तन्मुहूर्तं; S त्रि(G6 M त्रीन्)मुहूर्तान्. K4 प्रवर्तते.

8 a) Ś1 Ko. 2. 3 विहिता; S °तान्. S कामचाराय (G1 काममाचारान्). — b) Ś1 यथा (for यक्ष-). — c) Ś1 Ko. 2. 3 क्षणमन्ये; K1 रक्षं मान्ये (sic); D5 क्षणं मन्ये. — d) T1 G1-3 इति (for इह). Ś1 K1 कर्मसु स्वेषु वर्ततां; Ko. 2-4 D4 कर्मचारेषु वर्ततां; Ñ V1 B3. 5 Dn D1. 2 कर्मचारेषु वै स्मृतं; B1. 6 Da D5 कामचारेषु वर्ततां. Cd cites कर्माचाराः.

9 a) B1 लोभात्सर्वान्प्रचरतः. — c) Ś1 अपक्रांता; Ko. 3 Ñ1 B5 Da2 Dn1. n3 D2 M Cd उपक्रांतान्; T1 G2 अपकृष्य; T2 G1. 4-6 उप(G1 °पा)क्रम्य.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D5) अतो रात्रौ; T G अहो निशां; M अतो निशां (M5 ततो रात्र्यां). Ś1 Ko. 4 Da D1 G3 प्रामुवंतो; B1 m D4. 5 M3. 5 °वंति; T1 M6-8 प्राप्नवतो (T1 °ता). — b) D4. 5 ब्रह्मद्विषो. Ś1 जनान्; K1 जलं. S भूयिष्ठं (T2 G5. 6 °ष्टां; G1 °ष्टा) पा(T1 M3. 5 प्रा)पचेतसः. — K1 om. 10c-11d. — c) Ñ1. 3 गर्हंति पुरुषान्सर्वान्; S गर्हाम्येतान् (T1 G2 ग्रसाम तान्; G3. 4 °म्येषां; M निह्नवेते) नित्यमेषु. — d) K2 स्थलस्थान्; Ñ3 गृह°; Da वन°; S क्षणेषु (for बलस्थान्).

11 K1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) M3 दूरात् (? gloss). T G च (T1 G2 प्र-) तिष्ठता(G3 °तो)स्माकं. — b) B (except B5) D2. 5 अनुसर्पत. T G समीपं (G1 °पे) नोपगच्छत (G3 °थ; G4 °सर्पत). — c) Some MSS. मा (for मां). B1. 6 S °जानीथ.

12 Ko (hapl.) om. 12. — a) T G5. 6 M3 °रवर्णं. G1. 3 अहमंगारगंधर्वो. — b) K2. 4 Ñ1. 3 T1 G2. 3 विद्धि; Cd वित्त (as in text). S प्रबला°. — c) Ś1 सेर्ष्युः; K1 सीर्ष्युः; T G1. 4. 5 प्रेष्यः; G2 प्रेक्ष्यः; G3 श्लाघ्यः.

13 a) T G (except G2) M3 अंगारवर्णम्. Ñ1. 2 V1

C. 1. 6449
B. 1. 170. 14
K. 1. 186. 14

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥१३
न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५
वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥१६

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७
इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८
तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९
असंबाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except D5) एवं (for च). — [b]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) ख्यातं चेदं वनं मम; S वनं ख्यात(G1 प्रख्य-; G8 ज्ञात)मिदं मम. — [c]) Ñ1.2 V1 D4 (by corr.) T2 G4–6 M6–8 अनुगंगं. Cd cites अनु (=अनंतरं). K1 B1.3.6 Da च राकां च; K4 च वासो मे; Ñ1.3 B5m D1 च वासं च; B5 च कासं च; B8m च वाकी च; Dn D4.5 चरन्कामान्; D2 प्रयागं च; S महत् (M8 *inf. lin.* 5 वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — [d]) T1 G2.3 M यस्मिन्; T2 G5.6 अस्मिन्; G1.4 तस्मिन् (for चित्रं). Ś1 बत; Ñ1 यस्मिन्; S नित्यं (for यत्र). Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.4 रमाम्यहं; B3.6 Da D2 चरा°.

14 G1 om. 14[ab]. — [a]) Ś1 K2 न कूनसा; Ko नक्तनासाः; K1 न क्रणपाः; K3 न कुनासाः; K4 D5 नक्तंचराः; Ñ V1 B3m.6 Da Dn D1.4 S (G1 om.) न कौणपाः; B5m Cd Arjp न शकुनाः; D2 शकुना वा. — [b]) T1 G2 चारणाः (for मानुषाः). K1 T2 G3.5.6 M6–8 न च देवा न चारणाः (K1 मानुषाः); K2 B3 (m as in text) M3.5 न च देवांजनस्रजः; G4 द्विपदो वा न चारणाः. — K4 B3 repeat 14[cd] (with v. l.); in D4 14[c] is deleted. — [c]) K2.4 B3 (latter two second time) D4 (marg. corr.) T G (except G5) कुबेरस्य यथोष्णीषं (G2 °द्यानं; G3 °हिष्टं). — [d]) K2.4 B3 (latter two second time) T G किं मां (G3 तं किं) (for तत्किं). Ñ2 V1 B1.5 Dn3 G3 समनुसर्पथ. ❀ Nīl.: न नंहसाः शृंगिणो वा न च देवांजनस्रजः । कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् । . . . कौणपा इति पाठे तु राक्षसाः । . . . न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः । ❀ कुबेरस्य यथोष्णीषं is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nīl. here says)!

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) G3 °वत्प्रांते. — [b]) Ś1 उत्तरा वसुधातले; K1 गहने कानने वने. — [c]) Ś1 संध्यां च; Ko T1 G1–3.6 M सं(G1 सिं)धौ वा; K1 Ñ V1 B D संध्यायां. — [d]) Ś1 क्लिष्टः; Ś1 (*sup. lin.*) Ñ2 V1 B D3 Dn2 D2.4.5 गुप्तः; T1 क्लृप्तं; G1 लिप्तः; G2 कल्पः; G3 लुप्तः. — ½ After 15, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।

16 [a]) G1 एवं (for वयं). T1 G1.2 हि (for च). — [b]) Text as in D1 G1.4.5! Ś1 K1 त्वामधृष्णवः; Ko.2–4 त्वां प्रधृष्णवः; Ñ V1 B1.3m5.6 D3 Dn D2.4 त्वामधृष्णुम (B1m त्वावधृष्णुवः); B3 D5 त्वामधृष्णुवः; T1 M3.5 चापि धृ°; T2 G6 त्वां च धृ°; G2 चावधृ°; M6–8 त्वां विधृ°. G3 अकालेष्वपि धृ°. Cd cites अवधृष्णवः. — [c]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) M5 रणे (for क्षणे). N2.3 V1 B D (except D5) G3 क्रूर; Ñ3 क्रूरान् (for क्रूरे). G3 अशक्ता भवने क्रूरान्.

17 [a]) G3 पृष्ठा (for चैषा). — [b]) T2 G4 मेरुशृंगाद् (G4 °शृंग-). A few MSS. विनिसृता; K1 G1 विनिर्गता. — [c]) G3 गंगा प्रतिदिशं गत्वा. — [d]) Ñ1 प्रत्यपद्यत; Ñ2 V1 B D समपद्यत. — After 17, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins.:

1714* गङ्गां च यमुनां चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् ।
रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 [a]) T1 वेला; T2 G4–6 एषा (for इयं). — [b]) B3 यत्र त्वं (for गन्धर्व). — G3 (hapl.) om. 18[d]–19[c]. — [d]) Ko.2–4 N1.3 B1 °शब्दतां (for °नन्दतां). Cd cites अलकनंदा. Ś1 प्राप्नोति कलशब्दतां; K1 °ल्येवैकशब्दतां. — After 18, K4 D5 (corrupt) ins.:

1715* वङ्कुभद्रा चोत्तरगा हिमवत्पदनिःसृता ।
(cf. 17[b]).

19 G3 om. 19[abc] (cf. v. l. 18). — [b]) Ś1 K दुरापा; T1 दुस्तरं. Cd cites दुःपरा. — [c]) G3 भुवि च (for भवति). Ñ2 V1 B D (except D5) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंबाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

बिभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्व गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६
भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विप्लुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१

गन्धर्व्युवाच ।

त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वी शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२

C. 1. 6470
B. 1. 170. 85
K. 1. 186 85

---

20 [a]) G2 अंबा या तु देव°. — [b]) B (except B1) D1.2.4 °संपादिनी; S सर्वेषां पावनी. D5 त्रिषु लोकेषु विश्रुता.

21 [a]) Ś1 K1 पुनर्वार्यमसं°; Ko.3.4 Ñ3 B1.3.5m D5 अना(K3.4 °न)वार्यमसं°; K2 अवार्यमथ सं°; G1.3 M अनाश्चर्यमसं°.

22 Ś1 K (except Ko) D2.5 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — [a]) T2 G (except G2) M3 अंगारवर्णसू. — [b]) Ś1 K1-3 क्रुद्धस्त्वानम्य; Ko.4 D5 °श्चान(K4 °ना)म्य; Ñ1.3 B3 Da Dn D1 S °द्ध आयम्य. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) °च बाणान्निशितान्. — [d]) Ñ1.3 G3.4.6 M अहीन्(G3 विष-) दीप्ताननानिव; B3 अहीनाशीविषोपमान्; D5 महानाशीविषानिव; T1 G1.2 अहीन् (G1 विषान्) पंचाननानिव; T2 G5 अग्नीन् (T2 °ग्नि-) दीप्तानिवासकृत्.

23 [a]) D2 G3 M6-8 आमयत्तूर्णं. — [b]) K2 स्वमथोत्तमं; Ñ2 V1 B6 Dn1.n2 D4 G2 चर्म चोत्तरं; Ñ3 चर्म चोदयन्. G3 वर्षमाणं शरोत्तमान्. — [c]) K2 M5 अपोवाह; Ñ V1 B (B1m as in text) Dn D2.4 G4 व्यपोहत; Cd as in text.

24 Ś1 K1 S अर्जुनः (G3 धनंजयः) (all om. उवाच). — [a]) Ñ3 S (except G2) विभीषिकां. Ñ V1 B D वै (D1 उच्चैर्; D5 as in text); S हि (for एषा). — [b]) Ś1 वियुज्यते; Ñ3 प्रयोजयेत्; S प्रयोजय. Ñ1 नास्त्रज्ञैः संप्रयु°. — [c]) Ñ V1 B D T2 G3.6 M3.5 प्रयुक्तेयं; T1 G1.2.4.5 M6-8 °क्तोयं.

25 [ab]) Ñ3 काम° (for लक्ष°). Ñ1 मानुषानेति गंधर्व गंधर्वानुपलक्षये. — [a]) D1 नैव (for न तु).

26 [ab]) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पतेः. — [c]) Ś1 K2.4 भार°; Ñ1.2 V1 B D भ(Da1 D5 भा)रद्वाजाय. S तस्मादगाद्भरद्वाजं. — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गुरुर्मान्यः; T1 G1.2.6 M °पुत्रं.

27 [a]) S °द्वाजात्ततो रामं (T2 G4.5 M3.5 °मो). — [b]) Ś1 Ko.1.3 त्वग्निवे°; B5 द्रोणस्तस्मात्; D4 ह्यग्निवे°; S भार्गवाच्च. — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) साध्विदं. Ko Ñ V1 B D मह्यमददत्; G2 ह्यददान्मह्यं. G5 तस्मादहमिदं वेद्मि.

28 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — [a]) Ś1 K1 रथोत्तमं; B5 S रथं ततः (T2 G4-6 °दा).

29 [a]) S रथात्तु (for विर°). K2.4 विद्रुतं. — [b]) A few MSS. महाबलः. S गंधर्वं सुमहा°. — [c]) Ñ1 °तेजोविमूढं. Ś1 K1.2 Da तु (for च). M6-8 °तेजःप्रसंमूढं. — [d]) Ñ1.3 M5 पराङ्मुखं; G2.3 अधोमुखं.

31 [d]) Ś1 Ko.2.3 Ñ1.3 G1.6 M5 परित्राणम्.

32 Ś1 K1-3 D1 G1.6 M6-8 गंधर्वी; T G2.5 कुंभीनसी; G1.3.4 M3.5 om. the ref. — [a]) Ś1 Ko D5 त्वं मे; G3 स त्वं; M3.5 मां त्वं; M6-8 त्वं मा. K2.4 Ñ2 V1 B D (except D5) त्रायस्व मां. Ñ V1 B D महाभाग. — [b]) G1.2 पतिं चैव. — [c]) Ś1 K Ñ V1 Dn2 D1.5 G3

C. 1. 6471
B. 1. 170. 36
K. 1. 186. 35

युधिष्ठिर उवाच ।
युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।
को नु हन्याद्रिपुं त्वादृङ् मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।
अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।
प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।
जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५
साध्विमं लब्धवाञ्छाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७
संभृता चैव विद्येयं तपसेह पुरा मया ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८
संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।
योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९
चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०
सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१
यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किंचन ।

गंधर्वी. Śi Ko.1 Ñ Vi Ds Gs प्राप्ता. — [d]) Śi Ko.1.3 Ñ Vi Bs Dn1.n2 Ds Gs °नसी. Ko.4 Bs Gs (*sup. lin.*) विभो. — After 32, K4 ins.:

1716* दीनं वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।;

while Da Dns ins.:

1717* दृष्ट्वोवाच महाबाहुः फाल्गुनं वै युधिष्ठिरः ।;

and, finally, T G (except G1.3) ins.:

1718* दृष्ट्वानुग्रहभावाच्च पार्थः पार्थमुवाच ह ।

33 Śi K S om. उवाच (K4 om. the ref.). — [a]) S जितं युद्धे (by transp.). — [b]) Ñ2 Vi Bs.6 Da Dn D4 नि-; B1.3 D2 हि (for नु). K (except K4) तादृङ्; Ñ Vi B D तात. S धनंजय महाबाहो. — [d]) K1 D1 S अरिसूदन (T2 G4.5 °मर्दन).

34 K1 S (but not Śi!) om. उवाच. — [a]) Ñ1 अग्रिमं; Ñ2 Vi B D जीवितं; T G2.4-6 M अंगेमां; G1 अंगदं; G3 अंगता. — [c]) Śi Ko.1.3 Ñ1.3 Bs तेयं; G6 तेऽद्य. M6-8 प्रतिदिश्यत्ययं तेद्य. — [d]) Śi K धर्मराजो. — After 34, G3 ins. (an additional) colophon: इति संभवपर्वणि षोडशशततमोऽध्यायः.

35 Śi K1 S om. उवाच. — [a]) Śi K N1.3 B6 D4 पूर्वजं. — [b]) T2 G (except G2) M3 °वर्णतां. — T1 om. 35c-36d. — [c]) Śi K1 Dn1.n2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 Bs (m as in text) न च श्लाघ्यो; Ñ1 न वशामि (sic). Ñ2 Vi B (B1 as in text) D (except D2.4.5) अंग (for अद्य). S (T1 om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — [d]) S (T1 om.) स्वनाम (for न नाम्ना).

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 35). — [a]) G3 जितवान्. B1 (m as in text).5 कामं (for लाभं). — [b]) Ñ3 D5 G1.2 M6-8 सोहं; G6 यो हि. — [c]) Śi Ko.4 Ñ3 गंधर्व्यां; Ñ1 गांधर्व-; S (T1 om.) गंधर्व-. K4 Ñ2 Vi B D इच्छामि; G1 चोक्तम्; G2 योक्तुम्; G6 चोर्ध्वम् (for योद्धुम्). — [d]) Only Śi as in text! Ko यः सम्य[ग]वरो वरः; K1 इच्छाम्यवयमांबरं (sic); K2 इच्छाम्यमरयोधिनं; K3 इच्छाम्यवरजो वरं; K4 Ñ2 Vi B D संयोजयितुमर्जुनं; Ñ1 इच्छाम्यभयगोचरः; Ñ3 इच्छाम्येव च वो वरं; T2 G3 M इच्छाम्य(G3 °मि)वरया वरं; G1.2.4.6 इच्छामि परया प(G4.6 व)रं; G5 इच्छाम्यमितपौरुषं.

38 [a]) Si K1 चेह; S त्वेव (G1 सैव; G4 त्विह). — [b]) Śi K D5 तपसा वै; D1 G4 °सैव; T2 G5 °सेयं. Ñ1.2 Vi Bs.6 Dn D1 T G (except G6) मया पुरा (by transp.).

39 [a]) Ñ2 Vi B D संस्तंभयित्वा. S च (for हि). — [c]) K1 corrupt. K4 Ñ2 Vi B D G3 यो रिपुं योज°.

40 [b]) S (except M3.5) मनुर्ददौ (by transp.). — [c]) D1 तां ददौ विश्वा°; G1.3 स विश्वावसवे मह्यं. — [d]) Ko.2.3 Ñ Vi B D मम; G1.3 इमां (for मह्यं). K4 विश्वावसुर्ददौ मम.

41 [b]) Ko °पि नश्यति; K3.4 विन°. — [c]) G1.3 आगमोक्ता. Śi K1.2 यथा (for मया). Śi K1.2 G1.3 प्रोक्ता; G3 प्राप्ता. M3.5 अर्हसि त्वमिमां लब्धुं. — [d]) K Ñ3 वीर्यं त्वयि (K1 त्वं च); Ñ1 नाम वीर्यं. Śi वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 °स्य) वीर्यं निबोधत (T1 G2 °य).

42 [b]) Ñ1 त्रिलोकेषु च किं पुनः. — [c]) S °शं रूपं.

43 [a]) K4 Ñ2 Vi B (B3 marg.) D (Da erroneously) Arjp एकपादेन (B3 orig. समपद्येन); Ñ1.3 (m as in text) समानपद्यः; G2 समानविद्यः; G3 अन्यस्थानः; M3.5 जिज्ञा-

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
समानपद्ये षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥४६
पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणे ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यत्साधनं किंचित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥४८
वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१

अर्जुन उवाच ।

यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२

गन्धर्व उवाच ।

संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते । C. 1. 6461 B. 1. 170. 56 K. 1. 186 56

समानः; Cd as in text. M6-8 विद्यासमाना विद्यासां ❀Arj.: एकपादेनेति ग्रंथेषु स्पष्टार्थं ।❀ — c) Ñ1.3 S (except T2 G4-6) अन्वानेष्यामि; Cd as in text. D1 अद्य (for अहं).

44 b) K2-4 Ñ1.3 B1m Da D1 विशेषतः; S °षिणः; Cd as in text. — c) Ś1 K1.2 Ñ3 अवशिष्टं (Ñ3 °ष्टाः); Ko D5 अनुसृष्टं; K3.4 अविशिष्टं; Ñ1 अनुशिष्टाः; S अनाहार्याः (M6-8 अनहाल्पाः). Ś1 K (except K2) D5 तु (for च). — d) Ś1 K (except K4) Ñ1 अनुभावं प्र°; Ñ2 V1 B D °दर्शिनः (D5 °वर्तितां); T1 G2.3 M °वर्तिनः; T2 G4-6 °वर्तनाः (T2 °नः); G1 °कीर्तितः. — Cd appears to have read अवशिष्टश्च देवानामनुभावः प्रवर्तिता.

45 b) Ś1 भरतसत्तम. — c) N2 V1 B D (except D5) तुभ्यं च (for पञ्च°). — d) G2 पृथग्भूतं.

46 a) K4 Ñ2 V1 B D दिव्यवर्णा. Ś1 K Ñ1.3 B1 D2.5 °रमाः; B3m Da Dn D1 S °जवाः. — c) K (except K2) Ñ V1 B D (except D1) G3 क्षीणाक्षीणा; T1 क्षणे क्षणे; T2 G5.6 क्षणे क्षीणे; G1 अक्षीणाश्च; G2.4 M क्षीणे क्षीणे; N1lp as in text. S भवंत्यन्ये. — d) Ś1 K1 हि (for च). K2 G1.4 M3 रंहसा; Cd as in text.

47 b) Ko.3 Ñ2 V1 B D °निबर्हणं; M5 °निसूदने.

48 ab) Ñ1 भागीकृतं and वज्रभागम्. S तस्य भागः पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते. — c) Ñ2.3 V1 B3 Dn यशोधनं किंचित्; B1.3.5 D4 यः साधकः कश्चित्. Cd cites साधनं (=हस्त्यश्वादि). — d) K4 B1.3.5 स वै; Ñ1 तद्वै; Ñ2.3 V1 B3 Dn2 सैव. K4 B1.3.5 स्मृतः; G4 स्थिता.

49 ab) Arjp वज्रधरं (for °रथं). S ब्रह्म वज्रं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — cd) Ś1 K1 धन° (for दान°). Ko D5 स्युः (for च). S वैश्यवज्रं तु (G1 हि) वै सीरं (G3 शीलं) शुश्रूषा हीन(G3 शूद्र)योनिषु.

50 a) Ko-3 क्षत्रस्य वाजिनो वज्रं; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्रं हि; Ñ1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा(D1 °भो)गेन (D2 क्षत्रस्य वज्रभागेन); S साधनं क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणां). — b) Ś1 Ko.1 ह्यवध्या; S मनोज्ञा. — c) T1 G1.3-6 M3.5 च तथा; T2 G2 च रथाः (G2 °थः); M6-8 च ततः; Cd वडवा (as in text). S सूतो. — d) Ñ2 V1 D (except Da) शूराः (for सूताः). S धनुश्च भरतर्षभ.

51 a) Ko D5 °वीर्याः (for °वर्णाः). Ko D5 T G °गमाः; M °बलाः. — b) T1 G1.2 M3.5 कामगाः; M6-8 °दाः. — c) Ñ2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे). — After गंधर्व in 51c, K1 (erroneously) reads 1. 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been om. previously. — d) Ś1 Ñ2 V1 B3 Dn2 D5 मे हयाः; G2 तेर्जुन.

52 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1-3 यदप्रीतेन. Ñ2 V1 B (except B5) D मे; G3 ना-; M5 वै (for वा). — b) K2 D2 च; T2 G5.6 वै (for वा). — c) Da D1.2.4 T2 G4.6 विद्यां. Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) धनं; B5 बलं (for वित्तं). S शुभं (for श्रुतं). B5 T1 G1-3 चापि. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for काम°).

53 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1.3 Ñ1 B3(m

C. 1. 6491
B. 1. 170. 56
K. 1. 186. 56

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

अर्जुन उवाच ।
त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।
कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिंदम ॥ १

गन्धर्व उवाच ।
अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

---

as in text). 5. 6 Cd संभोगो; G3 सुयोगो. — [b]) Ko. 2. 4 Ñ1. 3 G1. 4 M स सत्सु; Ñ2 V1 B D महत्सु; T1 G2. 3 सत्सु सं; T2 G6 संपत्सु.

54 [a]) Ñ V1 B D (except D5) त्वत्तोप्यहं. — [b]) Ś1 G1 ह्यस्त्रम्; G4 चास्त्रम्. — [c]) Ñ2 V1 B3 Dn D5 योग्यं (for सख्यं).

55 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) S अस्त्रेणास्त्रं वृणे त्वत्तः. — [b]) Ko. 2. 4 Ñ1. 3 नः; S मे (for नौ). — K2 om. 55[cd]. — [c]) Ś1 K1 स वै तं; Ko. 3. 4 ममैतं; D2 सर्वं तं; D5 मामेतं. S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (G3 तथ्यं वा). — [d]) Ś1 K1 युष्मत्तो; K3. 4 Dn2. n3 D1 M6-8 °भ्यो. K1 बलं; G5 भयं (for भयं). Ñ2 V1 Dn भवेत्; D4 जयेत्.

Colophon om. in K2 Ñ2 V1 B Da Dn D2. 4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 1. 3. 4 Ñ3 अंगारपर्ण; B5 चैत्ररथ. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 D5 गंधर्वार्जुनयोः सख्यं; M3. 5 अंगारपर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 166; T2 G M 118 (G1 120; G3 117). — *Śloka no.:* M3 77.

159

1 Ś1 K1 S om. उवाच; K2 Ñ2 V1 B Da Dn D2. 4 om. the ref. D1 वैशं° उ°. — G5 (hapl.) om. 1[b]–3[a]. — [b]) K3. 4 D5 M5 तद्येनास्म; G1 तथ्येन हि. — [cd]) S (G5 om.) यत्ता (G3 °त्तं); Cd as in text. Ñ2. 3 V1 B Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वे संतः (by transp.). K3 Ñ1. 2 V1 B6 D (except D5) अरिंदमाः.

2 G5 om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 K1 S om. उवाच. — [e]) S (G5 om.) धर्षिताः स्थ ततो यूयं. — [a]) Ñ1. 2 V1 B D मया वै पांडुनंदनाः. — After 2, G1. 3 ins. 1719*.

3 G5 om. 3[a] (cf. v. l. 1). — [a]) K2. 4 S (G5 om.) °गंधर्व°. — [b]) Ko. 3. 4 Ñ2 V1 B D M °दानवाः. — K4 (om. line 5) T1 G4 (om. lines 2–5) M ins. after 3[ab]: G1. 3, after 2:

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृतान् ।
जानता च मया तस्मात्तेजश्चाभिजनं च वः ।
इयमग्निमतां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।
को हि वक्ष्यिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।
स्वैर्गुणैर्विस्तृतं श्रीमच्चशोऽप्र्यं भूरिवर्चसाम् ।

[(L. 2) K4 °भि न वंचिताः; T1 °पि जनं च नः; G1 °पि धनंजय; G3 °भिजनं वचः. — (L. 3) K4 इत्यभिप्रायतः; T1 इयं मतिमतां; G1 इदमग्निमतां. K4 धर्षणाय; G1. 3 धर्षिता वै. G1 पुरा मतिः; G3 पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विश्रितं; G1 विस्मितं; G3 विहितं (for विस्तृतं).]

— After the above, M *repeats* 3[ab] (v. l. पन्नगाः for दानवाः). — [c]) B5 T2 G (except G2) M5 विस्तारं. — [d]) K4 B5 Da1 D1 धीमतः; Ñ1. 2 V1 B3. 6 Da2 Dn D2. 4 धीमंतः; B1 सततं; M5 विस्तारात् (for श्री°). Da ये; T1 G2 मे (for ते).

4 [a]) G3 °प्रमुखानां. K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D5 तु (for च). — [b]) S महर्षीणां. Ś1 K (except K4) मया श्रुतः; S मया पुरा (G3 पुरा मया). — Ś1 K Ñ1. 3 om. 4[cd]. — [cd]) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरूणां वंशमादितः.

5 Da om. 5[ab]. — [c]) Ko D5 सर्वां (for कृत्स्नां). — [d]) Ś1 K1 प्रभावं; Ñ1 °वात्; D1 G2 °भवः. K4 T

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुलवर्धनान् ।
पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०
नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः । C. 1. 6510 B. 1. 170. 75 K. 1. 186. 79

G1.2.6 प्रभा(T1 °भ)वस्य. Ko स; K2.3 D2.5 च; Ñ2 V1 B3.6 Dn1.n2 सु-; Dn3 D4 तु (for स्व-). S च (for ते).

6 b) S (except M3) च (for ते). — After 6, S ins.:

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यङ्गिरसां वरम् ।
[(L. 1) T1 G3 M3.5.7 °शास्त्रभृतां.]

After the above, T2 G1.2.5 *repeat* 3^{ab} and 1719* (G4 om. line 1).

7 a) G2 शक्रं च वायुं (by transp.). — b) G6 अपि (for तथा). — c) K1 B1.5 D2.5 कुरुशार्दूलं; S नृपशार्दूल (G1 M °लं). — d) Ś1 K1 पांडवान् (for षडेतान्). Ko वंश°; K3 Ñ2 V1 B3.5 Dn1.n2 D1.5 कुरु°; S कीर्तिवर्धनान् (T G2.3 M5 °न). K1 पांडुं वा कुलवर्धनं. — D1 om. 7^{ef}. — e-f) G6 पुत्रान् (for पितॄन्). K1 °सत्तमम्.

8 b) K2.3 सर्वे (for सर्व-). Ko °शास्त्रभृतां; G1 °शस्त्रविदां. Ñ1 सर्वशास्त्रविशारदाः. — cd) G6 transp. शूराः and सर्वे. S (except T1) च (for सु-).

9 a) K1 corrupt. Ñ V1 B D च (for तु). T2 G4-6 मनोवृत्तिं. Ko.3.4 उत्तमामप्यहं बुद्धिं. — c) Ko.3 हि; K4 ह (for च). K3.4 T2 G M3 पार्थाः. — d) Ś1 इव (for इह). K2 Dn3 धर्षणं. K1 कृतवान्धर्षणामिमां; S °वान्संप्रधर्षणं (G1 °णां; G3 °णः).

10 a) T G1-3.5 तु; M5 [s]पि; M6-8 हि (for च). T1 G1-3 कौंतेय. — G2.3 (hapl.) om. 10^b-11^c. — b) K (except Ko) D5 क; (for न). — c) Ś1 K उद्यतः (for आत्मनः). — d) Ś1 K (except K4) B5 G1 आत्मनः (for आश्रितः).

12 a) Ñ1 त्वया हि; G1 त्वयैव. — b) S (except M3) सखे; Cd as in text. Ś1 K कौरव(Ko.3 तापत्य)नंदन (K4 °नः); Da1 °वर्धनः; Cd as in text. — c) Ko.3 येनें°; K4 T1 G1-3 M केनें° (for तेनें°). T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वं.

13 a) K1 °चर्या परो; K3 °चर्यं परो; G3 °चर्यपरो. T1 तपो धर्मः; G6 पुरोधर्मः. — b) G1.2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M5 स चापि निहितस्. Ś1 G2 त्वया. — c) K4 यस्मादातास्म्यहं पार्थ; M5 यस्मादहं पार्थ विभो. — d) °K2.3 Ñ2 V1 B D T G4 M3.5 रणेस्मि वि°; Ñ1 योस्मि वै वि°.

14 b) M6-8 कामवृत्तिः. Ko Da Dn1.n3 D1.5 M3 परंतपः; Ñ1.3 B (except B6) D2 कथंचन. — c) Ś1 प्रवियुध्ये च; K1 प्रविबुध्येषु; G1.3 युधि युज्येत (G1 मध्येत). T1 नक्तंचरं च युध्येत. — d) Ñ1 नासौ जीवेत्. B (except B6) असंशयं (for कथं°).

15 b) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थ (B1.5 स्याच्च) ब्रह्मपुरस्कृतः; S राजा राजीवलोचनः. — c) Ko G5 राजन् (for सर्वान्). — d) B1(m as in text).3.5 स धूर्गतपुरोहितः (by transp.).

16 b) Ñ1 इहोद्यतं; G2 इहोदितं. B5 नृपाणां श्रेय ईप्सितः. — c) Ñ1 ये योज्या (for योक्त°). — d) Ñ1 धर्मात्मानः; T1 G1-3 M (except M5) यतात्मानः (G2 °त्मा स). G2 पुरोहितः.

17 K4 G3 om. 17. — a) D5 वेदे शास्त्रे च. G4 वेदे-

C. 1. 6510
B. 1. 170. 75
K. 1. 186. 79

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।
प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।
तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

स्वर्गे च. T1 G2.5 M3.5 नियताः; G1.4 M6–8 निष्णाताः. — a) T1 G2.4.6 M3 स्युर्नृपस्य; G1 सूनृतस्य; G5 स्वनृपस्य; M5–8 ये नृपस्य.

18 a) Ś1 निहितो; K1.3 Ñ1 निर°. K2 राज्ञा; K4 राज्ञां; G3 राजन्; M7 राज्ञे. — b) Ñ3 °नंतरः. Ś1 K1 स्वर्गश्चास्य निरं(K1 तदं)तरः; K2 Ñ1.2 V1 B1.3.5 Dn D1.2.5 स्वर्गश्च त(Ñ1 °श्चान्य)दनंतरं; K3 B6 Da D4 स्वर्गस्तस्मादनंतरः.

19 a) Ś1 K1.4 N1 Da B5.6 लाभं लब्धम्. Ko Ñ1 B1 च; K4 Ñ2 V1 B3.5.6 D वा (for हि). S अलब्धस्य च लाभाय. — b) Ñ2 V1 B6 Dn D1.2 वा (for च). S लब्धस्य परिरक्षणे.

20 b) Ñ2 V1 B D इच्छेद्भूतिमात्मनः. — c) Ś1 K1 T1 G3 M7.8 प्राप्तां; K3 प्राप्तां. Ko.2.3 Cd मेरुधरो°; K4 Ñ2 V1 B D वसुमतीं सर्वां (K4 कृत्स्नां); T1 मेरुवनो°; G3 तेन वनोत्तंसां. — d) K (except K1) B1 सर्वतः. S सागरांबरधारिणीं.

21 a) G3 न हि ते बल°. — b) Ś1 K (except K4) Ñ1.3 D5 वा (for च). — c) Ko जयेत्त्वाब्रा°; K3 Ñ1 यजेदब्रा°; G3 जयेथा ब्रा°. — d) T G M3 भुवि (for भूमिं). Da1 भूमिधरः.

22 b) K2 Da1 M5 °वर्धनः; T2 G4–6 कीर्तिवर्धन. — d) Ñ1 भुवि; T2 G5 जगत्; Cd चिरम् (as in text).

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ3 अंगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko–2 add समाप्त. Ś1 (om. the sub-parvan name) mentions only अंगारपर्ववृत्तं, followed by समाप्तं; B1.6 Da Dn D1.2 (likewise) mention only तापत्य. — *Adhy. name:* Ko.3.4 पुरोहितप्रशंसा; Ñ1.2 V1 गंधर्वपराभवः; B3 D4 गंधर्वोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 169; D4m 172; T1 167; T2 G M 119 (G1 121; G3 118). — *S'loka no.:* Dn 79 (Dn2 78); M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6510.

160

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) G1 तापत्यम्. Da1 D5 G1.4 तद्वाक्यम्. Cd as in text. — b) M6–8 इति (for असि). K2 मेनघ; D2 यन्मम (for मामिह). — c) Ś1 तदलं; Ñ3 B5 D4 तमहं. Ko.3.4 D5 G1–3 M6–8 श्रोतुमिच्छामि. — d) Ñ2 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं.

2 c) D1 तात; G5 सोयं (for साधो). — d) G1 M5 एतदिच्छामि; G2.4.6 M3.6–8 यत्तदि°. — After 2, D2 ins.:

1721* तत्सर्वं त्वमशेषेण तद्भूयश्चारपर्णक ।

3 Ś1 K (except Ko) D2.5 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) Ñ1.3 T1 G2 तु (for स). D2 एवं पार्थेन संपृष्टः. — b) D2 शुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं. — c) K4 Ñ2.3 V1 Dn विश्रुतं; S अर्जुनं. — d) Ñ1 तां कथां. S विश्रुतं श्रुतविद् (T1 अब्रवीद्; G3 श्रुतवान्) वचः.

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ४
उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी सुसितायतलोचना ।
सुचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ९
न तस्याः सदृशं कंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि । C. 1. 6530 B. 1. 171. 15 K. 1. 187. 15

---

4 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 M6-8 om. the ref.). — a) K4 T2 G3 अहं ते. — b) S अति- (for एतां). T1 G1.2 M मनोहरां; G3 महत्तरां. — c) B5 G3.6 अखिलं; Da अर्थिनं. — d) K2 G3 धन्यां; Ñ1 सर्वं (for धर्म्यां). Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वबुद्धिमतां वर.

5 a) B5 पार्थ त्वां; T G यद्वाक्यं. — b) Ś1 K1 त्रिर्वचः (Cd cites त्रिः); D2.4 तद्वचः. Ñ1 इति ते निखिलं वचः. — c) Ś1 K2-4 Ñ1 कीर्तयिष्यामि; T1 संप्रवक्ष्यामि. — d) K4 Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम).

6 a) T1 दीप्यन्वै; T2 G1.2.4-6 तेजस्वी; G3 M3.5 दीपि(G3 °वि)ष्यन्; M6-8 दीप्तांशुर्; Cd धिष्ण्येन (as in text). — b) T2 G5 लोकं (for नाकं). — c) Here and below Ś1 तापती (for तपती). — d) N (except K4 Ñ1.3) T1 G3.5 बभूव सदृशी. G1 reads both शुभा and सुता.

7 a) T1 °स्वतोस्य. Ñ2 V1 Dn देवस्य (for कौन्ते°). — b) Ś1 K1.2.4 शुभा; Ko.3 M3.5 सुता; T2 नृप (for विभो). — d) T2 G4-6 तपसान्विता.

8 a) T1 चैषा; M5 यक्षी (for चैव). — b) M5 नोरगा (for न यक्षी). S न च किंनरी. — d) T1 M तथारूपा हि; T2 G1.4-6 °रूपा न; G2 °कारा न; G3 °चारा न.

9 b) K2.4 G6 सुस्मिता°; T1 G1.3 M5 स्मंचिता°. — d) Ś1 °शीला; K1 Ñ3 B1 Dn2 D2 °वेशा. Ñ1.3 B (except B5) Da D2 भाविनी.

10 a) B1.3 D2 न ह्यस्याः. D2 G6 सदृशः; T1 G3.4 °शी; G2 °शा. Ś1 Ko.3.4 B3 Dn1.n3 D1.4 T2 G1.2.5 M5 किंचित्; K1 D2 G6 कश्चित्; T1 G3.4 काचित्. — b) Da1 विद्यते (for भार°). — c) G4.6 स पिता मेने. — d) K1 °कुलान्वितैः; K3 T2 G4-6 °कुलैः श्रुतैः; Ñ1 रूपौदार्यकुलश्रुतैः; Ñ2 V1 B D °गुणश्रुतैः.

11 b) D5 S देवो (for देयां). K (except K2) ततः; Ñ1 च तां; B5 तदा; D2 तथा; S शुभां. — After 11ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1722* द्यष्टवर्षां तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।
[T1 तां पश्यद्द्यष्टवर्षां स; G1 स द्यष्टवर्षां तां पश्यत्; G2 M5-8 द्विर(G2 °अ)ष्टवर्षां तां पश्यन्.]

— c) Ś1 K3.4 तदा (for ततः). — d) Ś1 K1 संप्रदार्यं (K1 °तुं) तु चिं°; K2 प्रदानमनुचिं°; K3.4 B (except B5) D4 °दानं स चिं°; Ñ1 °दानमचिं°; D5 °दानं च चिं°.

12 a) Ñ1 Da D2 M5 अथार्क्षं°. D4 तामवेक्ष्य तु कौं°. — K1 om. 12b-36a. — b) Ko प्रथितो (for ऋषभो). Ñ1 वसन्; S (except T1) युवा. — d) Ś1 संवरणोति हि; D4 G3 °णस्तथा.

13 K1 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Ko.4 Ñ1.3 अर्घ्यमाल्यो(Ñ1 °पाद्यो)पहाराभ्यां; K2.3 अर्घमाल्योपहारैस्तु; Ñ2 V1 B D °पहाराद्यैः (D5 °णां). — b) K2 S स (for च). S (except M3.5) तदा (for यतः). Ñ2 V1 B D (except D5) गंधैश्च नियतः शुचिः. — d) Ś1 विविधैस्तथा.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 12); G6 om. 14a. — b) S (except T2) शश्वत् (for शुचिः). Ś1 Ko.2 Ñ1.2 V1 B5 T1 G1.3.6 M6-8 पौरवनंदन; G2 कौरवनंदन. — d) Ko.3.4 D5 G5 बुद्धिमान्.

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 12). — a) K2 Da2 G5 कृतज्ञः; T1 G1-4.6 °ज्ञो. K2 G3 धर्मज्ञ; T2 G4-6 नृपतिं;

C. 1. 6580
B. 1. 171. 15
K. 1. 187. 15

तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G2 °ज्ञः. — c) Ko. 2. 4 D1 तपत्या. — d) K4 G4 प्रति (for पतिम्).

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 12). — a) K2 तामैच्छत ततः कन्यां. — b) D4 ततः (for तस्मै). D2 वै (for ताम्). — c) K3 कौंतेय (for कौर°). — d) Ko. 2. 4 Ñ2 V1 Dn D1. 5 T1 M5 च.

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 Ko. 4 दीप्त्या (for दिवि). — b) Ś1 K2 प्रतापयति; Ko. 3. 4 D5 प्रकाश°; G3 प्रसाध°. — T2 (hapl.) om. 17c–19b.

18 K1 T2 om. 18 (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K3. 4 Ñ1. 3 यथार्हयति; Ko यथा चार्हति. G1 वा नित्यं (for चादित्यं). — b) Ś1 धर्मवादिनः. — d) B5 ब्राह्मणप्रमुखाः.

19 K1 om. 19; T2 om. 19ab (cf. v. l. 12, 17). — a) Ś1 K (K1 om.) D2. 4. 5 इव (for अति). K2 Ñ1 G2. 3 M5–8 कांतित्वात्; D1 कांतं च; D2 कामत्वात्. — b) Ś1 K (K1 om.) D2. 4 इव; G3 सम- (for अति). — c) T1 नंदनस्तापनश्चासीत्. — d) D2 दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp.). Ś1 तथा (for अपि).

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 12). — ab) Ko भारत (for कौर°). K4 एवंपुण्यस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारत; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यशः (M5 कौरव). — c) Ś1 ततश्चक्रे. — d) K2 °नः शुभां.

21 K1 om. 21 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 राजन्. — b) K3 G6 उरु (K3 *sup. lin.* कुरु) यथा भुवि; Ñ1 उदयगोचरः; Ñ2 V1 B Da Dn D1. 2 अमित(B1. 5 D2 अतुल)विक्रमः; Ñ3 D4 T G1–5 M3. 5 उरुयशोभुजः. — c) Ś1 मृगयामास (sic).

22 K1 om. 22 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 Ko. 3. 4 D5 G1 तत्र (for तस्य). — b) Ko. 3. 4 D5 °श्रमातुरः; N2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 °समन्वितः. — c) B1 D2. 4 पपात रा°. — d) G3 जवेनाप्रतिमो.

23 K1 om. 23 (cf. v. l. 12). — a) B6 G2 स हताश्वश्. — b) Ś1 K (K1 om.) D5 M6–8 नृपो गिरौ (by transp.). D2 T G3 नृप. Ñ1 वने तस्मिन्महागिरौ. — c) Ś1 °प्रतिमां; G2 °सदृशां.

24 K1 om. 24 (cf. v. l. 12). — a) Da1 एवमेकाम्; T1 एकः स एकाम्. — b) Ś1 अरिसूदन; Ñ2 V1 B D (except D5) M5 परबलार्दनः; G3 °मर्दन. — c) K3. 4 G2 °शार्दूल; M3 स नृपशा°. Ñ1 वितस्थे नृपशा°. — d) K4 °ऽपि विचक्षणः; D2 °ऽविकलेक्षणः; G2. 6 M5 °ऽपि चलेक्षणः.

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 12). — b) K2 रूपेण. G1 नृपते. — c) Ñ1 B1 T1 G1. 2. 6 M6–8 स तर्क°. — d) Ś1 नष्टाम्; Ñ1 मुक्ताम्; G6 उष्णाम् (for भ्रष्टाम्). K4 भ्रष्टामिव प्रभां रवेः (by transp.). — After 25, K4 Ñ1. 2 V1 B D ins.:

1723* वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसोः ।
प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L. 2) Ñ1 B6 Da Dn1. n8 D1 °त्वे च. D5 कांतित्वे.]

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 12). — a) K2 Ñ2 V1 B3 m Dn D1 गिरिपृष्ठे; Cd as in text. — b) K2 त्वसित°; T1 चासित°; Cd as in text. — After 26ab, K4 Ñ1. 2 V1 B D ins.:

1724* विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ।
तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।

[(L. 1) K4 वपुषा रतिरेव हिर°. — (L. 2) Ñ1 समन्वितः (for विशे°).]

— c) Ś1 स च वृक्षेषुपलतो; K3 सहवृक्ष°; K4 सवृक्ष-गुल्मोपलतो; B3 साश्मवृक्ष°; B5 सम(m स स)वृक्ष°; D4

स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किंचन ॥ २९
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३४
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
या हि दृष्टा मया काश्चिच्छुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा ।

C. 1. 6556
B. 1. 171. 41
K. 1. 187. 41

समं वृक्षैरुपलतो; D_5 स हि वृक्षोभ्युपलतो; S स स(T_1 स न; G_1 न स·; M_{6-8} तत्र)वृक्षलतागुल्मो ($G_{3.4}$ °ल्मा; M_{6-8} °ल्मं). Text as in $Ko._2$ Ñ V_1 $B_{1.6}$ Da Dn $D_{1.2}$; Cd cites क्षुपः. — [a]) K_2 इवाबभौ. — After 26, K_4 ins.:

1725* तां तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गीं राजा राजीवलोचनाम् ।

27 K_1 om. 27 (cf. v. l. 12). — [a]) S (except $M_{3.5}$) स (for च). — [b]) Ko °भूतां वरां; K_2 Ñ$_2$ V_1 $B_{1.3.5}$ D_4 °लोकेषु (K_2 B_1 °के स) योषितः; Ñ$_{1.3}$ D_5 °भूतां वरः; Da °प्राणिभू°; S °भूतां स्त्रियः ($G_{3.5}$ M_7 °यं). — [c]) Ś$_1$ B_6 om. च. K_2 $B_{1.3}$ (m as in text) $D_{2.4}$ जन्मनो; D_5 वांततो (for चात्मनो). — [d]) Ś$_1$ T_1 चक्षुषोः फलं.

29 K_1 om. 29 (cf. v. l. 12); T_1 om. 29[a]–30[b]. — [a]) Ś$_1$ तथा; B (except B_5) D_5 तस्याः; S (T_1 om.) तस्यां (for तया). — [b]) Ś$_1$ Ko.$_4$ B_5 $D_{2.5}$ $G_{3.5}$ तथा; D_4 ततः (for तदा). — [c]) S (T_1 om.) नातिचक्राम तं देशं. — [d]) Ś$_1$ न स किं°; Ñ$_1$ न कथंचन.

30 K_1 om. 30; T_1 om. 3[ab] (cf. v. l. 12, 29). — [a]) Ñ$_1$ D_5 G_3 तस्या. — [c]) B_6 रूपं; Dn_2 D_2 G_1 M_3 लोके; T_1 तस्यां; G_2 लौक्यं. K_2 मात्रेदं; B_6 धात्रैकं; T_1 यात्रेदं; M_5 चात्रेदं. — [d]) D_2 °कृतं परं.

31 K_1 om. 31 (cf. v. l. 12). — [a]) S इति (for एवं). Ñ V_1 B (except B_1) Dn_2 D_1 संतर्क°; S तां तर्क°. — G_1 om. 31[cd]. — [c]) Ś$_1$ असदृशां; M_5 समदृशीं.

32 K_1 om. 32 (cf. v. l. 12). — [a]) Ś$_1$ तां च वै दृष्ट्वा; Ko तां च दृष्ट्वाथ; $K_{3.4}$ तां चैव दृष्ट्वा. — [d]) Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.3}$ °ताडितः; K_2 Ñ$_2$ V_1 $B_{3.5.6}$ Da Dn $D_{1.2.4}$ M_5 कामबाणेन पी°; B_1 कामबाणप्रताडितः; D_5 G_{3-5} °मार्गेण पी(D_5 ता)डितः.

33 K_1 om. 33 (cf. v. l. 12). — [a]) G_5 तुद्यमानः. G_6 $M_{7.8}$ सु·(for स). D_4 तीक्ष्णेन. — [b]) G_1 मदनाग्निना. — [c]) K_4 अप्रगल्भ्यं; Ñ$_1$ T_1 M °ल्भः; T_2 G (except G_1) °ल्भं. K_2 Ñ$_{1.3}$ $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.5}$ $G_{1.2}$ प्रगल्भः सन्; K_4 प्रगल्भ्यां स; Ñ$_2$ V_1 B_6 Da Dn D_1 प्रगल्भस्तां; T G_{3-6} M प्रगल्भां तां. — [d]) Ñ$_2$ V_1 B_5 Da Dn D_1 तदोवाच मनोहरां; $D_{2.4}$ S उवाचाथ यश°.

34 K_1 om. 34 (cf. v. l. 12). Before 34, M_{6-8} ins. संवरणः. — [b]) Ś$_1$ om. च. — [d]) Ś$_1$ $Ks._4$ D_2 वसस्येका.

35 K_1 om. 35 (cf. v. l. 12). — [a]) Dn_3 त्वं च; $G_{1.2}$ तत्त्वं. Ś$_1$ B (except B_5) Dn_1 D_1 °वद्यांगि. — [d]) Ś$_1$ G_1 °प्सितां; Ñ$_{1.3}$ $D_{4.5}$ T $G_{2.5}$ M °प्सिता; $G_{3.4.6}$ °प्सता.

36 K_1 om. 36[a] (cf. v. l. 12). — [a]) Ñ$_1$ च त्वां (for चैव). — [b]) S (except M_5) न च किंनरीं. Ś$_1$ Ko.$_{3.4}$ न गंधर्वीं न राक्षसीं. — M_{6-8} om. 36[cd]. — [d]) Ś$_1$ Ko.$_3$ न यक्षीं न च मा°; $K_{1.4}$ न च यक्षीं न मा°.

37 [a]) D_2 याश्च; G_3 यावद् (for या हि). Ś$_1$ Ko D_2 T_1 $G_{2.3}$ काचिच्. — [b]) Ś$_1$ Ko.$_{1.3.4}$ Ñ$_1$ D_5 श्रुतपूर्वा; K_2 G_6 श्रुताश्चापि. Ś$_1$ G_3 M_5 वरांगना; K_1 मयांगना; Ñ$_1$ तथांगनाः. — [d]) Ko D_5 G_6 °गामिनि (D_5 °नीं; G_6 °नी); K_4 T_1 G_{1-5} $M_{3.5.7}$ °काशिनी (M_7 °नीं). — After 37, K_4 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D ins.:

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।
वदनं पद्मपत्राक्षं मां मथ्नातीव मन्मथः ।

[(L. 1) D_5 चारुजघने. — (L. 2) B_1 मामश्नातीव; D_2

C. 1. 6556
B. 1. 171. 41
K. 1. 187. 41

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०

अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव.]

38 Before 38, S ins. गंधर्वः (G1.2 वैशं°). — ᵃ) T2 G3 कामार्ता; G1.2 तमार्तं; G5 कन्या सा.

39 ᵃ) S तथा (M5 तस्य) (for ततो). G1.2 चालप्यमानस्य. — ᵇ) Ś1 K1 °स्थासिते°. — ᶜ) K1 आत्रैषु (sic); Ñ1.2 V1 B1.5 D (except D3) चाभ्रेषु. Ñ3 B3.6 °मिनिरिवाभ्रेषु. — ᵈ) = 1. 93. 43 etc.

40 ᵃ) Ś1 अन्विषन्; K1 अनृष्यं (sic); Ñ2 V1 Dn D1 अन्वेष्टुं; Cd as in text. — ᵇ) K4 Ñ2 V1 B D सर्वतः; Ñ1.3 तां तदा (for तत्तदा). — ᶜ) Ś1 K1 °पत्राक्षो. — ᵈ) K1 corrupt. D5 उन्मत्तमानुषः. Ś1 K2.3 ततः; Dn1.n2 D1 सदा (for तदा). Ñ3 भ्रमंतं मत्तवत्ततः.

41 ᵃ) M5 स तदा. — ᵇ) K1 व्यलप्य; B6 प्रलप्य. — ᶜ) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थिवश्रेष्ठो. — ᵈ) G3 न व्यतिष्ठत; M3-5 समति°.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add तपत्युपाख्यान. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य; (K3 B3 M तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 D5 तपतीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 170; D4m 173; T1 168; T2 G M 120 (G1 122; G3 119). — *S'loka no.:* Dn 44; M3 42.

161

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ᵇ) G1-3.6 भावमोहितः (G3 °लोभितः).

2 ᵇ) G1 वथता; G2 व्यथिता; G5 याथा सा (for अथ सा). G6 चारुवर्णिनी. — G2 (? hapl.) om. 2ᵈ-3ᵃ. — ᵈ) Ś1 K (except K4) तर्कयामास(!).

3 G3 om. 3ᵃ (cf. v. l. 2); B1.5 D3 G6 (? hapl.) om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) K1 अथाह भावकल्याणी; T2 G4.5 आबभाषेथ क°. — ᵇ) Cf. 5ᵇ. Da G3 गिरा; D4 भृशं; M3.5 तदा (for नृपम्). — G3 (hapl.) om. 3ᵉ-6ᵈ. — ᵈ) Ś1 °चेतनं; K2 G5 काममोहित°; Ñ3 कामाहितम°; B5 कामोपहत°; G2 कामाभिगत°. — After 3, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!)।

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, M ins. कन्या. — ᵈ) K4 B1m D4 S (except G2; G3 om.) Cd आविष्कृतं; Nilp °कृता. T2 G4-6 कृतं (for क्षितौ). D1 गंतुमर्हसि भारत.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). Before 5, S (except G3 M3.5) ins. गंधर्वः. — ᵃ) T G1-6 स; G1.2 तु (for अथ). — ᵇ) Cf. 3ᵇ. G5 तथा; M3.5 तया (for वाचा). K1 Ñ1.3 B6 तया; K2 तदा; D2 गिरौ; S (G3 om.) गिरा (for तदा). — ᵈ) K2 Ñ2 V1 B3.5 Da Dn D1.4.5 S (G3 om.) अभिमुखे (as in text); the rest °मुखीं.

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्याप्तुहि शुभानने ॥ ९

त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि । C. 1. 6577 B. 1. 172. 19 K. 1. 168. 19

---

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — [a]) G1.2.5 °पांगाम्. — [b]) Ś1 तां बभाषे नरा°; Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 आबभाषे स पार्थिवः; B1.3.5 D2.4 बभाषे चारुहासिनीं. — B5 om. 6[cd]. — [c]) D2.4 T G (G3 om.) मन्मथाभि° (G2.4 °पि°). — D2 om. 6[d]–7[a]. — [d]) Ñ1 बाष्पसंदिग्धया; Cd as in text.

7 D2 om. 7[a] (cf. v. l. 6). — Before 7, S (except T1) ins. संवरणः. — [a]) Ñ2.3 V1 B1.3.6 D (D2 om.) त्वम् (for माम्). Ko.1.4 Ñ V1 B1.3.6 D (D2 om.) G1.3 असितापांगि (or °गी). B5 पुनः पीनायतश्रोणीं. — [b]) K3.4 G2 कामार्थं; G1 कामुकं. Ko D5 °गामिनि; T1 G3.5.6 M5.7.8 °काशिनी. — [cd]) K1 वै; Ñ3 त्वं (for मां). Ś1 K जीवो हि (K2 -पि) प्र(Ś1 वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा नाहं प्राणान्ह्यां शुचिस्मिते.

8 [a]) Ñ V1 S त्वदर्थे. — [c]) Ñ1.3 T1 M6–8 °पत्राभे; B (except B3) D2.4.5 °पत्राक्षि; G2 °गर्भांगे.

9 [a]) Ñ2 V1 B1m.3 D (except D2.5) दृष्टमेवम्. T1 M3.5 ग्रस्तमेव(T1 °क)मनाक्रंदं; T2 G5 दृष्टं स्वस्तमनाक्रांतं; G1.2.6 दृष्टं ग्र(G6 स्व)स्तमनाक्रंदं; G3 ग्रस्तं ग्रहमनाद्दत्य; G4 ग्रस्तं स्वस्तमनाक्रंदं; M6–8 ग्रस्तमेवमनुक्रंदं. Cd cites अनाक्रंदे (=शोकशून्ये) as in text. — [b]) T G (except G1.2) M3.5 °महाग्निना. — [c]) Ko.3 T1 G1.2.5 M मां त्वं; K2 त्वं मां; K4 G6 मां च. T G1.2.4.5 M (except M7) °श्रोणी; G6 पीनघनश्रोणी. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) मामाप्नुहि. Ñ V1 B D (except D5) वरानने. S संजीवयितुमर्हसि.

10 [a]) K1.4 Ñ1.2 V1 B D G3 M6–8 त्वदधीना. T G1.2.5.6 M च (for हि). G4 त्वया विना न मे प्राणाः. — [b]) Ko.4 D1 G M5.6.8 किंनरोद्गी(G6 °रागी)तभाषिणी. — [c]) K4 Da1 Dn1 S (except T1 G3.4) °वद्यांगी. — [d]) Ñ2 V1 B D °प्रतिमानने.

11 [a]) K1 न हि त्वं (for न ह्यहं). Ś1 K (except K3) Ñ1.3 D5 G3 M6–8 त्वामृते. T1 शक्ष्ये (for भीरु). — [b]) D5 शक्तो; T1 क्षणं (for शक्ष्ये). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 शक्ष्या(B5.6 D2 °क्या)मि खलु जीवितुं. — After 11[ab], K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
[=(var.) 8[cd]. D2 प्रतिबध्नाति.]

— [d]) K1 °क्रोषमंगलं; K2 °क्रोशमातुरे.

12 [a]) Ñ1 भज माम्. K1.2 B Da2 Dn D2.4.5 G1.3 असितापांगि; K4 Da1 D1 °पांगी. — [c]) Some S MSS. मा (for मां). B3 प्रीतियुक्तेन (m as in text). — [d]) Ñ2 V1 B D (except D4.5) भाविनि. — After 12, Ñ2 V1 B D ins.:

1729* त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।
न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचये ।
प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L. 2) Ñ2 V1 B5 Dn रोचते. — (L. 3) Cf. 12[d]. D4.5 भामिनि.]

— Ñ2 V1 B5.6 Dn D4.5 cont.:

1730* दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभिः ।
मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ।
प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे ।
पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् । [5]
त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।
उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L. 1) D5 भृशदारुणः. — (L. 4) B3 °संयोगसिक्ताभिर्; D5 °शीलाभिर्. — (L. 6) Cf. 8. D4 दुःसहं; D5 दुःखदैः. — (L. 7) Cf. 12[d]. D4.5 भामिनि.]

13 =1. 67. 4. — [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गांधर्वेण विवाहेन; M6–8 °र्वेणैहि मा भीरु. — [b]) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.3.5.6 M5 एव; K4 Ñ3 हि; G2 इव; G4 M6–8 च (for एहि); cf. v. l. 13[a]. Ñ2 V1 B D (except D5) मामुपैहि वरांगने (B1.3.5 Dn3 D1.2 वरानने). — [c]) K1 हि सुश्रोणि. — [d]) Cf. 1. 67. 26[ab].

14 K1 S om. उवाच. Ñ V1 S (except G3) कन्या (for तपती). — [b]) K1 °वती गृहं; D1 °मतीत्यहं; M6–8

C. 1. 6578
B. 1. 172. 19
K. 1. 188. 19

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३

तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्समाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६
का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।

°वशा ह्यहं.

15 [a]) K4 मम प्राणाः; G1 मयि प्रा°. — [b]) S संहृ(T1 G2 M5 °हि)ताश्च. M6-8 नराधिप. — Ko om. 15[cd]. — [d]) Ś1 K1-3 D1.2.4.5 S (except T1 G4 M8) ममाहर; Da समाहरः.

16 [a]) B5 दानस्य; G2 देवी स्यात्; G3 ते मान्य (for देहस्य). — Ñ3 om. 16[c]-19[b]; G2 om. 16[d]-18[a].

17 Ñ3 G2 om. 17 (cf. v. l. 16). — [c]) Da नाभिनयेन्. K2 T1 M नाथ. — [d]) K4 अनाथं (for भर्तारं). Ś1 G1 भर्तृ°; B5.6 Da भक्ति°.

18 Ñ3 om. 18; G2 om. 18[a] (cf. v. l. 16). — [a]) Ko.4 M (except M5) °गते कार्ये. — [d]) Ś1 K D5 °सा च दमेन.

19 Ñ3 om. 19[ab] (cf. v. l. 16). — [b]) K2-4 तुभ्यं माम्. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1 अरिसूदन. — [c]) Ś1 Ñ2.3 V1 B1 Dn D1 अद्य (for अथ).

20 [a]) Ś1 K D5 नाम्ना (K2 °म्नी). — [b]) G2.5 सावित्र्या°. — [c]) B1.3 D2.4 तस्य. G1 °प्रवीरस्य. — [d]) Ko सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ (followed by तपत्युपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M3.5 (all om. sub-parvan name) mention only तापत्य (M3.5 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko.4 तपतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 171; D1m 174; T1 168; T2 G M 121 (G1 123; G3 120). — *S'loka no.:* Dn 25 (Dn1 22); M3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6576.

162

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After 1[ab], D2 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1731* तपती तपतीत्येवं विललापातुरो नृपः ।
प्रास्खलच्चासकृद्राजा पुनरुत्थाय धावति ।
धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपतिः ।

[(L. 1) T1 G तपतीत्येव. G1 °पाकुलो नृपः. — (L. 2) G1.6 M प्रस्खल°. — (L. 3) T2 G4-6 महीपते.]

— After 1, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1732* अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[Ñ1 °माणः संतप्तस्तं etc. K4 मार्गमाणाः सपत्नास्तं राजानं नृपसत्तम; B1.5 D2 मार्गमाणः सबलस्तं (D2 स तु वने) राजानं नृपसत्तम.]

2 [a]) Ś1 K Ñ2.3 V1 B6 D च (for तु). — [d]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) D1.2 G4 (by corr.) °मिवोत्थितं; Dn1 °मिवोज्झितं.

3 [b]) Ko.4 Ñ V1 Dn निरस्तं; B3m.5m निरसुं. — K4 (hapl.) om. from पतितं (in 3[b]) up to पितेव (in 5[b]) Ś1 K (K4 om.) Ñ2 V1 Dn D1.5 M5 भुवि (for क्षितौ). — [d]) D1 संदीप्त इव चाग्निना.

बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः॥१४
तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C. 1. 6600
B. 1. 173. 17
K. 1. 189. 18

---

4 K4 om. 4 (cf. v. l. 3); Ñ1.3 om. 4^{ab}. — ^{a}) S चोपसंगृह्य. — K3 om. from 4^{a} up to पितेव (in 5^{b}).

5 K3.4 om. up to पितेव (cf. v. l. 3, 4). — ^{c}) S तपसा. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) नयेन च.

6 ^{a}) Ś1 K सोमात्यस्तं. — ^{e}) S (except M5) कल्याणं. — ^{f}) K (except K1) Ñ V1 B D G3 भद्रमस्तु.

7 ^{a}) N1.3 S °श्रमार्तं तु (Ñ1 हि; Ñ3 स; M तं). — ^{b}) Ñ V1 B D (except D5) M5 वै (for तं). — ^{d}) Ñ1.3 G1 महीपते.

8 ^{a}) Ñ V1 B D च; G4 स (for अथ). Ś1 K वारिणा सुखशीते(Ko °ले)न. — ^{b}) T मुखं (for शिरस्). Ñ1 S तस्यावसेच°; D2 °भिषेच°. Ś1 K नृपतिं काममोहितं (=4^{d}). — ^{c}) Ś1 K अस्पृशच्च (K2.3 °त्स) मुखं; Ñ1 संस्पृशन्मु°; Ñ2 V1 B5 Dn अस्फुटन्मु°; D5 अथास्पृशन्मुखं. S (except G3) मकुटं. — ^{d}) Ś1 K1 °गंधि सः.

9 ^{a}) Da1 Dn1 G (except G4.6) M5 °गतः प्राणस्. — D5 om. 9^{c}–10^{b}.

10 D5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{b}) Ś1 K1 संप्रतस्थे. A few MSS. महाबलं. — ^{c}) K2 स च राजा; T1 राजा तस्मिन्. — ^{d}) T1 G4 धीरः पुनर्°. — After 10, Ko ins.:

1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
उन्मत्तक इवासंज्ञस्तदासीद्भरतर्षभः ।

11 D2 om. 11–12. — ^{a}) S (except M5) स तु (T1 G4 स्नात्वा) तस्मिन्. — ^{c}) Ñ1 आराधयिषुरादित्यं. — ^{d}) Ñ2 V1 Dn ऊर्ध्वमुखः. — After 11, Ko.4 D5 ins.:

1734* पूजयानो दिनकरं भक्तियुक्तो महीपतिः ।

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) G1–4 M6–8 चैनं. Here and below K4 B D4.5 (mostly) वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). — ^{c}) Ñ2 V1 B (except B3) Dn D1 T1 G (except G3.5) °मित्रघ्नं.

13 ^{a}) Ñ1 B3 D2.4 T G (except G1.2) नक्तंदिवम्. Ś1 K1.2 अथावस्थे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) अथैकत्र. — ^{b}) Ś1 M6–8 नराधिपे; D2.4 G3 जनाधिप. — ^{c}) Ko.4 आजगामाथ (by transp.). T1 ब्रह्मर्षिः. — ^{d}) K1.3 T1 स तदा (T1 वसिष्ठो) द्वादशेहनि.

14 ^{b}) Ś1 K D4.5 हृतचेतसं (Ś1 K1 °नं). — ^{c}) Ś1 T1 चक्षुषा; Ñ1 मनसा; Cd विधिना (as in text). Ñ1.3 ध्यात्वा. G5 दिव्येन विद्धि राजस्तद्. — ^{d}) Ś1 महाऋषिः.

15 M (except M5) om. 15^{a}–16^{b}. — ^{a}) K1 निर्वृता°; G1.5 नियमा°; G3 निर्यता°. — ^{b}) Ś1 Ñ1.3 नतं; K1 चैतं; T G M5 तं वै (for स तं). Ñ2 V1 B D तं नृपं मुनिसत्तमः. — Ñ1 om. 15^{cd}. — ^{d}) G3 M5 तस्मै पार्थ चि°. — After 15, Ś1 K1 ins.:

1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते ह्यहम् ।
विवस्वतस्तदर्थे चेत्युक्त्वागादृषिसत्तमः ।

16 M (except M5) om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{b}) Ko °तो मुनिसत्तमः. — After 16, D5 ins. stanzas 1–3 of 1737*. — S ins. after 16: D5, after stanza

C. 1. 6601
B. 1. 173. 17
K. 1. 189. 19

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।
यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ १
स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।
युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २

गन्धर्व उवाच ।
इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

---

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्गत्वा तपोधनः ।

[T1 नियुतं योजनानां स (for the prior half). D5 क्षणेनागात्तपोधनः (for the posterior half).]

18 a) Ñ V1 B5 Da Dn D1.2.5 S यथेप्सितं; B1.3.5 D4 °च्छकं. — D4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 18 (D4 T2 G3-6 *before* the colophon, T1 G1.2 M *after* it): D5 ins. stanzas 1–3 after 16, stanza 4 (with सूर्यं उ°) after the last line of 1739*:

1737* गन्धर्वः ।
1) योजनानां चतुःषष्टिं निमेषाद्त्रिंशतं तथा ।
अश्वैर्गच्छति नित्यं यस्तत्पार्श्वस्थोऽब्रवीदिदम् ॥
वसिष्ठः ।
2) अजाय लोकत्रयभावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्याय सर्गप्रलयालयाय
नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
सूर्यः ।
4) स्तुतोऽसि वरदस्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ।
स्तुतिस्त्वयोक्ता भक्तानां जप्येयं वरदोऽस्म्यहम् ॥

[D1.5 गंधर्व उ°. — D4 वसिष्ठ उ°; D5 om. वसिष्ठः. — (3c) G1.2 सुरोत्तमायाति(G2 °य त्रि)गुणात्मने नमः. — After stanza 3, D4 (marg. *sec. m.*) T G4-6 ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D4 सूर्य उवाच (for सूर्यः). — (4a) T1 M स्तुतो हि (M5 °तोहं). — (4d) T1 जपतां; G1.2 जप्येहं; G4 जप्याहं.]

— On the other hand, Ñ1.2 V1 B D ins. after 18 (D4, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।
तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ।
एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ।

[(L. 2) B Da सुदुर्दृदं; Dn D1 सुदुष्करं. After line 2, D5 reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातपं. — In D5, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.) after the last line of 1737*: the whole passage is in fact in utter confusions, being a clumsy composite of variant versions.]

Colophon om. in K4 N2 V1 B1.3.5 Da Dn D1.4. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ko-3 Ñ3 B5 D2 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य (M3.5 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko D5 वसिष्ठागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 170; T2 G M 122 (G1 124; G3 121). — *Śloka no.:* M3 19.

163

1 Before 1, T1 G1.2 M ins. 1737*, D5 only the final st. (4) thereof. — Ś1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — a) G M6-8 एषा (G1 या हि). — c) A few MSS. त्वा (for त्वां).

2 d) G1 भुजंगम; G6 वियद्गम.

3 Ś1 K1 T G M6-8 om. उवाच; Ko.2-4 N V1 B Da

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ७
कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहाराममरोपमः ॥ १३
ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तयैव सह भार्यया ॥ १४
तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

C. 1. 6621
B. 1. 178. 38
K. 1. 189. 44

Dn D1.2.5 M8.5 om. the ref.; D5 reads it in marg. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) स तदा तेन. — b) K (except K1) Dn8 T1 G2–4 ददामी°.

4 Before 4, B3 ins. सूर्य उ°; M6–8 आदित्यः. — b) S ऋषीणां त्वं (by transp.). K (except K1) महामुने (K2 °मुनिः); M5 परो मुने. — c) Ś1 (gloss?) दानात् over न्यत्राप; cf. the comm. of Dev. Ñ1 किमन्नावर्जनं तव; B1m Dn D1.5 M6–8 किमन्यदपव°; G2 M5 किमन्यत्रापि व°; Cd as in text.

5 Before 5, D2 ins. गंधर्व उ°; S गंधर्वः. — b) K2 सुतां (for स्वयम्). — d) M5 वसिष्ठस्य. — f) Ko D5 स्वयं (for तदा).

6 a) Ko.2 Ñ1.3 निसृष्टः; Cd as in text. Ko.3 Ñ1.2 V1 B D तु (for च). K4 वशिष्ठो वरयित्वा तां; D2m वसिष्ठस्तु प्रहर्षस्तु (sic). — c) M5 °कीर्तीनां (om. स).

7 e) B5 T G M5–8 दृष्ट्वा तु (T1 G2 स दृष्ट्वा). — d) B3 तपतीं तपनः स्वयं (=5a). — f) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो. Ś1 K D2.5 -भ्यधिकोभवत्; Ñ1 -त्यधिको बभौ. — After 7, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1740* रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात् ।
सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।
[(L. 2) Ñ2 V1 Dn D1.5 दिशस्त्विषा (for स्वते°).]

8 a) Ko.4 Ñ1.2 V1 B1m.5.6 D (except Da1) G1 कृच्छ्राद्; M3 व्रते; M3 (*inf. lin.*) Cd as in text. — b) Ś1 K Ñ2 V1 B1m.3.6 Dn D1 Cd समाहिते; G3 समीपगः.

9 a) M5 ततस्त्वाराध्य. — d) S च (for एव).

10 a) K3.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे. — c) Ko D5 पाणिं विधिवत् (by transp.). — d) Ko.3.4 नृपसत्तमः; D4 G4 स नराधिपः; D5 भरतर्षभः (for स नर°).

11 c) G4 उवासोत्तमराजर्षिर्. — d) K1 भार्यया सह (by transp.).

12 a) Ko पुरे च राष्ट्रेषु; D2 क्रमेषु राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु. — b) Ñ2 V1 B5 Dn D1.2.4.5 वनेषूपवनेषु च; B1 Da वाहनेषु वनेषु च. — After 12, K3.4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।
तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।
[(L. 1) K4 दत्त्वा च भूपाले. — (L. 2) K4 त्वमाराध्य.]

13 a) D2 G5 तमनु-; T1 G2 समनु-; T2 G1.3.5 चाभ्यनु- (for त्वभ्यनु-). Ñ2.3 V1 Dn D1 S -ज्ञाप्य (for -ज्ञाय). — b) B1.3 Da D2 G1.3 M5–8 अथ प्रचक्रमे; T1 G2 अगात्स्वमाश्रमं. — c) Ñ2 V1 B5.6 D (except D2.5) सोथ; G5 स हि (for सोऽपि). — d) Ñ2 V1 Dn D1 °मरो यथा.

14 a) Dn °वर्षेषु(!). — b) Ñ2 V1 B (except B3) D (except D5) T1 वने° (for जले°). — d) K4 Ñ2 V1 B5 Da2 Dn D1 तथैव. D5 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 M3 तया; G3 M5 तदा; G5 यदा).

15 b) Ñ2 V1 Dn D1 सत्तम; T2 G4–6 कृत्स्नशः (for सर्व°). — d) Ñ2 V1 B (B1 marg.) D (except D5) G1.3 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपतेः); T1 G2 तस्य महीपतेः. T2 G4–6 रहितेथ नरेश्वरे (G4 नृपे तदा). — After 15, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

C. 1. 6626
B. 1. 173. 43
K. 1. 189. 49

तत्क्षुधार्तैर्निरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६
ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राजन्नुषितं द्वादशीः समाः ॥ १८
ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९
ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२
तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742* ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ।
तस्मिंस्तथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्यायः पपातोर्व्यां ततः सस्यानि नारुहन् ।
ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीडिताः । [5]
गृहाणि संपरित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ।
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
परस्परममर्यादाः क्षुधार्ता जघ्निरे जनाः ।

[(L. 2) B6 स्थावरजंगमाः. — (L. 4) K4 नाल्पापोपि; D5 न चाल्पापः (for नावश्यायः). — (L. 6) K4 B5 D2.4 दश (for दिशः).]

16 a) G1 तृष्क्षुधातैर्. K4 Ñ1.2 V1 B D निराहारैः. — b) Ś1 Ko-2 श्यामभूतैस्; K3 शवी°; K4 Ñ3 Da M Cd श्याव°; Arjp शव° (as in text) and शर°. Ś1 K4 Ñ V1 B D (except D2) T1 G3 तथा. ❀Arj.: शरभूतैरिति पाठश्चिंत्यः ।❀ — After 16ab, B6 ins.:

1743* स्नाय्वस्थिशेषैर्निर्मांसैर्धमनीसंततैर्भृशम् ।

17 a) K3 Ñ1.3 B5.6 D1.4 T2 G3.5.6 तं; B1 D2 तु (for तत्). — c) Ñ2 V1 Dn D1 अभ्यवर्षत(!); B1.3 D2 अत्यपद्यत; T1 G2.3 अभ्यद्रवत. — d) Ñ V1 B6 Da Dn D1 मुनिसत्तमः; B1.3 D2 ब्रह्मवित्तमः; B5 धर्मवित्तमः; D4 भगवानृषिः; S नर(G4 नृप)सत्तमं.

18 D1 om. 18a–19b; G6 om. 18ab. — c) T2 G4–6 तत्र (for राजन्). — d) K (except K1) Ñ V1 B5 Dn D5 व्युषितं. Ñ2 V1 B5.6 Da Dn D4 शाश्वतीः समाः; Cd as in text. S वर्षे द्वादशमे गते.

19 D1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K (except K2) B1 Da D2 T1 G1.2.6 प्रविष्टः; T2 G4.5 M6–8 °हृष्टः. T2 G5.6 पर्जन्यो; M5 तत्राथ (for तत्रासीद्). — b) S यथाकालं. G6 अरिंदम. — c) D1 तं च पार्थिवशार्दूले. — a) T2 G4–6 नगरीं. — After 19, Ñ1.2 V1 B D ins.:

1744* प्रववर्ष सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 a) B5 D4.5 स राजा; G3 स्वराष्ट्रं. — b) K1 Da1 D4 तत्परं; D1 प्रचुरं. — B1 om. 20cd. — c) K3 पार्थिवसिंहेन.

21 b) G1.3.6 M (except M5) जनाधिपः. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तपत्या सहितः पत्न्या. — d) Ñ2 V1 D (except D2.4.5) T G4–6 यथा शच्या.

22 Before 22, Ś1 K1 ins. गंधर्वः; Ko.2–4 Ñ2 V1 B1.6 D (except Da) गंधर्व उ°. — a) Ś1 K1.3.4 B6 महाभाग; G3 महाराज. — b) K1 तात (for नाम). K3 पूर्वजा; K4 पूर्विकी; Ñ1 D5 S पू(D5 T2 G6 पौ)र्विका; Cd पौर्विका. — c) T2 G4–6 सैषा वैवस्वती कन्या. — d) K1.4 G1–3 यथा (for यया). T2 G4–6 लब्धा संवरणेन च.

23 a) Ko.3 B3 D1 M (except M6) स जन°. — d) B1.5 Dn1.n2 D1.4 यया मतः (cf. 22a); G1 अतोर्जुन; G3 इतो°; M (except M5) मतो°. — After 23, K4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तया सह ।
अभिषिच्य कुरुं राज्ये तपस्तप्त्वा तपोधनः ।
आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।;

while T1 G2.4 ins.:

1746* कुरूद्भवा यतो यूयं कौरवाः कुरवस्तथा ।
पौरवा आजमीढाश्च भारता भरतर्षभ ।
तापत्यमखिलं प्रोक्तं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।
पुरोहितमुखा यूयं भुङ्क्ष्वं पृथिवीमिमाम् ।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ. Ś1 K Ñ3 B D T2 G1 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।
स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १
उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वसिष्ठ इति यस्यैतद्दृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्ब्रूहि मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४

गन्धर्व उवाच ।
तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

C. 1. 6643
B. 1. 174. 11
K. 1. 190. 12

---

only तापत्य (K₃ तपत्याख्यान; M₃.₅ तापत्योपाख्यान); to it Ś₁ Ko–₃ Ñ₃ B₆ Dn D₁.₂.₄.₅ T₂ G₁ M₃.₅ add समाप्त (K₃ संपूर्ण); Ñ₁.₂ V₁ तपत्युपाख्यानसमाप्ति. — *Adhy. name:* Ko.₄ तपतीप्राप्तिः; M₃.₅ संवरणविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 172; D₄m 175; T₁ 171; T₂ G M 123 (G₁ 125; G₃ 122). — *S'loka no.:* Dn 50; M₃ 28.

164

1 Ś₁ K (except Ko) D₂.₅ S om. उवाच. — ᵇ) T₁ G₁.₂ तथा (for तदा). A few MSS. °र्षभः. — ᵉ) D₄ परम- (for परया). K₄ Ñ₂ V₁ B₁.₃ Dn D₁.₅ भक्त्या; M₇ भीत्या.

2 ᵃ) T₂ G₄–₆ महाप्राज्ञो; G₁ महीपालो (for महे°). — ᵉ) Ś₁ कौतूहलं ममातीव; Ś₁m Ko.₂–₄ कौतूहलपरोतीव (Ko वीर); K₁ कौतूहलयुतो° (sic). — ᵈ) D₅ °हुं श्रुतवान्यदा.

3 Before 3, D₄.₅ ins. अर्जुन उ°; S अर्जुनः. — ᵃ) Ñ₂ V₁ Dn M₅–₈ तस्य; T₁ G₁–₃ M₃ कस्य (for यस्य). — ᵇ) D₄.₅ त्वयोदितं; G₄ समी°; G₅ तवे°. — ᵈ) T₁ G₁–₃ M यथावत्तद्र(M₃.₅ °वत्प्रब्र)वीहि मे.

4 ᵃ) T G₁.₂.₅.₆ स; G₄ क (for य). T₂ G₅.₆ एव (for एष). — ᵉ) B₃ चैतन्; T₁ G₂ एनं. Ś₁ K₁ समाचक्ष्व. — ᵈ) Ko.₄ °ष ऋषिसत्तमः. — After 4, D₅ ins.:

1747* सुभिक्षं राज्यं लब्धं वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — After गन्धर्व उ° (resp. its v. l.), Ñ₁.₂ V₁ D (except Da) S ins.:

1748* ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— ᵉ) Ś₁ K₁ G₃ तस्य. — After 5, Ñ₂ V₁ ins.:

1749* इन्द्रियाणां वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते ।;

while S (except G₃ M₅) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।
जितारयो जिता लोकाः पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 ᵃ) Ś₁ K Ñ₃ स; S (except T₂ G₅) च (for तु).

7 ᵇ) Ñ₂ V₁ B D (except D₂.₅) °नप्यशक्तवत्. — ᵈ) K₁.₂ (both marg.) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) T₁ न चक्रे. T₂ G₄–₆ मेने कर्म न (T₂ G₅ सु·) दारुणं.

8 ᵃ) T₁ G₁–₃ M₆–₈ आनेतुं; Cd आहर्तुं (as in text). — ᵇ) Ko.₃ Ñ₂ V₁ B₅.₆ Dn₂ D₄.₅ S शक्तः (for यः स). — ᵉ) Ñ₁ °तं नाक्रमदसौ.

9 ᵃ) Ñ₁ विदिता°; B₁ (m as in text) Da₁m Cd Arjp विश्रुता°; G₁ पूजिता°. — ᵇ) Ñ₁ विदितात्मब्रा°; G₁ वसिष्ठमृषिसत्तमं. — ᵉ) Ko.₂ Ñ₁.₃ B₁m T₂ G₄–₆ M ऐक्ष्वा°.

10 ᵃ) Ñ₂ V₁ B D (except D₄) M₃ °हितमिमं (D₂ °तमनु-). — ᵉ) Ñ₁.₂ V₁ B D (except Da₁ D₅) M₃.₅ चैव (for चापि). — ᵈ) Ś₁ कुरुवर्धन; D₅ °सत्तम.

11 ᵇ) Ś₁ K₁ °वींस्तान्नृपसत्त°; B₅ °तिनंदनान्. — ᵉ) M₃.₅ महर्षिः. G₃ पार्थिव°. — After 11, T G (except G₃) ins.:

C. 1. 6644
B. 1. 174. 12
K. 1. 190. 13

स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२
क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्शितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदासः संगतस्तदा ।
रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
तथा द्विजसहायाद्वै न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
शक्ताः प्रार्थयितुं वीर मनसापि महाबलाः ।

12 [a]) T1 G4 °ब्रह्मप्र°; T2 G4.5 °प्रधानस्तु. — [b]) S वेदशास्त्रवि° (T2 G4.5 °दीपितः; G6 °प्रदीपितः). — [c]) T1 G2 ज्ञान° (for गुण°). — [d]) Ñ1 प्रविमृग्य°; Ñ2 V1 B (B3 marg.) Dn D1.2.4 प्रतिदृश्य° (B3 orig. प्रतिमृग्य°); Da प्रतिपाद्य°; D5 G3 परिगृह्य°; T1 G2 परिमृश्य°; T2 G1.4-6 M परिमृग्य° (M5 प्रतिगृह्य°).

13 [a]) Ñ2 V1 B (except B1) D T1 G2 °येणाभि- (D2 °याणां हि); T2 G5.6 °ण तु; G3 °णापि; G4 °णानु-. — [d]) S राज्यविवृ°.

14 [a]) Ś1 K D5 विजयता; N3 °षया. Ñ1 G5 जिगीषतां राज्ञां. — [b]) S पुरस्कृतं. — [c]) T1 G1-3 M विद्वान् (for कश्चिद्). — [d]) Ñ1.2 V1 B D °णवान्विजितेंद्रियः; Cd as in text. — After 14, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1752* विद्वान्भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।
[K4 Ñ1 B3.6 Da D4.5 °र्थमोक्षवित्.]
an addition which was lacking in the text of Dev.!

Colophon om. in D4 T2 G1,4-6. — *Major parvan:* G2.3 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B1.3.5 Da D2 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K3 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko D5 वसिष्ठमाहात्म्यं; K4 वसिष्ठवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 173; T1 172; G2 M 124; G3 123. — *S'loka no.:* Dn1.n2 15; M3 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6619.

165

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [c]) G6 वसिष्ठस्याश्रमे. Ñ1.3 T1 G1-3 M रम्ये; Ñ2 V1 B D दिव्ये; T2 G4-6 तत्र (for पुण्ये). — [d]) S तत् (for नः) and मे (for तत्).

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — [b])=1. 13. 6[b]. D1 संप्रचक्ष°; M5 परिवर्त°. — [c]) K2.3 काले° (for लोके°). — [d]) Ñ3 यथावृत्तं निबो°.

3 [a]) Ñ V1 D4 S कन्याकु°; B D5 काम्य°. — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) कुशिकस्यात्मसंभवः.

4 K1 om. 4[a]. — [d]) T2 G5.6 रिपुनाशनः.

5 [a]) B3 (m as in text) बभूव. Ś1 सहामात्यं; K4 D1 G1 M5 महा°; G2 समा°. Ñ1 विश्वामित्रस्तु सामात्यो. — [b]) T2 G4.5 °यां स महावने; G3 °गयासुर्महावने. — [c])=1. 166. 2[c]. T G (except G1) निघ्नन् (for विध्यन्). — [d]) D4 समेषु; T2 G4-6 चचार (for रम्ये°).

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ १२
षडायतां सुपार्श्वोरुं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

C. 1. 6661
B. 1. 175. 14
K. 1. 191. 16

6 [a]) A few MSS. °कर्षितः. T2 G (except G8) व्यायामार्तः स तु तदा. — [b]) G1 °लिप्सामुपागतः. — [c]) K2.4 G3.4 M5 °श्रेष्ठः; Ñ3 रथश्रेष्ठ; T2 G5.6 रथिश्रेष्ठः; G1 नृपश्रेष्ठः; M8 नरव्याघ्र.

7 [a]) D2 आयांतं (for आगतं). T2 G4–6 वसिष्ठस्तु स तं दृष्ट्वा. — [b]) K3 D2 T1 G1 श्रेष्ठवागृ°; B5 श्रेष्ठतापसः; D1 G2 °वानृषिः. T2 G4–6 राजर्षिमतिथिं तदा. — [c]) Ś1 K नृपश्रेष्ठं; T2 G4–6 सशिष्यो वै.

8 [a]) Ñ2.3 V1 Dn D1 °नीयैस्तं; B Da D2.4.5 M5 °नीयैस्तु (B5 M5 °श्च); T2 G4–6 पाद्येनार्घ्यप्रदानेन. — [b]) T2 G4–6 तं नृपं (for भारत). — [c]) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D1) परिजग्राह. T2 G4–6 प्रतिजग्राह धर्मात्मा. — [d]) K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn8 D1.4 T2 G4–6 तदा; T1 G1–3 M (except M5) मुनिः.

9 [a]) T2 G4–6 तस्यैव. G4 कामधेनुस्तु. — [c]) K3 D1 उक्तान्का°. T2 G5.6 उक्ता नंदिनि धत्स्वेति. — [d]) Ś1 K D5 transp. सा and कामान्. Ñ2 V1 B1.3(m as in text).6 D (except D5) G4 दुह्यते. Ñ2 V1 B Da Dn1 D1.2.4.5 G4.5 सदा; Dn2.n3 T2 G6 तदा. — After 9, S ins.:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्टाक्षानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् । [5]
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T1 G2.4 ऊष्माढ्य°; G1 उष्णाढ्य°; M3.5 सबाष्प°. — (L. 2) T1 G2 सृष्टान्ना°; G4 सुष्ठ्वन्ना°. — (L. 3) T2 G3–6 दधि° (for घृत°). T2 G4–6 गुडानां (for भक्ष्याणां). — (L. 4) G1 व्यंजनानि; M भाजनानि. T1 G2 M6–8 गौळान्नानि; G3 सगौळानि; M3.5 रौप्यादीनि (for तत्र तत्र). — (L. 5) T1 G2 ऐक्षवान्मधुलाजां°; G1 °न्मधूनि लाजां°.]

10 [a]) D5 T1 °रण्यान्. Ś1 Ñ2 V1 B5 Da Dn D1.4 चौषधीश्च; Ko Ñ3 औष°; D5 G2 औषधींश्च; G1 M6–8 औषधीस्तु. T2 G4–6 °रण्यौषधांश्चैव; M3.5 °रण्यानि दिव्यानि. — [b]) M3.5 (*inf. lin.* as in text) पक्वापक्वानि सर्वशः. — [c]) Ś1 K Ñ2.3 B6 Da Dn D1.5 °मृतनिभं (K1 °मिदं); B1.3 D2 °मृतप्रख्यं; G2 °मृतोपेतं. — [d]) G4 रसास्वादम्; Cd as in text.

11 [a]) Ś1 पानानि; Ko.3.4 D5 भक्ष्याणि (for पेया°). — [b]) Ko.3.4 D5 लेह्यानि (for भक्ष्या°). — [c]) Ko.3.4 D5 चोष्याणि (for लेह्या°). — [d]) Ś1 K1 दूष्याणि; Ko.3.4 D5 पेयानि; T G (except G1) शोष्याणि (for चोष्या°). T1 G1–3 M तथा पुनः. — After 11, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च ।
[B1 D2 रुचिराणि (for विवि°).]

12 [a]) G4–6 °संपन्नैः. T G1–3 M यस्य यस्य यथाकामं. — [b]) Ñ2 V1 B3.5 Dn D1.4 च; B1 D2 तु (for स). T1 G2 स स तेन सुतर्पितः. — K3 om. 12[cd]. — [c]) Ś1 K1.2 सगण° (for सबल°). T2 G4–6 तत्र (for चैव). — [d]) Ñ1 Da T2 G5.6 M3.5 सुभृशं; D2.4 G3 M6–8 सदृशं; G1 च भृशं. K1 ततः; K4 पुनः; Ñ2 V1 B5 Da Dn1.n2 D1 T2 G1.3–6 M (except M3) तदा (for नृपः). T1 G2 तर्पितस्तोषितो भृशं. — After 12, K4 (marg.; om. lines 3 and 6) D5 ins.:

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्नापुच्छमहस्तनाः ।
शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।
पृथुभिः पञ्चभी रज्जैः समावृत्तां षडायताम् ।
ललाटं श्रवणे चैव नयनद्वितयं तथा ।
पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभिः ।
मण्डूकस्यैवमुच्छूने * * यस्याः षडायताम् ।

13 [a]) Ñ2 V1 Dn D1.2.4 T G Arjp षडुन्नतां; Cd as in text. Ś1 K1 सुपार्श्वां तां; G3 त्रिपार्श्वीं°. — [b]) N (including Cd) पृथुपंचसमावृतां (Ko.2.3 Dn D1.4.5 °वतां).

14 [a]) K4 G3.6 M6.8 °लधीं. Ś1 K1 G1 M6–8 °कर्णीं. — [b]) K1 Ñ1 B (except B5) Da1 D2.5 °शृंगीं. Ñ1 T1

C. 1. 6662
B. 1. 175. 14
K. 1. 191. 16

सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम् ।
पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४
अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
अब्रवीच्च भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ १५
अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष राज्यं महामुने ॥ १६

वसिष्ठ उवाच ।

देवतातिथिपित्रर्थमाज्यार्थं च पयस्विनी ।
अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७

विश्वामित्र उवाच ।

क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।
ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ १८
अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ १९

वसिष्ठ उवाच ।

बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
कशादण्डप्रतिहता क्रोश्यमाना ततस्ततः ।
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां. T2 G4–6 पीनश्रोणिपयोधरां. — c) Ko. 2. 3 B3 G1 Arjp अष्टां°; T1 G2. 3. 6 स्पष्टां°; T3 G4. 5 अत्यां°; Cd as in text. — After 14abe, T1 G2. 4 ins.:

1756* सुपुष्टाङ्गीं सुयोनिकाम् ।
संभृतोभयपार्श्वोरूं दीर्घवालां पृथूदराम् ।
दृष्ट्वा गृष्टिमृषेर्भूपो.

— d) Ś1 K (except K4) गां (for तां). T1 G2. 4 विस्मयाविष्टचेतनः (G2 °कृष्टचेतसः).

15 a) K1 Ñ1 S अभ्यनंदत्स तां (T2 G4–6 °त्सदा) नंदीं (T1 G2 अभ्यनंदन्नंदिनीं तां); K2 अभिनंदत तां नं°; K4 अभिवीक्ष्याथ तां नं°; Ñ2 V1 Da Dn D1 अभिनंद्य स तां राजन् (Ñ2 V1 राजा); B D2. 4. 5 नंदिनीमभ्यनंदत्तां (D2 °मभिनंद्याथ). — b) Cf. 31b. Ñ2 V1 D (except D2. 4. 5) नंदिनीं गाधिनंदनः; Ñ1 T2 G5. 6 °स्य यशस्विनीं; T1 G2. 4 °स्याग्निहोत्रिणीं. — c) Ko. 3. 4 D5 हृष्टो (for तुष्टो). — d) K4 T2 G3–5 ऋषिं (for मुनिं). Ś1 प्रति (for तदा). K2. 3 Ñ1. 3 G6 °मित्र ऋषिं तदा; Ñ2 V1 B Da Dn D1. 4 स राजा तमृषिं तदा; D2 स राजा मुनिसत्तमं.

16 Before 16, T1 G1. 2 M6–8 ins. विश्वामित्रः. — b) T1 G1. 3 M इमां; T2 G4–6 तथा (for मम). — c) K3 Ñ1 T1 G1–3 M मे (for सं·).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K (except K1) B (except B6) Da D5 T1 G2 इज्यार्थं; Ñ V1 Dn D4 याज्या°; T2 G1. 4–6 होमा°. K1 B3 T1 M5 यशस्विनी. — c) Ñ2 V1 B D °नीयं वै; T2 G4–6 °नी चेयं.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — After विश्वा° (resp. its v. l.), D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1757* रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ।

— d) Ko. 3. 4 °षु कृतात्मसु; Dn1 D1 °ष्वधृता°; T1 G2 °षु जिता°; G5 M5 °षु महा°.

19 a) G3 च; G4 त्वत् (for यस्). K3 D1 तु; G4 नो (for त्वं). — b) G4 ददासीह (for न ददासि). K3 मयेप्सि°; K4 Ñ2 V1 B6 Da Dn D5 T2 G1–3. 5 °प्सितं; Ñ3 B1. 3 D1. 2. 4 यथेप्सितं. — G3 om. 19c–20d. — d) Ñ2 V1 B D G4 नेष्यामि च; G2 ह्यानयिष्ये; G4 स नेष्येते. — After 19, T G (except G3) ins.:

1758* क्षत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मतः ।
तस्माद्बुजबलेनेमां हरिष्यामीह पश्यतः ।

20 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — After वसिष्ठः, T G (except G2. 3) ins.:

1759* अत्र हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
आयत्तमग्निहोत्रं च आतिथ्यं च न संशयः ।
बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ।

[(L. 1) T2 G1. 5 transp. हव्यं and कव्यं.]

— G3 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ko. 3. 4 बलवान्; K2 सैन्यस्थः. T1 G3 चापि; M5 अपि हि. — b) T2 G1. 4–6 पार्थिवः (for क्षत्रियः). T1 G2 वीर्यवान्क्षत्रजीविकः; M वीर्यवांस्त्वं नृपोत्तम. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G1. 4 transp. त्वं and मा. — After 20, T G (except G1. 3) ins.:

1760* रत्नद्वयं ब्राह्मणस्य नापहार्यं नृपैर्भुवि ।
अग्निहोत्री च गौः पत्नी प्रजारणिरनुत्तमा ।

21 Ś1 K S om. उवाच (M3 om. the ref.). — a) Ś1 ततः; Ñ V1 B6 Dn D5 तथा. — b) G1 बलाधिकः. — d) T1 G2. 3 M (except M5) transp. तां and गां. T2 G1. 4–6 वै (for तां). — After 21, D4 (marg. sec. m.)

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३

वसिष्ठ उवाच ।

शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्धियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥२४

गन्धर्व उवाच ।

सा तु तेषां बलान्नन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५

गौरुवाच ।

पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६

गन्धर्व उवाच ।

एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७

वसिष्ठ उवाच ।

क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1. 6676
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 81

S (except G4, which om. 22) ins.:

1761* सा तदा ह्रियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।

22 G4 om. 22. — 22^{ab} = (var.) 33^{ab}. — [a]) Ko. 2.3 Ñ2 V1 B1 D2 °प्रणुदिता; K1 G3 °प्रमृदिता; K4 Dn3 °प्रभृतिभिः; Ñ1 कशाग्रदंडचुदिता (cf. 33^{ab}); Ñ3 T1 G2 M °प्रचुदिता; B3 °प्रतुदिता; Da2 °प्रतिहतां; Dn1. n2 D3 °प्रणुदितां; D1 °प्रतुदितां; T2 G1. 5. 6 °प्रहारैश्च. — [b]) K4 Dn3 ताड्यमाना; Ñ2 V1 Dn1. n2 °मानाम्; T2 G3 (corrupt) ताड्यमाना (G5 °नाम्). Ñ2 V1 Dn1. n2 G3 इतस्ततः; T1 G2. 3 यत°. — [c]) D2 जृंभायमाणा; D4 M हुंभा°; D5 रंभा°; T1 G2. 3 हुंफा°; Arjp हंवा°; Cd as in text. T2 G1. 5. 6 ह्रियमाणा तथा (G5 ततस्) तेन.

23 [a]) Ś1 K1 °भिमुखं; T2 G2 °भिमता; G3 उद्यम्याभिमता; G4 °म्याथाब्रवीत्. — [b]) Ś1 K1 तस्याभवदुदङ्मुखी; Ko. 2–4 स्थिताभवदुदङ्मुखी; D2 तथौ दुःखादवाङ्मुखी; B5 °स्थौ विनदनोन्मु°. — [c]) T1 G2 सुभृशं (for भृशं च). G4 सं- (for च). Ñ2 V1 B D (except D4. 5) वै (for अपि). G1. 5. 6 °शं संतप्यमा°; M5 °शं सा कड्यमा°. — [d]) D4. 5 तदा (for ततः). — After 23, T1 G2 ins.:

1762* बलानि तेषां निर्धूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।;

while T2 G1. 4–6 ins.:

1763* आश्रमान्नैव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।

N. B. The sequence from 23^{cd} onwards in T1 G2 is 23^{cd}, 1762*, 25^{cd} (om. 25^{ab} altogether), 26, 24, 28, 26^{ab} (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc.; in G1. 4. 5, 23^{cd}, 1763*, 25, 26^{ab}, 1766*, 24, 26 (G4. 5 om. 26^{ab}, but G1 repeats it), 27 etc.

24 T2 G6 transp. 24 and 25. For sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. — Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) K3. 4 T2 G2 वरं (for रवं). — [b]) Ko नदंत्या वै; K1 विरुदंत्याः; T2 G1. 4. 5 निन°; G6 रुदंत्या वै; M3. 5 मां क्रंदंत्या. S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — For B1. 3 D1. 2 see below. — [c]) T2 G1. 5. 6 प्रयासि (for ह्रियसि). Ś1 K1 वत्से (for नन्दि). K2 गृह्यसे मे बलान्नंदि; Ñ1. 2 V1 B5. 6 D (for D1. 2 see below) ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे; M3. 5 बलाद्धि ह्रियसे नंदि. — Ñ1. 2 V1 B5. 6 Da Dn D4. 5 ins. after 24^c: B1. 3 D1. 2 (all om. the first half) subst. for 24^c:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं मया तत्र.

[For the latter half Ñ1 reads 24^c.]

After 24, T1 G2 read 28 (cf. v. l. 23, 24).

25 T1 G2 om. 25^{ab}; T2 G6 transp. 24 and 25; For the sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. S om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 om. उवाच. — After गन्धर्व उ°, Ñ1 B5 ins.:

1765* अथैनां नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।
सर्वतः समकाल्यन्त कशापाषाणपाणयः ।

— [a]) Ñ1. 2 V1 B D सा भयान्नंदिनी तेषां. — [b]) Ś1 K (except Ko) पुरुषर्षभ. — D1 om. 25^{cd}. — [d]) K3 B5 Da D4. 5 °गता.

26 T1 G4 om. गौरु°; G3 M om. उवाच. T2 नंदिनी; G1. 5. 6 नंदी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — For the sequence of T1 G1. 2. 4. 5 cf. v. l. 23. — [a]) Ñ2 V1 B1. 3. 6 D कशाग्रदंडा°; B5 कशादंडप्रतिहतां; G6 पाषाणदंडैर्निहतां; Cd as in text. — [b]) K3 रुदंतीं माम्; Ñ2 V1 B6 Dn D1. 5 M3. 5 क्रोशंतीं माम्; D2 क्रंदमानाम्. — G1. 4. 5 ins. after 26^{ab}: T1 G2, after the repetition of 26^{ab}:

1766* उपेक्षसे कथं ब्रह्मन्भक्तां पादाब्जसेविनीम् ।

— [cd]) T1 G2 गाधिजेन (G2 गाधेयाति-) बलान्नीतां बलवान्किमु°.

27 For the sequence of T1 G2 cf. v. l. 23. Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) K2 T2 G (except G2. 3) तथा (for तदा). Ñ2 V1 B D (except Da D5) नंदिन्यामेवं (Dn1. n3 D1 °व) क्रंदंत्यां. — [b]) G3 तदा (for महा-). — [c]) G3 M3. 5 स (for the second न). Ñ1. 2 V1 B D तदा धैर्यान् (for न धैर्याच्च). Ko. 3. 4 चुक्षुभे न स वै धैर्यान्; T2 G4–6 न चाक्षुभ्यत धै°. — [d]) Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B D T1 M3 न (for वि-). T2 G1. 4–6 नैव कोपं समादधे.

C.-1. 6676
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 31

क्षमा मां भजते तस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥२९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२
कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३
आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४
असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५
पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

---

28 Śi1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G2 read 28 after 24 (cf. v. l. 23). — a) G6 वीर्यं (for तेजो). — b) Ñ1.3 Dn3 T1 G2.3 M transp. क्षमा and बलं. — c) B D2 मे; M (except M3) मा (for मां). B D2 वव्रृणे (for भजते). Ñ1.2 V1 Dn D2.5 T2 G3–6 यस्माद्. — After 28, T1 G2 *repeat* 26ab, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T1 G2 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G3 om. the ref. Ñ2 V1 B5.6 D (except D2.5) नंदिन्युवाच; T2 G4–6 नंदिनी; G2 कामधेनुः (for गौरु°). — b) Śi1 K1.3.4 सं; Ñ2 V1 B6 D3 Dn D1 त्वं (for मां). B1.3.5 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — c) B5 अमुक्ता°; T2 G5 नास्यक्ता°; G2.4.6 न त्यक्ता°. — d) Śi1 K न शक्या नेतुमंजसा (Ko °मोजसा); Ñ2 V1 B D नेतुं शक्या न वै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलान्न हि; T2 G1.4–6 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Śi1 K1.3 S om. उवाच. — b) G1 रोच° (for शक्य°). — c) Ko D2 T1 G2 एव (for एष). — d) Śi1 K1 अपि (for ते). Śi1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Śi1 K1 S om. उवाच (G3 M3.5 om. the ref.). — b) Cf. 15b. D4 T2 G5 M3 (*inf. lin.* as in text) यशस्विनी. — c) D5 ऊर्ध्वीकृत°; Cd as in text. — d) T1 G2 सा बभौ; G1.4.5 प्रभावाच्. Ñ1.3 S चारु°; Ñ2 V1 B D रौद्र°.

32 a) D5 क्रोधदीप्ते°. — b) N3 Da °राव°; B6 हंबा°; D4 हुंभा°; T1 °स्वनैः; T2 G3–6 हुंफारवघनैः स्वनैः; G1 हुंभारावघनैः स्वनैः; G2 हुंफारवघनस्वनैः; M हुंभाराव(M3.5 °रव)घनस्वनैः. — c) K4 विद्रावयति; D4 द्रावयामास; T1 G2.3 प्राद्रा°; G5 विद्रा°; M6–8 प्रद्रा°.

33 33ab=(var.) 22ab. — a) Śi1 K1.2 कषा(K2 °शा)दंडप्रतुदिता; Ko.3.4 कशादंड(K4 °डैः)प्रव्यथिता; Ñ1 अभ्रदंडप्रणिहिता; B1.6 कषाग्र° (B1m पाषाण°); B5 कशादंडप्रतिहता. — b) Cf. 32a. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3 M क्रोधरक्तेक्षणा (D2 °णात्). Dn3 D4.5 सा गौः (for क्रोधं). — c) Śi1 पुनरेव; Dn3 D4.5 क्रोधं भूयः (for भूय एव). Ko समाययौ; Ñ1.2 V1 B5.6 Dn1.n2 D1.4 T2 G1.2.5 °ददे.

34 b) Ko.3.4 दीप्तरश्मिवपुर्यथा. — c) T1 बालव्यजनवीजनैः; T2 G4–6 मुहुर्वातान् (G4 °र्वैषं; G6 °र्वातं) मुखाद्गमत्; G2 बालव्यसनजीविनैः; G3 मुहुर्ज्वालाधिकं महत्; M मुहु(M5 बहु)र्बालधिनो (M3 °ना) महत्. — After 34, Śi1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Śi1 K1 ins. गंधर्वः (cf. v. l. 34). — a) D5 स बहून्; T1 M पल्लवान्; T2 G पह्लवान्. G1 म्लेच्छान् (for पुच्छात्). — b) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् (for शकृतः); see below. Ñ2 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35ab, Ñ2 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनाञ्छकृद्देशाच्छकांस्तथा ।
[Ñ2 V1 Dn °ञ्छकृतः शबरान्बहून्]

— c) K (except K1) M सासृज°; G3 ससृजुश्च. Ñ1 म्लेच्छान्; Ñ2 V1 B3 कांश्चित्; B1.5.6 D कांचीन् (Dn1 कांचिं; Dn2 कांचीत्; Dn3 कांश्चीत्) (for चापि). — After 35abc, K4 ins.:

1769* बर्बरांश्चैव पार्श्वतः ।
प्राणतः प्रासृजच्चेयं.

— d) T2 G1.3–6 M नंदिनी (for यवनान्); cf. 1768*. Ko.2 Ñ1 °मूर्च्छितान्. Ñ2 V1 B D शबरां(B5 शरवां-; Dn2 D4.5 शरभां)श्चैव पार्श्वतः; T1 G2 म्लेच्छानांध्रसिंलिंध्रकान्.

36 a) K4 मुंद्रान्; Ñ1.2 V1 B D पौंड्रान्; G3 आंध्रान्.

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

C. 1. 6695
B. 1. 175. 48
K. 1. 191. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) Ñ1 G3 द्रविडान्; Ñ2 V1 B D यवनान्. — [b]) K4 G3 transp. सिंह° and बर्ब°. T1 G2 तुलुष्कान् (for सिंह°). M5 मालवान्. Ñ2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्; B1.5.6 Da Dn2.n3 D4.5 खशान्; G3 तदा. — After 36[ab], Ñ2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।

— [c]) Ñ1 शबरान्; Ñ3 T2 G1.3–5 M6–8 दर्दरान्; G6 बर्बरान्; M3 दर्दुरान्; M5 बर्बुरान् (for दरदान्). Ñ2 V1 B D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृतः) सा गौः; T1 G2 पारसीकांश्च सिंहांश्च. — [d]) K4 योनि°; G3 पार्श्व°; M5 क्षीर°; M6–8 फेनकान् (for फेन°). Ś1 संससर्ज सा. Ñ2 V1 B D म्लेच्छान्बहुविधानपि.

37 [a]) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; Ñ V1 B3 Dn1.n2 D4.5 महासैन्यैर्. — [b]) Ś1 Ko B1.5 D4.5 T G M5 तथा (for तदा). — G5 om. 37[cd]. — [c]) B1 T2 G1.3.4 नानाभरण°. — [d]) T2 G1.4 °युधशतैस्; G6 °युधशरैस्. T1 G2 अपि; G6 तदा. — [e]) Ś1 S (except T1 G4) अवकी°. D5 तत्सैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — [f]) = 38ᵃᵇ. D5 संरब्धै° म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a passage given in App. I (No. 97). — [a]) K4 एकैकः स; S °कैकशस्. T2 G1.4–6 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da योधैः; D5 S योधाः. — [b]) D5 S वृताः. — [c]) K (except K1) Ñ1.3 T2 G1.4.6 M शस्त्र°; G3 शर°. T1 G2 महता शरवर्षेण. — [d]) Ñ1 मथ्यमानं; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) T2 G1.4–6 वध्य°; T1 G2.3 M हन्य°. K2 हि तत्; Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) तदा. — [e]) K2 Ñ1 G3 M सर्वशस्. Ś1 तत्र (for त्रस्तं). K1 °भं सर्वशस्त्रैस्तु; Ñ3 °भं सर्वशस्त्रं हि; T1 G2 °भं सर्वशस्त्राणि; T2 G1.5 °भदर्पं संत्रस्तं; G4.6 °भं दर्पसत्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।
प्रभग्नं सर्वतो घोरं पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 [a]) T1 G1.4.5 स्म (for च). K1.2 Ñ3 G2.4 M3.5 व्ययुज्यंत; K3 Ñ2 V1 B D °ज्यंते; K4 व्यमुंचंत; Ñ3 विमुच्यंत. — [b]) K1 ततः (for तदा). Ñ1 B3 Da D1.2.4 केचित्तत्रापि सैनिकाः; Ñ2 V1 B1.3.5 Dn D5 °चित्तत्रास्य सैनिकाः; Ñ3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन सैनिकाः. — D1 om. 39°–41[b]; K3 om. 39[cd]. — [c]) G4 वैश्वामित्रैश्च. Ś1 K (K3 om.) Ñ1.3 G3 संक्रुद्धा. — [d]) Ś1 K1 वासिष्ठी; Ko Ñ1.3 G3 वासिष्ठा; K2.4 वसिष्ठा; G2 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर°). — After 39, Ś1 K1.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) Dn D4 (om. posterior half).5 ins.:

1772* सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40[a]. — [a]) Ñ2.3 V1 B D (D1.4 om.) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु). — [cd]) M5 °नं मृशोद्विग्नं त्रा° नाधिगच्छति. — A passage given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41[ab]. — In T1 G2 this passage is followed by a *repetition* of 41[ab].

41 D1 om. 41[ab] (cf. v. l. 39). — [a]) G6 transp. दृष्ट्वा and तत्. M6–8 तु (for तन्). — [b]) Ko.4 T1 G2.3 M °तेजोऽद्भवं बलं (Ko.4 तदा); T2 G1.4–6 °तेजोबलं बलं (= 42[b]). — After 41[ab], T1 ins. a passage given in App. I (No. 97). — [c]) Ś1 क्षत्रबलान्.

१६६

C. 1. 6696
B. 1. 176. 1
K. 1. 192. 6

गन्धर्व उवाच ।
कल्माषपाद इत्यस्मिँल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

---

42 [b]) Śi Ks Ñi °तेजोद्भवं बलं (cf. v. l. 41[b]); Ko. 2. 3 m. 4 °तेजो महद्बलं; Ñs °तेजो वरं बं. — [c]) Ko. 3. 4 D2 S बलाबले. — [d]) Ñi Gi Ms-8 transp. परं and बलं. Ds महत् (for परं).

43 [a]) Śi Ki दीप्तं; G2 स्थितं (for स्फीतं). Gs स्वराज्यस्थितमुं. — [b]) B Ds दृप्तां (for दीप्तां). — [d]) Ñ2 Di S (except Ms. 5) तप एव. Ti Gi. 2 समा° (for मनो). T2 Gs-8 ददे.

44 [a]) Śi transp. स and गत्वा. Ñi स लब्ध्वा तपसः सिं. — [c]) T G Ms-8 लोकांश्च (for दीप्तौजा). Ms ततान सर्वलोकांश्च; Ms °प दीप्तवीर्यौजा. — [d]) G2 Ms-8 ह; Ms सः (for च). Ñ2 Vi Bs. 6 D (except Ds) °त्वमवाप्तवान्. — [e]) K4 Ñ2 Vi B D ततः; Ti G2-4 हुतं; Gi स्तुतं; Cd सुतं (as in text). Śi °बस्सततं सो°; Ki पिबश्च सततं सो°. — After 44, S ins.:

1773* एवंवीर्यस्तु राजर्षिर्विप्रर्षिः संबभूव ह ।

Colophon om. in T2 Gs-6. — *Major parvan*: Gi. 2 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñi. 2 Vi चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; Ti संभव. Śi Ki-3 Ñs B Da Dni. n2 Di. 2. 4. 5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ki कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name*: Ko. 4 वसिष्ठ (K4 om. it) धेनुहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 174; D4m 176; Ti 173; Gi 126; G2 124; M 125. — *S'loka no.*: Dni. n2 47; Ms 52. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6666.

166

Before 1, D4 (marg. *sec. m.*) S (Gs om. lines 3-6; D4 M om. lines 7) ins.:

1774* अर्जुनः ।
ऋष्योस्तु यत्कृते वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
बभूव गन्धर्वपते ब्रूहि तत्सर्वमेव च ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।
विश्वामित्रस्य च तथा क्षत्रियस्य महात्मनः ।
न शृण्वानस्त्वहं तृप्तिमुपगच्छामि खेचर । [5]
आख्याहि गन्धर्वपते विचित्राणीह भाषसे ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषसे ।

[D4 अर्जुन उ°. — (L. 2) Ms-8 शंस (for ब्रूहि). G2 M मे (for च). — (L. 4) Ti G2 ब्राह्मण्यं ब्राह्ममेव च; Gi. 4 Ms. 5 क्षत्रस्य च महा°. — (L. 6) Ti G2 सत्कथासारमेव च; T2 Gi. 3. 4. 6 शंस (T2 G6 ब्रूहि) तत्सर्वमेव मे (for विचित्रा° etc.). — (L. 7) Ti G2 विचित्राणि च; Gs. 6 विचित्राणीह (for विश्वा°).]

1 Śi Ki S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its v. l.), D4 (marg. *sec. m.*) S *repeat* (with variation) 1. 165. 2 (v. l.: पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विश्रुतं वि- for यथावत्तन्). — [a]) Ñ2 Vi B D (except Ds) एवं (for अस्मिन्). — [c]) S इक्ष्वाकूणां कुले जातः. — [d]) Śi Ki तेजसाप्रतिमो. — After 1, Ti Gs ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैश्वानरसमद्युतेः ।

2 [a]) Ki Ti Gi. 2 M वने. Ti Gi. 2 M रम्ये (for राजा). — [b]) Śi Ki Ñi पुरा (for पुरात्). S मृगयामचरद्बली. — [c])=1. 165. 5°. Ti Gi. 2 M निघ्नन् (for विध्यन्). — [d]) Śi Ki °मर्दन; S रिपुसूदनः. — After 2, Ks. 4 Ñi. 2 Vi B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।
हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ।

Ks. 4 Ñi. 2 Vi B D cont.: Śi Ko. 1 Ñs ins. after 2:

1777* अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

[Śi Ko. 1. 3. 4 °यत. Cd cites याज्यार्थे. Śi Ko. 1. 4 °मित्रस्य पश्यतः.]

3 Gs om. 3[ab]. — [a]) Śi K (except Ks) च (for तु). — [b]) Di मुनि° (for ऋषि°). — [c]) Ds transp. तृषा° and क्षुधा°. Ñi Da Di. 2. 4 तृष्णार्तश्च; S स तृष्णा (Ms. 5 °षा) र्तः. — [d]) Śi K अप्येकायन° (Ks °काकी स); T2 G2. 5 एकयान°.

4 [c]) Here and below N spells the name (mostly) as शक्रि-. Here, only Ko. 4 Bi. 6 Da2 शक्रि; but cf.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ५
ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९
मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ११
तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

C. 1. 6714
B. 1. 176. 19
K. 1. 192. 25

---

other ref. below. K2 शक्रणं सुमहा°. — a) Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °कुलवर्धनं. — e/) Ñ2 V1 B D transp. पुत्रश° and पुत्रं. T1 G2 °शतानां च वासिष्ठानां °त्मनां.

5 b) M6-8 एनं (for एवं). — c) Ś1 K Ñ1.3 तथैवर्षिर्; S स चाप्यृषिर्. K (except K1) B (except B3) D2 T G2-5 इदं (for एनं). — After 5, Ko.3.4 Ñ1.2 V1 D (except Da) S ins.:

1778* मम पन्था महाराज धर्म एष सनातनः ।
राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins. शक्तिः. — (L. 2) Ko.3.4 S धर्मेण (for सर्वेषु). Ko संकल्पाद्; K3.4 संकल्प्य; T1 G2.5 संदिष्टो; T2 G1.3.6 M संकल्पो; G4 सदृष्टो (for धर्मेषु).] K2 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.4.5 cont.; B Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः ।
अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गंधर्वः. — K1 lacuna for 6a. — a) D5 शक्तिस्तु; T1 G2 स ऋषिर्. Ś1 यत्तु शक्तिर्महाभागः (marg. *sec. m.* न चोवाच मुनिः किंचित्). — b) K2 तीर्थपथे; Ñ1 धर्मपथि; Ñ3 °र्थे पथि; G3 ब्रह्मपथे; Cd as in text. — c) S om. न. G4 तु तत् (for मुनेः). B5 D4 वाक्यात्; T G (except G3.5) मार्गात्; Cd मानात् (as in text). — d) B3 कोपाच्च; B5 D4.5 क्रोधं च; S क्रोधान्न (G1 °धेन). K2 Ñ1.3 B5 (m as in text) Da1 S अप-; Ñ2 V1 B1.6 Da2 Dn1.n2 D1 अथ (for अपि).

7 b) S (except M3) ऋषिं नृपतिसत्तमः. — G2 (hapl.) om. 7c-13b. — c) Here and below Ś1 K1 Da कषा- for कशा-. — a) S (G2 om.) नृपो (for तदा).

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) S (G2 om.) राजानं (for ततः स). Ś1 K1-3 Ñ1.3 D5 मुनिपुंगवः; S (G2 om.) ऋषिसं°. — c) Ko transp. तं and शशाप. T1 रुषाविष्टो (for नृप°).

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 7). Before 9, T G1.3-6 M6-8 ins. शक्तिः. — a) T2 G1.5.6 यन्मां (for यस्माद्). G4 हंसि राजन्स्वयं यन्मां. — b) K1 S °पशद.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 7). — a) Ś1 K1 G3 मानुष्य°; D1.5 T1 °विशिता-. Ś1 K1 मत्तः (for सक्तः). — d) Ś1 K B1 Da शक्रिणा.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) T G1.4.5 तत्र (T1 यत्र) मार्ग°; G3.6 M6-8 तत्र राज्य°. Cd cites याज्यः. — b) T G1.4.5 भूपवासिष्ठयोस्तदा (T1 °योर्यदा). — c) T2 G4-6 यदा. Ko.4 D4 तत्र; K3 G3 तत्तु. — d) S (G2 om.) °त्रोन्वविंदत (M3.5 °त्रोभ्यपद्यत). Cd cites अनुपद्यत.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) T G (G2 om.) M5 एव (for एवं). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) °रात्ततपाः; Ñ1 °स्रश्रवाः.

13 G2 om. 13a-b (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G5 M6-8 °सत्तम. — c) G1.3 ऋषिपुत्रं. T1 G2 transp. ऋषेः पुत्रं and वसिं°. — d) Ś1 K (except K2) °द्दृसमतेजसं.

14 a) Ko.4 तमात्मा°; K2 Ñ2 V1 B (except B3) D (except D2) ततोत्मा°; G3 तथात्मा°. — b) B5 (m as in text) हि; S तु (for अपि). — c) Ñ2 V1 B5 D4.5 अति-; D1 अपि; G3 अभि-; G4.6 अप- (for उप-). — d) D4 G6 चिकीर्षुर्.

15 a) Ñ3 M6-8 तथा (for तदा). — b) Ś1 K B

C. 1. 6715
B. 1. 176. 20
K. 1. 192. 26

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्मादेशादरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्रक्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०
तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

(except B3) Da Dn1 D1 शक्रिणा. T G M6-8 अथ (for वै). M3.5 °ना नृपसत्तम. — After 15ab, K4 ins.:

1780* तस्थौ तत्र च राजा तु सविषादो बभूव ह ।

— c) K3.4 B Da2 D1 शक्रिं. S राजा (for शक्तिं). — After 15, K4 D5 ins.:

1781* शापान्तो द्वादशे वर्षे तव राजन्भविष्यति ।
उक्तस्तु शक्रिणा राजा स तु तत्रैव संस्थितः ।

[D5 शापांतो तव राजर्षे द्वादशाब्दे भवि°, and ययौ स शक्तेरनयात्स तु तत्रै°.]

16 a) Ś1 K (except K2) तं; Ñ1.3 G1 M तु (M5 च) (for स). — b) K2 Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) कुरुसत्तम. — c) Ś1 K (except K2) तदा (for ततो). — d) Ś1 K1 संदि°.

17 a) K2 Ñ2 V1 B D (except D5) शापात्त(K2 °पांत)स्य तु; Ñ3 स शापं त°. Ś1 K1 विप्रस्य; Dn3 T1 G2 राजर्षेर्. — G1 om. 17c-18b. — d) Ko.3.4 ततः (for तदा).

18 G1 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K2 Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 transp. तु and तं. Ñ1 रक्षसांतर्गृ°; T1 G2 राक्षसेन गृ°. K3.4 D4.5 तु (for तं). — b) Ñ3 ऋषिः (for मुनिः). Ñ1.3 ततः (for तदा). K2 Ñ2 V1 B D °त्वा मुनिसत्तमः. — c) Ś1 Ko.1.3 Ñ1.3 D2.5 M3.5 °त्रोपचक्राम; K2 Ñ2 V1 B Da Dn1.n2 G1-3.5 °त्रोप्यपाक्रा°; K4 °त्रोपि चक्राम; D1 G6 °त्रोप्युपक्रा°.

19 a) K2.3 Ñ2 V1 B D तेन (for विद्वान्). — b) Ś1 K1 रक्षंतात्मा°; Ko रक्षत्यात्मा°; K2.3 Ñ2 V1 B D रक्षसांतर्गतेन वै; K4 Ñ1.3 रक्षसात्मा°. — c) Ś1 बलवान्; K4 बलात्सं. K2.3 Ñ2 V1 B D पीडितः पार्थ. — d) Ś1 Ko.1.4 च (for ह). K2.3 Ñ2 V1 B D नान्वबुध्यत किंचन.

20 a) Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 अथ; T2 G3.5 तत् (for तं). K2.3 B1.3.5 D2.4.5 अथ तं ब्राह्मणः क°. — b) Ś1 तदा; Ñ2.3 V1 B6 Da Dn D1 वनं (D1 °ने); M5 पथि (for पुनः). K2.3 B1.3.5 D4.5 दृष्ट्वा पार्थिवसत्तमं; D2 दृष्ट्वा पार्थ वसन्वने. — c) Ñ2 V1 B D अयाचत क्षुधापन्नः.

21 a) K (except K2) Ñ1.3 D5 T1 G1.2 M स (for अथ). — Before 21cd, M6-8 ins. राजा. — c) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 V1 B6 Da1 Dn D1.2.4 T G M3.5 आस्व; Ñ1 आस्तां; D5 M6-8 आस्थ; Cd आसु (sic). G2 अद्य (for अत्र). — d) Ś1 S (except G3.5 M3) इव (for इति). Ś1 K (except K2) चिंतयन् (for सान्त्व°). Ñ2 V1 B6 D (except D2.4.5) °तैं प्रतिपालयन्.

22 a) S विनिवृत्तः प्रदास्या°. — c) Ko स (for प्र-). — d) Ko.3.4 D5 S (except G2.3.6) स; K1 Ñ1.3 तु (for च).

23 a) T1 G2 M6-8 °गैतं ततो राजा; T2 G4.5 M3.5 °गैंतस्ततो राजा; G1.6 अंतःपुरं गतो राजा; G3 अंततस्तु तदा राजा. — b) T1 G1.2 M ततो (for तदा). Ko.3.4 °भोजनं. — c) K3 om. सः. — d) S न सस्मार (for संवि°). — For 23, K2 Ñ2 V1 B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kāśmīrī (Śāradā) version!

24 b) T1 G2 आहूय (for आनाय्य). K2 Ñ3 S सत्वरः (T2 as in text; G4-6 सत्तमः). — c) G6 °च वचनं स्मृ°. — d) Ñ1.3 प्रतिश्रवं; B5.6 प्रतिष्ठितं; D2 परिश्रुतं; B5m Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — a) K2 गच्छ यस्मिन्; B5 अस्मिन्गच्छ; D2 G2 °च्छ तस्मिन्; D1 °च्छायुष्मन्; T1 तच्च तस्मिन्. K2 Ñ2 V1 B D (except D5) G4.5 वनोद्देशे.

एवमुक्तस्तदा सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८
स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१
सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६
शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

C. 1. 6736
B. I. 176. 41
K. I. 192. 48

— [e]) Ko.1 Ñ V1 B (except B8) Da Dn D2.4 transp. त्वं and तं. Ś1 तत् (for तं). D5 S अन्नार्थिनं त्वम° (M6-8 तम°). — [d]) Ñ1 °नोपहारय.

26 Before 26, Ś1 S (except M8.5) ins. गंधर्वः; Ko.4 Ñ2 V1 B5.6 D (D4 after corr.) गंधर्व उ°; K1.3 वैशं°; Ñ1.3 B3 D4 (before corr.) वैशं उ°. — [a]) Ñ2 V1 B (except B3) Da Dn1.n3 D2.4 ततः (for तदा). — [b]) Ś1 K (except K2) D2.5 विद्यते नामिषं क्व°. — [c]) Ñ1 S (except G3.4) पुनः (for तदा).

27 [a]) T1 G2 महीपो (for राजा तु). B1.3 D2 G3 M5 राक्ष°. — [c]) Ko.4 D2.5 अथैनं; G4 अन्नेन.

28 [a]) K1 D5 G1 पुनः (for ततः). — [c]) Ś1 K1 त्वरितं. — [d]) G4 °सं व्यपेत°.

29 [a]) K2 B1.5 D2.4 T2 G5.6 ततः; K3 स च; K4 D5 स तु; Ñ1.2 V1 Dn एतत् (for स तत्). T1 G2 तत्संस्कृत्य च वि°. — [b]) Ñ V1 °न्नोपहत°; B1.3 °न्नापिहि°; S अन्नं सामिषमाशु वै. Cd cites अपिहितं.

30 [a]) Ś1 (orig.) समृद्धश्र°; Ś1 (*sup. lin.*) K4 समिद्धश्र°; K1 स तृसश्र°; B3 संसिद्ध°; M5 स दिव्य°. Cd cites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M8.6-8 स दिव्यचक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्). — [b]) T1 G2 अभोज्यं (for तदन्नं). — [c]) K2 B (except B5) D4 न (for अ-). S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 °थ) (T1 G2 स मानुषामिषं ज्ञात्वा). — [d]) T1 G2 निजगाद रुषान्वितः.

31 Before 31, K2 B D ins. ब्राह्मण उ°. — [b]) Ś1 K (except K2) D5 M5 transp. ददाति and स. Ñ2 V1 B5 D (except D4.5) S नृपाधमः (for नरा°). — [c]) G3 अस्यैव. G6 मुग्धस्य. — [d]) K4 B5 D5 G3 M6-8 लोलुपः (G3 °पं); T1 G1.2 लोलता; G4 लोभता; Cd as in text.

32 [a]) Ś1 K (except K1) °मांसस्य. — [b]) Ś1 K1.3 S °थोक्तं. Ś1 K B Da2 D1 शक्रिणा. Ñ2 V1 D5 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वः. — [a]) K Da B1 Cd °व्याहृतो; T1 G1.2 द्विर्जेन व्या°; M6-8 द्विरप्युदा°. K (except Ko) Ñ1 राजा; S वाक्ये. — [b]) Ś1 K Ñ1.3 ततः स ब°; S शापो हि (G2 M5 -पि) ब°. — [d]) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृपः (for तदा).

34 [a]) S °तिः पार्थ. — [b]) Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B3 Dn D1.4.5 S रक्षसा. Ko Ñ1.2 V1 Dn1.n2 T G3-8 M अपहृतेंद्रियः; K2-4 Ñ3 Da D1 उपहृ°; B3 D5 G1.2 अपहृ°. — [c]) Some MSS. शक्रिणं. T1 G2.3 M6-8 दृष्ट्वा तं (by transp.); T2 G1.4-6 M3.5 दृष्ट्वा तु.

35 Ko om. 35[ab]. — [a]) K4 Dn3 D2 M5 पापः. — [b]) T1 G3 यस्; G2 स (for अयं). K2.4 Ñ2 V1 B D (except D5) transp. त्वया and मयि. — [d]) Ñ2 V1 Dn D5 पुरुषान्; D1 मानवान्.

36 Before 36, M6-8 ins. गंधर्वः. — [b]) Ko-2.4 B3 Da D2.4.5 S °प्रयोज्य. K4 Ñ2.3 V1 Dn च (for सः). K3 तं च प्राणैर्वियोज्य च. — [c]) Ś1 Ko.1.3.4 Da Dn1 शक्रिणं; K2 D1.2.4 T1 G2 तं शक्तिं; B तं शक्रिं; G3.4 शक्तिं तं.

37 [a]) Ś1 K Da शक्रिणं; B तं शक्रिं; D2-4 T1 G2 तं

C. 1. 6787
B. 1. 176. 42
K. 1. 192. 49

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलराशाविवापतत् ॥ ४१
न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्ध्वा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

शक्तिं; G3 शक्तिं तं; G4 शक्तिं तु. K (except K1) B D2,4,5 G4 निहतं; Ñ2 V1 Da Dn D1 तु मृतं; T1 G2 भक्षितं. — b) Ko.2 ततस्ततः; Ñ2 V1 B D पुनः पुनः.

38 a) Ś1 K2 Ñ1 D5 G1,2,3 शतवरान्; K4 Ñ2 V1 B5 Da2 Dn D1,2,4 M6-8 शक्तयव°; B1,3 शक्रयव°; Da1 शक्रव°; G3,5 शतान्व°.

39 a) T1 G2 स्वपुत्रान्खादिता°. — b) S स्वान्सु° (T1 G2 रक्षसा). — c) Ko S क्रोधं; K2-4 कोपं; D5 क्रुद्धं (for शोकं); cf. 1. 167. 7 etc. — d) T1 G2 सुमेरुरिव.

40 a) D5 प्राण° (for चात्म°). — b) Ś1 M8 मतिं (for बुद्धिं). D5 ऋषिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except K1) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — c) K2 Ñ2,3 V1 B D (except D5) कौशिको°. T1 G2 न तस्योच्छेदनं मेने. — d) T1 G2 मुनिं (for मेने). Ś1 K (except K3) D5 मेने स मुनिपुंगवः (Ko D5 °सत्तमः).

41 a) Ñ1 सुमेरु°. — b) B1,3 मुमुचे. — c) Ñ2 V1 B D गिरेः (for शिरः). Ś1 K Ñ1,2 V1 Dn तु (for च). G1 शूलस्य च शिखायां च; G3 शिरसस्तस्य निलयं. — d) K2,4 D1 G1 तूलराशिम्.

42 a) M5 transp. न and ममार. T1 G2 स (for च). — b) S तदा स (G1 स तदा; G3 निपाते) मुनिसत्तमः (T1 G2 तदा मुनिवरोत्तमः). — c) B5 तद्; S (except T1) तथा. Ñ2,3m V1 B D (except Da) इद्धं; Cd इद्ध्वा (as in text). K (except K1) तदा(K4 इषा)ग्निमध्ये. — d) K2 महामुनिः; G1 °नले.

43 a) Ś1 K1 तथा. Ko स; K1 स्व; G1 तु (for सु-). G1 [s]ग्निः. — c) K2,4 T2 G (except G2) M5 °ग्नः. — d) K2,4 D4,5 T G M3,6-8 तदा (for ततः). M5 शैशिरोऽग्निरभूत्तदा.

44 a) K1,2 Ñ V1 B D (except Da) G1,2 °प्रेक्ष्य. Ś1 K4 समुद्रमभिसंप्रेत्य. — b) D5 क्रोधावि°. — After 44ab, K4 reads 1. 167. 1cd, repeating it in its proper place. — K3 om. 44c-45b. — c) T2 G4-6 transp. बद्ध्वा and कण्ठे. — d) N (except B1,5 D2; K3 om.) T1 G3,5 M3 तदांभसि; M6-8 महां°.

45 K3 om. 45ab (cf. v. l. 44). — After 45ab, Ñ3 D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1783* न ममार तदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।

— c) Ś1 K1 च ततः; Ko.2-4 स तदा; S (except M6-8) सततं.

Colophon om. in B5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1,2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 Ko.1,3 Ñ3 B1,3,6 Da Dn D1,2 M5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M5 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko.4 वसिष्ठशोकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 175; D4m 177; T1 174; T2 G2-5 125; G1 127; G6 M 126. — *S'loka no.:* Dn 49; M3 50. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6714.

167

1 Ś1 K1 S om. उवाच. B5 वैशं° उ°. — a) S (except T1 G1-3) स आश्रमपदं इद्ध्वा. — b) T1 G2 पुत्रैर्विरहितं मुनिः; M6-8 °तं तैर्महामुनिः. — c) K1,3,4 Da1 Dn3 स (for सु-). — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T2 G3-6 अपि (for एव).

2 a) D5 T2 G4 पुण्यां (for पूर्णां). — b) G3 °ले तदांभसा. — c) S (except T1 G2,3) वृक्षान्वंचु(G1 °न्मंजु)लनीपादीन्. — d) Ś1 Ko-2 Da1 T1 G1 वहंती; K4

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्बहून् ॥ २
अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
अम्भस्यस्यां निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्यां जले महानद्यां निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
समस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यवापतत् ॥ ८
सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
वध्वादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।
अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्भिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११

C. 1. 6756
B. 1. 177. 12
K. 1. 193.513

वहतीं; Ñ1.2 V1 B Dn D2.4 G3 हरंतीं; D1 हरंती; D5 वहती. B3 द्रुमान् (for बहून्).

3 M6–8 om. 3ab. — b) Ñ1 M3.5 मुनिः (for पुनः). Ñ2 V1 B D (except D5) T2 G3–6 कौरवं. — c) Ś1 K1 Ñ1.3 B5 G1 अंभस्यस्यां; M3 अस्यां नद्यां. D5 अंभस्यंगानि म°. — d) D5 M5 अतिदुःख°.

4 a) Ś1 तथा (for ततः). Ñ1 इव; G1 M6–8 तथा (for तदा). — b) Ś1 K इदं; D5 इदैर्. — c) K2 तस्मिन् (for तस्या). — d) G3 न्यमज्जत्स (for निम°). K3 G1 स (for सु-).

5 a) Ś1 K1 अवच्छि°; T1 G2 ततश्छि°; G3 अथ भि°. — b) B3 Dn D1 °बलसूदन. — c) Ñ2 V1 B D T G स्थलस्थं; M5 समर्थं. G4 नीत्वा. — d) T G सा समा(G3 समपा)सृजत्.

6 a) Ñ1 महा-; M6–8 जलात् (for ततः). — b) Ś1 K1.2 G3 महामुनिः (see below). — Ś1 K1 (hapl.) om. 6cd. — d) K (K1 om.) Ñ3 B3 D5 M (except M3) महामुनिः (see above); G3.4 महातपाः. — After 6, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।
ऋषेस्तस्य नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमतः ।
उत्तीर्य च ततो राजन्दुःखितो भगवानृषिः ।

7 a) Ñ3 B3.6 Dn D4 शोक°. Ñ2 V1 B3 D (except D4) तदा; G3 तु तां (for ततः). T1 G2 शोकाविष्टं मनश्चक्रे. — b) G1 चैकत्राप्यतिष्ठ°. — cd) Ś1 स गच्छन्; S (except G1.2) सोपश्यत्. D4 transp. पर्वतान् and सरितः.

8 a) K4 Ñ2 V1 B1.3.6 दृष्ट्वा (for ततः). S (except G3 M5) च (for स). B5 स दृष्ट्वा पुन°. — c) Ñ2 V1 B D भीमां (for दृष्ट्वा). — G1 (hapl.) om. 8c–10a. — d) Ñ V1 Dn D1 °स्वपातयत्; B D2.4.5 °स्थापतत्; S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (cf. 10b). — After 8, S (except G1) ins.:

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) T2 G4–6 M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य). — c) Ñ3 T1 G2 तस्माच्.

10 G1 om. 10a (cf. v. l. 8). — b) S (except G3) आत्मानमृषिसत्तमः (cf. v. l. 8d). — c) Ś1 शक्यतेत्यु°; Ñ V1 B D (except D4) शक्यामीत्यु°. — d) D5 °रेव समाययौ. — After 10, N T1 G1–3 ins.:

1786* स गत्वा विविधाञ्शैलान्देशान्बहुविधांस्तथा ।

11 ab) Ś1 K4 °दृशंत्यानुगत; K1 °दृश्यत्यनु°; Ñ1.3 °दृश्यंत्यानुगम्य. T2 G5.6 M °मुखं. Ko.4 °खो व्रजेत्; K2 °खो ययौ; Ñ3 °खोगमत्. Ñ2 V1 B D (except D5) अदृश्यंत्याख्यया वध्वाथा(B5 Da D2 °ध्वा आ)श्रमेनुस्रुतो भवत्; T1 G2.3 अदृशंत्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ; G1 अपि दृश्यागतश्रीमानाश्र° °खो ययौ. — M7 (hapl.) om.

C. 1. 6757
B. 1. 177. 13
K. 1. 193. 14

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं स्नुषा प्रत्यभाषत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥१५

ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषातुं ततः स्म तम् ॥ १७
अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०
त्राहि मां भगवन्पापादस्मादारुणदर्शनात् ।
रक्षो अत्तुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11c–13b. — c) K3 °र्थं; Ñ2.3 V1 B D °र्थं.

12 M7 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K1 अन्वव्रजत. — b) Ś1 K Ñ3 मामित्यथ; G1.3 मामिहेति. Ñ1 तु; Ñ2 V1 B D G1.3 अथ (for च). — c) Ko अहं नाम्ना न्वदृश्यंती; K2 °हं त्वदृश्यंती नां°; K3 अदृश्यंतीं त्वहं नां°; K4 °हं तु दृशती नां°; Ñ1 अहमित्यदती नां°; Ñ2 V1 B D अहमित्यदृश्यं(D1 °शं)तीमं (B3 Da अर्हाहमित्यदृश्यंती); Ñ3 अहमित्यनुदृश्यंती; S अदृश्यंत्यहमित्येव. — d) Ñ2 V1 B (except B3) D सा; Ñ3 तत् (for तं). M प्रत्युवाच ह. — e) K2.3 G3 शक्ति(G3 °क्ति)भार्या; B (except B6) Da D1 शक्तेर्भार्या. T2 G1.4–6 M transp. शक्तेर् and भार्या. Ś1 Ko B3 Da D4 T1 G1.2.4 M °भागा. — f) Ñ1 S मन(T1 G2.3 यश)स्विनी.

13 M7 om. 13ab (cf. v. l. 11). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M5 भद्रे (for पुत्रि). T1 G2.3 पुत्रस्यैष हि सांग°. — b) Ś1 K1 °ध्वनिः; Ñ1 B6 Da D5 S (except G4; M7 om.) वेदाध्ययननिःस्वनः. — c) Ś1 K B (except B6) Da Dn1 शक्तेरिव. Ś1 M श्रुतं.

14 S (except T1 G2!) om. उवाच. K1 D1 अदृशत्यु°. — a) Ñ3 पुरा (for अयं). K1 Ñ3 ममोत्पन्नः. — b) Ś1 K Da शक्तेर्. — c) G2.3 तस्यैव. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 G1.2 M3.5 °भ्यस्यतो; G3 °भ्यासितो. S (except G2.3) गताः (for मुने).

15 Ś1 K S om. उवाच (G1 M3.5 om. the ref.). — a) K (except K1) D5 तदा; Ñ2 V1 B3 Da Dn D1 तया (for ततो). — b) T1 G2 भगवानृषिः; T2 G1.4–6 M5 श्रेष्ठभागिनीं; G3 श्रेष्ठवागृ°. — c) Ś1 K D5 मार्गात्; B1 पथि; T1 G2 पाशात्; G3 प्रति- (for पार्थ). Ko अवर्तत; K2.3 G3 निव°.

16 a) K2 तु; T1 G2.3 सन् (for स). — b) T1 G2.3 अदृश्यंत्या सहायवान्. — c) G3 आयांतं (for आसीनं). — d) K3 गहने वने; G3 विपिने तदा.

17 a) Ś1 Ko–3 Ñ1 B1.5 स च; T1 G2 मुनिं. Da G4.6 तां (for तं). K4 स दृष्ट्वैव ततो राजा. — b) G3 राक्षसेंद्रेण. — c) K2.3 स (for स्म). Ko ह (for तं). K1 ततः स्मृतः; Ñ1.2 V1 B D तदा मुनिं; S अथौजसा. Ñ3 इयेषादयितुं तदा.

18 a) Ś1 अदृश्यती; K1.3.4 T2 °शंती. T1 G2 अपि (for तु). — b) T2 G1.4–6 घोर° (for क्रूर°). Ś1 उद्यतं; T1 G2.3 अध्वनि (for अग्रतः). — c) Ko.2.4 °संदिग्धया.

19 Before 19, S (except G3.5) ins. अदृश्यंती. — b) B5 भगवान्मुने. — c) T2 G5 अयस्मयेन; G6 प्रगृहीतोति-. S घोरेण. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) दारुणः (for भीष°).

20 ab) Ñ1 transp. शक्तो and नान्यो. Ś1 [s]स्ति भुवनत्रये; Ñ1 भुवि कथंचन. — c) K1 त्वदृतेस्य; Ñ1 B1 G3 त्वामृतेद्य; M5 दृश्यते°.

21 a) Ñ1.2 V1 B D G3–5 पाहि. — b) Ko.2 Ñ1 M6–8 तस्माद्. — c) M3.5 रक्ष. Ś1 K Ñ1 भक्षयितुं; Ñ3 M6–8 आददितुं (for अत्तुमिह). T2 अप्यायां; G5 अप्यायन्

१६८

वसिष्ठ उवाच ।
मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५
रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८

वसिष्ठ उवाच ।
वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९

राजोवाच ।
नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १० C. 1. 6776 B. 1. 177. 3 K. 1. 198. 34

(for ह्यावां). Ñ2 V1 B D राक्षसोयमिहात्तुं वै; T1 G1.2 राक्षसोत्तुमयं ह्या°; G3 राक्षसात्तु भयं नायान्; G4 अमर्षात्वत्तुमित्याह; G6 राक्षसोत्तुमिहाप्यायान्. — a) T2 G (except G2) चिकीर्षितं. Ñ2 V1 B D नूनमावां समीहते (B1 महीपते).

Colophon om. in K2 Ñ2 V1 B1 Dn D1.5. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T1 संभव. Ś1 Ko. 1.3.4 Ñ3 B3.5.6 Da D2.4 M5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M5 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D4m 178; T1 175; T2 G2-5 126; G1 128; G6 M 127. — *Śloka no.:* M3 24.

168

1 Ś1 K S om. उवाच. — a) T1 G2 पुत्रि त्वया न भे°; G3 न त्वया पुत्रि भे°. — b) Ñ2 V1 B D राक्षासात्तु (D3 °त्ते); T1 G2 रक्षसोत्तात्; G3 राक्षसेषु. — c) Ś1 तद् (for एतद्). T1 G2 मुंच; G1 तस्मात् (for यस्मात्). — d) K3 समुत्थि° (for उपस्थि°). T1 G2 यं पश्यसि पुरः स्थितं.

2 a) T1 G2 असौ (for अयं). — b) S (except T1 G2.3) वीर्येण. — c) Ś1 एतस्मिन्; G3 एवास्मिन्.

3 Ś1 K1 S om. उवाच (G4.6 om. the ref.). — a) S (except T1 G2.3) सकृद्धं (for संप्रे°). — d) Ś1 K D5 पार्थिवं (for भार°).

4 a) Ś1 मुनिः; Ko.3.4 D5 M5 ततः (for पुनः). — b) Ko.4 तदाभ्यु°. Ñ1 D2 T1 G2.4 स(T1 G2 त)मभ्युक्ष्य च वा°. — c) T2 G1.4-6 M transp. वै and घोराद्. Ñ2 V1 B D (except D5) वै शापात्; Ñ3 वै तस्मात्; T1 G2 राजानं. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) तस्माद्योगा(B Da D1.2 °द्घोरा)त्तराधिपं; T1 G2 रक्षसो घोरदर्शनात्.

5 b) K (except K1) S (except G3.5 M3) वासि°. K1.3 G1 द्व; G2 च (for एव). — c) Ko.1 D4 T1 G1.2.5 एव (for इव).

6 a) Ś1 Ñ3 G3 विप्रयुक्तो. — b) K4 T1 G2 नृपतिस्तद्वनं. — d) T1 G2.3 संध्याभ्राणीव.

7 a) B3 प्रज्ञाम्. — b) M5 प्रणिपत्य (for अभि°).

8 G5 om. 8a-b. — a) Ñ3 महाप्रज्ञ. — b) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) मुनिं (for द्विजं). — c) Ś1 K1 यस्मिन्. Ś1 K (except Ko) वै; B1.5 तु (for ते). — d) G3 ब्रह्मन् (for ब्रूहि). Ko B1 Da तत् (for किं). Ko करवाम. Ko B3.6 Da D4.5 किं (for ते).

9 Ś1 K S om. उवाच. — a) K2 कृतम्; B D5 वृतम्. T1 G2 यथाकामं. — b) T2 G1.5.6 भुंक्ष्व (for गच्छ). Ś1 K1 G6 तं; Ko Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 वै; M5-8 च

G. 1. 6777
B. 1. 177. 15
K. 1. 193. 85

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।
तत्त्वतः ब्रूहि मिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
अपत्यायेप्सितां मह्यं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२

गन्धर्व उवाच ।

ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४
तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५
अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।
पुष्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७
स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥१८
संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ १९
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ २०
ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन्राजनि तां पुरीम् ।

(for तत्). K2-4 D5 प्रशासितुं. — e) Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °णं तु; K1-4 Ñ1.3 D5 G3 °णांस्तु; T1 G2 M5 °णांस्त्वं; G5 °णाय. — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1 D5 कथंचन.

10 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 G2.3 कल्माषपादः (for राजा). — a) B5 विप्र (for ब्रह्मन्). Ś1 K1 °मंस्यामहं ब्र°; Ko.2 Ñ2 V1 Da Dn D1.4 °मंस्ये (D4 °मन्ये) महाभाग; K3.4 °मंस्ये महं ब्र°; B5 °मंस्ये महाराज (m °प्राज्ञ); D5 °मन्ये महाब्र°; T1 G2 °मंस्ये महाब्र°; T2 G1.4-6 M °मंस्यामि वै ब्र°. — b) K2-4 S (except G3) °ह्मणानहं. — c) B5 तद्वचः संस्थितः. Ko N V1 B D (except D5) सम्यक् (for शश्वत्). — d) Ś1 °स्यामि वै.

11 a) Ko Ñ V1 B D (except D5) च (for तु). T1 G2.3 °णां त्वयैवाहम्. — b) Ś1 तपोधन (for द्विजो°). — c) Ś1 K1-3 तं त्वत्तः; B Dn D2.4.5 T G2.3 M5 तत्त्वतः; G1 तत्ततः. — d) Ñ2 V1 B Dn D1.2.5 सर्ववेद°.

12 a) Ko Ñ2 V1 B D G3 अपत्यमीप्सितं; K2.3 °प्सितं; T G2.4-6 M °प्सिता; G1 °त्यायार्पितां. S यत्त्वं (G1 मे त्वं; G3 त्वं मे) (for मह्यं). — b) Ś1 योषितं (for महिषीं). Ñ2 V1 B D (except D5) दातुमर्हसि सत्तम. — c) Ko Ñ V1 B D G3 °णोपेतम्; K1 रूपशील° (by transp.); G3 शीलवृत्त°.

13 Ś1 K1.2 om. गन्धर्व उ°; S om. उवाच. — a) K2-4 D5 M5-8 ददामीत्ये°; G3 तथास्त्वित्ये°. — b) K1 D5 T1 G2.3 प्रत्यभाषत. — c) S महातपाः.

14 a) G3 तस्मिन् (for ततः). T1 G2 तस्मिन् (for प्रति-). — b) N सह (Ś1 °हि-) तेन वै (Ś1 हि; K1-4 Ñ1 D5 ह). — cd) N ख्यातां; G3 ख्याताः. Ś1 K1.2.4 पुरि(K2 °री)वरां; Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 पुरीमिमां; K3 D5 पुरीं वरां; Ñ1.3 पुरवरां; T1 परवरे. Ś1 T1 G2 M5 लोके ह्य°; K4 B3.5 D4 लोके अ°. Ko-2 Ñ V1 B1.3 D (except Da) T1 G2.3 M3.5 °श्वर.

15 a) T2 G1.5.6 M transp. तं and प्रजाः. S °नंदंत्यः (G3 °नंदंति). — b) Ko Ñ2 V1 B D प्रत्युद्गतास्; K2.3 प्रतिययुस्; Ñ1.3 प्रत्युदियुस्. — c) T1 G2 अपा°. — d) Ś1 K3 M6-8 °कसम्.

16 a) Ñ1 अचिरात्तु; Ñ2 V1 Dn D1 सुचिराय; B1.3.4 D2 स चिराय; B5 °राय. — b) Ko Ñ2 V1 B D (except D5) °लक्षणां. — a) Ko Ñ2 V1 B (except B5) D (except D5) महर्षिणा (for महा°).

17 a) K1.3 ते (for तं). Ko Ñ2 V1 B D महीपालम्; T1 G2.3 तदा सर्वे; G4 m महाराजम् (G4 orig. ततो राजन् as in text). — b) Ś1 K1 नराः (for जनाः). — c) Ko.5 Ñ2 V1 B D पुरोहितेन (K4 पुरोधसा च) सहितं. — d) K2.3 Ñ1 S (except M5) निशाकरमि°.

18 a) Ko Ñ2 V1 B5 D (except D2.5) च; B1.3.5 तु (for हि). Ñ1 G3 पूज°; G2 द्योत°. — b) Ś1 लक्ष्मभृतां. B1.3.5 D1.2.4 सु(B1.3 D2 स्व)लक्ष्म्या राजकुंजरः. — c) G1 तामयोध्यां व्योमशीतां(!). — d) Ko Da इवोषितः.

19 a) Ś1 K1 °क्तं सृष्टमार्गं च; K4 °ष्टमार्गं च; T1 G2.3 सिक्तसंमृष्ट°. — b) Ś1 K1 °च्छ्रायभूषणं; Ko Ñ2 V1 B D °काध्वजशोभितं; K2-4 °च्छ्रे(K2 °च्छ्र)यभूषणं; Ñ3 °काध्वजभू°; T1 G2 °कावलिभू°. — d) Ñ1 पुरी तस्य महीपतेः; M5 तत्पुरं पुरुषोत्तम.

20 a) Ñ1 T1 G1.2 M हृष्ट°. — b) Ś1 K1.2.4 T1 पुरुनंदन. — c) K1 G4 तदानेन; M6-8 तथा तेन.

21 a) Ñ1.2 V1 B1.5.6 Dn D1.4.5 राजर्षौ; B3 Da3

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
ऋतावथ महर्षिः स संबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ॥ २२
अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं सुषाव न तु तं यदा ।
साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद तदा स्वकम् ॥ २४

द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५

C. 1. 6791
B. 1. 177. 47
K. 1. 193. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षे; S कौंतेय (T1 G2.3 राजेंद्र). — [b]) Ko Ñ2 V1 B D तत्पुरमुत्तमं (D1 पुरमनुत्तमं) (for राज° etc.). — [c]) Ko.1 Ñ V1 B D (except D5) राज्ञस्तस्याज्ञया; S तस्य राज्ञोथ सा (G3 °स्य राजाज्ञया).

22 [a]) K2.3 D5 च (for स). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठः) संविदं कृत्वा; D2 महर्षिस्तु ऋतौ तत्र. — [c]) G3 तपसा (for विधिना). G4 वेदेन विधिना देव्या. — [d]) K2 D2 श्रेष्ठवागृषिः; Dn3 G3 सत्यवागृ°; D5 G2 °वानृषिः.

23 [a]) Ko Ñ1.2 V1 B D ततः (for अथ). Ś1 K (except Ko) Ñ1 M6–8 तस्याः. Ś1 K1.3.4 Ñ1 समापन्ने. — [c]) Ñ1 राज्ञातिपूजितम्. — [d]) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 मुनिः (for पुनः).

24 [a]) Ko Ñ2.3 V1 B D °कालेन सा (Ñ3 तं); K2 Ñ1 G3 °कालं धृतं; T2 °कालसृतं; G5 °काले धृतं; M6–8 °कालकृतं. Ś1 °काले धृते गर्भे. — [b]) K (except K1) Ñ2.3 V1 B D सुषुवे. G3 स (? read न) तु सा यथा; G4 न सुतं यदा. T1 G2 न सुषाव नृपप्रिया. — [c]) K2 transp. साथ and देवी; Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 D5 G3 transp. अथ and देवी. Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा; G4 M6–8 सा तु; M3 सा च (for साथ). Ś1 K1 आत्मना; G3 आत्मनः (for अश्मना). G2 (corrupt) सा तथेह्यशुना; M5 सा तदैवाश्मना. — [d]) T1 G2 निष्पपेष (for निर्बि°). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यशस्विनी; T1 G2.3 मनस्विनी; M3 (*inf. lin.* as in text).5 तदा स्वयं.

25 [a]) Ko.4 B5 Da G3 तु; K2 D5 च (for ऽथ). G1 M6–8 तदा (for ततो). Ñ2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे; B1.3.5 D1.2.4 ततो (D4 तदा) द्वादशमे व°; T1 G2 संपूर्णे द्वादशे व°. — [b]) K2–4 B1.3.5 T G (except G4) M7.8 संजज्ञे. Ko B5 Da2 D4 पुरुषर्षभ; K1 मनुजेश्वर; Ñ2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभः; Ñ3 B1 D5 T2 G4.5 °र्षभः; G3 भरतर्षभ; M6–8 मनुजेश्वरः. — [c]) Ñ3 नृपतिः (for राज°); — [d]) Ś1 K1 पालनं; Ko.2 B5 D2 G4 पत्तनं; K3.4 पौंड्रकं; Ñ1.3 सदनं; Ñ2 V1 Da Dn D4.5 पौदन्यं; B1.3 D1 पौदनं; B5 पौदानं (m नगरं); G1.3 गोदानं; G5 पातनं; Cd पाठनं; text as in T2 M. ❀ Nīl.: वौदन्यमिति तु पठितुं युक्तं । ❀ Ś1 निवेश°; M5 न्यवेद°. T1 G2 इक्ष्वाकूणां कुलोद्वहः; G5 सर्वराजर्षिसत्कृतः.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3.5 वासिष्ठोपाख्यान); to it Ś1 Ko.1.4 Ñ3 D2.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K1 अश्मकोत्पत्तिः; Ko.2 D5 कल्माषपादशाप (Ko om. शाप) मोक्षः; Ñ1.2 V1 सौदाससुतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 176; D4 m 179; T2 G2–5 127; G1 129; G6 M 128. — *S'loka no.:* Dn 46; M3 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6761.

169

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). D2 वैशं°. — [b]) K3 अदशंती. — [cd]) Ś1 K (except Ko) B1.5 Da D1 शक्रेः, and Ś1 K B (except B5) Da D1 शक्रिणं.

2 [a]) Ko Dn2 °दिकं; K2.3 °दिकां. — [b]) Ko.2.3 क्रियां. Ñ V1 B D (except D5) M3.5 °सत्तमः. — [cd]) M3.5 transp. पौत्रस्य and चकार. Ñ1 T1 G2.3 मनुजव्याघ्र (for भरत°).

3 [a]) B5 Da Dn D4 °सुः स य°; D5 °सुः संय°; T G2.5 पराशीर्णो य°; G4.6 M °सुः प्रपतंस्ते°. Cd cites परासुः. — [b]) Ñ2 V1 B D मुनिः (for तदा). — [c]) G3 पिता; M तथा (for ततो). — [a]) Ś1 B1.3.5 D2.4 G3 श्रुतः.

4 [a]) B5 Da Dn3 D1 अमन्यत्स च ध°; T1 G2.3 मन्यतेयं महाभागं. — [b]) Ś1 तथा; Ñ2 V1 B Da D4 मुनिः; Dn D1.2 मुनिं. — [c]) Ś1 K Ñ1 D5 हि; Ñ2 V1 B5

C. 1. 6792
B. 1. 178. 1
K. 1. 194. 1

१६९

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

Da Dn D1.2.4 तु (for च). — a) Ko G1.2 °रीव स वर्तते; Ñ2 V1 B D G3 °रीवान्ववर्तत (B1 °रीवान्वपद्यत; D5 °रीव प्रवर्तत); T1 °रीव न्यव°; G4 °तरं स व्य°; M5 °रीवाभ्यव°.

5 a) K2 N1.3 V1 B1 Dn G1.2 इव (for इति). Ko.4 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn1.n2 D4 T1 G2.3 विप्रर्षिं (as in text); the rest विप्रर्षिर्. — b) B5 अभ्यभाषत; T1 प्रत्युवाच ह. — c) S (except T1 G2.3) समीपे (for समक्षं). Ś1 K D5 कौरव्य; Ñ1 विप्रर्षिर्. — d) Ś1 त्वद°; K1 त्वदृश्यंत्या; K2 Da1 G1 M °श्यंत्या; K3 अदर्श°; D5 नाद°. S (except T1 G2.3) नराधिप.

6 a) Cf. 1. 127. 3c. — b) S (except T1 G2.3) इदं (for तन्). — d) Ś1 Ko.2.4 Ñ V1 B D (except Dn3 D2.5) M3.5 शृण्वती; K1 शृण्वते.

7 a) Ko.2 D5 इत्येवं; K1 Ñ1.3 M3 इति न ते (for तातेति). G5 (corrupt) माता तात ततो नेति. — b) Ko.2.3 नैष; K1 Ñ1.3 T1 G2.3 M3 तात (for न ते). K1 Ñ1.3 एष (for तातो). Ñ3 T1 G2 महानृषिः. Ś1 न तातोसौ महा°; K4 Ñ2 V1 B D मूढेनं पितरं पितुः. — d) T1 G3 महातपाः; T2 G4 महामुने; G1.5 M महावने; G6 महामुनिः.

8 Da om. 8ab. — a) T2 G (except G2.3) M (except M5) तातं त्वं (for तातेति). — b) Dn1 न तु; T2 G6 न वै; G4.5 नैव; M6-8 न ते (for नैष). — c) Ñ2 V1 B D (except D5) om. तु. Ñ3 तात (for तस्य). — d) Ñ1 धर्मः (for पितुः). Ñ1 T G1.2.4-6 मनस्विनः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) यशस्विनः; G3 M तपस्विनः.

9 a) K (except K1) सर्वरक्षो°. Cd cites सर्वलोकाः. — d) Ñ1 महायशाः; Ñ3 S °तपाः.

10 S (except T1 G2.3) om. 10ab. — b) N2 V1 B1 Dn D1 स महात्मा (for महात्मानं). B3 महायशाः. — After 10ab, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

1787* ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्त्यधीः ।
[K4 °ग्रधीः; B3.6 °रश्य°; D1 °धर्मे°; D4.5 °रर्षे°.]

— d) Ñ1 G4 अनेन (for येन). Ś1 Ko.1.4 तं (for तत्). G3 °ना केनचिच्छृ°.

11 T2 G5.6 M5-8 om. वसिष्ठ उ°. Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1 °वीर्येति विख्यातो. — b) Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 T1 G2.3 नृपतिर्भुवि; Ñ2 V1 B D (except D5) पृथिवीपतिः. — c) Ś1 K1 यज्वा; B1.5 Da D5 याज्ये; T2 G4.5 मान्यो. — d) K3 B1.6 Da2 D4.5 G1.3.6 °वर्षभ; T1 G2 भरतर्षभ.

12 a) T2 G4-6 अन्वग्रहीत्; Cd अग्रभुजः (as in text). — c) Ś1 K1 G6 सोमेन; K2 G1 M5 होमांते. — d) Ś1 K1.4 Ñ1 B3 D (except D2.4.5) पते (for पतिः).

स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनभक्षयम् ।
ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम्॥१५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूंस्ताञ्शरणागतान् ।
निजघ्नुस्ते महेष्वासाः सर्वास्तान्निशितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुश्चैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवृद्धये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्विमुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः ॥ २१

C. 1. 6[c]16
B. 1. 178. 25
K. 1. 194. 25

13 [a]) S तस्मिंस्तु (M6–8 °श्च) नृपशा°. — [b]) K (except K1) D5 स्वर्गते. K4 B5 च; B3 Dn3 D2 तु (for स्थ). Ś1 K2 Ñ V1 B D (except D5) G1 कथंचन. — [c]) Ś1 K1 G4 °कुलीया°; T1 G2 °कुलीना°; Cd as in text. D5 बभूव तत्कुलजातानां (hypermetric!).

14 [a]) Ñ2 V1 B D (except D5) भृगूणां तु (for ते भृ°). — [b]) Ś1 K (except K1) D5 T2 G5.6 हि; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 ते (for ह). T1 G1–3 °नः संचितं बहु. — [c]) K1 यजिष्णवो; K2 धनार्थिनो; Cd as in text. Ś1 D1 T1 G1–3 ते (for तान्). — [d]) K3 D5 तदा; Ñ2.3 V1 B (except B5) Dn D2.4 ततो (for तात). M5 ब्राह्मण°.

15 [ab]) B5 D2 भूमौ च; T1 G2 ते भूमौ. G3 निधनं (for निद°). T2 G1.4–6 M (except M5) transp. निदधुः and भृगवः. Ñ3 वदतो (for भृग°). — [d]) D1 क्षत्रियजं.

16 Da om. 16[ab]. — [a]) T1 G2 M6–8 च (for तु). Ś1 (*sup. lin.* as in text) दधुः; G1.4 ततः. — [b]) Ko.2.4 वित्तमभीप्सि°. — [d]) K4 °णांतरकारणात्. Cd cites कारणांतरात्.

17 [a]) T2 G4.5 °तले. — [d]) T2 G5.6 M कस्मिंश्चित् (M5 किंचित्तु) (for केनचित्). — [e]) Ko केचित् (for सर्वे). — [f]) B5 भूतले (for समे°).

18 [a]) S (except T1 G1) अवमत्य. Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.2.5 T2 G4–6 M (except M5) क्रोधाद्; B5 क्रुध्या; D4 क्रुद्धा. — [b]) S (except T1 G2) ते (for ताञ्). — [c]) Ś1 K D5 °स्ते ततः क्रोपात् (K3 क्रोधात्); Ñ1.3 °स्ते महीपालाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 °द्भुः परमेष्वा°. — [d]) Ko.3 सर्वांस्तु; K4 सर्वान्सु; T2 G4–6 M3.6–8 बहून्वै; G1 M3 भृगून्वै. — [e]) Ñ2.3 V1 B D °दवकृंतंतश्च. — [f]) G3 कुतः (for चेरुः). Ñ2 V1 B D सर्वां; G3 चेमां (for चैव).

19 [a]) N1 निश्छिद्य°; S (except T1 G2.3) उत्साद्य°. — [c]) Ñ2 V1 B D दुर्गं (for तात). — [d]) G3 भानुमंतं (for हिम°).

20 [a]) Ś1 K1 Ñ3 अन्यतरा; Dn3 D4.5 एकतमा. — [b]) Ś1 भयाद्धार; Ko.2 D5 भयादाधत्त; K1 Ñ3 °द्ध्रेथ; K4 °द्ध्रेति-; Ñ1 संदधाराति-; T2 G1.4–6 M धारयामास; K3 as in text! K4 Ñ1 D5 M3.5 तेजसं; G1 M6–8 तेजसा. Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 भयाद्ध्रे महौजसं; T1 G2.3 दधार सुसमाहिता. — [c]) Some MSS. वामोरूः (*or* °रु). — After 20[cd], K4 Ñ2 V1 D (except Da) S ins.:

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।

[(L. 1) S तं (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; D2 च; D5 तु; T1 G1–3 एका; T2 G4–6 M अन्या (for या). T2 G4–6 M °र्दिताः. — (L. 2) T1 G2 संगत्य; T2 G3 गर्भं वै; G1.4.6 M6–8 गत्वा वै; G3 संगत्या; M3.5 गत्वा ताः. T2 G1.4–6 M °मासुः; G2 श्रावया°. S °णामुपांतिके.] — [e]) Ñ2 V1 B3 D (except D5) तेथ (for तां ते). — [f]) B3 Da D2.4 Nilp दुद्रुवुस्तामनिंदितां.

21 [a]) B Da D2.4 ततो (for अथ). — [c]) T1 G2 दृष्टिः; G1.3.4 M (except M3) दृष्टिं. — [d]) M6–8 मध्याह्नम्. — D5 om. 21[c]. — [e]) K3 G1 विमुक्तास्ते; Ñ2 V1 B D (D5 om.) विहीनास्ते. — T1 G2 (hapl.) om. 21[f]–23[a].

C. 1. 68[16]
B. 1. 178. 26
K. 1. 194. 26

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः॥२३
भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ २४
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच ।
नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नासि रुषान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २
गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति ।

---

22 T1 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) Ś1 मेघसंकाशा; K1 मेघ°; Ñ1 मोह°; Ñ2 V1 B D मोहमापन्ना. — b) Ñ1.3 S (T1 G2 om.) °र्ताः क्षत्रियाः पुनः; Ñ2 V1 B D राजानो नष्टदृष्टयः (D1 °बुद्धयः).

23 T1 G2 om. 23ab (cf. v. l. 21). — a) K1 Da M6–8 °भागाः. — b) T1 G2 °याश्च. — c) Ś1 K1 G3 °प्रहीना; T1 G2 M6–8 °णान्; G4 °विहीना. — d) Ñ3 गतार्चिषः.

24 Before 24, B6 ins. क्षत्रिया ऊचुः. — b) S (except G3) निरामयं. — c) Ñ1 B6 G3 उपगम्य; B1.6 Da D2.4 उपरं°. K2 वेगेन (for गच्छेम). D1 स उपारम्य गं°; S (except T1 G2.3) पापादस्मादुपारम्य (M6–8 °पाक्रम्य). — d) Ko Ñ V1 B6 Dn D4 °कर्मिणः; K1 °कर्मणि. S (except T1 G2.3) पश्येम च यथापुरं (G3 तथा पुनः).

25 a) G3.4 सुपुत्रा. B1.3 D2 transp. त्वं and नः. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) कर्तुमर्हसि शोभने. — T2 G5 om. 25cd. — c) Ś1 K1 Dn1.n2 T1 M3.5 °प्रसादेन. — d) Ś1 K1 राज्ञः संप्रासुं°; K2 °ज्ञस्त्वं त्रां°; K3 G1.3 M क्षत्रियांस्त्रातुं°; Ñ1 प्रसीद शरणा भव; B (except B6) राज्ञस्त्रातुमिहार्हसि.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (B5 वासिष्ठे और्व; M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; D5 calls it a parvan). — *Adhy. name:* K3 और्वोत्पत्तिः; D3 और्वः; G3 और्वोपाख्यानं; M3.5 और्वोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no* (figures, words or both): Dn3 T1 177; D4m 180; T2 G2–5 128; G1 130; G6 M 129. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6789.

170

1 K1.3 S om. उवाच. — a) Ś1 नानुगृह्णा°; T2 G1 M नाहं मुष्णामि. Ko.3.4 D5 वस्तावद्; Ñ V1 B Da Dn2.n3 D1.4 वस्तात; T1 G2 वो भूपा; G1 राजेंद्र. — b) B5 T G1–4 M3 दृष्टिं. — c) Ko.3.4 D5 पुत्रो मे (for अयं तु). T2 G5 M नाम; G1 रामः (for नूनम्). — d) T1 G2.3 M5 भृशं; T2 G1.4–6 M3.6–8 ध्रुवं (for ऽद्य वः).

2 a) K (except Ko) D5 तावत्; Ñ V1 B Dn2.n3 D1.4 ताता; T1 G2 नूनं (for तात). — b) Ñ2 V1 B D (except D5) G3 व्यक्तं को°; T G1.2.4–6 M कुपितेन. — d) T2 corrupt. T1 G1.2.4.5 M आर्तानिह (M3 नाशितानि); G3 आहतानि. B1.3.5 Da (Da1m Arjp as in text) D2.4 नराधिपाः; S (except G3) कथंचन.

4 a) G4 षडंगं. Ś1 K1 D2 T1 G2.3 चाखिला वेदाः; G4 °लं वेदं. — b) T2 G5 M6–8 °स्थ. K2.4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D4.5) ह; Ñ1 S च (for हि). — c) T1 G2.3 विविशुर्. — d) Ñ1 ततः; B1 नृपाः (for भूयः).

5 a) Ñ2 V1 B D (except D5) व्यक्तं (for नूनं).

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्ष्यति ॥ ६

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कात्स्न्र्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्व ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदाख्याभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

C. 1. 6836
B. 1. 179. 17
K. 1. 195. 17

— [e]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तस्य. T2 G4–6 दीप्ते° (for दिव्ये°). — [d]) K2.4 T1 G2 च (for वः).

6 [a]) T1 G2.3 एव (for इमं). B1 (m as in text) G5 ताता; T1 G2.3 यूयं; Cd as in text. ❀ Dev.: तातेति जात्यपेक्षया । याचध्वमिति व्यक्त्यपेक्षया । ❀ — [b]) B5 सुतो ह्ययं. — [d]) S transp. तुष्टः and दृष्टीः. Ñ2 V1 B6 D (except D2.5) प्रमोक्ष्यति; S प्रदास्यति.

7 M8 om. गन्धर्व उ°; Ś1 K1 T2 G1.4–6 M6–8 om. उवाच. Ko.3 Ñ2 V1 B3.6 D वसिष्ठ उ°; T1 G2.3 M5 वसिष्ठः (for गन्धर्व उ°). — [b]) Da °नस्तातमूरु°. — [c]) Ko मुदा (for तदा). — [d]) Ko T1 G2 ह (for सः).

8 [a]) T1 G2.3 transp. एव and च. Ś1 K (except K3) D5 मुहूर्तेन (for च विख्या°). — [b]) Ś1 K1 M5 सत्तम; K4 T1 G2.3 विश्रुतः. — [c]) T2 G1.4–6 M6–8 विख्यातः; G3 विप्रर्षे. — [d]) S विनिःसृतः (for व्यजा°).

9 [a]) Ñ V1 B D (except D2) प्रतिलब्ध्वा च (D5 -थ). — [b]) T1 G2.3 °मुर्नराधिपाः. — [c]) Ś1 Ko D5 अथ; K1–4 अपि (for तु). Ś1 K D5 त्वौर्वः (K2 चैव) (for मेने). — [d]) Ś1 K D5 सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 [a]) K3 तपश्चक्रे स लो°. — [b]) K1.2 महात्मना; Ñ1 महाबलः; D4.5 मतिं तदा; T1 G2.3 महायशाः; T2 G1.4–6 मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M8 मनस्तदा).

11 [a]) G3 गंतुं. — [b]) Ko स द्विजोत्तमः; Ñ2 V1 Dn D1.5 भृगुनंदनः. — [d]) K2 (corrupt) °तैधिकः; K4 महतोद्धतः; B1.3.5 Da (Da1m as in text) D2.4 महता धिकः. S तेपे तूग्रं (G1.2 -त्युग्रं; M7 -रुग्रं) परंतपः (G3 महता तपसान्वितः; M3.5 तेपे तूग्रतरं तपः).

12 [a]) K3 D2m त्रीन् लोकान्; K4 T1 G2.3 लोकांस्त्रीन्; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 T2 G1.4–6 M6–8 तान् लोकान्; M3.5 वै लोकान् (for लोकान्स). — [b]) K3 °मानवान्; Ñ3 °पन्नगान्; T2 G1.4–6 स(G1 अ)सुरासुर°; M ससुरासुर-मानवान्. — [c]) Ś1 K1 मनसा (for महता).

13 [a]) Ś1 K Ñ1.3 D2.5 ते; T1 G2.3 तत् (for तं). K2 भृगवस्तात. — [b]) Ś1 गुरुसत्तमान्; Ñ2 V1 B3 Dn1.n3 D1.5 कुलनंदनं; B1.5.6 Da Dn3 D2.4 T2 G3–6 भृगुनंदनं. — [c]) Ko.4 D5 °कात्समागत्य; Ñ1 G3 M5 °कादिहाग°; T2 G3 °कादिहागत्य. — [d]) Ś1 K1 सर्वेप्यूचु°; T1 G2 और्वमूचु°.

14 Before 14, Ś1 Ñ2 V1 B3.6 D ins. पितर ऊचुः; S (except G3 M3.5) पितरः. — [b]) K3 Da °सोऽयस्य. — [c]) M5 पितृलोकानां.

15 [a]) G1.3 M5 ताद्दशैर्; G4 अनीशैर्. T1 G2 त्वादृशैरपि संक्रुद्धैः. — G2 om. 15[cd]. — [c]) Ñ1 S (except M3; G2 om.) -प्युपेक्षि°; Ñ3 V1 B D ह्युपेक्षि°. Ñ1 T2 G1.4–6 M5–8 पूर्वं (for सर्वैः). — [d]) T1 °णां महात्मभिः.

16 [a]) Ko.3.4 हि प्रभूतेन; Ñ2.3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) B D वि(Da -ति)प्र°. T2 G4–6 च प्र°; G3 नः प्र°. Cd cites प्रकृष्टतमेन. — [c]) T1 G2 तदाख्याकं; G1 तथाख्या°; G3 तथाख्याकं.

17 [a]) G1 निहितं. Ko B6 Da D4 तद्विधैर्; K3 त्वद्विधैर्; K4 B1.3.5 Dn D1.2 यच्च वै; Ñ1 तत्र वै; D5

C. 1. 6837
B. 1. 179. 18
K. 1. 195. 18

किं हि वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजर्षभ ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः॥१९

न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०

न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।

उक्तवानसि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।

अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

तद्धितैर्. T1 G2 दृष्टिर्निखनता वित्तं. — b) Ś1 K B6 Da D1.5 भृगुभिर्भुवि (D4 °भिः पुत्र-) वेश्मनि. — c) S (except T1 G2.3) ततो (for तदा). — d) T1 क्रोधयिष्णुना; T2 G4–6 क्रोधयिं°; G2 °ष्णुना. — f) T1 G2 मोक्षेप्सूनां. Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 द्विजोत्तम. — After 17, N T1 G1–3 ins.:

1789* यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् ।

[Ś1 K Ñ1.3 D5 T1 G1–3 °क्षः स्वयं वित्तमुपाहरत्. Cd cites धनाध्यक्षः.]

18 a) K1 M च (for तु). — b) Ś1 न च; Ko.3.4 नास्मान्. S (except M3.5) न शक्नोति च सर्वं°. — c) G4 तदास्मान्धारयन्. G3 M7.8 दृष्ट्वा. — d) T1 G1–3 सर्वशः; T2 G4–6 धर्मतः (for संम°).

19 a) T2 G5 आत्मा च. D2 यः; T2 G5 नः (for च). Ś1 K D2.5 नरः; T2 G4.5 M पुनः (for पुमान्). Ñ3 लोके (for तात). — b) M3 लोकानाप्नुते. — c) T1 G1.2 तदास्मा°. Ś1 K B6 Da D5 G3 °क्ष्यैतत्. — d) Ś1 Ko.1 Ñ V1 B6 Dn D1.5 M3 नात्म° (as in text); the rest आत्म° (om. न). Ñ1 विपादितः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) निपातितः. — After 19, T2 G5 ins.:

1790* एतस्य परिहारार्थं त्वं तु धर्मं समाचर ।

20 a) G3 ब्रूत; G4 तावत् (for तात). — b) Ś1 Ñ1 Da G1 °र्हुमर्हसि. — cd) G3 °दं मनस्तापात्सर्वलोकभयावहात्.

21 a) N2 V1 Dn D1.5 मा वधीः; Da न हि वः; G1 न पुनः. K4 Ñ2 V1 B6 Dn क्षत्रियान्. K4 Ñ2 V1 B D तात; T2 G5.6 संति (for केचित्). — b) Ñ V1 B6 Dn D1.5 लोकान्. B1.3.5 तव; Da D2.4 ते च (for सप्त). — c) Ko D5 पूजयंति; K4 Ñ2 V1 B6 Dn D1 दूषयंतं; Ñ1 नाशयंति. Ñ1 हतं; Ñ3 ह्यतः; B3.6 Da D2.4 G3 ततः; T1 यतः; T2 G1.2.4–6 M6–8 पुनः; M3.5 च नः (for तपः). Ś1 K1 तेजाः; T1 G3 तेयं; M3.5 तस्मात् (for -तेजः). — d) G3 क्रोध उत्पतितो महान्. — Nīl. ends the adhy. with the remark पाठांतरमुपेक्ष्यं, but does not mention what variant he means.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for-आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B Da Dn2 D2.4 M3.5 (all om. the subr parvan name) mention only और्व (M3.5 और्वोपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko.4 भृगूणां वाक्यं; D1 और्वोत्पत्तिः; D5 और्वं प्रति भृगूणां वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 178; D1m 181; T2 G2–5 129; G1 131; G6 M 130. — *S'loka no.:* Dn M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6811.

171

1 K1 S om. उवाच. — a) T1 G1–3 कृतवान्. B3 Dn D4 यत् (for यां). — b) G1 अपरः (for पितरः). Ś1 T G (except G3) तथा. — d) Ñ3 न मे सा; G3 तथापि.

2 a) Ñ2 V1 B D (except D5) वै; S [s]हं (for हि). — b) S तु (M6–8 हि) (for अहं). Ñ V1 B D (except D5) T2 G3–6 भवितुम्. — c) G2.3 अग्निस्तीर्णो. Ko.3.4 S (except G3 M3) मे (for मां). K3.4 G1–3 रोषात्. — d) K4 दह्यात्. Ś1 K Ñ1 गर्भ (for अग्निर्). T1 G3 इवेंधनं; M °रणीं.

स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्याद्भृगूणां स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९

यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।

C. 1. 6859
B. 1. 180. 15
K. 1. 196. 15

3 [a]) G3 देशे काले तु यः; G4.5 यो ह्यका°. Ś1 K Ñ3 D5 कोपं; G4 क्रोधात्. G6 देशकालेन संजातं. — [b]) G6 क्रोधं यः (for संजातं). Ś1 K1 हंतुम्; D2 यंतुम्; G1.5 कर्तुम्. K4 D2 इच्छसि; B1.5 M3 इच्छति. — [d]) T2 G (except G2.3) अभि° (for परि°).

4 G6 om. 4^{ab}. — [a]) Ś1 Ko.2-4 Ñ V1 B6 Dn D1.5 T2 G1.5 M6-8 नियंता (as in text); G3 नियुक्ता; the rest निहंता. T2 G5 तु; G1 [s]स्ति (for हि). — [c]) D2 अलोलुपः (for स्थाने रोषः). — [d]) D2 T1 G2.4 नरैः; G3 सृष्टैः; G5 स्थाने (for नृपैः). K3.4 Ñ2 V1 B D (except D4) G4 सर्वं; G5 M स्वर्गं (for स्वर्ग-).

5 [b]) Ś1 K1 G4 °शय्यां ग°. — [c]) Ś1 K1 आधानं (for °रावं). T2 G1.5.6 M °वं तु भृशं तत्र.

6 [a]) Ś1 K Ñ2 V1 B3m.5.6 D संहारो; G1 पामरैर्; G2 समदैर्; G4.5 सामरे (sic). Ś1 अहं; K1 अथ; D5 अयं; G4.5 अस्मिन् (for हि). T G6 समाहितैस्तदा. Ś1 K1.3.4 Ñ1.2 V1 B5 D T G (except G3) लोके; B3 लोभैर्. — [c]) Ś1 K Ñ1.3 B5.6 Da D2.4 °त्सादनात्; Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.5 °च्छेदनात्. N2.3 V1 Dn D1.4 क्रांतः; D2 वृत्तं. Arjp आगर्भोत्सादनाक्रांतः. — [d]) Ś1 मे; some MSS. मा.

7 [a]) Ñ V1 B D (except D5) संपूर्णं; S प्रकीर्णं(M8 विकीर्णं; M5 विशीर्णं)केशाः; Nilp संपूर्णशोकाः. Ñ3 B Da D2.4.5 इव (for किल). — [c]) G1 काले° (for लोके°). — M7 (hapl.) om. 7^{d}–9^{c}.

8 M7 om. 8 (cf. v. l. 7). — [a]) K3 transp. तान् and भृगूणां. Ñ2.3 V1 B D (except D5) यदा; T2 G4-6 परान्. G3 राजन्; M6-8 राज्ञां (for दारान्). M5.5 तान्भृगून्निघ्नतां राज्ञां (M5 °घ्नतो राज्ञः). — [b]) Ko कश्चिन्नाभ्यपद्यते; Ñ2.3 V1 Dn D1.5 G2 °न्नाभ्युपपद्य°; B Da D1.2 G1 °न्नाभ्युपपद्यते; T2 G3.5 °पद्यते; M5 कश्चिदन्योभिपद्यते. — [cd]) K2 Ñ2 V1 B D माता (for यदा). T1 G2.3 तदा दधार मां माता सोरुणैकेन भामिनी.

9 M7 om. 9^{abc} (cf. v. l. 7). — [b]) Ñ1 कर्मसु; S लोके न. — K3 (hapl.) om. 9^{cd}. — [c]) Ś1 तदा च सर्वलोकेषु. — [d]) S °न्नोप(G3 °न्नैव; M6-8 °न्नाव)शाम्यति.

10 [b]) G1.3.4 पापान्. M6-8 ना- (for न). — [c]) Ñ2 V1 लोकाः.

11 [a]) K2 यदा; T2 G2.3 हि यः. — [c]) B1.3 (m as in text).5 D2 नृशंसः सोपि; S (except T1 G2.3) ईशः स चापि.

12 [a]) Ko D5 S (except G3) °श्चेतरै°. — [b]) Ko.3 T2 G M3 यदा (G3 यथा) (for यदि). — [c]) Ko.2.4 D5 T2 G1.5.6 M3 यतितास्; M6-8 यतितस्. T1 G2.3 न लोकैरीप्सिताख्या°; G4 शक्तैर्निवारितैस्त्वा°. — [d]) Ś1 K1 D5 °ष्टं संदेहजी°; T1 G2.3 शक्तैः संतोखिलैरपि.

13 [a]) Ś1 K1 एवम् (for एषाम्). — [b]) Ś1 K1 G4 -च्च सः; K4 T1 G2 -पि सन्; Ñ1 -पि न; Ñ2 V1 B D G3 ह्यहं. — [cd]) Ko Ñ V1 B D T1 G2.3 च (for तु). K2 Ñ V1 B D transp. अहं and अलं. Ñ V1 B1m.6 D (except D4.5) M6-8 Cd समभि°; G4 प्रतिनि°. K3 °चो नाहमभिवर्तितुमुत्सहे. — After 13, M6-8 read 15^{ab}.

14 [a]) Ko.3.4 एनः; T1 G2.3 दोषः (for एतद्). Ñ2 V1 B5 Dn D2 ममापि चेन्नवेदेवं; B1.3.6 Da D1.4.5 ममापि च भवेदेवं (D4.5 °देतद्). — [b]) G4.5 ततो. T1 G2.3 महान्; G4 [s]भवत्. — [c]) A few MSS. उपेक्ष्य°. — [d]) T1 G2.3 M5.7 °षं महत्; G4.6 °षं भयं; M3.6.8

C. 1. 6856
B. 1. 180. 15
K. 1. 196. 15

दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्माच्चमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माज्ञानज्ञानवतां वर ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

°षं मतं.

15 M6-8 read 15^{ab} after 13. — ^{a}) M6-8 य एष. Ko ऊरुजो; G8 मन्युना. T2 G1.4-6 M8.5 हि; M6-8 ते (for मे). T1 G2.8 °यं मन्युजातोग्निः. — G8 (hapl.) om. 15^{b}–17^{a}. — ^{b})=17^{b}. Ś1 K2 G2.4-6 M6-8 लोकानां दा°. — K8 (hapl.) om. 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) T2 G1.4-6 transp. एष and एव. G4 स (for च). T1 G2 प्रदहेदेष मामेव.

16 K8 G8 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ñ1 चापि जानामि; B6 चैव जा°; M6-8 च विजानाति. — ^{b}) D5 G1 M8 °हितेप्सितां. — ^{cd}) Ko.2 T1 G2 वदध्वं; K4 दद°; B Da1 D1.5 विध°; G1.4.6 M हि धर्म्यं. T1 G2 transp. यच्छ्रे° and लोका°. G4 transp. मम and च. T2 G1.5.6 चेप्सया.

17 K8 om. 17^{ab}; G8 om. 17^{a} (cf. v. l. 15). — K1 S (but *not* Ś1!) om. ऊचुः (G8 M8 om. the ref.); K8 ins. the ref. marg. *sec. m.* — After पितर ऊ°, K4 ins.:

1791* कुरु तात वचोऽस्माकं मा लोकान्हिंसि चाधुना ।

— ^{a}) T2 G5 एव (for एष). Ñ8 तेजो (for तेंऽग्निर्). M6-8 यश्चायं मन्युजोप्यग्निर्. — ^{b})=15^{b}. Ś1 T2 G2.5 लोकानां दा°. — ^{d}) Ś1 अप्सु; K4 ह्याशु.

18 T2 G1.5.6 M om. 18^{ab}. — ^{a}) D1 आपोमयात्; T1 G2–4 अम्मया हि. S1 K1 ह्यप्सुरसाः; Ko.3.4 T1 G2.3 रसाः सर्वे. — ^{b}) T1 G2.4 सर्वमेवाम्मयं ज°. — ^{c}) Ñ1 G1 M प्रमुंचेमं. — ^{d}) T1 G2.3 भृगुनंदन (for द्विज°).

19 ^{a}) Ś1 K N1 Da तात (for विप्र). — ^{b}) Ś1 K1 यथेच्छ°; Da1 T2 G4.6 यदिच्छ°. — ^{c}) G8 M6-8 दहेत्. D4 अंभो; G8 लोकान् (for आपो). — ^{d}) Ś1 K1 ह्येतन्मयाः; K8 ह्येतेप्मयाः; T G1.2.4-6 M चैवाम्मयाः. G8 लोकाश्चैव त्वया जिताः.

20 ^{a}) M6-8 लोके (for एवं). D4 सत्यैव. — ^{b}) D4 T1 G2.6 transp. तवा° and भवि°. Ś1 तव चैव; K4 Da भवानघ; T2 G4.5 तवाद्य च. — ^{c}) N (except Ś1 K4) G8 चैवं. — ^{d}) G8 त्वया यायात्परा°.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{b}) Ś1 K1 D1 M5 और्वाग्निं; K2.4 G2 ऊर्वो°. — ^{c}) B6 सदैवापः; D5 G4 स वै चापः.

22 ^{a}) Ś1 K D5 महाहयशिरो. — ^{b}) K4 तिष्ठते वाडवोनिलः; see below. — ^{c}) K8 तदग्निम्; M8.5 सदाग्निम्. Ś1 K1.2 Ñ V1 B5 Dn D1.5 उद्गिरद्; D2.4 उद्गमन्. K4 विनाशहेतुर्जगतां. — ^{d}) K2 °त्याप उदन्वति; K4 यत्तद्वेदविदो विदुः (=22^{b}).

23 ^{b}) Da दग्धुम् (for हन्तुम्). — ^{c}) S परं (G8 वरं). Ñ V1 B D लोकान्; S धर्मं. — ^{d}) S ज्ञात्वा (T1 G2.8 ज्ञानं). T1 G2 धर्मभूतां; T2 G1.4-6 M6-8 ज्ञानविदां; M8 (*inf. lin.* as in text) वेदविदां.

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान. Ś1 Ko-8 Ñ8 B5.6 Da Dn1.n2 D4.5 T G1.4 M8.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (T1 वासिष्ठोपाख्यान; T2 G1.4 M8.5 और्वोपाख्यान). — *Adhy. name:* Ko.4 वा(K4 च)डवोत्पत्तिः; K8 वडवानलोत्पत्तिः; G8 बडवाग्निसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 T1 179; D4m 182; D5 78 (? for 178); T2 G2–4 130; G1 132; G5.6 M 131. — *S'loka no.:* Dn M8 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शक्तेर्योऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह विततेयज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्तादीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५
तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविद्धं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।

C. 1. 6875
B. 1. 181. 11
K. 1. 197. 11

172

1 Śi1 K1 S om. उवाच. — b) A few MSS. वशिष्ठेन. — c) K2.3 T2 G (except G2.4) नियच्छद्; Ñ1 न्याय°; Ñ3 न्याय°. Ñ V1 B D T G (except G1.3) M3 क्रोधं (for कोपं). — d) T1 G1-3 °भयावहं.

2 b) T1 G2 ततो (for सर्व-). Ñ1.3 सर्वधर्मविदां (Ñ3 °भृतां). — c) Ko.3 G3.6 M5.3 ऋषिराक्षस°; K1 ऋषे राक्षसमंत्रेण. — d) Śi1 K1.2.4 B1.5 Da Dn1 D1 शाक्रेयो; G5 शक्तो यो. A few MSS. परासरः.

3 a) K4 M6-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.). — b) Ko G1 महाद्युतिः; K3.4 T2 G4-6 °मतिः. — D2 (hapl.) om. 3c-5b. — c) S (except T1 G2.3 M3) सत्रे (for यज्ञे). — d) Śi1 K B1.3 Da शक्रेर्.

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — b) K1 Ñ1 वधं (for वधात्). — c) Śi1 K1 मा भंगं; T1 G2-4 मा हिंस्यां (T1 °सां; G2 °स्यात्); T2 G1.5 M मा जघ्ने; G6 मा हन्यां; Cd as in text. — d) Ñ1 S इति (G1 अनु-) चिंतयन्.

5 D2 om. 5ab (cf. v. l. 3). — a) Ko.1 Ñ2 V1 Dn D1 T1 G2.3 च (for स). — b) G1 महाद्युतिः. — c) G6 पुरस्ताद्देवानां.

6 a) T2 G4-6 M शुद्धेन; G1 चैतेन. — b) K1 हूयमाने च. Śi1 भक्तितः; K4 Ñ1.3 B1.5.6 Dn1.n3 शक्तितः; B3 Dn2 G3 शक्तिजः; Da शक्तिभिः; D5 युक्तिजः; G1 शक्तिना. — c) Śi1 उद्दीपितमिवाकाशं; K1 तदा दीपित°; K3 Dn3 G5 तद्वदीपित°; D2 तदुद्दीपित°. — d) K2 T2 G (except G1) M6-8 सूर्येणैव.

7 K1 om. 7ab. — a) A few MSS. वशिष्ठा°. — c) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) S (except T1 G2.3) तेजसा दीप्यमानं वै (T2 G1.4-6 M तु); Ñ1 °भिविदीर्यंतं; Ñ3 °तीव दीप्यंतं.

8 a) Da G5 परमदुष्पारं; cf. v. l. 1. 53. 29a. — b) Śi1 कृत्वा; K मत्वा (for अन्यैर्). Śi1 K1 मुनिरुदार°. — c) T1 G2 ते समापयितुं; G4 M तं (G4 स) समापयिषुः. Cd cites समापिपयिषुः (as in text). — d) S निर्ऋतेः (G5 नृपतेः; G6 ऋते यं) प्रियकाम्यया.

9 a) T G (except G2) ततः (for तथा). — b) Śi1 Ñ V1 B Dn D1.4.5 T1 G2 °क्रतुः; T2 G1.3-6 M °तपाः. — c) Ko.2.3 Ñ1 T1 G3 M3.5 तमाजग्मुर्; K4 Ñ2.3 V1 B D तत्रा°; T2 G1.2.4-6 M5-8 तदा°. Ko.2.3 Ñ1.3 T G2-4 M3.5 अमित्रघ्नं; K1 निमित्तज्ञा; K4 अमित्रघ्नं. — d) K1 G3 M7 जीवितेच्छया. G5 (hapl.) om. from जीवितेप्सया (in 9d) up to रक्षसां (in 10b).

10 G5 om. up to रक्षसां (cf. v. l. 9). — a) T1 G2 स (for तु). G6 यथा तेषां. — c) T1 G2 वचोभ्येत्य. — d) A few MSS. परासरम्. T1 G2 अनिंदितं (for अरिं°).

11 Before 11, S ins. पुलस्त्यः. — a) Ko Ñ3 तातात्पविद्धं ते; K3 Ñ1 तातापि°; K4 B5 तपो ह्य(K4 *sup. lin.* °हप-; B5 °प्य)वि°; D2 तात न विद्धस्ते; D4 S

C. 1. 6875
B. 1. 181. 11
K. 1. 197. 11

अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तिः पराशरः ॥ १५
सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६
स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्यविघ्नं ते (T1 G2.8 तपसि तेविघ्नं). Cd cites अपविघ्नं (as in text). — c) K (except K1) ह्यदोषाणां (for अदो°).

12 a) Ś1 K1 T G (except G8) प्रजाछेदम्. Ñ1.8 Da1 T1 G8 M8 इदं मह्यं. — b) K4 न सर्वं कर्तुमर्हसि; Ñ2 V1 B D न हि (D2 नालं) कर्तुं त्वमर्हसि; T2 G2.4.5 मा कृथा (G2.4 कार्षी)स्तापसोत्तम. — After 12ab, K4 Ñ2 V1 B D (except D2) ins.:

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।
शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।

— e) Ś1 वसिष्ठः; M6-8 महर्षिः. — a) Da D5 G5.6 पराशरः. — After 12cd, all MSS. except T2 G1.5.6 M ins.:

1793* शक्तिनं चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजानां च ममोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि ।
शापाद्धि शक्तेर्वासिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
आत्मजेन सरोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ।
न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने । [5]
आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।
निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ।

[(L. 1) Om. in D2. Ś1 K शक्रिणं. B Da Dn D1.4 शक्तिं (B °क्रिं) चापि हि; T1 शक्तिमानपि; G2-4 शक्तिना वापि. K3 B (except B5) Da Dn D1.4 धर्मज्ञं; D5 धर्मिष्ठं. B5 तातं त्रातुमिहार्हसि; G2-4 नातिक्रमितुमर्हसि. — (L. 2) Ñ1.3 B D प्रजायाश्च. K1 Ñ1.3 समुच्छेदं. Ś1 K1 नैवं त्वं कर्तुं°; Ko.2-4 Ñ1 न वै त्वं कर्तुं°; Ñ3 न त्वेवं कर्तुं°; T1 G2-4 न वै कर्तुं त्वमं°. — (L. 3) Ś1 K1-3 B5 Da1 D1 शक्रेर्; T1 G3 शक्तिर्. A few MSS. वाशिष्ठ. Ñ V1 B D (except D5) तदा तदुप°; T1 G2-4 तदा (G3 तेन) राज्ञा विनाशिताः. — (L. 4) Ñ2 V1 B D स दोषेण. Ś1 K (except Ko) B1.5 शक्रिर्. K4 गतः (for नीतः). — (L. 5) K1 रणे (for मुने). — After line 5, T1 G2-4 ins.:

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।
शापं न कुर्वन्ति तदा वाक्शल्या यत्परायणम् ।
क्षमावन्तोऽदहन्देहं देहमन्यं व्रजन्ति हि ।

— (L. 6) Ñ2.3 V1 Dn G3 दृष्टो; T1 G2.4 नष्टो (for सृष्टो). — (L. 7) K3 Ñ1 B5 D (except D2.5) निमित्तमात्रस्. K2.4 प्रतापवान् (for परा°).]

— e) Da S (except T1 G2.3) तु (for च). — f) Ñ2 V1 B D (except D5) दिवमारुह्य मोदते.

13 a) K1 B1.5 Da1 शक्त्रयवराः. Ko.2-4 D5 Cd ये शक्त्य(K3 °त्रय)वरजाः पुत्राः. — b) A few MSS. वशिष्ठस्य. K1-3 Ñ V1 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G (except G1) महामुने; B5 Da M3.5 महात्मनः; D4 महामते. — K1.4 (hapl.) om. 13e-13f. — e) K2 ते सर्वे च. T1 G1-3 दिवं प्राप्ता (for मुदा युक्ता). — d) Da मुदिताः सु°. — e) T1 G2.3 वसिष्ठेन; a few MSS. वशिष्ठस्य. — f) Ś1 K3 B5 महामुनेः.

14 b) M3.5 एष तेषां; M6-8 एवं तात. — e) B5 Da निमित्तमात्रस्. Ñ3 चापि; M6-8 चास्य. T1 G2.3 प्रजोच्छेदस्त्वया चाद्य. — d) B1 (m as in text).5 D2 S क्रतो; B3.6 Da D4 क्रतोर् (for क्रतौ). — e) Ñ1.2 V1 B5 Dn तत्सत्रं. K (except K1) D5 सत्राद्विरम भद्रं ते.

15 Before 15, Ś1 K1 T1 G2.3 ins. गंधर्वः; Ko.2-4 Ñ2 V1 B D (except Dn1) गंधर्व उ°. — b) D2 G1 वसिष्ठेन महात्मना. — e) Ś1 तद्वै (for तदा). — d) Ś1 तदा; K4 क्रतुं; T1 स तं (for सत्रं). Ś1 K2.3 B3.5.6 शाक्रिः; K1.4 शक्रिः; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1.4 शाक्तो (B1 D1 °क्रो; Da1 शक्रो); S शांतः. Ñ2 V1 B D महामुनिः (Da महानृषिः) (for परा°).

16 a) Ñ1 स तं (for सर्व°). K (except K1) D5

१७३

अर्जुन उवाच ।
राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३
कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः । C. 1. 6896 B. 1. 182. 9 K. 1. 198. 11

°नाशाय; T1 G2 °संन्यासं. — b) Ś1 D4 T2 G3.6 संभूतं. Ñ2 V1 B6 D (except D2.5) तदा (for मुनिः). — c) Ś1 महामुने; K (except K1) °यशाः; G3 °मुनिः.

17 a) T1 G2 स तु तत्रापि रं°. — b) K1 Ñ V1 Dn D4 T2 G M3.5 अश्मन (G2 °क); Da D2 अश्मानम्.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K Ñ3 B D T2 G1.4 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (D5 वासिष्ठ; T2 G4 M3.5 वासिष्ठोपाख्यान; G1 और्वोपाख्यान); Ñ3 B6 Dn D1.2.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko शाक्ते राक्षससत्रसमाप्तिः; K2 सत्रसमाप्तिः; K3 T2 G4.6 राक्षससत्रं; K4 शाक्ते राक्षससत्रं; D5 राक्षससंभ्रमं; M3.5 राक्षससत्रनिवर्तनं (M5 °त्रकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 180; D4m 183; T2 G2–5 131; G1 133; G6 M 132. — *S'loka no.:* Dn 23; M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 6857.

173

1 Before अर्जुनः, T1 G2–4 ins.:
1795* गन्धर्वः ।
पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।
अग्निं संभृतवान्घोरं शाक्तेयः सुमहातपाः ।
वासिष्ठसंभृतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।
तेजसा वह्नितुल्येन ग्रस्तः स्कन्देन धीमता ।
— Ś1 K1 S om. उवाच. — b) D5 वेदविदां. — c) Ñ1.3 भार्यां या. G5 संप्रयो°. T1 G2.3 भार्यां सम्यङ्नियोजिता.

2 a) K (except K1) Ñ1 परमं; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn D1 वै परं; D2 अपि परं. Da लौक्यं (for धर्मं). — b) K (except K1) D5 लौकिकं च; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 वसिष्ठेन; S (except G4.5) Cd लौक्यं तेन. S (except T1 G2.3) महर्षिणा. — c) Some MSS. वशिष्ठेन. Ñ1 वसिष्ठेन महर्षिणा; Ñ2.3 V1 B D कृतं (Ñ3 पुरा) तेन महर्षिणा. — After 2cd, N T1 G1–3 ins.:
1796* अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।
[Ś1 K Ñ3 B1.6 D2 T1 G2 वरिष्ठेन. T1 G2 कृतिनापि.]
T1 G2.3 cont.:
1797* तत्र मे संशयो जातः कार्याकार्यविनिश्चये ।
— e) N एतन्मे (Ko.1.3 एतं मे) संशयं सर्वं; T1 G2.3 संशयप्रतिषेधं वै. — f) Ñ2 V1 B D (except D5) छेत्तुमर्हसि. Ko.2.3 पृच्छते. T1 G2.3 तन्मे (G3 तं मे) त्वं वक्तुमर्हसि.

3 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G1 यस्मात्त्वम्. S (except T1 G2.3 M5) अनुपृच्छसि. — c) K (except K1) Ñ2.3 V1 D (except D2.4) M (except M5) दुर्धर्षं. — d) S (except T1 G2.3) प्रति (for नृपम्).

4 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D5) सर्वं (for पूर्वं). — b) Ś1 K1 श्रोतुमर्हसि पृच्छतः (cf. 2d). — Ś1 K1 om. 4cd. — e) K (K1 om.) B3.5 Da D1 शक्रिणा. — a) A few MSS. वाशिष्ठेन.

5 a) Ś1 पापवशं. — b) Ñ1.3 B1.3 D2 °पर्याकुलः श्वसन्. — c) Ś1 K1 दारैः. Ś1 K1.2 Da2 D1 G3 °तप.

6 G1 om. 6cd. — e) G5.6 M5 °समाकीर्णं. — M6–8 om. 6d–7a.

7 M6–8 om. 7a (cf. v. l. 6). — b) Ñ3 T1 G2

C. 1. 6896
B. 1. 182. 9
K. 1. 193. 11

ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्बलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

°लतायुतं (Ñ₃ °वृतं); M₃ °समाकुलं. — ᵉ) T₂ G₄₋₆ घोरसंकाशं; Cd as in text.

8 ᵃ) D₅ कदाचित्स (by transp.). G₆ समाविष्टो. — ᵇ) Ko Ñ V₁ B D T₂ G₃ भक्ष्यम्. — ᶜ) Ś₁ K (except K₁) ददृशे. — ᵈ) Ko.₂.₄ Ñ₁ D₅ गिरिगह्वरे; Ñ₂ V₁ Dn D₁ निर्जने वने; T₂ G₄₋₆ सुमनोहरे (for वन°). — ᵉ) Ñ V₁ B₅ D (except D₂.₄) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by transp.). — ᶠ) Ś₁ Ñ V₁ B Dn D₁.₂.₅ M₃ मिथुनाय.

9 ᵃ) Ko.₂.₄ तं (for तौ). Ñ V₁ B D तौ तं वीक्ष्य सु(Ñ₁.₃ D₅ समीक्ष्य)वित्रस्तौ; S तौ (G₁ M₆₋₈ तं) समीक्ष्य च वित्रस्तौ. — ᵇ) D₄ (by corr.) अकृतार्थावधावतां. — ᶜ) Ñ₁.₂ V₁ B D₃ Dn D₁ प्र-; D₄ T₂ G₄₋₆ वि-; D₂ तु (for च). — ᵈ) Ñ₁.₂ V₁ B D (except D₅) M₃ जग्राह.

10 ᵃᵇ) K (except K₁) D₅ गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी (D₅ °णं) तमभाषत. — ᶜ) Ñ₁.₂ V₁ B D (except D₅) राजन्मम वचो. — ᵈ) Some S MSS. त्वा (for त्वां).

11 ᵃ) Ś₁ °वंशसंभूतः. — ᵇ) Ś₁ K D₅ सर्व- (for त्वं हि). Ñ V₁ B D T₁ G₂.₆ M₅ लोके परि° (B₅ °षु वि°; D₅ -पि वि°; G₆ च वि°). — ᶜ) Ko स्थिरो धर्मे. — After 11, D₄ marg. *sec. m.* ins.:

1798* वैष्णवोऽसि महीपाल रविवंशविवर्धन ।
येन त्वया पुरा विष्णुस्तोषितः शुभकर्मणा ।
आत्मनं तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।
तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 ᵃ) Ñ₁.₃ शापप्राप्तोपि; Ñ₂ V₁ B D (except D₅) शापोपहत. — ᵈ) K₂ भर्त्रा ह्यद्य समा°; Ñ₂ V₁ B₅ Dn D₂ भर्तृव्यसनकर्शिता; D₃ भर्ता मेद्य समागतः; S भर्त्राहं (T₁ G₂.₃ M₇ भर्तारं) समुपा°.

13 ᵃ) D₁ स्वयं (for ह्यहं). Ñ₃ S अकृतार्थिन्यहं भद्रं (T₁ G₂.₃ अकृतार्थास्मि भद्रं ते). — ᵇ) Ñ₁.₂ V₁ B₁(m as in text).₃.₅ D (except D₄) प्रसवार्थं समा(B₁ ह्हा)गता. — ᶜ) Ñ₃ नृपशार्दूल. — ᵈ) K (except K₁) Ñ₂ V₁ B D अयं मे; Ñ₁ S मम (for मेऽयं). Ś₁ K D₅ विमुच्यतां; Ñ₃ विसर्जतां.

14 ᵃ) Ko.₂.₄ D₅ लालप्यमानायाः; G₁ विशोक°. — ᵇ) Ko तु सु-; K₂.₃ Ñ₂.₃ V₁ B₁.₆ Dn D₁.₅ तु स; D₃ स हि (for स सु-). Ñ V₁ B₃.₅ Dn D₁.₅ G₃.₅ -नृशंसवत्. — ᵈ) Ś₁ K Ñ₁.₃ D₅ पशुं (for मृगं). T₁ G₂ व्याघ्रो मृगशिशुं यथा.

15 G₅ (? hapl.) om. 15ᵇ–17ᵃ. — ᵇ) Ko Ñ₃ यदा; K₃.₄ Ñ₁.₂ V₁ B D₃ Dn D₁.₄.₅ यानि; S (G₅ om.) तदा (for यद्). K₂.₄ Ñ V₁ B D₃ Dn D₄.₅ T₂ G₁.₃.₄.₆ M₃ (by corr.) अश्रूण्यपतन्भुवि. D₂ अश्रूण्यभ्यपतन्भुवि. — ᵉ) Ś₁ दीप्तः समभवत् (by transp.). — ᵈ) K₁.₂.₄ व्यदीपयन्.

16 G₅ om. 16 (cf. v. l. 15). — ᵃ) K₄ शोकसंवीता; Ñ₁ °संप्राप्ता. — ᵇ) Ñ V₁ B₅ D₃ D₂.₄ °कर्शिता; B₁.₃.₅ Dn D₁ °कर्षिता (for °दुःखिता). — ᶜ) T₁ G₂.₃ राजानं (for राजर्षिं).

17 G₅ om. 17ᵃ (cf. v. l. 15). Before 17, B₁ ins. ब्राह्मण्युवाच. — ᵃ) G₁ यस्मान्मय्यकृतार्थायां. — ᵉ) K₃ T₁ G₂.₃ पश्यंत्या. Ñ₁ भक्षितो ह्येष; B₁m भक्षितश्चाद्य. — ᵈ) Ñ₁ M₅ भर्ता मम; Ñ₂ V₁ B₁ D (except D₂.₄.₅) प्रियो भर्ता.

18 ᵇ) K (except K₁) G₄ M₇ °विक्षितः; Ñ₁ D₅ °वीक्षितः; D₃ T₁ G₃ °दूषितः; T₂ G₅ °कर्शितः; G₉

यस्य चर्षेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१
मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भृशं तदा ॥ २३
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

C. 1.6912
S. 1. 182. 26
K. 1. 195. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

°पीडितः. — °) Ñ1 °स्थाप्य (for °प्राप्य). — d) K1 परि- (for सद्यस्). — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G4 (marg.).5 ins.:

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 a) K (except K1) D5 वसिष्ठस्य ऋषेर्यस्य; T1 G2 ऋषेर्यस्माद् (G2 °र्यस्य) वसिष्ठस्य. — b) K3 G3 त्वया पुत्रो विनाशितः. — c) T1 G6 संगत्य. — f) Ś1 K1 Ñ1 नराधिप; B1.5 m D2 नृपोत्तम; G1.3.4 M5 नराधम.

20 a) T1 शप्त्वा महीपालं. — b) S (except M5) तदांगिरसी. — d) Ñ1 पावकं प्रविवेश ह.

21 a) Ko.2 Da T2 G5.6 M °भाग. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) अवैक्षत. — c) Ś1 K1 मनसा (for महता). — d) K3.4 Da1 T G4.5 °तपः. — After 21, Ko.2 ins.:

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।
ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।
यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।
तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।
अपकल्कस्तु राजेन्द्र निस्तीर्यैतद्द्विजोत्तमः ।
नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यतः ।

22 a) K3 G1 तु (for च). — b) Ñ1 शापेन महता. K (except K1) D5 तदा. — c) S निपतितो. — d) S भार्यया स नि° (T G6 संनि°; G3 परि°).

23 a) Ñ2 V1 B D (except D5) स नृपः; Ñ3 शापं तं (for नृपतिः). — b) T1 शापं तं (by transp.). Ñ3 नृपः कामेन मोहितः. — c) Ś1 K1 तद्धि वचः; Ko.2-4 तद्वचनं (for सोऽथ वचः). — d) Ñ V1 B D संभ्रांतो (for स तस्या). Ś1 Ko.1 °सत्तम. S विसंज्ञः समपद्यत. — K3 om. 23c-24d. — e) Ñ V1 B D तं शापमनुसंस्मृत्य. — f) Ś1 ततः (for तदा).

24 K3 om. 24 (cf. v. l. 23). — b) Ko.2.4 G3.5.6 M5 संनियोज°; D2 स त्वयोज°; D5 समयोज°. — c) D5 स्वपत्न्यां. Ñ2 V1 B (except B5) Da Dn D1.2 स्वदारेषु नर(B5 नृप)श्रेष्ठ. — d) G1 पाप°. — After 24, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G2.5.6 (om. line 5) ins.:

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप सः ।
तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थे संवृतोऽभवत् ।
यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।
तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठः संवृतोऽभवत् ।
एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधाः संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T2 G1.2.4-6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. Ś1 K1-4 B5.6 Da Dn D1.2 T2 G1.4 M5.6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ś1 K1-4 D2 और्व; T2 G1.4 M5.6-8 वासिष्ठोपाख्यान); Ś1 K1.3.4 Dn D1.2 M5.6-8 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.2.4 D5 मित्रसहशापवर्णनं (D5 °सहशापः); T2 G1.4.6 वसिष्ठापचारकथनं (G6 °चारं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 181; D4m 184; T2 G2-5 132; G1 134; G6 M 133. — *S'loka no.:* Dn M5 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6882.

174

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ab) S °मनुरूपं वै त्वं हि गंधर्वसत्तम. — c) Ko.3 D5 °हितं त(K3 स-; D5 त्व)माचक्ष्व; S °हितं ममाचक्ष्व.

2 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) G5 M5-8 एव (for एष). M5.8 कनीयान्वै देवलस्य. — b) T2

C. 1. 6913
B. 1. 169. 1
K. 1. 199. 1

अर्जुन उवाच ।
असाकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १

गन्धर्व उवाच ।
यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥४
तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः ।

G2.4.5 हि तप्यति; G3 तपस्विनः. — c) S (except G3) उत्कचके. K1[s]त्यर्थं (for तीर्थे). — d) Ś1 K (except K3) Ñ3 D4.5 वृणीध्वं; B5 G1.3 वृणुष्व; D2 वृणीथ; T G2.4-6 M वृणीष्व. Ś1 यथेच्छथ; K2 यदीप्सथ; K4 D1 यदिच्छथ; Ñ3 B5 S यदी(T2 G3.4 M5 °दि)च्छसि.

3 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref. — a) G1 अथोर्जुनस्तम्. M तमादाय. — b) Ś1 च यथा°; T1 G3 भरतर्षभ. — c) B5 ततः; G3 ददौ (for तदा).

4 Before 4, T2 G (except G3) ins. अर्जुनः. — a) K2 D4 M5 तात तिष्ठंतु. — c) Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B D कार्यकाले; T1 G3 युद्धकाले; G2 काम्यकाले. Ñ3 V1 Dn D1.4 ग्रहीष्यामः.

5 Before 5, S (except T2 M3.5) ins. वैशं°. — a) Ñ1 अभिसंप्रेक्ष्य; G1 °गम्य; M5 इति संपूज्य. G3 तावन्योन्यौ च सं°. — b) Ñ1 B3 D1.5 G1.3.5 M5 पांडवश्च. T1 ते; M6-8 हि (for ह). — c) G2.4 ततो (for रम्याद्). K4 Ñ2.3 V1 B D T1 G2.4 भागीरथीतीराद् (D5 °कक्षाद्); Ñ1 °कूलाद्.

6 a) T1 G2 उत्कलितं; T2 G1.4-6 M उत्क°; G3 उत्कोचनं (cf. v. l. 2). — b) Ko.3 B3 D5 प्रति; T1 G3 च ते (for तु ते). G3 °श्रमांतिके. — c) K1 अब्रुवन्; K3 तमूचुः (for तं वव्रुः).

7 a) S तांश्चापि. — b) Ś1 सर्वे; B1 D2 सर्वान् (for सर्व-). Ś1 K D5 धर्मभृतां (K1 °विदां) वरः. — c) K4 Ñ2 V1 B D (except D2.5) वन्येन (for पाद्ये°). — d) Ś1 K4 T2 G चैव हि.

8 a) Ñ1.3 B (B5 marg.) Da D2 S (except T1; G3 corrupt) तेन चाशंसिरे (B5 orig. ते चाथाशं°); Ñ2 V1 Dn D1 ते समाशं°; D4.5 ते चाशशं°. Ś1 Ko लब्धुं; D1 G3 लब्ध्वा; G1 लक्ष्यं. — b) G1 लब्धं (for श्रियं). — D5 reads 8c-9d after 12. — c) Ñ V1 B D ब्राह्मणं तं (D4 ते). — d) Ñ V1 B D (except D4) पांचालीं च (Ñ3 वै); T1 याज्ञसेन्याः. Ñ V1 B D T1 G1.3 °वरे.

9 D5 reads 9 after 12 (cf. v. l. 8). — a) K1 G1 तु तेनैव; B1 महेष्वासाः; T2 G2.4.5 ततस्तेन. K2 सह मात्रा ततस्ते वै; Ñ2 V1 B (B1 marg.) D पुरोहितेन तेनाथ. Cd cites मातृषष्ठाः (as in text). — b) M गताः (for तदा). Ś1 संगता गुरुणा तदा (by transp.); T1 G3 सहिता (G3 संगता) गुरुणा ततः; T2 G1.2.4-6 गुरुणा सह संगताः. — c) Ś1 K अथ; T1 G3 तदा (for इव).

10 After 10ab, S (for T1 G3 see below) ins.:

1802* वेदविच्चैव वाग्मी च धौम्यः श्रीमान्द्विजोत्तमः ।
तेजसा चैव बुद्ध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।
मत्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुल्य आसीद्बृहस्पतेः ।
स चापि विप्रस्तान्मेने स्वभावाभ्यधिकान्भुवि ।

[(L. 1) T1 G3 धर्मविच्चैव. — T1 G3 read line 4 after 11ab.]

— c) G2 ते तु (for तेन). Ko सर्वविदा; T1 G3 धर्मविदः. — d) Ko Ñ1.3 D2 सर्वविदः; Ñ2 V1 Dn3 धर्मविदः; Dn1.n2 D1 धर्मविदा. T1 ततः; T2 G1.2.4.5 M वृताः; G3

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११
कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्बहून् ॥ २
तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

C. 1. 6928
B. 1. 184. 4
K. 1. 185. 4

पुरा (for कृताः). G₃ सर्वविद्याविशारदाः.

11 [a]) S मेनिरे सहिता वीराः (T₁ G₃ सहिता मेनिरे राज्यं). — [b]) T₂ G₁.₂.₄–₆ M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्तराज्यान्). T₁ G₃ प्राप्तमित्येव भारत. — After 11[ab], T₁ G₃ read line 4 of 1802*. — [c]) G₁ तेजोवीर्यं. — [d]) K₄ देवानिवांबरान्; Ñ₁ °निवामरान्; Ñ₂ V₁ B D (except D₅) °निव द्विजः; S (except T₁ G₃) देवा इवापरे.

12 [b]) Ś₁ K (except K₂) मनुजाधिप (K₄ °पं). — [d]) B₅ Dn₃ ते; G₄ M₆–₈ तु (for तं). D₁ पांचाल्यस्य स्वयं°; D₅ पांचालनगरेप्सितं; Cd as in text. — After 12, D₅ reads 8[c]–9[a].

Colophon om. in K₁. — *Major parvan:* T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś₁ K₂–₄ B₅.₆ Dn₁.n₂ M₆–₈ द्रौपदीस्वयंवर; Ñ₁.₂ V₁ B₅ D₅ चैत्ररथ; D₁ स्वयंवर; T₁ संभव. — *Adhy. name:* Ko.₄ D₂ धौम्यपौरोहित्यं; Ñ₁.₂ V₁ D₅ धौम्यपुरोहितकरणं; T₂ G₄.₆ धौम्यवरणं (T₂ °र्णनं); M पुरोहितवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₈ 182; D₄m 185; T₁ 181; T₂ G₂–₅ 133; G₁ 135; G₆ M 134. — *S'loka no.:* Dn 12; M₃ 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn₂ 6894.

175

☞ S (except G₆) reads this adhy. (for the first time) after adhy. 156 and *repeats* it here (with v. l.); T₁, however, reads here stanza 1 only of this adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176), omitting the rest (cf. App. I, No. 96).

1 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच. — [a]) Ś₁ K Da D₅ Cd कुरुशार्दूला (K₁ °ल). — After 1[ab], T₁ M₃.₅ ins.:

1803* ब्रह्मरूपधराः पार्था जटिला ब्रह्मचारिणः ।

— [c]) Ś₁ लब्धुं (for द्रष्टुं). — [d]) Ñ₂ V₁ B Dn D₁.₄.₅ T G₂.₄–₆ देशं महो°; D₂ दिव्यं महो°; Cd as in text (cf. 11, 20).

2 [b]) Ko.₄ Ñ₁.₂ V₁ B₅.₆ Dn D₁.₄ सह मात्रा (by transp.); B₁m Da मातृषष्ठाः (Da₁m सह मात्रा). Ś₁ K₁ परंतप; Da महाबलाः (Da₁m as in text). — [c]) T₁ ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन्. — [d]) T₁ पांचालान् (for गच्छतः). K₁ गणशो; Ñ V₁ B D G₃ संगतान्; T₂ G₁.₂.₄–₆ M सहितान् (for सगणान्).

3 [a]) K₁m Ñ₂.₃ V₁ B Dn D₁.₄ त (*or* ते) ऊचुर्; G₃ तान्वव्रुर्. T₁ अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः. — [b]) K₄ Dn₃ M₅ पांडवा. Ñ₃ B₃ D₄ T₁ G₁ धर्मचारिणः. — [d]) Ko च; K₃ हि (for ह). K₁m Ñ₂ V₁ B D कुतो वाभ्या(B₃ °द्या)गता इह (B₁ इति; D₅ °गतेति च).

4 Ś₁ पांडवा ऊचुः(!); K₁ पांडवाः; K₂.₃ S युधिष्ठिरः. — G₂–₄ om. 4 and the ref. before 5. — [a]) T₁ प्रयातानेकचं°. — [b]) Ś₁ K₁ देवरूपिणः; K₂ °दर्शनाः; Ñ₂ V₁ B D (except D₅) एकचारिणः; G₁ °वर्णिनः; G₃ °शीलिनः. — [c]) Ś₁ K₃.₄ Ñ₁.₃ G₅ M₃.₆–₈ [s]भि-; K₁ T₂ G₆ M₅ [s]पि; Ñ₂ V₁ B Da Dn D₁.₂.₄ वै (for हि). Ko D₅ T₁ ह्य(T₁ नो)भिजानंतु. — [d]) T₂ G₁.₅.₆ M संगतान् (for सहितान्). Ñ₃ मातृसारिणः; G₅ मित्रचारिणः. K₁ Ñ₁.₂ V₁ B D (except D₅) सह मात्रा द्विजर्षभाः (K₁ °चारिणः); K₂ जनन्या सहितान्द्विजान्.

C. 1. 6929
B. 1. 184. 5
K. 1. 185. 4

ब्राह्मणा ऊचुः ।
गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः स्मो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

---

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G2–8 om. the ref.). — a) T2 G3.6 गच्छामोद्यैव; M7.8 गच्छथाद्यैव. Ś1 Ñ3 B Dn1.n3 D5 G1 पंचालान्. — b) K2 Ñ V1 Dn D1 निवेशने. — cd) Ś1 स (for सु-). T2 G M5 सुमहोत्सवः. — M3.6–8 (hapl.) om. from सुमहा° up to भविता (in 6a). T1 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः.

6 M3.6–8 om. up to भविता (cf. v. l. 5). Before 6, T G ins. ब्राह्मणाः. — a) Ś1 Ko–2 Ñ V1 B D G1 एकसार्थः; K3 °सार्थः; T1 एहि सार्धं; T2 G2–4 एकसार्थाः. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G स्म (for स्मो). — b) Ñ2 V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — c) D5 T1 अपि (for हि). — d) Da सुमहात्मनः. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 Da D2 (? hapl.) om. 7ab. — cd) T2 G M वेदि°. K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे.

8 b) K1 Ñ1.2 B5 Da T G1–2.5.6 M यशस्विनी. G4 द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8ab, G4 reads 10cd for the first time, repeating it in its proper place. — d) D5 प्रकोपिनः.

9 a) T1 जातो यः पावकाच्छूरः. — cd) K2.3 M3.5 सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. Ñ2 V1 B D (except D5) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः. — After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 a) T1 स्वसा तस्यैव वेद्यां या. — b) T1 जाता तस्मिन्महामखे; G6 सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. l. 8b). — For G4 cf. v. l. 8. — cd) K1 क्रोशं; G1–3 केशात् (for क्रोशात्). Ś1 K1.4 D5 G5 प्रधावति; Ñ1.2 V1 B (except B3) Da Dn D1.2.4 M3 प्रवाति वै (M3 च) (for प्रवायति). T1 क्षीरक्षमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा.

11 a) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) यज्ञसेनस्य च सुतां; Ñ3 G5 तां यज्ञसेनदुहितां. — b) T1 G1.2 M द्रौपदीं परम(T1 G2 °मां)स्त्रियं. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गच्छामो (Da Dn2.n3 D2.4 °म) वै; T2 G M संगच्छाम. T1 गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं. — d) Ñ2 V1 B D दिव्यं; T2 G5.6 देवं; G2–4 देशं (for देव-); cf. v. l. 1a. T1 तं चैवास्याः स्वयंवरं.

12 T2 (? hapl.) om. 12b–13c. — c) K3 सुधियो (for शुच°). — a) M6–8 दमात्मानो. K1 D5 T1 धृत°; K4 जित°; Ñ3 B5 Da G M महा°.

13 T2 om. 13abc (cf. v. l. 12); G1 om. 13ab. — b) K3 नानादेशात्समा°; T1 बलवंतो दुरासदाः. — c) D5 G1 कृतार्थाश्च. — d) Ś1 K D2.5 S समुपेष्यं(Ko G2 M5.7 °ष्यं)ति (T1 समेष्यंतीह). K2 भूरिशः.

14 a) Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 °याः); Ko.3 N1 D5 M °धान्दानान्; Ñ3 °धान्देयान्; T G °धं दानं. — b) Ñ3 D1 जनेश्वराः; G1 नराधिपाः. — d) K1.2 G2 भक्ष्यभोज्यं च; K4 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 °ज्यानि).

15 a) T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K2 D1 G1 तु तत्सर्वं; B5 D4 ततः सर्वं. — b) T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — cd) Ś1 K1–4 तं च; Ko D5 तत्र (for चैव). T1 यं च सा क्षत्रियं रंगे

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८
अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २० C. 1. 6944 B. 1. 184. 20 K. 1. 185. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

16 [a]) Śi1 Ñi1.2 Vi1 B D (except Ds) तत्र; Gi1 Ms-8 चात्र (for चैव). — [b]) Gs तत्र (for सूत-). Ms-8 °मागधैः. — [c]) Śi1 नियोधयश्च; Ti1 निदेश°; Ti2 Gs-5 निबोध°. — [d]) Ti1 समवेतान् (for समे°). B (except Bs) Da स्वयंवरं; Di1 परस्परं (for महा°).

17 [a]) Śi1 एकं; Ti1 एतत् (for एवं). Ki1 S दृष्ट्वा (Ti1 तत्र) (for कृत्वा). — [b]) Ki1 S (except Ti1) भुक्त्वा (for दृष्ट्वा). — [c]) Ki1 पुरः प्रति-; Ti1 मात्रा सह; Gs रंगं प्रति-. Ki2 Dai Di1 Ti1 Gs Ms -निवत्स्यथ; Ki1 Ti2 -निवर्त्स्यथ; Gi1 -निवृत्स्यथ; Gi2-4 Ms -निवर्तथ (Ms °त).

18 [b]) Ko S देवरूपानिव स्थि°. — [d]) Ki1 Ñi2 Vi1 B D (except Ds) संगत्यैकतमं (Di2 °ईं); M °तरं. T G (except Gi1) Ms पतिं (for वरम्).

19 [a]) Ki2 Ti2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; Ti1 एको हि वो भ्राता. — [c]) Ñi2.3 Vi1 Bi3.5 Dn Di1.5 Gi2-5 नियुज्यमानो; Gs शूरस्यमानो. Ñ Vi1 Bi1 Dn विजये. — [d]) Ñi1.3 भवेत्; S महत् (for बहु). Bs संगत्यान्यतमं बलं (cf. 18[d]). — After 19, Ñi2 Vi1 Ds ins.:

1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Śi1 Ki1-3 S om. उवाच. — [a]) Ki1 व्रजिष्यामो. Ti1 वयं सह गमि°; Gs परमं भोजयिष्यामि. — [b]) Ñi2 Vi1 B D चैव; Gi2-4 देशं; Gs दैवं (for देव-); cf. v. l. 1[d], 11[d]. Ti1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवरं. — [cd]) Śi1 Ki1 सर्वैः (for सर्वे). Śi1 K Ds पांचाल्यास्तं स्वयं°. Ti1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवं.

Colophon. Ti2 Gi1-5 read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — *Major parvan:* Ti2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi1 K Ñi3 Bi3.5 Da Dni.n2 Di1.2.4.5 Ti2 Gi3.4 (the latter three both times) Mi3 द्रौपदीस्वयंवर; Ni1.2 Vi1 Bi1 स्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.4 पांडवप्रस्थानः (Ki4 °स्थापनः); Ñi1.2 Vi1 पांडवागमनं; Ti2 Gi3.4.5 ब्राह्मण-समागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dni3 183; Di1m 186; Ti1 165; Ti2 Gi2.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134; Gi1.3 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — *S'loka no.:* Dn Mi3 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dni2 6916.

176

1 Śi1 K Di2 S om. उवाच (Ko om. the ref.). — Ti1 which om. 1, repeats 1. 175. 1 here. — [a]) Śi1 K (except Ki4) Bi1.3 Da Di1 एवमुक्त्वा. — Di4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 1[ab] (Ti1 after the repetition of 1. 175. 1), a *repetition* of 1803* [v. l.: T G सर्वे; Mi3 भूत्वा (for पार्थाः)]; cf. 1. 55. 20. — [c]) S (Ti1 om.) राजन् (for राज्ञा). Ñ Vi1 B Ds Gi1.2 Mi3.5 °पंचालान्.

2 [a]) Ñi2 Vi1 Di1 तेषु; Bi1.5 Di4 ते च; Dni2.ni3 ते सु; Di2 त्वेनं (for ते तं). — [c]) Ni2 Vi1 B Dn Di1.4.5 वीरा (for राजन्). — [d]) Ñi1.3 Vi1 B D (except Da Di2) मुनिं (for पथि). A few MSS. तथा.

3 Ti2 om. 3-4. — [a]) Ms-8 तस्मै यथैव. Ko तस्मै पूजां यथार्हां च. — [b]) Ñi1 चक्रुस् (for कृत्वा). Mi3 रहसि (*inf. lin.* तेन च as in text). Ñi2 Vi1 Bi3.6 D सत्कृताः (for सान्त्विताः). — [c]) Śi1 Ki1 चाप्यनु°; Di2 तदनु°. S (Ti2 om.) कथयित्वाभ्य(Gs °ध्य)नु°. — [d]) Ko.3.4 द्रुपदं प्रति; Cd as in text.

4 Ti2 om. 4 (cf. v. l. 3). — [b]) Ko.4 Ds वनान्युपवनानि च; Ti1 Gs सरांसि च वनानि च (by transp.). — [c]) Mi3.5 ते (for च).

१७६

C. 1. 6945
B. 1. 185. 1

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३
पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६
तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
तांश्च प्राप्तांस्तदा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यत्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

---

5 [a]) G6 मधुराः (for शुचयो). — [b]) K1 B5 मधुर°; G3 मधुकाः; G6 पांडवाः. K3 प्रियदर्शनाः. — [cd]) Ś1 K (except K3) Ñ3 D1 G2 आ(K4 अ)नुपूर्वेण; Cd as in text. T1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS. पंचालान्. Ñ2 V1 B D (except D5) पांडुनंदनाः.

6 [a]) D1 दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य. — [b]) K3 स्कंधागारं; T2 G °वारान्; Cd as in text. — [c]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 निवासं.

7 [a]) Some MSS. मैक्ष्यं. — [b]) K2 Ñ1.3 B3.5 Da D2.4.5 समास्थिताः. Ñ2 V1 Dn D1 ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः. — [c]) Ñ2 V1 B1 Dn D1.5 तान्संप्राप्तान्; G1 प्राक्च प्रा°. K2.3 Ñ2 V1 B (except B5) Dn D1 S (except T1 G3.4) तथा. B1.5 राजन् (for वीरान्). — [d]) Da मानवाः (for न नराः). — After 7, D4 (marg. *sec. m.*) T G2-5 ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।
ज्ञात्वात्मानं तदारेभे त्राणायात्मक्रियां क्षमाम् ।
अवाप्य धृष्टद्युम्नं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।
सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माद्भयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) D4 T2 ततोरेभे; T1 तदा लेभे; G3 तमारेभे. D4 T2 प्राणायामक्रियां. T1 G4 क्षमां क्रियां (by transp.). — (L. 4) D4 T2 स तु; T1 श्रित°; G4 स ते (for सुत-).] D4 (marg. *sec. m.*) T2 G5 cont.: T1 G2-4 ins. after 8:

1807* कन्यादानात्तु शरणं सोऽमन्यत महीपतिः ।
जामातुर्बलसंयोगान्मेने ह बलवत्तरम् ।

[(L. 1) D4 °दानं तु; G2-4 °दानाद्धि. G6 सोपश्यत. — (L. 2) D4 G2-4 हि (for ह).]

8 [a]) Da कामं तु. T1 स कामो यज्ञसेनस्य. — [c]) T2 G5.6 ददानीति; G1-4 M ददामीति. T1 दास्यामि कृष्णामिति वै. — [d]) B5 न चैतं; T1 न चैनं. Ś1 तु; Cd वि- (as in text). — After 8, T1 G2-4 ins. 1807*.

9 [ab]) Ś1 सोन्वेष्यमाणः; D1 G6 M5 अन्वेष°. Ñ2.3 V1 B D M6-8 कौंतेयं. G6 पांचालः कौन्तेयान्. S (except T1) पांचालो. — After 9[ab], D4 (marg. *sec. m.*) T G2.5 ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महात्मना ।
स निष्फलः स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागतः ।
मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।
इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L. 1) T2 G5 वरं दत्तं. — (L. 2) D4 T2 G5 तन्निष्फलं.] — [c]) Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) D T2 G1 M5 °नानर्थं. — [d]) G1-4 मार्गयामास. G2-4 वै तदा (for भारत). — After 9, T G2-5 ins.:

1809* वैय्याघ्रपद्यसोग्रं वै सृञ्जयस्य महीपतेः ।
तद्धनुः किंधुरं नाम देवदत्तमुपानयत् ।
आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिबद्धा महाबला ।
न तु ज्यां प्रसहेदन्यां तद्धनुःप्रवरं महत् ।

[(L. 1) T G5 वैय्याघ्रपाद°. G3 महीक्षितः. — (L. 2) T G5 स धनुः. — (L. 3) T2 G3.4 ज्याधासीत्.]

10 [c]) Ñ V1 B1.3 D (except D5) T2 G5.6 M6-8 समितं; T1 समयं. M3.5 यंत्रेण समितं लक्ष्यं. — [d]) G1-5 राजन् (for राजा). Ñ2 V1 B D (except D4) चकार सः. T G6 M कारयामास कांचनं.

तेन यत्नेन सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०
द्रुपद उवाच ।
इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥
वैशंपायन उवाच ।
इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्यौघशतसंकीर्णः परार्घ्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

C. 1. 6963
B. 1. 185. 19
K. 1. 200. 28

---

11 Śi Ki om. उवाच; S om. the ref. — [a]) A few MSS. सज्यं. — [b]) K2 सज्येन; T G2-4.6 M छिद्रेण; G1 यंत्रेण. Ñ V1 B D सज्जैरेभिश्च (B6 Da D2 °स्तु) (Ñ1 सज्जैरातत°). — [c]) Śim Ki संधाय लक्ष्यं. B Da D2.4 यो विध्येत्; G2-4.6 यो विध्यात्. — [d]) B D2.4 स लभेत्. S च (for मत्). Ñ1 B6 Da D4.5 इमां (for इति). — After 11, Śi K D5 ins. an additional colophon (*Sub-parvan:* Śi K द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं. — *Adhy. no.:* D5 133).

12 Śi K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref. — [a]) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 °व). — [b]) Ñ2 V1 B D स्वयंवरमघो°; G1 सर्वलोकेष्वघो°. — [c]) T1 G6 पांडवाः सर्वे.

13 [b]) Ñ V1 Dn °दिदृक्षवः. — T1 G2-4 ins. after 13[ab] (G2 has line 1 only after 13[ab] and the rest after 13; G3.4 om. 14[ab]):

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृष्णयः ।
राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्रोधेन चाग्निसदृशाः क्षमया पृथिवीसमाः ।
स्थैर्ये मेरुसमा धीराः सूर्यवैश्वानरोपमाः ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधनाः ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपालाः समागताः ।
त्रयस्त्रिंशत्सुराः सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिताः ।

— [c]) G3.4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — [d]) G2 कौरवा (for कुरवो). Ko.3.4 Ñ1.3 Da D5 T G1.2.6 M6-8 नृपाः; G3.4 ययुः. — After 13, G2 ins. lines 2-9 of 1810*.

14 G3.4 om. 14[ab]. — [a]) K3 Ñ1 T G (G3.4 om.) M3 (*inf. lin.*).6-8 समुपागताः. M5.5 नानादेशसमागताः. — [c]) Ñ V1 B D (except D5) G2-4 ततोर्चिता; T2 ते ह्यर्चिं°. G2-4 महीपाला; G6 नरेंद्रेण (for राज°). — After 14, T1 G2-4 ins.:

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधबन्दिनः ।

T1 G2-4 cont.: N ins. after 14:

1812* उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
[T1 G2-4 राजन्नुपागमन्सर्वे द्रष्टुं° etc.]

15 [a]) K4 पौरजनः सर्वः; S पुरवरे श्रेष्ठे. — [b]) Śi K1.2 T1 G1.6 M सागरोद्धत°; K4 °स्वनः; T2 G2-5 °रोपमनिस्वने. — [c]) K4 D4 S शिं(G5 शि)शुमारगिरिं (K4 °शिरं; D4 °शिरः) प्राप्य. — [d]) K (except K1) B5 D1.5 न्यवसन् (for न्यविशन्). Ko.3.4 D5 तत्र; B1.3 Da D4 तेथ; B5 तेषु; D1 ते स्म (for ते च). K1 पार्थिव. S न्यविशंत महारथाः.

16 [a]) S °त्तरे च. — [b]) Ñ3 M5 भूमिदेशे.

17 [a]) D4 T G प्राकार(T1 G6 °साद)परिखोपेतो. — [c]) B1(m as in text).3 संवृतः; G5 सर्वत्र (for सर्वतः). Śi K4 D4 समविस्तृतः; K1 Ñ2 V1 B1m.6 Dn D1.5 T2 G2-5 °लंकृतः; Ñ1 B1.3.5 Da °वस्थितः (B5 °तैः); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G6 M °वास्तृतः; text as in Ko.2.3 Ñ3 D2!

18 [b]) Śi Ñ1.3 °भूषितः; Ko °रूषितः; K1 °वासितः. K2-4 Dn3 D1 S (except T1) °ध्यागरुधूपि(K2.3 °भूषि)तः. — G3 om. 18[cd]. — [c]) B5 °नागरुसिक्तश्च; M6-8 °सिक्तैश्च. — [d]) Śi K (except K3) माल्यपुंजैश्च. Ñ1 भूषितः. Ñ2 V1 B D °दामोपशो° (D5 °दामविभूषितः); T1 °दाम-विशोभितः; M3 °दामभिरावृतः.

19 [b]) D1.2 T2 G3-6 M5-8 नभःस्थल°. — [c]) K3 Ñ2

C. 1. 6063
B. 1. 185. 19
K. 1. 200. 28

सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसाच्छवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंकृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।
आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D2) संवृ(K3 °भृ)तः (B3 °तैः) शुभ्रैः; M (except M5) संवृतो नद्धैः. — a) Ñ2 V1 B D T G1(by corr.).5 (*sup. lin.*) M3.5 °तोच्छ्रु(D3 °च्च)यैः.

20 a) T G (except G4) °जालवितततैः; M3 °मालासंयुक्तैः; M6-8 °मालासंवीतैः. — b) Ś1 K3 Ñ2 V1 Dn3 °भूषणैः.

21 a) K4 °समवस्थानैः; Ñ2 V1 B1 T1 श्लाघ्यमसम°; D2 °वसनच्छन्नैः. — b) Ś1 K0-2.4 °भूषितैः; K3 Ñ1.3 T2 G M °धूपितैः; T1 वितानध्वजशोभितैः. Some MSS. अगरु- (for अगुरु-). — K0 om. 21a-22b; G1 om. 21cd. — c) K3 हंसांग°; K3.4 D2.5 हंसाभ्र°; Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1 हंसांशु°; B1.3 Da हंसांस°; S हंसवर्णैश्च.

22 K0 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) Ñ1.3 S °पथ(T2 G5 °पथि-; G1 °पदैर्)द्वारैः. — b) K4 °शोभनैः; M6-8 °शोभिभिः. — c) Ś1 K (except K3) M3 °विनद्धांगैः; Ñ1.3 °निबद्धांगैः; T2 G2-4 °विदिग्धांगैः.

23 a) T2 G सदान्योन्यं. — d) Ñ1 निषेदुर्वसुधाधिपाः.

24 b) Ś1 K Ñ1.2 V1 D5 महाबल°; S महासत्त्वान्पृथग्जनाः (T1 G1 °नान्). — c) M6-8 नरसिंहान्. — d) K0.3.4 D5 दिव्यचंदनभूषितान्; S मृष्टस्रगनुलेपनान्.

25 a) T1 G1 महाप्रभावान्. Ś1 Da2 D1 G5 ब्राह्मण्यान्. — b) G1 स्वराष्ट्रस्य हि र°. — c) G6 धर्मस्य लोकस्य. — d) K (except K1) D2.5 T1 G2 M3 स्वकृतैः. G3 स्वकृतैकशुभाशुभैः.

26 a) S ततो मंचातिमंचेषु. — b) Ś1 पश्यंतस्तान्-

V1 B D (except D2) सदान्योन्यं. — d) Ñ1 निषेदुर्वसुधाधिपाः. — cd) Ñ2 V1 B D °सिध्य° (for °तुष्ट्य°). Ś1 पौराश्च (for सर्वतः). K0.2.3 Ñ3 B Da D1.2.4 समुपाविशत्. S उपोपविविशुः सर्वे याज्ञसेनीं दिदृक्षवः.

27 Ś1 K1.3.4 (hapl.) om. 27ab. — a) B3 T1 त्वेव; T2 G M चैव (G1 स्त्रैश्च) (for ते च). — c) Some MSS. पंचाल°. G6 पांचालदेशस्य. — d) Ś1 जानपदास्तथैव च(!); G2.4 °स्तामनिंदितां.

28 a) K3 B1 Da D1 G6 M ववृते. — b) G1.2 M5 स राजा. — c) K1 रंगप्रधमन° (sic); K3 °प्रधान°; Da D1.2 °प्रवाल°.

29 b) M3.5 पुरोत्तमे; M6-8 हि षोडशे. — After 29ab, D4 (suppl. fol., *sec. m.*) ins. a passage of 50 lines given in App. I (No. 98). — c) S आप्लुता (M6-8 °त्य) शुद्धवसना.

30 a) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 मालां च-स(D5 चिता)मुपादाय; G4 वीरकां स्रजमादाय. Cd वीरकांस्यं (=मालां) as in text. — b) Ñ2 V1 Dn D1.4.5 कांचनीं समलंकृतां; T2 G1.4.5 कांचनैः स°. — a) K4 द्रौपदी योषितां वरा; S द्रौपदी द्रुपदात्मजा.

31 b) Ko.4 ब्राह्मणर्षभः. — d) Ñ V1 B D विधिवत्तदा; M6-8 हविषा तदा.

32 a) K1.4 Ñ V1 B (except B1) D (except Dn5 D1) T2 G1.4.5 M3.5 संतर्प°; K3 तर्पयित्वा तु. — b) Ñ1.3 Dn1 ब्राह्मणं. Ś1 K1 स्वस्ति वाचयन्. — c) Ś1 K1.4 Da1

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
निःशब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यत्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं
समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
संकीर्तयंस्तान्नृपतीन्समेतान् ॥ ३६

C. 1. 6980
B. 1. 185. 87
K. 1. 200. 62

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

G$_5$ M वादयामास. G$_5$ सर्वे हि. — ^{d}) K$_1$ च सर्वशः (for समन्त°).

33 ^{b}) D$_1$ याज्ञसेनो (for धृष्ट°). — After 33^{ab}, K$_4$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.6}$ Dn$_2$ D$_{1.2.4.5}$ ins.:

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।

— ^{e}) K$_3$ Ñ V$_1$ B$_6$ Dn D$_{4.5}$ G$_2$ M$_{6-8}$ रंगमध्ये; B$_1$ D$_1$ °मध्यं; G$_1$ जनमध्ये. — ^{d}) S (except T$_1$ G$_6$) गंभीरनिस्वनः. — ^{e}) M$_{6-8}$ वाच्य(M$_7$ °च)मुच्चैः. — ^{f}) G$_1$ श्लक्ष्णं धर्मवदुत्तमं.

34 K$_3$ om. 34–36. Before 34, Ko.$_4$ D$_5$ ins. धृष्टद्युम्न उ°; S (except M$_{6-8}$) धृष्टद्युम्नः. — ^{a}) Some MSS. लक्षम्. — ^{b}) Ś$_1$ शृण्वंत्विमे; Ñ$_1$ °तु ये. S क्षत्रियाः (for पार्थिवाः). Ś$_1$ एव सर्वे (by transp.). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) मे भूपतयः समेताः. — ^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ B D छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं. — ^{d}) Ko.$_4$ समापयध्वं; K$_1$ संमर्द°; K$_2$ समर्थ°. Ñ$_2$ V$_1$ B D लक्ष्यं (Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ शरैः) शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः; G$_3$ समाददे पंचभिश्चापि बाणैः. Cd cites खगमैः (as in text).

35 K$_3$ om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B D एतन्महत्कर्म करोति यो वै. — ^{c}) G$_1$ तस्यैव. M (except M$_5$) भविता (for भगिनी). B$_3$ Da D$_2$ ममैषा. — ^{d}) S (except T$_1$ G$_{1.2}$) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रब्रवीमि.

36 K$_3$ om. 36 (cf. v. l. 34). — ^{a}) G$_3$ तेनैवम्; G$_5$ तामेवम्. — ^{b}) D$_5$ S इति (for अभि-). Ñ$_2$ V$_1$ B Da Dn D$_{1-4}$ °दं तां भगिनीमुवाच. — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{5.6}$ D (except D$_5$) भूमिपतीन् (for तान्नृपतीन्).

Colophon om. in K$_3$. — *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि). — *Sub-parvan:* Ś$_1$ Ko–$_2$ Ñ$_3$ B D$_{2.4}$ T$_2$ G$_{1.4.6}$ M$_{3.6-8}$ द्रौपदीस्वयंवर; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_3$ M$_5$ स्वयंवर; T$_1$ संभव. — *Adhy. name:* Ko.$_4$ D$_5$ द्रौपदी(Ko om.)रंगावतरणं; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ धृष्टद्युम्नवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ 184; D$_1$ 80 (read 180); D$_4$m 187; T$_1$ 183; T$_2$ G$_{2.4.5}$ 135; G$_{1.3}$ 137; G$_6$ M 136. — *S'loka no.:* Dn 36; M$_3$ 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 6952.

177

1 Ś$_1$ K$_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{d}) Ko Ñ$_2$ V$_1$ B D तथा; K$_3$ शलः; M$_{3.5}$ शमः (for समः).

2 ^{a}) Ñ V$_1$ B D वायुवेग°. — ^{b}) Ś$_1$ भीमवेश°; Ko.$_{3.4}$ °वेगोपर°; Ñ$_1$ °बाणधर°; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.6}$ Da Dn D$_1$ G$_1$ °वेगरव°; D$_2$ T °वेगरथ°; D$_5$ °वेगघन°; G$_{2-4}$ °वेगरय°; G$_5$ °वेगरत°; G$_6$ °वेगश्च वीर्यवान्. — D$_1$ (hapl.) om. 2^c–3^d. — ^{c}) T$_1$ G$_2$ बलाकश्च; G$_6$ °किश्च. — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_5$) Dn D$_4$ करकायुर्.

3 D$_1$ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ko.$_3$ D$_5$ T G M$_3$ सकुंडलश्(G$_1$ °लिश्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ चित्रवेदी (K$_1$ °धी). Ñ$_2$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.4}$ कुंडज(Ñ$_2$ V$_1$ B$_5$ Dn °क; D$_{2.4}$ °ल)श्चित्रसेनश्च. — ^{b}) Ś$_1$ सुवर्चः; K (except K$_1$) B$_5$ Da °र्चा. — ^{c}) Ś$_1$ D$_2$ M$_{6-8}$ बहु°; K$_3$ °शीली; B$_5$ बल°. — ^{d}) Ko.$_{3.4}$ कुंडलो; Ñ$_2$ V$_1$ B$_5$ Dn तुहुंडो; B$_{1.3.6}$ Da D$_{2.4.5}$ मुकुटो; S कुंडली. B$_5$ T$_1$ विकचस्. — After 3, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकलः करी ।

[T$_1$ G$_1$ M$_{3.5}$ संदीपी; T$_2$ G$_{4-6}$ सदीपी; M$_{6-8}$ संजीवी.]

4 ^{c}) K$_4$ शूराः (for वीराः). — ^{d}) Ñ$_1$ समुपागमन्; D$_2$ °पस्थिताः. — ^{e}) Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ असंख्याता (for

१७७

C. 1. 6981
B. 1. 186. 1
K. 1. 201. 1

धृष्टद्युम्न उवाच ।
दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
शतसंख्या महात्मानः ग्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलंकृतौ ॥ ६
बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।
सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ १४

शत°). Śi महाबलाः (for °त्मानः). — f) Ñ2 V1 Dn D1 पार्थिवाः; S समेताः (for ग्रथिताः). K2.3 क्षत्रिया भुवि; S देवरूपिणः.

5 a) K T2 G1.2.4 °निश्चाच(K1 °निः सब)लश्चैव; Ñ V1 B D G3 M6-8 °निः सौबल°; T1 °निश्चाशल°; G5 M5 °निश्चापल°; G6 °निश्चाचलै°. — b) S महाधनुः (G6 °रथाः) (for बृह°). — d) B6 Da D2.4 S पुत्राः. Śi K D5 प्रकीर्तिताः (for समा°).

6 a) D5 द्रोण° (for भोज°). — G6 om. 6c-8b. — c) Ñ1 समागतौ; M6-8 सवने तौ. — d) Many S MSS. त्वदर्थे.

7 G6 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Śi K1 बृहत्सौ(K1 °त्सो)मणि°; Ko D5 बृहत्सुर्मणि°; M (except M3) बृहंतौ मणि°. — b) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थिवः (for वीर्य°). — D2 (hapl.) om. 7c-8d. — c) Ñ V1 B D (except D5; D2 om.) सहदेवजयत्सेनौ. — d) Ñ2.3 V1 Dn D1 पार्थिवः (for मागधः).

8 G6 om. 8ab; D2 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). — c) K2 सुधन्वा च; Ñ2.3 V1 Dn D1 सुशर्मा च; G2 सबंधुश्च; G3 सबीज°; G4 सबिंदु°. — d) K2 पार्थिव; K4 °वाः; S वीर्यवान्.

9 a) Ñ1.3 अवितुः; Ñ2 V1 B1(m as in text).3.5 Dn D1.2 सुकेतुः; B6 D4 अविभुः; Da अवित्तः (for अभि°). Ñ3 सहपुत्रश्च. — b) K1 Ñ2.3 V1 B5 Dn D1.4 सुनाम्ना; S वसुना. K1 Ñ3 B5 Da अथ (for च). — c) Ko.3.4 Ñ V1 B1.5 Dn D1.4.5 M3.5 सुचित्रः; B3 °जितः; G1 °मित्रिः. — d) K3 वृतः; G6 वृत्तः (for वृकः). T2 G2.5 सत्यव्रतस्.

10 Śi K1(hapl.) om. 10ab. — b) B3 नीलश्चोग्रायुध°.

11 a) T G °श्चंद्रश्च. — b) B (except B3) Da D2.4 चित्रसेनः; G6 इंद्र°. Ko.3.4 D5 च वीर्यवान्; S च पार्थिवः (for प्रताप°). — c) S (except G3) जरासंधः. D5 S स(G2-4 च; M5 सु)पुत्रश्च (G1 °स्तु). — d) Ko.2.3 Ñ1 B3.5 अदंडो; K4 Ñ2.3 V1 Dn D1 विदंडो.

12 c) K (except K1) B M6-8 तामलिप्तश्च. G1 कलिंगाधिपतिस्ताम्र-. — d) Śi K1.2 पट्टना°; D2 यवना°; M3 वर्तना°. Ñ1 S महान् (for तथा).

13 b) K (except K1) S सह पुत्रैर्. S महाबलः. — c) K2 रुक्मांगदे विचित्रेण.

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
बृहद्बलः सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ॥ १५
संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२

C. 1. 7004
B. 1. 186. 24
K. 1. 201. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

---

14 D1 (? hapl.) om. 14b–15e. — b) Ś1 Ñ2 V1 B1.3 Dn पुत्रश्चास्य; T1 °श्चैव; G3 °स्त्वस्य. Ś1 Ñ2 V1 Dn °रथः. — e) Ko D3 त्रयः पुत्राः. — a) K4 बलः; T1 चलः (for शलः).

15 D1 om. 15abd (cf. v. l. 14). — a) A few MSS. कांभोजो. — b) Ko.3.4 Ñ V1 B1.3 D4 Dn D2 पौरवः (for कौ°). — e) S (except T1 G3) सुवेषश्च. — After 15, N (for D4 see below) ins.:

1815* पटच्चरनिहन्ता च कारूषाधिपतिस्तथा ।
[K (except K4) D4 D2 करूषा°.]

On the other hand, S ins. after 15:

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्राश्चयस्रोताश्चयो यथा ।
आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाश्रिताः ।

D4 (marg. *sec. m.*) ins. 1815* after 1816* (v. l. in line 2 of 1816*: भूशमादित्यसंनिभाः for the posterior half).

16 ab) K1 रोहिणेयश्च (for रौक्मि°). S संकर्षणो रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्य°. — K1 om. 16c–17b. — c) Some MSS. शांबश्च. — d) Ś1 सारणीयो गद°; K4 सारणश्चांगद°; Ñ2.3 V1 B3 Dn D1.4 प्राद्युम्निः सगद°(D1 °गण°); M6–8 सारणो निशठस्तथा.

17 K1 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) K4 S स(K4 T1 सा)त्यक(G1.2 °ग)श्चैव (G3 सात्विकश्चैव). — D2 om. 17b–18a. — b) Ñ V1 B D (D2 om.) महाम(B3 D4 °द्यु)तिः. S युयुधानश्च सात्यकिः. — d) K1 तथा (for पृथुर्). M6–8 पृथिवीं पृथुरेव च.

18 D2 om. 18a (cf. v. l. 17). — a) N (D2 om.) विदूरथश्च. K1 कद्रुश्च; T1 G2.6 M5 कण्व°; T2 M3.6–8 कङ्क°; G1.3–5 कर्ण° (cf. 1. 1. 173d and v. l.). — After 18a, K3 ins.:

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।
आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः (=17a).

— N ins. after 18a (K3, after 1817*; D2, which om. 17b–18a, after 17a):

1818* शङ्कश्च सगवेषणः ।
आशावहोऽनिरुद्धश्च.

[(L. 2) Ko.3.4 B (except B3) D (except Dn) आ(B1m यु)गावहो.]

— b) B3.5 D1.2 शमीकः; G2 समीरः. Ko.3.4 समरेजयः; Ñ V1 B D G1.6 M3 सारिमेजयः; T1 सारणो जयः. — e) Ñ1 D5 S दानपतिश्चैव. — d) Ś1 वल्ली; K1 हली; K2 D1 झल्ली; K4 भिल्ली. T1 झिल्लिवान्गरगस्तदा; T2 झिल्ली पिंगरवस्तथा; G1 झिल्ली विंगकर°; G2–5 M3.5 झिल्ली (G4.5 झल्ली; M5 सील्वी) पिंग(G2 पिंज-; G3.4 लिंग)रक°; G6 बाह्लिवांगारक°; M6–8 सल्ली पिंगरथ°. — Ko om. 18e–19d. — f) K1 वृष्णयोमी प्र°.

19 Ko om. 19 (cf. v. l. 18). — b) D4 अथ (for च). G2.5.6 बृहद्रथः. — D2 (hapl.) om. 19cd. — e) K2 बृहद्बको; G3 जयद्रथो. — a) B5 महाबलः. S श्रुतायुरथ वीर्यवान्.

20 a) S कितवो. — e) Ñ2.3 V1 B D मतिमान्; G1 विक्रांतः. — a) Some N MSS. कोशला°; T2 G (except G1) कौसला°. S महान्. — After 20, D5 S ins.:

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।
बृहद्बलश्च बलवान्राजा चैवाथ दुर्जयः ।
दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबलः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।

१७८

C. 1. 7005
B. 1. 187. 1
K. 1. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः
संकल्पजेनापि परिप्लुताङ्गाः ।
कृष्णा ममैषेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं
द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3–4, cf. lines 2–3 of 1828*.]

T1 G2–4 cont.:

1820* प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितीश्वराः ।
On the other hand, K4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 ins. after 20:

1821* शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 [a]) Ś1 K D5 क्षितौ (for भुवि).

22 [a]) N (except K2 Ñ1) T1 G3 भेत्स्यंति; T2 G1.2.4–6 M विध्यंति. — [b]) Ś1 K1 Ñ V1 B (except B6) Dn D1 M3.5 त्वदर्थे. Some MSS. लक्ष्मम्. — [cd]) Ś1 विध्यते; K1 विद्यते. Ko–2 Ñ2.3 V1 B D य इदं. B Da D2.4.5 वरयेथाद्य तं शुभे (by transp.). S वेद्धा तु यो भवेदे(T2 °त्ते)षां तं वरं वरयस्व वै.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1–4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 T2 G2–4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 D5 राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G2–4.6 क्षत्रियानु(G3 °त्रिय; G4 °याणां)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 185; D1 181; D4 m 187; T1 184; T2 G2.4.5 136; G1.3 138; G6 M 137. — *S'loka no.:* Dn3 24 (Dn1 25); M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 6976.

178

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except M3) om. उवाच. — [a]) B3 कुशलिनो (m as in text). — [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) नरेंद्राः (for समेताः); cf. 4[a], 4[d]. Ñ1 °रं स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणाः. — [d]) B6 सर्वे समापेतुर्. Ś1 (*sup. lin.*) K1 अलंकृतेन; Ñ2.3 V1 B D (except D5) उदायुधास्ते.

2 [a]) S वीर्येण रूपेण (by transp.). Ko.2 Ñ1 T1 G1 बलेन चैव. — [b]) Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1 शीलेन; B6 Da D2.4 तथैव (for धर्मेण). Ś1 K1 शीलेन; K3 चार्थेन; Ñ3 V1 B1.6 D (except D5) वित्तेन; Ñ3 वृत्तेन; B3.5 चैवाथ; T1 धैर्येण (for चैवापि). G6 उत (for च). — [c]) Ś1 समृद्धवेगा; Ñ2.3 V1 B D समिद्धदर्पा. T1 G3 (by corr.) दशधा प्रभिन्ना; M मदवेगखिन्ना.

3 [a]) Ś1 K1 स्पर्धयै. Ś1 वीक्ष°; K वेक्ष्य°. — Ko om. 3[bc]. — [b]) K2–4 Ñ V1 B D M अभि- (for अपि). — [c]) K1 Ñ2.3 V1 Dn D2 T1 G3.4.6 ममैवेत्य°; Ñ1 ममायात्य°. — [d]) Ñ1 सहसोदतस्थुः; Ñ2.3 V1 B D °सोदतिष्ठन्. S नृपाः समुत्पेतुरथा(G1 समुत्पत्य तथा)सनेभ्यः.

4 [b]) Ñ1 T G (except G1) M3.5 जिहीर्षमाणा. — [c]) Ś1 K1 वरं शिवं (for चका°).

5 [a]) G1 °बाणेन नि°; G2 °बाणादिनि°; M6–8 संकल्प-

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६
दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ७
हलायुधस्तत्र च केशवश्च
वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स चक्रुर्यदुपुंगवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-
न्पश्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा-
न्पार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९
शशंस रामाय युधिष्ठिरं च
भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११
तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे
कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

C. 1. 7016
B. 1. 187. 12
K. 1. 202. 12

जेनाभिनि°. — [b]) Ko कृष्णाहृतैस्; G2 कृष्णांगगैस्. T2 G Ms.5 तैः; Ms-8 स्वैः (for ते). — [c]) Da D2.4.5 रंगेवतीर्णा. T G (except G1) °त्मजार्थे. — [d]) K3 द्वेष्यांश्च; Ñ1 द्वेष्यं हि; Ñ2.3 V1 B1(m as in text).3.6 D (except D5) द्वेष्प्र°; T1 G3 द्वेष्याणि; G1.2 द्वेष्यान्वि- (for द्वेष्यान्हि). G1 च; G5 हि (for ऽपि). Da ते च; S सर्वे (for तत्र).

6 [b]) T G (except G1) च (for अथ). B5 आदित्य-रुद्रा वसवोश्विनौ च. — [c]) B Da D2.4.5 विश्वे (for सर्वे). Ś1 K1 पितरस्तथैव. — [a]) T G3-6 धर्मं; G1 शक्रं (for यमं).

7 [b]) B (except B6) चारणा गुह्यकाश्च (by transp.). — [c]) K4 नारदतुंबरौ च; D2 T1 G5.6 नारदः पर्वतश्च. — [d]) Ñ2.3 B3 Dn D1.4.5 सहसाप्स°; B1.5.6 Da D2 T1 सह चाप्स° (Da1 om. च); T2 G M सहिताप्स°.

8 [a]) K1 स; Ñ1 T2 G (except G6) M6-8 तु (for the first च). Ñ2.3 V1 B D (except D5) तत्र जनार्दनश्च. — [b]) B6 Da D2 चापि (for चैव). Ś1 K1.2 Ñ2 V1 Dn D1 °प्रधानं. — [c]) S प्रेक्षांबभूवुर्. K4 युधि पांडवाश्च. — [d]) S हि (for च). Ñ Dn D1 महांतः (for बभू°).

9 [a]) Ñ B D तु (B5 च) (for हि). K3 मत्तगजेंद्र-कल्पान्; D1 मत्तगजेंद्रविक्रमान्; G2 पांडवयोधमुख्यान्. — [b]) Ko B5 (m as in text) T2 G1 पंचाभिपन्नान्; K2 (by corr.) D5 पद्माभिपन्नान्; Ñ3 V1 °भिरूपान्; B1 (m as in text) Da N1lp पंचाति°; Dn3 °तिरुद्रान्; T1 N1lp °तिमत्तान्; G2-6 पद्माभिपन्नान्; M °भि(M5 °नि)पाम्नान् (sic); Arjp (?) as in text. — [c]) Ś1 K Ñ2.3 B D कृष्णः प्रदध्यौ. Ñ2.3 B D (except D5) यदुवीरमुख्यः (for स यदु°). Ñ1 V1 पार्थान्ददर्शाथ यदु°.

10 [a]) Ś1 K2 Ñ B1.5 Dn D1 T1 स (for च). — [b]) Ñ V1 B5 Da D1.4 T1 G1 M स- (for the first च). K4 च यदुप्रवीरौ; S (except G3.4) यमजौ च वीरौ. — [c]) Ñ1 M3 तांश्च समीक्ष्य. Ñ2.3 V1 B D (except D5) तान्प्रसमीक्ष्यः. — [d]) Ñ1.2 V1 Dn1.n2 ददर्श ह.

11 G6 om. 11[ab]. — [a]) B5 अन्ये च; Da अन्येपि; T2 G2.5 नान्ये तु. Ñ2.3 B D वीरा (for नाना-). — For 11[b] V1 subst. 5[b]! — [c]) Ñ B D (except D5) न तान्वै; V1 S भ्रमंतः (for भ्रमन्तीं). — [d]) Ñ2.3 B D (except D5) °नेत्राः; S संदष्टताम्रोज्वलदंतवक्त्राः.

12 [a]) S वीराः (for पार्थाः). G6 पृथुबाहुवर्णाः. — [b]) S पार्था (G1 तथा; G2 पार्थौ) (for वीरौ). Ś1 K चापि (for चैव). K2 महाप्रभावौ. — [c]) G3 ते द्रौपदीं वीक्ष्य. — [d]) Ñ1 B (except B3) Da D2.4 °बाणानुगता. — After 12, G3.4 ins.:

1822* देवाश्च सर्वे सगणाः समेता-
स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।
रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च
शक्रं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
देवर्षयश्चाप्सरसां गणाश्च ।
[Cf. 6 and 7[cd].]

13 [a]) V1 सुरर्षि°. Ko च; B1m वै (for तत्).

C. 1. 7017
B. 1. 187. 3
K. 1. 202. 13

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— [b]) S °यक्ष° (for °सिद्ध°). — [d]) Ñ B D (except D8) पुष्पैर् (for माल्यैर्).

14 [a]) Ñ1 शंखस्वनैर्. Ko.3.4 °नादितं च. S समाहतैर्दुंदुभिभिश्च राजन्. — [b]) S रराज (for बभूव). — [d]) S °पणवाभि(G6 °वस्य; M °वानु)नादितं. — After 14, S ins.:

1823* समाजवाटोपरि संस्थितानां
मेघैः समन्तादिव गर्जमानैः ।
[G6 गर्जितानां (for गर्ज°).]

15 [a]) B6 D4 समेताः; G1 श्रमेण (for क्रमे°). — [b]) N B D कृतविक्रमास्तु (Ñ B6 Dn D1 °श्र); V1 गतविक्रमास्ते. — After 15[ab], K3.4 Ñ V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य-
द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ।
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्रा
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
किरीटहाराङ्गदचक्रवालै-
र्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1[a]) K3.4 B1.3 Da °शल्या. — K4 om. 1[b] and 1[d]. — 2[a]=(var.) 11[a]. — 2[c]) K4 यथाक्रमं; D2 अन्वाक्रमन्. — 2[f]) B5 Da D2.4 दर्पेण (for वीर्येण). Ñ1 वर्धमानाः (for नर्द°).]

— After the above, K4 ins. 1827*. — [d]) Some MSS. सज्जं. Ś1 K1.2 Ñ V1 B D मनसा (for तरसा).

16 [a]) B Da D2.4.5 स्फुरि(B1 °र)ताधरौष्ठा. — [b]) Ko.2-4 M5-8 निष्विष्य°; K1 M8 (*inf. lin.*) निकृष्य°; N V1 B D विक्षिप्य° (D1 विकृष्य°); T G M8 निष्पीड्य° (T2 निपीड्य°; G6 निष्पिष्ट°). — [c]) T1 पतिता च भूमौ (for धरणी°). — [d]) K1.4 दीनाश्च द्र°; K2 दीनाः प्रद°. Ś1 K1 Ñ3 विभग्नचिंताः; D5 विभिन्नगात्राः. Ñ1 दृश्यंति ह स्म प्रविभग्नचित्ताः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च (B1.3 m.5 Da1 D1 °क्रमाच्च; B3.6 °प्रधानाः); S दृश्यंति (T2 G1 M °त) तत्र प्रतिभग्नदर्पाः. — After 16, K3 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1825* गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयांबभूवुः ।;

while G1 ins.:

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभिः
दृष्ट्वा धनुःक्षोभमुदाररूपा ।
जहास राज्ञां बहुवीर्यभाजां
लीलाविलासाञ्चितलोचनान्ता ॥

17 [b]) K2 Ñ2.3 B3 m.5 D विस्रस्तहारांगदचक्रवालं (D3 °कुंडलं च); Ñ1 निक्षिप्त°; S विध्व(M °स्र)स्तनानाभरणांबरस्रजं (T M8 °स्रक्; G3.4.6 स्रजः). — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B D विनिवृत्तकामं; S (except T1) च निवृ°. — K4 ins. after 1824*: Ñ2 Dn D2.4.5, after 17:

1827* 1) सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं त-
त्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥
2) दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ-
मत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८

C. 1. 7033
B. 1. 187. 29
K. 1. 202. 39

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

---

3) दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
र्जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1ᶜ) D_5 तूणं धनुरुत्तमं च. — 2ᵇ) D_2 भित्त्वा लक्ष्यं लब्धवंतं च कृष्णां. — 3ᵉ) K_4 सूर्यजः (for सूर्यं).]

— K_4 $\tilde{N}_2$ Dn $D_{2.4.5}$ cont.: S (G_2 om. lines 5–10) ins. after 17:

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) D_2 एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वशः. — For lines 2–3 cf. lines 3–4 of 1819*. — (L. 2) D_2 om. line 2. — (L. 3) K_4 Dn $D_{2.4.5}$ M_{6-8} दमघोषसुतो. $\tilde{N}_2$ Dn T_2 G (except G_1) धीरः. D_2 अंतकोपमः; S (except $G_{3.4}$) महाद्युतिः. — After line 3, T_1 M_{6-8} read (for the first time) line 6 (v. l.: T_1 राज्ञां समक्षतः for गिरिरिवा°), repeating it in its proper place. — (L. 4) S तमप्या(M_{6-8} °ध्या)रोप्यमाणं तु माषमात्रेभ्यताडयत्. — After line 4, T_1 reads (for the first time) lines 7–8, repeating them in their proper place; while T_2 $G_{3.4.6}$ ins.:

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्व्यां वियन्मुखः ।
संरंभात्क्रोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G_2 ins. after line 4: M_5, after line 6: T_1 G_1 $M_{8.6-8}$, after 1828*:

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T_1 ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G_2 M_5) ins.:

1831* कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D_2 om. line 6. T_1 $G_{1.3.4.6}$ $M_{3.6.7}$ आगम्य. For line 6, M_5 repeats line 4 (with the S reading).

— After line 6, S (except G_2 M_5) ins.:

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्षमात्रेऽभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T_1 G_4 विध्यमानस्तु. T G_{4-6} बाहुभ्याम्. — (L. 8) D_2 om. line 8. G_5 उत्थाय सहसा. $G_{3.4}$ M_{6-8} स्वराष्ट्रमभि°. — M_5 om. line 9; T_2 G_{3-6} M_5 om. line 10. — (L. 10) T_1 G_1 M_{6-8} तमप्यारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेभ्यताडयत्.]

— After 1828*, T_1 G_1 $M_{3.6-8}$ ins. 1830* (T_1 further ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then after 1830*, T_1 ins.:

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सत्त्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।
धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।
एवं कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।
चक्षुर्भिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।
दृष्ट्वा कर्णं विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]
निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसंगमेऽपि च ।
ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।
मानी दृढास्त्रः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।
उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।
विलोक्य द्रौपदीं हृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् । [10]
स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यथा ।
स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।
आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।
मा स उत्थानमपतद्भुव्यग्रे स ताडितः ।
स ययौ ताडितस्तेन व्रीडन्निव नराधिपः । [15]

— After 1828*, T_2 G_{3-6} (T_2 G_5 om. lines 2, 3, 5) ins.:

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत् ।
स पपात महीं रङ्गाद्धयोजनदूरतः ।
तथैवागात्स्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।
ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरभ्याशमागम्य तोलयामास तद्धनुः । [5]

१७९

C. 1. 7034
B. 1. 188. 1
K. 1. 203. 1

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३
यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

तं चाप्यारोप्यमाणं तद्रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।
[Lines 4, 6 =(var.) 1830*.]

This is followed in G3.4 by lines 1–6, and in G6 by lines 7–13, 15 of 1833*.

18 a) Ś1 K1 संप्राप्तजने. Ñ1 समीक्षन्; G2 समासे (for समाजे). — b) Ś1 निक्षिप्तनादेषु; K1 °दानेषु; Ñ1 °पादेषु; Ñ3 °चापेषु; S नि(G1 वि)क्षिप्तशस्त्रेषु; Cd विक्षिप्तचादेषु. Ñ2.3 V1 B D (except D5) जनाधिपेषु. — d) Some MSS. सज्जं. M6-8 समरं (for सशरं). K (except K1) V1 D5 S च; Ñ B5 Da Dn D1.4 प्र; B1.3.6 D2 नृ- (for स). G3.4 धीरः. — After 18, T1 G6 ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-
मुदारधीर्वृष्णिकुलप्रवीरः ।
जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं
हस्तं गतां पाण्डुसुतस्य मत्वा ॥
न जज्ञुरन्ये नृपवीरमुख्याः
संछन्नरूपानथ पाण्डुपुत्रान् ।
विना हि भीष्मं च यदुप्रवीरौ
धौम्यं च धर्मं सहसोदरांश्च ॥

In G6 this is followed by 1837*.

Colophon om. in G6. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3 Ñ3 B Da D1.2.4.5 T2 G1-4 M3.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1.n2 T1 M5 स्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.3.4 D5 राज्ञां वैमनस्यं; T G1.3.4 क्षत्रियप्रति(T1 om. प्रति)निवर्तनं; M6-8 सज्यकर्मप्रतिहतिः. — *Adhy. no.* (figures, word or both): Dn3 T1 185; D4m 189; D5 136; T2 G2.4.5 137; G1.3 139; M 138. — *S'loka no.:* Dn 29; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7003.

179

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. G6 om. 1. — b) Ñ2.3 V1 B5 Da Dn °कर्मणः. — After 1ab, M3.5 ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संज्ञयार्जुनमन्वशात् ।
गुरोरिङ्गितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— a) Dn1 G1 मध्ये जिष्णुं. — T1 ins. after 1: G6 (which om. colophon of adhy. 178 and this st.), after 1835* (cf. v. l. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 b) Ś1 व्यधुन्वत; K1 विधनुं ते (sic); Ñ1 विधुनाना; T1 G1.2 M विधून्वंतो. T2 G1.4.5 M वै (for च). — d) K2 G6 °केतुमिव प्रभुं; D5 T1 °केतुमिवोत्थितं; G3 चंद्रकेतुं; M6-8 °केतुमिवोच्छ्रितं.

3 a) Ś1 सुमनसः. — b) K3 Ñ2.3 B5 Dn D1 S मुदान्विताः. — d) Ñ1 S (except G5) बुद्धिचिंतकाः.

4 b) Ñ2.3 B D (except D5) G4.5 क्षत्रियैर्. — cd) T1 च; G1 तु (for हि). B6 Da D4 नासादितं बलवद्भिर्धनुं; G6 °तं बलवद्भीमधनुं.

5 a) T2 G2-5 च (for तु). — b) D1 प्राणेन; S प्रकृत्या. Dn1 दुर्लभायसा; G3.4 दुर्बलेन च. — c) T2 G3-6 वरमात्रेण; G2 वरमंत्रेण. — a) A few MSS. सज्जं (for सज्यं). — After 5, T1 G6 ins.:

1838* सज्यं चेत्कृतवानेष वेद्धुं लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 a) T G (except G3.4) M3.5 अपहास्या; Cd as in text. Ś1 K D5 भविष्यामो. — c) M6-8 °न्नसंदिग्धे. — d) S (except G2) चापल्याद्. Ś1 असमीक्षिते.

7 a) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except M3.5) हर्षाद्दर्पाद्वा (by transp.). — b) D4.5(अ)प्यथ वा (for यदि वा).

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
केजिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०
न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
सुखं दुःखं महद्वस्वं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

C. 1. 7049
B. 1. 188. 16
K. 1. 203. 16

Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्; T G (except G6) M6-8 यदि ब्राह्मणचा°. — d) Ś1 Cd मा गमः; M मा गमेत्.

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) G3 ins. ब्राह्मणा ऊचुः; K2 विप्राः. — a) Ś1 K1.4 मावहास्याः; T G1.2.5 M नापहास्याः; G6 अपहास्याः. — b) K1 मा (for न). B (except B6) D2 आगताः; D1 आश्रिताः. — c) Ś1 न चापि द्विष्ट°; D5 न च विद्विष°; S (except G4 M5) न च विद्वेष्य° (G1 M3.6-8 °ष°). — After 8, T1 G3.4 ins.:

1839* केचिदाहुर्जयोऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।
पराजयो जयो वा स्यात्कुर्यात्सज्यं धनुर्द्विजाः ।

9 a) K0 यदा; K3.4 यथा (for युवा). — b) K0.3.4 नागराजगतिर्युवा; S (except G1.2 M3) °वरो°. — c) G1 °स्कंधो महाबाहुर्. — d) Ñ3 B3.5 धैर्याच्च. — After 9, K4 Ñ V1 B D ins.:

1840* सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

10 a) Ś1 K1 अस्मै; G6 तस्य (for अस्मिन्). Ś1 कस्मैचिद्; K (except K1) V1 D5 G2.4 कर्मैतद्. — b) Ś1 K2.4 T1 M5 उत्साहश्चानु°; K0 D5 उत्साहादनु°; K1 आत्महश्चानु°. — c) K2.4 °त्साहात्; B1 T2 G (except G4) M °साहो (M3 lacuna).

11 K4 om. 11; G3 om. 11^{ab}. — a) S (except M7.8; G3 om.) हि (for च). — b) Ñ3 B5 Da1 D2.4 त्रिषु (for कर्म). — c) Ś1 K0-2 D5 T1 असंसाध्यं. Ñ1 V1 यत्; T2 G M वा (M5 वै) (for च). — d) Ñ2.3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु). K2 त्रिषु सस्थाणुचारिषु; K3 नास्त्याद्यापि च वाडवाः; T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M धृष्णु(G1 M त्रिषु)स्थाणुचरिष्णु वा (G1 च; M3 -षु). Cd cites (as in text) संस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 b) K3 जिताहारा. — c) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि. Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 दुर्बला अपि विप्रा हि. — d) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांसः स्व(D4.5 सु)तेजसा (B6 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 b) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.4.5) सदसद्वा. — c) Ś1 K1.2.4 दुःखं सुखं (by transp.); T G2.6 M3.5 सुख(M3 *inf. lin.* °खे)दुःखं. K1 Dn1 महद्ब्रह्मं; Ñ1 V1 °द्ब्रह्म; Da °द्ब्राह्म. — d) K0.2.4 यत्कर्म (by transp.). — After 13, K (except K1) Ñ1(om. lines 1-2).2 D (except Da) ins.:

1841* जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया भुवि ।
पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।
तस्माद्भवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेष धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ।

[(L. 1) Ñ2 Dn D1 युधि (for भुवि). — After line 2, K3 ins.:

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षितः पुरा ।
सर्वभक्षकृतो वह्निर्भृगुणा च महात्मना ।

— (L. 3) K3 D2 धनुर्महत्.]

On the other hand, T1 G6 ins. after 13:

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।
न तं पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।
मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।
जृम्भयेयुरिमं लोकममुं वा द्विजसत्तमाः ।

14 Before 14, D2 S ins. वैशं°. V1 om. 14^{ab}. — a) K (except K1) D5 प्रलपतां. — After 14^{ab}, T1 ins.:

1844* समवर्तत तान्सर्वाञ्शृण्वन्देवेन्द्रनन्दनः ।

T1 cont.: G3.4 ins. after 14^{ab}:

1845* अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमथाब्रवीत् ।
एतद्धनुर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमलं नु किम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽब्रवीद्वचः ।
ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
एतेषां यो धनुःश्रेष्ठं सज्यं कुर्याद्द्विजोत्तम । [5]
तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्तं मया वचः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृतः ।
ततः पश्चान्महातेजाः पाण्डवो रणदुर्जयः ।

C. 1. 7049
B. 1. 188. 17
K. 1. 203. 17

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५
सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६
ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
समाजमध्ये च महान्निनादः ।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चेलावेधांस्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुस्वनाः ॥ १९
तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिषूदनः ।
सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०
तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— °) Many MSS. [s]भ्यासे.

15 a) K1 स धनुस्तत् (by transp.). — c) N2.3 V1 B D देवं (for हृष्टो). — After 15c, K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1846* ईशानं वरदं प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा कृत्वा.

[(L. 1) K4 D4 शिवं (for प्रभुं). — (L. 2) B1 ध्यात्वा (for कृत्वा). Ñ3 विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा.]

— d) Ś1 K1.2 च परंतप; K4 B1.3.5 D2 धनुरर्जुनः; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1.4.5 चार्जुनो धनुः; Ñ3 धनुरुत्तमं. — After 15, K4 Ñ V1 B D ins.:

1847* यत्पार्थिवै रुक्मसुनीथवक्त्रै
राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।
तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः
कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ।
तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्प-
स्तदैन्द्रिरिन्द्रावरजप्रभावः ॥

[Cf. 1824*. — a) K4 उग्र°; B1.5 Da Dn3 D1.5 रुक्मिं° (for रुक्म°). — b) Da Dn3 °शाल्वशल्यैः (by transp.). — c) K4 पुरस्तात्; B1.3.5 Da D2 प्रवर्हः (for सदर्पः).]

16 a) Some MSS. सज्यं. K4 Ñ3 D2 स; B6 Da प्र- (for च). Ñ3 D4 [s]थ निमेषमात्रात् (for निमिषा°). — c) Some MSS. लक्ष्यं. — d) K1.2 B6 D1.4 °भिविद्धं; D2 G2 निविद्धं.

17 a) Some MSS. अंतरीक्षे. B5 प्र- (for च). — b) G5 (hapl.) om. 17b. T2 G1-4 M (except M3) बभूव नादः (cf. a). — c) K2 ववर्षु देवाः. — After 17, Ñ1.2 Dn ins. the S reading of 18ab (v. l. चैलानि for चेलांश्च)!

18 ab) Cf. v. l. 17 also. V1 B5 कोलाहलं; B1.3.5 m.6 D विलक्षिताः (D2 विलज्जिताः; D5 विविस्मिताः) (for चेलावेधान्). B3 तत्र चक्रुः; D1 ततः सर्वे. Cd cites चेलावधूतं (=वस्त्रभ्रमणं). S चे(G3.4 चै)लांश्च (G1 °स्तु) विव्यधु(G2 दुधुवु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः. — After 18ab, T1 G5 ins.:

1848* ननन्दुर्नृतुश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च ।;

while G3.4 ins.:

1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञां दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।
क्ष्वेडन्तश्च हसन्तश्च विद्युत्पिङ्गजटाधराः ।

— c) B3 om. नि-. D2 निपेतुः; T2 G5 व्यपतन्; G2 ह्यपतन्.

19 a) K4 संगीतानि च; T1 G6 शंखानि चैव; G1.3.4 मृदंगानि च; Cd as in text. V1 शुभ्राणि (for तूर्या°). — b) Ñ B D (except D5) समवादयन्; S (except M6-8) चाभ्य(T1 °प्र)वादयन्. — d) Ś1 K1.3.4 Ñ V1 B D अभ्य(D2 व्य)स्तुवन्; K2 स्तुवंतस्. Ś1 सुंदराः; K1 संघशः; Ñ V1 B D (except D2) G1 सुस्वराः; T1 निस्वनं; G2 निस्वनाः; G3.6 M5 सुस्वनं; G4 M3.6-8 पांडवं.

20 S reads 20 after 22 (G1, after 1853*). — a) K1 B (except B5) Da D4 तद्दृष्ट्वा; G1 तं तदा. — b) Ñ2.3 V1 B D M3 बभूव रिपुसूदनः. — c) Ś1 Ñ V1 B5 Dn1 T1 G3-6 M3.5 सह सैन्यैश्च (G3-6 °न्यैः स); K2 सह सैन्येन; B6 Da D2.4 ससैन्यश्चैव; G2 प्रहस्यान्यैः स.

21 a) Ko.2.4 M6-8 च (for तु). Ñ B D T2 G प्रवृद्धे. — c) Ś1 K1 आवासनं चोप°; T1 आवसमेवाभि°. K (except K1) राजन् (for शीघ्रं). — d) G1 पार्थो (for सार्धं).

22 a) Da T1 च (for तु). Some MSS. लक्ष्यं. — After 22ab, K4 ins.:

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्सयन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १
असानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।

C. 1. 706‡
B. 1. 189. 4
K. 1. 204. 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;
while S ins.:
1851* स्वभ्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव कान्त्या ।
मदाद्दतेऽपि स्खलतीव भावै-
र्वाचं विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥
— [c]) Ś1 °क्लं नवमाल्यदाम; Ko. 3. 4 Ñ V1 B D G3. 4. 6 M शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 °क्लं वरदाममाल्यं. — [d]) T2 G1. 2. 5 जग्राह कुंतीं. — After 22, T G2–6 M read 20; while D4 (marg. *sec. m.*) ins.:
1852* तद्दाम पौष्पं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तया तस्य कण्ठे तदानीम् ।
D4 (om. 1[cd] and 2[ef]) cont. (marg. *sec. m.*): G1 (om. 2[ef]) ins. after 22: T G3–5 (T2 G5 om. 2[ef]), after 20: G6 (om. st. 1), after 23:
1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्त्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय वव्रे द्विजवीरमध्ये ॥
2) शचीव देवेन्द्रमथाग्निदेवं
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उषेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2[b]) G3. 4. 6 यथा मुकुंदं.]

On the other hand, G6 ins. after 22:
1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्ज
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य मालां विनयेन तस्थौ
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मजा ॥
23 Ko om. 23[cd]. — [e]) K1–3 T G1. 2 M निराक्रामद्. K (Ko om.) अंचित्य राज्ञः. — After 23, G6 ins. st. 2 of 1853*.

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3 Ñ3 B1. 5. 6 Dn1. n2 T2 G1. 3. 4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; Dn3 D1. 2. 5 M5 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko. 2–4 D5 G2 लक्ष्य(K3 °क्ष)वेधः; T2 G4 लक्षवधः; G3 लक्षणवेधः; M3 लक्षनिपातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 186; D1m 190; D5 137; T2 G 138 (G1. 3 140); M. 139. — *S'loka no.*: Dn 28; M3 25. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 7031.

180

1 Ś1 K (except Ko) D2. 4 S om. उवाच (G6 om. the ref.). — [a]) Ko D5 तां कन्यां; K2–4 कन्यां तां. — [b]) Ñ2. 3 B D (except D5) तदा नृपे (D1 °प) (for महा°).

2 Before 2, Ñ3 V1 B D2 ins. पार्थिवा ऊचुः; T1 क्षत्रियाः. — D2 transp. 2[ab] and 2[cd]. G1 om. 2[c]–4[a].

C. 1. 7065
B. 1. 189. 5
K. 1. 204. 6

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८
ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ १२
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— ᵉ) M₃ कन्यां तु (for विप्राय). — After 2, Ś₁ K Ñ₁ ins.:

1855* अवज्ञायेह वृद्धत्वं कालिका विनिपात्यते ।

[Cf. 1856*. — K₀ क्षत्रं तु; K₂.₃ वृद्धं तु; K₄ Ñ₁ वृद्धांस्तु. Ś₁m फलकाले निपात्यते; K₀ बालबुद्धिर्नृपाधमः; K₁ (corrupt) फलिकाले निपोत्यते (cf. Ś₁m); K₄ कालकावनपात्यये.]

On the other hand, Ñ₂.₃ V₁ B D ins. after 2:

1856* अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।

(cf. 1855*); and, finally, T₁ G₃ ins.:

1857* अवज्ञायेत पृषतः कार्यं तेन महात्मना ।

[Cf. 1855*. G₃ °ज्ञायेह — महात्मनां.]

3 G₁ om. 3 (cf. v. l. 2). — ᵃ) Ś₁ K G₃ ते (K₁ तं) हन्मैनं (K₂.₃ हन्म्यैनं); D₂ T₂ G₃ निहत्यैनं; T₁ हनामैनं; G₂–₄ M₃–₅ निहन्म्यैनं. — ᵇ) Ś₁ (by corr.) K₁ प्रहन्यते (for न म°). T₁ यो ह्यस्मानवमन्यते. — D₂ om. 3ᵉ–4ᶠ. — ᵉ) Ś₁ K₁.₂.₄ संस्कारं; Ñ B D₄ Dn D₁.₄ संमानं (for सत्कारं). T₁ G₃ न चार्हत्येष स°; T₂ G₂–₅ M नायमर्हति (M₅ न चायमर्हः) स°. — ᵈ) T₁ G₃ न हि; T₂ G₂–₅ M न च (for नापि). K₄ वृद्धक्रमो; Ñ₃ V₁ B (except B₅) M₃–₅ °तमो; D₄.₅ वृत्तक्रमं; G₃ वृद्धो मतो.

4 G₁ om. 4^{abcd}; D₂ om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — ᵃ) K₃ T₁ G₂–₄ M (except M₃) हन्म्यैनं. — ᵇ) Ñ₁ B₃.₅ D₅ दुरात्मानं; G₃ नृपाचारं. — ᶜ) T₂ G₂.₅ M अयं सर्वानिहाहूय. — ᵈ) B₃ D₃ यथाविधि (for नरा°). — ᵉ) Ś₁ T₁ G₃ M₃ तु; Ñ₂.₃ B D₃ Dn D₁.₄ अन्नं; G₂ अपि (for च). — ᶠ) Ñ₂.₃ V₁ B D (except D₅; D₂ om.) पश्चान्न मन्यते.

5 ᵃ) T₂ G (except G₃) °पाते; M₃.₅ °चापे; M₃–₅ °वासे; Cd as in text. — ᵇ) Ś₁ (*sup. lin.* as in text) K₀ अपि (for इव). D₃ (erroneously) Arjp Cd संनये (as in text); Arj. (comm.) संसदि. — ᶜ) Ś₁ K (except K₃) B (except B₁) D₂.₄.₅ T G किंचित्. — ᵈ) Ś₁ K₁.₂.₄ D₂ नृपतिम्. Ś₁ K₀.₃ Ñ₁ नोप-; K₁.₂.₄ T₁ नो न; T₂ G M नात्र (for नैव).

6 ᵃ) Ñ₁ नैव; T₁ न हि (for न च). — ᵇ) T₁ वरणे स्त्रियः. — ᶜ) Ś₁ स्वयंवरं तु क्षत्राणाम्. — ᵈ) D₃ इत्येवं प्र°.

7 ᵇ) Ñ₂.₃ V₁ B D (except D₅) न च; M₃–₅ न हि (for नेह). K₄ D₃ D₂.₅ G₁.₃ किंचिद्. — ᶜ) S तिलशः प्रवि(G₁.₃–₅ °ति)भज्यैनां (G₁ °ज्येमां). — ᵈ) Ś₁ K₁ B₃ D₃ Dn₃ D₅ यामो.

8 ᵃ) Ñ₂ V₁ B₃ Dn₁.₂ D₁.₅ यदि चापल्यात्. — ᵇ) S (except T₁ G₃.₄.₆) मोहाद्वा. — ᵈ) M₅ नैव वध्यः.

9 ᵃ) T G₁.₂ M च (for हि). — ᵇ) Ñ₂ V₁ Dn हि (for the first च). — K₀ om. 9^{a}–10^{b}. — ᵉ) M₃.₅ यत्किंचिद्.

10 K₀ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ᵃ) D₂.₄.₅ M₅ अपमान°. K₂ त्वेतत्; K₃ चैतत्; Ñ₁ त्वेव; Ñ₂.₃ V₁ B D M₅ चैव; T₁ G₃ रोषात्; T₂ G₂.₃.₅ राज्ञां; G₁ M₃.₆–₈ त्वेवं. G₄ राजन् (for एतत्). — ᵇ) K₃ कारणात् (for रक्ष°); K₄ धर्मस्यैव च रक्ष°; T₁ G₁.₆ स्वधर्मपरिरक्ष°. — ᶜ) K₂ सर्वेषां; Ñ₂.₃ V₁ B D (except D₅) अन्ये° (for चान्ये°).

11 Before 11, T₂ G₃–₆ M ins. वैशं°. — ᵇ) K₂ हृष्टाः; S रुष्टाः (G₁ क्रुद्धाः) (for हृष्टाः). — ᶜ) K₂ Ñ₂.₃ V₁ B D G₁ तु (K₂ G₁ सं-; D₂ तं) जिघांसंतः (for संजिघृ°). — ᵈ) T₁ पार्थिवाः सायुधा व्रजन्.

12 ᵃ) K₀.₄ D₅ G₁ °शरांश्चापान्; T₁ G₂.₃ °शरान्पापान्; Cd as in text. — ᵇ) Ñ₂.₃ V₁ B D (except D₅) बहून्;

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो
निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य
पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १७
य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
यद्यस्ति संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

C. 1. 7080
B. 1. 189. 20
K. 1. 204. 22

T G2 M द्रुतं; G1.3-5 ध्रुवं; G6 भृशं (for नृपान्). — Ś1 K1 om. 12e–13b; D1 om. 12e–13d; K2 reads 12ead after 13. — After 12, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1858* न भयान्नापि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
जगाम द्रुपदो विप्राञ्शमार्थी प्रत्यपद्यत ।

[(L. 2) D4 शर्मार्थं; T1 G3.4 शमार्थं; G6 क्षेमार्थी.]

13 Ś1 K1 om. 13ab; D1 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) M6 कुंजरान् (for वारणान्). — c) K1 महावीरौ; Ñ2.3 V1 B D (except D5; D1 om.) महेष्वासौ. — d) Ś1 अरिंदम. Ñ V1 B (except B6) Dn D2 प्रतियातावरिं; Da D4 प्रयातावरिमर्दनौ. Cd cites प्रतीयतुर् (as in text). — After 13, K2 reads 12ead (cf. v. l. 12).

14 a) T1 ततः समासेदुर्; G6 ततः समानेदुर्. — b) Ś1 महीभृतो. Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn बद्धगोधांगुलि°. — c) S (except T1 G6) °सिंहौ. — d) Ñ1 अवर्षयच्चार्जुनं°; G2 ववर्षुरेतेर्जुनं°.

15 a) Ñ2 V1 B D T1 G3.4 M6 °भीमकर्मा (D2 °भीमविक्रमो); Ñ3 °घोरकर्मा. — b) Ś1 K1 वज्रिं°; Ñ1.3 B6 D2.4 S °वेगः (T1 °देहः); Ñ2 V1 B1.3.6 Da Dn D1 °सारः. — c) Some MSS. निःपंत्रया°.

16 a) T2 G स (G6 *sup. lin.* तं as in text). — b) Ś1 K (except K4) B1 (m as in text) D5 M3.5 उग्रः. — c) T1 पुरुवंशदीपः (for पुरुष°). — d) Ñ3 B (except B6) पृथ्वायतांसः (for पार्थस्य पार्थः). — After 16, K6 ins.:

1859* भीम उवाच ।
रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किंचि-
त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यत्नं रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥;

while T1 G6 ins.:

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा
विज्ञाय कुन्तीं कुशलां क्षणेन ।
आगम्य तस्थौ सह सोदराभ्यां
पुरुषर्षभाभ्यां सह वीरमुख्यः ॥
2) अथाब्रवीज्जिष्णुरुदारकर्मा
मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
मा घोरतां दर्शय शत्रुमध्ये
साधारणं योधय तावदार्यं ॥

[1a) G6 पुरुषप्रवीरः (for सह वीर°). — 2a) G6 तदाब्रवीत्.]

On the other hand, Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) ins. after 16:

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
र्जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
विसिष्मिये चापि भयं विहाय
तस्थौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥

[ab) = (var.) 17ab. — a) Ñ3 transp. प्रेक्ष्य and कर्म.]

17 a) Ñ3 transp. प्रेक्ष्य and कर्म (cf. v. l. 1861*). K (except K1) Ñ V1 B D T1 G6 °मनुष्यबुद्धिर्.

18 G2 (hapl.) om. 18. — Before 18, Ś1 ins. श्रीकृष्णः; Ñ3 D4 वासुदेव उ°. — a) Ñ V1 B D T1 G6 सिंहर्षभखेल(Ñ1 °मत्त-; D5 °तुल्य-; T1 °दर्प-; G6 °दप्त)गामी. — b) T1 महाधनुः. — c) T1 विचारणास्ति.

19 a) Ś1 K1.3 Ñ1 D5 यश्चैष; Ko यश्चैवं; K2.4 यश्चैक; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 G6 यस्त्वेष. Ś1 Ko.1.4 Ñ2

C. 1. 708†
B. 1. 189. 21
K. 1. 204 23

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्वलचारुघोणो
विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
श्रुत्वा हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-
न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B5 Dn D1.2 तरसावभज्य; K2 Ñ3 B3 D1 °सा विभज्य; Ñ1 B1.6 Da G2 °सावरुह्य; T1 G3 °सा विरुज्य; G6 °सावरुध्य. — b) N2.3 V1 B1.6 D (except D5) राज्ञां निकारे. Ś1 K प्रवृत्ते; Ñ V1 Dn D1.2.5 प्रवृत्तः; Da -भिवृत्तः; G6 निरुद्धः. — c) N (except Ś1 K1) वृकोदरान्नान्य. Ś1 K Ñ3 D5 T1 G6 इहैतदन्यः. — d) T2 G (except G6) युधि (for भुवि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) °र्थैः समरे पृथिव्यां.

20 b) D1.2.5 विभुर्; T1 G1 तथा (for तनुर्). Ś1 K1 महार्सिंहगतिर्; Ko.3.4 D5 महार्न्सिंह°. T2 G2 कुकर्महा सिंह°. G3 *inf. lin.* विभाति; G6 नृवीरः (for विनीतः). — c) G6 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्वल°. — d) Ñ2.3 V1 B D धर्मपुत्रः.

21 b) K1 Da T2 G3–5 तावश्विनेयौ; M (except M7) द्वावाश्विनेयौ. Ś1 K2–4 Ñ2.3 V1 B D G1 वितर्कः. Ñ1 द्वावश्विनौ तावपि मे प्र°. — c) G1 जतुगेहदा°. — After 21, G6 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1^{ab}).

22 G6 om. 22. — a) Ñ V1 B1.5 D (except D2) निर्जलतोयदाभो; S (except T1; G6 om.) तोयदनिर्मलाभो (G5 °लांगो; M5–8 °लाभं). — c) K1 Ñ2 V1 B (except B3) D (except Da) T दृष्ट्वा; G3.4 दृष्टा; M6 दृष्टया (for दिष्ट्या). S (except T1; G6 om.) च (for हि). Ñ1 °स्वसा नु; Ñ2.3 V1 D (except Da) °स्वसारं; B3 °स्वसा वः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2) पृथां विमुक्तां; B6 पृथा च मुक्ता. Ñ3 B1.3 D5 G1.3 कौरवाग्रैः. — T1 ins. after 22: G6 (which om. 22), after 21 (om. 1^{ab}):

1862* 1) आसे किमर्थं पुरुषोत्तमेह
योद्धुं समागच्छ न धर्षयेयुः ।
यथा नृपाः पाण्डवमाजिमध्ये
तमब्रवीच्चक्रधरो हलायुधः ॥
2) बलं विजानन्पुरुषोत्तमस्तदा
न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
भीमानुजो योधयितुं समर्थ
एको हि पार्थः स सुरासुरान्बहून् ॥
3) अलं विजेतुं किमु मानुषान्नृपान्
साहाय्यमस्मान्यदि सव्यसाची ।
स वाञ्छति स्म प्रयताम वीर
पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.1.3 Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4 T2 G1.3.4 M3.6–8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M5 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* K4 जिष्णुवाक्यं; G2 कृष्णवाक्यं; D5 लक्ष्यवेधो राजानुसूया; T2 G1.3.4 वासुदेवागमनं (G3.4 °गमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 187; D4m 191; D5 138; T2 G 139 (G1.3 141); M 140. — *S'loka no.:* Dn M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7055.

181

1 Ś1 K (except Ko) Da3 D2.4 S om. उवाच. — a) K3 °नि च धु°; T1 G6 °न्यवधु°; G1.2 M °नि विधू°. — b) Da °र्षभान्. — c) Ñ V1 B Dn D1.2.4 G4 ऊचुस्ते भीर्; Da भवत्सु भीर्; T2 G1–3.5.6 उचुः स्तंभं (G3.6 °भो). T2 G1.2.5.6 कर्तव्यं (G6 °व्यः!). T1 ऊचुः परस्परं सर्वे. — d) Ñ1 प्रति- (for वयं). T1 G6 रिपून्; M6–8 परैः (for परान्).

2 a) Ś1 Ko–2 भावेन (for तानेवं). — d) K3 स्वयं (for यूयं). Ñ1.2 V1 B3 Dn D1 G1–3 M3.5 तिष्ठध्वं; D2.3 तिष्ठंतु.

१८१

वैशंपायन उवाच ।
अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकिरञ्शरैः ।
वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मत्रैराशीविषानिव ॥ ३
इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
आत्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्क्रुद्धान्क्षत्रियांस्तान्रुषोत्थितान् ।
संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ९

C. 1. 7094
B. 1. 190. 10
K. 1. 205. 10

---

3 [a]) K (except K1) D1 T G एतान् (for एनान्). — [b]) Ś1 K1.4 G2 संक्रुद्धो. — [c]) K2 °विषोपमान्.

4 [a]) B1.3 D2 T G इत्युक्त्वा; M5 ततस्तद्. Ñ1.2 V1 B D (except D5) आनम्य (Ñ2 B3 °यम्य; D4 °क्रम्य). — [b]) Ś1 K Ñ1.2 V1 B3 D (except D2.4) °बलः (Ko.2-4 °बलं) (for °रथः). — K2 om. 4[c]-6[d]. — After 4, K4 D5 ins.:

1863* तथोस्तत्राभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भीमसेनः शरजालैर्धनंजयः ।
जघान नरमुख्यांस्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदरः ।
जघान वीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिनं जघ्ने रथेन रथमुत्तमम् ।

K4 cont.:

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
अथ शल्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबलः ।

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). — [a]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) दृष्ट्वा (for क्रुद्धान्). — [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) युद्धदुर्मदान्; T1 तानुपस्थितान्; T2 G1-5 M सर्वतः स्थितान्; G6 तांश्च पार्थिवान्. — [c]) T1 G6 आसेदतुर्; T2 G1-5 बिभेदतुर्; M3.5 समीयतुर्. Ñ3 असंग्रीतौ; T1 G6 उभौ पार्थौ.

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 4). — [a]) G (except G1.5) वाचं. Ko.3 Da1 Dn1 D1 T G (except G1.5) पुरुषाः. — [b]) N2.3 V1 B D (except D5) युयुत्सवः (for जिघां°). — After 6[ab], Da (which om. 6[cd]) ins. 1865* (see below). — [c]) D1 च; D4 T1 G1.2.6 M -षु (for हि). — [d]) G2 स्वयं (for वधो). — K4 Ñ2.3 V1 B D ins. after 6 (Da, after 6[ab]):

1865* इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।

7 [ab]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रतिययौ रणे. — [c]) N T1 वासिता°. — [d]) K transp. गजः and गजं.

8 After 8[ab], T1 G6 (both of which om. 8[cd]) ins.:

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
दुःशासनः सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
अगच्छज्जयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
न कश्चिदश्वं न गजं रथं वाप्यारुरोह वै ।
पदातयः सर्व एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽगमत्पार्थमर्जुनं गूढचारिणम् ।

— [e]) K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (T1 G6 om.) सर्वे (for त्वन्ये). — [f]) T2 G (except G1.6) प्रत्यवि° (cf. 9[b]).

9 [b]) Ñ2 V1 B1 Dn शितैः (for त्रिभिः). — [c]) Ñ2.3 V1 B D G (except G1.2) श्रीमान्. — [d]) M3.5 आकू°. Ś1 बलवान्. — After 9, T1 G6 ins.:

1867* बलेन सुष्यवच्छिन्नैरवार्यं तमवारयत् ।

10 [a]) D4.5 ततः (for तेषां). — [b]) Ko.2.4 T G2 M विमोह्य°; G6 विगाह्य°. — [d]) Ś1 K1.3 Ñ1 अन्वधावत;

C. 1. 7085
B. 1. 190. 11
K. 1. 205. 11

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko. 2. 4 Ms. 5 अनुधावत; D2 अनुयुध्यत.

11 e) T1 G6 M5 सुसंक्रुद्धौ. — d) Ś1 चान्यो°; Ñ2 V1 B1. 3 D (except Da D2) °विजिगीषिणौ; G3–5 °जयकांक्षिणौ.

12 b) T1 बाहुवीर्यं बलं च मे. — c) Ñ3 शूरानुवचनैः; T1 वीरौ स्ववच°; T2 G2–6 शूरौ च वच°; G1 शूरौ स्वनैर्भीमैः; M शूरौ स्ववच°. — d) Ko Ñ2. 3 V1 B D (except Da) G1. 6 M3. 5 अभाषे°; G2 बभाषे°; G3–5 आबभाषे.

13 a) Ñ1 G1. 2 M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — d) Ś1 (m as in text) Ñ3 समयुध्यत.

14 b) M3 शरान् (for बाणान्). Ś1 बलवतस्. B1. 5 G6 तथा. — c) Ś1 Ko. 3 Ñ2. 3 V1 B3 D (except Da D4) प्रतिहन्य; K1 प्रत्यहन्य; S (except T1 G6) प्रतिगृह्य. — d) Ko. 2. 4 D5 M °स्तदभि°; K1 °स्तत्प्रति°; K3 तत्सैन्याः समपू°; Ñ2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 सैन्यानि तद(B3 सम)पू°.

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko D5 विप्रवर्य. — b) G1 M3. 5 °वीर्येण. K1 संमुखे. G6 °वीर्यं सुसंयु°. — c) M3. 5 °पादेन चानेन. — d) Ñ2. 3 V1 B D (except D5) G3. 4 °स्त्रविज°; T1 °स्त्रे वि°; T2 शस्त्राणि त्रिणय°; G2 स्थितिस्त्रिणयनस्य; G5 °स्त्रनयनस्य.

16 b) Ś1 रामो विप्रर्षिसत्तम; K4 Ñ3 Da1 °सत्तमः. — c) M5 किं त्वं (for अथ). — d) K1 हरिर् (for विष्णुर्).

17 a) Ś1 K D5 त्वं; M3 वा (for वै). — c) Ñ3 B (except B6) D4 विहाय. Ñ1 G3 M5 एव; Ñ3 एकं; D1. 5 इमं; T2 G1. 2. 4. 5 M3. 6–8 एवं (for इदं). — d) Ñ2 V1 B3 D (except D2. 4. 5) मन्ये (for ततो). Ñ3 B (except B6) D2. 4 M5 °योत्स्यसे; G1 °विध्यसे.

18 a) D2 प्रहरेत् (for आहवे). — b) Ś1 K Ñ1 शक्रात् (for साक्षात्). — d) M (except M5) पुरार्जुनात् (for किरीटिनः). — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) T G (G6 om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्त्रदा ।
कस्त्वं वदार्जुनो विप्र पिनाकी स्वयमेव वा ।
अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
इत्युक्त्वा चार्जुनमिदं प्रत्याहन्तुमशुक्रुवन् ।
[With line 3–4 cf. 19ef, 20ab.]

19 N (except Dns) T om. वैशं उ°; G M om. उ°. — a) Ś1 तात; T1 G6 पार्थः (for तत्र). — b) Ś1 K1 फल्गुणः; Ko. 2–4 Ñ V1 B D G5 फाल्गुनः; G3. 4 पांडवः. T1 G6 प्रत्यभाषत वीर्यवान्. — After 19ab, T1 G3. 4 ins.:

1869* न्यस्तहस्तो धनुष्कोट्यां मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।

— Before 19cd, T ins. अर्जुनः. — cd) K2–4 Ñ3 Da D2. 4 T2 G3–5 अपि; G2 हि (for अस्मि). M5 मत्प्रशंसेन किं कर्ण धनुर्वेदो न चास्म्यहं. — After 19cd, T1 G6 ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदन्यो बलान्वितः ।

— G6 om. 19ef. — e) K3. 4 B Da1 श्रेष्ठ. T2 G (G6 om.) M नापि (G2 साक्षाद्) विष्णुर्न (M5 रामो न) देवेंद्रो. — f) Ś1 K1 सर्वधर्म°; T2 G (G6 om.) M ब्राह्मणोस्त्र° (M5 ब्राह्मणोहमरिंदम). — After 19, M (except M5) ins.:

1871* योद्धुं चेद्युध्यतां वीर नो चेत्प्रतिनिवर्तताम् ।

20 a) G1 M3. 7. 8 शास्त्रे (for चास्त्रे). T1 G6 ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च. — b) K2 Cd विष्ठितो; D4 धि°. — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च बलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ २३

C. 1. 7111
B. 1. 190. 27
K. 1. 205. 33

20^{ab}, G$_6$ (which om. 20^{cd}) ins. 1872* (see below) — ^{e}) Ko.$_3$ स्थितोस्म्येष; Ñ$_3$ °तोद्यास्मि; D$_4$ °तो ह्यस्मिन्; T$_1$ °तो मध्ये; G$_2$ ततोस्मान्हि; G$_{3.4}$ °तोस्मत्र. — ^{a}) K$_4$ Ñ V$_1$ B D त्वां (K$_4$ त्वं) वै (Ñ$_1$ च; D$_2$ तु) वीर स्थिरो भव; T$_1$ त्वां वीराविह्वलो भव; T$_2$ G (G$_6$ om.) M$_{3.6-8}$ त्वं (G$_1$ M$_8$ त्वां) तु (M$_{3.6-8}$ च) वीराचलो भव; M$_5$ त्वं वीर विचं°. — D$_4$ (marg. *sec. m.*) T G$_{1.3-5}$ ins. after 20: G$_6$ (om. lines 4–6), after 20^{ab}:

1872* न त्वां संयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय संयोद्धुं संदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशरं धनुः । [5]
पुनः पुनस्तु राधेयश्छिन्नधन्वा महाबलः ।
शरैरतीव विद्धाङ्गः पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशरं धनुः ।
ववर्ष शरवर्षेण पार्थं वैकर्तनस्तदा ।
छित्त्वास्य शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
ज्ञात्वा सर्वान्शरान्घोरान्कर्णोऽथायाद्रुतं बहिः ।

[(L. 1) G$_{3.4}$ तत् (for न). D$_4$ G$_6$ संयोजयेद्; T$_2$ G$_5$ स्म योज°; G$_1$ संरोधयेद्. T$_1$ विमोक्ष्यसि (for गमि°). — (L. 3) T$_1$ G$_6$ धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत्. — After line 3, G$_6$ (which om. lines 4–6) ins.:

1873* ततः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
जितोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णः संजहार ततोऽर्जुनः ।

— (L. 5) G$_{3.4}$ धनुस् (for दृष्ट्वा), and रुषा (for धनुः) — (L. 6) T$_1$ G$_{3.4}$ पुनः पुनश्चाददानं चिच्छेद स पुनः पुनः. — After line 6, T$_1$ G$_{3.4}$ ins.:

1874* अच्छिनद्धनुषां पार्थः शतं कर्णस्य संयुगे ।
छित्त्वा धनूंषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा बहुशश्छिन्नेषुधिनिषङ्गवान् ।

— (L. 7) T$_1$ G$_{3.4}$ पार्थबाणसतुन्नांगः (for the prior half). T$_1$ °यनपरोभवत्. — After line 9, T$_1$ G$_{3.4}$ ins.:

1875* व्यधमद्बाणजालेन सर्वाङ्गं फल्गुनस्य च ।
हस्तावापं च संच्छिद्य विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृशं क्रुद्धो भृशं कार्मुकमाहवे ।

— (L. 10) T$_1$ शरवर्षाणि. T$_1$ G$_{3.4}$ धनुः कवचमेव च (for the posterior half). — After line 10, T$_1$ G$_{3.4}$ ins.:

1876* अर्दयित्वा भृशं बाणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासह्यान्बाणघातान्द्विजस्येव शचीपतेः ।
इन्द्रोऽयं विप्ररूपेण विष्णुर्वा शंकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।

— (L. 11) T$_1$ G$_{3.4}$ युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the prior half), and रणाद् (for द्रुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं° उ°. — T$_1$ G$_{3.4.6}$ om. 21^{ab}. — ^{a}) Ñ$_3$ विप्रेण (for राधेयो). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_1$ B$_{1.5}$ G$_5$ ब्रह्मतेजस्. M सदा (for तदा). — D$_1$ om. 21^d–23^a. — After 21, T$_1$ G$_{3.4}$ ins.:

1877* न जयेद्ब्राह्मणं संख्ये युद्धात्क्षत्रकुलोद्भवः ।
इति मत्वा द्रुतं कर्णः शिबिराय जगाम ह ।

22 D$_1$ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K$_3$ युध्यंतौ ययतुस्तत्र; K$_4$ युद्धं तौ चक्रतुस्तत्र; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (D$_1$ om.) अपरस्मिन् वनो(Ñ$_3$ B$_3$ D$_a$ D$_{2.4.5}$ रणो)देशे; S युद्धायोपगतौ (G$_2$ °गतं; G$_6$ °योत्पततौ) तत्र. — ^{b}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (D$_1$ om.) वीरौ (for राजञ्). — ^{c}) Ñ$_1$ °नौ यूथपोन्म°; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (D$_1$ om.) °नौ युद्धसंपन्नौ; M$_5$ युगपत्संगतौ मत्तौ. — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.3}$ Dn D$_2$ विद्ध° (for स्पर्ध°). G$_1$ प्रज्ञया चापि तौ समौ.

23 D$_1$ om. 23^a (cf. v. l. 21). — ^{a}) B$_5$ आह्वयेतां. N V$_1$ B$_5$ D$_a$ Dn D$_{4.5}$ तु (for तौ). B$_{1.3}$ D$_2$ समाजघ्नतुरन्योन्यं. — Ś$_1$ K (K$_2$ om. lines 3–4) Ñ V$_1$ D (including Cd) ins. after 23^{cd} (Ñ$_3$ D$_a$, om. lines 2–4, after 23^{ef}):

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
पाषाणसंपातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

[(L. 1) Ś$_1$ K$_1$ °णापकर्षाभ्यां; Ñ$_1$ परिकर्षणैराकर्षणैः (hypermetric!); D$_a$ °णाकर्षणाभ्यां; D$_2$ परिकर्षाकर्षणकैः. Cd cites प्रकर्षण, आ°, अभ्या°, वि°. — After line 1, Ko reads 24! — (L. 3) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ D$_2$ समपद्यत (for ह्यभवत्त°). Ñ$_3$ ततश्चपेटशब्दस्तु घोरः स समपद्यत. — (L. 4) Ś$_1$ K$_1$ प्रस्तरैः (for प्रहारैः).]

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_2$ तु (for तौ). K$_1$ Ñ V$_1$ B D T G

C. 1. 7111
B. 1. 190. 28
K. 1. 205. 34

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्बलिनां श्रेष्ठो जहसुर्ब्राह्मणास्ततः ॥ २४
तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्बलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां क्वजन्मानः क्वनिवासास्तथैव च ॥ २७

को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवादृते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

(except G2) तदा (for तथा). — *f*) Ñ3 °रे पर्यवार्यंतां; T1 G3.4.6 बाहुभ्यामपकर्षंतां; M5 °रेष्वपकर्षं°. — After 23, Ñ3 Da (both om. line 2–4) ins. 1878*.

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878*. — *b*) N1 समये (for बाहु°). — *c*) K2 अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. Ñ2.3 V1 B D (except D5) अपातयत्कुरुश्रे°. — *d*) K2.3 Ñ V1 B D (except D5) transp. जहसुः and ब्राह्मणाः. K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G5.6 तदा (for ततः). — After 24, T1 G3.4 ins. (the hypermetric line):

1879* परिरभ्योत्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम ।;

while G6 ins. a passage given in App. I (No. 99); cf. v. l. 25.

25 *a*) Ś1 तदा (for तत्र). — *b*) Ś1 K1 D1 G4.6 °षंभ. — *c*) Ś1 K1 G1 यः (for यत्). K3 Ñ2.3 V1 Dn D1 M3 पातितं. — *d*) Ś1 K1 नाभ्यहद्; Ko.3.4 N2.3 V1 B D (except Da1 D4) M3 °वधीद्; K2 Ñ1 °भ्यघ्नद्; G1 °हन्यात्. Ś1 Ko.3 Ñ1 B1 Dn1 D1.2.5 T2 G5 M7 बलिनां. Ñ1 वरः (for बली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T2 G3–5 after 25; in G6, after 24; in D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1, after 26*ab*.

26 *a*) T2 G3–5 विजिते; G2.6 पतिते. Ś1 K1–3 D5 °ते भुवि भीमेन. — *b*) T2 G5 transp. शल्ये and कर्णे. T2 निष्टिते; G3–6 निर्जिते (for शङ्किते). — After 26*ab*, D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1 ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T1 repeats 26*ab* (v. l. निर्जिते for शङ्किते); cf. v. l. 25. — T1 ins. after the said repetition of 26*ab*: G3.4.6, after 26*ab*:

1880* दुर्योधने चापगते तथा दुःशासने रणात् ।
[G3.4 चापयाते.]

— *d*) T G1.5.6 °ब्रुर्द्विजोत्तमान्; G2–4 M समरे चातिमानुषं (M3.5 चाभवन्नृप; M6–8 °नुषे).

27 *a*) Ko.3.4 D5 सर्वे (for तत्र). — *b*) N3 पार्थिवाः; G6 साध्विह. T2 G1.5 द्विजपुंगवाः. Ñ2 V1 B6 D (except D2) G2–4 M साध्विमौ पुरुषर्षभौ. — *c*) K1 G1.6 विज्ञायतां; Ñ2.3 V1 B6 D G2–4 M °येतां. K4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D2) G1–4 M °न्मानौ; T G5.6 इमे सम्यक्. — *d*) K4 Ñ2.3 V1 B6 D (except D5) G1–4 M °वासौ; T G5 किं नि°; G6 क्विन्नवस्थास्. — After 27, T2 G5 repeat 26–27 [v. l.: T2 समरे चातिमानुषं; G5 परिवव्रुर्द्विजोत्तमान् (for 26*d*). — T2 साध्विमौ °भौ; G5 °मे द्विजपुंगवाः (for 27*b*). — T2 विज्ञायेतां °न्मानौ °वासौ त°; G5 विज्ञायंतामिमे सम्यक् किंनि° (for 27*cd*)].

28 *b*) S धा(T1 G1 M6–8 वा)रयितुं. — G6 (hapl.) om. 28°–29*d*. — *d*) K3 (marg. *sec. m.*; orig. as in text) Ñ V1 B D (except D5) पांडवा(Ñ1 फाल्गुना)द्वा किरीटिनः (cf. 29*b*).

29 G6 om. 29 (cf. v. l. 28). — *b*) Ś1 फल्गुणाद्; K (except K1) फा°; D5 फाल्गुणाद्. N V1 B Da Dn D1.2.4 कृपाद्वापि शरद्वतः (= 28*d*).

30 *a*) T2 G (except G6) M3.5 च (for एव). K3 °राजं च; Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) मद्राधिपतिं. — After 30, N ins.:

1881* वीरादुर्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।
[Ñ3 भीमात् (for वीरात्). K4 Da न (for वा). B5 कः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). Da भुवि (for रणे).]

31 *a*) G1.2 M5 Cd अपहारः; G5 उप°. Ś1 K1 अस्मिन् (for अस्मात्). — *b*) Ś1 K1 युद्धे (for युद्धात्). Ś1 K1 °युते; Ñ2.3 V1 Dn2.n3 °वृतात्; B D2.4 °गतात्; D5 °कटात्; T1 G6 °कुलात्; G1.2 °युगात्. — After 31*ab*, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा ।
[K1 °णाः सर्वदा रक्ष्याः. Ś1 K1 स्वात्पराद्वापि; Ko.4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः
कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।
निवारयामास महीपतींस्ता-
न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२

त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३
वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४
ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६
तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।
अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७
धार्तराष्ट्रैर्हृता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८
विपरीतं मतं जातं व्याससयापि महात्मनः ।
इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९
महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।
ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४० C. 1. 7130 B. 1. 190. 47 K. 1. 205. 69

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सापराद्धा हि; K2 B6 Da D4 स्वपराद्धापि; K3 D5 °धा हि; Ñ1 B3 अपराद्धापि; B1.5 स्वपराद्धापि (B5 °द्धा हि); D2 स्वपराधेपि. Ñ1 सर्वथा (for नित्यदा).]
— [e]) Ko.1.3 D2.5 M5 एतान् (for एनान्). — [d]) N T1 G6 °त्स्याम हृष्टवत् (G6 °मि हृष्टवान्). — After 31, Ś1 K Ñ1.2 V1 B3 D (except Da) ins.:

1883* तांस्तथा वदतः सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।
अत्यन्यान्पुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L. 1) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.2.4 °था वादिनः. — (L. 2) Ko.3.4 अन्योन्यं; Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.2.4.5 अथान्यान्; Cd अत्यन्यान् (as above). B3 कृते कर्मणि सं°.]

32 Before 32, Ñ V1 B (except B6) Dn D1.2.4 Ms.5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [a]) Ñ1 कर्णः (for कृष्णः). T2 G2.5 °स्य हरिः (G2 हसन्) समीक्ष्य. — [b]) Ñ1 सं· (for तौ).

33 [a]) G6 °रुद्धा° (for °वृत्ता°). Ñ2.3 V1 B D एवं ते विनि°. — [b]) T2 G (except G1.6) बुद्ध्या (for युद्धात्). — [c]) N3 यथाकामं. — Ś1 K1 om. 33[d]–34[a]. — [d]) K (K1 om.) Ñ1 D5 राज(Ko नर)पुंगवाः.

34 Ś1 K1 om. 34[a-c] (cf. v. l. 33). — [b]) Da1 D1 G2 पांचालैर्. K (K1 om.) M हता. — [c]) K4 इति स्तुवंतः. — [d]) G1 ये के तत्र समा°.

35 [b]) G1 °जिनधारिभिः. — K2.3 transp. 35[cd] and 36[ab]. — [c]) Ñ2 V1 B D (except D2.4.5) तौ तु (for तत्र).

36 K2.3 transp. 35[cd] and 36[ab]. — [a]) M6–8 निवृत्तौ (for विमुक्तौ). Da राज· (for जन-). — [b]) Ś1 K B1m Cd क्षतविक्षतौ; B1.3 D2 T G5.6 M5 परिवीक्षि°; B5 परिरक्षि°; G1 परिवार्जि°; G2 च निविक्षि°; G3.4 साधु वीक्षि°; M3 परिवारि°. — [c]) T2 G2–5 तौ वीरौ हि विरे°; G6 नृवीरौ तत्र रे°. — After 36, Ñ2.3 V1 B D ins.:

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

37 Before 37, S (except Ms.5) ins. वैशं°. — [a]) M5 मातापि विविधं. — [b]) B1.3 D2 विपर्ययमचिंत°; G3 °शं तस्य चिं°. — [c]) Some MSS. भैक्ष्य°. Ś1 K D2.5 °ले च लंघिते; Ñ1 °ले प्रगच्छ°; Ñ2.3 V1 Da Dn D1.4 °लेभिग°.

38 [a]) G6 नूनं; M (except M5) वा स्युः. Ñ1 धार्तराष्ट्रा हि तान्हन्युः. — [b]) Ñ1 °पुंगवान्; B3 °पांडवाः; D5 °नंदनाः; G3.4 °पुंगवैः. — [c]) Ñ1 अघोरैर्; T2 G (except G1.6) असुरैर्. K4 दृढवेगिभिः; G2–4 दानवैरिह.

39 [a]) Ko.4 इदं (for मतं). K1 तात; T2 G5 चापि (for जातं). K2 वैपरीत्यं नु संजातं. — [d]) Ñ1.2 V1 B D (except D2) °स्नेहावृता (Ñ1 °ततः). T2 G (except G1.6) सुतसंगान्विता (T2 G5 °तं) तथा. — After 39, N T1 G1.6 (T1 G1.6 om. the posterior half; see below) ins.:

1885* ततः सुसजनप्राये दुर्दिने मेघसंप्लुते ।

[Ko T1 G6 भुक्तजन°. K2 Ñ1 D5 °संकुले; K3 °संयुते.]

40 T1 G1.6 om. 40[a]. — [a]) Ś1 महान्यथा°; K1 अधन्यथा°; N3 Da भवत्यथा°. Ko.2 T2 च (for तु). G2 महताथ वरारोहा. — Da2 repeats 40[ab] (v. l. प्राविशंस्तत्र and आसपुर°). — [c]) G3.4 सहितस् (for प्राविशत्). G3 तूष्णीं (for तत्र). Ś1 K D5 प्राविशत्तत्र बीभत्सुः. — [d]) Ś1 K D5 ब्रह्मवृंद(Ś1 K1 °विन्निः)पुर°; Ñ2.3 V1 B Da (erroneously) Dn D1.2.4 Arjp जिष्णुर्भार्गववेश्म तत्; T2 G3–5 °ष्णुर्धर्मपु°. — After 40, K3 ins.:

१८२

C. 1. 7131
B. 1. 191. 1
K. 1. 205. 1

वैशंपायन उवाच।
गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १
कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
नुवाच भुङ्क्षेति समेत्य सर्वे।
पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
साधर्मभीता हि विलज्जमाना
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम्।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३
इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
समेत्य भुङ्क्षेति नृप प्रमादात् ॥ ४
कथं मया नानृतमुक्तमद्य
भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि।
पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तैस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः।
आगतस्तु गृहद्वारि यत्र तिष्ठति वै पृथा।

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ8 B Da Dn D1–4 T2 G1.3.4 M8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* D8 कुंतीवचनं; T2 G1.3.4 पांडवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 T1 188; D4m 192; T2 G 140 (G1.3 142); M 141. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn 46; M8 42. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7101.

182

☞ MS. T2, which ends with adhy. 181, is replaced by T3.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (G2 om. the ref.). — a) K2 तु तौ; G6 ततो. Dn3 भार्गववेश्म°; G1 पांडवकर्म°; G6 °पर्ण°. — b) T1 G6 प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — c) Ś1 K2.4 तौ (for तां). T3 G3.4 परिगृह्य लब्धां (for परम°). — After 1, T3 G3.4 ins.:

1887* प्रागेव संप्रविष्टेषु भवनं भ्रातृषु त्रिषु।
अम्ब भिक्षेयमानीतेत्याहतुर्भीमफल्गुनौ।

2 a) B6 कुटीस्थिता; T G3–6 M (except M5) कुटीं (or °टिं) ग°; G2 कुटीं गतां. Ñ V1 B D T1 G6 पुत्रौ. — b) N2.3 V1 B D प्रोवाच. D2 भुंक्तेत्यनवेत्य सर्वे; S (except T1 G6) भुंजी(G1 M भुंक्ष्व)ध्वमिति प्रमादात् (cf. 4d). — c) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.5) T1 च (for तु). T1 सा तु (for कुन्ती). Ñ3 transp. कुन्ती and कन्यां. Ñ1.2 V1 B D कृष्णां (for कन्यां).

3 a) Ś1 K1.2 अभि-; Ko.3.4 D5 अति-; G4 M3 च (for हि). T G4–6 M5–8 °मानां (for °माना). Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 °भीता परिचिंतयंती (Da1 °तीं); D4 धर्मोपनीतां परिचिंतयंती; G2 °भीतामभिलज्जमानां; G3 अधर्मभीता च वि°. — b) K (except K1) °प्रतीता.

4 Before 4, Ś1 Ko.1 T1 G कुंती; K3 पृथा उ°; Ñ V1 B5 Dn D1.4.5 कुंत्युवाच. — a) Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु; D2 S च (for हि). — b) K1 Ñ V1 D2 संनिविष्टा; T3 G3.4 °कृष्टा. — c) G6 यथान्वितं. T3 G4 तथा (for मया). — d) G1 सर्वे तु (for समेत्य). T1 भुंजध्वम्; T3 G4–6 भुंजीध्वम्; G1.3 M भुंक्षध्वम्; G2 भुंजिध्वम् (for भुङ्क्ष). S om. नृप.

5 a) Ñ V1 B3 Dn D1 मया कथं (by transp.); B1.5.6 Da D2.4 एतत्कथं; M6–8 कथं त्वया. Ś1 K D5 अद्य चोक्तं (K1 एतदुक्तं); B5 उक्तपूर्वं. — b) Ś1 K D5 प्रवीर (for ब्रवीहि). B Da D2.4 मया भवेद्ब्रूहि यदत्र युक्तं. — c) Ñ V1 B (except B5) D (except D1) M3.5 पंचाल°. — d) Ñ1 G1.3.6 °भूतपूर्वं; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विभ्रमेच्च. M6–8 (corrupt) न चोपवक्तेतमभू°.

6 Before 6, Ś1 K1–4 D2 S (except M3.5) ins. वैशं° Ko Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 वैशं° उ°. — a) Ñ V1 B D

R1 80A 24

ছবি কলা কুমার রাজমাতাকে নবি লক্ষিছে। ২। ২৫৪। ৪

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६
त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि-
र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८
अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे
माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
न्नियं च कन्या भवतः स्म सर्वे ॥ ९
एवंगते यत्करणीयमत्र
धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
त्तद्ब्रूहि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११
तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

C. 1. 7148
B. 1. 191. 13
K. 1. 206. 13

(except D5) स एवमुक्तो मतिमान्वरवीरो. — [b]) S भ्रातरम् (for मात°). Ñ1 °रो धर्मभृतां वरिष्ठः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मात्रा मुहूर्तं तु वि(Ñ2 V1 Dn1.n2 D1.2 °तं त्वव)चिंत्य राजा. — [c]) Ś1 यदु° (for कुरु°).

7 Before 7, S (except M3.5) ins. युधिष्ठिरः. — [a]) N V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव). — [b]) Ś1 K1 त्वयापि; Ñ2.3 V1 B D त्वयैव. N शोभिष्य° (D4 वा वत्स्य°); G2 तेनेष्य°. — [c]) Ñ1 S एव (for अपि). Ś1 K1.4 वह्निं. Ñ2.3 V1 B D (except D5) °त्यतामग्निर(Da °म)मित्रसाह.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 Dn1 S (except G1.2 M3) मा (for मां). Ñ1 नृपधर्मं; T3 G4 °धर्मभाजनं. G1.2 माधर्मभाजं न कृथा वरेण्य. — [b]) G1.2 रमेत (for कृथा न). Ś1 Ko.1 [s]थैः; K2.4 नः; K3 [s]द्य (for s्न्यैः). Ñ V1 B1.3 D (except D4.5) धर्मोयमशिष्टदृष्टः; T3 G3.4 °र्मो ह्यनभीप्सि°.

9 [b]) Ñ2.3 V1 B D (except D5) पश्चादयं सहदेव-स्तस्वी (B3 °वो जघन्यः). Arjp सहदेवो जघन्यः (as in text). — Da1 om. 9°-10[b]. — [a]) K4 Ñ1 D2 T1 G2.5.6 च सर्वे; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4.5 नियोज्याः; B3 Da2 तु सर्वे.

10 Da1 om. 10[ab] (cf. v. l. 9). — [a]) Ñ1 °कृते (for °गते). Ko अस्ति; K3 Ñ1 B Da2 D1.2.4 M3-8 अद्य (for अत्र). — [b]) Some MSS. धर्मं. Ñ1 प्रसह्य; Ñ2.3 V1 B D (except D5; Da1 om.) विचिंत्य (for प्र°). — [c]) Ko Ñ V1 B D (except D1.2.4) पंचाल°. K3 तु; S हि (for च). Ñ2.3 V1 B D (except D5) हितं च यत् (for च यत्प्रि°). — [d]) Ñ1 प्रब्रूहि; Ñ2.3 V1 B D (except D5) प्रशाधि. T3 G (except G1) वयं (for वशे).

11 K2 om. 11-15. Ś1 K1.3.4 D2 S om. उवाच (T2 G1 M3.5 om. the ref.). — After वैशं° उ°, N (except K2) ins.:

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ।
[(L. 1) Ś1 K1 °स्नेहसमुत्थिताः.]

— [a]) N3 V1 B1.3.6 D (except D5) transp. ते and दृष्ट्वा. Ñ2.3 B3 Dn D1.4 पश्यंतीं (for तिष्ठन्तीं). B3 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र. — [b]) B3 स्थितां (for सर्वे). — [c]) Ś1 K (K2 om.) D5 °क्ष्यानन्यमनसो. — [d]) T3 G4 हृदये. Ñ1 G2 M तद् (for ताम्). V1 °यैस्तेविचारयन्.

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 11). — [a]) Ñ2.3 B3 D (except D2.5) T1 G1 तु; G3 च (for हि).

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 11). — [a]) Ñ1.2 V1 Dn transp. रूपं and हि. Ko काम्यरूपं तु पांचा°. — [b]) Ś1 T1 G1.3 M विधातृ. — T1 (which om. 13[cd]) ins. after 13[ab]: G3, after 13:

1889* ते मन्यमानाः कौन्तेयाः सर्वभूतमनोहराम् ।
चकमुः सत्त्वसंपन्ना विधात्रा च प्रचोदिताः ।

— [c]) K4 S (T1 om.) अन्येभ्यः. — [d]) K1 सर्वलोक°.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 11). — [a]) Ś1 °कारभावं तं; Ñ3 Dn1 D1 °धर्मज्ञः; T1 G3 °तत्त्वज्ञः. — [d]) Ñ1

काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं संस्मरन्वै नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातॄन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥१५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-
नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संस्मरेद्; Ñ2.3 V1 B D T G1.6 सस्मार. Ko.4 वै नरर्षभः; Ñ1 V1 S भरतर्षभ (Ñ1 V1 T1 G6 M3.5 °भः); Ñ2.3 B D मनुजर्षभः (D5 पुरुषर्षभः).

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 11). — b) Ś1 K1 नृप; Ko D5 M3 (*inf. lin.* as in text) तदा. — c) M6-8 कृष्णा (for भार्या). — d) S महिषी (G6 सा मान्यं) नो भविष्यति. — After 15, T1 G6 ins.:

1890* प्रस्थगूहुस्ततो वार्णी भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
अन्योन्यं चानुपश्यन्तो धर्मार्थं काममीप्सितम् ।

T3 G3.4 ins. after 15; D4 (marg. *sec. m.*) T1 G5.6, after the colophon:

1891* जनमेजयः ।
1) सतापि शक्तेन च केशवेन
सज्जं धनुस्तन्न कृतं किमर्थम् ।
विद्धं च लक्ष्यं न च कस्य हेतो-
राचक्ष्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
वैशंपायनः ।
2) शक्तेन कृष्णेन च कार्मुकं त-
न्नारोपितं ज्ञातुकामेन पार्थान् ।
परिश्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति निश्चयोऽस्य ॥
3) अन्यानशक्तान्नृपतीन्समीक्ष्य
स्वयंवरे कार्मुकेणोत्तमेन ।
धनंजयस्तद्धनुरेकवीरः
सज्यं करोतीत्यभिवीक्ष्य कृष्णः ॥
4) इति स्वयं वासुदेवो विचिन्त्य
पार्थान्विवित्सन्विविधैरुपायैः ।
न तद्धनुः सज्यमियेष कर्तुं
बभूवुरस्येष्टतमा हि पार्थाः ॥

[D4 जनमे° उ°, and वैशं° उ°. — 2°) D4 भवंति (for बभूव). — 3a) T G3.4 निहतान् (for नृपतीन्). — T3 G3-5 om. 4ab. — 4d) T1 G6 कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थः.]

Colophon om. in Ś1 K Dn1.n3 D1. — *Major parvan*: T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ3 B Da D2.4.5 T3 G3.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name*: T3 G3.4 पांडवकामप्रसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 189; D4 (marg.) 193; D5 140; T3 G 141 (G1.3 143); M 142. — *Śloka no.*: Da1 M3 15; Dn3 16.

183

☞ This adhy. is (? hapl.) om. in G2.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — a) Ko.3.4 °क्रुस्तत्र यत्रामितौजाः; K1 V1 B1 (m as in text) T1 G1.5.6 M3.5 °क्रुरथ (V1 T1 G1 M3.5 °क्रुस्वथ) तत्रामितौजसः; Ñ2 B6 Da Dn सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्वाः; Ñ3 °क्रुस्वथ तत्रा°; T3 G3.4 °क्रुस्तथा (G4 °त्र) मात्रामितौजसः; M6-8 °क्रुस्तथा तत्रामितौजः (sic).

2 T3 G2.4 om. 2-3. — a) T1 G6 °वीरः कुरुपुंगवांस्तान्. — b) Ś1 Ko-2 Ñ2.3 V1 B D T1 G6 आशंस°. B3m °रौक्मिणेयः (cf. v. l. 3). — K1.4 (hapl.) om. 2c-3b.

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स सर्वे ॥ ६
तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य
गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७
दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९

C. 1. 7155
B. 1. 191. 25
K. 1. 206. 29

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

3 K1.4 om. 3[ab]; Dn1 Ts G2.4 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — [b]) Bsm °रौक्मि° (cf. v. l. 2). — [cd]) After च, N (Dn1 om.) ins. अपि (to avoid the hiatus).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — [a]) Ko Dn1 तत्र; T1 तं च; G6 तांश्च (for ततो). Ts G4 महान् (for ऽब्रवीत्). — [b]) Bs Da कुंतीपुत्रं; G6 °सुतान्. G6 वरिष्ठान्. — [d]) Gs.4 °स्याजि°. T1 G6 तस्थौ (for राज्ञः).

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 अपि (for एव). — [b]) Ñ1 V1 B6 Da Dns D1.2 S ते (for तौ). B8 कृष्णां; D1 कृष्णं (for हृष्टाः). — [c]) Ñ1 Ts G1.3–5 M5–8 °ष्वसायाश्च. V1 B1.3 चैव (for चापि). Ko.2.3 Ñ1 D5 Ts G1.3–5 M6–8 मधु°; G6 नर°; M3 *inf. lin.* कुरु° (as in text). — [d]) Da D2.4 प्रागृ°.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). — [a]) T1 G6 तु (for च). — [b]) K1 प्रवेश्य; Ñ2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for निवेद्य). — [c]) K4 एव (for इह). — [d]) Ś1 K B8 M5 गूढं. Ñ2.3 Dn च (for स).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 1). — [c]) Ś1 K1 पांडवी°.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 1). — [a]) N2.3 B (except B6) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्). Ñ1 M6–8 चास्य मुक्ता; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om.) चापि मु°; M3.5 च स्थ मु°. — [b]) Ñ2.3 B D (except D5) घोरात् (for सर्वे). Ñ1 शत्रुसंघाः; V1 मित्रसाहाः; T1 शत्रुसिंहाः. D2 पांडुपुत्राः सहायाः. — [c]) Ko.2.4 Ñ1 B5 T G4.5 M °ष्ट्रः सपुत्रः. — [d]) S (G2 om.) सामात्यो वै (for सहामात्यो). V1 भविष्यति; G6 भवेयुः. — After 8, T G1.3.4 ins.:

1892* दिष्ट्या कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा
दिष्ट्या भूयः शश्वदेवं कृतार्थाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 1). — [a]) Ñ1 परमं (for निहितं). K1 वै (for यद्). — [b]) Ko व्यवर्धध्वं; T1 G5 विवृद्धध्वं; G6 विवृद्धं वै. Ñ V1 B D ज्वलना (D1 °नाद्); G6 °नम्. Ko.3 B1.3.6 Da D2.5 T1 °माना:; K1 इवैध°; Ñ V1 B5 Dn D4 इवैधमानाः; D1 अवध्यमानाः; G1 M6–8 इवेध्यमानः (G1 °नाः); G6 °मानं. — [c]) Ñ2 V1 B1.5 Dn Ts G2–6 M3.6–8 विदुः; D1.4 विद्यः. Ko B Da D2.4.5 के(B8m किं)चिदेवं; Ñ2.3 V1 Dn D1 केचिदेव. — [d]) Ś1 K Ñ1 D5 गच्छावहे; B8 यास्यामहे; S (G2 om.) यास्यावो वां. — [f]) D5 ययौ (for प्रायात्). Ś1 साकं (for सार्धम्). — After 9, Da (marg. *sec. m.*) T G (except G2) ins.:

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या
मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीराः ।

Colophon om. in G2. — *Major parvan:* Ts G1.3–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ8 B Da Dn1.n2 D1.2.4 Ts G4 द्रौपदीस्वयंवर; G3 M5 स्वयंवर;

१८४

C. 1. 7156
B. 1. 192. 1
K. 1. 207. 1

वैशंपायन उवाच ।
धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमाराद्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २
सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३
ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे
बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४
ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे
य एष मत्तर्षभतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६
सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

T1 संभव. — *Adhy. name:* D5 पांडवान्प्रति कृष्णरामागमनं; T1 वासुदेवसमागमः; T3 G3.4.6 वासुदेव(G3 °देवेन)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 190; D4m 194; D5 141; T3 G4–6 142; G1.3 144; M 143. — *S'loka no.:* Dn 26 (Dn3 9); M3 10. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7127.

184

1 Ś1 K1–3 D2 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — [a]) K (except Ko) च (for तु). T3 G3.4 पांचाल:. — [c]) B5 पार्थौ; G5 वृत्तो (for यान्तौ). — [d]) Ñ2.3 Dn D1 °शने.

2 [a]) V1 पुरुषैर्. — [b]) V1 अववार्य; B1.3 G1–3.5 M °धार्य; T3 G4 अपवार्य; G5 अन्ववाय. — [c]) Ñ2.3 V1 B D निलीनो (for निविष्टो). Ñ1 स्वयंवराद्निवृत्य तु. — [d]) S (except G1 M5) °शनात्. — After 2, T G (except G2.3) ins.:

1894* जिज्ञासमानस्तु स तान्संदिदेश नृपात्मजः ।
पुरुषान्द्रौपदीहेतोर्जानीध्वं के त्विमे द्विजाः ।

3 [a]) Ś1 (by corr.) K4 Ñ V1 B D T3 G4 M6–8 सार्थं च; T1 G3.5 °ये च; G1.2.6 M3.5 °ये तु. K2 B5 S च (for तु). — [c]) Some MSS. भैक्ष्यं. Ś1 K Ñ3 Da D5 अथ (for तु). S (except T1) °ष्टिरस्य. — [d]) Ś1 K1 समर्पयामासुर्; D4 M5 निवेदयामासुर्.

4 [b]) Ś1 Da1 वदान्यं; K1 (corrupt) वदत्यां; K3.4 D5 °न्यां. — Before 4[cd], M6–8 ins. कुंती. — [c]) K3 इतः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) त्वम्; T1 G1 ततो. Ñ1 V1 T1 G4.6 M अद्यम्. — [d]) G3 भद्राय (for विप्राय). G5 भद्रे (for भिक्षाम्).

5 [a]) Ś1 प्रदानं; K1 प्रदातं (for ये चान्नं). Ñ1 G3.4 (before corr.).5 तदा हि; T1 G5 हि देहि; G2 M ददाहि (for ददस्व). — [b]) Ś1 K Ñ1 प्रतिश्रिता. V1 येपचितिं. — [c]) Ś1 K (except K2) D5 T1 G1.6 तु (for च). Ś1 transp. शेषं and शीघ्रं. — [d]) K (except K1) Ñ V1 B D (except D5) G1 M चतुर्धा.

6 [a]) Ñ V1 B D (except Da D1) तु (for च). Ś1 K D5 ददस्व; Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 G1.6 च देहि. — [b]) Ś1 °रूपतुल्यः (by transp.); Ñ V1 B D M नागर्षभ°; T G सिंहर्षभ°. — [c]) Ñ3.4 V1 B D (except D5) G2 गौरो (for श्यामो). — [d]) Ś1 K1 अत्र (for हि). M5 एषोभिरूपो ब°.

7 [a]) M5 सं· (for सा). Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.6 °रूपेव. S हि (T1 G6 च) (for तु). — [b]) K4 साध्विति शंक°; Ñ3 Dn D1 साधु विशंक°. — [c]) T1 G6 यथा तयोक्तं वचनं चकार. — [d]) Ś1 K °वैं ह्युपज°; Ñ1 V1 °वैंप्युपज°; Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1 °वैं बुभुजुस्तदन्नं; Da °वैं ह्यवज°; G (except G2.6) °वैं ह्यवज°.

8 [b]) K3 Ñ V1 Dn माद्रीपुत्रः. — [c]) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजह्वुरन्नम् ॥ ७
कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्वी ।
यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०
ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-
न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

C. 1: 7170
B. 1: 192. 15
K. 1: 207. 15

---

text (catalectic)! Ko.s यथात्मदीयान्य°; K1 °त्मीयान्यप्यजि°; K2 Ñ2.s V1 B D यथा स्वकीयान्य°; K4 °थास्मदीयान्य°; Ñ1 °थात्मनीयान्य°; T G अथात्मनीना(G1 तथात्मदीया)न्य°; M अथात्मकी(M6-8 °नी)यान्य°. — d) K3.4 धीराः. Ko धरिष्यां.

9 a) Ś1 K3 Cd °त्यशांता°; Ko.2 B5 D5 अगस्तिशा°; K3 *sup. lin.* °त्याशांता°; K4 D1 °त्याशा°; D4m S °त्यकांता°. Ñ1 °त्यगुप्ताभिमतां दिशां तु. — b) G1 अभूवन् (for तेषां). D2 पुरुषोत्तमानां (for कुरु°). — d) S (except T1 G1.6) कृष्णापि तत्रैव. Ś1 K1 T3 G2-5 M सा तु; K4 Ñ1 पादे; V1 चांते; T1 G6 पत्नी; G1 सांते (for पत्तः). Ñ2.3 B D पादांतरे चाथ (B6 D3 D2.4.5 °रेणाथ) बभूव कृष्णा. Cd cites तिरः and प(or पा)त्तः.

10 b) Ś1 °पदानैव; K1.3 G2 °पधानैव; Ñ2.3 V1 B (except B6) D (except D5) °पधानीव. ❀ Dev.: पादाः उपधानं शिरःस्थानं यस्याः । ❀ — c) Ñ1 मन आस; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मनसापि (for च बभूव). T1 G6 न तत्र तस्या मनसश्च (G6 मन आप) दुःखं; T3 G1-5 M न तत्र दुःखं च समाससाद. — d) D2 चात्र मेने; T3 G4 चापि मेने.

11 b) N1 कथां °त्रां °कारां. — c) T3 G3-5 रथाश्वनागान्. — d) Some MSS. परस्व°.

12 b) Ko Ñ V1 B Dn D1.2.5 पंचाल°. Ś1 G2 M6-8 सुता (for सुतः). — c) S (except T1 G6 M3) श्रुत्वा च (for शुश्राव). Ñ2.3 V1 B D तदा (for तथा). Ś1 K V1 T1 G6 अभिपन्नां (Ś1 °न्नाः) (for निषण्णां).

13 a) Ko.3 च; T2 G (except G1) स (for तु). K4 वृत्तं (for सर्वं). — b) K4 transp. वृत्तं and तेषां. D1 सर्वं; T3 G (except G1) चैषां (for तेषां). — d) D4 T G (except G1) त्वरितं.

14 Before 14, M6-8 ins. वैशं°. — a) Some MSS. पंचाल°. G4 °ण्णचेतः. — b) K4 °डवांश्चाप्रति°. — d) T1 G1 हृता (for गता). T1 G3.5.6 M हृता; G1 गता (for नीता).

15 K2 om. 15. — b) T1 G2 वा कारणेनोप°. G1 वा मम सुता चापनीता. — c) Ś1 (orig.) मे न दिग्धं; Ś1m K4 Ñ3 V1 B1.3.6 Da D1.2 मे निविष्टं; K1 मेनुदिग्धं; Ñ2 Dn D4.5 पंकदिग्धं; T G1.2.5.6 M मे विषक्तं. Cd cites निदिग्धं (=विनिहितं) as in text. T3 G3.4 कच्चिन्न पांसौ हविराहुतं तत्. — d) K4 Ñ V1 B D G1 कच्चिन्न माला पतिता (K4 ins. here वै; D5 -भूत्) श्मशाने.

16 a) B5 T1 G2.3.5.6 °प्रतिमो; T3 G4 °प्रथमो; Cd

C. 1. 7170
B. 1. 192. 15
K. 1. 207. 15

कच्चिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
कच्चित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कच्चिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य तु कच्चिदद्य
कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवर्हो
वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १
योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च गतस्तरस्वी

---

as in text. — [b]) Śi °र्णोऽप्यथ; Mc–s °र्णोच्युत. Ko Ñ1 G1 M (except M3) चेह; Ñ2.3 V1 B D एव; T3 G2–6 नेह. — [d]) Some MSS. °मर्षेण; V1 °ष्णानिषंगेण.

17 [a]) Śi यक्ष्यं (m भैक्षं); Ko योक्ष्ये; K1 भैक्ष्यं; K2.4 V1 यक्षे; B1 Da D1 पक्षः; B5 योज्ये; Cd यक्ष्ये (as in text). Ñ2.3 B3. 6 Dn D2.4.5 कच्चिन्न तप्स्ये; S कच्चिच्छयिष्ये. — [b]) Ko.3.4 D5 संगम्य; Ñ1 °पूज्य; V1 °गृह्य; S तां योज्य. — [c]) Śi K1 V1 प्रब्रूहि; K3 ब्रवीतु; Ñ2.3 B D वदस्व. Ko.4 Ñ B D T3 G M3.5 °भाव; V1 नरप्रवीर. — [d]) G2 हि (for वि-). G1 दुहितारमद्य.

18 [a]) Ñ1 V1 B5 D4 T G वैचि°. Ñ2.3 B D सुतस्य (B5 मृतस्य; D5 सुतेन) कच्चित् (for तु कच्चिदद्य). — [b]) Śi वसंति; K1 कदंति; K2.4 Ñ1 V1 T G2–5 M (except M3) चरंति; Ñ2.3 B Da Dn D2.4 म्रियंति; D1 जीवंति; G1 वदंति; G6 हरंति. Śi K1 पौराः (Śim वीराः); K2 G1 पौत्राः. D5 °स्य युधिष्ठिरस्य. — After 18[ab], T G1.3–5 ins.:

1895* कच्चित्तु मे यज्ञफलेन पुत्र
भाग्येन तस्याश्च कुलं च वा मे ।
[(L. 2) T1 कुलस्य वा मे; G1 नरो हि साक्षात्.]

— [c]) Śi K1.3 M5–8 न; Ko.2 Ñ1 V1 B1 नु; Da T1 G (except G4) M3 च (for तु). — [d]) D4 गृहीत्वा. Ko.4 G6 निहितं. A few MSS. लक्ष्यं.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi Ko–3 Ñ3 B Da Dn2 D2.4 T3 G3.4 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1 D5 G2 स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं; G2 M3.5 धृष्टद्युम्नप्रत्यागमनं; T3 G3.4 पांडवपरीक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 191; D1m 195; D5 G2 142; T3 G4–6 143; G1.3 145; M 144. — *Śloka no.:* Da1 Dn M3 18.

185

1 Śi K (except Ko) D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — [a]) B1 (m as in text) तु सर्वं (for तथोक्तः). — [b]) T1 G1.2 शशास. Śi K V1 आशु (for अथ). G6 नरेंद्रपुत्रः (for स राज°). — [c]) Ñ1 प्रहृष्टो; D5 °हर्षो; T3 G2.4 °वीरो; Cd as in text. — [d]) K2.3 transp. वृत्तं and यथा. V1 वृता (for हृता).

2 Before 2, Śi K1.2 ins. धृष्टद्युम्नः; Ko.3.4 N2.3 V1 B D धृष्ट° उ°. — [a]) Ñ2 V1 B1.3.6 Da D1.5 Cd व्यायत°; Dn स्थाहित°; T3 G2–4 स्थाहित°. — [b]) Ñ1 V1 °जिनो. S रूपमतीव बिभ्रत्. — [d]) Some MSS. लक्ष्यं. Ñ V1 B D

वृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्तं
नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ
बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य
तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
तस्याततस्तावभिवाद्य पादा-
वुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

C. 1. 718 3
B. 1. 193. 10
K. 1. 208. 11

यः (for तत्).

3 [a]) Ñ1 B6 स सज्ज°; V1 स भ्राज°; B3m D2.4 स भाज्य°; Da D1.5 असह्य°; G2 अतर्क्य°; Cd as in text. Ñ2.3 B D (except D5) G2.5 ततः (for गतः). T1 G1 असंशयं राजपुत्रस्त°. — [b]) V1 S द्विजातिभिस्तैर्. — [c]) Ñ1 व्युत्क्राम; S विक्रम्य. — [d]) T3 G4 स (for च). K1 तुष्टः; S दृष्टः; Cd as in text. — After 3, D4 (marg. *sec. m.*) T G (except G2) ins.:

1896* श्यामो युवा वारणमत्तगामी
कृत्वा महत्कर्म सुदुष्करं तत् ।

G1 cont.: T G3.4 ins. after 6[ab]:

1897* विक्षोभ्य विद्राव्य च पार्थिवांस्तान्
स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 [a]) K4 Ñ2.3 B5.6 D (except D4) G1 प्रगृह्य; B1.3 गृहीत्वा (for च गृह्य). Ko.3.4 अन्वगात्. T G2–6 M कृष्णापि कृष्णाजिनिनं जगाम. — After 4[ab], T G M3.5 ins:

1898* यः सूतपुत्रेण चकार युद्धं
शक्रेऽर्जुनं तं त्रिदशेशवीर्यम् ।

— [d]) Ko.3.4 Ñ2.3 B Dn D1.5 G2 वै (for तं). T1 युद्धाय सर्वेषु समा°.

5 [a]) G2.3.4 (before corr.).5 हि यः (for ऽपरः). K1 °राजमान्ये; Ñ2.3 V1 B D T1 °संघ(D2 °सिंह)मध्ये. — [b]) Ś1 K1 °माभज्य; K2–4 Ñ1 V1 Da °मारुह्य. G2 महीं प्रचक्षं. — [c]) Ko.3 S प्रा(or प्र)कालयत्; K1 प्राका°. Ko.3 M तेन; Da इति; T G तत्र (for एव). T1 G6 पार्थिवात्रणे; T3 G1–5 °वौघं; M °वेन. — [d]) T3 G4.6 भीमः (for क्रुद्धः). — After 5, M3.5 ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि
यः पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 [a]) T3 G3.4 तां (for तौ). V1 प्रवरौ; G1 अधिपौ; G3 अमितां (for मिषतां). V1 नृवीरौ (for नरेन्द्र). — [b]) M5 नरेंद्रौ (for नराग्र्यौ). — After 6[ab], T G3.4 ins. 1897* (cf. v. l. 3). — [d]) Ś1 K1 G1.5 M6–8 बाह्यात्; K4 Da T3 G4 बाह्यं. Ś1 K1 D5 पुरा; Ñ1 द्रमां.

7 [a]) T1 M6–8 ततोप°. — [b]) D5 एष; T3 G3.4 आस (for प्र-). K4 °त्री मम तत्र तर्कः. — [c]) M6–8 °धैर्नरवीरैरुपेतैर्. — [d]) T1 G1.6 M3.5 °ष्ट्रा त्रिभिः.

8 [a]) K4 तस्याग्रतस्. Ko.1.3 D5 अभिवंद्य. — [b]) Da D2.4 तु (for च). Ñ2.3 B D °र्णां त्वभि°. S (except T1 M5) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ. — [c]) Ñ V1 Dn D1 स्थितां; B Da D2.4.5 भिक्षां; M3.5 स्थिताश्र. K2 T1 G3 M5 निवेद्य. — K1 (hapl.) om. 8[d]–9[a]. — [d]) Ś1 K (K1 om.) Ñ1 V1 G1 भैक्ष्य°; Ñ2.3 B D भिक्षा°.

9 K1 om. 9[a] (cf. v. l. 8) — [a]) Some MSS. भैक्ष्यं. K2 परिगृह्य; V1 प्रतिहृत्य. — [b]) K3 Ñ2.3 B D T1 दृत्वा (for कृत्वा). S ब्राह्मणानर्चयित्वा. Cd cites ब्राह्मणसात्. — [c]) Ñ1 दृत्वा (for वृद्धां). Ñ V1 B3.5 Dn D4.5 °वेष्य; B6 °वेद्य; D2 G6 °वेक्ष्य; G5 °भोज्य; a few MSS. (incl.

C. 1. 7188
B. 1. 193. 10
K. 1. 208. 11

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
दर्भाजिनाभ्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
ते नर्दमाना इव कालमेघाः
कथा विचित्राः कथयांबभूवुः ।
न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
मुक्तान्हि पार्थाञ्शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
यथा च भाषन्ति परस्परं ते
छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः
पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कच्चित् ॥ १४
गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा
हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
तदाचष्टं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

Cd) °विश्य.

10 [b]) Śi K1–3 Ñ B1. 5 Dn D1 G5. 6 च (for तु). Śi K1 Da D2. 4 T3 G1. 4 °धाना; Ko. 3 Ñ V1 Dn °धाने; B (except B1) D1. 5 °धानी. — [a]) Ñ V1 Dn D1 °जिनाग्रास्तं.

11 [b]) B5 D5 कथां °त्रां. — [a]) K (except K1) Ñ1 V1 T3 G3–6 M6–8 °शूद्रोपयिकाः; T1 M5 °यिकाः; G1 °शूद्रावधिकाः; G2 °शूद्रोपं. Śi K D5 ते (for ता). — [d]) G1 सद् (for च). Śi Ko–2 द्विजातीः; Ñ V1 B D द्विजानां; T1 G5. 6 द्विजाहां:; T3 G2–4 M द्विजा वा; G1 अविरुद्धं. Ñ1 शूराः.

12 [b]) K1 वीराः (for राजन्). — [c]) K2 प्रवृद्धा. — [d]) Ko Da om. हि. — After 12, D1 (erroneously) ins. 18[d] (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 [b]) A few MSS. सज्जं. Ko. 3. 4 सज्जीकृतं. Ñ1 T1 G6 यथा. K2 D1 प्रसज्य; T3 G प्रगृह्य. — [c]) M (except M8) तथा. Ñ V1 B5 Dn1. n8 S हि (for च). S ज(G1 क)ल्पंति (for भाषन्ति). Śi K यथा वदंते च परस्परं वै. — [d]) Śi K1 D5 वै (for ते). K3 T1 विचरंति. T3 G M छन्नं वसंतो वि(T3 G3–6 -पि)चरंति.

14 Before 14, V1 B3. 5 D2. 5 T1 G1 M3. 5 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [a]) T1 M5 तु (for स). Ñ1 परम- (for द्रुपदः). — [b]) K1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; Ñ2. 3 B (except B6) Dn D1. 2. 4 G6 M3 प्रेषयामास तेषां (G6 तत्र). — [c]) Ñ1 विद्येम; T3 G (except G1) विदाम. — [d]) Ko Dn2 M7 महात्मानः; M5 °मनाः. Śi K1 B5 G2. 5 च; K4 Ñ2. 3 V1 Dn D1 तु; G6 स्म (for स्थ). B3 कर्हिचित्.

15 G2 om. from पुरोधा up to the end of the st. — [c]) Ñ V1 B D (except D5) transp. यथावत् and समग्रं. — [d]) Śi Ko. 3. 4 Ñ1 M5 तान्स (K4 M5 °न्सं) क्रमवि-; K2 तत्सत्क्रमवि-; Ñ2. 3 B D चानुक्रमवि- (B1. 5 °वित्); V1 तान्स प्रणयात्; T3 G3–6 तत्संक्रमवि-; G1 तान्सत्क्रमवि-; M3. 6–8 तान्संक्रमवित् (for तान्स क्रमवित्). T1 प्रोवाच तेभ्यः स्वमनुक्रमेण.

16 [a]) T3 G4 °च्छन्नव°; G2 °च्छन्नपतीश्च°. — [b]) Śi Ko. 2 Ñ2. 3 V1 B Da D5 °पंचाल°; Ñ1 पंचालपुत्रो. Ñ2. 3 B (except B5) D (except D5) वरदो (for द्रुप°). Śi K1 D4. 5 °हैः; B3 D2 S °हान्; B5 महार्हः. — [c]) Some MSS. लक्ष°; K2. 3 V1 D2. 5 च (for हि). — [d]) K2 तत्त्वं (for नान्तं). Ko. 2. 4 Ñ2. 3 V1 B D प्रतिपद्यते (D5 परिपस्य°); M3 *inf. lin.* परिलप्स्य°; M5 प्रतिलप्स्य°. Ko. 3 T1 स्म (for सः).

17 [a]) K2–4 V1 D5 तदाचक्षध्वं; Ñ1 तदा वद त्वं; Ñ2. 3 B6 Dn D1. 2. 4 आख्यात च; B1. 3 तदा च त्वं; Da T G1. 3–6 M आचक्षध्वं. Śi K1 ज्ञातिज्ञानानु°; Ko. 2 Ñ1 D2. 4 G1 °पूर्वं; D5 T1 G5. 6 जातिकुलानुपूर्वं; G3. 4 M3. 5 जाति°; M6–8 जातिकुलानि पूर्वं. B5 निवेदयध्वं कुलजातिपूर्वं; G2 आचक्ष्व

पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
स्नुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।
समीपस्थं भीममिदं शशास
प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै ॥ २०
मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

C. 1. 7197
B. 1. 193. 24
K. 1. 208. 25

जातीं च कुला°. — [b]) S (except T3) शिरःसु पादं द्वि°. — [d]) Ko.2 Ñ V1 B D (except D4) पंचा°. Ś1 K B5 Dn D1.5 च सानुग(K2.3 °ज)स्य; T1 सहात्मजस्य; T3 G M (except M3) सहानुजस्य.

18 [d]) B1.3 इह; M6-8 यदि (for इति). Ñ2.3 B5 Da1 Dn D1.4 स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय.

19 [a]) Ñ1 स; Ñ2.3 V1 B D (except D5) हि (for च). — [b]) B1.5 °तांगीं; B3 G2 °तांगः. — [c]) Ś1 Ko.1.3 यदि; K2.4 अपि (for यद्). K2.4 असौ; Ñ1 S मे (G2 अयं) (for वै). — [a]) K4 Ñ2.3 B D ममैतां; V1 समेतां; S (except G2.6) इहेति. — After 19, T1 ins.:

1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
राज्ञा यदुक्तं द्रुपदेन वाक्यम् ।
कुन्त्या सार्धं मानयां चापि चक्रुः
पुरोहितं ते पुरुषप्रवीराः ।;

while N ins.:

1901* कृतं हि तत्स्यात्सुकृतं ममेदं
यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
[(L. 1) Ś1 K मयेदं.]

20 Before 20, T1 ins. युधिष्ठिरः. — [a]) Ñ B D अथो° (Da यथो°). K4 Ñ V1 B1.6 D (except D1.2) हि (for तु). K2 Ñ V1 B1 Dn2 D1.2 °हितं स्थितं. B3 °क्यं नृपतेः पुरोहितं; T1 द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — G2 (hapl.) om. 20[b]-22[a]. — [b]) K2 तथा; Ñ V1 B Da1 Dn D1 ततो (for स्थितं). T3 G (G2 om.) M6-8 विधिज्ञं (for विनीतं). D2 विनीतवाक्यं; T1 पुरोहितं वै (for स्थितं वि°). V1 M3.5 प्रसमीक्ष्य. — Ko (? hapl.) om. 20°-21[b]. — [c]) K4 पार्श्वे स्थितं; Ñ V1 B D (except D5) समीपतो (Ñ1 B3 °गं). K4 T3 G3.4 भीमसेनं (for भीममिदं).

21 G2 om. 21; Ko om. 21[ab] (cf. v. l. 20). — [b]) Ñ1 तस्मात् (for तस्मै). D2 प्रयुज्या; D4 प्रदेया. T3 G3.4 ins. हि after प्रयोज्या. Ñ2.3 B1.3.6 D T1 हि; B5 T3 G (G2 om.) M च (for एव). — [c]) K1 Ñ V1 B D (except D5) ततस् (for तथा). T G1.3.4.6 M3 तां; G5 M6-8 तं (for तत्). — [d]) T1 स (for तां). K1 एव; S (except T1; G2 om.) चापि (for चैव). Ś1 K1 प्रगृहीतवान्सः; K2 अपि संप्रगृह्य; K3 प्रतिसंनिगृह्य; K4 Ñ1 V1 B1.3 G5.6 M6-8 प्रतिसंगृहाण; Ñ2.3 B5.6 D (except D5) प्रतिगृह्य हर्षात्; T G1.3.4 M3 प्रतिगृह्य तत्र; M3 (*inf. lin.*).5 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसंगृहीत्वा as in Ko D5).

22 G2 om. 22[a] (cf. v. l. 20). — [a]) Ñ2.3 B1.3 Dn D1.5 °हितं तदा. — [c]) K2 Ñ V1 B1.3.5 D2.5 पंचाल°. K1 B3.6 Da Dn3 D2.4.5 विसृष्टा. — [d]) G1 °मनिष्टेन. K3 पथानु°; Ñ2.3 V1 B D (except D5) यथा (B Da2 D4 पथा) न कामात्; T1 G6 यथानिकामं; T3 G1-5 M य(G1.5 M3.5 प)थाद्य कामं.

23 [a]) Ś1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः. — [b]) Ś1 K1 सोनेन; K2 Ñ2.3 D (except D1.2.4) S सा तेन. Ś1 K1 यथानुवृत्तः; Ko °वृत्तः; T G M3.5 तथा गृहीता.

C. 1. 7197
B. 1. 198. 24
K. 1. 208. 25

न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ २३
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण
विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह
कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४
नैवंगते सौमकिरद्य राजा
संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५
अप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं
मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६
तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह
कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ २७
एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— [a]) Śi Ki nājīv°; Ko.2-4 nājīvaśalye; Ni nājīvaśīle; Ñ2.3 Vi B D na cāpi (Vi caiva) śīle; T G (except Gi) na caiva śilpe; Ms na jīvaśulke. Ts G3-6 gotraiḥ.

24 [a]) B6 Da D2 ca (for hi). K2-4 Ñ Vi B Da Dni Di.5 Ti M °keṇa (as in text); the rest °kena. — [b]) Ñ1.3 Vi Bi Dni.n2 G5 hi (for ca). Ñ3 Vi B Da Dn3 D2.4.5 sā visṛṣṭā; Ñ3 Dni.n2 Di vimṛk°; Ti G2 °kṛṣṭā; G3 *inf. lin.* sā ni°. — [c]) Dn2 T G (except Gi) Ms.5 tathā tena.

25 [a]) B (except Bi) Da D2.4.5 evaṃgate. Śi K (except Ko) Gi.2 M6-8 somakir; B3.5.6 D2.4.5 saumyakim; Di saumakim. Śi Ki atra (for adya). — [c]) T G asya (for asau). — [d]) Ms.5 sarvathā hi (for pārthi°).

26 [a]) K2 G6 āprāpt°; K4 anāpt°; Ñi avṛtt°; Ñ2 Dn saṃprāpy°; Ñ3 Bi(m as in text).2.5 D5 Gi aprāpt°; Dai.m Di Ti G2 M5-8 saṃprāpt°; T3 G3-5 M3 suprāpt°. Śi K ca; D5 tu (for hi). — [b]) Vi brāhmaṇasaṃmadhye. — [c]) Dni G2.6 dhanurved°. — [d]) K2 yatheha; Dni.n2 tathāpi; D2 tadā hi. — [f]) K4 D2.5 na; S ca (for hi).

27 Di (hapl.) om. 27[b]–28[a]. — [b]) K2 Ñ Vi B D (except Da D4) paṃcāl°. — [c]) Śi Ki tatpātitam. — [d]) Ñi Vi B6 D2 visajyaṃ; Ñ2.3 Dn D4.5 hi śakyaṃ; Bi.3.5 visahyaṃ; Da hi sajyaṃ; Ti samarthaṃ.

28 Di om. 28[a] (cf. v. l. 27). — Before 28, G5 M5 ins. vaiśaṃ°. — [b]) Ko.2 Ñ Vi B D (except D2.4) paṃcāl°. Ñi samīpago. — [c]) Ñi tadā (for tatra). Ko.3.4 atha (for āśu).

Colophon. *Major parvan:* T3 G M saṃbhav° (for ādi°). — *Sub-parvan:* Śi Ki–4 Ñ3 B Da Dni.n2 D2.4.5 T3 G3.4 draupadīsvayaṃvara; Ti saṃbhav. — *Adhy. name:* Śi Ko.1.4 yudhiṣṭhiravākyaṃ; T3 G3.4 drupadapurohitayudhiṣṭhirasaṃ- (T3 om. saṃ)vādaḥ; D5 yudhiṣṭhiraṃ prati purohitavākyaṃ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 Ti 192; Di 188; D4m 196; D5 G2 143; T3 G4–6 144; G1.3 146; M 145. — *S'loka no.:* Dai Dn 29; M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7184.

186

1 Śi Ki Ti M dūtaḥ; T3 G2.4.6 vaiśaṃ°; Gi drupadaḥ; G5 vaiśaṃ | dūtaḥ (for dūta u°). G3 om. the ref. — [a]) Śi Ti G5 M janya(M3 *inf. lin.* °nyā)rthaṃ; Ko.2 yajñārthaṃ; K4 Vi kanyārthaṃ; Ñ3 yuṣmākaṃ; Cd as in text. G2 tena (for rājñā). — [b]) K2 tu; Ti yat (for ca). — [c]) K4 Ñ Vi Bi.5 Dn kṛṣṇāṃ; Nilp as in text. D4 T3 G tu; Ti api (for ca). D4 S (except Gi.2) tatraitu.

2 [a]) K3 °raṅgacitrāḥ; Ñ3 °varṇacitrāḥ; B3.5 D4 °paṭṭacitrāḥ; D2 °citrapaṭṭāḥ; S °patracitrāḥ (Gi.6 °citrapatrāḥ). — [c]) K4 B5 Da M7 pareta; Ti parīta; T3 G3–5 samīta; G2

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा
विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।
तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः
कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १

इमे रथाः काञ्चनपट्टचित्राः
सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
एतान्समारुह्य परैत सर्वे
पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते
पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।
आस्थाय यानानि महान्ति तानि
कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य
यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां
द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि
चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।
गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जू-
र्द्रव्याणि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
सर्वाणि कृत्स्नान्यखिलेन तत्र ।
क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि
सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

रथाश्ववर्माणि च भानुमन्ति
खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

समेत्य; M_3 पुरैत; Cd as in text. G_1 विमानमारुह्य समागमध्वं. — [d]) A few MSS. पंचाल°.

3 $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_2 S om. उवाच (G_3 om. the ref.). — [a]) $Ś_1$ K_1 D_5 °नंदनास्ते; G_3 °पांडवास्ते. — [b]) B_6 Da D_2 पुरतः; T_1 प्रवरं (for प्रथमं). $Ś_1$ G_3 M_{6-8} प्रयास्य; Ko.2 विसर्ज्य; $K_{3.4}$ D_5 विसृज्य. $Ñ_2$ B_5 परियाप्य सर्वे; $Ñ_3$ प्रतिपद्य सर्वे; $B_{1.3}$ D_1 प्रतियाप्य सर्वे (for प्रथमं प्र°). — [d]) K_2 V_1 यानैः; K_4 D_2 याने (for याते). $Ñ_{2.3}$ B Da Dn $D_{1.4.5}$ सहैकयाने; T_1 G_6 सह प्रयाते; T_3 G_{2-5} M (except M_5) सहोपयाते. — After 3, Ko D_4(marg. *sec. m.*; om. 1^{ab}).5 ins.:

1902* सुस्नापिताः साक्षतलाजधानै-
र्वरैर्घटैश्चन्दनवारिपूर्णैः ।
स्त्रीभिः सुगन्धाम्बरमाल्यदामै-
र्विभूषिता आभरणैर्विचित्रैः ॥
माङ्गल्यगीतध्वनिवाद्यशब्दै-
र्मनोहरैः पुण्यवतां प्रवृद्धैः ।
संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा
दीपैर्ज्वलद्भिः सहिताश्च विप्रैः ॥;

on the other hand, S ins.:

1903* स वै तथोक्तस्तु युधिष्ठिरेण
पाञ्चालराजस्य पुरोहिताग्र्यः ।
सर्वं यथोक्तं कुरुनन्दनेन
निवेदयामास नृपाय गत्वा ॥

[Cf. 4^{ab}. — [d]) T_3 $G_{3.4}$ तत्त्वम् (for गत्वा).]

4 [a]) $Ś_1$ K (except K_3) G_1 च (for तु). — [c]) $Ñ_2$ B_5 Dn1.n2 D_1 जिज्ञासयेवाथ; T_1 °यैवात्र. — [d]) Ko.3 अशेषाणि; K_4 सर्वाणि (for अनेकानि).

5 [a]) T_3 G (except G_1) मूला° (for माल्या°). $Ñ_{1.2}$ B_5 Dn T_3 G_4 च; T_1 G_5 अथ, M_{6-8} उप- (for सु-). — [b]) $K_{2.4}$ Ñ V_1 Dn D_1 व(K_2 ध)र्माणि चर्माणि (by transp.); T_1 भोज्यानि चर्माणि. $Ś_1$ K- च भानुमंति; D_2 वरासनानि. — [c]) $Ñ_1$ रत्नानि (for राजन्). K $Ñ_1$ अपि (for अथ). T_1 उपसंजहार; $G_{1.3.5.6}$ अथ चापि राजा; G_2 अथ चैव राजा (cf. 6^d); M अथ चापि रज्जून् (M_5 रज्जूः). T_3 G_4 ज्याश्चैव चापानथ चापि राजा. — [d]) Ñ B D (except D_5) बीजानि ($Ñ_1$ यानानि); T G रत्नानि; M अन्यानि (for द्रव्या°). S धान्या° (for चान्या°). K_1 कृषीवलानां; S कृषेर्निमित्तं.

6 [a]) D_4 S (except G_1) अपि (for च). — [b]) Ko

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः
शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च
सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
तथैव चासन्विविधानि तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-
मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-
न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीराः परमासनेषु
सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-
स्तदा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः
भोजापकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ १३

Ñ1.2 V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्यानि; B5 कृत्यानि सर्वाणि. Ś1 D1 G2 अखिलानि. Ś1 K D5 चैव (for तत्र). — °) K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 T8 G3-5 M8 अपि (for च). Ñ1 यानि; Ñ2.3 V1 B D (except D5) तत्र (for तानि).

7 °) K (except K1) रथाश्च च(K2 च)र्माणि; Ñ Dn D1 चर्माणि चर्माणि; V1 गदाश्च चर्माणि; B Da D2.4.5 चर्माणि वर्माणि; S अस्त्राणि (T1 धनूंषि) शस्त्राणि. — ᵇ) B5 Da D4 शंखा; G2 खट्टा (for खड्गा). T8 G2-4 महत्यो. B6 Da S अथ (for अश्व-). D2 T3 G (except G1.6) -रथान्. Ñ3 B Da D4 विचित्राः; D2 G (except G1.6) च चित्रान्. — °) D1 om. 7°. S (except T1) चोग्राणि. K3.4 T8 G2.4.5 शरांश्च मुख्यान्. Ñ2 V1 Dn चित्राः (for मुख्याः). — ᵈ) Ñ2 Dn °भूषणाश्च.

8 °) K2 T8 G2.4-6 प्रासान्. Ko.2.3 मुखंड्यश्च; K1 भुसुंड्य°; K4 भूशंड्य°; B1.3.6 भुषुंड्य°; D1.5 भुशंड्य°; T1 मुसुंड्य°; T3 G4 मुसुंठी°; G1 मुसंड्य°; G2 मुसुंठी°; G3 मुसुंड्य°; G5 M5 मुसुंड्य°; G6 मुसंड्य°; M3.6-8 मुसुंड्य°. Ko.2.4 Da D1.2 परस्वधा°; D5 G1 °श्वथा°; T1 तथा शतघ्न्यः; T8 G2.4.6 परश्वधां°; G3.5 °श्वधां°. — ᵇ) Ś1 K4 D1 G6 संग्रामिकं; Ñ1 S सांग्रामिकां(Ñ1 T1 G1 M3.6-8 °का)श्चैव. Ñ1 V1 D1 तथेह; T G3-6 तथापि (for तथैव). S चान्ये (T8 G2-6 °न्यान्) (for सर्वम्). — °) Ñ2 Dn °वस्तुवंति; D4 °सत्कृतानि (for °संस्कृतानि). — ᵈ) T8 G (except G1) राजन् (for चासन्). Ś1 K1.2.4 D5 तथैव चापानि (D5 वासांसि) महांति तत्र; Ñ2.3 Da Dn D1.2.4 तथैव वासो विविधं च तत्र.

9 ᵃ) T1 G1 M5 च (for तु). — ᵇ) Ś1 K (except K3) स्त्रियश्च ताः; T1 G6 राजस्त्रियः. — ᵈ) Ñ2 Dn प्रत्यर्चयामासुर्; T8 G2-5 प्रत्युद्ययांचक्रुर्. Ś1 K1 Ñ3 G2.3.5.6 अदीनसत्त्वां.

10 ᵃ) K (except K1) D5 S उदी(G2 °दै)क्ष्य; Ñ1 समी°; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 निरी°. — ᵇ) K2.3 मत्तर्षभा°. — °) Ko.4 गूढोत्तमांगान्; K2.3 B5 D2 गू(K3 ग्यू)ढोत्ततांसान्; S ग्यूढां(G3° ह्यां)तरांसान्; Cd as in text. K2 Ñ1 G1.3 M3.5 °गेंद्रभोगान्. — ᵈ) G5 -प्रगदभबाहून्.

11 ᵃ) Ñ1 सजना° (for सचिवा°). — ᵇ) Ś1 K D5 पौत्राः (for राज्ञः). Ś1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text). — ᵈ) B6 Da D2 समापेदु°; M3 समासेदु°.

12 ᵃ) K2 वीराश्च सर्वे परमा°. — ᵇ) G1 पात्रो(? read °दो)पपीठेषु; M5.8 संपादपी°. — °) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.2.4 यथानुपूर्व; T1 G1 °पूर्व्याद्; T8 G3.4 °पूर्व्यै. — ᵈ) Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.4.5 G6 M6.7 तथा. B6 Da D2 सिंहासनेषूत्तमभूमिपा यथा.

13 ᵇ) Ś1 K1.4 V1 T1 G1.2.6 पात्रेषु. Ś1 K1 V1 T1 G1.6 °राजतेषु. — °) Ś1 K D5 सूदा° (for दासा°). D5 दासा° (for दास्य°). V1 प्रहृष्टरूपाः. A few MSS. -वेशाः. — ᵈ) Ś1 K2 भोज्यां(K2 °जां)धकाः; K1 भोज्येनकाः; K3.4 Ñ2.3 V1 B D संभोजकाः; S भोज्यं परं. T1 चाप्यवजह्रुर्; T3 G4 च व्यप°; G3 च व्युप°; G6 चाभ्यप°. Ñ1 भोज्य-प्रकारानुपजह्रुरन्नं.

14 ᵇ) Ñ B1.6 D (except D2.4.5) यथात्मकामं; V1

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ १४

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।
तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते । C. 1: 7223 B. 1. 195. 6 K. 1. 210. 6

°वकाशं; B3 यथा स्वकामं; B5 °र्थकामं. T3 G2–4 सदृशं. — K2 om. 14°–15b. — c) Ś1 K (K2 om.) Ñ2. 3 V1 Dn D1. 5 राजन् (for तत्र). — d) Cd cites सांग्रामिकानि (as in text). K1 सांग्रामिकान्यामुमुदुर्; Ñ1. 2 V1 Dn D1 °मिकं ते (D1 वै) विविशुर्.

15 K2 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) Ś1 K1 D2 तान्; B5. 6 Dn3 D4 सं-; Da स (for तल्). — b) T G3–6 सर्वे. G6 °मुख्याः. — c) Ko. 3 Dn D1 समर्थया°. Ñ1 B D2. 4 समर्चे(Ñ1 B1 °र्थे)यामास उपेत्य हृष्टः. — d) Ś1 °पुत्रपौत्रैः; K1. 2 Ñ3 °पुत्रपौत्राः; Ñ2 Dn D1 °राजपुत्रान्; T1 °मुख्यपौत्रान्.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 द्रौपदीविवाह; K1–4 Ñ3 B Da Dn1. n2 D2. 4. 5 T3 G1. 3. 4 M5 द्रौपदी(Da1 D5 M5 om.)स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko यज्ञासा (read जिज्ञासा); K4 D5 वर्णजिज्ञासा; T3 G1. 3. 4 पांडवपरिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 T1 193; D4m 197; D5 G2 144; T3 G4–6 145; G1. 3 147; M 146. — *S'loka no.:* Da1 Dn 15; M3 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7199.

187

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D2 S om. उवाच. — a) D5 S पांचालो. — c) D1 प्रतिग्रहेण; G2 परिग्रहाणां. — d) D1 प्रतिगृह्य. K Da D2. 5 महामतिः; Ñ1 समद्युतिः.

2 a) Ś1 K D5 M5 °पृच्छदमेयात्मा. — b) Ś1 T G3–6 M3. 5 °पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2cd, T1 ins. द्रुपदः. — d) Ś1 K D5 ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). G2 ब्राह्मणानुगान्.

3 b) K2 Ñ V1 B D G2. 6 M7 अथ वा. — c) Ś1 G2 वै; Ñ1 वः (for वा). Ñ2. 3 V1 B D (except D5) वा विप्रान् (D2 विप्राय). — d) B D2. 4. 5 G1 M6–8 चरंतः. K4 °तो दिशः.

4 a) Ñ V1 B (except B6) D (except Da) G2 M6 °प्राप्ता. — b) K2 B6 Da देवान्; Ñ2. 3 V1 B1. 3. 5 Dn D1. 2. 4. 5 देवाः (for दिवः). — c) T3 G3. 4 ब्रवीहि. D5 यथासत्यं. — d) Ñ1 S ह्य(M3. 5 -त्य)स्ति (for ह्यत्र). Ko विद्यते; K3. 4 वर्तते (for नो महान्).

5 b) K2 T3 G1(by corr.). 5. 6 मनस्तुष्टिमिहा°; K4 मनस्तुष्टेरिहाविशत्; Ñ V1 B D मनः संतुष्टिमावहेत् (V1 °विशेत्; Dn3 D4 °हरेत्); T1 G3 °ष्टिरिवाविशेत्; G2 °ष्टिरथाविशत्.

6 a) Ś1 T1 G1 कामये; K1 D5 काम्यया; K4 Ñ2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 इच्छया. Ñ2 V1 Dn D1 तत्सत्यं (for सत्यं त्वं). T3 G2–5 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G5 मे ब्रूहि); G6 कामयेयं ब्रूहि सत्यं. — b) B5 साधुषु (for राजसु). Ś1 K D5 पूज्यते. M7 सत्यं ब्रूहि सुशोभते. — c) Ko. 3. 4 D5 तु; M6–8 न (for च). — d) S °त्यं नानृतं भवेत्.

7 a) Ś1 त्वमर°; K1 परम°; Ñ1 °संकाशं; D2 ह्यमृत°.

C. 1. 7223
B. 1. 195. 6
K. 1. 210. 6

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६
श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८
वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।
याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९
यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।
व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यं ह्रदं गता ॥ १०
इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२
यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३
पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरा ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५
आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६
ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७
तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— [d]) G4 आस्थास्याम; M6-8 °स्यति; Cd as in text.

8 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — [a]) G3 दुर्मना (for वि°). — [b]) D5 S पांचाल. — [c]) Ś1 K ध्रुवं कामः. — [d]) K3 न संशयः; B3 अशेषतः (for असं°).

9 [e]) Some MSS. मा (for मां). — [f]) K4 Ñ2 Dn D1.5 आर्य्यां. — [f]) B1m विजिता. G2 जन°.

10 [a]) Ñ1 तत्र तु (by transp.). Ñ2.3 V1 B D (except D5) M6-8 च; T G2-6 M3.5 तौ (for तु). Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुंती च (for राजेन्द्र). K2 G1 इमौ यमौ च राजेंद्र (G1 माद्रेयौ). — [b]) Ñ2 Dn D1 व्यवस्थिता (for प्रति°). — [c]) M व्येतु. — [d]) K2.4 S स्म (for स्मो). B5 S (except G2) नराधिप. — [f]) Ñ V1 B5 Dn2.ns D1 G1 M7 अन्यह्रदं. Ś1 K D5 T1 ह्रदाद्ध्रदमि(K2 °द ह)वागता.

11 [a]) Ś1 K D5 G2 इति सत्यं; T3 G3.4 इति तत्वं. B3 महाभाग. — [b]) Ko.2 B Da D4 G1 M5 सत्यम् (for सर्वम्). M6-8 एव (for एतद्). — [c]) Ś1 K D1.5 च (for हि).

12 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (M3.5 om. the ref.). — T1 (hapl.) om. 12[b]–13[a]. — [b]) G1 हर्षेणाकुल°. — [cd]) Ñ3 प्रतिवाक्यं; D1 °कर्तुं; T1 °युक्तं. K2 तथा युक्तं; Ñ2 V1 Dn D1.2.5 मुदा युक्तो (D5 °क्तं) (for तदा युक्तं). Ś1 K1.3 Ñ1 V1 नाशक्नोत्तं. S (T1 om.) °क्तुं न शक्तोभूद्धर्मसूनुं तदानघ.

13 [a]) T1 om. 13[abc] (cf. v. l. 12). Ko.4 च (for तु). Da D2 स तु (by transp.). Ko.2.3 स (K2 प्र-) हर्षं वै; T3 G3.4 परं हर्षं. — [b]) Ñ3 B5 Da D4.5 विनि°. B5 T3 G (except G5) M6-8 °तप. — [c]) K2 N1.2 V1 Dn D1 तदा (for ततो). Ś1 K1 Ñ2 V1 B D (except D5) वाचा; Ñ1 वाक्यं; Ñ3 वाचं (for राजा).

14 [a]) Ko.4 Ñ1 D5 पप्रच्छैनं स धर्मात्मा; S (G3 corrupt) पर्यपृच्छददीनात्मा. — [b]) G2 यथा तैः प्रद्रुतं. K (except K1) Ñ V1 B Dn D1.4.5 M पुरात्. — [c]) S तथास्मै. S आचष्ट (for आचख्यौ). — [d]) Ś1 K (except K3) B1.3 Da1 D1.2.5 G1.2 °पूर्वेण. B5 पार्थिवः; G1 भारत.

15 [d]) Ñ2.3 V1 Dn D1 S (except M5) नरें°.

16 [a]) Ko D5 G1.2.6 तदा; K3 स तं. — [c]) T1 G (except G3.4) M3.5 °जज्ञे स; M6-8 °जज्ञेथ. M3 राष्ट्राय. K2 °जज्ञे वराहाय. — [d]) S (except T1 G3 M5) ददतां.

17 Before 17, M6-8 ins. वैशं°. — [e]) G2 राज्ञा च (by transp.). Ko.3.4 Ñ2.3 Dn D1.4 T1 M5 संदिष्टं; B (except B5) Da D2 निर्दिष्टं; T3 G (except G3.4) M3.6-8 संदिष्टा. — [d]) K2 भुवनोत्तमं.

18 [e]) K1.4 Ñ2.3 V1 B D प्रत्याश्वस्त(K1.4 °श्वस्ता; D1 °गत)स्ततो; K2 प्रज्ञास्वस्थांस्ततो; S पर्याश्वस्तां(T3 G2–4 °श्वस्त; G1 °श्वस्ता)स्तदा (M5 प्रत्याश्वास्य ततो). — [d]) Ñ2.3 V1 B D तं (for तान्).

19 Before 19, T3 G1–6 M6–8 ins. द्रुपदः. G2

प्रत्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यैव कुरुनन्दनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
ततस्तमब्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०

द्रुपद उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
एष नः समयो राजन्रत्नस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५

द्रुपद उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् ।

C. 1. 7246
B. 1. 195. 29
K. 1. 210. 29

(? hapl.) om. 19–20. — [b]) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 S (except G6) अद्यायं. K (except K1) D2 T3 G4.5 M6.8 °नंदन. — [c]) Ś1 K D5 महाराज. — [d]) K2.3 फाल्गुनः. B6 D4 क्रियतां. B6 क्षणः.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). Before 20, Ñ2.3 V1 B D ins. वैशं° उ° (D2 om. उ°); S (except G2 M3.5) वैशं°. — [a]) Ñ V1 B D (except D5) तमब्रवीत्ततो राजा (Ñ1 राजन्). — [b]) Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn D1.5 धर्मात्मा स (Ñ1.2 V1 Dn च); Ñ3 धर्मराजो. — After 20[ab], M6–8 ins. 1904*. — Before 20[cd], M5 ins. युधिष्ठिरः. — [c]) V1 D4 मयापि. — [d]) Ś1 M5 तात (for तावद्). S (except G2) ins. after 20 (M6–8, after 20[ab]):

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यज्ञवाननुमन्यते ।
[M6–8 °मंस्यते.]

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — [ab]) Ñ3 B Da D2.4 transp. विधिवत् and दुहितुः. — [a]) D5 तस्मै. Ñ3 B Da D2.4 कृष्णा (B3 कन्या) प्रदीयतां.

22 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [ab]) Ś1 K Ñ2 V1 Dn D1.5 transp. द्रौप° and महि°. — [c]) Ñ2.3 V1 B Dn D1 प्र- (B5 च) (for हि). — [d]) Ñ3 B (except B5) D2 महीपते.

23 [a]) Ko चास्म्यनि°; D4 चास्यां नि°. — [c]) Ś1 K1 M5 पार्थेनाव(M5 °पि)जिता. Da चैव; M3 राजन्; M6–8 कृष्णा (for चैषा). — [d]) Ko.3.4 D5 हि ते सुता; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 सुता तव.

24 G2 M6–8 om. 24. — [b]) K2 T3 G1.3.4 लब्ध°; K3 D2 अन्न° (for रत्न°). — [c]) S (G2 M6–8 om.) न चैनं. Ś1 K1 Ñ1 T1 G3 M5 °मिच्छामि. — [d]) D4 परमं (for समयं). — After 24, S (except G2 M6–8) ins.:

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।
निर्जिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।
[L. 2 = (var.) 23[cd].]

25 [ab]) Ś1 D5 transp. धर्म° and महि°. — [cd]) K (except K3) Da1 D1 G2 आ(K2 D1 अ)नुपूर्वेण. T1 G1 सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने; T3 G2–6 M गृह्णंतु सर्वेऽग्नौ (M5 सर्वेऽग्नौ गृह्णंतु) ज्वलिते. K (except K1) Ñ V1 B D करान्.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — [c]) Ñ3 V1 B Da D2.4 तात; Cd Arjp पुंसः (as in text). — [a]) K2 प्रशंसंति कदा°; Ñ2.3 V1 B D श्रूयंते पतयः क्वचित्. — After 26, S ins.:

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 [a]) B5 तं; T G च (for त्वं). — [b]) Ś1 K अधर्मं (see below); Ñ1 नाधर्मो. Ñ2.3 V1 B D धर्मवि(Da °व)च्छुचिः (D1 धर्मेकं शुचिः). — [c]) Ś1 K (except K1) कर्तुमिच्छसि (see above). — [d]) Ko कथं; K2 यस्मात्. K3 B5 मतिर्; B3 भक्तिर् (m as in text); T1 कीर्तिर्.

28 Ś1 K1.3 S om. उवाच (G1 om. the ref.). — S ins. after युधि° (G1, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ।
[T1 G1 M5 लोकवेदवि°; M3 लोकवेदावि°; M6–8 °वेदाद्वि°.]
— [b]) S विद्म गतिं वयं (T3 G3.4 स्वयं). — [c]) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 सर्वेषाम्. Ko.2.4 Da Dn1 D1.2.5 °पूर्वेण. — [d]) B3 वर्त्मान्वयामहे; S तमनु(M3.5 तैरनु)यामहे.

C. 1. 7246
B. 1. 195. 29
K. 1. 2.0. 29

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

द्रुपद उवाच ।
त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।
ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

---

29 Before 29, G1 ins. युधि°. — 29ab = 1. 188. 13ab. — b) Ś1 K1 नीयते. Ko.3.4 N1 B Da D2.4.5 मनः; G3 गतिः. — c) K1 एवमेव; Ñ1 एवं च मे; D5 एवं चैषा. K2 मतं मह्यं. — d) Ñ V1 B Dn D1.2.4 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्; S ममापि च. — After 29, S ins.:
1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाद्व्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T1 om. 1. 187. 30–188. 6. — a) Ñ1 धर्मे एव; S धर्मे एष (G2 -वित्तां; G3 -वित्वा). — b) Ko Da चरेयम्; K2 चरित्रम्; K4 Ñ1 चरेनम्; B5 D2.5 चरेमम्. K4 B5 Da D2.5 मा विचारयन् (Da °रय). S (T1 om.) विचार्यैवं (G5 °र्यैव; M5 यस्मादेवं) करोम्यहं. — c) Ñ3 S (except G1; T1 om.) तत्र (for तेऽत्र). Ñ1 मा च तत्र विशंको भूः; Ñ2.3 V1 Dn D1 मा च शंका तत्र ते स्यात्. — Ko om. from ऽत्र (in 30c) up to 31a. — d) Ñ1 कदाचिदपि. S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम.

31 T1 om. 31; Ko om. 31a (cf. v. l. 30). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) Ś1 कौंतेय कुंती च (by transp.). — c) S (T1 om.) कथयित्वेति°. — d) Ko यत् (for श्वः). K1 S (except G5.6 M5; T1 om.) काल्ये.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 30). Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — a) Ñ1 वचः सर्वे. — b) Ś1 K1 तानुत; M6-8 पांडवाः (for भारत). — c) S (T1 om.) ततो (for अथ). — d) S (T1 om.) आजगाम (G1 M6.8 °गामा) विचिंतितः (G2 आससाद महामुनिः).

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K3 द्रौपदीविवाह; Ko-2.4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2.4.5 T3 G3.4 M2.5 द्रौपदीस्वयंवर. — *Adhy. name:* Ko.3.4 द्रुपदविमर्शः; T3 G3.4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 194; Dam 198; D5 G2 145; T3 G4–6 146; G1.3 148; M 147. — *S'loka no.:* Dn 33; M3 36.—*Aggregate s'loka no.:* Dn2 7232.

188

1 T1 om. 1 (cf. v. l. 1. 187. 30). Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — b) Ś1 K D5 द्रुपद°; S (T1 om.) पांचाल° (G2 पार्थिव°). S (T1 om.) महारथः. — d) Ś1 K व्यासं (for कृष्णं). Ñ2.3 B D (except D5) सर्वे (for दृष्ट्वा). N (except V1) -भ्यवाद (K1 °च) यन्.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) T3 G (except G1.6) प्रत्यनंदत्. Ñ2.3 B Dn D1.2.4 स तां पूजां. K3 तेनाभिनंदिताः सर्वे. — b) Ko Da Dn1 दृष्ट्वा. K2.3 D2 S (T1 om.) च कुशलं ततः. — c) K1 Ñ2.3 B5 Dn शुद्धे. K2 आसनेषु महार्हेषु; V1 आसने रुचिरे शुष्टे. — d) S (T1 om.) °मुनिः (M3 °मतिः). K2 निषेदुस्ते परंतपाः.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1); K2 om. 3; G2 om. 3–4. — a) Ñ1 ततः; G5 च ते (for तु ते). — b) Ś1 K (K2 om.) व्यासेन (for कृष्णेन). K3 अमितबुद्धिना; D5 अक्लिष्टकर्मणा. — d) Ś1 K (K2 om.) ते परंतपाः (Ś1 K1 °प); D5 ते महातपाः (for द्विपदां वराः).

आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान्न च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्यश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८
अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्माद्विधैर्ब्रह्मंस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।

C. 1. 7235
B. 1. 196. 14
K. 1. 211. 14

---

4 T1 G2 om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — b) G5 वाचम्. — c) B1.3 पर्यपृच्छन्महा°. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 S (T1 G2 om.) द्रौपद्यर्थं. K (except K1) Ñ1.2 V1 Da Dn D1 विशां पते; Ñ3 B D4 स्वयंवरे; D2.5 महामते; S (T1 G2 om.) महामुनिं.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). Before 5, S (except T1) ins. द्रुपदः. — a) V1 न चैवैका ब°. — b) Ś1 K1 वा (for च). Ñ2 Dn D1 धर्मपत्नी न संकरः. — c) Ñ2.3 Dn D1.5 एतन्मे.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). K1.2 S om. उवाच. — a) D5 विरुद्धे हि; G1 M विप्रलुप्ते; Cd as in text. Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 740 (footnote 1). — b) K4 कथं (for लोक-). K (except K2) °धिनि; B5 °धने; D2 °विरुद्धके; S (T1 om.) °धिते. — d) K2.4 M (except M5) तत्वतः (for तस्य तत्).

7 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — a) Ko.4 मम मतिः. N1 अधर्मोयं मतो विद्धि. — b) Ko विरुद्धो वेदलोकयोः; G2 लोकवेदविरुद्धयोः. — c) Ñ1 युज्यते. T1 भार्या (for पत्नी).

8 G2 om. 8c–11b. — c) Ś1 Ko.1.3 अनेकः सन्; K2 अनेकस्मिन्. K4 Ñ V1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भिः. — d) Ñ V1 B D कथंचन (for सना°).

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Ko.4 Ñ2 V1 D1 T1 G1 ततो; Ñ3 कथं (for अतो). Ñ2.3 V1 Da D1.2 S °श्येनं (M6–8 °श्येतत्); B °श्येतं. — b) T3 G3–6 सुतां प्रति; G1 तु यां प्रति. — c) Ñ2.3 V1 Dn धर्मः सदैव संदिग्धः. — d) B Da D2.4 च; T1 G6 ह (for हि). K2 मम त्विदं; Ñ1 हि मापि च; Ñ2.3 Dn D1 हि मे स्वयं.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G5 भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). Ś1 K1 नरर्षभ. — d) N3 संभृतः सन्; V1 न सद्वृत्तस्.

11 G2 om. 11ab (cf. v. l. 8). — a) D5 सूक्ष्मस्य. — b) K2 T3 G1.3–5 विद्म; D5 T1 G6 वेद्मि; M5 विदुः. B5 D2 न कं(D2 कां)चन. — Ñ1 (hapl.) om. 11c–12d. — c) T1 G1.5.6 M च (for वा). G2 न च धर्मोधर्म इति.

12 Ñ1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) V1 °द्विधैर्युक्तं. — b) T3 G3–6 अतो न; M6–8 ततोन्य- (M6 °न्यद्). Ñ2 B (except B5) D ततोयं न (D5 च) व्यवस्यते (B3 D1 °ति); T1 न व्यवस्याम्यहं ततः.

13 13ab = 1. 187. 29ab. — Ś1 K1.3 S om. उवाच. — b) Ko.3.4 विद्यते (for धीयते). Ñ1.3 B Da D2.4 मनः. — c) S (except T1) च (for हि). K4 निमित्तो मे; B5 मनो मे तु. — d) Ś1 K1.4 G2 नैष धर्मः; Da1 नैको धर्मः.

14 a) K4 D5 transp. हि and अपि. S पुराणेषु. — b) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14ab, S ins.:

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T3 G3.4 जटिलस्य (for गौतम°). G2 यशस्विनः.]

— c) K2 ऋषि मे ध्यायिनवती (sic); B1 m Cd ऋषीनुद्वाहितवती. — d) Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 S सस (as in text); the rest सर्व-. Ko वरे; K2.3 N V1

D. 1. 7265
B. 1. 196. 14
K. 1. 211. 14

ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं प्राहुर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

व्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।
न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १८
यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २१
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1.2.4.5 वरा; Da1 वराः; Da2 वरः; S (except G2) वरान्. — After 14, K4 Ñ1.2 V1 (om. line 1) Dn D1.5 S ins.:

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः ।
संगताभूदश आत्मनेकनाम्नः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K4 मनुजा वार्क्षी; T G2.4 (by corr.).6 मृगशावाक्षी. G1 लाक्षी; G3 दक्षी (for वार्क्षी). S भावितान्मुनीन् (M3 °नृषीन्). — (L. 2) T1 G1 M दशोपतस्थुषी आ°; T3 G1-6 दशाभजदघीन्आ°; G2 दशागच्छत्सुमहर्षीन्; G3 दश प्राचेतसो आ°.]

15 a) K2 तद्; Ñ2.3 Dn D1 हि (for च). — b) Ś1 K Ñ2.3 Da Dn धर्म्यं. B5 D1 S धर्मभृतां वराः (B5 D1 T1 M5 वर; G5 वरः; G6 वरं). — c) D1 T1 G1 जननी (for जनित्री). N2.3 Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 a) Ś1 K D5 राजन्; Ñ1 वाक्यं; V1 पार्थं; S वाचा. — b) Some MSS. भैक्ष्यवद्. — c) Ko.3.4 Ñ B (except B6) Da D4 एतमहं; V1 एतन्मतं. — d) K1.3 धर्म्यं. Ñ2 V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो(G4 नृपो)त्तम (T1 परं द्विजवरोत्तम).

17 Ś1 K1 S कुंती (T1 पृथा) (all om. उवाच). — After the ref., S (except T1 G2.5.6) ins.:

1911* भुज्यतां भ्रातृभिः सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।

— a) K2 (*sup. lin.*) Ñ2.3 B D यथा प्राह (D5 चाहं); K3.4 T3 यथा चाहं; G2 यथाहार्यं G5 यथाभार्यां; G6 यथाभार्यः. — d) Ś1 K1 Ñ2.3 V1 B5 D (except Da) मुच्येहम्.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Some MSS. मोक्षसे. — b) Ñ1 धर्मश्चापि; D5 धर्मं एष. — D2.5 (hapl.) om. 18c-19b. — c) K4 Ñ2.3 V1 B Dn1 D4 T3 G2-6 ननु; Ñ1 न प्र; T1 न हि. Ś1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र°; M3 पश्यामि (*inf. lin.* as in text). — d) K V1 Da पांचाल्य. S वचः.

19 D2.5 om. 19ab (cf. v. l. 18). — c) B5.6 Da D2.4 प्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 चाह स).

20 K1.3.4 D2 S om. उवाच. — a) M6-8 अथ उ°. — b) S कृष्णद्वैपायनः. Ñ3 स्वयं; B Da D2.4 शुचिः (for प्रभुः). — d) V1 वासवेश्म.

21 a) K2 B5.6 Da त्वपि; K3 चैव; D5 S त्वथ (for चापि). — b) K2.4 पार्थिवः (for पार्षतः). — c) K4 Ñ V1 B D विविक्षुस्तेपि (Dn D1 °क्षुर्यत्र) तत्रैव; S मिथः कथाभिस्ते तत्र. — d) D5 S (except T1 G5) °क्षंति.

22 a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp.). — b) S विशां पते. — c) K1 तत्र यो धर्मो; Ñ1 D2 तद्यथाधर्मं; V1 तद्यथावृत्तं. — After 22, K4 D4 S ins.:

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्याः पुरा वरम् ।
धर्माद्यात्तपसा तुष्टाः पञ्चपत्नीत्वमीश्वराः ।

[(L. 2) K4 विप्राद्याः; D4 ब्रह्माद्याः. K4 ईश्वरात्.]

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 B1 Dn D5 T3 G3.4 M3.5 द्रौपदी(M5 om.)स्वयंवर; K3 द्रौपदीविवाह; B5 वैवाहिक; T1 संभव; to it B1.5 add पंचेंद्रोपाख्यान Ñ3 B3.6 Da D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रो(B3.6 °द्रियो)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ko.3.4 व्यासागमनं; T3 G1.3.4 व्यासद्रुपदसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 195;

१८९

व्यास उवाच ।
पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १
ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-
न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।
ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः
कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २
ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः
साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३
ततोऽब्रुवँल्लोकगुरुं समेता
भयं नस्तीव्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः
प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।
किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५
देवा ऊचुः ।
मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।
वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-
स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः । C. 1. 7231
B. 1. 197. 7
K. 1. 214. 7

D1 m 199; D5 G2 146; T1 175 (read 195); T3 G4–6 147; G1.3 149; M 148. — *S'loka no.:* Dn 23; M3 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7255.

☞ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl. adhy., given in App. I (No. 100), is ins. in D4 S after adhy. 188, after K4 after 1. 189. 49.

❀Nil.: अत्र यत्तदेवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायणयुपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते।❀ Nil.'s यत्तदेवा is no doubt a v. l. of यथा देवा of 1912*.

189

1 Ś1 K1 D1 S om. उवाच. — a) Many S MSS. नैमिशा°; cf. v. l. 1. 1. 1. 1 etc. — b) B Da D2.4 सत्रं समासते.

2 ab) Ko. 1.4 Ñ2.3 B1.3.6 Dn D2 G3.5.6 M6–8 कंचिद्. Ko.3.4 इह; B5 इव (for अपि). K1 प्रजासु; Ñ2.3 B3.6 D (except D4.5) G1 प्रजानां; T3 G4 प्रजा हि. Ñ1 ततो यमो दीक्षितोत्र राजन्नामारयत्प्रजाः (anuṣṭubh!). — a) K4 कालोपि यातो. Ko.3.4 Ñ B D G1 मरण-प्रहीणाः. — For 2, V1 subst. a (fragm.) anuṣṭubh stanza;

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजाः ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च ******** ।

3 a) Ñ2.3 V1 B D सोमश्च (D5 °स्तु); S (except M3.5) ततश्च. — b) V1 साध्यादित्या. K2.3 Ñ V1 B D T1 वसवोथाश्वि°. — c) Ñ2 B3.6 Da Dn3 D1.2 प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेता.

4 b) Ñ1 B1.5 भयं तीव्रं; Ñ2.3 V1 B3.6 D (except D5) भयात्तीव्रान्. K1 S प्रवृध्द्या. — c) Ś1 सर्वे स्म (m as in text); K2 सुखेच्छाः; D5 स्म सर्वे (for सुखे°). — d) Ś1 K1.2 इयाम; Ko.3.4 याताः स्म; D5 व्रजाम; G1 भजाम (for प्रयाम). G1 भजंतः (for भवन्तम्). Ñ1 व्रजाम भो परेशं वै भवंतं.

5 N °पितामह उ° (Ś1 K1 om. उ°). S ब्रह्मा (G3.6 om. the ref.). — G2 (hapl.) om. 5–6. — b) Ś1 सदामराः. — c) K2 Ñ1 S (G2 om.; G3 before corr.) न (for मा). — d) S (G2 om.) भवति. V1 कुत्रचित्. Ś1 K N Dn D1.2.5 भयं भवितुमर्हति.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 5). Ś1 K1 S om. ऊचुः. — a) K2 मर्तव्यमर्त्याः; Ñ2.3 V1 B D (except D5) मर्त्या अमर्त्याः. Ś1 संपन्ना; K2 B3 D2 °भूता; Da °जाता. — b) Ñ3 V1 B5 विशेषो नास्ति (by transp.). — c) B3.5 Da D2.4 उपागताः. B6 विषादं समुपागताः.

7 Ś1 K1–3 Ñ B3.5.6 D भगवानुवाच; Ko.4 V1 B1 पितामह उ°; S ब्रह्मा. — b) Ko.3.4 तस्मात्त्विमे. — c) T3 G4 तस्मिन्हि कार्ये (sic). D5 कृतसत्र°. — d) Ś1 T1

: 1. 7281
: 1. 197. 7
: 1. 214. 7

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८
व्यास उवाच ।
ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला
भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां
यत्र गङ्गा सततं संप्रसूता ॥ १०
सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले वै
तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२
स्त्र्युवाच ।
त्वं वेत्स्यसे मामिह यास्यि शक्र
यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Mc–s तत एवैषां; K2 G3 ततस्तेषां; Ñ1 तत्र एषां; B5 तत्तु एषां; T3 G4 तं चैतेषां; G5 ततश्चैतेषां. K2 Ñ3 B Da D2.4 भविता ह्यंतकालः; K3 Ñ1 भवितांत°; K4 भवितेति कालः; G1 भवितैषोंत°.

8 a) K2 Ñ V1 B D S एव (T1 इह) (for अपि). K1 हि भूता; K2 Ñ1.3 B1m.3.5 Dn1 D1 विभूषिता; Ñ2 B1.6 Da Dn2.n3 D2.4.5 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा (for विभूता). — b) V1 अंशेन (for वीर्येण). Ś1 Ko.3.4 Ñ1 इति; K1 अति; K2 D1 T1 अनु- (for उत). Ś1m K1 Ñ2.3 B (except B6) D °वृद्धा; Ñ1 °वृत्ता; V1 °भूता (for °युक्ता). — c) G2 यमो; M5 ह्यंतो. Ś1 K1 रुषिता (for भविता). K2 सत्रकाले. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (D4 by corr.) न तत्र (D1 तेनात्र); Ñ1 मेने हि (for तनुर्हि). K1 भवितामरेषु; K3 भविता वै नं. S नियच्छध्वं मोहममित्रसाहाः.

9 Ś1 K1 S om. उवाच (T3 G2–4.6 M3 om. the ref.). — a) B5.6 Da D2.4 च (for तु). B3 तत् (for ते). Ś1 T3 G3.4 पूर्वजं; Ñ1 पूर्वजा; G1 पूजयन्. — b) N2.3 Dn S जग्मुः (M6–8 गता) (for the first देवा). — c) G3 समवेता. K3 महांतो. K2 °सीनास्तेपि महाबलाय. — d) B3 भीमरथ्यां (m as in text).

10 b) Ñ1.3 B (except B6) D2 वीरो; B3m Cd शूरो (as in text). — c) D5 पावकाभां. K3 योषामपश्यत्स च पावकाभां. — d) D5 गंगा यत्र (by transp.). S वै प्रभूता (for संप्र°). Ko संप्रसूता सततं यत्र गंगा; K2.4 Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4 Arjp यत्र देवी गंगा सततं प्रसू(B1.3 संप्रसू; D4 प्रभू)ता; B6 Da D2 सा तत्र देवी सततं बभूव.

11 a) K3 जलांतर्; T1 जलार्था; G1 जलांतरे. — b) Ś1 व्यवगाढावतिष्ठत्; Ko.4 अवगाह्यावति°; K1 Ñ V1 B Da1 Dn व्य(Ñ1 चा; V1 अ)वगाह्य व्यति°; K2 विगाह्यावति°; D1 व्यवगाह्य ति°. — c) K1 V1 B3 Da T G (except G1.6) तद्(T3 °दा)श्रु°. K2 Ñ2.3 V1 B D M3 जले यस्.

12 c) K2 शुभे; K2m Ñ2.3 V1 B D (except D5) भद्रे; S कुतो (for कथं). — d) Ś1 K2–4 Ñ V1 B1.3.5 D (except Da2 D1) T3 G (except G2) कामयेहं; K1 °यैतद्; T1 °ये प्र-. V1 B3 D1.2 G1 ब्रवीमि; D5 °षि. B6 D4 ब्रूहि वरांगने त्वं (for कामयेह ब्र°).

13 S (but not Ś1 K1!) om. उवाच. — a) V1 त्वं पृच्छसे. — b) Ś1 Ko.1.3 V1 वा; K4 वै (for चाहं). T3 G3–5 M मंदभागा. — c) V1 त्वरितो (for पुरतो). N (except Ñ1) G2 om. अहं. — d) Ś1 Ko.1.4 Da D5 T G3.4 यद् (for तद्). Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 यस्य हेतोः; Da तत्कृतेहं (Da1 °ते ह).

14 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except Da1 D1) सिद्धासनस्थं. — b) G1.6 (*sup. lin.*) क्रीडंतमैक्षद्.

15 b) K2 विद्धीह विश्वं. Ñ2.3 Dn1.n2 D1 विद्वन्; Cd

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
सोऽपश्यदाराच्चरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं
क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीद्देवराजो ममेदं
त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
द्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

क्रुद्धं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा-
न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्वरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा
मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्विराजं
बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

C. 1. 7298
B. 1. 167. 23
K. 1. 214. 23

विश्वं (as in text). K3.4 वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं. — [d]) Ñ1 समक्षैस्तु भृशं; Da D2.4.5 M5 तमक्षेषु भृशं. Ś1 प्रदीवितं; K (except K2) Ñ1 D5 प्रसक्तं.

16 [a]) Ko Ñ2.3 V1 B D च; Ñ1 S (except M3.5) स (G2 सु-) (for तु). — [b]) Ñ1 D5 शनकैर् (for च शनैर्). Ś1 K Ñ1 D5 G6 उदीक्ष्य; B5 D4 उदैक्षत्. — [c]) K4 G3 स स्तंभितो.

17 [a]) Ś1 Ko.1.4 च (for तु). Ś1 पर्याप्तिम्; Ko Ñ1 S (except G4) पर्याप्तिर्; Cd as in text. Ś1 Ko.1 इवास्य क्रीडया (Ko दीव्यतः); S (except G4) इवा(T3 इहा)क्षक्रीडया (G1 °क्षविक्रियायां; G2 °क्षक्रीडावान्; G6 °क्षक्रीडायां; M °क्षक्रीडायास्) (for इहास्य क्री°). — [b]) Ś1 K (except K2) Ñ1 तदा स (Ñ1 तु) देवीं. G5 कुमतीं (for रुदतीं). M3.5 तामवोचत्. — [c]) T G2-6 ततोम(T1 G5.6 °ह)मारान्; G1 यमोहमारान्. — [d]) Ś1 K1 Ñ1 D1 G1 मैवं; Ñ2.3 Dn T1 M3.6 नैनं. Ś1 K1 Ñ1 पुनरस्याविं°; K4 पुनरेवाविं°; B5 पुनराविं°; D4.5 पुनरभ्याविं°; T1 °विशेद्वै; G1 पुनराविवेश; G2 पुनरप्याविवेश.

18 [a]) S तदा. K4m दृष्टमात्रस्तु तेन. — [c]) K2 D2 ततोब्रवीद्. Ñ3 उग्रकर्मा. — [d]) T3 G3 जातु (for शक्र).

19 [a]) K4 Ñ2 V1 B5 Dn D2.4.5 निवर्तय; Cd as in text. V1 B (except B1) Da1 D4 एतं. K2 महेंद्रराजं. — [b]) Dn1.n2 D1 तथाप्र°; G1 तदाप्र°. — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य). T3 G4 च त्वं विश. Ś1 (by corr.) K1 चैवावगमय्य सम्यग्.

20 [a]) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2) विवरं (for शिखरं). — [b]) S om. अन्यान्. — [c]) Ñ1 D5 अभिज्ञाय ब°. — [d]) S (except M5) कथं नाहं.

21 [b]) T1 G3 रुषितोभ्युवाच. — [c]) T1 दरीं गिरेस्तां. — [d]) K1 G1 M3.5 यन्मा; G2 यदा; M6-8 यस्माद्.

22 [b]) K Ñ V1 B1.5 Da Dn D1.2.4 M3 प्रा(Da Dn1 प्र)वेपनार्तो (K1 प्रवेपन्नार्तो); B3.6 D5 M5 प्रवेपि(B3 D5 °प)तांगो. — [c]) K2 D2.4 G1 अनिलेनैव; D1 T3 G4 अनिलैरेव. — [d]) D1.4 अश्वत्थपर्णं. B5.6 Da M6-8 °मूर्धनि.

: 1. 7298
: 1. 197. 23
: 1. 214. 23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३
तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६
पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।
गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्ननन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७
व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

---

23 [a]) Śi निर्गतेन; Śim Ki निष्प्रभेन; Ko विगतेन (for विनतेन). K2 आननैक्षत्. Ñ2.3 V1 D (except D1.4) °लिवैं वृषवाहनेन. — [c]) Ñ B1 D (except D1.2.4) T1 G1 M देवं (for चेदं). K3 °रूपं तमुग्रं. — [d]) K2 द्रष्टा; K3 स्रष्टा; K4 द्रष्टासि; B5 S (except M5) द्रष्ट्वा (for द्रष्टा). Ñ2 Dn3 अद्याशेषस्य (for द्रष्टा शे°). S शेषं (for शेषस्य). Ñ V1 B D भुवनस्य (for भगवन्). Ñ V1 B Dn1.n3 D2.3 भवाद्यः; T1 G1.2.5.6 प्रसीद्; T3 G3.4 प्रयच्छ. Cd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञः). — Cf. Winternitz, *JRAS*. 1897. 743 (and footnote 2).

24 [a]) Ñ1.2 Dn D1 Cd उग्रवर्चाः. — [b]) Ñ1 S नै(Ñ1 ए)वंविधाः; Cd as in text. Ko.4 क्लेशम्; K1 श्रेष्ठम्; D5 श्रेयः (for शेषम्). K2 D5 इव; G3 अव- (for इह). K3 °शीलाः क्लेशभाजो भवंति. — [c]) T3 G4 भवतः पुरस्तात्; G2 भगवन्वै पुर°. — [d]) D4 om. तस्माद्; B3.3 om. एतां. K4 Ñ1 एनां; D5 एतां त्वं; S एते (G3 एनद्) (for एतां). Śi K1 D1.5 आविशध्वं (D5 °स्व); Ko आविशेष; K2.4 आविश्यसेद्य (K4 °से त्वं); K3 Ñ2.3 B1.5 m Dn आविश्य शेध्व; Ñ1 एवाविशाद्य; V1 B5 आविश्य तिष्ठ; B3 आविश्येह शेध्व; B3 m.3 Da D4 आविशान्नैव शेध्व; D2 आविशेष्वेवं; S एनां प्रविष्टाः.

25 [a]) Ko.3.4 Da D2 शेषा (Da1 D2 °षो) ह्येवं; Ñ V1 B (B3 marg.) Dn D1 तत्र ह्येवं (B3 orig. शेषाप्येवं); D4 (by corr.) S एषा भार्या. K4 Ñ V1 B Dn D1.2 भवितारो न. Śi K1 नैव (for वो न). K2 तामसंशयं. — [b]) S °षीं संविश°. — [c]) K2 तत्ते; T1 तत्रापि (for तत्र). — [d]) T3 G3.4 बहूनां राज्ञां; G1.2.5 बहूनस्यां; G3 भूभारस्य. K2 V1 B (except B3) D2 प्राप्य चैव. — After 25, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1914* शस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
शूरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 [b]) K3 वै पूर्वजितं; °S पूज्यमाना. Śi K1 M3 महार्हाः; Ko.3.4 वै यथार्हं; M5 यथार्हं. — [c]) K1.3 Ñ1 D5 सर्वं मया भाषिता. Śi एवमेव; Ko.3.4 B3 Da D2.4.5 G3 M (except M3) एतदेव; K1 एव देव; Ñ1 तत्र देव. — [d]) K2 B5 D4 एतद्; B3 Da एवं; G2 अन्यं. K2 N2.3 V1 B D °र्थयुक्तं.

27 Śi S om. ऊचुः. — [a]) T1 नरकं (for मानुषं). K2 D1.2 देवलोकं; V1 °रूपं. B3 देवलोकान्नृलोकं; Da (corrupt) देवलोकादन्यलोकं (both om. मानुषं). — [b]) K1 परावरो; K2 Dn1 दुराधारो; B5 °राधो; S °वा(M3.3–3 °व)रो; Cd as in text. T3 G3–5 निहितो. Ñ1 यश्च लोकः; D5 यत्र धर्मः. — [c]) Śi K M7 तस्माद्; G2 अस्मान्. — [d]) Śi K1 भगवानश्विनौ च. — After 27, K4 Ñ V1 B D G1 ins.:

1915* अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।
[Cf. 1914*.]

28 Śi K1 S om. उवाच. — [a]) Da2 G1 (by corr.) वज्रपाणेर्; T1 यज्ञपाणेर्. — [b]) G1 एतद् (for इदम्). — [c]) Śi K (except K2) Ñ1 D5 Cd पुरुषं कर्महेतोर्; B3 Da D2 कर्महेतोर्मनुष्यं. — [d]) Ko.3.4 दास्याम्येषां; K2 Ñ1.3 B3 D2.4 ददाम्येषां. Śi D1 पंचमस्. Śi K1 तत्प्रसूतां (K1 °तं); D1 मत्प्रसूतः. — After 28, N ins. (a

र्द्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
स चापि केशौ हरिरुद्धबर्ह
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
तेयोरेको बलदेवो बभूव
कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ॥ ३१
ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३२
एवमेते पाण्डवाः संबभूवु-
र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा
भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
गन्धश्चाग्र्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

C. 1. 7812
B. 1. 197. 37
K. 1. 214. 37

śloka!):

1916* विश्वभुगृतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ।

[(L. 1) Ś1 K1 V1 घृतधामा; Ko ऋतु°; K3 N2 Dn D4.5 भूत°; Ñ1.3 B3 D1 धृत्र°. K2 शुचिरिंद्रः.]

29 Before 29, D5 ins. व्यास उ°; G5 व्यासः. — a) T1 तेषां कर्म. S उग्रकर्मा; Cd as in text. — b) K1.3 स निसर्गाद्; Ñ1 स विस°; B3 D2 सन्नियोगाद् (B3 m °संगाद्); D4 संविस°; G2 सन्निसर्गं. — c) Da D4 तां चाप्येनां. D2 लोककर्ता. — d) Ñ1 श्रियं देवीं. K4 विदधन्; G5 विद-धान्; M5 आददान्. M5-8 मानवेषु. — After 29, T1 ins. 1918*.

30 After 30ab, K4 Ñ2.3 V1 Dn D1.4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं
सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।

— S ins. after 30 (T1, after 29):

1918* नरं तु देवं विबुधप्रधान-
मिन्द्रो जिष्णुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।

31 a) M3.5 द्वौ चापि. G2 (hapl.) om. from हरिर् up to केशौ (in c). G5 हरिरुद्वहन्नदात्. — b) Ko.3.4 T1 शुक्लं चैकम्. K2 Ñ3 B Da D2.4 एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं. — c) Ś1 K Ñ1 आ(K2 निर्)विशेतां; Ñ2.3 V1 B D निविशेतां; G1 विहितां. — d) S कुलस्त्रियौ. K2 Ñ V1 B D M5 देवकीं रोहिणीं (by transp.). — e) S (except T3 G4) तयोः श्वेतो. T1 बलभद्रो. — N ins. after 31e:

1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।;

and after 31f:

1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।

32 a) S (except G3.5.6) एते पूर्वं. Ko इंद्रभूता निरुद्धाः. K1 Ñ2.3 V1 Dn1.n2 D1 निबद्धाः. — b) S उत्तम° (for उत्तर°). — c) K1.2 B5.6 Da D1.2.4 G2.6 एते (for ते). — T3 G4 (hapl.) om. from वीर्य° up to पांडवाः (in 33a).

33 T3 G4 om. up to पांडवाः. (cf. V.l. 32). — b) K4 T1 G2.6 M एते राजन्. — c) M6-8 लक्ष्मीश्चैवं. — d) Ko Ñ1 B3.6 D2 T G1-4 M6-8 चैषा; K2.4 B5 D5 G5.6 चैषां; M3 कृष्णा. M3 व्यक्तरूपा.

34 a) Ko D1 T3 G om. हि. K3 Ñ2.3 B1 Da कर्मणा ते; Ñ1 धर्मणोंते; M6-8 कर्मतोंते. — b) Ś1 देवलोकात् (m दैवयोगात् as in text). — d) Ś1 Ñ2 B5 Dn3 D4.5 T3 G3-5 M (except M5) गंधश्चास्याः; G1 गंधं चाग्र्यं; G2 °श्चार्यं; G6 श्च यः. K2 क्रोशमंगात्; D2.4 T3 G2.3.5 °मात्रं; T1 G6 °मस्याः. Ś1 Ñ3 T3 G3(*inf. lin.* as in text).4 प्रयाति; K2 प्रभावात्.

35 a) Ś1 K (except K2) D5 चाहं; Ñ1 त्वहं; T1 चान्यं. — b) Ś1 Ko.3 Ñ V1 B1 Dn D1 T G (except G3.6) M6-8 ददानि. Ś1 K (except K2) D5 वै; Ñ1 मे

C. 1. 7812
B. 1. 197. 87
K. 1. 214. 87

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासः परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६

ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७

दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-
र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्रयक्षान्वसवो वाथ दिव्या-
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८

दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९

स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D5 तुभ्यम्; K2.3 Dn1.n3 S (except G3.5) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्). — [c]) G5 °सुतांश्च; M6-8 °सुतांस्तान्. — [d]) K1 पुण्यैर्दैहैः. Ś1 पूर्वरूपैर्; B3 (m as in text).5 Da पुण्यदेहैर्.

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K2 T3 G1-4 om. the ref.). — [b]) M5 शुचिर्दिव्यम्. — [c]) Ko.2 N V1 B D तांश्च (D5 °स्तु); K3.4 तान् (om. स); S तेन. — [d]) T G M3 उपेतान् (M3 *inf. lin.* as in text); M6-8 यदावत्.

37 [b]) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 °खान्); G2 शरप्रमुख्यान्. Ś1 मुदितस्तान्ददर्श; K1 पंच चैवेंद्रकल्पान्; M5 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 भुवि चादित्यव°. — [c]) Ñ1 चंद्रापीडान्. K4 चातिरूपांश्च; D5 चानुरूपांश्च. — [d]) T G साल° (for ताल°). Ñ1 °स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्.

38 [a]) Ñ1 Da1 Dn1 G1 अस्त्रैर्; T3 G2-4 वर्णैर् (for वस्त्रैर्). Ñ1 V1 विरजोभिः; G2 न रजोभिः. K2 Ñ2.3 V1 B D सुगंधैर्. — [b]) Dn D4 माल्यैश्चाग्रैः. — [c]) K2 G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for त्र्यक्षान्). Ś1 वापि (for वाथ). K2 Ñ1 तान् (Ñ1 वा) वसूंश्चापि दिव्यान्; K3 वा वसून्वाथ दिव्यान्; N2.3 V1 B D वा (D5 om. वा) वसूंश्चा(B1.5 °सून्वा)पि रुद्रान्; T G M5 वासवान्वाथ दिव्यान; M3.6-8 वासवा(M3 वा वसू)न्दिव्यरूपान्. — [d]) Ś1 आदित्यान्वै; B3 Da D2 अ(D2 त)थादित्यान्. — [e]) T3 G3-6 पूर्वेंद्रांस्तान् (by transp.); G2 पूर्वानिंद्रान्. Ś1 K1 D5 समवेक्ष्य; Ko.3.4 प्रसमी°; K2 स समी°; Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 अभिवी° (for एवमीक्ष्य). Ś1 अभिपूर्णान्; D4 अनुरूपान्. Ñ1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्पूर्वेंद्रानेष पूर्वाभि°. — After 38[e], N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 °त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थः.] — M5 (? hapl.) om. from 38[f] up to 40[a].

39 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — [a]) Ś1 K1 दिष्टां मायां. Ś1 K1.4 तां समीक्ष्य; Ko.3 प्रसमीक्ष्य; K2 Ñ V1 B D G1 तामवेक्ष्य. — [b]) K2 तथैवाग्र्यां; B3 तां वै चाग्र्यां. K2 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except Dn) स्त्रियम् (for श्रियम्). Ś1 K Ñ1 V1 B Da D2.4.5 अभि(Ko.2-4 B3 D2.4.5 °ति)रूपजुष्टां; Dn D1 अति(D1 °भि)रूपयुक्तां. — After 39[ab], N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K2 सोमरूपप्र°; Dn3 सोमसूर्यप्र°.] — [a]) K3 सृष्टां; K4 इष्टां; Ñ2 B1 Dn D1 मत्वा (for ऋद्धां). K2 पत्नीं दृष्ट्वा पृष्टवान्पा°.

40 M5 om. 40[a] (cf. v. l. 38). — [a]) K4 V1 D1.2 तं; S (M5 om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K2) परमाश्चर्य°; S (M5 om.) °रूपान्. — [c]) M5 नैकश्चित्रं. K4 G1 त्वयेति. — [d]) M3.5 तमुवाच चै°. — After 40, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* S पंचेंद्रोपाख्यानं. — *Adhy. no.:* T1 198; T3 G3-6 150; G1 152; G2 149; M 151. — *Śloka no.:* M3 40]. After this colophon, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. an (addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।
आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाभ्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६
द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥४७
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

C. 1. 7328
B. 1. 197. 53
K. 1. 214. 67

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

☞ St. 41–47 are a variant of 1. 157. 6–14.

41 Śi K1 S om. उवाच. — a) K2 तपोधना का°. — c) S (except Ms.8) नाभ्यगच्छत्. D1 सा वै; T8 G2.4 सापि.

42 b) Da1 Dn8 किलोग्रेण च शंकरं; T1 G1.5.6 M सा तु देवं महेश्वरं; T8 G2–4 प्र(G2 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतकं. — e) T8 G2–4 तामुवाच ततस्; G6 तपसा चेश्वरस्. S तुष्टो (for प्रीतो). — d) Ko.8 स्मयन्; K2 स्मरन्. S वृणीथाः काममीप्सितं.

43 ab) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धितं (T1 वर्धितं) वचः.

44 ab) Śi K1.3 V1 च (K3 स) तस्यै; Ko तस्यैव; Ñ1 च तस्या (for तस्यै स). K2 तदुरं. Ko प्रीतिपूर्वकं; K3 Ñ2.3 B Dn D1.2.4 प्रीतमानसः (for प्रीतिमां°). K3.4 प्रीतिमांस्तदुरं तदा. S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्. — e) K2 Ñ2.3 B D (except D5) पतयो भद्रे. — d) S इत्युक्ता सा तु (T1 G6 सा च; T8 G3.4 साधु) भामिनी.

45 S om. 45. — a) K3.4 प्रसादयंती सा देवम्. — e) Ko पतिमेकं (by transp.); D1 एवं पतिं. — d) K2 Ñ2.3 B D शंकर (for वै तदा). — e) Śi K1 तदैव देवः.

46 Before 46, Śi ins. महादेवः; K1 श्रीदेवदेवः; V1 देवदेव उ°; B6 देव उ°; D2 महादेव उ°. — a) Cf. 1. 157. 13. Śi Ko M त्वयाप्युक्तः; K1.3.4 त्वयास्युक्तः; K2 त्वयैवोक्तः; Ñ1 त्वया ह्युक्तः; V1 त्वया प्रोक्तः; Ñ2.3 B D स्वयोक्तोहं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the hiatus in different ways!). — b) K2 Ñ2.3 B D देहीति वै. S शुभे (M5 पुनः also). — S om. 46ab. — d) Ñ1 तदेतद्; Ñ2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — f) S वै (for तद्). K2 भविष्यति न संशयः; K2m Ñ2.3 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति. — After 46, T8 G2–4.6 ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K2 V1 Da Dn8 D2.4.5 ins. व्यास उ°. G6 om. 47ab. — a) B1m D4 द्रौपद्येषा. S (G6 om.) ततो. — b) K2 Ñ2.3 B6 D (except D2.5) वै (for ते). — c) S कृष्णा. — d) B5 हृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K3 कृष्णानिंद्या भविष्यति.

48 T8 G4 om. 48. — a) S (T8 G4 om.) स्वर्गाच्छ्रीः. Ñ2.3 B D (except D5) पांडवार्थं तु. K2 द्रुपद श्रीः पांडवार्थं; K4 स्वर्गलक्ष्मीः पांडवाय. — b) S (T8 G4 om.) तपोव(G8 °ध)ने. — c) K2 Ñ1.3 V1 B (except B1) Da D2.4.5 सेयं; S (T8 G4 om.) सैव (G6 सैतत्; M5 सैवं). — d) G2.3 दुहितात्वं. K3 उपागता; S (T8 G4 om.) गता तव.

49 a) G4 पापजुष्टा. V1 सैषा पंचानां पांडवाना भवित्री. — b) Ñ1 सु- (for स्व-). K3 कर्मणा स्वेन राजन्; Ñ2.3 V1 B D स्व(B2.6 Da D4 सु)कृतेनेह क°; T G स्वकृतेनैव क°. — c) S सृ(T1 ट)ष्टा पूर्वं. G1 स्वयं हि; M3 स्वयं धा. — d) K2 कुरु स्वं. — After 49, K4 ins. a passage

१९०

C. 1. 7329
B. 1. 198. 1
K. 1. 215. 1

द्रुपद उवाच ।
अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे
मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १
दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
स्वकर्मणा विहितं नेह किंचित् ।
कृतं निमित्तं हि वैरकहेतो-
स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २
यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां
देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३
यदि वायं विहितः शंकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

---

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App. I (No. 100), which are ins. in S after adhy. 188.

Colophon om. in K4. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K3 द्रौपदीविवाह; B1 Dn3 D5 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1. n2 स्वयंवर; T1 संभव; to these K3 B1 Dn D5 add पंचेंद्रोपाख्यान. Ś1 Ko–2 Ñ3 B3. 5. 6 Da D2. 4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 196; D1 m 203; D5 147; T1 200; T3 G4–6 152; G1. 3 154; G2 151; M 153. — *S'loka no.*: Da 52; Dn 53; M3 8. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7308.

190

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Ñ1 V1 B3 subst. for 1ab: Da Dn3 ins. before 1ab:

1923* श्रुत्वा वचस्तथ्यमिदं महार्थं
नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— a) Ś1 Ko अश्रुत्वैव; K2 श्रुत्वा त्वेदं; K3 अश्रुत्वैतद्; T3 G (except G1. 5) श्रुत्वैवैवं. — b) T G2–4 यदिदं; G1 गदितं; G5 विदितं. K2 Ñ2. 3 B1. 3. 5 D (except D5) संविधातुं (K2 °नं); S वर्जयित्वा. — c) K1 नैवं; Ñ1 D1 नैव; S न हि (for न वै). K2 Ñ2. 3 V1 B Dn D1. 2. 4 विहितस्यापयानं; S °ताच्चापयातुं. — d) Ś1 K1 तदैवैतदुप°. Ñ1 B1 निधानं. Cf. 2d.

2 a) Ś1 Ko. 1. 3 Ñ1 T1 अनुवर्तं°; B1 न निवर्तं°. — b) Ś1 चेह; K2 तत्र; K3 वेह; S चैव (M5–8 त्वेव). B5 कश्चित्; D5 कैश्चित्; M3 *inf. lin.* सर्वं. — c) Ñ3 कृतं प्रयत्नं. — d) Ko. 3. 4 तथैवेदम्; G1 तदेवेनम्; M3. 5 तदेव चेद्. K2 Ñ2. 3 B1 m. 3. 5 Dn D1 विधानं (for बहू°); cf. 1d.

3 a) Ś1 K1 यदैव. — b) K2 नैकं पतिं मे; K3 एतान्पतीन्मा; G1 नैतान्पतीन्मे. Cd cites नैकान्. — c) M5–8 न (for स). B5 चाप्येनं; S चाप्येतद्. Ś1 Ko. 1. 4 T1 परमित्यब्र°; B5 वरमब्र°; B6 वरमित्येवाब्र°. G5. 6 M8 (*inf. lin.* as in text) तदा (for तां). — d) D2 ह; M3. 5 अपि (for हि). Ñ2. 3 V1 B1. 5 Dn D1 वेत्ता; D2 वै (for वेद).

4 D1 reads 4 after 6. — a) B5 Da D2 यदै(Da °दे)वेदं. Ś1 वेयं; K (except K1) Ñ2. 3 B1. 3. 5 Dn D1. 4. 5 चैवं; Ñ1 चेदं; V1 सारं; S त्वयं (M5 त्वियं) (for वायं). Ś1 K (except K1) विहिता; B5 Ñ1 V1 Da D2 °तं. — b) K1 मे (for वा). D5 om. वा. Ko. 3 वै मे; D5 मे वै (for मम). — c) S पांडवाः पाणिमस्या (T1 पाणिमस्या यथावद्). — d) Ñ1 D1 यथायोगं; S यथाजोषं (G1 °न्यायं; M5 as in text). Ś1 K1. 4 Ñ1 विहितैषा. G1 विहितां हि कृष्णां. — After 4, K3 (marg.) D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1924* नायं विधिर्मानुषाणां विवाहे
देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मीः ।
प्राक्कर्मणः स्वकृतात्पञ्च भर्तृ-
नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।
नैषामेवायं विहितः सद्विवाहो
यद्धार्येषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K4 cont.:

1925* अन्येऽप्येवं स्युर्मनुष्याः स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-
मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः
पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५
ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदाढ्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६
ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य
समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७
तत्तस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं
विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
महार्हरत्नौघविचित्रमाबभौ
दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८
ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः
कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९
पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो
महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १० C. 1. 7338 B. 1. 198. 10 K. 1. 215. 15

न धर्मः स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Śi K (except Ko) S om. उवाच. For S see below. — a) Śi भार्गवो धर्मं. — b) K4 Ñ V1 B6 Dn D2.4 अद्यैव (for अद्य). Ko D5 उत्तमं; K2 Ñ V1 B5 Dn D4 उत वः; B5 शुभं वः (for उत). Ko.4 Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.5 पांडवेयाः. B1.3 Da D1.2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरेति. — c) Śi K4 V1 पुष्यं योगम्; K1 पुष्ययोगम्; K2 योगं पुष्यम्; Ñ1 पुष्ये योगम्. K2 Ñ1 चंद्रः. Ko.3 पौष्यं योगं चाद्य चंद्रोभ्युपैति. Nilp पौष्यं (for पौष्यं). — d) K2 om. त्वं. Ñ1 D1 om. अद्य. B6 ब्राह्मो मुहूर्तश्च तथैव राजन्. — After 5, B5 ins.:

1926* पाणिं गृहाण प्रथमं त्वमस्याः
पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुत्र्याः ।

S subst. for 5: D4 ins. after 1924*:

1927* तत आजग्मतुस्तत्र तौ कृष्णद्रुपदावुभौ ।
कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेष्यति ।
क्रमेण मनुजव्याघ्राः पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवाः । [5]
द्रौपद्या धर्मतः सर्वे दृष्टमेतत्पुरानघ ।

[(L. 5) G1.6 मनुजव्याघ्र. — (L. 6) G2–4 धर्मतश्चेमे.]

6 b) Śi K1 ज्ञानार्थयुक्तं; Ñ2.3 V1 B1.5 Dn D2.4.5 जन्यार्थमुक्तं; T1 G2–4 M जन्यर्थयुक्तं; G1 कन्यार्थमुक्तं. Cd cites जन्यः (=जामाता). D5 बहुरत्नमाढ्यं; G5.6 M6–8 बहु तत्तदाढ्यं. — c) B6 D2 संसज्जयामास; T G2–6 संभाव°; G1 M समर्थं. — d) Śi K V1 आप्लुत्य; Ñ1 आसिच्य. Śi विभूत्या; K2 D2 विभूषितां (for विभूष्य). — After 6, D1 reads 4.

7 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — b) K2 B3.6 D (except D5) सहिता; B1.5 मुदिता (for सचि°). — d) Śi K1 Ñ1 V1 B6 Da °प्रधानं; K2 °प्रवीराः.

8 a) K2 Ñ2.3 V1 B D G1.2 ततोस्य. Śi Ko.1.3.4 Ñ1 D5 अर्थिजनोपपन्नं; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 अभ्य(K2 Da Dn3 °भ्र)जनो°. — b) Śi K1 °भूषितं नवं; Ñ1 विकीर्णपुष्पोत्करभू°; Ñ2.3 B5 Dn D5 विस्तीर्ण°; V1 प्रकीर्ण°; T3 G °शोभिताजिरं (G5.6 °तांघ्रिकं). — c) K2 Ñ2.3 V1 B D बलौघ; T3 G M3.5 बभूव; T1 M6–8 अनेक- (for महार्ह-). — d) Śi K2 Ñ V1 B D (except D5) नभो यथा. Ñ2.3 Dn2.n3 D5 T3 G3–6 °तारकान्वितं.

9 b) S सुवेषाः. — c) B6 °चंदनाक्ताः; Da °चंदनोक्ताः. Śi K (except K2) Ñ1 D5 महार्हमाल्यांबर°; Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1 °वस्त्रांबर°. — d) S °कौतुक°.

10 a) S °समान(G5 M °समेन)तेजसा. — b) Dn सदैव धौ°. S तथा यथा(G5 यथा तथा; M तदा यथा)विधि (G2 तथाविधिर्यथा). — c) K2 ततस्तदा; Ñ2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 ततः सदो; B6 ततश्च तनू. — d) K3 मत्तर्षभा. K1 D5 °नंदिताः; K3 M6–8 °नंदितः; Ñ1.3 V1 B1 (m as in text) Dn3 D2 °नर्दिनः. K2 महर्षिसंजुष्टमतीव नंदिताः.

11 a) K2 अवनीय; Ñ1 B D2.4.5 G1.2 M5 अनु°; Da

1. 7339
1. 193. 11
1. 215. 16

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५

शतं गजानामभिपद्मिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमप्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६

Dn1. n2 T3 G3. 4 अप°.

12 [a]) B5 प्रगृहीतपाणिकौ; S परिगृह्य पाणिना. — [b]) K2 Ñ1. 3 B D (except D2. 5) परी(K2 Da1 °रि)णयामास; Ñ2 परिणाय्यया°; V1 प्रणीयया°. — After 12[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1928* विप्रांस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽग्नै-
र्गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।
जग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्धुतेऽग्नौ ।
ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु-
र्ववौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ॥

[(L. 1) D4 T G2-5 धनैः (for अग्नैः). — (L. 2) M6-8 गोभिर्हिरण्यैर्. T3 G विविधैश्च पूर्वै. — (L. 3) T1 G2 M5-8 नरदेवजाया; T3 G3. 4. 6 M3 नरदेवकन्यया.] — [c]) Ś1 K (except K2) समभ्ययु°. K2 समाजशोभितं; Ñ1 B5 G3. 6 °शोभनं; Da1 D1. 3 G1 °शोभितं.

13 [a]) K2. 3 चान्येन; Ñ3 B1 (m as in text). 3 चान्ये च. Ñ1 °धिपा ये; B5 D2 नृपाधिपा°. — [b]) Ko. 2 Ñ2. 3 B1 Dn1. n2 G1. 2. 5 M6-8 वरस्त्रियस्ते. S (except G2 M5) करं तदा (by transp.). — [c]) K2 T1 उत्तमवेष°; K4 अद्भुतरूप°. — [d]) Ñ1 D5 महाबलाः.

14 [b]) V1 जगाम. Ñ2 Dn D5 देवर्षिर्. Ko. 1 V1 B1 (m as in text) Dn1. n2 D5 अतीव मानुषं; K3. 4 अमानुषं तदा. S दधार कृष्णा वपुषातिमानुषं. — [c]) K3 G2. 3 किल साधुम°. — [d]) T3 G (except G1) कन्येव. K2 गतेहनि ध्रुवं. — After 14, D4 marg. *sec. m.* ins. (the śloka!):

1929* पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
मध्यमेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 [b]) K4 बहुरत्नमुत्तमं. — [c]) Ś1 K1 महारथानां. K1 °रूपिणां; K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D M5 °मालिनां (D5 °भूषणां); Ñ1 °भूषणं; T G M3. 6-8 °भूषितं. — [d]) Ś1 K1 चतुःशतं. K2. 3 B Da Dn3 D2. 4 °खलीनशालिनां; S °विचित्रमालिनां.

16 [a]) Cf. 1. 178. 9 for अभिपद्मिन्. Ś1 K1. 2. 4 Ñ V1 B D G2 M6-8 अपि (for अभि-). V1 पद्मिनां च; B5 पद्मिनां शतं; Dn3 D2 G5 पद्मिनीनां; T G1-4. 6 M पद्मजा(M8 °का)नां. — [b]) S तथा (G5 महा-). — After 16[ab], S (except M5) ins.:

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा-
न्मनोजवान्द्वादशवार्षिकान्यथा ।

[[a]) G1 °हेमभूषिणां; M6-8 °हेमभूषिणो. — [b]) G1 पंक्तिशताननेकान्; M6-8 द्वादशवार्षिकाम्बरान्.] — [d]) Some MSS. (mostly B) °वेशा°. — After 16, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1931* हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[[b]) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि). G1 महाधनानि; M3. 5 च गोधनानि.]

17 M6-8 om. 17[a]-18[a]. — [a]) Ś1 K1 Ñ1 चैव दशाय(Ñ1 °यु)तं ददौ; Ko. 3 V1 चैव दशायुतार्पितं; K2. 4 B1. 2. 5 D1. 2 चैव दशायुताय(D1. 2 °न्वि)तं; Ñ2. 3 B5 Da Dn दिव्यदशां पुनर्ददौ; D4. 5 चैव दशान्वितायुतं; S (M6-8 om.) चैव दशायुता(T1 °धा-; G1 °गा)नि. — [b]) K3. 4 D1. 5 T1 ददौ धनं (by transp.); Ñ1 धनं तदा; N2. 3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

कृते विवाहे च ततः स्म पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्वास्तस्थौ ह्रीता कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

C. 1. 7351
B. 1. 199. 5
K. 1. 216. 5

Ms तदा धनं; Bs तथा धनं. A few MSS. सोमकिर्. Ko.s Ds अग्निमौलिकं; Ks अग्निसाथकं. Śi Ki धनेन सौवर्णिकमुक्तमालिकं. — [c]) Ks Ñs.s B D (except Ds) T1 वि-; Ñ1 स- (for च). — [d]) Śi Ki स्वभाव°; V1 प्रताप°. Ks Ñs.s V1 B D (except Ds) महानुभावः; Ñ1 °नृपस्य; Ts Gs-4 महासनानि; G1 °रथानि.

18 Ms-s om. 18[abc] (cf. v. l. 17). — [a]) B1.s D (except Da) तु (for च). Ks Ñs.s B D (except Ds) T Gs-6 तु; V1 अथ (for स्म). — [c]) G1 महारथाः. — [d]) Śi Ko.1 Ñ1 T1 पुरे स्म; Ks पुरे च; V1 पुरेषु. A few MSS. पंचाल°. Śi Ko.s.4 D तस्य (om. ह); K1 तस्य तु; T1 तत्र ह; Ms तत्र सः. — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यतुष्यन्नृप पाण्डवेया-
स्तस्याः शुभैः शीलसमाधिवृत्तैः ।
सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं
विवर्धयामास मुदं स्ववृत्तैः ॥
[[c]) T1 सा चारुवेषा. — [d]) T1 G2-4.6 सुवृत्तैः.]

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi K Ñs Bs.s.6 Da Dn D2.4 द्रौपदीविवाह (Ko °दीवैवाहिक); B1 Ds द्रौपदीस्वयंवर (Ds °स्वयंविवाह); Ñs Bs D4 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ts G1.s.4 M द्रौपदीविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 197; D4m 204; Ds 148; T1 201; Ts G4-6 153; G1.s 155; G2 150; M 154. — *S'loka no.:* Dn 17; Ms 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dns 7325.

191

1 K1.s D2 S om. उवाच. — After the ref., D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।
ऊषुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— [b]) Ts G2-4 कृत°; Cd गत° (as in text). Śi K1 Ns च; Ko.2 Ñ B D G5.6 ह (Ñ1 Ds वै); Cd तु (as in text). — [d]) Ko.4 कदाचन.

2 [cd]) K1 स्वं; Ñ V1 B D अस्याः (for ताः). Śi नाम संकीर्त्य स्वं तस्याः (for °). Śi जह्रुः; K1 चक्रुः (for जग्मुः). Ñ V1 B D जग्मुः पादौ (by transp.). Śi K1 Ñs Dns स्व(Ñs स्म)मूर्धनि; B1.m स्म मूर्धभिः. S पादौ ववंदिरे हृष्टाः शिरोभिर्नाम कीर्तयन्.

3 [a]) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — [c]) Ko स्वस्रा; K2 स्वस्या; K4 स्वस्ता; Ñ2.s V1 B1.s Dn D2.4 श्वश्वा. Ñ1 कृत्वाभिवादनं श्वश्वाः; S अभिवाद्य तदा (T1 M1 तथा; G2 कृता) श्वश्रूं.

4 [a]) V1 °संवीतां; T1 G1.2 °यौवन°. — [b]) T1 °चारवर्तीं शुभां. — [c]) K2 °दीं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T1 Ms) ins. कुंती. — [a]) K2 हरिगृहे. — [c]) Śi K (except K2) Ds Ms चंद्रे (for सोमे).

6 [b]) Some MSS. वशिष्ठे. — After 6[ab], Ko.2 Ds ins.:

C. 1. 7351
B. 1. 199. 5
K. 1. 216. 5

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्यामुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।; while T$_3$ G (except G$_1$) ins.:

1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।

— After 6^c, T$_3$ G$_{2-4}$ ins.:

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुषा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च वल्लभा च त्वं.

— ^{d}) T$_3$ G$_{2-4}$ सुप्रीता (for तथा त्वं).

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ जीव त्वं. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{2.4}$ °गुणान्विता; S °पुत्र°. — ^{c}) Ko.$_{1.3}$ D$_5$ धर्मपत्नी; Ñ$_3$ याज्ञसेनि. K$_2$ B D$_{1.4.5}$ धृत°; Ñ$_1$ अनु°; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ D$_a$ D$_n$ D$_1$ पति°; S भवानघे.

8 ^{a}) K$_2$ Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{2.4}$ बालान् (for साधून्). — ^{b}) M$_{3.5}$ तथा गुरून् (by transp.). K$_2$ Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{2.4}$ साधून्भृत्यांस्तथा गुरून्; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D$_n$ D$_1$ वृद्धान्बालांस्तथा गुरून्. — ^{c}) G$_1$ M पूजयित्वा.

9 ^{a}) Some MSS. °जंगल°; K$_2$ °मध्येषु. — ^{b}) K$_2$ नगरेषु अनुत्तम. — ^{c}) B$_5$ तत्र; D$_1$ अत्र (for अनु). Ś$_1$ Ko.$_{3.4}$ D$_5$ त्वाम्. Ś$_1$ Ko.$_{1.3.4}$ D$_5$ °षिंचतु; D$_1$ G$_{1.2}$ °षिंचस्व; Cd as in text. K$_2$ अभिषिच्यस्व नृपतिं. — ^{d}) M$_5$ राजानं. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_5$ D$_n$ D$_{1.4}$ °वत्सला. K$_2$ स्वपतिं धर्मवत्सलां; T G M$_{6-8}$ नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites नृपतिं अनु.

10 ^{a}) Ñ$_1$ एनां विनिर्जिताम्; B$_3$ पतिभिर्विजिताम्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ क्रमेण च महा°; D$_2$ °मेण महारणे. — ^{c}) S (except T$_1$ G$_{2.5}$ M$_3$) सर्वम्.

11 ^{c}) K$_3$ तानि प्रामुहि क°. — ^{d}) Ś$_1$ स्याच्छरच्छतं; Ko.$_{1.3}$ Cd शरदः शतं.

12 ^{a}) Ko.$_{3.4}$ G$_2$ M$_{6-8}$ यथा त्वा(M$_{6-8}$-ह)मभिनं°. — ^{b}) D$_a$ मध्वद्य; D$_5$ विशुद्ध-. K$_2$ Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{2.4}$ क्षौमवाससं. — ^{c}) Ś$_1$ S -पि (for सभि-). — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ B D जातपुत्रां; Cd as in text. V$_1$ S सूतान्पुत्रान्गुणान्वितान्.

13 Before 13, all MSS. except K$_4$ ins. वैशं° उ° (Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_2$ S om. उ°). — ^{ab}) Ś$_1$ पार्थे° (for पाण्डु°). K$_2$ Ñ$_1$ धनं; Ñ$_3$ *inf. lin.* विभुः (for हरिः). S प्राहिणो द्वासुदेवश्च (M °स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — ^{c}) Ñ$_{2.3}$ D$_n$ D$_1$ वैडूर्यमणि°; M$_5$ °रत्नानि. — D$_2$ (hapl.) om. 13^d–15^c; M$_{3.5}$ transp. 13^d and 15^d.

14 D$_2$ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) T$_1$ भूषणान्युत्तमानि च. — ^{c}) Ñ$_1$ V$_1$ M$_{3.5}$ कंबलानि च. Ko.$_{3.4}$ °मुख्यानि; G$_1$ °चित्राणि; M$_{3.5}$ °दिव्यानि (for °रत्नानि). — ^{d}) T$_1$ स्वर्णवंति; G$_1$ रत्नानि च. Ko.$_2$ Ñ$_1$ सुखानि च.

15 D$_2$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) B$_1$ शयनानि च या°. — ^{c}) Ko.$_{3.4}$ वज्रवैडूर्यं° (by transp.); Ñ$_1$ D$_4$ T$_3$ G (except G$_3$) °रत्न°; D$_2$ मुक्तावैडूर्यं°. — ^{d}) M$_{3.5}$ transp. 13^d and 15^d.

16 ^{a}) K$_2$ °लावण्यैर्. — ^{b}) K$_3$ उपेतांग्यो ह्यलंकृताः. — After 16^{ab}, T$_3$ G$_{2-4}$ (G$_3$ om. line 4; G$_4$ om. line 7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः । [5]
भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतमभेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८

तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैरास्यैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषात्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C. 1. 7368
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

[Gs om. line 4 and reads line 7 in its place.]

— K4 (? hapl.) om. 16c-17b. — c) Bs m. s (m as in text). s हृष्टो (for कृष्णो). — d) K2 Ñ2 Bs Dn1. n2 D1. 4 स्वलंकृताः; B1 गुणान्विताः (for सह°).

17 K4 om. 17ab (cf. v. l. 16); K3 (hapl.) om. 17cd. — c) Ts G (except G1) Ms. 5 सौवर्णान्. K2 प्रादाद्दांतान्सुवर्णांश्च; B1. 3. 5 D4. 5 प्रांशुदां(D5 °दं)तैः सुवर्णैश्च; B6 Da D2 रथानुदारान्सौवर्णैः. — d) Ñ1. 2 V1 Da2 Dn D1 शुभ्रैः. Ñ3 रंगैर्; V1 अब्जैर्; Ts G M8 पत्त्रैर्; M5 पादैर्. K2 B (except B6) D4. 5 रथानश्वैरलंकृ°.

18 a) S सुवर्णानां. K2 B1. 5 तु; Ñ2 V1 B3. 6 D (except D5) च (for स). — b) Ñ1 अकृतवत्; Cd as in text. Ś1 K3. 4 Ñ1 V1 तदा; Ko ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — c) Ś1 K Ñ2. 3 Da D4 रीतीकृ°; Ñ1 V1 D5 T G2-6 M3. 6. 7 Nilp कृताकृ°; Dn D2 वीथीकृ°; M5 कृती कृ°; M8 कृतं कृ°; Nilp राशीकृ° (also). G1 कृतकं बह्वमेयात्मा.

19 c) S अर्चयिष्यन् (G2-5 °यित्वा) हृषीकेशं.

Colophon om. in K2 D4. — *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko विदुरागमन; Dn1. n2 M6-8 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव; to it Dn1. n2 M6-8 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 राज्यलाभः; Ko. 4 दाशार्हप्रीतिदायः; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदानं प्रेषितं; B5 कृष्णोपायनप्रवेशनं; D5 द्रौपदीविवाहः; Ts G1. 3. 4 कुंत्याशीर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 198; D5 149; T1 202; Ts G4-6 154; G1. 3 156; G2 153; M 155. — *S'loka no.:* Da1 Dn 19; M8 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7345.

192

1 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 Cd राज्ञश्चैरैर्. — b) Ñ1 ज्ञानं; G1 वार्ता; Cd चारः (as in text). K (except K1) S (except M3) Cd समुपनीयते. Ñ2 B5 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — d) K3 transp. द्रौप° and पति°. S बलिभिस्त्विति.

2 a) K1. 4 Ñ3 Da D2. 4. 5 G1 M5 °नम्य; Ñ2 V1 °दाय (for °थस्य). — b) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्षं. — d) Ñ3 B1 (m as in text) °बल; S °बाहुर्.

3 a) K2 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) °राजं वै (D4 च). — b) K3 Ñ2. 3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली (D5 समुत्क्षिप्याहनद्बली); Ñ1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्बली (G5 °लं). — c) Ś1 K1 आ(K1 भ्र)मयंश्चापि; K2 Ñ2. 3 B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्सुसंक्रुद्धो.

4 a) Ś1 K (except K2) Ñ1. 2 V1 B5 D (except D1) M5 न चास्य; M3. 6-8 न चात्र. — b) M3. 6-8 तस्य (for तत्र). Ś1 Ko. 1. 4 Ñ3 Da D5 धृतात्मनः. — c) Ś1 °संस्पर्धः; Ñ1 M3 °संकाशः; T G °संनादः. — d) Ś1 °सेनाविपातनः; K1 °सेनानिबर्हणः; K3 D1. 5 °सेनांगतापनः; Ñ1 °सेनाग्रतापनः; V1 °सेनांगपाटकः; S °सैन्यां(M3. 5 °सेनां) गमर्दनः. — After 4, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

C. 1. 7868
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति सैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।
यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽसावत्यक्रमीद्युद्धे युध्यन्दुर्योधनं तदा ।
स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभाग्बुद्धिवर्धनः ।
दुर्योधनादवरजैर्यौ युध्येतां प्रतीतवत् ।
तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।
चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) D_4 G_2 योसौ वीतक्रमो यावद्. — (L. 2) D_4 T_1 श्रेष्ठवान्; G_{3-5} श्रेष्ठवाग्. D_4 बुद्धिमत्सु च; T_1 कुरुपुंगवः.]

5 [a]) $\tilde{N}_{1.3}$ दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — [b]) K_2 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D प्रशांतान्पांडुनंदनान् (D_5 राज्ञः पांडोः सुतांस्तदा); $\tilde{N}_1$ श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ(T_1 M °नृ)षभेक्षणान्. — [cd]) V_1 °पद्यत (for °जायत). S पांडवान्मनुजेंद्रास्ते समपद्यन्त विस्मिताः.

6 [a]) K_2 ससुता हि; T_3 G_{2-6} सा सपुत्रा. T_1 G_1 $M_{3.5}$ पतिता; T_3 G_{2-6} हि तदा; M_{6-8} घातिता (for हि पुरा). — [b]) $\tilde{N}_1$ युता; B_{5m} मता; B_6 D_{a1} D_4 शुभा (for श्रुता). — After 6[ab], S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— [c]) $\acute{S}_1$ K_1 पुनर्जातानिव स्मेराः; $K_{0.4}$ °र्जाता इति स्मैनां (K_4 °तां); K_2 $\tilde{N}_3$ B D °र्जातामि(D_{n3} °नि)व च तां ($B_{3.5m}$ तान्); $\tilde{N}_1$ °र्जातामिव स्मैनां; $\tilde{N}_2$ V_1 °र्जातानिव च तान्. — [d]) $\acute{S}_1$ K_1 तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K_3 $\tilde{N}_{2.3}$ B D तेमन्यंत (D_5 मन्यंत ते) नराधिपाः; V_1 ते त्वमन्यंत पार्थिवाः.

7 [a]) K_3 N_2 V_1 B D धिग्(D_5 धिग्धिक्)कुर्वन्; K_4 $\tilde{N}_1$ धिक्कुर्वंश्च; S व्य(G5 अ-; M_{6-8} वि)निंदंश्च. $K_{0.4}$ T_1 M तथा. V_1 अन्योन्यं (for भीष्मं). — [c]) K_2 ते कर्मणा नृशं°; N_2 B D_a D_n $D_{1.2.4}$ कर्मणातिनृशं°. — [d]) Here and below $\acute{S}_1$ K_1 (mostly) प्ररोचन°. — After 7, K_4 D_4 (both suppl. fol.) S ins. a passage given in App. I (No. 103).

8 Before 8, D_4 S ins. वैशं° (D_4 cont. उवाच). — [a]) S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — [b]) T_1 $G_{1.2.5.6}$ हि; T_3 $G_{3.4}$ M_{6-8} ह (for ते). — [c]) V_1 ब्राह्मणान् (for पाण्डवान्). D_1 च तान्; T_3 G_{2-4} हि तान्. — After 8 (i. e. before 9), $\tilde{N}_1$ D_5 ins. वैशं° उ°.

10 [a]) G_1 M_{6-8} तथा रंगे (for विनि°). K_4 वृतो; $G_{2.3.4}$ (before corr.) [s]पि तं. — [c]) K_4 ततो; D_2 तं तद्; S अथ (for तं तु). $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B_1 $D_{n2.n3}$ D_1 [s]व्रीडो; T G राजा; M (except M_3) राजन्. ❀ Nil.: अव्रीड इति छेदः । व्रीडन्निलेव पाठः । अन्यथा मंदंमंद-मित्यस्यानुपपत्तिः ।❀ — [d]) G_2 अथ (for इव). K_4 इदं वचनमब्रवीत्. — After 10, T G_{2-4} ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 [a]) $\acute{S}_1$ K (except K_2) यदि विप्रो नाभविष्यत्. D_1 corrupt. — [b]) $\acute{S}_1$ K (except K_2) नावेत्स्यद्रौपदीम् असौ ($K_{0.4}$ स्वयं; K_3 अयं); $\tilde{N}_{1.3}$ S न च विंदेत द्रौपदीं (G_{2-4} न विंदेद्द्रुपदात्मजां). — [c]) T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12[ab] and 12[cd]. — [a]) $K_{0.3.4}$ हि; K_2 N V_1 B D_n $D_{1.2.4}$ $G_{3.5.6}$ च (for तु). T $G_{1.2.4}$ M दैवमेव परं मन्ये. — [b]) K (except K_1) $\tilde{N}_{1.3}$ V_1 च; G_2 हि (for तु). $\tilde{N}_2$ B D T_3 $G_{5.6}$ चाप्यनर्थकं (for तु निर°). — [c]) K_2 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) M_{6-8} धिगस्तु. T_3 $G_{3.4}$ पौरुषं मंत्रं; $G_{1.5.6}$ M_3 पौरुषं त(G_5 य)च्च; M_{6-8} चात्मपौरुष्यं. — [d]) K_2 $\tilde{N}_2$ B D G_5 म्रियंते यत्र पांडवाः; K_4 यद्धि जीवंति पां°; $\tilde{N}_{1.3}$ V_1 यद्म्रियंते हि ($\tilde{N}_3$ ह) पां°; T_3 $G_{3.4}$ बुद्धिं नीतिं च मातुल; M_{6-8} यजीवंतीह पां°. Cd cites धरंति (as in text). ❀ Arj.: धरंत (sic) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः ।❀ — After 12, T_3 G_{2-4} ins.:

1941* बद्ध्वा चक्षूंषि नः पार्था राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।
उद्वाह्य राज्ञां तैर्न्यस्तं पादं वामं पृथासुतैः ।
विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेश्महविर्भुजा ।
अस्माकं पौरुषं सत्त्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।
वयं हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।
अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।
मत्तो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तराः ।

धिगस्तत्पौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ २१

C. 1. 7386
B. 1. 200. 22
K. 1. 219. 26

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जतुवेश्मनः ।

13 G2 om. 13a–14b. — a) Da च (for ते). — b) Ś1 K Ñ1.3 V1 निंदमानाः (K2 निंदंतं च); D1 निंदिते च; T1 निंदंतस्तं. — After 13ab, T3 G3.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— c) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — d) K4 °चेतनाः.

14 Ś1 K1 G2 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) G1.3 M5 त्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — b) Ko.3.4 Ñ1 D5 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — c) Ko.3.4 T1 G1.5.6 M मुक्तान्वै (T1 G1.5.6 M विमुक्तान्) हव्यवाहाच्च; K2 Ñ2.3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव (Ñ3 °श्चैतान्); Ñ1 मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T3 G2–4 विमुक्तान्महतो वह्नेः. — d) M6–8 ह (for च).

15 a) B (except B1) D2 Dn1.n3 D1.2 G1 तु (for च). — b) T3 G2–4 om. च. K2 चैव; Da चासन्; M5 सर्वान् (for चान्यान्). — d) D2.5 T1 G1.5.6 सर्वान्युद्ध°; T3 G2–4 तथा बुद्धि°. — After 15, T3 G2–4 ins.:

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।
विकसद्वन्मुखाम्भोजः पद्मं दृष्ट्वेव भास्करम् ।

16 ab) Ko.3.4 D1.5 G5.6 तां; Ñ1 G1 M तत् (for तान्). K2 Ñ2 B D (except D5) द्रौपदीं पांडवैर्वृतां. T3 G2–4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थान्श्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G2 °रस्तदा). — After 16ab, K1 ins.:

1944* सर्वांस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— a) Ñ1 भग्नगर्भान्; G3 हीनदर्पान्.

17 a) D2.4 श्रुत्वा (for क्षत्ता). — b) T3 G2–4 विशां पतिं. — c) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या. — d) T3 G2–4 वर्धंते भुवि विश्रुताः. — After 17, T3 G2–4 (which om. 18ab) ins.:

1945* सर्वापद्भ्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।
कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
वैशंपायनः ।
विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्यात्कौरवा इति ।
उल्ललास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।
प्रहर्षहरितो राजा स्तम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T3 G2–4 om. 18ab. — a) K3 वचो; T1 G1.5.6 M तदा (for नृपो). — c) T3 G2–4 तथाब्रवीत्सुसंप्रीतो. — d) Ś1 K1 पार्थिवः; S कौरवः.

19 a) K2 सु; Ñ2.3 V1 B Da2 Dn2 D2.4 स; Da1 Dn1.n3 D1 सं (for हि). T3 G2–4 मन्यमानो (for °ते हि). — c) G1 °धनमविज्ञाय. — d) K3 जनेश्वरः; B1 नराधिपः.

20 a) Ko.3.4 T3 G2–4 आज्ञापयामास तदा. — b) Ś1 K1 भूषणं परं; T3 G2–4 भूषणादिकं. — After 20ab, T3 G2–4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।

— c) T3 G2–4 सा (for वै). — d) Ś1 K (except K2) B5 D5 M5 पुत्रो दुर्योधनस्तथा (Ko.3.4 °नो मम); T3 G2–4 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 a) T3 G2–4 अथ स. Ko विदुरः पश्चात् (by transp.). D1 अथ पश्चाद्विदुरश्च. — b) T3 G3–4 आचख्यावंबिकात्मजं. — After 21ab, T3 G2–4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषश्रवणानन्दनिर्भरम् ।
कौरवा इति सामान्याच्च मन्येथास्तवात्मजान् ।
वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।
कृष्णया संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरात् ।

— c) T3 G2.4 दिष्ट्या; G3 पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K1 तु बलिनो. S (except G3) राजन् (for वीरान्). — d) Ś1 K (except K2) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

C. 1. 7887
B. 1. 200. 23
K. 1. 219. 27

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्बुद्धिर्विदुर मे मता ।
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्ध्रुवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्शतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko. 2. 3 Ñ2. 3 B D (except D5) ह; Ñ1 वै. — After 21cd, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1948* संकर्षणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनान् ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.: S ins. after 21cd:

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिपः ।
आकारच्छादनार्थं तु दिष्ट्या दिष्टयेति चाब्रवीत् ।
एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।
साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो द्रुपदेन च ।
अन्ववाये वसोर्जातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]
वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।
पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, D4 ins. धृतराष्ट्र उ°. — After line 3, T3 G2–4 ins.:

1950* न ममौ मे तनौ प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ।
आलिङ्गस्वेति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।
दुर्भावगोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।
एह्येहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।
इत्युक्त्वाकृष्य विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।
आलिलिङ्गे दृढं दोर्भ्यां निरुच्छ्वासं दुरात्मवान् ।

— (L. 5) D4 Ms. 3 प्रवरो; G3 °कृष्टो (for °वरो). — (L. 6) D4 G3. 4 Ms. 3 च संमतः (for धुरं°).] — e) S अन्ये (for अन्यान्). — f) Da धन° (for बल°). S बहवः सुमहाबलाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्त्वमिन्नेव स्वयंवरे ।
[Ś1 K1 पांडवेयांस्त्वमिन्.]

22 Ś1 K1. 2 om. उवाच; D4 (by corr.) S om. the ref. Ms–8 om. 22ab. — a) Ś1 K1 पांडु°. Ñ2. 3 Dn1. n2 तु (for ते). — b) Ś1 Ms. 3 °भ्यधिकं. — c) K2 Ñ2 V1 B1. 3. 6 D यथा च; Ñ3 B3 यथैव (for सेयम्). K2 Ñ2. 3 V1 B D बुद्धिः; S अन्येभ्यो (for प्रीतिः). — d) T3 G2–4 वृत्तिर्विदुर. K2 Ñ2. 3 V1 B D मम तान्प्रति तच्छृणु. — After 22cd, T3 G2–4 ins.:

1952* या प्रीतिः पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।
नित्योऽयं निश्चितः क्षत्तः सत्यं सत्येन ते शपे ।

— f) T1 G1. 3. 6 M मे सुताः (for पाण्डवाः). T3 G2–4 पांडुपुत्रा महारथाः (after which G2 adds the text reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संबन्धिनश्चान्ये बहवः सुमहाबलाः ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.:

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T1 (om. line 1). 3 G2–4 ins.:

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।
मया श्रुता यदा ब्रह्मंदग्धाः पाण्डुसुता इति ।
तदादहं दिवारात्रं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।
असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजाः ।
तत्त्वतः शृणु मे क्षत्तः सुसहायाः सुता मम ।
अद्य मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 a) B3 केचित्; T3 G2–4 को नु. Ś1 K1 द्रुपदराजस्य. — b) T1 G1. 3. 6 M भवस्यार्थी (T1 G1. 3. 6 °र्थं); T3 G2–4 कथं चार्थी. Cd cites भवेन (as in text). — d) Ñ1 V1 Da Dn1. n2 D1 °श्रीरिव. K2 पांडवान्; K4 पार्थिव G1 पांडवः.

24 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — a) T3 G3. 4 धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो. — After 24ab, T3 G2–4 ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।
कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— c) S (except G2) नित्या (G3 as in text also). — d) D3 ईदृशी राजसत्तम. — After 24, Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) S (except M3) ins.:

1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् ।; while D2 ins.:

1958* इत्युक्त्वा निरगात्क्षत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 a) Ñ2. 3 Dn D1 चापि; Cd चैव (as in text). — c) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा. — d) K1 समं; K2 तथा; S (except G1. 3) ततः (for तदा).

26 Before 26, T G (except G1. 3) M6–8 ins. दुर्योधनः. — a) Some MSS. (mostly S) त्वा (for त्वां). — b) K2 Ñ2 V1 B D दोषं वक्तुं (B3 Da2 वक्तुं दोषं) (for वक्तुं नृप). K (except K1) Ñ2. 3 V1 B5 D (except D1. 2) G1. 3. 6 M3 (*inf. lin.* as in text). 6–8 शक्नुमः.

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम्॥२६
सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुषेऽनघ।
तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच।
अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम्।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २
यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

C. 1. 7399
B. 1. 201. 4
K. 1. 220. 5

— °) Śi Ko. 3. 4 Ñ1 D5 विविक्त इति. K (except K1) Da Dn2 D5 M3 (*inf. lin.* as in text). 6–8 वक्ष्यामः. — d) Śi K1 तवेह; K2 तदेवं (m as in text); M8 तवैतच्. G2 विनिश्चितं.

27 a) K3 °वृद्धौ; Ñ1. 3 °वृद्धं; Ñ2 B (except B5) D5 °बुद्धिं; Dn (erroneously) N1p as in text. ❀ N1l.: वृद्धिमिति पाठः स्वच्छः। ❀ K2 यां तात; T3 G2–4 हे तात; M6–8 एतां च. — After 27ab, Dn3 repeats 22ef (with v. l.: दिष्ट्या for यत्ते, and तेनघाः for पाण्डवाः). — d) Śi D1 द्विषतां वरं; K1. 3 द्विषतां बलं; Ñ2 B3 Dn द्विषतां वर.

28 a) K1 एव; K2 T3 G3. 4 अपि (for नृप). Ñ1 अस्मिन्नृप च कर्तव्ये. — b) Śi K1 °वे नृप.

29 a) B (except B3) D5 तवेयं (for ते वयं). — b) S चिकित्सां. Śi चिंतयामहे; K2 मंत्रयावहे. — d) Śi K (except K2) Ñ1 V1 Da G1 सपुत्रपशु°; T1 G2. 5. 6 M सपुत्रगण°; G3. 4 (before corr.) सर्वत्र बल°.

Colophon om. in Śi K1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko विदुरागमन. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 पांडवाभ्युदयः; D5 धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं; T3 G4 धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G1. 3 धृतराष्ट्रशांतिः (G3 °शाठ्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 199; D4m 207; D5 150; T1 205; T3 G4–6 157; G1 159; G2 155; G3 M 158. — *Śloka no.:* Da1 31; Dn 30; M3 27.

193

Before धृत° उ°, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:
1959* वैशंपायनः।
दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विशां पते।
पुत्रं च सूतपुत्रं च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्।
[D4 वैशं उ°. — (L. 1) M °मुक्ते.]

1 Śi K1. 2 S om. उवाच. — b) K2 Ñ B D चिकीर्षामि (for चिन्त°). Śi transp. यथा and युवाम्. Ñ1 परं (for युवाम्). — °) Ko. 2 Ñ1 विविक्तुं; K3 D1 विवक्तुं; S विवृतं; Cd as in text. Śi K1 व्यक्तं नो कर्तुमिच्छा°. — d) Ko. 4 G1 M5 आकारं (om. तु); K2 तत्कृते; K3 स्वाकारं; Ñ3 B1. 3. 5 कार्यं तु; V1 B5 Da D2. 4 कारणं. M6–8 (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुरं(!).

2 a) K2 Ñ2 B D T1 ततस् (D5 अथ) (for अतस्). — b) K2 B Da D2. 4 कीर्तयिष्यामि नित्यशः. — °) S न च वु°.

3 a) V1 यथा; B5 यत्तु. Śi K (except K2) ते; N1 अपि; V1 तु; S वै (for त्वं). Śi K (except K2) मनसि (for मन्य°). — b) K2 Ñ2. 3 B D तद्ब्रवीहि (cf. 3d); V1 तत्तद्ब्रूहि (om. त्वं). — Śi K1 om. 3cd. — °) K2 Ñ2. 3 B D (except D5) यच्च; V1 त्वं यत् (for त्वं च). — d) K2 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) प्राप्तकालं वदाशु (K2 B3 D2. 4 वदस्व) मे.

4 Śi सुयो° (for दुर्यो°). Śi K1 S om. उवाच. — a) T G M6. 7–8 प्रच्छन्नैः (for अद्य तान्). M3

C. 1. 7400
B. 1. 201. 5
K. 1. 220. 6

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्तामामात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।
मृत्युर्विधीयतां छद्मैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ १३
इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निबर्हणे ॥ १४
अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः. — [b]) Ko.s सुभृतैं; K2 Bs Da (erroneously) D2.4 Arjp सूनृतैं (Arj. comm. and Cd as in text); K4 °भूशैं; Ñ2.3 Dn D1 °गुप्तैं; V1 प्रभूतैं; S °तुष्टैं (G1.2 °कृष्टैं). ❀Arj.: सूनृतैरित्यपपाठः ।❀ — [c]) S (except T1 G1 M3) भेदयाम. — [d]) S तावुभौ.

5 [b]) S धनं. — [c]) K2 B Da D2.4 वि° (for प्र°). — [d]) Ñ1 अस्य (for एव). K2 नित्यशः.

6 [a]) K2 Ñ2.3 B D परित्यजेद्यथा राजा; S °त्यजेयू राजानः (G1.2 M °नं). — [c]) T3 G3–6 नैतेषां.

7 [a]) Ñ1 G2 एव (for एषां). K1 V1 Da D4.5 दोषवान्. Ś1 K1 V1 Da D2.4 वासः. — [b]) Ś1 K1 सर्वेषां तु; K2 B3.5 D2.4.5 वर्णयंतः; K3 वर्णयंति. — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 वासं (for मनः). T G1–4 M3 कुर्वंति.

8 [a]) K (except K2) Ñ1 D5 निपुणाः (for कुशलाः). — [b]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 उपायकुशला; S उपायैः कुशलैर्. — [c]) K2 V1 B1 इतरेतरयोः पा°. — [d]) Ś1 K1 छेदयंति; M3.5 त्याजयंति.

9 [a]) S (except M3–5) तां (for वा). — [c]) Ś1 K2 B1 D1 T3 G2–4 पांडवास्. K (except K4) B (except B3) तस्या. — [d]) Ś1 K (except K2) D5 तु (for च).

10 After 10, N (including Cd) ins.:

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते ।
स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L. 1) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 तु (for हि). Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 Cd नास्मान्संमन्यते पुरा; K2 B3.6 Da D2.4.5 पुरास्मानव(B3 °तु)मन्यते; B5 पुनरस्मान्न मं°. — (L. 2) Ś1 K1.4 B Da D1 Cd मूढः (for शूरः).]

11 [a]) K1 विहिते; Ñ2.3 Dn D1 अभिहते (for निहं°). — [b]) Ś1 K (except K2) गतो° (for हतो°). — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D5 न यतिष्यंति; B5 Da D2.4 यतिष्यंति न.

12 [a]) Ko.2 B Da S (except G1 M3.5) अजय्यो. T3 G3–6 अपि (for हि). — [b]) G1 दृष्टकोपो युधिष्ठिरः. — [c]) B5 G5.6 अमृते. Ś1 K1 फल्गुणो; Ko.2–4 Ñ V1 B D (D4 before corr.) M3.5 फा°. — [d]) G2 वै महान्; Cd पादभाक् (as in text).

13 [a]) Ś1 K1 ते ज्ञायमाना; K3 जानानास्ते हि; Ñ1 ते जानंतु सु; Ñ2.3 V1 B Da Dn D2.4 ते जानानास्तु; D1 जानमानास्तु; S ते जानंतो हि (T3 G3.4 °तोपि; G1 °तोथ). Cd cites जानमाना (as in text). — [b]) K2.3 Ñ1 °सेनमृते महीं; D5 °सेने मृते महीं; S °सेने हते सति. Cd cites भीमसेनमृते (as in text). — [c]) S मत्वा. — [d]) Ś1 °ष्यंति बली°; Ś1 (*sup.lin.*) K1 न द्विषंति बली°; Ko न शक्ष्यंत्यब°; K2 न भविष्यंति दुर्बलाः; K3 °ष्यंत्यतिदुर्बलाः; Ñ1 याचिष्यंते न कर्हिचित्; Ñ2.3 Dn D1 न यतिष्यंति दुर्बलाः; V1 नशिष्यंति च दुर्बलाः; B Da D2.4.5 न शासि(B1 नाशमे; B3 न समे)ष्यंति दुर्बलाः; T G श्रयिष्यंति (T1 G5.6 °ष्यंत्य-) बली°.

14 [a]) Ñ2.3 Dn D1 वा तेषु (for पार्थे°). — [b]) Ś1 K (except K2) V1 विनाश°; T3 G2–6 निर्देश°; G1 M निर्देशवशकारिषु. — [c]) Ko.4 Ñ1 प्रयतिष्यामहे. S राज्यं. — [d]) Ko.3.4 यथाकालं; K1 °शक्ति; K2 Ñ V1 B D °शास्त्रं. Ñ2 D (except Da) निबर्हणं; S यथासुखं. Cd cites निबर्हणं. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1961* दर्पं विदधतां तेषां केचिदत्र मनस्विनः ।
द्रुपदस्यात्मजा राजंस्ते भिन्द्यन्तां ततः परैः ।

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७

यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।
दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

C. 1. 7418
B. 1. 202. 3
K. 1. 221. 3

[(L. 1) G1 M6–8 °पै वा वदतां; M3. 5 °पै वा दध°. M5 °दत्र समाहिताः. — (L. 2) G1. 2 M भिद्यंतां.]

15 b) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D2. 4. 5 G3. 4 प्र° (for वि°). — c) S एकैकं पांडुपुत्राणां. — d) K1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 विरज्यते; S °रुध्य°.

16 a) Ś1 तत्र; K1. 2 Ñ3 V1 B (except B6) D2. 4. 5 चापि; Ñ1. 2 Dn D1 चैव. S राजेंद्र (for राधेयः). — b) Ś1 G1 M6–8 ह; K1 वा; Ñ1 V1 T G2–6 M3. 5 हि (for वै). — c) Ś1 K (except K2) तान्; T3 G3. 4 तैर् (for ते). Ś1 Ko. 1. 3. 4 लोप्त्रघातैः; K2 Ñ2. 3 B D तैः प्रकारैः; Cd as in text. Ñ2 Dn D1 संनीय. Ñ1 V1 ते नोऱ्यपातैः सं°. — d) Ko. 3. 4 घातयेच्च; K2 Ñ3 V1 B1. 3. 5 D1 घात्यंताम्; N1. 2 B6 Dn D2. 4 पात्यंताम्; Da पाद्यंताम्; D5 घात्यताम्; T3 G वध्यताम्. Ś1 K1 घातयेमाप्तकारिभिः.

17 a) K2 Ñ V1 Dn D1 T G3–6 M5 अपि (for अभि-). — b) K2 Ñ3 V1 D1 निर्दोषमात्मनः; B Da D2. 4. 5 °ष आत्मनः; S °षो यो मतस्तव.

18 Ś1 K1 (hapl.) om. 18a–19b. — a) Ko. 3 D2. 5 यावत्ते कृ°; K4 °त्राकृ°; Ñ V1 Dn D1 T3 G2–6 M यावद्यकृ°; D1 T1 G1 यावद्धि कृ°. — b) K2 ते नरर्षभाः; B6 G2 °र्षभ. — c) Ñ2. 3 V1 Dn D1. 2. 4 T G हि (for अद्य). T G transp. ते and शक्याः. D5 तावद्वाधयितुं शक्या. — d) Ko. 3. 4 Ñ1 D5 S तु (M6–8 हि) शक्याः (by transp.).

19 Ś1 K1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) V1 तैस्तैः (for तात). S सैषा मम मती राजन्. — b) V1 प्रकाराय (for निग्र°). S पांडवान्प्रति दृश्यते. — c) Ñ V1 B5. 6 Dn D1. 5 S साध्वी वा यदि वासाध्वी.

Colophon om. in K2 B1. 3; D2. 4 ins. it marg. *sec. m.* — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B5 विदुराभि(B5 om. भि)गमन; Dn3 विदुरागमनराज्यलंभ; Dn1 द्रौपदीस्वयंवर (followed by समाप्त); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko. 3. 4 T3 G4 दुर्योधन(T3 G4 here ins. दुर्)मंत्रः; Dn3 दुर्योधनवाक्यं; D5 द्रुपदमंत्रं; G1. 3 M3 मंत्रे (M3 om.) दुर्योधनवचनं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 200; D4m 208; D5 151; T1 205; T3 G4–6 158; G1. 3 160; G2 156; M 159. — *S'loka no.:* Da1 Dn 20; M3 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7395.

194

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K1 इति (for तव). — c) S transp. ते and शक्याः. — d) Ñ2. 3 B3 Dn D1 कुरुवर्धन.

2 a) G1 M तैः (for ते). Ñ1 भूयैः; S सर्वैः (for सूक्ष्मैः). — b) Ko. 4 निष्कृतास्; K2 घातितास्; Ñ1 वर्तितास्. Ś1 K1 प्रभो; M3. 5 तदा (for त्वया). — c) Ś1 K1. 3 यदा (as in text); S त्वया; the rest तदा. Ñ1 S वीराः (M6–8 °रः). — d) D5 T G M5 शंकिता. Ko. 4 तथा प्रभो; K3 D5 तदा प्रभो; S तु भारत. Ñ2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 न चैव श(Da1 D1. 4 शं)कितास्त्वया (K2 B3. 5 Da D2. 4 °तास्तथा; V1 °ता विभो).

3 b) V1 भरतर्षभ (for तव पा°). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) अरातिपक्षाः. — d) Ś1 Ko नेह; K1 तेन (for नैव). S न शक्यास्तव बा°.

4 a) V1 सु° (for वि°). — b) K1 Ñ3 B1m. 3 Da2

C. 1. 7418
B. 1. 202. 3
K. 1. 221. 3

अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव बाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान्राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रम ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रम ॥ १४

D2.4.5 सर्वतोद्य ते; S सर्व एव ते. — [d]) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 °रच्युत; K3 D5 T G3.4 °रच्युता; Cd as in text.

5 G1 om. 5–7. — [ab]) Da D2 तु (for च). K2 D5 एते (for ते). S (G1 om.) (by transp.) शक्या योक्तुं (G2 जेतुं). K2 Ñ2.3 V1 B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टक्रिया हि ते); S (G1 om.) दृष्टगुणा हि ते. Cd cites दिष्टकृतेन. — [c]) K3 Ñ2.3 V1 B1 Dn शकिताश्. S (G1 om.) शक्ताः खल्वीप्स°.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — [a]) T1 G2 M °स्परेभ्यो. Ko.3.4 B1 तु (for च). — [b]) M तत्र (for तेषु). V1 D5 विद्य° (for शक्य°). Ñ1 नाधातुमुपपद्यते. — [c]) Dn1.n3 ते; D1 च; S (G1 om.) हि (for ये). T G3.6 M3 तथा; G2–4 M5–8 तदा (for रताः). — [d]) S (G1 om.) कथंचन.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — [c]) Ś1 परिदीनान्; K2 परिभूतान्; K3 भिक्षाचारान्; D5 परिहीनान्; M3.5 परिन्यूनान्; Cd as in text. — [d]) Ś1 G2 प्रजावतः; K1 प्रजापतः; K4 D5 समृद्धिनः; T1 G5.6 प्रतापिनः; T3 G3.4 प्रतापतः; Cd as in text.

8 [b]) Ś1 Ko.3 Da2 D1 G3 एकस्यां; Cd as in text. — [c]) B3 D5 S (except M6–8) तान् (for तं). — [d]) S (except M3.5) transp. न and सा. Ko.3.4 क्षमं; K2 Ñ V1 B D क्षमा; G1 सुखान्.

9 [a]) Ś1 K (except K2) Ñ V1 B1.2.5 Dn D1.5 Cd आर्यव्रतः; B3 Da D2.4 बहुरतः. K1 हि (for च). Ñ1 S पांचालः. — [b]) Ko च; K2 तु (for स). Ś1 Ko.1.4 धनव्रतः. S स च राजा धृत(M5 दृढ)व्रतः. — [c]) Ś1 K (except K2) स त्यक्ष्य°; Ñ1 संत्यज°.

10 D1 om. 10[ab]. — [a]) B3 यथा; T1 स च. Da बल° (for गुण°). B3 D2.4 तस्य पुत्रोपि गुण°; B3 यथास्य पुत्रोपि बल° (hypermetric!). — [cd]) V1 om. न after तस्मात्, reading it after तान्. K1.2 D5 कदाचन. — After 10, Ko.2 ins.:

1962* पाण्डवान्भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 [a]) S (except M3.5) om. तु. — [b]) S (except M6–8) भरतर्षभ. — [c]) S च (for ते). K1 Ñ1 (hapl.) om. 11[c]–12[b]. — [f]) K2 मह्यमेतद्धि रोचतां; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn D1 तत्तुभ्यं तात रोचतां. — After 11, G2 ins. 1963* (cf. v. l. 14).

12 K1 Ñ1 om. 12[ab] (cf. v. l. 11); G2 om. 12–14. — [a]) T3 G3–6 अद्य (for यावद्). — [b]) Da पंचाल°. — [d]) T G क्रियतामिति रोचते; M3(*inf. lin.*).6–8 °तां यदि रोचते; M3 orig. °तामिति रोचये.

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — [b]) K2 धनानि (for मित्राणि). Ñ V1 Dn D1 °णि च कुलानि च. — [c]) T3 G3.4 यावंति (for यावन्न). Ś1 यावत्तेषां तु गांधारे; K1 यावदेषां तु नायांति. — [d])=14[d], 15[d]. T G (G2 om.) M5 विक्रमः (for °म). Ś1 K1 °देतांस्तु विक्रमेत्; K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1 तावद्विक्रम पार्थिव (K2 °वः); B3 Da D2.4 °देतेषु विक्रम (Da °मः).

14 Ś1 K1–3 G2.5 om. 14; T1 (hapl.) om. 14–15. — [a]) T3 G (G2.5 om.) पांचालो. — [c]) T3 G (G2.5 om.) कुंती; M6–8 कुरु- (for सह). — [d])=13[d], 15[d]. K4

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्धे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०
तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

C. 1. 7440
B. 1. 202. 25
K. 1. 221. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

D5 G (G2.5 om.) विक्रमः. Ko Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 तावद्विक्रम पार्थिव (B1.5 कौरव). — T3 G1.3.4.6 M ins. after 14: G2, after 11:

1963* सदा च वैरी द्रुपदः सततं निकृतस्त्वया ।
यावन्न वर्धते मित्रैः रोचतां तत्र विक्रमः ।

[(L. 1) G1 यथा; M यदा (for सदा). M6-8 स्वयं (for त्वया).]

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — [b]) Ś1 K1 कर्मण्यादाय वाहिं°; M6-8 संकर्षणसहायवान्. — [c]) K2 D1 पांडवानां स (D1 च). — [d]) = 13[d], 14[d]. T3 G विक्रमः. N पांचाल्यसदनं प्रति.

16 [a]) T1 बहू° (for वसू°). — [b]) T1 हि; M6-8 तु (for च). Ñ1 D5 सुपुष्कलं; V1 B3 Da च पुष्कलं (for च केव°). K2 आदाय मधुसूदनः. — K2 om. 16[c]-18[d]. — [c]) T3 G नासाध्यमस्ति. — [d]) Ñ2.3 B (except B6) D (except D5) कथंचन; T G (except G1) विशां पते (for मही°).

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 16). — [a]) B6 Da D2.4 °मेण जिता पृथ्वी. — [ad]) T3 G एव (for च). Ko M3.5 transp. लोकान् and त्रीन्. K4 °मेण नरव्याघ्र लोकांस्त्रीन्पाकशासनः.

20 [ab]) S (except M3.5) भेदें° (for दानें°). D2.4 transp. दानें° and भेदें°. Ś1 K (except K2) Ñ1 अद्य (for च). Da1 भेदेन न च पांडवाः; S (except M3.5) न च दानेन पां°. — [d]) D2.4 हि (for एव). Ś1 K1 जय (for जहि).

21 [a]) K2 निष्कंटकां ततो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमां (T1 भुंक्ष्वेमां; M6-8 जित्वा तान्). — [c]) K1 Ñ1 G1 नान्यदत्र; K2 Ñ2.3 B D (except D5) अतो नान्यं (D2.4 °न्यत्). K3 नान्यं किमपि पश्या°; T1 न चान्यमत्र प°. — [d]) Ś1 कार्यमत्र; K1 कार्यं चैव. Ko महामते; K2.4 V1 B1 नराधिप.

22 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — [a]) S स (for तु). — [c]) Ñ1 प्रतिपत्य; V1 प्रतिगृह्य (for अभि°).

23 Before 23, Ko.2 B5 ins. धृतराष्ट्र उ°. — [a]) Ś1 K1 °प्रज्ञे; K2 D2 °प्राज्ञ; Ñ1 °प्रज्ञ. — [b]) Ś1 Ko-2 D1 G5 °नंदन. — [cd]) B3 D2.4 °संपन्न इदं.

24 [a]) Ñ1 च; V1 हि (for तु). D2.4 तु (for च). — [c]) M6-8 वा (for च). Ñ V1 B Dn D1.5 कुरुतं. — [d]) T G M5 भवेद्यावत्सुखोदयः.

25 Before 25, K2 B ins. वैशं° उ°. — [a]) Dn1 T1 G1.2 M (except M3) आनीय. — [b]) Ko.1.4 D2.4 G1 M3.5 स महा°; Ñ1 D5 स महामनाः; G5 तु महा°. — [c]) Ñ1 T1 °राजो.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko विदुरयान; B5 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 कर्णवाक्यं; K3 धृतराष्ट्रमंत्रः; D5 कर्णमंत्रणं; T3 G1.3.4 M5 मंत्राधिकारे कर्णवचनं (M5 °वचः); M3 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures,

१९५

C. 1. 7441
B. 1. 203. 1
K. 1. 222. 1

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां
राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

---

words or both): Dn3 201; D1m 209; D5 152; T1 206; T3 G4–6 159; G1.3 161; G2 157; M 160. — *S'loka no.*: Dn 25; M3 27. — *Aggregate s'loka no.*: Dn3 7420.

195

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T3 G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — d) Ko (by corr.).3.4 Ñ1 B (except B5) D2.4.5 M3 °नैं संशयः (Ko orig. 3 °यं); K2 T3 G (except G6) M5–8 °रसंशयः.

2 b) Ko.2.4 Ñ2 B5 D (except D2.4.5) मम (for मताः). Ś1 K1 तथा कुंत्या अपीह मे.

3 a) M5 transp. च and मम. — b) M3.5 विदुरस्य तथा हि ते. — cd) K1.4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. B5 D2.4 चापि; D4 चैव (for अपि). Ñ2.3 V1 B D (except D5) पार्थिव (for भारत).

4 a) K2 रोचयेत्; Ñ2.3 B3.6 D रोचे. — b) Ś1 K1 जीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्). K4 Ñ2.3 B D अर्धं; Ñ1 अस्य (for अद्य). — c) K2 V1 B Da1 Dn1.n3 D1.2.4 इह (for इदं).

5 a) K4 यथा राज्यं नरश्रेष्ठ. — b) Ko.4 Ñ1 V1 D5 त्वमिमं; M5 त्विदं त्वं. Ko.3.4 M3 मन्यसे (for पश्यसि). — c) Ś1 K1 इत्येव; B5 अप्येवं; S एवेति. — d) B5 पार्थिवाः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 b) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) यश°; Ñ1 S तर°. — a) Ko.2.3 B D4 D2.4 इह; N Dn D1.5 T G (except G1) अपि (for च).

7 a) Ñ1 D5 अधर्मेण हि; Ñ2 B5 Dn1 अधर्मेण च; G2 अधर्मेण तु (for अथ ध°). D2.4 त्वं; T3 G (except G1) च (for त्वं). — b) D5 इदं प्राप्तो नरर्षभ. — c) B5 D4 च (for ऽपि). — d) S पूर्वमेव न संशयः.

8 a) K1 माधुर्येणैव रा°; S °णैवमुक्त्वा तान्. — b) =19d. S राज्यस्यार्धं. — d) Ko ह; D2 वै; S नः.

9 a) Ko V1 G2 ततो (for अतो). Ś1 K (except K2) यत्; G2 च; M3.5 वै (for चेत्). T3 G2–4 ते बुद्धिः (for क्रियते). — b) S (except G5) अ- (for न). Ñ1 B5 ते (for नो). Ko हितं नो न भ°. — c) Ko.3 V1 G1 त्वामप्य°; K2 तमप्य°; T1 त्वामप्यधर्मः; G5.6 तवाप्यधर्मः; M त्वय्यप्यधर्मः. T1 G5.6 सकलो. Ñ1 अन्यथाकीर्तिरधिका; T3 G2–4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला. — G5.6 repeat 9cd (v. l. त्वामप्यकीर्तिर्विपुला).

10 a) T3 G (except G1) °तिष्ठेत्. — After 10a, K2 ins.:

1964* धर्मं कुरु कुलोचितम् (=12b).

तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५

तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
पित्र्योंऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ १९

C. 1. 7459
B. 1. 203. 19
K. 1. 222. 19

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.

— [b]) T₃ G (except G₁) विमलं (for परमं). S (except T₁ G₁) फलं (for बलम्). — [d]) Ko Ñ₁ D₁ T₁ M विफलं; K₄ निष्फलं; Da त्वफलं. K₄ भवेत्; Ñ₁ मतं.

11 [b]) S लोके भवति (T₁ G₁ M तिष्ठति) भारत (G₁ M कौरव). — [c]) Ś₁ तावदेव मनुष्योपि; K₁ तावदेव न नष्टोसौ.

12 [a]) D₅ T G तदिदं; M₃.₅ तदिमं; M₆–₈ तमिदं. M (except M₅) सर्वमातिष्ठ (for समु°).

13 [a]) Ko.₂–₄ Ñ V₁ B D म्रियंते; K₁ T₃ G (except G₁ चरंति. K₂ Ñ₁ B₁.₃ Da D₂.₄.₅ ते पार्थाः; Ñ₂.₃ V₁ B₅.₆ Dn D₁ पार्था हि. — After 13, Ñ B D ins.:

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः ।

[Ñ₁ B Da D₂.₃.₅ सा दग्धा (B₅ याता); Ñ₃ (by transp.) ते दग्धाः. Ñ₁ B Da D₂.₄.₅ °भोजसुता शुभा.]

14 [b]) Ś₁ °भिजीवितुं; K₁ शक्तोत्यतिजीवितुं; K₂.₄ शक्तोप्यभि°; Da शक्तोत्यभि°. — After 14[ab], T G₂–₄ ins.:

1966* अदाहयो यदा पार्थान्स त्वन्नौ जतुवेश्मनि ।

— [c]) K₁.₄ B Da D₂.₄.₅ भूतं. K Da D₂ T₃ G M (except M₃) किंचित्; D₁ T₁ कश्चित्. — After 14, T₃ G₂–₄ ins.:

1967* दुःखं न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।

15 [a]) K₄ D₂.₄.₅ चाति- (for चापि). A few MSS. तदा. — [b]) K₂ Ñ₂.₃ V₁ B₁.₅ Dn D₁ मन्येत्; K₄ Ñ₁ D₅ T₁ M वेत्ति; D₂.₄ [s]मन्यत. Ko लोके वै प्रतिरोचनं. — [d]) K₄ गहं° (for गच्छ°).

16 [b]) Ñ₂.₃ Dn D₁ किल्बिष°. — [c]) K₂.₄ B Da₁ D₁.₃.₄.₅ T₃ G₂–₄ स-; K₃ सु- (for सं-). M₅ संतर्प्य वै. Ś₁ K (except K₂) V₁ D₅ नरव्याघ्र (for महा°). Ñ₁ समं तत्र सुतानां च.

17 [b]) T₃ G (except G₁) जय° (for जीव°). — [c]) K₂ G₂ पित्र्यंशः; T₃ G₄ पित्रं°; G₃ पित्र्यां°. — [d]) D₁ मंत्रभृ°; G₁ शूलभृ°.

18 [a]) K₁ अपि; D₁ न (for हि). T G M₅ transp. सर्वे and धर्मे. Ñ₂.₃ B₅.₆ Da Dn D₂.₄ ते सर्वैव (B₅ Da D₄ च) स्थिता ध°. — [b]) Ñ₃ B₁ °तेजसः; B₅ °चेतनाः. — [d]) Ko.₃.₄ राज्ये तुल्ये (by transp.); T₁ M₅ तुल्यराज्ये. Ś₁ कुल्ये; K₁ कुले; T₃ G M₃ तुल्या (for तुल्ये). K₂ न संशयः; S च (T₃ G₂–₄ न) धर्मतः (for विशे°).

19 [a]) Ś₁ M धर्मं and कार्यं. — [b]) Ś₁ कार्यं यदि च मे प्रियं. — [c]) Ko क्षमश्च; K₃.₄ शमश्च; S क्षमं. Ko.₃.₄ कर्तव्यः. — [d]) = 8[b]. T G M₅ राज्यं तेभ्यः; M₃.₆–₈ राज्यं तेषां. G₈ प्रयच्छतां.

Colophon. *Major parvan:* T₃ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B₅ विदुरागमन; T₁ संभव. — *Adhy. name:* Ko.₃.₄ भीष्मवाक्यं; D₅ धृतराष्ट्रमंत्रः; T G₄ भीष्मवचनं; G₁.₃ मंत्राधिकारः; M₃.₆ मंत्राधिकारे भीष्मवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 202; D₄m 210; D₅ 153; T₁ 207; T₃ G₄–₆ 160; G₁.₃ 162; G₂ 158; M 161. — *S'loka no.:* Dn M₃ 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn₂ 7438.

196

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — [a]) D₁ समुपासीनैर्. — [b]) Ś₁ K Ñ₁ D₅ नरैः; Dn₃ D₂.₄ तव (for नृप). — [c]) N अर्थ्यं (K₄ B₃ D₂ अर्थं; B₁ as in text) (for पथ्यं). M₆–₈ transp. पथ्यं and यशः. — [d]) Ś₁ Ko–₂ Ñ V₁ B Da₂ D₄ T M₃ °शुश्रुम. D₁ न वाच्यमनुशुश्रुम.

१९६

C. 1. 7460
B. 1. 204. 1
K. 1. 223. 1

द्रोण उवाच ।
मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मिथःकृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८
एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ १०
ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।
योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

---

2 °) Ś1 कौरव्या. — °) T3 G2-4 सत्यवंतो महाबलाः.

3 °) Ko.s.4 बहुरत्नं समादाय.

4 °) Ñ2.3 B3 Dn D1 S Cd मिथःकृत्यं (as in text); the rest पृथक्कृतं. — °) K2 Ñ2.3 V1 B D वसु (for बहु). — °) V1 ऋद्धिं; B5 प्रीतिं; Cd वृद्धिं (as in text). Ñ1 वृद्धिश्च परमा तेषां. — °) Ś1 K1 स्वसंयोगो°; K2.4 Ñ2.3 V1 B (except B5) Dn D1 Cd त्वत्संयोगो°; Ñ1 तत्संयोगाद्भवेत्; Da M3 त्वत्संयोगा°; D5 त्वत्संगेनोद्भ°; T1 G2 तत्संयोगा°. Ś1 K1 पुनः; Ko.3 Ñ1 तव; K2 Dn3 D2.4 S (except T1 G1) तदा; K4 ततः (for तथा).

5 °) Ko.3.4 S (except G1.2) सु; Ñ1 स. Ś1 K1 तान् (for त्वां). — °) Ñ1 B5.6 Dn1.n2 D1.5 G2.5.6 तदा (for तथा).

6 °) Ś1 उदितत्वं. D1 T1 च योगस्य; M5 प्रियं चैव. — °) Ś1 Ko.3 Ñ1 D5 संयोगस्यापि; D1 प्रियत्वं चापि; T1 तस्यास्यापि च. — °) S सांत्वयेत्.

7 °) Ñ1 हैरण्यानि च शु°. — °) Ś1 K1 वस्त्राणि; Ko.3.4 वसूनि (for बहूनि). — °) D5 द्रौपद्यै.

8 °) Ś1 K1 °षां च नराधिप. — °) S (except T1) कुंत्यै. K2 G3 तानि च; B3 भारत; Da यानि तु. — After 8, S ins.:

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

9 K2 om. 9. — °) Da एवं सांत्वेन विधिना. — °) Ñ2.3 V1 Dn D1 सः; G1 M3 तु (for अथ). K1 प्राह (for ब्रूयात्). — After 9, K1 ins.:

1969* संधीयतां यथाबुद्धिस्तत्त्ववेत्तृविदां वरः ।

10 Ś1 K1 om. 10ab. — °) K2 Ñ2.3 B D (except D5) °र्णश्चाप्यानेतुं पांडवानिह.

11 °) K2 G1 M5-8 पांडवश्रेष्ठाः; Ñ V1 B D (except D5) पांडवाः श्रेष्ठाः; T G2-6 M3 °श्रेष्ठाः. — °) K4 transp. सदा and त्वया. K1 तदा; D1.2 सह (for सदा). — °) K1 प्रीतिवंतो ह्यनु°. — °) G1 M स्थास्यंतु.

12 °) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) एतत् (for एवं). D1 तेषु; M तावत् (for तव). — °) Ñ V1 B5 Dn D1 transp. तेषु and पुत्रेषु. K (except K1) Ñ2.3 V1 B5 Dn D1.2.4 हि; Ñ1 तु; D5 S ते (for ह).

13 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) T3 G3.4 °र्थकामाभ्यां.

14 °) T3 G3.4 तुष्टेन. G3 शतधा (for मनसा). D2.4 ये चै; G1.2 M चैव. — °) T3 G3.4 प्रहृष्टेनांतरा°; G2 प्रच्छन्नो वांतरा°; M3 (*inf. lin.*).5 विवृतेनांतरा°. — °) K2 वाचं; T1 चैव; T3 G (except G1) नैव (for नाम). — °) M3 (*inf. lin.*).5 न स्यात् (for कुर्यात्). Ś1 K1.2

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥१५
कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरः पुरा ।
स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९
स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥२२
किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

C. 1. 7484
B. 1. 204. 25
K. 1. 223. 25

स तन्मतं; V1 B1.5 सतां मतः; D1 सनातनं.

15 a) Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ°; D2.5 अमित्रा°; G3 निमित्तान्यर्थ°. — b) K2 न; K4 Ñ V1 B D (except D1) M5 च (for the first वा). K2 Dn3 D1 च (for the second वा).

16 a) Ko कृतप्रज्ञोथ बालो वा; Ñ1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T3 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — b) Ko युवा (for बालो). Ś1 अपि (for च). K2 भारत (for मानवः). K1 बालो वा यदि वा नरः. — c) Ś1 K1 Ñ1 D5 वा (for च).

17 b) Ś1 K1 D2m G5.6 अंबरीष; D5 अमघोष; G1 विनिंदक. Ñ V1 B D ईश्वरः (Ñ1 D5 श्रुतिः) (for श्रुतः). K2 °वीचीति विश्रुतः; T G2-4 M विनिंद इति विश्रुतः. — c) T3 G1.2.4 M राजकुले. — d) Ś1 Ñ1 B3 G1 M5.5.8 मगधानां. Ñ1 T G (except G1) महीपतिः.

18 T1 (hapl.) om. 18b-22a. — cd) B1 पूर्वं°; G2 सर्वं° (for कार्यं°). K2 Ñ V1 B3.5 D T3 G3-6 transp. कार्यं° and सर्वेषु. B1.6 कार्यं°; G2 कामे° (for सर्वं°). — After 18, S (except T1) ins.:

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K2 M6-8 महाकीर्तिः; T3 G3-6 °कर्णी; G1 M3 बाहुकर्णिः; G2 °कर्णः. — b) K2 Ñ2.3 V1 B3 Dn D1 तदा; B1.6 Da D2.4 तथा; T3 G3.4 पुरः; M3 (*inf. lin.* as in text) क्षितौ (for पुरा). — c) K2 अवमान्यो (m अवमानो). Ś1 न मन्यत; K1 अन्वमन्यत; Ñ1 °मन्य तं; Da अवमन्यत; T3 G2.4 विमन्यते.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) Ś1 Ko.1 Dn3 उपयोज्यानि; K3 °भोज्यानि; T3 G (except G1) वसुरत्नानि. — b) K1 स्त्रियं. Ko.1 B3.5 Da M3.5 रत्नं. T3 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च. — c) Ś1 सर्वगो; S (T1 om.) °तो. — d) A few MSS. तथा (for तदा).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 18). — a) K1 लाभस्य; D5 मूढस्य. — b) K3 Ñ2.3 V1 B (except B3) Da2 Dn1 T3 G2-5 लोभात् (for ला°). K2 T3 G लाभः (for लोभः). Ko.3 -भ्यवर्तत; K1.4 -भ्यवर्धत; Ñ1 -त्यवर्तत; Ñ2.3 V1 B D (for Da1 see below) M5.7 -त्यवर्ध(Dn2 °र्तं)त; T3 G (except G1) प्रवर्तते. Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते. — c) Ś1 Dn3 एष; K1 एव; M7 अद्य (for अस्य). B3 चिकीर्षति; G1 जिगीषते.

22 T1 om. 22a (cf. v. l. 18). — a) N1 सबलैः (for करणैः). — b) K3 हि; G1 M ह्. — cd) S °मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं(T G2-4.6 कर्तुं)मिति श्रुतिः.

23 a) Ko.3 Ñ V1 B D (except D4) Cd विहिता; G1 विहितं. V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नूनं). — After 23ab, K2 ins.:

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।

— c) T G (except G1) °ति न संशयः.

24 b) Ś1 Ko.3.4 स्थास्यति. T1 त्वथ; M5.7 यदि (for त्वयि). G1 च त्वयि (for त्वयि तद्). Ñ1 स्थापयिष्यामि च ध्रुवं. — c) Ś1 K1 D5 ते (for चेत्).

25 a) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 -विधम्. — b) M5 मित्राणां. Ś1 K1 साधुसाधुतां(!). — c) Ś1 K1 तथैव च; Ko.3.4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1.2.5.6 M om. उवाच. T3 G3.4

C. 1. 7485
B. 1. 204. 26
K. 1. 223. 26

द्रोण उवाच ।
विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६
हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।
राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १
हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २
तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३
चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥४
इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५
धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुरः (for द्रोण उ°). — [a]) N2.3 V1 B6 Dn1.n3 D1 M5 दुष्ट· (for दुष्टः). — [d]) M6–8 दोषान्. Ñ हि तं; T G2–4 च नः; G5.6 M -त्मनः. K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) दोषमाख्यापयस्युत.

27 [b]) Ś1 Ko.1.3.4 कुरुनंदनं; K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुलवर्धनं. — [c]) K3 M6.7 तत् (for त्वं). — [d]) Ś1 तत्; K1 त्वं (for यत्). Ś1 हि तत्; K4 हि नः (for हितं).

28 V1 Da2 G6 M7 (hapl.) om. 28[ab]. — [b]) Ś1 K1 D1 तद् (for यद्). B3 D2.4 G4 ब्रवीषि; T3 G2.3.5 °हि. K2 G1 M3.5.6 ब्रवीषि (K2 °हि) परमं हितं. — [c]) K2.4 वै (K4 -पि) विनश्यंति; Ñ2.3 V1 B D (except D5) वै विनंक्ष्यंति; G (G4 before corr.) -पि नशिष्यंति. — [d]) G1 अ- (for न-). T3 G2–4 मतं (for मतिः). Ko.2.4 Ñ2.3 Dn D1 G5.6 °णैव मे मतिः; K3 °णैव मन्यते; V1 B Da2 D2.4 °णैव ते मते.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T3 G M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B5 विदुरागमन; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 Ñ1.2 V1 द्रोणवाक्यं; D5 धृतराष्ट्रमंत्रणं; M5 मंत्राधिकारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 203; D1m 211; D5 154; T1 209; T3 G4–6 161; G1.3 163; G2 159; M 162. — *S'loka no.:* Dn 28; M3 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7466.

197

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K Ñ1 G2 निः-श्रेयसं; Ñ3 V1 नः संशयं. — [c]) K2 D1 न त्वं शुश्रूं; Ñ2 उक्तं शुश्रूं; Ñ2.3 V1 Dn °माणे वै; D2 S न त्वं (T1 स त्वं; G1 M3.6–8 तत्वं) शुश्रूषमाणो वै (T1 G1 M हि). — [d]) Ñ3 राज्यं; D5 वाच्यं. T1 G5 M6–8 °तिष्ठसि; T3 G2–4 संप्रीतिमिच्छसि; G1 °तुष्यसि; G6 °तीर्षसि; M3 न प्रतितिष्ठसि.

2 [a]) Ko.3 M3.5 यद् (for तद्). K2 N2.3 Dn2.n3 D1.2.5 प्रियं हितं च (D2 हि) तद्वाक्यं; K4 हितं हितं वो यद्वा°; V1 हितं हि भवतो वा°; B1.3.5 Dn1 D4 प्रियं हितं च यद्वा°; B6 Da हिताद्धिततरं वा°. — [b]) K4 Ñ V1 B1.3 Da Dn D1.5 G1.3.6 M3.5.8 °सत्तमः (as in text); the rest °सत्तम. — [c]) T3 G (except G1) राजा (for राजन्). — [d]) Ś1 K1 प्रतिगृण्ही(Ś1 °ण्हे)ष तन्न च; Ñ1 B5 D5 न च गृण्हासि तद्वचः; T3 G (except G1) महावीर्यपराक्रमः.

3 [a]) Ś1 K1 गुरुणा (for बहुधा). T3 G3.4 आचार्येण च द्रोणेन; G2 आचार्येण तथा चैव. — [b]) K2 °षितं तव यद्धितं; D5 हितमुक्तमनुत्तमं. — [d]) Ko.3.4 S वचः.

4 [b]) K2 राजन्सुबहुकृन्मम.

5 [a]) Da D4 G1 इमौ वृद्धौ च वयसा; T3 इमौ वरेण्यौ वृद्धौ हि; G3.4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — [b]) K2 श्रुतेपि च. T3 G (except G1) राजनीतिविशारदौ. — [c]) T3 G (except G1) समानौ (for समौ च). Ś1 K (except K2) D5 transp. च and त्वयि. — [d]) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तथा (for तेषु). Ś1 राज° (for पाण्डु°).

रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं वदिष्यतः ।
इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११
तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

C. 1. 7504
B. 1. 205. 17
K. 1. 224. 19

---

6 [a]) Ñ2.3 V1 B5.6 Dn D1.2.4 चानवरौ; D5 चानिरतौ; Cd as in text. Ñ1 B5 वीरौ (for राजन्). — [b]) T3 G2–4 सत्यवाक्ये (for °तायां). G2 om. from च भारत up to °गसि in 8[b]. — [d]) K2 (m as in text) भार्गवाच्च न सं°.

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — [c]) Ś1 Ko.3 चापि कृतकं; K4 चाप्यनृतकं; Ñ1 D5 चापि विकृतं. — [d]) Ś1 K (except K2) M3 क्वचित्; G1 [s]नघ (for त्वयि). Ñ1 ताभ्यां क्वचन शुश्रुम.

8 Dn1 M7 (hapl.) om. 8[ab]; G2 om. up to °गसि (cf. v. l. 6). — [a]) K2 Ñ2.3 B D (except D5) T3 G (G2 om.) तावुभौ. — [b]) Ñ2.3 B1.5.6 Dn D2.4.5 नृपे. — [c]) T3 G (except G1.2) तच्छ्रेयः. — [d]) Ko D5 °परायणौ.

9 [a]) T G (except G1) नृपश्रेष्ठ; M5 नरश्रेष्ठ. — [c]) M (except M3) इतो (for अतो). K2 Ñ1 V1 नेतौ. — After 9[cd], K4 ins.:

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— [e]) B6 Da निश्चिता (for नैष्ठिकी). — [f]) K4 च नरोत्तम; Ñ1 B1.3 Da D5 कुरुसत्तम.

10 [a]) T3 G4 कामाद्वा; G2.3 नः कामात् (for धर्मज्ञौ). — [b]) K4 B6 °संश्रितौ. T3 G2–4 न संघर्षाच्च संश्रि°. — G6 (hapl.) om. 10[d]–12[e]. — [d]) K2.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 मन्येहं; K3 Ñ1 D5 मन्येते; Cd as in text. Da1 भरतर्षभ; D2 तव पार्थिव.

11 G6 om. 11 (cf. v. l. 10); B3 (hapl.) om. 11[bc]. — [b]) K2 यथा राजन्सुतास्तथा. — [c]) T1 तथैव पांडवास्ते वै.

12 G6 om. 12[abc] (cf. v. l. 10). — [a]) K0.3.4 तेषु ये चाहितं. — G1 (hapl.) om. 12[b]–14[c]. — [b]) Ñ2 Dn °तद्विदः; S (G1.6 om.) °बुद्धयः. — [c]) K2 Ñ2.3 B D G5 च (for ते). — [d]) G5.6 वि° (for प्र°).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — [b]) K3 Ñ2.3 B D (except D5) M स्वेषु. Ś1 विद्य° (for वर्त°). — [c]) Ñ1 अंतरं ते; M3.5 अंतःस्थं तं; Cd as in text.

14 G1 om. 14[abc] (cf. v. l. 12). — [ab]) Ś1 °र्थं महाराज. S (G1 om.) transp. द्वमौ राजन् and महा°. — [c]) Ñ1 Dn1.n3 D1 N1lp विकृतं.

15 [a]) D5 न च; S तथा (for यच्च). Ś1 न चापि शक्यास्ते जेतुं; K1 यश्चाप्यशक्तितस्तेषां. — [b]) Ś1 K1 महांतः पुरुषर्षभाः. — [d]) Ko.3.4 सर्वथा भद्र°.

16 [b]) Ś1 K1 परंतप; K2 Ñ2.3 B D (except D5) G5.6 धनंजयः. — [c]) T3 G2–4 °क्योवगंतुं; G5.6 °क्यो हि जेतुं. — [d]) Ś1 K1 (m as in text) त्वयि; Ko.3.4 D5 -पि सः; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 -पि हि; T3 G2–4 -पि च (for अपि).

17 [b]) T3 G2–4 M3 °युतसमो बले. — After 17[ab], D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।
हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।
यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षसः ।
स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।
उद्योगं त्वत्कृतं श्रुत्वा युद्धार्थं पाण्डवैः सह ।
आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

C. 1. 7505
B. 1. 205. 18
K. 1. 224. 20

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥२०
द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३
द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्नुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ २८
उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

— °) K2 Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) T1 G5.6 स्म; Ñ1 तु; Ñ3 B5 स (for हि). T3 G2–4 शक्यस्तु.

18 °) Ñ1 B (except B3) विसहितुं; Da विषहितौ; T3 G1–4 विजयितुं. T3 G2–4 युद्धे (for शक्यौ). Ñ2.3 Dn D1.2 कथं विजेतुं शक्यौ तौ; V1 कथंचित्सहितुं युद्धे. — d) T3 G2–4 शक्यौ (for रणे). B3 Da G2 M6–8 जीवितम्.

19 °) Ś1 K2 Ñ2.3 V1 B1.3 D पांडवे ज्येष्ठे; Ko.4 M5 °वज्येष्ठे. — d) Ś1 K जेतव्यः स; B5 स विजीयेत; T1 G5.6 स जीयाच्च; G3 संजीयेत. Ś1 कथंचन; Ñ2 V1 B D (except D5) रणे कथं (by transp.).

20 a) T3 G2.3 पक्षे हितो. — b) T1 G6 च केशवः (for जना°). — Ko (hapl.) om. 20d–21a. — d) Da D4 पक्षे तु; S पक्षश्च.

21 Ko om. 21a (cf. v. l. 20). — a) T1 द्रुपदश्च गुरुर्येषां. — b) S (mostly) स्यालाः. — After 21, T1 G5.6 ins.:

1974* चैद्यश्च येषां भ्राता च शिशुपालो महारथः ।

22 a) Ś1 K1 यच्छल्यतां; Ko.3 सोवश्यतां; K2 सोसह्यतां; Ñ1 B5.6 D2.4.5 अशक्यतां. — b) Ś1 K1 तेजसोग्रेण; Ko.2.3 B3 D4 G5.6 °मुग्रेण; K4 तेषां यत्नेन; Ñ V1 B6 Dn D1.2 °मग्रे च; T G1–4 M °षां युद्धेन (T1 °द्धे च). K2 वर्ततां (for भारत). — K4 repeats 22ab (with v. l. सोमकान् for सोऽशक्यतां). — D1 om. 22cd. — c) Ś1 K1.2 Ñ1 B (except B6) D2.4 T G3.4 दायादतां; G2 दायादानां. — d) Ś1 सामान्येन; Ko.4 D5 तेषु सम्यक् (by transp.); K1 संमतेषु; K2 °क्तेन; K3 °क्तेषां.

23 a) Ś1 K1 प्रदिग्धं; Ko V1 B1 Da1 D4 T1 G1.5.6 M6–8 निर्दग्धं; Ñ2.3 B1m.6 Da2 Dn D1.2 T3 G2–4 निर्दिष्टं; M5 निषिद्धं. Ñ1 इदानीं दग्ध°. — After 23, N T1 G5.6 ins.:

1975* तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ।
जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L. 2) Ñ1 T1 G6 परमं (for च परं). K3 Da D4.5 G5 क्षत्रियस्य विव°.]

24 Ś1 K1 (? hapl.) om. 24 (see 1975*). — a) Ko.2.4 च; K3 D5 T3 G2–4 M (except M3) हि (for अपि). Ko.3.4 B3 D1.5 T1 G1 महाराज; Ñ1 T3 G2–4 महाराजः. — b) Ko Ñ1 D5 हि; K4 °पि (for च). K4 वर्तते; B5 नः कुले. — c) Ñ1 °हणाद्. S श्रेयः (for राजन्). — d) T1 G5.6 °स्य च वर्धं°; T3 G2–4 °स्यापि वर्धं°.

25 a) Ś1 K1 दायार्हा. — c) Ñ B D सर्वे (Ñ1 D5 धर्मो) (for ते स्युर्). — d) Ñ1 D5 धर्मः (for कृष्णः).

26 a) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D5 यत्तु; K4 B3 यत्र. S सांत्वेन. T3 G2–4 शक्यं तु (for शक्येत). — c) Ko G1.6 देवशप्तस्; K2 दैववश्यं; K3 G3 दैवशक्तस्; Ñ1 दैवयुक्तस्; G2 M (except M3) देवशक्तस्. Ñ2.3 V1 B D कार्यं (for कर्तुं). — d) V1 T3 G (except G5) M3 समारभेत्.

27 a) K2 जीवितान्. — b) Ś1 K1 °पदा जनः (sic); K2 Ñ V1 B °पदा जनाः (D5 °पदास्तव). — c) T3 G2–4 बलवान्. S (except T1 G5.6) मुदितो (for दर्शने). Ko.3 गृद्धः; K2 Ñ2.3 V1 B Dn D1.2.4 हृष्टाः; K4 हृष्टः; Ñ1 Da गृद्धाः; D5 गृध्राः; T3 G2–4 जातः; G1 गूढः.

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४
दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

C. 1. 7526
B. 1. 206. 9
K. 1. 225. 10

— [d]) K2 Ñ V1 B D (except D5) transp. कुरु and प्रियं. — After 27, K2 reads (with v. l.) st. 3-4 and 8[ab] of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 [b]) K2 B1.3 Da एव (for अपि). — [c]) G5.6 अधर्माश्चापि दु°.

29 [ab]) K2 Ñ2.3 B6 D (except D5) transp. मया पुरा. T3 G3-5 महाराज (for मया राजन्). — [d]) K4 T G4-6 प्रज्ञेयं. K2 Ñ2.3 B D वै (D4.5 ते) विनंक्ष्यति; K3 °ष्यते; T1 G1.5.6 M तव नश्यति. — After 29, T3 G2-4 ins. a passage of 29 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B5 विदुरागमनं; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 विदुरवाक्यं; D5 विदुरमंत्रणं; M3.5 मंत्राधिकारे विदुरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 204; D4m 212; D5 155; T1 210; T3 G4 M 163; G1 164; G2 160; G3 165; G5.6 162. — *S'loka no.:* Dn M3 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7496.

198

1 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — [a]) T1 चैव (for विद्वान्). — [b]) S द्रोणश्चैव महाद्युतिः (G2.5.6 °मतिः). — [c]) T3 G2-4 इदं (for हितं). Ñ2.3 Dn D1.2.5 S (except T1 G5.6) च परमं (for परमकं). — [d]) Ñ1 मन्ये (for सत्यं). K1 मे; M3.5 मा.

2 [a]) Ñ3 D1 पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — [b]) K4 B3 T1 महाबलाः.

3 Ñ3 (hapl.) om. 3; T1 (hapl.) om. 3[bc]. — [b]) B3 D4 असंशयं (for विधी°). — [d]) Ś1 K1 B3.6 T1 असंशयं; Ko असंशयः; G6 नसंशयं.

4 [a]) K (except K1) D5 M (except M3) क्षत्त (for क्षत्तर्). T3 G2-4 गत्वा (for गच्छ). Ś1 K1 एनान् (for एतान्). — [b]) Ś1 Ko.4 D5 transp. सह and मात्रा. Ko.3.4 T1 परंतपान् (for सुसत्कृ°). — [d]) K2 पांडवान्; V1 संगतान्; B5 Dn भारतान् (for भारत).

6 [c]) Da मम पुनर्; G1.2 M3 च परमं; M6-8 परमकं; Cd मम महत् (for मम परं). — [d]) K4 महामते; Cd °द्युते (as in text). — After 6, G5.6 ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माचिरात् ।

7 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — After वैशं°, G5.6 ins.:

1977* एवमुक्तस्ततः क्षत्ता रथमारुह्य शीघ्रगम् ।
अगात्कतिपयाहोभिः पाञ्चालान्राजधर्मवित् ।

— After 7, Ko.2.4 Ñ V1 B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L. 1) D5 स गत्वा समुपादाय (for समु° रत्नानि). Ñ1 transp. वसूनि and विवि°. D5 रत्ना° (for वसू°). — (L. 2) D5 पांडवेयानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, G5.6 ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।
स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मतः ।

C. 1. 7527
B. 1. 206. 10
K. 1. 225. 11

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।
द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १५
अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

---

8 [a]) Ś1 G5.6 च; T1 तु; T3 G2–4 सु- (for स). Ko.2.4 धर्मात्मा. — [b]) K1 T1 °विदां वरः. — [d]) B6 T3 G2–4 सपुत्रम्; Cd संयुक्तम् (as in text). M3 (*inf. lin.* as in text). 5 उपजग्मिवान्.

9 [b]) Ñ1 धर्मतो. Ñ1 नृपः; T3 G4 तथा; G2.3 तदा. — After 9[ab], G5.6 ins.:

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।

— [c]) B1 °तुस्तौ; B1 m.3 °तुर्वैः; D1 ऊचतुश्च; T1 चक्रे पूजां. — [d]) T3 G2–4 °संमितं; G1 M °संहितं; Cd as in text.

10 [b]) M5 च यादवं. — [c]) T3 G2–4 M7 च (for स). T1 G5.6 ततः स्नेहात्परिष्वज्य. — [d]) T3 G2–4 तदा.

11 G5.6 transp. 11[ab] and 11[cd]. — [b]) Ñ1.2 Dn D1.2 हि (for ऽथ). — After 11, G5.6 ins.:

1981* पाण्डवा विनयोपेता नत्वालिङ्ग्य विशां पते ।
दृष्ट्वा मुहुर्मुहू राजन्हर्षादश्रूण्यवर्तयन् ।

[Posterior half of line 2 =(var.) 1. 105. 26[d].]

12 [a]) Ś1 तात; D1 तत्र (for राजन्). S दृष्ट्वा कुशलिनश्चैतान्. — [c]) Ś1 K (except K2) प्रदाय तेभ्यो; B8 प्रददावपि. — [d]) Ś1 K2 Ñ1 D1 G1 M3 transp. विवि° and वसू°. D5 T3 G2–4 धनानि विविधानि च.

13 [a]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 पांडवेभ्यः. — [b]) B5 S विशेषतः (for विशां पते). — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 पुत्रेभ्यो. — D1 (hapl.) om. 13[c]–14[c]. — After 13, G5.6 ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामतिः ।
कृत्वा मिथस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।
भीष्मद्रोणाजमीढैश्च यदुक्तं पाण्डवान्प्रति ।
अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

14 D1 om. 14[abc] (cf. v. l. 13). — [a]) T1 G5.6 चामितप्रज्ञः. — [b]) K2 B3.6 Da1 (m as in text).a2 Cd प्रसृतं; T3 G2–4 प्रश्रयात्; Arjp as in text. Ś1 Ko.1.3.4 V1 विनयात्ततः; K2 B Da Dn3 D4.5 G5.6 M6.7 °न्वितं; Cd cites विनयात्. — [d]) S transp. संनिधौ and केशवस्य च. K2 हि; B3.5 D4 ह (for च).

15 Before 15, Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1.4 ins. विदुर उ°; T G2–4 विदुरः. — [a]) K1.3 transp. राजन् and शृणु. — [c]) T1 G5.6 सपुत्रं च. — [d]) Ś1 K सामात्यः सहबांधवः; T1 G5.6 °त्यं °वं; M5 सामात्यश्च सबां°.

16 [c]) Ś1 Ko.1.4 तु (for ते). K3 सुभृशं (for ते दृढं). B3 भृशं; G5.6 दृढः. Ś1 K1 चास- (for चापि). — [d]) Ko.3.4 B1.3 Da1 D4 T1 G1 M3.5 °धिपः.

17 [a]) T1 G5.6 अथ (for तथा). — [c]) K2 Da1 M5 °प्राज्ञ; T3 G2–4 °राज.

18 [a]) Ñ2.3 Dn महाप्राज्ञो (for महे°). — [b]) Ś1 K1 तथा (for तव). Ko.3.4 D5 M5–8 °सखा तव; T1 G5.6 प्रियतमः सखा. — [c]) Ko °श्लेषान्; K2 B1.5 D4 M3.5 °श्लिष्यन्; K4 °श्लेषाम्; Ñ1 B3.6 Da °श्लिष्य. Ñ ह्युपेत्य; B (except B1) Da स राजन्. A few MSS. त्वा. T1 स मामुपेत्य तां चैव; G5.6 सदा ह्येष सदापेत्वा (sic). — [d]) Ś1 K (except K2) Ñ1 तात; D5 त्वानु- (for परि-).

19 [a]) T1 G2.5.6 पांचाल. — [b]) Ko.3.4 °धमेत्य हि; K2 (m as in text) °धमेत्य च; S °धमेयि°. — [c]) Ś1 हि स्वं; Ñ1 V1 राजन् (for ऽऽत्मानं). — [d]) K2 त्वया (for तथा). Ś1 हि (for ऽपि). Ñ1 V1 स्वात्मानमपि कौरवान्. — After 19, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1983* त्रिदशैः सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृत्तमः ।

20 [a]) T3 G2.4 राज्यसंप्रीतिः. — [b]) T1 G5.6 तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया॥२५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्व ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्वृहमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।
परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५ C. 1. 7549 B. 1. 207. 5 K. 1. 226. 5

(for तेषां). Ś1 प्रियकरी; M8 प्रीतिमता. T1 G5.6 मम; M8 यथा. — c) K2 यद्वा; M8 एवं (for यथा). Ko.4 D5 सांबंधिकं; G2 संबंधिनः; Cd सांबंधकं. G2 प्राप्तिः. T3 G3.4 यथा संबंधसंप्राप्तिः. — d) M8 नृप (for सह).

21 a) T1 भगवान् (T1 तु भ°). — c) Ñ2 Dn D1.2 पांडुपुत्रांश्च. — d) K2 Ñ2.3 B D M त्वरंति. Ś1 K1.3 T3 G2-5 कौरवा.

22 a) Ś1 चिरकालं. — b) K2 Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) एते (for इमे). Ko.3.4 D5 पुरोत्तमात् (for नर°). — c) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G4 नागरा; G1-3 M6-8 नागरान्. K2 उत्सुकाश्च पुरं द्रष्टुं. — d) Ko.2.4 Ñ1 G5.6 M8.5 °ष्यति. T G1-4 M7.8 पृथां. K2.4 Ñ V1 B D (except D5) transp. पृथा and तथा.

23 a) B6 इमां (for कृष्णां). — b) Ś1 K D1.5 सर्वास्ताः कौरवस्त्रियः (K2 प्रजाश्च कुरुयोषितः). — d) Ko.3.4 B8 Dn2 M8 विषयश्च; K2 Ñ V1 B1.5 D8 Dn1.n3 D1.5 °याश्च. Ś1 पुनः (for च नः). K1 पुरे च विषये पुनः.

24 T1 (? hapl.) om. 24bc. — d) N एतदग्र्यं मतं मम (Ś1 Ko.1.3.4 परं मतं; D5 परं हि ते).

25 a) Ko.4 Ñ2 Dn1.n3 D1.3 निसृष्टेषु. — d) D5 शासनात् (for शीघ्र°). — e) V1 ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko B5 विदुरागमनं; T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 M3 पांडवं प्रति (M3 om. प्रति) विदुरागमनं; K4 D5 द्रुपदं प्रति (K4 om. प्रति) विदुरवाक्यं; M5 विदुरप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 205; D4m 213; D5 156; T1 211; T3 G4 M 164; G1.3 165; G2 161; G5.6 163. — *S'loka no.:* Da1 Dn M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7522.

199

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — b) S यदात्थ. M मा (for माम्). Ñ1 यथा विदुर मन्यते. — d) Ś1 K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °ते प्रभो.

2 b) Ñ2.3 B1 Dn D1.2 दृढमेषां. — cd) Ñ1 यत्तु; G5 तत्तु. Ś1 वक्तुमेतत्तावत्; K1 युक्तं वक्तुमेतत् (by transp.); Da युक्तमेतदुक्तं; G5.6 वक्तुमेतद्युक्तं.

5 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच. — a) Ñ1 नाथवंतो; Cd as in text. Ś1 त्वया राजन्. — b) Ś1 वयं; K1 Ñ1 G1 त्वया; K3 त्वं मे (for त्वयि). D5 हि सानुगाः; G1 M3 यथागताः; M3.6-8 यथानुगाः. — d) T G (except G1) चरिष्यामस्. Ñ2 Dn D1.2 तत्करिष्यामहे वयं.

C. 1. 7550
B. 1. 207. 6
K. 1. 226. 6

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।
यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७
यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८
न तज्ज्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२
विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३
तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४
कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५
तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६
अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

---

6 Śi K (except Ko) D2 S om. उवाच. — b) Ñ V1 B D (except D5) रोचते मम (by transp.). — c) K4 यथा च; Ñ1 यथा वो; G1 M8 कथं वा; G5.6 यथायं.

7 Śi K1 D2 S om. उवाच. — a) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 °न्मनुते). — c) Śi प्राप्तकामो; K1 °कालो; M5 °बुद्धिर्; Cd as in text. K1 महाबुद्धिः; B3.6 Da D4 °प्राज्ञः. — d) K1 मम निश्चिता (by transp.).

8 a) Ñ1 °भाग. — b) Ñ1 मम मानद.

9 a) Śi K1 तत्त्वा°; G3 स तत्त्वा°. — b) K2 Ñ2.3 B D पांडुपुत्रो. S महामनाः (T3 G2-4 °त्मनः). — c) K1 तथैषां; Ñ V1 B D (except D5) T1 यथैषां. K4 B5 D1.2 S (except G3 M3.5) °ज्याघ्र. — d) G1 श्रेयो दास्यति. — After 9, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Śi K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) K2 B Da D4 एवं ते. — d) K2 Ñ2.3 B (except B5) D (except D5) महीपते (for महा°).

11 c) Ko.3.4 G1 सुविहारं; T1 G3 सविहाराः; Cd as in text. — After 11, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 a) Ñ2.3 B D (except D5) चाप्या(Da °भ्या)गतान्. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) °राष्ट्रो जनेश्वरः; S °राष्ट्रोंबिकासुतः. — c) K2.4 B1 T3 G2-4 M (except M3) प्रतिजग्राह; Cd as in text. K1 पार्थानां. — d) T1 पार्थिवान्; G5.6 बांधवान् (for कौर°).

13 Da (hapl.) om. 13^{bc}. — b) Śi K1.3 पार्थिवं; Ko.4 पार्थिवः; Ñ1 D5 कौरवं (for भारत). — ^{ac}) N1 D5 द्रौणिं (for द्रोणं), and द्रोणं च (for गौतमं). Ko.3 विचित्रं चैव भारत (for ^{d}). — K3 repeats 13^{ac} (v. l. द्रौणिं for द्रोणं).

14 a) Śi K D2 G1 M5 तैस्तैः; Ñ1 T G2-6 M6-8 एतैः. Śi वीरैः; K (except K3) D5 शूराः. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) महाबलाः. — c) Some MSS. (mostly S) हस्तिनपुरं. — After 14, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1984* पाण्डवानागतान्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।
मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।
मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वशः ।
धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।
पताकोच्छ्रितमाल्यं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]
शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्वनैः ।

[(L. 1) M5 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) D4 M5 मुक्तापुष्पाव°. G1.2 M6-8 सर्वतः. — (L. 4) D4 M5 मांगल्यैश्च; T3 G3.4.6 मंडनैश्च. D4 T3 G3-6 M5 अपि (for अभि-).]

15 b) Śi कीर्यमाणम्; N2.3 Dn D1.2 T3 G2-6 दीप्यमानम्; T1 आपूरितम्; G1 M पूर्यमाणम्. — c) N2.3 B1 m.5.6 D T1 तत्र ते (Da as in text; D4 ततस्ते). — d) K3 Ñ3 दुःखशोक- (by transp.). Śi K1 °नाशिनः;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः । C. 1. 7571 B. 1. 207. 28 K. 1. 227. 52

B5 °नाशकाः.

16 b) Ñ2.3 B5 Dn D3 पौरैः; D1 परैः (for प्रियाः). — c) K2 श्यश्रूण्वंस्ते; K3 अपि श्रु°; T G (except G1) ते श्रूण्वंतः; M ह्य(M5 च)श्रूण्वंतः (all avoiding the hiatus in different ways!).

17 a)=1. 63. 7a. — b) K2 पुरमायाति.

18 b) K2 Ñ2.3 V1 B D जन- (D5 च नः); Ñ1 स नः; S (except G5.6) मनः- (T1 मृतः; G1 मतः). — c) K2 स्वागतः. — d) Da T G (except G6) M5 चिकीर्षन्नात्र.

19 a) B3 D1.5 Nilp किं तु. K2 Ñ2.3 V1 B D तात (B3 तातः) (for तावत्). S किं त्व(T1 M5.6-8 न्व)द्य सुकृतं कर्म (T1 G5.6 पुण्यं). — b) G1 M प्रियं प(M3 क)रं (by transp.). — c) K2.4 D1 यत्र; Ñ1 ततः; B5 यत्तु. — d) K3 Ñ2.3 V1 B D नगरं (for भर्तारः). Ko समुपागताः.

20 b) S यदि वाप्यस्ति(T1 तसं हि; T3 G2-4 वा ह्यस्ति). — d) Ko.4 शरदः.

21 c) Ñ1 सर्वेषां च. Ko.4 Ñ1 V1 Da1 D5 M7 तदार्हा(Ko °र्ह्या)णां; T3 G2-4 महार्हाणां; G1 नरेंद्राणां. — d) Ñ1 V1 B1.3 M6-8 °वादनं.

22 a) B1.3 Dn3 D1.2.5 कुशलं. Ś1 K (except K2) कृत्वा कुशलसंप्रश्नं. — b) T G (except G1) सर्वस्य नगरस्य. V1 ह; D (except D4.5) च (for ते). — c) Ko.2 Ñ2.3 B D (except D5) न्य(Ko नि)विशंताथ (Ko.2 °ग्रथ). — After 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* M नगर(M3 पांडवनगर)प्रवेशः. — *Adhy. no.:* D4 115; T1 212; T3 G1.4 166; G2 163; G3 167; G5.6 M 165]. — After the addl. colophon, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 20 lines given in App. I (No. 107).

23 b) K3 Da1 D1.2 G2 M6-8 किंचित्कालं. S सकेशवाः.

24 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) निबोध गदतो (K2 वचनं); T G3-6 निबोध त्वं वचो. — After 24ab, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।
शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।
कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशां पते ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽहंकारसंयुताः । [5]
शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।
स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलिप्तैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5-6, G3.4 subst.: मम पुत्रा दुरात्मानो न करिष्यंति शासनं.]

— c) Ko मो; K3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.5 नो; D4 S वै (for वो). — A passage of 61 lines given in App. I (No. 108) is ins. in D4 (marg. *sec. m.*) T3 G3-6 after 24, and in T1 G1.2 M (all of which om. line 2) after 25ab.

25 D1 T3 G4 (hapl.) om. 25. — a) Da न हि; G1 न तु. K1 वसतां. Ś1 शक्तः (for तत्र). — b) Ś1 तत्र कश्चित्. T1 प्रशासितुं; M5 °वासितुं. — After 25ab, T1 G1.2 M (all om. line 2) ins. the passage given in App. I (No. 108). — Ñ1 om. 25e/f. — e) D4 S अर्धराज्यं तु. — 25f=24d.

26 Ś1 K Dn2.n3 S om. उवाच. K3 (? hapl.) om.

O. 1. 7572
B. 1. 207. 28
K. 1. 227. 53

मण्डयांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्वि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवतायतनार्चितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

---

26. — [a]) Ko B5 G2 च (for तु). K4 T1 ते (for तद्). — [b]) K2 D1 वनं घो°. — [d]) Ko D5 वनं ते; K2 ततस्तन्; D1 वसंतं; T1 G5.8 M6-8 वनांतं. B5 मनुजेश्वराः; M8 मनुजाधिपाः (*inf. lin.* as in text). — After 26[cd], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1986* पाण्डवैः सहिता गन्तुं नार्हतेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।

— K4 Ñ1 S om. 26[ef] (which is a repetition, with v. l., of 25[ef]). — [e]) Dn1.n2 D2.4 राष्ट्रस्य सं°.

27 [a]) V1 सर्वे (for तत्र). — [b]) Da तत्र पुरो°. — Ko om. 27[c]–28[d]. — [c]) K8 अटव्यां चक्रिरे; Ñ1 मंडपं च°; T8 G2.4 मापयांच°. Ś1 K1.4 D5 तस्मिन्; K8 तत्र. — [d]) Ñ2.8 B (except B8) Dn D2 परं. K2 शक्रवद्-च्युताः; T1 स्वर्गवदुच्छ्रितं; T8 G2–4 स्वर्गादिव च्युतं. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चिन्तयामास वासवम् ।
महेन्द्रश्चिन्तितो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।
विश्वकर्मन्महाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूम्यां भविष्यति ।
महेन्द्रशासनाद्गत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपातार्हं किं करोमीत्यभाषत ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्ययः ।
कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D4 महाशिल्प. T8 G1.6 अद्य गत्वा तु. — (L. 4) T1 G5.6 रम्यं (for भूम्यां). — (L. 7) T1 आदिशत्; G1 ऊचिवान्; G5 अव्ययं; M अर्चयत् (for अव्ययः). — (L. 8) T G2–6 कुरुराजाय. — (L. 9) D4 तदा पुरं; M6-8 महत्पुरं.]

28 Ko om. 28 (cf. v. l. 27). — [b]) Ś1 K1.3 M8 हुत्वा (for कृत्वा). — After 28[ab], S ins.:

1988* स्वस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवत्विति ।
[G5 M6-8 °प्रस्थं भविष्यति.]

— [e]) T8 G (except G1) तत्पुरं (for नगरं). G1 स्थापयामासुः. — [d]) G1 °पुरःसराः. — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 [b]) T1 G (except G1.4) M6-8 परिघाभिर्; M8 *inf. lin.* पताकाभिर्. — [c]) D5 एव (for च). V1 संछन्नं.

30 [a]) Ś1 K1 पांडवानु°; B S पांडराभ्र°. — [b]) Ñ2.8 V1 B Dn D4 हिमरश्मिनि°. — Ko om. 30[cd]. — [c]) K4 Dn8 D1 M7 तत्पुरं श्रेष्ठं. — [d])=49[d]. K4 Ñ2 Dn8 भोगवतीमिव. K8 इंद्रस्यैवामरावती. ❀Nīl: भोगवती-मिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । ईमिति निपातश्लेषो वा । भोगवती यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा ।❀

31 [a]) Ś1 K1 D5 द्विपक्षैर्गरुड°; T8 G2–4 द्विपेंद्रगरुड°; G5.6 M6-8 विपक्षग(G5.6 °गा)रुड°; Cd as in text. — T1 (hapl.) om. 31[bc]. — [b]) T8 G2–4 द्वारस्थैर्. V1 घोरनिदर्शनैः; K2 (m as in text) Ñ2.8 B D (except D5) सौधैश्च शोभितं. — T8 G4 om. 31[c]–32[d]. — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D5 अभ्रचया(V1 °घना)कारैः; G2 M अभ्रघन°; G2.8 मंत्रघन°; G5.6 मंद्रघन°.

32 T8 G4 om. 32[abcd] (cf. v. l. 31). — [a]) K1 सौधैश्च; G2.8 रुचिरैर् (for विविधैर्). Ś1 K1 N2.8 B (except B1) D1 T1 अपि; V1 अभि-; M8 शर- (for अति-). Ś1 Ko.3.4 -निर्बाधैः; K1 -निर्बोधैः; K2 V1 B1.5 D5 -निर्बंधैः; T1 -निश्छिद्रं; G2.8 -निर्वृद्धैः. — [c]) Ś1 Da1 D2 °श्रावृतं. — [d]) Ś1 Ñ1 बलैः; Ko.2 G1 Cd तलैः (? corrupt); K8 यंत्रैः; K4 मल्लैः; B5 भल्लैः (m तल्पैः as in text). B8 om. च. S चाभ्य(G5 °प्य)धिकैर् (M8 चाप्युच्छ्रितैर्). — [f]) Ś1 K1 योग°; G2.3.4 (before corr.).5 M यौध°.

33 Ñ1 om. 33[a]–34[b]. — [a]) V1 °शताकीर्णं; S तीक्ष्णाभिश्च शत°.

34 Ñ1 om. 34[ab] (cf. v. l. 33). — [a]) Ś1 °महाधान्यं; K1 °महाचैत्यं; T8 G2.4 संविभक्त°. — [b]) Ko °बंध°; K8

तत्त्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३८
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च बकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1. 7586
B. 1. 207. 43
K. 1. 227. 73

°यतनैर्युतं; D1 देवबाधविव°; D4 (before corr.). 5 दैवता°; Cd as in text. — e) D2 °मानैर्भवनैः. — d) S (except G2) पांडरैर्. — After 34, S ins.:

1990* हर्म्यप्रासादसंबाधं नानापण्यविभूषितम् ।
विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवन् ।
मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाश्चैव समन्ततः ।

[(L. 1) G1 हर्म्यप्राकारसं°. M नानापणवि°. — (L. 2) G1 M अन्योन्येनोच्छ्रि°. — (L. 3) G2 प्रभाभिश्च; M6–8 प्रपाभिश्च.]

☞ In S the sequence of st. beginning with 34 is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44^{ef}), 45, 46^{ab}, 1993*, 35^{cd}, 1994*, 37–40, 42^{ab}, 41^{cd}, 42^{cd}, 41^{ab}, 43 (om. 43^{cd}), 46^{cd}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — a) B D2 त्रिपिष्टप°. — b) K2 व्यरोचत शुभोत्तमं. — After 35^{ab}, S reads a passage of 18 lines given in App. I (No. 109). — d) Ko Ñ1. 2 B D विद्धं (for वृद्धं). Ko D5 °त्समाकुलं. Ñ1 विद्युद्भिश्च समा°; S विद्युत्सौदामिनीवृतं. — After 35, S ins. 1994*.

36 a) K2. 3 Ñ2. 3 B D (except D5) शिवे देशे. S इंद्रप्रस्थस्य मध्ये तु. — b) Ñ1 Dn3 D1 T3 G3–6 कौरवस्य. — e) Ko. 2. 3 वसु°; Ñ2 B Dn1. n2 वन°. — After 36, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

1991* पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
जयेति ब्रह्मणां वाचः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा नागरैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् ।,

which is a variant of passage No. 109 of App. I (q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — b) Ś1 Ko. 3. 4 सर्वभाष्य(K4 °षा)विदां वराः; K1 सर्वे भाष्यविशारदाः; Da G2 सर्वे वेदवि°. — e) Ś1 B Da D4 रोचयंत (B °तः) स्म. — d) Ś1 Ko. 1. 3. 4 D5 सर्वशास्त्रविशारदाः; Ñ1 V1 सर्वं(V1 अशेष)भाषाविशारदाः; K2 Ñ3 D2. 4 T1 G1. 5. 6 M सर्वभाष्य°. Cd cites भाषा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) K3 Ñ2. 3 B1 Dn D1. 2 चाययुस्तत्र. — b) Ś1 K1 देवदिग्भ्यो; Ko. 3. 4 सर्वदि°; K2 Ñ1 D5 दशदि°; Ñ2. 3 V1 B3 Da Dn D1. 2 नानादि°; S देशेभ्योपि (G1 M हि). — e) Ñ2 V1 Dn1. n3 °विदस्तत्र. — d) K2 T1 G1 M अभ्यगमन्. V1 Da T3 G2–5 तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — bcd) S नगरस्य समीपतः । सहकाराम्रपनसैः कपित्थैरप्युदुंबरैः (T1 °त्थैश्च उदुं°; G1. 2 M °त्थैश्च सतुंबरैः). — After 39, S ins.:

1992* नालिकेरैश्च लिकुचैः कदलीभिः समावृताः ।
अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नीलाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — Ñ3 om. 40^{ab}. — a) S नागवृक्षैश्च. — Da om. 40^{bc}. — b) T G2–6 मधूकैश्च सुपुष्पितैः; G1 फलपुष्पावनामितैः (cf. 41^{b}); M फलितै(M3. 5 पनसै)श्च सुपुष्पितैः. — G1 om. 40^{c}–42^{a}. — e) Ś1 K1 B1 D4 S (G1 om.) सालतालकदंबै(B1 D4 °तमालै)श्च; Ko. 4 D5 शालैस्तालैस्तमालै(K4 °लैः कदंबै)श्च; K2. 3 Ñ2. 3 B3. 5. 6 Dn D1. 2. 4 °तमालैश्च; Ñ1 V1 तथा शालकदंबैश्च. — d) Ko D5 कदंबै° (for बकुलै°). Ś1 K1 °कीचकैः; M3. 5 °केसरैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) Ñ1 मनोरमैः. K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) सु(K2 स)पुष्पैश्च. S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः. — b) Da G5. 6 °नामिभिः; M6–8 फलपुष्पाव°. — D5 S

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

---

om. 41^{cd}; but cf. 1992*, and v. l. 42. — ^{c}) Ś1 K1.2 रोध्रैः. — ^{d}) Ñ1 कंकोलै°; B Da अंकोचै°. B5 Da D4 सुगंधिभिः.

42 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 42 (cf. v. l. 40). — ^{a}) M6-8 कंबूभिः. S (G1 om.) पाटलीभिश्च. — ^{b}) Ś1 K1 कुब्यकैरति°; K3.4 कुमुदैश्चाति° (K3 °पि°); Ñ1 फलपुष्पमनोहरैः; S (G1 om.) अंकोलैरति° (cf. 41^{cd}). — ^{cd}) T G (G1 om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु(G2 च)पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{a}) Ś1 K1.2 B5 D4 °फलोपेतं. — ^{b}) Ś1 °द्विजगणैर्युतं; Ko.4 D5 °पक्षिगणायुतैः; K1 °द्विजगणैर्वृतं; K2 Da1 °द्विजगणान्वितं; K3 Ñ B6 Dn D1.2 °द्विजगणायुतैः; V1 °मृगगणायुतैः; S शोभितास्ते गृहोत्तमाः. — S om. 43^{cd}. — ^{c}) Ko.3.4 D5 °घुष्टैः; Ñ1 °युक्तैः; N2.3 V1 D2 °घुष्ट-; D1 °जुष्टि-. — K1 (? hapl.) om. from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^{b}).

44 For sequence of S cf. v. l. 34. K1 om. up to विविधैश्च (in 44^{b}; cf. v. l. 43). — ^{b}) Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D5 विपुलै° (for विविधै°). — ^{c}) Ko.4 D5 मनोरमैश्च. Ś1 चित्ररूपैः. — ^{d}) Ś1 च गति°; K4 मृण्मय°; B5 राजत° (m as in text); T1 क्रीडन°; Cd as in text. — S om. 44^{ef}. — ^{e}) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च. — ^{f}) Ñ1 B5 Da D4 विविधांभसा.

45 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{a}) Ko चैव; K4 Da अभि- (for अति-). D2.4 सरोभिरभितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधाः. — ^{b}) S °समावृताः (T1 °समन्विताः; M °समायुताः). — ^{cd}) S °कारंडवाकीर्णाः °शोभिताः.

46 For sequence of S cf. v. l. 34. — ^{a}) V1 अन्या°; M6-8 हर्म्या° (for रम्या°). — ^{b}) S वाप्यश्चैव (T1 वाप्यशैल-). Ñ1 वनांतरे; B5.6 वनानि च; T1 G1 M समावृताः. — After 46^{ab}, S ins.:

1993* वेश्ममध्ये शिवं दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा त्वकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।
विहारभूम्यो विविधाः कारिताः स्युर्मनोहराः ।

Then follows 35^{cd}, which again is followed by:

1994* तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स्म सहस्रशः ।
निरन्तरा राजमार्गाः स्फीरैः शोभिताः सिताः ।

— ^{c}) Ś1 K1 तडाकानि; T G (except G1) तटाकानि. B5 Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि). — ^{d}) Ko.2-4 Ñ V1 B D (except Da) सु- (K2-4 B1.3 D4 च) बहूनि (for च महान्ति). Cd cites महांति (as in text). S विविधानि दिशासु (T3 G4 सरांसि) च. — After 46, S ins.:

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगूहते ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं माल्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमार्यजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्ट्रैः खरैरजैः ।
सर्वदाभिसृतं सद्भिः कारितं विश्वकर्मणा ।,

which is followed by 35^{ab}.

47 ^{b}) Ñ2 B5 Dn D1.2 M3 राष्ट्रमाविशतां. — ^{c}) V1 नरश्रेष्ठ (for महा°). — ^{d}) K2 यशः; K4 B1 D2 Cd श्रः

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
सर्व एव महात्मानः पूर्वे मम पितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८

C. 1. 760§
B. 1. 208. 8
K. 1. 228. 8

श्च: (for शश्वत्). — After 47, S ins.:

1996* सौबलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 [a]) S (except Ms) तथा (for तत्र). — [b]) T G2–4 °यिना कृते; G1. 6 M °यिनस्त(G1. 6 Ms °नः स-; Ms *inf. lin.* °ना स)दा; G5 °यिनः कृते. Cd cites °प्रणयनं.

49 [b]) G1 M °ल्पैः समावृतं. — [d])=30[d]. K4 इंद्रेणेवामरावती. — After 49, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 [a]) T8 G2–4 निवेद्य; G5 निशम्य; G6 निवर्त्य. Da राजन् (for वीरः). — [b]) Da S सह रामेण (by transp.). — [d]) Ś1 °मतस्तदा; Cd as in text.

Colophon. *Major parvan:* T8 G2–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* (or *adhy. name*): Ś1 Ko–8 B3. 5. 6 Da Dn1. n2 D4 राज्यलंभ (Dn1. n2 D4 °लाभ); K4 N8 B1 पांडव(Ñ8 °वानां)राज्यलंभ (K4 °भनं); T1 संभव and राज्यलंभ; M8. 5 युधिष्ठिरराज्यलंभ. — *Adhy. name:* Ko कृष्णद्वारकागमनं; K8 इंद्रप्रस्थनिवेशः; D5 पांडवानामिन्द्रप्रस्थगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D1 201 (Dn3 206); D4m 216; D5 157; T1 213; T8 G1. 4 167; G2 164; G3 168; G5. 6 M 166. — *S'loka no.:* Da1 Dn 51; M8 108. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7537.

200

1 Ś1 K1 Dn8 D2 S om. उवाच. — [a]) B5 संप्राप्तराज्यास्; Cd as in text. K2 B5 ते; B1. 3. 6 Da Dn8 D4. 5 तु; G1 तं; Cd तद् (as in text). — [b]) Ñ Dn D1. 2 G1 °प्रस्थं; Cd as in text. — [c]) Ś1 K1 Da1 तत ऊर्ध्वं. G1 नरव्याघ्राः. — [d]) K1 Ñ V1 B Da2 Dn D5 T1 G1 किमकुर्वत.

2 [a]) Ñ1 B (except B5) Da ते तु वीरा (for सर्वे एव). Ś1 महाव्याघ्राः; Ko. 2–4 B Da D4. 5 नरव्याघ्राः (B1 °श्रेष्ठाः); K1 °भागाः; Ñ2. 3 V1 Dn D1. 2 °सत्वाः. — [b]) K1. 2 Ñ V1 Dn D1. 2. 5 मम पूर्वे- (D2 पूर्वे); K3 B Da D4 सर्वे मम. — [d]) Ñ1. 3 D2 अनुवर्तते.

3 [a]) Ñ V1 Dn D1. 2. 5 च पंच; B3 D4 ते पंच; T1 G5 M वासं च; T8 G1–4. 6 आसंश्च. — [b]) Ś1 Ko. 1. 4 Ñ1 D5 तपोधन (K4 °नाः) (for नरा°). — Ś1 (hapl.) om. 3[c]–4[b]. — [c]) T G (except G1) महेष्वासा (for महा°).

4 Ś1 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). — [a]) S तत्र (Ms तत्तु). — [b]) S यथातथं. — [d]) K2 Ñ2. 3 B5 Dn D1. 2 S कृष्णया सह (T8 G4 सह कृष्णया); K3 Ñ1 B1. 3 कृष्णया तदा.

5 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — [b]) S इंद्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (M8. 5 ते; M6–8 तं); see below. — [c]) Ñ V1 D (except Da D4) खांडवप्रस्थे; M8 *inf. lin.* हि महाभागाः. — [d]) Ś1 K1 परंतप; Ñ1 महारथाः. S कृष्णया सह पांडवाः (=5[b]).

6 [a]) Ś1 K1 D5 प्राप्तराज्यो म°.

7 [a]) Ś1 Ko. 1. 4 Ñ1 V1 D5 महात्मानः; N2. 3 B1. 6 D4 महाप्रज्ञाः. — [d]) Ś1 तुष्टुवुः; K1 तुतुषुः (for तत्रो°).

8 [a]) Ś1 पौरकर्माणि. — [b]) K2 पौराणि. S (except G3) भरतर्षभाः. — [d]) S पराध्येष्वा°. B3 G2 ते (for च).

9 Ñ3 V1 B Da D1 om. 9[ab]. — [a]) K2 एवं वै

C. 1. 760d
B. 1. 208. 9
K. 1. 228. 9

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम्॥१७
सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविकम् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वर्तमानेषु; S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — [b]) Ñ1 सर्वेष्वेषु; S पांडवेषु. — After 9[ab], D1 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — [cd]) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः. — After 9[cd], S ins.:

1997* तमागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।

— [f]) M6-8 च (for स्वं). T1 G1.5.6 स्वं ददौ स (T1 च); T3 G2-4 संदधौ स; M5.6 ददौ राजा. — After 9, S ins.:

1998* कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिन्नुपविष्टो महानृषिः ।

10 [b]) Ko Da_2 अर्घं; T3 G2-4 एव (G3 °र्घं). — After 10[ab], K2 repeats 9[a] (as in text) and 10[b]. — [cd]) N1 ददौ (for प्रादाद्). Da_2 D1 transp. धीमान् and राज्यं. N (except Ś1 K1) तस्मै (for चास्मै).

11 [a]) Ñ1 प्रतिगृह्यात्मतः पूजाम्. — [b]) N (except Ñ1 V1) °मनास्तदा (D4 °स्तथा). — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ V1 B5 Dn D1.2 च (for तु).

12 G1 om. 12[a]-14[b]. — [b]) T G (G1 om.) तदा राजा; M8 धर्मराजो. — [c]) Ñ2.3 D1.2 कथयामास.

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) K2 Ñ2.3 B Dn1.n2 D1.2.4.5 T G (G1 om.) श्रुत्वैतद्. S (except M5.6; G1 om.) चैव (for चापि). — [c]) K2 T G3-5 यत्र तत्रास्ते (by transp.). — [d]) Ñ1 सह पांडवैः (by transp.).

14 G1 om. 14[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) Ś1 K1 अभिवंद्य. — [c]) Ś1 K1 बद्धांजलिः; G1 M6-8 कृत्वांजलिं. — [d]) D5 सा; S वै (for अथ).

15 [a]) T1 तस्या अपि स; G1 तस्याश्चापीदं. — [c]) G1 M प्रोक्त्वा (for प्रोच्य). — [d]) K2 B5 D2.4 च; M6-8 स (for तु). — [e]) S चोवाच.

16 [a]) T3 G2-4 स तु (for अथ). — After 16, N (except D5) G1 ins. नारद उ° (Ś1 K1 G1 om. उ°).

18 [a]) Ñ2.3 B D G1 M हि पुरा; T G2-6 ह्यसुरौ (for असुरौ). — [c]) S देवैर् (for आस्ताम्). T3 G (except G1) असुरौ (for अन्ये°).

19 [a]) T1 एककार्यौ (for °गृहौ). — [b]) Ko.2 °शय्या-

२०१

नारद उवाच ।
शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३
अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ । C. 1. 7626 B. 1. 209. 8 K. 1. 229. 8

शनासनौ (K2m °शनावुभौ). — [e]) Ts G4 तिलोत्तमायां. Ts G2-4 मोहाद्; G5 हेतौ.

20 [a]) Many MSS. रक्षतां. — [b]) K1 S (except G1 M8) अन्योन्यं. Ś1 °प्रविभेदतः; Ko °प्रविभाविकं; K1.2 °प्रविभाग(K2 °गि)कं; K3 °भेदकं; K4 Ñ V1 B Da2 Dn D1.2 G3 °प्रीतिभावि(K4 Ñ2.3 Dn D1.2 °व)कं; D4 °प्रीतिकारितं; D5 °भागिकं; M6-8 °भावितं. — [c]) Ś1 K1 न प्रभेदः स्यात्. — [d]) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 G1 M8.5 तत्कुरुध्वं; K2 D4 G2 तथा कुरु. Ś1 K (except K2) महारथाः; N1 परंतपाः. For it, D5 subst. 17[d]; and after it D5 ins.:

1999* यथा च सर्वेषु समं तत्कुरुध्व महारथाः ।

21 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — [e]) K3 कुतो भेदः. — [a]) K4 G1 om. च.

22 [a]) Ś1 K1 सा; N2.3 Dn D1.2 वै (for वा). — [b]) Ś1 K1 Ñ1 G2.3.5 कस्य वैषा (N1 वै सा); D5 कस्यैषा च. — [c]) M (except M8) यस्यां.

23 [a]) K2 एतद्वृत्तं यथापूर्वं. — [e]) K2 इच्छाम्यहं. K2.3 N3 B D (except D5) ब्रह्मन् (for विप्र). — [d]) D2 T3 G2-4 मे (for नः). — After 23, S reads 1. 201. 1 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T1 संभव. K2-4 B Da D4 T3 G2.4 M8 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोप(Da1 om.)सुंदोपाख्यान (G3.4 M8 om. the second उप-). — *Adhy. name:* Ko.4 M5 नारदागमनं; D5 युधिष्ठिरं प्रति नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 202 (Dn3 207); D4m 217; D5 158; T1 214; T3 G1.4 168; G2 165; G3 169; G5.6 M 167. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 23; M8 52. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om. it here. Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ś1 Ko.3.4 T G इदम् (G1 एव) (for इमम्).

2 [a]) Ñ3 °स्यान्वये हि. — [a1]) D2 transp. दैत्येन्द्रः and तेजस्वी. S (except M8) तेजसा (for °स्वी).

3 [b]) D2 भीमौ भीम°; D1 सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3[a-b], K4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।
निरन्तरमवर्तेतां समदुःखसुखावुभौ ।

— [e]) K2.3 Ñ V1 B D विनान्योन्यं न भु°. — [d]) G1 सहान्योन्येन. K2 Ñ2.3 V1 B3 D (except D5) जल्पतः (Dn1 D1.2 °तुः); T1 G (G4 before corr.) गच्छतां.

4 G1 om. 4-5. — [a]) M (except M8) प्रियंतरौ. — [b]) G5 अन्योन्याहप्रियौ वदौ. — [a]) Ko द्विधा चैकं; K2 द्विधैवोक्तो (m विभज्यैकं); K3.4 Ñ V1 B3 Dn D1.2.5 S द्विधैवैको (Ñ1 V1 °क्यं; D5 °कौ). K2 यथा कृतः (m कृतौ यथा); Ñ2.3 B3 Dn D1.2 M6-8 -भवत्कृतः; T1 -भवौ कृतौ; T3 G3-6 M8.5 -भवत्कृतौ; G2 -भयाकृतौ.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — [a]) K3 तौ तु वृद्धौ. T1 महाकायौ. — [b]) G5.6 °निष्ठितौ. Ś1 कार्येष्वेके विनिश्चयौ; G2 जातौ भीमपराक्रमौ (=3[b]). — Ś1 Ko.1 (? hapl.) om. 5[cd]. — [e]) S °विजये यत्तौ (M5 युक्तौ). — [d]) Ñ2.3 Dn D1.2 समाधाय. K4 B3 D5 T G4 एकनिश्चयौ.

6 [a]) K2.3 N V1 B D दीक्षां कृत्वा (by transp.). G1 M6-8 विंध्ये. — [b]) Ñ2.3 Dn D1.2 M8.5 तावुग्रं; Da

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।
स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधाव्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G1 ततोग्रं; T1 तत्र तौ.

7 Ś1 K1 Dn3 (hapl.) om. 7. — b) D2.4 चीरवल्कल°. — c) D3 D4 मलोपदिग्ध°. — After 7, D5 ins.:

2001* ग्रीष्मे पञ्चाग्निसंयुक्तावेकौ उत्थातपारतौ (sic) ।
शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 a) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 D5 T G3.4 जुह्वानौ; V1 कृंततौ. — b) Ś1 K1 °निष्ठितौ; N1 °ष्ठप्रतिष्ठितौ; V1 D3 S °विष्ठितौ. — c) T G1-5 M3.5 om. च. G5 ह्यनिमिषौ. M6-8 °बाहावनिं. — d) K3 यतव्रतौ; M5 दृढं.

9 a) T1 M5.7 °प्रतापेन. — b) Ś1 Ko.1.3 M3 °कालप्रतां.

10 a) N भयं चक्रुः (Ś1 N1.2 B6 D3 Dn जग्मुः). — b) Ś1 K3 तपस्तयोः (by transp.). — c) K1 ततो (for तपो-). D5 विज्ञातार्थमथो देवा; S ततस्तपोविघातार्थं (M3 *inf. lin.* 5 ततस्तयोस्तपोविघ्नं). — d) K1 तपो-; D5 भृशं (for देवा). M5 °वा यत्नाद्धि च°.

11 a) G1 M5 यत्नैः. Ś1 °भयांचक्रुः. — b) Ś1 K1 स्त्रीभिश्चैव. — 11cd=14cd. — a) K2 G5.6 तु (for सु-).

12 T3 G1.4 (hapl.) om. 12-14. — a) G2 पुनश्चक्रुः. — b) Ś1 ससृजुश्च महा°; G2 तयोर्देवा महा°. — c) K2 D1.2.4 G2 भ्रातरो (K2 G2 °रौ) भा°. — d) Ñ2.3 B1 Dn D1 चात्म°; G3.5.6 बंधु° (for परि°).

13 T3 G1.4 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Hypermetric! N प्रपात्य° (K3 प्रताड्य°; K4 D5 प्रपीड्य°; D1 प्रयास°); G2 प्रबाध्य°; G3.5.6 परीय°. K1 विस्रब्धाः; K2.3 Ñ2.3 B5 Da1 G3 M (except M3) विस्रस्ताः. — c) Ñ2.3 B5.6 D (except D5) भ्रष्टाभरण°. B (except B1) Da D4 °केश्यस्ताः. — a) Ñ1 D5 शोकार्ता (for एकान्त-). K2 °स्रस्तवाससः (m as in text); Ñ2.3 B1 Dn D1.2 भ्रष्टाभरणवाससः.

14 T3 G1.4 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) Ko.3.4 D5 अभि(D5 °भ्य)धावन्; K2 °वाच्य; Ñ1 D4 °वाद्य; Ñ2.3 V1 B1 Dn D1.2 T G (T3 G1.4 om.) °भाष्य; M3.5 °धापिताः (hypermetric); M6-8 °गम्य. S1 S (T3 G1.4 om.) तु ताः (for ततः). — b) Ko.3.4 तौ त्रायेतां. K2 च चुक्रुशुः; T G (T3 G1.4 om.) पुनः पुनः. Ñ1 त्राहि त्राहीति चुक्रुशुः; M6-8 त्रस्तास्त्राहीति चु°. — G5.6 om. 14cd.

15 a) T3 G3.4 M5 यथा क्षोभं. Ś1 K (except K1) D5 नोपयातौ (Ś1 °तो); S न गच्छेताम्. — b) Ko.3.4 D5 नास्ति मन्युर्यतस्तयोः (D5 मन्युस्तयोरुत); S आर्तिं वै(G2 M °र्तिमे)कतर(G3.6 °रत)स्तयोः. — c) K3 D5 स्त्रियश्च. K3 तद्भूतं; D5 ता भार्याः; S संत्रस्ताः (for भूतं च).

16 d) Ś1 K (except K2) Ñ V1 D (except Da D4) °लोकहितः प्रभुः.

17 d) T G उभौ तौ (G1 ऊचतुः). M5 उभौ तावूचतुस्तदा.

18 D2 G1 M5 (hapl.) om. 18ab. — a) M (M5 om.) तमागतं प्रभुं. — b) Ñ1 तावुभौ; V1 तत्र तौ; G2 उभौ तौ; M (M5 om.) ऊचतुः. Ś1 दीक्षितौ; D1 रहितौ (for सहितौ). D5 वचः (for तदा). — d) Ko.4 D4 M (M5 before corr.) पितामह.

19 a) M6-8 मायाविदौ (M7 °द्यौ) ह्यस्त्रविदौ. — c) K1.2 स्यातां. — d) Ko.2.4 G2 M6-8 नः. G1.2 प्रभो; G5 भुवि.

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।
अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०
करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः ।
हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किंचित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५
लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६
तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।
सर्वैः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७
ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८
अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।
दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९
भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।

C. 1. 7649
B. 1. 209. 31
K. 1. 229. 31

---

20 Śi K1 T G3–6 पितामहः; K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच; G1.2 M ब्रह्मा. — [a]) M5 वः (for वां). Śi Ko.3.4 Ñ1 D5 °मरत्वादन्यद्वां; K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °मरत्वं युवयोः. — [b]) Ko.4 सर्वमेतद्; Ñ3 B5 T1 सर्वं युक्तं. — [c]) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 M3.5 वृणीतं. — [d]) Ñ3 V1 B (except B3) Da D2 विधातम्. Ko.3 Ñ1.3 D1 S (except M3) °रैः सह.

21 Before 21, T1 ins. सुंदोपसुंदौ; T3 G2–6 असुरौ. — [a]) Śi Ko.1.3.4 करिष्ये चे(Ko.1.3 वे)दमिति यत्; K2 करिष्यामीदमिति वै; Ñ1.3 करिष्ये भेद इति यत्; Ñ2 B3.6 Da Dn D2.4 प्रभविष्याव इति यत्; V1 करिष्याव ह इति यत्; B1.5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; D5 करिष्ये चैतदेवाहं. — [b]) Ko.3 Ñ V1 B D अभ्युद्यतं; K1 अत्यद्भुतं; K4 अभ्युदितं; M3 *inf. lin.* अभ्यर्थितं. Śi मन्यते तत्फलं तपः; K2 युवाभ्यामास्थितं तपः. — [c]) T G आवयोर् (G1 उभयोर्). K3 तेन; T1 G6 केन (for अनेन). — Ko (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21[d]) up to हेतुनानेन (in 22[c]).

22 Ko om. up to °नेन (cf. v. l. 21). Before 22, T G2.4–6 ins. ब्रह्मा. — [a]) Śi K1.3.4 Ñ1 V1 D5 °विजयार्थं हि. — [d]) K1 युवां; D1 G5 नावां; D2 न च; T G3.4 नाहं (for न वां). D4 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T3 G2.4.5 M3 असुरौ. Śi K1 S (except M5) om. ऊचतुः. — [b]) Śi जगत्; S सर्वं (for किंचित्). — [c]) Ko.2.4 S (except T1 G2.3 M3) नो. Śi किंचित्; K1.2 D4 तस्मात् (न स्यात्). — [d]) Śi विनान्योन्यं; Cd as in text. G6 ऋतेन्योन्यात्पितामहात्.

24 G6 om. the ref. K3 Ñ1 B3 D5 S (G6 om.) ब्रह्मा. Śi K1 S om. उवाच. — [a]) Śi यदुक्तं च; Ñ1 त्वदुक्तं च; B6 यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तत्. — [b]) K1–3 B1.6 Da Dn D1.2.4 G1.2 एतं; D5 T1 G5.6 एव (for एतद्). Ko.3.4 B3.5 D5 T3 G (except G1) ददामि. Ko.3.4 अहं (for वाम्). — [c]) Śi K1 हि; B3 तु (for च). — [d]) Ñ D1.2 M5 वा (for वां).

25 Śi K1 S om. उवाच. — [b]) K1.3 B1.3 Da G6 एतं; K2 एनं (for एतत्). B6 Da D4 तथा; G1 M ततस् (for तदा). — [c]) Ñ1 निवृत्तौ. K2 B Da D4 G1 M (except M3) चैव; D5 तौ तु.

26 [a]) K2.3 Ñ B D (except D5) दैत्येंद्रौ (for सर्वाणि). K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वांस्तान्. — [b]) Śi तावुभावपि (by transp.). K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) अथ तौ भ्रातरावुभौ; Ñ1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — [d]) D5 तदेव भवनं ययौ (m गतौ); T1 G5.6 स्वयमेवावनिं गतौ.

27 Ñ1 om. 27[a]–28[b]. — [a]) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — [b]) V1 कृतकार्यौ. K2 Ñ2.3 B D मनस्विनौ. — [c]) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्.

28 Ñ1 om. 28[a,b] (cf. v. l. 27). — [a]) Ko.3 D5 तौ ताः; K4 तौ तां; B1 (m as in text) G1 M5–7 तु तौ (by transp.); T1 तौ हि. K4 B5 D4 T3 G1–4 जटां. Ñ V1 B D (except D1.4.5) G6 भित्वा. — Śi K1 (? hapl.) om.

1. 7649
1. 209. 31
1. 229. 31

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१

तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।

उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।

कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

28^{d}-29^{e}. — ^{d}) K$_4$ D$_{1.2.5}$ M (except M$_5$) विरजांबर°.

29 Ś$_1$ K$_1$ om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{b}) K$_2$ M सर्वकामिनीं; Ñ$_{2.3}$ B (except B$_5$) Dn D$_{4.5}$ T G °कालिकीं. — ^{c}) K$_{2.4}$ Ñ$_{2.3}$ B D (except D$_5$) नित्यप्रमुदितः सर्वः (B$_5$ °दितं सर्वं; B$_6$ Da °दितश्चैव). — ^{d}) B$_5$ दैत्यानामभवत्पुरं (=31^{d}).

30 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ भुज्यतां भुज्यतां; Ko$_{3.4}$ D$_5$ दीयतां भुज्यतां. G$_1$ अन्नं (for नित्यं). — ^{b}) K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B D (except D$_5$) दी(K$_3$ गी)यतां रम्य°; N$_1$ गम्यतां गीय°; Ñ$_5$ V$_1$ रम्यतां प्रीय°. — ^{c}) Ko$_{3.4}$ स्थीयतां पीय°; K$_1$ दीयतां दीय°; K$_2$ Ñ$_{2.3}$ B$_5$ D गीयतां पीय° (D$_5$ पीयतां नृत्य°); N$_1$ दीयतां पीय°; V$_1$ गीयतां दीय°; B$_1$ प्रीयतां पीय°; B$_{3.5}$ पीयतां गीय°. Ś$_1$ चापि; K$_3$ B$_5$ D$_5$ चैव (for चेति). — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ$_3$ B$_{1.5}$ Da D$_4$ शब्द आसीद्; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{3.6}$ Dn D$_{1.2}$ शब्दश्चासीद्; T$_3$ G$_{2-4}$ वाचस्त्वासन्. — After 30, B$_5$ ins.:

2002* इति वाचः प्रहृष्टानां तत्र तत्र महात्मनाम् ।

31 ^{a}) K$_{2.4}$ Ñ$_3$ V$_1$ महायानैर्; Ñ$_2$ B D (except D$_5$) T$_1$ M$_{3.5}$ °नादैर्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ °बल°; Ko आकृष्ट°; B$_5$ T$_1$ G$_{2.3.6}$ उद्धुष्ट°; D$_4$ आकृष्टतलनिस्वनैः; M$_{6-8}$ °ताडितैः. Cd cites तलनादितैः. — ^{c}) Ko$_{3.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ D$_5$ G$_1$ प्रहृष्टमुदितं; B$_{1.3}$ M$_{3.5}$ हृष्टप्रमुदितं. Ś$_1$ Ko$_{1.4}$ N$_1$ D$_5$ रम्यं (for सर्वं).

32 ^{a}) G$_3$ विकारैर्बहुभिः. — ^{b}) S दैत्येंद्राणां महौजसां. — ^{c}) Ś$_1$ Ko$_{1.4}$ V$_1$ D$_5$ ताः समाः क्रीडतां; B$_{1.3}$ समास्ताः क्री°.

Colophon. *Major parvan:* T$_3$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यलंभ (followed by सुंदोपाख्यान); T$_1$ संभव. Ś$_1$ K$_{1-4}$ Ñ$_5$ B Da D$_{4.5}$ M$_{3.5}$ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ 208; D$_1$ 203; D$_4$m 218; D$_5$ 159; T$_1$ 215; T$_3$ G$_{1.4}$ 169; G$_2$ 166; G$_3$ 170; G$_5$ 167; G$_6$ M 168. — *S'loka no.:* Da$_1$ 33; Dn 34; M$_3$ 31. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_3$ 7630.

202

1 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) T G वर्तमाने तु (T$_3$ G$_{2-4}$ °मानौ तौ). — ^{b}) Ñ$_1$ त्रैलोक्यजयकांक्षिणौ. — ^{c}) Ko$_{3.4}$ ततः सैन्यं.

2 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ चाप्यनुज्ञातौ; Ñ V$_1$ B$_{3.6}$ Dn D$_{1.2}$ G$_1$ अप्यनु°. — ^{b}) K$_1$ दैत्ये वृद्धैश्; Ñ$_2$ Dn दैत्यैर्वृद्धैश्. — ^{c}) Ś$_1$ Ko$_1$ D$_5$ T$_1$ G$_{3.5}$ प्रस्थानिकं (T$_1$ G$_{3.5}$ °कीं); T$_3$ G$_{2.4.6}$ प्रास्थानिकीं. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — ^{d}) K$_3$ यियासू; S असुरौ (for मघासु). Ko$_{3.4}$ D$_5$ प्रस्थितौ तदा; K$_2$ प्रययुस्तदा.

3 K$_2$ transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ °पट्टिस°; Ko$_4$ D$_5$ °मुद्गर°; S °पट्टस°. — ^{b}) Ko$_4$ D$_5$ पट्टिश°. — ^{c}) Ko$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ Dn$_{2.ns}$ D$_{1.2.5}$ M$_{3.5}$ °वर्मिण्या.

4 ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Ñ$_1$ D$_5$ चैव (for चापि). — ^{b}) K$_{2.3}$ Da S विजयं प्रति संहितौ (K$_{2.3}$ Da °हितैः; T$_1$ °स्थितैः; T$_3$ G$_4$ °हितं). — ^{c}) K$_{2.3}$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B (except B$_5$) D M तौ; T G$_{2-4}$ च (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_4$ परमां मुदं.

5 ^{a}) Ś$_1$ Ñ V$_1$ Dn उत्प्लुत्य. — ^{b}) Ś$_1$ Ko$_{1.4}$ D$_5$ वीरौ (for दैत्यौ).

6 ^{a}) B$_5$ Da बुद्ध्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) T$_3$ G$_{3-5}$ प्रभो.

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः॥१४
तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ १५
नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव ।
नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः ।

C. 1. 7669
B. 1. 210. 18
K. 1. 230. 18

— °) B त्रिपिष्टपं.

7 b) Ñ2.3 B1.6 Dn D1.2 M3.5 तदा. — a) Ñ V1 B3.5 Dn D1 जघ्नतुस्. M6-8 तीव्रमुत्तमौ.

8 a) K3 °भूमिचरान्. — b) Ś1 तांश्च; K2 Da D4 S तौ तु. K2 Ñ2.3 B D (except D5) G1 महारथौ. — cd) N2.3 B (except B5) D (except D5) °वासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्वि°.

9 b) M3 उग्रकर्मिणौ; M3 °साधनौ. — d) K2 N2.3 B (except B6) D (except D5) M (except M5) सुतीक्ष्णं वाक्यमू°.

10 a) S (except T3 G3.4.6) महर्षयो. — d) S वर्धयंते. Ś1 ततः; K2 यथा; B6 तदा (for तथा). D5 तथा श्रियं (by transp.).

11 a) Ś1 K (except K2) D5 तथा तेषां. K2 N2.3 V1 B D (except D5) T3 G2-4 M3.5 प्रवृत्तानां.

12 b) Ś1 K2.3 B5 Dn1 D1 पूर्वे तीरे. — c) K2 क्रूरां बुद्धिं. — d) Ko.3 N2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 °मुखौ; K2 °मुखैः; D5 S °दिशं.

13 a) K1 B D (except D5) T1 G1 M यजंति. D5 याजकैश्च (for ये के°); see below. — b) D5 विद्यां यजंति ये द्विजाः. — c) Ś1 K1 सततं; S असुरौ (for प्रसभं). K2 B D (except D5) हत्वा. — d) Ko.2 N B D T1 G3.5.6 M5 जग्मतुस्. V1 जग्मतुर्बलिनौ (by transp.). K2 N2.3 B D (except D5) ततः (for तदा).

14 b) N मुनीनां. — c) D5 M (except M3) प्राक्षिपंत्यप्सु. — d) Ñ B D (except D5) विश्र(or °स्र)ब्धं; some MSS. विस्तब्धाः. Ko T G2.4-6 तदा; K2 तथा (for तयोः).

15 ab) B3 तपोलुब्धैश्. K2 N2.3 B D (except D5) क्रुद्धैः शापा (by transp.). M3.5 उक्ता महर्षिभिः. — c) Cf. v. l. 16a. Ś1 Ko.1 न क्रामंति; Ñ2.3 B (except B3) D (except D5) नाक्रामत. S तेन (T3 G2-4 ते वै) (for तेऽपि). — d) Ko.3 °दानेन जृंभिताः; K2 °दानेन वेधसः; Ñ1 V1 B5 D4 दानवि (K2 °नि) जृंभिताः (Ñ1 °णोः); Ñ2.3 B1.3.5 Da Dn1.n2 °दाननिराकृताः; Dn3 D1.2 °दानाग्निराकृताः; S °दानेन च प्रभो (T1 M3.5-7 °भोः).

16 a) Cf. v. l. 15c. Ś1 Ko.1 न क्रामंति; N B D (except D5) नाक्रा(Da1 Dn3 °क्र)मंत; G1 M3.5.8 नाक्रमंति. — b) V1 मुक्ता बाणाः (by transp.). — c) Hypermetric! Ko स्वान्; K2 Ñ V1 B D सं· (Ñ1 V1 B3 D5 ते); T G तु; M3 तान् (*inf. lin.* as in text); M6-8 च (for तदा). K3.4 तदा संत्यज्य नियमान्. — d) K2 प्राद्रवंत; K4 Ñ1 T G विद्रवंति; D5 प्रद्रवंति; M6-8 व्यद्रवंति.

17 a) B3 Da D4 ये पृथिव्यां (by transp.). — b) K4 S शां(K4 श्चां)ता दम°. — c) T G भयाद्दुद्रुविरे.

18 a) N1 मथितैर्विक्रमैर्. G1 भिन्नैर्; M3.5 सर्वैर्;

1: 7669
1: 210. 18
1: 230. 18

शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
राजर्षिभिरदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्गाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६
एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

M6-8 भागैर्. — [b]) B Da D4 विशीर्ण°; S विकी(M8.5 °शी)र्णैः. S (except T1) कलशैः स्रुवैः. — [c]) Ś1 शून्याभवत्. Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 ततः सर्वं; T1 तदा राष्ट्रं. — [d]) Ko.2 T1 G1.2 कालेनैव. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 D5 जगत्; K2 N2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा (B5 तथा) (for यथा).

19 [a]) N2.3 Dn D1.2 ततो राजन् (for राजर्षिभिर्). Ś1 अदृश्यैश्च; Ko.3 Ñ1 अदृश्यौ तौ. — [b]) S (except M8) तपोधनैः. — After 19[ab], the sequence of Ś1 K1 is: 21[cd], 22[ab], 20[cd], 21[ab], 19[cd], 20[ab], 22[cd]. — [c]) Ś1 ततोपि निं°; K1 ततो विनिं°; K3 तावुभौ निं°. — [d]) S विकुर्वाणौ.

20 For Ś1 K1 cf. v. l. 19. — [c]) N2.3 V1 B D संलीनमपि (D5 मुनीनामपि); T3 G2-4 संलीनावपि. — [d]) D2.4 निन्युस्ते यमं°.

21 For Ś1 K1 cf. v. l. 19. — [b]) M5 °श्रांतरधीयतां. — [c]) G5 तैरुपायैस्तु. K1 M6-8 तैः क्रूरौ; T G (except G1) तान्क्रुद्धान् (T1 °द्धौ). — [d]) Ś1 दृष्ट्वा ऋषीन्; K1 मुनीन्दृष्ट्वा. S1 K1 V1 विजघ्नतुः; T1 विनिघ्नतुः (sic). — After 21, the sequence of D2 is: 24[cd], 25, 23[cd], 24[ab], 22, 23[ab], 26.

22 For Ś1 K1 D2 cf. v. l. 19, 21. — [a]) S °नित्य°. — [c]) K3 °यात्रा च.

23 For D2 cf. v. l. 21. — [a]) Ś1 K1 भयात्सर्वे.

24 For D2 cf. v. l. 21. — [a]) Ko.1.4 B (except B3) Da M °गो(Da गौ)रक्ष्या. — [b]) Ś1 K1.4 Ñ1 विस्रस्त°. — [c]) Ś1 K1 M6-8 °संपूर्णा; V1 °संचय°. — [d]) Ko M (except M3) बभूवोग्रप्र°; K2.3 सं(K3 प्र)बभूवोग्र°; K4 भूर्बभौ चोग्र°; Ñ1 सर्वभूतोग्र°; T3 G3-5 बभूव ह्युग्र°; G1 भूर्भुवोग्रनि°; G2 बभूवुर्ह्युग्रदर्शनाः.

25 For D2 cf. v. l. 21. — [a]) K2 B (except B3) Da D2.4 दुष्प्रेक्ष्यं (K2 Da1 D4 °क्षं) चाभवत्तदा.

27 Before 27, Ñ3 ins. 1. 203. 1[cd], repeating it in its proper place. — [ab]) Ś1 दृष्ट्वा (for जित्वा). S जित्वा दैत्यौ (by transp.). — [d]) K2 Ñ1 निवासम्.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-4 Ñ3 B1.3.5 Da D4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D1 204 (Dn3 209); D4m 219; D5 160; T1 216; T3 G1.4 170; G2 167; G3 171; G5.6 M 169. — *S'loka no.:* Da1 Dn M3 27. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7657.

203

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [b]) S ते चैव प°.

2 [ab]) Ko यतेंद्रियाः. G1 °जग्मुः कृतात्मानो जितक्रोधा जितें°. — [d]) S जग्मुश्च (M3.5 °स्ते) कृपयान्विताः.

4 [a]) S विष्णुर्. — [b]) B5 M3.6.7 तथाग्निर्. — [c]) K2 Ñ2.3 B D शक्र° (for धर्म°). — [d]) Ñ2.3 B D (except D5) पारमेष्ठ्याः. Ko.3 D5 तथा ग्रहाः; K4 तथा बुधाः; Ñ2.3 B Da Dn1.n2 D1.4 तथर्षयः; Dn3 D2 द्विजर्षयः.

२०३

नारद उवाच ।
ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६
यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

C. 1. 7892
B. 1. 211. 14
K. 1. 231. 14

---

5 [a]) Ko.2.3 Bs.6 Da D1 वालिखिल्या; K1 वल°. — [b]) Ś1 Ko.1 माषप्रस्था; Ñ1 तपःसिद्धा; S सोमपाश्च. — [c]) K3 Bsm D2.5 °श्चैव विमू°; K4 °श्चैवाग्निमू°; Ñ1 °श्चैवातिगू°; Bs °श्चौक्षाश्च शृणयः (sic); Da °श्चो(Da2 °श्चौ)क्षाः शूलयश्च (Da1m Arjp as in text); S °श्चैवाज-मीढाश्च. — [d]) Ds तेजोयुक्तास्. M (except M5) तथैव च (M3 *inf. lin.* तपस्विनः as in text). — [f]) Ñ2.3 V1 B D उपागमन्.

6 [a]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except Ds) °गम्य ते दीनाः. — [d]) Ś1 Ko.3 Ñ1 V1 Bs Da Dn1.n3 D1 सर्वे एव श°; T G (except G1) °मेवाश°.

7 [a]) Ś1 K (except K2) Ds यथा वृत्तं; Ñ V1 Dn D1.2 यथा हृतं. Ś1 K1 यथा तेषां; V1 यदा चैव; B (except Bs) यादशं च; G1 M यथा चेष्टं (G1 M5 °ष्टा). — [b]) K2 यथा येन; Ds कृतं वृत्तं. — After 7[ab], D4 (in brackets) M read st. 3, 5–8, repeating them in their proper places. — [c]) Ś1 Ko.4 निवेदयन्; K2 V1 आवेद°. Ś1 K1.2 ततः सर्वे. K3 G1 M3–8 °दयंत तत्सर्वं. — [d]) Ś1 K1 चाखिलेन; Ñ1 निखिलेन. Ś1 K4 D4.5 G6 पितामहं.

8 [a]) Ś1 K1 Bs देवर्षयः सर्वे; G1 M देवाश्च ते सर्वे. — [d]) Ś1 K1 Ds °महमवोचयन्; B1.6 °महमवेदयन्.

9 [a]) G1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा. — Ś1 K1 om. 9°–11[b]! — [c]) T3 G2–4 इति (for इव). — [d]) K4 सु-; Ñ B (except Bs) Dn D1.2 च (for वि-).

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) K2 ततो वधं. — [c]) K2 अथ; G1 M तु (for च). — [d]) Ko.4 Ñ1 Ds आदिदेश; V1 संदिदेश. — [e]) Ko.3 प्रार्थनीयैव; K4 °येति; Ñ2.3 Dn D1.2 °यैका; S °येन. — [f]) K2 परंतप; K3.4 महामते; Ds पितामहः (for महातपाः). S रूपेण स्त्री-त्यथाब्रवीत्.

11 Ś1 K1 om. 11[ab] (cf. v. l. 9). — [a]) Ko.3.4 Ñ1 Bs पुरस्कृत्य. — [b]) Bs अभिचिंत्य. T G (except G1) वै (for च). — [c]) T3 G [s]पि च तां; M स च तां (M7 चेतसा). — [d]) Ñ2 Dn D1.2 पुनः पुनः; D4 सुयत्नतः.

12 [ab]) V1 यद्भूतं किंचित् (by transp.). — [c]) K2 समानीय. K4 रत्नभूतं. — [d]) K2 D4 तत्र तत्र; Ñ2 V1 B (except Bs) Dn D1.2 तत्तदत्र; T3 G2–4 यत्तद्यत्नात्. K2 Ñ1 V1 B (except Bs) D1.2.4 स विश्वकृत्; Dn स विश्ववि(Dn3 °जि)त्.

13 [a]) K2.3 Ñ2.3 B D (except Ds) चैव (for चापि).

7692 211. 14 281. 14 तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १३
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ १६
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७

पितामह उवाच ।

गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९

नारद उवाच ।

सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २१
कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— [b]) K1 G2–4 गात्रे न्यवेदयत्; T1 G1 M गात्रेष्व(M8 न्य)योजयत्. — [c]) V1 स (for तां). B5 रूपसंघात°; T3 G2–4 रत्नं सर्वनारीणां.

14 [a]) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D5 महता च (Ñ1 D5 सा) प्रयत्नेन. — [d]) T3 G (except G1) °प्रतिमा भुवि.

15 [a]) Ś1 तस्य नः; M6.7 न तस्यां. — [c]) K4 नियुक्तां; N1 न युक्तां; Ñ2.3 V1 B3m Dn D4.5 नियुक्ता; D2 न युक्ता. K2 दृष्टवान्दृष्टिः. S निर्मितं (T1 G1 M निंदितं) सर्वगात्रेषु. — [d]) K2 V1 B (except B5) D1.4 दिवौकसां; Ñ1 निरीक्षितुं. S य(G1 त)त्र दृष्टिर्न सज्जते (T3 G2–4 यदृष्टं न विसृज्यते).

16 [b]) K1–3 Ñ2 B D (except D5) G1 कामरूपा. — After 16[ab], S ins.:

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।
प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।
कान्तत्वं सर्वभूतानां स्वश्रियानुपमं वपुः ।
सा तेन वरदानेन कर्तुश्च क्रियया तदा ।

— [c]) V1 सर्वरूपाणां.

17 [a]) K1 उपानीय; V1 समुद्धृत्य; D1 T G (except G1.2) समादाय. — [b]) K2 D1 रत्नादा(D1 °न्या)दाय निर्मिता; K4 रत्नानां विश्वकर्मणा. — [c]) K (except K1) Ñ2 B D M8 (by corr.) °त्तमेति तत्तस्याः (Ko.3 नामास्याः). — [d]) Ko.3 ततश्चक्रे. — After 17, N (except Ś1 K1) ins.:

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।

D4 (marg. *sec. m.*) cont.:

2005* नारद उवाच ।
ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।
उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś1 om. उवाच. Ko.4 ब्रह्मा उ°; K1 Ñ1 D5 S ब्रह्मा. — [b]) T1 देवार्थे तु तिलो°. — [d]) G1 M6–8 विलोभनं.

19 [a]) T3 G2–4 दर्शनीयानां. — [b]) Ś1 °त्कृते तथा; B5 M8 °त्कृतेन च; T1 G (except G1.4) °त्कृते च वै. — [d]) K2 अन्योन्यस्य; T3 G (except G1) °न्यं च (G5.6 तु). V1 कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18[d]).

20 Ś1 K1 S om. उवाच (T3 G2–4 om. the ref.). — [b]) B5 S (except G3.5.6) नमस्कृत्वा. — [c]) Ś1 K1 मंडले. Ś1 K (except K2) पूर्वं; Ñ1 सर्वं; T G सा वै (for तत्र).

21 K2 Ñ1 D1 (hapl.) om. 21[a]–22[b]; Ś1 K1 om. 21[d]–22[c]. — [a]) T3 G2–4 सर्वत्र ऋषयो.

22 K2 Ñ1 D1 om. 22[ab]; Ś1 K1 om. 22[abc] (cf. v. l. 21). — [a]) Ko Ñ2.3 V1 B (except B5) Da कुर्वत्या तु; Dn1.n2 D4 कुर्वत्यास्तु; S कुर्वत्यां (G2 °त्या) तु. Ñ2 B1 Dn2 D2 S तदा (for तया). S (except M8) तस्यां (for तत्र). — After 22[ab], D4 (marg. *sec. m.*) T G (except G1) ins.:

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्तृणीकृत्यावतिष्ठताम् ।

— [c]) M6–8 ब्रह्मा (for इन्द्रः). — [d]) Ś1 प्रत्यवासिताः; K1 प्रत्यवस्थिताः; K2 च व्यवस्थितौ; Cd as in text. S धैर्यं त्यक्त्वा व्य(G2 -प्य)वस्थितौ (G1 प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठितौ).

23 [a]) T G (except G1) °कामस्य रुद्रस्य. — [b]) K2

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।
मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३० C. 1. 7710 B. 1. 211. 32 K. 1. 231. 34

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ2.3 B D (except D5) गतया; S गतायां. N B Da Dn D3 तया; D4 तथा; S ततः (for तदा). — c) B D T3 G3.4 M3 (after corr.).6–8 °पद्माक्षं (B3m °पद्मान्तं, and °ग्रं; B5m as in text); T1 G1 °पक्ष्माक्षि; G2 M3 (before corr.).5 °पक्ष्माक्षं; G5.6 °पक्ष्माणि; Cd Arjp °पक्ष्माग्रं. — d) T3 G2–4 M3 निःसृतं दक्षिणं (by transp.); G5.6 पश्चिमं निःसृतं; M5–8 दक्षिणं निर्वृतं.

24 K3 (hapl.) om. 24ab; G5.6 transp. 24ab and 24cd. — a) Ś1 K1.2 Ñ1 परिवर्तिन्याः; Ñ2.3 V1 B D (except D1.4) G5.6 परिवर्तित्या; T3 G1–4 M परिवर्तित्यां. T1 पृष्ठतश्चैव गच्छंत्यां. — b) K1 पश्चिमं निर्गतं; T3 G3.4 निःसृतं पश्चिमं (by transp.); G5.6 दक्षिणं निःसृतं. — Ś1 K1 Dn1 G1 (hapl.) om. 24cd. — c) Ñ V1 B Da Dn3 D2.4 M3 गतया; T G2–4 M5–8 गतायां. Ko om. 24d–25a. — d) K2 M5 निःसृतं चोत्तरं; B5 उत्तरं चाभवन्; D1 चोत्तरं निःसृतं.

25 Ko om. 25a (cf. v. l. 24). — b) K2 अग्रतः पृष्ठतस्ततः; K3 Ñ2.3 B D (except D5) M पृष्ठतः पार्श्वतोग्र°. — c) S रक्तानां च वि°. — d) B3 सर्वशोभ°.

27 a) G1 M ततो देव°. — b) K2.3 N2.3 B D (except D5) महर्षीणां च; T3 G1–4 M3.5 ऋषीणां चापि. M सर्वतः. — c) T G1–4 M3.5 अपि (for अभि-). Ñ2 Dn चाभ्यवर्तत; Ñ3 B Da D1.2.4 त्वभ्यवर्तत; D5 तानि वर्तत.

28 a) D1 गात्रेषु पतिता. — b) Ñ2.3 B3 D (except D4.5) M (except M3) दृष्टिस्तेषां (by transp.). — c) M3 °मेव देवानां.

29 a) Ko.2–4 Ñ V1 B D गच्छंत्या तु; K1 G1 M3.6–8 °त्यां तु; T G2–6 M5 °त्या च. K (except K1) Ñ2.3 B D T G4–6 M5 तया; V1 M3.6–8 ततो; G2.3 तथा (for तदा). K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) transp. देवाः and सर्वे (in b). — b) D1 G1 M चैव महर्षयः. — c) Ś1 कृतमेव तु तत्कर्म.

30 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) तस्यां तु (K2 D1 स) (for तु तदा). — c) K2 D1 लोकान् (for सर्वान्). — d) K2 सर्षिगणान्. V1 तदा; D1 तथा (for च तान्). — After 30, D4 (marg. *sec. m.*) T G (except G1) ins:

2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानब्रवीच्च पितामहः ।

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1–3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ko.3.4 D5 तिलोत्तमोत्पत्तिः; M3.5 तिलोत्तमानिर्माणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 210; D4m 220; D5 161; T1 217; T3 G1.4 171; G2 168; G3 172; G5.6 M 170. — *S'loka no.:* Da1 Dn 32; M3 37. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7689.

204

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ś1 जितव्यथौ. — c) V1 B5 एकाग्रं (for अव्यग्रं). T G2–6 त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा; G1 M (except M5) जित्वा त्रैलोक्यमव्यग्रौ.

2 b) D5 नर°; G3 सर्व°; M3 नागराक्षसपक्षिणां. — d) Ś1 Ko.1.3 D5 पुष्टिमुपा°.

3 a) B Dn3 D1.2.4 G3 प्रतियोद्धारः. — c) V1 निरुद्यमौ. T1 गतौ; T3 G2.3.5.6 ततो; G1 M (except M3) तथा (for तदा). — d) =5d. T G (except G1) °ते

२०४

C. 1. 771:1
B. 1. 212. 1
K. 1. 292. 1

नारद उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ५
ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७
ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

यथामरौ.

4 K2 M7.8 (hapl.) om. 4–5. — a) Ś1 K1.3 Ñ1 V1 D5 गंधैश्च माल्यैश्च (by transp.); K4 गंधैश्च भक्षैश्च; G3 माल्यैराभरणैः. — b) K4 माल्यैर्भोगैः; Ñ V1 B (except B1) Da Dn भक्ष(Da2 Dn1.ns °क्ष्य)भोज्यैः. K4 तथैव च; Ñ B Da Dn2 D1.2.4 सुपुष्कलैः. — c) T G (except G1) विविधैरन्यैः. — d) Ko D5 मुदमवापतुः.

5 K2 M7.8 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) Ko.3 N V1 B D T3 G (except G1) अंतःपुर°. Ś1 Ko.1.4 वरोद्याने; Ñ1.3 D5 महोद्याने. — b) K3 Ñ2.3 B D (except D5) G1 M3.6 पर्वतेषु वने°. — c) =3d. Ś1 °तेमरौ यथा; Ko.4 Ñ1 V1 D5 °ते यथामरौ (cf. 3d).

6 b) K2 Ñ2.3 B D (except D5) प्रस्थे (for पृष्ठे). G1 महच्छिला°. — c) Ś1 मार्गेषु; K1 B1.3 S सालेषु (M6–8 सर्वेषु); D5 शैलेषु. — d) D2 विहर्तुम्. Ko.4 Ñ1 B5 D1.5 उपजग्मतुः.

7 K3 om. 7. — a) T1 G5.6 सर्वभोगेषु; T3 G2–4 °भूतेषु; G1 °भोज्येषु. — b) Ñ1.3 B1.3.5 D1.2.4 G5 तत्र वै; Ñ2 V1 B5 Da Dn तावुभौ; G1 सर्वशः. — c) K2 Ñ V1 B5 Dn D2.4.5 G1 M निषीदतुः (Ñ1 °तः).

8 a) Ko.2.4 Ñ V1 B D (except Da) °नृत्याभ्यां. — b) K1.2.4 D5 उपतिष्ठंत; Ñ1 उपतिष्ठंति. S (except T G4 M8) °तिष्ठंस्ततः स्त्रियः. — d) Ñ2 Dn प्रीत्या समुपज°.

— After 8, D4 marg. *sec. m.* ins.:

2008* नामापि तस्याः संहारं विकारं च करोति वै ।
किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लासितं प्रभो ।
रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
किं नु नारी छलयति सुरक्ता तु सुलोचना ।
मुनेरपि मनो वश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
प्रसन्नं कान्तिजननं संध्येव शशिमण्डलम् ।
मनः प्रह्लादयन्तीभिर्मर्दयन्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवाचलाः ।

9 a) T G (except G1) तस्मिन् (for तत्र). — b) D5 पुष्पं विचिन्वती. — K2 T3 G4 (hapl.) om. 9c–10b. — c) Some MSS. वेशम्. Ñ2 Dn साक्षिप्तम्; T1 G2.3.5.6 आदीप्तम्; Cd आक्षिप्तम् (as in text). Ś1 K1 T1 G2.3 आदाय.

10 K2 T3 G4 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) D2 °तीरे स्वागता सा. Ko.3.4 D5 तान् (for सा). — b) Ko.1.3 N V1 B D (except D1.2.4) G1.5.6 M (except M8) प्रचिन्वती. — d) Ś1 K1 T3 G2–4 यत्रासाते.

11 a) G1 तौ पीत्वा परमं पानं. — b) Ś1 मदेनारक्तलो°; K1 मदेनाकुलचेतनौ; V1 मदसंरक्तलो°. — c) Ś1 K1 दृष्ट्वा तु तां. — d) Ko.4 D5 कामार्तौ सं°.

12 a) K2 Ñ2.3 B D उत्थाय; Ñ1 उभौ; V1 उपेत्य (for उत्पत्य). Ś1 K (except K1) Ñ1 आसने. — b) D1 G2 सं° (for सा). K2 °तुस्तौ च तां स्त्रियं. — c) Ś1 K1

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरैतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७
तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ॥ १९
ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०
ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२
आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

C. 1. 7785
B. 1. 212. 24
K. 1. 232. 24

°संपन्नौ; D1 °संयातौ; D5 T3 G1-4 M (except M5) °संतप्तौ; T1 G5.6 °संयुक्तौ. — d) Ś1 K1 कामयतश्च; K2 B5 D5 S प्रार्थयतां. B5 स्त्रियं.

13 a) K2 सुंदः; D5 शुभ्रे; S (except G1) क्रूरः. — b) K2 तदा (for सुन्दो).

14 a) K3 °प्रसादमत्तौ; D2 °दानप्रमत्तौ. B5 वरदानेन संमत्तौ. — b) K2 B5 पौरुषेण; D5 परमेण (for औरसेन). — D3 marg. *sec. m.* ins. after 14ab: T G, after 14:

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्ती मुहुर्मुहुः ।
दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।
वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्दं जिघृक्षती ।
गन्धाभरणरूपैस्तौ श्यामोहमुपजग्मतुः ।
[(L. 3) T1 G1.2 शुचिस्मिता (for जिघृ°).]

15 a) V1 तैस्तैर्; D1 एभिर्; T1 एव (for एतैर्). K3 मदोन्मत्तौ. — b) B1 भ्रुकुटीमुखौ; T1 कालचोदितौ. — c) Ś1 अयोधतुः; K1 अयुध्यतां (for अथोचतुः).

16 Da Dn1 (hapl.) om. 16ab. — b) D5 अपि (for अभि-). — Ś1 K1.2 (hapl.) om. 16cd. — c) T3 G2-4 स्नुषा तव ममैवेयं. — d) B1 D4 अपि (for अभि-).

17 a) K2 Ñ1 V1 D5 G5.6 ममैवेति. T3 G2-4 M एषा मम ममैवेति. — b) Ko Ñ2.3 B5 D (except D1) ततस्तौ. — After 17ab, Ñ3 B1.3 D (except Da2) ins.:

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ।

— c) Da गदे तीव्रे. — d) K4 अथ गृह्णतां; G1 M6-8 अभ्यगृ°. K2 Ñ2 B D (except D5) T3 G2-6 सं(G5.6 सु)गृह्णीतामुभौ तदा (G5.6 हि तौ).

18 a) K2.3 Ñ2.3 B D (except D5) प्रगृह्य च (for तौ प्र°). — b) M (except M3) तस्यां. Ñ2 B5 D (except D1.5) तस्यां तौ काममो°. — c) Ś1 K1 Ñ1 प्रजघ्नतुः; V1 B5 Da1 वि°.

19 a) K2 Ñ2.3 B D (except D5) G1 M3.5 अव(Da एव)सिक्तांगौ.

20 b) Ś1 तदा; K2 B1.5 सह (for स च). Ś1 K Ñ V1 B1 Da Dn1.ns D1.2 तथा. — c) K2 Ñ3 B1.3 Da2 D4 °मत्सर्वाः; K3.4 Ñ1 V1 B5 S (except M5) °मन्सर्वे. — d) K2.3 Ñ1.3 V1 B (except B3) Da2 D1.4 °कंपिताः; S °शंकिताः.

21 b) G3 सर्वदेवैर्. Ñ1 नरर्षिभिः. Ś1 K1 सह देवमहर्षिभिः; K4 सह देवर्षिभिस्तदा. — d) Ñ3 B3 Dn D1.2.4 पूजयंश्च.

22 a) K2 Ñ V1 B D (except D5) छंदयामास. Cd cites छंदिता. T1 G1 M5 साथ; T3 G2-6 M6-8 सा च (for सा तु). — b) Ś1 K1 (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K1 हि); K2 Ñ V1 B D भगवान्प्रपितामहः (D5 ब्रह्मणा प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा. — Ñ3 V1 B3.5 om. 22cd. — c) Ñ1.2 B3 D (except D1.5) वरं दित्सुः स. B1 तत्रैषा; B3 वै चैनां; T G (except G1) तत्रैतां.

23 b) Ñ V1 B D (except D2.5) भाविनि (B3 भारत); S तेजसा. — c) Ś1 सुदृश्यां; M सुजुष्टां; Cd सुदृष्टां (as in text). Ś1 K1 Da तां (for त्वां). K2 °सा सुप्रहृष्टा त्वं; Ñ1 °सा तु प्रहृष्टां त्वां; T3 G2-4 °सा तेन दुष्टस्त्वां; G5.6 तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां. — d) T1 G1.2 M6-8

C. 1. 7785
B. 1. 212. 25
K. 1. 262. 25

इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थे संक्रुद्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ २७
द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिष्यति; Ts G2.3 आहरि°; Ms.5 न हरि°. K2 वशे चैव करिष्यति.

24 Before 24, T1 G1.2 M ins. नारदः. — [a]) Ś1 Ko.1.4 D5 वरान्. Ñ1 M6-8 प्रादात् (for दत्त्वा). — [c]) Ś1 K1 इंद्र त्रैलोक्यराज्याय.

25 Before 25, K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins. नारद उ°. — [b]) Da °त्वेकधारिणौ. — [c]) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2 G1 °त्तमार्थे.

26 [ab]) K2 transp. स्नेहात् and सर्वान्. Ś1 Ko.1.3 N2.3 B3 D (except D5) °सत्तमाः; K4 °सत्तम. — [c]) Ś1 K (except K2) D5 वो न (Ko.3.4 D5 न वो) विरोधः स्यात्. — [e]) D5 कुरुध्वं. — [f]) M5-7 प्रीतिमिच्छथ. — After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 Ś1 K1.3.4 S om. उवाच. — [b]) K (except K2) Ñ1 D5 सुरर्षिणा. — [d]) K3 ते चान्योन्यं; B5 तेन्योन्यस्य; D5 ततोन्योन्यं. G2 M समाहिताः. Ñ2.3 B1.3.5 Da Dn D1.2.4 तेन्योन्यवशमागताः. — [e]) B5 G1 M तस्य विप्रर्षेर्. — [f]) D4 °स्य महौजसः. — After 27, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकल्मषा ।

28 [a]) S च (for नः). Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 नः समा(Ś1 सममा)सीनं (K2.4 °सीनः); Ñ2 V1 B (except B1) D (except D4.5) नः सहासीनान्. — [b]) Ko.3.4 D5 योभिलक्षयेत्; S यो वि(M3.5 -पि)दर्श°. — [c]) K3 स वै; G2 स ह; M ततो. T G2-4.6 वै मासान्; G1 M6-8 मासानि; G5 मासान्वै; M3.5 मासान्स (for वर्षाणि). — [d]) K3.4 S व्रतचारी.

29 [a]) Ś1 K1 कृतेत्र; Ñ1 D5 T G (except G1) कृते च. — After 29[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।

— [cd]) K4 T G2-6 नारदोभ्यगमत्. Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 महानृषिः; B5 महामतिः; G2 महाद्युतिः. G1 M निर्ययौ तु शुभे काले इंद्रप्रस्थं महातपाः.

30 [ab]) Ś1 स (for तैः). B1.5 M (except M3) समयं. V1 समये राजन् कृते. Ko.2.3 D1.5 नारदनोदितैः; Ñ1 °चोदितः. — [c]) G1 M येन भेदं न जग्मुस्ते. — [d]) T G2-4 तथा; G5.6 यथा (for तदा). Da D4 अन्योन्येन च भारत. — After 30, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।
काले च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जनमेजय ।

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it Ko.1 Ñ3 D1.2.5 M3 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ko.4 पांडव(K4 °वानां)समयः; K3 पांडवानां प्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 211; D4m 221; D5 162; T1 218; Ts G1.4 172; G2 169; G3 173; G5.6 M 171. — *S'loka no.:* Dn 31; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7720.

205

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (Ko om. the ref.).

3 [a]) K2 ततः सा तैश्च; B5 Da D1 T G2-4 अनुयातैश्च. Ñ1 अनुयातैः पंचभिश्च; D2 अनुयातैश्च वीरैश्च. — [b]) Ko transp. सह and पञ्चभिः. Ñ1 साध्वी वै पतिभिः सह. — [d]) Ñ1 V1 नागैर्भोगवती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम्।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते।
कस्यचित्तस्कराः केचिज्जहुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६
ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः।
प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैर्विलुप्यते।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम्।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम्।
कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः।
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः।

C. 1. 775
B. 1. 213. 14
K. 1. 233. 14

---

4 [a]) Da D4 धर्मेषु. — [b]) K (except K2) व्यचरन्; T G (except G1) बभूवुः (for व्यवर्धन्). — [d]) G3 गुणान्विताः.

5 [b]) Ś1 K (except K2) Da Cd निवेशने; D5 निवेशनात् (for विशां पते). — [cd]) K2 Ñ2. 3 B D (except D5) transp. केचित् and जहुः. K1. 2 D4 M5 गां; G1 तां. Ś1 गां जहुर्; G2 आजहुर् (for जहुर्गा). T1 जहुर्धनमरिंदम (for [a]).

6 K4 om. 6[c]–7[b]. — [c]) K1 T1 आगत्य. — [d]) Ñ1. 2 B1. 3 Da Dn1. n2 D1. 4. 5 उदक्रोशत्स; T1 तदाक्रोशत. Dn3 D2 °क्रोशत्समाविशत्.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — K4 om. 7[ab] (cf. v. l. 6). — [a]) B5 नीयते. T3 G2–4 रौद्रैर् (for क्षुद्रैर्). — [c]) T3 G (except G1) M5 प्रगृह्य. K2 Ñ3 V1 B3. 5. 6 Da D1. 2. 4 वोद्य विष°; Ñ1 विषयादस्या; Ñ2 B1 Dn चास्माद्वि°; D5 G2 M3. 5. 7 वोस्माद्वि°; T1 नोस्माद्वि°. — [d]) Ñ2 Dn D5 अभ्यधावंत; B3 अभिरक्षत; T G (except G1) अभिधावंति.

8 [a]) K2 °स्य हि तद्राजन्; K4 B1. 3. 5 D5 T G °स्याश्रम°; Ñ3 B3 Dn D1. 2. 4 M3 °स्य प्रशांतस्य; Cd as in text. — [b]) Ñ2 Dn प्रलुप्यते; G5. 6 विलुंपते; Cd as in text. — [d]) Ś1 K1 °भिमर्षति; Ko. 4 Ñ1. 2 B1. 6 Dn D1. 2. 4 °भिमर्दति; K2 Ñ3 V1 B5 Da °भिपद्यते; K3 °भिनर्दति; B3 °वपद्यते; T G3–6 °तिमन्यते. G1. 2 M अभि(G1. 2 M3 अधि)तिष्ठति (G2 M3. 5 °ष्ठंति) जंबुकः (G2 M3. 5 °काः). Cd cites क्रोष्टा. — After 8, K3. 4 Ñ V1 B D (Da om. line 2) ins.:

2015* अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम्।

[(L. 1) Ñ1 रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) K3 नृशंसं (for समग्रं). N3 V1 B1. 5 D5 पापकारि°. K4 समग्रमलहारकं.]

9 [b]) S °र्यौ च विलोपितौ (M5 °घातितौ). — [d]) Ś1 Ko. 1. 4 Cd हस्तधारणं; Ñ1 V1 M5 शस्त्रधारणं; Ñ2 Da Dn हस्तधारणा; D5 शस्त्रधारिणा; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [a]) A few MSS. °भ्यासे. — [b]) Ś1 Ko. 1. 4 Ñ Dn D1. 3. 5 भृशं (for तस्य). — [c]) G5. 6 तानि शुश्राव यान्याह.

11 [a]) N (except Ś1 K1) transp. च and एव. S श्रुत्वार्जुनो महा°. — [c]) Ś1 Ko. 3. 4 Ñ2 B1 Dn D5 तत्रास्ते; K1 Ñ1 V1 तत्रास.

12 [a]) K2 Ñ V1 B3. 6 Dn D2. 4 M3 संप्रवे°. — [b]) Ñ1

C. 1. 775d
B. 1. 213. 14
K. 1. 289. 14

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ १९
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छंश्च (T3 G1.4 M3 °च्छन्स) पांडवः. — c) M6-8 वै (for तैर्). — e) Dn3 D1.2 °क्रंदेन तु; T G4 °क्रंदने च; G2.3.5.6 °क्रंदेन च. — f) B Da D1.2.4 चिंतयानः सुदुः°.

13 a) T3 G2-4 ह्यस्मिन्. — S transp. 13cd and 14ab. — c) Ñ1 अश्रुसं°; S आस्रप्र°. Ko.3.4 चास्य. — d) K1.3 Ñ3 B5 निश्चितं; K2.4 Ñ2 V1 Dn1.n2 D4 S निश्चयः.

14 Ñ2 om. 14a-16b. S transp. 13cd and 14ab — a) Ñ3 V1 Dn2 M3.5 उपक्षेपण°; T3 G3-6 उपप्रेषण°; Cd as in text. — c) K2 Ñ1 T1 G1 यदस्य. Ś1 K1 भवतो; M3.5 स्वतो. — d) G1 अस्य (for अद्य).

15 Ñ2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) B6 अनाशत्वं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — b) K2 °कं प्रति रक्ष°; Ñ3 °कं चाप्यर°; B1.3.5 °कमपर°; B6 Da °कं स्यादर°; D1.2 °कं च स्वर°; S °कं स्यादधर्मज. — c) K2 अप्रतिष्ठति; K4 प्रतितिष्ठति; Ñ3 B (B5m as in text) D1.2.4.5 प्रतिष्ठितश्च (B3m प्रतितिष्ठेच्च); Cd as in text. — d) Ñ1 अधर्मश्च बहुर्भवेत्.

16 Ñ2 om. 16ab (cf. v. l. 14); M6-8 om. 16a-17d. — a) Ś1 K1 अनापृत्य; K2.4 Ñ1.3 V1 B D अनादृत्य (D5 अनापृच्छ्य). Ś1 K1 Ñ3 V1 B6 Dn D5 तु; T G (except G1) एव (for च). — c) K4 Ñ3 B सुमहान्; V1 Da D1.2.4 सुमहत् (for नृपतेर्). — d) Ñ2 V1 Dn M3 मयि (for मम). Ś1 K (except K2) Ñ1.2 V1 Dn चैवानृतं.

17 M6-8 om. 17abcd (cf. v. l. 16). — a) G1 °प्रवेशाद्. N1 B1.3 च (for तु). — After 17ab, N ins.:

2016* सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ।
[Ś1 K1 दर्शने (for धर्षणात्).]

— c) B6 Dn1.n2 M3 वै; Da वो (for वा). Ko.3.4 महानद्य. — d) K2.4 Ñ1.3 V1 B3.5 D (except Dn) गमनं (for मरणं). Ś1 K1 वनवासोपि वा मम; G1 M3.5 वनवासो भवेन्मम (= b). — e) Ś1 Ko.3.4 Ñ1.2 Dn D5 G1 M °रस्य विनाशेन; K1 °रस्य विनाशो वा; T G3-6 °पि नाशात्तु; G2 °पि नाशक्रं (sic). — f) K3 प्रशस्यते.

18 b) G1 युधिष्ठिरः (for धनं°). — After 18ab, K2 ins.:

2017* मुखमाच्छाद्य निबिडमुत्तरीयेण वाससा ।

— c) K2 अंतः प्रविश्य; G1 अभिप्र°; M3 *inf. lin.* अनापृच्छ्य च. — d) K2 Ñ3 B3.5 Da D1.2.4 आमंत्र्य च; V1 आपृच्छत. T1 G1 M अभिवाद्याशु निःसृतः; T3 G2-4 अभिवाद्य गुरुं स्थितं; G5.6 अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 a) V1 धनुरायम्य. — Before 19cd, S ins. अर्जुनः. — d) Ś1 K1 यावत्पापा धनै°.

20 a) Ñ1 D1.2.4 दूरं. K1 न दूरतो गताः क्षु°; K2.4 V1 B (except B6) Da न दूरानुगताः क्षु°; T G अदूराध्वगताः क्षु° (G1 दूराद्भवंतः क्षुद्रास्ते); M3 दूरं भजंति न क्षुद्राः; M5 न दूरभाजिनः क्षु°; M6-8 न दूरं भवतः क्षु°. — b) Ko Ñ1.2 B1.6 D (except D5) गच्छावहे सह; K2 °च्छाम वै स°; Ñ3 V1 B5 °च्छाव वै स°; B3 °च्छाव चैव ह; T3 G4 (by corr.) °च्छाव तैः स°. M3 तावद्यास्यामि तत्र वै. — c) Ko.3.4 Ñ2 Dn1.n2 D5 यावन्निवर्त°; K2 यावदापादया°. — d) N (except Dn1 D4) चौर°. G1 M चोरहस्तगतं धनं.

21 M6-8 om. 21-22. Before 21, T G ins. वैशं°. — a) B3 सोवसृत्य. — b) Ś1 Ko वर्मी; K1 चर्मी (for धन्वी). Ś1 Ko.4 चर्मी; K2 Ñ3 B D (except Dn) खड्गी (for वर्मी). Ś1 K (except K2) शरी; Ñ1 समं (for रथी). Ko.3.4 रथी (for ध्वजी). — c) Ś1 विध्वसिं; Ko.2.3 Ñ

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वांस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।
सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ २८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

C. 1. 7775
B. 1. 213. 85
K. 1. 233. 36

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V1 B1 Da1 Dn1. n2 G5. 6 M8. 5 विध्वस्य तान्. K1. 4 B5 Da2 D4. 5 T8 G1. 3. 4 विध्वंस्य तान्. Many MSS. चौरान्. — [d]) K4 स निर्जित्य; B5 Da Dn8 D2. 4. 5 विनिर्जित्य. Ś1 °ल्य धनं च तत्.

22 M6-8 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) Ś1 K2 N1 D1. 2 G1. 4 (by corr.) °णस्वमुपा°; Ko B1. 3 °णस्वमुपावर्त्य; K1 °णस्वमुपादाय; K3. 4 B5. 6 °णस्वमुपावृत्य; Ñ2 Dn D4 °णं समुपाकृत्य; Ñ3 °णस्वं स्वमादाय; V1 Da °णस्वमुपाकृत्य; D5 °णं समुपावर्त्य. — [b]) K4 Ñ V1 B D T8 G4 (by corr.) प्राप्य; Cd (?)पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After 22[ab], K2-4 Ñ V1 B D ins.:

2018* ततस्तद्धोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।

— [c]) Ś1 K1 पुरीं; K2 Ñ1 V1 Da Dn8 D1. 2. 4 पुनर्. — [d]) Ś1 K1 परंतप; K2 Ñ2 Dn T8 G (except G1) धनंजयः.

23 Before 23, T1 M6-8 ins. वैशं°. — [a]) Ś1 K2 G1 कुरून् (for गुरून्). — [b]) Ko. 4 Ñ2 Dn1. n2 D5 सर्वैश्चाप्यभिनंदितः; K3 D1 तैश्चाभिप्रति°; Ñ3 तैश्चैव प्रति°. — [d]) D2 धर्मं (for व्रतं). Ko. 3. 4 Ñ2 व्रतमादिश मे प्रभो.

24 [b]) K (except K1) Ñ V1 B D °दर्शने; T G (except G1) भवतो दर्शनात्. S मम (for मया).

25 [b]) T G (except G1) वाक्यमब्रवीत्. — T8 G4 om. 25[cdef]. — [c]) K2 चाथ; K4 Da M6-8 राजा; D5 वाचं (for वाचा). — [d]) D5 °तः सक्तमानसः; G1 शोकात्सं-सज्ज°. — [f]) V1 Da D1. 2 इत्युत; S (T8 G4 om.) अब्रवीत् (for अच्युतम्). — After 25, K2. 4 Ñ2. 3 B D G1. 2 ins.:

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वचः ।

26 [b]) K2 सत्यं; G2 तत्तत् (for मत्तः). K2 Ñ1 V1 B3 S मम (for ऽनघ). — [c]) K1 T G °प्रवेशं; K2 अंतः प्र°. — [d]) Ñ1 D4. 5 T G2-4 M (except M8) मम प्रियं. — [e]) D1. 2 तदनुमृज्यामि.

27 [a]) S °प्रवेशेन. — [d]) T G °लोपकृत् (G1 °लोपतः).

28 [a]) V1 महाभाग. — [c]) V1 न हि धर्मविलोपो°. — [d]) K Ñ2. 3 B1. 6 Da1 Dn ते (for मे).

29 Ś1 K1 S अर्जुनः; Ñ1 धनंजय उ°. — [a]) K2 transp. न and व्याजेन. Ñ3 M6-8 अ- (for न). M8 भजेत् (for चरेत्). — [c]) T8 G2-4 तस्माद्; M1 त्याज्याद् (for सत्याद्). V1 G1. 2 विचरि°; M6-8 हि चलि°. — After 29, K4 ins.:

2020* क्रियते स्वीकृते राजन्न हि चेदात्मना व्रतम् ।
भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययशः प्राप्नुयां महत् ।;

while T G (except G1) ins.:

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
भवदाज्ञामृते किंचिन्न कार्यमिति निश्चयः ।

30 Ś1 K (except Ko) Da2 S om. उवाच. — [a]) Ko Ñ2 Dn °नुज्ञाय. — [b]) Ko. 3. 4 Ñ2 B5 Dn1. n2 वनचर्यां T8 G (except G1) °र्यादिदीक्षि°. — [c]) T G2-6 मासानां G1 M मासानि (G1 M3. 5 °न्हि). — [d]) Ñ2 Dn °सायानुज°

Colophon. *Major parvan:* T8 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 3. 4 Ñ3 B1. 6 D[illegible]

२०६

C. 1. 7776
B. 1. 214. 1
K. 1. 234. 1

वैशंपायन उवाच ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥३
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।
स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८
तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dn1. n2 D1. 2 M8. 5 अर्जुन(Dn1. n2 om.)तीर्थयात्रा; B5 D5 अर्जुनवनवास; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.4 अर्जुनप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 212; D4m 222; D5 163; T1 218; T8 G1. 4 173; G2 170; G3 174; G5. 6 M 172. — *S'loka no.:* Da1 Dn M8 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7753.

206

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — [a]) K (except K4) D1. 5 T3 G3–6 M5 तं प्रयातं; D2 तं च यांतं; M6–8 प्रज्ञावंतं. Ś1 K1 महाभागं.

2 Ñ3 om. 2[c]–3[d]. — [c]) Ś1 दक्षाश्च; Ś1m K2 शुद्धा° (? gloss); K1 देवा°; K3 मोक्षाय; Ñ2 Dn D4. 5 भैक्षा°; V1 मौना°; B5 मौला°; D1 शुचयश्च; D2 लोका°; T1 श्रेष्ठा°; T3 G4 मौक्षा°; G1 सर्वे च; G2 क्षौमा°; G3. 6 मोक्षा°; Cd Nilp as in text. ❀ Nil.: चौक्षा इत्येव मुख्यः पाठः । ❀ M6–8 योगयुक्ताश्च भगवन्. — [d]) V1 श्रौताः; M6–8 भक्ताः (for सूताः). Ś1 Ko. 1. 4 Ñ1 D5 °कास्तथा; G2 °णिकोत्तमाः.

3 Ñ3 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) Ś1 K1 एककाः; G1 श्रद्धकाः (for कथकाः). Ś1 च परे; K1 च परं. Ś1 K1 जग्मुः (for राजन्). — [b]) Ko Dn श्रव°; K3 अपराश्; Ñ1 प्रव°; V1 चार°; D5 श्राव°; M3. 5 ब्राह्म°. — [c]) B1. 3 ये चान्ये. — [d]) K2. 3 B (except B5) D4. 5 कथयंति द्विजोत्तमाः.

4 [b]) V1 कुरुनंदनः. — [c]) Ś1 K1 धृतः; T G (except G1) पृथक्. B5 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः.

5 [b]) Da D1 काननानि सरां°. — [c]) V1 सागरान्यर्बुदांश्चैव.

6 [a]) Ś1 K (except K3) Ñ1. 2 V1 Dn M6–8 अपि च (for चैव). T3 G2. 4 °नि गत्वा पार्थस्तु. — [b]) K2. 3 Ñ3 B Da D1. 2. 4 कुरुनंदनः (for भरत°). — [c]) Ñ2 Dn °द्वारमाश्रित्य. — [d]) M5 निवासम्.

7 [a]) T1 G1 transp. तत्र and तस्य. B3 तत्र (for तस्य). — [b]) Ś1 K1 °णुश्च; Ñ2 Dn1. n2 °णु त्वं. — [d]) Ś1 K (except K2) प्रथमो (for प्रवरो). Ś1 K1 रथः; Ñ2. 3 B D हि सः; M5 बली.

8 [a]) G2 बहुभिः (for कौन्ते°). — [c]) D1. 2 G1 विप्राश्च; D5 °णां.

9 [a]) T G2–4. 6 प्रणीय°; G1 प्रज्वाल्य°. — [b]) Ś1 K1 Ñ1 °लितेषु परेषु च; K2 °तेष्वपरेषु च; Dn8 D1. 2 °तेष्वनलेषु च. D5 हुतेषु ज्वलनेषु च. — Ś1 Ko (hapl.) om. 9[cd]. — [d]) S निरंतर°.

10 [ab]) M8 transp. विद्वद्भिः and नियतैः. Ś1 K1 Dn8 G2 सत्पथ-; Ñ3 सद्व्रते; V1 सद्व्रतैः; B3. 6 Da D1. 2. 4. 5 T3 G3. 4 सत्पथे. — [c]) T1 °भेतितरां राजन्. — [d]) K4 कृतात्मभिः.

11 [b]) Ko. 4 Ñ2 V1 Dn S (except M5) पांडवर्षभः; Ñ1 भरतर्षभः.

उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२
अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४
तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५
अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्च्छिता ॥ १९
तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ २१
तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किंचन कर्हिचित् ॥ २२
कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C. 1. 7799
B. 1. 214. 24
K. 1. 234. 24

---

13 [a]) Ñ1 सूपविष्टो; V1 अवकृष्टो. — [c]) K2 D1 S महाबाहुर्. — [d]) K1 Ñ1.3 B3m.5 Da D2.4 काममानया. — After 13, D5 ins.:

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेश्म नीतोऽयं पाण्डुनन्दनः ।

14 [b]) Ñ2 B Da Dn1.n2 T G (except G1) M3.5 °हितः. — [d]) Ś1 K1 हवने; Ñ1 भवनं. Ñ1 °र्चितं.

15 [d]) K1 Da2 D4 अतृप्यद् (for अतुष्यद्).

16 [a]) T3 G3.4 च (for स), and स (for तु). — [c]) K2.3 Ñ3 B Da D1.2.4 तेजस्वी; Ñ1 कौरव्य (for कौन्ते°). — [d]) K2.3 Ñ3 B Da D1.2.4 वाक्यमेतदभाषत (K3 D1.2 °तदुवाच ह).

17 Before 17, G1 M6-8 ins. अर्जुनः. — [b]) Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.4 (before corr.) भाविनि. — [c]) K3.4 V1 B3.5 Da D1.2 T G (except G1) कस्यायं. Ko.1.3 Ñ2.3 V1 B1(m as in text).6 Dn D1.2.4 M सुभगे. — [d]) Ś1 K1 Ñ1 कन्यका; K2.3 Ñ2.3 V1 B1.5.6 Dn1.n2 D2.4 T3 G (except G1) वात्मजा.

18 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — [c]) T G2-4 तस्यापि; G1 तस्यास्ति; G5.6 M5 तस्याहं. Ś1 Ko.1.4 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 राजन्; K2.3 Ñ3 B Da D4 वीर (for पार्थ).

19 [a]) Da अहं; T3 G2.4 सा हि. — [b]) Ś1 Ko.4 V1 °तीर्णा. S सरिद्वरां (for समु°). — [c]) Ś1 कौरव्य (for कौन्ते°). K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र (B5 D1.2 °घ्र). — [d]) Ko.4 Ñ1.2 V1 Dn S °णाभिमूर्च्छि°; K2.3 Ñ3 B Da D1.2.5 °णास्मि पीडिता; D4 °णाभिपीडिता.

20 [a]) Ko.3 स; K2 V1 B3m D2.4.5 तन् (for तां). Ś1 Ko.1.2.4 °मुदितां; K2 Ñ2.3 V1 B1.3.5 D °ग्लपितां; Ñ1 °ग्रहितां; B6 °ग्रसितां. — [b]) K2.3 B3.5 Da D1.2.4 पांडु° (for कुरु°). — [c]) Ś1 K1 अर्जुनानंद°. — [d]) Ñ2 आत्मनो-नघ. K2 प्रमदानां मनोहर.

21 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — K2 om. 21; G1 om. 21[a]-23[b]. — [b]) S (except M3; G1 om.) °मासिकं. — [c]) K3 Ñ3 V1 B3.5 Da D1.2.4 निर्दिष्टं; Ñ1 M3.5 संदिष्टं; T1 संदिष्टो; T3 G (G1 om.) चादिष्टो.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — [b]) Ś1 K1 ब्रह्म° (for जल°). — [c]) V1 D2.4 तु (for च). Ko.4 Ñ1 D5 G3 अ(Ñ1 ना)नृतं चोक्तपूर्वं च. — [d]) Ko D5 किल न (for किंचन). K2.3 Ñ3 B Da D1.2.4 मया जातु वरानने (D4 कथंचन); K4 न मया किल कर्हि°.

23 G1 om. 23[ab] (cf. v. l. 21). — [c]) Ś1 N2.3 Dn मे; D2 यत्; G2.3.5.6 M6-8 च (for तत्). T3 G4 नानृशंसः (for °तं तत्). K1 कथं तच्चानृतं न स्यात् (by transp.). — [d]) S (except G2; G1 om.) चैव (for चापि). — [e]) G3 शीर्ये°; G5.6 सिध्ये° (for पीड्ये°). Ś1 न पीड्येत च मे धर्मः; V1 न च मे विद्यतेधर्मः. — [f]) K2 Ñ3 V1 B (except B1) D (except Dn) M3 कुरु (for कुर्यां).

24 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) K1 °हं तु कौंतेय.

C. 1. 7800
B. 1. 214. 25
K. 1. 234. 25

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— [a]) Ts G2–4 तथा. S हि (for च). — Gs (hapl.) om. 24^{d}–25^{a}. — [d]) Ś1 आचष्टवान्. T G2–5 प्रभुः (for गुरुः).

25 Gs om. 25^{abcde} (cf. v. l. 24). — [a]) K1 G1 वर्तमानं; K2.4 Ñ1 V1 D1 T G3–5 °माना; M5.6.7 °मानां. Ñ1 अन्योन्यं वर्तमानानां. — [b]) Ts G2–4 सुतां (for आत्मजां). — [c]) N3 अत्र (for नो). Da D1.2.4 अत्र (for ऽनु). — [d]) Ko.3.4 N2.3 B5 Dn D5 M3 वै (for नो). S (Gs om.) °मासिकं.

26 After 26^{ab}, K4 ins.:

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृतं धर्मरिरंसया ।
एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शकलीकृतः ।
द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।

— [c]) Ñ2.3 Dn D2.3 S कृतवान्; V1 D2 कृतं च. — [d]) Ś1 तत्र; K1 न च; K2 इति; Ñ1 नात्र; Gs अयं (for अत्र). Ś1 दुष्यते; D5 S लुप्यते (cf. 27^{d}). — After 26, T1 G (except G1) ins.:

2024* त्वया कामप्रचाराय प्रेरितं न हि यन्मनः ।
तस्मात्तव प्रत्यवायो युज्यते न हि कुत्रचित् ।

27 K3 (? hapl.) om. 27. — [d]) D5 दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26^{d}.

28 [a]) Ś1 यच्चाप्यत्र च. K (except K2) N1.3 V1 D5 चाप्यत्र; Ts G2–4 वाप्यथ; G1.3 M5 चाप्यस्य. — [c]) T1 G (except G1) M3 तु (for च). — [d]) K1 transp. दत्त्वा and प्राणान्.

29 [a]) K3 Ñ2.3 B D (except D5) च भज (for भजस्व). — [b]) Ñ1 V1 व्रतं (for मतं). — [c]) Ts G2–4 अद्य (for मां). K1.3 Ñ1 V1 B5 T1 G1 अवधा°.

30 [a]) Ñ1 प्रमदानां (for प्राणदानान्). — [b]) M5 कुरु (for चर). M6.8 अनुव्रतं; M7 असांप्रतं.

31 [a]) Ko दीनामनाथां; T1 °नार्ताश्च; Ts G2–4 °नाथा हि; G1 °नंधांश्च; G5.6 M °नाथांश्च. — [b]) Ts G3.4 परिरक्ष्या हि. — [c]) Ñ1 °भ्येत्य; T1 °भ्येति. — [d]) Ko.3.4 सु-; T1 अति- (for च).

32 [a]) K4 त्वां चातिका°; Ñ2.3 B D (except D5) G6 त्वां चामि°. — [b]) Ñ1 D1.2 तत्कुरुष्व. Ts G2–4 transp. कुरु and मम. — [d]) M5 प्रसादं (for सकामां).

33 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — [c]) G3.4 (before corr.) °वांस्तथा किरीटी स (hypermetric).

34 [b]) Ts G2–4 उषित्वा च प्रता°. — After 34^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।
इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् ।;

while D5 ins.:

2026* प्रभातेऽभ्युषितोलूप्या प्रापितः स्वं निवेशनम् ।

— [c]) V1 उत्थितोभ्युदिते सूर्ये; S विमलेभ्युदिते सू°. — After 34, K (except K1) ins.:

2027* आजगामार्जुनो धीमान्गङ्गाद्वाराश्रमं प्रति ।;

while S ins.:

2028* निश्चक्राम तदा पार्थः स्वमेव भवनं शुभम् ।
[M °थैः शुभं भवनमुत्तमम्]

K4 (om. line 4) ins. after 2027*: Ñ2.3 Dn D2.4,

२०७

वैशंपायन उवाच ।
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्शौचमात्मनः ॥ २
प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ३
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४
अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तमः ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

C. 1. 7820
B. 1. 215. 9
K. 1. 235. 9

---

after 34:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ।
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Colophon om. in Dn1. — *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B D (Dn1 om.) Ms.5 अर्जुन(Ś1 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ko.3.4 उलूपीसमागमः; D5 उलूप्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 213; D1m 223; D5 164; T1 219; T3 G1.4 174; G2 171; G3 175; G5.6 M 173. — *S'loka no.:* Dn M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7789.

207

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) K2.3 Ñ2 B (except B5) D (except D1) च (for तु). M5 ततः (for तु तत्). — b) Ś1 Ko.4 Ñ1 D5 पार्थिवः; K1 पांडवः (for भारत). — c) K1 D5 T G (except G1) °त्पार्श्वे.

2 a) T1 G1.5.6 °वन°; T3 G2-4 °पाद°; M7 °पद°. — b) Some MSS. वशिष्ठस्य; T G3-6 M (except M5) गविष्ठस्य. G2 प्रविष्टं चापि पर्व°. — c) T1 भृगुनंदे; T3 G2-6 °तीर्थे; G1 °कुंदे; M °तुंदे. B5 -धु; T1 G1.3.6 M तु (for च). Ñ1 S (except G3) कौरव्यः. — d) Ś1 K1 °चमादितः.

3 b) K2.3 Ñ B D (except D5) सुबहूनि च भारत; V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणाः (G2 M3.6-8 °णां). — Ñ3 om. 3c-5b. — d) Ś1 Ko.1.4 D5 प्रददौ; D2 S (except G3.5) सोददात्. A few MSS. कुरुसत्तम; V1 कुरुनंदनः. K2 संदिदेश कुरूत्तमः.

4 Ñ3 om. 4 (cf. v. l. 3); G1 (hapl.) om. 4a-6b; K1 M3 (hapl.) om. 4ab. M6-8 read 4a-6b after 1. 208. 1! — a) Ko.4 D5 M6-8 °स्तीर्थेषु; Ñ1 °बिंदुतीर्थे च; T G (G1 om.) M3 °स्तीर्थानि. — b) Ś1 Ko.4 D5 भरतसत्तमः. — c) K3 Ñ1.2 B D पांडव(D5 भरत)श्रेष्ठः; S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4); Ñ3 om. 5ab (cf. v. l. 3). For M6-8 cf. v. l. 4. — a) D1 कुरुश्रेष्ठो. — b) Ś1 Ko.1.4 V1 पार्थिवः (for भारत). — d) G5 पुरुषर्षभः. Some MSS. °र्षभ.

6 G1 om. 6ab (cf. v. l. 4). For M6-8 cf. v. l. 4. — a) A few MSS. °पूर्वेण. — b) A few MSS. °सत्तम. — c) B5 दिव्यां (for रम्यां). — d) S नैमिशं.

7 Ś1 K1.4 om. 7. — a) Ko.3 नंदां चापरनंदां; K3 Ñ1 D1 नंदां परमनंदां; D5 G2 नंदां च परनंदां.

8 a) K1 Ñ2 Dn D2.4 transp. सर्वा° and तीर्था°. — b) Ś1 Ko.1.4 प्रपश्यन्सरिवस्तथा. — c) Ś1 K1 प्रवणान्; Ñ1 प्लावनं. D1.2 ब्रह्मन् (for कुर्वन्). — d) S धनं ददौ (G1 ददौ धनं). Ñ2 B3m D (except D1.2.5) च गाः (for वसु).

C. 1. 7820
B. 1. 215. 9
K. 1. 235. 9

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
राजा प्रभंकरो नाम कुले *अस्मिन्बभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

---

9 ^{b}) K$_2$ Ñ$_2$ B D (except D$_5$) S (except M$_8$) तीर्थां° (for पुण्या°). — G$_3$ om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) Ñ$_1$ पुण्यानि (for सर्वाणि). — ^{d}) K$_2$ Ñ$_2$ B$_5$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{1.2}$ T$_3$ G$_{2.4}$ पुण्या° (for तीर्थां°). — ^{f}) Ś$_1$ Ko.$_{1.4}$ Ñ$_1$ D$_5$ transp. धनं and ददौ. S (G$_3$ om.) पुनः (for ततः).

10 G$_3$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś$_1$ Ko.$_1$ D$_5$ कलिंगद्वाररा°; K$_2$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.3}$ Da$_2$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_{1.6}$ M (except M$_3$) °द्वारे तु; T$_3$ G$_{2.4}$ °द्वारेण. — ^{c}) K$_2$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.5}$ °नुज्ञाप्य.

11 ^{c}) K$_1$ Ñ$_3$ B$_{1.3}$ वीरः; G$_{2-4}$ शूरैः. — ^{d}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) यत्र (for येन). Ś$_1$ N (except K) M$_3$ सागरः.

12 ^{b}) Ñ$_1$ D$_5$ तीर्थान्यायत°. — ^{c}) Ñ$_2$ B$_5$ Dn D$_4$ हर्म्याणि; B$_{1.3}$ Da D$_{1.2}$ T G (except G$_1$) वनानि. — ^{d}) Some MSS. प्रेक्ष्य°. — After 12, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

2030* शूर्पाकारमथाप्लुत्य सागरानूपमाश्रितः ।
[M$_{3.5}$ °कारमतिक्रम्य. G$_1$ °भागतः.]

13 ^{a}) Ko.$_{1.3}$ B$_{1.3}$ Da$_1$ Dn$_3$ D$_1$ महेंद्रं; K$_4$ माहेंद्र°. — After 13^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

2031* गोदावर्यां ततः स्नात्वा तामतीत्य महाबलः ।
कावेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।
स्नात्वा संपूज्य देवांश्च पितॄंश्च ऋषिभिः सह ।
[(L. 2–3) D$_4$ T G$_{2-6}$ अथासाद्य (for समा°) and मुनिभिः (for ऋषि°).]

— ^{d}) N मणिपूरं.

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ transp. सर्वा° and तीर्था°. — After 14^{ab}, T$_3$ G (except G$_1$) ins.:

2032* अथ त्रयोदशे मासे मणलूरेश्वरं प्रभुम् ।

— ^{c}) N मणिपूरे°. — After 14, D$_4$ (marg. *sec. m.*) T G (except G$_1$) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वास्त्रज्ञमकल्मषम् ।
धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विशेषतः ।
द्विजराजऋषीणां च धार्मिकाणां महीतले ।
कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मविदुत्तमम् ।

D$_4$ (marg. *sec. m.*) cont.: K (except K$_1$) D$_5$ ins. after 14:

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 ^{b}) K$_2$ चारुहासिनी. — K$_2$ om. 15^{c}–16^{b}.

16 K$_2$ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) S एव (for च). Ś$_1$ तं °रोहा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ चैव भामिनी; D$_5$ चारुहासिनीं. — ^{c}) B$_{3m}$ D$_2$ तस्याः स्वपितरं ज्ञात्वा; D$_1$ तस्याः पितरं गत्वाथ; T$_3$ G$_{2-4}$ °स्य महात्मानं; M$_5$ °स्य महाराज. — ^{d}) Ś$_1$ K Ñ$_1$ D$_5$ आचख्यौ (K$_2$ अब्रवीत्); Ñ$_3$ Dn D$_4$ अवदत्; Ñ$_3$ संजल्पत्; B अजल्पत्; B$_{3m}$ Da D$_{1.2}$ व्यजल्पत्. — After 16^{cd}, Ñ$_2$ Dn D$_{1.2.4}$ ins.:

2035* देहि मे खल्विमां राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।
तच्छ्रुत्वा त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् ।
उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 1) Dn$_3$ D$_{1.2}$ स्वसुतां (for खल्विमां).]

— Ś$_1$ K$_1$ om. 16^{ef}. — ^{e}) D$_5$ °वाच तथा रा°; G$_3$ °च महाराजा. — ^{f}) V$_1$ शास्त्रपूर्वम्.

17 Before 17, S ins. चित्रवाहनः. — ^{a}) K (except K$_1$) Ñ$_2$ Dn D$_4$ M$_8$ प्रभंजनो; Ñ$_3$ D$_5$ T G M$_{5-8}$ प्रभाकरो. — ^{b}) Ś$_1$ कुलेऽस्मिन्; Ko.$_{2.4}$ Ñ$_1$ °ले ह्यस्मिन्; K$_1$ M$_5$ °ले तस्मिन्; K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D T G M$_{3.6-8}$ °लेऽस्मिन्सं- (all avoiding the hiatus in different ways). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Ñ$_1$ D$_5$ सपुत्र°. — ^{d}) Ś$_1$ K ततोद्भुतं (K$_2$ सुदुष्करं); Ñ$_1$ D$_5$ तदाद्भुतं; T$_1$ सुरोत्तमं; T$_3$ G$_{2-4}$ M$_{3.5}$ च

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २२
स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३

C. 1. 7837
B. 1. 215. 26
K. 1. 285. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमं; G1.5 स चोत्तमं; G6 च चोत्तमं (sic).

18 a) Śi Ko.1.4 D5 M3.5 चैव (for तेन). — b) K2.3 Ñ2.3 V1 B D देवदेवः पिनाकधृक् (Ñ2 V1 Dn1.n2 °धृत्); Ñ1 तापितोभून्महेश्वरः; S प्रणिपत्य प्रणम्य (M3 प्रसाद्य) च. — Ñ1 om. 18cd. — c) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) पार्थ; S तात (for तेन). — d) Ñ2 B Dn D1.5 देवदेव.

19 a) Ñ3 स च तस्मै वरं प्रादात्. — b) Ko.3.4 Ñ1 एकं हि; V1 एकं वै (for एकैकं). S एकप्रसवजं कुलं. — c) M6-8 एकतः. M6.8 प्रसवात्. Ñ1 ह्यस्माद्. — d) V1 भविष्यति (for भवत्यस्मिन्). Ñ1 ततः; G2 M6-8 तदा.

20 ab) T G transp. सर्वे° and पूर्वे°. Śi K1 सम-; T1 इह; G1 अभि- (for मम). — c) K4 T3 G2-5 च (for तु). G1 transp. तु and मम. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एका (K2 एषा) तु (Ñ2 Dn च) मम कन्येयं. — d) Śi °स्योत्सादनी; K1 °स्योत्सादि°; V1 T G1.4 M3.5.7 °त्पादिनी. K2.3 Ñ2 B D (except D1.2.5) भृशं.

21 a) Ñ B D अयं (for इयं). — b) K2.3 Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) D (except D5) पुरुषर्षभ (cf. 21a). — After 21ab, Ñ1 D5 ins. 2036*. — c) Śi K1 पुत्र° (for हेतु°). — d) V1 संस्कृता; T G2-4 °मिता; G5.6 °मता. Śi K2.4 Ñ1 M पुरुषर्षभ. N (except Śi K1) ins. after 21 (Ñ1 D5, after 21ab):

2036* तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ।

22 a) Śi K1 भवत्यस्याः; T G3-6 °त्वस्यां; M6-8 भवेत्तस्याः. — b) Śi transp. कुलकृत् and जायतां. K2 अयं; K4 D1 S इति (for इह). — G1 om. 22c-23d. — d) S (G1 om.) भारत (for पाण्डव).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — Before 23, G2 ins. वैशं°. — b) Śi Ko.1.4 Ñ1 transp. कन्यां and तां. K3 कन्यां तु परिगृ°; T3 G3-6 स तां कन्यां प्रगृ°. — After 23ab, S (except G1) ins.:

2037* मासे त्रयोदशे पार्थः कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— c) G2 शयने (for नगरे). — d) K1 त्रिचतुः- (for त्रिहिमाः). K2 Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.4 तिस्रः कुंतीसुतः समाः (N1p हिमाः); Ñ1 कौंतेयश्च समास्त्रयं; S (G1 om.) मासांस्त्रीन्स तया सह. Cd cites त्रिहिमाः समाः (as in text). — After 23, Ñ2 Dn D1.2.4 ins.:

2038* तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् ।
आमन्त्र्य नृपतिं तं तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi K Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4.5 M3.5 अर्जुन(D5 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Śi Ko.1.3.4 D5 चित्रांगदालंभः (K4 °लाभः; D5 अर्जुनस्य चित्रांगदालाभः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 214; D4m 224; D5 165; T1 220; T3 G1.4 175; G2 172; G3 176; G5.6 M 174. — *S'loka no.:* Dn 27; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7816.

208

1 Śi K (except Ko) D2 S om. उवाच. — a) Ko Da Dn3 समुद्र-. — b) D1 पुरुषर्षभ; some MSS. °र्षभ. — c) K3 B1 Da D1.2 T3 G3.4 स (for सु-). — d) T G (except G1) रहितानि (for शोभि°). — After 1, M6-8 read 1. 207. 4a-6b!

2 G1 (hapl.) om. 2. — a) T3 G4 वर्जयन्निव. Śi K1 D1 G2.3 च; Ñ1 हि (for स्म). — b) Ñ2 B1 Dn D2.4 transp. पञ्च and तत्र. Śi K1 यत्र (for तत्र). K3 D5 सु-; Ñ2 B1 Dn D2.4 स्म; T3 G2-4 च (for तु). — c) Śi Ko.1 हि; V1 च (for तु). Ñ1 संकीर्णानि च; B3 D5 आकीर्णानि तु; B3 D (except D5) M5 अवकीर्णानि; T3

२०८

C. 1. 7689
B. 1. 216. 1
K. 1. 236. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २
अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।
भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।
ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७
ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ १०
उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G2–4 M8. 7. 8 अवतीर्णानि. Ko. 4 तान्यासन्; K2 तानि स्युः; M6–8 यत्रासन्.

3 a) Ś1 K1 कारंधमप्र°; Ko. 2 करंधमप्र°; Ñ1 कर्वंधसंप्र°; D1 करं°; D2 G2 करंधर्मप्र°; T1 कारंकमं प्र°; T3 G3–6 करंधर्मप्लवं चैव; M5 °समं प्र°; M8 °धर्मं प्र°. — d) D5 °मेधपरं. Ñ2 B1 Dn1. n2 D1. 5 तत् (for यत्). T1 °मेधं च पंचमं; T3 G1. 2. 4 °मेधं च यत्फलं. — e) K1. 2 T G2–4 भरद्वा°. Ko D5 यत्; K3 Ñ2. 3 V1 B (except B5) Dn D1. 2. 4 तु (for च). M5 °स्य तीर्थानि. — f) K4 परं (for महत्). T1 पापोपशमनं महत्; M5 पापप्रशमनानि च. — After 3, N ins.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ।
[K1. 2 V1 B5 कुरुनंदनः.]

4 K2 om. 4a–5b. — a) Ñ1 °क्तान्यभिल°. — b) M5 भारत (for पाण्डवः). — c) D5 तानि वर्ज्यानि; G4 वर्जनीयानि. — d) Ñ1 प्राणिभिर्. Ś1 धर्मवादिभिः; D1. 2 तत्वदर्शिभिः; T3 G4 °पत्तिभिः; M3 °चारिभिः. G1 मुनिधर्मार्थबु°.

5 Ś1 (hapl.) om. 5; K2 Ñ1 om. 5ab (cf. v. l. 4). — b) N3 B5. 6 Da D1. 2 कुरुसत्तमः. — c) S एतानि. — d) K1 धर्मवादि°; Ñ1 धर्मचारि°; V1 B3 ब्रह्मचारि°; T3 G4 ब्राह्मणादि°.

6 Ś1 K1 S om. ऊचुः. — b) T1 इह (for च). T3 G2–4 भक्षयंति (for हरंति च). — K2 (hapl.) om. 6c–7b. — c) Ñ1. 2 B1 Dn D2. 4 M3 ततः (for अतः). D5 एवाभिवर्ज्यंते. — d) K1 D5 T G1–4 M3. 5 कुरुसत्तम.

7 K2 om. 7ab (cf. v. l. 6). — Ś1 K1. 3. 4 S om. उवाच. — a) Ñ1 °त्वा वचः पार्थो. S श्रुत्वा तु वचनं तेषां. — b) K1 (before corr.) तपोधनात्; M6–8 तपस्विभिः. — d) K1 V1 °ष्टुं भरतस°; K3 दुष्टानि कुरुस°.

8 a) K1 द्रौपदं (for सौभद्रं). — c) K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) T G (except G1) सह° (for तर°). Ko. 4 Ñ1 B1 D1. 2. 5 वीरः.

9 b) Ko D5 स्थितमंतर्जले महान्. — c) K2 Ñ V1 B D जग्राह चरणे ग्राहः. — d) S शापमोक्षाय भारत.

10 b) V1 जलेश्वरं; M6–8 जलेशयं. — c) M5 महाराज (for महाबाहुर्).

11 a) Ś1 K1 V1 T3 G2–4 उत्सृष्ट; K4 आकृष्ट; Ñ1 उक्षिप्त; Cd as in text. K2. 3 Ñ2. 3 V1 B Da Dn D1. 4 transp. तु and ग्राहः. T3 G3. 4 तद् (for तु). Ś1 स

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३

नार्युवाच ।

अप्सरास्मि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्ताद्यूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

C. 1. 7860
B. 1. 216. 23
K. 1. 236. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D2 T1 जग्राह (for तु ग्राहः). — b) Ś1 हि (for सः). Ko Ñ1 T G2-6 M5 तपस्विना; D5 G1 M3 तर°. — f) G1 M5 मनोहरा.

12 a) Ko.4 S °द्भुततमं; D5 °द्भुतमिदं.

13 Before 13, S (except G1 M3.5) ins. अर्जुनः. — b) G1 M3.5 वापि. K2 B (except B1) D (except Da1 D5) G5.6 M3.5 °चरि. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1.3 V1 कुतो वा जलचारिणी. — c) G5.6 त्वं (for च). — d) Ś1 K1 Ñ1 ह्यसि (for पुरा).

14 Ko.4 D5 स्त्री उ°; Ñ2 Dn D2.4 वर्गोवाच; T G M3.5 स्त्री; M6-8 अप्सरा (for नार्युवाच). *N. B.* In this instance neither Ś1 or K1 om. उवाच; both read the ref. exactly as in text! — a) K2 हि (for ऽस्मि). Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D5 °रा ह्यस्मि कौंतेय. — b) Ś1 Ko.1.3.4 Ñ1 V1 D5 °निवासिनी; Ñ2.3 B3.6 Da Dn D1.2.4 M °विहारिणी; T3 G4 इष्टारण्य°. — c) K2 Ñ3 अहं; B5 कांता (for इष्टा). — d) Ś1 K1 वर्षा; Ko.2-4 V1 वर्चा; Ñ1 वृंदा; B3 वर्दा; D5 T3 G M3.5 वंदा; T1 नंदा; M6-8 विंदा.

15 a) Ś1 K1 °श्च तत्रान्याः; G1 °श्चतुर्थान्याः. — b) Ś1 समं (for सार्धं). — d) Ś1 Ko.1.4 D5 देवराजनिवेशनं (Ko °शनात्); K2.3 °निवेशनात्.

16 a) Ś1 तथा; K1 तत्र. T1 पश्याम वै सार्धं. — b) MSS. (as usual) शंसित°, संश्रित°, शंशित°; cf. v. l. 1. 1. 2 etc. — c) Ñ3 V1 B1.3.6m Da D1.2.5 तपस्विनं. Da D1.2 रूपवंतं.

17 a) K3 Ñ2 B1 Dn S एव (for वै). Ś1 K1.2 तेजसा; K4 तरसा. Ś1 Ko.3.4 Ñ1 D1.2.5 वीर; K1 निलं (for राजन्). — e) T1 रूपस् (for इव). — d) K1 समभा°; K2 विप्रोच्य भा°; Ñ1 एवावभा°; Ñ2.3 Dn D4 सर्वं व्यकाशयत्; B1.3 स हि व्यभा°; B5 D1.2 स व्यत्यकाशयत्; B6 Da एव व्यकाश°; D5 सो व्यवभा°; T G अभ्यवभासयन् (G1 तद्यवभासयन्); M5 तद्यवभा°; M6-8 °यन्.

18 b) Ko Ñ3.3 B D (except D1.2.5) °चाद्भुतमुत्तमं. — c) K3 D5 G5.6 °र्णास्मि.

19 b) Ś1 Ko.3.4 सामेची; K1 सामैची; K2 सध्यायी; N1 सौत्रेया; D2 शमीची. K3 D5 S (except G1) °दालसा. — c) K2 transp. तं and विप्रं. — d) Ś1 K1 अभ्याग°; T3 G2-4 अभिग°.

20 a) K2 च; N2 B5 D अथ; B1.3.5 वि- (for वै). Ś1 Ko.1 Ñ1 गायंत्यो ललमानाश्च; K4 °त्यो नृत्यमानाश्च. Cd cites ललमानाः. — b) Ś1 लोभमानाश्च; Ñ2 Dn लोभयित्वा च; B5.6 लोभयंतश्च; T1 क्षोभयंत्यश्च. T3 G नृत्यंतश्च (T3 G5.6 °तो वै) वरांगनाः (G1 विशेषतः). — After 20ab, T G ins.:

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।
अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितैः ।
बाहूरुमूलदन्तानां दर्शनं वै वराङ्गनाः ।
कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L. 1) G3 प्रेक्षमाणानि कु°. T1 विकारान्कारयाम च. — (L. 2) T1 आविशद्भिर्; G1 आनमंतीर्; G5.6 °च्छंतीर्. — (L. 4) T3 G4 पुरतः; G3 परतः. G5.6 श्रिताः.]

— c) K4 वै (for च). Ñ1 मास्मा°. — d) Ś1 K1 वीरः;

२०९

C. 1. 7861
B. 1. 217. 1
K. 1. 237. 1

वर्गोवाच ।
ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।
शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

K₂ Ñ₁ B₅ Da D₁ धीरः. — *f*) T G निर्मलः; M₅ निश्चलः.

21 *a*) Ko सोपश्यत्. Ś₁ Ko.1.2(after corr.).4 °स्माकं; K₂(before corr.).3 D₅ °स्मांश्च; Ñ2.3 V₁ B₅ Dn G₁ °स्मासु. — *c*) Ko.4 Da₁ D₅ ग्राही°. — *d*) Ś₁ Ko.3.4 D₅ भविष्यध्वं; K₁ भविष्यंति; Ñ1.2 V₁ B₁ Dn D₄ T G चरिष्यथ.

Colophon. *Major parvan:* T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś₁ K Ñ₃ B Da Dn1.n2 D1.2.4 M3.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (B₅ °वनवास); T₁ संभव. — *Adhy. name:* Ś₁ Ko.1.4 D₅ अप्सरसां (Ś₁ K₁ अप्सरः-) शापवर्णनं; K₃ अप्सराःशापः; M3.5 वन्दाशापमोचनं (M₅ °क्षणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 215; D4m 225; D₅ 166; T₁ 221; T3 G1.4 176; G₂ 173; G3 177; G5.6 M 175. — *S'loka no.:* Da₁ Dn M3 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7839.

209

1 Ś₁ K₁ वर्षोवाच (sic); Ko.3.4 V₁ वर्षो°; K₂ T₁ नंदो°; Ñ₁ वृंदो°; B1.3 वर्दो°; T₂ G M3.5 वंदा; M6-8 विंदा. — *a*) Ñ₁ प्रस्थिताः स्म (for प्रव्य°). — *b*) Ñ₂ B D2.4 भारत°. — *c*) Ko.3.4 D₅ आयाताः; Ñ₁ B1.3 Dn अयाम; V₁ जगाम; S याचाम.

2 *b*) M₅ मोहि° (for दर्पि°). — *c*) T₂ G3-6 च (for स्म). — *d*) K₄ भवान् (for द्विज).

3 *a*) Ko एवम्; K₄ एक; T G श्रेय (for एष). — *b*) Ñ₃ Da स्वयं प्राप्तस्; T₃ G3.4 सा पर्याप्तिस्. — *c*) MSS. (as usual) शंसि°, शंशि° etc. — *d*) Ś₁ K (except K₂) Da D1.4 Cd प्रलब्धुं. Ś₁ K Ñ₁ V₁ D₁ उप- (for इह). T G (except G₁) प्रलोभयितुमा°.

4 *a*) Ś₁ K₁ सृष्टौ; K₂ सर्वाः. — *b*) Ñ₂ V₁ Dn D₄ धर्मचारिणः. — *c*) T₁ G3.4 अस्माद्. Ñ₂ B1.3 Dn D₄ वर्धं त्वं; B₅ वर्तस्व; D1.2 वर्धध्वं (for धर्मज्ञ).

5 *a*) V₁ D₅ सर्वे° (for धर्मे°). — *a*) K₂ Ñ2.3 B3.5 Dn D2.4 एवं (for एष).

6 *b*) Ś₁ K₁ द्रष्टं (for शिष्टाः). — Da₁ om. 6*cd*. — *c*) Ko D₅ शिष्टं च (for शरणं). T G (except G₂) M₅ च (for त्वां).

7 Ś₁ K Ñ₁ D₂ S om. उवाच (Ko.4 Ñ₁ M₅ om. the ref.). — *a*) K₂ Ñ2.3 B D (except D₅) T₂ G3-6 स (for तु). — *c*) Ś₁ K (except K₂) Ñ₁ V₁ शूर (for वीर). — *d*) Ś₁ °शुचिप्रभः; G2.3 °शशिप्रभः.

8 Ś₁ K₁ D₂ S om. उवाच. K₂ विप्र उ°; K₃ ऋषिरु°. — *a*) T G M3.5 विश्वं (for शतं). K₂ Ñ2.3 B (B₃ marg.) D (except Da) T₁ G5.6 शतसहस्रं; V₁ सहस्रमखं; B₃ सहस्रं त्रिंशं; T₂ G1-4 M3.5 शतं सहस्रं (for सहस्रं विश्वं). Ñ2.3 B (B₃ marg.) Dn G₂ M₅ तु (for च). Cd as in text. — *b*) K (except K₁) Ñ V₁ B D M3.5 °मक्षय्य°; Cd as in text. — *c*) T₂ G3.4 °णशतं; G₁ °णं तु तं. Ś₁ K₁ D₅ त्वेनं; Ko.2 Da त्वेव; Ñ₁ चैव; T₁ G₂ चैतं; T₂ G3.4 चैतत्. — *d*) Ñ₂ B D नेदम् (D₅ एतद्); Ñ₃ V₁ सत्यं. Ko.3 Ñ1.2 V₁ B (B₁ marg.) D T₁ M3.5

उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११

वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्मादेशात्सुदुःखिताः ॥ १२
क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३
ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ १५
स नोऽपृच्छदुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८
तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । C. 1. 7879 B. 1. 217. 19 K. 1. 237. 19

अक्षय्य°; Ñ8 नाक्षय्य°.

9 a) Ko ग्रहीभूत्वा; K2 ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता. — b) Ko. 1. 4 Ñ1 B8. 5 Da Dn1. n8 T1 गृह्णतीः; K2 गृह्णीतं; V1 B5 D1 गृह्णीतः; G2. 3. 5 M6-8 गृह्णंति. — c) V1 उद्धरिष्यति; D5 उत्कृष्यति; T G उत्तारयेज्; M उद्धरिष्येज्. K2 Ñ2 B (except B5) D (except D1. 2. 5) तस्मात्; G1 कच्चित्; G2. 3. 4 (before corr.). 5 किंचित्. — d) K (except K2) D5 स्थले; M6-8 पदा.

10 a) G2. 3. 4 (before corr.). 5. 6 सर्वं; M6-8 स्वस्थाः. — b) Ś1 K2 Ñ V1 B Da2 Dn1 D2. 4. 5 M8. 8 स्वं (for स्व-). — c) Ñ1 स्वैरेष्वपि; D5 सहसापि; G5. 6 भवितापि. B5 कथंचन; T8 G2-4 न किंचन.

11 a) Ś1 K1. 3 तत्र; Ko. 4 ततः (for तानि). T G transp. सर्वा° and तीर्था°. — b) K8 Ñ1. 2 B (except B5) D M ततः (for इतः). K (except K2) D5 T G2. 4. 5 हि (for ह). — c) Ś1 K1 तानीह; Ko. 3. 4 D5 ह्येतानि; D1 चैवेह; M5 याम्येह (for नाम्नेह). — d) V1 चैव ह (for सर्वशः). D1 नाम्ना ख्यातानि सर्वं°. — f) Ś1 च सर्वशः; T1 विशेषतः (for मनी°).

12 Ś1 K1 वर्षोवाच (sic); Ko. 3. 4 V1 वर्षोवाच; K2 नंदो°; B1. 3 वर्दो°; T1 नंदा; G1 M8 वंदा; M6-8 विंदा; D5 T8 G2-6 M5 om. the ref. — a) D2 तीर्थानि (for तं विप्रं). — b) K8 Ñ2 Dn D4 S अपि (M6-8 अभि-) (for एव). — c) K4 चिंतयाना ह्युपक्रांताः; Ñ2. 3 Dn1. n2 D4. 5 आचिंत°; B1 आचिंतयामोपसृताः; B8 आचिंतयामास सृताः; B5 संचिंत्य स्नेहापसृताः; B5m M8. 7 °यामाप°; B6 अचिंतयञ्शापभृताः; T1 अचिंतयमपासृत्य; T8 G2-4 चिंतयंत्योपसृत्याथ; G1. 5. 6 M8 °यामावसृत्य.

13 b) K4 स्थिताः कालेन; M8. 5 कालेनानेन. B1 (mas in text) जनं (for नरं). — c) Ñ8 V1 अभि° (for समा°). — d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 M6-8 आसादयेत्; G5. 6 आवापयेत्.

14 a) K1. 2 B D1. 2 चिंतयित्वेह; K4 N Da Dn D4 S °त्वैव. — b) Ś1 Ko. 1 D2. 5 मुहूर्तम्. — c) Ś1 K1 पृष्ट°. Ko B5 D5 महात्मानं; D1. 2 T8 G1. 3. 4 °भाग. — d) Ś1 K1 महर्षिमुत; Ko. 2. 4 Da1 °र्षिसुत-; K8 Ñ1 T8 G4 °र्षिमथ; D1. 2 °र्षि तत्र.

15 a) K2 Ñ2. 3 B D (except D5) संप्रहृष्टाः; Ñ1 ततो हृष्टाः. K2 सर्वाः (for दृष्ट्वा). — b) G6 अमरद्युतिं. — c) Ñ1 विप्रं (for पार्थं). K4 om. 15c-16c. — d) M6-8 स्थित्वा. K1 प्रव्यथि°; K2 Ñ V1 B D स्म व्रीडि°; K8 स व्यथी°; S व्रीडितचेतनाः (T1 G8 M8 °लोचनाः).

16 K4 om. 16abc (cf. v. l. 15). — a) Ñ1 G2 दुःखहेतुं. — b) Ko Ñ1. 2 Dn D5 M6-8 तं; B6 Da2 T1 यत्. K2 °त्योथ तं वयं. — After 16ab, Ñ1 ins.:

2041* क्व गच्छामो वयं सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुनः ।

— c) Ñ1 एतत् (for श्रुत्वा). Ko D5 स च; K2 Ñ2. 3 B1. 5 Dn D4 तत्र; Ñ1 श्रुत्वा; B8 तत्तु; B6 तं च; D2 तं तु (for तच्च). Ś1 K1 यथातथ्यं; Ko Ñ1 °तत्वं; V1 G1 तथा°.

17 Before 17, S (except M8. 5) ins. नारदः. — a) K2. 3 सागरोपांते; Ñ1 संगतानीह; D5 सागरद्वीपे. — b) Ñ1 यानि (for पञ्च). — d) V1 तत्र (for तानि). K4 G1 M गच्छथ.

18 a) Ś1 Ko. 3. 4 D1. 2. 5 तत्रस्थाः; K1 Ñ1 तत्रस्थः; M5 तत्र वः. — b) Ko Ñ2 V1 B8. 6 D (except Da2) पांडवेयो; K2 °वो वै; Ñ1. 3 G1. 3. 5. 6 M °वोथ. — c) Ś1

C. 1. 7879
B. 1. 217. 19
K. 1. 237. 19

तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१
उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणलूरपुरं ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

K1 Dn8 धर्मात्मा. — After 18, D4 (marg. *sec. m.*) S (except M8) ins.:

2042* इत्युक्त्वा नारदः सर्वांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

19 Mc.7 read 19^{ab} *twice*, once with the S reading and again with the N reading! — ^{a}) S (Mc.7 first time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वांस्तस्माद्). — ^{b}) Mc.7 (both second time).8 वाचम् (for वाक्यम्). K2 Ñ2 B1 Dn1. n2 D4 इतोगताः (for इहा°). S (Mc.7 first time) निवसामा(T1 Mc.5 °मो)त्र नित्यशः. — ^{c}) T3 G4.5 सर्वम् (for सत्यम्). T G2.4 अत्र (for अद्य).

20 ^{a}) K2.3 V1 D2 च (for तु). K2 Ñ2.3 B D (except D5) G3 ताः (for वै). Ś1 transp. वै and सख्यः. — ^{b}) K1 शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या); see below. Ko.1.4 V1 जलं; S ह्रदे. K Ñ2.3 V1 B1m Da Dn1. n2 D4 श्रिताः (K2 -चराः) (for स्थिताः). Dn8 जलस्थिताः; D5 जलाश्रि°. Ś1 शतद्रोणाजलं श्रिताः. — ^{c}) S (except Mc-8) एता अपि महाबाहो. — ^{d}) Ñ1.3 B3.5 शापाद्; D1.2 पापाद् (for सर्वा). Ś1 ताश्चाप्याशु विमो°; Ko.1.3.4 एताश्चाप्याशुं मोक्ष°; V1 एताः शापात्प्रमोचय; B5 एता अप्याशु मोचय; B3m Da एताः शापाद्विमोचय; D5 एता रम्याश्च मोचय; S मुनिशापाद्विमो° (Mc-8 एताश्चैवापि मोचय). K2 Ñ2 B1 Dn D4 as in text.

21 Ś1 K1-3 D2 T G Mc-8 om. उवाच; Ko.4 V1 Da D5 M8 om. the ref. — ^{a}) S (except Mc-8) तच्छ्रुत्वा (for ततस्ताः). G3 पांडवस्तत्र. — ^{b}) Mc-8 °र्वा भरतसत्तम. — ^{c}) G2 transp. तस्मात् and शापात्. Ś1 °पाद्विनीतात्मा.

22 ^{a}) K1 V1 D1 G1 M (except M8) तु (for च). S (except Mc-8) सर्वाः (for तस्मात्). — ^{b}) D2 ततः (for वपुः). K4 D1 स्वयं. S (except Mc-8) transp. वपुः and स्वकं. — ^{c}) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 तास्ततः; K3 Mc-8 तास्तथा; T1 तस्माद्. — ^{d}) S -पुरम्. B1 (m as in text) तत्रैवांतरधीयत.

23 ^{a}) S अथ (T3 G3.4 च) (for तु). — ^{b}) Ñ1 °ज्ञाप्य ताः. — ^{d}) Ś1 मणियूर°; Ko-2.4 Ñ1 V1 B3 Da D1.5 मणिपूर°; K3 Ñ3 B1.3.5 मणपूर°; Ñ2 Dn D2.4 मणिपूरं पुनर्; T1 G1.3.6 मणलूरु°.

24 ^{c}) K2 Da Dn1. n3 D1.4 तां (for तं). — After 24^{c}, Ñ2 D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 112). *N. B.* This passage, though included in all other printed edns., is missing even in Dn MSS.; cf. v. l. 1. 96. 6 (998*)! — ^{d}) Ś1 K2 °भितो गतः; V1 °र्णाभिमुखो ययौ; D1.2 G2 °भितो ययौ. — After 24, almost all edns. ins. the following stanza, which is not found in any MS. hitherto collated except Ñ2:

2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B (B3 om.) Da Dn1. n3 D1.3.4 M3.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (B3 °वनवास); T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 M3.5 बभ्रुवाहनजन्म (M3.5 °नोत्पत्तिः); Ko.4 अप्सरसां शापमोक्षः; D5 चित्रांगदाप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 216; D4m 226; D5 167; T1 222; T3 G1.4 177; G2 174; G3 178; G5.6 M 176. — *S'loka no.:* Dn 24; M3 35. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7873.

210

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) K2 °पराण्येव; Ñ3 V1 °पराण्यथ; D5 °पराण्यपि; M3 (*inf. lin.* as in text).5-8 °परांतानि. K3.4 तीर्थेषु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 1^{c}-2^{b}. — ^{c}) B1 G5.6 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।
सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।
किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
पुरुषाः समलंचक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९
प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । C. 1. 7896 B. 1. 218. 12 K. 1. 238. 31

एव). Some MSS. °पूर्वेण.

2 Ś1 K1 om. 2ab (cf. v. l. 1). — ab) V1 °द्रे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभः. — e) S transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 a) Ś1 K1 °देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्तं. — e) K2 तं; M6–8 तु (for च). Ñ2. 3 B (except B6) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च. — After 3, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 a) M (except M3) तत्राप्यगच्छ°. — b) K1 नृप (for नाम). K4 Ñ V1 B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om. 5; G1 (hapl.) om. 5a–8b. — b) Ko. 2. 3 Ñ1 G3 (after corr.) जने; Da1 मुने; T1 G2. 5. 6 M पथि; T3 G3 (befor corr.) जले (for वने). — e) V1 रमेतां (for आस्तां). — d) K4 Ñ1 V1 उभौ (for ऋषी).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — b) G5. 6 तं च पार्थो ह्यपृच्छ°; M तत्कार्यं पर्य°. — G5. 6 om. 6ad. — e) K2. 3 Ñ2. 3 B D (except Dn3 D1. 2) एतानि (for इमानि). T1 °र्थं पार्थ सर्वाणि; T3 G2. 4 °र्थं पावनानीति. — d) Ś1 K1. 2 तीर्थान्युपच(K2 °स)र°; K3 °न्यनुसर°; D5 °न्यनुसरांसि च.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — Before 7, T1 M3 ins. वैशं°. — a) Ś1 K (except K2) Ñ1 B3 Da D1 तस्य (for ततो). — e) V1 S (G1 om.) transp. उवाच and च. Ñ1 वाचं (for उवाच). Ś1 K Ñ1 स (for च). — d) S (G1 om.) त्वेवमे° प्रभो.

8 G1 om. 8ab (cf. v. l. 5). — b) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 °पार्थिवौ. — d) Ś1 K2 M6–8 उप°; K1 अप° (for अभि°).

9 b) G1 M3. 5 तु (for तं). — e) K2 Ñ1. 3 V1 B D (except D4. 5) समंतात्; B1m पुरस्तात्. K2. 3 Ñ2. 3 B D (except D5) मंडयांचक्रुः; T3 G3. 4 तमलं°. — d) Ś1 Ko. 1. 4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K2 (hapl.) om. 10e–11b.

11 K2 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) N V1 B D (except D5) °ज्ञाय तान्; S (except M6–8) °ज्ञातवान्. — b) M6–8 तु (for च). — e) Da D1. 2 transp. सत्कृतं and शयनं. — d) Ko. 3. 4 Ñ1 D5 T G3–8 M सहाच्युतः; K2 G1. 2 सहार्जुनः; Ñ2. 3 Dn D4 महामतिः; B (except B6) समद्युतिः. — After 11, N (except Ko. 1 Ñ1) ins.:

2045* ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G M5 om. 12. — a) Ñ3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2. 3 B D (except D1. 2. 5) पल्वलानां च (for दर्शनं चैव). — b) K2. 3 Ñ3 Dn D4 तथैव च; Ñ2 B Da D5 च दर्शनं (for च भा°). — a) Ś1

C. 1. 7896
B. 1. 216. 12
K. 1. 268. 12

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिञ्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
अलंकृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
दिदृक्षवश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K1 सात्वतः; M (except M5) तत्वतः.

13 [a]) Ś1 Ko.1.4 D5 स तथा; K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 एवं स; G1 कथां स; M6-8 स कथं. — [c]) Ñ2.3 B3 Da1 Dn D1.5 °योपि ह°; B5 कुंतीपुत्रो ह°. — [d]) K2.3 Ñ V1 B D °संनिभे; T G (except G1) सत्यविक्रमः.

14 [a]) Ś1 K1 M6-8 च; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) एव; M5 सु- (for स). — [b]) T G (except G1) वाद्यशब्देन. Ś1 Da M6-8 भारत; K1 वानघ; Ñ2 Dn D2.4 चैव ह. — [cd]) M6-8 transp. बुबुधे and स्तुतिभिर्.

15 [a]) M5 कृत्वा च (for स कृत्वा). Ś1 Ko.3 B3 D5 °कर्माणि. — [b]) Ś1 °वंदितः. — After 15[ab], S ins.:

2046* वार्ष्णेयं समनुज्ञाय ततो वासमरोचयत् ।
तथेत्युक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै शशास ह ।
यतिरूपधरं पार्थं विसृज्य सहसा हरिः ।
[(L. 1) M6-8 °ज्ञाप्य.]

— [d]) Here and below Ś1 द्वारिका (for द्वार°).

16 S (except M6-8) om. 16[cd]. — [c]) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D1) M6-8 कुंतीसुतस्य. — [d]) Ko.4 D1 अभि-; Ñ1 अथ; M6-8 इह (for the first अपि). Ko M7.8 निष्कंट°.

17 [a]) Ñ2 B5 D दिदृक्षंतश्च. S गोविदं. — [d]) Ñ1 स्तुवंतश्च सह°. — After 17, T G (except G1.2) ins.:

2047* क्षणार्धमपि वार्ष्णेया गोविन्दविरहाक्षमाः ।
कौतूहलसमाविष्टा भृशमुत्प्रेक्ष्य संस्थिताः ।
[(L. 1) T1 G5.6 °क्षताः.]

18 [a]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 अथावलोके (for अव°). — [b]) V1 तस्मिंस्तु शतशस्तथा. — [d]) V1 °योभवन्महान्.

19 [a]) K1 सत्कृतः (for स तथा). M5.6 transp. स and तथा. — [b]) Ś1 K Ñ1 D1.2.5 °कादिभिः. — [c]) G1 °द्याभिवाद्यार्हान्.

20 Ś1 om. 20; G1 (? hapl.) om. 20[ab]. — [a]) V1 सत्कृतो; T3 G3-6 सर्वतो. — [b]) Ko D5 °वंदितः; K1-4 V1 B5 °पूजितः; Ñ2.3 B1.3.6 Dn °चोदितः; M3 (*inf. lin.* as in text).5 °नंदितः. — [d]) K4 आभाष्य. K1 D1 S (except T1) च (for स).

21 [b]) Ñ1 वृष्णिभोजस°. — For 21, S subst.:

2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविवेश महाद्युतिः ।
प्रवासादागतं सर्वा देव्यः कृष्णमपूजयन् ।
[(L. 1) M3.5 दिव्यं (for रम्यं). G1 M3.5 महाबलः. — (L. 2) T3 G2-4 प्रभासाद्.]

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ3 B Da Dn1.n3 D1.2.4 M3 अर्जुन(B6 om.)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास); T1 संभव; to it Ko.4 add समाप्त. — *Adhy. name:* Ś1 K1 रैवतकगिरिम(Ś1 °स)हः; Ko.3.4 D5 द्वारका(K3 °कामि)गमनं; M5 वासुदेवागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 217; D4m 227; D5 168; T1 223; T3 G1.4 178; G2 175; G3 179; G5.6 M 177. — *S'loka no.:* Dn 21; M3 40. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 7894.

211

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — In Ś1 the portion of the text from कतिपया° (in [a]) up to

२११

वैशंपायन उवाच ।
ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
वादित्राणि च तत्र स्म वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
अलंकृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विदूरथः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ ।

C. 1. 7916
B. 1. 219. 11
K. 1. 239. 11

°मभवत् (in °) is lost on a broken part. — ᵃ) T1 G1.2 M °पयाहस्सु. — ᵇ) S तत्र रैव°. — ᵈ) K2.3 Ñ2 B D (except D5) उत्सवो नृपसत्तम.

2 Ś1 missing for 2ᵇᶜ. — ᵇ) K (except K2) Ñ V1 Dn D5 ब्राह्मणेभ्यः. — ᵈ) K2 m.4 V1 Dn1 D5 महेंद्रस्य; K3 महांतश्च; T1 महत्यस्मिन्; T3 G1.4 (after corr.) M3 महे तस्मिन्; G2.3.4 (before corr.).5.6 M5–8 मखे तस्मिन्. Ñ3 गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G1.2 M6–8 °दा). Cd cites महः.

3 ᵃ) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 पादपै (for प्रासादै). — Ś1 missing from च (in ᵃ) up to दीप (in ᵈ). K1 S (except M6–8) तु (for च). — ᵇ) Ko.3 Ñ3 V1 तत्र (for तस्य). K4 समीपतः. — G1 om. 3ᶜᵈ. — ᵉ) K1 °शः पूजितो. — ᵈ) K2 फल°; Ñ2 B (except B5) D कल्प°; Ñ3 V1 नदी°; Cd Arjp दीप° (as in text). Ś1 K4 च सर्वतः; Ko.2 S (G1 om.) च शोभितः (M3.5 समंततः).

4 V1 (hapl.) om. 4–5. Ś1 missing from स्म (in ᵃ) up to जगुर्गा· (in ᵈ). — ᵃ) K3 Ñ B D तत्रान्ये (Ñ3 तान्येव); T3 G2–4 तत्र स्युर्. — ᵇ) Ko चाथ वादयन्. — M6–8 om. 4ᵉ–5ᵈ. — ᵉ) Ko.4 D1.5 चापि (for चैव). — ᵈ) K2 Ñ2 B Da Dn1.n2 D4 गेयानि; K4 सामानि; Ñ3 तत्रैव; Dn3 D1.2 S (M6–8 om.) गीतानि. Ñ3 Dn3 D1.5 S (M6–8 om.) गायकाः.

5 V1 M6–8 om. 5 (cf. v. l. 4). — Ś1 missing from श्च (in ᵃ) up to चञ्चूर्यन्ते (in ᵈ). — ᵇ) K2 Ñ2.3 B3.6 D T3 G2–4 M3 (*inf. lin.* as in text) सुमहौजसां. — Ñ1 om. 5ᵉ–6ᵈ. — ᵉ) K1 कांचन° (? gloss); K2 Ñ2.3 V1 B D (except D5) हाटकचित्रैश्च. — ᵈ) K2 B1.3 च (for स्म). M3.5 भारत (for सर्व°).

6 Ñ1 om. 6 (cf. v. l. 5); M3 (? hapl.) om. 6–7.

7 M3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ᵃ) Ś1 K (except K2) D5 हलायुधः. — ᵇ) Ś1 K1 रेवत्या. — ᵉ) Hypermetric! cf. 8ᵉ. Ś1 K D5 अनुगीय° (K2 m as in text); T3 G4 अभिगम्य°; G3 अभेद्य°. T G M5 बहुभिर्. — K1 D1 (hapl.) om. 7ᵈ–8ᵉ.

8 K1 D1 om. 8ᵃᵇᵉ (cf. v. l. 7). — ᵉ) Hypermetric! K2 प्रगीय°; K3 Ñ Dn D2.4.5 अनुगीय°; V1 B1.3 Da अनुगम्य° (cf. 7ᵉ); B5 अनुगीतः स.

9 ᵃ) K2 (m as in text).4 G2 M3 रौहिणे°; Cd as in text. Some MSS. शांबश्च. — ᵇ) K3 D2.5 S (except M3) समर(M6–8 परम)दुर्जयौ. — ᵉ) Ś1 K1.3.4 Da1 D5 °मालांबर°.

10 ᵇ) K2.3 Ñ B D (except D5) गदो बभ्रुर्. N (except Dn1) T1 G1.2.5.6 विदू(Ś1 °भू)रथः; cf. 1. 90. 42. — ᵉ) Ś1 निषद°; K1 °शह°; K2 °सित°; K3 °वध°; T3 G4 निःशठ°; G2.3 निःशंक°.

11 ᵇ) Ko.4 D5 भृंगकार-; K2.3 भद्रकार-; T1 G1 भंगाकार-. Ko.2.3 Da -सहावरौ; K4 -महाबलः; Ñ1

C. 1. 791c
B. 1. 219. 11
K. 1. 239. 11

हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

-महाबलौ; Ñ2 B Dn D4 -महारथौ; D1.2 -महोदरौ; M5 -सखेचरौ; M6-8 -सहायकौ. — c) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) °क्य उद्धवश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह स्त्रीभिर्गुणान्वितः ।
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यः परिव्राजमपश्यत ।

13 a) Ś1 Ko.1.4 D5 ततः; K2 B1.3.5 चित्रे; K3 तत्र; N1 D1.3 तथा; Da1 Dn D4 चित्र-. Ñ2 Dn D4 S (except M8.5) कौतूहले. — b) K2m.3 Ñ V1 B D (except D5) महाद्भुते; K4 महे शुभे; S महोत्सवे.

14 a) Ś1 Ko.1 ततः (for तत्र). Ñ1.2 B (except B1) Dn D2.4 G1 M8.5 चंक्रम°; D5 चंक्रममाणानां. — c) Ko.3.4 N1 V1 S (except G1 M6.7) स्वलंकृतां. — d) K2 V1 B5 Dn1.n3 T G (except G5.6) M5 सुभद्रां ददृशुस्तदा; D1.2.4 सुभद्रां ददृशेऽर्जुनः.

15 a) G2 दृष्ट्वैतामर्जुनस्यास्य. — c) Ko D5 S त्व(T3 G2-4 चा)नेकाग्र°; K2-4 B3.6 D1.2.4 (after corr.) तदेकाग्र°; Ñ3 B1.5 Da Dn D4 (before corr.) तदैकाग्र°; Cd अनेकाग्र°.

16 a) Ñ2 B3.6 D (except Da D5) अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः; S अब्रवीत्पुंडरीकाक्षः.

17 a) M6-8 ममैव. — b) T G सहोदरी. — After 17ab, K2-4 N2.3 V1 B D ins.:

2050* सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।

— d) B3 D1.2 °रं स्वकं. — After 17, M6-8 (which om. the ref. before 18) ins.:

2051* अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।

(cf. 16ab and v. l.).

18 Ś1 K1 S om. उवाच (M6-8 om. the ref.). — c) Ś1 K4 Ñ1 एव च; Ñ2 B1 Da1 Dn चैषा (for चैव). G2 रूपयौवनसंपन्ना. — d) B (except B1) Dn1 (by corr.) कमेवैषा; G1 कथं चैषा. Ko D5 न लोभयेत्; G4 (before corr.) मनो हरेत्.

19 b) K2 स्वयमेव भ°. N1 स्वयं (for ध्रुवम्). — T3 G2-4 ins. after 19ab: G5.6, after 19:

2052* देववृन्दः सदा त्वां तु स्मृत्वा विजयतेऽसुरान् ।
तव संदर्शनात्स्वामिन्नप्राप्यं न हि तत्किमु ।

— c) G (except G1.4) वार्ष्णेय.

20 a) Ś1 Ko.1.4 B5 प्राप्तौ च; G1 प्राप्तुं तां. T1 तत्प्राप्तौ क उपायं मां. — b) Ś1 Ko.1 तत्प्रब्रूहि; K2.3 Ñ2 V1 B5.6 D S (except M6-8) तं ब्रूं; K4 तद्ब्रूहि त्वं. — c) K2 Ñ V1 B D M6-8 तदा; K4 G1 M5 यथा; T3 G4 इति तत्. — d) K2 कर्तव्यं मानुषेण तत्; D5 यदि शक्यं जनार्दन.

21 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) K4 क्षत्रियर्षभ; M6-8 पुरुषोत्तम. — c) B5 M3 स तु. Ś1 K1 संगमितः पार्थ; D2 संशयितार्थश्च. Cd cites संशयितः (as in text). — d) K2 विवाहस्यानि°; S (except G1.5 M3.5) स्वभाव[:]स्यान्नि°.

22 b) K1 विशिष्यते; G3 विशां पते. — c) Ñ2.3 M3 विवाहहेतुः. S कन्यानां. — d) T3 G2-4 वेदविदो.

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषात्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।
ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २
रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । C. 1. 7985 B. 1. 220. 5 K. 1. 244. 35

---

23 ^{a}) Śi Ko. 1. 4 Ni अतः प्रचिंत्य क°. — After 23^{ab}, Ts G (except G1) ins.:

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— ^{e}) Da तस्याः; S चा(Gs वा)स्याः. — ^{d}) Ko Ds कस्ते वेद; D1 को वेद वै (by transp.).

24 Before 24, only Dns ins. वैशं° उ° (as in text), and G1. 2 Ms-8 वैशं°; the rest om. the ref. — ^{b}) Śi K1 विनिश्चित्य विहृत्य च (Śi तां). — ^{c}) K2 Ñ2. 3 B D अन्यान् (for राजन्).

25 ^{b}) Ko. 3. 4 °प्रस्थ(K4 °स्थे)स्थिताय वै; T1 °प्रस्थनिवासिने. — ^{c}) T1 G1 M महाबुद्धिर्. — ^{d}) K1 च पांडवः; T1 समात्मकः; Ts G2-4 समाहितः; G1 समावृतः; G5. 6 M (except M5) समातृकः. — After 25, S ins.:

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्यं स्म मन्यते ।
इत्येवं मनुजैः सार्धमुक्त्वा प्रीतिमुपेयिवान् ।

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Śi K Ns Bs. 5. 6 Da Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 Ms. 5 सुभद्राहरण (Ks अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण); B1 अर्जुनतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ko. 4 वासुदेवार्जुन(K4 °नयोर्)मंत्रः; K1 वासुदेवमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 213; Dns 218; D4m 228; D5 169; T1 224; Ts G1. 4 179; G2 176; G3 180; G5. 6 M 178. — *S'loka no.:* Dn Ms 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7919.

212

☞ The sequence of st. 1-8 in S (which om. 5^{cd}, 7^{c}-8^{b}) is: 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{cd} (followed by passage No. 114 given in App. I, see below), 3-5^{ab}, 8^{cd}.

1 K1. 3. 4 D2 S om. उवाच; K2 om. the ref. Śi om. up to संवादि- (in ^{a}). — ^{a}) Ko. 3. 4 संनिश्चिते; K1 N1 संचारिते; Ñ3 V1 Bs. 6 समु°; B1. 3m संव°; Da संमु°. S चारैः संचारिते त°; Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites संचारिणा (=वार्ताहरेण). — Ts G2. 4 om. 1^{cd}. — ^{c}) S (Ts G2. 4 om.) रैवतकात्. — ^{d}) K2 विनिश्चित्य शुभाननां; S (Ts G2. 4 om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after 1^{cd} (in Ts G2. 4, which om. 1^{cd}, after 7^{ab}); in D4, suppl. fol. *sec. m.*, after 2^{ab}.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — ^{a}) K2 ततोर्जुनोभ्य°. After 2^{ab}, D4 ins. a passage given in App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — ^{c}) Ñ2 Dn D2. 4. 5 आदाय; S आस्थाय. — ^{d}) K4 पुरुष°; Some MSS. °र्षभ. — After 2, S ins.:

2055* वृत्तैः सहोत्सवैरेवं वृष्णयोऽप्यगमन्पुरीम् ।
[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; Gs om. 3-5^{ab}. — ^{c}) Śi Ko-s S (Gs om.) सैन्य- (as in text); Bs. 6 सैठ्य-; the rest शैब्य-.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) Ko Ñ1 V1 D2. 5 Ts G4-6 -वर-; K2 -रथ-; D1 इव (for -रव-). — ^{c}) Ts G4 ज्वलितार्क°. — ^{d}) Ts G4 °नाशिना.

5 Gs om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). Ks reads 5^{abc} in marg. — After 5^{ab}, S (except Gs) ins.:

2056* युक्तः सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

C. 1. 7935
B. 1. 220. 5

मृगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो विष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः॥१५
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

[T₃ G₄.₆ गुप्त-; G₅ गुप्तः (for युक्तः).]
— S om. 5ᶜᵈ. — ᵈ) Ñ₁ चानघ. K₃.₄ Ñ₃ B₃ D₁.₂ स (B₃ म-) ययौ भरतर्षभ (Ñ₃ D₁ °भः); V₁ ययौ रैवतकं गिरिं; B₅.₆ Dn D₄.₅ प्र(B₅ स)ययौ पुरुषर्षभः.

6 For sequence of S cf. v. l. 1. — ᵃ) K₂ S °त्यथ. — ᵇ) Ś₁ K₁ °भ्यर्च्य मह; Ko °भ्यर्च्य स्म ह; K₃.₃ corrupt; Ñ₁ समभ्यर्च्य च; Ñ₂ B (except B₁) D (except D₅) °भ्यर्च्यैव हि. M (except M₃) दैवतं.

7 ᵃ) Ś₁ Ko Ñ₂ Dn D₂.₄.₅ गिरेः; K₃ स्वयं. — After 7ᵃᵇ, Ñ₁ ins.:
2057* सुभद्रां कृष्णभगिनीं स्त्रीभिः परिवृतां तदा ।,
while S reads 1ᵉᵈ (om. in T₃ G₃.₄; cf. v. l. 1). — S om. 7ᶜ–8ᵇ (G₃ om. 7ᶜ–14ᵃ). — After 7, K (except K₁) Ñ₂ V₁ B D ins.:
2058* सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ।

8 S om. 8ᵃᵇ; G₃ om. 8ᶜᵈ also (cf. v. l. 7). — ᵃ) Ś₁ K₁ आकाशवेगेन; K₂.₄ Ñ₂ V₁ B₁.₃.₆ Dn₁.n₂ D₄ कांचनांगेन; Ñ₁ कामवानेव; Dn₃ D₁.₂ कामवे(D₁ °थो)गेन. — ᵈ) K₄ G₅.₆ स्वपुरीं.

9 G₃ om. 9 (cf. v. l. 7). — ᵇ) K₂ Ñ₂ V₁ B D T₁ °का जनाः. — ᶜ) Ko T₃ G₂.₄–₆ व्या(Ko G₂ व्य)क्रोशत्. K₂ Ñ₂ V₁ B D T₁ विक्रोशन्तो(D₅ T₁ व्याक्रोशन्प्रा)द्रवन्सर्वे.

11 G₃ om. 11 (cf. v. l. 7). — ᵇ) T₁ G₁ M संनादयं(G₁ °धीं)स्तदा; T₃ G₄ सांनाहयंस्तदा; G₅.₆ सांनाहयत्तदा.

12 G₃ om. 12 (cf. v. l. 7). — ᵃ) Ñ₁ क्रुद्धास् (for क्षुब्धास्). T₃ G₄–₆ क्षोभितास्तेन; G₂ क्षुधर्मास्तेन (all these om. अथ). — ᵇ) Ś₁ Ko.₄ B₅ तथा; Ñ₁.₃ ततः. — After 12ᵃᵇ, S (except G₃) ins.:
2059* अन्तर्द्वीपात्समुत्पेतुः सहसा सहितास्तदा ।
[G₁ M₅ सभां वै; M₆–₈ तथैव (for सहसा). T₁ सहसैव कृते तदा.]
— ᶜ) D₃ D₁.₂ अथापास्य (by transp.); S (G₃ om.) अपाहाय. Ś₁ K₁ Ñ₁ °पानाद्य(°नम)पास्यैव. — ᵈ) K₂ Ñ₂ V₁ B D (except D₃₂ D₅) T₃ G₂.₄–₆ समंततः; Ñ₁ ततः सभां (by transp.).

13 G₃ om. 13 (cf. v. l. 7). — ᵃ) Ñ₂ V₁ B₅.₆ D तत्र. — ᵇ) K₁ T₃ G₂.₄.₆ परार्ध्यास्तरणानि; G₁ चित्रास्तरण°.

14 G₃ om. 14 (cf. v. l. 7). — ᵇ) G₁ M₆–₈ °महाबलाः. — D₁ om. 14ᶜ–15ᵈ. — ᵉ) Ś₁ Ko.₁.₄ Ñ₁ बहुशः. — ᵈ) K₁ काष्ठानीव. T₃ G₂.₄ दीप्यमानानि सर्वशः.

15 D₁ om. 15 (cf. v. l. 14). — ᵇ) T₃ G (except G₁) संगमे. — ᵈ) Ñ₁ सभानुगः; T₁ तथाविधं; G₁ सभाभृतः; M समागतः (M₃.₅ °तान्) (for सहा°).

16 ᵃ) Ñ₁ °त्वा पृथु°. — ᵇ) Ñ₂ V₁ B₅ D (except D₅) मदसंरक्त°; B₃ क्रोध°. — ᶜ) K₂ B पार्थाय. — ᵈ) Ko.₄ D₅ अमर्षिताः; T₃ G (except G₁) महाबलाः (for अहं°). T₁ यादवाः सहसा कृताः.

17 ᵃ) G₂ योजयित्वा. — After 17ᵃ, S ins.:
2060* नागानश्वांस्तथैव च ।
कवचानाहर क्षिप्रं.

धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
वनमाली ततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् ।

C. 1. 7939
B. 1. 220. 29
K. 1. 244. 56

[(L. 2) T3 G2–4 °चान्याहर (G2 °रत्); G5.6 °चानाहरन्; G1 °चानक्षतान्.]
— K3 (hapl.) om. 17c–18b. — c) G1 M3 तोमराणि. B6 D2 D1.2 महांति च.

18 K3 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) Ñ1 च चुक्रु°; T3 G (except G1) विचुक्रु°. — b) Ko रथानायोजयेति; D5 रथानां योजयेति; T1 रथानाहरतेति. — d) Ñ1 T1 हेमपरिष्कृतान्. Ś1 K1 आनिन्युर्हेमभू°; N2 B6 D1.2.4 अयुंजन् हेमभू° (D1 हेममालिनः).

19 b) T3 G2–6 महत्सु (for ध्वजे°). — c) D1 आक्रंदे च; G5.6 महास्कंधे. Ś1 K1.2 M3.5 °क्रंदेन वी°; T3 G2–4 महायादववी°. — d) K2.3 Ñ2 V1 B D2 D4.5 G1 तुमु(or °म)लं; M6–8 क्रंदनं.

20 a) K2 B (except B6) D1 तदा (for ततः).

21 a) Ś1 K2 D1.5 °ताम्रा°; Ko.1 N3 °ताम्र°; N1 पुरुषाः म्रा°; T1 M त्वकृतम्र°; T3 G चाकृतम्र° (G1 तु कृतं म्रा°). — Ko (? hapl.) om. 21d–22a. — a) Ś1 K1 G2–6 M5 मेघ°; K3.4 D5 किमु गर्जथ (K3 °त); D1 मोह°; D2 आहव°.

22 Ko om. 22a (cf. v. l. 21). — b) Ś1 K2 D1.5 G2.5.6 आख्यातुं स्वं; G1 M आख्यातीव. B6 सु (for स्वं). T3 G (except G1) °तु मम यद्भवि. — c) Ś1 Ko.1.4 यदस्मै; K3 यद्यस्य. K2–4 B1 Dn D2 G1 M3.5 रुचिरं. T1 corrupt.

23 a) Ñ1 M5 °स्तद्वचनं; T3 G (except G1) °स्ते वचनं. — c) Ko.3 D1.2.5 G3 M5 तूष्णीभूतास् (D5 °भूत्वा). — d) Ś1 Ko.1.4 D5 T1 अथ (for च).

24 a) Ko.3.4 सु(K4 स)संवादं; B1 D2.4.5 समं वाचो; B3.5 सर्वे वाचं; B6 सर्वे व°. Ko D5 निशम्यैते; Ñ2 B6 Da Dn D4 °म्यैव; B1.3.5 °म्याथ. K2 V1 D1 समं ततो(V1 समवाये)थ निःशब्दे; T1 G5.6 समवाच(°वोचं)स्तु निःशब्दा; T3 G2–4 यादवास्त्वपि (G2 om. तु) निःशब्दा; G1 समा वाचा तु निःशब्दा.

25 ab) K2.3 Ñ3 B (except B6) वचो रामो वासु°; Ñ2 Dn D4 वासुदेवं वचो रामः; T1 G1 M वासुदेवं कामपालः (by transp.). Ś1 K1 अरिंदमं; K4 Ñ2 B D M (except M3) परंतपः. — After 25ab, S ins.:

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभव्यभविष्यकृत् ।

[Before the line, T1 ins. कामपालः; G1 बलः; M6–8 बलदेवः.]
— e) T1 M6–8 किमिवांगोप°; T3 G3.4 किमुपांशूप°; G5.6 किमु चात्रोप°. — T1 om. 25d–26a. — d) V1 मुहुर्मुहुः; S (T1 om.) जनाकुलं.

26 T1 om. 26ab (cf. v. l. 25). — b) G1 M (except M3) अर्चितः (for अच्युत).

27 a) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D1.2.4 भुक्त्वैव (Ñ1 °क्त्वाति; D2 °क्त्वा हि) तत्रान्नं; G6 तत्रैव भित्त्वागां. — b) G2 पापकृद् (for भाज°). Ś1 K1 भक्तुम्. T1 G5 भोक्तुमर्हति पापकृत्; G6 अपीमां भोक्तुमर्हसि. — c) Ś1 K (except K2) D5 जन्म; T3 G3 M5 जातः (for जातम्).

28 a) K2 Ñ3 B3.5 D1 ईप्सन्नेव हि; Ñ2 B1.6 Da Dn D4 इच्छन्नेव हि; D2 °मानः स्व°. — b) K2.4 Ñ2 B1.3.5 D (except Da2 D2) M6.8 कृतं (for कृत°). T1 सुमारयन्; G1 समानवै; M समानयेत् (M3 °नयन्; M5 °पयत्).

C. 1. 7959
B. 1. 220. 29
K. 1. 244. 56

प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१

तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।
उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— [a]) Ś1 Ñ1 D1 भवेन्नार्थी; T G °र्थी. — [d]) K1.2 समाचरन्; S चरेद्बुधः.

29 [a]) S सोवमत्य. K2.4 Ñ1.2 V1 B3.5.6 Da Dn D2.4.5 तथास्माकम्; K3 च नः सर्वान्; B1 तथा चास्मान्; T3 G4 च नैवास्मान्; G1 च नास्मासु. D1 सोवमन्यत तानस्मान्. — [b]) S अवमत्य (for अना°). — [c]) K2 B3 (before corr.) Da2 D5 कृतवान्.

30 [a]) D5 ते; T3 G2–4 तु (for हि). T3 G2–4 सात्वतां मध्ये. — [b]) Ko.2.3 Ñ2 B D (except D1) transp. पदं and कृतं. M5 महत् (for मम). T1 पादं संनिहितं मम; T3 G2–4 कृत (G2 °तः) प्रोद्वाहकः (G3 °कं) कथं. — After 30[ab], T3 G (except G1) ins.:

2062* त्वया चेन्नाभ्यनुज्ञातो धर्षयिष्यति माधव ।
[G5.6 मर्षयिष्यामि.]

— [c]) N1 न सहिष्यामि; T3 G (except G1) न मर्षयिष्ये.

31 [a]) T3 G2–4 एतां; M उर्वीं (for एकः). — [b]) G1 M °मि न संशयः. — [d]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.5 अर्जुनेन (Ś1 Ñ1 °नस्य) पराभवः. — After 31, T3 G (except G1) ins.:

2063* तमहं भ्रातृभिः सार्धं निहन्मि कुलपांसनम् ।

— After 31, M5–8 (erroneously) read 1. 213. 4[a]–5[b]!

32 Before 32, T G ins. वैशं. — [a]) S रौहिणेयं गर्जमानं. — [b]) D1.2 °गंभीर°. — [c]) Ś1 K1 D5 अभ्य°; M5 °वर्तत. — [d]) Ś1 K1 Ñ1 B5.6 Da Dn3 D4.5 G5.6 तथा; T1 M ततः. T3 G3.4 °वृष्ण्यंधकेश्वराः.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T3 G3–5 M3.5 सुभद्राहरण; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वृष्ण्यंधककोपः (K1 °कप्रकोपः); Ko.3.4 D5 बलदेवक्रोधः (Ko °क्रोधनः; K3 °कोपः); T3 G3–5 बलभद्रकोपः (G5 °कोपनं); M5 सभाक्षोभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 219; D4m 233; D5 170; T1 229; T3 G1.4–6 M 183; G2 181; G3 184. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 63. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 7950.

213

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — [a]) Ś1 Ko.1.4 तदा वाक्यं; K2.3 Ñ2 B1.3 Dn1.n2 D4 T3 G3.4 यथा वीर्यैः; B1m.5 D2 M5 यदा वीर्यैः; Dn3 यथा वा°; D5 तथा वा°. — [b]) G1 M3.5 सर्वयादवाः. — [d]) K3 Ñ2.3 B D (except D1) °संयुतं. Ñ1 वाचां धर्मार्थसंहितां. — After 1, S ins.:

2064* मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सहितैः सर्वयादवैः ।
अतिक्रान्तमतिक्रान्तं न निवर्तति कर्हिचित् ।
शृणुध्वं सहिताः सर्वे मम वाक्यं सहेतुकम् ।

2 [c]) K (except Ko.1) Da1 D1 सन्मानो. — [d]) K3 Dn3 D1.2.4.5 T G3.4 M3–5 °यमसंशयः; Ñ B3.5 Dn1.n2 °यं न संशयः; G2 धर्मसंश्रयः.

3 [a]) G5.6 अर्थं धर्मान्. Ko.1.4 न नः; K3 मनः; Ñ1 स नः; D5 अर्यः; T3 G (except G1) च वः (for न वः).

4 G2 (hapl.) om. 4–5. M5–8 read 4[a]–5[b] after 1. 212. 31! — [a]) T1 एव; G1 M इह (for अपि). — [b]) K2.3 Ñ2.3 V1 B D G1 °मन्यते; T3 G3–6 M5–8 °मंस्यति. N1 पशुत्वान्न तु शस्यते. — [a]) G5.6 समानः पुरु°.

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिनः ।
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥ ९
तमनुद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।
निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १४
तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।

C. 1. 7978
B. 1. 221. 17

---

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — [e]) Ñ1 Da कृतवान्; D5 हरणं; T3 G3.4 बलवान्.

6 Ś1 K1 om. 6. — [a]) T3 G (except G1) अपि (for एव). — [b]) Ñ2 B5 D5 सुभद्रां and °स्त्रिनीं. M6.8 om. and M7 has lacuna for च यशस्विनी. — [c]) K0 B1 D1 एष वा; K4 एषा वा. T3 G (except G1) M5 एतस्याः (M5 एषोपि) सदृशः पार्थः. — [d]) K0.4 B5 T1 हृतः; T3 G M अतः (for इति).

7 [a]) K2 B5 T G2-4 जातः. — [b]) Ñ V1 B Da Dn शांतनोश्. Ñ2 Dn D4 यशस्विनः. T1 G1 M शंतनोः पौत्रमद्य वै; T3 G2-4 शत्रुशात(G2.3 °स)नकृत्तथा; G5.6 शत्रुशातनमद्य वै. — [c]) K2 T3 G (except G1) M5 का (for को). T1 बुभूषेच्च. Ś1 K1 को नु दूषितवानमुं. G1 corrupt.

8 [a]) K4 G1 तं (for च). T1 M (except M5) तं (for यः). — [b]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) M5 विजयेत रणे बलात्; M6-8 °ण तु यो जयेत्. — After 8[ab], Ñ1.2 B3 Dn D5 ins.:

2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।

— [c]) K1.3 लोके° सर्वे° (by transp.). — [d]) Ś1 K1 सेंद्ररुद्रवसुष्वपि; K4 सेंद्रैरपि च मा°; Ñ1 सेंद्ररूपेण मानवः; D1.2 सेंद्रैरपि सुरासुरैः; T3 G (except G1) सदेवमनुजेषु च (G5.6 °जेष्वपि).

9 [a]) M6-8 स च मानी. T3 G2-4 रथस्तावत्. — After 9[ab], D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2066* मम शस्त्राण्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।

— [c]) T3 G (except G1) स (for च). — [d]) Ś1 K (except K2) D2.5 T1 कौर्जुनेन (D5 °नस्य); G3 कौन्यस्तेन.

10 [a]) B1 G3 तद् (for तम्). K2.3 Ñ2.3 B D T3 G4 अभिद्रुत्य (B5 अतिक्रम्य). — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B Dn1.n2 D4 नि(Ñ2.3 Dn1.n2 न्य)वर्तयत. S हृष्टाः सर्वे निवर्तध्वं. — [d]) G1-3.4 (before corr.) °मा गतिः.

11 [a]) Ś1 K1 नः पार्थो. — [b]) K0.3.4 D5 एको गच्छेत्; G1 युद्धाद्गं°. D5 T3 G2-4 स्वयं पुरं. — [c]) T1 च; G1 नो (for वो). K4 यशः सर्वं. — [d]) K2 वः; D1 च (for तु). — After 11, S ins.:

2067* पितृष्वसायाः पुत्रो मे संबन्धं नार्हति द्विषाम् ।

12 Before 12, K2.3 T3 G (except G1) ins. वैशं°; D5 वैशं° उ°. — [b]) S तथा कर्तुं. Ś1 K1.3 Ñ1 V1 D2.5 G1 M3.5 नराधिप (D2.5 °पाः); K0 B3 Da M8 जनाधिपाः. — After 12[ab], K4 (marg. *sec. m.*) D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (which latter om. 12[c]-16[d]) ins. a passage given in App. I (No. 115). — [d]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) कृतवान्प्रभुः.

13 S om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) Ś1 K1 उषितस्तत्र. — After 13[ab], N (except Ś1 K1) ins.:

2068* विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ।

— [c]) K2 Ñ2.3 B5 Dn पुष्करे तु. K2 Ñ2 B D ततः शेषं. — [e]) Ś1 पूर्णे द्वादशवर्षे तु. — [f]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) °प्रस्थमागतः.

C. 1. 7979
B. 1. 221. 17

सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्ववन्धः श्लथायते ॥ १५
तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६
सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।
ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ १९
प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
सस्वजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २०
ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

---

14 Śi1 S om. 14 (cf. v. l. 12). — [a]) Ñ2 B5 Dn D4 च (for स). — [b]) Ñ2 B5 Dn1.n2 D4 नियमेन. B5 समन्वितः. — [d]) K1 Ñ1 उपजग्मिवान्.

15 S om. 15 (cf. v. l. 12). — [b]) Śi1 K1 D2.4 विनयात्. Śi1 पांडुनंदनं. — Śi1 K1 om. 15[cf]. — [e]) Ñ1 स्वबंधस्यापि. N1.3 V1 भावस्य. — [f]) K4 Ñ1 Dn3 D2.5 पूर्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 12). — [d]) Śi1 K3 क्षामयामास; V1 कामया°; D1.2 शमया°.

17 [a]) T3 G3–6 त्वरमाणां. D4 S तु (for च). D1.2 सुभद्रां चानयामास. — [b]) Śi1 K1–3 Ñ1 पीत-; D2 क्षौम- (for रक्त-). Ko.2 D2 M3 (*inf. lin.* as in text).6–8 वाससीं; K3.4 Ñ V1 B Da Dn D4 T3 G3–6 -वासिनीं (for -वाससम्). — [d]) Ñ1 कृत- (for कृत्वा). K3 D4 T3 G गो(G2 गौ)पालिकं वपुः.

18 [b]) D4 T G4 बभौ कृष्णसहोदरा. — After 18[ab], S ins.:

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ व्रजिनं पुरम् ।
ततः पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।
त्वरिता खाण्डवप्रस्थमाससाद विवेश च ।

G1 om. 18[cd]. — [c]) D4 T1 सा गृहद्वार°; T3 G2–4 सा पुरश्रेष्ठ°; G5.6 M6–8 सा गृहश्रेष्ठ°. — [d]) Ñ1 नवांगना; D4 S (G1 om.) यशस्विनी. — [e]) Ñ1 पृथिवी साक्षात् (for पृथु°). — [f]) D4 T G4 पांडवमातरं; G1–3.5.6 M भद्रा पितृष्वसां. — After 18, K4 Ñ2.3 V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।
प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युंजतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 °र्युंजती तदा; Ñ3 V1 आशिषोयुंक्त चातुला.]

19 [b]) K3 D4 T1 G (except G1.4) °शाननां.

20 [a]) K3 Ñ2.3 B Da Dn D2. तदा; K3 ततः; D4 G2–6 M तु तां (for च तां). D4 T3 G2–6 M देवीं (G2 M3.7.8 °वी) (for कृष्णा). T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते; G1 प्रत्युपस्थाय तां देवी. — [b]) Śi1 Ñ1 D1.4 ह; Ko.1.4 Ñ2 V1 Dn D3 च (for ताम्). D4 S कृष्णा कृष्णसहोदरीं (T1 G3.6 M °रां). — [c]) V1 आलिंग्य. D1 चाब्रवीत्; D4 सावदत्; T3 G (except G1) चाभवत्. Ñ2 B Da Dn D4.5 परिष्वज्यावदत् (Da °ज्याब्रवीत्); D2 परिष्वज्य तदा; M3.5 सस्वजानावदत्. K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 M3 प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता). — After 20[cd], T3 G (except G1) ins.:

2071* वीरसूर्भव भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T3 G2–6 cont.: D4 (marg. *sec. m.*) T1 G1 M ins. after 20[cd]:

2072* ओजसा निभृता बह्वीरुवाच परमाशिषः ।

[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निभृता).]

— [f]) D4 S तथा (for एवम्). — After 20, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. *sec. m.* as in S. — [b]) D4 (suppl. fol.) पांडवाश्च महा°. — For 21[cd], D4 (suppl. fol.) S subst.:

2073* युधिष्ठिरमुखाः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।
कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सततं तथा ।,

followed by a colophon (*adhy. no.*: D4 suppl. fol. 235; T1 230; T3 G4–6 M 185; G1 184; G2 183; G3 186). — D4 (suppl. fol. *sec. m.*) cont.:

वैशंपायनः ।

2074* अथ शुश्राव निर्वृत्ते वृष्णीनां परमोत्सवे ।
अर्जुनेन हृतां भद्रां शङ्खचक्रगदाधरः ।
पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।
जानता वासुदेवेन वासितो भरतर्षभः ।
लोकस्य विदितं ह्यद्य पूर्वं विपृथुना यथा ।
सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।
दित्सता सोदरां तस्मै पतत्रिवरकेतुना ।
अर्हते पुरुषेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिंदमः ॥ २५
अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।
साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ २६
सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ २७
चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् ।

C. 1. 7995
B. 1. 221. 35
K. 1. 247. 22

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठं प्रेषयामास चार्जुनम् ।
भद्रया सह बीभत्सुः प्रापितो व्रजिणः पुरम् ।

22 D_4 reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — [a]) $Ś_1$ K (except K_2) $Ñ_1$ Dn_3 $D_{1.2.5}$ ज्ञात्वा तु; D_4 (suppl. fol.) ततस्तु; T_1 ततः स. — [b]) $K_{0.4}$ $Ñ_{2.3}$ $B_{3.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{2.5}$ स्वं; K_1 सु- (for स्व-). N_1 V_1 समासं पुरुषोत्तमं; D_4 (suppl. fol.) संप्रतस्थे पुरोत्तमं; T_1 संप्रतीयात्पुरो°. — [c]) D_4 T_1 पुरुषश्रेष्ठं. — [d]) G (except $G_{1.4}$) तथा. — After 22, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

2075* प्रियासुः खाण्डवप्रस्थमामन्त्रयत केशवः ।
पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुकं मधुसूदनः ।
राजा विपृथुरक्रूरः संकर्षणविदूरथौ ।
पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानितः ।
संप्रीतः प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दनः । [5]
अभिमन्त्र्याभ्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।
ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।
योजयन्तः सदश्वांश्च यानयुग्यं रथांस्तथा ।
राजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except M_5) तथा (for राजा). D_4 T_1 संकर्षणभयेन ते; G_3 M_5 °गदोद्धवाः; $M_{5.6-8}$ °भये सखौ. — (L. 4) D_4 T_1 G_6 M पिता च (M_5 पितेव). T_3 G_{2-4} °दनुमोदितः; $G_{5.6}$ °दनमानितः. — (L. 5) T_3 G_{2-4} स प्रीतः. $G_{1.5.6}$ वृष्णिराजा. — (L. 6) G_1 ततस्तु यादवैः सार्धं.]

23 S om. 23[ab]. — [b]) K_2 D_a रामेण सह (by transp.) — [c]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_1 G_1 °सहामात्यैः; Ko $D_{2.4.5}$ G_2 °महामात्यैः; K_3 °महाश्रेष्ठैः. — [d]) K_2 B_3 D_a महावीरै (K_2 °यैं)र्; T_3 स हि वीरैर्; G_{2-4} सिंहवीरैर्.

24 [b]) $Ñ_2$ B_3 Dn $D_{4.5}$ बहुभिर्वृतः; D_2 सदृशो वृ°.

25 [a]) $G_{5.6}$ दानपरः. T_1 G (except $G_{3.4}$) M_3 श्रीमान्. $Ñ_1$ तत्रोदारमतिर्धीमान्. — [b]) T_1 G_1 M जगाम स (T_1 G_1 M_7 सु-) महा°.

26 [a]) $Ś_1$ K (except Ko) D_1 अनावृष्टिर्; T_1 °धृतिर्; T_3 G_{2-4} °धृष्यो; $G_{5.6}$ °धृष्णिर्. — K_1 (hapl.) om. 26[cd]. — [d]) K_2 D_{a2} महात्मनः; K_3 Ñ B D_{a1} Dn $D_{1.4}$ T_1 G_1 M महामनाः.

27 [ab]) T_3 G (except G_1) सात्यकिश्च महाबाहुः कृतवर्मा महारथः. — [c]) K_3 B (except B_5) $Dn_{1.n2}$ D_1 शांबश्च. — [d]) $Ś_1$ K_1 निषधः; T_3 G (except G_1) निः($G_{2.3}$ नि)शंकुः (cf. v. l. 1, 211, 10[c]).

28 K_3 (hapl.) om. 28[ab]. — [b]) $Ś_1$ K_1 दल्ली; Ko B_3 T G झल्ली; N_3 जल्लिर्; V_1 मंदी; D_1 पृथुर्; D_5 शिनिर् (for झिल्ली). K_4 च पृथुरे°. M_5 यत्सल्ली पृथुरे° (*sic*). — [c]) $G_{2.5.6}$ महातेजा.

29 [b]) D_1 भोजवृष्ण्यंधकास्; D_2 वृष्णयश्चांधकास्. K_2 B_3 D_a D_1 तदा. — [d]) D_2 भरणं प्रति; D_5 द्रविणं बहु. Cd cites हरणं. — After 29, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2076* अन्वाहारं समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमाः ।
प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामवलोककाः ।
ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवाः ।
पुरमासाद्य पार्थानां परां प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) D_4 T_3 G_{2-4} उपहारं. — (L. 2) T_3 G_{2-4} अवलोकितुं. — (L. 3) T_1 अदीर्घेणैव कालेन.]

30 [ab]) Ko D_5 श्रुत्वा राजा (by transp.). — [d]) $Ś_1$ K_1 यानं (for यमौ). $Ś_1$ K_{2-4} Da D_1 T_1 G (except $G_{3.4}$) M_{6-8} प्रस्थापयत्. T_3 G (except G_1) गृहात्.

31 [a]) K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D T_3 G तु (G_1 तं) (for तद्).

C. 1. 799b
B. 1. 221. 35
K. 1. 274. 22

विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— [b]) K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) T3 G2–4 M3 महर्धिमत्. — D1 om. 31e–32d.

32 D1 om. 32 (cf. v. l. 31); T3 G2–4 (hapl.) om. 32ab. — [a]) K3 संमृष्टसंसिक्तपथं; Ñ2.3 V1 B (except B3) Dn1.n2 D4 संमृष्टसिक्त° (by transp.). — [b]) B3 °शोभनं; T1 °वासितं; M3 °भूषितं. — [c]) T1 सुचंदनरसैः.

33 [a]) Ś1 दहता. Some MSS. (mostly S) अगरुणा. Ko.4 दह्यमानेनागु(K4 °ग)रुणा. — [b]) T3 G (except G1) सुगंधितं (G5.6 °नं). — After 33ab, Ś1 K (except K2) Ñ1.3 V1 D2.5 ins.:

2077* गन्धोद्दाममिवाकाशं बभूव जनमेजय ।
[Ś1 गंधोद्दिग्धम्; K1 गंधोद्दिष्टम्; D5 गंधादानम्.]

— [c]) Ś1 K1 असंसृष्ट°; K2 Ñ2.3 B D T3 G3.4 हृष्टपु(B1m °तु)ष्ट° (D2 सुविसृष्ट°); T1 ससमृद्ध°.

34 [b]) Ś1 Ko.1.4 N1 D2.5 रामेण सह (by transp.). — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B Dn D2.4 °कैस्तथा भोजैः; Da °कस्तथा भोजैः; T3 G2–4 °कैर्महाबाहुः. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) समेतः.

35 [a]) Ś1 Ko.1.4 G2.5.6 तु; D5 तैः (for च). — [b]) Ś1 तु (for च). V1 °णैश्चैव सर्वशः.

36 [b]) Ś1 K (except K2) N1 D1.2 °गम्य यथा°. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D2) T1 बाहुभ्यां परिषस्वजे; T3 G (except G5.6) परिष्वज्य च बा°; M6–8 परिष्वजत बा°.

37 [a]) K2–4 N V1 B D T1 M प्रीयमाणः; G1 पूजयानः. K3 गोविंदं; K3 N B Da Dn D4.5 गोविंदो; D2 कृष्णस्य. — [b]) Ś1 K (except K2) D2 विजयं प्रत्य(D2 पर्य)पूजयत्. — K1 N1.3 D1 (hapl.) om. 37cd. — [d]) Ś1 पर्यपूजयत्; G1 प्रतिपूज°.

38 [a]) Ko.3.4 भोजवृ°. — [b]) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) कुंतीपुत्रो युधि°. — [c]) Ś1 K1 प्रीतिं ज°. — [d]) K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 यथाग(Da1 °म)तं; K4 D1.2 T G (except G1) यथोचितं; Ñ1 यथावयः.

39 [a]) T1 विधिवत्पूज°. — [c]) K1 अभ्यद्रवत्; T3 G (except G1) चाभ्यवदत्. T1 G1.2 M प्रीतः (for प्रेम्णा). — [d]) Ko वाप्यभिवादितः; K3.4 चाप्यभि°; N1.3 °भिवंदितः. — After 39, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2078* ततः पृथा च पार्थाश्च मुदिताः कृष्णया सह ।
पुण्डरीकाक्षमासाद्य बभूवुर्मुदितेन्द्रियाः ।
हर्षादभिगतौ दृष्ट्वा संकर्षणजनार्दनौ ।
बन्धुमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरममन्यत ।
ततः संकर्षणाक्रूरावप्रमेयावदीनवत् । [5]
भद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजह्रतुः ।
प्रवालानि च वस्त्राणि भूषणानि सहस्रशः ।
कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान् ।
विविधैश्चैव रत्नौघैर्दीप्तप्रभमजायत ।
शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् । [10]
ततः प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सवः ।
भद्रवत्यै सुभद्रायै सप्तरात्रमवर्तत ।

[(L. 1) D4 T3 G3–5 सहिताः (for मुदिताः). — (L. 5) M3.5 अभीतवत् (for अदीन°). — (L. 7) T1 G1.2 द्वाराणि; M वज्राणि (for वस्त्राणि). — (L. 8) M व्यालाजिनपुर°. — (L. 9) T3 G3–5 तथाभरणरत्नौघैः. M3 विविधानि च रत्नानि दीप्तमभ्यमजाविकं. — (L. 11) M3 नृणां (for यूनां).]

40 [a]) K2 Ñ2.3 B (except B3) D (except D2) तेषां (for ततो). K2.3 N2.3 B D (except D2) हृषीकेशो (for वासु°). — [b]) Ś1 K1 N1 जन्यार्थं; K2 V1 D2.4 (by corr.) G2 कन्यार्थे (K2 °र्थं). K4 वरस्त्रेहार्थमुत्तमं. — [c]) Ko.3.4 D5 च (for वै). Ś1 K (except K2) सुभद्रायै.

41 [a]) D2 G1 M7 कांचनानां च. — [b]) Ś1 K2

चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलसंमतैः ।
सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३
स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

C. 1. 8013
B. 1. 221. 53
K. 1. 247. 46

°शोभिनां. — [e]) Ś1 K1 चतुर्युजैरुपे°; B5 हस्त्यारोहैरुपे°. — [a]) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) G1 कुशलशिक्षितैः; T1 परमसंमतैः. — After 41[cd], T1 ins.:

2079* बाह्लीकसिन्धुजातानां काम्बोजानां शतं शतम् ।
हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— [f]) S नियुतम् (for अयुतम्).

42 [a]) D2 उपाहृतान्यदे°; T1 M6-8 शुक्लवर्णसवत्सानां (T1 °सुवर्णानां); T3 G2-4 उपावृत्य (G2 °वर्त्य; G3 °कृत्य) सहस्राणां; G1 शुद्धानां तु सुवंश्यानां; G5.6 M3.5 उपपाद्य (M3 शुक्लवर्षस्; M3 *inf. lin.* उपावर्त्य) तु वश्यानां. — [b]) Ñ1 श्वेतानां पुण्य°. — After 42[ab], Ś1 K1 D2.3 ins.:

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।

D5 cont.: Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. after 42:

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।
मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।

— After 42[ab], S reads 47-48. B3 (hapl.) om. 42[cd]; M5 om. 42[cdef]. — [e]) Ś1 K1 विशुद्धानां; Ko.4 सुशुभ्राणां; K2 Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) च शुद्धानां. — [d]) M3 °समतेजसां. — [f]) K1 Ñ2 B6 D (except D4.5) °भूषितं; K3 °भूषिणां; S (M5 om.) °मालिनां. — After 42, Ś1 K1-3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins. 2081*; while S ins.:

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

T1 G1 cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 [a]) D1 गजानां नित्यमत्तानां (= prior half of line 1 of 2081*). — [b]) Ko.4 दांतानां च सुवर्चसां. — [c]) S (except G3) °केशानां. — [d]) Ś1 K1 सुता°; T3 G3.4 शता° (for श्वेता°). — After 43, S (except T1 M5) ins.:

2084* शिबिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T3 G2 (om. line 2).3-6 cont.:

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां बाह्लीकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) G5 कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T1 om. 44[a]-45[b]. — [a]) Ko.3 D5 T3 G3-6 M3.5 स्ना(T3 G3.4 स्न)पनाच्छादने; K4 स्नापनोद्वर्तने; B (B5 marg.) स्नानपा(B5 orig. °दा)नोत्सवे; D3 स्नानपानोदनैश्. G3 सर्वकर्मणि निष्क्रांतं (cf. 2086*). Cd cites उत्सादनं. — After 44[a], T3 G3-6 ins.:

2086* भोजने पाचने तथा ।
आधानोद्वासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।
अनुलेपे च गन्धानां पेषणे च विचक्षणम् ।
सर्वकर्मणि निष्णातं.

— [b]) K3 V1 D2 संयुक्तं; Ñ2 B6 Da Dn D4 प्रयुक्तं; S (T1 om.) युक्तं च. — K3 (? hapl.) om. 44[d]-45[e]. — [d]) Ś1 K1 B D1 सुवेशानां; T3 G2-4 सुवेणीनां; M5 सर्वेषां तु.

45 K3 om. 45[abc] (cf. v. l. 44); D2 T G2-4 om. 45[ab]. — [a]) Ñ3 B (except B5) Da सुवर्णनिष्क°; G5.6 °कीर्णानां; M3 °कर्णीनां. — [b]) Ñ2 B3.5 Dn D5 अरोमाणां. Ko.4 G1 सुवर्चसां; K2 Ñ2.3 V1 B D (D2 om.) G5.6 स्वलंकृतां (K2 B1.3.6 Da2 D4 °तं). — After 45, N ins.:

2087* पृष्ठयानामपि चाश्वानां बाह्लिजानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ś1 कृष्णानाम्; K2 पृथूनाम्; Ñ1 V1 D1.2.5 पुष्टानाम्; B5 श्रेष्ठानाम्; Cd पृष्ठयानाम् (as above). Ko.2.3 Ñ D (except Da) बाह्लिकानां. — (L. 2) K3 Da °सहस्राक्षं; N3 B3.6 D1.5 °सहस्राणि. Line 2 = line 2 of 2085*.

46 Ko.3 om. 46. — [b]) K2 Ñ3 B5.6 S °स्य सुवर्चसः. — [c]) K2 अतुल्यभारान्; T3 G2-4 महार्हभा°; M3 हिरण्यभा°; M6-8 मनुष्यसारान्. — [d]) S प्रददौ प्रयुतं तदा. — After 46, S (T1 M om. line 5) ins.:

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।

C. 1. 8013
B. 1. 221. 58
K. 1. 247. 46

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
क्लृप्तानां पटुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।
पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।

मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

[(L. 3) T G2–6 तथा वै शयनासनान्. — (L. 4) M8. 5 °पीठं च महार्घास्तरणास्तृतं.]

47 S reads 47–48 after 42ab. — a) N1 विभिन्नानां. — b) Ś1 Ko. 1. 3 D5 °प्रकाशानां. — After 47, S ins.:

2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

48 For S cf. v. l. 47. — a) Ñ3 V1 क्ष(V1 क्लृ)प्तानां बद्धघंटानां; D2 क्षिप्तानां पंचघं°; D5 कृष्णानां पटुघं°; T1 द्विपानां स्वर्णघं°; T3 G (except G5) M6–8 क्लृप्तानां पर(M6–8 वर)घंटानां (T3 G3. 4 °पादानां; G1 °वर्णानां; G2 °वादानां). Cd cites क्लृप्तानां. — b) K2 Ñ2. 3 V1 B D चारूणां (D2 क्लृप्तानां); M6–8 करिणां. — M5 om. 48cd. — c) Ś1 Ko. 1. 2 Ñ1 D2. 5 सादिभिः समुपेतानां. Cd cites सादिभिः. — d) Ś1 साहसप्रिय; B3 Da M (M5 om.) साहसप्रियं; T G (except G1) सहसा प्रियं. — K2 D4 (marg. *sec. m.*) ins. after 48: D5 (om. line 1), after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।
महिषीणामदाद्भूरिपयसामयुतद्वयम् ।;

while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया तदा ।

49 a) N (K2 marg.) T3 G3–6 पाणिग्र(K1. 2m °ग्रा)हणिकं; G1 पदग्र°; M पादा(M3. 5 °द्)ग्रहानीकं; Cd पादग्रहणकं. T1 ददौ रामः संनहनं (see below); G2 काम्यरूपगुणैर्युक्तं. — b) V1 पार्थस्य. T1 पार्थाय जनमेजय (see above). — d) Ko. 2. 4 Ñ V1 B D T3 G3–6 M6–8 संबंधं; K3 M5 संबंधः; G1 संबंधात् (for संबन्ध-). Ko. 2. 4 N2 V1 B D1. 5 प्रति(D1 परि)पादयन्; K3 प्रीतिमानयन्; N1 प्रत्यमानयत्; N3 Da प्रतिपालयन्; Dn D2. 4 प्रतिमानयन्; T1 G1 M प्रीतमानसः; T3 G2–6 प्रेम काम(G2 कार)यन् (for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D5 ins. line 2 of 2090*.

50 a) B5 Da स (B5 सु-) महान्धन°. — c) S महारथगजग्राहः. — d) T1 M6–8 जात्यश्वः; T3 G2–6 महाश्वैः; G1 M3. 5 जात्यश्वैः (for पताका-).

51 a) K3 S °सागरमाविद्धं; Ñ1 °सागर आविद्धः. Cd cites आविद्धं. — b) Ś1 K Ñ V1 Dn D4. 5 M5. 7. 8 महाधनः; B1 (m as in text). 5. 6m D1. 2 G1 °धनं; M3 °बलः (*inf. lin.* °धनः). — c) T G (except G1) °पूरयन्तेषां. — d) T3 G (except G1) अभीष्टं (G5 °ष्टः) सर्वभोगवत्.

52 a) Ś1 K1 Ñ1 °ह तं चापि. — After 52a, D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

2092* बलदेवस्ततो मधु ।
दिवाराग्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।
द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।
दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासवं च मनोरमम् ।
पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।
रौप्यसौवर्णमुख्येषु चषकेषु पपुः सुराम् ।
पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा.

— b) S धनौघं वै (T1 तं) युधिं. — c) Ś1 K1. 4 N1 D1. 2 तांश्चापि; Ko D5 तान्सर्वान्; T1 तत्सर्वं.

53 a) Ś1 K1 इत्युपेत्य मं. — K2 repeats 53ab after 56ab.

54 ab)=1. 201. 31ab. — a) Ś1 K1 N3 V1 B Da D5 T1 °यानैः; Dn D1. 2. 4 °नादैः (for °पानैः). — After 54a, S ins.:

2093* आसवैश्च महाधनैः ।
पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्.

[(L. 1) G1 M3. 6–8 महारसैः. — (L. 2) T1 G1 मैरेयम्.] — b) T1 G1 M (except M5) °तलताडिताः; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९

अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
स सात्वत्यामतिरथः संबभूव धनंजयात् ।
मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६१
यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितॄणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. 1. 803†
B. 1. 221. 71
K. 1. 247. 67

---

text. — [e]) N1 यथायोग्यं. N3 यथोत्साहं.

55 [a]) T1 G1 M एवं बहुविधैर्भोगैर्. — [b]) D2 विजह्रुर्दिव°. — After 55[ab], S ins.:

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।
केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।
[(L. 1) T1 पार्थान्पृथां च संपूज्य सुभद्रां यदु°.]

— [d]) N1.2 V1 Dn D1.2.4 प्रति (for पुरीम्).

56 S transp. 56[ab] and 56[cd]. — [b]) G2 यादवानां महारथाः. — After 56[ab], K2 repeats 53[ab]; while S ins.:

2095* रामः सुभद्रां संपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।
न्यासेति द्रौपदीमुक्त्वा परिदाय महाबलः ।
पितृष्वसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।
तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास तं तदा ।
वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 [ab]) T3 G2-4 च (for तु). T1 स वासुदेवः पार्थेन. Ś1 K1.4 N1 D2.5 तत्रैव पार्थेन (Ś1 K1 पांडवैः) सह; D1 पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57[ab], S ins.:

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— [e]) K2 T1 °रे तत्र. — [a]) N1.2 Dn D4.5 M3 महात्मना. — [c]) Ñ1 B6 Da G1.5.6 विचरन् (Da2 °रद्); T3 G2-4 विहृत्य. K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) यमुनातीरे. — [f]) Cf. 57[b]. N मृगयां स (D1 °यायां) महायशाः. — After 57, N ins.:

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(cf. 1. 36. 10[a]; 165. 5; 166. 2); while S (except T3) ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: T1 231; G1 185; G2 184; G3 188; G4-6 M 186. G3.4.6 M3.5 cont. सुभद्राहरणं समाप्तं).

58 Before 58, S ins. वैशं° (cf. v. l. 57). — [b]) Ś1 K1.4 V1 D2 G5.6 स्वसा प्रिया (by transp.); B6 T3 G2-4 प्रियस्वसा. — [d]) Ñ2.3 D (except D1) ख्यातिमंतम्; B5 ह्यभिमन्युम्.

59 [a]) K2.3 Ñ2 V1 B D महोरस्कं; N3 महास्कंधं (for °सत्त्वं). — [b]) Ś1 K1 कमलाक्षम्; K2 Ñ B5.6 Dn D1.4 T1 वृषभाक्षम्. Ś1 K1 महाद्युतिं; D1 महामतिं. — T1 om. 59[cd]. — [d]) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 D1.2.5 महाबलं; K2 B3 D4 नरर्षभ.

60 [a]) Ñ1.2 V1 Da Dn1 G1 M3 अभिश्च. — [b]) T3 G2-4 ततस्तु रिपुमर्दनं. — [c]) K2 V1 B1.5 Da T G M3 मन्युरिति. — [d]) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 [a]) Ko.4 सुभद्रायामतिरथः. Cd cites सात्वत्यां. — [c]) T3 G (except G1) यथा (for मखे). K1 D1.2 G1 वै; T3 G2-6 तु; Cd वा (as in text). K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 मखे निर्मं(K2 °मैं)थनेनेव; T1 M (M3 before corr.) मखे निर्मथ्यमानेव.

62 [a]) Ñ1.3 V1 D1.2 T1 M (except M7) तस्मिञ्जाते. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) महातेजाः. — [c]) Ko.3 Ñ1 D5 M3.6 (before corr.).7.8 अयुतं गवां (hypermetric!); M5.6 (after corr.) अयुतं गां; K1 गावायुतं; T1 अति प्रीतो. Ś1 द्विजातिभ्योयुतं गवां (diiambic close!). — [d]) K (except K1) Ñ V1 B D च भारत (D2 सर्वशः); T1 M6-8 तथैव च (for च तावतः).

63 [a]) S लालितो. — [b]) D1.2 धर्मराजस्य; M6-8 तदाप्रभृति. T1 M6-8 सोभवत्. — D1 om. 63[cd]. — [c]) Ś1 एव; K1 अपि; Ñ2.3 Dn इव (for चैव). G1 सर्वेषां दर्शनीयोभूत्.

64 [a]) D1 बाल्यात्प्रभृति (cf. 63[b]). — [b]) T1 सर्व- (for तस्य). Ś1 K1 क्रियाश्च ताः; T1 G1 M क्रियां शुभां. — [d]) D1 G2 M6-8 शशी यथा (by transp.).

C. 1. 8032
B. 1. 221. 72
K. 1. 247. 68

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
कृष्णस्य सदृशं शौर्ये वीर्ये रूपे तथाकृतौ ।
ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ७५
श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

---

65 ^{b}) V$_1$ °वेदमशेषतः. — ^{c}) Ko.s.4 Ñ$_1$ D$_5$ T G$_{1-4.6}$ M$_3$(*inf. lin.*).6–8 वेदज्ञात् (as in text); the rest °ज्ञः. — ^{d}) G$_{5.6}$ देवमानुषं.

66 ^{a}) Ñ$_1$ विज्ञाने चापि. K$_1$ T$_1$ M$_{8.5}$ शास्त्राणां; N$_1$ V$_1$ D$_{n3}$ M$_7$ शस्त्रा°. T$_3$ G$_{2-6}$ ज्ञानेष्वपि च श(G$_{5.6}$ शा)स्त्राणां; G$_1$ विज्ञाने च तदस्त्रा°. — ^{b}) Ko D$_5$ T$_3$ G (except G$_1$) सौष्टवेषु; K$_2$ °वेन. Ś$_1$ Ko.4 महाबलं; K$_1$ °बले; K$_3$ बलाबलं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ हि (for च). M$_5$ °स्वपि समस्तासु. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ अप्यशिक्षयत् (K$_1$ °क्षत); K$_2$ B$_{3.5}$ अन्वशिक्ष°; Ñ$_3$ °शिक्षत.

67 ^{b}) Ñ$_2$ B Dn D$_{2.4.5}$ M$_7$ °मिवात्मना. — ^{d}) Some N MSS. प्रेक्ष्यमाणो.

68 ^{a}) Ñ$_1$ D$_{1.2}$ G$_1$ सिंह°. — ^{d}) Ś$_1$ K N$_1$ V$_1$ D$_{1.2}$ व्यादितास्यं (K$_1$ °स्य; K$_2$ पद्मानन-). Ś$_1$ महाबलं; K V$_1$ D$_{1.2}$ महाभुजं; Ñ$_1$ यथांतकं; S इवांतकं. B$_{1.5}$ °ननमहाभुजं (B$_1$m °महोरगं).

69 ^{b}) Ko.s.4 Ñ$_1$ D$_5$ G$_3$ M (except M$_5$) °गामिनं. — ^{c}) D$_5$ °गंभीर°.

70 ^{ab}) D$_1$ वीर्ये शौर्ये (by transp.). Ś$_1$ Ñ$_1$ B$_3$ Dn$_3$ रूपे वीर्ये (by transp.); V$_1$ रूपेण च. K$_1$ चैव (for रूपे). T$_1$ G$_{3.4}$ M$_{3.5}$ तथा कृतं. — ^{d}) K$_{3.4}$ S जयंतं मघवानिव.

71 ^{ab}) K$_2$ हि; Ñ V$_1$ B D (except D$_{1.2}$) M$_3$ तु (for च). Ko.s.4 D$_5$ पतिभ्यो देवरूपिणः; K$_1$ Ñ$_1$ M$_{6-8}$ पतिभ्यः शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for ^{b}). T$_3$ G M$_5$ पूर्वं(M$_5$ तूर्णं)मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — ^{c}) M$_3$ शुभा लेभे सुतां°. — Ñ$_3$ (hapl.) om. 71^{d}–73^{c}. — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_2$) श्रेष्ठान्; T G$_{2-6}$ धरा; G$_1$ M पंच (for शुभान्). G$_1$ अनलानिव.

72 Ñ$_3$ om. 72 (cf. v. l. 71); M$_3$ om. 72–74^{ab}. — ^{b}) Ko V$_1$ D$_1$ G$_2$ श्रुतसोमं; Cd as in text. — ^{c}) K$_2$ शुभकर्माणं; K$_{3.4}$ V$_1$ श्रुतकीर्तिं च (V$_1$ तु). — ^{d}) T$_3$ G$_{2-4}$ नाकुलं.

73 Ñ$_3$ om. 73^{abc}; M$_3$ om. 73 (cf. v. l. 71, 72). — ^{a}) Ñ$_1$ V$_1$ सुतसोमं (cf. 72^{b}). — ^{b}) Ś$_1$ श्वेतान्; Ñ$_1$ चैतान्; D$_2$ सुतान्. Ś$_1$ K (except K$_2$) Ñ$_1$ D$_{1.2}$ महाबलान्. — ^{d}) T$_1$ पंच पंचाग्नितेजसः.

74 M$_3$ om. 74^{ab} (cf. v. l. 72). — ^{b}) M$_{6.7}$ आहुर्विप्रा. B$_1$ युधिष्ठिरे (m as in text); D$_4$ (by corr.) T G (except G$_1$) °ष्ठिरात्. — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_1$) D$_1$ °रणे ज्ञाने; G$_{5.6}$ °रणाज्जाते. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ प्रतिबिंदुर्! S (except M$_3$) भवत्स्वयं.

75 ^{a}) Ś$_1$ D$_2$ G$_{2.6}$ सुत-; K$_1$ सुतं; T$_1$ G$_1$ सूते. Ko Dn$_2$ D$_1$ सोमं; K$_4$ B$_5$ सोमे (for सोम-). Ś$_1$ °सहस्रेषु; D$_2$ °स्रे च. — ^{b}) G$_1$ M सोमादित्यस(M$_7$ सु)तेजसं. — ^{c}) T$_3$ G (except G$_1$) °सोमं महाग्राज्ञं.

76 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ M$_{6-8}$ श्रुतकर्म (M$_{6-8}$ °र्मा). — ^{c}) V$_1$ जातमात्रस्. Ko.4 Ñ$_{1.2}$ B$_{1.5}$ Dn$_2$ T$_1$ G$_{1-3.6}$ तथेत्येवं (T$_1$ G$_{2.3}$ °व); K$_3$ तथोस्त्वेवं; Ñ$_3$ B$_3$ Dn$_1$ D$_1$ तदेत्येवं; B$_6$ D$_3$ D$_5$ इतीत्येवं; T$_3$ G$_4$ तथान्येव. — ^{d}) B$_3$ D$_3$ M$_{3.5}$ सुतोभवत्; T$_1$ तु तं विदुः.

77 T$_1$ (? hapl.) om. 77–78. — ^{b}) Ś$_1$ D$_2$ T$_3$ G$_{3.4}$ M$_{6-8}$ °नंदन; Ko कुल°; K$_1$ °सत्तम; Ñ$_1$ °सत्तमः. K$_{3.4}$

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेयां यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्व ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।
इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धून्बन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव । C. 1. 8053 B. 1. 222. 4 K. 1. 248. 4

Ñ2.3 B (except B6) Da Dn D4.5 कौरव्यस्य महात्मनः. — [d]) Ś1 Ko.1.4 कुलवर्धनं; D1.2 G2.5.6 M °वर्धनः; G1 प्रीतिवर्धनः.

78 T1 om. 78 (cf. v. l. 77). — [a]) Ñ1 D1 °जनत्पुत्रं. — [b]) D2 विष्णुदैवते; T3 G (except G1.6) चाग्निदै°. — [c]) G1 M °देवसुतं. — Ñ1 damaged from 78[d]–80[a]. — [d]) B1.3 Da श्रुतसेनं तु; T3 G (except G5.6) °सेनं च. Ñ2.3 Dn D4.5 G5.6 यं; V1 तद् (for तं).

79 [a]) Ko.3 Ñ2 V1 Dn T G (except G1) M5 त्वेते; K2 Ñ3 B (except B5) Da D2.4.5 M3 त्वेवं; K4 चैव; D1 ते तु (for त्वेव). — [c]) D2 कौरव्य (for राजेन्द्र). — [d]) K1 Ñ Dn D4 °हितैषिणः.

80 [a]) M (except M5) °कर्माद्यानु°. — [b]) K1 चूडोपकरणानि; S (except G2) चौलोप°. — Da om. 80[cd]. — [d]) Ko.4 D5 पुरुषसत्तमः (D5 °म).

81 [a]) T3 G M (except M3) तु (for च). T1 अधीतवेदास्ते पंच. — [c]) D1 संजग्मुः सर्वमप्यस्त्रं.

82 [a]) K2 Ñ2 B5 Dn D4.5 दिव्यगर्भो°. — [b]) Ñ3 B5.6 Dn D4 G2 महारथैः; Ñ3 महाभुजैः; V1 महात्मभिः. — [c]) Ko.2 D1.5 S (except G5.6) °शार्दूलाः. — [d]) Ko D5 मुदमुद्वहन्; Ñ1 D1.2 पुरुषर्षभाः (D2 °भ); Cd मुदमावहन्.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 सुभद्राहरण and हरणहारिका; Ko B5 हरणहारिका; K1 अर्जुनतीर्थयात्रा, सुभद्राहरण and हरणहारिका; K2.3 Ñ3 B1 Dn1.n2 D1.2.4 सुभद्राहरण; B3.6 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da अर्जुनतीर्थयात्रा. Ś1 K1.2 Ñ3 B5 D1 read समाप्त after सुभद्राहरण; Ko, after हरणहारिका; K1, after both. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D5 द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म (D5 °जन्मवर्णनं); K3 T3 G3–5 सुभद्राद्रौपदीपुत्र(K3 °दीअपत्य)जननं; D1 द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; D2 सात्वत्यां पुत्रोत्पत्तिः; M5 पांडवपुत्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 220; D4 m 136 (? for 236); D5 171; T3 G4–6 M 187; G1 186; G2 185; G3 189. — *S'loka no.*: Da1 88; Dn 87. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8013.

214

1 Ś1 K1–3 D2.5 S om. उवाच. — [b]) Ñ1 जिग्युरन्यान्. — [c]) Ś1 तथा; T3 G (except G1) राजन् (for राज्ञः).

2 [b]) Ko.3.4 D5 °लोकोभवत्सुखी; Da G1 °लोका वसन्सुखं. — [c]) K2 D1 °संपन्नं; G1 M (except M3) °धर्माणं; Cd as in text. — [d]) Ko D2 M6–8 Cd देहिनां; G1 (by corr.) °ना.

3 [a]) D1.2 G2 °कामार्थं. — [b]) K2.3 Ñ V1 B1.5 Dn D1.2.4 T G भरतर्षभ. — [c]) B Da D5 त्रीणि वा(Da चा)त्म°; D1 आत्मनात्म°; D2 आत्मभ्रातृसमान्. — [d]) K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नीतिमान्. K2 Ñ3 B (except B1) Da1 अ(K2 स)विमान°. D1.2 बंधुवत्सर्वमानवान्.

5 [a]) N वेदान्; G1 M7 देवाः. — [b]) N महाध्वरे. — [c]) Ś1 K1 Ñ1.3 V1 Dn3 D1.2 शुभान्वर्णान्; Ko.3.4 D5 च (K4 तु) वर्णानां; K2 B1.3.5 शुभं वर्णान्; Ñ2 B3 Da

C. 1. 205B
B. 1. 222. 4
K. 1. 248. 4

बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०
न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५

वासुदेव उवाच ।

कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1. n2 D4 शुभांल्लोकान्. — a) Dn8 D1 मेनिरे (for लेभिरे). Ñ1 V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेमिरे तं जनाधिपाः ।

6 b) S मही; Cd मतिः (as in text). — c) K2 N V1 B D वर्धमानोखिलो. T G लोकः; M8 वर्णः (for धर्मः). Cd cites बंधुमान् (as in text). — d) Ñ2 B1. 5 D (except Da2 D2) T8 G5. 6 °क्षितां.

7 b) T8 G (except G1) अधिको. D2 ततः (for बभौ). — c) B1 (m as in text) S (except G5. 6) °मानो. D1. 2 T8 G2–4 वितते; Cd as in text. — d) G1 M6–8 देवैरिव.

8 a) T1 नृपं (for तं तु). — c) T1 G1 M °समं (T1 °मा) बुध्या. — d) T1 पितामहमिव. G5. 6 अध्वरे (for अमराः).

9 a) Ś1 Ko. 3. 4 Ñ V1 B D ह्यति° (Da द्युति°); K1 त्वति°; K2 G1. 2 M ह्यभि°; T1 प्रजाः प्रीताः; T8 G3–6 [s]प्यभि°. — b) Ś1 K1 इवातुले; Ñ1 D1. 2 G1 इवांबरे. — c) G1 नित्यं; N1p द्युत्या (for तुल्यं). — After 9, Ñ1 ins.:

2099* रञ्जयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 a) G1 यथा (for न तु). Ñ1 D1. 2 केवलमेवैनं; T8 G3 (before corr.). 4 केवलदेहेन; G1 देवाश्च दैवेन. Cd cites दैवेन. — b) Ñ3 B3 प्रभावेन च. K1 B3 D1 मेनिरे; M3 मेजिरे. — c) K2 स बभूव; K4 यच्च पूतं. — d) K4 Da1 D2 G1 चकार यत्.

11 a) Ko Ñ1 चाश्रवयं; T1 G1 M दैन्यं च; T8 G3. 4 चावश्यं; G2. 5. 6 चापथ्यं. Cd cites असत्यं. — b) Ñ3 B Da Cd N1p नाहितं (for नानृतं). Ñ2 Dn1. n2 D4. 5 नासह्यं न च वाप्रियं. Cd cites विप्रियं (as in text). — c) Ñ1. 3 °भावस्य; B (except B6) °हासस्य. — d) K2 सदा (for जज्ञे). G1 M3 भारती (for धीम°).

12 b) G1 हितमाकांक्षते सदा. — After 12ab, Ko ins.:

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।
पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।

— c) Ñ2 B D (except Dn3 D1. 2. 5) चिकीर्षन्. Ś1 K V1 Dn3 D1. 2 T1 G1–3 स महा°. — d) Ś1 K1. 2 Ñ V1 B Dn D1. 2. 4 G1. 2 °सत्तम.

13 a) K2 सु; T1 G1 M3. 5 स; M6–8 च (for तु). — c) T8 G (except G1) अजयन्. — d) Ś1 K1 Ñ2 Da Dn D4. 5 तापयंतः. D2 त्रायंतः स्वेन तेजसा.

14 a) S (except T8 G3. 4) °पयाहस्सु. — Before 14cd, M3 ins. अर्जुनः. — c) Ñ1 उष्णाहाः. T1 वर्धते. Ś1 K1 वृष्णयो(Ś1 lacuna after वृ)त्रैव वर्तते; M कृष्ण उष्णानि वर्धते. — d) K2. 3 G5. 6 M3 गच्छाव; Ñ2. 3 V1 B1 D (except D1) °वो; T1 G1. 3 M5–8 °म. Ñ3 °नां नदीं.

15 a) N2. 3 V1 B D (except D1) T8 G (except G1) °वृतौ तत्र. — c) Ś1 Ko. 3 °ह्येव(Ś1 °व)सरिष्यामो; K1 °ह्येत्यागमिं; Ñ1 °ह्येषु समेष्यामो; Ñ2. 3 V1 B D (except D1) °ह्ये पुनरेष्यावो; T1 G1 M °ह्ये विचरिष्यामो (T1 M3. 5 °वो); G5. 6 °ह्ये विनिवर्तावो.

16 Ś1 K1 D2 S वासुदेवः; D5 कृष्णः (for वासु° उ°). — a) T1 G (except G3. 4) कुंतीसुत. T8 G (except

वैशंपायन उवाच ।
आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।
यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३
रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजह्रुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स्म तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ ।

C. 1. 8076
B. 1. 222. 27
K. 1. 248. 39

G1) ममाप्येष. — b) T1 यमुनाजले. V1 ह्यर्थः परिवर्तते. — c) K1 Ñ1 °वृतास्तत्र; D5 °वृतौ पार्थ. — d) Ś1 K1 विहरेम; D5 M विहराम.

17 Ś1 K1.3.4 D2 om. उवाच; K2 S om. the ref. — a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) T1 G1 M आमंत्र्य तौ धर्मराजं. — b) G2 मातरं (for भारत). — After 17, S ins. a passage (with colophon) given in App. I (No. 117).

18 Before 18, S ins. वैशं° (cf. v. l. 17). — b) Ko °समावृतं; K3.4 D5 °लतावृतं; Dn3 D1.2 T1 G1 M °लताकुलं. — Ko (hapl.) om. 18d–19c. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D1.5) S (except T1 G1 M3.5) °पुरोपमं.

19 Ko om. 19abc (cf. v. l. 18). — a) Da T1 भक्ष्यभोज्यैश्च (T1 °भोज्यसु-). — c) Ñ2 B3.6 D (except D1.2.5) गंधैर् (for युक्तं). — d) K3.4 तथा; V1 B5 ततो; T1 गृहं; T3 G (except G1) तदा (for युक्तं). Ś1 K1 °पार्थिवैः; Ko.3.4 D5 T3 G3–6 °पांडवौ; G2 °पांडवं. — After 19, G1 ins. 2102* (cf. v. l. 21).

20 G1 (hapl.) om. 20–21. — a) Ko.3.4 D5 गृहं विविशतुः पूर्णं (Ko °वैं); Ñ2 B5 Da Dn D4 विवेशांतःपुरं तूर्णं; N3 आविवेश पुरं तूर्णं; V1 B1.3.5 D1 विवि(B3 °वे)शतुः पुरं तूर्णं (B1.3 पूर्णं; V1 तत्तु); M5 आविवेश रतास्तूर्णं. — b) D1.2 °वचैस्तथा. — c) D2 यथोपयोगं. T1 सर्वत्र. — d) T1 राजंश्चिक्रीड. — After 20, N (except Ś1 Ko.1 Ñ1) ins.:

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ।
मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचनाः ।

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ab) K4 T3 G2–4 (all three times) कांश्चित् (for काश्चित्). T1 वापीषु (for वेश्मसु). N1 °द्वेश्मकुटीगताः. — c) Ko.3.4 D5 यथायोगं (K4 °ग्यं). — d) Ś1 K (except Ko) Ñ3 Dn D1.2 T1 M5 पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except M5) ins. after 21 (G1, which om. 20–21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया नित्यं सत्यभामा च भामिनी ।

22 c) K1.3 B D5 T1 प्रायच्छेतां; Ñ2.3 Da Dn D2.4 प्रायच्छतां; T3 G2–6 प्रा(G2 प्र)यच्छेते. Ñ2 Dn महाराज. — d) G1 ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स्म). T1 महोत्सवं; T3 G (except G1) मदोत्कटाः; M6–8 °त्कटैः.

23 a) T3 G (except G1) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा). — b) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.5 तत्र तत्र (N1 जगुस्तत्र) वरांगनाः. — c) K4 Ñ B Dn1.n2 D4.5 T3 G (except G2.5) च परा. — Ś1 Ko (?hapl.) om. 23d–24a. — d) D5 वरस्त्रियः; M6–8 सुरासवं.

24 Ś1 Ko om. 24a (cf. v. l. 23); D5 om. 24. — a) K1 Ñ V1 B1(m as in text).3.5 Da1 Dn D2.4 रुरुधुश्च. G2.5 च पराः. K1.3 D1.2 नार्यः (for तत्र). Ñ1 रुरुधुश्चावमा नार्यः. — b) K3 जघ्नतुश्च; K4 प्रजहुश्च; Ñ3 प्रतिजघ्नुः; G1 M6–8 जघ्नुश्चान्याः (G1 °श्चैव). — Ko (hapl.) om. 24cd. — c) T1 अन्योन्यं; T3 G2–4 अन्यैश्च. — After 24, S ins.:

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दध्रिरे ।

25 a) B5 Da T1 M6–8 वीणावेणु° (by transp.). — b) K1 N3 पणवानां च स°. — c) K4 N B5 Da Dn D1.4 T1 G1 शब्देन पूर्यते; B1.3 शब्दैरापूर्यते. Ñ Da2 Dn हर्म्यं; T1 सर्वं; T3 G2–4 तत्र; G5.6 तद्वत् (for ह स्म). K2 शब्देनापूर्य तद्वेश्म. — d) K2 N2.3 V1 B D (except D1.2) G1 सु(K2 D1 च)महर्धिमत्.

26 a) Ñ2.3 Da D1 G1 तदा (for तथा). T3 G2–4 तस्मादावर्तमानौ तु (G2 तौ). — K1 om. 26b–27a. — b) Ś1 Ko.4 Ñ1 V1 B5 Da D1 °सत्तमौ; D2 °संमतौ.

C. 1. 8076
B. 1. 222. 27
K. 1. 248. 39

समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

— ᵃ) Ko.s.4 D5 समेतौ; N Bs Dn T1 G1 M5 समीपं. Some MSS. किंचित्. — ᵈ) Bs Da Dn1.ns D4 °मनोरमं. Ko.s.4 D5 वनोद्देशं मनोहरं (Ko D5 °रमं).

27 K1 om. 27ᵃ (cf. v. l. 26). — ᵉ) Ko.4 N1.s D2.5 महार्हशयनौ (Ñ1.s °ने). — ᵈ) K3 T1 G1 तत्र तौ. Ś1 K1 B1 D1 G1 °षेदतुः; Ñ3 V1 °षीदतां.

28 ᵃ) B5 Da1 Dn3 D2 G1.2 M5 पूर्वं. B5 अतीतानि. — ᵇ) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 T3 G (except G1) इतराणि; T1 M3 महांति; M5 बहूनि; M6–8 कृतानि (for रतानि). D2 विक्रांतचरितानि च. — ᵉ) Ñ1 V1 B1.3 कथयंतौ तौ (B3 तु). — ᵈ) T3 G (except G1) जिष्णुमाधवौ.

29 G3 om. 29ᵃᵇ. — ᵉ) K2.4 Ñ2.3 V1 B D T3 G2–4 M3.7 अभ्याग°. — After 29, D1 ins.:

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 ᵃ) Ś1 Ko.1 S बृहत्साल°; D1 °त्साल°. — ᵇ) K2 D1 तप्तजांबूनद°; Dn1 आतप्त°; D2 संतप्त°. — ᵉ) D5 हरिवर्णो. K2 Ñ2 B D (except D5) °पिंगोज्ज्वल(K2 Dn3 D1.2 ज्वलत्)श्मश्रुः. — ᵈ) Ś1 प्राणायामरतः समः; Ñ1 प्राणायामी ततः समः; G5.6 प्रमाणादायतः समः.

31 ᵇ) K3 Ñ2.3 B D (except D1.5) चीरवासा. — ᵉ) Ko.3.4 Ñ1 V1 D5 पद्मपत्रेक्षणः श्रीमान् (Ñ1 V1 पिंगः). — After 31, S ins.:

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिधक्षन्खाण्डवं वनम् ।
[T3 G2–4 M3 दिधक्षुः.]

32 ᵃ) Ś1 K1 उपविष्टं; Ko °सृप्तं; K3 N1 D1.2.5 °सृत्य; K4 °सृतं; Ñ3 °विष्टः; Da °स्रष्टुं; T3 G2.4 °हृत्य; G3 °सृज्य. Ś1 Ko.1.3.4 Ñ3 V1 T3 G2–4 ततः; K2 B3 तु तौ (for तु तं). K2 कृष्णं; B1.5 Da2 Dn1 D2.4 G5.6 कृष्णो; T1 G1 M दृष्ट्वा. — ᵇ) Ś1 K1 V1 T1 भ्राजमानौ. Ś1 K1 द्विजोत्तमः. — After 32ᵃᵇ, T3 G (except G1) ins.:

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— ᵈ) T3 G (except G1) तूष्णीमुत्पत्य.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2.4 Ñ3 B Da Dn D4.5 T3 G3–5 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 K1 अग्निसंप्राप्तिः; Ko.4 D5 वैश्वानरा(K4 °नराभि)गमनं; K3 कृष्णार्जुनक्रीडाविहारे जातवेदसागमनं; D1.2 कृष्णार्जुनक्रीडायां (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा-) खांडववनग्रह(D2 °क)णं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 221; D4m 237; T3 G4–6 M 189; G1 188; G2 187; G3 191. — *S'loka no.:* Da1 Dn 33; M3 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8046.

215

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except M5) om. उवाच. — ᵃ) Ko.3.4 D5 विप्रो (for चैव). — ᵇ) T1 G1 M °वं च माधवं.

2 ᵈ) T1 मुख्यां तृ°. K1 Ñ V1 B Da D1.2.5 T3 G3–6 M3 प्रयच्छतं.

3 ᵃ) Ñ3 ततोब्रूतां; M6–8 तदाब्रूतां. — ᵇ) K2 Ñ3 B (except B3) तावुभौ; Ñ1 तत्रस्थौ; T1 विप्रं तौ. — ᵉ) B3 T1 G1 M भवांस्तुष्येत्; D5 भवत्तुष्टिः. — ᵈ) Ś1 K2.3 B3 D1.5 M3 यतामहे.

4 ᵃ) Ś1 K1 B1.3 G1 तु (for स). — ᵇ) Ś1 अब्रवीत्तौ तत उभौ (unmetrical transp.); K2 Ñ3 B (except B3) °वीत्पावकस्ततः; D1 °वीत्स उभावपि. — ᵉ) Ś1 K1 N1 V1 Dn2 M3 तथा; M5 तु तौ (for तदा). — ᵈ) Ñ1 V1 Da किमर्थं; Ñ3 तदर्थं.

5 Before 5, Ś1 K1 D2 S ins. ब्राह्मणः; the rest ब्राह्मण उ°. — ᵃ) T1 G1 M बुभुक्षेच्च; T3 G2–6 बुभुक्षुर्वै. — ᵇ) A few MSS. मा (for मां). Ś1 K2 G1 M6–8

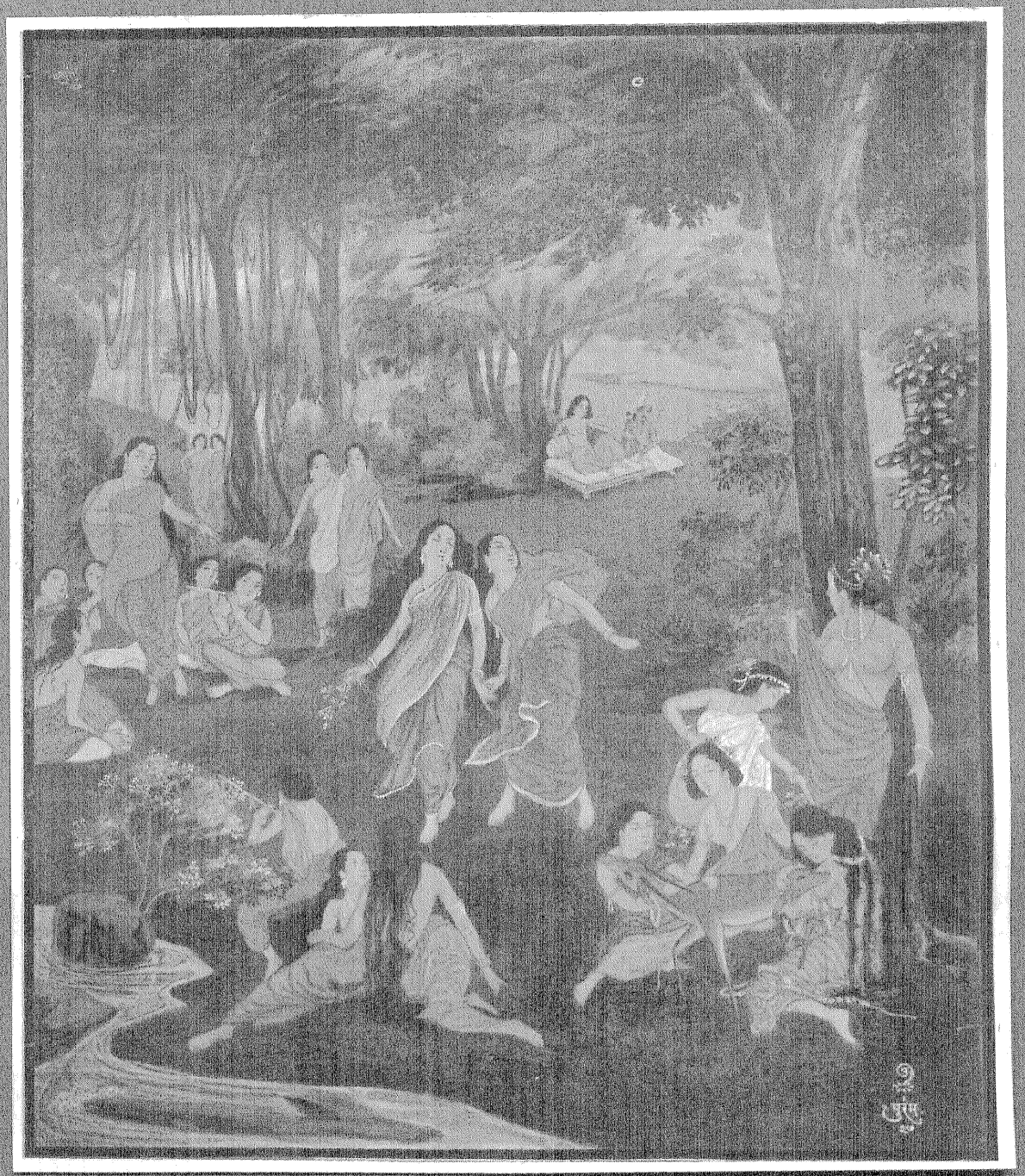

२१५

वैशंपायन उवाच ।
सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।
तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स प्रसङ्गतः ।
तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
एवमुक्ते प्रत्युवाच बीभत्सुर्जातवेदसम् ।

C. 1. 8165
B. 1. 224. 13
K. 1. 250. 13

निबोधतां; Ko.3(m as in text).4 Da °धत; T3 G2–4 °ध वै. — °) K4 T3 G2–4 वै (for मे). — d) Ś1 K (except K3) D3 T1 G1.5 M5.6.8 °यच्छतां.

6 a) B1.3 Da D1 इममिंद्रः. Da घोरं; T3 G2.4 दावात् (for दावं). — b) T1 G1 M परिरक्षति खांडवं (T1 पांडव). — c) K2.4 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) न च शक्नो°. T3 G4 जग्धुं.

7 a) Ko.4 G3 अस्मिन्; G2.5 अस्य (for अत्र). T1 सखेंद्रस्य; G1 M सखा चास्य (M5 चात्र). — b) Ko.3.4 D5 पन्नगोत्तमः. — c) K2 सनागः. K2 स्वकृते; K3 सत्कृते; G1 सत्कृतो. D1 स नागस्य कृते दावं. — d) V1 T1 वज्रधृक्; Da1 °वत्. Ko.4 D5 खांडवं परिरक्षति (=6b).

8 a) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र). — b) Ko Ñ2 B (except B3) Dn D2.5 T1 रक्षते; Ñ3 रक्षति; T3 G3.4 रक्ष्यति; G2.5.6 रक्षंति. K2 Ñ2 B (except B3) Dn D2.4.5 G1 M3 अस्य; T1 M3 तत् (for स्म). — After 8ab, Ko.3.4 D5 ins.:

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— c) Ko D5 दग्धुं तन्नैव; K1 तद्धि दग्धुं न; K3.4 तं दग्धुं नैव; N1 D1.2 तत्प्रदग्धुं न; T1 G5.6 M तन्निर्दं(M6–8 °द्)ग्धुं न; T3 G2–4 न तं दिधक्षुः. G1 तं तु दग्धुं न शक्तोस्मि. — Ś1 K1.3 T1 G5 (hapl.) om. 8d–9c. — d) K3.4 Ñ1 D1 T3 G2–4.6 दावं; G1 M रक्ष्यं (for दग्धुं).

9 Ś1 K1.3 T1 G5 om. 9abc (cf. v. l. 8). — a) Some MSS. मा (for मां). — b) K3.4 Ñ1 D1.2 मेघेनाभिप्र°; T3 G2–4.6 मेघैरग्निः प्र°; G1 मेघेनैव प्र°; M मेघैरे(M °घैने)वाभि°. — c) K2 B (except B3) सोहं; T3 G2–4.6 अतो; M6–8 तथा (for ततो). K4 प्रदग्धुं तं न श°. — d) B3 दावमीदृशं.

10 a) T1 तद् (for स). Ko °भ्यां महात्मभ्यां; K1 °भ्यां सहायत्वे. — b) Ś1 K1 शस्त्रविद्भ्यां; Ñ1 मंत्रविद्भ्यां. — d) Ko.3.4 D5 वृणोम्यहं; T3 G2–4 अहं वृणे; G5.6 मया वृतं (by transp.).

11 a) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2 G1 युवामुदक°. G2 युवाभ्यां वर्षधाराश्च. — d) T G1–4 M सर्वथा (T1 °दा). Da2 G2.5.6 M5 °ष्यथ; T G1.4 M6–8 °ष्यतः (T1 घातयिष्यतः). — After 11, N ins. a passage given in App. I (No. 118); while T3 G2–4 ins., irrelevantly, a shorter version of the same at the beginning of adhy. 217, given in the same App. (No. 120); and, finally, Ś1 Ko.1.4 ins. yet another version, given there (No. 121), as a separate adhy., after adhy. 225 (i. e. at the very end of this parvan), meant probably as a परिशिष्ट. The episode is *entirely* missing in T1 G1.5.6 M only.

12 Before 12, V1 T1 G3 M6–8 ins. वैशं°. — a) T1

C. 1. 8166
B. 1. 224. 14
K. 1. 250. 14

दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्रयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥१५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G2. 3. 5. 6 एवमुक्तः. G5. 6 अब्रवीच्छूरो (for प्रत्यु°). N तच्छ्रुत्वा वचनं त्वग्नेर् (Ko Da एतच्छ्रुत्वा तु वचनं). — b) D5 °वेदसः; M5 °वेदसा. — After 12ab, N ins.:

2108* अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।

— c) K (except Ko) M3. 5 दिधक्षुः; T3 G2–4 °क्ष (sic). — a) D1 अभ्यागम्य; T3 G2–4 काममस्य; Cd अका° (as in text).

13 Before 13, Ś1 K1. 4 ins. अर्जुनः; Ko. 2. 3 Ñ V1 B D अर्जुन उ°. — ab) T1 °णि दिव्यानि लघूनि च ब°. — c) T3 G2–4 रोद्धुं (for योद्धुं). — d) T1 G1 M वज्रभृतो. K2 भुवि (m बहून् as in text).

14 c) T1 °रे कर्म. — d) T G1 M वा (for यद्). K2 Ñ2. 3 B Da Dn D4. 5 विषहेन्मम. G5. 6 वै (for मे).

15 a) V1 °श्च घोरैर्; D1. 2 °श्च मेर्थे; S शरैस्त्वदर्थे (M °र्थं). — b) K1 शीघ्रमस्यतः. — After 15ab, M6–8 ins.:

2109* उपासंगौ च मे न स्तः प्रतियोद्धुं पुरंदरम् ।

— c) T1 G5. 6 न हि योद्धुं. — d) T3 G2–4 यथेप्सितं.

16 b) S पांडरान्. K1 बहुरंहसः.

17 d) G1 विहन्यान्; M स हन्यान्. Ñ1 वने (for रणे).

18 a) K2 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) G1 कर्मसिद्धौ च (G1 तु); M6–8 कर्मसंसिद्धौ. — b) Ko. 2. 4 Ñ1 Da D1. 5 T1 कर्तुमर्हसि. — K2 (hapl.) om. 18c–19a. — c) T1 G1 M देवेंद्रं (for येनेन्द्रं). — a) T3 G (except G1) महाशनिं.

19 K2 om. 19 (of. v. l. 18). — b) T3 G (except G1) तत्कर्ताहं. Ko. 3 T3 G (except G1) स्व. Ko D1. 2 T1 G3. 5. 6 पावकं; K1. 4 °के. — M6–8 om. 19cd. — c) Ko. 3 करणानि च सर्वाणि; K4 उपकरणानि सर्वाणि (hypermetric); D5 कारणानि ममैतानि. — d) D1 G2 भगवान्. Ś1 K1 B दातुमर्हति.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1. n2 D2. 4. 5 M3. 5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 Ko. 1. 3. 4 D5 अर्जुनवाक्यं; M5 कृष्णपावकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 223; D4m 239; D5 23 (? for 223); T3 G4–6 M 190; G1 189; G2 188; G3 192. — *S'loka no.:* Da1 Dn 17; M3 18. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8165.

216

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच; D1 om. the ref. — a) K2–4 N V1 B D T1 स (for तु). — b) T1 नराधिप (for हुता°). — c) D1 भगवान् (for वरुणं). — M3 om. 1ef. — ef) D5 उद्दिश्य चोदकेष्वेवं निव°. T3 G2–4 तं (for नि-). T1 G1 M (M3 om.) श्वेतकुंडलिनं देवं सर्वाभरणभूषितं. Cd cites आदित्यः.

2 Ś1 K1 (hapl.) om. 2abcd. — a) T1 अपि; G1 M तु (for च). T3 G (except G1) सं- (for तत्). — d) Ñ2. 3 V1 B1. 6 Dn D4 प्रतिगृह्य; T1 वरुणं तं. — T1 (hapl.) om. 2ef. — f) K2. 3 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) देवदेवं सनातनं. — After 2, K1 ins.:

2110* स ख्यातमात्रो वरुणः समायातो महाद्युतिः ।
अथेमं नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 a) G5. 6 सोमाय राज्ञे. Ñ1 D1. 2 न्यस्तं (for दत्तं). G2 सोमे दत्तेन दत्तं तु; G3. 4 सोमेन दत्तं तु धनुः. — b) Ñ1 V1 B3 तौ; T1 G1. 5 ये; M6–8 मे (for ते). G2–4 त्वयि ते इषुधी शुभे. — c) G1–4 M3. 5 दिव्यं (for शीघ्रं). T1 प्रयच्छ चोभयं दिव्यं; M6–8 प्रयच्छ भगवन्दिव्यं. — After 3abc, S ins.:

2111* त्वमस्त्रे सव्यसाचिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम्।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम्।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम्।
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तद्द्वक्ष्यौ च महेषुधी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम्।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११

C. 1. 8187
B. 1. 225. 14
K. 1. 251. 14

दिव्यैरश्वैः समायुक्तं.

4 [a]) Ko-2 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि). — [d]) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) तन्ममाद्य; K4 V1 °दर्थं. — Before 4[e/f], T1 G1.5.6 M (except M3) ins. वैशं°. — [e]) K (except K1) Dn3 D1.5 T3 G2-4 ददामी°. — [f]) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत.

5 [a]) N2.3 Da Dn तदद्भु°. T3 G transp. 5[cd] and 5[ef]. — [c]) V1 °स्त्रैरधृष्यं च. — [d]) Ś1 Ñ1 D2 °प्रबाधि च; Ko.4 D5 °प्रमर्दनं; K1 °प्रबोधि च; K3 T3 G5.6 °थिनं; T1 सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायग्रहा(M6-8 °दा)रिणं; G2-4 °शत्रुप्रमाथिनं. — T1 om. 5[ef]. — [f]) Ś1 K1 °सेनावि(K1 °व)कर्षणं; K2.4 Ñ2.3 B D (except D1.2) M6-8 °सैन्यप्रधर्षणं; K3 °प्रकर्षणं; Ñ1 °प्रधर्षकं.

6 K2 om. 6. — [a]) T1 पिनाकादि सह°. — [c]) Ś1 सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्).

7 [a]) T3 G (except G1) देवगंधर्वऋषिभिः. — After 7[ab], Ko.3.4 Dn3 D4.5 ins.:

2112* तद्दिव्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा।

— [c]) Ś1 Ko.3.4 प्रादात् स (Ś1 तद्) वै धनूरत्नं; K1.2 V1 B3.6 Da D1 G1 °द्वै तद् (G1 स) धनूरत्नं; Ñ1.2 B1 Dn D2.4 °दाचैव धनूरत्नं; B5 T1 °दात्तस्मै धनूरत्नं. — [d]) K3 Ñ3 B5 M (except M3) अक्षय्ये च; B1.3 G1 तदक्षय्ये (G1 °य्यौ). Ś1 K1 तथेषुधी.

8 [a]) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K2 Ñ1.3 V1 B1 Dn3 T1 G2.5.6 °श्वयुतं. Ko.4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्तं. — [b]) T3 G (except G1) °लक्षणं. — [c]) T3 G (except G1) कामगैर् (for राजतैर्). Ś1 शार्ङ्गैः; Ko.3 चाग्रैः; K1 चांगैः. — [d]) Some MSS. गंधर्वैर्. — [e]) S पांडरा°.

9 [b]) Ś1 अजेय्यं; K2 D1 G1.5.6 अजेयं; K3 असह्यं; Ñ1 D2 अक्षय्यं; Ñ3 अक्षयं. — [d]) K1 B3.5 Da T1 M (except M5) °मनोरमं; Ñ2.3 B1.6 Dn D4 सर्वरत्नमनोरमं.

10 [a]) Ko N2.3 B Da Dn D2.4.5 T1 G1 M यं (for यत्). K3 च; K4 Ñ V1 B (except B3) Da Dn D2.4.5 M5 सु- (for स्व-). D1 येन (for यत्स्व-). — [b]) Ś1 भावनं; Ñ V1 B Dn D4 Cd भौमनो; S (except G5) भुवने. Ko.3 D5 T1 भुवनेश्वरः; G1 भुवने प्रभुः. K4 विश्वकर्मा वनेश्वरः. — [c]) V1 विनिर्देश्यं. — [d]) K4 अपि (for इव).

11 [a]) Ko.3.4 Dn1 यस्मिन्; B5 यं स; Dn3 D3 यं तु; T3 G3.4 यं च. T1 शुभ्रांशुं यं समा°; G2 यं रथं सोम आरुह्य. — [c]) Ś1 नागमे°; K1.2.3m Ñ V1 B D M5 नवमे°. — [d]) N1 तेजसा (for च श्रिया). — After 11, T1 ins.:

2113* सुरारियोषित्सौवर्णश्रुतिताटङ्कनाशनम्।

C. 1. 8187
B. 1. 225. 14
K. 1. 251. 14

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

---

12 [a]) K2 T3 G2-4 आश्रित्य; Ñ1 D1. 2 °तो; Ñ2. 3 B6 Dn D4 °तौ. Ko. 3. 4 च; Ñ1 D1. 2 अयं (for तं). Ko. 3. 4 रथे य(K3 त)स्मिन् (for रथ°). — [b]) K2 D1 °समं; K3 इंद्रायुध°; K4 D5 इंद्रयष्टि°; Ñ B3 Dn D4 °समौ; V1 °समो; S शक्रध्वजसमा (T3 G2-4 °मं; M6-8 °मो). K2 V1 B1. 5. 6 Da D1 S बभौ; Ñ B3 Dn D4 उभौ (for शुभा). Ko इंद्रयष्टिरनुत्तमा. — Ko om. 12[cd]. — [c]) Ś1 उप°; K1. 3 Ñ1 D2 तप°. B3 °नीया स्म; T3 G3. 4 °नीयास.

13 [a]) Ś1 K Dn3 D5 यस्यां. K2 D1 च; T1 स (for तु). — [b]) Ñ1 S °लांगूल°; Ñ2 B3 Dn D4 °केतनः; N3 B1. 5. 6 °लांगूलकेतनः; Cd as in text. — After 13[ab], Ko. 3. 4 D5 ins.:

2114* हनूमान्नाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।
नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।;

while T1 ins.:

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— [cd]) Ś1 Ko. 1. 4 B3. 6 D2. 5 विनदन्निव; K2 विवर्ध°; K3 विनर्दति च; Ñ2 Dn D4 दिधक्ष°; T3 G2-6 निर्दह°; G1 M5 भीमो ननर्द; M3 भीमो नर्दंस्तु; M6-8 भीमो ननाद. Ñ V1 B D (except D1. 5) G1 M तत्र स्म. Ñ1 मूर्ध्न्यशोभयत्; D5 T3 G (except G1) मूर्ध्नि शोभते. T1 तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्बह्वशोभत.

14 [ab]) T3 G2-4 ध्वजैर्. K2 भवानि. M (except M3) चात्र (for तत्र). D2 विचित्राणि. T1 हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च. — Ś1 K1 (? hapl.) om. 14[c]-15[b]. — [c]) T3 G (except G1) पर° (for रिपु°). — [d]) K2 V1 Dn1. n3 D1 श्रुत्वा; G2 तेषां (for येषां). D2 विनश्यति.

15 Ś1 K1 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). — Before 15, T1 ins. वैशं°. — [a]) T1 अथ; T3 G1-4 M स तु. — [b]) Ñ2. 3 Dn1. n2 D4 S (except T1 M3) रथसत्त°. — [d]) MSS. देवता°, देवते°, दैवता° also.

16 [b]) K2 Ñ2. 3 B1. 5 Dn D4 °ब्रकः. — After 16[ab], D4 marg. *sec. m.* ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।

— T1 (? hapl.) om. 16[c]-18[b]. — [c]) K2 Ñ2. 3 V1 B Dn D2. 4 T3 G3-6 तदा; D3 जयः (for रथं). — [d]) T3 G2-4 सुकृतिर्.

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 16). — [a]) M3 तस्य (for तच्च). — [b]) M6-8 यत्सृष्टं ब्रह्मणा पुरा. — [d]) Ś1 K1 °तोत्र सः; Ko Ñ1 T3 G3-6 Cd °तो जयः.

18 T1 om. 18[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) K2 N V1 B Dn1. n2 D4 G3 पुरस्कृत्य (for नमः). — [b]) Ñ3 तदभि-; T3 G2-6 तदति-; G1 M5 तमपि; Cd तदपि (as in text). Ñ3 V1 B1. 3 प्रतस्थे सहकेशवः. — [c]) Ko. 4 D5 गांडिवं श्रेष्ठं; D2 रथमास्थाय. — [d]) K2 तज्यया; V1 ज्यया प्र-; D3 ज्यया तद्; T1 यज्यया; M5 ज्यायां सं- (for ज्यया च). Ś1 ज्ययथा (sic) हि युयोज च; Ko. 1. 4 D5 ज्यया (K1 मौर्व्यां) चैव युयोज ह.

19 [a]) Ś1 K1 मौर्व्यासू. Ś1 °नाया; Ko. 3. 4 Ñ V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4 योज्य°; K1 योजमानाया. K3 मौर्व्यामुन्मुच्यमा°. — [b]) Ś1 K1 च; K2 D1 हि (for ह). T1 G1 M पांडवेन बलीयसा. — [c]) T G (except G1) तस्य (for तत्र). — [d]) Ś1 K1 N1 V1 विव्यथे; K2. 3 B5 M6 व्यथते (for व्यथितं).

20 [a]) Ś1 transp. लब्ध्वा and रथं. G1 M (except M5) transp. रथं and धनुः. — [b])=29[b]. T3 G2-4 तदा°; Ñ2. 3 B Dn D2. 5 T1 M6-8 °क्षय्ये. — [d]) G1 ह्याहृष्यः (for प्रहृष्टः). Ś1 K1 Ñ1 Dn2. n3 D2. 5 सह्य°; V1

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ २३
क्षिप्रं क्षिप्रं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७

अर्जुन उवाच ।

चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

C. 1. 6205
B. 1. 225. 32
K. 1. 251. 32

Bs.6 Da सज्यं.

21 a) Da °तुल्यं; Ts Gs-6 °नाभिं. Ko.1 N1 G1 M पुनश्चक्रं; Ts G2-6 च चक्रं च. — e) B1.3 (m as in text) दिव्यं तत्; G1 दैतेयं (for दयितं).

22 a) Ko.3 N2.3 Bs Dn D2.4.5 Ts Gs-5 एवं; K2 एतं (for एनं). — b) T1 G1 M (except Ms) अनेन (for एतेन). Ts G2-4 रिपुसूदन. — T1 om. 22d–23a. — a) K2.3 N2.3 B D (except D1.2) जेष्यसि त्वमसंशयं (Ks Dns त्वं न संशयः; Bs.6 Da Ds त्वमसंशयः).

23 T1 om. 23a (cf. v. l. 22). — a) Ñ2 Dn D4 तु (for त्वं). A few MSS. मानुषाणां. — d) Ś1 Ms om. च. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; D2 G1 तदा (for सदा). Ko Ds T1 नागा(Ko देवा)नामपि चाहवे (T1 चाधिकः). — e) Bs D2 Gs भविष्यति; Ds विजेष्यसि. — f) Ś1 K1 °निहाहवे; Ko °बर्हणं; K2 °बर्हण; Ks.4 °बर्हणः; Ñ2.3 Bs.6 Dn D2.4 प्रवरोपि निब°; D1.5 प्रवरोरि°; T1 G1 °शरीन्नि-हन्त्रणे; Ts G2-6 °निवारणे. — After 23, Ts G (except G1) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमस्त्रं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।
तच्चास्त्रिन्नर्पय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।
[(L. 1) Gs.6 सुदर्शं नाम नामतः (for नामतश्च etc.]

24 a) Ñ1 D2 सदा; T1 G1 M (except Ms) त्वया (for रणे). K (except K1) Ñ1 V1 Bs D (except D4.5) T1 G1 M (except Ms) एव (for एतत्). — b) T1 युधि; M (except Ms) सदा (for त्वया). Ś1 K1 सत्तम (for शत्रुषु). — e) Ts G2-4 कृत्वा (for हत्वा). Ko Bs.6 हत्वाप्रतिरथं; T1 हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति°).

25 Before 25, Ts G (except G1) ins. वैशं°. — a) T1 पाशी पुनर् (for वरुणश्च). G1 ददौ तस्मै गदामग्नि-. — b) G1 दिव्याम् (for गदाम्). Ko Ds अशनिसंनिभां; Ñ1 D1 चाशनि°. — e) Ko Gs °कारिणीं; K1 D2 °करिणीं. — a) Ś1 हरौ; Ko असि; K1 नृप; K2 प्रभुं; N2.3 B1.3.5 D (except D2.5) प्रभुः; V1 तदा; Bs तथा (for हरेः). — After 25, Ko.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins. a passage of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 b) K2.3 Ñ3 B Da अच्युतार्जुनौ; N2 Dn D4 अर्जुनाच्युतौ; Gs कृष्णमाधवौ. — a) Ñ1 D1.2 T1 G1 M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko.3.4 Ds वर्मिणौ (for ध्वजिनौ).

27 a) T1 G2.5.6 M (except Ms) स्व (for स्वो). — e) K4 चैव (for एकेन). — d) A few MSS. °गार्थं. Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B (except Bs) Da2 Dn2 D1.2.5 S (except Ms.5) युयुत्सता.

28 Ś1 K1 Ts G2-6 om. उवाच; T1 G1 M om. the ref. — Ś1 K (except K4) D2.5 ins. after अर्जुनः (resp. अर्जुन उ°): Ñ1.2 Bs.6 Dn G2, after 28ab:

2118* चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।
[Ś1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्य°; Bs.6 °न स्वतेजसा.]

— K4 Ñ1 D1.2 om. 28ab. — a) Ś1 Ko.1.3 Ds गदां (for अस्त्रं). K2 Ñ2.3 V1 B D (except Ds; D1.2 om.) चक्रपाणिर्हृषीकेशो. — b) K2 Ñ2.3 V1 B1 D (except Ds; D1.2 om.) विचरन् (for विसृ°). — After 28ab, Ñ1.2 Bs.6 Dn G2 ins. 2118*. — cd) Ms.6-8 असौ (for तत्). Ms transp. तत् and यत्. N Ts कुर्यात् (V1 हन्यात्); T1 Ms दह्यात्; Ms-8 जय्यात्.

29 a) Ko.2 गांजीवं. V1 transp. गाण्डीवं and धनुरा°. T1 अक्षय्यौ (for आदाय). — b)=20b. Ñ2.3 B Da Dn °क्षय्ये; T1 समादाय; G1 अक्षय्ये च. — After 29c, T1 ins.:

2119* स सुरासुरमानवान् ।
किं पुनर्वज्रिणैकं तु
(cf. 27bc). — d) T1 अपि (for युधि).

C. 1. 8205
B. 1. 225. 38
K. 1. 251. 38

सर्वतः परिवार्यैनं दावेन महता प्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साद्यकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।
ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२

परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३

दह्यतस्तस्य विबभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

---

30 [a]) Ko D5 एतद्; K2.3 N2.3 B3 D1 एवं; N1 इमं; V1 B1.5.6 Da Dn D4 M5 एव. — [b]) Ś1 K1 देवेन; T3 G2–6 नादेन (for दावेन). K2.3 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) दावमेतं महाप्रभो (B1.5.6 °भं); T1 दावं सुविपुलं प्र°; G1 M3 दावं सुविहितं प्र°; M6–8 भावं स्वविहितं प्र°. — [c]) Ko D5 संधुक्षया°; K4 संधक्षया°; B1 त्वं प्र°; T1 सुप्र°. — [d]) T3 G3.4 स्थितौ (for कल्यौ). Ś1 K1 सर्वं°; K2 साध्य°; Ñ1 B3.6 D (except D1.4.5) सह्य°; V1 सज्य°. G2 (corrupt) स्थितौ स्वस्थास्य कर्मणि. — After 30, S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेष्यति प्रमादा-
स्त्वगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः ।
शरताडितखण्डकुण्डलानां
कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[°) G1 °गात्र°; G2 °कर्ण° (for °खण्ड°). — [d]) M व्यसनं (for कदनं).]

31 Ś1 T3 G1.3–5 M om. उवाच; the rest except N2 om. the ref. — [a]) Ko T3 G (except G1) तु (for स). — [b]) T3 G (except G1) सहायेनार्जु°. K3 वै; T3 G (except G1) ह (for च). — [c]) K3.4 Ñ1 V1 D1.2 S (except G1) transp. दावं and दग्धुं.

32 [b]) Ñ1 संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्). Ś1 K1 ज्वलनप्रभः; Ko.3.4 V1 D5 T1 G1 M6–8 °स्तः; K2 Ñ2 B3.5 Dn1.n2 D1 °स्तथा. — [c]) Ś1 T1 युद्धे; K2 Ñ2.3 B (except B5) Dn D2.4 दावं (for क्रुद्धो).

33 [a]) K2 Ñ2.3 B D (except D2) प्रतिगृह्य. Ś1 K1 समाविष्टौ; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) °विश्य; V1 °दिष्टः. — [b]) K1 दावं; Ñ1 धनुः (for वनं). Ś1 उपजग्मतुः; Ko.3.4 V1 D5 T1 G5.6 M मनुजर्षभ; K1 अनुजग्मतुः; Ñ1 D2 पुरुषर्षभ. — [c])=1. 22. 4°. Ś1 Ko.1.3.4 V1 D5 मेघदुंदुभिनिर्घोषः (Ś1 K1 °घं); K2 D1 T3 G3.4 °निर्घोषैः; Ñ2.3 B3m.5 Da Dn T1 G1.2.5.6 M °निर्घोषः. — [d]) Ś1 °भूतान्यनिर्दहत्; K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.4 °तान्यकंपयत्; K3 °नि कंपयन्; V1 B3 Da °नि सोदहत्.

34 [ab]) Ś1 K1 M3.5 दहतस्. T3 G2–4 दह्यमानस्य. Ñ2 B D (except D1.2.5) च (for वि-). Ñ1 दहनस्य बभौ रूपं सह दा° etc. — [c]) Ko गिरेः (for मेरोः). G5.6 महीध्रस्य (for नगे°). — [d]) K2 N2.3 B (except B3) D (except D1.2.5) कीर्णस्यांशुमतोंशुभिः.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4 M3.5 खाण्डवदाह; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.3.4 D5 कृष्णा(Ko अ)र्जुनयोरस्त्रप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 224; D4m 240; D5 24; T1 233; T3 G4–6 M 191; G1 190; G2 189; G3 194. — *S'loka no.:* Da1 37; Dn 36; M3 38. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8181.

217

☞ At the beginning of this adhy., T3 G2–4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an *abbreviated* version of the Śvetaki episode), given in App. I (No. 120); cf. v. l. 1. 215. 11; T3 G2–4 are the *only* S MSS. which contain some vestige of this episode.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (T3 G2–4 om. the ref.). — [a]) K2 N2.3 B D रथश्रेष्ठौ (Dn3 नरश्रेष्ठौ; D1.2.5 as in text); T3 G (except G1) सुयुक्ताभ्यां. — [d]) T3 G (except G1) तदा (for महत्).

2 [a]) K2 B3 स्म; Ñ2.3 B5 D (except D1.2.5) च (for हि). — [c]) K2 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 प्रवीरौ तौ; K3 D1.2 S (except G1.5.6 M3) ततस्तत्र (for तत्र तत्र). — [d]) K2 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 तत्र तत्राभ्यधा°.

3 [a]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 न स्म; T1 M6–8 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।
तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन्मातॄंस्तथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलस्थानेषु सर्वेषु क्वाथ्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

C. 1. 8221
B. 1. 226. 11
K. 1. 252. 11

(by transp.); G1 न च; M3 नैव. Ś1 K1 छिद्रेणापि विशंतौ तौ; D1 छिद्रं तत्र न पश्यंति. Cd cites छिद्रं (as in text). — b) Ko द्रुतयोराशु°; K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) रथयोराशुचारिणोः (Da °णः). — c) Ñ V1 B1 Dn1.n2 D1 एव (for इव). Ś1 दृश्येतां; Ñ1 V1 दृश्यंतौ; D1.2.5 G1.2 M5 दृश्यंते. — d) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 रथाभ्यां तौ. Ś1 K (except K2) D5 महारथौ; V1 नरोत्तमौ; M रथोत्तमे.

4 b) K2 Ñ2 भूताः शतसह°; Ñ3 B D (except D1.2.5) भूतानि शतसंघशः. — d) K3 B1 (m as in text) Da विनदंति; Ñ1 निनदंतो. K2 Ñ2.3 B D (except D2) समंततः.

5 a) Ko.3.4 D5 दग्धैकपार्श्वाः; B5 °शेषा; D2 दग्धाश्च देशा. — b) Ś1 K1 विनद्धा°; Ko.3.4 Ñ1 विनष्टा°; K2 निकृष्टा°; D5 निविष्टा°; G5 निक्षिप्ता°; Cd as in text. — c) V1 G2–4 स्फुटिताश्च. Ś1 K1 विचेष्टाश्च; D5 °र्णांगा; T1 अथ शीर्णांगा; M3 °र्णाक्षा; M5 विकर्णाश्च. — d) Ś1 K D5 G3.4 विप्लुष्टाश्च; T1 G5.6 M °ताक्षा; G1 °तांगा. Ś1 K1 विचेतनाः; K2 Ñ2.3 B1.5 Da Dn तथापरे; D1.2.4 सहस्रशः; T3 G2–4 विशेषतः.

6 a) Ś1 K1 समाश्लिष्य; T3 G2–4 °सीनान्. K2 N3 B Da D1 तथान्योन्यं. — b) Ś1 K1 मित्रान् (for पितॄन्). N भ्रातॄन्. Ñ V1 B3.5 Da2 Dn D5 अथापरे. M5 भ्रातॄनन्ये पितॄंस्तथा. — c) B5 °कुः कृच्छ्रेण. — d) N (except Ś1 K1 N1 V1) G2 तत्र (for तथा).

7 a) K1.4 Da D1.2 T1 G2 M5 अन्यैः (for अन्ये). K2 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 संदष्टदशनाश्चान्ये. — b) Ko.3 Da D5 G1 M खमुत्पेतुः; D2 समितो नु. K3 Ñ2.3 B (except B5) Dn D1.4 अनेकशः. — T1 (hapl.) om. 7c–9d. — c) Ko.3.4 Ñ1 V1 B5 Da D1.2 G1 M एव; D5 अव- (for वि-). K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4 ततस्तेतीव (K2 °नैव) घूं; T3 G2–6 तत्र पक्षौ विघूर्णंतः. — d) K1 B1.5 प्रपेतिरे.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — b) Ś1 K1 G1 M विवेष्टंतो; T3 G2–6 व्यवेष्टंत. — c) S (T1 om.) प्र- (for स्म). — d) Ko.3 D5 दह्यमानाः; K4 दृश्यमानाः; G1 विनदंतः.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) K2 Ñ2.3 B D (D1 corrupt) जलाशयेषु. K2 Ñ V1 B D (D1 corrupt) T3 G (except G1) तप्तेषु; M दग्धेषु. D1 corrupt. — b) K3 D2.5 G2.3.5.6 क्वथ्य°; T3 G4 मथ्य°. K2 Ñ2.3 B D वह्निना (for भारत). — d) M5 मत्स्याः शत- (for कूर्म°). Ñ2 Dn D4 समंततः (for सह°).

10 D5 om. 10. — a) K2 Ñ2.3 B1.5 Dn1.n3 D1.4 अपरे दीप्तैः; B3.5 Da Dn2 अपरैर्दीप्तैः; G1 संप्रवित्तैश्च. — b) Ś1 K1 इवाग्नयः. — c) Ñ3 प्रदृश्यंत; G1 अदह्यंत. Ñ2.3 B Da Dn D4 तत्र (for तस्मिन्).

11 a) Ko.2 Ñ V1 B D का(D1.2 का)श्चिद्; K3 तांस्तदा; T1 स तांस्तु (for तांस्तथा). T3 G2–4 तांस्तांस्ततस्ततः पार्थः. — b) Ś1 विच्छिद्य. Ko.3.4 D5 सर्वशः; Ñ1 खांडवे.

C. 1. 8221
B. 1. 226. 11
K. 1. 252. 11

दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११
ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२
शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
विरावः श्रूयते ह स्म समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३
वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४
ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिवौकसः ।
शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७
महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८
ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९
असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०
ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेवाभ्यवर्षत्तमग्निं प्रविसृजन्बहु ॥ २१
अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नुसघोषवत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

— ᵉ) Ko.2 Ñ V1 B D पातयामास विहगान्. — ᵈ) Ko.2 Ñ V1 B D प्रदीप्ते; K3 प्रापतन्; K4 T3 G2-4 प्रसभं; T1 G1 M3 सहसा; M5-8 सहस्रं; Cd as in text. Ko.2 Ñ B Da D1.2 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन्. — Ñ1 D2 repeat 11 with v. l. [ᵃ) Ñ1 तदा. Ñ1 D2 उत्पतितान्. — ᵇ) Ñ1 खांडवे (for खण्ड°). — ᶜ) D2 दीप्यमानं ततः पश्यन्. — ᵈ) Ñ1 प्राह°; D2 प्रसभं.]

12 ᵃ) Ko.2 G1 ते शरार्दित°; T3 G2-4 समंतात्क्षुष्ट°. — ᵇ) Ñ B D (except Da) T1 निनदंतो. — ᶜ) K3 निपत्य; T1 उत्प्लुत्य. — ᵈ) Ñ2 B1.6 Da Dn D4 खांडवे पुनः; D2 पावकोत्तमे.

13 T1 om. 13ᵇ-14ᵃ. — ᵇ) K2 B5 D1 सहसाथ; Ñ2.3 Dn संघशः स्म; B1.3 Da D4 संघशोथ; B5 सहस्रोथ (for दह्यतां च). — ᶜ) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) शुश्रुवे (for श्रूयते). K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.5 घोरः; Ñ1 G5.6 हि स्म; V1 तस्मिन्; D1 तत्र; D2 T3 G2-4 तस्य; G1 ह्यस्मिन्. — ᵈ) Ko.3.4 सागरस्येव. D1.2 मंथने. — After 13, G2 ins.:

2121* उपलभ्य समुत्पेतुः समुत्पेतुर्महीधरात् ।

14 T1 om. 14ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 13). — ᵃ) T3 G2-4 अग्नेश्चापि. Ko.3.4 D3 G5.6 M3 विवृद्धस्य; K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 प्रदीप्तस्य; Ñ1 V1 D2 T3 G1-4 M3.6-8 प्रवृ(D2 °वि)द्धस्य. — ᵇ) K2 Ñ3 Da D1 खमुत्पत्य. — After 14, Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) ins.:

2122* तेनार्चिषा सुसंतप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

15 ᶜᵈ) K2 Ñ B Da Dn1.n2 D4 शतक्रतुं (B1 m.3 शरणं तं) सहस्राक्षं देवेशमसुरार्दनं; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्मांयां समास्थितं.

16 Ś1 K Ñ1 S om. देवा ऊ°. — ᵃ) Ś1 K V1 B5 Dn D4 T1 G1 किं त्विमे (K4 किमर्थं); N1 D1.2 किं तु वै; T3 G2-5 किमिदं. K2 B5 मानुषाः; V1 B5 दानवाः; T1 प्राणिनः; Cd मानवाः (as in text). — ᵇ) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) चित्रभानुना. — ᶜ) B1 नु; T3 G2-4 वै (for न). Ś1 K1 संक्षयं; K4 B1.5 G1 संशयः. Ś1 K1 प्राप्ता. — ᵈ) Ś1 K1 न महेश्वर (for अमरे°). — After 16, T3 G (except G1) ins.:

2123* इत्याक्रोशमकुर्वंस्ते लोकाः सर्वे भयान्विताः ।

17 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (T3 G4 om. the ref.). — ᵃ) Ś1 D1 प्र- (for वि-).

18 ᵃ) K2 B1.3.5 Da मेघवृंदेन; Ñ2.3 B5 Dn D4 रथवृंदेन. — ᵇ) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) वासवः; V1 T1 G5 वज्रधृक्; T3 G2-4 वज्रधृत्. — ᶜ) Ñ2 Dn D2.4 समवाकीर्य; B5 Da G1 M5 समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; T3 G3.4 तमसाच्छाद्य; G2 तं समाच्छाद्य; G5.6 तमसास्तीर्य.

19 ᵃ) T1 G1 M तत्र (for ततः). T3 G2-4 अंतरिक्षाद् (for अक्षमात्रा). Ś1 K1.3 व्यसृजत्; K2.4 B D (except D5) T1 M5 व्यसृजन्. — ᵇ) K2 D1 वारिधाराः सह°; T1 धारारूपा सह°. — ᶜ) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5)

२१८

वैशंपायन उवाच ।
तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स्म किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

C. 1. 8238
B. 1. 227. 6
K. 1. 258. 6.

चोदिता देवराजेन. — [d]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 जलदाः; V1 खांडवे; D2 पांडवं (for पावकं). V1 पावकं प्रति; T1 सह खांडवं.

20 D2 om. 20[a]–21[b]. — [a]) Ñ1 अप्राप्तास्तु (for असंप्राप्ताः). Ñ1 ततो; V1 तु ते; T3 G (except G3) तदा. M transp. ताः and धाराः. — [c]) D5 स्वयं च; G1 खांडवं; M6.8 खमेव.

21 D2 om. 21[ab] (cf. v. l. 20). — [b]) K2 T3 G (except G1) ततः; V1 T1 M (except M5) तथा (for तदा). — [c]) Ko ताः; K3 Ñ1 V1 स (for तम्). Ś1 K1.4 D1.5 °वाभ्यवर्षत; K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 °व महामेघैः; T3 G °वातिवर्षेण (G1 °व प्रवर्षत). — [d]) Ś1 दधः (sic); Ko अपः; D5 आपः; G1 मेघाः (for अम्भः). Ś1 प्रविसृजद्. K1 वार्यधो विसृजद्बहु; K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 अंभांसि व्यसृजद्बहु; K3 तदांभो व्यसृजन्ब°; N1 तदंभः प्रसृतं ब°; V1 तदंभः प्रसृजन्मुहुः; T1 अंभः प्रविविक्षुः सृजन्; T3 G2–3 ववर्ष बलसूदनः (G3.6 °वृत्रहा).

22 [a]) Ñ1 अग्निर्; G1 अथ. Ś1 °संविद्धं; Ko.1.4 °संवृद्धं; B3 °संनद्धं. T3 G2–3 संततामि(G2 °पा)श्च धाराभिः. — [b]) K4 °द्युत्ससंकुलं; T1 सघोषस्तनयित्नुवत्; T3 G2–3 चंडधूम(G3.4 °धूप-; G3 °द्रुम)समाकुलं; G1 M स्तनयित्नुसघोषवत् (G1 °त्नुमघोषयत्); cf. 22[d]. — B3 om. 22[cd]. — [c]) K2 B3 D1 सर्वं (for घोरं). — [d]) Ś1 K1 °त्नुमघोषयत्; K2 Ñ2.3 B (B3 om.) D °त्नुसमाकुलं; K4 °त्नुसघोषयन्; Ñ1 V1 °त्नुरिवांबरे; T1 G1 M धूमविद्युत्समाकुलं (T1 °वृतं); T3 G2–4 त्नुसधूमवत्; cf. 22[b].

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2–4 N3 B Da Dn1.n3 D2.4.5 G3 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 K1 इद्रांग्निसमागमः; Ko D5 इंद्रप्रवर्षणं; K3 इंद्रवर्षः; K4 इंद्रद्रावणं; M5 इद्राभिवर्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 225; D1m 241; D5 25; T3 G4–6 M 192; G1 191; G2 190; G3 195. — *S'loka no.:* Dn M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8203.

218

1 Ś1 K (except Ko) Da2 S om. उवाच (T3 G3–5 om. the ref.). — [a]) V1 ततः (for तस्य). K2 Ñ2.3 B D (except D1) अथ; G3.4 अपि (for अभि-). T3 G (except G1) धाराः (for वारि). — [b]) T G1.2.4.6 M3.5 खांडवं; G3.5 (corrupt) पांडवं.

2 [ab]) Ko.2 Ñ2.3 V1 B D (except D1) खांडवं च वनं सर्वं पांडवो बहुभिः शरैः. — [cd]) D2 T1 G1 सर्वं (for वर्षं). K3 अपाकर्षत्; K4 G6 अपकृत्य; T3 G3.4 अपाकृष्य; G5 अपाकृत्य. K1 तपोवनात्; Ñ1 D2 च तद्वनं. Ko.2 Ñ2.3 V1 B D प्राच्छादयमेयात्मा नीहारेणेव चंद्रमाः.

3 =(var.) 1. 219. 24. — D1 om. 3[ab]. — [a]) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्). — [b]) Ś1 K1 भूतो; M6–8 भूतैः. K1–3 निःसरितुं. — After 3[ab], K4 (om. line 2) V1 B3 (om. line 1) D4 (marg. *sec. m.*; om. line 1) ins.:

2124* तदृष्ट्वा वारितं तोयं नाराचैः सव्यसाचिना ।
आश्चर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिताः ।

— [c]) T1 संसृज्यमानैः; G1 निस्तीर्यमाणैः; M3 संस्तीर्यमाणैः; M6–8 संछिद्यमानाः. K2 D1 बाणौघैः; Ñ2.3 B Da Dn D2.4.5 खे बाणैः; T3 G (except G1) गगने; Cd खगमैः (as in text).

4 [a]) T1 स तक्षको (for तक्षकस्तु). Ś1 K1 transp. तु and न. — [b]) K2 Ñ2.3 B D (except D5) नाग- (for सर्प-). — [c]) K4 ततः (for वने). T3 G (except G1) °ने तु तस्मिंस्तु. — [d]) K2 Ñ2.3 B D °त्रं गतो हि सः; T3 G (except G1) °त्रे तदाभवत्.

5 [a]) K2 Ñ2.3 B Dn D1.4 °सेनोभवत्तत्र. — [c]) V1

C. 1. 8238
B. 1. 227. 6
K. 1. 253. 6

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पन्नगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भल्लेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०
शशाप तं च संक्रुद्धो वीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास संक्रुद्धो वज्रनां तामनुस्मरन् ॥ १२
देवराडपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
खमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स). — [d]) K2 Ñ2.3 B Dn D4 °र्थं जातवेदसः.

6 [a]) Ś1 K1 Ñ1 च; K2 Ñ2 B1.6 D (except Da1 D1.2) S (except T3 G2–4) स (for वि-). K2 निःसर्तुं. — [b]) K2 D1 रुद्धोर्जुनपतत्रिभिः; Ñ2.3 B Da Dn D4.5 निरुद्धोर्जुनपत्रिभिः. — [c]) T3 G2–4 मोचयामास. — [a]) Ko पन्नगोत्तमा; K3.4 भुजगोत्तमं; T1 M (except M5) °त्मजं.

7 [a]) T1 ग्रस्त्वा. — [b]) K2 D1.2 तस्य (for अस्य). K2 B5 D4 T3 G3.4 न गीर्यते; Ñ1 D5 निगीर्य च. Ś1 K1 पुच्छमास्येन गृह्य च; T1 पुच्छं पुच्छेन वेष्टय च. — [c]) T1 G1 M अत्यक्रमत्; T3 G2–5 अभ्यगमत् (for आच°). K2 D1 गंतुं (for सा तु). Ñ2.3 B Da Dn D4 निगीर्यमाणा साक्रामत्. — [d]) T1 °वर्धिनी; G1–3 °गार्धिनी. K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.4 सुतं (K2 D1 तस्य; N3 खं तं; B5 द्रुतं) नागी मुमुक्षया.

8 [a]) K2 N2.3 B Da Dn D1.4.5 T1 G1 M श(D1 श्रु)रेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ°). Ñ1 लोहेन; V1 तुंडेन; D2 धारेण (for भल्लेन). — K2 (hapl.) om. 8[c]–9[b]. — [a]) Ś1 तां चापश्यत्. Ñ2.3 B D (except D2.5) शचीपतिः.

9 K2 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). — [a]) Ko.1.4 T3 G (except G5) तां (for तं). — [c]) Ko D5 T3 G (except G1) तत्काले. — [d]) T3 G (except G1) ह्यश्वसेनः.

10 [a]) Ś1 T3 G (except G5.6) M3.5 ततो; K2 तथा; M5–8 ददौ (for तदा). — [b]) T3 G2–4 घोर- (for घोरां). — [c]) Da transp. द्विधा and त्रिधा. K2 D1 गतास्तत्र; K3 स चिच्छेद; N2.3 B Da Dn D4 च खगतान्. — [d]) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) प्राणिनः पांडवोच्छिनत्; V1 S खगतान् (V1 वेगवान्; T G1–4 M5 खगतां) भरतर्षभः (T1 G1.2.6 °भ).

11 K2 (hapl.) om. 11[b]–12[c]. — [ab]) K1 Ñ1 D1.2.5 transp. संक्रुद्धो and वीभत्सुः. T3 G (except G1) ततः (for च सं-). — [cd]) K4 Ñ V1 B Da Dn D1.4 °श्राप्यप्रतिष्ठो; D2.5 °श्र न प्रति°; T1 °श्र ह्यप्र° (all avoiding the hiatus in different ways!). Ñ V1 B D T3 G3–6 भविष्यसि; T1 G1 M3.5 भवेदिह.

12 K2 om. 12[abc] (cf. v. l. 11). — [b]) Ś1 K1 प्र-; G1 M खे (for खं). Ñ2.3 B D (except D1) G1 M5–8 आशुगैः शरैः; Arjp इषुभिः शितैः (as in text). T3 G2–4 खे विमानगतं शरैः. — [c]) T3 G3.4 पोथ- (for योध-), and तं (for सं-).

13 [a]) Ko.2 Ñ V1 B D G6 (*inf. lin.*) देवराजोपि. — [b]) K1.3 G1 M5 संक्रुद्धम्. T1 तं क्रुद्धम्. Ko.3 Ñ1 V1 T1 M3m.6–8 अति; K1 M3.5 अथ; K4 D5 G2.5.6 इति; G1 अपि (for इव). Ś1 K1 फल्गुणं; Ko.3.4 Ñ1 V1 D5 फाल्गुनं. K2 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 °र्धं समरेर्जुनं. — [c]) Ś1 K1 स्वशस्त्रम्. V1 व्यसृजत्. K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 तीव्रं; D1 शीघ्रं (for दीप्तं). T1 वायव्यमस्त्रं व्यसृजन्; T3 G1–4 M दिव्यमस्त्रं च विसृजत् (T3 G2–4 °जन्; G1 विधिवत्; M3m व्यसृजत्); G5.6 दिव्यास्त्रं विधिवद्दीप्तं. — [d]) Ko.3.4 संततानाखिं°; K2 Ñ B D छादयित्वाखिं°; T G2–4 वितताना(T1 °खिलं); G1 यावत्तेनाकु°; G5.6 यत्ततो नाखिं°. — After 13, T3 G2–4 ins.:

2125* सुभद्रजवमादीप्तं तदा वायुं विसर्ज ह ।

14 K2 om. 14[ab]. — [a]) Ñ1 G5.6 महाघोरः; T3 G2–4 तदा घोरं (G2 °रः) (for महा°). — [b]) V1 °यन्सचराचरान्; T G (except G1) क्षोभयामास साग°. — [c]) Ś1 वित्रस्ते; Ko.3.4 वितस्थे; K1 वित्रस्तं; K3m विश्वस्थे; Ñ1 वियत्स्थान्; T1 G1 M वितते; T3 G2–6 वीर्यस्थो. — [d]) Ś1 K1.4 B Da Dn D4.5 °धारासमाकुलान्; Ko.3 T1 G1.2 M3.5 °मुचोत्तुलान्; K2 D1 °मुचो बहून्; Ñ V1 °मुचोंतरात्; D2 °धारां ततोतुलां; T3 G3.4 °मुचोनिलान्; M6–8 °धारा मुमोचिवान्; text as in G5.6! — After 14, K2 Ñ2.3 V1 B D ins.:

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
क्षणेन चाभवद्व्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
प्रजज्वालातुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्ज्वलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोषान्दृश्य खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

C. 1. 8258
B. 1. 227. 26
K. 1. 253. 26

2126* ततोऽशनिमुचो घोरांस्तडित्स्तनितनिःस्वनान् ।

15 [a]) T1 तथा तत्प्रतिघातार्थं. — [b]) Ś1 K1 Ñ1 D1.2 °स्त्रवित्; K4 T3 G (except G1) °स्त्रमद्भुतं. — [c]) K2 Ñ2 B D T1 °व्यमभिमंत्र्याथ (T1 °त्र्यैव); Ñ3 °व्यमभिसंधाय. — [d]) Ñ1 मंत्रप्रतिविं°; T3 G2–4 शक्रं प्रतिविं°; G5.6 अस्त्रं प्रति विं°.

16 [a]) S (except T1 G5.6) °मेघाभ्यां. — [b]) T3 G2–4 यत्कृतं (for वीर्यौजस्). — [c]) T1 G1 °धाराच्युताः. T1 तेन (for शोषं). — [d]) T1 शोषं स- (for नेशुश्च).

17 [a]) Ñ1 तत्क्षणेनाभव°. — Ñ1 om. 17[cd]. — [c]) K1 °शीताकुलं°; K2.4 Ñ2.3 B D (except D5) G5 °वहं; T3 G2–4 °गुणः. — [d]) Ñ3 सुप्रकृष्टार्कं°; T3 G2–4 प्रसन्नश्चार्कमंडलः (G2.3 °लं).

18 [a]) K2 °हृष्टांगो; T3 G2–4 निष्प्रतीघात°. — [b]) M6–8 बहुभिर् (for हुतभुग्). — After 18[ab], K2.4 Ñ2.3 V1 B D ins.:

2127* सिच्यमानो वसौघैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।
[K4 प्राणिदेहविनिःसृतैः.]

— [c]) Ñ1.3 °ज्वाल तु सोर्चिं°; Ñ2 B3 Dn D4 °ज्वालाथ सोर्चिं°; V1 °ज्वाल स चार्चिं°; D2 G5.6 °ज्वालातुलोर्चिं°; D5 संप्रजज्वाल्य सोर्चिं°; T3 G4 °ज्वाल महार्चिं°; G1.2 M °ज्वालाकुला (M5 °लो)र्चिं°. — [d]) Ko.3.4 स्वैर्; K2 Ñ1 Da स; D1 सं- (for स्व-). T3 G (except G1) दिशः (for जगत्).

19 [ab]) K2 D1 कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन- (for तं च). — [c]) K1 (by corr.) D5 खमुत्पेतुर्. K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) महाराज. — [d]) D1.2 सौपर्णा°; T1 वेगवंतः.

20 [a]) Ko.4 गारुडा; K2 गरुत्मत्; N2.3 B3.5 Dn D4.5 गरुत्मान् (B5m गारुडान्); B6 D2 गरुडो. — [b]) K1 Ñ1 B1.6 Da Dn3 D1.2 G2.5.6 तदा (for तथा). — [c]) K2 हंतुकामाः समापेतुः; Ñ2 B (except B1) Dn D4 °कामो न्यपतत्; Da D2 °मा न्यपतन्. — [d]) Ś1 K1 यत्र तौ; Ko.3.4 Ñ1 V1 D5 एकतः; T1 G1 M आकाशं.

21 [a]) D2 °संकाशाः; T3 G (except G1) °संघाश्च. — [b]) T3 G (except G1) खांडवस्य स°. — [d]) K2 Ñ2.3 B D (except D2.5) नि(Ñ3 B1.3.5 D4 निष्-; Dn3 निः)पेतुर्; T3 G (except G1) निचेरुर्. — After 21, T3 G2–4 (T3 G4 om. posterior half and 22[a]) ins.:

2128* तांश्चार्कसदृशैरस्त्रैः परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T3 G4 om. 22[a] (cf. 2128*). — [b]) M (except M3) सरोषं. Ś1 Ko.1.3.4 D1.2 सरोषा (Ko.4 स्वरोषा; D1 सविषा)ग्निदशोचिरात्; K2 Ñ3 B1.5 °ग्निविषाविलान्; Ñ1 V1 Da स्वरोषाग्निसमन्वितैः (V1 °समुद्धतैः); Ñ2 B3.6 Dn D4.5 °ग्नि समुक्षितैः; G5.6 सरोषां समखें°. — [c]) K2 Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 G5.6 विविशुश्चापि तं (K2 Ñ1 B1 D1 ते); D2 विदेहश्चापि तत्; T1 °शा अभवन्; T3 G3.4 °शाः प्राविशन्; G1 °शा विविशन्; G2 शांश्चापतन्; M6–8 °शाश्चाभवन्. T1 G2 दीप्ते. — [d]) T1 G2 पावके; G1 खांडवं.

23 [a]) Ś1 K1 देवाः; Ko.3.4 Ñ D (except D1.5) M5 असुराः. — [c]) Ñ1 °तुमुलं (for °मतुलं).

24 [ab]) Ś1 K3 T1 G1 M अयः(G1 त्सरुत्)कनक(Ś1 कांचन)चक्राश्च(Ś1 K3 G1 °सि-; T1 °णि); Ko.1.4 Ñ V1 D1 °चक्रासि- (Ñ3 °णि); T3 G2–6 अयःकंटकचक्राश्च (G5.6 °सि-). Ś1 भुशुंड्युद्धतवाहनाः; Ñ3 °ड्युत्कृत्य बा°; T1 G1 M गदामुसल(T1 °मुद्गर)पाणयः; T3 G2–6 मुसलोद्यो(G2 °द्य)तपाणयः. — [c]) G1 क्रोधात् (for क्रोध-).

25 [a]) Ko.3.4 V1 D5 S अपि; Dn N2.3 अति- (for

C. 1. 8258
B. 1. 227. 26
K. 1. 253. 26

प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २५
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
ततः शक्रोऽभिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥ ३०
कालदण्डं यमो राजा शिबिकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३२
पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्दैवः परश्वधम् ॥ ३३
प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

अभि-). D_5 T_3 G_{3-6} प्रहर° (for -व्याहर°). — [b]) $Ś_1$ K_1 $Ñ_{2.3}$ D_2 प्र-; D_3 वि- (for च). — [d]) T_1 वेगितैः (for निशितैः).

26 [a]) $Ś_1$ K_1 तु (for च). — [b]) G_1 शक्रेण. K (except K_1) $Ñ_{2.3}$ B Dn $D_{1.2.4.5}$ °विनाशनः (Ko.3.4 °शिना; D_2 °शिनः); V_1 °ण चिच्छिदे ततः; D_3 °विदारणः; T_1 G_1 M_{6-8} °निपातनः (M_6 °ना); T_3 G_{2-6} °विघातिना; $M_{3.5}$ °निसूदनः.

27 [a]) T_3 G (except G_1) अपरे तु (for अथापरे). — K_4 (? hapl.) om. 27^b–28^a. — [b]) $Ś_1$ K_1 °वेगेरितैः; K_2 D_1 °वेगार्दिताः; T_3 G_4 °वेदीरिताः; G_2 शक्रवेगैरिताः; $G_{5.6}$ °वेगैरितः. $Ñ_{2.3}$ V_1 B D तथा; T_3 G_{2-6} ततः. T_1 °वेगैर्विदारिताः; G_1 M_3 °वेगैर्निपातिताः; M_{5-8} °वेगैर्निवारिताः. — [d]) Ko.2.3 $Ñ_{1.3}$ V_1 B Da $D_{1.3}$ T_1 G_1 M व्यतिष्ठंत; T_3 G_{2-4} व्यवेष्टंत; $G_{5.6}$ विवेष्टंत. $Ś_1$ K_1 V_1 हतौजसः. $Ñ_2$ Dn $D_{2.4}$ व्यतिष्ठन्नमितौजसः. — After 27, D_4 (marg. *sec. m.*) ins.:

2129* शेरते रुधिरक्लिन्ना इन्द्रगोपकसंनिभाः ।

28 K_4 om. 28^a (cf. v. l. 27). — [a]) $Ś_1$ Ko.1 N_1 V_1 D_2 अथ (for ततः). $Ñ_2$ B D (except $D_{1.3}$) M_8 [s]तिसंकुः; $Ñ_3$ भृशं क्रुद्धो; T_1 M_5 [s]पि संकुः. — [c]) S (except T_2 $G_{3.4}$) पांडरं. T_3 G_{2-4} आरुह्य (for आस्थाय). — [d]) $Ś_1$ Ko.1.3.4 $Ñ_1$ T_1 D_2 °भिद्रुतः; K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4.5}$ समुपाद्रवत्.

29 [a]) K_2 $Ñ_{2.3}$ B D (except D_2) वेगेनाशनिमादाय (B5 °साद्य). — [b]) K_2 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_2) च सोसृजत्; K_3 अथासृ° (for अवा°). S वज्रं चोद्यम्य चाहवे. — [c]) T_1 $G_{1.2}$ M निघ्नतैताविति प्रा°; T_3 $G_{3.4}$ घ्नतेति (G3 न चेति) चैतौ प्राहासौ; $G_{5.6}$ निघ्नतेति च तौ प्राह. — [d]) Ko.3.4 असुरमर्दनः; T_3 G (except G_1) शत्रुनिषूदनः.

30 [b]) $Ñ_1$ महात्मना; G_1 समुद्यतं (for महा°). — [c]) $Ś_1$ K (except K_2) $Ñ_1$ $D_{1.2}$ सर्वे जगृहुरस्त्राणि. — [d]) $Ś_1$ सुरास्ततः; $N_{2.3}$ Dn $D_{4.5}$ °स्तथा; T_3 G_{2-4} ततस्ततः; $G_{5.6}$ ततस्तदा.

31 [a]) $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{1.2}$) राजन् (for राजा). — [b]) K_2 $N_{2.3}$ V_1 B D $G_{1.5.6}$ गदां चैव (for शिबिकां च). T_1 गदां पुण्यजनेश्वरः. Cd शिबिकां (as in text); Nilp शिबिकां and शिबिकां. — [c]) K_2 Ñ B (except B_5) D (except Da) T_3 G (except G_1) पाशान् (for पाशं). $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{2.5}$) transp. वरुणः and तत्र. T_1 पाशी पाशं त्रिशूलं च. — [d]) K_1 त्रिचक्रं; $K_{2.4}$ $Ñ_1$ V_1 D_1 T_3 G_{3-6} त्रिशूलं; $Ñ_{2.3}$ B (except B_3) Da Dn $D_{4.5}$ विचित्रां; D_2 शूलं च; G_1 M पिनाकं; Cd विचक्रं (as in text). $Ñ_{2.3}$ B (except B_3) D (except $D_{1.2}$) तथाशनिं; G_1 सदाशिवः. T_1 तथेशानस्तनूनपात्. — After 31, K (except K_1) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_1) ins.:

2130* स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः ।

[K (except K_1) $Ñ_3$ V_1 $B_{1.5}$ D_5 गिरिः (for मेरुः).]

On the other hand, T_1 ins. after 31:

2131* शक्तिं खड्गं यातुराजः समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 [b]) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ D_2 °ते तथाश्विनौ; K_3 T_3 G_4 M_7 °तेश्विनाविव; T_1 °तेश्विना उभौ. — [d]) D_3 अरिचक्रं; G_1 मुसलिः; a few MSS. मुशलिं. $Ñ_{2.3}$ Dn तु (for च). $Ś_1$ ततः; K_1 $G_{5.6}$ तदा. T_1 विधाता मुसलं तथा.

33 $Ś_1$ transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — [ab]) Nilp विचक्रं परि- (for पर्वतं चापि). T_1 जग्राह भूधरं त्वष्टा क्रुद्धो योधी महा°. — [c]) $Ñ_1$ T_3 G_{2-4} M स्कंदः; Cd अंशः (as in text). T_1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G_1 स्कंदस्तु शार्ङ्गं जगृहे. — [d]) $Ñ_1$ $D_{1.2}$ मृत्युश्चापि; T_3 G_{2-4} मृत्यवश्च; G_1 जामदग्निः. A few S MSS. °श्वथं.

34 [a]) T_1 वीर (for घोरं). — [b]) G_1 प्रचचाल; M प्रचचार. $G_{5.6}$ भगः (for अर्यमा). K_1 T_1 तदा; T_3 G

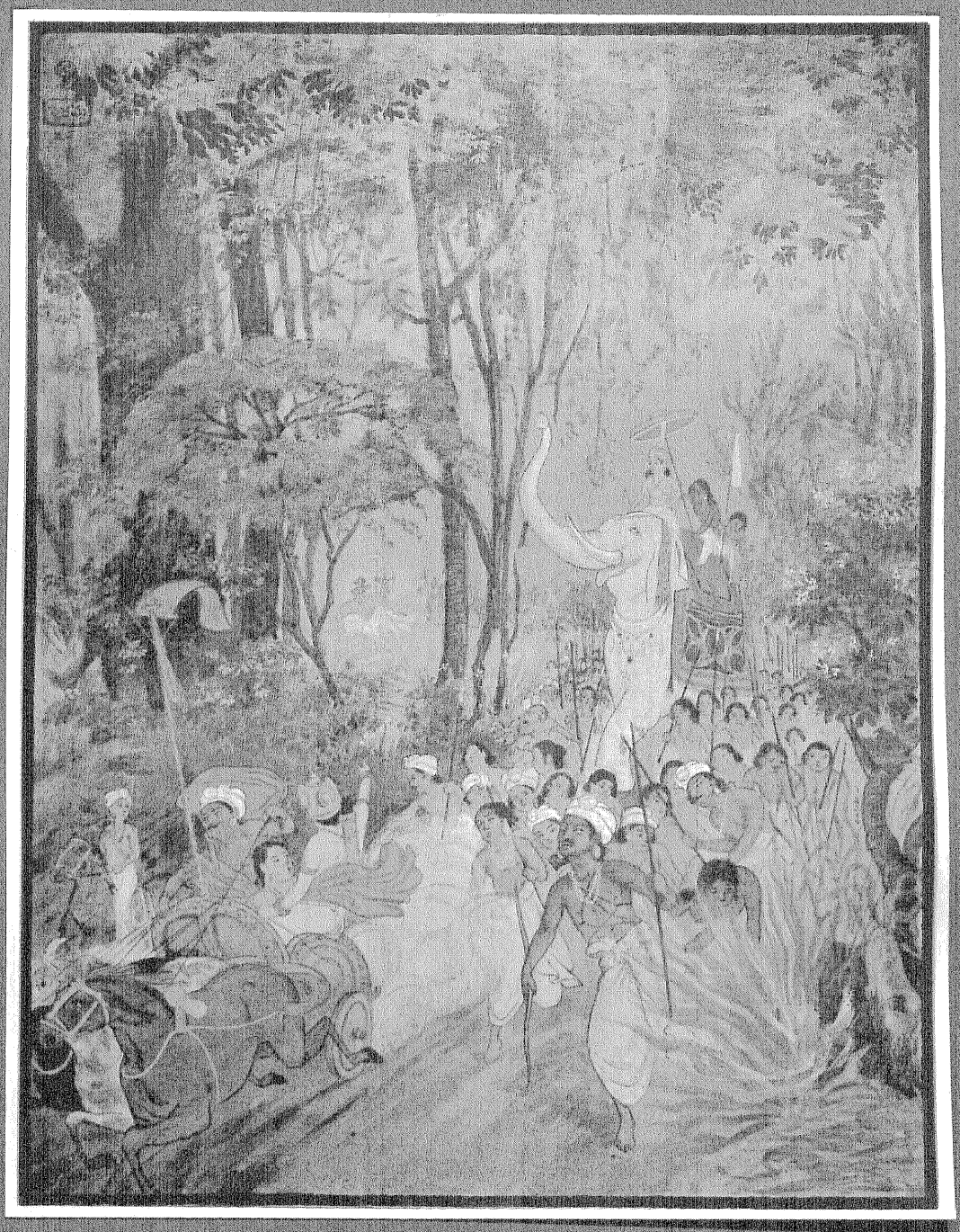

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
पूषा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशां पते ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां संक्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
असकृद्भग्नसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ४१
दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्ठिताः ॥ ४२
शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
ततोऽश्मवर्ष सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्ष प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्ष देवराडथ ॥ ४५

C. 1. 8279
B. 1. 227. 47
K. 1. 268. 47

M8 °पि च; D5 त्वपि. — a) Ś1 ततः स्थितः; T8 G (except G1) व्यवस्थितः; M (except M8) प्रतिष्ठितं (for व्यति°). K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) चक्रमादाय तस्थिवान्.

35 a) Ko.3.4 D1.2 G1 संक्रुद्धौ. — b) T1 °ता वरुणस्तथा. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) T1 °पार्थौ प्रदुद्रुवुः; Ñ1 कृष्णं पार्थमभि°; T8 G (except G1) °र्थावभिद्रवन्.

36 ab) K1 N1 V1 D1.2 G1 M5 transp. वसवः and मरुतः. D5 सर्वे (for चैव).

37 d) K1 D1 परीयुर्; M5 प्रययुर्. G5.6 °धास्तथा.

38 a) Ko.3.4 ततः (for तत्र). — b) T1 G1.2 M विविधानि. Ko.4 Ñ1 D2 S महावने. — c) K4 Da भूतोच्छेदाय; B5 °त्पातीनि; S °त्पाताय (T1 M °त्पाताश्च; G1 °द्वासश्च). G1 सर्वशः (for भारत). K2 Ñ2.3 B (B5 marg.) Dn D1.4 भूतसंमोहनानि च.

39 a) Ko.4 D5 T8 G transp. तु and दृष्ट्वा. G1 M6-8 संक्रुद्धं (for संरब्धं). K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 M8.5 तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (M8.5 °क्रुद्धं); T1 दृष्ट्वा तथा सुसंक्रुद्धं. — b) Some MSS. सज्य°.

40 a) V1 आयातान् (for आग°). Ś1 तदा (for एव तान्). K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) आगच्छतस्ततो (K2 B5 °स्तु तान्; B1.5 Da °श्च तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा तानागतान्भूयो; G1 M भूयस्तांश्चैव दृष्ट्वा तु (M8.5 दृष्ट्वैव). — b) K2 तौ दृष्ट्वा; M6-8 वेगेन (for देवान्). Ś1 K2.4 D2 T8 G2-4 तथा; G5.6 तदा (for ततः). Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उभौ युद्धविशारदौ. — c) Ko निवार°; K3 आवार°; Ñ2.3 Dn D4 व्यताड°; B3 न्यताड°. V1 संरब्धौ. T8 G (except G1) वारयेतां सुसंक्रुद्धौ. — d) K3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरैर् (for बाणैर्). Ś1 B5 D1.2.4 G2.3 M6-8 तथा; T1 शितैः (for तदा).

41 b) K2.3 बहवः (for बहुशः). K3 तदा; T1 G1.2 M क्षताः (for कृताः). T1 शस्त्रैः सुबहुशः क्षताः; T8 G2-6 सुराः शरबहुक्षताः. — D1 (hapl.) om. 41c-42d. — c) T1 स्वनायुधान् (for भया°). — d) Ñ3 °वाभिभेजिरे; B5 °वाशु शि°.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) T1 निराकृतान्. — c) G1 भूयः (for तत्र). M8.5 विस्मयं च गमंस्तत्र. — d) K2.4 Ñ1 V1 D2 विष्ठिताः. K3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 °यो नभसि स्थिताः.

43 a) K2 M5.7 ततो (for तयोर्). — d) K3 T1 °श्चैवाभ्य°; D2 °श्चैनम°.

44 ab) S तथा (for ततो). V1 G2 असृजत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्). — Ñ3 (? hapl.) om. 44c-45d. — e) T8 G तथा (G1 महा-) (for तदा). — f) T1 °सुः पांडवस्य हि. — f) V1 स प्र- (for प्रति-). Ñ3 Dn1.n2 °मर्षितः.

45 Ñ3 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) M5 विभागं (for विफलं). Ś1 Ko D1.2 च; Ñ1 D5 S (except T1) तु (for तत्). — b) Ko.4 D5 तत्संप्रेक्ष्य; K2.3 Ñ2 V1 B Da Dn D4 समवेक्ष्य; Ñ1 स तं प्रेक्ष्य; T1 सर्वं प्रेक्ष्य; M °क्ष्य तु. M3 शचीपतिः (written over शतक्रतुः). — c) T1 M6-8 रोषं; G1 M8.5 रोषात् (for भूयः). — d) T1 G1 M सर्वं (for वर्षं). K2 Ñ2 B D पाकशासनः; V1 देवराड्णे; T8 G (except G1) °राडपि.

C. 1. 8280
B. 1. 227. 48
K. 1. 269. 48

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाट्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाकिरता दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्षवृक्षवनौकसः ।
द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विग्ना विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

---

46 [a]) Ñ1 T1 om. सः. V1 महाघोरैः. — M5 (hapl.) om. 46[d]–48[e]. — [a]) K2 Ñ2 B (except B1) D तथा (D1.2 रणे); Ñ1 वने (for तदा).

47 M5 om. 47 (cf. v. l. 46). — [a]) K2.3 Ñ B Da Dn D2.4 तत उत्पाट्य; V1 T1 स समुत्पाट्य; D1 तत उत्थाय; D5 °त्पाट्य च; T3 G समुत्क्षिप्य (G1 तमुत्पाट्य) तु. T1 बाहुभ्यां. — [b]) T1 दधार; T3 G4 (by corr.) महीध्रात्; G1 विमनाः (for मन्द°). T1 गिरेः (for महत्). — [c]) G1 M (M5 om.) सवज्रं. V1 B6 क्रोधात्; G1 भद्रैः (for शक्रो).

48 M5 om. 48[abc] (cf. v. l. 46). — [a]) B5 पार्थो (for अर्जुनो). — [b]) T3 G (except G1) ज्वलितानल-संनिभैः. — [c]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D2.5) शरैर् (for बाणैर्). B5 जिघांसयामास. — [d]) Ko.3.4 G5.6 °स्रशः. Ś1 K1 मंदराच्छिखरं महत् (=47[b])!

49 [a]) N1 D2 T3 G2–4 °दीर्यं°; Ñ3 °सृज्य°; V1 D1 °दार्यं°; T1 G1.5.6 M °कीर्यं°. — [b]) Ko.4 T1 G1 M transp. तदा and बभौ. — [c]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) G2 परिशीर्यतः; N1 °दीर्यं°; V1 प्रति°.

50 [ab]) Ś1 K1 तेनाथ प°; Ko.3.4 D5 तेनाधः प°; K3 N2.3 V1 B Da Dn D1.4 तेनाभिप°; N1 D2 तेनावप°; T3 G3.4 M3 तेनार्वाक् प°; G2.5.6 M5 तेन चाप°. Ś1 K (except K1) N2.3 V1 B1.3.6 Dn D1.4.5 दावं; Ñ1 D2 चैव; B5 राजन्; G5.6 देशे. T1 संकीर्णैः शृंगपाषाणैः पतद्भिस्तैः समंततः. — [c]) T3 G (except G1) ततः (for हताः). K2 N2.3 B5 D (except D2) शृंगेण निहतास्तत्र. — [d]) T3 G (except G1) प्राणिनां प्राणसंक्षयः.

Colophon. *Major parvan:* T3 G M3.5.7 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T3 G3.4 M3.5 खांडवदाह; T1 संभव. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D5 शक्रा(Ś1 K1 इंद्रा)र्जुनयोर्युद्धं; M5 अमरार्जुनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 226; D4m 242; D5 26; T1 233; T3 G4–6 M 193; G1 192; G2 191; G3 196. — *S'loka no.:* Da1 53; Dn M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8254.

219

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D2 S om. उवाच. — [a]) M7 तथा हि शैलपा°. — [b]) S पीडिताः (G5.6 यक्षिताः; M3 प्राणिनः); cf. 1. 218. 50[d]. — [d]) Ś1 K1 तिर्यग्वृक्षवनौ°; K2 Da D3 तरक्षर्क्षव°; K3 सतरक्षा व°; K4 तरक्षश्च व°; Ñ1 तरक्ष्वाद्या व°; T3 G2–4 तरक्षुर्वृकपक्षिणः; G1.5.6 तर(G1 °रु)वृक्षव°. Cd cites तरक्षाः and ऋक्षाः. — [e]) D (except D1.2.5) द्विजाः. — [f]) K2 D1 व्याघ्राः; T1 क्रुद्धाः (for सिंहाः). Ko.3.4 सिंहा(K4 द्विपा)श्चारण्यजातयः.

2 K3 (? hapl.) om. 2; K2 Dn1.n2 (hapl.) om. 2[ab]. — [a]) Ko Ñ1 B5 Da D1.4 S (except T1 M7) स- (for the first च). Ñ3 V1 B3.5 देवा महर्षयश्चैव; B1 मृगा व्याघ्राश्च महिषाः. — [b]) D2 transp. शतशः and पक्षिणः. Da शरभाः (for शतशः). — [c]) Ś1 K1 विममृषुः; K2.4 Ñ1 B5 D1 विससृजुः; T3 G2–4 मृगगणाः. Ko विद्रुताश्च संमुद्विग्नाः.

3 [a]) K2 Ñ2 B Da D1.4.5 समुदैक्षंत; K4 Ñ1 V1 D3 G1 °दीक्षंत; Ñ3 समुपै°; T1 चाभ्युदी°; G5 समुदीक्ष्याथ. T3 G2–4 तथार्जुनं समुद्वीक्ष्य; G6 तं दानवं समीक्ष्याथ. — [b])

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अदृश्यन्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चापि सहस्रशः ।
निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ९
तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

C. 1. 6297
B. 1. 228 13
K. 1. 254. 13

K1.2 D1 °ष्णौ चाप्युद्यतायुधौ; T1 °ष्णौ तावुद्य°; T3 G2–6 °ष्णं चाभ्युद्यतायुधं; G1 M कृष्णावभ्यु(M3.5 °प्यु)द्यता°. — [e]) K3 तच्छैलनाद°; Ñ1 V1 तेषां तथार्त-(V1 °दार्त-); B3 तेषां तु नाद°; Da D2 G3 उत्पातानाद°; T1 G1 M तत्पातनाद°; G5.6 उत्पादितेन. — [a]) Ś1 K1 संत्रासिन; Ñ1 सर्वस्वस्त; Ñ3 Da Dn (erroneously) Nilp संचारित (Ñ3 Da °तं); V1 संपूरित; B सर्वं मुग्धं (B6 °ग्ध); D4 °त्रासितं. Ko.3 इवासितः; K1 इवासत; K2 Ñ2 Dn1.n2 D2.5 इव स्थिताः; K4 V1 Dn3 इवास्थिताः; Ñ1 B1.3.6 इवाभवत्; Ñ3 B5 इवास्थितं; Da D4 इव स्थितं. D1 खं वारितदमिच्छता (sic); S त्रासिता इव चा(T1 G1 M3 विवशा)भवन्. The emendation presupposes an irregular shortening of the final of संत्रासिता (for °सिताः), *metri causa*. — K2.3 (om. lines 1–4).4 Ñ V1 B D ins. after 3 (D5, after the first occurrence of the vulgate reading of 4^{ab}; see below):

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ।
कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं मुमुचुरुल्बणम् ।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।
ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।
ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B6 Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K3 Da1 रराज; K4 निरस्तं. — (L. 5) K4 °द्गुः तेषां नाशाय केशवः.]

— In D5, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः).

4 [a]) K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 चक्रं व्यसृजदत्युग्रं (Ñ3 °क्रं प्रासृजद्व्यग्रं); D2 T3 G3–5 °जोभास्करं च°; D5 °जोभासुरं च°; T1 तेजसा भास्वरं च°. — [b]) Ko.1 G2.5.6 M °सर्जातिवेगवत्; K2.3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तेषां नाशाय केशवः; K4 D2.5 T3 G3.4 °सर्जातिवेगवान्. — After 4^{ab}, D5 ins. the vulgate reading of 4^{ab} (v. l. असृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (cf. v. l. 3). — [c]) K2 तेनार्ताः सर्वतः; Ñ V1 B D तेनार्ता जातयः; T1 (corrupt) तेनयंताक्षयाः; T3 G2–4 तेन चक्रेण ते; G5.6 ते नानाजा°. Ś1 K (except K2) V1 D1.2.5 सर्वाः (for क्षुद्राः). — V1 (hapl.) om. 4^{ab}. — [e]) D1 च शनैः (for शतशः). B6 T3 G2–6 सर्वे; D1 तत्र; T1 G1 M पेतुः (for सर्वा). — [f]) T3 G2–6 अनले. T1 प्राणिनः खांडवालयाः (=1. 218. 50^{d}); G1 M3.5 अनलं प्राणिनः क्षणात्; M6–8 अनलं प्राणसंक्षयात्.

5 [a]) Ś1 K1 अदृश्या; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्राद°; T3 G2–6 व्यपतन्. M त्रस्ताः (for तत्र). K2 Ñ2.3 B D (except D2; D1 corrupt) तत्राद्दश्यंत ते दैत्याः. — [b]) Ñ1 D1.2 °निपातितान् (Ñ1 °तिताः). — [c]) K1 °स्पृष्टाः; K2 m V1 B3.5 °युक्ताः; Ñ D1.2 °रक्ताः; B6 °सिक्ताः; T1 °सक्ताः.

6 [a]) T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो). — [b]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एव (for अपि). — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 चचार (for चरति).

7 [a]) Ko.3.4 Ñ1 V1 D1.2 T1 G1 M च तत्; K2 Ñ2 B5 Dn D4.5 G3 पुनः; Ñ3 ततः; B1.3.6 Da तु तत्; T3 G2.4 हि यत्. — [b]) V1 T3 G (except G1) °स्यामिततेजसः; D4 T1 M7.8 °मितघाति°. — [c]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) छित्वा. Ko.4 transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K2 Dn D4 T1 G3.4 M3 नैकानि; Ñ1 D1.2 सर्वाणि (for अनेकानि). Ś1 सर्वाणि; T3 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि). — [d]) Ko.4 पुनः पाणौ समेति (K4 °त्य) च.

8 [a]) T1 कृष्णस्य (for तथा तु). Ko Ñ1 D1.2 वि- (for तु). — [b]) T1 M3 सर्वभूतानि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पिशाचोरगराक्षसान्. — [c]) T3 G (except G1) उग्रं वै (for अत्युग्रं). — [d]) Ñ1 D1 सर्वभूतांतकृत्तदा.

9 [a]) K2 Ñ3 B3.6 Da Dn1.n2 तु; V1 T3 G (except

C. 1. 8297
B. 1. 228. 14
K. 1. 254. 14

नाशक्नुवञ्शमयितुं तदाभूवन्पराङ्मुखाः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वायुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G1) हि (for च). Ñ2 B5 Dn D4 सर्वेषां (for देवा°). — b) T1 °नां सहस्रशः. — d) D1.2 कृष्णयोरुभयोः. Ko.3 D5 युधि; G1 तथा (for मृधे). V1 मृधे तौ कृष्णपांडवौ.

10 a) B1m Da परिश्रांतं. Ko.2.4 T1 तथोर्बलपरिश्रांतं. — Da (? hapl.) om. 10bc. — b) Ko.3.4 T3 G2–4 तत्; D1.2 न (for तं). K2 G1 M तु दावं (by transp.); Ñ B Dn D4.5 च दावं; D1.2 तं दावं. T3 G2–4 च (for तु). T1 G5.6 तदा दावं (for तं दावं तु). D5 तदा; G1 यथा. V1 G1 M3.5 अमराः (for सुराः). — c) Ñ1 शक्रवन्न (for नाश°). T3 G3–5 वंचयितुं (for शम°). — d) K2 ते तदासन्; D1.2 तदा भूता.

11 a) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except D1.2.5) तु (for च). Ko.3.4 D5 तान्; V1 वि- (for सं-). — K1 T1 (hapl.) om. 11b–12a. — b) Ko.4 विमुक्तान्. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अमरांस्तथा (B1.3.6 Da °दा). — c) K2 परमः; Ñ2.3 B D मुदितो (D1.2 अवस्थितान्); V1 संस्थितः; G2 चास्थितः. Ñ2.3 B D (except D1.2) राजन्; G5.6 लोकः (for प्रीतः). M स (M7 सं) बभूव स्थित प्री°. — d) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) केशवार्जुनौ (for कृष्ण°).

12 K1 T1 om. 12abc (cf. v. l. 11). — a) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 अथ; Ñ1 D1.2.5 G1 M6–8 च (for तु). V1 T3 G (except G1) विनिवृत्तेषु दे°. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) समाभाष्य; Ñ1 च संप्रेक्ष्य. — d) Ko.3.4 D5 मेघगंभीर°; D1 विमुखांतर्गता च सा; T1 G6 तदा गंभीर°; G5 भज्यमानं गिरौ वनात्.

13 Before 13, M (except M3) ins. वायुवाच. — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) भुजगो° (for पन्नगो°). — d) Ś1 Ko.3.4 °क्षेत्रे.

14 a) K1 M तु; T1 हि; G1 तौ (for च). K2 N2.3 B (except B5) D (except D5) युधा (for त्वया). — b) D1.2 G1 M समुपस्थितौ. K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 कथं (K2 कदा) चिदपि वासव. — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एतौ (for शक्र). — d) Ś1 K1 त्वं (for इदं). K2.3 Ñ3 B1.5 वचनं; B3 Dn D5 वचनात् (for इदं वचो).

15 Before 15, T1 ins. वायुरुवाच! — a) Ko.2.3 N2.3 B D (except D1.2) T1 G5.6 एतौ (for देवौ). — b) Ś1 ताविमौ; Ko D5 यावेतौ; Ñ1 D1.2 द्वावेतौ; T1 भूतले. Ś1 K1 संश्रितौ; Ko.4 D5 संस्थितौ (for विश्रुतौ). T1 G1 M transp. विश्रुतौ and दिवि. K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 पूर्वदेवौ दिवि (K2 B1 °देवाविति) श्रुतौ; T3 G2–6 °तौ लोकभा (G2 °पा) वनौ. — c) Ko.3.4 °नपि हि जा°; D3 °नथ विजा°; T3 G (except G1.6) न तावदभिजानासि.

16 Ñ1 om. 16ab. — a) K3 तौ न; M3 न तौ. D1.2 सुदुर्धर्षौ. — b) Ko.4 अमितौ; T3 G (except G1) अमरैर् (for अजितौ). T3 G (except G1) अपि (for युधि). — c) V1 देवे° (for लोके°).

17 c) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यक्षराक्षसगंधर्व- (B1 Da1 D4.5 °वैः); D1.2 स यक्षोरगगंधर्व- (D1 °वैः); G5.6 M (except M3) °गंधर्वैः. — d) Ś1 K1.3 -पितृकिं°; Ko.4 T3 G2–4 M3.5 -नृपकिं°; G5 -नृपपन्नगकिंनरैः.

18 c) Ś1 K1 Ñ1 T3 G2–4 दृष्टं. Ś1 K1.2 अत्र पश्य; G1 अनुपश्नैः; M3.5 अनुपश्येः. T3 G2–4 एनं; G1 M3.5 त्वं (for एतत्).

19 Before 19, Ś1 S (except T3 G2–4) ins. वैशं°. — a) G5 तस्य (for इति). Ñ B (except B5) D (except D1.2) G5 वाक्यं; T3 G2–4 मंत्रं (for वाचं). K2 Ñ2.3 B D (except D1) G5 उपश्रुत्य; V1 अभिसृतां. — b) K2 तथास्त्वित्य°; V1 अभिश्रुत्या°. — c) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) क्रोधामर्षौ; T1 G1 M रोषा°. Ñ1 D3

त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
न च स्म किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४
नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्त्रिणा ।
व्यसवस्तेऽपतन्नश्वौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुवुर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः ॥ २८

C. 1. 8316
B. 1. 228. 32
K. 1. 251. 32

परित्यज्य. — [d]) Ko.3.4 B3 D5 प्रति (for तदा).

20 [a]) B3 T3 G M5 सं- (for तं). — [b]) T3 G सर्व एव (G1 संप्रेक्ष्य त्रि-) दिवौं. — [c]) K2 Ñ2.3 B1.3 Dn D4.5 सहिताः (for त्वरिताः). Ko Ñ2 D (except Da D1) सेनया; K2 Ñ3 B1.5 त्वरया (for सहिता). K3 B3 transp. त्वरिताः and सहिताः. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुरंदरं (for शत°).

21 [a]) Ko.4 Ñ1 D2 T1 G1.6 M तथा यांतं; V1 अथायांतं; G2 सहायांतं. T3 G3.4 °राजसहायं तं. — [b]) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अवेक्ष्य; K4 निरीक्ष्य. Ko.2.4 B1 च; Ñ1 तं; D1.2 T1 तौ (for तु). — After 21[abc], T1 repeats 11[b]–12[c] [v. l. विमुक्तान् (for विमुखान्), and विबुधेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे°).] — K2 (? hapl.) om. 21[d]–22[c].

22 K2 om. 22[abc] (cf. v. l. 21). — [a]) N1 D1.2 स्वर्गे; V1 तस्मिन् (for राजन्). — [b]) Ñ2 Dn D4 °ष्टौ केशवार्जुनौ. — [c]) Ko.3.4 D1.2 G1.5.6 M (except M7) निर्विशंकौ; Ñ1 विनिःशंकौ. Ś1 K1 तदा दावं; Ñ2.3 B D (except D1.2) वनं वीरौ.

23 [b]) V1 शमयित्वा (for नाश°). N1 °नः शरैः. — [c]) K4 °संधानैः; Ñ V1 B (except B3) D (except D1.2.5) °संघातैः. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B (except B3) Dn D4 देहि° (for प्राणि°).

24 =(var.) 1. 218. 3. — [a]) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्). G5.6 शक्तोभूत् (for शक्नोति). — [b]) Ś1 K1 भूतो (for भूतं). — [c]) Ś1 K1 G1 संभिद्यमानः (G1 °नं); D1 M7.8 °मानः; T3 G2–6 संछाद्य°.

25 [a]) Ko.3.4 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नाशक्नुवंश्च; K1 D1.2 T1 M3.5 °कंश्चात्र; K2 न शक्नुवंश्च; Ñ1 न शेकुश्चात्र; G1 नाशकच्चात्र; G2–6 °कंश्चापि. — [b]) G1 M महात्मानं (for महान्त्यपि). — [c]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 अमोघास्त्रं; D2 न मोक्षेषु. — [d]) Ko.3.4 युगांतार्कसमप्रभं; K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 [a]) Ñ2 B3 Dn D4.5 शतं चैकेन वि°. — [b]) Ñ2 Dn D4.5 शतेनैकं पतत्रिणां (D4 च पत्रिणां); T1 तं चैकेन पतत्रिणा. — [c]) Ñ1 (? gloss) गतप्राणाः (for व्यसवस्ते). Ñ1 S (except M5) पतंति (for अपतन्). Ś1 Ko.1.4 V1 वह्नौ (for अश्वौ).

27 [b]) K1 V1 D1.2 अपि (for च). Ko.3.4 D5 शरपावकपीडिताः. Cd cites रोधःसु. — [c]) Ko.4 °निकायानां. — [d]) M5 संत्रासः. Ko.4 Ñ1 D1.2 S उपजायते (for अप्यजा°).

28 [a]) Ś1 K1 V1 T3 G °संघ(G1 °घाः)सहस्राणि; K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) °संघाश्च बहवो; T1 सहस्रशो भूतसंघाः. — [b]) Ś1 K1 दैत्याः; Ñ1 दीनं. Ko.3.4 D5 महारवं; T3 G (except G1) °स्वनान्. — [c]) Ś1 K Ñ V1 D (except Da3) T1 G1 M रुरुदुः; T3 G2–6 रुरवः. Ś1 Ñ1 D1.2 वानराः; T1 G1 M दारुणाः (for वारणाः). Ñ1 सर्वे (for चैव). — [d]) G2 तथान्ये. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) तथा मृगतरक्षवः. — After 28[cd], D5 ins. 2134* (see below). — [e]) Ko D5 वित्रस्ताः. — [f]) T1 °गताः; T3 G2–4 महोदधिं; G5.6 गंगामपि च°. Ko.3 D5 झषा मत्स्या जलाशयाः. — After 28, Ko.3.4 Ñ1 V1 D1.2.5 S ins.:

2133* अप्सु न व्यचरंश्चैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko.3 °प्सु चैव न्यमज्जंत; K4 D5 °प्सु चैव निमज्जंतः; T1 °प्सु नैव चरंश्चैव. Ñ1 °न्ये जलचारिणः.]

— K3.4 V1 cont.: Ko.2 Ñ2.3 B Da Dn D4 ins. after 28: D5, after 28[cd]:

2134* विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ।

C. 1. 83·7
B. 1. 228. 33
K. 1. 254. 33

न ह्यर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्जघ्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।
दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवान्वै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

[K₂ Ñ₈ B₅ Dn₁ दिवौ° (for वनौ°).]

29 ᵃ) K₂ Ñ₂.₈ B D (except D₂) न तु; K₈ तथा; V₁ नापि (for न हि). K₂ महामोहात्; Ñ₁.₈ D₂ तथा पार्थं; Ñ₂ B (except B₁) Da Dn D₄ महाबाहो; D₁ तदा पार्थं; T₁ G₁ M महावीर्यं. — ᵇ) K₂ N B D (except D₅) जनार्दनं; T₈ G (except G₁) जगत्पतिं. — ᶜ) Ś₁ Da₂ D₁.₂ T₈ G₂–₆ न; K₁ हि; Ñ₁ Da₁ च; T₁ G₁ M वा (for वै). — ᵈ) V₁ कथंचन; D₂ पुनः पुनः (for कुतः पुनः). G₁ M transp. कुतः and पुनः.

30 Ñ₂ om. 30ᵃᵇ. — ᵃ) T₈ G₂–₄ ये काननग°; G₅ एकयानग°; M₇ एकानपि ग°; Cd as in text. T₈ G₂–₄ च (for ऽपि). — ᵇ) Ko.₃.₄ Ñ₁ निष्पतंस्तत्र; K₂ Ñ₈ V₁ B Da Dn D₁.₂.₄ निष्पे(D₂ °पे)तुस्तत्र; D₅ T₁ G₁ M निपतंत्यत्र; T₈ G₂–₄ निष्टनंत्यत्र; G₅.₆ निविशंस्तत्र. — ᶜ) N (except Ś₁ K₁) M₆–₈ राक्षसा दानवा नागाः.

31 ᵃ) K₂ Ñ₂.₈ V₁ B D (except D₁.₂) ते तु भिन्न°; K₄ ते छिन्नशिरसो ग्रीवाः; G₁ M₈ तेपि भिन्न°; M₆ तेपि भग्न°. — ᵇ) V₁ D₂ S चक्र(T₈ G₂.₄ °क्रे)वेगगता(T₁ °हता)-सवः; B₅ महाकायाकृतासवः. — ᶜ) K₂ Ñ V₁ B D T₂ अन्ये (for आस्ये). B₅ छिन्नग्रीवाः; T₈ G₂–₄ °काये. — ᵈ) K₂ Ñ₂.₈ B D प्रदीप्ते वसुरेतसि. Cd cites वसुरेतसः (as in text).

32 ᵇ) Ś₁ D₁.₂ T₈ G (except G₂.₄) M₅.₆.₈ मेदोवैश्च्; Ko.₄ Ñ₁ V₁ मेदोभिश्च्; K₁ मेदसा; K₈ वसाभिश्च्; T₁ वायुना. Ko.₃.₄ D₅ समंततः. K₂ Ñ₂.₈ B Da Dn D₄ वसाभिश्चापि (or °श्चैव) तर्पितः. — ᶜ) T₈ G₃.₄ °र्याकोश°. K₂ Ñ₂.₈ B D (except D₁.₂.₅) भूत्वा (for वह्निर्). — ᵈ) K₁.₂ Ñ₂.₈ V₁ B Da Dn D₄ T₁ G₁.₂ M समपद्यत; D₁ समदृश्यते; D₂ T₈ G₃–₆ इव दृश्यते.

33 ᵇ) K₂ N₂.₈ B D संप्रदीप्त°; K₈ व्याप्तदीप्त°; T₁ दीप्तास्योत्ति°; G₁ दीप्तदिव्य°; G₂ [M₆.₈ दीप्तास्यात्त°; M₈ (*inf. lin.* as in text).₅ दीप्तव्याप्त°; M₇ दीप्तस्यात्त°. — Ñ₈ (? hapl.) om. 33ᶜ–35ᵈ. — ᵈ) Ko.₃.₄ D₅ पपौ; T₁ भक्षन्; T₈ G विष्वक् (G₁ शश्वत्) (for पिबन्). Ś₁ K₁ वपुः; Ko.₃ Ñ₁ V₁ B₅ Da वसाः; T₁ G₁ वपां; G₅.₆ वरः; M वपाः.

34 Ñ₈ om. 34 (cf. v. l. 33). — ᵃ) G₁ कृष्णार्जुनकृतां चैव. — ᵇ) B₅ वसां; Cd सुधां (as in text). — ᶜ) T₈ G (except G₁) त्वद्य (for तृप्तः). — ᵈ) A few MSS. निर्वृत्तिम्.

35 Ñ₈ om. 35 (cf. v. l. 33). — ᵃ) Ñ₂ B Dn D₄.₅ G₁ M₇ तथा (for अथ). D₁.₂ °सुरो मयो नाम. — ᵇ) K₈ Ñ₁ D₁ विद्रवंतं च; T₈ G₃.₄ प्रविद्रवंतं. — ᶜ) Ś₁ Ko.₁.₄ D₅ ददृशे.

36 ᵃ) K₂.₈ Ñ₂.₈ B D (except D₁.₂) शरीरवान्; T₁ देहवान्स. V₁ जटां कृत्वा. — ᵈ) Ko.₄ Ñ₁ V₁ G₁ M₈ नर्दंश्च; D₁.₂ ननाद; T₁ विनर्दन्; T₈ G₄ (after corr.) विनदन्; G₂.₃.₄ (before corr.).₅.₆ नदन्स्म. K₂.₈ Ñ₂.₈ B Da Dn D₄.₅ नद्(K₂ °र्दं)न्निव बलाहकः. — After 36ᶜᵈ, K₂.₈ Ñ₂ D₅ ins.:

2135* ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ।
[Ñ₂ विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]

— ᵉ) K₂ Ñ₂.₈ V₁ B D (except D₁.₂.₅) तं; K₄ तु (for च). — ᶠ) K (K₁ corrupt) Ñ₂.₈ B D (except Da) धिष्ठितः. — After 36, T₁ ins.:

2136* जिह्वया लेलिहानोऽग्निर्मयं दग्धुं तमन्वगात् ।

37 ᵇ) Ko D₁ तं (for च). K₂ Ñ₂.₈ V₁ B Da Dn D₄ दिधक्षंतं च पावकं; D₂ दिधक्षंतं हुता°. — ᶜ) Ñ₈ V₁ अभिगम्या°; B₅.₆ T₈ G अभिधाया°; T₁ आयावन्न°. Cd cites अभिधाव (as in text). — ᵈ) G₁ अथ (for मयः). D₂ T₈ G (except G₁) पांडवं (for भारत). K₂.₈ N₂.₈ B Da Dn D₄.₅ मयस्त्राहीति चाब्रवीत्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चुक्रोश भारत ॥ ३७
तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।
न हन्तुमैच्छदाशार्हः पावको न ददाह च ॥ ३९

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्शार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २

तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्शार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

C. 1. 8834
B. 1. 229. 4
K. 1. 255. 4

---

38 [a]) Ko.4 चार्तस्वरं; Ñ1 V1 D1.2 तद्वचनं; Dn8 G1 M8 भीम°; D5 चार्त°; T3 G2-4 हीनस्वनं (G3 °रं). — [d]) K3 मारिष (for भारत). — After 38, K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) ins.:

2137* तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 [a]) M6-8 अभयोक्तेन (for अभये दत्ते). G1 M3.5 पार्थस्याभय(G1 °स्य वर)दानेन. — [c]) T1 हंतुं चैच्छच्चक्रपाणिः; M3.5 तं हंतुं नैच्छद्दा°; M6-8 हंतुं न चैच्छद्दा°. — After 39, Ñ2 Dn ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।
तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ।

40 [b]) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 Da D1.2 वै (for च). — [c]) N (except Ś1 K1) T1 G1 M एव (for अपि). — [d]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 तथा; Ñ1 V1 D1.2 T3 G (except G1) M8 अपि (for इति).

Colophon om. in T1; G5 reads it in marg. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T3 G3.4 M3.5 खांडवदाह. — *Adhy. name:* Ś1 Ko.1.4 D5 मयमोक्षः (Ko D5 °क्षणं); M8 अमरपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8 227; D4m 243; D5 27; T3 G4-6 M 194; G1 193; G2 192; G3 197. — *S'loka no.:* Da1 45; Dn 46; M8 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8300.

220

1 Ś1 K1 Da1 Dn8 S om. उवाच. — [a]) Ñ3 भगवान्; a few MSS. शार्ङ्गिकान्. K3 वह्निर् (for अग्निर्). — [b]) =4[b]. Ñ1 Dn8 D1.2 महामुने (for तथागते). — [d]) Ko.3.4 ब्रवीहि; K2 V1 T1 वदस्व; Ñ1.2 V1 B D T3 G2-6 प्रचक्ष्व; Ñ3 G1 M विचक्ष्व. T1 G1 M न: (for मे).

2 [a]) T3 G (except G1) नागस्य (for अदाहे). Ko.2.4 D5 च; T3 G (except G1) अपि (for हि). T1 अश्वसेनस्य चादाहे. T1 (hapl.) om. 2[d]-3[a]. — [d]) Ko.1 Ñ V1 B D (except D1.2) T1 M5 °काणां न; M6-8 °काश्च.

3 T1 om. 3[a] (cf. v. l. 2). — [a]) Dn8 D1 कर्म (for ब्रह्मन्). — [b]) Ko.4 शार्ङ्गकानां (Ko °णां) च कारणं; K1 V1 M5 शार्ङ्गाणामवि°; K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) शार्ङ्गकाणा(Da Dn8 D2 °ना)मनामयं; Ñ1 शार्ङ्गकाणामना°; T3 G1.5.6 शार्ङ्गकानां विनाशनं; G2-4 शार्ङ्गकानां विमोचनं. — [c]) Ś1 K1 कथयस्व. T1 G1 M अग्निसंतर्पे. T3 G2-4 °र्यस्व मम ब्रह्मन्. — [d]) T3 G2-4 कस्मात् (for कथं). Ko.3 प्रधर्षिताः (for विना°).

4 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [b])=1[b]. V1 विशां पते (for तथागते). — After 4[ab], K3 ins.:

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतभयंकरः ।

— [c]) G1 तत् (for ते). T3 G (except G1) सम्यक् (for सर्वं). K2.3 Ñ2.3 B1.3.5 D (except D1.2) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं). B3 तत्तेहं संप्रवं°. — [d]) T3 G (except G1) कीर्तयिष्यामि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2)

C. 1. 223.5
B. 1. 2. 9. 5
K. 1. 255. 5

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथाभूत(K2.3 Ñ3 B1.2.5 °वृत्त)मरिंदम.

5 a) K2.3 B1 मुख्यतरः; V1 पुण्यतमः; T3 G (except G1) अन्यतमः. — b) K2.3 B6 Dn3 D1.2.4 शंसितव्रतः.

6 a) K1.2 Ñ2.3 B D (except D1.2) G1 आश्रितो (for आस्थितो). T3 G2–6 मार्गं समास्थितो रा°. — c) D1.2 T3 G Ms.5 कर्म° (for धर्म°). — d) Ñ1 D1.2 G1 नियतेंद्रियः.

8 a) D1.2 तान् (for स). D1.2 निष्फलान्; G1 M5–8 अखिलान्; M8 आवृतान् (for अफलान्).

9 Before 9, all MSS. ins. मंदपाल उ° (resp. मंदपालः). G1 (hapl.) om. 9–10. — K2 transp. 9ab and 9cd. — b) G5.6 मया (for मम). S इह (for एते). — c) B5 transp. किं and मया. T1 किं मयापकृ°. K1 कर्म (for तत्र). — d) Ś1 K1 कस्य (for यस्य). K2.3 N2.3 B D (except D1) एतत् (for इदं).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1 तदहं; K4 श्रुत्वाहं. — b) Ko.3.4 च समावृ° (for इदमावृ°). T1 येनेमानागतः पुनः. — After 10ab, T1 ins.:

2140* आप्नोमि सफलाल्लोकांस्तत्कर्म ब्रूत माचिरम् ।

— c) Ś1 K1 M5 कथयंतु; K4 °यंति; V1 प्रयच्छध्वं. — After 10, Ś1 K (except K2) Ñ3 B3.6 Da D1 ins. an addl. colophon (*adhy. name:* Ś1 K1 मंदपालवाक्यं; Ko.4 मंदपालप्रश्नः).

11 K1 S om. ऊचुः (T3 G3–5 om. the ref.). — a) Ko राजन् (for ब्रह्मन्). — b) Ko Ñ1 V1 S सर्वे जायंति तच्छृ°; K4 जायंते द्विजसत्तम. — c) T3 G2–4 प्रजाभिर् (for क्रियाभिर्). T1 G1.5.6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन. — d) Ś1 K1 पूजया; D1.2 G1 तपसा. M6–8 transp. च and न. T3 G2–4 स्वाध्यायतपसा तथा.

12 a) K2.4 तथा क्रि°; T3 G2–4 तदेह क्रि°. — b) Ñ2.3 B3 Da1 Dn2.n3 D4.5 श्रुतैः; T1 व्रतैः (for सुतैः). — c) Ko.3.4 धर्मकृच्चासि; G1 °कृच्छ्रादि; some MSS. °कृच्चापि. — d) N2.3 B1.5 Dn D4.5 च (for तु).

13 a) B3 इति मे; T3 G2–4 तदेव (for त इमे). — b) D1 ते च (for तव). B5 मया° (for समा°). — c) T3 G2–4 प्रजा (for ततो). — d) Ñ2.3 B3 D (except D1.2) T1 उपभोक्ष्यसि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुष्कलान्.

14 14ab = (var.) 1. 68. 38ab. — a) K3 यस्मात् (for पुत्रस्). — b) Ś1 Ko.1.4 त्रातेति; K2 Ñ V1 B D त्रायते; G1 त्रायती. Ś1 Ko परमं; B3 (corrupt) पितरी (m पितरः); T1 पितरौ. K2 सुतः; Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) श्रुतिः; B3.5 यतः (B3m श्रुतः). K3 पितरं त्रायते सुतः; G5.6 त्रायतेति पुरामतं. — c) K2.3 Ñ3 B1 Da ब्रह्मवित्तम; Ñ2 B3.5.6 Dn D2.4 ब्रह्मसत्तम. M6–8 कुरु यत्नं द्विजोत्तम.

15 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T3 G3.4 om. the ref.). — ab) T1 मंदपालर्षिः. K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वचस्तेषां; D1.2 दिव्यां वाचं (for तेषां वाक्यं). G5.6 स एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृषिः. — c) B5 कुत्र (for क्व नु). T3 G2–4 तु भगवान् (for अपत्यं स्यात्). — d) Ś1 K1 बह्वित्येवमचिंतयत्; T1 इति स्थानान्यचिंत°; T3 G2–4 अपत्यं दापयिष्यति; G5.6 बहु चेति व्यचिंत°.

16 D1 om. 16. — b) Ñ2.3 B Da Dn D4.5 सुबहुप्र°.

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान्॥१६
तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविग्ना जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ १९
ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरंस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्धुताशन ॥ २४
तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५ C. 1. 8856 B. 1. 229. 27 K. 1. 225. 27

— [a]) Ks D2 G5.6 Ms शार्ङ्गकां. K (except Ks) Ñ V1 B (except B1) Da Dn D4.5 T G2-4 M5 शार्ङ्गिको; G1 शार्ङ्गिका.

17 [ab]) D1.2 स जन° (for अजन°). G5.6 स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गकानृषीन्. — [c]) K1 G5.6 च; M5 तु (for स). — [d]) T1 तदा (for प्रति). — [e]) Ñ2.3 Dn G1 स तान् (for सुतान्). T3 G2-4 अंडगर्भान्; G5.6 अंडभूतान्. — [f]) K3 Ñ V1 B D (except D5) transp. मात्रा and सह.

18 G1 (hapl.) om. 18[a]–19[b]. — [c]) K2.4 N2 B1 (m as in text).5.6 Dn D4.5 °संयुक्ता. — [d]) V1 शार्ङ्गी पुत्रानचिंत°.

19 D1 om. 19; G1 om. 19[ab] (cf. v. l. 18). — [c]) K1 Ñ1 V1 G1.2.5 M3.5 नाजहात्; K2 Ñ2.3 B D (D1 om.) न जहौ. Ko.4 °कान्माता; K1 °कामार्ता; K2.3 Ñ V1 B D (D1 om.) °शोकार्ता; T1 G1 M °कांस्तांस्तु; T3 G2-6 °कानार्तान्. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B D (D1 om.) सुतान् (for नृप). — [e]) M6-8 एव (for एतान्). — [f]) T1 G2 संवृत्य; T3 G3-6 सुवृत्या.

20 [b]) M7 भगवान् (for दृष्ट°). K2 B1 मुनिः (for ऋषिः). — [cd]) K1 transp. चरन् and वने. K3 ततः (for वने).

21 [a]) T1 G1 M transp. तं and संकल्पं. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) °त्वाग्नेर्; T1 °त्वा तु; G1 M (except M3) °त्वाथ. — [b]) G1 M तु (for च). T3 G2-6 °त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — T3 G2-5 subst. for 21[cdef]: G6 ins. after 21[ab]:

2141* महर्षिर्मन्दपालोऽसौ वधात्स्तोतुं प्रचक्रमे ।
[G6 वह्निं (for वधात्).]

— [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 B6 Da D1.2.5 सोग्निं (for सोऽभि-). — [d]) M7 ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — K2 om. 21[ef]. — [e]) Ś1 परिदधन्; Ko G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; K3 परिदहाद्; Ñ V1 B Da Dn D2.4 T1 प्रतिवदन्; G6 प्रतिददौ. D1 पुत्रान्संप्रति भीतो वै; D5 स्वपुत्रदाहाद्भीतोयं. — [f]) T1 G1 M °ले महौजसि.

22 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — [a]) Ś1 V1 D1 सर्वभूतानां; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 T1 G5.6 सर्वलोकानां. — D1.2 (hapl.) om. 22[bc]. — [b]) M6-8 हव्यभुक्. — 22[cd] = (var.) 1. 5. 23[ab]. — [d]) K3 D1.2 M3 अंतः; T3 G2-4 गूढं; Cd as in text. T3 G2-4 जानासि (for चरसि). B3 (m as in text) हव्यवाट्; B6 पुत्रक; M6-8 साक्षिवत् (for पावक).

23 [a]) T3 G (except G1) मुनयः (for कवयः). — [b]) T1 एव (for आहुः). T3 G (except G1) त्वामेवाहुस्त्रिधा पुनः. — [c]) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्). K1 S (except G5.6 M3.5) °ल्पयत्.

24 [a]) Ko.3.4 Ñ1 D1.2 त्वयि. Ko.4 Ñ1 D1.2 सर्वं; K3 B3 विश्वं (for सृष्टं). Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4.5 transp. सृष्टं and विश्वं. K3 T3 G सर्वं; B3 श्रेष्ठ (for विश्वं). — [c]) T3 G2-4 त्वां (for त्वदृ). T3 G (except G1) अपि; M6-8 अति (for हि). D5 S सर्वं (for कृत्स्नं). — [d]) K2 Ñ V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्).

25 [b]) V1 D1.2.5 G5.6 °विहितां; T3 G2-4 °विदितां.

C. 1. 8857
B. 1. 229. 27
K. 1. 255. 27

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥२९

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्ततस्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

— [e]) Ms-s अगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति). — [d]) T1 G1 M पुत्रैर् (for सुतैर्).

26 [a]) Ts G2-4 एके (for अग्ने). — [c]) D1 द्युतिश्च; T1 निघ्नंति (for दहन्ति). — [d]) K1 निर्गत्य; Ñ1 D1.2 निःसृत्य; B5 निर्गम्य; T1 अनुसृत्य. Ś1 K (except K2) Cd हायनैः; Ñ V1 B D हेतयः; G2 (? orig. gloss) चार्चिषाः.

27 [a]) K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4 Ts G (except G1) त्वयैवेदं; K4 Ñ1 D2 तथैवेयं. — [b]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) Ts G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टिर्). — [c]) K2.4 V1 तथैव; Ñ1 तत्रैव. K2 transp. कर्म and विहितं. — [d]) T1 कर्म (for सर्वं).

28 [a]) K3 B (except B5) Da D4.5 त्वय्यापो; T1 त्वयोप-; G1 त्वया हि. — [c]) Ś1 K1 त्वत्तो (for त्वयि). — [d]) Ts G2-4 संप्रकीर्तितं.

29 [a]) Ś1 K1 अग्निस्; K4 Ñ1 V1 D1.2 अग्नेस्. V1 दहनः (for ज्वलनः). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 त्वमेव दहनो (K2 ज्वलनो) देव. — [b]) D1.2 प्रजापतिः; Cd बृह° (as in text). K4 त्वं विधाता बृह°. — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D1.2 Cd यमः सूर्यः; B1.3 Da2 Dn3 T1 M3 यमो मित्रः; Ts G2-4 यमौ चित्रः; G1 यमौ विप्र (for यमौ मित्रः). — [d]) Ś1 K0 Dn3 D2 Ts G (except G1) चानलः (K0 °निल; Dn3 °नल); Cd as in text. D1 सोमसिद्धं च चानलः (sic). — After 29, K0.3.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

2142* ब्रह्मा भवान्समुत्तस्थौ स्थितिहेतुर्जनार्दनः ।
प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।
जरायुणावृतं गर्भं पासि देव जगत्पते ।
त्वमात्मा जगतः स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) D4.5 समुत्पत्तौ and स्थितिहेतोर्. — (L. 2) D4 प्रतिष्ठितः; D5 विभावसो. — (L. 4) K3 देव धर्म.]

— T1, on the other hand, ins. after 29:

2143* मम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।
गृहं क्षेत्रं पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — [a]) K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 तदा तेन; M3.5 ततः प्रीतः. D1 Ts G (except G1.2) एवं स (D1 च) संस्तुतस्तेन. — [b]) B1 चानलः (for पावकः). — [c]) G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य). K3 transp. तस्य and नृपते. T1 नृपते प्रीतिहोत्रः स. — [d]) Da अपि च (for अमित-). — [f]) Ñ1 अहं; D1.2 G1 इदं (for इष्टं).

31 G2 (hapl.) om. 31[c]-32[b]. — [c]) Ts G3-6 संदहन्खांडवप्रस्थं. — [d]) Ś1 K (except K3) विवर्जयेः; B1 G5 विसर्जयेः. — After 31, T1 ins. (cf. 2143*):

2144* भार्यां रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।
पतन्तु हेतयः सर्वे स्वन्यदस्मत्तवाभिभो ।
सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om. 32[ab] (cf. v. l. 31). — Before 32, S (except M3; G2 om. 32[ab]) ins. वैशं°. — [a]) K0.4 D5 स तथेति; K2 तथेति सं; K3 B3.5 Da T1 तथेति तं. K0.3.4 V1 प्रतिज्ञाय. — [c]) Ś1 T1 G5 M खांडवं. — [d]) K0.4 Da दिदृक्षया; G1 M (except M3) बुभुक्षया.

Colophon om. in T1 M5. — *Major parvan:* Ts G M3.6-8 संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0-3 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M3 खांडवदाह; to it Ś1 K0.3 B3 Da D5 M3 add शार्ङ्गको(B3 Da1 D5 शार्ङ्गौ)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) mentions only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 मंदपालस्यापत्यचिंता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 228; D4m 245; D5 28; Ts G4-6 M3.6-8 195; G1 194; G2 193; G3 198. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 33; M3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रज्वलिते शुक्रे शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
जगत्संदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
त्रासयंश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४
अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ६
किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्षः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्धनः ॥ ८
स्तम्बमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

C. 1. 6878
B. 1. 230. 10
K. 1. 255. 10

221

1 Śi1 K1.3 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — a) K2-4 Ñ2.3 V1 B D वह्नौ; Ñ1 शोचौ; Cd शुक्रे (as in text). — b) Some MSS. शार्ङ्गि°. — c) T3 G (except G1) बभूवुः (for व्यथिताः). — d) G5.6 नागच्छंत (for नाधि°).

2 a) Śi1 K1 Ñ V1 B D T3 G2-4 M5 निशम्य; Cd as in text. D1.2 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्बा°). — b) Śi1 अथैषां; K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां). K2 यशस्विनी; Cd तप° (as in text). — c) K2 T3 G2-6 पुत्रशोकार्ता; K3 B1.3.5 D (except D1.2.5) दुःखशोकार्ता; Ñ2.3 V1 B3 T1 G1 M शोकदुःखार्ता. — d) Śi1 V1 D5 जनेश्वर; K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 T3 G (except G1) सुदुःखिता; D1.2 आकुलेंद्रिया.

3 Before 3, Śi1 K1 G1.5.6 M ins. जरिता; Ko.2-4 N V1 B D जरितोवाच. — a) T1 अखिलं निर्दै°. — b) K1 चायाति. T3 G3.4 चोष्मणा. — c) Śi1 K1.3 स दीप°; K4 संभीषयन्; D2 स्वं दीप°; M3 संताप°. — d) D2 दुःखं विवर्धयन्.

4 a) T1 [s]पि (for च). Śi1 K1.4 Ñ1 मा (for मां). T1 M मार्गयंतीह; T3 G कर्षयंतीह (G1 शार्ङ्गा आयांति) (for मां कर्ष°). Cd कर्शयंति; Devp कर्ष°(as in text). — M7 om. 4c-5b. — a) Ñ V1 B D G3 परायणाः; Cd as in text. — c) Ko.4 D4 नाशयन् (for त्रासयन्). N1 Dn3 च समायाति; T3 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा°).

5 M7 om. 5ab (cf. v. l. 4). — a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D अजातपक्षाश्च; Ñ1 अशक्तिमंतश्च. T G (except G1.2) M5 सुतान्. — b) Śi1 K1 अशक्ताः; T3 G (except G1.2) M5 अशक्तान्. T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — c) T3 G2-4 आदातुं. G5.6 तान् (for च). K2 Ñ2.3 B (except B5) D (except Da) G1 M शक्नोमि. Ko.3.4 अशक्ताश्चा(Ko न शक्ता वा)हमादाय. — d) Ñ1 वै गंतुम्; Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.5 T1 तरितुम्; D4 त्वरितुम्; B5 आगंतुम्; G1 त्वरितम्. K2 Ñ2.3 V1 B (except B5) Dn D4.5 आत्मना; D1.2 S अंततः. Ko.3.4 क्वचिद्गंतुमितः सुतान्; Nilp निःसारयितुमंततः. Cd cites निःसरितुं and अंततः.

6 a) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च. — b) Śi1 K1 दहति; Ko V1 D1.2.5 दीर्यते; Ñ1 B1.5 दीर्यति; T3 G3.4 द्रवति (for दूयति). Ko V1 D1.2 च मे; D5 मम (for इव मे). — After 6ab, Ko.3.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

2145* कथं प्रदीप्ताज्वलनाद्विमुच्येरन्सुता मम ।
मन्दभाग्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ।

— c) K1 B5 D2 G5 M5.7 किं नु; K2 किं तु; K3 Ñ2.3 V2 B5 Da1 Dn D1.5 T3 G1.3.4 कं तु; G2 कथं. Cd cites नु (वितर्के). T3 G (except G1) त्यज्याम्यहं; M5-8 जह्याम्यहं. — d) G3.4 (before corr.) प्रयाम्यहं.

7 T3 G2-4 om. 7ab. — a) V1 दृढं (for कृतं). Ñ1.3 B3.5 D1 कृत्यं; B1.5 Da कर्म; Dn D2.4 कृत्ये (for कृत्वा). — b) K2 Ñ3 B Dn D2.4 किं वा मन्यत पुत्रकाः. — c) Ñ1 D1.2 चिंतयंती. G5.6 अपि (for वि-). Śi1 S वै (for वो). — e) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.4) छादयिष्यामि; S °त्वा हि. — f) Śi1 K1 त्विह (for सह).

C. 1. 8373
B. 1. 230. 10
K. 1. 256. 10

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ९
कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्मादुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं ब्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
तद्धै कर्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १३
मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।
न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४

जरितोवाच ।

इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १५
ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७

शार्ङ्गका ऊचुः ।

अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्ष्यामो निषेवितुम् ॥ १८

---

8 [a]) Śi Ki Ti जरितारिः; Gi जरितानां. Ki.3 हीनं; Ka Ñ2.3 Vi B D (except D1.2.5) Gi ह्येतत्; Ka चेदं; G2 हीति. — [b]) Da श्रेष्ठत्वेन; Ti G2 °त्वे च; T3 G3.4 °ष्ठ एव; Gi °त्वे तत्; G5 M5 °ष्ठे त्वेव; G6 M5-8 °ष्ठे त्वेवं. Śi Ko.3.4 D1.2.5 प्रकल्पितं; Ki °कल्पयेत्. — [c]) Śi सारिसृक्कः; Ko.3.4 सारिसृक्षः; Ki शरिसृक्कः; Ka सारिसृकः; Ñ Vi B1.3.6 Da1 Dn D2.4.5 सारिसृक्कः; B5 T3 G3.4 M3.5 शारिसृक्कः; Di सारितर्कः; Ti सारीसृक्कः; Gi.2 शारी°; G5.6 M6-8 शारि°: only Da2 exactly as in text! The variants of this name are ignored in the sequel. — [d]) K3.4 D5 वंशवर्धनः; Vi कुलभूषणः.

9 [b]) Ka Ñ2.3 B D (except D1.2.5) ब्रह्मविदां वरः. — [d]) Ñ3 B6 T3 G (except Gi) वै (for वो). — After 9, S ins.:

2146* सहैव चरितुं बालैर्न शक्नोमि तपोवने ।

[Gi M बालाः. T3 G2-4 शक्नोति. Ti Gi तपोवनात्. M वने लपितया सह (for the posterior half).]

10 [a]) Ñi शक्येहं; Ñ2.3 B6 D (except D2) शक्येयं; Ti शक्नोमि. — [b]) Vi B Da तर्तुं (Da2 कर्तुं) (for गन्तुं). Ki कस्मादं ततः; Ñ Vi B D (except D2) कष्टापदुत्तमा. — [c]) Cf. 7[a]. K2-4 Ñi Dn1.ns D2.5 G2 तु (for नु). Śi K (except K2) Ñi B3 D1.2.5 मे स्यात् (for कृत्वा). T3 G3.4 कथं (for कृतं).

11 [a]) Ka जरिता; B5.6 Da M5 सुधिया; T3 G3.4 साधिया; G5.6 साधु या. — [b]) Ñi सा (for स्व-). T3 G2-4 तदा बलात्. — Before 11[cd], all MSS. except Ti ins. वैशं° ऊ° (resp. वैशं°). — [c]) Śi Ki वदंतीं; Ka Ñ2.3 B D ब्रुवाणां. Ti तां; Gi.2.5.6 M तु (for ते). — [d]) Śi तत्र; Ñi Vi इति; D2 इव; S ते स्व- (for अथ).

12 [b]) Ti याहि (for पत). — [c]) K (except Ki) Ñ Vi B Da Dn D2.5 इह; D1.2 G2 च; T3 G3-6 अपि; Gi सु- (for हि). T3 G (except Gi.2) हि; M3 प्र- (for वि-). — [e]) G2.3 हि नष्टायां (for विन°). — [f]) D1.2 transp. न and नः. Ñi G (except G3.4) M तु; Ti हि (for नः).

13 [b]) Ka Ñ Vi B Dni D4 T3 G4 क्षेमं; D1.2 योक्तुं; Cd as in text. D1.2 अस्मत्; M3 यत्स्यात् (by transp.). Śi Ki B5 स्व- (for यत्). Dn3 D1.2 च; T3 G (except Gi) तु (for नः). — [c]) Śi Ko.1.4 T G (except Gi) परं (for परः). G5.6 कामो.

14 [a]) Ka.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) Ti त्वं (for वै). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 सर्वविना°; D1.2 कुलविनाशेन. — [b]) Ko.3.4 Bi च; K2 वै; B5 अलं; S (except T3 G3.4) ते (for नः). — [d]) Ñi B3 मे; B5 वै (for नः).

15 Śi Ki S om. उवाच. — [c]) Ñi त्वरितं. — [d]) Ñi D1.2 तत्र (for अत्र). Ti न वह्नेरत्र (by transp.). Di G5.6 च नो (for न वो).

16 [a]) K (except Ki) B D (except Dn) पांशुना; Ti पांसुभिश्. — [b]) Gi पिधायास्यामि पु°. — [c]) Śi Ki तथा (for एवं).

17 [b]) Ka.3 Ñi Bi.3 निहर्तुं; Ñ2 Dn D5 विहंतुं; Ñ3 निर्हर्तुं; Vi उद्धर्तुं; B6 निहंतुं; Cd as in text. K (except Ki) B (except B6) Da Dn1 D1.2 पांशुसंचयं (Ko.3.4 °चयान्); Gi पांसुसंचयात्. — [c]) Śi Ki चोपायो; K2 Ñ3 Vi Bi.3 D4 S वो योगो; Ñ2 B5.6 Da Dn वो वादो (for वोपायो). — [d]) K2.3 Ñ2 B (except B6) D (except D1.2.5) मोक्षार्थं च; K4 विमोक्ष्यामि; Ñ3 विमोक्षार्थं.

18 Śi शार्ङ्गाः; Ki Bi.6 D (except D1.2.4) शार्ङ्गा ऊ°;

कथमग्निर्न नो दह्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥१९
बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।
अस्माद्बिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४ C. 1. 8389 B. 1. 231. 4 K. 1. 257. 4

Ks पक्षिण ऊ°; S (Gs om.) शार्ङ्ग(Ts G2 Ms-s °ङ्गि)काः. — [a]) Ñ1 नवहान्; Ts G2-4 अर्भकान्. Bs मांसपिंडान्नः. — [b]) T1 एष (for आखुर्). — [c]) Ts G (except G1) पश्य मातर् (for पश्यमाना). T1 बिलं (for भयं). Ko.s.4 Ds चेदं (for इदं). — [d]) Ś1 K4 D1 शक्यामो; T1 शक्ष्येम; Ts G (except G1.2) Ms शक्ष्यामि; Ms-s शक्ष्याम. Ks प्रवेशितुं. K2 Ñ2.s B Dn D2.4.5 प्रवेष्टुं नात्र शक्नुमः; Ñ1 V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) बिलं वयं.

19 [a]) K2 Ñ2.s Bs D धक्ष्येत्; Ts G (except G1) हन्यात् (for दह्यात्). — [b]) K2 Ñ2.s B D (except D1.2.5) नाशयेत् (for भक्ष°). — [d]) K4 चरेत; S Cd धरेत. D1.2 चरेद्वनं (for ध्रियेत नः).

20 [a]) Ñ1 V1 Da बिलम्; S बिलाद्. — [b]) Ts G2-4 M7 °चारिणः. — [d]) Ś1 K1.2 Gs Ms श्रेयो; T1 श्रेष्ठो. G1 M (except Ms) आखोर् (for दाहो).

21 V1 om. 21[ab]. — [a]) Ś1 K1 भक्षणं (for मरणं). Ko.4 नो; K1.2 Da T G1.s-6 M न; Ñ1 D1.2 G2 हि (for नः). — [b]) K2.s Ñ B D भक्षिते (Ñ1 D1.2 खादिते); K4 खादिता; T1 खादनाद्; Ts G (except G1) तु तदा; Ms खादनं. — [c]) K1 शिष्टदिष्टः; K2 शिष्टैर्हृष्टः; Ñ3 दृष्टादृष्टः; B1.s.5 दृष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्टः; D1.2 दिष्टया दिष्टः; T1 G2 शिष्टैरिष्टः; Ts Gs-6 Ms.6-s शिष्ट इष्टः; G1 विशिष्ट इष्टः (sic). Cd cites शिष्टैः and दिष्टं. — [d]) Ñ1 Dns D2 S हुताशने. — After 21, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।
[D4 शुभा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दा° °यता °लोकोद्भवा गतिः.]

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2-4 Ñs B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 Ts Gs.4 Ms खांडवदाह; to it Ś1 Bs.5 D1 Ms add शार्ङ्गी(Ś1 Ms °ङ्गको)पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 Ds शार्ङ्गकसं(Ds °वि)लापः; Ko.s.4 शार्ङ्गिकाविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 229; D4m 246; Ds 30; T1 234; Ts G4-6 Ms.6-s 196; G1 Ms 195; G2 194; Gs 199. — *S'loka no.:* Dn 22; Ms 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8355.

222

1 Ś1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — [a]) Ś1 Ko.1 Ds T1 निपतितं; B1 Ms-s निष्पतंतं. — [b]) K2.s Ñ2.s B D (except D1.2) Ms आखुं श्येनो (by transp.). — [cd]) K2.s Ñ2.s B D (except D1.2) क्षुद्रं पक्ष्यां गृहीत्वा च (Bs तु) यातो नात्र भयं हि वः.

2 K1 Bs.6 Da Dn D4 शार्ङ्गाः; K2 T1 G2-4 शार्ङ्गिकाः. Ś1 K1 S om. ऊचुः. — [a]) B (except Bs) तु (for तं). K2 Bs T1 G1 M विद्म. Ts G2-4 एकमेव हृतं विद्म; Gs.6 नापाहृतं वयं विद्म. — [d]) Ś1 तेभ्यस्तु. K2.s भयमस्ति (Ks °मेति) नः. D1.2 तेभ्योपि हि च नो भयं.

3 [a]) Ns Bs M संशयं. K2 Ñ2.s B1.s.5 Dn D4.5 वह्निराग°. Bs Da संशयोग्निरिहाग°. — [c]) Ś1 K1 इत्युक्त्वा भयमाखुभ्यो. — [d]) Ko.s.4 Ts G2-4 °संशयः. K2 Ñ2.s V1 B (except Bs) D (except D1.2) बिले स्यान्नात्र संशयः.

4 [a]) Ś1 जननि त्वं; Ko Ñ1 चर त्वं वै; K1 जनय त्वं; K2 D2.4 खेचरि त्वं; Ks Ñs B (except Bs) D1.5 खे चर त्वं (by transp.); K4 चरत्वेवं; T1 चरत्वैव; Ts G (except

C. 1. 2890
B. 1. 231. 5
K. 1. 257. 5

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं बिलमन्तिकात् ।
संचरन्तं समादाय जहाराखुं बिलाद्बली ॥ ५
तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं बिलात् ॥ ६
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूषकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यस्मान्का सती के वयं तव ॥ १३

G1) M6-8 चर वै त्वं. Cd cites चर (=गच्छ) as in text. Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.5 यथाकामं. — a) K2.3 Ñ V1 B D G4.5 आ(D4 G4.5 प्रा)प्स्यसि; T1 उत्सृज्य; Cd वेत्स्यसि (as in text). Ś1 K1 शोभने.

5 K1 S om. उवाच. — a) K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 अहं वेगेन तं यांतं. — b) D1.2 महांतं (for अद्राक्षं). K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 पततां वरं (for बिलम°). — c) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 बिलादाखुं. Ś1 K0.1.4 Ñ1 V1 D1.2.5 तमादाय. — d) T1 M5 बलादाखुं. Ś1 K1 Ñ1 V1 T1 G1-3.4 (by corr.) बलाद्बली. K2.3 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4 श्येनं पुत्रा महाबलं.

6 a) K2 N2.3 B (except B6) Dn D4.5 तं पततं महावेगात्. — b) Ñ1 Dn2 D1 पृष्ठतोन्वयां; T3 G2-4 पूर्वमन्वगां; G1.5.6 M6-8 पृष्ठमन्वगां. — After 6ab, K4 reads 9, repeating it in its proper place. — c) S हरंतं. K1.3 Ñ V1 B Da Dn2 D4.5 S मूषिकं. Ś1 D1.2 G1-3 बलात्. — K2 ins. after 6: D4 (marg. *sec. m.*), after 7ab:

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्त्वया ।

7 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D1.4.5 °माक्रम्य. — b) K3 श्येनीपुत्र. Ś1 K0.1.4 Ñ1 हरस्युत; S विधावसि. — After 7ab, D4 (marg. *sec. m.*) ins. 2148*. — c) K0.3.4 M6-8 चिरमास्थाय; V1 दिवमासाद्य. — d) D2 श्येनराजो हिर°.

8 a) Ś1 K1 यदा परोक्षितस्; K2.3 N2.3 V1 B (except B6) Dn D4.5 स यदा भ°; D1.2 यदासौ भ°. — b) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 श्येनेनाखुः पत°; M6-8 क्षुधितेन च पत्रिणा. — c) Ś1 D1.2 S (except G1) अनुज्ञाय; B3 °प्राप्य. — d) Ñ1 D1.2 प्रस्थिता स्वान्. K1 अहं प्रति; K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 पुनर्गृहं (K3 D5 °गृहान्; Dn1.n3 °गृहे); D2 गृहानपि.

9 b) K1 T1 G2 विस्रब्धा; Ñ3 B (except B6) D4 विस्र(Ñ3 °श्र)ब्धं; T3 G1.3-6 M विस्रंभान् (M6-8 °भा). K2 Ñ3 B1.5 D4 नात्र; B6 मात्र. — d) Dn3 D1 हृतश्चाखुर्. K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn1.n2 D4 महात्मना (for न सं°).

10 K2 T1 G2 शार्ङ्गिकाः; B1.3 Dn D4 T3 G4-6 M6-8 शार्ङ्गाः. Ś1 K1 S om. ऊचुः. D2 शार्ङ्ग उवाच. — T1 G3 M5 (hapl.) om. 10-11 and the ref. before 12. — a) K0.4 V1 B1.5.6 D1 G1.2.4 विद्मो वै; K2.3 Ñ2.3 B3 Da Dn D2.4.5 T3 M (M5 om.) विद्महे; G5.6 विद्म ते. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1) हृतं (for वयं). — b) Ś1 Ñ1 V1 D1.2 हृत आखुर्. G4 ततः पुरा. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1.2) श्येनेनाखुं कथंचन (=2b). — d) K2.3 Ñ V1 B3 Dn D1.4 प्रवेष्टुं विवरं भुवः (K2 °वि); B1.5 प्रवेष्टुं च बिलं भुवः; B6 Da प्रवेष्टुं बिलमद्य वै.

11 T1 G3 M5 om. 11 (with ref.; cf. v. l. 10). Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ko D2 हृतं प्रजा°; K2.3 N2.3 B (except B6) Dn D4.5 तमभिजा°; D1 तात प्रजा°; S (T1 G3 M5 om.) हि तं (G4 हृतं) विजा°. — b) Many MSS. (mostly S) मूषिकं. — c) K2 Ñ2.3 V1 B (except B6) Dn D4 नास्ति वोत्र भयं पुत्राः; K3 corrupt.

12 T1 G3 M5 om. the ref. (cf. v. l. 10). K2.4 D5 G2 शार्ङ्गिकाः; B1.3 Dn D2 शार्ङ्गाः. Ś1 K1 S om. ऊचुः. — b) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) भयाद्धि नः; G5.6

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४
वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६

ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७

ते शार्ङ्गा ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

C. 1. 8403
B. 1. 231. 18
K. 1. 257. 18

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम.

13 [cd]) Ko Dn1 D2.5 G5.6 पीड्यमानान्. K2 Ñ V1 B Da Dn D1.4 बिभर्ष्यस्मान्; T1 G2 M6–8 हरस्यस्मान्. Ś1 K1 °ना भवस्य(Ś1 °त्य)स्मत्कृते के ते (Ś1 ते के) वयं तव.

14 [b]) K4 S भर्तृपो(G3.4 °तो)षणे; Dn3 D2 भर्तुरीदृशी. Cd cites एषणे (as in text). — [c]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °गच्छ पतिं मातः; K3 °गच्छत्पतिर्मातः; D1.2 °गच्छसि भर्तारं. — [d]) Ś1 Ko.1.4 वेत्स्यसि; Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्यसि; G2.5.6 M लप्स्यसि. T1 G1.5.6 M शोभने.

15 Ś1 (? hapl.) om. 15[ab]. — [a]) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) वयमग्निं समाविश्य. — [b]) Ko.4 Ñ1 V1 Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.3 Ñ2 B3 Dn1.n2 D4.5 G1 आप्स्याम शोभनान्; Da आप्स्यामहे शु°. — [c]) D5 यदास्मान्; T1 अस्मांस्तु. K2 दहत्यग्निः. — [d]) Ko.3.4 S अंबायाः; K2 त्वमायाः (for आयास्त्वं). — After 15, D4 marg. *sec. m.* ins.:

2149* समागमश्च भविता त्वं वै शोकं च मा कृथाः ।

16 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — [a]) K (except K1) N V1 D (except D4.5) T1 G2 M उक्त्वा. Ś1 K1 तदा; G5.6 तथा. K2.4 Da1 D1 शार्ङ्गा. — [b]) Ś1 Ko.1.4 D2 सुतानुत्सृज्य; Ñ1 तानुत्सृज्य च. — [d]) Ś1 K (except K2) V1 निराश्रयं; N1 D1.2 निरामयं; Ñ2.3 B3m Dn D4.5 अनामयं.

17 [a]) B3 तीक्ष्णाग्निः; D1.2 कृशानुः; G1 तीक्ष्णांशुः. K3 अभ्यायात्. — [b]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) G1 त्वरितो हव्य°.

18 Dn2 om. 18. — [a]) K2 N B (except B3) Dn1.n3 ततस्ते; T1 G1.3 M तं शार्ङ्गं; T3 G2–5 शार्ङ्गका. K2 Ñ B (except B3) Dn1.n3 D4 ज्वलितं. — [b]) K2 Ñ B1.5 Dn1.n3 D1.4 G1.5.6 ज्वलनं; B3.6 Da D2 T1 M ज्वलंतं. K2 Ñ B (except B3) Dn1.n3 D4 ते विहंगमाः (for स्वेन ते°). — After 18[ab], S ins.:

2150* व्यथिताः करुणा वाचः श्रावयामासुरन्तिकात् ।

— [c]) Ś1 K (except K3) Ñ V1 B3 D (except D4; Dn2 om.) ततो वाक्यं; G5.6 M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko.2.4 B1 D1.2.5 G3.4 खांडवदाह; to it Ś1 Ko.4 B1 D1.2.5 add शार्ङ्गको(B1 D1 शार्ङ्गी)पाख्यान. K1.3 N3 B3.5.6 Da Dn1.n2 D4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B3.5 Dn1.n2 D4 शार्ङ्गी)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1 जरिता(K1 शार्ङ्गी)पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 230; D4m 247; D5 31; T3 G4–6 M3.6–8 197; G1 M5 196; G2 195; G3 200. — *Śloka no.:* Dn1.n3 18; M3 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151* कथं नाम पितास्माकं दुःखापन्ना वशंविते (sic) ।

— Ś1 K1 S om. उवाच; B3 om. the ref. — [a]) V1 पुरस्तात्कृच्छ्र°. — [b]) M3 (*sup. lin.* as in text).5 श्रीमान्. — [c]) T G (except G1) संप्रेक्ष्य. K2 कृच्छ्रकालं च सं°. — [d]) Ko.4 B3 Da2 Dn1.n3 D1.5 T1 G1.2 M5 नैवेति; K1 नावैति; K2 corrupt. D2 व्यथते नैव क°; M6–8 व्यसनं वेत्ति क°.

2 [a]) T3 G (except G1.2) यत्तु. K (except K1) Ñ V1 B D अनुप्राप्तं. T1 यः कृच्छ्रमभिसंप्राप्तं. — [b]) D5 विवेकी. S विश्वासान्नावबुध्यति (T1 °ते). — [c]) Ś1 K (except K4) B3 D5 °कालव्यथितो. — [d]) K2.3 Ñ2.3 B (except B3) Dn D4 न श्रेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — [ab]) Ko D5 G3.4 वीरस्त्वमसि. Ś1 वद; K4 D1.2 वचः; G2 तु नः (for च नः). K3 एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुं. — [c]) K2.3

२२३

C. 1. 8404
B. 1. 232. 1
K. 1. 258. 1

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक्क उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक्क उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
पक्षाश्च नो न प्रजाताञ्जकेतो ।
न नस्त्राता विद्यतेऽग्ने त्वदन्य-
स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९
यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

Ñ2.3 B D (except D1.2) प्राज्ञः शूरो (by transp.); S नमस्तेस्तु. Ñ3 V1 च (for हि). — d) Ko.3.4 D5 नरोत्तमः; K2 कुले गुणी; S (except G5.6) गुणाधिकः.

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) K2.3 B6 D1.2 G1.3.4 भ्राता; Ñ2.3 Dn D4 तातो (for त्राता). T1 अत्र भ्रातृष्वनेकेषु. — c) Ś1 K हि जानाति; Ñ3 विजानाति.

5 Ś1 K1 D2 S (except M7) om. उवाच. — a) G3 °रेतास्त्वरति. — b) T3 G2–4 च (for नः). Da1 T3 G2–4 स्वयं (for क्षयम्). — c) N (except Da) °जिह्वानन: (D1 °तः); T1 G5.6 °जिह्वानलः. K2 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 क्रूरो; Ñ1 V1 D1.2 कालो; G1 सर्वान्; M5 क्षेमो; M6–8 क्षिप्रं (for क्षामो). M8 °जिह्वोनिलसखो. — d) Ko प्रसर्पति; K2–4 Ñ2 B3 Dn D4.5 T G5.6 M5–8 विसर्पति; K4m Ñ3 B1.5.6 Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति; G1–4 अपि सर्पति; M3 वनस्पतीन्.

6 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ab) Ñ1 स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for a). K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 एवं संभाष्य ते(K3 B5 चा)न्योन्यं मंदपालस्य पुत्रकाः. — c) Ko.4 D1 प्रणतो भूत्वा. K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4.5 तुष्टुवुः प्रय(K3 °ण)ता भूत्वा. — d) K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4.5 यथाग्निं; Ñ1 V1 B6 Da D1.2 यथावच्. Ś1 K1 Ñ1 D1.2 शृणु भारत; K2 शृणु तन्नृप. G1 M3.5 यत्तच्छृणु नराधिप.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 M3 (*sup. lin.*) वायुः पवनः; K4 Ñ V1 B D वायोर्ज्वलन. — b) K2 B5 Da अपि; Ñ2 B3.6 Dn D1.2.4 T1 असि; D5 पुण्य- (for उत). Ś1 K1 Cd वीरुधः. T3 G2–4 शरीरांतरचार्यसि. — c) Ś1 K1.2.4 Ñ V1 Dn D2.4.5 शुक्रं; M3 *sup. lin.* शुक्र. G3.4 योनिरापोंऽग्निहोत्रस्य. — d) G1 M3.6.7 चांभसां; G3.4 वर्चसः.

8 a) K2 ऊर्ध्वबाहुश्च. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) सर्पति. — b) Ś1 विस्फुरंति; D5 विसर्पते. G1 इव (for च). S शाश्वताः (G3.4 M5.7 °तः). K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा; Ñ1 दिवि सर्पति पा°. — c) Ś1 अर्चींषि ते.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ B D (except D5) प्रणष्टा; V1 विपन्ना; T1 G1 M प्रयाता; M3 (*sup. lin.*) Cd as in text. T3 G2–4 पितरं विपक्षा. — b) K4 जाता; G5.6 M सुजाता (for प्रजाता). K3.4 धूमकेतो; M3.5 भवादे. K2 Ñ V1 B D (except D5) पक्षा जाता नैव नो(Ñ1 च)धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ १०
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व
परेणास्मान्प्रेहि वै हव्यवाह ॥ ११
स्तम्बमित्र उवाच ।
सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२
त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४
त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५
द्रोण उवाच ।
सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो
भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले
सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६
त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1. 8420
B. 1. 232. 17
K. 1. 258. 17

केतो; T1 पक्षाः सुजाता न हि धूम°; T3 G2–4 वयं कृशा भगवन्नः प्रसीद. — e) Ko नानाख्याता; K3.4 ना(K4 नो)न्यस्राता; G1 स नस्राता; M5 जनस्राता. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) विद्यते वै; T1 G1.2 M (except M8) विद्यतेग्नेस्. — d) K2 Ñ B D S तस्मा(G1 भया)दस्मान्; V1 तस्मादेतत्. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) त्राहि बालांस्त्वमग्ने; T G परिपाह्येकवीर; M6–8 परिह्वलैव गच्छ.

10 a) G3 यच्च तेग्ने. G1 विश्वरूपं. — b) Ś1 K1 याश्च ते; Ko येन्न ते; K2 यच्च ते; K3 यन्न ते; G1 यचैते. — c) Ko.3 परिविध्यद्य; K2 Da °विद्धि त्वं; K4 °विध्यस्मान्; Ñ1 °पाह्यद्य; Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1.4 °पाहि त्वं; B1.5 °वीक्षस्व; D5 °रक्षस्व; S °रक्षेथाः (M6–8 °रक्षंतु). — d) K2 Ñ2.3 V1 B3.6 Da Dn D1 आर्तान्नः; K4 पंडितान्; Ñ1 रक्षितान्; D4 आर्ताः स्म; D5 आर्तांस्ते; S पीडितान्; Cd as in text. Ś1 K1 शरणैषिभिः; K2 शरणागतान्.

11 a) Ko Cd तमसे; K2 G2 तपसो; K3 तप्यसे; D2 M3 (*sup. lin.*) तपसा. M6–8 जातभावो. — b) Ś1 K1 D1.2 तदा; K2 त्वत्तो; Ñ1 त्राता; B5 गोषा (for तप्ता). Ś1 K1.4 Da1 G1 देवः. — c) K4 ऋषींस्त्वस्मान्. K2 पालय त्वं. — d) Cf. 19c. B D5 G2 प्रेहि. T1 G1 चेदू; G2–4 M च; G5.6 हे (for वै). — Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 भवत्(D1.2 तव)प्रसादाज्जीवितं प्राप्नुयाम.

12 Ś1 K1 S om. उवाच. B3 om. the ref. — a) S (except T1 G2 M5) त्वमेकस्तु. — d) T3 G (except G1) भुवनं च बिभर्ति च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M7 वैश्यं°). — a) D1.2 S त्वमग्ने. D1.2 हव्यकव्यश्च; S हव्यवाहश्च (G1 M3.5 °भुवचैव). — b) T3 G (except G1) परमा गतिः. — cd) B5 तां; D2 G3.5 त्वं (for त्वां). K4 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 जानंति. K3 चैकमेव च; Ñ2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4 चैकधापि च; G1 चैकयापि च; G5 चैकदापि च. K2 एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिणः.

14 b) K2 Ñ2.3 V1 B (except B5) D (except D1.2.5) काले प्राप्ते (by transp.). Ñ1 D1.2 दहसि (for पचसि). T1 M6–8 समिद्धं; G1 त्वमिद्धः; G2 समिद्धमेतत्. — c) K2.4 Ñ2.3 B1.5 Dn D4 त्वं सर्वस्य; B3 त्वं सर्वस्रष्टा; B6 D1.2 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — d) K1 त्वमेवाग्निर्; Ñ1 D1.2 °वास्य. K2 प्रभवसि; Da पचसि. Ś1 त्वमन्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K2 B1.3.5 D (except D1.2.5) ins. द्रोण उवाच. — a) K2 Ñ2.3 B D प्राणिभिर् (D1.2 प्राणिना). K4 M6–8 भुंक्ते; T G M3.5 भुंक्षे. — b) Ś1 K1 अंतर्भूतं. — c) Ś1 K1 Ñ V1 B5 Dn2 T1 G5 नित्य- (for नित्यं). B5 प्रवृद्धं; D2 समृद्धः. Ko.3.4 D5 चरसि.

16 K1 om. उवाच. K2 Ñ2.3 B D (except D2) S om. the ref. (cf. v. l. 13, 15). — b) Ś1 K1 भूमिरंभो; S भूमेरापो. Ś1 K1 V1 B (except B5) Da भूमिजानां. Ś1 K1 रसानां. D1.2 भूमिजातं रसं च. — c) K2 विश्वस्यादाय; S विश्वं चा(G1 °श्चाश्चा-; G3.4 °श्चं त्वा)दाय. Cd cites विश्वान् (as in text). K2 Ñ2.3 B1 D (except D5) उत्सृज्य काले; T3 G3–6 उत्सृ(G3.4 अप उत्सृ)जसि काले. — d) Ś1 K1 सृष्टिं; K2 Dn1.ns D1 वृष्ट्या; K3 B1 Cd सृष्ट्या; K4 स्मृत्तो; Ñ2.3 Dn3 दृष्ट्वा; D2.4 दृष्ट्या; G2 द्रष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K2 T1 G1 M3 सृष्ट्या (T1 °ष्ट्वा); B6 भूयो; T3 G2–5 दृष्ट्वा; G6 दृष्ट्या (for वृष्ट्या). G3.6 इव (for इह). Ko शुक्रे; K2.4 Da1 T1 G3 M5.6 °क्रः; Dn1 D2.5 °क्रं.

C. 1. 8420
B. 1. 232. 17
K. 1. 258. 17

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्म ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३

द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सबान्धवान् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवान्वह्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

---

17 [a]) Ś1 K (except K2) Gs.4 त्वत्त एव; Ñ1 धन्यास्त्वत्तः; G1 त्वत्तो ह्येताः. — [d]) N2 B Dn D4.5 सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. G2 समृद्धाश्च महौषधीः.

18 [a]) Ñ1 इदं च; T3 G2–4 इमं वै; G5.6 शोभनं. V1 संप्रति; T1 स्तुति; T3 G2–4 सर्व- (for सद्म). K2.4 D4 G1.3.4 तिग्मांशोर्. — [c]) Ñ1 जीवप्रदो (for शिव°). Dn3 D2 सदा (for भव). — [d]) Ñ1 न (for मा).

19 [a]) T3 G3–6 पिंगलाक्ष (G3 °अ) हयग्रीव; M6–8 पिंगलाक्ष सितश्मश्रो. — [b]) K6 D1.2 T G कृष्णवर्त्म. — [c]) Cf. 11[d]. K2 Ñ V1 B Da T1 G2 प्रेहि; Cd प्रैहि (as in text). M6 वरेण रे प्रहिणवास्मान्. — [d]) Ś1 K1 गृहान्प्रति; D1.2 गृहाणि च.

20 Ś1 K1.3 Da2 D2 T3 G2–4 M5–8 om. उवाच. B6 T1 G1.5.6 M3 om. the ref. — [a]) K2.3 D2.5 T1 G3 जातवेदो. — [b]) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) द्रोणेन ब्रह्मवादिना. — [c]) K3 च प्रीतात्मा; D1.2 प्रतीतोऽस्मि; D4 प्रणीतात्मा. G1 M3.5 तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.

21 Before 21, all MSS. ins. अग्निरुवाच (Ś1 K1 S om. उवाच). — [a]) K4 T3 G2–4 ऋषे. T1 G2 द्रोण महाप्राज्ञ.

22 [a]) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वै यूयं; D1 पूर्वं हि. — [c]) K3.4 Dn1 T1 G2.6 वर्जयेत्. — [d]) M6.8 इह (for इति).

23 [a]) D1.2 यदुक्तं (for यच्च तद्). K2 N2.3 B Da Dn D4 तस्य तद्वचनं (K2 °नाद्) द्रोण. — [c]) K2 Ñ V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K4 °यश्च; S °यस्त्वाद्. — [d]) Ś1 ते; K1 तत् (for किं). Ś1 किं; K2 च (for ते). — [f]) K6 B D1.2.5 T3 G6 ब्रह्मस्तो°; M5 स्तोत्रेणानेन. Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K2 Ñ2.3 B D (except D2) सत्तम (for ते विभो).

24 K1 S om. उवाच. — After द्रोण:, T3 G2–4 ins.:

2152* त्वद्भक्तान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशाः ।

— [b]) Ñ1 D1.2 भृशम् (for नित्यम्). — [c]) K2 दंष्ट्रान्वै; N2 Dn D1.2.4.5 दग्धांस्त्वं; N3 V1 B1.6 Da दंष्ट्राग्रे; B3.5 दंष्ट्रायां; G1 धक्ष्वाशु. — [d]) K2 Ñ2.3 B D हुताशन; S (except M6–8) हव्यवाट् त्वं.

25 Ś1 K1.3 D2 T G2–4 om. उवाच; K2 N2.3 B Da Dn1.n2 G5.6 M om. the ref. — [a]) K2 G4 स; Ñ1 च (for तत्). K2 Ñ2.3 B D (except D5) T3 G3.5 M5 अग्निः (for वह्निः). — [b]) K4 Da G2 शार्ङ्गिकान्. — [c]) K2 दाहं; Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) दावं; S चापि (for चैव). — [d]) T3 G (except G1) संप्रेक्ष्य (for समिद्धो).

Colophon. *Major parvan:* T3 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K0–2 B1.3 Dn1.n2 D1.2.4.5 G3.4 M5.5 खांडवदाह; to it Ś1 K0–2 B1.3 Dn1.n2 D1.2.4.5 M3 add शार्ङ्गको(K2 शार्ङ्गिको-; B1.3 Dn1 D4 शार्ङ्गी)पाख्यान. K3.4 Ñ3 B5.6 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 शार्ङ्गी)-पाख्यान. — *Adhy. name:* K4 अग्निस्तवः; T1 शार्ङ्गिकास्तवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 231; D4m 248; D5 31; T1 235; T3 G4–6 M3.6–8 198; G1 M5 197; G2 196; G3 201. — *S'loka no.:* Dn 25; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn1 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न्वशक्ताः प्लवने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं साम्ययमिव भारत ॥ ७
न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
तथाग्नौ ते *परीत्ताश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

C. 1. 8428
B. 1. 253. 10
K. 1. 259. 10

224

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — [a]) V1 D1.2 °पालस्तु. B5 राजेंद्र; G2 कौरव्यः. — [b]) K2 °यानः स वै सुतान्; Ñ1 D1.2 चिंतयन्स्वसुतांस्तदा (Ñ1 °था); Ñ2.3 B Da Dn D4.5 चिंतयामास पुत्रकान् (Ñ3 B Da वै सुतान्). — [c]) Ko.3.4 °वानथ शीतांशुं; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उक्तवापि च (K2 चापि) स तिग्मांशुं; Ñ1 D1.2 °वानपि (D1.2 °नेष) दीप्तांशुं. — [d]) T1 G2 सस्मार; G1 सद्म न (for स स्म न). Ko.3 पुनः पुनरतप्यत; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव शर्माधिगच्छति; Ñ1 D1.2 नैव सस्मार तद्वचः.

2 G5 om. from पुत्रार्थे (in 2[a]) up to विमोक्षाय (in 3[c]). — [a]) G1 M5 तप्यमानः सुतस्यार्थे (M5 सुतार्थे स). — Ñ1 om. 2[cd]. — [c]) Ś1 K3.4 D2 तु; Ko G1 च (for नु). K2 कथं नु सरणेशक्ताः; Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 कथं नु (B3 Dn D4.5 न्व- or त्व-) शक्ताः शरणे; T G2-4.6 M कथं नु (T1 G2 M3.6-8 त्व-) शक्ताः पतने. Cd cites प्लवने (as in text).

3 G5 om. 3[abc] (cf. v. 1. 2). — [b]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्रं). Ś1 K1 प्रवाहिनि; T3 G3.4 प्रवाति च. — Ñ1 om. 3[cd]. — [cd]) K1 हि; T3 G4 अपि (for वि-). B (except B6) transp. विमो° and भवि°.

4 [a]) Ś1 Da D1 नु शक्ता; K1 T3 G2-6 नु (G2 त्व-) शक्ताः; K4 corrupt; B3 Dn D4 तु शक्ता; M3 च शक्ता. G1 कथं च सरणेशक्ता. — [c]) K2 Ñ2.3 B D °ष्यति हि शोकार्ता. — [d]) Ś1 Ko.1.3 °मभीप्सती.

5 [a]) Ś1 Ñ3 नु शरणे; Ko.3.4 तु स(K4 श)रणे; K2 B1 D1 उड्डयने; Ñ2 B5.6 Da Dn D2.4.5 उड्डीयने; B3 S च सरणे (G5.6 संचरणे). — [b]) K2 एतानेव; G1 पतने वा. K4 भविष्यंति ममात्मजाः. — [c]) Ś1 Ko.1.3 Ñ1 V1 D1.2.5 °मानानभितो; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °माना बहुधा; K4 °माना पुरतो; S °माना भीता च (G1.5.6 M6-8 वा). — [d]) Ś1 वाश्यमाना; Ko.3.4 B (B5 marg.) Da D2.5 वास°; K1 वध्य°; K2 समंताच्च; S ग(T1 G1 M6-8 श)मनाय. K2 Ñ2.3 B (except B3) Da Dn D1.4 T1 प्र-; D2 वि- (for अभि-). Ko.3.4 B1.3 Da Dn1.n3 D2 S (except T1 G1 M3) -धावति.

6 [b]) Ñ3 T3 G3.4 कथंचन; G1 M कथं भवेत्. — [d]) K3 G1 वा सा; Ñ1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M3 वा च (for सा च).

7 Before 7, N1 ins. वैशं° उ°; S ins. वैशं°. — [b]) Ś1 Ko.1.3 D5 तपोवने; K4 तदा वने; Ñ1 ततो वने.

8 Before 8, V1 ins. लपितोवाच; S लपिता. — [a]) Ko.3 Ñ3 B6 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु). K3 G1 M3 (*inf. lin.* as in text).7.8 अपेक्षा. Ś1 K1 न तेषु पक्षा आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्यवेक्षास्ति. — [b]) Ś1 damaged. K2 Ñ V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्). T1 G2 गुणवानसि. K1 इति तदुक्तवानसि. — [c]) T1 तेजवंतो; T3 G3.4 महाभागा; G2 ते जीवंतो (for वीर्य°). — [d]) Ś1 K1 विद्यते भयं.

9 [a]) K2.3 N2.3 B D त्वयाग्नौ. N परीताश्च; S दावाग्नेः परिदत्ताश्च (T3 G3.4 °तसेन). — [b]) K2 Ñ2.3 B D स्व(Da

C. 1. 8438
B. 1. 233. 10
K. 1. 259. 10

समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०
तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११
न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
एष हि ज्वलमानोऽग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।
द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्मादेशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). G5. 6 M6-8 च (for हि). — c) T G (except G3. 4) तदा. S तेन (M6-8 °षां) (for चेति).

10 a) K2 Ñ2. 3 B D (except D5) न तां वाचं (B6 न तावत्ते). — b) V1 S न च. Ko Ñ2. 3 B D (except D5) उक्त्वा मिथ्या करिष्यति. — c) K2 चापि; K4 तेपि (for ते च). N3 संसर्तुं (for वक्तारो). Ñ2 B6 Dn D2. 4 समक्षं बंधुकृत्येन; V1 B1. 3. 5 Da संसर्तुं चापि ते शक्ता; T1 G5. 6 न समर्थस्त्वया वक्तुं (G5 वक्ता; G6 वत्स); T3 G1-4 M समर्थस्त्वं च वक्ता वै. — d) Ś1 K1 V1 B3 Da D5 T3 G (except G1. 2) न ते (K1 V1 B3 व्येतु; T3 G3. 4 न हि; G5 नैते) ते स्वस्ति मानसे (B3 D5 T3 G3-6 °सं); Ñ1 D1 न तेषां ज्वलनाद्भयं; Ñ2. 3 B1. 5. 6 Dn D2. 4 तेन (Ñ3 B1. 5 व्येतु) ते स्वस्थमानसं.

11 a) B1. 3 त्वं (for तु). Ko. 3 Ñ B D T1 G2 Cd °मित्रां; G1. 5 °मित्रं. V1 तामेवमुत्तमां मैत्रीं; T3 G3. 4 तामेव मत्सपत्नीं त्वं.

12 a) Ñ1 न्याय्यो; T3 G (except G1) भाव्यं. T1 M3 (*sup. lin.* as in text) पक्षपातोपि (M3 orig. हि) न न्याय्यो. — c) T1 G2 पीड्यमाना; G5 वध्यमानम्. Ś1 K1. 3 उपाद्रष्टुं; K4 उपस्रष्टुं; S (except G1) उप(G2 इव)स्रष्टुं. — d) Ś1 K1 D5 शक्तो नात्मा; T1 G2 अशक्तानां; T3 G1. 3-6 M शक्यो (G1 शंके) नात्मा. — After 12, T1 G2 repeat 10cd.

13 b) V1 S यस्यार्थे (for यदर्थं). Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 यया (Ś1 °था) हीनोद्य (Ñ1 °नो नु; D5 °नाथ) तप्यसे; D1. 2 यस्या हेतोर्हि तं°. — c) Ś1 K1 मरिष्यामि. B (except B6) अहमत्रैका; T1 G1. 2 M5 अहमद्यैव; T3 G3. 4 अद्य वै प्रायं; G5. 6 अद्य चैवैका; M3. 6-8 अहमद्यैका. — d) Ś1 K1 यथात्थ; Ko. 3. 4 D1. 2 M यथा कु-; Ñ1 V1 यथोक्ता (for यथा का-). T3 G4-6 M रता (for तथा). K2 Ñ2. 3 B Da Dn D4. 5 यथा कु(Da -ञ)पुरुषाश्रिता.

14 Ś1 K1 S om. उवाच. T1 om. 14a-15a. — a) Ñ1 D1. 2 लोकान्. — b) K3 चाभि-; G1 अव-, G2 अपि (for अभि-). Ñ1 D1. 3 यथा त्वं मन्यसे शुभे. — d) V1 कृच्छ्रगतिर्; T3 G (except G1) कृच्छ्रतरं. M3. 5 तच्छ्रद्धेयतरं मम.

15 T1 om. 15a (cf. v. l. 14). — a) K2 D1. 3 भविष्यार्थे; Ñ2. 3 B Da Dn च भाव्यर्थे; V1 भविष्येथ; B3 m D4 चरिष्यामि; T3 G3-6 भविष्यं वै; G1 M3. 7 भविष्यत्वे. G2 पुत्रान्भार्यां परित्यज्य. — b) K (except K1) Ñ2. 3 V1 B Da Dn2 D5 योवलंबेत्स (Ko D5 त्सु-); B3 m लपितेहं सु-; D3 जातं चेतसि; D4 पलितेयं सु-; S यो रमेत स (T1 G5. 6 M5 सु-). — c) Ś1 K1 अथ मन्येत तं; K4 अवमन्येत्ततो; S अवमत्य तथा (M3. 6-8 पतिं). S लोकान् (M3. 6-8 °के).

16 a) K2 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) प्रज्वलन्नग्निः. V1 एष प्रज्वलितो ह्यग्निः. — c) K4 D1. 2 दृश्यते; Ñ1 दुःखं हि; Ñ2. 3 B1. 5. 6 Da Dn D4 आविशे; G2 द्वेषोग्निः; M3 तदेष; M5 तद्वेष्यं. B3 च न; D3 इह (for हृदि). V1 दुःखं हि त्वयि संतापं; G1 हृदि सर्वानवेष्यं हि. — d) K4 D5 अनिशं; G5 M5 अशुभं (for अशिवं). K3 Dn1. n3 D4 तथा (for मम). K2 जनयिष्यति यत्तव.

17 Ś1 K1. 3 S om. उवाच. — a) Ko. 3 Ñ1 D5 अपक्रांते. — b) K2 Ñ2. 3 B D (except D1. 2. 5) पुनः (for ततः). — d) Ñ2. 3 B (except B5) D (except Da) G1 जरिता. T1 G5 °ग्रंधिनी; G1. 2 (before corr.). 3. 4 °गार्धिनी.

18 b) Ś1 K1 वियुक्तान्; K2 Ñ2. 3 V1 B Dn D4. 5 विमुक्तान्; Ñ1 नियुक्तान्. — c) K2 Ñ2. 3 B Da Dn D4 रोरूयमाणान् (Dn1. n2 °माणा) ददृशे; D1 °माणान्तान्सत्त्वान्. — d) Ś1 K1. 4 D1. 2 सुतान्दृष्ट्वाभवद् (D1 महा-; D2 तदा) वने; K2 Ñ2. 3 B Da Dn D4 वने पुत्रान्निराम(Da1 °अ)यान्;

रोरूयमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८
अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०
लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किंचित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२
एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानस्मि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३

जरितोवाच ।

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

C. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 259. 29

Ñ1 V1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयान् (V1 तदा वने).

19 K2 om. 19^{ab}, reads 21^{ab} in its stead (om. the latter in its proper place). — [a]) Ñ V1 B D अश्रूणि मुमुचे; T1 सुश्रद्धयैव तत्; T2 G3.4 न श्रद्दधे ततस्; G1 न श्रद्धेयं ततस्; G2 सुश्रद्ध एव तत्. Cd cites अश्रद्धेयं. — [b]) Ñ V1 B D दर्शनात्. — [c]) T G3-6 M6-8 पुत्रांस्तान् (by transp.); G2 पुत्रांश्च. Ś1 K1 V1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्; Ko.3 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 एकैकश्येन (Dn3 °त्वेन) तान्सर्वान् (Ko.3 सा पुत्रान्); K2 एकैकं पतितान्सर्वान्; K4 Ñ1 D5 एकैकमेव (Ñ1 °कं चैव) सा पुत्रं; D1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं. — [d]) Ś1 K1 B3 T3 G3-5 °मनान्व(T3 G3-5 °न)पश्यत; Ñ1 °माना प्रपद्यते; V1 °माना उपेत्य तत्; G1 °मानांतिके सुतान्. — After 19, G1 ins. 2154*. — K4 S ins. after 19 (G1, after the repetition of 19^{d}; see below):

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रस्नेहादरुम्बत ।

20 [d]) T1 G2 M3.5 ना(T1 अ)भ्यजानंत; G1 अभिजानंति; M6-8 अभ्यजायंत. Ś1 K1 पुत्रकाः; D5 T1 G1 M5.7.8 ते सुताः. K2 Ñ2.3 B Da Dn D2.4 नाभ्यनंदं(K2 Ñ3 B3.5 °जानं)स्तदा सुताः; G5.6 अभ्यजानंत तं सुताः. — S ins. after 20 (G1, om. line 4, after 19):

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।
अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षाः प्रसादतः ।
एवमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपाः ।
परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्न्युपाघ्राय बालकान् ।
पुत्रस्पर्शात्तु या प्रीतिस्तामवाप स गौतमः ।

[(L. 2) G3.6 आवेदयामहे. — (L. 3) T G2-4 यथाविधि (for महातपाः). — After line 5, G1 reads 21^{ab}, omitting it in its proper place; then repeats 19^{d} (v. l. °मानानपद्यत), which is followed by 2153*.]
— G1 ins. after 20:

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गताः ।

21 K2 reads 21^{ab} in the place of 19^{ab}; G1 reads it after 2154*. — [a]) Ko.2 V1 B3 Da लालप्यमानां; T1 G1 M °मानः. K4 चैवैकां; V1 चैकैकं; Da एवैकां; G1 एवैकं. — After 21^{ab}, G2 ins. 2156* (cf. v. l. 23). — G2 om. 21^{c}–23^{d}. — [c]) K2 Ñ V1 B D (except D1.2) न चैवोचुस्तदा; T1 G4-6 M उच्यते (M3.5 उवाच) वचनं. — [d]) Ś1 K (except K2) तमथो; Ñ1 शिशवः; Da तमर्थं; T1 G5.6 M न स्म ते (T1 वै; G5.6 तैः; M3 सा) (for तमृषिं).

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) T1 इतरः; G5.6 M (except M3) कतरः. G1 ज्येष्ठः सुतस्तनुतरः. — [b]) Ko.3 D2.5 तदनंतरं; K2 Ñ V1 B Da Dn D4 तस्य चानुजः. S (G2 om.) तथा(T3 G1.3.4 M3 °तो; G5.6 °द्)नुज्येष्ठ एव च. — [c]) Ñ2.3 B Dn D2.5 चैव (for पुत्रः). — [d]) Ko.2.3 Ñ2.3 B D (except D2.5) कनीयान् (for कनिष्ठः).

23 T1 G2 om. 23 (cf. v. l. 21). — [a]) B5 M5 ब्रुवाणं. — [b]) Ś1 K1 किं नु (K1 न) मां; V1 कस्मान्न. A few MSS. मा (for मां). G1 परिभाषसे. — [c]) Ś1 K1 कृतवान्किं च; Ko.3 कृतवत्यपि; K2.4 Ñ V1 B D G1 M कृतवानपि (M5 °सि). Ś1 हव्याशो; Ko.3 हव्येशे; K2 Ñ2.3 B3.5.6 D हि (D1 यस्) त्यागं; K4 हंन्यांसे; Ñ1 B1 वस्त्यागं; V1 दुःखे वै. — [d]) Ś1 K (except K2) अतो; G1 उपा- (for इतो). — T3 G1.3-6 M ins. after 23: G2 (which om. 21^{c}–23^{d}), after 21^{ab}:

2156* एवमुक्त्वा तु तां पत्नीं मन्दपालस्तथास्पृशत् ।

24 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — [a]) G1 M ज्येष्ठसुतं. K2.4 Ñ V1 B D किं नु ज्येष्ठेन ते (K4 °ष्ठे मुने; D5 °ष्ठे सुते) कार्यं. — T1 (hapl.) om. 24^{bc}. — [b]) K2 Ñ B Dn D4.5 ते; K3.4 D1.2 G1 M7 च (for वा). Ś1 Ko.1 किमनंतरजे तव. — [c]) Ś1 मध्यमे पुत्रे; K1 °मेनैव. K2 Ñ V1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं मध्यमेन वा कार्यं). — [d]) M3 कनिष्ठे वा (for किं क°). Ś1 तपोधन. K2 Ñ V1 B D °ष्ठेन वा पुनः (V1 Da द्विज).

25 [a]) B1 Dn D2.4.5 यां त्वं; B3 यत्त्वं; B5.6 Da यदि; S यत्र (M6-8 यां च). K2 Ñ2.3 B Dn D4.5 G5.6 M5 सर्वतो. G1 भीतां (for हीनां). Ñ1 V1 Da यथे(Da

C. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 259. 29

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किंचिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८
अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजान्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

°दि)मान्सर्वतो हीनान्. — [b]) Ś1 K (except K2) Da D5 आशु (for अस्ति). G5.6 उत्सृज्य विगतः पुरा. — [cd]) Da transp. लपितां and तरुणीं.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) T3 G2–4 न स्त्रीषु. — [b]) Ñ2 B6 Dn D4.5 अमुत्र. G5.6 पुरुषांतरं; Cd as in text. — [c]) K2 G1.2.5 सापत्यकम्; V1 M6–8 सापत्नताम्; T3 G3.4.6 सापत्यकम्. Ś1 Ko.1.3.4 सापत्न(Ko °त्य)ककृते. G1 चापि (for लोके). — [d]) K2 Ñ B D नान्यदर्थं(Da °स्ति)विनाशनं; T1 न वक्तव्यं कथंचन; G1 corrupt. — After 26, K1.4 Ñ V1 B D ins.:

2157* वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च ।

D5 cont.:

2158* स्त्रीणां सदा हि सापत्न्यं भवितव्यं हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26[d].]

27 Ñ1 om. 27[ab]. — [a]) V1 सुप्रीता. K2 अपि च; Ñ2.3 B D (except D1.2) चापि; V1 अपीह; T1 ह्यसि. — [b]) Ko.4 T1 °लोके परिश्रुता (K4 °ष्कृता); Ñ2 B3.5.6 Dn D4.5 °भूतेषु विश्रुता; Ñ3 B1 D1.2 °लोकेषु वि°. — [cd]) K2 Ñ B D °ती महात्मानं (D1.2 पर्यचरद्) वसिष्ठं पर्यशंकत (B6 ऋषिसत्तमं).

28 [a]) Ś1 K1 °भावं भर्तुं च; Da °भावमलभ्यं. — [b]) V1 B6 भार्याहिते. — [cd]) K2–4 B1.5 D1 धीरं; S विप्रं (for वीरं). Ś1 K (except K2) सा (for तं). K1 पतिं (for मुनिम्). N3 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तमं.

29 G1 om. 29[ab]. — [a]) Ko.3.4 T1 G6 M अप(T1 G6 M5–8 °व)ध्याता च; G2–4 अवध्यानेन; G5 अवध्याते च. — [b]) N1 V1 T3 G2–4 धूम्रारुण°; G5.6 ततो धूम्रारुणाकृतिः; M5 °समन्विते. — [c]) K2.4 T1 लक्ष्यालक्ष्या; B6 तेजोहीना; G6 अलक्ष्यता. K2 D1.2 T3 G2–4.6 M3 नातिरूपा (M3 °ढा); Da साभिरूपा; T1 अधिरूढा च. V1 लक्ष्यालक्ष्यानि रूपाणि; G5 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M6 नालक्ष्या नातिरूपा हि; M6–8 दृश्यादृश्या नातिरूढा. — [d]) Ś1 K1 इति; K4 M7 इह (for इव). Ñ2 B5.6 Dn D4 पश्यति; Da दृश्यते. D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T1 तदाप्रभृति ल°; M3 निमित्तादुपल°.

30 [a]) Ś1 K (except K2) D5 संतप्तं. — [b]) D1.2 तथा त्वमसि भाविनि. — [c]) N1 °गता; Da हि ते; G5.6 °गतं (for °गते). Ñ2.3 B1.3.5 Dn D2.4.5 G1.2 हि त्वं; V1 Da1 हत्वा; B6 हि त्वां. D1 इष्टमेवागते हि त्वां. — [d]) T3 G2–4 सा तथा त्वं. Ś1 K1 सु-; K2 Ñ B Dn D4.5 अद्य (B6 °द्य-) (for च). Ś1 K1 वर्तसे; K2 Ñ V1 Dn D1.2.4 G1.5.6 M3(*inf. lin.* as in text).5 वर्तते.

31 [a]) Ko.3 S (except T1) न वै; K2 Ñ B D (except D1.2) न हि; V1 मा वै. — [b]) Ś1 K3 D1 T G2–6 M5.7 पुंसां; V1 स्त्रीणां. G1 कथं कार्यः; M3 पुंसा कार्यः (by transp.). — [c]) T1 G1.2 अपध्याति. V1 Da अनुध्यायति नो कार्यं. — [d]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) G2 नारी (for भार्या).

32 Ś1 K1 om. 32 (with ref.). K3 D2 S (except M3) om. उवाच. — [a]) T1 सर्वश्चित्त्वैनं; T3 G3.4 सहितास्तातं. — [b]) Ko.4 उपासदन्; K2 Ñ V1 B6 Da Dn D4.5 °सते; K4 °लभन्; B1.3.5 °गमन् (B1m °सते); D1 °लभेत्; D2 °लपन्. — [c]) M6–8 सर्वान् (for च तान्). K2 Ñ V1 B D (except D1.2) सर्वान् (for राजन्). — [d]) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) उद्यतः (for आरभत्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।
युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८ C. 1. 6468*. B. 1. 234. 8 K. 1. 260. 8

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 K3.4 B1.3 Da D2.4.5 T1 M3 खांडवदाह (T1 संभव and खांडवदाह), followed by शार्ङ्गको(B1.3 D2.4 शार्ङ्गौ)पाख्यान. Ko-2 Ñ3 B5.6 Dn1. n2 D1 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 Dn1 शार्ङ्गौ)पाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1.4 सपत्नीवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 232; D4m 249; D5 32; T1 236; Ts G1.4-6 M 199; G2 197; G3 200. — *S'loka no.:* Dn 32; M3 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn3 8430.

225

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — [a]) Ñ2.3 B1.3 D (except Dn3 D1.2) अपवर्गार्थं. — [b]) Ñ1 विश्वस्तो; V1 संस्तुतो. K2 ह्यनलो (for ज्वलनो). — [c]) T3 G3.4 तेनैव च. D1.2 G1 M3 तथेत्येव. — [d]) D5 सर्वमेव. D1.2 M6-8 परिश्रुतं. K2 Ñ V1 B Da Dn D4 प्रतिज्ञातं महात्मना.

2 [a]) T3 G3-6 वचनमादाय. — [b]) Ñ1.3 अर्थज्ञतां. K2.4 D1.4 G1 वचः (for च वः). — [c]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) भवतां (for युष्माकं). K2 चोपकारार्थं; G1 परिरक्षार्थं. — [d]) K2 Ñ B D (except D1.2.5) पूर्वं नाहम् (by transp.).

3 [b]) K2 दहनं प्रति; N1 हृदि संप्रति; Ñ2.3 B D (except D1.2.5) हृदि मां प्रति; T1 मातरं प्रति; G1 ह्यनलं प्रति. — [c]) Ś1 K (except K2) V1 D5 वै; D2 च (for अपि). — [d]) K1 T G3-6 M ब्रह्मैतद्; G2 ब्रह्मणा. D1.2 व्याहृतं; T1 विदिता; T3 G (except G1) विहितं; M3 कथितं. K2-4 Da1 D1.2 वचः; B (except B5) G1.2 M हि वः; T1 भुवि.

4 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — [a]) Ś1 विश्वास्य; B5 आभाष्य. K2 Ñ1.3 V1 B Da D4 तान्पुत्रान्; Dn3 D1.2 S पुत्रांश्च. Ñ2 Dn1. n2 D4 एवमाश्वासितान्पुत्रान्. — [b]) Ko. 2. 3 Ñ V1 B Da Dn1. n2 D4. 5 T3 G (except G2) M3 भार्यामादाय; Dn3 D1.2 °मपि च. Ñ B D (except D1.2.5) स द्विजः (for भारत). — [c]) Ś1 K (except K2) D1.2 ततो देशं; T3 G3.4 ततोदेशं. — [d]) Ś1 K (except K2) क्षेममन्यं; V1 देशमन्यं; D1.2 क्षेममस्य; T G2.4.5 M6-8 अन्यदेशं; M5 अन्यं लोकं. T3 G3.4 उपागमत् (for जगाम ह).

5 [b]) Ś1 K1.4 Dn3 D1 G1 M3.5 समृद्धं; Ñ V1 B5 Dn1. n2 D4.5 G2.5.6 M6-8 समिद्धः. K2 Ñ B D (except D1.2.5) ततः (for वनम्). — [cd]) Ñ2 D (except Da D5) हितं (for ऽभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाभ्यां परिरक्षितः.

6 [a]) B1.5 वशा°; D4 °मेदोद्वहाः; G2 °मेदोहदाः. T3 G3.4 कूलाः; Cd as in text. — [b]) Ko स; G2 अथ (for च). V1 B (except B5) हुताशनः (for च पावकः). — [c]) K2 Ñ B Da Dn D4.5 जगाम. Ko. 1. 4 T3 G3.4 M5 परमां प्रीतिं; K2 Ñ1.3 B (except B5) Da तृप्तिं परमां (by transp.). D1.2 T1 G2 अभ्यगच्छत्परां प्रीतिं (D1.2 तृप्तिं). — [d]) D1.2 पांडवं (for चार्जुनम्).

7 [a]) B D5 °न्तरीक्षाद्. — [b]) T3 G3.4 अतिक्रम्य. Ñ B D (except D1.2) पुरंदरः; V1 S शतक्रतुः. — [c]) Ñ2.3 B3.6 Dn D4.5 मरुद्गणैर्वृतः; V1 S मरुत्(V1 G2 देवैः)परिवृतः. — [d]) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) केशवं चेद्(N3 वाक्य)मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins. इंद्रः. — K4 transp. 8[ab] and

C. 1. 8469
B. 1. 284. 9
K. 1. 260. 8

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२

वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{cd}. — ^{ab}) Ś$_1$ transp. कर्मेदम् and अमरैर्. V$_1$ D$_{1.2}$ यत्कर्म; T$_1$ कदनम्; G$_{1.5.6}$ कर्मैतद् (for कर्मेदम्). D$_{1.2}$ दुर्लभं (for दुष्करम्). V$_1$ दुष्करं अमरैरपि (by transp.). — ^{c}) K$_{2.3}$ Ñ V$_1$ B D (except D$_{1.5}$) G$_1$ वरं. Ś$_1$ T$_1$ M$_{6-8}$ वृणीतां; Ko T$_3$ G °त; K$_{2.4}$ °ष्व. — ^{d}) K$_2$ Ñ V$_1$ B D (except D$_{1.2.5}$) दुर्लभं पुरुषेष्विह; G$_2$ M$_{3.5}$ °भानपि मानुषैः.

9 Before 9, B$_5$ D (except D$_{1.2}$) ins. वैशं° उ°. — G$_1$ reads 9 after 11; M$_5$ om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^{b}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{1.2}$ भारत (for सर्वशः). — After 9^{ab}, Ko.$_{3.4}$ D$_5$ ins.:

2159* अर्जुन उवाच ।
अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।
दिव्यान्यस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।
देवराज उवाच ।
ऐन्द्रादीन्यृहतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।
अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं त्र्यम्बकस्ते प्रदास्यति ।

— K$_3$ om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) N$_2$ Dn D$_5$ प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K$_4$ D$_1$ स च; B$_5$ G$_1$ M$_5$ तत्र. K$_2$ Ñ B D शक्रस्तु (B$_5$ °श्र); V$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_{6-8}$ शक्रो वै; T$_3$ G$_{2-6}$ M$_3$ शक्रोपि. — ^{d}) V$_1$ देशं (for तदा). K$_2$ Ñ B D कालं (Ñ$_1$ °मं) चक्रे महाद्युतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D$_2$ ins. इंद्र उवाच; S (except T$_1$ G$_{1.2}$ M$_3$) ins. इंद्रः. — K$_3$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — M$_5$ repeats 10^{ab} here (cf. v. l. 9). — ^{c}) K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except D$_{1.2}$) तदा तुभ्यं (by transp.).

11 T$_3$ G$_{3.4}$ om. 11^{ab}. — ^{b}) Ko.$_3$ वक्ष्यामि. K$_2$ कुरुसत्तम; M$_3$ भरतर्षभ. — ^{c}) V$_1$ पार्थ (for चापि). K$_4$ महता तपसा चैव. — ^{d}) Ko.$_3$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_5$ Da भवतो (B$_5$ °ते) ह्यहं; K$_2$ भवतस्तदा; K$_4$ भवतेरुयहं (sic); Ñ$_{2.3}$ B$_{1.3.5}$ Dn D$_{1.2.4.5}$ भवतोप्यहं. S तव दास्यामि तानहं (T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.5}$ तान्यहं; M$_{6-8}$ तच्चहं). — After 11, G$_1$ reads 9.

12 ^{a}) Ko.$_3$ D$_5$ आग्नेयादीनि. T$_3$ G$_{3.4}$ दुर्धर्षं (for सर्वाणि). — ^{b}) K$_2$ Ñ B D (except D$_{1.2.5}$) च सर्वशः; T$_3$ G$_{3-6}$ धनंजय (for तथैव च). — ^{c}) D$_1$ महांति यानि सर्वाणि. — ^{d}) D$_{1.2}$ °व्यसि न संशयः.

13 Before 13, Ś$_1$ K (except K$_2$) N$_{1.3}$ B$_{3.5}$ D$_{1.2}$ S ins. वैशं°; Ko.$_3$ Ñ$_{1.3}$ B$_{3.5}$ D$_{1.2}$ cont. उवाच. — ^{ab}) Ñ$_1$ जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वरः; S °देवोपि (G$_1$ °देवेन) पार्थेन प्रीतिं वव्रे च (G$_{3.4}$ -थ; M$_{3.5}$ तु) शा°. — ^{c}) D$_{1.2}$ स (for च). Ś$_1$ T$_1$ तस्मै च (by transp.); K$_1$ तस्मिंश्च. Ś$_1$ K$_1$ D$_{1.2}$ देवेशः. K$_2$ Ñ V$_1$ B Da Dn D$_4$ ददौ सुरपतिश्चैव (K$_2$ °श्चापि). — ^{d}) K$_1$ तांस्तस्मै; D$_{1.2}$ वरांस्तु; G$_{3.4}$ M$_{6-8}$ तद्वरं. K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B Da Dn D$_{4.5}$ वरं कृष्णाय धीमते.

14 G$_{5.6}$ om. 14. — ^{a}) Ko.$_{1.3.4}$ वरान् (for वरं). K$_2$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_5$ D (except D$_{1.2}$) एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां; B$_{1.3.5}$ एवं ताभ्यां वरं दत्त्वा. — ^{b}) K$_2$ सहस्रशः (for मरु°). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) T$_3$ G$_{3.4}$ °मनुज्ञाय. — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B (except B$_3$) D (except D$_{1.2}$) प्रभुः; M$_3$ (*inf. lin.* as in text)$_5$ प्रति (for पुनः).

15 ^{a}) K$_3$ Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) च (V$_1$ Da तु) तदा (for चापि तं). G$_1$ दृष्ट्वा; M$_5$ दग्ध्वा (for दावं). — ^{b}) M$_5$ वनं (for दग्ध्वा). Ś$_1$ K D$_5$ सपशु(K$_2$ °मृग)पक्षिकं (Ko.$_{3.4}$ D$_5$ °णं). — ^{c}) K$_{2.3}$ नव (for पञ्च). S अहोभिरेकविंशद्भिः (M$_{5-8}$ अहानि चैव विंशच्च). — ^{d}) K$_3$ आशु; T G (except G$_{1.2}$) स (for सु-).

16 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ V$_1$ B$_5$ D$_{1.5}$ दग्ध्वा; Ñ$_1$ भुक्त्वा. K$_2$ वनानि (for मांसानि). T$_1$ G$_2$ पीत्वाग्निः. — ^{c}) K$_2$ दग्धः; B$_5$ हृष्टः (for युक्तः). — T$_3$ G$_{3.4}$ om. 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) D$_{1.2}$ तावुभौ च. K$_2$ अच्युतावुभौ; Ñ B$_{1.5.6}$ Da Dn D$_{3.5}$ अच्युतार्जुनौ (for विशां पते). V$_1$ वाक्यं चेदमुवाच ह; B$_3$ तावुभावच्युतार्जुनौ.

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

C. 1. 8479
B. 1. 234. 19
K. 1. 260. 21

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

---

17 Before 17, G1.5.6 M ins. अग्निः. Ts Gs.4 om. 17a (cf. v. l. 16). — a) Ko.2.3 D1 °षाग्राभ्यां; K4 °षाभ्यां च. T1 G1.2 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां. — b) Ñ1.3 B1 Da तर्पितोहं. D2 यथारुचि. — c) K4 अनुजानीहि. K2 B3 तौ; K4 Da1 G1 मां; V1 उभौ (for वां). — d) Ś1 सरतां; Ko D2 चरतां; K2.4 गम्यतां; D1 वदतां; T1 दिविता; Ts G M3 भविता (G1 भवञ्चां); M5 भवता; M6-8 भवतां. Ś1 वांछतः; Ko.3.4 वांछथ; K1 वांछथः; Ñ1 स्वेच्छया. — After 17, Ko.3.4 D2.4.5 ins.:

2160* गाण्डीवं च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
कपिध्वजो रथश्चायं तव दत्तौ महारथ ।
अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।
विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, Ts G3-6 M5 ins. वैशं°. — ab) Ñ1.3 अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च म°. — c) K1 दानवोपि; K4 मायावी च. B3 तथा मयः (by transp.); G5.6 मयस्तदा. Ś1 मयोपि दानवस्तथा.

19 a) T1 G2 आक्रम्य च. Ko ततस्ते तु; K2 ततो राजन्. G1 परिरभ्य त्रयः सर्वे. — b) K2 मुदिता जनाः; Ñ1.3 B3 Da2 D4 पुरुषर्षभ (B3 Da2 °भाः); Da1 भरतर्षभाः. — c) K2 B3 नदीतीरे. — d) K2 Ñ1.3 समुपागमन्.

Colophon. *Major parvan:* Ts G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ś1 Ko-3 B Dn D1.2.4.5 Ts G2-6 M3.5.7 खांडवदाह; T1 संभव and खांडवदाह; to these Ko.2.3 B1.5 D1.2 T1 G1.2 M3.5 add शार्ङ्गको(B3 शारंगो-; G2 शार्ङ्गिको)पाख्यान; B3 मन्दपालोपाख्यान. K4 G1 (both om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(G1 शार्ङ्गी)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna name; some add it after each of them. — *Adhy. name:* Ś1 K1 वरदानं; Ts G2-5 अग्निवचनं; G1 वरग्रहणं; M3.5 इंद्रप्रतिनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 233; D4m 250; D5 33 (? for 233); T1 237; Ts G1.4-6 M 200; G2 198; G3 203. — *S'loka no.:* Da1 Dn2.n3 M3 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 8449.

☞ After adhy. 225, Ś1 Ko.1.4 ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant version of the famous S'vetaki episode and seems to have been added here as supplementary matter, since these same MSS. also contain, at the proper place, the longer version which other N MSS. ins. after 1. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), Ś1 K1 ins.: समाप्तं चैतदादिपर्व । अस्यानु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged here in parallel columns: the central column giving the names common to both MSS.; the lateral columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in Śi	Common to Śi Ki	Additional in Ki
	अनुक्रमणी ।	
	पर्वसंग्रहः ।	
	पौष्यं ।	
	पौलोमं ।	
		द्रौपदीस्वयंवरः ।
	अमृतमथनं ।	
	सौपर्णं ।	
	अंशावतरणं ।	
	शाकुंतलं ।	
	यायातं ।	
	पुरुवंशानुकीर्तनं ।	
	संभवः ।	
	अस्त्रदर्शनं ।	
		वारणावतयात्रा ।
	जतुगृहदाहः ।	
	हिडिंबवधः ।	
		घटोत्कचोत्पत्तिः ।
		एकचक्राप्रवेशः ।
		बकवधः ।
		ब्राह्मणवाक्यं ।
	द्रौपदीसंभवः ।	
		व्यासागमनं ।
	अंगारपर्णं ।	
	तापत्यं ।	
	वासिष्ठं ।	
	और्वं ।	
		पंचेंद्रोपाख्यानं ।
	द्रौपदीविवाहः ।	
	राज्यलाभः ।	
		नारदागमनं ।
	सुंदोपसुंदोपाख्यानं ।	
	अर्जुनतीर्थयात्रा ।	
		उलूपीसमागमः ।
	सुभद्राहरणं ।	
	हरणहारिका ।	
		अभिमन्युजन्म ।
		जलक्रीडा ।
खांडवदाहः ।		श्वेतक्युपाख्यानं ।
	शार्ङ्गकोपाख्यानं ।	
	श्वेतकेतूपाख्यानं ।	

Then follow the stanzas (cf. 1. 2. 95–6):

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया
व्यासेनोक्तमतेजसा ।
सप्त श्लोकसहस्राणि अष्ट श्लोकसहस्राणि
तथा नव शतानि च । तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना ।

Then follows in Śi a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (Śi ॐ नमः शिवाय; Ki श्रीकृष्णाय नमः).

— Ko, after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), ins.:

2162* अतः परं सभापर्व द्वितीयं पुण्यवर्धनम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

Then follows 2161* (with वैशं॰ उ॰ before it); then 4 lines of दानप्रशस्ति; and finally: वृत्तांतामी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रहः २ । पौष्यं ३ । पौलमं ४ । आस्तीकं ५ । अमृतमथनं ६ । सौपर्णं ७ । सर्पयज्ञं ८ । कथासंक्षेपः ९ । व्यासोक्तिः १० । अंशावतारं ११ । प्रजासर्गः १२ । शाकुंतलं १३ । यायातं १४ । उत्तरयायातं १५ । पुरुवंशानुकीर्तनं १६ । भीष्मोत्पत्तिः १७ । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः १८ । कर्णसंभवः १९ । दुर्योधनादिजन्म २० । पांडुजन्म २१ । पांडुदाहः २२ । नगरागमनं २३ । पांडुसंस्कारः २४ । श्राद्धदानं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्तिः २७ । अश्वत्थामाजन्म २८ । अस्त्रशिक्षा २९ । अस्त्रदर्शनं ३० । वारणावतगमनं ३१ । जतुगृहदाहः ३२ । हिडिंबवधः ३३ । घटोत्कचोत्पत्तिः ३४ । एकचक्रागमनं ३५ । बकवधः ३६ । द्रौपदीसंभवः ३७ । व्यासदर्शनं ३८ । अंगारपर्णं ३९ । तापत्यं ४० । वासिष्ठं ४१ । और्वं ४२ । द्रौपदीस्वयंवरः ४३ । पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाहः ४५ । विदुरागमनं ४६ । * * * * (?राज्यलंभः) ४७ । सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागमः ५० । सुभद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । ब्राह्मणदर्शनं ५३ । श्वेतकेतूपाख्यानं ५४ । खांडवदाहः ५५ । देवैर्युद्धं ५६ । मयमोचनं ५७ । शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८ ॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरे ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

आदिपर्व अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । सभापर्व अध्याय ७८ श्लोक २५११ । वनपर्व अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । विराटपर्व अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्व अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । भीष्मपर्व अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९। कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९००। शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२०। गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७०। ऐषीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५। विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५०। शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५। आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८०००। आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२०। आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * *। महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२०। स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २०। हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२०००। भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K1 see above.

— K2 ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K3 ins., after the colophon, 2162*, 2161* (as in Ko above); then cont.:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायाश्च तथा प्रोक्ताः शतद्वयमुदारधीः ।
द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।
श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमर्षिणा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी। Then it enumerates the episodes as in Ko (om. only श्राद्धदानं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तांताः समाप्ताः। ग्रंथ ९०८४। संवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे वलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पंचम्यां तिथौ अभिनंदनवासरे श्रीवटपत्रपुरप्रतिबद्धशमीयालाग्रामनिवासिनान्ध्रराजातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्ट-श्रीभाणसुतानामध्ययनार्थं श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकांदलाजग्रामनिवासिसाद्धद्रानागरवरपंडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम्।

सूनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।
पुस्तकं लिखितं सम्यगादिपर्वाख्यमुत्तमम् ॥
यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः ।
यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकूकरजग्रामनिवासिललाटवंशोद्भवपरमवैष्णवपरमधार्मिकमंत्रिवरश्रीकान्हविजयतेजसां भार्या उभयकुलानन्ददायिनीबाईमर्धूसुत-उभयकुलोद्धरणमंत्रिवरश्रीकीणदासेन इदं पुस्तकमादिपर्वाख्यं शमीयालग्रामनिवासि-उपाध्यायशिवदासनांध्रुरान्वयप्रदीपः तस्य सुतभट्टभाणकस्येदं पुस्तकं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या समर्पितम्। भगवान् श्रीलक्ष्मीपतिः प्रीतोऽस्तु। लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥५॥ श्रीरस्तु ॥

— K4 ins., after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends with अतः सभापर्व.

— K5.6 were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of Ñ1.2 V1 were not collated.

— Ñ3 ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B1 ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति। अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति। तस्यायमाद्यः श्लोकः।, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। ॐ तत्सत्। श्रीहरिः शरणम्। शकाब्दाः १६६२।

युगलऋतुयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके
शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।
अनुपदमनुसर्तुं कृष्णरामद्विजेन
लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्वं ॥
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।
पराशरात्सत्यवती महार्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B2 breaks off in the middle of the Astikaparvan.

— B3 ins., after the colophon: 22 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व। अस्यानंतरं सभापर्व भविष्यति। तस्यायमाद्यः श्लोकः।; and then 2161*, ending with शकाब्दाः १६८१ मार्गशीर्षके।

— The fragm. MS. B4 breaks off in the middle of the Sambhavaparvan.

— B5.6 ins. after the colophon, अस्यानंतरं सभापर्व (B5 cont. भविष्यति)। तस्यायमाद्यः श्लोकः।; then 2161*, which in B5 is followed by शकाब्दाः १७०८।

— Da Dn3 ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः। अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः। अनुक्रमणिकाध्यायः। पर्वसंग्रहः (Da1 om. from श्रीरामाय up to °संग्रहः)। पौष्योपाख्यानं। तत्रैवोत्तंकोपाख्यानं। पौलोमं। अग्निशापः। प्रमद्वरोपाख्यानं। आस्तीकं। अमृतमथनं। सौपर्णोपाख्यानं। सर्पसत्रं। वरप्रदानं। वैशंपायनानुशासनं। कुरुपांडवचरितसूत्रं। अंशावतरणं। शाकुंतलं। यायातं। उत्तरयायातं। पुरुवंशानुकीर्तनं। महाभिषोपाख्यानं। वसूनां शापः। भीष्मोत्पत्तिः। सत्यवतीलंभः। विचित्रवीर्योत्पत्तिः। काशिराजसुतास्वयंवरः। धृतराष्ट्रोत्पत्तिः। मांडव्योपाख्यानं। गांधार्यादिविवाहः। पांडोर्दिग्विजयः। दुर्योधनादिजन्म। तन्नामकीर्तनं। पांडुमृगया। ब्रह्मशापः। पांडवोत्पत्तिः। द्रोणोत्पत्तिः। कृपोत्पत्तिः। अस्त्रशिक्षा। भीमस्य विषादिदानं। पातालालोकगमनं। अस्त्रदर्शनं। पांडवविवासनं। जतुगृहदाहः। हैडिंब। घटोत्कचोत्पत्तिः। एकचक्रागमनं।

(Da2 ins. here बकवधः ।) द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्ण । तापत्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्तिः । खांडवदाहः । शार्ङ्गोपाख्यानं । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्व समाप्तं । अतः परं सभापर्व भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः ।, which is followed by 2161*.

— Da1 cont.: इत्यादिपर्वणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ७ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while Da2 cont.: शुभमस्तु ।, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, Dn3 cont.: श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्रीगुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांब ॥ श्री ॥

— Dn1 ins. after the colophon: ईश्वरसंवत्सरे मार्गशीर्षशुद्धत्रयोदश्यां लिखितं । आदिपर्व समाप्तिमगमत् ॥

— Dn2 ends with the colophon; for Dn3 see above.

— Dr was discontinued after adhy. 2.

— D1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्व । अतः परं सभापर्व ।, followed by 2161*.

— D2 ins. after 1. 225. 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् १६५४ समये आषाढसुदि १३ भृगुवासरे लिखितमिदं वाराणस्यां गोविंदब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161*. Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलोमाख्यानं । सर्पसत्रं । तक्षकयज्ञमोक्षः । गरुडोत्पत्तिः । शासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधारीविवाहः । पांडोर्दिग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्मृगव्यवाये ब्राह्मणशापः । पांडवोत्पत्तिः । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषभक्षणं । अस्त्रदर्शनं । जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्कचोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तापत्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । पांडवानां विवाहः । विदुरागमनं । राज्यलाभः । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । ४२ ॥

अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. D3 breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon): इतः परं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*.

— D5 ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अस्मात्तु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, followed by 2161*; then follows: आद्यपर्वण्यमी वृत्तांताः । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । व्यासोत्पत्तिः । अंशवर्णनं । राजसर्गः । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अंबिकाविवाहः । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलमे गुरुशिक्षा । अश्निस्तोत्रं । पौलोमे भृगुवंशवर्णनं । पुलोम्नो वधः । शार्ङ्गोपाख्यानं । आस्तीकसर्पसत्रं ॥ शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८ ॥

— D6,7 were discontinued after adhy. 53; D8–14, after adhy. 2.

— T1 ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T2 is missing.

— T3 ins. after the colophon: करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवेंकटेशाय नमः ॥ मंगलं ॥ श्री ॥ श्रीर्जयतु ॥ ७ ॥

— G1 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।
अयने दक्षिणे पुण्ये लिखितं वाञ्छितप्रदम् ।

— G2 ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरंगनाथपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुंदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । आदिपर्व समाप्तं । श्रियै नमः ॥

— G3 ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दानप्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।, followed by 3 stanzas of नमन; then:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।

श्रीवैशंपायनः ।

शृणु राजन्यहितश्चरितं पूर्वजन्मनः ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।

आदिपर्व समाप्तं । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरास.

— G_4 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः । श्रीमत्स्वामिने नमः । श्रीनिवासाय नमः । राघवस्य लिपिः ॥

— G_5 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । कल्याणसुंदर्यै नमः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥

— G_6 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः । आदिपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः । श्रीहास्त्यपतये नमः । श्रीरामचंद्राय नमः ।. Then follow the date and other details in Tamil. The MS. was copied by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village), on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi Saṁvatsara.

— G_7 was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. $M_{1.2.4}$ end with adhy. 53 (*q. v.*)

— M_3 ins. after the colophon: १०१३ संवत् [*ca.* A. D. 1837–38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवणनक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखितं । नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— M_5 ins. after the colophon, one stanza of क्षमापन; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः । संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

— M_6 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥

— M_7 ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः ॥

— M_8 ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ कोल्लं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनियाळ्च तिरिञ्ञु ओरटियाकुंबोळ मीनराशिकोंड एळुदितीन्न पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उळच्चाणूर कळरिक्कल् रामन्करलिखितं ॥ The date given here is Malabar year 1017 (*ca.* A. D. 1841–42) the 26th day of the month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist was Uḷaccāṉūra-Kaḷarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

D6. 8 T2 G3–6 M (M1 om. lines 1–56) ins. after 62: D14 G1. 2, after 26: K4 (suppl. fol.). 6 Dn Dr D2. 4. 5, after 53a5: D3. 7. 9–12, after 60: T1 G7, after 30*: K5, after 62a5:

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्थमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः सुविस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमिषं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रतारााणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां क्षेत्राणां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) K4. 6 Dn Dr D2. 3. 6–8 तदाख्यानवरिष्ठं स. D9–11 T G5–7 M2–4 कृष्णद्वैपा°. — (L. 2) K6 Dn8 Dr D2. 5 G4 M3. 4 शिष्यानित्यन्वचिंतयत्; Dn1. n2 शिष्यानेवं व्यचिं°; D3. 4. 6–12 G6 M2 °नित्यभ्यचिं°; T1 G5 स शिष्यानित्यचिं°. — (L. 3) K4 D8 G6 M2–4 तस्य चिंतयमानस्य; K5 D4. 6–12 तस्य तच्चिंतयानस्य; K6 Dn Dr D2. 5 तस्य तच्चिंतितं ज्ञात्वा. — (L. 4) K6 Dn Dr D2. 5 तत्र (for स्मृत्वा). — (L. 5) K4–6 Dn Dr D2–12 T2 प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्. G1–3 महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हित°. — (L. 7) MSS. सर्वैर् (for सर्व-), -मुनि- (for -देव-), and -वृतः or -वृतं (for -युतम्) in different combinations. — (L. 9) K4–6 Dn Dr D2–12 [s]भवत् (for नतः). — (L. 10) G4–6 कृतिना (for कृष्णस्तु). — (L. 11) K4–6 Dn Dr D2–12 शुचिस्मितः (for सुवि°). — (L. 14) K4–6 Dn Dr D2–12. 14 M3 स्थापितं (for ख्यापितं). — (L. 15) K5. 6 Dn D2–12 T G1. 4. 5. 7 M2 °निषदां चैव. — (L. 16) K4–6 Dn Dr D2. 4. 5 निर्मितं (for निमिषं). — (L. 17) K4–6 Dn Dr D2. 4–8 T1 भविष्यं च. — (L. 18) G1–5, 7 M2. 3 °निश्चयं (as in text); the rest °निश्चयः. — (L. 20) D5. 14 G2 M3 पुराणानां; G1. 6 M2. 4 पुरुषाणां. — (L. 24) K4–6 Dn Dr D2–8 दानं (for ज्ञानं). — (L. 25) K4. 6 Dn Dr D2. 5 हेतुनैव समं; T1 G1. 4–6 इत्यनेकाश्रयं. — (L. 30) K4. 6 Dn Dr D2–5 तच्चैव प्रतिपादितं. — After line 30, K4 ins.:

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K4 cont.: K6 Dn Dr D2. 5 ins. after line 30:

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ।

— (L. 31) K4–6 Dn Dr D2 G1. 7 विशिष्टात् (for वसिष्ठात्). K6 Dn Dr D2 मुनिसंचयात्. — (L. 32) K4–6 Dn Dr D2–12 M3 श्रेष्ठतरं त्वां वै; G2. 3 श्रेष्ठमपि त्वा°. — (L. 33) K4–6 Dn Dr D2. 4. 5 वेद्मि. — Lines 35–36 = (var.) 187*. — Dn D2–12 (D3. 4. 6–12 om. lines 2 [with सौतिः], 4–5, 8, 12, 14, 19–20) ins. after line 36: K4. 6 Dr after line 39:

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ।
सौतिरुवाच ।
एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
ततः स्मसार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः । [5]
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।
ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । [15]

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
जन्मप्रभृति सत्यां ते विद्म गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे । [35]
विशेषणे गृहस्थस्य शेषाश्चय इवाश्रमाः ।
जडान्धबधिरोन्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्वलितं भवेत् ।
तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः । [40]
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् । [50]
कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ।

सूतः ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि । [60]

☞ After the above passage, D3.7-12 ins. 27*, while D14 G1.2 *repeat* 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS. or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1. 1. 53[ab] and passage No. 1 given above, K6 marg. ins. the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata':

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि । [20]

[Line 2 = line 57 (*q. v.*) of passage No. 1. D3.4.6-12 (which om. lines 2, 4-5, 8, 12, 14, 19-20) read in line 3 स्मरणादागतो हि सः (for व्यासः सत्य°); for line 7, ले° भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च; for lines 9-10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।
लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने ।;

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोप्यबुध्वा; for line 12, इत्यभूल्लेखको देवः सर्वज्ञः कृतनिश्चयः; and, finally, for lines 17-18, इति संश्राव्य भिद्यंते नाद्यापि ग्रंथयो दृढाः.]

— K5 Dn D2.5 om. lines 37-38. K4 repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Ganes'a interpolation. — (L. 39) K6 Dn Dr D2.5 अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः. — (L. 40) K6 Dn Dr D2.5 नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K4-6 Dn D2-5 G3 तथा (for त्वया). — (L. 43) K4-6 Dn Dr D2.5.7.10 °ज्योत्स्नाः प्रकाशिताः. — (L. 44) K6 Dn Dr D2.5 नृबुद्धिकै (MSS. mostly °कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K4-6 Dn Dr D2.3.5-8 G4-6 सभारण्य° (as in text); the rest सभापर्व°. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व°; a few MSS. अरणीपूर्व°. — (L. 51) K4-6 Dn Dr D2.3.5-8 °सितैः (for °चितैः). — After line 51, D9-12 ins.:

गदापर्वापक्वफलैरैषीकेषत्फलोदयैः ।
सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) G6 स्त्रीपर्वैकांत°. K4-6 Dn Dr D2-12 G4-6 °महा° (for °बृहत्°). — After line 52, K4 ins.:

अनुशासनिकं पर्व रसमित्यभिधीयते ।

— K5.6 D2.3.5.7 om. lines 53-56; D6.8 M2.3 om. 55-56; M4 om. 53-54. — (L. 53) Some MSS. स्वाश्रम° (for त्वाश्रम°). — (L. 56) K4 Dr D14 पक्षिणां; D4.10.11 G4.5 आश्रयो (for अक्षयो). — K4.6 Dn Dr D2.5 read line 57 (which is om. in D7.9) of the Brahmā passage after line 1 of Ganes'a interlude. — (L. 58) Om. in K6 Dn Dr D2.5.7.9.14. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (*or* °र्युतः). — (L. 59) K4 D14 T1 G4-6 शाखापुष्प°; G3 यावत्पुष्प°.

3

After the colophon of the first adhy., Gs.s ins.:

श्रीसूतः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः । [5]
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ । [10]
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोकः सक्तोऽर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् । [15]
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
इतिहासैर्विचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः । [25]

Gs cont.:

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
तुल्यार्थास्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवशं समचूचुदत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178* (v. l. 1. 2. 233), Ks ins.:

अध्यायास्त्वेकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता । [5]
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः । [10]
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
विरोधश्चाभवद्राज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य ऋत्विजैः ।
विश्रावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B4 ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । [5]
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
प्रबन्धं भारतस्येमं चकार भगवान्प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुकम् । [10]
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिच्च कश्चित्क्रियाविधिः ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237^{ab}, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदभृद्द्विजः ।
वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

1 For lines 1–2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3–4, 22–23, cf. 66* (v. l. 1. 1. 191). — Lines 10–11 = (var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1–2 = 1. 56. 33. — Lines 4–5 = (var.) 1. 56. 31. — Lines 6–7 = (var.) 1. 1. 191^{cdef}. — Lines 8–9 = (var.) 1. 56. 32.

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमन्नवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
बुभूषते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), Ñ₂ V₁ ins.:

भृगोर्बभूवुः षट् पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरश्मिः सप्तरश्मिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्समस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः ।
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः । [10]
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्बभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महाञ्जो रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3[ab], G₁ ins.:

मैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।
शप्तश्च त्वं मया विप्र न नन्दासि कदाचन ।
तेनैव बहुशोक्तोऽहं सर्पके त्वात्मजे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं वेषयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M₂₋₄ the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p. 111). At the indicated place, M₂ ins.:

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।
इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु ।;

M₃ ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।;
M₄ ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।.

9

After 1. 16. 15, S (except M₁) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रितं तोयं तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् ।
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह । [5]
अपाक्रामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽमृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दध्यौ लोकेश्वरं हरम् । [10]
त्र्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्तज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेप्सया ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् । [15]

6

Ñ₂, which om. lines 8-10, has the following v. l.: — (L. 4-5) कवेश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सूर्यमदः प्रभुः । सूर्यमदस्यापि सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् । — (L. 6) वर्चा (for ऊर्वः). — (L. 7) वर्चसस् (for ऊर्वस्य). — (L. 11) भूमेर्विहव्यस्य सुतः सद्यो etc. — (L. 12) सद्यस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17) ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तथा ।

S (except G_8 M_1) end the adhy. here, beginning the new adhy. with:

सूतः ।
मथ्यमानेऽमृतस्यार्थे भूयो वै देवदानवैः ।,

which in T_2 G (except G_8) is followed by a *repetition* of 1. 16. 15, an unmistakable sign that the passage is an interpolation!

10

After 1. 16. 27, K_4 ins.:

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेर्मुखनिःस्वात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौघा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मयं परमं जग्मुर्दैत्याश्च मुनिदानवाः । [10]
ततः कण्ठमनुप्राप्तं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छंभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1. 16. 36, K_4 ins.:

भ्रममाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्लुषः ।
तेष्वप्सरसो जज्ञे षष्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चारुरूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्यः उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

After adhy. 19, $\tilde{N}_{1.2}$ (both om. lines 1–6) V_1 B D (which all transp. l. 19. 17) ins. an addl. adhy.:

सौतिरुवाच ।

ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् । [5]
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् । [10]
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः । [15]
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

☞ In Dn D_{1-4} this passage is *immediately preceded* by passage No. 13 given below (*q. v.*); it is uniformly followed by 1. 19. 17 and colophon.

13

K (except K_1) V_1 (marg.) Da D_{5-7} $G_{1.2.4.5}$ ins. after सूत उ° (resp. its v. l.) of 1. 20. 1: Dn D_{1-4}, after सौतिरु° of passage No. 12 above:

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः । [5]
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

12

(L. 2) Dn D_1 परया प्रीत्या (for परम°). — (L. 5) $N_{1.2}$ Dn D_1 सहसा; some D MSS. सहितं (for महता). — D_1 om. lines 6–16. — (L. 13) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn शुभं (for शुभं).

13

(L. 1) $G_{1.2.4.5}$ नागास्तु सहिताः कृत्वा. Da कर्तव्ये कृतनिश्चयाः; D_8 कद्रोश्चैव च तद्व°. — (L. 2) K (except K_1) D_2 अस्नेहाद्वै; D_5 निश्चेष्टा वै; $G_{1.2.4.5}$ विस्नेहा वि-. D_5 भवेत् (for दहेत्). — (L. 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior half). Da $D_{1.6}$ भाविनी. — (L. 4) $G_{1.2.4.5}$ महात्मनः (for न सं°). — (L. 5) K (except K_1) Da $D_{2.5-7}$ $G_{1.2.4.5}$ इति (for हि). K (except K_1) D_2 उक्त्वा; $D_{3.4}$ कृत्वा; $G_{1.2.4.5}$ तस्य (for गत्वा). K (except K_1) D_2 तु (for ते). $G_{1.2.4.5}$ कृष्णा (for पुच्छे). Dn D_1 स्मृताः (for स्थिताः). — (L. 6) $G_{1.2.4.5}$ पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

☞ In Dn D1–4 this passage is followed by passage No. 12 above; in K (except K1) V1 Da D5–7, by 1. 20. 1; and lastly in G1. 2. 4. 5 *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy. 20, K4 (marg.) N V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G1. 2. 4. 5 ins.:

सौतिरुवाच ।
स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।
न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।

सौतिरुवाच ।
अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुणः स निक्षिप्तः दिशं पूर्वां महाद्युतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताँल्लोकान्दग्धुं महारथः ।

रुरुरुवाच ।
किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।
चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ।
वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मां प्रति । [15]
बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एकः कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न संशयः ।
एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् । [20]
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः ।
ततो देवाः सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।

देवा ऊचुः ।
भगवन्किमिदं चाद्य महद्दाहकृतं भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षपेयं न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।
एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः ।
दहन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुतः । [30]
महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेवं स्यादृषीणां च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।
ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृतः । [35]
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्सूर्यं मन्युराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ।
भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon.

G3 ins. lines 1–4 of the above passage before 1. 21. 1; G3. 6 ins. line 6 after 1^{a5}.

14

G1. 2 om. lines 1–2; G5 om. 1–4. — (L. 1) Ñ3 स तु श्रुत्वात्मनो; B Da स तच्छ्रुत्वात्म°; T1 स्तवं श्रुत्वाप्म°; G4 वचः श्रुत्वात्म°. — (L. 4) T1 G1. 2. 4 समुद्विग्नानि रूपान्मे इति तेजः समाहरत्. — After line 4, G1. 2 ins. a colophon, while G4 repeats 1. 20. 15, which latter is then followed by a colophon. — Da Dn D1. 2 T1 G1. 2. 4. 5 transp. lines 5 and 6. — (L. 5) Ñ3 अभिरोप्य; G1. 2. 4. 5 उपारोप्य (for आरोप्य स). — (L. 6) G1. 2. 4. 5 महा° (for काम°), and महाबलः (for विहं°). — (L. 7) G1. 2. 4. 5 आगम्य (for आगच्छत्). Ñ3 Dn D1. 2 T1 परं तीरं महोदधेः (for the posterior half). — (L. 8) G1. 2. 4. 5 पुरोदेशे महाद्युतेः. — K4 om. lines 9–38. — (L. 9) This is the reading of B Da, which is unintellegible and appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations. B3. 4 सूर्यस्तेजोविनि°; Ñ1. 2 V1 Dn D1–4. 6. 7 T1 सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैः; G1. 2. 4. 5 सूर्यस्तु सहितान्छोकान्. G1. 2. 4. 5 तदा (for लोकान्). Ñ2 V1 B1 महाबलः; Ñ3 महातपाः; G1. 2. 4. 5 समुद्यतः (for महारथः). B5 Dn D1–4. 6. 7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा. — D4 (by corr.) G1. 2. 4. 5 शौनकः (for रुरुः). — (L. 11) B2 Dn D1. 2 °स्यापहृतं. — D4 सूत उ°; D5 T1 प्रमतिः; G1. 2. 4. 5 सूतः (for प्रमतिरु°). — (L. 12–13) G1. 2. 4. 5 चंद्रार्काभ्यां (for चन्द्रादित्यैः and °दित्ये). — (L. 14) B4 ग्रस्यमाणे; G1. 2. 4. 5 बाध्यमाने. — (L. 15) G1. 2. 4. 5 सुरार्थं यत्समुत्पन्नो दोषो राहोस्तु सांप्रतं. — (L. 16) G1. 2. 4. 5 अहोहं (for एकोऽहं). — (L. 17) Ñ1. 2 V1 Dn D1. 2 T1 G1. 2. 4. 5 एव; D3. 4. 6. 7 एवं (for एकः). Dn D1. 2 T1 न च कृ° दृश्यते. — (L. 18) G1. 2. 4. 5

15

After विनता of 1.24.6, M1.3 (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्लवस्त्रः शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैणवीं धारयन्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विप्रं चीराजिनजटाधरम् । [5]
वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यतिः ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्र विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

16

Ka ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज ।;

after 3ab:

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
तया सह वसन्नित्यं रतिमभ्यामवाप्तवान् ।;

and after 3cd:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, Ko.4 ins. a *phalas'ruti*:

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
क्षुत्सर्पवेतालपिशाचजं वा ।
भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मतो
तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥
यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा
तस्याशु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1. 32. 1, Ko.4 Da1 ins.:

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, Ko.4 Da1 ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पन्नगोत्तमाः ।
मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह ङ° of 1. 35. 8, Ka.4 ins.:

मातृशापो नान्यथायं कर्तुं शक्यो मया सुराः ।
यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, Ko.4 ins.:

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शक्नुयात् ।
विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः । [5]
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

वध्यमानं (for ग्रस्य°). B4 Dn D2 T1 सहंते वै; G1.2.4.5 सह लोकैर्. — (L. 19) Ñ1.2 V1 Dn D1–4.6.7 T1 °विनाशार्थं. G1.2.4.5 व्यवतिष्ठे. — After line 20, B3 (om. line 1).5 Dn D1–4 T1 ins.:

तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्करः ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) Ñ1 Dn D1–4.6 T1 अद्यार्धरात्र°; B4 Da D7 अपररात्र°; B5 अपूर्वो रात्र°; G1.2.4.5 अह्नः प्रारंभ°. — (L. 22) G1.2.4.5 उत्पत्स्यति महाबाहुः. — After 23, B1 ins.:

ऊचुरुद्विग्नमनसः सर्वलोकपितामहम् ।;

while D4.6 ins.:

ऊचुर्विसयमापन्नाः प्रणताः सर्वतो भृशम् ।

— Ñ1.3 Da Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 om. देवा ऊ°. — (L. 24) Ñ1.2 Dn D1.2 T1 अब्रुवन्किमिवेहाद्य. G1.2.4.5 अब्रुवन् किमिदं देव अद्य भानुकृतं भयम्. — (L. 25) V1 Dn D1–3 T1 क्षयोयं प्रतिभाति च. — (L. 28) V1 B1.3.5 पश्यन्. D3.6.7 दृश्यंते च हि; G1.4 दृश्यंते यदि. Ñ B Da D3 G1.4 °राशिं. — (L. 30) Dn D1.2 T1 धीमान् (for विद्वान्). — (L. 33) Ñ3 Dn D1.2 T1 स्वस्ति चैवं (for शान्तिरेवं). G1.2.4.5 सूतः (for प्रमतिरु°). — (L. 34) Ñ3 G1.2.4.5 °महाज्ञप्तः. — (L. 35) Ñ V1 B (except B2) Da Dn D1–4.6.7 T1 ह्यरुणेन. Ñ1.2 V1 Dn D1.2 T1 समावृतः; G1.2.4.5 सदा युतः. — (L. 37–38) G1.2.4.5 तदा चास्य (for यथैवास्य), and ब्रह्मन् (for प्रश्नं). — Colophon om. in T1 G1.2.4.5.

22

After 1. 37. 27, Ko.4 ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां ब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, Ko.4 ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K4 ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, Ko.4 ins.:

तद्धनं तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, D5 ins.:

दशको ब्रूहि मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B4 ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायंते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् । [5]
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, Ko.4 Da1 ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटबद्धगात्राः ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B3 ins.:

रुरुरुवाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation) of 1. 13. 35–36.

29

D4 (marg. *sec. m.*) ins. after 1. 50. 1: D5 T2 G6, after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D3 ins.:

नहुषस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K4 ins.:

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसत्रान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्पसत्रे च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः । [5]
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुषुपुस्तदा ।
तेषु सुप्तेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः । [10]
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्ते चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि । [15]
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् । [20]
अष्टादशारत्निकं च तद्वासः परिधाय च ।
पाण्डवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् । [25]
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुध्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29–32, Ds S subst.:

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलामश्नुते महीम् ।
प्रसूते गार्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयमाप्नुयुः ।
आस्तिकाञ्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननसूयकान् ।
वेदविद्याव्रतस्नातान्क्षत्रियाञ्जयमास्थितान् । [5]
स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृह्णीत तथार्धं श्लोकमेव वा । [10]
अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तात इह गन्धर्वरक्षसाम् । [15]
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्र्यो वीर्यमप्रतिमानुषम् । [20]
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।
रथाश्वदारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते । [25]
नाप्रीतिरुपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यखिलानि च ।
कुलस्य वृद्धये राजन्नायुषे विजयाय च । [30]
शृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेदं श्रावयेत्पित्र्ये ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् । [35]
प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ।
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते । [40]
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N (Ś1 missing; for Ko–4 see footnotes) ins.:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा । [5]
तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

32

G4.5 read line 3 after line 6; M, after 11. — (L. 6) Ds T G2.4.5 शूद्रांश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) Ds T2 G4–6 भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and स. Lines 12, 17–18, 22–23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (L. 13) Ds T1 इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T2 G2.4.5 इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं वरं ज्ञेयं (M5 इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) G4–6 देशानां (for दर्शनं). Ds T1 G2.6 कीर्तनं. — (L. 19) G1.2.6 पुण्यानां (for दिव्यानां). — (L. 20) Ds G1–3 °र्यमप्यतिमा°. — (L. 22) T2 G4–6 रथाश्वेभनरेंद्राणां; G2 रथाश्वानां नरेंद्राणां. T1 G1 कल्पानां युद्ध°. — With lines 24–25, 31–32, 40–41, 42–43 cf. 1. 56. 27, 29, 31–32. — T1 G3 M om. lines 28–29. — Lines 36–39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । [10]
निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ।
शृण्वन्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [15]
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च । [20]
कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K4 ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै । [5]
यच्चैकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, Ds.4 (suppl. fol., *see. m.*) T G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
क्व कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।

मत्स्यगन्धा ।

अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
सहस्रजनसंपूर्णा नौर्मया वाह्यते द्विज ।

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि वाह्यताम् । [5]
कलशं भविता भद्रे सहस्रार्धेन संमितम् ।
अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौः ।

वैशंपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं वाहयती जले ।
वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिव्यज्ञानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
बर्हिषद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता । [15]
अच्छोदं नाम तद्दिव्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
संभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभिजानती ।
सा त्वन्यं पितरं वव्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितॄन् ।
नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्रं महीश्वरम् । [20]
अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्ठितम् ।
सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्रष्टा पपात सा ।
अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
त्रसरेणुप्रमाणांस्तांस्तत्रापश्यत्स्वकान्पितॄन् । [25]
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गेष्विवाहितान् ।
त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
ततः प्रसादयामास स्वान्पितॄन्दीनया गिरा ।
तामूचुः पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् । [30]

33

Ko-4 have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3-11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^{c-f}, 26^{ab} (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28-30, 31 (repetition); and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — Ñ1 om. lines 3-11; Ñ2 V1 B Da Ds.5 om. 3-4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16-18, cf. 1. 56. 27, 15^{ab}. — Dn ins. after line 19: D1.3.4, after 1. 56. 33: K4, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, G1.2.4.5 repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D4 G1.2.4.5 महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D4 G4.5 चित्रवीर्यं यवीयसं. — (L. 53) T2 G4-6 विस्मयादृष्ट°.

अष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्वज्रायमुनसंगमे ।
पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
महाभिषक्सुतस्यैव शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विश्रुतम् ।
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितॄणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । [45]
अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् । [50]
तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।

वैशंपायनः ।

विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
धर्मे तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
तत्रेष्टफलभाग्धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
त्रिवर्णेतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
सामर्षां व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
वृद्धां प्रव्राजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
न चाख्यातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
उपाध्यायर्त्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूतमाः । [25]
एतैर्दत्तां निषेवेत नादत्तामाददीत च ।
इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदृषिः ।
क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदृषिरुदारधीः ।
एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावितात्मनः ।
ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषस्तदा ।
तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामस्मच्छापेन वासवीम् ।
यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।

वैशंपायनः ।

पितॄणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशधृत् ।
एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा । [45]

36

After 1. 57. 68ab, D_3 T_2 G (except G_6) ins.:

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
तूष्णींभूतां तदा कन्यां ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । [10]

36

(L. 2) T_2 $G_{1.2.4.5}$ ततो (for योगी). — (L. 6) G_3 चिंतयामास तेजस्वी विवाहश्च कृतो भवेत्. — (L. 8) G_3 °विदो विप्रो ज्ञानाद्धर्मश उच्यते. — (L. 20) $G_{2.4.5}$ वक्रितां (for व्यङ्गितां). — (L. 36) MSS. वसिष्ठं (for °ष्ठः). — (L. 61) G_1 स वृतोथो; G_3 स प्रयातो; $G_{4.5}$ संवृतोसौ (for सप्रतोदो). — (L. 63) $G_{1.2.4.5}$ स्वगुत्तमाम्. — (L. 73) G_3 वर्धिता; G_4 पालिता (for धीमता). — (L. 79) $G_{1.4.5}$ निष्कृतिनो. — MSS. wrongly ins. वैशंपायनः *after* line 84, instead of inserting it *before* the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्यां सोमदैवते । [50]
शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च ।
अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः । [55]
जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य वृक्ष्यां मुनिवरं तदा ।
सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वौषधैरपि ।
कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः । [60]
गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चितः ।
स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां स्रगुज्वलाम् ।
वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्तां समीक्ष्य च ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् । [65]
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।

वैशंपायनः ।

तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् । [70]
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।

वसुः ।

सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।

पितरः ।

निराशिषो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः । [75]
कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिस्त्विविष्टपम् ।
इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निर्घृणाः ।
दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते । [80]
दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाद्भ्रष्टां विशां पते ।
सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत । [85]
वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।

वसुः ।

पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।

वैशंपायनः ।

वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः । [90]
कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
त्रिरग्निं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्षिगणास्तदा ।
हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, Ds T (T1 contains only line 1) G ins.:

जातमात्रः स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्थौ व्यासः समाहितः ।
स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्थौ व्यासः समाहितः ।
ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा । [5]
अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
मम पित्रा तु संस्पर्शान्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
अद्य दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मामनिन्दिते ।

वैशंपायनः ।

व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा । [10]
मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयोः ।
महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
मा त्वमेवंविधं कार्षीर्नैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी । [15]
बीजक्षेत्रसमायोगे सस्यं जायेत लौकिकम् ।
जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
मृगीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः ।
ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिसुतस्तथा । [20]
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वश्यां जनितावुभौ ।
सोमश्रवास्तु सर्प्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
स्कन्दः स्कन्नेन शुक्रेन जातः शरवणे पुरा ।
एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः ।
लोकवादप्रवृत्तिर्हि न मीमांस्या बुधैः सदा । [25]

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सस्नेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृषिः । [30]
तस्मात्त्वमातरं स्नेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।

वैशंपायनः ।

गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्कमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शात्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्ववर्तयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाघ्राय मूर्धनि ।

वासवी ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्र त्यक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाघ्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, D_8 T_2 G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः ।
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत । [5]
वेदानधिजगे साङ्गानोंकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, D_8 T_2 G ins.:

ततः सत्यवती हृष्टा जगाम स्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्गन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।

दाशराजः ।

त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं केन दत्ता सुगन्धता । [5]

सत्यवती ।

शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।
नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं योजनाद्गन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिमुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धो न रोषं कर्तुमर्हसि । [10]

वैशंपायनः ।

दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्रं पुण्यं च व्यासंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except G_4 5.

40

After 1. 58. 8^{ab}, $Ko._4$ ins.:

प्रनष्टमुद्धृतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61. 83, $Ks._4$ $Ñ_2$ $_3$ V_1 B D (except D_5) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः । [5]
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ।
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः । [10]
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः । [15]
उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः । [20]
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः । [25]
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विराबी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता । [30]
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते । [35]
दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy. 108 (*q. v.*).

42

After l. 61. 86, Ks.4 N V1 B D (except D5) ins.:

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चां न च स्थास्यति मे चिरम् । [5]
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ।
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । [10]
यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
विमुखान्शात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ।
बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । [15]
महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुभी रणे ।
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति । [20]
एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्विति दिवौकसः ।
प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After l. 61. 88, K4 N V1 B D (except D5) ins.:

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

41

N3 D2.3 om. line 1; after line 1, B1 reads (for the first time) line 30 (v. l. चैव शताधिका for चैका प्र°). K3 om. lines 2-31. — (L. 2) V1 तेषां; Dn D1 एषां (for चैव). — (L. 9) K4 B Da2 D1-3 चित्रोपचित्रश्. — (L. 11) Dn D1.3.4 पद्मनाभः (for सुना°). — (L. 13) N2 V1 B4m Dn D1.4 दुर्विरोचनः. — (L. 15) Da बलमर्दनः; Dn D1.4 भीमविक्रमः. — (L. 17) Ñ1 B (except B5) दृढधन्वा (for °वर्मा). Ñ2 Dn D1 अनूदयः; Ñ3 V1 अयोदरः. — (L. 19) Ñ2.3 V1 Dn D1.4 क्षेममू(Ñ2.3 V1 °धू)र्तिस्तथैव च (for the posterior half). — (L. 20) Ñ2 दुरासदः; B4 °युधः; Dn D1 °धनः. — (L. 22) K4 नागदत्तश्च याजिनौ; B5 Da °ग्रगामिनौ; Dn D1.4 नागदत्तानुयायिनौ. — (L. 23) Dn D1.4 दंडी (for पाशी). — (L. 27) Da Dn D1.3.4 व्यूढोरः. N1 Da कनकस्तथा; Dn D1.4 कनकांगदः; D3 कनकत्सरुः. — (L. 28) Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 कुंडजश्चित्रकश्चैव. — L. 29 = L. 1. — (L. 34) K4 समग्र°; V1 संसक्त°; Dn D1.4 संग्राम° (for संसर्ग°). K3 V1 दिव्याभिज्ञानशो°; K4 विद्याविज्ञान°; Ñ3 °जनसंमताः. — (L. 36) K4 Ñ2 V1 Dn D1.4 °लां समयें राजन्.

42

(L. 1) Dn D1.3.4 इदं (for वचः). — (L. 2) K3.4 Ñ1.2 V1 B3m Da Dn D1.3.4 मम प्राणैर्गरीयसं. — (L. 5) B मे (as in text); the rest वै. — (L. 9) K3 B Dn3 D2 ततः (for तत्र). K3.4 N1.2 V1 B3m वत्स्यते (for स्थास्यति). — (L. 11) K3 तत्राङ्कतं; K4 D2 यत्राश्वर्यं; Ñ V1 B5 यत्र शक्ताः (for यत्रांशा वः). Ñ2 V1 B3.5 Dn D1.3.4 वीरनिषूदनं (for दानव°). — (L. 13) K4 ये सुराः; B3 वै सु°; Dn D1 वः सु°. — (L. 14) K3.4 Ñ1.2 B3 Da D1.2 वा(*or* धा)रयि°. — (L. 19) K3.4 Ñ2 V1 Dn D1.3.4 बहुशो रणे. — (L. 21) K4 N1.2 V1 Dn D1.3.4 transp. वीरं and पुत्रं.

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
पितुः स्वसीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । [10]
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । [15]
तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । [20]
सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूहयन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः । [25]
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
आ पृष्टतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः । [30]
यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रमः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् । [35]
शक्तिं शक्रोऽददत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ।
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]

☞ This passage (from line 3 onwards) is an anticipation of adhy. 104 (*q. v.*).

44

After 1. 67. 14^{ab}, D_2 ins.:

त्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्तौष्ठी सुरक्तनखपङ्क्तिः । [5]
ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
यौ तौ जातौ सुसंश्लिष्टौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
इदं शैलकुशाकीर्णं पल्वलैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
अर्हसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कार्तस्वरविभूषितान् ।
इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
मुमूर्षुं मदनाश्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् । [15]
न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
पतन्ति स्म शरीरं मे पादमूरुशिरांसि च ।
पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
कामाग्निना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् । [20]
हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये मैषज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा संभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिः कथामपि ।
विनान्यौषधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
एवमेतन्महाभाग सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K_4 $Ñ_{1.3}$ V_1 $B_{3.5}$ श्रुतकर्मा; $D_{1.3.4}$ श्रुतसोमः (for सुतसोमः). — (L. 16) K_4 $Ñ_3$ B $D_{2.5}$ प्रसादात्तस्य तस्यैव; D_3 प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K_4 $Ñ_3$ B $D_{2.3.5}$ पुत्रं त्वं (D_3 पुत्रान्हि) जनयिष्यसि. — (L. 22) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.4}$ °भूषितं (for °भूषणम्). — (L. 23) V_1 Bem Dn $D_{1.4}$ निगूहमाना. — (L. 30) V_1 Dn $D_{1.4}$ वेदांगानि च सर्वाणि; D_3 D_8 आ पृष्ठसंप्रतापाच्च. — (L. 34) $Ñ_3$ V_1 Da तदंगजं (for सहा°). — (L. 35) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.4}$ कवचं कुंडले तथा (for the posterior half). — (L. 36) Ñ V_1 Da Dn $D_{1.3.4}$ ददौ (for ऽददत्). — (L. 39) $Ñ_2$ V_1 Dn $D_{1.4}$ °षेण इति क्षितौ.

45

With lines 2–3, 11–12, and 18–19, cf. 1. 67. 30–31.

प्राक्षालयच्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्नोदक्षिभ्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सव्रीडा तमृषिं नाभ्यभाषत । [5]
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलिता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययञ्चिता ।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

सव्रीडैव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय । [10]

वैशंपायनः ।

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तं जगुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सव्रीडा श्रीमती तदा । [15]
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता ।

शकुन्तला ।

राजा तातागमेह दुःषन्त इलिलात्मजः ।
मया पतिर्वृतो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि । [20]
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

☞ The above passage is ins. in *all* S MSS. after 1. 67. 23. The reservation in the footnotes to 1. 67. 23–24 that T₂ G₄₋₆ ins. it after 24 is unnecessary and should be *deleted*.

46

After 1. 68. 9, D₄ (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव । [5]
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याँल्लोकानवाप्य च ।
तस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते ।
गत्वाराधय राजानं दुःषन्तं हितकाम्यया । [10]
दौःषन्तिं यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरूणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तॄणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः । [15]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःषन्त इति विश्रुतः ।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा । [20]
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।

वैशंपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् । [25]
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः । [30]
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुरोद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता । [35]
निशाम्य रुदतीमार्तां दौःषन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्त्वास्ति चेत् ।

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते । [40]
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
निःसृतान्कुञ्जरान्नित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वनं च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

46

(L. 18) T₁ G₁ M नाम (for इति). T₁ G₁ ते पिता (for विश्रुतः). — (L. 23) T₁ G₁.₂ M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व). — (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आर्तां). — T₂ M₈ om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

रुषितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ ।
अहं न गच्छे दुःषन्तं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मनः ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपतीं कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानृशंस्याद्धितं वचः ।
कण्वः ।
शकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थे च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् ।
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिस्मिते ।
वैशंपायनः ।
शकुन्तलां तथोक्त्वा वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिलस्य महात्मनः ।
शृणुष्व वचनं सत्यं ब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वाग्भिरुक्त्वा पृथग्विधम् ।
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्तस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् ।
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् ।
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरशून्यवर्तयत् ।
अब्भक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् ।
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् ।
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहितः पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे ।
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विघ्नो अध्वनो गमने श्रमः ।

47

After 1. 68. 11, D₄ (suppl. fol.; *sec. m.*) S (except G₂) ins.:

वैशंपायनः ।
धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपात्प्राप्य चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।

48

After 1. 68. 13, D₄ (suppl. fol.; *sec. m.*) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T₁ G₁ M भद्रे (for मातः), and काश्यपः (for तद्भवान्). — (L. 20) T₁ G₁ M₈ अश्रमेण.

48

G₂ om. lines 1–14. — (L. 5) M समागताः. — (L. 8) T₁ M₈ °ह्मीचक्रयंत्रैश्च; M₆₋₈ °ह्मीयंत्रचक्रैश्च. — (L. 15) T₁ M₈ (*inf. lin.*) सर्वतः पुष्करिण्यश्च; M₈ सर्वतः पद्मिनीभिश्च; M₆₋₈ वृतां पुष्करिणीं. M (except M₅) उद्यानैरुपशोभितां. — (L. 18) T₁ क्रतुयज्ञैश्च; M₈ क्रतुयज्ञैश्च; M₆₋₈ ब्राह्मणैश्चैव. — (L. 19) M₈.₆₋₈ अकार्यवर्जितैश्चैव (M₈ °वर्जकैर्नित्यं). — (L. 20) M (except M₅) पूर्णां (for सर्वैः). — (L. 21) M इन्द्रस्येवामरावतीं (for the posterior half). — (L. 25) M °कारशोभितः. — (L. 26) M (except M₅) वैश्यैः (for the first चापि). — (L. 28) T₁ G₁.₂ सदाभ्येत्य; M तथाभ्येत्य. — (L. 29) T₁ महायशाः; M₈ महर्षिभिः; M₈ (*inf. lin.*).₆₋₈ मनीषिभिः. — (L. 30) M महर्षयः (for त्वलक्षयन्). — After line 30, M (except M₅) ins.:

शकुन्तलामिदं प्रीता हर्षयन्तोऽब्रुवन्वचः ।

— (L. 32) M (except M₅) अद्य (for एते). — (L. 36) M (except M₅) प्रेक्षकाः प्रशशंसिरे (for the posterior half). — (L. 46) M (except M₅) ये स्वनेत्रैः प्रप°. — (L. 53) M (except M₅) क्लांतान् (for दीनान्). — (L. 60) M (except M₅) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्भिरिति शासनं. — Colophon. *Adhy. no.*: T₁ 86; T₂ 36; G₁₋₃.₆ M 37. — D₄ T₁ G₂.₃.₆ M (except M₅) om. line 68. — (L. 88) T₁ G₁.₂ M₈ लक्ष्यते (for दृश्यते).

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययुः । [5]
तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
शतघ्नीशतयन्त्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
मण्टपैः ससभै रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्मेङ्गलैरुपशोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितैः ।
धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नपूजितैः ।
क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरैः सदा ।
वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः । [20]
एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
इन्द्रसद्मप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसंचयैः ।
तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
तस्यां सभायां राजर्षिः सर्वालंकारभूषितः । [25]
ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
संस्तूयमानो राजेन्द्रः सूतमागधबन्दिभिः ।
कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् । [30]

ऋषयः ।

शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यसि ।
अस्मिंस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः । [35]
प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशशंसुश्च प्रेक्षकाः ।
वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
द्रष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत । [40]

नागराः ।

देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।

वैशंपायनः ।

इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षीनिदमब्रुवन् ।
अभिवादयन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
अद्य नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
एवं ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षवः ।
कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् । [50]
पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
विना संध्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ।
त्वगस्थिभूतान्निर्मांसान्धमनीसंततानपि ।
पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्तान्निरूदरान् । [55]
विशीर्षकानू वैहस्तान्दृष्ट्वा हास्यन्ति नागराः ।
एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् । [60]
किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्वृतम् ।
त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
तस्माद्गमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना । [65]
मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्वै राजमार्गेण पौरवः । [70]
हर्म्यप्रासादचैत्यांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् । [75]
स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमौ ।
रक्तोन्नखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । [80]
एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःषन्तनगरे जनाः ।
पुनः पुनरवोचंस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
सिंहेक्षणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
सिंहोरस्कः सिंहबलः सिंहविक्रान्तगाम्ययम् । [85]

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःषन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृतः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सस्नेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूष्णींभूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वारं समासाद्य विह्वलन्ती नृपात्मजा । [95]
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राजन्राजसमक्षतः ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःषन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Da1 ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ । [5]
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः । [10]
देवतातिथिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुम्भिः शक्यते कर्तुमृते भार्यां कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्यासंग्रहेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते । [15]

50

After 1. 68. 57^{ab}, Da1 ins.:

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः । [5]
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्नुक्तोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप । [10]
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
वाग्भिस्त्वं सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुदः ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् । [15]
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नार्हसि संश्रुत्य तथेति वितथं वचः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् । [20]
त्वन्नाथां लोकनाथस्त्वं नार्हसि त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।
अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि संनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

51

(L. 1) G4 धर्मैवत्सलाः; M (except M5) धर्मैतत्पराः. — (L. 2) T1 G1.4 M (except M5) स्वैर् (for तैर्). — T2 G2–6 M6–8 om. line 6. — (L. 9) M (except M5) दयया (for राजन्वै). T1 G1.3 M (except M5) परमर्षिणा (for वर°). — (L. 12) T1 G4–6 M5 तदा (for वने). — (L. 15) M (except M5) अवोचः (for अकार्षीः). S (except G2.5.6 M5) वाचः (for वासं). T1 G3 M (except M5) °मिश्रिताः; T2 G4 °निश्रिताः; G1 °संमिताः. — (L. 21) T1 G1–4 अनापदि; M5 अपोहितुं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्नराः ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता ।
यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य भृशविस्मिता । [10]
आघ्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
असंस्पृशन्तं वसुधां ययातिं नाहुषं तदा ।
दिविष्ठं प्राप्तमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा । [15]
तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।

वसुमनाः ।

भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
कोऽयं देवोपमो राजा याभिवन्दसि मे वद ।

माधवी ।

शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
ययातिर्मेम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशाः ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाद्भ्रष्टेति चाब्रवीत् ।
सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् । [25]

माधवी ।

तपसा निर्जिताँल्लोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
तस्मादनेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।

ययातिः ।

यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव । [30]
दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चान्न प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
भोक्तारः परिवेष्टारः श्राविताराः पवित्रकाः । [35]
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ।
तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् । [40]
स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
सर्वे ह्यवभृथस्नाता स्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषवित् ।
वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् । [5]
वेदानागमयत्कृत्स्नान्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्ग्रामैरश्वैर्धनैरपि ।
वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च । [10]
ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः । [15]
शंतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
शंतनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
स हस्तिनाह्नि धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुना च समो बले । [25]
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
स वनेषु च रम्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1–17 (*q. v.*).

52

(L. 5) T_2 G_{4-6} वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपाः. — (L. 23) G_3 subst. for the posterior half:

मानाद्भ्रष्टो नृपोत्तमः ।
अयमित्यब्रुवन्पुत्रा माधवीं मातरं तदा ।

— (L. 24) G_3 पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T_2 G_{4-6} वेदपारगाः (for धर्मपा°). — After line 32, T_2 G_{3-6} ins.:

भविष्यति न संदेहः पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T $G_{1.2.6}$ सत्तमः; M_3 विश्रुतः (for संमतः). — (L. 7) M चाग्र° (for भूरि°).

54

After 1. 94. 64, S (which om. 65–66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः । [5]
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।

सूतः ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्गर्भः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयरूढ्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

☞ The passage is followed by 1. 94. 67 (*q. v.*).

55

After 1. 96. 53[e], K4 (suppl. fol.) D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।
अम्बामन्यस्य कीर्त्यन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्यः ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।
परतल्पोपभोगे मामार्य नायोक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

प्रतिष्ठितः शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वयः । [5]
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मतं तव ।
इत्युक्त्वाम्बां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।
विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं भ्रातरं प्रियम् ।
अन्यभावगतां चापि को नारीं वासयेद्गृहे । [10]
अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न संबन्धस्तदावाभ्यां भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति । [15]
अथाम्बा साल्वमागम्य साब्रवीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।
देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तयैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् । [20]
निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टां तेन चालयात् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।
अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हृता । [25]
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्ध्रुवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्माद्गृहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया । [30]
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।
एवमन्वगमद्भीष्मं षट् समाः पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः । [35]
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम भ्रात्रे यवीयसे ।
विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।
भूयः साल्वं समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति । [40]
नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनैवमनैषीत्षट् समा नृप ।
अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।
वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।
सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समादधे । [50]
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।
पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठदकम्पन्त ततः सुराः ।

54

(L. 5) G8 रथमार्गतः; G1.8 सरयूगतः; G6 रथयुग्यतः. — (L. 6) T2 G1–8 अपि (for अभि-). — (L. 8) T1 G1–8 M दाशकन्यां. G1. 8 M8 तव (for तत्र).

तस्यास्तत्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः । [55]
मानयन्राजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां स्रजम् ।
एषा पुष्करिणी दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अम्बे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon.

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां साल्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति । [65]

वैशंपायनः ।

तस्याश्चङ्क्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाद्भयात् ।
अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।

अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च ह्रदे ।
यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हृतौ । [75]
क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
किं नु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]
प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।

यज्ञसेनः ।

जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः । [85]
न हि शांतनवस्याहं महास्त्रस्य प्रहारिणः ।
ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् । [90]
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
तामन्वगच्छद्द्रुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसज्यय ।

अम्बा ।

एवमेव त्वया कार्यमिति स्म प्रतिकाङ्क्षते ।
न तु तस्यान्यथा भावो दैवमेतदमानुषम् । [95]
यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।

वैशंपायनः ।

तां स्रजं द्रुपदो राजा कंचित्कालं ररक्ष सः ।
ततो विस्रम्भमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
तां शिखण्डिन्यबध्नात्तु बाला पितुरवज्ञया । [100]
तां पिता त्वरजच्छीघ्रं त्रस्तो भीष्मस्य किल्बिषात् ।
इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचाराभितुष्टस्तामब्रवीद्ऋषिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरुं प्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
अहमप्यत्र साचिव्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K4 was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the foot-notes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंबां (for एनां). — (L. 3) K4 D4 M5 पापस्य फलम्; M3 अत्यल्प°; M6-8 असार° (for प्रत्यक्ष°). — (L. 5) D4 M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वशः. — (L. 16) K4 D4 M प्रतिपूज्य तम् (for मनसा वृता). — (L. 18) T1 G1.2.6 M3 पुरुषर्षभ (for भरत°). — After line 25, G1 ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

— K4 T1 M (except M5) om. lines 27-30; T2 om. 27-31; G3 om. 27-33. — (L. 31) M (except M5) पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K4 T1 M3 om. lines 34-44; T2 om. 34-48. K4 D4 T1 M (except M5) om. lines 46-48. — (L. 57) K4 D4 G1.3.4 M3 समुपासिता. — Colophon. *Adhy. no.*: T1 97; T2 47; G M 48. D4 G3.4 M6-8 om. line 78. — (L. 88) K4 T2 M3 अभिषजेत्; T1 G3 अभिभवेत्; G1.2 अभिदहेत् (for भीष्मो दहेत्). — After line 88, G2.4.5 M5 ins.:

न प्रत्यगृह्णंस्ते सर्वे किमित्येव न वेद्म्यहम् ।

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत । [110]
तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
तयोरेकः समीक्ष्यैनां स्त्रीबुभूषुरुवाच ह ।
इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव तावुभौ ।
ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशाः ।
ततो बहुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेष्वासः कृताञ्जलिः ।
उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शांतनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयाग्निसंनिधौ । [125]

☞ This passage (55), which is followed by a *repetition* (with v. l.) of 1. 96. 53^{abc}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of 1. 96. 53^{abc}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

S ins. after 1. 98. 17: Dn, after 1038*: D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*), after line 1 of 1038*:

पुत्रलाभाच्च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ।
प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्यां किं मां द्वेष्टीति चाब्रवीत् ।

पत्नी ।

पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुता सदा ।
नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः । [5]

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्रामुयान्नरम् ।
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् । [15]
यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

☞ It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 723 f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of 1. 99. 3, S (which om. उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— G$_6$ (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K$_4$ T$_1$ G M$_8$ अजानती (for अवज्ञया), and परिचरेर्विभुं. — (L. 114) K$_4$ D$_4$ M स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तावुभौ. — Colophon. *Adhy. no.*: T$_1$ 98; T$_2$ 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn °लाभा च. — (L. 2) Dn G$_4$ मां द्वेक्षीति. — (L. 3) Dn T$_1$ M भार्यांया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः. — (L. 4) Dn D$_4$ T$_1$ G$_8$ ससुतं. — (L. 9) Dn D$_4$ M$_{6-8}$ दुःखकारणम्. — (L. 10) Dn T$_1$ G$_{3,6}$ transp. यथा and पुरा. — (L. 12) G (except G$_{1,8}$) पत्न्या (for नार्या). — (L. 13) T$_2$ G (except G$_{3,6}$) तस्मिन्न परं. — (L. 17) Dn T$_1$ M (except M$_8$) °वादाश्च. Dn D$_4$ G$_6$ M$_{6-8}$ नित्यं तासां (for नित्यकालं). — (L. 18) Dn M$_8$ इति (for तस्य). — (L. 19) Dn D$_4$ गंगायां नीय°.

सत्यवती ।
औचथ्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तवानघ ।
मम पुत्रस्तव भ्राता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत । [10]
धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।
भीष्मः ।
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
तन्न जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाभ्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् । [20]
ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
त्यजेच्च घोषमाकाशः सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुरथोष्णताम् ।
वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यस्यदनस्य वा । [25]
उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।
सत्यवती ।
जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।
इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यानरिंदम ।
यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च सुहृष्टाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]
भीष्मः ।
त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
पुरुषांश्चापि मायाभिर्बह्वीभिरुपगूहते ।
सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।
वैशंपायनः ।

☞ Lines 7–30 above are a *repetition* (with v. l.) of 1. 97. 8–10, 13–18, 20 and 22.

58

After 1. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
कुन्युवाच ।
कश्चिन्मे ब्रह्मवित्प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये । [5]
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यदा ।
सूर्य उवाच ।
वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा ददौ तव ।
संत्यज्योभे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G4–6 वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T1 तदा कुरु; G1.2.6 तथानघ (for तवा°). — (L. 14) T2 G4.5 मयि वर्तते (for परमा मयि). — (L. 17) T2 G3–5 कुर्या (for कार्यं). — (L. 27) T2 G4–6 सत्यं सत्यपराक्रम; G3 धर्मं सत्यं परंतप. — (L. 33) T2 G4.5 सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K3 N1.2 V1 B D (except D5) °सितापांगि. — (L. 3) Ko महर्षिः; Ñ2 V1 B1.5 D (except D2) ब्राह्मणः (for ब्रह्मवित्). — (L. 4) Ko.4 Ñ2.3 V1 B D तद् (for यद्). — (L. 5) Ko.4 Ñ2 V1 B D एतस्मिन् (for तदस्मिन्). Ñ2 V1 Dn D1 अहं (for अभि-). — (L. 6) Ś1 K1 स्वा(K1 स्व)पराधे; Ko.3.4 D2 सापराधा; Ñ V1 B5 Dn2 D1 स्वाप°. Several MSS. नित्यशः. K2 D5 सापराधा अपि प्रभो. — (L. 7) B D2.4 transp. यद् and दुर्वासा. Ko.4 Ñ2 V1 D (except D5) वरं ददौ (for ददौ तव). — (L. 8) Ñ1 संभेद्य शांतभावेन; V1 Da1 Dn D1 संत्यज्य भयमेवेह; Ñ3 त्यज्यतां भयमेवेह; D2 सत्यं तेभिहितं भद्रे. Ñ3 V1 D (except D2.4.5) मम (for मया). — (L. 10) Ñ1.3 प्रसज्याह्वानि; Ñ2 V1 B5 D (except D2.4.5) °ह्वानेपि. Ñ1.3 दोषोपि स्याद्-निच्छतः; Ñ2 V1 D (except D2.4.5) दोषः स्याच्चात्र संशयः. — (L. 11) Ko.2.4 Ñ2.3 V1 B D om. सा. Ko.1.4 Ñ2.3 V1 B D सांत्वपूर्वं (for सान्त्वं क्रूरं). — (L. 12) K3 भास्कर; V1 Dn D1.5 भारत (for पार्थिव). — (L. 13) Ko.4 Ñ V1 B (except B5) D (except D5) यशस्विनी (for तप°). — After line 15, D1 marg. *sec. m.* reads passage No. 59 given below. — (L. 16) Ko.4 V1 D (except D2.4) स (for तु). K2.3 Ñ1.3 V1 B5 D (except D2.4) °राज° (for °भोज°).

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम्। [10]
वैशंपायन उवाच।
सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं क्रूरं विवस्वता।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति पार्थिव।
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च तपस्विनी।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ।
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत। [15]
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा।

59

S ins. after l. 104. 9: D4 (marg. *sec. m.*), after line 15 of passage No. 58 above:

साब्रवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः।
सूर्यः।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम्।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते।
पुत्रस्ते निर्मितः सुभ्रु शृणु यादृक्शुभानने।
आदित्ये कुण्डले बिभ्रत्कवचं चैव मामकम्। [5]
शस्त्रास्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते।
नास्य किंचिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति।
वैशंपायनः।
एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह। [10]
कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे।
सूर्यः।
यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम्।
यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति।
मन्त्रदानेन यस्य त्वमवलेपेन दर्पिता।
कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा। [15]
कुन्ती।
प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम्।
सूर्यः।
व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे।
मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि।
वैशंपायनः।
एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूरुहा। [20]
संगता च ततः सुभ्रूरादित्येन महात्मना।

60

After 1. 104. 17, D4 (marg. *sec. m.*). 5 S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत्।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति।
निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा। [5]
अतस्त्वां बोधयाम्येष स्मर्तासि वचनं मम।
कर्णः।
शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधितः।
विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम्।
तं देवदेवं जानन्वै न शक्ष्याम्यवमन्नणे। [10]
सूर्यः।
यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति।
शक्तिं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम्।
वैशंपायनः।
एवमुक्त्वा द्विजः स्वप्ने तत्रैवान्तरधीयत।
कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वप्नं चिन्तयानोऽभवत्तदा।

61

For 1. 105. 4–7, K4 N B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः।
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम्।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम्।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। [5]
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः।
Colophon.
वैशंपायन उवाच।
ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम्।

59

(L. 9) D4 T2 G2. 4. 5 दास्यत्येव हि विप्रे°. — (L. 18) T1 G1 M3. 5 प्रसविष्यसे; G2 प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D4 G5 M6-8 प्रियं मे(M6-8 प्रियम)स्तिति ब्राह्मणः. — (L. 12) D4 G3. 6 M5 °शत्रुविबाधिनीं; D5 °शस्त्राभिघातिनीं.

61

D5 om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) Dn D1. 5 कन्यार्थिनं (for वरा°). — (L. 30) Ñ2 Dn D1 जनाधिपः (for महा°). — (L. 41) K4 B3. 5 Dn D2. 4 पुरीं (for पुरं). K4 Ñ B3. 4. 6 Da2 D2. 4 प्रहृष्टो. — (L. 49) K4 Ñ B5 Dn1. n2

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]
बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं बाह्लीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]
एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे । [25]
व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः । [30]
धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः । [35]
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । [40]
आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् । [45]
स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।

ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च । [50]
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् । [55]
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रूननेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in Gs after 1. 107. 24, is not an insertion peculiar to Gs, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except Ś1 Ko–s (V1 missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा । [5]
कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातां ब्रवीषि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D1.2 निर(or रा)क्रामत्. — (L. 53) Bs D (except D2.4) om. च. — After line 53, Ñ1 ins. (with v. l.) 1. 105. 6. — (L. 55) Dn D1 देवगर्भाभो. — (L. 56) Dn D1.2 °पुष्टबलैः.

63

(L. 2) S ऋषेर्मेतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T2 G5.6 M3.5 अत्र (for प्र-). — (L. 3) K4 Bs T2 G वेश्या°. S एतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S om. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धान्या तदा नृप ।
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । [20]
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ।
अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका ।
कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता । [25]
यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् । [30]

व्यास उवाच ।

पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाय्य महातपाः ।
तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After 1. 113. 10, D_4 (marg. *sec. m.*). 5 S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह । [5]
अभ्यागच्छद्द्विजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शास्त्रतः ।
स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
क्षुत्पिपासाश्रमैरार्तः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्द्विजस्तदा ।
उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

S जन्मापि धृत[? read धार्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6–8. — (L. 6) $\tilde{N}_{1.2}$ B_4 त्वं प्र-; $\tilde{N}_3$ Da_2 Dn D_1 त्वं तु (for जातां). — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. $\tilde{N}_2$ D (except $D_{2.4.5}$) यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महामुनिः (for °तपाः). — (L. 13) T G सिंचन्वै; M संसिंचन् (for आसिच्य). T G अधारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्प्यते भागः. T G तं तु धान्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B_5 $D_{1.2.5}$ M कुंभेषु; T_2 $G_{2.4.5}$ चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) $\tilde{N}_{1.3}$ सुमहाव्रता; S सुमहायशाः. — After line 16, S ins.:

नाब्रवीच्च ऋषिं किंचिद्भौरवाच्च यशस्विनी ।

— (L. 17) Om. in S. $\tilde{N}$ B_1 Dn दुहितुः स्नेह°. — After line 17, B_5 ins.:

महर्षिमब्रवीत्किंचिद्भौरवात्सा तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिर्भाषतेन्यथा (M °ते मृषा). — (L. 20) T G M_5 वै (for इयं). $M_{3.6-8}$ भवेन्मम परा तुष्टिः. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S °व्रजाल्लोकानवाप्तः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D_5 ins.:

अध्रुवं कृतमेवैतद्दुहित्रा सह संगताः ।

— (L. 23) S अधिकं, and जामातृभिः. — After line 23, D_5 S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहित्रा सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तप्तं) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेस्ति ($G_{1.5}$ M_{6-8} °केसिन्) तथा°. — (L. 29) K_4 $\tilde{N}_3$ B_5 व्यभज्यत; $\tilde{N}_{1.2}$ Da Dn D_1 व्यभजत्स; $D_{4.5}$ व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुंडेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवच्चापरं खण्डं वामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T_1 कुंभं; T_2 G ह्येव; M ह्येतत् (for त्वेतत्). S वायुदीरिता. — (L. 32) K_4 Da Dn $D_{1.5}$ दौहित्रयोगाय भाग; B_5 दौहित्रयोगाद्भागोयं. $\tilde{N}_2$ D_4 परिशिष्टः; S एको दृष्टः. — (L. 33) Several MSS. सुभगा. — (L. 34) S अन्यद्. Da S घृतकुंडं. S आनाय्य सुमहा°. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभागं परंतप. — After line 35, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्). $\tilde{N}_{1.3}$ चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see footnotes on p. 480.

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।

उद्दालकः।

मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता। [15]
मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवाग्घृणी । [20]

ब्राह्मणः।

अपूर्वी भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतस्त्रियः ।
प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।
सदृशी मम गोत्रेण वहाम्येनां क्षमस्व वै ।

पाण्डुः।

इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम्। [25]
यष्ट्याधारः स्रस्तगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमां तामचिन्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1. 113. 12, D_5 S ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मवित्तमः ।
शापानुग्रहयोः शक्तस्तूष्णींभूतो महाव्रतः । [5]
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।
प्रत्यवोचद्द्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वचः । [10]
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।
मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः । [15]
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

66

After 1. 113. 40^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयं स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः । [5]
विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तत्राणि सप्ततिः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तत्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]
योगशास्त्रं च सांख्यं च तत्रं लोकायतं तथा ।
तत्रं ब्रह्मलुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नव विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः । [20]
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः ।
प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च । [25]
चतुःषष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः । [30]
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।
विदानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः । [35]
शक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।

64

After line 6, D_5 reads 1189*. — After line 24, G_2 ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितॄणामृणमोचकम् ।

प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुत्रारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T_2 G_{4-6} M_{6-8} प्राणदानेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।
अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After 1. 115. 28, D_4(suppl. fol. *sec. m.*).5 (partly; and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्भीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककर्शिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः । [10]
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमाराणां पारिबर्हाण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।
गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामखैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितॄनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः । [35]
असिचर्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठश्चुरनाराचान्गृध्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपर्याप्तान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिंदमाः । [45]
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a *repetition* of 1. 115. 28 —a clear sign of interpolation—and a *colophon* (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

67

☞ This passage occurs also in D_4 (suppl. fol. *sec. m.*), which was inadvertantly omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to 1. 115. 28. D_5 ins. lines 4–44 of the passage after 1. 116. 1^{ab}, om. the rest.

(L. 3) D_4 आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) D_4 तत्रैव चावसत्पांडुः शतशृंगे महामनाः. — (L. 7) D_4 तपः परममास्थितः (for the posterior half). — (L. 8) D_4 दृष्ट्वा तु कुशलं तेषां पप्रच्छुरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L. 11) D_4 दिनानि कतिचित्त्वैवमुषित्वैकत्रपूजिताः. — (L. 12) D_4 वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D_4 प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ्य स्वकांस्तदा. — (L. 15) D_4 ततः पुरोहितो राजन्मथुरायां विनिर्गतः. — (L. 16) D_4 वसुदेवाज्ञयादाय (for the prior half). — (L. 18) D_4 हस्त्यश्वरथयानानि वस्त्ररत्नशतानि च. — Colophon. *Adhy. no.*: D_4 123; T_1 115; T_2 65; G M 66. — After the colophon, D_4 ins.:

जनमेजय उवाच ।
कस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामायुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायनः ।
पाण्डवानां तथायुस्त्वं शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशे बीभत्सुर्वै चतुर्दशे ।
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतुर्नागसाह्वयम् । [50]
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिताः ।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षं पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् । [55]
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमद्यूतनिर्जिताः ।
भुङ्क्त्वा षट्त्रिंशतं राज्यं सागरान्तां वसुंधराम् ।
मासैः षड्भिर्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य इष्टां गतिमवाप्नुवन् ।
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम् । [60]
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

☞ The passage is immediately followed by 1. 116. 1 (*without* वैशं°).

68

After 1. 116. 22, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहीति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम् । [10]
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा ।
तं तथाशायिनं पाण्डुमृषयः सह चारणैः ।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादश्रूण्यवर्तयन् ।
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् । [15]
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूविरे ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।
हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै । [20]
निधनं प्राप्तवान्राजन्मद्वाक्यपरिसंक्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमावुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियान्हित्वा प्रयातोऽसि विशां पते ।
नूनं त्वां त्रिदशा देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्त्वया ।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते । [30]
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्चितां तव ।

वैशंपायनः ।
विलपित्वा भृशं त्वेवं निःसंज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे पाण्डवा वेदपारगाः ।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि । [35]
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

— (L. 49) D_4 भीमः पंचदशाब्दे तु मन्वब्दे वै धनंजयः; G_6 M_8 पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनंजयः(!). — (L. 56) T_1 $G_{1.2}$ बभूवुः; G_6 M_8 बभ्रमुः (for विभ्रम-). D_4 वने वैराटके तथा (for विभ्रम°). — After line 56, D_4 (which om. line 57) ins.:

संधौ युद्धे त्वतिक्रान्तं मासषट्कं नृपोत्तम ।
चतुःपञ्चाशद्वर्षेण निशशासुर्वसुंधराम् ।

— (L. 58) D_4 तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior half). — After line 58, D_4 (which om. line 59) ins:

महाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D_4 इत्येवमादितः प्रोक्तं (for the prior half). — (L. 62) D_4 वर्षेण बलभद्रोपि कृष्णाज्येष्ठः प्रकीर्तितः. — After line 62, S (except $G_{8.5.6}$) ins.:

रामो वृकोदराज्येष्ठः त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।;

while D_4 ins.:

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान् ।
रेमे स काश्यपयुतः पत्नीभ्यां तु भृशं तदा ।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्नः पार्थस्तस्य च धीमतः ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्यहर्षयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संशितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणान्वितैः ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D_5 after 1. 116

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्ताम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः । [50]
अभुक्त्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
तस्मिंस्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावाप्तं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा । [60]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After 1. 116. 30, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगे बालपुत्रे तु न मर्तव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेष्वर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् । [5]
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्र्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो भ्राता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः । [10]
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्म शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याप्यनुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षींस्ता परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
मूर्ध्न्युपाघ्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

---

30. — (L. 10) T_1 $G_{1.2}$ M_8 भारत (for भारतीम्). — (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले! Cf. line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T_1 $G_{1.2.6}$ M_8 जीवाम (for वर्ताम). — (L. 55) T_1 G (except $G_{4.5}$) M_8 °पुत्रैश्च पंचभिः.

69

Line 22 = line 7. — After line 22, D_4 ins.:

न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।

— (L. 35) D_4 वृद्धोपासनसंसक्ताः; T_1 G_1 M_8 वृद्धानुशासने सक्ताः; G_8 बुद्ध्युपासने सक्ताः; G_5 वृद्धानुपासनायुक्ताः.

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठश्चतुर्णां धर्मतः सदा ।
वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [35]
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
तस्मात्सर्वे कुरुध्वं वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिताः ।
ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
ऋषीणां संनिधौ यैषा मया वाग्भ्युदीरिता ।
दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्षीर्विचारणाम् ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी । [50]
अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिनि ।
संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
अश्वमेधाग्निमाहृत्य यथान्यायं समन्ततः ।
काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
रुदञ्शोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119. 7, G1 ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्व एव हि ।
पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्वर्यमदान्विताः ।
पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्घृणाः ।
कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]
रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
दृष्ट्वानन्दसुखं प्रीत्या द्रक्ष्यामः श्रृणुष्व ह ।

71

After 1. 119. 30^{ab}, K4 Ñ B D ins. (cf. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ।
न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
एवमस्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । [15]
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः । [20]
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः । [25]
स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः । [30]

71

Ds ins. various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B4.5 उत्पादितं; Dn1.n2 उपपादितं; D4 दृष्ट्वा कृतं. — (L. 11) Da प्रविशंति (for विशन्ति स्म). — (L. 14) Dn D2.4 यंत्रैः (for जलैः). — (L. 16) Ñ1.2 तथा श्रीकुञ्जलैरपि; D2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) Ñ B1.2.6 Da D2.4 उपपन्नान्. — (L. 25) Ñ1.2 D2 भ्रातृबंधु-; Ñ2 Dn भर्तृवच्च. — (L. 27) Ñ2 Dn D1 बहु (for वक्त्रे). — (L. 28) K4 प्रतिक्षितं; Ñ Dn D2.4 प्रतीक्षितं; Da D1 प्रतिष्ठितं.

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After 1. 119. 38[ab], K4 Ñ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्मानुपाप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । [25]
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदमः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः । [30]
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः । [35]
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः । [40]
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः । [45]
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः । [55]
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

72

(L. 1) N3 Be Dn D1. 5 सर्वे (for सर्पा). — (L. 3) Dn D1 ह्यप्सु. — (L. 7) Ñ B1 Dn D1 transp. तं and त्वं. — (L. 22) Ñ1. 3 B1. 5 Dn D1. 4 स (for सन्). — (L. 25) N3 B (except B1) D2. 5 नागदंते. — Colophon om. in B D2. 5. *Adhy. no.:* Dn2 D4 128; Dn3 127. *Aggregate śloka no.:* Dn2 5037. — (L. 33) K4 नाविंदन्; Ñ1. 2 Dn ह्यविंदन्; B1 D2 अविंदन्; B5 ह्यविंदन्; D5 चिंतयन्. — After line 36, D5 ins.:

नैतत्साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं व्यचिन्वन्त स पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वत वनं सर्वे न पश्यन्ति स मारुतिम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) Ñ2 Dn °भ्येत्यसाविति. — After line 5[4] B5 ins.:

विदुर उवाच ।

द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।
ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति तं जनाः ।
आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।

विदुर उवाच ।

मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः । [65]
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
भ्रातरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः । [75]
भुक्त्वान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामभयं पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाजलरुहेक्षणः । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च । [85]
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ।
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः । [95]
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।

ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलशूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]
चेलकम्बलवेश्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धातराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः । [15]
एवमस्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । [20]
उद्यानं स्माथ पश्यन्ति भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

(cf. the ins. in D_5 given above). — (L. 61) D_5 दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) N_2 B_5 Dn $D_{1.5}$ प्रतिबुध्यंतं. — (L. 71) $Ñ_{1.3}$ $B_{3.6}$ Da $D_{4.5}$ °च स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जलैः. — After line 94, K_4 $Ñ_3$ $B_{1.5}$ D (except D_5) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

73

The first few lines of this passage are found in D_5 also. — (L. 2) $G_{1.4.6}$ प्राणवान्. For lines 5–6, cf. 1. 119. 29; for 7–8, cf. 1310*; for 9, cf. 30^{ab}. Lines 10–40 are an almost verbatim repetition of lines 1–31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T_1 G_{1-3}

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते । [30]
परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया । [35]
प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । [40]
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दनाः ।
विहारायतनेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुप्त्वापारुह्य तत्स्थलम् । [45]
स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
सशेषत्वान्न संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः । [50]
पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीच्चदृच्छया ।
स निःसंज्ञो जलस्यान्तमवाप्यै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
दश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषैः । [55]
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।
ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः । [60]
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः । [65]
पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः सन्पृथायाश्चार्यकेण तु ।
ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः । [70]
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । [80]
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
शेते स्म च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषह्रदे ।
प्रक्षिप्य कृतकृत्यं स्म आत्मानं मन्यते तदा ।
प्रभातायां रजन्यां तु वनात्प्रविविशुः पुरम् ।
वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि । [90]

गंगामिमां न(T1 च; G1 प्र-)यामोघ. — After line 16, G1 ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिभिया तदा ।

— After line 31, G1 ins.:

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
खेलन्तः प्रहसन्तश्च विवृतेषु कुमारकाः ।

— For line 34, G1 reads:

ख* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।
बहिर्मधुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।

— For lines 41–49, cf. 1. 119. 31–34. — After line 48, G1 ins.:

खानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L. 49) G1 लतापाशैर्दृढं बद्ध्वा. — For lines 52–57, cf. 1312*; for lines 58–59, cf. 1. 119. 38^{ab}; for 60–85, cf. lines 1–26 of passage No. 72 above. — (L. 64) T1 G1 विषाविष्टोंतरं प्रा°; G6 निश्चेष्टोसाननुप्रा°. G1.2 दष्टोप्यनै°; G5.6 दष्टोन्वबुध्यत. — For lines 69–71, G1 subst.:

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पृष्टः सुहृत्तमः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं भीमः प्रीतोऽभवत्तदा ।
वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहामृतं वचः ।

— (L. 88) T1 G4.5 प्रविवेश पुरं ततः. — For lines 89–93, cf. lines 30, 33–36 of passage No. 72 above. — After line 89, G1 ins.:

इति स पृच्छतां नॄणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा तं स्मानुपश्यति ।
उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः ।
अभिवाद्याब्रुवंस्ते वै अम्ब भीम इहागतः ।
नेति स्माह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवाः । [95]
भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने क्वितः ।
विचितानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
उवाच क्षत्तर्बलवान्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।

विदुरः ।

मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं तथा ह्यृषिरभाषत ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ।
शय्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विभूषितः । [115]
भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्तं महाभुजः ।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाजलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः पाण्डुनन्दनः ।
अन्तर्दधुश्च ते नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् । [120]
अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।
प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुनं ततः ।
अभिवादितश्च तैर्वीरैः सस्वजे च यमावपि ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदरः ।
यदा स्ववगमंस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
न स्वेव बहुलं चक्रुः प्रयता मत्ररक्षणे ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
निःश्वसंश्चिन्तयंश्चैव अहन्यहनि तप्यते ।
एवं दुर्योधनः पापः शकुनिश्चापि सौबलः । [130]
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71–72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl.) adhy. ends (lines 130–133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D1 (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly. — Cf. also footnote under 1. 119. 29.

74

After 1. 121. 21, B1 ins.:

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

— (L. 91) T1 G4 नायांतं स्म स पश्यति; G1 तेषामेवासमंजसं. — (L. 100) G1 उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च. — After line 100, G1 ins.:

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गतः ।

— For lines 101–105, cf. lines 51–52 of passage No. 72 above. — (L. 105) G1 न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति. — After line 105, G1 ins.:

दुर्योधनो न हि स्वच्छस्तच्छङ्के मे मनः ।

— For lines 107–114, cf. lines 59–66 of passage No. 72 above. — After line 112, G1 ins.:

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवाः प्रत्यहं दिवा ।
दुःखाकारं गोपयन्तः दुःखिताः [शेरते] निशि ।

— For lines 115–124, cf. lines 74–75, 80–89 of passage No. 72 above. — (L. 123) G1 तैः सर्वैरर्जुनं परिषस्वजे. — (L. 124) G1 यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत. — After line 124, G1 (which om. line 125) ins.:

तन्नागलोकवृत्तान्तं प्रत्यागमनमेव च ।
प्रजानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृतं नृप ।

— (L. 126) T1 प्रयत्नं तस्य रक्षणे; T2 G6 प्रयतंतास्य रक्षणे; G1 प्रचक्रुस्ते स्वर°; G2.3 प्रयतुस्तस्य र°; G5 प्रयतंतश्च र°. — (L. 130) T1 G1.2 कर्णः (for पापः).

राम उवाच ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except Ś1 Ko-3 ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु । [10]
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया । [20]
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K$_4$ N B D T$_2$ G$_{1.4.5}$ ins. after 1. 122. 47: G$_2$, after 41^{ab}:

अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । [5]
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K$_4$ अहं तु वाक्यं नित्यं च सारत्वेवाभवं तदा; S उक्त(T$_2$ G$_{4.5}$ तच्च)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T$_2$ G$_{4.5}$ हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्मना. — (L. 2)=(var.) 1. 121. 11^{cd}. S पितृनियुक्तत्वात्. — (L. 3) D$_5$ T G शारद्वतीं; M नाचिकेतीं. T$_1$ G$_{1.6}$ M महाप्राज्ञ. K$_4$ S समाहितः (G$_1$ विधानतः) (for महाव्रताम्). — Lines 4–5=(var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K$_4$ N$_{1.2}$ B$_6$ Dn D$_1$ सत्रे; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S आत्मजं (M$_3$ अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K$_4$ धनिकान्वीक्ष्य पुत्र°; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S °रुदत्तात (T$_2$ G$_{4.5}$ °दन्दृष्ट्वा; G$_2$ °दद्राजन्; G$_3$ M$_5$ °दंस्तात) दिशो दश विमोहयन्. — After line 9, S (except T$_2$ G$_{4.5}$) read lines 14–15. — (L. 10) S स्वकर्मणि. — (L. 11) S आगच्छामीति जानंस्तानहं देशान् बहूनपि (T$_2$ G$_{2.4.5}$ भ्रमन्नपि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K$_4$, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अयाचित्वा परिक्रामन्नाध्यगच्छं धनं क्वचित्. — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्स स्म (T$_2$ G$_{4.5}$ स स्म नृत्यति पीत्वा तु) पीतक्षीरोहमित्यपि. — S om. lines 16–17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T$_2$ G$_{4.5}$ M$_{5-8}$ °मुप)पद्यत. — After line 19, S (which om. lines 20–23) ins.:

क्षीरारसज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु धिङ् मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T$_2$ G$_{1.4}$) न (for च). M सुरैर् (for पुरा). Ñ B$_{1.5}$ Dn D$_{1.2}$ वसे (for भृशम्). S वर्जितां गर्हितां भृशं. — (L. 25) K$_4$ S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया. — (L. 26) S (except G$_{1.2}$) प्रियं पूर्वं वक्तारं सूनृतां गिरं. — (L. 27) K$_4$ पूर्वसख्यनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः (°द्धं or °द्धिं). S सोमकं.

76

(L. 1) Om. in T$_2$ G$_{1.5}$. G$_{2.4}$ अभिजग्मुस्तदा द्रोणं. — After line 1, D$_5$ ins. a colophon (*adhy. no.* 33). — (L. 2) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ बुद्ध्या भुजबलोद्योगे. — (L. 4) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ लाघवात्सौष्ठवेन च. — (L. 5) Ñ$_{1.3}$ शिक्षार्थमेव; T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ समेतानां तु (for सर्वे°). — (L. 6) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्त्रे परां क्रियाम् । [10]
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः । [15]

77

T2 G5 ins. after 1. 123. 6ab: G2.4, after 6: G1, after 7:

अस्त्रवान्नान्वियेषास्त्रं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
एतच्छ्रुत्वा तदा जिष्णोर्वर्धते द्रोणशासनम् ।
परमं चाकरोद्यत्नं धनुर्वेदे परंतपः ।
अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वशस्त्रभृतां वरः । [5]
सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
शिशुकं मृण्मयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः । [10]
चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
पञ्चकैरनुविव्याध मग्नं शिशुकमम्भसि ।
तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् । [15]
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यन्न विद्येत पाण्डव ।
ससंहारप्रयोगं च त्वमधीष्व व्रतं चर ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि । [20]
यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
बाधते मानुषाञ्शत्रून्यदा वामानुषः क्वचित् ।
तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् । [25]
तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
अवाप्तास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da1 Ds S ins. after 1. 128. 4ab: K4 Dn D5, after 4: D2 (suppl. fol. *sec. m.*), after 1. 127. 11ab:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिभिः सह । [5]
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् । [10]
ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

पेंद्रं तु विषमं द्रोण उपदेशेभ्यभाषत (G1 °णो धनुर्वेदचिकीर्षया). — (L. 7) T2 G1.2.4.5 एकः सर्व° विव्याध शरमुत्तमम्. — (L. 8) T2 G1.2.4.5 प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T2 G1.2.4.5 यावन्नाभ्यधि(G2.4 यावत्तेनाभि)गच्छंति तावदस्य परा गतिः. — (L. 11) D2 कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D5 जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्; T2 G1.2.4.5 तज्ज्ञे शंकयान्वितं. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 पर्जन्येनैव सोस्त्रेण. — (L. 13) T2 G1.2.4.5 गुरुमायात्स फल्गुनः. — (L. 15) K4 नावसीदति; D2.5 न प्रहीयत; T2 G1.2.4.5 न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T2 G1.2.4.5 पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

77

G2 om. lines 1, 17–29. — After line 23, G5 reads 1. 123. 76. — After the above passage, G1 *repeats* 1. 123. 7ab with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7a); the repetition is followed by 1386*.

78

☞ Da2 was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da1 Dn D2.4 वररथारूढाः; D5 T1 G1–3.5 रथवरारूढाः. Da1 Dn D2.4.5 T1 G1.3.5 कुमाराः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da1 Dn D2.4 °संनाहो, and यज्ञसेनो महीधरः. — (L. 10) Da1 Dn D2.4 °दुः सर्व एव ते. — (L. 14) Da1

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोत्सेकः कुमाराणामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
कुमारैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्रधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्जयः । [30]
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः । [35]
अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पिल्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । [45]
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्भूतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः । [50]
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः । [55]
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन्नागरांश्चैव नावधीदर्जुनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn D2.4 दर्पोद्रेकात्. K4 T1 आचार्य द्विज°; Da1 Dn D2.4 M5 आचार्य °त्तमं; G1 अनिवार्यो द्विजोत्तम. — (L. 16) Hypermetric! Da1 Dn D2.4.5 T1 G1-3.6 एतैरशक्यः पां°; T2 G4.5 एतैरशक्यो यज्ञसेनो. — (L. 19) Da1 Dn D4.5 G1 M8 प्राधा°; T2 G2.4.5 संप्रधावत. — (L. 22) Da1 Dn D2.4.5 तत्र (for सर्वे). — (L. 26) T2 G2.4.5 शुश्रुवुः सिंहनादांश्च पांडवाः सुमहाबलाः. — (L. 27) Da1 Dn D2.4 संस्पृश्य गगनं महान्. — (L. 28-29) Da1 Dn D2.4 transp. दुर्योधनः and दुःशासनः. Some MSS. संक्रुद्धाः. — (L. 34) MSS. अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्). K4 चचार च ववर्ष च; T2 G2.4.5 शरवर्षैः(G2.4 °पातै)रवाकिरत्. — After line 34, T2 G (except G8) ins.:

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विंशकैः शरैः ।
शकुनिं विशिखैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्ममेदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वैः पृथक्पृथगरिंदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्धा तथान्यान्विविधैः शरैः ।
विव्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरम् ।
विनद्य कोपात्पाञ्चालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनूंषि रथयन्त्रं च हयांश्चिच्छेद सायकैः ।
चकर्त सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।

— (L. 35) Da1 Dn D2.4.5 T1 G1.3.6 मुसलैर्यष्टिभिस्तदा. — (L. 36) K4 M6-8 अभ्यद्रवंत. M3.5 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवाम्बुदाः. — (L. 37) K4 D5 पांचाल्याः; Da1 Dn D2.4 ते पौराः (for काम्पिल्याः). — (L. 38) Da1 Dn D2.4 कौरवानेव; D5 T1 G2.3.6 कौरवाणां च (for नागराणां च). — (L. 39) K4m न तिष्ठंति; T1 G1 रुदंति स्म (for नदन्ति स्म). — After line 39, D4 (marg. *see. m.*) T2 G (except G8) ins.:

पाञ्चालशरभिन्नाङ्गो भयमासाद्य वै तदा ।
कर्णो रथादवप्लुत्य पलायनपरोऽभवत् ।

G2.4.5 cont.:

न पाण्डुपुत्रान्न द्रोणमेक एव वनं ययौ ।

— (L. 41) Da1 Dn D2.4 रथानारुरुहुस्तदा. — (L. 42) Da1 Dn D2.4.5 मा युद्ध्यस्वेति पांडवं; T1 मा युध्येति च पांडवं. — (L. 44) Da1 Dn D2.4.5 G1.3.6 सदाभूद्भयं सह; T1 तदा तस्मिन्रणोत्सवे; T2 G2.4.5 गदाचापधरोरिहा (T2 °रो रणे); M5 तदा दण्डसहायवान्. — (L. 45) Da1 Dn D2.4 शत्रुस्वनं; D5 T1 G1.3 शंखस्वनं. K4 Da1 Dn D2.4 T1 G8 M6-8 श्रुत्वा (for कृत्वा). — (L. 46) Da Dn D2.4 रथेनानादयन्दिशः.

कालयन्रथनागाश्वान्संचचार वृकोदरः ।
भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फल्गुनस्तदा । [60]
पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्ततः ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वशः । [65]
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
नादृश्यत महाराज तत्र किंचन संयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
पाञ्चालानां कुरूणां च साधु साध्विति निःस्वनः ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा । [80]
महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनंजयमभिद्रवत् । [85]
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।

ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
विव्याध बलवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् । [90]
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः । [95]
स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनार्दितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
हयेषु विनिकृत्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । [100]
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः । [105]
तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
खड्गमुद्गृह्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येषामाछ्य सहसानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्यानां बाह्वोर्बलमथात्मनः ।
सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः । [115]

— (L. 51) Some MSS. स (for सु-). — (L. 57) Da1 Dn D2.4.5 पदातींश्च रथांश्चैव. K4 Da1 Dn D2.4.5 G2 न्य(D2.4 G2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da1 Dn D2.4.5 T2 G1.2.4.5 चालयन्. Da1 Dn D2.4.5 रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da1 Dn D2.4 क्षिपन्नागात्स पांडवः. — (L. 65) K4 Da1 Dn D2.4.5 संछाद्य. — (L. 66) Da1 Dn D2.4.5 सिंहनादं मुखैः (D5 महत्) कृत्वा. — (L. 68) Da1 Dn D2.4 नामृष्यत्पाकशासनिः. — (L. 69) K4 पांडवः; Da1 Dn D2.4.5 पांचालान् (for पाञ्चालं). Da1 Dn D2.4 समरेद्रवत्. Dn D2 om. lines 73–77. — After line 73, K4 D2 G4.5 M ins.:

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L. 74) Da1 D5 T G1–3.6 om. न. — (L. 79) K4 m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K4 Da1 Dn D2 G3 M3 महासिंहो. — (L. 85) Da1 Dn D2.4 °जयमद्रुद्रुवुः. — (L. 87) Da1 Dn D2.4.5 सैन्यं; T1 G2 सैन्ये; T2 G1.4.5 सेनां. — (L. 89) Da1 Dn D2.4 गाढं (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da1 Dn D2.4 युधि; M3.5 रणे (for मृधे). — After line 98, G2 ins.:

मर्दयामास संक्रुद्धः पार्थः प्रौढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da1 Dn D2.4.5 विनियुक्तेषु; T2 G4.5 पतितेष्वेवं; M3.5 विनिपक्तेषु. — (L. 102) Da1 Dn D2.4.5 G3 अभ्यवर्षत. Dn पांडवं (for पार्षतम्). — (L. 104) Da1 Dn D2.4 धनुश्छित्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) G1.6 M आददानः. — (L. 107) Da1 Dn D2.4 उद्भूय; D5 T G2.4.5 उद्यम्य (for उद्गृह्य). — (L. 108) Dn D4 T1 सहसापतत्; T2 G4.5 °सा बली. — (L. 110) Da1 Dn D2 पार्थः (for तार्क्ष्यः). — (L. 111) M (except M5) व्यद्रवंत. — (L. 112)

अर्जुनः ।
संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
मा वधीस्तद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।
वैशंपायनः ।
भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारितः ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महारथः ।

79

After adhy. 128, K4 D4.5 (all suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।
द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशंसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षाद्भृपतिः कर्मसिद्ध्यै द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् । [5]
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वियादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च । [10]
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ।
तत्र नाज्ञातकः कश्चिन्न चासीदव्रतो द्विजः ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । [15]
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी श्रान्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ।
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे । [20]
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामदः ।
पाद्येनासनदानेन तथार्घ्येण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे । [25]
कृतश्चायं समुद्योगस्तद्ब्रवीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपदः स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी । [30]
उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षिः प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैवं स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्ततः । [35]
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्याद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् । [40]
विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फलं दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकान् ।
विविनक्ति न शौचार्थं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञान्निरूप्य च ।
भैक्षमुञ्छेन सहितं भुञ्जानस्तत्तदा ततः । [45]
कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुनः ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामथ प्रीतो मुहुर्मुहुः ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

Da1 Dn D2.4 स बाह्वोर्बलमात्मनः (Da1 D2.4 °स्थितः). — L. 115 = (var.) 1. 128. 4^{cd}. — (L. 116) M गुरोर्नो द्रुपदो राजा संबंधी सुमहामतिः (M3.5 °बलः). — After line 116, T1 ins.:

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।

— (L. 119) G1.5 धर्मयुद्धेषु; M युद्धकरणे. Da1 Dn D2.4.5 महाबलः. — After line 119, D4 (marg. *sec. m.*) T2 G1.2.4.5 ins.:

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पिल्यां कुरुनन्दनः ।

79

The sub-group T2 G4.5 offer many variants for this passage; but being intrinsically unimportant they have been mostly ignored in these notes.

— (L. 4) Hypermetric! K4 द्रुपदोत्प्रमर्षितो राजन्; D4 द्रुपदोमर्षितो राजन्; D5 द्रुपदस्त्यज्य राज्यं तु; G1.6 °स्त्वमर्षणाद्राजा; G2.3 अमर्षाद्रुपदो राजा; M3.5 ततस्त्वमर्षाद्रुपदः; M6-8 °स्त्वमर्षाद्राजेंद्र. — After line 10, D5 ins.:

क्षात्रेण च बलेनापि चिन्तयन्नान्वपश्यत ।

— After line 23, G2 ins.:

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रितः ।

— K4 T2 G4.5 M om. line 30. — For line 31, D5 subst.:

उपयाज कृते तस्मिन्गावां दतासि तेऽर्बुदम् ।
यच्च तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः ।

— (L. 50) K4 M6 तमहं; D4 M3.5 तं वै; G1 मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
भृशं संपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ।
गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो । [55]
द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
तस्माद्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
भारद्वाजाग्निना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः । [60]
ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् । [65]
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
कार्तवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् । [70]
क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
नेषवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
मा मैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाग्र्यः संभारांश्चोपकल्पय ।
एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः । [85]
याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजहे तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
कौकिलीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः । [95]
सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।

पृषती ।

नालिकं वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च । [100]
न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।

याजः ।

याजेन स्पृष्टं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रैहि तिष्ठ वा ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः । [105]
ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
वीरः सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
जातमात्रे कुमारे च वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते । [115]
कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा । [120]
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एवं). K4 D4 T2 G5 M मन्ये; G1 तं वै (for तस्मात्). K4 D4 T2 G1.5 M भ्रातरं (for मन्येऽहं). — (L. 56) T2 G °वैराभितप्तं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि. — K4 D4 M om. lines 57–58. — T2 G5 ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K4 D4 M om. lines 68–70, 72–73; D5 om. lines 69–70. — (L. 75) K4 T2 G1.3.6 M6 क्षत्रं ब्रह्मपुर°. — K4 D4 M om. line 80. — (L. 81) K4 D4.5 M प्रददाम्यर्बुदं. — (L. 84) K4 D4 M °श्चोपपादय. — After line 85, D5 G (except G5) ins.:

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K4 D4 G2 M om. lines 86–87. — (L. 107) K4 D4

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी । [125]
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं नितीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा । [130]
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृषती राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
धृष्टत्वादप्रधृष्यत्वाद्धर्षाद् द्युम्नभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः । [140]
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नं तु पञ्चाल्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अमोक्षणीयं दैवं हि भावितत्वान्महामतिः । [145]
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यर्थरक्षणात् ।
सर्वास्त्राणि तु स क्षिप्रमाप्तवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।
द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवाप्तवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
कौतूहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।

वैशंपायनः ।
राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
कालस्तु सुमहान्राजन्प्रत्ययात्सुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समादधे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महान्राजन्प्रत्ययाद्नृपसत्तम । [160]
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रं राज्ञोऽपतद्भुवि । [170]
तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पद्भ्यामाक्रमतायुष्मंस्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्त्वार्द्रात्पादान्तस्यान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः । [175]
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः । [180]
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालान्नातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K₄ D₄ M om. lines 109–110, 131–133. — (L. 138) K₄ D₅ T₂ G₂.₄.₅ M₆ द्युत्संभवादपि; G₁ द्युम्नस्य संभवात्. — (L. 140) D₄ G₁.₃.₆ M₆–₈ °वाभवत्कृष्णा. — K₄ D₄ M om. line 142. — (L. 145) K₄ D₄ भवितेति; D₅ स तु मत्वा; G₁.₂.₆ एवं मत्वा; M₆–₈ एवमुक्त्वा. K₄ D₄ M om. line 147. — Colophon. *Adhy. no.*: T₂ G₃–₅ M 82; G₁.₆ 83; G₂ 84. — (L. 174) K₄ D₄ T₂ G₂.₄.₅ M चास्य; D₅ राजन् (for त्वार्द्रात्). K₄ D₄ M पादौ तस्यांत°; T₂ G₂.₄.₅ पादयोरंतरे तु सः. — (L. 175) K₄ D₄.₅ तेनास्य ऋ°; T₂ G₂.₄.₅ तस्य चाप्यृष°; M तेन चास्यर्ष°. — (L. 188) K₄ D₄ T₂ G₂.₄.₅ M प्रजारक्षणधर्मेण. — After line 188, D₅ ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in G₂.₄. *Adhy. no.*: D₄ 140; T₂ G₃.₅ M 83; G₁.₆ 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम्।
द्रुपदस्य जन्म राजर्षे धृष्टद्युम्नस्य चैव हि। [190]

Colophon.

वैशंपायनः।
धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनः।
युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे।
यौवराज्येऽभिषेकार्थममन्त्रयत मन्त्रिभिः।
ते तु बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा।

☞ The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V1 B Da Dn D1.2 ins. after adhy. 128: K4 D4.5 S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच।
ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात्।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात्।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। [5]
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे। [10]
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा।
क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित्।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत्।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते।
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः। [15]
ततोऽब्रवीद्वृडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा।
अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम्। [20]
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्धेत्पृथिवीमपि।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो।

80

(L. 1) D5 (orig.) S (except T1) पांडुपुत्रो महायशाः (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु°). — T2 om. lines 3-5; G M om. lines 3-4. — (L. 4) Dn D4.5 °मनुर्कपार्थं. — (L. 5) G1 M6-8 अथ दीर्घेण; G2.4-6 अदीर्घेण च; M3.5 अथादी°. — (L. 6) T2 G M5 पित्र्यां; M3.6-8 पैत्रीं (for पितुः). — (L. 7) G2 रथोचोगे; G2.6 रथे याने (for गदायुद्धे). Ñ1 अस्त्रयुद्धे; D5 G1-3.6 बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे). T2 G4.5 M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पांडवः. — (L. 8) D5 G1-3.6 संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T2 G4.5 M अगृह्णाद्बलदेवात्तु. Some MSS. transp. शश्वत् and शिक्षां. T2 G4.5 M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8, G1-3.6 ins.:

ते तं बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा।

— (L. 9) D5 S (except T1) समाप्तविद्यः सोप्यासीत्. G3 M (except M5) °समो बली. — After line 9, T G3.5.6 repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D5 S गदाबलाभ्यां सं°. — (L. 11) D5 T2 G लाघवे चातिवेधने. — After line 11, D4 (marg. *sec. m.*).5 S (except T1 G1.3) ins.:

लक्ष्यवेध्ये च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च।
असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः।

— (L. 12) D5 T2 G M सुतेजसां; Ñ (Ñ3 om.) V1 Dn D1 T1 च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D5 T2 G M पांडवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D4 (marg. *sec. m.*) S (except G1.3.6) read lines 33-34. — (L. 14) T2 G लाघवात्सौष्ठवाच्. — (L. 15) S (except T1) बीभत्सोः स°. D5 S (except T1) द्रोणोभ्यभाषत. — After line 15, G1.3.6 read lines 33-34, 31-32; while T2 G4.5 read lines 31, 32; G2, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31-32. — (L. 16) S (except T1) अथाब्रवीत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) Ñ1 D4.5 S (except T1) सदा (for पुरा). — (L. 19) D4.5 M3 °र्थं गतः पार्थ; T2 G1.2.4.5 तीर्थादधिगतः पार्थ; G3.6 °र्थं गतं पार्थ; M5-8 °र्थागतः पार्थ. S (except T1) मया संक्रामितं त्वयि (M °तस्त्वयि). — (L. 20) S (except T1) इदं (for यत्). — (L. 21) Ñ M इमां (for अपि). — (L. 22) S (except T1) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) G1.3.6 M प्रयोक्तव्यं. T2 G2.4.5 प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D5 G1.3.6 M अस्त्रं संयुग(M संग्राम)मूर्धनि; T2 G2.4.5 प्रदेयं च तथैव हि. — After line

यस्त्वयास्मिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् । [30]

स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां वचने वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ।

23, K4 D6 S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किंचिद्युध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वक्लेन संयुगे ।

[L. 1) T G °युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G शक्लेन (for अक्लेन).]

G1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेतेन हन्याः शक्लेन संयुगे ।

— (L. 24) K4 B1 Dn T1 त्वया प्राप्तमिदं वीर; T2 G M अवाप्तं तत्त्वया वी°. K4 दिव्यं नानार्थसाधकम्; T2 G M नान्यो दिव्यं (or दिव्यं नान्यस्) त्वदर्हति. — (L. 25) T2 G4.6 M बलवान्समयो रक्ष्यः; G1-3.6 समश्च रक्ष्यो बलवान्. N3 मुनिनोक्तो; D8 मन्निसृष्टो; T2 G4.6 इति दृष्टो; G1-3.6 ईदृशो हि; M इति शिष्यं. — (L. 26) M ज्ञातिसंग्राममूर्धनि. — (L. 27) Om. in M. Many MSS. ददामीति. D4 T G फल्गुनेन. — (L. 28) T2 G °मानोऽहं रणे; M °मानो हि संयुगे. — T2 G4.6 ins. after line 28: T1 (om. line 1), after line 29: G1 (lines 30–42 only), after line 30:

तं तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।
यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः क्वचित् ।
सदृशं कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि । [5]
तत्कृतं च मया सम्यक्तव तुल्यो न वर्तते ।
देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽस्मि किं पुनर्मानवा रणे ।
एकस्तवाधिको लोके यो हि वृष्णिकुलोद्भवः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कंसकालीयसूदनः ।
स जेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः । [10]
नैतावता ते पार्थाहं भवाम्यनृतवागिह ।
तदधीनं जगत्सर्वं तत्प्रलीनं तदुद्भवम् ।
तत्पदं न विजानन्ति ब्रह्मेशानादयोऽपि वा ।
तन्नाभिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्ममे ।
स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः । [15]
स एव भूतं भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।
तत्तुल्यो हि न जायेत न जातो न जनिष्यते ।
स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरगुरुः पिता । [20]
को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
इयालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
स्नेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्धं भविता नमतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्रेण किल चोदितः । [25]
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।
कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
भुवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।
तदर्थमभयं देहि पाहि चासत्कृते प्रभो । [30]
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्रेण फल्गुन ।
तमुवाच ततः श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थं पितृष्वसुः ।
पुत्रं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पालयामि त्वदर्शं तं जीवलोकमहामुजम् । [35]
आवयोः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं द्वेष्टि स मामपि ।
यन्मे वित्तं तु तत्तस्य तं विनाहं न जीवये ।
इति पार्थं पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्त्वापि सदृशस्तं विनाभ्यधिकः पुमान् । [40]
न चेह भविता लोके तमेव शरणं व्रज ।
शरण्यः सर्वभूतानां देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति°. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोभवत् (for the posterior half). — After line 30, D8 ins.:

सर्वामधीतवान्नीतिं पातालाधिपतेस्तथा ।
जितवान्सकलान्नित्यात्लोकान्बुद्धिमतां वरः ।

— After line 15, T2 G4.6 M read lines 31–32; G1.3.6, lines 33–34, 31–32. — (L. 31) T2 G (except G2.6) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D4 T2 G2.4.6 M गजपृष्ठेश्वपृष्ठे च; T1 G1.3.6 गजयुद्धेश्वयुद्धे च. T2 G (except G2.3) भारत (for पाण्डवः). — After line 33, T G (except G2.3) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानवाप सुमहायशाः ।
सर्वांस्तथाखिलानस्त्रान्छस्त्राणि च तथा गुरोः ।

— (L. 34) M पारगो भुजयुद्धे च. — (L. 35) S (except

चित्रयोधी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः । [40]
न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरून्प्रति ।
वित्तलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।
दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतनिश्चयम् । [45]
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ।
भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः । [50]
एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं वबृधुः पुरा ।
ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि । [55]
Colophon.

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K₄ Ñ V₁ B D M₅₋₈ (the latter four MSS. om. lines 49–103) ins. after passage No. 80 above: T G₂.₄.₅, after passage No. 83: G₁.₃.₆, after adhy. 130: M₈ (om. lines 49–103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ।
तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]
तन्न मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

T₁) उद्धवात्सकलां नीतिं भोजाद्वृष्णिमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अस्त्रे शस्त्रे च शास्त्रे च रथनागाश्वकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T₁) अचरत् (for वबृते). — (L. 38) V₁ Dn T₁ समाख्यातो. D₂ °रथोधिकः; T₂ G₁.₅ °रथो भुवि. G₁ बभूवास्त्रविदां वरः; M °वास्त्रविशारदः. — (L. 39) S °कृतयत्नैस्तु गांधाराणा°. — (L. 40) N₃ वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D₅ S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K₄ D₅ S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तस्त्वस्ति (T₂ G₄.₅ °भि) मानी. — (L. 44) K₄ D₅ S कुंतलो; Ñ V₁ विपुलो; B₅ Da वितुलो (for. वित्तलो). D₅ S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D₅ S दं(*or* दां)तवक्रः (*or* क्रं). D₅ S पुरं (D₅ G₁ M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T₁ सर्वं समृद्धिमत्; G₄ संप्राप्य तेजसा; G₅ M °स्य तेजसा). — After line 45, D₅ (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T₁ G₃.₆ M₅) अमित्रं. G (except G₄.₅) अमर्दयत्. T₂ G₁.₂.₄–₆ M मृधे; G₃ रणे (for शरैः). — (L. 47) K₄ Ñ V₁ B₃.₆ Dn D₁ रथानां; D₅ T₁ G₃ गत्वा वै; T₂ G₁.₂.₄–₆ हत्वा च (G₁ यो; G₂.₆ वै); M सरथो (for रथिनो). K₄ Ñ V₁ B₅ Dn D₁ अयुतं च सः; D₅ T₁ मरुधन्वनः. — After line 47, S (except T₁ G₃) ins.:

प्रतीच्यान्समरे राजञ्जिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T₂ G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T₂ G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै कौरवो जित्वा. D₅ S दाक्षिणात्यान्नराधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51–52) ins.:

अतः पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।
तं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।
स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्विप्रचकार ह ।
भीमसेनो महाबाहुर्बलाद्बलवतां वरः ।
अदुष्टभावं तं दोषैर्जगृहुर्दुष्टबुद्धयः ।
धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाद्भीमस्य कर्मणः ।
तान्दृष्ट्वा कर्मभिः पार्थान्सर्वानहितलक्षणान् ।
बलाद्बहुगुणांस्तेभ्यो बिभियुर्दोषबुद्धयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55. — Colophon om. in K₄ Ñ V₁ D₂. *Adhy. no.:* B₁ 136; B₅ 132; Dn₂.ns 138; D₄ 141; T₁ 134; T₂ G₃₋₅ M 84; G₁.₂.₆ 85.

81

T₂ G₅ M om. lines 1–7; T₁ G₁₋₄.₆ om. lines 1–3. — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्क. — (L. 4) D₂ मंत्रं पप्रच्छ कणिकममात्यं मंत्रवित्तमम्; G (G₅ om.) ततः कर्णिकमानाय्य धृतराष्ट्रोब्रवीदिदम्. — (L. 5) T₁ तेभ्योसूयाम्यहं द्विज; G (G₅ om.) तेभ्योसूयामि वै सदा. — (L. 6) G (G₅ om.) तस्य मे सहपुत्रस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम्. — (L. 7) N₃ B₁.₅ त्वं समाचक्ष्व; Dn D₅ त्वं ममाच°; D₄ एतन्ममा°; G (G₅ om.) तत्त्वमा° (for मतमाच°).

वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ । [10]
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रच्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् । [15]
नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् । [20]
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् । [30]
हन्याद्भीन्पञ्च ससेति परपक्षस्य सर्वशः ।
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ । [35]

D2 मनसाचक्ष्व कणिक. Dn करिष्ये वचनं तव; G (G5 om.) करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D5 S (except T1 G5) ins.:

वैशंपायनः ।
दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
कणिङ्कमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौबलस्य च ।
पप्रच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा ह्येते नित्यं तेभ्यस्त्रसाम्यहम् ।
अत्र मे सहपक्षस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम् ।
कणिङ्क तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G5 उपपन्नाय; G1-4.6 संप्रपन्नाय) तस्यै स परिमृश्यार्थं(T1 G6 परिपृष्टार्थ-; G1.2 °पृष्टोर्थ-; G3 °पृष्टोसि)-चिंतया. — (L. 9) D4 राजधर्मार्थदर्शनं; Dn राजशास्त्रार्थदर्शनं; D1 नीतिशास्त्र°; S (except T2 G4.5) °निदर्शनात्. — S (except T1) om. lines 10–11. — (L. 12) T2 G1.2.4.5 उद्यत°; G3.6 M च कृत° (for विवृत°). — T G1.2.4.5 ins. after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।
सृष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।
उभाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृध्या जितावुभौ ।
लोकश्चार्यं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G6 om. lines 14–18. — (L. 15) S (G6 om.) भूतानि (for कार्याणि). K4 B1.3 D2 प्रसाधयेत्; S (G6 om.) अभिपालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G1.2.4.5 ins.:

कृतापराधं पुरुषं दृष्ट्वा यः क्षमते नृपः ।
तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।
यो विभूतिमवाप्योच्चै राज्ञो विकुरुतेऽधमः ।
तमानयित्वा हत्वा च दद्याद्धीनाय तद्धनम् ।
नो चेद्धरि नियुक्ता ये स्यास्यन्ति वशमात्मनः ।
राजा नियुञ्ज्यात्पुरुषानान्ध्यमार्थकोविदान् ।
ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।
ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।
परीक्षणार्थं विसृजेदानर्तांश्छद्मरूपिणः ।
परीक्ष्य पापकं जह्याद्धनमादाय सर्वशः ।

— G3 M6-8 om. line 16. — Before line 19, G2.6 (om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °को हि दुरुच्छिन्नः. — M3.5 om. lines 21–27; M6-8 om. lines 21–28. Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28 after line 35; G1.2 read lines 21–27 after line 35. — (L. 21) K4 B1.5 °चीर्णं; Ñ3 D4 T1 °स्तीर्णं (for °दीर्णं). T2 G सुविक्रांतं सुविस्तीर्णं. T G (except G1.2) सुपलायनं. — (L. 22) T2 G आपदामथ (G2.4 °गम-) कालेषु कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियास्यामो न च शायामहे वयम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कर्हिचित् ।

(cf. ins. in B5 after line 35). T2 G om. lines 23–24. — (L. 25) S (except T1) संश्रयेत्. — T2 G om. lines 27–28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S (except T1) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोस्यानंतरं पक्षान्छिन्द्यात्सर्वानशेषतः. — (L. 35) T2 G M3 तिष्ठेयुः; M5-8 जीवेयुः. — After line 35, Ñ3 T2 G3-6 read lines 21–28; G1.2, lines 21–27. — After line 35, B5 ins.:

कथंकारं शपामोऽन्यान्नावशायामहे कथम् ।
दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36–42.

एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्नाज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
अश्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे । [40]
आनाम्य फलिनीं शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् ।
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः पर्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् । [45]
कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]

कणिक उवाच ।

शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् । [55]
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।

जम्बुक उवाच ।

असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः । [60]
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।

कणिक उवाच ।

जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः । [65]
शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।
अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।

व्याघ्र उवाच ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वरः । [70]
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ।

जम्बुक उवाच ।

शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]

व्याघ्र उवाच ।

ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T_2 G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वर्षस्तात), and °दर्शनं (for °दर्शकः). — $\tilde{N}_1$ om. lines 37–46. — (L. 37) $\tilde{N}_3$ राजन्क्षत्रसपत्नेषु; B_5 राजा राज्यं स°; Dn राजन्नित्यं स°; T_2 G राजन्न (G1.3.4 राजानः; G_5 राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K_4 सदा भवेत्; T_2 G ततो भवेत् (for समा°). — (L. 39) T_2 G लोकं प्रस्थाप(G3 °क्षाल; G5.6 °स्थाप)यित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for °धारणे). — (L. 41) $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B_1 Dn फलितां. $\tilde{N}_3$ B_5 D_{n3} D_5 फलं पक्वं; T G पक्त्वा पक्वं. — T_2 G om. line 42. — (L. 44) $\tilde{N}_2$ Dn T_1 प्रत्यागते. T_2 G M ततः काल(T2 G1.4.5 सार)मुपादाय. — (L. 45) K_4 T_2 G8.5.6 अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; G1.2.4 अमित्रो न च मुच्येत; M °त्रो नास्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K_4 दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखमस्मिन्न कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T_1) तथा भेदेन दंडेन. For प्रशातयेत्, MSS. °साध°, °पात°, °शांत°, °ताप°. — M om. lines 49–103! — (L. 49) T_2 G भेदैर्दंडैरथापि वा. — (L. 51) T_2 G वने वसति जंबुकः. — T_2 G om. lines 52–53. — (L. 54) T_2 G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको नकुलमूषिकौ. — (L. 55) G (except G_4) हि वने (for विपिने). — (L. 56) T_2 G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B_5 D_5 S (G1 om.) चरणान्. — (L. 60) V_1 B (except B_5) Da D_5 मृद्नातु (for गृह्णातु). K_4 T_2 G2.5.6 ततो व्याघ्रः प्रधावतु; G3.4 मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except Dn3 om. कणिक उ°. — (L. 63) T_2 G अहनत् (for अवधीत्). — T_2 G om. line 64. — (L. 64) $\tilde{N}$ Dn दृष्ट्वैवाचेष्ट°. — (L. 65) T_2 G रक्षामि मृगयूथपं. — After line 66, V_1 $B_{5.6}$ $D_{4.5}$ T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसतृप्तिं पुनः पुनः ।

— V_1 B_5 D_4 T G om. line 67. — (L. 68) T_2 G अथागच्छतु पूर्वं हि. — (L. 69) V_1 B_5 $D_{4.5}$ T_2 G जंबुकश्चाभवत्तत्र (V1 B_5 $D_{4.5}$ आस्ते च जंबुकस्तत्र) तदा चिंतापरो (*or* °कुलो) नृप. — (L. 71) T_2 G पिशितस्याशितारोत्र वि° सुखम्. — (L. 72) T G महाप्राज्ञ. T_2 G यद्वचो (G3.6 यां वाचं). — (L. 74) T_2 G तृप्तिर्यस्य भविष्यति. — (L. 75) T_2 G तस्यैवं गर्जितस्यद्य (T2 G1.5 गदतस्तदत्) ततो etc. — (L. 76) T_2 G (G2 om.) यद्येवमब्रवीत्तस्मात्काले चास्म्यवबो°. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः । [80]

जम्बुक उवाच ।

शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं संत्रस्तः प्राद्रवद्भयात् ।
ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः । [90]
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।

नकुल उवाच ।

मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः । [95]
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाभ्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।

एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः । [100]
भयेन भेदयेद्वीरं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धनाः । [105]
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् । [110]
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभिः । [115]
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठतः ।

T₂ G हनिष्यामि. — (L. 78) T₂ G खादिष्यामि तु मांसा°. — After line 79, G₈ ins.:

वध्यस्य मूषिकस्येति नकुलायाब्रवीद्वचः ।

— (L. 80) Om. in Ñ₈ T₂ G. Ñ₂.₈ Dn D₅ °प्रेक्ष्य. — (L. 82) B₁.₆ D₂ T₁ शवं (for गरं). V₁ B₆ Da रोचये. T₂ G कथमसद्विधस्य तत् (for the posterior half). — (L. 84) Ñ₂ Da Dn D₁ °स्तः प्रगतो (Da °ययौ) बिलं. — (L. 85) T₂ G ततः स्नातस्तदा तत्र त्वाज°. — T₂ G (except G₁.₂) om. line 86. — (L. 87) T₂ G °द्धो न नः साधु करिष्यति. — (L. 90) K₄ वृकोप्यनशनं कृ°; Ñ₁.₂ V₁ Dn D₂.₄.₅ ततोवलुंपनं कृ°; Ñ₃ वृकोदरमलं कृ°; T G भीतो(T₁ वृको)वलिप्तं कृत्वाश. — (L. 92) T₂ G ततो राजन् (for महाराज). — (L. 93) T₂ G₁.₂.₄.₅ °स्ते मया हताः; G₃.₆ °स्ते समागताः. — (L. 97) K₄ न त्वया उत्स°; Ñ V₁ B₈ Da Dn D₁ T₁ न त्वयाप्युत्स°; D₂ न तेहमुत्स°; G₁.₂.₆ नाहमप्युत्स°; G₂ न ह्यहं ह्युत्स°; G₄ न त्वहं ह्युत्स°; G₅ न त्वामभ्यु°. K₄ D₁.₄.₅ °त्वा सोप्युपाक्रमत्; B₁.₅ °त्वा सावपाग°; T₂ G °त्वा गां विवेश ह. — (L. 98) B₁.₅ T₂ G तेष्वपयातेषु. — (L. 99) T₂ G (except G₃.₆) इत्येवं मंत्रनिश्चयात्. — G₅ om. lines 100–102. — (L. 100) Om. in T G₁–₅. Ñ₁.₂ V₁ Dn D₁ एधेत. Dn भूपतिः. — (L. 102) T₂ G (G₅ om.) सख्येनैव समौजसं (for the posterior half). — (L. 103) T₂ G₁.₂.₄.₅ मम; G₃.₆ नृप (for तथा). — (L. 104) S (except G₃.₆) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि. — (L. 105) S (except T₁) अर्थे (G₁ M नात्र) पर्यवतिष्ठेरन्. K₄ Ñ V₁ B₁m D₂.₄.₅ T G₁.₄.₅ हंतव्या. K₄ Ñ V₁ B₁m Dn₁ D₂.₄.₅ T₁ भूतिमिच्छता; B₃.₅.₆ Da G₁.₆ भूमिवर्धनाः; T₂ G₃.₄ M₃.₅ भूरिवर्धनाः. — (L. 106) S (except T₁) °रिं हन्यान्न दोष इति भार्गवः. — S (except T₁) om. line 107. — (L. 108) Om. in Ñ₂ B₃.₆ Da D₄.₅. S (except T₁) उभावपि शपेयातां श्रद्धधानस्तु वध्यते (M₆–₈ हीयते). — (L. 110) T₂ G₁.₄–₆ M₆–₈ दंडो; G₃ M₃.₅ कार्यं (for न्याय्यं). T₂ G₁.₄–₆ शोभनः; M₆–₈ शासनः. — (L. 111) T₁ G₅ M शुक्रः; T₂ शक्यं; G₁ शक्तया; G₂ सख्यः; G₃–₅ शक्यः (for स्मित-). — (L. 112) K₄ Ñ₃ V₁ B₆ न चाप्यन्यायविध्वस्तं; S न चैनं क्रोधसंदीप्तं. K₄ Ñ₃ V₁ B₆ D₄.₅ विद्याच्च कृपयान्वितः; S विद्यात्कश्चित्कथंचन. — (L. 114) Ñ₃ कृपोपेतः; T₁ M कृपा येन; T₂ G₁.₂.₄.₅ प्रियं ब्रूयात्. S शोचन्निव रुदन्निव. — (L. 115) Ñ₂ V₁ B₃.₅ Da T₁ सांत्वदानार्य°; T₂ G₁.₂.₄.₅ सामदानार्य°; M साम्ना धर्मा°. — (L. 116) B₃.₆ Da आश्वास्य; T₁ G₃.₆ अथ तं; T₂ G₁.₂.₄.₅ तदा तं; M ततस्तं (for अथास्य). K₄ N₂ V₁ B₃.₅ D₂ विचरते; Ñ₁ Da D₁ विचलते; S विचलितः. — (L. 117) T₁ M अपकारापराद्धस्य. — (L. 118) K₄ T₂ G₁.₂.₄.₅ अपि; G₃.₆ M अभि- (for स हि). T₂ G₁.₂.₄.₅

स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः ।
यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् । [120]
प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमज्जकः ।
अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । [125]
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
चारः सुविहितः कार्यं आत्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् । [135]

आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् । [140]
धर्मं विचरतः पीडा सापि द्राभ्यां नियच्छति ।
अर्थः स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।
न संशयमनारूढो नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

धनैरर्कं (*for* शैलो मेघैर्). — M om. lines 119–20. — (L. 119) T₂ G यस्य स्यात्तु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपनं. — (L. 120) N₂ B (except B₈) Dn T₂ नास्तिकान्; T₂ G भिक्षुकान् (for दाम्भिकान्). T G विषकर्मसु योजयेत्. — (L. 121) S (except T₁ G₃.₆) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती. D₅ S °दंष्ट्र इवोरगः. — (L. 123) B₆ D₄.₅ S (except T₁ G₃.₆) अशंकिताच्च. S (except T₁ G₃.₆) नित्यं शंकेत शंकितात्. — (L. 124) T₂ G (except G₃.₆) शंकिताद्भयमुत्पन्नं समूलमपि कृंतति. — (L. 126) S (except T₁) आप्नोति (for उत्पन्नं). S (except T₁) तस्मात् सर्वत्र नाश्वसेत् (G₁–₄ सर्वान्न विश्वसेत्). — (L. 127) B₁.₃ T₂ G₁.₂.₄.₅ चारस्तु (B₁.₃ °रः सु-) विदितः का°; G₃.₆ चारास्तु विदिताः कार्याः; M (except M₅) चारैः सुवित्तं यत्कार्यं. — (L. 128) T₂ G₁.₂.₄.₅ M पाषंडादीनविज्ञातान्; G₃.₆ पाषंडब्राह्मणादींश्च. — After line 128, T G (except G₃.₆) ins.:

स्वराष्ट्रे विदितांश्चारान्परीक्षार्थं मुहुर्मुहुः ।
स्वकीयान्वीरदोषेषु रक्षार्थं विसृजेन्नृपः ।

— (L. 130) N₁ V₁ B D₈ D₂.₄ वेश्यासु; T₂ G₁–₅ देशेषु; M वा राजन्. S (except T₁) चत्वरेषु सभासु च. — (L. 131) N₁.₂ Dn D₁ कूपेषु (for द्यूतेषु). T₂ G₁.₂.₄.₅ M द्यूतेषु जनपातेषु (M °वादेषु); G₃.₆ ब्राह्मणायतने द्यूते. — (L. 132) S (except T₁) तीर्थेषु (for सर्वेषु). — (L. 134) N₂ V₁ B₃.₆ Dn D₁.₂.₄.₅ T₁ स्मित-; T₂ G₁.₂.₄.₅ M मृदु-; G₃.₆ शुद्धं (for श्लक्ष्ण-). B₃ D₈ S रौद्राय कर्मणे. — N₁ om. lines 135–146. — (L. 135) K₄ N₂.₃ V₁ B₁ Dn D₄.₅ अंजलिः शपथः. — (L. 136) T₂ G₁.₄.₅ अत्र; G₂.₃.₆ M एतत् (for एवं). — (L. 137) M पुष्पितः स्यादनारूढो. S दुरारोहः फलान्वितः. — (L. 138) S (except T₁) कस्यचित्. — (L. 140) S °बंधांस्तु सेवेत. — (L. 141) S (except T₁) धर्मोतिचरितः पीडां सह द्रा°. — (L. 142) N₂ B₁m.₃ Dn₃ G₂ M₃.₅ अर्थे चाप्यर्थ°; D₈ Dn₂ D₂ T₂ G₃–₆ M₆–₈ अर्थश्चाप्य(D₈ °त्य)र्थ°. N₂ B₁m.₃ Dn₃ कामं चातिप्र°; S कामश्चातिप्रसंगिनः. — (L. 143) S (except T₁ G₃.₆) सात्वशीलेन चोज्ज्वलः (M °लोन्वपेक्षिता). — (L. 144) S मंत्रयेत्तद्विधैः (T₂ G₃.₆ °येत द्विजैः; M₆–₈ °येद्विविधैः) सह. — (L. 145) N₂ V₁ Dn₁.₃ तेनैव; Dn₂ T G₁.₂.₄.₅ M केनैव (केनापि *or* केनेह). G₃.₆ मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा°. — (L. 146) S (except T₁ G₃.₆) पश्चाद्धर्मं समाचरेत्. — (L. 147) T₂ G (except G₃.₆) असंशयम्. K₄ N₁.₂ Dn D₁.₂ S अनारुह्य (G₁.₂.₄.₅ अथारुह्य). — (L. 148) T₂ G₁.₂.₄.₅ वा न वा (for पश्यति). — (L. 149) T₂ G₁ यः सुबुद्धिं; G₂.₄ यं सुबुद्ध्या; G₃ M₆–₈ यः स्वबुद्धिं; G₅ ऋजुबुद्धिं. G₆ बुद्धिं परिभवेत्तसादतीतेन हि सां°. — (L. 151) G₃.₆ वैरिणा संधिमास्थाय. — (L. 152) S (except T₁) पतनेन (G₃ M °त्रेव) प्रबुध्यते. — T₂ G₁.₂.₄.₅ ins. after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्विद्वान्न च कैश्चिदुपासितः ।
प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
समन्तात्तत्र पश्यद्भिः सहासीरेव मन्त्रयेत् ।
नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेश्मनि शारिकाम् ।
शुकान्वा शारिका वापि बालमूर्खजडानपि । [5]

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालितः ।
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् । [155]
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
कार्शितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् । [165]
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
स मृत्युमुपगृह्यास्ते गर्भमश्वतरी यथा ।
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् । [170]
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः ।
नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ।
तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् । [175]
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ।
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशितः कालसाधनः । [180]
प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विषतां परिकर्तनः ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप । [185]
भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
सपुत्रः शृणु तद्राजञ्श्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वास्य मन्त्रयेद्धार्मिकैर्द्विजैः ।
नीतिशैर्न्यायशास्त्रैश्च इतिहासे सुनिष्ठितैः ।
रक्षां मन्त्रस्य निश्छिद्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
वीरोपवर्णितात्तस्माद्धर्मार्थाभ्यामथात्मना ।
एकेन वाथ विप्रेण ज्ञातबुद्धिर्विनिश्चयेत् । [10]
तृतीयेन न चान्येन व्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
षड्भिर्गौश्छिद्यते मन्त्र इति नीतिषु पठ्यते ।
निःसृतो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तामपि श्रियम् ।
स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवद्वाक्यमादद्यान्नैव कुप्येद्विचक्षणः । [15]

— (L. 154) Ñ1.2 Dn D1 T1 आकारमभिरक्षेत; T2 G (except G3.6) M °रं चात्मनो रक्ष्यं. T2 G (except G3.6) चारयोग्यं च सर्वदा; M विवृतं कार्यनाशनं. — (L. 155) S (except T1) दुष्करं (for दारुणं). — (L. 156) G1.4.5 प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहत्वा मत्स्यबंधनात्. — (L. 157) S (except T1 G1.3.6) तृषितं (for व्याधितं). T2 G2–4 शांतं; G1.5.6 M श्रांतं (for क्लिन्नं). T2 G1.2.4.5 M विपरीतम् (for अपानीयम्). K4 S (except T1) अनायकं (for अघा°). — (L. 158) K4 Ñ1 V1 T G °स्तमल्पं च; B1.3.5 °स्तमार्तं च; D3 °स्तमत्तं च; D2 मत्तं च परिविश्वस्तं; M °स्तकल्पं च. S रिपोर् (for अरेर्). — (L. 159) T G नानर्थकेर्थबंधोस्ति. M न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते. — After line 159, K4 ins.:

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।

— (L. 160) Dn D1.5 T1 साध्यानि (for कार्याणि). — (L. 161) T2 G निग्रहे (for वि°). — (L. 162) S वि(T1 सं)ग्रहः कालयुक्तश्च. — (L. 167) T G दैवेन (for दण्डेन). K4 B3 T G उपहतं; N3 उपहितं; V1 उपगतं. T2 G सं(G3.6 प्र)गृह्णाति यदा नृपः. — (L. 168) K4 T G उपगृह्णाति; Ñ1.2 V1 Dn D1.4.5 उपगृह्णीयाद्. — (L. 169) K4 T2 G उपस्थितं. — (L. 170) K4 S अतिक्रांतमपेक्षयेत् (T1 G1.3.6 °मवेक्ष्यते; M3.6–8 °मवेक्षयेत्; M5 °मुपेक्षयेत्). — S (except T1) om. line 171, which is a repetition of 162 (*q. v.*) — (L. 172) S सेव्या (for दैवं). — (L. 173) S निःश्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चामुत्र च स्थितौ. — (L. 174) S बलवत्कुरुते रूपं बाल्याच्छत्रुरु°. — (L. 175) T2 G1.2.4.5 संपद्यते; M °दह्यते. — (L. 176) S पंडितः (for यो नरः). — After line 177, S ins.:

आदावेव ददानीति प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।
[T1 M आदातव्यं न दातव्यं.]

— (L. 180) T2 G दहन्नेव; M दशन्नेव (for हरेत्प्राणान्). T2 G3.5.6 कटुवारितः; G1 कालसारतं; G2.4 M कटुकायनः. — (L. 181) Dn लोमहारी. G (except G4) M प्रच्छन्नो रोमवापी (M °घाती) स्यात्. M द्विषतामपकारिणां. — (L. 182) S पांडवांश्च तथा राजन्न्यांश्चापि कुरून्प्रति. — (L. 184) Om. in T G2.4.5 M. G1.3.6 न हि कुर्यात्समुत्सन्नान्विनष्टा इति निश्चयं. — (L. 185) G (except G3.6) M विशेषतः (for नरा°). — (L. 186) Ñ3 Dn D1.2 S भ्रातृभ्या. S (except T1) बलवंतस्ते (for बलिनो यस्मात्). — Dn om. lines 187–9; Ñ3 D5 S (except T1) om. 188–9; S (except T1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम्। [190]
वैशंपायन उवाच।
एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तः समपद्यत।

Colophon.

K₄ Ñ V₁ B D T₁ cont.:

वैशंपायन उवाच।
ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन्।
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम्। [195]
दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन्।
तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्त्वदार्शिवान्।
आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम्।
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः। [200]
ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्।
ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह।
एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिवंशप्रणाशनः।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम्।
इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा। [205]
नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी।
नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ।
ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः।
धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम्। [210]
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा।
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः।
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा। [215]
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात्।
ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः।
प्रेषयामासुः राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम्।
संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि। [220]
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन्।
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः।
पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः।
जनमेजय उवाच।
पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम। [225]
दाहं जतुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम्।
सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम्।
कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम।
वैशंपायन उवाच।
शृणु विस्तरशो राजन्ब्रुवतो मे परंतप।
दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम्। [230]

82

S (except G₃.₆) ins. after 1444*: D₄ (om. lines 21–36), after passage No. 81 above (cf. v. l. l. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम्।
उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिंदमम्।
जात्यन्धश्राप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम्।
राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने। [5]
न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे।
अर्थशास्त्रं मयाधीतं साङ्गा वेदाश्च पुत्रक।
धार्तराष्ट्र स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा।
रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते।
पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत्। [10]
ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन्।
निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत्।
कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ् च।
बहूनां भ्रातृणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा।

---

190. — (L. 192) T₂ G₁.₂.₄.₅ M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; G₃.₆ तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. *Adhy. no.:* B₁ T₁ 137; Dn₂.n₃ 139; T₂ G₅ 86; G₁.₂.₆ 88; G₃ 87; G₄ M 85. — *S'loka no.:* Dn₂ 5635. — (L. 229) Dn D₁.₅ T₁ वदतो (for ब्रुवतो).

82

(L. 3) M (except M₅) पूर्वं (for तात). — (L. 8) D₄ M धर्मकारणात्. — (L. 10) D₄ M तपसे (for वासाय). T₂ G₁.₂.₄.₅ om. lines 13–16. — (L. 13) M₃.₅ धर्मसंस्थापनार्थाय; M₈(*inf. lin.*).₆₋₈ °धर्मं समास्थातुं. — (L. 18) D₄ M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D₄ M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पांडुसुतास्तदा. — M om. lines 20–21, and after line 23 ins.:

ततः शांतनवो भीष्मः सत्यवान्दृढविक्रमः।
पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं नाद्य राज्यं ग्रहीष्यति।
विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम्।

— (L. 24) Cf. 1. 129. 7. G₁.₂ M पांडवज्येष्ठं. — Lines 26–27 = 1438*. Lines 28–29 = (var.) 1. 129. 8. — L. 35 = (var.) 1. 130. 15[cd].

कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै । [15]
तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रा गुणैः ख्याता अर्थे च कृतनिश्चयाः ।
कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरताः सदा ।
पौरजानपदानां च प्रीतिरेषु विशेषतः । [20]
कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।

दुर्योधनः ।

पौरजानपदैः सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यशः ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राज्यरक्षणे ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
राजानमभिषिञ्चामः सत्यं करुणवेदिनम् । [25]
स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मतः ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानितः ।
इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहुः । [30]
राजन्दुःखशताविष्टाः पौराः शतसहस्रशः ।
तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्स्यामि भारत ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु । [35]

वैशंपायनः ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy. 129-130; in T₂ G₂.₄.₅ by a *repetition* (with v. l.) of the same two adhy. (for the text of the repetition of adhy. 129, see under No. 83 below); and finally, in G₁ by adhy. 131! See the conspectus of interpolations on p. 573.

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the *repetition* of adhy. 129-130 in T₂ G₂.₄.₅, to which attention must be drawn here. The v. l. given under adhy. 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy. 129 and for the second occurrence of adhy. 130; accordingly the texts given *here*, in this App. are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T₂ G₂.₄.₅ ins. after (the *first* occurrence of) adhy. 129 a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 130 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रः ।

धर्मवृत्तः सदा पाण्डुः सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषतः ।
नात्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]
निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वरः ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तदा धर्मपरः सदा ।
गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठितः ।
स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकृष्टुं नरर्षभ ।
राज्यमेष हि नः प्राप्तः ससहायो विशेषतः । [10]
भ्रातृभिः पाण्डुनामात्यं बलं च सततं धृतम् ।
धृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।
ते तथा सत्कृतास्तात विषये पाण्डुना नराः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ।
नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागे विशेषतः । [15]
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधनः ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ।
कृपः शारद्वतश्चैव यत एव वयं ततः । [20]
भागिनेयं ततो द्रौणिं न लक्ष्यति कथंचन ।
क्षत्तार्थबद्धस्त्वत्सासु प्रच्छन्नस्तु यतः परे ।
न त्वेकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ।
सुविस्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति । [25]
विनिद्राकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

☞ This passage is followed by passage No. 81.

T₂ G₂.₄.₅ ins. after passage No. 82 above, a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 129 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
तथा वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरप्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथाबलम् । [5]
उद्भावनमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिताः ।
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च । [10]
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । [15]
अभिषिञ्चाम साध्वत्र सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः । [20]
संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः । [25]
आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । [30]
अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुमः स्वयं राज्यं मत्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon.

तस्मात्सहैव वत्स्यामो गलन्यस्तपदा वयम् ।
अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप । [10]
आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
अस्मदीयो भवेद्द्रोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ् नृप । [15]
अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
किं न कुर्युः पुरा मह्यं किं न दत्तं पुरा विषम् ।
आशीविषैर्महाघोरैः सर्पैस्तैः किं न दंशितः ।
प्रमाणकोट्यां संनद्ध निद्रापरवशे मयि । [20]
सर्पैर्दष्टविषैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
किं तैर्न पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
अस्मानरक्षद्यो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
चराचरात्मकं सोऽद्य यातः क्व नु नृपोत्तम । [25]
यावत्सोढव्यमस्माभिस्तावत्सोढास्मि यत्नतः ।
यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

☞ In the footnotes to 1. 134. 17–18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G1.2 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

84

After 1. 134. 18, T1 G1.2.4 ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
रूढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]

85

K4 N V1 B D M ins. after adhy. 136: T G, after 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।

85

G1.4 ins. after line 2: G2, after line 129 of passage No. 86 below:

श्रुत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोदन्तमादितः ।
आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।
गङ्गासंतरणार्थाय ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K4 Ñ1 D5 यथोद्दिष्टं; S (except T1) वनोद्देशे. K4 N1 S (except T1) वने प्रेक्षत (K4 Ñ1 °पश्यत) पांडवान्.

जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः । [5]
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् । [10]
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया । [15]
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्मादेशान्न संशयः । [20]
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः । [25]
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः । [30]

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17^{cd}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K$_4$ Ñ$_{1.3}$ S (*except* T$_1$) सह मात्रा नरव्याघ्रान्. K$_4$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ प्रयाताज्जाह्नवीं नदीं; T$_2$ G M$_{8.5}$ अनयज्जाह्नवीं ततः; M$_{6-8}$ अनर्हां यादवीं तदा. — After line 4, D$_4$ (marg. *sec. m.*) ins.:

उवाच चैनान्निभृतं पाण्डवान्भयपीडितान् ।

— (L. 6) N$_1$ S (except T G$_8$) तत्रस्थस्यापि चा°. K$_4$ N$_1$ D$_5$ S (except T$_1$) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K$_4$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ D$_3$ Dn$_2$ D$_4$ प्रवासितो; Ñ$_1$ D$_5$ संप्रहितो. S (except T$_1$) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8) Om. in S (except T$_1$). Ñ$_1$ B (except B$_6$) D$_5$ पार्थान्संदर्श°. — (L. 9) T$_2$ G सर्वगां जवनां नावं. T$_2$ G युक्तारित्रां प°; M युक्तां चित्रप°. — (L. 10) K$_4$ Ñ$_1$ D$_5$ S (except T$_1$) विश्वास्यै(K$_4$ Ñ$_1$ D$_5$ °श्वस्तै)र्मनुजैर्वृतां. S (except T$_1$), which om. lines 11–12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S कक्षघ्नं शिशिरघ्नं च महाक(G$_{1-3}$ M$_8$ °कु)क्षिबिलौकसं. S (except T$_1$), which om. line 14, ins. after line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T$_2$ G विश्वस्तं वै (G$_2$ नौरेषा तु) महात्मना; M विश्वासजननाय वै (M$_8$ विश्वासार्थमिहागधाः). — (L. 16) T$_2$ G अब्रवीच्च महाबाहुः (*or* °बुद्धिः). K$_4$ D$_3$ S (except T$_1$) सर्वधर्मवित्; Ñ$_{2.3}$ B (except B$_6$) सर्वशास्त्रवित्. — After line 16, K$_4$ B$_8$ (both with v. l.), D$_4$ S (except T$_1$) ins.:

अधिक्षिपन्धार्तराष्ट्रं सभ्रातृकमुदारधीः ।

— (L. 17) K$_4$ S (except T$_1$) कर्णं च दुर्मतिं क्रूरं शकुनिं चापि सौबलम्. — (L. 18) S (except T$_1$) दुर्योधनः कुलस्यास्य कीर्तिधर्मप्रणाशनः. — After line 18, K$_4$ S (except T$_1$) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K$_4$ S (except T$_1$) cont.: D$_4$ ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिज्ञातः स्नेहबद्धो दुरात्मसु ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

T$_2$ G cont.:

वैशंपायनः ।
पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
निषादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।
दीपिकाभिः कृतालोकं मार्गमाणं च पाण्डवान् ।
ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।
निषादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् । [5]
विदुरस्य महाबुद्धेर्म्लेच्छभाषादि यत्तदा ।
नाविकः ।
विदुरेणासि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।
गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।
सोऽहं चतुर्दशीमद्य गङ्गाया अविदूरतः ।
चारैरन्वेषयाम्यस्मिन्वने मृगगणान्विते । [10]
प्रभवन्तोऽथ भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।
युक्तारित्रपताकां च निर्दिष्टद्रां मन्दिरोपमाम् ।

— (L. 19) K$_4$ S (except T$_1$) तथैव (for नौरप्सु). — (L. 20) S (except T$_1$) मृत्युपाशात्समातृकान्. — (L. 21) K$_4$ S (except T$_1$) ततस्तान् व्यथितान् (M सहितान्) सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K$_4$ S (except T$_1$) प्रयातः (K$_4$ M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K$_4$ मुहुः; N V$_1$ Dn D$_{1.2.4}$ वचो (for च वो). — After line 24, T$_2$ G ins.:

86

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारास्ते सर्वे तत्रैव संस्थिताः । [5]
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुत्वं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS. only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तत्तु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः । [10]
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः । [15]
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा द्रुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्यवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परप्रेक्षी हृदि शोकं निधाय मे । [20]
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृद्धुतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।
अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मेरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्दधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । [30]
प्रवृत्तिमाँल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकाभूत्कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरिनिबर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः । [40]
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रषिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामशृण्वताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तात जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्मत्कृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता महाभयात्. — S (except T1) om. lines 26-29. — (L. 30) K4 च भृशं; S (except T1) कौंतेयाः (for वेगेन). K4 S (except T1) वर्त्म जग्मुर्यथासुखं (G1.2 °मैहानिशि). — After line 30, T2 G ins.:

ततस्तां तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

86

In G1.2.4 the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्यः कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्दुःखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थान्कियद्दूरं गमिष्यति ।
सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T1 G1 °व्यां च नरश्रेष्ठो; G2.3.6 °व्यां च रथश्रेष्ठो. — After line 39, T1 G1.2.4 ins.:

क्व गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा कृष्ण वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्युर्वः शकुनाः पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथासुताः ।
संशप्ता इति कैर्यूयं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोत्तुङ्गा हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य युष्माभिः सर्वे लोकास्तमोवृताः ।
कदा द्रष्टास्मि कौन्तेयांस्तरुणादित्यवर्चसः ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
का गतिर्मे क्व वत्स्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं मत्प्रमुखाः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात्।
जननी गरुडेनेव कुमारास्ते समुद्धृताः। [50]

वैशंपायनः।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामशृण्वताम्।
आचचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे।

विदुरः।

धृतराष्ट्रस्य शकुनेः राज्ञो दुर्योधनस्य च।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चयः।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम्। [55]
तं जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थितः।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽस्मिन्नियोजिते।
पृथायाश्च सपुत्राया धार्तराष्ट्रस्य शासनात्।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गां वै बिले तदा।
सगृहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा। [60]
निष्क्रामिता मया पूर्वं मा स्म शोके मनः कृथाः।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम्।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्यै गृहमदाहयम्।
तस्मात्ते मा स्म भूदुःखं मुक्ताः पापात्तु पाण्डवाः।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपाः। [65
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायतः।
मा स्म शोकमिमं कार्षीर्जीवन्त्येव च पाण्डवाः।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्ययः।
तस्मिन्युधिष्ठिरं काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवाः।
विमलं कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम्। [70]
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजयः।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत।

Colophon.

मा गच्छत निवर्तध्वं मयि कोपं विमुञ्चताम्।

— After line 48, T1 ins.

कथं पश्चात्त्वया क्षत्तः पाण्डोः पक्षः समुद्धृतः।;

while G8 ins.:

कथं तव कृतं पक्षः पाण्डोर्नापि निपातितः।

— For line 67, G1 reads:

भवान्भीष्म मनःशोकं मा कार्षीः पाण्डवान्प्रति।
मुक्ता जतुगृहादग्नेः सम्यग्जीवन्ति पाण्डवाः।

— After line 72, G8.6 ins. a colophon (*Adhy. no.*: G8 94; G8 95), while T G1.2.4.5 ins.:

वैशंपायनः।

ततः संहृष्टसर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत्।
युक्तं चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया।
वयं विमोक्षिता दुःखात्पाण्डुपक्षो न नाशितः।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम्।
कुरुभिः सहितो राजा नागरैश्च पितामहः।
अथाम्बिकेयः सामात्यः सकर्णः सहसौबलः।
सात्मजः पार्थनाशस्य स्मरंस्तथ्यं जहर्ष च।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामतिः।
जहर्षाते स्मरन्तौ तौ जातुषाग्नेर्विमोचनम्।
सत्यशीलगुणाचारै रागैर्जानपदोद्भवैः।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां तान्मोचितान्विदुः।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यै रूपैः प्राणबलैरपि।
स्वस्यान्पार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा।
शङ्कमाना वदन्ति स्म दग्धा जीवन्ति वा न वा।

Here follows a colophon.

T1 G1.2,4 cont.:

वैशंपायनः।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते।
म्रियमाणं महाक्लेशैर्भवान्मां समजीवयत्।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्तं भवता तदा।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न क्वचित्।
इतोऽपि प्रेषयित्वाप्तान्योगक्षेमं विचारय।
दूराद्दूरतरं पार्थान्प्रस्थापय वनाद्वनम्।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानाप्तान्शुभांस्तव।
योगक्षेमं पाण्डवानां गूढं सम्यग्विचारय।
भीष्मेणेत्थं समादिष्टो विदुरः खनकं पुनः।
गुप्तं तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा।
म्लेच्छभाषां वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम्।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत्।

खनकः।

आयुष्मद्भिर्न मेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्भवन्मृतौ।
जानाति युष्मान्गाङ्गेयो विदुरेण प्रबोधितः।
शनैः शनैश्च गन्तव्यं न भीत्या त्वरया न च।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटकाननमुत्तमम्।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भयाः।
सर्वेप्रवास एतावान्भवतां पुण्यशीलिनाम्।
क्षमावतां च युष्माकं सुखोदर्कं भविष्यति।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया तत्कथितं शुभाः।
युष्मभ्यं यामि भद्रं वो गच्छतारिष्टमार्गगाः।

वैशंपायनः।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामहाः।

87

After 1. 143. 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्बाधितां त्राहि मामपि ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
तस्माद्रक्ष्यामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् । [5]
अद्यासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ।
व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
त्राणं च विदुरात्तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा । [10]
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
कादम्बाः सारसा हंसाः कुर्यैः कुररैः सह । [15]
रुवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
राक्षस्येषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1. 143. 18, S ins.:

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
एवं रमस्व भीमेन यावद्गर्भस्य वेदनम् ।
एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्केऽधिरोपिता । [5]
भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।
शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
तत्तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
वनस्पतितलं गत्वा परिमृज्य गृहं यथा । [10]
पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
तृषिताः क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा । [15]
मनसा चिन्तयासास पानीयं भोजनं महत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
यथा जतुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् । [20]
यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर । [25]
तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्यामो यथासुखम् ।
इदमद्य महद्दुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
इष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनक्षेणाभिचोदिता ।
युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः । [30]
धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143. 26, Ds S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमप्रीतस्तया रेमे महाद्युतिः ।
शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मद्रन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा । [5]
सा रेमे तेन संहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् । [10]

88

M om. lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. l. I. 143. 18. — For lines 5-7, M subst.:

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्ब्या सह भारत ।

89

M om. lines 1-6. — (L. 5) = (var.) 1. 143. 27^{ab}. — (L. 7) G1. 2 M रमयंती (for विचरन्ती).

कामांश्च मुखवासादीनानयिष्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे ससुषा चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a *repetition* (with v. l.) of 1. 145. 25–37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a colophon (*adhy. no.* 61).

91

After 1. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अत्र मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः । [5]
ईडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूदयति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मास्मान्कामाद्वधी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो । [10]
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्त व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
स्रजश्चित्रास्तिलान्पिण्डाल्लाजापूपसुरासवान् ।
शृताश्शृतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं शृताश्शृतम् ।
सर्पिःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् । [15]
अद्य सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलात्कुलाच्च पुरुषं बलीवर्दौ च कालकौ ।
प्राप्स्यसि त्वमसंक्रुद्धो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगृह्णत । [20]
परचक्रान्न बिभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For 1. 151. 1, D₅ (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।
भीमसेनः ।
आपदस्त्वां मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम । [5]
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्य घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानघाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मान्रक्षितुमद्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् । [10]
पिशितोदनमाजह्रुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तदश्नित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रोदनचयान्बहून् ।
ततोऽपिबद्घृतघटान्सुबहून्द्रोणसंमितान् । [15]
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपार्जितम् ।
उपजह्रुर्भृतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिप्लुतम् ।
समारुह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः । [20]

91

(L. 1) Hypermetric! T₁ G₅ पुरुषादेन रौद्रेण; T₂ G₁₋₄ M तेनेयं पुरुषादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M₃) संन्ययोज°. — G₅ M om. lines 11–12. — (L. 13) T₁ G₁₋₃ पिंडाल्लाजांस्तथापूपान्सूपं बहुविधोदनं. — M om. lines 14–16. — (L. 14) G₁.₂ °शृतानि मांसानि पानपूर्णघटानपि. — After line 14, G₁.₂ ins.:

वन्यमाहिषवाराहं भाल्लूकं च शृताशृतम् ।

— (L. 17) M °पं युवानं बलिनं प्रभो. — For lines 18–19 T₂ G₁₋₃ subst. एतद्भागं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T₁ G₁.₂ परचक्राटवी-केभ्यः; G₃ °क्रात्तु भूतेभ्यो; M °क्राटवीभ्यश्च.

92

D₅ (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2–17 of this passage after 1. 151. 1^{ab}, and lines 19–46 after 1^{cd}. — (L. 2) T G (G₃ om.) एतद् (for चेदम्). — (L. 5) M °ह मामशितं क°. T₁ स्वके गृहे; G₃ M सकृद्गृहे; G₅ भवद्गृहे (for द्विजो°). — After line 5, D₅ ins.:

श्रमेण मे गता रात्रिर्भुक्त्वा तु बलवानहम् ।

(L. 17) G₄ महाभागं; M भृतं भागं. — (L. 41) G₁.₂ M °र्ज्यं हि (G₁.₂ स्यात्) शवस्पर्शे.

आत्मानमेषोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
चुचोद स बलीवर्दौ युक्तौ सर्वाङ्गकालकौ ।
वादित्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुषादकम् । [25]
अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्वृतः ।
संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपायथौ ।
पुरुषादभयाद्भीतस्तत्रैवासीज्जनव्रजः ।
स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् । [30]
केशमज्जास्थिमेदोभिर्बाहूरुचरणैरपि ।
आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
गृध्रकङ्कबलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
उग्रगन्धमचक्षुष्यं श्मशानमिव दारुणम् ।
तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पितः ।
आचितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिभैरिदम् ।
शकटं सूपसंपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षसः ।
तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा । [40]
अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स्म परं वरम् ।
ते ततः सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागराः ।
नारक्षो बलिमश्नीयादेवं बहु च मानवाः । [45]
भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after 1. 151. 18: T G, after 1. 151. 20:
जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।

आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्वसुधातले ।
भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्वसिहि चेत्यपि ।
आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् । [5]
समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदर्शनम् ।
भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् । [10]
ततः क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षसः ।
स्रां कटीमीषदुत्क्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
उत्क्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः । [15]
उरस्येनं समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः ।
मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहतः । [20]
एवं निहन्यमानः सन्राक्षसेन बलीयसा ।
रोषेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
तावन्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषादवृकोदरौ ।
मत्ताविव महानागावन्योन्यं विचकर्षतुः । [25]
बाहुविक्षेपशब्दैश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
वेत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
समागतौ च तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
अङ्गमिः पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
अथ तं लोलयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T1 G1-3 M आविध्य (for आपीड्य). — (L. 5) M उत्तिष्ठस्वेति चाब्र°. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) G1. 2 अंसे (G2 असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M बाहु° (for भुजा°). G1. 2 जानुभ्यां पीडयित्वाथ पातयामास भूतले. — (L. 11) G1. 2 राक्षसं क्रोधदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः. — For lines 17–19 G1. 2 subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रुषा ।
उद्धत्य पाणियुगलं भीमस्योरस्यपातयत् ।
व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।
क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।

— (L. 20) G1. 2 जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G3-6 वामे पार्श्वे समर्पितः. — (L. 25) M व्यपकर्षतुः. — (L. 28–29) = (var.) 1. 151. 20. — After line 30, G1. 2, 4 ins.:

गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च पाषाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) G1. 2, 4 अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आत्मनः पादवेगेन. — After line 31, G1. 2, 4 ins.:

आयामविस्ताराभ्यां च परितो योजनत्रयम् ।
निर्महीरुहपाषाणं गिरिकुञ्जलतावधम् ।
चक्रतुर्युद्धदुर्मत्तौ कूर्मपृष्ठोपमां महीम् ।
मुहूर्तमेवं संयुध्वा समं रक्षःकुरूत्तमौ ।
ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदरः ।

अगृह्णात्परिरभ्यैनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकायं विचकर्ष महाबलः । [35]
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

94

After adhy. 155, D1 marg. *sec. m.* ins.:

ब्राह्मण उवाच ।
ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमास्थाने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्यावृणोत्तदा । [5]
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुप्रदो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतात्मजाम् । [10]
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं द्रुपदं दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्राजन्न दग्धास्तेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यास्ते कथं द्विज ।
ज्ञानसागर उवाच ।
स्वयंवरेण द्रष्टासि तत्कुरुष्व नराधिप । [15]
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहून्नृपः ।
मेरुमन्दरसंकाशान्स्वर्णरत्नपरिच्छदान् । [20]
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरैः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदृक्षया ।
मत्स्ययन्त्रं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेमं जलेचरम् ।
पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति । [25]
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधबन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः । [30]
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।
श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः । [5]
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः । [10]
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञ कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिषः ।
अद्य पाण्डुर्मृतः क्षत्तः पाण्डवानां विनाशने । [15]
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्तत्र धृतराष्ट्रः ससौबलः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा । [20]
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

दन्तान्कटिकटीकृत्य दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।
नेत्रे संवृत्य विकटं तिर्यक्प्रैक्षत राक्षसम् ।
अथ जानुप्रहारैश्च मुष्टिभिर्वज्रसंनिभैः ।
घोरैः पादप्रहारैश्च क्षोभयामास राक्षसम् ।

— After line 33, G1.2 ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि जघ्निवान् ।
भग्नोरुपादकूर्चैश्च विस्रंसद्देहबन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाक्रोशच्छ्वाससंचयैः ।
भूमौ निपत्य लुलुठे दण्डाहत इवोरगः ।

Lines 34–37 *repeat* (with v. l.) 1. 151. 17[ed], 18[ed], and 19. — (L. 34) T1 G3 M बाहु° (for जानु°). — (L. 36) G1.2 M °माणो त्रेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T1 G2.5.6 M6–8 ins.:

तस्माद्भागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।

— (L. 18) T1 G2.3 M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वबान्धवैः । [25]
कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
आतृभिः सहितो मात्रा सोऽदह्यत हुताशने ।
किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः । [30]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघाः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्तद्वेद यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितावुभौ ।
धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरावुभौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुशोच परमातुरः ।
दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् । [40]
पुरोधाः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो बिसग्रन्थ्यामुपश्रुत्या विदर्शितः ।
उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थे मया श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवाः । [50]
यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
स्वयंवरस्तु नगरे घुष्यतां राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः । [55]
श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
तस्मात्स्वयंवरो राजन्घुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांस्तदा ।
घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।

पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ । [60]
दिवसैः पञ्चसप्तभ्यां भविष्यति स्वयंवरः ।
देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः । [70]
नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तॄणामयाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि ममैभिः सह शिष्यकैः ।
एकसार्थाः प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।

वैशंपायनः ।

एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।

Colophon.

96

After adhy. 157, S (except G8) ins.:

वैशंपायनः ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।

युधिष्ठिरः ।

प्रयातानेकचक्राया सोदर्यान्देवदर्शिनः । [5]
भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।

ब्राह्मणाः ।

एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् । [10]
ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

G2.3 M तथार्जुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T1 G3 °सुतेनाहं; G2.6 M6-8 °मुखेनाथ (for °मतेनाथ). — After line 63, T1 G1 M6-8 ins.:

तत्रस्थस्तदहं श्रुत्वा स्वगृहोत्सवबान्धवः ।
अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T1 G1.2.6 M6-8 आमंत्रणम् (for आगन्तॄणाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. *Adhy. no.*: T1 162; T2 G2.4.5 115; G1 117; G3 112; G6 M 116.

96

(L. 6) M भवतो हि (M3 °तोभि-; M5 °तोपि) विजानंतु. — (L. 11) G2.3 M यज्ञसेनस्य दुहिता (for the prior half). — After line 12, G4 ins.:

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः । [15]
सुसमिद्धान्महाभागः सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
स्त्रीरत्नमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलं यथा । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो धृतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः । [25]
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थे नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्वं द्रष्टुं कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं राज्ञे कुमारी वरयिष्यति । [30]
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र द्रष्टुं वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्स्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च वो भ्राता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिरः ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् । [40]

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at *both* places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Sarfojīrājapuram) *repeats* the adhy. in its proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G_8) *after adhy. 156* is erroneous and should be deleted.

97

D_4 (marg. *sec. m.*) T_2 G (except G_8) ins. after 1. 165. 40: T_1, after 1. 165. 41^{ab}:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्क्षुरान्भल्लान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे । [5]
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातनः ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्तः प्रपेदिरे । [10]
युगान्तसमये घोराः पतंगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्वयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । [15]
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तदृश्यं मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिपः ।
नोवाच किंचिद्व्रीडाढ्यो विद्रावितमहाबलः ।

☞ In T_1 G_2 this passage is followed by a *repetition* of 41^{ab}.

98

After 1. 176. 29^{ab}, D_4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

मैत्रे मुहूर्ते तत्तस्या राजदाराः पुराविदः ।
पुत्रवत्यः सुवसनाः प्रतिकर्मोपचक्रमुः ।
स्वर्णपात्रं च कौशेयं दूर्वासिद्ध्यर्थसंयुतम् ।
निधाय तैलं स्नानार्थं निन्युर्बाला हरिप्रियाः ।

दर्शनीया पृथुश्रोणी अर्थरूपा बृहत्स्तनी ।
— (L. 16) M पावकात्तु (for सोम°). — (L. 22) M संगच्छाम वयं द्रष्टुं. — (L. 29) M प्रतिगृह्य. — (L. 32) G_{1-8} M (M_8 om.) समवेता महा°. — (L. 34) M बहूनब्दान् (for महात्मानो). — (L. 35) M देवरूपान् (for एक°). — (L. 37) M (except M_8) °मेकतरो भ्राता. — (L. 38) M निर्यत्नवानपि जयेत्. — Colophon is om. in M. *Adhy. no.:* T_2 $G_{4.5}$ 117; G_1 119; G_2 136; G_3 115.

लोध्रकल्कहृताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् । [5]
चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषितः ।
वैडूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
सतूर्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जलैः ।
तां निवृत्ताभिषेकां च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् । [10]
निवेश्य प्राङ्मुखीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
केनानुकारणेनेमामिति अन्योन्यं व्यलोकयन् ।
धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
बबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
दूर्वामधूकरचितं माल्यं तस्या ददुः करे । [15]
चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
रेजे सा चक्रवाकाङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिबिम्बं जिगाय तत् ।
कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः । [20]
भूषणै रत्नखचितैरलंचक्रुर्यथोचितम् ।
माता च तस्याः पृषती हरितालमनःशिलाम् ।
अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भविष्यति । [25]
सौविदल्लाः समागम्य द्रुपदस्याज्ञया ततः ।
एनामारोपयामासुः करिणीं कुथभूषिताम् ।
ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोरुभयोर्ययुः । [30]
जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
धृष्टद्युम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः । [35]
तस्यां वराङ्गनायन्त्यां मञ्चस्था नृपसत्तमाः ।
तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
कश्चिदभ्रामयद्भूयः कमलं सुमनोहरम् ।
लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकेसरम् ।
कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः । [40]
भ्रालम्बमकरोदंसे साचीकृतमुखाम्बुजम् ।
लिलेख पीठं पादेन हैमं तिर्यञ्चुखत्विषा ।
केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
नखाग्रैः पाटयामास कुशालेखविशारदैः ।
कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना । [45]
रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्धानक्षानवासृजत् ।
यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाच्चलिता तथा ।
कश्चिद्व्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् । [50]

99

T₂ G₃₋₅ ins. after 1. 181. 25: G₆, after 1. 181. 24: D₄ (marg. *sec. m.*) T₁ G₁, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वारयामास धर्मराट् ।
आकारज्ञस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
धर्मराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्षणम् ।
एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्बाणेन नतपर्वणा । [5]
दुर्योधनममित्रघ्नं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दण्डाहत इवोरगः ।
प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
छित्त्वा राजा धनुः सज्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
अभ्यवर्षच्छरौघैस्तं स हित्वा प्राद्रवद्रणम् । [10]
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः सहदेवेन पार्थिव ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
विसृज्य च धनुः संख्ये वर्म चादाय भास्वरम् ।
असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D₄ (which om. line 4) ins. after line 3: T₂ G₁, ₅, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।;

— After line 4, T₁ G₆ ins.:

सुमहच्चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशाः ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ।;

while G₂, ₄ ins.:

जितमात्रे जिते त्वस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
आयोधनाद्रणे राजन्पश्यतां च महीभृताम् ।
दुर्योधनो धर्मसुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विप्राकृतिस्तदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः ।
दुःषहो नकुलाच्चापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरौ द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् ।
एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D₄ (suppl. fol. *sec. m.*) S ins. after adhy. 188: K₄ (with a few additions, some omissions and many variants), after 1. 189. 49:

व्यासः ।
मा भूद्राजंस्तव तापो मनःस्थः
पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
मातुरेषा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्ता
भार्या कृष्णा मोदतां वै कुलं ते ।
लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
सर्वारीणामप्रधृष्योऽसि राजन् ।
भूयस्तु मे शृण्विदं त्वं विशोको
यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
एषा नाळायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
आराधयामास तदा कुष्ठिनं तमनिन्दिता ।
स्थगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्ष्युं सुकोपनम् ।
सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् ।
स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
ततः कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
अन्नादुद्धृत्य तच्चान्नमुपायुङ्क्ताविशङ्किता ।
तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा ।
वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वव्रे वरं तदा ।

ऋषिः ।
नास्ति वृद्धो न कटुको नेर्ष्युर्नैवातिकोपनः ।
न च दुर्गन्धवदनो न कृशो न च लोलुपः ।
कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
वद कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि ।

व्यासः ।
सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रत्युवाच ह ।

नाळायनी ।
पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनश्चैकत्वमास्थितः ।

व्यासः ।
तां तथेत्यब्रवीद्धीमान्ब्रह्मर्षिर्वै महातपाः ।
स पञ्चधानुभूत्वा तां रमयामास सर्वशः ।
नाळायनीं सुकेशान्तां मुद्गलश्चारुहासिनीम् ।
आश्रमेष्वधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः ।
यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
पूज्यमानस्तथा शच्या शक्रस्य भवनेष्वपि ।
महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्गिरंसया ।
सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः ।
पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
आकाशगङ्गामाप्लुत्य तया सह तपोनिधिः ।
अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः ।
तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी ।
यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
लतात्वमथ संपेदे तमेवाभ्यनुवेष्टती ।
पुपोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
सा पुपोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत ।
तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादृषिसत्तमः ।
विजज्ञुषी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

— After line 9, T₁ G₆ ins.:
नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।
हृदि विव्याध भूयोऽस्य बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
— (L. 13) D₄ T₂ G₁.₅.₆ जानुभ्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) D₄ T₂ G₁.₅.₆ पांडवं त्वभिदुद्राव सोऽसिं जग्राह चर्म च.

100

D₄ G₂.₅.₆ om. (? hapl.) lines 4-6. — (L. 17) T G₃.₄ नैर्ष्यो वा नाति°; G₁ नेर्ष्यर्नैवाति°; G₂ नेर्ष्टं नैवाति°. — K₄ D₄ G₂.₅.₆ M₆ om. line 23. — (L. 27) K₄ स चैव पंचधा भूत्वा; G₆ स पंचधावपुर्भू°. — Colophon. *Adhy. no.*: D₄ (after corr.) 200; T₁ 196; D₄ (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता । [50]
दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ।
एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राज्ञस्त्वात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिंस्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।

द्रुपदः ।

ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।

शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
मौद्गल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तया ।
संवत्सरगणा राजन्व्यतीयुः क्षणवत्तदा । [65]
ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यरज्यत ।
अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उत्ससर्ज स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
मौद्गल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावितः सदा ।
कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् । [70]

इन्द्रसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्स्रष्टुमर्हसि ।
अवितृप्तास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।

ऋषिः ।

यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभाषसे । [75]
आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।
तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि । [80]

व्यासः ।

सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरतृप्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
निराशीर्मारुताहारा निराहारा तथैव च ।
अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् । [85]
वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि । [90]

नाळायनी ।

एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।

नाळायनी ।

धर्म एकः पतिः स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पितः । [95]
बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
आपत्सु च नियोगेन संतानार्थे परः स्मृतः । [100]
गच्छेत या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
एवं गते धर्मपथे न वृणे बहुपुंस्कताम् ।
अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येय संकरात् ।

महेश्वरः ।

अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासञ्शुध्यन्ति चार्तवे । [105]
सकृदुक्तं त्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।

नाळायनी ।

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथः ।
कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

---

corr.) T_3 G_{4-6} 148; $G_{1,3}$ 150; G_2 147; M_6 149. — After line 60, K_4 ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D_4 T_1 $G_{5,6}$ M_6 तप्तुकामो (for तृप्तः कामाद्). D_4 $G_{1,2,5,6}$ M_6 om. lines 70, 73–74. — After line 111, G_1 ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मताम् ।

— After line 116, K_4 ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
गमिष्यसि हि तान्लोकान्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

Colophon. *Adhy. no.:* D_4 201; T_1 177; T_3 G_{4-6} 149; $G_{1,3}$ 151; G_2 148; M_6 150.

महेश्वरः ।
रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
पञ्चभिः प्राप्य कौमारं महाभागा भविष्यसि ।
गच्छ गङ्गाजलस्था च नरं पश्यसि यं शुभे । [115]
तमानय ममाभ्याशं सुरराजं शुचिस्मिते ।
व्यासः ।
इत्युक्ता विश्वरूपेण रुद्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon.

101

After the (additional) colophon following 1. 189. 40, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यासः ।
इदं चापि पुरावृत्तं तन्निबोध च भूमिप ।
कीर्त्यमानं नृपर्षीणां पूर्वेषां दारकर्मणि ।
नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुतः ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा बभूवुः पञ्च भूमिपाः ।
साल्वेयः शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । [5]
तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रियाः क्रतुयाजिनः ।
नातिचक्रुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियंवदाः ।
एतान्नैतन्तवान्पञ्च शैब्या चात्र स्वयंवरे ।
अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्वी मनुजाधिपान् ।
वीणेव मधुरारावा गान्धारस्वरमूर्च्छिता । [10]
उत्तमा सर्वनारीणां भौमाश्वी ह्यभवत्तदा ।
यस्या नैतन्तवाः पञ्च पतयः क्षत्रियर्षभाः ।
बभूवुः पृथिवीपालाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
तेषामेकाभवद्भार्या राज्ञामौशीनरी नृप ।
भौमाश्वी नाम भद्रं ते तदा रूपगुणान्विता । [15]
पञ्चभ्यः पञ्चधा पञ्च दायादान्सा व्यजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशार्दूल वै तदा ।
पृथगाख्याभवत्तेषां मत्स्यानां पञ्चधा भुवि ।
यथावत्कीर्त्यमानांस्तान्शृणु मे राजसत्तम ।
साल्वेयाः शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवाः । [20]
तिन्दुसारातिसाराश्च वंशा एषां नृपोत्तम ।
एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्वी भुवि विश्रुता ।

Colophon.

102

After 1. 189. 46, T_3 $G_{2-4.6}$ ins.:

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य शिवाद्वरमवाप्य च ।,

which is followed by 1. 189. 47^{ab}. T_3 G_{2-4} cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
संश्रद्धत्स्व वचो मह्यं ततः पश्यसि पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाष्ट्रं स्वर्गात्स ह च्युतः । [5]
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्बलं वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावभिजग्मतुः ।
ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च संनतिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ताः समाश्रिताः । [10]
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि ह्रियाद्या द्रौपदी तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न संशयः ।
एकैव द्रौपदी राजन्पौलोमी ते न संशयः ।
शृणु गुह्यतमं चान्यद्रहस्यं देवनिर्मितम् । [15]
यच्छ्रुत्वा संशयस्तेऽद्य शतधा विफलिष्यति ।
सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितुः ।
पाण्डवाः पञ्च यानि स्युः पार्वती द्रौपदी त्वियम् ।
इदमन्यद्रहस्यं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
भवतः प्रत्ययार्थं च निःसंशयकरं महत् । [20]
चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलाञ्छिताः ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलावती ।
चतस्रो मूर्तयो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च सिन्धुजा ।
चतुरः पाण्डवान्विष्णुं कृष्णां विद्धि महीश्वर । [25]
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहो वासुदेवादिभिः सह ।
अवतीर्णो महीं विष्णुः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्तिः सदाशिवः ।
निवृत्तादिलयान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
तस्मात्ते संशयो मा भूत्पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् । [30]
कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभिः पूर्वसंभवात् ।
पञ्चाग्नयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

☞ The passage is followed by a *repetition* of 1. 189. 47^{ab} (v. l. ततो for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated!

101

In the footnotes to 1. 189. 40, the number of lines in this passage is erroneously stated to be 25; the correct number is 22. — Colophon. *Adhy. no.:* D_4 200; T_1 199; T_3 G_{4-6} 151; $G_{1.8}$ 153; G_2 150; M_6 152.

103

After 1. 192. 7, K4 D4 (both on suppl. fol; *sec. m.*) S ins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।
वैशंपायनः ।
ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।
मन्त्रयन्ते ततः सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।
शकुनिः ।
कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः । [5]
उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।
एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।
अकृत्वा संविदं कांचित्तद्वस्तप्स्यत्यसंशयम् ।
अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।
न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ । [10]
यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।
सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।
यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।
चैद्यश्च पुरुषव्याघ्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।
एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]
दुराधर्षतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।
यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।
तावदेव व्यवस्यामः पाण्डवानां वधं प्रति ।
मुक्ता जतुगृहान्नीमादाशीविषमुखादिव ।
पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् । [20]
तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।
अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेषयोर्महतोरिव ।
हलधृक्प्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।
यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।
तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]
एतदत्र परं मन्ये प्राप्तकालं नरर्षभाः ।
वैशंपायनः ।
शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।
सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।
प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।
तथा देशं च कालं च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् । [30]
स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।
समीक्ष्याथाभियुञ्जीत परं व्यसनपीडितम् ।
ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।
बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियान् ।
वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनांसि च । [35]
श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।
न तु केवलदैवेन प्रज्ञा भावेन भेजिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।
न ह्ययुक्तं न चासक्तं नामृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]
तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नाम्राजलक्षणैः ।
न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।
प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।
तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थेष्वभ्यधिका सदा ।
मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः । [45]
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।
अमित्रं यतते जेतुं न रोषेणेति मे मतिः ।
परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।
मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।
अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः । [50]
एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मतं यदि वो मतम् ।
संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।
गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।
गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतदग्निश्च संवृतम् । [55]
तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधैः ।
युक्तं ह्युरुकवाटैश्च द्रव्यागारतुषादिकैः ।
भीमोच्छ्रितमहाचक्रं बृहदट्टालसंवृतम् ।
दृढप्राकारनिर्यूहं शतघ्नीजालसंवृतम् ।
ऐष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः । [60]
प्राकारकर्तृभिर्वीरैर्नृगर्भस्तत्र पूजितः ।
तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।
सालेनानेकतालेन सर्वतः संवृतं पुरम् ।
अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।
दानमानार्चिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । [65]
प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्ञात्वा राजभिर्भीमविक्रमैः ।
उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुद्यम्रोच्छ्रितायुधाः ।
तस्मात्संधिं वयं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।
स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्यास्मं वचनं मम ।
एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते । [70]
एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

103

(L. 17) T1 यावत्प्रचलतां; G5.6 यावदत्वरतां; M6 यावद्बलवतां.

T1 G2.4 M6 नाप्नु°. Colophon. *Adhy. no.:* D4 205; T1 203; T3 G4–6 155; G1.3 157; G2 153; M6 156.

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्वचःस्थितिः ।
द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
संप्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
नैतच्छक्यं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम ।
यावन्नो वृष्णयः पार्ष्णीं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
प्रभवन्तो हृष्टतुष्टाः स्वबाहुबलशालिनः ।
प्राकारमवमृद्नन्तु परिघाः पूरयन्त्वपि ।
प्रस्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विषमं समम् ।
तृणकाष्ठेन महता खातमस्य प्रपूर्यताम् ।
घुष्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
नागे दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
रथे वै द्विगुणं नागाद्वसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः ।
अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचानि च ।
ततः कर्णवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रप्रियैषिणः ।
निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परान्रणे ।
न हि तेषां मनःशक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
यथा पुनररिघ्नानां प्रसवो युद्ध एव च ।
वैकर्तनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः ।
दुःशासनमहामत्स्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
तदनीकमनाधृष्यं शस्त्राग्निज्वालदीपितम् ।
समुत्कूलितमाज्ञाय चुक्रुशुर्द्रुपदात्मजाः ।
ते मेघसमनिर्घोषैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगरद्वाराद्रासयन्तः परान्रणे ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः ।
द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डरोष्णीषकेतनः ।
पाण्डरव्यजनच्छत्रः पाण्डरध्वजवाहनः ।
सपुत्रगणमध्यस्थः शुशुभे राजसत्तमः ।
चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
अथोद्धूतपताकाग्रमजिह्मगतिमव्ययम् ।
द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।

तयोरुभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
बलयोः संप्रहरतोः स्रवन्त्योः सरितोरिव ।
प्रकीर्णरथनागाश्वैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरे ।
उत्कृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानाचकार्मुकान् ।
नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं तद्बलं रणे ।
आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सव्यसाचिनः ।
अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथसुतं तत्र जघान पितुरन्तिके ।
वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः ।
कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
नामृष्येतां महाबाहू प्रहारमिव सद्भृशौ ।
तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
प्रतिमुक्ततलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् ।
संनिपातस्तयोरासीत्फल्गुनेन महात्मना ।
वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
त्रीन्हयाञ्जघ्नतुस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
ततः किलिकिलाशब्दः कुरूणामभवत्तदा ।
तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैरयोजयत् ।
उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
अयुध्यत बलैर्वीरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः ।
तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिंजयः ।
पञ्चभिर्द्विरदैर्मत्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
सारथिं वाजिनश्चैव निन्युर्वैवस्वतक्षयम् ।
हताश्वात्स्यन्दनश्रेष्ठादवरुह्य महारथः ।
चचार विविधान्मार्गानसिमुद्यम्य पाण्डवः ।
अश्वस्कन्धेषु चक्रेषु युगेष्वीषासु चैव ह ।
व्यचरत्पातयञ्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

— (L. 99) K₄ D₃ T₁ G₁ M₆ यथा परपुरघ्नानां. K₄ D₄ G₅ प्रसभो; T₁ प्रभवं; G₁ प्रसभं; G₆ प्रसहो; M₆ प्रसंगो.

विधनुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम् ।
अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः । [160]
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ।
रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः । [165]
तमापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान् ।
त्रीञ्शरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
विवेश समुदग्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
गिरा गम्भीरया वीरः समाश्वासयतासकृत् । [175]
धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
धृतं तत्पुनरेवासीद्बलं पार्थप्रकम्पितम् ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुषं स्मरन् ।
ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् । [180]
आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुन्नतम् ।
महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्भृत्य च रणे बली ।
अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान् । [185]
भीमसेनभयार्तानि फल्गुनाभिहतानि च ।
न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम् ।
तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः ।
तान्निवृत्तान्निरानन्दान्हतवारणवाजिनः । [190]
नानुससुर्न चाजघ्नुर्नोचुः किंचिच्च दारुणम् ।
स्वमेव शिबिरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः ।
परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
मुहूर्तमभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् । [195]
सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुप्रातमब्रुवन्वधूम् ।
कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
तेषां तदभवद्दुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन् ।
ततः प्रयाता राजानः सर्व एव यथागतम् । [200]

धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
प्रागेव पुररोधात्तु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
प्रेषिता गच्छतारिष्टानस्मानाख्यात शौरये ।
ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ । [205]
कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः स्मान्धकवृष्णयः ।
आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताञ्जातुषाद्गृहात् ।
समाजे द्रौपदीं स्माहुर्लब्धां राजीवलोचनाम् ।
आत्मनः सदृशीं सर्वे शीलवृत्तसमाधिभिः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
सेवां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतुः । [215]
पितृष्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः ।
न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon.

104

After 1. 197. 29, Ts G2–4 ins.:

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः ।
दैवानुकूलाः कौन्तेया दैवं तेषां परायणम् ।
प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात् ।
जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्ष्ममानुषम् ।
अनर्घ्यं धनुरानम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
चैद्यमागधकर्णाद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवाः सुरैः । [10]
यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः ।
मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
प्रणतार्तिहरो योगी केशवः क्लेशनाशनः ।
भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेश्मगृही तथा ।
चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि । [15]
धर्मात्मजो महाराज तावत्त्रैलोक्यमर्हति ।
अलं कर्णोनया बुद्ध्या नोत्साहय सुयोधनम् ।
शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह ।
पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपालाः सबान्धवाः ।

Colophon of No. 103. *Adhy.no.*: K4 D1 206; T1 204; Ts G4–6 156; G1 158; G2 154; G3 M6 157.

वृष्ण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः ।
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशगो भूप तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वशः ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषोः कुरु ।
मनसा स्नेहपूर्णेन निर्भेदो नखमांसवत् ।

धृतराष्ट्रः ।

पार्थिवार्थे प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्र त्वं च न मे ब्रूहि पार्थानामहितं क्वचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गान्निवर्तय महामते ।

105

After 1. 199. 9, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

पृथायास्तु तथा वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवरं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहुः ।

कुन्ती ।

वैचित्रवीर्यं ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।
त्वत्प्रसादाज्जतुगृहे भ्रातरः प्रत्यागतास्तव ।
कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।
चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं भ्राता भरतर्षभ ।
यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः ।
दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा दुःखार्ता शुशोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुरः ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।
अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मा शोकं कुरु माधवि ।

106

After 1. 199. 11, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वशस्त्रसमन्वितान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।
चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिबर्हाणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृपः ।
दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् ।
हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि च गोधनानि ।
पृथक्पृथक्चैव ददौ स कोटिं
पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।
शिबिकानां शतं पूर्णं वाहान्पञ्चशतं वरान् ।
एवमेतानि पाञ्चालो जन्यार्थे प्रददौ धनम् ।
हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमकिः ।
धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।
नानद्यमानो बहुभिस्तूर्यशब्दैः सहस्रशः ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायनः.

107

After the additional colophon following 1. 199. 22, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।
पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।
पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।
ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवी कृष्णया सह ।
आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।
पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।
सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तितः सुबलात्मजा ।

105

In the footnotes to 1. 199. 9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D_4 T_1 $G_{1.2}$ M मृताः (for भ्राताः). — (L. 8) D_4 $G_{1.2}$ M त्वद्भक्त्या (for त्वं भ्राता). — G_1 M om. lines 13–17.

106

Line 11 = (var.) 1931*. — (L. 15) Some MSS. सोमकिः. — Colophon om. in T_1 G_1 M_6. *Adhy. no.:* D_4 214; T_3 G_4 165; G_2 162; G_3 166; $G_{5.6}$ 164.

107

(L. 3) G_{2-4} $M_{8.5}$ साध्वीं श्रियमिवापरां.

कुन्तीं राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
यथा सुखं तथा कुन्ती रंस्यते स्वगृहे सुतैः ।
तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा । [15]
नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

☞ In entire supercession of the remarks in the footnotes (p. 789) to 1. 199. 24–25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199. 25, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कर्तव्यमसंशयम् ।;

and after 1. 199. 26^{ab}:

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।
धृतराष्ट्रः ।
अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः । [5]
पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
अङ्गदे मकुटं क्षत्तर्हस्ताभरणमेव च ।
मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
कटिबन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् । [10]
अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
अभिषेकोदकक्लिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् । [15]
जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]

वैशंपायनः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।
श्रीवासुदेवः ।
युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा वार्ष्णेयस्त्वरयामास तं तदा ।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]
तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।
मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।
कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वैद्यपुरस्कृताः ।
अभिषेकं तदा चक्रुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।
जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरर्षभान् ।
राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।
मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।
जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।
औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः । [40]
राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।
प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः । [45
ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।
समक्षं वासुदेवस्य कुरूणां च समक्षतः ।
अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
आयुः पुरूरवा राजन्नहुषश्च ययातिना । [50]
तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।
राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]
त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

108

(L. 41) D_4 G_1 M_{6-8} रराज राजानुगतैः. — (L. 44) T_8 G_{2-4} मूर्द्धाभिषिक्तं पांडोस्तु सुतमभ्यर्णपांडवाः ($G_{2.4}$ °बांधवाः). — (L. 53) T_1 G (except $G_{4.5}$) बुध° (for मुनि°). — Line 59 is a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}.

तस्माद्गच्छस्व कौन्तेय भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a *repetition* of 1. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After 1. 199. 35^{ab}, S ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः । [5]
तोरणद्वारसुमुखां द्वात्रिंशद्द्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः । [10]
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् । [15]
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिस्तदाभवत् ।

110

After 1. 199. 49, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विसृज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विसृज्य च नराधिप ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वार्ष्णेय राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् । [5]
तवैव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातास्माकं पिता देवो न पाण्डुं विद्महे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
त्वत्प्रभावान्महाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः । [10]
पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः । [15]
आदृत्य तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।
जातुषं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ । [20]
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनान्मम ।
स्मरस्वैतान्महाप्राज्ञ तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।
करिष्यामीति चामन्त्र्य अभिवाद्य पितृष्वसाम् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहानुगः ।

111

After 1. 200. 9^{ab}, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् ।
भूतार्चितो भूतधरां राष्ट्रं नगरमालिनीम् । [5]
अवेक्षमाणो द्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महामुनिः ।
परात्परतरं प्राप्तो धर्मात्समभिजग्मिवान् । [10]
भावितात्मा गतरजाः शान्तो मृदुऋजुर्द्विजः ।
धर्मेणाभिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु भूतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च ।
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदग्निचित् । [15]
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

109

In the footnotes to 1. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

110

(L. 20) D$_4$ G$_{5.6}$ °ण चापि न ज्ञातं; T$_1$ °णापि च न ज्ञा°; G$_1$ M$_6$ °ण च न चाज्ञा°.

111

(L. 13) D$_4$ T$_1$ G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ भूयेषु; G$_1$ नयेषु (for भूतेषु).

ऋजुरारोहवान्शुक्लो भूयिष्ठपथिकोऽनघः ।
श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विषा ।
अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे ।
महेन्द्रदत्ते महती बिभ्रत्परमवाससी । [20]
जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
अहर्यकसदृशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाद्भुतः । [25]
संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
गाथासामानुसामज्ञः साङ्गां परमवल्गुनाम् ।
आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्तथा ।
योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः । [30]
विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिषु ।
एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
पृथगर्थाभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
समस्थानेषु सर्वेषु समाम्नायेषु धातुषु । [40]
उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्यङ्गान्यनुस्मरन् ।
कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
विभाषितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् । [45]
आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
एषां स्वराणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः । [50]
वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।
परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
प्रत्ययांश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

☞ In the footnotes to 1. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— ^{ad}) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the *wavy line* under 9^{cd} of the constituted text.

112

After 1. 209. 24^{abc}, Ñ$_2$ D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृह्णेमं बभ्रुवाहनम् ।
अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना । [5]
इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंस्यसे ।
कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः । [15]
बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिश्चरः ।
तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पूरुवंशविवर्धनम् ।
चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते । [20]
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210. 2, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D$_4$ G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D$_4$ G$_{5.6}$ श्र(D$_4$ व)र्करीतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D$_4$ G$_{2.5.6}$ वनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ$_2$ D$_4$ T$_1$ M (except M$_8$) त्वं (for च). — (L. 3) D$_4$ T$_1$ M ऋणमुक्तो. — (L. 10) N$_2$ D$_4$ G$_1$ M कौंतेयोथ (for कुन्ती°). — (L. 11) D$_4$ G$_1$ M कृत्स्नां (for सर्वां). — After line 21, D$_4$ T$_1$ G$_{5.6}$ ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।
स्थानं दूरं समाप्लुत्य दत्त्वा बहुधनं तदा ।
केरलान्समतिक्रम्य.

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
प्राप्तुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
वेषवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् ।
कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेषधारणात् । [5]
भ्रममाणश्चरन्भैक्षं परिव्राजकवेषवान् ।
येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् । [10]
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
प्रविशन्नेव बीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् । [15]
केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
केशवः सहसा राजञ्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
सत्यभामा ।
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् । [20]
भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
वक्तुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
श्रीभगवान् ।
पितृष्वसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा । [25]
तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थे चापि मां पुनः ।
चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् । [30]
वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमास्थवान् ।
ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् । [35]
वैशंपायनः ।
भ्रातरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

114

S ins. after 1. 212. 1^{cd} (T₃ G₂.₄ after 7^{ab}): D₄ (suppl. fol. *sec. m.*), after 2^{ab}:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाश्वकर्णैश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्कोलैरतिमुक्तकैः । [5]
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरान्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विदूरथम् । [10]
भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः । [15]
आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
उपोपविविशुः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
आकारं गूहमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् । [20]
सर्वत्र कुशलं चोक्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
वैशंपायनः ।
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत । [30]
अयं देशातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
आवासं कमुपाश्रित्य वसेत निरुपद्रवः ।
इत्येवमब्रुवंस्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
ददृशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः । [35]

113

D₄ T₃ G₁ M₆₋₈ om. line 35. — After line 35, G₅.₆ ins.:

किंचिद्वाचमवष्टभ्य आप्तैः कतिपयैर्जनैः ।

114

(L. 40) D₄ पांडव; T₁ M₆ माधवः (for मां वद). — (L. 47) T₁ G₁.₂ M₆₋₈ वाग्मी. — After line 51, T₁ ins.:

निःसीमतररूपोऽयं सुभद्रापि तथाविधा ।

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिवासार्थमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

श्रीभगवान् ।

त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद । [40]

वैशंपायनः ।

सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्धीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।

वासुदेवः ।

बलवान्दर्शनीयश्च वाग्मिच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्ता च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।

बलदेवः ।

अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेदयामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भृशम् ।
मनोरथो महानेष हृदि नः परिवर्तते । [65]
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमपानुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुत्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृषिः ।
प्राप्नोतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्धरस्व वार्ष्णेयि भक्ष्यैर्भोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदृषिर्ब्रूयात्कार्यमेव न संशयः । [75]
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्णं करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गूहयन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मार सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः । [95]
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्ये भव तात धनुर्धरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् । [105]
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंघानां गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T1 (which om. lines 56-57) ins.:
कृष्णः ।
कन्यापुरे यतेर्वासः सुखोदर्कोऽथवा भवेत् ।
सुखोदर्को भवेद्वापि नाहं जाने यदूद्वह ।
भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।
Colophon om. in T1. *Adhy. no.*: D4 229; T3 G4 180; G1.5.6 M6 179; G2 177; G3 181. — (L. 129)

अदृष्टे कृतभावाभूत्सुभद्रा भरतर्षभे ।
कीर्तयन्दृश्ये यो यः कथंचित्कुरुजाङ्गलम् ।
तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं स्माभिपृच्छति । [110]
अभीक्ष्णशः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् । [115]
तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा । [120]
स तथोक्तस्तदा भद्रां बहुनर्मानृतं ब्रुवन् ।
उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
पर्वसंधौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् । [125]
रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणाभ्यभाषत ।
यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासिनी ।
कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
भ्रातृभिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदार्यो युधिष्ठिरः ।
कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मराजस्य धीमतः । [130]
निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेतरे ।
क्व नु पार्थश्चरत्यद्य बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
सुखोचितो ह्यदुःखार्हो दीर्घबाहुररिंदमः ।
कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः । [135]
निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
आर्या पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्नुषा ।
प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः । [140]
पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
निःश्वासबहुला तस्थौ क्षितिं विलिखती तदा ।
ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः । [145]
यथा तव गतो भावः श्रवणान्मयि भामिनि ।
त्वद्गतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
प्रशस्तेऽहनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं वृतः ।
सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्तव ।
एवमुक्त्वा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् । [150]
ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
मुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
कन्यापुरे च संवृत्तं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्वै धनंजयः । [155]
आस्ते स्म स तदारामे कार्येणैव सहाभिभूः ।
सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् । [160]
न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि धृतिमालम्ब शोभने ।
निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
पश्चाज्जानामि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि । [165]
एवमुक्त्वा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुभेः ।
रहस्येकासना तत्र भद्रास्त्स्थेति चाब्रवीत् ।
आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
अक्रूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके । [170]
निवेद्यतां महाप्राज्ञ श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।

वैशंपायनः ।

वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूराहुकयोस्तदा ।
निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयामास नैकधा ।
इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च सत्यकश्च गदेन च । [175]
पृथुश्चविश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
विवाहं मन्त्रयामासुर्द्वादशेऽहनि भारत ।
अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत । [180]
विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुकामो गदाग्रजः ।
महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
नगरे घोषयामास हितार्थं सव्यसाचिनः ।

D4 प्रथितैः; T1 G1.6 M6-8 प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137) G2.5.6 कुशलिनी (for च कुशला). D4 T1 G1 M6-8 आर्या कुशलिनी कुंती. D4 T1 G (except G3.4) सहपुत्रा (for सपुत्रा च). — (L. 156) D4 G6 M6-8 काश्यैनेव; T1 काश्यर्यजेन. G1 कामेन भृशपीडितः. — After line 181, G3.6 ins.:

उमासखस्य देवस्य ब्रह्मविश्वेशरूपिणः ।

— (L. 182) G3.6 व्याजेन मधुसूदनः (for the posterior

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् । [185]
सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः ।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः । [190]
कृष्णरामाहुकाक्रूरप्रद्युम्नशिनिसत्यकाः ।
समुद्रं प्रययुर्हृष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
युक्तयन्त्रपताकाभिर्वृष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः ।
ततस्त्वरितमागम्य दाशार्हगणपूजितम् । [195]
सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीद्यतिशासनात् ।
कृत्यवान्द्वादशाहानि स्थाता स भगवानिह ।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः ।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः । [200]
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवेक्ष्य च ।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः । [205]
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
ततस्तद्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजह्रुः कुकुरान्धकाः ।
सप्तयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।
बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः । [210]
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडः सर्वसात्वताम् ।
वापीपल्वलसंवैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः । [215]
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजहुः कुकुरान्धकाः ।
विचित्रमाल्याभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
विहाराभिमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणास्ततोऽभवन् ।
तत्र याते दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि । [220]
सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्राप्तकालममन्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तस्मादपयानं च पाण्डवः ।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च। [225]
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः ।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः ।
मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् । [230]
समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तत्त्वतः ।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च । [235]
दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्वं निवेशनम् ।
न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः ।
दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः । [240]
चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात् ।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।
गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः । [245]
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः ।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपद्यथाद्य वै ।
विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ्र एव च । [250]
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा ।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य आवयोः शुभकर्मणि ।
सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः । [255]
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुबुध्येत विश्वकृत् ।
धर्मसंकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम् ।
प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

---

half). — D_4 T_1 $G_{5.6}$ om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T_8 G_{2-4}. *Adhy. no.*: D_4 230; T_1 226; $G_{1.5.6}$ M_6 180. — After line 224, G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} ins.:

विवाहं बहुधा वत्से वर्णानां धर्मसंयुतम् ।

— (L. 236) D_4 G_1 M_{6-8} मृते (for स्थिते). G_1 M_{6-8} या (for सा). G_{2-4} दाने गृहीता या नारी. G (except $G_{5.6}$) M_{6-8} सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D_4 G_1 M_{6-8} read lines 242-43. — After line 260, G_{2-4} ins.:

वैशंपायनः ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् । [260]
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
रागोन्मादप्रलापी स्यादर्जुनो जयतां वरः ।
चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।
सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः । [265]
अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।
निद्रयापहृतज्ञानं रौहिणेयं विना तदा ।
सहाक्रूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।
वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता । [270]
आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्वृतः ।
पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा तु देवेन्द्रेणाभियाचितः ।
वैवाहिकक्रियां कृष्णस्तथेत्येवमुवाच ह ।
आहुको वसुदेवश्च सहाक्रूरः ससात्यकिः । [275]
अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।
देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।
एवमुक्त्वा प्रसाद्यैनं पूजयित्वा प्रयत्नतः । [280]
महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शाश्वतः ।
अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः । [285]
पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।
अभिषेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।
लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।
किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।
भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् । [290]
पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।
शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।
कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।
सहाप्सरोभिर्मुदिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।
पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः । [295]
ततो विवाहो ववृधे कृतः सर्वगुणान्वितः ।
तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मन्त्रहोमपुरस्कृतम् ।
यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।
सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।
पार्थस्य सदृशी भद्रा रूपेण वयसा तथा । [300]
सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदृशो रूपलक्षणैः ।
इत्यूचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
आमन्त्र्य यादवान्सर्वे विप्रजग्मुर्यथागतम् ।
यादवाः पार्थमामन्त्र्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा । [305]
वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।
द्वाविंशद्दिवसान्पार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।
मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सुभद्रया सुखं पार्थ खाण्डवप्रस्थमाविश ।
यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत । [310]
यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।
कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः ।
स तया युयुजे वीरो भद्रया भरतर्षभः । [315]
अभिनिष्पन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।
स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।
स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तथाधिकम् ।
उद्यत्सहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः । [320]
सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।
कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
विनिश्चित्य तथा पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
द्विजानां गणमुख्यानां यथार्हं प्रतिपादय । [325]
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।
आत्मनश्च समुद्दिश्य महाव्रतसमापनम् ।
गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।
तेजोबलजवोपेतै रत्नैर्हयवरोत्तमैः ।
सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय । [330]
क्रीडार्थमिति भाषित्वा सखीभिः सुभगे सह ।
क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वायुधानि च ।
अनुकर्षान्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।
सर्वान्रथवरे कुर्याः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।
तत्सर्वं वितथीकृत्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।
— After line 317, Me-s ins.:

शच्यहल्या चेन्द्रसेना दमयन्ती यथा रतिः ।
सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।
अरुन्धती च यथा.

वैशंपायनः ।

अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]
जगाम नृपतेर्वेश्म सखीभिस्त्वरिता सह ।
क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्प्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।
सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । [340]
रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् । [345]
स्वस्ति याहि यथाकामं कुरून्कौरवनन्दन ।
निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।
स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च । [350]
तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।
ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिषः ।
सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
रश्मिग्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मीञ्जग्राह माधवी । [355]
सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना हयान् ।
वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्लवासा धनंजयः ।
महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे । [360]
ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।
दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]
वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।
स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते । [370]

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
ततश्चामरहस्ता सा सखी कुब्जाङ्गनाभवत् ।
ततः कन्यापुरद्वारात्सघोषमभिनिःसृतम् ।
दृदृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिःस्वनम् । [375]
सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।
मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।
सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्नथवरेऽर्जुनः ।
प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गया ।
पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः । [380]
पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।
चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।
दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]
अथापरे हि संक्रुद्धा गृह्यीत क्षत माचिरम् ।
इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
स तेन जनघोषेण वीरो गज इवार्दितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोषयत् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]
प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
मुमोच निशितान्बाणान्न च कंचन रोषयत् ।
क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुत्मानिव सागरम् ।
प्रेक्षन्रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभः । [395]

Colophon.

वैशंपायनः ।

शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।
संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।
प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः । [400]
निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरुषर्षभम् ।
निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्तमिवाम्बुदात् ।
सविद्युतमिवाम्भोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत । [405]
उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महात्मनः । [410]
पार्थस्य वै सारथित्वे भवेथा इत्यशिक्षयन् ।

Colophon om. in T1. *Adhy. no.*: D1 231; T3 G1.1–6 M6–8 181; G2 179; G3 182. — (L. 329) D1 T1 G1.5 M6–8 शुक्लैः; G2.6 श्लक्ष्णैः (for रत्नैः). — (L. 357) D1 T1 G1 M6–8 व्यत्ययित्वा; G5.6 प्रतिलब्ध्वा. — T3 G2–4

एवमुक्तः प्रियां प्रीतः प्रत्युवाच नरर्षभः ।
चोदयाश्वानसंसक्तान्विशन्तु विपृथोर्बलम् ।
बहुभिर्युध्यमानस्य तावकानां जिघांसतः ।
पश्य बाहुबलं भद्रे शरान्विक्षिपतो मम । [415]
एवमुक्ता ततो भद्रा पार्थेन भरतर्षभ ।
चुचोद चाश्वान्विस्रब्धा ततस्ते विविशुर्बलम् ।
तदाहतमहावाद्यं समुद्रध्वजायुतम् ।
अनीकं विपृथोर्हृष्टं पार्थमेवान्ववर्तत ।
रथैर्बहुविधैर्हृष्टाः सदश्वैश्च महाजवैः । [420]
किरन्तः शरवर्षाणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
तेषामस्त्राणि संवार्य दिव्यैरस्त्रैर्महास्त्रवित् ।
आवृणोन्महदाकाशं शरैः परपुरंजयः ।
तेषां बाणान्महाबाहुर्मुकुटान्यङ्गदान्यपि ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः शरांश्चैव धनूंषि च । [425]
युगानीषा वरूथानि यन्त्राणि विविधानि च ।
अजिघांसन्परान्पार्थश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
निर्धनुष्कान्विकवचान्विरथांश्च महारथान् ।
कृत्वा पार्थः प्रियां प्रीतः प्रेक्षतामित्यदर्शयत् ।
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सुभद्रा पार्थमब्रवीत् । [430]
अवासार्थांस्ति भद्रं ते याहि पार्थ यथासुखम् ।
संसक्तं पाण्डुपुत्रेण समीक्ष्य विपृथुर्बलम् ।
त्वरमाणोऽभिसंक्रम्य स्थीयतामित्यभाषत ।
तत्तु सेनापतेर्वाक्यं नात्यवर्तन्त यादवाः ।
सागरे मारुतोद्धूता वेलामिव महोर्मयः । [435]
ततो रथवरात्तूर्णमवरुह्य नरर्षभः ।
अभिगम्य नरव्याघ्रं प्रहृष्टः परिषस्वजे ।
सोऽब्रवीत्पार्थमासाद्य दीर्घकालमिदं तव ।
निवासमभिजानामि शङ्खचक्रगदाधरात् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्यद्यदाचरितं त्वया । [440]
सुभद्रासंप्रयोगेन प्रीतस्तव जनार्दनः ।
आश्रमस्थं यतिलिङ्गेन द्वारकां तु धनंजय ।
विसृष्टा सर्ववृष्णीनामृषभेण च सोदरा ।
त्वमिमां वीर दाशार्हीं शचीमिव शचीपतिः ।
भक्तां गुणवतीं भद्रां सदा सत्कर्तुमर्हसि । [445]
बन्धुर्भव सुभद्राया गतिश्च त्वं धनंजय ।
बन्धुमानसि रामेण महेन्द्रावरजेन च ।
मामेव हि सदाकार्षीन्मन्त्रिणं मधुसूदनः ।
अन्तरेण सुभद्रां च त्वां च तात धनंजय ।
इमं रथवरं दिव्यं सर्वशस्त्रसमन्वितम् । [450]
इदमेवानुयात्रं च निर्दिश्य गदपूर्वजः ।
अन्तर्द्वीपं तदा वीर यातो वृष्णिसुखावहः ।
दीर्घकालावरुद्धं त्वां संप्राप्तं प्रियया सह ।
पश्यन्तु भ्रातरस्तत्र वज्रपाणिमिवामराः ।
आगते तु दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि । [455]
भद्रामनुगमिष्यन्ति रत्नानि च वसूनि च ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं सुखी भव धनंजय ।
नष्टशोकैर्विशोकस्य सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।

वैशंपायनः ।

ततो विपृथुमामन्त्र्य पार्थः प्रीतोऽभिवाद्य च ।
कृष्णस्य मतमास्थाय कृष्णस्य रथमास्थितः । [460]
पूर्वमेव तु पार्थाय कृष्णेन विनियोजितम् ।
सर्वरत्नसुसंपूर्णं सर्वभोगसमन्वितम् ।

115

After 1. 213. 12^{ab}, K$_4$ (marg. *sec. m.*) D$_4$ (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

उद्योगं कृतवन्तस्ते भेरीं संनाद्य यादवाः ।
अर्जुनस्तु तदा श्रुत्वा भेरीसंनादनं महत् ।
कौन्तेयस्त्वरमाणस्तु सुभद्रामभ्यभाषत ।
आयान्ति वृष्णयः सर्वे ससुहृज्जनबान्धवाः ।
त्वदर्थं योद्धुकामास्ते मदरक्तान्तलोचनाः । [5]
प्रमत्तानशुचीन्मूढान्सुरामत्तान्नराधमान् ।
वामिनो वाशिनादींस्तु करिष्यामि शरोत्तमैः ।
उताहो वा मदोन्मत्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ।
एवमुक्त्वा प्रियां पार्थो न्यवर्तत महाबलः ।
निवर्तमानं दृष्ट्वैव सुभद्रा त्रस्तवां गता । [10]
एवं मा वद पार्थेति पादयोः पतिता तदा ।
सुभद्रा तु कलिर्जाता वृष्णीनां निधनाय च ।
एवं ब्रुवन्तः पौरास्ते जनवादं जनाः प्रभो ।
मम शोकं विवर्धन्ति तस्मात्पापं न चिन्तय ।
परिवादभयान्मुक्ता त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् । [15]
एवमुक्तस्ततः पार्थः प्रियया भद्रया तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे पार्थः सत्यपराक्रमः ।
स्मितपूर्वं तदाभाष्य परिष्वज्य प्रियां तदा ।
उत्थाप्य च पुनः पार्थो याहि याहीति सोऽब्रवीत् ।
ततः सुभद्रा त्वरिता रश्मीन्संगृह्य पाणिना । [20]
चोदयामास जवनाञ्शीघ्रमश्वान्कृतत्वरा ।
ततस्तु कृतसंनाहा वृष्णिवीराः समाहिताः ।

---

om. line 393. Colophon. *Adhy. no.:* D$_4$ 232; T$_1$ 228; T$_3$ G$_{1.4-6}$ M$_{6-8}$ 182; G$_2$ 180; G$_3$ 183. — (L. 410) D$_4$ G$_1$ M$_{6-8}$ अन्वितस्य; T$_1$ ऊर्जितस्य; G$_2$ अर्चितस्य; G$_{3.6}$ अजितस्य.

115

K$_4$ om. lines 1, 8, 16–19, 24–25 and 28 to end. — (L. 7) D$_4$ M$_{6-8}$ वमनं पानशाटीनां; T$_1$ वमनं पानशमनं; G$_1$ वमनं पानमत्तानां; G$_5$ corrupt; G$_6$ om. partly

प्रत्यानयार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च । [25]
अर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
अतीत्य शैलं रैवतकं श्रुत्वा तु विपृथोर्वचः ।
अर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः ।
श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः । [30]
पुरोद्यानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
सानुं मुञ्जावतं चैव वनान्युपवनानि च ।
पुण्येष्वानर्तराष्ट्रेषु वापीपद्मसरांसि च ।
प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरः प्रति ।
प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्बुदं च नगोत्तमम् । [35]
आराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवतीं नदीम् ।
प्राप्य साल्वेयराष्ट्राणि निषधानभ्यतीत्य च ।
देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
तमतीत्य महाबाहुर्देवारण्यमपश्यत ।
पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः । [40]
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
सोदर्याणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
दूरादुपवनोपेतां दाशार्हप्रतिमां पुरीम् । [45]

Colophon.

वैशंपायनः ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभनः ।
तत्राभीयात्स बीभत्सुर्निविष्टो यदुकन्यया ।
ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
गोपालिकानां वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
कामन्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम । [50]
दृष्ट्वा तु पुरुषं ब्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
अन्यवेषेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
यत्तु सा प्रथमं ब्रूयान्न तस्यास्ति निवर्तनम् ।
तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
सुभद्रायाः वचः श्रुत्वा सुप्रीतः पाकशासनिः ।
गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोषितः ।
आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः । [60]
इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोषितः ।
ततस्ताभिः परिवृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1. 213. 20, D4 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

ततः सुभद्रां वार्ष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
अङ्के निवेश्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
हर्षादानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
देवपुत्रप्रकाशास्ते जाम्बूनदमयध्वजाः । [5]
पृष्ठतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
गोभिरुष्ट्रैः सदश्वैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
ददृशुर्यानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
प्रभासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् । [10]
सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
प्राप्य चान्तःपुरद्वारमवरुह्य धनंजयः ।
ववन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः । [15]
यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सस्वजेऽभिननन्द च ।
ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ।
तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे वधूम् ।
पूजयांचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । [20]
पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशाः ।
पूजनार्होऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
पाण्डवेन यथार्हं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
तामदीनामदीनार्हां सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् । [25]
साक्षाच्छ्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराम् ।
गुरूणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

(meaning?). — After line 27, K4 ins.:

स्तूयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS. अंबुदं. — Colophon om. in T1.

Adhy. no.: D4 234; T3 G4-6 M6-8 184; G1 183; G2 182; G3 185.

116

(L. 10) T1 G1. 5. 6 M6-8 प्रवासाद्. — After line 26, T1 ins.:

ते उभे रूपसंपन्ने कृष्णाभद्रे पुरौकसः ।
रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र विसिष्मिरे ।

117

After 1. 214. 17, S ins.:

विहरन्खाण्डवप्रस्थे काननेषु च माधवः ।
पुष्पितोपवनां रम्यां ददर्श यमुनां नदीम् ।
आलयं सर्वभूतानां खाण्डवं खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स तु तं देशं सहितः सव्यसाचिना ।
ऋक्षगोमायुसंघुष्टं हंससारसनादितम् । [5]
शाखामृगगणैर्जुष्टं निकेतं सर्वरक्षसाम् ।
द्वीपिगोमायुसिंहर्क्षवराहरुरुवारणैः ।
नानामृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननार्हं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
आलयं पन्नगेन्द्रस्य तक्षकस्य महात्मनः । [10]
वेणुशाल्मलिमाल्याङ्गैरुपेतं वेत्रसंवृतम् ।
शाकपद्मकतालैश्च शतशाखैश्च रोहिणैः ।
निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसंस्थितैः ।
गुल्मैः कीचकवेणूनामाशीविषनिषेवितम् ।
विगतार्कमहाभोगव्रततिद्रुमसंकटम् । [15]
सुहिवेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
व्यालदंष्ट्रिगणाकीर्णं वर्जितं सर्वमानुषैः ।
रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
भूतानां सर्वदेवेशः सर्वलोकविभागवित् ।
पीताम्बरधरो देवस्तद्वनं बहुधा चरन् । [20]
सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिणः ।
खाण्डवस्य विनाशं तं ददर्श मधुसूदनः ।

Colophon.

118

After 1. 215. 11, N ins.:

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ।
न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं संप्रतिभाति मे ।
यद्ददाह सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः । [5]
एतद्विस्तरशो ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
खाण्डवस्य यथा दाहः पुरा समभवन्मुने ।
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
पौराणः श्रूयते तात राजा हरिहयोपमः ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः । [10]
यज्वा दानपतिर्धीमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
ईजे स च महासत्रैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

117

(L. 9) T1 वनार्हाणां च; G1 नानार्हाणां च; G5.6 माननार्हस्य; M मानार्हस्य च. — (L. 11) G2 M °शाल्मलिबिल्वार्कैः; G5 शब्दतमालिगैः; G6 °शाल्मलितिंडिगैः. — (L. 13) T1 खरक्रोडैः; G1 -समुद्रस्यां; M -समप्रख्यं. — (L. 14) T1 G1 M कंटक° (for कीचक°). — (L. 15) T1 विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानक्रम-संकटं; G1.2 विहगौघमहाभासवृतान° (G2 °हिंताल); G5.6 °कं महाभोगवितान°; M5.5 विहितार्कमहारदिमप्रतान°; M6-8 विहारार्थम-संबाधप्रतान°. — After line 16, T1 ins.:

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जकैः ।
कण्टकीकुञ्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूतृणैः ।
निम्नोन्नतप्रदेशैश्च तीक्ष्णपाषाणसंकुलम् ।
अत्यगाधमहागर्तैर्वनापगमहाभयम् ।

Colophon. *Adhy. no.:* T1 222; T3 G4-6 M 188; G1 187; G2 186; G3 190.

118

For the addl. lines given here, cf. passage No. 121 and the notes thereon. — After line 1, Ñ1 D5 ins.:

कस्य वा विप्रियं कर्तुं कस्य वा प्रियमेव च ।

D5 cont.: N1 subst. for line 3: K2 ins. after line 3:

न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

— (L. 6) Some MSS. transp. यथा and पुरा. — After line 6, Ñ1 ins.:

तथा मे कारणं ब्रूहि परं कौतूहलं यतः ।

— After वैशं°, Ñ1.2 K2 ins.:

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।,

a stanza copied faithfully by almost all printed ed.! — (L. 7) Ko.2 D1.5 पुराणां; Ñ V1 B Da Dn D4 पौराणीं. Ko.2 Ñ V1 B Da Dn D4 °संस्तुतां; K4 °सत्तमं; D1 °संमतं; D5 °संयुतां. — (L. 8) Ś1 विदाहिनीं; Ko.4 B (except B1) D4 विनाशनीं. — (L. 9) Ko.3.4 Ñ2 Dn D5 राजन् (for तात). — After line 9, K2-4 Ñ1 ins.:

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।

— After line 11, K (except K1) Ñ1 D5 ins.:

जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा द्वादशवार्षिकीम् ।
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

— (L. 12) Some MSS. transp. स and च. Ś1 महासत्त्वैः; K1 °सत्त्वः; N2 V1 B3.6 D (except D1) °यज्ञैः. — After line 14, K (except K1) Ñ2 Dn D5 ins.:

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये ।
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
स तु राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः ।
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रितः ।
ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः ।
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ।
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न च स्थितः ।
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमुत्तमाम् ।
अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ।
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधनाः ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परंतप ।
ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम ।
ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स्त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ।
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः ।
कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च ।
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।

तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
शंकरः परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ।
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा ।
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ।
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
मन्नियोगान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ।
ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) Ñ2 Be Dn अद्य तां; Da उद्यतां (for उत्तमाम्). — (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमाः (for तपो°). — After line 39, K4 ins.:

अन्यः को वा याजयिता तस्माच्छर्वावृते प्रभो ।

— (L. 43) K2 भूत्वा; Ñ2 B1 Dn D4 राजन्. — (L. 49) K2 Ñ2.3 Dn D4 परमप्रीत्या. — Ś1 K1 Ñ3 V1 B3.5.6 Da Dn om. line 50. — (L. 51) MSS. नृपशार्दूल, and नरशा° also. — After line 61, Ś1 K1.3.4 Ñ1 V1 B3.6 D1.4 ins. an addl. colophon. — After line 67, K4 ins.:

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरम् ।
पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) Ś1 K1 त्वयैव स्वेन; K2 D1 त्वयेहानेन; Ñ1 D2 त्वयेह श्रेष्ठ-; N2 B1 Dn D4 त्वयेहाद्येन. — After line 78,

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति । [80]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम् ।
बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह । [85]
ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः । [90]
सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् । [95]
तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । [100]
त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धारा हुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिरा विशत् ।
तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।
मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भक्षसात्कृतम् । [105]
आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ।
तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्ष्यसि किल्बिषात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्युतम् । [110]
उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
सहसा प्रज्वलत्यग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ।
प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये । [115]
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
बहुशीर्षास्तथा नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ।
तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । [120]
विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत्संक्रुद्धो हव्यवाहनः । [125]
तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

Ko. 3. 4 D5 ins.:

उवाच च महीपालः प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

— (L. 85) K1 B1 मुनिर्; Ñ2 B3. 5. 6 Da Dn त्वृषिर्. — (L. 87) Dn D4 यथाकामं यथोक्तं च सत्रं सुबहु°. — (L. 91) Ñ2 B1. 3 Dn D4 राजन् (for राजा). — After line 91, Ko. 3. 4 Ñ1. 2 D4 (marg. *sec. m.*). 5 ins.:

पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
वन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
एवंवृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ।
कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
तस्य सत्रे पपौ वह्निर्हविर्द्वादश वत्सरान् ।
सततं चाज्यधाराभिरेकाग्ये तत्र कर्मणि ।
हविषा च ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।

— After line 96, Ko. 3. 4 Ñ1. 2 Dn3 D1. 2. 5 ins.:

भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K3 B5 °त्वा तु भगवान्; Ñ3 B1 Dn D4 °त्वा हुतवहात्. — (L. 104) Ñ3 B1. 3 Dn D2. 4. 5 यथा (for व्यथां). — After line 104, Ko. 4 Ñ1. 2 B3 Da D1. 2. 5 ins.:

अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

Ko. 4 D5 cont.:

ब्रवीतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।

— After line 108, Ko. 3. 4 D2. 5 ins.:

मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्त्वयि वह्ने भविष्यति ।

— (L. 113) Ko Ñ2. 3 B1 Dn प्राज्वलच्च; K2 Ñ1 प्राज्वलत्; K3 प्राद्रवच्च; K4 प्रज्वलच्च; B5 Da प्रज्वलत्; D1. 2 प्रज्वलन्. K2 B5 Da वह्निः; Ñ1 क्रुद्धः; D1. 2 तत्र (for अग्निः). — (L. 114) Ñ2. 3 B3 Dn D2. 4 स्युः (for स). — (L. 118) Ñ2 V1 B3. 6 D (except D1. 2. 5) जलसंततिं. — (L. 121) Ñ1. 2 B3 D (except D5) भरतर्षभ. Colophon. *Adhy. no.*: Dn3 222; D4 138; D5 173. *Śloka no.*:

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शतक्रतोः ।
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । [130]
संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितौ वह्ने खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि । [135]
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । [140]

☞ Cf. Nos. 120–121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. varsion! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko.4 D4 (marg. *sec. m.*).5 ins.:

तदाग्नेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
उवाच पार्थं वार्ष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव बीभत्सुं प्रत्युवाच जनार्दनः । [5]
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य ववन्दे गाण्डिवं धनुः ।
रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्धनुः ।
मौर्वीं कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्नृशदारुणम् । [10]
कूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

120

Before 1. 217. 1, Ts G2–4 ins.:

जनमेजयः ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
वैशंपायनः ।
श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
निरन्तराज्यधारौघैर्हूयमानो विभावसुः । [5]
तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्ठितः ।
नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्धव्यवाहनः ।
श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् । [10]
ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् । [15]
सप्तकृत्वो विघातं च वहन्खाण्डवदाहकम् ।
ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
तेनापि च समादिष्टस्तद्धि पाण्डरविग्रहः ।
नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः । [20]
तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; cf. passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (Ts G2–4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu!

Dn3 8124. — (L. 126) Ñ2 B5 Dn D4 यथान्यायं. Ś1 Ko.1.3 Dn D1.4 स (for सं-). — (L. 128) Some MSS. अनघ (for अनल). — After line 128, Ko.3.4 Ñ1.2 B6 D1.2.4 ins.:

कालं च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।

अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।

— (L. 129) Ñ2 Dn D4 शचीपतेः (for शत°). — (L. 131) N2 Dn D4.5 मानुषे लोके. — (L. 133) K2 Ñ3 B1.3.5 D1 चेह; Ñ2 Dn D4.5 एहि (for वह्ने). B6 Da तावुभौ हि स्थितावत्र. — (L. 139) Ko.4 D5 चाभ्य°; Ñ1 B6 Da D1.2 प्रत्य°; B1 अभ्य° (for त्वभ्य°).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

121

After adhy. 225, Śi Ko.1.4 ins. an addl. adhy. (which is the *final* adhy. of the parvan in these MSS.):

जनमेजय उवाच ।
ददाह भगवान्वह्निः किमर्थं खाण्डवं च तत् ।
कस्य वा विप्रियं कुर्वन्कस्य वा प्रियकाम्यया ।
न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्बन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु मे भावितो राजन्सर्वमेव यथातथम् । [5]
यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।
बभूव राजा राजेन्द्र श्वेतकेतुरिति श्रुतः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा वर्षसहस्रकीम् ।
ऋत्विग्भिः सहितो धीमानयजज्जनमेजय । [10]
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
ततस्तु ऋत्विजस्तस्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रसादयामास ऋत्विजः स महीपतिः । [15]
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रसीदुश्च तस्य ते ।
ततस्तेषामनुमते विन्नितस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।
सत्रेण महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः ससदस्यैः समन्वितः । [20]
सत्रे पपौ हव्यवाहः सहस्रं परिवत्सरान् ।
स तेन हविषा वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।
न चैच्छदग्निरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
अरुचिश्चाविशत्तस्य ततोऽगात्स पितामहम् ।
स पितामहमासाद्य एतदर्थं न्यवेदयत् । [25]
भगवन्परमा तृप्तिः कृता वै श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तमब्रवीत्तदा वह्निं सर्वभूतपितामहः ।
अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्यसे ।
ब्रवीतु तमुवाचाथ ब्रह्माणं हव्यवाहनः । [30]
अब्रवीत्तं ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।
तत्र ह्यनेके रिपवः सुराणां निवसन्त्युत ।
मत्प्रसादाद्रुचिः सम्यक्तव वह्ने भविष्यति ।
कालं च कंचित्क्षमतां ततस्तद्भक्ष्यते भवान् ।
मानुष्येऽपि च संभूतौ नरनारायणावृषी । [35]
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
तदस्य महतो राजंस्तच्च वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ दावं दग्धुं च हव्यवाट् । [40]
एतत्ते कथितं राजन्यथैतदभवत्पुरा ।
दहनाच्चत्र मुक्तोऽसौ मयो नागोऽथ शार्ङ्गकाः ।

Colophon.

☞ This is a variant version of the Śvetaki episode; cf. passages No. 118 and 120 above, and the notes thereon. It will be noticed that the episode is actually *repeated* (in variant forms) in the four MSS. Śi Ko.1.4 of the Kas'mīrī version, a repetition faithfully reflected in the Bhāratamañjarī (Kāvyamālā ed., pp. 107 and 112)!

121

(L. 1) Śi Ki अग्निः (for वह्निः). Śi वनं (for च तत्). — (L. 5) Ko.4 ब्रुवतो (for भावितो). — Ko (? hapl.) om. lines 15–17; Ki om. lines 25–27. — (L. 35) Ko.4 मानुषेषु (for मानुष्येऽपि), and उभौ (for ऋषी). — (L. 39) Ko कालस्य महतो; Ki कालेन महता. — After line 40, Ko.4 ins.:

स ददर्श तदा वीरौ यमुनातीरमाश्रितौ ।
नरनारायणौ देवौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ।
ताभ्यां च सहितो दावमदहद्धव्यवाहनः ।

— (L. 42) Ki दावतो (for दहनाद्). Ko.4 मुक्तास्ते. — With lines 2–6, 8–23, 26–27, 29–31, 33–40 cf. the addl. lines given in the footnotes to passage No. 118.

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata: the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i. e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ∼, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here; only isolated words and phrases (such as भृगुकुलवंश, अन्धीभूत, तापसरूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself; only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text); but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions"*, given in the footnotes to the text and in Appendix I. The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
अविघ्नमस्तु ।			
Page 1 जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । परस्य सुकार्थी पठयित्वा वामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१)	= 1*ab		cf. Dhyāna-s'loka in MS. ग
श्रोताञ्जलिपुटरचयं वीतभवान् भारताख्यानम् । मृषादुक्त महाभवतां वृष्णिकृष्णद्वैपायनमिदम् ॥ (२)	. .	. . .	. .
दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कृष्ण जगत्वमवितन् । सर्वश्लोकं पवायमानः कविमुक्तः पाराशर्यः विवृत्तान्येति ॥ (३)	cf. latter half of 13*	. .	cf. Dhyāna-s'loka 10
आदिः सभावनविराट-उद्योगमाख्यं भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोप्ति । स्त्रीप्रस्थानि मुशलशान्तिक तथाश्रमं च स्वर्गान्तमष्टदशपर्व निरुक्तसंख्यम् ॥ (४)	. .	. .	. .

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
I			
Page 2 प्रथमं च तदनुश्रूयताम्	. .	. .	. .
जनमेजयस्य सर्पसत्र महात्मना । . .	± 1. 8^{ab}	± 9^{cd}	± 1. 8^{ab}
त्रैतद्वापरयोः सन्धौ	± 2. 3^{a}	± 272^{a}	± 2. 3^{a}
3 तर्पण विपुल रक्तस्रापनाञ्जलि	. .	. .	. .
तस्मात्समन्तपञ्चकम्	. .	. .	. .
कलिद्वापरयोः सन्धौ	± 9^{b}	± 282^{b}	± 9^{b}
अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते । . .	. .	. .	. .
एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥ . .	± 15	± 289	± 15
4 नवेन्द्रियाग्निमुखशून्यशशाङ्कसंघः . .	. .	. .	. .
आकाशचन्द्ररसषट्पवनः	. .	. .	. .
त्रिषु वर्षेषु तत्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी । महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥ .	± 56. 32	± 2333	± 51. 33,53
5-6 Contents of the different parvans (17!)			
II			
7 तत् शास्त्रमेवमागमत्	. .	. .	. .
अयं मे दारकोवैश्कृताङ्गि भवनै चातिभोक्ति [यस्मादभिहतोऽनपकारी] .	. .	. .	. .
तस्मादद्दष्टभयमागमिष्यते	± 3. 8	± 670	± 3. 9
8 ततः प्रस्तुतो दिग्जयः	~ 18	~ 682	~ 20
III			
8 अयोध्याविषया श्रम्यः धौम्यब्राह्मणसंस्थितः । .	~ 19	~ 684	~ 21
9 यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः । तस्मादुद्धारको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणिः ॥ .	~ 29	~ 695	~ 29
श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु . . .	~ 30	~ 696	~ 30
स्वयमाश्रमयमकोपजीवन	. .	. .	. .
11 चक्षुररोग्यं भवति	. .	. .	. .
सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि	. .	. .	. .
12 उपाध्यायेनानुज्ञातः	cf. 83	cf. 743	cf. 87
13 मूत्रपुरीषं भक्षयस्व	cf. 102	cf. 762	cf. 108
लघुः देहो अतः	. .	. .	. .
यस्मादशुच्यन्नं ददासि	cf. 126	cf. 779	cf. 132
14 यस्मादन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि .	cf. 127	cf. 780	cf. 133
न चिरात् शपथं मम	. .	. .	. .
ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णवाक्शरः । विपरीतक्षत्रिय . .	± 132^{abc}	± 786^{abc}	± 138^{abc}
न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम् . . .	cf. 133	cf. 787	cf. 139
16 तथा सुखमुपलभ्यते	. .	. .	. .
17 वज्राहत इवाचलः	± 187^{d}	± 842^{d}	± 186^{d}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
IV			
Page 18 तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छमि भार्गवम्।	= 5. 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
21 प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
22 सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. .	. .	. .
यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	. .	. .	. .
सजीवतु मम प्रिया	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8. 4^{d}
आयुर्नास्ति गतायुषः	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
पूर्वकर्मफलं च तत्	. .	. .	. .
आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10^{a}	± 973^{c}	± 11^{a}
V			
23 नागताक्ष्योंद्भवस्तत्र	. .	. .	. .
क्षीरोदोच्चैःश्रवास्तथा	. .	. .	. .
24 जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरत्कारुरिति स्मृतः	~ 36. 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25 के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः।	= 41. 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37. 6^{ab}
तापसः कृतबलेन	. .	. .	. .
तपव्रतकर्म वयम्	. .	. .	. .
उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
26 नरः दुष्कृतिनो यथा	± 13. 17^{b}	± 1039^{b}	± 10. 13^{b}
यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च।	± 42. 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38. 11^{ab}
28 अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. .	. .	. .
29 आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते।	± 14. 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11. 4^{ab}
30 पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
स होमेऽपि कुतो मता	. .	. .	. .
तस्माद्दासी भविष्यसि	= 17^{d}	= 1087^{d}	= 18^{d}
31 उत्साहकार्यपीडिताः	. .	. .	. .
एकादश सहस्राणि	= 16. 3^{a}	= 1114^{a}	= 13. 3^{a}
अधो भूमेः सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
33 ततः क्षीरादभूद्धृतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
देवा यतस्ततो जग्मुः	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
धन्वन्तरिस्ततो देवः	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
अनवद्याङ्गवयवा	. .	. .	. .
सर्वे तद्गतमानसाः	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
34 क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14. 21^{a}
ज्वलितहुताशनप्रभम्	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
आदित्ये लोहितरक्ते	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{b}
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते।	= 14^{cd}	= 1172^{cd}	= 15^{cd}

		Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
		VI			
Page	35	भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8^{cd}	~ 1166^{cd}	~ 14. 9^{cd}
		उच्चैःश्रवाश्चमुत्पाद्यः	. .	. .	. .
		श्वेत एवाश्वराजश्च	± 18. 3^{a}	± 1191^{a}	± 15. 3^{a}
		सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । . .	= 8^{ab}	= 1196^{ab}	= 8^{ab}
	36	एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्भवः । . .	± 20. 4^{ab}	± 1239^{ab}	± 17. 4^{ab}
		गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा । . .	± 8^{cd}	± 1245^{cd}	± 8^{cd}
		त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । . .	= 10^{ab}	= 1249^{cd}	= 10^{ab}
	37	त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10^{c}	± 1249^{e}	± 10^{c}
		त्वं नस्त्राणमनुत्तमं	= 10^{d}	= 1252^{b} (!)	= 13^{b}
		मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1^{c}	= 1279^{c}	= 18. 2^{a}
		दासीभूतास्म्यहं पुत्र	± 23. 9^{a}	± 1316^{a}	± 20. 9^{a}
	38	पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः । शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः ॥	± 24. 8	± 1333	± 20
	39	वयं मे ब्राह्मणो वध्यः	± 25. 2^{c}	± 1341^{c}	± 21. 2^{e}
		पापेष्वपि रतः सदा	= 2^{d}	= 1341^{d}	= 2^{d}
	40	हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16^{d}	= 1361^{b}	= 19^{d}
		कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17^{d}	± 1362^{b}	± 20^{d}
		कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24^{c}	~ 1369^{a}	~ 27^{c}
		षड् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः । .	± 24^{ab}	± 1368^{cd}	± 27^{ab}
		शतयोजनमायतं	± 32^{b}	± 1382^{b}	± 35^{b}
	41	मरीचिः पिबेत्	. .	. .	. .
		भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ । . .	= 26. 26^{cd}	= 1413^{cd}	= 22. 27^{cd}
	42	अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः । . .	= 27. 18^{ab}	= 1453^{ab}	= 23. 18^{ab}
		न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19^{a}	= 1454^{a}	= 19^{a}
		भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20^{ab}	~ 1455^{ab}	~ 20^{ab}
		पतङ्ग बालकिल्यानि तपसः फलयज्ञकाः । . .	~ 27	~ 1462	~ 27
	43	सुस्राव शोणितमन्धकः	± 28. 15^{d}	± 1485^{d}	± 24. 15^{d}
		तीक्ष्णधारमयस्मयं	= 29. 2^{d}	= 1497^{a}	= 25. 2^{d}
		सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7^{b}	= 1501^{b}	= 7^{b}
	44	अपि च दीप्तलोचनः	± 5^{d}	± 1499^{d}	± 5^{d}
		वरदोऽस्मीति खेचर	± 13^{b}	± 1507^{b}	± 13^{b}
		अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् । . .	= 14^{cd}	= 1508^{cd}	= 14^{cd}
		सुरेषां पत्र वक्ष्यामि	~ 20^{a}	~ 1515^{c}	~ 20^{c}
	45	इदमानीतममृतं	= 30. 15^{a}	= 1536^{c}	= 26. 15^{a}
		स्नाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15^{c}	= 1537^{a}	= 15^{c}
		VII			
	48	यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12^{a}	± 1633^{a}	± 30. 12^{a}
		ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत । . .	± 35. 2^{ab}	± 1642^{ab}	± 31. 2^{ab}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VIII			
Page 48 गोविन्दप्रियः संयुक्तः	~ 45. 12[a]	~ 1945[c]	~ 41. 13[c]
49 षष्टिवर्षाण्यपालयत्	± 15[d]	= 1949[b]	= 15[d]
यथा पाण्डुर्महाबाहुः	= 36. 9[a]	= 1665[a]	= 32. 9[a]
क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	= 37. 7[b]	= 1698[b]	± 33. 7[b]
मा शृङ्गिन्गर्वितो भव	= 36. 24[d]	= 1683[d]	= 32. 26[d]
50 पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~ 37. 3[cd]	~ 1694[cd]	~ 33. 3[cd]
कोपसंरक्तनयनः	= 10[c]	= 1701[c]	= 10[c]
पश्य मे तपसो बलं	= 4[d]	= 1695[d]	= 4[d]
मर्तव्यं सप्तरात्रेण	~ 14[ab]	~ 1705[ab]	~ 14[ab]
श्रुत्वेमां धर्षणां तात	= 17[c]	= 1708[c]	= 17[a]
51 नैष धर्मस्तपस्विनां	= 20[d]	= 1711[b]	= 20[b]
द्विजो भूत्वा वयोतिगः	= 38. 34[d]	= 1760[d]	± 34. 37[d]
क्व भवांस्त्वरितो याति	= 35[c]	= 1761[c]	= 38[c]
52 नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	= 36[a]	= 1762[a]	= 39[a]
54 किंचिदूनो युधिष्ठिरः	. .	. .	. .
55 स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः।	= 47. 14[cd]	= 2029[ab]	= 43. 15[cd]
श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~ 21[ab]	~ 2036[ab]	~ 22[ab]
56 साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	± 50. 1[ab]	± 2097[a]	± 45. 30[a]
कृष्णः सर्वगुणोपेतः	± 15	± 2111[b]	± 45[b]
रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	± 16[b]	± 2112[b]	± 46[b]
दुष्प्रेक्षणीयश्च भगीरथोपमं बलं	± 16[d]	± 2112[d]	± 46[d]
नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे	= 51. 1[b]	= 2114[b]	± 46. 1[b]
57 सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष। जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥	cf. 463*	± 2190	
सत्रं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहोरगाः।	= 51. 17[cd]	= 2135[cd]	= 23[cd]
सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम।	± 19[ab]	± 2137[ab]	± 25[ab]
58 धनं शतसहस्राणि	~ 53. 11[cd]	~ 2176[cd]	~ 48. 11[cd]
अहं प्रातः सुप्रशनामरूपः लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि। धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं तेषांश्च युस्मद् धनमेव किंचित्॥	± 20	± 2186	± 20
IX			
58 किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने।	± 52. 1[ab]	± 2142[ab]	± 47. 1[ab]
59 सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च।	= 2[ab]	= 2143[ab]	= 2[ab]
योजनस्य तु विस्तारः	± 21[c]	± 2164[a]	± 22[a]
सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे।	± 20[ab]	± 2162[cd]	± 20[b]
शतसहस्रशः पात	. .	. .	. .
60 जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते कृत्स्नां शत्रूंश्चैव पराजयेत्॥	± 56. 19	± 2302[cd]-03[ab]	± 51. 21
श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे	± 29[ab]	= 2318[a]	± 49[ab]

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 60 अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धं	= 29[c]	= 2318[c]	± 49[c]
उपावर्तेत्पितॄन् हि तत्	± 29[d]	± 2318[d]	± 49[d]
X			
63 अक्षाद्विनिकृतो महत्			
द्वीपे संस्थः स्वयं बलं	± 57. 71[c]	± 2416[a]	± 53. 154[a]
पुनः कन्या भविष्यति	± 63[d]	± 2408[b]	± 121[d]
65 इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः।	± 62. 2[ab]	± 2800[ab]	± 59. 2[ab]
पृथिव्याः सागरान्तायाः	± 3[c]	± 2801[c]	± 79. 2[c]
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां	= 64. 22[a]	= 2869[a]	= 81. 27[a]
वानरर्क्षनिषेवितां	= 21[d]	= 2868[d]	= 26[d]
69 सह सत्त्वानिवाशयन्			
चक्राङ्कितकरतलः	± 68. 4[c]	± 2991[c]	± 85. 19[a]
यौवराज्येऽभिषिच्यतां	= 15[d]	= 3004[b]	= 86. 25[d]
यौवराजन्सुपुत्रकः			
कस्य त्वं दुष्टतापसि	= 18[d]	= 3006[d]	
70 एकोऽहमस्मीति	± 27[a]	± 3015[a]	± 38[a]
साक्षात्पश्यति कर्माणि	~ 30[c]	~ 3018[c]	~ 42[c]
आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥	± 29	± 3017	= 41
परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः।	= 52[ab]	± 3040[ab]	± 74[ab]
पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्त्वधिकं सुखम्॥	± 52[cd]	± 3040[cd]	± 74[cd]
71 अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम्।	= 78[ab]	± 3066[ab]	± 114[ab]
कथयन्ती न लज्जसे	= 76[b]	= 3064[b]	= 112[b]
यथेष्टं गम्यतां त्वया	= 80[d]	= 3068[d]	± 124[b]
भरस्य पुत्रं दुश्वन्त	± 69. 29[c]	± 3102[c]	± 88. 2[c]
सत्यमाह शकुन्तला	= 30[d]	= 3103[d]	= 2[d]
72 येनेदं भारतं कुलं	= 49[b]	= 3122[b]	= 12[b]
XI			
72 शुश्रुमस्तत्र मां विप्र पूर्वांशसंभवे समः			
शृणु राजन्मम सोमं			
73 पुर द्वैपायनव्रते			
पञ्च वर्षाणि चिराणि	~ 71. 25[a]	~ 3209[a]	~ 60. 28[a]
74 तं विना न हि जीवेयं	± 29[c]	± 3214[c]	± 33[c]
मृतं संजीवयाम्यहं	= 30[b]	= 3215[b]	± 34[b]
आयुष्यः न चिरं मृतः			
75 अथ प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः	± 42[a]	± 3237[a]	± 58[a]
तव पश्येत्सविदितं नास्मि शक्ता समुद्भवः			
76 यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित्	= 54[a]	= 3250[a]	= 71[a]
मांस पानं तथा मोहात्पास्यति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशामयेत्	~ 54[bc]	~ 3250[bc]	~ 71[bc]

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 77 भक्तिमत्यन्तवर्जितः	. .	. .	. .
गुरुपुत्रीन्तव मम	± 72. 7^{d}	± 3262^{d}	± 61. 7^{d}
विद्यासिद्धिं न ते अतः	~ 16^{cd}	~ 3271^{cd}	~ 18^{cd}
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति । .	= 19^{cd}	= 3274^{cd}	± 21^{cd}
78 का त्वं ताम्रनखी श्यामा	= 73. 17^{a}	= 3295^{a}	± 62. 20^{a}
तस्य शुक्रस्य कन्याहं	= 19^{c}	= 3297^{c}	= 22^{c}
79 हे वर्जितं विशातोऽहं	. .	. .	. .
80 प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् । .	± 75. 9^{ab}	= 3341^{ab}	= 64. 16^{ab}
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् । .	= 76. 33^{ab}	= 3392^{ab}	= 65. 45^{ab}
81 कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति	= 77. 12^{d}	± 3408^{d}	= 66. 20^{d}
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ . . .	= 16	= 3412	± 25
देवयानीमहं दासीं	. .	. .	. .
82 वाश्यं दासी नृपेन हि	. .	. .	. .
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष । . .	= 78. 35^{cd}	= 3459^{cd}	± 67. 60^{cd}
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया । .	= 30^{cd}	= 3454^{cd}	± 54^{cd}
83 भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	= 33^{d}	= 3457^{d}	. .
अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् । . .	= 34^{cd}	= 3458^{cd}	= 59^{cd}
जरेयं न विशेच्च मां	± 37^{d}	= 3461^{d}	± 62^{d}
नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	= 38^{a}	= 3462^{a}	± 63^{a}
सितस्याश्ववयेदिय	~ 79. 5^{a}	~ 3471^{a}	~ 68. 5^{a}
तां जरां नाभिकामये	= 6^{d}	= 3472^{d}	± 6^{d}
84 यत्त्वं मे हृदयाज्जातो	= 7^{a}	= 3474^{a}	± 7^{a}
तस्मादराज्यभुक्तात	± 7^{c}	± 3474^{c}	± 7^{c}
तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	= 11^{c}	= 3478^{c}	= 12^{c}
तस्माद्ब्रुवो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ।	= 18^{cd}	= 3485^{cd}	. .
जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिमासते । .	± 22^{cd}	± 3490^{cd}	± 19^{cd}
85 प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं स्वोऽहम् । .	± 80. 10^{ab}	± 3516^{ab}	± 69. 10^{cd}
भ्रातरोऽन्त्याधिपाः स्मृताः	± 82. 5^{d}	± 3555^{d}	± 71. 5^{d}
अब्भक्षः शरदश्शिश्द्	= 81. 14^{c}	= 3548^{c}	= 70. 17^{a}
वायुभक्षः पुनः पुनः	± 15^{a}	± 3449^{a}	± 17^{c}
एकपादस्तु षण्मासान्	± 16^{ab}	± 3550^{ab}	± 18^{cd}
86 केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	± 83. 1^{d}	± 3564^{d}	± 72. 1^{d}
नाहं देवमनुष्येषु	= 2^{a}	= 3565^{a}	= 2^{a}
क्षीणे पतितास्यराजन्	± 3^{d}	± 3566^{d}	± 3^{d}
तवेदं दौहित्र इति	. .	. .	. .
कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन् . .	± 7^{a}	± 3570^{a}	± 7^{a}
87 अहं ययातिनामो नहुषपुत्रः	± 84. 1^{a}	± 3577^{a}	± 73. 1^{a}
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्	= 1^{b}	= 3577^{b}	= 1^{b}
यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं . . .	. .	. .	. .
क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	± 88. 3^{c}	= 3666^{c}	± 77. 3^{c}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
XII			
Page 88 यदोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । द्रुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90 Geneology of the Pāṇḍavas	. .	. .	. .
92 सुष्ठुः लोचनमाकृति	. .	. .	. .
शान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18^{c}	= 3882^{a}	= 90. 21^{c}
93 दिव्याभरणभूषितां	= 27^{b}	= 3891^{b}	= 49^{d}
संवत्सरान्गतान्मासान्	± 42^{cd}	± 3906^{cd}	± 91. 1^{ab}
94 यस्समयं कृतं राज्ञा	± 48^{d}	± 3912^{d}	± 11^{d}
स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~ 93. 19^{cd}	~ 3938^{cd}	~ 92. 20^{cd}
95 स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	= 39^{d}	= 3959^{d}	= 43^{d}
षट् त्रिंशद्धि न संगमः	. .	. .	. .
96 वीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36^{cd}	~ 4005^{cd}	~ 93. 37
97 सत्यं वादं हि ते पुत्रं	. .	. .	. .
ब्रह्मचर्यांच मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~ 88^{ab}	~ 4060^{ab}	~ 94. 66^{ab}
भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sic)	. .	. .	. .
98 सत्यवत्या मते स्थितः	= 95. 5^{d}	= 4071^{d}	= 95. 6^{d}
प्रमादादमृतमतुः देहक्षि (sic) धर्मवादिनः ।	~ 96. 11^{cd}	~ $4091^{e/f}$	~ 96. 17^{cd}
102 रोगपीडितयक्षाभिभूतसंगमः	~ 57^{a}	~ 4142^{d}	~ 98. 7^{a}
103 पाणिग्राहस्य तनय	= 98. 5^{a}	= 4177^{a}	= 99. 10^{a}
अयोग्यस्ते भगवन्त	. .	. .	. .
भरात्यन्तस्तव रेतः	~ 10^{a}	~ 4183^{a}	~ 15^{c}
104 सर्वभूतहितं कर्म	~ 15^{b}	~ 4191^{b}	~ 20^{b}
विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्श प्रवक्ष्यामि	. .	. .	. .
105 मुखाश्रुपाता यथेच्छा	. .	. .	. .
भीष्मस्य मम संमतं	~ 99. 32^{cd}	~ 4253^{cd}	~ 101. 38^{cd}
तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sic)	. .	. .	. .
यथा सद्यः प्रपद्यते	± 40^{a}	± 4262^{a}	± 45^{a}
मित्रवरुणमत्रयः	~ 38^{b}	~ 4260^{b}	~ 43^{b}
विरूपोऽहं विसहितं	~ 42^{c}	~ 4265^{c}	~ 47^{c}
106 नागायुतसमप्राणः	= 100. 9^{a}	= 4282^{a}	± 102. 11^{c}
मातुः विगुणहेतुना	~ 10^{cd}	~ 4283^{cd}	. .
सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कुतं वाधकमात्मजम् ।	. .	. .	. .
पाण्डुरस्य तु संदेहः	. .	. .	. .
106-7 यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291^{ab}	~ 19
XII (bis)			
107 किं कृतं कर्म धर्मेण	= 101. 1^{a}	= 4305^{a}	= 103. 1^{a}
कश्चिद्ब्राह्मण दण्डं स्यात्	. .	. .	. .
108 मौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगच्यते ।	~ 3^{d}	~ 4307^{d}	~ 4^{a}
पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 24^{ab}	~ 4332^{ab}	~ 32^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 108	अल्पदोषस्त्वापराधो धर्म दण्डस्य दुष्कृतः । शूद्रयोनौ भविष्यसि	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः । परे न कुर्वते पापं	~ 26^{cdef}	~ 4334^{cdef}	~ 36
	यमो विदुरजन्मना	~ 27^{a}	~ 4335^{c}	~ 37^{c}
	सर्वकुशलगुणनिपुण	~ 28^{a}	~ 4336^{a}	~ 38^{a}
110	यदुश्रेष्ठ	cf. 104. 1^{a}	cf. 4382^{a}	cf. 105. 1^{a}
	पितृव्रतयुशेषाय	cf. 2^{a}	cf. 4383^{a}	cf. 2^{a}
	देवतातिथिपूजने	= 4^{b}	± 4384^{b}	± 4^{b}
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देवं	cf. App. I, No. 58	cf. 4393–94	. .
	बन्धुपक्षभयात्सदा	± 104. 13^{a}	± 4402^{b}	± 105. 24^{d}
	वसुना सह जातोऽयं	= 15^{c}	= 4404^{c}	± 27^{c}
	XIII			
112	कथं पुत्रशतं जज्ञे	= 107. 3^{a}	= 4485^{a}	. .
	संवत्सरद्वयम्	cf. 9^{a}	cf. 4491^{a}	cf. 110. 24^{a}
113	मन्त्रमात्रेण मासजैः	. .	. .	. .
	जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।	± 24^{cd}	± 4506^{cd}	± 40^{cd}
	यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः ॥	cf. 1142*	± 4507^{cdef}	. .
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ।	= 26	= 4511	~ 69
	अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।	= 27^{ab}		± 70^{ab}
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
	आयुः स च स्यादधिकः	. .	. .	. .
116	अरण्ये नित्य सततं	. .	. .	. .
	अहं किंदमतुनामः	± 109. 26^{a}	± 4585^{a}	± 106. 65
	त्वयाहं हिंसितो यस्मात्	= 25^{a}	= 4583^{a}	± 64^{a}
	प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	~ 28^{cd}	~ 4588^{ab}	~ 68^{cd}
117	इष्टं दत्तं तपप्तप्तं	= 111. 24^{a}	= 4668^{a}	= 108. 23^{a}
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112. 31^{cd}	~ 4712^{cd}	~ 68^{cd}
119	व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या	= 113. 17^{a}	= 4732^{a}	= 109. 43^{a}
	भ्रूणहत्याकृतं परं	± 17^{c}	± 4732^{c}	± 43^{c}
	अनुज्ञाता त्वया देवं	= 37^{a}	= 4751^{c}	= 67^{c}
120	संवत्सरं गतं मासे	~ 114. 1^{a}	~ 4759^{a}	~ 110. 14^{a}
	इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे । दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णे सुपूजिते ॥	± 4	± 4764	± 20
	एष धर्मविधिः श्रेष्ठः	± 6^{a}	± 4766^{a}	± 22^{c}
	सर्वबलिनां श्रेष्ठः	± 10^{c}	± 4773^{a}	± 50^{c}
	शिला वज्रे विचूर्णिता	± 11^{d}	± 4775^{d}	± 54^{d}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 121 यस्मिन्काले तु भीमेति जज्ञे भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते	± 114. 14^{abu}	± 4776^{cd}–77^{ab}	± 110. 66
अप्रमेयबलोत्साहः	= 17^{c}	= 4779^{b}	= 113. 3^{c}
जातमात्रे कुमारे तु	= 28^{a}	= 4792^{a}	= 17^{a}
कार्तवीर्यसमः कुन्ति	= 29^{a}	= 4794^{a}	± 19^{a}
122 रूपसत्त्वगुणोपेतौ	= 115. 18^{a}	± 4852^{a}	± 114. 23^{c}
अनुसंवत्सरं जाताः	= 21^{e}	= 4856^{a}	~ 35^{a}
123 कामभोगान्परित्यज्य	= 117. 20^{c}	= 4918^{c}	= 116. 24^{a}
124 व्यतीतं चाश्रमे स्थितः	. .	. .	. .
बालक्रीडाय तत्पराः	~ 119. 14^{cd}	~ 4978^{cd}	119. 2^{cd}
यथैके परिके शतम् एक एवं विधन्यतः	~ 17	~ 4981	~ 5
विश्रान्तो मदमोहितः	± 33^{b}	± 5016^{b}	± 22^{b}
125 जातः सह शरैः	± 120. 2^{d}	± 5072^{d}	± 121. 2^{d}
कृपं जातः परीप्सुश्च	. .	. .	. .
126 वेदोपवेदसर्वांश्चः सर्वास्त्रकुशल	. .	. .	. .
द्रोणे समभवद् द्रोणः	± 121. 5^{a}	± 5106^{a}	± 122. 14^{a}
अश्वत्थाकाशे जातः प्रतिशब्दाश्वगतं अश्वत्थामेति बालोऽयं	~ 14	~ 5116	~ 22
127 नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य हीनदीनो वरः सखा । नाराजा संगते राज्ञा सखिपूर्वात्मसंगते ॥	± 122. 9	± 5144	± 123. 11
128 मम कार्यमिति किंचित्	~ 42^{a}	~ 5216^{a}	~ 124. 59^{e}
129 त्वत्समो भविता लोके	= 123. 6^{e}	= 5237^{e}	= 125. 6^{e}
विमोक्षादानसंधाने	= 14^{e}	= 5245^{e}	= 16^{e}
130 यदि शिष्योऽसि मे पुत्र	± 33^{e}	± 5264^{e}	± 35^{e}
पक्ष्याकृति गङ्गस (sic)	. .	. .	. .
132 समदाविव कुञ्जरौ	= 124. 31^{d}	= 5344^{d}	127. 43^{d}
133 अनाहूतोपदृष्टानाम्	± 126. 18^{a}	± 5396^{a}	± 129. 17^{a}
सभेयं समसमृध्या	~ 19^{a}	~ 5397^{a}	~ 18^{a}
बलं धर्मोऽनुवर्तते	= 19^{d}	= 5397^{a}	= 18^{d}
134 सुशक्तिरप्रमेयश्च	. .	. .	. .
अङ्गनाथो भविष्यति	~ 35^{cd}	~ 5414^{cd}	~ 36^{cd}
135 न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्वः प्रतोदो गृह्यतां तेन	~ 127. 6	~ 5424	~ 130. 6
XIV			
136 क्षमिणो ब्राह्मणा वयं	= 128. 8^{d}	= 5505^{a}	= 131. 76^{d}
137 श्रुतं मे जग(? °ल्प)तां वाक्यं	± 129. 12^{a}	± 5666^{a}	± 135. 12^{a}
138 अलोहं निशितं शस्त्रं	= 133. 19^{e}	= 5755^{a}	= 140. 20^{a}
आग्नेयमिति हे भीम	~ 134. 14^{ab}	~ 5781^{cd}	~ 141. 14^{cd}
143 तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः	= 140. 2^{d}	± 5963^{d}	= 148. 2^{d}
वारणौ षष्टिहायनौ	= 141. 23^{d}	= 6005^{d}	± 149. 23^{d}
144 उदासीनो निरीक्षस्व	= 142. 20^{a}	= 6026^{a}	= 150. 21^{a}
किमनेन चिरं कालं	± 21^{a}	± 6027^{a}	± 24^{a}
146 बालोऽपि यौवनं प्राप्तः	= 143. 31^{a}	= 6076^{a}	± 153. 30^{a}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 146 घटोपमः कचोकेशी तस्माद्घटोत्कच (नाम) .	~ 143. 34	~ 6079	~ 153. 33
147 भीमसेनार्जुनबलात्	= 144. 14^{c}	= 6096^{c}	= 14^{a}
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः । . .	= 145. 6^{cd}	= 6108^{cd}	± 154. 10^{cd}
148 मा पिता क्रन्द मा मातर्	± 147. 21^{a}	± 6201^{a}	± 156. 23^{a}
अनेनाहं वधिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् । . .	± 22^{cd}	± 6202^{cd}	± 24^{cd}
150 श्रुत्वं (sic) हे राक्षसाः सर्वे	. .	. .	. .
XV			
152 एष द्रोणस्य मृत्यवे	± 155. 40^{d}	± 6397^{b}	± 162. 68^{d}
साक्षादग्नि महाबल	. .	. .	. .
आज्याहोतिफलं लभेत्	. .	. .	. .
कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी	± 42^{a}	± 6399^{a}	± 70^{a}
153 नीलकुञ्चितमूर्धजा	= 42^{b}	= 6399^{b}	= 70^{b}
पद्मकेसरगन्धनम् अस्याः श्रुत्वा तथा क्रोशात् .	~ 43^{ab}	~ 6400^{cd}	~ 71^{ab}
धृष्टत्वात् धर्माद्युत्संभवात्	~ 49^{ab}	~ 6406^{ef}	~ 78^{ab}
154 पतिं देहि (5 times), धर्मज्ञः, शूरः, बलवान्, कृतविद्या, प्रियंवदः	~ 157. 10 ff.	~ 6430 ff.	~ 164. 22 ff.
156 कामवर्णः कामगमः	± 158. 51^{a}	± 6489^{a}	± 167. 17^{a}
शतसंख्या सुसिद्धेच्छा	. .	. .	. .
तत्प्रवृत्तिः मित्रदृढम्	. .	. .	. .
158 अस्मृत स्मृत हे नाथ	. .	. .	. .
160 क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् । .	= 165. 28^{ab}	= 6676^{ab}	± 173. 52^{ab}
161 तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । . .	= 166. 9^{cd}	= 6708^{cd}	= 174. 15^{cd}
163 यस्मादसदृशः शापः	= 35^{a}	= 6734^{a}	= 41^{a}
164 परमात्मन्महाद्विजात्	. .	. .	. .
165 सुदासोऽहं महाभाग	± 168. 8^{a}	± 6774^{a}	± 176. 8^{a}
167 उर्वं भित्वोज्जातः मध्याह्न इव भास्करः . .	~ 169. 21^{abcd}	~ 6815	~ 177. 23
168 आपोमयं जगत्सर्वं	± 171. 18^{b}	± 6859^{b}	. .
177 कुम्भकारस्य शालायां	= 176. 6^{c}	= 6950^{c}	= 181. 6^{c}
178 शृण्वन्तु पार्थिवाः सर्वे धृष्टद्युम्न इहो वचः । तदिदं धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च बाणाः ।	~ 34	~ 6978	~ 35
भग्नाद्धर्षस्य दर्पस्य	~ 179. 7^{a}	~ 7040^{a}	~ 183. 7^{a}
180 कस्त्वं यथा क्षत्र धनुर्धरज्ञः	~ 181. 16	~ 7101	~ 184. 20
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो	= 19^{c}	= 7104^{c}	= 26^{a}
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः	= 19^{c}	= 7105^{a}	. .
181 कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः । स्वेच्छापि दृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् स्तथैव तस्याप्यनु रौहिणेयः ॥	= 183. 4^{cd} ± 5^{ab}	= 7150^{cd} ± 7151^{ab}	± 185. 25^{cd} ± 26^{ab}
182 समो वयं भुक्तिरन्नं दमनम्	. .	. .	. .
183 वयं हि क्षत्रिया राजन्	= 187. 9^{a}	= 7226^{a}	= 188. 9^{a}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 184 एकस्य भार्या विहिताः	± 187. 26[a]	± 7244[a]	± 188. 28[a]
185 यथा [च] प्राह कौन्तेयः तथा धर्मो न संशयः । .	= 188. 19[cd]	= 7271[cd]	± 56[cd]
186 स्थाणुरिवावतस्थे	± 189. 16[d]	± 7291[d]	± 190. 16[d]
187 पञ्च रात्रीः पुनः कन्या	~ 190. 14[cd]	~ 7342[cd]	~ 191. 39[cd]
189 न रोचते विग्रहो मे	= 195. 1[a]	= 7441[a]	± 195. 76[a]
XVI			
193 एकशीलसमाचारौ	= 201. 4[a]	= 7624[a]	= 200. 3[a]
आत्ममांसानि होमन्तौ	± 8[a]	± 7627[a]	± 7[a]
अग्रण्ये च पितामहाः	. .	. .	. .
194 प्रणष्टनृपतिद्विजा	= 202. 22[b]	= 7673[b]	= 52[b]
सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः । . .	± 203. 10[cf]	= 7689[cd]	± 68[cd]
तिलं तिलं समानीय	= 17[a]	= 7696[a]	± 77[a]
196 द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् । .	± 204. 28[ab]	= 7740[cd]	± 123[ab]
197 का च त्वं कस्य वात्मजा	± 206. 17[d]	± 7792[f]	= 202. 17[d]
ऐरावतकुलोत्पन्नः	± 18[a]	± 7793[a]	± 18[a]
200 ग्राहभूता त्वं	. .	. .	. .
202 दुहिता वसुदेवस्य	= 211. 18[a]	= 7923[a]	= 206. 19[a]
कमिवैषा न मोहयेत्	. .	. .	. .
203 कैलासशिखरोपमः । नीलवासा . . .	± 212. 20[bc]	± 7950[bc]	± 209. 50[bc]
कः कुर्यात्पुरुषो भुवि	= 213. 4[d]	= 7966[d]	= 210. 5[d]
XVII			
205 अभीतो मन्युः तस्मादभिमन्युनामः . . .	~ 60	~ 8027	~ 212. 3
कृष्णस्य सदृशः शौर्ये	± 70[a]	± 8037[a]	± 13[a]
एकवर्षान्तरे पुत्राः द्रौपदेया तपस्विनः । . .	± 79[ab]	± 8046[ab]	± 22[ab]
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासाः . . .	± 214. 31[ab]	± 8081[ab]	± 214. 15[ab]
206 पावकाश्याशनं दद्यात्	. .	. .	. .
207 पाणिमेष्यति ते पुनः	= 216. 24[d]	= 8199[f]	= 135[d]
दैत्यान्तकरणीं घोरां	= 25[e]	= 8200[e]	= 136[e]
युगान्ताग्निसमप्रभाः	± 32[f]	± 8208[f]	± 144[d]
209 नात्र सखा ते संस्थितः	± 219. 13[a]	± 8300[a]	± 216. 14[a]
211 त्वमन्तः सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावकः । . .	± 220. 22[cd]	± 8353[cd]	± 68[cf]
त्वां धर्माहुश्च साधनं त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥ .	± 23[ab]	± 8354[ab]	± 69[ab]
213 सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो	= 223. 16[a]	= 8419[a]	= 217. 34[a]
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय । .	= 18[cd]	= 8421[cd]	= 36[cf]
XVIII			
214 परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । ******** सहिताः समुपाविशन् ॥ .	± 225. 19	± 8479	± 218. 53

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

☞ In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof. Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed. (Śaka 1799); *Ind. Ant.* 27 (1898). 69-81, 92-104, 122-133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1. 1. 1–150, 252–275; 2. 33–205, 370–396; 3. 186–188; 5. 30 to 6. 1; 8. 25; 12. 4 to 13. 6^{a}; 14. 6 to 15. 11; 16. 22–25; 20. 10–16; 21. 14 to 22. 12; 23. 21^{b}–27; 26. 5 to 27. 4; 59. 9–10. — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS. (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh. MSS. deposited in the following European Libraries: India Office; British Museum; Royal Asiatic Society (London); Bibliothèque Nationale (Paris); Königl. Bibliothek, Berlin; University Library, Edinburgh; University Library, Cambridge; Bodleian (Oxford); Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen; Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen. — Our important MS. K$_1$ (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old maṅgala.

☞ At the end of the footnotes (p. 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc.), it has been erroneously stated that "M$_{1.2.4}$ do not contain any introd. portion"; the fact is that the introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सूतः (as in text), *not* सौतिः (as in the Vulgate).

3 ^{a}) In the footnotes, for "D$_{1-8}$" read "D$_{1-3, 5-8}$", since D$_4$ (which om. the whole of 3^{ab}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणिः, cf. 1. 2. 70; 4. 3; 5. 1; and v. l. of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is सूतः (and *not* सूत उ); in fact, the whole of S has सूतः here, as elsewhere, in the sequel.

11 ^{e}) Recurs *verbatim* at B. 5. 79. 1. — ^{f}) Recurs in the Gītā (1. 25^{b}).

15 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

19 For the reading समितां, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 158 ff.

23 Recurs at 1. 56. 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf. 1. 69. 23^{ab} (सर्ववेदाधिगमनं सर्व°).

26 For 22*, cf. Rām. 1. 3. 2 (ed. Bombay = Gorresio).

29 ^{cd}) Cf. Manu 1. 11^{ab} (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्यं in the posterior half, like D$_{14}$ S (except T$_1$ G$_{4-6}$).

30 ^{a}) The two Arjunamiśra MSS., which (erroneously) read परमेष्ठ्यथ (as in text), are contaminated from the Vulgate; the true Arj. reading, as follows quite conclusively from the comm. itself, is परमेश्वरः (as in B$_2$ D$_{6-8}$ Cd). Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 167 ff.

37 Recurs at B. 12. 233. 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि (but there again with v. l. यथर्तावृतु° in some MSS.), and another variant in the last pāda. Śaṁkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1. 3. 30), Ānandās'rama ed. p. 313; but here again, one MS. reads (as in text) यथर्तावृतु°. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1. 30):

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥

42 ^{d}) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 161 ff.

49 For the reading संक्षेपं, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 164 f.

53 For the Gaṇes'a interpolation in passage No. 1 of App. I, cf. Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1144.

57 ^{cd}) = 1. 54. 21^{cd}.

60 Line 1 of 27* = (var.) 1. 56. 13^{ab} (v. l. शतसहस्रं हि for °सहस्राख्यं), where it, no doubt, originally belongs. — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{cd}, is *repeated* in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1. 56. 13^{cd} (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed. of the Vulgate text, when it is found neither in Nīl. MSS., nor in the Cal. ed.!

62 In अनुक्रमणिं, which is in apposition to अध्यायं, there is an irregular shortening of the ī of °क्रमणीं, *metri causa;* cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 165 ff. — 62^{g} = 199^{a}.

63 28* = (var.) 1. 57. 75^{cd} (v. l. प्रकाशिताः for प्रकीर्तिताः). — 29* = (var.) B. 18. 5. 54–55. For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 80.

64 = (var.) B. 18. 5. 56 (v. l. for 64^{cd}: रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु). It is interesting to note that when the name of Vais'ampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohaṇa, or in the Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65–66 = (var.) B. 5. 29. 52–53 (v. l. सुयोधनो for दुर्योधनो; शाखा for शाखाः both times; माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ; and त्वहं for कृष्णो).

79 ^{a}) Text shows the reading of K1. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीत्याखिलान्), which is not preserved in any MS. collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^{a}) The Nīl. reading (as follows plainly from the comm.) must be क्षान्त्या, though the MSS. read कुन्त्या (as in text). — For the reading कुन्त्या, cf. 1. 2. 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता.

87 N MSS. ins. line 2 of 34* again after 1. 105. 18^{ab}; but it is lacking in S *at both places.*

91 ^{d}) = B. 2. 49. 4^{b} (cf. 7^{b} also).

96 ^{cd}) = 184^{ab}.

102 The number of यदाश्रौषं stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣamas'lokaṭīkā (Bombay Govt. Colln. MS. No. 84 of 1869–70, fol. 8a) as 67; the constituted text contains only 57 stanzas of that type.

104 Stanzas 35*–38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102–104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रौषं passage, the opening, in fact, of a *variant version.* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions: the different versions were simply *juxtaposed,* with absolute disregard of perspective. — That K1. 3. 4. 6 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS. of the K group are contaminated from the other Northern versions.

106 ^{g}) Cf. B. 2. 67. 31^{a} (दुःशासनो नाथवतीमनाथवत्).

125 दृश्यरूपः = प्रधानभूतः (Dev.).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B. 6. 20. 2^{ab} (केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभषन्त ।). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol. Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 171-175.

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: Ko. 2-4. 6 B4 Da Dn1. n3 Dr1. r3. r4 D1-4. 6. 7. 10. 14 T1 संसप्तकान्; K1 B1-3 Dn2 Dr2 D5. 8. 9. 11. 12 T2 G (G1. 2 om.) संशप्त°; V1 शंसप्त°; K5 D18 missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमौ लुठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nīl.) धनुष्कोट्याऽऽस्तुद्य.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

168 °) In the footnotes, for "चैय" read "चैव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819; for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 ^{a}) For the reading पुत्रैर्महत्तमाः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{cd}.

191 66* = Lines 22-23 and 3-4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4-5 of 494* (in adhy. 56):

देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

194 ^{cd}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथ°).

199 ^{a}) = 1. 1. 62^{e}. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 ^{b}) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS.* 48. 189; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Lüders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203^{e}, after "except Dr1. r2. r4;" ins. "for Da see above;". — Many of stanzas 203-209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{cd}-18^{ab}.

208 ^{a}) = K. 3. 61. 17^{a}. — ^{e}) In the footnotes, for "V1 B D", read "V1 B D (for D14 see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 ^{a}) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for "T G सूतः," read "S सूतः". — For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI.* 11. 181 f.

4 ^{a}) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिषिधुः = शिक्षितवन्तः or निषिद्धवन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निधनं" for "नधनं".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 ^{b}) = 149^{b}.

15 In the footnotes, for "K1 T G" read "K1 S". — The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{cd}".

34 In आदिवंशावतारणं there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 ^{b}) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 186 f.

49 ^{a}) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS.* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षणि, in 1. 1. 5, 8; 4. 3; 5. 1.

71 ^{a}) In the footnotes, for "D (except D2. 14) B (except B4)" read (in reverse order) "B (except

B_4) D (except $D_{2.14}$)". It would have been better to join 71^{ab} on to 70, and 71^{cd} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70–72.

84 Line 2 of 100*=(var.) line 19 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nīl. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83^{ab}! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 170.

89 For the reading °शासनम्, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 187 f.

95–6 Though this adhy. is missing in $Ś_1$, stanzas 95–6 are cited in that codex at the end of the Ādi. The only important variant in $Ś_1$ is in 95^c: त्रिंशच्चैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया. See facsimile of fol. 155a of the S'āradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्रौपदीं. Cf. B. 2. 72. 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI.* 11. 171. Cf. further B. 3. 293. 2.

103–4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'āradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā.

135 ^{cd}) Cf. Ruben, *Acta Orient.* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135^{d}, for "D (except $D_{2.14}$)" read "D (except D_2; for D_{14} see above)".

149 ^{b})=14^{b}.

159 ^{d}) In the footnotes, after "असिन्पर्वणि" and "तसिन्पर्वणि", add "कीर्तिताः (*or* ता)".

177 श्लोकाग्रं= श्लोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Vāyu 1. 200; and Padma 5. 2. 51.— 186*=(var.) 1. 56. 21.

Towards the end of his comment on adhy. 2, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

^{10}ऐकोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व
ख्यातं सभा ^{9}नवभिरष्टभिरष्टयुक्तैः^{16}।
आरण्यकं ननु विराटकथा ^{4}चतुर्भि-
^{11}रेकाधिकैर्दशभिरुद्यममामनन्ति ॥ १
भीष्मं तु ^{5}पञ्चभिरथो गुरुरष्टसंख्यै-
^{12}रेकेन कर्णमथ शल्यकथा ^{4}चतुर्भिः।
सौप्तं ^{3}त्रिभिस्तदनु ^{5}पञ्चभिरङ्गनानां
शान्तिश्च ^{4}तुर्भिरनुशासनमेककेन ^{1} ॥ २
^{2}द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
माहुस्त्रिभिर्मुसलपर्व तथैककेन ^{1}।
^{1}ऐकैकशो^{1} गमननाकगती ^{2}द्वयाभ्यां
वंशो हरेरिति कृता ^{100}शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. l.) in the comm. of Arj.

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Liepzig, 1909 [3]), with collations of two Berlin MSS., No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangenopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15=Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. II).

38 Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc. cit.*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf. Weller, *ZII.* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utaṅka (of Bengali MSS. and the Cal. ed.) or Udaṅka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46. 25 अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य (– ⏑ – – | – – – ⏑), where उत्तङ्कस्य is distinctly harsh, while उतङ्कस्य or उदङ्कस्य would give a better line (*pathyā*).

94 =(var.) Manu 2. 111 (v. l. अधर्मेण च यः प्राह for 94^{a}; and वा for च in 94^{d}).

138 For 204*, 205*, cf. K. 14. 58. 30 ff. (particularly 34, 36–39).

150 ^{d}) In the footnotes, for "षड् वै" read "षड् वै".

164 The correct reading मनागसि मया न शप्तः (a *lect. diff.*) was already given by Böhtlingk in his *Chresthomathie* (p. 63).

179 ^{a}) Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

185 ^{b})=(var.) 1. 46. 36^{d}.

5

6 216* contradicts 1. 60. 40:

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः।

26 With regard to the MSS. containing 220*, it should be remembered that T_2 $G_{2.4.5}$ are *conflated*

MSS., contaminated from some Northern source; cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269 ff. — The passage is actually missing in Ko. 2. 4 D5 T2 G1. 3. 6 M; and is unquestionably an interpolation; *contra*, Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy. after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed: भृगोरित्यब्रवीच्छनैः. The point of this answer appears in the next adhy., in Bhṛgu's own words (1. 6. 9):

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥

The Rakṣas *suspected* (1. 5. 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable.

6

8 In the footnotes, for "fol. 10[a]" read "fol. 10 a".

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K1 B G3 M2. 4 with many D MSS., and indirectly by Dn3 G2 M3. 5, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation.

25 Add "Dn" to the list of MSS. (B3–5 D1. 3–5), which ins. 222* after 25. — For 222*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig, 1909[3]) contains collations of two Berlin MSS. already mentioned for adhy. 8–11, edited there by him. — Cf. also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*).

9

5 For 233*, cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 263. Also Weller, *ZII.* 7. 92.

16 भविष्ये = भविष्यत्पुराणे (Dev.).

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायंगृहो" read "यत्रसायंगृहो" (cf. 1. 41. 1). The phrase recurs at B. 12. 262. 44[d].

34 In the list of MSS. which ins. 37[ab] after 255*, for "D (except D2. 5)" read "D1. 3. 4". — For 255*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

Colophon. The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstīkaparvan (see the details of the Southern colophons on p. 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstīkaparvan (cf. मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे 1. 1. 50); to which then the first twelve adhy. (of this ed.) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS. already mentioned (see above, adhy. 3 and 8). — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstīka episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks.

15

9 उद्विद्धं = उन्नतं (Dev.).

16

Stanzas 18–35, 37–40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap. 249. 69–82; 250. 1–4; 251. 5–8 (Ānandāśrama ed.). See notes on the next adhy. also. — The Mañj. (1. 103 f.) mentions the same *seven* jewels (Soma, Śrī, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33–37.

17

The whole of this adhy. recurs (almost *verbatim*) in Matsyap. 251. 9–36. The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap., or has S (and the Matsyap.) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev.: निबध्यतेऽस्मिन्निति निबन्धनं (v. l. of च बन्धनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K1 Ñ B T G3.5 M (being found only in Ko.2–4 V1 marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS. G1.2.4.5) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS., in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G1.2.4.5, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABI.* 11. 269 ff.

2 [e]) Hypermetric! Hence the variants. Text as in Ko–3 Ñ3 D2 T G1–5 M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

4 [a])=(var.) 1. 19. 5[a]. — In the footnotes, for "Suparṇādhyāya, 5. 2", read "Suparṇādhyāya 7. 2".

23

4 [a]) This is the reading of Ko G2.4.5 M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रद्भिरिवाकाशं (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव).

6 [d]) In the footnotes, in "Da D (except D2–5)", *delete* "Da".

11 [a])=B. 3. 180. 10[a]. Cf. Charpentier, *OLZ.* 1930. 1039.

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः), which is faithfully transmitted in all old printed ed. (as well as in many new) was found only in Ñ B3! The ed. have all copied the line probably from the *editio princeps!*

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G1.2.4.5, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 249 ff.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 269 ff.

28 [e]) In the footnotes, for "G2–4.6" read "G2.4–6". — Before "K (except K3)", add " — [d]) ".

26

For stanzas 1–3, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 255 f.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI.* 11. 279 ff.

42 [a]) In the footnotes, for "D (except D25.)" read "D (except D2.5)".

28

14 [d]) In regard to विक्षिप्ताः in 15[a], the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS. evidence, to व्याक्षिपत् of the text.

19 The omission of 19[ab] in Ś1 K1.4 supports rather the S sequence, in which 18[ab] and 19[ab] are contiguous, the omission in Ś1 K1.4 being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one.

29

23 [e]) In regard to 1. 30. 7[b], perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred.

30

2 [ab])=B. 5. 168. 34[ab].

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom. ed.) with which our list has many names in common.

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of this adhy. in his *Sanskrit-Chresthomathie.*

Colophon. The first adhy. no. (43) which appears in the Śārada MS., is at the end of this adhy.; it is, inexplicably, already (43–32=) 11 adhy. in advance of our enumeration!! The other adhy. numbers, in the colophons of this adhy. are: (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21: that is, all below 36!

34

6 Dev.: तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेषः।

36

8 The story of Parikṣit has been ed. by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 ^{d}) The wrong reading पर्यन्वेषं तत° has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्वेषंस्तत°, the reading of Śi K G1-3. 6 M1-4.

22 Adopt the reading एयिवान् (for ईयिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS.* 11. 256.

38

9 ^{cd}) = B. 3. 29. 43^{ab}.

25 In the footnotes, before "Ks मृत्युभयाद्राजा", add " — ^{a}) ".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of adhy. 41-44, in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909^{3}).

22 ^{a}) The text reading यत्तु (based on Śi K1-4 B1. 3 D2. 4-7 T Gs M2. 4) is perhaps only a mislection; the reading यं तु (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिरुवाच (resp. ऋषिः), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारुरुवाच (resp. जरत्कारुः)! — For line 3, cf. 7 f. below.

46

10 427* = 1. 37. 13^{cd}.

25 For उत्तङ्कस्य, see above the note on 1. 3. 86. — In the v. l. of 430*, for "Nīlp संहत°", read "Nīlp संहृत°".

26 It is not impossible that stanzas 26-32, which are missing in Śi K (except K4) Ñi. 3 Gs M1. 5, are also an interpolation! They appear to have crept into the Southern MSS. T G (except Gs) M (except M1. 5) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'mīrī MSS. should have been followed!

34 The remark दुर्धरमित्यादिः etc. in the v. l. of 431* is no part of the comm. of Nīl. (as erroneously stated in the footnotes); it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed.), which was mistaken for a remark by Nīl.

47

9 ^{a}) In the footnotes, read "ब्रह्मविद:" for "वह्मविद:".

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read"; and for "Gs यथातथं", read "Gs यथातथं".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm. of Dev. should be read thus: गां चक्रं चान्तरा दक्षणो रथाङ्गस्य मध्ये सभय इति यावत्।

34 ^{d}) Perhaps the reading कथ्यति (for सूतज of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev. & Arj. The reading सर्वरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS.! The reading of Nīl. is as in text!!

54

10 ^{a}) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a *wavy line* below the letters श्च सह सौबलः of 8^{b}, and below the whole of 8^{cd} (since S has a v. l. which is equally valid).

11 ^{ab}) = (var.) 1. 119. 35.

56

19 ^{ab}) Recurs at B. 5. 136. 18, there applied to the episode Vidulāputrānus'āsana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v. l.).

57

11 ^{cd}) Cf. 1. 58. 19^{cd}.

21 ^{b}) हास(? read हास्य)रूपेण = क्रीडावतारूपेण (Dev.).

38 In line 2 of 513*, read "पुंनागैः" for "पुन्नागैः".

49 *f*) In the footnotes, for "Ñ V1 Dn3" read "Ñ1 V1 Dn3".

102-3 For the readings of the names, cf. 1. 90. 82.

59

12 =(var.) Bṛhaddevatā 5. 144 (v. l. दनायुः for अनायुः, विश्वा for प्रावा, वरिष्ठा for अरिष्टा, सुरभिर्विनता for विनता कपिला). It should not be supposed that the Bṛhaddevatā stanza is *necessarily* the original of our stanza.

25 ^{d}) For the v. l. of this pāda given in the footnotes, substitute: "G4 कौपथ° (for कापथ°). N (Ś1 missing) कुपटः कपट° (Ñ2 कुपटः पटक°; Ñ3 कपटा कपटा°); G3 कुपशः कोपद°".

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā. For 47^{c}, MSS. point to the reading प्रावासूत महाभागा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading. But the progeny alloted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, *remaining wholly unnamed*. K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS. bring her in at stanza 47. On the whole, the latter course seems the best. We may adopt for 47^{c} the reading of T1 G1-3 अरिष्टासूत सुभगा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 61, with which the present adhy. is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B° MSS. रीक्षे" read "B MSS. °रीक्षे".

61

57 ^{b}) In the footnotes, for "दानव°", "नाम य°", and "भूमिप°", read "दानवः", "नाम यः", and "भूमिपः" respectively; and, finally, for "दुर्जय°" read "नामतः".

Colophon. For the limits of the sub-parvan Ādivaṁśāvataraṇa, cf. the remarks of Bühler (re Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind. Stud.* 2. 38. According to Dev. also, the Aṁśāvataraṇa ends with this adhy.!

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16". — Further, the remarks (in lines 5 ff. of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G4. 5. In other words, in G4. 5 (as in M) adhy. 61 is immediately followed by (the *first* occurrence of) 1. 89. 1-16, the passage occurring *twice* in G4. 5 (as in M), once immediately *before*, and again immediately *after* the Yayāti episode. The *repetition* in G4. 5 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present.

3 In an Appendix to his translation of the Śakuntalā episode (*Liebesgeschichten. Die wichtigsten Erzählungen des Mbh.*, Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig has given collations of three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527, and ms. orient. fol. 324). Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — D. van Hinloopen Labberton, *JRAS.* 1913. 11-19, has given an English translation of the Jav. version.

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc. As. Ital.* (NS.) 2. 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy. 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3. 1-5) of the Śakuntalā episode.

10 ^{b}) = 1. 102. 2^{b} (*q. v.*). The reading सदवंति of Cd, given in the footnotes, stands probably for मदवंति. Cf. also, Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137. — Dev.: वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।

14 ^{cd}) Dev.: धर्मैपरैरभिप्रायैः पुनः पुनरवधारितं समीपे कुर्वन् नाविदितं नाप्यधार्मिकतया विदितम्।

63

18 ^{b}) For *karpaṇa* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137.

64

2 ईरिणं = ऊषरं (Dev.).

8 [a]) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिक्रुद्धः प्रतिससर्जेत्यन्वयः।

66

12 [a]) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11-12 11^{cd}-12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T₂ G₄₋₆ after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T₂ G₄₋₆...cf. v. l. 23".

30 [c]) In regard to निधाय of S, the reading of K D₅ निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate विनिधाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encerpted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 [a]) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 [d]) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियात°.

63 [a]) Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 279.

7 इतरं = अधरं (Dev.).

26 Dev.: त्वादृशे आत्मनो मम नास्ति संगतम्।

29-30 Recur (with v. l.) at 1. 90. 31-32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. l.). The reading (of many S and a few N MSS.) माता भस्त्रा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55-71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode.

28 प्रियवाससि = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed.. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगवदाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only *one* of the six MSS. collated for the Anandā-s'rama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357f.

75

15 768* = 1. 107. 32. — संग्रहीत्री = धात्री (Dev.).

78

23 ^{e}) The reading तूर्णं (for त्वरितं) of the printed ed. in this hypermetric pāda was not found in *any* MS. hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29).

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op. cit.* p. 390. Cf. this passage with lines 15–17 of 830*.

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 112; and Kirfel, *op. cit.* p. 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 = (var.) B. 12. 299. 15, 16, 8; see next note. — Dev.: रुशतीं अकल्याणीं हिंस्रामिति यावत्.

11 Recurs (with the same v. l. ना for वा) at B. 12. 299. 9; see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेहः (Dev.).

24 = B. 5. 33. 73.

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy. 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation; cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 28. See adhy. 88, where Aṣṭaka *again* asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1. 84. 1. In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6–7 repeat partly what has been said above in adhy. 84. in a slightly different form.

12 ^{cd}) Cf. 17^{ef} below, and 1. 88. 4^{cd}.

88

12 Passage No. 52 of App. I is ins. in D_4 on suppl. fol.

19 Dev.: हीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स हीनिषेधः.

21 प्रकाशः = प्रकटः (Dev.).

89

1 Like M, $G_{4.5}$ *repeat* stanzas 1–16 of this adhy., reading the passage both before and after its Yayāti episode. See the note on 1. 62. 2 above (p. 990).

16 Like M_{6-8}, the two occurrences of the adhy. in $G_{4.5}$ have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively).

90

The two genealogies (adhy. 89–90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably currupt in places; and the second omitting Raudrāś'va and Ṛceyu, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahaṁyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* pp. 110 ff.; and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp. 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev.).

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines".

93

14 For 953*, cf. 1. 165. 13^{ab} and v. l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy.

96

6 Of the Northern Mbh. editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Krishnaji's ed. (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrashala ed. (Poona 1929), C. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed. have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nīl.

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp. 526 ff.

13 It is worth noting that the addl. passage 1036* (which is ins. only in Ks.4 Ñ2 B D) is *not* found even in the Purāṇic versions; cf. Kirfel, *op. cit.*, p. 527.

17 For 1038*, cf. the Purāṇic version (Kirfel, *op. cit.* p. 527 f.), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version; cf. Kirfel, *op. cit.* p. 530.

32 B1 Dn D1.5 om. 32^{ab} (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes). Moreover, in consequence of that, 1042* is ins. in these MSS. *not* after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31. — For 1042*, cf. the Purāṇic versions (Kirfel, *op. cit.* p. 531).

99

8 After 8, almost all our modern ed. (the Cal. ed. is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुलं मद्यमसि दाशसुतेत्यहम् !, which is not found in any Northern MS. hitherto collated and which is but a v. l. of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var.) 1. 100. 10^{ab}.

100

19 1080* = (var.) 1. 100. 7^{cd}.

30 Lines 1–2 of 1088* = (var.) 1. 102. 1.

101

N. B. Utgikar, *Proc. and Trans. of the Second Orient. Conf.* (Calcutta 1922), pp. 221 ff., has made a comparative study of the various versions of the Aṇī-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^{b}) = 1. 62. 10^{b} (with the same v. l.).

104

4–7 Cf. 1. 113. 32 ff.

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om. 11^{ab}".

107

A part of this adhy. has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes give collation of two Berlin MSS.

8 In line 6 of 1135*, for "द्" read "इदं".

108

16 ^{cd}) For the reading of this line, cf. the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No. 41 of App. I. — संसर्गविद्या is mentioned again in B. 12. 230. 19:

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

109

9 Dev.: बुध्यङ्ग इति पाठे तु बुद्धिरूपेणाङ्गेन रहितेत्यन्वयः ।

110

7 The stanzas 7–10, 12^{ab}, 13–19, 30–35 recur (with v. l.) in Śānti 9 (Bomb. ed.). The *important* variants are given here for ready reference. — 7 = (var.) B. 12. 9. 12 [v. l.: — ^{a}) क्षपयिष्ये कलेवरम्].

8 = (var.) ibid. 13 [v. l.: — ^{a}) पांसुभिः समभिच्छन्नः].

9 = (var.) ibid. 14 [v. l.: — ^{e}) निर्ममो भूत्वा (for निर्नमस्कारो)].

10 = (var.) ibid. 17 [v. l.: — ^{d}) सर्वेन्द्रियसुसंयतः].

12 ^{ab}) = (var.) ibid. 23^{ab} [v. l.: — ^{b}) त्रीनथ द्वे च पञ्च वा].

13 = (var.) ibid. 21, which reads:

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरन्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var.) ibid. 24^{ab} [v. l.: सति (for यदि)].

14 = (var.) ibid. 25 [v. l.: चिन्तयन् (for प्रध्यायन्)].

15 = (var.) ibid. 24^{cd}–25^{ab}.

16 = (var.) ibid. 26 [v. l.: — ^{c}) समभित्यज्य (for समतिक्रम्य). — ^{d}) निमेषादिभ्य°].

17 = (var.) ibid. 27 [v. l.: — ^{a}) तेषु नित्यमसक्तश्च. — ^{e}) अपरित्यक्तसंकल्पः].

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — ^{a}) विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः].

19 =(var.) ibid. 37^{abef} [v. l.: — ^{a}) धूत्या (for वृत्त्या). — ^{e}) संस्थाप° (for संधार°)].

30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — ^{a}) हित्वा ग्राम्यसुखाचारं. — ^{b}) अरण्ये (for वल्कली). — ^{d}) मृगैः सह (for महावने)].

31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — ^{a}) जुह्वानोऽग्निं यथाकालं].

32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — ^{b}) °श्रमक्षमः. — ^{e}) विधिदृष्टेन (for दुश्चरेणेदं)].

33 =ibid. 10.

34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — ^{e}) आचरिष्यामि (for आचरज्जातु)].

35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — ^{cd}) सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) 1. 104. 4.

33 ^{ab})=ibid. 5^{ab}. — ^{cd})=(var.) ibid. 5^{cd}.

114

31 Dev. cites कुरुलक्ष्म (=कुरुचिह्नं) as in text!

116

13 ^{cd}) In the footnotes, before "चुक्रोश" add "S". The line-reading given in the footnotes is that of S.

117

24 ^{ab}) In the footnotes, for "repectively" read "respectively".

30 ^{a}) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned, though only just above and in the previous chapter it was narrated that the bodies had been *cremated*; cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote 2).

119

6 Cited (as by Maharṣi Vyāsa) in Ānandavardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvyamālā), p. 155 (v. l. °दिवसा for °दिवसाः).

16 Dev.: काकनिळा(*or* ळी)यने क्रीडाविशेषे।

35 Stanzas 35–40 =(var.) B. 3. 12. 80–85 (*q. v.*).

43 In the footnotes, for "after 43", read "after 43:".

122

1 =(var.) 1. 154. 14.

9 =(var.) ibid. 15.

11 1353*=(var.) line 4 of 1375*.

37 =1. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47".

125

6 ^{a}) °निभस्वनं, which is documented by Śi K and a number of other MSS. of different versions, should have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राज्ञां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between adhy. 128 and 129, it has been stated that the Kaṇi(ṅ)kanīti is wholly ignored in the Telugu adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That is an error; Nannaya clearly refers to this passage; but there remains plenty of evidence to make us suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "Ñ".

☞ In the sequel, in very many cases, the diacritical sign of Ñ has unfortunately come out only faintly or even broken off completely, in many copies, in the course of printing. The context generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably, 1457*)".

137

16 In the footnotes (p. 597), for "S (except G1. 2)" read "S".

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for "जगृतुह" read "जतुगृह".

139

Bopp's ed. of the Hiḍimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for -वदा)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu". Delete: "and a colophon ... which S om.".

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20". See last note.

145

14 ^{ab})=(var.) 1. 150. 13^{cd}.

150

1 In the footnotes for "D$_2$" read "D$_5$", in line 5 of the para.

13 ^{cd})=(var.) 1. 145. 14^{ab}. — 1642*=(var.) ibid. 14^{cd}.

151

8 For examples of Word Haplology in the Ṛgveda, cf. Geldner, "Worthaplologie im Ṛgveda", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by ☞) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G$_5$) *not* after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgāraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Caitraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 ^{a}) Adopt the Southern spelling विनीषिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Caitraratha-parvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 38.

175

In the para (marked by ☞) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः=स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal. !

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of Ś$_1$ K$_1$, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nīl. MSS.!

201

Bopp's ed. of the Sundopasundopākhyāna (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षाः = शुचयः (Dev.).

210

15 ^{e}) = 1. 212. 3^{a}.

212

2 ^{a}) In the footnotes, for "Some" read "some".

3 ^{a}) = 1. 210. 15^{e}.

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D_4 (suppl. fol. *sec. m.*)" add "S".

61 Dev.: वाशब्द उपमायां। वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पार्थमाधवौ (as in the constituted text).

215

2 ^{d}) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतम्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgakopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Ṛgveda*, pp. 44 ff., and especially p. 46. — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909^{3}).

224

19 ^{a}) In the reading of $Ś_1$ K_1 B_6 etc. for "°मनान्व" etc. read "°मानान्व" etc.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY New Delhi

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Sl. No.	For	read
1. 65	दुश्शासनः	दुःशासनः
1. 121	शान्तनवं	शांतनवं
1. 128	शान्तनवे	शांतनवे
1. 131	संसप्तका॰	संशप्तका॰
1. 147	दुश्शासनं	दुःशासनं
1. 161	प्राणान्त्यक्तु॰	प्राणांस्त्यक्तु॰
1. 161	मा चिरम्	माचिरम्
1. 162	तथा वादिनं	तथावादिनं
1. 210 (Colophon)	अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥
2. 50	॰मतःपरम्	॰मतः परम्
2. 78	शन्तनो॰	शंतनो॰
2. 79	तेजोंऽशानां	तेजोंशानां
2. 97	किङ्कराणां	किंकराणां
2. 167	नवशतानि	नव शतानि
2. 172	नवश्लोक॰	नव श्लोक॰
20. 10	त्वं ऋषि॰	त्वमृषि॰
24. 13	॰रजोऽभ्र॰	॰रजोभ्र॰
26. 14	तपोऽर्थिनः	तपोर्थिनः
36. 12	पर्यन्वेषं तत॰	पर्यन्वेषंस्तत॰
36. 23	संरंभी	संरम्भी
38. 34	वयोऽतिगः	वयोतिगः
39. 30	स्तमभ्येति	अस्तमभ्येति
40. 10	पुरुरवाः	पुरूरवाः
44. 13	तस्माद्व्यतु	तस्माद्व्येतु
49. 3	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
49. 23	दीसदाग्नेः	दीप्तादग्नेः
55. 23	शान्तनवेन	शांतनवेन
57. 40	स्कंदेद्देत	स्कन्देद्देत
57. 49	उज्जहु॰	उज्जहु॰
57. 52	॰मोक्षवाप्स्यसि	॰मोक्षमवाप्स्यसि
57. 57	तान्धीमां॰	तां धीमां॰
57. 76	शान्तनवो	शांतनवो
58. 4	त्रिः सप्तकृत्वः	त्रिःसप्तकृत्वः
59. 32	॰पुङ्गवाः	॰पुंगवाः
59. 48	अलंबुसा	अलम्बुसा
60. 3	भगवान्रुद्रा	भगवान्रुद्रा
61. 6	॰पुङ्गवः	॰पुंगवः
61. 68	शतंनोः	शंतनोः
64. 10	षटूदैः	षट्पदैः
67. 1	सुव्यक्त रात्र॰	सुव्यक्तं राज॰
74. 7	यत्कुमारा	यत्कुमाराः
74. 10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
76. 20	पुंभिः	पुम्भिः
77. 25	यथाकाम॰	यथा काम॰
83. 10	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
88. 8	॰पत्स्येह	॰पत्स्ये ह
90. 2	किंतु	किं तु
93. 36	अनुसंवत्सरा॰	अनु संवत्सरा॰
108. 5	ऊर्णुनाभः	ऊर्णनाभः
110. 34	॰चरज्ञातु	॰चरज्ञातु
123. 23	परिप्रपच्छुः	परिपप्रच्छुः
127. 21	भारत	भारत।
144. 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
146. 6	प्रवक्षा॰	प्रवक्ष्या॰
149. 6, 7	श्रेयो आत्म॰	श्रेय आत्म॰
161. 10	प्राणा	प्राणाः
167. 5	छित्वा	छित्त्वा
168. 14	वसिष्टः सहितो॰	वसिष्ठसहितो॰
169. 15	धनभक्षयम्	धनमक्षयम्
169. 20	वामोरु॰	वामोरू॰
176. 33	वाक्यमुचै॰	वाक्यमुचैः॰
204. 28	॰मन्योन्यं	॰मन्योऽन्यं